

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการ การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย

โดย ศาสตราจารย์สายชล สัตยานุรักษ์

มกราคม 2558

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการ การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย

ผู้วิจัย
ศาสตราจารย์สายชล สัตยานุรักษ์
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

Executive Summary

โครงการ “การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย” มุ่งอธิบายความเปลี่ยนแปลงระยะยาว (long duration) เพื่อให้เห็นภาพรวม “ทั้งหมด” (total history) ของ “สังคมไทย” ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน ที่คลี่คลายเปลี่ยนแปลงจนมีความสลับซับซ้อนขึ้นเป็นลำดับ นับเป็นครั้งแรกที่มีการเขียนประวัติศาสตร์สังคมไทยที่ครอบคลุมช่วงเวลายาวนาน และครอบคลุมเรื่องราวของคนหลากหลายชนชั้น ชาติพันธุ์ และท้องถิ่น และเป็นเรื่องราวของผู้คนทั้งผู้หญิงและผู้ชายที่ประกอบกันขึ้นเป็น “สังคมไทย” ส่งผลให้เกิดความเข้าใจในความเป็นมาของของกลุ่มคนต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กันในหลายมิติท่ามกลางบริบทที่ผันแปรไปตามกาลเวลา จนกลายมาเป็น “สังคมไทย” ในปัจจุบัน

เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มคนในเชิงชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น และเพศ ที่ผู้วิจัยวิเคราะห์และสังเคราะห์จากหลักฐานชั้นต้นและหลักฐานชั้นรองที่ผ่านการตรวจสอบความน่าเชื่อถือและผ่านการประเมินคุณค่าแล้วนี้ จะได้รับการนำเสนอในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis) เพื่อแสดงให้เห็นว่าโครงสร้างรัฐและสังคมไทยมีความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนและเต็มไปด้วยความแตกต่างหลากหลายภายใน ภายใต้กรอบความคิดหลักที่ว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นรากฐานสำคัญของความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคม ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างลึกซึ้งกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและวัฒนธรรม และยังทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมสำคัญๆ ในแต่ละยุค เช่น การอพยพโยกย้ายอย่างขนานใหญ่ของคนบางชาติพันธุ์ การแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เพิ่มสูงขึ้น การเกิดโอกาสใหม่ๆ ที่เปิดกว้างขึ้นสำหรับการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคม การเกิดชนชั้นใหม่ที่ต้องการเพิ่มพูนอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง การเกิดกฎหรือการต่อสู้ทางอุดมการณ์ในรูปแบบต่างๆ การปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์เพื่อเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การเปลี่ยนแปลงของระบบคุณค่าและความสัมพันธ์ทางสังคม ฯลฯ ปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้ล้วนส่งผลให้โครงสร้างสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากบ้างน้อยบ้าง ขึ้นอยู่กับบริบททางการเมืองแล้ววัฒนธรรมของปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านั้น

โครงการวิจัยนี้ยังได้เลือกที่จะอธิบายความเปลี่ยนแปลงของ “สังคมไทย” ในมิติต่างๆ โดยพิจารณาปัจจัยที่มาจากรัฐค่อนข้างมาก เพราะเห็นว่าโครงสร้างสังคมและวิถีชีวิตของผู้คนตามปกติแล้วมักจะมี ความเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ เท่านั้น จนกระทั่งมีการขยายอำนาจรัฐและมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่มีอำนาจรัฐเข้าไปเกี่ยวข้อง จึงจะส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ ขึ้นมาในวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในวงกว้าง

อย่างไรก็ตาม โครงการวิจัยนี้มีได้ละเลยการศึกษาวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดำเนินไปภายใต้วัฒนธรรมและบริบทที่มีลักษณะเฉพาะของคนแต่ละกลุ่ม เพราะตระหนักว่าคนแต่ละกลุ่มมิได้ตกอยู่ภายใต้การจัดระเบียบและการควบคุมของรัฐและชนชั้นนำอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ดังปรากฏว่าในแต่ละยุค ล้วนมีการละเมิดระเบียบแบบแผนที่รัฐและชนชั้นนำกำหนดและเกิดความขัดแย้งในสังคมในหลายลักษณะ

อีกทั้งยังมีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นและลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์ที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างหลากหลายอีกด้วย

โครงการวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่าอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางเศรษฐกิจและนโยบายของชนชั้นนำมากทีเดียว ในยุคที่ระบบไพร่ยังดำรงอยู่นั้น ชนชั้นนำกำหนดให้คนแต่ละชาติพันธุ์ต้องสังกัดอยู่ในระบบไพร่ (ยกเว้นคนจีน) เพื่อประโยชน์ในการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วย โดยคนทุกชาติพันธุ์ในระบบไพร่ถูกห้ามมิให้ย้ายถิ่น ทำให้สามารถรักษาวัฒนธรรมหรือลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์เอาไว้ได้ยาวนาน จนกระทั่งสังคมไทยกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลกอย่างเข้มข้นขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา ชนชั้นนำจึงส่งเสริมให้เกิดการผลิตเชิงพาณิชย์ที่ส่งผลให้วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนชาติพันธุ์ต่างๆ เปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งมีการอพยพโยกย้ายและการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างคนต่างชาติพันธุ์เข้มข้นขึ้น จึงเกิดการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์และการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” อย่างหลากหลายและซับซ้อนสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพของ “สังคมไทย” ในรายงานผลการวิจัยนี้มีภาพ “เมืองไทยนี้ดี” ดังที่เคยปรากฏในประวัติศาสตร์กระแสหลักตลอดมา แต่เป็นภาพของคนในสังคมที่มีทั้งความสัมพันธ์อย่างราบรื่นและความสัมพันธ์ในเชิงความขัดแย้ง โดยแสดงให้เห็นความขัดแย้งในหลายลักษณะ ทั้งระหว่างคนชั้นเดียวกันและต่างชั้นกัน ระหว่างคนชาติพันธุ์เดียวกันและต่างชาติพันธุ์กัน และระหว่างอำนาจรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งปัญหาใจผู้ร้ายและปัญหาครอบครัวที่มีอยู่ในทุกยุคทุกสมัย เพียงแต่มีลักษณะแตกต่างกันเนื่องจากบริบททางสังคมที่ไม่เหมือนเดิม นอกจากนี้ยังเป็นภาพของสังคมไทยที่มีปัญหาเชิงโครงสร้างที่สั่งสมมาแต่อดีต ซึ่งเป็นรากฐานของความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบันอีกด้วย

เมื่อถึงปัจจุบัน สังคมไทยมิได้ประสบแต่เฉพาะปัญหาเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้น แต่ยังมีปัญหาเชิงโครงสร้างทางวัฒนธรรมที่เป็นมรดกตกทอดจากอดีต โครงสร้างทางวัฒนธรรมนี้ไม่เพียงแต่จะเป็นรากฐานของความไม่เสมอภาคทางสังคมและความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจเท่านั้น ยังเป็นอุปสรรคของการพัฒนาความเป็นประชาธิปไตยทางการเมือง ดังนั้น รายงานผลการวิจัยนี้จึงเสนอทางเลือกสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคตโดยให้ความสำคัญแก่การปฏิรูปโครงสร้างทางวัฒนธรรม ที่จะต้องกระทำไปพร้อมๆ กับการปฏิรูปโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง เพื่อให้สังคมไทยสามารถปรับตัวและเจริญก้าวหน้าอย่างมั่นคงและยั่งยืน

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักฐานขั้นต้นและหลักฐานชั้นรองอย่างกว้างขวาง ทั้งผลงานของนักประวัติศาสตร์ นักสังคมศาสตร์ และนักมนุษยศาสตร์ แล้วสังเคราะห์เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สังคมไทย โดยศึกษาความเปลี่ยนแปลงอย่างละเอียดอ่อนของสังคมไทย ทั้งในเชิงชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ ซึ่งจะช่วยให้อ่านภาพรวมของความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนสังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน และช่วยให้เข้าใจปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคมไทยชัดเจนขึ้นด้วย

ผลการวิจัยพบว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของรัฐและสังคมไทย โดยที่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและวัฒนธรรม ขณะเดียวกันชนชั้นนำซึ่งมีอำนาจมากที่สุดในการควบคุมระบบเศรษฐกิจก็มีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดความเปลี่ยนแปลงในสังคมด้วย เพราะชนชั้นนำพยายามจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ประกอบด้วยคนหลายชนชั้น หลายชาติพันธุ์ หลายท้องถิ่น และหลายเพศ ให้เอื้อต่อการรักษาและเพิ่มพูนอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตน โดยที่ลักษณะการจัดระเบียบและควบคุมสังคมของชนชั้นนำในแต่ละยุคจะขึ้นอยู่กับบริบททางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม สังคมไทยมิได้ตกอยู่ภายใต้การจัดระเบียบและการควบคุมของรัฐและชนชั้นนำอย่างเบ็ดเสร็จ ในแต่ละยุคล้วนมีการละเมิดระเบียบแบบแผนที่รัฐและชนชั้นนำกำหนดและเกิดความขัดแย้งในหลายลักษณะ อีกทั้งยังมีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นและลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์ที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างหลากหลายอีกด้วย นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจยังทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมใหม่ๆ ในบางยุค เช่น การอพยพโยกย้ายอย่างขนานใหญ่ การแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เพิ่มสูงขึ้น การเกิดโอกาสที่เปิดกว้างขึ้นสำหรับการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคม การเกิดชนชั้นใหม่ที่ต้องการเพิ่มพูนอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของตน การกบฏหรือการต่อสู้ทางอุดมการณ์ การปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์เพื่อเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การเปลี่ยนแปลงของระบบคุณค่าและความสัมพันธ์ทางสังคมในมิติใหม่ๆ ฯลฯ ปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้ส่งผลให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนและมีความแตกต่างหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก

อนึ่ง อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ก็ขึ้นอยู่กับความเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจและนโยบายของชนชั้นนำมากทีเดียว ในยุคที่ระบบไพร่ยังดำรงอยู่โดยที่ไพร่ถูกห้ามมิให้ย้ายถิ่นนั้น คนชาติพันธุ์ต่างๆ รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เอาไว้ได้ยาวนาน จนกระทั่งเมื่อชนชั้นนำรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและส่งเสริมการผลิตเชิงพาณิชย์ จึงเกิดการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์และการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” อย่างเข้มข้น

สังคมไทยในปัจจุบันไม่เพียงแต่จะมีปัญหาเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้น แต่ยังมีปัญหาเชิงโครงสร้างทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นรากฐานของความไม่เสมอภาคทางสังคมและเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประชาธิปไตย จึงจำเป็นต้องทำการปฏิรูปวัฒนธรรมพร้อมๆ กับการปฏิรูปทางเศรษฐกิจและการเมือง

Abstract

Research for the Construction of New Knowledge: Thai Social History

The aim of this research is to broadly study primary historical sources and selected secondary sources, including those by historians, social scientists and humanities scholars, in order to synthesize and construct a new body of knowledge about Thai state and social history. The research does so by examining the subtle changes of structure in Thai society, with particular respect to class, ethnicity, locality, and gender relationships. This will aid us in comprehending the complete picture of complex transformation in Thai state and society from antiquity to the present.

The research found that economic changes were the most important factor which caused complex, internal structural transformation of Thai society in different periods, and that economic changes were closely related to political and cultural changes as well. Simultaneously, the role of elites, who hold the greatest power in controlling the economic system, have an important role in determining the structure and transformation of society. The elites tried to organize social relationships among the people of many classes, ethnicities, localities and genders to maintain and increase their political power and economic benefits. This ordering and controlling of people by elites affected every group in Thai society. However, the characteristic of social relationships organized by the elites was according to social context.

However, every group in Thai society did not come under the order and regulation by the state and elites in every sense. In every period, there were infractions of the order and regulations set by the state and elites and there were various kinds of conflicts. In addition, there were characteristics of every locality and ethnicity that caused diverse changes in Thai society. In addition, economic changes caused new social phenomena to emerge in various periods, such as large-scale immigration of some ethnic groups, heated conflict over growing economic interests, greater social and economic class mobility, the emergence of new classes who wanted more economic and political power, rebellion or ideological struggle, and changes in identity in order to transform power relations, the emergence of new value systems and social relationships, etc. These social phenomena catalyzed complex transformations of Thai society and had diverse, wide-ranging effects on Thai society and culture.

The effects of changes in economic context and policies of the elites depended greatly on ethnic identity. During the period in which there was a corvée system, the elites forced almost

ethnic groups to be under the system and forbade them from moving to another area. This resulted in the preservation of their ethnic identity over a long period. This was the case until the elite centralized political power and promoted commercial production which affected the ways of life and social relations of different ethnic groups; the changes included increased competition for resources between ethnic groups, the adaptation of ethnic identity and the diverse and complex struggles in “the space of memory.”

At present, Thai society is not only faced with structural economic and political problems, it is also faced with structural cultural problems that are one of the legacies of the past. This is a problem because the cultural structure is not only the basis of social disunity and economic inequality, but is an obstacle to democratization, which will then make resolving social disunity and economic inequality difficult. Therefore, it is necessary to reform the cultural structures simultaneously with reforming the economic and political structures.

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 การคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์	8
บทที่ 3 พัฒนาการของรัฐและความเปลี่ยนแปลงของสังคม ตั้งแต่เริ่มสมัยประวัติศาสตร์จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18	17
- รัฐและสังคมในเขตภาคเหนือตอนบน	18
- รัฐและสังคมในคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายู	34
- รัฐและสังคมในกลุ่มแม่น้ำใหญ่	57
- รัฐและสังคมในที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ที่ติดทะเล	69
บทที่ 4 ความเปลี่ยนแปลงในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในพุทธศตวรรษที่ 18-19	74
- การเข้ามาของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์	74
- การปรากฏตัวของ “คนไทย”	76
- กำเนิดรัฐและสังคมอยุธยา	81
บทที่ 5 โครงสร้างสังคมสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 20-22	92
- ที่มาและพัฒนาระบบไพร่ในสังคมอยุธยา	92
- ทาส	103
- ชนชั้นมูลนาย	107
- การแบ่งชนชั้นในระบบไพร่	140
- ความตึงเครียดและความขัดแย้งภายในชนชั้นและระหว่างชนชั้น	141
- พระภิกษุสงฆ์	147
- ความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่	153
- วัฒนธรรมสองชนชั้นในสมัยอยุธยา	157
บทที่ 6 ครอบครัวยุคอยุธยาและความสัมพันธ์ระหว่างเพศ	166
- ลักษณะของครอบครัวและเครือญาติในสังคมอยุธยา	166
- สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงในครอบครัว	171

- ความขัดแย้งในครอบครัว การหย่าร้าง การมีผู้ และการลงโทษ	182
บทที่ 7 ชาตินัพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคมอยุธยา	200
- ชาตินัพันธุ์ลาว	208
- ชาตินัพันธุ์มอญ	209
- ชาตินัพันธุ์เขมร	213
- ชาตินัพันธุ์แขกมัวร์	214
- ชาตินัพันธุ์จีน	217
- ชาตินัพันธุ์ญี่ปุ่น	219
- ชาวเอเชียอื่น ๆ	222
- ชาวตะวันตก	222
บทที่ 8 ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและผลต่อสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลาย	237
- ผลกระทบจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจต่อชนชั้นมูลนาย	242
- ความขัดแย้งภายในชนชั้นมูลนายในสมัยอยุธยาตอนปลาย	246
- ผลกระทบจากการขยายตัวของการค้าต่อไพร่	250
- ความพยายามในการจัดระเบียบสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลาย	255
- พระสงฆ์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย	268
- การควบคุมคนชาตินัพันธุ์ต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย	270
- ความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี	271
- ความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนา	273
- ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยาตอนปลาย	274
- ความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมความบันเทิง	
ในสมัยอยุธยาตอนปลาย	279
- วาระสุดท้ายของราชอาณาจักรอยุธยาและสภาพสังคมหลังเสียกรุง	282
- สภาพสังคมในสมัยธนบุรี (พ.ศ.2310-2325)	285
- การขยายอำนาจและผลต่อสังคม	288
บทที่ 9 ความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	292
- การขยายตัวของการค้าในรัชกาลที่ 1	293
- ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการสถาปนาอุดมการณ์ใหม่	295
- ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม	
ตั้งแต่ทศวรรษ 2350-2390	304

- “วัฒนธรรมกระฎุมพี” ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	308
- ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	311
- การขยายตัวของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ และการรักษา อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์	316
- สภาพของชาวจีนทั่วไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	327
- ความเปลี่ยนแปลงในภูมิภาคต่าง ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	333
- สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	347

บทที่ 10 ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 และผลกระทบต่อสังคม **353**

- การค้าระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงหลังสนธิสัญญาเบาริง ที่มีผลต่อสังคมไทย	361
- ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงต่อภูมิภาคต่างๆ	367
- ความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม การเลิกทาส	374
ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่	381
- การบุกเบิกที่นาในภาคกลางตอนล่าง	385
- การอพยพของคนชาติพันธุ์ต่างๆ สนธิสัญญาเบาริง	387
- ปัญหาโจรผู้ร้ายในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง	395
- ปัญหาการกดขี่ของมูลนาย	407
- ความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐ	412

บทที่ 11 การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และผลกระทบต่อสังคม **416**

- สภาพการณ์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง	418
- การรวมศูนย์อำนาจในด้านต่างๆ	423
- ปัจจัยที่ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ	438
การใช้เงินเพื่อนำเข้าความรู้และความเจริญทางเทคโนโลยี จากตะวันตก	449
การสร้างฐานอำนาจทางการเมือง	454
การสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรม	457
-ความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์	464

ข้าราชการ	489
ชนชั้นกลางนอกระบบราชการ	510
ราษฎร	516
- ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและผู้หญิง	530
- ความเปลี่ยนแปลงของวัดและพระสงฆ์	552
บทที่ 12 ชีวิตของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ	
ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	557
- สภาพการณ์ทั่วไปของคนชาติพันธุ์ต่างๆ	
ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	565
- ความเปลี่ยนแปลงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	
ที่มีผลกระทบต่อคนชาติพันธุ์ต่างๆ	569
การสร้างทางรถไฟ	569
การเกิดรูปแบบใหม่และการกบฏในหัวเมือง	584
การศึกษาแผนใหม่และพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ	602
การขยายตัวของการสุบี่น การเล่นการพนัน	
และการเล่นหวย	609
การขยายตัวของโจรผู้ร้าย	615
- ความสัมพันธ์ทางสังคมภายในและระหว่างชาติพันธุ์ต่างๆ	629
ชาติพันธุ์ลาว	632
ชาติพันธุ์เขมร	641
ชาติพันธุ์จีน	641
ชาติพันธุ์ที่นับถือศาสนาอิสลาม	665
ชาติพันธุ์มอญ	669
ชาติพันธุ์เวียดนาม (ญวน)	676
ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างชาติพันธุ์	678
ความขัดแย้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์	685
ปัญหาเด็กลูกครึ่ง	707
บทที่ 13 ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ถึง พ.ศ. 2500	711
- การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 และผลกระทบต่อสังคม	711
- สาเหตุของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475	711
- ผลกระทบจากการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ที่มีต่อสังคมไทย	732

- การพัฒนาและการใช้กฎหมายเป็นกลไกขับเคลื่อน	
การปกครองในระบอบใหม่	737
- ความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม	740
ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ	747
ความเปลี่ยนแปลงในด้านการศึกษา	748
- สงครามโลกครั้งที่ 2 และผลกระทบต่อสังคมไทย	753
สภาพเศรษฐกิจในสมัยสงคราม	760
ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม	763
- ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจหลังสงครามโลก	
และผลกระทบต่อสังคม	775
- ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในทศวรรษ 2490	778
การปรับเปลี่ยนและการใช้อุดมการณ์ชาตินิยมทางวัฒนธรรม	
ของรัฐบาล	785
การฟื้นฟูอุดมการณ์กษัตริย์นิยม	785
การเคลื่อนไหวของ “ฝ่ายซ้าย” ในทศวรรษ 2490	788
การเคลื่อนไหว “ท้องถิ่นนิยม”	797
- ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของชนชั้นกลาง	
ในทศวรรษ 2490	801
- ความเปลี่ยนแปลงในภูมิภาคต่างๆในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2	807

บทที่ 14 ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในยุคพัฒนาประเทศ

ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 จนถึงสิ้นทศวรรษ 2530	825
- การพัฒนาและผลกระทบต่อสังคม	826
- การพัฒนาอุตสาหกรรม	836
- การขยายตัวของระบบราชการและการเมือง	
ที่รวมศูนย์อำนาจกับการพัฒนาที่ไม่สมดุล	842
- การขยายตัวของการศึกษา	846
- เหตุการณ์ 14 ตุลา 2516: สาเหตุและผลกระทบต่อสังคม	847
- ผลกระทบของการพัฒนาประเทศต่อโครงสร้างสังคมไทย	853
การเติบโตและความเข้มแข็งของกลุ่มทุน	854
การขยายตัวของชนชั้นกลางและวัฒนธรรมใหม่	868
ชาวไร่ชาวนาและชาวประมงพื้นบ้าน	881
- ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่อชาวไร่ชาวนา	

และชาวประมงพื้นบ้าน	885
- “การแตกตัวทางชนชั้น” ในชนบทและการจัดความสัมพันธ์ ทางสังคมใหม่	888
- การขยายตัวของชนชั้นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม	902
แรงงานผู้หญิง	905
แรงงานเด็กและแรงงานอพยพ	906
ความเปลี่ยนแปลงในเขตเมือง	909
ปัญหาการกระจายรายได้และความเหลื่อมล้ำ	912
- เหตุการณ์ความรุนแรงในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 และการปรับเปลี่ยนนโยบายทางเศรษฐกิจ	
สมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน	916
- ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและปัญหา	922
บทที่ 15 สังคมไทยในปัจจุบัน	934
- วิฤตเศรษฐกิจ พ.ศ.2540: สาเหตุและผลกระทบ	935
- ความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทและการขยายตัว ของชนชั้นกลางระดับล่าง	953
- ชนชั้นกลางระดับล่างและความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบท	967
- แรงงานนอกระบบในเขตเมืองและชนบท	978
- การขยายตัวขององค์กรทางสังคมและการเคลื่อนไหวทางสังคม แนวใหม่	982
- การขยายตัวของชนชั้นกลางและกรรมกรในเมือง	984
- ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวที่เป็นผลมาจาก สภาพเศรษฐกิจและสังคม	990
ปัญหาครอบครัวและปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปัญหาครอบครัว	995
บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงชนบท	998
ความเปราะบางทางอารมณ์ของคนรุ่นใหม่ในสังคมไทย	1005
- ความเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนำและความขัดแย้งทางการเมือง	1006
- ความเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์ชาตินิยมกับ การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลาง	1014
- ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งในสังคมไทย	1037
ฐานะทางเศรษฐกิจและหนี้สินของคนชนบท	1044

วิธีอธิบายปัญหาในสังคมไทยและความหวังของคนเสื้อแดง และคนเสื้อเหลือง	1054
ทัศนะของคณะกรรมการอิสระตรวจสอบ และค้นหาความจริงฯ (คปจ.)	1062
ทัศนะของนักวิชาการ	1079
บทที่ 16 คนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสังคมไทยปัจจุบัน	1089
- อุดมการณ์ทางชาติพันธุ์ที่เลื่อนไหลและซับซ้อน	1090
อุดมการณ์ทางชาติพันธุ์ชาวจีน	1090
อุดมการณ์ทางชาติพันธุ์ชาวจีนฮ่อหรือชาวหุย	1093
อุดมการณ์ชาวอีสานในจังหวัดเชียงราย	1108
อุดมการณ์ “ลาวพวน”	1113
อุดมการณ์ชาวลาวเงี้ยว	1115
อุดมการณ์ชาวลัวะ	1118
อุดมการณ์ของชาวกะเหรี่ยง	1121
- ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์ต่างๆ	1126
ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ของชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้	1127
ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ของชาวจีนในท้องถิ่นต่างๆ	1131
ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ของคนชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง	1134
ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ของชาวมอแกน (ชาวเล)	1153
- การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ ในสังคมไทยปัจจุบัน	1162
บทที่ 17 ทางเลือกของสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต	1196
- วัฒนธรรมไทยกับปัญหาการในการพัฒนาระบบประชาธิปไตย	1197
- แนวทางในการสร้าง “พลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” ในระบบประชาธิปไตย	1204
- บางส่วนของ “วิถีไทย” ในอดีตที่ควรนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน	1213

บทที่ 18 บทสรุป	1222
บรรณานุกรม	1232
ภาคผนวก	1287

บทที่ 1

บทนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน ควรเป็นไปเพื่อตอบสนองความจำเป็นของชีวิตในยุคโลกาภิวัตน์ ที่สังคมไทยมีพลวัตสูงท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมทั้งภายในและภายนอกประเทศ แต่ละคนจึงต้องมีวิจรรณญาณและมีความสามารถในการคิดวิเคราะห์เพื่อจะเข้าใจความซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมต่าง ๆ รวมทั้งเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมโดยรวมอย่างลึกซึ้งรอบด้าน เพื่อให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์มีวิสัยทัศน์ มีทักษะวิพากษ์ และมีศักยภาพในการปรับตัวสูงขึ้น อีกทั้งสามารถเลือกแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ อย่างสอดคล้องกับบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมทางสังคม ซึ่งจะทำให้การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด

โครงการวิจัยนี้ใช้ “วิธีคิดทางประวัติศาสตร์” ในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของ “สังคมไทย” โดยพิจารณาบริบทอันซับซ้อนทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ต่างจากแนวทางวิเคราะห์สำคัญๆ ที่เคยมีอิทธิพลในอดีต อันได้แก่ แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม และแนวการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์

แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม เป็นแนวการวิเคราะห์ที่มีอิทธิพลมากที่สุดนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน อิทธิพลของแนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมมีมากจนสามารถจะกล่าวได้ว่าการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ไทยในทุกระดับชั้นในระยะเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมาส่วนใหญ่แล้วตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวการวิเคราะห์แบบชาตินิยม โดยเน้นให้ผู้เรียนท่องจำเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตที่พระมหากษัตริย์หรือผู้นำมีบทบาทสำคัญในการรักษาเอกราชของ “ชาติไทย” และทำให้ “ชาติไทย” เจริญรุ่งเรือง วัตถุประสงค์สำคัญของการเรียนการสอนประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมนี้คือการทำให้ผู้เรียนมีความสำนึกในคุณค่าและความสำคัญของผู้นำ และมีความภาคภูมิใจใน “ชาติไทย” ในแง่ที่มีความยิ่งใหญ่และมีความเจริญรุ่งเรืองมายาวนานหลายพันปี ขณะเดียวกันก็เน้นเรื่องราวของประชาชนที่เสียสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อรักษาเอกราชของ “ชาติไทย” เอาไว้ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ผู้เรียนได้ตระหนักถึงคุณค่าของความสามัคคีและเห็นความสำคัญของการเสียสละเพื่อชาตินั่นเอง

แม้ว่าในระยะหลังจะเกิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ชุมชน และประวัติศาสตร์ของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่หลายเรื่องได้กลายเป็นความรู้ที่มีคุณค่าทางวิชาการสูง แต่ส่วนใหญ่แล้วก็ยังได้รับอิทธิพลจากประวัติศาสตร์ชาตินิยม และมักจะเป็นประวัติศาสตร์ที่เน้นว่าท้องถิ่นหรือชุมชนหรือชาติพันธุ์ใดชาติพันธุ์หนึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” มากกว่าจะมุ่งแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนของท้องถิ่น ชุมชน หรือชาติพันธุ์นั้นๆ จะเห็นได้ว่า ในท้ายที่สุดแล้วโครงเรื่องของประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมกลายเป็นความทรงจำร่วม (collective memory) ของคนในสังคมไทย และส่งผลให้ประชาชนรับรู้ความหมายของโลกรอบตัวและมีพฤติกรรมทางสังคม-การเมืองในกรอบที่ชนชั้นนำเห็นว่าถูกต้องดีงาม

ในปัจจุบันเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ (globalization) เข้มข้นขึ้น จนสังคมไทยประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เต็มไปด้วยความหลากหลายและซับซ้อน “โครงเรื่องประวัติศาสตร์ไทยแบบชาตินิยม” ก็มีผลเสียมากกว่าผลดี

อาจสรุปผลเสียของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยแบบชาตินิยมได้ดังต่อไปนี้

1. เนื้อหาของประวัติศาสตร์ไทยภายใต้โครงเรื่องแบบชาตินิยม เป็นความรู้ที่ไม่ช่วยทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมที่ประกอบด้วยคนหลายชนชั้น หลายท้องถิ่น หลายชาติพันธุ์ และหลายเพศ ที่ล้วนแต่เคยมีบทบาทอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ทำให้คนส่วนใหญ่ไม่มี “พื้นที่” อยู่ในประวัติศาสตร์ไทย และกลายเป็นคนที่มีความหมายหรือมีความสำคัญน้อยในสังคมไทย

2. เนื้อหาของประวัติศาสตร์ไทยภายใต้โครงเรื่องแบบชาตินิยม เน้นแต่บทบาทของกษัตริย์และชนชั้นนำว่าเป็นผู้กำหนดความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ ขาดการพิจารณาบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ทำให้ไม่สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคม ตลอดจนปรากฏการณ์ และปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งรอบด้าน หรือไม่สามารถจะเข้าใจความซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมและปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งในอดีตและปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมจึงไม่ช่วยพัฒนาสติปัญญาและวิจรรณญาณเท่าที่ควร

3. การรับรู้ประวัติศาสตร์ที่เน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำ ส่งผลให้คนไทยให้ความสำคัญแก่ผู้นำและรู้สึกว่ประชาชนต้องพึ่งพาผู้นำจึงจะอยู่รอดได้ ดังนั้น เมื่อต้องการแก้ไขปัญหาหรือพัฒนาประเทศ คนส่วนใหญ่ก็มักยินยอมให้ผู้นำหรือชนชั้นนำมีอำนาจและมีบทบาทอย่างเต็มที่ ส่วนประชาชนจะถูกมองว่าขาดความรู้ความสามารถที่จะมีส่วนร่วมในการปกครอง การรับรู้ประวัติศาสตร์เช่นนี้นับเป็นอุปสรรคสำคัญของการพัฒนาระบบประชาธิปไตยและการเสริมสร้างสังคมให้เข้มแข็ง ประชาชนไม่มีโอกาสเลือกทางเดินของตนเองเท่าที่ควร รวมทั้งไม่มีส่วนร่วมอย่างแท้จริงในการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรที่มีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตทั้งผลกระทบโดยตรงและโดยอ้อม ดังจะเห็นได้ว่านโยบายและโครงการใหญ่ ๆ ระดับประเทศล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจของชนชั้นนำ แม้ว่าในระยะหลังประชาชนจะเรียกร้องสิทธิที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจมากขึ้น หรือเริ่มเคลื่อนไหวต่อต้านนโยบายและโครงการต่าง ๆ ของรัฐ ที่สร้างความเสียหายแก่สิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของประชาชนในหลายพื้นที่ แต่โดยส่วนใหญ่แล้วชนชั้นนำก็ยังคงผูกขาดอำนาจในการตัดสินใจ และประชาชนส่วนใหญ่เองก็ยังคงเรียกร้องต้องการผู้นำที่มีอำนาจสูงสุดเด็ดขาดที่จะทำหน้าที่ตัดสินใจและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ อย่างฉับไวมากกว่าจะเชื่อมั่นในระบบประชาธิปไตยที่จะต้องมีการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรให้แก่ประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างแท้จริง โดยมีกลไกที่เอื้อให้ประชาชนสามารถควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจอย่างใกล้ชิด รวมทั้งมีการถ่วงดุลระหว่างอำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการด้วย

4. ประวัติศาสตร์ไทยแบบชาตินิยมต้องการเน้นว่า “เมืองไทยนี้ดี” เพื่อให้คนไทยมีความรักและความภาคภูมิใจในชาติไทย มีความสามัคคีและเสียสละในการปกป้องเอกราชของชาติ หากเสียเอกราช

เมื่อใด คนไทยจะต้องพยายามต่อสู้เพื่อปกป้องเอกราชของชาติกลับคืนมา เพื่อให้ “เมืองไทยนี้ดี” ตลอดไป การเขียนประวัติศาสตร์ในลักษณะเช่นนี้ ทำให้ผู้เขียนไม่สนใจวิเคราะห์ชีวิตที่ซับซ้อนและปัญหาของคนกลุ่มต่างๆ พยายามหลีกเลี่ยงไม่กล่าวถึงปัญหาความขัดแย้งระหว่างชนชั้นและระหว่างเพศ ตลอดจนเหตุปัจจัยแห่งความทุกข์ยากเดือดร้อนต่าง ๆ ของประชาชน ทำให้คนไทยขาดความเข้าใจปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคมที่สั่งสมมาเป็นเวลานาน และขาดความรู้เกี่ยวกับทางเลือกในการแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้างที่เกิดขึ้น ทั้งโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม

5. แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ไทยแบบชาตินิยมเน้นความสัมพันธ์กับชาติเพื่อนบ้านในเชิงของการทำสงครามกัน ทำให้คนไทยมองชาติเพื่อนบ้านว่าเลวร้ายและเป็นศัตรูของชาติไทย ซึ่งการมองเช่นนี้ทำให้เกิดอคติต่อกัน เกิดความขัดแย้งระหว่างกันได้ง่าย และนำไปสู่การใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา และเป็นอุปสรรคต่อการร่วมมือกันในด้านต่าง ๆ ภายในภูมิภาคอาเซียนอีกด้วย

ผลเสียต่างๆ ของประวัติศาสตร์ชาตินิยมดังกล่าวมานี้ ทำให้มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยแนวใหม่ โดยเน้นการพิจารณาประวัติศาสตร์ของสังคมทั้งหมด (total history) เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งและรอบด้านต่อรัฐและสังคมไทยที่ประกอบขึ้นด้วยคนหลายชนชั้น หลายท้องถิ่น หลายชาติพันธุ์ และหลายเพศ รวมทั้งเข้าใจความความเปลี่ยนแปลงของรัฐและสังคมไทยที่มีความซับซ้อนเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับนับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ได้เกิดการสร้างความรู้ทางประวัติศาสตร์ไทยโดยใช้แนวการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์ เช่น วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม, ไทยกึ่งเมืองขึ้น, โจมหน้าศักดินาไทย, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของเชื้อชนชาติ, โองการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มเจ้าพระยา, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา เป็นต้น งานเขียนประวัติศาสตร์ไทยแบบมาร์กซิสต์เน้นการกดขี่ขูดรีดและความขัดแย้งระหว่าง “ชนชั้นที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต” กับ “ชนชั้นผู้ใช้แรงงาน” และเน้นลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์แนบแน่นกับวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเมือง

การเขียนประวัติศาสตร์ไทยโดยใช้ทฤษฎีมาร์กซิสต์เป็นกรอบ จะมีลักษณะสำคัญคือ การวิเคราะห์ว่าเศรษฐกิจ (วิถีการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิต) เป็นรากฐานหรือเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดลักษณะทางการเมืองและวัฒนธรรม ในการเขียนประวัติศาสตร์จึงต้องมุ่งวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจหรือวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจที่มีความขัดแย้งระหว่างชนชั้น หากต้องการศึกษาการเมืองหรือศิลปวัฒนธรรม ก็ต้องทำความเข้าใจเศรษฐกิจเสียก่อน แล้วจึงเชื่อมโยงให้เห็นว่า เมื่อเศรษฐกิจเป็นเช่นนั้นแล้วมีผลอย่างไรต่อความขัดแย้งทางการเมืองหรือมีผลอย่างไรต่อศิลปวัฒนธรรม (เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม วรรณคดี ภาษา ศาสนา ประเพณี พิธีกรรม ฯลฯ) ซึ่งเป็นเครื่องมือทางอุดมการณ์ที่จรรโลงความสัมพันธ์ทางการเมืองผลิตหนึ่งๆ เอาไว้

วัตถุประสงค์หลักของการสร้างความรู้ทางประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์ อยู่ที่การทำให้ประชาชนที่ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยได้เรียนรู้ว่า สังคมไทยเป็นสังคมที่มีการกดขี่ขูดรีด จึงควรทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงสังคมให้ก้าวหน้าขึ้น โดยความรู้ทางประวัติศาสตร์จะช่วยให้เข้าใจว่าสังคมไทยมีวิวัฒนาการ

มาถึงขั้นตอนใดแล้ว เพื่อที่ชนชั้นผู้ใช้แรงงานที่ถูกกดขี่ขูดรีดจะได้กำหนดยุทธศาสตร์ในการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงสังคมได้อย่างถูกต้องเหมาะสม เช่น ให้ถือว่าชนชั้นใดเป็นศัตรูสำคัญที่สุด ให้ชนชั้นใดเป็นหัวหอกในการปฏิวัติ จะต้องเป็นพันธมิตรกับชนชั้นใดเพื่อให้ขบวนการปฏิวัติเข้มแข็ง และจะใช้ยุทธศาสตร์อย่างไรในการปฏิวัติ เป็นต้น

อนึ่ง ในทศวรรษ 2490 พรรคคอมมิวนิสต์จีนประสบความสำเร็จในการยึดครองแผ่นดินใหญ่จีน แนวความคิดของผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์จีนจึงมีอิทธิพลต่อ “ฝ่ายซ้าย” ในประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะแนวคิดที่ว่า สังคมจีนยังไม่หลุดพ้นจากการเป็นสังคมศักดินาอย่างสิ้นเชิง และยังไม่ก้าวสู่สังคมทุนนิยมอย่างแท้จริง เจ้าของปัจจัยการผลิตในเวลานั้นได้แก่ชนชั้นเจ้าที่ดินและชนชั้นนายทุนตะวันตก สภาพสังคมจีนจึงเป็นสังคม “กึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น” และการปฏิวัติจะต้องใช้ยุทธศาสตร์ “ป่าล้อมเมือง” เพราะสภาพสังคมแบบ “กึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น” ทำให้ชนชั้นกรรมกรยังอ่อนแอ จะต้องอาศัยชาวนาเป็นพลังหลักในการปฏิวัติ แนวคิดดังกล่าวนี้ถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์สังคมไทยว่าเป็นสังคมแบบ “กึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น” เช่นเดียวกันกับสังคมจีน ดังปรากฏในงานเขียนประวัติศาสตร์เรื่อง “ไทยกึ่งเมืองขึ้น” ของ อรรถวิทย์ พรหมชมพู เป็นต้น

“โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย” ไม่ต้องการเสนอภาพประวัติศาสตร์โดยใช้โครงเรื่องแบบชาตินิยม ขณะเดียวกันก็ไม่ต้องการใช้โครงเรื่องแบบมาร์กซิสต์ แต่ต้องการสร้างความรู้เกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์ของสังคมไทย” (History of Thai Society) เพื่อแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่ประกอบด้วยคนหลายชนชั้น หลายท้องถิ่น หลายชาติพันธุ์ และหลายเพศ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยนี้เกิดจากความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างปัจจัยทางเศรษฐกิจการเมือง และวัฒนธรรมในยุคต่าง ๆ ทั้งนี้โดยให้ความสำคัญแก่การวิเคราะห์และอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและบทบาทของรัฐที่ส่งผลต่อสังคมและวัฒนธรรมค่อนข้างมาก เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและบทบาทของรัฐเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในมิติต่างๆ ในชีวิตของผู้คนและสังคม

เนื่องจากโครงการวิจัยนี้ครอบคลุมมิติต่างๆ ของสังคมไทยกว้างขวาง จึงต้องอาศัยความรู้ทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์หลายสาขาวิชา โดยนำทั้งแนวคิด วิธีการศึกษา และข้อสรุปสำคัญมาปรับใช้ส่วนใหญ่เป็นความรู้ทางรัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์การเมือง สังคมวิทยา มานุษยวิทยา วรรณกรรมวิจารณ์ และประวัติศาสตร์ศิลปะ

ในปัจจุบันนักสังคมศาสตร์และนักมนุษยศาสตร์จำนวนมากใช้แนวพินิจทางประวัติศาสตร์ (Historical approach) ในการศึกษาประเด็นต่างๆ ในแง่มุมที่ตื้นตื้นใจ โดยนักสังคมศาสตร์และนักมนุษยศาสตร์ให้ความสำคัญแก่การเข้าใจลักษณะเฉพาะของสังคมไทยมากขึ้น จึงเน้นการศึกษาบริบทและข้อมูลเฉพาะของสังคมไทย ยึดติดกับทฤษฎีน้อยลง แต่เน้นการศึกษาทฤษฎีอย่างหลากหลายและกว้างขวาง เพื่อให้สามารถนำทฤษฎีมาปรับใช้อย่างยืดหยุ่น โดยพยายามเลือกสรรและปรับเปลี่ยนทฤษฎีให้สอดคล้องกับข้อมูลเพื่อเข้าใจลักษณะเฉพาะที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางประวัติศาสตร์ (Historical

context) แทนการพิสูจน์ทฤษฎีหรือใช้ทฤษฎีเป็นกรอบในการวิเคราะห์อย่างตายตัวดังในอดีตที่ผ่านมา ทำให้การใช้ความรู้ทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์เป็นไปอย่างสะดวก เนื่องจากเป็นการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยด้วยพื้นฐานความคิดหรือวิธีคิดที่คล้ายคลึงกัน เช่น นักรัฐศาสตร์วิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญในประวัติศาสตร์ เช่น การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การปฏิวัติ พ.ศ.2475 ปรากฏการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการผันแปรความหมายของ “ความเป็นไทย” ฯลฯ นักสังคมวิทยาศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมยุคต่างๆ เช่น การสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ การเคลื่อนไหวทางศาสนา ฯลฯ นักมานุษยวิทยาศึกษาการต่อสู้ช่วงชิงความหมายในกิจกรรมทางสังคมหรือวัฒนธรรมในบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองยุคพัฒนา ประเทศที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจของคนหลากหลายชาติพันธุ์ นักวิชาการทางสถาปัตยกรรมศาสตร์ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของศิลปะและสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและวัฒนธรรมทางความคิด เป็นต้น

นอกจากนี้นักสังคมศาสตร์ยังให้ความสำคัญแก่มิติความเป็นมนุษย์มากขึ้นในการทำความเข้าใจการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ในขณะที่นักมนุษยศาสตร์ก็ให้ความสำคัญแก่มิติทางสังคมมากขึ้นในการทำความเข้าใจความเป็นมนุษย์ที่แสดงออกในกิจกรรมทางศิลปะและวัฒนธรรม ตลอดจนพฤติกรรมทางสังคมที่สัมพันธ์กับภูมิปัญญาและจิตใจของมนุษย์

นักประวัติศาสตร์ในปัจจุบันพยายามเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของสังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือประวัติศาสตร์ชนบทที่ประกอบด้วยคนชาติพันธุ์ต่างๆ หรือศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและประวัติศาสตร์การเมืองในแง่มุมใหม่ๆ รวมทั้งศึกษาในเชิงเพศภาวะ (gender) นักประวัติศาสตร์จึงได้นำเอาแนวคิดหรือทฤษฎีของนักสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มาใช้ทั้งในการตั้งคำถามและการแสวงหาแนวการวิเคราะห์เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมในอดีตมากขึ้น แทนที่จะอาศัยแต่สามัญสำนึกหรือวิจารณ์เฉพาะตัวในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล เช่น มีการใช้ความรู้ทางรัฐศาสตร์และมานุษยวิทยาในการวิเคราะห์การเมืองวัฒนธรรม (Cultural Politics) ที่แฝงเร้นอยู่ในกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมต่างๆ รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ หรือใช้ความรู้ของทางเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) ในการวิเคราะห์โครงสร้างสังคมที่เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมือง โดยบางกรณีก็เป็นการศึกษาที่เน้นการวิเคราะห์คนบางกลุ่มเป็นพิเศษ เช่น นายทุน กรรมกร ชาวนา แรงงานนอกระบบในภาคอุตสาหกรรม ภาคบริการ หรือภาคเกษตร หรือใช้ความรู้ทางภาษาศาสตร์ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างความเปลี่ยนแปลงของภาษากับวัฒนธรรมและการเมือง ฯลฯ ทำให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์กับความรู้ทางสังคมศาสตร์และความรู้ทางมนุษยศาสตร์มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น จนไม่สามารถแบ่งแยกสาขาวิชาต่างๆ ออกจากกันอย่างชัดเจนตายตัวอีกต่อไป การวิจัยในทุกสาขาวิชาล้วนมีลักษณะเป็นการวิจัยแบบสหวิทยาการ (interdisciplinary) ไม่มากนัก

“องค์ความรู้ใหม่” ที่เกิดขึ้นจากการวิจัยแบบสหวิทยาการของโครงการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมไทยนี้เป็นความรู้ที่จะทำให้เห็นภาพรวมของรัฐและสังคมไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน นับเป็นครั้งแรกที่วงวิชาการและสังคมไทยมีองค์ความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงระยะยาวของสังคมที่ครอบคลุมทั้งมิติทางชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ โดยองค์ความรู้ส่วนหนึ่งมาจากการสังเคราะห์ผลงานของนักประวัติศาสตร์และนักวิชาการสาขาต่างๆ ที่ผู้วิจัยประเมินแล้วว่าน่าเชื่อถือ อีกส่วนหนึ่งมาจากการศึกษาหลักฐานขั้นต้นอย่างกว้างขวางเพื่อสร้างความรู้ใหม่ทางประวัติศาสตร์ส่วนที่วงวิชาการยังขาดความเข้าใจ โดยหวังว่าจะได้มาซึ่งองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สังคมไทยที่ช่วยสร้างความทรงจำใหม่ที่เปิดพื้นที่ให้แก่คนหลากหลายกลุ่ม และเป็นองค์ความรู้ที่จะช่วยเสริมสร้างวิสัยทัศน์ทางประวัติศาสตร์แก่คนไทยให้เข้าใจในความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของสังคมไทย รวมทั้งเข้าใจความซับซ้อนของปรากฏการณ์และปัญหาสำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในบริบทหรือโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ตลอดจนปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนกลุ่มต่างๆ ในบริบทของแต่ละยุคสมัย นอกจากนี้ยังหวังด้วยว่าความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยระยะยาวจะนำไปสู่ความเข้าใจความซับซ้อนของสังคมไทยในปัจจุบัน จนตระหนักถึงปัญหาเชิงโครงสร้างที่ดำรงอยู่ และเห็นความจำเป็นที่จะต้องร่วมกันผลักดันให้เกิดการแก้ปัญหาและการพัฒนาประเทศโดยคำนึงถึงความแตกต่างหลากหลายทางชนชั้น ท้องถิ่น ชาติพันธุ์ และเพศ เพื่อลดความขัดแย้งในทุกระดับ และเพื่อให้คนทุกกลุ่มในสังคมไทยสามารถเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนและรวดเร็วได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ตลอดระยะเวลาหลายปีที่ทำวิจัยในโครงการนี้ ผู้วิจัยได้รับความรู้ ความช่วยเหลือ และกำลังใจจาก ครู มิตร ลูกศิษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ช่วยวิจัย ซึ่งทำให้โครงการวิจัยนี้สำเร็จลง ผู้วิจัยซาบซึ้งใจเป็นอย่างยิ่งและจะขอจดจำรำลึกตลอดไป

ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ เนื่องจากความรู้ทางประวัติศาสตร์ที่ท่านสร้างขึ้นเป็นรากฐานของความรู้ความเข้าใจใหม่เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทย โครงการวิจัยนี้อาศัยความรู้ที่ท่านสร้างไว้เป็นหลักสำคัญ ทั้งความรู้ในเชิงวิธีคิดและวิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์ และความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไทยในยุคต่างๆ

ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ศาสตราจารย์ ดร.เกรก เจ เรย์โนลด์ส์ ศาสตราจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์ ศาสตราจารย์ ดร.เกษียร เตชะพีระ ศาสตราจารย์ ดร.นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ ศาสตราจารย์ ดร.โยชิฟูมิ ทามาตะ รองศาสตราจารย์ สมชาย ปรีชาศิลปกุล อาจารย์ชำนาญ จันทรเรือง รองศาสตราจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ และอาจารย์ทศพล ทรรศนกุลพันธุ์

ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนสนับสนุนโครงการวิจัยนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสตราจารย์ ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง และศาสตราจารย์ ดร.สวัสดิ์ ตันตระรัตน์ ขอขอบคุณคุณปัทมากร คติธรรมนิตย์ ที่ช่วยประสานงาน และขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์ ศาสตราจารย์ ดร.สมบัติ จันทรวงศ์ อาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร และ

ศาสตราจารย์ ดร.ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ที่กรุณาให้คำวิจารณ์ที่เป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงรายงานผลการวิจัย

ขอขอบคุณผู้ช่วยวิจัยที่ได้เก็บรวบรวมข้อมูลให้เป็นอย่างดี รวมทั้งได้แสวงหาความรู้ร่วมกันจนมีความผูกพันทางจิตใจต่อกันตลอดมา คือ อาจารย์กัญญ์พันธุ์ พงษ์ลาวัณย์ อาจารย์ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว อาจารย์สิทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์ อาจารย์ตะวัน วรรณรัตน์ อาจารย์มนวิธน์ พรหมรัตน์ คุณอาร์มภ์ เล็กอุทัย คุณศรีวตาภรณ์ แซ่ลิ้ม และคุณศราวุฒิ วิสาพรม

ขอขอบคุณครอบครัวของผู้วิจัยที่เป็นกำลังใจอันสำคัญตลอดมา ขอขอบคุณอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เป็นพิเศษสำหรับข้อคิดเห็นและความช่วยเหลือทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อการทำวิจัย

บทที่ 2

การคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในยุคอาณานิคม มีการสร้างความรู้เกี่ยวกับเอเชียที่ใช้โลกตะวันตกเป็นศูนย์กลาง และมองสังคมต่าง ๆ ด้วยทฤษฎีวิวัฒนาการที่ทำให้เห็นว่าชาวตะวันตกมีอารยธรรมสูงสุด และมองว่าสังคมตะวันออกป่าเถื่อน ด้อยความเจริญ ทั้ง ๆ ที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าคนเอเชียในบางพื้นที่ เช่น จีน อิหร่าน อินเดีย สร้างความเจริญทางอารยธรรมขึ้นมาก่อนชาวยุโรปเป็นเวลานาน ในกรณีเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศสยามหรือประเทศไทย ก็ได้รับการศึกษาโดยนักวิชาการชาวตะวันตกในยุคอาณานิคมที่อธิบายว่าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เจริญขึ้นมาเพราะรับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดียซึ่งเป็นชนชาติอินโดยูโรเปียน

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการในสมัยหลังพยายามแสดงให้เห็นว่า ถึงแม้อิทธิพลอินเดียจะมีความสำคัญอย่างมากในรัฐที่มีความซับซ้อนที่เกิดขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา โดยเฉพาะศาสนา พิธีกรรม และความรู้ต่าง ๆ จากอารยธรรมอินเดีย¹ แต่นักวิชาการในสมัยหลังก็มีความเห็นว่าการก่อนหน้าที่จะได้รับอิทธิพลอินเดียแล้ว เอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งสยามหรือไทยก็มีความเจริญในระดับหนึ่งแล้ว และก่อนหน้าที่จะได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยใหม่ (คือก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 25) ดินแดนแถบนี้ก็มีเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมไปในทางที่มีลักษณะเหตุผลนิยม มนุษยนิยม และสังคมนิยมอยู่แล้ว แม้แต่ความคิดทางศาสนาก็เปลี่ยนไปในทางที่มีลักษณะเหตุผลนิยม มนุษยนิยม และสังคมนิยม ก่อนที่จะได้รับอิทธิพลทางความคิดจากตะวันตกเช่นกัน

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมในทางที่ก้าวหน้าขึ้นจึงมิได้มาจากการรับอิทธิพลจากภายนอกในทันทีทันใด แต่มาจากการปรับตัวของคนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อตอบสนองบริบทที่เปลี่ยนไป ดังนั้น คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งคนไทย จึงควรศึกษาประวัติศาสตร์เพื่อเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการปรับตัวของคนในแถบนี้ แทนที่จะเน้นแต่ความเปลี่ยนแปลงที่มาจากอิทธิพลหรือปัจจัยภายนอก เพราะแม้แต่การเข้ามามีอิทธิพลของ “ปัจจัยภายนอก” ในแต่ละสังคม ก็สร้างผลกระทบหรือก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ไม่เหมือนกันและไม่เท่ากันในแต่ละสังคม เพราะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแวดล้อมและการปรับตัวของคนในสังคมนั้น ๆ เป็นสำคัญ การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทยจึงควรพยายามทำ

¹ บางรัฐพัฒนาขึ้นมาจากกลุ่มชนเผ่า (Chiefdom) ซึ่งเป็นหน่วยทางการเมืองที่ประกอบด้วยชาติพันธุ์เผ่าเดียว มีขนาดเล็ก มีหัวหน้าเผ่าเป็นผู้นำทางการเมือง ระบบการเมืองไม่ซับซ้อน การแบ่งแยกชนชั้นยังไม่ชัดเจน แม้ไขความขัดแย้งโดยอาศัยประเพณีเป็นหลัก เมื่อกลายเป็นรัฐ (state) แล้ว ก็กลายเป็นหน่วยการเมืองขนาดใหญ่ที่รวมเอาคนหลายชาติพันธุ์เข้ามา มีกษัตริย์ปกครอง แต่กษัตริย์มีอำนาจมากเฉพาะในราชธานีและบริเวณใกล้เคียง เพราะอำนาจท้องถิ่นยังมีอิสระค่อนข้างมาก (ดูเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ” ใน **สายธารแห่งความคิด**, หนังสือที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ 60 ปีอาจารย์คุณวราวุธ สุเมธงศ์ ณ อยุธยา, กรุงเทพฯ: พิมพ์สว, 2532.

ความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขแวดล้อมหรือบริบทของสังคมไทย และการปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทยในบริบทที่เปลี่ยนแปลง

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมจากยุคหินเก่าจนถึงยุคโลหะ

สังคมของมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบเร่ร่อนในยุคหินเก่าสู่การตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านในยุคหินใหม่ และเติบโตเป็นเมืองที่มีการแบ่งชนชั้นในยุคโลหะ (ยุคสัมฤทธิ์และยุคเหล็ก) ปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ซับซ้อนมากขึ้น ก็คือ การพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิตและการสังสรรค์วัฒนธรรมเพื่อจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

ในยุคหินเก่า มีหลักฐานจากขวานหิน ที่แสดงว่ามีมนุษย์อาศัยอยู่ในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่สมัยประมาณ 200,000 ถึง 500,000 ปีมาแล้ว โดยพบขวานหินยุคหินเก่าในเขตที่สูงหลายแห่ง เช่น **บริเวณบ้านเก่า**และพื้นที่ใกล้เคียงในจังหวัดกาญจนบุรี พบเครื่องมือหินกรวดกะเทาะหน้าเดียว และเครื่องมือหินกรวดแบบสับตัด เป็นของสมัยหินเก่าตอนต้น **บริเวณอำเภอเชียงแสน**ริมแม่น้ำโขง พบเครื่องมือที่ใช้ขุดหรือสับ ทำด้วยหินกรวดขนาดใหญ่ ปลายแหลม กะเทาะหน้าเดียว และยังพบชิ้นส่วนโครงกระดูกของมนุษย์ยุคหินเก่าที่ลำปาง นอกจากนี้ยังพบเครื่องมือ สมัยหินเก่าในบริเวณอื่น เช่น เชียงราย เชียงใหม่ ลำปาง ราชบุรี เป็นต้น คนในยุคหินเก่านี้อาศัยอยู่ตามถ้ำหรือเพิงผา ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ และเก็บผักผลไม้ที่มีอยู่ตามธรรมชาติเป็นอาหาร

ยุคหินกลาง เมื่อประมาณ 10,000 ถึง 50,000 ปีมาแล้ว เทคโนโลยีในการทำขวานหินได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น โดยทำเป็นเครื่องมือหินกะเทาะขนาดใหญ่ที่มีการกะเทาะหน้าเดียว มีความประณีตกว่าสมัยหินเก่า นอกจากนี้ยังรู้จักทำเครื่องปั้นดินเผา เช่น ที่ถ้ำผี จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบดินเผาทั้งแบบที่มีผิวเกลี้ยงจากการขัดมัน และแบบที่มีลายเชือกทาบ ลักษณะคล้ายเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเวียดนาม พบซากพืชหลายชนิดที่คนในยุคนี้เก็บมากินเป็นอาหาร เช่น มัน เผือก กลอย หน่อไม้ ลูกท้อ สมอ หมาก ถั่วปากอ้า ถั่วลิ้นเต่า ดีปลี พลู พริกไทย แตงกวา ฯลฯ พืชบางอย่างอาจเกิดจากการเรียนรู้ที่จะเพาะปลูก เมื่อราว 9,000 ปี มาแล้ว มิใช่ใช้วิธีเก็บจากธรรมชาติเพียงอย่างเดียว เช่น รู้จักนำข้าวปามาปลูกด้วยวิธีหว่านเมล็ดหรือเอาไม้แทงดินเป็นรู แล้วหยอดเมล็ดข้าวลงไป รอให้ข้าวโตเอง ขณะเดียวกันก็พบซากของสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม ซึ่งอาจล่ามาจากป่าหรืออาจจะเป็นสัตว์ที่นำมาเลี้ยงก็ได้

ในยุคนี้มนุษย์ยังคงอาศัยอยู่ตามถ้ำและเพิงผา แต่ประสิทธิภาพในการผลิตที่ดีขึ้นทำให้เลี้ยงประชากรได้มากขึ้นและส่งผลให้สังคมมีวัฒนธรรมที่ซับซ้อนขึ้น หลักฐานสำคัญในยุคหินกลางที่นักวิชาการใช้ศึกษา ได้แก่ โครงกระดูกที่มีแผ่นหินวางทับอยู่ส่วนบนของลำตัว มีดินสีแดงโรยอยู่ที่หัวและทรวงอก ซึ่งแสดงว่ามีพิธีกรรมในการฝังศพและมีความเชื่อเรื่อง “โลกหน้า” ที่ส่งผลให้เกิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมบางประการสำหรับการดำเนินชีวิตใน “โลกนี้”

ยุคหินใหม่ (ราว 5,000-7,000 ปีมาแล้ว) เป็นยุคที่เทคโนโลยีในการผลิตของคนในดินแดนประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้พัฒนาขึ้นมาก เช่น ขวานหินที่ขัดผิวให้เรียบ ส่วนหนึ่งเป็นการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีสืบทอดกันมาในดินแดนแถบนี้ แต่อีกส่วนหนึ่งเป็นเทคโนโลยีที่มาจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนจากหลายถิ่น ดังจะเห็นได้ว่ารูปแบบของเครื่องมือหินขัดที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีลักษณะต่างกัน ซึ่งอาจแบ่งออกเป็น 2 แบบใหญ่ ๆ คือขวานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบบมีบ่า ซึ่งเป็นของกลุ่มชนที่อยู่ตอนเหนือของแผ่นดินใหญ่ซึ่งเคลื่อนย้ายลงมา และขวานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบบไม่มีบ่า ซึ่งมักเป็นของกลุ่มชนที่มีถิ่นฐานอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลและหมู่เกาะ ในแหล่งโบราณคดีบางแห่งพบขวานหินทั้งสองแบบปะปนกันอยู่ สะท้อนว่ามีการติดต่อสัมพันธ์กันของคนจากต่างถิ่นที่มีวัฒนธรรมบางประการแตกต่างกัน

ที่โคกพนมดี จังหวัดชลบุรี ซึ่งมีอายุราว 8,000 ปีมาแล้ว นอกจากจะพบเปลือกหอยสุ่มกันเป็นชั้น ๆ ซึ่งสะท้อนว่าหอยเป็นอาหารที่สำคัญแล้ว ยังพบข้าวที่เกิดจากการเพาะปลูกด้วย ที่แม่ฮ่องสอนและขอนแก่นก็พบข้าวเปลือกอายุราว 5,000-7,000 ปี เป็นข้าวเหนียว ในยุคหินใหม่มีทั้งที่เป็นข้าวเหนียวเมล็ดใหญ่ที่งอกบนที่สูง และข้าวเหนียวเมล็ดป้อมที่งอกในที่ลุ่ม การรู้จักเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนหมู่บ้าน และทำให้ประชากรเพิ่มขึ้น การขุดค้นทางโบราณคดีทำให้พบซากของหมู่บ้านยุคหินใหม่กระจายอยู่ทั่วประเทศ²

ในคาบสมุทรภาคใต้ (คาบสมุทรไทย) มีหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่านับตั้งแต่ยุคหินใหม่เป็นต้นมาเมื่อคนในแถบนี้มีความรู้และเทคโนโลยีสูงขึ้น ได้มีการย้ายถิ่นฐานจากที่เคยอาศัยอยู่ตามถ้ำและเพิงผาในบริเวณเทือกเขาตอนกลางของคาบสมุทร ลงมาสู่บริเวณที่ราบใกล้แม่น้ำสายสำคัญและที่ราบชายฝั่งทะเล รวมทั้งบริเวณสันทรายเก่าริมฝั่งทะเลมากยิ่งขึ้น³ ทั้งนี้ก็เพื่อจะทำการเพาะปลูกข้าวและพืชอาหารอื่น ๆ ในที่ราบที่อุดมสมบูรณ์และจับสัตว์น้ำจากแม่น้ำลำคลองและชายฝั่งทะเลนั่นเอง

คนในยุคหินใหม่ในดินแดนประเทศไทย ปลูกข้าวป่าเมล็ดป้อม อยู่ในตระกูลข้าวเหนียว สร้างบ้านเป็นเครื่องผูกมีเสาสูง รู้จักทอผ้า และทำภาชนะใช้สอยกับเครื่องประดับต่าง ๆ ด้วยดินเผา เช่น หม้อดินเผา ลูกปัดดินเผา ในยุคนี้น่าจะมีผู้หญิงเป็นผู้นำในการปกครองและการประกอบพิธีกรรม⁴ การขุดค้นทางโบราณคดีพบโครงกระดูกผู้หญิงที่มีดินสีแดงโรย และมีสิ่งของที่แสดงถึงอำนาจและความมั่งคั่งเหนือกว่าคนอื่น ๆ

² โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, **แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2550, หน้า 10-13.

³ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544, หน้า 50.

⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ, **แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย**, หน้า 10-13. และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสยามประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547. หน้า 16.

ผู้หญิงที่เป็นผู้นำจะต้องประกอบพิธีกรรมบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อ ซึ่งในพิธีกรรมต่าง ๆ จะมีเครื่องดนตรีเพื่อสร้างบรรยากาศอันศักดิ์สิทธิ์ การใช้เครื่องดนตรีในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศไทยนี้เกิดขึ้นราว 5,000 ปีมาแล้ว เป็นเครื่องดนตรีที่พัฒนาขึ้นมาโดยคนในแถบนี้เอง ไม่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียหรือจีนแต่อย่างใด จนกระทั่งอีกนานต่อมาจึงมีการรับเครื่องดนตรีศักดิ์สิทธิ์จากอินเดียและจีนมาประสมเพิ่มเติม เช่น ตะโพน กลองแขก ปี่จั่น ฯลฯ จากอินเดีย และ ซอด้วง ซออู้ ฯลฯ จากจีน⁵

สุจิตต์ วงษ์เทศ ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ดนตรีเห็นว่า คนร้องเพลงเล่นดนตรี เมื่อ 5,000 ปีมาแล้ว เป็นบุคคลพิเศษเพศหญิงที่เล่นดนตรีประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ เพื่อสื่อสารอันวอนร้องขอต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ เครื่องดนตรียุคแรกสุดคือเครื่องดนตรีใน “วัฒนธรรมไม้ไผ่” เพราะทำจากไม้ไผ่ มีชื่อเรียกในสมัยหลังว่า เกราะ, โกร่ง, กรับ โดยเชื่อว่ามีผีสิงอยู่ในเครื่องดนตรี ไม้ไผ่ทำเกราะกับโกร่งนี้เองเป็นต้นแบบของโปง ใช้แขวนตีบอกสัญญาณ แล้วพัฒนาเป็นกลองไม้ กระทั่งปัจจุบันคือ กลองเพล แขวงตามวัด มีทั่วไปทุกหนทุกแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บางที่เรียก กลองทัด ในวงปี่พาทย์ นอกจากนี้ ระนาด ก็พัฒนามาจากเครื่องดนตรีใน “วัฒนธรรมไม้ไผ่” โดยนำกระบอกไม้ไผ่เป็นปล้อง ๆ ตัดมาวางเรียงกันหลายปล้อง ใช้ตีปล้องละหนึ่งเสียงได้หลายเสียง จนในที่สุดก็พัฒนามาเป็น ระนาด⁶

นอกจากเสียงดนตรีที่มาจากการตีไม้ไผ่แล้ว ยังมีการพัฒนาเสียงดนตรีจากการเป่าไม้ไผ่ แต่เดิมใช้เพียงใบไม้ โดยใช้ลมปากเป่าใบไม้ที่คาบไว้ด้วยริมฝีปากให้เป็นเสียงสูงต่ำตามต้องการ ต่อมาก็รู้จักนำแขนงไม้ไผ่เล็ก ๆ มาทำให้กลวง หรือใช้ไม้ตระกูลไผ่ เช่น ไม้ซาง เอาด้านหนึ่งใส่ปากอมแล้วเป่า เรียกว่า ปี่จุ่ม ปัจจุบันก็ยังมียูอยู่ในล้านนาและชาติพันธุ์ผู้ไทในเวียดนาม

ยุคโลหะ (ราว 4,000 ปีมาแล้วจนถึงพุทธศตวรรษที่ 5)

การนำโลหะมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ นับเป็นพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่สำคัญมาก เริ่มจากการใช้ทองแดง ต่อมาก็พบวิธีนำทองแดงผสมดีบุกได้เป็นทองสำริด และในที่สุดก็รู้จักใช้เหล็ก

การขุดค้นทางโบราณคดีในภาคอีสานหลายแห่ง (ในบริเวณที่นักโบราณคดีเรียกว่าแอ่งสกลนคร) เช่น ที่บ้านโนนนกทา (ขอนแก่น) และที่บ้านเชียง (อุดรธานี) ทำให้ได้หลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงว่าเป็นแหล่งวัฒนธรรมยุคสำริดที่มีอายุเก่าแก่มากแหล่งหนึ่งในโลก เครื่องมือสำริดที่ขุดพบในดินแดนประเทศไทยได้แก่ ขวานสำริด หอกสำริด เบ็ดสำริด หัวลูกศรสำริด กำไลสำริด⁷

ชุมชนที่บ้านเชียง พัฒนาจากยุคสำริดเข้าสู่ยุคเหล็กราว 3,600 ปีมาแล้ว โดยสามารถทำเครื่องมือเครื่องใช้ด้วยเหล็ก เช่น ใบหอก และสามารถเพาะปลูกข้าวแบบนาดุ่มราว 3,000 ปีมาแล้ว โดยใช้แรงงาน

⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *ดนตรีไทยมาจากไหน?* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิทยาลัยดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553. หน้า 24-25.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-39.

⁷ ในระยะหลังวัฒนธรรมสำริดยังคงมีความสำคัญต่อการสร้างสรรค์ประติมากรรมของไทย เช่น การสร้างพระพุทธรูปสำริดที่งดงาม

ควายในการไถนา การผลิตอาหารอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นทำให้เกิดเป็นเมืองขนาดเล็ก และมีการติดต่อค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับดินแดนที่อยู่ห่างไกล รวมทั้งติดต่อกับดินแดนที่อยู่ชายทะเล เห็นได้จากการขุดพบลูกปัดทำด้วยแก้วที่มีแหล่งกำเนิดในเอเชียกลาง⁸ หลังจากมีการใช้เครื่องมือเหล็กแล้ว หมู่บ้านก็พัฒนาเป็นบ้านเมืองที่รวมตัวกันเป็นปึกแผ่น นับเป็นช่วงเวลาที่มีความเกี่ยวระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์กับสมัยประวัติศาสตร์⁹

ในภูมิภาคอื่น ๆ ก็พบหลักฐานการตั้งบ้านเมืองในยุคโลหะจำนวนมาก โดยคนในยุคนี้จะเลือกบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ สามารถเพาะปลูก¹⁰ และมีแร่ธาตุ เช่น เหล็ก เหล็กกล้า บริเวณที่พบหลักฐานของชุมชนยุคโลหะมาก ได้แก่ ในแถบลุ่มน้ำแม่กลอง ลุ่มน้ำท่าจีน ลุ่มน้ำป่าสัก และในบริเวณลุ่มน้ำยมและน่าน ยังมีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนจากลุ่มน้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำการถลุงเหล็กแถบเชิงเขาหลวง (สุโขทัย) ส่วนในภาคใต้ ก็มีชุมชนที่รู้จักถลุงโลหะหลายแห่ง เช่น ที่จังหวัดกระบี่ พังงา นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี สงขลา เป็นต้น

การที่คนในยุคโลหะในดินแดนประเทศไทยทำการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทำให้การค้าขายตัวขึ้นด้วย สินค้าสำคัญได้แก่ เหล็ก เหล็กกล้า ของป่า ทำให้เกิดเครือข่ายการค้ากว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น ชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินทำการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนที่อยู่ริมทะเล ในขณะที่ชุมชนที่อยู่ริมทะเลก็ติดต่อค้าขายกับดินแดนที่ห่างไกลด้วยการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่เชื่อมโยงระหว่างเมืองท่าในดินแดนอาหรับ เปอร์เซีย (อิหร่าน) อินเดีย และจีน ในช่วงปลายของยุคโลหะ¹¹

ในช่วงปลายของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (หรือตอนปลายของยุคโลหะ) ชุมชนต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณคาบสมุทรภาคใต้มีพัฒนาการอย่างรวดเร็วก่อนชุมชนในภาคอื่น ๆ (ยุคเหล็กในคาบสมุทรภาคใต้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 1-5) เพราะชุมชนในคาบสมุทรภาคใต้มีความสัมพันธ์ทางการค้าและทางวัฒนธรรมกับอินเดีย จีน และดินแดนอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างกว้างขวาง ทั้งนี้เนื่องจากตั้งอยู่ในทำเลที่เป็นทะเลเปิด มีอ่าวที่เรือจอดแวะพักได้ดี ในขณะเดียวกันก็มีแม่น้ำใหญ่ที่ใช้ติดต่อกับดินแดนที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปและใช้ในการเดินทางข้ามคาบสมุทรด้วย แม่น้ำนี้นอกจากจะเป็นเส้นทางคมนาคมแล้วยัง

⁸ บ้านเชียงอาจไม่ได้ติดต่อกับเอเชียกลางโดยตรง แต่ได้รับลูกปัดแก้วที่มาจากอินเดีย โดยอินเดียรับเอาเทคโนโลยีการทำลูกปัดแก้วมาจากเอเชียกลางอีกต่อหนึ่ง แล้วมีผู้นำมาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

⁹ กาญจณี ละอองศรี “แนวคิดเรื่องถิ่นกำเนิดไทยและการก่อตัวของชุมชน” เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2532, หน้า 142-150.

¹⁰ ที่ผามอนน้อย อำเภอโขงเจียม อุบลราชธานี มีภาพเขียนสีอายุราว 3,000 ปีมาแล้ว เป็นภาพคนทำนาปลูกข้าว และใช้แรงงานควาย นอกจากนี้บนกลองมโหระทึกยังมีภาพคนในยุคโลหะในดินแดนประเทศไทยที่กำลังดำข้าวและมีภาพบ้านด้วย โปรดดูภาพเหล่านี้ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสยามประเทศไทย กรุงเทพฯ: มติชน, 2547. หน้า 16-17.

¹¹ ปรีชา อนุสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” หน้า 28-77.

เป็นแหล่งน้ำเพื่อการบริโภคและเป็นแหล่งจับสัตว์น้ำเพื่อเป็นอาหาร ส่วนป่าไม้และภูเขาซึ่งเคยเป็นแหล่งอาหาร สิ่งของเครื่องใช้ และเป็นที่พักอาศัยในสมัยหินเก่าและหินกลางมาแล้ว ก็ได้กลายเป็นแหล่ง “ผลิตภัณฑ์จากป่า” เพื่อการส่งออก ส่วนบริเวณสองฝั่งแม่น้ำสายต่างๆ เป็นที่ราบกว้างที่อุดมสมบูรณ์ที่ใช้ทำนาปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นบริเวณที่มีแร่ธาตุนานาชนิด เช่น รัตนชาติประเภทหินอะเกต (Agate) หินคาร์เนเลียน (Carnelian) ที่ใช้ทำลูกปัดและเครื่องประดับอื่น ๆ เช่น แหวน ตุ้มหู และทำตราประทับต่าง ๆ จากลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้ทำให้บริเวณคาบสมุทรภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางฝั่งตะวันออกเป็นแหล่งที่ส่งสินค้าออกที่มีเอกลักษณ์ของตนเองหลายรายการ เช่น ของป่า ของหายาก ของแปลก ไม้หอม เครื่องเทศ ฯลฯ ซึ่งรายชื่อสินค้าเหล่านี้ปรากฏในเอกสารต่างชาติอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์การค้าของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติ ซึ่งคาบสมุทรภาคใต้เป็นส่วนหนึ่งของระบบเครือข่ายการค้าดังกล่าวนี้ตลอดมา¹²

อาจกล่าวได้ว่า ชุมชนบนคาบสมุทรภาคใต้ได้เชื่อมประสานเข้ากับระบบการค้านานาชาติทางทะเลที่มีเครือข่ายโยงใยกว้างขวาง โดยเชื่อมเมืองท่าต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ระหว่างจีนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเข้าด้วยกัน ระบบการค้านี้เฟื่องฟูขึ้นเป็นลำดับ ส่งผลให้เมืองท่าต่าง ๆ มั่งคั่งและรุ่งเรืองขึ้น มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจ การจัดระบบการปกครอง และการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างกัน อีกทั้งมีการพัฒนาเส้นทางการค้าภายในหลายสายที่เชื่อมโยงมายังเส้นทางการค้าทางทะเลนี้¹³

ในบันทึกที่เขียนขึ้นราวปี พ.ศ.443 ชื่อ “เจียนฮั่นชู” (Qian Hanshu) ของล่ำมกมกษัตริย์ของจีนที่เดินทางมาอินเดียสมัยราชวงศ์ฮั่นในรัชกาลพระเจ้าวู่ตี้ (Wu Ti) ซึ่งครองราชย์ พ.ศ.402-456 แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าชายทะเลภาคใต้มีสินค้าหลายชนิดที่จีนต้องการ ซึ่งจีนได้นำทองคำและผ้าไหมมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าต่าง ๆ ในเมืองท่าเหล่านี้ บันทึกนี้ยังแสดงให้เห็นว่ามีหลายเมืองในบริเวณคาบสมุทรภาคใต้ที่ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายจักรพรรดิของจีน นอกจากนี้บันทึกนี้ยังกล่าวถึงการขนส่งสินค้าข้ามคาบสมุทรระหว่างชายฝั่งตะวันออกกับชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรภาคใต้ ซึ่งสะท้อนว่าเมืองท่าในคาบสมุทรแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าในเอเชียมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 5 แล้ว¹⁴

เอกสารอินเดียซึ่งแต่งเป็นภาษาบาลีในพุทธศตวรรษที่ 6 ชื่อว่า **มิลินทปัญหา** ก็กล่าวถึงเมืองในคาบสมุทรภาคใต้ คือ เมือง “ตักโกลา” (หรือ ตักโกละ แปลว่า กระวาน เป็นเครื่องเทศชนิดหนึ่ง) นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เชื่อว่าเมืองตักโกลานี้ก็คือเมืองตะกั่วป่าโบราณ (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดพังงา) แต่นักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าตักโกลาคือเมืองโบราณที่หมู่บ้านควนลูกปัด (อำเภอคลองท่อม จังหวัด

¹² ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540. หน้า 49 -177.

¹³ Ian C. Glover, “The Southern Silk Road: Archeology Evidence for Early Trade Between India and Southeast Asia,” Ancient Trades and Cultural Contacts in Southeast Asia, p.57-68. อ้างใน ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 48.

¹⁴ Paul Wheatley, The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula Before A.D.1500. Kuala Lumpur: University of Malaya Presss, 1961. p.8.

กระป๋อง)¹⁵ ข้อความอุปมาใน **มิลินทปัญหา** สะท้อนว่าตักโกลาเป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่งในระบบเครือข่ายการค้าทางน้ำของโลกโบราณ ดังความว่า

เหมือนอย่างเจ้าของเรือผู้มีทรัพย์ ได้ค้าระวางเรือในเมืองท่าต่าง ๆ แล้ว ได้ชำระภาษีที่ท่าเรือเรียบร้อยแล้ว ก็สามารถจะแล่นเรือเดินทางไปในทะเลหลวง ไปถึงแคว้นวังคะ **ตักโกละ** เมืองจีน ... อเล็กซานเดรีย หรือฝั่งโกโรมันเดล หรือสุวัณณภูมิ หรือที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งนาวาไปได้...¹⁶

ในราว พ.ศ.693 หรือ พ.ศ.708 เมืองตักโกลาปรากฏชื่อใน **จดหมายเหตุภูมิศาสตร์ของปโตเลมี** (Claudius Ptolemy) ชาวกรีกแห่งเมืองอเล็กซานเดรีย ซึ่งเขียนตามคำบอกเล่าของพ่อค้าผู้หนึ่งที่เคยเดินทางมาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จดหมายเหตุนี้กล่าวถึงเมืองตักโกลา (Takola) ว่าเป็นศูนย์กลางการค้าขาย (Emporion) แห่งหนึ่งในบรรดาศูนย์กลางการค้าสำคัญ 7 แห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมืองตักโกลานี้มีอำนาจอยู่บนชายฝั่งทะเลโดยมิได้อยู่ภายใต้อำนาจของโรมัน¹⁷

ในด้านความเชื่อ เนื่องจากคนในยุคโลหะทำการเพราะปลูกจึงมีการนับถือสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ เช่น งู (นาค) กบ คางคก นอกจากนี้ยังมีการวาดรูปหมาไว้ตามเพิงผาและถ้ำ อาจมีพิธีกรรมบูชาหมาในฐานะสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เพราะเชื่อว่าเป็นผู้เอาพันธุ์ข้าวจากฟ้า (สวรรค์) ลงมาสู่ดินให้คนเพาะปลูกเลี้ยงชีวิต ดังปรากฏในนิทานเรื่อง “หมาเก้าหาง”¹⁸ นอกจากนี้ยังมีการเขียนภาพสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน เช่น ภาพคน มือแดง วัว ควาย ปลา ต้นข้าว ฯลฯ ภาพเหล่านี้พบอยู่ในหลายพื้นที่ เช่น ประติมากรรม (ลำปาง) ผาแต้ม (อำเภอโขงเจียม อุบลราชธานี) เขาจันทร์งาม (นครศรีธรรมราช) ถ้ำตาด้วง (ไทรโยค กาญจนบุรี) ภูปลาร้า (อุทัยธานี) เขาสามร้อยยอด (ประจวบคีรีขันธ์) ถ้ำศิลา (ยะลา) ถ้ำเขาเขียน (กระบี่) ภูพระบาทบัวบก (บ้านฝือ อุดรธานี) และที่จังหวัดอื่น ๆ เช่น อุดรดิตถ์ พิษณุโลก ฯลฯ¹⁹

ช่วง 3,000 ปี มาแล้วนี้ มีการใช้**กลองสำริด** (ซึ่งในสมัยหลังเรียกว่า**กลองมโหระทึก**) เพื่อประกอบพิธีกรรม เป็นกลองที่พบกระจายอยู่ในบ้านเมืองยุคโลหะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างกว้างขวาง กลองสำริดนี้มักมีรูปงู กบ คางคก จระเข้ เต่า ซึ่งเกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ นอกจากกลองแล้ว ยังพบหลักฐานว่ามีการใช้เครื่องดนตรีในการประกอบพิธีกรรม เช่น เครื่องดนตรีประเภทเครื่องเป่า อันได้แก่ ปี่แคน ซึ่งเป็นเครื่องดนตรีที่ใช้ในชุมชนหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นกัน สะท้อนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมระหว่างชุมชนต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาแล้ว²⁰

¹⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสยามประเทศไทย**, หน้า 49.

¹⁶ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” หน้า 46-47 และหน้า 63-64.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

¹⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ, **แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย**, หน้า 16-17.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

สำหรับชุมชนยุคโลหะที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรในภาคใต้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าโลก นั้น ได้รับอิทธิพลทางความคิดความเชื่อจากอินเดียอย่างมาก ดังปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีว่ามีการสร้างประติมากรรมเป็นรูปสัญลักษณ์หลายชนิดที่มีอายุอยู่ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 2-8 ที่มีลักษณะคล้ายสัญลักษณ์ที่มีในอินเดียร่วมสมัยกัน (โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัญลักษณ์จำนวนมากที่ขุดพบในบริเวณเมืองดักศิลาโบราณซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่เนื่องในศาสนาพุทธของอินเดีย) สัญลักษณ์เหล่านี้น่าจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและป้องกันตัว หรือเป็นเครื่องรางที่นิยมกันทั้งในหมู่คนที่นับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ เช่น รูปสิงห์ ไตรรัตน์ะ ศรีวิศวะ สวัสดิกะ หงส์ โค ช้าง ปลา เหา เป็นต้น ประติมากรรมเหล่านี้ค้นพบในชุมชนโบราณหลายแห่งในคาบสมุทรภาคใต้ เช่น ชุมชนโบราณควนลูกปัด ชุมชนโบราณภูเขาทอง ชุมชนโบราณเขาสามแก้ว ชุมชนโบราณท่าชนะ เป็นต้น²¹

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจากหลายปัจจัยประกอบกัน ที่สำคัญคือการสั่งสมความรู้และเทคโนโลยีในการผลิต เมื่อมีผลผลิตเพิ่มมากขึ้นก็สามารถเลี้ยงประชากรจำนวนมากขึ้น และสามารถนำไปแลกเปลี่ยนหรือค้าขายกับชุมชนในบริเวณที่กว้างไกลออกไปเป็นลำดับ เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและวัฒนธรรมที่ทำให้วิถีชีวิตซับซ้อนขึ้น มีการสร้างพิธีกรรมที่ช่วยในการจัดระเบียบสังคม และช่วยให้เกิดความมั่นคงทางจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่ทำให้ผู้นำในการประกอบพิธีกรรมมีอำนาจอันชอบธรรมในการปกครอง และทำให้คนในชุมชนมีกำลังใจในการผลิตเพราะเกิดความมั่นใจมากขึ้นว่าผลผลิตจะออกมาอุดมสมบูรณ์ การทำพิธีกรรมส่งผลให้เกิดวัฒนธรรมการเขียนสีเป็นรูปต่าง ๆ ตามเพิงผาหรือผนังถ้ำอันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรม เกิดดนตรีที่ใช้ในพิธีกรรม เช่นกลองสัมฤทธิ์ ปี่ แคน และเกิดวัฒนธรรมหินตั้งซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นวัฒนธรรมที่จะถูกนำมาผสมผสานกับความเชื่อทางพุทธศาสนาที่เข้ามาในสมัยหลัง กลายเป็น “โบสถ์มา” ซึ่งกำหนดเขตศักดิ์สิทธิ์ในวัดที่พระสงฆ์สามารถทำพิธีกรรมทางพุทธศาสนาสืบมาจนถึงปัจจุบัน

นับแต่ยุคหินใหม่มาแล้วที่มีการกระจายของชุมชนจากพื้นที่สูงไปสู่บริเวณที่ราบลุ่มและชายทะเล และสามารถเพาะปลูกข้าว และพืชผักต่าง ๆ และเลี้ยงสัตว์ไว้ใช้งาน ใช้ในพิธีกรรม และเป็นอาหาร เช่น วัว ควาย หมู หนุ่ ขณะเดียวกันก็สามารถทำเครื่องปั้นดินเผาที่มีลวดลายงดงาม²² อีกทั้งสามารถทอผ้าได้ใช้ด้วย ซึ่งก่อนจะรู้จักการทอผ้าคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์น่าจะใช้เปลือกไม้ทำเครื่องนุ่งห่ม ดังปรากฏว่าในการขุดค้นทางโบราณคดีในคาบสมุทรภาคใต้ พบการนำเปลือกไม้มาใช้ทำเครื่องนุ่งห่มด้วยวิธีใช้หุ่นทอเปลือกไม้ให้นุ่มและแผ่ออกเป็นผืน²³ ส่วนการทอผ้านับเป็นความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่สำคัญ โดยมี

²¹ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” หน้า 49.

²² เครื่องปั้นดินเผาที่บ้านเชียง พบหลายแบบ ทั้งลายเชือกทาบที่มีมาตั้งแต่สมัยหินกลาง และลายเขียนสีสมัยหินใหม่และสมัยโลหะ แสดงว่ามีชุมชนอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง

²³ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” หน้า 59.

การนำเอาใบกัญชามาใช้ในการทอผ้า ในการชูดัชนีทางโบราณคดีในชุมชนโบราณในคาบสมุทรภาคใต้พบ
อุปกรณ์ทอผ้า รวมทั้ง “แว” ซึ่งเป็นอุปกรณ์ปั่นด้ายเป็นจำนวนมาก²⁴

ในยุคโลหะ มีการติดต่อกันระหว่างชุมชนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จนเกิดเส้นทางการค้า
ทำให้เมืองบนเส้นทางการค้าที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการเพาะปลูกและมีแร่ธาตุที่สำคัญเช่นเกลือ เหล็ก
หรือเมืองที่มีที่ตั้งเหมาะสมในการรวบรวมสินค้าจากที่ต่าง ๆ อย่างสะดวก เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาจนเป็นเมือง
ศูนย์กลางของรัฐในเวลาต่อมา ขณะเดียวกันก็มีการอพยพเคลื่อนย้ายของคนจากท้องถิ่นต่าง ๆ ในเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้จนมีการผสมผสานและการปนเปของชนหลากหลายชาติพันธุ์

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

บทที่ 3

พัฒนาการของรัฐและความเปลี่ยนแปลงของสังคม ตั้งแต่เริ่มสมัยประวัติศาสตร์จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

สมัยประวัติศาสตร์ หมายถึงสมัยที่สังคมใช้ตัวอักษร ซึ่งแสดงว่าเป็นสังคมที่มีขนาดใหญ่และมีความซับซ้อนของความสัมพันธ์ทางสังคม ในยุคแรกของการใช้ตัวอักษรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นการใช้ตัวอักษรจากอินเดียที่จารึกเรื่องราวทางศาสนา สังคมที่ใช้ตัวอักษรจึงมีระบบการเมืองการปกครองที่ความชอบธรรมของผู้ปกครองมีรากฐานอยู่บนศาสนาสาทุก เช่น ศาสนาฮินดู พุทธศาสนา โดยที่ศาสนาเหล่านี้กลายเป็นรากฐานของอุดมการณ์ทางการเมือง ในเวลาต่อมาจึงมีการใช้ตัวอักษรเพื่อประโยชน์ในการค้าและการเก็บภาษีอากร

ความซับซ้อนของสังคมในสมัยประวัติศาสตร์เป็นผลมาจากการที่คนในสมัยดังกล่าวนี้มีความสามารถในการด้านเทคโนโลยีสูงขึ้น ทั้งเทคโนโลยีในการชลประทาน การเพาะปลูก การเดินเรือ ทำให้สามารถผลิตอาหารและเครื่องนุ่งห่มได้เพิ่มขึ้น ทั้งการปลูกข้าว การปลูกพืชผักต่าง ๆ การปลูกพืชไว้ใช้ในการทอผ้า มีการเลี้ยงสัตว์ไว้ใช้งานและเป็นแหล่งอาหาร มีผลผลิตบางอย่างเหลือจากการอุปโภคหรือบริโภคมากพอที่จะทำการค้าขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากต่างแดน ทำให้ชนชั้นปกครองที่มีอำนาจทางการเมืองได้ครอบครองสินค้าที่ช่วยให้สถานภาพทางสังคมเหนือกว่าผู้อื่น

ในยุคนี้ โครงสร้างสังคมในบริเวณที่เป็นแผ่นดินใหญ่จะประกอบด้วยชาวนาเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งชาวนาส่วนหนึ่งอาจเป็นช่างฝีมือที่หัตถกรรมต่างๆ ไปพร้อมกัน เช่น เป็นช่างเหล็ก ช่างสำริด ช่างทอง ช่างทำภาชนะดินเผา ช่างทำลูกปัด ช่างทอผ้า ช่างแกะสลัก ฯลฯ และชาวนาบางส่วนเป็นพ่อค้าทางไกลในฤดูแล้ง ส่วนชุมชนที่เป็นเมืองท่าในคาบสมุทรภาคใต้ นอกจากจะประกอบด้วยชาวนาซึ่งเป็นช่างฝีมือไปในตัวแล้ว อาจมีช่างฝีมือที่ผลิตสินค้าบางชนิดเพื่อขายโดยเฉพาะ และมักจะมีพ่อค้าจากต่างแดนอีกหลายชาติพันธุ์ นอกจากนี้ในสมัยประวัติศาสตร์ทั้งสังคมในบริเวณที่เป็นแผ่นดินใหญ่และในเมืองท่าบนคาบสมุทรภาคใต้ล้วนแต่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดีย จึงน่าจะมีนักบวชในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา (คือพราหมณ์และพระสงฆ์) ที่ทำหน้าที่เป็นครูและเป็นที่ปรึกษาของชนชั้นปกครอง นักบวชเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่มีอิทธิพลทางการเมืองและครอบครองทรัพย์สินจำนวนมาก เช่น ที่ดินและ กำลังคนที่ได้มาจากการกักตุน อีกทั้งยังอาจมีบทบาทในการประกอบการค้าด้วย ทำให้เป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพสูงในสังคม มีที่อยู่อาศัยที่โอ่อ่า มีเครื่องนุ่งห่ม สิ่งของเครื่องใช้ และเครื่องประดับอันสูงค่าที่ได้มาจากการค้ากับต่างแดน²⁵

²⁵ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544, หน้า 109-112 และหน้า 168.

ในระยะแรกเริ่มของสมัยประวัติศาสตร์จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 18 สามารถแบ่งรัฐและสังคมในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบันได้เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน โดยใช้เกณฑ์ทางภูมิประเทศเป็นตัวกำหนด (เนื่องจากเป็นยุคที่สภาพภูมิศาสตร์มีผลอย่างมากต่อลักษณะของรัฐและสังคม) ได้แก่ 1. รัฐและสังคมบนที่สูงและในที่ราบระหว่างหุบเขาขนาดเล็ก 2. รัฐและสังคมในคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายู 3. รัฐและสังคมในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ที่ติดทะเล²⁶

รัฐและสังคมในเขตภาคเหนือตอนบน

สังคมในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะตามภูมิประเทศ คือสังคมระดับ “เมือง” ที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา กับหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนพื้นที่สูง (หมู่บ้านบนดอย)

รัฐขนาดเล็กในบริเวณที่ราบระหว่างหุบเขาของภาคเหนือตอนบน

ในภาคเหนือตอนบนประกอบด้วยที่ราบระหว่างหุบเขาต่างๆ ที่มีลำน้ำไหลผ่าน จะมีพัฒนาการของรัฐขนาดเล็ก เช่น หริภุญไชย (ลำพูน) เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ น่าน แพร่ เป็นต้น ประชาชนในรัฐขนาดเล็กเหล่านี้จะทำการเพาะปลูกแบบนาลุ่ม และทำไร่ในบริเวณที่เป็นที่ลาด เมืองบริเวณนี้มีที่ดินน้อย การที่แม่น้ำไหลเร็วเพราะอยู่บนที่สูงและลำน้ำมีขนาดเล็กจึงเกิดการจัดการระบบเหมืองฝายขึ้นโดยความร่วมมือของคนในชุมชนภายใต้การนำของหัวหน้าซึ่งในสมัยหลังเรียกว่า “แก๋เหมือง” และ “แก๋ฝาย” เพราะน้ำเป็นทรัพยากรสำคัญในการผลิตและการดำรงชีวิต ขณะเดียวกันที่ดินก็มีอยู่จำกัด และทรัพยากรที่จำเป็น เช่น เกลือ เหล็ก ก็มีเฉพาะในบางพื้นที่ ทำให้มีความจำเป็นต้องค้าขายแลกเปลี่ยน อำนาจทางการเมืองจึงมีรากฐานอยู่บนการครอบครองที่ดินและการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบส่วยและตลาด สภาพเศรษฐกิจและสังคมเช่นนี้คล้ายคลึงกับที่มีอยู่ในสังคมของชาวไทดำที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทยในยุคนั้น ดังนั้น จึงอาจเทียบเคียงลักษณะโครงสร้างทางสังคมของรัฐขนาดเล็กในที่ราบระหว่างหุบเขาในภาคเหนือของไทย กับรัฐขนาดเล็กของชาวไทดำในประเทศไทย

ลักษณะโครงสร้างทางสังคมของคนไทดำในสังคมแบบดั้งเดิม (ซึ่งสะท้อนลักษณะสังคมในที่ราบระหว่างหุบเขาทางภาคเหนือของไทย) ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการกำหนดความสัมพันธ์และการสืบทอดสถานภาพและบทบาทสังคมผ่านสังกัดของสายตระกูล ทั้งนี้โดยแบ่งคนออกเป็นสองชนชั้น ได้แก่ **ชนชั้นผู้ปกครอง** เช่น สายตระกูลของเจ้าเมือง สายตระกูลของ “หมอ” (หมายถึงผู้รู้ของชุมชน) และ**ชนชั้นใต้ปกครอง** ซึ่งประกอบด้วยสามกลุ่มย่อย ได้แก่ ชาวนาทั่วไป, ไป (ไพร่) (มีหน้าที่บางอย่างต่อชนชั้นปกครอง

²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวสูง ท้าวเจือง” ใน ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่. สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549, หน้า 100-115.

เช่น ต้องทำนาในที่ดินของชนชั้นปกครองนอกเหนือจากทำนาในที่ดินของสายตระกูลตนเอง) และ“คนเหือน” (ทาส)²⁷

รัฐและสังคมที่ตั้งในเขตที่ราบระหว่างภูเขานั้นถึงแม้ว่าจะมีที่ราบไม่กว้างนัก แต่ก็เพียงพอที่จะไม่ต้องอพยพย้ายถิ่นฐาน เพราะสามารถทำการเพาะปลูกเลี้ยงผู้คนในชุมชนได้ดีกว่าเมืองบนที่สูง ผลผลิตที่เพียงพอสำหรับการเลี้ยงประชากรและการสร้างเครือข่ายการค้าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เมืองในเขตนี้สามารถพัฒนากลายเป็น “รัฐ” ในเวลาต่อมา (ล้านนา ก็เกิดจากพื้นฐานเศรษฐกิจเช่นนี้) แต่รัฐเหล่านี้จะมีขนาดเล็ก ครอบคลุมพื้นที่ในเขตหุบเขาเดียวเท่านั้น

ก่อนที่จะเกิดรัฐขนาดเล็ก ในระยะเริ่มเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ใหม่ๆ น่าจะเกิดเมืองเล็กๆ ตามหุบเขาหลายเมือง แต่ละเมืองมีหมู่บ้านรอบ ๆ เป็นบริวาร ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองที่ตั้งอยู่ตามหุบเขาต่าง ๆ น่าจะมีเครือข่ายเครือญาติเป็นตัวที่คอยประสานความสัมพันธ์ระหว่างเมืองไว้ด้วยกัน พร้อมกันนั้นก็มีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างเมืองและหมู่บ้านในเครือข่าย ซึ่งผู้นำในการค้าจะกลายเป็นผู้นำของรัฐเล็กๆ ที่เกิดขึ้น และผู้นำของเมืองที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองสูงสุดก็จะกลายเป็นผู้นำของเครือข่ายเมืองและหมู่บ้านต่างๆ เหล่านี้ จนในที่สุดก็มีลักษณะเป็น “สหพันธรัฐ” โดยผู้นำ “สหพันธรัฐ” ก็จะพัฒนาความเชื่อและพิธีกรรมที่ซับซ้อนขึ้นเพื่อสร้างความมั่นคงทางจิตใจแก่คนใน “สหพันธรัฐ” และสร้างความชอบธรรมแก่อำนาจทางการเมืองของตนไปพร้อมกัน

การตั้งเมืองในบริเวณที่ราบระหว่างหุบเขาขนาดเล็ก ทำให้แต่ละเมืองตั้งอยู่ห่างไกลกันค่อนข้างมาก และแต่ละเมืองมีพื้นที่เพาะปลูกน้อย ส่งผลให้มีประชาน้อย เมื่อเกิดรัฐขนาดเล็กขึ้นหลายรัฐและรัฐเหล่านี้รวมตัวกันอย่างหลวม ๆ ในรูปของ “สหพันธรัฐ” แล้ว ผู้นำก็ยังคงมีรายได้ไม่มากพอ ทำให้ไม่เกิดการสร้างหรือการจัดระบบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ไม่มีการพัฒนาระบบราชการที่ใหญ่โตซับซ้อนและมีเอกภาพขึ้นมาเป็นกลไกในการปกครอง แม้ว่าผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ใน “สหพันธรัฐ” มักจะมีความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติ แต่ผู้นำของเมืองเหล่านี้มักแย่งชิงอำนาจกัน ทำให้ขาดเสถียรภาพ ขณะเดียวกันเครือข่ายทั้งหมดที่ประกอบกันขึ้นเป็น “สหพันธรัฐ” ก็อาจสลายตัวลงอย่างง่าย ๆ หรืออาจจะเปลี่ยนศูนย์อำนาจได้ง่าย ดังนั้น จึงไม่สามารถสถาปนาระบบหรือกลไกทางการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจได้อย่างยั่งยืน ทำให้การสร้างระบบการปกครอง และการควบคุมกำลังคนเพื่อเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงาน ตลอดจนการสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ มีขีดจำกัดตามไปด้วย

ในพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา เมื่อการค้าทางทะเลเฟื่องฟูขึ้น ของป่ากลายเป็นสินค้าสำคัญ จึงน่าจะเป็นแรงผลักดันให้ผู้นำเมืองต่างๆ พยายามขยายอำนาจเพื่อเรียกเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงาน พร้อมกับการพัฒนาระบบการควบคุมกำลังคน (คือระบบไพร่) ให้มีประสิทธิภาพ ซึ่งการขยายอำนาจเพื่อเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงานได้มากขึ้นเช่นนี้ทำให้เกิดสงครามระหว่างเมืองมากขึ้น ดังที่ปรากฏเรื่องราวความ

²⁷ พิเชฐ สายพันธ์, “ผลงานชิ้นเอกของอาจารย์คำจอง” ใน ทฤษฎีบ้านเมือง ศาสตราจารย์คำจองกับการศึกษาชนชาติไท. จักรทิพย์ นาถสุภา และพิเชฐ สายพันธ์, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2553, หน้า 29-30.

ขัดแย้งและการทำสงครามระหว่างเมืองต่าง ๆ หลายครั้งในตำนานเรื่อง “ท้าวฮุ่งท้าวเจือง”²⁸ ถึงแม้ว่า ประคอง นิมนานเหมินทร์ที่ได้ศึกษาภาษาและลักษณะคำประพันธ์ของตำนานเรื่องนี้จะสรุปว่าเป็นตำนาน ได้รับการแต่งขึ้นมาเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20)²⁹ แต่เรื่องราวที่ปรากฏ ในตำนานเรื่องนี้ น่าจะเกิดขึ้นและได้รับการบอกเล่ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เพราะเป็นเรื่องราวของ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐเล็กๆ ในหุบเขาก่อนที่จะเกิดการก่อตั้งอาณาจักรล้านนาขึ้นมา

กล่าวได้ว่าเมื่อการค้าเฟื่องฟูขึ้น แต่ละเมืองก็สามารถสะสมส่วนเกินได้มากขึ้น มีการพัฒนาระบบ การควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพขึ้น ระบบการปกครองจึงได้รับการสถาปนาขึ้นโดยมี “เจ้าฟ้า” คนใดคนหนึ่งเป็นผู้มีอำนาจเหนือ “เจ้าฟ้า” คนอื่น ๆ ซึ่งมักเรียกกันว่า “ท้าว”

อำนาจ “ท้าว” มีแหล่งที่มาสำคัญ 2 แหล่งด้วยกัน หนึ่ง คือ อุดมการณ์ เช่น อ้างว่าตนเป็น ลูกหลานของแถน หรือแถนส่งลงมาปกครอง การที่กลุ่มชนชั้นนำเรียกกลุ่มเครือญาติของตนเองว่า “เจ้าฟ้า” สะท้อนการอ้างความสัมพันธ์กับแถนซึ่งอยู่บนฟ้า มีการสร้างกฎเกณฑ์ให้แต่งงานกันในกลุ่มเครือญาติ (endogamous) เพื่อรักษาสายเลือดศักดิ์สิทธิ์และอภิสิทธิ์ของตระกูล การที่เจ้านายแต่งงานในเชื้อสาย เดียวกัน ทำให้ผู้หญิงมีบทบาทสูงในการสืบทอดสิทธิทั้งทางทรัพย์สินและการเมือง³⁰ สอง อำนาจทาง เศรษฐกิจ ต้องบุกเบิกที่ดินเพื่อจับจองไว้มากกว่าคนอื่น ต้องมีแรงงานโดยการเลี้ยงดูบริวารไว้มากกว่าผู้อื่น รวมทั้งต้องมีการควบคุมการผลิตอาหารและของป่าและแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งในเมืองของตน และการค้าทางไกลด้วย การค้าในเมืองที่ท้าวมีอำนาจนั้น นอกจากท้าวจะหากำไรจากการค้าโดยตรงแล้วยังสามารถเรียกเก็บภาษีจากพ่อค้าอื่นๆ อีกด้วย³¹

การเก็บผลประโยชน์จากประชานั้น จะมีการเก็บ “ค่านา” และเก็บส่วย เช่น ทองคำ ทองแดง เงิน ของป่า ผลประโยชน์บางอย่างได้มาจากเมืองบริวารที่ต้องส่งบรรณาการ โดยผู้ปกครองเมืองบริวารจะเก็บ ส่วยจากประชานอีกต่อหนึ่ง ถ้าไม่พอก็อาจเกณฑ์แรงงานในเมืองของตนให้ไปหาเพิ่ม นอกจากทองคำ ทองแดง เงิน และของป่าต่างๆ แล้ว ช้างก็เป็นบรรณาการสำคัญด้วยเพราะใช้ในการทำสงครามเพื่อแย่งชิง ดินแดนและกำลังคน³²

การขยายอำนาจทางเศรษฐกิจ มีความสัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองอย่างมาก โดยอำนาจ ทั้งสองอย่างนี้ “ท้าว” อาจขยายได้ด้วยการจัดให้มีการแต่งงานเพื่อสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อจะ ร่วมมือกันในการค้าและการทำสงคราม ในบางกรณีท้าวหรือเจ้าอื่นๆ จะนำเอาธิดาของผู้ครองเมืองบริวาร

²⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวฮุ่ง ท้าวเจือง” ใน ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่, หน้า 103.

²⁹ สุวิมล รุ่งเจริญ, บรรณาธิการ, จิตร ภูมิศักดิ์ ปัญญาชนนอกคอก บันทึกคำอภิปรายจากสัมมนา 72 ปี จิตร ภูมิ ศักดิ์, วันที่ 27 กันยายน 2545. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2553, หน้า 77.

³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวฮุ่ง ท้าวเจือง” ใน ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่, หน้า 105.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 104-105.

มาเป็นสนมกำนัล เพื่อช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น หรืออาจขายอำนาจด้วยการทำสงคราม เมื่อรบชนะก็จะยึดทรัพย์และกำลังคนของข้าศึก และส่งบริวารหรือลูกหลานที่เป็น “เจ้า” เข้าไป “กินเมือง” ทำให้เครือข่ายอำนาจในการปกครองขยายกว้างขวางขึ้น สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้มากขึ้น เกณฑ์กำลังคนได้มากขึ้น และมีกำลังในการทำสงครามขนาดใหญ่ได้ ทั้งเพื่อปกป้องผลประโยชน์เดิมและเพื่อเพิ่มพูนผลประโยชน์ให้มากขึ้นไปอีก³³ เช่น การขยายอำนาจไปยึดครองแหล่งผลิตสินค้าหรือแหล่งที่มีทรัพยากรสำคัญๆ หรือความพยายามในการยึดครองเมืองที่เป็นตลาดสำคัญบนเส้นทางการค้าที่เชื่อมต่อไปยังเมืองท่าในอ่าวมะตะมะ เป็นต้น

กลุ่มคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และมีสถานภาพทางสังคมสูงรองจากเจ้าได้แก่ พวกที่เรียกว่า “ขุน” พวกขุนเหล่านี้อาจถูกส่งไปครองเมืองบริวาร ในเรื่อง **ท้าวสูงท้าวเจือง** กล่าวว่าพวก “ขุน” มีไพร่ของตนเอง เช่น ในตอนที่กล่าวถึงท้าวขึ้นระดมกองทัพเพื่อทำสงครามนั้น พวก “ขุนใหญ่” นำช้างศึกมารวมตัวกันในลานกว้าง โดย “ขุนใหญ่” เหล่านี้ “แต่ละคนมีไพร่ช่วยเป็นร้อย”³⁴

ในด้านชาติพันธุ์³⁵ เมืองเหล่านี้จะประกอบด้วยชาติพันธุ์ที่หลากหลาย เพราะนอกจากจะมีคนหลายชาติพันธุ์เดินทางเข้ามาค้าขายแล้ว การที่ “ท้าว” หรือ “เจ้า” นิยมนำธิดาของ “ขุน” จากเมืองบริวารต่าง ๆ มาเป็นสนมกำนัล ก็ทำให้เกิดการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ ในเรื่อง **ท้าวสูงท้าวเจือง** สะท้อนว่านอกจากท้าวหรือเจ้าจะสมรสกับลาวแล้ว ยังมีชาติพันธุ์มอญ-เม็ง (เป็นเชื้อสายฝ่ายมารดาของท้าวสูง) แกว-แมน (บางครั้งถูกเรียกว่า “แย้” คือ Yueh หรือ เยว-เวียด และ ข้า-ข้า ซึ่งอยู่บนดอย³⁶ ในตำนานอื่น

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

³⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า คำว่า ชนชาติ ให้ความหมายถึงลักษณะของกลุ่มคนที่สืบต่อกันทางสายเลือด ทั้ง ๆ ที่ลักษณะเหล่านี้ล้วนเป็นวัฒนธรรมทั้งนั้น เช่น ภาษา การแต่งกาย ประเพณี ความเชื่อ ฯลฯ อันเป็นสิ่งที่ใคร ๆ ก็สามารถเข้ามาร่วมเป็นสมาชิกด้วยได้ หรือในทางตรงข้าม ละทิ้งลักษณะนี้ไปเพื่อรับเอาลักษณะทางวัฒนธรรมอื่น แล้วแต่ความจำเป็นของชีวิต (ลักษณะที่สืบสายเลือดคือลักษณะทางกายภาพของคน เช่น สีผิว นัยน์ตา จมูก สีผิว ฯลฯ กลับเป็นสมบัติที่ผู้คนในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีร่วมกัน จนแยกออกจากกันไม่ได้ด้วยรูปกายภายนอก) จึงควรใช้คำว่าชาติพันธุ์ หมายความว่าคนในชนชาติใดก็ตามที่เข้ามายึดถือวัฒนธรรมร่วมกับคนอื่น จนเห็นว่ามีอัตลักษณ์ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับคนอื่นในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ เขาก็อยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์นั้น

อย่างไรก็ตาม แม้เรื่องท้าวสูงท้าวเจืองจะแสดงว่ามีความสำคัญในความแตกต่างเชิง “อัตลักษณ์” (identity) ดังที่เรียกแยกกันว่าลาว เม็ง แกว เป็นต้น แต่ถ้าดูลึกลงไปในกลุ่มที่มีอัตลักษณ์ต่างกันเหล่านี้ เรื่องท้าวสูงท้าวเจืองไม่ได้แสดงความแตกต่างด้านวัฒนธรรมประเพณีหรือความเชื่อระหว่าง “เมือง” ต่าง ๆ เลย แม้แต่เมืองที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เมืองในกลุ่ม “แกว” และกลุ่มของท้าวสูง ฉะนั้น อย่างน้อยในความคิดของผู้ประพันธ์วรรณกรรมเรื่องนี้กำลังพูดถึงคนชาติพันธุ์เดียวกัน

นอกจากนี้ “อัตลักษณ์” ดังกล่าวยังไม่ใช่เส้นแบ่งที่ตายตัวสำหรับการเลือกฝ่ายเลือกข้างนัก เช่น ท้าวเองกาซึ่งเป็นฝ่ายแกว-แมน และเป็นญาติกับท้าวกวา กลับไปขอลูกสาวท้าวซิมซึ่งเป็นฝ่ายลาว-แกน แม้แต่ในการทำสงคราม อัตลักษณ์ดังกล่าวก็ไม่ทำให้ใครเลือกข้างไหนอย่างแนบเนียนเสมอไป ญาติทางฝ่ายท้าวฟ้าส่วนซึ่งเป็นแกว-แมนกลับไปร่วมมือกับท้าวสูงก็มี (โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.)

³⁶ ประคอง นิมมานเหมินทร์ “มหากาพย์เรื่องท้าวบาเจือง”, 2538 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

ๆ ของล้านนา ก็สะท้อนการผสมผสานทางชาติพันธุ์ เช่น การผสมกลมกลืนข้ามชาติพันธุ์ระหว่าง “ปู่เจ้าลาวจก” ซึ่งอยู่บนดอย และถนัดการถลุงโลหะ กับกลุ่มสิงหนวัติ ซึ่งถนัดการเกษตรบนพื้นที่ราบ³⁷ สันนิษฐานว่าตระกูลของปู่เจ้าลาวจกเป็นลัวะ ส่วนสิงหนวัติเป็นไทหรือไต (อาจเป็นไทใหญ่) ใน **ท้าวฮุ่งท้าวเจือง** ยังกล่าวถึงการแต่งงานกับ “ขอม” (เช่น นางง่อม “เป็นสาวงามลูกเชื้อขอม”) ซึ่ง “ขอม” นี้ น่าจะหมายถึงคนที่อยู่ทางใต้ลงมาในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง นอกจากนี้ยังกล่าวถึง “เขน” ซึ่งน่าจะหมายถึงไทเขินหรือไทจีน และกล่าวถึงลื้อด้วย³⁸

อาจกล่าวได้ว่า พัฒนาการของรัฐในหุบเขาขนาดเล็กเหล่านี้เป็นพัฒนาการของกลุ่มคน ที่ผสมปนเปกันหลายชาติพันธุ์ แต่**ภาษาไทย-ลาว**ได้กลายเป็นภาษาที่แพร่หลายในอาณาบริเวณนี้ และในพุทธศตวรรษที่ 19-20 เป็นต้นมา ภาษาไทย-ลาวก็กลายเป็นภาษาที่รองรับการขยายตัวของพุทธศาสนาเถรวาทลังการวงศ์ ซึ่งยิ่งทำให้ภาษาไทย-ลาวกลายเป็นภาษากลางของประชาชนในเขตดังกล่าวหนักแน่นขึ้นอีก³⁹

รัฐและเมืองในหุบเขาเหล่านี้มีความสัมพันธ์ด้านต่างๆ อย่างกว้างไกล ทั้งกับสังคมบนที่สูงและกับรัฐบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่ต้องเปลี่ยนผ่านไปสู่การเป็นรัฐขนาดใหญ่ (ได้แก่ล้านนา ล้านช้าง) น่าจะต้องมีความสัมพันธ์กับรัฐบริเวณภาคกลางหรือเมืองท่าอื่นๆ มากขึ้น เพื่อผลประโยชน์จากการค้าและการรับวัฒนธรรมใหม่ๆ เข้ามา ในเรื่อง **ท้าวฮุ่งท้าวเจือง** สะท้อนว่ารัฐในหุบเขามีความสัมพันธ์กับชาติพันธุ์และเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง เช่น พวก “ขอม” “พวกวืวห่อแต่” (สิบสองปันนา) “พระยาห่อใหญ่ผู้ครองเมืองหนองแสง” (เป็นเมืองขนาดใหญ่ในหุบเขาในญวนนาน) ก็ส่งบรรณาการมาถวายท้าวฮุ่ง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงจีน พะโค (มอญ) น่าน ขวา (หมายถึงหลวงพระบาง) ลื้อ ม่านและชาวเมืองปะกัณ พวกลี พวกเขม (นักวิชาการบางท่านว่าคือเขมรหรือขแมร์)⁴⁰

ในพุทธศตวรรษที่ 19 ได้เกิดการรวมรัฐในหุบเขาเข้าเป็นอาณาจักรใหญ่ คือ อาณาจักรล้านนา

อาณาจักรล้านนา (และอาณาจักรอื่น ๆ ที่ใช้วัฒนธรรมแบบไทหรือไต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาไทยหรือไต ได้แก่ ล้านช้าง (หลวงพระบาง) สุโขทัย อโยธยา) เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่มีการขยายตัวของการค้าทางบกกับญวนนาน และการค้าทางบกกับดินแดนที่เป็นเมืองท่าชายทะเล จึงควรทำความเข้าใจการขยายตัวของการค้าในญวนนาน โดยสังเขปเสียก่อน

การขยายตัวของการค้าในญวนนาน

³⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ “คำนำเสนอ” ใน **ท้าวฮุ่ง ขุนเจือง วีรบุรุษสองฝั่งโขง**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2538, หน้า 46 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

³⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวฮุ่ง ท้าวเจือง” ใน **ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ขอม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่**, หน้า 106-107.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 **น่านเจ้า**เป็นรัฐขนาดใหญ่ในมณฑลยูนนาน ประเทศจีนปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ไทยที่ได้รับการเขียนขึ้นหลังสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นนามักจะถือว่าน่านเจ้าเป็นอาณาจักรไทย แต่ผลงานของนักวิชาการตะวันตกในยุคหลังแสดงว่าชนชั้นปกครองของน่านเจ้ามิใช่คนไทย อย่างไรก็ตาม นักวิชาการญี่ปุ่นลงความเห็นว่ามีชาติพันธุ์ต่าง ๆ ซึ่งปรากฏชื่อในหลักฐานจีน อันเป็นชาติพันธุ์ที่อยู่ภายใต้การปกครองของน่านเจ้านั้น น่าจะเป็นชาติพันธุ์ไท (Ishii and Sakurai 1999: 138)⁴¹ ชาติพันธุ์เหล่านี้เอกสารจีนโบราณ (Man-shu) **หนังสือเรื่องอนารยชน** (เรียบเรียงราวปี ค.ศ.860) เรียกชื่อโดยพิจารณาจุดเด่นที่เห็นได้จากประเพณีการยอมสืบทอดและการสักร่างกาย ดังความว่า

มี Hei-chih Man (กลุ่มพินดำ) Chin-chi Man (กลุ่มพินทอง) Yin-chi Man (กลุ่มพินเงิน) Hsiu-chiao Man (กลุ่มชาส็กกลาย) Hsiu-mien Man (กลุ่มหน้าส็กกลาย) นี่คือนานเจ้าต่าง ๆ ในเขต Yong-chang (Bao-shan ปัจจุบัน) และเขต Kai-nan (Jing-dong ปัจจุบัน)...พวกเขาอยู่ภายใต้การควบคุมของน่านเจ้า เมื่อมีการปะทะกันหรือสงคราม ทางน่านเจ้าเรียกพวกเขามาเป็นทหาร⁴²

หากยอมรับการวินิจฉัยของนักประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นที่สันนิษฐานว่ากลุ่มชาติพันธุ์ที่ถูกเกณฑ์เป็นเหล่านี้สังกัดอยู่ชาติพันธุ์ไท⁴³ ก็อาจสันนิษฐานต่อไปได้ว่าความเดือดร้อนจากสภาวะสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการถูกเกณฑ์ไปเป็นทหาร น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ผลักดันให้คนไทยจำนวนมากในยูนนานอพยพลงมาทางใต้ตามเส้นทางการค้า จนทำให้กลุ่มคนที่ใช้ภาษาไท-ลาวเพิ่มจำนวนขึ้นมากตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา

หลังจากการสูญเสียของน่านเจ้าในพุทธศตวรรษที่ 15 แล้ว ผู้ปกครองเมืองตาลีได้รวบรวมยูนนานให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกครั้ง แต่ปรากฏว่ารัฐบาลตาลีไม่มีอำนาจเข้มแข็งเท่าที่น่านเจ้าในอดีต ทางรัฐบาลจีนนั้น ทั้งราชวงศ์ซ่งเหนือ (พ.ศ.1503-1670) และราชวงศ์ซ่งใต้ พ.ศ.1670-1822) ก็ไม่มีความปรารถนาที่จะแผ่อิทธิพลออกไปสู่ยูนนาน การค้าและการคมนาคมระหว่างยูนนานกับส่วนกลางของจีนจึงเสื่อมโทรมลงมาก⁴⁴

เมื่อมาถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 กองทัพมองโกลได้เข้ามายูนนาน เพื่อจะได้ที่มั่นสำหรับการโจมตีราชวงศ์ซ่งจากทางใต้ หลังจากยึดตาลีได้สำเร็จ (พ.ศ.1796) ราชวงศ์หยวนได้จัดตั้งที่ว่าการมณฑลยูนนาน

⁴¹โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า"**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546. หน้า 13.

⁴² Gordon H. Luce (trans.), *The Man Shu (Book of the Southern Barbaians)*. Ithaca: Cornell University, 1961, p. 42-43. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴³ Ishii Yoneo and Sakurai Yumio (eds.), *A History of Southeast Asia (in Japanese)*. Tokyo: Yamakuwa Shuppansha, 1999, p.138) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 13. ; มีความเป็นไปได้ว่า สงคราม และการถูกเกณฑ์เป็นทหาร เป็นปัจจัยหนึ่งที่ผลักดันให้คนไทยในยูนนานอพยพลงมาได้ (ผู้วิจัย-สายชล สัตยานุรักษ์)

⁴⁴ โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า"**, หน้า 15.

ที่เมืองคุนหมิง ตั้งแต่นั้นมาขุนนานซึ่งมีชาติพันธุ์ไทอาศัยอยู่จำนวนมากก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของจีนอย่างแท้จริง และคนชาติพันธุ์ไทเหล่านี้คงนับถือพุทธศาสนา มาร์โค โปโล (Marco Polo) พ่อค้าชาวอิตาลี ซึ่งพักอยู่ในจีนระหว่าง พ.ศ.1817-1833 ได้เดินทางมาขุนนานและบันทึกสภาพเมืองคุนหมิง โดยระบุว่า “เป็นตัวเมืองใหญ่อันดับสามมาก...มีพ่อค้าและช่างอาศัยอยู่จำนวนมาก ชาวบ้านก็ประกอบด้วยกลุ่มคนต่าง ๆ นานา นอกจากชาวมุสลิมและพุทธศาสนิกชนแล้ว ยังมีคริสต์ศาสนิกชนนิกายNestorius แต่มีจำนวนน้อย” (Polo 1970: 1/306)⁴⁵

ปัจจัยที่ทำให้การค้าในขุนนานขยายตัว อาจสรุปได้ดังนี้

หนึ่ง ราชวงศ์หยวนมอบอำนาจการปกครองขุนนานให้ชาวมุสลิมที่ถูกกวาดต้อนมาจากเอเชียกลาง ชาวมุสลิมเหล่านี้ทำการค้าแบบคาราวาน และตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางการค้าสายต่าง ๆ บางส่วนประกอบอาชีพที่เป็นการให้บริการแก่กองคาราวาน เช่น ที่พัก ร้านอาหาร ร้านขายเนื้อสัตว์ เป็นต้น ชาวมุสลิมจึงครอบครองการค้าและคมนาคมในมณฑลขุนนานและเขตใกล้เคียงได้สำเร็จ

สอง ราชวงศ์หยวนพยายามทำให้ชาวบ้านจากดินแดนตอนกลางของจีนอพยพเข้ามาสู่ขุนนาน ชาวบ้านเหล่านี้บุกเบิกที่ดินและประกอบอาชีพด้านเกษตรเป็นส่วนใหญ่

เนื่องจากการอพยพของชาวจีนจากตอนกลางของจีนและชาวมุสลิมจากเอเชียกลาง ตั้งแต่ครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 13 ประชากรของขุนนานจึงเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยมีประชากร 1,287,733 คนในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13-ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14 (ตามบันทึกของแม่ทัพแห่งกองทัพหยวน) และกลายเป็น 2 ล้านกว่าคนในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 (Lee 1982:713, 715) การเพิ่มขึ้นของประชากรเช่นนี้คงจะช่วยให้ตลาดภายในขยายตัว และกระตุ้นการเคลื่อนไหวทางการค้าในภูมิภาค⁴⁶

สาม ในสมัยราชวงศ์หยวนได้มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งในระดับภูมิภาคและระดับสากล โดยมีคุนหมิงเป็นจุดเชื่อมโยง เช่น การขยายเส้นทางคมนาคมจากคุนหมิงไปยังตอนกลางของจีน และจากคุนหมิงมายังตอนเหนือของพม่า⁴⁷

นอกจากการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าแล้ว ยังมีการใช้หอยเบี้ยเป็นเงิน เปลือกหอยเบี้ยเหล่านี้มาจากทะเลจีนใต้ใกล้เกาะมัลดีฟ (Maldives) ใช้ในการค้าแถบเบงกอล ตอนเหนือของพม่า ล้านนา สุโขทัย ขุนนาน

การค้ากับขุนนาน และการค้าระหว่างเมืองต่าง ๆ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความเจริญทางการค้าในเมืองหลายเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า และบางเมืองที่สั่งสมความมั่งคั่งได้มาก ก็สามารถขยายอิทธิพลไปสู่เมืองใกล้เคียงจนกลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร เช่น เชียงใหม่ เชียงแสน (อาณาจักรล้านนา) หลวงพระบาง (อาณาจักรล้านช้าง) สุโขทัย-ศรีสัชนาลัย

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-17.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

(อาณาจักรสุโขทัย) และการที่กษัตริย์หรือผู้ปกครองเมืองเหล่านี้ถวายบรรณาการแก่จักรพรรดิราชวงศ์หยวน (และราชวงศ์หมิง ในเวลาต่อมา) ยิ่งทำให้มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมากขึ้น เพราะนอกจากจักรพรรดิจีนจะพระราชทานของตอบแทนแล้ว ผู้แทนของกษัตริย์ในคณะทูตบรรณาการยังสามารถซื้อขายสินค้าโดยได้รับลดหย่อนภาษีหรือไม่ต้องเสียภาษีอีกด้วย

มีความเป็นไปได้อย่างมากกว่าคนชาติพันธุ์ไท/ไตในยุคนั้น เช่น ไทใหญ่ซึ่งชำนาญการค้า ได้เดินทางลงมาทางใต้เพื่อทำการค้าแบบคาราวานเช่นกัน และการค้านี้น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนไท/ไต อพยพเคลื่อนย้ายลงมาสู่ดินแดนประเทศไทยปัจจุบันมากขึ้น จนทำให้ภาษาไทยถูกใช้กว้างขวางขึ้นเพื่อการสื่อสารกันในการซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้า และในเวลาต่อมาภาษาไทยก็กลายเป็นภาษาที่ถูกเลือกมาใช้ในการเผยแผ่พุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ (เช่น ใช้เขียนคัมภีร์ทางศาสนา ได้แก่ คัมภีร์มูลศาสนาวัดสวนดอก ไตรภูมิ ฯลฯ) และถูกใช้ในเรื่องอื่น ๆ เช่น ใช้ในการเขียนกฎหมายและคำสาบานต่างๆ ในกระบวนการตัดสินใจตัดสินคดีความ เป็นต้นว่า คำสาบานในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ (ในสมัยหลังเรียกว่าถือน้ำพิพัฒน์สัตยา) คำสาบานในพิธีกรรมพิสูจน์ความผิด (ดำนํ้าและลุยเพลิง) เป็นต้น

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อการขยายอำนาจของรัฐที่ใช้วัฒนธรรมภาษาไท/ไต ก็คือ การขยายตัวของการค้าทางทะเล จึงควรทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของการค้าทางทะเลโดยสังเขป

ในพุทธศตวรรษที่ 16 เทคโนโลยีการสร้างสำเภาจีนก้าวหน้าขึ้นมาก นับเป็นพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่สำคัญมากของโลก เพราะสามารถสร้างเรือสำเภาที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในโลก มีระวางบรรทุกมหาศาล บางลำใช้ลูกเรือถึง 500 คน บรรทุกคนโดยสารได้มากกว่าหนึ่งพันคน แม้เรือสำเภาขนาดใหญ่จะอู้อาย แล่นได้ช้า แต่ก็สามารถบรรทุกสินค้าที่กินระวางสูงได้มาก (ต่างกับสำเภาอาหรับที่บรรทุกสินค้าพุ่มเฟิยที่น้ำหนักเบาแต่เป็นสินค้าราคาแพงอันเป็นสินค้าพุ่มเฟิยสำหรับชนชั้นสูง และเดินทางได้เพียงระยะใกล้ๆ ซึ่งทำให้สินค้าต้องผ่านมือพ่อค้าในเมืองท่าต่างๆ หลายต่อจนมีราคาสูงมาก) ดังนั้น ในพุทธศตวรรษที่ 16 จึงมีความเปลี่ยนแปลงของการค้าทางทะเลอย่างสำคัญ เพราะสำเภาจีนสามารถขนส่งสินค้าที่มีน้ำหนักมาก เช่น อาหาร ของป่า

พัฒนาการของเรือสำเภาขนาดใหญ่ส่งผลอย่างมากต่อรัฐในบริเวณนี้ รัฐที่มีเมืองท่าที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเลได้สะดวก โดยมีดินแดนเบื้องหลังเมืองท่า (hinterland) ที่กว้างใหญ่ (เช่น อโยธยา-อยุธยา) จะกลายเป็นรัฐที่มีอำนาจมากกว่ารัฐอื่น กษัตริย์สามารถหารายได้จากการค้าแบบส่งผ่านพร้อมๆ กับหารายได้จากการส่งออกสินค้าประเภทอาหารและของป่า ส่วนรัฐที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินใหญ่ (เช่น สุโขทัย ล้านช้าง) หรือรัฐในหุบเขา (เช่น ล้านนา) ก็สามารถหารายได้เพิ่มขึ้นจากการป้อนสินค้าประเภทของป่าให้แก่เมืองท่าใหญ่ที่เป็นเมืองศูนย์กลางการค้าทางทะเล แต่โอกาสในการหาผลประโยชน์จากการค้าทางทะเลจะน้อยกว่ารัฐที่มีเมืองท่าเป็นของตนเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การค้าทางบกและทางทะเลขยายตัวขึ้นมากตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 พร้อมๆ กับการขยายตัวของกลุ่มคนที่พูดภาษาไท/ไตในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงเป็นไปได้ว่ากลุ่มคน

กลุ่มคนที่พูดภาษาไทย/ไทเหล่านี้มีบทบาทในการค้าระหว่างยูเนียนกับเมืองต่างๆ ในแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขณะเดียวกันก็มีบทบาทในการค้ากับในเมืองต่างๆ ที่ตั้งอยู่รอบๆ ทะเลจีนใต้และอ่าวไทยในช่วงเวลาที่มีการค้าทางทะเลขยายตัวขึ้นด้วย ในเวลานั้นยังไม่เกิดการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่อย่างเข้มงวดเหมือนในสมัยหลัง (ในสมัยอยุธยาห้ามไพร่เดินทางออกนอกถิ่นฐาน เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากมูลนาย) ทำให้การเดินทางค้าขายในฤดูแล้งโดยรวมตัวกันเป็นกองคาราวานสามารถเกิดขึ้นได้ ทั้งนี้โดยกองคาราวานอาจเดินทางในระยะทางที่ไม่ไกลนัก แต่จะไปแลกเปลี่ยนสินค้ากันในเมืองศูนย์กลางการค้าที่ตนไปถึงได้อย่างสะดวกที่สุด ทำให้สินค้าจากท้องถิ่นหนึ่งถูกส่งไปยังตลาดที่ไกลออกไปเป็นทอดๆ โดยกองคาราวานจากหลายท้องถิ่น

ชนชั้นปกครองของเมืองทั้งหลายที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าเหล่านี้จะหารายได้จากการค้าสินค้าที่ผู้ปกครองรัฐหรือผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ นำมาค้าขายส่วนใหญ่จะได้มาจากส่วยที่เก็บจากประชาชน ดังนั้น จึงต้องพัฒนาระบบการควบคุมกำลังคนเพื่อเก็บส่วยหรือเพื่อที่จะสามารถเกณฑ์แรงงานไปรวบรวมสิ่งของต่าง ๆ (เช่น ของป่านานาชนิด) มาเป็นสินค้าได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด โครงสร้างสังคมจึงมักประกอบด้วยชนชั้นปกครองที่เรียกว่า “มูลนาย” กับชนชั้นใต้ปกครองที่เรียกว่า “ไพร่” โดยมีการพัฒนากฎเกณฑ์ในการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนกระทั่งกลายเป็นประเพณีที่ทั้งฝ่ายชนชั้นปกครอง (มูลนาย) และฝ่ายประชาชน (ไพร่) ยอมรับร่วมกัน

ส่วยที่เก็บจากประชาชน ส่วนหนึ่งจะถูกนำมาใช้ในรัฐ เช่น ครั่ง ดินประสิว ดีบุก เหล็ก ชีผึ้ง ฯลฯ อีกส่วนหนึ่งจะถูกส่งเป็นสินค้าออก โดยการทำการค้ากับจีนเป็นรายได้ที่สำคัญที่สุด ส่วนใหญ่เป็นการค้าในระบบบรรณาการ กล่าวคือ จักรพรรดิจีนกำหนดให้ผู้ปกครองรัฐต่าง ๆ ถวายเครื่องราชบรรณาการสามปีต่อครั้ง เมื่อผู้ปกครองจากรัฐต่างๆ ถวายเครื่องราชบรรณาการแล้ว จักรพรรดิจีนก็จะพระราชทานสิ่งของตอบแทน เช่น ผ้าไหม ผ้าแพร เครื่องถ้วยชาม (ceramics) ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นของมีค่าหรือเป็นสินค้ายาค้าแพงในเมืองต่างๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อจักรพรรดิมองโกลยึดครองประเทศจีนแล้ว ก็สืบทอดประเพณีเกี่ยวกับการถวายเครื่องราชบรรณาการอย่างต่อเนื่อง และเมื่อเปลี่ยนราชวงศ์กลับมาเป็นชาวจีน (ฮั่น) อีกครั้งหนึ่ง ราชสำนักจีนก็ยังคงรักษาประเพณีการถวายเครื่องราชบรรณาการเอาไว้ และผู้ปกครองรัฐต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็มีความต้องการที่จะส่งคณะทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการอย่างมาก เพราะนอกจากจะได้รับพระราชทานสิ่งตอบแทนแล้ว ยังสามารถซื้อหรือขายสินค้าโดยได้รับสิทธิพิเศษในการลดหย่อนภาษีอีกด้วย นอกจากนี้แล้ว การที่จักรพรรดิจีนทรงรับเครื่องราชบรรณาการจากคณะทูตยังหมายถึงการที่พระองค์ทรงรับรองว่าผู้ปกครองนั้นๆ มีความชอบธรรมในการปกครอง ษัตริย์ที่เสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่จึงต้องพยายามถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีน⁴⁸

⁴⁸ เป็นเช่นนี้สืบมาจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงเทพฯ จึงยกเลิกการถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีน เพราะจักรพรรดิจีนถูกชาติตะวันตกและชาวจีนที่สนับสนุนระบอบสาธารณรัฐคุกคามจนอ่อนแอลง ในขณะที่เมืองไทยกำลังก้าวเข้าสู่รัฐ

สำหรับสิ่งของที่จักรพรรดิจีนพระราชทานตอบแทนเครื่องราชบรรณาการนั้น นอกจากกษัตริย์จะให้พระคลังสินค้านำสิ่งของเหล่านี้ไปออกขายแก่พ่อค้าต่างประเทศแล้ว บางส่วนก็จะพระราชทานแก่เจ้านายและขุนนางทั้งในส่วนกลางและในหัวเมืองบริวาร เป็นการเสริมสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่ช่วยค้ำประกันความมั่นคงทางการเมืองให้แก่กษัตริย์ทั้งหลายอีกด้วย

หลักฐานจีน (สมัยราชวงศ์หยวน/มองโกล) คือหนังสือ Ji-gu-dian-shuo (บันทึกเรื่องยูนนานโบราณ) ซึ่งเรียบเรียงใน ค.ศ.1265 (พ.ศ.1808) เป็นเอกสารจีนเก่าที่สุดฉบับหนึ่งที่กล่าวถึงหน่วยทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 เอกสารนี้มีข้อความตอนหนึ่งว่า

ตั้งแต่ (สมัย) ราชวงศ์ถัง (ทางราชวงศ์ถัง) ได้พระราชทานนามยศให้แล้ว แคว้นต่าง ๆ อยู่(ที่) Yong-chang (ชื่อเมืองในยูนนาน) Mian (พม่า) Xian-luo (สยาม) Da-qin (อิรัก?) ล้วนแต่เป็นประเทศทิศตะวันตกที่มีความสัมพันธ์กับจีน Jiao-zhi (ไต้หวัน) Ba-bai (ล้านนา) Zhen-la (กัมพูชา) Zhan-cheng (จำปาศักดิ์) Zhua-guo (หลวงพระบาง) ล้วนแต่เป็นประเทศทิศใต้ที่มีความสัมพันธ์กับจีน⁴⁹

จากการโจมตีอาณาจักรต่าง ๆ และการบันทึกว่าประเทศต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กับจีนเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า ราชวงศ์หยวนมีความสนใจอย่างมากที่จะมีอิทธิพลเหนือรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรัฐเหล่านี้ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิราชวงศ์หยวนเช่นเดียวกับที่เคยส่งให้ราชวงศ์ถัง เพราะนอกจากจะช่วยเสริมสร้างพระบารมีของจักรพรรดิจีนแล้ว ยังเป็นที่มาของสินค้าต่าง ๆ ที่จีนต้องการด้วย เช่น ทอง เงิน ของป่าทั้งสัตว์และพืช เช่น นอแรด หนังงาช้าง ชะมดเขียด ไม้ฝาง เร่ว ฯลฯ

กษัตริย์ของรัฐไท คือล้านนา ล้านช้าง และสุโขทัย ที่เจริญขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 19 ล้วนแต่ถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีนทั้งสิ้น ขณะเดียวกันก็ได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการขยายตัวของการค้าทางบกที่เชื่อมโยงรัฐต่าง ๆ ในดินแดนอันกว้างขวางตั้งแต่ยูนนานลงมายังบริเวณตอนเหนือของพม่า (รัฐไทใหญ่) ล้านนา ล้านช้าง สุโขทัย และกัมพูชา เส้นทางการค้าทางบกนี้เชื่อมโยงไปถึงเมืองท่าในอ่าวไทยคือสุพรรณบุรี ละโว้ อโยธยา และเมืองท่าในแถบชายฝั่งทะเลอันดามันคือเกาะตะมาของมอญ เมืองท่าสำคัญเหล่านี้ส่งสินค้าจากดินแดนตอนใน เช่น ของป่า และแร่ธาตุต่าง ๆ ออกไปสู่ตลาดโลก⁵⁰

ดังนั้น การก่อตั้งรัฐและการจัดตั้งทางสังคมที่ซับซ้อนในภูมิภาคอินโดจีนตะวันออกเฉียงใต้ ในพุทธศตวรรษที่ 18-19 จึงมิได้เป็นผลมาจากการเสื่อมของอาณาจักรเขมรและอาณาจักรพุกามจากการ

และสังคมสมัยใหม่ ที่รายได้ส่วนใหญ่มาจากการค้ากับอังกฤษและกับชาติตะวันตกอื่น ๆ โปรดดู สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525.

⁴⁹ โยชิยุกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า", หน้า 6.

⁵⁰ บนเส้นทางทางการค้าทางบก การคมนาคมไม่ได้ใช้ทางบกเท่านั้น แต่จะอาศัยแม่น้ำสายต่าง ๆ ด้วย เช่น ในล้านช้าง อาศัยแม่น้ำโขง เชื่อมหลวงพระบางกับเขตมอญ ไปสู่ชายแดนจีน และอาศัยแม่น้ำโขง เชื่อมหลวงพระบางกับชายแดนเวียดนาม ขณะที่อาศัยแม่น้ำโขง เชื่อมเมืองต่าง ๆ ในล้านช้างกับล้านนาและอีสาน (เชื่อมโยงสองฝั่งโขง)

โจมตีของมองโกล ดังที่จอร์จ เซเดย์ได้อธิบายไว้เท่านั้น⁵¹ แต่เป็นผลมาจากบริบททางเศรษฐกิจคือการขยายตัวของการค้าทั้งทางบกและทางทะเลในอาณาบริเวณอันกว้างขวางของทวีปเอเชียอีกด้วย

รัฐและสังคมล้านนา

บริเวณหุบเขาขนาดใหญ่ที่มีแม่น้ำปิงและสาขาของแม่น้ำปิงไหลผ่าน ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองเชียงใหม่ อันเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนานั้น เป็นอาณาบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ แต่เนื่องจากตั้งอยู่ในหุบเขาที่พื้นที่ลาดเอียง ทำให้น้ำไหลลงสู่ที่ต่ำอย่างรวดเร็ว ชุมชนต่าง ๆ ในแถบนี้จึงพัฒนาระบบการจัดการน้ำด้วยการจัดสร้างระบบเหมืองฝาย โดยการสร้างฝายกั้นทางไหลของน้ำจะใช้วัสดุจากธรรมชาติ เช่น ไม้ ไผ่ หิน ส่วนการสร้างเหมืองเพื่อให้น้ำไหลเข้าที่นาแปลงต่าง ๆ อาศัยเครื่องมือที่ทำจากเหล็ก เช่น จอบ เสียม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ทำขึ้นใช้ตั้งแต่ยุคโลหะ

นอกจากอาณาบริเวณเมืองเชียงใหม่จะอุดมสมบูรณ์แล้ว แม่น้ำปิงและสาขาของแม่น้ำปิงยังเอื้ออำนวยต่อการเดินทางเลียบชายฝั่งแม่น้ำของกองคาราวานสินค้า ทำให้เมืองเชียงใหม่กลายเป็นชุมทางการค้าหรือเป็นตลาดที่สำคัญแห่งหนึ่งบนเส้นทางทางการค้าทางบก ที่เชื่อมโยงดินแดนอันกว้างขวางครอบคลุมตั้งแต่ยูนนานในประเทศจีนปัจจุบัน ตอนเหนือของเวียดนามและลาว ตลอดจนดินแดนตอนเหนือของพม่า โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่มีการค้าในยูนนานขยายตัว ขณะเดียวกันเชียงใหม่ก็ติดต่อกับค้าขายกับเมืองท่าชายทะเลทั้งเมืองริมทะเลอันดามันและเมืองท่าในอ่าวไทย พื้นฐานทางการเกษตรกรรมและการค้าดังกล่าวมานี้ทำให้มีประชากรมากและมีความมั่งคั่งมากพอที่ชนชั้นนำของเมืองเชียงใหม่จะสร้างอำนาจทางการเมืองขึ้นมา จนเชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางของสหพันธรัฐในเขตภาคเหนือตอนบน

กษัตริย์องค์แรกของล้านนาคือพญามังราย หรือเม็งราย (พ.ศ.1782-1854) ซึ่งทรงมีเลือดผสมระหว่างชาติพันธุ์ลัวะและไท เพราะพระองค์ทรงเป็นโอรสของลาวเมงแห่งหิรัญนครเงินยางเชียงร้าว (ซึ่งมีลาวจกกราชหรือลาวจกเป็นต้นวงศ์ ขุนเจืองเป็นกษัตริย์องค์ที่ 19 พญามังรายเป็นองค์ที่ 25) พระชนนีคือนางเทพคำขยาย ราชิดาของท้าวรุ่งแก่นชาย กษัตริย์เมืองเชียงรุ่งสิบสองพันนา ใน พ.ศ.1804 พญามังรายครองหิรัญนครเงินยางเชียงร้าว ทรงรวมเมืองในหุบเขาทางเหนือก่อน แล้วจึงขยายลงมาสร้างเมืองทางใต้ เช่น สร้างเชียงรายเป็นเมืองหลวงใหม่ พ.ศ.1805 เมืองฝาง พ.ศ.1816 เมืองชะแวง (ทางตะวันออกเฉียงเหนือของลำพูน) พ.ศ.1826 เวียงกุมกาม พ.ศ.1829 และเมืองเชียงใหม่ (นพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่) พ.ศ.1839

⁵¹ George Coedes, *The Indianized States of South East Asia*. Sue Brown cowing (trans.), Honolulu: University of Hawaii Press, 1968, p. 191

อนึ่ง พวกมองโกลยึดอำนาจจากจักรพรรดิจีนได้แล้ว ก็ขยายอำนาจลงมาทางใต้ หลังจากการยึดครองเมืองตาลีใน ค.ศ.1253 (พ.ศ.1796) แล้ว พวกมองโกลพยายามขยายอำนาจตั้งแต่ยูนนานตอนใต้จรดเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ตอนเหนือ เช่น การยึดครองเมืองพุกามใน ค.ศ.1287 การโจมตีล้านนาครั้งแรกใน ค.ศ.1292 การจัดตั้งสำนักข้าหลวงใหญ่กำกับฝ่ายทหารและพลเรือนที่เชียงรุ่ง ใน ค.ศ.1296 (โปรดดู โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า"*, หน้า 6)

ทรงได้เมืองต่างๆ เช่น เมืองมอญ เมืองไร เมืองเชียงคำ เมืองเชียงของ เมืองเซริง ต่อมาใน พ.ศ.1835 ก็ทรงยึดเมืองลำพูน (หริภุญชัย) ได้ โดยทรงส่งอ้ายฟ้าไปเป็นไส้ศึก (อ้ายฟ้าใช้วิธีทำให้ราษฎรไม่พอใจพญาญีบา กษัตริย์หริภุญชัย โดยเกณฑ์ราษฎรไปขุดเหมืองในฤดูร้อนเพื่อนำน้ำจากแม่น้ำปิงมายังแม่น้ำกวัง เป็นระยะทาง 36 กิโลเมตร (เหมืองนี้ยังใช้ได้จนถึงปัจจุบัน) นอกจากนี้อ้ายฟ้ายังประกาศว่าจะสร้างวังให้พญาญีบาใหม่ โดยเกณฑ์ราษฎรตัดไม้และลากซุงผ่านที่นาของชาวบ้านทำให้ชาวในนาเสียหายเป็นอันมาก ส่งผลให้ราษฎรไม่พอใจผู้ปกครอง อ้ายฟ้าเป็นไส้ศึกอยู่เกือบ 7 ปี พญามังรายก็ยึดหริภุญชัยได้โดยง่าย ต่อมาในพ.ศ.1839 พญามังรายก็ยึดลำปาง (เขลางค์) **พงศาวดารโยนก**อ้างว่าพญามังรายทรงได้พุกามด้วย โดยเมืองพุกามยอมอ่อนน้อม ใน พ.ศ.1833 พญามังรายจึงทรงนำช่างห้อย ช่างหล่อ ช่างเหล็ก และช่างต่าง ๆ มาจากพุกาม แล้วทรงส่งช่างทองไปอยู่เชียงตุง⁵²

อาณาจักรล้านนาในสมัยพญามังราย ทางทิศเหนือมีอิทธิพลไปถึงเชียงรุ่ง เชียงตุง ทางทิศตะวันออกถึงแม่น้ำโขง ทางทิศใต้ถึงลำปาง ทางทิศตะวันตกถึงพุกาม แต่รัฐที่พระยาเม็งรายปกครองนี้เป็นรัฐที่รวมตัวกันอย่างหลวมๆ ในลักษณะสมาพันธรัฐ อำนาจของพระยาเม็งรายเหนือเมืองต่างๆ จึงมิใช้อำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตรงกันข้ามเจ้าเมืองของแต่ละเมืองล้วนแต่เป็น “เจ้า” หรือ “ท้าว” ที่มีอำนาจค่อนข้างอิสระ เพียงแต่มีพันธะในการส่งบรรณาการและเป็นพันธมิตรในการทำสงครามเท่านั้น พญามังรายพยายามพยายามขยายอำนาจไปทางเหนือและตะวันตก⁵³ แต่ได้สร้างสัมพันธไมตรีกับกษัตริย์แห่งอาณาจักรที่เข้มแข็งเกินกว่าจะโจมตีได้สำเร็จ คือพญาเจ้าเมืองแห่งอาณาจักรพะเยาซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือและกับพ่อขุนรามคำแหงแห่งอาณาจักรสุโขทัยซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ สัมพันธไมตรีที่เกิดขึ้นนี้น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการค้า

พญามังรายทรงจัดระเบียบและควบคุมสังคมโดยอาศัยกฎหมายซึ่งเรียกว่า **มังรายศาสตร์** ผู้จัดทำกฎหมายนี้ได้รวบรวมข้อความที่กษัตริย์ทรงวินิจฉัยไว้แล้วจัดเป็นหมวดหมู่ แต่เดิม **มังรายศาสตร์** คงจะมีเพียง 22 ข้อแรกต่อมาก็มีการเพิ่มเติมในหลายยุคหลายสมัยจนมีความยาวขึ้นกว่าสิบเท่า ข้อความเดิมมีเรื่องต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนชีวิตของประชาชนในยุคนั้น เช่น เรื่องหนีศึก เรื่องทำความชอบในสงคราม เรื่องให้ไพร่พลัดเวรมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเมืองฝ่ายไร่นาเรือกสวนที่ดิน 10 วัน สลับกันไป เรื่องไพร่สร้างไร่นาให้ได้ทำกิน 3 ก่อนจึงเก็บค่านาค่าสวน ฯลฯ⁵⁴

การลงโทษใน **มังรายศาสตร์** ความผิดในเรื่องลักทรัพย์ ปล้น ทะเลาะวิวาท ฆ่ากัน มีโทษแค่ปรับไหม ส่วนโทษหนักในล้านนามีสามประการ คือ ประหารชีวิต ตัดตีนลึงมือ และเนรเทศ ในสมัยแรกๆ ของ

⁵² ประเสริฐ ณ นคร, “เม็งราย, พญา” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2549, หน้า 276-277.

⁵³ เอกสารจีนและเอกสารไทยให้ข้อมูลว่า พญามังรายได้ทรงยกกองทัพไปตีเมืองเชียงรุ่งและตีพม่าบางส่วนเมื่อ พ.ศ. 1840 และทรงตีสิบสองพันนาในราว พ.ศ.1841 จักรพรรดิฉิน (ราชวงศ์หยวนที่มองโกล) ส่งกองทัพมาตีล้านนา ในราว พ.ศ.1844 แต่ไม่สามารถเอาชนะได้.

⁵⁴ ประเสริฐ ณ นคร, “เม็งราย, พญา” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**, หน้า 278.

ล้านนา โทษประหารชีวิตใช้กับทหารที่หนีศึกสงคราม แต่ต่อมาขยายมาถึงความผิดในเรื่องอื่นๆ ได้แก่ การฆ่าคนที่ไม่มีความผิด ฆ่าคนเพื่อเอาทรัพย์ ทำลายกฎวิหารและพระพุทธรูป ชุมดักปล้น ชิงทรัพย์ ฆ่าผู้คนที่ทำพระยามาพักในบ้าน ลูกของสงฆ์ ลูกฆ่าพ่อ ลูกฆ่าแม่ น้องฆ่าพี่ ฆ่าเจ้านายของตน เมียฆ่าผัว และกฎหมาย **มังรายศาสตร์** ได้อนุญาตให้ฆ่าผู้ที่ไปขโมยลักน้ำที่ใช้ทำนาด้วย⁵⁵

พญามังรายปกครองเมืองต่างๆ ที่รับนับถือพุทธศาสนาแล้ว ดังนั้นพระองค์จึงทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาอย่างมากเพื่อเสริมสร้างพระบารมี เช่น โปรดฯ ให้ช่างก่อเจดีย์กู่คำ (วัดเจดีย์เหลี่ยม) ที่เวียงกุมกาม และให้สร้างวัดการโถม (วัดช้างค้ำ) สร้างพระพุทธรูปนิมิต 5 พระองค์ สูงใหญ่เท่าองค์ของพญามังราย สร้างมหาวิหารและเจดีย์ที่วัดนี้ ผู้สร้างวัดจะมีความดีความชอบ เช่น พระองค์ทรงส่งช่างการโถมผู้สร้างวัดการโถมไปครองเมืองรอย (ต่อมาตั้งเป็นเมืองเชียงใหม่)⁵⁶

ประชาชนในล้านนาที่ตั้งหมู่บ้านกระจายอยู่ตามหุบเขาต่างๆ ส่วนใหญ่แล้วจะอาศัยกำลังคนในหลายๆ ชุมชนที่ใช้น้ำจากลำน้ำสายเดียวกัน เพื่อก่อสร้างและดูแลระบบเหมืองฝาย มีตำแหน่ง “**แก้วเหมือง**” และ “**แก้วฝาย**” เป็นผู้นำในการดูแลระบบชลประทาน มีการสร้างพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อผีเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่คนในชุมชน ทำให้ทุกคนเข้ามาร่วมมือกันในการจัดการทรัพยากร และช่วยสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรอย่างเป็นธรรม เช่น พิธีบูชาผีขุนน้ำ ช่วยในการระดมแรงงานเพื่อสร้างและซ่อมแซมเหมืองฝาย และยังช่วยทำให้คนเคารพกฎเกณฑ์ในการแบ่งปันน้ำ จนทุกคนรอบคัวได้รับน้ำเพียงพอสำหรับการทำนา เช่น เจ้าของที่นาที่อยู่ต้นน้ำจะไม่เอาเปรียบเจ้าของที่นาที่อยู่ปลายน้ำ มิฉะนั้นจะถูกผีขุนน้ำลงโทษ เป็นต้น

ชาวล้านนาประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ เพราะมีคนจากหลายท้องถิ่นอพยพไปมาค้าขายและตั้งถิ่นฐาน แต่ชนชั้นนำอยุธยาจะเรียกชาวล้านนาว่า **ยวน** ดังปรากฏในเรื่อง **ลิลิตยวนพ่าย** ซึ่งเชื่อกันว่าเขียนขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับเหตุการณ์ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตีเมืองเชียงขึ้น (ศรีสัตนาคนหุต) เพื่อยึดเมืองนี้คืนจากพระเจ้าติโลกราชใน พ.ศ.2017 หลังจากที่เมืองนี้ตกอยู่ใต้อาณาจักรล้านนาราว 15 ปี แม้ว่า “ยวน” จะพ่ายสงครามครั้งนี้แต่เมืองแพร่และเมืองน่านซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยมาแต่เดิมนั้นก็ยังคงขึ้นต่ออาณาจักรล้านนาสืบต่อมา⁵⁷

อาณาจักรล้านนามีข้อเสียเปรียบในแง่ที่ตั้งอยู่ไกลจากทะเล ทำให้การแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากระทำได้อย่างจำกัด ความพยายามที่ล้มเหลวของพระเจ้าติโลกราชในการยึดครองอาณาจักรสุโขทัยซึ่งเชื่อมระหว่างเมืองต่างๆ บนเส้นทางการค้าทางบก (ตั้งแต่ยูนนาน ล้านช้าง น่าน พิชณุโลก ไปยังเมืองท่าของอาณาจักรมอญแถบทะเลอันดามัน) ทำให้ล้านนาไม่มีทางออกทะเลหรือไม่มีเมืองท่าเป็นของตนเอง และไม่สามารถจะแสวงหาผลประโยชน์จากการขยายตัวของการค้าทางทะเลในพุทธศตวรรษที่ 21

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 375-376.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

⁵⁷ ประเสริฐ ณ นคร, “ยวน” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร**, หน้า 282.

เหมือนดังชนชั้นนำแห่งอาณาจักรอยุธยา ในที่สุดล้านนาก็พ่ายแพ้แก่กองทัพพม่าในต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ต้องตกเป็นเมืองประเทศราชของพม่าราว 200 ปี หลังจากนั้นก็ตกเป็นเมืองประเทศราชของกรุงธนบุรี-กรุงเทพฯ และถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสยามในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-20 ซึ่งนักวิชาการเรียกว่า “ยุคทองของอาณาจักรล้านนา” นั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นยุคที่มีความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ฝ่าย “ลังกาเก่า” และฝ่าย “ลังกาใหม่” อย่างมาก โดยกษัตริย์ซึ่งมีอำนาจทางการเมืองได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เพื่อสนับสนุนความคิดทางพุทธศาสนาที่ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์ ในขณะที่ผู้นำคณะสงฆ์แต่ละฝ่ายต่อสู้กันโดยอาศัยการแต่งคัมภีร์ทางศาสนาเพื่อประชันความรู้ซึ่งกันและกัน และอาศัยคัมภีร์ที่แต่งขึ้นนั้นในการดำเนินพระสงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามว่ากระทำพิธีกรรมบวชอย่างไม่ถูกต้อง และมีวัตรปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามพระวินัย⁵⁸

ความขัดแย้งอย่างรุนแรงของคณะสงฆ์เริ่มขึ้นในสมัยพญาสามฝั่งแกน (พ.ศ.1945-1984) เนื่องจากพระองค์และพระนางรายา (พระนางติโลกะจุฑาราชเทวี) ทรงสนับสนุนให้พระสงฆ์ 25 รูป โดยการนำของพระมหาญาณคัมภีร์หรือพระมหาธรรมคัมภีร์ และพระมหาเมธังกร เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่วัดภูปาราม นครอนุราชปุระ เมื่อ พ.ศ.1967 คณะสงฆ์ชุดนี้ได้บวชแปลงใหม่ตามคติของลังกาและได้ศึกษาพุทธศาสนาในลังกาเป็นเวลา 4 เดือน แล้วจึงเดินทางกลับมาถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 1973 ได้สถาปนาสงฆ์นิกลายลังกาวงศ์ใหม่ขึ้นที่วัดเกาะป่าทิง (วัดป่าแดง)⁵⁹ พระสงฆ์วัดป่าแดงได้กล่าวหาพระสงฆ์วัดสวนดอกหลายประการ ข้อกล่าวหาสำคัญประการหนึ่งก็คือ พระสงฆ์วัดสวนดอกไม่ได้มีภิกษุภาวะเพราะถือไม้เท้าไปบิณฑบาตเหมือนถือกะลาขอทาน รับเงินทอง มีนาจ้งหันมากมาย แบ่งเมื่องหมากให้คฤหัสถ์ ทำให้พระสงฆ์วัดสวนดอกไม่บริสุทธิ์⁶⁰ พระสงฆ์ฝ่ายสวนดอกก็กล่าวหาว่าพระมหาธรรมคัมภีร์ ผู้นำพระสงฆ์ฝ่ายวัดป่าแดงทะเลาะกับพระอุปัชฌาย์ และในขณะที่พระมหาธรรมคัมภีร์กับคณะไปลังกานั้นก็ได้เรียนเวทมนตร์จากพ่อค้าและชีเปลือย (ซึ่งหมายถึงนักบวชในศาสนาเชนนิกลายที่คัมภีร์ที่ยึดหลักอหิงสาอย่างเคร่งครัดจนกระทั่งไม่ต้องการเบียดเบียน “ชีวะ” อื่น) พระสงฆ์ฝ่ายสวนดอกกล่าวหาว่าพวกชีเปลือยเป็นพวกขโมยทองจังกาจากพระเจดีย์จนถูกพระสงฆ์ลังกาขับไล่ออกไป เมื่อกลับมาจากลังกาก็สวดด้วยสำเนียงไม่ถูกต้อง จนสมเด็จพระบรมราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยาไม่ทรงยินยอมให้เป็นพระอุปัชฌาย์ในอาณาจักรอยุธยา ฯลฯ⁶¹

⁵⁸ ประเสริฐ ณ นคร, “บทนำเสนอตำนานมูลศาสนา เชียงใหม่และเชียงตุง” ใน ตำนานมูลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ 2537. หน้า 4-12. และ บำเพ็ญ ะวิน, รายงานผลการวิจัยตำนานมูลศาสนาสำนวนล้านนา.เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538, หน้า 168-175.

⁵⁹ สมหมาย เปรมจิตต์, ปิรวรรต, ตำนานมูลศาสนาวัดป่าแดง. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519, หน้า 14.

⁶⁰ ประเสริฐ ณ นคร, “บทนำเสนอตำนานมูลศาสนา เชียงใหม่และเชียงตุง” ใน ตำนานมูลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ 2537. หน้า 4-5.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 5-6. และ บำเพ็ญ ะวิน, รายงานผลการวิจัยตำนานมูลศาสนา สำนวนล้านนา, หน้า 168-175. แสดงถึงการแตกแยกนิกายของสงฆ์เชียงใหม่

ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์วัดป่าแดงกับพระสงฆ์วัดสวนดอกทำให้พญาสามฝั่งแกนโปรดให้ผูกแพขนานเพื่อให้ทั้งสองฝ่ายใช้ความรู้และเหตุผลโต้แย้งกัน ปรากฏว่าคณะสงฆ์ฝ่ายวัดป่าแดงเป็นฝ่ายชนะ แต่หลังจากนั้นความขัดแย้งก็มิได้ยุติลง พระสงฆ์ทั้งสองฝ่ายกลับวิวาทหุบตีกันบ่อยครั้ง พญาสามฝั่งแกนจึงโปรดให้พระสงฆ์ฝ่ายวัดป่าแดงออกไปจากเชียงใหม่ ใน พ.ศ.1977 ทำให้นิกายลังกาวงศ์ใหม่ของพระสงฆ์ฝ่ายป่าแดงไปเจริญในเชียงราย เชียงแสน พะเยาลำปาง และเชียงใหม่⁶² จนกระทั่งถึงสมัยพญาติโลกราชหรือพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ.1984-2030) ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพญาสามฝั่งแกนจึงทรงเลือกสนับสนุนพระสงฆ์ฝ่ายป่าแดง ทำให้ศาสนาพุทธนิกายลังกาวงศ์ใหม่ของวัดป่าแดงในเชียงใหม่สมัยพญาติโลกราชเจริญรุ่งเรือง ใน พ.ศ.1985 พระองค์ทรงสร้างวัดให้เป็นศูนย์กลางของพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่เรียกว่าวัดป่าแดงหรือวัดรัตนวาราม ต่อมานิกายลังกาวงศ์ใหม่ของวัดป่าแดงในเชียงใหม่มีผู้นับเลื่อมใสมากขึ้นถึงกับมีการสร้างวัดในนิกายนี้เพิ่มขึ้น 500 วัด⁶³

อิทธิพลของพระสงฆ์วัดป่าแดงและพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ใหม่ สะท้อนว่ากษัตริย์ล้านนาในยุคพญาติโลกราชเป็นต้นมาต้องการเน้นให้คนทั้งหลายมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่ายตามหลักธรรมะ ไม่ต้องการให้ทำบุญด้วยสิ่งของมีค่าต่างๆ ดังจะเห็นได้ว่าความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์นั้นมีการโจมตีกันด้วยเรื่องสิ่งสมถะทรัพย์สินเงินทองและการที่พระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่งมีความสัมพันธ์กับพ่อค้า อาจกล่าวได้ว่าการที่พระสงฆ์ฝ่ายวัดป่าแดงหรือนิกายลังกาวงศ์ใหม่ไม่ยอมให้คนทั้งหลายทำบุญด้วยทรัพย์สินเงินทอง ทำให้คนรวยไม่มีโอกาสอุปถัมภ์ศาสนาหรือทำบุญกับพระสงฆ์ฝ่ายวัดป่าแดงเพื่อแสดงบารมีแข่งกับกษัตริย์ การแข่งขันระหว่างพระสงฆ์ก็มีใช้การแข่งขันเพื่อให้ได้รับการอุปถัมภ์มากๆ แต่เป็นการแข่งขันกันในเรื่องความรู้ที่ลึกซึ้งทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 เกิดปรากฏการณ์ที่พระสงฆ์หลายรูปพยายามศึกษาหาความรู้และแต่งวรรณกรรมทางพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นจำนวนมาก⁶⁴ เพื่อเป็นการแสดงให้เห็นถึง “ปัญญาบารมี” ที่เหนือกว่าฝ่ายตรงกันข้าม อันจะส่งผลให้ได้รับความเลื่อมใสจากพระมหากษัตริย์และประชาชนในล้านนาและอาณาจักรใกล้เคียงมากขึ้น

นอกจากนี้ หากพิจารณาจากค่านิยมของสังคมในยุคที่พุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ใหม่ของสำนักป่าแดงมีอิทธิพลเป็นต้นมา ก็อาจเห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำรวมทั้งผู้นำคณะสงฆ์วัดป่าแดงซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำในสมัยพระเจ้าติโลกราช ที่จะหันเหความสนใจของคนในสังคมล้านนามาสู่กิจกรรมทางศาสนา ซึ่งหมายถึงความพยายามที่จะจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมโดยอาศัยโลกทัศน์แบบไตรภูมิและหลักธรรมของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่เน้นให้คนทั้งหลายในสังคมมุ่งรักษาศีล บำเพ็ญสมาธิ

⁶² ประเสริฐ ญ นคร, "บทนำเสนอด้านานมุลศาสนา เชียงใหม่และเชียงใหม่" ใน *ตำนานมุลศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง*, หน้า 7.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁶⁴ ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์, "บทบาทของพุทธศาสนาในวรรณกรรมล้านนา" *ศึกษาศาสตร์สาร*. ปีที่ 10 ฉบับที่ 2-4 (ตุลาคม 2524 - กันยายน 2525), หน้า 66-69.

และเพิ่มพูนปัญญาเพื่อบรรลुพระนิพพาน ซึ่งถ้าหากประชาชนหันเข้าหาพุทธศาสนาแบบที่เน้นหลักธรรมะ เช่นนี้แทนการแข่งขันกันทำบุญด้วยทรัพย์สินเงินทอง ก็ย่อมทำให้มีความขัดแย้งและการแก่งแย่งผลประโยชน์ลดน้อยลง สามารถร่วมมือกันในด้านต่างๆ ได้อย่างราบรื่นขึ้น เช่นการทำเหมืองฝาย การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ฯลฯ ซึ่งวิถีชีวิตเช่นนี้เหมาะสมกับเขตที่ราบขนาดเล็กกระหว่านหุบเขา

อย่างไรก็ตาม อิทธิพลของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์สำนักป่าแดง น่าจะทำให้การแข่งขันกันสังฆมความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจลดน้อยลง ทำให้การค้าไม่ขยายตัวเท่าที่ควร และการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานหรือค้าขายถดถอยลงเป็นลำดับ นำไปสู่ยุคเสื่อมของล้านนา และเมื่อกษัตริย์พม่าต้องการลดอิทธิพลของอยุธยาเพื่อควบคุมเส้นทางการค้าทางบกไปยังล้านช้างและญวนนาน ตลอดจนเพื่อป้องกันการรุกรานจากจีน กษัตริย์พม่าก็สามารถทำสงครามชนะล้านนาและมีอิทธิพลเหนือล้านนาได้นานถึง 200 ปี โดยที่ชนชั้นนำล้านนาไม่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจและกำลังคนมากเพียงพอที่จะต่อต้านอำนาจของพม่าอย่างมีประสิทธิภาพ ตราบจนกระทั่งสมัยกรุงธนบุรีจึงมีตระกูลผู้นำในท้องถิ่นหันไปสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อตั้งตัวเป็นใหญ่แทนตระกูลขุนนางพม่าที่ปกครองเมืองต่างๆ ในล้านนา ทำให้ล้านนาตกเป็นเมืองประเทศราชของสยามที่มีศูนย์กลางอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสยามอย่างแท้จริงในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

หมู่บ้านบนที่สูง

บนพื้นที่สูงตามภูเขาต่างๆ จะมีหมู่บ้านตั้งกระจายอยู่ทั่วไป หมู่บ้านบนที่สูงนี้จะมีพื้นที่เพาะปลูกไม่มาก จึงมีกำลังคนน้อย จึงมักตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเมืองที่ตั้งอยู่ในที่ราบระหว่างหุบเขา (โดยเฉพาะเมื่อการค้าทางทะเลและของป่าทวีความสำคัญขึ้น รัฐหรือเมืองในที่ราบระหว่างหุบเขาจะพยายามขยายอิทธิพลขึ้นมามากขึ้นเพื่อประโยชน์ในการเก็บส่วยของป่าไปเป็นสินค้า) หมู่บ้านเหล่านี้จึงต้องส่งส่วย ถูกเกณฑ์แรงงาน และให้ความช่วยเหลือต่างๆ ตามที่ผู้ปกครองเมืองในที่ราบระหว่างหุบเขาเรียกร้อง และถูกเรียกว่า “ข้า” หรือ “ข้า” ประวัติศาสตร์ของชนเผ่าบนที่สูง จึงมักเป็นเรื่องราวของกลุ่มคนที่ต้องเผชิญกับการเอารัดเอาเปรียบจากรัฐที่อยู่ในที่ราบ เช่น หลวงพระบาง เวียงจันทน์ เชียงใหม่ เชียงแสน หรือแม้แต่สุโขทัย-กำแพงเพชรซึ่งเคยค้างัวกับคนบนที่สูง⁶⁵

อย่างไรก็ตาม คนบนที่สูงก็จำเป็นต้องพึ่งพารัฐหรือเมืองในที่ราบระหว่างหุบเขาซึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้าน เช่น คนบนที่สูงต้องพึ่งเมืองในที่ราบระหว่างหุบ

⁶⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวผู้ ท้าวเจือง” ใน ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่, หน้า 112. ; ทศนะของนิธิแตกต่างจากเจมส์ ซี. สก็อต ในเรื่อง James C. Scott, The Art of Not Being Governed: And Anarchist History of upland Southeast Asia. New Haven and London: Yale University Press, 2009 ซึ่งเสนอว่าเขตภูเขาของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตอนบนเป็นชุมชนอนาปัตย์อย่างยาวนาน เพิ่งมีการขยายอำนาจรัฐเข้าไปในพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา

เขาเพราะผลิตอาหารหรือสิ่งของจำเป็นบางอย่างได้ไม่เพียงพอ หรืออาจต้องการความคุ้มครองมิให้ถูกเบียดเบียนจากท้าวหรือเจ้าผู้ครองเมืองอื่นๆ⁶⁶ ในขณะที่รัฐหรือเมืองในที่ราบระหว่างหุบเขาก็กต้องการสิ่งของบางอย่างจากคนบนที่สูง เช่น ต้องการของป่ามาเป็นสินค้า ทำให้เกิดความสัมพันธ์กันทั้งในฐานะของเจ้ากับข้าและความสัมพันธ์กันในการการค้าไปพร้อมกัน นอกจากนี้ยังอาจมีการสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติโดยการแต่งงานอีกด้วย

รัฐและสังคมในคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายู

คาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายูเป็นเขตเกิดรัฐขึ้นก่อนอาณาบริเวณอื่นๆ ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน เพราะมีที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าทางทะเลที่เชื่อมระหว่างจีนกับอินเดีย เปอร์เซีย และอาหรับ โดยเรือสำเภาที่เดินทางเลียบชายฝั่งจะจอดแวะตามเมืองท่าต่างๆ เพื่อซื้อขายสินค้า ช่อมแซมเรือ และรอคอยลมมรสุม ทำให้เมืองท่าในอาณาบริเวณนี้เจริญขึ้นและผู้คนครองมีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองมากขึ้น

หลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานจีนแสดงว่าในพุทธศตวรรษที่ 7 ได้เกิดรัฐขนาดเล็กขึ้นหลายรัฐทั้งสองฝั่งของคาบสมุทรภาคใต้ รัฐเหล่านี้ได้รับอิทธิพลอินเดีย มีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม เช่น รัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณควนลูกปัด (กระบี่) รัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณภูเขาทอง (ระนอง) รัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณเขาสามแก้ว (ชุมพร) รัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณท่าชนะ (สุราษฎร์ธานี) รัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณไชยา (สุราษฎร์ธานี) และรัฐที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองโบราณนครศรีธรรมราช โดยเมืองโบราณที่ไชยาและนครศรีธรรมราชจะมีพัฒนาการยาวนานสืบมาจนถึงยุคหลัง⁶⁷ นอกจากนี้ยังมีรัฐอีกรัฐหนึ่งที่ปรากฏชื่อในเอกสารประวัติศาสตร์สมัยราชวงศ์เหลียงของจีน (พ.ศ.1045-1099) คือ “ลังกาสุกะ” (เป็นรัฐที่จะกลายมาเป็นรัฐปัตตานีในเวลาต่อมา) ซึ่งเอกสารจีนกล่าวถึงรัฐนี้ในฐานะที่เป็นเมืองท่าสำคัญ⁶⁸ ลังกาสูกะจึงน่าจะเกิดขึ้นก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 11 นานพอสมควรแล้ว

รัฐต่างๆ ในคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายู ล้วนมีผู้ปกครองที่มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤต มีนักบวชในศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) และพุทธ (คือพราหมณ์และพระสงฆ์) เป็นที่ปรึกษา สังคมมีความหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น มีพ่อค้าจากอินเดีย เปอร์เซีย (อิหร่าน) อาหรับ และจีน เดินทางมาค้าขาย

⁶⁶ เช่น สาเหตุหนึ่งที่ท้าวสุยกองทัพไปรบกับพระยาฟ้าส่วนก็เพราะพระยาฟ้าส่วนรบกว่นทำร้ายแก่ “ข้าพวง” ซึ่งเป็นคนของท้าวสุยกหลายบ้าน หรืออาจต้องการความคุ้มครองมิให้ถูกเบียดเบียนจากท้าวหรือเจ้าผู้ครองเมืองอื่นๆ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวสุก ท้าวเจือง” ใน ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่, หน้า 111.

⁶⁷ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 69-77.

⁶⁸ A. Teeuw, D.K.Wyatt, Hikayat Patani: A Story of Pattani. The Hague: Martinus Nijhoff, 1970, p.1-3.

การติดต่อระหว่างชายฝั่งสองด้านของแหลมมลายูในช่วงนี้ ส่วนใหญ่พ่อค้าจะใช้เส้นทางข้ามภูเขา เพราะหากใช้การเดินเรือผ่านช่องแคบมะละกาจะต้องพบกับปัญหาโจรสลัด เรือที่ใช้ก็เป็นสำเภาแบบอาหรับ คือใช้การผูกด้วยเชือก ไม่ใช่การตอกตะปู สำเภาแบบนี้มีความแข็งแรงน้อยและแล่นได้ค่อนข้างช้า ออกทะเลลึกไม่ได้ จึงใช้ในการเดินเรือเลียบชายฝั่ง

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-8 ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเข้ามาของตัวอักษรพราหมี (Brahmi) และภาษาสันสกฤตโบราณจากอินเดีย นั่นคือจารึกบนแผ่นหินรูปกลมรี อ่านว่า “รูชโช” แปลว่า “ทำลาย”⁶⁹ ในเวลาต่อมาจึงมีจารึกที่ใช้ภาษาสันสกฤตและตัวอักษรปัลลวะเป็นจำนวนมาก เพราะมีการติดต่อค้าขายมากขึ้นระหว่างเมืองท่าต่าง ๆ ในคาบสมุทรมลายูได้กับเมืองท่าทางตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดียซึ่งในเวลานั้นอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของราชวงศ์ปัลลวะ อักษรปัลลวะนี้ไม่เพียงแต่เข้ามาที่เมืองท่าต่าง ๆ ในคาบสมุทรมลายูได้เท่านั้น แต่ยังพบทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อักษรในจารึกที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่พบในเมืองศรีเทพ (เพชรบูรณ์) อุบลราชธานี ปราจีนบุรี กัมพูชา พม่า (อาณาจักรปยู) อินโดนีเซีย บรูไน ล้วนแต่เหมือนกับรูปอักษรที่ใช้ในสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช กษัตริย์ราชวงศ์ปัลลวะ และในเวลาต่อมาตัวอักษรปัลลวะได้ถูกนำมาปรับเปลี่ยนเป็นตัวอักษรของหลายชาติ เช่นตัวอักษรขอม อักษรมอญ และอักษรไทย เป็นต้น⁷⁰

เอกสารโบราณของจีนที่เขียนราวพุทธศตวรรษที่ 8 แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้นศาสนาพราหมณ์นิกายไวษณพนับถืออิทธิพลสูงในคาบสมุทรมลายู เพราะมีพราหมณ์จำนวนหนึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรและมีบทบาทในสังคม ประชาชนในท้องถิ่น “นับถือและประพฤติปฏิบัติตามศาสนาและคำสั่งสอนของพวกเขา” บางคน “ยกบุตรสาวของพวกเขาให้แต่งงานกับพวกเขา” ทำให้ “พราหมณ์จำนวนมากไม่ได้จากไปไหน” พวกพราหมณ์เหล่านี้ศึกษาคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ “อาบกายตนด้วยน้ำหอมและดอกไม้ธูปเทียน และฝึกฝนปฏิบัติด้วยศรัทธาอันแก่กล้าอย่างไม่หยุดหย่อน”⁷¹

เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 9-10 อิทธิพลทางศาสนาของอินเดียได้เข้ามาในเมืองท่าต่าง ๆ ในบริเวณคาบสมุทรมลายูอย่างเข้มข้นมากขึ้น ดังปรากฏรูปเคารพของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาในชุมชนโบราณหลายแห่งในคาบสมุทรมลายู เช่น เทวรูปพระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย นับเป็นประติมากรรมพระวิษณุที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพบที่แหล่งโบราณคดีวัดขยาราม อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี แหล่งโบราณคดีหอยพระนารายณ์ อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช และแหล่งโบราณคดีวัดพระพรหม อำเภอพระพรหม นครศรีธรรมราช ส่วนพระพุทธรูปที่พบก็เป็นพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นกัน โดยค้นพบที่แหล่งโบราณคดีในอำเภอสู่โขง โกลก นราธิวาส 1 องค์ และที่แหล่งโบราณคดีวัดจอมทอง อำเภอลือชัย นครศรีธรรมราชอีก 1 องค์⁷²

⁶⁹ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรมลายูในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 58.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 186.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ เมืองท่าในคาบสมุทรภาคใต้ยังได้รับอิทธิพลทางเทคโนโลยีอื่นๆ ที่มีความซับซ้อนจากอินเดียด้วย เช่น การเปลี่ยนเทคโนโลยีการทำลูกปัดจากเดิมซึ่งเป็นลูกปัดดินเผามาเป็นลูกปัดจากวัสดุขนานานชนิด เช่น ลูกปัดที่ทำด้วยหินคาร์เนเลียนและหินอะเกตซึ่งงดงาม ลูกปัดที่ทำด้วยแก้ว ลูกปัดที่ทำด้วยทองคำ โดยค้นพบเครื่องมือเครื่องใช้จำนวนมากที่ใช้สำหรับการทำลูกปัดหิน และพบเศษแก้วหลอมจำนวนมากในชุมชนโบราณเหล่านี้ สะท้อนว่าคนในชุมชนสามารถหลอมแก้วเพื่อทำลูกปัดแก้วหลายรูปแบบ ซึ่งเทคโนโลยีที่ใช้ในการทำลูกปัดหินและแก้ว ตลอดจนการทำกำไล แหวน และภาชนะต่าง ๆ มาจากการเรียนรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของวัสดุที่ใช้ การควบคุมอุณหภูมิในการหลอม นอกจากนี้ยังมีความสามารถในการหลอมโลหะและการทำแม่พิมพ์สำหรับสร้างศิลปะวัตถุและสิ่งของเครื่องใช้นานาชนิด⁷³

ในด้านระบบเงินตรา เนื่องจากเมืองท่าในคาบสมุทรภาคใต้ทำการค้าในระบบการค้าที่เชื่อมโยงเมืองท่าต่าง ๆ ตั้งแต่จีนไปถึงทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จึงค้นพบเหรียญกษาปณ์หลายชนิดทั้งที่ผลิตในต่างแดนและในท้องถิ่น เงินตราที่ผลิตในท้องถิ่นบางส่วนทำด้วยทองคำ สลักลวดลายหลายแบบ เช่น รูปสัตว์ และรูปศรีวิษณุ ซึ่งคล้ายเงินตราของพวกปยูในอาณาจักรศรีเกษตรในพม่า ฯลฯ เงินตราเหล่านี้มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 6-10⁷⁴

หลักฐานทางโบราณคดีจึงแสดงให้เห็นว่า ก่อนจะเกิดรัฐตามพรลิงค์ซึ่งเป็นรัฐขนาดใหญ่และมีอายุยาวนานนั้น ในคาบสมุทรภาคใต้ได้มีการสั่งสมความเจริญในด้านต่างๆ อันเป็นผลมาจากการค้าทางทะเล

รัฐตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช)

ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ได้ปรากฏรัฐสำคัญรัฐหนึ่งที่มีศูนย์กลางในบริเวณนครศรีธรรมราช คือ ตามพรลิงค์ (Tambralinga) ใน “คัมภีร์มหานิทเทศ” ซึ่งเป็นเอกสารอินเดียโบราณ (เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกของพุทธศาสนา) มีข้อความกล่าวว่า “เมื่อแสงหาโกศทรัพย์ ย่อมแล่นเรือไปในมหาสมุทร ไปคุมพะ ไปดักโกละ ไปดักสสิลา...ไปชวา ไปกะมะลิง...ไปสู่ฉนวนณณภูมิ....” เมือง “กะมะลิง” ในคัมภีร์นี้น่าจะเป็น “เมืองตามพรลิงค์” ที่ปรากฏในจารึก อันเป็นเมืองโบราณที่จะกลายมาเป็นเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยหลัง⁷⁵

เมืองตามพรลิงค์เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ เห็นได้จากโบราณวัตถุที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา และยังพบสินค้าจากต่างแดนจำนวนมาก เป็นต้นว่า เครื่องถ้วยของจีนที่ผลิตในสมัยราชวงศ์ถัง (พ.ศ.1161-1450) ราชวงศ์ซ้อง (พ.ศ.1503-1822) ราชวงศ์หยวน (พ.ศ.1823-1911) ราชวงศ์หมิง (พ.ศ.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

⁷⁵ Paul Wheatley, The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula Before A.D.1500 pp.76-77, 183 and 201-202. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-78.

1911-2183) และราชวงศ์ชิง (พ.ศ.2187-2454) แสดงว่าตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราชได้ติดต่อค้าขายกับจีนตลอดระยะเวลาหลายศตวรรษ⁷⁶

การที่ตามพรลิงค์รุ่งเรืองอย่างยาวนานหลายศตวรรษ⁷⁷ เพราะมีปัจจัยในด้านภูมิประเทศ
เกือหนุน ที่ตั้งของตามพรลิงค์อยู่ในจุดที่เป็นกึ่งกลางคาบสมุทรและเป็นทะเลเปิด มีอ่าวขนาดใหญ่สำหรับจอดเรือ มีแหลมกำบังคลื่นลมในหน้ามรสุม และตั้งอยู่ในจุดเริ่มต้นแห่งการเดินทางข้ามคาบสมุทรจากชายฝั่งตะวันออกไปยังชายฝั่งตะวันตกผ่านช่องเขาที่ไม่สูงชันเหมือนในบริเวณอื่นๆ คือเส้นทางจากทะเลจีนใต้และอ่าวไทย ขึ้นบกที่นครศรีธรรมราช ขนสินค้าผ่านช่องเขาไปยังเมืองตรังเพื่อเดินทางข้ามมหาสมุทรอินเดียไปยังอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ หรือเส้นทางจากมหาสมุทรอินเดียมาขึ้นบกที่เมืองตรัง แล้วขนย้ายสินค้าข้ามช่องเขามายังนครศรีธรรมราชเพื่อขายแก่พ่อค้านานาชาติที่เมืองท่าแห่งนี้⁷⁸ ตามพรลิงค์จึงกลายเป็นจุดศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าได้อย่างสะดวก รวดเร็ว และกว้างขวาง พร้อมกันนั้นบริเวณที่ตั้งของเมืองตามพรลิงค์ยังเป็นสันทรายที่มีลักษณะเป็นที่ดอนอันกว้างใหญ่ สามารถรองรับประชากรได้มากโดยปราศจากปัญหาอุทกภัย ส่วนบริเวณรอบๆ ก็เป็นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ สามารถใช้ในการปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงประชากรจำนวนมากได้เป็นอย่างดี โดยมีแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลผ่านนำเอาตะกอนที่อุดมสมบูรณ์มาให้ และแม่น้ำลำคลองเหล่านี้ยังเป็นแหล่งน้ำจืดและเป็นแหล่งอาหารสำคัญ พร้อมกับเป็นเส้นทางคมนาคมสำหรับการไปมาค้าขายตามเส้นทางข้ามคาบสมุทรตลอดจนการค้ากับชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินซึ่งเป็นแหล่งป้อนของป่านานาชนิดให้แก่เมืองท่าตามพรลิงค์ด้วย⁷⁹

จารึกจำนวนมากที่ปรากฏในตราประทับที่ค้นพบในแถบตามพรลิงค์ ซึ่งเป็นจารึกภาษาสันสกฤตและใช้ตัวอักษรปัลลวะ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการค้าและการผลิตสินค้า เช่น จารึกบางส่วนระบุชื่อของผู้เป็นเจ้าของสินค้าหรือชื่อผู้ผลิตสินค้า จารึกบางส่วนระบุถึงองค์การทางศาสนาซึ่งอาจบ่งชี้ว่าองค์การศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนา ได้มีบทบาททางการค้าอย่างสำคัญ⁸⁰ จารึกบางส่วนระบุถึงความสำคัญ

⁷⁶ ภูมิรัฐจักร จันทวิช, **เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529, หน้า 215-440.

⁷⁷ ตามพรลิงค์รุ่งเรืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7 ถึง พุทธศตวรรษที่ 18 หลังจากนั้นก็เป็นที่รับรู้ในนาม “อาณาจักรนครศรีธรรมราช” ซึ่งในเวลาต่อมากลายเป็นเมืองประเทศราชและเมืองพระยามหานครที่ขึ้นต่ออาณาจักรอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

⁷⁸ เส้นทางข้ามคาบสมุทรที่สำคัญอีกสองเส้นทางได้แก่ เส้นทางจากมะริดและตะนาวศรีมายังเพชรบุรี กรุงศรีอยุธยา ไปสู่อ่าวไทย และเส้นทางจากไทรบุรี (เคดะห์) มายังปัตตานี เพื่อเชื่อมกับทะเลจีนใต้

⁷⁹ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบาลคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 86-88 ; Anthony Reid, **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680**, Vol.2. New Heaven: Yale University Press, 1993, p.59.

⁸⁰ คล้ายตราประทับที่พบในอินเดียที่ระบุว่าสิ่งของนี้ “เป็นของคณะสงฆ์” และตราประทับที่พบในพม่าที่ระบุว่า “เป็นของคณะสงฆ์อันติงาม” ซึ่งแสดงว่าองค์การพุทธศาสนาในอินเดียและพม่ามีบทบาทอย่างสำคัญในทางการค้าในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติ.

ของเอกสารหรือสินค้าที่มีความสำคัญเป็นพิเศษบางประเภท จารึกบางส่วนระบุว่า “ควรให้” “จงให้” หรือ “โปรดให้” ซึ่งมีความหมายในเชิงของการอนุญาต เช่น อาจเป็นการอนุญาตให้ส่งสินค้าผ่านด่าน อนุญาตให้ใช้คลังสินค้า หรืออนุญาตให้จ่ายผลตอบแทนทางการค้า จารึกบางส่วนมีความหมายในเชิงที่ต้องการให้ “คุ้มครอง” “ป้องกัน” หรือ “พิทักษ์รักษา” เป็นพิเศษ จารึกบางส่วนบ่งบอกความหมายในเชิงห้าม เช่น ระบุว่า “ห้ามเคลื่อนย้าย” หรือ “ห้ามผ่าน” และจารึกบางส่วนมีความหมายในเชิงการสั่งให้ “ทำลาย” เป็นต้น จารึกในตราประทับดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองท่าต่างๆ ในรัฐตามพรลิงค์อยู่ภายใต้ระบบระบบบริหารจัดการและระเบียบปฏิบัติที่เป็นอย่างเดียวกัน นับเป็นระบบการผลิต การค้า และการจัดระเบียบสังคมที่มีความซับซ้อนระบบหนึ่ง⁸¹

ในด้านโครงสร้างสังคม จารึกบนตราประทับจำนวนมากสะท้อนให้เห็นว่า **สังคมของตามพรลิงค์ประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันหลายกลุ่ม** ได้แก่ **กลุ่มผู้ปกครอง** (กษัตริย์ ขุนนาง) **กลุ่มนักบวช** (พราหมณ์, พระสงฆ์) **กลุ่มเจ้าหน้าที่** (เช่น เจ้าหน้าที่รักษาด่าน เจ้าหน้าที่จัดเก็บภาษีทหาร เจ้าหน้าที่ทำงานในคลังสินค้า) **กลุ่มพ่อค้าและผู้ผลิตสินค้า**, **กลุ่มผู้จัดหาของป่าและวัตถุดิบ**, **กลุ่มช่างฝีมือ** (เช่น ช่างแกะสลักหิน ช่างหล่อแก้ว ช่างทอง) **กลุ่มชาวไร่ชาวนา** และ**กลุ่มกรรมกร** (เช่น คนขนถ่ายสินค้า ลูกเรือ)⁸²

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา เมืองท่าทางฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรส่วนใหญ่เริ่มรุ่งโรยลงเป็นลำดับ เพราะสภาพภูมิประเทศไม่เอื้ออำนวยให้ขยายชุมชน ต่างจากชายฝั่งตะวันออกที่เมืองท่าต่าง ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้น เมื่อถึงช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14-15 ก็มีการติดต่อค้าขายกับจีนในสมัยราชวงศ์ถังอย่างมาก ดังปรากฏหลักฐานคือการค้นพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังจำนวนมากในเมืองท่าต่าง ๆ บนคาบสมุทร ทั้งขาม กระปุก เขียว ไห ที่เคลือบด้วยสีเขียว มีทั้งสีเขียวอ่อนและสีเขียวมะกอก นอกจากนี้ยังพบสิ่งของจากเปอร์เซียและเมืองท่าแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เช่น เครื่องถ้วยของเปอร์เซีย ลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ และเครื่องแก้วโรมัน ในขณะที่ได้รับอิทธิพลอินเดียในด้านศาสนาและเทคโนโลยี แสดงถึงการเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่กว้างขวางในระบบการค้าโลก⁸³

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่ามีชาวอินเดียได้ (ชาวทมิฬ) จำนวนหนึ่งได้เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองท่าต่างๆ ของรัฐตามพรลิงค์ และมีการรับอิทธิพลอินเดียอย่างมากในเมืองท่าเหล่านี้ เช่น มีการสร้างอ่างเก็บน้ำแบบอินเดียได้ มีประติมากรรมพระวิษณุที่มาจากอินเดีย และมีศิลาจารึกภาษาทมิฬที่กล่าวถึงบรรดาพ่อค้าและกลุ่มทหารที่ได้รับการว่าจ้างจากสมาคมการค้าของชาวอินเดียภาคใต้สมาคมหนึ่งซึ่งมีบทบาทอยู่ในเมืองตะกั่วป่า⁸⁴

⁸¹ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 109-112.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-115.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-138.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

ความรุ่งเรืองของรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา จึงสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่เชื่อมโยงอาณาบริเวณตั้งแต่จีน อินเดีย จนถึงเปอร์เซีย และทะเลเมดิเตอร์เรเนียน โดยที่จีนสมัยราชวงศ์ถัง และเปอร์เซียยุคอาณาจักรอุมัยยัต กาลิฟ (Umayyad califs) (พ.ศ.1203-1292) และยุคอาณาจักรอับบาซิด (Abbasids) (พ.ศ.1293-1363) มีบทบาทอย่างมากในเครือข่ายการค้านี้ นักเดินเรือชาวอาหรับและเปอร์เซียถึงกับเดินทางไปยังภาคใต้ของจีนโดยตรง โดยมีประมวลการเดินทางฉบับหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนามผู้เขียน กล่าวถึงเรือจากเมืองท่าซีราฟในประเทศอิหร่านที่เดินทางไปยังกวางตุ้ง นอกจากนี้บันทึกเกี่ยวกับหลวงจีนอี้จิง (I-Tsing) ก็กล่าวว่าพระภิกษุจีนโดยสารเรือของชาวเปอร์เซียมายังอาณาจักรศรีวิชัย แล้วเดินทางต่อด้วยเรือของศรีวิชัยไปยังอินเดีย

โดยทั่วไปแล้วเส้นทางการค้าดังกล่าวนี้เต็มไปด้วยอันตรายจากหินโสโครกได้นำ โจรสลัด และพายุได้ฝุ่นในทะเล ซึ่งทำให้ผู้เดินทางจำนวนไม่น้อยต้องสูญเสียชีวิตหรือสินค้าไป แต่การค้าก็ยังคงดำเนินต่อไปซึ่งในพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา การค้าในเส้นทางการค้าทางทะเลนี้ขยายตัวมากขึ้น โดยมีเมืองท่าซีราฟในประเทศอิหร่านและเมืองท่าสุหารในประเทศโอมานเป็นเมืองท่าสำคัญในตะวันออกกลาง ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้คือในกลางพุทธศตวรรษที่ 14-15 เมืองท่าในคาบสมุทรภาคใต้หลายเมืองมีบทบาทสำคัญในระบบการค้านานาชาติกลายเป็นเมืองที่มั่งคั่งร่ำรวยและได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมทั้งจากอินเดียและจีนอย่างมาก จนกระทั่งราชวงศ์ถังสิ้นสุดลงใน พ.ศ.1450 ซึ่งทำให้การค้าของจีนซบเซาลงระยะหนึ่ง เมืองท่าบางเมือง เช่น เมืองท่าที่แหลมโพธิ์และเมืองท่าที่เกาะคอเขาจึงถูกทิ้งร้างไป แต่เมืองท่าที่บ้านท่าเรือยังคงดำรงอยู่ต่อมาและมั่งคั่งขึ้นอีกครั้งในสมัยที่ราชวงศ์ซ่งปกครองประเทศจีน ส่วนเมืองท่านครศรีธรรมราชอันเป็นศูนย์กลางของรัฐตามพรลิงค์นั้น นอกจากจะทำการค้ากับจีนแล้วยังทำการค้ากับอินเดียและได้รับอิทธิพลจากอินเดียได้สมัยราชวงศ์ปัลลวะอย่างมาก และการค้าบนเส้นทางข้ามคาบสมุทรจากนครศรีธรรมราชมายังเมืองท่าที่ตะกั่วป่าในอ่าวพังงาก็ดำเนินไปอย่างคึกคักด้วย⁸⁵

พิริยะ ไกรฤกษ์ มีความเห็นว่า นับตั้งแต่ครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา นครศรีธรรมราชและสุราษฎร์ธานีน่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัย ความเห็นของพิริยะแตกต่างจากนักวิชาการส่วนใหญ่ที่เห็นว่าศูนย์กลางของศรีวิชัยอยู่ที่เมืองปาเล็มบัง ทางตอนใต้ของสุมาตรา เพราะที่เมืองปาเล็มบังนี้พบจารึกภาษามลายูเก่า มีอายุอยู่ในช่วงปี พ.ศ.1223-1233 ที่กล่าวถึงชื่อศรีวิชัยถึง 6 หลักด้วยกัน แต่พิริยะชี้ให้เห็นว่าในบริเวณปาเล็มบังในระยะดังกล่าวนี้พบร่องรอยทางโบราณคดีน้อยมาก หากใช้หลักฐานทางศิลปะและโบราณคดีมาวินิจฉัยแล้ว ในช่วงระยะเวลานี้ศรีวิชัยน่าจะตั้งอยู่ในบริเวณภาคใต้ของไทย เพราะได้พบเครื่องถ้วยจีนร่วมสมัย รวมทั้งพบเหรียญเงินในรัชสมัยปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ถัง (พ.ศ.1161-1170) นอกจากนี้ ภาษาสันสกฤตยังแพร่หลายที่ศรีวิชัย เนื่องจากพระภิกษุอี้จิงได้หยุดพักเพื่อศึกษาไวยากรณ์ที่ศรีวิชัยเป็นเวลา 6 เดือน แต่ไม่พบจารึกภาษาสันสกฤตที่ปาเล็มบังเลย กลับพบจารึกภาษาสันสกฤตที่วัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งจารเกี่ยวกับการปฏิบัติพระธรรมวินัยของสงฆ์ เนื้อหาในจารึกนี้สอดคล้องกับคำแนะนำของพระภิกษุอี้จิงว่าถ้าพระภิกษุจีน

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 147-153.

ประสงค์จะเดินทางไปยังทิศตะวันตกเพื่อศึกษาธรรมะ ควรหยุดพักที่ศรีวิชัยปีหนึ่งหรือสองปีและปฏิบัติตามกฎที่ถูกต้อง⁸⁶

มีความเป็นไปได้ว่าศูนย์กลางของศรีวิชัยมีได้มีเพียงแห่งเดียว ในบางสมัยศูนย์กลางอยู่ที่สุมาตรา บางสมัยศูนย์กลางอยู่ที่ชวา แต่ในบางสมัยศูนย์กลางอยู่ที่คาบสมุทรมลายูได้ คือ นครศรีธรรมราชและสุราษฎร์ธานี ข้อความในจารึกแสดงให้เห็นว่าความคิดทางศาสนามีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ ทำให้กษัตริย์มีความชอบธรรมในการใช้อำนาจ

ในพุทธศตวรรษที่ 16 มีความเปลี่ยนแปลงสำคัญในระบบเครือข่ายการค้านานาชาติ เพราะเมืองท่าในอ่าวเปอร์เซียซบเซาลง อย่างไรก็ตามเมืองท่าในทะเลแดง เช่น เมืองเอเดนของเยเมน และเมืองท่าของอียิปต์ ได้เติบโตขึ้นมาแทน ในขณะเดียวกันจีนก็ได้พัฒนาเทคโนโลยีการสร้างเรือและการเดินเรืออย่างมาก โดยพ่อค้าได้ออกค่าใช้จ่ายในการสร้างเรือเดินสมุทรขนาดใหญ่ที่สามารถบรรทุกได้เฉลี่ยถึง 600 ตันและบรรทุกผู้โดยสารกับลูกเรือได้ถึง 600-1,000 คน ในยุคนี้นี้เมืองท่าต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราชยังคงมีบทบาทสำคัญในเครือข่ายการค้านี้ จึงมีความรุ่งโรจน์อย่างมากสืบต่อมา⁸⁷

ในด้านวัฒนธรรม รัฐตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราชได้รับศาสนาจากภายนอกในช่วงเวลาต่าง ๆ และสร้างสรรคความรู้และจัดระเบียบสังคมตามหลักศาสนา โดยศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลสูงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7-16 พุทธศาสนาแบบหินยานเข้ามามีอิทธิพลในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 พุทธศาสนาแบบมหายานมีอิทธิพลในพุทธศตวรรษที่ 18 พุทธศาสนาหินยานแบบลังกาวงศ์มีอิทธิพลในพุทธศตวรรษที่ 17-18 และศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) กลับมามีอิทธิพลอีกครั้งหนึ่งในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) ก็มีอิทธิพลน้อยลงเป็นลำดับ ในขณะที่พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มีอิทธิพลสูงขึ้นและกลายเป็นศาสนาหลักของนครศรีธรรมราชสืบมา⁸⁸

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในแต่ละสมัยศาสนาบางศาสนาจะมีอิทธิพลมากกว่าศาสนาอื่น ๆ แต่หลักฐานทางโบราณคดีก็แสดงให้เห็นว่ามีหลายศาสนาที่มีอิทธิพลและบทบาทร่วมกันในรัฐตามพรลิงค์ โดยกษัตริย์บางพระองค์ทรงอุปถัมภ์หลายศาสนาไปพร้อมกัน ศิลปินจารึกภาษาสันสกฤต อักษรปัลลวะ สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่วัดมเหยงคณ์ (นครศรีธรรมราช) แสดงให้เห็นว่าทั้งพุทธศาสนานิกายหินยาน พุทธศาสนานิกายเถรวาท และศาสนาพราหมณ์ไศวนิกายต่างก็มีบทบาทอยู่ในรัฐตามพรลิงค์

ศิลปินจารึกวัดมเหยงคณ์หลักนี้ ยังกล่าวถึงกลุ่มพราหมณ์ของพระอศติมหาตมที่อาศัยอยู่ในรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งพราหมณ์กลุ่มนี้นอกจากจะทำพิธีกรรมทางศาสนาแล้วยังนำวัฒนธรรมอื่น ๆ ของอินเดียมาเผยแพร่ด้วย ในขณะที่พระสงฆ์ก็ยังคงมีบทบาทอย่างสำคัญในสังคมของตามพรลิงค์ โดยศิลปินจารึกกล่าวถึงการสร้างศาสนสถานของพุทธศาสนา เช่น พระระเบียง อุโบสถ หออาหาร นอกจากนี้ศิลปินจารึกหุบเขาช่องคอยและศิลปินจารึกวัดมเหยงคณ์ยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่าการปฏิบัติศาสนกิจเป็นภารกิจสำคัญ

⁸⁶ พิริยะ ไกรฤกษ์, **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2553, หน้า 30-31.

⁸⁷ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19” หน้า 153.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

ของศาสนิกทั้งมวล เช่น การถวายอาหารสำหรับพระสงฆ์ การกระทำสักการบูชาสิ่งอันพึงเคารพ การบริจาดอาหารและการบำรุงคณะพราหมณ์ การสร้างบุญกุศลอื่น ๆ ตามคำสอน เป็นต้น⁸⁹

ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์สะท้อนให้เห็นแนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์แห่งรัฐตามพรลิงค์ด้วย เพราะกล่าวถึงกษัตริย์ชื่อ “อรรณาย” ซึ่งปฏิบัติตามคำสอนทางศาสนา บริบาลอาณาประชาราษฎร์ และได้ทรัพย์มาด้วยความองอาจ โดยมีข้อความตอนหนึ่งในจารึกกล่าวว่า “บุญกุศลอื่น ๆ ตามคำสอน คือ การปฏิบัติพระธรรมไม่ขาดสักเวลา การบริบาลประชาราษฎร์ การทนความสุขความทุกข์ การปราบอินทรียสังวร (ให้สงบ)...ผู้ได้รับทรัพย์ด้วยความองอาจ...ชื่ออรรณาย...”⁹⁰

ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร (มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12) แสดงถึงคติที่ถือว่ากษัตริย์เป็นพระอิศวร (หรือพระศิวะ) เพราะขึ้นต้นประกาศว่า “ตามพรลิงค์เศว” ซึ่งมีความหมายว่าพระบรมราชโองการที่ปรากฏในศิลาจารึกนี้เป็นของพระอิศวร (พระศิวะ) ผู้เป็นใหญ่แห่งตามพรลิงค์ ซึ่งคณะพราหมณ์คือผู้ประกอบพิธีกรรมสถาปนาผู้ปกครองให้เป็นเทพเจ้าตามลัทธิของตน⁹¹

จารึกวัดเสมาเมือง (พ.ศ.1318) กล่าวว่ากษัตริย์ทรงปกครองตามหลักธรรมะของศาสนาพราหมณ์ ซึ่ง“ธรรมะของกษัตริย์” มี 10 ประการคือ นย (ความประพฤติตามข้อกำหนด) วินย (ความประพฤติตามหลักประเพณีนิยม) เคารยยะ (ความกล้าหาญ) ศรุตะ (การศึกษาเล่าเรียน) สมะ (ความสงบ) กษมา (ความอดทนหรือการไม่ถือโทษผู้ผิด) “ธรัยยะ (ความหนักแน่นมั่นคง) ตยาคะ (การบริจาคหรือการเสียสละ) ทยุติมิตติ (ความคิดเห็นหรือพระปรีชาอันรุ่งเรือง) ทยา (ความกรุณา)”⁹²

ที่เวียงไชยา สุราษฎร์ธานีก็พบจารึกที่สะท้อนแนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ตามคติฮินดูซึ่งถือว่ากษัตริย์ทรงเป็นเทวราชา โดยข้อความในจารึกบางตอนระบุว่าทรงเป็น “วิษณุ” บางตอนระบุว่าทรงเป็น “ไศเลนทรา” และทรงมีคุณสมบัติสำคัญหลายประการ ดังความต่อไปนี้

พระเกียรติคุณของพระองค์อันแผ่ไปทุกทิศ ประกอบด้วยกระแสนไม่รู้สิ้นสุดแห่งคุณ (ของพระองค์) คือ ความมีระเบียบวินัย ความสุภาพ ความศึกษามาก ความสงบ ความอดกลั้น ความกล้าหาญ ความบริจาค ความสง่างาม ความเฉลียวฉลาด ความเมตตากรุณา และคุณธรรมอันอื่นที่เท่าเทียมกันนั้น, ได้แผ่รัศมีบดบังพระเกียรติของพระราชาทั้งหลายอื่นโดยสิ้นเชิง...⁹³

แนวคิดต่าง ๆ เกี่ยวกับกษัตริย์ที่มาจากศาสนาพราหมณ์ดังกล่าวมานี้ น่าจะมีอิทธิพลไม่น้อยต่อพระกรณียกิจต่างๆ ของกษัตริย์แห่งตามพรลิงค์ และการประกาศคุณสมบัติของกษัตริย์ในศิลาจารึกก็ช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่การใช้อำนาจของกษัตริย์ด้วย

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178-183.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 192.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

⁹³ ธิดา สารยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555, หน้า 570-572.

ในด้านสถาปัตยกรรม เมื่อรับศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาเข้ามาแล้ว ก็ได้เกิดสถาปัตยกรรมที่เนื่องในศาสนา ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการสร้างสถาปัตยกรรมด้วยหินและอิฐ มีการสร้างวัดในพุทธศาสนา และมีการสร้างเทวาลัยหลายแห่งบนภูเขาต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้แม่น้ำ เพราะเขาพระสุเมรุเป็นที่ประทับของเทพเจ้า (โดยพระศิวะเป็นเจ้าของแห่งภูเขา คือ ศิวะ อันเป็นคติที่มาจากการผสมผสานระหว่างการนับถือภูเขาของคนในท้องถิ่นกับการนับถือพระศิวะ ซึ่งทำให้ภูเขากลายเป็น “ลึงคบรรพต” หรือสัญลักษณ์ลักษณะรูปศิวลึงค์ขนาดมหึมา ที่เป็นแหล่งกำเนิดของความอุดมสมบูรณ์) และแม่น้ำหมายถึงคงคาอันศักดิ์สิทธิ์⁹⁴ เทวาลัยบางแห่งตั้งอยู่บนพื้นราบ แต่สร้างบนฐานสูงเหมือนอยู่บนภูเขาเพื่อประดิษฐานเทวรูปหรือศิวลึงค์ (ในศาสนาพราหมณ์นิกายไศวเวทนั้นมีการบูชาศิวลึงค์หรือองค์กำเนิดเพศชายซึ่งเป็นเครื่องหมายของความอุดมสมบูรณ์) ขณะเดียวกันก็มีการสร้างสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาด้วย⁹⁵

จาริกที่พบที่เวียงไชยา กล่าวว่าพระเจ้ากรุงศรีวิชัยโปรดฯ ให้สร้างปราสาทอิฐสามหลัง ซึ่งนักโบราณคดีเสนอว่า ได้แก่ ปราสาทที่วัดเวียงซึ่งประดิษฐานพระปัทมปาณี ปราสาทที่วัดหลงซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัย และปราสาทวัดแก้วซึ่งประดิษฐานพระวัชรปาณี⁹⁶

ในยุคที่พุทธศาสนาแบบหินยานมีอิทธิพลมากขึ้น คือพุทธศตวรรษที่ 11-16 นั้น ได้มีการสร้างสรรค์ศิลปะที่เนื่องในพุทธศาสนาที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปะในภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสานในยุคเดียวกัน ที่เรียกว่า “ศิลปะแบบทวารวดี” เช่น พระพุทธรูป ธรรมจักรกับกวางหมอบ ฯลฯ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดทั้งทางการค้าและทางวัฒนธรรมระหว่างตามพรลิงค์กับดินแดนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับรัฐในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐทวารวดี

ในยุคที่พุทธศานานิกายมหายานมีอิทธิพลมาก ในตามพรลิงค์ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 มีการสร้าง**สถูป** เช่น สถูปวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร สถูปวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรมหาวิหาร สถูปวัดแก้ว และมีการสร้าง**เจดีย์สถาน**ในถ้ำต่าง ๆ โดยตกแต่งถ้ำให้เป็นศาสนสถาน (วัดถ้ำ) เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งพระพุทธรูปที่นิยมสร้างในนิกายมหายานส่วนใหญ่จะเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แต่ก็มีพระพุทธรูปอื่น ๆ อีกหลายองค์ เช่น พระพุทธเจ้าอภิไศษะ (เป็นพระพุทธเจ้าสูงสุดในนิกายวัชรยาน ทรงเป็นผู้ให้กำเนิดโลกและพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ) พระวัชรโพธิสัตว์, พระนางศยัมปาราช (ทรงเป็นเทวีผู้มีชัยชนะเหนือความชั่วร้าย ทรงปกป้องผู้ที่ศรัทธาต่อพระนางให้รอดพ้นจากสิ่งชั่วร้ายทั้งมวลในการดำเนินชีวิต) ฯลฯ⁹⁷

การเข้ามาของพุทธศานามหายานในตามพรลิงค์ก็เช่นเดียวกับศาสนาอื่น ๆ คือเข้ามาพร้อมกับการค้า ส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลของลัทธิมหายานจากอินเดีย อีกส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลของลัทธิมหายานจากจีน

⁹⁴ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 54-55, หน้า 208.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-55 และหน้า 217-222.

⁹⁶ ธิดา สารยา, **ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย**, หน้า 572.

⁹⁷ ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19”, หน้า 357-364.

อิทธิพลของพุทธศาสนาแบบมหายานจากจีนนั้นเข้ามาในช่วงที่การค้าของจีนในระบบเครือข่ายการค้า นานาชาติที่มีคาบสมุทรภาคใต้เป็นทางผ่านกำลังรุ่งโรจน์อย่างเต็มที่ภายใต้การสนับสนุนของราชวงศ์ถัง โดยเมืองท่าหลายเมืองในแถบนี้เป็นสถานที่เรือสำเภาจีนแวะพักและซื้อขายสินค้า เช่น แหลมโพธิ์ (อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี) เกาะคอเขา (พังงา) บ้านท่าเรือ (นครศรีธรรมราช) การขยายตัวของการค้ากับจีนเช่นนี้เป็นเครื่องกระตุ้นให้พุทธศาสนาแบบมหายานแพร่กระจายในคาบสมุทรมุทธอย่างรวดเร็วจนถึงขั้น เพราะสมัยราชวงศ์ถังนั้นลัทธิมหายานในประเทศจีนรุ่งเรืองมาก ในระยะเวลานั้นจึงปรากฏอิทธิพลของศิลปะจีนในศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาบนคาบสมุทรภาคใต้จำนวนไม่น้อย รวมทั้งได้มีการค้นพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือเจ้าแม่กวนอิมที่สร้างขึ้นในราชวงศ์ถังหลายองค์ด้วย⁹⁸

เห็นได้ชัดว่าการค้า อำนาจการเมือง และศิลปวัฒนธรรมในตามพรลิงค์ก็เช่นเดียวกับในสังคมอื่นๆ คือมีความเปลี่ยนแปลงอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน หรือมีผลกระทบต่อกันและกันอย่างชัดเจน

รัฐและสังคมปัตตานี

บริเวณตอนใต้สุดของประเทศไทยในปัจจุบันเคยเป็นที่ตั้งของรัฐลังกาสุกะ ซึ่งในระยะหลังได้ย้ายศูนย์กลางการค้าและวัฒนธรรมไปอยู่ที่ปัตตานี ส่วนที่ถือว่าเป็นรัฐปัตตานีได้แก่เมืองปัตตานี ยะลาราวีวาส ทั้งลังกาสุกะและปัตตานีเป็นส่วนหนึ่งของรัฐต่างๆ ในแหลมมลายู⁹⁹

ก่อนจะเกิดรัฐปัตตานี มีเมืองชื่อ “ลังกาสุกะ” ซึ่งปรากฏในหลักฐานจีนสมัยพุทธศตวรรษที่ 11 และยังพบหลักฐานทางโบราณคดีในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาจำนวนมากที่แสดงว่าเมืองลังกาสุกะน่าจะตั้งอยู่ที่อำเภอยะรัง ทางใต้ของเมืองปัตตานี (อยู่ห่างจากมัสยิดกรือเซะราว 12 กิโลเมตร) และมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 7 -11 ศูนย์ความเจริญได้ย้ายจากยะรังมาสู่ปัตตานีประมาณ พ.ศ.1893-1993 อันเป็นช่วงที่เกิดอาณาจักรอยุธยาขึ้นมา และพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ก็พยายามขยายอิทธิพลในแหลมมลายูอย่างต่อเนื่อง¹⁰⁰ เพราะนอกจากปัตตานีจะมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ในการที่กรุงศรีอยุธยาจะรักษาอิทธิพลในเมืองต่างๆ ในคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายูแล้ว เรือจากกรุงศรีอยุธยาและจากเมืองท่าอื่นๆ รวมทั้งจีน จามปา กัมพูชา ยังสามารถซื้อพริกไทย เครื่องเทศ และดีบุกที่ปัตตานี ในขณะเดียวกันก็สามารถขายสินค้าประเภทของป่าที่ปัตตานีได้มากเพราะจะมีพ่อค้าจากสุมาตราและมะละกามาซื้อของป่าเหล่านี้ออกไป¹⁰¹ นอกจากนี้ ปัตตานียังเป็นเมืองท่าที่คล้ายคลึงกับมะละกาในแง่ที่เมืองท่าทั้งสองต่างก็เป็น

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-55 และ หน้า 354.

⁹⁹ เมืองท่าในแหลมมลายูในยุคใกล้เคียงกันได้แก่ ปะหัง กลันตัน ตรังกานุ ยะโฮร์ มะละกา เมืองท่าในเกาะสุมาตราได้แก่ อาเจะห์ ปาไซ ปาเล็มบัง เมืองท่าในเกาะบอร์เนียว ได้แก่ บรูไน เมืองท่าในเกาะชวา ได้แก่ บันเต็น ปัตตาเวีย เกรสิก เมืองท่าในหมู่เกาะทางตะวันออกของอินโดนีเซีย ได้แก่ มากัสซาร์ (มักกะสัน)

¹⁰⁰ A. Teeuw, D.K.Wyatt, Hikayat Patani: A Story of Pattani, p. 1-3.

¹⁰¹ ปิยะดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน วิวีกว และญี่ปุ่น. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2554, หน้า 30.

ศูนย์รวมของสินค้าต่างๆ จากอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ ซึ่งเรือจากอาณาจักรอยุธยาต้องการอิทธิพลในการรับซื้อสินค้าเหล่านี้ไปใช้ในหมู่ชนชั้นสูงหรือนำไปขายต่อเพื่อผลกำไร

จากหลักฐานหลายประเภทแสดงให้เห็นว่าปัตตานีเป็นเมืองท่าสำคัญเพราะเป็นแหล่งแรกๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ปลูกพริกไทย โดยมีพ่อค้าจีนเข้ามาซื้อพริกไทยตั้งแต่อ่อนที่จะตั้งเมืองปัตตานีขึ้นมา ต่อมาก็มีพ่อค้าจากกรีกเข้ามาซื้อพริกไทยเพื่อขายให้จีน เกาหลี ญี่ปุ่น นอกจากนี้ พริกไทยจากปัตตานียังถูกส่งไปยังสยาม และรัฐต่างๆ ในภาคพื้นทวีป นอกจากพริกไทยแล้วปัตตานียังเป็นเมืองท่าที่เป็นศูนย์รวมของสินค้าจากหลายภูมิภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่โปรตุเกสยึดมะละกา ซึ่งทำให้พ่อค้าหลายชาติย้ายไปค้าขายที่ปัตตานีแทน จนปัตตานีกลายเป็นเมืองท่าสำคัญ

ปัตตานีกลายเป็นเมืองท่าที่มีสินค้าหลากหลายจากภายในและจากต่างแดน สินค้าที่มีแหล่งผลิตในปัตตานีและสยาม ได้แก่ ดินบุก งาช้าง หนังสัตว์ ทอง ข้าว สินค้าที่มาจากชวาและโมลุกกะ ได้แก่ เครื่องเทศไม้จันทน์ สินค้าที่มาจากอินเดียและสุมาตรา ได้แก่ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ด้ายดิบ ส่วนสินค้าจากจีน ได้แก่ สินค้าที่ทำจากเหล็ก เครื่องถ้วย ผ้าไหม ด้ายดิบ สินค้าจากกรีก ได้แก่ เครื่องถ้วย ผ้าไหม จากจีน ดาบและพัดจากญี่ปุ่น กำมะถันจากกรีกและเกาะใกล้เคียง และสินค้าจากญี่ปุ่น ได้แก่ เงิน ทองแดง สินค้าเหล่านี้มีพ่อค้านานาชาติเข้ามาซื้อที่ปัตตานี เช่น พ่อค้ากรีกมาซื้อพริกไทย ไม้ฝาง งาช้าง พ่อค้าญี่ปุ่นซื้อผ้าไหมและด้ายดิบที่มาจากเมืองจีนในช่วงเวลาที่ญี่ปุ่นไม่ได้ค้าขายกับจีนโดยตรง พ่อค้าอินเดียหรือมัวร์ที่นำผ้าฝ้ายหลายชนิดมาขายที่ปัตตานีก็มักซื้อข้าวกลับออกไป สินค้าออกของปัตตานีบางชนิดได้รับการผลิตโดยคนที่ตั้งถิ่นฐานในปัตตานี เช่น ในพุทธศตวรรษที่ 21-22 ชาวจีนที่อาศัยในปัตตานีได้ทอผ้าไหมเพื่อส่งออกไปยังจีนและเกาะโมลุกกะ¹⁰² อย่างไรก็ตาม รายได้ส่วนใหญ่ของปัตตานีมาจากการค้าแบบส่งผ่าน ซึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ของปัตตานี และสภาพภูมิศาสตร์กับการค้านี้ก็มีผลโดยตรงต่อลักษณะของรัฐและสังคมปัตตานี

สภาพภูมิศาสตร์กับลักษณะของรัฐและสังคมปัตตานี

ปัตตานีเป็นส่วนหนึ่งของ “โลกมลายู” ภูมิภาคที่เป็นดินแดนของ “โลกมลายู” มีผลต่อรัฐและสังคมในแถบนี้อย่างมาก โลกมลายูโดยส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็นเกาะสุมาตราหรือคาบสมุทรมลายูก็ตาม เป็นอาณานิคมที่ไม่มีที่ราบน้ำท่วมถึงขนาดใหญ่ มีเพียงแม่น้ำสายสั้นๆ ที่ไหลจากภูเขาที่อยู่ตรงกลางลงมาสู่ฝั่งทะเล เกิดพื้นที่ราบขนาดเล็กที่อาจจะทำการเพาะปลูกได้บ้าง แต่ผลิตอาหารได้ไม่มากพอที่จะเลี้ยงประชากรจำนวนมาก

เนื่องจากดินแดนของชาวมลายูตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าสำคัญของโลก คือเส้นทางระหว่างอินเดียกับจีน ในยุคที่สังคมมลายูพัฒนาเข้ามาสู่ยุคประวัติศาสตร์ จึงได้รับอารยธรรมอินเดียเข้ามา โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารยธรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ใช้พิธีกรรมยกตัวเองขึ้นเป็น

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-38 และ หน้า 63.

เทพเจ้าเพื่อให้มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือคนอื่น ๆ รัฐเล็กๆ ของชาวมลายุที่ขึ้นขึ้นปกครองนับถือศาสนาฮินดู-พุทธนี้ ตั้งอยู่ตามชายฝั่งบนคาบสมุทรมลายูและบนเกาะสุมาตรา

รัฐมลายูทั้งหลายจะต้องมีความสามารถในการปราบปรามโจรสลัด และจะต้องสามารถรวบรวมสินค้าหลากหลายชนิดที่พ่อค้าต้องการ (อาจเป็นสินค้าจากท้องถิ่นต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือสินค้าจากแดนไกล เช่นอาหรับ เปอร์เซีย (อิหร่าน) อินเดีย จีน ญี่ปุ่น) ซึ่งผู้ปกครองรัฐเล็กๆ รัฐน้อยที่เกิดขึ้นจะต้องสร้างเครือข่ายในการปราบโจรสลัด และป้อนสินค้าให้แก่กันและกัน ปรากฏว่ารัฐที่ประสบความสำเร็จในการเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายดังกล่าวนี้ก็คือ **รัฐศรีวิชัย** ซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-18 ผู้ปกครองศรีวิชัยสามารถสร้างสหพันธรัฐที่มีความสัมพันธ์เป็นเครือข่ายกว้างขวางโดยรวมรัฐเล็กๆ รัฐน้อยทั้งหลายทั้งทางฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตราและคาบสมุทรมลายู เกิดเป็นอาณาจักรใหญ่ที่มีความมั่งคั่งมาก¹⁰³

ลังกาสุกะไม่ใช่ศูนย์กลางของรัฐศรีวิชัย แต่ลังกาสุกะเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของอาณาจักรศรีวิชัยอย่างแน่นอน ดังปรากฏว่าในพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งกษัตริย์ทมิฬจากอินเดียยกกองทัพมาโจมตีศรีวิชัยนั้น ลังกาสุกะเป็นเป้าหมายหนึ่งที่ถูกโจมตี และปรากฏชื่อลังกาสุกะในจารึกของกษัตริย์ทมิฬพระองค์นั้นด้วย¹⁰⁴ เมืองลังกาสุกะนี้มีความมั่งคั่งทางการค้าจนสามารถสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ โดยไม่มีเมืองโบราณรุ่นเดียวกันในโลกมลายูที่สามารถก่อสร้างศาสนสถานได้มากมายเท่าลังกาสุกะเลย หลังจากรัฐศรีวิชัยเสื่อมลงแล้ว ลังกาสุกะก็ยังคงเป็นเมืองท่าที่เจริญสืบมา ในพุทธศตวรรษที่ 20 ศูนย์ความเจริญจึงได้ย้ายจากยะรังมามายังปัตตานีซึ่งอยู่ใกล้ปากแม่น้ำมากขึ้น ชื่อลังกาสุกะเลือนหายไปในช่วงนี้ และรัฐในแถบนี้ก็ถูกเรียกว่ารัฐปัตตานีแทน

รัฐต่างๆ ในแหลมมลายูนั่นจะมีพลวัตหรือมีความเปลี่ยนแปลงสูง กล่าวคือ เมืองท่าหนึ่ง ๆ มักมีฐานะเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญและมีอำนาจเหนือเมืองท่าอื่น ๆ ในช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่ง แล้วฐานะดังกล่าวก็อาจหมดไปในไม่ช้า โดยมีเมืองท่าอื่นก้าวขึ้นมาใช้อำนาจแทน เพราะเป็นเมืองท่าที่**ทำการค้าแบบส่งผ่าน** (คือรับซื้อสินค้ามารวบรวมไว้เพื่อขายต่อ โดยไม่ได้ผลิตสิ่งใดเป็นสินค้าออกสำคัญ แม้แต่ข้าวเพื่อบริโภคก็มักผลิตได้ไม่เพียงพอเนื่องจากมีที่ดินสำหรับเพาะปลูกน้อย เมื่อเมืองท่าหนึ่งเสื่อมลงด้วยเหตุใดก็ตาม (เช่น ถูกโจรสลัดปล้น หรือเกิดโรคระบาด หรือมีเมืองท่าอื่นรวบรวมสินค้าไว้ได้ปริมาณมากและหลากหลายกว่า) พ่อค้าก็จะเคลื่อนย้ายจากเมืองท่าเดิมไปสู่เมืองท่าอื่นที่สถานการณ์โดยรวมเอื้อให้ทำการค้าได้สะดวกกว่า หรือมีสินค้าหลากหลายกว่าและปริมาณมากกว่า ทำให้เมืองท่าเดิมที่เคยเจริญรุ่งเรืองต้องเสื่อมโทรมลง

ในกรณีของปัตตานี ได้กลายเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่หลังจากที่โปรตุเกสยึดครองมะละกา เพราะการสถาปนาอำนาจของโปรตุเกสทำให้พ่อค้าอินเดีย อาหรับ จีน วิกิว (โกลินาวา) ตลอดจนพ่อค้ามะละกาซึ่ง

¹⁰³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน **มลายูศึกษา**. นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: อัมรินทร์, 2550, หน้า 20-26.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

เป็นมลายูมุสลิม พวกหนึ่งออกจากมะละกามาค้าขายที่เมืองท่าอื่นๆ รวมทั้งมาค้าขายที่ปัตตานี ทำให้ปัตตานีเป็นศูนย์รวมของพ่อค้าหลายชาติ และเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าหลายชนิด ดังที่จดหมายของชาวโปรตุเกสคนหนึ่งในกองทัพเรือที่แวะปัตตานี (ระหว่างเดินทางไปจีน) ที่เขียนขึ้นใน พ.ศ.2063 ระบุว่าปัตตานี “เป็นเมืองท่าที่เรือจากจีน ชาว และที่อื่นๆ ชอบเข้ามาค้าขาย โดยเฉพาะหลังจากมะละกาถูกโปรตุเกสยึดครอง เรือจากที่ต่างๆ เหล่านี้มาปัตตานีเพิ่มขึ้นมาก รวมทั้งเรือหลายลำจากกรีกอีกด้วย”¹⁰⁵ แม้แต่พ่อค้าโปรตุเกสก็มาค้าขายที่ปัตตานี และร่วมมือกับพ่อค้าปัตตานี และพ่อค้าจีนในการดำเนินการค้าที่ปัตตานีและการค้ากับประเทศจีน เกิดเป็นเครือข่ายการค้าระหว่างพ่อค้าปัตตานี-จีน-โปรตุเกส¹⁰⁶ ส่วนเรือจากอาณาจักรกรีกที่มาค้าขายในปัตตานีในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษ 21 ก็มีลูกเรือเฉลี่ยถึงลำละ 180 คน ซึ่งแสดงว่าเป็นเรือขนาดใหญ่กว่าเรือที่มาค้าขายที่สยาม ซึ่งมีลูกเรือเฉลี่ยเพียงลำละ 150 คน แม้ว่าเรือที่มายังสยามจะมีจำนวนมากกว่าก็ตาม¹⁰⁷

ผู้ปกครองรัฐในแหลมมลายูรวมทั้งปัตตานีต่างก็ทำการค้าเช่นเดียวกับพ่อค้าอื่น แต่เนื่องจากมีอำนาจทางการเมืองจึงมักมีอิทธิพลในการค้า และมีอำนาจตั้งกฎเกณฑ์ต่างๆ รวมทั้งสิทธิในการผูกขาดสินค้าบางชนิดที่ทำกำไรมาก แต่ก็ต้องระวังมิให้มีกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดเกินไปจนพ่อค้าอื่นเสียผลประโยชน์หรือได้กำไรน้อยลงมากจนไม่แวะเข้ามาค้าขายอีกต่อไป

อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่าเรือสำเภาที่ค้าขายทางทะเล หรือกองคาราวานที่ทำการค้าทางบกก็ตาม อาจถูกโจรปล้นสะดมเมื่อใดก็ได้ จึงต้องมีการจัดตั้งกำลังคนและจัดหาอาวุธไว้ป้องกันชีวิตและสินค้า เท่ากับมีกองทัพส่วนตัว และเมื่อมีโอกาส เช่น พบเรือสำเภาหรือพบเมืองที่อ่อนแอในการป้องกันตัวเอง ก็มักจะเข้าทำการปล้นสะดม ผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ที่ต้องการให้การค้าในเมืองของตนดำเนินไปได้อย่างสะดวกก็ต้องสร้างกองทัพที่เข้มแข็งพร้อมกับวางกฎเกณฑ์ในการค้าที่เอื้อให้การค้าดำเนินไปได้อย่างสะดวกที่สุดเพื่อดึงดูดให้พ่อค้าเข้ามาเป็นจำนวนมากๆ โดยไม่มีการกีดกันในเรื่องชาติพันธุ์หรือศาสนา

โครงสร้างการเมืองการปกครองและสังคมของรัฐมลายู (รวมทั้งปัตตานี) มีลักษณะที่น่าสนใจคือ เมืองซึ่งเป็นที่อยู่ของราชา (พระราชา) มักตั้งอยู่ปากแม่น้ำ ใกล้ทะเลมากพอที่เรือจะสามารถเดินทางเข้า-ออกได้สะดวก และมีที่ซึ่งสามารถที่จะจอดเรืออย่างปลอดภัย แต่จะไม่ตั้งอยู่ติดกับชายฝั่ง เพื่อลดความเสี่ยงจากการถูกโจรสลัดปล้นสะดม ปัตตานีถือว่าเป็นรัฐในอุดมคติในแง่นี้เพราะภูมิประเทศช่วยกำบังคลื่นลม และการป้องกันโจรสลัดก็ทำได้ค่อนข้างง่าย นอกจากนี้ปากแม่น้ำยังให้ประโยชน์อีกหลายอย่าง เช่น เป็นพื้นที่ราบที่ทำการเพาะปลูกได้ดี การมาตั้งศูนย์กลางอำนาจอยู่บริเวณปากแม่น้ำ

¹⁰⁵ A. Kobata and M. Matsuda trans. Ryukyuan Relations with Korea and South Sea Countries: An Annotated Translation of Documents in the Rekidai Hoan. Japan: Kawakita Printing, 1969, p.177-178, อ้างใน ปิยดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ญวก และญี่ปุ่น, หน้า 67.

¹⁰⁶ Francis R. Bradley, “Piracy, Smuggling and Trade in the Rise of Patani, 1490-1600” Journal of the Siam Society Volume 96 (2008):34-39. อ้างใน ปิยดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ญวก และญี่ปุ่น, หน้า 42-43.

¹⁰⁷ ปิยดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ญวก และญี่ปุ่น, หน้า 66-67.

ปัตตานีช่วยให้สามารถรวบรวมประชากรได้มาก และแม่น้ำยังเป็นเส้นทางคมนาคมสำหรับรวบรวมของป่าจากดินแดนที่อยู่ลึกเข้าไปได้อย่างสะดวกอีกด้วย

เนื่องจากมีลักษณะเป็น “รัฐเมืองท่า” (port polity or port state) สังคมปัตตานีจึงคล้ายกับรัฐเมืองท่าอื่นๆ คือราชธานีเป็นทั้งศูนย์กลางการค้าและศูนย์กลางการปกครอง กษัตริย์และขุนนางหารายได้จากการค้า และบางครั้งก็ส่งเรือออกไปค้าขาย มีพระราชวังอยู่ใจกลางเมือง รายล้อมด้วยตลาดแลชุมชนพ่อค้าต่างชาติ มีขุนนางที่ดูแลการเก็บภาษีและเจรจาการค้ากับชาวต่างชาติ¹⁰⁸ ประชากรของรัฐเมืองท่ามักมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ในกรณีของปัตตานีมีหลักฐานฮอลันดาที่แสดงว่าประชากรส่วนใหญ่มิได้เป็นชาวมลายูเท่านั้น กล่าวคือ “ในเมืองและนอกเมืองปัตตานี รวมทั้งอาณาเขตโดยรอบมีคนอาศัยอยู่ 10,000 คนขึ้นไป หนึ่งในสามเป็นคนมลายูหรือมุสลิม หนึ่งในสามเป็นคนจีนรวมทั้งพวกลูกครึ่ง อีกหนึ่งในสามเป็นคนสยาม”¹⁰⁹

กลุ่มคนชั้นปกครองมี **รายน** เป็นประมุข โดย รายน หรือ สุลต่าน กับพระญาติวงศ์เป็นกลุ่มที่มีอำนาจและผลประโยชน์สูงสุด แต่ไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดเพียงกลุ่มเดียว เพราะยังมีสมาชิกของชนชั้นสูงอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งร่วมแบ่งปันอำนาจและผลประโยชน์จากการค้าและกำลังคน เรียกกว้างๆ ในรัฐมลายูว่า **โอรังกายา** (Orang Kaya) คนกลุ่มนี้เป็นขุนนาง มักได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ 4 ตำแหน่ง ได้แก่ Temenggong เทียบเท่าตำแหน่ง “เวียง” ในจุฬศัสมภ์ของไทย ทำหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อย Bendahara เทียบได้กับพระคลัง และมีศักดิ์สูงสุด สมองพระบรมราชโองการ และส่งขุนนางอื่นได้ทั้งหมด Laksamana คือตำแหน่งนายทัพเรือ หรือผู้พิทักษ์ฝั่งทะเล ((ดำรงตำแหน่งส่วนใหญ่เป็นมุสลิม) Shahbandar เทียบได้กับตำแหน่งเจ้ากรมท่าของไทย คือดูแลการค้าและความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ตำแหน่งเหล่านี้มักสืบทอดกันทางสายโลหิต ซึ่งแสดงถึงอำนาจที่ปลูกฝังในตระกูล ฉะนั้น ในกรณีที่สุลต่านและพระญาติวงศ์อ่อนแอ โอรังกายาที่มีอำนาจมากบางคนอาจผลักดันตัวเองขึ้นดำรงตำแหน่ง **Pertuan Muda** (ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งมหาอุปราชของไทย) แต่ไม่ได้หมายความว่าต้องเป็นผู้สืบสันตติวงศ์อุปราชบางคนมีอำนาจสูงและใช้ตัวรายนหรือสุลต่านเป็นเพียงหุ่นเชิดเท่านั้น¹¹⁰

อำนาจของ รายน กับ โอรังกายา ค่อนข้างใกล้เคียงกัน มีการถ่วงดุลอำนาจกันระหว่าง โอรังกายากับ รายน ค่อนข้างมาก (ต่างจากกษัตริย์อยุธยาที่ทรงมีอำนาจเหนือขุนนางมากกว่า) ในขณะเดียวกัน โอรังกายาก็แย่งชิงอำนาจกันเองด้วย โดยมักจะใช้วิธีการเข้าไปแทรกแซงการสืบทอดราชสมบัติ เนื่องจากการสืบทอดตำแหน่ง **สุลต่าน** หรือ **รายน** นั้นไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัว หลังจาก รายน องค์เดิมสวรรคตไป

¹⁰⁸ ปียดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน รวีกว และญี่ปุ่น, หน้า 34-35.

¹⁰⁹ Jacob van Neck, Kort ende Waachtigh Verhael van de Tweede Schipvaert by de Hollander Osst-Indien gedaen, onder den Heer Admiraal Jacob van Neck, getogen uyt het Journael Roelof Roelofs; vermaender op't Schip Amsterdam, end doorgaens uyt andere Schrijvers vermeedet. อ้างใน ปียดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน รวีกว และญี่ปุ่น, หน้า 100.

¹¹⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน มลายูศึกษา, หน้า 26-27.

แล้ว ก็จะมีการต่อรองว่าจะยกใครจะขึ้นมาดำรงตำแหน่งแทน ไอร์งกายา จึงเลือกหนุบบุคคลที่ตนจะได้ประโยชน์มากที่สุด

ในประวัติศาสตร์ของปัตตานี ก่อนหน้าที่จะมี *รายา* หรือพระราชินีเป็นผู้หญิง 4 องค์นั้น มีการแย่งชิงอำนาจกันมาก แม้ว่าในประวัติศาสตร์จะบันทึกไว้เพียงว่า *รายา* ถูกแทงหรือถูกวางยาพิษ แต่เบื้องหลังก็คือการแย่งอำนาจกันของกลุ่ม *ไอร์งกายา* ใครชนะก็จะเสนอตัวเจ้านายที่ตนควบคุมได้ขึ้นมาเป็นหุ่นเชิด การแย่งชิงอำนาจที่เข้มข้นทำให้มีการประหารเชื้อสายของ *รายา* ที่เป็นผู้ชายจนหมดสิ้น ในที่สุดพวก *ไอร์งกายา* จึงประนีประนอมกันโดยเลือกเจ้านายผู้หญิงขึ้นมาเป็น *รายา* หรือพระราชินีติดต่อกันถึง 4 องค์ โดยพระราชินีมิได้มีอำนาจมากเท่ากับ *รายา* ที่เป็นชาย ทำให้ผลประโยชน์กระจายไปยังตระกูล *ไอร์งกายา* หลายตระกูล อีกทั้งการมี *รายา* เป็นผู้หญิงจะเป็นหลักประกันว่า *ไอร์งกายา* จะมีสิทธิมีเสียงในการเลือกผู้สืบราชสมบัติต่อไป ไม่เปิดโอกาสให้ *ไอร์งกายา* คนใดคนหนึ่งเข้าไปยึดครองตำแหน่ง *รายา* จนมีอำนาจสูงสุดแต่เพียงผู้เดียว การเลือกผู้หญิงเป็น *รายา* หรือพระราชินีจึงทำให้เกิดการประนีประนอมและการถ่วงดุลอำนาจจนสร้างความสงบทางการเมืองได้ระดับหนึ่ง ส่งผลให้การค้าในปัตตานีเจริญรุ่งเรือง มีคนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและค้าขายมากเพิ่มขึ้น

เอกสารฮอลันดาในกลางพุทธศตวรรษที่ 22 กล่าวถึงปัตตานีในยุคที่ปกครองโดยพระราชินีว่า พระองค์ “ได้ครองราชย์อย่างสันติสุขกับคณะที่ปรึกษา...จนราษฎรทุกคนถือว่าการปกครองของพระนางดีกว่ากษัตริย์ที่สวรรคตไป เพราะว่าข้าของที่จำเป็นทุกอย่างถูกมากตอนนี้ ขณะที่สมัยกษัตริย์ (ตามที่พวกเขาว่ากัน) ของแพงกว่าถึงครึ่งหนึ่งเพราะภาษีที่ขูดรีดในตอนนั้น”¹¹¹ ทั้งนี้ พระราชินีมิได้เป็นเพียงหุ่นเชิดที่ปราศจากอำนาจ พระนางยังคงสามารถแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังที่พงศาวดารปัตตานี (Hikayat Patani) กล่าวว่าในสมัย *รายา* ที่เป็นผู้หญิงองค์ที่สี่ (คือ *รายากูนิง* ครองราชย์ พ.ศ.2178-2231) นั้น การเก็บส่วยหรือบรรณาการอย่างเป็นทางการลดลง เพราะพระราชินีทรงมีทรัพย์สินมากมายจากมรดกและการค้าที่กว้างขวาง¹¹²

อย่างไรก็ตาม การแย่งชิงอำนาจยังคงเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว เช่น ในสมัย *รายากูนิง* มี เบนดาฮารา ชื่อ ดาโต๊ะเตรานัม และขุนนางอีกคนหนึ่งชื่อ *รายากาลิ* ได้ก่อการกบฏโดยบุกเข้าไปในพระราชวัง แต่ถูกปราบปรามลง ในบางสมัยผู้ต้องการแย่งชิงราชสมบัติก็ไปขอความช่วยเหลือจากผู้ครองเมืองใกล้เคียง เช่น สงขลา นครศรีธรรมราช ปะหัง ยะโฮร์ และในระหว่าง พ.ศ.2214-2222 ปัตตานีก็ทำสงครามกับสงขลา มีกรุงศรีอยุธยาและนครศรีธรรมราชยกกองทัพมาช่วยปัตตานีจนสามารถเอาชนะสงขลาได้ รายงานของลูกเรือสำเภาต่อเจ้าหน้าที่เมืองนางาซากิของญี่ปุ่นกล่าวว่าราชินีไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง และขุนนางทำให้

¹¹¹ Jacob van Neck, “Journaal van Jacob van Neck” 1604 p.226 อ้างใน แอนโทนี รีด (เขียน) พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ (แปล), *เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลด์เวอร์ม, 2548, หน้า 179.

¹¹² Hikayat Patani p.114. อ้างใน แอนโทนี รีด (เขียน) พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ (แปล), *เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม*, หน้า 179.

เกิดความขัดแย้ง ดังความว่า “ด้าหนี (ปัตตานี)...มีราชินีปกครอง แต่อำนาจปกครองจริงๆ อยู่ที่ผู้สำเร็จราชการตำแหน่งซังหว่า (กษัตริย์องค์ที่สาม) ซังหว่าคนล่าสุดไม่มีความยุติธรรม ลูกน้องเขาจึงทำการกบฏสังหารซังหว่าและตั้งตัวเป็นซังหว่าแทน ลูกๆ ของซังหว่าคนเก่าหนีไปขอความช่วยเหลือจากกษัตริย์นครศรีธรรมราช และยกทัพ 10,000 คนมาปราบซังหว่าคนใหม่ ซังหว่าคนใหม่จึงหนีไปพึ่งสงขลา นำกองทัพ 10,000 คน มาบุกปัตตานี”¹¹³

นอกจากนี้ยังมีการก่อกบฏของทาสซึ่งเป็นชาวชวา ดังที่บันทึกของปีเตอร์ ฟลอริส กล่าวถึงเหตุการณ์ใน พ.ศ.2156 ว่า ดาโต๊ะเบซาร์ได้ฆ่าหัวหน้าทาสของตนซึ่งทำให้พวกทาสที่เหลือลุกฮือขึ้นก่อจลาจล รวมทั้งทาสของดาโต๊ะลักษณา ทาสกว่าหนึ่งร้อยคนได้เผาเมืองรวมทั้งป้อมและวัง ราชินีและขุนนางต้องรีบหลบหนีไป¹¹⁴

ระบบราชการของปัตตานีไม่เข้มแข็ง เนื่องจากผลประโยชน์ของ ราชยา ไม่เหมือนผลประโยชน์ของ กษัตริย์อยุธยา เพราะผลประโยชน์ถูกแบ่งกับ *ไอรังกายา* กษัตริย์อยุธยามุ่งคั่งพอกที่จะสร้างระบบที่มีความซับซ้อนขึ้นได้ แต่ในรัฐมลายูนั่นตัวทรัพย์ที่ได้มามากไม่ได้ไปกระจุกอยู่ที่ราชยา แต่กระจายไปทั่ว ทำให้ไม่มีพลังเพียงพอที่จะนำมาพัฒนาระบบราชการ นี่คือหัวใจสำคัญว่า อยุธยามีระบบราชการที่พัฒนาขึ้นมา ทำให้ไม่ถูกทำลายง่ายๆ สามารถสร้างขึ้นมาใหม่ได้หากถูกตีแตกไป เกิดการสืบเนื่องของตัวระบบ แต่ลักษณะเช่นนี้ไม่เกิดในรัฐมลายู¹¹⁵

ราชสำนักปัตตานีมีขุนนางหรือ *ไอรังกายา* หลายตำแหน่ง¹¹⁶ ขุนนางแต่ละคนมักมีทาสจำนวนมาก เช่น บันทึกของปีเตอร์ ฟลอริส ที่เดินทางมาแถบหมู่เกาะอินเดียนตะวันออกเฉียงใต้ระหว่าง พ.ศ.2154-2158 ระบุว่าดาโต๊ะเบซาร์และลักษณาซึ่งมีอิทธิพลมากในปัตตานี ต่างก็มีทาสนับร้อยคน และขุนนางเหล่านี้เองที่ดูแลการค้า เช่น การจัดหาที่พักและสร้างโกดังสินค้าให้พ่อค้าต่างชาติ การเก็บภาษี การเจรจาการค้า ฯลฯ¹¹⁷ รายได้จำนวนมากจากการค้ามิได้ถูกส่งเข้าพระคลังแต่ตกเป็นของขุนนางเหล่านี้ และขุนนางเหล่านี้ก็มักเรียกร้องผลประโยชน์จำนวนมากจากพ่อค้าจนทำให้พ่อค้าไม่ได้กำไรเท่าที่ควรและพากันถอนตัวออกไป ส่งผลให้การค้าเสื่อมลง เมื่อประกอบกับปัจจัยอื่นๆ ก็ทำให้ปัตตานีอ่อนแอลงมาก จนพ่ายแก่กองทัพสยามที่มาโจมตีปัตตานีใน พ.ศ.2327 เช่น การปิดประเทศของญี่ปุ่นใน พ.ศ.2178 ซึ่งทำให้ปริมาณการค้าระหว่างญี่ปุ่นกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อดลงมาก การที่ราชวงศ์ชิงป้องกันการค้าเรือฝิ่นราชวงศ์หมิงด้วยการประกาศห้าม

¹¹³ Yoneo Ishii, ed., *The Junk Trade from Southeast Asia: Translation from Tosen Fusetsu-gaki, 1674-1723* Singapore: The Institute of Southeast Asian Studies, 1998. ปียดา ชลวร, *ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน รวีกิว และญี่ปุ่น*, หน้า 143.

¹¹⁴ ปียดา ชลวร, *ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน รวีกิว และญี่ปุ่น*, หน้า 124-125.

¹¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน *มลายูศึกษา*, หน้า 28.

¹¹⁶ เช่น ดาโต๊ะ เบนดาฮารา (เสนาบดี) เซรินารา เซรีปาตุกา เซรีเบซา ลักษณา

¹¹⁷ W. H. Moreland ed., *Peter Floris: His Voyage to the East Indies in the Globe, 1611-1615 Siam, Pattani*, Bantam, the Contemporary Translation of His Journal. Bangkok: White Lotus Press, 2002, p.30-38.

พ่อค้าเดินทางออกไปค้าขายก็ส่งผลให้การค้านอกระบบบรรณาการลดลงเช่นกัน นอกจากนี้ยังเกิดความขัดแย้งทางการเมืองและมีการแย่งชิงอำนาจกันมากจนขาดเสถียรภาพทางการเมือง¹¹⁸

ในการปกครองปัตตานี ราชยา ต้องอาศัยการแสดง “ศักดา-บารมี” อย่างมาก เพื่อรักษาสถานะสูงสุดในโครงสร้างการปกครองเอาไว้ โดยราชยาต้องครอบครองวัตถุศักดิ์สิทธิ์ที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ เช่น กริช กลอง มงกุฎ อันเป็นเครื่องหมายของอำนาจ และจะต้องมีเชื้อสายในราชตระกูลของราชยาจึงจะขึ้นมาเป็นราชยาได้ เพราะฉะนั้นตัว ราชยา เหล่านี้จึงเป็นบุคคลสำคัญที่ก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง คือช่วยบรรเทาความหลากหลายของกลุ่มอำนาจให้ประสานกันได้ระดับหนึ่ง¹¹⁹

ในขณะที่ราชยาและโอรังกายาเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในโครงสร้างอำนาจที่เป็นทางการของรัฐมลายู แต่มีกลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่นอกโครงสร้างอำนาจที่เป็นทางการ (เพราะไม่ต้องมีการแต่งตั้งโดยผู้ครองอำนาจรัฐ) ซึ่งในภายหลังเรียกว่า **โบโมะ** (พ้องในภาษาไทย) เป็นคล้ายหมอผี เนื่องจากคนแถบนี้ไม่ว่าจะเป็นชาวมลายูหรือชาวชวาล้วนแต่เคยเคยนับถือศาสนาพื้นเมืองที่มีการทำพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ทั้งหลาย โบโมะต้องเรียนรู้เอาเอง จนสามารถทำได้ เสกได้ กลายเป็นคนที่ชาวบ้านนับถือ เป็นอำนาจที่เกิดขึ้นนอกโครงสร้าง ซึ่งมีบทบาทในประวัติศาสตร์ปัตตานี (สิ่งที่น่าสังเกตก็คือว่า เมื่อครูสอนศาสนาอิสลามก็มีสถานะเหมือนแบบนี้ สถานะของครูสอนศาสนาอิสลามก็เป็นอิสระจากรัฐ ไม่ได้รับการแต่งตั้งจาก ราชยา แต่มีชื่อเสียงเป็นที่นับถือ)

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่นอกโครงสร้างอำนาจที่เป็นทางการก็คือพ่อค้าทั้งหลาย โดยเฉพาะพ่อค้าที่มีคนในชุมชนของตนเองเป็นจำนวนมากเป็นบิราร พ่อค้าเหล่านี้มีหลายชนชาติด้วยกัน นอกจากพ่อค้ามลายูจากเมืองต่างๆ โดยรอบแล้ว ยังมีพ่อค้าที่สำคัญอีกหลายชนชาติ ได้แก่ จีน ชวา จามปา และยุโรป บันทึกบางฉบับระบุว่าพ่อค้าต่างชาติในปัตตานีราว 3,000 คน ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนจากดินแดนทางใต้ของประเทศไทย¹²⁰

พ่อค้าจีน ในช่วงที่ปัตตานีรุ่งเรืองทางการค้า มีคนจีนอพยพเข้ามาจำนวนมาก มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์หลายฉบับที่กล่าวถึงคนจีนในปัตตานี บทบาทของพ่อค้าจีนมีมากจนกระทั่งภาษาจีนกลายเป็นภาษากลางทางการค้า¹²¹

พ่อค้าจีนเคยมีตำแหน่งสำคัญในราชสำนักปัตตานี เช่น ใน พ.ศ.2142 มีสาส์นจากโชกุนโทกูงาวะ อิเอะยะสึ ตอบมายังขุนนางปัตตานีผู้หนึ่งซึ่งดำรงตำแหน่ง “ตะโตะะ เซรินารา” ชื่อ “หลีกุ่ย” ซึ่งน่าจะเป็นชาวจีนที่ได้ส่งสาส์นจากปัตตานีไปยังโชกุน และโชกุนเป็นผู้ออกสาส์นตอบด้วยตนเอง ทั้งๆ ที่ผู้ส่งสาส์นมายังขุนนางปัตตานี น่าจะเป็นเสนาบดีมิใช่โชกุน นอกจากนี้โชกุนยังมอบเสื้อเกราะให้ “หลีกุ่ย” อีกด้วย โดยระบุใน

¹¹⁸ ไบรดดู ยงยุทธ ชูแว่น, **รัฐปัตตานีในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยจารีต (คริสต์ศตวรรษที่ 16-18)**. นครปฐม: โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

¹¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน **มลายูศึกษา**, หน้า 28.

¹²⁰ ปิยะดา ชลวร, **ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ญีปุ่น และญีปุ่น**, หน้า 45.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-73.

สาส์นว่า “มิตรภาพเราไม่ต่างจากพี่น้อง ...เราขอมองเลื้อยเกาะให้ท่านสองชุดเป็นการแสดงความเคารพ” แสดงว่าโชกุนให้เกียรติขุนนางปัตตานีซึ่งเป็นชาวจีนผู้นี้มาก ชื่อตำแหน่งที่โชกุนเรียกขุนนางผู้นี้ คือ “เฟิงไห่หวาง” แปลว่า “กษัตริย์ผู้ปกครองทะเล” สะท้อนให้เห็นว่าโชกุนแห่งญี่ปุ่นถือว่า “หลีกุ่ย” เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในปัตตานีเวลานั้น¹²²

อนึ่ง นอกจากคนจีนในปัตตานีจะมีบทบาทเป็นพ่อค้าและขุนนางแล้ว ยังมีชาวจีนจำนวนมาก ประกอบอาชีพเป็นโจรสลัด โดยที่บางคนประกอบการค้าด้วย เอกสารจีนบันทึกว่ามีโจรสลัดจำนวนกว่า 2,000 คนที่ถูกกองทัพของจักรวรรดิราชวงศ์หมิงปราบปรามจนต้องหนีมาอยู่ใกล้ฝั่งซึ่งเป็นที่มาของปัตตานี เอกสารต่างๆ กล่าวตรงกันว่าในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21-22 ปัตตานีเต็มไปด้วยโจรสลัด ซึ่งแม้ว่าโจรสลัดจะเป็นคนหลายชาติ แต่ส่วนใหญ่แล้วเป็นคนจีน เช่น ลี้มเต๊ะเคี่ยม (หลินเต้าเจียน) ซึ่งเอกสารจีนระบุว่าทั้งพ่อค้าและโจรสลัดที่ทางการจีนต้องการตัว เคยยกกองกำลังมาโจมตีสยามและยึดเรือไว้ เขาใช้ปัตตานีและสยามเป็นที่หลบซ่อนตัว เอกสารจีนระบุว่าเขาร่วมมือกับโจรสลัดญี่ปุ่นในการโจมตีฮกเกี้ยน¹²³

พ่อค้าชาว แต่เดิมทำการค้าที่มะละกามาก พ่อค้าชาวซึ่งเป็นชาวมุสลิมได้อพยพเข้ามายังปัตตานีมากขึ้นหลังจากโปรตุเกสยึดมะละกา และยังมีชาวชวาจากเกาะชวาที่อพยพมาอยู่ปัตตานีหลังจากเมืองท่าสำคัญในชวาตะวันออกถูกอาณาจักรมะตะรัมยึดครอง พ่อค้าชาวเหล่านี้ทำการค้าพริกไทย เครื่องเทศ ไม้จันทน์ เคยมีอำนาจทางการเมืองสูงถึงระดับที่ได้เป็นเสนาบดีในช่วงปลายทศวรรษ 22¹²⁴

พ่อค้าจามปา ซึ่งเป็นชาวมุสลิม อพยพเข้ามาปัตตานีประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา บันทึกของเมนเดส ปินโต นักผจญภัยชาวโปรตุเกส เมื่อ พ.ศ.2098 กล่าวว่า ระหว่างทางที่เขาไปญี่ปุ่นได้เจอกวนะที่ปัตตานีเพื่อเติมเสบียง ชาวโปรตุเกสได้อความวุ่นวายโยเฆาเรือและฆ่าคนในปัตตานี จนเกิดการต่อสู้กัน “มีชาวมุสลิมจากจามปาและมินังกะเบมาเป็นจำนวนมาก” ออกมารวมกันในเมืองเพื่อจะฆ่าชาวโปรตุเกส รวมทั้งปินโตแต่ปินโตได้ขอความช่วยเหลือจากกษัตริย์ปัตตานี เรื่องจึงยุติลง เหตุการณ์นี้แสดงว่าในปัตตานีมีชุมชนจามปาอยู่ด้วย¹²⁵

พ่อค้าริวกิว เท่าที่พบหลักฐาน มีชาวริวกิวมาค้าขายที่ปัตตานีตั้งแต่ พ.ศ.2033 และระหว่าง พ.ศ. 2058-2085 มีเรือของริวกิวมาค้าขายที่ปัตตานี 8 ครั้ง ในช่วงที่จีนปิดประเทศและชาวญี่ปุ่นยังไม่ได้เดินเรือค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เรือของริวกิวมีบทบาทสำคัญในการนำผ้าไหมและเครื่องถ้วยชามจากจีนมาค้าขายในดินแดนแถบนี้ เพราะกษัตริย์ริวกิวถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิราชวงศ์หมิงจึงได้รับสิทธิพิเศษในการเดินเรือเข้าไปจีนเกือบทุกปีและริวกิวก็นำพริกไทยและไม้ฝางจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

¹²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 72-73.

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 102-107.

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

รวมทั้งจากปัตตานี ไปขายให้แก่จีน เกาหลี และญี่ปุ่น จนกระทั่ง พ.ศ.2152 บทบาททางการค้าระหว่างประเทศของวิวกิจจึงสิ้นสุดลงเมื่อวิวกิจถูกกองทัพจากแคว้นซัตสึมาของญี่ปุ่นโจมตี¹²⁶

พ่อค้าญี่ปุ่น เข้ามาค้าขายที่ปัตตานีและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ช่วงเวลาเพียง 2 ปีระหว่าง พ.ศ.2147-2148 มีเรือญี่ปุ่นที่ได้รับอนุญาตจากโชกุน (ได้ใบประทับตราแดง) เข้ามาค้าขายที่ปัตตานี 5 ลำ (ไปสยาม 56 ลำ) สินค้าออกสำคัญๆของญี่ปุ่นซึ่งเป็นที่ต้องการมาก นอกจาก พัดและดาบแล้วยังได้แก่เงินและทองแดง โดยเฉพาะเงินซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญที่สุดหลังจากมีการค้นพบ และทำเหมืองแร่เงินทางตะวันตกของประเทศ แต่ใน พ.ศ.2178 โชกุนก็ปิดประเทศ¹²⁷ จึงมีแต่เรือของชาว ญี่ปุ่นที่ตั้งถิ่นฐานอยู่นอกประเทศ เช่น ชาวญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยา ฮอยอัน (เวียดนาม) กัมพูชา และลูซอน (ฟิลิปปินส์) ที่ยังคงเดินเรือค้าขายกับปัตตานี แต่การค้าของญี่ปุ่นในปัตตานีคงมีน้อยและเรือของญี่ปุ่นก็ เช่นเดียวกับเรือของวิวกิจ คือมาค้าขายที่ปัตตานีตามฤดูกาลเท่านั้น จึงไม่ปรากฏว่ามีชุมชนของชาวญี่ปุ่น หรือชาววิวกิจในปัตตานี และไม่ปรากฏหลักฐานว่าชาวญี่ปุ่นมีบทบาททางการเมืองในปัตตานี อย่างไรก็ดี ตาม กลับปรากฏหลักฐาน คือสาส์นของโชกุนอิเอะฮะสึ ถึงขุนนางชาวจีนในปัตตานี ชื่อ “หลินหย่นหลิน” ใน พ.ศ.2149 กล่าวถึงเรือจากญี่ปุ่นที่ไปค้าขายที่ปัตตานีแล้วไปปล้นสะดม ฆ่าคน และเผาเมือง เมื่อกษัตริย์ ปัตตานีส่งพระราชสาส์นร้องเรียนมายังโชกุน โชกุนก็ตอบว่าถ้าจับโจรสลัดเหล่านั้นได้จะลงโทษสถานหนัก หลักฐานญี่ปุ่นนี้สอดคล้องกับหลักฐานฮอลันดาที่ระบุว่าชาวญี่ปุ่นเผาบ้านเรือนในปัตตานีถึงสองครั้งในช่วง 5-6 ปีที่ผ่านมา และสอดคล้องกับเจตนาของเจ้าครองแคว้นของญี่ปุ่นคนหนึ่งซึ่งกล่าวถึงปัญหาโจรสลัดที่ ปัตตานีและกษัตริย์สยามพยายามเข้าไปไกลเกลี่ยเพื่อให้เกิดความสงบขึ้น¹²⁸

พ่อค้าโปรตุเกส เข้ามาตั้งภูมิลำเนาที่ปัตตานีถึง 300 คน แต่ก็ไม่มีอำนาจ ทั้งๆ ที่โปรตุเกสมีฐาน กำลังอยู่ใกล้ๆ ปัตตานี คือที่มะละกา เพราะว่าสิ่งที่โปรตุเกสต้องการในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือการ ผูกขาดการค้าเครื่องเทศเพื่อนำเครื่องเทศไปขายในยุโรป แต่ปัตตานีอยู่นอกเส้นทางการค้าเครื่องเทศ ข้างหลวงใหญ่โปรตุเกสที่มะละกาจึงไม่ค่อยสนใจที่จะเข้ามาหนุนหลังฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในการแย่งชิงอำนาจ¹²⁹

พ่อค้าฮอลันดา ซึ่งทำการค้าภายในเอเชีย จึงสนใจผลประโยชน์จากเมืองท่าทั้งหลายที่อยู่ในระบบ การค้าทางทะเลของเอเชีย ฮอลันดามีฐานกำลังอยู่ที่ปัตตาเวีย (จาการ์ตา) บางครั้งก็เข้ามาช่วยปัตตานีรบ กับอยุธยาหรือช่วยอยุธยารบกับปัตตานี ถ้าได้ประโยชน์จากฝ่ายไหนก็อยู่ฝ่ายนั้น¹³⁰ ราชินีปัตตานีอนุญาต ให้ฮอลันดาตั้งโกดังสินค้าในปัตตานีและใช้ปัตตานีเป็นฐานในการค้าขายกับจีนและญี่ปุ่น เรือของฮอลันดา ค้าขายระหว่างสยาม ปัตตานี กับเมืองฮิโรดะโนะญี่ปุ่น โดยนำหนังสัตว์ หวาย ดีบุกจากปัตตานีไปขายที่ฮิโร ดะ แล้วนำทองแดงและเงินจากญี่ปุ่นกลับมา หลังจากนั้นบริษัทฮอลันดาจึงเข้ามาตั้งสถานการค้าที่กรุงศรี

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-68.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-70.

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74-75.

¹²⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน *มลายูศึกษา*, หน้า 31.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

อยุธยาแทน และได้ช่วยพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในการสู้รบกับปัตตานีซึ่งมีโปรตุเกสและยะโฮร์เป็นพันธมิตร ในระยะหลังสินค้าหายจากปัตตานียังคงถูกส่งมาขายที่ญี่ปุ่น แต่สยามรับสินค้าชนิดนี้มาจากปัตตานีแล้วส่งไปยังญี่ปุ่นอีกทอดหนึ่ง¹³¹

นอกจากนี้ยังมีชาติตะวันตกอื่นๆ ที่เข้ามาค้าขายที่ปัตตานี เช่น สเปน อังกฤษ แต่มีบทบาทไม่มากนัก ส่วนพ่อค้ามลายูจากปัตตานีบางคนก็ได้เดินทางไปค้าขายในเมืองอื่นๆ เช่น กัมพูชา ลาว เพื่อซื้อหนังสัตว์และของป่าหายากสำหรับส่งไปยังจีนและญี่ปุ่น และยังมีหลักฐานว่าชาวมลายูจากปัตตานีกลุ่มหนึ่งเข้าไปมีบทบาทในราชสำนักกัมพูชาในปลายพุทธศตวรรษที่ 22 และทำหน้าที่เป็นตัวแทนของกษัตริย์กัมพูชาในการทำการค้ากับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา¹³² กษัตริย์กัมพูชาพระองค์หนึ่งคือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (ครองราชย์ พ.ศ.2185-2201) ถึงกับเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลามเพื่อผูกสัมพันธ์กับพ่อค้ามลายูในปัตตานีและยะโฮร์

สำหรับประชาชนธรรมดาทั่วไปนั้น ถ้าอยู่ในเขตเมืองมักสังกัดกับ *รายา* โดยตรง หรือเป็นคนของ *ไอร์งกายา* บางคน ช่างฝีมือและพ่อค้าพื้นเมืองก็น่าจะรวมอยู่ในคนกลุ่มนี้ อย่างไรก็ตาม ประชาชนในกาปง (หมู่บ้าน) ที่อยู่ห่างไกลออกไปแม้ว่าอาจมีความภักดีกับไอร์งกายาบางคน แต่จะเชื่อฟังผู้รู้หรือผู้นำทางศาสนาซึ่งใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในกาปงมากกว่า กาปงมีอิสระในการปกครองตนเองระดับสูง มีโครงสร้างอำนาจภายในชุมชนของตนเองซึ่งเป็นอิสระจากโครงสร้างอำนาจรัฐ กลุ่มประชาชนเหล่านี้ถ้าพูดเป็นภาษาไทยก็คือ *ไพร่* นั่นเอง ไพร่มลายูมีอิสระมากกว่าไพร่ไทย เพราะในมลายูนั่นอำนาจของรายาไม่ได้เข้มแข็ง ไพร่มลายูสามารถอพยพโยกย้ายที่ทำได้¹³³ ประชาชนธรรมดาส่วนหนึ่งเป็นชาวยามซึ่งรวมกันเป็นชุมชนในปัตตานี ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร บางส่วนเป็นพ่อค้าที่ทำการค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยานครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี โดยสินค้าส่วนใหญ่ได้แก่ข้าว ไม้ฝาง ของป่าซึ่งมีแหล่งผลิตอยู่ในภาคกลางของประเทศสยาม¹³⁴

ในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ปัตตานีเสื่อมลงมากเนื่องจากปัญหาการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งจนพ่อค้าต่างชาติไม่ได้รับความสะดวก และการต่อสู้ฆ่าฟันกันโดยมีอำนาจจากภายนอกมาแทรกแซงก็ทำให้รายาและไอร์งกายาไม่สามารถดำเนินการค้าได้ ไอร์สลัดก็มีชุกชุม ประกอบกับบริษัทฮอลันดาได้ตั้งฐานการค้าที่ปัตตาเวียซึ่งสามารถรวบรวมสินค้าต่างๆ จากแถบหมู่เกาะได้สะดวก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพริกไทยและเครื่องเทศ ทำให้ไม่จำเป็นต้องค้าขายกับปัตตานีอีก ในขณะที่จีนปิดประเทศอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ.2199 เป็นต้นมา และญี่ปุ่นก็ได้ปิดประเทศมาตั้งแต่ พ.ศ.2178 ทำให้ปริมาณการค้าในปัตตานีลดน้อยลงมาก ในช่วงที่ปัตตานีเสื่อมโทรมลงนี้ มีรายงานฉบับหนึ่งของลูกเรือชาวจีนต่อเจ้าหน้าที่ญี่ปุ่นที่

¹³¹ ปียดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ริวกิว และญี่ปุ่น, หน้า 44 และ 75-76.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-42.

¹³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน มลายูศึกษา, หน้า 32.

¹³⁴ ปียดา ชลวร, ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ริวกิว และญี่ปุ่น, หน้า 41.

เมืองนางาซากิ เมื่อ พ.ศ.2230 เล่าเรื่องเมืองปัตตานีว่า “ที่นี่ไม่มีวัง คนอาศัยอยู่หนาแน่น...ผู้คนที่นี่ไม่สวมเสื้อผ้าเพราะอากาศร้อน มีคนจีนอาศัยอยู่ราว 40 คน” และรายงานอีกฉบับหนึ่งเขียนใน พ.ศ.2233 กล่าวถึงประชากรเมืองปัตตานีว่า “มีประชากรราว 10,000-20,000 คน และมีชาวจีนหลายร้อยคนซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่รอบๆ วังของเจ้าเมือง”¹³⁵ จากรายงานของลูกเรือสำเภาเห็นได้ชัดว่าปัตตานีกลายเป็นเมืองขนาดเล็กที่มีพ่อค้าต่างชาติน้อยลงมาก แม้แต่ชาวจีนก็เหลืออยู่ในปัตตานีไม่มากนัก ต่างจากยุคที่การค้ารุ่งเรืองที่มีชาวจีนจำนวนถึงหนึ่งในสามของประชากรทั้งหมดในปัตตานีกล่าวมาแล้ว

อิทธิพลของศาสนาอิสลามในรัฐและสังคมมลายู

รัฐและสังคมมลายูเหล่านี้ได้เปลี่ยนมาเป็นรัฐที่นับถือศาสนาอิสลามในพุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นต้นมา การหันมานับถือศาสนาอิสลามดำเนินไปอย่างเชื่องช้า เนื่องจากมีราชอาณาจักรฮินดู-พุทธที่แข็งแกร่งอยู่ ความเสื่อมของราชอาณาจักรฮินดู-พุทธเปิดโอกาสให้อิทธิพลของอิสลามขยายกว้างออกไป โดยมะละกาซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เปลี่ยนมานับถืออิสลามก่อน แล้วอิสลามจากมะละกาจึงขยายออกไปยังรัฐอื่น ๆ รวมทั้งปัตตานี¹³⁶

ก่อนหน้านี้จะนับถือศาสนาอิสลามชาวมลายูนับถือศาสนาพื้นเมือง ต่อมาก็มีพุทธศาสนากับศาสนาฮินดูเข้ามา แต่ไม่ใช่ศาสนาที่เรียกว่าศาสนาอิสลาม เพราะพราหมณ์ก็ตาม พระภิกษุก็ตามไม่ได้เข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน แต่อยู่ในราชสำนัก ได้รับการอุปถัมภ์จาก ราชยา หรือพระราชของรัฐมลายู เพราะฉะนั้นความรู้เกี่ยวกับศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธของประชาชนจึงไม่ลึกซึ้งเหมือนคนที่อยู่ในราชสำนัก พื้นฐานที่แท้จริงก็คือศาสนาพื้นเมืองที่นับถือมาก่อน

ก่อนหน้านี้ชาวมลายูจะเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามนั้น มีคนมุสลิมที่ไม่ใช่มลายูได้เข้ามาอาศัยอยู่ที่นี่บ้างแล้วเพราะพบหลุมฝังศพของคนมุสลิมที่ไม่ใช่มลายู ส่วนชาวมลายูทั่วไปเริ่มเปลี่ยนศาสนาในพุทธศตวรรษที่ 18 โดยอิสลามเข้ามาในเกาะสุมาตรา และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 19 อิสลามในมะละกาก็เริ่มรุ่งเรืองขึ้นมาและมะละกาก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางของศาสนาอิสลาม **สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งก็คือ การที่ภาษามลายูกลายเป็นภาษาของศาสนาอิสลามในแถบนี้** แต่เดิมภาษามลายูเป็นภาษากลางในการค้าขายในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตลอดมา จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 19 ก็ยังเป็นภาษากลางทางการค้าอยู่ คนมุสลิมที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาอิสลามจึงใช้ภาษามลายู ภาษานี้จึงมีบทบาทในการขยาย

¹³⁵ Yoneo Ishii, ed., *The Junk Trade from Southeast Asia: Translation from Tosen Fusetu-gaki, 1674-1723*. Singapore: The Institute of Southeast Asian Studies, 1998, p.119.

¹³⁶ เจ. ดี. เดอ กาสปรีส์, ไอ. ดับเบิลยู. แมบบเอดต์ (เขียน), มัทนา เกษกมล และมัทนี เกษกมล (แปล), “ศาสนาและความเชื่อของประชาชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนประมาณ ค.ศ.1500” ใน **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฉบับแอมบริดจ์ เล่มหนึ่ง จากยุคเริ่มแรกถึงประมาณ ค.ศ.1500**. นิโคลาส ทาร์ลิง (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552, หน้า 454.

ศาสนาอิสลาม แม้แต่ตำราเกี่ยวกับศาสนาอิสลามในระยะแรกๆ ที่เขียนที่อาเจะห์ซึ่งปรกติไม่ได้ใช้ภาษามลายู ราชสำนักอาเจะห์ก็ให้เขียนเป็นภาษามลายู แสดงว่ามลายูกลายเป็นภาษาทางศาสนาด้วย¹³⁷

การอธิบายการเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามในหมู่ชาวมลายู มักจะเน้นแต่ปัจจัยจากภายนอก คือ เน้นว่ามีคนจากภายนอกนำเข้าสู่ศาสนาอิสลามมาจากตะวันออกกลาง แต่ปัจจุบันนักวิชาการจะให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในของการเปลี่ยนศาสนาจากพุทธและฮินดูมาเป็นอิสลาม เมื่อพิจารณาปัจจัยภายในแล้วมีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับศาสนาอิสลามในหมู่ชาวมลายูดังต่อไปนี้¹³⁸

ประการแรก ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาवलชน นั่นคือต้องอาศัยศรัทธาของประชาชนจึงสามารถดำรงอยู่ได้ ครูสอนศาสนาอิสลาม (*โต๊ะครู*) ไม่กินเงินเดือนจากผู้ปกครอง แต่ต้องอยู่ได้กับชาวบ้าน

ประการที่สอง เมื่อศาสนาอิสลามเข้ามาแล้วมีการผสมกลมกลืนกันกับความเชื่อเดิมที่มีอยู่ก่อน ทั้งพุทธ ฮินดู และความเชื่อพื้นเมืองเดิมด้วย ศาสนาพื้นเมืองไม่ได้ถูกละทิ้งอย่างสิ้นเชิง แต่แฝงตัวกลมกลืนอยู่ในศาสนาใหม่อย่างแยกออกจากกันไม่ได้ เช่น การใช้เวทมนตร์ดำของชาวมลายูกียังอยู่แต่ภายใต้ฉายาของวัฒนธรรมอิสลาม เช่น เปลี่ยนคำสวดหรือคำสาปเป็นภาษาอาหรับ เป็นต้น

ประการที่สาม ศาสนาอิสลามที่พบในช่วงแรกๆ ได้รับอิทธิพลจากนิกายซูฟี ประเพณีบางอย่างของมุสลิมในมลายูก็เป็นประเพณีที่แพร่หลายในหมู่ผู้ปฏิบัติซูฟี¹³⁹ ซึ่งเป็นนิกายที่เน้นการเข้าถึงพระเจ้าเป็นเจ้า (*อัลลอฮ์*) โดยตรง โดยการฝึกอบรมและขัดเกลาจิตวิญญาณของตนเองให้บริสุทธิ์และมีศรัทธาในอัลลอฮ์มากขึ้น ผ่านการทำสมาธิ ซึ่งตรงกับสิ่งที่มียูอยู่แล้วในศาสนาพื้นเมืองเดิมและตรงกับฮินดู-พุทธที่เคยนับถือกันมา จึงมีเสน่ห์แก่ชาวบ้านเพราะไม่ขัดแย้งกับความเชื่อที่มีอยู่แล้วจนเกินไป จะพบได้ว่า นิกายซูฟีปรากฏอยู่ในหมู่ชาวมุสลิมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การผสมผสานระหว่างความเชื่อเดิมกับศาสนาอิสลามเห็นได้ชัดในเรื่องการให้ความสำคัญแก่บรรพบุรุษ เช่น ในศาสนาพื้นเมืองเดิมวิญญาณบรรพบุรุษเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เวลาทำศพให้กับผู้ตายในประเพณีเดิมจะใช้เวลานานมาก ซึ่งมุสลิมในตะวันออกเฉียงใต้จะให้ความสำคัญกับศพมากกว่ามุสลิมในตะวันออกกลาง (ปัจจุบันคนที่นับถือศาสนาอิสลามที่ไปเรียนในตะวันออกกลางจะไม่ค่อยเห็นด้วยกับการให้ความสำคัญกับพิธีศพแบบนี้)

ประการที่สี่ ผู้สอนศาสนาอิสลามในระยะแรกๆ เข้มแข็งมาก ในแถบคาบสมุทรมลายูมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับโต๊ะครูต่าง ๆ ที่เข้ามาสอนศาสนา ในชวามีเรื่องเล่าเกี่ยวกับโต๊ะครู 12 คนที่มีอิทธิพลด้วย เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่ามีชนชั้นนารีหรือผู้สอนศาสนาจะมีบทบาทมาก สิ่งที่น่าสนใจมากก็คือว่า ถ้าได้อ่านตำนานการเปลี่ยนศาสนาของผู้ปกครอง (รายา) เราจะพบว่า ประชาชนเปลี่ยนมานับถืออิสลามก่อน

¹³⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน *มลายูศึกษา*, หน้า 33-34.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35.

¹³⁹ ผู้ปฏิบัติตนให้แก่การฝึกอบรมและขัดเกลาจิตวิญญาณของตนเองให้บริสุทธิ์และมีความศรัทธาในอัลลอฮ์มากขึ้น เน้นการทำสมาธิโดยมีการใช้ลูกประคำในการทำสมาธิเพื่อเข้าถึงอัลลอฮ์ และมีไสยศาสตร์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม ซึ่งทำให้พวกมุสลิมนิกายสุหนี่ที่เคร่งครัดในหลักศาสนาอิสลามไม่ยอมรับลัทธิซูฟี

ผู้ปกครอง มีตำนานเล่าว่า ก่อนที่โต๊ะครูจะมาเปลี่ยนศาสนาของรายานั้น รายาได้ประชวรเป็นโรคร้ายแรง โต๊ะครูทูลรายาว่าถ้ารักษาโรคหายก็ขอให้รายาเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม แต่เมื่อรักษาหายแล้วรายาก็ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนาจึงป่วยอีก เป็นเช่นนี้อยู่ 3 ครั้ง จนโต๊ะครูรักษารายาหายป่วยเป็นครั้งที่ 3 รายาจึงได้ยอมเปลี่ยนศาสนาเป็นอิสลาม แสดงให้เห็นว่า มีความขัดแย้งกันอยู่ระหว่างอำนาจของโต๊ะครูและอำนาจของรายา โต๊ะครูไม่ได้อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของรายา เป็นอำนาจอิสระอีกอย่างหนึ่ง คืออำนาจทางศีลธรรมที่อยู่เหนืออำนาจของรายา สามารถเปลี่ยนศาสนาของรายาได้

เปรียบเทียบกับพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ของไทย จะเห็นว่ามีแตกต่างอย่างตรงกันข้าม ภิกษุมีชื่อเสียงทั้งหลายคือคนที่กษัตริย์ให้การอุปถัมภ์ ส่งไปเรียนหนังสือต่อที่ลังกาหรือไปเรียนด้วยตนเอง เมื่อกลับมา กษัตริย์ก็นับถือ ฉะนั้นภิกษุในพระพุทธศาสนาต้องแสวงหาการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ ส่วนโต๊ะครูไม่ใช่คนที่ต้องไปแสวงหาการอุปถัมภ์จากรายา แต่ต้องสร้างฐานอำนาจของตนเอง และจะเป็นตัวคนอำนาจของผู้นำทางโลก อาจกล่าวได้ว่าโต๊ะครูเป็นผู้นำคนอำนาจรัฐหรืออำนาจของผู้ปกครองตลอดมา

ปัตตานีได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางการศึกษามาตั้งแต่โบราณ แม้แต่ปอนะก็กล่าวกันว่าเริ่มขึ้นที่ปัตตานีก่อน ความจริงจะเป็นอย่างไรยังไม่พบหลักฐาน แต่ที่สำคัญก็คือว่า สำนึกของคนมลายูมุสลิมเวลาพูดถึงปัตตานีมันไม่เหมือนความเข้าใจของคนไทยที่อยู่นอกดินแดนมลายู ชาวมลายูมุสลิมมองว่าปัตตานีมีความรุ่งเรือง มีความศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์กลางการศึกษาทางศาสนา ถ้าได้อ่านงานที่คนปัตตานีเขียน จะมีการอ้างถึงการเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาที่สำคัญของปัตตานีเป็นอย่างมาก ถึงกับกล่าวว่าปัตตานีเป็น “ระเบียบของเมกะ”

เมื่อรัฐปัตตานีนับถือศาสนาอิสลามแล้ว ก็ได้รับกฎหมายอิสลามเข้ามารวมกับกฎหมายของรัฐ แต่กฎหมายอิสลามมิได้เข้าแทนที่กฎหมายท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ ส่วนที่กฎหมายอิสลามมีบทบาทมากคือกฎหมายพาณิชย์ เช่น เรื่องการค้าขาย การลงทุน การล้มละลาย และกฎหมายส่วนบุคคล เช่น เรื่องการแต่งงาน การหย่าร้าง และมรดก อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้วในรัฐมลายูต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งในรัฐปัตตานี กฎหมายอิสลามจะมีอิทธิพลน้อยในเรื่องศีลธรรมทางเพศและในเรื่องกฎหมายอาญาที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับอำนาจของรายาหรือสุลต่าน เช่น ผู้ที่ละเมิดศีลธรรมทางเพศจะถูกลงโทษในสถานเบา กว่าที่ปรากฏในกฎหมายอิสลาม การห้ามค้าขายสุราและการพนันที่เกี่ยวข้องกับการชกไก่ก็ทำได้นานนัก ไม่ว่ารัฐไหน เพราะพฤติกรรมเหล่านี้ได้หยั่งรากลึกในสังคม นอกจากนี้การพิสูจน์ความผิดก็ยังคงใช้แบบมลายูเป็นส่วนใหญ่แม้จะเคลือบไว้ด้วยรูปลักษณ์แบบอิสลามก็ตาม เช่น ให้ทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลยจุ่มมือลงไปในน้ำหรือน้ำมันที่กำลังเดือด หรือตีลูกที่ละลาย เพื่อหยิบเศษหม้อที่จารึกบทกลอนจากคัมภีร์อัลกุรอานขึ้นมา ซึ่งวิธีพิสูจน์ความผิดด้วยการจุ่มมือลงไปในของเหลวที่ร้อนจัดเช่นนี้มีอยู่ในรัฐมลายูมานานแล้ว¹⁴⁰ ส่วนการลงโทษผู้กระทำความผิดนั้น บันทึกของ William Dampier ใน พ.ศ.2242 ระบุว่า การลงโทษ

¹⁴⁰ แอนโทนี รีด (เขียน), พงษ์ศรี เลขาวัฒน์ (แปล), เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม, หน้า 148-150.

ขโมยตามวิธีของอิสลาม อันได้แก่การตัดมือขวา ขาซ้าย มือซ้าย และอื่น ๆ บังคับใช้ที่รัฐอิสลามหลายรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่ออิทธิพลอิสลามอยู่ในระดับสูงสุด¹⁴¹

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าลักษณะของสังคมปัตตานีเป็นผลมาจากการเป็นรัฐเมืองท่าขนาดเล็ก ซึ่งการเป็นรัฐเมืองท่าทำให้ปัตตานีมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีจำนวนใกล้เคียงกันในปัตตานีได้แก่มลายู จีน และสยาม ขณะเดียวกันการเป็นรัฐเมืองท่าขนาดเล็กก็ทำให้สังคมปัตตานีมีพลวัตสูง ในช่วงเวลาหนึ่งๆ ปัตตานีจะมีประชากรมากหรือน้อยและจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นหรือว่าเสื่อมโทรมลงก็ขึ้นอยู่กับสภาวะทางการค้าในระบบการค้าโลกในแต่ละสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาวะการค้าของจีน ญี่ปุ่น และบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา หากช่วงใดที่มีการปิดประเทศของจีน ญี่ปุ่น หรือการถอนตัวออกไปจากปัตตานีของฮอลันดา การค้าของปัตตานีก็จะเสื่อมโทรมลง นอกจากนี้ปัตตานีต้องเผชิญกับปัญหาโจรสลัดและการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองอยู่เนืองๆ ทำให้ขาดเสถียรภาพอย่างมาก นอกจากการแย่งชิงอำนาจกันภายในรัฐปัตตานีเองแล้ว ยังมีกลุ่มอำนาจจากภายนอกหลายกลุ่มที่ต้องการใช้ประโยชน์จากการเป็นรัฐเมืองท่าของปัตตานีเข้ามาแทรกแซงด้วยการสนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอีกด้วย รวมทั้งอำนาจของเมืองท่าใกล้เคียงและกรุงศรีอยุธยาและพ่อค้าต่างชาติเข้ามาเกี่ยวข้องกับการแย่งชิงอำนาจอยู่เสมอ ทั้งนี้ก็เพราะการมีอิทธิพลทางการเมืองในปัตตานีทำให้ได้ผลประโยชน์จากการค้าอย่างมหาศาล เพราะปัตตานีมีสินค้าหลากหลายจากต่างแดนไว้ให้ซื้อขายได้สะดวก ขณะเดียวกันปัตตานีก็ช่วยกระจายสินค้าออกสู่ต่างประเทศได้อย่างกว้างขวางเพราะตั้งอยู่ใกล้ช่องแคบมะละกาที่เป็นทางผ่านของเรือสินค้าที่เชื่อมโยงการค้าระหว่างยุโรป อาหรับ อินเดีย กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จีน และญี่ปุ่น

เนื่องจากผู้ปกครองปัตตานีเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ทำให้ศาสนาอิสลามมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและกฎหมายของคนในรัฐ อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมท้องถิ่นมิได้สูญหายไปอย่างสิ้นเชิง แต่มีการผสมผสานปนเปื้อนกับวัฒนธรรมอิสลามตลอดมา

รัฐและสังคมในกลุ่มแม่น้ำใหญ่

ในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน มีหลักฐานจีนกล่าวถึงรัฐใหญ่ชื่อ **ฟูนัน** บันทึกของชาวจีนที่เดินทางมาแถบนี้ ได้เขียนถึงรัฐฟูนันว่ามีความมั่งคั่ง ความเป็นอยู่ในชุมชนที่มีระเบียบ มีคุณธรรม มีการปกครองระบอบกษัตริย์ มีเมืองต่าง ๆ มาขึ้นด้วยหลายเมือง มีวัฒนธรรมของตนเอง มีการติดต่อกับชาวต่างประเทศทั้งในทวีปเอเชียด้วยกันและโลกตะวันตก เคนเนธ อาร์ ฮอลล์ (Kenneth R. Hall) วิเคราะห์ว่ารัฐฟูนันเกิดขึ้นเนื่องจากความสำเร็จทางการเกษตรและการค้า ศูนย์กลางของฟูนันซึ่งตั้งอยู่บริเวณออกแก้วซึ่งเป็นเมืองท่าในบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง¹⁴² จากการ

¹⁴¹ William Dampier, *Voyage and Discoveries*. London: Argonaut Press, 1931. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

¹⁴² เคนเนธ อาร์ ฮอลล์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต้น" มัทนา เกษกมล และมัทนี เกษกมล (แปล) ใน *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มหนึ่ง จากยุคเริ่มแรกถึงประมาณ ค.ศ. 1500*. นิโคลาส ทาร์ลิง, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552. หน้า 269-270.

ชุดค้นทางโบราณคดีได้พบหลักฐานแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างฟูนันกับดินแดนในทิศตะวันตก เช่น เหยี่ยวโรมันต่างๆ มีรูปจักรพรรดิโรมัน แหวนจารึกภาษาอินเดีย สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 2 – 5 หินสลักรูปต่างๆ ที่ได้แบบมาจากกรีก¹⁴³ กษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนันนี้นับถือศาสนาฮินดูนิกายไศวเวท เชื่อว่าการที่กษัตริย์บูชาพระศิวะทำให้เจ้านายและประชาชนได้รับความคุ้มครองจากเทพเจ้า ประชาชนจึงยอมรับอำนาจการปกครองของกษัตริย์¹⁴⁴ ระบบการควบคุมกำลังคนของฟูนันคงพัฒนาขึ้นมามากแล้ว เพราะในระหว่างที่ฟูนันมีอำนาจและเจริญรุ่งเรืองนี้ มีบางช่วงที่ฟูนันสามารถขยายอำนาจมาสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คาบสมุทรมลายู และแหลมมลายู เพื่อจะมีอำนาจควบคุมเส้นทางการค้า แสดงว่ามีระบบควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพมากพอที่จะเกณฑ์กองทัพขนาดใหญ่ได้

หลังพุทธศตวรรษที่ 11 ฟูนันอ่อนกำลังลง **รัฐเจนละ** (หรือ เจ็นล่า) ขึ้นมามีอำนาจแทน รัฐเจนละนี้เป็นต้นกำเนิดของอาณาจักรกัมพูชา มีการสันนิษฐานเกี่ยวกับศูนย์กลางของเจนละแตกต่างกัน นักวิชาการบางท่านเห็นว่าเจนละมีศูนย์กลางอยู่แถบลุ่มแม่น้ำมูล บริเวณอุบลราชธานี ซึ่งเคยอยู่ในเขตอิทธิพลของฟูนัน แต่เจนละได้ขยายอำนาจขึ้นมาแทนที่ฟูนันได้สำเร็จ นักประวัติศาสตร์ได้ค้นพบจารึกกัมพูชาที่ถูกจารึกขึ้นมาในสมัยหลัง กล่าวถึงอาณาบริเวณแถบอุบลราชธานีและจำปาศักดิ์ โดยเรียกอาณาบริเวณดังกล่าวนี้ว่า **“มูลเทศะ”** ซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า **“แผ่นดินเดิม”** แสดงว่าอาณาบริเวณแถบอุบลราชธานีและจำปาศักดิ์เป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของรัฐเจนละ¹⁴⁵ แต่นักวิชาการบางท่านเห็นว่าศูนย์กลางของเจนละอยู่ที่สมโบรีไพรกุก ในเมืองกำแพงมณฑลในปัจจุบัน¹⁴⁶ และนักวิชาการบางท่านเห็นว่ากษัตริย์เจนละพระองค์หนึ่งขยายอำนาจไปทางเหนือ ทำให้มีอำนาจปกครองดินแดนระหว่างตอนเหนือของทะเลสาบกับลำน้ำโขงในประเทศกัมพูชา แต่อำนาจของพระองค์มิได้ครอบคลุมไปถึงเมืองศรีเทพบนลุ่มแม่น้ำป่าสักในภาคกลางตอนบนของประเทศไทย¹⁴⁷

อย่างไรก็ตาม มีการค้นพบจารึกของกษัตริย์เจนละทั้งในดินแดนกัมพูชาและดินแดนประเทศไทย ปัจจุบัน เฉพาะประเทศไทยนั้นพบจารึกของกษัตริย์เจนละที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมศาสนาฮินดู เช่น การสร้างเทวรูปพระศิวะและศิวลึงค์ โดยพบจารึกในหลายเมืองของภาคอีสานและภาคกลางตอนบน เช่น เมืองศรีเทพ (เพชรบูรณ์) อุบลราชธานี ขอนแก่น สุรินทร์ ปราจีนบุรี เฉพาะที่อุบลราชธานีนั้น พบจารึกถึง 4 หลักของพระเจ้ามเหศวรมันซึ่งทรงมีราชธานีอยู่ที่สมโบรีไพรกุก นอกจากนี้ยังพบจารึกของพระเจ้าอีสานวรมัน

¹⁴³ “อาณาจักรฟูนันหรือฟูนาน” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.siamrecorder.com/h/h19.htm> (1 เมษายน 2557)

¹⁴⁴ Paul Wheatley, *Negara and Commandery; Origins of the Southeast Asian Urban Tradition*. Chicago: University of Chicago Department of Geography, 1983, p.119.

¹⁴⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2533.

¹⁴⁶ Micheal T. Vikery, *Society, Economics and Politics in Pre-Angkor Cambodia: The 7th-8th Centuries*. Tokyo: The Center for East Asian Cultural Studies for UNESCO, 1998, p.20-21.

¹⁴⁷ พิริยะ ไกรฤกษ์, **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2553, หน้า 32.

(พ.ศ.1159-1180) ซึ่งทรงมีราชธานีอยู่ที่สมโบรีไพรกุกเช่นกัน จารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชแสดงถึงการขยายอาณาเขตของรัฐเจนละที่มีอำนาจมาจนถึงจันทบุรีและบุรีรัมย์¹⁴⁸

จากหลักฐานประเภทจารึก อาจกล่าวได้ว่า ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-18 เจนละหรือกัมพูชามีอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมมาจนถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก และลุ่มแม่น้ำยม แต่เป็นอิทธิพลที่ไม่สม่ำเสมอและไม่ต่อเนื่อง¹⁴⁹ กษัตริย์กัมพูชาที่มีอำนาจมากบางพระองค์ได้ขยายอำนาจเข้ามาควบคุมเส้นทางการค้าในบริเวณที่ปัจจุบันเป็นภาคกลางและภาคอีสานของไทย แต่มิได้ทรงปกครองโดยตรง เป็นการปกครองในลักษณะของเมืองประเทศราช

ในยุคที่เจนละและกัมพูชามีอำนาจ เมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชีตอนล่าง (แอ่งโคราช) ได้แก่บริเวณ พิมาย (ปราสาทหินพิมาย) บุรีรัมย์ (ปราสาทเขาพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ) ศรีสะเกษ เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่ได้รับอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมจากกัมพูชาอย่างเข้มข้น แต่มีบางช่วงที่เป็นอิสระ เช่น จารึกที่พนมรุ้งแสดงว่าเมืองพนมรุ้งมีกษัตริย์เป็นของตนเอง เมื่อเกิดอาณาจักรอยุธยาขึ้นแล้วบริเวณนี้ก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอยุธยา แต่แถบบุรีรัมย์และศรีสะเกษประชาชนยังคงใช้ภาษาเขมรในการสื่อสารตลอดมา

เมืองในแถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางและสาขาของแม่น้ำโขง (แอ่งสกลนคร) มีทะเลสาบน้ำจืดขนาดใหญ่เป็นแหล่งน้ำเพื่อเพาะปลูกและแหล่งอาหาร เช่น ปลา ปู กุ้ง หอย ที่อุดมสมบูรณ์ การขุดค้นทางโบราณคดีทำให้พบซากเมืองที่มีคูน้ำคันดินในบริเวณนี้ เป็นชุมชนการค้าขนาดใหญ่ เป็นที่ตั้งของอาณาจักรโคตรบูรณหรือโคตรบอง มีศูนย์กลางอยู่ที่นครพนม พระธาตุพนมซึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญของพุทธศาสนาของสองฝั่งโขง เดิมเคยเป็นที่ตั้งของศาสนสถานในศาสนาฮินดูที่ได้รับอิทธิพลมาจากกัมพูชา ในสมัยทวารวดีจึงเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท (หินยาน) พบเสมาหินที่เป็นศิลปะสมัยทวารวดี และพระธาตุพนมได้รับการสร้างขึ้นในยุคนี้ กลายเป็นศาสนสถานสำคัญ ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

ก่อนจะถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ศูนย์กลางของอาณาจักรโคตรบูรณก็ได้ย้ายไปที่เวียงจันทน์ เพราะทำการค้าของป่าได้สะดวกกว่า เรื่องราวเกี่ยวกับการปกครองและสภาพสังคมในอาณาจักรโคตรบูรณไม่มีหลักฐานที่จะใช้ในการศึกษา จึงทราบแต่เพียงว่าอาณาจักรนี้มีความเจริญทางการค้าและนับถือพุทธศาสนาเท่านั้น

รัฐและสังคมในบริเวณลุ่มแม่น้ำยม: อาณาจักรสุโขทัย

¹⁴⁸ โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

¹⁴⁹ ประเด็นว่ากัมพูชามีอิทธิพลในภาคกลางของไทยในด้านใด มากน้อยเพียงใด ยังเป็นประเด็นที่ถกเถียงกันอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ก็ยังไม่ชัดเจนที่ทุกฝ่ายเห็นพ้องต้องกัน แต่อิทธิพลที่กัมพูชามีต่อภาคอีสานเป็นที่ยอมรับร่วมกันในหมู่นักวิชาการมากกว่า.

ที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ เป็นอาณาบริเวณที่สามารถเพาะปลูกได้ดี มีอาหารอุดมสมบูรณ์ จึงมีประชากรมาก เป็นรากฐานของการเกิดรัฐขนาดใหญ่ขึ้นมา โดยมีการค้าเป็นปัจจัยสำคัญของความมั่งคั่งที่ทำให้เกิดความเจริญทางศิลปวัฒนธรรม

อาณาจักรสุโขทัยตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มที่มีแม่น้ำปิง ยม และน่าน หล่อเลี้ยง ในบ้านเมืองในเขตแคว้นสุโขทัยนี้ไม่พบร่องรอยโบราณสถานที่บ่งชี้ว่ามีอายุเก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ 18 จนกระทั่งเกิดการขยายตัวของการค้าของป่าในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงมีร่องรอยการตั้งหลักแหล่งเป็นหมู่บ้านและเมือง ซึ่งโบราณสถานที่เก่าแก่ที่สุดพบที่เมืองสุโขทัย และเมืองศรีสัชนาลัย (เชลียง) และเมืองเหล่านี้ก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญบนเส้นทางการค้าทางบกหลายเส้นทาง เช่น เส้นทางที่เชื่อมระหว่างหลวงพระบาง (ของลาวล้านช้าง) และเกาะตะมะ(ของมอญ) เส้นทางเชื่อมบริเวณลุ่มแม่น้ำยมกับแอ่งโคราชและต่อไปยังเมืองในแถบทะเลสาบเขมรของกัมพูชา เส้นทางที่เชื่อมบริเวณลุ่มแม่น้ำยมกับแอ่งสกลนคร และเส้นทางที่เชื่อมลุ่มแม่น้ำยมกับลุ่มแม่น้ำน่าน เป็นต้น

ความสำคัญของการค้าในบริเวณนี้ทำให้กษัตริย์กัมพูชาคือพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ขยายอำนาจเข้ามาที่เมืองเชลียง (ศรีสัชนาลัย) และสุโขทัยเก่า ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีคือพบศาสนสถานของพุทธศาสนาหายาน (อันเป็นศาสนาที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงนับถือ) หลายแห่งด้วยกัน เช่น ที่วัดพระบรมธาตุเชลียง เมืองศรีสัชนาลัย มีกำแพงและซุ้มประตูทำด้วยศิลาแลงล้อมพระสถูปทรงปราสาทและพระวิหาร โดยเฉพาะซุ้มประตูที่ส่วนยอดทำเป็นรูปปราสาท มีพระนั่งประจำซุ้มสี่ทิศ และยอดทำเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่พักตร์เหมือนกับยอดปราสาทบายันในเมืองพระนคร (นครธม)¹⁵⁰ การขยายอิทธิพลของกัมพูชาเช่นนี้สะท้อนว่ามีการค้าระหว่างรัฐสุโขทัยกับกัมพูชา โดยสินค้าส่วนหนึ่งถูกส่งไปกัมพูชาในรูปของส่วยหรือเครื่องราชบรรณาการ

หลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (กลางพุทธศตวรรษที่ 18) พ่อขุนผาเมืองแห่งราชวงศ์ศรีนาวนำถมนำถมได้ร่วมมือกับพ่อขุนบางกลางหาว (ราชวงศ์พระร่วง) ขับไล่ผู้ปกครองเดิมออกไป กษัตริย์กัมพูชายอมรับอำนาจของพ่อขุนผาเมืองโดยสถาปนาเป็น “พระบาทกมรเตงอัญศรีอินทราทิตย์” พร้อมกับพระราชทานพระราชธิดาให้ แต่พ่อขุนบางกลางหาวกลับได้เป็นกษัตริย์สุโขทัยแทน นักวิชาการหลายท่าน เช่น จิตร ภูมิศักดิ์ ม.จ. จันทร์จिरาย รัชนี้ และศรีศักร วัลลิโภดม เห็นว่าพ่อขุนผาเมืองเป็นผู้ปกครอง “เมืองราด” คือเมืองโคราช ซึ่งเป็นเมืองที่ใหญ่กว่าสุโขทัย จึงกลับไปครอง “เมืองราด” ตามเดิม และมอบหมายให้พ่อขุนบางกลางหาวปกครองสุโขทัย ไอรสของพ่อขุนบางกลางหาวคือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขยายอำนาจได้กว้างขวางขึ้น¹⁵¹

รัฐสุโขทัยมีความสัมพันธ์ทางการค้าและวัฒนธรรมกับรัฐโดยรอบ คือ ล้านนา กัมพูชา (พระนคร) ล้านช้าง เกาะตะมะ นครศรีธรรมราช ดังปรากฏเรื่องราวในตำนาน (เช่น เรื่องพ่อขุนรามคำแหงช่วยพระ

¹⁵⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2552, หน้า 15-20.

¹⁵¹ ศิลปจารึกหลักที่ 1 ได้ระบุปริณิณทลทางอำนาจของรัฐสุโขทัยว่าแผ่ไปชนแดน “พระยาฟางอม” เบื้องตะวันออก “พระยาฟางอม” นี่น่าจะเป็นบุคคลเดียวกับพระเจ้าฟ้ารุ่ง ผู้ครองหลวงพระบางตั้งแต่ พ.ศ.1894-1917 โปรดดู สุเนตร ชุตินธรา นนท์ และคณะ, ชาตินิยมในแบบเรียนไทย. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2552, หน้า 38.

ยามังรายสร้างเมืองเชียงใหม่พร้อมกับพระยาจำเมืองจากพะเยา และเรื่องมะกะโทซึ่งพ่อขุนรามคำแหง พระราชทานพระราชธิดาให้และได้เป็นกษัตริย์อาณาจักรมอญซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองท่ามะตะมะ เป็นต้น) และในจารึก เช่น จารึกวัดศรีชุม (ประมาณ พ.ศ.1884-1910) ของสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราช จุฬามณีศรีรัตนลังกาทวิปมหาสามีเป็นเจ้า ผู้เป็นหลานของพ่อขุนผาเมือง จารึกนี้กล่าวถึงความสัมพันธ์ ระหว่างพ่อขุนผาเมืองกับกษัตริย์กัมพูชา ว่า “เมื่อก่อนผีฟ้า เจ้าเมืองศรีโสธรปุระ ให้ลูกสาวชื่อนางสุชมหา เทวีกัษรค์ชัยศรี ให้นามเกียรติแก่พ่อขุนผาเมือง”¹⁵² นอกจากนี้วัดพระพายหลวง ซึ่งเชื่อว่าเป็นที่ตั้งของ ศูนย์กลางรัฐสุโขทัยเดิม ก็รับอิทธิพลศิลปกรรมขอมแบบบายนในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และยังมีศาล ตาผาแดงและวัดศรีสวายที่สะท้อนอิทธิพลกัมพูชา

จากลักษณะและรูปแบบของโบราณสถานวัตถุที่พบบริเวณวัดพระพายหลวงและบริเวณอื่นที่มีความสัมพันธ์กัน อาจกล่าวได้ว่าเมืองสุโขทัยมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและการเมืองกับเมืองละโว้และเมืองพระนครอย่างลึกซึ้ง แต่ในสมัยต่อมาเมืองสุโขทัยได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งตำแหน่งที่ตั้งของเมืองและศาสนา รวมไปถึงลักษณะทางศิลปวัฒนธรรมด้วย โดยมีการสร้างตัวเมืองสุโขทัยให้ใหญ่กว่าเดิมหลายเท่า มีคูน้ำและกำแพงดินล้อมรอบถึงสามชั้น ภายในเมืองมีลักษณะการวางผังเมืองอย่างเห็นได้ชัด ปัจจัยที่มีบทบาทในการวางผังเมืองและการกำหนดตำแหน่งสถานที่สำคัญของเมืองสุโขทัยนี้ก็คืออิทธิพลของการสร้างเมืองแบบขอมที่เคยมีมาก่อน ประกอบกับความเชื่อและคตินิยมในพุทธศาสนาเถรวาทที่ได้รับมาจากลังกาที่เรียกว่าพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์¹⁵³

อิทธิพลขอมนั้นเห็นได้จากการสร้างเมืองให้มีรูปแบบสม่าเสมอเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ศูนย์กลางของเมืองมีการสร้างศาสนสถานสำคัญซึ่งถือว่าเป็นแกนกลางของโลกและจักรวาล ในกรณีสุโขทัยมีการสร้างวัดมหาธาตุเป็นสัญลักษณ์ของเขาศรีสุริเยศเช่นเดียวกับศาสนสถานของขอม ที่วัดมหาธาตุนี้มีพระสถูปทรงดอกบัวอันเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นประธาน ล้อมรอบด้วยเจดีย์ทิศหรือเจดีย์บริวาร 8 องค์ที่ตั้งอยู่บนฐานเดียวกันกับพระสถูปที่เป็นประธาน ด้านหน้ามีวิหารขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยห้องถึง 11 ห้อง เรียกว่าวิหารหลวง มีฐานเดียวกันเป็นลักษณะของวิหารรุ่นแรกๆ แต่มีเสาส่งใหญ่เป็นแถว ที่แสดงให้เห็นว่าเสาเหล่านี้ใช้ค้ำจุนโครงสร้างหลังคมทองสูงที่มีชายคาลาดคลุมลงมาใกล้กับพื้นดิน ภายในพระวิหารนี้มีฐานพระพุทธรูปใหญ่น้อยมากมาย แสดงว่าเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพสำคัญๆ ของบ้านเมือง พระพุทธรูปสำคัญที่สุดได้แก่ **พระศรีศากยมุนี**¹⁵⁴

อีกสิ่งหนึ่งที่สุโขทัยได้รับอิทธิพลจากขอมอย่างชัดเจนคือ การสร้างคูน้ำล้อมรอบวัดหรือศาสนสถานเป็นรูปสี่เหลี่ยม (เช่นเดียวกับการสร้างคูน้ำล้อมรอบปราสาท) เกือบทุกวัดทั้งในและนอกเมืองสุโขทัยล้วนมี

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

¹⁵³ ศรีศักร วัลลิโภดม, **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**, หน้า 66-67.

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

คูน้ำล้อมรอบทั้งสิ้น คูน้ำเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับการชักน้ำและระบายน้ำในเขตเมืองอย่างเป็นระบบ สำหรับเก็บน้ำไว้เพื่อการอุปโภคบริโภค¹⁵⁵

แม้ว่าเมืองสุโขทัยจะมีลำน้ำแม่รำพันไหลผ่านแต่ก็ไม่ได้มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะในฤดูแล้งลำน้ำแม่รำพันจะแห้งและตื้นเขิน เนื่องจากสุโขทัยไม่มีน้ำใต้ดิน จึงมีการพัฒนาระบบการระบายน้ำที่สลับซับซ้อน ภายในเมืองมีระบบการชักน้ำมาเก็บไว้ในตระพัง (สระ) ต่างๆ และคูเมืองทั้งสามชั้น โดยมีวัดพระศรีซึ่งเป็นวัดสำคัญตั้งอยู่กลางตระพังน้ำใหญ่ที่เรียกว่า ตระพังโพงสี เป็นที่รับน้ำและส่งน้ำไปยังตระพังอื่นๆ ภายในตัวเมือง ส่วนแนวคันดินโบราณที่เชื่อมระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย-สุโขทัย-กำแพงเพชร รวมทั้งผ่านเมืองโบราณต่างๆ ซึ่งคนยุคหลังเรียกกันว่าถนนพระร่วงนั้น สันนิษฐานว่าเป็นแนวคันดินที่ใช้ประโยชน์เพื่อการชลประทาน¹⁵⁶

นอกจากการรับอิทธิพลจากขอมหรือเขมร รวมทั้งอิทธิพลจากละโว้หรือลพบุรีแล้ว สุโขทัยยังได้รับอิทธิพลทางศาสนาและศิลปะจากอาณาจักรอื่น ๆ ได้แก่ พุกาม ไชยา นครศรีธรรมราช และหริภุญไชย อิทธิพลจากไชยาและนครศรีธรรมราชเห็นได้จากการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุในลักษณะเป็นกลุ่มพระสถูป โดยเจดีย์องค์กลางเป็นเจดีย์ประธาน มีเจดีย์ทิศสี่มุม แต่ที่วัดมหาธาตุ สุโขทัย มีการเพิ่มเจดีย์ขึ้นอีก 4 องค์ เป็นแปดทิศ อิทธิพลจากหริภุญไชยเห็นได้จากด้านหน้าพระวิหารวัดพระพายหลวงมีซากพระสถูปก่ออิฐฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่องค์หนึ่ง ทำเป็นทรงสี่เหลี่ยม ตั้งซ้อนกันขึ้นไปแบบเดียวกับสถูปวัดกุฎหรือวัดจามเทวีที่เมืองลำพูน ส่วนอิทธิพลจากพุกามนั้น เห็นได้จากการขุดพบพระพิมพ์ดินเผาในกรุวัดพระพายหลวง วัดมหาธาตุ และวัดศรีชุม เป็นพระพุทธรูปแบบลพบุรีและแบบพุกามปะปนกัน และที่วัดศรีชุม ก็มีมณฑปสร้างแบบพระเจดีย์วิหารของพุกาม โดยมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ภายในและมีภาพชาดกพระเจ้าห้าพระองค์ประดับอยู่เช่นเดียวกับที่อาสนวิหารเจดีย์ที่พุกาม สะท้อนถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างสุโขทัยกับเมืองอื่นๆ ที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาท โดยที่พุทธศาสนาจากพุกามได้เข้ามามีอิทธิพลในอาณาจักรสุโขทัยก่อนที่พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์จะแพร่หลาย¹⁵⁷

เป็นที่น่าสังเกตว่า อาณาจักรสุโขทัยมีพัฒนาการทางศาสนามาคล้ายกับอาณาจักรอื่นในดินแดนประเทศไทย นั่นคือ ในระยะแรกที่เกิดเป็นบ้านเมือง มีการนับถืออำนาจเหนือธรรมชาติ ต่อมาจึงนับถือศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาควบคู่กับการนับถืออำนาจเหนือธรรมชาติ และหลังจากนับถือพุทธศาสนาแล้ว การนับถือเทพเจ้าในศาสนาฮินดูก็ยังคงมีอยู่ควบคู่กันไป เช่น ศาลผาตาแดงได้รับการทูลบารุงให้เป็นศาลเทพเจ้าหรือศาลเทพารักษ์ของเมืองสืบต่อมาเพราะยังเป็นที่ประดิษฐานเทวรูปที่มีมาแต่เดิม แต่พุทธศาสนาจะมีบทบาทมากกว่าศาสนาฮินดู ในขณะที่ความเชื่อผีก็ไม่หมดไป¹⁵⁸

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-72.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 257-259

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 249-253.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

สำหรับการรับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์นั้น ปรากฏหลักฐานชัดเจนในจารึกหลักที่ 2 ที่กล่าวว่า พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี พระราชนัดดาของพ่อขุนผาเมือง เสด็จไปเมืองลังกา แล้วกลับมาสร้าง พระธาตุตามเมืองต่างๆ รวมทั้งบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ในอาณาจักรสุโขทัย ก่อนหน้านั้นสุโขทัย คงรับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ผ่านมาจากนครศรีธรรมราช เห็นได้จากการสร้างสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ ได้แก่ พระอัฐารสและพระสถูปทรงกลมที่เรียกว่าทรงลังกา และลวดลายปูนปั้นก็เปลี่ยนจากแบบขอมที่ พบในวัดพระพายหลวงมาเป็นแบบลังกา เช่น ลายปูนปั้นที่ประดับซุ้มพระเจดีย์ทรงปราสาทของพระเจดีย์ บรมธาตุ วัดมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย ลักษณะซุ้มและลวดลายบนหน้าบัน ตลอดจนการตกแต่งและการ นุ่งผ้าของเทวรูปก็เป็นแบบอย่างที่คล้ายกับเมืองอนูราชปุระของลังกา อาจกล่าวได้ว่าภายหลังจากย้ายเมือง จากบริเวณวัดพระพายหลวงมาสร้างเมืองขนาดใหญ่ที่ล้อมรอบด้วยตึบริมนั้นศาสนสถานล้วนมีรูปแบบทาง ศิลปะที่ได้รับอิทธิพลจากลังกาทั้งสิ้น¹⁵⁹

พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์นี้ ในระดับปัญญาชนจะให้ความสำคัญแก่การรักษาศีล การบำเพ็ญสมาธิ การสั่งสมปัญญาบารมี เพื่อจะบรรลุอุดมคติของชีวิตคือพระนิพพาน ส่วนในระดับชาวบ้านจะเชื่อเรื่องกรรม ที่มีผลต่อการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิ หากทำกรรมดีด้วยกาย วาจา ใจ เช่น ทำบุญให้ทานรักษาศีล ก็ จะเกิดในภูมิที่สูงขึ้น เช่น สวรรค์ชั้นต่างๆ หากทำกรรมชั่วก็จะตกนรกขุมต่างๆ โดยมีโลกันต์นรกเป็นนรกชั้น ต่ำสุดที่สัตว์นรกต้องทนทรมานมากที่สุด ความเชื่อดังกล่าวนี้ช่วยในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม นอกจากนี้ยังมีความเชื่อที่มาจากคำสอนในชาดกต่างๆ ที่สำคัญที่สุดคือเวสสันดรชาดกที่เน้นการให้ทาน โดยปราศจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะการแบ่งปันเป็นคุณธรรมอันสำคัญที่ทำให้คนในชุมชนพึ่งพาอาศัย ชึ่งกันและกัน

กำเนิดและการขยายตัวของอาณาจักรสุโขทัย มีความสัมพันธ์กับการขยายตัวทางการค้าใน อาณาบริเวณตั้งแต่นาน ล้านช้าง ล้านนา อโยธยา และอาณาจักรมอญที่เมาะตะมะ¹⁶⁰ ทำให้ สุโขทัยซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางทางการค้าทางบกที่เชื่อมรัฐในอาณาบริเวณนี้เป็นเครือข่ายการค้า เติบโตขึ้นเป็น เมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เส้นทางทางการค้าสำคัญของสุโขทัยได้แก่เส้นทางจาก สุโขทัย เชียงทอง บ้านระแหง ตัดข้ามทิวเขาตะนาวศรีไปยังด่านแม่ละเมา ข้ามแม่น้ำเมยไปยังเมืองขอด แล้วต่อไปยังเมืองมอญในลุ่มน้ำสาละวิน ต่อจากนั้นก็เดินทางต่อไปยังเมืองพุกามที่อยุธยาฝั่งแม่น้ำอิระวดี เป็นเส้นทางที่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุเก่าแก่ตั้งแต่สมัยสุโขทัยตอนต้น สอดคล้องกับตำนานเรื่อง มะกะโทซึ่งเป็นพ่อค้าจากเมืองมอญข้ามเทือกเขาตะนาวศรีมายังเมืองสุโขทัย และจากเมืองตากก็สามารถ เดินทางขึ้นไปตามลำน้ำปิง สู่มืองหริภุญไชย และหากไปตามลำน้ำวังก็ไปยังเมืองลำปางหรือเขลางค์นคร ซึ่งเป็นเมืองลูกหลวงสำคัญของแคว้นหริภุญไชย¹⁶¹

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 263.

¹⁶⁰ โยชียูกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก "รัฐ การค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า", หน้า 3-36.

¹⁶¹ ศรีสักร วัลลิโภดม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, หน้า 252.

ในระยะแรกสุโขทัยมีอำนาจจำกัดอยู่เฉพาะลุ่มแม่น้ำยม ต่อมาในสมัยพ่อขุนรามคำแหง จึงขยายอำนาจออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้น แต่ข้อความในจารึกหลักที่ 1 อาจกล่าวเกินจริงไปมากที่บอกว่าสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมีอำนาจไปถึงลุ่มน้ำอู (แม่น้ำอูเป็นสาขาของแม่น้ำโขง) และทางภาคใต้ก็มีอำนาจไปถึงปลายแหลมมลายู อำนาจของสุโขทัยน่าจะอยู่ในบริเวณระหว่างลุ่มน้ำยมและลุ่มน้ำปิง ในแถบเมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร (พระยาสิทธิสร้างพระธาตุนครชุมที่กำแพงเพชร) พิจิตร และตาก ในเวลานั้น นครศรีธรรมราชเป็นรัฐอิสระและเป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่งในอ่าวไทย ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็มีรัฐอิสระหลายรัฐ เช่น สุพรรณบุรี ลพบุรี อโยธยาศรีรามเทพนคร ซึ่งรัฐอิสระเหล่านี้ไม่เคยตกเป็นเมืองประเทศราชของสุโขทัย เห็นอาณาจักรสุโขทัยขึ้นไปก็ของรัฐในหุบเขาหลายรัฐซึ่งอยู่ในเขตอิทธิพลของเชียงใหม่และพะเยา มิได้ขึ้นต่อสุโขทัย

เศรษฐกิจของอาณาจักรสุโขทัยมีฐานอยู่บนการเกษตรกรรม ประชาชนซึ่งในจารึกหลักที่ 1 เรียกว่า **“ไพร่ฟ้าหน้าใส”** (ไพร่) และ **“ไพร่ฟ้าข้าไท”** (ทาส) เป็นแรงงานหลักในการผลิต นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนที่มีผู้กลบนาให้แก่วัด เรียกว่า **“ข้าพระ”** ซึ่งจะทำนาบนที่ดินที่มีผู้กลบนาให้แก่วัด เรียกว่า **“นาจังหัน”** โดยข้าพระที่ทำนาจังหันจะต้องแบ่งผลผลิตส่วนหนึ่งให้แก่วัด

ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร วิเคราะห์ว่า **ข้าพระ**คือคนที่มีผู้อุทิศให้แก่วัด เพื่อรักษาวัด พระพุทธรูป และพระสงฆ์ เป็นต้น จารึกหลักที่ 9 จังหวัดสุโขทัย (พ.ศ.1902) พระมหาธรรมราชาลิไทยไปรบเมืองแพร่ แล้วเอา **“คนสิบห้าเรือน”** อุทิศให้วัดป่าแดง ศรีสังฆาลย์ จารึกหลักที่ 38 จังหวัดสุโขทัย (พ.ศ. 1940) กล่าวถึง **“ข้าชีบาพระอุปัชฌาจารย์”** จารึกสุโขทัย พ.ศ.1965 ระบุว่าผ้าขาวทองอุทิศเมียและลูกเป็นข้าพระ ส่วนจารึกหลักที่ 10 จังหวัดพิษณุโลก พ.ศ.1947 ระบุว่าผู้ที่ถูกอุทิศให้วัดจะต้องทำหน้าที่ในศาสนาไปตลอดจนถึงลูกหลานเหลนสืบสายไป (ข้อความอย่างเดียวกันนี้ปรากฏในจารึกหลักที่ 73 จังหวัดลำพูน พ.ศ.2055)¹⁶²

ในจารึกบางหลักเกี่ยวกับข้าพระที่พบในจังหวัดต่าง ๆ มีข้อห้ามมิให้บุคคลอื่นนำข้าพระไปใช้งาน บางหลักมีการสาปแช่งบุคคลอื่นที่นำข้าพระไปใช้งาน เช่น จารึกหลักที่ 104 จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ.2099 ห้ามมิให้นำข้าพระไปทำศึก แม้ข้าศึกมาประชิดเมืองก็จะเกณฑ์ข้าพระไปรักษาเมืองไม่ได้ อย่าเรียกเก็บส่วยไร อย่าให้ไปราชการทางน้ำทางบก อย่าเกณฑ์ให้เกี่ยวหญ้าช้างม้า จารึกหลักที่ 100 จังหวัดพะเยา พ.ศ. 2035 พระมหาราชาเทวีเจ้าให้คนขอครัวรักษาพระพุทธรูปและรักษาพระมหาเถรเจ้า ใครอย่ารบกวณข้าพระเหล่านี้ จารึกวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก พ.ศ.2223 พระราชทานข้าพระไว้สำหรับพระอาราม ข้าพระได้แตกฉานชานขึ้นไป จึงถวายคนใหม่แทน ถ้าผู้ใดเอาไปใช้ราชการหรือทำเรื่องอื่นขอให้ไปตกนรก¹⁶³ แม้ว่าข้อความทำนองนี้จะไม่ปรากฏในจารึกของอาณาจักรสุโขทัยในยุคที่เป็นอาณาจักรอิสระ แต่ก็น่าจะสะท้อนว่าข้าพระเป็นคนของวัด ผู้อื่นจะเอาข้าพระไปใช้งานใดๆ ไม่ได้

¹⁶² ประเสริฐ ณ นคร, “ข้าพระ” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสนาบดีทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**, หน้า 228-229.

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228-229.

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ในจารึกบางหลักกล่าวถึงการอุทิศลูกเมียให้เป็นข้าพระ นอกจากจารึกสุโขทัย พ.ศ.1965 ดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว จารึกเชียงราย 5 พ.ศ.2045 ก็กล่าวถึงเจ้าพันนาหวังให้ลูกเป็นข้าพระ แต่ระบุไว้ด้วยว่าถ้าลูกอยู่ไม่ได้ก็ต้องยินยอมให้เอาเงินค่าตัวไปไถ่ได้¹⁶⁴ การที่พ่อหวังให้ลูกเป็นข้าพระนี้สะท้อนให้เห็นว่าทั้งผู้ที่ถวายคนเป็นข้าพระและตัวข้าพระเองน่าจะได้นุญมากจากการทำความดี

ข้าพระจึงเป็นกลุ่มคนที่ทำงานให้แก่วัดและพระสงฆ์ ทำให้วัดเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่สำคัญหน่วยหนึ่งของสังคมสุโขทัย เพราะมีทั้งที่ดินและกำลังคนเป็นของตัวเอง

ในด้านหัตถกรรม เครื่องสังคโลกของสุโขทัยในระยะแรกผลิตขึ้นเพื่อใช้ภายใน เช่น ถ้วยชาม กระเบื้องสำหรับมุงหลังคาและปูพื้นโบสถ์หรือวิหาร ตุ๊กตาเสียบบาล เป็นต้น ส่วนสังคโลกประเภทถ้วยชามที่ส่งเป็นสินค้าออกและค้นพบจากเรือที่จมอยู่ใต้ทะเลนั้น เป็นถ้วยชามที่ผลิตขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 20-21 อันเป็นช่วงเวลาที่ยาณาจักรสุโขทัยตกเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยาแล้ว จึงสามารถให้เมืองท่ากรุงศรีอยุธยาเพื่อส่งออกสินค้าได้สะดวก แต่ก็ต้องถวายเครื่องราชบรรณาการ (ต้นไม้เงินต้นไม้ทองและสิ่งของมีค่าต่าง ๆ) แก่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาอย่างสม่ำเสมอ

ในด้านสถานภาพของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากสุโขทัยเป็นอาณาจักรเล็กและมีโอกาสในการทำการค้าทางทะเลอย่างจำกัด ทำให้ไม่เน้นอำนาจสูงส่งศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นเทพเจ้า (หรือเทวราชา) สถานภาพของพระมหากษัตริย์สุโขทัยจึงมีความสูงส่งศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เห็นได้ชัดจากราชศัพท์ **ภาษาของสุโขทัยมีพัฒนาการด้านราชาศัพท์อย่างเชื่องช้า** ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์วิเคราะห์ว่า

ราชาศัพท์ค่อย ๆ สัมผัสพัฒนาไปตามฐานะของกษัตริย์ที่ค่อย ๆ ขยับสูงขึ้น คือเลื่อนจาก พ่อขุน ซึ่งมีฐานะเป็นประมุขรัฐพ่อเมือง (Patriarchal state) ขึ้นเป็น พรญา (พญา) และเป็น สมเด็จพระญา แต่ถึงกระนั้นราชาศัพท์ก็ปรากฏขึ้นน้อยแทบไม่รู้สีกเด่นชัด หนึ่งร้อยปีให้หลังภาษาในศิลาจารึก...ก็ยังไม่มียกย่องคำวิจิตรพิสดารห่างจากภาษาประจำวันของสามัญชนนัก ถ้าเราเลือกเอาสำนวนภาษาสุโขทัยและอยุธยาในระยะเดียวกันมาเทียบกันดู ก็จะเห็นได้ว่า ภาษาของทั้งสองเขตสังคมนั้นแตกต่างกันเป็นละแ้วทีเดียว...ไตรภูมิอภิปรัชชา...พ.ศ.1888 (ของสุโขทัย) ใช้ราชาศัพท์น้อยเหลือเกิน ... ขณะที่พูดถึงพระเจ้าจักรพรรดิหรือเทพเจ้าก็หาได้มีคำราชาศัพท์เป็นกิจจะลักษณะสักกี่คำไม่ จนแทบจะกล่าวโดยทั่วไปว่าไม่มีเลย แต่กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ.1886 ของลุ่มเจ้าพระยาสิ ครบครันแพรวพราวไปด้วยราชาศัพท์¹⁶⁵

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228.

¹⁶⁵ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2547, หน้า 66-67.

จารึก พ.ศ.1905 ซึ่งพระยาโลไทย (พระมหาธรรมราชาที่ 1) ทรงจารึกเรื่องราวเล่าถึงการราชาภิเศกของพระองค์ เพื่อสร้างความชอบธรรมแก่สถานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ก็ปรากฏราชาศัพท์ไม่กี่คำนัก¹⁶⁶ ดังความว่า

เมื่อก่อนที่นี้เป็นราชอุทยาน พระญารามราชผู้เป็นปู้น้นปลูกไม้ม่วงผู้นี้เป็นถ้องดูงามแก่กม เมื่อ
 ลุนนี้พระยาโลไทยราชผู้พระปิฎกไตรได้ขึ้นเสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยแทนปู่แทนพ่อ ผู้เป็นท้าว
 เป็นพระยาเบื้องตะวันออกตะวันตก ห้วนอนดินนอน ต่างคนต่างมีใจใคร่ใจรัก เอามกฎ ขรรค์ไชยศรี
 เศวตจรจัดตร มายัษณย์ญอภิเชกให้เป็นท้าวเป็นพระยา ทั้งหลายจึงสมมติขึ้นชื่อศรีสุรยพงศรามมหา
 ธรรมราชาธิราช เสวยราชชอบด้วยทศพิธราชธรรม รู้ปรานีแก่ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย เห็นข้าท้าว บ่
 ใครพิน เห็นสินท้าว บ่ใครเดือด พ่อตายไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง¹⁶⁷

จะเห็นได้ว่า นอกจากคำที่ใช้ประดับสำนวนให้เพราะแล้ว คำที่เป็นราชาศัพท์ซึ่งมุ่งยกฐานะบุคคลจริง ๆ มีอยู่ไม่กี่คำ คำกริยาจำพวก รู้ เป็น ปลูก แทน เห็น ฯลฯ ที่ใช้กับกษัตริย์ก็ยังเป็นศัพท์สามัญอยู่ ที่เป็นราชาศัพท์แท้ ๆ ก็ดูเหมือนจะมีแต่คำว่าราชอุทยาน เสวยราช อภิเชก ส่วน มกฎ ขรรค์ไชยศรี เศวตจรจัดตร เป็นราชูปโภค ยังไม่ใช่คำแสดงกริยาอาการของกษัตริย์โดยตรง ภาษาราชสำนักของสุโขทัยที่ปรากฏในจารึกรุ่นหลัง ๆ ระหว่าง พ.ศ.1950-2000 หลายหลัก ใช้ราชาศัพท์มากขึ้น แต่ใช้อย่างไม่เป็นระเบียบแน่นอนเท่าใดนัก คือใช้บ้าง ชำม ๆ ไปเสียบ้าง ต่างจากภาษาราชสำนักของไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้มีระเบียบแน่นอนและพัฒนาถึงขั้นสูงมาแล้วตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา¹⁶⁸ เช่น กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 1886 (มีอายุรุ่นเดียวกับไตรภูมิิกถาของสุโขทัย ซึ่งมีราชาศัพท์จำนวนมาก ดังนี้

ศุภมศุ 1263...พระบาทสมเด็จพระเจ้ารามธิบดีศรีวิสุทธิสุริวงค์ องค์บุรีโสดมบรมจักรพรรดิ
 ราชาริราช ตรีภูวนาธิเบศร บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออก ณ พระที่นั่งเบญจรัตนมหา
 ปราสาท มีพระบรมราชโองการมานพระบันฑูลสุรสิงหนาด ดำรัสสั่งแก่ขุนเกษตรธิบดี ให้ตราพระราช
 กฤษฎีกา โฆษณาค่านับบัญญัติ เผดียงแก่มุขลูกขุน เจ้าราชินิกุล ขุนหมื่นพันทนายฝ่ายทหารพล
 เรือน จ่าภูดาษ เสมียน นักการ แลราษฎรทั้งหลาย แต่นี้สืบไปเมื่อนี้หน้า....¹⁶⁹

ในเชิงชาติพันธุ์ คนที่อยู่ในอาณาจักรสุโขทัยน่าจะมีหลายชาติพันธุ์ผสมปนเปกัน เช่น ชาติพันธุ์ “มา กาว ลาว” ปรากฏชื่อในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “ทั้งมา กาว ลาว แล ไทย เมือง ได้ ฟ้า...ไทยชาวอุชาวของมา ออก” ข้อความนี้เล่าถึงรัชสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ.ศ.1792-?) ซึ่งเป็นกษัตริย์ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ว่ามี “มา กาว ลาว” และเมืองไทย “ได้หล้าฟ้าต่อ” (สุดหล้าฟ้าเขียว) ตลอดจนไทย “ชาวอุชาวของ” มาเป็น

¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

¹⁶⁷ ศิลาจารึกสยามภาค 1 หลักที่ 5 อ้างใน เรื่องเดียวกัน

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

¹⁶⁹ กฎหมายเมืองไทย เล่ม 1 หน้า 362. อ้างใน จิตร ภูมิศักดิ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

เมืองขึ้น คนและเมืองเหล่านี้จะไปทางเหนือของสุโขทัย¹⁷⁰ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร เห็นว่า “ชนชาติ กาว ลาว และไทย เป็นเผ่าไทยทั้งสิ้น จึงอนุมานได้ว่าชนชาติ มา ก็คงเป็นเผ่าไทยด้วย”¹⁷¹ **ชนชาติ กาว** อยู่ในเมืงน่านและแพร่ ปรากฏในจารึกหลักที่ 45 ศิลาจารึกปู่ (พระมหาธรรมราชาไสยลือไทยในขณะที่ยังมิได้ครองราชย์ ณ เมืองสุโขทัย) กับหลาน (ผู้ครองเมืองน่าน) สบถสาบานกัน ใน พ.ศ.1935 ว่าจะช่วยกันในการต่อสู้กับศัตรูคือเชียงใหม่และอยุธยา จารึกนี้ระบุว่าบรรพบุรุษของกษัตริย์เมืองน่านและเมืองแพร่เป็น “**ด้าพงศ์กาว**” (ด้าคือผีบรรพบุรุษ)¹⁷²

ชนชาติกาวในเมืองแพร่และน่าน (ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 เรียกว่า “**ลาวกาว**”) นี้ ตกอยู่ใต้อำนาจของสุโขทัยในช่วงสั้น ๆ หลังจากที่พระมหาธรรมราชาลิไทยแห่งกรุงสุโขทัยทรงปราบปรามเมืองแพร่ได้เมื่อ พ.ศ. 1902-1903) และภายหลังรบเมืองน่านได้แล้ว (จารึกหลักที่ 8 ศิลาจารึกเขาสมณภูมิ) ใน พ.ศ.1919 ซึ่งกษัตริย์สุโขทัยรบกับพระบรมราชาธิราชที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยา พระยาผากองกษัตริย์เมืองน่านก็ได้ยกทัพมาช่วยสุโขทัยด้วย ทั้งจารึกหลักที่ 93 (จารึกวัดโคศคาราม พ.ศ.1942 กับจารึกหลักที่ 286 (จารึกวัดบูรพา ราม พ.ศ.1942-1952) ต่างระบุว่า พระมหาธรรมราชาที่ 2 โอรสของพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงปราบบ้านเมืองทางทิศเหนือของสุโขทัย ได้**รัฐกาว**ไว้ในเขตแดน สอดคล้องกับพงศาวดารน่าน ซึ่งกล่าวว่าพ.ศ. 1939 เจ้าศรีจันตะ (ศรีจันทะ) ขึ้นครองเมืองน่าน ต่อมาอีกหนึ่งปีถูกพระยาเมืองแพร่ฆ่าตาย เจ้าหญิงอนุชา ยกไปพึ่งพระยาเชลียงซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์พระร่วงแห่งสุโขทัยและขอรีพลไปตีเมืองน่านคืนได้ใน พ.ศ.1941 ต่อมาอีก 4 รัชกาล เจ้าอินตะแก่น ถูกพระอนุชาชิงเมืองเมื่อ พ.ศ.1975 ก็ได้ไปพึ่งพระยาเชลียง และขอรีพลมาตีเมืองน่านคืนได้ในปีถัดมา¹⁷³ (เมืองน่านนี้น่าจะเป็นเครือญาติของกษัตริย์ล้านช้างด้วย เพราะปรากฏว่าเมื่อพระเจ้าฟ้ารุ่งถูกขับ ก็มาประทับที่เมืองน่านจนทิวงคต ใน พ.ศ.1916¹⁷⁴

ต่อมาชาวกาวเมืองแพร่และเมืองน่านตกอยู่ภายใต้อำนาจของเชียงใหม่ กล่าวคือ พระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาทรงยกทัพมาตีเมืองแพร่ได้ใน พ.ศ.1986 และตีเมืองน่านได้ใน พ.ศ.1991 พระยาอินตะแก่นต้องหนีไปพึ่งพระยาเชลียงอีก เมืองน่านและเมืองแพร่จึงไปรวมอยู่ในอาณาจักรล้านนาและในที่สุด เมื่อถึง พ.ศ. 2331 ก็ตกเป็นเมืองประเทศราชของกรุงเทพฯ¹⁷⁵

นอกจากชนชาติกาวจะอยู่ในเมืองแพร่และน่านแล้ว ยังอยู่ในภาคอีสาน¹⁷⁶ และประเทศลาว เป็นจำนวนมาก ลาวในเวลานั้นอาจจะอยู่ภายใต้อำนาจของสุโขทัยในช่วงสั้น ๆ มีจารึกหลักที่ 1 พ.ศ.1835

¹⁷⁰ ประเสริฐ ณ นคร, “มา กาว ลาว, ชนชาติ” ใน ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, หน้า 272.

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 272.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 273.

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 273-274.

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 274.

¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน

¹⁷⁶ ในอีสาน พ.ศ.2430 มีการตั้งมณฑลลาวกาว ประกอบด้วยอุบลราชธานี จำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ใน พ.ศ.2442 และเป็นมณฑลอีสานใน พ.ศ.2443

ระบุว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงช่วยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขยายอำนาจไปถึงขวา (หลวงพระบาง) จารึกหลักที่ 8 พ.ศ.1902-1911) ระบุว่าพระมหากษัตริย์ราชธานีไทยทรงปราบได้เขามูรี (หลวงพระบาง) และจารึกหลักที่ 93 (จารึกวัดโคกการาม พ.ศ.1942 กับจารึกหลักที่ 286 (จารึกวัดบูรพาราม พ.ศ.1942-1952) ระบุว่า พระมหากษัตริย์ราชธานี 2 โอรสของพระมหากษัตริย์ราชธานีไทยทรงปกครองรัฐขวาหรือหลวงพระบาง¹⁷⁷

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า มีความสัมพันธ์ทั้งในเชิงขัดแย้งอย่างรุนแรงและในเชิงความร่วมมือกันระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่เป็นเครือญาติกัน และ/หรือชาติพันธุ์เดียวกัน

สำหรับกฎหมายสุโขทัยในสมัยที่ยังเป็นรัฐอิสระนั้นไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่ามีกฎหมายลายลักษณ์อักษรหรือไม่ จารึกหลักที่ 1 ระบุว่า เมื่อมีการฟ้องร้องเกิดขึ้น กษัตริย์จะตัดสินคดีอย่างยุติธรรม และไม่เห็นแก่สินบน “สวนดูแท้แล้วจึงแล่งความแก่เขาด้วยชื่อ บ่เข้าผู้ลักมกผู้ซ่อน เห็นข้าวท่านบ่อใคร่พิน เห็นสินท่านบ่อใคร่เดือด” ส่วนจารึกสมัยพระมหากษัตริย์ราชธานีไทยเน้นว่า “อย่าได้ข้าเอาเหย้าน้าวเอาเรือนเขา” คืออย่าใช้อำนาจกดขี่แย่งชิงเอาบ้านเรือนของผู้อื่น พระมหากษัตริย์ราชธานีไทยทรงทวงเป็นแบบอย่าง “เสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม รู้ปรานีแก่ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายซ่อน เห็นข้าวท่านบ่อใคร่พิน เห็นสินท่านบ่อใคร่เดือด” เมื่อได้เชลยศึกมาก็ไม่ฆ่า “ยอมเอามาเลี้ยงมาขุนบ่ให้ถึงที่จับที่หาย” แม้ผู้ลอบวางยาพิษคนอื่นก็ไม่ลงโทษรุนแรง “บ่ท่อนฆ่าท่อนตีสักคาบ”¹⁷⁸

ส่วนกฎหมายที่กษัตริย์อยุธยาตราขึ้นให้สุโขทัยใช้บังคับหลังจากที่สุโขทัยตกเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยาแล้วนั้น ปรากฏใน**จารึกหลักที่ 38** ซึ่งล้วนเป็นเรื่องเกี่ยวกับการลักขโมยคนและสิ่งของ เช่น

มาตรา 1 ข้า (ทาส) ของท่านไปพักที่บ้าน ให้เจ้าบ้านส่งตัวคืนภายในวันรุ่งขึ้น มิฉะนั้นจะถือเหมือนลักข้าของท่าน

มาตรา 4 ถ้าจับขโมยได้พร้อมทั้งข้าคนและสิ่งของที่ขโมยมา แต่ไม่ส่งคืนภายในหนึ่งวัน ให้ลงโทษเท่ากับขโมยนั้น

มาตรา 5 โจรผ่านใกล้บ้านหรือไปพักอยู่ด้วย หากเจ้าบ้านไม่จับตัวไว้ หรือจับแล้วแต่ปล่อยไปเพราะฉันทาคติ ภัยาคติ โลภาคติ หรือวางเฉยเสียจะต้องถูกลงโทษเท่ากับตัวขโมยเอง

มาตรา 7 ขโมยลักสิ่งของท่านแม้เพียงผลไม้ แม้ขโมยจะถือหอกดาบก็ต้องช่วยจับขโมยให้ได้มิฉะนั้นจะต้องชดใช้ราคาของนั้นทั้งสิ้น

มาตรา 8 จะฆ่าวัวควายให้บอกเพื่อนบ้านให้รับรู้ มิฉะนั้นอาจถูกลงโทษว่าขโมยวัวควายคนอื่นมาฆ่า¹⁷⁹

¹⁷⁷ ประเสริฐ ณ นคร, “มา กาว ลาว, ชนชาติ” ใน ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, หน้า 272-273.

¹⁷⁸ ประเสริฐ ณ นคร, “อำนาจตุลาการในสมัยสุโขทัย” ใน ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, หน้า 374-375.

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน

กฎหมายนี้สะท้อนว่าในสังคมสุโขทัยมีปัญหาการลักขโมยอยู่ไม่น้อย และเมื่อตกเป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาแล้ว กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาก็ได้พยายามใช้อำนาจรัฐในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมในเมืองสุโขทัย (ภาพที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 1 ที่เน้นว่า “เมืองไทยนี้ดี” อาจเป็นเพียงภาพสังคมไทยในอุดมคติเท่านั้น)

รัฐและสังคมในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ที่ติดทะเล

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงพุทธศตวรรษที่ 10 มีพัฒนาการที่ล่าช้ามาก อาจเนื่องมาจากในเวลานั้นส่วนใหญ่ของพื้นที่ใกล้ทะเลในแถบนี้ยังเป็นบริเวณที่ลุ่มต่ำที่น้ำท่วมมากและท่วมเป็นเวลานาน จนไม่สามารถปลูกข้าวได้ ขณะเดียวกันก็ไม่เหมาะที่จะเป็นเมืองท่าด้วย เพราะนอกจากพื้นที่จะไม่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานจนส่งผลให้มีประชากรเบาบางมากแล้ว ยังเป็นเขตที่ตั้งอยู่ลึกเข้ามาในอ่าวไทย ซึ่งหากเรือสำเภาจะแล่นเข้ามาก็จะต้องเสียเวลามากเพราะระยะทางไกลเกินไป โดยที่เรือสำเภาจะต้องรอลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่จะพัดใบเรือให้เรือสำเภาสามารถเดินทางเข้ามาได้ และต้องใช้เวลาอยู่ในเมืองท่านานพอที่จะรวบรวมสินค้ากลับออกไป ก่อนที่ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือจะพัดมาเพื่อนำเรือสำเภากลับออกไป

ราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมาตะกอนที่มากับแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำอื่น ๆ ที่ไหลลงอ่าวไทยได้ทับถมกันจนแผ่นดินในบริเวณนี้สูงขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้มีประชากรเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากิน และก่อนจะถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ก็เกิดเป็นชุมชนขนาดใหญ่หลายแห่ง บางชุมชนก็กลายเป็นเมืองท่าที่สำคัญสามารถขยายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมออกไปสู่ดินแดนที่กว้างขวางออกไป

อาณาจักรทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16)

อาณาจักรทวารวดีเป็นรัฐที่รวมตัวกันอย่างหลวมมาก จนกระทั่งนักวิชาการบางส่วนเห็นว่ามีได้มีลักษณะเป็นรัฐแต่อย่างใด แต่เป็นอาณาจักรที่มีวัฒนธรรมร่วมกัน ศูนย์กลางของทวารวดีอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมาในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีเมืองสำคัญหลายเมือง ได้แก่ อุทอง (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี) ละโว้ (ลพบุรี) นครชัยศรี (นครปฐม) ฯลฯ **เมืองเหล่านี้อาจรวมกันอย่างหลวม ๆ แต่มีอิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมกว้างขวางมาก** มีร่องรอยของศิลปวัฒนธรรมแบบทวารวดีในหริภุญไชย (ลำพูน) ฟ้าแดดสูงยาง (กาฬสินธุ์) อุบลราชธานี หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และลงไปทางภาคใต้ถึงปัตตานี **อิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมนี้สะท้อนว่ามีเครือข่ายการค้าที่กว้างขวางทั้งการค้าทางบกและการค้าทางทะเล**

ศูนย์กลางของทวารวดีตั้งอยู่ในอาณาจักรที่เป็นเมืองท่า ขณะเดียวกันก็มีดินแดนภายใน (hinterland) ที่กว้างขวาง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าว เหล็ก และของป่า ทวารวดีจึงมีกำลังคนมากและชนชั้นนำมีความมั่งคั่งจากเครือข่ายการค้า สามารถดึงเอาสินค้าต่าง ๆ ที่ตลาดโลกในเวลานั้นต้องการมากมายไว้ใน

เมืองท่าของตนเพื่อขายแกเรือพ่อค้าที่มาจอดแวะ เช่น สินค้าประเภทอาหาร หนังสือตัวไม้ฝาง ดีบุก กฤษณา ฯลฯ ทำให้มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและมีอิทธิพลทางการเมืองอยู่หลายศตวรรษ

ศาสนาของชนชั้นสูงในยุคทวารวดีเน้นหนักที่พุทธศาสนา ชนชั้นสูงนับถือศาสนาพุทธแบบเถรวาท (หินยาน) ที่ใช้ภาษาบาลี พบจารึกจำนวนมากที่จารึกคาถา “เย ธมฺมา...” (สิ่งใดเกิดแต่เหตุ ถ้าเหตุดับ สิ่งนั้นก็ดับ) ซึ่งถือเป็นหัวใจของคำสอนทางพุทธศาสนานิกายเถรวาท นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปและร่องรอยของศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนากระจายอยู่ทั่วไปในอาณาบริเวณที่กว้างขวางมาก **ในบางท้องถิ่นมีการผสมผสานระหว่างระหว่างการนับถือพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม** เช่น ใบเสมาที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง (กาฬสินธุ์) มีขนาดใหญ่มาก แกะสลักภาพที่มาจากเรื่องราวในชาดก ใบเสมานี้สะท้อนการนำพุทธศาสนามาผสมผสานกับวัฒนธรรมหินตั้งที่มีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยหินตั้งเป็นเครื่องหมายของเขตศักดิ์สิทธิ์สำหรับทำพิธีกรรม ส่วนเสมาเป็นเครื่องหมายกำหนดเขตที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมได้ ซึ่งแสดงว่ามีความหมายเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกัน

นอกจากการนับถือศาสนาพุทธและการนับถืออำนาจเหนือธรรมชาติต่าง ๆ แล้ว ในแถบเมืองลพบุรียังพบหลักฐานเกี่ยวกับศาสนาอื่น ๆ เช่น จารึกในพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวถึงศาสนาเชน นอกจากนี้ยังพบหลักฐานการนับถือศาสนาพุทธนิกายที่ใช้ภาษาสันสกฤตด้วย

ในด้านภาษา ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับภาษาพูด แต่จารึกที่พบในเมืองโบราณยุคทวารวดีในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและหริภุญไชย แสดงว่าภาษาเขียนนั้นใช้สองภาษา ได้แก่ ภาษามอญ (นักวิชาการเรียกว่าภาษามอญเก่า เพราะมีความแตกต่างจากภาษามอญในสมัยหลัง) และภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาของพุทธศาสนานิกายเถรวาท เมืองสมัยทวารวดีในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอาจมีผู้ปกครองเป็นมอญหรืออาจเป็นชาติพันธุ์อื่นที่รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากมอญ แต่ประชาชนน่าจะประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ ส่วนหริภุญไชยซึ่งหลักฐานประเภทตำนานสะท้อนว่าได้รับอิทธิพลจากลพบุรีมากนั้น คนส่วนใหญ่น่าจะเป็นชาติพันธุ์ละโว้ซึ่งเป็นคนพื้นเมืองในแถบนี้ ส่วนผู้ปกครองไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ถ้าหากเชื่อตำนานก็จะพบข้อมูลใน**ตำนานจามเทวีวงศ์** กล่าวว่าพระนางจามเทวีผู้สร้างเมืองหริภุญไชยเป็นพระราชธิดาของกษัตริย์ละโว้ และเมื่อกษัตริย์ละโว้ส่งพระราชธิดามาครองหริภุญชัย ก็ได้พระราชทานช้างเผือกประเภทต่าง ๆ ให้นำความเจริญมาสู่หริภุญชัยด้วย

ละโว้หรือลพบุรี

เนื่องจากละโว้หรือลพบุรีเป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นพัฒนาการของรัฐและสังคมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง **ที่คลี่คลายจากสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มาสู่การเป็นรัฐและสังคมที่มีความซับซ้อนในสมัยทวารวดี ก่อนที่จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา** ดังนั้น ในที่นี้จึงกล่าวถึงพัฒนาการของละโว้หรือลพบุรีค่อนข้างละเอียด

ดินแดนในแถบละโว้ มีผู้คนอาศัยอยู่ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยมีพัฒนาการจากยุคหินใหม่สู่ยุคโลหะ การเพาะปลูกเริ่มจากการปลูกข้าวนาดอน แต่ด้วยสภาพภูมิประเทศที่ดีทำให้การติดต่อ

ค้าขายทางทะเลดำเนินไปได้ด้วยความสะดวก ในเวลาต่อมาละโว้จึงเป็นศูนย์กลางรับสินค้าจากภายในภาคพื้นทวีปแล้วส่งออก และรับสินค้าจากภายนอกส่งต่อเข้าสู่ดินแดนภายใน (มีหลักฐานว่ามีพ่อค้าอาหรับเดินทางเข้ามาถึงละโว้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7)

ด้วยสภาพการค้าขายที่รุ่งเรืองจึงทำให้รัฐละโว้มีความเข้มแข็งขึ้นอย่างรวดเร็วและมีอิทธิพลเหนือเมืองอื่นๆ แต่ความผูกพันระหว่างละโว้กับเมืองอื่นๆ นั้นมีลักษณะเป็นสหพันธรัฐที่ผูกพันกันอย่างหลวมๆ โดยการแต่งงาน ความเป็นเครือญาติ การค้า และการมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างกันเท่านั้น

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมาการปลูกข้าวขยายตัวขึ้น มีการใช้ทองแดงและเหล็ก และน่าจะมี “จอบ” ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์เคยวิเคราะห์ไว้ว่า “มีคำทำนายเก่าๆ ของไทยอยู่คำหนึ่งว่า อะไรเอ๋ย มาจากเมืองละโว้หน้าขาวเป็นตะกั่ว มีฟันซี่เดียว” (คำตอบคือ จอบ) แสดงว่ามีการพัฒนาเครื่องมือโลหะมาใช้ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตแล้ว การพัฒนาการเพาะปลูกข้าวเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่ทำให้เมืองละโว้เลี้ยงตัวเองได้ และสามารถผลิตเลี้ยงผู้คนที่มีจำนวนมากได้โดยไม่ขาดแคลน ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่ได้เปรียบ เพาะปลูกได้ดี อำนาจของผู้ปกครองละโว้จึงไม่ได้มาจากการควบคุมน้ำหรืออำนาจเหนือระบบเหมืองฝาย แต่สิ่งสำคัญที่ผู้ปกครองละโว้พยายามจะควบคุมก็คือกำลังคนและที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ พบคำว่า “ทาส” ในจารึกละโว้สมัยพุทธศตวรรษที่ 14 แต่ยังไม่ปรากฏคำว่าไพร่ ดังนั้น น่าจะเริ่มเกิดการแบ่งชั้นกันขึ้นแล้ว เกิดการขูดรีดแรงงานเพื่อนำผลผลิตส่วนเกินออกไปขาย

นอกจากความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและกำลังคนแล้ว ศาสนาและพิธีกรรมถูกใช้อย่างมากในละโว้ เพื่อรักษาและเพิ่มพูนอำนาจของชนชั้นผู้ปกครอง ความเจริญทางด้านศาสนานั้นพบว่ามีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 แล้ว พบจารึกที่ฐานพระพุทธรูป ชิ้นส่วนของธรรมจักรและกวางหมอบ ซึ่งเป็นศิลปะที่เนื่องในพุทธศาสนานิกายเถรวาทสมัยทวารวดี

ในพุทธศตวรรษที่ 14 พุทธศาสนาในละโว้คงรุ่งเรืองมากเพราะเป็นช่วงที่ตำนานกล่าวว่าพระนางจามเทวีเสด็จไปครองหริภุญไชยพร้อมกับนำเอาพระสงฆ์จากละโว้ขึ้นไปด้วย ละโว้คงจะเป็นศูนย์กลางของศาสนาพุทธในช่วงนี้ เพราะไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดในลุ่มน้ำเจ้าพระยาสมัยนั้นที่มีเรื่องราวอยู่ในประวัติพุทธศาสนาของไทย แม้แต่นครปฐม อุทอง หรือสุพรรณบุรี ทำให้น่าเชื่อ ว่าละโว้คือศูนย์กลางพุทธศาสนาในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของเขมรต่อละโว้ (พุทธศตวรรษที่ 16-18)

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ละโว้น่าจะตกเป็นเป้าหมายของอาณาจักรรอบๆ เนื่องจากอยู่ในทำเลที่ดีต่อการค้าทางทะเล และมีแม่น้ำที่เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากตอนใน ตำนานต่างๆ ของภาคเหนือจะบอกเล่าถึงการทำสงครามยึดเยื้องระหว่างละโว้กับหริภุญไชยและนครศรีธรรมราช

ในช่วงนี้มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ 1. สภาพภูมิประเทศเปลี่ยนไป พื้นที่ทางใต้ของละโว้ตื้นเขินขึ้น จนเกิดเมืองท่าใหม่บริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยา คือ อโยธยาศรีรามเทพนคร 2. การขยายตัวของการค้าเอกชนของจีนในสมัยราชวงศ์ซ้อง (พ.ศ.1503-1822) ที่เข้ามาค้าขายกับเมืองท่าต่างๆ โดยตรง ด้วยเหตุนี้จึง

มีเมืองท่าใหม่ๆ เจริญเติบโตขึ้นมามาก ดังเช่น อโยธยาและเพชรบุรี เมืองท่าใหม่ๆ เหล่านี้เติบโตรวดเร็ว แต่ยังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของละโว้

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของเขมรขยายเข้ามาสู่ละโว้มากขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดกษัตริย์เขมรก็พยายามควบคุมละโว้ให้ได้มากที่สุด มีการส่งคนมาปกครอง มีการตรากฎหมายบังคับใช้ในละโว้ด้วย

ทางด้านศาสนานั้นเห็นได้ชัดว่าอิทธิพลของศาสนาฮินดูและพุทธมหายานเข้ามามาก โดยลัทธิไศวเวท (นับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด) เข้ามามีอิทธิพลอยู่ก่อนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 17 นิกายไวษณพ (นับถือพระวิษณุเป็นเทพสูงสุด) ก็จะเด่นชัดขึ้น (ผันแปรตามศาสนาในเขมร) การเข้ามาอิทธิพลฮินดูและพุทธมหายานนั้นส่งผลอย่างสูงต่อการสร้างสรรค์วัฒนธรรมและรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน เพราะทั้งสองศาสดังกล่าวนั้นมีความเชื่อเรื่อง “เทวราชา” หรือ “สมมุติเทพ” ทั้งนี้ศาสนาฮินดูนิกายไวษณพและศาสนาพุทธมหายานจะแตกต่างจากศาสนาฮินดูนิกายไศวเวทในแง่ที่เน้นความรักหรือความเมตตาของ “เทวราชา” หรือ “สมมุติเทพ” ต่อประชาชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ปกครองและประชาชนน่าจะผ่อนคลายลง เช่น อาจเปลี่ยนจากการควบคุมด้วยระบบทาสมาเป็นการควบคุมด้วยระบบไพร่ ลำดับชั้นในสังคมละโว้ซึ่งแต่เดิมประกอบด้วยชนชั้นเจ้า ขุนนาง (อำมาตย์) นักบวช ช่างฝีมือ และทาส จึงเปลี่ยนไป โดยชนชั้นไพร่กลายเป็นคนส่วนใหญ่ในสังคม ขณะที่การเข้ามาของวัฒนธรรมฮินดูและมหายานจากกัมพูชาก็น่าจะทำให้พวกบัณฑิต โยคี และภิกษุมหายานก้าวเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นสูง ทำหน้าที่เป็นครู ที่ปรึกษา และประกอบพิธีกรรมทางศาสนา รวมทั้งพิธีกรรมต่าง ๆ ของรัฐ

การปรับเปลี่ยนระบบควบคุมกำลังคนมาเป็นระบบไพร่ และการรับความคิดทางศาสนาฮินดูนิกายไวษณพกับพุทธศาสนาแบบมหายานดังกล่าวข้างต้น น่าจะสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในอาณาจักรละโว้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

ในช่วงนี้การปลูกข้าวนาหลุ่มขยายตัวมาก ข้าวนาดอนมีปริมาณลดลง เริ่มมีการชลประทานโดยมีหลักฐานประเภทตำนานกล่าวถึงการขุดคลองระบายน้ำ ทำให้ผลิตข้าวได้มากขึ้น ดังนั้น ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พื้นที่ที่เป็นนาหลุ่มคงจะปลูกข้าวได้ผลดีเป็นอันมากและข้าวก็มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของละโว้ในสมัยนี้เป็นอย่างยิ่ง

การปลูกข้าวนาหลุ่มทำให้ได้ผลผลิตสูงและเลี้ยงผู้คนได้มาก น่าจะส่งผลให้มีคนอพยพมาอยู่ในบริเวณนี้มากขึ้น แต่ไม่ได้กระจุกกันอยู่บริเวณที่ดอนหรือพื้นที่ที่สูงเหมือนแต่ก่อน การกระจายกันไปตั้งบ้านเรือนทำนาในที่ราบลุ่มจึงส่งผลต่อการควบคุมกำลังคน โดยรัฐต้องผ่อนคลายการใช้แรงงานของคนที่อยู่ใต้ปกครอง จากเดิมที่ใช้แรงงานตลอดทั้งปี (แรงงานทาส) ต้องเปลี่ยนมาเกณฑ์แรงงานเพียงบางเดือน และยอมให้มีอิสระในการทำมาหากินในบางเดือน (แรงงานไพร่) เพื่อจูงใจให้กำลังคนยอมอยู่ภายใต้อำนาจรัฐต่อไป โดยเทคโนโลยีในการผลิตที่ก้าวหน้าขึ้นทำให้ผลประโยชน์ที่รัฐได้รับไม่ลดน้อยลง ถึงแม้ว่าระยะเวลาที่รัฐเกณฑ์แรงงานจะลดน้อยลงก็ตาม

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าก่อนจะถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ดินแดนประเทศไทยปัจจุบันได้เกิดรัฐและสังคมที่มีลักษณะแตกต่างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิประเทศที่ส่งผลต่อการผลิตและการค้า โดยคาบสมุทรภาคใต้ภาคใต้ได้เกิดรัฐและสังคมที่ซับซ้อนขึ้นก่อนเนื่องจากเป็นเมืองท่าค้าขายที่ผู้ปกครองได้ผลประโยชน์จากการค้ามาก สามารถนำรายได้จากการค้าและสินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ จากแดนไกลมาอุปถัมภ์พระราชวงศ์และขุนนางตลอดจนนักบวชในศาสนาพุทธและฮินดู และอุปถัมภ์ช่างฝีมือให้สร้างสรรค์ศิลปะและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้ผู้ปกครองมีอำนาจสูงขึ้นและมีสถานะอันศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง

ในเวลาต่อมาผู้ปกครองเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำใหญ่ก็มีโอกาสสั่งสมความมั่งคั่งจากการค้า อีกทั้งยังมีกำลังคนมาก จึงสามารถสร้างอำนาจทางการเมืองเหนืออาณาบริเวณที่กว้างขวาง แม้ว่าจะไม่สามารถปกครองโดยตรงเนื่องจากข้อจำกัดในด้านเทคโนโลยีและความจำเป็นในการแบ่งอำนาจให้แก่มูลนายที่ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนเพื่อเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงาน แต่อำนาจทางการเมืองที่ขยายออกไปสู่เมืองต่างๆ รวมทั้งเมืองที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าและเมืองท่า ก็เอื้ออำนวยต่อการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้น ทั้งผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงานและการทำการค้ากับเมืองที่เป็นบริวารตลอดจนการค้ากับพ่อค้าจากต่างแดน ทำให้มีสินค้าหลากหลายชนิดสำหรับส่งออกสู่ตลาดต่างประเทศ อีกทั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำใหญ่ยังสามารถผลิตอาหารได้มากและมีประชากรมาก จึงเกิดรัฐที่มีขนาดใหญ่ยิ่งกว่าในคาบสมุทรภาคใต้ และเกิดการสั่งสมมรดกทางศิลปะและวัฒนธรรมอย่างหลากหลายซับซ้อน รัฐในอาณาบริเวณดังกล่าวนี้เองที่กลายเป็นรากฐานของรัฐและสังคมอยุธยาในเวลาต่อมา ในขณะที่รัฐในแถบหุบเขาภาคเหนือไม่สามารถรวมตัวเป็นอาณาจักรที่เข้มแข็ง ผู้ปกครองของแต่ละเมืองที่กระจายอยู่ตามหุบเขาต่างๆ ต่างก็ทำการค้าระหว่างกัน และต่างก็มีอิสระในการปกครองตนเอง แม้ว่าเมืองเหล่านี้จะรวมตัวกันในรูปของสมาพันธรัฐในเวลาต่อมา โดยเรียกกันว่าอาณาจักรล้านนา แต่ลักษณะที่แต่ละเมืองเป็นอิสระจากกันค่อนข้างมากก็ยังคงดำรงอยู่สืบมา

บทที่ 4

ความเปลี่ยนแปลงในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในพุทธศตวรรษที่ 18-19

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 ปรากฏการณ์สำคัญเกิดขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันก็คือ การเข้ามาของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์, การปรากฏตัวของ “คนไทย” และกำเนิดของอาณาจักรขนาดใหญ่คืออาณาจักรอยุธยาที่มีอายุถึง 417 ปี และเป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งของรัฐและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์

การเข้ามาของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์

แผ่ขยายออกไปสู่ชนบทจนมีลักษณะเป็นศาสนามวลชน (ต่างจากฮินดูและมหายานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นศาสนาของชนชั้นสูง) พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มีอิทธิพลในช่วงเวลาที่สังคมเปลี่ยนแปลงมากขึ้น นั่นคือเกิด “สังคมศักดินา” ขึ้นอย่างชัดเจน ผู้ปกครองในอุดมคติจึงไม่ควรจะมีลักษณะเป็นเจ้าชีวิตโดยสมบูรณ์ที่มีอำนาจอย่างไร้ขอบเขตเหมือนในสังคมทาส พุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เพราะมีคติความเชื่อเกี่ยวกับกษัตริย์ที่เห็นว่าทรงมี ทศพิธราชธรรม เช่น ปัญญา ความเมตตากรุณา ความเพียร ความมีขันติ (ความอดทน) ความยุติธรรม ความปราศจากอคติต่าง ๆ เชื่อว่ากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ และเป็นธรรมราชา ส่วนกษัตริย์เองนั้นก็ ได้ประโยชน์ด้วยเช่นกันเพราะศาสนาเดิมคือฮินดูและพุทธมหายานทำให้พราหมณ์และพระสงฆ์มีอำนาจสูง และมีความมั่งคั่ง อีกทั้งยังมีประเพณีและพิธีกรรมที่สิ้นเปลืองมาก เช่น การกัลปนาคนและที่ดินมหาศาล แก่ศาสนสถาน การก่อสร้างปราสาทหินขนาดใหญ่ การประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ อย่างยิ่งใหญ่ ฯลฯ แต่ พุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เน้นความเรียบง่าย มัคน้อย สันโดษ พระภิกษุในนิกายเถรวาทก็มีเพียงเครื่อง อัฐบริวาร การทำบุญให้ทานของกษัตริย์จึงไม่สิ้นเปลืองมาก แม้ว่าการกัลปนาข้าพระและที่ดินแก้วจะ ยังคงมีอยู่แต่ก็สามารถลดปริมาณลง การสร้างวัดในนิกายลังกาวงศ์ก็ไม่ต้องใช้แรงงานมากเหมือนกรณีการ สร้างศาสนสถานในศาสนาฮินดูและพุทธมหายาน กษัตริย์และชนชั้นปกครองจึงสามารถให้ความเมตตา กรุณาแก่ประชาชนในรัฐโดยลดเวลาเกณฑ์แรงงานลง และใช้แรงงานประชาชนไปในการผลิตสินค้า มากกว่าการสร้างศาสนสถาน

การเข้ามาของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ ทำให้ความคิดเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิเป็นที่ รับรู้กว้างขวาง ซึ่งมีผลต่อการจัดระเบียบสังคมของอยุธยาอย่างมาก เพราะคนที่กลัวตกรรณะจะไม่กล้าทำ ความชั่ว และคนที่อยากมีชีวิตที่ดีในโลกมนุษย์หรืออยากขึ้นสวรรค์ก็จะพยายามทำความดี เช่น การทำบุญ ให้ทาน การรักษาศีล ฯลฯ กฎหมายลักษณะพยานมีข้อความกล่าวถึงคนเป็นพยานในศาลที่ให้การเป็นเท็จ ว่าจะต้องตกรรณขุมต่าง ๆ โดยกฎหมายฉบับนี้บรรยายถึงนรกตรงกับที่มีในความคิดเกี่ยวกับจักรวาลแบบ

ไตรภูมิ¹⁸⁰ กฎหมายลักษณะดำนํ้าและลุ่มเพลิง ซึ่งบัญญัติกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการพิสูจน์ความผิดก็บังคับให้ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายต้องสาบานตนโดยอ้างอิงความคิดเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ¹⁸¹ เช่น อาลักษณ์อ่านคำถวายสัจจาธิษฐาน มีความตอนหนึ่ง ดังนี้

ข้าพระเจ้าเป็นสุภาภะลาการ ขอถวายสัจจาธิษฐาน อันมีพุทธทงธรรมมังสังรัง เป็นที่พำนัก
 ธรรมัง มัวโมหกำบัง ขอพระเจ้าจงปราฎิหาร ไตรยโลกมีดมลบันดาล หลุ่มหลงเป็นพาล เอาเท็จมา
 กล่าวมารสา...เบื่องบนจนพรหมประไล เบื่องต่ำลงไป พิภพท้าวนาคา...ไกรลาศบรรพตเมรุ ปราฎิ
 ในภูว สี่ทวีปมีต้นบุรพา อุดรกรโอมรโคยา บุพพิเทหา สากลชมพูอนันต...ผู้ใดกล่าวเท็จมารสา จง
 ประจักษ์แก่ตา สท้านพันเอนหวั่นไหว หนึ่งพองสยองเกล้าตกใจ ...ให้ไหม้พุพอง ให้เหนประจักษ์แก่
 ตา..."¹⁸²

วัดที่กระจายอยู่ทั่วไปทั้งในเมืองและชนบท กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษา เช่น การศึกษาธรรมะของพุทธศาสนา การศึกษาเพื่อให้อ่านออกเขียนได้ การศึกษาวิชาช่างต่าง ๆ และวัดยังเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่คนในชุมชนมีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น งานประเพณีและ พิธีกรรมต่าง ๆ นอกจากนี้วัดยังเป็นแหล่งที่คนชั้นสูงมาบวชเพื่อสืบทอดการเมืองอีกด้วย

ปัญญาชนที่อยู่ในวัดนั้นประกอบด้วยคนสองจำพวก ได้แก่ พระภิกษุที่บวชเรียนมานานจนสามารถอ่านแปลบาลีได้ จึงเป็นครูทั้งแก่ชนชั้นไพร่และมูลนายที่ได้เข้ามาบวชเรียนในวัดนั้น อีกพวกหนึ่งได้แก่คฤหัสถ์ที่มีความรู้ทางศาสนา ผูกพันอยู่กับวัด จนเป็นคนของวัดโดยทางใดทางหนึ่ง ในสมัยสุโขทัยมีหลักฐานว่าเป็นคนของวัดโดยเด็ดขาดเพราะผู้อุปถัมภ์วัดอาจ "ซื้อ" ไร่ถวายเป็นวัดเหมือนที่ดินกัลปนาหรือวัดฤดูอื่น ๆ ที่ถวายเป็นวัด เรียกคนเหล่านี้ว่า "บัณชิต" ดังปรากฏหลักฐานในจารึกวัดอโศการาม หน้าแรกของคนเหล่านี้ คือการสวดคัมภีร์ทางศาสนาให้อุบาสกอุบาสิกาฟัง และปัญญาชนทั้งสองประเภทนี้มีบทบาทอย่างมากในการกระจายวรรณกรรมของพุทธศาสนาไปยังชนชั้นมูลนายและชนชั้นไพร่ โดยการแปลคัมภีร์ในศาสนาออกเป็นภาษาไทยเพื่อใช้สวดในวัดแก่อุบาสกอุบาสิกา ชาดกเรื่องเวสสันดรได้รับความนิยมและนับถือมากมาตั้งแต่ต้น อาจเป็นคัมภีร์เรื่องแรก ๆ ที่ได้แปลมาสู่ภาษาไทย ฉบับเก่าที่สุดซึ่งเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบัน ได้แก่ มหาชาติคำหลวง ซึ่งกษัตริย์อยุธยาโปรดฯ ให้ประสมนักปราชญ์แปลขึ้น แต่ก่อนหน้านั้นก็คงจะมีการแปลโดยปัญญาชนในวัดมาแล้ว (ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า "คำหลวง" ให้ต่างจาก "คำวัด") แต่นอกจากชาดกเรื่องสำคัญนี้แล้ว ชาดกอื่น ๆ ก็ถูกแปลเพื่อสวดหรือเล่าให้อุบาสกฟังเช่นกัน ยังมีฉบับเหลือตกทอดมาอยู่มาก เป็นนิทานบ้าง ชาดกบ้าง ซึ่งแต่งเป็นกลอนสวดสำหรับไว้สวดในวัด การฟังคำแปลเหล่านี้ถือว่าการได้บุญอย่างหนึ่ง¹⁸³

¹⁸⁰ "พระไอยการลักษณะพญา" ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521, หน้า 213.

¹⁸¹ "พระไอยการลักษณะดำนํ้าลุ่มเพลิง" ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 234-237.

¹⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 236-237.

¹⁸³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ใน *ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538. หน้า 44.

คติเกี่ยวกับกษัตริย์ที่มาจากพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ มีส่วนสำคัญในการสร้างสิทธิธรรมทางการเมือง พุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ พระมหากษัตริย์ทรงเป็น “ธรรมราชา” เพราะทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่กำลังสั่งสมบุญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า หน้าที่หลักของพระมหากษัตริย์คือการตัดสินคดีความอย่างยุติธรรม ในเวลาต่อมาได้มีการเน้นความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ในฐานะ “ธรรมิกราชาธิราช” หรือ “จักรพรรดิราช” ซึ่งเป็นคติที่เอื้อต่อการขยายอำนาจไปปกครองเมืองอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง

การปรากฏตัวของ “คนไทย”

“คนไทย” มีถิ่นกำเนิดเดิมอยู่ที่ใด เป็นปัญหาที่มีคำตอบแตกต่างกันเป็นหลายแนว เดิมเคยเชื่อกันว่าคนไทยอาศัยอยู่แถบภูเขาอัลไต¹⁸⁴ ก่อนที่จะอพยพลงมาทางใต้เพราะถูกจีนรุกราน ต่อมานักวิชาการบางส่วนมีความเชื่อว่าคนไทยเคยอยู่ในแถบมณฑลเสฉวน ซึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศจีน เหนือมณฑลยูนนานขึ้นไป แต่นักวิชาการอีกส่วนหนึ่งเชื่อว่าคนไทยตั้งถิ่นฐานกระจายตัวอยู่ในบริเวณตอนใต้ของจีน ตอนเหนือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และบริเวณรัฐอัสสัมของอินเดีย นอกจากนี้ยังมีผลการวิจัยของนายแพทย์สุด แสงวิเชียร ใน พ.ศ.2517 ที่แสดงว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอยู่ในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน โดยเปรียบเทียบโครมโซ่ของบุคคลสมัยโบราณกับคนไทยปัจจุบัน พบว่าไม่มีความแตกต่างกัน ส่วนผลการศึกษาหมู่เลือดก็พบว่าหมู่เลือดคนไทยและคนมลายูกับคนชาวมลายูมีความคล้ายคลึงกันมากกว่าคนจีน เมื่อศึกษาฮีโมโกลบินอี ก็พบว่ามีมากในคนอิสานแต่เกือบไม่พบในคนจีน ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับผลการวิจัยทางภาษาศาสตร์ ทำให้ลงความเห็นว่าถิ่นกำเนิดของคนไทยอาจอยู่ในคาบสมุทรมลายูหรือบริเวณภาคอิสาน หรืออาจอยู่บริเวณตะวันออกเฉียงใต้และภาคใต้ของจีน คือแถบมณฑลยูนนาน¹⁸⁵ ส่วน สุจิตต์ วงษ์เทศ นำเสนอโดยอ้างอิงหลักฐานทางโบราณคดีและชาติพันธุ์วรรณาว่า บริเวณประเทศไทยปัจจุบันซึ่งมีแม่น้ำสำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กระหนาบอยู่สองสาย คือ แม่น้ำโขงและแม่น้ำสาละวินนั้นมีคนหลากหลายชาติพันธุ์เคลื่อนย้ายไปมา และตั้งถิ่นฐานมากกว่าสามพันปีมาแล้ว และชาติพันธุ์เหล่านี้เป็นบรรพบุรุษของคนไทยในปัจจุบัน¹⁸⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ ลงความเห็นว่า ไทย หมายถึง คน, ชาว เป็นคนทางสังคมที่ต่างจากสัตว์ไม่ใช่มนุษย์ มีรากจากคำว่า ไท, ไต ภายหลังรับพุทธศาสนาเถรวาทใช้ภาษาบาลีอย่างกว้างขวาง อิทธิพลคำบาลีมีทั่วไป เลยแปลงคำพื้นเมืองให้มีรูปบาลีตามความนิยมในสมัยนั้น โดยเอา ย มาสะกดคำเดิมให้เขียนว่า ไทย แล้วกำหนดให้แปลว่า อิศระ, เสรี

¹⁸⁴ อัลไต ในภาษาตุรกีและภาษามองโกเลีย แปลว่า เทือกเขาแห่งทองคำ เป็นเทือกเขาที่อยู่ในเอเชียกลาง บริเวณพรมแดนระหว่างรัสเซีย จีน มองโกเลีย คาซัคสถาน

¹⁸⁵ ไพรดู่ ศรีศักร วัลลิโภดม, “น่านเจ้า-ตาลี หรือน่านเจ้า-สุโขทัย ปัญหาเรื่องคนไทยมาจากไหน” เมืองโบราณ, ปีที่ 15 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2532), หน้า 29-44.

¹⁸⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุโขทัยมาจากไหน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.

สุจิตต์ วงษ์เทศ สรุปว่า “คนไทย” หมายถึง คนกลุ่มหนึ่งมีหลักแหล่งปะปนกันบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีหลายชาติพันธุ์ (เช่น ลาว, เขมร, มอญ, มลายู, จ้วง, จาม ฯลฯ) แต่พูดจาสื่อสารกันด้วยภาษาไทย ชนชาติไทย, ดังนั้น คนไทย จึงเป็นชื่อทางวัฒนธรรม (ไม่ใช่ชื่อเชื้อชาติ เพราะเชื้อชาติบริสุทธิ์ไม่มีจริงในโลก) สมมุติเรียกตนเองว่า “ไทย” ครั้งแรกราว พ.ศ.1700¹⁸⁷

ในงานเขียนเรื่อง “หลงความเป็นไทย ลืมความเป็นลาว” สุจิตต์ วงษ์เทศ สรุปในทำนองเดียวกันว่า “ไทย, คนไทย, ความเป็นไทย, และลักษณะไทย แรกมีขึ้นราวหลัง พ.ศ. 1700 พร้อมกับวิวัฒนาการอักษรไทย บริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคกลางแถบอยุธยา-ละโว้-สุพรรณภูมิ โดยพวกลาวที่เคลื่อนย้ายลงมาอยู่กับมอญและเขมร รับวัฒนธรรมมอญ-เขมร แล้วเรียกตัวเองด้วยคำใหม่ว่าไทย”¹⁸⁸

สำหรับคำว่า “สยาม” นั้น นักวิชาการก็มีความเห็นไม่ตรงกัน คำว่า สยาม นี้ ปรากฏครั้งแรกในจารึกสมัยพระเจ้าอวรมันที่ 2 (สร้างราว พ.ศ.1182) โดยปรากฏคำว่า โปนสยาม (โปน เป็นตำแหน่งขุนนางเทียบเท่ากับ ขุน) ซึ่งจิตร ภูมิศักดิ์คิดว่านั่นเป็นชื่อที่บ่งบอกถึงความเป็นชาวสยาม¹⁸⁹ ในเวลาต่อมา จารึกของชาวจาม มีอายุราว พ.ศ.1593 กล่าวถึงเชลยชาวสยามกับชาวจาม และชาวพุกามที่ถูกจับเป็นเชลยศึกในศตวรรษต่อมา จารึกหลายหลักของอาณาจักรพุกาม (พ.ศ.1587-1830) ก็กล่าวถึงชาวสยาม (ฉาน หรือชาน ซึ่งน่าจะเพี้ยนไปใหญ่) จารึกพุกามบางหลักกล่าวว่าชาวสยามเป็นนักเดินนักรบ บางหลักเรียกว่า เตียรธิร์สยาม ซึ่งหมายความว่าคนที่ไม่ได้นับถือศาสนาพุทธ¹⁹⁰ และจดหมายเหตุจีนก็มีคำว่า เสียนหลอ ซึ่งนักประวัติศาสตร์บางส่วนเห็นว่าเสียนคือสุโขทัย อีกบางส่วนเห็นว่าเสียนคือสุพรรณบุรี ส่วนหลอคือละโว้หรือลพบุรี

จิตร ภูมิศักดิ์มีความเห็นว่า คำว่า “เสียมกุก” ที่จารึกอยู่ ณ ผนังของปราสาทนครวัด (ซึ่งสร้างในกลางพุทธศตวรรษที่ 17) นั้น ก็คือชาวสยามแห่งลุ่มแม่น้ำกุก โดยให้เหตุผลว่า คำว่า เสียม เป็นชื่อชนชาติในตระกูลที่พูดภาษาไทย เป็นธรรมเนียมของคนที่พูดภาษาตระกูลไท ที่จะระบุชื่อชนชาติแล้วบอกว่ามาจากที่ไหน เช่น ไทมาว มาจากลุ่มแม่น้ำมาว ไทเขินมาจากลุ่มแม่น้ำเขิน ไทฉุ คือคนไทที่มาจากลุ่มแม่น้ำฉุ ชาวของ คือคนไทที่มาจากลุ่มแม่น้ำของ (โขง) ส่วนศรีศักร วัลลิโภดม ความเห็นว่า คำว่า “เสียมกุก” ที่จารึกอยู่ ณ นครวัด คือ ศรีโคตรบูรณ หรือศรีโคตรบองซึ่งอยู่ในภาคอีสาน¹⁹¹

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้คำว่าชาวสยาม เพื่อหมายถึงคนหลายชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในประเทศสยาม ซึ่งเป็นประเทศที่ชนชาติไทยหรือคนไทยเป็นใหญ่เหนือชนชาติอื่น โดยชนชาติไทยมี

¹⁸⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ดนตรีไทยมาจากไหน ?** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิบูลย์กิจดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553, หน้า 27.

¹⁸⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “หลงความเป็นไทย ลืมความเป็นลาว” **หนังสือพิมพ์ มติชนรายวัน**. (12 พฤศจิกายน 2555), หน้า 20

¹⁸⁹ สุวิมล รุ่งเจริญ, บรรณาธิการ, **จิตร ภูมิศักดิ์ ปัญญาชนนอกคอก บันทึกคำอภิปรายจาก “สัมมนา” 72 ปีจิตร ภูมิศักดิ์**, วันที่ 27 กันยายน 2545. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2553, หน้า 53.

¹⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

¹⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 65-68.

คุณธรรมคือความปราศจากวิหิงสา จึงไม่เบียดเบียนชนชาติอื่น และชนชาติไทยยังเป็นชนชาติที่ฉลาดในการประสานประโยชน์อีกด้วย¹⁹²

สุจิตต์ วงษ์เทศ เห็นว่า **สยาม** เป็นชื่อดินแดนและกลุ่มชนหลากหลายไม่จำกัดเผ่าพันธุ์ แต่ไม่ใช่ชื่อชนชาติ และไม่ใช่ชื่อชาติพันธุ์ใด หรือเผ่าพันธุ์ใดโดยเฉพาะ ครอบคลุมบริเวณกว้างขวางเขตไทย-ลาว คำสยาม มีรากคำพื้นเมืองดั้งเดิมว่า **ซั่ม, ซำ หรือ สาม** หมายถึงบริเวณที่มีน้ำซับเป็นตาน้ำพุผุดโผล่ขึ้นจากแอ่งดินอ่อนหรือดินโคลน แล้วเรียกคนจะเป็นชาติพันธุ์อะไรก็ได้ที่มีหลักแหล่งทำมาหากินบริเวณ **ซั่ม, ซำ, สาม** นี้ว่า **ชาวสยาม** ทั้งนั้น และคำว่า **เสียมกุก** ที่จารึก ณ ปราสาทนครวัด สุจิตต์ วงษ์เทศ ก็เห็นว่า คือชาวสยามที่ทำมาหากินอยู่บริเวณสองฝั่งโขง ที่มีศูนย์กลางอยู่เวียงจันทน์ **ซั่ม, ซำ, หรือสาม** บางแห่งกลายเป็นหัวหนองคลองบึง เช่น หนองหานที่สกลนคร, หนองหานที่อุดรธานี บึงประเพ็ดที่นครสวรรค์ เป็นต้น¹⁹³

แม้คำว่า **สยาม** จะเป็นชื่อปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์มายาวนาน และเอกสารตะวันตกสมัยอยุธยา ก็เรียกอาณาจักรอยุธยาว่า **สยาม** แต่คำนี้ก็คำที่คนต่างชาติเรียกตลอดมา การเรียกดินแดนหรือบ้านเมืองตัวเองว่า **สยาม** นั้น เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 เข้าใจว่าเป็นการเรียกตามชาวตะวันตกดังที่ ฉลอง สุนทราวาณิช ได้วิเคราะห์ไว้ว่า

น่าสนใจว่าในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 4 ตัวตนของรัฐ ตัวตนขององค์กษัตริย์ถูกสร้างเป็นจักรวรรดิ-จักรพรรดิโดยผ่านคำว่าสยาม...

...ลักษณะการใช้ดังกล่าวไม่ต่างไปจากพระนางวิคตอเรียที่ทรงตั้งพระองค์เองหรือขนานนามตัวเองในฐานะที่เป็นเจ้าผู้ปกครองอินเดียและดินแดนอาณานิคมในที่ต่าง ๆ เช่นเดียวกับ รัชกาลที่ 4 ที่ทรงเป็นเจ้าผู้มียอำนาจปกครอง/มีอำนาจเหนือ มอญ ลาว กระเหรี่ยง มลายูฯ...

คำว่าสยามที่ถูกใช้ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ไม่เพียงสะท้อนการรับผ่านมาจากพวกฝรั่งซึ่งฝรั่งรับต่อมาจากจีนอีกที แต่ยังสะท้อนทัศนคติของการเป็นจักรพรรดิ จักรพรรดิในที่นี้ไม่ใช่จักรพรรดิตามนัยคติพุทธศาสนา แต่เป็นไปตามคติของ Empire-Emperor ตามแบบของพวกตะวันตก...

ที่สำคัญ...รัชกาลที่ 4 ทรงมีจุดมุ่งหมายสำคัญทางด้านการเมืองที่ต้องการให้พวกต่างชาติพวกฝรั่ง เห็นถึงความสืบเนื่องทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน ที่ราชธานีอันมีราชสำนักของพระองค์ตั้งอยู่นั้น ได้มีอำนาจเหนือรัฐโบราณอื่น ๆ ในอาณาบริเวณแถบนี้ ที่พวกฝรั่งเรียกว่าสยาม

...เพราะด้วยความพยายามที่จะแสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องยาวนานทางประวัติศาสตร์ระหว่างอาณาจักรที่พระองค์ปกครองที่กรุงเทพฯ กับอาณาจักรที่มีมาก่อนหน้านั้น ที่ฝรั่งเรียกว่า “สยาม” ทำให้อาณาจักรของพระองค์หรือสยามของรัชกาลที่ 4 มีความชอบธรรมในการจะอ้างความเป็นเจ้าของของดินแดนแถบนี้ทั้งหมด

¹⁹² ไพโรจน์ สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาตากษัตริย์, กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

¹⁹³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ดนตรีไทยมาจากไหน ?, หน้า 28.

...นี่เป็นประเด็นสำคัญในการยืนยันการมีอยู่ของรัฐในทางกฎหมายระหว่างประเทศของโลก ตะวันตกสมัยใหม่ ซึ่งเป็นจารีตทางกฎหมายระหว่างประเทศและระบบรัฐสมัยใหม่ที่มีอำนาจอิทธิพล อยู่ในขณะนั้น¹⁹⁴

ฉลอง สุนทรวาณิชย์เห็นว่าการเรียกชื่อประเทศว่า สยาม เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ในระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเปลี่ยนชื่อประเทศเป็น “ประเทศไทย” ก็เพื่อจะเริ่มต้นสังคมของระบอบใหม่ คือ ระบอบประชาธิปไตย¹⁹⁵ เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า บัญญาชนในทศวรรษ 2480 ซึ่งมีบทบาทในการเปลี่ยนชื่อ ประเทศ รวมทั้งรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามด้วยนั้น เห็นว่าการเปลี่ยนชื่อมาเป็นประเทศเป็นไทยนี้เป็น เรื่องถูกต้องชอบธรรมเพราะตรงกับชื่อ “เชื้อชาติไทย” ซึ่งเป็นเจ้าของประเทศ

อย่างไรก็ตามมีปัญญาชนบางท่านพยายามให้ความหมายคำว่า “ไทย” ว่าหมายถึง ความเป็นอิสระ ซึ่งสอดคล้องกับการเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยและการได้รับเอกราชทางการศาล อย่างสมบูรณ์ เช่น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิราชพงษ์ประพันธ์ ซึ่งถึงแม้ว่าจะทรงยอมรับการเรียกชื่อ ประเทศให้สอดคล้องกับชื่อ “เชื้อชาติ” หรือ “ชนชาติไทย” แต่ทรงพระดำริว่า ควรเรียกชื่อประเทศ “เพื่อให้ ระลึกถึงความเป็นไทแห่งชาติไทยของเราด้วย คือความเป็นอิสระ สมชื่อชาติของเราในสมัยรัฐธรรมนูญ”¹⁹⁶ นอกจากนี้ พระองค์ทรงชี้แจงด้วยว่า การเรียกชื่อประเทศว่า “ไทย” นี้ เป็นไปตามความนิยมของราษฎร และชื่อ “ไทย” ที่มีความหมายว่า “อิสระ” นี้ก็ตรงกับความเป็นจริงด้วย กล่าวคือ “ไทย” มีอิสรภาพสมบูรณ์ อันเนื่องมาจากการแก้ไขสนธิสัญญากับชาติตะวันตกได้สำเร็จในต้น ทศวรรษ 2480 ดังที่ทรงพระนิพนธ์ว่า

ควรจะเป็นชื่อที่คนไทยเราเองนิยม ที่ข้าพเจ้าเข้าไปในจิตใจของคนไทยเราเอง ที่มี ความหมายสำหรับคนไทยเราเอง ไม่ใช่ชื่อที่ชาวต่างประเทศเขาเคยเรียกเรา...ราษฎรชาวไทยเรา เป็นส่วนมากเรียกชื่อประเทศนี้ว่าไทยอยู่แล้ว ทำไมเราจะไม่เรียกชื่อประเทศตามความ นิยมของราษฎร เฉพาะอย่างยิ่งในสมัยประชาธิปไตย ซึ่งถือความนิยมของราษฎรเป็น ใหญ่...

ชื่อไทยมีความหมายซึ่งเข้าใจกันทั่วไปแล้วว่า เป็นชื่อชนชาติไทย คือชนชาติที่เป็นอิสระ และโอกาสที่จะใช้ชื่อนี้เป็นทางการก็เหมาะสมแล้ว เพราะเราได้แก้สนธิสัญญา เพื่อ อิสรภาพคืนมาโดยบริบูรณ์¹⁹⁷

¹⁹⁴ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “สยาม” กับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และ “ไทย” กับระบอบประชาธิปไตย ใน ไร้สาระ: บางส่วนของบันทึกและงานเขียนอันปราศจากคุณค่าและไม่สมควรรำลึกจดจำในช่วงชีวิต 43 ปีเศษ ๆ ในจุฬาฯ . กรุงเทพฯ: ศอช.ศูนย์อำนวยการการเกษียณอายุการทำงานของอาจารย์ฉลอง, 2553, หน้า 174-175.

¹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

¹⁹⁶ นคราธิราชพงษ์ประพันธ์, พลตรี กรมหมื่น, “ไทย-ไทยภูมิ” ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ท่านวรวงศ์ฯ. กรุงเทพฯ: ผดุงศึกษา, 2508, หน้า 45-47.

¹⁹⁷ วรณไวทยากร วรวรรณ, หม่อมเจ้า, “ความเห็นเรื่องเปลี่ยนชื่อประเทศ” ใน วิทยาวรรณกรรม. พระนคร: แพร์พิทยา, 2506, หน้า 1080-1081. (เน้นโดยผู้เขียน).

ส่วนนักวิชาการชาวฝรั่งเศสในยุคหลัง คือ เบอร์นาร์ด พิลิป โกรสลีเยร์ (Bernard Phillippe Groslier) วิเคราะห์ว่า คำว่า “เสียม” เป็นคำที่พวกเขมรใช้เรียกพวกที่ต่ำกว่าตัวเอง (ทำนองเดียวกับที่ไทยเรียกคนที่มาจากอินเดีย รอบ ๆ อ่าวเปอร์เซีย และมลายูว่า “แขก” เรียกคนจีนว่า “เจ๊ก” เรียกคนเวียดนามว่า “ญวน” เรียกม้งว่า “แม้ว”)¹⁹⁸

ในพุทธศตวรรษที่ 18-19 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยาณาจักรพระนครเสื่อมลง มีการปรากฏตัวของ “คนไทย” ในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างชัดเจน ซึ่งเห็นได้จากการใช้ภาษาไทยในการแต่งคัมภีร์ทางศาสนา การจารึกเรื่องการทำบุญ การแต่งโองการแข่งน้ำเพื่อใช้ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ และการตรากฎหมาย อันทำให้วัฒนธรรมไทยปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัด ทำให้สันนิษฐานได้ว่าอาณาบริเวณที่เป็นรัฐละโว้ ตลอดจนถึงสุพรรณบุรี นครปฐม เพชรบุรี ฯลฯ ก็คงมีคนที่ใช้ภาษาไทยเข้ามาตั้งถิ่นฐานด้วยเช่นกัน

คนที่ใช้ภาษาไทยที่เรียกว่า “คนไทย” มีที่มาอย่างไร เป็นเรื่องที่ยากจะหาคำตอบได้ชัดเจนเนื่องจากไม่มีหลักฐานร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม “คนไทย” ในอาณาจักรต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคงไม่ใช่กลุ่มคนที่มีสายเลือดบริสุทธิ์ ชิมง เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสในสมัยสมเด็จพระนารายณ์วิเคราะห์ว่า “ชาวสยาม” หรือ “คนไทย”

น่าจะอพยพมาจากดินแดนที่ไม่ไกลนักเมื่อพิจารณาถึงว่าภูมิประเทศของประเทศสยามนั้นเป็นที่ราบลุ่ม พ้นน้ำทะเลเลกกลับมาได้อย่างน่าอัศจรรย์ และทุก ๆ ปี พื้นที่นั้นจะจมอยู่ใต้น้ำฝนอันท่วมอยู่ตั้งหลายเดือน หนึ่งยังอุดมไปด้วยเหือบยุงบุงร่านรินตัวแมลงต่างๆ จนนับชนิดไม่ถ้วน ทั้งบ้านเมืองก็ตั้งอยู่ในเขตที่อากาศร้อนจัดอบอ้าวอีกแล้ว ก็เป็นการยากที่จะอนุมาณเอวามนุษยชาติจากถิ่นไกลจะปลงใจอพยพมายึดเอาเป็นที่ตั้งภูมิลำเนาได้ นอกเสียจากว่าเป็นหมู่ชนที่เลือนเข้ามาจากดินแดนใกล้เคียงเท่านั้น และยังเชื่อกันว่าเพิ่งจะอพยพย้ายเข้ามาอยู่เมื่อประมาณไม่กี่ศตวรรษมานี้เอง โดยอาศัยวินิจฉัยขบค้นไม้ใหญ่ที่มีอายุตั้งพัน ๆ ปีนั้น ก็เห็นได้ว่ามีอยู่ไม่น้อยเหลือเกิน...จึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่า ชนชาติสยามเล็ก (ไทยน้อย) นั้นน่าจะสืบตระกูลมาจากชนชาติสยามใหญ่ (ไทยใหญ่) และพวกสยามใหญ่นี้ถอยมาจากถิ่นเกิดขึ้นไปอยู่เสียตามภูเขาเพื่อลี้ภัยการรุกรานจากเจ้าประเทศเพื่อนบ้าน (ส่วนพวกสยามเล็กคงถอยลงมาทางใต้)¹⁹⁹

ลาลูแบร์ วิเคราะห์ด้วยว่า “คนสยาม” หรือ “คนไทย” น่าจะเป็นคนเลือดผสม ดังความว่า

¹⁹⁸ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “สยาม” กับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และ “ไทย” กับระบอบประชาธิปไตย ใน ไร้สาระ: บางส่วนของบันทึกและงานเขียนอันปราศจากคุณค่าและไม่สมควรรำลึกจดจำในช่วงชีวิต 43 ปีเศษ ๆ ในจุฬาฯ, หน้า 176-177.

¹⁹⁹ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552. หน้า 47-48.

ค่อนข้างเป็นที่แน่ชัดว่า เลือดชาวยุโรปนั้นจะคนปนกับเลือดชาวต่างด้าวอยู่มาก โดยไม่ต้องนับพวกมอญหรือลาว ซึ่งข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เกือบจะเป็นชนชาติเดียวกับชาวยุโรปเอาทีเดียว จึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยทีเดียวว่า เมื่อครั้งกระโน้นคงจะมีคนต่างด้าวหลายชาติหลายภาษาอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในสยามเนื่องจากการค้าขายอันเสรีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเนื่องจากการรบราฆ่าฟันกันเองในประเทศอินเดีย, ญวน และรัฐอื่นๆ ในภาคเอเชียตอนใต้²⁰⁰

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่า “คนไทย” และ “วัฒนธรรมไทย” จะปรากฏขึ้นแล้ว แต่ในระดับราชสำนักของละโว้ (ลพบุรี) ก็ยังคงใช้วัฒนธรรมเขมรเป็นส่วนใหญ่ และละโว้ก็ได้ส่งทอดวัฒนธรรมเขมรมาสู่อาณาจักรอยุธยาในเวลาต่อมา ทำให้วัฒนธรรมไทยในสมัยหลังมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมผสมอย่างหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้นเป็นลำดับ

กำเนิดรัฐและสังคมอยุธยา

หลังจากที่เกิดการขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวในที่ราบลุ่ม และมีการขยายตัวของการค้าทางทะเลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 เมืองเล็กเมืองน้อยในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็เจริญเติบโตขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง อโยธยาศรีรามเทพนครและสุพรรณบุรีก็เป็นเมืองที่เติบโตขึ้นมากในช่วงนี้ จนในที่สุดอโยธยาศรีรามเทพนคร (และต่อมาก็คือกรุงศรีอยุธยา) ก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าและวัฒนธรรมแทนเมืองละโว้

ก่อนจะเกิดกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.1893 มีการสร้าง “กรุงอโยธยาศรีรามเทพนคร” เป็นเมืองสำคัญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ดังปรากฏในหลักฐานหลายประเภท ที่สำคัญได้แก่ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 ปรากฏชื่อเมืองอโยธยาศรีรามเทพนคร โดยเล่าถึงพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีเดินทางไปบูรณะพุทธศาสนสถานในเมืองต่าง ๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ และได้มาที่กรุงอโยธยาศรีรามเทพนครด้วย นอกจากนี้ยังมีหลักฐานทางโบราณคดี เช่น มีซากปรักหักพังของวัดสมณโกศและวัดกุฎีดาว, หลักฐานกฎหมายซึ่งระบุศักราชก่อน พ.ศ.1893 ซึ่งมีจำนวนหลายฉบับด้วยกัน หลักฐานโครงการแข่งน้ำซึ่งใช้ภาษาไทยเกือบทั้งหมดและเป็นภาษาไทยที่เก่ากว่าภาษาที่ใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้น²⁰¹

พระเจ้าอู่ทอง (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1) (ครองราชย์ก่อน พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ.1912) ทรงย้ายเมืองหลวงจากกรุงอโยธยาศรีรามเทพนครมายังกรุงศรีอยุธยา มีตำนานกล่าวว่าเกิด “โรคห่า” ระบาดซึ่งเป็นสาเหตุทำให้พระเจ้าอู่ทองทรงย้ายราชธานี สุจิตต์ วงษ์เทศ นักวิชาการอิสระผู้มีชื่อเสียงลงความเห็นว่ “โรค

²⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

²⁰¹ โปรดดูการวิเคราะห์เรื่องโครงการแข่งน้ำอย่างลุ่มลึกใน จิตร ภูมิศักดิ์, โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน, 2547.

ท่า” นี่ก็คือกาฬโรคซึ่งระบาดอยู่ในเอเชียในช่วงเวลานั้น โดยเชื้อกาฬโรคมาจากหนูซึ่งเดินทางมากับเรือสำเภาจีนที่เข้ามาค้าขาย ณ กรุงอโยธยาศรีรามเทพนครในช่วงเวลาที่เกิดโรคระบาดนั้น²⁰²

การเกิดอาณาจักรอโยธยาและอยุธยา เป็นผลมาจากการสร้างพันธมิตรระหว่างเจ้าผู้ครองราชย์ธานีหรือเมืองหลวงกับเจ้าที่ครองเมืองต่าง ๆ โดยเจ้าผู้ครองกรุงอโยธยาและกรุงศรีอยุธยามีกำลังคนและความมั่งคั่งเหนือกว่า และสามารถใช้จ่ายกำลังคนและความมั่งคั่งในการสร้างเสริมอำนาจทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ซึ่งช่วยให้สามารถลดอำนาจของพราหมณ์ลงไปได้สำเร็จ และทำให้เจ้าผู้ครองเมืองต่าง ๆ ยอมรับอำนาจของพระองค์ทั้งในฐานะ “ธรรมิกราชาธิราช” หรือ “จักรพรรดิ” หรือ “บรมราชาธิราช” ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความเป็นเทวราชาหรือ “รามายิต” เอาไว้ด้วย โดยพระสงฆ์และพราหมณ์มีบทบาทร่วมกันในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ในราชสำนักซึ่งช่วยในการเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์สูงส่งให้แก่พระมหากษัตริย์

ในขณะที่สืบทอดวัฒนธรรมแบบเทวราชาของละโว้ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรอย่างเข้มข้น กษัตริย์แห่งกรุงอโยธยา (และกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา) ก็มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิดกับกษัตริย์แห่งสุพรรณบุรีด้วย จนกระทั่งพระองค์ได้ทรงสร้างพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุในเมืองสุพรรณบุรี ดังข้อความในจารึกบนลานทองซึ่งพบในยอดนพคุณองค์พระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งกล่าวว่า

ความสัมฤทธิ์จึงมี พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลายในอยุธยา ซึ่งปรากฏพระนามว่า จักรพรรดิ ได้ทรงรับสั่งให้สร้างพระสถูปนี้ไว้ในสถานที่นี้...แต่พระสถูปของพระองค์นี้ทรุดโทรมเสียแล้ว

พระราชโอรสของพระองค์ ผู้เป็นพระราชาเหนือพระราชาทั้งหลายในสากลโลก และเป็นราชาธิราชผู้ประเสริฐ จึงทรงรับสั่งให้ปฏิสังขรณ์พระสถูปนี้...²⁰³

กรุงอโยธยา (และกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา) กลายเป็นเมืองท่าสำคัญแทนสุพรรณบุรีและลพบุรี หลังจากที่ดินตะกอนทับถมดินแดนตอนล่างของสุพรรณบุรีและลพบุรี จนทำให้สุพรรณบุรีและลพบุรีตั้งอยู่ห่างจากทะเลมากขึ้น แผ่นดินส่วนที่ตื้นเขินขึ้นมาใหม่นี้ในที่สุดได้กลายเป็นเมืองท่าสำคัญในอ่าวไทย จนกษัตริย์ซึ่งต้องหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศอย่างเต็มที่ทรงตัดสินใจย้ายราชธานีหรือเมืองหลวงมาอยู่ที่เมืองท่าใหม่แห่งนี้

ภูมิหลังของพระเจ้าอู่ทองนั้น ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ซึ่งเขียนหนังสือ *The Rise of Ayudhaya* ได้วิเคราะห์หลักฐานประเภทตำนานและลงความเห็นไว้ว่า ก่อนจะมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นนั้นพระเจ้าอู่ทองอาจเป็นเศรษฐีที่ร่ำรวยขึ้นมากจากการค้า จนได้เป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี แล้วทรงอภิเษกสมรสกับราชธิดาเมืองสุพรรณบุรีและราชธิดาเมืองลพบุรี ทำให้ทรงมีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมมาก

²⁰² โปรดดู สุจิตต์ วงษ์เทศ, “โรคท่า” ยุคพระเจ้าอู่ทอง คือกาฬโรคจากเมืองจีน”, คอลัมน์ สยามประเทศไทย. หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. ปีที่ 32 ฉบับที่ 11407 (3 มิถุนายน พ.ศ.2552)

²⁰³ จิตร ภูมิศักดิ์, *โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา*, หน้า 233.

จนกระทั่งมีสถานะสูงกว่ากษัตริย์สุพรรณบุรีและลพบุรี เท่ากับว่าพระองค์ทรงเป็น “ราชาธิราช” หรือราชาที่เป็นใหญ่กว่าราชาทั้งปวงในแถบนี้²⁰⁴

เพชรบุรีเคยเป็นรัฐที่มีอำนาจอิสระก่อนสมัยอยุธยา ดังปรากฏในหลักฐานจีนว่าผู้ครองเพชรบุรีซึ่งจีนเรียกว่า “กัมรแดงแห่งนครเพชรบุรี” ได้ส่งทูตไปถวายบรรณาการแก่จักรพรรดิฉิน ใน พ.ศ.1837²⁰⁵ เมืองนี้คงเป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่งที่ผู้ปกครองมั่งคั่งร่ำรวยจากการค้าทางทะเล และคงมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับเมืองท่าอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่รอบอ่าวไทยและแหลมมลายู

อาจกล่าวได้ว่าอาณาจักรอยุธยาเกิดจากการรวมตัวของกลุ่มเมือง 3 กลุ่ม คือ กลุ่มเมืองในรัฐสุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) และกลุ่มเมืองในรัฐละโว้-อโยธยา และกลุ่มเมืองในรัฐเพชรบุรี ต่อมาจึงขยายไปรวมกลุ่มเมืองในรัฐกัมพูชา รัฐสุโขทัย และรัฐนครศรีธรรมราช

การสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแห่งใหม่โดยสร้างวัดพระรามขึ้น เท่ากับเป็นการประกาศว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางจักรวาลตามคติไตรภูมิ หลังจากที่ทำการรวบรวมเมืองทั้งสองกลุ่มได้แล้วพระเจ้าอู่ทองได้ทรงจัดให้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ผสมผสานแนวคิดและพิธีกรรมจากหลายศาสนา ทำให้พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าในศาสนาฮินดู (คือพระวิษณุ) ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี” ขณะเดียวกันก็ทรงเป็น “พระเจ้าจักรพรรดิ” หรือ “บรมราชาธิราช” ตามคติพุทธศาสนา ซึ่งการผสมผสานความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์จากศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเช่นนี้ก็เพื่อให้คนทั้งหลายยอมรับว่าพระองค์ทรงเป็นราชาที่อยู่เหนือราชาทั้งปวงนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม การรวมตัวกันของกลุ่มเมืองจนกลายเป็นอาณาจักรอยุธยาในระยะหนึ่งร้อยปีแรกก็ยังคงอยู่ในรูปแบบ “สหพันธรัฐ” กล่าวคือ กษัตริย์แห่งกรุงอโยธยาและกรุงศรีอยุธยาตอนต้นมิได้ทรงมีอำนาจสิทธิขาดเหนือเมืองต่าง ๆ อย่างเต็มที่ ทรงปกครองประชาชนโดยผ่าน “ราชา” หรือตระกูลผู้ปกครองเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่สืบเชื้อสายกันมา โดย “ราชา” ของแต่ละเมืองยังคงมีอำนาจในเมืองที่ตนเองปกครองเป็นอย่างมาก ดังเช่น “ราชา” ของสุพรรณภูมิก็ยังคงมีอิสระในการดำเนินการปกครองภายในเมืองของตนอย่างเต็มที่ สามารถสืบสันตติวงศ์ของตนเองได้อีกด้วย ดังนั้น ราชวงศ์ละโว้ (ลพบุรี) และราชวงศ์สุพรรณภูมิจึงสะสมอำนาจแข่งขันกันเพื่อเข้ามายึดครองกรุงศรีอยุธยา การแข่งขันนี้สิ้นสุดลงเมื่อสมัยสมเด็จพระอินทราชา (สมเด็จพระนครินทราชา) ขึ้นครองราชย์เพราะได้กำจัดคู่แข่งออกไปจากเขตแกนกลางของอยุธยา เปิดโอกาสให้กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในช่วงหลังจากนี้ ทรงทำการปฏิรูปการปกครองอย่างกว้างขวาง เช่น **สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ** (ครองราชย์ พ.ศ.1991 ถึง พ.ศ.2031) ทรงตรากฎหมายกำหนดศักดินาของคนชั้นต่าง ๆ และศักดินาของข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ทั้งฝ่ายพลเรือนฝ่ายทหาร และฝ่ายหัวเมือง **สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2** (ครองราชย์ พ.ศ.2034 ถึง พ.ศ.2072) ทรงจัดตั้ง

²⁰⁴ โปรดดู Charnvit Kaset Siri, The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976.

²⁰⁵ จิตร ภูมิศักดิ์, **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2547, หน้า 206.

กรมพระสุรัสวดีหรือกรมพระสัสดี เพื่อรวบรวมบัญชีรายชื่อไพร่หลวง ซึ่งช่วยให้รัฐเกณฑ์แรงงานหรือเก็บส่วยจากไพร่ได้สะดวกและมีประสิทธิภาพขึ้น

นอกจากอำนาจทางวัฒนธรรมบนพื้นฐานของอุดมการณ์ที่มาจากศาสนาฮินดูและพุทธดังกล่าวมาแล้ว การขยายอำนาจของราชธานี (เมืองหลวง) เข้าควบคุมเมืองต่าง ๆ ยังเป็นที่ยอมรับของเจ้าผู้ครองเมืองเหล่านั้นเนื่องจากอำนาจทางทหารของกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาที่มีกำลังคนมากกว่า นอกจากนี้ กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยายังเป็นผู้อุปถัมภ์เจ้าผู้ครองเมือง ตลอดจนผู้นำอื่น ๆ ในท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยการพระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์ พร้อมด้วยเครื่องยศ รวมทั้งที่ดิน ข้าคน ยานพาหนะ และสิ่งของเครื่องใช้อื่น ๆ เช่น ผ้าไหม ผ้าแพร ฯลฯ ที่ได้มาจากต่างแดน ฯลฯ แต่ที่สำคัญคือการที่ทรงกำชับอำนาจของเจ้าเมืองหรือผู้นำท้องถิ่น โดยการสร้างกระบวนการยุติธรรมเพื่อแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำท้องถิ่น เช่น ความขัดแย้งในเรื่องแย่งชิงไพร่ทาส เรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และการกำหนดกฎเกณฑ์ทางการค้า เป็นต้น

ในด้านกฎหมาย ก่อนที่จะเกิดอาณาจักรที่มีกรุงศรีอยุธยาศูนย์กลาง รัฐที่มีกรุงอโยธยาศรีรามเทพนครเป็นศูนย์กลางเป็นรัฐขนาดเล็ก กฎหมายที่ตราขึ้นใน พ.ศ.1886 สะท้อนให้เห็นว่าในการสื่อสารระหว่างรัฐกับราษฎรนั้นรัฐเลือกใช้วิธี “ตีสั่งร้องป่าวโฆษณา”²⁰⁶ ต่างกับในสมัยอยุธยาซึ่งพัฒนามาเป็นวิธีการที่ซับซ้อนขึ้น กล่าวคือ “ให้กรรมการแขวง นายอำเภอ เขียนกฎนี้ลงกระดาษ เอาไปแจกให้แก่ชาวบ้านนั้นบ้านละใบจงทุกบ้านตามมีตำบล ให้ผู้ใหญ่บ้านเอากฎนี้อ่านประกาศให้ลูกบ้านรู้ให้ทั่วกัน”²⁰⁷ อย่างไรก็ตาม เมื่อใกล้จะย้ายราชธานีจากกรุงอโยธยาไปยังกรุงศรีอยุธยาแล้ว สังคมก็มีความซับซ้อนขึ้นมากแล้วจนต้องมีกฎหมายลายลักษณ์อักษรเพื่อใช้บังคับแทนการอาศัยแต่จารีตประเพณีที่คนในสังคมยอมรับดังเช่นที่เคยเป็นมา เช่น มีการตรา**กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ** (กฎหมายเบ็ดเตล็ด) พ.ศ.1886 **กฎหมายลักษณะทาส** พ.ศ.1890 **กฎหมายลักษณะภูหนี้** พ.ศ.1891 **กฎหมายลักษณะลักพา** พ.ศ.1899 **กฎหมายลักษณะโจร** พ.ศ.1940²⁰⁸ กฎหมายเหล่านี้ตราขึ้นก่อนย้ายราชธานีมายังกรุงศรีอยุธยา กำหนดบทลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในหลายลักษณะ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา ความสัมพันธ์กับทาส ความสัมพันธ์กับคนทั่วไป เช่น การลงโทษผู้จ้างวานหมอให้กระทำคุณไสย การลงโทษผู้ที่ข่มขืนทาสของผู้อื่น ฯลฯ ดังความว่า

มาตราหนึ่ง ผู้ใดบังอาจว่าตนเรียวแรง มีเพื่อนหลายคนก็ดี ผู้เดียวก็ดี ไปกุมเกาะเบาะแฉลงหญิงทาสท่านด้วยแรงตน แลหญิงทาสนั้นร้องแรกขัดขวาง มีผู้รู้เห็นได้ยิน ข่มขืนหญิงนั้นได้ถึงชำเราก็ดี มิได้ถึงชำเราก็ดำเนินพิจารณาเป็นสัจ ให้ไหมโดยพระราชกฤษฎีกาเดิม ถ้าข่มขืนหญิงทาสมีบาดเจ็บ ให้ไหมโดยบาดเจ็บอีกสัดหนึ่ง²⁰⁹

²⁰⁶ กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ.1886 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

²⁰⁷ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48 พ.ศ.2291 อ้างใน เรื่องเดียวกัน

²⁰⁸ ผู้คำนวณอายุของกฎหมายเหล่านี้คือ จิตร ภูมิศักดิ์ โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 44-45.

²⁰⁹ กฎหมายลักษณะทาส มาตรา 13 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

กฎหมาย พ.ศ.1886 (ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา 7 ปี) ได้ห้ามการแก้แค้น เช่น กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ มาตรา 3 ระบุว่า

มาตราหนึ่ง ช้างม้าโคกระบือผู้ใดกินแต่ใบ ต้นข้าวมิได้เสีย ท่านว่าอย่าให้มีโทษแก่เจ้า (ของ) ช้างม้าโคกระบือนั้นเลย อนึ่ง ถ้าช้างม้าโคกระบือกินข้าวในนาผู้ใด เจ้า (ของ) ข้าว ดีช้างม้าโคกระบือแล้ว อย่าให้ใช้ข้าว (ที่) ช้างม้าโคกระบือกินนั้นเลย ถ้าเจ้า (ของ) ข้าว ดีช้างม้าโคกระบือถึงพิการด้วยประการใด ๆ ให้เวนสัตว์นั้นแก่มันผู้ดี ให้มันผู้ดีใช้สัตว์ท่าน ให้เจ้า (ของ) ข้าว ดีช้างม้าโคกระบือใช้โทษซึ่งสัตว์กินนั้นมากแลน้อย ถ้าตีตายให้เจ้า (ของ) ข้าว ใช้สัตว์ท่านอย่าให้เจ้าของสัตว์ใช้ข้าวซึ่งสัตว์กินนั้นเลย²¹⁰

การเปลี่ยนแปลงของสำนักทางกฎหมายแบบการกระทำแก้แค้น (ตาต่อตา ฟันต่อฟัน) ซึ่งเป็นสำนักทางกฎหมายเก่าแก่ดั้งเดิม มาเป็นวิธีบังคับให้ผู้กระทำผิดเสียเงินสินไหมชดเชยเป็นค่าเสียหายอันเป็นวิธีที่ก้าวหน้าขึ้นนั้น ก็เกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา โดยที่พระมหากษัตริย์มิใช่ผู้ทรงกำหนดให้วิธีเก็บสินไหมมาเป็นค่าทำขวัญแต่อย่างใด หากแต่เป็นจารีตประเพณีที่เกิดขึ้นในสังคมเมื่อสังคมนั้น ๆ มีความซับซ้อนมากขึ้น โดยประชาชนค่อย ๆ ก่อรูปขึ้นเป็นจารีตประเพณีก่อนต่อจากนั้นพระมหากษัตริย์หรือรัฐจึงเข้ามากำหนดเป็นกฎหมายบังคับ อาจกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์เพียงแต่ทรงมีอำนาจในการเปลี่ยนอัตราค่าสินไหมจากอัตราเดิมที่เคยเก็บตามจารีตประเพณีเท่านั้น ดังที่ร.แฉกาทันักกฎหมายชาวฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญเรื่องกฎหมายโบราณของไทยได้วินิจฉัยไว้ว่า

น่าเชื่อได้ว่า วิธีการที่ยอมให้ผู้เสียหายเรียกเงินสินไหมได้แทนการแก้แค้นนั้น เป็นเรื่องที่เคยปฏิบัติกันมานานแล้วก่อนสมัยตั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือจำนวนค่าสินไหมที่ผู้ละเมิดต้องใช้ในกรณีละเมิดต่าง ๆ นั้น ในชั้นแรกจารีตประเพณีได้ค่อย ๆ วางกำหนดลงไป ในกาลต่อมาพระมหากษัตริย์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขอัตราค่าสินไหมซึ่งจารีตประเพณีได้กำหนดไว้แล้ว แต่วิธีเรียกเงินเป็นค่าทำขวัญแทนการแก้แค้นนั้น พระมหากษัตริย์หาได้เป็นผู้ตั้งขึ้นไม่ เพราะเป็นวิธีที่ย่อมเกิดขึ้นเองต่อเมื่อมนุษย์มารวมกันเข้าเป็นหมู่เป็นเหล่า²¹¹

หากเปรียบเทียบกับ มังรายศาสตร์ ซึ่งเป็นกฎหมายของอาณาจักรล้านนาในยุคเดียวกัน ก็จะได้เห็นชัดเจนว่า มังรายศาสตร์ ยังกำหนดให้มีการแก้แค้นได้ ดังความใน มังรายศาสตร์ว่า

โบราณเมืองว่า ท่านดำต้องดำตอบ ท่านดีต้องดีตอบ ท่านดีต่อมือหื้อ (ให้) ดีต่อมือค้อน (ไม้) หื้อเอาค้อน ท่านถือดาบหื้อถือดาบตอบ บุคคลใดทำตามดังนี้ เรียกว่าปลั่งอาชมาเมืองแหล²¹²

²¹⁰ กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ มาตรา 3 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

²¹¹ ร.แฉกาทัน, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (กฎหมายเอกชน) ละเมิด, คำสอนชั้นปริญญาโท พุทธศักราช 2478 เล่ม 2, หน้า 84-85 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

²¹² สงวน โชติสุขรัตน์, ตำนานเมืองเหนือ. เชียงใหม่: เวียงแก้วการพิมพ์, 2498, หน้า 22. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

ร. แลงการ์ด (Robert Lingat) ได้วิเคราะห์กฎหมายอยุธยาและอธิบายว่า เมื่อเริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยานั้น กฎหมายของไทยไม่มีร่องรอยของสำนักแบบ “ตาต่อตา ฟันต่อฟัน” เหลืออยู่อีกแล้ว กฎหมายมีแต่ **“กำหราบปราบปรามมิให้ราษฎรใช้กำลังทำการแก้แค้นตอบแทนซึ่งกันและกัน”** และข้ายังมีทบฏญัตติเพิ่มเติมสำหรับลงโทษผู้ที่ชอบแก้แค้นอย่างไม่รู้จักหลบจำ โดยการเพิ่มโทษให้หนักยิ่งขึ้นทุกครั้ง สะท้อนให้เห็นว่ามีการเลิกระบบแก้แค้นมานานแล้วก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา²¹³

ในด้านการขยายอำนาจ หลังจากเกิดอาณาจักรอยุธยาไม่นาน อาณาจักรนี้ก็สามารถทำสงครามกับกัมพูชาและล้านนา เพื่อจะมีอำนาจกว้างขวางออกไปทั้งในทางทิศตะวันออกเฉียงใต้และทิศเหนือ จนประสบความสำเร็จในการกดดันให้ราชวงศ์ที่ปกครองกัมพูชาต้องถอยลงไปตั้งราชธานีใหม่ในบริเวณทะเลสาบเขมร และพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ.1952-1967) ยังสามารถยึดครองอาณาจักรสุโขทัยได้อีกด้วย ความสำเร็จดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงการสร้างเครือข่ายของพระมหากษัตริย์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยากับชนชั้นมูลนายในเมืองต่าง ๆ โดยพระมหากษัตริย์ที่ทรงปกครองกรุงศรีอยุธยาสามารถสั่งให้มูลนายเมืองอื่น ๆ ระดมแรงงานไพร่ที่อยู่ในเมืองของตนมาช่วยทำสงครามได้

ความสำเร็จในการสถาปนาอาณาจักรและการขยายอำนาจอย่างรวดเร็วนี้ น่าจะเป็นเพราะอาณาจักรอยุธยามีรากฐานทางเศรษฐกิจที่เอื้ออำนวย กล่าวคือ นอกจากกรุงศรีอยุธยาจะเป็นเมืองท่าสำคัญอันดับสองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (รองจากมะละกา) โดยมีดินแดนเบื้องหลังเมืองท่า (hinterland) ที่กว้างขวางแล้ว ยังมีการเกษตรกรรมที่มีประสิทธิภาพสูงด้วย

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-20 มีพัฒนาการทางการเกษตรที่สำคัญในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง คือการเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไร่มาเป็นข้าวนาหลุ่ม แม้ว่าการปลูกข้าวนาหลุ่มได้มีร่องรอยให้เห็นว่าทำกันมานานหลายศตวรรษแล้ว แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 นี้เองที่ข้าวนาหลุ่มจะขยายตัวจนครอบคลุมการปลูกข้าวแบบอื่นอย่างเด่นชัด และมีจุดศูนย์กลางสำคัญในอาณาบริเวณที่เป็นแกนกลางของอาณาจักรอยุธยา²¹⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า ช่วงเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงการปลูกข้าว เกิดขึ้นพร้อมกันกับที่ชนเผ่าไทยเริ่มมีบทบาทอย่างเด่นชัดในประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างไรก็ตาม การตีความว่าชนชาติไทยนำเอาเทคโนโลยีใหม่นี้เข้ามาอาจไม่ถูกต้อง เรามักพบเสมอว่าความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่เกิดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักไม่ค่อยผูกพันกับกลุ่มชาติพันธุ์ แต่เป็นพัฒนาการที่ข้ามพรมแดนของชาติพันธุ์อยู่เสมอ²¹⁵

²¹³ จิตร ภูมิศักดิ์, **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**, หน้า 53.

²¹⁴ อาคม พัฒนียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีธรรมเทพนคร**, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545, หน้า 98.

²¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98. และ Wadayo Watabe, “The Development of Rice Cultivation” in Yoneo Ishii (ed.) **Thailand: A Rice Growing Society**, Honolulu: The University Press of Hawaii, 1987, p.6-10.

ในด้านการค้าและการทำเครื่องสังคโลก ก็ขยายตัวขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ศรีศักร วัลลิโภดมเชื่อว่าในสมัยที่ยังดำรงพระยศเป็นเจ้านครอินทร์หรือสมเด็จพระอินทราชาผู้ครองเมืองสุพรรณบุรี (สุพรรณภูมิ) ได้เคยเสด็จไปเมืองจีน เมื่อเสวยราชย์แล้วยังทรงติดต่อกับจีน ทรงขอช่างปั้นจีนมาสอนและทำเครื่องถ้วยชาม ทรงเลือกเมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัยเป็นแหล่งผลิตเพราะมีดินดีเหมาะแก่การทำเครื่องสังคโลก การค้าก็สร้างความมั่งคั่งให้แก่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาอย่างมาก มีสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ เช่น ผ้าแพร ผ้าต่วน เครื่องประดับ เครื่องใช้สอย และอื่น ๆ ที่เห็นได้ชัดคือเครื่องปั้นดินเผาเคลือบชนิดต่าง ๆ ที่สวยงามจากจีนในสมัยราชวงศ์หมิงมีใช้แพร่หลายทั้งในราชสำนักและตามบ้านเมืองในชนบทที่อยู่ในขอบเขตสัมมาของกรุงศรีอยุธยา²¹⁶

ความมั่งคั่งทางการค้า ทำให้งานศิลปกรรมมีความรุ่งเรือง ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดสำคัญตามเมืองต่าง ๆ เพื่อแสดงพระบารมีของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เช่น ที่เมืองสุพรรณบุรี มีการสร้างพระปรางค์วัดมหาธาตุ ศรีศักร วัลลิโภดมเห็นว่า การสร้างพระปรางค์เป็นพระเจดีย์ประธานคงเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นนี้เอง และแพร่หลายทั้งในกรุงศรีอยุธยาและเมืองสำคัญ เช่น ราชบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี สิงห์บุรี สวรรคโลก ฯลฯ การใช้เครื่องปั้นดินเผาเคลือบมาเป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมทางศาสนา เช่น กระเบื้องมุงหลังคา ซ่อฟ้าบราลี ตลอดจนกระเบื้องปูพื้นโบสถ์วิหารที่พบตามวัดสำคัญ ๆ ในเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย และที่อื่น ๆ ก็เกิดขึ้นในระยะนี้ ความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาเห็นได้ชัดจากสิ่งต่าง ๆ ที่มีในวัดราชบูรณะ ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) โปรดให้สร้างขึ้นในการถวายพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จพระศรีนครินทรราชซึ่งเป็นพระราชบิดา เช่น พระปรางค์ประธานที่ใหญ่โตแข็งแรง ภายในพระปรางค์มีกรุที่บรรจุเครื่องราชกกุธภัณฑ์ของสมเด็จพระศรีนครินทรราช มีพระแสงดาบอาญาสิทธิ์ พระมหามงกุฎ เครื่องสูง และเครื่องประดับอื่น ๆ รวมทั้งหุ่นจำลองพระปรางค์วัดราชบูรณะที่ทำด้วยทองคำ²¹⁷

ผลประโยชน์จากการค้าในในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนี้สัมพันธ์กับการขยายอำนาจทางการเมืองด้วย โดยมีการผนวกแคว้นสุพรรณบุรีและแคว้นสุโขทัยเข้ากับกรุงศรีอยุธยา และโปรดให้เจ้าอ้ายพระยาไปครองสุพรรณบุรี เจ้าอีพระยาไปครองเมืองแพรกศรีราชา และเจ้าสามพระยาไปครองเมืองชัยนาท (สองแควหรือพิษณุโลก) อาจกล่าวได้ว่าอาณาจักรอยุธยาที่มีเอกภาพมากขึ้นและมีอาณาเขตกว้างขวางนั้นเกิดขึ้นอย่างแท้จริงในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

หลังจากอาณาจักรอยุธยาที่มีอำนาจมากขึ้นแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเปลี่ยนคติเกี่ยวกับกษัตริย์ให้มีความสำคัญสูงสุดและมีความศักดิ์สิทธิ์ตามคติพุทธศาสนา ดังสะท้อนให้เห็นจากพระนามของพระองค์ซึ่งแสดงถึงสถานะที่ทรงเป็นที่พึ่งของ “สัตว์” ทั้งปวงในสามโลกหรือในไตรภูมิ รวมทั้งมนุษย์ เทพ และพรหม เป็นการประกาศอย่างตรงไปตรงมาว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้า นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงสร้าง

²¹⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา*. พิมพ์ครั้งที่ 8 (ฉบับปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: มติชน, 2553. หน้า 27-28.

²¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

วัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นวัดประจำพระบรมมหาราชวัง มีพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่หุ้มทองคำทั้งองค์ คือ พระศรีสรรเพชญดาญาณ มีพระสถูป เจดีย์ วิหาร และพระอุโบสถที่ใหญ่โตสวยงาม

การปกครองอาณาจักรขนาดใหญ่ที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรง ปฏิรูปการปกครองด้วยการตราพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหาร และพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง กำหนดตำแหน่งแห่งที่ของคนทุกชั้นในรัฐ นับตั้งแต่เจ้านายชั้นสูงสุด ขุนนางระดับ ระดับต่าง ๆ ลงมาจนถึงไพร่และทาส ทำให้ทุกคนที่เกิดมาในอาณาจักรอยุธยา มีบทบาทหน้าที่และสิทธิต่าง ๆ ที่ชัดเจนในโครงสร้างสังคมอยุธยา

ระบบ “ศักดินา”

นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว คนทุกชั้นในอาณาจักรอยุธยาล้วนมี “ศักดินา” ทั้งสิ้น เช่น มหาอุปราช (อาจเป็นพระราชโอรส พระราชอนุชา หรือพระปิตุลา) ศักดินา 100,000 ไร่ เสนาบดีศักดินา 10,000 ไร่ ไพร่ทั่วไป ศักดินา 10-25 ไร่ ทาส ศักดินา 5 ไร่ เป็นต้น คำว่า “ศักดินา” ในสมัยอยุธยา มีการถกเถียงกันมากว่ามีความหมายอย่างไร

การถกเถียงที่สำคัญคือการถกเถียงว่าขุนนางได้รับพระราชทานที่ดินตามศักดินาของตนหรือไม่ **สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** ทรงเห็นว่าศักดินาแต่เดิมนั้นเกี่ยวข้องกับจำนวนที่ดินที่มีสิทธิครอบครอง เช่น ไพร่ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกิน 25 ไร่ ข้าราชการที่มีศักดินา 400 ไร่ ก็จะครอบครองที่ดินได้ไม่เกิน 400 ไร่ เป็นต้น พระองค์ทรงอธิบายว่าเหตุผลในการจำกัดการถือครองที่ดินเช่นนี้ก็คือ ต้องการให้คนครอบครองที่ดินเฉพาะที่ตนสามารถทำประโยชน์ได้จริง ²¹⁸

ส่วน **ควอริช เวลล์** (H.G.Quaritch Wales) เห็นว่า คำว่า “ศักดินา” หมายถึง “อำนาจในการถือครองที่นา” คำว่า “นา” หมายถึงที่ดินที่ใช้ปลูกข้าว ส่วนคำว่า “อำนาจ” นั้นในภาษาไทยมีคำอยู่หลายคำที่แสดงถึงอำนาจ ได้แก่ ศักติ หรือ ศักดิ์, เดช, หรือ เดชา ฤทธิ์ และ อำนาจ ซึ่งแต่ละคำมีความหมายที่แตกต่างกันในรายละเอียด ฤทธิ์ และ อำนาจ หมายถึงการใช้อำนาจ ศักติ หรือ ศักดิ์ หมายถึงที่มาของอำนาจ หรือบางทีอาจถือได้ว่าเป็นทรัพยากรอย่างหนึ่ง (อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำเหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา ในปัจจุบันคำว่า ศักติ หรือ ศักดิ์ หมายถึงการเกิดมาในตระกูลสูง เจ้านายในปัจจุบันมีศักดิ์สูงแต่ไม่มีอำนาจเหมือนในอดีต) ควอริช เวลล์ เห็นว่าในสมัยอยุธยาศักดินายังหมายถึงจำนวนไพร่ที่อยู่ใต้การปกครองของมูลนาย เนื่องจากไพร่มีศักดินาไม่เกิน 25 ไร่ มูลนายที่มีศักดินา 400 ไร่ จึงมีไพร่อยู่ใต้ปกครองได้ไม่เกิน 16 คน ²¹⁹

²¹⁸ โปรดดู ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

²¹⁹ H.G.Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration* New York: Paragon, 1965, p.50. อ้างใน อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., *สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416*. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุบุญภูมิ, บัณฑิต อ่อนดำ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2521. หน้า 50-52.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่า หลักฐานเท่าที่ปรากฏไม่มีอะไรส่อไปในทางที่ว่ามีการพระราชทานที่นาตามบรรดาศักดิ์ หรือการถือครองที่นาจะต้องจำกัดเท่าที่ศักดินากำหนดให้ เพราะบรรดากฎหมายต่าง ๆ ที่บัญญัติเกี่ยวกับความผิด ไม่พบกฎหมายกำหนดโทษหรือกำหนดมาตรการใด ๆ ที่ป้องกันมิให้คนครอบครองที่นาเกินศักดินา โทษที่เกี่ยวกับศักดินาก็มีเพียง “กระทำตนพ้นล้าเหลือบรรดาศักดิ์” (กฎหมายลักษณะอาญาหลวง มาตรา 1) และ “ทำยศศักดิ์พ้นตำแหน่งใช้ ควรให้ริบเอาสมพลออก แลตัวนั้นอย่าเลี้ยง” (กฎหมายเตียรบาล มาตรา 91) เคยมีตัวอย่างในสมัยอยุธยาตอนปลาย ที่เจ้าต่างกรมถูกลงโทษเพราะตั้งปลัดกรมเกินศักดิ์ของตน กฎหมายข้างต้น จึงไม่น่าจะเป็นการลงโทษในเรื่องมีที่นาเกินศักดินา แต่น่าจะแปลความไปในทำนองมีผู้คนหรือตำแหน่งผู้คนในสังกัดเกินกว่ากำหนดมากกว่า²²⁰

เข้าใจว่า “ศักดินา” วิวัฒนาการมาจากประเพณีการควบคุมเขตปกครอง ซึ่งตามธรรมเนียมแต่โบราณของล้านนามีการแบ่งเขตปกครองเป็น **พันทนา** หลายพันนารวมกันเป็นเมือง เช่น สมัยเจ้าแสนพุงครองเชียงราย แบ่งเขตปกครองเป็นเมืองพันทนาซ้าย (7 พันนา) ให้หมื่นวัดมณีการคัมปกครอง พันทนาขวา (8 พันนา) ให้หมื่นอีกคนหนึ่งปกครอง ส่วนพันทนากลาง (9 พันนา) เข้าใจว่าเจ้าแสนพุงปกครองเอง และมีพันทนาอื่น ซึ่งได้แก่เจ้าเมืองที่ทูกันดารห่างไกลออกไปอีกหลายพันนา เข้าใจว่าในพันทนาหนึ่ง ๆ ก็คงมีผู้ปกครองควบคุมผู้คนย่อยลงไปอีกตามลำดับชั้น ฐานะของข้าราชการจะสูงต่ำเพียงไรก็ขึ้นอยู่กับระดับเขตปกครองที่กำหนดด้วยที่นาเป็นประมาณ เมื่อ (เกิดอาณาจักรอยุธยา) มีการจัดระบบขุนนางที่เปลี่ยนจากการควบคุมพื้นที่เป็นระบบขุนนางที่ควบคุมไพร่พลแทน การกำหนดฐานะของขุนนางในระบบใหม่จึงอาศัยระดับชั้นเดิมที่เคยชินและรู้จักกันอยู่เป็นแนวทาง ศักดินาจึงกลายเป็นเพียงมาตรการวัดฐานะสูงต่ำในราชการโดยไม่เกี่ยวพันกับจำนวนที่นา²²¹

การที่ระบบศักดินาของอาณาจักรอยุธยาแตกต่างจากระบบพันทนาของล้านนา น่าจะเป็นเพราะใน **ล้านนานั้นพื้นที่เป็นหุบเขา มีที่ดินทำกินจำกัด ทำให้ที่ดินมีความสำคัญเป็นพิเศษ** การแบ่งเขตการปกครองตลอดจนอำนาจและยศศักดิ์จึงมีรากฐานอยู่บนที่ดิน ในขณะที่อาณาจักรอยุธยานั้นตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอันกว้างขวาง มีที่ดินเหลือเฟือเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรที่มีอยู่น้อย ทำให้การแบ่งเขตการปกครองตลอดจนอำนาจและยศศักดิ์มีรากฐานอยู่บนกำลังคนในสังกัด แม้ว่าจะยังคงใช้ “นา” เป็นหน่วยในการวัด “ศักดิ์” อยู่ก็ตาม

ระบบศักดินาของอยุธยา ได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างเต็มรูปแบบจนมีแบบแผนที่ชัดเจนในต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งทรงตราพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง และกฎหมายเตียรบาล (โดยรวบรวมจากบทพระไอยการที่มีมาก่อนหน้านั้น ประมวลเข้าเป็นระบบระเบียบเป็นครั้งแรก และหลังจากรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้วก็มีการดัดทอนและเพิ่มเติมอีกหลายครั้งเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป)

²²⁰ อาคม พติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 90.

²²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-91.

เมื่อมีการใช้ระบบศักดินาควบคู่กับระบบไพร่ ก็ได้ส่งผลให้เกิดระเบียบแบบแผนในสังคมอยุธยา ในแง่ที่คนในระดับชั้นต่าง ๆ มีตำแหน่งหน้าที่ในโครงสร้างสังคมอย่างชัดเจน โดยคนในแต่ละตำแหน่งหรือแต่ละชั้นมีอำนาจ หน้าที่ สิทธิ และความสัมพันธ์กับคนอื่น (ทั้งที่อยู่ในฐานะสูงกว่า ต่ำกว่า และเสมอกัน) อย่างสอดคล้องกับสถานภาพในระบบไพร่และระบบศักดินา

ระบบศักดินามีส่วนอย่างสำคัญในการควบคุมกำลังคนในรูปของระบบไพร่ มุลนายระดับต่าง ๆ จะมีศักดินาลดหลั่นกันลงมา ไพร่จะมีความสัมพันธ์โดยตรงเฉพาะกับมุลนายระดับล่างซึ่งมีศักดินา 400 ขึ้นไป โดยมีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับมุลนายระดับล่าง มุลนายจะให้ความปกป้องคุ้มครองแก่ไพร่ แลกเปลี่ยนกับการที่ไพร่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานภายใต้การควบคุมดูแลของมุลนายระดับล่าง หรือถูกเก็บส่วยต่าง ๆ โดยมุลนายระดับล่าง และเสียภาษีอากร เช่น อากรค่านา อากรสมพัตสร (อากรสวน) อากรสุรา อากรฟืน อากรตลาด อากรค่าน้ำ (เก็บจากเครื่องมือจับสัตว์น้ำ หากเป็นเครื่องมือชนิดที่จับสัตว์น้ำได้มากก็เสียอากรค่าน้ำมาก ถ้าเป็นเครื่องมือเล็ก ๆ จับสัตว์น้ำได้น้อยก็เสียในอัตราที่ต่ำตามส่วน) ฯลฯ โดยไพร่จะส่งส่วยและจ่ายภาษีอากรให้แก่มุลนายระดับล่าง แล้วมุลนายระดับล่างจะแบ่งปันผลประโยชน์เหล่านี้ให้แก่มุลนายระดับสูงเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปจนกระทั่งถึงองค์พระมหากษัตริย์ตามประเพณีที่เคยมีมา แต่ในบางรัชกาลก็อาจมีการปรับเปลี่ยนอัตราการเก็บส่วยและภาษีอากรบางชนิด

กล่าวได้ว่า ระบบศักดินาในสมัยอยุธยาเป็นโครงสร้างใหญ่ที่กำหนดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนต่างชั้นกัน ทำให้เกิดระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนที่คนทุกชั้นจะต้องประพฤติปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดและเข้มงวด โดยที่ทุกคนจะต้อง **“รู้ที่ต่ำที่สูง”** และจะต้อง **“ไม่ใฝ่สูงให้เกินศักดิ์”** นั่นคือจะต้องตระหนักและยอมรับในสถานภาพ หน้าที่ และสิทธิของตนซึ่งไม่เท่าเทียมกับคนในชั้นอื่น ๆ และจะต้องไม่ประพฤติปฏิบัติตนต่ำกว่าหรือสูงกว่าสถานภาพทางสังคมของตนเป็นอันขาด การเลื่อนชั้นทางสังคมนั้นแม้ว่าจะเกิดขึ้นได้ แต่ก็เป็นเรื่องยาก ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

เป็นที่น่าสังเกตว่า การถกเถียงทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายของ “ศักดินา” มีนัยยะทางการเมืองอยู่ด้วย กล่าวคือ ในช่วงทศวรรษ 2490-2500 ปัญญาชนฝ่ายซ้ายซึ่งได้รับอิทธิพลจากลัทธิมาร์กซิสต์ ได้เขียนประวัติศาสตร์โดยกล่าวว่าระบบศักดินาในสมัยอยุธยามีลักษณะเหมือนระบบศักดินาในยุโรป คือพระมหากษัตริย์ทรงแบ่งที่นาให้แก่คนในชนชั้นปกครองตามตัวเลขศักดินาของแต่ละตำแหน่ง และชนชั้นที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตหรือชนชั้นเจ้าที่ดินจะ **“กดขี่ขูดรีดไพร่”** โดยการดึงเอาผลผลิตส่วนเกินของไพร่ซึ่งได้มาจากการผลิตบนที่ดินมาเป็นของตน ผ่านการเก็บภาษีอากร หรือเก็บค่าเช่า²²² การกล่าวเช่นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อยืนยันว่าทฤษฎีมาร์กซิสมนั้นถูกต้อง โดยทุกสังคมจะต้องผ่านขั้นตอนต่าง ๆ เหมือนกัน คือวิวัฒนาการจากชุมชนบุพกาลเป็นสังคมทาส สังคมศักดินา สังคมทุนนิยม สังคมสังคมนิยม และสังคมคอมมิวนิสต์ตามลำดับ และสังคมไทยมีวิวัฒนาการเช่นเดียวกับสังคมอื่น ๆ ในโลก ดังนั้น สังคมไทยจึง

²²² เช่น สมสมัย ศรีสุทพรพรรณ, **โฉมหน้าศักดินาไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงเงิน, มปป. และ จักรทิพย์ นาถสุภา, **“วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย” วารสารอักษรศาสตร์วิจารณ์**. 9, 1 (กุมภาพันธ์ 2517).

วิวัฒนาการจากสังคมศักดินามาเป็นสังคมทุนนิยมในปัจจุบัน และจะเปลี่ยนไปเป็นสังคมที่ก้าวหน้าขึ้นในอนาคตอย่างแน่นอน นั่นคือเป็นสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ในที่สุด

ความรู้ทางประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์จะเห็นว่าในอดีตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน มีการกดขี่ขูดรีดในสังคมอย่างรุนแรง โดยชนชั้นที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตซึ่งเป็นชนชั้นปกครองทำการกดขี่ขูดรีดผลผลิตส่วนเกินจากชนชั้นผู้ใช้แรงงาน (ได้แก่ชนชั้นทาสในสังคมยุคทาส ชนชั้นไพร่ในสังคมยุคศักดินา และชนชั้นกรรมาสีพหรือกรรมกรในยุคสังคมทุนนิยม) ประวัติศาสตร์ในลักษณะนี้มีความหมายทางการเมืองในแง่ที่กระตุ้นให้คนในสังคมต้องการทำการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้น จนกว่าจะบรรลุความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างแท้จริง

เนื่องจากความหมายทางการเมืองของคำว่า “ศักดินา” ที่ปัญญาชนฝ่ายซ้ายเสนอในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ จะมีผลในทางบั่นทอนความมั่นคงของโครงสร้างสังคมไทยในเวลานั้น (ที่เป็นสังคมซึ่งมีการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น) และบั่นทอนความมั่นคงของโครงสร้างการเมือง (ที่มีการรวมศูนย์อำนาจอยู่ในมือของชนชั้นนำ) ทำให้ปัญญาชนฝ่ายอนุรักษนิยม เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ทำการตอบโต้ด้วยการเขียนประวัติศาสตร์เพื่อยืนยันว่าระบบศักดินาของไทยแตกต่างจากระบบศักดินาของยุโรป²²³

ปัญญาชนฝ่ายอนุรักษนิยมชี้ให้เห็นว่าในสังคมไทยนั้น ระบบศักดินาเป็นเรื่องของสถานภาพทางสังคมและการแบ่งสิทธิและหน้าที่ระหว่างคนที่มีสถานภาพทางสังคมแตกต่างกัน โดยคนที่มีศักดินาสูงแม้ว่าจะมีสถานภาพและสิทธิต่าง ๆ เหนือกว่าคนอื่น แต่ก็มีความรับผิดชอบมากตามไปด้วย นอกจากนี้ปัญญาชนอนุรักษนิยมยังพยายามแสดงให้เห็นทั้งในงานเขียนและปาฐกถาทางประวัติศาสตร์ของตน ว่าการแบ่งชั้นในสังคมไทยนั้นไม่ใช่เรื่องเลวร้าย การแบ่งชั้นกลับทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” เนื่องจากสังคมไทยนับถือพุทธศาสนา ทำให้ชนชั้นสูง (หรือชนชั้นที่มีศักดินาสูง) มีความเมตตากรุณาต่อชนชั้นต่ำ (เช่น ไพร่และทาสที่มีศักดินาต่ำ) ในขณะที่ชนชั้นต่ำก็มีความจงรักภักดีและกตัญญูต่อชนชั้นสูง ทำให้สังคมไทยมีระเบียบและความสงบสุข ระบบศักดินาในสังคมไทยไม่มีการกดขี่ขูดรีดดังที่ฝ่ายซ้ายโจมตีแต่อย่างใด นอกจากนี้ปัญญาชนอนุรักษนิยมยังเน้นด้วยว่าการแบ่งชั้นในสังคมไทยมิได้เป็นการแบ่งที่แน่นอนตายตัว แต่คนชั้นต่ำที่ทำความดีสามารถเลื่อนชั้นสูงขึ้นได้ และชนชั้นสูงที่ทำความผิดก็อาจถูกลงพระราชอาญาโดยถูกถอดลงเป็นไพร่ได้²²⁴

²²³ ไบรอนดู คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., **ฝรั่งศักดินา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2504.

²²⁴ ไบรอนดู คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., “สังคมอยุธยา” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516. และ สายชล สัตยานุรักษ์, **คึกฤทธิ์กับประดิษฐ์กรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

บทที่ 5

โครงสร้างสังคมสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 20-22

รัฐอยุธยาเป็นรากฐานอยู่บนระบบเศรษฐกิจแบบส่วยและการค้าทางทะเล พระมหากษัตริย์และชนชั้นนำสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจจากการผูกขาดการค้าและการเก็บส่วย (เช่น ของป่า แร่ธาตุ) เพื่อส่งเป็นสินค้าออก ดังนั้น จึงมีการพัฒนาระบบการจัดการแรงงานเพื่อการเก็บส่วยเป็นสำคัญ ขณะเดียวกันรัฐบาลก็ใช้ระบบการจัดการแรงงานที่เกิดขึ้นนี้ให้เป็นประโยชน์ต่อกิจการอื่นๆ ของรัฐ เช่น การสร้างความมั่นคงทางการเมืองให้แก่ผู้ปกครองรัฐ การตัดสินคดีความ การทำสงคราม การป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้าย การก่อสร้าง ฯลฯ ระบบการจัดการแรงงานและการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งวงวิชาการเรียกว่า “ระบบไพร่” จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อรัฐอยุธยา และมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของอยุธยาอย่างลึกซึ้ง

ที่มาและการพัฒนาการของระบบไพร่ในสังคมอยุธยา

เนื่องจากระบบไพร่มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจและการเมืองของอยุธยา โครงสร้างสังคมอยุธยาผูกพันอย่างแนบแน่นกับระบบไพร่ ซึ่งแบ่งคนในสังคมออกเป็นชนชั้นใหญ่ ๆ สองชนชั้นด้วยกัน คือชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่ ดังนั้นจึงควรวิเคราะห์ที่มาและการพัฒนาการของระบบไพร่ในสังคมอยุธยาเสียก่อน แล้วจึงวิเคราะห์ลักษณะและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนแต่ละชนชั้น

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างคำอธิบายเกี่ยวกับ “ระบบไพร่” ว่าเป็นผลมาจากการจัดการทหารเพื่อป้องกันตนเองและการแย่งชิงที่ทำกินของผู้อื่นตั้งแต่สมัยที่ชนเผ่าไทยอพยพมาจากแผ่นดินใหญ่ของจีน การเกิดขึ้นของระบบไพร่จึงมาจากความจำเป็นที่ต้องบังคับให้ชายไทยอายุ 18 ปีขึ้นไปทุกคนต้องเป็นทหาร ในภายหลังรัฐจึงใช้ระบบไพร่เพื่อเกณฑ์แรงงานไปทำงานอื่น ๆ ด้วย เมื่อเกิดสงครามก็จะเกณฑ์แรงงานไพร่บางส่วนไปรบ²²⁵ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ ที่บ่งชี้ว่าเคยมีการอพยพของชนเผ่าไทยในลักษณะที่จัดหมวดหมู่เป็นกองทัพ และข้อกำหนดที่ว่าชายที่มีอายุ 18 ปีต้องเป็นไพร่สม และเมื่อมีอายุ 20 ปีขึ้นไปต้องเป็นไพร่หลวง ก็เป็นข้อกำหนดในยุคหลัง สมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์นั้นใช้ความสูงเป็นเกณฑ์ กล่าวคือชายที่สูง “สองศอกคืบ” (125 เซนติเมตร) ขึ้นไป ต้องเป็นไพร่สังกัดมูลนาย อาจมีฐานะเป็น ไพร่สม หรือ ไพร่หลวง ก็ได้ และบางคนอาจเป็นไพร่สมไปจนตลอดชีวิต

จากจารึกของอาณาจักรสุโขทัยและจารึกของอาณาจักรกัมพูชาเกี่ยวกับการกัลปนาคนให้เป็นข้าพระหรือเป็นคนของศาสนสถาน ที่ส่งผลให้ศาสนสถานมีสิทธิเหนือแรงงานเหล่านั้น ทำให้สามารถสันนิษฐานได้

²²⁵ โปรดดู ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำอธิบายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา” พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2505. ; ขจร สุขพานิช, “ฐานันดรไพร่” ขจร สุขพานิช. กรุงเทพฯ: หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช, 2521.

ว่าการควบคุมกำลังคนให้ทำงานตามคำสั่งของมูลนาย (เช่นเดียวกับข้าพระที่ต้องทำงานให้ศาสนสถาน) ที่เรียกกันในภายหลังว่า “ระบบไพร่” นั้น น่าจะมีมาตั้งแต่ก่อนกำเนิดอาณาจักรอยุธยาแล้ว แต่ยังไม่มีการเขียนกฎหมายที่แน่นอน ขึ้นอยู่กับประเพณีที่สังคมยอมรับร่วมกันและอำนาจของมูลนายในแต่ละท้องถิ่น²²⁶

ลักษณะทางภูมิศาสตร์และเทคโนโลยีที่คนในแถบนี้ใช้ในการปลูกข้าวมีผลโดยตรงต่อโครงสร้างการเมืองหรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจ กล่าวคือ บริเวณที่ราบได้กรุงศรีอยุธยาลงไป พื้นที่เปลี่ยนจากที่ราบน้ำท่วมถึงมาสู่ลักษณะของสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ปริมาณของน้ำที่หลากจากทางเหนือมีปริมาณมากขนาดที่กำลังคนและเทคโนโลยีในสมัยนั้นไม่สามารถจะควบคุมได้ เหตุฉะนั้นผู้คนในแถบนี้จึงทุ่มเทความพยายามไปสู่การคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่สามารถหนีน้ำได้รวดเร็ว การใช้พันธุ์ข้าวเบาสำหรับพื้นที่แถบกรุงศรีอยุธยานับเป็นความสำเร็จอันชาญฉลาดของกสิกรโบราณของบริเวณนี้ และทำให้ศูนย์อำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นมีฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่นคง อย่างไรก็ตาม การที่กสิกรไม่ต้องพึ่งพาระบบชลประทานขนาดใหญ่ที่รัฐเป็นผู้จัด ก็มีผลทำให้การควบคุมของรัฐเหนือประชาชนเป็นไปอย่างรัดกุมไม่ได้ **ต้องกระจายอำนาจควบคุมกำลังคนออกไปในหมู่ “มูลนาย” อย่างกว้างขวาง** ซึ่งส่วนใหญ่ของมูลนายก็คือผู้นำท้องถิ่นที่มีอำนาจค่อนข้างอิสระ การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของรัฐบาลอยุธยาจึงมีขอบเขตจำกัด เพราะต้องประนีประนอมผลประโยชน์และอำนาจระหว่างรัฐบาลกลางและผู้นำท้องถิ่น (ซึ่งเป็นมูลนายที่ควบคุมไพร่โดยตรง) ตลอดสมัยอยุธยา²²⁷

เนื่องจากอาณาจักรอยุธยามีประชากรเบาบางเมื่อเทียบกับที่ดินอันกว้างขวางและอุดมสมบูรณ์ กล่าวคือ トラบจนถึงพุทธศตวรรษที่ 23 ลาโลแบร์ราชทูตฝรั่งเศสก็ประมาณว่าอาณาจักรอยุธยามีประชากรเพียง 1,9000,000 คนเท่านั้น²²⁸ ทำให้แรงงานหรือกำลังคนเป็นที่มาสำคัญของพลังทางการเมืองและโคตรพิพาททางเศรษฐกิจ **ระบบสังคมที่ควบคุมแรงงานของประชาชนและเจดีย์แรงงานนั้นตามลำดับขั้นของผู้มีอำนาจทางการเมืองมากขึ้นและพัฒนาซับซ้อนขึ้นตลอดเวลา** ระบบที่ผู้ปกครองควบคุมและจัดสรรแรงงานเพื่อใช้ประโยชน์นี้เรียกกันในวงวิชาการว่า “ระบบไพร่”²²⁹

ในสมัยอยุธยาตอนต้น การควบคุมไพร่มีลักษณะคล้ายชาติพันธุ์ไทหรือไตในที่อื่น ๆ คือ การจัดไพร่เข้าเป็นหมวดหมู่ เป็นจำนวน สิบ ร้อย พัน หมื่น ในพระไอยการอาญาหลวง มาตรา 138 ระบุตำแหน่ง หัวสิบ หัวปาก (ร้อย) หัวพัน หัวหมื่น²³⁰ เห็นได้ชัดว่ามีลักษณะเป็นการควบคุมที่ถูกหมู่ (ไพร่) ขึ้นอยู่กับเจ้าหมู่หรือหัวหน้าตามลำดับขั้น ในเวลาต่อมาจึงเปลี่ยนมาเป็นการควบคุมกำลังคนแบบ “กรม” ซึ่งมีความรัดกุมและซับซ้อนขึ้นกว่าเดิม โดยไพร่ในกรุงศรีอยุธยาและในเมืองรอบ ๆ กรุงศรีอยุธยาส่วนหนึ่ง

²²⁶ อาคม พัดียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545, หน้า 102.

²²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

²²⁸ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาโลแบร์, ราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510, หน้า 47.

²²⁹ อาคม พัดียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร, หน้า 100-101.

²³⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2505, หน้า 94-95.

เป็นไพร่สม แต่ส่วนใหญ่จะเป็นไพร่หลวง ซึ่งมูลนายของไพร่หลวงเหล่านี้ถูกดึงมาขึ้นกับกรมกองในราชธานี ส่วนไพร่ในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปจะขึ้นกับเจ้าเมือง และเจ้าเมืองจะขึ้นกับกษัตริย์อีกต่อหนึ่ง เมืองสำคัญที่กษัตริย์สมัยต้นอยุธยาใช้อำนาจควบคุมเหนือไพร่และมูลนายในเมืองนั้น ๆ ค่อนข้างมากได้แก่ เพชรบุรี ราชบุรี แพรกศรีราชา และนครพรหม ส่วนเมืองในอาณาจักรสุโขทัยซึ่งตกเป็นเมืองประเทศราชของ กรุงศรีอยุธยานั้น กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถบังคับบัญชาได้มากนัก แม้แต่เมื่อมีไพร่หรือทาสหนี จากกรุงศรีอยุธยาไปยังเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรสุโขทัย ก็ต้องปล่อยเลยตามเลยโดยไม่อาจติดตามกลับมา ดังความในกฎหมาย คือ “พระไอยการลักษณะลักพา” พ.ศ.1899²³¹ ส่วนการเกณฑ์แรงงานไพร่นั้น ในสมัย อยุธยาตอนต้นไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ในการเกณฑ์แรงงานไพร่ เพราะยังไม่มีกฎเกณฑ์ แน่นนอนตายตัว

กฎหมายอยุธยาคุ้มครองกรรมสิทธิ์และอำนาจของนายเหนือไพร่และทาส พระไอยการ ลักษณะทาส พ.ศ.2011 ระบุว่า ไพร่ฟ้าทาสไทหลบหนี ไม่ว่าจะช้านานเพียงไร กฎหมายก็ยังคงรับรองสิทธิ เหนือไพร่และทาสของเจ้าไพร่ (มูลนาย) และเจ้าทาสอยู่²³² และพระไอยการอาญาหลวงก็มีบทลงโทษผู้ที่ ปลอมบัญชีเพื่อ “ทำไพร่ท่านให้เป็นไพร่ตน”²³³ อย่างไรก็ตาม มูลนายของอยุธยาก็ยังประสบปัญหา “ข้าหนี เจ้า ไพร่หนีนาย” อยู่มาก กฎหมายลักษณะลักพาสะท้อนให้เห็นว่าเมื่อ “มีผู้เอาทาสเอาไพร่ท่านมาขาย” เจ้าของที่ไปไถ่ตัวคืนมานั้นก็ยากที่จะเรียกร้องเอาเงินคืนจากผู้ที่น่าทาสหรือไพร่ของตนไปขายได้ ดังความ ในกฎหมายลักษณะลักพา พ.ศ.1898 (หลังสร้างกรุงศรีอยุธยา 5 ปี) ดังนี้

จึงนายสามขลาเสมียนพระสุภาวดีบังคมทูล...ด้วยข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนาย และมีผู้เอาไปถึง เฉลียง (เขลียง) ศุโขทัย (สุโขทัย) พุ่งย่าง (พุ่งยั้ง) บางยม สองแก้ว (สองแคว) สระหลวง (พิจิตร) ชาว ดงรวก่าแพงเพชร เมืองท่านเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันดังนี้ และมีผู้เอาทาสเอาไพร่ท่านมาขาย แลเจ้า ทาสเจ้าไพร่แห่งพระนครศรีอยุธยาพบ แลมากล่าวพิพากษา (โต้แย้ง) ว่าให้ผู้ไถ่เอาเบี้ยแก่ผู้ขายคืน นั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอเรียนพระราชประวัติ จึ่ง...มีพระราชโองการพิพากษา...ว่า ขายกันแต่ใน พระนครศรีอยุธยาครั้งนี้แลสูงบังคับให้ผู้ไถ่เอาเบี้ยกับผู้ขายลียังยาก อย่ว่าข้าหนีเจ้าไพร่หนีนาย แล เขาลักไปขายถึงเฉลียง พุ่งย่าง บางยม สระหลวง สองแก้ว ชาวดงรวก่าแพงเพชร ศุโขทัยไทย ไต้ หล้าฟ้าเขียว ขาดจากมือเจ้าทาสเจ้าไพร่ไปไกล จะมาพิพากษณเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมือง สุพรรณบุรี สะพงคลองพลับ แพรกศรีราชาธิราช พระนครพรหม นั้น บมิชอบเลย²³⁴

²³¹ มานพ ถาวรวัฒนสุกุล, ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536. หน้า 14-16.

²³² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2515. หน้า 317-320. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

²³³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 79-80. อ้างใน เรื่องเดียวกัน

²³⁴ กฎหมายเมืองไทย เล่ม 1 คำปรารภกฎหมายลักษณะลักพา, หน้า 317. อ้างใน จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2547, หน้า 115.

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า กฎหมายฉบับนี้เรียกนายทาสหรือนายเงินว่า “**เจ้าทาส**” และเรียกมูลนายของไพร่ว่า “**นาย**” บ้าง “**เจ้าไพร่**” บ้าง

คนที่ไพร่ไม่ได้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นตัวของตัวเอง แต่เป็น “ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินท่าน” หากไพร่ถูกตีถึงตาย กฎหมายให้ลงโทษผู้ร้ายให้ตายตกไปตามกัน ส่วนผู้ที่พบเห็นการตีต่อกันแต่ไม่ได้ห้ามปราม จนเกิดการฆ่าถึงตาย ก็จะถูกลงโทษ “*เปนข้อเลมิดพระราชอาชญา เหตุตัวรู้เห็นแล้วนิ่งเสียจึงเสียไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินท่าน*”²³⁵

อาจกล่าวได้ว่า ระบบไพร่ เป็นวิธีการของกลุ่มชนชั้นนำที่จะเข้ามาควบคุมและจัดสรรแรงงานของประชาชน ระบบไพร่ น่าจะพัฒนามาจากการจัดตั้งของชุมชนโดยอาศัยระบบเครือญาติที่มีลักษณะยึดถือในวัยวุฒิและความสัมพันธ์กับตระกูลที่บุกเบิกหมู่บ้าน²³⁶ โดยผู้นำของหมู่บ้านมีอำนาจในการจัดการกำลังคนในหมู่บ้านเพื่อทำงานสาธารณะ เมื่อท้องถิ่นมีระบบจัดการกำลังคนเป็นของตนเองอยู่แล้วและประชาชนในท้องถิ่นก็ต้องขึ้นตรงต่อหัวหน้าชุมชนเช่นที่กล่าวมานี้ ในสมัยต้นอยุธยาจึงต้องอาศัยการ “กลืน” หรือการ “ปราบปราม” ผู้นำท้องถิ่นเพื่อจะได้มีสิทธิในการถือครองแรงงานไว้ในมือของรัฐบาลกลาง ประวัติศาสตร์การเมืองในสมัยต้นอยุธยาจึงเป็นเรื่องราวของการขยายอำนาจของรัฐบาลกลางไปในอาณาบริเวณที่กว้างขวางขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยการสงคราม, การแต่งงาน, การทูต, การค้า ฯลฯ ซึ่งประวัติศาสตร์สังคมของต้นอยุธยาก็สอดคล้องกับประวัติศาสตร์การเมือง ในแง่ที่มีการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชนชั้นนำผ่านการแต่งงาน การค้า และการมีกิจกรรมทางวัฒนธรรมร่วมกัน เช่น กิจกรรมทางศาสนา ขณะเดียวกันก็มีการขยายอำนาจของชนชั้นนำเพื่อควบคุมแรงงานของประชาชน ซึ่งทำให้ประชาชนต้องดำรงชีวิตภายใต้ระเบียบกฎเกณฑ์ที่ชนชั้นนำกำหนด เช่น ถูกจำกัดการเคลื่อนย้าย ถูกเกณฑ์แรงงาน หรือถูกเก็บส่วย ซึ่งมีผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของประชาชน

เจ้าเมืองต่างๆ ในสมัยต้นอยุธยามีสิทธิในไพร่ของตนเองสูงมาก มีหลักฐานว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในยุคนั้นไม่ทรงทราบว่าในแต่ละเมืองที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจมีไพร่ในปกครองจำนวนเท่าใด และพระมหากษัตริย์เองก็ทรงห่วงหาพันกำลังไพร่พลของตนเองมาก ทรงตรากฎหมายห้ามมิให้ไพร่เคลื่อนย้ายไปอาศัยอยู่เมืองอื่น ดังนั้น ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นของอาณาจักรอยุธยาแล้วที่ประชาชนไม่มีสิทธิในการโยกย้ายที่อยู่และที่ทำงานโดยสะดวก โอกาสทางเศรษฐกิจจึงไม่มีมากไปกว่าการเกษตรกรรมและหัตถกรรมขนาดเล็ก การค้าในระดับกว้างขวางตกอยู่กับกลุ่มคนที่อยู่ในส่วนบนของระบบไพร่และผู้ที่อยู่นอกระบบไพร่ ได้แก่ กษัตริย์ มูลนาย และชาวต่างชาติ โดยที่ชาวต่างชาติก็ต้องอาศัยอำนาจหรือบารมีของกษัตริย์หรือมูลนายเพื่อจะได้ประกอบการค้าโดยสะดวก หรือเพื่อจะได้รับสิทธิพิเศษในการผูกขาดการค้าขายสินค้าบางชนิด²³⁷

²³⁵ “พระไอยการลักษณะวิवाद่าตี มาตรา 420” *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521, หน้า 420.

²³⁶ จิตร ภูมิศักดิ์, *สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา*, หน้า 102.

²³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104-105.

ในสมัยอยุธยาตอนกลาง สงครามเสียกรุงครั้งแรกและการทำสงครามตลอดรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงในระบบราชการและระบบไพร่อย่างมาก นอกจากจะเกิดระบบราชการที่ซับซ้อนและมีเอกภาพมากขึ้นแล้ว ยังมีการเปลี่ยนตัวมูลนายจำนวนมากเนื่องจากมูลนายรุ่นเก่าส่วนหนึ่งถูกกวาดต้อนไปพม่า อีกส่วนหนึ่งตายหรือหนีหายไปในช่วงสงคราม และอีกส่วนหนึ่งหมดอำนาจไปพร้อมกับการสิ้นสุดรัชกาลของพระมหาจักรพรรดิที่ทรงเป็นนายเหนือหัวในช่วงเวลานั้น นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าไชยราชาธิราช สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช และสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช นอกจากนี้ ประชาชนที่เคยสังกัดระบบไพร่จำนวนมากก็ตายในสภาวะสงคราม และบางส่วนถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยของพม่าและกัมพูชา และยังมีการกวาดต้อนประชาชนจำนวนมากจากเมืองต่าง ๆ แถบพิชณูโลก สุโขทัย ฯลฯ ลงมาสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ดังนั้น หลังจากสภาวะสงครามผ่านไปแล้ว จึงจำเป็นต้องทำการปฏิรูประบบไพร่ครั้งใหญ่

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต ซึ่งเขียนเมื่อ พ.ศ.2182 กล่าวว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงสำรวจบัญชีไพร่และทาสทั่วราชอาณาจักร มูลนายทุกคนต้องส่งรายชื่อไพร่และทาส “ตั้งแต่นั้นมาไม่มีบุคคลใดที่เกิดมาแล้วจะมีอิสระ...ไม่ต้องอยู่ใต้อำนาจของนาย” ทุก ๆ คนจะต้องสังกัดมูลนายและทำงานตามคำสั่งของมูลนาย มิฉะนั้นจะต้องส่งส่วยหรือนำสิ่งของมาชดใช้แทน ผลก็คือ “การกระทำเช่นนี้ทำให้พวกขุนนางได้รับผลประโยชน์อย่างมาก ในขณะที่พวกสามัญชนและคนจนต้องแบกรับภาระไว้”²³⁸ การปฏิรูประบบไพร่ในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถที่ปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต สอดคล้องกับข้อความในคำให้การขุนหลวงหาวัด ซึ่งระบุว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงแจกจ่ายเชลยศึกที่กวาดต้อนมาในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรไปทำราชการในกรมกองต่าง ๆ เชลยศึกบางคนที่เป็นระดับหัวหน้าได้รับการแต่งตั้งให้มีตำแหน่งในระบบราชการและได้รับพระราชทานยศศักดิ์ ส่วนใหญ่ของเชลยศึกเหล่านี้เป็นชาวมอญและชาวลาว²³⁹

ระบบไพร่เป็นระบบที่ให้ประโยชน์แก่มูลนายอย่างมาก เพราะมูลนายได้ส่วนแบ่งส่วยที่เก็บจากไพร่สามารถใช้แรงงานไพร่เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเมือง และสถานภาพทางสังคม และเมื่อไพร่มาเข้าเวรรับราชการมูลนายก็ไม่ต้องเลี้ยงดู แต่ไพร่ต้องนำอาหารติดตัวมา และยังมีประเพณีที่ไพร่แสดงความจงรักภักดีต่อมูลนายโดยการนำสิ่งของ เช่น ผ้าไหม 3-4 ผืนมากำหนด ซึ่งแต่เดิมมักถูกเรียกเก็บภาษีจนกระทั่งสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งมีปัญหาไพร่หนีออกจากระบบไพร่มาก พระมหาจักรพรรดิจึงโปรดฯ ให้ตรากฎหมายห้ามนายอากรขนอนเก็บภาษีอากรจากสิ่งของที่เป็นเสบียงอาหารและของกำนัลเหล่านี้ ดังความว่า

อนึ่งเมื่อไพร่จะเข้าเดือนรับราชการนั้น ถ้ามีเข้า (ข้าว) ปลา เนื้ออย่างเนื้อแผ่น ฟองเปดฟองไก่ หมากพลู สิ่งของเล็กน้อย แลผ้าไหมเข้ามาด้วยสามผืนสี่ผืน ภอเปนเสบียงราชการแลกำนัลนมนาย

²³⁸ ฟาน ฟลิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ.2182” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546, หน้า 231.

²³⁹ คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, 2547. หน้า 18.

ไม่สมควรที่ว่าเป็นเรือค้าขายหาไม้ได้นั้น ห้ามอย่าให้นายพะชนอนเบิกเกบเอาเป็นหัวมือหัวของ แต่ละ
สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เป็นอันขาดทีเดียว²⁴⁰

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ามูลนายจะมีสิทธิในตัวไพร่อย่างเต็มที่ แต่มูลนายก็ไม่สามารถจะขูดรีดไพร่ได้
มากเกินไปนัก ไพร่ส่วนใหญ่น่าจะอยู่ใน “ระบบอุปถัมภ์” โดยมีมูลนายเป็นผู้อุปถัมภ์ ลักษณะสำคัญของ
ระบบอุปถัมภ์ คือการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์ซึ่งมีฐานทรัพยากร เช่น อำนาจ เกียรติยศ ความ
มั่งคั่ง และ/หรือความรู้มาก กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ซึ่งมีฐานทรัพยากรน้อย จำเป็นต้องพึ่งผู้อุปถัมภ์เพื่อจะได้รับ
ทรัพยากรที่ตนต้องการ ทั้งนี้ การแลกเปลี่ยนระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มักมีลักษณะรอบด้านและ
ยาวนาน โดยเป็นการแลกเปลี่ยนที่ไม่เสมอภาคและไม่มีเสรีภาพในการแลกเปลี่ยน ลักษณะดังกล่าวนี้ดำรง
อยู่ได้เพราะมีอุดมการณ์และศีลธรรมที่จรรโลงความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ อีกทั้งยังมี
มิติทางจิตใจในความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ด้วย เช่น “ผู้ใหญ่” (ผู้อุปถัมภ์) ต้องมี
ความเมตตากรุณาต่อ “ผู้น้อย” (ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์) และผู้น้อยต้องมีความซื่อสัตย์และกตัญญูทวนเวทีต่อ
ผู้ใหญ่ เป็นต้น

นอกจากนี้ ถ้ามูลนายเอาเปรียบไพร่มากเกินไป ไพร่อาจจะหนีไปอยู่ที่อื่นซึ่งยากมากที่จะติดตามตัว
ได้ โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาที่การทะเบียนยังไม่มีประสิทธิภาพและอำนาจของรัฐบาลกลางมีอยู่จำกัด ดังที่
ลาลูแบร์กล่าวถึง “ผู้หลบหนีราชภัยเข้าไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดงพงพี อันยากที่จะตามตัวมาขึ้นทะเบียนสำรวจ
ได้”²⁴¹ และวิเคราะห์ว่า “สิ่งที่รัฐบาลสยามทราบดี และใครๆ ก็รู้กันก็คือ ความลับประการเดียวที่จะให้
ประชากรเพิ่มขึ้นได้อีกนั้นก็จำต้องลดหย่อนผ่อนค่าภาษีอากร และลดอัตราการเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาเป็น
ไพร่หลวงลงเสียบ้างเท่านั้น”²⁴²

ไพร่ที่ถูกกดขี่มากบางคนอาจเลือกวิธีขายตัวลงเป็นทาส ซึ่งในบางกรณีก็ต้องอยู่ในสองสถานภาพคือ
เป็นทั้งไพร่และทาส เนื่องจากยังไม่ถูกคัดชื่อออกจากทะเบียนไพร่ ทำให้ต้องถูกมูลนายเกณฑ์แรงงาน
นอกเหนือไปจากการทำงานให้แก่นายเงินหรือนายทาส ซึ่งไพร่ที่ตกอยู่ในฐานะเช่นนี้จะลำบากมาก เพราะ
ในเวลาที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานจะต้องนำสิ่งของเครื่องใช้และอาหารไปเอง ไพร่บางส่วนจึงเลือกใช้วิธีหนีเข้า
ป่าและหนีไปบวชซึ่งทำให้พ้นไปจากการเกณฑ์แรงงานและการส่งส่วยได้ดีกว่า แต่การหนีเข้าป่าก็ทำให้ต้อง
เผชิญปัญหาใหม่ ๆ เป็นต้นว่า โรคภัยไข้เจ็บและสัตว์ร้าย ส่วนการหนีไปบวชก็ต้องพร้อมที่จะดำรงชีวิตใน
สมณเพศ เช่น จะต้องรักษาศีล 227 ข้อ ไม่สามารถแต่งงานได้ และจะต้องศึกษาธรรมะของพุทธศาสนาอีก
ด้วย หากภิกษุรูปใดถูกตรวจสอบพบว่าไม่สนใจแสวงหาความรู้แต่บวชเพื่อหนีการเกณฑ์แรงงานหรือการส่ง
ส่วยเท่านั้น ก็อาจถูกจับสึกได้

²⁴⁰ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 681.

²⁴¹ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 49.

²⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

การหนีเข้าป่า การขายตัวเป็นทาส และการหนีไปบวชเป็นวิธีที่ไพร่ใช้กันมากตลอดสมัยอยุธยา เพราะกลไกในระบบไพร่และระบบยุติธรรมที่จะป้องกันมิให้มูลนายเอาเปรียบไพร่นั้นยังไม่มีประสิทธิภาพ การฟ้องร้องมูลนายเป็นเรื่องที่ยากจะกระทำได้ เพราะนอกจากการฟ้องร้องต้องกระทำผ่านมูลนายแล้ว ยังต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงมาก กล่าวคือ การมีคดีความในศาลในฐานะโจทก์ก็ดี จำเลยก็ดี คู่ความต้องจ่ายเงินเป็นค่าธรรมเนียม และค่าใช้จ่ายต่าง ๆ แม้กระทั่งค่าสมุดดินสอที่ใช้จดสำนวน ค่าเชือกผูกสำนวน ค่าซื้อของบูชาบวงสรวงเทวดา ค่าเงินใส่คราด ค่าอาลักษณ์อ่านคำสั่งจาจิษฐาน ค่าข่มคอ (ในการดำเนินาพิสูจนความบริสุทธิ์) ค่าหลัก ค่าตีฆ้อง ค่าผู้คุม ฯลฯ รวมแล้วเป็นเงินถึง 9 ตำลึง 1 บาท (37 บาท) ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากในสมัยนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับไพร่ซึ่งมิได้อยู่ในระบบเศรษฐกิจเงินตรา²⁴³

ไพร่ที่ทำความผิดสถานเบาและได้รับโทษในระดับลหุโทษ ส่วนหนึ่งจะถูกสักเป็นไพร่ฝัฟายและไพร่ตะพุ่นหญ้าช้าง ซึ่งเป็นไพร่ที่ต้องทำงานหนัก โยช เซาเตน (Joost Schouten) กล่าวว่าพระเจ้าปราสาททองมีช้างหลวงกว่า 3,000 เชือก ทั่วราชอาณาจักร ช้างแต่ละเชือกได้รับการดูแลโดยผู้เลี้ยง 2-3 คน และในเวลาต่อมาช้างหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นเป็นจำนวนถึง 10,000 เชือก²⁴⁴ ไพร่ตะพุ่นหญ้าช้างจึงน่าจะมีจำนวนหลายหมื่นคนหมุนเวียนกันทำงานคนละ 6 เดือนต่อปี จำนวนไพร่ในกรมช้างจึงมีมากซึ่งส่งผลให้เจ้ากรมช้างเป็นขุนนางที่มีอำนาจมาก และเจ้ากรมช้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์คือพระเพทราชาสามารถปราบดาภิเษกได้สำเร็จในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

ความทุกข์ยากของไพร่ที่เกี่ยวข้องกับช้าง นอกจากจะเห็นได้จากเรื่องตะพุ่นหญ้าช้างแล้ว ยังเห็นได้จากการจับช้าง แห้วแสนันตึกเกี่ยวกับการจับช้างของพระนารายณ์ที่สะท้อนถึงความยากลำบากของราษฎรที่ต้องสละเว่ยไปกับเรื่องช้างไว้ดังนี้

“ความสำราญของกษัตริย์ได้มาจากการคล้องช้างซึ่งต้องใช้กำลังคนในการดำเนินการถึง 30,000 คน คนส่วนมากตายเพราะความเหนื่อยล้า บ้างก็ถูกสังหารไว้ในป่าทั้งวันทั้งคืน เพื่อค้นหารังที่ช้างอยู่และด้อนช้างมา ขณะที่บางคนก็คร่ำเคร่งกับการสร้างรั้วกันช้างหนีโดยมิได้หยุดพัก กล่าวโดยสรุปทุกคนมีหน้าที่เป็นของตนเอง และต้องอุทิศตนให้กับหน้าที่นั้น หากเขาอู้หรือทำพลาดเพียงนิด เขาจะถูกลงโทษโดยเจ้าหน้าที่ที่คอยจับจ้องเขา”²⁴⁵

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งในโครงสร้างสังคมสมัยอยุธยา เกิดขึ้นใน “ยุคทองของการค้า” คือช่วงตั้งแต่ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ซึ่งการค้าขายตัวมาก ไพร่ส่วนหนึ่งมีรายได้จากการขายสินค้าจนกลายเป็น “ไพร่มั่งมี” ทำให้สามารถเสียเงินแทนการเข้าเวร²⁴⁶ หรือเสียเงินแทน

²⁴³ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า 72.

²⁴⁴ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001, p.22.

²⁴⁵ Ibid, p. 24.

²⁴⁶ โปรดดู สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม.

การส่งส่วย จำนวนเงินที่เสียแทนการเข้าเวรหรือการส่งส่วยสูงมากสำหรับไพร่ส่วนใหญ่ที่ยังคงอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2291 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศระบุว่า

ไพร่ท้องหมู่เข้าเดือนออกเดือนทำราชการทุกวันนี้ได้ความยากกว่าไพร่ส่วยทั้งปวงเป็นหลายเท่า ด้วยไพร่เข้าส่วยดีบุกนั้น ถ้าแลมิได้เอาดีบุกมาต้องเสียเงินแทน สกรรสิบบาท เลวทาสห้าบาท ไพร่หมู่ตะพุ่นนั้นถ้ามิได้เกี่ยวหญ้าให้ช้าง ต้องเสียเงินค่าหญ้า สกรรเก้าบาท เกลี่ยกล่อมคลดหกบาท เลวทาสคลด้าสิ่งสองสิ่ง แลเข้าส่วยเงินนั้นเลิกเดิมสกรรสองด้าสิ่งบ้างหกบาทบ้าง ทาสคลด้าสิ่งบ้างคลดสามบาทบ้าง เลกใน สกรรคลด้าสิ่งทาสคลสองบาท แลเข้าส่วยไม้ฝางนั้นถ้ามิได้เอาฝางมาเสียส่วย ต้องเสียเงินแทนสกรรเจดบาทสองสิ่ง เลวทาสสามบาทสามสิ่ง แลเข้าส่วยเบดเสร็จนอกกว่านั้นต้องเสียส่วยน้อยกว่านี้อีก ...แต่ส่วนไพร่ท้องหมู่นั้นถ้ามิได้ทำราชการแต่ก่อนประคติดอยู่กับกรุงเทพมหานครนั้น ต้องเสียค่าจ้างคนทำราชการแทนเดือนละด้าสิ่งบ้าง สามบาทบ้าง ถ้าแลมิเสด็จพระราชดำเนิรแลไปล้อมช้างโพนช้างเกนให้ไปจับสลัดแลจับผู้ร้ายนั้น ต้องเสียค่าจ้างเดือนละห้าบาท บ้างหกบาทเจดบาทบ้างสองด้าสิ่งบ้าง ถ้าจะคิดไพร่ท้องหมู่ต้องเสียเงินค่าจ้างแต่ละปีเป็นเงินสี่ด้าสิ่งสองบาทบ้าง หกด้าสิ่งบ้าง เจดด้าสิ่งบ้าง มากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองส่วนสามส่วนสี่ส่วน”²⁴⁷

มีไพร่จำนวนไม่น้อยที่มีเงินมากพอที่จะเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือการส่งส่วย กลุ่มคนที่เรียกว่า “คนมั่งมี” นี้จึงมีจำนวนไม่น้อย การเกิด “ไพร่มั่งมี” นับเป็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างสังคมอยุธยา ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งการค้าขายตัวมากขึ้น จำนวน “ไพร่มั่งมี” ก็คงขยายตัวตามไปด้วย พร้อมกันนั้นก็ยังมีไพร่จำนวนมากที่หนีออกจากระบบไพร่เพื่อขึ้นล่องทำมาหากิน โดยไม่ยอมเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือแทนการส่งส่วย²⁴⁸

ในด้านกรรมสิทธิ์ที่ดิน ไพร่มีสิทธิถือครองที่ดินเพื่อทำกิน สามารถนำที่ดินไปขายฝาก จำนอง หรือตกทอดเป็นมรดก แม้ว่ากษัตริย์ทรงจะประกาศว่าที่ดินทั้งหมดในพระราชอาณาจักรเป็นของพระองค์ก็ตาม เพราะการประกันความมั่นคงในการถือครองที่ดินของไพร่ ทำให้ไพร่สามารถทำการผลิตด้วยความมั่นใจและมีผลผลิตมาเสียอากรค่านาแก่มูลนายและกษัตริย์ กฎหมายสะท้อนว่า กษัตริย์สนับสนุนการที่มีไพร่จำนวนมากบุกเบิกที่นาเพิ่มเติมหรือบุกเบิกที่นาขึ้นใหม่ เพราะจะเพิ่มอากรค่านาให้แก่ท้องพระคลัง โดยมีหลักฐานในสมัยพระนารายณ์ (คือจดหมายเหตุลาลูแบร์) ระบุว่าที่นา 2 ไร่ จะเสีย

²⁴⁷ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 679-680.

²⁴⁸ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545, หน้า 37-38.

อากร 1 สลึง²⁴⁹ การสนับสนุนการบุกเบิกที่นาและการเก็บอากรค่านาคอนข้างต่ำเช่นนี้ อาจเป็นเพราะ ภาครัฐียต้องการดึงดูดให้คนอพยพเข้ามาอยู่มาก ๆ เพื่อให้มีแรงงานในระบบไพร่มากขึ้น

ผลผลิตที่มาจากแรงงานไพร่นั้น สะท้อนให้เห็นจากรายการสินค้าออกของอยุธยาในส่วนที่ ได้รับการผลิตขึ้นภายในราชอาณาจักรเอง โดยส่วนใหญ่ น่าจะเป็นส่วยที่ไพร่ส่งให้แก่มูลนาย และ “พระ คลังสินค้า” นำเอาส่วยที่รวบรวมมาจากมูลนายทั่วประเทศมาขายแก่บริษัทหรือพ่อค้าชาติต่าง ๆ หรือนำลง ลำเนาเพื่อไปจำหน่ายในแดนไกล²⁵⁰

ในสมัยอยุธยาตอนต้น มีหลักฐานโปรตุเกสระบุว่า สินค้าออกเหล่านี้ได้แก่ ข้าว พริกไทย ดีบุก ทองคำ เกลือ ปลาแห้ง ปลาเค็ม ผัก ครั่ง กายาน ไม้ฝาง ตะกั่ว เงิน งาช้าง ไม้คูน ผ้า ไม้จันทน์ขาว พริกไทย ปรอท ฯลฯ²⁵¹

ในสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งอยุธยาทำการค้ากับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาในปริมาณ สูงมาก สินค้าออกที่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาในกรุงศรีอยุธยาส่งไปยังญี่ปุ่นซึ่งสะท้อน ผลผลิตบางส่วนที่มาจากแรงงานไพร่ในยุคดังกล่าวนี้ได้แก่ หนังกวาง ไม้ฝาง น้ำตาล หนังกวางกระเบน ครั่ง หนังกวางหนังควาย ไม้กฤษณา ดีบุก งาช้าง ชีผึ้ง เขาวัวเขาควาย ฯลฯ สินค้าบางชนิด มีปริมาณส่งออกสูง มาก โดยในช่วง พ.ศ.2176-2206 บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาในกรุงศรีอยุธยาส่งหนังกวาง ไปญี่ปุ่นเฉลี่ยถึงปีละ 1,970,124 ผืน ส่งไม้ฝางปีละ 78,343 หาบ (ประมาณ 47,000 ตัน) และส่งหนังกวาง หนังควายเฉลี่ยปีละ 116,005 ผืน และในช่วง พ.ศ.2207-2237 ส่งหนังกวางไปญี่ปุ่นเฉลี่ยปีละ 1,453,000 ผืน ส่งไม้ฝางเฉลี่ยปีละ 17,839 หาบ (ประมาณ 10463 ตัน) และส่งหนังกวางหนังควายเฉลี่ยปีละ 116,000 ผืน²⁵² สะท้อนให้เห็นว่ามีแรงงานไพร่มหาศาลที่มีส่วนร่วมในการผลิตสินค้าเหล่านี้ ทั้งผลิตเพื่อส่งส่วยและ เพื่อขายแก่พระคลังสินค้า หรือลักลอบขายให้แก่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา

ในสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลาง มีสินค้าออกสำคัญสองชนิดที่เป็นสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการ ผลิตที่ซับซ้อน ซึ่งแสดงว่าไพร่ในสมัยอยุธยามีบทบาทในการใช้เทคโนโลยีที่รับมาจากภายนอก คือจาก ประเทศจีน ในการผลิตสินค้าอันได้แก่ เครื่องสังคโลกและน้ำตาล การผลิตเครื่องสังคโลกนั้น แหล่งผลิต สำคัญอยู่ในอาณาบริเวณที่เคยเป็นอาณาจักรสุโขทัย เช่น สุโขทัย ศรีสัชนาลัย มีการส่งเครื่องสังคโลกเป็น

²⁴⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ” ใน *สายธารแห่งความคิด*, หนังสือที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ 60 ปีอาจารย์คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. กรุงเทพฯ: พิมพ์สว, 2532, หน้า 28. และ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีธรรมเทพนคร*, หน้า 111-112.

²⁵⁰ สินค้าออกอีกส่วนหนึ่งเป็นสินค้าที่นำเข้าเพื่อขายต่อเอากาไร เช่น ผ้าจากอินเดีย ผ้ากำมะหยี่ นากูหลาบ

²⁵¹ ปรีดี พิศณุวิดิ, “โตเม่ ปรีชและคูอาร์ตือ บาร์โบซ่า” ใน *กระดานทองสองแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553, หน้า 124.

²⁵² George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeenth-Century Thailand*. De Kalb: Northern Illinois University, 1977. p.80.

สินค้าออกไปยังหลายอาณาจักร เช่น rivier (ที่สำคัญคือ กระปุกเครื่องหอมที่ใช้ในพิธีชงชา)²⁵³ และมีการส่งถ้วยชามสังคโลกไปยังหมู่เกาะอินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ เกาหลี เป็นต้น²⁵⁴ ส่วนการผลิตน้ำตาลนั้น แม้ว่าชาวจีนจะมีบทบาทสำคัญ แต่แรงงานจีนในสมัยอยุธยายังมีจำนวนน้อย ในขณะที่มีการส่งออกน้ำตาลในปริมาณมาก ดังนั้น แรงงานไพร่น่าจะมีส่วนในการผลิตน้ำตาล หลักฐานญี่ปุ่นกล่าวว่าการส่งน้ำตาลกรวด น้ำตาลทรายแดง น้ำตาลทรายขาวจากอยุธยาเป็นจำนวนมากในเรือสำเภาแทบทุกลำที่เดินทางไปค้าขายยังญี่ปุ่น บางลำบรรทุกน้ำตาลไปไม่กี่ร้อยชั่ง แต่บางลำก็บรรทุกไปหลายหมื่นชั่ง รวมแล้วแต่ละปีมีการนำน้ำตาลจากอยุธยาเข้าสู่ญี่ปุ่นราว 2-3 ล้านชั่ง แต่บางปีก็มากถึง 5 ล้านชั่ง²⁵⁵ และยังมีหลักฐานอื่นที่แสดงว่าระหว่าง พ.ศ.2173-2193 สำเภาจีนนำน้ำตาลทราย 100-200 ตัน จากอาณาจักรอยุธยาไปยังเมืองนางาซากิทุกปี²⁵⁶

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย นอกจากของป่าแล้ว สินค้าออกที่สำคัญได้แก่ข้าวซึ่งส่งออกไปยังจีนและเมืองต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ข้าวที่ส่งออกนี้เป็นผลผลิตที่มาจากการทำงานของไพร่ ซึ่งแม้ว่าไพร่จะทำการผลิตแบบพอยังชีพเป็นหลัก แต่ก็ต้องผลิตให้ได้มากพอที่จะมีข้าวเหลือจากการบริโภคสำหรับเสียอากรค่านา และไพร่บางส่วนอาจขายข้าวเพื่อให้มีเงินมากพอที่จะเสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการหรือเสียเงินแทนการส่งส่วยตามพันธะในระบบไพร่

วิถีชีวิตของไพร่ซึ่งทำการผลิตแบบพอยังชีพเป็นวิถีชีวิตที่ไม่จำเป็นต้องอ่านออกเขียนได้

ศิลปวัฒนธรรมของไพร่จึงเป็นศิลปวัฒนธรรมของคนที่ไม่อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ เช่น เพลงเรือ เพลงพวงมาลัย เพลงเกี่ยวข้าว ฯลฯ เน้นหนักที่ปฏิภาณในการผูกกลอนตอบโต้และการร้อง นับเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของวรรณกรรมประชาชนที่ถ่ายทอดกันมาด้วยมุขปาฐะและการแสดง การไม่ใช้ภาษาเขียนทำให้วัฒนธรรมของไพร่มีลักษณะเฉพาะถิ่น สำนวนและสำเนียงภาษาใช้กันในวงจำกัด ระบบไพร่ที่ทำให้การย้ายถิ่นฐานเกิดขึ้นน้อยทำให้ลักษณะเฉพาะถิ่นยิ่งมีมาก อย่างไรก็ตาม **อิทธิพลของวัฒนธรรมมูลนายได้สร้างมาตรฐานเดียวกันทั่วไปหมดทุกหัวเมือง โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา** เช่น แบบสถูป เจดีย์ พระพุทธรูป การเทศน์มหาชาติ ประเพณีการบวช ประเพณีสงฆ์ ฯลฯ วัฒนธรรมทางศาสนาที่มูลนายสร้างขึ้นมาครอบงำนี้ทำให้วัฒนธรรมธรรมไพร่ที่แตกต่างหลากหลายรวมอยู่ในกรอบเดียวกันตั้งแต่ต้นอยุธยา²⁵⁷

²⁵³ อธิธิ โยเนะโอะ, โยชิกาวา โทชิฮารุ, **ความสัมพันธ์ ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542, หน้า 29-33.

²⁵⁴ ศิลปากร, กรม, “เครื่องถ้วยจากทะเล” ใน **โบราณคดีสี่ศตวรรษ** 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2553, หน้า 20. และ ธิดา สาระยา, **เมืองประวัติศาสตร์ เมืองพิมาย เขาพระวิหาร เมืองอุบล เมืองศรีสะเกษ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538, หน้า 224.

²⁵⁵ อธิธิ โยเนะโอะ, โยชิกาวา โทชิฮารุ, **ความสัมพันธ์ ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**, หน้า 77-78.

²⁵⁶ David Bulbeck (et. al), **Southeast Asian Exports since the 14th Century: Cloves, Pepper, Coffee and Sugar**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998. p.117.

²⁵⁷ อาคม พณิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีธรรมเทพนคร**, หน้า 110.

การเลื่อนชั้นของไพร่ทำได้ยาก แม้ว่าไม่มีกฎหมายบังคับมิให้ไพร่เป็นข้าราชการ เพราะการรับราชการต้องมีความรู้ในการบริหารราชการและมีผู้นำไปฝากตัวหรือถวายตัว แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็แสดงว่าเคยมีไพร่เลื่อนชั้นเป็นมูลนายอยู่บ้าง เช่น พระไอยการอาชญาหลวงกล่าวว่า “ถ้าเป็นไพร่ครั้งบุญให้ได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ทีเดียว”²⁵⁸ และในการสงคราม ถ้าไพร่มีความดีความชอบในการรบมากเป็นพิเศษก็อาจได้รับบรรดาศักดิ์เป็นมูลนาย²⁵⁹

สงครามทำให้ไพร่เดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ เพราะอาจบาดเจ็บล้มตายจากอาวุธเข้าศึก หรือเผชิญกับโรคภัยไข้เจ็บ และต้องพลัดพรากจากครอบครัว เครือญาติ และชุมชน ดังนั้น เมื่อมีการเกณฑ์ไพร่ไปทำสงครามจึงมีไพร่หนีไปซ่อน แม้แต่ไพร่ที่เข้าไปร่วมในกองทัพแล้วก็หลบหนีจากกองทัพเป็นจำนวนมากจนต้องมีการตั้งด่านตรวจตามแม่น้ำ เช่น เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงทำสงครามกับเชียงใหม่ มีการตั้งด่านตรวจริมฝั่งแม่น้ำป้องกันไพร่หนีทัพลงมา²⁶⁰ หากผู้ใดถอยหนีเข้าศึกก็จะต้องถูกโทษหนัก เช่น การถอยช้างหนีจะต้องถูก “ฟันลงกับหลังช้าง แลตัดหัวประจาน ลูกหลานสืบไปอย่าเลี้ยง อนึ่ง ถ้ารบหนเรื่อถอยมาชั่วลำเรือหนึ่งโทษใส่ตรูไว้ ถ้าถอยสองชั่วลำเรือริบเอาตัวลงหญ้าช้าง ถ้าถอยสามชั่วลำเรือให้ฆ่าเสีย”²⁶¹

อย่างไรก็ตาม สงครามก็เป็นโอกาสที่ไพร่สามารถทำความดีความชอบจนได้บำเหน็จรางวัลต่าง ๆ เช่น “พลหอก พลดาบ พลเดินเท้า ที่ “ได้ช่วยช้าง แลผู้ชนช้างนั้นมีไชย...ให้ยกพลนั้นขึ้นเป็นขุน” พร้อมกันนั้นยังได้รับรางวัลเป็นเงิน ทอง และลูกหลานก็จะได้รับผลดีด้วย คือทางราชการจะรับเข้าทำงานในตำแหน่งที่เหมาะสม ดังความในกฎหมายที่ว่า “ลูกหลานนั้นให้เลี้ยงสืบไป” กฎมณเฑียรบาลระบุว่า “ถ้าแต่ไพร่พลองครักษ์นารายขึ้นไปถึงนา 400 ได้ตัวท้าวพญา บำเหน็จทองลากเงินลาก ได้กินเมือง ได้เมียนาง” และ “ถ้าผู้ไปสู้สองคนรอดตัวออกมา ได้ทั้งอาวุธเข้าศึกมาด้วย บำเหน็จขันทอง เสื้อผ้า ตั้งให้เป็นขุนเป็นต้น”²⁶²

หลักฐานโปรตุเกสในต้นอยุธยาถึงกล่าวถึงพระยาพระคลัง (เจ้าคุณโกศา) ว่ามีกำเนิดเป็นคนชั้นต่ำ²⁶³ ส่วนหลักฐานฝรั่งเศสในสมัยพระนารายณ์กล่าวว่า “ไพร่มั่งมี” สามารถเสียเงินแทนการเข้าเวร (การเกณฑ์แรงงาน) ซึ่งแสดงว่ามีไพร่ที่เลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจเป็นไพร่มั่งมี และสามารถซื้อ “ความมั่งมี” ในการทำให้

²⁵⁸ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2506. หน้า 13-14 อ้างใน อาคม พัดมียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนคร, หน้า 118.

²⁵⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 142 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

²⁶⁰ ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, แปล, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2513, หน้า 46.

²⁶¹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณานิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548, หน้า 116-117.

²⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-117.

²⁶³ Tome Pires, The Suma Oriental of Tome Pires. Amado Cortesao (tran.), London: The Hakluyt Society, 1944. p.110 อ้างใน อาคม พัดมียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนคร, หน้า 118.

ตนเองเป็นอิสระจากการเกณฑ์แรงงาน อย่างไรก็ตาม ไพร่ยังมีกึ่งไม่เป็นเสรีชน เพราะไม่อาจเดินทางไปต่างเมืองตามอำเภอใจ จะต้องได้รับอนุญาตจากมูลนายจึงจะเดินทางไปต่างถิ่นได้

อนึ่ง การที่ไพร่ผู้ชายถูกเกณฑ์แรงงานจึงทำให้ไพร่ผู้หญิงเป็นหลักสำคัญในทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และมีอิสระมากเมื่อเปรียบเทียบกับผู้หญิงในชนชั้นมูลนาย

ทาส

ตามกฎหมายไทย ถือว่าทาสเป็นทั้งวัตถุและเป็นทั้งบุคคลตามกฎหมาย ทาสถูกนำไปขายได้ ให้เช่าแรงงานได้ แต่อีกสถานภาพหนึ่งกฎหมายอนุญาตให้ทาสเป็นเจ้าของทรัพย์สิน เช่น กฎหมายลักษณะรับฟ้องระบุว่า “ถ้าช้างม้าโคกระบือที่ไร่นาเรือนสวนทั้งนี้ของมันผู้บ่าวทาส”²⁶⁴ นอกจากนี้ทาสยังสามารถได้รับมรดก ทำสัญญาได้ และไถ่ถอนตัวเองได้ด้วย ทาสถูกใช้งานหนักกว่าไพร่ กฎหมายระบุว่าห้ามข้าราชการใช้ไพร่เยี่ยงทาส ทาสอาจถูกลงโทษเหวี่ยงตี แต่กฎหมายก็กำหนดไม่ให้นายลงโทษทาสถึงตาย²⁶⁵

ทาสส่วนใหญ่ในสังคมอยุธยาเป็นประเภทที่เรียกว่า “**ทาสสินไถ่**” ซึ่งเป็นทาสที่เกิดจากการซื้อขายหรือการกู้ยืม กฎหมายกำหนดว่า สามีมีสิทธิขายภรรยา พ่อแม่มีสิทธิขายลูก และนายเงินมีสิทธิขายข้าคน โดยไม่ต้องบอกแก่ผู้ถูกขาย “เหตุว่าเจ้าผัวพ่อแม่มีนายเงินเป็นอิศรภาพแล”²⁶⁶

ทาสจำนวนหนึ่งถูกใช้เป็นทรัพย์สินที่เอาไปขายฝาก รอเวลาที่ผู้ขายมีเงินไปไถ่ตัวออกมา กฎหมายเรียกทาสประเภทนี้ว่า “**ทาสฝาก**” บ้าง “**คนฝาก**” บ้าง และให้ความคุ้มครองแก่คนที่ถูกขายฝากมากกว่าทาสประเภทอื่น เช่น ถ้าคนที่ถูกขายฝากเป็นทาสด้วยค่าตัวต่ำกว่า 14 แส่นเบี้ย ให้ “เจ้าสิน” หรือ “เจ้าเงิน” หรือ “นายเงิน” ใช้สอยแต่พอควร หากทำผิดก็ให้ลงโทษแต่พอควร ดังความว่า

เชิญใจขาดแคลน เอาบุตร ภรรยา พี่น้อง พ้องพันธุญาติ ทาสชายหญิง ไปขายฝากไว้แก่ท่านให้ใช้ประจำเชิงกระยาเบี้ย ถ้าขายหญิงค่าตัวต่ำกว่า 12 แส่น 14 แส่น ให้ค่อยใช้สอย ผิดพลั้งสิ่งใดทำแต่พอควรอย่าให้เจ้าสินข่มเหงใส่ชื่อคาไซ่ตรวน ตีจำทำโดยอุก มีบาดเจ็บคันหักบอดประการใด ท่านว่าเจ้าสินมิชอบแลให้ใหม่ผู้ทำนั้น...²⁶⁷

ทาสบางคนอาจได้รับความยินยอมจากนายเงินให้ไปทำมาหากินเป็นอิสระ แล้วส่งดอกเบี้ยเป็นรายปี ซึ่งในสมัยพระนารายณ์การส่งดอกเบี้ยแทนการทำงานให้นายเงินนี้คิดเป็นเงินประมาณปีละ 4-8 บาท หากเปรียบเทียบกับไพร่ในสมัยเดียวกัน ก็เห็นว่าไพร่หลวงที่ไม่ต้องการถูกเกณฑ์แรงงานจะต้องเสียเงิน “**ค่าราชการ**” เฉลี่ยถึงปีละ 18-28 บาท ซึ่งสูงกว่าดอกเบี้ยที่ทาสต้องจ่ายให้นายเงินในกรณีที่เป็น “**ทาสขาดดอก**”

²⁶⁴ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 211.

²⁶⁵ แสวง บัญเฉลิมวิภาส, **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2552, หน้า 95-96.

²⁶⁶ “พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 3” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 312.

²⁶⁷ “พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 9” ใน **เรื่องเดียวกัน**, หน้า 314.

มาก²⁶⁸ อย่างไรก็ตาม ทาสที่ถูกขายฝากเพื่อชดเชยดอกเบี้ยก็เช่นเดียวกับทาสที่ถูกขายฝากทั่วไป กล่าวคือ หากตัวทาสถึงแก่กรรมผู้ขายจะต้องชดใช้เงินจำนวนหนึ่งให้แก่นายเงิน เงินชดใช้นี้จะมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับว่าผู้ขายได้มาช่วยรักษาพยาบาลหรือไม่ หากมาช่วยรักษาพยาบาลก็จะจ่ายเงินชดใช้ให้นายเงิน น้อยกว่า หรือหากนายเงินไม่ช่วยรักษาพยาบาลและไม่มาเยี่ยมเยียนเลย และทาสที่เจ็บป่วยเกิดตายลง ผู้ขายก็ไม่ต้องจ่ายค่าชดใช้ให้นายเงิน²⁶⁹

ทาสสินไถ่ส่วนหนึ่งเป็นทาสที่นำเข้ามาจากต่างแดน ดังที่หลักฐานโปรตุเกสกล่าวถึงสินค้าเข้าของ สยามว่า “สิ่งที่พวกเขานำกลับจากมะละกาไปสยามก็มีพวกทาสทั้งชายและหญิงเป็นจำนวนมาก”²⁷⁰ ทาสสินไถ่สามารถไถ่ถอนได้ กฎหมายคุ้มครองสิทธิในการไถ่ถอน หากนายเงินไม่ยอมให้ไถ่ถอนถึงสามครั้ง ให้ค่าตัวทาสที่จะส่งให้นายเงินลดลงเหลือเพียงร้อยละสิบเท่านั้น โดยระบุว่า “ทาสสินไถ่มันมีสมักอยู่ แลมันถามเงินมาส่ง เจ้าเบี่ยนนายเงินมีรับท่านว่ามิชอบ ถ้ามันส่ง 3 ครั้งแล้ว เจ้าเบี่ยนนายเงินมิรับ ให้คิดเอาสิบหยิบเอาหนึ่งแก่เจ้าเบี่ยน เหตุว่าเจ้าเบี่ยนนายเงินทำให้ยากแก่ไพร่พลเมือง”²⁷¹

นอกจากนี้ยังมีทาสเชลยศึก ซึ่งมาจากการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองต่าง ๆ เมื่อกองทัพยกไปทำสงครามในเมืองเหล่านั้น ทาสอีกประเภทหนึ่งคือ “ทาสในเรือนเบี้ย” ซึ่งหมายถึงทาสที่เกิดมาเป็นทาสโดยกำเนิดเนื่องจากมีแม่เป็นทาสอยู่แล้ว แม้แต่ในกรณีชายที่เป็นไทได้ “คบเอาข้าสาวท่านไว้ ณ เรือนเลี้ยงเป็นเมีย” ลูกเกิดมาก็ต้องเป็นทาส โดยกฎหมายให้เหตุผลว่า “เพราะเกิดในเรือนเบี้ยท่าน”²⁷²

ทาสส่วนหนึ่งมาจากไพร่ที่ขายตัวเนื่องจากการพนัน ราชทูต ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า “ชาวสยามรักเล่นการพนันเสียเหลือเกิน จนกระทั่งฉิบหายขายตนหรือไม่ก็ขายบุตรธิดาของตน”²⁷³ และมีผู้ขายบางคนตกเป็นทาสเนื่องจากไปเป็นคู่กับภรรยาผู้อื่นแล้วไม่มีเงินจ่ายค่าสินไหม “ยอมไปเปนทาสแห่งชายเจ้าผู้แทนสินไหม” ซึ่งสถานะที่เป็นทาสนี้จะสิ้นสุดลงทันทีที่เจ้าผู้แทนตาย กฎหมายระบุว่า “ชายผู้นั้นพ้นจากทาสแห่งท่าน ลูกหลานญาติพี่น้องผู้ได้มรดกจะว่าชายผู้นั้นเปนทาสแห่งบิดามารดาญาติพี่น้องนั้นมิได้”²⁷⁴

การตกเป็นทาสไม่น่าจะทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีมาแต่เดิมระหว่างตัวทาสกับเครือญาติที่เป็นไพร่หมดไป แต่น่าจะยังมีการติดต่อสัมพันธ์กันเชิงเครือญาติระหว่างทาสกับไพร่อยู่ไม่น้อย และกฎหมายก็เปิดโอกาสให้ทาสสามารถไถ่ตัวกลับมาเป็นไพร่ได้ด้วย ดังนั้น ทาสจึงน่าจะมิใช่บทบาทเป็นกลุ่มคนที่มิใช่บทบาทในการเชื่อมชีวิตไพร่กับมูลนายเข้าหากันอยู่บ้าง เพราะเป็นตัวกลางที่นำเอาวัฒนธรรมมูลนายและวัฒนธรรมไพร่มาประสานกัน

²⁶⁸ อาคม พัดมียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีธรรมเทศนา*, หน้า 114.

²⁶⁹ “พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 26 และมาตรา 27” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 318-319.

²⁷⁰ โปรตุเกส ปรีดี พิศภูมิวิถี “บทแปลเอกสารของโดเมง ปรีซ” ใน *กระดานทองสองแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.

²⁷¹ “พระไอยการลักษณะตระลาการ” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 264.

²⁷² “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 45” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 286.

²⁷³ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552, หน้า 159.

²⁷⁴ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 280.

หญิงทาสก็ยังมีสิทธิในตัวหญิงทาสด้วย ในกรณีที่มีผู้ชายมา “ทำชั่ว” กับหญิงทาสนั้นโดยมิได้ขออนุญาต กฎหมายระบุว่ามีความผิด เพราะ “มิได้เอาขันหมากไปให้นายเงินแลให้พ่อแม่หญิง... ท่านว่าชายหา คำนายเงิน แลพ่อแม่หญิงนั้นมิได้...”²⁸¹

หญิงทาสไม่มีสิทธิเลือกคู่ หากทาสหญิงและชายเลือกที่จะอยู่ด้วยกันแต่พ่อแม่และเจ้าข้าไม่ยินยอม และทาสคู่นั้นเลือกหนีไปด้วยกัน กฎหมายระบุว่าหญิงทาสนั้น “ยังมีเป็นเมียชาย เป็นแต่ชั่วกัน” และชายทาสก็ไม่มีสิทธิในตัวหญิงทาสผู้เป็นภรรยาแต่อย่างใด เพราะตนเองมิใช่สามี แต่มีฐานะเป็นคู่เช่นเดียวกัน “แม้ชายผู้ใดมาทำชั่วด้วยด้วยหญิงนั้นแล้ว จะไหมชายผู้นั้นภายหลังมิได้ เพราะว่าย่อมเป็นคู่ทั้งสอง แลทรัพย์สิ่งสินแห่งหญิงนั้น มิให้ชายผู้รับเอาเลย”²⁸²

ทาสที่อาศัยอยู่กับนายเงินอาจถูกใช้ทำงานในบ้านเรือน หรืออาจทำการเกษตร เช่น ทำนา ทำไร่ ทำสวน กฎหมายคุ้มครองผลประโยชน์ของมูลนายที่ใช้แรงงานทาสทำการเกษตรโดยระบุว่าถ้าเอาคนไปเป็นทาสขัดดอกท่าน (กู้ยืมเงินโดยเอาทาสเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกัน แล้วส่งดอกเบี้ยยตามที่ตกลงกันไว้) เมื่อถึงฤดูไถนาเกี่ยวข้าวต้องการจะเอาเงินไปไถทาสคืนมา ก็จะไม่ไถได้ถ้าหากนายเงินไม่ยินยอม เพราะเป็นเวลา ที่นายเงินต้องการแรงงานทาสไว้ใช้งาน ต้องรอให้หมดฤดูทำนาเสียก่อนจึงจะสามารถไถตัวทาสได้ กฎหมายได้กล่าวถึงการใช้ทาสในการค้าขายด้วย ดังความว่า “เศรษฐีพระยารัติน้ำตื้นบก” ใช้ทาสค้าเกวียนต่าง วัวต่าง ควายต่าง ในตลาด ซึ่งการใช้ทาสทำการค้านี้คงมีไม่มากนัก²⁸³

หากนายเงินเห็นทาสตีฝ่าฟันแทงผู้อื่น นายเงินมีหน้าที่ต้องห้ามปราม หากนายเงินไม่ห้ามปรามจะถูกปรับไหมเท่ากับทาส “เหตุนี้เสียให้เกิดความในเมืองท่าน”²⁸⁴ เพราะตามปกติแล้วการวิวาทต่อกันถือว่าเป็นความผิดต้องถูกปรับไหม “เหตุนี้มาก่อนความให้ยากแก่เมืองท่าน”²⁸⁵

นอกจากนี้ยังมี **ข้าพระ** ซึ่งเป็นผู้ที่ถูกอุทิศให้แก่วัดหรืออุทิศตนเองให้แก่วัด จะเป็นคนทำงานให้วัด และมีจำนวนไม่น้อยที่ทำกินบนที่ดินของตนเองแต่ต้องส่งส่วยให้แก่พระหรือวัด จารึกวัดสระศักดิ์กำหนดอัตราที่พระสงฆ์และสามเณรพึงได้ส่วนแบ่งข้าวที่มาจากผลผลิตของข้าพระ²⁸⁶ ธรรมเนียมการซื้อทาสหรือยกไพรให้เป็นข้าพระหรือของสถาบันทางศาสนานั้นเป็นธรรมเนียมเก่าที่อาจพบได้เสมอในจารึกสุโขทัย กัมพูชา ล้านนา ตลอดจนจารึกที่พบในเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรมลายู และจารึกสมัยอยุธยา **ตำราบรมราชูทิศเพื่อกลั่นนาสมัยอยุธยา** กล่าวถึงการพระราชทานคนเป็นข้าพระจำนวนถึง 300 เศษ²⁸⁷

²⁸¹ “พระไอยการลักษณะผ้าฝ้ายมาตรา 44” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 285-286.

²⁸² “พระไอยการลักษณะผ้าฝ้ายมาตรา 48” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 286.

²⁸³ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 114-115.

²⁸⁴ “พระไอยการลักษณะวิวาทต่อกัน มาตรา 13” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 422.

²⁸⁵ “พระไอยการลักษณะวิวาทต่อกัน มาตรา 14” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

²⁸⁶ **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, 2508, หน้า 87. อ้างใน อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 117.

²⁸⁷ **ตำราบรมราชูทิศเพื่อกลั่นนาสมัยอยุธยา เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, 2510, หน้า 81. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

ชนชั้นมูลนาย

มูลนาย เป็นกลุ่มคนที่บังคับบัญชาไพร่ที่มีอภิสิทธิ์ต่าง ๆ เหนือคนธรรมดาทั่วไป มูลนายบางส่วนอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของกษัตริย์อย่างแท้จริง แต่มูลนายบางส่วนอยู่ภายใต้อำนาจของกษัตริย์โดยพิธีกรรมเท่านั้นแต่ในทางปฏิบัติยังคงมีอำนาจเหนือไพร่ของตนอย่างสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยอยุธยาตอนต้นที่เป็นรัฐแบบสหพันธรัฐ ซึ่งเมืองต่าง ๆ ยังมีอิสระในการปกครองตนเองอย่างมาก

สิทธิของมูลนายแตกต่างจากไพร่มาก โดยมีเส้นแบ่งชนชั้นที่ชัดเจนพอสมควร จนเรียกได้ว่าเป็น “ชนชั้น” หนึ่งต่างหาก เมื่อประกอบกับการเลื่อนสถานะในสังคมโบราณเป็นไปได้ยาก จึงสามารถรักษาความเป็น “ชนชั้น” เอาไว้ได้ โดยสร้างความสัมพันธ์ภายในชนชั้นผ่านการแต่งงาน การค้า การทำบุญ และการสืบทอดอำนาจในระบบราชการ ซึ่งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมาเมื่อมีการจัดทำ **“ทำเนียบศักดินา”** ของคนทุกชั้นอย่างกว้างขวางแล้ว ชนชั้นมูลนายก็คือชนชั้นที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป อย่างไรก็ตาม กฎหมายบางฉบับใช้เกณฑ์ที่แตกต่างออกไปในการแบ่งแยกชนชั้นมูลนายออกจากชนชั้นไพร่ เช่น กฎมณเฑียรบาลใช้ศักดินา 600-800 เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง และพระไอยการอาชญาหลวงใช้ศักดินา 200 เป็นเกณฑ์ เป็นต้น²⁸⁸ โดยทั่วไปแล้วถือว่ามีขนาดเล็กซึ่งมีศักดินา 200 ไร่ขึ้นไปเป็นชนชั้นมูลนาย (แม้ภายหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีการยกเลิกระบบไพร่แล้ว ข้าราชการก็ยังมี “ศักดินา” อยู่เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของระบบเกียรตินิยมพระมหากษัตริย์พระราชทานให้ แม้ว่าจะมีการสร้างระบบเกียรตินิยมใหม่ ๆ ขึ้นมาจากการรับอิทธิพลตะวันตกแล้วก็ตาม (ศักดินาของข้าราชการนี้ได้รับการยกเลิกเมื่อเกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองใน พ.ศ.2475)

สถานะของชนชั้นมูลนายจะผูกพันอย่างมากกับการรับราชการกับพระมหากษัตริย์หรือเจ้าเมือง เพราะสถานะที่เป็นมูลนายได้มาเนื่องจากมีหน้าที่หรือมีสิทธิในการควบคุมแรงงานจำนวนหนึ่ง นอกจากนี้ มูลนายยังรักษาสถานะที่สูงของตนเอาไว้ด้วยการนิยามที่จะแต่งงานบุตรหลานของตนในหมู่ผู้ที่มีฐานะทางสังคมใกล้เคียงกัน **ชนชั้นมูลนายจึงฐานะเสมือนชนชั้นหรือวรรณะหนึ่งในสังคมไทย** มีความสัมพันธ์กันเองในหลาย ๆ ด้านโดยผ่านการแต่งงาน การอยู่ในระบบราชการเดียวกัน การทำบุญ การค้า และการศึกษาที่ปลูกฝังค่านิยมกับมาตรฐานทางวัฒนธรรมอันเดียวกัน

ตำนานเรื่องพระร่วงแห่งสุโขทัยลงมาศึกษาศิลปศาสตร์ที่ละโว้หรืออยุธยาพร้อมกับพ่อขุนจำเมืองแห่งพะเยา สะท้อนให้เห็นว่ามีศูนย์กลางการศึกษาซึ่งครอบคลุมทั่วท้องถิ่นต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง ศูนย์การศึกษาเหล่านี้มีอิทธิพลข้ามเขตแดนทางการเมืองการปกครองไปได้ไกล ๆ ข้อความใน**จารึกลานทองวัดสองคบ** จังหวัดชัยนาท สร้างใน พ.ศ. 1951 สะท้อนขอบข่ายที่ซับซ้อนกว้างขวางของชีวิตชนชั้นมูลนายหรือชนชั้นนำในต้นอยุธยา จารึกนี้เป็นของ **“ขุนเพชญ์สาร”** เจ้าเมืองชัยนาท (กรุงไทยสถานนาม) ซึ่งอ้างว่าได้เคยทำบุญทำทานมาในสุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) และอยุธยา (นครพระราม) ขุนเพชญ์สารผู้นี้เป็นลูกเขย

²⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

ของเจ้าเมืองชัยนาทคนเก่า คือ “ขุนหลวงพระศรีแก้ว” นอกจากเคยทำบุญในเมืองใหญ่ถึงสามเมือง คือ สุพรรณบุรี อโยธยา และชัยนาทแล้ว ขุนเพชฌัญญายังเคยซื้อภิกษุที่มีชื่อเสียงในสุพรรณบุรี คือ “มหาเถรธรรมบุตร” ประหนึ่งเป็นการอวดว่าตนมีความสัมพันธ์กับพระภิกษุสำคัญ²⁸⁹ พระภิกษุรูปนี้คงเป็นที่เคารพนับถือร่วมกันของชนชั้นมูลนายในเมืองต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นขอบข่ายชีวิตที่กว้างขวางของชนชั้นมูลนายเช่นกัน

จารึกอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่นับบอกศักราช พบที่วัดสองคบเช่นกัน²⁹⁰ กล่าวถึง “ขุนศรีรัตนากร” ทำบุญสร้างพระพิมพ์เท่าจำนวนอายุร่วมกับพี่น้อง และอุทิศบุญถวาย “สมเด็จพระรามธิบดี” (น่าจะหมายถึงกษัตริย์อโยธยาหรืออยุธยา) และ “สมเด็จพระศรีราชาธิราช” (น่าจะหมายถึงกษัตริย์สุพรรณบุรี เพราะเมืองแพรกซึ่งเป็นเมืองลูกหลวงของสุพรรณบุรีมีนามว่าแพรกศรีราชา) กษัตริย์อยุธยาและกษัตริย์สุพรรณบุรีนี้โดยประวัติศาสตร์การเมืองแล้วก็เป็นคู่แข่งกัน แต่การแข่งขันทางการเมืองกระทำไปในโครงสร้างของชนชั้นมูลนายซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น มีสายใยที่เชื่อมต่อกันด้วยสมาชิกของชนชั้นมูลนายเช่นขุนศรีรัตนากรนี้ ในบรรดาพี่น้องของขุนศรีรัตนากรซึ่งจารึกระบุว่าได้สร้างพระพิมพ์ร่วมกันนี้ได้แก่พ่ออ้ายและแม่เฒ่า ซึ่งเข้าใจว่าเป็นคนปกติที่มีฐานะดีพอจะร่วมสร้างพระพิมพ์เป็นหมื่นองค์ได้ และยังมี “พี่น้อง” ของขุนศรีรัตนากรอีกผู้หนึ่งซึ่งออกชื่อในจารึกว่า “ปราชญ์ชื่อศรีนันท์” ก็ได้ร่วมทำบุญในครั้งนี้ บุคคลเหล่านี้ทั้งหมดอาจจะกล่าวได้ว่าล้วนเป็นชนชั้นนำของสังคมหรือเป็นชนชั้นมูลนายทั้งสิ้น²⁹¹

ส่วนจารึกวัดสรศักดิ์ พ.ศ.1955 พบที่สุโขทัย กล่าวถึง “นายอินทสรศักดิ์” ขอประทานที่ดินจาก “พ่ออยู่หัวเจ้าธอกกษัตริย์ธรรมราชาองค์ทรงไตรปิฎก” ซึ่งเป็นกษัตริย์สุโขทัยในสมัยที่ตกเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยาแล้ว เพื่อใช้สร้างวัด ซึ่งเมื่อ “นายอินทสรศักดิ์” สร้างวัดเสร็จเรียบร้อยแล้ว “พระบรมราชาธิบดี ศรีมหาจักรพรรดิราชา แลพระมาตุราช แลพระมาตุจฉาเจ้า แลท่านเสด็จขึ้นมาให้ท่านข้างเผือกแลราชรถแก่ พระสงฆ์ทุกเมือง”²⁹²

กษัตริย์กับมูลนายอื่น ๆ มีความสัมพันธ์กันในด้านต่าง ๆ ไม่น้อย ในด้านความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ มีธรรมเนียมการถวายญาติหญิงให้เป็นบาทบริจาริกา ทำให้กษัตริย์เป็นญาติกับมูลนายอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง จนกระทั่งการแย่งชิงราชสมบัติในสมัยอยุธยาแทบทุกกรณีเป็นการแย่งชิงโดยผู้ที่สัมพันธ์กับกษัตริย์ในทางเครือญาติอยู่ด้วย ขณะเดียวกันกษัตริย์ก็สัมพันธ์กับมูลนายอื่น ๆ ในทางการค้า เพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าหลากหลายที่จะขายแก่พ่อค้าที่เข้ามาสู่กรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้ เจ้าเมืองต่าง ๆ ล้วนทำการค้าเพื่อหารายได้ปันเงินตรามาใช้จ่าย ในสมัยต้นอยุธยา โทเม พิเรส กล่าวถึงเมืองท่าจำนวนมากที่ตั้งเรียงรายไปตามคาบสมุทรภาคใต้และแหลมมลายู เมืองท่าเหล่านี้ขึ้นต่อกษัตริย์สยาม เจ้าเมืองเหล่านี้บางคนเป็น

²⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

²⁹⁰ “จารึกหลักที่ 41 หลักที่ 42 หลักที่ 43” ใน ประชุมจารึกภาคที่ 3 หน้า 48-56. อ้างใน อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร.

²⁹¹ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร, หน้า 120-121.

²⁹² จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า 312-313

เหมือน “กษัตริย์” และเจ้าเมืองแต่ละเมืองนั้น “ต่างก็มีสำเนาของตนเอง สำเนาเหล่านี้มิได้เป็นของกษัตริย์แห่งสยาม แต่เป็นของพ่อค้าและเจ้าเมืองเหล่านั้น...”²⁹³ ในพุทธศตวรรษที่ 23 เมื่อรัฐบาลประกาศรายชื่อ “สินค้าต้องห้าม” เพิ่มขึ้น²⁹⁴ จนการค้าต่างประเทศถูกรัฐบาลผูกขาดเกือบหมดแล้ว บันทึกริชของลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสก็ยังกล่าวว่าเจ้าเมืองทั้งหลายทำการค้าอยู่ทุกหนทุกแห่ง หลักฐานฮอลันดาในยุคเดียวกันก็กล่าวถึงการค้าของมูลนายหลายคน ว่าบ้างก็เข้าร่วมในการค้าต่างประเทศและบ้างก็ทำการค้าภายใน²⁹⁵

ในด้านศาสนาและการศึกษา ศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนานิกลังการวงศ์ที่สำคัญๆ เช่น ที่อยุธยา น่าจะดำรงอยู่ต่อมาในช่วงที่เกิดอาณาจักรอยุธยาขึ้นแล้ว ศูนย์การศึกษานี้มีลักษณะที่เชื่อมโยงจากเมืองมอญหรือลังกา ที่ดึงดูดชนชั้นมูลนายเข้ามาเรียนและรับเอาค่านิยมตลอดจนมาตรฐานทางวัฒนธรรมเดียวกัน ส่วนปฐมนิเทศสถานและปฐมนิยัตถุในเมืองต่าง ๆ ที่ได้รับความเลื่อมใสกว้างขวางก็ดึงดูดให้มูลนายจากเมืองต่าง ๆ มาทำบุญร่วมกัน²⁹⁶

ชนชั้นมูลนายอยู่ในวัฒนธรรมใหญ่สองวัฒนธรรม ได้แก่ **วัฒนธรรมพุทธศาสนา**ที่ใช้ภาษาบาลีและ**วัฒนธรรมเขมร** ภาษาและตัวอักษรเขมรเป็นภาษาประจำราชสำนักซึ่งใช้จารึกเอกสารทางราชการที่สำคัญ ศักดิ์สิทธิ์ ไมเคิล วิกเคอรี (Michael Vickery) ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณกล่าวว่า “การใช้ภาษาเขมรเป็นภาษาราชสำนักหรือภาษาทางราชการในดินแดนตอนกลางของประเทศไทย ได้เริ่มขึ้นก่อนหน้าที่นครจะมีอำนาจเหนือดินแดนนี้ โดยเลื่อมลงอย่างช้า ๆ เท่านั้น”²⁹⁷ ในขณะที่หลักฐานโปรตุเกสสมัยต้นอยุธยาบอกว่า ประชาชนทั่วไปของประเทศสยาม “และเกือบจะรวมถึงภาษาด้วย” นั้น คล้ายกับประชาชนและภาษาในพะโค (ซึ่งเป็นชาวมอญ) ความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างชนชั้นมูลนายและชนชั้นไพร่จึงมีอย่างไพศาล²⁹⁸

ในด้านเศรษฐกิจ ฐานะทางเศรษฐกิจของชนชั้นมูลนายก็แตกต่างจากไพร่อย่างมาก เพราะมูลนายสามารถทำการค้าขนาดใหญ่ เช่น ในสมัยอยุธยาตอนต้นเจ้าเมืองในคาบสมุทรมลายูได้ลี้หนีเรือสำเภาเป็นของตนเองเพื่อทำการค้า เฉพาะการค้ากับมะละกาแห่งเดียว แม้แต่ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาขัดแย้งกับมะละกาเนื่องจากการแย่งชิงผลประโยชน์จากการค้าดีบุก ซึ่งทำให้เรือจากกรุงศรีอยุธยาไม่ได้มาค้าขายที่มะละกานานถึง 22 ปี แล้ว แต่ก็ยังมีเรือสำเภาจากเมืองท่าอื่น ๆ ของสยามบรรทุกสินค้าไปขายถึงปีละ 30 ลำ²⁹⁹ โตเม ปิรัช บันทึกว่า “ชาวสยามส่งสินค้าไปค้าขายกับจีนราว 6-7 เทียวเรือในแต่ละปี สยามยังได้ขายสินค้า

²⁹³ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 122.

²⁹⁴ หมายถึงสินค้าต่าง ๆ ที่รัฐบาลกำหนดให้ซื้อ-ขายกับพระคลังสินค้าเท่านั้น โดยพระคลังสินค้าจะผูกขาดการค้า “สินค้าต้องห้าม” เหล่านี้ เช่น ไม้ฝาง หนังสัตว์ อาวุธปืน ฯลฯ

²⁹⁵ Smith, 1974, p.222. อ้างใน อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 122.

²⁹⁶ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 122-123.

²⁹⁷ Michael Vickery, The Khmer Inscription of Tenasserim: A Reinterpretation, *Journal of the Siam Society*, LXI, 1 (January, 1973): 54. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

²⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123-124.

²⁹⁹ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “บทแปลเอกสารของโตเม ปิรัช” ใน **กระดานทองสองแผ่นดิน**, หน้า 131.

กับเกาะซุนดา ปาเลมบัง และหมู่เกาะอื่น ๆ สยามค้าขายกับกัมพูชา จัมปา และโคชินจีน และเมื่อไม่มีสงครามก็ได้ทำการค้าขายกับพม่าและเชียงใหม่ที่อยู่บนแผ่นดินใหญ่ ทางฝั่งด้านเมืองตะนาวศรี สยามก็ทำการค้ากับชาวปาเล เปดรี ไทรบุรี พะโค และเบงกอล ...เมืองท่าแต่ละเมืองมีสำเภามากมาย และออกไปทำการค้ากับกัมพูชา จัมปา โคชินจีน ชวา ซุนดา มะละกา ปาเล เปดรี บ้างไปยังอินทรีรี ปาเลมบัง³⁰⁰

ความมั่งคั่งทำให้วิถีชีวิตของคนในชนชั้นมูลนายแตกต่างจากชนชั้นไพร่และทาสอย่างมาก รวมทั้งมีไพร่และทาสไว้ใช้สอย แม้แต่เมื่อบุตรหลานของคนในชนชั้นมูลนายบวชเป็นสามเณรและอาศัยอยู่ในวัดเพื่อศึกษาเล่าเรียน ก็ยังต้องมีทาสมาคอยรับใช้ใกล้ชิด “นางที่เณรวางรูปเป็นลูกผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ถึงแก่มีทาสคนหนึ่งหรือสองคนอยู่คอยปรนนิบัติ”³⁰¹

ลำดับชั้นของคนในชนชั้นมูลนาย

สังคมอยุธยาเป็นสังคมที่มีการแบ่งชั้นอย่างซับซ้อน และความละเอียดซับซ้อนในการแบ่งชั้นนี้ยิ่งมีมากขึ้นภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 ในต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของระบบราชการและการขยายตัวของการค้า ดังจะได้กล่าวอย่างละเอียดต่อไปข้างหน้า

การแบ่งชั้นทางสังคมมิได้เป็นเรื่องของชนบประเพณีเท่านั้น แต่มีความสัมพันธ์อย่างมากกับอุดมการณ์ทางการเมือง และยังมีกฎหมาย (เช่น พระไอยการลักษณะอาชญาหลวง) ลงโทษบุคคลที่กระทำตนไม่เหมาะสมกับสถานภาพทางสังคมของตน เช่น ระบุว่า “ผู้ใดใจโลภนักมักทำใจใหญ่ ใฝ่สูงให้เกิดศักดิ์ กระทำให้ล้นพ้นล้ำเหลือบรรดาศักดิ์อันท่านให้แก่ตน แลมิจำพระราชนิมพระเจ้าอยู่หัว...สิ่งของมิควรประดับเอามาทำเป็นเครื่องประดับตน ท่านว่าผู้นั้นทะนงองอาจ ท่านให้ลงโทษ ๘ สถาน...”³⁰² นอกจากนี้ การแบ่งชั้นทางสังคมยังสัมพันธ์กับการมีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจไม่เท่ากัน ซึ่งทำให้มีอำนาจทางการเมืองไม่เท่ากันและมีโอกาสเสริมสร้างทุนทางสังคมหรือมีโอกาสเลื่อนสถานภาพทางสังคมไม่เท่ากันอีกด้วย

ชนชั้นต่าง ๆ ในสมัยอยุธยามีดังนี้

พระมหากษัตริย์

การดำรงสถานภาพอันสูงส่งและการมีอำนาจทางการเมืองสูงสุดของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจำเป็นต้องมีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจรองรับ ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจที่สำคัญของพระมหากษัตริย์มาจากการเก็บส่วยและภาษีอากรต่าง ๆ โดยที่ส่วยส่วนใหญ่จะถูกส่งเป็นสินค้าออก ส่วนภาษีอากรนั้นบางส่วนเก็บเป็นเงินตรา แต่บางส่วนเก็บเป็นสิ่งของ เช่น อากรค่านาซึ่งเก็บเป็นข้าว เป็นต้น พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญแก่รายได้จากส่วยและภาษีอากรอย่างมาก แม้เมื่อมีคดีความที่เป็นกรณีพิพาทเรื่องสวนไร่นา พระมหากษัตริย์ก็ทรงตรากฎหมายไว้ว่าหากยังมีได้เก็บเกี่ยวผล ก็ให้เจ้าของเดิมดูแล

³⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

³⁰¹ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 184.

³⁰² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 6.

ต่อไปก่อน ยังมีให้ฟ้องร้องหรือไต่สวน จนกว่าจะเก็บเกี่ยวและเสียภาษีอากรแล้ว เพื่อมิให้ “อับประโยชน์แก่พระราชทรัพย์”³⁰³

ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยานอกจากจะมาจากการเก็บส่วยและภาษีอากรแล้วยังมาจากการผูกขาดการค้า ตลอดจนสมัยอยุธยาพระมหากษัตริย์ทรงมีรายได้สำคัญจากการค้าในระบบบรรณาการกับจีน และทรงมี “พระคลังสินค้า” เป็นหน่วยงานสำคัญที่ทำการค้ากับพ่อค้าและบริษัทของชาติต่าง ๆ

หลักฐานโปรตุเกสแสดงให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนต้นอาณาจักรอยุธยาเป็นตลาดกลางของสินค้าจากอาหรับและเปอร์เซีย เข้าใจว่าสินค้าเข้าจากอาหรับและเปอร์เซียกลายเป็นสินค้าออกสำคัญเพราะเป็นสินค้าที่ประเทศจีนและญี่ปุ่นต้องการมาก ส่วนสินค้าจากจีนและญี่ปุ่นจะมีการนำเข้ามายังอยุธยาในปริมาณน้อยกว่า³⁰⁴ แม้ว่าพ่อค้าส่วนใหญ่ในอาณาจักรอยุธยาจะเป็นพ่อค้าจีนและการค้าต่างประเทศของอาณาจักรอยุธยาส่วนใหญ่ก็เป็นการค้ากับจีน³⁰⁵ ก็ตาม ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลาง คือในพุทธศตวรรษที่ 22 สินค้าของป่าและดินบุกมีความสำคัญสูงขึ้นมา การเกิดระบบราชการที่มีเอกภาพมากขึ้นภายหลังการตั้งตัวเป็นอิสระจากพม่า³⁰⁶ เป็นกลไกที่ทำให้การเก็บส่วยของป่าและแร่ธาตุในหัวเมืองต่าง ๆ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทำให้พระคลังสินค้าสามารถหารายได้จากการส่งออกของป่าและแร่ธาตุเพิ่มขึ้น และเมื่อถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย จีนต้องการข้าวจากอยุธยาอย่างมหาศาล ก็ทำให้ลดหย่อนภาษีเข้าและขาออกแก่เรือที่นำข้าวมาขาย³⁰⁷ ทำให้พระคลังสินค้าสามารถหารายได้มหาศาลจากการค้าสินค้าต่าง ๆ กับจีน ขณะเดียวกันการค้ากับชาติอื่นก็ดำเนินไปอย่างคึกคัก ซึ่งส่งผลให้การค้าภายในขยายตัวขึ้น และทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีรายได้จากภาษีอากรสูงจนกระทั่งทรงลงโทษแก่ชาวจีนที่ขอร้องบ่อนเบี้ยที่เมืองราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรปราการ ซึ่งเป็นเขตที่ “อากรสวนขึ้นพระคลังหลวงเป็นอันมาก”³⁰⁸

รายได้มหาศาลของพระมหากษัตริย์จากการค้า เห็นได้ชัดจากจดหมายของพ่อค้าอังกฤษใน พ.ศ.2154 ซึ่งระบุว่า ราคาไม้ฝางที่พระคลังสินค้ารับซื้อโดยปรกติแล้วราคาหาบละ 2 สลึง 5 เฟื้อง และขายต่อในราคา 6 สลึง ซึ่งพระคลังสินค้าได้กำไรเกือบ 1 บาทต่อหาบ (1 หาบเท่ากับ 60 กิโลกรัม) ในช่วงนั้น

³⁰³ “พระไอยการลักษณะตราสาร” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 247.

³⁰⁴ ปรีดี พิศณุวิทย์, “อยุธยาดีจากเอกสารโปรตุเกส” ใน *กระดานทองสองแผ่นดิน*, หน้า 124-125.

³⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

³⁰⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ:มติชน, 2543, หน้า 13.

³⁰⁷ ไพรอดู สารสิน วีรผล, *จัมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 2195-2396*. แปลโดย รังสี ฮั่นไธษา, สมภาพร แลคไซ และพรรณงาม เถาธรรมสาร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.

³⁰⁸ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 42” *กฎหมายตราสามดวง*, หน้า 670-671. และไพรอดูเพิ่มเติมใน *สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2435-2452)*, หน้า 13-31.

ความต้องการไม้ฝางในตลาดโลกมีมากขึ้น พระคลังสินค้าได้ขึ้นราคาไม้ฝางเป็นหาบละ 2 บาท³⁰⁹ ไม้ฝางเป็นที่ต้องการมากในจีนและญี่ปุ่น และในช่วงพุทธศตวรรษ 20-21 ไม้ฝางเป็นที่ต้องการมากขึ้น เพราะเป็นที่ต้องการในยุโรป เพื่อใช้ในการย้อมผ้าเป็นสีแดงและม่วง และใช้ทำหมึกสีแดงคุณภาพดี³¹⁰ การผูกขาดการค้าซึ่งมาจากการล้อมจับของไพร่หลวงก็ทำรายได้อย่างงามปีหนึ่ง ๆ พระมหากษัตริย์โปรดย ให้จับช้างราว 300-400 เชือกเพื่อส่งไปขาย โดยมีพ่อค้าจากชายฝั่งอินเดียนำสินค้ามาแลกกับช้างที่เมืองมะริด และมีเรือสำเภาลงนำช้างออกไปขาย เช่น ใน พ.ศ.2225 เรือสำเภาลงบรรทุกช้างออกไปขายที่เมืองสุลต่านปัตม 22 เชือก ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็โปรดย ให้ต่อกำปั่นบรรทุกช้าง 40 เชือกออกไปขาย³¹¹ ส่วนเอกสารญี่ปุ่นฉบับหนึ่งกล่าวถึงเรือสำเภาสองลำของสมเด็จพระเพทราชาที่นำสินค้า 20 ชนิดไปขายที่ประเทศญี่ปุ่น ใน พ.ศ.2233 ซึ่งสินค้าในเรือสองลำนี้มีมูลค่าถึง 66,390 ตำลึง³¹² รายได้จากการค้าจึงช่วยสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจได้เป็นอย่างดี และฐานอำนาจทางเศรษฐกิจนี้มีความสำคัญอย่างมากในการทำพระมหากษัตริย์ทรงรักษาพระราชอำนาจทางการเมืองและการมีสถานภาพทางสังคมสูงสุดเอาไว้ได้ เพราะการซื้ออาวุธ การทำสงคราม การปราบกบฏ การอุปถัมภ์เจ้านายขุนนาง การจัดพระราชพิธีต่าง ๆ การทำนุบำรุงพุทธศาสนา ฯลฯ ล้วนมีค่าใช้จ่ายสูงทั้งสิ้น

กษัตริย์เป็นผู้มีสถานภาพสูงสุดในโครงสร้างสังคมอยุธยา ทรงเป็นประมุขของชนชั้นมูลนาย ทรงมีสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง ทรงรักษาสถานภาพและพระราชอำนาจโดยอาศัยพระราชพิธีต่าง ๆ จำนวนมาก เพื่อให้คนทั้งหลายสำนึกว่าพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้า และปฏิบัติต่อพระองค์เหมือนดังเทพเจ้า เช่น ห้ามมองพระพักตร์ หรือเมื่ออยู่ต่อหน้าพระพักตร์จะต้องหมอบคลาน เป็นต้น

ตามคติพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ พระมหากษัตริย์ทรงเป็น “**พระมหาสมมติราช**” ดังปรากฏในพระไตรปิฎก (อัคคัญญสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค) ซึ่งเล่าถึงกำเนิดของกษัตริย์องค์แรกของจักรวาล ที่มีขึ้นเพื่อทำหน้าที่ตัดสิ้นคดีความอันเกิดจากความขัดแย้งเนื่องจากการแย่งชิงผลผลิตข้าว ในเวลาต่อมาได้มีการเน้นความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ โดยที่พระมหากษัตริย์บางพระองค์ทรงสามารถขยายอำนาจทางธรรมของพระองค์ออกไปกว้างขวาง เพื่อช่วยอุปถัมภ์พุทธศาสนาและสั่งสอนธรรมะแก่มนุษย์ในยุคที่ไม่มีพระพุทธรูปเจ้ามาตรัส เพื่อให้มนุษย์ทั้งหลายในจักรวาลได้มีโอกาสบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อจะได้บรรลุนิพพานในอนาคตกาล โดยพระราชชาติปกครองเมืองต่าง ๆ เข้ามาอ่อนน้อมต่อพระองค์ ทำให้พระองค์ทรงเป็น “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราช” หรือ “สมเด็จพระบรมมหาราชมรรคาธิราช”

³⁰⁹ ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, แปล, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 2, หน้า 272.

³¹⁰ วรวงคณา นิพัทธ์สุขกิจ, หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2550. หน้า 32.

³¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

³¹² Naoko Iio, Siamese Junk Trade with Japan from the 17th to the Early 18th Century, p.118. อ้างใน วรวงคณา นิพัทธ์สุขกิจ, หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23, หน้า 25.

ในฐานะที่ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ พระมหากษัตริย์จึงทรงมีธรรมะ 10 ประการ คือ **“ทศพิธราชธรรม”** และยังทรงประพฤติปฏิบัติตามหลัก **“จักรวรรดิวัตร”** อีกด้วย ทั้งทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตรนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงสามารถตัดสินคดีความต่าง ๆ อย่างยุติธรรม (คือถูกต้องหรือสอดคล้องกับหลักกรรม) เป็นการลงโทษผู้ที่กระทำความผิดศีลธรรม เพื่อให้ผู้นั้นยุติการกระทำที่ผิด จะได้ไม่ตกไปสู่อบายภูมิ (นรกขุมต่าง ๆ) นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสั่งสอนให้คนเข้าใจธรรมะและประพฤติธรรม เพื่อจะให้สมณชีพราหมณ์ขุนนางข้าราชการตลอดจนราษฎรทั้งหลายได้มีโอกาสบรรลุอุดมคติของชีวิตคือพระนิพพาน

เป็นที่น่าสังเกตว่า **คติเกี่ยวกับกษัตริย์ที่มาจากพุทธศาสนานั้น ในแต่ละยุคมีการเลือกสรรความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์มานั้นไม่เหมือนกัน** ดังปรากฏว่าก่อนสมัยอยุธยา กษัตริย์ที่ครองเมืองต่าง ๆ จะทรงสร้างวัดมหาธาตุ โดยในวัดจะมีพระเจดีย์ “พระศรีรัตนมหาธาตุ” เป็นพระปรางค์ประธานที่สูงใหญ่ที่สุดในบรรดาเจดีย์ทั้งหลายในวัด โดยองค์พระเจดีย์ “พระศรีรัตนมหาธาตุ” เป็นเสมือนศูนย์กลางของจักรวาล พระบารมีของกษัตริย์มาจากการสร้างหรือการปฏิสังขรณ์องค์เจดีย์ “พระศรีรัตนมหาธาตุ” และการประกอบพระราชพิธีสักการะบูชาอย่างยิ่งใหญ่ เนื่องจากการทำนุบำรุงพระธาตุของพระพุทธเจ้ามีความสำคัญอย่างมากต่อการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ครบ 5,000 ปี เพราะตามคติปัญญาจักรวาลนั้น พระธาตุจะเป็นสัญลักษณ์สุดท้ายของพุทธศาสนาที่จะดำรงอยู่ให้คนได้รู้จักพุทธศาสนาและทำการสักการบูชาในช่วงพันปีที่ห้า ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ พระธรรม และพระสงฆ์ ได้อันตรธานไปแล้ว

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นวัดประจำพระราชฐาน ซึ่งทำให้วัดมหาธาตุลดความสำคัญลง วัดพระศรีสรรเพชญ์กลายเป็นวัดสำคัญในการประกอบพระราชพิธีสำคัญ นอกจากเจดีย์สำคัญซึ่งไม่ใช่พระปรางค์แต่เป็นเจดีย์ทรงลังกาแล้ว ยังมีพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ดาญาณซึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนหุ้มทองคำขนาดมหึมา และพระโลกนาถซึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนเช่นกัน

ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ไม่ได้ทรงเน้นคติเกี่ยวกับกษัตริย์แบบเดิมที่เคยมีมา คือคติฮินดูที่ถือว่ากษัตริย์ทรงเป็นพระวิษณุ (รามายิบัติ) และคติเกี่ยวกับกษัตริย์แบบจักรพรรดิราชของพุทธศาสนาซึ่งทรงเป็นที่พึ่งของมนุษย์ทั้งหลายในชมพูทวีป แต่ทรงเน้นว่ากษัตริย์ทรงเป็นที่พึ่งในไตรภูมิดังที่ทรงมีพระนามว่า “บรมไตรโลกนาถ” เท่ากับถือว่ากษัตริย์คือพระพุทธเจ้า

ตลอดสมัยอยุธยา **พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงมีฐานะทางพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเจริญอกงามของอาณาจักร** เช่น การทำพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พิธีพินิจศาสตร์ (ขอฝน) พิธีไถ่น้ำ ฯลฯ ดังปรากฏในกฎมณเฑียรบาลและทวาทศมาส นอกจากพระราชพิธีต่าง ๆ จะมีความสำคัญในแง่ที่ตอบสนองต่อความเชื่อในเรื่องความอุดมสมบูรณ์และความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรแล้ว **พระราชพิธียังมีความสำคัญอย่างมากต่อการแสดงให้เห็นทั้งปวงได้ตระหนักในบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์** แม้แต่ชาวต่างประเทศก็ต้องเข้าร่วมในพระราชพิธีต่าง ๆ เพื่อจะได้ตระหนักในความสำคัญและความสูงส่งของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย เช่น พระราชพิธีโสกันต์ของเจ้าฟ้าซึ่งเป็นพิธี

พราหมณ์ที่แสดงถึงการเปลี่ยนผ่านจากวัยเด็กสู่ผู้ใหญ่ แม้กระทั่งชาวต่างประเทศก็ต้องเข้าร่วมพิธีนี้ด้วย โดยพวกเขาจะถูกคาดหวังว่าจะต้องถวายของกำนัลแด่เจ้าฟ้าที่ทรงโลกันต์ หลักฐานดัตช์กลางพุทธศตวรรษที่ 23 ได้กล่าวถึงชาวดัตช์ที่ได้เข้าร่วมพิธีโกนจุกของเจ้าฟ้านเรนทรพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ³¹³

“พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน” เป็นพระราชพิธีที่แสดงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจนที่สุด เพราะมีขบวนแห่ที่อลังการทั้ง “กฐินบก” และ “กฐินน้ำ” ขบวนแห่จะเริ่มจากวังหลวงไปยังวัดต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์จะถวายผ้าพระกฐิน พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินเป็น โอกาสที่กษัตริย์จะได้แสดงถึงความโอ้อาของราชวงศ์ กำลังคนในควบคุมที่มีเป็นจำนวนมาก พระราชอำนาจ และการทำบุญครั้งใหญ่ ชาวยุโรปนับแต่ โยช เซาเตน ซึ่งได้ชมขบวนในช่วงทศวรรษ 2170 กระทั่งถึง บาทหลวงตาซาร์ด และนิโกลัส แชรแวส ที่ได้ชมขบวนในช่วงทศวรรษ 2220 ต่างประทับใจกับขบวนช้างและขบวนเรือหลวงที่ยิ่งใหญ่อลังการ³¹⁴

โยช เซาเตนกล่าวถึงพระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินดังนี้

“ครั้งหนึ่งในช่วงปี ราวเดือนตุลาคม กษัตริย์สยามจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดสำคัญ พระองค์เสด็จไปเพื่ออธิษฐานขอให้ราชอาณาจักรสงบสุข โดยมีบรรดาขุนนางตามเสด็จด้วย เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารค ขบวนจะมีช้าง 200 เชือกนำขบวน แต่ละเชือกมีชายติดอาวุธ 3 คนเดินตาม ลำดับต่อมาเป็นนักดนตรี จากนั้นมีชายอีก 1,000 คนพร้อมอาวุธและธง ถัดจากนั้นก็บรรดาขุนนางชั้นสูงนั่งอยู่บนหลังม้าพร้อมสวมชุดทอง โดยแต่ละคนมีชายราว 60 80 หรือ 100 คนคอยเดินตาม ลำดับต่อมาเป็นทหารชาวญี่ปุ่นอีก 200 คน จากนั้นจึงเป็นขบวนราชองครักษ์ที่มาพร้อมกับช้างและม้าหลวงซึ่งถูกประดับตกแต่งด้วยเครื่องทองและเพชรพลอย ลำดับต่อมาเป็นขบวนคนรับใช้ที่บรรทุกผลไม้และสิ่งของสำหรับถวายทำบุญ ถัดมาก็เป็นขบวนขุนนางชั้นสูงอีกขบวนหนึ่ง ซึ่งขุนนางบางคนถือธงทองและดาบอาญาสิทธิ์ (sword of justice) ลำดับต่อมาคือองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงช้างหรือทรงประทับบนบัลลังก์ทองที่มีคนแบก โดยมีขุนนางและข้าราชสำนักตามเสด็จ ลำดับต่อมาเป็นขบวนของเจ้าฟ้าและรัชทายาท ถัดจากนั้นเป็นพระมเหสีและพระสนมซึ่งนั่งอยู่บนหลังช้าง ในบุษบกที่ปิดมิดชิด (little enclosed cabinet) จากนั้นเป็นข้าราชสำนักทั่วไป และมีชายติดอาวุธอีก 600 คนตามท้าย ขบวนทั้งหมดประกอบด้วยคนราว 15,000-16,000 คน”³¹⁵

โยช เซาเตน อยู่ในอยุธยาระหว่างปี พ.ศ.2167-2172 ตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเชษฐาธิราช อีกช่วงหนึ่งที่เขาอยู่ในอยุธยาคือ พ.ศ. 12176-2179 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาลพระเจ้า

³¹³ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001, p.83.

³¹⁴ Ibid, p.83-84.

³¹⁵ Ibid, p.84-85.

ปราสาททอง ขบวนของพระมหากษัตริย์ทั้งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีทหารรับจ้างชาวญี่ปุ่นคอยถวายการอารักขา แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกับชุมชนญี่ปุ่นจะไม่ค่อยราบรื่นก็ตาม นอกจากนี้จำนวนคนในขบวนยังมากอย่างน่าทึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากรของกรุงศรีอยุธยาซึ่งในเวลานั้นน่าจะไม่มีเกิน 2-3 แสนคน³¹⁶

ส่วนพระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินโดยทางชลมารค โยธ ชาติเตนกล่าวไว้ว่า ขุนนาง 200 คน แต่ละคนนั่งอยู่ในศาลาทองบนเรือของตัวเอง โดยมีฝีพาย 80-90 คนคอยพายเรือ ลำดับต่อมาเป็นขบวนเรือทอง 10 ลำที่อลังการ มีฝีพาย 90-100 คนต่อลำ กษัตริย์ประทับอยู่บนบัลลังก์ทองในเรือที่หรูหราที่สุด โดยมีขุนนางหมอบเฝ้าฯ อยู่แทบพระยุคลบาท ทรงประจําพระองค์มีขุนนางคนหนึ่งคอยถืออยู่ ณ พื้นที่หัวเรือ เรือของพระราชอนุชาตามมาเป็นลำดับ จากนั้นจึงเป็นเรือของมเหสีและพระสนม แต่ละพระองค์นั่งอยู่ในศาลาทองบนเรือของตัวเอง ทำายสุดเป็นขบวนของพวกผู้ดี ข้าราชการสำนัก องค์รักษ์ และผู้ติดตาม สองข้างฝั่งแม่น้ำมีเรือและผู้คนจำนวนมากนับไม่ถ้วนคอยถวายความเคารพกษัตริย์ด้วยการหมอบกราบ³¹⁷

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินโดยทางชลมารคยังคงเต็มไปด้วยความอลังการ ตาซาร์ดและชาวซีได้บันทึกไว้อย่างดีถึงรายละเอียดการจัดขบวนเรือ และการใช้ทองประดับขบวนเรือและราชบัลลังก์ของกษัตริย์ ทองหาใช้เพียงเครื่องแสดงฐานะความร่ำรวยของกษัตริย์ หากยังเป็นสิ่งที่สงวนไว้สำหรับพระราชวงศ์ชั้นสูง ตาซาร์ดได้บันทึกไว้ว่า ทูตฝรั่งเศสและชาวฝรั่งเศสคนอื่นๆ ใค้คำนวณ 3 ครั้งเมื่อขบวนเรือของกษัตริย์ผ่าน แต่ชาวสยามต้องหมอบกราบจนกระทั่งขบวนเรือของกษัตริย์ลับสายตา³¹⁸

จำนวนเรือในบันทึกของชาวตะวันตกแต่ละคนไม่ตรงกัน โยธ ชาติเตน ระบุว่าเรือทั้งหมด 210 ลำ ขณะที่บาทหลวงตาซาร์ด ระบุว่า 159 ลำ แต่นิโกลาส์ แซร์แวส ซึ่งร่วมยุคสมัยเดียวกับบาทหลวงตาซาร์ด ระบุว่ามากกว่า 250 ลำ³¹⁹

พระราชพิธีอีกอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมา คือการเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท เมืองสระบุรี พระพุทธบาทนี้ถูกค้นพบในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และพระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มธรรมเนียมการจาริกแสวงบุญ ซึ่งกลายเป็นพระราชพิธีประจำปีของราชสำนักที่แสดงถึงความโอ่อ่าและยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ มีขบวนเสด็จทางชลมารคจากกรุงศรีอยุธยาถึงท่าเรือบนฝั่งแม่น้ำป่าสัก และจากท่าเรือถึงพระพุทธบาทก็จะทรงช้างโดยมีขบวนช้างที่อลังการ เมื่อถึงพระพุทธบาทจะทรงโปรดให้ม้านั่งเรียงหลายวัน ทรง ถวายทานแก่พระสงฆ์และวัดพระพุทธบาท พร้อมทั้งทรงโปรยทานแก่คนทั่วไป เป็นการบำเพ็ญทานซึ่งเป็นหนึ่งในทศพิธราชธรรมที่สร้างความชอบธรรมแก่พระมหากษัตริย์³²⁰

³¹⁶ Ibid, p.85.

³¹⁷ Ibid, p. 86-87.

³¹⁸ Ibid, p. 88.

³¹⁹ Ibid, p. 89.

³²⁰ Ibid, p. 91.

นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ขุนนาง และข้าราชการสำนัก รวมทั้งชาวต่างประเทศเข้าร่วม เพื่อสาบานตนว่าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ไอแซค โมร์ดิจค์ (Isaack Moerdijk) พ่อค้าชาวดัตช์ระบุว่าพระราชพิธีดังกล่าวซึ่งจัดขึ้นปีละ 2 ครั้ง ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ ลูกจ้างของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (VOC) ซึ่งถือว่าเป็นคนในของโครงสร้างศักดินาสยามจะต้องเข้าร่วม³²¹

ในบางรัชกาล มีพระราชพิธีที่จัดขึ้นในวาระพิเศษ เช่น พระราชพิธีลบลัศกราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เนื่องจากชาวอยุธยาเชื่อว่าปีที่ 1,000 เป็นจุดเริ่มต้นของกัลป์ หลักฐานทั้งจากสยามและดัตช์กล่าวว่า การมาถึงของจุลศักราช 1000 สร้างความกังวลให้กับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์จึงต้องทำพิธีลบลัศกราช ในปี พ.ศ.2182 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงบูรณะวัดกว่า 100 แห่ง³²² วัน วลิตซึ่งได้เข้าร่วมพิธีกรรมบางส่วนบันทึกไว้ว่า วันที่ 3 เมษายน 1639 ชาวสยามวุ่นกับการฉลองรับปีที่จุลศักราช 1,001 คนจำนวนมากพากันไปทำบุญที่วัดใหญ่ 3 วัดคือ วัดมหาธาตุ วัดเจ้าพระยาไทย และวัดวรเชษฐ วัน วลิตกล่าวว่าผู้ที่ทำบุญส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง นอกจากนี้เขายังระบุว่ากษัตริย์เสด็จออกจากวังไปยังสิ่งก่อสร้างที่เพิ่งสร้างเสร็จ (วัน วลิตไม่ได้ให้รายละเอียดว่าคืออะไร แต่ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารระบุว่ามีการสร้างเขาพระสุเมรุ หน้าพระที่นั่งจักรพรรดิไพฑูริย์สำหรับประกอบพิธีในปีจุลศักราช 1,000 นอกจากนี้ยังมีหลักฐานดัตช์ที่ระบุว่า กษัตริย์และขุนนางแต่งตัวอย่างหรูหราอลังการอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน หลังพิธีมีการเฉลิมฉลองต่ออีก 3 วัน และระหว่างจัดงานขุนนางต้องเข้าวังทุกวัน วัน วลิตยังระบุว่าระหว่างวันงานไม่สามารถหาคนงานได้เลย³²³ ซึ่งน่าจะเป็นเพราะคนพากันไปดูพระราชพิธี ตลอดจนไปทำบุญและชมมหรสพต่าง ๆ หลายวันต่อมาหลังจากที่กษัตริย์เสด็จกลับ ผู้คนก็ยังคงไปทำบุญที่วัดจนถึงวันที่ 10 เมษายน และกษัตริย์ก็ยังมีพระบรมราชโองการให้ขุนนางระดับสูงไปทำบุญที่วัดต่าง ๆ³²⁴

พระราชพิธีต้อนรับแขกเมืองก็มีความสำคัญในการแสดงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ให้เจ้านาย ขุนนาง และคนต่างประเทศได้รับรู้ และยังเป็นการจัดวางสถานภาพของพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรอยุธยาในระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

นิโกลาส์ แทร์แวลระบุว่า “กษัตริย์สยามทรงประเมินอำนาจขององค์อภิปัตย์ที่ส่งทูตมายังสยามได้เป็นอย่างดี ทรงต้อนรับราชทูตของจักรพรรดิจีน จักรพรรดิโมกุล และจักรพรรดิแห่งเปอร์เซีย อย่างยิ่งใหญ่กว่า เมื่อเทียบกับการต้อนรับทูตจากองค์อภิปัตย์ของประเทศเพื่อนบ้าน”³²⁵ แทร์แวลระบุว่ากษัตริย์จะทรงปฏิบัติต่อทูตจากประเทศที่ด้อยกว่าด้วยท่าทางที่เหนือกว่า เพื่อให้พวกเขาได้ตระหนักถึงสถานภาพที่แตกต่างระหว่างกษัตริย์ของพวกเขาและกษัตริย์สยาม อย่างไรก็ตามพระองค์ไม่ทรงทำให้บรรดาทูต

³²¹ Ibid, p. 82-83.

³²² Ibid, p. 92-93.

³²³ Ibid, p. 93-95.

³²⁴ Ibid, p. 95.

³²⁵ Ibid, p.105.

เหล่านั้มีข้อขัดเคือง ส่วนโชมองดีให้รายละเอียดต่อไปว่า ทูตจากรัฐเช่น ตังเกีย โคชินจีน กัลกัตตา มาลายา และชวา และประเทศอื่นๆ เมื่อมาถึงสยามไม่ได้เข้าเฝ้าฯ กษัตริย์อย่างเป็นทางการเป็นลำดับแรก พวกเขาต้องพบกับเจ้าพระยาพระคลังอย่างเป็นทางการแทนก่อน³²⁶ แשרแวงระบุว่า ทูตจากรัฐที่ด้อยกว่าจะได้รับการปฏิบัติเสมือนพวกเขามีฐานะเหมือนขุนนางของสยาม พวกเขาต้องถอดรองเท้า ณ ประตูแรกของวัง และไม่ได้รับอนุญาตให้หน้าผู้ติดตามเข้าไป เขาจะต้องเข้าไปในวังคนเดียวโดยมีขุนนางสยามคอยติดตามเขา เมื่อกษัตริย์ปรากฏพระองค์ ทูตก็ต้องแสดงความเคารพ 3 ครั้ง³²⁷ จากนั้นการเข้าเฝ้าฯจะดำเนินตามขั้นตอนที่เป็นรูปแบบแน่นอนคือ กษัตริย์ตรัสถามทูตผ่านพระคลัง โดยไม่เปิดโอกาสให้ทูตได้ต่อรองหรือสนทนาใดๆ แשרแวงกล่าวว่าหลังการเข้าเฝ้าฯจบลง ทูตจะได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำที่บรรจุมหาเกลือคลุม หรือสิ่งของอื่นๆ การเข้าเฝ้าฯครั้งที่สองมักไม่เกิดขึ้นยกเว้นเป็นเรื่องสำคัญจริงๆ³²⁸

ระหว่างการเข้าเฝ้าฯ แม้แต่เอกอัครราชทูตก็ไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สนทนากับกษัตริย์ การปฏิบัติดังกล่าวเพื่เน้นความเป็นทางการและระยะห่างระหว่างกษัตริย์กับทูต เนื่องจากกษัตริย์สยามมีฐานะที่สูงส่งพระองค์จึงไม่ลดตัวลงสนทนาต่อรองกับทูต ผู้ที่รับหน้าที่สนทนาต่อรองคือพระคลัง ทั้งนี้ ออกญาพระคลังจะเป็นผู้ดูแลคณะทูตตั้งแต่พวกเขามาถึงปากน้ำ จนกระทั่งพวกเขากลับไป นอกจากนี้พระคลังยังเป็นผู้รับผิดชอบแปลเอกสารการทูตด้วย³²⁹

การเข้าเฝ้าฯก็มีลักษณะเป็นทางการ และใช้เวลาไม่นาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากจุดหมายที่ทูตถือมามีได้มาจากกษัตริย์ที่มีสถานะเท่าเทียมกับกษัตริย์สยาม ดังสะท้อนให้เห็นจากความแตกต่างระหว่างการเข้าเฝ้าฯของคณะทูตฮอลันดา 2 คณะ³³⁰ คณะแรกมาถึงกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2175 กัปตันแอนโทนิช แคน (Anthonij Caen) เดินทางมายังอยุธยาพร้อมกับจดหมายจากผู้สำเร็จราชการเพื่อเจรจากับสยาม เขาได้รับการต้อนรับจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองด้วยสถานะที่เท่าเทียมทูตจากรัฐที่ด้อยกว่าเท่านั้น กล่าวคือ เขาได้รับพระราชทานอนุญาตให้เข้าเฝ้าฯเพียงคนเดียว ส่วนคณะผู้ติดตามต้องรออยู่ข้างนอก³³¹ นอกจากนี้เขายังต้องคลานเข้ากว่า 300 ก้าวจากประตูวังส่วนในเพื่อเข้าไปยังท้องพระโรง โดยมีขุนนางชาวสยามหมอบคลานไปด้วย³³² เมื่อเข้าไปในท้องพระโรง กัปตันแอนโทนิช แคน พบว่าขุนนางหมอบอยู่กับพื้น โดยกษัตริย์ปรากฏพระองค์ที่พระบัญชาของ กษัตริย์ทรงฟังการอ่านจดหมายของผู้สำเร็จราชการ จากนั้นทรงตรัส 3 ครั้ง ครั้งแรกตรัสถามเรื่องสุขภาพของผู้สำเร็จราชการ และการทำงานที่ปัตตาเวีย ครั้งที่สองตรัสถามเรื่องการ

³²⁶ Ibid, p.105.

³²⁷ Ibid, p.106.

³²⁸ Ibid, p.107.

³²⁹ Ibid, p.111.

³³⁰ Ibid, p.114.

³³¹ Ibid, p.113.

³³² Ibid, p.113-114.

เดินทางและสุขภาพของกัปตันแอนโทนิช แคน ครั้งที่สามตรัสว่าหากมีกิจธุระอะไรอีกให้พูดคุยกับพระคลัง³³³

คณะทูตคณะที่สอง ซึ่งนำโดยโยส เซาเตน ในปี พ.ศ.2179 มีการอัญเชิญพระราชสาสน์จากเจ้าชาย Federik Hendrik มาพร้อมกับจดหมายของผู้สำเร็จราชการ โยส เซาเตน รายงานว่าคณะของเขาได้รับการต้อนรับด้วยขบวนที่หรูหรา และได้เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท โดยกษัตริย์สยามประทับอยู่บนบัลลังก์ทองรายล้อมด้วยขุนนางไม่ต่ำกว่า 1,000 คน โดยพระราชสาสน์ของเจ้าชายถูกวางอยู่บนพานทองคำกลางห้องพระโรง³³⁴ จากนั้นพระคลังประกาศว่าคณะของเขานำพระราชสาสน์และของกำนัลมาถวาย กษัตริย์พระราชทานหมากแก่เซาเตนเพื่อเป็นเกียรติ จากนั้นมีการอ่านพระราชสาสน์ ลำดับต่อมา กษัตริย์ตรัสถามตามพิธีการ แต่ในกรณีนี้มีการตรัสถามมากกว่า 3 ครั้งตามประเพณี กล่าวคือมีการตรัสถามถึง 7 ครั้ง³³⁵

ส่วนการต้อนรับคณะทูตฝรั่งเศสครั้งที่ 2 ซึ่งนำคณะโดยลา ลูแบร์ และเซเบเรต์ การต้อนรับมิได้เป็นไปอย่างอบอุ่นเช่นเดียวกับเมื่อครั้งของโชมองต์ ด้วยคราวนี้ฝรั่งเศสมาพร้อมกับทหารและเรือปืน ก่อนที่จะขึ้นฝั่งมีการเจรจาต่อรองกันอย่างเคร่งเครียด การเข้าเฝ้าเกิดขึ้นที่อยุธยา ตาซาร์ดบันทึกว่าการต้อนรับคล้ายคลึงกับเมื่อครั้งโชมองต์ ยกเว้นแต่ลา ลูแบร์ไม่ได้รับพระราชทานอนุญาตให้สวมหมวกขณะเข้าเฝ้า ที่จริงลา ลูแบร์ต้องการได้รับการปฏิบัติแบบพิเศษ ด้วยการได้รับอนุญาตให้หนึ่งสนทนากับกษัตริย์ ทว่าเมื่อกษัตริย์ปรากฏพระองค์ ลา ลูแบร์เปลี่ยนใจ และหันมากล่าวสรรเสริญเยินยอกษัตริย์อย่างงดงาม³³⁶

ตามปรกติแล้วพระมหากษัตริย์ทรงแสดงถึงความเป็นผู้มีสูงสุดในโลกนี้ด้วยชีวิตที่หรูหรา โอ่อ่า ทั้งปราสาทราชวัง เครื่องทรง ฯลฯ ดังมีรายงานของทูตดูอาร์เต เฟร์นันเดซ จากโปรตุเกส ที่เข้าเฝ้าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ดังนี้

“ห้องพระโรงนั้นมีผ้าลูกไม้อย่างดีแขวนตกแต่งไว้โดยรอบ ทั้งมีนวมบุรองผนังอย่างมั่งคั่ง พระเจ้าแผ่นดินประทับนั่งอยู่บนบัลลังก์สูง แต่งพระองค์แบบจีน และชิดกับพระองค์ทั้งด้านซ้ายและขวาก็มีสนมนางในและพระราชธิดาหมอบเฝ้าอยู่ในเครื่องแต่งกายผ้าไหมและผ้าลูกไม้ อดเครื่องถนิมพิมพาภรณ์ที่เป็นทองคำและเพชร ถัดชั้นต่ำลงมายังมีสาวชาววังที่มีกำเนิดสูงเฝ้าแหวนอยู่ทั้งสองข้าง ล้วนตกแต่งในแบบเดียวกัน เหตุฉะนั้นภาพที่ปรากฏจึงเป็นภาพที่สง่างามอย่างยิ่ง”³³⁷

³³³ Ibid, p.114.

³³⁴ Ibid, p.115.

³³⁵ Ibid, p.115.

³³⁶ Ibid, p.119.

³³⁷ Afonso Dalboquerque, *The Commentaries of the Great Afonso Dalboquerque, Second Viceroy of India*, Birch Walter de Gray (trans.), London: The Hakluyt Society, 1880, p.153-154. อ้างใน อาคม พัทธียะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีรามเทพนคร*, หน้า 132.

เครื่องราชูปโภคอันศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นส่วนหนึ่งที่แสดงพระบารมีสูงสุดของพระมหากษัตริย์ในโลกนี้ กฎมณเฑียรบาลระบุรายชื่อ “เครื่องราชูปโภค” หรือเครื่องแต่งกายอันวิจิตรของพระมหากษัตริย์ ดังนี้

“ค้อมหามงกุฎ มหากุทล (ตุ่มหู) พาทูรัส (ที่รัดต้นแขน) ถนิมมาลัย (เครื่องประดับ) สร้อยมหาสังวาล (สร้อยที่สวมสะพายแล่ง) สเื้อง (เข็มขัดคาดเอว) อุตริอุตราควงไค 7 แถว (เครื่องประดับข้อมือซ้ายขวา) พระอำมรงค์ (แหวน) 3 องค์ทุกนิ้วพระหัตถ์ ขนอง (น่าจะเป็นเครื่องประดับพระปฤษฎางค์) ...สนับเพลา (กางเกงชั้นในมีชายาวประมาณครึ่งแข้งแล้วนุ่งโจงกระเบนทับ) รัดนกำพล (ผลักหลาดสีแดง) กองเชิง (กำไลข้อพระบาท) รองพระบาท (รองเท้า)”³³⁸

อย่างไรก็ตาม ในเวลาเสด็จออกรับคณะทูตจากประเทศตะวันตก เช่น โปรตุเกส นั้นหลักฐานระบุว่าพระมหากษัตริย์ทรงฉลองพระองค์แบบจีน³³⁹ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะพระองค์ทรงตระหนักว่าในบรรดาชาติตะวันตกออกทั้งปวง ชาวตะวันตกยกย่องและให้ความสำคัญแก่จีนมากที่สุด

นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงครอบครองเครื่องราชูปโภคอันศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ พระราชวัง และช้างเผือกแล้ว พระองค์ยังทรงเป็นผู้ครอบครอง “ขวัญ” (palladium) ของคนทั้งหมดในอาณาจักร เช่น ทรงนำพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่คนในอาณาจักรเลื่อมใสศรัทธามาเก็บรักษาไว้ในพระราชวังเพื่อทรงปฏิบัติบูชา เป็นต้น

ในด้านภาษา มีการกำหนด “ราชาศัพท์” เป็นภาษาพิเศษที่จะใช้เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไว้ในกฎมณเฑียรบาลด้วย เช่น

“เครื่องอุปโภคทั้งปวงพระเจ้าอยู่หัวให้เรียกว่า มาลาธรรง ภาษาธรรง พระขรรค์ธรรง พานหมากเสวย พานน้ำเสวย แป้งธรรง เครื่องธรรง ช้างที่นั่ง ม้าที่นั่ง เรือที่นั่ง ราชยาน อภิรุ้ม ((ฉัตร) กันภิรุ้ม (ฉัตร 5 ชั้น) บังสุราย (ใช้บังแดดในการพิพธิแห่) ชะนี (พัด) เจียมที่นั่ง (พรมทำจากขนสัตว์) ฝ้ายเครื่องบริโภคให้เรียกว่า เข้าเสวย (ข้าว) น้ำเสวย ของเสวย เมี่ยงหมากเสวย

อนึ่ง จะรับพระบันทูล (คำที่ต้องขานรับพระเจ้าอยู่หัว) ให้ว่าพระพุทธรูเจ้าคะ ถ้าจะทูลให้ว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูล...”³⁴⁰

นับตั้งแต่ก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้วที่กฎหมายต่าง ๆ ได้เป็นหลักฐานยืนยันว่ามีคำราชาศัพท์และระเบียบภาษาของราชสำนักใช้เป็นแบบแผน เมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.1893 ราชาศัพท์ซึ่งแสดงสถานภาพสูงสุดของพระมหากษัตริย์จึงมีใช้อย่างครบครัน กฎหมายลักษณะอาญาหลวงมีบทบังคับว่าด้วยการใช้ภาษาในราชสำนักไว้ ดังนี้

³³⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณานิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 149.

³³⁹ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “เอกสารโปรตุเกสฉบับแรกที่เกี่ยวข้องกับสยาม” กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 97.

³⁴⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณานิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 178, 182.

มาตราหนึ่ง ผู้ใดใจโลภนัก มักทำใจใหญ่ใฝ่สูงให้เกินศักดิ์ กระทำให้ล้นพ้นล้ำเหลือ บรรดาศักดิ์อันท่านให้แก่ตน แลมิจำพระราชนิมิตพระเจ้าอยู่หัว แลถ้อยคำมิควรเจรจาเอามาเจรจา ระวางราชาศัพท์ แลสิ่งของมิควรเอามาประดับเอามาทำเป็นเครื่องประดับตน ท่านว่าผู้นั้นทะนงองอาจ ท่านให้ลงโทษ 8 สถาน สถานหนึ่งให้พันคอริบเรื่อน สถานหนึ่งให้เอามะพร้าวห้าวยัดปาก สถานหนึ่งให้บริวารบาทว์แล้วเอาตัวลงหลุมช้าๆ สถานหนึ่งให้ไหมจตุรคุณ แล้วเอาตัวออกจากราชการ สถานหนึ่งให้ไหมทวิคุณ สถานหนึ่งให้ทวนด้วยลวดหนัก 50 ที่ 25 ที่ ใส่ตรูไว้ สถานหนึ่งให้จำไว้แล้วถอดเสียเป็นไพร่ สถานหนึ่งให้ภาคทัณฑ์ไว้”³⁴¹

นอกจากนี้ ยังมีข้อกำหนดว่าถ้าจะตั้งหลวงขุนหมื่นพันทนายในกรมของพระเจ้าลูกเธอ อย่าให้มีชื่อตรงกันกับชื่อหลวงขุนหมื่นพันทนายในพระราชวังหลวง”³⁴²

การทำตนเทียมพระมหากษัตริย์มีโทษหนักมาก มีกฎหมายเพียบลาระบุไว้ว่า “ผู้ใดทำเทียมเครื่องต้นโทษตัดมือคุมข้อ”³⁴³ พระบรมราชโองการของกษัตริย์ถือว่ามีความสำคัญสูงสุด ดังนั้น “ผู้ใดทำเทียมพระราชโองการทำเทียมพระราชกฤษฎีกา ทำเทียมพระบันฑูล โทษฆ่าเสีย”³⁴⁴ ถ้าขัดคำสั่งที่ตรัสสั่งด้วยวาจา โทษแหะปาก ไม่นำพระราชโองการไปดำเนินการ โทษฆ่าเสีย ไม่ปฏิบัติตามพระราชโองการ โทษตัดปาก ขัดหมายรับสั่ง โทษถูกปรับไหม³⁴⁵

อย่างไรก็ตาม กฎมณเฑียรบาลก็มีบทบัญญัติที่แสดงว่า พระมหากษัตริย์ทรงต้องการให้มีผู้ทูลตักเตือนหรือทูลทัดทาน หากเห็นว่าพระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจไปในทางที่มิชอบ (หรือในทางที่ผิด) เช่นระบุว่า “อนึ่ง ทรงพระโกรธแก่ผู้ใด แลตรัสเรียกพระแสงอย่าให้เจ้าพนักงานยื่น ถ้ายื่นโทษถึงตาย”³⁴⁶ หรือ

“อนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสตรัสด้วยกิจราชการคดีถ้อยความประการใด ๆ ต้องกฎหมายประเพณี (ประเพณี) เป็นยุติธรรมแล้ว ให้กระทำตาม ถ้ามิชอบ (ถ้าไม่ถูกต้อง) จงอาจพิทูลทัดทาน 1 2 3 ครั้งถ้ามิฟังให้งดไว้ อย่าเพ่อส่งไป ให้ทูลในทิวโถงถาน ถ้ามิฟังจึงให้กระทำตาม ถ้าผู้ใดมิได้กระทำตามพระโอยการดังนี้ ท่านว่าผู้นั้นเลมิดพระราชอาญา”³⁴⁷

สถานภาพ หน้าที่ และอภิสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบการปกครองและสภาพเศรษฐกิจสังคมของอาณาจักรอยุธยา

³⁴¹ พระโอยการลักษณะอาญาหลวง เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 474 .

³⁴² วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ. หน้า 178, 182.

³⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

³⁴⁴ เรื่องเดียวกัน

³⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

³⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

³⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

การปกครองราชภวณัั้น พระมหากษัตริย์จะใช้ระบบไพร่เป็นกลไกสำคัญ มูลนายในระบบไพร่จะดูแลราชภวณัให้ปฏิบัติตามกฎหมายและพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ หากมีความขัดแย้งเกิดขึ้นก็จะใช้กระบวนการยุติธรรมที่มีอยู่ในกรมกองของมูลนายในการตัดสินคดีความและลงโทษผู้กระทำผิด

ประเพณีการปกครองของอาณาจักรอยุธยาตอนต้นจะถือเอา “เมือง” เป็นเขตการปกครอง ซึ่งเมืองในราชอาณาจักรจะประกอบด้วย “ราชธานี” หรือ “เมืองหลวง” ที่กษัตริย์และราชวงศ์ดูแลปกครองอย่างใกล้ชิด และ “เมือง” อื่นๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองเข้าไปปกครอง เจ้าเมืองของเมืองสำคัญ ๆ จะเป็นเจ้านายในราชตระกูล เรียกว่า “เมืองลูกหลวง” และ “เมืองหลานหลวง” (ระบบนี้คล้ายคลึงกับอาณาจักรล้านนาที่ตั้งพระโอรสหรือพระวงศ์ไปปกครองเมืองสำคัญต่างๆ เช่น เมืองนาย, เชียงตุง, ผาง, พัวว, ลำปาง เป็นต้น และคล้ายคลึงกับอาณาจักรสุโขทัยซึ่งกษัตริย์จะแต่งตั้งเจ้านายในราชตระกูลไปปกครองพิษณุโลก และศรีสัชนาลัย)³⁴⁸ หากมีเมืองใดที่เจ้าผู้ครองเมืองเป็นคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่มีได้อยู่ในราชวงศ์เดียวกับกษัตริย์อยุธยา พระองค์ก็จะทรงสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติด้วยการรับเอาธิดาของเจ้าเมืองเหล่านั้นมาเป็นพระสนม ซึ่งนับเป็นการใช้ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติเพื่อสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดและความจงรักภักดีระหว่างกษัตริย์กับ “เจ้า” ผู้ครองเมืองต่าง ๆ ซึ่งเมื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ มี “หลาน” ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์อันเกิดจากเจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นธิดาของเจ้าเมือง และ “หลาน” เหล่านี้ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในระบบราชการแล้ว ก็จะสามารถอำนวยประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองให้แก่ “ตา” ที่เป็นเจ้าเมืองได้เป็นอย่างดี ประเพณีการถวายนูสาวซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งต่อผู้ให้และผู้รับดังกล่าวนี้จึงดำรงอยู่สืบมาจนถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เศรษฐกิจของอาณาจักรอยุธยามีรากฐานอยู่บนการผลิตของไพร่ กษัตริย์จะได้รับแรงงาน ส่วย และภาษีอากรจากราชภวณั โดยใช้ระบบไพร่เป็นกลไกในการจัดเก็บผลประโยชน์เหล่านี้ ส่วยที่รวบรวมมาได้ (หลังจากที่มูลนายระดับต่าง ๆ แบ่งเอาไว้มากน้อยตามประเพณีที่เคยมีมาแล้ว) ก็จะถูกนำไปใช้ในกิจการของรัฐ และส่วยที่เหลือใช้และส่วยที่เป็นสินค้าต่าง ๆ ที่ตลาดต่างประเทศต้องการจะได้รับการจัดจำหน่ายโดย **พระคลังสินค้า** ซึ่งอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของกรมพระคลัง โดยขุนนางที่รับผิดชอบดูแลการค้าของพระคลังสินค้าจะจัดซื้อสินค้าบางชนิดเพิ่มเติมเพื่อนำมาขายเอากำไร ทั้งสินค้าในประเทศและสินค้าจากต่างประเทศ เพื่อหารายได้มาถวายพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการผูกขาดการค้าเพื่อหากำไรสูงสุดจากสินค้าบางชนิดที่ตลาดต่างประเทศต้องการมากเป็นพิเศษด้วยการประกาศให้สินค้านั้น ๆ เป็น “สินค้าต้องห้าม” เพื่อบังคับให้คนมาซื้อ-ขายสินค้านี้ดังกล่าวกับพระคลังสินค้านั้น (และเพื่อกีดกันการแสวงหาความมั่งคั่งของเจ้านายและขุนนางอื่น ๆ ด้วย) ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีความมั่งคั่งมากที่สุดในราชอาณาจักร และสามารถทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

³⁴⁸ อาคม พฒิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, หน้า 47.

หน้าที่ของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา อาจสรุปได้ดังนี้³⁴⁹

1. การทำสงครามและการป้องกันภัยจากภายนอก

ในสมัยอยุธยาตอนต้นมีการทำสงครามขยายอำนาจไปยังอาณาจักรกัมพูชาและอาณาจักรสุโขทัย ดังนั้นกษัตริย์ที่ดีจึงต้องมีเกียรติคุณทางด้านการทหาร ในช่วงแรกนี้กษัตริย์จะนำทัพออกรบด้วยตนเองเป็นส่วนใหญ่ แต่ยังไม่มีการจัดระบบกองทัพและการฝึกกำลังคนในกองทัพในลักษณะที่เป็นกองทัพประจำการ ผู้ที่ถูกระดมไปทำสงครามก็คือมูลนายทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน โดยมูลนายแต่ละคนต้องเกณฑ์ไพร่ในสังกัดกรมกองของตนไปทำสงคราม

2. การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในรัฐ

เป็นหน้าที่ของรัฐที่จะต้องรักษาความสงบเรียบร้อย เพื่อคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนทั้งหลายในรัฐ ตำราต่าง ๆ เช่น ไตรภูมิพระร่วง คัมภีร์ธรรมศาสตร์ ล้วนอธิบายว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นเพื่อตัดสินคดีความ อันเป็นการระงับเรื่องราวข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม

3. การส่งเสริมศาสนาและศิลปวัฒนธรรม

การส่งเสริมศาสนาและศิลปวัฒนธรรมเป็นงานสำคัญของรัฐสมัยจารีต (traditional state) โดยเฉพาะอยุธยาที่เป็นรัฐที่คนรับนับถือพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ซึ่งมีแนวความคิดว่าหน้าที่สำคัญของรัฐคือการจรรโลงธรรมะ กษัตริย์จะต้องทำนุบำรุงพุทธศาสนาเพื่อให้ “ธรรมะของพุทธศาสนา” บริสุทธิ์อยู่เสมอ และเมื่อพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองคนก็จะมีโอกาสทำบุญให้ทานรักษาศีลและปฏิบัติธรรม เพื่อเข้าใกล้พระนิพพานมากขึ้น โดยกษัตริย์จะต้องสร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดวาอารามมากมาย ต้องอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ทั้งนี้ รัฐให้อิทธิพลหลายประการแก่พุทธศาสนา เช่น พระภิกษุสงฆ์ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ข้าพระหรือเลขาวิจิตรไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเช่นกัน

นอกจากนี้ การรักษาศิลปวัฒนธรรม เช่น การสร้างวัดและวังที่โอ่อ่าวิจิตรตระการตา ยังเป็นเครื่องที่แสดงถึง “พระบารมี” และ “พระบรมเดชานุภาพ” ของพระมหากษัตริย์อีกด้วย

4. การประกอบพิธีสำหรับพระนคร

กษัตริย์เป็นผู้มีหน้าที่ประกอบพิธีกรรมที่ถูกต้องตามแบบแผนหรือตามโบราณราชประเพณี โดยพระราชพิธีต่างๆ จะทำให้สถานะของเมืองและกษัตริย์ดูศักดิ์สิทธิ์กว่าเมืองและราชาที่ครองอื่นๆ การประกอบพิธีกรรมมีความสำคัญมากต่อความสูงส่งและพระราชอำนาจของกษัตริย์ จึงมีพระราชพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์จำนวนมากจนมีผู้กล่าวว่ารัฐไทยเป็น “รัฐพิธีกรรม” ดังนั้น เราจะพบว่าพระราชพิธีจำนวนมากที่ถูกกล่าวถึงในกฎหมายตราสามดวงซึ่งเข้าใจว่ามีมาตั้งแต่สมัยต้นอยุธยาแล้ว และหลังจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงตี

³⁴⁹ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า 33-45.

นครของกัมพูชาได้แล้ว ราชสำนักอยุธยาได้พราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญในพระราชพิธีมาเพิ่มเติมอีกเป็นจำนวนมาก

พิธีกรรมส่วนหนึ่งที่จัดขึ้นในเดือนต่าง ๆ เป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้นเพื่อสวัสดิภาพและความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตของราษฎร เช่น พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พิธีเผาข้าว พิธีไล่น้ำ ฯลฯ

นอกจากนี้กษัตริย์ยังต้องชุบเลี้ยงโหราจารย์เพื่อดูฤกษ์ยาม ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อคนทุกชั้น ดังที่ราชทูตลา ลูแบร์ รายงานว่า

พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ผิดอะไรกับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ คือไม่ทรงประกอบพระราชกิจอันใด ไม่เสด็จพระราชดำเนินไปไหน จนกว่าจะได้ศุภฤกษ์ซึ่งโหราจารย์อันทั้งหมดเป็นพราหมณ์หรือชาวพะโคจะได้คำนวณและกำหนดโมงยามถวายแล้ว...ปฏิทินซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โหราจารย์พราหมณ์ผู้หนึ่งทำขึ้นไว้เป็นประจำทุกปีนั้น ก็มีคำกำหนดสำหรับกราบถวายบังคมทูลและประกาศแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ให้ทราบว่าวันใดเป็นวันดี และวันใดเป็นวันไม่ดีสำหรับประกอบกิจการสามัญทั่วไป³⁵⁰

ในการทำหน้าที่ข้างต้นของกษัตริย์ ราชสำนักต้องใช้จ่ายทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก ซึ่งทรัพย์สินเหล่านี้มาจากการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงานไพร่ การค้า (ซึ่งสินค้าสำคัญหลายชนิดมาจากการเก็บส่วย) ตลอดจนการกวาดต้อนกำลังคนและการเก็บรวบรวมทรัพย์สินมีค่าจากบ้านเมืองของคู่สงครามเมื่อสามารถทำสงครามชนะ

ในสมัยอยุธยาตอนต้น กษัตริย์ดูแลการบริหารราชการและการแก้ปัญหาต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด กฎมณเฑียรบาลข้อหนึ่งระบุว่า “ไฟไหม้ คีกลือโคควายช้างอาละวาด ใจปล้นต่อสู้ฟันแย้งกัน ประการดังนี้ ถ้าพระเจ้าอยู่หัวบนทมอยู่ก็ดี ให้ปลุกพระบนทม ท่านจะได้แต่งการกัน” กฎมณเฑียรบาลและกฎหมายอื่นระบุด้วยว่า ข้าราชการต้องกราบบังคมทูลในสิ่งที่ตนทราบแม้ว่าขัดกับคำกราบบังคมทูลของขุนนางอื่นก็ตาม และบังคับด้วยว่าหากตรัสด้วยราชการมิชอบด้วยประเพณีก็ต้องกราบทูลทัดทาน หากมิทรงฟังก็กราบทูลอีกในที่อื่นฐาน อย่างไรก็ตาม คงเป็นการยากที่ขุนนางจะกราบบังคมทูลในทางที่ขัดกับพระราชอัธยาศัย เพราะทั้งชีวิต ทรัพย์สิน และอำนาจของขุนนางขึ้นอยู่กับความโปรดปรานของพระองค์³⁵¹

ในเวลาต่อมา คือราชวงศ์สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา เมื่อราชธานีมีอำนาจเหนือเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรสูงขึ้น ซึ่งทำให้การปกครองอาณาจักรมีความซับซ้อนมากขึ้น พระมหากษัตริย์ก็ทรงมอบหมายหน้าที่ราชการต่าง ๆ ให้แก่ขุนนางโดยมีการขยายตำแหน่งราชการเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ การขยายตัวของระบบราชการนี้ทำให้ขุนนางมีอำนาจมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ซึ่งพระองค์ได้ทรงทำให้เกิดระบบราชการที่มีความซับซ้อนและมีเอกภาพมากขึ้น โดยทรงทำให้ระบบราชการของเมืองทั้งหลายต้องเข้ามาอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของ

³⁵⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 203.

³⁵¹ อาคม พัตริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร, หน้า 88-89.

ขุนนางในส่วนกลาง และเสนาบดีในส่วนกลางก็เริ่มมีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมือง (คือ สมุหนายกบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหพระกลาโหมบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ และเจ้าพระยาโกษาธิบดี (พระคลัง) บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลตะวันออก) การที่ขุนนางฝ่ายปกครองมีอำนาจสูงขึ้นนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์ต้องพระราชทานตำแหน่งขุนนางชั้นสูงแก่ขุนนางชาวต่างชาติเพื่อให้ช่วยคานอำนาจขุนนางฝ่ายปกครอง³⁵² แต่พระมหากษัตริย์ก็ยังทรงเผชิญปัญหาการกบฏอยู่เนือง ๆ และต้องทรงดำเนินนโยบายต่าง ๆ เพื่อป้องกันการก่อกบฏอยู่ตลอดเวลา

พระราชกิจรายวันของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยานั้นปรากฏในหลักฐานของชาวตะวันตก ซึ่งสะท้อนพระราชกิจในพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา เดอ ชัวซีย์ กล่าวว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงตื่นจากบรรทมตี 5 เพื่อมาใส่บาตรพระภิกษุรูปแรกที่ทอดพระเนตรเห็นที่ประตูวัง ส่วน นิโกลัส แชรแวสบันทึกว่าพระนารายณ์ตื่นจากบรรทมตอน 7 โมงเช้าแน่นอนทุกวัน³⁵³ แชรแวสยังระบุว่าสิ่งที่กษัตริย์ทำเป็นลำดับแรกหลังตื่นบรรทม แล้วให้มหาดเล็กช่วยสงฆ์และเปลี่ยนเครื่องทรงให้คือ สวดมนต์ จากนั้นก็จะเสวยพระกระยาหารเช้า แล้วว่าราชการจนถึงบ่าย ขณะที่ ชัวซีย์ระบุว่า พระนารายณ์เริ่มเสด็จว่าราชการตอน 7 โมงเช้า โดยเริ่มจากให้ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดในวังส่วนในสุดคือ มเหสี นางสนม และขันที เข้าเฝ้า จากนั้นจึงให้หัวหน้าองครักษ์ ขุนนางข้าราชการสำนัก และข้าราชการต่างประเทศที่พำนักอยู่ในวังเข้าเฝ้าตามลำดับ หลังจากนั้นขุนนางซึ่งน่าจะเป็นออกญาอมราชายงานเกี่ยวกับคดีความต่างๆ ให้ทรงวินิจฉัย แล้วพระราชทานโอกาสให้ขุนนางคนสำคัญๆ เข้าเฝ้า ส่วน เดอ โซมองต์กล่าวว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีประชุมตอน 10 โมง และมีการถกเถียงเรื่องต่างๆ ในการประชุมนั้น การประชุมที่ เดอ โซมองต์กล่าวถึงนี้น่าจะเป็นการว่าราชการกับขุนนางที่ชัวซีย์กล่าวถึงนั่นเอง³⁵⁴

ลา ลูแบร์ กล่าวว่ามีการว่าราชการ 2 ครั้งต่อวัน โดย ลา ลูแบร์ และ เดอ โซมองต์กล่าวว่า การว่าราชการตอนเช้าเริ่ม 10 โมง ส่วนตอนเย็นเริ่ม 4 ทุ่ม และเมื่อว่าราชการตอนเช้าเสร็จ ทั้งชัวซีย์ โซมองต์ และ แชรแวส กล่าวว่า กษัตริย์จะเสด็จเข้าที่บรรทม ชัวซีย์กล่าวว่ามมหาดเล็กขับกล่อมกษัตริย์ให้บรรทมโดยการอ่านพระราชพงศาวดารเกี่ยวกับบุรพกษัตริย์ให้ฟัง จนกระทั่งพระองค์บรรทมแล้วจึงหยุดอ่าน มหาดเล็กจะมาอ่านพระราชพงศาวดารอีกครั้งตอนบ่าย 4 โมงเพื่อปลุกให้ตื่นพระบรรทม ส่วนแชรแวสกลับระบุว่าการขับกล่อมใช้เสียงเครื่องดนตรีและคนร้องเพลง แชรแวสยังระบุว่าในช่วงแรกของรัชกาลทรงโปรดฟังการอ่านเรื่องราวของจักรพรรดิจีนและญี่ปุ่น ทว่าปัจจุบันโปรดเรื่องราวของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แชรแวสกล่าวว่าภายในวังไม่มีผู้ใดเหนียวแน่นมหาดเล็กผู้ทำหน้าที่อ่านเรื่องราวต่างๆ ให้กษัตริย์ฟัง เพราะ ต้องคุกเข่าหมอบเฝ้าเป็นเวลาหลายชั่วโมง³⁵⁵

³⁵² ไพรอดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*

³⁵³ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p. 28-29.

³⁵⁴ Ibid, p. 29-30.

³⁵⁵ Ibid, p. 30-32.

ชาวซีเรียกล่าวว่าหลังตื่นจากบรรทมเวลาบ่าย 4 โมง อีก 2 ชั่วโมงต่อมาคือตอน 6 โมงเย็น พระราชทานโอกาสให้ขุนนางคนสำคัญเข้าเฝ้าจนถึง 3 ทุ่ม ส่วนแซร์แวกกล่าวว่าหลังจากตื่นบรรทมกษัตริย์จะฟังการขับกล่อมจนถึง 5 โมง จากนั้นทรงสำราญพระอิริยาบถในสวน (หากอยู่ที่อยุธยา) หรือ ทรงช้าง (หากอยู่ที่ลพบุรี) กระทั่ง 2 ทุ่มจึงเริ่มว่าราชการ แซร์แวกยังระบุว่าช่วงเวลาวางยาว ระหว่างเช้า-บ่าย เป็นช่วงเวลาที่ยกย่องที่ปรึกษาของกษัตริย์ใคร่ครวญเกี่ยวกับประเด็นต่างๆ ที่ถกเถียงในตอนเช้า เพื่อที่จะให้กษัตริย์ตัดสินใจครั้งสุดท้าย และช่วงบ่ายจะไม่มีการเสนอเรื่องอะไรใหม่ ยกเว้นแต่เรื่องที่เร่งด่วนจริงๆ เท่านั้น และกษัตริย์จะว่าราชการไปจนถึงเที่ยงคืน ทว่าชาวซีเรียกล่าวถึงรายละเอียดที่แตกต่างออกไปว่า กษัตริย์ว่าราชการกับขุนนางคนสำคัญกระทั่งถึง 3 ทุ่ม จากนั้นพักผ่อน 1 ชั่วโมง แล้วจึงมีการ “ประชุมลับ” ตั้งแต่ 4 ทุ่มถึงตี 2 มีผู้เข้าร่วมประชุมคือ ราชครู หัวหน้าขุนนาง ขุนนางผู้ดูแลตัดสินคดีความ ฟอลคอน หมอหลวง และพระปีย์ ชาวซีเรียกล่าวว่าฟอลคอน เป็นเสาหลักของการประชุมลับ และมีอำนาจในการสั่งการขุนนางในตำแหน่งสูง ข้อมูลของชาวซีเรียนี้ค่อนข้างน่าสงสัยในเรื่องอำนาจของฟอลคอน อาจเป็นไปได้ว่าข้อมูลเหล่านี้ชาวซีเรียได้มาจากฟอลคอน หรือผู้ใกล้ชิดฟอลคอน เพราะระหว่างที่โชมองต์และชาวซีเรียอยู่ที่สยาม ฟอลคอนเป็นผู้ดูแลคนทั้งสอง และยังทำหน้าที่เป็นล่ามในบางครั้ง นอกจากนี้ยังข้อมูลจาก โชมองต์ ที่แตกต่างออกไปจากชาวซีเรียอีก โชมองต์กล่าวว่าหลังการประชุมลับจบลง กษัตริย์ปรึกษาส่วนตัวกับฟอลคอนอีกจนถึงตี 3³⁵⁶

สำหรับการใช้ชีวิตของสมเด็จพระนารายณ์ที่ลพบุรี ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระองค์ประทับในช่วงกลางและท้ายรัชกาลเป็นส่วนมากนั้น แซร์แวกกล่าวว่างานอดิเรกของสมเด็จพระนารายณ์คือการล่าเสือและคล้องช้าง ซึ่งเป็นกิจกรรมที่พระนารายณ์ทรงตลอดเวลาที่อยู่ที่ลพบุรี ตั้งแต่ช่วงพฤศจิกายน-ปลายกรกฎาคม หรือต้นสิงหาคม แซร์แวกยังระบุว่าใน 1 ปีพระมหากษัตริย์ทรงจับช้างได้กว่า 300 เชือก ทรงเลือกเฉพาะตัวที่ลักษณะงามไว้กับตัว จากนั้นจึงพระราชทานแก่ขุนนาง และคนที่ทรงโปรด ที่เหลือหลังจากนั้นจะขายให้กับต่างชาติ ซึ่งจะนำช้างเหล่านี้ไปอินเดียหรือราชอาณาจักรใกล้เคียง³⁵⁷

พระบรมวงศานุวงศ์หรือเจ้านาย

เจ้านายคือกลุ่มคนที่เป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ในสมัยอยุธยาตอนต้น ยังไม่มีการกำหนดชั้นของเจ้านายอย่างซับซ้อนเหมือนในสมัยหลัง กฎมณเฑียรบาลกล่าวถึง “พระราชกุมาร” “พระราชนัดดา” และระบุว่าพระราชกุมารที่เกิดจากพระอัครมเหสีคือ “สมเด็จพระนอพระพุทธเจ้า” พระราชกุมารที่เกิดจากแม่หยั่วเมือง เปน “พระมหาอุปราช” (ประเสริฐ ณ นคร อธิบายว่า แม่หยั่วเมือง หรือแม่ยั่วเมือง เป็นคำย่อมาจาก “แม่อยู่หัว” หรือ “แม่อยู่หัวเมือง) พระราชกุมารที่มีพระราชมารดาเป็น “ลูกหลวง” ได้กิน (ปกครอง) เมืองเอก พระราชกุมารที่มีพระราชมารดาเป็น “หลานหลวง” ได้ปกครองเมืองโท พระราชกุมาร

³⁵⁶ Ibid, p. 32-35.

³⁵⁷ Ibid, p. 35-36.

ที่เกิดจากพระสนมเป็น “พระเยาวราช”³⁵⁸ ในระยะต่อมา มีการแบ่งชั้นเจ้านายเป็น เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า

เจ้านายชั้นต่าง ๆ มีเครื่องยศเป็นสัญลักษณ์ของสถานภาพทางสังคม เช่น ฉัตรหรืออภิรุณ ซึ่งสมเด็จพระนรพุทธเจ้าได้ฉัตรสามชั้น พระมหาอุปราชได้ฉัตร 2 ชั้น พระเยาวราชได้ฉัตรกลีบทอง ที่นั่งผ้าขาว ในท้องพระโรงก็แตกต่างกัน เช่น สมเด็จพระนรพุทธเจ้าประทับบนพระที่นั่งยกสูงมีหลังคายอด พระอุปราชนั่งเตียงทองสูงสองศอกมีเบาะขนสัตว์ พระเจ้าลูกเธอที่ปกครองเมืองนั่งที่นั่งสูงศอกหนึ่งมีเครื่องปูลาดเป็นพรมเย็บหุ้มริม เมื่อนั่งพระราชยานก็ต้องนั่งลดหลั่นกันตามลำดับยศ³⁵⁹

กฎหมายเพียรบาลระบุถึงการถวายบังคมด้วยว่า พระเจ้าลูกเธอกินเมืองถวายบังคมแก่สมเด็จพระนรพุทธเจ้า พระเยาวราชถวายบังคมแก่พระเจ้าลูกเธอกินเมือง³⁶⁰ ซึ่งแสดงว่าเจ้านายชั้นสมเด็จพระนรพุทธเจ้ามีสถานภาพสูงกว่าเจ้านายอื่น ๆ พระเจ้าลูกเธอกินเมืองมีสถานภาพรองลงมา ส่วนพระเยาวราชมีสถานภาพต่ำที่สุด

ในพุทธศตวรรษที่ 22 การแบ่งชั้นของเจ้านายน่าจะละเอียดซับซ้อนขึ้น แต่ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างละเอียดชัดเจนว่ามีการแบ่งชั้นอย่างไร หลักฐานของชาวตะวันตกที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับราชสำนักเอาไว้ก็มีได้กล่าวถึงเรื่องนี้มากนัก และบรรดาชาวตะวันตกที่เข้ามายังสยามในระยะนี้ก็ยากที่จะเข้าใจสังคมสยามอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมภายในพระราชวัง ทำให้ไม่สามารถจำแนกชั้นยศของเจ้าได้อย่างละเอียด “เจ้าฟ้า” (Prince) มักได้รับการกล่าวถึงในเอกสารตะวันตกในฐานะโอรสของกษัตริย์ และเป็นตัวแปรสำคัญในการสืบราชบัลลังก์ ดังนั้นเมื่อชาวตะวันตกกล่าวถึงเจ้าฟ้า จึงมักกล่าวถึงในบริบทที่เกิดวิกฤตความขัดแย้งในราชสำนักหรือในราชตระกูล³⁶¹

เจ้าฟ้าส่วนใหญ่ในพุทธศตวรรษที่ 22 มักไร้อำนาจและพลังทางการเมือง ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ “เจ้าฟ้าอภัยทศ” และ “เจ้าฟ้าน้อย” พระอนุชาต่างมารดาของพระนารายณ์ ทั้งสองพระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าปราสาททอง แม้จะได้ยศเจ้าฟ้า แต่ทั้งสองพระองค์ก็ไม่ได้ควบคุมกรม ข้อมูลที่ชัดเจนที่สุดเกี่ยวกับเจ้าฟ้าทั้งสองได้มาจาก บาทหลวงเดอ เบส (De Bèze) ซึ่งน่าจะได้อ้างอิงมาจากคนในราชสำนัก เช่น ฟอลคอน อีกทอดหนึ่ง³⁶² เดอ เบส กล่าวว่า พระราชโอรสองค์โต (เจ้าฟ้าอภัยทศ) พิการ ขาโก่ง เดิน เป่ อารมณ์ฉุนเฉียว ชอบดื่มเหล้า มีผู้พยายามทำให้กษัตริย์เสื่อมความเชื่อถือในตัวเจ้าฟ้าอภัยทศ และเจ้าฟ้าอภัยทศถูกกล่าวหาว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับกบฏมาเลย์ (กบฏมักกะสัน พ.ศ.2229) กระทั่งเจ้าฟ้าอภัยทศถูกคุมขังอย่างเข้มงวดภายในพระราชวัง ส่วนพระราชโอรสองค์รองคือ เจ้าฟ้าน้อยก็ถูกลงโทษเรื่องขู้สาว

³⁵⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 73.

³⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73-76.

³⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

³⁶¹ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p. 63-64.

³⁶² Ibid, p. 64.

กระทั่งกลายเป็นคนพิการ เป็นใบ้³⁶³ ความอ่อนแอของเจ้าฟ้าทั้งสองทำให้ออกพระเพทราชา และออกหลวงสรศักดิ์ เข้าควบคุมราชสำนักได้อย่างง่ายดายในปี พ.ศ.2231 เพราะเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ไม่มีกำลังคนในบังคับบัญชา ทำยที่สุดทั้งสองพระองค์ก็ถูกปล่อยไปสังหารที่ลพบุรี³⁶⁴

อย่างไรก็ตาม เจ้าฟ้าบางพระองค์ก็เป็นคนหนุ่มที่เข้มแข็ง มีทั้งกำลังคนและกำลังทรัพย์อยู่ในมือ กระทั่งยากที่ใครจะทำหายพระองค์ได้ เช่น กรณี “เจ้าฟ้านารายณ์” กลางทศวรรษ 2190 ทรงมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชนชาวต่างประเทศหลายชุมชน รวมทั้งชุมชนดัตช์ ซึ่งเป็นผู้ที่คอยส่งสินค้าราคาแพงและหายากให้กับพระองค์ เจ้าฟ้านารายณ์มีชาวต่างประเทศให้การสนับสนุนมาก บางชุมชนก็ให้กำลังหนุนในการช่วงชิงบัลลังก์ในปี พ.ศ.2199 ภายหลังจากที่เจ้าฟ้านารายณ์ช่วยพระปิตุลา คือ พระศรีสุธรรมราชาขึ้นสู่บัลลังก์ เจ้าฟ้านารายณ์ก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราช (วังหน้า)³⁶⁵ และในที่สุดก็ทรงแย่งชิงราชสมบัติจากพระศรีสุธรรมราชาได้สำเร็จ

ในบรรดาเจ้าฟ้าทั้งหลาย “ฝ่ายหน้า” หรือ **เจ้าฟ้าวังหน้า** มีความสำคัญทางการเมืองสูง เนื่องจากเป็นตำแหน่งยศสูงสุดซึ่งได้รับการเรียกขานว่า พระมหาอุปราช หรือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีการตั้งฝ่ายหน้า ทว่าก่อนยุคสมเด็จพระนารายณ์มีการตั้งฝ่ายหน้ามาโดยตลอด เช่น สมเด็จพระเอกาทศรถทรงตั้งพระราชโอรสคือ เจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นพระมหาอุปราช ส่วนประเด็นที่ว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงตั้งพระราชอนุชาเป็นวังหน้าหรือไม่นั้น เป็นประเด็นที่ยังไม่อาจพิสูจน์ได้แน่ชัด พระราชพงศาวดารสยามกล่าวว่าพระเจ้าปราสาททองไม่ได้ตั้งเจ้าฟ้า คือ พระศรีสุธรรมราชา เป็นวังหน้า เพราะพระศรีสุธรรมราชามีน้ำใจกักขฬะหยาบช้า มิได้มีหิริโอตัมปะ จะให้เป็นอุปราชรักษาแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณมิได้ ให้เป็นได้แต่เจ้าพระ ชื่อ พระศรีสุธรรมราชา³⁶⁶ อย่างไรก็ตามมีหลักฐานจากดัตช์ระบุว่า เจ้าฟ้าพระองค์นี้มีกำลังคนเป็นของตนเอง เป็นผู้มีอำนาจในสยาม ทั้งยังทำการค้าขายกับต่างประเทศ เช่น ส่งสำเนาไปกวางตุ้ง³⁶⁷ นอกจากพระศรีสุธรรมราชาแล้ว トラบจนสิ้นศตวรรษที่ 17 มีอุปราชอีกองค์ที่ทำการค้าสำเนา คือ ออกหลวงสรศักดิ์ (ต่อมาทรงครองราชย์และเป็นที่รู้จักกันในพระนามพระเจ้าเสือ)³⁶⁸

นอกจากนี้ยังปรากฏเรื่องราวของเจ้าฟ้าที่มียศต่ำลงมาในบันทึกของชาวตะวันตกในศตวรรษที่ 17 โดยเฉพาะอย่างยิ่งบันทึกของดัตช์ที่กล่าวถึงโอรสของพระเจ้าทรงธรรม นอกจากพระเชษฐาธิราชและพระอาทิตยวงศ์ที่ถูกกำจัดระหว่างวิกฤตราชบัลลังก์ระหว่าง พ.ศ.2171-2172 แล้ว ยังมีเจ้าฟ้าที่เหลือรอดอยู่อีก 5 พระองค์ ฟาน ฟลีต (วัน วลิต) กล่าวว่าในปี พ.ศ.2176 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้ประหารพระ

³⁶³ Ibid, p. 64-65.

³⁶⁴ Ibid, p. 65.

³⁶⁵ Ibid, p. 65-66.

³⁶⁶ Ibid, p. 66.

³⁶⁷ Ibid, p. 66-67.

³⁶⁸ Ibid, p. 67.

ราชโอรสที่เยาว์วัยของพระเจ้าทรงธรรม ด้วยเกรงว่าพระโอรสอาจก่อการกบฏ พระราชโอรสพระองค์หนึ่ง พระชนมายุ 7 พรรษา อีกพระองค์หนึ่งพระชนมายุ 5 พรรษาถูกประหารตามราชประเพณีแล้วถูกโยนลงบ่อทิ้งไว้เป็นปี จึงจัดพระราชพิธีพระบรมศพ วัน วลิต กล่าวว่าเป็นการกระทำที่โหดร้าย กระทั่งชาวสยามไม่พึงพอใจ ต่อมาในปีเดียวกันก็มีการประหารพระราชโอรสของพระเจ้าทรงธรรมอีกถึง 3 พระองค์ คราวนี้พระราชโอรสองค์โตสุดมีพระชนมายุไม่ถึง 6 พรรษา³⁶⁹ ข้อโต้แย้งอย่างร้ายแรงของราชตระกูลพระเจ้าทรงธรรมก็คือ บรรดาเจ้าฟ้ามีพระชนมายุ้น้อยมากเมื่อพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต เจ้าฟ้าแต่ละพระองค์จึงไม่สามารถสร้างฐานสนับสนุนทางการเมืองหรือเป็นแกนนำกลุ่มการเมืองได้เลย³⁷⁰

หนึ่งในราชสำนักอยุธยา “ขันที” จำนวนหนึ่ง ดังปรากฏในกฎหมายเทียบบาลซึ่งกล่าวถึง ขุนนางที่มีศักดินา 10000 ลงมาถึงศักดินา 1000 “ถวายเป็นมงคลสมโภชแม่หยั่วพระพี่ 3 วัน...ครั้งเสร็จการ เสด็จขึ้นพระที่นั่งเลี้ยงลูกขุน...พระราชกุมาร สมเด็จพระบรมมเหสีเจ้าข้า พระราชบุตรซ้าย ลูกเธอหลานเธอแม่เจ้าพระสนม ออกเจ้ากำนัลซ้าย นักเทศขวา ขันทีซ้าย”³⁷¹ และพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนก็กล่าวถึง “กรมขันที” มีผู้ดูแลคือ ออกพระศรีมนราช ถือศักดินา 1,000³⁷² มีข้อถกเถียงว่าขันที (โขน) เป็นบุคคลที่กษัตริย์ส่งมาคุมพระมเหสีและนางสนม หรือว่าสตรีชาววังกับขันที (โขน) เป็นคนของพระมเหสีกันแน่ เรื่องนี้เป็นประเด็นที่ยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจน³⁷³

เจ้าเมือง

เจ้าเมืองเคยดำรงฐานะเป็นกษัตริย์เอกราช (เป็น “เจ้า” หรือ “ราชา” ปกครองเมืองอย่างอิสระมาก่อน) โดยมีฐานะเป็นศูนย์รวมความภักดีของประชาชนในเมืองของตน และสามารถทำการค้าเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง บ้านที่ของ ไตเม บิรัช ชาวโปรตุเกส กล่าวถึงเจ้าเมืองของเมืองท่าจำนวนมากที่ “ล้วนเป็นเมืองท่าซึ่งเป็นของผู้ครองเมืองต่าง ๆ ของสยาม แต่ละคนก็มีเรือสำเภาค้าขาย สำเภานี้ไม่ได้เป็นของพระเจ้าแผ่นดินสยาม หากแต่เป็นของพ่อค้าและบรรดาผู้ครองเมือง”³⁷⁴

เมื่อเจ้าเมืองยอมรับอำนาจกษัตริย์อยุธยาด้วยการถวายบรรณาการและการทำตามพระบรมราชโองการ ก็ทำให้มีฐานะเป็น “เจ้าเมือง” แต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น เจ้าเมืองยังคงมีอำนาจในการปกครองเมืองของตนเองอย่างค่อนข้างอิสระ โดยแต่ละเมืองมีระบบราชการเล็ก ๆ ของตนเองเลียนแบบระบบราชการของส่วนกลาง จนกระทั่งเมื่ออยุธยาเป็นอิสระจากพม่าภายหลังการเสียกรุงครั้งแรกแล้ว ระบบ

³⁶⁹ Ibid, p. 68-69.

³⁷⁰ Ibid, p. 69.

³⁷¹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 167-168.

³⁷² “พระตำแหน่งนาโอยการพลเรือน” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 123 อ้างใน Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p. 44.

³⁷³ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p.49.

³⁷⁴ ปรีดี พิศภูมิวิถี “บทแปลเอกสารของไตเม บิรัช” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 130.

ราชการของเจ้าเมืองต่าง ๆ จึงถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจของส่วนกลางมากขึ้น และเจ้าเมืองส่วนใหญ่ก็มีสถานภาพเป็นขุนนางในระบบราชการของอยุธยาอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งเจ้าเมืองก็มีใช้ตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะทรงใช้พระราชอำนาจแต่งตั้งได้ตามความต้องการของพระองค์เสมอไป จนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 เจ้าเมืองจำนวนมากก็ยังเป็นคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่สืบเชื้อสายกันมา ซึ่งพระมหากษัตริย์ในราชธานีเพียงแต่ทรงเลือกบุคคลที่ทรงพิจารณาเห็นว่าจะตอบสนองต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและ/หรือการเมืองของราชสำนักได้ดีที่สุด และทรงมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอย่างเป็นทางการเท่านั้น

หลังจากการรวมตัวเป็นอาณาจักรอยุธยาที่มีความเป็นเอกภาพและความมั่นคงมากขึ้นแล้ว เมืองสำคัญในอาณาจักรอยุธยาตามที่ปรากฏในหลักฐานโปรตุเกส ได้แก่ กำแพงเพชร พิษณุโลก สุโขทัย ทวาย ตะนาวศรี ภูเก็ต ตรัง ไทรบุรี ปัตตานี บางสะพาน เพชรบุรี จันทบุรี และนครศรีธรรมราช เมืองเหล่านี้มี “ออกญา” (Oya) เป็นเจ้าเมือง³⁷⁵

กรณีของนครศรีธรรมราช เป็นตัวอย่างที่ดีของสถานภาพและบทบาทของ “เจ้าเมือง” ในราชอาณาจักรอยุธยา จึงควรทำความเข้าใจอย่างชัดเจน ซึ่งในที่นี้จะเสนอผลการวิเคราะห์จากงานวิจัยเรื่อง **“นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา”** ของนิธิ เอียวศรีวงศ์³⁷⁶ ซึ่งได้ศึกษาไว้แล้วอย่างน่าสนใจ ดังนี้

ในพุทธศตวรรษที่ 19 อำนาจของรัฐบาลนครศรีธรรมราชซึ่งเคยมีมายาวนานหลายศตวรรษได้ถูกจำกัดลงจากความในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชและตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช แสดงว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ยอมจำนนต่อกษัตริย์ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาพระองค์หนึ่ง แม้จะเป็นการยอมจำนนแต่เพียงในนาม แต่ก็แสดงความเป็นรอง ในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เข้าใจว่ากรุงอโยธยาและกรุงศรีอยุธยาได้สิทธิเป็น “เจ้า” ของนครศรีธรรมราชสืบต่อมา ในกฎมณเฑียรบาลซึ่งตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 21) ได้ระบุชื่อ “เมืองขึ้น” หรือเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาไว้ 20 เมือง และได้จัดให้นครศรีธรรมราชอยู่ในฐานะเมืองขึ้นที่กษัตริย์ต้องถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทองและต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย โดยมีฐานะเป็นเมือง “พระยามหานคร” เช่นเดียวกับเมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย พิษณุโลก และกำแพงเพชร

ในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ฐานะของเมืองนครศรีธรรมราช จึงต่างจากเมืองขึ้นอีกประเภทหนึ่งที่เพียงแต่ถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ไม่ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และต่างจากหัวเมืองชั้นในที่ขึ้นต่อกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาโดยตรง (หัวเมืองชั้นในในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้แก่ สุพรรณบุรี

³⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-42.

³⁷⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน **กรุงแตก พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 219-259.

เมืองสิงห์ เมืองสรรค์ เมืองละโว้ เป็นต้น)³⁷⁷ เมืองนครศรีธรรมราช น่าจะเหมือนเมืองสุโขทัย ศรีสัตนาลัย พิษณุโลก และกำแพงเพชร ที่อำนาจท้องถิ่นดำรงอยู่อย่างค่อนข้างแข็งแกร่งและสามารถสืบทอดอำนาจต่อมาในระยะหลัง โดยที่อำนาจของผู้ปกครองนครศรีธรรมราชในช่วงนี้ น่าจะยังคงมีความสัมพันธ์ในทางใดทางหนึ่งกับราชวงศ์ศรีธรรมมาศราชซึ่งมีเกียรติยศและราชศักดิ์สูงจนเป็นที่ยอมรับของหัวเมืองทั้งหลายในคาบสมุทรมาก่อน

เอกสารโปรตุเกส กล่าวถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในกลางพุทธศตวรรษที่ 21 ว่า ในราชอาณาจักรอยุธยาเป็นผู้ที่มีอำนาจเป็น “ที่สอง คืออุปราชแห่งเมืองละคร (นครศรีธรรมราช) เรียกท่านผู้นี้ว่าพ่ออยู่หัว (Poyohya) ท่านเป็นผู้ปกครองจากปะหังถึงอยุธยา ...และอุปราชคนนี้เป็นบุคคลที่มั่งคั่งมากและสำคัญมาก เกือบจะสำคัญเท่ากับอุปราชอีกคนหนึ่งคืออุปราชแห่งกำแพงเพชร” และเอกสารโปรตุเกสยังแสดงให้เห็นว่านครศรีธรรมราชมีบทบาทในการค้าระหว่างประเทศโดยเป็นผู้กระจายสินค้าทั้งจากจีนและมหาสมุทรอินเดียไปยังเมืองท่าเล็ก ๆ ตามแนวชายฝั่งตั้งแต่ญวนใต้ไปจนกระทั่งถึงฝั่งสุมาตรา และนครศรีธรรมราชเองก็มีสำเภของตนเพื่อทำการค้าในรูปนี้อยู่เป็นจำนวนมาก นครศรีธรรมราชจึงเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญอยู่ไม่น้อยในแถบนี้³⁷⁸

เห็นได้ชัดว่า นครศรีธรรมราชยังสามารถดำรงอำนาจของตนในคาบสมุทรมานับเป็นอาณาจักรบริเวณกว้างขวาง ในกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ก็ยังปรากฏหลักฐานว่าเจ้าเมืองพัทลุงเป็นบุตรเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และเจ้าเมืองปัตตานีก็เป็นบุตรเขยของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เป็นไปได้ว่าผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรมานับเป็นบุคคลในกลุ่มเครือญาติของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชทั้งสิ้น (คล้ายกับราชวงศ์พระร่วงที่สามารถรักษาสถานะของตนในเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นต่อกษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัย)

หลักฐานของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ชี้ว่า เมื่ออังกฤษต้องการเปิดการค้ากับนครศรีธรรมราชเพราะต้องการพริกไทยคุณภาพดีนั้น บริษัทได้ส่งตัวแทนไปเจรจากับเจ้าเมืองพร้อมทั้งมี “เครื่องราชบรรณาการขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย” และดูเหมือนบริษัทและเจ้าเมืองได้ทำสัญญาการค้าแก่กันโดยตรง ไม่ต้องผ่านความเห็นชอบจากกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา และยังสามารถซื้อพริกไทยในนครศรีธรรมราชได้โดยไม่ผ่านการผูกขาดของพระคลังสินค้า แต่ในปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา จดหมายเหตุของพ่อค้าอังกฤษและฮอลันดา ให้ภาพของสถานะเมืองนครศรีธรรมราชต่างไปจากพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นอันมาก เช่น เมื่อพ่อค้าอังกฤษต้องการซื้อดีบุกในแถบเมืองชุมพร ไซยา พุนพิน ฯลฯ พ่อค้าอังกฤษก็ขอและได้สิทธิในการซื้อจากพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา ความพยายามที่จะขายข้าวที่เมืองนครศรีธรรมราชก็กระทำด้วยหนังสือฝากฝังจากพระคลังในกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุของพ่อค้าฮอลันดา

³⁷⁷ การปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นการรวมอำนาจในการปกครองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยรวมเอาแคว้นสุพรรณบุรี ละโว้ ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง และเพชรบุรี

³⁷⁸ Tome Pires, The Suma Oriental of Tome pires Armando Cortesao (trans.) London: The Hakluyt Society, 1944. pp. 109-110. อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน **กรุงแตก พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย**, หน้า 223 และหน้า 229.

ในปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงกับกล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินอยุธยาส่งออกญาพระสุนทรโกษาพร้อมทั้งห้องตราออกมาซื้อดีบุกในนครศรีธรรมราชทั้งหมดตามราคาที่รัฐบาลกลางเป็นผู้กำหนดขึ้น อันแสดงว่าการผูกขาดการค้าของพระคลังหลวงได้ขยายลงมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว³⁷⁹

เอกสาร “ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลัปนา สมัยอยุธยา ภาค 1” ใน พ.ศ.2242 แสดงให้เห็นว่าพระราชอำนาจของกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาเหนือหัวเมืองภาคใต้ คือ เมืองนครศรีธรรมราชและพัทลุงสูงกว่าที่ปรากฏในเอกสารรุ่นก่อนหน้าอย่างเห็นได้ชัด เช่น การเรียกตัวเจ้าเมืองพัทลุงไปลงอาญาในกรุงศรีอยุธยา, การทวงแรงงานของข้าพระซึ่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเจ้าเมืองพัทลุงได้ละเมิดคำสั่งเอาไปใช้งานโดยกำหนดให้ชำระเป็นวัสดุก่อสร้าง, การส่งขุนนางส่วนกลางลงมาปกครองนครศรีธรรมราช ฯลฯ หลักฐานปลายอยุธยาถือว่าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นหัวเมืองเอก มิใช่เมืองพระยามหานครอีกต่อไป (ในปลายอยุธยามีหัวเมืองเอกเพียงสองเมืองคือนครศรีธรรมราชและพิษณุโลก ส่วนเมืองในกลุ่ม “พระยามหานคร” อื่น ๆ ได้ถูกเปลี่ยนสถานภาพกลายเป็นหัวเมืองชั้นโทไปหมดแล้ว)³⁸⁰

ในพุทธศตวรรษที่ 22 ความสำคัญของนครศรีธรรมราชในฐานะเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าลดน้อยลง สินค้าที่ฮอลันดาต้องการจากนครศรีธรรมราชมีเพียงดีบุก ในขณะที่พ่อค้าอังกฤษต้องการพริกไทย บทบาททางการค้าของนครศรีธรรมราชเปลี่ยนจากศูนย์กลางของการค้าแบบส่งผ่านที่มีสินค้าจากต่างแดนมากมายหลายชนิดไว้ขายแก่พ่อค้านานาชาติ กลายมาเป็นศูนย์กลางของผลิตผลพื้นเมืองไม่กี่ชนิด คือพริกไทยซึ่งมีปลูกทั้งในนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ฯลฯ และดีบุกซึ่งมีการขุดและหลอมกันในหลายท้องที่ของภาคใต้ เพียงแต่อาศัยนครศรีธรรมราชเป็นเมืองท่าหนึ่งสำหรับการส่งออกเท่านั้น การเปลี่ยนบทบาทเช่นนี้ ย่อมมีผลกระทบต่อยาได้ของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นในนครศรีธรรมราช ความมั่งคั่งที่ครั้งหนึ่งเคยมีอย่างมากจนถึงกับสามารถสร้างเจดีย์สถานขนาดใหญ่ที่รุ่งเรืองเช่นพระบรมธาตุได้หมดไปแล้ว

ฐานทางเศรษฐกิจที่ผดุงอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอ่อนแอลงอย่างเห็นได้ชัด³⁸¹

เมื่อชนชั้นน่านครศรีธรรมราชขาดกำลังทางเศรษฐกิจเสียแล้ว การอุดหนุนกำลังทางวัฒนธรรมก็เสื่อมลงด้วย สถานะที่เคยเป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาอันเลื่องลือของนครศรีธรรมราชจึงดำรงอยู่ในสถานะเดิมไม่ได้อีกต่อไป ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 และพุทธศตวรรษที่ 23 นครศรีธรรมราชกลายเป็นเพียงศูนย์กลางการศึกษาศาสนาในระดับท้องถิ่น ซึ่งเมื่อนักปราชญ์ในท้องถิ่นได้ศึกษาพุทธศาสนาในนครศรีธรรมราชแล้วก็ยังต้องเดินทางไปศึกษาที่กรุงศรีอยุธยา แสดงว่าสำนักสงฆ์ของนครศรีธรรมราชไม่สามารถเทียบเคียงได้กับกรุงศรีอยุธยาในแง่การศึกษา

³⁷⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน *กรุงแตก พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย*, หน้า 223-226.

³⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 226-228.

³⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 229-230.

เมื่อระบบเมืองบิรวารที่มีนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง ขาดรากฐานทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมหนุนหลัง หัวเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรมุขเริ่มหลุดออกไปจากระบบ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 22 และต้นพุทธศตวรรษที่ 23 จึงมีหลักฐานเกี่ยวกับการกบฏของหัวเมืองซึ่งเคยเป็นเมืองบิรวารของนครศรีธรรมราชอยู่มาก ไม่ว่าจะเป็นสงขลา ปัตตานี หรือไทรบุรี เป็นต้น นครศรีธรรมราชจึงอยู่โดดเดี่ยวทางการเมือง และต้องเผชิญกับการแทรกแซงจากกรุงศรีอยุธยาโดยไม่สามารถรวบรวมหัวเมืองบิรวารทั้งหมดมาต้านทานได้ ในขณะที่กรุงศรีอยุธยาหลังรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร สามารถขยายระบบราชการของรัฐบาลกลางออกไปกว้างขวาง จนทำให้การควบคุมหัวเมืองเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น³⁸²

ในช่วงเวลาที่อำนาจของนครศรีธรรมราชอ่อนแอลง การรุกรานและปล้นสดมของ “แขกสลัด” (ซึ่งน่าจะหมายถึงคนที่มาจากหมู่เกาะต่าง ๆ ใน “อินโดนีเซีย”) ได้ส่งผลทำให้นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง เกิดความปั่นป่วน นอกจากนี้ยังมีชาวมุสลิมเชื้อสาย “อินโดนีเซีย” ขยายตัวไปตามเมืองท่าต่าง ๆ จนได้อำนาจท้องถิ่นในบางเมืองไว้ในมือ ชาวมุสลิมเหล่านี้ได้พยายามเข้าสู่ระบบราชการของอยุธยาโดยพากัน “เข้าไปกรุงศรีอยุธยา” และได้รับการแต่งตั้งออกมารั้งเมือง (เป็นเจ้าเมือง) ซึ่งพันธมิตรระหว่างกรุงศรีอยุธยากับอำนาจท้องถิ่นชาวต่างชาติต่างศาสนาเหล่านี้นำไปสู่การลิดรอนอำนาจของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่เคยมีเหนือเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรมุข จะเห็นได้ว่าหลังพุทธศตวรรษที่ 22 ไปแล้ว ตระกูลมุสลิมบางตระกูลได้อำนาจในสงขลา พัทลุง และเกาะกลาง โดยได้รับการรับรองหรือการแต่งตั้งจากกรุงศรีอยุธยา ซึ่งการผูกพันอำนาจของตระกูลมุสลิมเหล่านี้กับพระราชอำนาจของกษัตริย์อยุธยาได้ทำให้ชาวมุสลิมเหล่านี้ถูกกลืนเป็นพุทธศาสนิกชนไปในที่สุด³⁸³

กล่าวได้ว่า ศูนย์กลางของอำนาจท้องถิ่นที่นครศรีธรรมราชที่เคยอาศัยความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ, เกียรติยศของราชวงศ์เก่าแก่, ศูนย์กลางของปฐมนิยสถานและพุทธศาสนา ในการผูกพันเมืองบิรวารในคาบสมุทรมุขให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ได้แตกสลายลงไป ในปลายพุทธศตวรรษที่ 22 นับแต่นั้นไปแต่ละเมืองในคาบสมุทรมุขต้องขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาโดยตรง กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะส่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางมาเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช

นโยบายของอยุธยาที่สร้างศูนย์กลางที่เป็นตัวแทนอำนาจขึ้นในท้องถิ่นนี้ นอกจากจะเกิดจากอำนาจที่อ่อนแอลงของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ยังเกิดจากปัญหาเฉพาะหน้าในรัชกาลพระเพทราชา นั่นคือพระยายมราช (สังข์) ขุนนางจากส่วนกลางซึ่งเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (ครองราชย์ พ.ศ.2199-2231) ได้ก่อการกบฏในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (ครองราชย์ พ.ศ. 2231-2246) ขุนนางจากอยุธยายกทัพไปปราบได้สำเร็จ แต่ในเวลาต่อมาพระยายมราชก็หนีไปซ่อนสมผู้คน และก่อการกบฏที่นครศรีธรรมราชได้อีก ทางกรุงศรีอยุธยาต้องส่งกองทัพไปปราบอีกครั้งหนึ่ง แสดงว่านครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่ขุนนางส่วนกลางที่มีอำนาจและบิรวารมากอาจใช้เป็นแหล่งซ่อนสมผู้คนเพื่อก่อการกบฏได้ ดังนั้น กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจึงต้องส่งขุนนางที่พระองค์ทรงไว้วางพระทัยไปปกครอง

³⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 230-232.

³⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 232-242.

นครศรีธรรมราช หลักฐานในครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 แสดงว่ามีขุนนางหลายคนได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เช่น ออกญาจักรีสมนายก ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองไชยาพร้อมกัน เจ้าเมืองสุโขทัยคนหนึ่งก็ได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พระยาไชยาธิเบศร์ซึ่งน่าจะเป็นขุนนางส่วนกลางคนหนึ่งก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชใน พ.ศ.2258 และพระยาราชสุภาวดี (เจ้ากรมสุรัสวดีกลาง) ขุนนางส่วนกลางอีกคนหนึ่งเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในช่วงเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310³⁸⁴

อย่างไรก็ตาม ขุนนางจากส่วนกลางไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดเหนือเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทรมุข แต่ต้องประนีประนอมกับอำนาจท้องถิ่นอยู่ด้วย ทำให้การเกณฑ์ส่วย การเกณฑ์ทัพ การป้องกันการบฏ และการป้องกันเมืองจากการปล้นสดมของโจรสลัดประสบความสำเร็จพอสมควร ดังนั้น พุทธศตวรรษที่ 23 จึงเป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์ต่างภาษาซึ่งได้ชิงอำนาจท้องถิ่นไว้ในมือตนเอง ได้รับโอกาสให้ฝังตัวลงไปในพื้นที่นั้นและในระบบราชการของอาณาจักรอยุธยาเช่น ตะบะระหมุ่ที่สงขลา ซึ่งเป็นมุสลิม และตระกูลมุสลิมเดียวกันนี้ยังได้อำนาจท้องถิ่นไว้ในส่วนหนึ่งของพัทลุง เพ็ริซีและเพ็ริมุย ชาวต่างชาติซึ่งอาจเป็นพราหมณ์จากอินเดียก็ได้อำนาจในพัทลุงเช่นกัน ส่วนเชื้อสายสุลต่านแห่งไทรบุรีเข้ามาร่วมในอำนาจท้องถิ่นที่เกาะกลาง ฯลฯ คนต่างชาติต่างภาษาเหล่านี้ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองในท้องถิ่นตามคำสั่งของรัฐบาลกลางที่กรุงศรีอยุธยาบ้าง ได้รับแต่งตั้งเป็นกรมการเมืองบ้าง จึงค่อย ๆ ถูกกลืนเข้าไปสู่ระบบราชการไทยแน่นแฟ้นขึ้นจนมีการเปลี่ยนศาสนาและกลายเป็นอำนาจท้องถิ่นอย่างแท้จริงในเวลาต่อมา

ในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 และต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งพ่อค้าจากจีนเดินทางมาค้าขายมากขึ้นเนื่องจากจักรพรรดิฉินทรงผ่อนปรนนโยบายห้ามเอกชนจีนทำการค้าเพราะมีความต้องการข้าวเพื่อเลี้ยงประชาชนในภาคใต้ของจีนที่ประสบทุกข์ภัย ทำให้ชาวจีนมีอิทธิพลในคาบสมุทรมุขมากขึ้น และกลายเป็นกลุ่มอำนาจใหม่อีกกลุ่มหนึ่ง เช่น ในเมืองสงขลามีกุุ่มพระสงขลา (โยม) และกลุ่มตระกูลของนายเฮาเหยียง ในเมืองนครศรีธรรมราชมีกลุ่มจีนปาด เป็นต้น

ในระยะที่พม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาในสงครามเสียกรุงนั้น นครศรีธรรมราชและหัวเมืองในคาบสมุทรมุขที่อยู่ต่ำลงไปได้ปลีกตัวออกจากอาณาจักรอยุธยา โดยรวมตัวกันภายใต้การนำของอำนาจท้องถิ่นอยู่กลุ่มหนึ่ง ซึ่งรู้จักกันในประวัติศาสตร์ว่า “ชุมนุมเจ้านคร” โดยเจ้านคร (หนู) นั้นเคยเป็นหลวงสิทธิ์นายเวรมหาดเล็กในกรุงศรีอยุธยา ได้รับแต่งตั้งจากกรุงศรีอยุธยาให้เป็นพระปลัดเมืองนคร ได้แต่งงานกับหม่อมทองเหี้ยมวิดาของจีนปาดซึ่งเป็นคหบดีที่มีชื่อเสียงในนครศรีธรรมราช ทำให้พระปลัด (หนู) มีโอกาสฝังตัวลงไปในพื้นที่ทางสายภรรยา และกลายเป็นอำนาจของผู้นำท้องถิ่นหนึ่ง เมื่อกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถถ่วงการปกครองมาถึงนครศรีธรรมราชได้อีกเพราะถูกกองทัพพม่าล้อมไว้ จึงเป็นธรรมดาที่พระปลัด (หนู) จะเป็นอำนาจท้องถิ่นหนึ่งซึ่งแยกตัวออกจากราชอาณาจักร และตั้งตัวเป็นใหญ่ คือ เป็นเจ้า

³⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 242-247.

นครศรีธรรมราช ซึ่งในเวลาต่อมาสามารถมีอำนาจเหนือพัทลุงและสงขลาด้วย เพราะได้เป็นผู้นำกลุ่มพันธมิตรในแถบนั้นเพื่อต่อต้านการรุกรานของ “แขกสละต” และรัฐมลายู³⁸⁵

ในระหว่างที่เจ้านคร (หนู) เป็นใหญ่อยู่นั้น แม้ว่าจะสามารถแต่งตั้งให้ญาติ คือหลานชายได้เป็นเจ้าเมืองพัทลุง และให้ญาติอีกคนหนึ่งเป็นเจ้าเมืองสงขลา แต่อำนาจท้องถิ่นกลุ่มอื่นก็ยังคงดำรงอยู่ เช่น กลุ่มมุสลิมที่สืบตระกูลมาจาก “มาหุมแขก” ในเมืองพัทลุง ซึ่งคนมุสลิมในกลุ่มนี้จะได้เป็นเจ้าเมืองในภายหลัง ส่วนที่สงขลาที่ยังมีกลุ่มของพระสงขลา (โยม) ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เป็นเจ้าเมืองสงขลาอยู่ระยะหนึ่ง และเป็นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นในสงขลาที่มีอิทธิพลสูงมาก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปปราบเจ้านครใน พ.ศ.2312 อำนาจท้องถิ่นในกลุ่มอื่นไม่ได้ช่วยเจ้านครต่อสู้ ข้าราชการของเจ้านครเองยังลอบไปเข้าหาพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกด้วย เมื่อได้ชัยชนะต่อเจ้านครแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ คือเจ้านราสุริยวงศ์ได้ปกครองนครศรีธรรมราช โปรดให้มหาดเล็กของพระองค์คนหนึ่งชื่อจัน เป็นเจ้าเมืองพัทลุง ส่วนที่สงขลาให้ทรงเลือกอำนาจท้องถิ่นขึ้นเป็นเจ้าเมือง โดยโปรดให้นายโยมเป็นพระสงขลา อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ต้องหันกลับไปใช้นโยบายประนีประนอมกับท้องถิ่น ทำให้อำนาจท้องถิ่นที่ได้รับการเลือกสรรจากพระองค์แล้วได้กลับคืนไปมีอำนาจในท้องถิ่นของตนใหม่ เจ้านครจึงได้กลับคืนไปเป็นผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชในฐานะเจ้าประเทศราช³⁸⁶

ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี สายสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างราชสำนักและกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ได้รับเลือกสรรถูกเน้นมากขึ้น โดยทรงรับบิดาของเจ้านครมาเป็นสนมเอกซึ่งมีพระราชโอรสกับพระองค์ด้วย ส่วนพระยาพัทลุงก็ถวายธิดา (หลักฐานบางแห่งว่าน้องสาว) และได้ทรงรับบุตรชายคนโตของหลวงสงขลา (เฮาเหยียง) ไปเลี้ยงในพระราชวัง

ขณะเดียวกันพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ส่งกองกำลังจากเมืองหลวงไปคุมหัวเมืองภาคใต้ โดยโปรดให้เจ้าพระยาอินทวงษาคุมเรือรบถือพล 500 คนออกไปประจำอยู่ที่นครศรีธรรมราช มีรับสั่งว่าให้เจ้าพระยาอินทวงษา “อยู่ชำระว่ากล่าวเร่งรัดส่วยสาอากรในเมืองนครแคว้นหัวเมืองขึ้นแก่เมืองนคร” ต่อมาเจ้าพระยาอินทวงษาได้ไปตั้งกองกำลังที่ปากพระซึ่งอยู่ระหว่างเมืองกลางและตะกั่วทุ่ง เพื่อเร่งรัดส่วยตึก และสะสมกำลังรบทางน้ำ นอกจากนี้แม้ว่าเจ้านครศรีธรรมราชจะมีเกียรติยศสูง แต่ทางกรุงธนบุรีก็จำกัดอำนาจไม่ให้ขยายออกไปกว้างขวาง แม้แต่เมืองสงขลาที่เคยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชก็ถูกแยกออกไปมาขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี และกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอื่นๆ ก็ยังคงอยู่ในนครศรีธรรมราชสืบต่อมา

เนื่องจากมีกลุ่มอำนาจท้องถิ่นหลายกลุ่ม ความสงบเรียบร้อยในคาบสมุทรมุขจึงเกิดขึ้นได้ภายใต้ อำนาจและบารมีของรัฐบาลในส่วนกลาง เมื่อใดที่อำนาจและบารมีของรัฐบาลกลางหมดไป ความปั่นป่วน รุนแรงก็จะเกิดขึ้น จะเห็นได้ว่าเมื่ออำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีสลายลงอย่างฉับพลันใน พ.ศ.2325 ก็เกิดการรบราฆ่าฟันกันเองของอำนาจท้องถิ่น ลำเนาแต่งตั้งเจ้าพัตเป็นเจ้าพระยานครในรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2327 ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่า “แลลักษณะทุกวันนี้ เมืองข้าขอบขัณฑสีมาบ่กษัตริย์ฝ่ายตะวันออก

³⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 248-250..

³⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250-251.

โดยปริมนทลรอบคอบไม่สงบบราบคาบ กอบไปด้วยจลาจล ทำการรณรงค์สงครามเกิดการรบพุ่งกันทุกแห่ง ทุกตำบลอยู่” นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2327 นี่เป็นต้นมา ราชวงศ์จักรีก็สามารถสถาปนาอำนาจเหนือหัวเมืองใน คาบสมุทรมุขได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยโปรดให้ปลดเจ้านคร (หนู) จากการเป็นเจ้าประเทศราชและลดฐานะ เมืองนครศรีธรรมราชจากการเป็นเมืองประเทศราชมาเป็นหัวเมืองเอกอีกครั้งหนึ่ง มีเจ้าพดเป็นเจ้าเมืองคน ใหม่ ภายใต้อำนาจของกรุงเทพฯ ตระกูลของอำนาจท้องถิ่นที่ได้รับเลือกสรรจากกษัตริย์ราชวงศ์จักรีหลาย ตระกูลสามารถสืบทอดอำนาจกันได้ในตระกูลอย่างมั่นคง³⁸⁷

แม้ว่าเจ้าเมืองหรือตระกูลผู้นำท้องถิ่นอื่น ๆ จะประสบกับความเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างจาก นครศรีธรรมราชอยู่ไม่น้อย เพราะอยู่ในบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน แต่ภาพของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชดังกล่าวมานี้ก็สะท้อนความเปลี่ยนแปลงอย่างกว้าง ๆ ของเจ้าเมือง ต่าง ๆ ในราชอาณาจักรอยุธยาได้บางส่วน เพราะนโยบายการปกครองหัวเมืองของกษัตริย์แห่งกรุงศรี อยุธยาในยุคต่าง ๆ มีผลกระทบต่อสถานภาพและอำนาจของเจ้าเมืองต่าง ๆ ในลักษณะที่คล้ายคลึงกันอยู่ มากทีเดียว

ขุนนาง

ขุนนางคือมูลนายระดับสูงที่ทำงานในตำแหน่งราชการต่าง ๆ ในระบบราชการของกรุงศรีอยุธยา เช่น กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมเวียง (กรมเมือง) กรมวัง กรมคลัง กรมนา กรมพระคลังสินค้า กรม พระสุรัสวดี กรมช้าง กรมม้า กรมทหารอาสา ฯลฯ ในแต่ละกรมจะมีขุนนางอย่างน้อย 3 ตำแหน่ง คือ เจ้ากรม ปลัดกรม และ สมุหบัญชีกรม ขุนนางที่ดูแลกรมเหล่านี้ทำหน้าที่ตามตำแหน่งของตน และทำหน้าที่ อื่น ๆ ตามที่ได้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์ **ศักดินา**สูงสุดของขุนนางคือ 10,000 ไร่

ขุนนางจะมี **ยศ** จากการโปรดเกล้าฯ อย่างเป็นทางการของกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ในสมัยอยุธยา ตอนต้น ผู้มียศเป็น ขุน เป็นขุนนางระดับสูง รองลงมาคือ หมื่น และ พัน ในเวลาต่อมา เริ่มมียศระดับ หลวง พระ พระยา หรือ ออกญา เกิดขึ้น ทำให้ ขุน กลายเป็นขุนนางระดับกลาง ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เกิดยศ ระดับ เจ้าพระยา ทำให้ หมื่น และ พัน เป็นขุนนางระดับล่าง ขุน หลวง พระ เป็นขุนนางระดับกลาง พระยา และ เจ้าพระยา เป็นขุนนางระดับสูง (ส่วนยศระดับ สมเด็จเจ้าพระยา นั้นเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุง รัตนโกสินทร์)

ราชทินนามของขุนนาง มักมีความหมายเกี่ยวข้องกับ**ตำแหน่งราชการ**ในกรมกองที่ขุนนางรับผิดชอบ หากตำแหน่งเปลี่ยนไป ราชทินนามก็จะเปลี่ยนไปด้วย หากเป็นเจ้ากรมกลาโหม จะมีราชทินนาม “มหา เสนา...” เจ้ากรมมหาดไทยจะมีราชทินนาม “จักรี...” เจ้ากรมเมืองจะมีราชทินนาม “ยมราช...” เจ้ากรมวัง จะมีราชทินนาม “ธรรมาธิบดี...” เจ้ากรมคลังจะมีราชทินนาม “โกษาธิบดี...” เจ้ากรมนาจะมีราชทินนาม “พลเทพ...” ฯลฯ

³⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 251-255.

ในทางทฤษฎีแล้วสังคมอยุธยาไม่มีขุนนางสืบสายตระกูล ขุนนางทุกตำแหน่งได้รับการแต่งตั้งโดย กษัตริย์ อย่างไรก็ตาม โดยพฤตินัยแล้วผู้ที่จะได้เป็นขุนนางก็จำกัดอยู่ที่ชนชั้นมูลนายหรือกลุ่มขุนนางเก่า เท่านั้น เพราะลูกหลานของคนในตระกูลขุนนางมีโอกาสถวายตัวต่อกษัตริย์และเรียนรู้การบริหารราชการ จากขุนนางในรุ่นปู่และรุ่นพ่อ

ขุนนางชั้นสูงหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่คงจะได้แก่ บุคคลในราชตระกูลที่เคยเป็นผู้ปกครองเมืองก่อนที่จะ รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา บุตรหลานในราชตระกูลเหล่านี้ก็จะเข้าสู่ระบบราชการต่อมา เพราะระบบราชการไทยไม่มีประเพณีเปิดให้บุคคลภายนอกเข้าสู่ระบบได้ นอกจากการผ่านเข้ามาโดยการ อุปถัมภ์ของขุนนางระดับสูงซึ่งมีอำนาจแต่งตั้งขุนนางชั้นผู้น้อยได้ด้วยตนเอง ผู้ที่ใกล้ชิดขุนนางระดับสูงจึงมี โอกาสเป็นใหญ่เป็นโตมากกว่า

ขุนนางส่วนหนึ่งเป็นบุตรหลานของเจ้าเมืองต่าง ๆ เพราะบุตรหลานของเจ้าเมืองมักจะถูกส่งมาอยู่ใน ราชสำนักเพื่อประกันความจงรักภักดีของเจ้าเมืองเหล่านั้น มหาเดเล็กที่เป็นบุตรหลานเจ้าเมืองมักถูกส่งตัว กลับไปเป็นเจ้าเมืองหรือผู้ช่วยราชการในเมืองของบิดา ทำให้การดำรงตำแหน่งในหัวเมืองมีแนวโน้มเป็น การสืบตระกูลเช่นเดียวกับในส่วนกลาง³⁸⁸

อย่างไรก็ตาม อำนาจของกษัตริย์ได้ลดความไม่แน่นอนในการสืบตระกูลของขุนนางลง เพราะ กษัตริย์ทรงมีอำนาจที่จะแต่งตั้งบุคคลใดเข้าสู่ตำแหน่งใดๆ ก็ได้ และปรากฏหลายกรณีว่าขุนนางผู้ใหญ่ถูก ลงโทษถอดลงเป็นไพร่ ซึ่งมีผลกระทบกระเทือนต่อสมาชิกทั้งหมดหรือบางส่วนในตระกูล นอกจากนี้การ เปลี่ยนรัชกาลแต่ละครั้งก็ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลในตำแหน่งราชการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนในลักษณะปราบดาภิเษก (แย่งชิงราชสมบัติ) จะมีการปลดขุนนางในรัชกาลก่อนออกเป็นจำนวนมาก แล้วตั้งขุนนางใหม่ขึ้นมาแทน ในสมัยอยุธยาตอนต้นที่มีการแย่งชิงอำนาจระหว่างราชวงศ์ที่มาจาก สุพรรณบุรีและราชวงศ์ที่มาจากลพบุรีคงจะส่งผลให้มีการเปลี่ยนตัวขุนนางในกรุงศรีอยุธยาทุกครั้งที่มีการ เปลี่ยนองค์กษัตริย์จากราชวงศ์หนึ่งเป็นอีกราชวงศ์หนึ่ง³⁸⁹

สำหรับบุคคลจากภายนอกราชตระกูลและตระกูลขุนนาง มีโอกาสเข้าสู่ระบบราชการได้บ้าง เช่น ไพร่ ที่ทำความดีความชอบเป็นพิเศษ ชาวต่างประเทศที่มีความรู้ในศิลปศาสตร์ที่เป็นที่ต้องการ เช่น พราหมณ์ที่ มีความรู้ด้านพิธีกรรม ชาวโปรตุเกสที่มีความรู้เกี่ยวกับอาวุธปืน กลุ่มคนจากต่างแดนที่นำกำลังคนจำนวน มากมาสมานมิตร หรือชนเผ่าพื้นเมืองที่อำนาจของกษัตริย์อยุธยาเพิ่งแผ่ไปถึง การขยายอำนาจเข้า ปกครองชนเผ่าต่าง ๆ กระทำอยู่เป็นลำดับตลอดมา แม้ในสมัยพระนารายณ์ก็มีหลักฐานเกี่ยวกับการ แต่งตั้งพวกกะว้าและชาวชนบทที่ห่างไกลให้เป็นขุนนาง เพื่อให้รวบรวมผู้คนตั้ง “เป็นเมืองขึ้นตามชนบท” สำหรับชาวต่างแดนที่อพยพเข้ามาจำนวนมากกษัตริย์จะทรงให้หัวหน้าเดิมของคนกลุ่มนั้น ๆ มีอำนาจ บังคับบัญชาตนเอง โดยแต่งตั้งให้มีตำแหน่งขุนนางขึ้นกับกรมกองที่รับผิดชอบ³⁹⁰

³⁸⁸ อาคม พัสสิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีธรรมเทพนคร*, หน้า 83.

³⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83-84.

³⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84

คนทุกชั้นในอาณาจักรอยุธยาถูกนับว่าอยู่ในระบบราชการเพราะมีหน้าที่ต่อราชการทุกคน เช่น ชั้นไพร่ต่ำสุดก็ถูกเกณฑ์แรงงานหรือส่วย ไพร่หมู่หนึ่งก็มีหัวหน้าเป็น “นายหมู่” “นายหมวด” ขึ้นไปเป็นลำดับ เมื่อมีการกำหนดศักดินาเป็นเครื่องแสดงฐานะในราชการก็เห็นได้ว่ามีตำแหน่ง “หัวสิบ” “ปลัดร้อย” “พัน” “หมื่น” ขึ้นไปจนถึง “ขุน” “หลวง” “พระ” “พระยา” ซึ่งถือได้ว่าทุกคนอยู่ในระบบราชการ มีหน้าที่ต่อราชการอย่างไรก็ตาม มีเกณฑ์อยู่ว่า ขุนนางที่มีศักดินา 400 ขึ้นไปเท่านั้นที่ถือว่าเป็นชั้นมูลนาย ทั้งนี้เพราะมีกฎหมายลักษณะต่าง ๆ กำหนดฐานะพิเศษของผู้มีศักดินา 400 ขึ้นไป เช่น พระอัยการบามแผนก มาตรา 17 “ผู้มีศักดินา 400 ขึ้นไปเอาลูกหลานพี่น้องไพร่ฟ้าเป็นเมีย เกิดลูกมากน้อยเท่าใด อย่าปันเอาลูกผู้มีศักดินามาเป็นไพร่เลย” เป็นการรับรองฐานะว่าผู้มีศักดินา 400 เป็นชนชั้นมูลนายที่ลูกได้รับสิทธิไม่ถูกจัดเป็นไพร่ แม้ว่าจะมีมารดาเป็นคนในชนชั้นไพร่ก็ตาม³⁹¹

ขุนนางในอยุธยานั้นไม่มีรายได้ประจำตำแหน่งแต่อย่างใด (ประเพณีการจ่ายเบี้ยหวัดประจำปีแก่ข้าราชการเพิ่งจะมีขึ้นในตอนปลายอยุธยา) เพียงแต่ได้รับพระราชทานเครื่องยศ เช่น เครื่องแต่งกาย เครื่องอุปโภค (สิ่งของเครื่องใช้) ประจำตำแหน่ง เช่น หีบหมาก กระโถน ยานพาหนะ และข้าคนใช้สอย ฯลฯ ดังนั้นรายได้ส่วนใหญ่ของขุนนางจึงมาจากส่วนแบ่งค่าธรรมเนียมจากการทำงาน เช่น การพิจารณาคดี ความ, ค่าประทับตราในเอกสารราชการ, ส่วนแบ่งจากส่วยและภาษีอากรชนิดต่างๆ ที่เก็บจากไพร่ และรายได้จากการใช้สอยไพร่ในสังกัดทำงาน³⁹² นอกจากนี้ยังมีรายได้จากของกำนัลที่มีผู้นำมาให้ ดังปรากฏว่ามีกฎหมายเกี่ยวกับจังกอบ (ค่าธรรมเนียมหรืออากรผ่านด่าน) ที่ระบุว่า ถ้าไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงาน นำของกำนัลติดตัวมาฝากมูลนาย ก็อย่าให้เก็บอากร³⁹³ นอกจากนี้ขุนนางยังมีรายได้จากการทุจริต เช่น เรียกเงินจากลูกความเกินพิกัด เรียกส่วยสาอากรเกินพิกัด เบียดบังทรัพย์สินของหลวง ใช้ผู้คนพาหนะสิ่งของของหลวงเพื่อประโยชน์ตน เรียกเอาเงินจากไพร่ที่ไพร่ยอมจ่ายเพื่อมิให้ถูกเกณฑ์แรงงานหรือถูกใช้งานหนัก ฯลฯ³⁹⁴

เมื่อขุนนางได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมซึ่งจะถูกแบ่งสรรให้แก่หลายฝ่าย เช่น ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีพระราชกำหนดที่ระบุว่า “ค่าตัวค่าตรา” ในการรับตำแหน่งเจ้าเมืองเอก คือ 3 ชั่ง 10 ตำลึง ตำแหน่งปลัดเอก คือ 4 ชั่ง 10 ตำลึง กรมการเมืองต่าง ๆ คือ 3 ชั่ง ค่าธรรมเนียมนี้ส่วนหนึ่งตกเป็นของหลวง ที่เหลือจะแบ่งให้แก่นายเวร-เสมียน และเจ้าของตรา³⁹⁵ ในช่วงปลายอยุธยาเมื่อระบบราชการขยายตัวออกในทางปริมาณ พบว่าเกิดค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เป็นที่มาแห่งรายได้ของข้าราชการมากมาย³⁹⁶

³⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

³⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-87.

³⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

³⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86-87.

³⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-86.

³⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

ขุนนางไทยจะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการทำราชการ เช่น เมื่อได้รับมอบหมายให้สร้างวัด พระราชวัง กำแพงเมือง หรือขุดคลอง ขุนนางที่ได้รับมอบหมายจากกษัตริย์ให้เป็นผู้รับผิดชอบ อาจจะต้องออกค่าใช้จ่ายเองทั้งหมด หรืออาจได้รับพระราชทานวัสดุสิ่งของบางส่วน ดังนั้นในกฎหมายมรดกจึงระบุให้ข้าราชการได้รับส่วนแบ่งมรดกมากกว่าผู้อื่น กล่าวคือ โดยทั่วไปแล้วบุตรจะได้ 2 ใน 10 ส่วน แต่ถ้าเป็นบุตรที่รับราชการจะได้มรดก 3 ใน 10 ส่วน³⁹⁷ อย่างไรก็ตาม เมื่อขุนนางปฏิบัติราชการตามที่ได้รับมอบหมายได้สำเร็จหรือเป็นผลดีก็จะได้พระราชทานบำเหน็จความชอบ จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับผลงานที่ได้กระทำมาและขึ้นอยู่กับความโปรดปรานหรือพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ด้วย

สถานะของขุนนางเกิดมาจากกษัตริย์ทรงชุบเลี้ยงและพระราชทานสิ่งต่าง ๆ ให้ ทั้งยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินา ตลอดจนเครื่องอุปโภคบริโภค เช่น เสลี่ยง คานหาม หีบหมาก กระโถน ฯลฯ แม้แต่ภรรยาที่กษัตริย์พระราชทานก็จะมีฐานะสูงกว่าภรรยาอื่น ๆ ของขุนนาง

เมื่อกษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้บุคคลใดเป็นขุนนางแล้วความเป็นปัจเจกบุคคลของผู้นั้นจะหมดไป เช่น ต้องเรียกขุนนางด้วย “ชื่อใหม่เหมือนหมายตั้ง” ห้ามเรียกชื่อเดิม แม้แต่บิดามารดาและภรรยาของขุนนางก็ต้องเรียกขุนนางด้วย “ชื่อใหม่เหมือนหมายตั้ง” เสมอ

มีกฎหมายห้ามขุนนางส่งญาติพี่น้องและข้าไทไปเก็บภาษีอากรเพื่อหาผลประโยชน์ส่วนตัว โดยกฎหมายตราว่า “อนึ่ง เจ้าพญา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน ผู้ถือบันดาศักดิ์ ท่านห้ามมิให้อูบาย ให้พี่น้องข้าไทไปถืออากรอนไรรณา เรือกสวน ขนอนตระหลาด เป็นประโยชน์ ถ้าหมิ่นฟังท่านว่าเลมิดพระราชอาญา”³⁹⁸

เนื่องจากทรัพย์สินของข้าราชการหรือขุนนางนั้นได้มาโดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ราชการ เมื่อถึงแก่กรรมจึงต้องคืนทรัพย์สินอันได้รับพระราชทานมาบางประเภทกลับคืนหลวง เช่น เครื่องสรรพาวุธ ช้าง ม้า เรือตำแหน่ง และยังจะต้องแบ่งมรดกส่วนหนึ่งส่งเข้าพระคลังหลวงด้วย³⁹⁹ ทรัพย์สินของขุนนางจึงไม่ใช่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ด้วยเหตุนี้จึงมีกฎหมายตราซึ่งกำหนดบทลงโทษแก่ขุนนางที่ใช้ทรัพย์สินไปในทางที่เป็นอูบายมุข โดยระบุว่า “ลูกขุนผู้ใดคบกันกินแล้ว เล่นเบี้ย เล่นไก่ ให้ศักกล...”⁴⁰⁰ บทลงโทษดังกล่าวนี้ นอกจากจะเป็นการป้องกันมิให้ขุนนางใช้ทรัพย์สินไปในทางมิชอบแล้ว ยังเป็นการกำหนดขอบเขตการใช้ชีวิตของขุนนางมิให้เป็นไปในทางตกต่ำซึ่งจะกระทบกระเทือนต่อพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ทรงชุบเลี้ยงขุนนางด้วย

ขุนนางเป็นคนในชนชั้นมูลนาย ซึ่งในระบบสังคมของมูลนายนั้นเน้นการแบ่งชั้นเป็นอย่างยิ่ง ดังปรากฏอยู่ในเรื่องต่างๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น มารยาทในสังคม การใช้ภาษา เครื่องแต่งกาย ฯลฯ สิ่งเหล่านี้

³⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90

³⁹⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 133.

³⁹⁹ “กฎหมายลักษณะมรดก มาตรา 3 และมาตรา 4” อ้างในอาคม พัณณิยะ และนิธิ เชี่ยวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร, หน้า 87.

⁴⁰⁰ “กฎหมายตรา 76” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 49.

ล้วนแสดงออกถึงสถานภาพสูง-ต่ำในสังคม ชุนนางจึงมีหลายชั้น แต่อาจแบ่งออกเป็นสองชั้นอย่างกว้าง ๆ คือชุนนางชั้นผู้ใหญ่และชุนนางชั้นผู้น้อย

เมื่อกษัตริย์ทำลายตัวตนเดิมของชุนนางลงไปหมดสิ้น ชีวิตของชุนนางจึงกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันกษัตริย์เท่านั้น การกระทำเช่นนี้ก็เพื่อหวังให้ชุนนางตระหนักว่าชีวิตของตนขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์และมีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์อย่างไม่เสื่อมคลาย

ในสมัยอยุธยาตอนต้น ชนชั้นชุนนางและชนชั้นเจ้าไม่ได้แยกขาดจากกัน เพราะกษัตริย์มักจะทรงแต่งตั้งให้พระราชอนุชา พระราชโอรส และพระราชนัดดา หรือ “ลูกหลวง” และ “หลานหลวง” เป็นชุนนาง โดยส่งไปครองเมืองสำคัญหรือเป็นชุนนางในส่วนกลาง ในบางกรณีชุนนางก็เป็นญาติของกษัตริย์องค์ก่อน และมีอิทธิพลต่อการสืบราชสมบัติ หลักฐานสมัยต้นอยุธยากล่าวถึงเจ้าที่เป็นชุนนาง คือ “เจ้าเสนาบดี” ไปทูลเชิญเจ้านครินทร์แห่งสุพรรณบุรีมาชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระรามาธิบดีราชซึ่งเป็นโอรสของสมเด็จพระรามาเมศวร (แห่งราชวงศ์อู่ทอง-ลพบุรี)

กล่าวได้ว่าในสมัยต้นอยุธยา พระบรมวงศานุวงศ์และวงศ์ของเจ้าเมืองประกอบขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันกษัตริย์ เพราะสายสัมพันธ์ทางเครือญาติทั้งโดยทางสายเลือดและโดยการสมรส ดังจะเห็นได้จากประวัติศาสตร์ทางการเมืองซึ่งใช้การสมรสเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองอย่างมากในสมัยนี้ ดังนั้น พระบรมวงศานุวงศ์และวงศ์เจ้าเมืองจึงได้ส่วนแบ่งทางอำนาจทางการเมืองสูง เนื่องจากเป็นบุคคลที่กษัตริย์และเจ้าเมืองไว้วางใจที่สุด บุตรและหลานของกษัตริย์และเจ้าเมืองจะได้รับเมืองสำคัญ ๆ ไปปกครอง เรียกกันว่า “เมืองลูกหลวง” และ “เมืองหลานหลวง” ในระบบการปกครองแบบนี้แม้ว่าแต่ละเมืองจะเป็นศูนย์ย่อยทางการเมืองและวัฒนธรรมโดยตัวมันเอง แต่ก็มีความสัมพันธ์โยงใยกับศูนย์กลางใหญ่ที่เป็นผู้มอบอำนาจให้แก่ตน ระบบเครือญาติแบบนี้ถ่ายทอดเอาระบบมูลนายจากศูนย์กลางไปสถาปนาขึ้นในเมืองที่อยู่ในขอบเขตอำนาจของเจ้าเมือง เป็นโครงสร้างทางสังคมที่แยกย่อยต่างหากจากโครงสร้างทางสังคมของศูนย์กลาง แต่ก็มีความผูกพันกันอยู่อย่างมากทีเดียว นอกจากจะผูกพันด้วยความสัมพันธ์เชิงเครือญาติแล้วยังผูกพันด้วยกิจกรรมทางศาสนา การค้า การร่วมกันทำสงครามกับศัตรู ฯลฯ

ในพุทธศตวรรษที่ 22 หลังจากเป็นอิสระจากพม่าคราวสงครามเสียกรุงครั้งที่ 1 เป็นต้นมา ชนชั้นชุนนางแยกตัวออกจากชนชั้นเจ้าอย่างชัดเจน เพราะเจ้าเมืองและชุนนางจำนวนมากที่เคยมีอำนาจในช่วงก่อนเสียกรุงต้องสูญเสียอำนาจด้วยสาเหตุต่าง ๆ กัน เช่น ถูกกองทัพจับเป็นเชลย ถูกฆ่าตาย หนีภัยสงครามจนเจ็บป่วยล้มตาย ฯลฯ และกษัตริย์ในส่วนกลางสามารถจะรวมเอาระบบราชการของเมืองต่าง ๆ เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา จนเกิดระบบราชการขนาดใหญ่ที่มีเอกภาพมากขึ้น และมีการแต่งตั้งผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นขึ้นมาเป็นชุนนางหรือส่งชุนนางจากส่วนกลางออกไปปกครองหัวเมือง ทำให้เกิดชนชั้นชุนนางที่แยกตัวออกจากชนชั้นเจ้าชัดเจนขึ้นกว่าในช่วงก่อนการเสียกรุง

ขุนนางระดับสูงจะมีกำลังคนในควบคุมมาก ขุนนางไม่ได้รับเงินเดือน ความมั่งคั่งของขุนนางเกิดจากการใช้ตำแหน่งหาประโยชน์ ลา ลูแบร์ กล่าวว่าขุนนางดำรงชีพอยู่ได้ด้วยกรขมขู่และคอร์รัปชัน⁴⁰¹ ในพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา กษัตริย์ต้องอาศัยขุนนางในการบังคับบัญชาหัวเมืองใกล้เคียงขึ้น แต่อำนาจของขุนนางในการบังคับบัญชาหัวเมืองนี้ก็ส่งผลให้ขุนนางชั้นสูงมีอำนาจและความมั่งคั่งมากขึ้น ชวชัยกล่าวว่าแม้ในทางทฤษฎีกษัตริย์จะมีอำนาจมากแค่ไหน ทว่าขุนนางคือผู้มีอำนาจแท้จริงหลังบัลลังก์⁴⁰² อำนาจของขุนนางจึงเป็นอันตรายต่อพระราชอำนาจของกษัตริย์ ดังปรากฏว่ามีขุนนางถึงสองคนที่แย่งชิงราชสมบัติได้สำเร็จและสามารถก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์ คือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ครองราชย์ พ.ศ.2173-2198) และสมเด็จพระเพทราชา (ครองราชย์ พ.ศ.2231-2251)

การแบ่งชนชั้นนอกระบบไพร่

คนในสังคมอยุธยายังมีการแบ่งชนชั้นและความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นที่อยู่นอกระบบไพร่ ซึ่งเห็นได้ชัดในกฎหมาย เช่น กฎหมายลักษณะพยาน แบ่งพยานออกเป็นสามประเภท ซึ่งกฎหมายระบุว่าค่าให้การของพยานแต่ละประเภทมีความน่าเชื่อถือแตกต่างกัน⁴⁰³ **พยานประเภทแรก** ได้แก่ “ภิกษุทรงธรรมพราหมณาจารย์อันอยู่แก่ศีลแลพรศกรรม แลนักปราชญ์ราชบัณฑิตยอันอยู่แก่ธรรม แลขุนนางผู้มีบันดาคักดีดำรงราช” ซึ่งคนกลุ่มนี้ถือเป็นคนที่มีสถานภาพทางสังคมสูง เป็นที่เคารพเลื่อมใสของคนอื่น ๆ ในสังคม **พยานประเภทที่สอง** ได้แก่ “นายหัวพันหัวปากภูดาศทำมรง (ทำมะรงคือผู้คุมนักโทษ) จำเสมียนนักการพ่อค้าแม่ค้าคนทำไร่ไถนา” ซึ่งหมายถึงกลุ่มข้าราชการระดับล่างและพ่อค้าแม่ค้าตลอดจนชาวไร่ชาวนา ที่เป็นผู้มีสถานภาพระดับกลางในสังคมอยุธยา **ส่วนพยานประเภทสุดท้าย** ได้แก่ “คนผู้ยากเปนนวนิพกแลคนพยาริเรือนหนูนกตาบอดอันอยู่ในร้ยาหาวงษาหมีได้” ซึ่งหมายถึงคนยากจนจรจัดไร้ญาติขาดมิตร

กฎหมายลักษณะพยานที่กล่าวข้างต้นนี้สะท้อนว่า**กลุ่มอาชีพต่าง ๆ** ในสังคมอยุธยา มีสถานภาพทางสังคมแตกต่างกัน กฎหมายลักษณะพยานอีกหลายฉบับระบุกลุ่มอาชีพไว้อย่างชัดเจนซึ่งแสดงว่าอาชีพของคนมีผลอย่างมากต่อสถานภาพทางสังคม กลุ่มอาชีพที่สำคัญในสังคมอยุธยาตามที่ปรากฏในกฎหมาย ได้แก่ “ชาวทะเลต” (พ่อค้าแม่ค้า) “ชาวนา” “ช่างเกือก” “ชาวประมง” “ชาวเรือชาวสำเภา” “พรานป่า” นอกจากนี้ยังกล่าวถึง “นายบ่อนแลนักเลง”⁴⁰⁴

กฎหมายยังกล่าวถึงกลุ่มอาชีพอื่น ๆ เช่น โสเภณี ขอทาน กฎหมายอยุธยากล่าวถึงโสเภณีโดยเรียกว่า “หญิงนครโสเภณี” กฎหมายในสมัยอยุธยาตอนต้นกล่าวถึงชายที่สู้ขอเอา “หญิงนครโสเภณี” มาเป็นเมียในมาตราเดียวกับที่กล่าวถึง “หญิงคนขับ คนรำ เทียวขอทานเลี้ยงชีวิต” ถ้าหากหญิงนั้น “ทำชั่ว

⁴⁰¹ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p.73.

⁴⁰² Ibid, p.70.

⁴⁰³ “พระไอยการลักษณะฎาน” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 215-216.

⁴⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.

เหนือผ้า ทำหัวเหนือผ้า” หญิงนั้นและชายผู้จะต้องถูกลงโทษด้วยการประจาน⁴⁰⁵ หญิงนครโสเภณีนี้ไม่ได้รับความเชื่อถือจากสังคม ดังที่กฎหมายระบุถึงบุคคลที่ไม่อนุญาตให้คู่ความนำมาเป็นพยาน ซึ่งนอกจากจะได้แก่ ญาติของคู่ความ กระเทย บัณเฑาะ คนวิกลจริต เด็กอายุต่ำกว่า 7 ขวบ และคนแก่อายุ 70 ปีขึ้นไปแล้ว ยังได้แก่หญิงนครโสเภณีด้วย⁴⁰⁶

อนึ่ง การกำหนดสถานภาพทางสังคมยังอาจพิจารณาจากวัยด้วย ดังปรากฏว่าเด็กและคนแก่อายุ 70 ขึ้นไปในสังคมอยุธยาได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายเป็นพิเศษในแง่ที่เป็นคน “ไม่รู้ผิดแลชอบ” ในกรณีที่เด็กวิวาทกัน พ่อแม่ไปตีเด็กที่วิวาทกับลูกของตนก็ถือเป็นความผิด และหากเป็นเด็กอายุต่ำกว่า 7 ขวบ และคนแก่อายุ 70 ปีขึ้นไป ไปตีหรือด่าผู้อื่น ไม่ถือว่าผิด แต่ให้เจ้าหน้าที่ไปช่วยชี้แจงให้ผู้ถูกตีเจ็บนั้นสมควรสมานคืนดีกับเด็กและคนชรา ดังความว่า

“มาตราหนึ่ง เด็กต่อเด็กวิวาทกัน ให้พ่อแม่ห้ามปราม ถ้าพ่อแม่เด็กฝ่ายข้างหนึ่งไปตีบุตรท่านฝ่ายข้างหนึ่งใช้ ให้ไหม้ผู้นั้นโดยกรรมศักดิ์ทวิคุณเหตุว่าเด็กไม่รู้ผิดแลชอบ ถ้าเด็กตีกันมีบาดเจ็บใช้ ... ถ้าเท่ากันอย่าให้มีโทษแก่มันเลย เหตุเป็นเด็กด้วยกัน ถ้าเด็กผู้ตีใหญ่ (กว่า) ใช้ ให้ทำขวันเสียค่าน้ำมันให้แก่น้ำมันผู้น้อย อนึ่งเด็ก 7 เข้า เก้า 70 เปนคนหลงไหลไปด่าตีท่านๆ มิให้ปรับไหมมีโทษ แต่ให้นายบ้านนายเมืองช่วยว่ากล่าวให้สมักสมาผู้เบนนั้นโดยควร”⁴⁰⁷

พระไอยการลักษณะวิวาทระบุไว้ว่า “มาตราหนึ่ง บุรุษสตรีก็ดี เปนผู้ใหญ่บัณฑิตโทษะตีทาทก ท่านให้ไหม้ทวิคุณโดยโทษานุโทษ เหตุมิควรจกริธจติ”⁴⁰⁸

ความตึงเครียดและความขัดแย้งภายในชนชั้นและระหว่างชนชั้น

แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงดำรงอยู่ในสถานะที่ศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง ผู้ใดละเมิดสถานภาพและพระราชอำนาจของพระองค์จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง อีกทั้งยังทรงกำหนดให้มีการ “ถือน้ำพระพิพัฒน์” หรือ “ถือน้ำพระพิพัฒน์” ปีละ 2 ครั้ง โดยระบุโทษที่รุนแรงแก่ผู้ที่ไม่มาร่วมในพิธีและผู้ปฏิบัติตนในพิธีถือน้ำไม่ถูกต้องตามแบบแผน กล่าวคือ “ลูกขุนผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒน์โทษถึงตาย ถ้าบอกป่วยคุ้ม ถ้าลูกขุนผู้ถือน้ำพิพัฒน์ห้ามถือแหวนนากแหวนทอง แลกินเข้า (ข้าว) กินปลาและเข้า (ข้าว) ยาคุก่อนน้ำพระพิพัฒน์ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒน์จอกหนึ่งแลยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วแลมิได้ใส่ผม เหลือนั้นล้างเสีย โทษเท่านี้ในระวางกระบถ”⁴⁰⁹ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับ ชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมอยุธยาก็มิได้ดำเนินไปอย่างราบรื่นตลอดเวลา

⁴⁰⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, อยุธยา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547. หน้า 293.

⁴⁰⁶ แสงว นุญเฉลิมวิภาส, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย, หน้า 106.

⁴⁰⁷ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำตี มาตรา 10” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 421.

⁴⁰⁸ เรื่องเดียวกัน

⁴⁰⁹ “กฎหมายเตียรบาล มาตรา 81” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 50.

ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับชนชั้นสูงอันประกอบด้วย
เจ้านายและขุนนางรวมทั้งเจ้าเมือง สะท้อนให้เห็นจากกฎหมายเทียรบาล และกฎหมายอื่น ๆ เช่น
 พระไอยการอาชญาหลวง พระไอยการกระบดศึก พระราชกำหนดเก่า กฎ 36 ข้อ และพระราชกำหนดใหม่
 เป็นต้น กฎหมายเหล่านี้ได้รับการตราขึ้นในรัชกาลต่าง ๆ นับตั้งแต่สมัยต้นอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ แต่
 ก็สะท้อนความความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับชนชั้นสูงทั้ง “ฝ่ายหน้า” (คือขุนนางข้าราชการ
 ทั่วไป) และ “ฝ่ายใน” (คือเจ้านายสตรี พระสนม และเจ้าพนักงานสตรีในราชสำนัก) ในลักษณะที่คล้ายคลึง
 กัน กล่าวคือมีความหวาดระแวงอย่างมากว่าจะมีการคบคิดกันก่อกบฏ

กฎหมายเทียรบาลระบุว่า หากพระราชโอรส พระราชนัดดา จะเข้าเฝ้าฯ จะมีผู้ติดตามได้กี่คน เพื่อ
 ปกป้องมิให้พระราชโอรสพระราชนัดดานำกำลังคนจำนวนมากเข้ามาก่อการกบฏ เช่น “อนึ่ง พระราชกุมาร
 ได้เป็นพระหน่อพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายหน้า ถ้าจะพิศทูลพระเจ้าอยู่หัวให้ทูลว่า สมเด็จพระเจ้า แลเมื่อสมเด็จพระ
 พระหน่อเจ้าเข้าเฝ้าในพระราชวัง ผู้จะมาด้วยนั้นถือ พานหมาก เต้าน้ำ กะเพนหนึ่ง นอกกว่า (นอกจาก)
 ถือของ ให้มาแต่ 4 คน”⁴¹⁰

มีกฎหมายจำนวนมากที่ห้ามเจ้านาย ขุนนาง และเจ้าเมืองคบหากัน ไปมาหาสู่กัน หรือแม้แต่พูดคุย
 กัน เช่น กฎหมายเทียรบาลกำหนดว่า “ลูกขุน นา 10000 ถึงนา 800 แลไปคบไปหาพระราชบุตรพระราช
 นัดดา โทษถึงตาย อนึ่งขุนหมื่นหัวพันผู้ใด ท่านมิให้เผื่อใจแก่พระราชกุมารพระราชนัดดา พระราชบุตร
 เลือกข้างดีมาดีให้ นั้น มิได้...”⁴¹¹ ขุนนางที่มีศักดินาตั้งแต่ 10,000 ถึง 1,600 ไปมาหาสู่กัน หรือกระซิบคุยกัน
 โทษถึงตาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“อนึ่ง แต่นา 10000 ลงมาถึงนา 1600 ไปมาหากันถึงเรือนก็ดี ที่สงัดแห่งใด ๆ ก็ดี แลลอบเจรจากันก็
 ดี แลนั่งในศาลาลูกขุนเจรจากระซิบกันแต่สองต่อสองก็ดี โทษพันคอริบเรือน”

“อนึ่ง...ขุนสนมไปคบลูกขุนทหารโทษถึงตาย”

“เจ้าเมืองหนึ่งกัน ไปหาเมืองหนึ่งโทษถึงตาย”

“อนึ่งลูกขุนนา 10000 ถึงนา 800 แลไปคบไปหาพระราชบุตรพระราชนัดดา โทษถึงตาย”

“อนึ่งขุนหมื่นหัวพันผู้ใด ท่านมิให้เผื่อใจแก่พระราชกุมารพระราชนัดดาพระราชบุตร เลือกข้างดีมาดี
 ให้ นั้นมิได้ ถ้ามีรับสั่งให้แก่ลูกเธอหลานเธอใช้ให้พิศทูลว่าเรียนจึงพันพระราชอาญา”

“อนึ่ง แลไปสบพระเนตร เจรจากระซิบกัน เจริบออกมาแลงกัน เจรจาในประตู สังกัน โทษในระวาง
 กระบถ”⁴¹²

⁴¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

⁴¹¹ “กฎหมายเทียรบาล มาตรา 78” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 50.

⁴¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 122-124.

ผู้มีศักดินา 10000 ได้แก่ เจ้าพญามหาอุปราช สมุหนายก สมุหพระกลาโหม เสนาบดีจตุสดมภ์ (เวียง วัง คลัง นา)
 ออกญาพระเสด็จ ออกพญาศรีราชเดโชไชย (เดโช) ออกพญาศรีราชเดชไชยท้ายน้ำ พระมหาราชครู พระครูมหิธร พระ
 มหาราชครู พระราชประโรหิตาจารย์ ส่วนผู้มีศักดินา 1600 ส่วนใหญ่มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรม และผู้มีศักดินา 800 ส่วนใหญ่
 เป็นปลัดกรมต่าง ๆ.

พระราชกำหนดเก่าในสมัยพระเจ้าบรมโกศก็ห้ามขุนนางมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดเช่นเดียวกัน ดังความว่า

“อนึ่ง มีกฎให้ไว้ว่า เจ้าพญาแลพญาพระหลวงขุนหมื่น จะไปแห่งใด ๆ ก็ดี ให้มีสัดโทนคนใช้รู้ เหนไปมาด้วย ถ้าแลมีกิจธุระศุขทุกข์ใช้เจบทำบุญฟังธรรม มิได้เป็นญาติพี่น้องกัน อย่าให้ไปมาหาสู่ กัน ขึ้นเหล้นเย่าเรือนตึกจวนที่สังกัดทั้งปวงนั้น ถ้าสัดโทนคนใช้รู้เหฯ ให้เอาจามาว่าแก่มหาดไทย กะลา โหม ณ ศาลาลูกขุน...ถ้าแลมีฟัง ไปมาหากันให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย เอาตัวเป็นโทษ”⁴¹³

นอกจากห้ามขุนนางสร้างความสัมพันธ์ต่อกันแล้ว ยังห้ามขุนนางสร้างความสัมพันธ์กับ “สื่อเมือง” (ผู้ที่มาติดต่อเรื่องราชการจากต่างบ้านต่างเมือง) อีกด้วย ดังที่กฎหมายตราว่า “ผู้ใดไปคบหาสื่อเมือง แลราชทูตเจรจา โทษถึงตาย”⁴¹⁴

การป้องกันการก่อกบฏโดยพระราชโอรสในกรณีเสด็จประพาสทางชลมารคก็มีระบุไว้ในกฎหมายตราว่า เช่น “อนึ่ง ถ้าเสด็จหนีเรือ...สมเด็จพระพุทธเจ้าก็ดี พระราชกุมารก็ดี มีกิจแลเข้ามาในเรือประตู่ใช้ ให้เรือประตู่โบกผ้า ถ้ามีฟังให้ขวางด้วยอิฐด้วยไม้หัวตาย ถ้ามีฟังให้ทุ้มด้วยหอก ถ้าทอดพระเนตรเห็น ตรัสเรียกให้เข้ามาใช้ ให้เอาเรือประตู่รับ อย่าให้เข้ามาด้วยเรือเอง ครั้นมาถึงให้อยู่แต่แคมเรือ ให้ขุนตำรวจนั่ง กลางกันอยู่ ถ้ามีทำตามโทษถึงตาย”⁴¹⁵

ความหวาดระแวงที่กษัตริย์อยุธยามีต่อขุนนางและเจ้านาย จึงส่งผลให้สังคมของชนชั้นมูลนายเป็นสังคมที่น่าจะมีความตึงเครียดสูง คนในชนชั้นเจ้านายและขุนนางไม่อาจสร้างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดสนิทสนมทั้งภายในชนชั้นและระหว่างชนชั้นได้ เพื่อระมัดระวังมิให้ตกอยู่ในความระแวงสงสัยว่าจะก่อกบฏ ซึ่งถ้าหากถูกระแวงแล้ว อย่างน้อยที่สุดชีวิตก็ยากที่จะประสบกับความเจริญรุ่งเรือง เพราะยศถาบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับความไว้วางพระทัยและความโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

ในรัชกาลพระเจ้าปราสาททองและรัชกาลพระนารายณ์ ซึ่งล้วนแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จากการร่วมมือกับขุนนางทำการปราบดาภิเษก ทำให้ทรงหวาดระแวงและเข้มงวดกับขุนนางมากขึ้น⁴¹⁶ เช่น ทรงกำหนดให้ขุนนางต้องมาเฝ้าที่ท้องพระโรงทุกวัน มีการขานชื่อขุนนางทุกเที่ยงวันและทุกเย็น⁴¹⁷ มีการส่งคนไปสอด

⁴¹³ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529, หน้า 74.

⁴¹⁴ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 123.

⁴¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

⁴¹⁶ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์. และ มานพ ถาวรวัฒนสุกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 222-225.

⁴¹⁷ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam under the Prasatthong Dynasty, 1629-1688” Ph.D.thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984, p..94.

แนม⁴¹⁸ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางส่วนกลางกับขุนนางหัวเมืองหลายตำแหน่งเพื่อแยกขุนนางตำแหน่งสำคัญออกจากฐานอำนาจเดิม และทำให้ตำแหน่งตลอดจนสถานะของขุนนางขึ้นอยู่กับพระมหากรุณาธิคุณของกษัตริย์อย่างสมบูรณ์ วัน วลิตกล่าวว่าขุนนางในยุคนี้ถูกทำให้เป็นทาส โดยได้รับพระบรมราชโองการให้เข้าเฝ้าที่ศาลาลูกขุนทุกวัน ขุนนางพบปะกันเองในเคหสถานได้แต่ห้ามพูดคุยกัน จะให้คุยกันได้ในที่สาธารณะเท่านั้น และจะต้องพูดด้วยเสียงที่ดังจนผู้อื่นได้ยินเพื่อป้องกันการคิดกบฏ⁴¹⁹ กฎมณเฑียรบาลซึ่งเชื่อกันว่าตราขึ้นในศตวรรษที่ 15 สมัยพระบรมไตรโลกนาถ ห้ามขุนนางศักดิ์นา 1,600-10,000 พบปะกันเป็นส่วนตัว หากฝ่าฝืนมีโทษประหารและริบราชบาตร นอกจากนี้ยังห้ามกระชับกันต่อหน้าพระพักตร์⁴²⁰ กฎนี้มีขึ้นเพื่อป้องกันการกบฏ กฎทั้งสองข้อนี้สอดคล้องกับระเบียบปฏิบัติในยุคสมเด็จพระเจ้าปราสาททองตามที่ปรากฏในหลักฐานตะวันตก ดังนั้น อาจเป็นไปได้ว่ากฎมณเฑียรบาลถูกเพิ่มเติมหรือปรับแก้ในยุคสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁴²¹

ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แม้แต่เจ้าเมืองก็ถูกจับตาอย่างเข้มงวด เจ้าเมืองถูกบังคับให้เข้าเฝ้าฯ ทุกวัน ดังนั้นผู้ดูแลเมืองที่แท้จริงจึงเป็นบุคคลที่มียศต่ำกว่าคือ ผู้รั้ง (หรือผู้รั้งเมือง) การปฏิบัติเช่นนี้ยกเว้นให้เฉพาะเจ้าเมืองของเมืองท่าที่สำคัญเช่น มะริด นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง อย่างไรก็ตามวิธีการจัดการกับขุนนางดังกล่าวกลับส่งผลให้การช่วงชิงอำนาจทางการเมืองในเมืองหลวงยิ่งดุเดือดเข้มข้นยิ่งขึ้น เนื่องจากบรรดาคนใหญ่คนโตต่างกระจุกตัวอยู่ในเมืองหลวง กระทั่งทำให้วิกฤตการณ์ทางการเมืองถูกรวมศูนย์อยู่ในราชสำนัก⁴²²

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองพยายามทำให้ขุนนางขาดความมั่นคง โดยการโยกย้ายสลับตำแหน่งหลักฐานดัดธีระบุว่า อย่างน้อยมีการสลับตำแหน่งครั้งใหญ่ 2 ครั้ง คือ หลังการประหารออกญาพิษณุโลกในปี พ.ศ.2197 พระองค์ทรงตั้งออกญาวังเป็นออกญาพิษณุโลกคนใหม่ ออกญาพลเทพถูกย้ายมาดำรงตำแหน่งออกญาวังแทน แล้วออกญากำแพงเพชรมาดำรงตำแหน่งแทนออกญาพลเทพ ส่วนออกญากลาโหมได้รับการแต่งตั้งเป็นออกญาจักรี แล้วให้ออกญายมราชเข้ามาดำรงตำแหน่งออกญากลาโหมแทน

⁴¹⁸ ฟาน ฟลิต, *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟานฟลิต (วัน วลิต)*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546, หน้า 20 และ เดอ ลา ลูแบร์, *จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์*, เล่ม 1. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510, หน้า 461.

⁴¹⁹ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p. 71.

⁴²⁰ ศิลปากร, กรม, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. อ้างใน Ibid, p. 72.

⁴²¹ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p. 72.

⁴²² Ibid, pp.72-73.

ส่วนตำแหน่งออกญากรมราชก็ผู้มาดำรงตำแหน่งแทนคือออกญาศรีสงคราม และอีกหนึ่งปีต่อมาในปี พ.ศ. 2180 ก็มีการปรับตำแหน่งอีกครั้ง⁴²³

กลางพุทธศตวรรษที่ 22 สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพยายามทอนอำนาจขุนนางลงด้วยการเรียกเก็บภาษีมรดก 1 ใน 3 จากครอบครัวขุนนางที่เสียชีวิต อย่างไรก็ตามเมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์น่าจะทรงเรียกเก็บภาษีมรดกมากกว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเพื่อลดทอนอำนาจขุนนาง⁴²⁴ การเมืองยุคพระเจ้าปราสาททองเต็มไปด้วยความกลัว ความหวาดระแวง และความตึงเครียด พระองค์ทรงมีสายลับและแหล่งข่าวที่คอยจับผิดขุนนางและเจ้านายที่มีเชื้อสายราชวงศ์เก่าเพื่อป้องกันการรื้อถอน⁴²⁵

ส่วนขุนนางในสมัยพระนารายณ์ก็ถูกควบคุมอย่างเข้มงวดเช่นกัน แשרแวงสจ๊วณขุนนางออกเป็น “ข้างใน” กับ “ข้างนอก” เขากล่าวว่าขุนนางข้างนอกสบายกว่า ส่วนขุนนางข้างในวังต้องเริ่มงานตั้งแต่ 8 โมงเช้าจนถึงบ่าย จากนั้นเริ่มงานอีกครั้งตั้งแต่ 1 ทุ่มจนถึงเที่ยงคืน หากขี้เกียจก็ต้องถูกเปลี่ยน⁴²⁶

ในระบบการเมืองที่การควบคุมกำลังคนมีความสำคัญ กษัตริย์ไม่ต้องการแบ่งอำนาจกับขุนนางระดับสูงที่ทำหน้าที่ระดมกำลังคน ดังนั้นกษัตริย์จึงนิยมใช้ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศมากกว่าขุนนางชาวสยาม หลักฐานจากบันทึกของשרแวงสจ๊วณซึ่งกล่าวถึงออกญาจักรีช่วยยืนยันข้อเท็จจริงนี้ שרแวงสกล่าวว่าออกญาจักรีมักอาศัยโอกาสที่ของเจ้าฟ้าหรือรัชทายาทอ่อนแอช่วงชิงบัลลังก์ ดังนั้นกษัตริย์จึงไม่ต้องออกญาจักรี⁴²⁷

การเปรียบเทียบข้อมูลของשרแวงสกับลา ลูแบร์ ในเรื่องเกี่ยวกับขุนนางก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจ שרแวงสกล่าวว่า ณ ช่วงเวลานั้นสยามมีขุนนางที่มียศชั้น “พระยา” ขึ้นไป 4 คน คือ เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาพระคลัง ออกญากลาโหม และออกญาวัง ในทางทฤษฎีเจ้าพระยาจักรีเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุด แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงวิตกกังวลเรื่องการแย่งชิงราชสมบัติพระองค์จึงมิได้ทรงตั้งเจ้าพระยาจักรี שרแวงสกล่าวว่าพระคลังมีอำนาจรองลงมา เพราะผู้ดำรงตำแหน่งนี้คือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) ซึ่งมีมารดาเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์⁴²⁸ ส่วน ลา ลูแบร์กล่าวว่าเจ้าพระยาจักรีและออกญากลาโหมมีอำนาจมาก อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2230 เขากล่าวว่าขุนนางที่ทรงอำนาจมากที่สุด จนมีแนวโน้มจะช่วงชิงราชบัลลังก์คือออกพระเพทราชา วัน วลิต กล่าวว่าออกญากลาโหม คุมทั้งกองทัพ และข้างหลวง ทว่า ลา ลูแบร์ระบุว่าระหว่าง พ.ศ. 2230-2231 การณ์ไม่ได้เป็นเช่นนั้นอีกแล้ว เพราะออกพระเพทราชาคุมข้างและกำลังคนที่อยู่ในกรมข้าง ลา ลูแบร์คาดเดาว่าอำนาจของกลาโหมถูกแบ่งแยกหลังจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงไต่เต้าขึ้น

⁴²³ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam under the Prasatthong Dynasty, 1629-1688” cited in Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European*, p.73.

⁴²⁴ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p.73.

⁴²⁵ Ibid

⁴²⁶ Ibid, p.75.

⁴²⁷ Ibid, p.75-76.

⁴²⁸ Ibid, p.76.

ผู้ราชบัลลังก์จากตำแหน่งออกญากลาโหม ด้วยความวิตกกังวลว่าจะมีคนกระทำการเช่นเดียวกัน พระองค์จึงทรงจัดการแบ่งแยกอำนาจของสมุหพระกลาโหม⁴²⁹

นอกจากตำแหน่งขุนนางข้างต้นแล้ว ยังมีตำแหน่งขุนนางอีก 2 ตำแหน่งที่สำคัญ คือ **ออกญาวัง** และ **ออกญา (เจ้าพระยา) มหาอุปราช** ออกญาวังคือ ผู้ดูแลกิจการวัง แשרแวงส ระบุว่ายศเดิมของออกญาวัง คือ ออกญาธรรมาธิบดี เป็นผู้ดูแลเรื่องพิธีการทูต ซ่อมแซมวัง และควบคุมค่าใช้จ่ายในวัง นอกจากนี้อาจมีความรับผิดชอบพิเศษแล้วแต่จะได้รับมอบหมาย เช่น ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ออกญาวังยังดำรงตำแหน่งเป็นประธานที่ปรึกษาของกษัตริย์ และดูแลชุมชนลาวในอยุธยา ส่วนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ออกญาวังมีหน้าที่ดูแลชายฝั่งจากเพชรบุรีถึงชายแดนกัมพูชา ส่วนออกญามหาอุปราช นั้น วัน วิทกกล่าวว่าทำหน้าที่เป็นผู้ว่าการของกษัตริย์ ทว่า ณ ช่วงเวลานั้นผู้ดำรงตำแหน่งเป็นชายแก่ที่ไม่มีพิษภัยต่อกษัตริย์ กระทั่งกษัตริย์ไม่ได้ทำการโยกย้ายตำแหน่งนี้ ลา ลูแบร์กล่าวถึงตำแหน่งออกญามหาอุปราชว่า เป็นตำแหน่งที่พระราชทานเพื่อเป็นเกียรติแต่ไม่มีอำนาจใดๆ ออกญามหาอุปราชอาศัยอยู่ในราชธานี และต้องทำหน้าที่แทนกษัตริย์เมื่อพระองค์ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนคร⁴³⁰

ในสมัยพระเพทราชาซึ่งทรงได้ตำแหน่งขุนนางเช่นเดียวกับพระเจ้าปราสาททอง เมื่อทรงเป็นกษัตริย์แล้วก็ไม่ได้ว่างพระทัยขุนนาง ภาพชะตากรรมอันโหดร้ายของขุนนางระดับสูงที่ชัดเจนที่สุดในสมัยพระเพทราชาคือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) อดีตราชทูตสยามที่ถูกส่งไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 และเป็นน้องชายของโกษาเหล็ก โกษาปานสนับสนุนออกพระเพทราชาซึ่งบัลลังก์ภายหลังกลับมาจากฝรั่งเศสพร้อมกับความตื่นตระหนกหลังจากได้ทราบว่างฝรั่งเศสต้องการใช้กรุงเทพฯ และมะริด เป็นฐานปฏิบัติการทางทหาร โกษาปานกล่าวกับพระเพทราชาว่าให้ทำอะไรสักอย่างเพื่อพระมหากษัตริย์และราชอาณาจักร เพราะพระองค์ถูกฟอลคอนและตาราร์ดทรยศ โกษาปานหนุนออกพระเพทราชาในการชิงบัลลังก์ในปี พ.ศ.2231 ในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ประจวบ ซึ่งภายหลังได้ครองราชย์แล้วสมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งโกษาปานเป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดี (พระคลัง) ซึ่งเป็นตำแหน่งระดับสูงต่อมาในปี 2232 โกษาปานถูกสงสัยว่าอาจเป็นกบฏ สมเด็จพระเพทราชาทรงมีพระบรมราชโองการให้เขียนอย่างหนักจนโกษาปานล้มป่วยและถึงแก่อนิจกรรมในเดือนพฤศจิกายน 1699⁴³¹ กาเบรียล เบราต์ (Gabriel Braud) ระบุว่าโกษาปานและครอบครัวได้รับการปฏิบัติอย่างเลวร้ายต่อเนื่องกันเป็นเวลานานก่อนเสียชีวิต ครั้นเสียชีวิตก็ไม่มีการทำพิธีกรรมอย่างเหมาะสม มีแต่ทำการเผาศพอย่างลับๆ ในตอนกลางคืน ส่วนโกษาเหล็กก็ถูกลงโทษในข้อหาจับสินบน ด้วยการเขียนจดหมายที่สุดต้องเสียชีวิตในปี พ.ศ.2236⁴³²

⁴²⁹ Ibid, p.76-77.

⁴³⁰ Ibid, p.77.

⁴³¹ Ibid, p.78-79.

⁴³² Ibid, p.79.

ภิกษุสงฆ์

พระสงฆ์เป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพพิเศษในสังคมอยุธยา การเข้ามาของลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งกลายเป็นศาสนาवलชนทำให้วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน และกษัตริย์จะต้องทำนุบำรุงวัดและพุทธศาสนาอยู่เสมอ เด็กหนุ่มจากหมู่บ้านและเมืองทุกชนชั้นจะต้องเข้ามาบวชเรียนในวัดอย่างน้อยช่วงระยะเวลาหนึ่ง วัดและพระสงฆ์จึงเป็นสิ่งที่ช่วยปลูกฝังทัศนคติบางอย่างที่เป็นสากลระหว่างมูลนายกับไพร่ขึ้น⁴³³

โดยทั่วไปแล้ว พระภิกษุและพระมหากษัตริย์มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน เพราะพระมหากษัตริย์ย่อมจะทรงแสดงออกให้ปรากฏแก่สายตาบุคคลทั่วไปว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ทำนุบำรุงพุทธศาสนาตลอดจนพระภิกษุสงฆ์ ในขณะที่พระภิกษุสงฆ์ก็ถูกกำกับโดยหลักคำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งนอกจากจะเน้นให้พระภิกษุสงฆ์ฝึกฝนทางธรรมเพื่อบรรลุความหลุดพ้นแล้ว คำสอนของพุทธศาสนายังเน้นถึงความสำคัญของกษัตริย์และเน้นให้ยอมรับผลกรรมที่ทำให้คนมีสถานภาพแตกต่างกันอีกด้วย พระภิกษุสงฆ์จึงมีแนวโน้มที่จะยอมรับความสำคัญของพระมหากษัตริย์และทำการอบรมสั่งสอนให้ประชาชนเห็นความสำคัญของกษัตริย์ด้วย

อย่างไรก็ตาม พระภิกษุบางรูปอาจมีชื่อเสียงกว้างไกลและมีอิทธิพลสูง เนื่องจากพุทธศาสนิกายลังกาวงศ์เป็นศาสนาवलชนทำให้บารมีหรือพื้นฐานทางอำนาจของพระภิกษุสงฆ์ไม่ได้มาจากกษัตริย์เพียงอย่างเดียว แต่มาจากชุมชนชาวบ้านอยู่มาก ผู้คนทั่วไปจากท้องถิ่นต่าง ๆ มักจะนับถือพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่มีคุณสมบัติพิเศษ เช่น มีความรู้มาก หรือมีชื่อเสียงว่ามีอิทธิฤทธิ์วิद्याคม พระภิกษุเช่นนี้จะมีเครือข่ายกว้างขวาง และอาจจะมีบารมีจนสามารถแข่งขันกับพระมหากษัตริย์ได้

ในสมัยอยุธยา เนื่องจากพระภิกษุอาจจะคุกคามหรือสะสมบารมีแข่งกับพระมหากษัตริย์โดยมีความเป็นอิสระจากระบบไพร่ ไม่ต้องขึ้นกับมูลนาย ดังนั้น กษัตริย์จึงต้องพยายามเข้ามาแทรกแซงในการจัดระเบียบ “สังฆมณฑล” ทำให้เกิดทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์ที่มีการปกครองลดหลั่นเป็นลำดับชั้น⁴³⁴ โดยให้พระราชอำนาจในการคำจูนและส่งเสริมภิกษุที่ทรงไว้ใจ ด้วยการแต่งตั้งให้เป็นสังฆราชาหรือเป็น “สังฆปริณายก” (ฝ่ายอรัญญวาสีองค์หนึ่งและฝ่ายคามวาสีอีกองค์หนึ่ง) ซึ่งทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์นี้น่าจะเกิดขึ้นในระยะหลังเมื่อกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาสามารถขยายอำนาจออกไปปกครองคนกลุ่มต่าง ๆ ในราชอาณาจักรได้กว้างขวางขึ้นแล้ว

ในสมัยต้นอยุธยานั้นอำนาจกษัตริย์เหนือคณะสงฆ์คงมีอยู่ไม่มากนัก หากอาศัยการเทียบเคียงกับกรณีสุโขทัยซึ่งมีจารึกเป็นหลักฐานอย่างชัดเจนแล้ว ก็จะได้เห็นได้ว่าการแต่งตั้งสังฆราชาหรือสังฆปริณายกนั้นกระทำโดยการประชุมคณะสงฆ์ เพื่อให้ที่ประชุมของคณะสงฆ์เลือกสรรพระภิกษุที่มีคุณสมบัติเหมาะสมที่สุด พระมหากษัตริย์เพียงแต่มีบทบาทในการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสังฆปริณายกอย่างเป็นทางการเท่านั้น และเมื่อพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งกระทำผิด กษัตริย์ก็ไม่มีอำนาจในการพิจารณาคดีแต่อย่างใด ต้องยอม

⁴³³ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีธรรมเทพนคร*, หน้า 149-150.

⁴³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

ให้คณะสงฆ์พิจารณาเอง และเมื่อสั่งสมปริณายกมีคำสั่งแก่คณะสงฆ์ในเรื่องต่าง ๆ กษัตริย์ก็ต้องทรงสัญญาว่าจะไม่ละเมิด เป็นต้น⁴³⁵

อย่างไรก็ตาม กษัตริย์ก็ได้ทรงพยายามควบคุมคณะสงฆ์โดยอาศัยกลไกระบบราชการ โดยมีการตั้งกรมของทางราชการเรียกว่า “กรมสังฆการี” มาตั้งแต่ต้นอยุธยา ชุนนางตำแหน่ง “สังฆการี” นี้จะทำหน้าที่ดูแลสังฆมณฑลในราชอาณาจักร จารึกวัดสุทัศน์ พ.ศ.1955 ซึ่งทำขึ้นในเวลาที่สุโขทัยตกเป็นของอยุธยา แล้วนั้น ได้กล่าวถึงตำแหน่ง “สังฆการี” อย่างชัดเจน ซึ่งแสดงว่ากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงพยายามควบคุมดูแลคณะสงฆ์สุโขทัยหลังจากที่ทรงมีอำนาจเหนืออาณาจักรสุโขทัยแล้ว และระบบการควบคุมคณะสงฆ์สุโขทัยก็คงเป็นระบบเดียวกันกับที่ใช้อยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาในขณะนั้น⁴³⁶

ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับพระภิกษุ อาจช่วยคานอำนาจของเจ้าเมืองในหัวเมืองที่อำนาจของกษัตริย์มีอยู่อย่างเบาบาง มิให้มีอำนาจและกำลังคนมากจนท้าทายอำนาจของกษัตริย์ เช่นการมอบคนจำนวนมากในเมืองนั้น ๆ ให้เป็น “ข้าพระ” เป็นการนำเอากำลังคนที่ควรจะต้องอยู่ภายใต้อำนาจของเจ้าเมืองมาเป็นคนของวัดหรือของพระภิกษุที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับกษัตริย์ โดยห้ามเจ้าเมืองและกรมการเมืองนำกำลังคนที่เป็นข้าพระไปใช้ประโยชน์ในทางใดทางหนึ่ง แม้แต่ในการทำสงครามก็มิให้เจ้าเมืองเกณฑ์ข้าพระไปรบ แต่ให้เจ้าอาวาสคือ “พระครูเทพราชเมพาฬศิริปรมาจารย์ราชประชา...” เป็นผู้ระดมข้าพระไปช่วยในพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลับไปกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาพระราชทานสำหรับวัดในเมืองพัทลุง ระบุด้วยว่าคติความต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในที่ดินของวัด “ให้กรมวัดบังคับตนเอง”⁴³⁷

พระภิกษุบางรูปมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นมูลนายและกษัตริย์ เช่น มีความสัมพันธ์ในฐานะศิษย์กับอาจารย์ ภิกษุบางรูปอาจเป็นที่ปรึกษาของกษัตริย์ พระภิกษุบางรูปมีบทบาทในการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ร่วมกับกษัตริย์ เช่น พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ระบุว่า “สมเด็จพระบรมราชา (อิธราช) เจ้า และพระมหาเถรธรรมกาลป์ญาณ แรกสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุฝ่ายบูรพทิศ” นอกจากนี้พระภิกษุบางรูปอาจเป็นเจ้านายหรือเป็นญาติของเจ้าเมืองซึ่งแสดงว่ามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นมูลนาย ถึงแม้ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับภิกษุอยุธยาในกรณีเช่นนี้ แต่หลักฐานจารึกของสุโขทัยแสดงว่าภิกษุที่มีชื่อเสียงเป็นคนในชนชั้นมูลนาย เช่น พระ “มหาเถรธรรมไตรโลก...ญาณทัสสี” เป็นน้าของเจ้าเมืองสุโขทัย และ “พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี” ก็เป็นเจ้านายในราชวงศ์ของพ่อขุนผาเมืองแห่งสุโขทัย⁴³⁸

พระภิกษุสงฆ์โดยทั่วไปมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประชาชน เพราะมีวัดประจำหมู่บ้านหรือชุมชนซึ่งพระสงฆ์ในวัดส่วนใหญ่เป็นลูกหลานของชาวบ้าน พระสงฆ์เหล่านี้เป็นผู้นำเอาความรู้ทางพุทธศาสนาและ

⁴³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150-153. พระสงฆ์อรหันตวิสัย คือพระที่อยู่ในป่า แต่ป่าในสมัยโบราณก็อยู่ใกล้เมืองมาก วัดอรหันตวิสัยจึงตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมือง (เช่น วัดป่าแดงในเชียงใหม่) ส่วนพระสงฆ์คามวาสีคือพระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เมือง

⁴³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

⁴³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154-155.

⁴³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.

ข้อมูลข่าวสารจากโลกภายนอกมายังหมู่บ้าน และเป็นผู้สืบทอดความรู้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เช่น ความรู้ในการประกอบพิธีกรรม การจัดงานประเพณี งานช่างต่าง ๆ ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ฯลฯ พระภิกษุที่เป็นพระอุปัชฌาย์มีฐานะเป็นอาจารย์ของผู้ที่มาบวชเรียน และจะเป็นที่เคารพนับถือต่อมาแม้เมื่อผู้ที่บวชเรียนนั้นได้ลาสิกขาบวชออกมาเป็นคฤหัสถ์แล้ว

ราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวถึงบทบาทของพระสงฆ์ต่อการศึกษาเล่าเรียนของลูกหลานชาวอยุธยาไว้ดังนี้
เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ 7 หรือ 8 ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ และให้บวช...เรียกว่าเณร...

พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัด สอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่านเขียนและนับจำนวนเป็นสำคัญ... ทั้งสอนองค์ศีลองค์ธรรมและชาดกเกี่ยวกับพระสมณโคตม แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมาย หรือศาสตร์อื่น ๆ ⁴³⁹

ในเมืองเก่าแก่ที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าและทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ มักมีวัดสำคัญที่อาจจะเป็นที่ตั้งของพระเจดีย์ที่คนเชื่อว่าบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเอาไว้ หรืออาจมีพระพุทธรูปสำคัญที่คนในท้องถิ่นนับถือร่วมกัน กลายเป็นสถานที่จาริกแสวงบุญและสถานที่จัดงานประเพณีซึ่งเชื่อมโยงคนจากหลายหมู่บ้านหรือหลายเมืองเข้าด้วยกัน และเป็นศูนย์กลางของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น ๆ ขณะที่วัดสำคัญในราชธานีเป็นศูนย์กลางของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมในระดับราชอาณาจักร เพราะมีพระเจดีย์สถานหรือพระพุทธรูปที่พระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงเป็นพิเศษเพื่อให้เป็น “ขวัญ” ของราชอาณาจักร

นอกจากพระสงฆ์แล้ว นักบวชที่มีจำนวนน้อยแต่มีความสำคัญในราชอาณาจักรอยุธยาได้แก่ **พราหมณ์** เนื่องจากพราหมณ์ทำหน้าที่เกี่ยวกับการคำนวณฤกษ์ยามต่าง ๆ และการทำหน้าที่ในพระราชพิธีที่มีผลต่อสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์สูงส่งของพระมหากษัตริย์และความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักร และการตรากฎหมาย เช่น เมื่อ พ.ศ.2136 พระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชโองการสั่งให้พระมหาราชครู และพระราชครูโหราธิบดีพดมาจารย์ให้ “แต่งพระราชกฤษฎีกาพิทักษ์ค่าคนไว้”⁴⁴⁰ เป็นต้น

กฎหมายศักดินาของอยุธยากำหนดศักดินาของพราหมณ์ไว้หลายตำแหน่ง เช่น พระมหาราชครู (ทั้งพระครูมหิธรฯ และพระราชประโรหิตาจารย์) ศักดินา 10,000 พระราชครู ศักดินา 5,000 พระธรรมสาตราจราชโหราจารย์ ศักดินา 3,000 เป็นต้น⁴⁴¹ นอกจากนี้ยังมี “**พระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง**” กำหนด

⁴³⁹ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2552, หน้า 184.

⁴⁴⁰ “พระไอยการพรมศักดิ์” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 94.

⁴⁴¹ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 138.

ศักดิ์นาของพราหมณ์ในหัวเมืองต่างๆ เอาไว้ โดยระบุว่า “พราหมณ์รู้ศิลปศาสตร์ เสมอมา 400 พราหมณ์มิได้รู้ศิลปศาสตร์ เสมอมา 200”⁴⁴²

พราหมณ์ที่ดำรงตำแหน่งสำคัญมีฐานะมั่งคั่งมากเพราะได้รับพระราชทานสิ่งต่าง ๆ ในงานพระราชพิธี วัน วลิต ระบุว่าพราหมณ์ที่ร่วมในพระราชพิธีลบกษัตริย์ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้รับพระราชทานช้างที่ดีที่สุด พร้อมทั้งช้างธรรมดาอีก 100 เชือก⁴⁴³ และออกพระราชมนตร์ได้เล่าในวัน วลิต ฟังว่า ในวันรุ่งขึ้นกษัตริย์ทรงบริจาคทานด้วยการพระราชทานทรัพย์จำนวนหลายช้างให้กับพราหมณ์ แล้วจึงบริจาคเงินและเสื้อผ้าให้กับคนจนและทรงโปรยทานให้กับคนทั่วไป⁴⁴⁴

นอกจากนี้ในสังคมอยุธยายังมีกลุ่มคนที่เป็นกึ่งฆราวาสกึ่งนักบวช เรียกว่า “ตาปะขาว” ซึ่งมีสถานภาพสูงกว่าประชาชนทั่วไป กฎหมายระบุศักดิ์ดินของตาปะขาวไว้ว่า “ตาปะขาวรู้ธรรมเสมอมา 200 ตาปะขาวมิได้รู้ธรรมเสมอมา 100”⁴⁴⁵ ตาปะขาวนี้มีสถานภาพต่ำกว่าพระภิกษุสงฆ์ เพราะภิกษุรู้ธรรม เสมอมา 600 ภิกษุไม่รู้ธรรม เสมอมา 400 แม้แต่สามเณรรู้ธรรมก็มีศักดิ์นาสูงกว่าตาปะขาว คือมีศักดิ์นา 300 ส่วนสามเณรไม่รู้ธรรมมีศักดิ์นาเท่ากับตาปะขาวไม่รู้ธรรม คือมีศักดิ์นา 100⁴⁴⁶ ในแง่ของการได้รับความเชื่อถือจากสังคม ทั้งตาปะขาวและแม่ชีโดยทั่วไปคงได้รับการเชื่อน้อยกว่าพระภิกษุและสามเณร เห็นได้จากพระไอยการลักษณะกำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับพยานที่เป็นภิกษุสามเณรเอาไว้อย่างง่าย ๆ เช่น ระบุว่า “ถ้าพระสงฆ์ทรงบริวาร 8 ครบดังนี้ ท่านให้ฟังเอาเป็นพยานได้...ถ้าอ่านผดจนถึงข้อใดถือตาลีบัดสำรวจมิ่งอยู่ท่านว่าข้อนั้นสม”⁴⁴⁷ และ “ถ้าอ่าสามเณรหม่อมดองถือยามเครื่องยามมีครบ กระลาการอ่านผดจนให้ฟังสามเณรถือยามมิ่งอยู่ ท่านว่าสมโดยอ่า”⁴⁴⁸ ส่วนพยานที่เป็นตาปะขาวและแม่ชีนั้น กฎหมายระบุว่าให้สืบพยานเหมือนกับฆราวาส⁴⁴⁹

แม้ว่าพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จะมีอิทธิพลมากขึ้น แต่ก็ได้ทำให้ศาสนาฮินดูและวัฒนธรรมเขมรหมดสิ้นไปจากอาณาจักรอยุธยา ลักษณะที่เป็น “พหุวัฒนธรรม” โดยมีการผสมผสานหลายวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน และไม่มีเส้นแบ่งที่ชัดเจนระหว่างศาสนาและวัฒนธรรมต่าง ๆ เป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับการสืบทอดต่อมาในระยะหลัง แต่ก็เป็นไปได้ว่าในระยะแรกที่พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ (นิกายหินยานหรือเถรวาท) เข้ามามีบทบาท มีการปะทะกันระหว่างผู้นำที่สนับสนุนศาสนาเดิมกับผู้นำที่สนับสนุนศาสนาใหม่ อยู่ระยะหนึ่ง เพราะหากศาสนาใหม่มีอิทธิพลสูงขึ้นก็จะส่งผลให้ตระกูลพราหมณ์และฝ่ายมหายานเดิมที่

⁴⁴² “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 172.

⁴⁴³ Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p.95-96.

⁴⁴⁴ Ibid, p.97.

⁴⁴⁵ “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 172.

⁴⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

⁴⁴⁷ “พระไอยการลักษณะภิกษุญาน มาตรา 20” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

⁴⁴⁸ “พระไอยการลักษณะภิกษุญาน มาตรา 21” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

⁴⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

ครอบครองผลประโยชน์ในที่ดินและกำลังคนที่มีผู้ก่อกวนให้นั้นต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ จิตร ภูมิศักดิ์ได้ยกตัวอย่างกรณีนครศรีธรรมราช ดังนี้

ระยะนี้ **ตำนานเมืองนครศรีธรรมราชและตำนานพระธาตุนครศรีธรรมราช** จึงเต็มไปด้วยใช้หาเมืองร้าง ซึ่งที่จริงก็คือระยะแห่งการจลาจลต่อสู้ระหว่างตัวแทนทางการเมืองของฝ่ายของฝ่ายพราหมณ์และมหายานกับฝ่ายพินยานนั่นเอง. ดังเราจะเห็นได้ว่า ใน พ.ศ.1726 ศัรมหาราชของฝ่ายพราหมณ์และมหายานได้อำนาจกลับคืนมาอีกครั้ง (จารึกฐานพระพุทธรูปไชยา), คว่าพวกศรีธรรมมาโคกราชลงไป และภายหลังพวกบัทมวงส์จากเขมรจึงได้มาตั้งปัญจาณทังวงศ์สืบนาม ศรีธรรมราช เป็นฝ่ายพินยานขึ้นใหม่. ศรีธรรมราชเป็นฉายานามทางศาสนาของกษัตริย์ที่ถือพินยาน...และทางนครศรีธรรมราชก็รุ่งเรืองลัทธิลังกาวงศ์จนทางสุโขทัยก็ลงมาทำการติดต่อศึกษาทางพินยาน. แต่แม้กระนั้น อิทธิพลเดิมของพราหมณ์และมหายานก็ยังคงอยู่ ดังจะเห็นจากจารึก พ.ศ.1773 ของพญาจันทรภาณุศรีธรรมราชก็ยังคงใช้ภาษาสันสกฤตอันเป็นภาษาของพราหมณ์และมหายาน...

ในระยะหลังจากได้เปลี่ยนเป็นพินยานแน่นอนแล้ว พวกพราหมณ์และมหายานก็คงจะยังถือสิทธิครอบครองเหนือที่ดินและเลกทาสอยู่. วัดพินยานที่เกิดขึ้นใหม่ก็ค่อย ๆ มีมากขึ้นและได้รับที่ดินพระราชอุทิศก่อกวนเช่นกัน. ผลประโยชน์ของพวกพราหมณ์และมหายานเริ่มจะค่อย ๆ ขาดไป และได้ถูกเวนคืนเพื่อเปลี่ยนมาเป็นที่ดินและไพร่อุทิศแต่วัดพินยาน หรือแม้มีการเปลี่ยนแปลงผูกพัทธสีมาใหม่ กลับวัดมหายานและที่ดินก่อกวนของพราหมณ์ให้เป็นสมบัติของพินยาน⁴⁵⁰

จิตร ภูมิศักดิ์ได้กล่าวถึงความขัดแย้งทางการเมืองในลักษณะเดียวกันนี้ที่เกิดขึ้นในกัมพูชา กล่าวคือ สมัยกษัตริย์อินทรวรมเทพ (พ.ศ.1761-1786) ผู้เป็นราชโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้เกิดการปะทะกันอย่างรุนแรงระหว่างปรัชญาพุทธศาสนาฝ่ายพินยาน (ลังกาวงศ์) กับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ซึ่งกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับคติมหายานมานานนับร้อยปี โดยปลายรัชกาลพระองค์ได้ถูกรัฐประหาร นำโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 ตัวแทนฝ่ายพราหมณ์ได้ชิงบรรลัมภ์ และนำคติศาสนาพราหมณ์นิกายไศวเวญ (นับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด) ขึ้นได้ทวนกระแสของพุทธศาสนาพินยาน ปราสาทบายนในศาสนาพุทธมหายานของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งกษัตริย์อินทรวรมเทพได้แปลงให้เป็นศาสนสถานพินยานไปแล้วนั้น ได้ถูกพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 แปลงให้เป็นเทวสถานของพราหมณ์ มีรอยชุดหลายพระพุทธรูปแล้วแปลงใหม่ให้เป็นเทวรูป ปราสาทการณเช่นนี้ สะท้อนความขัดแย้งอันล้าลึกทางเศรษฐกิจระหว่างกษัตริย์กับพราหมณ์ซึ่งทรงอำนาจอิทธิพลอยู่มากมายหลายตระกูล เพราะพราหมณ์มีทาสและมีสิทธิอำนาจครอบครองเหนือที่ดินมากมายไพศาล มีสิทธิเก็บส่วยสาอากรในเขตครอบครองของตนอย่างเสรี โดยทางราชสำนักไม่อาจยุ่งเกี่ยวได้

⁴⁵⁰ จิตร ภูมิศักดิ์, **โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน, 2547, หน้า 219-220.

พราหมณ์บางท่านมีอำนาจและอิทธิพลสูงเป็นพิเศษ เพราะไม่เพียงแต่จะมีที่ดินและทาสมากเท่านั้น ยังเป็นครูของกษัตริย์ด้วย และอาจช่วยให้กษัตริย์พระองค์นั้นได้เสด็จขึ้นครองราชย์ เช่น พราหมณ์คุรุศรี ทิวากรบัณฑิตในกัมพูชา ซึ่งช่วยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทำรัฐประหารชิงบวรลังก์ได้ เมื่อได้เลื่อนยศก็ได้รับ เครื่องประดับยศ เช่น เสื้อยางทอง โศก ชัน คนโท กระโถน ช้างม้า ข้าทาสชายหญิง จะเห็นได้ว่ายศที่ สถาปนาขึ้นมิใช่สถาปนาลอย ๆ พอเป็นเกียรติ แต่ควบคู่ไปกับอำนาจเหนือที่ดินเป็นเมือง ๆ รวมทั้งส่วยสา อากรและผลประโยชน์บนที่ดินนั้น นอกจากนั้นพระคลังหลวงยังต้องจ่ายสิ่งของต่าง ๆ แก่เทวสถานเป็นส่วน พระราชกุศลอีกด้วย เป็นต้นว่า เบรียง (น้ำมันจากไขข้อพระโค) ชีผึ้ง ผัว ซึ่งเป็นงบประมาณจำนวนไม่ใช่น้อยทีเดียว สำหรับรัฐที่เต็มไปด้วยพราหมณ์และเทวสถานที่ต้องทำพิธีกรรมไม่เว้นแต่ละวัน⁴⁵¹

ในกรณีนครศรีธรรมราช จิตร ภูมิศักดิ์ เห็นว่ากษัตริย์นครศรีธรรมราชที่นับถือพราหมณ์และมหายาน เป็นกษัตริย์ที่ปกครองในยุค “สังคมเจ้าทาส” ส่วนกษัตริย์ที่นับถือหินยานนิกายลังกาวงศ์นั้นเป็นกษัตริย์ที่ปกครอง “สังคมศักดินา”⁴⁵² กษัตริย์นครศรีธรรมราชที่เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์คง พยายามลดอิทธิพลของพราหมณ์ที่มีอำนาจและอิทธิพลสูงเพราะครอบครองทรัพย์สินจำนวนมาก ทำให้ พราหมณ์ต้องพึ่งอำนาจของกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่งน่าจะเป็นกษัตริย์สุโขทัยดังปรากฏใน **“ตำนาน พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช”** ที่กล่าวว่า ในปี พ.ศ.1840 พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้เดินทางมายัง สุโขทัยเพื่อขอให้กษัตริย์สุโขทัยทรงช่วยเหลือ เนื่องจาก “ขุนมูลนาย” ของนครศรีธรรมราชได้ดำเนินคดี บรรดาลูกเมียและพรรคพวกของพราหมณ์ โดยคดีดังกล่าวเป็นคดีที่เกี่ยวกับการเบิกสร้างสวนไร่นา ซึ่ง พราหมณ์ ลูกเมีย และพรรคพวกถูกเรียกเงินค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

ปรากฏว่ากษัตริย์สุโขทัยได้ทรงมอบพระธรรมศาสตร์ (กฎหมาย) ให้แก่พราหมณ์นครศรีธรรมราช กฎหมายนี้ระบุว่า ลูกเมียพรรคพวกซึ่งพราหมณ์ทั้งหลายมีคดีสิ่งใด และเบิกดินสร้างบ้าน สวน ไร่นา อยู่ที่ใด ตำบลใด เมืองใด เป็นการไม่ถูกต้องที่ขุนมูลนายและข้าราชการทั้งปวงจะเกาะกุมมาพิจารณาคดีและ เรียกค่าใช้จ่ายทั้งปวง เพราะไม่เป็นไปตามจารีตประเพณี ต่อแต่นี้ไปห้ามเรียกเงินดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นไป เพื่อประโยชน์ของราชการหรือเพื่อประโยชน์ส่วนตัวของผู้ใด กฎหมายยังมีข้อกำหนดอื่น ๆ เกี่ยวกับ ผลประโยชน์และความมั่นคงในชีวิตทรัพย์สินของพราหมณ์ เช่น การแบ่งบุตรอันเกิดจากการสมรสระหว่าง บุคคลอื่น ๆ กับตระกูลพราหมณ์และข้าพระเทวรูป การลงโทษผู้ก่อการวิวาทกับชีพ่พราหมณ์ การลงโทษผู้ ไล่โทษพราหมณ์และบุตรภริยาข้าทาสของชีพ่พราหมณ์ เป็นต้น มีการกำหนดบทลงโทษที่รุนแรงแก่ผู้ที่ทำ ให้พราหมณ์เดือดร้อน เช่น หากเจ้าเมืองและข้าราชการผู้ใดทรมานพราหมณ์ ให้ลงโทษผู้นั้นด้วยการตี 90 ที เอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นขาหย่าง 3 วัน แล้วให้ผู้นั้นขอมาโทษพราหมณ์ด้วยสิ่งของต่าง ๆ อย่างละ 100 และเชย

⁴⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 275-276.

⁴⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

เทพเจ้าพญานาคราช นอกจากนั้นกษัตริย์สุโขทัยยังได้มีพระบรมราชโองการให้ นายตำรวจคนในจัดเอาข้าส่วยชาว
ช้างชายหญิง 200 คน เป็นข้าพระรักษาสถานพระอิศวร พระนารายณ์ เทวรูป⁴⁵³

อาจเป็นไปได้ว่า กษัตริย์สุโขทัยซึ่งพยายามมีอำนาจเหนือนครศรีธรรมราช พยายามส่งเสริม
สถานภาพของพราหมณ์เพื่ออาศัยพราหมณ์ในการคานอำนาจกษัตริย์นครศรีธรรมราช ข้าพระ 200 คนที่
พระราชทานให้แก่เทวสถานของพราหมณ์ย่อมเป็นกำลังคนที่ช่วยเสริมสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจและ
การเมืองให้แก่พราหมณ์เป็นอย่างดี (วิธีการเช่นนี้ยังเห็นได้ในสมัยอยุธยาที่กษัตริย์อยุธยาทรงอาศัยวัดและ
พระสงฆ์ในการคานอำนาจเจ้าเมืองในภาคใต้ โดยห้ามเจ้าเมืองพัทลุงและนครศรีธรรมราชนำข้าพระของวัด
ในพุทธศาสนาไปใช้งาน ดังปรากฏใน ตำราบรมราชาทิศเพื่อกลับนา)

เมื่อเกิดอาณัติกรออยุธยาขึ้นแล้ว พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงนับถือพุทธศาสนาเหินยาน
แบบลังกาวงศ์ โดยที่ศาสนาพราหมณ์ยังคงมีบทบาทควบคู่กันไป พระสงฆ์ที่มีความรู้สูงจะมีฐานะเป็น
“พระครู” เช่นเดียวกับพราหมณ์ (คือเป็นครูของพระมหากษัตริย์) จารึกลานทอง พ.ศ.1990 กล่าวถึง “พระ
ครู” คือ “สมเด็จพระครูจุฑามณีศรีสังฆปริณายกคิลกรัตนมหาสวามีบรมราชาจารย์”⁴⁵⁴ แม้ว่าพราหมณ์จะ
ยังคงมีบทบาทในราชสำนัก แต่ไม่มีการสร้างเทวสถานและไม่มีการกลับนาที่ดินและทาสให้เทวสถานอีก
ต่อไป นอกจากศาสนาพุทธแบบลังกาวงศ์ ศาสนาพราหมณ์ และพุทธศาสนาแบบมหายานจะมีอิทธิพล
ร่วมกันในอาณาจักรอยุธยาแล้ว การนับถือผีสงเทวดาก็มีอยู่ทั่วไป และราชสำนักก็ได้ใช้ความเชื่อเกี่ยวกับ
ผีสงเทวดาในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมด้วย เช่น การสาปแช่งให้ผีสงโทษผู้กระทำความผิดต่อรัฐ
เช่น กรณี “โองการแข่งน้ำ” (มีมาก่อนอยุธยา) “โองการดำน้ำ” และ “โองการลุยเพลิง” ในกฎหมายลักษณะ
พิสูจน์ พ.ศ.1898 เป็นต้น กฎหมายลักษณะพยานก็กล่าวถึงเทวดาหลายองค์ที่ผู้คนนับถือ ได้แก่ “พระอินท
พระพรหม พระยมราช แลท้าวจาตุโลกบาล พระจันทร พระอาทิตย์ ภูมิอารักษ์อากาศเทพยดาผู้รักษาพุท
ศาสนา แลเทพยดาอันรักษาซึ่งขอบขัณฑสีมาและพระมหาบวรเสวจรันตร”⁴⁵⁵

ความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่

แม้ว่าโดยทั่วไปแล้วชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่จะมีความสัมพันธ์กันในระบบอุปถัมภ์ซึ่งทั้งสองฝ่าย
ได้ประโยชน์จากซึ่งกันและกัน เช่น ในการที่ไพร่หรือทาสจะฟ้องร้องต่อศาล ศาลจะรับฟ้องก็ต่อเมื่อไพร่ขึ้น
ทะเบียนสังกัดมูลนาย และมูลนายหรือนายเงินสามารถฟ้องร้องแทนไพร่ และมูลนายอาจช่วยเหลือบ่าวของ
ตนในการโต้ตอบในศาล จนกระทั่งมีการตรากฎหมายห้ามมิให้มูลนายสอนหรือเถียงแทนไพร่อีกต่อไป โดย
กฎหมายระบุว่า “มูลนายกรมใดมานั่งฟังความบ่าวของตัวให้ฟังแต่ผิดแลชอบ อย่าให้สอนต่างกล่าวต่าง

⁴⁵³ ตำราราชานาภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, ดำเนินพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิ
พรรณาการ, 2473, หน้า101-109.

⁴⁵⁴ จิตร ภูมิศักดิ์, โองการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา, หน้า 277.

⁴⁵⁵ “พระไอยการลักษณะฎีกา” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 213.

ลูกความ อย่าให้เถียงต่างลูกความ”⁴⁵⁶ ซึ่งสะท้อนว่าการสอนหรือเถียงแทนเช่นนี้เคยเกิดขึ้นมากพอสมควร นอกจากนี้ยังมีกฎหมายที่กล่าวถึง “มูลนายอนาประชานาถ” ที่ทำการปกป้อง “ลูกความ” มิให้ผู้คุมนักโทษเอาตัวไป โดย “อ้างพระนงศกดิณัฏฐะระลาการ ต่อต่อนายพระยามะรงแลนายนมหาดไทผู้ไปหา” ซึ่งการกระทำเช่นนี้มีโทษสถานเดียวคือ “ริบทรัพย์สิ่งสินข้าคนจงสิ้น”⁴⁵⁷

อย่างไรก็ตาม ในระบบอุปถัมภ์เองก็มีความตึงเครียดและอาจนำไปสู่ความขัดแย้งได้เสมอ เพราะเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาคและไม่มีเสรีภาพในการแลกเปลี่ยน ทำให้มีความได้เปรียบเสียเปรียบอยู่มาก เช่น การที่มีกฎหมายห้ามมิให้มูลนายใช้งานไพร่เสมือนไพร่นั้นเป็นทาสของตน ก็สะท้อนว่ามีมูลนายจำนวนไม่น้อยใช้ประโยชน์จากแรงงานไพร่มากเกินไป กฎหมายในสมัยหลังจึงระบุว่าให้มูลนายใช้แรงงานไพร่หลวงเพียง 1-3 วันเท่านั้น

ตามปรกติแล้ว มูลนายมีความสัมพันธ์โดยตรงกับไพร่จำนวนน้อย มิได้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับไพร่ทั้งหมดในสังกัดของตน โดย “ไพร่” จำนวนน้อยเหล่านี้เป็นตัวเชื่อมระหว่างมูลนายกับไพร่ส่วนใหญ่อีกต่อหนึ่ง เช่น เป็นผู้รวบรวมส่วยหรือรวบรวมกำลังคนมาทำงานตามคำสั่งของมูลนาย หรือเป็นผู้เก็บอากรตลาดจากไพร่ที่มาค้าขายในตลาด หรือเป็นผู้เก็บภาษีผ่านด่านจากไพร่ที่ได้รับอนุญาตจากมูลนายให้เดินทางค้าขาย ตัวอย่างเช่น ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนมีตำแหน่งนายอากร นายสมภักษร นายขนอน และกำนันตลาด ซึ่งมีศักดินา 200⁴⁵⁸ และพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมืองมีตำแหน่ง “พันจ่า” “พันทนาย” ซึ่งมีศักดินา 200⁴⁵⁹ ซึ่งผู้ที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 เหล่านี้ถือว่าเป็นชนชั้นไพร่

ในหลายกรณีด้วยกันที่มูลนายมิได้อุปถัมภ์ไพร่ แต่กลับแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่จนเกินขอบเขต พระไอยการอาญาหลวงกล่าวถึงกรณีที่มูลนายนำไพร่ไปขายแก่ต่างชาติ ซึ่งทำให้ไพร่ต้องตกเป็นทาสและอาจต้องพลัดพรากจากครอบครัวและญาติพี่น้องอย่างถาวรเพราะถูกนำตัวไปใช้งานในต่างแดน พระไอยการอาญาหลวงยังกล่าวถึงเรื่องมูลนายเรียกเงินจากไพร่อย่างไม่ชอบธรรมอีกด้วย⁴⁶⁰

สำหรับความขัดแย้งถึงขั้น “วิวาท” ระหว่างคนในทุกสถานภาพในสังคมอยุธยา นั้น เห็นได้ชัดจากกฎหมายซึ่งระบุไว้ว่ามีความขัดแย้งกันหรือการวิวาทกันในเรื่องใดบ้าง มูลเหตุของความขัดแย้งที่สำคัญอาจจำแนกได้ดังนี้

1. การวิวาทเกี่ยวกับกู้หนี้ การฝากสินทรัพย์ (“วิวาทด้วยกู้หนี้ถือสินกันเปนมูล”)
2. การวิวาทเกี่ยวกับการซื้อโกงพระราชทรัพย์ (“วิวาทด้วยลักซื้อบังประบัดผลัดเปลี่ยนพระราชทรัพย์เปนมูล”)

⁴⁵⁶ “พระไอยการลักษณะตระลาการ” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

⁴⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 258.

⁴⁵⁸ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 141.

⁴⁵⁹ “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

⁴⁶⁰ “พระไอยการลักษณะอาญาหลวง” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. กรุงเทพฯ:คุรุสภา, 2505, หน้า 42. อ้างใน มานพ ธารวณิชสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 23.

3. การวิวาทเกี่ยวกับการแบ่งปันมรดก (“วิวาทด้วยแบ่งปันมรดกมิได้เป็นธรรมเป็นมูล”)
4. การวิวาทเกี่ยวกับการให้ทรัพย์สินแก่ท่านแล้วเอาคืน (“วิวาทด้วยให้ทรัพย์สินแก่ท่านแล้วกลับคืนเป็นมูล”)
5. การวิวาทเกี่ยวกับการเป็นลูกจ้างที่ถูกท่านใช้งาน (“วิวาทด้วยเป็นลูกจ้างท่านแรงงานท่านใช้เป็นมูล”)
6. การวิวาทเนื่องจากการเป็นนักแสดงเล่นเบี้ยเล่นสกา (“วิวาทด้วยเป็นนักแสดงเล่นเบี้ยเล่นสกาเป็นมูล”)
7. การวิวาทเกี่ยวกับการซื้อขาย (“วิวาทด้วยซื้อขายกันเป็นมูล”)
8. การวิวาทเกี่ยวกับการถูกโจรปล้น (“วิวาทด้วยโจรเป็นมูล”)
9. การวิวาทเกี่ยวกับที่นาที่นา (“วิวาทด้วยที่นาที่นาเป็นมูล”)
10. การวิวาทเกี่ยวกับที่ไร่ ที่สวน และป่าผืน (“วิวาทด้วยที่ไร่ที่สวนแลป่าผืนเป็นมูล”)
11. การวิวาทเกี่ยวกับทาสสินไถ่และทาสเชลยชายหญิง (“วิวาทด้วยทาสสินไถ่แลทาสเชลยชายหญิงเป็นมูล”)
12. การวิวาทเพราะตบตีดำหรือสบประมาทผู้อื่น (“วิวาทด้วยตบด้วยตีด้วยด่าแลสบประมาทท่านเป็นมูล”)
13. การวิวาทระหว่างสามีและภรรยา (“วิวาทด้วยอธิกรผัวเมียเป็นมูล”)
14. การวิวาทที่เกี่ยวข้องกับการทำสงคราม (“วิวาทด้วยการณรงสงครามเป็นมูล”)
15. การเป็นกบฏต่อแผ่นดิน (“กระบถต่อแผ่นดินเป็นมูล”)
16. การล่วงพระราชบัญญัติ (“วิวาทด้วยล่วงพระราชบัญญัติเป็นมูล”)
17. การวิวาทเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ เช่น อากรขนอนตลาด (“วิวาทด้วยพระราชทรัพย์อากรขนอรรถะตลาดเป็นต้นเป็นมูล”)
18. การข่มเหงผู้อื่น (“วิวาทด้วยข่มเหงท่านเป็นมูล”)
19. การวิวาทด้วยเรื่องเกียณอายุชาย-หญิง (“วิวาทด้วยขาดชำตามกระเสียนอายุศม์ชายหญิงเป็นมูล”)
20. การวิวาทเกี่ยวกับการฝากทรัพย์สิน (“วิวาทด้วยฝากทรัพย์สินไว้แก่ท่านเป็นมูล”)
21. การวิวาทเกี่ยวกับการใช้ไสยศาสตร์ (“วิวาทด้วยกระทำกฤติยาคมมีชะมบจะกละเป็นต้นเป็นมูล”)
22. การวิวาทเกี่ยวกับการเช่าสิ่งของจากผู้อื่น (วิวาทด้วยเช่าของท่านไปเป็นมูล”)
23. การวิวาทเกี่ยวกับการยืมสิ่งของจากผู้อื่น (“วิวาทด้วยยืมของท่านไปใช้เป็นมูล”)
24. การวิวาทเกี่ยวกับการแบ่งปันกำลังคน (“วิวาทด้วยปันหมู่ชาเป็นมูล”)
25. การอุทธรณ์หรืออวดดีเก่าขึ้นมา (“วิวาทเกิดความด้วยอวดความขึ้นว่าใหม่ คืออุทธรเป็นมูล”)⁴⁶¹

⁴⁶¹ “พระธรรมสารท มาตรา 9” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 16-17.

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นแล้ว กฎหมายสนับสนุนให้คู่กรณีทำความตกลงกันหรือ ประนีประนอมกัน แม้แต่คดีที่กฎหมายกำหนดโทษที่กระทำต่อตัวผู้กระทำผิด (peines corporelles) ที่ ห้ามมิให้คู่กรณีเจรจาตกลงกัน คู่กรณีก็ยังสามารถตกลงยอมความกันหากได้รับความเห็นชอบจาก พระมหากษัตริย์หรือเจ้าเมือง ดังที่ ร.เลงกาต์ วิเคราะห์ว่า

กฎหมาย...สนับสนุนเป็นการทั่วไปให้คู่ความเจรจาตกลงกันเอง โดยจะมีการยกเลิกค่าปรับที่ จะต้องจ่ายให้พระคลังหลวง หรือยอมลดค่าปรับให้กับคู่ความที่ยอมรับข้อเท็จจริงระหว่างกันได้ นอกจากนี้กฎหมายยังกำหนดบทลงโทษตุลาการที่ขัดขวางการตกลงกันระหว่างคู่กรณี ทั้งยังห้าม ไม่ให้ตุลาการกำหนดค่าปรับตามอำเภอใจแก่คู่ความที่ตกลงกันได้ แต่การตกลงประนีประนอมระ หว่าคู่ความจะมีผลสมบูรณ์ต่อเมื่อกระทำกันต่อหน้าศาล แต่ถึงกระนั้นกฎหมายก็ห้ามมิให้คู่ความ ยอมความกันในคดีที่กฎหมายกำหนดโทษที่กระทำต่อตัวผู้กระทำผิด (peines corporelles) เว้นแต่ จะได้รับความเห็นชอบจากพระมหากษัตริย์หรือเจ้าเมือง...และเมื่อการตกลงรับกันระหว่างคู่ความ เป็นไปโดยชอบแล้ว คู่กรณีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดจะอุทธรณ์คดีนั้นต่อไปอีกไม่ได้⁴⁶²

ตามปรกติแล้ว กฎหมายอนุญาตให้บุคคลในครอบครัวหรือเครือญาติแตกต่างกัน อย่างใดก็ตาม กฎหมายลักษณะรับฟ้องได้ระบุถึงความขัดแย้งที่รุนแรงหรือเป็นคดีสำคัญที่ศาล ไม่อนุญาตให้บุคคลใน ครอบครัวหรือเครือญาติแตกต่างกันเอาได้ด้วย ดังความต่อไปนี้

ราษฎรผู้มีอรรถคดีร้องฟ้องหาความแก่กัน ว่าเป็นฉมบจะกละเกลียดยาให้ท่านกินตาย แลเปนหมอทำให้ท่านตายก็ดี หาว่าเปนโจรปล้นสดม จับหนอกดาบฟันแทงท่านตายก็ดี แลหาว่าทำชู้ ด้วยเมียท่านก็ดี หากันด้วยทรัพย์มรฎกก็ดี หากันว่าต้องอุกฉกรรจ์ด้วยสัตว์ร้ายก็ดี แลหากันว่าลักบัง พระราชทรัพย์ส่วยสาอากรอนสรรพทรัพย์สิ่งของ ๆ หลวงไปจากพระราชวังก็ดี แลคิดกันทำจุลาจลใน แผ่นดินท่าน แลหากันว่าขูดทรัพย์ทองเงินได้ด้วยกันก็ดี แลหาว่ารุกไปตีฆ่าฟันกันตายก็ดี จับตัวผู้ วางเพลิงเผาเรือนท่านได้ก็ดี ให้เอาตัวมันถามจงได้⁴⁶³

เป็นที่น่าสังเกตว่าในกรณีที่ผู้กระทำความผิดถูกศาลลงโทษ เช่น โทษตัดตีนสินมือ (ตัดนิ้วเท้า หรือนิ้ว มือ หรือข้อมือ) โทษทวนด้วยลวดหนั่ง ทวนด้วยไม้ หรือทวนด้วยหวาย โทษสั๊กอก สั๊กแก้ม สั๊กหน้า โทษตัด ปาก โทษขึ้นขาหยั่ง เหล่านี้ สามารถเสียเงินค่าไถ่แทนได้⁴⁶⁴ ดังนั้น ผู้ที่มีเงินมากก็จะได้เปรียบ สามารถเสีย เงินแทนการถูกลงโทษทางกาย

⁴⁶² ร. เลงกาต์, “พยานตามกฎหมายเก่าของสยาม” แปลโดย อุดม รัฐอมฤต ใน ร.เลงกาต์ กับไทยศึกษา รวมบทความ แปลและบทความศึกษาผลงาน. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548, หน้า 141-142.

⁴⁶³ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 208.

⁴⁶⁴ “พระไอยการพรมศักดิ์” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 106-107.

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อเศรษฐกิจขยายตัวแต่มีการแย่งชิงผลประโยชน์มากขึ้น ก็ทำให้ความขัดแย้งในสังคมสูงขึ้นมาก ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

วัฒนธรรมสองชนชั้นในสมัยอยุธยา

เนื่องจากสังคมอยุธยาเน้นการแบ่งชั้นทางสังคม วัฒนธรรมต่างๆ จึงสัมพันธ์โดยตรงกับการแบ่งชั้น ในสมัยอยุธยาตอนต้นก็ปรากฏความแตกต่างทางวัฒนธรรมที่เห็นได้ชัดแล้ว บันทึกนักเดินทางชาวโปรตุเกส ชื่อ ดูอาร์ตีอ บาร์โบซา (Duarte Barbosa) มีข้อสังเกตเกี่ยวกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมในยุคนี โดยกล่าวว่า “พระเจ้ากรุงสยามมีพระเดชานุภาพมาก ในอาณาจักรมีรูปเคารพมากมาย มีบ้านเรือนและขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่แตกต่างไปตามกลุ่มบุคคล”⁴⁶⁵ เช่น การแสดง วรรณกรรม บ้านเรือน การใช้ภาษา กิริยามารยาท การแต่งกาย ฯลฯ

วัฒนธรรมการแสดง

การแสดงในระดับราชสำนักและในสังคมชาวบ้านมีความแตกต่างกันมาก จนกระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงมีการรับอิทธิพลซึ่งกันและกันมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของการค้าซึ่งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นมูลนายกับชนชั้นไพร่มีความใกล้ชิดและมีลักษณะเสมอภาคมากขึ้น⁴⁶⁶

การแสดงในระดับราชสำนักและในสังคมชาวบ้าน ต่างก็มีทั้งการแสดงในพิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับประเพณีและความเชื่อทางศาสนา และการแสดงเพื่อความบันเทิง

ในราชสำนักนั้น มีการแสดงดนตรี โขน หนัง ที่มีแบบแผนตายตัวและเต็มไปด้วยความประณีตงดงามเพื่อเสริมสร้างหรือเน้นสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์สูงส่งของพระมหากษัตริย์ การแสดงเหล่านี้มีรากฐานมาจากวรรณกรรมที่เล่าเรื่องราวของกษัตริย์ซึ่งเป็นเทพเจ้าอวตารลงมาเพื่อช่วยเหลือมนุษย์ในการปราบปรามฝ่ายอธรรมเพื่อให้มนุษย์พ้นยุคเข็ญ ที่สำคัญที่สุดคือวรรณกรรมจากอินเดียเรื่องรามายณะหรือรามเกียรติ์ โดยที่การแสดงบางอย่างมีฐานะเป็นเครื่องราชูปโภค คือเป็นของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ผู้อื่นจะนำไปใช้หรือนำไปแสดงไม่ได้

เครื่องดนตรีจากอินเดีย เช่น แตร สังข์ บัณเฑาะว์ สวงนไว้สำหรับพระราชพิธี เนื่องจากสังข์เป็นเครื่องดนตรีประจำของพระนารายณ์ ส่วนบัณเฑาะว์เป็นเครื่องดนตรีประจำพระองค์ของพระวิษณุ นอกจากนี้ยังมีเครื่องดนตรีอีกชนิดหนึ่งที่ใช้ในพิธีกรรมของชนชั้นนำในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ กลองมโหระทึก ซึ่งยังคงมีการใช้กลองดังกล่าวนี้ในพระราชพิธีสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในพระราชพิธีต่าง ๆ นั้น วงแตรสังข์ ซึ่งประกอบด้วย แตร สังข์ บัณเฑาะว์ และมะโหระทึก จะเริ่มบรรเลงขึ้นก่อนและเมื่อบรรเลงไปได้สักเล็กน้อยวงปี่พาทย์จึงจะเริ่มบรรเลง เมื่อวงแตรสังข์บรรเลงจบเพลงก็จะหยุดไป ส่วน

⁴⁶⁵ ปรีดี พิศณุวิทย์, แปล, “บทแปลเอกสารของบาร์โบซา” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 134.

⁴⁶⁶ โปรดดูหัวข้อ สังคมสมัยอยุธยาตอนปลาย

วงปีพาทย์จะบรรเลงต่อไปจนจบพิธี วงแตรสังข์นี้เป็นสื่อสัญลักษณ์แสดงความศักดิ์สิทธิ์สูงส่งของพระมหากษัตริย์⁴⁶⁷ บันทึกของบาทหลวงเดอ ชัวซีย์ ซึ่งเข้าไปในสมัยสมเด็จพระนารายณ์แล้วว่าเมื่อพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกว่าราชการหรือเสด็จกลับจะมีการใช้ดนตรีเป็นสัญญาณ ดังนี้

เมื่อขุนนางผู้มีตระกูลเข้านั่งประจำที่หมดทุกคนแล้ว ก็ได้ยินเสียงแตรสังข์กับมโหระทึกจากภายในเสียงแตรสังข์กับมโหระทึกภายนอกก็ขานรับเป็นอาณัติสัญญาณแสดงให้ทราบว่าจะเสด็จออกขึ้นประทับราชบัลลังก์แล้ว ... ครั้นแล้วก็ได้ยินเสียงแตรสังข์กับมโหระทึกโดยทำนองเดียวกันกับเมื่อเสด็จออก เป็นสัญญาณบอกให้ข้างนอกรู้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้น⁴⁶⁸

นอกจากเครื่องดนตรีในพระราชพิธีแล้ว **โขน** และ **หนัง** ก็เป็นเครื่องราชูปโภคด้วย ทั้งโขนและหนังต่างก็เล่นเรื่องรามายณะหรือรามเกียรติ์ เพราะช่วยเน้นสถานภาพของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นเทพเจ้าและทรงปกครองเพื่อช่วยมนุษย์ทุกชนชั้นในราชอาณาจักรให้พ้นจากความเดือดร้อน การแสดงโขนแต่เดิมเป็น “โขนกลางแปลง” ใช้ผู้แสดงจำนวนมาก ผู้ที่ฝึกหัดเล่นโขนเป็นลูกผู้ดี ผู้แสดงโขนจึงมักเป็นข้าราชการสำนักและผู้มีบรรดาศักดิ์ **ตำราพระราชพิธีอินทราภิเษก**⁴⁶⁹ กล่าวว่า ให้มหาดเล็กหลวงหัดโขนตามแบบแผน เพราะเป็นลูกผู้ดีฉลาดเฉลียว การแสดงโขนจะใช้คำพากย์และคำเจรจาที่มีแบบแผนชัดเจนในการดำเนินเรื่อง (คำพากย์เป็นบทกวีประเภทกาพย์ คำเจรจาเป็นบทกวีประเภทยาวยาว) นอกจากนี้ยังมีท่าว่า ท่าเดิน การแต่งกาย รวมทั้งหัวโขน ที่มีแบบแผนชัดเจนเช่นเดียวกัน⁴⁷⁰

ในระยะหลังเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้หัดโขนได้ โขนจึงกลายเป็นการแสดงที่เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่นิยมมีไว้ในครอบครอง และเป็นสิ่งที่ส่งเสริมเกียรติยศของเจ้าของคณะโขน แต่จะมีการแสดงโขนเฉพาะในงานใหญ่ ๆ เท่านั้น เช่น งานฉลองพระอาราม งานศพของผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เป็นต้น ในเวลาต่อมาราษฎรที่มีฐานะดีจึงได้พยายามเลียนแบบผู้มีบรรดาศักดิ์โดยการหาโขนไปจัดแสดงในพิธีกรรมและงานประเพณีของตน ทำให้โขนแพร่หลายออกไปในสังคมวงกว้าง แต่ล่าสุดแบร์กล่าวว่าการแสดงโขนในงานของราษฎรไม่ได้เป็นการแสดงที่ยิ่งใหญ่ใช้คนเป็นจำนวนมากดังเช่นโขนในราชสำนัก⁴⁷¹

หนังใหญ่ ก็เช่นเดียวกันกับโขนในแง่ที่เป็นการแสดงของราชสำนักมาแต่เดิม และนิยมเล่นเรื่องรามเกียรติ์ (แม้ต่อมามีผู้แต่งเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ และเรื่องอนิรุทธคำฉันท์เพื่อใช้แสดงหนังใหญ่ แต่ก็

⁴⁶⁷ ภัทรวดี ภูทฎาภิรมย์, **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500**, กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 7-8.

⁴⁶⁸ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ.1685 และ 1686**, กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2516, หน้า 374-382.

⁴⁶⁹ พระราชพิธีอินทราภิเษก เปรียบเสมือนการอภิเษกพระอินทร์กลับไปปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากการปราบเหล่าอสูร

⁴⁷⁰ ภัทรวดี ภูทฎาภิรมย์, **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500**, หน้า 10.

⁴⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-17.

ไม่ได้รับความนิยม) เมื่อราชสำนักจัดให้มีหนังใหญ่ในงานสมโภช งานเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งราษฎรมีโอกาสได้ชม จึงทำให้หนังใหญ่เป็นที่นิยมของราษฎรมากขึ้น

หนังใหญ่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม และไสยศาสตร์ในทุกขั้นตอน นับตั้งแต่การทำตัวหนังจนถึงการแสดง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำตัวหนังพระอิศวร พระนารายณ์ และฤาษี ซึ่งต้องทำจากหนังสัตว์ที่มีพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น ตัวหนังพระอิศวร พระนารายณ์ทำจากหนังวัวที่ถูกเสือกัดตาย ฟ้าผ่าตาย หรือออกลูกตาย ตัวหนังฤาษีต้องทำจากหนังเสือหรือหนังหมี ก่อนการแสดงต้องบูชาตัวหนังสำคัญที่ถือว่าเป็นครูคือพระอิศวร พระนารายณ์ และฤาษี เมื่อเริ่มแสดงก็ต้องมีพากย์ “เบิกหน้าพระ” คือการพากย์นมัสการพระพุทธรูปเจ้า เทพเจ้า และครูอาจารย์ สลับกับการเชิดหนังเทพเจ้าประลองฤทธิ์กัน 3 ครั้ง เรียกว่า “พากย์ 3 ตรี” การแสดงจึงมีความศักดิ์สิทธิ์และเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมในชีวิตของคนในสมัยอยุธยา⁴⁷²

ราษฎรนิยมดูหนังใหญ่เพราะเป็นการแสดงที่ใหญ่โตโอ่อ่า ใช้สถานที่กว้างขวาง จอหนังตั้งสูงและกว้าง งานที่มีหนังใหญ่ถือเป็นงานที่ใหญ่โต แสดงถึงความมีหน้ามีตาของเจ้าของบ้านที่เป็นผู้จัดงาน ในระยะหลังเมื่อราษฎรต้องการความบันเทิงมากขึ้น ก็ได้มีการแทรกบทเจรจาเข้าไป และมีการนำระบำ ละคร หรือโขน มาประกอบหนังใหญ่ ซึ่งโขนที่แสดงประกอบหนังใหญ่นี้เรียกว่า “โขนหน้าจอ” แต่ทั้งนี้ยังคงมีการรักษาแบบแผนพิธีกรรมที่เน้นความศักดิ์สิทธิ์ของหนังใหญ่เอาไว้อย่างเหนียวแน่น⁴⁷³

สำหรับวัฒนธรรมความบันเทิงที่สร้างขึ้นโดยราษฎรเองนั้นมีหลายชนิดด้วยกัน กฎมณเฑียรบาลได้ห้ามราษฎรเล่นดนตรีหรือขับร้องใกล้เขตพระราชฐาน และให้เจ้าพนักงานขุนสนมห้ามปรามจับกุม ซึ่งสะท้อนวัฒนธรรมความบันเทิงของราษฎร ดังนี้

อนึ่งในท่อน้ำในสระแก้ว ผู้ใดขี่เรือคฤ เรือปทุม เรือกุบ แลเรือมีศาสตราวุธ แลใส่หมวกคลุมหัวนอนมา ชายหญิงนั่งมาด้วยกัน อนึ่งขเลาะตีด่ากัน ร้องเพลงเรือ เป่าปี่ เป่าขลุ่ย สีซอ ดีดจะเข้ กระจับปี่ ตีโทนทับให้ร้องนี้นั้น...ทั้งนี้โดยการขุนสนมห้าม ถ้ามิได้ห้ามปรามเกาะกุม...โทษเจ้าพนักงานถึงตาย⁴⁷⁴

ลาอูแบร์กล่าวถึงความบันเทิงของราษฎรสมัยอยุธยา ว่า “พวกราษฎรก็พอใจขับร้องเล่นในตอนเย็น ๆ ตามลานบ้านพร้อมด้วยกลองชนิดหนึ่ง เรียกว่า โทน (Tone) เขาถือโทนไว้ในมือซ้ายแล้วใช้กำปั้นมือขวาทุบหน้ากลองเป็นระยะ ๆ โทนนั้นทำด้วยดิน (เผา) รูปร่างเหมือนขวดไม่มีก้น แต่หุ้มหนังแทน (ก้น) มีเชือกผูกรัดกระชับไว้กับคอ (ขวดดิน) นั้น”⁴⁷⁵ หลักฐานที่เป็น “คำให้การ” ของคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ

⁴⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

⁴⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

⁴⁷⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, กรุงเทพฯ: คลังสา, 2515, หน้า 78.

⁴⁷⁵ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาอูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 211.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวถึงยานขายเครื่องดนตรีในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งขายเครื่องดนตรีสำหรับชาวบ้าน เช่น ทับ โทน เรไร ปี่แก้ว จังหน่อง เฟลีย์ ฯลฯ⁴⁷⁶

การแสดงที่ราชฎาเนียมที่สำคัญได้แก่ **ละคร** ซึ่งใช้สำหรับเฉลิมฉลองของสมโภชในงานประเพณีพิธีกรรม มีเรื่องราวสนุกสนาน บันเทิง ตลกค่อนงโลดโผนตามรสนิยมของราชฎา ดำเนินเรื่องเป็นคำกลอน ละครที่เล่นในหมู่ราชฎาแต่เดิมมี 2 ประเภท คือละครชาตรี และละครนอก

ละครชาตรีใช้ปี่พาทย์ชาตรีประกอบละคร ตัวละครที่เล่นใช้โรงละ 3-4 คน เรื่องที่นิยมเล่นคือ มโนราห์ ส่วน**ละครนอก** แต่เดิมเอาอย่างละครชาตรีทั้งจำนวนคนเล่นและลักษณะของกลอน ภายหลังเปลี่ยนมาใช้กลอนแปด และใช้คนเล่นมากขึ้น ส่วนวงดนตรีใช้วงปี่พาทย์พิธี (วงที่ใช้บรรเลงในพิธีกรรม) เรื่องที่นิยมเล่นเป็นเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เกี่ยวกับราชสำนักและราชฎา สอดแทรกคติธรรมทางศาสนา เช่น ความเชื่อเรื่องบุญกรรม บทละครนอกที่มีมาแต่ครั้งอยุธยา เช่น การะเกด พิกุลทอง พิมสวรรค์ ยอพระกลืน เป็นต้น เนื่องจากละครของราชฎาเน้นความสนุกสนาน จึงมักมีการเล่นละครในงานเฉลิมฉลองหรืองานมงคลต่าง ๆ ลาลูแบร์บันทึกไว้ว่า “ละครนั้นมักหาไปเล่นฉลองพระอุโบสถหรือพระวิหารที่สร้างใหม่ ในโอกาสอัญเชิญพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานเป็นพระประธาน”⁴⁷⁷

แม้ว่าการแสดงของราชฎาจะจัดขึ้นในงานประเพณีหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และมีการสร้างความศักดิ์สิทธิ์หรือความขลังโดยใช้วงปี่พาทย์ แต่ราชฎาก็สามารถแยกเยื้องตัดทอนได้ และสอกลแทรกความบันเทิงสนุกสนานได้ เช่น เมื่อเปรียบเทียบกับพิธีทำขวัญจะพบว่า พิธีทำขวัญในพิธีหลวงจะไม่มี การขับร้อง ใช้แต่เพลงทำขวัญบรรเลง แต่ในพิธีทำขวัญของราชฎาไม่จำเป็นต้องใช้เพลงทำขวัญ จะใช้เพลงอะไรก็ได้ที่มีความหมายเป็นสิริมงคล และยังมีการขับร้องเพื่อความสนุกสนาน เช่น มีหม่อมทำขวัญ มีแห้ว หรือให้ร้อง เป็นต้น และในภายหลังงานพิธีกรรมต่าง ๆ ของราชฎาก็มักมีมหรสพสมโภชที่เน้นความบันเทิงสนุกสนาน⁴⁷⁸

เนื่องจากสังคมอยุธยาประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ ทำให้มีการแสดงที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้แสดงสืบทอดกันมา ดังที่ลาลูแบร์ระบุว่า “หุ่นกระบอกในประเทศสยามนั้นเป็นไปไม่ออกเสียง หุ่นกระบอกที่มาจากประเทศลาวนั้นยังมีคนชอบดูมากกว่าของประเทศสยามเองเสียอีก”⁴⁷⁹

ลักษณะของบ้านเรือนของคนในสมัยอยุธยา ก็มีความสัมพันธ์กับการแบ่งชั้นทางสังคมอย่างชัดเจน เช่น กษัตริย์ที่ผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้วเท่านั้นที่จะประทับในพระมหาปราสาทได้ ชนชั้นมูลนายจะอาศัยอยู่ในเรือนที่เรียกว่า “เรือนเครื่องสับ” หรือเรือนฝากระดาน ซึ่งเป็นเรือนที่ใช้ไม้เนื้อแข็งใน

⁴⁷⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2534. หน้า 12
อ้างใน ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500, หน้า 19.

⁴⁷⁷ สันต์ ท.โกมลบุตร (แปล) จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 158.

⁴⁷⁸ ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500, หน้า 16.

⁴⁷⁹ สันต์ ท.โกมลบุตร, (แปล) จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 153.

การสร้าง ทั้งเสา พื้น ประตู หน้าต่าง และมุงหลังคาด้วยกระเบื้องเผา การคุมเรือนขึ้นเป็นหลังคาใช้วิธี “สับปากไม้และเข้าเดือย” ทั้งหลัง ต่างจากเรือนของไพร่และทาสซึ่งจะเป็น “เรือนเครื่องผูก” หรือเรือนพื้นฟากฝาसान ใช้ไม้ไผ่หรือไม้หมากทำเป็นเสา พื้นเรือน และฝา ใช้ใบจากและหญ้าคามุงหลังคา การคุมเรือนขึ้นเป็นหลังใช้วิธี “มัดและผูก” ด้วยตอกไม้ไผ่⁴⁸⁰

ราชทูตซิมง เดอ ลา ลูแบร์กล่าวว่า “ข้อที่ราษฎรระวางกันนักก็คือ เหย้าเรือนของตนจะต้องไม่ใหญ่โตงดงามเทียมเท่าเกินกว่าพระราชมนเทียร อนึ่งองค์ปราสาทราชมนเทียรทั้งปวงนั้นก็มิมีชั้นเดียวทั้งสิ้น”⁴⁸¹

แพทย์ชาวเยอรมัน คือแกมเฟอร์ (Engelbert Kaempfer) ซึ่งได้มีโอกาสเยือนบ้านของขุนนางตำแหน่งพระคลัง ซึ่งในขณะนั้นคือ “โกษาปาน” อดีตราชทูตที่เดินทางไปฝรั่งเศสเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 Kaempfer กล่าวถึงห้องโถงบ้านพระคลังว่า สูงตระหง่าน ภายในสีขาว มีฝุ่นและหยากไย่ ประดับด้วย เครื่องทองแดงจากจีน พรหมถัก (อาจจะเป็นพรหมเปอร์เซีย) และภาพแนวยุโรป 2 ภาพ⁴⁸²

ในสายตาของชาวตะวันตกทั่วไป เมื่อกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างในสยาม ชาวตะวันตกมักให้ภาพบ้านเรือนของราษฎรที่ปลูกสร้างอย่างเรียบง่ายด้วยไม้ เคลื่อนย้ายได้ง่าย มีขนาดเล็ก และสะอาด โดยบ้านเรือนของชาวสยามซึ่งสร้างด้วยไม้นี้แตกต่างจากบ้านเรือนในสยามซึ่งเป็นของชาวยุโรป ชาวจีน และแขกมัวร์ที่มักสร้างด้วยอิฐ⁴⁸³ บาทหลวงเดอ ชัวซี ซึ่งติดตามราชทูต เดอ โซมองต์ มาสยามในปี 1685 ได้กล่าวถึงบ้านของชาวสยามว่า “แม้ภายนอกจะดูหยาบ แต่ภายในสะอาด เมื่อเข้าไปในบ้านท่านอาจคาดหวังที่จะเห็นชาวนาผู้ยากจน ทว่าสิ่งที่ท่านพบคือความสะอาดหมดจด พื้นเสื่อกกสาน หีบญี่ปุ่น และม่าน” บ้านที่ เดอ ชัวซี เยี่ยมชมนี้ แม้จะเรียบง่าย ทว่าก็ตกแต่งด้วยสินค้าต่างประเทศ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงสินค้าต่างประเทศจำนวนมากที่มีอยู่ในอยุธยา⁴⁸⁴

ในส่วนของพระราชวังในอยุธยา ชาวต่างประเทศได้อธิบายไว้ดังนี้

โยสต์ สเคาเตน (Joost Schouten) ชาวดัตช์ กล่าวว่า “พระราชวังล้อมรอบด้วยแม่น้ำ คล้ายเมืองเล็กๆที่แยกตัวออกต่างหาก จากชุมชนโดยรอบ ยิ่งใหญ่ อลังการ อาคารและป้อมเคลือบด้วยทอง”⁴⁸⁵ อาคารที่เคลือบด้วยทองนี้อาจหมายถึงเจดีย์ ของวัดพระศรีสรรเพชญ์ หรือหลังคาของปราสาท หรือพระที่นั่ง ซึ่งรวมถึงพระวิหารสมเด็จ⁴⁸⁶ ทั้งลาลูแบร์ และแซร์แวสกล่าวถึงวังที่อยุธยาว่ามีการป้องกันเวรยาม

⁴⁸⁰ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม, อยุธยา, หน้า 286-287.

⁴⁸¹ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 104.

⁴⁸² Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p.11.

⁴⁸³ Ibid, p.8-9.

⁴⁸⁴ Ibid, p.10.

⁴⁸⁵ Ibid, p.12.

⁴⁸⁶ Ibid.

เข้มวอด และประตุมักปิดเสมอ⁴⁸⁷ ซึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 นี้องค์กรของกษัตริย์ส่วนใหญ่น่าจะเป็นทหารรับจ้างชาวต่างประเทศ⁴⁸⁸ ทั้งเคอ โซมองต์ และบาทหลวง กีย์ ตาซาร์ด ได้บรรยายถึงท้องพระโรงของพระที่นั่งอย่างละเอียดว่าภายในประดับด้วยพรมเปอร์เซีย ผืนงามประดับด้วยภาพดอกไม้สีทอง บัลลังก์เป็นหน้าต่างบานใหญ่ อยู่ตรงกลางของท้องพระโรง ขนาบซ้ายขวาด้วยฉัตรทอง 7-8 ชั้น⁴⁸⁹

นอกจากนี้ยังมีการบรรยายถึงพระที่นั่งในลพบุรีคือ พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท แשרแวงบรรยายภายในท้องพระโรงของพระที่นั่งประดับด้วยคริสตัลจีน และลวดลายดอกกุหลาบทองคำ⁴⁹⁰ ด้านนอกเป็นสวนและน้ำพุที่สวยงาม โดยน้ำพุได้นำมาจากท่อที่ต่อมาจากอ่างเก็บน้ำบนเนิน และที่เก็บน้ำในวังได้รับการสร้างโดยชาวฝรั่งเศสและอิตาลี⁴⁹¹

ในเขตพระบรมมหาราชวังยังมีโรงเลี้ยง นิโกลัส แשרแวง กล่าวว่าโรงเลี้ยงช้างในพระราชวังอยุธยาแต่ละโรงเลี้ยงก็มีความแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับลำดับชั้นและเกียรติยศของช้างทุกคนรู้ว่าช้างแต่ละเชือกได้รับการปรนนิบัติไม่เท่าเทียมกัน⁴⁹² พ่อค้าเพชรชาวเบลเยียม จาคส์ เดอ คอตร์ (Jacques de Coutre) ซึ่งได้เข้าวังในช่วงของพระนเรศวรกล่าวบรรยายถึงช้าง 2 เชือกของพระนเรศวรว่า ได้รับการปรนนิบัติอย่างดีมีเบาะพรมไหมสำหรับช้างนอน ลามด้วยโซ่ขุบทอง ฟุติดช้างทำจากไหม แต่ละเชือกมีขามทองคำขนาดใหญ่ 6 ขาม บางขามบรรจุน้ำมันเพื่อทาผิวช้าง บางขามบรรจุน้ำเพื่อประพรม บางขามใส่อาหาร และบางขามใช้สำหรับใส่ปัสสาวะและอุจจาระช้าง⁴⁹³ ภายในโรงช้างอบอวลไปด้วยกลิ่นกำยานและเครื่องหอม⁴⁹⁴ นอกจากนี้ De Coutre ยังให้ภาพรายละเอียดเกี่ยวกับพิธีศพช้างซึ่งจะมีการประหารผู้เลี้ยงช้างเพื่อผู้เลี้ยงได้ตามไปปรนนิบัติรับใช้ช้างในอีกโลกหนึ่ง⁴⁹⁵

ในด้านการแต่งกาย ราชทูต ลา ลูแบร์ ได้ให้ภาพการแต่งกายที่ต่างกันระหว่างผู้หญิงยากจนกับผู้หญิงมั่งมีไว้ว่า “นอกจากผ้าถุงแล้ว ผู้หญิงก็ปล่อยตัวล่อนจ้อน เพราะพวกนางมิได้สวมเสื้อชั้นในมัสลิน (เหมือนอย่างพวกผู้ชาย) ชั่วแต่คนมั่งมีเท่านั้นที่ใช้สไบหม่กลางที่ก็บดชายสไบฉะแยงไปคลุมดินแขนเข้าไว้...”⁴⁹⁶ ราชทูต ลา ลูแบร์ ระบุว่า “ผ้าถุงที่มีความงดงามกลางชนิด เช่น ผ้าม่วงไหมยกดอก หรือผ้าม่วงไหมอย่างไมยกดอก และผ้าลายเนื้อดี อนุญาตให้ใช้ถุงได้แต่เฉพาะบุคคลที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น ส่วนพวกผู้หญิงชั้นสามัญนั้นนิยมถุงผ้าถุงสีดำ และสไบนั้นก็มักเป็น

⁴⁸⁷ Ibid, p.14.

⁴⁸⁸ Ibid.

⁴⁸⁹ Ibid, p.16-17.

⁴⁹⁰ Ibid, p.19.

⁴⁹¹ Ibid.

⁴⁹² Ibid, p. 22.

⁴⁹³ Ibid, p.20.

⁴⁹⁴ Ibid, p.21.

⁴⁹⁵ Ibid, p.21-22.

⁴⁹⁶ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 93.

ผ้ามีสลินสีขาวอย่างธรรมดา ๆ”⁴⁹⁷ นอกจากนี้ราชทูต ลา ลูแบร์ ยังกล่าวถึงเครื่องประดับของลูกผู้ดีว่า “ลูกผู้ดีสวมกำไลข้อมือ แต่จะสวมอยู่ถึงอายุ 6 หรือ 7 ขวบเท่านั้น แล้วยังสวมกำไลที่แขนและที่ขาอีกด้วย เป็นกำไลวง (กำแน่น) ทำด้วยทองคำ หรือกาไหล่ทอง”⁴⁹⁸

กล่าวได้ว่า มีการแบ่งชั้นที่เห็นได้ชัดเจนจากการแต่งกาย รวมทั้งมีความแตกต่างในวิธีนุ่งห่มและลายผ้า สามัญชนใช้ได้แต่ผ้าที่ทอขึ้นภายในบ้านเรือน จำพวกผ้าฝ้าย มักเป็นผ้าพื้น ไม่ลู่มีลวดลาย ส่วนผ้านุ่งของขุนนางและเจ้านาย เป็นเครื่องแสดงยศถาบรรดาศักดิ์ ผ้าที่ขุนนางและเจ้านายใช้เป็นผ้าที่นำเข้าจากต่างประเทศ เช่น ผ้าสมปัก ผ้าไหม ผ้าลายกษรราช⁴⁹⁹ นิโกลาส แชรว์แวลส์กล่าวถึงการแต่งกายของชนชั้นสูงว่า “หากเป็นฤดูที่มีลมเหนือจะสวมเสื้อนอกรัดทรงตัดด้วยแพรจีนปักลายดินทองเงินหรือผ้างามๆ จากยุโรป”⁵⁰⁰ นับว่าคล้ายคลึงกับสมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งบาทหลวงปาเลอกัวร์บันทึกไว้ว่า “ระหว่างกลางเดือนตุลาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ ทุกคนทั้งชายหญิงจะใช้เสื้อกระบอก ลักษณะแปลกไปตามเพศ แต่คนที่มีเงินหรือขุนนางผู้ใหญ่ใส่เสื้อญี่ปุ่น มีลักษณะคล้ายเสื้อนอกอันกว้างและยาว ตัดเย็บด้วยแพรที่ทำมาจากเมืองจีน สีสดฉูด ถ้างัณนำหนาวก็สวมเสื้อคลุมแพรหรือผ้าฝ้าย”⁵⁰¹

การค้าต่างประเทศช่วยป้อนสินค้าฟุ่มเฟือยให้แก่มูลนาย ผ้าลูกไม้และผ้าเนื้อดีจากจีนและอินเดียเป็นสิ่งที่มูลนายนิยมใช้กันมาก ชื่อของผ้าเนื้อดีในภาษาต่างประเทศหลายอย่างถูกใช้จนกลายเป็นคำไทย เช่น กำมะหยี่ สาหลู ส่าน ฯลฯ

สินค้านานาชนิดจากต่างประเทศจึงทำให้ชนชั้นมูลนายแตกต่างจากชนชั้นไพร่อย่างชัดเจน และช่วยเสริมบารมีของชนชั้นมูลนายให้มีความสูงส่งยิ่งขึ้น นอกจากผ้าแล้ว ยังมีสิ่งของจากต่างประเทศอีกหลายอย่างที่นิยมกันในหมู่มูลนาย เช่น เครื่องเทศ เครื่องเคลือบลายครามของจีน ฯลฯ

มารยาทของชาวอยุธยาที่สัมพันธ์กับการแบ่งชั้น โดยการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นจะต้องคำนึงถึง “การรู้ที่สูง-ที่ต่ำ” หรือความเป็น “ผู้ใหญ่-ผู้น้อย” อยู่ตลอดเวลา ผู้ตั้งที่ราชทูตลา ลูแบร์บันทึกไว้ว่า

อันพิธีรีตองต่าง ๆ นั้นเป็นสิ่งสำคัญ และในประเทศสยามจะมามากมายไม่น้อยกว่าประเทศจีน ขุนนางผู้หนึ่งก็มีอิริยาบถลูกน้องอย่างหนึ่งต่อบุคคลที่เป็นผู้น้อยกว่าตัว และมีอิริยาบถอีกอย่างหนึ่งต่อขุนนางที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงกว่าตน ถ้าที่ไหนมีชาวสยามนั่งชุมนุมอยู่หลาย ๆ คน หากมีอีกผู้หนึ่งเข้ามาร่วมวงด้วย บ่อยครั้งอิริยาบถของผู้ร่วมชุมนุมอยู่ก่อนนั้นจะเปลี่ยนไปทันที พวกเขาทราบดีว่าต่อหน้าบุคคลเช่นไร และขนาดไหน ที่เขาจะพึงหมอบก้มหน้า เงยหน้า หรือนั่งวางท่าอย่าง

⁴⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

⁴⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

⁴⁹⁹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, อยุธยา, หน้า 288-291.

⁵⁰⁰ นิโกลาส แชรว์แวลส์, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550, หน้า 102.

⁵⁰¹ ปาลเลกัวซ์, เรื่องเล่ากรุงสยาม, หน้า 139. อ้างใน ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างความรู้เรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.), 2551, หน้า 42-43.

ส่งฝ่าเผย และควรจะพนมมือหรือไม่เพียงไร ก็การนั่งนั้นจะพึงเหยียดขาได้ข้างหนึ่ง หรือทั้งสองข้าง หรือว่าจะต้องซ้อนขาทั้งสองข้างด้วยการนั่งทับส้นเข้าไว้อย่างใดอย่างหนึ่ง⁵⁰²

ราชทูตลา ลูแบร์ ระบุว่า “พวกทาสและพวกบ่าวที่อยู่เบื้องหน้าเจ้าขุนมูลนายของตน และราษฎรสามัญที่อยู่เบื้องหน้าเจ้านาย จะจรดเข่าลงกับพื้นและนั่งทับส้น ศีรษะโน้มมาข้างหน้าเล็กน้อย และพนมมือยกขึ้นเสมอหน้าผาก ชาวสยามที่เดินผ่านบุคคลที่เขาปรารถนาจะให้ความเคารพนบไป เขาจะเดินก้มตัว พนมมือสูงต่ำตามควร”⁵⁰³ และ

“การไปมาหาสู่เยียมเยียนนั้น ถ้าบุคคลที่มีฐานะต่ำกว่าเป็นผู้มาหา บุคคลผู้นั้นก็จะเดินก้มตัวเข้ามาในห้อง และยอบกายลงเอาเข่าจรดพื้นทับส้น...แต่เขาจะไม่กล้าออกปากพูดจาขึ้นก่อน...ถ้าเป็นการเยียมเยียนระหว่างบุคคลที่มีฐานะเท่าเทียมกัน หรือผู้ใหญ่ไปหาผู้น้อย เจ้าของบ้านจะต้องออกมาต้อนรับถึงหน้าประตูเรือน และเมื่อเสร็จการเยียมเยียนแล้วก็จะตามออกมาส่งถึงที่นั่น อนึ่งเขาจะเดินตัวตรงหรือจะเดินก้มหลังค่อม ๆ ก็สุดแต่แต่ชั้นความเคารพที่เจ้าของบ้านจะพึงให้แก่ผู้มาหา (คือว่าใครจะเป็นผู้ใหญ่กว่ากัน...เมื่อเสร็จการเยียมเยียนแล้ว เขาก็จะออกปากกล่าวก่อน...นอกจากว่าเจ้าของบ้านนั้นจะต้องเป็นผู้ใหญ่สูงศักดิ์กว่าผู้มาหาเหลือเกินเท่านั้นจึงจะบอกให้เขากลับไปได้”⁵⁰⁴

แม้แต่การลงโทษเมื่อกระทำความผิดก็มีการแบ่งชั้นอย่างชัดเจน การประหารชีวิตกษัตริย์และเจ้านายจะต้องใช้ท่อนจันทน์ เพราะถือว่ากษัตริย์เป็นเทพเจ้าคือพระวิษณุ ถ้าโลหิตตกต้องพื้นดินจะทำให้เกิดภัยพิบัติร้ายแรง พระราชพิธีสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์มีขั้นตอนต่าง ๆ ที่สลับซับซ้อนมาก ส่วนโทษจำคุกนั้น เจ้านายจะไม่ถูกจำขังในคุกธรรมดาที่ต้องปะปนกับไพร่ แต่จะถูกลงโทษภายในพระราชวัง อย่างไรก็ตามเจ้านายหรือขุนนางที่กระทำความผิดร้ายแรงอาจถูกถอดลงเป็นไพร่ก่อนแล้วจึงทำการลงโทษเหมือนกับไพร่ทั่วไป

ส่วนการลงโทษสามัญชนมีหลายลักษณะ ขึ้นอยู่กับโทษหนักหรือเบาเพียงใด โดยทั่วไปแล้วมีการลงโทษ 7 ประเภท ได้แก่ 1. บั่นคอ 2. ริบเรือนริบราชบาตร (ยึดทรัพย์ บุตร ภรรยา) 3. จำคุก จำตร ในขณะอยู่ในคุกอาจมีการจำด้วยชื่อ คา ใส่พวงคอ หรือล่ามด้วยโซ่ 4. ทวน (เชียน) 5. ประจาน เช่น สักหน้าผาก สักมือ สักเท้า เอาตัวขึ้นขานยังตระเวนรอบเมือง เอาตัวเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง 6. ให้เสียสินไหม (เบี้ยปรับที่ให้กับผู้เสียหาย) ฟินัย (เบี้ยปรับที่เป็นรายได้ของรัฐ) 7. กอดอุเบกขา (ภาคทัณฑ์) ในบางกรณีอาจมีการลงโทษหลายวิธีไปพร้อมกัน เช่น ถ้ามีโทษในฐานก่อกบฏ ให้พันคอริบเรือนคนในตระกูล 7 ชั่วโคตร (ได้แก่ ทวด ปู่ พ่อ ผู้ก่อการกบฏ ลูก หลาน เหลน)

⁵⁰² สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 178.

⁵⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

⁵⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

เป็นที่น่าสังเกตว่าการลงโทษนี้สะท้อนความรับผิดชอบของครอบครัวและเครือญาติต่อการกระทำ ความผิดของบุคคลด้วย เพราะมิได้ลงโทษเฉพาะบุคคลที่กระทำความผิดเท่านั้น นอกจากนี้ ในกรณีที่ ผู้กระทำความผิดถูกลงโทษจำคุก ก็มีตารางสำหรับบุตรภรรยาของนักโทษ เพื่อให้คอยหารายได้มาเลี้ยง บิดาหรือสามีด้วย

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า รัฐอยุธยาเป็นรัฐจารีต (traditional state) ที่มีขนาดใหญ่ มีโครงสร้าง ซับซ้อนกว่ารัฐจารีตอื่นๆ ที่เคยมีมาก่อนในดินแดนประเทศไทย สังคมอยุธยาจึงมีพระมหากษัตริย์ที่ทรงมี สถานภาพสูงส่งและศักดิ์สิทธิ์ ทุกสิ่งทุกอย่างที่แวดล้อมพระองค์ล้วนมีลักษณะที่เป็นพิธีกรรม อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสมาชิกของชนชั้นสูง ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายหรือขุนนาง มิได้มีความ สมานฉันท์และหรือความราบรื่น กลับเต็มไปด้วยความตึงเครียดและความหวาดระแวง จนต้องตรา กฎหมายจำนวนมากเพื่อปกป้องพระมหากษัตริย์ให้ปลอดภัย ส่วนสถานภาพของเจ้านายและขุนนางแม้ว่า สูงกว่าคนทั่วไปมากแต่ก็ถูกทำให้ไร้เสถียรภาพและถูกทำลายความเป็นปัจเจกลงไป เพื่อให้ชะตากรรมของ เจ้านายและขุนนางต้องขึ้นต่อความโปรดปรานของพระมหากษัตริย์มากที่สุด แต่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ ต้องทรงพึ่งพาขุนนางในการปกครอง การเก็บภาษีอากร การตัดสินคดีความ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการควบคุม ไพร่ ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงจำเป็นต้องแบ่งอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่พวกมูลนายระดับต่างๆ และ ทรงใช้ทั้งพิธีกรรมและระบบอุปถัมภ์เพื่อประกันความจงรักภักดี

สำหรับราษฎรทั่วไปนั้น ส่วนใหญ่อยู่ในสถานะที่เป็นไพร่ มีบางส่วนมีสถานะเป็นทาส โดยราษฎรที่ เป็นไพร่แต่ละชาติพันธุ์มักอาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกัน ภายใต้การดูแลของมูลนายระดับล่างที่เป็นคนชาติ หนึ่งเดียวกัน และไม่มีสิทธิในการโยกย้ายถิ่นที่อยู่อย่างอิสระ ทำให้ต้องอาศัยอยู่ในชุมชนเดิมและสามารถ สืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ได้อย่างยาวนาน ศิลปะและวัฒนธรรมของราษฎรเหล่านี้จะแตกต่าง จากชนชั้นมูลนายอย่างมาก เนื่องจากมีฐานะทางเศรษฐกิจด้อยกว่ามาก และยังมีข้อจำกัดในเรื่องของ ระเบียบแบบแผนทางสังคมและระบบคุณค่าที่ยึดถือ เช่น จะต้องไม่ไฝ่สูงเกินศักดิ์ จะต้องรู้จักเจียมตัวและ พอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ หากทำสิ่งใดที่ละเมิดระเบียบแบบแผนของสังคมก็จะต้องถูกลงโทษ

กล่าวได้ว่ารัฐและสังคมอยุธยามีการแบ่งชนชั้นอย่างละเอียดซับซ้อน

บทที่ 6

ครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ

ในสังคมอยุธยา สภาพเศรษฐกิจและการปกครองมีผลอย่างมากต่อลักษณะของครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ โดยที่ครอบครัวและเครือญาติเป็นหน่วยทางสังคมที่มีความสำคัญมาก นอกจากครอบครัวและเครือญาติจะเป็นฐานในการผลิตแล้ว บุคคลยังใช้สถานภาพในครอบครัวและกลุ่มเครือญาติเป็นฐานสำหรับจัดความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับบุคคลอื่น นอกจากนี้รัฐยังอาศัยครอบครัวและเครือญาติเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม เอกภาพของครอบครัวจึงมีความสำคัญมากกว่าปัจเจกบุคคล ส่วนความสัมพันธ์ภายในครอบครัวและความสัมพันธ์ระหว่างเพศก็มีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับลักษณะของครอบครัว ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ในครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศนี้มีความสอดคล้องและเป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นของสังคมอยุธยา

ครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศในสังคมอยุธยานอกจากจะมีลักษณะเฉพาะที่เต็มไปด้วยความซับซ้อนแล้ว ยังเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางเศรษฐกิจและสังคมอีกด้วย

ลักษณะของครอบครัวและเครือญาติในสังคมอยุธยา

สถานภาพของบุคคลในสังคมอยุธยาขึ้นอยู่กับสถานภาพในครอบครัวเป็นสำคัญ กล่าวคือ คนอื่นๆ จะรับรู้ว่าคุณคนหนึ่งๆ เป็นใครจะต้องดูจากสถานภาพของคุณคนนั้นๆ ในครอบครัว เช่น เป็นลูกหลานของใคร เป็นภรรยาของใคร เป็นญาติของใครบ้าง เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะการแบ่งชนชั้นอย่างละเอียดซับซ้อนในสังคมอยุธยาและความเคร่งครัดต่อแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม ทำให้ครอบครัวแต่ละครอบครัวมีสถานภาพที่ค่อนข้างแน่นอนในโครงสร้างสังคม หากมีฐานะใดฐานะหนึ่งในครอบครัวของมูลนายชั้นสูง ก็จะมีสถานภาพเป็นมูลนายที่ได้รับความนับถือจากคนในสังคม และสัมพันธ์กับคนอื่นในฐานะที่เป็นสมาชิกของครอบครัวมูลนายนั้นๆ และหากเกิดในครอบครัวของไพร่หรือทาสก็ต้องมีฐานะเป็นไพร่หรือทาส และต้องสัมพันธ์กับคนอื่นในฐานะที่เป็นไพร่หรือทาส

ร. แลงการ์ด วิเคราะห์หลักความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในครอบครัวว่า

“ในกฎหมายของประเทศไทย เราพบข้อเท็จจริงที่ยืนยันว่าในอดีตกาลแต่เนิ่นนานซึ่งอาจก่อนสมัยตั้งกรุงศรีอยุธยาด้วยซ้ำไปนั้น ครอบครัวของชาวสยามมีลักษณะเป็นกลุ่มคณะที่กว้างใหญ่ สมาชิกของกลุ่มมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างแน่นแฟ้น ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้คงปรากฏสืบมาตลอดสมัยอยุธยา...หลักความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันซึ่งเราได้เห็นแล้วนี้ กินความหมายรวมทั้งญาติสายตรงหรือที่นับเข้าเป็นญาติด้วยการแต่งงาน ตลอดลงไปถึงญาติในชั้นที่สอง และจะดำรงอยู่ก็แต่เฉพาะเมื่อมีการกระทำผิดต่อบุคคลภายในกลุ่มสมาชิกครอบครัวเท่านั้น

ต่างจากกรณีการกระทำคามผิดที่กระทำแก่บุคคลภายนอก เราจะพบว่า หลักความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้จะจำกัดลงแต่ในกลุ่มญาติในวงแคบ...เฉพาะญาติในชั้นสนิท กล่าวคือ พ่อ แม่ พี่น้อง และภรรยาของผู้กระทำผิดเท่านั้นที่จะต้องร่วมรับผิดชอบทางแพ่งในกรณีลักทรัพย์ ทั้งยังมีเงื่อนไขด้วยว่า บุคคลเหล่านี้ต้องอาศัยอยู่กับผู้กระทำคามผิดในขณะที่ได้มีการกระทำคามผิด⁵⁰⁵

ความสำคัญของครอบครัวและเครือญาติยังเห็นได้ชัดจากแตกต่างในศาล เมื่อมีคดีความบางประเภท ในศาล บุคคลในครอบครัวและเครือญาติสามารถแก้ต่างแทนกันได้ ดังปรากฏในพระไอยการลักษณะรับฟ้องซึ่งให้เหตุผลว่า เป็นเพราะบุคคลในครอบครัวและเครือญาตินี้ผูกพันกันแน่นแฟ้นถึงระดับ “เขาตายด้วยกันได้” ดังความว่า

ถ้าคดีนอกกว่านี้ประการใด ๆ ท่านว่าผัวจะแก้ต่างเมีย ๆ จะแก้ต่างผัว ลูกจะแก้ต่างพ่อตาแม่ ๆ จะแก้ต่างลูก พี่จะแก้ต่างน้อง ๆ จะแก้ต่างพี่ ปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้าแก้ต่างหลาน ๆ จะแก้ต่างปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้า บุตรดัดสายสือมาเลี้ยง บุตรขอมาเลี้ยง บุตรได้กลางทาง บุตรติดบิดา บุตรติดมารดา มาเลี้ยงแต่อายุศม์ขวบหนึ่งจนเจดขวบ จะว่าแทนบิดาเลี้ยงมารดาเลี้ยงก็ดี ประการเท่านี้ท่านว่าเขาตายด้วยกันได้ เขาจะแก้ต่างว่าต่างกันได้⁵⁰⁶

อย่างไรก็ตาม ความรับผิดชอบร่วมกันนี้มีได้ปราศจากขอบเขต ดังที่ ร. แลงกาตีวิเคราะห์ว่า

ในกฎหมายซึ่งตกทอดมาจากสมัยอยุธยา...ความรับผิดชอบร่วมกันของสมาชิกในครอบครัว ถูกกำหนดไว้อย่างจำกัดมาก แรกทีเดียว ความรับผิดชอบประเภทนี้โดยหลักการแล้ว จะอยู่ในรูปการทดแทนความเสียหายทางแพ่งของการกระทำคามผิดเท่านั้น สมาชิกในครอบครัวจะถูกลงโทษทางอาญาก็เฉพาะเมื่อสมาชิกคนใดคนหนึ่งครอบครัวได้กระทำคามผิดและสามารถพิสูจน์ได้ว่า มีบุคคลในครอบครัวสมรู้ด้วยในการนั้น จริงอยู่ที่ว่าค่านิยมของการสมรู้เช่นในกฎหมายโบราณทั้งหลายนั้นมีความหมายกว้างและขึ้นอยู่กับการตีความไม่มากนักน้อย แต่โดยหลักการแล้วย่อมมีอยู่ว่า เฉพาะบุคคลที่ถือได้ว่าเป็นผู้สมรู้จึงจะถูกลงโทษทางกาย ไม่ว่าจะเป็ญาติหรือไมก็ตาม ในกรณีที่ผู้กระทำคามผิดหลบหนีไป ญาติมีหน้าที่ในการหาตัวมาส่งมอบให้แก่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองหากไม่สามารถนำตัวมาส่งมอบให้แก่เจ้าหน้าที่ได้ ญาติจะต้องยืนยันว่าตนไม่ได้มีส่วนร่วมในการกระทำคามผิด โดยทั่วไปการยืนยันตนเช่นนี้ ต้องกระทำเป็นลายลักษณ์อักษรและมีทนต์บนเป็นหลักประกัน ซึ่งจะผูกพันบุคคลผู้ยืนยันเช่นนั้นหากภายหลังพบว่ามิได้เป็นไปตามที่รับรองไว้และ

⁵⁰⁵ ร. แลงกาตี, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศสยาม” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญย์ ใน ร.แลงกาตี กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548, หน้า 158-160.

⁵⁰⁶ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521, หน้า 208.

พิสูจน์ได้ว่าบุคคลดังกล่าวได้สมัครเป็นใจกับผู้กระทำความผิด
หลบหนีไป⁵⁰⁷

หรือได้ช่วยให้ผู้กระทำความผิด

ในการวิเคราะห์ข้างต้น ร. แลงการ์ดอ้างอิงกฎหมายลักษณะโจรมาตรา 38 ซึ่งมีสาระสำคัญตามที่ ร. แลงการ์ดได้สรุปไว้ดังนี้

บุคคลในครอบครัวเหล่านี้จะต้องร่วมมือในการค้นหาและทำทุกวิถีทางเพื่อให้มีการจับกุม
ผู้กระทำความผิด หากในการสอบปากคำดังกล่าว ญาติผู้เกี่ยวข้องข้างต้นแจ้งว่าไม่รู้ว่ามีผู้กระทำความ
ผิดหนีไปไหน บุคคลเหล่านี้จะต้องจัดหาหลักประกันและจัดทำทันทิบบนเป็นลายลักษณ์อักษรแสดง
ความบริสุทธิ์ของตน หากหลังจากนั้นปรากฏว่าเป็นผู้สมัครเป็นใจกับขโมย หรือเป็นผู้รับทราบเรื่อง
สถานที่ซึ่งขโมยหลบหนีไปอยู่ ญาติผู้เกี่ยวข้องนั้นจะเป็นผู้กระทำความผิดฐานเป็นผู้ซ่อนเร้น และ
จะต้องรับโทษและต้องทดแทนความเสียหายเช่นเดียวกับขโมย

หากบุคคลดังกล่าวยังคงยืนยันว่า ไม่ได้เป็นผู้สมัครร่วมคิดกับขโมยและไม่รู้ว่ามีเรื่องสถานที่ซึ่ง
ขโมยหลบหนีไปจริง ๆ กฎหมายกำหนดให้มีการควบคุมตัวเฉพาะญาติที่ใกล้ชิดที่สุด กล่าวคือ พ่อ
แม่ พี่ น้อง ลูก และภรรยาของผู้กระทำความผิดไว้ในคุกจนกว่าจะมีการจับกุมผู้กระทำความผิดได้ และในที่สุด
หากไม่สามารถจับขโมยนั้นได้ ญาติที่ถูกคุมขังไว้ต้องชดใช้เป็นเงินตามมูลค่าของวัตถุที่ถูกขโมยไป
โดยไม่ต้องจ่ายค่าทดแทนหรือเบี้ยปรับ⁵⁰⁸

ในกรณีที่ทาสฆ่าผู้อื่นตายแล้วหลบหนีไป กฎหมายก็กำหนดให้ญาติใกล้ชิดทั้งหลายของทาสผู้นั้น
จะต้องใช้ค่าทำศพผู้ตาย แต่ไม่ได้ระบุว่าญาติจะต้องจ่ายค่าเสียหาย⁵⁰⁹

ผู้นำครอบครัวที่มีบ้านเรือนเป็นหลักฐานและมีลูกหลานมากจะเป็นผู้ที่สังคมยกย่องเชื่อถือมาก ดังที่
กฎหมายลักษณะพยานระบุว่า “บุคคลอุปถัมภ์ด้วยเคหสถานอันบริบูรณ์ ๑ คือว่าบุคคลอันบริบูรณ์ด้วย
ลูกหลานมาก” เป็นบุคคลที่ตุลาการควรนำมาเป็นพยาน⁵¹⁰

กฎหมายถือว่าทรัพย์สินของครอบครัวและเครือญาติเป็นสมบัติร่วมของทุกคนในครอบครัว
และเครือญาติ เช่น กฎหมายลักษณะโจรถือว่าทรัพย์สินของคนในครอบครัวและเครือญาติไม่ถือว่าเป็น
ความผิด เพียงแต่ต้องนำสิ่งของที่ลักไปมาคืนแก่เจ้าของเท่านั้น จะลงโทษมิได้ ดังความว่า

⁵⁰⁷ ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศสยาม” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญ ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวม
บทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 157-158.

⁵⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 159-160.

⁵⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

⁵¹⁰ “พระไอยการลักษณะฎีกา” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 214.

มาตราหนึ่ง ลูกเขยลักทรัพย์สิ่งใด ๆ ของพ่อตาแม่ยาย พ่อตาแม่ยายลักทรัพย์ของลูกเขย แล ลูกสะใภ้ลักทรัพย์ของพ่อผู้แม่ผู้ใด ๆ ลักทรัพย์ของลูกสะใภ้ ลูกลักทรัพย์ของพ่อแม่ ๆ ลักทรัพย์ของลูก น้ำลักทรัพย์ของหลาน ๆ ลักทรัพย์ของน้ำ ลูกตาดูปู่ย่าอาวาลักทรัพย์หลาน หลานลักทรัพย์ลูกตาดูปู่ย่าอาวาล่า พี่ยลักทรัพย์ของน้อง ๆ ลักทรัพย์ของพี่ ประการเท่านี้ท่านว่าใช้อื่น เขาทรัพย์เรื่องเดียวกัน ยากไร้เขาเสียกันมิได้ ให้คืนแต่ทรัพย์สิ่งของนั้นให้แก่กัน จงโทษและปรับใหม่ให้แก่กันดังฉันผู้อื่นมิได้

อนึ่ง ผู้เมียลักทรัพย์สิ่งของกันเอง ท่านมิให้เอาโทษฉันผู้อื่นเลย แม้ลักแล้วจะหย่า แบ่งทรัพย์กันให้บังคับให้โดยขนาด ถ้าญาติเขยสะใภ้ทั้งหลายก็ดูจเดียวกัน⁵¹¹

อย่างไรก็ตาม จากกฎหมายที่บัญญัติเกี่ยวกับความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกในครอบครัวในสมัยอยุธยา สะท้อนให้เห็นว่าครอบครัวในสมัยอยุธยาเปลี่ยนแปลงไปจากครอบครัวสมัยก่อนหน้าไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ไม่ได้มีความแน่นแฟ้นดังในอดีต เช่น เฉพาะการลักทรัพย์เท่านั้นที่ญาติต้องรับผิดชอบ และผู้ที่ต้องร่วมรับผิดชอบก็มีแต่เฉพาะญาติใกล้ชิด คือ พ่อ แม่ พี่ น้อง และภรรยา ความผิดอื่น ๆ ที่กระทำต่อบุคคล เช่น การด่าทอ การทำร้ายร่างกายให้ได้รับบาดเจ็บ และการฆ่า ผู้กระทำผิดแต่เพียงผู้เดียวเป็นผู้ที่จะต้องชดใช้⁵¹²

ตามปรกติแล้วคนในครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งบิดามารดากับบุตรมักมีความสัมพันธ์กันอย่างราบรื่น ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า “ลูกชาวสยามมีความอ่อนน้อมง่ายและอ่อนโยน トラบใดที่ยังไม่มีใครไปขู่เข็ญให้ขัดใจขึ้นมา บิดามารดาเองก็รู้จักวางตนให้เป็นที่รักและที่เคารพของบุตรและจรรโลงใจบุตรให้มีความสุขพาราบเรียบเป็นที่ยิ่ง โอวาทของบิดามารดามีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นอย่างน่าพิศวงโดยอาศัยอำนาจเด็ดขาดของประมุขแห่งครอบครัว”⁵¹³ ในกรณีบุตรเขย กฎหมายระบุว่าบุตรเขยจะต้อง “ย่ำเกรงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติพี่น้องแห่งหญิงเสมอพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติพี่น้องแห่งตน...รู้จักคุณท่านแล”⁵¹⁴

ในการอบรมบุตร ราชทูต ลา ลูแบร์ รายงานว่า บิดามารดาจะเน้นการฝึกอบรมให้บุตร “สงบเสงี่ยมเจียมตัว” อย่างมากที่สุด ด้วยเหตุที่ความสงบเสงี่ยมเจียมตัวเป็นคุณสมบัติอันจำเป็นอย่างยิ่งต่อความอยู่รอดของประชาชนในราชอาณาจักรอยุธยา ท่ามกลางบริบททางสังคมที่ไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานและพระมหากษัตริย์ทรง “พอพระทัยที่จะชักนำให้ชาวต่างประเทศไปสู่บ้านเมืองของพระองค์ และ

⁵¹¹ “กฎหมายลักษณะโจร มาตรา 146” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 465-466.

⁵¹² ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศสยาม” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญ ใน *ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน*, หน้า 161.

⁵¹³ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552. หน้า 96.

⁵¹⁴ “พระไอยการลักษณะผู้เมีย มาตรา 57” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 290.

พระราชทานความคุ้มครองป้องกันให้เป็นอย่างยิ่ง” จนกระทั่งประชาชนไม่กล้าทำสิ่งใดให้ชาวต่างประเทศ ไม่พอใจ และ “หลีกเลี่ยงต่อการที่จะพุดจาปราศรัยกับชาวต่างประเทศ” โดยราชทูต ลา ลูแบร์วิเคราะห์ว่า

เพราะพวกเขารู้ว่าถ้าเกิดเรื่องอะไรที่ไม่งามขึ้นพวกเขาจะต้องได้รับการพิจารณาว่าเป็นฝ่ายผิด ทั้งนั้น และถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับชาวต่างประเทศ พวกเขาก็จะเป็นฝ่ายถูกลงโทษเสมอไป ฉะนั้นชาวสยามจึงฝึกบุตรของตนให้มีความสงบเสงี่ยมเรียบร้อยมากที่สุด ด้วยเป็นสิ่งจำเป็นในด้านการดำเนินการค้าขาย และจำเป็นจะต้องสงบเสงี่ยมเป็นอย่างยิ่ง ในยามที่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานหลวงปีละ 6 เดือน หรือต่อขุนนางคนใดคนหนึ่งปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ⁵¹⁵

กฎหมายอยุธยาระบุว่า บุตรจะฟ้องร้องบิดามารดาปู่ย่าตายายมิได้ นอกจากกฎหมายจะระบุว่าผู้ฟ้องร้องบุพการีเป็น “คนอุทลุม” (คนผิดประเพณี ผิดธรรมเนียม) แล้ว ยัง “ให้มันมีโทษทวนมันด้วยลวดหนังโดยฉกัณ อย่าให้มันคนร้ายนั้นดูเยี่ยงหย่างกันต่อไป”⁵¹⁶ อีกด้วย

หากมีการด่าหรือตีกันในครอบครัวในระดับที่ไม่ถึงกับบาดเจ็บสาหัส ก็มีให้ปรับไหมดังกรณีของคนทั่วไป แต่จะพยายามให้เกิดการทำขวัญเพื่อมิให้สูญเสียสายสัมพันธ์ที่มีต่อกัน โดยให้นายร้อย หรือนายแขวง หรือนายบ้าน หรือนายอำเภอ พยายามหาทางทำให้เกิดการประนีประนอมโดยให้พิจารณาด้วยว่าฝ่ายใดผิดหรือถูกและฝ่ายใดเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อย ดังความในกฎหมายลักษณะวิวาท พ.ศ.1990 ว่า

มาตราหนึ่ง พ่อตาแม่ยายคำดีลูกเขย ๆ คำดีพ่อตาแม่ยาย ลูกสไ้คำดีพ่อผัวแม่ผัว ๆ คำดีลูกสไ้ เมียหลวงคำดีเมียน้อย ๆ คำดีเมียหลวง ปู่ย่าหลาน ตายายหลาน ลุงป้าหลาน อาน้ำหลาน คำดีกันก็ดี พี่เมียน้องเขยคำดีกันก็ดี ถ้าถึงแตกหักหาหนัดจึงให้ปรับไหมให้แก่กันดังฉนผู้อื่น ถ้าถึงแตกหักหาหนัดใช้ ให้นายร้อยแขวงนายบ้านนายอำเภอ บังคับว่ากล่าวกันตามผิดแลชอบตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้ตบแต่งข้าวตอกดอกไม้รูปเทียนสินนุ่งห่มเล่า (เหล้า) ข้าว (ข้าว) เปดโกไปแปลงขวัน (ขวัญ) กัน เพราะเขาเสียกันมิได้⁵¹⁷

เนื่องจากกลไกของรัฐในการควบคุมสังคมยังอ่อนแอขาดประสิทธิภาพ รัฐจึงต้องอาศัยครอบครัวและเครือญาติในการควบคุมสังคม โดยกำหนดให้บุคคลในครอบครัวและเครือญาติจะต้องรับผิดชอบต่อความผิดต่าง ๆ ของคนในครอบครัวและเครือญาติ เช่น โทษประหารเจ็ดชั่วโคตร เป็นต้น สำหรับโทษอื่น ๆ บิดามารดาและญาติก็มีส่วนรับผิดชอบเช่นกัน ราชทูตลา ลูแบร์รายงานว่า

ในกรณีที่บุตรของตนไปกระทำความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์เข้า บิดามารดาต้องได้รับโทษทัณฑ์ร่วมกับบุตรของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนั้นบิดามารดาต้องนำตัวบุตรส่งต่อเจ้าหน้าที่ด้วย เมื่อรู้ว่าบุตรของตนได้กระทำการอันมิชอบขึ้น ถ้าบุตรนั้นหลบหนีไป ก็มักหวนกลับมามอบตัวต่อเจ้าหน้าที่

⁵¹⁵ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 171. (เน้นโดยผู้เขียน)

⁵¹⁶ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 199.

⁵¹⁷ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำดี” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 420.

แต่โดยดี เมื่อพระมหากษัตริย์ตรัสให้เอาตัวบิดาของตน หรือมารดาของตน หรือญาติผู้ใหญ่ที่เคารพ
นับถือของตนไปลงโทษทัณฑ์แทน นี่แหละเป็นองค์พยานแห่งความรักที่ลูกชาวสยามมีต่อบิดามารดา
ของตน⁵¹⁸

กฎหมายระบุว่าในการวิวาทคดีเงินมีผู้เสียชีวิต และผู้รู้เห็นเหตุการณ์เป็นญาติของผู้ที่ตีคนอื่น
ตาย “ถ้าผู้มิได้ห้ามปรามนั้นเป็นญาติพี่น้องภักพวงผู้ตีใช้ ให้ไหมญาติพี่น้องภักพวงนั้น”⁵¹⁹ นิโกลาส์ แช
รเวลส์ บันทึกว่า “กฎหมายที่มีบทบัญญัติให้รับโทษแทนกันนั้นเป็นที่น่าสังเกตว่ายากนักที่ผู้กระทำความผิด
จะรอดพ้นอาญาไปได้ เพราะว่าแม้เจ้าตัวจะหลบหนีไปได้ เขาก็จะจับเอาตัวบิดา, มารดา, ญาติที่ใกล้ชิด
และมีตรสหายมาจำจองไว้แทน จนกว่าผู้กระทำความผิดจะมาแสดงตัวต่อศาลเพื่อรับการพิจารณาลงโทษ”⁵²⁰

สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงในครอบครัว

ในสังคมอยุธยา กฎหมายให้อำนาจและสิทธิแก่ผู้ชายมากกว่าผู้หญิง เพราะอำนาจทางการเมืองและ
การปกครองอยู่ในมือของผู้ชาย ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ ลงมาจนถึง เจ้านาย ขุนนาง (ทั้งขุนนางฝ่ายปกครอง
ขุนนางฝ่ายตุลาการ และขุนนางฝ่ายชำนาญการ) เจ้าเมือง กรมการเมือง และโดยทั่วไปแล้ว รัฐอยุธยา
ความสัมพันธ์กับประชาชนและจัดเก็บผลประโยชน์จากประชาชนผ่านทางผู้ชาย เช่น เกณฑ์แรงงานและ
เกณฑ์ส่วยจากผู้ชาย อาศัยกำลังคนของผู้ชายในการจัดตั้งกองทัพเพื่อป้องกันตนเองและเพื่อขยายอำนาจ
อาศัยผู้ชาย (พระสงฆ์) ในการให้การศึกษาและการปลูกฝังโลกทัศน์ ระบบคุณค่า คุณธรรมแก่คนทุกชั้น
อาศัยผู้ชายในการประกอบการค้าทางไกล ตลอดจนอาศัยผู้ชายในการควบคุมดูแลผู้หญิง

เนื่องจากสังคมอยุธยาประกอบด้วยชนชั้นมูลนายและชนชั้นไพร่ ผู้หญิงในแต่ละชนชั้นจึงมี
สถานภาพและบทบาทในครอบครัวแตกต่างกัน และมีความสัมพันธ์กับสามีแตกต่างกัน

ศักดิ์นาของผู้หญิง นอกจากจะสะท้อนสถานภาพที่ต่ำกว่าผู้ชายแล้ว ยังสะท้อนว่าผู้หญิงมี
สถานภาพทางสังคมที่แตกต่างกันเนื่องจากสถานภาพของสามีด้วย เพราะศักดิ์นาของผู้หญิงขึ้นอยู่กับ
กับศักดิ์นาของสามี กฎหมายระบุว่าภรรยาข้าราชการหากเป็นภรรยาพระราชทานหรือเป็นภรรยาหลวง ให้
ถือศักดิ์นาหนึ่งของสามี อนุภรรยาที่มีศักดิ์นาหนึ่งของภรรยาหลวง และทาสภรรยาที่มีบุตรแล้วมีศักดิ์นา
เท่ากับอนุภรรยา⁵²¹

**ผู้หญิงชั้นสูงที่เป็นพระมเหสีหรือพระภรรยาเจ้ามีบทบาทในราชสำนักในฐานะข้าทูลละออง
ธุลีพระบาทฝ่ายในที่เป็นเสมือนเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์** ต้องดูแลจัดการราชสำนักฝ่ายใน

⁵¹⁸ สันต์ ท. โกมล, แปล, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 170.

⁵¹⁹ “พระไอยการลักษณะวิวาทคดี มาตรา 6” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 420.

⁵²⁰ นิโกลาส์ แชรเวลส์, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช), พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550, หน้า 89.

⁵²¹ “พระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 172.

ในให้สงบเรียบร้อย และถวายความสำราญพระทัยแก่พระมหากษัตริย์ในทุกด้าน รวมทั้งการดูแลในด้านการเล่นดนตรีและการร้องเพลงขับกล่อม สุจิตต์ วงษ์เทศผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ดนตรีได้อธิบายถึงดนตรีในราชสำนักไว้ว่า มีในกฎมณเฑียรบาลว่า “6 ทูมเป็กเสภาดนตรี” และมีในอนิรุทธคำฉันท์ว่า “ลเบงฉ่งฉันท” (คำว่าเสภาในที่นี้แปลว่าเจ้าพนักงาน หรือ นัก เช่น นักดนตรี ฯลฯ เป็นผู้หึงฉ่วนเพราะอยู่ในห้องโถงฐาน พระราชฐานชั้นใน ห้ามผู้ชายอยู่ในนั้น ภาพผู้หญิงเล่นดนตรีในราชสำนักอยุธยาที่มีแต่ผู้หญิงฉ่วนนี้เห็นได้ชัดในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์⁵²²

ในด้านบทบาทของพระมเหสีหรือพระภรรยาเจ้าต่อพระราชโอรสและพระราชธิดานั้น เมื่อพระภรรยาเจ้า เช่น อัครมเหสี พระราชชายา พระชายา ทรงมีพระประสูติกาล (คลอด) พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ไม่ต้องทรงอภิบาล (ดูแลเลี้ยงดู) พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอด้วยตนเอง เพราะมีผู้ทำหน้าที่อภิบาลเป็นจำนวนมาก ได้แก่ “แม่นมเอก 3 คน แม่นมโท 7 คน แม่นมตรี 9 คน บ้าเลี้ยง 4 คน ยายเลี้ยง 2 คน พี่เลี้ยงอุ้มยี่น 4 คน พี่เลี้ยงอุ้มเสด็จ 4 คน พี่เลี้ยงกลางเรือน 8 คน หมอ 6 คน หมอเสดาะเคราะห์ 20 คน คนสวด 20 คน คนปัดไส้ 20 คน พนักงานขับกล่อม 30 คน...ทำงานป้อนข้าว (ป้อนข้าว) ได้เงิน 10 ชั่ง ทอง 2 ชั่ง ทำงานป้อนกล้วยได้เท่ากัน...”⁵²³

ผู้ชายชั้นสูงมีสถานภาพและอำนาจเหนือผู้หญิงอย่างมาก เนื่องจากอำนาจทางการเมืองและโอกาสในการสั่งสมความมั่งคั่งในรัฐเป็นของผู้ชาย และอิทธิพลของวรรณคดีที่มาจากอินเดีย เช่น รามายณะ มหาภารตะ มหาเวสสันดรชาดก ฯลฯ ก็มีอิทธิพลในหมู่ผู้ชายชั้นสูง ซึ่งวรรณคดีเหล่านี้ล้วนปลูกฝังระบบคุณค่าที่ผู้ชายเป็นใหญ่เหนือผู้หญิง **แต่ชีวิตของสตรีชั้นสูงก็ยิ่งดีกว่าชีวิตสตรีสามัญชนเพราะได้รับการปกป้องจากกฎหมายและพระมหากษัตริย์มากกว่าสตรีทั่วไป** ดังเช่น กฎมณเฑียรบาลระบุว่า “อนึ่ง เมียแห่งตน ทำวพญาประสาทให้แก่ตน ถ้าแลษัตริย์นั้นผิดประการใด ๆ ก็ดี แต่ด่าตีให้หลาบปราบให้กลัว อย่าให้ล้มตายเสียรูปทรงษัตริย์นั้นไป ถ้าหนีได้ทำตามโทษสามสถาน”⁵²⁴ และสตรีที่กษัตริย์พระราชทานเป็นภรรยาของเจ้านายขุนนางเพื่อเป็นบำเหน็จความชอบ หากทำความผิดที่มีโทษถึงตาย จะต้องกราบบังคมทูลให้ทรงทราบเสียก่อน ดังความว่า

“อนึ่ง พระราชบุตรี พระราชนัดดา พระสนมบัวนาง (คือสตรีสูงศักดิ์) ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวภักถยา (มอบให้) ไปแก่พระราชกุมาร พระราชนิกุญ ทำวพญาพระหลวงเมืองขุนหมื่นหัวพันผู้มีบำเหน็จบารานแลมีความชอบนั้น แม้มีความผิดด้วยประการใด ๆ โทษถึงตายก็ดี ให้เอาคดีนั้นมา

⁵²² สุจิตต์ วงษ์เทศ, ดนตรีไทยมาจากไหน? กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิทยาลัยดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553, หน้า 102-107.

⁵²³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548, หน้า 173-174.

⁵²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

บอกแก่ผู้เป็นมณเฑียรบาล (ผู้รักษามณเฑียร) ให้กราบทูลแต่พระบาทพระเจ้าอยู่หัว จะมีโทษอันใด ตามโทษานุโทษนั้น”⁵²⁵

สตรีในราชสำนักอยุธยา มีหน้าที่ออกงานในโอกาสต่าง ๆ เพื่อเสริมพระบารมีของกษัตริย์ หลักฐานโปรตุเกสสมัยอยุธยาตอนต้นระบุว่า ในการเสด็จออกกับพระราชสาส์นจากพระเจ้าแผ่นดินกรุงโปรตุเกส สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ประทับบนพระแท่นสูง แวดล้อมด้วยเหล่าขุนนาง ซึ่งมีฝ่ายในเสด็จออกในการรับแขกเมืองด้วย กล่าวคือ “พระมเหสีและพระราชธิดาทั้งปวงก็ประทับนั่งตามลำดับ ทุกองค์แต่งกายด้วยผ้าไหมงดงาม ประดับเครื่องเพชรพลอย ทองคำ ที่ด้านล่างก็เป็นที่นั่งของเหล่าหญิงผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งแต่งกายเช่นเดียวกัน ทั้งหมดเป็นสิ่งที่น่าชมเป็นอย่างมาก”⁵²⁶ ใน “พระราชพิธี 12 เดือน” ที่จัดขึ้นในแต่ละเดือน ตั้งแต่เดือนอ้ายจนถึงเดือนสิบสอง ก็มีพระราชพิธีหลายพระราชพิธีที่เจ้านายฝ่ายในตั้งแต่ชั้นพระภรรยาเจ้าลงมาต้องเสด็จออกด้วย⁵²⁷ เช่น พระราชพิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม “เสด็จลงเรือเบญจา 5 ชั้น พระธิดาชั้น 4 นั้น สมเด็จพระอรรคมเหสี แม่หยั่วเจ้าเมืองชั้น 3 ลูกเธอชั้น 2 หลานเธอชั้น 1 พระสนมหม่อม ชมภูใส่สุกห่า...”⁵²⁸

ในการออกงานต่าง ๆ สตรีในราชสำนักทุกคนต้องแต่งตัวตามแบบแผนและสิ่งของเครื่องใช้ทุกอย่างจะแสดงยศถาบรรดาศักดิ์ และมีระยะห่างจากพระมหากษัตริย์มากหรือน้อยตามหน้าที่และฐานันดรศักดิ์ของแต่ละคน เช่น พระอรรคมเหสีต้องทรงมงกุฎและประทับภายใต้ฉัตรที่แสดงสถานภาพของพระองค์ เป็นต้น เมื่อ “เสด็จราชานุกิจ” กฎมณเฑียรบาลระบุตำแหน่งตลอดจนลักษณะของเบาะหรือเสื่อที่สตรีฝ่ายในจะนั่งหมอบเฝ้าตามฐานันดรศักดิ์ เป็นต้นว่า เมื่อเสด็จประทับพระที่นั่งแล้ว สนมที่ทำหน้าที่ถวายหมาก น้ำดื่ม และพัด จะนั่งอยู่ใกล้ที่ประทับมากที่สุด ถัดมาเป็น**พระภรรยาเจ้าทั้งสอง** ซึ่งจะประทับบนพรมที่ทำจากขนสัตว์ชนิดหนึ่งมีผ้าขลิบ โดยมีเบาะกำมะหยี่ที่เย็บเป็น 7 ลิ้น (7 ช่อง) วางเหนือพรม ส่วน**พระชายาชั้นรองลงมา** ได้แก่ “แม่หยั่วทั้งสอง พระราชเทวี พระอรรคชายา” นั้นประทับบนเบาะที่มีเพียง 3 ลิ้น ถัดมาพระเจ้าลูกเธอชั้นเอกและชั้นโท พระราชนัดดาชั้นเอกชั้นโท ประทับบนเสื่อขลิบ นอกจากนี้ยังมี “แม่เจ้า” คือ ท้าววรจันทร์ที่สมเด็จพระพี่เลี้ยง หัวหน้าฝ่ายใน ชาวแม่ที่ตามเสด็จออกท้องพระโรงฝ่ายใน 16 คน ชาวแม่ที่ดูแลเรื่องการเงิน 16 คน ชาวแม่ที่มีหน้าที่สนองพระราชกิจทั่วไป 24 คน ชาวแม่ที่มีหน้าที่รับใช้ประจำวัน 7 คน ชาวแม่ที่มีหน้าที่อื่น ๆ อีกหลายคนซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่ามีหน้าที่อะไร เช่น “ชาวแม่ศึกษา 20

⁵²⁵ เรื่องเดียวกัน

⁵²⁶ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “บทแปลบันทึกคำสั่งของอันโตนิโย ดือ มิรันดา ดือ อาเซโว บทที่ 35” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553, หน้า 101.

⁵²⁷ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2547, หน้า 151-172.

⁵²⁸ “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 164” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 68.

ชแม่เล็ก 20 ชแม่ที่ 20...ออกเจ้าในวัง 4 ออกเจ้านอกวัง 4 สนองพระโอรสผู้เฒ่าหน้า แม่เจ้าสนองพระโอรสผู้เฒ่าหน้า” นอกจากนี้ยังมี นางกำนัล 32 คน และนางระบำ 48 คนอีกด้วย⁵²⁹

ในการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศล สตรีที่เป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงก็ได้โดยเสด็จด้วย เช่น เมื่อ “พระบรมราชาธิบดีศรีมหาจักรพรรดิราช” แห่งกรุงศรีอยุธยาเสด็จขึ้นมายังเมืองสุโขทัยเพื่อบำเพ็ญกุศลในโอกาสที่นายอินทร์สรรค์สร้างวัด โดย “ท่านเสด็จขึ้นมาให้ท่านช้างเผือกแลพระราชรถแก่พระสงฆ์ทุกเมือง” ก็ปรากฏว่า “พระมาตุราช แลพระมาตุจฉาเจ้า ได้เสด็จพระราชดำเนินไปด้วย”⁵³⁰

ในบางกรณี “เม็ยจัตุสดมภ์” ก็เข้าร่วมในพระราชพิธี เช่น พระราชพิธีตุลาการ “พระองค์แลสมเด็จพระอรรคมเหสีเสด็จ...ชาววังนั่งนอกมาน...เสด็จด้วยพระราชนทร สนองพระโอรสทั้ง 4 เม็ยนา 10000 หัว เมืองทั้ง 4 สมเด็จพระอรรคมเหสีทรงเทวียน ผู้แห่นำนั่นเม็ยพระโอรสราชครูทั้ง 4 แลเม็ยจัตุสดมภ์เวียน 9 รอบ...”⁵³¹ และพระราชพิธีเจ้ยนพระโคสุภราช ซึ่ง “เม็ยนา 10000 แลเม็ยนา 5000 แห่สมเด็จพระอรรคมเหสีเจ้าประแทกษณ 9 รอบ พระองค์ถือบัวทอง สมเด็จพระอรรคมเหสีเจ้าถือบัวเงิน พระพลเทพแบกพานข้างดอกสมโพธิ...”⁵³²

ในชีวิตประจำวันทั่วไป สตรีชั้นสูงต้องเก็บตัวและถูกกำกับดูแลอย่างใกล้ชิด ซึ่งลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว ดังที่หลักฐานโปรตุเกสกล่าวว่า “ด้วยเหตุที่ชาวสยามมักถือเรื่องเพศมาก ดังนั้นพระมเหสีของพระมหากษัตริย์และภรรยาขุนนางจึงต้องเก็บตัวอยู่ในที่ที่ฐานของพระราชวังหรือตามบ้าน พร้อมทั้งมีโขนคอยกำกับดูแล”⁵³³ กฎหมายอยุธยาสอดคล้องกับหลักฐานโปรตุเกส เพราะแสดงให้เห็นว่าสตรีชั้นสูงตกอยู่ภายใต้การควบคุมอย่างเข้มงวด และปราศจากเสรีภาพในชีวิต (ไม่ต่างจากพระราชโอรส) ดังที่กฎมณเฑียรบาลระบุว่า

“...ถ้าแลพระราชกุมาร พระราชบุตร พระราชนัดดา เสด็จไปโดยปณมยาม 18.00-21.00 น.)

ทุติยาม (21.00-24.00 น.) ตติยาม (24.00-03.00 น.) ปัจฉิมยาม (03.00-06.00 น.) ผิดโดยท่านกำหนด ให้ผู้ตามเสด็จห้ามไว้...ถ้าผู้ไปโดยเสด็จนั้นมิได้ห้าม...ท่านให้ลงโทษทวนแล้วฆ่าเสีย”⁵³⁴

“อนึ่ง ผู้ใดรับเอาพระสนมออกจากวังใช้ ให้ตัดคอริบเรือน ส่วนบุตรภรรยาเอาตัวลงหน้าข้างถ้าแลพระสนมหนีออกจากวังไปทางบกทางเรือก็ดี มีผู้บอกทางให้ไป จับได้ตัวผู้บอกทางมาพิจารณาเป็นสัจใช้ ให้ตัดคอริบเรือนผู้บอกทางนั้น ส่วนนางสนมนั้นก็ให้ฆ่าเสีย”⁵³⁵

⁵²⁹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 146.

⁵³⁰ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2547. หน้า 312-313

⁵³¹ “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 161” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 67.

⁵³² “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 168” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 69.

⁵³³ ปรีดี พิศณุวิทย์, แปล “โปรตุเกสและสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 16” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 45.

⁵³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

⁵³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

“อนึ่ง ผู้ใดทำชั่วด้วยสมเด็จพระสมมให้ฆ่าผู้นั้นเสีย 3 วันจึงให้ตาย ส่วนหญิงนั้นให้ฆ่าเสียด้วย”⁵³⁶

“อนึ่ง ผู้ใดเจรจาด้วยสาวใช้ฝ่ายในยุคมือถือือบ่า (จับมือถือแขน) ผู้หญิงร้องแรก (ร้องสุดเสียง) ประกาศ (ทำให้ผู้อื่นรับรู้) หยิกข่วน ให้ศึกผู้ชายลงหน้าช้าง (ให้สักผู้ชายเป็นตะพุ่นหน้าช้าง) ถ้าผู้หญิงลงด้วยกัน (เป็นใจด้วย) ให้ทวนด้วยลวดหนัง 20 ที่ และให้พจาน (ประจาน) อย่าให้เข้าวังเลย”⁵³⁷

“อนึ่ง ชาวกำนัล (ชายรับใช้ในราชสำนัก) และศรีกำนัล (หญิงรับใช้ในราชสำนัก) เปนชู้กัน ส่วนชายใช้ให้ทวน 50 ที่ ให้รับราชบาตเอาตัวลงหน้าช้าง ส่วนหญิงนั้นให้ทวนด้วยลวดหนัง 50 ที่ แล้วให้สับ (เจาะด้วยของแหลม ฟันด้วยของมีคม) ประจาน ที่หนึ่งให้เอาเป็นชาวสดึง (พนักงานปักผ้า) ที่หนึ่งให้แก่ลูกเธอหลานเธอ”⁵³⁸

กรณีที่หญิงคบกับหญิงในชั้นสูงสาว หากเกิดในเขตพระราชฐาน ก็จะถูกลงโทษรุนแรง ดังที่กฎหมายตราว่า “อนึ่ง สมมกำนัลคบผู้หญิงหนึ่ง ทำกันดูช้ายเปนชู้เมียกัน ให้ลงโทษด้วยลวดหนัง 50 ที่ ศักคอประจานรอบวัง ที่หนึ่งให้เอาเป็นชาวสดึง (พนักงานปักผ้า) ที่หนึ่งให้แก่ลูกเธอหลานเธอ”⁵³⁹

มีประเพณีการกีดกันผู้หญิงชั้นสูงออกจากผู้ชายอื่น ๆ โดยที่ในราชสำนักฝ่ายในจะมีแต่ผู้หญิงและชั้นที่เท่านั้น ส่วนการกีดกันผู้หญิงชั้นสูงจากผู้ชายไพร่นั้นเห็นได้ชัดเจนจากการโดยสารถี เพราะฝัฟายของเรือที่ผู้หญิงชั้นสูงโดยสารนั้นมิใช่ผู้ชายไพร่ แต่เป็นผู้หญิงทั้งหมด ดังที่ราชทูต ลา ลูแบร์ รายงานว่า “นางทาสีนั้นทำหน้าที่เป็นฝัฟายประจำเรือท่านผู้หญิง”⁵⁴⁰

นอกจากนี้ กฎมณเฑียรบาลกล่าวถึงความผิดของ “สาวใช้ในวังไปมาหาพระสงฆ์เปนชู้ตัน (พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์) คบค้ากันใช้ ให้ทวนด้วยลวดหนัง 20 ที่ ฝ่ายสงฆ์ใช้ให้ขับเสียจากวัด”⁵⁴¹ ซึ่งสะท้อนว่ากรณีเช่นนี้น่าจะเคยเกิดขึ้นในสังคมอยุธยาไม่มากนัก

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตามปรกติแล้วผู้หญิงชั้นสูงจะต้องเก็บตัว แต่ผู้หญิงชั้นสูงบางท่านมีบทบาททางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างมาก ซึ่งบทบาททางการเมืองหรือเศรษฐกิจนี้คงมิใช่เรื่องที่เกิดขึ้นเป็นปรกติ แต่่น่าจะเป็นกรณีพิเศษ

มีหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนต้นที่สะท้อนว่าสตรีชั้นสูงมีบทบาททางการเมือง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระราเมศวรถูกแย่งราชสมบัติโดยขุนหลวงพั่งว (พระบรมราชาธิราชที่ 1) พระราชมารดาของพระองค์ซึ่งเป็นเจ้าหญิงลพบุรีได้ส่งคณะทูตไปกราบทูลให้พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงทราบ⁵⁴²

⁵³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

⁵³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134-135.

⁵³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

⁵³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

⁵⁴⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 137.

⁵⁴¹ วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 136.

สตรีชั้นสูงอีกท่านหนึ่งที่มีบทบาททางการเมืองอย่างมากคือ “แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์” พระสนมใน สมเด็จพระไชยราชาธิราช ซึ่งการเมืองในยุคนี้มีการแย่งชิงอำนาจกันอย่างเข้มข้นและเต็มไปด้วยความ ซับซ้อน เพราะเป็นยุคที่การค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมากจนพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรง พยายามขยายอำนาจไปยังหัวเมืองมอญและอาณาจักรล้านนา แต่ไม่มีหลักฐานที่มากพอที่จะวิเคราะห์การ ต่อสู้ทางการเมืองอย่างชัดเจน เท่าที่ปรากฏหลักฐานนั้นหลังจากสมเด็จพระไชยราชาธิราชทรงได้ราชสมบัติ มาจากการปราบดาภิเษก พระองค์ทรงยกทัพไปยังอาณาจักรล้านนาซึ่งเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทของ ป่าที่สำคัญ ระหว่างนั้นแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เป็นคู่กับ “พันบุตรศรีเทพ” หรือ “ขุนวรวงศาธิราช” หลังจากที เสด็จกลับมาแล้วแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ได้ปลงพระชนม์สมเด็จพระไชยราชาธิราชโดยการลอบวางยาพิษ และหลังจากพระยอดฟ้าราชโอรสเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ไม่นานก็ถูกปลงพระชนม์ แล้วขุนวรวงศาธิราชขึ้น ครองราชย์แทน แต่ครองราชย์ได้เพียง ๔๒ วัน ขุนวรวงศาธิราชก็ถูกขุนนางสำเร็จโทษ ส่วนแม่อยู่หัวศรีสุดา จันทร์ถูกพระแสงปืนสิ้นพระชนม์

สตรีชั้นสูงอีกท่านหนึ่งที่มีบทบาททางการเมืองคือ **พระราชชนนีของพระเชษฐาธิราชและพระอา ทิตยวงศ์** หลังพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตในปี พ.ศ.2171 และพระศรีศิลป์ถูกปลงพระชนม์แล้ว ขุนนางที่ทรง อำนาจที่สุดเวลานั้นคือ ออกญาศรีวรวงศ์ ซึ่งภายหลังได้แต่งตั้งตนเองเป็นออกญาภคินทรนาถในเวลา อันรวดเร็ว และยังได้ยกพระเชษฐาธิราชขึ้นเป็นกษัตริย์พระองค์ใหม่ อย่างไรก็ตามพระราชชนนีของพระ เชษฐาธิราชไม่พอพระทัยที่เจ้าพระยาภคินทรนาถมีอำนาจมากเกินไป จึงทรงหาทางกำจัดเจ้าพระยา ภคินทรนาถว่าแผนการล้มเหลว เจ้าพระยาภคินทรนาถจึงสั่งให้นำพระเชษฐาธิราชไปสำเร็จโทษ เสีย แล้วทูลเชิญพระอาทิตยวงศ์พระราชอนุชาในสมเด็จพระเชษฐาธิราชเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ต่อมาไม่ นานพระอาทิตยวงศ์ก็ถูกประหาร และเจ้าพระยาภคินทรนาถก็เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง วัน วลีตรระบุว่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดที่จะอภิเษกสมรสกับพระราช ชนนีของพระอาทิตยวงศ์เพื่อสร้างสิทธิตาม ทว่าได้รับการปฏิเสธ ในที่สุดพระราชชนนีก็ถูกสำเร็จโทษ⁵⁴³

ลา ลูแบร์กล่าวถึงพระธิดาของพระนารายณ์คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาวดี กรมหลวงโยธาเทพ ว่ามี สถานภาพอันสูงส่ง⁵⁴⁴ และ นิโกลัส แชรแวสให้รายละเอียดว่ากรมหลวงโยธาเทพ เป็นธิดาของพระ นารายณ์กับพระอัครมเหสี พระองค์ได้รับการยกย่องอย่างสูง เมื่อพระองค์ถึงวัยเจริญพันธุ์ (พระชันษา 14 ปี) ก็ไม่มีชายใดสามารถเข้าเฝ้าได้ แม้กระทั่งพระเชษฐาและพระอนุชาของพระองค์ก็ต้องสนทนากับ พระองค์ผ่านม่านที่กำบัง⁵⁴⁵ แชรแวสระบุด้วยว่า พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ ตัดสินพระทัยได้ดี กระทั่ง

⁵⁴² โปรตุเกส สืบแสง พรหมบุญ, **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ.1282-1853**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

⁵⁴³ Dhiravat na Pombejra, **Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources**. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001, p.57-58.

⁵⁴⁴ Ibid, p. 53.

⁵⁴⁵ Ibid, p. 54.

สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานพระวโรกาสให้พระองค์ทรงว่าราชการแทน ซึ่งพระองค์ก็สามารถทรงงานได้สำเร็จอย่างดี⁵⁴⁶

ในช่วงปลายรัชกาลของพระนารายณ์ **กรมหลวงโยธาเทพ** พระราชธิดาองค์เดียวของสมเด็จพระนารายณ์ เป็นที่สนใจของสาธารณะอย่างมากว่าพระองค์จะทรงอภิเษกสมรสกับพระปีย์ หรือเจ้าฟ้าน้อย ซึ่งล้วนเป็นคนโปรดของพระนารายณ์⁵⁴⁷ อย่างไรก็ตามท้ายที่สุดในปี พ.ศ.2231 เมื่อออกพระเพทราชายึดอำนาจ กรมหลวงโยธาเทพจำต้องตัดสินพระทัยอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเพทราชาเพื่อหลีกเลี่ยงการถูกประหาร นอกจากพระองค์แล้ว **กรมหลวงโยธาทิพ** พระขนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์ก็จำต้องอภิเษกกับสมเด็จพระเพทราชาเช่นกัน⁵⁴⁸

การนำสตรีของพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนมาเป็นมเหสีหรือสนมมีความสำคัญทางการเมืองเพราะเป็นการเชื่อมต่อราชวงศ์ใหม่กับราชวงศ์เก่า ซึ่งทำให้เกิดความชอบธรรมทางการเมือง นอกจากนี้รัชทายาทที่ประสูติจากการดังกล่าวก็ถือว่าเป็นสายโลหิตของทั้งราชวงศ์ใหม่และราชวงศ์เก่า ซึ่งทำให้ทรงมีสิทธิธรรมทางการเมืองอย่างสูง บันทึกของวัน วลีต ระบุว่าพระราชชนนีของพระอาทิตย์วงศ์ทรงปฏิเสธ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงทรงสร้างสิทธิธรรมด้วยการอภิเษกกับพระธิดาองค์โตของพระเจ้าทรงธรรมแทน⁵⁴⁹

สำหรับกรณีกรมหลวงโยธาเทพ ในฐานะของมเหสีของพระเพทราชา พระองค์ทรงมีส่วนร่วมในการสืบราชสมบัติอีกครั้งหนึ่งในสมัยของพระเพทราชา เนื่องด้วยพระองค์ได้ให้ประสูติกาลเจ้าพระขวัญ เอกสารคัดชำระว่าปลายรัชกาลพระเพทราชา เกิดความขัดแย้งระหว่างพระมหาอุปราช (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เดิมคือออกหลวงสรศักดิ์) กับกรมหลวงโยธาเทพที่ทรงมีพระประสงค์จะให้เจ้าพระขวัญเสด็จขึ้นครองราชย์ ทว่าท้ายที่สุดกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงกระทำการยึดอำนาจด้วยกำลังทหาร 3,000 คน เจ้าพระขวัญและกำลังคนของกรมหลวงโยธาเทพถูกสำเร็จโทษ ส่วนกรมหลวงโยธาเทพก็ถูกริราชบาตร รวมทั้งถูกถอดยศพระมเหสีด้วย⁵⁵⁰

ผู้หญิงชั้นสูงจำนวนหนึ่งทำการค้ากับต่างประเทศ ในคำปรารภของกฎหมายซึ่งเข้าใจว่าตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น (พ.ศ.1905) กล่าวถึงสตรีชื่อ “แม่นางเกิด” เป็นบุตรสาวของพรมนาจารย์ สมรสกับขุนไกรณราย (ในสมัยต้นอยุธยา “ขุน” เป็นยศที่สูงมาก) คำปรารภนี้ระบุว่าแม่นางเกิดเป็นผู้ที่มีทรัพย์สมบัติมาก ทั้งทาสหญิงชาย ช้าง ม้า โค กระบือ แก้วแหวนเงินทอง ผ้าผ่อนแพรพรรณ แม่นางเกิดได้ใช้เงินเดิมของตน “แต่งไปค้าเมืองนอก” ในขณะที่สามีเอาสินเดิมไปเล่นเบี้ยเสีย เหลือแต่สินสมรส⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Ibid, p. 55.

⁵⁴⁷ Ibid, p. 56.

⁵⁴⁸ Ibid, p. 56-57.

⁵⁴⁹ Ibid, p. 58-59.

⁵⁵⁰ Ibid, p. 59-60.

⁵⁵¹ “พระไอยการลักษณะฝั้วเมีย มาตรา 71”ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 293.

บันทึกของบริษัทธิอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (V.O.C.) ฉบับหนึ่งระบุว่า **พระอัคมเหสีของพระนารายณ์** ทรงคำสาปให้กับญี่ปุ่น⁵⁵² หลักฐานฝรั่งเศสก็ระบุเช่นเดียวกันว่า พระอัคมเหสีในสมเด็จพระนารายณ์ทรงทำการค้า ทรงครอบครองเรือ และทรงมีคลัง และสำนักงานคลังเป็นของพระองค์เอง การที่พระอัคมเหสีมีสำนักงานเป็นของพระองค์เอง สะท้อนว่าพระองค์น่าจะมีคนในบังคับบัญชามาก⁵⁵³ นิโกลัส แซร์แวลส์ให้รายละเอียดว่ากรมหลวงโยธาเทพพระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์ทรงทำการค้า เช่นเดียวกับพระอัคมเหสี⁵⁵⁴ ส่วนราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวว่า กรมหลวงโยธาเทพ กำลังทรงมีเรื่องหมางพระทัยอยู่กับพระราชบิดา ด้วยเหตุที่พระราชบิดาทรงผูกขาดการค้ากับต่างประเทศไว้เสียหมด นอกจากนี้ การค้าต่างประเทศที่ผูกขาดโดยพระนารายณ์ โดยมีฟอลคอนเป็นผู้จัดการ ได้สร้างความขุ่นเคืองให้กับพระราชวงศ์⁵⁵⁵ หากเชื่อตามข้อมูลของ เดอ แบซ เขาระบุว่ากรมหลวงโยธาเทพทรงพยายามล่อลวงฟอลคอนให้มารับใช้พระองค์โดยการส่งนางกำนัลไปให้ฟอลคอน เบื้องแรกดูเหมือนกลอุบายดังกล่าวจะได้ผล แต่ทว่าเมื่อฟอลคอนแต่งงานกับมารี ก็มาร์ แล้ว ฟอลคอนก็ส่งนางกำนัลคนดังกล่าวไปพิษณุโลก⁵⁵⁶

สำหรับภรรยาของชนชั้นขุนนางนั้นไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีบทบาททางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างไรบ้าง หลักฐานส่วนใหญ่แสดงว่าครอบครัวชนชั้นขุนนางและคนผู้มีทรัพย์ทั่วไปนั้นเป็นครอบครัวในระบบหลายเมีย ซึ่งหลักฐานตะวันตกระบุตรงกันว่าเพื่อประดับบารมี ตรูแปงเห็นว่า “ผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่” มีภรรยาหลายคน เพื่อ “แสดงความโอ้อ่า มากกว่าเพราะชอบเช่นนั้น”⁵⁵⁷ ราชทูต ลา ลูแบร์เล่าว่า “ชายชาวสยามอาจมีภรรยาได้หลายคน มาตราว่าจะรู้ดีอยู่ว่า มีภรรยาแต่เพียงคนเดียวเท่านั้นย่อมดีกว่า จึงชั่วแต่คนมั่งมีเท่านั้นที่มีภรรยามากกว่าคนเดียวเพื่อประสงค์ให้ภาคภูมิใจประดับบารมี มากกว่าจะเป็นการแสดงออกทางด้านกามารมณ์”⁵⁵⁸ แต่ไม่ว่าการมีภรรยาหลายคนจะเป็นไปเพื่อแสดงอำนาจ ฐานะ และบารมี หรือเพื่อตอบสนองความต้องการทางกามารมณ์ของสามีด้วยหรือไม่ก็ตาม แต่การที่ขุนนางและคนร่ำรวยมีภรรยาหลายคนก็ทำให้ภรรยาแบ่งออกเป็นหลายชั้น โดยภรรยาแต่ละชั้นมีสถานภาพ อำนาจ และบทบาทแตกต่างกัน

⁵⁵² Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p. 47.

⁵⁵³ Ibid, p.49.

⁵⁵⁴ Ibid, p.55.

⁵⁵⁵ Ibid, p.55-56.

⁵⁵⁶ Ibid,

⁵⁵⁷ ตรูแปง, *ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม*, หน้า 31. อ้างใน ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, *ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย*, กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างความรู้เข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.), 2551, หน้า 68.

⁵⁵⁸ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, *จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า 164.

การแบ่งชั้นของภรรยาเห็นได้ชัดจากกฎหมาย โดยกฎหมายอยุธยารับรองสถานภาพของ “เมีย” ไว้หลายประเภท ได้แก่ **เมียดกลางเมือง** คือหญิงที่บิดามารดากุมมือให้เป็นเมียชาย **เมียดกลางนอก** คือหญิงที่ชายขอมาเลี้ยงเป็นอนุภรรยาหลังเมียหลวงลงมา และ **เมียดกลางภาษี** คือหญิงทุกข์ยากชายช่วยเหลือตัวมาเป็นเมีย นอกจากนี้ยังมีเมียพระราชทานและเมียเชลยที่ได้มาจากการทำศึกสงครามด้วย⁵⁵⁹

“เมียหลวง” เป็นผู้มีสิทธิและอำนาจเหนือเมียคนอื่น ๆ ทำให้อำนาจในครอบครัวตกอยู่ในมือของผู้หญิงที่เป็นเมียหลวงมากที่สุด ราชทูตลา ลูแบร์บันทึกว่า

ถ้าชายสยามคนใดมีภรรยาหลายคน ก็ย่อมมีภรรยาคนหนึ่งอยู่เสมอที่นับว่าสำคัญกว่าภรรยาคนอื่น ๆ เขาเรียกภรรยาคนนั้นว่า เมียหลวง ภรรยาคนอื่น ๆ นั้นเรียกว่าเมียน้อย ซึ่งอันที่จริงแล้วก็เป็นภรรยาโดยถูกต้องตามกฎหมายด้วยกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าหมายความว่าถูกต้องตามกฎหมายเพราะเพราะกฎหมายอนุญาต แต่ต้องอยู่ใต้บังคับของภรรยาใหญ่ อนุภรรยาเหล่านั้นมักเป็นคนที่ช่วยเหลือมาเป็นเมีย ว่ากันที่แท้ก็เป็นทาส⁵⁶⁰

ภรณาน้อยในครอบครัวขุนนางและผู้มีทรัพย์ทั่วไปอาจต้องทำงานหนัก แทร์แวสกล่าวว่าการมีภรรยาหลายแพรวหลายในหมู่ผู้มีทรัพย์ และเมียหลวงจะใช้เมียน้อยทำงานบ้านที่ต่ำและหนักที่สุด และหากไม่เป็นที่พอใจ เมียน้อยซึ่งมีสถานภาพเป็นทาสก็อาจถูกขับไล่ออกไปจากบ้าน นอกจากนี้เมียน้อยยังถูกจับตาอย่างใกล้ชิด หากพบว่ามิชู้จะถูกโกนหัวประจานในที่สาธารณะ⁵⁶¹

หนึ่ง บุตรที่เกิดจากภรรยาที่มีสถานภาพต่างกัน ก็จะมีสถานภาพต่างกันไปด้วย แม้แต่คำเรียกบิดาก็ต่างกัน ลา ลูแบร์ระบุว่า ลูกที่เกิดจากเมียน้อยต้องเรียกพ่อว่า ‘พ่อเจ้า’ ขณะที่ลูกที่เกิดจากเมียหลวงเรียกพ่อว่า ‘พ่อ’ เท่านั้น⁵⁶²

ทั้งในครอบครัวขุนนางและครอบครัวสามัญชนทั่วไป ภรรยามีสถานภาพต่ำกว่าสามี ราชทูตลา ลูแบร์ ระบุว่า “สามีเป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดในครอบครัว ถึงขนาดอาจขายบุตรและภรรยาทั้งหลายเสียได้ ยกเว้นภรรยาหลวงแต่ผู้เดียวเท่านั้นที่เขาจะทำได้เพียงขับไล่ไปเสียให้พ้นเท่านั้น ภรรยาม่ายได้รับชว่ อำนาจจากสามีของนาง”⁵⁶³ นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายระบุด้วยว่าสามีสามารถปราบปรามตีโบยภรรยาที่ทำความผิดโดยที่ฝ่ายหญิงไม่มีสิทธิตอบโต้ แม้แต่ด้วยวาจา ดังความว่า “สามีภริยาอยู่ด้วยกัน ภริยามี

⁵⁵⁹ ชลิตาภรณ์ สงสัยพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 67.

⁵⁶⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม หน้า 158.

⁵⁶¹ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, p.46.

⁵⁶² Ibid

⁵⁶³ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 168.

ความผิด สามีจะปราบปรามตีโบยหญิง หญิงจะเอาโทษแก่สามีนั่นมิได้ ถ้าภริยาด่าว่าหยาบซ้ำแก่สามี ให้ภริยาเอาเอาเข้าตอกดอกไม้ขอโทษแก่สามีจึงควร⁵⁶⁴

อย่างไรก็ตามภรรยาที่ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายมากพอสมควร กฎหมายกล่าวถึงสามี โดยเรียกว่า “ผัว” บ้าง “สามี” บ้าง และ “เจ้าเมีย” บ้าง ส่วนภรยานั้น กฎหมายใช้คำว่า “เมีย” บ้าง “ภรรยา” บ้าง และ “หญิงเจ้าผัว” บ้าง ซึ่งแสดงว่าสามีเป็น “เจ้า” ของเมีย ส่วนภรยาก็เป็น “เจ้า” ของผัว กฎหมายอยุธยาคุ้มครองสิทธิของสามีหรือภรรยาเหนือคู่ของตน เช่น หากมีหญิงอื่นมาทำชู้กับสามีถึงเรือน ตน และหญิงเจ้าผัวด่าตีหญิงชู้ไม่ถึงสาหัส หญิงเจ้าผัวก็จะต้องเสียค่าปรับไหม “เหตุหญิงชู้ถูกหญิงเจ้าผัว” ถ้าหญิงเจ้าผัวตบตีฟันแทงหญิงชู้บาดเจ็บสาหัส จึงจะถูกปรับไหม และสามีมักจะถูกปรับอีกโสดหนึ่ง ด้วยเหตุผลว่า “เหตุชายปราบเมียตนมิได้”⁵⁶⁵ แม้แต่ภรรยาที่สงสัยว่าหญิงอื่นมาชอบสามีของตน ก็สามารถวานให้พี่น้องลูกหลานเพื่อนฝูงไปช่วยด่า “ถ้าพิจารณาเป็นสัจว่ามักผัวมันชั่ว อย่าให้ไหมหญิงต้นเหตุเลย” ภรรยาจะถูกปรับก็ต่อเมื่อทำร้ายรุนแรง กล่าวคือ “ถ้าถึงตบตีฟันแทงพิจารณาเป็นสัจว่ามักผัวมันชั่ว ให้ไหมหญิงต้นเหตุแลพวกเพื่อนลาหนึ่งโดยพระราชกฤษฎีกา ถ้ามิเป็นสัจว่ามักผัวมันชั่ว ให้ไหมหญิงต้นเหตุแลพวกเพื่อนทวิคูณ”⁵⁶⁶

อีกกรณีหนึ่งที่กฎหมายบัญญัติไว้หลายมาตราเพราะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเสมอ ๆ คือกรณีที่สามีสวรรคต ในพุทธศาสนาмаกจนกระทั่ง “สละภรรยาแลทรัพย์สินสรรพเหตุออกบวชเปนภิกษุสามเณร” ซึ่งกฎหมายระบุว่าทั้งสินเดิมและสินสมรสจะตกเป็นของภรรยา โดยเน้นว่า “สินเดิมสินสมรสของชายสิทธิแก่หญิง พ่อแม่พี่น้องชายจะเอาอย่าพึงให้เลย” เว้นแต่ว่าเมื่อก่อนจะบวชนั้นชายผู้สามีได้แบ่งทรัพย์สินให้พ่อแม่พี่น้องของตนไปแล้ว กฎหมายระบุด้วยว่าในกรณีที่หญิงยังคงรอชายอยู่จนชายสึกออกมา ให้ถือว่า “บุตรภรรยาทรัพย์สินของทั้งปวงนั้นก็สิทธิแก่ชาย เหตุว่าเรือนท่านเคยอยู่อยู่ท่านเคยนอนหมอนท่านเคยเรียงเสปียงท่านเคยกิน”⁵⁶⁷ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายก็ให้สิทธิภรรยาที่จะเลือกด้วย โดยระบุว่าถ้าหากชายที่สึกออกมา “จะคืนอยู่กับหญิงอีกใช้ ถ้าหญิงมิสมักเป็นภรรยาชายนั่นต่อไปก็ตามใจหญิง เหตุว่าบวชแล้วขาดจากผัวเมียกัน ถ้าชายถูกลากข่มขืนหญิงนั้น ท่านให้ไหมชายดุษฎ์ทำแก่หญิงม่ายนั้น”⁵⁶⁸

การที่ชายไปบวชนั้น กฎหมายมิได้ระบุว่าภรรยาจะต้องให้ความยินยอม แต่ถ้าภรรยาจะไปบวช (เป็นชี?) สามีจะต้องให้ความยินยอม และหากเป็นกรณีที่สามียินยอมให้ภรรยาบวช กฎหมายถือว่า “ขาดจากผัวเมียกัน” ดังนั้น “ถ้าภริยาสึกออกมาจะมีสามีอื่นใช้ ท่านว่าหาโทษมิได้” แต่ถ้าเป็นกรณีที่สามีไม่ยินยอมให้บวช ภริยากระทำความผิดแล้วหนีไปบวช เมื่อสึกออกมาแล้วไม่มีสามีใหม่กฎหมายถือว่ามิชู้ จะต้องเสียค่าปรับไหมเป็นจำนวนมาก⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 60” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

⁵⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 284.

⁵⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 283.

⁵⁶⁷ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 37” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 284.

⁵⁶⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 38” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 285.

⁵⁶⁹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 39” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 285.

สำหรับสิทธิของสามีเหนือภรรยาในกฎหมายคุ้มครองอย่างเต็มที่ เช่น มีกฎหมายลงโทษชู้และหญิงมีชู้อย่างรุนแรง แม้เมื่อพลัดพรากจากกันด้วยอุบัติเหตุ การจลาจล หรือสงคราม แล้วมีผู้มาช่วยไว้ “ครั้นอยู่มาเขามาพบลูกเมียเขาไซ้ ท่านให้ผู้นั้นคืนให้แก่เจ้าบุตรภรรยา”⁵⁷⁰

ผู้หญิงสามัญชนมีภาระหน้าที่ต่อครอบครัวสูงมาก แรงงานหลักในการผลิตเป็นแรงงานผู้หญิง เพราะผู้ชายถูกเกณฑ์ไปรับใช้ขุนนางและทำงานให้รัฐ⁵⁷¹ หลักฐานจีนสมัยต้นอยุธยากล่าวตรงกันว่าสตรีมีบทบาทค่อนข้างสำคัญในกิจกรรมต่าง ๆ⁵⁷² วันวลิตเขียนไว้ใน The Short History of the Kings of Siam ว่าผู้หญิงสยามต้องทำงานในไร่นา แจวเรือในแม่น้ำ และทำงานอื่น ๆ หลายอย่าง⁵⁷³

การแบ่งงานระหว่างผู้หญิงและผู้ชายในสังคมอยุธยามีลักษณะคล้ายกับสังคมอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวคือ งานของผู้ชายรวมทุกอย่างที่เกี่ยวกับโลหะและสัตว์ การไถนา การตัดต้นไม้ในป่า การล่าสัตว์ งานช่างโลหะ การสร้างบ้าน รวมทั้งศิลปะในการปกครอง และศาสนาทางการ เขตอำนาจของผู้หญิงรวมการทำงาน การเก็บเกี่ยว การปลูกผัก การเตรียมอาหาร การทอผ้า การทำเครื่องปั้นดินเผา และการตลาด รวมทั้งลัทธิบูชาบรรพบุรุษและการสื่อสารกับผีสงเทวดา⁵⁷⁴

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยทั่วไปผู้หญิงมีบทบาททางเศรษฐกิจสูงมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว สำหรับสังคมอยุธยานั้น มีบันทึกของ หม่า ฮวน (Ma Huan) ใน พ.ศ.1976 สมัยอยุธยาตอนต้นระบุว่า “เป็นธรรมเนียมของพวกเขาสยาม (ชาวสยาม) ว่าธุรกิจทั้งหลายจะจัดการโดยภรรยา...การติดต่อค้าขายทุกอย่างทั้งใหญ่และเล็ก”⁵⁷⁵ บันทึกของ อเล็กซานเดอร์ แฮมิลตัน (Alexander Hamilton) พ.ศ.2270 ในสมัยอยุธยาตอนปลายระบุว่า “ผู้หญิงชาวสยามเป็นแม่ค้าที่ซื้อสินค้าแต่พวกเดียว และบางคนทำการค้าขายมากมาย”⁵⁷⁶

⁵⁷⁰ “พระไอยการลักษณะผ้าเผื่อ” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 283.

⁵⁷¹ นิโกลาส์ แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 128-134.

⁵⁷² วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ไทยในสายตาคนตู่จากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ.1349—ประมาณ 1430) ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. หน้า 9, 31 และ 38. อ้างใน มานพ ถาวรวัฒณ์สกุล, ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536, หน้า 26.

⁵⁷³ Jeremias van Vliet, The Short History of the Kings of Siam. Translated by L.Y.Andaya. Edited by David K.Wyatt. Bangkok: The Siam Society, 1975, p.82.

⁵⁷⁴ แอนโทนี รีด (เขียน) พงษ์ศรี เลขาวัฒนะ (แปล), เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548, หน้า 170.

⁵⁷⁵ Ma Huan Ying-yai Sheng-lan: “The Overall Survey of the Ocean’s Shores”, trans. By J.V.G.Mills. Cambridge : Hakluyt Society, 1970. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

⁵⁷⁶ Alexander Hamilton, A New Account of the East Indies. Edinburgh, John Mosman, vol.II. Reprinted London,: Agronaut Press, 1930. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

ความขัดแย้งในครอบครัว การหย่าร้าง การมีคู่ และการลงโทษ

ความขัดแย้งในครอบครัวสมัยอยุธยาปรากฏหลักฐานใน “พระไอยการลักษณะผิดเมีย” ซึ่งกล่าวถึงปัญหาในครอบครัวไว้หลายประการ เช่น ปัญหาสามีเป็นโจรขโมยซึ่งทำให้พ่อแม่ของภรรยาต้องการเอาลูกสาวคืน ปัญหาการมีคู่ของภรรยาหรือปัญหาสามีนำหญิงอื่นมาเป็นภรรยาน้อยแล้วทะเลาะกับภรรยาหลวง ปัญหาสามีชอบกินเหล้าแล้วด่าตีภรรยา ปัญหาลูกเขยไม่เคารพบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ของภรรยา ปัญหาการทะเลาะซึ่งโกรธพุ่มถึงกันระหว่างสามีกับภรรยาด้วยเรื่องต่าง ๆ และปัญหาภรรยากระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งจนถูกสามี “ปราบปรามตีโบย” และภรรยาได้ตอบด้วยการ “ด่าว่าหยาบซ้ำแก่สามี”⁵⁷⁷ เป็นต้น

ความขัดแย้งในครอบครัวถึงขั้นที่ภรรยาหนีสามี น่าจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาก เพราะมีกฎหมายหลายฉบับด้วยกันที่ระบุถึงการตัดสินคดีความเกี่ยวกับ “หญิงหนีผัว” เช่น กรณี “หญิงมีสามีเกิดบุตรด้วยกันแลหญิงนั้นหนีผัวไป” ถ้าหากหญิงผู้นี้ไปมีสามีใหม่แล้วเกิดบุตรน้อยกว่าสามคนจะต้องถูกปรับไหมต่อเมื่อมีบุตรกับสามีใหม่ตั้งแต่สามคนขึ้นไปจึงจะถือว่าขาดจากผัวเดิมและไม่มีผลจากความผิดจากการหนีผัวไป⁵⁷⁸ หรือ “เมียท่านหนีมาอยู่ด้วยบิดามารดาพี่น้อง...ท่านว่ามิชอบ ให้ส่งหญิงนั้นให้แก่เจ้าเมีย”⁵⁷⁹ หรือ “หญิงหนีผัวไปต่างเมืองมีผู้เอาไปขาย” ถ้าหากขายถึงสามต่อแล้วถือว่าหญิงนั้นเป็นของผู้ใดหรือนายทาส “ถ้าเจ้าเมียจะเอาตัวเมียใช้ ให้ไถ่เอา”⁵⁸⁰ หรือ “เมียท่านหนีมาอยู่ด้วยในเรือนผู้ใด เจ้าเรือนเอาเมียท่านไว้ ถ้าแลเจ้าเมียมาตามหา แลอำพรางว่าหาได้มาอยู่ไม่ อยู่มาเจ้าเมียมาพบในเรือนตนแล้ว ท่านให้ปรับเสมอลักพาเมียท่าน”⁵⁸¹ หรือ “หญิงหนีผัวไปต่างเมืองในขอบขันทเสมาจังหวัด 16 หัวเมือง ซึ่งกำหนดไว้วันนั้น...ชายมิรู้ ทำชู้ด้วยหญิง หญิงทำชู้ด้วยชายต่อหนึ่งสองต่อขึ้นไป แลจะเอาโทษแก่ชายนั้นมิได้” กฎหมายฉบับนี้ระบุว่าถ้าหากชายชู้รู้อยู่แก่ใจว่าหญิงหนีผัวมาแต่ก็ยังเป็นชู้กับหญิงนั้น ชายชู้จึงจะมีความผิดและต้องถูกปรับไหม⁵⁸²

เป็นที่น่าสังเกตว่า หญิงที่หนีผัวไปนั้นจะต้องถูกลงโทษ แต่ความผิดของหญิงที่หนีผัวไปมีชู้นั้น จะถือเป็นความผิดฉกรรจ์หรือไม่ฉกรรจ์ หรือจะถูกลงโทษรุนแรงหรือไม่เพียงใด ขึ้นอยู่กับว่าตอนที่หญิงนั้นอยู่กับผัวเก่า “ผัวเลี้ยงดูเปนครรรม (หรือ) มิเป็นธรรม”⁵⁸³ ซึ่งการที่ภรรยาสามารถหนีสามีไปและหากถูกจับได้ก็ถูกลงโทษไม่มากนักในกรณีที่ศาลพบว่าสามีเลี้ยงดูไม่เป็นธรรม น่าจะเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่มีส่วนอยู่ไม่

⁵⁷⁷ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 60” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

⁵⁷⁸ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 20” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

⁵⁷⁹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 22” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

⁵⁸⁰ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 23” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

⁵⁸¹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 24” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

⁵⁸² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 29” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 282.

⁵⁸³ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 29” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 282.

น้อยในการบรรเทาปัญหาของภรรยาส่วนใหญ่ในสมัยอยุธยา เพราะทำให้ผู้เป็นสามีจะต้องระมัดระวังตนพอสมควร ไม่กดขี่ข่มเหงภรรยามากจนเกินไป

ปัญหาลูกเขยไม่เคารพยำเกรงพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ของภรรยา น่าจะมีอยู่ไม่น้อย พระไอยการลักษณะฝ่าฝืนระบุว่า ชายที่ได้ลูกสาวท่นไปเป็นภรรยา “ให้ยำเกรงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติแห่งหญิง ถ้าชายมีพด กินเหล้ามักด่าตีเมียตน พ่อตาแม่ยายห้ามปรามมิฟัง มั่นว่ากล่าวเกินเลยหยาบซ้ำ แลให้เครื่องอันมีดีแก่พ่อตาแม่ยายก็ดี แลมันจุกละหุกตีเมียไปต้องพ่อตาแม่ยายก็ดี ให้มันแต่งเข้าตอกดอกไม้รูปเทียนสมาพ่อตาแม่ยายแล้วให้เรียกเอาทานบนไว้ พี่เมียหน้าเมียจุกเดียวกันนั้นแล”⁵⁸⁴

เมื่อมีความขัดแย้งในครอบครัวเกิดขึ้นแล้ว กฎหมายระบุว่าสามีและภรรยาไม่มีสิทธิตีกันถึงตาย หากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งตีอีกฝ่ายถึงถึงตายต้องรับโทษเท่าเทียมกัน ดังความในกฎหมายลักษณะวิวาทคำติ ว่า “ฝ่าฝืนวิวาทกัน ชายผู้ทุบตีฟันแทงหญิงผู้เมียตาย ให้ลงโทษดังจันผู้อื่น ถ้าหญิงทุบตีฟันแทงชายผู้ผู้ตาย ให้ลงโทษจุกกัน”⁵⁸⁵ อย่างไรก็ตาม มีกฎหมายที่กล่าวถึงกรณี “ผู้ใดตบตีเข้าไถลูกเมียตน” โดยมีได้ระบุความผิดในเรื่องการตบตีดังกล่าว แต่ระบุความผิดในกรณีที่การตีนั้นทำให้ “เลือดตกลงที่เรือนท่น” ซึ่งผู้ตบตีนั้นจะต้อง “พลีเรือนท่น ให้นิมนพระสงฆ์ 7 รูปสวดมนต์ชดน้ำแด่บลดพลี ๆ เรือนท่น” สะท้อนให้เห็นว่าสามีสามารถ “ตบตีเข้าไถลูกเมียตน” ได้ เพียงแต่ต้องระวางมิให้ “มันเล่นหนีไปขึ้นบนเรือนท่นและเลือดตกลงที่เรือนท่น” เท่านั้น⁵⁸⁶

อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ภรรยามีชู้ สามีสามารถฆ่าภรรยาและชายชู้ได้ ดังปรากฏในกฎหมายลักษณะฝ่าฝืน ว่า “หญิงนอกใจผู้ ผู้จับหญิงนอนหงาย ชายนอนคว่ำ ถ้าฆ่าชายนั้นเสียให้ฆ่าหญิงนั้นเสียด้วย อย่าให้ฆ่าแต่ผู้เดียว”⁵⁸⁷ ในกรณีที่สามีต้องการสินไหมจากชายชู้จะต้องฟ้องศาลแพ่ง แต่เมื่อฟ้องศาลแล้ว “เจ้าผู้เห็นว่าสินไหมนั้นน้อย จขอฟันแทงเสีย ท่านมิฟัง”⁵⁸⁸ แสดงว่าหากสามีจะฆ่าชายชู้จะต้องฆ่าเสียก่อนที่จะฟ้องศาล หากศาลตัดสินให้ปรับไหมแล้วสามีจะเปลี่ยนใจมาฆ่าชายชู้ไม่ได้

ปัญหาการมีชู้

ในราชสำนัก การคบชู้ของพระสนมเป็นความผิดร้ายแรง เดอ แบช กล่าวถึงกรณีพระสนมคนหนึ่ง ซึ่งเป็นน้องสาวของพระเพทราชา เป็นชู้กับเจ้าฟ้าน้อยพระราชอนุชาในสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อถูกจับได้พระสนมคนดังกล่าวถูกประหารชีวิตด้วยการโยนให้เสือกิน ส่วนเจ้าฟ้าน้อยนั้นสมเด็จพระนารายณ์ทรงพิจารณาลงทัณฑ์ให้สาหัสด้วยหว่ายนกโทษประหาร เนื่องด้วยก่อนที่พระอัครมเหสีจะสิ้นพระชนม์ได้ทูลขอให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงดูแลพระราชอนุชาอย่างดี เดอ แบชยังระบุด้วยว่า กรณีนี้ไม่ใช่ครั้งแรกที่พระ

⁵⁸⁴ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืนมาตรา 58” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 290.

⁵⁸⁵ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำติ มาตรา 17” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

⁵⁸⁶ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำติ มาตรา 19” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 423.

⁵⁸⁷ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 8” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

⁵⁸⁸ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 13” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

สนมคนดังกล่าวถูกจับได้ว่าคบชู้ ก่อนหน้านี้พระสนมคนนี้ได้ได้รับความไว้วางใจจากพระนารายณ์มาก เธอได้แอบหนีออกจากวัง โดยแสร้งทำเป็นว่าบาดเจ็บเป็นแผลร้ายแรง โดยมีหมอมชาวฝรั่งเศสที่ทำงานให้กับ VOC คอยช่วยตกแต่งแผลและสมรู้ร่วมคิด เมื่อได้รับอนุญาตให้ออกจากวัง พระสนมกลับตรงไปที่ค่ายโปรตุเกส ซึ่งเป็นสถานที่ที่ชายชู้ของเธออยู่ เพื่อหลบสายตาสาวสยาม ทว่าท้ายที่สุดความลับก็รั่วไหล ผู้คนนำเรื่องดังกล่าวไปร้องเป็นเพลงประจาน เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบข่าวลือ ทรงมีพระบรมราชโองการห้ามไม่ให้พระสนมออกจากประตูวังอีก และให้ขันทีเป็นผู้ดูแลแผลแทน แต่พออยู่แต่ในวังเธอก็ไปเป็นชู้กับเจ้าฟ้าน้อย⁵⁸⁹

ชายที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของผู้ชายอื่น มีโทษปรับเล็กน้อยตามประเภทของภรรยา โดยหลุยส์ ดูปาดร์ ตั้งข้อสังเกตว่า การแบ่งประเภทภรณานั้นเป็นไปเพื่อจะลงโทษการทำชู้ โทษปรับใหม่ของชายชู้มากหรือน้อยจะขึ้นอยู่กับว่าหญิงที่เขาไปมีเพศสัมพันธ์ด้วยนั้นเป็นเมียประเภทใด

“การที่กฎหมายลักษณะผัวเมียได้แบ่งภริยาออกเป็นสองประเภทในคำปรารภก็เพื่อลงโทษการทำชู้ คือ แบ่งเป็นเมียกลางเมือง และเมียกลางนอก ทั้งนี้ได้หมายความว่าในกรณีเมื่อมีชู้แล้ว เมียกลางเมืองซึ่งมีศักดิ์ศรีสูงกว่าเมียกลางนอกจะถูกลงโทษหนักกว่า โทษที่ลงแก่ภริยาจะรุนแรงเท่ากัน ชายชู้ต่างหากที่จะถูกลงโทษแตกต่างกันไป แล้วแต่ว่าได้ทำชู้กับเมียกลางเมือง หรือเมียกลางนอก ถ้าชายใดทำชู้ด้วยเมียกลางเมืองจะถูกไหมเต็มพระราชกฤษฎีกา หากทำชู้กับเมียกลางนอกจะถูกไหมเพียง 5 ส่วนใน 6 ส่วนของโทษเต็มตามพระราชกฤษฎีกา”⁵⁹⁰

ราชทูตลาอูแบร์เล่าถึงการลงโทษภรรยาที่คบชู้โดยสามีสามารถเลือกที่จะฆ่าภรรยา หรือให้ม้าฆ่าเรา หรือชายไปเป็นทาส หรือชายแก่ชองเพื่อให้ไปเป็นโสเภณี⁵⁹¹ ส่วนกฎหมายของอยุธยาเองนั้นกล่าวถึง**ความผิดในเรื่องเป็นชู้ไว้เป็นจำนวนมาก** ทั้งกรณีชายเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นและหญิงมีสามีแล้วแต่คบหาชายอื่นเป็นชู้ ในกรณีที่ชายเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นถือเป็นการละเมิดต่อสามีของหญิงนั้น แต่กรณีหญิงมีชู้ถือเป็นการละเมิดต่อสามีของตนเอง กฎหมายฉบับหนึ่งระบุว่า “หญิงใดทำชู้นอกใจผัว...โคกระบือช้างม้าเรือเกวียน แลทาสกำมกรชายหญิงสิ่งสรรพทรัพย์ทั้งปวงมีมากน้อยเท่าใดก็ดี ท่านว่าให้แก่ชายผัวเก่าจงสิ้น ถ้าชายผัวไม่สมักเลี้ยงหญิงต่อไปให้ ให้หญิงนั้นไปแต่ผ้าถุงผืนหนึ่งผ้าห่มผืนหนึ่ง”⁵⁹² กฎหมายนี้แสดงว่าเมื่อหญิงที่มีชู้ทรัพย์สินทั้งหมดของครอบครัวจะตกเป็นของผัวเก่า ถ้าผัวเก่าไม่รับเลี้ยงจะต้องจากไปแต่ตัวกับผ้าถุงและผ้าห่มอย่างละผืนเท่านั้น

⁵⁸⁹ Cladue de Bèze, 1688 revolution in Siam: the memoir of Father de Beze, trans. E. W. Hutchison (Hong Kong: Hong Kong University Press, 1968), 54-56. อ้างใน Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p.52- 53.

⁵⁹⁰ หลุยส์ ปลายดร์, **สถานะของหญิงมีสามีในประเทศสยาม**. ไพโรจน์ กัมพูสิริ, แปล, หน้า 16-17. อ้างใน **ประวัติศาสตร์ของเทศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย**, หน้า 73.

⁵⁹¹ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุลาอูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, หน้า 230.

⁵⁹² “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 10” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 279.

สำหรับผู้ชายที่ทำชู้กับภรรยาคนอื่นที่เคยเป็น “หญิงคนขับคนรำเที่ยวขอทานเลี้ยงชีวิตเรลหญิงนครไสลเกณีน” ศาลจะไม่ปรับชายชู้ แต่อาจลงโทษด้วยการประจานทั้งผู้หญิงและชายชู้ เช่น “ให้เอาหญิงเทียมแอกข้างหนึ่ง ชายชู้เทียมแอกข้างหนึ่ง ผจานด้วยไถนา 3 วัน” หากชายผู้สามียังรักหญิงผู้เป็นภรรยาไม่ต้องการประจานภรรยา ชายผู้เป็นสามีเองและภรรยาจะต้องถูกประจานทั้งคู่ โดยกฎหมายระบุว่า “ท่านให้เอาชายผู้ผัวนั้นเข้าเทียมแอกข้างหนึ่ง หญิงอยู่ข้างหนึ่ง อย่าให้ปรับใหม่ชายชู้มันเลย”⁵⁹³ นอกจากนี้ในกรณีที่ภรรยาเป็น “หญิงแพศยา” ซึ่งหมายถึงหญิงที่ “เอาชายชู้มันมาร่วมประเวณีในวันเดียว 2 คนขึ้นไป” ก็จะถูกประจานพร้อมกับชายชู้ โดย “เอาปูนเขียนหน้าหญิงร้ายนั้นเปนตาราง ร้อยดอกกะบาเปนมาลัย ไส้สีละไส้ค้อ แล้วเอาขึ้นหาหย่างผจาน...ส่วนชายนั้นให้จำคา ให้นั่งได้หาหย่างผจาน 3 วัน แล้วให้ทวนชายหญิง”⁵⁹⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้หญิงที่ยังไม่แต่งงานแต่ลักลอบได้เสียกับผู้ชาย กฎหมายก็เรียกว่า “มีชู้” ซึ่งหากผู้ชายที่ลักลอบได้เสียนั้นถูกคนในบ้านของฝ่ายหญิงฆ่าตายเพราะนึกว่าเป็นโจรขโมย หรือเพราะ “รู้อยู่แล้ว (ว่าไม่ใช่โจรขโมย) แกล้งฆ่าฟันชายนั้นตายใช้...ให้ชายหญิงทอดตลาด ได้เท่าใดส่งให้พ่อแม่ชายปลงศพผู้ตายนั้นแล”⁵⁹⁵ แสดงว่าผู้หญิงที่ลักลอบได้เสียกับผู้ชายอาจถูกขายตัวเป็นทาสหากชายนั้นถูกญาติพี่น้องของหญิงฆ่าตาย

ในกรณีที่สามีไปปฏิบัติงานราชการ เช่น “พระเปนเจ้า (พระมหากษัตริย์) ใช้ไปการณรงคสงคราม” ฯลฯ “กฎหมายลักษณะผัวเมีย” มีบทบัญญัติเพื่อช่วยให้ชายที่ไปทำงานตามพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์นั้น ลดความกังวลเรื่องภรรยามีชู้ระหว่างที่ตนไม่อยู่ โดยกำหนดว่า ถ้าสามีไปราชการสงคราม หรือไปทำงานในเมืองอื่น ให้ภรรยาที่ได้รับความขัดสนกังวลทุกข์ยากต่างๆ ไปบอกมูลนายให้ช่วยกราบบังคมทูลฯ (เพื่อจะได้พระราชทานความช่วยเหลือ) หากภรรยาไม่มีชู้หรือมีสามีใหม่ (เพื่อให้มีคนเลี้ยงดู) ถือว่ามีความผิด จะต้องถูกลงโทษอย่างรุนแรง⁵⁹⁶

การแต่งงานและข้อห้ามในเรื่องการแต่งงาน

ในระดับชนชั้นสูงนั้น การแต่งงานมีบทบาทหน้าที่เกี่ยวกับความมั่นคงของตระกูล เช่น การหลอมรวมหรือสร้างเครือญาติ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และการพันธมิตรทางการเมือง พระมหากษัตริย์จะทรงรับเอาธิดาของเจ้านาย เจ้าเมืองประเทศราช เจ้าเมือง และขุนนางชั้นสูงมาเป็นพระมเหสีและเจ้าจอมของกษัตริย์และเจ้านาย ซึ่งสตรีเหล่านี้รวมทั้งพระโอรสและธิดาจะช่วยในการเสริมสร้างสายสัมพันธ์ในหมู่ชนชั้นสูงให้แน่นแฟ้นกว่าเดิม ส่วนขุนนางก็จะแต่งงานกับคนในตระกูลขุนนางด้วยกัน และมักถวายธิดาแก่พระมหากษัตริย์หรือเจ้านายเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างกัน ทำให้ตระกูลขุนนางเป็นเครือ

⁵⁹³ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 6” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

⁵⁹⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 7” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

⁵⁹⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 85” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 298..

⁵⁹⁶ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 63” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 292.

ญาติกันกว้างขวาง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อมีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรง และพระมหากษัตริย์ทรงระแวงขุนนางอย่างมากจนห้ามการไปมาหาสู่กัน ทำให้ลูกหลานของคนในตระกูลขุนนางจำนวนหนึ่งแต่งงานกับตระกูลพ่อค้าหรือเศรษฐีผู้มีทรัพย์ ดังกรณีคนในตระกูลของพระชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งธิดาแต่งงานกับเศรษฐีจีนและบุตรชายแต่งงานกับธิดาคหบดีชาวมอญ

เนื่องจากการแต่งงานของชนชั้นสูงมีเหตุผลทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของชนชั้นสูงเป็นเงื่อนไขสำคัญดังกล่าวมานี้ ทำให้ชนชั้นสูงต้องระมัดระวังป้องกันมิให้บุตรหรือธิดาของตนแต่งงานกับคนที่อยู่ในชนชั้นไพร่หรือทาส เว้นแต่ผู้ที่มาจากชนชั้นไพร่หรือทาสนั้นจะอยู่ในฐานะภรรยาน้อยที่ไม่มีอำนาจในครอบครัว เพราะถึงอย่างไรบุตรธิดาของภรรยาน้อยก็มีสถานภาพต่ำกว่าบุตรและธิดาของภรรยาหลวงอยู่แล้ว โดยที่ภรรยาหลวงที่มักมาจากชนชั้นเดียวกันจะมีอำนาจเหนือภรรยาน้อยตลอดจนบุตรธิดาของภรรยาน้อยเป็นอย่างมาก

การแต่งงานของชนชั้นไพร่

ก่อนการแต่งงาน ผู้หญิงจะตกอยู่ใต้อำนาจของบิดาเช่นเดียวกับบุตรชาย แต่บุตรชายมีเสรีภาพในการแต่งงานมากและจะเป็นอิสระเมื่อออกจากครอบครัวไป ส่วนบุตรสาวจะไม่สามารถแต่งงานโดยปราศจากความยินยอมของบิดามารดา และชายที่มาสัมพันธ์ด้วยอาจจะต้องรับโทษทางอาญาในกรณีที่บุตรสาวยังคงอยู่ใต้อำนาจของบิดามารดา ไม่ว่าบุตรสาวจะมีอายุมากเพียงใดก็ตาม กฎหมายกำหนดถึงขนาดว่าหากหญิงหย่าขาดจากสามีกลับมาอาศัยอยู่กับบิดามารดาแล้ว จะกลับไปเป็นภรรยาของสามีเดิมโดยปราศจากความยินยอมของบิดามารดาไม่ได้⁵⁹⁷ อย่างไรก็ตามบิดามารดาไม่มีสิทธิบังคับบุตรสาวให้แต่งงานโดยที่บุตรสาวไม่สมัครใจ⁵⁹⁸ นอกจากนี้มีอยู่บ่อยครั้งที่กฎหมายบังคับให้บิดามารดาต้องยอมรับเรื่องที่เกิดขึ้นไปแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่หญิงชายแอบได้เสียกันจนกระทั่งมีบุตร⁵⁹⁹ แต่หญิงหม้ายเพราะสามีตายหรือหย่าขาดจากสามีแล้วต่อมาใช้ชีวิตอยู่คนเดียวกับบุตรจะมีเสรีภาพอย่างเต็มที่⁶⁰⁰

แม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าผู้หญิงไพร่มีอิสระในการเลือกคู่ แต่ผู้หญิงไพร่ก็มีอิสระมากกว่าสตรีชั้นสูงราชทูต ลา ลูแบร์รายงานว่า

“ประเพณีในประเทศนี้ไม่อนุญาตให้หญิงสาวสนทนากับชายหนุ่ม มารดาจะเป็นผู้ลงโทษถ้าจับได้ว่าลูกสาวของตนแอบไปพูดจาวิสาสะกับผู้ชายตามอำเภอใจ แต่พวกลูกสาวก็มักจะลักลอบหลบหนีตามผู้ชายไปจนได้เมื่อสบช่อง และข้อนี้มีใช้สิ่งสุคติวิสัยที่จะหลบหนีออกไปได้ในตอนพลบค่ำ

⁵⁹⁷ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 131” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 309.

⁵⁹⁸ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 123” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 307.

⁵⁹⁹ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 86” และ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 88” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 298-299.

⁶⁰⁰ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 176.

...เป็นธรรมเนียมของชาวสยามที่จะจัดให้ลูกสาวหลานสาวแต่งงานแต่อายุเยาว์กับชายหนุ่มซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน⁶⁰¹

ทั้งนี้ ราชทูต ลา ลูแบร์ระบุด้วยว่า “หญิงชาวสยามอยู่ในสถานะที่จะมีบุตรได้แต่อายุ 12 ขวบ และกลางที่ก็ก่อนหน้านี้เสียอีก”⁶⁰²

การแต่งงานกับภรรยาหลวงจะมีการจัดพิธีตามประเพณีและฝ่ายหญิงจะนำกองทุนทรัพย์สินที่มีมูลค่าใกล้เคียงกับของฝ่ายชาย ส่วนการแต่งงานกับภรรยาในลำดับรองจะไม่มีพิธีก็ได้ แต่บิดามารดาฝ่ายหญิงจะได้รับทรัพย์สินเป็นค่าสินหิ้วบ่าวนาง และจะไม่แตกต่างจากการแต่งงานกับทาสซึ่งแท้ที่จริงเป็นการซื้อทาสจากนายเงิน ทาสนางนี้จะต้องรับใช้สามีจนกระทั่งให้กำเนิดบุตรจึงจะหลุดพ้นจากการเป็นทาส⁶⁰³ ไม่ว่าจะเป็นการแต่งงานในระดับใด จะมีผลให้เกิดการโอนอำนาจจากบิดาหญิงไปยังสามี ทำให้ฝ่ายหญิงอยู่ในฐานะใกล้เคียงกับบุตร สามีสามารถลงโทษภรรยา และจะรับโทษทางอาญาก็ต่อเมื่อทำร้ายภรรยารุนแรงเกินเหตุ สามีมีสิทธิขายภรรยาซึ่งหมายความว่าถึงการเอาภรรยาไปจำนองโดยที่ไม่ได้ทำให้การสมรสสิ้นสุดลง อย่างไรก็ตาม ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า สามีไม่มีสิทธิขายภรรยาหลวงโดยปราศจากความยินยอมของภรรยา แม้ว่าข้อมูลของ ลา ลูแบร์ จะขัดแย้งกับพระไอยการทาสมาตรา 3 มาตรา 31 และมาตรา 37 แต่อาจสอดคล้องกับประเพณีที่ปฏิบัติกัน⁶⁰⁴

ในระหว่างการอยู่กินกัน สามีจะเป็นผู้จัดการทรัพย์สินเพียงผู้เดียว รวมทั้งทรัพย์สินของภรรยาที่นำมาบริศนกับของสามี และหนี้ที่ภรรยาหลวงไปก่อผูกมัดสามี แม้ว่าขณะก่อนนี้สามีจะไม่ได้รับรู้ก็ตาม⁶⁰⁵ สำหรับหนี้ที่ภรรยาในลำดับรองก่อขึ้นจะผูกมัดสินส่วนตัวของภรณานั้น ยกเว้นหนี้ที่ก่อขึ้นเพื่อใช้เลี้ยงชีพตัวเองหรือเลี้ยงบุตรของตน⁶⁰⁶

ในระดับสามัญชนหรือชนชั้นไพร่ กฎหมายหลายฉบับแสดงถึงการยอมรับการแต่งงานในลักษณะหนึ่งตามกันแล้วกลับมาขอขมา “พระไอยการลักษณะผัวเมีย” กล่าวว่า “ชายใดลอบไปทำชู้ด้วยลูกสาวหลานสาวท่าน มิได้กล่าวถาม แลพ่อแม่หญิงรู้ ชู้ขึ้นลงไปหาลูกตนดั่งนั้นไซ้ ท่านว่าคือเมียมัน ให้มันแต่งสมาพ่อแม่หญิง พึงให้พ่อแม่หญิงรับสะมาให้มันอยู่เป็นคู่สงวาช” กฎหมายฉบับนี้ให้เหตุผลว่า พ่อแม่หญิงพึงรับการขอขมา “เพราะเขาทั้งสองเป็นคู่ส้างกันมาแต่ปางก่อน” และ “เป็นสัดรีภาพอย่าให้มีชายส่มผัด

⁶⁰¹ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม* หน้า 162.

⁶⁰² เรื่องเดียวกัน

⁶⁰³ “พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 96” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 335.

⁶⁰⁴ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน *ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน*, หน้า 176.

⁶⁰⁵ “พระไอยการลักษณะภู่หนี้ มาตรา 17” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 366-367.

⁶⁰⁶ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน *ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน*, หน้า 177.

ถูกต้องตัวถึงสอง” นอกจากนี้กฎหมายฉบับนี้ยังระบุด้วยว่า ถ้าชายมาขอขมาแล้วพ่อแม่หญิงไม่รับ แต่กลับพรากรลูกสาวตนไปให้ชายคนอื่น ถือเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ทำให้ “เสียประเพณีธรรม...ท่านว่าผู้มาเอาเมียมันแลพ่อแม่ทำมิชอบ” ทั้งพ่อแม่และชายคนใหม่นี้จะต้องถูกปรับโทษอย่างถึงขนาด โดยชายที่มาทำชู้กับลูกสาวหลานสาวท่านจะไม่ถูกลงโทษแต่อย่างใด เว้นแต่จะไม่ยอมมาขอขมาและไม่ยอมเลี้ยงดูลูกหลานท่าน จึงจะถูกลงโทษ โดยกฎหมายให้เหตุผลว่า “มันทำชู้แล้วมันทอดหญิงนั้นเสีย ท่านว่ามันทำให้ลูกหลานท่านนมบกกพร่อง ให้ใหม่ชายผู้เลมิดพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่ นั้นโดยขนาน”⁶⁰⁷

กฎหมายอีกฉบับหนึ่งกล่าวว่า “ชายใดลักภาลูกสาวหลานสาวไปทำชู้ทำเมีย ครั้นพ่อแม่พี่น้องพ้องพันธุหญิงชายนั้นรู้ ชายนั้นมันคั่นเอาหญิงมาไว้บ้านเรือนใช้ ท่านว่าไซ้ไซ้โมย เพราะว่ามันรักใคร่ภากันไป... ท่านให้สมา...พ่อแม่ปู่ย่าอาวอาหญิงนั้น”⁶⁰⁸

การที่กฎหมายยอมรับการหนีตามกันแล้วกลับมาขอขมาในภายหลังเช่นนี้ วางอยู่บนพื้นฐานความคิดที่เห็นความสำคัญของความรัก ดังปรากฏว่ามีกฎหมายหลายฉบับกล่าวถึง “ชายหญิงสมรักใคร่กัน”⁶⁰⁹ แต่กฎหมายจะยอมรับว่าชายและหญิงที่หนีตามกันไปในนั้นเป็นสามีและภรรยาทันทีต่อเมื่อกลับมาขอขมาบิดามารดาเท่านั้น หากไม่ยอมขอขมา จะต้องถูกปรับโทษในฐานที่ “ชายนั้นหา คำนับบิดามารดาไม่ได้” นั่นคือไม่ให้เคารพบิดามารดาของผู้หญิง⁶¹⁰ กฎหมายอีกฉบับหนึ่งกล่าวถึงกรณีนี้ที่ “ชายหญิงพรหมจารีรักใคร่กัน พ่อแม่มีรู้” เมื่อมีชายอื่นมาสู่ขอและพ่อแม่ยกให้จนถึงขั้น “ได้แต่งการมีขันหมาก” แต่ลูกสาวไม่ยอมลงจากเรือนไปร่วมพิธี กลับหนีตาม “ชายชู้” หรือคู่รักไป พร้อมกับเก็บเอาทรัพย์สินของไปด้วย กรณีดังกล่าวนี้กฎหมายถือว่าพ่อแม่มีความผิดต้องถูกปรับโทษพร้อมกับต้องชดใช้ค่าเรือนหอและสิ่งของต่าง ๆ เต็มจำนวนแก่ชายที่มาสู่ขอ โดยกฎหมายระบุความผิดว่าเป็นเพราะ “พ่อแม่หญิงมิได้ถามลูกสาวตน” ส่วนชายที่พาลูกสาวไปนั้นให้เสียค่าปรับโทษแก่พ่อแม่ของหญิง เพื่อเป็นค่าขอขมา แล้วสิทธิในตัวหญิงก็จะตกเป็นของชายที่เป็นคู่รัก โดยกฎหมายให้เหตุผลว่า “เพราะว่าหญิงชายนั้นรักใคร่กันอยู่ก่อนแล้ว”⁶¹¹ กฎหมายบังคับให้พ่อแม่ต้องยอมรับการขอขมาโดยให้เหตุผลว่า “เหตุชายหญิงได้สมรักกันอยู่ก่อนแล้ว จะตัดประเพณีเขานั้นมิชอบ”⁶¹²

ข้อความในกฎหมายสอดคล้องกับราชทูต ลา ลูแบร์ ที่กล่าวว่า “การสมสู่อยู่กินกันอย่างเสรีโดยมิได้ประกอบพิธีแต่งงานนั้น ไม่เป็นสิ่งที่น่าอัปยศ โดยเฉพาะในหมู่ราษฎรสามัญ เขาถือว่าเมื่อได้สมสู่อยู่กินด้วยกันแล้ว ก็เสมือนว่าได้แต่งงานกันแล้ว และถ้าเกิดความไม่ปรองดองกันขึ้น ต่างฝ่ายต่างแยกทางกันไปก็มีผลเท่ากับการหย่าร้างกันไปในตัวนั้นแล”⁶¹³ บาทหลวงปาลเลกซ์ก็ได้บันทึกไว้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

⁶⁰⁷ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 84” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 298

⁶⁰⁸ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 127” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 308.

⁶⁰⁹ เช่น พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 119, มาตรา 122 มาตรา 123 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 306-307.

⁶¹⁰ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 120” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 306.

⁶¹¹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 123” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 307.

⁶¹² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 122” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 307.

⁶¹³ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 169.

ในการทำงานเดียวกันว่า “การที่หญิงสาวหนีตามชายชู้ไปนี้เป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่สุด”⁶¹⁴ อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าหญิงสาวจะมีอิสระเสรีในการคบผู้ชายและเลือกไปกับผู้ชายคนใดก็ได้ตามอำเภอใจ หากหนีไปอยู่กับผู้ชายกฎหมายกำหนดให้ผู้ชายต้องเอาตัวมาคืนแก่พ่อแม่ เว้นแต่จะพากันมาขอขมา หากหนีไปโดยเอาทรัพย์สินของพ่อแม่ไปด้วย และพ่อแม่ต้องการทรัพย์สินคืน ลูกสาวก็ต้องคืนให้ทั้งหมด ทั้งนี้กฎหมายให้เหตุผลว่า “เพราะว่ามันมิได้อยู่ในอิวาทพ่อแม่ มิควรให้ทรัพย์สินแก่นั้น”⁶¹⁵

ลา ลูแบร์ ก็บันทึกไว้เช่นกันว่า หญิงมิได้รับอนุญาตให้ “ทำการตามอำเภอใจ” ดังความว่า

“แม้กระนั้นบิดามารดาก็หวงลูกสาวอยู่มาก...และไม่ว่าที่ไหนเหล่าบิดาก็ไม่ได้รับอนุญาตให้ทำการตามอำเภอใจในประการที่เป็นการฝ่าฝืนอำนาจของผู้เป็นบิดา อันเป็นสิทธิที่ยอมรับกันมาเป็นอย่างดีแล้วได้ อนึ่งนั้นหญิงชาวสยามก็ทะนงตนมากพอที่จะไม่ยอมทอดเนื้อทอดตัวให้แก่คนต่างประเทศโดยง่าย หรืออย่างน้อยก็ไม่เจรจาวิสาสะด้วย”⁶¹⁶

อาจกล่าวได้ว่า ในเรื่องการแต่งงานนั้น กฎหมายอยุธยาเน้นให้ลูกเขยเคารพพ่อตาแม่ยาย แต่ก็เห็นอกเห็นใจชายหญิงที่รักใคร่ได้เสียกันเป็นอย่างมาก นอกจากนี้กฎหมายยังพยายามให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องประนีประนอมกัน แม้ว่าจะเอนเอียงไปเข้าข้างพ่อแม่มากกว่า ความพยายามที่จะให้เกิดการประนีประนอมนี้เห็นได้ชัดในกฎหมายฉบับหนึ่งที่ระบุว่า บิดามารดาเลี้ยงลูกสาวมาจนเติบโตใหญ่ เกิดปัญหาความยากจน “จเอาบุตรสาวไปขายเอาเงินแก้ความยาก แลหญิงบุตรนั้นมันไม่รู้จักคุณ นอกใจพ่อแม่ ตามชายไป มิได้มาสมาไหวพ่อแม่ ๗ ได้ความเจ็บอายนั้น” ลูกสาวและลูกเขยจะต้องเสียค่าน้ำนมและค่าข้าวค่าเลี้ยงดูแก่พ่อแม่ โดยให้ลูกเขยช่วยออกครึ่งหนึ่ง และกฎหมายระบุด้วยว่า หากมีคดีความในลักษณะนี้มาฟ้องศาล “ให้เร่งว่าให้แก่นั้นจงเสร็จ” และไม่ให้ปรับไหมแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เพราะ “ถ้ามันเกิดลูกหลานไปภายนอกหน้า จะมาญินดักกันแล้ว”⁶¹⁷

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ในทัศนะของราชทูต ลา ลูแบร์ นั้น หญิงชาวมอญในอยุธยามีอิสระที่จะคบหาผู้ชายชาวต่างชาติมากกว่าหญิงชาวไทย ดังความว่า

“หญิงชาวพะโคที่อยู่ในประเทศสยาม ซึ่งตนเองก็เป็นคนต่างประเทศอยู่แล้ว ยังติดต่อกับคนต่างประเทศมากกว่า” โดยที่หญิงชาวสยามจะเห็นว่าหญิงมอญที่มีสามีเป็นคนผิวขาว “เป็นหญิงแพศยา”⁶¹⁸ แต่หญิงมอญ “มีความซื่อตรงต่อสามีจนกว่าเขาจะทอดทิ้งนางไป และเมื่อนางตั้งครรภ์ขึ้น ก็มิได้รับการดูหมิ่นถีนเคลดจากชาวพะโคด้วยกันแต่ประการใด นางกลับภูมิใจเสียอีกที่ได้สามีเป็นคนผิวขาว อาจเป็น

ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 52.

⁶¹⁴ ปาลเลกัวซ์, เรื่องเล่ากรุงสยาม, หน้า 154. อ้างใน ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 51.

⁶¹⁵ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 125” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 308.

⁶¹⁶ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 169.

⁶¹⁷ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 132” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 309.

⁶¹⁸ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 169.

เพราะหญิงสาวพะโคมีอารมณ์รักเหนือกว่าหญิงชาวสยามกระมัง และอย่างน้อยที่สุดนางก็มีความรู้สึกแรงกล้ามากกว่าเป็นแน่”⁶¹⁹

สำหรับการแต่งงานโดยพ่อแม่หาคู่ให้ แล้วทำการสู่ขอนั้น ราชทูตลาอุแบร์เล่าว่า

บิดามารดาของฝ่ายชายก็จัดหญิงเฒ่าแก่ผู้มีชื่อเสียงดีไปดำเนินการสู่ขอต่อบิดามารดาของฝ่ายหญิง ถ้าบิดามารดาของฝ่ายหญิงพอใจก็จะให้คำตอบในทำนองเอื้อเฟื้อ แม้กระนั้นก็ยังสงวนท่าที ขอผลัดไปปรึกษาหารือรับทราบเจตนารมณ์ของบิดาของตนก่อน ในขณะเดียวกันนั้นก็สอบถามเวลาตกฟากของฝ่ายชาย และให้เวลาตกฟากของฝ่ายหญิงไป ทั้งสองฝ่ายจะนำไปให้หมอดู เพื่อขอทราบเป็นประการสำคัญว่า อีกฝ่ายนั้นมั่งมีศรีสุขอยู่หรือไม่ และจะอยู่กินกันไปจนวันตายไม่หย่าร้างหรือประการใด ด้วยคนทั้งหลายย่อมชอบทรัพย์สินของตนอย่างหวงแหน เพื่อปกปิดไว้มิให้ตกเป็นเหยื่อแห่งการขูดรีดของของพวกสภาตุลาการ และการถูกริบราชบาตรโดยพระมหากษัตริย์ ฉะนั้น จึงต้องหันไปพึ่งหมอดู เพื่อให้รู้ว่าครอบครัวนั้น ๆ มั่งมีศรีสุขหรือหาไม่ แล้วก็ตัดสินใจเอาตามคำที่หมอดูแนะนำให้นั้น⁶²⁰

ข้อห้ามเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์และการแต่งงาน

นอกจากจะห้ามการ “มีชู้” แล้ว ในกฎหมายของอยุธยายังมีการห้ามเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์และการแต่งงานอีกหลายประการ ที่สำคัญก็คือ การมีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของลุง, ตา, ปู่, อาว, อา, น้ำ และพี่ของตนเอง และกับคนที่ร่วมสายโลหิตเดียวกัน หากละเมิดจะถูกลงโทษอย่างรุนแรง เช่น กรณีการมีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของลุง ตา ปู่ อาว อา น้ำ และพี่ของตนเองนั้น “ให้เอามันคนร้ายจำใส่ ตรวน, ชี้อ, คา เอาน้ำหมึกคักหน้าทั้งหญิงชาย เอาเชือกหนึ่งผูกคอเอาสั่งดีทะเวนรอบตลาด แล้สเอาขึ้นหาหย่างย้งด้วยลูกสันโคด แลให้ตีด้วยลวดหนั่งคละ 25, 50 ที่แล้วให้ทำพลอยเสียนอกเมือง อย่าให้ดูเยี่ยงกัน ถ้าจะไถ่ลูกสันโคษมิให้ย้ง ลูกละ 30000” ส่วนในกรณีหลัง คือ การมีเพศสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก, พี่กับน้อง, ยายกับหลาน, ตากับหลาน, ลุงกับหลาน หรือน้ากับหลาน กฎหมายถือว่าเป็นเรื่อง “อุบาทว์จัญไร” และบัญญัติบทลงโทษว่า “ให้ทำพลอยผู้นั้นเสียในชะเล ให้เจ้าพ่อแม่พี่น้องพลเมืองทำนทั้ง 4 ประตุ ไก่ 8 ตัว ให้พระสงฆ์พรหมณาจารย์สวดมนตรทำพิธีการระงับอุบาทว์จัญไร น้ำ, ฟา, ฝน จึงจะตกเป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย” นอกจากนี้พ่อแม่พี่น้องของผู้กระทำผิดถ้าหากรู้ว่าลูกหลานกระทำผิดแต่ไม่ได้ว่ากล่าว ก็จะต้องถูกลงโทษด้วย⁶²¹

อย่างไรก็ตาม การแต่งงานกับญาติก็ยังมิอยู่เสมอ ดังที่ราชทูตลาอุแบร์ บันทึกไว้ว่า

การแต่งงานกับญาติสนิทชั้นที่หนึ่งนั้นเป็นสิ่งต้องห้าม (ตามกฎหมายสยาม) กระนั้นก็ยังอาจแต่งงานกับลูกเรียงพี่เรียงน้องของตนได้ ส่วนลำดับชั้นญาตินั้น ชายอาจแต่งงานกับหญิงพี่น้องท้อง

⁶¹⁹ เรื่องเดียวกัน

⁶²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162-163.

⁶²¹ พระไอยการลักษณะผิดเมีย” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 284.

เดียวกันได้ โดยแต่งทีละคราวคนหนึ่งแล้วก็อีกคนหนึ่ง ไม่ใช่แต่งพร้อม ๆ กัน แม้กระนั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์ก็ทรงล่วงบัญญัติข้อนี้อยู่ ด้วยทรงเชื่อว่าไม้อาจหาหนิงใดในได้ห้ำให้สมพระเกียรติยศของพระองค์ได้ นอกจากพระประยูรญาติอันสนิทของพระองค์เอง⁶²²

ส่วนบาทหลวงปาเลกัวซ์ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อธิบายว่า การสมรสกับญาติสนิทที่เกิดขึ้นในชนชั้นสูงนั้น เป็นไป “เพื่อมิให้สายโลหิตระคนปนกับวรรณะที่ต่ำกว่า”⁶²³

นอกจากจะมีข้อห้ามเรื่องการแต่งงานกับญาติสนิท (เว้นแต่กรณีชนชั้นสูง) ดังกล่าวข้างต้นนี้แล้ว กฎหมายยังห้ามมิให้หญิงไทย มอญ ลาว แต่งงานกับคนต่างชาติต่างศาสนา กฎหมายลักษณะอาญาหลวงในสมัยพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ.2176 ระบุว่า “ราษฎรข้าแผ่นดินชายหญิงไทยมอญ” มิได้กล่าวพระราชอาญา เพราะ “เห็นพัสดุขาวของเงินทอง” ของพวกพ่อค้าต่างชาติ จึงได้ “ยกลูกสาวหลานสาวให้เปนเมียฝรั่งอังกฤษวิลันดาความลาญอันต่างศาสนา แลให้เข้ารีตถือหย่างมฤดาภิธินอกศาสนา” ซึ่งกฎหมายฉบับนี้ระบุว่าผู้ที่เห็นแก่ทรัพย์สินเงินทองจนยอมยกลูกสาวหลานสาวให้คนต่างชาติต่างศาสนา เหล่านี้ “เปนเลี้ยนหนามแผ่นดิน แลมันเอาใจไปแผ่เผื่อแก่ประจามิตฆ่าศึก” กฎหมายฉบับนี้อ้างเหตุผลที่ห้ามมิให้หญิงไทย มอญ ลาว แต่งงานกับคนต่างชาติต่างศาสนา ดังนี้ “เหตุว่าพ่อมันตั้งพี่ขึ้นว่านลงเหนือแผ่นดิน จเปนพินิจผลต่อไป ฝ่ายพ่อมันลูกมันจเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศ ๆ มันรู้แล้วมันจคิดมาเบียดเบียนพระนครธานีขอบขัณฑเสลา พระพุทธศาสนาก็จะพลอยเศร้าหมองไป”⁶²⁴ ส่วนกฎหมายในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ.2206 ระบุว่า “อย่าให้ไทยมอญลาวลอบลักไปช่องเสพเมถุนธรรม ด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคุลามลาญซึ่งถือฝ่ายมิดชาติฐิ” เนื่องจากเกรงว่าจะต้องสูญเสียกำลังคน โดยกฎหมายระบุไว้อย่างชัดเจนว่า “ให้อยู่ตามสัมมาธิฐิ อย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหม่มขุนนายจได้บานแผนกแจกหมู่ไพร่หลวงตามกฎบานผะแนกสำหรับแผ่นดินสะดวก” ผู้ที่ไม่เชื่อฟังอาจถูกลงโทษถึงขั้นประหารชีวิต⁶²⁵

การหย่าร้าง

หลักฐานตะวันตกแสดงว่าในสังคมอยุธยามีการหย่าร้างเกิดขึ้นน้อย ดังที่ ราชทูตลาอูแบร์ วิเคราะห์ว่า “การกินอยู่ฐานสามีภรรยาในประเทศสยามนั้นแทบจะราบรื่นกันทั่วทุกคร้วเรือน อันจะพิจารณาได้จากความจงรักภักดีของภรรยาซึ่งหาเลี้ยงสามีตลอดระยะเวลาที่ต้องเกณฑ์ไปรับราชการงานหลวงอันเป็นทำนองบังคับเกณฑ์แรงงาน มีระยะเวลาไม่เพียงชั่วปีละ 6 เดือนเท่านั้น แต่บางครั้งก็นานถึง 1-2 หรือ 3 ปีทีเดียว”⁶²⁶

⁶²² สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุหลา ลู แบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 165.

⁶²³ ปาเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 156 อ้างใน ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 51.

⁶²⁴ “พระไอยการลักษณะอาญาหลวง มาตรา 13” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 480.

⁶²⁵ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 36” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 664.

⁶²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

ลาอุแบร์ระบุด้วยว่า “ถึงแม้ว่าการหย่าร้างนั้นเป็นการที่ชอบด้วยกฎหมาย ก็ไม่ว่ากันที่จะเห็นกันว่าเป็นข้อชั่วร้ายอย่างใหญ่หลวง”⁶²⁷ ดังนั้น การหย่าร้างจึงไม่ใช่เรื่องปรกติธรรมดาสำหรับคนในสังคมอยุธยา อย่างไรก็ตาม ในหมู่ราษฎรสามัญหรือชนชั้นไพร่การหย่าร้างก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ ดังที่ราชทูตลาอุแบร์กล่าวว่า “แต่ถึงแม้ว่าสามัญภรรยาจะไม่สามารถทนอยู่ร่วมกันได้ด้วยประการใดก็ตาม ก็มีทางแก้ไขด้วยการหย่าร้างกันได้อยู่ เป็นความจริงที่ว่า การหย่าร้างนี้กระทำกันแต่ในหมู่ราษฎรชั้นสามัญเท่านั้น คนมั่งมีที่มีภรรยาหลายคนก็ยังเลี้ยงดูนางภรรยาที่ตนไม่รักแล้วหรือที่ตนยังรักอยู่ไว้ทั้งโขง”⁶²⁸

การหย่าร้างจะมีผลหรือไม่ขึ้นอยู่กับฝ่ายสามีมากกว่าภรรยา ราชทูตลาอุแบร์ บันทึกว่า “สามีนั้นตามธรรมดาเป็นตัวละครสำคัญในการหย่าร้าง (คือจะยอมหย่าก็ได้หรือไม่ยอมหย่าก็ได้) แต่เขาก็ไม่เคยปฏิเสธในเมื่อฝ่ายภรรยามีเจตนาอันแรงกล้าที่จะหย่ากับตน เขาจะคืนกองทุนสินเดิมให้ภรรยาไป”⁶²⁹

“พระไอยการลักษณะผัวเมีย” มีบทบัญญัติเกี่ยวกับการหย่าร้าง หรือการ “ขาดจากผัวเมียกัน” ไว้หลายมาตรา กฎหมายส่วนใหญ่จะเน้นเรื่องการแบ่งทรัพย์สินภายหลังการหย่า และการวินิจฉัยกรณีต่างๆ ว่ามีกรณีใดบ้างที่ถือว่าสามีและภรรยาหย่าขาดจากกันแล้ว กรณีไหนบ้างที่ถือว่าไม่ได้หย่าขาดจากกัน รวมทั้งกรณีที่ภรรยาไปมีชายอื่น กฎหมายก็จะระบุว่ากรณีใดบ้างที่ถือว่าไม่เป็นความผิดเนื่องจากหย่าขาดจากสามีเดิมแล้ว และกรณีไหนบ้างที่ถือว่ามีความผิด จะต้องถูกปรับไหม

ถึงแม้ว่าฝ่ายภรรยาเองจะมีสิทธิขอหย่าร้าง แต่มีเงื่อนไขในการหย่าร้างมากกว่าผู้ชาย และสิทธิในทรัพย์สิน ทั้งสินเดิมและสินสมรส ก็น้อยกว่าผู้ชายด้วย เช่น เมื่อภรรยาถูกสามีทอดทิ้งเป็นเวลานาน ภรรยาจะได้รับการตัดสินจากศาลให้หย่าได้ก็ต่อเมื่อ “ภริยาสามีซึ่งโกรธทุ้งเถียงกัน แลชายโกรธแก่หญิงเกบเอาสินเดิมแลทรัพย์สินของลงมาจากเรือนหนีหญิง แล้วเอามิดพรว้าวนพันเรือนเสาหอหญิงเสีย...ท่านว่าชายไปวันเดียนั้นขาดจากผัวเมียกัน” ซึ่งในกรณีที่ชายเอามิดพรว้าพันเสาเรือนเช่นนี้ หญิงไม่ต้องคืนขันหมากให้แก่ชายที่เคยเป็นสามี และหากหญิงจะไปมีคู่หรือมีผัว ก็ไม่มีความผิดแต่อย่างใด⁶³⁰

อีกกรณีหนึ่งก็คือ “วิวาทด่าตีกัน...ชายลงจากเรือนละหญิงไว้...ถ้าชายมิได้มาสู่หาหญิงพ้นกำหนด 3 เดือน 6 เดือน 8 เดือน ปีหนึ่ง แลปีหนึ่งกับ 4 เดือน ตามระยะทางใช้ ให้หญิงหาผู้เฒ่าผู้แก่แลกำนัน พันนายบ้าน ร้อยแขวง กรมการ แลผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดผู้หนึ่ง ให้ช่วยส่งทุน สินสอด ขันหมาก แลสิ่งของเดิมแห่งชาย ถ้าพบชาย ๆ รับก็ดี มิรับก็ดี ท่านว่าชายหญิงขาดจากผัวเมียกัน”⁶³¹ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ชายมิได้อาละวาดถึงขั้นพันเสาเรือน หญิงจะหย่าได้ก็ต่อเมื่อชายหนีไปนานพอสมควรแล้ว และหญิงยังจะต้องนำเอา “ทุน สินสอด ขันหมาก แลสิ่งของเดิมแห่งชาย” ไปคืนให้แก่ชายที่ทอดทิ้งตนไปอีกด้วย จึงจะถือว่าขาดจากสามีภรรยาได้ หรือแม้แต่เมื่อ “ผัวเมียอยู่ด้วยกัน หญิงนั้นหาความผิดมิได้ แลชายนั้นโกรธหญิง

⁶²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

⁶²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167

⁶²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-168.

⁶³⁰ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 51” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 288.

⁶³¹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 49” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 287.

เก็บเอาทรัพย์สิ่งสินตนลงจากเรือนไป แลชายนั่นมิได้ไปมาเป็นเวลาช้านาน ถึง 8 9 10 11 เดือน” แล้วภรรยาก็มีสิทธิจะหย่าได้ต่อเมื่อ “เอาสินสอด ช้นหมาก ทุนทรัพย์ของชายนั่นไปส่งให้แก่ชายแลพ่อแม่ชายนั่น”⁶³²

ในกรณีที่ผู้หญิงถูกสามีทอดทิ้ง⁶³³ เป็นเวลานาน แต่สามีมิได้นำเอาทรัพย์สินไปด้วย กฎหมายถือว่ายังไม่ขาดจากการเป็นสามี-ภรรยา กัน โดยให้เหตุผลว่า “ชายยังรักหญิงอยู่ จึงมิได้เอาทรัพย์สิ่งของไป ท่านว่าชายเลมิดเป็นแต่โทโสมาแซก จะเอาเป็นขาดจากผัวเมียกันนั้นมิได้” ถ้าหญิงเกิดไปมีสามีใหม่ก็ถือว่ามิใช่ และสามีใหม่ก็ตกอยู่ในฐานะชายขู้ที่จะต้องเสียค่าปรับไหม และหากบิดามารดาของฝ่ายหญิงรู้เห็นเป็นใจกับการมีสามีใหม่ของลูกสาวก็จะถูกปรับไหมด้วยในฐานะเป็นผู้ “ชักสื่อ”⁶³⁴

ในกรณีที่สามีทิ้งภรรยาไปด้วยความโกรธ ครั้นหายโกรธแล้ว “กลับมาหาเมียมันด้วยสุภาพสุจริต แลให้ทรัพย์สิ่งของเยี่ยมเยียน” ฝ่ายหญิงก็ไม่มีสิทธิหย่า ถึงแม้ว่าเมื่อฝ่ายชายกลับมาแล้วฝ่ายหญิงจะ “มิสมักรักชาย” อีกต่อไปและไม่ต้องการจะให้ชายไปมาหาสู่อีกแล้วก็ตาม กฎหมายระบุด้วยว่าหญิงที่ไม่ยอมให้สามีกลับมาคืนดีเช่นนั้น แสดงว่า “มันทุจริตคิดเอาใจออกนอกใจผัวมัน” และหากหญิงไปมีสามีใหม่ ก็ถือว่ามิใช่และจะต้องถูกปรับไหม⁶³⁵

อย่างไรก็ตาม มีกฎหมายอีกมาตราหนึ่งระบุว่า “ผัวไปค้าแต่จังหวัดหัวเมืองพระราชเสามาณฑล เมืองขึ้นแห่งพระเจ้าอยู่หัว แม้นไปพ้นกำหนดปีหนึ่งชายมิมา ท่านว่าหญิงชายขาดจากกัน...หญิงมีผู้เอาผัวหาโทษมิได้”⁶³⁶ และถ้าสามีไปค้าขายแดนไกล เช่น เมืองจีน เชียงใหม่ ชวา ภรรยาได้ข่าวว่าโจรสลัดจับชายผัวไปได้ หรือสำเนาถูกชักไปในเขตแดนของข้าศึก ให้ภรรยารอนาน 7 ปี พ้นกำหนดนั้นแล้วหญิงสามารถแต่งงานใหม่ได้⁶³⁷

การหย่าร้างอีกกรณีหนึ่งที่กฎหมายกล่าวไว้อย่างละเอียด คือกรณีที่หญิง “ทุกข์ยาก” (ยากจน) ถูกชายหลอกลวง โดยชายหลอกลวงว่าจะช่วยหญิงให้พ้นจากความทุกข์ยาก ทำให้หญิงยอมร่วมประเวณี ต่อมาหญิงพบว่าชายมิได้ช่วยจริง หรือมิได้ช่วยโดยสุจริต เช่น “ลวงทำขู้ให้หญิงเสียตัว แล้วเอาหญิงไปขายผูกดอกเบี๋ยก็ดี ขายให้เขาใช้ต่างดอกเบี๋ยก็ดี แลหญิงคิดอุจใจว่าชายช่วยทุกข์ยากมิได้ แลมิสมักอยู่ด้วยชายใช้” ในกรณีเช่นนี้ กฎหมายมิได้ถือว่าชายที่หลอกลวงหญิงทำความผิด เพียงแต่กำหนดให้ชายนั่นต้องนำเงินมาคืนแก่นายเงินให้ครบ ผู้ที่ถูกหลงโทษกลับเป็นหญิงที่ถูกหลอกลวง ถึงแม้กฎหมายจะให้ขาดจากผัวเมีย

⁶³² “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 50” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 287-288..

⁶³³ กฎหมายเรียกหญิงที่สามีทิ้งว่า “เมียร้าง” โปรดดู “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 52 และมาตรา 56” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

⁶³⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 52” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

⁶³⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 50” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 288.

⁶³⁶ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 62” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 291.

⁶³⁷ เรื่องเดียวกัน

กันหรือให้หย่ากันตามที่ฝ่ายหญิงต้องการ แต่ก็ “ให้ทวนหญิง 10 ที่ เหตุหญิงใจเบายอมด้วยชายก่อนแล้ว ให้ชายชายต่อไป จึงได้ยากแก่ความเมืองท่าน”⁶³⁸

การหย่าจะมีผลทางกฎหมายอย่างง่ายดายหากทั้งฝ่ายสามีและภรรยาเต็มใจหย่า กฎหมายระบุว่า “ภริยาสามีมิชอบเนื้อพิงใจกัน เขาจะหย่ากันใช้ ตามน้ำใจเขา เหตุว่าเขาทั้งสองนั้นลั่นบุญกันแล้ว จะจำใจให้อยู่ด้วยกันนั้นมิได้”⁶³⁹

ในการหย่าร้าง หญิงจะสามารถหย่าชายโดยได้รับส่วนแบ่งทรัพย์สินก็ต่อเมื่อ “ชายมิได้เลี้ยงหญิง โดยธรรม” โดยกฎหมายระบุว่า

ชายหญิงอยู่กินเป็นผัวเมียกันแลชายคิดเอาใจออกนอกใจหญิง ยกย้ายทรัพย์สินของเกบเอา สิ้นเดิมสิ้นสมรสไปไว้แก่บิดามานดาญาติพี่น้องแห่งตน ไปมีเมียอื่นก็ดี แลเกบเอาทรัพย์สินของไป มิได้มีเมียอื่น ร้างหญิงไว้พันกำหนดกฎก็ดี แลชายแก่ล้งขับไล่หญิงเสียเกบเอาทรัพย์สินของไว้แต่ผู้เดียว ก็ดี หญิงมาฟ้องร้องพิจารณาเป็นสัจ ท่านว่าชายนั้นเลี้ยงหญิงมิเป็นธรรม ให้ชายส่งทรัพย์สินของซึ่ง เกบไปนั้นมาจงถ้วน ควนให้ปันสิ้นเดิมให้แก่หญิงแก่ชายตามเดิม สิ้นสมรสซึ่งชายเก็บเอาไปแลหญิง ได้ไว้มีมาน้อยเท่าใด ปันให้แก่ชายหญิงคนละครึ่ง ให้ชายหญิงขาดจากผัวเมียกัน เหตุชายเลี้ยง หญิงมิเป็นธรรม⁶⁴⁰

นอกจากนี้ หากสามีนำเมียใหม่เข้าบ้าน เมียเก่าก็สามารถหย่าได้โดยได้รับส่วนแบ่งทรัพย์สินกึ่งหนึ่ง ดังที่กฎหมายระบุว่า “ผัวเมียอยู่ด้วยกัน ผัวไปค้าได้เมียใหม่มาด้วย ชายทำเคียดแค้นเมียก่อน แลจะหย่ากัน ใช้ ให้แบ่งสินนั้นกึ่ง เพราะเมื่อก่อนนั้นหาโทษมิได้ ผู้ชายนั้นอาธรรม”⁶⁴¹

สำหรับการแต่งงานใหม่หลังจากหย่าร้าง ถึงแม้กฎหมายจะระบุถึงชนบประเพณีที่สังคมยึดถือว่า “เป็นสัตรีภาพอย่าให้มีชายสัมผัสถูกต้องตัวถึงสอง”⁶⁴² แต่หลักฐานตะวันตกสอดคล้องกับหลักฐานประเภท กฎหมายของไทย ที่ระบุว่าเมื่อหย่าร้างแล้วผู้หญิงสามารถแต่งงานใหม่ได้ ดังที่ลาดูแบร์วิเคราะห์ว่า

เมื่อได้หย่าร้างค้ำขาดกันแล้ว ย่อมเป็นการชอบด้วยกฎหมายที่สามีและภรรยาจะไปแต่งงาน ใหม่กับใครก็ได้ตามปรารถนา และเป็นอิสระแก่ข้างสตรีที่จะแต่งงานใหม่ได้ในวันที่หย่าร้าง (กับสามี เดิม) นั่นทีเดียวโดยไม่คำนึงถึงข้อกังขาจะเกิดขึ้นได้กับบุตรคนแรก (ที่เกิดเมื่ออยู่กินกับสามีใหม่) ว่า จะเป็นบุตร (ของสามีเดิม) ติดท้องมา โดยเชื่อเอาตามคำที่ภรรยาบอกโดยประมาณ อันเป็นข้อแสดง ให้เห็นว่าชาวสยามมีความหึงหวงน้อยที่สุด⁶⁴³

⁶³⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 134” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 310.

⁶³⁹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 67” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 292.

⁶⁴⁰ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 55” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

⁶⁴¹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 70” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 293.

⁶⁴² “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 84” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 298.

⁶⁴³ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุ ลู แบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 168.

เมื่อมีการหย่าร้าง กฎหมายกำหนดวิธีการแบ่งลูกไว้ชัดเจน “พวกบุตรๆ” ที่เกิดด้วยกันก็แบ่งกันรับไป ในทำนองนี้ หญิงผู้มารดาได้บุตรคนที่ 1-3-5 และต่อๆ ไปตามจำนวนคือ แต่ถ้าบังเอิญบุตรโตนคนเดียวก็ได้แก่มารดาไป และถ้าบุตรทั้งหมดนั้นรวมกันเป็นจำนวนคือ หญิงผู้มารดานั้นก็จะได้บุตรมากกว่าผู้เป็นบิดาไปหนึ่งคน จะเป็นด้วยท่านวินิจฉัยเห็นว่ามารดาเลี้ยงดูบุตรได้ดีกว่าบิดา หรือว่านางเป็นฝ่ายอุ้มท้อง และเลี้ยงดูบุตรด้วยนมของนางมาอย่างใดอย่างหนึ่ง นางจึงมีสิทธิเหนือผู้เป็นบิดาด้วยประการฉะนี้ หรือท่านจะเห็นว่าสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอ ย่อมจะต้องการความช่วยเหลือเกื้อกูลจากพวกบุตรๆ มากกว่าก็เป็นได้อีกเหมือนกัน”⁶⁴⁴

ในเรื่องเกณฑ์การแบ่งลูกนี้ ชาวตะวันตกอาจเข้าใจผิด เพราะเกณฑ์ในการแบ่งลูกของชนชั้นไพร่นั้น เกี่ยวข้องโดยตรงกับการแบ่งกรรมกองในระบบไพร่ กฎหมายจึงต้องกำหนดไว้อย่างละเอียดชัดเจนว่าลูกคนใดเป็นของพ่อหรือเป็นของแม่ เพื่อจะสามารถแบ่งขึ้นบัญชีในกรรมกองที่พ่อแม่สังกัดได้สะดวกและป้องกันมิให้เกิดการพิพาทแย่งชิงไพร่ระหว่างกรรมกองต่าง ๆ

การข่มขืน

การข่มขืนบังคับร่วมเพศเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นข้อห้าม และมีบทลงโทษตามกฎหมายมาโดยตลอด พระไอยการลักษณะผัวเมียกำหนดบทลงโทษการข่มขืนไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับลักษณะของชายหรือหญิงที่เกี่ยวข้อง คือผู้กระทำการข่มขืนที่เป็นชายโสดได้รับโทษเบากว่าชายที่แต่งงานแล้ว โดยกฎหมายระบุว่า “ชายหาเมียมิได้ ข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา ให้ไหมชายนั่นถึงเปื้อนชายมีเมียแล้ว”⁶⁴⁵ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะผู้ชำนาญการกฎหมายและสังคมในเวลานั้นมีความเห็นอกเห็นใจชายที่ยังไม่มีเมียแต่มีความต้องการทางเพศซึ่งทำให้ชายนั้นหาทางออกด้วยการข่มขืน

ถ้าพิจารณาจากฝ่ายผู้ถูกระทำ การข่มขืนภรรยาคนอื่นมีโทษหนักที่สุด คือ หนักกว่าการข่มขืนลูกสาวหลานสาวคนอื่น และหนักกว่าการข่มขืนเด็กและหญิงโสด⁶⁴⁶ กฎหมายระบุว่า “ชายใดมีเมียแล้วข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา ให้ไหมชายนั่นถึงประณมผิดเมีย”⁶⁴⁷ แสดงว่าโทษของการข่มขืนผู้หญิงที่ยังมีพรหมจรรย์ มีโทษน้อยกว่าการข่มขืนภรรยาของผู้อื่น คือมีเพียงโทษปรับไหมเพียงครั้งหนึ่งของชายที่ “ผิดเมีย” ผู้อื่น ส่วน “ชายหาเมียมิได้ ข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา” ถูกปรับไหมน้อยลงไปอีก คือถูกปรับไหมเพียงครั้งเดียวของชายที่มีเมียแล้ว⁶⁴⁸ การจัดประเภทความรุนแรงของโทษข่มขืนโดยดูจากสถานะของผู้หญิงว่ามีสามีหรือไม่ ทำให้คิดต่อไปได้ว่าพรหมจรรย์ของผู้หญิงมีความสำคัญน้อยกว่าการ

⁶⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

⁶⁴⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 79” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 297.

⁶⁴⁶ บุญยงค์ เกศเทศ, *สถานภาพสตรีไทย*, หน้า 246. อ้างใน ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, *ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย*, หน้า 76.

⁶⁴⁷ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 78” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 297

⁶⁴⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 79” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 297.

ละเมิดสามีของผู้หญิงที่ถูกข่มขืน แม้ว่าในสมัยอยุธยา กฎหมายกล่าวถึงการ “เสียตัว”⁶⁴⁹ และกล่าวด้วยว่า “เป็นสตรีภรรยาให้ชายสัมพันธ์ถูกต้องตัวถึงสอง”⁶⁵⁰ ซึ่งแสดงว่าให้ความสำคัญแก่พรหมจรรย์อยู่ด้วย แต่กฎหมายที่กล่าวถึงการข่มขืน “ลูกสาวหลานสาวท่าน” ไม่ได้เน้นในเรื่องพรหมจรรย์ เช่น บทลงโทษแก่ “ชายหลายคนข่มขืนทรมานเอาหญิง” ระบุว่า ให้ทวนด้วยลวดหนักคนละ 60 ที่ “เพราะมันบังอาจหยาบเข้าต่อแผ่นดินเมืองท่าน”⁶⁵¹

การลงโทษผู้ชายที่ข่มขืนผู้หญิงด้วยการปรับไหม แสดงว่าหากมีฐานะร่ำรวยพอที่จะจ่ายค่าปรับก็สามารถข่มขืนลูกสาวหลานสาวของผู้อื่นได้ **แม้แต่การข่มขืน “หญิงเด็กไม่รู้เดียงสา...ถึงชำเราโลหิตไหล” ก็มีโทษเพียงแค่การปรับไหมเท่านั้น** และถ้าตอบตีหญิงที่ถูกข่มขืนด้วย ก็เพียงแต่ถูกปรับไหมเพิ่มขึ้นเท่านั้น โดยกฎหมายระบุว่า “ถ้าตอบตีหญิงทำให้มีบาดเจ็บด้วย ท่านให้ไหมชายนั้นโดยบาดเจ็บอีกโสดหนึ่ง”⁶⁵² ในขณะที่ “ผู้ชักสือ” (พ่อสือหรือแม่สือ) กลับถูกลงโทษทางกาย คือถูกทวนด้วยหวาย ด้วยเหตุผลว่าทำให้ลูกสาวคนอื่นเสียพรหมจรรย์ “เพราะมันเห่นแก่ลามเอาสินจ้างสินบน ทำให้ลูกสาวท่านเสียตัว”⁶⁵³

กฎหมายเกี่ยวกับการปรับไหมผู้ชายที่ข่มขืนหญิงมีหลายมาตรา และบางมาตราก็ระบุโทษปรับไหมแก่ชายที่ข่มขืนตาม “พระราชกฤษฎีกาเดิม” เพียงแต่เพิ่มเติมว่า ชายที่ข่มขืนจะถูกปรับไหมก็ต่อเมื่อ “หญิงนั้นร้องแรกขาดขวางมีใครรู้เห็นได้ยิน”⁶⁵⁴ ซึ่งทำให้ผู้หญิงตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบมากยิ่งขึ้น

เมื่อพิจารณาจากเรื่องครอบครัว การแต่งงาน การหย่าร้าง และการข่มขืนแล้ว อาจกล่าวได้ว่าสถานะที่ผู้หญิงเสียเปรียบผู้ชายมีอยู่ทั่วไปในสังคมสมัยอยุธยา และความเสียเปรียบและการถูกเอาเปรียบทางเพศจะเพิ่มสูงขึ้นมากในสถานะสงคราม ดังที่ปรากฏในจดหมายของบาทหลวงฌาร์ค กอร์เร่ (Jacques Corre) ถึงบาทหลวงบริโก ลงวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2312 กล่าวถึงผู้หญิงในสมัยเสียกรุงครั้งที่ 2 ว่า “พวกผู้หญิงสาว ๆ ที่ได้ออดพันมือพวกพม่าไปได้นั้น ก็ตกไปอยู่กับพวกจีน กระจายอยู่ทั่วทุกแห่ง”⁶⁵⁵ อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงก็มีโอกาสได้เปรียบอยู่บ้าง เช่น ในการพิจารณาคดีของศาลนั้น “เพื่อมิให้คู่ความตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบพนักงานอัยการในด้านคำถาอากรรมเนียมค่าจ้างและการยืดเวลาหาหลักฐาน คู่กรณีแต่ละฝ่ายจึงเป็นทนายให้แก่ตนเองได้อย่างเสรี และได้รับความเชื่อถือเสียด้วย โดยที่ผู้หญิงเป็นฝ่ายแก้ตัวเก่งกว่า

⁶⁴⁹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 89” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

⁶⁵⁰ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 84” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 298.

⁶⁵¹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 90” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

⁶⁵² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 80” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 297.

⁶⁵³ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 89” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

⁶⁵⁴ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 90” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

⁶⁵⁵ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “ชุมชนโปรตุเกสภูเก็ต” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 191-192.

ผู้ชาย และได้รับการรับฟังด้วยอนุเคราะห์อันยิ่งอยู่เสมอ นางจึงมักเป็นฝ่ายรักษาประโยชน์ของตนไว้ได้
อย่างเต็มที่”⁶⁵⁶

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้หญิงในสังคมอยุธยาให้ความสำคัญมากกว่าผู้ชาย ดังที่ วัน วลิตตั้งข้อสังเกตว่าผู้ที่
ทำบุญส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง⁶⁵⁷ อาจเป็นเพราะชีวิตของผู้หญิงลำบากกว่าผู้ชาย หรืออาจเป็นเพราะผู้หญิงไม่
มีโอกาสบวชเรียน ทำให้ผู้หญิงต้องหาทางสั่งสมบุญด้วยการทำบุญ และผู้หญิงที่ทำบุญแล้วก็มีกษัตริย์
ว่าชาติหน้าขอเกิดเป็นผู้ชาย ดังปรากฏคำอธิษฐานในจารึกสมัยอยุธยาจำนวนมาก

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงพระดำริว่าความสัมพันธ์ระหว่างหญิงกับชายไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง
เสมือน “ผู้หญิงเป็นความ ผู้ชายเป็นคน” ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้ปัญหา
ความเสียเปรียบของผู้หญิง ประกาศใน พ.ศ.2408 ซึ่งต่อมามีการแก้ไขปรับปรุงใน พ.ศ.2411 ให้หญิงอายุ
20 ปีบริบูรณ์สมรสได้โดยไม่ต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดา ยกเว้นกรณีที่เป็นบิดาหญิงรับราชการมี
บรรดาศักดิ์สูง อย่างไรก็ตาม แม้จะบรรลุนิติภาวะแล้วหญิงก็ไม่มีสิทธิสมรสกับชายที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่า
จนกว่าจะได้รับความยินยอมจากบิดามารดา สำหรับการขายภรรยาและบุตร ประกาศอีกฉบับหนึ่งใน พ.ศ.
2411 ไม่อนุญาตให้สามีขายภรรยาโดยปราศจากความยินยอมของภรรยา และบุตรที่มีอายุ 15 ปีบริบูรณ์
บิดาจะขายโดยมิได้รับความยินยอมจากบุตรไม่ได้⁶⁵⁸

สถานะของภรรยาทาส ก็สิ้นสุดลงในรัชกาลที่ 5 นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2418 ได้เริ่มมีการเลิกทาส โดย
ทาสทุกคนที่เกิดในปี พ.ศ.2411 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์
จะได้เป็นไทเมื่ออายุครบ 21 ปี ไม่ว่าจะเป็นทาสมาตั้งแต่เกิดหรือไม่ก็ตาม กฎหมายลงวันที่ 31 มีนาคม
พ.ศ.2448 ห้ามมิให้มีการทำสัญญาซื้อขายทาสอีกต่อไป และให้ทาสที่เหลืออยู่หมดสิ้นไปโดยเร็วโดยการ
ลดหนี้ค่าตัวทาสเหล่านั้นลงเรื่อย ๆ⁶⁵⁹

ส่วนระบบศาลก็เปลี่ยนไปมากตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2440 โดยมีการปฏิรูปทั้งเจ้าหน้าที่ศาลและระบบ
การทำงาน เพื่อบังคับใช้กฎหมายวิธีพิจารณาความใหม่ ประกาศลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 ได้
ยกเลิกกฎหมายเก่าเป็นจำนวนไม่น้อย โดยเหตุผลว่าไม่สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่ อย่างไรก็ตาม ระบบ
ดั้งเดิมของไทยปรับตามบรรดาศักดิ์ยังคงใช้กับการมีฐ่ และใช้มาจนถึง พ.ศ.2475 ได้มีการยกเลิกโทษ
ประจานของหญิงที่มีฐ่และโทษนี้ในที่สุดก็ล้าสมัยไป นับแต่นั้นเป็นต้นมาการมีฐ่เป็นเพียงความผิดทางแพ่ง
ซึ่งให้สิทธิสามีในการหย่า รวมทั้งสิทธิที่จะฟ้องชายผู้ให้จ่ายค่าปรับตามอัตราที่กำหนดไว้ในกฎหมายเก่า⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ นิโกลาส แทร์เวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช), หน้า 89.

⁶⁵⁷ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources,
p. 93-95.

⁶⁵⁸ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปล
และบทความศึกษา, หน้า 179.

⁶⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

⁶⁶⁰ เรื่องเดียวกัน

ก่อนการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ สถานะทางกฎหมายของหญิง โดยเฉพาะหญิงมีสามีได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้นอย่างมาก การเป็นหญิงในชนชั้นทาสหมดไป สถานะของภรรยาลำดับสองมีสิทธิเทียบเท่าภรรยาหลวง ศาลให้ภรยาน้อยมีส่วนแบ่งในทรัพย์สินโดยมีเงื่อนไขว่าภรยาน้อยผู้นั้นจะต้องมีทรัพย์สินติดตัวมาในขณะสมรส ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินประเภทใดและมีความค่าน้อยเพียงใดก็ไม่เป็นข้อสำคัญ ภรรยาหลวงยังคงไม่มีสิทธิจัดการสินบริคณ์ แต่หน้าที่ภรรยาหลวงก่อกำเนิดผู้พันสามีอันเป็นผลให้ภรรยาหลวงมีส่วนในการจัดการทรัพย์สินของครอบครัวโดยทางอ้อม อนึ่ง ศาลได้ตีความบทกฎหมายเก่าและอนุญาตให้ภรรยาหลวงมีสิทธิจำหน่ายโอนสินเดิมของตนได้อย่างอิสระ แต่จะต้องไม่นำทรัพย์สินอื่นมาปะปนกับสินเดิมของตนเอง⁶⁶¹

ในช่วงสองทศวรรษก่อนจะมีการประกาศใช้สองบรรพสุดท้ายของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์⁶⁶² หญิงชาวสยามนับวันจะมีบทบาททางสังคมมากยิ่งขึ้น เด็กผู้หญิงมีโอกาสเล่าเรียน และไม่จำกัดเฉพาะเด็กผู้ชายเท่านั้นที่ถูกส่งไปศึกษาต่อที่อเมริกาหรือยุโรป หญิงสามารถประกอบอาชีพพยาบาล แพทย์ เลขานุการ และอาจารย์ได้ นอกจากนี้บางคนยังเป็นนักหนังสือพิมพ์และอาชีพทนายความก็เปิดสำหรับผู้หญิง มีผู้หญิงไม่น้อยที่เป็นผู้จัดการบริษัทหรือบริหารกิจการด้วยเงินทุนของตนเอง กฎหมายเลือกตั้ง พ.ศ. 2475 ให้สิทธิผู้หญิงเท่ากับผู้ชายและมีผู้หญิงไม่น้อยลงสมัครรับเลือกตั้ง พ.ศ. 2492 มีสมาชิกสภานิติบัญญัติเป็นผู้หญิงคนแรกในสภา แต่สถานะของผู้หญิงในทางกฎหมายก็ยังคงที่ จริงอยู่ในครอบครัวหญิงมีอิสระอยู่ค่อนข้างมาก ประเด็นนี้นับว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติอย่างแท้จริง แต่เมื่อก้าวถึงสถานะทางสังคมแล้วหญิงก็ยังคงมีความสำคัญน้อยอยู่นั่นเอง ในขณะที่มีความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองผู้หญิงได้ประโยชน์จากการนี้เข้ามาเมื่อเทียบกับฝ่ายชาย แต่ก็ทำให้ได้ก้าวเข้าสู่ชีวิตในสังคมสมัยใหม่อย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น⁶⁶³

สองบรรพสุดท้ายของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ คือ บรรพ 5 กฎหมายครอบครัว บรรพ 6 กฎหมายมรดก มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2478 ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่โดดเด่นที่สุดคือการยกเลิกระบบผัวเดียวหลายเมียอย่างเป็นทางการ โดยสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติเห็นชอบให้ยกเลิกตอนต้นปี ข้อเสนอสนับสนุนหลักที่ได้มีการหยิบยกขึ้นมาสสนับสนุนระบบผัวเดียวเมียเดียวคือการทำให้หลักความเท่าเทียมทางเพศในกฎหมายครอบครัวเป็นจริง นับแต่ไปการสมรสจะสมบูรณ์ตามกฎหมายต่อเมื่อได้จดทะเบียนแล้ว เฉพาะกรณีภรรยาที่มีผู้คงเป็นเหตุฟ้องหย่าต่อไป และสามีสามารถจดทะเบียนรับรองบุตรที่เกิดจากหญิงอื่นได้ หญิงที่เป็นภรรยาชายโดยมิได้จดทะเบียนสมรสไม่มีสิทธิใด ๆ ตามกฎหมาย⁶⁶⁴

⁶⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 180.

⁶⁶² บรรพ 5 กฎหมายครอบครัว บรรพ 6 กฎหมายมรดก มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2478.

⁶⁶³ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร. แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 181.

⁶⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

การสมรสจะทำได้ต่อเมื่อชายมีอายุ 17 ปีบริบูรณ์ และหญิงมีอายุ 15 ปีบริบูรณ์ ผู้ที่สมรสในขณะที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะจะต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดาและกฎหมายยังคงห้ามสมรสกับญาติทั้งภริยาชายและหญิง หญิงหม้ายจะสมรสใหม่ได้ก็เมื่อการสมรสครั้งก่อนสิ้นสุดลงไม่น้อยกว่า 310 วัน ตามกฎหมายใหม่นี้อำนาจของสามีลดลง กฎหมายกำหนดไว้แต่เพียงว่าสามีเป็นหัวหน้าในครอบครัว เป็นผู้เลือกที่อยู่ และเป็นผู้อำนวยความสะดวกในเรื่องช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดู เหตุนี้เองทำให้หญิงมีสามีไม่สามารถที่จะทำกิจการค้าขายอันใดอันหนึ่ง หรือประกอบอาชีพแยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากเว้นแต่สามีจะอนุญาต ทั้งสามีสามารถถอนคืนข้ออนุญาตของตนได้ให้ไว้ก็ได้ถ้าสามีหวังหรือถอนการอนุญาตโดยปราศจากเหตุอันควร หญิงมีสามีจะร้องขอต่อศาลเพื่อสั่งอนุญาตให้ตนจัดการแก่ส่วนของตนในสินบริภัณฑ์ก็ได้ อนึ่ง หนึ่งจากการค้าขายหรือจากการประกอบอาชีพของหญิงเป็นส่วนตัว⁶⁶⁵

อำนาจปกครองโดยหลักแล้วอยู่แก่บิดาเพียงคนเดียว อย่างไรก็ตามชายหรือหญิงที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะหรือที่ยังอาศัยอยู่กับบิดามารดาจะหมั้นหรือสมรสได้จะต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดาเสียก่อน อำนาจปกครองจะอยู่ที่มารดาในกรณีที่บิดาตาย หรือไม่แน่นอนว่าบิดามีชีวิตอยู่หรือตาย หรือบิดาถูกศาลสั่งให้เป็นคนไร้ความสามารถ หรือเมื่อศาลสั่งถอนอำนาจของบิดา ในกรณีบิดามารดาหย่ากัน ให้บิดาเป็นผู้ปกครอง เว้นแต่จะตกลงกันเป็นหนังสือว่าฝ่ายใดจะปกครองบุตรคนใด หรือหากหย่ากันตามคำสั่งของศาลให้ผู้ชนะคดีเป็นผู้ปกครอง หรือศาลอาจสั่งให้บุคคลภายนอกเป็นผู้ปกครอง

การหย่าจะทำได้แต่โดยความยินยอมของทั้งสองฝ่ายหรือโดยคำพิพากษาของศาล กฎหมายกำหนดเหตุฟ้องหย่าไว้ 9 เหตุ (มาตรา 1,500) ซึ่งจะมีผลบังคับใช้กับสามีและภรรยาเท่านั้น ยกเว้นเหตุเดียวคือการมีชู้ซึ่งจะเป็นเหตุฟ้องหย่าได้ในกรณีภรรยามีชู้เท่านั้น ในบรรดาเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมาย มีอยู่เหตุหนึ่งที่กำหนดว่า “สามีหรือภรรยาผิดทนต์บนที่ทำไว้เป็นหนังสือในเรื่องความประพฤติ” สามารถหย่าได้โดยไม่ต้องฟ้องศาล ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กำหนดไว้เพื่อประโยชน์แก่สามี แต่ปรากฏว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ภรรยา ที่มักให้สามีทำทนต์บนว่าจะไม่กลับไปมีความสัมพันธ์กับภรรยาน้อย⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ เรื่องเดียวกัน

⁶⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

บทที่ 7

ชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคมอยุธยา

อาณาจักรอยุธยาตั้งอยู่ในอาณาบริเวณที่มีคนหลากหลายชาติพันธุ์ผสมปนเปกันมานับพันปี ดังนั้นจึงมีคนหลายชาติพันธุ์อยู่ในอาณาจักรมาแต่แรก การผสมปนเปทางชาติพันธุ์สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนจากภาษา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ทองคำ	“คำ”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“ทอง”	เป็นภาษามอญ
สั้นคลอน	“สั้น”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“คลอน”	เป็นภาษามอญ
ฝาละมี	“ฝา”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“ละมี”	เป็นภาษามอญ
เต็นระบำ	“เต็น”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“ระบำ”	เป็นภาษาเขมร
ฟ่อนรำ	“ฟ่อน”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“รำ”	เป็นภาษาเขมร
ตั้งจุมุก	“ตั้ง”	เป็นภาษาไทย-ลาว	“จุมุก”	เป็นภาษาเขมร ⁶⁶⁷

การผสมผสานทางชาติพันธุ์ทั้งทางสายเลือดและทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคนที่พูดมอญโบราณที่เคยอาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำท่าจีนราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา⁶⁶⁸ กับกลุ่มคนที่พูดภาษาไทยที่เคลื่อนย้ายเข้ามาทีหลัง น่าจะเกิดขึ้นมากตั้งแต่ก่อนตั้งอาณาจักรอยุธยา จนกระทั่งทำให้พ่อค้าโปรตุเกสที่เข้ามาในสมัยอยุธยาตอนต้นได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประชากรของอาณาจักรอยุธยาว่า “ผู้คนและภาษาที่ใช้ดูจะคล้ายคลึงกับพวกพะโค...พวกเขามีรูปร่างสูง ผิวคล้ำ ผมเกรียนเหมือนชาวพะโค”⁶⁶⁹

บันทึกของแกมเฟอริให้ภาพชุมชนนานาชาติแถบกรุงศรีอยุธยาไว้ว่า

ทางทิศใต้มีหนทางแคบ ๆ ลงสู่แม่น้ำ ชาวต่างชาติตั้งโรงงานและร้านค้าที่หอรบระแวกสวายบนพื้นที่แห้ง ต่ำลงไปอีกนิดบนฝั่งเดียวกันนั้น มีหมู่บ้านชาวญี่ปุ่น พะโค และมะละกา ฝั่งตรงข้ามมีโบสถ์ที่เกิดจากชนพื้นเมือง ถัดออกไปเป็นที่ตั้งของเซนต์โดมิงโก เป็นคณะบาทหลวงชาวโดมินิกัน

⁶⁶⁷ วัฒนา บุรกลีกร, **ลักษณะคำไทยที่มาจากภาษามอญ** กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541. อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, **แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย** กรุงเทพฯ: สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2550, หน้า 45.

⁶⁶⁸ พริยะ ไกรฤกษ์, **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2553, หน้า 27.

⁶⁶⁹ ปรีดี พิศณุวิทย์ “บทแปลเอกสารของโตเม่ ปรีซ์” ใน **กระดานทองสองแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553, หน้า 128.

ด้านหลังมีโบสถ์เล็ก ๆ อีกหลังหนึ่งชื่อ เซนต์ออกัสติน เป็นของบาทหลวง 2 ท่าน ไม่ไกลจากนี้เท่าใดนัก มีโบสถ์ชื่อเซนต์พอล ซึ่งเลียนแบบมาจากโบสถ์ใหญ่ที่เมืองแก้ว⁶⁷⁰

แม้แต่การเล่นการพนันบางประการในหมู่คนไทยก็มาจากการรับอิทธิพลจากชาติพันธุ์อื่น เช่น การเล่นสกาซึ่งราชทูต ลา ลูแบร์ ระบุว่าเป็นการพนันที่ชาวสยามนิยมเล่นกันมากที่สุดใน “ดูเหมือนเขาจะได้เรียนเล่นมาจากชาวปอร์ตุเกส”⁶⁷¹

นับตั้งแต่ตั้งอาณาจักรอยุธยาขึ้นมา ชาติพันธุ์ไท-ลาว น่าจะมีเป็นจำนวนมากกว่าชาติพันธุ์อื่น ๆ และเป็นไปได้ว่าคนในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตะวันตกลงไปจนถึงเพชรบุรีเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันกับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณภาคเหนือของลาว ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์วิเคราะห์ว่า

แปลกเขตภาษาที่เรียกกันว่าสำเนียงสุพรรณทั้งหมดซึ่งคลุมในบริเวณจังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม ราชบุรี และเพชรบุรี เป็นสำเนียงภาษาที่มีความสูงต่ำทางวรรณยุกต์คล้ายคลึงกับภาษาลาวเหนือทางแขวงหลวงพระบางไปถึงข้าเหนือ (หัวพัน) ภาษาพูดที่ชาวสุพรรณบุรีและกลุ่มสำเนียงนี้พูดเป็นภาษาไทย แต่สำเนียงเป็นสำเนียงลาวเหนือเจือปนจนสังเกตได้ชัด จริงอยู่ในสมัยกรุงเทพฯ นี้ ได้เคยมีการกวาดต้อนพวกผู้ไทดำ (โซ่ง) ทางแขวงข้าเหนือและลาวเวียงทางเขตเวียงจันทน์ ตลอดจนชาวเมืองพวน (แขวงเชียงขวาง) มาไว้ที่จังหวัดจังหวัดสุพรรณบุรี-ราชบุรี-เพชรบุรี แต่นั่นไม่ใช่ต้นเหตุที่ทำให้สำเนียงภาษาไทยของชาวสุพรรณเป็นดังที่เป็นอยู่นี้ เพราะพวกที่ถูกกวาดมาในชั้นกรุงเทพฯ นี้ ตั้งบ้านของเขายู่เป็นหมู่ใหญ่ต่างหาก ไม่ปะปนกับชาวสุพรรณบุรี-ราชบุรี-เพชรบุรี เดิม และยังคงใช้ภาษาเดิมของตนจนกระทั่งทุกวันนี้ หาได้ละเคล้าปะปนทั้งชีวิตประจำวันและภาษาเข้ากับชาวเจ้าของถิ่นเดิมไม่ ทั้งสำเนียงของชาวสุพรรณบุรีก็เป็นแบบลาวเหนือไม่ใช่แบบผู้ไท⁶⁷²

ในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 นิโกลัส แชรแวงส บันทึกไว้ว่า

ว่าถึงราชอาณาจักรในมัธยมประเทศด้วยกันแล้ว ไม่มีแห่งใดที่จะมีพลเมืองมากเท่าประเทศสยาม มีมากทั้งในที่ราบและตามชายน้ำ...สิ่งที่ข้าพเจ้าประหลาดใจมากก็คือ พลเมืองอันแสนจะอนาถาเหล่านี้เป็นคนต่างด้าวเสียกว่าหนึ่งในสาม คนลาวคนเหล่านี้มีพื้นเพดั้งเดิมเป็นคนลาวลคนมอญ ซึ่งคนสยามจับเป็นเชลยศึกและกวาดต้อนเข้ามาในราชอาณาจักรเมื่อประมาณ 200 ปีมาแล้วนี้

⁶⁷⁰ ศิริพันธุ์ ตาบเพชร, ศาสนสถานชาวโดมิงโก จุดเริ่มต้นแห่งการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในกรุงศรีอยุธยา เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง 500 ปีแห่งความสัมพันธ์ไทย-โปรตุเกส 30 มิถุนายน 2552. หน้า 65. อ้างใน ปรีดี พิศภูมิวิถี **กระดานทองสองแผ่นดิน**, หน้า 179.

⁶⁷¹ สันต์ ท.โกมลบุตร แปล, **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552, หน้า 159.

⁶⁷² จิตร ภูมิศักดิ์, **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2547. หน้า

เวลาเดินไปในท้องทุ่งกลางที่ก็ถูกคนเหล่านี้ตีปล้นเอา โดยไม่ทำให้ถึงแก่เลือดตกยางออก ในชั้นแรกเมื่อคนพวกนี้เข้ามา ก็จัดสรรที่ดินให้ทำกิน แล้วเรียกเก็บอากรเอาตามรายได้และกำไรของงานที่ลงไปนั้น แต่โดยที่คนเหล่านี้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นทุกวัน เกรงว่าเมื่อรวมกำลังกันเข้าแล้วจะก่อความกระด้างกระเดื่องขึ้น จึงได้จัดแจกแยกย้ายให้อยู่ในที่ต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งนายกองให้ไปคอยดูแลควบคุมความประพฤติและจัดระบบการปกครองให้เป็นไปตามกฎหมายบ้านเมือง จนกระทั่งทุกวันนี้มีปะปนเข้ากับชาวสยาม จนยากที่จะพิจารณาเห็นความแตกต่างกันได้⁶⁷³

นิโกลาส์ แชรแวส กล่าวถึงคนชาติพันธุ์อื่นๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรอยุธยา นอกเหนือจากชาวลาวและมอญ ดังนี้

มีคนต่างด้าวเหล่าอื่นอีกเหมือนกันที่อพยพเข้ามาในราชอาณาจักร บ้างก็ถูกขับไล่ออกนอกประเทศของตน บ้างก็หลบหนีคดีอาญา มา บ้างก็เพราะที่ทำกินและภูมิอากาศแห้งแล้ง ความสำคัญและประโยชน์ที่คนเหล่านี้อำนวยความสะดวกให้แก่พระเจ้าแผ่นดิน ทำให้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณมาก ลางคนได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ ของแผ่นดินก็มี พระองค์ทรงไว้วางพระทัยในความจงรักภักดีของคนเหล่านี้ยิ่งกว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เองแท้ ๆ เสียอีก

คนต่างด้าวชาวปอร์ตุเกส ที่ถอนตัวจากการรบในประเทศอินเดียเมื่อไม่กี่ปีมานี้กับพวกฮอลันดา ก็เข้ามาตั้งรกรากเป็นนิคมอยู่ตั้ง 700-800 หลังคาเรือน ส่วนมากยากจนเพราะยอมตายเสียดีกว่าที่จะทำมาหากิน ชาวญี่ปุ่น ชาวตั้งเกีย ชาวโคแฉงซิ่น กับชาวเขมร ก็มาตั้งนิคมของตนอยู่เหมือนกัน พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งหัวหน้าราษฎรแต่ละสังกัดชาติให้ปกครองกันเองตามประเพณีนิยมของแต่ละประเทศ⁶⁷⁴

นอกจากคนหลายชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรอยุธยาแล้ว ยังมีคนอีกหลายชาติพันธุ์ที่ได้เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันทางการค้า เอกสารโปรตุเกสในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 แสดงให้เห็นว่าพ่อค้านานาชาติ เช่น ชาวจีน อาหรับ เปอร์เซีย เบงกาลีและกลิงค์จากอินเดีย ฯลฯ ต่างก็เข้ามาซื้อขายของที่ต้องการ⁶⁷⁵

ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ของคนในอาณาจักรอยุธยาเพิ่มสูงขึ้น เมื่อมีการเข้ามาของชาวตะวันตก เปอร์เซีย และญี่ปุ่น ในยุคสมัยของการค้า (พุทธศตวรรษที่ 22) จนกระทั่งราชทูตลาอูแบร์บันทึกไว้ว่ามีชาวต่างชาติเข้ามาพึ่งพระบรมพิศสมภารพระมหากษัตริย์อยุธยาถึง 21 ชาติ⁶⁷⁶

⁶⁷³ นิโกลาส์ แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550. หน้า 71.

⁶⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

⁶⁷⁵ ปรีดี พิศภูมิวิถี “บทแปลเอกสารของโตเม่ ปีรีซ” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 128-33.

⁶⁷⁶ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลาอูแบร์, กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2510. หน้า 45.

ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ยังเห็นได้ชัดจากการแสดง ดังที่บาทหลวงตาซารุต์ชาวฝรั่งเศส กล่าวถึงการจัดงานฉลองในหมู่บ้านโปรตุเกส ซึ่ง “งานรื่นเริงนี้มีการละเล่นหลายอย่าง แรกทีเดียวเป็น สุขนาฏกรรมของจีน...จบการแสดงนี้แล้วเป็นมโหรีของชาวชาติต่าง ๆ พวกสยาม มลายู มอญ และลาว ต่างผลัดกันแสดงมโหรี”⁶⁷⁷

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชาติพันธุ์ และความสัมพันธ์ ระหว่างชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก เนื่องจากมีหลักฐานจำกัด สามารถศึกษาได้ กว้างๆ เท่านั้น

เดวิด วัยแอ็ด ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ชุมนางในปลายอยุธยานั้นมีเชื้อสายค่อนข้างหลากหลาย ตระกูลชุน นางใหญ่ที่เคยมีสมาชิกได้เข้าไปจนถึงระดับเจ้าพระยานั้นมีอยู่สี่ตระกูล ทั้งสี่ตระกูลมีรากเหง้ามาจากชนที่ มิได้เป็นชาตพันธุ์ไทยทั้งสิ้น ได้แก่ ตระกูลบุรณาคมาจากเปอร์เซีย สิงหนเสนี จันทโรจวงศ์ บุรณศิริ ทองอิน และศิริวัฒนกุล เป็นเชื้อสายพราหมณ์ ตระกูลที่สามได้แก่ ตระกูลของเจ้าพระยาจักรี (หรือราชวงศ์จักรี) ก็มี เชื้อสายมาจากมอญ ตระกูลสุดท้ายที่มีเจ้าพระยาถึงสามคนก็มีเชื้อสายจีน ทั้งสี่ตระกูลนี้ได้เคยผูกพัน อย่างน้อยในระยะเวลาเริ่มแรกกับตำแหน่งพระคลัง และโดยเฉพาะกับกรมท่า ซึ่งมีหน้าที่โดยตรงเกี่ยวกับการค้า ต่างประเทศ ทั้งสี่ตระกูลนี้ได้รับราชการสืบต่อกันมานาน และต่างมีความสัมพันธ์กันเองโดยการสมรส แย่ง อำนาจกันในหมู่พวกเดียวกันบ้าง แต่ก็กันอำนาจไว้ในหมู่พวกตนด้วย สิ่งที่น่าสังเกตที่สุดก็คือ ทั้งสี่ตระกูลนี้ ได้สัมพันธ์โดยการสมรสกับตระกูลของเจ้าพระยาจักรีก่อนหน้า พ.ศ.2325 ทั้งสิ้น ทั้งนี้ย่อมเป็นการชี้ให้เห็น ว่า ราชวงศ์จักรีนั้นมีรากที่ฝังลึกอยู่ในกลุ่มชนนางของปลายอยุธยา จึงไม่เป็นการประหลาดที่จะพบว่า กษัตริย์ราชวงศ์จักรีจะมีความสัมพันธ์กับชุมนางเพื่อประกอบกิจการงานได้อย่างใกล้ชิดกว่ากษัตริย์อยุธยา และไม่เป็นการประหลาดที่บุคคลจากตระกูลชุมนางเด่น ๆ ในอยุธยา จะยังคงมีอำนาจต่อไปในกรุงเทพฯ ภายใต้ราชวงศ์จักรี⁶⁷⁸

เป็นที่น่าสนใจที่คนหลายชาติพันธุ์ในสมัยอยุธยาสามารถสืบทอดวัฒนธรรมเดิมของตน จนชาว ต่างประเทศสังเกตเห็น เช่น นิโกลาส์ แชรแวงส ซึ่งแม้จะกล่าวถึงคนลาวและคนมอญว่า “ทุกวันนี้มีปะปนเข้า กับคนสยามจนยากที่จะพิจารณาเห็นความแตกต่าง” ก็ยังได้สังเกตเห็นลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์ของคน ทั้งสองชาติพันธุ์อยู่ไม่น้อย ดังนี้

ข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่าพวกผู้ชายมักนุ่งห่มด้วยเสื้อผ้าสีแดง และตัดผมสั้นเหนือท้ายทอยกว่า คนสยาม ข้าพเจ้ายังสังเกตเห็นอีกด้วยว่า พวกเด็กผู้หญิงมักจะมีปลายหูย่นลงมา...มารดาเขาเอา ใจใส่เจาะให้แต่เล็ก...ผู้หญิงเหล่านี้มีรูปร่างงดงามพอใช้ ชาวกว่าผู้หญิงคนสยามมาก มีความเฉลียว

⁶⁷⁷ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารุต์*. กรุงเทพฯ: อักษร เจริญทัศน์, 2545, หน้า 84.

⁶⁷⁸ David K Wyatt, “Family politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam” A paper presented at the 8th Conference of the IAHA. K.L., August, 1980. p.3-5 อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” *ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538, หน้า 123.

ฉลาดและกระปรีกระเป๋ามากกว่าด้วย จึงกล่าวกันว่าผู้หญิงพวกนี้มันนิสัยเป็นเจ้าชู้ยิ่งกว่าผู้หญิงคนสยาม

คนต่างด้าวอันมีพื้นเพเป็นคนลาวและคนมอญเหล่านี้ ยังคงรักษาภาษาของตนไว้ มีบางคน ที่หัดพูดภาษาสยาม แต่ก็ยังมีสำเนียงแปลกเพี้ยน ที่พวกเขาไม่สามารถจะแก้ไขให้ชัดเจนได้และทำให้รู้ได้ว่าแตกต่างกับพวกคนพื้นเมืองอยู่⁶⁷⁹

ราชทูต ลา ลูแบร์ ก็สังเกตเห็นลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมบางประการของคนแต่ละชาติพันธุ์ เช่น “พวกมัวร์ไม่บริโภคสุกร...และนั่นเป็นอาหารสำคัญของพวกนี้”⁶⁸⁰ “ชาวมัวร์บางคนก็เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยามนั้นมีอยู่ทั่วไปโดยส่งเข้ามาจากที่อื่น”⁶⁸¹ “แขกมัวร์ในประเทศสยามเดิมกาแพซึ่งมาจากเมืองอาหรับ และชาวปอร์ตูกีสันเดิมโกโก้เมื่อมีการส่งมาจากมณิลา...ซึ่งนำมาจากอินเดียภาคตะวันออกในเขตคุ้มครองของสเปนอีกทอดหนึ่ง”⁶⁸² การอยู่ไฟของหญิงมอญก่อนชาวมอญก็แตกต่างจากผู้หญิงไทย⁶⁸³ และบ้านเรือนที่คนบางชาติพันธุ์อาศัยอยู่ก็มีรูปแบบเฉพาะ เป็นต้นว่า “ชาวยุโรป ชาวจีน และชาวมัวร์ ต่างสร้างบ้านเรือนของตนเป็นตึก ตามแบบนิยมและศิลปะของชาติตน”⁶⁸⁴

แม้แต่วิธีการสูบยาสูบก็มีความแตกต่างกันระหว่างคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในราชอาณาจักรอยุธยา ดังที่ราชทูต ลา ลูแบร์รายงานว่า “การสูบยาด้วยทำนองสูบควัน...ก็เป็นเครื่องผลิตเพลิงเจริญใจอย่างหนึ่งของชาวสยามด้วยเหมือนกัน...ชาวสยามได้ยาสูบมาจากเมืองมณิลา เมืองจีน และที่ปลูกขึ้นในประเทศเอง แม้ว่ายาสูดเหล่านี้จะฉุนจัด ชาวสยามก็สูบกินได้มีพักต้องประสพให้อ่อนรสลง” แต่ชาวจีนกับชาวมัวร์นั้น “วิธีสูบยาสูบของชาวจีนสูบให้ควันผ่านน้ำเสียก่อน เพื่อให้แรงฉุนอ่อนลง วิธีสูบยาสูบของชาวจีนนั้นคืออมน้ำไว้ในปากหน่อยหนึ่งแล้วจึงสูบควันยาสูบ”⁶⁸⁵

คนแต่ละชาติพันธุ์ในราชอาณาจักรอยุธยา ได้สืบทอดความรู้และเทคโนโลยีบางประการของชาติพันธุ์ตนด้วย เช่น ชาวจีน ซึ่งราชทูต ลา ลูแบร์ รายงานว่า “ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นดอกไม้เพลิงที่ไหนจะดีวิเศษเท่าที่พวกชาวจีนซึ่งอยู่ในประเทศสยามทำขึ้นเลย และชาวจีนเหล่านี้ทำได้งดงามมาก”⁶⁸⁶ ความรู้ทางการแพทย์ก็เป็นเรื่องที่คนบางชาติพันธุ์เชี่ยวชาญเป็นพิเศษ ราชทูต ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า “แพทย์หลวงส่วนมากของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเป็นชาวจีน มีชาวสยามและชาวปะโคบ้างเหมือนกัน และในระยะ 2-

⁶⁷⁹ นิโกลาส แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ใน แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), หน้า 71.

⁶⁸⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 128.

⁶⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

⁶⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

⁶⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 205.

⁶⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

⁶⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

⁶⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.

3 ปีที่ล่วงมาแล้วพระองค์ท่านได้ทรงรับ มร.โปมาร์ต (Mr.Paumart) ครูสอนศาสนาคริสต์ฝ่ายคฤหส์ถ์ ผู้ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศส เข้าไว้เป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์ และทรงมีความไว้วางพระหฤทัยยิ่งกว่าแพทย์หลวงคนอื่น ๆ”⁶⁸⁷

การที่กษัตริย์อยุธยาทรงต้องการกำลังคนและผลประโยชน์ทางการค้ากับต่างชาติ ประกอบกับการนับถือพุทธศาสนาที่สอนให้งดเว้นการเบียดเบียนผู้อื่น ทำให้พระองค์มิได้ทรงขัดขวางเสรีภาพในการนับถือศาสนา (ต่างกับญี่ปุ่นและเวียดนามในยุคเดียวกัน) คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในอาณาจักรอยุธยาสามารถสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีทางศาสนาของตนเอง ดังจะเห็นได้ว่าในกรุงศรีอยุธยามีการสร้างสุเหร่าในศาสนาอิสลาม และการสร้างโบสถ์ของคริสต์ศาสนาหลายนิาย นอกจากนั้นกษัตริย์มักแต่งตั้งให้ผู้นำของคนชาติพันธุ์นั้น ๆ เป็นผู้ปกครองคนในชุมชนของตน ทำให้การสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของคนแต่ละชาติพันธุ์เป็นไปได้อย่างสะดวก คนบางชาติพันธุ์จะรักษาวัฒนธรรมของตนเองเอาไว้ได้มากเพราะมีความสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่น ๆ นอกชุมชนค่อนข้างน้อย มีการแต่งงานกันเองภายในชุมชน รวมทั้งกีดกันคนนอกกลุ่มออกไปด้วย และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ คนหลายชาติพันธุ์ต้องถูกกลืนเข้ามาอยู่ในระบบไพร่ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้เดินทางออกไปนอกถิ่นที่ตนอาศัยอยู่อย่างอิสระ ทำให้การสืบทอดวัฒนธรรมของคนแต่ละชาติพันธุ์ในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม ในกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมอย่างมากนั้น การแลกเปลี่ยนหรือการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ น่าจะเกิดขึ้นอย่างเป็นปรกติธรรมดา เนื่องจากมีการติดต่อสัมพันธ์กันในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมอยู่เสมอ เช่น ในการค้าหนังกวางของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา มีชาวญี่ปุ่น ชาวจีน ชาวมอญ เป็นนายหน้าช่วยจัดซื้อหนังสัตว์ให้⁶⁸⁸ และมีการจ้างแรงงานของคนหลายชาติเพื่อทำการฟอกหนังก่อนที่จะส่งออก ราชทูต ลา ลูแบร์ บันทึกว่าคนสยามนิยมดูการแสดงของคนชาติพันธุ์อื่น เช่น ละครจีน (จิว) นั้น “คนสยามชอบไปดูกันทั้ง ๆ ที่ฟังไม่รู้เรื่อง”⁶⁸⁹ และ “หุ่นกระบอกที่มาจากประเทศลาวนั้น ยังมีคนชอบดูมากกว่าของประเทศสยามเองเสียอีก”⁶⁹⁰

ถึงแม้ว่าพระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรอยุธยาจะทรงเปิดโอกาสให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรเพื่อผลประโยชน์ด้านกำลังคนและการค้า แต่ก็มีกัการระมัดระวังมิให้คนต่างชาติมีอำนาจมากเกินไป ผู้ที่มีแนวโน้มว่าจะมีอำนาจมากเกินไปมักถูกขจัดออกไป เช่น กรณีออกญาเสนาภิมุข ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง อะคามุฮัมหมัดในสมัยพระนารายณ์ และฟอลคอน (ออกญาวิชาเยนทร์) ซึ่งถูกกำจัดในช่วงที่พระเพทราชาทำการปราบดาภิเษก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคนหลายชาติพันธุ์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง คนเหล่านี้จึงเกี่ยวข้องกับการเมืองตลอดเวลา และขุนนางชาติพันธุ์ต่าง ๆ มักมีส่วน

⁶⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

⁶⁸⁸ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, *หนังกวาง ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2550. หน้า 29-30.

⁶⁸⁹ สันต์ ท.โกมลบุตร,แปล, *จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า 152.

⁶⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

ร่วมในการแย่งชิงราชสมบัติ เช่น เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงแย่งชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาใน พ.ศ.2199 นั้น ขุนนางหลายชาติพันธุ์ที่ช่วยในการต่อสู้เพื่อราชบัลลังก์ของสมเด็จพระนารายณ์ ได้แก่ ขุนนางชาวโปรตุเกส ญี่ปุ่น เปอร์เซีย มัวร์ มลายู ชาว จาม บัตตานี มอญ⁶⁹¹

บางครั้งคนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เป็นพ่อค้าก็มีส่วนร่วมในการแย่งชิงราชสมบัติ เช่น กรณีสมเด็จพระนารายณ์ทรงแย่งชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาดังกล่าวข้างต้น บันทึกของนิโกลาส์ แชรแวงชาวฝรั่งเศสกล่าวว่า “พระองค์เสด็จออกไปยังบ้านนอกและร้องขอความช่วยเหลือจากชาวต่างประเทศ พวกโปรตุเกสที่เข้ารีตเป็นพวกแรกที่รับให้การช่วยเหลือพระองค์ท่าน โดยมีสัญญาแลกเปลี่ยนกันว่าจะอำนวยความสะดวกให้แก่การค้าของพวกเขา และจะต้องให้บำเหน็จรางวัลเมื่อทำการสำเร็จแล้วด้วย”⁶⁹² หลักฐานเปอร์เซียก็กล่าวว่าการแย่งชิงราชสมบัติของสมเด็จพระนารายณ์ได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากประชาคมเปอร์เซียที่มีกำลังคนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาประมาณ 100 คน สมเด็จพระนารายณ์ทรงอาศัยโอกาสที่ประชาคมเปอร์เซียจัดงานเฉลิมฉลองเนื่องในวันสำคัญทางศาสนาอิสลาม ซึ่งมีการแห่แห่นเข้าไปในพระราชวังและใช้ปืนใหญ่ยิง ในการยกกองกำลังบุกเข้าไปในพระราชวังและจับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาเอาไว้ได้⁶⁹³ การที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ให้ความช่วยเหลือแก่สมเด็จพระนารายณ์นี้มิได้เกิดขึ้นโดยปราศจากรากฐานความสัมพันธ์อันดีต่อกันมาก่อน แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงสนิทสนมใกล้ชิดกับชาวต่างชาติในอาณาจักรมาก่อนแล้ว เช่น ชาวฮอลันดาในบริษัทอินเดียตะวันออก ชาวมอญ ชาวมลายู ชาวเปอร์เซีย ชาวญี่ปุ่น และอาจรวมถึงชาวโปรตุเกส⁶⁹⁴

มีหลักฐานว่าในสมัยอยุธยาตอนปลาย กษัตริย์ได้ประกาศห้ามคนหลายชาติพันธุ์ล่วงละเมิดเขตพระราชฐาน ซึ่งน่าจะสะท้อนสภาพการณ์ก่อนหน้านั้นด้วย จดหมายเหตุเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน พ่อค้าชาวอังกฤษซึ่งเข้ามาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยาในราว พ.ศ.2261 กล่าวว่า “I heard that there was a proclamation published all over the city that no foreigner should dare to approach within such a distance of the king's palace, under very severe penalties”⁶⁹⁵ ประกาศนี้สอดคล้องกับกฎหมายฉบับหนึ่ง (ไม่ปรากฏศักราชแต่น่าจะตราขึ้นในสมัยพระเจ้าท้ายสระ) ซึ่งกล่าวว่า

⁶⁹¹ Richard D. Cushman, *The Royal Chronicles of Ayutthaya* p.229-230. อ้างใน วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, **นังกวางไม้ฝาง ข้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**, หน้า 82.

⁶⁹² นิโกลาส์ แชรแวง, **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)**, หน้า 196.

⁶⁹³ ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, **ความสัมพันธ์ของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย (ฉบับแก้ไข) และสำเนาพระมหากษัตริย์สุไลมาน** กรุงเทพฯ: สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2517. หน้า 151.

⁶⁹⁴ Dhiravat na Pombejra, “A political History of Siam under The Prasatthong Dynasty, 1629-1688”. Ph.D.Thesis, School of Oriental and Africa Studies, University of London, 1984 pp.255-256. อ้างใน มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, **ขุนนางอยุธยา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536, หน้า 231.

⁶⁹⁵ Alexander Hamilton: *A Scottish Sea Captain in Southeast Asia 1689-1723*. edited by Michael Smithies. Zchiangmai: Silksworm Books, 1997: 176 อ้างใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระ**

“อึ้ง พิริยะ⁶⁹⁶ หมู่แซก ขอม ลาว พม่า เมงมอญ มลุมแสง⁶⁹⁷ จีน จาม ขวา นานาประเทศทั้งปวง แลเข้ามาเดิรในท้ายสนมก็ดี ทั้งนี้ไยการขุนสนมห้าม ถ้ามิได้ห้ามปราม...แลให้นานาประเทศมาในท้ายสนมได้ โทษเจ้าพนักงานถึงตาย...”⁶⁹⁸

อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์มิได้ทรงกีดกันชาวต่างชาติในราชอาณาจักรอย่างสิ้นเชิง ในงานพระราชพิธีต่าง ๆ รวมทั้งพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา กษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้ชาวต่างชาติเข้าร่วมด้วย ดังกรณีที่วัน วลีต เข้าร่วมในพระราชพิธีลบศักราช เป็นต้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางไปทำบุญในวัดต่าง ๆ ก็มีชาวต่างประเทศคือ ญี่ปุ่น มัวร์ มอญ มาเลย์ โปรตุเกส และทูตจากเบงกอล ล้านช้าง พะโค ร่วมเดินทางไปกับขุนนาง มีแต่ดัชต์ที่มิได้เข้าร่วมเพราะเคร่งศาสนา⁶⁹⁹

ในเรื่องชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในราชอาณาจักรอยุธยา มีข้อที่น่าสังเกตหลายประการด้วยกัน

ประการแรก ในบางท้องถิ่นของอาณาจักรอยุธยามีคนหลายชาติพันธุ์อาศัยอยู่ร่วมกัน หรือผสมปนเปกัน เช่น ในแถบลุ่มแม่น้ำแม่กลองทางภาคตะวันตกอันเกิดจากรวมตัวกันของแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ไหลผ่านจังหวัดกาญจนบุรีตอนบนซึ่งเป็นเทือกเขาสลับซับซ้อนและเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวเขาโดยเฉพาะชาวกะเหรี่ยงมาแต่เดิม แต่เนื่องจากแถบลุ่มแม่น้ำเป็นเส้นทางที่ชาวมอญใช้อพยพเข้ามาเวลาถูกพม่ารุกรานทั้งในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และยังเป็นที่อยู่ของกลุ่มมุสลิมซึ่งเหมาะสำหรับการเกษตรกรรม นอกจากนี้แม่น้ำแม่กลองยังเป็นเส้นทางคมนาคมสำหรับการติดต่อค้าขายภายในและไหลออกทะเลที่อ่าวไทย ทำให้ดินแดนแถบนี้เป็นที่อยู่อาศัยของคนหลายชาติพันธุ์ ทั้งไทย ลาว มอญ จีน ฯลฯ สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน⁷⁰⁰

ประการที่สอง คนบางชาติพันธุ์ในสมัยอยุธยามีได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอาณาจักรด้วยความเต็มใจ หากแต่ถูกกวาดต้อนมาในฐานะเชลยศึก คนเหล่านี้อาจเดือดร้อนจากการอพยพและเผชิญกับความ

เกียรติ. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะ มรดกโลก”, 2548, หน้า 89.

⁶⁹⁶ คำว่าพิริยะ คือ นักรบ แต่ในที่นี้จะหมายถึง พวก บรรดา เหล่า โปรดดูวินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับเฉลิมพระเกียรติ**, หน้า 89.

⁶⁹⁷ มลุมแสง ยังสืบไม่ได้ว่าชาติใดแน่

⁶⁹⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับเฉลิมพระเกียรติ**, หน้า 89.

⁶⁹⁹ Archives of the Verenigde Oostindische Compagnie (Dutch United East India Company) 1131, Siam dr, 7 April 1639 entries, f. 865-866 อ้างใน Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources* (Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001), p. 95.

⁷⁰⁰ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์. “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำแม่กลอง: ศึกษากรณีชุมชนมอญบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” ใน **ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: พินเนค พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2536, หน้า 76

ยากลำบากต่าง ๆ แต่เมื่อมาอาศัยอยู่ในอาณาจักรอยุธยาแล้วก็มักจะยอมรับโดยไม่ต่อต้าน ดังที่ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า

...ที่จะตายเพื่อพระมหากษัตริย์ของตนและประเทศชาติของตนนั้น หาใช่คุณธรรมที่เขาถือปฏิบัติกันเป็นธรรมเนียมไม่ ด้วยว่าในบรรดาพลเมืองเหล่านี้ไม่มีเหตุผลที่สำคัญประการใดเลยเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว...พวกเขาไม่มีทรัพย์สินมรดกที่จะต้องสูญเสียไป...ชาวสยามที่ถูกพระเจ้ากรุงพะโคกวาดต้อนเอาไปในการสงครามก็จะอยู่กันอย่างเจี๊ยบ ๆ ในกรุงพะโค ห่างจากชายพระราชอาณาเขตสยามเพียง 20 ลี้เท่านั้น และพวกเขาก็ทำไร่ไถนาอยู่ในที่ดินซึ่งพระเจ้ากรุงพะโคโปรดพระราชทานให้โดยมิได้มีข้อระลึกถึงบ้านเมืองเดิมของตนในอันที่จะชิงชังการะจำยอมใหม่นี้แต่ประการใด และพวกเขาโคที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักร ก็มีความรู้สึกนึกคิดโดยทำนองเดียวกันนี้แล⁷⁰¹

การที่ผู้ถูกกวาดต้อนมาอยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาไม่ทำการต่อต้าน ดังที่ราชทูตลา ลูแบร์รายงานไว้นี้ น่าจะเป็นเพราะในเวลานั้นประชาชนยังมีแนวความคิดว่ากษัตริย์เป็นผู้มีบุญ หากสูญเสียอำนาจก็หมายถึงการสิ้นบุญ การได้ฟังกษัตริย์พระองค์ใหม่ก็เท่ากับได้ฟังพระบรมโอรสธิดาของกษัตริย์พระองค์ใหม่นั้น ไม่สำคัญว่ากษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงเป็นคนเชื้อชาติใด หรือพูดภาษาใด เพราะตามปกติพระมหากษัตริย์และประชาชนก็มีความสัมพันธ์กันโดยตรงอยู่แล้ว หากพระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาและทรงประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ตามความเชื่อทางศาสนา และเกณฑ์แรงงานหรือส่วยตลอดเก็บภาษีอากรตามประเพณีที่เคยมีมา ประชาชนก็จะ “อยู่เจี๊ยบๆ” ในหมู่บ้านของตน

ประการที่สาม ในบรรดาชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในราชอาณาจักรอยุธยา มีบางชาติพันธุ์ที่มีฐานะร่ำรวยเป็นพิเศษ ซึ่งน่าจะเป็นเพราะชาติพันธุ์เหล่านี้มีบทบาททางการค้า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ราชทูตลา ลูแบร์กล่าวถึงคนฐานะดีเหล่านี้ที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ละโว้ และบางกอก ความว่า “ชาวยุโรป ชาวจีน และชาวมัวร์ สร้างบ้านเรือนเป็นตึกก่ออิฐถือปูน”⁷⁰²

ชาติพันธุ์ลาว

ชาวลาวในสมัยอยุธยาถูกกำหนดให้อยู่ในระบบไพร่ และน่าจะผสมปนเปกับคนไทยได้ง่ายกว่าชาติพันธุ์อื่น ๆ เนื่องจากมีภาษา ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ คล้ายคลึงกับคนไทยมาก อย่างไรก็ตาม ชาวลาวบางกลุ่มก็สืบทอดวัฒนธรรมลาว และปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับชาวลาวในอาณาจักรอยุธยา มากพอสมควร เช่น ในสมัยพระนารายณ์ มีกองทหารลาวเป็นกองทหารรักษาราชพระองค์ ผู้บังคับกองทหารนี้เรียกว่า “ออกญาลาว” (ออกญาคือพระยา) ทำหน้าที่ตามเสด็จไปในที่ต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นการอารักขา กองทหารลาวนี้ปรากฏชื่อในหลักฐานว่า “กรมลาวอาสา”

⁷⁰¹ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 320-321.

⁷⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

ในสมัยพระเพทราชา เกิดกบฏของชาวลาวในแถบนครราชสีมา เรียกว่า “กบฏบุญกว้าง” ผู้นำที่ก่อการกบฏชื่อบุญกว้าง ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ ซึ่งจะเป็นที่พึ่งของชาวบ้าน ทำให้ชีวิตของชาวบ้านพ้นจากความทุกข์ยาก ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าอะไรเป็นสาเหตุของการก่อกบฏ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่าผู้นำกบฏและพรรคพวก 28 คนสามารถยึดนครราชสีมาไว้ได้ แล้วนำกองกำลังที่มีชาวบ้านเข้าร่วมจำนวนมากเดินทัพมายังเมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล เมืองลพบุรี ปรากฏว่ามีชาวบ้านเข้าร่วมถึง 4,000 คน เศษ ทัพช้าง 84 เชือก ม้า 100 เศษ เป็นการกบฏที่ใหญ่มาก เป็นไปได้ว่าเป็นการต่อต้านการเกณฑ์ส่วยที่กรุงศรีอยุธยากระทำต่อชาวลาวในบริเวณอีสานโดยถือโอกาสจากสถานการณ์ที่มีการแย่งชิงราชสมบัติครั้งใหญ่ในกรุงศรีอยุธยา ขณะที่พระนารายณ์ทรงพระประชวร โดยพระเพทราชาซึ่งเป็นขุนนางกรมช้างรวบรวมกำลังคนออกต่อสู้กับออกญาวิชาเยนทร์ (ฟอลคอน) และกองทัพฝรั่งเศสซึ่งเป็นพันธมิตรของพระนารายณ์ โดยมีประชาชนและพระภิกษุสงฆ์ในบริเวณกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองใกล้เคียงพากันจับอาวุธขึ้นต่อต้านบาทหลวงและกองทัพฝรั่งเศส จนพระเพทราชาได้ชัยชนะและปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา⁷⁰³ การกบฏของชาวลาวที่เกิดขึ้นนี้รัฐบาลสามารถปราบปรามได้สำเร็จ และผู้นำที่ก่อการกบฏถูกประหารชีวิต

ในด้านศิลปกรรม ในสมัยพระนารายณ์มีหลักฐานจากบันทึกของราชทูตฝรั่งเศส กล่าวถึงการแสดงหุ่นกระบอกลาวและมีมโหรีลาวในพระบรมมหาราชวังในโอกาสพิเศษต่าง ๆ

ในกรุงศรีอยุธยายังมี “ถนนลาว” ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายถนนลานนี้เป็นย่านขายดอกไม้สด ส่วนในเขตนอกพระนครมีชุมชนลาวที่มีอาชีพจับนกขายทั้งเพื่อเป็นอาหารและเพื่อปล่อยเอาบุญ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานกล่าวถึง “ตลาดลาว” และ “วังเจ้าลาว” อีกด้วย การมีวังเจ้าลาวอยู่ในกรุงศรีอยุธยาน่าจะเป็นเพราะมีการแย่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรล้านช้าง เจ้าลาวที่พ่ายแพ้อาจหนีมาพึ่งกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม “เจ้าลาว” อาจหมายถึงเจ้าที่มาจากล้านนาก็ได้ เพราะในสมัยอยุธยาสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 คนในล้านนา อีสาน และประเทศลาวในปัจจุบันล้วนถูกเรียกว่า “ลาว”

ชาติพันธุ์มอญ

มอญเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความเจริญทางเทคโนโลยีและวัฒนธรรมมายาวนาน จนสามารถตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำใหญ่ เช่น แม่น้ำอิรวดี แม่น้ำสาละวิน และแม่น้ำเจ้าพระยามาแต่โบราณ ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันมีชาวมอญอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยเริ่มเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ พบจารึกภาษามอญจำนวนมาก และศิลปะแบบทวารวดีก็เกิดขึ้นในยุคที่มีการใช้ภาษามอญอย่างกว้างขวาง

ในสมัยที่อยุธยาทำสงครามกับพม่า ชาวมอญที่ถูกพม่ารุกรานก็มักอพยพมายังอาณาจักรอยุธยา เช่น ในสมัยพระนารายณ์ทรงมีพระบรมราชโองการให้ผู้นำมอญเก่าไปรับชาวมอญที่อพยพเข้ามาใหม่ ทรง

⁷⁰³ เรื่องการแย่งชิงราชสมบัติในประวัติศาสตร์อยุธยาละเอียดยิ่งใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มอญที่เข้ามาใหม่ตั้งชุมชนแถบชานพระนครกลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งไปอยู่ปทุมธานี ซึ่งยังคงเป็นชุมชนมอญสืบมาจนถึงปัจจุบัน

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า ในกรุงศรีอยุธยา ชาวมอญมีอาชีพเพาะปลูกไถ่ขาย และมีตลาดมอญ ชายขัน ถาด เครื่องทองเหลือง และเป็นตลาดสดเข้าเย็น นอกกำแพงพระนครมีเรือชาวมอญบรรทุกมะพร้าวห้าว ไม้แสมทะเล เปลือก มาขาย

การอพยพของชาวมอญเข้ามาสู่อาณาจักรอยุธยาและอาณาจักรรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น มักจะเป็นการอพยพเพื่อหาที่ตั้งหลักแหล่งใหม่โดยไม่คิดจะกลับคืนไปยังถิ่นเดิมอีก จึงได้อพยพครอบครัวและนำเอาสิ่งของสำคัญที่เป็น “ขวัญ” ของชุมชนติดมาด้วย เมื่อมาถึงเมืองไทยก็มักอยู่รวมกันเป็นสังคมระดับหมู่บ้าน และมีความผูกพันกันในกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเองสูงมาก มีการใช้ภาษามอญและการสืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของมอญ โดยหมู่บ้านมอญจะมีวัดมอญประจำหมู่บ้าน การนับถือพุทธศาสนาของชาวมอญจะมีลักษณะเฉพาะ พระภิกษุมอญจะมีความเคร่งครัดในด้านวินัยปฏิบัติ⁷⁰⁴ ในด้านการปกครองก็จะมีปกครองกันเองในระดับหมู่บ้าน และมีมูลนายชาวมอญที่กษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้ปกครองดูแลชาวมอญในแต่ละท้องถิ่น ทำให้สามารถสืบทอดวัฒนธรรมมอญได้เป็นอย่างดี⁷⁰⁵

มอญบางกลุ่มเป็น “กองทหารอาสา” ของกษัตริย์ มอญบางส่วนเป็นมูลนายหรือไพร่ที่สังกัดในกรมกองต่าง ๆ และมอญอีกส่วนหนึ่งเป็น “ข้าหลวง” ของเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ในรัชกาลพระเพทราชาซึ่งทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์และทรงปราบปรามเจ้านายฝ่ายพระนารายณ์นั้น ได้เกิดกบฏที่นำโดยชาวมอญชื่อธรรมเถียร จึงเรียกกันว่า “กบฏธรรมเถียร” มอญธรรมเถียรนี้เป็นข้าหลวงเดิมของเจ้าฟ้าอภัยทศ (เจ้าฟ้าอภัยทศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอของสมเด็จพระนารายณ์และถูกสำเร็จโทษเมื่อพระเพทราชาปราบดาภิเษก) มอญธรรมเถียรได้ปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศเพื่อให้ประชาชนเข้าใจว่าเจ้าฟ้าอภัยทศยังไม่สิ้นพระชนม์ และควรจะได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเนื่องจากทรงเป็นเจ้า (มิใช่เป็นขุนนางดังพระเพทราชา) ปราบฏว่ามีผู้คนหลงเชื่อไปเข้าร่วมกับมอญธรรมเถียรเป็นอันมาก โดยมอญธรรมเถียรสามารถช่อก่อกบฏได้จากเมืองนครนายก สระบุรี ลพบุรี และแขวงขุนนคร จนสามารถยกทัพมาได้ถึงชานพระนคร แต่ก็ได้รับการต้านทานจากสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล (ขุนหลวงสรศักดิ์หรือพระเจ้าเสือในเวลาต่อมา) จนพวกกบฏแตกพ่ายกลับไป พวกผู้สมรู้ร่วมคิดระดับหัวหน้าต่างก็ถูกประหารชีวิต ส่วนพวกที่เข้าร่วมในการกบฏบ้างก็ถูกจำคุก บ้างก็ถูกส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างบ้าง ที่เหลือพากันแตกหนีไปเป็นจำนวนมาก ทำให้หมู่บ้านแขวงเมืองสระบุรี ลพบุรี และขุนนครต้องร้างไปหลายตำบล⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Foster. *Ethnic Identity of the Mons in Thailand*, 1973, p.207,211. อ้างใน สุภรณ์ โอเจริญ, **มอญในเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541. หน้า 93

⁷⁰⁵ สุภรณ์ โอเจริญ. **มอญในเมืองไทย**, หน้า 93-94

⁷⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 216-218.

สำหรับ “กบฏชาวมอญ” ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น มีหลักฐานว่าเกิดกบฏสองครั้ง ครั้งแรกได้แก่พวกพระยารามซึ่งพยายามหลบหนีออกไปจากราชอาณาจักรอยุธยาเมื่อถูกจับกุมตัวได้ก็ถูกประหารชีวิต ครั้งที่สอง คือพวกมอญเมืองเมาะตะมะซึ่งก่อการกบฏเพื่อตั้งตัวเป็นอิสระจากอยุธยาในสมัยพระเจ้าเอกทัศ โดยจับเจ้าเมืองฝ่ายไทยมาฆ่าเสียแล้วยกกองทัพมาตีอยุธยาจนเหลือระยะทางอีกเพียงหนึ่งวันก็จะถึงพระนคร พระเจ้าเอกทัศหนีโปรดให้พระยายมราชและพระยาเพชรบุรีคุมกองทัพไปปราบ ทำให้พวกกบฏหนีไปทางเมืองหล่มสักดี และเมื่อเกิดสงครามการเสียกรุง ใน พ.ศ.2310 นั้น ผู้นำชุมชนมอญที่กรุงศรีอยุธยาชื่อสุกี้ก็มีบทบาทมาก กล่าวคือ ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะแตกกองทัพพม่าได้ถูกชาวบ้านค่ายบางระจัน

ต้านทานเป็นเวลานานเกือบ 2 ปี สุกี้ซึ่งเข้ามาอาศัยอยู่ในอยุธยามานานแล้วได้อาสาแม่ทัพพม่าคุมทัพชาวมอญในอยุธยาไปรบกับชาวบ้านบางระจัน กองทัพของสุกี้ที่ค่ายโพธิ์สามต้นมีชาวมอญราว 2,000-3,000 คน เมื่อพม่ายึดครองกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว ก็ได้แต่งตั้งให้สุกี้เป็น “สุกี้พระนายกอง” และมอบหมายให้เป็นผู้รักษาพระนคร สุกี้ได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์อยุธยาโดยเป็นเจ้าประเทศราชที่ขึ้นต่อกษัตริย์พม่า แต่สุกี้มีอำนาจอยู่ในแถบกรุงศรีอยุธยาได้ไม่ถึงปีก็ถูกพระเจ้าตากสินปราบปรามลงได้⁷⁰⁷

เนื่องจากอาณาจักรอยุธยามีชาวมอญอาศัยอยู่จำนวนมาก **ผู้หญิงมอญจึงมีบทบาทมากในสังคมอยุธยา** ผู้หญิงมอญส่วนหนึ่งมิได้มีความสัมพันธ์แต่เฉพาะกับคนในชุมชนของตนเท่านั้น แต่ยังมี ความสัมพันธ์กับคนนอกชุมชน รวมทั้งกับชาวตะวันตกด้วย เช่นในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง ผู้หญิงมอญชื่อ ออสุต (Osoet) ซึ่งนอกจากจะเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างมากในการค้าของ V.O.C. ในกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังเป็นภรรยาของพ่อค้าดัตช์และมีบุตรกับพ่อค้าดัตช์ โดยออสุตเป็นภรรยาของพ่อค้าดัตช์ถึงสามคน คือ ยาน ฟาน เมียร์ไวค์ (Jan van Meerwijck) พ่อค้าเอกชน เยเรเมียส ฟาน ฟลิต หรือวันวลิต (Jeremias van Vliet) หัวหน้าสถานีการค้า V.O.C. ในอยุธยา ระหว่าง พ.ศ.2179-2184 และยาน ฟาน เมาดิน (Jan van Muijden) หัวหน้าสถานีการค้า V.O.C. ในอยุธยา ระหว่าง พ.ศ.2189-2193⁷⁰⁸ “ออสุต” เป็นบุคคลหนึ่งที่มีชื่อในวงการค้าสยามในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เธอสามารถผูกขาดการค้ากับ VOC และสามารถส่งสินค้าหายากให้กับชาวดัตช์ นอกจากนี้ชื่อเสียงเรื่องความสามารถในการค้าแล้ว ออสุตยังมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับราชสำนัก เธอเป็นเพื่อนและหุ้นส่วนการค้ากับเมียหลวงของออกญาสมบััติิบาล โดยเมียหลวงของออกญาสมบััติิบาลมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมเหสี บริษัทดัตช์ยังเคยส่งให้ออสุตเข้าไปในวังเพื่อขอให้พระมเหสีสนับสนุนการแต่งตั้ง a syahbender ที่เป็นคนที่คุ้นเคยกับ VOC⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

⁷⁰⁸ ธีรวัต ญ ป้อมเพชร, “ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าดัตช์” ใน **สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย**. สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนดา บุนนาค, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บ้านพิทักษ์อักษร, 2550, หน้า 241.

⁷⁰⁹ Dhiravat na Pombejra, *Court, Company, and Compong: Essays on the VOC presence in Ayutthaya* (Bangkok: Amarin Printing, 1992), 11; Dhiravat na Pombejra, “VOC Employees and their Relationships with Mon and Siamese Women: A Case Study of Osoet Pegua” in *Other pasts : women, gender and history in early*

แม้ว่าเอกสารดัตช์หรือฮอลันดาจะเอ่ยถึงทั้งสตรีชาวมอญและสตรี “ชาวสยาม” เวลาพูดถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างลูกจ้าง V.O.C. กับ “หญิงชาวพื้นเมือง” แต่น่าสังเกตว่าส่วนใหญ่แล้วสตรีที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชาวฮอลันดามักจะเป็นชาวมอญ เหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่สตรีชาวมอญมักจะเป็นภรรยาของลูกจ้าง V.O.C. มากกว่า “หญิงชาวพื้นเมือง” ชาวสยาม ก็เพราะ (ตามหลักฐานของตะวันตกร่วมสมัย) สตรีชาวมอญไม่ถือว่าเป็นเรื่องเสียหายหรือน่าอับอายที่จะ แต่งงานกับชาวต่างชาติ หลักฐานฝรั่งเศสสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งบาทหลวงนิโกลาส์ แกร์เวส (Nicolas Gervaise) และราชทูต เดอ ชอมงต์ (de Chaumont) กล่าวว่าสตรีชาวมอญและลาว “เจ้าชู้” กว่าสตรีชาวสยาม⁷¹⁰

ราชทูต ลา ลูแบร์ (La Loubere) เปรียบเทียบหญิงชาวสยามกับหญิงมอญในราชอาณาจักรอยุธยาในเรื่องความสัมพันธ์กับผู้ชายชาวต่างประเทศไว้ ดังนี้

อนึ่งนั้นหญิงชาวสยามก็ทะนงตนมากพอที่จะไม่ยอมทอดเนื้อทอดตัวให้แก่คนต่างประเทศโดยง่าย หรืออย่างน้อยก็ไม่เจรจาวิสาสะด้วย. หญิงชาวพะโคที่อยู่ในประเทศสยาม ซึ่งตนเองก็เป็นคนต่างประเทศอยู่แล้ว ยังติดต่อกับคนต่างประเทศด้วยกันมากกว่า (หญิงชาวสยาม) จึงถือกันว่าเป็นหญิงแพศยาในทรรศนะของบุคคลที่ไม่เล็งเห็นว่าจะหาสามีสักคนหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ นาง (หญิงชาวพะโค) จึงมีความซื่อตรงต่อสามีจนกว่าเขาจะทอดทิ้งนางไป และเมื่อนางตั้งครภขึ้น ก็มิได้รับการดูหมิ่นถีนเคลดจากชาวพะโคด้วยกันแต่ประการใด นางกลับภูมิใจเสียอีกที่ได้สามีเป็นคนผิวขาว อาจเป็นเพราะหญิงชาวพะโคมีอารมณ์รักเหนือกว่าหญิงชาวสยามกระมัง และอย่างน้อยที่สุดนางก็มีความรู้สึกแรงกล้ามากกว่าเป็นแน่.⁷¹¹

การที่หญิงมอญในอาณาจักรอยุธยาเห็นว่าการแต่งงานกับคนผิวขาวเป็นเรื่องน่าภาคภูมิใจ และยังแสดง “ความรู้สึกแรงกล้า” ในเรื่อง “อารมณ์รัก” จนถูกมองว่า “เจ้าชู้” เช่นนี้ อาจเป็นเพราะหญิงมอญที่อพยพมาจากดินแดนมอญต้องอาศัยอยู่ในอยุธยาอย่างยากลำบาก การได้แต่งงานกับชาวตะวันตกช่วยให้มีฐานะดีขึ้น เช่น กรณีของออสตซึ่งแต่งงานกับชาวฮอลันดาถึงสามคน เดิมทีก็เป็นสตรีชาวมอญที่มีฐานะ “ต่ำต้อย” ในสังคมและเติบโตขึ้นมาในชุมชนบ้านฮอลันดา เมื่อแต่งงานกับฟาน เมียร์ไวท์ ซึ่งเป็นพ่อค้าเอกชนที่มีฐานะดีถึงกับสามารถยืมเรือหลวงลำหนึ่งที่เมืองตะนาวศรีโดยอ้างว่าเป็นเพราะขุนนางมุสลิมของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโกงเขา ชีวิตของออสตก็ดีขึ้น บุตรที่เกิดจากฟาน เมียร์ไวท์ ก็ได้เป็นลูกจ้างของ

modern Southeast Asia, ed. Barbara Watson Andaya (Honolulu: Center for Southeast Asian Studies, University of Hawaii at Manoa, 2000) cited in Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources*, p.47-48.

⁷¹⁰ วีรวัด ฅ ป้อมเพชร, “ออสต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าดัตช์” ใน *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย*, หน้า 242-243.

⁷¹¹ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, *จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า 169.

บริษัท V.O.C. หลังจากฟาน เมียร์ไวท์ เดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยาแล้ว ออสตุก็ได้แต่งงานกับฟาน ฟลิต ซึ่งเป็นถึงหัวหน้าบริษัท V.O.C. และมีบุตรสาวกับฟาน ฟลิตถึงสามคน⁷¹²

การแต่งงานกับฟาน ฟลิต เป็นการเลื่อนสถานภาพทางสังคมของออสตุอย่างเห็นได้ชัด เพราะทำให้ออสตุมีความสัมพันธ์กับราชสำนักและชนชั้นสูงของอยุธยา บันทึกประจำวันของสถานีการค้า V.O.C. วันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2179 เขียนโดยฟาน ฟลิต ระบุว่า เขาได้ส่งออสตุไปที่ราชสำนัก เพื่อให้ออสตุไปขอความสนับสนุนจาก “พระราชินี” ในเรื่องการแต่งตั้งเจ้าท่าคนใหม่ เนื่องจากว่าพวกดัตช์ไม่พอใจในการทำงานของเจ้าท่าคนปัจจุบัน จึงอยากได้เจ้าท่าที่จะช่วยเหลือและเป็นมิตรต่อ V.O.C. มากขึ้น ในปีต่อมา ฟาน ฟลิต บันทึกอีกว่า ได้ส่งออสตุไปพบภรรยาของออกญาตะนาว เพื่อขอยืมเงินตราถึง 100 ซึ่ง บริษัท V.O.C. จำเป็นต้องยืมเงินก้อนนี้จากราชสำนักไทยเพราะเรือดัตช์จากญี่ปุ่นมาถึงอยุธยาช้ากว่ากำหนด

นอกจากนี้ อาจเป็นไปได้ว่าหญิงมอญจำเป็นต้องแต่งงานกับคนต่างชาติมากเพราะในอาณาจักรอยุธยาเป็นผู้ชายชาวมอญจำนวนน้อยกว่าผู้หญิงมาก เนื่องจากผู้ชายต้องหาทางหลบหนีออกจากชุมชนก่อนที่จะมีการอพยพโยกย้ายหรือถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลย เพราะหากไม่หลบหนีก็จะต้องถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารในกองทัพพม่าหรือกองทัพอยุธยา

ชาติพันธุ์เขมร

มีชาวเขมรอาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสัก และแถบอีสานใต้ (บริเวณเมืองบุรีรัมย์และศรีสะเกษ) มาตั้งแต่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นแล้วจำนวนชาวเขมรยังมีมากขึ้นเพราะกษัตริย์อยุธยาในสมัยพระเจ้าอู่ทองและเจ้าสามพระยาได้ส่งกองทัพไปตีกำพูชาหลายครั้งและได้กวาดต้อนชาวเขมรมายังอาณาจักรอยุธยาเป็นจำนวนมาก และเมื่อใดที่มีการแย่งชิงราชสมบัติในกำพูชา ฝ่ายที่พ่ายแพ้ก็มักจะพากำลึงคนที่เป็นบริวารอพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์อยุธยา เช่น ในสมัยพระนารายณ์มีชาวเขมรอพยพมาจำนวน 2,214 คน ในสมัยพระเจ้าท้ายสระชาวเขมรก็อพยพเข้ามามาก

เนื่องจากกำพูชามีอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเวลาหลายศตวรรษ เมื่อตั้งอาณาจักรอยุธยาโดยรวมเอาอาณาจักรสุพรรณบุรี ลพบุรี และเพชรบุรีเข้ามา ทำให้วัฒนธรรมชั้นสูงของกำพูชาที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักอยุธยาอย่างมาก ภาษาที่ใช้ในราชสำนักอยุธยาคือภาษาเขมร โดยมีภาษาบาลีและสันสกฤตผสมอยู่บางส่วน แต่ภาษาสันสกฤตก็มาจากกำพูชาเช่นกัน เพราะวัฒนธรรมของราชสำนักกำพูชาผูกพันกับศาสนาฮินดูซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต ในขณะที่ประชาชนชาวเขมรถูกจัดเข้าไปอยู่ในระบบไพร่ทาส

⁷¹² ริชาร์ด ธน ป้อมเพชร, “ออสตุ: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าดัตช์” ใน *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย*, หน้า 247-248.

ในด้านการค้า ในฤดูแล้งมีพ่อค้าเขมรจากอาณาจักรกัมพูชา เช่น จากเมืองพระตะบอง คุมขบวนเกวียนนำสินค้ามาขายที่บ้านศาลาเกวียนซึ่งเป็นด่านขนอนบกของไทยสืบมาจนถึงรัชกาลที่ 5 ซึ่งกัมพูชาตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส สินค้าที่พ่อค้าชาวเขมรนำมาขาย ได้แก่ กระจวาน เร่ว ไหม กายาน ครั่ง ดีบุก งาสัตว์ ผ้าปูลมผ้าแพรญวน ทอง พลอยแดง ฯลฯ⁷¹³

ชาติพันธุ์ “แขกมัวร์”

“แขก” เป็นคำเรียกชาวมุสลิมโดยรวม ประกอบด้วย แขกอาหรับ แขกเปอร์เซีย แขกอินเดีย แขกจาม แขกมกกะสัน แขกมลายู แขกตานี และแขกชวา ชาติพันธุ์ “แขก” เหล่านี้เดินทางเข้ามาค้าขายตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา และบางส่วนก็ตั้งถิ่นฐานเป็นการถาวร กลายเป็นต้นตระกูลของคนไทยหลายตระกูลในสมัยหลัง เช่น “เจกอะหมัด” ชาวเปอร์เซียซึ่งเป็นบรรพบุรุษของตระกูลบุญนาค เป็นต้น ในสมัยอยุธยา กษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้หลวงจุฬาราชมนตรี เจ้ากรมท่าขวา ศักดินา 1,400 ไร่ เป็นผู้ปกครองดูแล “แขก” หรือชาวมุสลิมเหล่านี้ ในสมัยหลังยศของจุฬาราชมนตรีได้ถูกเปลี่ยนเป็น “พระ” และ “พระยา” ตามลำดับ

แขกมัวร์ เป็นคำเรียกชาวมุสลิมจากอินเดีย เปอร์เซีย (อิหร่าน) อาหรับ ตุรกี (จักรวรรดิออตโตมาน) ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกว่าพวกมัวร์ในราชอาณาจักรอยุธยา “เป็นพ่อค้าบ้าง เป็นทหารบ้าง และเป็นชาวนาชาวไร่บ้าง”⁷¹⁴

ในอาณาจักรอยุธยาสมัยพระนารายณ์มีพวกมัวร์มากกว่า 3,000 คน ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา นอกเกาะเมืองมีสุเหร่าแขกอยู่ที่ปากคลองคูจาม ส่วนในพระนครมีถนนบ้านแขก เป็นถนนอิฐ มีอาคารสร้างด้วยอิฐอยู่สองฟากถนน พวกมัวร์พื้นเชื้อกขายแกเรือกำปั่นและสำเภา และฟันชุดจุดบุหรี่ปักจากเปลือกมะพร้าวขาย ที่ตลาดชีกุน มีพวกแขกนั่งร้านขายกำไลมือ กำไลเท้า ปิ่นปักผม แหวน และเครื่องประดับทำจากทองเหลือง

สินค้าจากโลกมุสลิมที่พวกมัวร์นำเข้ามาขายในอยุธยาเป็นสินค้าที่ใช้กันในหมู่ชนชั้นสูง ได้แก่ น้ำกุหลาบ พรมเปอร์เซีย อัญมณี เครื่องทอง ม้าอาหรับ (ใช้เข้าขบวนแห่และทำสงคราม) ส่วนสินค้าจากอยุธยาที่พวกพ่อค้ามัวร์นำออกไป ได้แก่ พริกไทย กายาน การบูร นอกจากนี้ยังมีสินค้าออกสำคัญที่อยุธยาส่งไปขายที่อินเดียและเบงกอล ได้แก่ ช้าง โดยแต่ละปีอยุธยาส่งช้างเป็นสินค้าออกราว 300-400 เชือก กษัตริย์อยุธยาหลายพระองค์จะเสด็จไปทรงดูแลการคล้องช้างของพวกไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานมา พวกไพร่ที่ถูกลงโทษจากการทำผิดกฎหมายก็มักจะถูกนำไปเป็นตะพุนหิ้วช้าง

ขุนนางชาวมุสลิมในสมัยอยุธยามีบทบาททางการค้าและการเมืองอย่างมาก เช่น ในสมัยพระนารายณ์ซึ่งเสด็จขึ้นครองราชย์โดยได้รับความช่วยเหลือจากชาวอิหร่านอย่างดียิ่งนั้น อับดุล ราชัค ได้รับแต่งตั้งเป็นออกญาพิชิตรณฤทธิ์ ขุนนางชาวอิหร่านผู้นี้เป็นผู้นำชุมชนอิหร่านและทำการค้าอย่าง

⁷¹³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, **อยุธยา**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547, หน้า 142.

⁷¹⁴ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, หน้า 49.

กว้างขวาง ต่อมาได้กระทำการซื้อโกงเบียดบังพระราชทรัพย์ที่เกิดจากการค้า และยังใช้อำนาจกดดัน ขัดขวางการค้าของพ่อค้าต่างชาติในกรุงศรีอยุธยาจนเป็นผลเสียหายอย่างรุนแรงต่อการค้าระหว่างประเทศ ของอยุธยา⁷¹⁵ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่าออกญาพิชิตฯ มักใช้อำนาจในทางมิชอบ เช่น กดขี่คนยากจน ชี โมโห แม้จะเป็นมุสลิมซึ่งศาสนาห้ามดื่มสุราแต่ออกญาพิชิตกลับเป็นคนขี้เมา และชอบพกปืน หากไม่พอใจ ใครก็ใช้ปืนยิงถึงตาย⁷¹⁶ ในที่สุดออกญาพิชิตฯถูกประหารชีวิตอย่างทารุณ โดยถูกเสียนและถูกลอบได้ ร่างกายด้วยน้ำมันหมู พ่อค้าฮอลันดาบันทึกว่าหลังจากออกญาพิชิตฯถึงแก่กรรมแล้ว มีการสำรวจพบว่า เขามีความมั่งคั่งอย่างมาก โดยมีเงินถึง 4,000 ชั่ง หรือ 480,000 เหรียญฟลอริน⁷¹⁷

เอกสารฮอลันดาอ้างกล่าวถึง ออกพระศรีเนาวรัตน์ (Aqa Muhammad) ชาวเปอร์เซียหรืออิหร่าน ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในกรมพระคลังซึ่งเป็นที่โปรดปรานของพระนารายณ์⁷¹⁸ ขุนนางผู้นี้เป็นผู้นำชุมชน อิหร่านภายหลังออกญาพิชิตฯหมดอำนาจแล้ว ออกพระศรีเนาวรัตน์มีบทบาทสำคัญในการขยายและ ควบคุมการค้าในเมืองท่าแถบตะนาวศรีและเมืองท่าอื่น ๆ ในอ่าวเบงกอล พ่อค้าอังกฤษชื่อจอร์จ ไวท์ รายงานว่าการอุปถัมภ์ของพระศรีเนาวรัตน์ผู้นี้ทำให้ชาวอิหร่านสามารถควบคุมการค้าแถบตะนาวศรี และ ชุมชนอิสลามได้เจริญขึ้นตามเมืองต่าง ๆ เช่น เพชรบุรี ปรามบุรี ภูเก็ต ในยุคนี้กองเรือของอยุธยาจะมีนาย เรือเป็นชาวอิหร่าน รวมถึงผู้ดูแลการค้าในต่างแดนก็เป็นชาวอิหร่านเช่นกัน⁷¹⁹

นอกจากชาวอิหร่านจะมีบทบาทสำคัญทางการค้าแล้ว พระนารายณ์ยังได้อาศัยออกพระศรี เนาวรัตน์และชาวอิหร่านเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในการคานอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองที่มีอำนาจ สูงขึ้นจนเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของกษัตริย์อีกด้วย⁷²⁰ นอกจากนี้เอกสารอิหร่าน (คือ Ship of Sulaiman 1972: 98) ยังกล่าวว่า ออกพระศรีเนาวรัตน์หรืออะกามูฮัมหมัด ได้ถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ใน ด้านการเมืองการปกครองและอื่น ๆ ให้แก่พระนารายณ์⁷²¹ จนกระทั่งเมื่อออกพระศรีเนาวรัตน์ใช้อิทธิพล มากเกินไปในการแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ รวมทั้งถูกกล่าวหาจากบริษัท VOC. ว่าคดโกงเงินของ บริษัท กีดขวางการค้าของบริษัท ตลอดจนลักลอบค้าดีบุกในภาคใต้ซึ่งฮอลันดาได้รับสิทธิผูกขาดอยู่ ทำให้ กองกำลังของบริษัทฮอลันดานำกองเรือรบมาปิดปากอ่าวไทย ออกพระศรีเนาวรัตน์จึงขัดแย้งกับพระ นารายณ์และถูกประหารชีวิตในที่สุด หลังจากนั้นพระนารายณ์ต้องหันไปสนับสนุนการค้าและการเผยแผ่

⁷¹⁵ มาณพ ถาวรวัดมนัสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 241.

⁷¹⁶ ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, ความสัมพันธ์ของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย (ฉบับแก้ไข) และสำเนา พระมหากษัตริย์สุไลมาน (ฉบับย่อ), หน้า 151.

⁷¹⁷ เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185 (ค.ศ.1608-1620 และ ค.ศ.1624-1642) กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2513. หน้า 166.

⁷¹⁸ Dhiravat na pombejra, "A Political History of Siam under the the Prasatthong Dynasty 1629-1688." Ph.D.Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984, p.311.

⁷¹⁹ มาณพ ถาวรวัดมนัสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 241-242.

⁷²⁰ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์

⁷²¹ มาณพ ถาวรวัดมนัสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 244.

คริสต์ศาสนาของฝรั่งเศส เพื่อจะนำกองทัพฝรั่งเศสมาคานอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองแทนขุนนางชาวอิหร่านที่ถูกประหารชีวิตไปแล้ว

นอกจากนี้ยังมีชาวมุสลิมอีกหลายคนที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองของเมืองท่าต่าง ๆ เช่น มะริด ตะนาวศรี ส่วนเมืองปัตตานีนั้นมีความเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยา มีสุลต่าน (หรือร่านในบางสมัย) เป็นผู้ปกครองประชาชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวมุสลิมด้วยกัน

ส่วน “แขก” มาเลย์ ชาว ปัตตานี เข้ามาค้าขายตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา และทำการค้าสืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ชาวมลายูเคยมีอำนาจสูงในราชสำนักของพระนารายณ์ กล่าวคือหลังจากพระยาพระคลัง (โกษาเหล็ก) ถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ.2226 แล้ว ออกญาวังชาวมลายูก็ได้เป็น “พระคลัง” (เสนาบดีกรมพระคลัง) แทน ขุนนางมลายูผู้นี้เคยได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพออกไปตีปัตตานีใน พ.ศ.2223 ด้วย⁷²² การที่ชาวมลายูได้ดำรงตำแหน่งพระคลังเช่นนี้ เป็นเพราะชาวมลายูมีบทบาททางการค้าอย่างกว้างขวาง ดังปรากฏหลักฐานว่าในระยะเวลาไม่ถึงสองเดือน คือระหว่างวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ.2199 ถึงต้นเดือนมกราคม พ.ศ. 2200 มีเรือของชาวมลายูมากกว่า 8,000 ลำ ออกจากกรุงศรีอยุธยาและเมืองใกล้เคียงเพื่อไปค้าขาย⁷²³

ในสมัยอยุธยาตอนปลายชาวมลายู ชาว ปัตตานีนำหมาก หวาย ของทะเล มาขายที่ปากคลองคูจาม ส่วนชุมชนตานี (ปัตตานี) ในแถบกรุงศรีอยุธยา มีอาชีพทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย เป็นผ้าพื้นหรือผ้าม่วงเกลี้ยง ม่วงดอก เพื่อขายแก่ลูกค้า

ภาษามลายูเป็นภาษากลางทางการทูตและการค้าทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งใน อยุธยา นับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อโปรตุเกส (ซึ่งเมืองท่ายี่ดะลากาได้แล้ว) ส่งผู้แทนทางการทูต คณะแรกมาที่ราชสำนักกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2054 นั้น มีหลักฐานบันทึกว่าภาษามลายูถูกใช้เป็นภาษากลางในการสื่อสาร ต่อมาใน พ.ศ.2138 เมื่อผู้ปกครองมะละกาซึ่งเป็นชาวโปรตุเกสส่งผู้แทนเข้ามา ราชสำนักของสมเด็จพระนเรศวร จดหมายที่ถูกส่งมาถวายก็ “เขียนขึ้นในภาษามลายู” และใน พ.ศ.2171 พระราชสาส์นจากกษัตริย์ฮอลันดาที่ส่งมาถวายพระเจ้าทรงธรรมก็ได้รับการแปลจากภาษาดัตช์เป็นภาษาโปรตุเกสก่อน แล้วจึงแปลจากภาษาโปรตุเกสเป็นภาษามลายู จากนั้นจึงแปลภาษามลายูเป็นภาษาสยาม ในที่สุด⁷²⁴

สำหรับ “แขกมกกะสัน” ซึ่งอพยพมาจากเมืองมากัสซาร์ (ในเกาะซีลีเบส อินโดนีเซีย) ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบกรุงศรีอยุธยาในบางช่วง แต่หลักฐานเกี่ยวกับ “แขกมกกะสัน” มีน้อยมาก มีเพียงหลักฐานอังกฤษที่กล่าวว่าในสมัยพระนารายณ์ “แขกมกกะสัน” ได้ช่วยขุนนางกลุ่มหนึ่งในการกบฏเพื่อยึดอำนาจ

⁷²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 243.

⁷²³ Dhiravat na pombejra, “A Political History of Siam under the the Prasatthong Dynasty 1629-1688.”, p.123.

⁷²⁴ ทวีศักดิ์ เผือกสม และจิรวัดณ์ แสงทอง, “ค่านาเสนอ” เกอราจาอัน และความเข้าใจต่อความเป็นมลายูในสังคมไทย ใน เกอราจาอัน วัฒนธรรมการเมืองมลายูในยุคก่อนอรุณรุ่งของระบอบอาณานิคม กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2551, หน้า 15.

จากพระนารายณ์แต่ไม่สำเร็จ⁷²⁵ และหลักฐานฝรั่งเศสกล่าวว่า ชาวมักกะสันมักใช้กริชเป็นอาวุธ คนเหล่านี้ใจกล้า บ้าบิ่น ดุร้าย ไม่กลัวตาย และพร้อมที่จะต่อสู้จนตัวตาย

นอกจากนี้ในกรุงศรีอยุธยา ยังมี “แขกจาม” ซึ่งตั้งชุมชนอยู่ในกำแพงพระนคร “แขกจาม” ส่วนหนึ่งเป็นทหารอาสา (กรมอาสาจาม) มีพระราชวังสันเป็นเจ้ากรม “แขกจาม” อีกส่วนหนึ่งเป็นชาวบ้านที่สานเสื่อ ลานไต้ และทอผ้าขาย

ชาติพันธุ์จีน

ชาวจีนเข้ามาในเมืองท่ารอบอ่าวไทยตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา รวมทั้งในเมืองท่าที่จะกลายมาเป็นกรุงศรีอยุธยาด้วย โดยชาวจีนมีย่านการค้าอยู่หน้าวัดพนัญเชิงซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา และได้ตั้งศาลเจ้าแม่สร้อยดอกหมากในบริเวณวัดพนัญเชิง

ในสมัยอยุธยาตอนต้น มีหลักฐานที่แสดงว่ามีคนจีนในกรุงศรีอยุธยา นั่นคือ การขุดค้นทางโบราณคดีที่เจดีย์ประธานวัดราชบูรณะ พบว่ากรุชั้นบนสุด ผนังด้านทิศตะวันออกเขียนภาพคนจีน 11 คน มีเด็ก 3 คน และบุคคลสวมชุดทหารจีน 2 คน⁷²⁶

ใน “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏคำภาษาจีนจำนวนมากที่ใช้เรียกตำแหน่งคนที่รับราชการในกรมพระคลัง ส่วนใหญ่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าสำเภา สะท้อนว่าชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทในการค้าสำเภาหลวงและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นมูลนาย เช่น ตำแหน่งในเรือสำเภาที่ถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีน มีดังนี้

จุนจู้ (นายสำเภา)	ศักดิ์นา 400
ตันหน (ผู้ดูแลทาง)	ศักดิ์นา 200
ล่าต้า (ผู้ดูแลบัญชีใหญ่)	ศักดิ์นา 100
ไต้กง (นายท้ายเรือ)	ศักดิ์นา 80
อาป๋น (กระโถงกลาง)	ศักดิ์นา 50
เลียวก่ง (บูชาพระ)	ศักดิ์นา 30
เท่าเต้ง (ว่าสมอ)	ศักดิ์นา 30

สำหรับผู้นำชาวจีนที่กษัตริย์แต่งตั้งให้ดูแลการค้ากับจีน และดูแลชาวจีนในอาณาจักร คือหลวงไขฎีกา ราชเศรษฐี ศักดินา 1,400 ไร่ (ในสมัยปลายอยุธยาตำแหน่งนี้มียศสูงขึ้น คือเป็นพระยาไขฎีกา ราชเศรษฐี)

⁷²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 37.

⁷²⁶ โปรตุเกส อธิราช ไซพจน์พานิช “การตีความภาพบุคคลจีนในกรุพระปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 36 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2553).

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีเชื้อสายจักรพรรดิราชวงศ์หมิงที่แต่งงานกับหญิงชั้นสูงของไทย และมีตระกูลชาวจีนที่มีอำนาจทางการเมืองในกรุงศรีอยุธยา พระยาพระคลังในสมัยพระเจ้าท้ายสระก็เป็นชาวจีน เมื่อพระเจ้าบรมโกศเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ถูกปลดออกจากตำแหน่ง ทำให้จีนสามร้อยคนคบคิดกันปล้นเอาพระราชวังในระหว่างที่พระเจ้าบรมโกศเสด็จไปคล้องช้างที่ลพบุรี เมื่อกองทัพพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุธยา คราวศึกอลองพญา ขุนนางจีนผู้หนึ่ง คือ “หลวงอภัยพิพัฒน์จัดจันนายกาย 2,000 คน ยกออกไปจะตั้งค่าย” เพื่อต่อสู้กับพม่า แต่ถูกพม่าตีแตกกลับเข้ามา และในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน พวกจีนที่ออกไปตั้งค่ายรับพม่าที่คลองสวนพลู จำนวน “สี่ร้อยเศษ ชวนกันขึ้นไปทำลายพระพุทธรูป...ครั้นพระเจ้าแผ่นดินทราบจึงให้ว่าแก่นายค่าย ให้สืบเอาเงินทองของพระพุทธรูปส่งเข้ามา”⁷²⁷

จีนที่เข้ามาในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่เป็นจีนฮกเกี้ยน และมักตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและในคาบสมุทร (ภาคใต้) ในพุทธศตวรรษที่ 22-23 ชาวจีนขยายไปตั้งถิ่นฐานในเมืองอื่น ๆ มากขึ้น ชาวดะวันตกที่เข้ามาในช่วงนี้บันทึกว่าทุกเมืองที่ตนเดินทางไปถึง มีชาวจีนทำการค้าอยู่แล้ว เช่น ปากน้ำโพ (นครสวรรค์) บางปลาสร้อย (ชลบุรี) แปรริ้ว (ฉะเชิงเทรา) ท่าจีน (สมุทรสาคร) บ้านดอน (สุราษฎร์ธานี) นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ภูเก็ต ฯลฯ

ชาวจีนนำเทคโนโลยีใหม่หลายอย่างมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งมายังอาณาจักรอยุธยา เช่น การต่อเรือสำเภา การทำเครื่องเคลือบ การทำน้ำตาลทรายจากอ้อย ฯลฯ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 22 ชาวจีนจากฝูเจี้ยนนำอ้อยและเทคโนโลยีการทำน้ำตาลทรายเข้ามาในเวียดนาม เขมร อยุธยา และชาว ที่อาณาจักรอยุธยาชาวจีนปลูกอ้อยในบริเวณที่ดอนรอบ ๆ อาณาบริเวณที่ปลูกข้าวในแถบภาคกลางที่น้ำท่วมไม่ถึง⁷²⁸ น้ำตาลที่ผลิตได้จำนวนมากถูกส่งไปขายที่ญี่ปุ่น⁷²⁹

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีจีนแต่จิวอพยพเข้ามามากขึ้น และในบริเวณกรุงศรีอยุธยามีชุมชนจีนหลายชุมชน ทั้งในและนอกกำแพงพระนคร ชุมชนจีนเหล่านี้เป็นย่านขายสินค้าต่าง ๆ ส่วนใหญ่เป็นสินค้าจากจีน เช่น เครื่องทองเหลือง/ทองขาว เครื่องมือเหล็ก เครื่องกระเบื้อง เครื่องถ้วยชาม ผ้าแพร นอกจากนี้ยังมีบางย่านที่ชาวจีนขายอาหาร เช่น เนื้อสัตว์ต่าง ๆ (หมู เป็ด ไก่) และเหล้า บางย่านชาวจีนก็ขายเฟอร์นิเจอร์ เช่น เติง เก้าอี้ ฯลฯ⁷³⁰

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ชาวจีนมีบทบาททางการค้ามาก จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คนจีนดำรงตำแหน่งพระคลัง บันทึกของมิชชันนารีฝรั่งเศสกล่าวว่าความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างเจ้าพระยาพระคลังชาวจีนกับพระมหากษัตริย์ทำให้การค้าของสยามตกอยู่ใน

⁷²⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* พิมพ์ครั้งที่ 9 กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 116.

⁷²⁸ David Bulbeck (et. al), *Southeast Asian Exports since the 14th Century: Cloves, Pepper, Coffee and Sugar*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998, p.107.

⁷²⁹ อิชิต โยเนะโอะ, โยชิโกะ โทชิฮารุ, *ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530, หน้า 77-78.

⁷³⁰ ไพรอดู คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515.

มือชาวจีน ซึ่งทำให้ชาวสยามและมัวร์ไม่พอใจมาก⁷³¹ เข้าใจว่าคนจีนเหล่านี้จะให้การสนับสนุนช่วยเหลือพระราชโอรสของพระเจ้าท้ายสระ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงได้ชัยชนะในการแย่งชิงราชบัลลังก์ ชาวจีนที่เคยมีอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมาก ก็สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์จนก่อการกบฏขึ้น ใน พ.ศ.1178 โดยชาวจีนราว 300 คน ยกเข้าปล้นพระราชวังหลวง ทางกรจบบัวได้ 281 คน โดย 10 คนที่เป็นต้นเหตุถูกประหารชีวิต⁷³² ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ จึงทรงห้ามเรือจีนซื้อขายอย่างเสรีดังที่เคยทำมา ทรงตรากฎระเบียบเกี่ยวกับการค้าและบังคับให้ผู้ประกอบการค้าทั้งหลายปฏิบัติตามกฎระเบียบอย่างเข้มงวด มีการประกาศให้สินค้าหลายชนิดเป็นสินค้าต้องห้าม ผู้ใดจะซื้อขายต้องกระทำผ่านพระคลังสินค้าเท่านั้น ได้แก่วาง ข้าว ดีบุกตะกั่ว ไม้ฝาง ไม้กฤษณา ทอง เงิน อัญมณี นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มอัตราภาษีสินค้าทั้งขาเข้าและขาออก⁷³³

ชาวจีนบางคนทำการค้าทางไกลเนื่องจากเป็นอิสระจากระบบไพร่ เช่น จีนแฉ่ง (แซ่ “แต้” หรือ “เจิ้ง” ออกเสียงเป็นภาษาไทยว่า “แฉ้ง” คนไทยรู้จักในนามพระเจ้าตากสิน) ซึ่งบิดาของท่านอพยพมาจากตำบลหัวฟู อำเภอเจียงไห่ มณฑลแต้จิ๋ว เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณคลองสวนพลู “จีนแฉ้ง”ได้เป็นพ่อค้าเกวียนทำการค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองตาก เมื่อมีฐานะดีขึ้นก็ได้วิ่งเต้นจนได้เป็นเจ้าของเมืองตาก มีฐานะเป็นขุนนางของอาณาจักรอยุธยา เมื่อเกิดสงครามกับพม่าจีนแฉ้งซึ่งเป็นพระยาตากก็ได้รับคำสั่งให้มาช่วยป้องกันกรุงศรีอยุธยา ในที่สุดพระยาตากก็สามารถตั้งตัวเป็นกษัตริย์ปราบปราม “ชุมนุม” ทางเมืองอื่น ๆ ในท้องถิ่นต่าง ๆ และรวมอาณาจักรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง โดยทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.2310-2325⁷³⁴

ชาติพันธุ์ญี่ปุ่น

เรือสำเภาของอาณาจักรวิท⁷³⁵ ได้เข้ามาค้าขายในเมืองท่ากรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น⁷³⁶ โดยนำสินค้าหลายชนิดมาขาย และต้องการซื้อไม้ฝางกลับไปยังอาณาจักรวิท แต่ประสบปัญหาจากการที่พระคลังสินค้าผูกขาดการค้าไม้ฝาง ซึ่งหากซื้อไม้ฝางจากพระคลังสินค้าก็จะมีราคาแพง

⁷³¹ “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23**. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2511.

⁷³² “พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39**. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2512. หน้า 253-254.

⁷³³ Remco Raben, Dhiravat na Pombejra, “Tipping Balances: King Borommakot and the Dutch East India Company”, in *In the King's Trail: An 18th century Dutch Journey to the Buddha's Footprint: Theodorus Jacobus van den Heuvel's Account of his Voyage to Phra Phutthabat in 1737*. (Bangkok: Royal Netherlands Embassy, 1997, p. 68-69.

⁷³⁴ โปรดดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, **การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**, หน้า 62-65.

⁷³⁵ อาณาจักรวิทตั้งอยู่ที่เกาะโอกินาวา เป็นอาณาจักรโบราณที่ปกครองตนเองอย่างเป็นอิสระมาช้านาน ตกเป็นของญี่ปุ่นในยุคโชกุนโตกูงาวะ

เท่าที่ปรากฏหลักฐาน อาณาจักรวิทิวทำการค้ากับอยุธยาระหว่าง พ.ศ.1968-2113 (การเดินทางระหว่างวิทิว-อยุธยาใช้เวลา 40-50 วัน ในระยะเวลา 145 ปี วิทิวส่งสำเภามาอยุธยา 58 ลำ (จากสำเภา 150 ลำที่มาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำเภาวิทิว ร้อยละ 40 มายังกรุงศรีอยุธยา อีกร้อยละ 10 มายังปัตตานี) สินค้าที่วิทิวส่งมา คือ ผ้าไหม ผ้าแพรเนื้อดี เครื่องเคลือบจากจีน และดาบ พัด จากญี่ปุ่น ส่วนสินค้าจากอยุธยาที่วิทิวนำไปขายต่อให้แก่จีนและญี่ปุ่น ได้แก่ ไม้ฝาง พริกไทย ส่วนสินค้าที่นำไปใช้ในเกาะวิทิวเองมีสองอย่างที่มีชื่อเสียงมาก คือ ผ้าฝ้ายพิมพ์ และเหล้าขาว สำหรับผ้าฝ้ายพิมพ์จากอยุธยานั้น น่าจะสัมพันธ์กับผ้าฝ้ายพิมพ์ที่มีชื่อเสียงของวิทิว ที่เรียกว่า “บิงกาเดะ” ส่วนเหล้าขาวจากอยุธยาซึ่งเป็นที่นิยมจนถึงปัจจุบัน คือ “อะวาโมริ” เป็นเหล้าขาวบรรจุในไหเครื่องปั้นดินเผาของอยุธยาที่เรียกว่า “นัมบังกาเหมะ” ไหมนี้ทำให้เหล้ามีกลิ่นหอมและรสชาติกลมกล่อม ราชสำนักวิทิวเคยตั้งโรงเหล้าเพื่อผลิตเหล้าอะวาโมริรอบวังซุริถึง 3 แห่ง โดยทางราชสำนักจะให้ข้าวแก่ผู้ทำเหล้า แล้วนำเหล้าที่ได้มาบริโภคกันในหมู่ชนชั้นสูง แม้แต่โชกุนก็ต้องการ อะวาโมริ เป็นบรรณาการจากแคว้นวิทิว ในสมัยที่วิทิวตกเป็นของญี่ปุ่นแล้ว ผู้ปกครองวิทิวจะต้องส่ง อะวาโมริ เป็นบรรณาการแก่โชกุนเป็นประจำ⁷³⁷

ในสมัยอยุธยาตอนกลางซึ่งเป็นยุคทองของการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำเภาญี่ปุ่นมาค้าขายที่อยุธยาเฉลี่ยปีละสองลำ และมีชาวญี่ปุ่นจำนวนมากที่นับถือศาสนาคริสต์อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จนเกิดเป็นหมู่บ้านญี่ปุ่นขนาดใหญ่ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ใน พ.ศ.2170 บันทึกของบาทหลวงโปรตุเกสระบุว่าได้ประกอบพิธีศีลมหาสนิทแก่ชาวญี่ปุ่นในอยุธยาถึง 400 คน แสดงว่าชุมชนญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยาเป็นชุมชนขนาดใหญ่มาก หลังจาก พ.ศ.2176 ซึ่งเป็นปีที่โชกุนของญี่ปุ่นประกาศปิดประเทศ ชาวญี่ปุ่นที่เดินทางค้าขาย รวมทั้งอดีตโจรสลัดและกบฏเรือ ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่กรุงศรีอยุธยามากขึ้น นอกจากนี้ยังมีพวกโรนินซึ่งเป็นชนชั้นชาмуไรที่นายเสียชีวิตในสงครามกลางเมืองครั้งใหญ่จำนวนหนึ่ง ได้เดินทางมาเริ่มต้นชีวิตใหม่ที่อยุธยา จนในบางช่วงหมู่บ้านญี่ปุ่นมีคนญี่ปุ่นอาศัยอยู่ถึง 1,000-1,500 คน⁷³⁸

เนื่องจากหนังสือตราเป็นสินค้าที่ญี่ปุ่นต้องการมาก ชาวญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยาจึงมีบทบาทสำคัญในการฟอกหนังและค้าหนังสัตว์ หรือเป็นนายหน้าหาหนังสัตว์ให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา มีหลักฐานว่าชาวญี่ปุ่นสองคน คือนายคิวโอะซาเอมอน(Quosaemon) และนายกำเบะ (Gumbe) เป็นนายหน้าหาหนังกว่งให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา โดยบริษัทมอบเงินค่าซื้อหนังสัตว์ให้ แต่ชาว

⁷³⁶ โปรดดูรายละเอียดใน อิชิอิ โยเนะโอะ, โยชิกาวา โทชิฮารุ **ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542

⁷³⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, **อยุธยา**, หน้า 158. ; ในปัจจุบันอะวาโมริที่ผลิตในโอกินาวาก็ยังใช้ข้าวไทยที่นำเข้าเพื่อผลิตอะวาโมริโดยเฉพาะ โดยมีโรงผลิตอะวาโมริที่โอกินาวามากกว่า 50 แห่ง และมียี่ห้อต่าง ๆ มากกว่า 150 ยี่ห้อ

⁷³⁸ อิชิอิ โยเนะโอะ, โยชิกาวา โทชิฮารุ **ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**, หน้า 45.

ญี่ปุ่นทั้งสองได้โอนเงินบริษัทโดยนำเงินดังกล่าวไปซื้อหนังสือพิมพ์มาเป็นของตนเองแล้วนำไปขายให้แก่พ่อค้า
สำเภาจิน⁷³⁹

ชาวญี่ปุ่นส่วนหนึ่งทำการค้าและเป็น “ทหารอาสา” ไปพร้อมกัน ในบางช่วงชาวญี่ปุ่นเข้าไปเกี่ยวข้อง
กับการเมืองด้วย ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม มีการกบฏโดยชาวญี่ปุ่นราว 500 คน และหัวหน้าถูกพระเจ้าทรง
ธรรมสั่งให้ประหารชีวิต หัวหน้ากองทหารอาสาญี่ปุ่นที่มีชื่อเสียงในประวัติศาสตร์ไทย คือ **ยามาดะ นางา
มาซะ** ได้รับแต่งตั้งเป็น**ออกญาเสนาภิมุข**ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม เมื่อพระเจ้าปราสาททองเมื่อยังเป็นขุน
นางตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและดำเนินการแย่งชิงราชสมบัติจากโอรสของพระเจ้าทรงธรรมนั้น ออกญา
เสนาภิมุขมิได้สนับสนุนพระเจ้าปราสาททอง เมื่อกษัตริย์พระองค์นี้ทรงปราบดาภิเษกได้สำเร็จ จึงมีพระ
บรมราชโองการให้ออกญาเสนาภิมุขไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งส่งผลให้ออกญาเสนาภิมุขถูกผู้นำ
ในท้องถิ่นฆ่าตาย หลังเหตุการณ์นี้แล้วพระเจ้าปราสาททองทรงสั่งให้เผาทำลายหมู่บ้านญี่ปุ่น จนชาวญี่ปุ่น
ต้องหนีไปจากกรุงศรีอยุธยา

จนกระทั่งสามปีต่อมา คือ พ.ศ.2176 ชาวญี่ปุ่นจึงได้รับอนุญาตให้กลับมายังกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง
หนึ่ง แต่จำนวนชาวญี่ปุ่นในหมู่บ้านญี่ปุ่นก็ลดลงมาก ใน พ.ศ.2180 มีชาวญี่ปุ่นเหลือเพียง 300-400 คน
ผู้นำหมู่บ้านญี่ปุ่นหลังจากยุคของออกญาเสนาภิมุขแล้ว ได้แก่ **คิมูระ ฮันซาเอมอน** (Kimura Hansaemon)
ซึ่งเป็นพ่อค้าดีบุก รายใหญ่ที่สุด เขาเป็นผู้นำของหมู่บ้านญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลานานถึง 29 ปี

ในสมัยพระเจ้าปราสาททองนี้ ญี่ปุ่นปิดประเทศ มีแต่พ่อค้าจีนและพ่อค้าฮอลันดาเท่านั้นที่ได้รับ
อนุญาตให้ค้าขาย พ่อค้าญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถทำการค้าโดยตรงกับประเทศญี่ปุ่นได้ ดังนั้น
พ่อค้าญี่ปุ่นจึงทำการค้าระหว่างเมืองท่าต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น มีสำเภญี่ปุ่นราว 20 ลำ ทำ
การค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยา-นครศรีธรรมราช-ตังเกี๋ย ชาวญี่ปุ่นในกรุงศรีอยุธยาที่ยากจนจะไปรับจ้าง
บริษัท VOC ของฮอลันดา เช่น ฟอกหนังสือ ส่วนทหารอาสาญี่ปุ่นนั้นในสมัยพระเจ้าปราสาททองนี้กอง
ทหารอาสาญี่ปุ่นมีกำลังราว 40 คน

เรือสำเภาจากอยุธยาจะเดินทางไปค้าขายที่เมืองนางาซากิในนามของฮอลันดาและจีน ในสมัย
อยุธยาตอนปลาย สินค้าออกจากอยุธยาไปญี่ปุ่น ที่สำคัญที่สุดคือ ไม้ฝาง (ใช้ย้อมสีแดง และผสมกับสีจาก
ไม้ชนิดอื่นทำเป็นสีม่วง) (ร้อยละ 50 ของน้ำหนักสินค้าที่บรรทุกไปญี่ปุ่นเป็นไม้ฝาง) ขบวนเรือสำเภาจาก
อยุธยาบางเที่ยวบรรทุกไม้ฝางไปญี่ปุ่นถึง 528 ตัน นอกจากนี้ยังมีตะกั่ว 48 ตัน ดีบุก 7 ตัน ไม้กฤษณา
(เป็นไม้หอมที่ราคาแพงมาก) 2 ตัน หนังสือ เช่น หนังสือ บรรทุกเที่ยวละ 12,000-16,000 ผืน (ใช้ทำเสื้อ
หนัง ถุงมือ ของใส่อาวุธ) หนังสือปลาฉลาม (ใช้หุ้มดาบกันลื่น) 3,956 ผืน หนังสือ หนังสือแวว ฯลฯ
ขากลับจากญี่ปุ่นเรือสำเภาสยามซื้อสินค้ากลับมาเป็นจำนวนมากเช่นกัน กว่าสามในสี่ของน้ำหนักสินค้าไป
นทองแดงและผลิตภัณฑ์จากทองแดง (ขวด หม้อ ตะเกียง) นอกจากนี้ก็มีทองเส้น เหล็ก เหรียญเงิน

⁷³⁹ สะโตโก ทซึยิยะ, “ภาพลักษณ์ของยามาดา นางามาซา ในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศญี่ปุ่นในศตวรรษ
ที่ 20” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540,
หน้า 224.

เครื่องเงิน กระดาษญี่ปุ่น กล้องลงรัก และอาหารสำหรับชนชั้นสูง เช่น หูลาม ปลาคาสิโอะแห้ง เมงกะพูน ปลาหมึกแห้ง ชา สำหรับยาคอมบู อาหารหมักดอง ซึอิ้ว ลูกเกาลัด เต้าเจี้ยวมิโซะ เหล้า ฯลฯ

ชาวเอเชียอื่น ๆ

ชาติพันธุ์ญวนหรือเวียด

ส่วนใหญ่เป็นชาวดังเกี๋ย อันนัม และโคชินจีนที่เปลี่ยนศาสนาเป็นคริสต์แบบโรมันคาทอลิก ซึ่งรัฐบาลของเวียดทำการปราบปราม จึงอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี

ชาติพันธุ์ไทใหญ่

ราชทูต ลา ลูแบร์กล่าวถึงชาวไทใหญ่ไว้ดังนี้

“ตามที่ข้าพเจ้าได้ยินมา ก็ยังมีชนอีกพวกหนึ่งซึ่งยังป่าเถื่อนอยู่มาก เรียกกันว่า ไทใหญ่ (Tai-yai, Siams-grands) และตั้งสำนักหลักแหล่งอยู่ตามภูเขาทางภาคเหนือ ข้าพเจ้าได้อ่านพบในจดหมายเหตุหลายฉบับกล่าวถึงแว่นแคว้นอาณาจักรสยามมณ (Siammon) หรือสยามี (Siami) แต่เอกสารเหล่านั้นมิได้ลงความเห็นไปในทำนองว่าชนชาติเหล่านี้เป็นคนป่าเถื่อนแต่ประการใด”⁷⁴⁰

ชาวตะวันตก

สังคมอยุธยายังประกอบด้วยชาวตะวันตกอีกหลายชาติ เช่น โปรตุเกส ฮอลันดา (ดัตช์) อังกฤษ ฝรั่งเศส โดยที่ชาวโปรตุเกสเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นและได้ตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา ส่วนบริษัท V.O.C. ของฮอลันดาเข้ามาตั้งโรงเก็บสินค้าเพื่อรวบรวมสินค้าจากอาณาจักรอยุธยาออกไปขายในจีน ญี่ปุ่น และนำสินค้าจีนและญี่ปุ่นมาขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีบทบาทอย่างต่อเนื่องในช่วงยุคทองของการค้า คือในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22-23 สำหรับชาวอังกฤษและฝรั่งเศสนั้นเข้ามาค้าขายในระยะสั้น ๆ และมีบทบาทในอาณาจักรอยุธยาไม่มากนัก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับชาวตะวันตกในสมัยอยุธยามีความตอนหนึ่งว่า “ในกรุงสยามนี้ เมื่อครั้งกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาเก่า แลกรุงลพบุรี ยังเป็นกรุงที่ตั้งพระเจ้าแผ่นดินสยามอยู่นั้น มีคนในเมืองยุโรปหลายชาติหลายภาษา คือ ฝรั่งเศส, แสเปนียศ และโปรตุเกศ สามพวกนี้ไทยเรียกว่าฝรั่งตามคำแขกอินเดียผู้ชักนำมาเรียกอยู่แต่ก่อน และอังกฤษ กรีก (กรีก) ฮอลันดา ก็มีบ้าง”⁷⁴¹

⁷⁴⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 38.

⁷⁴¹ ราชกิจจานุเบกษา. ปีที่ 1 แผ่นที่ 16 ร.ศ.109, หน้า 180-182. ใน อเนก นาวิกมูล, ฝรั่งที่เกี่ยวข้องกับสยาม 1. กรุงเทพฯ: สายธาร, 2549, หน้า 89-91.

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวกรีกในอยุธยา นั้น เท่าที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดมีเพียงออกญาวิชาเยนทร์ (คอนสแตนติน ฟอลคอน) ซึ่งมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจและการเมืองในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากขาดฐานอำนาจทางการเมืองเป็นของตนเองในอาณาจักรอยุธยาออกญาวิชาเยนทร์จำเป็นต้องสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกหลายชาติ นอกจากจะเชื่อมสัมพันธ์กับชาวฝรั่งเศสแล้ว ออกญาวิชาเยนทร์ยังสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนโปรตุเกสและอังกฤษ ดังที่บาทหลวงตาซารด์บันทึกเกี่ยวกับการจัดงานถวายความอาลัยกษัตริย์โปรตุเกสที่เสด็จสวรรคตและการจัดฉลองอย่างยิ่งใหญ่ในชุมชนโปรตุเกสในวโรกาสที่กษัตริย์พระองค์ใหม่ของประเทศโปรตุเกสเสด็จขึ้นครองราชย์ โดยระบุว่า “ม. กองสตันซ์ เป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในงานถวายความอาลัยและงานฉลองนั้น และเขาคงจะได้ให้ประกอบพิธีอุทิศถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษผู้เสด็จสวรรคตแล้วอีกด้วยเป็นแน่”⁷⁴²

บ้านโปรตุเกส

ชุมชนโปรตุเกสในแถบกรุงศรีอยุธยาเป็นชุมชนใหญ่และดำรงอยู่ยาวนาน บาทหลวงตาซารด์ระบุว่า “ที่กรุงสยามนั้นมีวัดของชาวโปรตุเกสประกอบด้วยบุคคลจำนวนมากกว่า 4,000 คน”⁷⁴³ การเกิดขึ้นของชุมชนโปรตุเกสเป็นผลมาจากนโยบายของรัฐบาลโปรตุเกสที่จะตั้งอาณานิคมโดยสนับสนุนการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งอาศัยการสร้างโบสถ์เพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชน และโบสถ์สองแห่งที่กรุงศรีอยุธยามีได้มีอิสระในการปกครองตนเอง แต่ “อยู่ภายใต้การปกครองของสังฆราชแห่งเมืองมะละกา”⁷⁴⁴ ทั้งนี้เพื่อให้การดำเนินการต่าง ๆ ของโบสถ์อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของข้าหลวงโปรตุเกสที่มะละกา เพราะการตั้งโบสถ์มิได้เป็นไปเพื่อการเผยแผ่ศาสนาใด ๆ แต่เพื่อการสร้างชุมชนโปรตุเกสที่เป็นประโยชน์ต่อการขยายอำนาจทางการเมืองเหนือเมืองท่าต่าง ๆ ซึ่งจะช่วยให้บริษัทรถการค้าโปรตุเกสมีอำนาจต่อรองกับพระมหากษัตริย์และขุนนางที่มีอำนาจอยู่ในเมืองท่าเหล่านั้น

งานเขียนของปรีดี พิศภูมิวิถี แม้ว่าจะกล่าวถึงนโยบายของโปรตุเกสในอินเดีย และเน้นนโยบายของกษัตริย์โปรตุเกสที่สนับสนุนการแต่งงานระหว่างชาวโปรตุเกสกับชาวพื้นเมืองเพื่อให้มีแรงงานพอเพียง แต่ก็สะท้อนให้เห็นความต้องการสร้างชุมชนชาวโปรตุเกสและลูกครึ่งเพื่อเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองได้เป็นอย่างดี ดังความต่อไปนี้

“ระบบการค้าของบริษัทการค้าโปรตุเกส ซึ่งกำลังทำรายได้เป็นอย่างมากให้กับราชสำนัก นโยบายสำคัญของโปรตุเกสคือ “รัฐอินเดีย” (Estado da India) เป็นการสร้างความมั่นคงให้กับราชสำนัก ทางหนึ่งคือการยึดครองดินแดน พร้อมกับแสวงหาตลาดการค้าในอินเดียและตะวันออกไกล ...กองเรือโปรตุเกสซึ่งนำโดยอัลฟองซู ดือ อัลบูเกร์ ยกมาถึงอินเดียใน ค.ศ.1498 และใช้นโยบายกองเรือกับนโยบายทาง

⁷⁴² สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารด์, หน้า 82-83.

⁷⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

⁷⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

วัฒนธรรมในการแต่งงาน ทำให้ลูกครึ่งโปรตุเกส-อินเดีย (Metizos) มีจำนวนมากขึ้นและจะเป็นแรงงานสำคัญของราชสำนักต่อไปในอนาคต”⁷⁴⁵

ชาวโปรตุเกสในอาณาจกรอยุธยารักษาลักษณะทางชาติพันธุ์ไว้มาก เช่น การนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก โดยทำพิธีกรรมทางศาสนาอย่างสม่ำเสมอ เมื่อมีงานพระราชพิธีต่าง ๆ ในประเทศโปรตุเกส ก็มีการจัดงานในกรุงศรีอยุธยา เพื่อสร้างและผลิตซ้ำความสำนึกในความเป็นโปรตุเกส ที่ทำให้ชาวโปรตุเกสในอาณาจกรอยุธยายังคงเป็นส่วนหนึ่งของประเทศโปรตุเกสและยังคงจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสอยู่เสมอ ดังที่บาทหลวงตาซารด์ชาวฝรั่งเศสเล่าไว้ว่า

หลังจากที่เรามาถึงกรุงศรีอยุธยาได้ไม่กี่วัน โบสถ์ฝรั่งของเราซึ่งตั้งอยู่ในค่ายหรือหมู่บ้านโปรตุเกสนั้น ก็ประกอบพิธีทางศาสนาอย่างมโหฬารถึงสองครั้ง ครั้งแรกจัดอุทิศถวายแด่สมเด็จพระราชินีกรุงโปรตุเกสผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ครั้งหลังจัดอุทิศถวายแด่กษัตริย์ดอม อัลฟองซ์ผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้วด้วยกัน หลวงพ่อชูอาเรซกับหลวงพ่อดอนเซแซงต์โดมินิกเป็นผู้เทศนาแสดงความอาลัย ครั้นแล้วก็ถึงงานฉลองราชาภิเษกของดอม เปโด พระเจ้ากรุงโปรตุเกสรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งกระทำกันในโบสถ์ของพระบาทหลวงดอนเซโดมินิกัน พระบาทหลวงของเขาผู้หนึ่งเป็นผู้เทศนา...ตอนเริ่มต้นรับประทานอาหาร ท่านราชทูตชวนดื่มถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงโปรตุเกสกับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม การดื่มแต่ละครั้งมีปืนใหญ่ยิงสลุตก็ก้องกัมปนาท ...⁷⁴⁶

ชาวโปรตุเกสในเอเชียรวมทั้งในอาณาจกรอยุธยา มีธรรมเนียมใหม่ ๆ หลายอย่าง เช่น ความนิยมในเครื่องกระเบื้องจีนและผ้าไหมญี่ปุ่น แต่ก็สืบทอดวัฒนธรรมทางวัตถุและทางจิตใจของโปรตุเกสเอาไว้มาก ตามเมืองที่เคยเป็นอาณานิคมของโปรตุเกสจะเห็นร่องรอยทางวัฒนธรรมของโปรตุเกสหลายอย่าง เช่น การนับถือศาสนา การใช้ชื่อสกุล ระบบเงินตรา อาหารการกิน การก่อสร้างป้อมปราการ เป็นต้น⁷⁴⁷

ชาวโปรตุเกสเดินทางเข้ามากรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2054 ในสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 นำอาวุธประเภทปืนไฟและปืนใหญ่เข้ามาถวายเป็นบรรณาการแก่กษัตริย์อยุธยา (และพม่า) เพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ในการค้า พ่อค้าโปรตุเกสต้องการค้าเครื่องเทศ (แข่งกับพ่อค้ามุสลิมจากตะวันออกกลางที่เคยได้กำไรมาจากการนำเครื่องเทศจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปขายยังยุโรป) โปรตุเกสตั้งศูนย์กลางการค้าที่เมืองกัว (อินเดีย) มะละกา (แหลมมลายู) และมาเก๊า (จีน)

ส่วนใหญ่แล้วบทบาทของโปรตุเกสในอยุธยาเป็นบทบาทของพ่อค้าเอกชน ทหารรับจ้าง และบาทหลวง โดยที่พ่อค้าและทหารรับจ้างส่วนใหญ่เป็นทหารระดับล่างจากเมืองกัว มะละกา และมาเก๊า ที่หนีมาเป็นพ่อค้า หรือทหารอาสา หรือทั้งสองอย่าง ในสมัยอยุธยาตอนต้นมีโปรตุเกสราว 300 คน เมื่อถึงสมัยพระนารายณ์มีราว 2,000 คนเศษ แต่ชาวโปรตุเกสในสมัยปลายอยุธยานี้ส่วนใหญ่เป็นลูกครึ่ง ใน

⁷⁴⁵ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “โตเม่ ปีร์ซ และดูอาร์เตอ บาร์โบซ่า กับเอกสารว่าด้วยสยาม” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 118.

⁷⁴⁶ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารด์, หน้า 82-83.

⁷⁴⁷ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “อยุธยาดีจากเอกสารโปรตุเกส” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 71.

ชุมชนของชาวโปรตุเกสเหล่านี้มีโบสถ์คริสต์ศาสนาโรมันคาทอลิกถึง 3 นิากาย คือ **โบสถ์คณะฟรานซิสกัน** **โบสถ์คณะโดมินิกัน** และ**โบสถ์คณะเยสุอิต**

พ่อค้าเอกชนโปรตุเกสเริ่มเดินทางเข้ามาค้าขายในอาณาจักรอยุธยาตั้งแต่ พ.ศ.2069 และเดินทางเข้ามามากขึ้นในเวลาต่อมา การค้าของเอกชนโปรตุเกสในอ่าวเบงกอล ช่วยนำเอาฝ้ายซึ่งเป็นสินค้าที่ต้องการมากในสยามมาจากชายฝั่งโคโรมันเดล โดยพ่อค้าโปรตุเกสจะซื้อผ้าจากเมืองต่าง ๆ แถบชายฝั่งโคโรมันเดลและชายฝั่งเบงกอลมาขายที่เมืองท่าต่าง ๆ ของอยุธยา เช่น ทวาย ตะนาวศรี มะริด ภูเก็ต และผ้าส่วนใหญ่จะถูกส่งมาขายต่อที่อยุธยา ส่วนทองแดง เครื่องเทศ และผ้าไหมจากเปอร์เซีย และฝ้ายจากแคมเบย์ก็เป็นสินค้าสำคัญแถบชายฝั่งตะวันตกของสยาม⁷⁴⁸

พ่อค้าโปรตุเกสมีบทบาทเป็นพ่อค้าคนกลางระหว่างสยามกับมะละกา จีน และญี่ปุ่นด้วย โดยพ่อค้าโปรตุเกสจะนำเรือบรรทุกผ้าฝ้ายและพริกไทยจากมะละกาไปขายที่กรุงศรีอยุธยาและเมืองนครศรีธรรมราช และพ่อค้าโปรตุเกสในกรุงศรีอยุธยาจะซื้อสินค้าจากอยุธยาส่งไปขายในประเทศจีน แล้วซื้อสินค้าจีน เช่น เครื่องกระเบื้อง ผ้าไหม มาขายในสยาม พ่อค้าบางคนซื้อหงาช้าง พรอบ ไม้กฤษณา หนังกวาง จากสยามไปขายที่ญี่ปุ่น⁷⁴⁹

บทบาทชาวโปรตุเกสในกองทัพอยุธยาก็มีความสำคัญ นอกจากการนำอาวุธปืนสมัยใหม่เข้ามาแล้ว บันทึกรของเฟอร์นาว เมนดิซ ปินตู (Fernao Mendes Pinto) ระบุว่าเมื่อชาวโปรตุเกสประมาณ 160 นาย เข้าร่วมในกองทัพสยามสมัยสมเด็จพระไชยราชาต่อสู้กับเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ.2088 และประมาณ 120 นายในกองทัพที่สมเด็จพระไชยราชายกไปตีเชียงใหม่ครั้งที่ 2 ในอีกสองปีต่อมา ในคราวที่กองทัพพม่าประชิดกรุง ใน พ.ศ.2092 ทหารโปรตุเกสภายใต้การนำของพ่อค้าโปรตุเกสในอยุธยาซื้อดีไอโก เปอไรรา ได้ประจำที่ป้อมรอบพระนคร และเมื่อเสียกรุงครั้งที่ 1 ใน พ.ศ.2112 ชาวโปรตุเกสอย่างน้อย 27 คนเสียชีวิต และอีกจำนวนหนึ่งตกเป็นเชลยของพม่า⁷⁵⁰

เอกสารโปรตุเกส เขียนโดยอันโตนิโย โบการู (Antonio Bocarro) ตีพิมพ์ที่ลิสบอนเมื่อ ค.ศ.1876 (พ.ศ.2419) เล่าถึงสงครามยุทธหัตถีแตกต่างอย่างมากจากหลักฐานของฝ่ายไทย เพราะคนชาติพันธุ์โปรตุเกสมีบทบาทสำคัญยิ่งในสงครามดังกล่าว ดังความว่า “ในการรบยุทธที่หนองสาหร่ายครั้งนั้น เมื่อพระมหาอุปราชากำลังได้โอกาส กำลังจะจ้วงฟัน สมเด็จพระนเรศวรเห็นก็โปรดเรียกกษัตริย์ทหารโปรตุเกส 2 นาย ให้เข้ามายิงพระมหาอุปราชาตกลงจากหลังช้าง”⁷⁵¹ ในปัจจุบันยังไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าหลักฐานโปรตุเกสฉบับนี้น่าเชื่อถือหรือไม่

⁷⁴⁸ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “โปรตุเกสและสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 16” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-37.

⁷⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

⁷⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-39.

⁷⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-47. บทความนี้แปลจากงานเขียนของ Maria da Conceicao Flores ซึ่งเป็นเอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องทิศทางการใหม่ในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์โปรตุเกสในเอเชีย ณ กรุงปารีส 3-4 มิถุนายน 2537.

นอกจากชาวโปรตุเกสในอยุธยาจะเป็นพ่อค้าและทหารรับจ้างแล้ว ยังมีอาชีพอื่น ๆ อีก เช่น ช่างอัญมณี คนเดินเรือ แพทย์ ช่างหล่อปืน สถาปนิก วิศวกร ฯลฯ⁷⁵²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงระบุในพระราชสาส์นที่พระราชทานราชทูตกรุงลิสบอน มีความตอนหนึ่งว่า

“มีจดหมายเหตุเก่าในเวลานานกว่าสามร้อยปีมาแล้วว่า มีคนโปรตุเกสเป็นแอนเยเนีย ช่วยแนะนำพระเจ้าแผ่นดินตัดทางพระพุทธรูป และตัดทางขุดคลองตรง แลการอื่น ๆ ...ครั้นเมื่อเมืองเดิมของโปรตุเกสมีความวุ่นวายเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน แลอำนาจแผ่นดินโปรตุเกสอลแปรปรวนไปด้วยแผ่นดินไหว แลข้าศึกภายนอกเบียดเบียนแลอื่น ๆ คนโปรตุเกสที่อยู่ในเมืองสยามไม่มีที่พึ่งที่อ้างในเมืองเดิมแล้ว ก็กลับกลายเป็นคนเป็นข้าแผ่นดินสยามไป ครั้นนานมาได้ภรรยาสยาม แลชมรม มอญ ญวนต่าง ๆ ในกรุงสยามนี้ก็มีบุตรชายหญิงเกิดต่อ ๆ ลงมา มีรูปคล้ายกับคนในประเทศนี้ไป ถึงกระนั้นก็ยังถือศาสนาโรมันคาทอลิกมั่นคงอยู่ แลถือธรรมเนียมว่าเป็นพวกโปรตุเกสที่เรียกว่าฝรั่งนั้นอยู่ บางคนก็ยังคงรู้ภาษาโปรตุเกสอยู่บ้าง ครั้นเมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาเก่ามีการศึกใหญ่แล้วเป็นเมืองร้างไป คนยุโรปชาติอื่นภาษาอื่นก็หลีกเลียงไปเสียหมด ยังมีอยู่แต่คนซึ่งเป็นตระกูลบุตรหลานโปรตุเกสยังคงมีอยู่ในกรุงสยามเป็นอันมาก ทำราชการเป็นทหารบ้าง เป็นล่ามบ้าง เป็นหมอ บ้าง เป็นต้นหนเดินเรือบ้าง...”⁷⁵³

ในสมัยพระนารายณ์มีชาวโปรตุเกสเดินทางเข้าตั้งถิ่นฐานที่เมืองบางกอก (ปัจจุบันคือบริเวณสามเสน กรุงเทพฯ) จำนวนมากกว่า 60 ครอบครัว ชาวโปรตุเกสเหล่านั้นคงมีบาทหลวงรวมอยู่ด้วย และได้ตั้งโบสถ์คอนเซ็ปชันขึ้นมา เมื่อเกิดสงครามเสียกรุงครั้งที่ 2 ชาวโปรตุเกสในอยุธยาได้อพยพหนีมาอาศัยอยู่ที่บริเวณสามเสนนี้ กลายเป็นชุมชนโปรตุเกสสืบมา และวัดคอนเซ็ปชันก็ยังคงมีบทบาทในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนามาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ในสมัยธนบุรีทหารอาสาโปรตุเกสจำนวนหนึ่ง (เรียกว่า “ฝรั่งกุฎีจีน”) ได้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณเชิงสะพานพระพุทธรูปวัดฟ้าฯ (ในสมัยนั้นยังไม่มีสะพาน เพราะ “สะพานพุทธฯ” นี้ได้รับการสร้างขึ้นเพื่อฉลองกรุงเทพฯ มีอายุครบ 150 ปีใน พ.ศ.2475) และสร้างโบสถ์ **ซานตาครูส**เป็นศูนย์กลางชุมชน⁷⁵⁴

เนื่องจากโปรตุเกสเป็นชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีบทบาทอย่างมากและมีบทบาทอยู่นานราวหนึ่งศตวรรษ (กลางพุทธศตวรรษที่ 21-21) ทำให้ภาษาโปรตุเกสกลายเป็นภาษากลางที่ใช้ในการติดต่อระหว่างอยุธยากับฝรั่งชาติอื่น ๆ ทั้งในทางการทูต

⁷⁵² โปรตุเกส พิทยะ ศรีวัฒนสาร, “อาชีพของชาวโปรตุเกสในสยาม (ค.ศ.1511-1767) : มุมมองใหม่กับความหลากหลายที่แฝงเร้น” ใน ความสัมพันธ์ไทย-ยุโรป จากอดีตสู่ปัจจุบัน เยอรมัน โปรตุเกส รัสเซีย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

⁷⁵³ ราชกิจจานุเบกษา. ปีที่ 1 แผ่นที่ 16 ร.ศ.109, หน้า 180-182. ใน อเนก นาวิกมูล ฝรั่งที่เกี่ยวข้องกับสยาม 1, หน้า 89-91.

⁷⁵⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, อยุธยา, หน้า 166.

และการค้า บาทหลวงตาชาตชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาพร้อมกับคณะทูตในสมัยพระนารายณ์บันทึกไว้ว่า ขุนนางอยุธยาพูดภาษาโปรตุเกสเป็นทุกคน บาทหลวงฝรั่งเศสเองต้องใช้เวลาราว 8 เดือนระหว่างที่โดยสารเรือมายังกรุงศรีอยุธยาในการเรียนภาษาโปรตุเกส เพื่อที่จะสามารถสนทนากับขุนนางอยุธยาได้โดยตรง⁷⁵⁵ (จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่ออังกฤษกลายเป็นมหาอำนาจของโลกที่มีอาณานิคมในทุกทวีป จึงได้เปลี่ยนมาใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง)

ชาวโปรตุเกสและลูกครึ่งมีอิทธิพลต่อสังคมอยุธยาในหลายด้าน เช่น ชาวโปรตุเกสเป็นทหารอาสาและมีบทบาทในกองทัพของกรุงศรีอยุธยา และนำอาวุธปืนเข้ามา ทำให้มีการใช้อาวุธในการสงครามที่เป็นแบบตะวันตกมากขึ้น⁷⁵⁶ ในด้านสถาปัตยกรรมของอาณาจักรอยุธยา มีการสร้างอาคารแบบก่ออิฐถือปูนเป็นที่อยู่อาศัย คลังสินค้า ศาสนสถาน ตลอดจนมีการสร้างป้อมปราการแบบก่ออิฐถือปูน และยังมีร่องรอยของคำศัพท์ อาหารการกิน เครื่องใช้ในชีวิตประจำวันที่ได้รับอิทธิพลจากโปรตุเกส⁷⁵⁷

ฝรั่งเศส

บาทหลวง พ่อค้า และทหารฝรั่งเศสเข้ามามากในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์ทรงต้องการให้ฝรั่งเศสเพิ่มปริมาณการค้าในอยุธยา เพื่อลดอิทธิพลของบริษัท V.O.C. ของฮอลันดา และเพื่อให้รัฐบาลฝรั่งเศสเห็นความสำคัญของผลประโยชน์ทางการค้าและการเผยแผ่ศาสนาในอยุธยามากพอที่จะส่งกองทหารฝรั่งเศสมาประจำการที่เมืองบางกอกและเมืองมะริด ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อสมเด็จพระนารายณ์ในการใช้กองกำลังฝรั่งเศสเพื่อคานอำนาจขุนนางฝ่ายปกครอง รวมทั้งเพื่อป้องกันการรัฐประหารของขุนนาง⁷⁵⁸

แม้ว่าฝรั่งเศสจะมีบทบาทในอาณาจักรอยุธยาช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่ราชทูตฝรั่งเศสก็ได้เขียนเรื่องราวเกี่ยวกับผู้คนและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของอาณาจักรอยุธยาไว้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการศึกษาระวัติศาสตร์อยุธยา เช่น ราชทูต ซิมง เดอ ลาลูแบร์ เขียนหนังสือที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทย ชื่อ **จดหมายเหตุลาลูแบร์** ส่วนราชทูต นิโกลา แทรแวงส์ เขียนหนังสือที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทย ชื่อ **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม** เป็นต้น

พ่อค้าฝรั่งเศสได้ตั้งโรงเก็บสินค้าที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ในขณะที่กองทหารฝรั่งเศสจำนวน 636 คนประจำการอยู่ที่ป้อมเมืองบางกอกและเมืองมะริด วิศวกรชาวฝรั่งเศสก่อสร้างป้อมและกำแพงเมืองแบบตะวันตกที่กรุงศรีอยุธยา ลพบุรี และบางกอก ส่วนบาทหลวงเยซูอิตอาศัยอยู่ที่วัดนักบุญเซนต์โยเซฟ โบสถ์นี้ถูกเผาในปี พ.ศ.2231 ซึ่งพระเพทราชาทำการรัฐประหาร (ยึดอำนาจจากพระนารายณ์) โดยชาว

⁷⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

⁷⁵⁶ Sunait Chutintaeonond, "Influence of Portugueses Arts of War and Military Technology and Mentality during the Ayutthaya Period" in *Relationship between Thailand and Europe: From the Past to Present* Germany, Portugal and Russia, Bangkok: Chulalongkorn University, 2004, p.286-292.

⁷⁵⁷ ปรีดี พิศณุวิณี, *กระดานทองสองแผ่นดิน*, หน้า 52.

⁷⁵⁸ โปรตุเกสละเลียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์*.

ฝรั่งเศสเกือบทั้งหมดต้องออกจากอยุธยา แต่บาทหลวงเยซุอิตยังคงอยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อไป สามปีต่อมา พระเพทราชาโปรดฯ ให้สร้างโบสถ์และสร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ โดยพระองค์พระราชทานเงินให้ 500 เหรียญ⁷⁵⁹ ฝรั่งเศส

เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ใน พ.ศ.2274 พระองค์ทรงแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างขุนนางและพระสงฆ์ไทยกับบาทหลวงฝรั่งเศส ด้วยการจัดทำจารึก บัญญัติข้อห้าม 4 ประการสำหรับพระสังฆราชและบาทหลวงฝรั่งเศส คือ ห้ามเทศนาสั่งสอนศาสนาคริสต์แก่คนสยาม มอญ ลาว ห้ามชักชวนคนสยาม มอญ ลาว ให้เปลี่ยนศาสนา ห้ามแต่งหนังสือสอนศาสนาคริสต์เป็นภาษาไทย บาลี มอญ ลาว ญวน จีน และห้ามติเตียนศาสนาพุทธ

เมื่อกองทัพพม่ายกมาตีอยุธยา พวกคริสเตียนพากันมาอยู่ที่โบสถ์นักบุญเซนต์โยเซฟ จนกระทั่ง “ค่ายนักบุญเซนต์โยเซฟ” มีกองกำลังขนาดใหญ่ แต่ในที่สุดก็ถูกพม่าเผาทำลาย ทั้งพระสังฆราช บาทหลวง และชาวคาทอลิกจำนวนมากถูกจับส่งตัวไปเป็นทาสที่พม่า

บ้านฝรั่งเศสหรือบ้านนักบุญเซนต์โยเซฟเป็นที่ฝังศพของผู้แทนพระสันตะปาปาถึง 11 ท่าน และนักบุญอีกหลายท่าน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์บาทหลวงปาเลอกัวซ์ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์โบสถ์นักบุญเซนต์โยเซฟและเป็นโบสถ์สำคัญมาจนถึงปัจจุบัน⁷⁶⁰

บ้านฮอลันดา

ชาวฮอลันดาที่เข้ามาพำนักในอยุธยาเป็นพนักงานระดับต่าง ๆ หรือเป็นพ่อค้าที่ทำงานในบริษัท V.O.C. (Vereenigde Oost-Indische Compagnie หรือ The Dutch East India Company) นอกจากนี้ “บ้านฮอลันดา” ยังมีชาวฮอลันดาที่เป็นนายแพทย์ กลาสีเรือ นักเป่าแตร ฯลฯ⁷⁶¹ ชาวฮอลันดาต่างกับชาวโปรตุเกสและฝรั่งเศสที่เข้ามายังอยุธยา ในแง่ที่ชาวฮอลันดาไม่สนใจการเผยแผ่คริสต์ศาสนา ต้องการแต่เฉพาะการแสวงหากำไรจากการค้า และจัดหาซื้ออาหารไปเลี้ยงเมืองท่าปัตตาเวียและกองเรือของบริษัท V.O.C.

นิโกลาส์ แชรแอส ราชทูตฝรั่งเศสบันทึกไว้ว่า อาคารถของพวกฮอลันดาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา “นับว่างามและโอ่อ่าที่สุดในอาณาจักร...พวกเขาได้ดำเนินการค้าอย่างร่ำรวยและมาแล้ว 40 กว่าปี เป็นการค้าที่ใหญ่กว่าของชนทุกชาติ”

หัวหน้าบริษัท V.O.C. ที่มีบทบาททางการค้า การต่อรองกับราชสำนักอยุธยา และการแข่งขันผลประโยชน์กับพ่อค้าชาติอื่น ๆ มาก ได้แก่ เยเรเมียส ฟาน ฟลิท ซึ่งคนไทยนิยมเรียกว่าวันวลิต (Jeremias van Vliet) และ โยช เซาเตน (Jooste Schouten) หัวหน้าบริษัทฮอลันดาทั้งสองนี้ได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรอยุธยาอย่างละเอียด เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเมือง สังคม และวัฒนธรรมของคน

⁷⁵⁹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานิการ, อยุธยา, หน้า 170.

⁷⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

⁷⁶¹ ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร, “ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าต่างชาติ” ใน สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย, หน้า 241-242.

ในอาณาจักรที่ตนจะต้องทำการติดต่อดำขาย เช่น เยเรเมียส ฟาน ฟลิท เขียนหนังสือที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทย คือ **จดหมายเหตุวันวลิต** และ **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต** นอกจากนี้ยังได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับการค้าของบริษัทและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอาณาจักรอยุธยาอีกเป็นจำนวนมาก สะท้อนว่าเป็นผู้มีความรอบรู้

เยเรเมียส ฟาน ฟลิท เป็นชนชั้นกลางจากเมืองเล็ก ๆ ใกล้กรุงรอตเตอร์ดัม เขาและพี่ชายเป็นลูกจ้างของบริษัท V.O.C. ทั้งคู่ ฟาน ฟลิท ได้ไปเป็นพ่อค้าประจำอยู่ที่สถานีการค้า V.O.C. ณ เมืองนางาซากิ ญี่ปุ่น ระหว่าง พ.ศ.2172-2176 เขาเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2176 และประจำอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาถึง 9 ปี (พ.ศ.2176-2184) ต่อมาใน พ.ศ.2185 ฟาน ฟลิทได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าการ (Governor) ที่มะละกาซึ่ง V.O.C. เพิ่งยึดมาได้จากโปรตุเกสก่อนหน้านี้ไม่นาน ฟาน ฟลิท มีตำแหน่งสูงมากใน พ.ศ.2185 เป็นต้นมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการทำงานของฟาน ฟลิทในฐานะหัวหน้าสถานีการค้าของบริษัท V.O.C. ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นผลดีแก่บริษัทอย่างมาก จึงได้เลื่อนฐานะสูงขึ้น อย่างไรก็ดีตาม ที่เมืองมะละกาฟาน ฟลิทถูกกล่าวหาว่าโกงบริษัท มีการสอบสวนและสู้คดี ในที่สุด ฟาน ฟลิท ก็กลับบ้านเกิดที่เมืองสคิตัมและถึงแก่กรรมที่นั่นเมื่อ พ.ศ.2206⁷⁶²

ในบางปี พระมหากษัตริย์อยุธยาได้มอบสิทธิในการผูกขาดการค้าหนังสัตว์ในอยุธยา และผูกขาดการค้าดินบุกที่นครศรีธรรมราช ให้แก่บริษัท V.O.C. ทำให้บริษัท V.O.C. มีกำไรมากจากการส่งหนังสัตว์ไปขายที่ญี่ปุ่น แล้วซื้อสินค้าจีนและญี่ปุ่นมาขายในอยุธยาและเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ใน พ.ศ.2176 พระเจ้าปราสาททองได้มอบสิทธิผูกขาดการค้าหนังสัตว์ให้บริษัท V.O.C. เป็นเวลา 1 ปี และในปีต่อมาก็โปรดฯ ให้บริษัท V.O.C. ได้สิทธิผูกขาดหนังสัตว์อีก 1 ปี เพื่อตอบแทนที่บริษัทช่วยรบกับปัตตานี หลังจากนั้นบริษัท V.O.C. ก็ไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผูกขาดหนังสัตว์อีกจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2189 บริษัทจึงได้รับสิทธิผูกขาดโดยไม่มีกำหนดและสามารถตรวจค้นเรือสำเภาของพ่อค้าอื่นที่ออกจากกรุงศรีอยุธยาในกรณีyang สงสัยว่ามีการบรรทุกหนังสัตว์ออกไป อย่างไรก็ดีตาม 8 ปีต่อมาบริษัท V.O.C. ก็เสียสิทธิในการผูกขาดเนื่องจากพ่อค้าจีนได้เข้ามาซื้อหนังสัตว์อย่างเปิดเผยและให้ราคาสูง ซึ่งเมื่อบริษัทขอตรวจค้นสำเภาจีนที่บรรทุกหนังสัตว์ออกไปพระมหากษัตริย์ก็โปรดฯ ให้ยกเลิกสิทธิผูกขาดของบริษัทเสีย นับตั้งแต่ พ.ศ.2196 เป็นต้นมา บริษัท V.O.C. จึงต้องแข่งขันกับพ่อค้าอื่น ๆ⁷⁶³

ใน พ.ศ.2177 พระมหากษัตริย์อยุธยาได้ตราพระราชกำหนดว่าด้วยค่าธรรมเนียมที่บริษัท V.O.C. ต้องเสียในการเข้ามาค้าขาย เช่น ค่าธรรมเนียม และ “ของขวัญ” ที่ขุนนางในกรมต่าง ๆ (ที่เกี่ยวข้อง) จะได้รับจากบริษัทฮอลันดา ซึ่งทำให้โยช เขาเตน พอใจมาก เพราะการกำหนดระเบียบที่แน่นอนเช่นนี้ทำให้

⁷⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 248-249.

⁷⁶³ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, **หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**, หน้า 30.

บริษัทไม่ต้องจ่ายค่าสินบนมากเหมือนในอดีต ช่วยให้บริษัททุนเงินถึง 5,000 กิลเดอร์ (Guilders) และเขายังโล่งใจด้วยว่าในอนาคตจะไม่ต้องต่อรองกับขุนนางและเจ้าหน้าที่ของหลวงอีก⁷⁶⁴

นอกจากจะทำการค้ากับพระคลังสินค้าและกับพ่อค้าอื่น ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรอยุธยาแล้ว บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ยังอาศัยสำนักงานที่กรุงศรีอยุธยาในการซื้อขายสินค้ากับพ่อค้าที่มาจากอาณาจักรอื่นด้วย เช่น ใน พ.ศ.2176 สำนักงานที่กรุงศรีอยุธยาได้รับคำสั่งให้ซื้อข้าวขึ้นชื่อทองคำ กายาน ครั่ง จากพ่อค้าลาวที่บรรทุกเกวียนมาขายที่กรุงศรีอยุธยา⁷⁶⁵

ชีวิตของลูกจ้างบริษัท V.O.C. ในสถานการค้าหรือในสำนักงานต่าง ๆ ในเอเชียเป็นชีวิตที่มีเวลาว่างมากพอสมควร ในระหว่างที่รอให้สินค้าหรือเรือกำปั่นมาถึงกรุงศรีอยุธยาพ่อค้าเหล่านี้ก็ไม่ค่อยมีอะไรทำมากนัก พวกเขา มักดื่มสุรา สูบกล้อง และคบผู้หญิง ในสมัยนั้นมีสตรีชาวตะวันตกออกมาอยู่ในเอเชียอย่างมาก จึงเป็นธรรมดาที่ลูกจ้าง V.O.C. เหล่านี้จะเข้าไปเกี่ยวพันกับสตรีชาวพื้นเมืองแทน⁷⁶⁶

พระมหากษัตริย์อยุธยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ได้ขอให้บริษัท V.O.C. จัดหาผู้เชี่ยวชาญและศิลปินหลายสาขามาถวาย เช่น ช่างต่อเรือแบบฝรั่งที่เข้ามาในสมัยพระเจ้าปราสาททอง เมื่อมีข่าวว่ากองทัพพม่ามาตีอยุธยา บริษัท V.O.C. ก็ถอนตัวออกไป ชาวจีนในอยุธยาได้ใช้บ้านฮอลันดาเป็นค่ายในการต่อสู้กับพม่า แต่ถูกกองทัพพม่าตีแตกในที่สุด⁷⁶⁷

บ้านอังกฤษ

ในปี พ.ศ.2155 ผู้แทนของบริษัท E.I.C. (British East India Company) ได้นำพระราชสาส์นพระเจ้าเจมส์ที่ 1 มาถวายพระเจ้าทรงธรรม ต่อมาใน พ.ศ.2167 กษัตริย์อังกฤษได้ส่งช่างต่อเรือชื่อนายเฮด มารับราชการที่กรุงศรีอยุธยา

มีหลักฐานว่าพระเจ้าทรงธรรมเคยโปรดฯ ให้พนักงานบริษัท E.I.C. กู้เงินถึง 1,500 ชั่ง และสมัยพระนารายณ์ก็ทรงให้พนักงานบริษัท E.I.C. กู้เช่นกัน อย่างไรก็ตามกิจการของบริษัท E.I.C. ในอยุธยามีปัญหา มาก ทั้งนี้ก็เพราะพนักงานได้นำเงินของบริษัทไปลักลอบทำการค้าส่วนตัว บริษัท E.I.C. จึงถอนตัวออกไปจากอยุธยาเป็นระยะ ๆ จนถึง พ.ศ.2230 ก็ได้เกิดเหตุการณ์ที่แฉนมวล พอต จุดไฟเผาคลังสินค้าของบริษัท ทำให้บริษัท E.I.C. ถอนตัวออกไปอย่างถาวร เหลือแต่พ่อค้าเอกชนชาวอังกฤษ เช่น แฉนมวล ไวท์ ที่ทำการค้าขายโดยร่วมลงทุนกับออกญาวิชาเยนทร์ (ฟอลคอน) จนมั่งคั่งร่ำรวยมาก

⁷⁶⁴ โปรดดูรายละเอียดใน ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร, “พระราชกำหนดปีมหาศักราช 1556 (ค.ศ.1634): ว่าด้วยค่าธรรมเนียมที่ V.O.C. ต้องเสียในการเข้ามาค้าขายในอาณาจักรอยุธยา” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับที่ 1, (2529), หน้า 49-55.

⁷⁶⁵ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23, หน้า 40.

⁷⁶⁶ ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร, “ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าต่างชาติ” ใน สตรีแถวหน้า ในประวัติศาสตร์เอเชีย, หน้า 241.

⁷⁶⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, อยุธยา, หน้า 174.

ในระหว่างที่เกิดสงครามเสียกรุงครั้งที่ 2 พ่อค้าอังกฤษ นำโดยกัปตันโปนี่ ได้นำเรือกำปั่นเข้ามา 2 ลำ กษัตริย์อยุธยาทรงขอให้กัปตันโปนี่ช่วยรบกับพม่า แต่กัปตันโปนี่ได้ทำการปล้นเรือสำเภาของพ่อค้าจีน 5 ลำ และสำเภาหลวงอีก 1 ลำ อีกทั้งยังได้จับตัวคนไทยกว่าหนึ่งร้อยคนไปขายเป็นทาสด้วย

ชาติตะวันตกที่มีบทบาทอยู่ในอาณาจักรอยุธยาตั้งกล่าวข้างต้นนี้ ทำให้สังคมอยุธยาได้รับผลกระทบจาก “ยุคสมัยของการค้า” ในพุทธศตวรรษที่ 22-23 มากทีเดียว ซึ่งอาจสรุปผลกระทบที่สำคัญได้ดังต่อไปนี้

1. ในยุคสมัยที่การค้าขายตัว ของป่าเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญมากขึ้น โดยการส่งออกของป่านี้เกิดขึ้นได้เนื่องจากบริบททางการเมืองการปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาเปลี่ยนไป กล่าวคือระบบราชการของอยุธยาขยายอำนาจออกไปยังหัวเมืองที่ห่างไกล เกิดเป็นระบบราชการที่มีความซับซ้อนและมีเอกภาพมากขึ้น โดยสมุหนายกบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหพระกลาโหมบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ และเจ้าพระยาพระคลังบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ระบบราชการจึงถูกใช้เป็นกลไกสำคัญในการรวบรวมส่วยของป่าเข้าสู่พระคลังสินค้านอกเหนือจากการรับซื้อของป่าจากราษฎร

เนื่องจากระบบไพร่เป็นส่วนสำคัญในระบบราชการของอยุธยา ซึ่งมีหน้าที่สำคัญในการรวบรวมส่วยของป่า รวมทั้งการเกณฑ์แรงงานไพร่เพื่อรวบรวมของป่าบางชนิดที่ตลาดต่างประเทศต้องการมาก **ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในระบบไพร่ในขณะนี้** กล่าวคือ ไพร่สมของเจ้าเมืองจะถูกดึงมาเป็นไพร่หลวง (ไพร่หลวงคือไพร่ของกษัตริย์ ซึ่งกษัตริย์มอบหมายให้ขุนนางในกรมกองต่าง ๆ ควบคุมบังคับบัญชา) และมีการวางกฎเกณฑ์ที่ชัดเจนในการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่ ดังปรากฏในหลักฐานฮอลันดาที่กล่าวว่ากฎเกณฑ์ในการควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่เกิดขึ้นในสมัยพระเอกาทศรถ⁷⁶⁸

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหัวเมืองนั้น ใน “ยุคสมัยของการค้า” หรือในสมัยอยุธยาตอนกลางนี้ ระบบราชการที่มีเอกภาพมากขึ้นทำให้หัวเมืองขึ้นในตกอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยาโดยตรงมากขึ้น แต่หัวเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลจากพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ยังคงมีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับศูนย์อำนาจหลายศูนย์เช่นเดียวกับในสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น หัวเมืองในภาคอีสานยอมรับอำนาจทางการเมือง วัฒนธรรม และ/หรือเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยา กัมพูชา และเวียงจันทน์ในบางสมัย หัวเมืองในภาคใต้ เช่น ภูเก็ตยอมรับอำนาจของกรุงศรีอยุธยาพร้อม ๆ กับอำนาจของพม่าและไทรบุรีในบางสมัย ส่วนพัทลุงและนครศรีธรรมราชซึ่งขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาก็มีความสัมพันธ์แนบแน่นกับปัตตานีในบางสมัยด้วย เป็นต้น⁷⁶⁹

⁷⁶⁸ อาคม พติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีธรรมเทศนคร**, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545, หน้า 107.

⁷⁶⁹ ยงยุทธ ชูแว่น, **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย**, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551, หน้า 283

2. **มีความขัดแย้งเนื่องจากการแย่งชิงผลประโยชน์ทางการเมืองการค้ำสูงขึ้น** จดหมายและบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาแสดงให้เห็นว่ามีความขัดแย้งระหว่างคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ อยู่มาก การบาดหมางกันของชนต่างชาติในสยามประเทศคงเกิดขึ้นบ่อยครั้ง จนต้องมีการกำหนดหลักการตัดสินความไว้ในพระธรรมนูญว่า ถ้าเป็นคนในชุมชนของชาติพันธุ์ใดวิวาทกัน ก็ให้หัวหน้าชุมชนใช้กฎหมายจารีตของตนตัดสินคดีกันเอง แต่ถ้าเป็นกรณีวิวาทระหว่างคนต่างชาติพันธุ์หรือระหว่างคนที่ไม่ใช่กลุ่มเดียวกัน ให้เป็นหน้าที่ของยุกระบัตร์ในแต่ละเมืองที่เกิดเหตุเป็นผู้ดำเนินคดีเพื่อความเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย⁷⁷⁰

3. **ความต้องการสินค้าเพื่อจำหน่ายในยุคที่การค้าขยายตัว น่าจะทำให้ไพร่ถูกขูดรีดแรงงาน ส่วย และภาษีอากรต่าง ๆ เพิ่มขึ้น** โดยมีระบบราชการที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น เป็นกลไกสำคัญในการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน

4. **ในขณะที่ไพร่ถูกขูดรีดมากขึ้น ชนชั้นขุนนางหรือมูลนายก็พยายามขยายอำนาจและผลประโยชน์** ซึ่งในบริบทที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านยุทธศาสตร์การทำสงคราม ที่ทำให้กษัตริย์ต้องสร้างระบบราชการที่เข้มแข็ง ก็ทำให้ชนชั้นขุนนางหรือมูลนายในส่วนกลางสามารถขูดรีดแรงงานและส่วยจากไพร่อย่างมีประสิทธิภาพขึ้น โดยผ่านเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจบังคับบัญชาของส่วนกลางโดยตรง กล่าวคือ ภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 ชนชั้นนำได้พบจุดอ่อนของยุทธศาสตร์ในการป้องกันตนเองของอยุธยา ที่ใช้วิธีตั้งรับอยู่ภายในกำแพงเมืองแล้วรอให้หัวเมืองฝ่ายเหนือยกทัพมาตี กระหนาบเข้าศึกที่ล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่ เพราะเมื่อหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เข้มแข็งเช่นพิษณุโลกไม่มาช่วยตี กระหนาบแต่กลับไปเข้ากับกองทัพพม่า ก็ทำให้กรุงศรีอยุธยาถูกตีแตกได้โดยง่าย ดังนั้น สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงเปลี่ยนยุทธศาสตร์โดยการรวบรวมกำลังคนจากหัวเมืองมาไว้ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างให้มากที่สุด เพื่อที่จะสามารถเรียกเกณฑ์ทัพออกไปรบก่อนที่จะเข้าศึกจะบุกเข้ามาล้อมพระนคร พร้อมกันนั้น ยุทธศาสตร์ใหม่ก็ต้องอาศัยความมีประสิทธิภาพของรัฐบาลกลางในการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ รวมทั้งการขยายกรมกองในระบบราชการ

กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนระบบการควบคุมกำลังคนเช่นนี้ทำให้อยุธยาจำเป็นต้องสร้างระบบราชการที่เข้มแข็ง ซึ่งผลที่ตามมาคืออำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองมีมากขึ้น (จากการขยายอำนาจไปถึงหัวเมืองและไพร่สมส่วนใหญ่ที่เคยขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองเปลี่ยนเป็นไพร่หลวงภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนางหรือมูลนายในส่วนกลาง) จะเห็นได้ว่าในพุทธศตวรรษที่ 22-23 พวกขุนนางสามารถขยายบทบาททางเศรษฐกิจและการเมืองของตนอย่างเห็นได้ชัด กษัตริย์จึงต้องพยายามทำให้ผลประโยชน์ทางการเมืองการค้ำตกเป็นของ

⁷⁷⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร, ศศิกานต์ คงศักดิ์, “จดหมายเหตุโคสแบร์ต เอ็ก ค.ศ.1655 (พ.ศ.2198) สยามเทศ-สยามชนในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง” 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 7 กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารพิมพ์, 2554, หน้า 122.

พระองค์มากขึ้น ด้วยการผูกขาดการค้ามากขึ้น มีการประกาศให้สินค้าหลายชนิดเป็น “สินค้าต้องห้าม” ⁷⁷¹ เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงกำหนดให้ไม้ฝาง ตะกั่ว กายาน ครั่ง ให้เป็นสินค้าต้องห้าม ⁷⁷² เป็นต้น

ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ชนชั้นนำสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้อย่างมาก เพราะอยุธยาซึ่งมีผืนแผ่นดินหลังฝั่งทะเล (hinterland) กว้างขวาง กลายเป็นแหล่งรวมของสินค้าป่า เช่น หนัง กวาง ไม้ฝาง ที่เป็นสินค้าออกที่ญี่ปุ่นต้องการอย่างมาก และยังมีข้าวซึ่งเป็นที่ต้องการของบริษัทอินเดีย ตะวันออกของฮอลันดาที่จะต้องส่งไปเลี้ยงชาวอีกด้วย บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาจึงพยายามสร้างความสัมพันธ์ทางการค้าอย่างใกล้ชิดกับอยุธยา ⁷⁷³ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และสินค้าที่มาจากการส่งส่วยของไพร่ก็เป็นสินค้าที่ทำรายได้อย่างมหาศาลให้แก่กลุ่มชนชั้นนำที่มีอำนาจทางการเมือง

5. การขยายตัวของการค้าทำให้ชนชั้นนำของอยุธยาพยายามขยายอำนาจไปล้านนาและอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ด้วยของป่า แต่ไม่ประสบความสำเร็จในการยึดอาณาจักรทั้งสองเป็นเมืองประเทศราช

การค้ากับล้านช้างมีความสำคัญ เพราะสินค้าจากลาวเป็นที่ต้องการของอินเดียและยุโรป พ่อค้าจากอยุธยาเคยมีบทบาทมากในล้านช้าง กล่าวคือ นอกจากพ่อค้ามุสลิมแล้วก็มีพ่อค้าจากสยามที่เดินทางไปค้าขายที่เวียงจันทน์และเวียงคุก ⁷⁷⁴ และพ่อค้าลาวก็เดินทางมาค้าขายที่สยาม หลักฐานฮอลันดาแสดงให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ 22 บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาจะซื้อสินค้าจากอยุธยาสำหรับส่งไปอินเดียหรือยุโรปได้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับว่ามีพ่อค้าลาวเดินทางมาค้าขายในสยามหรือไม่ หากพ่อค้าลาวไม่มา บริษัทก็ยากที่จะหาซื้อทองคำ กายาน และครั่งได้ ⁷⁷⁵ สินค้าทั้งสามชนิดนี้เป็นสินค้าออกสำคัญของลาว และส่วนใหญ่ของสินค้าเหล่านี้ถูกส่งมาที่อยุธยา เพื่อส่งต่อไปยังอินเดียและยุโรป ⁷⁷⁶

บันทึกของ Van Wuysthoff แสดงให้เห็นว่า การค้าของพ่อค้าลาวในอยุธยาประสบปัญหามาก ดังความว่า

เรา (Van Wuysthoff) ได้ข่าวจากชาวลาวซึ่งกลับมาจากสยามเมื่อไม่นานมานี้ว่า พวกเขาได้รับการปฏิบัติเป็นการกดขี่ในการดำเนินการค้าที่นั่น และถูกขัดขวางไม่ให้ทำการแลกเปลี่ยนอย่างอิสระ ทันทีที่ไปถึงที่นั่นด้วยเกวียน พวกเขาพร้อมด้วยสินค้าจะถูกบังคับให้พักอยู่ในบ้านที่กำหนดไว้

⁷⁷¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 5-7.

⁷⁷² George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeen-Century Thailand*. De Kalb: Northern Illinois University, 1977, p. 176.

⁷⁷³ โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546, หน้า 155.

⁷⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.

⁷⁷⁵ George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeen-Century*, p. 61.

⁷⁷⁶ โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”*, หน้า 156.

ซึ่งมีสายลับอยู่ด้วย เพื่อไม่ให้พวกเขาขายสินค้าให้กับคนอื่น ๆ นอกจากขุนนาง พวกขุนนางซื้อสินค้าดี ๆ จากชาวลาวในราคาถูกมากตามอำเภอใจโดยที่ผู้ขายไม่สามารถแสดงการประท้วงได้ และ (ขุนนางอยุธยา) ขายผลิตภัณฑ์สิ่งทอที่มีคุณภาพไม่ดีให้ชาวลาวในราคาแพง⁷⁷⁷

เมื่อ พ.ศ.2176 บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาสั่งให้หัวหน้าสำนักงานที่กรุงศรีอยุธยาจัดซื้อทอง กายาน ครั้ง สำหรับส่งออกไปยังอินเดีย แต่ในช่วงเวลาดังกล่าว ตัวแทนของกษัตริย์อยุธยาปฏิบัติต่อพ่อค้าลาวอย่างไม่เหมาะสม พ่อค้าลาวจึงย้ายไปค้าขายที่กัมพูชาแทน ซึ่งมีส่วนทำให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาไปเปิดสำนักงานในกัมพูชาใน พ.ศ. 2180 จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงส่งคณะทูตไปยังอาณาจักรล้านช้าง พ่อค้าลาวจึงกลับมาทำการค้าที่อยุธยาอีกครั้งหนึ่งในกลางทศวรรษ 2180 อย่างไรก็ตาม การค้าระหว่างลาวกับอยุธยาก็ไม่ราบรื่นเพราะการผูกขาดการค้าของอยุธยา จนกระทั่งกษัตริย์ล้านช้างแสดงความไม่พอใจขุนนางอยุธยาที่ขัดขวางมิให้พ่อค้าลาวดำเนินการซื้อขายสินค้าอย่างอิสระ และเรียกร้องให้กษัตริย์อยุธยาแก้ไขปัญหานี้ หากปัญหาไม่ได้รับการแก้ไขทางล้านช้างก็จะปฏิบัติต่อพ่อค้าสยามในอาณาจักรล้านช้างเช่นเดียวกับที่ฝ่ายสยามปฏิบัติต่อฝ่ายลาว ปรากฏว่า ใน พ.ศ.2190 พ่อค้าลาวยกเลิกการค้าในอยุธยาเพราะเกรงว่าจะถูกกษัตริย์อยุธยาเกณฑ์ไปเป็นทหารในกองทัพซึ่งกำลังทำสงครามที่สงขลา เมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงทรงพยายามขยายอำนาจไปยังล้านช้าง ในปลายอยุธยาการค้าระหว่างล้านช้างและอยุธยาจึงลดลงมาก⁷⁷⁸

อนึ่ง แม้ว่าการขยายอำนาจไปสู่ล้านนาและล้านช้างจะไม่บรรลุผลในแง่ของการทำให้ล้านนาและล้านช้างกลายเป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา แต่การทำสงครามเพื่อแย่งชิงกำลังคนและส่วยจากอาณาจักรใกล้เคียงเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าก็ได้เพิ่มความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้แก่อาณาจักรอยุธยา เนื่องจากการกวาดต้อนผู้คนจากอาณาจักรอื่นมาเป็นเชลย

6. การขยายตัวของการค้าต่างประเทศทำให้การค้าภายในขยายตัวขึ้นด้วย ซึ่งทำให้เกิด **“ไพร่มั่งมี”** ขึ้นมาในสังคมอยุธยา เพราะถึงแม้การผูกขาดการค้าจะเพิ่มขึ้น แต่หลักฐานฮอลันดาระบุว่ามีการลักลอบค้าขายสินค้าต้องห้ามแก่บริษัท V.O.C. ซึ่งบริษัทก็ต้องการซื้อสินค้าต้องห้ามจากราชฎา เพราะราคาถูกกว่าซื้อจากพระคลังสินค้า การที่ราชฎาลักลอบค้าขาย รวมทั้งการขายสินค้าที่ไม่ใช่สินค้าต้องห้ามแก่พ่อค้าตลอดจนการขายสินค้าต้องห้ามแก่พระคลังสินค้า ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในแง่ที่ทำให้ไพร่จำนวนหนึ่งกลายเป็น **“คนมั่งมี”** ซึ่งแม้ว่า **“คนมั่งมี”** เหล่านี้จะมีฐานะเป็นไพร่ตามกฎหมาย แต่

⁷⁷⁷ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

⁷⁷⁸ George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeen-Century Thailand*, 1977. p.58-86. และ โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”, หน้า 156-160.

ในทางปฏิบัติไพร่เหล่านี้มีเงินจ่ายให้แก่รัฐแทนการเกณฑ์แรงงาน จึงเป็นอิสระจากการถูกเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่ ดังที่ราชทูตลาอูแบร์บันทึกไว้ว่า

“การเข้าเดือนรับราชการอย่างวุ่นวายเปลี่ยนให้ส่งส่วยข้าวเข้าฉางหลวงแทนก็มี หรือไม่ก็ส่งส่วยไม้ฟาง...หรือไม่ก็ชำระเป็นเงินสด และการชำระเป็นเงินสดนี้แลคนมั่งมีได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นเลกเข้าเดือนออกเดือน”⁷⁷⁹

การขยายตัวของการค้าข้าวอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ไพร่จำนวนหนึ่งกลายเป็น “คนมั่งมี” เพราะนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ไพร่ซึ่งถูกกวาดต้อนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ (พิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร พิจิตร และเมืองเล็ก ๆ อีกหลายเมือง) มารวมกันอยู่หนาแน่นในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ก็ได้เป็นแรงงานสำคัญในการปลูกข้าวและสามารถขายข้าวได้อย่างเสรี เพราะในระบายนั้นข้าวไม่ใช่สินค้าต้องห้าม เว้นแต่ในปีที่เกิดสงครามหรือการทำนาไม่ได้ผล เมื่อถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญมากขึ้น โดยอยุธยาขายข้าวให้แก่ปัตตาเวีย มะละกา พอร์โมซา เขมร ญวนมะนิลา จีน ญี่ปุ่น⁷⁸⁰ ทำให้ไพร่ส่วนหนึ่งมีรายได้จากการขายข้าวและมีฐานะดีขึ้น⁷⁸¹

อย่างไรก็ตาม การเข้ามาของชาวตะวันตกในยุคนี้ ไม่ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ในสังคมของราชอาณาจักรอยุธยา เนื่องจากชาติตะวันตกในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22-23 ยังไม่ผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรม (ต่างจากชาติตะวันตกในพุทธศตวรรษที่ 24-25 ที่ปฏิวัติอุตสาหกรรมแล้วและพยายามยึดประเทศต่าง ๆ เป็นอาณานิคมเพื่อเป็นแหล่งวัตถุดิบและตลาด และใช้อำนาจในการบีบบังคับให้ไทยทำสนธิสัญญาที่ฝ่ายไทยเสียเปรียบ) อิทธิพลของชาติตะวันตกในสมัยอยุธยาเป็นอิทธิพลทางวัตถุที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าของประดิษฐกรรมของอยุธยาเพียงไม่กี่ชนิด เช่น การสร้างป้อมและกำแพงเมือง การต่อเรือ และอาวุธปืน เป็นต้น

การค้าของพระมหากษัตริย์และสมาชิกของชนชั้นมูลนายอื่น ๆ ในยุคนี้ แม้ว่าจะขยายตัวขึ้นมากแต่ก็ยังไม่เป็นการค้าในระบบทุนนิยม เพราะสินค้าส่วนใหญ่มาจากส่วยและการเกณฑ์แรงงานไพร่ พระมหากษัตริย์และสมาชิกของชนชั้นมูลนายยังไม่มีเจตจำนงที่จะต้องสะสมทุนเพื่อขยายการลงทุน จุดมุ่งหมายของการค้าไม่ได้อยู่ที่การทำการกำไรสูงสุดเพื่อนำกำไรมาลงทุนเพิ่มขึ้น แต่อยู่ที่การเสริมสร้างบารมีและสถานภาพทางสังคมให้สูงส่ง เช่น เพื่อให้ได้วัสดุและสิ่งของจากต่างประเทศมาใช้ในการสร้างและการ

⁷⁷⁹ สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510, หน้า 344. (เน้นโดยผู้เขียน)

⁷⁸⁰ อังสุณีย์ อุดมพาณิชย์, “การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17” วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 10,1 (เมษายน-มิถุนายน 2523), หน้า 67.

⁷⁸¹ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กรุงเทพฯ: มติชน, 2545, หน้า 12.

ตกแต่ระดับประดาพระมหาปราสาทให้สวยงามเหมือนกับวิมานของเทพเจ้าบนยอดเขาพระสุเมรุ (ตามคติจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ) เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างหรูหราด้วยเครื่องราชูปโภคหรือสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ จากต่างประเทศ เพื่อการครอบครองวงมรีปัทพท์ โขน หนัง เพื่อการอุปถัมภ์เจ้านายและขุนนางชั้นรอง ๆ ลงมา เพื่อการเลี้ยงดูข้าทาสบริวารจำนวนมาก เพื่อให้มีรายได้และวัสดุสำหรับการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เพื่อให้มีเงินและสิ่งของสำหรับการตั้งโรงงานและการโปรยทาน ฯลฯ ทั้งนี้ การมีบารมีและสถานภาพทางสังคมที่สูงส่งย่อมทำให้อำนาจทางการเมืองสูงขึ้นตามไปด้วย

การดำรงชีวิตท่ามกลางสิ่งอันดีเลิศที่สุดมีความสำคัญอย่างมากต่อสถานภาพและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นการยืนยันบุญบารมีสูงสุดของพระมหากษัตริย์ พระองค์จะต้องประทับในเรือนที่ใหญ่และงามที่สุด, มีสนมกำนัลมากและสวยที่สุด, ทรงเครื่องที่หรูหราที่สุด, ใช้ยานพาหนะที่วิจิตรบรรจงที่สุด, มีอำนาจในทางโลกมากที่สุด ฯลฯ ความโอ้อำวิจิตรพิสดารและการแสดงพระราชอำนาจอันสูงสุดอย่างมโหฬารพันลึกต่าง ๆ เป็นส่วนหนึ่งที่ขาดไม่ได้ของสถาบันพระมหากษัตริย์⁷⁸² การค้าต่างประเทศจึงมีความสำคัญอย่างมากต่อการที่พระมหากษัตริย์จะทรงได้มาซึ่งสิ่งอันดีเลิศที่สุด ส่วนเจ้านายและขุนนางที่มีบุญบารมีและอำนาจรอง ๆ ลงมา ก็จะต้องมีชีวิตที่หรูหราองลงมาตามลำดับ และการค้าต่างประเทศก็นำมาซึ่งชีวิตที่หรูหราเช่นกัน

อนึ่ง การที่กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งทำให้มีพ่อค้าชาติต่าง ๆ เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์เป็นจำนวนมาก นับเป็นโอกาสที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะทรงสร้างเครือข่ายกับพ่อค้าหรือบริษัทต่างชาติ นอกจากจะเกิดผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยตรง และมีโอกาสได้รับสินค้าที่เป็นประโยชน์ต่อการเสริมสร้างสถานภาพทางสังคมและการเมืองแล้ว ยังทำให้พระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนทางทหาร โดยกองทัพของบริษัทต่างชาติและ “กองทหารอาสา” ของชาติต่าง ๆ จะมีบทบาทในการทำสงครามกับอาณาจักรอื่น การปราบปรามหัวเมืองที่เป็นกบฏ ตลอดจนการแย่งชิงราชสมบัติ เพื่อแลกกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่จะได้รับ เช่น สิทธิในการผูกขาดสินค้าบางประเภท เป็นต้น

“ยุคสมัยของการค้า” ที่เกิดจากการเข้ามาทำการค้าของบริษัทและพ่อค้าชาติตะวันตกสิ้นสุดลงในตอนพุทธศตวรรษที่ 23 หลังจากนั้นการค้าของราชอาณาจักรอยุธยาเสื่อมถอยลงระยะหนึ่ง แต่ก็ในช่วงเวลาสั้น ๆ เท่านั้น เพราะในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา การค้าระหว่างอยุธยากับจีนได้ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว การค้าของพ่อค้าชาวเอเชียอีกหลายชาติก็ยังคงดำเนินไปอย่างคึกคัก และการค้าของชาติตะวันตกก็ยังมีอยู่ไม่น้อย การขยายตัวของการค้าในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ส่งผลให้การแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจดำเนินไปอย่างเข้มข้น ทั้งมูลนายและไพร่ต่างก็พากันละเมิดระเบียบแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างกว้างขวาง และความขัดแย้งในสังคมสูงขึ้นมาก ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

⁷⁸² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 222.

บทที่ 8

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและผลกระทบ ต่อสังคมสมัยอยุธยาตอนปลาย

ความเข้าใจเดิมเกี่ยวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 23) คือเป็นยุคที่เศรษฐกิจเสื่อมโทรม ทำให้อาณาจักรอยุธยาอ่อนแอ ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้พ่ายแพ้แก่กองทัพพม่าหรือ “เสียกรุงครั้งที่ 2” แต่เมื่อศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์อย่างกว้างขวางก็กลับพบว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายการค้าภายในและการค้าต่างประเทศดำเนินไปอย่างคึกคัก และรัฐไทยในยุคนั้นก็พยายามปฏิรูปในด้านต่างๆ รวมทั้งการสถาปนา “เจ้าทรงกรม” เพื่อแก้ปัญหาอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง การประเมินความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายใหม่จึงมีความสำคัญ

ในที่นี้จะแสดงให้เห็นว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจมีผลกระทบต่อสังคมสมัยอยุธยาตอนปลายในแง่ที่ทำให้เกิดการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจนเกินขอบเขต โดยมีการละเมิดระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคมของคนทุกระดับอย่างกว้างขวาง ส่งผลให้สังคมและรัฐอยุธยาเต็มไปด้วยความปั่นป่วนไร้ระเบียบ คนจำนวนมากหันเข้าหาพุทธศาสนาแบบที่ให้ความสำคัญแก่นิพพานวิริยาคม และการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองก็ดำเนินไปอย่างเข้มข้น อย่างไรก็ตาม การที่คนในสังคมให้ความสำคัญแก่ทรัพย์สินเงินทองมากขึ้นก็สะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญแก่ความสุขในโลกนี้มากขึ้น วัฒนธรรมความบันเทิงในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงมีความเปลี่ยนแปลงจนแตกต่างจากเดิมอย่างมาก

การขยายตัวของการค้าต่างประเทศและการค้าภายใน

ถึงแม้ว่าการค้ากับตะวันตกจะเสื่อมโทรมลง แต่การค้าต่างประเทศของอยุธยาก็ขยายตัวมาก หลักฐานญี่ปุ่นในกลางพุทธศตวรรษที่ 23 รายงานว่าสยามเป็นศูนย์รวมของเรือสินค้าชนิดต่าง ๆ และมั่งคั่ง ร่ำรวยอย่างยิ่ง การค้าส่วนใหญ่ในช่วงนี้เป็นการค้ากับจีน ซึ่งต้องการข้าวจากอยุธยาเพื่อแก้ปัญหาทุพภิกขภัย จนกระทั่งจักรพรรดิฉินยงมเปิดประเทศตั้งแต่ พ.ศ.2227 พร้อมกับลดหย่อนกฎเกณฑ์ทางการค้าที่เคยเข้มงวดและประกอบด้วยระเบียบการจุกจิก⁷⁸³ ที่สำคัญคือการยกเว้นภาษีสินค้าเข้าสำหรับข้าว และลดอัตราภาษีทั้งขาเข้าและขาออกแก่เรือสินค้าที่นำข้าวเข้ามาขายให้แก่จีน ยิ่งนำข้าวเข้ามา มากก็ยิ่งได้รับลดหย่อน ภาษีในอัตราที่มากเป็นเงาตามตัว ด้วยเหตุนี้แม้ว่ารายได้จากการค้าข้าวจะไม่มากเพราะข้าวเป็นสินค้าที่กินระหว่างสูง แต่การนำข้าวมาขายให้เงินช่วยให้ได้ลดหย่อนภาษี คือเสียภาษีขาเข้าและขาออกสำหรับสินค้าต่าง ๆ ในอัตราที่ต่ำลง และยังได้รับอภิสิทธิ์บางประการอีกด้วย เพราะใน พ.ศ.2298 จักรพรรดิฉินทรงมีพระบรมราชโองการว่าจะพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ผู้ผู้นำข้าวมาขาย ยิ่งนำข้าวเข้ามา

⁷⁸³ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ.1825-2395, (แปลจากเอกสารทางราชการจีน). กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2534, หน้า 33.

มากก็ยิ่งได้รับบรรดาศักดิ์สูง ซึ่งหมายความว่าอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ก็จะเพิ่มพูนขึ้นเป็นเงาตามตัว ดังนั้น การขยายตัวของการค้าข้าวกับจีนจึงทำให้การค้าขายสินค้าประเภทอื่นขยายตัวตามไปด้วย⁷⁸⁴

นอกจากการค้ากับจีนแล้ว การค้ากับพ่อค้าตะวันตกก็ยังมีอยู่ไม่น้อย ขณะเดียวกันอยุธยายังค้าขายกับญี่ปุ่น เกาหลี ญวน เขมร ชวา สุมาตรา ลังกา อินเดีย⁷⁸⁵

เอกสารฮอลันดา พ.ศ.2238 ระบุว่า มีเรือสำเภา 20 ลำ มาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา และอีกสองปีต่อมาการค้าซบเซาลง แต่ก็มีเรือสำเภาจีนอย่างน้อย 10 ลำ มาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา⁷⁸⁶ เอกสารฮอลันดาใน พ.ศ.2276 ระบุว่า มีสำเภาเฉลี่ยปีละ 18 ลำ มาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา⁷⁸⁷

ก่อนเสียกรุงไม่นาน การค้าต่างประเทศก็ยังดำเนินไปอย่างคึกคัก จดหมายที่ อับลาฮัม เวิร์นดลิช (Abraham Werndlij) หัวหน้าบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยา เขียนรายงานส่งไปยังบริษัทแม่ลงวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2306 ระบุว่าบริษัทประสบปัญหาในการซื้อไม้ฝางคุณภาพดี เพราะนอกจากกองทัพพม่าจะทำลายป่าไม้ฝางและฆ่าคนตัดไม้ฝางจำนวนมากแล้ว ในแต่ละปียังมีเรือสำเภาจีน 20 ลำมาซื้อค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา โดยมีโรงเก็บสินค้าทั้งไม้ฝาง ดีบุก และข้าว ส่วนจดหมายลงวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2307 แสดงให้เห็นว่า บริษัทฮอลันดาและพ่อค้าต่างชาติอีกหลายชาติ รวมทั้งอังกฤษพยายามค้าขายในอาณาจักรอยุธยาตามปกติ โดยบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมีความสนใจที่จะการค้าในสยามมีความเป็นไปได้ที่จะเป็นการค้าเสรี (the possibility of free trade in Siam) และสนใจที่จะตั้งสำนักงานประจำเมืองมะริดด้วย โดยในปี พ.ศ.2305 ข้าหลวงอังกฤษแห่งเมืองมัทราสได้ส่งผู้แทนนำสาส์นมาถวายพระมหากษัตริย์อยุธยาเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้

จดหมายของอับลาฮัม เวิร์นดลิช ลงวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2307 ยังกล่าวถึงเรือสำเภาจีนจากเมืองปาเลมบังและเมืองCirebon ที่เดินทางมาถึงสยาม โดยนำสินค้าต่าง ๆ ได้แก่ ขี้ผึ้ง น้ำตาลทราย rattan และสินค้าอื่น ๆ เข้ามาขาย และบรรทุกข้าว gumlac เกลือ และน้ำมันมะพร้าวออกไป และกล่าวว่าราชสำนักสยามปฏิเสธที่จะลดราคาดีบุก งาช้าง และฝาง ตลอดจนการเปลี่ยนอัตราค่าแลกเปลี่ยนเงินตรา ตามที่ทางบริษัทของฮอลันดาร้องขอ แต่ถึงแม้ว่าการค้าจะดำเนินไปอย่างยากลำบาก แต่บริษัทฮอลันดาก็ยังพยายาม

⁷⁸⁴ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*. Cambridge: Council of East Asian Studies, Harvard University, 1977, p. 48-98.

⁷⁸⁵ วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 16-20.

⁷⁸⁶ Dhiravat na Pombejra, “Ayudhya at the End of the Seventeenth Century: was there a Shift to Isolation?” in *Southest Asia in the Early Modern Era: Trade and Belief*, ed. Anthony Reid. Ithaca, N.T.: Cornell University Press, 1993, p. 262-263.

⁷⁸⁷ Dhiravat na Pombejra, Princes, Pretenders, and the Chinese Phraklang: An Analysis of the Dutch Evidence Concerning Siamese Court Politics, 1699-1734” in *On the Eighteenth Century as a Category of Asian History Van Lear in Retrospect*, ed. Leonard Blussé and Femme Gaastra. Aldershot: Ashgate Publishing, 1998, p.120.

ดำเนินการต่าง ๆ อย่างดีที่สุด เพื่อผูกมิตรกับชนชั้นนำสยาม เช่น การไปร่วมงานประเพณีที่เสนาบดีกรมคลังจัดขึ้น และมอบของขวัญที่มีราคามากกว่า 327 กิลเดอร์แก่ออกญาพระคลัง และมอบของขวัญที่มีมูลค่า มากกว่า 76 กิลเดอร์แก่ออกญาพระโขนง เป็นการสร้างเครือข่ายกับขุนนางสยามเพื่อความสะดวกในการค้า ปรากฏว่า หัวหน้าบริษัทฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยาเป็นที่โปรดปรานของราชสำนักมากที่สุดทีเดียว เพราะใน พ.ศ.2307 นี้ เขาได้รับพระราชทานหีบทองคำ คาบที่ด้ามหุ้มด้วยทองคำ และยังได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสรเสนอีกด้วย การได้รับความโปรดปรานจากพระมหากษัตริย์เช่นนี้ทำให้หัวหน้าบริษัทฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยาหวังว่าการค้าของบริษัทในอาณาจักรอยุธยาของบริษัทจะดำเนินไปด้วยดี จดหมายของอัลลาฮัม เวิร์นดิลิช ใน พ.ศ.2308 ยังกล่าวถึงเรือของพ่อค้าเอกชนจากบอมเบย์ ที่นำเครื่องราชบรรณาการอันประกอบด้วยสิงโต 2 ตัว ม้าเปอร์เซีย 1 ตัว และผ้าทอจำนวนหนึ่งมาทูลเกล้าฯ ถวาย⁷⁸⁸

จดหมายเหตุคณะทูตลังกา พ.ศ.2293 ก็ระบุว่า อยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าที่เป็นแหล่งรวมของสินค้าจากทางเอเชียใต้ เอเชียตะวันตก เอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากพ่อค้าจีน ชาว มะละกา ปัตตานี อังวะ เมะตะมะ และพ่อค้ามัวร์แล้ว ทูตลังกายังพบเห็นพ่อค้ายุโรปอีกหลายชาติ⁷⁸⁹ ส่วน **“คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม”** กล่าวถึงเรือและเกวียนของพ่อค้าชาวมอญ เขมร ชาว มลายู จีน แขก ฝรั่งเศส ที่บรรทุกสินค้าจากต่างแดนมาขายในบริเวณกรุงศรีอยุธยา โดยพ่อค้าบางพวกสร้างตึกเพื่อเก็บสินค้าหรือเปิดร้านค้าขายภายในกำแพงพระนครด้วย⁷⁹⁰ และ**“คำให้การขุนหลวงหาวัด”** กล่าวถึงสมัยพระเจ้าเอกทัศซึ่งเป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของอยุธยาว่า **“ทั้งเศรษฐีคนบดีและพ่อค้าวาณิชมาต่างประเทศซื้อง่ายขายดี ทั้งสำเภาแขกและฝรั่งอังกฤษจีนจามอะรัมนี้ และสุริยพ่อค้ามาขาย จอดสำเภาเรียงรายอยู่ที่หน้าท่านั้นเป็นอันมากมายนักหนา”**⁷⁹¹

การขยายตัวของค้ากับต่างประเทศคงทำให้การค้าภายในขยายตัวไม่น้อย เช่น ข้าว เชือก เครื่องเรือ และของป่า มีพ่อค้าที่ทำการค้าระหว่างหัวเมืองกับกรุงศรีอยุธยา เช่น พระเจ้าตากสิน เมื่อครั้งที่กรุงศรีอยุธยายังไม่ถูกกองทัพพม่าตีแตกนั้น พระเจ้าตากสิน (จีนแจ่ง หรือเจ๊จ หรือเต้) เป็นพ่อค้าเกวียนที่เดินทางค้าขายระหว่างเมืองตากกับกรุงศรีอยุธยา⁷⁹² **“คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม”** บรรยายภาพชาวเมืองต่าง ๆ นำสินค้าบรรทุกเกวียนหรือเรือมาขาย ณ กรุงศรีอยุธยาอยู่เป็นประจำ ดังความตอนหนึ่งว่า

⁷⁸⁸ Dhiravat Na Pombejra, “Fleeing ‘the enemy’: The final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765” ใน **จิตต์สันสนียาจารย์**. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: เฟื่องฟ้าปับริ่ง, 2547, หน้า 329-331.

⁷⁸⁹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 เมษายน 2503, หน้า 123.

⁷⁹⁰ **“คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม”** แฉลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี. 3, 1 (มกราคม 2512), หน้า 58-59.

⁷⁹¹ **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์** กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515, หน้า 420.

⁷⁹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, **การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 9 กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 49-87.

อนึ่ง เรือใหญ่ท้ายแกว่งชาวเมืองพระพิศณุโลกฝ่ายเหนือ บรรทุกน้ำอ้อย ยาสูบ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง ลินค้ำต่าง ๆ ฝ่ายเหนือมาจอดขาย...ตั้งแต่นำวัดกล้วยลงมาจนถึงปากคลองเกาะแก้ว ที่ได้ปากคลอง เกาะแก้ว...เรือมอญใหญ่ปากกว้าง 6-7 ศอก พวกมอญบรรทุกมะพร้าวห้าว แลไม้เสมทเล แลเกลือ ชาวมาจอดขาย

ในระตูเดือนสามเดือนสี่...ต่างแลเกวียนเมืองนครราชสีมา บรรทุกลินค้ำต่าง ๆ คือ น้ำรัก ขี้ผึ้ง ปักนก ผ้าตะราง ผ้าสายบัวสี...แลหนังเนื้อเอ็นเนื้อแผ่น ครั่ง ใหม กายาน ดีบุก หนองงา ของป่า ต่าง ๆ เกวียนเมืองพระตะบอง พวกเขมรบรรทุกลูกแก้ว กระวาน ใหม กายาน ครั่ง ดีบุก หนองงา ปล ผ้ามูม (ผ้าไหมชนิดหนึ่งมีดอกเป็นตา ๆ) แพรญวน ทองพราย พลอยแดง แลลินค้ำต่าง ๆ ตามอย่าง เมืองเขมร พวกโคราชแลพวกเขมรเอาลินค้ำมาขายที่ศาลาเกวียน ถ้ามากศาลาไม่พออยู่ต้องปลุก กระท่อมอยู่ตามแถบนั้น...

...แกวนำวัดสมอ วัดขุ่น วัดขนาน สามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทองและเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสวรรค เมืองสุพรรณ เอาข้าวเปลือกบรรทุกเรือใหญ่น้อยมาจอดขายที่นั่น...

อนึ่งเรือระแหงแขวงเมืองตากแลเรือหางเหี่ยวเมืองเพชรบูรณ์ นายม บรรทุกครั้ง กายาน เหล็ก...ได้ หวาย ชัน น้ำมันยาง ยาสูบ เขา หนั หนองงา สรรพลินค้ำตามเพศบ้านเพศเมือง มาจอด ขายตามแถวปากคลองสวนพลู ตลอดมาจนนำวัดเจ้าพระนางเชิง...

...ชาวบ้านยี่สาร บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี แลบ้านบางตะบูนแลบ้านบางทะเล บรรทุกปะปิ น้ำปลา ปูเค็ม ปลากระแห ปลาเกะพง ปลาทุ ปลาเกะเบนย่าง มาจอดเรือขายแถวท้ายวัดเจ้าพระนาง เชิง...

อนึ่งเรือใหญ่ท้ายแกว่งชาวเมืองสวรรคโลกย์มาจอดเรือขายริมแม่น้ำแลในคลองใหญ่วัด มหาธาตุในเทศกาลน้ำ...⁷⁹³

ความคึกคักของการค้าในสมัยอยุธยาตอนปลาย ยังเห็นได้จากความทรงจำของคนในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นเกี่ยวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังนี้

ตั้งแต่ท้ายปากคลองวัดสุวรรณดาราราม ตลอดลงมาจนนำพระราชวังหลัง...แพจอดตั้งแต่ท้าย วัดพระนางเชิง ตลอดมาจนท้ายวัดพุทไธสวรรค์ แลเลยไปจอดเป็นระยะจนนำวัดไชยวัฒนาราม แล แม่น้ำตรงตลอด มีแพลูกค้าพานิชจอดฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ปากคลองตะเคียน...เรียรายขึ้นมาจากสองฝั่ง เสือข้ามมีแพชุกชุมมากขึ้น...แพอยู่แลแพค้าขายในแขวงจังหวัดรอบกรุงไม่น้อยต่ำลงมาจากสองหมื่น เศศพันเลยเป็นแน่

ครั้นถึงระตูมล้ำเกาฬเข้ามาในกรุงเปนมรสุมเทศกาล พวกลูกค้าพานิชล้ำเกาฬจีน แลลูกค้า แหกสลูป (เรือเล็กติดใบเสเดียว) ลูกค้าฝรั่งกำปั่น ลูกค้าแขกกูศราซ และพวกลูกค้าแขกสุรัต แหก

⁷⁹³ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” แดงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี, หน้า 57-59. ; วินัย พงศ์ศรีเพียร , พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) กรุงเทพฯ: อูษาคเนย์, 2551. หน้า 89-90.

ชาวมาลาญ แซกเทศ ฝรั่งเศส ฝรั่งเศส (สเปนจากเกาะลูซอน) โปรตุเกส วิลันดาอิสบันยอน (สเปน) อังกฤษ แลฝรั่งเศส ฝรั่งเศสเมืองลังกุนี แซกเกาะ เป็นพ่อค้าพานิชคุมสำเภาสลุปกำปั่นแล่นเข้ามาทอดสมออยู่ท้ายคุ ขนสินค้าขึ้นมาไว้ในตึกห้างในกำแพงพระนครกรุงศรีอยุธยา ตามที่ของตนซื้อแลเช่าต่าง ๆ เปิดร้านห้างตึกขายของตามเพศตามภาษา...

นอกกำแพงกรุงเป็นบ้านแซกเก๋า พวกแซกนั้นพื้นเชื้อก...ขายแก่นายกำปั่นสลุปสำเภ...พวกแซกจามसानเสื้อยันไต้ผืนใหญ่ร้อยขายแล (सान) สมุกขาย...

อนึ่ง ลูก (คำ) แซกชาวมาลาญบรรทุกหมากเกาะแลหวายตะค้า...สรรพเครื่องสินค้าปากใต้บรรทุกเรือปากกว้างสิบสองสามวามาทอดสมอขายอยู่ที่ตรงปากคลองคูจาม...

รวมที่ค้าขายที่ค้าขายนอกกำแพงกรุง 52 ตำบล⁷⁹⁴

ส่วน คำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวถึงรัชกาลพระเจ้าอู่ทุมพร ว่า “พ่อค้าทั้งปวงมาตั้งร้านรวงค้าขายกัน ทั้งผ้าผ่อนแพรพรรณต่าง ๆ นานา ทั้งเครื่องสิ่งของอันดี ๆ ครบครัน”⁷⁹⁵

ด้วยเหตุที่มีการค้ามากขึ้นเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงได้ทรงตราพระราชบัญญัติการใช้เครื่องชั่งตวงวัด และพระราชบัญญัติเกี่ยวกับเงินบาทเงินสลึงเงินเฟื้อง⁷⁹⁶ และที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง ก็คือ มีร่องรอยให้เห็นว่าการเริ่มต้นของกฎหมายพาณิชย์ที่แยกออกต่างหากจากกฎหมายทั่วไปก็เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ ดังปรากฏอยู่ในพระไอยการเบ็ดเสร็จมาตรา 84 ซึ่งบัญญัติให้ต้องทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษรต่อหน้าพยานเพื่อประมาณราคาสินค้าที่ฝากไปขายและให้กำหนดการแบ่งปันกำไรไว้ด้วย⁷⁹⁷ นอกจากนี้ กฎหมายป้องกันการรอนสิทธิก็เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นกัน แต่เดิมนั้นหากมีผู้นำทรัพย์สินของคนอื่นมาขายโดยผู้ซื้อไม่ทราบ กฎหมายจะบังคับให้ผู้ซื้อคืนทรัพย์สินแก่เจ้าของเดิมในทุกกรณี แต่ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศทรงตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อคุ้มครองผู้ซื้อทรัพย์สินนั้นให้ได้รับชดใช้ราคาครึ่งหนึ่งหรือเต็มจำนวนจากเจ้าของทรัพย์สินเดิม⁷⁹⁸

จะเห็นได้ชัดเจนว่ามีการขยายตัวของการผลิตและการค้าในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งส่งผลกระทบต่อคนในวงกว้าง รวมทั้งส่งผลให้ความขัดแย้งทางการเมืองและการละเมิดระเบียบแบบแผนทางสังคมสูงขึ้นอย่างมาก เนื่องจากการแสวงหาผลประโยชน์จนเกินขอบเขต หรือแสวงหาผลประโยชน์ในทางมิชอบอย่างกว้างขวาง จนสังคมปั่นป่วน ดังจะวิเคราะห์โดยละเอียดต่อไป

⁷⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91-93.

⁷⁹⁵ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 420.

⁷⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

⁷⁹⁷ ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (สัญญา), คำสอนชั้นปริญญาโท พุทธศักราช 2480 มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2491, หน้า 53.

⁷⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

ผลกระทบของการขยายตัวทางเศรษฐกิจต่อชนชั้นมูลนาย

หลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นมูลนายในสมัยอยุธยาตอนปลายแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างมาก และการอพยพเข้ามาของคนจีนที่เพิ่มสูงขึ้นในระยะนี้⁷⁹⁹ ช่วยให้ชนชั้นมูลนายมีแรงงานและความชำนาญการของชาวจีนสำหรับการต่อเรือ การค้าภายในและการค้าต่างประเทศ

ในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ.2251-2275) ทรงได้รับประโยชน์จากการค้ากับจีนมาก ใน พ.ศ. 2257 ทรงแต่งตั้งคนจีนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง⁸⁰⁰ และโปรดฯ ให้พ่อค้าจากฟุกุเกียนเดินเรือค้าขายระหว่างอยุธยากับกว๋างตุ้งและฟุกุเกียนในนามของพระองค์⁸⁰¹ นอกจากนี้การค้าในระบบบรรณาการก็มีกำไรมากขึ้น เพราะนับตั้งแต่ พ.ศ.2252 จักรพรรดิจีนโปรดฯ ให้ยกเว้นภาษีแก่สินค้าทั้งหมดที่มาในขบวนเรือถวายเครื่องราชบรรณาการ⁸⁰² พระเจ้าท้ายสระยังโปรดฯ ให้พระคลังสินค้าทำการค้ากับประเทศอื่น ๆ เช่น ใน พ.ศ. 2264 ทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาพระคลังสร้างกำปั่นใหญ่ แล้วให้บรรทุกข้าว 40 เชือกไปขายที่อินเดีย⁸⁰³

พ่อค้าจีนมีบทบาททางการค้ามากในสมัยพระเจ้าท้ายสระ โดยอาศัยอิทธิพลของเจ้าพระยาพระคลังที่เป็นชาวจีน ซึ่งปรากฏว่าเจ้าพระยาพระคลังได้ให้การอุดหนุนพ่อค้าจีนมากจนกระทั่งการค้าในราชอาณาจักรอยุธยาตกอยู่ในมือของชาวจีน ซึ่งสร้างความไม่พอใจให้แก่พ่อค้าเอกชนชาติอื่น ๆ ⁸⁰⁴ พระราชกำหนด พ.ศ.2292 ยังสะท้อนให้เห็นว่าพ่อค้าจีนมักใช้วิธีติดสินบนขุนนางหรือเจ้าต่างกรมเพื่อให้ช่วยเหลือในการต่าง ๆ⁸⁰⁵ พ่อค้าจีนที่มีบทบาททางการค้ามากในสมัยพระเจ้าท้ายสระ คือบุตรชายหลายคนของหลวงศิริสมบัติซึ่งเป็นชาวจีนที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าท่าเปิดระวางสำเภา ได้แก่ เจ็สัวไซอู่ เจ็สัวไลอู่ เจ็สัวซี พ่อค้าจีนเหล่านี้ได้รับอนุญาตจากทางราชการให้เป็นผู้ลำเลียงสินค้าสำคัญ เช่น พริกไทย ข้าว และเกลือตลอดชายฝั่งอ่าวไทยลงไปจนถึงภาคใต้ และคนในตระกูลนี้มีบทบาททางเศรษฐกิจสืบมาจนถึงสมัยธนบุรี⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*, p.160-162.

⁸⁰⁰ Ibid, p.47.

⁸⁰¹ Ibid, p.93.

⁸⁰² Ibid, p.141.

⁸⁰³ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39. กรุงเทพฯ:คุรุสภา, 2512, หน้า 243.

⁸⁰⁴ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*, p. 48.

⁸⁰⁵ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 42” *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521, หน้า 671.

⁸⁰⁶ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, “ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย พ.ศ.2398-2453” *วิทยานพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2522, หน้า 43-44.

ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.2275-2301) ทรงส่งคณะทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีนอย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตาม พระเจ้าบรมโกศทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ได้ภายหลังการแย่งชิงราชสมบัติที่รุนแรงถึงขั้นเกิดสงครามกลางเมือง โดยมีขุนชำนาญชาญณรงค์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการช่วยให้พระเจ้าบรมโกศทรงปราบดาภิเษกได้สำเร็จ พระองค์จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ และเป็นเจ้าพระยาพระคลัง (แทนขุนนางชาวจีน) โดยเป็นขุนนางที่มีอำนาจสูงกว่าขุนนางอื่น ๆ เป็นอย่างมาก และมีโอกาสแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมาก เพราะพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังบังคับบัญชาทั้งหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกและหัวเมืองภาคใต้ ซึ่งการสูญเสียอำนาจของเจ้าพระคลังที่เป็นชาวจีนในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศนี้ น่าจะทำให้ชาวจีนที่เป็นพรรคพวกสูญเสียผลประโยชน์จากการค้ามาก จนชาวจีนเหล่านี้ได้ก่อการกบฏขึ้นใน พ.ศ.2278 ดังที่พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

...จีนนายได้คบคิดกันเพลาค่ายกขึ้นมา จะเข้าปล้นเอาพระราชวังหลวงประมาณ 300 คน...จึงทรงพระกรุณาสั่งให้สืบสาวจับจีนซึ่งคบคิดกัน จับได้ 281 คน ทรงพระกรุณาสั่งให้ลงพระราชอาญาขับเสียโดยดี ที่เป็นต้นเหตุ 10 คน ให้ประหารชีวิตเสีย⁸⁰⁷

อย่างไรก็ตาม ชาวจีนส่วนที่ไม่ถูกลงโทษจากการก่อกบฏก็ยังคงมีบทบาททางการค้าต่อมา โดยมีการสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับชนชั้นขุนนางด้วย เข้าใจว่าการที่กษัตริย์ระแวงว่าชนชั้นขุนนางจะร่วมมือกันก่อกบฏจนตรากฎหมายห้ามขุนนางใกล้ชิดสนิทสนมกัน เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คนในชั้นขุนนางบางส่วนให้บุตรหลานแต่งงานกับลูกเศรษฐี เช่น เศรษฐีจีนและมอญ ซึ่งแม้ว่าจะไม่เป็นประโยชน์โดยตรงต่อการเสริมสร้างอำนาจหรืออิทธิพลทางการเมือง แต่ก็ช่วยเสริมสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้มั่นคงได้มาก ตัวอย่างที่ชัดเจนของการสร้างสายสัมพันธ์เชิงเครือญาติระหว่างตระกูลขุนนางกับคหบดีจีนและมอญ ได้แก่บรรพบุรุษของราชวงศ์จักรี ดังปรากฏว่าพระมารดาของพระภักดาในกรมสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อันเป็นน้องร่วมมารดาภิเษกกับภรรยาของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) ในสมัยพระเจ้าบรมโกศนั้น ได้สมรสกับมหาเศรษฐีซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อวงศ์ลงมาแต่เมื่อนายบัตเมืองปักกิ่ง⁸⁰⁸ พระอักษรสุนทร พระชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ รัชกาลที่ 1 อันเป็นบุตรพระยาวรวงศาธิราช สมรสกับดาวเรืองธิดาคหบดีชาวจีน บุตรและธิดาของพระอักษรสุนทรสาส์น คือนายทองด้วง (ต่อมาคือรัชกาลที่ 1) สมรสกับนาค บุตรีคหบดีมอญตำบลอำพา และพี่สาวชื่อแก้ว (ต่อมาคือสมเด็จพระศรีสุริยวงศ์) สมรสกับนายพานิชใหญ่ที่ชาวกรุงเก่าเรียกว่าเศรษฐีถนนตาล ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากเมื่อนายบัตเมืองปักกิ่งนั้น⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 253-254.

⁸⁰⁸ ประมวลมาศ อิศรางกูร,ม.ล., พระประวัติต้นราชสกุลที่สืบตรงจากสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุริยวงศ์ กรุงเทพฯ: มิตรไทย, 2519, หน้า 2.

⁸⁰⁹ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ, “ปฐมวงศ์” ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์พระอมราภิรักษ์ (เกิด). กรุงเทพฯ: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2516, หน้า 10, 24.

ขุนนางอื่น ๆ จำนวนไม่น้อยมีโอกาสได้รับประโยชน์จากการค้าที่ขยายตัวในสมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะในการแต่งสำเนาหลวงไปค้าขายหรือไปถวายเครื่องราชบรรณาการแก่จักรพรรดิจีนนั้น ขุนนางในกรมพระคลังและขุนนางชั้นสูงอื่น ๆ จะได้รับรางวัลสินค้าให้ฝากสินค้าไปขายหรือซื้อสินค้ากลับมาได้จำนวนหนึ่ง มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับตำแหน่งและยศศักดิ์ของแต่ละคน⁸¹⁰

สำหรับเจ้าเมืองต่าง ๆ นั้น ในสมัยอยุธยาตอนปลายพระมหากษัตริย์ทรงควบคุมเจ้าเมืองทั้งหลายอย่างใกล้ชิด เพื่อป้องกันการกบฏ ความระแวงที่มีต่อเจ้าเมืองห่างไกลทำให้มุ่งแต่จะแยกหัวเมืองเหล่านี้ออกจากกันอย่างเด็ดขาด เช่น แม้ว่าพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเอก แต่ก็หาได้มีอำนาจควบคุมหัวเมืองโทและหัวเมืองตรีในเมืองเหนือทั้งหมดไม่ แม้แต่ศักดินาของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ไม่ต่างจากเจ้าเมืองโทใหญ่ ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เช่น กำแพงเพชร สุโขทัย สวรรคโลก มีกฎหมายห้ามมิให้เจ้าเมืองเหล่านี้ติดต่อกันเองและอื่น ๆ เพื่อป้องกันมิให้เจ้าเมืองใดมีกำลังเพียงพอจะเป็นกบฏต่อพระนครได้⁸¹¹

การที่กรุงศรีอยุธยาควบคุมหัวเมืองมากขึ้นเช่นนี้ ทำให้การแสวงหาผลประโยชน์ของเจ้าเมืองน่าจะกระทำได้ในขอบเขตจำกัด แม้แต่เมืองท่าสำคัญในภาคใต้ เช่น นครศรีธรรมราช ก็ไม่สามารถแสวงหาผลประโยชน์ได้อย่างอิสระ เพราะพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงพยายามควบคุมนครศรีธรรมราชโดยการส่งขุนนางจากส่วนกลางออกไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช หลักฐานที่แสดงว่าได้มีการส่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลาง ออกไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ตกอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 ทั้งสิ้น⁸¹² ขุนนางจากส่วนกลางที่มาปกครองนครศรีธรรมราชจึงต้องดำเนินการต่าง ๆ ตามพระบรมราชโองการมากขึ้น รวมทั้งการยินยอมให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาผูกขาดการค้าดีบุก

การที่พระมหากษัตริย์ทรงอาศัยอำนาจของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (V.O.C.) ในการควบคุมนครศรีธรรมราชนั้น เกิดขึ้นโดยการพระราชทานสิทธิในการผูกขาดการค้าดีบุกในนครศรีธรรมราชให้แก่บริษัท กล่าวคือ หลังจากออกญาเสนาภิมุข ((ยามาตะ นางามาซะ) ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงแต่งตั้งออกไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ถูกคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นฆ่าตายแล้วไม่นานนัก ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาผูกขาดการค้าดีบุกในนครศรีธรรมราช ดังปรากฏหลักฐานในบันทึกของอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน พ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งเขียนไว้ว่านครศรีธรรมราชมีดีบุกเหลือเฟือ แต่พวกฮอลันดาซื้อไปหมด⁸¹³

การที่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาผูกขาดการค้าดีบุกในนครศรีธรรมราชดังกล่าวข้างต้นนี้น่าจะเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้การค้าในนครศรีธรรมราชไม่อาจฟื้นตัวได้ เพราะดีบุกเป็นสินค้าสำคัญของ

⁸¹⁰ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*, p. 22.

⁸¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 19.

⁸¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน *คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม*. ยงยุทธ ชูแว่น, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: นาคร, 2550, หน้า 90.

⁸¹³ อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม” แปลโดย สุพรรณิ กาญจนวิจิตร, *วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร*. 11,1 (2531), หน้า 48-49.

นครศรีธรรมราชที่ดึงดูดพ่อค้าชาติต่าง ๆ เข้ามาค้าขาย ดังนั้นในสมัยอยุธยาตอนปลายการค้าของนครศรีธรรมราชจึงเสื่อมโทรมลงอย่างมาก สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจาก “คำให้การลูกเรือสำเภากิน” ที่บันทึกในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์และรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาว่ามีเรือไปหาซื้อสินค้าและเสบียงที่นครศรีธรรมราชไม่มากนัก⁸¹⁴

นอกจากนครศรีธรรมราชแล้ว ในสมัยอยุธยาตอนปลายสงขลาและปัตตานีก็เสื่อมลงมากเช่นกัน ในกรณีสงขลา มีหลักฐานว่าสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและพระนารายณ์ เจ้าเมืองเป็นมุสลิม ส่งบรรณาการให้ปัตตานีและสยาม การค้าดำเนินไปด้วยดี แต่ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาการค้าของสงขลาซบเซาลง มีเรือสำเภากินจำนวนน้อยเข้ามาซื้อดีบุก ตะกั่ว ไม้ฝาง หวาย น้ำตาล และสินค้าพื้นเมืองบางชนิด⁸¹⁵

ในกรณีปัตตานี กรุงศรีอยุธยาพยายามควบคุมปัตตานีมากขึ้น โดยส่งกองทัพลงมาตีปัตตานี ราชินีปัตตานีและประชาชนหนีไปอยู่บนภูเขา แม้ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะทรงปกครองปัตตานีโดยตรงไม่ได้ แต่สภาพความวุ่นวายทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากการทำสงครามก็ทำให้ปัตตานีเป็นเมืองหนึ่งในแหลมมลายูที่เข้าสู่สภาวะถดถอยทางการค้ายิ่งกว่าเดิม⁸¹⁶

อย่างไรก็ตาม จำเป็นต้องกล่าวด้วยว่า การรุกรานของกรุงศรีอยุธยามีสาเหตุหลักที่ทำให้ปัตตานีเสื่อมโทรมลง สาเหตุที่แท้จริงของความเสื่อมถอยของปัตตานีมาจากความเปลี่ยนแปลงด้านการค้าทางทะเลในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา กล่าวคือในทศวรรษ 2210 เป็นต้นมา บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาได้เข้ามามีอำนาจในทะเลชวา หลังจากที่ได้สถาปนาอำนาจในช่องแคบมะละกามาตั้งแต่ พ.ศ. 2184 โดยบริษัทอินเดียตะวันออกได้ทำการผูกขาดการค้าพริกไทยและเครื่องเทศ ขณะเดียวกันรัฐบาลญี่ปุ่นก็ออกประกาศห้ามเรือสำเภากินเดินทางมาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ปริมาณการค้าในคาบสมุทรมลายูลดลงมาก รัฐที่เคยมีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองจากการค้าต่างประเทศเริ่มสูญเสียอำนาจในการปกครองดินแดนที่อยู่ทางตอนในของชายฝั่ง ไม่ว่าจะเป็นปัตตานี อาเจะห์ ยะโฮร์ บรูไน รัฐเหล่านี้ต้องหันกลับไปพึ่งพิงฐานทางการเมือง และการแลกเปลี่ยนผลผลิตในแถบชายฝั่ง ดังนั้น นับตั้งแต่ทศวรรษ 2260 ปัตตานีจึงเปลี่ยนจากเมืองท่านานาชาติไปเป็นเมืองท่าในท้องถิ่น⁸¹⁷

อเล็กซานเดอร์ แฮมิลตัน ชาวอังกฤษซึ่งเดินทางมาถึงปัตตานีใน พ.ศ. 2261 บันทึกถึงความเสื่อมของปัตตานีไว้ดังนี้

⁸¹⁴ โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับการค้าในนครศรีธรรมราชสมัยอยุธยาตอนปลาย ใน วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “เอกสารลำดับที่ 51 คำให้การลูกเรือสำเภากินเกี่ยวกับสยามในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 17” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 11. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารพิมพ์, 2554, หน้า 101-113.

⁸¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-123.

⁸¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98-99.

⁸¹⁷ พรรณงาม เสงี่ยมสาร, รายงานผลการวิจัยโครงการความมั่นคงศึกษา เรื่อง “ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับปัตตานีสมัยกรุงธนบุรีและราชาธิปไตยรัตนโกสินทร์”. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552, หน้า 1

ปัตตานีก่อนหน้านี้เคยเป็นเมืองท่าทางการค้าที่ใหญ่ที่สุดในทะเลแถบนี้ มีเรือมาจากสุรัต กัวมะละบาร์ โคโรมันเดล...มีพ่อค้ามาจากจีน ดังเกีย กัมพูชา สยาม แต่พ่อค้าเหล่านี้พบว่าไม่มีการปราบปรามโจรผู้ร้าย จึงต้องย้ายไปทำการค้าที่เมืองท่าอื่น เช่น ปัตตาเวีย มะละกา และสยาม⁸¹⁸

หลังจากการค้าในปัตตานีเสื่อมลงราวครึ่งศตวรรษ กรุงศรีอยุธยาจึงยกทัพมาตีปัตตานี ในระยะแม้ว่าปัตตานีจะอ่อนแอลงมากแล้ว แต่ปัตตานีก็สามารถต่อต้านกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จโดยอาศัยความร่วมมือจากเจ้าเมืองตรังกานู เจ้าเมืองสงขลา และเจ้าเมืองพัทลุง ซึ่งทำให้เจ้าเมืองสงขลาและเจ้าเมืองพัทลุงเข้าแทรกแซงการเมืองปัตตานีซึ่งกำลังยุ่งเหยิงเพราะการแย่งชิงอำนาจ ปัตตานีในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงปั่นป่วนอย่างมาก ผู้นำชุมชน (Datuk) พวกกันตั้งตัวเป็นอิสระ ไม่ส่งส่วยแก่สุลต่านปัตตานี ทำให้เมืองปัตตานีอ่อนแอมากขึ้น ไม่มีการปกป้องรักษาบ้านเมืองดังแต่ก่อน โจรผู้ร้ายชุกชุม ราษฎรต้องพยายามช่วยเหลือตัวเองให้ปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย⁸¹⁹

ความขัดแย้งภายในชนชั้นมูลนายในสมัยอยุธยาตอนปลาย

กฎหมายสมัยปลายอยุธยาสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า มูลนายทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายขุนนาง และคนจีน ต่างพยายามขยายอิทธิพลและเพิ่มพูนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนจนเกินขอบเขตที่กษัตริย์จะทรงยอมรับได้ เรื่องที่เด่นชัดมากคือการแย่งชิงไพร่มาใช้งานส่วนตัว เพราะพระมหากษัตริย์ทรงตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อย้ำเตือนมิให้มูลนายละเมิดกฎเกณฑ์ของระบบไพร่⁸²⁰ เช่น มิให้นำแรงงานไพร่หลวงไปใช้งานส่วนตัวเกิน 1-3 วัน พระไอยการบานแผนกซึ่งเป็นกฎหมายที่เกี่ยวกับการแบ่งปันหมู่ไพร่เพื่อลดปัญหาการแย่งชิงไพร่กัน ก็ล้วนแต่ได้รับการตราขึ้นในสมัยปลายอยุธยา คือระหว่าง พ.ศ.2233-2276 ทั้งสิ้น⁸²¹

นอกจากจะเบียดบังไพร่แล้ว มูลนายบางคนถึงกับนำนักโทษมาใช้งานส่วนตัว เช่น พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2286 ระบุว่ามีการลักลอบนำเอนักโทษมาทำไร่นาและเลี้ยงสัตว์พาหนะ⁸²² แม้แต่พระมหาอุปราชในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งต่อมาคือพระเจ้าบรมโกศ ก็ทรงลงโทษกรมหมื่นราชสิทธิภักดิ์ที่มีโทษถึงขั้นกบฏให้ “ไปกระทำการต่อสำเภา” แทนที่จะประหารเจ็ดชั่วโคตรตามกฎหมายเทียรวบาล⁸²³

⁸¹⁸ A. Teeuw and D.K. Wyatt, *Hikayat Patani: The Story of Patani*, The Hague: Martinus Nijoff, 1970, p.20.

⁸¹⁹ Ibid, p. 267-270.

⁸²⁰ ตัวอย่างเช่น “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 22” พ.ศ.2266, และ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” พ.ศ.2270 ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**. หน้า 637, 638 และ 681.

⁸²¹ โปรดดู “พระไอยการบานแผนก” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 179-191.

⁸²² “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 11” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 613.

⁸²³ **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2505, หน้า 608.

การหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจนเกินขอบเขต (“ผิดย่างทำเนียม”) ของมูลนายและคนจีน ปรากฏชัดยิ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าบรมโกศ พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2283 กล่าวถึงการกินสินบนในหมู่มูลนายทุกระดับ รวมทั้ง เจ้านาย และสมุหนายก สมุพระกลาโหม มีการซื้อตำแหน่งกันอย่างกว้างขวางทั้งในกรุงและหัวเมือง เมื่อได้ตำแหน่งแล้วก็ “เบียดเบียนอะนาประชาราษฎร์ข่มเหงฉ้อประบัด เอาพัสดุทองเงินมาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยา”⁸²⁴ พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2266 กล่าวว่า “เจ้ากระทรวงความทุกวันนี้เอาอามิส (สินบน) ละความไว้ ลูกความล้มตายหนีหาย ความสาสน์สูญไปพ้นอายุความ ผู้กระทำผิดในแผ่นดินก็มีได้ตัว แลพิพินซึ่งจะเป็นหลวงก็สูญไปด้วย”⁸²⁵

พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2299 สะท้อนว่า พระมหากษัตริย์ทรงใช้มาตรการที่รุนแรงพอสมควร ในกรณีที่มูลนายและชาวจีนแสวงหาผลประโยชน์จนเกินขอบเขต โดยทรงลงพระราชอาญา “เสี้ยนและริบราชบาตรเอาบุตรภรรยาเป็นโทษ” แก่ผู้ที่ขอประมูลภาษีต่าง ๆ ในลักษณะที่ตนจะได้ประโยชน์แต่รัฐหรือกษัตริย์จะเสียผลประโยชน์ เช่น ขอจ่ายภาษีแก่รัฐในจำนวนตายตัวทุกปีโดยประเมินแล้วว่าตนสามารถจะเก็บภาษีได้มากขึ้นในอนาคต หรือขอตั้งบ่อนเบี้ยในเขตที่รัฐเคยเก็บอากรสวนได้มาก (เพราะหากตั้งบ่อนเบี้ย คนจะหันไปเล่นเบี้ยและละเลยการทำสวน) เช่น กรณีการลงโทษจีนอะบันเต็ก (ขุนวิเศษวานิช) ซึ่งได้ “คิดอ่านฟ้องให้กราบทูลพระกรุณาจะให้อยู่ผู้ทำภาษีเสมอปีละ 290 ชั่ง” ลงโทษขุนหมื่นรุทอักษร ซึ่ง “ฟ้องให้กราบทูลพระกรุณาจะขอตั้งบ่อนเบี้ย ณ เมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรปราการ ซึ่งเป็นเมืองใกล้สวนบางช้าง ที่เป็นอากรสวนขึ้นพระคลังหลวงเป็นอันมาก มีกฎรับสั่งห้ามอยู่แต่ก่อน มิให้ตั้งบ่อนเล่นเบี้ย มาประมูลเงินขึ้นเสมอปีละ 370 ชั่ง” และลงโทษแก่นายเมืองซึ่ง “ฟ้องฟ้องให้กราบทูลพระกรุณาจะเรียกภาษีพื้นเสมอปีละชั่ง...เป็นเงิน 411 ชั่ง” ทรงเตือนในตอนท้ายด้วยว่า

ถ้าแลผู้ใดประมูลพระราชทรัพย์ขึ้นพระคลังหลวง...ถ้าแลเห็นว่าผิดย่างทำเนียมไป...ก็ให้ลูกขุน ณ ศาลาว่ากล่าวตักเตือนเสีย อย่าให้รับประมูลนั้นเลย แลซึ่งผู้มีชื่อจะให้เอาเนื้อความไปฟ้องให้กราบทูลเจ้านายต่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายหลัง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ แลพระเจ้าลูกเธอหลานเธอจำฝ่ายใน แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทข้างหน้าข้างในให้กราบทูลพระกรรณานั้น ให้ห้ามเสียเป็นอันขาดทีเดียว⁸²⁶

ข้อความข้างต้นนี้สะท้อนว่า ผู้ที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์มักจะใช้วิธีวิ่งเต้นเพื่อให้บุคคลที่ใกล้ชิดกษัตริย์ช่วยนำความขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อขอให้พระองค์ทรงมีพระบรมราชานุญาตในเรื่องที่ไม่ถูกต้องตามระเบียบแบบแผนที่เคยมีมา ซึ่งทำให้กษัตริย์ต้องทรงตรากฎหมายห้ามปรามมิให้กระทำอีกต่อไป แต่การห้ามปรามนี้น่าจะไม่ได้ผล

⁸²⁴ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง* หน้า 683-690.

⁸²⁵ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 46” ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 674.

⁸²⁶ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 42” ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 670-671.

การแย่งชิงตำแหน่งราชการก็เกิดขึ้นมาก พระราชกำหนด พ.ศ.2283 กล่าวถึงกรณี “ขุนพิพัฒน์นาคนอนปลัดซ้าย” ขอให้พระยารัตนาธิเบศรกราบทูลกล่าวโทษ “พระทนต์บุรี” และยกย่องความดีความชอบของตนเองขึ้นมาให้พระยารัตนาธิเบศรช่วยกราบบังคมทูลเพื่อให้ตนเองได้เป็น “พระทนต์บุรี” แทน พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุว่า

“ขุนพิพัฒน์นาคนอน...กล่าวโทษพระทนต์บุรี แลยกความชอบของตัวเอง แลขอเป็นที่พระทนต์บุรีนั้น ผิดอย่างทำเนียม ด้วยว่าผู้ซึ่งมาฟ้องร้องติดสอยบนบานขอเป็นที่นี้เห็นจพเป็นประโยชน์แก่ตน ครั้งเป็นแล้วยอมเบียดเบียนข้อประบัตไพร่ในหมู่ไพร่บาญชี แลอนุาประชาราษฎร เอาแต่ขอประโยชน์แก่ตัว”⁸²⁷

พระราชกำหนดฉบับนี้ ระบุว่า การที่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่กินสินบนทำให้ขุนนางและราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก เพราะขุนนางบางคนต้องถูกถอดออกจากตำแหน่งโดยปราศจากความผิดเพื่อให้คนที่ให้สินบนแก่ขุนนางได้ดำรงตำแหน่งแทน และขุนนางที่ได้ตำแหน่งมาโดยมิชอบเหล่านี้ก็จะเบียดเบียนราษฎร “ข่มเหงข้อประบัต” ด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ได้พัสดุดเงินทองมาใช้ค่าสินบน ดังความว่า

ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงยอมเหน็ดเหนื่อย กราบทูลพระกรุณายกถอดผู้หาความผิดมิได้ออกเสีย เอาผู้มาบนบานนั้นเป็นที่พระหลวงขุนหมื่นฝ่ายทหารพลเรือนแลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการหัวเมืองใหญ่่น้อยทั้งปวง ครั้นได้เป็นที่หลวงขุนหมื่นผู้รั้งกรมการแล้ว เบียดเบียนอนุาประชาราษฎรข่มเหงข้อประบัต เอาพัสดุดเงินทองมาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยาได้กล้วยแก๋บาปละอายแก๋บาป อนุาประชาราษฎรไพร่พลเมืองจึงได้ความยากแค้นเดือดร้อน ไพร่ท้องหมู่แลไพร่บ้านพลเมืองจึงร่วโรย⁸²⁸

การแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการกินสินบนเกิดขึ้นกว้างขวางมาก รวมทั้งในกระบวนการยุติธรรม พระราชกำหนด พ.ศ.2283 ถึงกับระบุอย่างชัดเจนว่าสมุหนะยกราโหม สมุหนายก และเจ้านายฝ่ายใน (เจ้านายผู้หญิง) กินสินบนครั้งละ 10 ตำลึงถึง 2 ชั่ง เพื่อเข้าข้างโจทก์หรือจำเลย⁸²⁹ จุดหมายเหตุของชาวฝรั่งเศสซึ่งเขียน ณ กรุงศรีอยุธยาเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2305 ก็กล่าวถึงการกินสินบนของ “เจ้านายผู้หญิง” ว่า

ในบัดนี้เจ้านายผู้หญิงทุกคนก็มีอำนาจเท่ากับพระเจ้าแผ่นดิน และข้าราชการก็ต้องเปลี่ยนกันอยู่เสมอ แต่ก่อน ๆ มาผู้ที่มีความผิดฐานเป็นกบฏ ฆ่าคนตาย และเอาไฟเผาบ้านเรือน ต้องรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิต แต่มาบัดนี้ความโลกของเจ้านายผู้หญิงได้เปลี่ยนลงโทษความผิดชนิดนี้เพียงแต่ริบทรัพย์ และทรัพย์ที่รับนั้นก็ตกเป็นของเจ้านายผู้หญิงเหล่านี้ทั้งสิ้น...ฝ่ายพวกข้าราชการ...

⁸²⁷ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 683.

⁸²⁸ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 683.

⁸²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 686.

ถ้าผู้ใดเป็นถ้อยเป็นความแล้ว ข้าราชการเหล่านี้ก็คิดหาประโยชน์จากคู่ความให้ได้มากที่สุด ...ถ้า
ห่างพระเนตรภรรยานอกไปแล้ว ข้าราชการเหล่านี้ก็ลักขโมยอย่างไม่กลัวทีเดียว⁸³⁰

แม้แต่ผู้หญิงชื่อนางปาน (Nang Paan) ซึ่งยกยอกทรัพย์ของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา
ทางบริษัทที่ไม่สามารถจัดการฟ้องร้องเพื่อเอาผิดได้ เนื่องจากมีเจ้านายฝ่ายในหลายพระองค์ให้ความ
คุ้มครองแก่นางปาน และกรณีนางปานนี้ก็กลายเป็นปัญหาสำคัญของสำนักงานบริษัทอินเดียตะวันออก
ของฮอลันดาในกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2304⁸³¹

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ วิธีการอย่างหนึ่งที่ทรงใช้เพื่อแก้ปัญหา “มีผู้เบียดบังฉกฉวยพระราชนิ
ทรพย์ ข้าง ม้า โค กระบือ ของหลวง...เบียดบังไพร่หลวง...กันไซกราษฎรฉ้อราษฎร ธิราชบาตรไพร่บ้าน
พลเมือง แลทำลายพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์” ก็คือ การเปลี่ยนแปลงระเบียบการฟ้องร้อง แต่เดิมนั้นจะ
มีการเก็บเงิน “ค่าฤทธา” หรือค่าธรรมเนียมจากราษฎรที่นำความมาฟ้องร้อง ซึ่งทำให้เกิดปัญหาคือ “อนา
ประชาราษฎร...หาเงินเสียค่าฤทธากระลาการมิได้ ก็จะมีเสีย มิได้เอามาว่ากล่าวเนื้อความ” สมเด็จพระ
เจ้าท้ายสระจึงทรงตราพระราชกำหนด “ห้ามอย่าให้กระลาการเรียกเอาค่าฤทธากระลาการแก่โจทจำเลย”
อีกต่อไป⁸³²

พระราชกำหนด พ.ศ. 2262 ระบุว่า ถ้ามีการ “ข่มเหงลูกหม่อมแม่หม่อมเอาเงินเป็นค่าตราค่าบาญชีแลค่า
บานพะแนงแก่ลูกหม่อมแม่หม่อมแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งให้บังเกิดยากแค้นเคืองแก่ไพร่ เอาตัวเจ้าหม่อมสมุบาญชีมุนนาย
เปนโทษตามโทษานุโทษ”⁸³³ การตรากฎหมายเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่าการแสวงหารายได้ในทางมิชอบ
รวมทั้งการ “ข่มเหง” ไพร่เกิดขึ้นมากกว่าปกติในสมัยอยุธยาตอนปลาย

**สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ทรงพยายามอย่างมากในการควบคุมและแก้ปัญหาการแสวงหา
ผลประโยชน์ของมูลนาย มิให้มีการแสวงหาผลประโยชน์จนเกินขอบเขต** ใน พ.ศ.2283 ทรงตราพระ
ราชกำหนดหลายฉบับเพื่อห้ามเจ้านายยุ่งเกี่ยวกับการพิจารณาคดีความและการพิจารณาส่วยสาอากรใน
หัวเมือง ห้ามเจ้านายมีหมายรับสั่งขัดขวางเหนือพระบรมราชโองการ ห้ามข้าราชการของเจ้าต่างกรมถือ
หนังสือปิดตราในกรมออกไปหัวเมืองกรรโชกเอาพัสดุนเงินทอง และห้ามเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวร ปลัดเวร
เข้าเฝ้าเจ้านาย⁸³⁴ นอกจากนี้ยังมีพระราชกำหนดอีกหลายฉบับห้ามข้าราชการในกรมของเจ้านายรับฟ้องอ

⁸³⁰ โปรดดู “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ ธิเบต และรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ประชุม
พงศาวดารเล่ม 23. กรุงเทพฯ: ศิลป, 2511.

⁸³¹ Dhiravat Na Pombejra, “Fleeing “the enemy”: The final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765” ใน จิต
สันติยาจารย์, หน้า 342.

⁸³² “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 39” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 667.

⁸³³ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 57” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 696.

⁸³⁴ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 42” และ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 50” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 668 และ 685-690.

นาพระราชอาชญากรรมที่มีได้สังกัดอยู่ในกรมของเจ้านายพระองค์นั้น⁸³⁵ (เพราะการรับคดีความมาตัดสินย่อมเป็นการเพิ่มพูนทั้งอำนาจและผลประโยชน์ของข้าราชการและเจ้านายในกรมนั้น ๆ ซึ่งผลประโยชน์นี้มาจากค่าธรรมเนียมต่าง ๆ และเงินสินบนเพื่อให้ตัดสินคดีเข้าข้างโจทก์หรือจำเลย) การตรากฎหมายซ้ำแล้วซ้ำอีก แสดงว่าปัญหาเหล่านี้เกิดขึ้นมากและการแก้ปัญหาไม่ได้ผล⁸³⁶

การแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองและการแย่งชิงอำนาจในหมู่ชนชั้นนำจนเกิดความปั่นป่วนวุ่นวายในสังคม⁸³⁷ บรรยายการทางการเมืองเต็มไปด้วยความหวาดระแวงจนมีการตรากฎหมายเพื่อยกกฎหมายที่เคยมีมา ห้ามขุนนางระดับต่าง ๆ ตั้งแต่เจ้าพระยา ลงมาจนถึงระดับขุนหมื่น ไปมาหาสู่กัน ถ้าจะไปก็ให้มีผู้รู้เห็นเป็นพยาน⁸³⁸ กฎหมายที่ตราขึ้นใน พ.ศ.2270 ระบุว่า “ผู้ใดไปอยู่รักษาเมืองวังเมืองครองเมืองเอกโตตรีจตุรปากได้ฝ่ายเหนือทั้งปวง แลไปราชการพระราชสงครามก็ดี แลมิได้บอกสารทุกข์ มิได้มีหนังสือให้หาแลมาเองนั้นมิชอบ จะให้ลงพระราชอาญาถึงสิ้นชีวิต”⁸³⁹ การปกครองบ้านเมืองจึงขาดประสิทธิภาพจนกระทั่งเกิดปัญหา “คนมีชื่อคุมพวกเกิดวิวาทตีฆ่าฟันกันเป็นอันมาก”⁸⁴⁰ ซึ่งพระมหากษัตริย์ต้องทรงตรากฎหมายจำนวนมากเพื่อแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ผลกระทบจากการขยายตัวของการค้าต่อไพร่

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย **ไพร่ที่เป็น “คนมั่งมี” น่าจะเพิ่มจำนวนมากขึ้น** เพราะข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุด มีการส่งข้าวไปยังประเทศจีนไม่น้อยกว่าปีละ 65,000 หาบ (39,312 ตัน) บางปีก็ส่งไปหลายแสนหาบ และบางปีส่งไปมากถึง 1 ล้าน 5 แสนหาบ (908,200 ตัน) ชาวนาจำนวนหนึ่งจึงน่าจะมั่งคั่งได้จากการทำนาเพิ่มมากขึ้น พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2291 กล่าวถึงชาวนาที่ “ไถ่ช่วงทำนาขึ้นใหม่” จะต้องไปแจ้งแก่ทางราชการเพื่อจะได้เสียอากรค่านา โดยทางราชการจะยกเว้นอากรค่านาให้สองปี ปีที่สามจึงจะเก็บ⁸⁴¹ นอกจากขายข้าวแล้วไพร่ยังมีโอกาสขายสินค้าอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย ดังปรากฏหลักฐานใน

⁸³⁵ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 30”, “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 31”, “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 40” “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 653, 656, 668, 688.

⁸³⁶ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545, หน้า 32.

⁸³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33-34.

⁸³⁸ “กฎ 36 ข้อ มาตรา 32” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 579.

⁸³⁹ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 637.

⁸⁴⁰ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 49” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 682.

⁸⁴¹ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 44” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 672-673.

“คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” ว่ามีเรือและเกวียนบรรทุกข้าวเปลือก ข้าวสารและสินค้าอื่น ๆ มาจอดขายที่กรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก⁸⁴²

การขายแรงงานทั้งแรงงานมีฝีมือและไร้ฝีมือก็ขยายตัวขึ้นไม่น้อย ทำให้ไพร่จำนวนมากมีรายได้เป็นเงินและยอมเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน ดังปรากฏว่าในสมัยปลายอยุธยา มีการเสียเงินและการส่งส่วยแทนการเกณฑ์แรงงานมาก⁸⁴³ มุลนายต้องนำเงินที่ได้จากการเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานนี้ไปจ้างแรงงานไร้ฝีมือมาทำงานแทน ซึ่งพระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2291 สะท้อนว่าไพร่ที่ทำงานรับจ้างมีรายได้เป็นเงินราวปีละ 4 ตำลึง 2 บาท ถึง 7 ตำลึง⁸⁴⁴ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” กล่าวถึงการรับจ้างสร้างบ้านเรือนและตึกที่เป็นห้างค้าขายของพ่อค้าจีนและฝรั่ง⁸⁴⁵ พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2270 แสดงให้เห็นว่าในหัวเมืองก็มีการ “เช่า” และ “จ้าง” อยู่เป็นปรกติ โดยระบุว่า “ถ้าจะทำเรือนบุตรภรรยาญาติพี่น้องเจ้าเมืองนอกกว่าหย่างทำเนียม ให้เจ้าเมืองชาว (เช่า) โคลงเกวียนตัดไม้แลให้ค่าจ้างตามราษฎรเคยจ้าง”⁸⁴⁶

กลุ่มคนที่เป็นแรงงานมีฝีมือด้านประณีตศิลป์คงได้รับค่าจ้างสูง ดังจะเห็นได้ว่าการสร้างบานประตูมุกพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม กรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2295 พระเจ้าบรมโกศทรงจ้างช่างถึง 200 คน ใช้เวลา 6 เดือนเศษ พระราชทานเงินแก่ช่าง 30 ชั่งต่อบาน ใน พ.ศ.2295 โปรดฯ ให้ช่างสร้างบานประตูมุกวัดพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ใช้เวลา 2 เดือนเศษ พระราชทานเงิน 25 ชั่งต่อบาน และ พ.ศ.2299 โปรดฯ ให้สร้างบานประตูมุกพระวิหารพระชินราช พิษณุโลก ใช้เวลา 5 เดือนเศษ พระราชทานเงิน 26 ชั่งต่อบาน⁸⁴⁷ ช่างฝีมือเหล่านี้คงเป็นไพร่ที่มีฝีมือที่สามารถเสียเงินแทนการเข้าเวร จนเป็นอิสระจากการถูกเกณฑ์แรงงาน

อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้วชนชั้นน่ายังคงพยายามรักษาความสัมพันธ์แบบ “ศักดินา” โดยใช้ประโยชน์ระบบไพร่เหมือนเดิม มีการเกณฑ์แรงงานในลักษณะ “เข้าเดือนออกเดือน” ซึ่งมีผลให้การทำมาหากินของไพร่ดำเนินไปอย่างขาดความต่อเนื่อง พันธะของระบบไพร่เช่นนี้ไม่เอื้อให้ไพร่หลวงเพิ่มผลผลิตเพื่อขายอย่างเต็มที่ หรือพัฒนาการผลิตให้ก้าวหน้า หรือคิดค้นเพื่อประดิษฐ์สินค้าใหม่ ๆ ขึ้นมา สำหรับไพร่หลวงที่ยอมเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานก็พบว่าตนเองต้องเสียเงินในอัตราที่สูงกว่าไพร่ส่วย และการเสีย

⁸⁴² วินัย พงศ์ศรีเพียร, **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**, หน้า 89-90.

⁸⁴³ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 679-680.

⁸⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 680.

⁸⁴⁵ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี**, หน้า 55-56.

⁸⁴⁶ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 638.

⁸⁴⁷ **ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอก พระยาศรีวิสารวาจา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511, หน้า 57, 74 และ 76.

เงินแทนนี้ก็ขาดความเป็นธรรมอย่างมาก เพราะไพร่เสียเงินในอัตราที่แตกต่างกัน⁸⁴⁸ ดังที่พระราชกำหนด พ.ศ.2291 ระบุว่า

พระธรรมกราบทูลพระกรุณาว่า ไพร่ทอ้งหมู่เข้าเดือนรับราชการทุกวันนี้ได้ความยากนัก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า ให้ลูกขุนณะสารหลวงปรึกษา แลลูกขุนทั้งปวงปรึกษาว่า ไพร่ทอ้งหมู่เข้าเดือนออกเดือนทำราชการทุกวันนี้ ได้ความยากกว่าไพร่ส่วยทั้งปวงเป็นหลายเท่า ด้วยไพร่ข้าส่วยดีบุกนั้น ถ้าแลมิได้เอาดีบุกมาส่งต้องเสียเงินแทน สกรรสิบบาท เลวทาษห้าบาท ไพร่หมู่ตะพุ่นั้น ถ้ามิได้เกี่ยวหน้เข้าข้าง ต้องเสียเงินค่าหน้ สกรรเกาบาท เกลี้ยกล่อมคดหกบาท เลวทาษคดตำลึงสองสลึง แลข้าส่วยเงินนั้นแลเดิมสกรรสองตำลึงบ้างหกบาทบ้าง ทาษคดตำลึงบ้างคดสามบาทบ้าง เลกในสกรรคดตำลึง ทาษคดสองบาท แลข้าส่วยฝางนั้นถ้ามิได้เอาฝางมาเสียส่วย ต้องเสียเงินแทน สกรรเจดบาทสองสลึง เลวทาษสามบาทสามสลึง แลข้าส่วยเบดเสร์จันออกกว่านั้นต้องเสียส่วยน้อยกว่านี้อีก...แต่ไพร่ทอ้งหมู่นั้นถ้ามิได้ทำราชการแต่ก่อนปรกติอยู่กับกรุงเทพมหานครนั้น ต้องเสียค่าจ้างคนทำราชการแทน เดือนละตำลึงบ้างสามบาทบ้าง ถ้าแลมิได้เสด็จพระราชดำเนิน แลไปล้อมช้างโพนช้าง เกนให้ไปจับสลัดแลจับผู้ร้ายนั้น ต้องเสียค่าจ้างเดือนละห้าบาทบ้าง หกบาทบ้างเจดบาทบ้าง สองตำลึงบ้าง ถ้าจะคิดไพร่ทอ้งหมู่ต้องเสียเงินค่าจ้างแต่ละปีเป็นเงินสี่ตำลึงสองบาทบ้าง หกตำลึงบ้าง เจดตำลึงบ้าง มากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองส่วนสามส่วนสี่ส่วน⁸⁴⁹

หลังจากไพร่ถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานโยธาจนครบ 6 เดือนแล้ว ก็มักจะถูกเกณฑ์ไปทำงานเพิ่มเติมอยู่เนือง ๆ ซึ่งล้วนแต่ทำให้ไพร่หลวงที่อยู่ภายใต้อำนาจรัฐโดยตรงเกิดความไม่พอใจจนบางส่วนปฏิเสธความสัมพันธ์ในระบบไพร่ ดังที่พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2291 ระบุว่า “แลที่มีได้ถือตราคุ้มหามนั้น ครั้งออกเดือนไปจะได้ทำกินเป็นกำลังราชการ ฝ่ายข้าราชการแลแขวงนายอำเภอเกาะเอาไปใช้ราชการเบดเสร็จตามมีราชการนั้นอยู่เนือง ๆ อีกเล่า เพราะเหตุฉะนี้ไพร่หมู่จึงตั้งตัวรับราชการอยู่มิได้”⁸⁵⁰

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตราพระราชกำหนดใน พ.ศ.2291 กำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เพื่อลดความเดือดร้อนของไพร่ เช่น การที่มูลนายจะ “บวกลูกหมู่ขึ้นเป็นสกรร” รวมทั้งการ “บวกภิกษุสามเณรที่เพิ่งสึกขึ้นเป็นสกรร” (หมายถึงการขึ้นบัญชีเป็นไพร่หลวงเพื่อเกณฑ์แรงงานหรือเก็บส่วย) นั้น พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุว่า “ต่อเมื่อภรรยาแล้วจึงให้บวกขึ้น” “อนึ่ง ไพร่ทอ้งหมู่บุตรภรรยาไพร่หมู่นั้น ห้ามอย่าให้กรมการแขวงอำเภอเกาะกุมไปใช้ราชการนอกพนักงานเป็นอันขาดทีเดียว”⁸⁵¹ เป็นการออกกฎหมายห้ามมูลนายนำไพร่และบุตรภรรยาไพร่ไปทำงานต่าง ๆ นอกเหนือจากการทำงานในหน้าที่

⁸⁴⁸ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 679-680.

⁸⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 679-680.

⁸⁵⁰ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 679-680.

⁸⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 680.

หลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายไพร่ถูกกดขี่อยู่มาก เนื่องจากว่าการค้าขายตัวทำให้ไพร่ถูกใช้แรงงานอย่างหนักเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อีกทั้งในเวลาที่ถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานต่าง ๆ ก็ต้องนำเอาเสบียงอาหารมาเอง และมักจะต้องมีของกำนัลมาให้มูลนายด้วย ดังที่พระราชกำหนด พ.ศ.2291 กล่าวว่า

อนึ่งเมื่อไพร่เข้าเดือนจะรับราชการนั้น ถ้ามีเข้าปลา เนื้อย่าง เนื้อแผ่น ฟองเปดฟองไก่ หมา กพลูสิ่งของเล็กน้อยแลผ้าไหมเข้ามาด้วยสามผืนสี่ผืน ภอจะเปนเสบียงราชการแลกกำนัลนุนนาย ไม่สมควรที่ว่าจะเปนเรือค้าขายหามิได้นั้น ห้ามอย่าให้นายพะชนอนเบิกเกบเอาเปนหัวมือหัวของ แต่ละสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เป็นอันขาดทีเดียว⁸⁵²

ไพร่จึงหนีจากระบบไพร่มาก โดยมีการหนีที่สำคัญสองทาง คือ การหนีไปบวช ซึ่งจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์พยายามลี้กพระที่บวชเพื่อหนีการเกณฑ์แรงงาน เช่น ให้ดำน้ำ ให้สอบวัดความรู้ ซึ่งผู้ที่ไม่ผ่านการทดสอบจะถูกจับลี้กเพื่อกลับมาสู่ระบบไพร่ ส่วนการหนีเข้าป่านั้น การขยายตัวของการค้าทำให้ไพร่ที่หนีเข้าป่าสามารถเก็บของป่ามาขายหรือลักลอบเดินทางขึ้นล่องค้าขาย โดยการให้สินบนแก่เจ้าพนักงานตามด่านขนอนต่าง ๆ เป็นการลักลอบหาผลประโยชน์โดยไม่เสียภาษี ไม่ต้องส่งส่วย และไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน

การหนีออกจากระบบไพร่ไปทำมาหากินในหัวเมืองมีมาก จนกระทั่งใน พ.ศ.2285 พระเจ้าบรมโกศต้องโปรดฯ ให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อมข้าพระ (เลกวัด) กับไพร่ที่เมืองต่าง ๆ ได้แก่วิเศษชัยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี อินทบุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี สมัย ชัยนาท มโนรมย์ อุทัย และนครสวรรค์ ให้กลับเข้าสู่ระบบไพร่⁸⁵³ พระเจ้าบรมโกศทรงตระหนักว่าไพร่ต้องการเวลาในการทำมาหากินมากขึ้น พระองค์จึงทรงเกลี้ยกล่อมว่าถ้าไพร่ทั้งหลายกลับสู่ระบบไพร่แล้ว จะทรงลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานจากปีละ 6 เดือน เหลือปีละ 4 เดือน ดังความในพระราชกำหนดว่า “ต่อเมื่อใดไพร่ท้องหมู่มั่งคั่งขึ้นทุกหมู่ทุกกรมแล้วจึงให้เป็นสามผลัด จะให้ทำราชการเดือนหนึ่ง จะให้อยู่ทำกินสองเดือน”⁸⁵⁴ อย่างไรก็ตาม การลดเวลาเกณฑ์แรงงานมิได้เกิดขึ้นแต่อย่างใด ซึ่งแสดงว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายมีปัญหาไพร่หนีจากระบบเป็นจำนวนมาก และไม่สามารถดึงไพร่เหล่านี้กลับคืนสู่ระบบได้

นอกจากจากการเผชิญชะตากรรมในระบบเศรษฐกิจเงินตราที่เริ่มขยายตัวขึ้น ไพร่ยังพบกับการขูดรีดจากมูลนายที่พยายามสร้างความมั่งคั่งร่ำรวยในทุกวิถีทาง คือ **“จเอาแต่เงินเปนอานาประโยชน์เอง”**⁸⁵⁵ ดังปรากฏว่ากษัตริย์ทรงตรากฎหมายซ้ำแล้วซ้ำอีกเกี่ยวกับปัญหาที่มูลนาย **“ข่มเหงเอาทรัพย์สินของเงินทองราษฎรทั้งปวงให้ได้ความยากแค้นเคือง”**⁸⁵⁶ กฎหมายบางฉบับระบุว่ามูลนายนั้น

⁸⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 681.

⁸⁵³ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 615.

⁸⁵⁴ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 682.

⁸⁵⁵ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 4” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 599.

⁸⁵⁶ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 23” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 639.

“เปียดเบียนอะนาประชาราษฎร ช่มเหงข้อประบัดเอาพัสดุทองเงินมาใช้ค่าสินบน และเลี้ยงบุตรภรรยา มิได้กลัวแก่บาปละอายแก่บาป อะนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองจึงได้ความยากแค้นเดือดร้อน ไพร่ทอ้งหมู่ไพร่บ้านพลเมืองจึงร้องโรย”⁸⁵⁷ และกฎหมายฉบับเดียวกันนี้ระบุด้วยว่า “ข้าจ้าวต่างกรม ๆ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ถือนหนังสือปิดตราในกรม ออกไปราชการ ณ หัวเมือง ๆ ย่อมไปทำการชอกช้ำเหงข้อประบัดเอาพัสดุทองเงิน อนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองได้ความเดือดร้อน”⁸⁵⁸ เมื่อราษฎรฟ้องร้องต่อศาล แม้จะเป็นเรื่องที่ไม่ร้ายแรง เช่น วิวาทเรื่องทาส การเรียกเงิน หรือการทะเลาะกัน ก็มิได้ตัดสินคดีให้เสร็จสิ้นในศาล กลับ “ฟ้องให้กราบทูลพระกรุณา เสียสินบนคลลิบตำลึงซึ่งหนึ่งสองซึ่งบ้าง ถ้ากราบทูลข้างในเสียค่ารับสั่งห้าต่อ ราษฎรทั้งปวงจึงได้ความยากแค้นนัก”⁸⁵⁹

ไพร่ในปลายอยุธยายังเผชิญปัญหาจากโจรผู้ร้ายที่ขยายตัวขึ้นด้วย ดังที่กฎหมายระบุว่า “แลบัดนี้ผู้ร้ายซึ่งปล้นสดมภ์กำเริบมากชุมขึ้นอีกนั้น เหตุด้วยกรมพระนครบาลเคลื่อนคลา ทำให้อ้ายผู้ร้ายหนีไปได้บ้าง แลเอาออกใช้สรอยทำนาเลี้ยงกระบือเลี้ยงช้าง เหนแก่อำมิศลินบนปล้อยเสียบ้าง”⁸⁶⁰ “ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองได้เปนใจเจร็อนด้วยราชการ เหนแก่อำมิศลินบนนั้นอ้ายผู้ร้ายจึงได้ใจกำเริบทำร้ายแก่อะนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองลูกค้ำพานิชมากชุมขึ้น”⁸⁶¹

ปัญหาโจรผู้ร้ายรุนแรงมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ดังมีข้อความในกฎหมายที่ออกในสมัยพระเจ้าบรมโกศว่า “เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกฏ (หมายถึงกษัตริย์องค์ก่อนที่สวรรคตไปแล้วคือพระเจ้าท้ายสระ) เสวยราชสมบัติ ครั้งนั้นเกิดโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์ในกรุงนอกกรุงชุมขึ้นทุกแห่งทุกตำบล...แลบัดนี้ผู้ร้ายซึ่งปล้นสดมภ์กำเริบมากชุมขึ้นอีก”⁸⁶²

การเกิดโจรผู้ร้ายชุมชุมขึ้นนี้ ด้านหนึ่งเป็นเพราะมูลนายถึงกับ “เลี้ยงโจร” เพื่อใช้โจรในการแสวงหาผลประโยชน์ กินสินบนจากโจร และไม่ใส่ใจปราบปรามโจรผู้ร้าย อีกด้านหนึ่งเป็นเพราะในช่วงที่การค้าขยายตัว คนในสังคมครอบครองเงินตราทรัพย์สินเพิ่มขึ้น มีการเดินทางค้าขายทางบกทางเรือคับคั่งขึ้นโดยที่กลไกในการควบคุมสังคมหรือกลไกของรัฐในการรักษาความปลอดภัยไม่ได้รับการพัฒนาให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม ทำให้โจรผู้ร้ายทำการได้สะดวกโดยรัฐไม่สามารถนำตัวมาลงโทษ⁸⁶³

นอกจากปัญหาโจรผู้ร้ายแล้ว สังคมปลายสมัยอยุธยายังปั่นป่วนมากด้วยเหตุที่มีการแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ถึงแม้เศรษฐกิจจะขยายตัว แต่ความขัดแย้งเนื่องจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็สูงขึ้นมาก โดยมีการคุมพวกวาทกันและการละเมิดกฎหมายของรัฐเพื่อแสวงหาผลประโยชน์

⁸⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 683.

⁸⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 689.

⁸⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 686.

⁸⁶⁰ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 11” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 613.

⁸⁶¹ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 12” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 614.

⁸⁶² “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 11” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 610.

⁸⁶³ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 39.

อย่างกว้างขวาง พระราชกำหนด พ.ศ.2291 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกล่าวถึงการวิวาทกันระหว่างราษฎร สะท้อนให้เห็นถึงชีวิตที่ขาดความสงบสุขในสังคมสมัยอยุธยาตอนปลายอย่างชัดเจน ดังนี้

ถ้าเจ้าพญาแลพญาพระหลวงเจ้าราชขุนกุลขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการไปในสถานทางบกทางเรือแห่งใด พบคนมีชื่อคุมพวกเกิดวิวาทตีดาฆ่าฟันกันเปนอันมาก ให้หยุดอยู่ให้บ่าวไพร่สมกำลังซึ่งไปด้วยนั้น จับกุมเอาตัวพวกทั้งสองข้างให้ได้จึงสิ้น ถ้าเหลือกำลังให้บอกชาวบ้านชาวเรือให้ช่วยกันจับกุมเอาตัวจงได้ เพื่อว่ามีให้อนาประชาราษฎรไพร่พลเมืองทำจุลาจุลในแผ่นดิน⁸⁶⁴

ความพยายามในการจัดระเบียบสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลาย

เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการละเมิดระเบียบแบบแผนของสังคมอย่างกว้างขวางทั้งในระดับมูลนายและในระดับไพร่จนทำให้สังคมปั่นป่วนอย่างมากดังกล่ามาแล้ว พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงทรงพยายามจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม โดยอาศัยการฟื้นฟูระเบียบความสัมพันธ์เดิมบางส่วน และสร้างระเบียบใหม่บางประการขึ้นมา

การจัดระเบียบสังคมในชนชั้นไพร่

นอกจากการตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อควบคุมดูแลและลงโทษทั้งมูลนายและไพร่ เพื่อให้ไพร่ยอมรับสถานภาพและหน้าที่ในระบบไพร่แล้ว ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระและสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ทรงตรา กฎหมาย “โจร ๓ เส้น ๑๕วา” เพื่อรื้อฟื้นหลักการที่สำคัญประการหนึ่งที่เคยมีในสังคมไทยสมัยโบราณจนถึงก่อนการตรากฎหมายสมัยใหม่ นั่นคือ **หลักความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน** (communal liability)⁸⁶⁵

กฎหมายตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นมาแล้วที่บัญญัติไว้ว่า การเพิกเฉย ไม่ใส่ใจ หรือไม่สนใจเหตุร้ายที่เกิดขึ้นกับคนในชุมชนถือเป็นความผิด จะต้องถูกปรับใหม่ และต้องช่วยชดเชยความเสียหายแก่เจ้าของทรัพย์สินที่ถูกโจรเอาไป สะท้อนให้เห็นว่าความรับผิดชอบร่วมกันเป็นวิถีปกติของคนในชุมชน และกฎหมายก็เน้นย้ำเรื่องนี้ ดังความตอนหนึ่งใน “พระไอยการลักษณะลักพา” หรือ “พระไอยการลักษณะโจร” ที่ระบุว่า “ผู้ใดอันอุเบกษา บเอาคณผู้ร้ายนั้น ให้ปล่อย บช่วยไล่ช่วยกุมผู้ร้ายนั้น ดังอันไซ้ร้ ท่านจักไหมมันโดยขนาดแลเห็นอันแต่สินอันเสียในผู้ร้ายอันชิงเอาไปนั้นเท่าใดไซ้ร้ ท่านจักให้ใช้จูงสิ้น”⁸⁶⁶ กฎหมายในลักษณะนี้ได้รับการตราซ้ำอีกในสมัยอยุธยาตอนปลาย (และในรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2380) สะท้อนถึงความพยายามของรัฐที่จะให้ชุมชนร่วมกันรับผิดชอบต่อสวัสดิภาพของคนในชุมชน ในบริบทที่มีการ

⁸⁶⁴ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 49” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 682-683.

⁸⁶⁵ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “กฎหมายโจรห้าเส้น จุลศักราช 1199 ว่าด้วยการรักษาความสงบเรียบร้อยของชุมชน” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 11, หน้า 132.

⁸⁶⁶ อ่างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

ขยายตัวของการค้าและการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของคนทุกชั้นในสังคม จนความรับผิดชอบร่วมกันของคนในชุมชนลดน้อยลงไป

พระราชกำหนดฉบับลงวันที่ 26 กรกฎาคม 2474 แสดงให้เห็นความก้าวหน้าอย่างมากในเรื่องแนวความคิดเกี่ยวกับความรับผิดชอบร่วมกัน พระราชกำหนดนี้กำหนดว่าในกรณีปล้นสะดม เมื่อไม่พบตัวผู้กระทำความผิด ให้ชาวบ้านพร้อมด้วยหัวหน้าของตนคือผู้รักษาเมืองหรือผู้รั้งและกรรมการใช้ค่าเสียหายที่เกิดขึ้น นอกจากนั้น หากเจ้าทรัพย์ได้ตายลงขณะมีการปล้น บุคคลที่กล่าวถึงข้างต้นจะต้องชดใช้ค่าสินไหมตามอัตราตามกฎหมายแก่ครอบครัวของผู้ตาย กล่าวคือ จำเมืองจะต้องเสียกึ่งหนึ่งของค่าสินไหม ผู้รักษาเมืองเสียหนึ่งในสี่ และชาวบ้านเสียหนึ่งในสี่เช่นกัน⁸⁶⁷

พระราชกำหนดเก่า วันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ.2286 ระบุว่า ให้ชาวบ้านในชุมชนจัดผู้ชายผลัดกันดูแลคนผ่านไปมา หากมีผู้ร้ายเข้ามาให้ช่วยกันจับคนร้ายให้ได้ทันที “ถ้าแลผู้ร้ายปล้นในกรุงนอกกรุงก็ดี ให้ชาวบ้านซึ่งอยู่ ณ เรือนใกล้ในสามเส้นสิบห้าวา ช่วยกันรบพุ่งจับกุมเอาตัวอ้ายผู้ร้ายให้ได้” ถ้าคนร้ายหนีไปได้ก็ให้ช่วยกันจับให้ได้ภายใน 3 วัน โดยกำหนดว่าผู้ที่อยู่ในบริเวณโดยรอบที่เกิดเหตุในรัศมี 3 เส้น 15 วา จะต้องรับผิดชอบร่วมกัน ในกรณีที่คนในชุมชนจับคนร้ายไม่ได้ กฎหมายกล่าวว่าเป็นการ “ถืออุเบกษา” คือ “เอาหูไปนา เอาตาไปไร่” ไม่ใส่ใจในสวัสดิภาพของเพื่อนบ้าน ดังนั้นจะต้องมีส่วนร่วมรับผิดชอบทรัพย์สินที่สูญไปด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงกำหนดการชดใช้ค่าเสียหายในกรณีที่ชุมชนจับคนร้ายไม่ได้ไว้ว่า ให้แบ่งค่าชดใช้ทรัพย์เป็น 3 ส่วน เจ้าทรัพย์ รับผิดชอบความสูญเสียของตนเองส่วนหนึ่ง (เพราะมีความผิดที่ไม่ดูแลทรัพย์สินของตนให้ดี) นครบาลชดใช้ส่วนหนึ่ง และชาวบ้านในรัศมี 3 เส้น 15 วา ต้องชดใช้อีกส่วนหนึ่ง โดยชาวบ้านที่อยู่ใกล้จุดเกิดเหตุมากที่สุด คือในรัศมี 1 เส้น ต้องชดใช้ 3 ส่วน ผู้ที่อยู่ไกลออกไปในรัศมี 2 เส้น ให้ชดใช้ 2 ส่วน และผู้อยู่ไกลที่สุดให้ชดใช้ 1 ส่วน การกำหนดเช่นนี้กฎหมายระบุถึงจุดมุ่งหมายว่า “เจ้าทรัพย์ กรมพระนครบาล ชาวบ้าน จึงจะได้เป็นใจกันสอดแนม จับกุมเอาตัวอ้ายผู้ร้าย ซึ่งทำร้ายแก่ราษฎรนั้น”⁸⁶⁸

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว (ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความพยายามที่จะฟื้นฟูความรับผิดชอบร่วมกันในชุมชน ทรงตรากฎหมายลงวันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ.2380 ที่เรียกกันว่า “กฎหมายลักษณะโจร 5 เส้น” กำหนดว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในรัศมี 200 เมตร ที่มีโจรปล้น หากโจรหนีไปได้จะต้องร่วมในการรับผิดชอบ แม้ว่าจะได้กระทำทุกวิถีทางที่จะหาตัวโจรแล้วก็ตาม (เว้นแต่ผู้ที่ได้ติดตามคนร้ายไปและได้รับบาดเจ็บจากการนั้น) ทั้งนี้ ผู้ที่ถูกโจรปล้นหรือขโมยสิ่งของไปจะต้องร่วมรับผิดชอบด้วยในอัตราหนึ่งต่อสาม คนอื่น ๆ รับผิดชอบสองในสามของความ

⁸⁶⁷ ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศไทย” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญย์ ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548, หน้า 164.

⁸⁶⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “กฎหมายโจรห้าเส้น จุลศักราช 1199 ว่าด้วยการรักษาความสงบเรียบร้อยของชุมชน” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 11, หน้า 140-141. และหน้า 149

เสียหายที่ได้รับ ทั้งนี้ กฎหมายลักษณะโจร 5 เส้นในรัชกาลที่ 3 ได้ยกเลิกความรับผิดในส่วนของนครบาล ด้วยเหตุผลว่ามีได้อาศัยอยู่ในบริเวณที่เกิดเหตุ แต่ที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือวิธีการคำนวณที่มีได้คิดเอาจากระยะทางและมูลค่าของทรัพย์สินที่ถูกปล้น แต่กลับกำหนดอัตราค่าทดแทนตามฐานะของผู้ที่จะต้องรับผิด ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการเรียกให้ออกเงินตามกำลังแห่งทรัพย์สินที่ผู้ปล้นมีอยู่ กรณีสำหรับผู้อยู่อาศัยที่มีฐานะปานกลาง (กล่าวโดยเฉพาะได้แก่ บุคคลผู้มีศักดินา 15-150 ไร่) จะต้องรับผิดในอัตรา 5 ตำลึงต่อคน สำหรับผู้มีฐานะสูงกว่านั้น (คือบุคคลผู้มีศักดินา 200-10,000 ไร่) ให้ถือว่ากระทำความผิดในลักษณะที่เป็น ละเมิด อันหมายถึง “การกระทำอันเป็นการฝ่าฝืนพระบรมราชโองการ” อัตราค่าปรับในลักษณะนี้ย่อมคำนวณตามอัตราที่กำหนดขึ้นไว้ตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งค่าปรับจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วตามศักดิ์และฐานะของผู้ที่จะต้องรับผิด ทำที่สุบบรรดาผู้อยู่อาศัยซึ่งจัดอยู่ในลำดับขั้นที่ต่ำที่สุดในสังคม (ได้แก่ผู้มีศักดินา 5-10 ไร่ เช่น ทาส คนยากจน) ไม่ต้องมีส่วนชดใช้เงินแต่จะต้องรับโทษโดยการถูกเปลี่ยน ซึ่งเป็นโทษที่ผู้จะต้องรับโทษอาจไถ่ได้ในทำนองเดียวกับโทษอื่น ๆ ที่ลงแก่ร่างกายโดยชำระเป็นเงินตามอัตราที่กำหนดไว้⁸⁶⁹

เป็นที่น่าสังเกตว่า การตรากฎหมายตามหลักความรับผิดร่วมกันในสมัยรัชกาลที่ 3 แตกต่างจากในกฎหมายอยุธยาทั้งฉบับ พ.ศ.2274 และฉบับ พ.ศ.2286 ในแง่ที่รัฐได้กำหนดอาณาบริเวณที่บุคคลในเขตนั้น ๆ ต้องร่วมรับผิดโดยขยายพื้นที่กว้างกว่าเดิม (คือรัศมี 200 เมตร โดยระบุว่าแม้จะมีคลองหรือกำแพงกั้นอยู่ อันสะท้อนว่าชุมชนของชาวบ้านขยายตัวขึ้น โดยขยายข้ามฝั่งคลองหรือขยายออกไปนอกกำแพง) พร้อมกันนั้น เจ้าหน้าที่รัฐในฐานะบุคคลไม่ต้องร่วมรับผิด เพราะในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ เจ้าหน้าที่รัฐมักจะได้ไม่ได้เป็นสมาชิกในชุมชนของชาวบ้านอีกแล้ว กฎหมายกลับกำหนดให้รัฐเข้ามารับผิดชอบ กล่าวคือในกรณีที่จำนวนเงินที่เรียกเอาจากบรรดาผู้อยู่อาศัยในอาณาบริเวณที่เกิดการปล้นหรือการลักทรัพย์ไม่เพียงพอตามจำนวนที่ผู้เสียหายควรจะได้รับ รัฐจะมีส่วนร่วมในการทดแทน ร. แลงการ์ดเห็นว่ากฎหมายฉบับ พ.ศ.2380 นี้ ก้าวหน้ามากในแง่ที่ “มีวัตถุประสงค์ชัดเจนที่จะคงซึ่งความรับผิดของบุคคลไว้ในระดับอันควรแก่เหตุ” และในกรณีที่รัฐมีส่วนร่วมในการทดแทนความเสียหายก็ “ควรนับเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิดที่ว่าด้วยความรับผิดของรัฐซึ่งจะมีพัฒนาการต่อมา และอาจจะเข้าแทนที่ในส่วนความรับผิดร่วมกันของบุคคลก็เป็นได้”⁸⁷⁰

หลักการอันว่าด้วยความรับผิดร่วมกันสิ้นสุดลงเมื่อมีการปฏิรูปการปกครอง และมีการปรับปรุงกฎหมายอาญาให้ทันสมัยในรัชกาลที่ 5 กฎหมายฉบับลงวันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ.2380 ได้ถูกยกเลิกโดยพระราชกฤษฎีกาฉบับลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 นับแต่นี้ไปรัฐถือเป็นภาระหน้าที่เฉพาะแห่งตนในอันที่จะปราบปรามการกระทำผิดแต่เพียงผู้เดียว ราษฎรจะต้องรับผิดชอบในความบกพร่องของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองซึ่งไม่อาจจับกุมตัวผู้กระทำความผิดได้อีกต่อไป⁸⁷¹

⁸⁶⁹ ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดร่วมกันในประเทศไทย” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญ ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 168-171.

⁸⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

⁸⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 173.

การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในชนชั้นมูลนาย

เพื่อให้สมาชิกของชนชั้นมูลนายยอมรับระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม และเพื่อให้มูลนายทั้งหลายเชื่อฟังพระบรมราชโองการ พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตอนปลายทรงพยายามเน้นย้ำพระราชอำนาจของพระองค์เหนือชนชั้นมูลนาย

วิธีการหนึ่งที่จะทำให้มูลนายยอมรับระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคมและเชื่อฟังพระบรมราชโองการ ก็คือตอกย้ำให้มูลนายตระหนักว่าบรรดาศักดิ์ทั้งปวงของตนมาจากพระมหากษัตริย์ และเมื่อมูลนายได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์แล้ว ความสำนึกในอัตลักษณ์ของมูลนายจะต้องผูกพันกับบรรดาศักดิ์อย่างแนบแน่น จะมีความสัมพันธ์กับคนอื่นในฐานะปัจเจกบุคคลไม่ได้เป็นอันขาด แม้แต่ความสัมพันธ์กับคนในครอบครัวและเครือญาติ ความสำนึกในอัตลักษณ์ของบุคคลที่เกิดจากพระมหากษัตริย์ของพระมหากษัตริย์เช่นนี้แสดงออกอย่างชัดเจนในการเรียกชื่อผู้มีบรรดาศักดิ์ “ตามหมายตั้ง” กฎหมายในสมัยอยุธยาตอนปลายสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำให้การเรียกชื่อตามบรรดาศักดิ์เป็นไปอย่างเคร่งครัดมาก

พระราชกำหนดใน พ.ศ.2284 กำหนดให้การเรียกชื่อ “เจ้าพญา พญา พระ หลวง ขุน หมื่น มหาดเล็ก...ฝ่ายทหารพลเรือน” ตามบรรดาศักดิ์ในทำเนียบให้ถูกต้อง มิฉะนั้นจะถูกลงโทษ พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุว่า ผู้ที่เรียก “หลวงศรีทิพพาน” ว่า “หลวงศรี” ได้ถูกลงโทษด้วยการเชียนไปแล้วหลายคน และเมื่อ “หมื่นภัย ณ วินหวัหมื่นตำรวจนอก...กราบทูลพระกรุณา มิได้ออกชื่อพระยมราช ว่าแต่พระยม” ก็ถูกลงพระราชอาญาหน้าพระที่นั่งด้วยการ “ให้ถอนพันเสีย” เป็นต้น ทั้งนี้ ผู้บังคับบัญชาที่จะถูกลงโทษด้วย เช่น ขุนราชรินซึ่งเป็น “นาย” ของหมื่นภัย ณ วิน ก็ถูกลงพระราชอาญาพร้อมกัน กฎหมายเน้นในตอนท้ายว่า “ให้ว่าให้สันตันชื่ออย่าให้ว่าให้ขาด” หากผู้ใดไม่ทำตามจะถูกลงโทษ “แลเจ้ากรม ปลัดกรม แลมูลนายเปนโทษด้วย”⁸⁷²

การวิงวอนของบุคคลต่าง ๆ เพื่อให้ได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนาง เป็นปัญหาหนึ่งที่กระทบต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อย่างมาก เพราะทำให้มีขุนนางจำนวนมากที่มีได้มาจากตระกูลผู้ดีที่พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์มาก่อน ขุนนางใหม่เหล่านี้อาจขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และอาจจะมีคามกตัญญูและความภักดีต่อผู้ที่ช่วยเหลือตนให้ได้เป็นขุนนางมากกว่าจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้การวิงวอนเช่นนี้ยังมีผลกระทบต่อการบริหารโดยทางอ้อมด้วย (ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ใน พ.ศ.2283 สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตราพระราชกำหนดเพื่อแก้ไขปัญหการวิงวอนเพื่อให้ได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนาง โดยระบุในกฎหมายฉบับนี้ว่า

⁸⁷² “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 41” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 669-670.

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าแลผู้ใดร้องฟ้องยกความชอบของตัวเอง ติดสอยบนบานให้กราบทูลพระ
กรุณาขอเป็นที่พระหลวงขุนหมื่นผู้รั้งกรมการเมืองใหญ่่น้อยทั้งปวง อย่าให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท
รับเอากราบทูลพระกรุณา ยกถอดพระหลวงขุนหมื่นแลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองใหญ่่น้อยทั้งปวง ซึ่ง
หาความผิดมิได้ออกเสียเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดยกย่องความชอบของตัวเองบนบานติดสอย
ขอเป็นที่พระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองใหญ่่น้อยทั้งปวง ถ้าแลผู้ใดเห็นแก่อาบัติ
จ้างสินบนรับเอาฟ้องมากราบทูลพระกรุณายกถอดผู้หาความผิดมิได้ออกเสีย เอาผู้ซึ่งบนบานนั้นตั้ง
ให้เป็นพระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมือง จะเอาผู้ร้องฟ้องยกความชอบตัวเองและผู้กราบทูล
พระกรณานั้นเป็นโทษตามพระอาัยการ⁸⁷³

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงมีพระบรมราชโองการให้ทุกฝ่ายยึดมั่นใน “หลักการในการแต่งตั้งขุน
นาง” เพื่อแก้ปัญหาการให้สินบนแก่ขุนนางเพื่อให้ช่วยกราบบังคมทูลฯ ให้พระองค์โปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง
บุคคลให้เป็นขุนนาง ดังความในพระราชกำหนด พ.ศ.2283 ที่เน้น “วุทธิสิทธิ์ประการ” และ “อะธิบติสิ
ประการ” ดังต่อไปนี้

อนึ่ง ขนบทำเนียมผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมือง ย่อมมีความชอบตาม
คุณานุรูปสมควร แลกอปรด้วยวุทธิสิทธิ์ประการ คือ ชาติวุทธิ ไวยะวุทธิ คุณวุทธิ ปัญญาวุทธิ ชาติวุทธิ
นั้นกระกูลเป็นอัคมหาเสนา ๆ บัติสืบ ๆ กันมา ไวยะวุทธินั้นคืออายุสมควรตั้งแต่สามสิบเบ็ดปีขึ้นไป
คุณวุทธินั้นคือมีความรู้ฝ่ายทหารพลเรือนชำนาญ ชำนาญ บัณฑิตวุทธินั้นคือจำเริญด้วยปัญญาฉลาดในที่
จะตอบแทนแก้ไขอุททะปฤษนาประเทศกรุงอื่น แลคิดอ่านให้ชอบด้วยโลกียราชกิจจรรรมทั้งปวง ควรส
มูหะกะลาโหมสมุหะนายกจัดตุสมภักฎษาพร้อมกัน จึงนำเอากราบทูลพระกรุณาเอาผู้กอปรด้วยวุ
ทธิสิทธิ์ประการนั้นเป็นที่พระหลวงขุนหมื่น แม้แต่สองประการสามประการก็อาจจะเอาเป็นที่พระหลวง
ขุนหมื่นตามสมควร

อนึ่ง ผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่น ย่อมประกอบด้วยอะธิบติสิประการ คือ ฉันทาธิบติ คือ วิทยาธิบ
ติ คือ จิตาธิบติ คือ ฌังสาธิบติ ฉันทาธิบตินั้นคือฉันทะกล้าฉันทะหม่อมต้องพระราชประสงค์สิ่งใด ผู้
นั้นนำสิ่งนั้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย วิทยาธิบติ นั้นคือกอปรด้วยความเพียรในราชกิจมั่วชาติ จิ
ตาธิบตินั้นคือมีน้ำใจกล้าแข็งในการณรงค์สงคราม ฌังสาธิบตินั้นคือฉลาดในที่พิภกษาความแล
อุบายในราชการต่าง ๆ ถ้าผู้ใดมิประกอบด้วยวุทธิสิทธิ์ประการแลอะธิบติสิประการ แต่ประการใด
ประการหนึ่งใช้ ถึงคุณานุรูปสมควรก็ดี อย่าให้สมุหกลาโหม สมุหะนายกจัดตุสมภักฎษากราบทูลพระกรุณา
ตั้งแต่งผู้นั้นเป็นพระหลวงขุนหมื่นเป็นอันขาดทีเดียว⁸⁷⁴

การกีดกันคนที่ “ไม่มีชาติตระกูล” หรือไม่ใช่คนในตระกูลผู้ดี ไม่ให้มีโอกาสเป็นมหาดเล็ก
ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดฉบับเดียวกัน ดังความว่า

⁸⁷³ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 684.

⁸⁷⁴ พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 50 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 684.

“อนึ่ง ถ้าผู้ใดหากระกูลมิได้ เป็นหินะชาติเป็นทาสผู้มีชื่อใช้สอยอยู่แล้ว ครั้นเล่นเบี้ยได้ก็ดี จะได้เงินแห่งใดมาเสียแก่เจ้าเงินแล้ว ๆ มาติดสอยบนบาน (ติดสินบน) ขอเป็นมหาดเลขาชาวนั้น อย่าให้รับเอาบังคมทูลพระกรุณาถวายให้เป็นอันขาดทีเดียว”⁸⁷⁵

พระราชกำหนดฉบับนี้ให้เหตุผลโดยอ้างความศักดิ์สิทธิ์สูงส่งของพระมหากษัตริย์และพระราชวัง ที่คน “หินะชาติ” หรือคนที่เกิดในตระกูลต่ำทั้งหลายไม่ควรจะได้เข้าใกล้ เพราะจะทำให้ “มีใจกำเริบ” ขึ้นได้ดังความต่อไปนี้

เหตุว่ามีได้เคยสู่พระราชสถาน ด้วยว่าพระราชสถานนั้นก่อปรด้วยเครื่องประดับประดาอลังการทั้งปวง เป็นที่ห้ามเหิน บุคคลจะได้เหินเป็นอันยาก อนึ่ง พระสุรเสียงแลองค์พระมหากษัตริย์เจ้านั้น ยากที่บุคคลจะได้ยินได้เหิน ครั้นเป็นคนหินะชาติได้เหินพระราชสถานแลองค์สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้า แลได้ฟังพระสุรเสียงอันมิควรจะได้เหินได้ฟังนั้น จะมีใจกำเริบมัวเมาไปก็สำคัญว่าอาตมาจะได้เป็นใหญ่ ครั้นออกจากพระราชสถานแล้วก็นำเอาการในเป็นการนอก แลจะทะนงองอาจอวดอ้างว่าเฝ้าเห็นพิศทูลได้ ก็ย่ำยีเบียนเบียนราษฎร ๆ จะได้ความแค้น⁸⁷⁶

พระราชกำหนดฉบับนี้ยังกำหนดระเบียบในการเข้าเฝ้าฯ และตักเตือนให้ใช้ภาษาอย่างถูกต้อง “ทุกวันนี้เจรจาว่าของหลวงทุกถนนหนทางนั้นไม่ควรนุก...ให้เจรจาข้างหน้าว่าลั่นเกล้าลั่นกระหม่อมจึงควร” ที่สำคัญ พระราชกำหนดฉบับนี้เน้นย้ำว่าพระมหากษัตริย์ทรง “เป็นใหญ่...เป็นสมมุติเทวดา” ที่มีอำนาจเด็ดขาด ชีวิตของทุกคนจะดีขึ้นหรือเลวลงขึ้นอยู่กับพระองค์ ดังความว่า

อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมุติเทวดา จะให้ผู้ใหญ่เป็นผู้น้อย ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดีดุจดั่งขวานฟ้า ถึงมาทว่าผ่าถูกต้องต้นไม้แลภูเขาสามารถทันทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใดก็ขาดเป็นสลิหสิ่งนั้น⁸⁷⁷

การเน้นย้ำสถานภาพของพระมหากษัตริย์ดังกล่าวข้างต้นนี้ น่าจะเกิดขึ้นเนื่องจากการละเมิดพระราชอำนาจหรือพระราชโองการ ดังนั้น พระราชกำหนดฉบับนี้จึงเน้นไว้ว่า เจ้านายขุนนางหรือข้าราชการฝ่ายในจะกระทำสิ่งใด “ขัดขวางเหนือพระราชโองการ” ไม่ได้เป็นอันขาด โดยให้เหตุผลดังนี้

แลประเทศกรุงใด ๆ มีผู้สนองพระราชโองการ สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าได้มากแล้ว ผู้สนองพระราชโองการนั้นจะนำเอาความเดือดร้อนมาให้แก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทราษฎรทั้งปวงเป็นอันเที่ยงแท้ แล้วพระราชกำหนดกฎหมายก็พ้นเพื่อนไป แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้ามีหมายรับพระราชโองการซึ่งชอบด้วยประการใด ๆ นั้น ถ้ามีหมายรับสั่งเจ้าต่างกรมแลกรมฝ่ายหน้าฝ่ายในมีรับสั่งมา

⁸⁷⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁷⁶ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50 เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 684-685.

⁸⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 685.

ห้าม แลต่อว่าขัดขวางเหนือพระราชโองการให้เสียพระเดชเดชาานุภาพพระยศพระเกียรติล้นเกล้าล้นกระหม่อมนั้น ก็ให้จับเอาผู้ถือหมายสืบผู้รับสั่ง เอาผู้รับสั่งเป็นโทษตามพระอาัยการ⁸⁷⁸

การจัดระเบียบด้านการศาล

เนื่องจากในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีการแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์มากจนทำให้สังคมมีความขัดแย้งสูงขึ้น และในการตัดสินคดีความก็มีการกินสินบนเพื่อให้ตุลาการเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงขั้น “กลับเท็จเป็นจริง” ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงทรงจัดระเบียบทางการศาลซึ่งเห็นได้ชัดในพระราชกำหนดหลายฉบับ ที่มีการกำหนดขั้นตอนการดำเนินงานทางการศาลไว้อย่างละเอียด มีการเปลี่ยนแปลงข้อกำหนดบางอย่างที่ทำให้ราษฎรเข้าถึงกระบวนการทางการศาลได้สะดวกขึ้น มีการตรวจสอบการพิจารณาคดีของศาลหลายวิธี เช่น การแต่งตั้งคนที่สัดยศที่มั่นคงให้คอยสอดแนม และการกำหนดให้เขียนคำให้การของพยานเป็นลายลักษณ์อักษรโดยให้โจทก์และจำเลยได้รับรู้คำให้การนั้นด้วย เป็นต้น

ในพระราชกำหนด พ.ศ.2266 ซึ่งระบุว่า “ให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการปฤษาพร้อมกันเหนือความของราษฎรฟ้องเป็นข้อใหญ่”⁸⁷⁹ นั้น ได้กำหนดกระบวนการทางการศาลไว้ดังนี้

ถ้าราษฎรฟ้องร้องเป็นแต่เหนือความเบดเส็จจ์ ...ก็ให้ว่ากล่าวตัดสินให้สำเร็จแต่ ณ หัวเมืองนั้น ถ้าเหนือความเป็นข้อใหญ่กว่ากล่าวตัดสินตามกฎหมายนั้นมิได้ ก็ให้บอกหนังสือส่งโจทก์จำเลยแลฟ้องเข้าไป แลเมื่อจะบอกเข้าไปนั้น เปนหนังสือผู้รักษาเมืองผู้รั้งบอกใบหนึ่ง ให้กรมการบันดาปฤษาด้วยนั้นเข้าชื้อกันบอกใบหนึ่งกรมเหมือนกัน แต่ต้นหนังสือกรมการบอกมานั้น ให้มีชื่อกรมการผู้ใหญ่คนหนึ่งสองคนสามคนนำกิจราชการ แลเหนือความของราษฎรสิ่งนั้น ๆ ก็ให้กรมการผู้บอกนำนั้นเอาตราปิดประทับหลัง...แลซึ่งบอกเข้าไปด้วยกิจราชการนั้นแลให้จัดเอาผู้รู้เรื่องราวแลราชการนั้นถือเข้าไป จะถามเอาราชการสิ่งใดให้ได้ราชการสิ่งนั้น แล้วกำชักผู้ถือหนังสือว่าเปนการเร็ว ให้เร่งรีบเข้ามาตามระยะทางไกลแลใกล้ อย่าให้แวะเวียรอยู่แห่งใดตำบลใดให้ช้าอยู่ให้เสียราชการ จะเอาตัวผู้ถือหนังสือเป็นโทษ⁸⁸⁰

พระราชกำหนด พ.ศ.2276 ระบุถึงปัญหาด้านการศาล และกำหนดแนวทางการดำเนินคดีเพื่อแก้ไขปัญหานั้น พระราชกำหนดกล่าวถึงปัญหาทางการศาลไว้ดังนี้

ผู้พิจารณาความทุกวันนี้ละพระราชกำหนดกฎหมายแต่ก่อนเสีย มิได้กระทำตามนั้นด้วยเหตุว่ากระลาการเปนคนโลกหลงหาปัญามิได้ ไม่อยู่ในทศกฐศกกรมบถสืบประการ มิได้อยู่ในคติทั้งสี่ประการ จึงมิได้กลัวไทยในอนาคตการ คิดเห็นแต่ว่า ผู้มีคตินั้นมียศศักดิ์ดีกว่าตัวจะได้เป็นที่พึ่งบ้าง คิดว่าจะได้เป็นมิศไมตรีบ้าง เห็นแก่สินจ้างสินบนจะให้เปนประโยชน์แก่ตัวบ้าง...ทำแต่อำพองใจ ถ้าแลเหนือความนั้นอาจจะดัดแปลงกลับกลายเสีย ที่แพ้ให้เปนชนะที่ชนะเปนแพกันบ้าง...

⁸⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 685.

⁸⁷⁹ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 51” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 691.

⁸⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 690.

กะทำประเว้งประวิงหน่วงเหนี่ยวเนื้อความไว้ ช่วยคิดอ่านแนะนำให้มีหมายมาเบิกไปให้เนื้อความเร็ด
ร่างค่างสูญเสียก็มีบ้าง แลผู้มีอรรถคดีกลางคนว่าเป็นข้าเจ้าต่างกรม ฝ่ายใน แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
หลานเธอ ให้ผู้มีชื่อมาว่าเปนมะหาดเลกขอเฝ้ามานั่งบ้าง อ้างว่ามีรับสั่งให้มาลอกเอาเนื้อความไป
บ้าง ให้มาสั่งคามข้อเนื้อความ กระลาการคิดเกรงกลัวมิได้ว่ากล่าวไปให้สิ้นข้อเนื้อความ ทำกลบ
เกลื่อนเสียบ้าง เหตุกระลาการทำดังนี้ ขนบทำเนียมความก็พินเพื่อนไป...เนื้อความนั้นยอมเร็ดร่าง
ค่างไปถึงสองปีสามปีบ้าง อะนาประชาราษฎรผู้มีคดีซึ่งมิรู้สำนวน หาที่พึ่งหาทรัพย์มิได้นั้น ก็ได้รับความ
ยากแค้นเดือดร้อน⁸⁸¹

หลังจากระบุปัญหาในกระบวนการศาลแล้ว พระราชกำหนด พ.ศ.2276 ฉบับนี้ก็ได้ระบุกฎเกณฑ์
ต่าง ๆ ทางศาลไว้อย่างละเอียด เช่น ให้ทำการสืบสวน และจำแนกประเภทของคดีความแล้วส่งไปยัง
ศาล “ให้พิจารณาตามกระทรวง” การสอบถามโจทก์จำเลย โดย “ให้ผู้กำกับนั่งดูผิดแลชอบเปนพยาน
ด้วย” ถ้าเกิดปัญหาว่าโจทก์หรือจำเลยข้อใจว่าเสมียนหรือผู้คุมดำเนินการไม่ถูกต้อง คือ “ว่าความผิดด้วย
กฎทำเนียมความ” พระราชกำหนดก็ระบุแนวปฏิบัติเอาไว้ว่า “ก็ให้โจทก์จำเลยว่าขึ้นต่อหน้าผู้พิจารณาผู้
กำกับ ให้ผู้พิจารณาผู้กำกับว่ากล่าวเสียให้สำเร็จแต่ในทันใด ถ้า...ว่ากล่าวสำเร็จมิได้ ก็ให้เอาไปว่า
ลูกขุนณะสารหลวง ๆ บังคับให้ตามกฎทำเนียมความแล้วจึงให้ถามสืบไป...” ก่อนที่พยานจะให้ปากคำก็ให้
มี “พิธีกรรมสาบาน” และหากพยานสามารถเขียนหนังสือได้ ก็ให้พยานเขียนเรื่องราวที่ตนรู้เห็นเป็นลาย
ลักษณ์อักษรด้วย แต่ถ้าพยานเขียนหนังสือไม่ได้กฎหมายกำหนดว่าให้เสมียนและผู้คุมเขียนแทน แล้วให้
อ่านคำให้การของจำเลยให้โจทก์และจำเลยฟังพร้อมกัน ดังนี้

พระพุทธิเจ้าพระธรรมเจ้าพระสงฆ์เจ้าให้เสมียนแข่งซักพยานจนหนักหนา ก่อน จึงให้พยาน
สาบานตัว...แล้ว...ให้เสมียนผู้คุมบอกแต่ต้นปลายข้อเนื้อความซึ่งจะถามพยานนั้นให้พยานฟัง...
ถ้าแลพยานนั้นเขียนหนังสือได้ก็ให้พยานเขียนเรื่องราวเนื้อความตามรู้ตามเห็นนั้นส่งให้ ถ้าเขียน
มิได้ก็ให้ ๆ การตามสั่งตามจริง...ครั้นสิ้นคำแล้ว ก็ให้อ่านให้โจทก์จำเลยฟังในทันใดนั้นแล้ว ให้ผู้กำกับ
แลเสมียนผู้คุมพิจารณาดูคำพยานนั้น ถ้าเห็นมีแจ้งมีพิรุณจริงก็ดี ให้ซักถามพยานให้ ๆ การออก
ให้แจ้ง⁸⁸²

ในกรณีที่เกิดเหตุการณ์ความขัดแย้งขึ้นในบริเวณถนนหนทางหรือตลาด พระราชกำหนด พ.ศ.2276
ระบุว่า “ให้กระลาการพาโจทก์จำเลยไปสืบถามเพื่อนบ้านร้านตลาดซึ่งอยู่ใกล้กันให้แจ้ง” ถ้าจำเลยต้องการ
สารภาพและยอมเสียค่าปรับ ก็อย่าให้ตุลาการเรียกสินไหมพิณัยตามอำเภอใจ จะต้องพาเอาผู้มีคดีซึ่งว่าจะ
ยอมกันนั้นไปให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงถามดูก่อน แล้วจึงทำหนังสือต่อหน้าลูกขุน ณ ศาลหลวง ว่า “ถ้าจะ
ยอมให้ทุนทรัพย์กันมากน้อยเท่าใด” หากเป็นคดีความทำร้ายกัน เช่น พินแทงกันด้วยเหล็กด้วยไม้ ทำชู้ด้วย

⁸⁸¹ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 47” กฎหมายตราสามดวง, หน้า 675.

⁸⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 675-677.

เมียท่าน หาว่าเป็นโจรลักทรัพย์ ก็ให้ตกลงยอมความกันต่อหน้าลูกขุน ณ ศาลา แต่ถ้าจะยอมความกันใน
เรื่องที่ร้ายแรงในระดับที่ “เปนเนื้อความมหันตโทษ” กฎหมายระบุว่า “ให้เอาเนื้อความบังคมทูลพระกรุณา
ก่อน”⁸⁸³

พระราชกำหนด พ.ศ.2276 ยังเน้นด้วยว่าการพิจารณาคดีต้องกระทำโดยยึดความจริงเป็นที่ตั้ง อย่า
ให้ลำเอียงเข้าข้างฝ่ายใดหรือฝ่ายจำเลยด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง

แลให้ผู้พิจารณาผู้กำกับใต้ถามพิจารณาว่ากล่าวแต่โดยสัจโดยจริง อย่าให้เหนแก่ผู้มียศ
ศักดิ์ อย่าให้เหนแก่เจ้านายผู้มีคดี อย่าให้เหนแก่ผู้มีคดีมีศหายแก่กัน อย่าให้มีพยานบาดเคเวรกัน
อย่าเหนแก่อำมาตย์สินจ้างสินบน เอาเท็จเป็นจริงเอาจริงเป็นเท็จ ลำเอียงเข้าด้วยฝ่ายใดฝ่ายจำเลย
แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้⁸⁸⁴

นอกจากนี้ พระราชกำหนด พ.ศ.2276 ยังระบุว่าให้มีการตรวจสอบกระบวนการทางการศาล
โดยให้มีการ “สอดแนม” การพิจารณาคดีตัดสินคดีด้วย กล่าวคือ “ให้ผู้เป็นพี่เพชพิไชยราชฤทธาณนันทเสน
แต่งคนอันสัจซื่อหมั่นคงเหนผิดแลชอบไปสอดแนมผู้พิจารณาเนื้อความทั้งปวงจงทั่ว ถาแลได้เนื้อความว่าผู้
นั่งกำกับแลเสมียมผู้คุมพิจารณาเนื้อความมิเป็นยุติธรรม เข้าด้วยใจจำเลย มิได้ทำตามพระราชกำหนด
กฎหมายแต่ข้อใดข้อหนึ่งก็ดี...ให้เอาเนื้อความกราบทูลพระกรุณา”⁸⁸⁵ และถ้า “กระลาการพิจารณามีเป็น
ยุติธรรมเข้าด้วยฝ่ายใดฝ่ายจำเลยก็ดี ให้กระลาการใหม่ซึ่งได้พิจารณาอุทธรณ์นั้นหมายไป เอากระลาการเก่านั้น
มาพิจารณา” หากตัดสินไม่ยุติธรรมจริงตุลาการเก่าก็จะถูกปรับไหม แล้วให้ตุลาการใหม่พิจารณาคดี “ตาม
ฟ้องเก่านั้นให้สำเร็จ”⁸⁸⁶

สำหรับคดีความที่เกิดขึ้นในหัวเมือง พระราชกำหนด พ.ศ.2276 ระบุว่า “ให้พิจารณา ณ ศาลา
กลาง ต่อหน้ากรมการให้พร้อมกัน” และ “ให้ผู้เป็นยุกระบัตร์สอดแนมดูกระลาการซึ่งได้พิจารณาความ
นั้น”⁸⁸⁷

พระราชกำหนด พ.ศ.2283 กำหนดระเบียบแบบแผนของกระบวนการทางการศาลไว้อย่าง
ละเอียด และกำหนดว่าตำแหน่งใดมีหน้าที่พิจารณาคดีประเภทใด เช่น

“กรมมหาดไท...ขุนบริกรนึ่งสารหลวงได้พิจารณาความอาชญากระลาการ...กรมกลาใหม่
นั้น ขุนประชาเสพราชปลัดนึ่งสารไค้พิจารณาความอาชญาออก...ขุนจำเมืองราชปลัดได้พิจารณา
เนื้อความโจรผู้ร้ายปล้นสดมเปนทามะหันตโทษ กรมวัง...ขุนพรหมสุภาได้พิจารณาเนื้อความฉกฉกพัน
แทงกันไม่ถึงตายจำเลยเปนสมใน...กรมพระคลังราชการ ขุนพิณใจราชปลัดนึ่งสารได้พิจารณา
เนื้อความฝรังอังกฤษวิลันดาจีนญวนญี่ปุ่น...แลกรมแพทยานั้น ขุนพรหมเกวได้พิจารณาเนื้อความ

⁸⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 677-678.

⁸⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 678.

⁸⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 678.

⁸⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 678-679.

⁸⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 679.

กระทำคุณใส่แก่กันเปนฉะมบจะกละ...กรมธรรมการ ได้พิจารณาเนื้อความพระสงฆ์เถรณะชาวรูป
ซึ่งทำผิดด้วยพระวินัย...กรมพระสุรัสวดีได้พิจารณาหมู่ไพร่หลวงสังกัดพันเลวทาสเลวไทแลบันลูกหมู่
แก่กัน”⁸⁸⁸

พร้อมกันนั้น ในบริบทที่มีการแสวงหาผลประโยชน์จากราชการด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างกว้างขวางและ
เจ้านายทรงใช้อำนาจเกินขอบเขตอยู่เสมอ พระราชกำหนดฉบับนี้ก็สั่งห้ามกรมเจ้านายรับฟ้องราษฎร ดัง
ความว่า

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าห้ามอย่าให้ข้าหลวงเจ้าต่างกรมรับเอาฟ้องอนาประชาราษฎร ซึ่งหาแก่กัน
นั้นกราบทูลเจ้าต่างกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอเป็นอันขาดทีเดียว ต่อเมื่อใดมีผู้มาฟ้องว่า มี
ผู้กระทำความผิดคิดมิชอบเบียดบังพระราชทรัพย์เป็นเนื้อความข้อใหญ่ จึงเอาฟ้องกราบทูลเจ้าต่างกรมแล
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ แลให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอรับเอาฟ้องกราบทูลพระกรุณา
แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โปรดกระหม่อมสั่ง...

...ถ้าข้าเจ้าต่างกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน จะถือหนังสือปิดตราในกรมออกไปเอากิจราชการสิ่งใด ๆ
ก็ดี อย่าให้รับเอาฟ้องของราษฎรมาพิจารณาเรียกเอาค่าฤทธาการให้ได้รับความเดือดร้อนดุจดัง
แต่ก่อนนั้น”⁸⁸⁹

การจัดระเบียบด้านภาษีอากร

เพื่อแก้ปัญหาในการเก็บภาษีอากร ทั้งปัญหาเรื่องราษฎรกับเจ้าพนักงานของรัฐขัดแย้งกัน ปัญหา
การเก็บภาษีไม่ถูกต้องที่ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน และปัญหาเจ้าพนักงานของรัฐเบียดบังภาษี
อากร ซึ่งเกิดมากขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย พระมหากษัตริย์จึงทรงตราพระราชกำหนดเพื่อจัดระเบียบ
การเก็บภาษีอากร เช่น เจ้าพนักงานและราษฎรมักวิวาทแก่กัน เพราะไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับจำนวนภาษี
อากรที่เสียในปีที่ผ่านมา พระราชกำหนด พ.ศ.2262 จึงสั่งให้เจ้าพนักงาน “ขุนหมื่นนายอากรพันทนาย
กำนันพื้นที่เรียกส่วยสาอากรนั้น ให้มีเดิมจำนวนอากรสวนแลไร่นา อากรสมภักษร หัวป่า ค่าที่ เจริญ
น้ำ ละหาร ตหลด ขนอน สมภักษร แลเรือนเงิน จงทุกใบโฉนด”⁸⁹⁰

**พระมหากษัตริย์ในปลายอยุธยายังทรงพยายามป้องกันและควบคุมมิให้เจ้าเมืองและขุน
นางเอารัดเอาเปรียบราษฎรด้วย** ทั้งนี้ก็เพราะในสมัยอยุธยาตอนปลายการเอารัดเอาเปรียบกดขี่ข่มเหง
ราษฎรเกิดขึ้นมากกว่าเดิมมาก หากปล่อยให้ราษฎรถูกเอารัดเอาเปรียบมากเกินไปจนทนไม่ได้ก็จะทำให้
หนีจากระบบไพร่มากขึ้น พระราชกำหนดใน พ.ศ.2270 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระระบุว่า

⁸⁸⁸ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 50” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 687.

⁸⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 689.

⁸⁹⁰ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 59” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง* หน้า 697.

อนึ่ง อย่าให้เจ้าเมืองข่มเหงเอาลูกสาว หลานสาวราษฎรทั้งปวงมาเป็นเมียแลเป็นคนใช้ ถ้าพ่อแม่พี่น้องญาติมิตรด้วยนั้นก็ตามใจเขา

อนึ่งจะทำจวนระเณียดสำหรับเมือง ให้ทอดเกณฑ์ไปแก้พลเมืองโดยขนาดเจ้าเมืองทั้งหลายอันเคยทำมาแต่ก่อน ถ้าจะทำเรือนบุตรภรรยาญาติพี่น้องเจ้าเมืองนอกกว่าหย่างทำเนียม ให้เจ้าเมืองกรมการชาวโคแลเกรียนตัดไม้ แลให้ค่าจ้างตามราษฎรเคยจ้าง

อนึ่งให้เจ้าเมืองเอาใจใส่รักษาประชากรราษฎรอันมีในจังหวัดแขวงเมืองนั้น อย่าให้มีผู้เบียดเบียนกรรโชกรราษฎรกรรชาฆ่าฟันไพร่เมืองท่านได้ ถ้าเจ้าเมืองแลผู้รั้งมิได้เอาใจใส่พิทักษ์รักษาราษฎรไพร่พลเมือง แลมีผู้ร้ายปล้นสดมเบียดเบียนกรรโชกรราษฎรพันทางไพร่บ้านพลเมืองทั้งหลายได้ใช้ จะให้ลงโทษแก่เจ้าเมืองกรมการจงหนัก ถ้ามีผู้มาทักท้วงโลกกลัวเหลือจวามีได้ ก็ให้บอกหนังสือเข้าไปยังลูกขุนศาลาให้เอากราบทูลพระกรุณาให้ทราบได้ฝ่าละอองฯ⁸⁹¹

กฎหมายฉบับเดียวกันระบุด้วยว่าให้เจ้าเมืองรู้บัญชีไพร่ ข้าพระโยมสงฆ์ ตลอดจนคนที่ไม่ใช่เชื้อในทะเบียน และให้เกลี้ยกล่อมไพร่ที่หลบหนีจากระบบไพร่ เมื่อเกลี้ยกล่อมให้ไพร่กลับคืนมาได้แล้วก็ให้สอบถามถึงสาเหตุที่หลบหนีไปว่าเป็นเพราะถูกผู้ใดข่มเหง แลให้เจ้าเมืองจับกุมผู้นั้นส่งไปดำเนินคดีในกรุงเทพมหานครว่า

อนึ่งให้เจ้าเมืองรู้สำมะโนราษฎรชียหมู่ทหารและไพร่หลวง ข้าพระโยมสงฆ์ สมนอก สมใน สมกำลังกรมการ แลคนแอลแฝงหาสำมะโนชียมิได้ แลข้าหนีเจ้าไพร่หนีนายเที่ยวชும்ซ่อนจรสดพลัดแลไพร่พลเมืองแตกฉานไปอยู่เมืองใด ๆ ก็ดี ไปชும்ซ่อนอยู่ป่าดงก็ดี ให้แต่งเกลี้ยกล่อมลี้ภัยให้ได้ แลให้ถามดูว่าผู้ใดกรรโชกรราษฎรข่มเหง ถ้าได้ตัวพิจารณาเป็นสัจว่าข่มเหงราษฎรจริงก็ดี แลเห็นเป็นเหล่าเป็นกอเหลือกำลังจะเกลี้ยกล่อมเอามิได้ก็ดี ก็ให้บอกส่งตัวผู้ข่มเหงราษฎรแลตำบลที่ราษฎรไปชும்ซ่อนอยู่นั้นเข้าไป ณ กรุงจงแจ้ง⁸⁹²

พระราชกำหนด พ.ศ.2270 ยังระบุถึงวิธีที่จะจัดการกับขุนนางและบริวารของขุนนางที่กระทำการกดขี่ข่มเหงเอาไรต์เอาเปรียบราษฎรด้วย ดังนี้

อนึ่ง ท้าวพระยาพระหลวงเมืองขุนหมื่นพันทนายแลหม่องครักข้าหลวงคนเรวมาใช้ไปมากิจราชการ แลข่มเหงเอาทรัพย์สินของเงินทองแก่ประชากรราษฎรทั้งปวงให้ได้ความยากแค้นเคือง ถ้าแลประชากรราษฎรมาฟ้องร้อง ให้เจ้าเมืองปลัดยุกรับทราบข้าหลวงคนเรวมาใช้ ถ้าข่มเหงรับเป็นสัจ ให้เรียกเอาทรัพย์สินของทองเงินนั้นส่งให้แก่ราษฎร ถ้าข้าหลวงคนเรวมาใช้ทำล้าเหลือจว่ถามเอาทรัพย์สินของให้แก่ราษฎรโดยสะดวกนั้นมิได้ ให้กฎหมายไว้จ้งมั่นคง เมื่อข้าหลวงคนเรวมาใช้ผู้ข่มเหง

⁸⁹¹ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 637-638.

⁸⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 639.

ราษฎรนั้นกลับมาแต่ราชการ แล้วให้บอกหนังสือคุมเอาราษฎรซึ่งข้าหลวงคนเรวม้าใช้ทำข่มเหงนั้น เข้าไปยังลูกขุนศาลา ถ้าแลเจ้าเมืองปลัดยุกระบัตกรรมการทำล้าเหลื่อรุกรายพระศาสนา ทำข่มเหงตี ด่าฆ่าฟันสมณสมณพราหมณาจารย์อนาประชาราษฎรทั้งปวง เอาทรัพย์สิ่งของทองเงินแลช้างม้าโค กระบือเกวียน กรรโชกราษฎรให้ได้ความแค้นเคืองด้วยประการใดก็ดี ถ้าเจ้าเมืองกรมการเมืองต้องพิ พาศ ให้ปลัด ยุกระบัตรบอกเข้าไป ถ้าปลัดยุกระบัตรบัตต้องพิพาท ให้เจ้าเมืองบอกเข้าไปยังลูกขุน ศาลให้กราบบังคมทูล⁸⁹³

ในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ คือ พ.ศ.2274 พระองค์ทรงกำหนดด้วยว่า ผู้ที่ทำความผิด ร้ายแรงอันได้แก่ กบฏ โจรปล้นสดม ผู้คุมจำปล่อยให้นักโทษหนีไป “แลโทษข้อประบัตตราษฎร” ซึ่งพระองค์ ทรงมีรับสั่งให้เขียนถามและตีถาม และให้จำ 5 ประการ หรือจำ 3 ประการ ก็ให้ลงโทษ “ตามโทษหนักนั้น อย่าให้ลดแต่ประการใดประการหนึ่งได้”⁸⁹⁴ แตกต่างจากยุคก่อนหน้านี้ ซึ่ง “เป็นทำเนียมแต่ก่อนสืบมา” ว่า โทษเหล่านี้สามารถเสียเงินเพื่อลดหย่อนโทษได้ โดยผู้ที่มียศศักดิ์สูงจะต้องเสียเงินมากกว่าผู้ที่ยศศักดิ์น้อย กว่า โดยไพร่จะ “เสียเงินค่าลด” ในอัตราต่ำที่สุด⁸⁹⁵ การห้ามมิให้ “เสียเงินค่าลด” สำหรับโทษร้ายแรงโดย ให้ลงโทษผู้ที่ทำความผิดอย่างครบถ้วนเช่นนี้ ก็เพื่อให้บุคคลที่มีเงินมากเกรงกลัวการลงโทษและไม่กล้าทำ ความผิดนั่นเอง

ข้อความในพระราชกำหนด พ.ศ.2292 สะท้อนให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายมีหลายกรณีที่ ราษฎรชนะคดีความแล้ว แต่ไม่ได้รับทรัพย์สินที่ถูกคดโกงไปกลับคืนมา เพราะเจ้าพนักงานของรัฐเก็บเอาไว้ เป็นของหลวง หรือนำไปใช้ “เป็นนอเนาะประโยชน์เอง” ดังนั้น พระราชกำหนดฉบับนี้จึงสั่งว่า “ถ้าแลเป็น สิ่งของ ราษฎร ให้ส่งให้แก่ราษฎร”⁸⁹⁶ นับเป็นความพยายามที่จะปกป้องราษฎรจากการเอาัดเอาเปรียบ หรือการกดขี่ข่มเหง เพื่อมิให้ราษฎรหนีจากระบบไพร่

สำหรับการพิพากษาคดีที่มีการลงโทษราษฎรผู้กระทำความผิดรุนแรงเกินไป สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ทรงตราพระราชกำหนดใน พ.ศ.2464 ให้ลดความรุนแรงลงไปเช่น

อย่าให้เขียนสองหวาย ให้เขียน ๓๐ ที่แต่หวายเดียว แลหวายชมหวายใหญ่อย่าตีเป็นอันขาด ที่เดียว ถ้าแลมีรับสั่งให้ตีด้วยหวายใหญ่ ให้เอาแต่หวายสกรหวายสะเทินตี ถ้าโทษตีถามให้ตีแต่ ๒๐ ที่...ด้วยหวายเล็กตามควรด้วยโทษานุโทษนั้น อย่าริบราชบาตลงอาชญาให้ถึงตาย⁸⁹⁷

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ความขัดแย้งระหว่างมูลนายระดับล่างด้วยกันก็สูงขึ้นมาก พระราช กำหนดฉบับหนึ่งที่ตราขึ้นใน พ.ศ.2280 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ กล่าวว่าขุนราชเสนาเป็นโจท

⁸⁹³ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 639.

⁸⁹⁴ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 25 ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 643.

⁸⁹⁵ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 25 ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 641-643.

⁸⁹⁶ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 56 ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 696.

⁸⁹⁷ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 38 ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 666-667.

กล่าวโทษหมื่นศรีจัตและหมื่นเทพ ผู้ดำรงตำแหน่ง “แขวง” ว่า “ทำข่มเหงข้าราชการแขวงเมืองราชบุรีหลายแห่งหลายตำบล...เกาะลงเอาเงินแก่ผู้มี (ราย) ชื่อ ได้ความยากแค้น” โดยร่วมมือกับหลวงไชยมนตรีผู้ว่าราชการที่มณฑลนครราชสีมาในขวา กราบบังคมทูลข้อมูลต่าง ๆ ในลักษณะที่ “ไม่ให้สิ้นข้อเนื้อความตามคำให้การ” หรือ “อั้นสำนวน” เอาไว้ ทำให้ทรงตัดสินคดีโดยให้เลื่อนหมื่นศรีจัตและหมื่นเทพคนละ 7 ครั้ง และให้ “เรียกเงินส่งคืนให้แก่ราษฎร” ด้วย ปรากฏว่าทรงทราบข้อเท็จจริงในภายหลังว่าหมื่นศรีจัตและหมื่นเทพมิได้กระทำความผิดแต่อย่างใด จึงโปรดฯ ให้ลงโทษหลวงไชยมนตรีและขุนราชเสนา ทั้งให้เลื่อนและให้ปรับใหม่ด้วย⁸⁹⁸

คดีความจำนวนมากที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงตราพระราชกำหนดหลายฉบับที่เน้นให้ผู้ทำหน้าที่ในกระบวนการตุลาการ “ให้พิจารณาแต่โดยสัจโดยจริง ให้เป็นยุติเป็นธรรม อย่าให้กลับแพ่งปนชนะ กลับชนะปนแพ่ง” พร้อมกันนั้นก็ให้ “ราษฎรชาวบ้าน” ที่เป็นพยานก็ต้องทำการ “สบบาบาลต่อเฉพาะพระภักตร์พระพุทธิ พระธรรม พระสงฆ์” ก่อนที่จะให้การ และยังกำหนด “ให้สืบถามเพื่อนบ้านซึ่งอยู่ใกล้เรือน” ของชาวบ้านอีกด้วย⁸⁹⁹

อนึ่ง กฎหมายในสมัยอยุธยาตอนปลาย พ.ศ.2287 สะท้อนให้เห็นว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มูลนายระดับล่างที่ดำรงตำแหน่ง “แขวง” ทั้ง “ขุนลคอน ขุนอุไทย ขุนเสนา แลหมื่นพันแขวงทั้งปวง” ต้องประสบกับความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากมีคนประเภท “มั่งคั่งเชิงเรือนมาก” (หมายถึงคนมั่งคั่งที่มีข้าคนมาก) ซึ่งคนที่มั่งคั่งเหล่านี้ต่างก็ “มีตราภูมิคุ้มห้ามไว้มิให้แขวงวานใช้ราชการได้” ทำให้ “แขวง”ทั้งหลายซึ่งมีภาระหน้าที่ในการ “เสียส่วยในอัตรานอกอัตรา” (คือต้องเก็บรวบรวมส่วยจากไพร่ทั้งการเกณฑ์ส่วยตามปกติและการเกณฑ์ส่วยในโอกาสต่าง ๆ เพื่อส่งให้แก่มูลนายในระดับสูงขึ้นไปเป็นกรณีพิเศษ) ต้องประสบกับความเดือดร้อน เนื่องจากไม่สามารถจะเก็บส่วยจากคนที่มั่งคั่งและมีตราภูมิคุ้มห้ามเหล่านี้ได้

นอกจากนี้ “แขวง” ยังต้องประสบปัญหาจากการที่เก็บรวบรวมส่วยได้น้อยลงเนื่องจาก “ทุกวันนี้แลราษฎรไพร่พลเมืองในท้องที่อำเภอแขวงนั้นก็ร่วโรยกว่าแต่ก่อน” อีกทั้งราษฎรที่ต้องคดีความก็ยังมีการใช้เส้นสาย “คิดอ่านให้มีหมายรับสั่งเบิกเอาตัวไป” จนกระทั่ง “แขวงเป็นคนต่ำ” ไม่สามารถจะดำเนินคดีเพื่อจะเอาพิไณย (ค่าปรับ) มาเป็นของหลวงได้⁹⁰⁰

พระมหากษัตริย์จึงทรงตราพระราชกำหนดเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้น เช่น จดเก็บส่วยหญ้าช้างจากมูลนายระดับล่างบางคน ลดอัตราการเก็บส่วยแก่มูลนายระดับล่างจำนวนหนึ่ง “ให้ผ่อนลงเสียกึ่งหนึ่งบ้างกึ่งส่วนบ้าง” สำหรับผู้ที่มีตราภูมิคุ้มห้ามเนื่องจากได้รับแต่งตั้งให้ทำส่วยต่าง ๆ เช่น ข้าว ปลา ชัน น้ำมันพราย กระดาษ สีผึ้ง รักษาไม้ฤาษี เลี้ยงกระบือ พระราชกำหนดฉบับนี้ก็จะระบุว่า “ให้ขเสียเอาใช้ราชการบ้างตามมีการหนักแลเบา” นอกจากนี้พระราชกำหนดยังระบุเงื่อนไขของการเบิกเอาไพร่ที่ถูกฟ้องในคดีความต่าง ๆ ไปใช้งาน เพื่อจะป้องกันมิให้มีการใช้อำนาจเพื่อช่วยเหลือไพร่เหล่านั้นให้พ้นจากการถูก

⁸⁹⁸ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 27 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 646-647.

⁸⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 646-649.

⁹⁰⁰ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 29 กฎหมายตราสามดวง, หน้า 651.

พิจารณาพิพากษาคดีด้วย เช่น กำหนดให้ผู้ซื้อตัวไพร่ที่ต้องคดีความไปใช้งานนั้นจะต้องระบุให้ชัดเจนว่าจะยืมตัวไพร่ไปใช้งาน 9 วัน 10 วัน หรือ 15 วัน และเมื่อครบกำหนดแล้วก็ให้ส่งตัวคืนให้แก่ “แขวง” เพื่อจะได้ดำเนินคดีต่อไปจนแล้วเสร็จ เป็นต้น⁹⁰¹

วิธีการเหล่านี้ล้วนแต่เป็นความพยายามของพระมหากษัตริย์ที่จะแก้ปัญหาการกดขี่เอารัดเอาเปรียบไพร่และปัญหาการละเมิดระเบียบกฎหมายเกณฑ์ของสังคม รวมทั้งความขัดแย้งในหมู่ขุนนางที่ขยายตัวขึ้นมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างไรก็ตาม การตรากฎหมายลักษณะดังกล่าวออกมาเป็นจำนวนมากก็สะท้อนให้เห็นว่าการแก้ไขปัญหาไม่ได้ผลเท่าที่ควร สภาพความปั่นป่วนในสังคมสมัยอยุธยาตอนปลายจึงดำรงอยู่สืบมา

พระสงฆ์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย พระสงฆ์ยังคงมีบทบาทอย่างสูงในสังคม และจำนวนของพระสงฆ์สามเณรก็มีมาก ดังสะท้อนให้เห็นได้จากจำนวนวัดที่มีอยู่ในเวลานั้น กล่าวคือ เฉพาะชื่อวัดที่ได้รับการระบุไว้ใน “พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง” ซึ่งหมายถึงวัดที่ตั้งอยู่ในบริเวณราชธานีก็มีจำนวนถึง 99 วัด⁹⁰²

พระสงฆ์จำนวนไม่น้อยในสมัยอยุธยาตอนปลายกลายเป็นส่วนหนึ่งของความปั่นป่วนวุ่นวายที่เกิดขึ้นในสังคม ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือ ประคนธรรม ซึ่งกล่าวถึงพระภิกษุสงฆ์ละเมิดพระวินัย ไปประกอบอาชีพหารายได้และหาอำนาจ ดังความตอนหนึ่งว่า

บ้างบวชอยู่บ้าน...ทำการทำงาน...อนึ่งบวชปองวัดเงินทองของส่วยของสด ค่านาค่าสวน ด้านดวนค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...หล่อขันหล่อเขียน ตะลุ่มพุ่มพาน...กระบุงตะกร้า...หมอนวดหมอยา หมอฤกษ์หมอชตา ทำมาหากิน คำได้คำเหนื่อ ตัดไม้ฟันเรือ...ทั้งสุรายาฝิ่น กินเล่นเครง ๆ บวชแล้วบมิอด เรียนเทศน์จับจด บมิเป็นบทเพลง ซ่าปรอทอดชาด ลวงราษฎรทั้งหลาย เรียนทำปริสุทธิ เงินดำพิรุช ปลอมซื้อปลอมขาย...ใช้ลูกพระตถาคต บวชเป็นขบถต่อพระศาสนา...⁹⁰³

แม้แต่การเทศน์ก็มุ่งสร้างความพอใจแก่ผู้ฟังเพื่อหวังลาภสักการะ โดยปรากฏว่าพระที่ “ใจทุจริต... มาทำให้ผิดประเพณี มาแตงนอกพระบาฬีนั้นให้ขี้ขยัน เพราะมาสำคัญแก่ลาภ ครั้นจะว่าแต่สุภาพ ผู้ใจ

⁹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 651.

⁹⁰² วินัย พงศ์ศรีเพียร, พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์), หน้า 140-142.

⁹⁰³ “ประคนธรรม” ประชุมสุภาษิตฉบับหอสมุด. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2508, หน้า 236-237.

บาปไม่พอใจ”⁹⁰⁴ ส่วนการบวชบางทีก็มีได้เป็นไปเพื่อศึกษาเล่าเรียน แต่ “บวชเล่นเป็นเพื่อนท่าน ให้ท่านใช้ท่านวานเล่นเปล่า ๆ ความรู้ความหลักมีรักมีเอา”⁹⁰⁵

อนึ่ง ในสมัยอยุธยาตอนปลาย พระมหากษัตริย์ทรงประสบปัญหาพระสงฆ์ช่วยเหลือปกป้องโจรผู้ร้ายด้วย ซึ่งปัญหาดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นโดยไม่เคยมีกฎหมายเอาผิดพระสงฆ์มาก่อน สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตราพระราชกำหนดขึ้น เมื่อ พ.ศ.2280 หลังจากเกิดกรณีพระมหามงคเทพ พระสงฆ์เมืองสระบุรีทำการปกป้องช่วยเหลือขุนยุกระบัตร์ซึ่งเป็นนายของข้าพระ 7 คน ที่ได้ทำโจรกรรมและฆ่าคนตายถึง 5 คน ทำให้ขุนยุกระบัตร์หลบหนีการจับกุมไปได้ กรมพระนครบาลตามจับตัวได้ในภายหลัง ขุนยุกระบัตร์ให้การว่า “เหตุขุนยุกระบัตร์หนีทั้งนี้ เหตุถ้อยคำพระมหามงคเทพให้ไปบอก” สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทรงตราพระราชกำหนดห้ามพระสงฆ์ยุ่งเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ที่ไม่ใช่กิจของสงฆ์ และทรงระบุกิจของสงฆ์ไว้ดังนี้

แต่ต่อไปเมื่อหน้า อย่าให้พระสงฆ์ล่วงเข้าว่ากล่าวอยู่ด้วยเหตุอันมีต้องด้วยกิจ ก็เสียประโยชน์สองประการ ฝ่ายข้างสมณก็จะเปนอันตรายในศิกขาบท ฝ่ายข้างฆราวาสนั้น ครั้นพระสงฆ์เข้าว่ากล่าวอยู่ด้วย เกรงในสมณ...ราชการสำหรับแผ่นดินนั้นก็จะต้องขาดเสียราชการไป

แลให้พระสงฆ์ว่ากล่าวในข้าพระโยมสงฆ์นั้นโดยการจะปฏิบัติสังฆวินยวัฏฐาอารามพระพุทธรูปพระเจดีย์ ถากทรายดาบหญ้าสาละการบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรือง แลการนอกกว่านี้พระสุริยวงศ์แลกรมการจะบาดหมาย แลมีตรามาทอดเกณฑ์ข้าพระโยมสงฆ์ไปจ่ายก็ดี แลมีผู้จำโนว่าข้าพระโยมสงฆ์เป็นลูกหมู่อื่นก็ดี แลวิวาทกันกับหมู่อื่นด้วยฝ่ายบิดามานดาเดียวกันกับหมู่อื่นก็ดั้นนั้น ก็ให้สงฆ์ผู้เป็นเจ้าของการเข้ารู้เห็นเข้าว่ากล่าวด้วยเนื้อความแต่เท่านี้ แลซึ่งเนื้อความนอกกว่านี้ อย่าให้พระสงฆ์ล่วงเข้ารู้เห็นเข้าว่ากล่าวด้วยเลยเปนอันตรายทีเดียว⁹⁰⁶

พระราชกำหนด พ.ศ.2280 ฉบับนี้ระบุถึงกรณีต่าง ๆ หรือคดีความที่ห้ามพระสงฆ์หรือเจ้าอธิการเข้าไปยุ่งเกี่ยวเอาไว้ด้วย เช่น เรื่องทางราชการให้ส่งข้าพระหรือโยมสงฆ์ที่เป็นผู้ร้าย เรื่องข้าพระหรือโยมสงฆ์วิวาทกันหรือฟ้องร้องกัน ซึ่งในเรื่องเหล่านี้ “ก็ให้แต่ขุนหมื่นข้าพระนายนิศนายโยมว่ากล่าวแก้กัน อย่าให้พระสงฆ์ล่วงรู้เห็นเข้าว่ากล่าวด้วยแต่ข้อใดข้อหนึ่งได้เป็นอันตรายทีเดียว”⁹⁰⁷

ปัญหาที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์ยังคงมีอยู่มากในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตรา “กฎพระสงฆ์” ขึ้นมาเป็นจำนวนมากเพื่อจัดระเบียบคณะสงฆ์และควบคุมพฤติกรรมของพระสงฆ์อย่างใกล้ชิด ดังจะวิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

⁹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223

⁹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 233.

⁹⁰⁶ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 8” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 604.

⁹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน.

การควบคุมคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย แม้ว่าชาวตะวันตกจะลดจำนวนลง แต่ก็ยังมีชาวตะวันตกเหลืออยู่ในอาณาจักรอยุธยาจำนวนหนึ่ง ทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในเมืองอื่น ๆ บางเมือง ส่วนคนจีนและคนมอญก็เพิ่มจำนวนขึ้นมากเพราะมีการอพยพเข้ามามากขึ้น ความหลากหลายทางชาติพันธุ์จึงยังคงมีมาก

ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในระดับชนชั้นมูลนายปรากฏอยู่ใน **“พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง”** ที่กล่าวถึงการเข้าเฝ้าฯ พระมหากษัตริย์เมื่อเสด็จออกว่าราชการ ความว่า “แต่บรรดาเจ้าพระยา และพระยา และราชินิกุล หลวง ขุนหมื่น ทั้งขุนนางพราหมณ์ ขุนนางแขก ขุนนางฝรั่ง ขุนนางเจ๊ก ขุนนางมอญ ขุนนางลาว และทั้งเศรษฐีคหบดีทั้งปวงนั่งเฝ้าตามที่ตั้งตำแหน่ง” หากเป็นขุนนางชั้นสูงก็จะมี การ “ตั้งเครื่องอุปโภคนั้น พานทอง เจียดทอง แลเครื่องทั้งปวงเป็นชั้นเป็นหลั่นกันลงมา” แต่ถ้าเป็นขุนนางระดับ “พระ หลวง ขุน หมื่น” ซึ่งเป็นขุนนางระดับล่าง เมื่อเข้าเฝ้าฯ ก็ “ไม่มีเครื่องบริโภค” แต่อย่างใด⁹⁰⁸

เนื่องจากความขัดแย้งในสังคมและความขัดแย้งทางการเมืองในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ทวีขึ้นอย่างมาก ทำให้รัฐบาลพยายามควบคุมคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มากขึ้น ทั้งชาติพันธุ์ที่อยู่ในระบบไพร่ และชาติพันธุ์ที่ไม่ได้นับถือพุทธศาสนาและมีได้สังกัดในระบบไพร่ เพื่อป้องกันการสูญเสียกำลังคนจากการที่ไพร่หลบหนี เช่น ความเข้มงวดในการตรวจตราคนที่เดินทางออกนอกถิ่นฐานโดยไม่มี “ตราเบิกด่าน” ที่มูลนายออกให้ ซึ่งทำให้การเดินทางค้าขายของไพร่ชาติพันธุ์ “ลาวมอญพม่าไทใหญ่เขมร” เกิดขึ้นได้ยาก เฉพาะผู้ที่ไม่มี “ตราเบิกด่าน” เท่านั้นที่สามารถเดินทางค้าขายอย่างถูกกฎหมาย ดังความในกฎหมายที่ตราขึ้นใน พ.ศ. 2270 ระบุว่า

อนึ่ง ให้ขุนหมื่นชาวด่านคุมไพร่สมควรสัพไปด้วยเครื่องตราวุธ ผลัดกันอยู่รักษาด่าน แลไปกระเวนด่านถึงแดนต่อแดนบังคับกันทางบกทางเรือ ทุกตำบลจงทุกเดือน อย่าให้ขาด ถ้าได้ราชการประการใดก็ดี แลพบลาวมอญพม่าไทใหญ่เขมรราษฎรไปค้าขายทางบกทางเรือ หาตราเบิกด่านมิได้ก็ดี มีผู้ถือตราเบิกด่านแลลาวมอญพม่าไทใหญ่เขมรราษฎรแปลกปลอมนอกตราเบิกด่านก็ดี แลถือตราปลอมตราเบิกด่านมาก็ดี ให้กุมเอาตัวผู้แปลกปลอมมานั้นส่งเข้ายังลูกขุนศาลา อย่าให้หลบหลีกหนีเป็นเหตุการประการใดได้⁹⁰⁹

พร้อมกันนั้นพระมหากษัตริย์ก็ทรงพยายามป้องกันการสูญเสียกำลังคนจากการที่หนีไพร่ไปแต่งงานกับคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เป็น “พวกมิชฉาธิฐิ” โดยมีการตรากฎหมายห้าม คนไทย คนมอญ คนลาว คนเขมร มีเพศสัมพันธ์กับผู้ที่ไม่ได้นับถือพุทธศาสนา ทั้งนี้ ก็เพื่อป้องกันปัญหาบุตรที่เกิดมาจากบิดาที่นับถือ

⁹⁰⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร, **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**, หน้า 171.

⁹⁰⁹ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 638.

ศาสนาอิสลามและคริสต์กลายเป็นคนที่อยู่นอกระบบไปนั่นเอง เช่น กฎหมายที่ตราขึ้นใน พ.ศ.2266 ระบุว่า

“ห้ามอย่าให้ไท มอญ ลาว ลอบลักไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคลุมลาอยู่ซึ่งถือฝ่ายมิดชาติฐิ (คือคนที่มิได้นับถือศาสนาพุทธ)ให้อยู่ตามสั้มาทธิอย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหม่มุนนายจะได้บานพแนกแจกหม่มุไพร่หลวงตามกฎบานพแนกสำหรับแผ่นดินสะดวก ถ้าผู้ใดมิฟังลอบลักไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยผู้ถือมิดชาติฐิ พิจารณาสืบสาวจับได้จะเอาตัวซึ่งไปช่องเสพด้วยผู้ถือมิดชาติฐิ เปนโทษถึงสิ้นชีวิตร ฝ่ายพ่อแม่ญาติพี่น้องซึ่งมิได้กำซั้ห้ามปรามเปนโทษด้วยตามใกล้เคียง”⁹¹⁰

การตรากฎหมายขึ้นมาเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่าหญิงไทย ลาว มอญ และเขมรที่แต่งงานกับคนชาติพันธุ์อื่นที่มิได้นับถือพุทธศาสนาน่าจะมีจำนวนมากขึ้น จนกลายเป็นปัญหาที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงหาทางแก้ไข

ความระแวงคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ว่าจะก่อการกบฏหรือมีการกระทำที่เป็นอันตรายต่อราชสำนักก็คงมีอยู่มาก กฎหมายฉบับหนึ่งไม่ปรากฏศักราช แต่น่าจะตราขึ้นในสมัยพระเจ้าท้ายสระ สะท้อนให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายพระมหากษัตริย์ทรงระแวงคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ว่าจะเป็อันตรายต่อพระองค์ จึงกำหนดโทษของเจ้าพนักงานที่ปล่อยปละละเลยให้คน “นานาประเทศทั้งปวง” เข้ามาในบริเวณท้ายสนม โดยระบุชื่อไว้อย่างชัดเจนถึง 9 ชาติพันธุ์ ดังความว่า

“อนึ่ง พิริยะ⁹¹¹ หมู่แขก ขอม ลาว พม่า เมงมอญ มสุมแสง จีน จาม ชวา นานาประเทศทั้งปวง แลเข้ามาเิดรในท้ายสนมก็ดี ทั้งนี้ไยการขุนสนมห้าม ถ้ามิได้ห้ามปราม...แลให้นานาประเทศมาในท้ายสนมได้ โทษเจ้าพนักงานถึงตาย...”⁹¹²

ความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี

แม้ว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลายจะทำให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวายในสังคม เนื่องจากมีการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจนเกินขอบเขต แต่การที่เศรษฐกิจมีความเปลี่ยนแปลงก็

⁹¹⁰ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 36” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 663-664. อนึ่ง พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุศักราช 1025 ปีเถาะเบญจศก ซึ่งน่าจะพิมพ์ผิด เพราะปีเถาะ เบญจศกตรงกับ จ.ศ.1085 (พ.ศ.2266) ข้อความเดียวกันกับพระราชกำหนดมาตรา 23 นี้ ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดมาตรา 55 จุลศักราช 1125 ปีเถาะเบญจศก (หน้า 695) คาดว่าพิมพ์ผิดเช่นกัน เนื่องจากปีเถาะเบญจศกตรงกับ จ.ศ.1085 ดังกล่าวมาแล้ว

⁹¹¹ คำว่าพิริยะ คือ นักรบ แต่ในที่นี้น่าจะหมายถึง พวก บรรดา เหล่า โปรดดูวินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณธิการ, **กฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก** กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก” 2548. หน้า89.

⁹¹² วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณธิการ, **กฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก**, หน้า 89.

ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงในด้านเทคโนโลยีเกิดขึ้นด้วย เช่น การที่พระยาราชสงครามใช้ความรู้ทางกลศาสตร์เพื่อชลพระพุทไธยาสนซึ่งเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่มากออกมาจากบริเวณที่ตลิ่งพังเพราะกระแสน้ำ พระยาราชสงครามคงได้สั่งสมความรู้ทางเทคนิควิทยาไว้มาก เพราะก่อนหน้าการชลพระพุทไธยาสนพระยาราชสงครามเป็นผู้อำนวยการขุดคลองขนาดใหญ่ถึงสองคลอง คือคลองโคกขามและคลองมหาชัย โดยให้ “ฝรั่งสองกล้องตัดทางให้ตรง”⁹¹³

การชลพระพุทไธยาสน สะท้อนให้เห็นว่าพระยาราชสงครามมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์และเชื่อมั่นในความรู้และประสบการณ์ของตนเป็นอย่างสูง โดยกล้าอาสาเคลื่อนย้ายองค์พระไปยังที่ปลอดภัย “ถ้าแลเป็นอันตรายขอถวายชีวิต” (เพราะพระเจ้าทำยสระ “ยังไม่วางพระทัย” ว่าจะได้ และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ทรงคัดค้าน) สะท้อนว่าความคิดแบบมนุษยนิยมเริ่มเกิดขึ้นในสมาชิกของชนชั้นนำบางคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่าพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ล้วนแต่บันทึกวิธีการที่พระยาราชสงครามใช้ในการชลพระพุทไธยาสนโดยละเอียด ซึ่งแสดงว่าราชสำนักเห็นความสำคัญของความรู้และเทคโนโลยีใหม่ ๆ อยู่มาก นอกจากการชลพระพุทไธยาสนและการขุดคลองแล้ว พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยายังแสดงถึงความสนใจในเทคนิควิทยาโดยการบรรยายถึงการ “ขุดสระเป็นคูรอบพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์...ทำรหัสน้ำฝัगतอ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดที่อ่างแก้ว...และกลับเอาที่ท้ายสนม”⁹¹⁴

ความเจริญทางเทคนิควิทยาในสมัยอยุธยาตอนปลายยังเห็นได้จากผลงานทางด้านสถาปัตยกรรม ดังปรากฏว่างานสถาปัตยกรรมที่เน้นให้เห็นลักษณะพิเศษซึ่งช่างไทยสามารถคิดขึ้นใช้ได้สำเร็จ ส่วนใหญ่จะเป็นงานซึ่งเริ่มมีขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งงานสถาปัตยกรรมมีความเจริญสูงสุด⁹¹⁵ แม้แต่สมุดซึ่งเป็นเครื่องมือเพื่อการสื่อสารและการสั่งสมความรู้ก็มีคุณภาพดีขึ้นจากการนำเอาเทคนิควิทยาจากจีนมาใช้ จดหมายเหตุอยุธยากล่าวหาหลวงโซฎีกขุนนางจีนนอกราชการได้ทำสมุดแบบใหม่ถวายพร้อมทั้งอธิบายเทคนิคในการทำว่า “พระสมุดชาวอย่างนี้ โบกด้วยฝุ่นสามครั้ง จึงลงน้ำกันเชื่อมอีกสามครั้ง แม้จะต้องน้ำมิได้ลบเลือนเลย”⁹¹⁶

⁹¹³ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า 581 และ 595.

⁹¹⁴ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 42-43.

⁹¹⁵ โชติ กัลยณมิตร “รูปสัญลักษณ์ทางวัตถุในพุทธศาสนา วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 3, 1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2522), หน้า 13.

⁹¹⁶ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510, หน้า 104.

ความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนา

ในขณะที่สมาชิกของชนชั้นสูงบางคนสั่งสมความรู้และเทคนิควิทยาใหม่ ๆ กลับปรากฏว่าสังคมทั่วไปกลับมีความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติหรืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เพราะในบริบทที่สังคมมีความปั่นป่วน ผู้คนส่วนใหญ่ไม่ได้รับความคุ้มครองจากรัฐและสังคม ทำให้หันเข้าไปพึ่งอำนาจเหนือธรรมชาติอย่างมาก “คำให้การชาวกรุงเก่า” สะท้อนถึงความเชื่อในอำนาจเวทมนตร์วิทยาคมต่าง ๆ ตลอดจนเชื่อในบุญญาภิหารและอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของกษัตริย์บางพระองค์⁹¹⁷ เมื่อเกิดกบฏญาณพิเชียรหรือญาณประเชียรซึ่ง “เรียนศาสตราคม” ก็มีชายฉกรรจ์จากแถบที่อยู่ระหว่างอยุธยาและลพบุรีเข้าเป็นสมัครพรรคพวกถึง 3,000 คน เมื่อธรรมเถียร “สำแดงตัวเป็นผู้วิเศษ...ไปเรียนความรู้กลโกหก” ก็ทำให้ “คนในแว่นแคว้นแดนประจักษ์นั้นจงรักภักดีแล้วเข้าอุดหนุน” และเมื่อเกิดสงครามชิงราชสมบัติเมื่อพระเจ้าท้ายสระสวรรคต พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า “ขุนชำนาญทหารใหญ่, แต่งตัวกับทหารร่วมใจเจ็ดคนนั้น ใส่เครื่องตะกรุดลูกประคำ...ถือดาบสองมือ” สะท้อนความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติอย่างชัดเจน⁹¹⁸

ความคิดทางพุทธศาสนาในสมัยปลายอยุธยามีความแตกต่างกันหลากหลาย โดยอาจแบ่งออกเป็น 2 กระแสที่สำคัญ คือ

หนึ่ง แนวความคิดทางพุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญฤทธิ์วิทยาคม ซึ่งผูกพันกับความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติต่าง ๆ เช่น ความเชื่อในคาถาอาคม ความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เหาะเหินเดินอากาศ รวมทั้งความเชื่อเรื่อง “พระมาลัย” ซึ่งได้เดินทางไปยังสวรรค์และนรกต่าง ๆ ในไตรภูมิ และได้กลับมาบอกเล่าแก่คนทั้งหลายว่า ทำกรรมดีอะไรไว้จึงได้ขึ้นสวรรค์ชั้นนั้น ๆ และทำกรรมชั่วอย่างใดไว้จึงได้ตกนรกขุมนั้น ๆ

สอง แนวความคิดทางพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม โดยชนชั้นนำจำนวนหนึ่งเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่จะบำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อบรรลุนิพพาน จะมีแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่มีลักษณะมนุษยนิยม เช่น เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงมีพระราชปณิธานต่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เพื่อ “จะขอความรู้” คำวิสัยที่ละเอียดลึกซึ้งของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ล้วนเป็นความรู้อันเป็นแก่นสาระสำคัญของพุทธศาสนา ที่จะทำให้นุชนสามารถบรรลุอุดมคติของชีวิต (คือพระนิพพาน) ด้วยคุณลักษณะของมนุษย์เอง โดยไม่หวังพึ่งอำนาจเหนือธรรมชาติใด ๆ เช่น การอธิบายถึงอริยสัจสี่ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท วิปัสสนากรรมฐาน ญาณ และกุศลกรรมอันจะนำไปสู่การบรรลุนิพพาน ทั้งนี้โดยอธิบายอย่างละเอียดเกี่ยวกับ “การกระทำซึ่งที่สุดแห่งวิภูษิตทั้งปวง” โดยอาศัย “ปัญญา” “พิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งปวง...เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” “ชำระสัสมาทิฏฐีคือปัญญาอันพิจารณาเห็นแจ้งในอริยสัจ

⁹¹⁷ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 45.

⁹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

สี่” “ตัดเสียซึ่งราคะและโทสะ” “เผามูลแห่งตัณหานั้นให้ขาดด้วยปัญญา” “ก็จะถึงนิพพานอันอุดมในชาติ
 เปรนปัจจุบันนี้แล” แล้วสรุปในตอนท้ายว่า “ความรู้ดังนี้เป็นที่สุดความรู้ทั้งปวง เป็นยอดความรู้ทั้งปวง จึงขอ
 ถวายประดับพระปัญญาบารมี”

จะเห็นได้ว่า คำอธิบายและการทำให้เหตุผลของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐาน
 ของพื้นฐานของประสบการณ์ที่เป็นจริงทั้งสิ้น ไม่มีตอนใดเลยที่อธิบายโดยอิงความเชื่อในอำนาจเหนือ
 ธรรมชาติ และเน้นการใช้ปัญญาเพื่อบรรลุนิพพานอันเป็นสภาวะ “บริสุทธิ์แห่งญาณทัศนะ...กระทำการซึ่งที่สุด
 แห่งวิญญูทุกขทั้งปวง” แม้แต่ “ทิพพจักขุญาณ” ก็มีใช้ตาทิพย์ แต่เป็นดวงตาที่ “แลเห็นวิบากแห่งกุศลธรรม
 อกุศลธรรม” (มองเห็นผลกรรมของการทำความดีและความชั่ว)⁹¹⁹

พุทธศาสนาแบบมุนีนิยมเช่นนี้ยังเห็นได้จากการแปล**มิลินทปัญหา** การเขียน**ประณตธรรม** การ
 เขียน**แผนที่ไตรภูมิโลกสัตฐาน** พร้อมคำอธิบายที่เน้นการใช้ชีวิตในโลกนี้อย่างถูกต้องตามหลักธรรมะ
 นอกจากนี้ยังปรากฏความคิดที่ตำหนิผู้ปล่อยชีวิตให้ไหลลยไปตามกรรม ซึ่งสะท้อนถึงความปรารถนาที่จะ
 ให้มนุษย์กำหนดชะตาชีวิตของตนเองเพื่อจะให้มีชีวิตที่ดีในโลกนี้ด้วย⁹²⁰

เนื่องจากสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายเต็มไปด้วยความปั่นป่วน พุทธศาสนาแบบที่เน้นบุญฤทธิ์
 วิทยาคมจึงมีอิทธิพลสูงกว่าพุทธศาสนาแบบมุนีนิยม และความเชื่อเรื่องผีสาปเทวดาก็มีอิทธิพลสูงมาก
 เช่นกัน

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ชัดเจนถึงความซับซ้อนของสังคมสมัยปลายอยุธยา เพราะถึงแม้ว่า
 เศรษฐกิจจะขยายตัว แต่สังคมและการเมืองกลับเต็มไปด้วยความขัดแย้งและความปั่นป่วน ซึ่งทำให้ชีวิต
 ของคนทุกชั้นขาดความมั่นคง และสังคมโดยรวมก็อ่อนแอลง

ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ตามปรกติแล้วในสังคมไทยสมัยอยุธยา ครอบครัวและเครือญาติมีส่วนร่วมในการรับผิดชอบต่อการ
 กระทำต่าง ๆ ของคนในครอบครัวและกลุ่มเครือญาติ เช่น กฎหมายกำหนดคดีความบางประเภทที่แต่ละคน
 ต้องแก้ต่างเอง และคดีความนอกเหนือจากที่ระบุไว้ที่คนในครอบครัวและเครือญาติสามารถแก้ต่างแทนกัน
 ได้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งในสังคม และสะท้อนความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติใน
 ลักษณะที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง และสะท้อนว่าญาติที่ใกล้ชิดนั้นประกอบด้วยใครบ้าง ดังความ
 ในกฎหมายต่อไปนี้

⁹¹⁹ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1, หน้า 36-53.

⁹²⁰ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 54-55.

มาตราหนึ่ง ราษฎรผู้มีอรรถคดีร้องฟ้องหาความแก่กันว่าเป็นฉมบจะกละ กษัตริยาให้ท่าน
 กินตายแลเป็นหมอทำให้ท่านตายก็ดี หว่านเป็นโจรปล้นสดมจับหอกดาบฟันแทงท่านตายก็ดี หว่าน
 ทำชู้ด้วยเมียท่านก็ดี หากันด้วยทรัพย์มรฎกก็ดี หากันว่าต้องอฎิกรด้วยสัตว์รักษาพก็ดี แลหากันว่าลัก
 บังพระราชทรัพย์ส่วยสาอากรอนสารพทรัพย์สิ่งของ ๆ หลวงไปจากพระราชวังก็ดี แลคิดกันทำจุจาล
 ในแผ่นดินท่าน แลหากันว่าขุดทรัพย์ทองเงินได้ด้วยกันก็ดี แลหาว่ารุกไปตีฆ่าฟันกันตายก็ดี หากันว่า
 ช้อราษฎรกรรโชกราษฎรบริวารบาตรเอาทรัพย์สิ่งของก็ดี หว่าเอาเพลิงเผาเรือนก็ดี จับตัวผู้เอา
 เพลิงเผาเรือนท่านได้ก็ดี จับได้ตัวผู้ทำเงินทองแดงตีตราพดด้วงก็ดี ลักลอกทองพระพุทธรูปไปหล่อ
 หลอมเสียก็ดี และคดีอุทละ ๑๔ นี้ ต้องที่จำเพาะตัวถาม ให้เกาะกุมเอาตัวมาเป็นคู่อยู่กลางจำนำ
 ด้วยกันเอง ให้เอาตัวมันถามจงได้อย่าให้ผู้อื่นแก้ต่างว่าต่าง

ถ้าคดีนอกกว่านี้ประการใด ท่านว่าผู้จะแก้ต่างเมีย ๆ จะแก้ต่างผัว ลูกจะแก้ต่างพ่อต่างแม่ ๆ
 จะแก้ต่างลูก พี่จะแก้ต่างน้อง ๆ จะแก้ต่างพี่ ปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้าแก้ต่างหลาน ๆ จะแก้ต่าง
 ปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้า บุตรตัดสายสือมาเลี้ยง บุตรขอมาเลี้ยง บุตรได้กลางทาง บุตรติดบิดา
 มานดามาเลี้ยงแต่อายุศม์ขวบหนึ่งจนเจดขวบ จะว่าแทนบิดามานดาเลี้ยงก็ดี ประการเท่านี้ท่านว่า
 เขาตายด้วยกันได้ เขาจะแก้ต่างว่าต่างกันได้⁹²¹

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย สมาชิกในครอบครัวยังคงต้องรับผิดชอบต่อการทำผิดกฎหมาย
 ของในครอบครัว แต่ความหมายของ “ครอบครัว” ในกฎหมายจำกัดอยู่ที่สามี ภรรยา และบุตร
 เท่านั้น จะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งปัญหาโจรผู้ร้ายขยายตัวมาก และมีการตรากฎหมาย
 จำนวนมากเพื่อแก้ไขปัญหา กฎหมายกำหนดให้ภรรยาและบุตรของผู้ร้ายต้องรับโทษทัณฑ์ ดังที่พระราช
 กำหนด พ.ศ.2299 ระบุว่า การลงโทษผู้ร้ายลักโคกระบือที่เคยมีมานั้นเป็น “โทษเบา” คือเพียงแค่ปรับเป็น
 เงิน “พิไย” ให้แก่ทางราชการซึ่งทำให้คนร้าย “ก็ยอมคบหากันทำร้ายฉลักปล้นสดมอนาประชาราษฎร
 นั้นมากชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะว่าจะเอาทรัพย์นั้นมาเสียค่าปรับใหม่”⁹²² จึงมีการเน้นย้ำกฎหมายที่สมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกศทรงตราขึ้นก่อนหน้านั้น ซึ่งนอกจากจะกำหนดโทษของ “อ้ายผู้ร้าย” หนักขึ้นแล้ว ยัง
 กำหนดความรับผิดชอบของบุตรและภรรยาซึ่งจะต้องถูกนำตัวไปยังราชธานีเพื่อใช้งานอย่างหนัก
 หรือหากเจ้าพนักงานของรัฐไม่สามารถนำเอาทรัพย์สินกลับคืนมาให้เจ้าทรัพย์ บุตรภรรยา
 จะต้องถูกนำตัวไปขายเป็นทาส ดังความต่อไปนี้

เหตุฉะนี้จึงทรงฯ ให้มีพระราชกำหนดกฎหมายไว้ทุกหัวเมืองครั้งก่อนนั้นว่า อ้ายผู้ร้ายลักโค
 กระบือนั้น ถ้าพิจารณาเป็นสัจ แลให้เร่งเอาโคกระบือส่งให้แก่เจ้าทรัพย์ แลให้เอาทรัพย์ของอ้าย
 ผู้ร้ายนั้นเป็นพิไยจ่ายราชการ แล้วให้เอาตัวอ้ายผู้ร้ายบุตรภริยาอ้ายผู้ร้ายส่งไปยังกรุง แลตัวอ้าย
 ผู้ร้ายให้คักหน้าเสียส่งเข้าคุกติดพวงไว้ใช้กว่าจะตาย แลบุตรภริยานั้นให้จ่ายเป็นคนน้ำร้อน แล
 พิจารณาโคกระบือส่งให้เจ้าทรัพย์มิครบใช้ ก็ให้เอาบุตรภริยาอ้ายผู้ร้ายนั้นขายเอาเงินใช้ให้แก่

⁹²¹ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา 47” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 208.

⁹²² “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 13” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 620.

เจ้าทรัพย์ แลเปนพิไนยจ่ายราชการตามแต่จะได้ แลพระราชกำหนดกฎหมายอันนี้ใช้ได้แจ้งทุกหัวเมืองแล้ว

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าเกิดโจรผู้ร้ายเมืองใดขัดพวกอยู่ต่างเมือง ให้มีหนังสือผู้รั้งกรมการไปถึงผู้รั้งนายอำเภอซึ่งพวกเพื่อนอ้ายผู้ร้ายอยู่นั้น ให้เร่งสืบสาวจับกุมเอาตัวอ้ายผู้ร้ายเมียอ้ายผู้ร้ายตามมีรายชื่อรายตำบลไปนั้น...

ถ้าสืบสาวจับกุมได้อ้ายผู้ร้ายแลพวกอ้ายผู้ร้าย กำกับกันพิจารณาเปนสัจ ก็ให้ขับเสียนแลนาบทำจำจองไว้ ณ คุณ...แล้วให้บอกหนังสือแต่งขุนหมื่นแลไพร่ท่งปวงคุมเอาตัวอ้ายผู้ร้ายแลลูกเมียอ้ายผู้ร้ายไปยังลูกขุน ณ ศาลา...⁹²³

พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ยังทรงระบุในกฎหมายด้วยว่า **ญาติพี่น้องของมูลนายระดับล่างที่รับผิดชอบรายได้ของพระสงฆ์และของ “หลวง” หรือพระมหากษัตริย์ แต่ได้ทำการเบียดบังเงินของพระและของหลวงไปนั้น ไม่ควรต้องรับผิดชอบมาก “ดังชนบทรรมนิยมแต่ก่อน”** เพราะเงินที่เขาไปนั้นไม่ได้แบ่งปันให้แก่ญาติพี่น้อง ให้เฉพาะบุตรภรรยาเท่านั้น พระราชกำหนด พ.ศ.2299 ระบุว่า

นายระวางนายอากรนายขนอนกำนันตลาดเสนากำนันนาผู้ทำภาสี เรียกว่าส่วยสาอากรภาสีมาได้ แล้วเบียดบังฉ้อประบัดเอาเงินของพระของหลวงนั้นไว้ ผู้พิจารณาเร่งรัดเอาได้ครบก็มีบ้าง ลางที่เปนคนจนเร่งรัดมิได้เปนเวนจำอยู่ก็มีบ้าง ลางที่ตายบ้าง ครั้นเงินของพระของหลวงค้างมากน้อยเท่าใดกระลาการพิจารณายอมสืบสาวเอาบุตรภรรยามาเร่งรัด ถ้าขัดสนมิได้เงิน ย่อมสืบสาวเอาญาติพี่น้องให้ช่วยใช้แทนเงินของพระของหลวงนั้น บัดนี้ทรงพระดำระเหินว่า ผู้มีชื่อซึ่งฉ้อประบัดบังเอาเงินของพระของหลวงไปซื้อผ้าถุงหม่มเข้า (ข้าว) ปลาอาหารเครื่องอุปโภคบริโภคนั้นแต่บุตรภรรยา จได้ฉ้อบังเอาเงินทั้งนี้แบ่งปันให้ญาติพี่น้องทั้งปวงด้วยหามิได้ แลผู้พิจารณาให้ญาติพี่น้องช่วยใช้แทนเงินของพระของหลวงให้ครบตามชนบททำเนียมแต่ก่อนนั้น อนาคตราชการทั้งปวงจะได้ความเดือดร้อนยากแค้นนัก

แต่นี้ไปเมื่อหน้า ถ้าขุนหมื่นผู้ทำภาสีแลผู้มีชื่อข้าพระ นายระวาง นายอากร นายขนอนกำนันตลาด เสนากำนันนาผู้ใด ฉ้อประบัดแลเบียดบังเอาเงินของพระของหลวงไว้แล้ว เอาไปทำอันตรายเสียประการใด ก็ให้กระลาการเอาตัวผู้ฉ้อประบัดนั้นมาเร่งรัดเอาเงินของพระของหลวงให้ได้ จงสิ้นเชิง ถ้าผู้ใดฉ้อบังเอาเงินของพระของหลวงไว้หนี ตาย เร่งรัดมิได้ ชนจน ให้เอาบุตรภรรยามาเร่งรัดเอาเงินจงได้ ถ้าแลเร่งรัดบุตรภรรยานั้นขัดสนชนจนอยู่แล้ว ก็ให้เอาเงินนั้นทำออกเป็นสองส่วน ยกไว้ผู้ตายผู้หนีส่วนหนึ่ง ยังส่วนหนึ่งนั้นให้แบ่งให้บุตรภรรยาญาติพี่น้องช่วยใช้ ตามสติจแลห่างตามบทพระอาการ อย่าให้กระลาการเอาญาติพี่น้องมาช่วยใช้แทนเงินของพระของหลวงให้ครบตามชนบททำเนียมแต่ก่อนนั้นเลย⁹²⁴

⁹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 620-621.

⁹²⁴ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 53” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 692-693.

ข้อความในพระราชกำหนดข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ ความสัมพันธ์ในกลุ่มเครือญาติได้มีความแน่นแฟ้นดังในอดีตที่ผ่านมา บุคคลจะผูกพันกับครอบครัวของตนเป็นหลัก ทรัพย์สินต่าง ๆ ที่เป็นกรรมสิทธิ์ของครอบครัวมิใช่เป็นทรัพย์สินของกลุ่มเครือญาติอีกต่อไป การรับผิดชอบต่อการกระทำความผิดของคนในครอบครัวจำกัดอยู่เฉพาะสามี ภรรยา และบุตรที่ยังอาศัยอยู่กับบิดามารดา

การจำกัดความรับผิดชอบของครอบครัวเช่นที่ว่านี้ เป็นผลสืบเนื่องจากความสัมพันธ์ของสมาชิกครอบครัวในสมัยอยุธยาตอนปลายคงมิได้มีความแน่นแฟ้นดังที่เคยเป็นมาแต่เดิม บรรดาบทกฎหมายต่าง ๆ อันบ่งถึงความสัมพันธ์ภายในครอบครัว จึงเป็นเพียงร่องรอยที่ปรากฏในด้านการจัดการกองทรัพย์สินที่เลิกปฏิบัติไปแล้ว กล่าวคือ ครอบครัวชาวสยามในสมัยยุคนั้นเป็นกลุ่มสังคมซึ่งจำกัดตัวในวงแคบมาก เมื่อลูกคนหนึ่งแต่งงานและออกเรือนไปจากบิดามารดา ก็จะเป็นอิสระ และกลายเป็นหัวหน้าครอบครัว ฉะนั้นครอบครัวจะลดจำนวนลงเหลือเพียงบิดามารดาและบุตรที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ ในกลุ่มขนาดเล็กเช่นนี้ ย่อมจะมีความใกล้ชิดกันอย่างมาก ทั้งอำนาจของหัวหน้าครอบครัวก็เกือบจะเป็นอันเด็ดขาด บทกฎหมายจำนวนมากกำหนดความรับผิดชอบทั้งทางอาญาและทางแพ่งของภรรยาและบุตรในกรณีที่หัวหน้าครอบครัวได้กระทำความผิด แต่การที่ภรรยาและบุตรต้องรับผิดชอบในกรณีดังกล่าวนี้ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นสมาชิกของครอบครัว แต่ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกองทรัพย์สินของตัวผู้กระทำความผิด ในทำนองเดียวกันกับทาสและสัตว์เลี้ยง ...ดังนั้น เราจึงไม่อาจพิจารณาบทกฎหมายเหล่านี้ในแง่ที่เป็นร่องรอยของความสัมพันธ์กันภายในครอบครัวได้ บทบัญญัติเหล่านี้เป็นสิ่งอธิบายให้เห็นแต่เพียงอำนาจของสามีและอำนาจปกครองบิดาเท่านั้น หลักความรับผิดชอบร่วมกันของสมาชิกในครอบครัวที่แท้จริงกำลังจะหมดสิ้นไปอย่างเห็นได้ชัด⁹²⁵

อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ผู้กระทำความผิดเป็นพระสงฆ์ หากมีความผิดไม่ถึงขั้นที่จะต้องถูกจับสึก ซึ่งพระมหากษัตริย์ไม่สามารถเอาผิดพระสงฆ์ที่อยู่ในสมณเพศได้ พระองค์ก็จำเป็นต้องทรงใช้วิธีลงโทษญาติโยมสงฆ์แทน ดังที่กฎหมายระบุว่า

ถ้าแลพระสงฆ์เจ้าอธิการรูปใดมิฟัง ทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายแต่ข้อใดข้อหนึ่งพิจารณาเปนสัจ จะเอาญาติโยมสงฆ์รูปนั้นเปนโทษ อันพระสงฆ์เลมิดพระราชกำหนดกฎหมายนั้นฝ่ายขุนหมื่นข้าพระโยมสงฆ์ก็อย่าให้เอาเนื้อความซึ่งห้ามนี้ให้พระสงฆ์เข้าว่ากล่าวรู้เหน อย่าให้ทำผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย จะเอาข้าพระโยมสงฆ์เปนโทษด้วย⁹²⁶

⁹²⁵ ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศสยาม” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญ ใน ร. แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 161-162. ข้อความดังกล่าวนี้ ร. แลงการ์ดเขียนไว้ในลักษณะที่เป็นการกล่าวถึงความรับผิดชอบร่วมกันของสมาชิกในครอบครัวในสมัยอยุธยาโดยภาพรวม แต่ในที่นี้เห็นว่าเป็นภาพของครอบครัวในสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนช่วงเวลาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยาจนถึงก่อนหน้าสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น ร. แลงการ์ดเองก็ระบุว่า “ครอบครัวเป็นกลุ่มคณะที่กว้างใหญ่ สมาชิกของกลุ่มมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างแน่นแฟ้น” เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

⁹²⁶ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 8” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 604.

สำหรับการ “ล่องประเพณีภิรยาของชายอื่น” พระราชกำหนด พ.ศ.2298 ระบุว่า “**พระราชกฤษฎีกา พระอายการผู้กระทำผิดมิฉาจารล่องประเพณีแต่ก่อนปรับใหม่บ่อยนัก**” พระราชกำหนดฉบับนี้จึงปรับเปลี่ยนอัตราการปรับใหม่ โดยระบุว่า “**ถ้าผู้ใดล่องประเพณีภิรยาท่านผู้อื่น ให้ปรับใหม่ทวีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายเท่า** แลนายแก้วบุตรพญาทำนาล่องประเพณีภิรยาขุนอภัยสงครามให้ปรับใหม่ได้โทษเป็นเงิน 20 ชั่ง” โดยให้เหตุผลว่า “ปรับใหม่เบานักก็จะดูอย่างเหยี่ยงกันสืบไปเป็นอันมากก็จะเปนจุลาจลในแผ่นดิน” และยังเตือนด้วยว่า

แลกาเมสุมิฉาจารเวระมะณีนันให้เว้นจากประเพณีภิรยาชายอื่น แลให้เจ้าพญาแลพญา มหาราชครูพระหลวงเมืองเจ้าราชนิภูณขุนหมื่นพันทนายฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนทั้งปวง สั่งสอน ลูกหลานสมักพักพวก อย่าให้ล่องประเพณีภิรยาของชายอื่น ...เร่งให้เล่าเรียนกุศลกศกัมบท...จได้ ความชอบแก่ตัวในชั่วนี้ชั่วหน้า แลว่ากล่าวทั้งนี้ด้วยโทษกาเมสุมิฉาจารเวระมะณีนันก็เป็นหนักหนา นัก โทษในอิทธะโลกย์จได้ความฉิบหายในชั่วนี้ชั่วหน้า เมื่อจติจากมนุษย์ ครั้นกระทำกาเมสุมิฉาจาร ก็จะเป็นเวรแก่กัน จะเกิดวิวาษฆ่าฟันแทงกันก็จะทำร้ายแก่กันต่าง ๆ เพราะโมหะฉันทะราคะ...⁹²⁷

ส่วนเงินค่าปรับที่สูงขึ้นมากนั้น พระราชกำหนดฉบับนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเห็นอกเห็นใจที่ พระมหากษัตริย์ทรงมีต่อชายผู้เป็นสามี โดยระบุไว้ว่า “แลทำเนียบพระอายการปรับแต่ก่อนยอมเป็นสินไหม กิ่งพิในกิ่ง แลครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พิในซึ่งจะเป็นหลวงนั้น อย่าให้เอาเป็นหลวงเลย พระราชทานพิในนั้นให้แก่ชายผู้ผัวนั้นจริงสิน”⁹²⁸ เฉพาะการปรับผู้กระทำความผิดที่มีศักดิ์นาต่ำกว่า 400 ลง มา ซึ่งต้องเสียค่าปรับเพียง 2-3 ชั่ง เท่านั้นที่ “เป็นสินไหมกิ่งพิในกิ่ง”⁹²⁹

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ภรรยาสามารถฟ้องหย่าสามี และศาลตัดสินให้หย่าได้แม้แต่ในกรณีที่ ผู้หญิงเป็นฝ่ายผิด เช่น คบชู้ หลักฐานในเรื่องนี้คือพระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จ.ศ.1166 (พ.ศ.2347) ซึ่งทรงมีพระราชดำริว่าการตัดสินคดีความในกรณีอ้าแดงป้อมฟ้องหย่านายบุญศรี ที่ศาลตัดสินให้หย่าได้โดยยึดตามกฎหมายที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา นั้น เป็นการตัดสินที่ไม่ยุติธรรม กล่าวคือ อ้าแดงป้อมได้ฟ้องหย่านายบุญศรีข้างหลักหลวง นายบุญศรีไม่ยินยอม โดยให้การแก่พระเกษมราชสุภาวดีฯ เจ้ากรมแพ่งเกษม ว่าอ้าแดงป้อมนอกใจทำชู้ด้วยนายราชาอรรด ตนจึงไม่ยอมหย่า และนายบุญศรีร้องเรียนว่าพระเกษมไม่พิจารณาคำให้การของนายบุญศรี อีกทั้งยังพุดจาพละโลมเข้าข้างอ้าแดงป้อม หลังจากนั้นพระเกษมได้คัดข้อความมาให้ลูกขุน ณ ศาลาปรึกษากับ ลูกขุน ณ ศาลหลวง เมื่อปรึกษากันแล้วที่ประชุมลงความเห็นว่ “เป็นหญิงหย่าชาย ให้อ้าแดงป้อมกับนายบุญศรีขาดจากผัวเมียกันตามกฎหมาย...”

⁹²⁷ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 65” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 700-701.

⁹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 701.

⁹²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 701.

กรณีอำแดงป้อมฟ้องหย่านายบุญศรี และศาลตัดสินให้หย่าได้นี้ สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยรัชกาล 1 ขุนนางฝ่ายปกครองและขุนนางฝ่ายตุลาการส่วนใหญ่ยังคงเห็นว่าผู้หญิงที่นอกใจสามีสามารถฟ้องหย่าได้ มีแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เท่านั้นที่ทรงคัดค้าน จนนำไปสู่การแก้ไขกฎหมาย ดังความใน “**ประกาศพระราชปรารภ**” ที่ระบุว่า “จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า หญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชาย ลูกขุนปรึกษาให้หย่ากันนั้นหาเป็นยุติเป็นธรรมไม่ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ สานหลวงมาสอบกับฉบับหอหลวงฉบับข้างที่ ได้ความว่าชายหาผิดมิได้ หญิงขอหย่า ท่านว่าเปนหญิงหย่าชายหย่าได้...”⁹³⁰

อนึ่ง **ตลอดสมัยอยุธยา ผู้หญิงจำนวนหนึ่งมีอาชีพเป็นโสเภณี** ซึ่งหญิงที่เป็นโสเภณีนี้มีสถานภาพต่ำต้อยมากตลอดมา เห็นได้จากพระไอยการลักษณะพยานซึ่งกำหนดว่าคนประเภทใดบ้างที่ไม่สามารถเป็นพยานในศาล โดยรัฐเห็นว่าเป็นบุคคลที่ไม่น่าเชื่อถือ ในกรุงศรีอยุธยา นั้น ปรากฏหลักฐานใน “**พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา: เอกสารจากหอหลวง**” ว่า “ตลาดบ้านจีนปากคลองขุนละคร ไชยมีหญิงละครโสเภณีตั้งโรงอยู่ท้ายตลาด ๔ โรง รับจ้างชำเราแก่บุรุษ” ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการตรา “**พระราชกำหนดใหม่**” ที่ระบุว่าโสเภณีเป็น “**หญิงคนชั่ว**” พระราชกำหนดฉบับนี้เกิดขึ้นเนื่องจากพันไกรมือเพชรฟ้องจีนใหม่ที่ข่มขืนอัมมิตระยาของตน ศาลได้ไต่สวนพบว่าอัมมิตระยาเคยเป็นโสเภณี จึงให้ยกฟ้องด้วยเหตุที่ผู้ถูกข่มขืนนั้น “**เป็นคนชั่ว**” เพราะเคยเป็นโสเภณีมาก่อน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บัญญัติเป็นกฎหมายว่า “**หากชายใดได้หญิงโสเภณีมาเป็นภรรยา แล้วถูกชายอื่นข่มขืนนั้น ถ้าหญิงนั้นมีบุตรด้วยชายแล้วให้รับเรื่องฟ้องร้องได้ แต่หากหญิงนั้นไม่มีบุตรกับชายผู้นั้น ไม่ให้รับเรื่องฟ้องนั้นเลย**”⁹³¹

ความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมความบันเทิงในสมัยอยุธยาตอนปลาย

แม้ว่าสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายจะมีความขัดแย้งสูง และมีการละเมิดระเบียบแบบแผนของสังคมมาก แต่การขยายตัวทางเศรษฐกิจและการที่ชนชั้นสูงให้ความสำคัญแก่ความมั่งคั่งร่ำรวยก็ส่งผลให้ชนชั้นสูงแสวงหาความสุขทางโลกมากขึ้น ดังนั้น **จึงเกิดการแสดงในราชสำนักที่มีจุดหมายเพื่อความบันเทิงโดยตรง** ได้แก่ ละครใน ระบำ และหุ่นหลวง วรรณกรรมที่มีนิยายที่แต่งขึ้นเพื่อการแสดงโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อความบันเทิงล้วนเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น กาพย์พระรถ บทละครใน เช่น อิเหนา ดาหลัง อนุรุธ (อนิรุทธ) รามเกียรติ์ และบทละครนอกอีกมาก เช่น การเกด คาวี พิกุลทอง พิมพ์สวรรค์ มโนราห์ โหม่งป่า มณีพิไชย สังข์ทอง สังข์ศิลป์ไชย สุวรรณหงส์ ไกรทอง โคบุตร ไชยเชษฐา พระรถเมรี ฯลฯ

⁹³⁰ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, “ประกาศพระราชปรารภ” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 1.

⁹³¹ อ้างใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, **มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์, 2551, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

แต่เดิม ในราชสำนักมีการแสดงที่เน้นความบันเทิงโดยตรงน้อยมาก เพราะการแสดงส่วนใหญ่เป็นส่วนประกอบของพิธีกรรมที่มีลักษณะศักดิ์สิทธิ์ การแสดงเพื่อความบันเทิงที่สำคัญในสมัยอยุธยา มีเพียงมโหรีเพื่อขับกล่อมพระบรรทม ซึ่งวงมโหรีจะใช้ผู้หญิง 4 คน ประกอบด้วยคนขับร้องลำนำและตีกรับ 1 คน สีซอสาย 1 คน ดีดกระจับปี่ 1 คน และตีโทน 1 คน⁹³² ความสุขจากการแต่งและอ่านวรรณกรรมอยู่ที่ “กวีโวหารซึ่งประดับประดาด้วยศัพท์แสงอันแสดงความรู้อันลุ่มลึก”⁹³³

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ชนชั้นสูงและชาวบ้านมีปฏิสัมพันธ์กันใกล้ชิดขึ้น ราชสำนักจึงรับวัฒนธรรมความบันเทิงของราษฎร เช่น ในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ได้เกิด “ละครใน” ซึ่งเป็นผลมาจากการรับอิทธิพลของ “ละครนอก” ของชาวบ้านเข้ามาแล้วปรับเปลี่ยนให้มีความประณีตสวยงามตามรสนิยมของชนชั้นสูง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า “มีหลักฐานที่เห็นได้ว่าละครในเกิดแต่เอาแบบโขนกับแบบละครนอกมาปรุงประสมกับแบบระบำเป็นแน่ มีที่สังเกตเป็นหลายอย่าง ว่าโดยย่อคือเรื่องที่ใช้เล่นเอามาแต่โขน กระบวนการเล่นและชื่อที่เรียกว่า ‘ละคร’ เอามาแต่ละครนอก วิธีร้องและวิธีรำเอามาแต่ระบำ”⁹³⁴ แม้ว่าละครในจะมาจากละครนอกของชาวบ้าน แต่ได้มีการปรับปรุงแบบแผนการเล่นจนเป็นศิลปะของชนชั้นสูง เรื่องที่ใช้เล่นเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ และเล่นอยู่เพียง 3 เรื่อง คือ อิเหนารามเกียรติ์ และอุณรุท (เรื่องอุณรุท เป็นเรื่องกฤษณาอวตาร)⁹³⁵

เนื่องจากชนชั้นสูงในสมัยอยุธยาตอนปลายใช้เวลาไปกับการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากขึ้น ทำให้มีเวลาสำหรับการแต่งวรรณกรรมที่ใช้ฉันทลักษณ์และศัพท์ยาก ๆ น้อยลง การรับกลอนของชาวบ้านมาใช้จึงเกิดขึ้นในยุคนี้

นอกจากนี้ยังมีความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ที่เป็นผลมาจากการที่ชนชั้นสูงแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างจริงจังดังกล่าวนำมา แล้ว **ทำให้ความสำเร็จทางเศรษฐกิจและประสบการณ์ตามที่เป็จริงของชีวิตที่ดำเนินไปใน “โลกนี้” มีความสำคัญและได้รับความสนใจในหมู่ชนชั้นสูงมากขึ้น** แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในการแต่งเพลงยาว นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ถึงความนิยมในการแต่งเพลงยาวพรรณนาการเดินทางเพื่อบอกเล่าประสบการณ์ที่เป็นจริงของผู้เขียนในสมัยอยุธยาตอนปลายเอาไว้ ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

ในปลายอยุธยา เมื่อการแต่งเพลงยาวแพร่หลายขึ้น เพลงยาวได้พัฒนาจากการแต่งเพื่อฝากกรักแบบที่ประชาชนใช้ใน “เพลง” ของตน ไปสู่การใช้เพลงยาวเพื่อพรรณนาการเดินทางในลักษณะที่เป็นจดหมาย เหตุระยะทางของกวีผู้แต่งเอง หรืออาจเป็นเพลงยาวที่เป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญบางอย่าง

⁹³² ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ, *ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2473, หน้า 1.

⁹³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน *ปากไก่และใบเรือ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538. หน้า 37.

⁹³⁴ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ, *ตำนานละครอิเหนา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2508, หน้า 17-18.

⁹³⁵ ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, *วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500* กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 13-14.

ในชีวิตของผู้เขียนก็ได้ เนื้อหาของเพลงยาวเป็นการเล่าประสบการณ์ที่เป็นจริง นอกจากนี้ ในสมัยปลายอยุธยาเนื้อเรื่องที่เพลงยาวฝากรักกับเพลงยาวจดหมายเหตุเริ่มกลืนเข้าหากัน กล่าวคือเอาเพลงยาวจดหมายเหตุไปพรรณนาความคิดถึงของกวีที่มีต่อหญิงคนรักที่จากมา การใช้กลอนเพลงยาวเพื่อแต่งจดหมายเหตุและรำพันรักนี้เปิดหนทางที่วรรณกรรมประเภทใหม่จะเกิดขึ้นในเวลาต่อมา นั่นคือวรรณกรรมนิราศ ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือการรำพันความอาลัยรักถึงหญิงและการเล่าการเดินทาง วรรณกรรมนิราศนี้จะแพร่หลายมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น⁹³⁶

การแปลวรรณกรรมจากต่างประเทศก็เกิดขึ้นมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น นิทานสิบสองเหลี่ยมจากเปอร์เซีย นิทานอาหรับราตรีจากประเทศอาหรับ นิทานสันสกฤตหลายเรื่องจากอินเดีย เช่น เวตาลปริกณัม นิทานเหล่านี้ล้วนแต่ให้ข้อคิดและสติปัญญาสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและซับซ้อนขึ้น จนอาจกล่าวได้อีกว่านิทานเป็นเครื่องมือสำคัญในการสอน “การเมือง” แก่คนในตระกูลของชนชั้นนำในสมัยนั้น

รูปแบบการแต่งที่สำคัญในสมัยอยุธยาตอนปลายมีดังนี้

ระบำ เป็นการรำรำประกอบดนตรีปี่พาทย์ เพื่อดูกระบวนรำกับฟังลำนำขับร้องและดนตรีที่ไพเราะ สันนิษฐานว่าระบำน่าจะมีพัฒนาการมาจากการฟ้อนระบำรำเต้นของชาวบ้าน แล้วราชสำนักมาปรุงแต่งให้สอดคล้องกับแบบแผนของราชสำนัก เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จลงจากรเบียงลาดชุดลอยโคมก็จะมี “เล่นหนังระบำ” และเมื่อมีพิธีปิดเสนียดจัญไรให้ออกไปพ้นวังก็มีการแสดงระบำด้วย หลังจากราชสำนักนำการฟ้อนระบำรำเต้นของชาวบ้านมาปรับเปลี่ยนเป็นของราชสำนักแล้ว ระบำนี้ก็แพร่หลายในหมู่ราษฎร แต่ระบำในราชสำนักก็ยังคงมีอยู่สืบมา⁹³⁷

หุ่นหลวง ก็มีพัฒนาการมาจากการรับและถ่ายทอดถ่ายทอดวัฒนธรรมความบันเทิงระหว่างราชสำนักและราษฎร ตัวหุ่นหลวงมีความสูงประมาณ 1 เมตร ทำด้วยไม้คว้านให้บางและเบา ใช้เส้นหวายขัดซ้อนกันเพื่อให้เคลื่อนไหวได้ มีเส้นเชือกร้อยจากนิ้วมือผ่านลำแขนเข้าสู่ลำตัวให้มือและแขนขยับได้ แม้หุ่นหลวงจะคงความศักดิ์สิทธิ์ดังตามคติปะของราชสำนัก แต่เรื่องที่เล่นแสดงถึงการรับวัฒนธรรมของราษฎรที่มุ่งความสนุกสนาน เพราะเรื่องที่แสดงนำมาจากบทละครนอก เช่น เรื่องโลวัต ไชยทัต สังข์ศิลป์ชัย ในสมัยพระเจ้าบรมโกศมีหลักฐานการประชันหุ่นหลวง ซึ่งแสดงว่าหุ่นหลวงได้รับความนิยมทั้งในราชสำนักและในหมู่ราษฎร⁹³⁸

⁹³⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 247-248.

⁹³⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ร้องรำทำเพลง. กรุงเทพฯ: มติชน, 2532, หน้า 149-150.

⁹³⁸ ภัทรวดี ภูทิวาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500, หน้า 15.

ส่วนการแสดงของชาวบ้านยังคงมีลักษณะเฉพาะถิ่น เช่น เพลงอีแซวของชาวบ้านแถบสุพรรณบุรี เพลงโคราช แถบนครราชสีมา เพลงเรือแถบกรุงศรีอยุธยา ส่วนการเล่นทำนนั้น พัฒนามาเป็น **เสภา** ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นวรรณกรรมมุขปาฐะของประชาชน ไม่มีเสภาฉบับที่เขียนไว้ ผู้ขับเสภาจะด้นเอาเป็นส่วนใหญ่ ลูกศิษย์จะเรียนจากครูด้วยการท่องจำ เช่น เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เสภาเรื่องนี้เพิ่งได้รับการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยรัชกาลที่ 2 อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมมุลนายก็แพร่กระจายลงมายังวัฒนธรรมไพร่เป็นอันมาก เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งกลายเป็นเรื่อง พระลักพระรามหลายสำนวน เป็นต้น

วาระสุดท้ายของราชอาณาจักรอยุธยาและสภาพสังคมหลังเสียกรุง

ก่อนจะถึงวาระสุดท้าย คนในอาณาจักรอยุธยาเผชิญกับความทุกข์ยากอันเนื่องมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่นำไปสู่การใช้อำนาจของเจ้านาย ขุนนาง เพื่อแสวงหาผลประโยชน์จนเกินขอบเขต จนเกิดความขัดแย้งในสังคมและความขัดแย้งทางการเมืองสูงขึ้น พร้อมกันนั้นก็มีการปล้นสดมจากโจรผู้ร้ายที่ “มากชุมขึ้น” และมีการทำลายกลุ่มการเมืองที่เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ในการแย่งชิงอำนาจหลายครั้ง เช่น เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (เจ้าฟ้าพร) ซึ่งราชสมบัติจากเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ได้สำเร็จหลังจากเกิดสงครามกลางเมืองในกรุงศรีอยุธยา และเมื่อกรมขุนอนุรักษ์มนตรีและกรมขุนพรพินิตต่อสู้ทางการเมืองกับกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกศักดิ์ เป็นต้น แต่ขณะเดียวกันคนทุกชั้นในสมัยอยุธยาตอนปลายก็มีความสุขจากวัฒนธรรมความบันเทิง จนกระทั่งถึง พ.ศ.2308 สถานการณ์ต่าง ๆ ในสังคมจึงเลวร้ายลงอย่างรวดเร็วเนื่องจากการรุกรานของกองทัพพม่า

จดหมายของเวร์นดิลิช หัวหน้าบริษัทฮอลันดาประจำกรุงศรีอยุธยา ลงวันที่ 18 พฤศจิกายน ค.ศ. 1765 (พ.ศ.2308) แสดงให้เห็นสภาวะที่ปั่นป่วนของอาณาจักรอยุธยาในช่วงดังกล่าว โดยระบุว่าอาณาจักรอยุธยาถูกล้อมไว้โดยพวกพม่าที่เป็น “โจรที่โหดร้ายกระหายเลือด” เวร์นดิลิชได้อ้างถึงจดหมายที่เขาเขียนไปถึงข้าหลวงใหญ่ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2308 ที่ฝากไปกับพ่อค้าจีน ซึ่งเล่าถึงการโจมตีอาณาจักรอยุธยา โดยพม่าได้ขยายอำนาจไปควบคุมมะริด ตะนาวศรี กระบี่? (Cambie) เพชรบุรี บ้านแหลม? (Banlem) กุย ปะทิว และชุมพร พวกพม่าได้เผาส่วนใหญ่ของเมืองเหล่านี้ และสังหารหมู่ชาวสยามที่ต่อต้านการโจมตีของพม่า ยิ่งกว่านั้นพวกพม่ายังได้ยึดพื้นที่ทางตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาจนถึงเมืองทะวาย และยกทัพขึ้นบกที่อ่าวมะละเกาะ ชายฝั่งทะเลอันดามัน เพื่อยึดนครศรีธรรมราชและไทรบุรี เวร์นดิลิชสรุปว่า พวกพม่าประสบความสำเร็จในการควบคุม “เมืองที่ดีที่สุด” ของราชอาณาจักรสยามหลายเมือง⁹³⁹ ซึ่ง “เมืองที่ดีที่สุด” ในทัศนะของเวร์นดิลิชนี้ หมายถึงเมืองที่มีเมืองแรติบูกและตะกั่ว

⁹³⁹ Dhiravat Na Pombejra, “Fleeing “the enemy”: The final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765” ใน **จัตุรัส** ศันสนียาจารย์, หน้า 331-332.

เวริน์ดิลิซ กล่าวด้วยว่าไม่มีข่าวเกี่ยวกับการทำสงครามของฝ่ายสยามเพื่อยึดเมืองเหล่านี้คืน หรือ แม้แต่ข่าวการต้านทานทัพพม่ามิให้ทัพพม่ารุกคืบต่อไปยังเมืองอื่น ๆ เวิร์นดิลิซอธิบายสถานะที่เป็นอัมพาตของสยามเช่นนี้ว่า เป็นเพราะราชสำนักมัวยุ่งอยู่กับการพิพาทกันระหว่าง “เสนาบดีเก่ากับเสนาบดีใหม่” ซึ่งน่าจะหมายถึงความขัดแย้งภายในราชสำนักระหว่างขุนนางสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ และอีกฝ่ายหนึ่งจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ⁹⁴⁰

จดหมายของเวิร์นดิลิซลงวันที่ 18 พฤศจิกายน ค.ศ.1765 (พ.ศ.2308) ยังกล่าวด้วยว่า ฝ่ายพม่าได้ป่าวประกาศว่ายินดีต้อนรับผู้ที่มาสวามิภักดิ์ ผู้ที่หลบหนีจากเมืองที่พม่าเข้ายึดครองหากกลับคืนมาก็จะได้รับการคืนตำแหน่งหน้าที่เดิม ส่วนผู้ที่ต่อต้านพม่าด้วยอาวุธจะถูกฆ่าหรือถูกจับเป็นทาส ผลก็คือ มีชาวยุทธสยามจำนวนมากหลบหนีออกไปเข้ากับฝ่ายพม่าพร้อมกับลูกเมีย และพม่าก็ประกาศด้วยว่าว่าจะโจมตีกรุงศรีอยุธยาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2308 ขนชั้นนำของอาณาจักรอยุธยาตกอยู่ในสถานะ “**อกสั่นขวัญหาย ไม่มีใครทราบเลยว่าควรจะทำอย่างไร**” สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงมีพระบรมราชโองการว่า พระองค์จะพระราชทานรางวัลอย่างงามแก่ผู้ที่สามารถป้องกันราชธานีจากศัตรู จึงมีผู้เสนอโครงการที่น่าหัวเราะเยาะออกมามากมาย ซึ่งแน่นอนว่าได้รับการปฏิเสธจากราชสำนัก เวิร์นดิลิซสรุปว่า “ราชอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่และและมีชื่อเสียงเป็นที่เลื่องลือ อีกทั้งเป็นชาติที่เปี่ยมสติปัญญา ดูเหมือนว่าได้กลายเป็นโรงละครที่เต็มไปด้วยความโง่เขลาเบาปัญญา”⁹⁴¹ ในขณะที่ฝ่ายกองพม่านั้น ได้เริ่มจัดให้ผู้คนในอาณาบริเวณที่ตนยึดครองลงมือทำนา และได้สร้างโกดังสำหรับเป็นคลังเก็บอาวุธประหนึ่งว่าอยู่ในอาณาจักรของตนเอง โดยปราศจากการขัดขวางจากชาวยุทธสยาม แม้ว่าฝ่ายสยามจะมีการจัดกำลังคนราว 1,500-1,600 คนประจำการรอบกรุงเพื่อป้องกันราชธานี แต่กำลังคนเหล่านี้กลับกลายเป็น “ศัตรูที่สอง” ของสยาม เพราะส่วนหนึ่งกลายเป็นโจรลักขโมย และอีกส่วนหนึ่งหลบหนีไป⁹⁴²

สภาพสังคมอยุธยาตามที่จดหมายของเวิร์นดิลิซกล่าวมานี้ สอดคล้องกับข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับหอแก้วของพม่า ที่พรรณนาถึงความขาดแคลนอาหารในกรุงศรีอยุธยาอย่างสาหัส ประชาชนที่หลังไหล่กันเข้ามาลี้ภัยในพระนครยิ่งทำให้เสบียงอาหารที่สำรองไว้นหมดไปอย่างรวดเร็ว ดังนั้นจึงมีราษฎรที่หิวโซเข้าหาค่ายพม่าทุกวันเพื่อประทังชีวิตให้รอด⁹⁴³

การตกอยู่ในสภาวะดังกล่าวข้างต้นของอาณาจักรอยุธยา เมื่อประกอบกับนโยบายของพระมหากษัตริย์ที่ทรงพยายามควบคุมเจ้านาย ขุนนาง และเจ้าเมืองทั้งปวงมิให้ก่อการกบฏ ถึงกับกำหนดให้แต่ละเมืองเป็นอิสระจากกัน ก็ทำให้ขุนนางรวมทั้งเจ้าเมืองต่าง ๆ ขาดเอกภาพในการควบคุมกำลังคน จนไม่สามารถจะระดมกองทัพออกมาต่อต้านกองทัพพม่าได้อย่างมีประสิทธิภาพ ราชอาณาจักรอยุธยาจึงแตกสลายลง ใน พ.ศ.2310

⁹⁴⁰ Ibid, หน้า 332-333.

⁹⁴¹ Ibid, หน้า 333-334.

⁹⁴² Ibid, หน้า 335

⁹⁴³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 122.

สภาพสังคมในช่วงเวลาหลายปีภายหลังเสียกรุงแล้ว ปรากฏอยู่ในหนังสือที่เขียนในรัชกาลที่ 1 โดยสมเด็จพระวันรัตน์ที่ได้เห็นสภาพการณ์ต่าง ๆ ในเวลานั้นด้วยตาตนเอง คือหนังสือ **สังคิตยวงศ์** ดังนี้

มนุษย์ทั้งหลายนั้น คุมกันเปนมุ่เปนพวก ปล้นชิงเข้าเปลือกเข้าสาน เกลือ เปนอาทิ ได้
อาหารบ้าง มิได้บ้าง ชูบผอมลง เนื้อเลือดก็ลดน้อยไป รุมรั้งอยู่ด้วยทุกข์ยากสาหัส ตายไปบ้าง ยังไม่
ตายบ้าง

ประชาชนได้ถึงความวิปโยค ๒ ประการ คือ ญาติวิโยค ๑ สมบัติวิโยค ๑ ได้ปราศจากเมตตา
จิตซึ่งกันแลกัน อันภัยเกิดแต่ความหิว หากบีบคั้นหนักเข้าแล้วก็ไม่สามารถจะเอื้อเพื่อต่อ
พระพุทธรูปแลพระธรรมพระสงฆ์ได้ เลี้ยงชีพของตนด้วยความคับแค้น

ฝ่ายภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย เมื่อไม่ได้อาหารบิณฑบาตแต่หายกแล้ว ก็เหนื่อยยากลำบากเข้า ไม่
สามารถจะครองกาสาवตรได้ ใช้ให้ศิษย์ไปขวนขวายหาอาหารเพื่อได้เลี้ยงท้อง ได้บ้างมิได้บ้าง ก็
เหนื่อยหน่ายจากการบวช ด้วยความลำบากที่จะครองเพศเป็นสมณะ ได้พากันสึกออกหาเลี้ยงชีวิต
ตามสติกำลัง

บางพวกที่ยังรักษาสาวพัตรอยู่ ก็อุสสาหะพุงกาย ด้วยการแสวงหาน้ำเวหนายังนัก ได้ฉันบ้าง
ไม่ได้ฉันบ้าง ก็มีรูปกายวิปริต สพรังไปด้วยเกลียวหนังแลเส้นเอ็น ก็ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวใจเดียวกัน
ได้ หมดความอาลัยรักษาพระพุทธรูปแลพระธรรมไว้ไม่ได้ พากันสำเร็จอยู่ตามสถานอันสมควร

ฝ่ายพวกมิจฉาทิฐิทั้งหลายก็ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป...⁹⁴⁴

มิชชันนารีชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาในช่วงเสียกรุง และย้ายมาอาศัยอยู่ในกรุงธนบุรีภายหลัง
เสียกรุง ได้บรรยายภาพสังคมหลังเสียกรุงไว้ในทำนองเดียวกัน ดังนี้

ในระหว่างที่พระเจ้าตากพระเจ้าแผ่นดินใหม่ของกรุงสยามได้ทรงทำให้บ้านเมืองใกล้เคียง
สะทกสะท้านกลัวเดชะนุภาพไปหมดนั้น พวกไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินต้องได้รับความเดือดร้อน ต้องล้มตาย
วันละมาก ๆ เพราะอาหารการกินอดคัดกันดารอย่างที่สุด ในปีนี้ได้มีคนตายมีจำนวนมากกว่ำเมื่อ
ครั้งพม่าเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา...ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ได้หนีทิ้งวัดไปสิ้น
...ถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง
แต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไป เช่น เมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี
นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เป็นต้น⁹⁴⁵

⁹⁴⁴ วันรัตน์, สมเด็จพระ, **สังคิตยวงศ์ พงสาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุ
บาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ), แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณม). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, 2521, หน้า 410-412.

⁹⁴⁵ “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น” **ประชุม
พงสาวดาร เล่ม 23**. กรุงเทพฯ: ศรสภา, 2511, หน้า 91-92, 95.

สภาพสังคมในสมัยธนบุรี (พ.ศ.2310-2325)

แม้ว่าสมัยธนบุรีจะสั้นเพียง 15 ปี แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับยุคนี้ก็มีความสำคัญ เพราะนอกจากจะช่วยให้เข้าใจสังคมยุคหนึ่งของไทยที่มีทั้งความปั่นป่วนและความสำเร็จอย่างสูงแล้ว ความเข้าใจเกี่ยวกับสมัยธนบุรีนี้ยังช่วยให้เข้าใจสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ได้ชัดเจนขึ้นด้วย

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ในอาณาบริเวณที่เคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาได้มีการรวมตัวกันในลักษณะ “ชุมนุม” ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง กระจายอยู่ทั่วไป โดยแต่ละชุมนุมจะมีผู้ปกครองที่มีความสามารถในการเป็นผู้นำที่พาให้คนในชุมนุนั้น ๆ สามารถพึ่งพาและยอมรับอำนาจ กลายเป็น “รัฐบาลธรรมชาติ” ที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก⁹⁴⁶ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงเป็นหัวหน้าชุมนุม หรือ “รัฐบาลธรรมชาติ” ที่มีอำนาจเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะมีขุนนางเก่าในสมัยอยุธยาหลายคนนำกำลังคนของตนเข้ามาฝากตัวเป็นลูกน้อง จนสามารถปราบปรามชุมนุมใหญ่น้อยทั้งหลายได้ภายในเวลาไม่นาน⁹⁴⁷

อย่างไรก็ตาม ปัญหาทางเศรษฐกิจก็เป็นปัญหาใหญ่ตลอดรัชกาล โดยเฉพาะการขาดแคลนอาหารหลัก คือข้าวและเกลือ ทำให้ประชาชนเดือดร้อนและพระมหากษัตริย์ต้องทรงให้ความช่วยเหลืออย่างมาก รวมทั้งต้องทรงดำเนินนโยบายที่เข้มงวดอย่างมากเพื่อป้องกันมิให้มีการนำข้าวและเกลือออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ โดยลงโทษผู้ลักลอบค้าข้าวและเกลืออย่างรุนแรง⁹⁴⁸

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับคนทั้งหลาย ได้รับการวิเคราะห์โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

เวลานั้นเจ้ากรุงธนบุรีตั้งตัวเป็นเหมือนอย่างเจ้าแก้วกาหลง คนทั้งปวงเหมือนญาติ เจ้าแก้วเป็นผู้หาข้าวหาปลาจำหน่ายให้แก่พวกญาติแจกเลี้ยงกันกิน เงินจะได้มาทางใดไม่ว่า เจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้ซื้อข้าวมาแจกเลี้ยงเลี้ยงชีวิตกันในเวลาขาดสน อิ่มก็อิ่มด้วยกัน อดก็อดด้วยกัน ครั้นเมื่อได้ทำไร่ไถนาบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ไม่ต้องแจกข้าว แต่เมื่อผู้ใดขาดทรัพย์ได้ก็ยังคงถวายช่วยราชการแผ่นดิน ซื้อช้างซื้อปลาซื้อเกลือขึ้นฉางเป็นเสบียงกองทัพ ซึ่งเป็นการป้องกันรักษาอันตรายทั่วกันหมดเหมือนกัน⁹⁴⁹

ปัญหาทางการเมืองปะทุขึ้นเนื่องจากพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีนโยบายทางการเมืองแบบ “ชุมนุม” ทำให้ขุนนางที่สืบเชื้อสายมาจากตระกูลผู้ดีในสมัยอยุธยาและมีอุดมการณ์ทางการเมืองแบบ “ราชอาณาจักร” รวมตัวกันก่อการรัฐประหารยึดอำนาจภายใต้การนำของเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) โดยมีนายบุญนาคซึ่งเป็นผู้ดีในตระกูลขุนนางเชื้อสายเปอร์เซีย (อิหร่าน) ในสมัยอยุธยา และขุน

⁹⁴⁶ โปรดดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 138-135.

⁹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-195.

⁹⁴⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁴⁹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี. พระนคร: พิมพ์ในงานพระเมรุกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, 2459. หน้า 140. อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 220.

นางในตระกูลผู้ดีอีกหลายคนให้ความร่วมมือ จนสามารถยึดอำนาจได้สำเร็จ แล้วเจ้าพระยาจักรีก็เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พร้อมกับทรงย้ายราชธานีมาสร้างใหม่ที่กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์⁹⁵⁰

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีนโยบายทางการเมืองแบบ “ชุมชน” เพราะทรงภูมิหลังเป็นพ่อค้าเกวียนชาวจีนแต้จิ๋ว (ชื่อจีนแจ่ง หรือจีนเจ้ง) และได้เป็นเจ้าของตักโดยการวิ่งเต้น (ให้สินบนแก่ขุนนางในส่วนกลางเพื่อให้นำความขึ้นกราบทูลกษัตริย์ เพื่อโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าของ) ทำให้พระองค์ทรงขาดฐานอำนาจในระบบราชการและขาดสายสัมพันธ์เชิงเครือญาติตลอดจนสายสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองกับตระกูลที่มีอำนาจและอิทธิพลในสังคม เมื่อทรงเป็นกษัตริย์แล้วจึงทรงจำเป็นต้องใช้ “ข้าหลวงเดิม” หรือลูกน้องคนสนิทในการทำงานต่าง ๆ แม้ว่าข้าหลวงเดิมบางคนจะเป็นคนในตระกูลขุนนางของอยุธยา เช่น บุญมา (เจ้าพระยาสุรสีห์) แต่ก็ก็มีกลุ่มคนที่ “ไม่มีหัวนอนปลายเท้า” จำนวนหนึ่งได้ก้าวเข้ามาเป็นขุนนางหรือเจ้าเมือง⁹⁵¹

เนื่องจากพระเจ้าตากสินเป็นคนแต้จิ๋วจึงทำให้คนจีนแต้จิ๋วมีบทบาทมากขึ้น และมีชาวจีนแต้จิ๋วอพยพเข้ามามากขึ้น (สมัยอยุธยาชาวจีนส่วนใหญ่เป็นจีนฮกเกี้ยน) แต่ชาวจีนแต้จิ๋วก็ยังไม่มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและยังไม่มีกำลังคนมากพอที่จะเป็นฐานอำนาจที่เข้มแข็งให้แก่พระเจ้ากรุงธนบุรี

ถึงแม้พระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงฟื้นฟูระบบไพร่ โดยทรงกำหนดให้สักข้อมือไพร่ทุกกรมกอง และลงโทษผู้ทำเลืกสักปลอมอย่างรุนแรง แต่ไพร่หลวงก็มีจำนวนน้อย ไพร่ส่วนใหญ่อยู่ในฐานะไพร่สม คือไพร่ที่เป็นของมูลนายหรือขุนนาง ส่วนการฟื้นฟูระบบราชการก็เป็นการฟื้นฟูในแง่รูปแบบเท่านั้น โดยเนื้อหาแล้วมิได้เป็นไปตามแบบแผนของระบบราชการแบบอยุธยา กล่าวคือพระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้ทรงมอบอำนาจหน้าที่ให้แก่ขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ตามแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีที่เคยมีมาในราชอาณาจักรอยุธยา แต่ทรงมอบอำนาจให้ข้าหลวงเดิมหรือลูกน้องคนสนิทมากกว่า ทำให้ขุนนางในระบบราชการที่เป็นคนที่สืบตระกูลมาจากขุนนางอยุธยา หรือมีเชื้อสายผู้ดี ตลอดจนบุคคลในตระกูลผู้ดีที่ได้เข้ามาฝากตัว บังเกิดความไม่พอใจ จนต้องการก้าวขึ้นมาใช้อำนาจแทน และทำการรัฐประหารได้สำเร็จใน พ.ศ.2325⁹⁵²

ในด้านศาสนานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างอาณามารมี (charisma) ของพระองค์ด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่ทำให้ทรงมี “อภินิหาร” ซึ่ง “อภินิหาร” นี้ เป็นคุณสมบัติส่วนบุคคล มิใช่เป็นคุณสมบัติของ “สถาบันพระมหากษัตริย์” แบบอยุธยาที่เน้นว่าพระมหากษัตริย์ทรงมี “บุญบารมี” เหนือผู้อื่น⁹⁵³

การที่พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำทางความคิดของประชาชน ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเอาพระราชอาณาเขตจากส่วนกลางไปควบคุมหัวเมืองทางเหนือ แทนที่จะตั้งพระสงฆ์ในหัวเมืองเป็น

⁹⁵⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 197-515.

⁹⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁵² เรื่องเดียวกัน.

⁹⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 231-233.

พระครูหรือสังฆราชประจำเมืองตามทำเนียบของกรุงศรีอยุธยา เป็นการผนวกราชพระสงฆ์ของหัวเมืองเหนือเข้ามาอยู่ในความควบคุมใกล้ชิดขององค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงจัดตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2311 ทั้งนี้ “อภิหาร” ส่วนพระองค์อันแสดงออกทางศาสนา ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเข้ามา “นำ” องค์การคณะสงฆ์ยิ่งกว่าที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเคยทำมา (ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสืบทอดนโยบายในการทำให้คณะสงฆ์เข้ามาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจ ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) นอกจากนี้บาทหลวงฝรั่งเศสยังรายงานว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีรับสั่งให้พระสงฆ์เรียนภาษาบาลีเพื่อจะสามารถอ่านหนังสือเข้าใจด้วยตัวเอง และยังรับสั่งด้วยว่า “นิทานต่าง ๆ ที่เคยเล่ากันมา ให้ตัดออกเสียบ้าง เพราะนิทานเหล่านี้ล้วนแต่ไม่จริงทั้งนั้น”⁹⁵⁴

การที่ความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาเป็นเครื่องหมายสำคัญของความเจริญรุ่งเรืองของรัฐ และเป็นสิ่งที่แสดงถึงพระบารมีและพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ ทำให้พระสมเด็จเจ้ากรุงธนบุรีทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาอย่างมาก นอกจากจะทรงริเริ่มระบบการปกครองคณะสงฆ์โดยทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะขึ้นใหม่ใน พ.ศ.2311 แล้ว พระองค์ทรงตราพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาใน พ.ศ.2316 โปรดฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎกจากที่ต่าง ๆ มาตรวจทานกันและจำลองไว้ รวมทั้งรวบรวมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ไตรภูมิพระยาภิไธย ทรงอุปถัมภ์การศึกษาพระปริยัติธรรมโดยพระราชทานจัดบิณฑบาตแก่ผู้เรียน ใน พ.ศ.2319 โปรดให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิ โปรดให้สร้างวัดในกรุงและหัวเมืองจำนวนมาก สำหรับหัวเมืองเหนือซึ่งพุทธศาสนาได้รับความกระทบกระเทือนอย่างมากจากการกระทำ “นอกรีต” ของเจ้าพระฝาง ทรง “ชำระ” พระภิกษุสงฆ์ด้วยการให้น้ำพิสูจน์ความบริสุทธิ์ ทรงอาราธนาพระราชาคณะและพระอันดับราว 50 รูปขึ้นไปบวชพระสงฆ์ทุกหัวเมือง⁹⁵⁵ “แล้วพระราชทานพระราชาคณะไว้ให้อยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พระพิมลธรรมอยู่เมืองฝาง พระธรรมเจดีย์อยู่ทุ่งยั้ง พระธรรมราชา พระเทพกวีอยู่เมืองสวรรคโลก ธรรมมอญอยู่เมืองพิษณุ พระโพธิวงศ์อยู่เมืองพิษณุโลก”⁹⁵⁶ ในคราวเสด็จหัวเมืองภาคใต้ก็ทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ ปฏิสังขรณ์วัดว่าอาราม และสมโภชพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช⁹⁵⁷

อย่างไรก็ตาม ในสภาวะที่คนในสังคมยังขาดความมั่นคงในชีวิตอันทำให้ผู้คนมีความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติหนาแน่นยิ่งขึ้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมี **“พระบรมราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ”** เพื่อให้คนทั้งปวงที่เชื่อใน “อภิหาร” ของพระองค์รู้สึกสบายใจขึ้น ดังมีความสำคัญว่า

⁹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 235 และ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39, จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งครั้งแรกที่กรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น. พระนคร: ก้าวหน้า 2508, หน้า 460.

⁹⁵⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 64-65.

⁹⁵⁶ โปรดดู “พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ” ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65. กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2512.

⁹⁵⁷ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 64-65.

...ผีโป่งผีป่าปีศาจราชทูตทำร้ายอุบัตแก่ไพร่ฟ้าประชากร ข้าทูลละอองฯ ผู้ไปมาภิจักราการถึง
แกชีวิตเป็นอันมาก ฝ่ายพระเสื้อเมืองพระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์เทวดา พฤกษเทวดา อากาศ
เทวดา ก็ละเมินเสียไม่กำจัดปีศาจราชทูตอาสัจจธรรมออกไปนอกขอบขันธเสมา ครั้นจึงให้ลงโทษยัง
หมี่ได้มีกฎหมายขึ้นไปให้ยกไว้ แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าให้พระเสื้อเมืองพระทรงเมือง ภูมเทวดา อารักษ์
เทวดา พฤกษเทวดา อากาศเทวดา อุบัตปีศาจอาสัจจธรรมออกไปนอกขอบขันธเสมา อย่าให้จุลา
จลข้าทูลละอองฯ ไพร่ฟ้าประชากรแต่สักอัน...จงเป็นใจจะภิบาลรักษาข้าทูลละอองฯ ผู้รั้งกรมการ
สมณะอะนาประชาราษฎรจึงจะได้อยู่ราชทานบ้านเมืองเป็นสุขตามรับสั่ง⁹⁵⁸

ในเรื่องการเปลี่ยนศาสนาไปนับถือศาสนาอื่นนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสืบทอดนโยบายของ
พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาในการประกาศห้ามมิให้ราษฎรเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลามและคริสต์
ศาสนา เนื่องจากการไม่นับถือพุทธศาสนานั้นจะเป็นปัจจัยให้ปฏิเสธระเบียบแบบแผนทางสังคม เช่น ไม่
เข้าใจความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อการดำเนินชีวิตในโลกนี้ อย่าง “ถูกต้อง” เพื่อจะบรรลุพระนิพพาน
ในภายภาคหน้า อันจะนำไปสู่การปฏิเสธพระบรมราชโองการ รวมทั้งปฏิเสธกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ทาง
สังคมและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่าง “ผู้ใหญ่” ที่มีบุญมาก กับ “ผู้น้อย” ที่ทำบุญมาน้อย จะเห็นได้ว่า
ในสมัยธนบุรีมีขุนนางที่เข้ารีตไม่ยอมเข้าร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา สมเด็จพระเจ้ากรุง
ธนบุรีจึงทรงมีพระบรมราชโองการใน พ.ศ.2317 ห้ามไทยและมอญนับถือศาสนาอิสลามและคริสต์ศาสนา
หากผู้ใดขัดขืนมีโทษถึงประหารชีวิต⁹⁵⁹

การขยายอำนาจและผลต่อสังคม

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขยายอำนาจไปยังอาณาจักรโดยรอบ ทั้งอาณาบริเวณที่เคยขึ้นต่อกรุง
ศรีอยุธยาในระดับใดระดับหนึ่งมาก่อน คือภาคใต้และกัมพูชา และอาณาบริเวณที่ไม่เคยขึ้นต่อกรุงศรี
อยุธยา อันได้แก่ล้านนาและล้านช้าง

การขยายอำนาจสู่ภาคใต้

หัวเมืองภาคใต้ มีความอ่อนแอมาตั้งแต่ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา มีโจรสลัดมลายูยกเข้ามาทำอันตราย
ชุมชนถึงกับบ้านแตกสาแหรกขาดอยู่เนือง ๆ เมืองสงขลาซึ่งเติบโตขึ้นจากการค้าก็พยายามแยกตัวเป็น
อิสระจากพัทลุง อำนาจของนครศรีธรรมราชก็อ่อนแอลงอย่างรวดเร็ว ไม่สามารถอำนวยความสะดวกและ
ระเบียบแก่อาณาบริเวณนั้นได้อีก ในขณะที่หัวเมืองทางฝั่งตะวันตกก็มีอิทธิพลของไทวบุรีและญักสูครอบงำ

⁹⁵⁸ หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ.1138 เลขที่ 16, ชื่อ พระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ

⁹⁵⁹ “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 23. กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2511, หน้า 117, 122.

เมื่อราชอาณาจักรอยุธยาสลายตัวลง การจะหวังพึ่งศักดิ์ศรีของอยุธยาไว้คุ้มกันตนจากการปล้นสะดมและขยายอำนาจของโจรสลัดและรัฐมลายูก็เป็นไปไม่ได้

ดังนั้น เมื่อปลัดเมืองนครศรีธรรมราช (พระปลัดหนู) ตั้งตัวเป็นใหญ่ หัวเมืองทางใต้ที่อยู่ประชิดไปทางหัวเมืองมลายูจึงพากันเข้าด้วยโดยดี⁹⁶⁰ อย่างไรก็ตาม เมื่อพระปลัดหนูตั้งตัวเป็นกษัตริย์ครองเมืองนครศรีธรรมราชและส่งญาติไปเป็นเจ้าเมืองต่าง ๆ ในแถบนั้นแล้ว ก็มีได้อำนาจมากนัก ต้องประนีประนอมกับกลุ่มอำนาจเดิมในท้องถิ่นหลายกลุ่ม หาได้ทำลายอำนาจของตระกูลผู้นำเดิมในเมืองต่าง ๆ อย่างสิ้นเชิงไม่ เห็นได้จากการที่กลุ่มอำนาจเดิมบางกลุ่ม เช่นกลุ่มมุสลิมที่เป็นเจ้าเมืองพัทลุงติดต่อกันมาในสมัยอยุธยา ได้เป็นเจ้าเมืองพัทลุงอีกครั้งหนึ่งในสมัยธนบุรี⁹⁶¹

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเจ้าประเทศราช เมื่อกษัตริย์ราชวงศ์จักรีมีอำนาจจึงได้ลดฐานะเมืองนครศรีธรรมราชลงมาเป็นหัวเมืองชั้นเอก และยังมีนโยบายสนับสนุนให้เมืองสงขลาตามอำนาจเมืองนครศรีธรรมราชอีกด้วย อำนาจของกรุงเทพฯ เหนือเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองอื่น ๆ ในภาคใต้จะสูงขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา เมื่อคนจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรและลงทุนทำเหมืองแร่มีอิทธิพลมากขึ้น และร่วมมือกับกรุงเทพฯ ในการแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ในภาคใต้ จนคนจีนเหล่านี้สามารถก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งเจ้าเมืองในที่สุด ส่วนชาวจีนที่หลังไหลเข้ามาเป็นแรงงานในเหมืองแร่ที่มีชาวจีนและชาวอังกฤษเป็นเจ้าของ ส่วนใหญ่แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างลำบากยากแค้นทั้งจากการทำงานหนักในเหมืองแร่และการสูญเสียทรัพย์สินไปกับยาเสพติดและการพนัน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

การขยายอำนาจสู่ล้านนา ลาว และกัมพูชา

การสร้างกองทัพเพื่อต่อสู้กับพม่าและเพื่อปราบปรามชุมชนต่าง ๆ ในสมัยธนบุรี ทำให้กรุงธนบุรีมีความพร้อมที่จะขยายอำนาจออกไปครอบครองเมืองประเทศราช ทั้งล้านนา ล้านช้าง (ลาว) และกัมพูชา โดยบรรดาแม่ทัพนายกองทุกระดับได้ผลประโยชน์จากการรบชนะข้าศึก ทั้งในรูปของกำลังคน (ไพร่สมทาส) และทรัพย์สินต่าง ๆ

ความจำเป็นทางยุทธศาสตร์เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขยายอำนาจมายังล้านนาและลาว เพื่อป้องกันมิให้พม่าใช้กำลังคนและดินแดนของอาณาจักรทั้งสองนี้ในการโอบล้อมราชอาณาจักรของพระองค์ ขณะเดียวกันความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจหลังเสียกรุง ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องเร่งขยายอำนาจไปสู่ล้านนา ลาว และกัมพูชา เพื่อผลประโยชน์ด้านการค้าและการเก็บส่วยของป่า เพราะของป่ายังคงเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดในสมัยธนบุรี (และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย) โดยที่ดิน

⁹⁶⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 162-163. นิธิวิเคราะห์ว่า พระปลัดหนูน่าจะมาจากส่วนกลางแต่มาอยู่นครศรีธรรมราชนาน ได้แต่งงานกับหม่อมทองเหี้ยว ธิดาจีนปาด ซึ่งมีทรัพย์สินมั่งคั่ง และเป็นพี่น้องกับของคนในชุมชน

⁹⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165-167.

แดนล้านนา ลาว และกัมพูชาเป็นแหล่งผลิตของป่าที่อุดมสมบูรณ์ และตอนใต้ของกัมพูชายังมีเมืองท่าสำคัญที่เป็นแหล่งรวมของสินค้าประเภทของป่าที่มาจากดินแดนตอนในและเขตภูเขาของลาวและกัมพูชา คือเมืองพุทไธมาศ (ฮาเตียน)⁹⁶²

ในกรณีล้านนา ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เกิดความปั่นป่วนทางการเมืองในหัวเมืองต่าง ๆ ในล้านนาในช่วงปลายสมัยที่ล้านนาเป็นเมืองประเทศราชของพม่า ในสภาวะที่อำนาจของราชอาณาจักรพม่าอ่อนแอ ผู้ปกครองชาวพม่าในหัวเมืองล้านนาลับปกครองอย่างกดขี่มากขึ้น มีการเพิ่มอัตราการเก็บส่วยและภาษีอากร การเพิ่มความเข้มงวดในการเกณฑ์แรงงาน การกดขี่ข่มเหงประชาชนอย่างรุนแรง เช่น “เก็บเอาเมียเขาเป็นข้าเป็นคนเป็นลูกเป็นเมียตามใจมัก (ตามใจชอบ)”⁹⁶³ ทำให้มีการเคลื่อนไหวต่อต้านผู้ปกครองชาวพม่า มีการตั้งตัวเป็นผู้มีบุญที่มีชาวบ้านเลื่อมใสศรัทธา และเกิดใจผู้ร้ายซุกซม เมื่อประกอบกับโปมะยงวนเจ้าเมืองเชียงใหม่วัยครบครวและผู้คนของพระยาจำบ้านและเจ้ากาวิละผู้นำท้องถิ่นที่แข็งข้อเพื่อส่งไปพม่า พระยาจำบ้านและเจ้ากาวิละจึงสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีใน พ.ศ.2317 หลังจากนั้นเจ้าเมืองอื่น ๆ ก็ขอเป็นเมืองประเทศราชของกรุงธนบุรีเช่นกัน เช่น เมืองน่าน ซึ่งบางช่วงก็ถวายบรรณาการแก่พม่า แต่บางช่วงก็ถวายบรรณาการแก่กรุงธนบุรี จนถึง พ.ศ. 2331 เมืองน่านจึงเป็นเมืองประเทศราชของสยามอย่างแท้จริง แต่กว่าที่เจ้าเมืองเหล่านี้จะขับไล่อำนาจของพม่าออกไปได้อย่างสิ้นเชิงก็ตกถึง พ.ศ.2347 ในปลายสมัยรัชกาลที่ 1⁹⁶⁴

กลุ่มผู้นำใหม่ที่ยึดอำนาจในเมืองต่าง ๆ ในล้านนาได้ก็คือกลุ่ม “เจ้าเจ็ดตน” โดยผู้ครองเชียงใหม่มีบารมีสูงสุดเพราะเชียงใหม่เป็นเมืองใหญ่ที่สุด การฟื้นฟูบ้านเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งการกวาดต้อนและการชักจูงให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ อพยพเข้ามาอยู่ดำเนินไปอย่างคึกคัก สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อชดเชยกำลังคนที่ถูกกองทัพพม่าและกองทัพของกรุงธนบุรี (รวมทั้งกองทัพของกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลาต่อมา) กวาดต้อนไป

การที่ล้านนาขึ้นต่อกรุงธนบุรีนี้ นับเป็นครั้งแรกที่ล้านนามาขึ้นอยู่กับกษัตริย์สยาม อย่างไรก็ตาม ผู้ปกครองของล้านนาในสมัยกรุงธนบุรีก็ยังมีอำนาจปกครองตัวเองอย่างอิสระ แม้จะมีอำนาจไม่มากนัก เนื่องจากผู้คนในล้านนายังมีจำนวนน้อย เพราะคนหนีภัยสงครามออกไปอยู่กระจัดกระจาย จนสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นยุคของการ “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” คือ ผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ในล้านนาต้องพยายามกวาดต้อนผู้คนที่อยู่กระจัดกระจายให้เข้ามาอยู่ในเมืองของตน เพื่อให้แต่ละเมืองมีกำลังเพิ่มขึ้น กำลังคนส่วนหนึ่งมาจากการกวาดต้อนหลังจากทำสงครามชนะ กำลังคนอีกส่วนหนึ่งมาจากการที่

⁹⁶² พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภวัชรพันธุ์, “เส้นทางการค้าสองฝั่งโขงกับการฟื้นฟูอาณาจักรล้านนาเจ้าพระยา” จักรวาลวิทยา บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิธิ เอียวศรีวงศ์. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2549. หน้า 91.

⁹⁶³ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคมเชียงใหม่, 2524. หน้า 110.

⁹⁶⁴ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ:อมรินทร์, 2551, หน้า 299-317.

ผู้นำของคนกลุ่มนั้นยอมสวามิภักดิ์เพราะเผชิญกับการรุกรานของพม่า⁹⁶⁵ ฉะนั้นในบริเวณล้านนาจึงเป็นบริเวณที่มีคนหลายชาติพันธุ์อาศัยอยู่ โดยแต่ละชาติพันธุ์ก็มีหมู่บ้านของตนเอง แต่มีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันกับชาติพันธุ์อื่น ๆ อยู่เสมอ โดยชาติพันธุ์ที่มีบทบาททางการค้ามากที่สุดคือไทใหญ่และจีนฮ่อ

ในกรณีเมืองพุกไธมาศ กองทัพของกรุงธนบุรีสามารถยึดพุกไธมาศได้ใน พ.ศ.2314 (แต่มีอิทธิพลเหนือพุกไธมาศชั่วคราวระยะเวลาอันสั้น) ในปลายรัชกาลกองทัพกรุงธนบุรีสามารถยึดกัมพูชาและลาวได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งนักองนเป็นพระรามราชาปกครองกัมพูชา และทรงแต่งตั้งขุนนางเขมร คือเจ้าพระยาทะละหะ (แบน) เป็นผู้ปกครองพระตะบองและโพธิสัตว์⁹⁶⁶

ในปี พ.ศ.2323 ก็ยึดครองเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ได้ และต่อมาก็มีอำนาจเหนือหลวงพระบางด้วย ทำให้สยามมีอำนาจเหนือลุ่มน้ำโขงตอนกลาง กล่าวได้ว่าเมื่อถึงรัชกาลที่ 1 สยามก็สามารถสถาปนาอำนาจได้ตลอดลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้ศูนย์กลางการค้าสำคัญ ได้แก่ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ พระตะบอง และพนมเปญอยู่ใต้อิทธิพลสยาม⁹⁶⁷

การยึดครองล้านนา ลาว และกัมพูชาได้นี้ นอกจากจะเป็นการยึดครองแหล่งของป่าที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ยังทำให้ได้กำลังคนจำนวนมากมาเป็นเชลย โดยมีการกวาดต้อนคนลาวและคนเขมรเข้ามาหลายระลอกตั้งแต่สมัยธนบุรีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คนลาวและคนเขมรที่ถูกกวาดต้อนมานี้จะถูกกำหนดให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในหัวเมืองชั้นใน และหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 คนเหล่านี้จะได้รับการสนับสนุนให้เคลื่อนย้ายมาอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลุ่มแม่น้ำท่าจีน และลุ่มแม่น้ำป่าสัก เพื่อเป็นแรงงานในการผลิตสินค้าเพื่อส่งออก ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

⁹⁶⁵ ธิษณา วีระเกียรติสุนทร, “จดหมายเหตุของหมอมเดวิด ริชาร์ดสัน: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างล้านนา อังกฤษ สยาม และพม่า” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 11. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารการพิมพ์, 2553.

⁹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน

⁹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน.

บทที่ 9

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเคยได้รับการวิเคราะห์ในฐานะที่เป็นยุค “สยามเก่า” คือยุคที่พยายามรื้อฟื้นสังคมอยุธยา โดยเห็นว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญใด ๆ เกิดขึ้นในยุคนี้ แต่งานวิจัยใหม่ ๆ ได้แสดงให้เห็นอย่างละเอียดชัดเจนว่ารัฐและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากในหลายด้าน โดยความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของรัฐและความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและทางวัฒนธรรมอย่างมาก

ในที่นี้จะแสดงให้เห็นว่า **ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ทำให้รัฐจารีตเริ่มแปรเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่** ไม่ใช่รัฐจารีตที่เจ้าเมืองแต่ละเมืองค่อนข้างเป็นอิสระและมีรากฐานอยู่บนระบบเศรษฐกิจแบบส่วยที่มูลนายและชาวนาสัมพันธ์กันในระบบไพร่แบบเดิม โดยมีการขยายตัวของอำนาจรัฐที่เข้มข้นขึ้นเพื่อปกครองประชาชนและเก็บผลประโยชน์จากประชาชนในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว อำนาจรัฐส่วนกลางแทรกเข้าไปในหัวเมืองและชนบทมากขึ้น ดังปรากฏว่า มีการใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรอย่างกว้างขวาง ซึ่งเจ้าภาษีนายอากรเป็นตัวแทนรัฐบาลที่ออกไปเก็บภาษีอากรในหัวเมืองและชนบทโดยตรง โดยเก็บภาษีเป็นเงินตรามากขึ้น อำนาจในการเก็บภาษีอากรที่สำคัญๆ มิใช่อำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองอีกต่อไป แม้ว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองจะยังคงมีบทบาทในการรวบรวมส่วยบางประเภทส่งให้แก่รัฐบาล แต่ส่วยที่รัฐบาลต้องการก็เป็นส่วยเพื่อการผลิตสินค้าออกและส่วยที่อยู่ในรูปเงินตรา โดยที่รัฐบาลได้พัฒนาระบบบัญชีเกี่ยวกับจำนวนไพร่และจำนวนส่วยสิ่งของหรือเงินตราที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองต้องรับผิดชอบในการจัดเก็บจากไพร่จนทำให้อำนาจรัฐเข้มแข็งขึ้นมาก นอกจากนี้ในการแก้ไขความขัดแย้งราษฎรหรือพ่อค้าชาติพันธุ์ต่างๆ ก็มักทำการฟ้องร้องต่อศาลที่ใช้กฎหมายของรัฐส่วนกลางในการตัดสินคดีความ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อราษฎรเกิดความขัดแย้งกับมูลนายระดับสูงในหัวเมือง เช่น เจ้าเมือง กรมการเมือง หรือเมื่อขัดแย้งกับคนในชุมชนในระดับที่รุนแรงมาก หรือเมื่อขัดแย้งกับคนนอกชุมชน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การเกณฑ์แรงงานและการเกณฑ์ส่วยแตกต่างจากสมัยอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด นอกจากจะเกณฑ์แรงงานเพียงครั้งเดียวเมื่อเทียบกับสมัยอยุธยาแล้ว ยังเป็นการเกณฑ์แรงงานเพื่อให้ได้สินค้าไปขาย ในขณะที่รัฐเองก็มีรายได้จากเก็บภาษีเป็นเงินและการลงทุนซื้อ-ขายสินค้ามากขึ้น และราษฎรทั่วไปก็ต้องการขายสินค้าเพื่อจะมีเงินมาเสียภาษีอากร รวมทั้งการเสียอากรค่านาเป็นเงิน นอกจากนี้ราษฎรในสมัยรัตนโกสินทร์ยังนิยมเสียเงินแทนการเข้าเวรกว้างขวางขึ้นอีกด้วย ลักษณะของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์จึงแตกต่างจากรัฐอยุธยาอย่างมากจนกล่าวได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่รัฐไทยกำลังเปลี่ยนไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ซึ่งในบริบทที่รัฐแบบจารีตกำลังแปรเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ดังกล่าวมานี้ สังคมและวัฒนธรรมย่อมมีความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งตามไปด้วย รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงในด้านอัตลักษณ์คนชาติพันธุ์ต่างๆ ดังจะได้วิเคราะห์ในประเด็นต่างๆ เหล่านี้อย่างละเอียดต่อไป

การขยายตัวของการค้าในสมัยรัชกาลที่ 1

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการขยายตัวของการค้าต่างประเทศอย่างมาก แม้แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งการทำสงครามยังไม่หมดไป เพราะการค้าในระบบบรรณาการกับจีนฟื้นตัวขึ้นตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี เพราะจักรพรรดิจิ้นทรงรับเครื่องราชบรรณาการจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นครั้งแรกใน พ.ศ.2324 ปรากฏว่าในปีดังกล่าวนี้ขบวนเรือถวายเครื่องราชบรรณาการประกอบด้วยเรือถึง 11 ลำ บรรทุกสินค้าที่มีมูลค่าสูงถึง 2,443 ชั่ง⁹⁶⁸ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงได้ประโยชน์จากการที่จักรพรรดิจิ้นทรงรับรองสถานะพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะสามารถถวายเครื่องราชบรรณาการสืบต่อมา โดย “พระราชสาส์นของสยามถึงข้าหลวงมณฑลกวางตุ้งกว้างซี” ลงวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ.2325 ส่งผลให้ราชสำนักจักรพรรดิจิ้นเข้าใจว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี “ได้ประจักษ์พระชนม์” และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นพระราชโอรสที่เสด็จขึ้นครองราชย์แทน⁹⁶⁹ จักรพรรดิจิ้นจึงรับเครื่องราชบรรณาการตั้งแต่แรก และสิ่งของที่จักรพรรดิจิ้นพระราชทานตอบแทนในการถวายเครื่องราชบรรณาการครั้งแรกในรัชกาลที่ 1 ได้แก่ผ้าแพรถึง 110 ม้วน เครื่องถ้วยชามอย่างดีถึง 104 สิ่ง และของอื่นๆ อีกมาก⁹⁷⁰ ในระหว่าง พ.ศ.2325-2343 รวมเวลา 19 ปี ไทยส่งทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการจักรพรรดิถึง 20 ชุด⁹⁷¹

ในรัชกาลที่ 1 การค้ากับจีนเฟื่องฟูยิ่งกว่าสมัยอยุธยา แม้ว่าในทศวรรษสุดท้ายของสมัยอยุธยา การค้าในระบบบรรณาการจะขยายตัวขึ้นมากแล้ว เพราะทางการจีนให้สิทธิพิเศษแก่เรือจากสยามเพิ่มขึ้น เช่น ใน พ.ศ.2304 ทางการจีนอนุญาตให้เรือของราชสำนักสยามค้าขายที่กวางตุ้งในระหว่างฤดูร้อนในรูปของ “การถวายบรรณาการประจำปี” ซึ่งทำให้การค้าในระบบบรรณาการขยายตัวอย่างมาก⁹⁷² ในรัชกาลที่ 1 บันทึกความทรงจำของผู้ว่าการทั่วไปแห่งเมืองกึ่งต้ง พ.ศ.2330 ระบุว่า ขบวนเรือบรรณาการของสยามกว่า 10 ลำ แวะมายังกวางตุ้งทุกปี และมีเรือของพ่อค้าเอกชนจีนบรรทุกสินค้ามาจากสยามอีกจำนวนมาก⁹⁷³ พระบรมราชโองการของจักรพรรดิจิ้น พ.ศ.2330 และ พ.ศ.2339 ให้สิทธิพิเศษมากขึ้นแก่เรือที่นำ

⁹⁶⁸ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652–1853*. Cambridge: council of East Asian Studies, Harvard University, 1977, p.146.

⁹⁶⁹ ประพฤทธิ ศุกลรัตน์เมธี แปล, “เอกสารประวัติศาสตร์จีนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-จีน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ใน *ประวัติศาสตร์ปริทัศน์*, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2542, หน้า 126.

⁹⁷⁰ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, *ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ.1825-2395*, (แปลจากเอกสารทางราชการจีน). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2534, หน้า 42.

⁹⁷¹ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652–1853*, p. 153.

⁹⁷² Ibid, p. 142.

⁹⁷³ Ibid, p. 155.

ข้าวมาขาย เช่น พ่อค้าที่นำข้าวมาขายที่กึ่งต้ง จะได้รับยกเว้นภาษีขาเข้าสำหรับสินค้าทุกชนิด และจะได้รับสิทธิพิเศษบางอย่างด้วย ปรากฏว่ามีการส่งข้าวไปขายที่กึ่งต้ง เอ๋หมิง และนิงโป อย่างสม่ำเสมอตลอดรัชกาล⁹⁷⁴ ซึ่งทำให้ได้สิทธิพิเศษในการซื้อขายสินค้าอื่น ๆ เป็นอันมาก

นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว เจ้านายและขุนนางก็ทำการค้าสำเภาเช่นกัน เช่น กรมหลวงอิศรสุนทร (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) กรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าพระยาพระคลัง ฯลฯ ขุนนางข้าราชการในกรมท่าซ้ายก็ทำการค้าส่วนตัวมากเช่นกัน นอกจากนี้ พระราชกำหนดใหม่ พ.ศ.2346 กล่าวถึงเจ้าเมืองและกรมการแต่งเรือมาซื้อข้าวในกรุงไปขายต่างประเทศ และลูกค้าโรงสีขายข้าวลงสำเภาเรือเสา เรือใบ เป็นอันมาก⁹⁷⁵ สารสิน วีระผล อ้างถึงจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ว่า เรือที่เดินทางค้าขายระหว่างสยามและจีนนั้นมีทั้งเรือของพระคลังสินค้า ของขุนนางข้าราชการ และพ่อค้าทั่วไป เรือเหล่านี้บรรทุกสินค้าไปขายเมืองจีนทุกปี บางทีก็ขายเรือไปด้วย และได้กำไรมา⁹⁷⁶

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอนุญาตให้เจ้านาย ขุนนาง และพ่อค้าจีนบางคนแฝงตัวทำการค้าในระบบบรรณาการ เพื่อจะได้สิทธิทางการค้า จนกระทั่งหลังจาก พ.ศ.2330 ซึ่งทางการจีนเข้มงวดกับการค้าในระบบบรรณาการมากขึ้น ไม่ยอมให้มีการแฝงตัวทำการค้าในระบบบรรณาการอีก จึงเกิดพัฒนาการของการค้านอกระบบบรรณาการนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา⁹⁷⁷

วิถีชีวิตของเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ที่ให้ความสำคัญแก่การค้าและการช่างเห็นได้จากพระนิพนธ์เพลงยาวของพระองค์เจ้าอรุณทิพย์ พระราชโอรสในรัชกาลที่ 1 ซึ่งได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ใน พ.ศ. 2350 และทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพใน พ.ศ.2367 ทรงรำพันไว้ในเพลงยาวว่าทรงมีเวลาในการแต่งบทกวีน้อยมาก เพราะทรงงานต่าง ๆ ดังนี้

ต่อยามสามจึงพอว่างได้ว่างเรื่อง	จนเนตรเคืองกลางวันเฝือกการหลายสิ่ง
ชำระทุกข์ราษฎร์อุทรณประวิง	ทั้งการช่างเล่าไม่นั่งต้องดูท่า
ไหนจะเฝ้าธุลีบาทสมเวลา	ทั้งดำริการค้าเวลาค้า... ⁹⁷⁸

วิถีชีวิตของขุนนาง นอกจากจะผูกพันกับระบบราชการแล้ว ยังผูกพันกับระบบเศรษฐกิจอย่างมาก ขุนนางและเจ้าเมืองตลอดจนกรมการเมืองต้องรับผิดชอบในการรวบรวมส่วยจากไพร่ในหัวเมืองต่างๆ โดยใช้ “นายกongs่วย” และ “ปลัดกอง” ที่ควบคุมไพร่ใน “กอง” ต่างๆ ในแต่ละหัวเมืองเป็นกลไกสำคัญในการเกณฑ์ส่วย หรือเกณฑ์แรงงานไพร่ไปเก็บส่วย ขณะเดียวกันก็ดูแลการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าในขอบเขตที่

⁹⁷⁴ Ibid, p.92.

⁹⁷⁵ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521, หน้า 770-771.

⁹⁷⁶ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652–1853*, p.153.

⁹⁷⁷ Ibid, p.157.

⁹⁷⁸ ศักดิ์พลเสพ, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น, “เพลงยาวกรมศักดิ์” ใน *ประชุมเพลงยาวภาคที่ ๑ ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2507, หน้า 49.

ตนเองรับผิดชอบ รวมทั้งการป้อนสินค้าให้แก่พระคลังสินค้าและการกระจายสินค้าออกสู่ตลาด ซึ่งในกระบวนการเก็บส่วยและการค้าขายให้แก่รัฐส่วนกลางนี้ ขุนนาง เจ้าเมือง กรมการเมือง ย่อมสามารถแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองไปพร้อมกัน (ทำนองเดียวกับขุนนางตระกูลขุนนาคที่กระทำการค้าให้แก่ “หลวง” และกระทำการค้าให้แก่ตนเองควบคู่กันไป โดยสามารถแบ่งเอาส่วยส่วนหนึ่งที่กรมกองในบังคับบัญชาของตนเองรวบรวมมาได้มาเป็นสินค้าลงเรือสำเภามาขายด้วย และยังสามารถปิดส่วนที่ขาดทุนให้เป็นของสำเภาลอง และปิดเอากำไรส่วนใหญ่มาเป็นของตนเองอีกด้วย) ดังนั้น ขุนนางหลายตระกูลที่ได้ตำแหน่งต่างๆ ทั้งในส่วนกลางและในหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 หากรอดพ้นจากการถูกประหารชีวิตหรือการถูกถอดถอนออกจากตำแหน่งในข้อหาทมิฬในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ก็มักสามารถสืบทอดอำนาจในตระกูลได้อย่างมั่นคงสืบต่อมา โดยมีแบบแผนในการดำเนินชีวิตที่จำลองจากพระมหากษัตริย์ในราชธานี เพียงแต่ย่อส่วนลงมา เช่น การสร้างตำหนักขนาดใหญ่ การมีบริวารแวดล้อมหลายชนชั้น (ตั้งแต่ภรรยาหลวงจนถึงภรรยาทาส ข้าราชการระดับพระหรือพระยาลงไปจนถึงขุนหมื่นพันทนาย ตลอดจนไพร่และทาสที่มาพึ่งบุญทั้งโดยความสมัครใจและโดยการบังคับ) การสร้างวัด การประกอบพิธีกรรมตามประเพณี และการใช้อำนาจในการขยายผลประโยชน์ เช่น การผูกขาดการค้าขายสินค้าบางชนิด การกวาดต้อนกำลังคนมาตั้งถิ่นฐานในเมืองของตน ฯลฯ นอกจากนี้ขุนนางตระกูลสำคัญๆ ทั้งในส่วนกลางและหัวเมืองมักจะพยายามสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับพระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงด้วยการถวายบุตรสาว พร้อมกันนั้นก็พยายามฝากตัวด้วยวิธีการต่างๆ รวมทั้งการนำบุตรชายมาถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ซึ่งบุตรชายเหล่านี้ก็จะมีโอกาสเข้าสู่ระบบราชการจนมีตำแหน่งสำคัญและสามารถขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของตระกูลให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นไปในอนาคต

อนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ 1 อำนาจของส่วนกลางในหัวเมืองห่างไกลยังเบาบาง เช่น หัวเมืองประเทศราชในภาคเหนือตอนบน คาบสมุทรมอญใต้ตอนล่าง กัมพูชา และล้านช้าง ดังนั้น ในบางกรณีพระมหากษัตริย์ก็ทรงยินยอมให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองมีอำนาจปกครองท้องถิ่นของตนเองอย่างอิสระ ในบางกรณีตระกูลผู้นำในท้องถิ่นต่างๆ ก็ต่อสู้กันเพื่อแย่งชิงเมืองท่าและกำลังคนมาเป็นของตน และรัฐบาลกรุงเทพฯ ก็เลือกหนุนหลังฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพื่อปราบปรามอีกฝ่ายหนึ่ง แล้วพระมหากษัตริย์ก็ทรงสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่รัฐบาลกรุงเทพฯ เกื้อหนุน เป็นการกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบาทบริจาริกาเหล่านี้มีพระราชโอรสที่จะได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในราชสำนักหรือในระบบราชการสืบต่อมา

ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการสถาปนาอุดมการณ์ใหม่

วิถีชีวิตของชนชั้นสูงที่ให้ความสำคัญแก่ “การช่าง” และการ “ดำรงการค้า” มากขึ้นเช่นนี้ ส่งผลให้มีวิธีคิดแบบมนุษยนิยม เหตุผลนิยม และสังคมนิยม อย่างชัดเจนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ทำให้การสถาปนาอุดมการณ์รัฐใหม่ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีรากฐานอยู่บนพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม เหตุผลนิยม

และสังขนิม ซึ่งเห็นได้จากหนังสือทางพุทธศาสนาที่ได้รับการแต่งและการแปลขึ้นในยุคนี้ เช่น **ไตรภูมิโลกวิณจยกถา, สังคิตยวงศ์, มลีนทปัญหา** ฯลฯ และเห็นได้จากพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎก การตราพระราชกำหนดใหม่เพื่อสอนให้ข้าราชการและราษฎรตลอดจนพระภิกษุสามเณรปฏิบัติตนด้วยความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง การที่ทรงมีพระราชปณิธานเกี่ยวกับประเด็นความคิดสำคัญ ๆ ในพุทธศาสนาเพื่อสอนวิธีการศึกษาธรรมะแก่พระภิกษุสงฆ์ ฯลฯ

พระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาดังกล่าวข้างต้น รวมทั้งการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดและพระพุทธรูป การอุปถัมภ์พระสงฆ์สามเณรไทย มอญ ลาว เขมร ทั้งที่อยู่ในประเทศและที่มาจากเมืองประเทศราช เช่น ล้านนา ล้านช้าง กัมพูชา ให้ได้ศึกษาเล่าเรียน และการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาอื่น ๆ อีกมากในรัชกาลที่ 1 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาอุดมการณ์รัฐที่เน้นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “พระโพธิสัตว์” ที่ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในฐานะ **“พระมหาธรรมิกราชาธิราช”** คือทรงเป็นประธานในการจรรโลงธรรมะ เพื่อให้สัตว์โลกทั้งปวงได้มีโอกาสบรรลุอุดมคติของพุทธศาสนา คือพระนิพพาน พระองค์ทรงทำหน้าที่สำคัญสองด้านซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน คือหน้าที่ในการ **“พระราชทานโอวาทานุศาสน์”** หรือสอนธรรมะ เพื่อให้คนทั้งหลายเข้าใจหลักธรรมอย่างถ่องแท้ จะได้ประพฤติธรรมอย่างถูกต้อง และหน้าที่ในการตัดสินคดีความ เพื่อลงโทษผู้กระทำความผิดหลักธรรมะ ช่วยให้คนเลิกกระทำความผิด จะได้ไม่ตกไปสู่อบายภูมิ หน้าที่ทั้งสองประการนี้จะส่งผลให้รัฐแบบจักรวรรดิที่ **“พระมหาธรรมิกราชาธิราช”** ทรงปกครองนั้นดำรงอยู่ในสภาวะที่คนทั้งปวงได้ทำมาหากินและดำรงชีวิตอย่างสงบสุข มีโอกาสทำบุญให้ทานสร้างกองการกุศล และมีโอกาสประพฤติธรรม ดังนั้น ใครทั้งปวงจึงควร **“เอาเรี่ยวแรงเป็นแดนแทนพระเดชพระคุณจึงจะชอบ”**⁹⁷⁹

พระราชกรณียกิจต่าง ๆ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สามารถอธิบายได้ด้วยแนวคิดที่เป็นอุดมการณ์รัฐ เช่น การทำสงครามกับพม่าก็เพื่อจรรโลงธรรมะ เพราะเป็นการปราบปรามฝ่ายอธรรมที่ทำอันตรายพระพุทธศาสนา และเป็นการช่วยชาวพม่าที่ถูกเกณฑ์มาในกองทัพให้ **“พ้นชีวิตันตรายอกุศลกรรม”**⁹⁸⁰ ขณะเดียวกันก็เป็นการป้องกันราษฎรจากการเบียดเบียนของพม่าข้าศึก **“ราษฎรได้ตั้งบ้านเรือนเป็นสุข ได้สร้างกองการกุศล พระบวรพุทธศาสนากิ่งเรือง”**⁹⁸¹ การที่ทรงแผ่พระราชอำนาจไปปกครองล้านช้าง ล้านนา กัมพูชา ก็เพื่อจะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในอาณาจักรเหล่านั้น และสั่งสอนดูแลให้คนทั้งหลายได้ประพฤติธรรม ส่วนการอุปถัมภ์พุทธศาสนานอกจากจะเป็นไปเพื่อให้ทุกคนมีโอกาสสร้างกองการกุศลและประพฤติธรรมอย่างถูกต้องแล้ว พระสงฆ์ซึ่งมิได้ลำบากด้วยอาหารบิณฑบาต ก็จะสามารถบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาได้อย่างบริบูรณ์ เป็นต้น

⁹⁷⁹ สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545, หน้า 89-260.

⁹⁸⁰ ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2503, หน้า 236.

⁹⁸¹ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 720.

อุดมการณ์รัฐในรัชกาลที่ 1 มีลักษณะมนุษยนิยม เพราะเป็นความคิดเกี่ยวกับผู้ปกครองที่เป็นมนุษย์ และทำการปกครองโดยอาศัยปัญญา ความเมตตากรุณา ความเพียร ฯลฯ ซึ่งเป็นคุณลักษณะของมนุษย์ มิใช่โดยอาศัยอำนาจเหนือธรรมชาติของเทพเจ้า จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง เลื่อนเน้นคติธรรมมิกราชาธิราชก็เพราะเป็นแนวความคิดที่พระองค์ทรงปฏิบัติได้จริง ต่างจากคติจักรพรรดิ ราชซึ่งมนุษย์ไม่สามารถปฏิบัติได้ในหลายเรื่อง ทรงพิสูจน์สิทธิธรรมของพระองค์ด้วยการปฏิบัติภารกิจของ ธรรมมิกราชาธิราชโดยอาศัยคุณสมบัติต่าง ๆ ที่พระโพธิสัตว์มีอยู่ เช่น ปัญญาบารมี เมตตาบารมี วิริยะบารมี ฯลฯ คำอธิบายต่าง ๆ ในอุดมการณ์รัฐก็เป็นคำอธิบายที่มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลและเป็นไปได้จริงทั้งสิ้น มิใช่เป็นคำอธิบายที่มาจากความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ

การสถาปนาอุดมการณ์รัฐที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมใน สมัยนั้น เพราะช่วยคลี่คลายปัญหาทางการเมือง และช่วยในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม กล่าวคือ

การเน้นความคิดว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็น “พระมหาธรรมมิกราชาธิราช” ที่ทรง ปฏิบัติภารกิจในการจรรโลงธรรมะโดยบริบูรณ์ จะทำให้ทรงได้รับการยอมรับว่า พระองค์มีสิทธิธรรมที่จะ ปกครองหัวเมืองและประเทศราช เหนือกว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงอังวะ และเหนือกว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งทรงมีพระบารมีและพระราชอำนาจสูงยิ่งในเวลานั้น

การที่ พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงทำให้กรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางของความ รุ่งเรืองทางพุทธศาสนาและได้ดำรงรักษาพุทธศาสนาอันบริสุทธิ์ถูกต้อง จนเป็นแบบแผนอันถูกต้องที่ ประเทศต่าง ๆ จะยึดเป็นแบบอย่าง ก็ทำให้กรุงรัตนโกสินทร์มีความชอบธรรมที่จะเป็นศูนย์กลางของ “จักรวรรดิ” หรือจักรวาลตามคติพุทธศาสนา ซึ่งในทางปฏิบัติหมายถึงการมีอำนาจเหนือ “โลกแห่ง พระพุทธศาสนา” อันได้แก่ นครศรีธรรมราช ล้านนา ล้านช้าง และกัมพูชา

ความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักรเนื่องจากทรงเป็น “พระมหาธรรมมิก ราชาธิราช” อันทำให้พระสงฆ์อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์และการควบคุมดูแลของพระองค์และควรรับเอาคำสั่ง สอนของพระองค์ ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีโอกาสควบคุมพระสงฆ์ได้มากขึ้น รวมทั้งการควบคุมพระสงฆ์ ในเมืองประเทศราชซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเจ้า ขุนนาง และประชาชนและมีอิทธิพลทางความคิดต่อ คนทุกกลุ่มในเมืองประเทศราชอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เจ้านันทเสนแห่งเวียงจันทน์ ส่ง “พระครูยอดแก้วแลพระครูทั้งปวง” มายังกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อศึกษาเล่า เรียน⁹⁸² เมื่อทรงอภิเษกนักษัตรเองไปครองกรุงกัมพูชาก็ทรงนิมนต์พระสงฆ์เขมรที่เข้ามาเรียนพุทธศาสนาใน กรุงรัตนโกสินทร์ให้ออกไป “ชำระพระพุทธศาสนา” ในกรุงกัมพูชา⁹⁸³

⁹⁸² หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

⁹⁸³ หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153 เลขที่ 2.

อนึ่ง ภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2310 พระสงฆ์จำนวนมากต้องถูกกวาดต้อนไปพม่า บางส่วนต้องมรณภาพจากภัยสงครามและบางส่วนต้องสืกออกมาหาเลี้ยงชีวิต เมื่อถึงสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งมีเหลืออยู่น้อยมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชปณิธานในข้อธรรมะต่าง ๆ คำวิชันนาของพระราชาคณะก็มักไม่เป็นที่พอพระทัย ทรงมีพระราชดำรัสที่แสดงถึงความบกพร่องของพระราชาคณะที่ถวายนาคำวิชันนาหรือแสดงพระธรรมเทศนาถวายเป็นเรื่อง ๆ เช่น “ถือแต่वारพระบาลี มิได้ทันพิจารณาในอรรถธิบายอันเป็นสาครวรรคัมภีรภาพจึงเข้าใจไปโดยอรรถอันผิดฉะนี้”⁹⁸⁴ มีหลายครั้งที่ทรงพระราชดำริว่าฟังคำวิชันนาแล้ว “ไม่สิ้นความสงสัย”⁹⁸⁵ ใน **สังคีติยวงศ์** บรรยายถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกที่สะท้อนสถานะของพระสงฆ์ในทศวรรษ 2330 ได้เป็นอย่างดี ดังความต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลายนี้มีบุญน้อย มักหลงลืม มิได้ทรงไตรปิฎก เปนปุณฺณ บัญญาน้อย ฟังน้อย เมื่อถือพระธรรม พระวินัย มิได้เหมือนด้วยสังคีติยครั้งโบราณ เมื่อถือเอาพระธรรมพระวินัยที่พิรุณ พิปริต แปลเคลื่อนคลาด จึงได้จารพระพุทธรวฺจนะให้บริสุทธิตามสติกำลัง⁹⁸⁶

ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีพระสงฆ์กระทำผิดพระวินัยมีจำนวนมาก “กฎพระสงฆ์” สะท้อนให้เห็นถึงการทำผิดพระวินัยในเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่อง เช่น “लगบางบวชเข้าแล้วก็มีได้ประณิบัติตามทุระทั้งสอง...เอาแต่ภาษาวะกัตรเปนที่ฟัง เพื่อจะเอาแต่ความสบายให้บริบูรณ์กายเนื้อหนัง...จะได้จำเรฎศีลสมาธิปัญญาอันหามิได้”⁹⁸⁷ พระสงฆ์บางรูปแสวงหาความสุขทางโลกเหมือนคฤหัสถ์ ดังความใน “กฎพระสงฆ์” พ.ศ.2332 ระบุว่า

แลทุกวันนี้...ทั้งสมณะแลสามเณรมิได้รักษาพระจุฑาปาริยสุทธศีลร่ำเรียนทุระทั้งสองประการ แลชวนกันเที่ยวเข้าร้านทะเลาตุสีกา มีอาการกิริยานุ่งห่มเดิรเหิรกระด้างหย่างชะรวาษา มิได้สำรวมรักษานินทริย หมีเปนที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ทายกแลเที่ยวดูโชนหนังลคอนฟ่อนขับ แลเล่นหมาก รุกสกาพนันทั้งปวง แลคบคิดกันกับกระหัดชายหญิงเล่นเบี้ย หย่างสมณสามเณรวัดบางว่า คบกระหัดชายหญิงสืบเบตคน ๆ คบสมณะสามเณรเล่นเบี้ย ขอกล่าวป่าวร้องรับเงินทองเข้าปลาอาหาร ทั้งปวงมาเลี้ยงชีวิต แลผะสมผะสารทำการฆราวาด ให้ดอกไม้มลไม้มิ่งของหวังอำมิศแก่ชะรวาษา แลผูกพันทเรยกชะรวาษาหญิงชายเปนพ่อเลี้ยงเปนแม่เลี้ยงน้องเลี้ยง แลคำรบนบอบแบบคาย วาจาแก่ชะรวาษาหย่างว่าทาสทาสา แลขอให้ให้น้ำมนตด้ายม่งคลสุทเปนต้นแก่ชะรวาษา ปรรณาลาภ แลชะรวาษาหญิงชายที่หาปัญญามิได้ ก็ผูกพันเสนหาเหนแก่หน้าอำมิศให้อาหารผลาผลเปนต้น

⁹⁸⁴ พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2513, หน้า 44.

⁹⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62-63, 66.

⁹⁸⁶ วันรัตน, สมเด็จพระ, **สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ), แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณมณ). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2521, หน้า 448.

⁹⁸⁷ “กฎพระสงฆ์ มาตรา 4” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 552.

บำเรอแก่หมู่ภิกษุบาปอลัชชี...นั่งในกุฎีที่กำลังอันคงจะเกี่ยวพันพุดจาหยิกหยอก ลำผัดกาย...ฝ่าย
ภิกษุสามเณรบาปลามกครั้งคุ้นเคยเข้ากับสีกาแล้วก็เข้าบ้านนอนบ้าน ...มีความเสน่ห์น่ารักใครทั้งสอง
ฝ่ายสัมผัสกายกระทำเมถุนธรรมเป็นปราชิก”⁹⁸⁸

พระสงฆ์บางรูปหารายได้เหมือนคฤหัสถ์ เช่น “มักมากโลภรับเงินทองของอันมีควรด้วยกิจพระวิโนย
สั่งสมทรัพย์สิ่งของ เทียวผะสมผะสานทำการของฆราวาส การศกการเบญจา เป็นหมอนวดหมอยาหมอดู
ใช้สอยอาษาการกระหู้ แลให้สิ่งของต่าง ๆ แก่หู้ฐ (คฤหัสถ์) เพื่อจให้เป็นประโยชน์ จให้เกิดลาภเลี้ยง
ชีวิต”⁹⁸⁹ นอกจากนี้พระสงฆ์บางรูปยังหลงใหลในอบายมุขต่าง ๆ และแต่งกายเพื่อความสวยงาม ดังความ
ว่า

...เสพสุรายาเมา...ล้างเหล่าเอาผ้าพาดบาตรเหลกไปขายแลกละเล่นเปี้ยเสี้ย...ล้างพวกเหินส
ลุบก่ำปั้น เหินลำเภาจินเข้ามาก็ขึ้นเที่ยวบนลำเภาศูกชนซื้อหาของเล่นปนละวณ จิน จาม ฝารัง ให้
เดียรถนิครนคณหมิ่นก็มีบ้าง ล้างพวกก็เที่ยวซื้อผ้าแพรพรรณในพ่วงแพแลร้านแขกร้านจีน เอาไปเยบ
ย้อมเป็นผ้าพาด จีวร สบง สไบ กราบพระ รัตคต อังสะ กระทำเป็นศรีเสดศรีชมพู่...ล้างพวกก็นุ่งห่ม
แดง...คูลุมสีคะ...⁹⁹⁰

การกระทำความผิดของพระสงฆ์มีมาก เห็นได้จากหลักฐานที่พบซึ่งปรากฏว่าปี พ.ศ.2344 เพียงปี
เดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดฯ ให้เลิกพระที่ประพฤติดิฉิพระวินัยดังกล่าวมานี้เป็น
จำนวนถึง 128 รูป⁹⁹¹

สำหรับการเน้นให้คนทั้งหลายบำเพ็ญทาน รักษาศีล (ละเว้นความชั่วทางกาย วาจา ใจ 10 ประการ)
และปฏิบัติตามทศกัศลกรรมบถ (การกระทำความดีทางกาย วาจา ใจ 10 ประการ) จะช่วยในการจัด
ระเบียบและควบคุมสังคมในสภาวะที่ระบบไพร่อ่อนแอ และพระมหากษัตริย์ทรงมีปัญหากับมูลนาย
หรือขุนนางรุ่นใหม่ที่ได้ผ่านการอบรมในตระกูลชนชั้นนำ ปัญหาเรื่องเรื่องมูลนายหรือขุนนางรุ่นใหม่ เป็น
ปัญหาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักว่าเป็นปัญหาสำคัญ ดังที่พระราชกำหนดที่
ออกใน พ.ศ.2327 ระบุว่า

มีกฎหมายทำเนียมแต่ก่อนว่า ผู้ซึ่งจะสมักมาทำราชการเป็นมหาดเล็กเขาที่ขอเฝ้า ย่อมมี
ความชอบบอดด้วยวุทธิแลอธิบดี ๔ ประการ คุณานุรูปสมควร จึงให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ
ถวายใช้ราชการ ถ้าเป็นหินชาติหาคะกูลมิได้ จะมาเป็นมหาดเล็กขอเฝ้าชาวที่ อย่าให้รับเอามา
บังคมทูลถวายเป็นอันขาดทีเดียว...สืบมาทุกวันนี้ ผู้คนร่วงโรยกว่าแต่ก่อน บุตรแลหลาน
ข้าราชการผู้มีชาติตระกูลเคยทำราชการนั้นมีอยู่น้อย...ที่เป็นคนหินชาติชั่ว ไม่มีคุณวุทธิแล

⁹⁸⁸ “กฎพระสงฆ์ มาตรา 8” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 562-563.

⁹⁸⁹ “กฎพระสงฆ์ มาตรา 6” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 554.

⁹⁹⁰ “กฎพระสงฆ์ มาตรา 10” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 568.

⁹⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 569.

อัชฌาย ความละอายอดสูหาผู้ผิดแลชอบไม่ ก็มีน้ำใจกำเริบ งามอาทนะนงศักดิ์สำหรับกัลละ
หยาบช้า ดูหนึ่งนายเถื่อนมหาดเล็กเวรเดช นายจันเปนหมื่นราชบริรักษ์ ฯ ชาองค์ นายทองจีน
 มหาดเล็กสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ นายสามเปนหมื่นนักตึบยังกรมวังนอก นายทองสุกมหาดเล็กพระ
 เจ้าหลานเธอพระราชวังหลัง คบพวกเพื่อนเสพสุราเหล้าจนน้ำ ณะตะพานบ้านหม้อ...⁹⁹²

การสถาปนาอุดมการณ์รัฐที่มาจากพุทธศาสนา ที่เอื้อให้มูลนายรุ่นใหม่มีระเบียบแบบแผนในการ
 ปฏิบัติตนและปฏิบัติราชการจึงมีความสำคัญมากพิเศษ เพื่อให้มูลนายรุ่นใหม่กลายเป็นข้าราชการที่ดี

นอกจากนี้ ยังมีไพร่ชาติพันธุ์ลาวและมอญจำนวนมากที่อพยพเข้ามาใหม่ซึ่งนับถือพุทธศาสนาและม
 ความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งพุทธศาสนาแบบมหายานนิยม เหตุผลนิยม และสัจนิยมที่พระมหากษัตริย์
 ทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์ให้เล่าเรียนทำความเข้าใจแล้วนำไปปลูกฝังแก่มูลนายรุ่นใหม่และแก่ไพร่ทั้งปวง จะ
 ทำให้มูลนายรุ่นใหม่และไพร่ทั้งปวงยึดมั่นในหลักศีลธรรมมากขึ้นและทำความผิดต่าง ๆ น้อยลง

ในด้านชาติพันธุ์นี้ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ชาวจีนอพยพเข้ามามากขึ้นเพราะเกิดทุพภิกภัยในเมืองจีนซ้ำ
 แล้วซ้ำอีก⁹⁹³ ขณะเดียวกันก็มีการกวาดต้อนคนลาว และการอพยพของคนมอญเข้ามาเป็นจำนวนมาก ทำ
 ให้สังคมไทยมีแรงงานในการผลิตและการค้าเพิ่มขึ้น การผลิตเพื่อขายและการขายสินค้าที่ผลิตได้นี้ทำให้
 เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว

การอพยพของคนลาว เขมร มอญ ในสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 เท่าที่พบหลักฐาน คือ พ.ศ.2317
 “ไพร่ลาวมาสู่พระบรมโพธิสมภารประมาณหมื่นหนึ่ง”⁹⁹⁴ พ.ศ.2321 ได้ชาวเขมรหมื่นเศษ⁹⁹⁵ พ.ศ.2322 ได้
 ครอบครัวลาวเวียง ลาวทองคำ ไม่ทราบจำนวนแน่ชัด แต่คงได้มาเป็นจำนวนมาก จึงโปรดให้ตั้งบ้านเรือนใน
 เมืองต่าง ๆ หลายเมือง เช่น เพชรบุรี สระบุรี ราชบุรี จันทบุรี และหัวเมืองตะวันตก⁹⁹⁶ พ.ศ.2334 ได้ชาว
 มอญจากทะวายจำนวนหนึ่ง⁹⁹⁷ พ.ศ.2346 ได้ลาวเชียงแสนสี่พันคนเศษ โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สระบุรี
 และราชบุรี⁹⁹⁸

ชาวจีนยังคงมีบทบาทสำคัญในการประกอบการค้าให้แก่ชนชั้นสูง ทั้งชาวจีนระดับขุนนางและชาว
 จีนที่เป็นพ่อค้าธรรมดา ชาวจีนพ่อค้าที่ทำการค้าให้แก่พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง อาจทำหน้าที่
 ค้าขายหรือเป็นลูกเรือโดยไม่ได้รับค่าจ้าง แต่ได้สิทธิในระวางเรือจำนวนหนึ่งเพื่อนำสินค้าของตนไปขาย

⁹⁹² “พระราชกำหนดไม่มาตร 38” ใน *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 764-765.

⁹⁹³ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*, p. 177.

⁹⁹⁴ นรินทรเทวี, กรมหลวง, *จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501, หน้า 156.

⁹⁹⁵ ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*, หน้า 34

⁹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

⁹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 226.

⁹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 310

สินค้าที่เงินพ่อค้าเหล่านี้บรรทุกเรือออกไปขายย่อมมาจากการจัดซื้อทั้งสิ้น เพราะมิได้เป็นมูลนายที่จะได้รับ ส่วนแบ่งของส่วยจากระบบไพร่ ขณะเดียวกันมีชาวจีน

จดหมายเหตุในรัชกาลที่ 1 แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการค้าภายในที่คึกคักมาก และการค้ามีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้น เพราะเมื่อการค้าขายตัวมากก็ต้องใช้วิธีจัดซื้อเพิ่มเติม ซึ่งหมายความว่า จะต้องมีการวางแผนการค้าอย่างรัดกุม มีการลงทุนและการเก็งกำไรอย่างมีเหตุผล แม้แต่ในราชการทัพ ศีกทางราชการก็ต้องซื้อข้าวจากราษฎรเพิ่มเติม “บัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ พ.ศ.2328” แสดงว่า ข้าวจากนาหลวงและจากอากรค่านาไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงกองทัพ ทางราชการต้องจัดซื้อเพิ่มเติมเป็นจำนวนมาก เช่น ใน พ.ศ.2329 ข้าวเปลือกที่ใช้เป็นเสบียงในกองทัพมาจากอากรค่านาเพียง 151 เกวียน 17 ถัง ต้องยืมราษฎรถึง 552 เกวียน และจัดซื้อเพิ่มเติมอีก 250 เกวียน 64 ถัง ทั้งนี้เป็นการจัดซื้อหรือยืมจากราษฎรในหัวเมือง เช่น เพชรบูรณ์ กรุงเก่า แม่กลอง เพชรบุรี ราชบุรี⁹⁹⁹ สะท้อนให้เห็นการขายข้าวในอาณาบริเวณที่กว้างขวาง สำหรับสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน หรือต้องอาศัยแรงงานช่างฝีมือ เช่น เรือสำเภา แร่ตะกั่ว แร่ดีบุก พริกไทย¹⁰⁰⁰ พรม ผ้า พิมเสน กากเพชรจันทบูรณ์ น้ำดอกไม้เทศ¹⁰⁰¹ เหล็ก เหลือ¹⁰⁰² ซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 1 ชนชั้นสูงที่ทำการค้าก็ย่อมจะต้องลงทุนในการซื้อหาหรือการผลิตเช่นกัน

สงครามหลายครั้งที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 คงไม่ส่งผลกระทบต่อการผลิตและการค้ามากนัก เพราะส่วนใหญ่เป็นสงครามที่เกิดขึ้นนอกเขตการผลิตที่สำคัญและมักยกทัพไปทำสงครามในหน้าแล้ง ในทางตรงกันข้ามสงครามยังอาจส่งผลให้การค้าภายในคึกคักขึ้น เนื่องจากรัฐบาลต้องจัดซื้อเสบียงและอุปกรณ์ต่าง ๆ เช่น อุปกรณ์ในการทำค่ายคูประตูหอรบไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปทัพซึ่งตามปกติอาจเกี่ยวข้องกับการค้าน้อยมาก ก็อาจจำเป็นต้องขายผลผลิตที่ตนมีอยู่เพื่อนำเงินไปใช้จ่าย จะเห็นได้ว่ามีพ่อค้าแม่ค้ามากมายไปขายสินค้าในกองทัพ นอกจากจะขายให้ฝ่ายไทยแล้วยังขายให้ฝ่ายพม่าด้วย ดังความในพระราชนิพนธ์ “นิราศรบพม่าทำดินแดง” ดังนี้

ทัพพม่าอยู่ยังทำดินแดง	แต่งค่ายรายไว้เป็นถ่วงถ่วง
ทั้งเสบียงอาหารสารพันมี	ดังสร้างสรรคธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย	ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน ¹⁰⁰³

⁹⁹⁹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1147 เลขที่ 1 ชื่อสำเนาบัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ

¹⁰⁰⁰ เรืองเดียวกัน

¹⁰⁰¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 เลขที่ 3 ชื่อพระราชสาส์นไปเมืองจีน จ.ศ. 1146

¹⁰⁰² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิภพบรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538. หน้า 112, 132.

¹⁰⁰³ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ, “นิราศรบพม่าทำดินแดง” ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2507. หน้า 14.

บนเส้นทางที่กองทัพกรุงเทพมหานครยกผ่านก็มีพ่อค้าแม่ค้าขายสินค้ากันอย่างหนาแน่น ดังที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงบรรยายไว้ใน “นิราศปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช” ความว่า “นาวาเคลื่อนเลื่อนจรดถึงท้ายเมือง สองฟากฝั่งกระแสน้ำแจ่มใส เป็นระเบียบแม่ค้าขนำดเนือง”¹⁰⁰⁴

การขยายตัวของการผลิตและการค้า ทำให้ราษฎรต้องการเวลาในการทำมาหากินเพิ่มขึ้น ดังปรากฏว่ามีไพร่จำนวนไม่น้อย “หลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปค้าขายทำมาหากิน”¹⁰⁰⁵ พระราชกำหนดใหม่ พ.ศ.2328 ระบุด้วยว่า และมีเรือชาวกรุงเทพมหานครไปค้าขายต่างเมือง¹⁰⁰⁶ ขณะเดียวกันรัฐบาลก็ต้องการรายได้จากภาษีอากรและต้องการให้ราษฎรผลิตสินค้าออกมาขายมากขึ้น ดังนั้น ในรัชกาลที่ 1 จึงมีการลดเวลาเกณฑ์แรงงานไพร่เหลือเพียงปีละ 4 เดือน ทำให้ไพร่มีเวลามากขึ้นในการผลิตเพื่อสนองตลาดที่กำลังขยายตัว พระราชกำหนด พ.ศ.2328 ระบุว่า

แลฝ่ายเลขาไพร่หลวงสมกำลังข้าทูลละอองฯ แลหญิงข้าหลวงทั้งปวงทำราชการทุกวันนี้ใช้ จะใช้สอยตราครุฑให้ทำการไปรวดเร็วยามได้ ก็ย่อมทรงพระมหากรุณา โปรดให้เข้ารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ลดผ่อนให้ออกทำมาหากินถึงสองเดือน เปนสามผลัด ฉะนี้ก็เห็นได้ผาสุกกว่าแผ่นดินแต่ก่อนนั้นอีก¹⁰⁰⁷

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ ไพร่คงทำงานรับจ้างมากขึ้น และพบหลักฐานว่าผู้หญิงก็ทำงานรับจ้างด้วย พระราชบัญญัติ พ.ศ.2340 กล่าวถึงหญิงทำงานรับจ้างขึ้นชื่อว่า¹⁰⁰⁸ แม้แต่ทาสเชลยศึกก็ได้รับอนุญาตให้ไถ่ตัวออกไปทำมาหากินเหมือนไพร่ทั่วไปได้เป็นครั้งแรก¹⁰⁰⁹ ปรากฏว่า **ไพร่จำนวนหนึ่งมีรายได้มากจนสามารถซื้อเครื่องประดับให้แก่บุตรหลาน** ดังความในพระราชกำหนดใหม่ที่ระบุว่า “ข้าทูลละอองทูลีพระบาทนาประธาราษฎรทุกวันนี้ ย่อมตบแต่งบุตรหลานใส่กำไลเท้ากำไลมือทุกวันอดตรา หามี่พีเลี้ยงแม่ นมพิทักษ์รักษาไม...อ้ายมีชื่อจึงคบคิดกันพ่อหลวงลักภา...แล้วตัดเท้าตัดมือถอดเอากำไล”¹⁰¹⁰ การซื้อเครื่องประดับตบแต่งบุตรหลานเช่นนี้นำไปสู่ปัญหาโจรผู้ร้าย เนื่องจากไพร่เหล่านี้มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดีพอที่จะหาฟี่เลี้ยงหรือแม่ นมมาดูแลบุตรหลานอย่างใกล้ชิด ต่างจากชนชั้นมูลนายทั่วไปที่มีฟี่เลี้ยงหรือแม่ นมคอยดูแลอยู่ตลอดเวลา

¹⁰⁰⁴ สุรสิงหนาท, สมเด็จฯ กรมพระราชวังบวรมหา “นิราศปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช” ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 31.

¹⁰⁰⁵ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 721.

¹⁰⁰⁶ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 11” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 719.

¹⁰⁰⁷ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 42” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 720.

¹⁰⁰⁸ “พระราชบัญญัติมาตรา 18” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 593.

¹⁰⁰⁹ “พระราชบัญญัติมาตรา 22” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 596.

¹⁰¹⁰ พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 20” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 733.

พ่อค้าและข้าราชการชั้นผู้น้อยซึ่งครอบครัวมีรายได้มากขึ้นจากการค้าขายก็พากันแต่งกายเกินฐานะ ซึ่งเป็นการละเมิดบรรทัดฐานหรือระเบียบแบบแผนทางสังคมที่การแต่งกายหรือวิถีชีวิตจะต้องเป็นไปตาม “ชนชั้น” หรือตามสถานภาพทางสังคมอย่างเคร่งครัด ดังที่พระราชบัญญัติ พ.ศ.2343 กล่าวว่า

แลทุกวันนี้ข้าราชการผู้น้อยนุ่งห่มมิได้ทำตามหย่างทำเนียมแต่ก่อน ผู้น้อยก็นุ่งสมบัติปูมทองนาก ใส่เสื้อครุยกรอง...กันร่มผ้าศรีผึ้งตลอดไปจนตำรวจเลว แลลูกค้าวิชกัันร่มศรีผึ้งด้วย แต่งบุตรหลานเล่าผูกผูกปะวะหล้าจำหลัก ประดับพลอยแลจี้กุดัน ประดับพลอยเพชรณมณาราชาวะดี ใส่เกี้ยวมีกระจิงประจำยาม ๔ ทิศ ผูกภักควัจฉณมณยาประดับพลอยเพชร...กำไลทองคำใส่เท้า...¹⁰¹¹

การที่คนทั่วไปดำรงชีวิตอยู่ในสังคมที่มีการค้าคึกคัก มีการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น และให้ความสำคัญแก่ความสำเร็จทางโลกมากขึ้นเช่นนี้ ส่งผลต่อกิจกรรมทางศาสนาด้วย กล่าวคือ กิจกรรมทางศาสนาเปลี่ยนไปในทางที่เน้นความบันเทิงสนุกสนานมากขึ้น ดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชปรารภในการตรา “กฎพระสงฆ์” ว่า “ทุกวันนี้ อนุาประชาราษฎรทั้งปวง ลางบาง ให้มีพระมหาเวศสันดรชาฎกนี้มิได้มีความสังเวทเลื่อมใสเป็นธรรมชาติระวะ ฟังเอาแต่ถ้อยคำตลกขะนองอันหาผลประโยชน์มิได้”¹⁰¹²

นอกจากคนทั่วไปในสังคมจะได้รับผลกระทบจากสภาวะที่การค้าขายตัวขึ้นแล้ว พระสงฆ์สามเณรก็ได้รับผลกระทบเช่นกัน เช่น ในการเทศน์มหาชาติ “พระสงฆ์ผู้สำแดงนั้นบางจำพวกมิได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้แต่เนื้อความแปลร้อยแปดกาพย์กลอน แล้วก็มาสำแดงถ้อยคำตลกขะนองหยาบช้า เหนแต่ลาภสักการเลี้ยงชีวิต มิได้คิดที่จะร่ำเรียนสืบไป...แลเอาธรรมมาผูกเป็นกาพย์กลอนพิจิตรด้วยอุครเป็นเพลงขับนั้นก็มีควร”¹⁰¹³

อย่างไรก็ตาม **ทั้งคนทั่วไปและพระสงฆ์สามเณรในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่างก็ดำรงชีวิตในสังคมที่ยังขาดความมั่นคง** และคนส่วนใหญ่ก็ผ่านเหตุการณ์ที่เต็มไปด้วยความรุนแรงในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา และสงครามที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ทั้งในสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 ทำให้ต้องพึ่งไสยศาสตร์และอำนาจผีสาธเทวดามากขึ้นเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยธนบุรี พระสงฆ์และเณรใหญ่ (สามเณรที่อายุเกิน 20 ปี) เช่น “ไธดา ไธรอด ไธเมือง ไธเกิด ไธภัก” ที่ “สำแดงความรู้วิชาอาถรรพ์อิทธิฤทธิ์ ... ตั้งตัวว่าผู้มีบุญ ว่าพบคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้ำแต่เขา”¹⁰¹⁴ จึงได้รับความเลื่อมใสมาก

ความเชื่อเกี่ยวกับผีสาธเทวดาที่ขยายตัวขึ้นนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอธิบายว่าเป็นเพราะคน “มีทุกข์” ทำให้ “น้ำจิตผ่นแปรไปจากพระรัตนตะยาธิคุณไปถือผีสาธเทวารักษ์ต่าง ๆ” เมื่อผ่านพ้นความทุกข์ไปได้แล้วก็พากันหลงผิด คือ “เข้าใจว่าภูมิเทพารักษ์ผีสาธที่ตนถือนั้นว่าประเสริฐกว่าพระ

¹⁰¹¹ “พระราชบัญญัติมาตรา 20” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 594.

¹⁰¹² “กฎพระสงฆ์ มาตรา 1” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

¹⁰¹³ เรื่องเดียวกัน

¹⁰¹⁴ “กฎพระสงฆ์ มาตรา 2” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 549.

รัตนไตรฉะนี้¹⁰¹⁵ อย่างไรก็ตาม พระองค์มิได้ทรงห้ามการนับถือเทพารักษ์ พระภูมิเจ้าที่ พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง กลับทรงมีพระบรมราชโองการให้ข้าราชการในส่วนกลางตลอดจนผู้รักษาเมือง ผู้รั้งเมือง กรมการเมือง ให้ซ่อมแซมศาลเทพารักษ์ต่าง ๆ ให้บริบูรณ์ และให้ถวายเครื่องเซ่นไหว้ เพียงแต่ทรงเตือนว่า “อย่านับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสรณาคม” และ “ห้ามอย่าให้พลีกัมด้วยฆ่าสัตว์ต่าง ๆ มีโค กระบือ สุกร เป็ด ไก่ เปนต้น บุษบา” เท่านั้น¹⁰¹⁶

สำหรับการนับถือศาลเทพารักษ์ “อันเอาไม้ทำเปนเพศบุรุษลึงใหญ่้อยต่าง ๆ หญิงชายชวนกันนับถือ” ซึ่งเป็นลัทธิที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility cult) นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่าเป็นการนับถือของ “หญิงชายผู้หาปัญญาไม่ได้” และ “อันหนึ่งเป็นที่แขกเมืองนานาประเทศไปมาค้าขายได้เหน จะดูหมิ่นถิ่นแคลนกรุงเทพพระมหานครอันกอบด้วยเกียรติยศ จะติเตียนว่าสมควรที่จะนับถือก็มานับถือทำนุบำรุงจะนี้ จะเอาความลามกอับรมงคลนี้ไปเล่าต่อ ๆ ไป ในนานาประเทศต่าง ๆ...” ดังนั้น พระองค์จึงทรง “ห้ามอย่าให้มีเพศบุรุษลึงอันลามกอับรมงคลไว้ในศาลเทพารักษ์เปนอันขาดทีเดียว” ให้ผู้รับผิดชอบ คือ “ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการ กำนัน พ้น นายบ้าน ไปเก็บเอามาเผาไฟเสียจงสิ้น” หากยังปรากฏว่ามีบุรุษลึงค์หลงเหลืออยู่ ณ ที่ใด จะให้เอาผู้รับผิดชอบในตำบลนั้น ๆ “เปนโทษถึงสิ้นชีวิต”¹⁰¹⁷

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมตั้งแต่ทศวรรษ 2350-2390

ในสมัยรัชกาลที่ 2¹⁰¹⁸ เป็นต้นมา การค้าขายขยายตัวมากขึ้น เพราะเงินและอังกฤษมีความต้องการสินค้าหลายชนิด และมีการขยายตัวของการต่อเรือและการเดินเรืออย่างมาก นอกจากมีการต่อเรือสำเภาจีนจำนวนมากเพื่อการค้ากับจีนแล้ว เรือสลุปกำปั่นของฝรั่งและอาณานิคมของฝรั่งในน่านน้ำตะวันออกก็เพิ่มขึ้น เรือเหล่านี้มีประสิทธิภาพสูง มีระวางบรรทุกเฉลี่ยต่อลูกเรือสูงมาก จึงทำให้ค่าใช่หุ่ยการขนส่งถูกลงกว่าการใช้เรือสำเภาจีนหลายเท่าตัว การปรับปรุงการขนส่งทางทะเลในช่วงนี้ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ สอดคล้องกับการที่ไทยจะขายสินค้าของตนไปสู่ตลาดโลก เพราะสินค้าที่ผลิตในประเทศล้วนเป็นสินค้าที่กินระวางสูงทั้งสิ้น เช่น ข้าว น้ำตาล ไม้ฝาง ครั่ง ฯลฯ¹⁰¹⁹

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งของการขยายตัวของการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ การเคลื่อนย้ายหรือการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนหลายชาติพันธุ์ ทั้งโดยสมัครใจและโดยการ

¹⁰¹⁵ “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 35” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 754.

¹⁰¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 755.

¹⁰¹⁷ เรื่องเดียวกัน

¹⁰¹⁸ ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.2352-2367

¹⁰¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 124.

ถูกกวาดต้อนเข้ามา เช่น คนลาว คนจีน คนมอญ คนเขมร โดยคนเหล่านี้จะเป็นแรงงานสำคัญในการผลิตเป็นพ่อค้า และเป็นเจ้าภาษีนายอากร (ดังจะกล่าวถึงชาติพันธุ์เหล่านี้โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า) นอกจากนี้การอพยพและการกวาดต้อนกำลังคนเข้ามาใหม่พร้อมด้วยทรัพย์สินต่างๆ ที่ได้จากชัยชนะในการทำสงคราม ยังเปิดโอกาสให้ชนชั้นนำคือพระมหากษัตริย์และขุนนางได้จัดทำระบบบัญชีไพร่อย่างละเอียดที่ทำให้การเก็บส่วยและภาษีอากรมีประสิทธิภาพขึ้น อีกทั้งชนชั้นนำยังมี “ทุน” ในการประกอบการค้ามากขึ้นด้วย ความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ดังกล่าวมานี้เมื่อประกอบกับการขยายตัวของความต้องการสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนในตลาดโลก ก็ทำให้การผลิตสินค้าเพื่อขายขยายตัวจนรัฐบาลสามารถใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรในการเก็บภาษีอากรเป็นเงินตราอย่างกว้างขวาง **อำนาจรัฐจึงขยายไปสู่หัวเมืองและชนบทอย่างเข้มข้นยิ่งกว่าในอดีตที่ผ่านมา สามารถลดเวลาในการเกณฑ์แรงงานเหลือเพียง 3 เดือนต่อปี ซึ่งทำให้ไพร่มีเวลาทำการผลิตเพื่อขายและมีเงินตรามาเสียภาษีอากร ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับราษฎรเปลี่ยนแปลงไป** นอกจากรัฐจะจัดเก็บรายได้จากราษฎรเป็นเงินแล้ว กลไกอำนาจรัฐในด้านกฎหมายและตุลาการก็ขยายไปสู่หัวเมืองและชนบทเข้มข้นขึ้นด้วย ลักษณะของรัฐในต้นรัตนโกสินทร์จึงแตกต่างจากรัฐอยุธยาและธนบุรีอย่างมาก **และชนชั้นนำของรัฐก็แสวงหารายได้จากการค้าทั้งโดยตรงและโดยอ้อมได้อย่างสะดวก** ในขณะที่การค้าขยายตัวและสังคมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2550 เป็นต้นมา โดยมีผลกระทบต่อกันหลายภูมิภาคและหลายชาติพันธุ์ ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไป

นอกจากของป่าแล้ว สินค้าออกสำคัญหลายชนิดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นสินค้าที่แตกต่างจากสินค้าออกในสมัยอยุธยา เพราะเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน เช่น น้ำตาล ยาสูบ พริกไทย เรือสำเภา ดินบุก เหล็ก ฯลฯ การขยายตัวของการค้าต่างประเทศจึงทำให้การผลิตเพื่อขายเกิดขึ้นและขยายตัวขึ้น และการค้าภายในก็ขยายตัวขึ้นด้วย นับเป็นจุดเริ่มต้นของเศรษฐกิจเงินตราที่ปรากฏในสังคมไทยอย่างเห็นได้ชัดเป็นครั้งแรก¹⁰²⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา รัฐบาลสามารถเก็บส่วยและเก็บภาษีจากไพร่ได้มากขึ้นเนื่องจากมีแรงงานไพร่และทาสเชลยเพิ่มขึ้นอย่างมากหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ โดยคนลาวที่ถูกกวาดต้อนมาส่วนใหญ่ถูกจัดให้ไปอาศัยอยู่ตามลุ่มแม่น้ำต่างๆ ในภาคกลาง อันเป็นหัวเมืองขึ้นมณฑลไทย ทั้งนี้ก็เพราะว่าผู้มีบทบาทสำคัญในการนำแรงงานลาวเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานก็คือเจ้าพระยาบดินทร์เดชา สมุหนายกที่บังคับบัญชาหัวเมืองภาคเหนือตนเอง ประชากรที่อาศัยหนาแน่นขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ทำให้ผลผลิตเพิ่มสูงขึ้น การเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงานจึงกระทำได้มากขึ้น และการที่มีผลผลิตเพิ่มขึ้นนี้ก็ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการค้าอย่างมากตามไปด้วย

ความคึกคักของการค้าในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏในบันทึกของชาวตะวันตก เช่น **จอห์น มอร์แกน (John Morgan)** พ่อค้าชาวอเมริกันที่เข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2361 กล่าวว่า เขาได้นับ

¹⁰²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-216.

เรือในแม่น้ำเจ้าพระยาที่กำลังขนถ่ายสินค้าอยู่ พบว่ามีเรือชนิดต่าง ๆ และขนาดต่าง ๆ รวมกันถึง 700 ลำ ในจำนวนนี้มีเรือกำปั่นอเมริกัน 2 ลำ กำลังขนถ่ายน้ำตาลจำนวนมากลงเรือ¹⁰²¹ ใน พ.ศ.2378 ชาวต่างประเทศอีกคนหนึ่งบันทึกไว้ว่า เขาได้พบเรือสำเภาจีนขนาดระวางตั้งแต่ 200-600 ตัน ทอดสมอเรียงกัน อยู่กลางแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นแถวยาวต่อกันไปมากกว่า 2 ไมล์¹⁰²² นักวิชาการบางคนจึงเห็นว่าสังคมไทยใน สมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่ในยุคทุนนิยมทางการค้า (merchant capitalism) โดยรัฐหารายได้จากการค้า อย่างเข้มข้น นำไปสู่การก่อตัวของชนชั้นพ่อค้า (trading class) ขึ้นมา ซึ่งชาวจีนนับเป็นส่วนสำคัญของ ชนชั้นพ่อค้าในยุคนั้นเป็นต้นมา¹⁰²³

ภาพความคึกคักของตลาดในหัวเมืองต่างๆ สมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏในเอกสารแต่งตั้งกำนันตลาด เช่น สารตราถึงพระยาไชยนาทตั้งอำเภอแดงเยี่ยมเป็นกำนันตลาด ระบุอัตราภาษีสินค้าทั้งจากแฝงลอย ร้านค้า แพ กระเดียดเร่ขาย และหาบเร่ขาย เช่น พูก หมอน ผ้าชนิดต่างๆ หมู ข้าวสาร หมา ก ปลาชนิดต่างๆ กะปิ ผลไม้ต่างๆ เครื่องทองขาว เครื่องทองเหลือง เครื่องเบญจรงค์ ตะปู กระทะ เกือก เครื่องยา เหล้า เตา และกระทะกับหม้อที่ใช้เคี่ยวน้ำตาลน้ำอ้อย แก้ว ติ๊กตา ตุ่ม อ่าง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีโรงช่างบุ โรงช่างหล่อ โรงคราม โรงน้ำมัน โรงสมุด โรงกระดาษ โรงสี เตาขนมจีน¹⁰²⁴ สะท้อนให้เห็นว่าการค้าภายในมีความคึกคัก อย่างมาก และสินค้าที่ขายในตลาดก็เป็นสินค้าอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวันของประชาชนทั่วไป

สภาพการค้าในหัวเมืองยังสะท้อนให้เห็นชัดเจนจากการบรรยายถึงตลาดเมืองพิจิตรในวรรณกรรม เรื่อง ขุนช้างขุนแผน ความว่า “ที่เหล่าร้านขายผ้ามีหน้าถ้ง ลายสุหรัดมัดตั้งทั้งผ้าห่ม ร้านถ้วยชามราม ไหมมีอุดม สะสมสินค้าสารพัด สิ่งของทองเหลืองทั้งเครื่องแก้ว เป็นถ่องแถวคนผู้ดูแลอด”¹⁰²⁵ ตัวละครเอก ในวรรณกรรมสมัยนี้มักจะมีกิจกรรมเกี่ยวกับการค้า เช่น ตัวเอกในวรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน เกือบ ทุกตัวมีกิจกรรมเกี่ยวกับการค้าอยู่ทั้งสิ้น ในเรื่องไกรทอง ตัวเอกเป็นพ่อค้าชาวนนทบุรีเดินทางไปค้าขาย ถึงเมืองพิจิตร เป็นต้น¹⁰²⁶

¹⁰²¹ O., Frankfurter, “The Unofficial of John Morgan, Merchant to Siam in 1821” *Journal of the Siam Society*. XI, pt.1 (1914), p. 6. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

¹⁰²² Ruschenberger, W.S.W., *Voyage Round the World Including an Embassy to Siam*. Philadelphia: Carey, Led and Blanchard, 1838. p.278. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

¹⁰²³ Seksan Prasertkul, “The Transformation of the Thai State and Economic Change 1855-1945”, Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1989.

¹⁰²⁴ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1196 เลขที่ 52 และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 185 จ.ศ.1202 อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**, หน้า 163-164.

¹⁰²⁵ **ขุนช้างขุนแผน**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2493, หน้า 578.

¹⁰²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**, หน้า 221.

ชนชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทำการค้าอย่างมาก โดยการเป็นเจ้าของเรือสำเภาที่บรรทุกสินค้าไปขาย พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงหากำไรจากการค้าสำเภา และพระราชทานรางวัลในสำเภาหลวงแก่เจ้านายที่ไม่มีสำเภาสำหรับจัดส่งสินค้าไปขายเมืองจีน¹⁰²⁷ ซึ่งส่วนใหญ่ของสินค้ามาจากส่วยและมาจากการที่มูลนายเกณฑ์ไพร่มาทำการผลิตสินค้าที่ตลาดต่างประเทศต้องการ โดยไพร่กองส่วยต่าง ๆ ทำหน้าที่ส่งส่วยที่เป็นสินค้าออก เช่นการเก็บผลแร่ การทำเหมืองแร่ดีบุก การปลูกอ้อย ตลอดจนการตัดฟันเพื่อป้อนโรงงานน้ำตาล ฯลฯ แต่สินค้าอีกส่วนหนึ่งมาจากการจัดซื้อ

นอกจากการแสวงหารายได้จากการค้าแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งการผลิตและการค้าภายในขยายตัวมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงนำเอา **ระบบเจ้าภาษีนายอากร** มาใช้อย่างกว้างขวาง ก่อนหน้าที่จะมีการประมูลภาษีอากรนั้น พระองค์ทรงประสบปัญหาทางการคลังเพราะนอกจากจะทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากแล้ว ยังต้องใช้จ่ายเงินจำนวนมากในการทำสงครามยืดเยื้อกับเวียดนามเป็นเวลาถึง 15 ปี ในขณะที่รายได้จากภาษีเบิกร่อง (ภาษีปากเรือ) ลดลงจากอัตราวาละ 2,200 บาท เหลือวาละ 1,700 บาท และรายได้ของรัฐจากการค้าต่างประเทศก็ลดลงตั้งแต่มีการลงนามใน **สนธิสัญญาเบอร์นี** (พ.ศ.2369) แม้ว่าการค้าต่างประเทศและการค้าภายในจะขยายตัวก็ตาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้โดยโปรดฯ ให้มีการประมูลภาษีอากรถึง 38 ชนิด และยังโปรดให้เก็บอากรค่านาเป็นเงินอีกด้วย¹⁰²⁸

การใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรนี้เป็นไปได้เพราะมีการขยายตัวของการผลิตสินค้าเพื่อขายนั่นเอง ทำให้ **เจ้าภาษีนายอากร** สามารถเก็บภาษีเป็นเงินและมีกำไรมาจากการประมูลภาษีอากรมากจนสามารถสะสมทุนและกลายเป็นนายทุนกลุ่มแรกในสังคมไทย ที่ขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจต่าง ๆ อีกทั้งได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์และมีอภิสิทธิ์หลายประการอีกด้วย¹⁰²⁹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ชนชั้นสูงไทยที่ได้ประโยชน์จากระบบเจ้าภาษีนายอากรมากเป็นพิเศษ ได้แก่ ขุนนางตระกูลขุนนาคน คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ (ได้รับแต่งตั้งให้กำกับพระคลังหรือกรมท่าและกรมมหาดไทย) บุคคลเหล่านี้นอกจากจะมีอำนาจในการจัดการประมูลภาษีอากรหลายชนิดแล้ว ยังเป็นเจ้าภาษีอย่างลับๆ เสียเอง โดยอาศัยชาวจีนเป็นผู้ประมูลบ่งหน้า เช่น กรณีการประมูลภาษีน้ำตาลในต้นรัชกาลที่ 3 คนจีนที่ประมูลภาษีได้ (ขุนพิทักษ์) จะส่งเงินเพียงปีละ 30,000 บาทเศษ ทั้งๆ ที่ควรจะประมูลในราคาสูงกว่าเกินเท่าตัว ผู้ที่ได้ผลประโยชน์เป็นกอบเป็นกำจากภาษีอากรน้ำตาลคือผู้ที่อยู่เบื้องหลังการประมูล ได้แก่ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งไม่เพียงแต่จะได้สินบนและส่วนแบ่งจากเงินภาษีอากรที่เก็บได้เท่านั้น ยังได้นำตาลมาจำหน่ายในตลาดต่างประเทศด้วย เพราะขุนพิทักษ์ต้องทำสัญญาว่าเมื่อตนประมูลภาษีน้ำตาล

¹⁰²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

¹⁰²⁸ โปรดดู ญาดา ประภาพันธุ์, **ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2524.

¹⁰²⁹ โปรดดู สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, **ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์ 2524.

ได้แล้วจะส่งน้ำตาลให้พระมหากษัตริย์ วังหน้า และขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีกจำนวนหนึ่ง ส่วนพระมหากษัตริย์ก็ทรงมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นมากแม้ว่าจะมีการ “โก่งภาษี” ไปมากแล้วก็ตาม¹⁰³⁰

ในระดับประชาชน หากมองโดยภาพรวมจะเห็นได้ถึงการลดระยะเวลาในการเกณฑ์แรงงานลง ทำให้ไพร่มีเวลาในการผลิตและการขายสินค้าหรือขายแรงงานมากขึ้น ทำให้มีการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดที่แทรกเข้าไปในการผลิตแบบเดิมที่เป็นการผลิตเพื่อยังชีพและส่งส่วยมากขึ้นเป็นลำดับ และยังมีประชาชนบางส่วนมีรายได้จากการค้าขายเพิ่มขึ้นอีกด้วย ดังนั้น จึงเกิด **“ราษฎรผู้มีทรัพย์”** จำนวนมากที่สามารถจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือจ่าย “เงินค่าราชการ” ถึงปีละประมาณ 18 บาท และมีโอกาสบริโภคสินค้าใหม่ๆ ที่นำเข้าจากต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าไม่เกิดกลุ่มช่างฝีมือ (หัตถกร) จำนวนมากที่เป็นชาวสยามจนกระทั่งกลายเป็นชนชั้นใหม่ แม้ว่าจะเกิดการสร้างวัง วัด และบ้านขนาดใหญ่ของ **“เจ้าสัวราษฎรผู้มีทรัพย์”** ที่มีโครงสร้างอาคารซับซ้อนขึ้น และราษฎรมีเงินซื้อสินค้าหัตถกรรมเพิ่มขึ้นก็ตาม

ปัจจัยสำคัญที่ไม่เกิดชนชั้นช่างฝีมือชาวสยามอาจสรุปได้เป็นสองประการ ปัจจัยแรกคือการที่ **“ช่างฝีมือคนไทยที่มีความสามารถจะถูกกษัตริย์และชนชั้นนำในระบบศักดินาเก็บเอาไปเป็นไพร่เพื่อประโยชน์ของตนแทนที่จะปล่อยให้ไปเป็นแรงงานอิสระ”**¹⁰³¹ ดังที่สังฆราชปาเลกัวซ์ กล่าวว่า

*“คนไทยเป็นคนเจ้าปัญญาและเฉลียวฉลาด สามารถลอกเลียนแบบการประดิษฐ์วัตถุทางศิลปะที่นำมาจากยุโรปได้ ส่วนมากปรารถนาจะประกอบงานศิลปะและอุตสาหกรรม แต่โดยที่พระเจ้าแผ่นดินมักจะทรงรวบรวมเอาผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเหล่านั้นไปไว้ในพระองค์เสียหมด จึงไม่ค่อยมีใครอยากที่จะแสดงฝีมือให้ประจักษ์ และต้องแอบทำกันอย่างลับๆ เท่านั้น”*¹⁰³²

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง คือการที่สินค้าราคาถูกจากโรงงานอุตสาหกรรมหลังไหลเข้ามา และได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง เช่น เครื่องมือทางการเกษตร สิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ในชีวิตประจำวัน เป็นต้นว่า ผ้า ไม้ขีดไฟ ฯลฯ ทำให้การผลิตสินค้าหัตถกรรมในประเทศสยามยากที่จะแข่งขันในด้านราคากับสินค้าอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ โครงสร้างสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมีความสืบเนื่องจากอดีตอยู่ไม่น้อยแม้ว่าจะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมในหลายด้านก็ตาม

“วัฒนธรรมกระฎุมพี” ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การที่ชนชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีประสบการณ์ใหม่จากการปกครองรัฐที่ขยายอำนาจออกไปอย่างเข้มข้นและกว้างขวางขึ้นและเริ่มเปลี่ยนเป็นรัฐสมัยใหม่มากขึ้น อีกทั้งยังมีประสบการณ์ใหม่

¹⁰³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 203-204.

¹⁰³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 205-206.

¹⁰³² ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร พระนคร: ก้าวหน้า 2506, หน้า 187.

จากการทำการค้าและการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการใหม่ๆ อย่างจริงจัง โดยทำการค้าในลักษณะของการทำธุรกิจในยุคที่ระบบเศรษฐกิจของสยามเริ่มเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยม อาศัยความรู้และประสบการณ์ที่สั่งสมมา อาศัยความกล้าเสี่ยงในการลงทุนในกิจการต่างๆ เพื่อหวังผลกำไรเพื่อจะสะสมทุนและขยายการลงทุนอย่างต่อเนื่อง และอาศัยการคิดอย่างเป็นเหตุเป็นผลบนรากฐานของข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ทำให้โลกทัศน์ ค่านิยม และรสนิยมของชนชั้นสูงเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมทางด้านความรู้สึกนึกคิดนั้นนอกจากจะเกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นนำของประเทศไทยแล้ว ยังเกิดขึ้นในหมู่ชาวจีนที่ทำการค้าให้แก่ชนชั้นสูงพร้อมๆ กับการประกอบการค้าของตนเองอีกด้วย

นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ไว้ในงานวิจัยเรื่อง **“วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์”** ว่า ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้ชนชั้นสูงและชาวจีนที่เป็นพันธมิตรทางการค้าของชนชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกลายเป็น **“กระฎุมพี”** ที่มีวัฒนธรรมทางความคิดและรสนิยมแบบกระฎุมพี (bourgeoisie) กล่าวคือ วัฒนธรรมของชนชั้นสูงที่เคยผูกพันกับความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นอย่างมาก ได้เปลี่ยนมาเป็น **“วัฒนธรรมกระฎุมพี”** โดยชนชั้นสูงมีความคิดแบบ **“มนุษยนิยม”** (Humanism) เชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์มากขึ้น เห็นว่าชะตาชีวิตในโลกนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์ควบคุมได้ด้วยความรู้ความสามารถและด้วยจิตใจของมนุษย์เอง และให้ความสำคัญแก่ความสำเร็จในโลกนี้มากขึ้น มีความเชื่อในโลกหน้าและไสยศาสตร์น้อยลงมาก ในขณะที่ **“ความเป็นจริง”** (Realism) และ **“ความเป็นเหตุเป็นผล”** (Rationalism) มีความสำคัญมากขึ้นในการคิดและอธิบายเรื่องต่าง ๆ

วัฒนธรรมที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในวรรณกรรม เช่น **การแต่งวรรณกรรมเพื่อความบันเทิง** (ซึ่งแตกต่างจากสมัยอยุธยาที่มุ่งแต่งวรรณกรรมเพื่อพิธีกรรมและการสั่งสอนศาสนา) ทำให้เกิดวรรณกรรมที่มีนิยาย (fiction) การเน้นความสมจริงของฉากและตัวละคร ตัวละครในวรรณกรรมได้ความรู้มาจากการศึกษาเล่าเรียน มิใช่มีฤทธิ์ที่เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ และมีความรักที่เกิดจากความผูกพันทางใจมิใช่จากพรหมลิขิต นอกจากนี้ยังเกิดวรรณกรรมเพื่อการอ่าน และเนื่องจากมีปฏิสัมพันธ์ทางการค้าที่เพิ่มมากขึ้นระหว่างชนชั้นสูงกับไพร่ ก็ทำให้ชนชั้นสูงรับเอาฉันทลักษณ์และนิยายจากวรรณกรรมไพร่มาใช้ในการแต่งวรรณกรรมของตน และยังเน้นความบันเทิงเช่นเดียวกับวรรณกรรมไพร่อีกด้วย ดังนั้น ลักษณะที่เป็นพิธีกรรมของวรรณกรรมของชนชั้นสูงจึงลดน้อยลงมาก จนแตกต่างจากชัดเจนจากวรรณกรรมสมัยอยุธยาที่เกือบทั้งหมดเป็นวรรณกรรมเพื่อพิธีกรรม¹⁰³³ ในการแต่งวรรณกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อความบันเทิงนี้ ชนชั้นสูงได้นำเอาวรรณกรรมประชาชนมาพัฒนาขึ้นเป็นรูปแบบใหม่ของตนเป็นต้นว่า กลอนเพลงยาว เสภา นิทานคำกลอน แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้อาจมีต้นกำเนิดจากปลาย

¹⁰³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ หน้า 217-262.

อยุธยา แต่จะมีลักษณะที่เห็นได้ชัดเจนเช่นนี้ก็แต่ในวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์นี้เอง เพราะมีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกื้อหนุนต่อความเฟื่องฟูของวรรณกรรมแบบใหม่นี้¹⁰³⁴

ในขณะที่รัฐไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เริ่มเปลี่ยนเป็นรัฐสมัยใหม่ที่อำนาจรัฐขยายไปสู่หัวเมืองและชนบทอย่างกว้างขวางและเข้มข้นขึ้น ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวมานี้ ก็เป็นความเปลี่ยนแปลงในอีกมิติหนึ่งที่มีส่วนทำให้เกิดการก่อรูปทางสังคมและวัฒนธรรมที่จะนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ยุคปฏิรูปประเทศหรือยุคแห่งการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงมีความสืบเนื่องกับยุคต้นรัตนโกสินทร์ยิ่งกว่ายุคต้นรัตนโกสินทร์มีความสืบเนื่องกับอยุธยาเสียอีก¹⁰³⁵ เพราะวัฒนธรรมทางความคิดที่มีลักษณะমনุษยนิยม เหตุผลนิยม สัจนิยมที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาสามารถปรับตัวได้เป็นอย่างดีเมื่อต้องเผชิญหน้ากับอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมที่เหนือกว่าของชาติมหาอำนาจตะวันตก และความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ช่วยให้มองเห็นได้ชัดเจนว่า อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกต่อสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 มิได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง เพราะสังคมไทยมีความเปลี่ยนแปลงภายในที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมทางความคิดของตะวันตกอยู่แล้ว

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่า ในขณะที่เกิดการคลี่คลายของรัฐแบบศักดินามาเป็นรัฐสมัยใหม่ยุคแรกเริ่มในบางมิติ ลักษณะของรัฐและวัฒนธรรมแบบจารีตก็มีได้เสื่อมสลายไปอย่างสิ้นเชิง ดังจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมกระฎุมพีขึ้นในหมู่ชนชั้นสูงนั้น และมรดกทางวัฒนธรรมจากอดีตก็ยังคงมีอิทธิพลอยู่มาก เช่น ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติไม่ได้สลายไปอย่างสิ้นเชิง ระบบเกียรติยศของชนชั้นสูงก็ยังคงขึ้นอยู่กับการจำนวนข้าคนที่อยู่ในบังคับหรือเป็นบริวารอยู่มาก ดังปรากฏว่าเมื่อมีการแห่กระสุนใน พ.ศ.2372 ขุนนางชั้นพระยาพานทองได้รับมอบหมายให้นำบ่าวไพร่มาเข้าชบวนแห่ได้ไม่เกิน 500 คน ทนายบโพนขัดดาบไม่เกิน 80 คน แต่เมื่อถึงวันแห่กลับปรากฏว่าขุนนางแต่ละคนกลับอวดอำนาจศักดิ์ของตนด้วยการนำไพร่มาร่วมชบวนแห่มากกว่าที่กำหนดไว้ บางคนมีไพร่เข้าชบวนแห่ถึง 1,000 คน¹⁰³⁶ สภาพที่มีทั้งความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้นับเป็นเรื่องปกติธรรมดา เพียงแต่ในบางสมัยและบางเรื่องอาจมีความสืบเนื่องมากกว่าความเปลี่ยนแปลง แต่ในบางสมัยก็และบางเรื่องก็มีความเปลี่ยนแปลงมากกว่าความสืบเนื่อง ซึ่งเมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่ารัฐและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีความเปลี่ยนแปลงและความสืบเนื่องในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน โยที่ความเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นในอัตราที่รวดเร็วยิ่งขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง ดังจะได้วิเคราะห์ในบทต่อไป

¹⁰³⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สุนทรภู่: มหากวีกระฎุมพี” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 294-295.

¹⁰³⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “บทนำ” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

¹⁰³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 209-210.

ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังคมยังคงประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์เช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา โดยที่สำนึกในความแตกต่างทางชาติพันธุ์เริ่มเด่นชัดขึ้น และตระหนักในความแตกต่างที่ไม่ได้เน้นเฉพาะในเรื่องของศาสนา (สัมมาทิฐิกับมิชฌาทิฐิ) ดังในอดีตที่ผ่านมา เนื่องจากรัฐและสังคมในเวลานั้นกำลังเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว นอกจากจะต้องกำหนดสถานภาพและบทบาทของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ภายในรัฐแล้ว ยังต้องแสวงหาความรู้เกี่ยวกับชาติพันธุ์ต่างๆ เพื่อจัดความสัมพันธ์ระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่จีนมีอำนาจในระบบโลกน้อยลง และชาติตะวันตกกำลังทวีอำนาจสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้วัดพระเชตุพนฯ ในการถ่ายทอดความรู้ต่างๆ รวมทั้งความรู้เกี่ยวกับชาติพันธุ์ทั้งหลายให้แก่ชาวสยาม

งานเขียนของอาจารย์ทวิศักดิ์ เผือกสม เสนอประเด็นเรื่องชาติพันธุ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า “เรื่องพระอภัยมณีนั้นสุนทรภู่เขียนถึง/มอง/สร้างภาพเกี่ยวกับ “คนอื่น” (แขก ชาว มลายู ฝรั่ง อังกฤษ วิลันดา สิงหล มักกะสัน ทมิฬ ฯลฯ) ด้วยสายตาที่หวาดระแวง เช่น ชาติทมิฬ, ลิ่นลังกา, นอกพระศาสนา, ต่างภาษา, ต่างชาติศาสนา, ต่างตระกูล, ยักษ์มักกะสัน ฯลฯ) โลกทัศน์ที่มีต่อคนอื่นเช่นนี้ไม่ได้มีความแตกต่างไปจากการเขียนถึงคนอื่นของปัญญาชนไทยในสมัยเดียวกันในโคลงต่างภาษาอันเป็นจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ (ที่รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้จัดทำขึ้น) ซึ่งเป็นการเอาตัวตนของความเป็นไทยเข้าไปเปรียบกับคนอื่นที่ถูกกดอยู่ด้วยความ “โหดชาติ” ของมิวพรรณ, ความเป็นคนนอกพระศาสนาซึ่งเป็น “มิชฌาทิฐิ, การแต่งเนื้อแต่งตัวและเสื้อผ้า ฯลฯ” อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตัวละครจะกล่าวถึงชาติพันธุ์ต่างๆ ด้วยอคติ แต่ท่าทีที่แท้จริงของสุนทรภู่ที่เห็นได้จากวรรณกรรมพระอภัยมณีคือ การมีโลกทัศน์แบบ “นานาชาตินิยม” และ “ให้มีไมตรีกัน” ในวรรณกรรมเรื่องนี้ พระอภัยมณีกับสินสมุทร “หัดภาษาฝรั่งทั้งจีนจาม” การแต่งงานข้ามชาติภาษาและข้ามศาสนาถือเป็นข้อห้ามในช่วงปลายอยุธยา แต่ปรากฏว่าโอรสของพระอภัยมณี คือสินสมุทรร่นั้น มีภรรยาหลายคนโดยไม่มีขอบเขตจำกัดด้วยเรื่องชาติภาษา “ยิ่งได้แปลกแขกฝรั่งทั้งมอญไทย ยิ่งดีใจอีกขอรับไม่อับอาย”¹⁰³⁷

ในความเป็นจริง การแต่งงานระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ยังคงเกิดขึ้นเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชนชั้นสูงและคนจีน เห็นได้ชัดจากหนังสือ **โครงกระดูกในตู้** ที่เขียนโดย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งเล่าถึงประวัติของราชสกุลปราโมช ว่าเป็นราชสกุลที่มีบรรพบุรุษสายหนึ่งเป็นผู้หญิงจีน คือ เจ้าจอมมารดาอำภา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บรรพบุรุษอีกสายหนึ่งเป็นลาวเชื้อสายเจ้านันทเสนและเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ บรรพบุรุษอีกสายหนึ่งเป็นชาวเปอร์เซียคือตระกูลบุณนาค¹⁰³⁸ ส่วนพระบาทสมเด็จพระ

¹⁰³⁷ ทวิศักดิ์ เผือกสม, “พระอภัยมณี: มหาเทพแห่งยุคของเรือปืนและนานาชาตินิยม” เอกสารประกอบการเสวนาที่โรงละครแห่งชาติ จัดโดยกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร วันที่ 24 มิถุนายน 2545. อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, “คำนำเสนอ” **คนแปลกหน้านานาชาติของกรุงสยาม** กรุงเทพฯ: มติชน, 2546. หน้า (16)-(17).

¹⁰³⁸ ไพโรจน์ คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., **โครงกระดูกในตู้**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2544.

พระพุทธรูปเลื้อยลำนภาลัณนั้นทรงมีพระราชบรรพบุรุษเป็นมอญที่สืบตระกูลขุนนางมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอน
กลาง¹⁰³⁹

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 สะท้อนว่ามีการถวายสตรีหลากหลายชาติพันธุ์เป็นพระสนมของกษัตริย์
ดังความว่า

เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร	ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร	คิดอ่านไถ่เกลื่อน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย	ต่างถวายลูกได้เอาหน้า
เขมรมอญชาวชุมพรไชย	ทุกภาษามาพึ่งพระบารมี ¹⁰⁴⁰

โบราณราชประเพณีที่ขุนนางผู้ใหญ่จะนำธิดาขึ้นถวายตัวรับราชการฝ่ายในนับว่าเป็นประโยชน์ทั้งต่อ
กษัตริย์และขุนนาง กล่าวคือ ขุนนางผู้ใหญ่จะได้ความดีความชอบพิเศษ และกลายเป็นพ่อตาของกษัตริย์
และยังหวังได้ว่าเมื่อมีพระราชนัดดาซึ่งจะได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในอนาคต ตนก็จะได้รับการเลื่อนตำแหน่ง
ราชการ ได้มีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้น และมีอภิสิทธิ์บางประการเพิ่มมากขึ้น ส่วนกษัตริย์ก็ได้มี
ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับขุนนางจำนวนมาก ซึ่งกลายเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายความสัมพันธ์ทาง
สังคมที่กษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลาง ทั้งเครือข่ายทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โบราณราชประเพณี
ดังกล่าวนี้จึงมีความสำคัญสืบมาจนถึงรัชกาลที่ 5

จะเห็นได้ว่าคนทุกชาติพันธุ์ที่มีฐานะร่ำรวยหรือมีอำนาจทางการเมืองการปกครอง จะถวายธิดาแด่
พระมหากษัตริย์และเจ้านาย ตัวอย่างเช่น ชาวมอญชั้นสูง แม้ว่าขุนนางชาวมอญในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นจะมีจำนวนไม่มาก แต่คบดีและขุนนางมอญหลายคนก็ถวายธิดาเข้ารับราชการฝ่ายใน ได้แก่
คหบดีมอญบางช้าง (เศรษฐีทองและเศรษฐีสัน) พระยารัตนจักร (หงส์ทอง) พระยาสุรเสนา (คุ้ม) ท้าวทรง
กันดาร (ทองมอญ) พระยานครอินทร์รามัญ พระยาอิศรานุกภาพ (ขุนเณรน้อย)¹⁰⁴¹ ทำให้มีเจ้านายจำนวน
มากที่มีเชื้อสายมอญทางฝ่ายพระมารดา ในขณะที่เจ้านายราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ทรงมีเชื้อสายมอญอยู่
แล้ว

หนังสือเรื่อง**หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก** ขององค์ บรรจุน กล่าวถึงสตรีมอญจำนวนมากที่อยู่
ในฐานะพระภรรยาเจ้า ภรรยาพระบรมวงศานุวงศ์ และสตรีที่เป็นบริวารในแต่ละสำนัก เป้าหมายสูงสุดของ

¹⁰³⁹ เชื่อกันว่า เจ้าแม่วัดดุสิต (หม่อมเจ้าหญิงอำไพ) ราชธิดาสมเด็จพระเอกาทศรถและเป็นพระนมของสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช สมรสกับขุนนางผู้สืบตระกูลมาจากขุนนางมอญที่ติดตามสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเข้ามายังประเทศ
สยาม บุตรของเจ้าแม่วัดดุสิตคือเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ผู้เป็นบรรพบุรุษของพระปฐมบรมมหาชนกในราชวงศ์จักรี
โปรดดู องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, กรุงเทพฯ:
ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2550, หน้า 4.

¹⁰⁴⁰ พุทธเลิศล้ำภาลัณ, พระบาทสมเด็จพระ, กลอนตำนานพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง” ใน **บทละครนอก: พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรวม 6 เรื่อง**, กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2545, หน้า 389.

¹⁰⁴¹ องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 5-6.

การรับราชการฝ่ายในคือการได้เป็นเจ้าจอมมารดา ที่หมายถึงการมีพระราชโอรสเป็นพระองค์เจ้า เพราะเท่ากับเป็นหลักประกันความมั่นคงของสตรีในราชสำนัก และยังเมื่อบุตรธิดาของตนที่เป็นพระองค์เจ้านั้นเติบโตขึ้นรับตำแหน่งสำคัญของบ้านเมือง ตำแหน่งนั้นย่อมส่งเสริมสถานะของผู้เป็นมารดาและเครือญาติของตน¹⁰⁴² ตัวอย่างเช่น กรณีเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นในรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) พระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย) นี้เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เมื่อเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีพระราชโอรสคือพระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) (ต้นราชสกุลกฤดากร) เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งเป็นเจ้าคุณตาทวดจึงปิติยินดีอย่างยิ่ง ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) อายุยืนมาจนถึงรัชกาลที่ 4 ...เมื่อกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ประสูติในปีเถาะ พ.ศ.2398 เจ้าพระยามหาโยธาชื่นชมโสมนัสมาก ด้วยมีพระราชกุมารเป็นหลานโดยตรงทางเจ้าจอมมารดา ถึงทำหนังสือมอบเวรที่บ้านเรือนถวายเป็นของขวัญสมโภชกรมพระนเรศฯ ตั้งแต่แรกประสูติ¹⁰⁴³

สตรีมอญที่มีบทบาทในราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์มีจำนวนมาก ที่สำคัญเช่น คุณนาก หรือกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงมีพระราชมารดาเป็นมอญและเมื่อทรงพระเยาว์ก็ทรงได้รับการเลี้ยงดูจากพระชนนีและข้าราชการบริพารชาวมอญบางช้าง สตรีมอญที่รับราชการฝ่ายในระดัเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมมีเป็นจำนวนมาก ปรากฏอยู่ในทำเนียบราชตระกูลจักรวงศ์ ดังนี้ ในรัชกาลที่ 1 มี 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 2 มี 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 3 มี 4 ท่าน ในรัชกาลที่ 4 มี 6 ท่าน ในรัชกาลที่ 5 มี 26 ท่าน¹⁰⁴⁴

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงมีเชื้อสายมอญและทรงมีพระอัครมเหสีเป็นมอญด้วย กล่าวคือ เมื่อทรงลาผนวชแล้วได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ครั้นต่อมาพระองค์ได้วิวาห์มงคลกับธิดาในตระกูลเศรษฐีชาวมอญ ที่ตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม อยู่ต่อพระมदनเมืองราชบุรี จึงเสด็จออกไปรับราชการอยู่ในเมืองราชบุรีได้เป็นตำแหน่งหลวงยกกระบัตร เมื่อพระชนมพรรษา 25 ปี **พระราชโอรสและพระราชธิดาที่มีพระราชมารดาเป็นมอญในรัชกาลที่ 1 (คือพระราชโอรสและพระราชธิดาของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) ได้แก่ คุณฉิมใหญ่ (พระราชชายาพระเจ้าตากสิน) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทร (แจ่ม) สมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์ (จุ้ย)**

¹⁰⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

¹⁰⁴³ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชพลขันธ์, ลำดับสกุลคชนกับโบราณคดีมอญ, 2508 หน้า 35. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

¹⁰⁴⁴ องค์ บรรจุน, หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ, หน้า 5

และสมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี (เจ้ายิง) และบรรดาเครือญาติของขุนนางเป็นราชินิกุลทั้งสิ้น จึงได้รับการชักชวนให้เข้ารับราชการฝ่ายในจำนวนมาก¹⁰⁴⁵

พระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงสมัยรัตนโกสินทร์ที่ทรง**มีพระราชชนนีเป็นมอญ** มีเป็นจำนวนมาก เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) พระองค์เจ้าสุทนต์ พระองค์เจ้าชุมแสง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรัญศักดิ์ กฤดากร พระองค์เจ้าบวรเดช และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ฯลฯ ดังนั้น ต้นราชสกุลที่มีพระมารดาเป็นหญิงมอญหรือหญิงเชื้อสายมอญจึงมีจำนวนมาก เช่น ราชสกุลพนมวัน ราชสกุลกฤษณ ราชสกุลทินกร ราชสกุลไพฑูริย์ ราชสกุลชุมแสง ราชสกุลอาภากร ราชสกุลสุริยง ราชสกุลอรุณวงศ์ ราชสกุลจักรพันธ์ ราชสกุลภาณุพันธุ์ ราชสกุลจิตรพงศ์ ราชสกุลนพวงศ์ ราชสกุลเกษมสันต์ ฯลฯ

ในรัชกาลที่ 4 สตรีมอญและสตรีเชื้อสายมอญที่เป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม ได้แก่ เจ้าจอมเล็ก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น เจ้าจอมบุญนาค เจ้าจอมทับทิม เจ้าจอมจัน เจ้าคุณจอมมารดาสำลี และพระสวามี พันธวงศ์เธอพระองค์เจ้าพรหมฉาย¹⁰⁴⁶ **เจ้าจอมมารดาที่เป็นหญิงมอญบางท่านรักษานบธรรมนียม ประเพณีมอญอย่างเคร่งครัด** เพราะทำให้มีบารมีสูงในหมู่ชาวมอญ สามารถเป็นศูนย์รวมแห่งความภักดีของชาวมอญจำนวนมาก และยังสามารถรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเครือญาติที่เป็นมอญ นั่นคือ **เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น** ในรัชกาลที่ 4 หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เล่าว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีความผูกพันกับเครือญาติโดยเฉพาะญาติทางฝ่ายมอญอย่างมาก¹⁰⁴⁷

การมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเครือญาติที่เป็นมอญและพยายามส่งเสริมอำนาจของเครือญาติ เห็นได้ชัดจากกรณีที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้ขอให้พระราชโอรส คือ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร (ทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิในรัชกาลที่ 5 และทรงเป็น**ต้นราชสกุลกฤดากร**) ให้ช่วยถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งน้องชายของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) แทนบิดาคือพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย) ที่ถึงแก่อนิจกรรม จนทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นถูกลงพระราชอาญาจำขังอยู่ระยะหนึ่ง¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25

¹⁰⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109

¹⁰⁴⁷ ชิดชนก กฤดากร, หม่อมเจ้า, **นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า**, ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พันโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร กรุงเทพฯ 2541 อ้างใน องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 106.

¹⁰⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109-115.

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น สืบเชื้อสายมาจากตระกูลพระยาแจ้งที่เคยตั้งตัวเป็นกษัตริย์มอญในคราวที่พวกมอญพยายามตั้งราชอาณาจักรมอญที่เป็นอิสระจากพม่า แต่สู้พม่าไม่ได้จึงต้องพาคนมอญจำนวนมาก (ประมาณ 3,000-10,000 คน) อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁰⁴⁹ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นธิดาพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ๋ม) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) ผู้ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) และเป็นหลานของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง)

แอนนา เลียวโนเวนส์ กล่าวว่าในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 4 มีความเป็นมอญเข้มข้นมาก¹⁰⁵⁰ **เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้นำชาวมอญจากที่ต่าง ๆ มาเลี้ยงไว้เป็นจำนวนมาก** ยังขาดแต่ชาวมอญโพธาราม เมื่อได้โอกาสไปโพธาราม ท่านจึงนำเด็กหญิงชาวมอญ 7 คนเข้าไปเลี้ยงในวังและให้เรียนหนังสือ ในบรรดาเด็กหญิงเหล่านี้ มีคุณทองอยู่ แพงคำ และนางแม่นิจิต โพธิ์สิทธิ์ สองพี่น้องรวมอยู่ด้วย คุณทองอยู่เป็นหม่อมคนหนึ่งของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ คุณทองอยู่ แพงคำ และนางแม่นิจิต โพธิ์สิทธิ์เล่าว่า ภายในวังกรมพระนเรศรวรฤทธิ์เลี้ยงคนไว้มากมายทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นมอญ มักคุยกันด้วยภาษามอญ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะพูดภาษามอญกับคนมอญที่ไปเยี่ยมเยียน ซึ่งก็มีอยู่เสมอมิได้ขาด หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เล่าเรื่องชีวิตในวังกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ว่า “พี่เลี้ยงในวังเป็นคนมอญทั้งนั้น”¹⁰⁵¹

การที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้ยึดถือขนบธรรมเนียมมอญอย่างเคร่งครัด โดยยังคงมีวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมในวังแบบมอญเช่นนี้ เป็นส่วนสำคัญในการทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ และหลานทุกคนของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นคุ้นเคยและซึมซับความเป็นมอญมาแต่ทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นชุบเลี้ยงคนมอญแทบจะทุกชุมชนมอญในเมืองไทยไว้มาก¹⁰⁵² การแต่งกาย อาหารการกิน การพูดจาในวังก็มักใช้ภาษามอญ ทำให้บุคคลทั่วไปเรียกขานของท่านว่า “วังจ๋วมอญ”¹⁰⁵³ และ

บารมีที่มาจากการเป็นศูนย์กลางของชาวมอญจำนวนมาก ได้ส่งผลให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีบทบาทอย่างมากทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และน่าจะมีส่วนอยู่ไม่น้อยในการทำให้คนในกลุ่มเครือญาติของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้รับตำแหน่งสำคัญในระบบราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

¹⁰⁴⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 451.

¹⁰⁵⁰ มาร์กาเร็ต แลงดอน, *แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม*, แปลโดยกัณหา แก้วไทย (2542), หน้า 254. อ้างใน องค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ*, หน้า 107.

¹⁰⁵¹ องค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ*, หน้า 103.

¹⁰⁵² อำไพ มัชฌมาน สัมภาษณ์แขวน กุณิน ที่บ้านคงคาราม อำเภอบ้านโป่ง ราชบุรี 13 กรกฎาคม 2547. อ้างใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 101.

¹⁰⁵³ องค์ บรรจุน สัมภาษณ์พระมหาจุฑา ญาณจารี วัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ 18 มิถุนายน 2547. อ้างใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 101.

การขยายตัวของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ และการรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์

ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวลาวได้ถูกกวาดต้อนเข้ามาใหม่เป็นจำนวนมาก ทั้งกลุ่มที่มาจากล้านนาซึ่งชนชั้นนำเรียกว่า “ลาวพุงดำ” และกลุ่มคนที่มาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงที่ชนชั้นนำเรียกว่า “ลาวพุงขาว” โดยที่ลาวพุงขาวถูกจำแนกออกเป็นกลุ่มย่อยอีกหลายกลุ่มเพราะมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ได้แก่ ออกเป็น “ลาวพวน” “ลาวเวียง” (ลาวเวียงจันทร์) “ลาวครั่ง” และ “ลาวโซ่ง” (“ลาวทรงดำ”) เอกสารราชการจะเรียกชื่อ “ชาติพันธุ์ย่อย” ของ “ลาวพุงขาว” ดังกล่าวนี้นั้นในที่สุดก็ไม่ใช้คำว่า “ลาวพุงขาว” อีกต่อไป¹⁰⁵⁴ ความตระหนักในความแตกต่างทางวัฒนธรรมและความชำนาญเฉพาะด้านอย่างละเอียดเช่นนี้ จะช่วยให้ชนชั้นนำกรุงเทพฯ สามารถควบคุมและใช้ประโยชน์จากคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้รัฐบาลจะตั้งใครเป็นนายกองส่วย ก็ต้องรู้ว่าผู้คนในกองนั้นเป็นคนชาติพันธุ์ใด เพราะชนชั้นนำกรุงเทพฯ รู้ว่าถ้าไม่ใช่ชาติพันธุ์เดียวกันการปกครองมักมีปัญหา คือไพร่จะไม่นับถือและไม่เชื่อฟัง

อาจกล่าวได้ว่า ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 3 จำเป็นต้องหาความรู้และเผยแพร่เกี่ยวกับคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เพื่อให้ความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์เชิงอำนาจดำเนินไปได้อย่างราบรื่น ในเวลานั้นคนในรัฐทุกชาติพันธุ์และทุกชนชั้นต้องมีความสัมพันธ์กับคนแปลกหน้ามากขึ้น เนื่องจากการเปลี่ยนรูปรัฐด้วยในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐจารีตกำลังเริ่มแปรเปลี่ยนไปสู่รัฐสมัยใหม่ เศรษฐกิจแบบส่วยที่แท้จริงเสื่อมสลายเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจแบบพาณิชย์หรือเศรษฐกิจเงินตรา การเกณฑ์แรงงานไพร่เหลือเพียง 3 เดือน และเป็น การเกณฑ์เพื่อเก็บส่วยมาเป็นสินค้า หรือเพื่อตอบสนองการผลิตเพื่อตลาด เช่น เกณฑ์ไปทำฟืนเพื่อเป็นเชื้อเพลิงในโรงงานน้ำตาล (ไม่ใช่เกณฑ์ไปทำงานโยธา) เริ่มการค้าเสรี (สัญญาเบอริน) นอกจากเก็บภาษีเป็นเงินแล้ว ยังส่งเสริมให้ไพร่เสียเงินแทนการเข้าเวร รัฐใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรอย่างกว้างขวาง

ชนชั้นนำจำเป็นต้องหาความรู้เกี่ยวกับชาติพันธุ์ต่าง ๆ เพื่อใช้แรงงานเกณฑ์อย่างเหมาะสมกับความชำนาญ สามารถเก็บภาษี และปกครองอย่างมีประสิทธิภาพ หนังสือนางนพมาศ (ตำหรับทำวศรีจุฬาลักษณ์) กล่าวถึงชาติพันธุ์ต่าง ๆ สอดคล้องกับความเป็นจริงที่ชนชั้นนำรับรู้ (ดังปรากฏในเอกสารราชการ) โดยแบ่งละเอียดมาก เพื่อจัดความสัมพันธ์ทางการเมือง-เศรษฐกิจ ทั้งภายในรัฐและกับต่างประเทศ เช่น “ลาวภาษา ๑ ลาวน้ำหมึกภาษา ๑ ลาวลื้อภาษา ๑ ลาวเงี้ยวภาษา ๑ ลาวทรงดำภาษา ๑ ลาวทรงขาว ภาษา ๑...เขมรกัมพูชาภาษา ๑ เขมรดงภาษา ๑ เขมรละมวดภาษา ๑ เขมรชวภาษา ๑”¹⁰⁵⁵

“โคลงต่างภาษา” ณ วัดพระเชตุพนฯ เสนอภาพของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ไว้มากมายพร้อมกับคำบรรยาย เพื่อให้คนทั่วไปรวมทั้งราษฎรได้รู้จักลักษณะเด่นของชาติพันธุ์ทั้งหลายทั้งที่มีอยู่ในประเทศและต่างประเทศ ทั้งนี้ก็เพราะคนทั้งหลายซึ่งอาศัยอยู่ในรัฐไทยที่กำลังจะกลายเป็นรัฐสมัยใหม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์กับ

¹⁰⁵⁴ บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541, หน้า 128.

¹⁰⁵⁵ *นางนพมาศ*. พระนคร: คลังวิทยา, 2507, หน้า 219-222.

คนแปลกหน้านานาชาติพันธุ์ การทำความรู้จักลักษณะสำคัญของคนชาติพันธุ์ต่างๆ เหล่านั้นจึงมีความสำคัญมาก เช่น กล่าวถึงไทใหญ่ว่า

มักไฝสืดยายาม	บ่แ้ว
ของขายแคไคดี	เดิรต่าง ไปเฮย
เซียงใหม่เซียงรุ่งแปด	ปล่งผลู

และกล่าวถึงญวนว่า

ชมแต่ฝมือชาญ	ช่างไม้
เสพยัสต์วัจระเข้ของ	เขาชอบ ใจนา
เมืองเรียดริมน้ำใช้	เชียวเรือ

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงชาติพันธุ์ต่างๆ อีกมาก¹⁰⁵⁶

ขุนช้างขุนแผน ซึ่งได้รับการเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบรรยายถึงบรรยากาศในหัวเมืองที่สะท้อนถึงความสนใจในความหลากหลายทางชาติพันธุ์เป็นอย่างจริงจัง เพราะระบุชื่อชาติพันธุ์ต่างๆ อย่างละเอียด

ชาวประชามาคูดอยู่สลอน	เขมรมอญพวกวพม่าเสียดหวาเหว
ญวนกะเหรี่ยงเจ๊กฝรั่งยังไม่เคย	ไทยว่าเฮี้ยมึงกล้าก็มาดู
นางทะวานอายเอียงเสียดแปร่ง ๆ	แมงชะแวงเหมะระดามะหลู
เจ้ามอญว่าอาละกูดทิ้งนู่นพลู	ลาวบ่ฮู้บ่หันข้อยยันจริง
ผู้คนมากมายหลายภาษา	บ้ายันนั่งตั้งตาริมตลิ่ง
เจ๊กกับแขกมันทะเลาะกันเพราะพริ้ง	เสียดหนุงหนิงหนอนานาเอ็นดู
เจ้าแขกว่าเมาะโมหะโยเปาะ	เจ๊กทะเลาะอะละใหม่ไฉ่ ¹⁰⁵⁷

ขุนช้างขุนแผน ยังสะท้อนว่า “ราษฎรผู้มีทรัพย์” ในชนบท โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องเป็นขุนนางชั้นผู้น้อย พอจะมีทุนรอนอยู่บ้าง ก็ได้ซื้อสิ่งของจากราษฎรหลายชาติพันธุ์ เช่น ขุนช้าง เศรษฐีประจำเมืองสุพรรณบุรี ก็รับซื้อไม้กฤษณาจากพวกละว้าและกะเหรี่ยงซึ่งอยู่ใกล้เคียง ดังที่กล่าวว่า “กะเหรี่ยงละว้าใน

¹⁰⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

¹⁰⁵⁷ **ขุนช้างขุนแผน**. พระนคร: คุรุสภา, 2493. หน้า 984 อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และไบเรอ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 225.

ป่าใหญ่ ที่เคยมาซึ่งเนื้อไม้กฤษณา” เป็นการนำราษฎรชาติพันธุ์ต่าง ๆ จำนวนไม่น้อยได้เข้ามาพึ่งพานอยู่ในเศรษฐกิจเพื่อการตลาดด้วย¹⁰⁵⁸

ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ได้ใช้ชาติพันธุ์เป็นฐานในการปกครองและการแสวงหาผลประโยชน์จาก **ส่วยและแรงงานเกณฑ์** โดยให้กลุ่มคนที่มีเชื้อสายเดียวกันและมาจากเมืองหรือหมู่บ้านเดียวกันมาอยู่ในชุมชนเดียวกัน และในการแต่งตั้งมูลนายลาวระดับล่าง เป็นต้นว่า นายกองลาว ปลัดลาว จางวางลาว ฯลฯ เพื่อควบคุมไพร่ลาวอย่างมีประสิทธิภาพ เชื้อต่อการหารายได้จากการเกณฑ์ส่วย การเกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์พิเศษต่าง ๆ ชนชั้นนำกรุงเทพฯ จะใช้วิธีแต่งตั้งผู้นำลาวที่มีเชื้อสายเดียวกันและมาจากชุมชนเดียวกันกับไพร่ลาวเป็นมูลนายระดับล่าง¹⁰⁵⁹ เช่น ใน พ.ศ.2406 พระวิไชยศิริจางวางถึงแก่กรรม ราชการเห็นว่าถ้าจะให้ขุนนางลาวระดับพระและหลวงจากหมู่อื่นหรือกองอื่นมาบังคับบัญชา นายกอง นายหมวด ขุนหมื่น ไพร่หลวง เกรงว่าจะไม่ถูกอหิยาศัยชาวลาว จะทำให้เสียราชการ จึงตั้งให้หลวงทิพภักดีบุตรพระวิไชยศิริจางวางซึ่งรับราชการและรู้งานแล้ว ให้ดำรงตำแหน่งจางวางต่อจากบิดาควบคุมนายกองลาว ส่วยดีบุกต่อไป¹⁰⁶⁰ ทั้งนี้เป็นการปกครองคนลาวโดยอาศัยความเคารพนับถือหรือความกลัวเกรงที่ไพร่ลาวมีต่อผู้นำของตนมาแต่เดิมในการทำให้ไพร่ลาวเชื่อฟังผู้ปกครองระดับล่างเหล่านี้

มีหลักฐานด้วยว่า มูลนายคนไทยไม่สามารถปกครองไพร่ลาวได้อย่างมีประสิทธิภาพทำให้เกิดปัญหาตามมามาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสว่า

อนึ่ง หลวงพิไชยศิริคนเก่าเป็นคนไทย ไม่สันตติจิตเจนนไพร่กองละว่า จะบังคับว่ากล่าวขุนหมื่นไพร่ละว่า หาปกติเรียบร้อยไม่ โปรดเกล้าฯ ให้ยกหลวงพิไชยศิริออกเสียจากที่ แลหลวงปราบในกองละว่าเป็นชาติภูมิละว่า แล้วได้คุมเลกละว่าไปทัพได้ราชการมีความชอบอยู่ ให้ตั้งหลวงปราบว่าที่หลวงพิไชยศิริ¹⁰⁶¹

แม้แต่การกวาดต้อนลาวหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ แม้ทัพคือกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ และกรมหลวงรักษัรณเรศร์ ก็รายงานว่า ถ้ากองทัพกรุงเทพฯ ไปกวาดต้อนเอง ก็จะได้คนน้อย เพราะชาวลาวจะหนีไปมาก แต่ถ้าให้ลาวทรงดำ (จากล้านนา) ไปเกลี้ยกล่อม จะได้คนมากกว่าเพราะเป็นลาวเหมือนกัน¹⁰⁶² จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 รายงานของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ก็ยังสะท้อนให้เห็นว่าการให้ชาวลาวพูดจา

¹⁰⁵⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกะมูมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 181.

¹⁰⁵⁹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 167 บัญชีเบี้ยหวัดเมืองสระบุรี อรัญญิก คลองท้อ กรุงเก่า จ.ศ.1210 (พ.ศ.2391) อ้างใน บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 128.

¹⁰⁶⁰ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, รัชกาลที่ 4 รล-กท จ.ศ.1225 เล่ม 25 ลำดับที่ 83 “หนังสือว่าด้วยให้หลวงทิพภักดีว่าที่พระวิไชยศิริจางวางกองละว่า หน้า 211-212. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

¹⁰⁶¹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 8 ร่างหนังสือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี เรื่องชำระเลกหมู่ละว่า ซึ่งโจทไปอยู่กับเจ้าเมืองกรมการคืนให้เจ้าหมื่นนายกองสักคงหมู่คงกองตามเดิม จ.ศ.1187 (พ.ศ.2368) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

¹⁰⁶² จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4/ข เรื่องปราบกบฏเมืองเวียงจันทน์ จ.ศ.1189 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 59

กันเองได้ผลดีกว่าคนไทยพูดเป็นอันมาก “ประการหนึ่งข้าหลวงไทย ๆ จะไปพูดจาชี้แจงกับลาวเท่าไร ไม่เหมือนกับเขาพูดกันเอง เพราะนิสัยลาวเป็นคนเปรี้ยว ถ้าได้ฟังเสียงพวกกันแล้วเป็นอันง่ายทุกอย่าง”¹⁰⁶³

ในสมัยรัตนโกสินทร์ มุลนายลาว มอญ และเขมร ไม่มีทางเลือกอื่น นอกจากต้องพึ่งพระบรมโพธิสมภารหรือฝากอนาคตของตนเองและครอบครัวไว้กับพระมหากษัตริย์คุณของมหากษัตริย์ไทยและความเมตตากรุณาของมุลนายชั้นสูงของไทย เพราะฐานอำนาจเดิมรวมทั้งเครือข่ายพันธมิตรและบริวารในล้านนา ล้านช้าง หัวเมืองมอญ หรือกัมพูชา ได้ถูกทำลายไปหมดสิ้นแล้วจากการกวาดต้อนคนทุกชั้นมาอยู่ในเมืองไทยนับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงไพร่ทาส ตลอดจนพระสงฆ์สามเณร โดยที่กรุงเวียงจันทน์ กรุงพนมเปญ และบ้านเมืองใกล้เคียงและเมืองตามรายทางที่กองทัพไทยผ่านไปก็ล้วนถูกเผาทำลาย ส่วนกองทัพพม่าก็เข้ายึดครองหัวเมืองมอญ ในขณะที่ผู้นำชาวมอญคือพระยาแจ้งได้ นำเอาชาวมอญหลายพันคนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งแต่สมัยธนบุรี นอกจากนี้ ถ้าหากมุลนายของชาติพันธุ์ต่าง ๆ แสดงความกระด้างกระเดื่องต่อพระมหากษัตริย์และมุลนายไทย หรือสนับสนุนกลุ่มการเมืองฝ่ายตรงข้ามก็จะถูกลงโทษหรือถูกปราบปรามอย่างรุนแรง เช่น กรณีเจ้าหน่ทเสน เจ้าอนุวงศ์ พระยารามัญวงศ์ ฯลฯ การยอมรับฐานะมุลนายในระบบไพร่ที่มีพันธะต่าง ๆ จึงเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ และการยอมรับหน้าที่ดังกล่าวนี้ยังเป็นแหล่งที่มาของอำนาจ อภิสิทธิ์ และผลประโยชน์ต่าง ๆ ด้วย

มุลนายลาว (ชาวล้านนาและล้านช้าง) มอญ เขมร ทุกระดับจะได้รับการแต่งตั้งให้มีตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ ตลอดจนได้รับเบี้ยหวัดเช่นเดียวกับมุลนายไทย มุลนายเหล่านี้จะคอยคุมไม่ให้หนี ถ้าหนีจะถูกติดตามกลับมา เพราะถ้าติดตามเอาตัวกลับมาไม่ได้มุลนายก็ต้องรับผิดชอบจ่ายส่วยหรือเงินให้แก่ทางราชการแทนไพร่ แต่ถ้าการควบคุมไพร่ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี สามารถเกณฑ์แรงงานหรือส่วยตามเกณฑ์ที่ส่วนกลางกำหนด มุลนายก็จะได้รับบำเหน็จรางวัล เช่น ได้เลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง นอกเหนือจากได้ส่วนแบ่งส่วยและการใช้แรงงานไพร่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว

ในการควบคุมไพร่ชาติพันธุ์ต่าง ๆ มีความเข้มงวดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างน้อย พระราชกำหนดเก่า พ.ศ.2270 ระบุว่า

“อนึ่ง ให้ขุนหมื่นชาวด่านคุมไพร่สมควรสัพไปด้วยเครื่องสาตราวุธ ผลัดกันอยู่รักษาด่าน แลไปกระเวนด่านถึงแดนต่อแดนบังคับทางบกทางเรือ ทุกตำบลจงทุกเดือน อย่าให้ขาด ถ้าได้ราชการประการใดก็ดี แลพบลาวมอญพม่าไทใหญ่เขมรราษฎรไปค้าขายทางบกทางเรือ หาตราเบิกด่านมิได้ก็ดี มีผู้ถือตราเบิกด่านแลลาวมอญพม่าไทใหญ่เขมรราษฎรแปลกปลอมนอกตราเบิกด่านก็ดี แลถือตราปลอมตราเบิกด่านมาก็ดี ให้กุมเอาตัวผู้แปลกปลอมมานั้นส่งเข้ายังลูกขุนศาลา อย่าให้หลบหลีกหนีเป็นเหตุการณประการใดได้”¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶³ “ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๔ เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน” ใน **ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 46**. กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2512, หน้า 180-182.

¹⁰⁶⁴ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 23” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 638.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนกลางจะมีระบบบัญชีที่ละเอียดมาก การทำบัญชีอย่างละเอียดนี้เริ่มตั้งแต่ตอนกวาดต้อนเข้ามา โดยทางกรุงเทพฯ กำหนดว่าการจัดส่งครัวลาวลงมานั้น ให้มีการทำบัญชีเป็นระบบ บอกรายละเอียดว่าเป็นลาวเมืองใด ประกอบด้วยชายฉกรรจ์ ครัว ชายหญิงเด็กกี่คน ให้ระบุชาติพันธุ์ย่อยด้วยว่าเป็นลาวพวน หรือลาวโซ่ง ฯลฯ มีรับสั่งว่าถ้าเป็นครัวข้าพระกับลาวพวน ให้ส่งไปกรุงเทพฯ อย่าให้ตกค้างปนกับลาวพวกอื่น¹⁰⁶⁵

เมื่อคนแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาได้ตั้งถิ่นฐานในเมืองต่าง ๆ ตามที่รัฐบาลกำหนดแล้ว แต่ละเมืองจะมีรายชื่อมูลนายทุกระดับที่ระบุตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ และระบุความรับผิดชอบในการเกณฑ์ส่วยหรือเกณฑ์แรงงานคนกลุ่มนั้น ๆ ไปทำงานอย่างละเอียดว่าจะเก็บส่วยหรือเกณฑ์แรงงานไพร่ชาติพันธุ์ใด มีไพร่ในกองนั้น ๆ จำนวนเท่าใด กองนั้น ๆ จะเก็บส่วยชนิดใดจากไพร่ เก็บส่วยในอัตราคนละเท่าไร รวมแล้วต้องส่งส่วยมากน้อยเพียงใด หรือต้องเกณฑ์แรงงานไพร่ชาติพันธุ์นั้น ๆ ไปทำงานอะไร ทำงานกี่เดือนต่อปี และทำงานที่เมืองใด เป็นต้น โครงสร้างการปกครองก็มีการกำหนดตำแหน่งต่าง ๆ ไว้โดยมีการกำหนดอำนาจหน้าที่ไว้ชัดเจน เช่น ตำแหน่งเจ้าเมือง ปรกติเป็นคนไทย มีเพียง 3 เมืองที่เจ้าเมืองเป็นลาว คือ สระบุรี พนัสนิคม และปากช่องไชย รองลงมาจากเจ้าเมืองคือ ปลัดเมืองลาว แต่ละเมืองมี 1 คน จางวางลาว แต่ละเมืองมีได้หลายคน ขึ้นอยู่กับจำนวนกองลาว นายกองลาว แต่ละกองมีนายกองลาว 1 คน ปลัดกองลาว แต่ละกองมี 1 คน นายร้อยลาว มีกองละ 2-4 คน ขึ้นอยู่กับขนาดของกองว่าเล็กหรือใหญ่ ปลัดร้อยลาว มีกองละ 3-5 คน สมุหบัญชีลาว แต่ละกองมี 1 คน สารวัตรลาว แต่ละกองมี 1 คน นายหมวดลาว แต่ละกองมีได้หลายคน บางกองมีถึง 17 คน เสมียนกองลาว มีกองละ 1-2 คน และต้องทำบัญชีจำนวนขุนนางทั้งหมดเพื่อให้เจ้าเมืองส่งไปขอพระราชทานเงินเบี้ยหวัดแก่ขุนนางเหล่านั้นทุกปีด้วย¹⁰⁶⁶

การที่ชาวลาวยังอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของมูลนายชาติพันธุ์เดียวกับตน ทำให้สามารถรักษาและสืบทอดความคิดความเชื่อขนบธรรมเนียมประเพณีของตนได้อย่างสะดวก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมูลนายระดับล่างก็มีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยความเชื่อ พิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนศิลปวัฒนธรรมลาวที่นำมาจากท้องถิ่นเดิมเพื่อให้ตนเองเป็นที่รักใคร่และเคารพเลื่อมใสของชาวลาว¹⁰⁶⁷ เมื่อประกอบกับการที่คนลาว มอญ เขมร ต้องอยู่ในระบบไพร่ ซึ่งทำให้ถูกห้ามมิให้เคลื่อนย้ายหรือเดินทางออกไปนอกหมู่บ้าน ทำให้สามารถรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไว้ได้ เพราะโอกาสที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ จะติดต่อและรับวัฒนธรรมจากภายนอกมีน้อยมาก เว้นแต่จะออกไปทำส่วยหรือทำงานต่าง ๆ แต่ก็ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดของมูลนายระดับล่าง ในกรณีที่

¹⁰⁶⁵ บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 61-62.

¹⁰⁶⁶ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 เลขที่ 106 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาประจิม พระยาสระบุรี จ.ศ.1211 (พ.ศ.2392) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-114.

¹⁰⁶⁷ สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงร้องและร่ำว่าแล้วลาวได้ไพร่ส่วย ส่วยงาม ทำให้ลาวแถบสระบุรีและเมืองใกล้เคียงเคารพรักใคร่พระองค์มาก จนเกิดความระแวงว่าพระองค์ทรงใช้พวกลาวเหล่านั้นเป็นฐานอำนาจ รัชกาลที่ 4 จึงทรงให้ห้ามเล่นแล้วลาว หากยังเล่นอยู่จะต้องถูกเก็บภาษีอย่างแรง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

เดินทางไปเองก็ต้องมีหนังสือเดินทางจากมุลนายลาว หากถึงด่านตรวจโดยไม่มีหนังสือเดินทางจะถูกจับกุมตัว¹⁰⁶⁸

ไพร่ทุกชาติพันธุ์จะต้องอยู่ในหมู่บ้านที่มีแต่คนชาติพันธุ์เดียวกัน ต้องทำการผลิตตลอดจนการทำส่วยหรือการใช้แรงงานเกณฑ์ท่ามกลางคนชาติพันธุ์เดียวกัน โดยไม่ได้ติดต่อกับโลกภายนอก แม้แต่การขายตัวเป็นทาสหรือการกู้ยืมที่ทำให้เป็นหนี้และตกเป็นทาสก็ทำไม่ได้ โดยทางราชการได้ออกพระราชบัญญัติห้ามเจ้าเมือง กรมการ ราษฎรไทย จีน ให้ชาวลาวในกองลาวต่าง ๆ ทั้งชายและหญิงกู้ยืมเงิน เพราะจะทำให้ชาวลาวมีหนี้สินล้นพ้นตัว จนนายเงินนำตัวไปเป็นทาส¹⁰⁶⁹

แม้ว่าการหลบหนีจะเกิดขึ้นมาก ดังที่เอกสารราชการระบุว่าไพร่ลาวหลบหนีกันไม่ได้ขาด¹⁰⁷⁰ และบางปีฝนแล้ง ชาวลาวอดอยาก เช่น ที่เมืองสระบุรีใน พ.ศ.2396 มุลนายและไพร่ลาวกองเข้าเดือนกองคองเมือง กองส่วยเร็ว กองโค ทำนาได้ข้าวน้อยไม่พอกิน ก็พากันพาบุตรภรรยาเข้าป่าไปหาหมันกลอยมากินต่างข้าว ที่พอมีเงินก็พากันไปซื้อข้าวที่เมืองนครราชสีมาและหัวเมืองลาวตะวันออก แต่ทางราชการก็พยายามให้กลับมาอยู่ภูมิลำเนาเดิม โดยสารตรามายังเจ้าเมืองและกรมการเมืองสระบุรีให้ไปตามตัวไพร่ลาวกลับมา และสั่งด้วยว่าให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองให้พันธุ์ข้าวแก่ชาวลาวเหล่านี้เพื่อให้สามารถทำนาได้ ดังความว่า “ถ้ากลับมาแล้วนายไพร่คนใดขาดสน ไม่มีข้าวปลูกทำนาก็ให้เอาข้าวที่ซื้อไว้แจกจ่ายให้ทั่วถึง จะหมดสิ้นไปเท่าใดก็อย่าได้คิดเสียตายแลเกรงใจไปเลย”¹⁰⁷¹

มุลนายมักพยายามติดตามไพร่ที่หลบหนีอย่างเต็มที่ เพราะหากไม่ได้ตัวไพร่กลับมามุลนายจะต้องเสียเงินค่าราชการหรือค่าส่วยแทน เช่นที่เมืองสุพรรณบุรี หลวงปราบนายกองลาวร้องเรียนมายังลูกขุน ณ ศาลา ว่าไพร่หลวงตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสุพรรณ เมืองอ่างทอง หลบหนีไปอยู่เมืองอื่น ๆ กันมาก นายกองต้องเสียเงินค่าราชการ ค่าตัดฝาง ค่าชุดตีบุก แทนไพร่ลาวพวกนี้ จึงขอให้ทางการประกาศให้สินบนแก่ผู้ให้นำตัวชาวลาวเหล่านี้กลับมา¹⁰⁷² ที่ราชบุรี มีลาวไพร่หลวงรักษาป่ามอกขุนรามพลขันธจำนวนมากหนีไปซุ่มซ่อนตัวที่สระบุรี ลพบุรี กรุงเก่า บางคนไปได้ภรรยา บางคนไปมีหนี้สินจนเป็นคดีความ จึงมีสารตราให้เจ้าเมืองชำระคดีให้เรียบร้อยแล้วส่งไพร่ลาวคืนสังกัดเดิม¹⁰⁷³ อำนาจรัฐและประสิทธิภาพที่สูงขึ้น

¹⁰⁶⁸ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 เลขที่ 147 จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

¹⁰⁶⁹ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 เลขที่ 12 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาพิษณุโลกและหัวเมืองอื่น ๆ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-94

¹⁰⁷⁰ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 เลขที่ 184 สารตราเรื่องขุนอินอำนาจ ขุนศรีสุระ ยื่นเรื่องราวเรื่องเลกหลวงหลบหนี อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹⁰⁷¹ จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 เลขที่ 49 เรื่องที่ 5 ร่างตราถึงกรมการเมืองสระบุรี ให้จัดนายกองปลัดกองติดตามขุนหมื่นตัวเลกมาอยู่ตามเดิม จ.ศ.1215 (พ.ศ.2396). อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹⁰⁷² จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 เลขที่ 246 หนังสือถึงเมืองอ่างทองให้ชำระไพร่หลวงละว้าที่หลบหนีมาจากหลวงปราบ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94-95.

¹⁰⁷³ จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 เลขที่ 77 เรื่องที่ 3 สารตราถึงเจ้าเมืองสระบุรี ลพบุรี ให้ขุนรามพลขันธถือตราขึ้นมาจับตัวเลกผู้รักษาป่า ซึ่งหลบหนีมา จ.ศ.1216 (พ.ศ.2397) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

ของกลไกอำนาจรัฐในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา น่าจะทำให้การติดตามตัวไพร่ที่หนีกลับถิ่นฐานเดิมทำได้ง่ายขึ้น

กล่าวได้ว่า การที่ไพร่ถูกควบคุมให้อยู่ติดที่เช่นนี้ ทำให้ไพร่อาศัยอยู่ในชุมชนของตนและรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้มาก ขณะเดียวกันการรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ก็น่าจะช่วยลดการหลบหนีได้มากเช่นกัน เพราะมีนายคนเดิมที่มีอำนาจและบารมีจากขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรมตามความเชื่อของคนในชุมชน ทำให้ราษฎรรู้สึกว่ามีที่พึ่ง เมื่อตัดสินใจตัดสินใจโดยใช้มาตรฐานความถูกต้อง/ผิดความยุติธรรมที่ราษฎรในชุมชนเคยชิน ก็ทำให้ยอมรับได้ง่าย ไม่เกิดการต่อต้านการใช้อำนาจ การให้อยู่รวมกันกับญาติพี่น้องและคนในชุมชนเดิม จะทำให้มีความอบอุ่นใจ มีความผูกพันกับชุมชน สามารถร่วมมือกันในด้านต่าง ๆ มีขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่ตนคุ้นเคย น่าจะช่วยให้ทำการผลิตเลี้ยงตัวได้และลดความต้องการที่จะหลบหนี ในปีใดที่การเก็บเกี่ยวไม่ได้ผล ขาดเมล็ดพันธุ์ข้าวไว้เพาะปลูกทางราชการก็จะแจกเมล็ดพันธุ์ข้าวให้ดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ชีวิตในกองไพร่มีความมั่นคงพอสมควร

อนึ่ง การเอาวัดเอาเปรียบของมูลนายลาว แม้ว่ามีอยู่ไม่น้อย แต่การพึ่งพามูลนายลาวก็เป็นเรื่องจำเป็นสำหรับไพร่ลาว ความรู้สึกต่อมูลนายลาวจึงน่าจะเป็นดังที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมระบุไว้ในรายงานถวายรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับความรู้สึกของลาวพวนที่หนองคายต่อพระยาสุรสีห์คุณที่ว่า “พระยาสุรสีห์คุณนี้เป็นที่ราษฎรนับถือเชื่อฟังอยู่ แต่เกลียดก็เกลียด ถ้าจะเปรียบความตามน้ำใจราษฎรที่นับถือและเกลียดเหมือนกับพระยาจักรี”¹⁰⁷⁴

ไพร่ต้องพึ่งการอุปถัมภ์ของมูลนายชาติพันธุ์เดียวกันมากทีเดียว ประกอบกับการตัดสินใจตามมโนสำนึกต่าง ๆ ก็กระทำโดยมูลนายเหล่านี้ หรือหากเป็นคดีอุกฉกรรจ์รัฐบาลก็กำหนดให้นายกองนั่งอยู่ด้วยเพื่อป้องกันมิให้เจ้าเมืองและกรมการไทยกดขี่เข้มงวดตามอำเภอใจ ดังนั้น ไพร่จึงต้องเชื่อฟังนายอย่างมาก แม้ว่าจะมีกรณีที่มูลนายลาวเอาวัดเอาเปรียบจนถูกฟ้องร้อง เช่น ใน พ.ศ.2394 ชาวลาวเมืองเพชรบุรีเข้าชื่อกัน 19 คน ร้องเรียนกล่าวโทษนายกองลาวและขุนนางลาวต่าง ๆ หลายคนหลายเรื่อง¹⁰⁷⁵ แต่ส่วนใหญ่แล้วชาวลาวคงยอมรับการกดขี่โดยไม่ฟ้องร้อง เพราะมูลนายต้องให้ความอุปถัมภ์ในบางเรื่องและไม่กดขี่หรือเอาวัดเอาเปรียบมากเกินไปจนไพร่ทนไม่ได้ การหนีออกจากกองที่ตนสังกัดนอกจากจะทำให้ต้องสูญเสียอุปถัมภ์อย่างสิ้นเชิงแล้ว และยังมีกองตระเวนคอยตรวจตราจับกุมอีกด้วย นอกจากนี้ถ้าหลบหนีไปบุตรภรรยาจะถูกนำตัวมาเป็นตัวจำนำจนกว่าจะได้ตัวผู้ที่หลบหนี¹⁰⁷⁶ การหลบหนีจึงเกิดขึ้นน้อย และไพร่จะต้องอยู่ติดที่อย่างยากที่จะหลีกเลี่ยงได้

¹⁰⁷⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๔ เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน” ในประชุมพงศาวดารเล่มที่ 46, 178.

¹⁰⁷⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, รัชกาลที่ 4 รล-กห จ.ศ.1213 (พ.ศ.2394) เล่ม 4 ลำดับที่ 32 สารตราว่าด้วยให้ลาวทรงแมาชำระความ หน้า 135. อ้างใน บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 130-131.

¹⁰⁷⁶ บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 167.

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าระบบไพร่ที่บังคับให้ไพร่อยู่ในชุมชนในลักษณะดังกล่าวมานี้ ทำให้ไพร่ติดต่อกับคนนอกชาติพันธุ์น้อย เมื่อประกอบกับการดำรงชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงก็ทำให้ไพร่ไม่จำเป็นต้องติดต่อด้านขาย การรักษาสถิติลักษณะทางชาติพันธุ์จึงดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งถึงช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง

อนึ่ง การที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองไทยโดยมีพระสงฆ์สามเณรจำนวนมากที่มีเชื้อสายเดียวกันถูก “นิมนต์” เข้ามาด้วย ทำให้มีการสร้างวัดประจำหมู่บ้านที่พระสงฆ์สามเณรแสดงพระธรรมเทศนาและสื่อสารเรื่องอื่น ๆ กับคนในชุมชนด้วยภาษาเดียวกัน ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และจัดงานประเพณีต่าง ๆ ร่วมกับชาวบ้านตามขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม ทำให้วัดเป็นแหล่งผลิตซ้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์อย่างสำคัญ

ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 มาแล้วที่มีพระสงฆ์ชาติพันธุ์ต่าง ๆ จำนวนมาก เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระราชทานผ้าไตรในพิธีบวชนาค มีนาคนหลวงไทย 100 รูป นาคนหลวงลาวกรุง 102 รูป นาคนหลวงลาวเมืองลาว 100 รูป และเมื่อคราวทอดกฐินก็พระราชทานผ้าโกสียพัสดุและขาสักพัสดุแด่พระสงฆ์ไทย 67 รูป พระสงฆ์ลาว 38 รูป¹⁰⁷⁷ ในรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2373 โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ไปปรับครว้ลาวที่หลวงพระบาง ซึ่งพระยามหาอำมาตย์ได้ทำหนังสือส่งครว้ลาวลงมาถึง 7 ครั้ง นอกจากชายฉกรรจ์ ครว้ (ผู้หญิง เด็ก) แล้ว ยังมีพระสงฆ์ สามเณร รวมเป็นคนทั้งสิ้นประมาณหนึ่งหมื่นหกพันคนเศษ โปรดให้ไปอยู่ตามพวกที่เคยอยู่ก่อน¹⁰⁷⁸ ในพ.ศ.2380 เจ้าราชวงศ์วิภาทกับเจ้าอุปราช จึงคุมลาวทงดามาพึ่งกรุงเทพฯ เป็นชายฉกรรจ์ ภิกษุ สามเณร ผู้หญิง เด็ก พันคนเศษ ในจำนวนนี้มีภิกษุสามเณร 322 รูป¹⁰⁷⁹ จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์ สามเณรถูกกวาดต้อนเข้ามาพร้อมกับคนในชาติพันธุ์เดียวกัน กลายเป็นผู้สั่งสอนและทำพิธีกรรมในชุมชนลาว และช่วยสืบทอดอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้มาก พร้อมกันนั้น พระสงฆ์ก็มีส่วนช่วยให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ ยอมรับพระราชอำนาจและหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ไทย

ในชุมชนชาวลาวทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องมีวัด มักมีการสร้างวัดใหม่ เช่น เมื่อชาวลาวถูกส่งไปอยู่สระบุรี ชาวลาวได้สร้างวัดเพี้ยขวา ที่เมืองปทุมธานี มีวัดสร้อยทองคลองกระแซง ซึ่งสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2225 ต่อมาในรัชกาลที่ 3 ชาวลาวถูกส่งมาปลูกพริกไทยที่ปทุมธานี วัดแห่งนี้จึงกลายเป็นวัดของชุมชนลาว เปลี่ยนชื่อเป็นวัดเสด็จ อยู่ที่บ้านคลองกระแซง ตำบลสวนพริกไทย วัดอินทรวินัยหรือวัดบางขุนพรหมนอก ได้รับการบูรณะเมื่อชาวลาวถูกกวาดต้อนต้อนมาในสมัยธนบุรี เจ้าอินทวงศ์ เจ้านายสตรีชาวลาว พระสนมในรัชกาลที่ 1 ให้บูรณะวัดนี้ แล้วนิมนต์เจ้าคุณอรัญญิกพระสงฆ์เวียงจันทน์มาครองวัด¹⁰⁸⁰

ชุมชนลาว มีวัดและพระสงฆ์สามเณรลาวจำนวนมาก ตัวเลขที่สำรวจในบางเมือง ในรัชกาลที่ 5 สะท้อนจำนวนของวัดและพระสงฆ์สามเณรก่อนหน้านั้น เช่น การสำรวจใน ร.ศ.117 (พ.ศ.2441) จำนวนพระสงฆ์สามเณรที่เป็นชาวลาว เมืองปราชญ์และเมืองเล็กเมืองน้อยที่มากขึ้นด้วย มีวัด

¹⁰⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.

¹⁰⁷⁸ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 21 บัญชีครว้ซึ่งมาแต่หลวงพระบาง จ.ศ.1192. อ้างใน เรื่องเดียวกัน

¹⁰⁷⁹ บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 64.

¹⁰⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175-177.

มากถึง 123 วัด พระที่เป็นเจ้าอธิการ มี 91 วัด พระสงฆ์สามเณรลาว 796 รูป เมืองนครนายกมีวัด 106 วัด มีเจ้าอธิการชาวลาว 56 รูป พระสงฆ์สามเณรลาว 360 รูป เมืองฉะเชิงเทราและเมืองเล็กเมืองน้อยที่มาขึ้นด้วย มี 136 วัด เจ้าอธิการลาว 37 รูป พระสงฆ์สามเณรลาว 217 รูป เมืองชลบุรีและเมืองเล็กเมืองน้อยที่มาขึ้นด้วย มี 11 วัด เจ้าอธิการลาว 38 รูป พระสงฆ์สามเณรลาว 240 รูป¹⁰⁸¹

ชุมชนมอญก็มีการสร้างวัดมอญจำนวนมากเช่นเดียวกัน เช่น ที่ชุมชนมอญกระทุ่มมืด ในรัชกาลที่ 5 หม่อมแหม่ม ในกรมพระนเรศวรฤทธิ์ ต้นสกุลกฤดากร ได้ส่งเสริมให้ชาวมอญจากสมุทรสาครและสมุทรปราการมาตั้งถิ่นฐานที่นนทบุรีซึ่งเคยเป็นพื้นที่ว่างเปล่า หม่อมแหม่มได้สร้างวัดสมโสม (วัดหม่อมแหม่ม) และนิมนต์พระมอญมาจำพรรษา ต่อมาก็ได้มีการสร้างวัดในบริเวณใกล้เคียงอีกถึง 10 วัด ส่วนชุมชนมอญคลองสิบสี่ ก็มีการสร้างวัดใหม่เจริญราษฎร์ และวัดอื่น ๆ¹⁰⁸²

ผลก็คือ คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ยังคงดำรงชีวิตตามวัฒนธรรมเดิมของตน ใช้ภาษาเดิมของตนในการสื่อสารและการศึกษาเล่าเรียนในวัด มีการแต่งงานในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีแต่งกายตามประเพณีเดิม โดยใช้ผ้าที่ทอขึ้นในชุมชน มีการหาความสุขความบันเทิงตามจารีตประเพณี เช่น ชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นใน ยังสืบทอดการละเล่นพื้นบ้าน เช่น การจุดพลุไฟที่เรียกว่าตรวดลาว และบั้งไฟ เคยจัดขึ้นที่กรุงเก่าในรัชกาลที่ 2 เมื่อครั้งมีงานสมโภชช้างเผือก การเล่นแอ่วลาว แพร่หลายมาก เครื่องดนตรีลาวเช่นแคน และการเล่นลาวแพน การเล่นแอ่วลาวแพร่หลายมาก แม้ในงานของคนไทย เช่น โขนจุก งานบวช ก็หาแอ่วลาวไปเล่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงร้องและรำแอ่วลาวได้สวยงาม ไพเราะ โปรดไปประทับตามหัวเมืองที่มีชุมชนลาว เช่น สระบุรี นครชัยศรี พนัสนิคม เพื่อไปชมแอ่วลาว รัชกาลที่ 4 จึงทรงให้ห้ามเล่นแอ่วลาว หากยังเล่นอยู่จะต้องถูกเก็บภาษีอย่างแรง¹⁰⁸³

ความสำนึกในอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ทำให้คนแต่ละชาติพันธุ์ยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม รวมทั้งภาษา ตลอดจนทัศนคติต่อ “ความจริง ความดี ความงาม” ซึ่งมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดและการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่ผูกพันกับศาสนาและผู้นำที่มีบารมีในยุคจารีตมีผลต่อการร่วมมือกันในการผลิต การแลกเปลี่ยนสินค้า และการต่อสู้เพื่อความเป็นไทไม่ตกเป็นข้าของคนอื่น

อย่างไรก็ตาม การรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไม่ได้หมายความว่าไม่มีความขัดแย้งระหว่างคนชาติพันธุ์เดียวกัน เพราะปรากฏหลักฐานว่ามีความขัดแย้งอยู่มาก เช่น ความขัดแย้งระหว่างพระยาเจ่งกับพระยารามัญวงศ์ ในขณะที่พระยารามัญวงศ์ยังคงจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น พระยาเจ่งได้ไปฝากตัวกับพระยาจักรี ในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระยารามัญวงศ์ได้เข้าร่วมกับพระยาสุรศักดิ์พระยามหาเสนา ปล่อยตัวกรมขุนอนุรักษ์สงครามออกจากเวรจำเพื่อใช้เป็นกำลังในการโจมตีพระยาสุรียอ

¹⁰⁸¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, ม-ร.5 T 1-(1-17) /12 แผนกปกครอง สำนโนครวั ร.ศ.113-126. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

¹⁰⁸² องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 157-160.

¹⁰⁸³ บังอร ปิยะพันธุ์, **ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์**, หน้า 177-178.

ภัยซึ่งยกกองกำลังจากโคราชมาคุมเชิงในเมืองธนบุรีเอาไว้ ในทางตรงกันข้าม พระยาแจ้งกลับพาพรรคพวกบริวารมาช่วยพระยาสุริยอภัยจนสามารถยึดอำนาจเมืองธนบุรีได้เด็ดขาด¹⁰⁸⁴ การรัฐประหารของกลุ่มพระยาจักรีจึงเปิดโอกาสให้การเมืองภายในของพวกมอญได้แสดงออกโดยเปิดเผยในรูปของการต่อสู้กันระหว่างพระยารามัญวงศ์และพระยาแจ้ง ชัยชนะของกลุ่มพระยาจักรีทำให้พระยาแจ้งได้เป็นพระยามหาโยธาที่จักรีมอญ เป็นใหญ่เหนือชาวมอญทั้งหมดแทนพระยารามัญวงศ์¹⁰⁸⁵

คนจีนต่างสำเนียงพูด (dialect) เช่น สกเกี้ยน แต่จิว ไหลหล่า ก็ขัดแย้งกันมาก เห็นได้ชัดในการวิวาทฆ่าฟันกันระหว่างอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ และ**คนลาว**ที่เป็นมูลนายก็เอาวัดเอาเปรียบหรือคดโกงไพร่ลาวอยู่ไม่น้อย เช่น ได้เคยเกิดเหตุการณ์ที่ไพร่ลาวเข้าซื้อนกกล่าวโทษนายกองลาว ใน พ.ศ.2394 ชาวลาวเมืองเพชรบุรีเข้าซื้อกัน 19 คน ร้องเรียนกล่าวโทษนายกองลาวและขุนนางลาวต่าง ๆ หลายคนหลายเรื่อง¹⁰⁸⁶ ใน พ.ศ.2399 ลาวทองคำไพร่หลวงเมืองเพชรบุรี 34 คน ทำเรื่องราร้องทุกข์ฟ้องร้องนายกองลาวและขุนนางลาวในกอง ว่าหลอกหลวงเรียกเอาเงินไปจำนวนหนึ่ง โดยจะให้เป็นขุนหมื่นจะได้ไม่ต้องสัก พวกไพร่ลาวหลงเชื่อให้เงินไป แต่ก็ยังถูกสักเป็นไพร่หลวง¹⁰⁸⁷ พ.ศ.2406 นายปลัดกองลาวเมืองพนมสารคาม ฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในข้อหาเกี่ยวกับเรื่อง “ปลอดสัก” โดยเจ้าเมืองและกรรมการเมืองคบคิดกันรับเงินจากไพร่ลาวคนละหนึ่งซ่งบ้าง สองซ่งบ้าง แล้วปล่อยตัวไป ผลการพิจารณาคดี พระพนมษานวรินทร์เจ้าเมืองพนมสารคามถูกถอดจากตำแหน่ง และถูกจำคุกที่กรุงเทพฯ¹⁰⁸⁸

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากรัฐไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เริ่มเปลี่ยนเข้าสู่สภาวะที่เป็นรัฐสมัยใหม่ในบางมิติ การขยายอำนาจรัฐและการขยายตัวทางเศรษฐกิจจึงมีผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพราะอำนาจรัฐที่แทรกเข้าไปสู่หัวเมืองและชนบทมากขึ้นนั้น ทำให้ศิลปะและวัฒนธรรมของชนชั้นนำแทรกเข้าไปสู่ชนบทพร้อมๆ กับรับเอาอิทธิพลของศิลปะและวัฒนธรรมของคนชนบทเข้ามาผสมผสานกับศิลปะและวัฒนธรรมของตน ชนบทเริ่มประเพณีในด้านศาสนาและการปกครอง รวมทั้งการตัดสินใจของชนชาติพันธุ์ต่างๆ ในชนบทที่เคยมีลักษณะเฉพาะถิ่นอย่างสูงจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ทำให้ลักษณะเฉพาะหรืออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนแต่ละกลุ่มเริ่มแตกต่างจากเดิม ดังนั้น แม้ว่าการรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จะเป็นแนวโน้มที่เห็นได้ชัดเจน แต่ก็มิใช่การรักษาอัตลักษณ์เดิมเอาไว้อย่างสมบูรณ์แบบหรืออย่างหยุดนิ่งตายตัวแต่อย่างใด

¹⁰⁸⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 499-500.

¹⁰⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 499-501.

¹⁰⁸⁶ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, รัชกาลที่ 4 รล-กห จ.ศ.1213 (พ.ศ.2394) เล่ม 4 ลำดับที่ 32 สารตราว่าด้วยให้ลาวทองคำเข้ามาชำระความ หน้า 135. อ้างใน บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 130-131.

¹⁰⁸⁷ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, รัชกาลที่ 4 รล-กห จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เล่ม 11 ลำดับที่ 21 สารตราว่าด้วยให้พระยาเพชรบุรีชำระคืนเงินให้พวกลาวทองคำ 34 คน หน้า 199-120. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

¹⁰⁸⁸ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 41 ร่างสารตราถึงหลวงปลัดกรมการเมืองพนมสารคาม จ.ศ.1205 (พ.ศ.2406) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

การขยายอิทธิพลของวัฒนธรรมจากส่วนกลางเข้าสู่หัวเมืองและชนบทในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่สำคัญได้แก่เรื่องศาสนา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 มาแล้วที่โปรดให้พระสงฆ์ชาติพันธุ์ต่างๆ เข้ามาเรียนหนังสือในวัดหลวงที่กรุงเทพฯ หรือนิมนต์มาร่วมในพระราชพิธีต่างๆ เพื่อกล่อมเกล่าให้เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาแบบมหายานและเหตุผลนิยมที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ต้องการเน้นเพื่อจัดระเบียบและควบคุมสังคม แม้แต่ประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชปณิธานขอพระสงฆ์ต่างๆ แก่พระสงฆ์ ก็เป็นไปโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการสั่งสอนให้พระสงฆ์ได้เข้าใจวิธีการที่ถูกต้องในการศึกษาพระปริยัติธรรม¹⁰⁸⁹ และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็เกิดการสถาปนา **“ธรรมยุติกนิกาย”** ที่เน้นการศึกษาธรรมะจากพระไตรปิฎกแทนการศึกษาศาสนาตามจารีตเดิมของแต่ละท้องถิ่น ปรากฏว่าในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 มีคนลาวจากหัวเมืองอีสานและล้านนามาบวชเรียนในนิกายธรรมยุติกที่กรุงเทพฯ แล้วกลับไปสอนพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ แก่คนในท้องถิ่นบ้างแล้ว เช่น พระพันธุโล (ดี) ชาวเมืองอุบล บวชเป็นพระธรรมยุตในสมัยรัชกาลที่ 3 นับเป็นพระธรรมยุตรูปแรกจากภาคอีสาน หลังจากท่านเปลี่ยนมาเป็นพระธรรมยุตแล้วก็ได้ชักชวนผู้อื่นมายังกรุงเทพฯ เพื่อปฏิบัติเป็นพระธรรมยุติเหมือนกับท่าน เช่น พระเทวัมมี (ม้าว) พระคุณสัมปโน (ก่า) เป็นต้น แม้ว่าในเวลาต่อมาพระคุณสัมปโน (ก่า) จะเป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมวนารามในกรุงเทพฯ แต่ก็ยังเป็นวัดที่มีชาวอีสานมาบวชเรียนตลอดมาและพระบางรูปเมื่อบวชเรียนได้ระยะหนึ่งแล้วก็กลับไปเผยแผ่พุทธศาสนานิกายธรรมยุตในภาคอีสาน ส่วนพระเทวัมมี (ม้าว) ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระอุปัชฌาย์ที่เมืองอุบลตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 พระภิกษุลาวทั้งหลายที่บวชโดยมีพระเทวัมมี (ม้าว) และพระคุณสัมปโน (ก่า) เป็นพระอุปัชฌาย์ล้วนแต่เป็นพระเถระสำคัญที่มีบทบาทขับเคลื่อนธรรมยุติกนิกายในภาคอีสาน เช่น พระธมฺมรชชิกโต (อ่อน) (ต่อมาคือ พระอริยกิจ เจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลคนแรก) พระสิริจันโท (จันทร) (ต่อมาคือพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เจ้าคณะมณฑลอีสาน) พระตุโส (อ้วน) (ต่อมาคือสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ เจ้าคณะมณฑลอีสาน)¹⁰⁹⁰ “ความเป็นลาว” ในภาคอีสานจึงเปลี่ยนแปลงไปไม่น้อยจากการขยายอิทธิพลของพุทธศาสนาจากกรุงเทพฯ

ในด้านประเพณีการจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ก็ปรากฏว่ากฎหมายที่ได้รับการตราขึ้นโดยพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ ได้ถูกนำไปใช้ในหัวเมืองและชนบทเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จารีตประเพณีของคนชาติพันธุ์ต่างๆ จึงได้รับการแทนที่โดยกฎหมายหรือแบบแผนของรัฐเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกันก็มีการติดต่อค้าขายระหว่างคนต่างชาติพันธุ์และมีการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ ซึ่งทำให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมดังกล่าวมาแล้ว

¹⁰⁸⁹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก**, หน้า 116-118.

¹⁰⁹⁰ อาสา คำภา, “‘พระป่า’ ธรรมยุตอีสานในบริบททางประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ความเป็นท้องถิ่นช่วงพุทธศตวรรษที่ 25” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการสถาบันไทยคดีศึกษาประจำ พ.ศ.2557 เรื่อง **ท้องถิ่นนิยม ท้องถิ่นในประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ในท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557, หน้า 178-180.

สภาพภาพของชาวจีนทั่วไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในกรณีของชาติพันธุ์จีน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชาวจีนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เนื่องจากความขัดแย้งทางการเมืองในประเทศจีนและสงครามฝิ่น ผลักดันให้คนจีนอพยพออกมาโดยเรือเดินทะเลของฝรั่ง ทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน กระจ่ายออกไปทุกทวีปทั้งอเมริกา ยุโรป เอเชีย ปัจจัยที่ดึงดูดชาวจีนให้อพยพ ก็คือการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่ต้องการจำนวนแรงงานมหาศาล เช่น อุตสาหกรรมการเกษตร น้ำตาล กาแฟ ยาสูบ ในขณะที่การใช้แรงงานทาสผิดกฎหมายในสหรัฐอเมริกาไม่อาจกระทำได้อีกต่อไป

อาจสรุปปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนจีนอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศสยามเป็นจำนวนมากได้ดังนี้ **ประการแรก** เกิดทุพภิกขภัยและภัยจากสงครามในประเทศจีน ชาวจีนจึงอพยพเข้ามาหากินในประเทศไทยเพื่อหารายได้ส่งกลับจีน **ประการที่สอง** ราชสำนักไทยส่งเสริมการอพยพเข้ามาของชาวจีน เพราะการขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศทำให้ต้องการแรงงานชาวจีนอพยพ และแรงงานจีนบางส่วนยังเป็นพวกที่ทำงานช่างในด้านต่างๆ ได้ดี จึงสามารถตอบสนองการผลิตเชิงพาณิชย์ได้เป็นอย่างดี **ประการที่สาม** ความสะดวกในการเดินทาง คือ การปฏิวัติระบบขนส่งด้วยการใช้เรือกลไฟ

การปกครองชาวจีนโดยรัฐบาล เดิมอาศัยกรมท่าซ้าย (พระยาโชฎีราชเศรษฐี) และการผูกปี้ ในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา จำนวนชาวจีนเพิ่มขึ้นมาก จึงมีการเพิ่มตำแหน่งผู้ปกครองจีน ได้แก่ นายอำเภอจีน ขึ้นกับกรมท่าซ้าย ต่อมาในรัชกาลที่ 4 เพิ่มตำแหน่งนายอำเภอจีนเข้ารีต และตำแหน่งจางวางอำเภอจีน ซึ่งดูแลพื้นที่กว้างขวาง แต่มีคนจีนไม่หนาแน่นนัก ส่วนตำแหน่งปลัดจีนเป็นหัวหน้านายอำเภอจีน ตำแหน่งเหล่านี้ทำหน้าที่ตัดสินคดีความที่เป็นกรณีขัดแย้งเล็กน้อย ในหมู่ชาวจีน และดูแลให้ชาวจีนมาผูกปี้ตามกำหนดเวลา คล้ายมูลนายในระบบไพร่ แต่ไม่ได้ทำหน้าที่ควบคุมหรือเกณฑ์แรงงานและการตั้งถิ่นฐานเหมือนกรณีมูลนายในระบบไพร่¹⁰⁹¹ อีกทั้งรัฐบาลยังยอมให้มีการรวมกลุ่มกันในรูปของ “กงสี” หรือ “อั้งยี่” ซึ่งหมายถึงการให้คนชาติพันธุ์จีนปกครองกันเองเช่นเดียวกับชาติพันธุ์ไทย มอญ ลาว เขมร นั่นเอง เพียงแต่ชาวจีนไม่ถูกจัดเข้ามาอยู่ในระบบไพร่

ต่อมาคนจีนได้ขยายธุรกิจมากขึ้น ทำให้ธุรกิจมีความซับซ้อนและมีความขัดแย้งสูงขึ้น ใน พ.ศ. 2411 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จึงให้จัดตั้ง **ศาลคดีจีน** ในกรมท่าซ้าย เพื่อป้องกันมิให้คนจีนหันไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับต่างชาตินายกยิ่งขึ้น ศาลคดีจีน มีหน้าที่ตัดสินคดีความทั่วไปและคดีแพ่งที่เกี่ยวข้องกับชาวจีนทั่วราชอาณาจักร โดยใช้ภาษาจีนและขนบธรรมเนียมประเพณีจีนในการตัดสินคดี เฉพาะคดีอาญาที่ต้องขึ้นศาลไทย¹⁰⁹² ในทางปฏิบัติศาลคดีจีนทำหน้าที่ตัดสินคดีความได้เฉพาะกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียง จึงมีการแต่งตั้ง “**กงสุลจีนในบังคับสยาม**” ขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำหน้าที่ตัดสินคดีความ

¹⁰⁹¹ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, “การควบคุมชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง” *ศิลปวัฒนธรรม*. 13, 4 (กุมภาพันธ์ 2535), หน้า 182.

¹⁰⁹² เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, *เรืออากาศตรีหญิง, การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548, หน้า 121.

ของคนจีนในหัวเมือง หากไม่สามารถยุติคดีความได้ จึงค่อยส่งสำนวนคดีมายังศาลคดีจีนในกรุงเทพฯ¹⁰⁹³ อย่างไรก็ดีตาม องค์การที่มีผลต่อการปกครองดูแลคนจีนโดยตรงเป็นองค์กรที่ชาวจีนจัดตั้งขึ้นเอง คือ “อั้งยี้”

ในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้ว่าจีนส่วนใหญ่ที่อยู่รวมกันเป็นชุมชน รวมทั้งจีนที่รวมตัวกันเป็นอั้งยี้กลุ่มต่าง ๆ จะรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้มาก แต่มีจีนจำนวนหนึ่งที่รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้น้อยกว่าลาว มอญ เขมร ทั้งนี้ก็เพราะคนจีนอยู่นอกระบบไพร่ สามารถเดินทางไปในที่ต่าง ๆ อย่างอิสระ และคนจีนในยุคนี้ไม่สามารถแต่งงานกับคนจีนด้วยกันเพราะผู้หญิงจีนยังไม่เดินทางมาอยู่เมืองไทย การแต่งงานกับผู้หญิงไทยทำให้ “กลายเป็นไทย” ไปไม่น้อย โดยเฉพาะลูกสาวและลูกจีนที่เป็นชายในรุ่นที่สาม (รุ่นหลาน) ความจำเป็นในการรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มีอยู่ในกลุ่มที่จำเป็นจะต้องอาศัยอยู่ในชุมชนจีน และจำต้องรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันในลักษณะของ “กงสี” หรือ “ตัวเหี้ย” หรือ “อั้งยี้” ที่ทำให้ทุกคนในกลุ่มต้องอาศัยความเชื่อ พิธีกรรม และจารีตประเพณีเดิมในการจัดความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม

จนกระทั่งในปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา การเคลื่อนไหวของนักชาตินิยมจีนและคณะทูตพิเศษหลายคนของรัฐบาลจีน ตลอดจนการเข้ามาของผู้หญิงจีนที่使人จีนแต่งงานกับคนจีนด้วยกัน ก็มีผลให้คนจีนในเมืองไทยหันกลับไปผูกพันกับขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของจีนมากขึ้น และตั้งโรงเรียนจีนขึ้นมาเป็นจำนวนมากเพื่อการศึกษาแก่ลูกหลานของตน¹⁰⁹⁴

ระบบการควบคุมชาวจีนของรัฐบาล

การปกครองชาวจีนโดยรัฐบาล เดิมอาศัยกรมท่าซ้าย (พระยาโชฎีราชเศรษฐี) และการผูกปี้ ในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาจำนวนชาวจีนเพิ่มขึ้นมาก จึงมีการเพิ่มตำแหน่งผู้ปกครองจีน ได้แก่ นายอำเภอจีน ขึ้นกับกรมท่าซ้าย ต่อมาในรัชกาลที่ 4 เพิ่มตำแหน่ง “นายอำเภอจีนเข้ารีต” และตำแหน่ง “จางวางอำเภอจีน” ซึ่งดูแลพื้นที่กว้างขวาง แต่มีคนจีนไม่หนาแน่นนัก ส่วนตำแหน่ง “ปลัดจีน” เป็นหัวหน้านายอำเภอจีน ตำแหน่งเหล่านี้ทำหน้าที่ตัดสินคดีความที่เป็นกรณีขัดแย้งเล็ก ๆ ในหมู่ชาวจีน และดูแลให้ชาวจีนมาผูกปี้ตามกำหนดเวลา คล้ายมูลนายในระบบไพร่ แต่ไม่ได้ทำหน้าที่ควบคุมหรือเกณฑ์แรงงานและการตั้งถิ่นฐานเหมือนกรณีมูลนายในระบบไพร่¹⁰⁹⁵

ต่อมาคนจีนได้ขยายธุรกิจมากขึ้น ทำให้ธุรกิจมีความซับซ้อนและมีความขัดแย้งสูงขึ้น ใน พ.ศ.2411 สมเด็จพระเจ้าบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ จึงให้จัดตั้ง “ศาลคดีจีน” ในกรมท่าซ้าย เพื่อป้องกันมิให้คนจีนหันไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับต่างชาตินานาชาติ ศาลคดีจีน มีหน้าที่ตัดสินคดีความทั่วไปและคดีแพ่งที่เกี่ยวข้องกับชาวจีนทั่วราชอาณาจักร โดยใช้ภาษาจีนและขนบธรรมเนียมประเพณีจีนในการตัดสินคดี เฉพาะคดีอาญาที่ต้องขึ้นศาลไทย ในทางปฏิบัติศาลคดีจีนทำหน้าที่ตัดสินคดีความได้เฉพาะกรุงเทพฯ และหัว

¹⁰⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

¹⁰⁹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁹⁵ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, “การควบคุมชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง” หน้า 82. อ้างใน เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 120.

เมืองใกล้เคียง จึงมีการแต่งตั้ง “**กงสุลจีนในบังคับสยาม**” ขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำหน้าที่ตัดสินคดีความของคนจีนในหัวเมือง หากไม่สามารถยุติคดีความได้ จึงค่อยส่งสำนวนคดีมายังศาลคดีจีนในกรุงเทพฯ¹⁰⁹⁶

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติหัวหน้าชาวจีนที่ควบคุมดูแลชาวจีนโดยตรงคือ “**หัวหน้าตันแซ่**” ซึ่งเป็น **ผู้ดูแลชาวจีนในสมาลับอั้งยี่**¹⁰⁹⁷ ในสมาลับอั้งยี่นั้น จะมีการเลือกชาวจีนภายในกลุ่มที่มีผู้เคารพนับถือมาก ตั้งเป็น “**หัวหน้าตันแซ่**” คอยควบคุมดูแลสมาชิกของตน เมื่อรัฐยอมรับการดำรงอยู่ของสมาลับอั้งยี่และเข้าควบคุมอั้งยี่ (ช่วงก่อน พ.ศ.2432) ทำให้ “**หัวหน้าตันแซ่**” ในสมาลับอั้งยี่ต่าง ๆ กลายเป็นสื่อกลางการปกครองระหว่างรัฐกับชาวจีน¹⁰⁹⁸

อันที่จริงแล้ว การรวมกลุ่มของชาวจีนโพ้นทะเลเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นปกติ “อั้งยี่” เป็นการรวมกลุ่มในลักษณะสมาลับที่เกิดขึ้นในประเทศสยามช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 โดยเกิดขึ้นที่ภูเก็ตเป็นแห่งแรกในสมัยรัชกาลที่ 2 แล้วกระจายไปสู่เมืองอื่น ๆ ที่มีชาวจีนอาศัยอยู่มาก ได้แก่เมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำท่าจีน ลุ่มน้ำแม่กลอง หัวเมืองชายทะเลตะวันออกและภาคใต้ สมาลับอั้งยี่แต่ละสมาคมมักประกอบด้วยคนจีนที่พูดภาษาเดียวกัน จุดประสงค์เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในการป้องกันภัย การประกอบอาชีพ การสงเคราะห์กันในยามตกทุกข์ได้ยาก เพื่อให้การดำเนินชีวิตในเมืองไทยดำเนินไปด้วยดี และเพื่อควบคุมชาวจีนด้วยตนเอง¹⁰⁹⁹

ที่มาของสมาลับอั้งยี่ คือ “**ระบบกงสี**” ชาวจีนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งในประเทศสยาม จะใช้ “**ระบบกงสี**” ซึ่งมีลักษณะเหมือนระบบครอบครัวใหญ่ อาศัยฐานทางวัฒนธรรมจีนที่มีความผูกพันกันอย่างพี่น้อง เกื้อหนุนจนเจือกันในลักษณะธุรกิจ “**มีสุขร่วมเสพ มีทุกข์ร่วมต้าน**” กงสีหนึ่ง ๆ มักจะเป็นคนแซ่เดียวกัน นายจ้างมักจะทำตัวกลมกลืนกับลูกจ้าง อย่างไรก็ตามเมื่ออยู่มา นานนายทุนจีนก็เริ่มมีอำนาจและความมั่งคั่ง คนงานก็เพิ่มมากขึ้นระบบกงสีจึงพัฒนามาเป็นความสัมพันธ์ในแนวคิดที่มีการควบคุมบังคับแรงงานจีนในกงสีด้วยอำนาจและการลงโทษในสมัย รัชกาลที่ 4 เรียกกระบวนกงสีว่า “**ตัวเฮีย**” ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เรียกว่า “**อั้งยี่**” หรือ “**ตัวเฮีย**”¹¹⁰⁰

ในระยะแรกนั้น “**ระบบกงสี**” เป็นระบบที่มีประโยชน์มากในการควบคุมชาวจีนอพยพในการที่จะทำงานด้วยใจ แต่เมื่อเวลาผ่านไป “**ระบบกงสี**” ไม่เอื้อและไม่ผูกใจแรงงานอพยพอีกต่อไป นายจ้างจึง

¹⁰⁹⁶ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 121.

¹⁰⁹⁷ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, “นิทานเรื่องที่ 15 เรื่องอั้งยี่” ใน **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, 2543, หน้า 227.

¹⁰⁹⁸ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 25.

¹⁰⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

¹¹⁰⁰ พรรณี บัวเล็ก, **ระบบกงสีกับกำเนิดและวิถีชีวิตของชนชั้นแรงงานรับจ้างในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์แรงงานในช่วยปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 48

เปลี่ยนวิธีไปใช้ยาเสพติดคือ “ฝิ่น” กับผู้ใช้แรงงานเพื่อผูกมัดกุสไว้กับตน¹¹⁰¹ วิธีการเช่นนี้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งการค้าฝิ่นถูกกฎหมาย โดยการอนุญาตให้เฉพาะเจ้าภาษีนายอากรฝิ่นเท่านั้นที่มีสิทธิ์ขายฝิ่นได้ ทำให้เจ้าภาษีนายอากรฝิ่นมีความมั่งคั่งและมีอิทธิพลมาก ในขณะที่รัฐบาลก็มีรายได้จากการประมูดอากรฝิ่นอย่างมหาศาล โดยอากรฝิ่นเป็นรายได้สำคัญของรัฐบาลตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

สมาคมลับอั้งยี่ในเมืองไทยมีลักษณะปิดลับเฉพาะในด้านความเป็นอยู่และพิธีกรรมเท่านั้น แต่มักเคลื่อนไหวอย่างเปิดเผย รัฐบาลจะรู้ข้อมูลเป็นอย่างดีว่าสมาคมตั้งอยู่ที่ใด มีใครบ้างที่เป็นอั้งยี่ระดับหัวหน้า¹¹⁰²

ระหว่าง พ.ศ.2367-2400 รัฐบาลห้ามการรวมตัวเป็นสมาคมลับอั้งยี่ และพยายามปราบปรามสมาคมลับ เพราะมีการปล้นสดม การทะเลาะวิวาท และการก่อความวุ่นวายในหลายพื้นที่ เช่น ที่จันทบุรีปี 2367 ที่นครชัยศรีและสาครบุรี ปี 2385 อั้งยี่ภาคใต้ ปี 2388¹¹⁰³ จนกระทั่ง พ.ศ.2400-2432 รัฐบาลจึงอนุญาตให้ตั้งสมาคมอั้งยี่โดยให้อยู่ในความควบคุมของรัฐบาล วิธีนี้เรียกว่า “เลี้ยงอั้งยี่” เป็นวิธีที่ทำให้รัฐบาลทราบเกี่ยวกับที่ตั้ง รายชื่อหัวหน้าและสมาชิก โดยรัฐบาลเชื่อว่าจะช่วยควบคุมชาวจีนได้ และป้องกันมิให้ชาวจีนเป็นคนในบังคับของชาติมหาอำนาจ นโยบายนี้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ.2432 หลังจากเกิดเหตุอั้งยี่วิวาทกันครั้งใหญ่ในกรุงเทพฯ¹¹⁰⁴

หลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ชาวจีนอพยพเข้ามามากขึ้น เพราะการขยายตัวของโรงสี โรงเลื่อย โรงงานอุตสาหกรรมอื่น ๆ และการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายและการค้า ทำให้ต้องการแรงงานประกอบกับในรัชกาลที่ 5 บริษัทบางกอก พาสเซ็นเจอร์ สตีมเมอร์ คอมพานี ของอังกฤษ เปิดกิจการเดินเรือระหว่างกรุงเทพฯ – ชวเกา โดยตรง (ไม่ต้องผ่านสิงคโปร์) สัปดาห์ละ 1 เที่ยว และมีคนจีนในสยามเปิดกิจการรับคนจีนมาทำงานในสยามโยกออกค่าเดินทางให้ก่อน แล้วหักเงินจากค่าจ้างในภายหลัง ทำให้มีคนจีนเดินทางเข้ามามากขึ้น ทำให้สมาคมลับอั้งยี่ขยายตัว และเกิดการวิวาทแย่งชิงผลประโยชน์กันมากงสี่ต่าง ๆ เริ่มกลายเป็นสมาคมลับที่แสวงหาผลประโยชน์ผิดกฎหมายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าฝิ่น อีกทั้งมีการแย่งชิงผลประโยชน์ในเรื่องบ่อนเบี้ย หวย สุรา จนมีการยกพวกเข้าทำร้ายกันเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ รัฐบาลไทยต้องเข้ามาปราบปรามโดยใช้กำลัง และมีขุนนางบางคน เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ใช้วิธี “เลี้ยงอั้งยี่” คือให้การอุปถัมภ์แก่หัวหน้าก๊สโดยให้ผลประโยชน์หรือสิทธิพิเศษบางประการ เพื่อจะสามารถสั่งการหรือควบคุมก๊สหรืออั้งยี่กลุ่มนั้นๆ ได้ระดับหนึ่ง¹¹⁰⁵

¹¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47-48.

¹¹⁰² เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 23.

¹¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

¹¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁰⁵ พรณี บัวเล็ก, ระบบก๊สกับกำเนิดและวิถีชีวิตของชนชั้นแรงงานรับจ้างในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์แรงงานในช่วยปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19, หน้า 57-59.

บทบาทของหัวหน้าตันแซในการควบคุมชาวจีน เห็นได้ในกรณีภูเก็ต ซึ่งมีชาวจีนหลายหมื่นคนที่เป็น
ก๊ลิในเหมืองแร่ มีการตั้งอั้งยี่คณะ “ยี่หีน” และ คณะ “ปูนเถ่าก้ง” เพื่อควบคุมปกครองชาวจีนด้วยกันเอง
เช่นเดียวกับในหัวเมืองมลายู ใน พ.ศ.2419 อั้งยี่ภูเก็ตต่อต้านพระยาวิชิตสงคราม (ทัต) เจ้าเมืองภูเก็ต ที่จีน
กรรมกรเกลียดชังเรื่องการเก็บภาษี มีจีนอั้งยี่กว่า 2,000 คนเข้ารีต ปล้น เผา สถานีตำรวจ วัด และบ้านเรือน
ในเมือง เมื่อเจ้าหมื่นเสมอใจราช (ชื่น บุนนาค) ข้าหลวงประจำหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ได้ดำเนินการ
ปราบปรามด้วยการเรียกหัวหน้าตันแซมาประชุม แล้วให้หัวหน้าตันแซเขียน “ตัว” ออกไปถึงพวกแซ่ของตน
ที่มากับพวกผู้ร้าย สั่งให้กลับไปอยู่ที่ของตนตามเดิม ปรากฏว่ามีพวกกรรมกรเชื่อฟัง พวกกันกลับไปโดยมาก
นอกจากนั้นเจ้าหมื่นเสมอใจราชยังจัดให้หัวหน้าจีนตันแซคุมพวกจีนของตัว ตั้งเป็นกองตระเวนคอยห้าม
ปรามอยู่เป็นแห่ง ๆ เหตุการณ์ร้ายในเมืองก็สงบไป¹¹⁰⁶

ความขัดแย้งส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากการแข่งขันระหว่างคนจีนต่างสำเนียงภาษาเช่น กรณีอั้งยี่ “ตั้ง
กงสี” ของชาวจีนแต้จิ๋ว และ อั้งยี่ “ชีวลี้ก๊อ” ของชาวจีนฮกเกี้ยน ต่างรังเกียจซึ่งกันและกัน และแย่งชิง
ผลประโยชน์กัน พ.ศ.2432 ที่ถนนเจริญกรุง เกิดการวิวาทอย่างรุนแรงระหว่างอั้งยี่สองฝ่ายรวมแล้วมี
จำนวนกว่าหนึ่งพันคน มีการขว้างปาสิ่งของและยิงกันตลอดคืนวันที่ 22 มิถุนายน โดยรัฐบาลไม่สามารถ
อาศัยหัวหน้าตันแซในการจัดการให้เหตุการณ์ยุติลง จนรัฐบาลต้องใช้กองกำลังทหารเข้าปราบปราม และ
จับกุมอั้งยี่ 800 คน¹¹⁰⁷

การผูกปี้

วิธีการควบคุมชาวจีนอีกวิธีหนึ่งคือการผูกปี้ ซึ่งน่าจะเริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 สันนิษฐานจาก
เอกสารเก่าที่สุดที่พบ คือ “ท้องตราเรื่องได้รับเหล็กหมั่นเรือในพระยานครศรีธรรมราชคุมออก และให้
จ่ายเงินผูกปี้ข้อมือจีน เป็นค่าแรง จ.ศ.1173” (พ.ศ.2364) การผูกปี้ต้องทำ 3 ปีต่อครั้ง ๆ ละ 2-4 บาทใน
เวลาปกติ ถ้าหากมีงานโยธาเร่งด่วน ก็จะเก็บเพิ่มเป็น 6-8 บาท การดำเนินการนั้นรัฐจะส่งข้าหลวงผูกปี้
ออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อจัดทำบัญชีในแต่ละเมือง หลังจากคนจีนจ่ายค่าผูกปี้แล้ว เจ้าพนักงานจะใช้
“สายแถบแดงอย่างเลว” ผูกที่ข้อมือซ้าย เหลือขายประมาณ 1 นิ้ว ใช้ครั้งที่ลงไฟจนอ่อนตัว กดติดที่ปม
เชือก ให้เป็นรูปกลม ๆ แล้วประทับตราสำคัญของทางราชการ 2 ดวง ซึ่งเป็นตรานามเมืองและตรารูป
สิ่งของหรือสัตว์ลงบนครั้งดวงละด้าน เรียกครั้งที่ประทับตราแล้วนี้ว่า “ปี้”

จีนที่ต้องผูกปี้ได้แก่ จีนคงเมือง จีนลูกค้า จีนที่เดินทางเข้ามาใหม่ จีนอพยพ จีนเกิดในเมืองไทยที่ยัง
ไร้เปียอยู่ ส่วนผู้ที่ได้รับยกเว้นการผูกปี้ ได้แก่ จีนไพร่ จีนขุนนาง จีนเจ้าภาษี จีนเจ้าพนักงานต่าง ๆ จีน

¹¹⁰⁶ เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 25.

¹¹⁰⁷ พรณี บัวเล็ก, ระบบกสิกรรมกำเนิดและวิถีชีวิตของชนชั้นแรงงานรับจ้างในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์ แรงงานในช่วยปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19, หน้า 56.

ยากจน ขอบทาน จินพิการ จินที่อยู่ในถิ่นทุรกันดาร ลูกจีนที่อายุต่ำกว่า 18 ปี จินที่อายุเกิน 60 ปี จินแปลง
จีนในบังคับต่างประเทศ จินที่เป็นคนรับใช้ในสถานทูต และจีนช่วยราชการสำรวจจีนผูกปี¹¹⁰⁸

เนื่องจากอัตราค่าผูกปีต่ำมาก เมื่อเปรียบเทียบกับเงินที่ไพร่ต้องจ่ายแทนการเกณฑ์แรงงาน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริว่าควรจะ “บังคับขอแรง” ชาวจีน “มาใช้ราชการ”
เช่นเดียวกับชาวลาว มอญ เขมร พม่า ญวน แยก “ที่เข้ามาพึ่งอาไศรย” ทั้งนี้ ทรงตระหนักว่า ชาวจีน
แตกต่างจากชาวลาว มอญ เขมร พม่า ญวน แยก ซึ่ง “ให้ชักข้อมือหมายหมู่ไว้ทุกคน เพราะเป็นคนคงจะอยู่
ในประเทศนี้ เมื่อมีราชการตบตีสงครามยกมาทางใดก็ให้ไปรวมเกล้าฯให้เกณฑ์ไปสู้รบฆ่าศึกศัตรู” ในขณะที่
ชาวจีนส่วนใหญ่มิได้ตั้งถิ่นฐานถาวร มีส่วนน้อยเท่านั้นที่ถูกชักเป็นไพร่ภายใต้การบังคับบัญชาของ
“พรญา” หรือมูลนาย ดังความว่า

จีน...เป็นไพร่พลคนนอกประเทศ ซึ่งเข้ามาพักอาศัยแผ่นดินอยู่ ณ กรุงเทพฯ ถ้าคิดประมาร
ดูจีนใหม่ที่เข้ามาปีละหมื่นแสน จีนบางพวกที่มีพรญา ตั้งบ้านเมืองทำโรงงาน ทำสวน เกิดบุตรหลาน
ลงมาเป็นอันมาก เมื่อสมักเข้ารับราชการกรมใด หมู่ใด ก็ให้ชักข้อมือไว้ในกรมนั้นหมื่นนั้น ใช้ราชการ
อยู่ แต่จีนที่ไม่ได้เข้าพึ่งอาไศรยมูลนายยอมให้ชักนั้นมีมากนัก ในตัวเมืองนอกเมือง เป็นแต่เที่ยวทำมา
หากินอยู่นาร ๆ ครั้งจะบังคับให้ชักก็ไม่ได้ ด้วยเป็นคนนอกประเทศ ไป ๆ มา ๆ ไม่ยั่งยืนอยู่เป็นนิจ
ถึงกระนั้นก็เป็นคนพึ่งแผ่นดินอยู่ จะปล่อยเสียทีเดียวไม่ใช้ราชการบ้าง การซึ่งพระราชประสงค์นั้น
จะต้องทำให้ได้เสียโดยเร็ว ก็จะต้องเกณฑ์เจ้าพวกที่ชักให้หนักบ้างเจ้าพวกนั้นมากไป เป็นการไม่
เสมอในไพร่บ้านพลเมืองทั้งปวง เพื่อจะเฉลี่ยผ่อนแรงบ่าวไพร่พลเมืองที่ชักแล้วนั้น...จึงบังคับขอแรง
จีนที่ไม่ได้ชักมาใช้ราชการโดยสมควร”¹¹⁰⁹

อย่างไรก็ตาม จินส่วนใหญ่ก็ยังคงอยู่นอกระบบไพร่ และอยู่ได้อำนาจของจีนด้วยกัน จนถึงปลาย
รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริในที่ประชุมเสนาบดีเมื่อวันที่ 5
ธันวาคม 2450 ว่ารัฐบาลไทยควรปกครองคนจีนโดยตรง โดยยกเลิกกรมท่าซ้าย ให้จีนมาอยู่ภายใต้การ
ปกครองของกระทรวงนครบาลแทน แต่พระองค์ก็ยังทรงมีพระดำริว่า ควร “ตั้งหัวหน้าจีนขึ้นด้วย” ดังความว่า

ถ้ารัฐบาลเราถือว่าจีนเป็นคนของเราแล้ว ทำไมไม่จัดการปกครองพวกจีนให้รู้สึกได้ว่า เราเป็น
ผู้ปกครองพวกจีน ไม่ใช่แต่จะให้ปรากฏในทางราชการ ต้องให้พวกจีนรู้สึกในใจว่าได้รับความ

¹¹⁰⁸ ศรศักร ชูสวัสดิ์, “ผู้ไป: การเก็บค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนสมัยรัตนโกสินทร์” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร
มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 75-78.

¹¹⁰⁹ กจข. ร.4 เลขที่ 103 จ.ศ.1217 จดหมายเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ อ้างใน มัลลิกา เรืองระพี, “บทบาท
ของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร
มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518, หน้า 58.

ปกครองของเรา...เห็นว่ากรรณการเล็กกรรณการทำร้ายเสีย อย่าให้จีนรู้สึกรู้ว่าเป็นคนต่างประเทศ ให้พวกจีนมาอยู่ในการปกครองของกระทรวงนครบาล แล้วตั้งหัวหน้าจีนขึ้นด้วย...¹¹¹⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญหลายด้านซึ่งมีผลกระทบต่อคนทุกชาติพันธุ์ เป็นต้นว่า การปฏิรูปการปกครองเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง การสร้างระบบสื่อสารและคมนาคมสมัยใหม่ การปฏิรูประบบภาษีอากร การปฏิรูปการศึกษา การสร้างวัฒนธรรมแห่งชาติ ฯลฯ ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างไพศาล ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงในภูมิภาคต่าง ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาคเหนือ อาณาจักรล้านนาซึ่งตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าราว 200 ปี ได้เปลี่ยนมาเป็นเมืองประเทศราชของกรุงธนบุรีและต่อมาก็คือเมืองประเทศราชของกรุงเทพฯ แต่การค้าส่วนใหญ่ของเมืองต่าง ๆ ในล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเชียงใหม่ จะซื้อขายกับเมืองท่ามะละแหม่งในประเทศพม่ามากกว่าจะค้าขายกับกรุงเทพฯ เนื่องจากปัจจัยด้านการคมนาคม ซึ่งการเดินทางค้าขายในเส้นทางระหว่างมะละแหม่งกับล้านนาจะสะดวกกว่าเส้นทางระหว่างล้านนากรุงเทพฯ โดยที่เมืองท่ามะละแหม่งก็มีสินค้าต่างๆ ที่อังกฤษนำมาจำหน่าย เงินตราที่ใช้ในล้านนาจึงเป็นเงินรูปี¹¹¹¹ จนกระทั่งเกิดการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 เงินบาทจึงเข้ามามีบทบาทในระบบเศรษฐกิจของท้องถิ่นมากขึ้นเป็นลำดับ และเมื่อมีทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ.2464 เมืองต่างๆ ในล้านนาก็กลายเป็นเมืองบริวารของกรุงเทพฯ อย่างแท้จริง

ชนชั้นปกครองในเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือจะให้ความสำคัญกับการค้ามาก เพราะชนชั้นนำในท้องถิ่นหารายได้จากการค้าเช่นเดียวกับกษัตริย์ที่กรุงเทพฯ ความเปลี่ยนแปลงในภาคเหนือเกิดขึ้นมากในทศวรรษ 2370 เป็นต้นมา (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3) เพราะเป็นช่วงที่สงครามระหว่างไทยกับพม่าสิ้นสุดลง บ้านเมืองสงบ นับตั้งแต่สมัยพระเจ้าพุทธวงศ์ (พ.ศ.2369-2389) อังกฤษจะเข้ามาค้าขายมากขึ้น โดยเฉพาะเชียงใหม่และเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือจะทำการค้ากับมะละแหม่ง (เมืองท่าทางตอนใต้ของพม่าซึ่งขึ้นกับอังกฤษ) มากขึ้น มีสินค้าจากอินเดียเข้ามาขายในภาคเหนือมากมาย เช่น ไม้ขีด ผ้า น้ำมันก๊าดฯลฯ และมีการขายสินค้าหลายชนิดแก่อังกฤษ เช่น วัว ควาย ข้าว ไม้สัก อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าทศวรรษ 2440 การค้าระหว่างเมืองต่าง ๆ ในล้านนากับดินแดนโดยรอบที่ดำเนินมาแต่อดีตยังคงมีความสำคัญอย่างมาก โดยมีเส้นทางการค้าที่เชื่อมเมืองต่างๆ ของล้านนาและเพื่อนบ้านเข้าไว้ด้วยกันนั้น

หากพิจารณากระบวนการค้าโดยให้ต้นทางเริ่มจากเขตการค้าของมณฑลยูนนานทางตอนใต้ของจีน เส้นทางเหล่านี้จะกระจายออกคล้ายรูปพัดบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจากเหนือลงใต้ เมืองตอนบนในเขตสิบสองปันนาอย่างเชียงรุ่ง เชียงตุง จะเป็นจุดเริ่มต้นของเส้นทางก่อนกระจายเข้าสู่ล้านนา มีเส้นทางที่แยก

¹¹¹⁰ หจข., ร.5 น.1.1/260 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องยกกรรณการทำร้ายมาไว้นครบาล 5 ธันวาคม 2450.

¹¹¹¹ อัตรแลกเปลี่ยนในสมัยรัตนโกสินทร์ 1 รูปีมีค่าประมาณ 75-76 สตางค์

ไปยังอาณาเขตของ คะฉิ่น ฉิ่น วัว ปะหล่อง รัฐฉาน รวมถึงรัฐกะเหรี่ยงแดง และบางส่วนเข้าไปในเขตพม่าตามเส้นทางแม่น้ำสาละวินและน้ำอิระวดี บางเส้นล่องตามน้ำโขงเข้ามาทางเชียงแสน เชียงของ บางเส้นทางตัดไปยังเขตสิบสองจุไท แขวงหัวพัน เข้าสู่ลาวทางตอนเหนือ ลงมาถึงหลวงพระบางตามเส้นทางลำน้ำอู เส้นทางเหล่านี้ทำหน้าที่ทั้งลำเลียงสินค้าจากตลาดย่อยทั่วทุกสารทิศมายังตลาดใหญ่ในเขตเมืองและนำสินค้าจากเมืองที่มีความหลากหลายกว่าเข้าสู่ตลาดที่ไกลออกไป¹¹¹²

พ่อค้าวัวต่างจากดินแดนต่าง ๆ เดินทางเข้ามาค้าขายในเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยใหญ่จากเชียงตุงและสิบสองปันนา และชาวจีนฮ่อ (ชาวหุย) จากยูนนาน ชาวจีนฮ่อในยูนนานมีความสามารถทั้งการค้าและการรบ ความสามารถดังกล่าวทำให้พวกเขาเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการค้ากับทิเบต อัสสัม และภาคเหนือของอุษาคเนย์ คาราวานหนึ่งจะประกอบด้วยล่อระหว่าง 50-100 ตัว ระหว่างเส้นทางลงได้จากชื่อเหมาสู่เชียงใหม่งของคาราวานจะบรรทุกสินค้า ผ้าไหม โลหะ เครื่องใช้ในบ้าน ผ้า ผักสด เกลือ และแฮมยูนนาน ส่วนขากลับของคาราวานจะบรรทุก สี่ ย่อม ไม้ ฝ้าย ยาสูบ และฝิ่น¹¹¹³

เมืองต่าง ๆ ในล้านนาและใกล้เคียงกับล้านนาที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้ามีดังนี้

เชียงตุง เมืองเชียงตุงมั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรและการค้า เมืองเชียงตุงจึงมักตกเป็นเป้าหมายของการเข้าปล้นชิงเอาผลประโยชน์ สงครามเชียงตุงสมัยรัตนโกสินทร์อยู่บนเงื่อนไขด้วยเช่นกัน โดยทั่วไปพ่อค้าจีนยูนนานที่เดินทางจากทางเหนือจะมีเป้าหมายในการแวะพักสินค้าและแลกเปลี่ยนสินค้าที่เมืองเชียงตุง ซึ่งเป็นจุดที่พ่อค้าชาวไทยใหญ่เข้าไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่มาจากจีนตอนใต้ก่อนจะกลับเข้าไปยังรัฐฉาน และบางส่วนเดินทางต่อเพื่อทำการค้ากับเมืองทางตอนใต้ สินค้าที่เมืองเชียงตุงมีทั้งสินค้าจากจีนพวกเครื่องใช้ทองเหลือง ผ้าไหม และสินค้าพื้นเมืองจากกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่นนำออกมาขายยังตลาด มีทั้งไม้ฝาง ยางไม้ ครั่ง พ่อค้าท้องถิ่นเหล่านี้จะไม่ขึ้นไปค้าขายถึงยูนนาน แต่บางส่วนอาจลงมาถึงเมืองเชียงราย เชียงดาว เชียงใหม่¹¹¹⁴

เชียงแสน และ เชียงของ เส้นทางการค้าเกือบทั้งหมดที่สัมพันธ์กับล้านนามักจะผ่านเมืองเชียงแสนก่อนแยกย้ายไปตามเมืองต่าง ๆ จากเชียงแสนสามารถกระจายเส้นทางได้มาก เพราะเป็นจุดเชื่อมต่อทั้งจีน พม่า รัฐกะเหรี่ยง รัฐฉาน สยาม ตังเกี๋ย และอันนัม¹¹¹⁵ ท่าเลที่ตั้งของเชียงแสนเป็นชุมทางการค้าแต่

¹¹¹² วราภรณ์ เรืองศรี. “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550, หน้า 82.

¹¹¹³ Andrew Forbes, “The Role of Hui Muslims in the Traditional Caravan Trade between Yunnan and Thailand,” in *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, D. Lombard and J. Aubin, eds., New Delhi: Oxford University Press, 2000, p. 291 cited in Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand,” Ph. D. Thesis, University of Hawai’i at Manoa, 2010, p.78.

¹¹¹⁴ วราภรณ์ เรืองศรี. “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล”, หน้า .83

¹¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

โบราณ หากตัดขาดเมืองเชียงแสนโอกาสที่เชียงใหม่และเมืองทางตอนใต้จะสัมพันธ์กับเหตุการณ์ค้าตอนบนก็เป็นไปได้ยาก จะเห็นได้ว่ากลุ่มชนชั้นนำใหม่ของล้านนาสมัยเจ้าเจ็ดตนให้ความสำคัญกับการชิงเมืองเชียงแสนจากพม่าพื้นที่ที่เริ่มตั้งตัวได้ และเป็นโอกาสให้เชียงใหม่ได้กลับมาฟื้นตัวอีกครั้ง การค้าที่เมืองเชียงแสนจึงเป็นการค้าท่ามกลางความหลากหลายของสินค้าและกลุ่มชาติพันธุ์อย่างแท้จริง เนื่องจากในช่วงที่บ้านเมืองเกิดการสู้รบ ผู้คนมากมายถูกกวาดต้อน หนีภัยสงคราม และมีการอพยพโยกย้ายข้ามไปมาระหว่างเชียงแสนกับจุดเชื่อมต่อเข้าไปยังลาวตอนบน และบางส่วนของพม่า ผู้คนจากสิบสองปันนาและเชียงตุง เมืองยองบางส่วนก็มาตั้งรกรากที่นี่ด้วยเช่นกัน¹¹¹⁶

เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 คือช่วงที่การค้าของเมืองเชียงใหม่ขยายตัวถึงขีดสุด ไม่เพียงมีการเพิ่มผลผลิตภายในเท่านั้น เชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงอย่างลำพูน ลำปาง ยังทำหน้าที่เป็นตลาดกลาง หรือเป็นศูนย์กลางของการรวบรวมสินค้าจากเครือข่ายการค้าตอนในไปยังเมืองท่า สินค้าที่สำคัญที่มีการซื้อขายไปถึงมะละแหม่งคือ ปศุสัตว์ ซึ่งลาวเป็นแหล่งผลิตและส่งออกปศุสัตว์ที่สำคัญ¹¹¹⁷ ล้านนาในช่วงเวลานั้นกลายเป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าจากโรงงานของตะวันตกที่เข้ามาจากเมืองท่าตอนล่าง สินค้าจากมะละแหม่งที่เข้ามายังล้านนามีเสื้อผ้า ผ้า เครื่องใช้ภายในบ้าน โคมไฟ ขณะเดียวกันมะละแหม่งเป็นตลาดรองรับสมุนไพร ไม้สัก วัว ควาย ไหมดิบ กายาน ผ้าไหม เสื้อขนสัตว์ ขี้ผึ้งจากล้านนา ซึ่งพบว่ารายการสินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ล้านนานำเข้าจากญูนนานอีกชั้นหนึ่ง¹¹¹⁸ ส่วนสินค้าจากกรุงเทพฯ เข้ามายังล้านนามีเกลือ ผ้า กระดาษสองหน้า เทียนไข น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ ผ้าลินิน ด้าย ผ้าสักราซ หมวก เหล็กแผ่น ตะปู ตะกั่ว กำมะถัน ปืน เสื้อผ้าสำเร็จรูป เขากวางอ่อน ขณะที่กรุงเทพฯ เป็นตลาดรับซื้อสินค้าอัญมณีเพชร พลอย ทองคำ ไม้ขนสัก และของป่าจากล้านนา¹¹¹⁹

อันที่จริงสินค้าจากล้านนามีใช้สินค้าที่ผลิตได้เองทั้งหมด บางส่วนได้จากการค้ากับเชียงตุง เชียงรุ่ง สินค้ากลุ่มนี้ประกอบด้วย พริกแห้ง หอม กระเทียม ชา ยาสูบ ถั่วทอง ไหม เมี่ยง กระดาษสา มีด ใบพลู การบูร และของป่า ซึ่งมากับพ่อค้าจีนญูนนาน ส่วนที่เป็นสินค้าจากญูนนานโดยเฉพาะก็มีฝิ่น ขี้ผึ้ง มันฮ่อ เสื้อขนสัตว์ หมวกฟาง ด้านสินค้าจากหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ได้แก่ ไหมดิบ เงินแท่ง เงินเหรียญ ควาย และกายาน ส่วนการค้าระหว่างเชียงใหม่กับศูนย์กลางการค้าตอนบนอย่างอังวะก็ขยายตัวอย่างมาก พบว่าพ่อค้าจากเชียงใหม่เดินทางไปอังวะทุกปี¹¹²⁰ ด้านตลาดและการค้าในเมืองลำพูนแทบไม่แตกต่างจากเมืองเชียงใหม่ เนื่องจากแทบทุกยุคสมัยกลุ่มชนชั้นนำที่ปกครองเชียงใหม่ ลำปาง อยู่ในกลุ่มเครือญาติเดียวกัน ลำพูนจึงเป็นชุมทางการค้าไม่ต่างจากเชียงใหม่ ทุกปีพ่อค้าจากญูนนานจะนำสินค้ามาขาย ส่วนลำปาง เป็นศูนย์กลางการค้าลุ่มน้ำวัง สามารถทำการค้าได้ทั้งทางบกและทางเรือ เส้นทางการค้าจากลำปางสามารถ

¹¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

¹¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน

¹¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85

¹¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน

¹¹²⁰ เรื่องเดียวกัน

เชื่อมไปยังพะเยา แพร่ น่านและอุตรดิตถ์ และลำปางยังเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่สำคัญจึงเป็นที่ดึงดูดของพ่อค้าจีนยูนนาน¹¹²¹

เมืองแพร่ เมืองน่าน การค้าที่แพร่ น่าน นอกจากพ่อค้าพื้นเมืองแล้ว พ่อค้าจีนยูนนานกับพ่อค้าพม่า คือกลุ่มที่เข้าไปทำการค้าและตั้งร้านถาวร พ่อค้าพม่าขายสินค้าจำพวกผ้าถุง สะโพรง ของจุ๊กจิกและเครื่องเงิน ส่วนพ่อค้าฮ่อจะขายสินค้าที่มาจากตลาดยูนนานจำพวกรวงเท้าเตะ และเสื้อขนสัตว์ สินค้าที่น่าสนใจซึ่งมีตลาดใหญ่ที่แพร่คือ การค้าอัญมณี ทำให้ตลาดการค้าอัญมณีที่นี่ใกล้เคียงกับเชียงของ ซึ่งเป็นผลิตอัญมณีที่สำคัญ¹¹²²

ในช่วงที่การค้าขยายตัวนี้ คนหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อทำมาหากินและขายสินค้า ทำให้เกิดการขยายตัวของหมู่บ้านเดิม และเกิดหมู่บ้านใหม่ ๆ ขึ้นมามากมายในบริเวณรอบๆ เมืองเชียงใหม่ ส่งผลให้การผลิตและการค้าขยายตัวมากขึ้น เรือเดินทางค้าขายในแม่น้ำปิงก็มีจำนวนมาก โดยแต่ละปีมีเรือที่ขึ้นล่องค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคเหนือมากถึงประมาณ 1,000 ลำ ดังนั้น กลุ่มเจ้านายในภาคเหนือจึงมีฐานะทางเศรษฐกิจมั่นคงขึ้น

จดหมายเหตุของวิลเลียม แม็คคเลย์ด (William C. McLeod) ชาวสกอตที่รับราชการในกองทัพอังกฤษที่อินเดีย และได้เดินทางผ่านล้านนาเพื่อไปสำรวจดินแดนแถบนี้จนถึงยูนนาน โดยเดินทางมาถึงลำพูนและเชียงใหม่ใน พ.ศ.2380 แสดงให้เห็นว่า ในบริเวณเมืองเชียงใหม่มีชุมชนหลายแห่งที่ถูกกวาดต้อนหรือถูกเกลี้ยกล่อมมาจากสิบสองปันนาและรัฐฉานตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละ¹¹²³ วิลเลียม แม็คคเลย์ดระบุว่า

(เวียงเชียงใหม่) ชั้นนอกมีพื้นที่บางส่วนถูกทอดทิ้งว่างเปล่า เป็นบริเวณน้ำท่วมถึง บางส่วนเป็นที่ประทับของเจ้าฟ้าเชียงตุง เจ้าเชียงแสน และเจ้าฟ้าอื่น ๆ พร้อมด้วยไพร่ไทย เป็นบริเวณที่มีตลาดอันกว้างใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ตามถนนเส้นกลาง มีกระท่อมเล็ก ๆ ตั้งอยู่ทั้งสองฟากถนน ซึ่งแม่ค้าทั้งหลายใช้วางสินค้า¹¹²⁴

จดหมายเหตุของวิลเลียม แม็คคเลย์ด ระบุว่า เขาได้พบเชลยศึกชาวเชียงแสนอยู่บริเวณใกล้ชายฝั่งแม่น้ำกวทางใต้ของลำพูน (หลักฐานสมัยรัชกาลที่ 5 แสดงว่ามีชุมชนชาวเชียงแสนตั้งอยู่ในบริเวณกำแพงชั้นนอกของเมืองเชียงใหม่รวม 6 ชุมชน)¹¹²⁵ นอกจากนี้เขายังพบผู้อพยพชาวมอญและพม่า “อาศัยอยู่ใกล้เมืองใหญ่ ๆ เป็นส่วนมาก” และบางส่วนตั้งบ้านเรือนอยู่ตามเส้นทางเชียงใหม่-ลำพูน โดยเขาตั้งข้อสังเกตว่ากลุ่มเชลยศึกและผู้อพยพมีราวสองในสามของประชากรในล้านนาทั้งหมด ในขณะที่ นายแพทย์

¹¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

¹¹²² เรื่องเดียวกัน

¹¹²³ โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบสองปันนา และรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr. Richardson” ใน ประวัติศาสตร์ปริทัศน์ พิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลโทดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ 7 รอบ พ.ศ.2542. กรุงเทพฯ: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์จำกัด, 2542, หน้า 180.

¹¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 180.

¹¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

ริชาร์ดสัน ชาวอังกฤษที่เข้ามาในแถบล้านนาในช่วงเดียวกันเห็นว่าในล้านนามีประชากรจากต่างถิ่นจำนวนถึงสามในสี่ ส่วนไทยวนนั้นมีจำนวนไม่มากเพราะถูกกวาดต้อนไปพม่าหลายครั้ง¹¹²⁶

วิลเลียม แม็คคลายด์ ยังกล่าวถึงชาติพันธุ์ลัวะหรือละว้าไว้หลายแห่ง เช่น ในบริเวณที่ราบสูงบ่อหลวงซึ่งอยู่ใกล้เมืองฮอด เขาพบหมู่บ้านของชาวลัวะ 2-3 แห่ง ที่มีความชำนาญในการผลิตเหล็กและทองแดง ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำลาวบนเส้นทางระหว่างเชียงใหม่-เชียงราย เขาพบชุมชนลัวะขนาดใหญ่ 10-12 หมู่บ้าน ส่วนใหญ่ทำไร่ นับถือพุทธศาสนาแต่ยังรักษาประเพณีเดิมบางอย่างเอาไว้¹¹²⁷ ที่เมืองฮอด เขาพบชาวลัวะกลุ่มหนึ่งเดินทางมาจากหมู่บ้านของตนเพื่อนำเหล็กมาแลกกับเปิดไก่และเสบียงอาหาร¹¹²⁸

ประชาชนส่วนใหญ่ในล้านนาทำการเพาะปลูกเป็นหลัก เช่น ที่เมืองฮอด จุดหมายเหตุของวิลเลียม แม็คคลายด์ระบุว่า ชาวบ้านได้ทำฝายทดน้ำเพื่อทำนาและปลูกพืชผักต่าง ๆ เช่น แตงกวา พักทอง หอม ฯลฯ เขาตั้งข้อสังเกตด้วยว่าแรงงานในการเพาะปลูกส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง¹¹²⁹ อย่างไรก็ตาม นอกจากการเพาะปลูกแล้ว คนแต่ละชาติพันธุ์ยังมีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านอีกด้วย เช่น **ลัวะ** มีความรู้ในการผลิตและค้าเกลือ ถลุงเหล็ก **ข่า ขมุ** มีความรู้ในการร่อนทองในลำน้ำได้อาศัยทองเป็นส่วยแทนการเกณฑ์ **ไทเขิน** มีความรู้ในการทำเครื่องเงินและเครื่องเงิน **ไทลื้อ** มีความรู้ในการทำเกลือ ทอผ้า ผ้าทอของลื้อจึงได้รับความนิยมมาช้านานและถือว่าเป็นงานประณีตมีความสวยงามเฉพาะตัว ส่วน **ไทใหญ่** เป็นกลุ่มที่มีความรู้ทางการค้า การชุดและเจียรไนอัญมณี เป็นต้น¹¹³⁰

ความชำนาญในการผลิตของกลุ่มคนแต่ละชาติพันธุ์เป็นปัจจัยสำคัญในการจำแนกแยกแยะลักษณะเฉพาะระหว่างกลุ่มคน และการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชนชั้นปกครองกับผู้อยู่ใต้การปกครอง เป็นต้นว่า เมื่อรัฐต้องการสินค้าเกลือ ก็ให้ลัวะส่งส่วยเกลือแทนการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่ หรือเมื่อมีการกวาดต้อนครัวลื้อ เขิน ไทใหญ่เข้ามาอยู่ในเชียงใหม่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก็มีการจัดให้คนเหล่านี้อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ในแต่ละกลุ่มที่มีความรู้ในเรื่องต่างๆ พวกทอผ้า ทำเครื่องเงิน เครื่องทองก็ยังได้รับสิทธิพิเศษให้อยู่ใกล้กับเมืองและคาดว่าจะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานอีกด้วย โดยเฉพาะพวกที่อาศัยความรู้เชิงช่างและรับใช้ราชสำนักโดยตรง (บางครั้งก็เรียกคนกลุ่มนี้ว่าพวกชำนาญการ) กลุ่มคนที่มีความรู้ในการผลิตไม่ว่าจะไปตั้งรกราก ณ ที่แห่งใดย่อมทำให้เกิดชุมชนการค้าการแลกเปลี่ยน คราวที่สยามทำสงครามกับเชียงตุงช่วงปี พ.ศ.2346-2347 ได้มีการกวาดต้อน

¹¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 181-182.

¹¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 184.

¹¹²⁸ ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “วิถีชีวิตของชาวเชียงใหม่” ในสายตาของกัปตันวิลเลียม แม็คคลายด์” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 3 (วรรณคดีและเอกสารตะวันตก). กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, 2543, หน้า 200.

¹¹²⁹ เรื่องเดียวกัน

¹¹³⁰ วราภรณ์ เรืองศรี. “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล”, หน้า 147.

ชาวเมืองร่วมแสนคนมาตั้งถิ่นฐานในล้านนา ลื้อเชียงตุงที่มาตั้งรกรากตามเส้นทางเชียงราย ดอยสะเก็ด เชียงใหม่ ยังคงทำเครื่องเงินและไปมาค้าขายกับเมืองเชียงตุงโดยเฉพาะการค้าหมากพลซึ่งตลาดที่เชียงตุงมีความต้องการสูง¹¹³¹

ในด้านชีวิตความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ ในล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงปี พ.ศ.2380 นั้น จดหมายเหตุของวิลเลียม แม็คคลายด์ สะท้อนให้เห็นว่าไม่มีความแตกต่างเท่าใดนักระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน โดยประชาชนอาศัยอยู่ในบ้านเสาสูงที่มีเสาไม้แข็งแรง ฝาผนังทำด้วยไม้ไผ่ หลังคามุงจาก ส่วนวังของเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ นั้นมีขนาดเล็ก ที่เชียงใหม่และลำพูนนั้นเจ้ากับไพร่แต่งกายอย่างหยาบๆ เหมือนกันจนยากที่จะจำแนกสถานภาพที่ต่างกัน ในกลุ่มชนชั้นนำจะทราบถึงสถานะที่ต่างกันได้ก็โดยดูจากจำนวนไพร่ที่เป็นบริวาร¹¹³² ที่บ้านดอน (ปัจจุบันคือบ้านดอนหลวง อำเภอป่าซาง ลำพูน) ซึ่งเป็นหมู่บ้านของชาวยอง วิลเลียม แม็คคลายด์ รายงานว่า เขาได้เข้าไปเฝ้าเจ้าฟ้าเมืองยองในที่พักเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง พระองค์ประทับอยู่ที่นั่นระหว่างการเที่ยวข่าว ซึ่งในฤดูเก็บเกี่ยวของทุกปี เจ้านายตั้งแต่เจ้าหลวงลงมา พร้อมทั้งสมาชิกในครอบครัวและบริวารจะมาดูแลการเก็บเกี่ยว รวมทั้งร่วมเที่ยวข่าวด้วยตนเอง¹¹³³

อย่างไรก็ตาม ประมาณ 20 ปีหลังจากวิลเลียม แม็คคลายด์เดินทางมาถึงเชียงใหม่ คือในทศวรรษ 2400 เจ้าผู้ครองเชียงใหม่มีฐานะทางเศรษฐกิจและมีอำนาจทางการเมืองสูงขึ้นมาก นั่นคือ **สมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์** (พ.ศ.2399-2413 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4) เป็นยุคที่ผู้ปกครองเชียงใหม่ร่ำรวยที่สุดและมีอำนาจสูงสุดจนได้ชื่อว่า “เจ้าชีวิตอ้าว” รายได้หลักของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ และเจ้านายในเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือช่วงนี้มาจากป่าไม้ ส่วนใหญ่เป็นการให้สัมปทานทำป่าไม้แก่บริษัทของอังกฤษและชาวจีน พวกเขาเจ้านายก็จะได้รับค่าตอบแทนเป็นเจ้าของ ในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริงกิจการป่าไม้ขยายตัวเร็วมาก มีรายงานของข้าหลวงอังกฤษ พ.ศ.2404 ระบุว่ามะละแหม่งซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญในการค้าไม้สักนั้น ร้อยละ 95 ของไม้สักมาจากเชียงใหม่ ค่าตอบแทนที่ตกเป็นของเจ้านายเมืองต่าง ๆ นั้น ระยะแรก ๆ เก็บเพียงตันละ 1 รูปี (ประมาณ 75.8 สตางค์) แต่ในระยะหลังเก็บถึงตันละ 12 รูปี (ประมาณ 9 บาท) เจ้าอุปฮาดวรณาธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ได้ขอให้พระบิดาซื้อป่าไม้ในบริเวณเชียงรายถึงแม่ฮ่องสอน เพื่อให้บริษัทฝรั่งเข้าทำกิจการป่าไม้ เฉพาะป่าแถบแม่เมย เมืองปาย แม่แยะ ท่าตาฝั่ง ใน พ.ศ.2419 ตัดไม้ได้ถึง 18,323 ตัน (ในบริเวณดังกล่าวนี้ค่าตอบแทนตันละ 6 รูปี)¹¹³⁴

ในขณะที่ชาวนามีรายได้มากขึ้น การเก็บภาษีจากชาวนาก็มีอัตราสูงขึ้นมาก แต่เดิมผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือจะเก็บอากรค่านาเป็นข้าว ถ้าใช้พันธุ์ข้าว 1 ถัง จะเรียกเก็บ อากรค่านาเป็นข้าว 1 ถัง

¹¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

¹¹³² โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบสองพันนา และรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr. Richardson” ใน ประวัติศาสตร์ปริทัศน์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลโทดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสสมิอายุครบ 7 รอบ พ.ศ.2542, หน้า 184-185.

¹¹³³ ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “วิถีชีวิตของชาวเชียงใหม่” ในสายตาของกัปตันวิลเลียม แม็คคลายด์ ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๓ (วรรณคดีและเอกสารตะวันตก), หน้า 202.

¹¹³⁴ โปรดดู จิรชาติ สันติะยศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2552.

แต่ในสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เก็บภาษีข้าวเพิ่มเป็น 2 เท่า ผลผลิตอื่น ๆ ก็เก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้น เช่น พริก หมาก มะพร้าว เก็บในอัตรา 10 ซัก 2 (ร้อยละ 20 เดิมเก็บเพียงร้อยละ 10 เท่านั้น) นอกจากนั้นยังมีการเก็บภาษีหลังคาเรือน หลังละ 5 รูปี ถ้าเป็นหญิงหม้ายเก็บ 2-3 รูปี)¹¹³⁵ อำนาจและความมั่งคั่งของเจ้าส่วนหนึ่งจึงมาจาก ความยากลำบากของประชาชนที่ต้องแบกรับภาระในการเสียภาษี

การกินอยู่ของชาวบ้านเป็นไปอย่างอัตคัด ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ บรรยายไว้ในต้นทศวรรษ 2410 ว่า “คนชั้นล่างใช้ชีวิตอย่างง่ายมาก พวกพม่าถึงหยั่นเย้ยพวกเขาว่า แค่มียพริกสักเม็ดหนึ่งกับไข่สักฟองหนึ่งก็พอที่จะกินกับข้าวกันได้ทั้งครอบครัวใหญ่”¹¹³⁶ การแต่งกายของชาวบ้านก็เรียบง่ายเช่นกัน กล่าวคือ “ผู้ชายเกือบทั้งหมดสวมใส่เสื้อสีน้ำเงิน ผู้หญิงเกือบทั้งหมดสวมผ้าถุงลายแถบสีทึม ๆ ผู้ชายไม่ใช้ผ้าโพกศีรษะ เครื่องอัญมณีเห็นอยู่น้อยมากในตลาด”¹¹³⁷

แคทรีน บาววี (Katherine Bowie) นำข้อมูลเกี่ยวกับการทอผ้ามาใช้ในการวิเคราะห์ให้เห็นว่า สภาพเศรษฐกิจและสังคมของล้านนาทั้งในช่วงก่อนและหลังสนธิสัญญาเบาริง มิใช่ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ (subsistence economy) และมีใช้สังคมชาวนาที่มีความสุข คนล้านนาดำรงชีวิตอยู่ในสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น ต้องทำงานหนัก และอยู่ในระบบเศรษฐกิจที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างซับซ้อน เห็นได้ชัดจากผ้าซึ่งมีบางหมู่บ้านเท่านั้นที่สามารถปลูกฝ้ายสำหรับทอเป็นผ้าได้ เพราะต้องปลูกฝ้ายบนที่ดอนเท่านั้น ส่วนที่ลุ่มต้องเก็บเอาไว้ทำนา บางปีชาวบ้านทำการผลิตได้น้อยจนไม่มีเหลือสำหรับแลกเปลี่ยนกับฝ้ายหรือผ้า ทำให้ต้องนุ่งห่มเสื้อผ้าที่ขาดกระรุ่งกระรังหรือต้องปะแล้วปะอีก ส่วนใหม่จะใช้ทำเสื้อผ้าของเจ้านาย โดยได้เส้นไหมหรือผ้าไหมจากการค้ากับจีนและอินเดีย¹¹³⁸

จดหมายเหตุร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ (Colonel Thomas Lowndes) ซึ่งมาถึงเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2414 กล่าวถึงความตกต่ำทางการค้าอันเป็นผลมาจากการรุกรานของกองทัพไทใหญ่ที่นำโดยฟ้าโกหล่าน ที่เกิดความขัดแย้งกับเจ้าผู้ครองเชียงใหม่ และได้ยกทัพมาตีเชียงใหม่ เมื่อถูกกองทัพเชียงใหม่ยกมาปราบปราม กองทัพของฟ้าโกหล่านก็ออกปล้นสดมชาวบ้านไปทั่ว ขณะเดียวกันชาวบ้านบางส่วนก็ถูกเจ้านายเชียงใหม่ระแวงว่าให้ที่พักพิงแก่ผู้ร้ายและถูกปราบปราม เช่น ชาวบ้านเมืองมี ทำให้เมืองมีซึ่งมีบ้านเรือนราว 100 หลังคาเรือนถูกเผาทำลาย ชาวบ้านที่รอดตายถูกจับเป็นเชลยและถูกนำไปเชียงใหม่ เหตุการณ์ความไม่สงบที่เกิดขึ้นนี้ทำให้ “พวกเงี้ยว” ถูกระแวงจนแทบไม่มีโอกาสรอดชีวิต และส่งผลให้การค้าทอไหมลงมาก ดังที่ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ รายงานว่า

¹¹³⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹¹³⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ศศิกานต์ คงศักดิ์ “จดหมายร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ (Captain Thomas Lowndes) เกี่ยวกับนครเชียงใหม่ใน ค.ศ. 1871” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 5. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภาคการพิมพ์, 25543, หน้า 85.

¹¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

¹¹³⁸ Katherine A. Bowie, “Unraveling the Myth of the Subsistence Economy: The Case of Textile Production in Nineteenth Century Northern Thailand” *Journal of Asian Studies* 51, 4, (1992), p. 797-823.

ได้พบกับกองคาราวานเล็ก ๆ ที่มีวัวต่าง 30 ถึง 40 ตัว ที่มีผู้คุม 30 คนเดินทางมาจากลำพูน นำผ้าฝ้ายที่พวกเขาขายที่เชียงใหม่ซึ่งละ 4 แอนนา ตอนขากลับเขาจะนำมากซึ่งราคาซื้อขายที่นี้ น้ำหนัก 7 ชั่งต่อรูปี แต่นี้ถือว่าเป็นราคาถูกผิดปกติ ราคาปกติอยู่ที่ 2 หรือ 3 ชั่งต่อรูปี การที่หมากล้นตลาดเพราะในปีนี้ได้ส่งไปที่เมืองนาย รวสามหรือสี่เดือนก่อน กองคาราวานขนาดใหญ่ที่มีวัวถึง 1,000 ตัว เดินทางจากเมืองนาย ...แต่เนื่องจากเกิดจลาจลวุ่นวายที่กล่าวแล้ว จึงถูกสั่งให้เดินทางกลับทันที และไม่อนุญาตให้เข้ามาค้าขาย พ่อค้าเมืองนายนำเอาขวานเหล็ก มีด และสิ่งอื่น ๆ มาขาย เพื่อนำผลหมากกลับไปเพียงอย่างเดียว¹¹³⁹

ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ได้ไปเยี่ยมศาลเจ้าจีนแห่งหนึ่ง หัวหน้าชุมชนจีนเล็ก ๆ ที่นอปปยพมาพร้อมกับชาวจีนฮ่ออื่น ๆ ประมาณ 50-60 คน คำบอกเล่าของหัวหน้าชุมชนแสดงให้เห็นถึงความเสื่อมโทรมทางการค้า ดังข้อความในจดหมายเหตุของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ ที่ระบุว่า

เขายืนยันกับกระผมว่า ในช่วง 8 หรือ 9 ปีมานี้ ไม่มีกองคาราวานมาจากทางเหนือเลย และว่า เขาได้ยืนยันว่า มีพ่อค้าเพียงสองสามคนลงมาค้าขายถึงเมืองแพร่และเมืองน่าน แต่พวกจีนฮ่อไม่มาที่เชียงใหม่หลายปีที่ล่วงมาแล้ว ตอนที่เขามาเชียงใหม่เป็นครั้งแรก พ่อค้า 8,000 ถึง 9,000 คนพร้อมพ่อต่าง ม้าต่าง และวัวต่าง เคยลงมาค้าขายด้วยทุกปี โดยนำเอาทองแดง เหล็ก และผ้าไหมมาขาย และตอนขากลับเอาฝ้าย งาช้าง นอแรด และบางครั้งผลหมากด้วย เพื่อไปขายที่เชียงตุง...เขาไม่สามารถให้เหตุผลที่น่าพอใจแก่กระผม ถึงเหตุที่การค้าถดถอยไป...เขาเองคิดว่าเป็นผลกระทบจากการสู้รบกันระหว่างพวกมุสลิมกับจีนฮ่อที่ไม่ใช่มุสลิม แต่ก็ไม่ใช่เหตุผลที่ฟังน่าพอใจ เพราะเขาอธิบายต่อไปว่า ได้ยืนยันว่า ปีนี้และปีที่ผ่านมากองคาราวานสินค้าได้ออกจากเมืองลามาซื้อฝ้ายที่เชียงตุง¹¹⁴⁰

ในสภาวะที่การค้าเสื่อมโทรมนี้ รายได้หลักของเจ้านายเชียงใหม่น่าจะมาจากการเก็บค่าตอไม้ (ค่าสัมปทานป่าไม้) อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายสมัยพระเจ้ากาวิโรศเป็นต้นมา ปัญหาระหว่างราชสำนักเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษได้เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องสัมปทานป่าไม้ ซึ่งมีการฟ้องร้องไปยังรัฐบาลสยาม ปรากฏว่าข้าราชการสยามและกงสุลอังกฤษได้จัดให้มีการพิจารณาคดี ใน พ.ศ.2414 อังกฤษชนะคดีเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่รวม 11 เรื่อง ยกฟ้อง 21 เรื่อง เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ต้องเสียค่าปรับมากถึง 4,000 ชั่งเศษ และเจ้าหลวงเชียงใหม่ต้องยืมเงินพระคลังมหาสมบัติไปเสียค่าปรับให้แก่อังกฤษ

¹¹³⁹ วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ศศิกานต์ คงศักดิ์ “จดหมายร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ (Captain Thomas Lowndes) เกี่ยวกับนครเชียงใหม่ใน ค.ศ.1871” ใน 100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 5. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภณการพิมพ์, 2543, หน้า 87.

¹¹⁴⁰ ธิษณา วีรเกียรติสุนทร, “วิถีชีวิตของชาวเชียงใหม่” ในสายตาของกัปตันวิลเลียม แม็กคัลลายด์ ใน 100เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 3 (วรรณคดีและเอกสารตะวันตก), หน้า 87-88.

เกียรติยศและอำนาจของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่จึงถูกลดทอนไปมาก และไม่สามารถต้านทานการขยายอำนาจของสยามได้เลย¹¹⁴¹

สำหรับชาวนาทั่วไป แม้ว่าชาวนาจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานและต้องส่งส่วยให้เจ้าประเทศราช (ซึ่งเจ้าประเทศราชจะต้องแบ่งส่วยบางส่วนไปถวายกษัตริย์กรุงเทพฯ พร้อมกับต้นไม้เงินต้นไม้ทองประจำปี) แต่ชีวิตของชาวนาก็สัมพันธ์กับเจ้าประเทศราชและกษัตริย์กรุงเทพฯ โดยทางอ้อมเท่านั้น ในชีวิตประจำวันของชาวนานั้น องค์กรหลักที่ชาวนาเกี่ยวข้องกับโดยตรงมี 3 องค์กร ได้แก่ 1. **ผู้นำหมู่บ้าน**ซึ่งมีอำนาจทางการเมืองการปกครอง 2. **องค์กรเหมืองฝาย** ซึ่งมี “แก่เหมือง” และ “แก่ฝาย” เป็นผู้นำในการจัดการระบบชลประทาน เพื่อให้การแบ่งสรรน้ำเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและยุติธรรม และแก่เหมืองแก่ฝายยังดูแลพิธีกรรมบูชาผีขุนน้ำซึ่งมีผลต่อการระดมแรงงานมาสร้างและซ่อมแซมเหมืองฝายด้วย และ 3. **องค์กรทางศาสนา**ทั้งพุทธและผี โดยผู้นำหมู่บ้านและชาวนาที่เป็นกลุ่มศรัทธาว่าจะช่วยพระสงฆ์ในการดูแลวัดพระพุทธรูป คัมภีร์ทางศาสนา และพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ ตลอดจนพิธีกรรมบูชาผีต่าง ๆ เช่น ผีเสื้อบ้าน (ผีอารักษ์หมู่บ้าน) เป็นต้น

ภาคอีสาน

เมืองในภาคอีสานมีความแตกต่างกับเมืองในภาคเหนือ เนื่องจากเมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือมีเจ้าประเทศราชปกครองและพื้นที่เป็นเขตภูเขาจึงมีที่ดินทำกินน้อย ทำให้เกิดระบบเหมืองฝายในการจัดการน้ำซึ่งชาวนาทำกันเอง ส่วนในภาคอีสานนั้น โคราชที่เป็นเมืองใหญ่ที่สุด แต่มีฐานะเป็นเมืองเอกไม่ใช่เมืองประเทศราชของรัตนโกสินทร์ (ไม่มีเจ้าประเทศราชปกครอง) เมืองอื่นๆ ในภาคอีสานก็เป็นเมืองขนาดเล็ก ชาวนาผลิตแบบพอยังชีพเป็นหลัก ประชาชนส่วนใหญ่ในภาคอีสานเป็นชาติพันธุ์ลาวและเขมร นอกจากนี้ยังมีชาติพันธุ์ย่อยอื่น ๆ เช่น ชาวย้อ ชาวเก็ลย ชาวกะไ้ ชาวผู้ไท ชาวไทกระตัก ชาวไทเกลิง และมีชาวนวนอาศัยอยู่ในบางเมือง เช่น เมืองท่าอุเทน บ้านท่าแร่ (หลักฐานสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่าที่บ้านท่าแร่มีชาวนวนที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก 166 คน)¹¹⁴² ในสมัยรัชกาลที่ 3 อีสานมีประชากรหนาแน่นขึ้นมากเนื่องจากการกวาดต้อนกำลังคนจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงภายหลังเหตุการณ์ “กบฏเจ้าอนุวงศ์” ทำให้กลายเป็นแหล่งที่มีความสำคัญมากยิ่งขึ้นต่อการส่งส่วยต่างๆ ให้แก่ชนชั้นนำในท้องถิ่นและในส่วนกลาง

อีสานมีทรัพยากรมากมายที่ชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ต้องการ เพราะสมัยต้นรัตนโกสินทร์การค้าขายตัวมาก ความต้องการส่วยและสินค้าจากอีสานจึงมีมากขึ้น ส่วยที่ประชาชนในอีสานต้องส่งให้เจ้า

¹¹⁴¹ รัตนพร เศรษฐกุล, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน*, เชียงใหม่, ซิลค์เวอร์ม, 2552, หน้า 207-209.

¹¹⁴² ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน พ.ศ. 2449 อ้างใน อุศนา นาครีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548, หน้า 309-315

เมืองและเจ้าเมืองส่งต่อไปให้ส่วนกลาง (โดยเจ้าเมืองและชนชั้นนำในแต่ละเมืองจะแบ่งส่วยบางส่วนไว้เป็นของตนเอง) ได้แก่ ผลเร็ว (ใช้ทำยา) กระวาน ป่าน ศรีผึ้ง (ขี้ผึ้ง) น้ำรัก นอแรด เขาสัตว์ ครั่ง ชัน หนังสือตัวใหม่ งาช้าง ควาย ผ้าขาว ทอง เงิน ดีบุก ทองแดง เปลือกอบเชย กายาน ช้าง ม้า ปีกนกกระเต็น กระดาศ ดินประสิว เมืองใดมีสิ่งของหรืออาหารพิเศษก็ต้องส่งส่วยสิ่งนั้นด้วย เช่น หนองคายและโพนพิสัยต้องส่งส่วยปลาบึกจากแม่น้ำโขง เป็นต้น¹¹⁴³

การทำมาหากินของชาวอีสานโดยทั่วไปเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ คือ ทำนา หาอาหารจากธรรมชาติ ไร่ ไร่ฝ้าย ทอผ้า แต่ก็มีการผลิตสินค้าบางชนิดเพื่อขาย เช่น เกลือ ไหม ฝ้าย ยาสูบ ปลากัด เลี้ยงโค กระบือ และผสมม้า โค กระบือขาย เก็บของป่าขาย นอกจากนี้ยังมีการรับจ้างขนสินค้าทางเกวียน มีการค้าทางไกลโดยมีนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการค้าที่รวบรวมสินค้าจากถิ่นต่าง ๆ เพื่อส่งเข้าสู่กรุงเทพฯ และรับสินค้าจากกรุงเทพฯ ไปขายต่อยังเมืองอื่น ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จอีสานนั้น ทรงพบพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวเวียดนาม (ญวน) ทำการค้าอยู่ในหลายเมือง เช่น นครราชสีมา หนองคาย ท่าอุเทน และทรงพบว่าพ่อค้าจากนครราชสีมาเดินทางไปค้าขายยังเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง¹¹⁴⁴

ชนชั้นสูงสมัยต้นรัตนโกสินทร์กรุงเทพฯ จึงแสวงหาผลประโยชน์จากชาวอีสานและชาวล้านช้างเพิ่มมากขึ้น รวมถึงผู้ปกครองเมืองต่างๆ ในอีสานก็แสวงหาผลประโยชน์จากกำลังคนและการค้าเช่นเดียวกัน จึงปรากฏว่ามีความขัดแย้งกันระหว่างเจ้าเมืองต่างๆ ที่แย่งชิงผลประโยชน์กัน เช่น นครราชสีมา (โคราช) กับเวียงจันทน์จนเกิดกรณี “กบฏเจ้าอนุวงศ์” ใน พ.ศ.2369 ซึ่งในความขัดแย้งนี้ ชนชั้นนำกรุงเทพฯ เลือกลสนับสนุนนครราชสีมาซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอก เพราะชนชั้นนำของเมืองนครราชสีมามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทั้งทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับชนชั้นนำในส่วนกลาง จึงไม่ต้องวิตกว่าหากเมืองนครราชสีมาเข้มแข็งเกินไปจะเป็นกบฏต่อกรุงเทพฯ ส่วนเวียงจันทน์นั้นเป็นเมืองประเทศราชซึ่งมีกษัตริย์ปกครอง หากกษัตริย์เวียงจันทน์มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองมากขึ้นก็ย่อมจะแยกตัวเป็นอิสระจากกรุงเทพฯ ดังนั้น เวียงจันทน์จึงกลายเป็นกบฏและกองทัพของเจ้าอนุวงศ์ถูกกรุงเทพฯ ปราบปรามโดยกรุงเทพฯ ส่งกองทัพไปตีเวียงจันทน์แล้วเผาเมืองจนราบเป็นหน้ากลอง แล้วกวาดต้อนผู้คนมาขังฝังชาวของแม่น้ำโขง บางส่วนถูกส่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคกลาง กลายเป็นแรงงานในการทำนา ปลูกอ้อย ไร่ฝ้าย ฯลฯ แต่ส่วนใหญ่จะถูกกำหนดให้อยู่ในภาคอีสาน

หลัง “การกบฏ” ของพระเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ในสมัยรัชกาลที่ 3 และการทำสนธิสัญญาเบาริงในรัชกาลที่ 4 มีการตั้งเมืองใหม่ในภาคอีสานจำนวนมาก เนื่องจากมีการกวาดต้อนคนจากอาณาจักรล้านช้างมาอยู่ในภาคอีสาน และรัฐบาลกรุงเทพฯ ต้องการเก็บส่วยและภาษีต่าง ๆ จากประชาชนในอีสานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ในระหว่างปี พ.ศ. 2401-2425 มีการตั้งเมืองใหม่ในภาคอีสานถึง 26 เมือง และใน

¹¹⁴³ โปรดดูรายละเอียดใน อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475”, หน้า 298-304.

¹¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 309-315.

สมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 4 ได้มีการส่ง “กองสักเลก” ออกไปไปสักข้อมือไพร่ในภาคอีสาน เพราะเพิ่มจำนวนไพร่ส่วยที่จะต้องส่งส่วยให้แก่กรุงเทพฯ ถือเป็นการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ ลงไปสู่อีสานอย่างจริงจังเพื่อให้อีสานส่งส่วยของป่าและส่วยอื่น ๆ มายังกรุงเทพฯ

อย่างไรก็ตาม จนถึงรัชกาลที่ 5 คนในอีสานยังใช้เงินในการซื้อขายสินค้าน้อยมาก ยังคงใช้การผลิตแบบพออยู่พอกินเป็นหลัก แต่ก็มีผู้นำในท้องถิ่นบางคนทำตนเป็นพ่อค้าทางไกลหรือ “นายฮ้อย” ที่ทำการรวบรวมวัวควายมาขายในภาคกลางเพราะภาคกลางมีการทำนามากขึ้น (จากสนธิสัญญาเบาริงทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทำนาจึงเกิดความต้องการวัวควายมากขึ้น) อย่างไรก็ตามโดยพื้นฐานแล้วคนอีสานยังคงอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน และเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจแบบเงินตราเล็กน้อย เมื่อเกิดการปฏิรูปการปกครองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ชาวอีสานถูกบังคับให้เสียภาษีเป็นเงินทำให้เดือดร้อนมาก จึงเกิด “กบฏผีบุญ” ขึ้นหลายครั้ง โดยผู้นำในการกบฏอ้างตัวเป็นผู้มีบุญที่จะช่วยให้คนอีสานพ้นจากความทุกข์ยาก แต่กบฏผีบุญก็ถูกปราบปรามลง

ภาคใต้

เป็นเขตที่ส่วนกลางสามารถขยายอำนาจมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยอาศัยการคมนาคมทางทะเลในการขยายอำนาจทางการเมืองและการสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และเครือญาติ อำนาจจากศูนย์กลางจึงถึงภาคใต้ก่อนภาคอื่นๆ แต่จนกระทั่งถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อำนาจจากกรุงเทพฯ ก็ยังครอบคลุมภาคใต้ในแต่ละพื้นที่ไม่เท่ากัน

ภาคใต้ฝั่งตะวันออก คือ ชุมพร พัทลุง สงขลา ไซยา (สุราษฎร์ธานี) นครศรีธรรมราช เป็นพื้นที่ที่มีที่ราบค่อนข้างกว้างขวาง จึงมีประชากรมาก ทำการค้าได้สะดวก จึงเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ เมืองเหล่านี้อยู่ติดอ่าวไทยและอยู่ใกล้กรุงเทพฯ อำนาจของกรุงเทพฯ แผ่เข้ามาควบคุมได้มาก

ส่วนบริเวณภาคใต้ฝั่งตะวันตก คือ ถลาง-ภูเก็ต ระนอง พังงา ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า กระบี่ ตรัง บริเวณนี้มีที่ราบน้อยและแคบ ชายฝั่งเว้าแหว่งเป็นหน้าผาสูงชัน ไม่เหมาะแก่การเกษตร การติดต่อกับฝั่งตะวันออกก็ทำได้ลำบากเนื่องจากมีภูเขาขวางอยู่ แต่ว่าเป็นพื้นที่ที่มีดีบุกซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดโลกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังนั้น อยุธยา จึงต้องควบคุมพื้นที่บริเวณภาคใต้ฝั่งตะวันตกนี้ผ่านนครศรีธรรมราช โดยให้นครศรีธรรมราชช่วยควบคุมแทน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวจีนจำนวนมากเข้ามาทำเหมืองแร่ดีบุกและเป็นเจ้าภาษีนายอากรในเมืองทางฝั่งตะวันตก เช่น ระนอง พังงา ภูเก็ต โดยชาวจีนส่วนใหญ่เป็นแรงงานในเหมืองแร่ แต่ชาวจีนบางตระกูลที่ประสบความสำเร็จในการทำรังนก ทำเหมืองแร่ดีบุก และเป็นเจ้าภาษีนายอากรจะมั่งคั่งและมีอิทธิพลมาก กลายเป็นอำนาจใหม่ในท้องถิ่น เช่น ตระกูลของนายเฮาเหยียง (เจ้าพระยาวิเชียรคีรี) ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่สงขลาตั้งแต่สมัยธนบุรี ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองสงขลา และเป็นต้นตระกูล ณ สงขลา มีบุตรหลานได้เป็นเจ้าเมืองและกรรมการเมืองสงขลาสืบต่อกันมาจนถึง พ.ศ.2444 หลังจากนั้นก็เป็นตระกูลผู้นำใน

ท้องถิ่น และบุตรหลานในตระกูลกลายเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ เพราะมีการแต่งงานกับคนในตระกูลของชนชั้นนำกรุงเทพฯ¹¹⁴⁵

ตระกูลของจีนปาด เมืองนครศรีธรรมราช มีบุตรสาวคือหม่อมทองเหนี่ยว ได้สมรสกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (น้อย) ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าประเทศราช ส่วนบุตรสาวของหม่อมทองเหนี่ยวสมรสกับเจ้านครศรีธรรมราช (พัด) มีบุตรหลานเป็นต้นตระกูล ณ นคร

ตระกูลของ คอ ชู้เจียง (พระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี) ซึ่งเป็นบิดาของคอซิมบี๊ (พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี) คอชู้เจียง เป็นจีนฮกเกี้ยน ทำเหมืองแร่ดีบุกที่เมืองระนอง และได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลกรุงเทพฯ ให้เป็นจางวาง เมื่อ พ.ศ.2387 คอชู้เจียงยื่นเรื่องต่อสมุหพระกลาโหมขอประมวลอากรดีบุกแขวงเมืองกระบี่ ระนอง และตะโก แทนหลวงจำเริญวานิชซึ่งให้ผลประโยชน์น้อยกว่าและยังติดค้างไม่ส่งตามกำหนดบ่อยครั้ง คอชู้เจียงได้รับอนุญาตให้ผูกขาดอากรดีบุกในพื้นที่ 10 ตำบล และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงรัตนเศรษฐี ต่อมาใน พ.ศ.2397 เจ้าเมืองระนองถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงรัตนเศรษฐีเป็นเจ้าเมืองระนอง และเลื่อนยศเป็นพระรัตนเศรษฐีนับเป็นจุดเริ่มต้นของ “ระบบเหมืองเมือง”¹¹⁴⁶ บุตรของพระรัตนเศรษฐีล้วนมีตำแหน่งสำคัญในหัวเมืองต่าง ๆ ดังนี้

คอซิมแจ้ง บุตรชายคนแรกได้รับพระราชทานนามสัญญาบัตรในรัชกาลที่ 4 เป็น หลวงศรีโหดะภูมิพิทักษ์ ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองระนอง **คอซิมก้อง** ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในรัชกาลที่ 4 เป็น หลวงศรีโหดะภูมิพิทักษ์ และพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนองแทนบิดา **คอซิมจ้าว** ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ในรัชกาลที่ 5 เป็น หลวงศรีสมบัติ ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง **คอซิมขิม** ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในรัชกาลที่ 5 เป็นหลวงแล้วเลื่อนเป็น พระศรีโหดะภูมิพิทักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง **คอซิมเต็ก** ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในรัชกาลที่ 5 เป็นพระแล้วเลื่อนเป็น พระยาจตุรภูธรในตำแหน่งจางวางกำกับราชการเมืองหลังสวน **คอซิมบี๊** ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 5 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น หลวงบริรักษ์โหดะวิสัย ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองระนองแล้วเลื่อนเป็น พระอภัยมณีพิทักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองจัตวา (ตะบุรี) ต่อมาได้เลื่อนเป็น พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง และท้ายสุดได้เลื่อนขึ้นเป็น สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

เจ้าเมืองตระกูลเหล่านี้จะมีทั้งอำนาจในการปกครอง และอำนาจทางเศรษฐกิจจากการทำเหมืองแร่ การประมวลภาษีอากร (โดยเฉพาะอากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย อากรสุรา และอากรหยกข.) และการขายฝิ่นให้แก่ชาวจีนอพยพ จนเรียกกันว่า “ระบบเหมืองเมือง” สร้างความมั่งคั่งอย่างสูง นอกจากนี้ยังมีตระกูล ณ

¹¹⁴⁵ โปรดดู ญัฐพล ณ สงขลา, บรรพบุรุษ และสายสัมพันธ์ตระกูล ณ สงขลา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอกพร้อมศักดิ์ ณ สงขลา 23 มกราคม 2553. และ ชำนาญ ณ สงขลา, บันทึกย่อ 300 ปี ตระกูล ณ สงขลา และ ทำเนียบตระกูล ณ สงขลา พิมพ์เนื่องในงาน ณ สงขลา รวมญาติ ครั้งที่ 20 พ.ศ.2547.

¹¹⁴⁶ อุษณีย์ จวีลรัตน์, “การเก็บภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2397-2436” ใน คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม. ยงยุทธ ชูแว่น, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: นาคร, 2550, หน้า 356.

นคร และตระกูล ณ ภูเก็ต ซึ่งประสบความสำเร็จจากระบบเหมืองเช่นเดียวกัน ตระกูลเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูล ณ ระนอง และ ณ นคร สามารถขยายอำนาจไปยังเมืองอื่นๆ โดยลูกหลานเครือญาติได้เป็นเจ้าเมืองและผู้นำทางเศรษฐกิจ-การเมืองในเมืองต่างๆ อย่างต่อเนื่อง และยังมีการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกัน เช่นการสมรสระหว่างคนในตระกูล ณ ระนอง กับ ณ นคร และตระกูลเหล่านี้ยังสามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับตระกูลที่มีอำนาจในกรุงเทพฯ ที่สำคัญคือ ราชวงศ์จักรีและตระกูลขุนนาง เช่น การส่งธิดาเข้ามาเป็นเจ้าจอมตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 มีจำนวนรวมถึง 28 คน¹¹⁴⁷

ชาวจีนได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของประชาชนในภาคใต้ เพราะมีการส่งเสริมให้ชาวจีนอพยพเข้ามา พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต) กล่าวว่า “ทางที่จะบำรุงบ้านเมืองให้เจริญนั้น ก็ต้องหาเจ๊กในบ้านให้มากขึ้น เจ๊กเข้าคนหนึ่งก็เหมือนเก็บเงินภาษีได้ไม่ต่ำกว่าปีละ 66 บาท”¹¹⁴⁸ ทั้งนี้เพราะนอกจากชาวจีนจะเป็นแรงงานในการผลิตสินค้าและทำหน้าที่คนกลางในการค้าขายแล้ว คนจีนยังใช้จ่ายไปกับเรื่องต่าง ๆ ที่นำรายได้มาสู่รัฐบาล เช่น สูบฝิ่น ต้มสุรา เล่นหวยกข. ชาวจีนส่วนใหญ่จึงมีชีวิตที่ยากลำบาก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

พวกจีนกุลิตี่มาจากเมืองจีนด้วยเห็นแก่ค่าจ้าง...ยอมทำสัญญากับเฒ่าแก่นายเหมืองว่ารับจ้างอยู่ตลอดเวลาเท่านั้นเท่านี้ปี...ถ้าหลบหนียอมให้เฒ่าแก่นายกุมฟ้องร้อง...ถ้าการเป็นไปโดยปกติ พวกจีนกุลิตี่ทำเหมืองครบสัญญาก็จะได้ค่าจ้างถึงร่ำรวยกลับไปเมืองจีน ข้อนี้เป็นเครื่องล่อใจให้พวกจีนกุลิตี่สมัครมารับจ้างทำเหมือง แต่การมิได้เป็นปกติแก่จีนกุลิตี่ทั่วไป เหตุด้วยมีเครื่องยั่วชวน อันนายเหมืองจัดตั้งขึ้นหากำไรส่วนตัวในบริเวณเหมือง คือโรงสุรา โรงสูบฝิ่น และบ่อนเบี้ยก็เป็นของนายเหมืองขาย ตลอดจนเวลาต้องการเงินใช้สอยจะขอยืมนายเหมืองก็ต้องเสียดอกเบี้ย...เพราะทางเสียมีดังพรรณนามานี้ พวกกุลิตี่ทำเหมืองตามหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกจึงเป็นคนขัดสน มีแต่ตัวกับแรงที่ทำโดยมาก¹¹⁴⁹

การแย่งชิงผลประโยชน์ระหว่างนายเหมือง และความกดดันต่างๆ ที่แรงงานชาวจีนในเหมืองแร่ได้รับทำให้เกิดการจลาจลยังภาคใต้หลายครั้งระหว่าง พ.ศ.2410-2453.¹¹⁵⁰

ส่วนไพร่ในหัวเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตก โดยทั่วไปแล้วมักมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างยากลำบาก เพราะพื้นที่ไม่เหมาะแก่การเกษตรกรรม การผลิตดีบุกแม้ว่าจะสามารถทำได้ง่ายเพราะมีแร่ดีบุกที่อยู่ตื้นๆ บนผิวดิน แต่ก่อนหน้าการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้นระบบการผูกขาดการค้าดีบุก ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถขายดีบุกในราคาที่เหมาะสม ชาวบ้านจึงไม่ได้ประโยชน์จากการผลิตและการค้าดีบุก

¹¹⁴⁷ ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 4 หน้า 7-40 อ้างใน อุษณีย์ จวีกุลรัตน์, “การเก็บภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2397-2436” ใน คาสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม, หน้า 359.

¹¹⁴⁸ พหจ.ร.5 ค.22.2/12 พระยารัษฎานุประดิษฐ์ผู้เงินหลวง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

¹¹⁴⁹ อุษณีย์ จวีกุลรัตน์, “การเก็บภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2397-2436” ใน คาสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม, หน้า 362.

¹¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

เท่าใดนัก นอกจากการนำดีบุกมาส่งเป็นส่วยแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน แต่ไพร่ส่วนใหญ่ยังได้รับความเดือดร้อนจากการเกณฑ์แรงงาน เพราะมีหลักฐานว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองมักเกณฑ์แรงงานไพร่มาทำงานในเหมืองแร่ของตนเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว โดยไพร่ไม่ได้รับค่าตอบแทน¹¹⁵¹

อย่างไรก็ตาม ไพร่จำนวนหนึ่งมีบทบาทในการค้าร่วมกับ “เจ๊ก” และ “แขก” ดังที่ “นิราศถลาง”¹¹⁵² กล่าวถึงการค้าในเมืองถลางไว้ว่า

ตลาดบกนั่งเบียดกันเสียดแทรก ดีบุกแลกเงินเหรียญเที่ยวเวียนขาย
พวกไทยเจ๊กแขกชาวชายผ้าลาย มาตั้งขายเรียงพับสลับก้น
บ้างขายแซ่แพรสีมีต่าง ๆ ชาวถลางนุ่งหมี่คุมสน¹¹⁵³

เอกสารเบอร์นีในต้นรัชกาลที่ 3 กล่าวถึงเมืองพังงาไว้ว่า มีคนทำเหมืองเป็นคนจีน 500 คน มีไทยกับพวกอื่นๆ ทำเหมืองอยู่อีก 2,000 คน เหนือพังงาไปหน่อยมีจีนอีก 500 คน และไทย 600-700 คนทำงานเหมืองอยู่เช่นกัน¹¹⁵⁴

ไพร่ในหัวเมืองชายทะเลตะวันออกจะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่าไพร่ในหัวเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตก เนื่องจากมีที่ราบสำหรับการทำนาและสวนผลไม้ และยังสามารถหาอาหารจากการทำประมงชายฝั่งได้สะดวกอีกด้วย

อนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้ว่าชนชั้นนำในท้องถิ่นต่าง ๆ จะมีความสัมพันธ์กับชนชั้นนำกรุงเทพฯ ใกล้ชิดกว่าในอดีตที่ผ่านมา แต่ในระดับประชาชนทั่วไปจะมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ ค่อนข้างน้อย แม้แต่ประชาชนในภาคกลางก็อยู่ในระบบไพร่ที่ห้ามเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อทำการผลิตหรือเพื่อทำการค้าต่างถิ่น เว้นแต่จะได้รับคำสั่งหรือได้รับอนุญาตจากมูลนายระดับสูง เฉพาะชาวจีนที่อยู่นอกระบบไพร่และประชาชนหลายชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคที่ห่างไกลจากอำนาจของกรุงเทพฯ เช่น ในแถบภาคเหนือตอนบน ภาคอีสาน ภาคใต้ จึงจะสามารถเดินทางค้าขายภายในท้องถิ่น โดยที่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังไม่มีเส้นเขตแดนที่แน่นอนตายตัว และการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคต่าง ๆ ก็เต็มไปด้วยความยากลำบาก กรุงเทพฯ จึงไม่ใช่ศูนย์กลางทางการค้าที่เชื่อมโยงทุกภูมิภาคเข้าด้วยกัน แม้ว่าการค้าในแต่ละภูมิภาคจะมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นก็ตาม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น “พ่อค้า” ในท้องถิ่นต่างๆ มักทำการค้าที่เชื่อมโยงกับดินแดนอื่น ๆ นอกเขตประเทศไทยปัจจุบัน เช่น พ่อค้าวัวต่างชาวไทใหญ่ จีนฮ่อ และไทลื้อ เดินทางค้าขายระหว่างเมืองต่างๆ

¹¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 359.

¹¹⁵² นิราศเรื่องนี้ เข้าใจว่าพระยาตรังคงจะแต่งขึ้นเมื่อคราวออกศึกถลางครั้งที่ 2 ในต้นรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2352 เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพไปรบกับพม่า ที่สงกอนทัพมายังเมืองถลาง (ภูเก็ต)

¹¹⁵³ นิราศถลาง, หน้า 665 อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกะมูกัมพิจักวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 184.

¹¹⁵⁴ Henry Beurney, 1911, p.205-206 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 184.

ในล้านนา และค้าขายกับเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ่ง และเมืองต่าง ๆ ในญวนนาน¹¹⁵⁵ พ่อค้าที่ทำการค้าทางทะเลในภาคใต้ก็ทำการค้าระหว่างเมืองท่าในคาบสมุทรภาคใต้กับเมืองท่าต่าง ๆ ในแหลมมลายู เกาะชวา เกาะสุมาตรา เกาะลังกา ตลอดจนเมืองท่าต่าง ๆ ตามชายฝั่งโคโรมันเดลในอนุทวีปอินเดีย¹¹⁵⁶ และเมืองท่าหลายเมืองรอบอ่าวไทย ส่วนพ่อค้าในภาคอีสาน ล้านช้าง กัมพูชา ก็ทำการค้าระหว่างกรุงเทพฯ นครราชสีมา หลวงพระบาง เวียงจันทน์ เสียมราชบุรี พระตะบอง พนมเปญ ฯลฯ¹¹⁵⁷

สถานภาพและบทบาทของผู้หญิงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถานภาพและบทบาทของผู้หญิงมีความเปลี่ยนแปลงอย่างสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ผู้หญิงเป็นคนกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทในการค้าอย่างสำคัญและเป็นผู้บริโภคสินค้านานาชนิดจากยุโรปและอเมริกาด้วย ดังที่พ่อค้าอเมริกันคนหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 บันทึกไว้ว่า

พ่อค้าใหญ่ของสยาม คือ กษัตริย์ ขุนนางของพระองค์ ชาวจีน และหญิงแก่ คนเหล่านี้ต้องการสินค้าต่อไปนี้จากยุโรปและสหรัฐอเมริกา คือ อาวุธ กระสุนดินดำ และอาจจะเครื่องประดับยศทางทหารอีกนิดหน่อย มีดยาบ ๆ เครื่องแก้ว สินค้าผ้าฝ้ายขาว...ฝ้ายปั่นจากเบอร์ 23 ถึง 30 เครื่องนุ่งห่มแบบสยาม คือผ้ายาว 3 หลา กว้าง 40 นิ้ว มีลายดาวบนพื้นแดง เขียว หรือน้ำเงิน สีพื้นควรจะสด ผ้าแถบยาวสีแดงและเขียว ผ้านอกไว้คลุมเครื่องเรือน เสื้อผ้าผู้หญิงสีแดง เหลือง และเขียว ม่วงอ่อนและน้ำเงินอ่อน เหล็กกล้าเป็นแท่งเล็ก ๆ ...ผ้าฝ้ายของอเมริกันขณะนี้เป็นที่แสวงหากันแม้ว่าจะสิ้นเปลืองราคาสูงกว่า เพราะได้พิสูจน์ตัวเองแล้วว่าทนทานกว่า มีโอกาสที่จะนำเอาผ้าฝ้ายอเมริกันเข้ามาเพื่อแพร่ไปทางแถบที่อยู่ทางตอนเหนือโดยผ่านกรุงเทพฯ¹¹⁵⁸

ใน พระนิพนธ์ “นิราศปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช” ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กล่าวถึงแม่ค้าที่ค้าขายบนแพที่เรียงรายสองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาว่า

¹¹⁵⁵ ไพรตดู ชูสิทธิ์ ชูชาติ, พ่อค้าวัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2398-2503 เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาปัญญาท้องถิ่น, 2549. และ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “ระบอบทรัพย์สินในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย” ใน ประวัติศาสตร์ความคิดไทยกับแนวคิดชุมชน. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2548, หน้า 126-127.

¹¹⁵⁶ ไพรตดู ยงยุทธ ชูแว่น, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551.

¹¹⁵⁷ ไพรตดู พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภวัชรพันธุ์, “เส้นทางการค้าสองฝั่งโขง กับการฟื้นฟูอาณาจักรกลุ่มเจ้าพระยา” จักรวาลวิทยา : บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์. กรุงเทพฯ : มติชน, 2549. และ Junko Koizumi, “Communication of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century” Journal of Southeast Asian Studies. 23, 2 (1992).

¹¹⁵⁸ Ruschenberger, 1838 p.281-282. อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 183.

“..... นาวาเคลื่อนเลื่อนจรวดถึงท้ายเมือง
สองฟากฝั่งกระแสน้ำพุดเรียบ เป็นระเบียบแม่ค้าขนัดเนื่อง”¹¹⁵⁹

การที่ผู้หญิงทำการค้าหารายได้เช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น โคลงกวีโบราณกล่าวถึงผู้หญิงมอญที่ทำการค้าทางเรือว่า

ถึงวัดตองปูเข้า	ขอพร
เห็นแต่เรือหม่อมมอญ	แม่ค้า
พีดำล้าไหล่คอน	เรือเร ¹¹⁶⁰

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อการผลิตเพื่อขายและการค้าภายในขยายตัวขึ้นโอกาสที่ผู้หญิงจะทำงานต่างๆ เพื่อหารายได้ก็ขยายตัวขึ้นด้วย นอกจากจะทำการค้า ทำการหัตถกรรม เช่น ทอผ้า สานเครื่องใช้จากไม้ไผ่หรือหวาย และทำการเกษตรแล้ว ผู้หญิงสามารถรับจ้างแบกหามด้วย เช่น พระราชบัญญัติ พ.ศ. 2340 กล่าวถึงแรงงานหญิงรับจ้างชนชาวขึ้นฉาง¹¹⁶¹ ซึ่งสะท้อนว่ามีผู้หญิงจำนวนมากทีเดียวที่รับจ้างทำงานแบกหามด้วย

ในวรรณกรรม ขุนช้างขุนแผน สะท้อนบทบาททางเศรษฐกิจของผู้หญิงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์เขียนไว้ใน “วัฒนธรรมกรรมพิกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ว่า¹¹⁶² เมื่อนางทองประศรีหลบหนีราชภัยมาตั้งตัวใหม่ที่กาญจนบุรี ก็ได้ใช้ทุนที่นำมาในการทำไร่ทำนาเพื่อการตลาด ดังที่กล่าวว่า “นางค่อยทำมาหากิน เงินทองทรัพย์สินค่อยเก็บหา ช่วยคนบ่าวไพร่ทำไร่นา ซื่อที่ทางช้างม้าและวัวควาย มีคนนับหน้าถือตา ทรัพย์สินได้มาด้วยค้าขาย” นางทองประศรียังฐานะดีขึ้นก็ยิ่งลงทุนไปในการเกษตรกรรมเพื่อการพาณิชย์อย่างมาก มีการซื้อทาสทั้งมอญและลาวไว้เป็นแรงงาน ส่วนนางแก้วกิริยาที่ติดตามขุนแผนมาอยู่อยุธยาขณะที่ขุนแผนถูกจองจำ แม้ว่าจะมีทุนเพียงเล็กน้อยแต่ก็ได้ลงทุนเพื่อขายสินค้าหลายชนิด “ซื้อขายวอยล่องแต่ของถูก ลูกไม้ขนมส้มลิ้นจี๋ ร้านชำทำฉลากหมากผาดดี ยานูหรือเพชรบูรณ์ใบตองนวล”¹¹⁶³ สะท้อนว่าผู้หญิงชาวบ้านสมัยนั้นมีบทบาทในการค้าขายสินค้าเบ็ดเตล็ดเหล่านี้

วรรณกรรมสุนทรภู่กล่าวถึงการค้าขายของผู้หญิงไว้มาก เช่น กล่าวถึงตลาดบางปลาสร้อยว่า “ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง เห็นเกลี้ยงๆ กล้องแก้งเป็นอย่างกลาง ขายหอยแครงแม่ภูกับปทุมมา หมึก

¹¹⁵⁹ สรุปลิงหนาม, กรมพระราชวังบวร, “นิราศปราบพม่าเมืองนครศรีธรรมราช” ใน ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 31.

¹¹⁶⁰ โคลงกวีโบราณ, มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์แจกในการกรณีสถาพระราชนาน ณ วัดรัชฎาธิฐาน พระพุทธศักราช 2467. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467, หน้า 21.

¹¹⁶¹ “พระราชบัญญัติ มาตรา 18” ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 593.

¹¹⁶² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 190.

¹¹⁶³ ขุนช้างขุนแผน หน้า 32, 482, 430. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

แมงดาหอยดองรองกระถาง...ที่ขายผ้าหน้าดังก็เปิดโถง ล้วนเป็โป่งหญิงขายมาจ่ายของ”¹¹⁶⁴ ในสุภาสิตสอนหญิง ถึงกับสอนให้ผู้หญิงเตรียมตัวที่จะทำการค้าให้ขายดีมีกำไร โดยระบุว่า “แม้จะเรียนวิชาทางค้าขาย อย่าปากร้ายพูดจาอหังการ จึ่งซื้อง่ายขายดีมีกำไร เวชยาไม่เคืองจิตระอิดระอา”¹¹⁶⁵

บทบาททางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้นยังไม่ส่งผลให้สถานภาพทางสังคมและทางกฎหมายของผู้หญิงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สูงขึ้น แม้ว่าสมาชิกของชนชั้นนำบางคนจะเริ่มสำนึกในศักยภาพของผู้หญิงและแบ่งวรรณกรรมที่ผู้หญิงมีบทบาทโดดเด่น แต่จะเห็นได้ว่าในความสัมพันธ์กับสามี กฎหมายยังคงถือว่าภรรยา (และบุตร) เป็นของสามี เมื่อสามีทำความผิดและถูกศาลตัดสินให้ริบทรัพย์ ภรรยาและบุตรก็จะถูกรัฐริบไปพร้อมกับทรัพย์อื่น ๆ เช่น พระราชบัญญัติห้ามสูบบุหรี่ พ.ศ.2354 ระบุว่า ผู้ใดสูบบุหรี่ กินฝิ่น ขายฝิ่น นอกจากจะถูกเพิกถอนสมาก ถูกแห่ประจานทางบกทางเรือ และถูกส่งไปเป็นตะพุนหญ้าช้างแล้ว ยังถูก “ริบราชบาตร บุตรภรรยาแลทรัพย์สิ่งของให้สิ้นเชิง” อีกด้วย¹¹⁶⁶ ต่อมาในปี พ.ศ.2362 มีพระราชบัญญัติที่มีบทลงโทษ “พ่อค้าต่างประเทศ...นำฝิ่นเข้ามาขาย” ในลักษณะคล้ายคลึงกับการลงโทษ “ผู้สูบบุหรี่ กินฝิ่น ขายฝิ่น” ในพระราชบัญญัติ พ.ศ.2354 แต่ระบุเกี่ยวกับภรรยาและบุตรของผู้ละเมิดกฎหมายว่า ให้ส่งภรรยาและบุตรไปสีข้าวที่ฉางหลวง¹¹⁶⁷

ผู้หญิงที่เป็นโสเภณี มีมากในกรุงเทพฯ ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์วิเคราะห์ไว้ดังนี้

นอกจากความสะดวกสบายแล้ว เมืองก็มักจะนำอบายมุขต่าง ๆ มาให้ด้วย อบายมุขนั้นมักซื้อขายกันในรูปแบบเงินตรา ความแพร่หลายของอบายมุขจึงมักเกิดในเมืองซึ่งมีเศรษฐกิจแบบเงินตราครอบงำก่อน กรุงเทพฯ ของต้นรัตนโกสินทร์นั้นอุดมด้วยโสเภณี หญิงสาวที่น่าสงสารเหล่านี้คือเหยื่อของความเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจเพื่อยังชีพมาเป็นเศรษฐกิจเพื่อตลาด ไร่นารอนและสายสัมพันธ์ที่จะเอาตัวรอดในเศรษฐกิจแบบใหม่ ด้วยเหตุดังนั้นจึงพบว่าส่วนใหญ่ของโสเภณีในกรุงเทพฯ เป็นชาวต่างชาติ ที่ถูกกวาดต้อนหรืออพยพเข้ามา เช่น พม่า มอญ และญวน หญิงสาวชาวไทยก็มีอยู่บ้างแต่เป็นจำนวนน้อยกว่า¹¹⁶⁸

ผู้หญิงทั่วไปจะต้องเป็น “แม่เรือน” และให้ความเคารพสามีอยู่เสมอ ดังที่นางศรีประจันต์กล่าวกับพิมพิลาไลยบุตรสาวที่กำลังจะแต่งงานว่า “เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน ทำให้เหมือนแม่สอนแต่หนหลัง

¹¹⁶⁴ นิราศเมืองแกลง หน้า 40. อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สุนทรภู่ มหากวีกระกุ่มพี” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 308.

¹¹⁶⁵ สุภาสิตสอนหญิง หน้า 9 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 342.

¹¹⁶⁶ เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม 4 ภาค 1. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมส, 2478. หน้า 32-34.

¹¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

¹¹⁶⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระกุ่มพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 198.

เข้าออกนอกในให้ระวัง ลูกนั่งนอนบนแกส้าม¹¹⁶⁹ ตั้งแต่ยังอยู่ในวัยเด็กแล้วที่ผู้หญิงสามัญชนทั่วไปจะได้รับการศึกษาอบรมให้ทำงานบ้านและจัดหาอาหารมาเลี้ยงดูคนในครอบครัว นับตั้งแต่หาฟืน ตักน้ำ ต่ำข้าว เก็บผักและผลไม้ ดังที่บาทหลวงปาเลอกัวซ์บันทึกไว้ว่า

การศึกษาของเด็กสาวคือต้องรู้จักทำครัวและดำนํ้าพริกเป็น ทำขนม มวนบุหรีและจีบพู่... ผู้หญิงไปหาฟืน เก็บผักและผลไม้ ตักน้ำ ต่ำข้าว และช่วยมารดาในกิจการบ้านเรือน ทุกเช้าจะนั่งเป็นระเบียบเรียบร้อยที่ประตูบ้าน คอยถวายบิณฑบาตแก่พระภิกษุที่ผ่านมา ฟังพระเทศน์แล้วก็ร้องสาธุ สาธุ¹¹⁷⁰

สำหรับผู้หญิงในชนชั้นมูลนายนั้น จะเน้นบทบาทในฐานะภรรยาและแม่ที่ดี การศึกษาสำหรับสตรีในชนชั้นมูลนายเพื่อจะเป็นกุลสตรีจึงเน้นไปที่การศึกษาศีลธรรม การทำอาหาร การเย็บปักถักร้อย และการดูแลบ้านเรือน การศึกษาวิชาเหล่านี้มีศูนย์กลางอยู่ตามสำนักเจ้านายฝ่ายใน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า หลังจากโสกันต์แล้ว เจ้านายพระองค์หญิง “ทรงศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบอัธยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่างๆ ในหน้าที่ของขัตติยารีได้โดยลำพังพระองค์...ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบมา” เจ้านายบางพระองค์ทรงสนพระทัยทางด้านอักษรศาสตร์ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงการศึกษาของพระองค์เจ้าหญิงบางพระองค์ว่า “หัดเขียนหนังสือและเรียนอักษรศาสตร์ถึงขั้นแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอน...ถ้าเป็นผู้มีอุปนิสัยชอบเรียนเลขหรือความรู้เรื่องพงศาวดารก็เริ่มเรียนตอนนี้” เจ้านายชั้นพระราชธิดาทรงศึกษาประเภทนี้เป็นพื้นจึงมักเป็นพระอาจารย์ฝึกสอนคนชั้นหลังๆ ต่อๆ กันมา¹¹⁷¹

ชนชั้นนายนิยมส่งธิดาไปศึกษาในสำนักของเจ้านายฝ่ายใน โดยการเป็นนางข้าหลวง ดังที่மாகาเรต์แลนดอน บันทึกไว้ในเรื่อง แอนนากับพระเจ้ากรุงสยามว่า “พวกนางข้าหลวงเล็กๆ เหล่านี้ทำงานเบาๆ ให้แก่เจ้านายของตน เพื่อเป็นการตอบแทนที่เจ้านายเหล่านั้นได้สอนวิชาความรู้ที่ช่วยให้ตนมีชีวิตอันประณีตงดงามแบบชาววัง” ส่วนในด้านกิริยามารยาทก็จะได้รับการอบรมเข้มงวดเป็นพิเศษ ให้มีความสงบเสงี่ยม มีท่าทีอ่อนน้อมและเข้มข้อย สามารถควบคุมอารมณ์ได้¹¹⁷²

¹¹⁶⁹ เสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร, 2510, หน้า 164. อ้างใน สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” วารสารอักษรศาสตร์. 39, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2553), หน้า 304.

¹¹⁷⁰ ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, หน้า 207. อ้างใน เรื่องเดียวกัน

¹¹⁷¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 42 พระประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า 511-512 อ้างใน บุญยงค์ เกศเทศ, “สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงปี พ.ศ.2325-2394” ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, 2517, หน้า 209.

¹¹⁷² สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” วารสารอักษรศาสตร์, หน้า 302-303.

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในอัตรารวดเร็วกว่าเดิมตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้การอ่านออกเขียนได้และการคิดเลขเป็นมีความสำคัญ แม้แต่ผู้หญิงซึ่งมีบทบาทในการให้การศึกษาเบื้องต้นแก่ลูกหลานและใช้ชีวิตใกล้ชิดกับสามีหรือบุตรชายที่กลายเป็นข้าราชการในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว หรือเป็นผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้น ก็มีความจำเป็นต้องใช้ความรู้ในการอ่านเขียนและการคิดเลขมากขึ้น ดังนั้นผู้หญิงในชนชั้นมูลนายตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาจึงเรียนหนังสือจนใช้การได้ดี เช่น กรณีของกรมหลวงนรินทรเทวี เจ้านายในราชสำนักฝ่ายในที่สามารถเขียนจดหมายเหตุเกี่ยวกับเหตุการณ์ทางการเมืองในสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 “**คุณพุ่ม**” (นามแฝง) ซึ่งสามารถแต่งบทกวีที่เนื้อหาแฝงเร้นทัศนะทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 และคุณสุวรรณซึ่งสามารถแต่งวรรณกรรมแนวเสียดสีเรื่องพระมะเหลเถไถ และเรื่องอุณรุฑร้อยเรื่อง ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นกัน งานเขียนของคุณพุ่มและคุณสุวรรณซึ่งเป็นนิดาของขุนนาง สะท้อนให้เห็นว่าสตรีในชนชั้นมูลนายมีความรู้กว้างขวาง¹¹⁷³

น่าสังเกตว่าวรรณกรรมราชสำนักที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็สะท้อนค่านิยมว่าสตรีชนชั้นมูลนายควรอ่านออกเขียนได้ เพราะตัวละครหญิงในวรรณกรรมสำคัญ เช่น นางบุษบาในเรื่อง**อิเหนา** นางสุวรรณมาลีและนางละเวง ใน**พระอภัยมณี** นางจันทาเทวี ในเรื่อง**สังข์ทอง** นางพิมพิลาไลย ในเรื่อง**ขุนช้างขุนแผน** ล้วนแต่อ่านออกเขียนได้¹¹⁷⁴ ตัวละครหญิงในวรรณคดียังมีบทบาทในการถ่ายทอดความรู้แก่บุตร เช่น นางทองประศรี ในเรื่อง**ขุนช้างขุนแผน** เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความรู้ในการอ่านและเขียนยังมีความสำคัญน้อยกว่าความงาม โคลงโลกนิติบทหนึ่ง ที่จารึก ณ วัดพระพระเชตุพน ระบุว่าความงามทางกายเป็นคุณสมบัติสำคัญของสตรี เพราะทำให้มีสามี ซึ่งแตกต่างจากคุณสมบัติของผู้ชายที่ต้องมีความรู้ ดังกล่าวว่า

เป็นชายความรู้อยิ่ง	เป็นทรัพย์
ทุกประเทศมีผู้นับ	อ่านอ้าง
สตรีรูปงามสรรพ	เป็นทรัพย์ ตนนนา
แม้ตกยากไร้ร้าง	ห่อนไร้ สามี ¹¹⁷⁵

อาจกล่าวได้ว่าชีวิตของสตรีจำนวนไม่น้อยในสมัยรัตนโกสินทร์เปลี่ยนแปลงไปในวิถีทางเดียวกับผู้ชาย คือชีวิตในโลกนี้มีความสำคัญมากขึ้น การมีความรู้เพื่อดำเนินชีวิตในโลกนี้จึงมีความสำคัญ

¹¹⁷³ โปรตุเกส ศิลปากร, กรม. "คำนำ", ใน **บทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ บทละครเรื่องอุณรุฑร้อยเรื่อง กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ กลอนเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และบทละครเรื่องระเด่นลันได**. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2514.

¹¹⁷⁴ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” **วารสารอักษรศาสตร์**, หน้า 305.

¹¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 306-307.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ชนชั้นมูลนายที่จักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิเริ่มมีอิทธิพลน้อยลงจนความเชื่อในชาติ
หน้าเริ่มสั่นคลอน และสังคมกรุงเทพฯ เริ่มก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่อย่างรวดเร็ว

บทที่ 10

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 และผลกระทบต่อสังคม

แม้ว่าสังคมไทยจะเปลี่ยนแปลงมากแล้วในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันเป็นผลมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาด แต่สนธิสัญญาเบาริง ใน พ.ศ.2398 ก็ส่งผลให้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นดำเนินไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม หลังสนธิสัญญาเบาริงนี้ ทำให้สังคมไทยเริ่มก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่และเป็นรากฐานของการเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสามทศวรรษต่อมา

เนื่องจากการเกิดและการคลี่คลายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้มีความสัมพันธ์อย่างมากกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ขณะเดียวกันโครงสร้างและลักษณะของสังคมไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองหลังสนธิสัญญาเบาริงโดยตรงด้วย ดังนั้น จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้อย่างละเอียด

สำหรับความเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลมาจากสนธิสัญญาเบาริงนั้น ที่สำคัญได้แก่ความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสื่อมสลายของระบบไพร่และทาส การขยายตัวของการส่งออกข้าวที่ทำให้เกิดการลงทุนบุกเบิกที่นาในภาคกลางตอนล่างที่ส่งผลให้เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายของคนชาติพันธุ์ต่างๆ มาทำนาหรือขายแรงงานในพื้นที่ที่ได้รับการบุกเบิกใหม่ ขณะเดียวกันก็เกิดการขยายตัวของใจผู้ร่ำรวยในบริบทที่เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว นอกจากนี้ยังเกิดปัญหาการกดขี่ของมูลนายที่ต้องการผลประโยชน์จากไพร่มากขึ้น และเนื่องจากหลังสนธิสัญญาเบาริงรัฐขยายอำนาจออกไปจัดการทรัพยากรและเก็บภาษีอากรในหัวเมืองและชนบทมากขึ้น จึงเกิดความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐในเรื่องการละเมิดสัมปทานและการที่ราษฎรพยายามหลีกเลี่ยงภาษีอีกด้วย ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

ภาพรวมของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398

นับตั้งแต่ทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 และสนธิสัญญาลักษณะเดียวกันกับประเทศอื่นๆ อีกหลายประเทศ เช่น ฝรั่งเศส เยอรมัน รัสเซีย เดนมาร์ค สหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น ฯลฯ เศรษฐกิจไทยก็ผูกพันกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้นเป็นลำดับ ในเวลานั้นเศรษฐกิจยุโรปเติบโตอย่างรวดเร็วเนื่องจากผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรมมาแล้ว ประเทศต่าง ๆ ในยุโรปจึงต้องการวัตถุดิบหลายชนิดในปริมาณมากและต้องการขยายตลาดสำหรับสินค้าอุตสาหกรรมที่ผลิตขึ้นจากโรงงานทั้งในยุโรปและในอาณานิคม รวมทั้งตลาดสำหรับยาเสพติด คือฝิ่น ที่ทำรายได้ให้แก่อังกฤษอย่างมหาศาล ขณะเดียวกันก็มีการพัฒนาการคมนาคมขนส่งโดยทางเรือและทางรถไฟที่ใช้เครื่องจักรไอน้ำ ทำให้การขนส่งสินค้าสะดวกรวดเร็วและมีราคาถูกลงมาก การค้าระหว่างประเทศจึงขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากการขุดคลองสุเอซในปี พ.ศ.2412 ซึ่งช่วยให้การเดินทางระหว่างยุโรปกับเอเชียกินเวลาน้อยลงประมาณครึ่งหนึ่ง ดังนั้น ประเทศ

ต่าง ๆ ในเอเชียรวมทั้งประเทศสยามจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าโลกที่กำลังขยายตัว ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยภายหลังสนธิสัญญาเบาริงจึงมากไพศาล

ในด้านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ที่สำคัญได้แก่การที่ทุนตะวันตกเข้ามามีบทบาทมากในอุตสาหกรรมโรงสีและโรงเลื่อยในภาคกลาง การทำเหมืองแร่ดีบุกในภาคใต้ การส่งออกและนำเข้าสินค้าต่าง ๆ การธนาคารพาณิชย์ การเดินเรือ ในขณะที่เจ้านายและขุนนางไทยซึ่งไม่สามารถทำการค้าผูกขาดอีกต่อไปก็ได้หันมาลงทุนในธุรกิจที่ดิน การขนส่งภายในประเทศ เช่น รถราง รถไฟ ส่วนนายทุนจีนซึ่งสะสมทุนจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากรมักลงทุนในธุรกิจโรงสีข้าว การส่งออกข้าว การเดินเรือ เหมืองแร่และการส่งออกแร่ดีบุก นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนจีนที่มีการศึกษา มีความรู้ทั้งภาษาจีนและภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศส ที่มีบทบาทเป็นคอมปริเดอร์ (compradores) ซึ่งเป็นตัวเชื่อมธุรกิจของชาวยุโรปเข้ากับระบบเศรษฐกิจของไทย และคนจีนที่เป็นพ่อค้าในประเทศสยามและพ่อค้าส่งออกสินค้าประเภทต่าง ๆ กลุ่มที่สามารถสะสมทุนและกลายเป็นกลุ่มทุนที่สำคัญหลังสนธิสัญญาเบาริงจึงได้แก่ ชาวยุโรป พระคลังข้างที่ และชาวจีน¹¹⁷⁶

หลังสนธิสัญญาเบาริง ประเทศสยามกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของอาณานิคมของตะวันตก และยังเป็นแหล่งผลิตไม้สักและดีบุกให้แก่ประเทศต่างๆ ในยุโรป การขยายตัวของการผลิตและการค้าทำให้เกิดชนชั้นนายทุนการค้าที่ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับตลาดโลกซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน และทำให้เศรษฐกิจเงินตรา (money economy) ขยายตัวขึ้น พร้อมกันนั้นคนจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรก็มีโอกาสสะสมทุนมากขึ้น จนกล่าวได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงทำให้เกิดกระบวนการสะสมทุนขั้นปฐม (primitive accumulation of capital)¹¹⁷⁷

ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็มีความสัมพันธ์กับการเมืองอย่างลึกซึ้ง กล่าวคือ ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้น ขุนนางตระกูลขุนนาคได้ประโยชน์จากการผูกขาดการค้าเป็นอย่างมากเนื่องจากมีอำนาจบังคับบัญชากรมพระคลังสินค้า อีกทั้งยังมีอำนาจปกครองหัวเมืองที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าที่สำคัญ และมีอำนาจบังคับบัญชาเมืองท่าทางทะเลด้วย ส่วนการค้าผูกขาดของหลวงนั้นไม่ได้สร้างผลประโยชน์ให้แก่พระมหากษัตริย์เท่าที่ควร เพราะขุนนางที่ประกอบการค้าส่วนตัวควบคู่กับการดำเนินการค้าของหลวง มักทำให้ผลกำไรตกเป็นของตนและทำให้ส่วนที่ขาดทุนตกเป็นของพระมหากษัตริย์ ซึ่งสถานะเช่นนี้นำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมือง หรืออย่างน้อยก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางตระกูลขุนนาคไม่ราบรื่น¹¹⁷⁸ จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายเปิดการค้าเสรีตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาริงนี้ แต่นโยบายการค้าเสรีขัดแย้งกับ

¹¹⁷⁶ โปรดดู Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand 1855-1985*. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.

¹¹⁷⁷ โปรดดู จัทรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, “ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ.2394-2453” ใน **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527. หน้า 169-201.

¹¹⁷⁸ ในที่สุดแล้วขุนนางตระกูลขุนนาคได้หันไปสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามงกุฎสมมติวงศ์ฯ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแทนที่จะสนับสนุนพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้ขุนนางตระกูลขุนนาคยังคงมีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างสูงในสมัยรัชกาลที่ 4 และมีอำนาจสืบต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5

ผลประโยชน์ของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีล้าค่าขายของตนเองและเคยจัดการค้าของตนได้สะดวกโดยอาศัยอำนาจหน้าที่ของตนที่เกี่ยวกับการผูกขาดการค้ามาแล้ว ดังเช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และพระยาศรีพิพัฒน์ (หัต บุนนาค) ซึ่งเฮนรี เบอร์นีได้บันทึกไว้ว่าเจ้าพระยาพระคลังและพระยาศรีพิพัฒน์ได้ขัดขวางการค้าเสรีของพ่อค้าและก่อให้เกิดอุปสรรคแก่การค้าอยู่บ้าง¹¹⁷⁹

อาจกล่าวได้ว่า การที่ผลประโยชน์จากการค้าผูกขาดตกเป็นของขุนนางตระกูลบุนนาคเป็นส่วนใหญ่ ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนนโยบายแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยลดการผูกขาดการค้าลง พระราชประสงค์ที่จะเปิดการค้าเสรีปรากฏในบันทึกของเฮนรี เบอร์นี ดังนี้

ทรงกล่าวว่ามิได้ตั้งพระราชหฤทัยจะเป็นพระมหากษัตริย์ที่ฝักใฝ่ในการค้า...จะทรง

อนุญาตให้ทุกคนมีสิทธิค้าขายโดยอิสระ แต่ความจริงมีอยู่ว่า พระเจ้าอยู่หัวกับพระคลังได้ร่วมกันทำการค้ากับพระเจ้าอยู่หัววงศ์ที่แล้ว ปรากฏว่านอกจากจะมีเรื่องอื่น ๆ แล้ว ยังมีเรื่องการขาดทุน ของพระเจ้าอยู่หัวทุกครั้ง เมื่อทรงทราบวิธีการเช่นนี้ พระเจ้าอยู่หัวจึงตัดสินพระทัยว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับการค้าเช่นนั้นอีก¹¹⁸⁰

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามลดการผูกขาดการค้าตั้งแต่ต้นรัชกาล คือก่อนหน้าการลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี การผูกขาดการค้าในรัชกาลที่ 3 ก็ลดลงแล้ว หากเปรียบเทียบกับสมัยก่อนหน้านั้นจะเห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 จะเห็นว่ามีสินค้าผูกขาด 8 ชนิด ได้แก่ ฝาง งาช้าง ดินปืน ปืนไม้ฤๅษณา นอระมด ไม้จันทน์ ไม้หอม ต่อมาในรัชกาลที่ 2 เพิ่มสินค้าผูกขาดอีก 12 ชนิด ได้แก่ เนื้อไม้ ดีบุก ตะกั่ว ช้าง กระวาน พริกไทย รังนก ผลแว้ง รวง กายาน น้ำตาล ไข่เต่าตนุ แต่ในรัชกาลที่ 3 ใน พ.ศ. 2369 สินค้าผูกขาดลดลงมาก คือเหลือเพียง 7 ชนิด ซึ่งเหมือนกับสินค้าผูกขาดในสมัยรัชกาลที่ 1 (ยกเว้น ไม้หอม ซึ่งเป็นสินค้าผูกขาดในรัชกาลที่ 1 แต่ไม่ใช่สินค้าผูกขาดในรัชกาลที่ 3) ได้แก่ ฝาง งาช้าง ดินปืน ปืนไม้ฤๅษณา นอระมด ไม้จันทน์ เมื่อทำสนธิสัญญาเบอร์นีใน พ.ศ.2398 แล้ว สินค้าผูกขาดเหลือเพียง 2 ชนิด นั่นคือปืนและดินปืน ซึ่งสินค้าทั้งสองชนิดนี้เกี่ยวข้องโดยตรงกับความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ และการทำสงคราม¹¹⁸¹

การลดลงของการผูกขาดการค้า ทำให้คนทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าเงินสามารถทำการค้าอย่าง “เสรี” โดยไม่จำเป็นต้องซื้อขายกับพระคลังสินค้าอีกต่อไป การค้าจึงเกิดขึ้นได้ทั่วไปและขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อไพร่ถูกเกณฑ์แรงงานเพียงปีละ 3 เดือน ทำให้มีเวลาทำการผลิตมากขึ้น และมีไพร่จำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ สามารถหารายได้เป็นเงินมากพอที่จะเสียเงินค่าราชการแทนการเข้าเวรหรือ

¹¹⁷⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิภพกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน ปากไก่ใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่นักพิมพ์, 2538, หน้า 111-112.

¹¹⁸⁰ สวัสดิ์ สุวรรณสถิต, แปล, เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2551, หน้า 68.

¹¹⁸¹ นันทนัท ชีวศิริธรรม, “ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540, หน้า 7.

การส่งส่วย การขยายตัวของการค้าและการผลิตเพื่อขายเกิดขึ้นมาก จนพระมหากษัตริย์ทรงสามารถหา รายได้จากภาษีอากรแทนการผูกขาดการค้า และทรงนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างกว้างขวาง เพื่อให้การเก็บภาษีอากรมีประสิทธิภาพมากขึ้น และทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีรายได้เป็นตัวเงิน รวมทั้ง สามารถประมาณการรายได้ที่จะทรงได้รับอย่างแน่นอนได้ดีขึ้นด้วย ปรากฏว่ารายได้ของรัฐบาลเพิ่มขึ้นมาก จากเดิมในสมัยรัชกาลที่ 2 ครอฟอร์ดบันทึกว่ารัฐบาลมีรายได้ 2,226,000 บาท หลังจากการใช้ระบบเจ้า ภาษีนายอากรในรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงคำนวณว่ารัฐบาลมีรายได้ถึง 25 ล้าน บาท¹¹⁸²

อย่างไรก็ตาม พระคลังสินค้ายังคงมีบทบาทสำคัญในการค้าของหลวงในรูปของการนำส่วยที่เก็บ จากไพร่ไปขาย ทั้งโดยการนำส่วยลงเรือสำเภาไปค้าขายในต่างประเทศ และโดยการอนุญาตให้เรือสำเภา จากต่างประเทศเข้ามาซื้อสินค้าที่ได้มาจากการเก็บส่วย ไพร่ส่วนใหญ่จึงยังคงมีหน้าที่ส่งส่วยหรือถูกเกณฑ์ แรงงานไปผลิตสินค้า ในขณะที่ไพร่บางส่วนยังคงถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานโยธาต่าง ๆ และไพร่อีกส่วน หนึ่งเสียเงินแทนการเข้าเวรหรือการส่งส่วย

ในปลายรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงกำหนดให้สินค้าออกสำคัญที่ ตลาดโลกต้องการมากบางชนิดกลายเป็นสินค้าผูกขาดอีกครั้งหนึ่ง เช่น น้ำตาล ซึ่งเป็นผลผลิตจาก อุตสาหกรรมเกิดใหม่ที่มีแหล่งผลิตอยู่ในเขตหัวเมืองชั้นในอันเป็นอาณาบริเวณที่อยู่นอกเขตที่ขุนนาง ตระกูลขุนนางมีอำนาจบังคับบัญชา ทำให้ผลประโยชน์จากการผูกขาดน้ำตาลตกเป็นของพระมหากษัตริย์ มากกว่าการค้าขายสินค้าที่มีแหล่งผลิตในภาคตะวันออกและภาคใต้ที่อยู่ใต้อำนาจการบังคับบัญชาของขุน นางตระกูลขุนนาง และน่าสังเกตด้วยว่าการที่พระมหากษัตริย์โปรดให้มีการผูกขาดการค้าและการส่งออก น้ำตาลเช่นนี้ ทำให้ผู้ผลิตและค้าน้ำตาลซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีนเดือดร้อน เนื่องจากต้องขายน้ำตาลแก่พระ คลังสินค้าเท่านั้น และต้องขายในราคาที่พระคลังสินค้ากำหนดด้วย ในที่สุดก็นำไปสู่การลุกฮือขึ้นก่อความ ไม่สงบของคนจีนในบริเวณที่มีการผลิตน้ำตาลมาก ๆ คือฉะเชิงเทรา และนครชัยศรี ในช่วงปลายทศวรรษ 2380¹¹⁸³

แม้ว่าจะมีการผูกขาดสินค้าบางชนิด แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 สินค้าส่วนใหญ่ก็สามารถค้าขายได้อย่าง เสรี ดังนั้น การทำสนธิสัญญาเบาริงในต้นรัชกาลที่ 4 ที่กำหนดให้ยกเลิกการผูกขาดอย่างสิ้นเชิง (ยกเว้นฝิ่น ที่จะต้องขายให้เจ้าภาษีนายอากรและอากรขึ้นที่ที่ต้องขายให้รัฐ) จึงมีผลในแง่ที่เป็นการสืบทอดกระแสความ เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการค้าเสรีที่ดำเนินมาก่อนหน้านั้น การทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 มิใช่ เป็นจุดเริ่มต้นของการค้าเสรีแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลัง สนธิสัญญาเบาริง ก็เกิดขึ้นอย่างไพศาล เพราะตลาดสำคัญเปลี่ยนจากประเทศจีนเป็นประเทศตะวันตก

¹¹⁸² สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 9, 18.

¹¹⁸³ สมภพ มานะรังสรรค์, *แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544, หน้า 2.

ที่มายึดครองรัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียใต้เป็นอาณานิคม เรือขนส่งสินค้าเปลี่ยนจากเรือสำเภาที่ใช้แรงลมและแล่นได้ช้า ๆ กลายเป็นเรือกลไฟที่ใช้เครื่องจักรไอน้ำ ในขณะที่ชาวจีนอพยพในประเทศสยามก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จนทำให้ผู้ใช้แรงงานในการผลิตและขนส่งสินค้า ผู้ประกอบการค้า และผู้บริโภคนำเข้าขยายตัวอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง

ข้อกำหนดที่สำคัญในสนธิสัญญาเบาริงและสนธิสัญญาลักษณะเดียวกันกับประเทศอื่น ๆ ก็คือ ให้ประเทศสยามยกเลิกการผูกขาดการค้าทุกชนิดยกเว้น ฝิ่น ปิ่นและดินปิ่นดังกล่าวมาแล้ว ให้เก็บภาษีสินค้าเข้าได้ไม่เกินร้อยละ 3 ให้ประเทศคู่สัญญาได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต คือคนในบังคับ (subject) ของประเทศนั้น ๆ ไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของประเทศสยาม จนกว่าประเทศสยามจะได้สร้างระบบกฎหมายสมัยใหม่ขึ้นมาแล้ว

สนธิสัญญาเบาริง ทำให้เกิดการเปลี่ยนจากการค้าแบบผูกขาดมาเป็น “การค้าเสรี” อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบต่อชนชั้นสูงกลุ่มที่เคยได้ประโยชน์จากระบบผูกขาดการค้า แม้ว่าสนธิสัญญาเบอรินี้ที่ทำขึ้นในรัชกาลที่ 3 จะส่งผลให้การผูกขาดการค้าลดลงแล้ว แต่ก็ยังคงมีการผูกขาดสินค้าบางชนิด¹¹⁸⁴ ต่างจากสนธิสัญญาเบาริงที่ทำให้การผูกขาดการค้าหมดไปเกือบสิ้นเชิง อย่างไรก็ตามขุนนางตระกูลบุญนาคซึ่งในรัชกาลที่ 4 มีเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุญนาค) เป็นผู้นำ ก็ต้องการลงนามในสนธิสัญญานี้ เพราะสนธิสัญญานี้มิได้ส่งผลในทางเปลี่ยนแปลงอำนาจในการเก็บภาษีอากรของขุนนางตระกูลบุญนาค กล่าวคือ ภาษีขาเข้าร้อยละ 3 ขึ้นกรมกลาโหม ภาษีขาออกขึ้นกรมท่า ภาษีเบ็ดเตล็ดขึ้นต่อกรมพระคลังสินค้า ซึ่งกรมเหล่านี้ล้วนอยู่ในความดูแลของขุนนางตระกูลบุญนาคทั้งสิ้น ในขณะที่ท่าเรือในหัวเมืองชายทะเลภาคใต้และภาคตะวันออกก็ยังคงขึ้นต่อกรมกลาโหมและกรมท่าเหมือนเดิม¹¹⁸⁵ นอกจากนี้สนธิสัญญานี้ยังอนุญาตให้อังกฤษนำฝิ่นเข้ามาขาย และเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็มีเครือข่ายความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์กับหัวหน้าอั้งยี่กลุ่มต่าง ๆ ซึ่งหัวหน้าอั้งยี่ส่วนหนึ่งเป็นเจ้าภาษีนายอากรฝิ่นที่ผูกขาดการค้าฝิ่นไปพร้อมกัน ในเวลาต่อมา เมื่อบุตรชายของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุญนาค) ได้ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมแทนบิดา ก็ปรากฏว่ารายได้ของรัฐจากการประมูลอากรฝิ่นภายใต้การดำเนินงานของกรมพระกลาโหมนั้นมีน้อยกว่าที่ควร เมื่อพระมหากษัตริย์และพระราชอนุชาทรงรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้สำเร็จจึงทรงโอนหน้าที่ในการจัดการภาษีฝิ่นจากกรมพระกลาโหมมาเป็นของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแทน ซึ่งทำให้รายได้จากฝิ่นกลายเป็นรายได้สำคัญของรัฐ¹¹⁸⁶

¹¹⁸⁴ โปรดดูรายละเอียดใน นันทนันท ชีวศิริธรรม, “ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอรินี พ.ศ.2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”.

¹¹⁸⁵ สุทธิพันธุ์ ขุฑุรานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2425, หน้า 71.

¹¹⁸⁶ โปรดดู สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367-2468” และ ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, “สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ.2367-2453” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 71.

โดยภาพรวมแล้วสนธิสัญญาเบาริงทำให้เศรษฐกิจเงินตราเติบโตอย่างรวดเร็ว และรายได้ที่มาจากภาษีอากรของชนชั้นนำก็จะสูงขึ้นมาก ในช่วงนี้การค้าส่วยและของป่ามีความสำคัญน้อยลงต่อรัฐและชนชั้นสูงไทย และเมื่อรัฐไม่สามารถหารายได้จากการผูกขาดการค้าอีกต่อไป ก็ได้เปลี่ยนมาหารายได้จากการเก็บภาษีเพิ่มขึ้น ดังปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการประมวลภาษีอากรของสินค้า เพิ่มอีก 16 ชนิด รวมทั้งอากรฝิ่นและอากรค่าน้ำ (เก็บจากผู้ที่จับสัตว์น้ำ โดยคำนวณจากชนิดของเครื่องมือที่ใช้ในการจับสัตว์น้ำ) ซึ่งอากรสองชนิดนี้ไม่มีการประมวลในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากทรงพระราชดำริว่าเป็นอกุศลกรรม แต่ในรัชกาลที่ 4 รัฐบาลได้เปิดให้มีการค้าฝิ่นดำเนินไปอย่างถูกกฎหมายตั้งแต่ต้นรัชกาล ซึ่งปัจจัยสำคัญประการหนึ่งก็คือการที่รัฐบาลต้องการทำให้การป้องกันคนไทยสูบฝิ่นเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เนื่องจากการค้าฝิ่นเถื่อนระบาดมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 และคนไทยก็พากันสูบฝิ่นมากขึ้น แม้ว่ารัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 3 จะพยายามปราบปรามฝิ่นเถื่อนและป้องกันมิให้คนไทยมิให้ แต่อิทธิพลของอังกฤษในหัวเมืองภาคใต้ก็ทำให้การปราบปรามฝิ่นเถื่อนจากสิงคโปร์เป็นไปได้ยาก ดังนั้น ในรัชกาลที่ 4 จึงยินยอมให้ระบุนในสนธิสัญญาเบาริงว่ารัฐบาลสยามอนุญาตให้นำฝิ่นมาจำหน่ายได้ แต่ต้องจำหน่ายให้เจ้าภาษีนายอากรเท่านั้น¹¹⁸⁷

รายได้หลักของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ได้แก่ อากรค่าน้ำ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย และอากรหวย ซึ่งผู้ที่จ่ายอากรเหล่านี้มากที่สุด คือ คนจีน รองลงมาคือคนลาวที่อพยพมาขายแรงงานในภาคกลางตอนล่าง เพราะว่าการขยายตัวของการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกและการขยายตัวของการค้าหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง ทำให้ความต้องการแรงงานสูงขึ้นมาก คนจีนและคนลาวได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การเดินทางมาต่างแดนเพียงลำพังคนเดียว ไม่ได้เอาครอบครัวหรือภรรยาไปด้วย ทำให้ชีวิตลำบาก ในขณะที่ต้องทำงานหนัก คนจีนและคนลาวจึงต้องหันเข้าหาฝิ่น สุรา บ่อนเบี้ย และหวย เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ รวมทั้งต้องการรวยทางลัดด้วยเพื่อจะได้เดินทางกลับบ้านเกิดได้เร็วขึ้น ส่วนผู้ที่มั่งคั่งร่ำรวยจากการมีอำนาจอนุมัติแต่งตั้งเจ้าภาษีนายอากรฝิ่น สุรา หวย บ่อนเบี้ย และยังมีรายได้จากส่วยและเงินที่เก็บจากไพร่แทนการเข้าเวรรับราชการ ก็คือสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)¹¹⁸⁸ จนทำให้สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีอำนาจ กำลังคน และความมั่งคั่งสูงสุดในประเทศสยาม

สนธิสัญญาเบาริงนี้ ทำให้การค้ากับอังกฤษซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองท่าสำคัญคือสิงคโปร์และปีนังขยายตัวขึ้นมาก จึงมีผลในการเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจของสยามอย่างสำคัญ โดยทำให้เศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัวขึ้น ประชาชนเข้าสู่เศรษฐกิจเงินตรากว้างขวางขึ้น ประเทศสยามกลายเป็นแหล่งวัตถุดิบราคาถูกให้ประเทศที่ปฏิวัติอุตสาหกรรมไปแล้ว และเป็นตลาดสินค้าอุตสาหกรรมของชาติมหาอำนาจเหล่านั้นด้วย

¹¹⁸⁷ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367-2468”, หน้า 24-40.

¹¹⁸⁸ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำของขุนนางตระกูลบุนนาคแทนสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ดิศ) และสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังพิชัยญาติ (ทัต) ที่ได้ถึงแก่พิราลัยในต้นรัชกาลที่ 4

จากสนธิสัญญาเบาว์ริง ได้ทำให้ระบบเศรษฐกิจสยามเปลี่ยนจากการค้าผูกขาดของรัฐมาเป็นระบบการค้าเสรี ชาวสยามมีสิทธิซื้อขายสินค้ากับพ่อค้าต่างชาติได้โดยตรง พ่อค้าในบังคับต่างชาติก็สามารถเดินทางมาค้าขายในสยามได้สะดวกมากยิ่งขึ้น เพราะแก้ปัญหาแก่พ่อค้าในเรื่องการเก็บภาษีในอัตราที่ไม่แน่นอน ดังนั้นราคาสินค้าที่นำเข้าและส่งออกจึงไม่สูง ขณะเดียวกันพ่อค้าในบังคับต่างชาติยังมีสิทธิตั้งโรงเรือน เช่า และซื้อที่ดิน รวมทั้งจ้างแรงงานชาวสยามได้¹¹⁸⁹

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญจากสนธิสัญญาเบาว์ริง คือ มีการเปลี่ยนแปลงของสินค้าออกจากที่เคยมีมากชนิดและแต่ละชนิดมีปริมาณน้อย กลายเป็นการส่งออกสินค้าน้อยชนิดแต่ส่งออกในปริมาณมาก ได้แก่ ข้าว ไม้สัก ดีบุก ยางพารา เกิดธุรกิจใหม่ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการผลิตและการค้าสินค้าเหล่านี้ทั้งในกรุงเทพฯ และในเมืองอื่นๆ เช่น โรงสีตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งมีคนจีนและชาวตะวันตกเป็นเจ้าของเป็นส่วนใหญ่, ธุรกิจทำป่าไม้ โรงเลื่อย เหมืองแร่ ธุรกิจส่งออกข้าว, ธุรกิจการเดินเรือ, ธุรกิจการธนาคาร, ธุรกิจโรงเลื่อย (ขยายตัวมากเพราะการตัดไม้ในภาคเหนือมีปริมาณมาก ธุรกิจการค้าปลีกและค้าส่ง ซึ่งขยายตัวรวดเร็วมากหลังจากการสร้างทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ โดยนายทุนจีนและนายทุนอังกฤษมีบทบาทสำคัญในธุรกิจเหล่านี้) รัฐบาลได้ลดบทบาทโดยตรงในกิจการทางเศรษฐกิจต่างๆ แต่ก็ได้สนับสนุนในการสร้างถนน สะพาน ขุดคลอง และพระราชทานที่ดินให้ชาวต่างประเทศเพื่อตั้งห้างร้าน โดยรัฐบาลมีรายได้จากภาษีอากรเป็นหลัก

สยามค่อยๆ ลดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับประเทศจีน จนในที่สุดปี พ.ศ.2396 รัชกาลที่ 4 ทรงยุติการส่งคณะราชทูตไปถวายบรรณาการจักรพรรดิจีน นับเป็นการยุติระบบบรรณาการระหว่างสยามกับจีนที่ดำเนินมาหลายศตวรรษ ทำให้สยามผูกพันกับตลาดการค้าใหม่ที่มีความสำคัญแทนที่ตลาดจีน นั่นก็คือ **สิงคโปร์** ข้าวและดีบุกเป็นสินค้าที่สิงคโปร์ต้องการมาก เนื่องจากถือว่าสิงคโปร์เป็นจุดรวบรวมสินค้าจากเอเชียเพื่อขายต่อยังพ่อค้าตะวันตกอื่นๆ โดยเฉพาะพ่อค้าตะวันตกที่มีความต้องการจะนำข้าวเพื่อนำไปเลี้ยงคนในอาณานิคม รวมไปถึงดีบุกในฐานะวัตถุดิบของโรงงานอุตสาหกรรมที่กำลังขยายตัวมากขึ้น หลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม และปีนั้น สิงคโปร์ยังเปรียบเสมือนเป็นคนกลางในการนำสินค้าจากอังกฤษและประเทศในอาณานิคมเข้าสู่สยามอีกด้วย¹¹⁹⁰

การขยายตัวของการค้าหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงได้ทำให้เกิดอาชีพ **"คนกลาง"** ที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างผู้ผลิตกับตลาด หรือผู้บริโภค พ่อค้าคนกลางจะนำผลผลิตจากชาวบ้านมาขายตามหัวเมืองและกรุงเทพฯ และก็นำเอาสินค้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านด้วย พ่อค้าคนกลางมักเป็นคนจีนที่มีทุนมาก และมีใจเจ้าภาษี นายอากรที่รัฐบาลแต่งตั้งไป ขณะเดียวกันการขยายตัวทางเศรษฐกิจจากสนธิสัญญาเบาว์ริง ทำให้ผลผลิตบางประเภทได้รับการส่งออกไปค้าต่างแดนมากขึ้น กระตุ้นให้ราษฎรหันมาประกอบอาชีพค้าขายมากขึ้น ผลผลิตทางบางส่วนถูกนำไปซื้อขายกับสินค้าในหัวเมืองใกล้เคียง เช่น บริเวณปากน้ำปราณ

¹¹⁸⁹ อภิชา ชุตินวงศ์พิสิษฐ์, "ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ.2398-2461" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547, หน้า 68.

¹¹⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-72.

ประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งมีทั้งคนไทยและจีนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าคนกลางจีนที่รับซื้อ หนึ่ง และตากปลา ส่งออกไปขายนอกพื้นที่¹¹⁹¹

ในระดับประเทศ หลังสนธิสัญญาเบาริง กลุ่มพ่อค้าคนกลางชาวจีนมีบทบาทมากขึ้น พวกเขาทำหน้าที่คนกลางระหว่างสยามกับพ่อค้าสิงคโปร์และฮ่องกง เนื่องจากความสามารถทางภาษา และเข้ากับคนสยามได้ง่ายจึงเป็นผู้นำสินค้าจากสิงคโปร์มาให้ชาวสยาม และจะซื้อสินค้าจากสยามให้พ่อค้าสิงคโปร์ มีบริษัทจากสิงคโปร์จำนวนหนึ่งเข้ามาตั้งในสยาม¹¹⁹² การค้ากับสิงคโปร์จึงมีความสำคัญมากที่สุด รองลงมาคือฮ่องกง ทั้งนี้ นับแต่ทศวรรษ 2410 มีปัจจัยหลายประการที่สนับสนุนให้การค้าระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงขยายตัวมากขึ้น

ปัจจัยสำคัญประการแรกคือการขยายตัวทางการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งการที่สิงคโปร์เป็นเมืองท่าปลอดภาษีได้ทำให้สินค้าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่ถูกนำมารวมอยู่ที่สิงคโปร์ เช่น ติบูก ข้าว ยางพารา ตั้งแต่ทศวรรษ 2410 เป็นต้นมา ส่วนมากเป็นการลงทุนโดยเอกชน ตะวันตกและชาวจีนในอาณานิคมต่างๆ ที่มีการจัดระเบียบการบริหารราชการใหม่ เช่น เขตบริติชมลายา หมู่เกาะอินเดียตะวันออกของดัตช์ กิจกรรมส่วนใหญ่ก็คือการเพาะปลูกและการทำเหมืองแร่ โดยเฉพาะการตั้งโรงถลุงแร่ติบูกในสิงคโปร์และปีนัง นอกจากนี้ยังมีการทำสวนยางพาราที่เริ่มขยายตัวในทศวรรษ 2440 สอดคล้องกับความต้องการใช้ยางพาราในอุตสาหกรรมผลิตรถยนต์ที่เริ่มในสหรัฐอเมริกา เมื่อการขยายตัวการลงทุนเพิ่มขึ้น ก็ได้มีการระดมแรงงานจำนวนมากทั้งชาวพื้นเมือง ชาวจีนและอินเดีย ทำให้มีความต้องการอาหารเพื่อเลี้ยงแรงงานในอาณานิคมจำนวนมากขึ้นด้วย ซึ่งข้าวเป็นอาหารหลักของแรงงานเหล่านี้¹¹⁹³

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ระบบการคมนาคมขนส่งและการติดต่อสื่อสารที่ขยายตัวมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็น การเดินเรือ ระบบโทรเลข รถไฟ การเดินเรือถือเป็นทางขนส่งที่สะดวกที่สุดระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกง โดยเฉพาะเมื่อมีการนำเรือกลไฟมาใช้แทนเรือสำเภาในทศวรรษ 2400 ทำให้สามารถบรรทุกสินค้าได้มากกว่าเรือสำเภา ทั้งยังเดินทางได้เร็วกว่า ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ เรือสำเภาใช้เวลา 13 ถึง 17 วัน แต่ถ้าเป็นเรือกลไฟจะใช้เวลาประมาณ 5 วัน ทั้งยังกำหนดระยะเวลาได้แน่นอนและปลอดภัยที่ไม่ต้องเสี่ยงกับคลื่นลมและภัยธรรมชาติเท่ากับเรือสำเภา โดยมีบริษัทเดินเรือของหลายชาติทำธุรกิจขนส่งสินค้าและผู้โดยสารระหว่างกรุงเทพฯ สิงคโปร์ เช่น บริษัทเดินเรือของสยาม จีน อังกฤษ เยอรมัน เดนมาร์ก เมื่อทางรถไฟที่เชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ คาบสมุทรมายาคได้ กับสหพันธรัฐมลายูเสร็จใน พ.ศ.

¹¹⁹¹ อังคณา ใหญ่ยง. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ (พ.ศ.2476-2544)” ปรินญาณพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2549, หน้า 24-25.

¹¹⁹² อภิชา ชุตินวงศ์พิสิฐ. “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ.2398-2461” หน้า 75-76.

¹¹⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-112.

2461 แล้ว ทางรถไฟจึงกลายเป็นเส้นทางขนส่งสินค้าระหว่างสยามกับสิงคโปร์ที่มีความสำคัญทัดเทียมกับการขนส่งทางเรือ¹¹⁹⁴

นอกจากนี้ การวางระบบเครือข่ายโทรเลขก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การค้าระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงขยายตัว เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2413 มีการสร้างสายโทรเลขใต้น้ำระหว่างสิงคโปร์-มัทราสซึ่งทำให้สิงคโปร์สามารถติดต่อกับอินเดียได้โดยตรง รวมไปถึงการติดต่อกับประเทศอังกฤษด้วย ต่อมาอังกฤษมีโครงการขยายเครือข่ายโทรเลขจากสิงคโปร์ไปยังออสเตรเลีย จีน ฮ่องกง ชวา คาบสมุทรมลายู และสยาม ซึ่งอังกฤษติดต่อผ่านมายัง โทมัส น็อกซ์ กงสุลอังกฤษประจำกรุงสยาม เพื่อขอพระราชทานความเห็นชอบ และในที่สุดก็มีการลงนามในสัญญาและเริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2415 ระบบโทรเลขที่เกิดขึ้นนี้ทำให้การติดต่อส่งสินค้าเป็นไปอย่างสะดวกรวดเร็ว¹¹⁹⁵

การค้าระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงหลังสนธิสัญญาเบาริงที่มีผลต่อสังคมไทย

เนื่องจากการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกไปยังสิงคโปร์และฮ่องกงและการนำสินค้าเข้าจากสิงคโปร์และฮ่องกงมายังสยามมีความสำคัญมากที่สุดในระบบเศรษฐกิจของไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงนี้มีผลกระทบต่องานชีวิตความเป็นอยู่ของคนทุกชั้นในสังคม จึงควรกล่าวถึงประเด็นนี้โดยละเอียด

ถึงแม้ว่าสินค้าที่ส่งออกไปยังสิงคโปร์และฮ่องกงยังคงเป็นสินค้าทางการเกษตร คือข้าว และวัตถุดิบต่างๆ เช่น ดีบุก และสินค้าเข้าจากสิงคโปร์ยังคงเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคและวัตถุดิบต่างๆ เหมือนเดิม แต่ว่ามีปริมาณที่เพิ่มขึ้นอย่างมาก และในระยะต่อมาก็มีสินค้าชนิดใหม่ที่มีความสำคัญขึ้นมานั่นก็คือ ยางพาราที่ปลูกในคาบสมุทรมลายูได้ สินค้าขำวนั้นสยามเริ่มส่งออกข้าวมากขึ้นนับแต่ช่วงทศวรรษ 2410 และเป็นแหล่งที่ส่งออกข้าวไปยังสิงคโปร์และฮ่องกงมากที่สุดเมื่อเทียบกับพม่าและอินโดจีน ตั้งแต่ทศวรรษ 2410 นายทุนชาวจีนและนายทุนอังกฤษในประเทศสยามได้ประกอบธุรกิจโรงสีข้าวที่มีการนำเครื่องจักรที่ทันสมัยจากอังกฤษเข้ามาใช้¹¹⁹⁶ ทำให้สามารถส่งข้าวออกในปริมาณมาก ซึ่งการขยายตัวของการค้าข้าวและวัตถุดิบระหว่างสยามกับสิงคโปร์และฮ่องกงมีผลกระทบอย่างมากต่อระบบไพร่และทาส ซึ่งจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

การส่งออกข้าวของสยามในปลายทศวรรษ 2420 ขยายตัวสูงขึ้น ภายใต้การดำเนินการกลุ่มพ่อค้าและบริษัทที่มีทั้งชาวจีนและชาวยุโรปที่มีความสามารถทางการค้า และมีความพร้อมด้านการขนส่งโดยเรือกลไฟสมัยใหม่ และบางส่วนยังดำเนินการโรงสีด้วยตัวเอง ส่วนใหญ่จะมีโรงสีข้าวที่ใช้เครื่องจักรทันสมัยอยู่ในกรุงเทพฯ และรวบรวมซื้อข้าวจากชาวนาผ่านพ่อค้าคนกลางซึ่งส่วนมากเป็นชาวจีน หลังจากสีข้าวแล้วก็

¹¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 113-121.

¹¹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-122.

¹¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

นำส่งไปสิงคโปร์และฮ่องกงต่อไป ในระยะต่อมา พ่อค้าจีนขึ้นมามีบทบาททางการค้าข้าวของสยามมากกว่าชาวยุโรป เนื่องจากชาวจีนมีเครือข่ายการค้าที่กว้างขวางกว่า สามารถติดต่อกับตัวแทนการค้าและประชาชนในชนบทของสยามเพื่อซื้อข้าวมาป้อนโรงสีได้สะดวกกว่า และในทศวรรษ 2430 ชาวจีนยังสามารถคิดค้นการสีข้าวขาวอันเป็นที่ต้องการของสิงคโปร์ได้อีกด้วย กลุ่มตระกูลพ่อค้าที่มีบทบาทในการส่งข้าวไปยังสิงคโปร์ได้แก่ ตระกูลหวังหลี่ นอกจากนั้นยังมีการตั้งบริษัทตัวแทนหรือสาขาที่สิงคโปร์ ได้แก่ บริษัทจูแสง โรงสีข้าวตันบันแสงเชียง โรงสีข้าววังวนแสงและจ้งวนแสงชาน และบริษัทเล่าบันแสง¹¹⁹⁷

รัฐบาลสยามส่งเสริมการปลูกข้าวอย่างมาก นอกจากการยินยอมให้ไพร่พลอพยพออกจากถิ่นฐานเดิมไปทำมาหากินในที่ต่างๆ การสนับสนุนให้ไพร่เสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือการส่งส่วย และการยกเลิกระบบไพร่และทาสแล้ว ในรัชกาลที่ 5 ยังมีนโยบายส่งเสริมการทำนาโดยตรง ได้แก่ การยกเว้นไม่เก็บค่านาในช่วง 3 ปีแรกสำหรับนาที่บุกเบิกใหม่ จากเดิมที่ไม่เก็บเฉพาะปีแรก, การฟื้นฟูกระทรวงเกษตรราธิการในปี พ.ศ.2442 เพื่อทำหน้าที่ดูแลการเพาะปลูก การขุดคลอง การทำประตุน้ำชักน้ำเข้านา การออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการขังตวงวัด พ.ศ.2443 ให้มีมาตรฐานเป็นสากลมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้รัฐบาลยังได้จัด "การแสดงกลกิรรมและพาณิชยการ" ในปี พ.ศ.2453 เพื่อเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชต่างๆ ทั้งยังมีการแสดงเครื่องจักรโรงสีข้าว เครื่องวิดน้ำ¹¹⁹⁸

สินค้าสำคัญอีกประเภทหนึ่งที่สยามส่งไปสิงคโปร์ได้แก่ปลา เช่น ปลาทุ ปลาสด ปลาแห้งต่างๆ ปลาจากสยามอาจถูกส่งต่อไปยังยุโรป ฮ่องกง และจีนด้วย แม้ว่าสิงคโปร์จะอยู่ติดกับทะเล แต่สิงคโปร์นำเข้าปลาจำนวนมากจากสยามเพราะสยามอยู่ใกล้กับแหล่งที่มีปลาชุกชุม อันได้แก่บริเวณตั้งแต่อ่าวไทย ประจวบคีรีขันธ์ ชุมพร สุราษฎร์ธานี จนถึงนครศรีธรรมราช การส่งออกปลาไปขายสิงคโปร์นอกจากจะมีการค้าระหว่างพ่อค้าเอกชนแล้วยังมีบริษัทส่งออกปลา เช่น บริษัทชุมพร เป็นต้น¹¹⁹⁹

สำหรับดินุ๊กนั้น เมื่อเทียบปริมาณการส่งออกดินุ๊กระหว่างสยามกับหัวเมืองมลายูแล้วนับว่าสยามส่งออกน้อยกว่ามาก แต่ก็ยังมีปริมาณสูง ดินุ๊กจากสยามที่ส่งไปสิงคโปร์ส่วนมากถูกนำไปจำหน่ายต่อทั้งตลาดในเอเชียและยุโรป บริษัทจากสิงคโปร์ที่เข้ามารับซื้อแร่ดินุ๊กในสยาม เช่น บริษัทสเตอร์สเทรดดิ้ง เริ่มเข้ามาติดต่อในสยามตั้งแต่ปี 2433 แต่รัฐบาลสยามอนุญาตให้ตั้งห้างรับซื้อดินุ๊กได้ที่เมืองภูเก็ต ใน พ.ศ. 2447 และกลายเป็นผู้รับซื้อแร่ดินุ๊กรายใหญ่ บริษัทยังได้ออกเงินทุนให้นายเหมืองและรับซื้อคืนในรูปสินแร่ดินุ๊ก วิธีนี้ทำให้เกิดการผูกขาดขึ้น นอกจากนั้นในทศวรรษ 2450 ยังมีการส่งแร่วุลแฟรมไปขายสิงคโปร์ด้วย แร่วุลแฟรมนี้จะถูกแยกเป็นทั้งสแตน สำหรับผลิตเครื่องใช้และอุปกรณ์ต่างๆ เช่น โคมไฟ ปืนและกระสุนปืน¹²⁰⁰

¹¹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-145.

¹¹⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 145.

¹¹⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148-149.

¹²⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149-151.

ในรัชกาลที่ 5 น้ำตาลจะหมดความสำคัญลงในฐานะสินค้าส่งออก แต่ยางพารากลายเป็นสินค้าออกชนิดใหม่ที่ขยายตัวมากในทศวรรษ 2440 เพราะมีความต้องการในตลาดโลกมากขึ้นเพื่อนำไปใช้ในอุตสาหกรรมยางรถยนต์ ยานพาหนะ อาวุธ อุปกรณ์ทางการแพทย์และผลิตภัณฑ์อื่นๆ อังกฤษได้นำยางพารามาปลูกในเอเชียตั้งแต่ปี พ.ศ.2419 ในสิงคโปร์ ลังกา และเประ ขณะที่ในสยามเริ่มในปี 2444 ที่จังหวัดตรัง โดย พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เจ้าเมืองตรังขณะนั้น เขาได้ไปดูงานถึงหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ในอาณานิคมดัตช์ ทำตำราแจกจ่าย ในระยะแรกคนยังไม่สนใจมากนัก ในปี พ.ศ.2453 เจ้าพระยาวงศาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเสนอให้มณฑลต่างๆ ส่งเสริมให้ประชาชนปลูกยางพารา โดยเฉพาะในพื้นที่แหลมมลายูขึ้นมาถึงปรางบุรี พบว่ามีการลงทุนทำสวนยางพาราหลายแห่ง เช่น ภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง และเมืองต่างๆ ในมณฑลปัตตานี ส่วนมากเป็นชาวจีนที่เป็นผู้บุกเบิกทำสวน และเป็นเจ้าของสวนขนาดใหญ่เพราะมีทุนมาก ส่วนชาวสยามจะมีสวนขนาดเล็ก¹²⁰¹

ปริมาณการส่งออกยางพาราไปสิงคโปร์นั้นสูงมากในปี พ.ศ. 2452-2453 ยางพารามีราคาสูง ในปี 2454 มีการตั้งตลาดกลางเพื่อค้ายางขึ้นที่สิงคโปร์ เป็นตลาดกลางค้ายางพาราที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การส่งยางไปสิงคโปร์นั้นส่วนมากพ่อค้าจีนจะเป็นผู้รับซื้อ และส่งมาให้บริษัทหรือพ่อค้าจีน แล้วนำมาเข้าตลาดกลางเพื่อทำการประมูลและจำหน่ายต่อไปยังประเทศยุโรปและอเมริกา ซึ่งประเทศเหล่านี้ มักจ้างนายหน้าชาวจีนในการทำการประมูลยางพารา และได้รับค่าคอมมิชชั่นเป็นค่าตอบแทน¹²⁰²

สินค้านำเข้าจากสิงคโปร์มายังสยาม ช่วงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงส่วนใหญ่เป็นสิ่งทอจากโรงงานอุตสาหกรรมในอังกฤษ และฝิ่นจากอินเดีย ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 จนถึงราวพ.ศ.2457 ในรัชกาลที่ 6 สินค้าดังกล่าวถูกนำเข้ามากขึ้น ทั้งยังมีสินค้าใหม่ๆ อีกหลายประเภท ได้แก่ น้ำมันปิโตรเลียม เครื่องประดับและของใช้ฟุ่มเฟือย ส่วนมากจะถูกนำเข้าโดยห้างร้านของชาวยุโรปและชาวจีนในกรุงเทพฯ สิ่งทอเป็นสินค้าหลักที่สยามนำเข้าจากสิงคโปร์ ไม่ว่าจะเป็น ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าสักหลาด ผ้าลินิน และเครื่องนุ่งห่มต่างๆ โดยเฉพาะสินค้าประเภทผ้าฝ้ายที่มีราคาถูก และยังเป็นสินค้าในชีวิตประจำวัน สิงคโปร์เป็นผู้ส่งออกสินค้าดังกล่าวมากที่สุดเมื่อเทียบกับอังกฤษ อินเดีย หรือฮอลแลนด์ ในทางกลับกัน สยามก็เป็นตลาดส่งออกรายใหญ่ของสิงคโปร์เมื่อเทียบกับ ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ การส่งออกสิ่งทอของสิงคโปร์ขยายตัวเพิ่มขึ้นตลอดจนถึงทศวรรษ 2430 แต่ในทศวรรษ 2440 กลับลดลงเนื่องจากว่า สยามเริ่มไปซื้อสิ่งทอ เครื่องนุ่งห่ม ผ้าดิบและใยสังเคราะห์โดยตรงจากอังกฤษ อินเดีย และยุโรปอื่นๆ¹²⁰³

อาวุธและดินปืนจากสิงคโปร์ก็เป็นสินค้าที่นำเข้าจำนวนมาก ทำให้รัฐบาลสยามให้ความสำคัญกับการนำเข้าสินค้าประเภทนี้มากขึ้น เนื่องจากอาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคง จึงได้ประกาศควบคุมการ

¹²⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152-156.

¹²⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 158-159.

¹²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 159-162.

นำเข้าอาวุธและดินปืนจากสิงคโปร์ที่จะเข้ามาสยามในปี พ.ศ. 2425 ทำให้การนำเข้าอาวุธและดินปืนจากสิงคโปร์มีปริมาณลดลง¹²⁰⁴

สินค้าอังกฤษที่นำเข้าจากสิงคโปร์ ทำให้เกิดธุรกิจหลายประเภทในสังคมไทยช่วงรัชกาลที่ 4 เช่น มีการโฆษณากิจการ “มิศพะรันซิสจิต รับถ่ายรูป อยู่แพหน้าบ้านกะดี่จีน”¹²⁰⁵ ธุรกิจอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4 สะท้อนจากการจำหน่ายสินค้าหลายชนิด ได้แก่ “ติดตั้งและซ่อมแปลงหม้อไฟ จักรหีบน้อย เครื่องไฮโดร เอกซ์แทรกสำหรับให้น้ำตาลแห้งเร็ว เครื่องจักรสีข้าว เครื่องจักรเลื่อยไม้ เครื่องปับน้ำมันมะพร้าว เครื่องจักรสำหรับกวาดตะกั่ว เงินแลกทอง เครื่องอัญช้อยไฮดรอลิกเบรคซ์ ตะพานเหล็ก เครื่องเหล็กสำหรับยกของที่ตะพานกำปั่น แลจักรน้ำ แลเครื่องสำหรับเครื่องจักรต่างๆ แลการใส่ฟันจักรใหญ่ แลจักรสำหรับสูบน้ำขึ้นบนพื้นนา”¹²⁰⁶

นอกจากนี้ยังพบว่าสินค้าอุปโภคบริโภคอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็น น้ำโซดา เหล้า ไวน์ เครื่องจักร เครื่องประดับ สินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ เช่น เครื่องแก้ว หีบเพลง ผ้าไหม ชิการ์ รูปภาพ เซิงเทียน เพชรพลอย ฯลฯ สินค้าฟุ่มเฟือยเหล่านี้ถูกนำมาจำหน่ายให้กับชนชั้นสูงสยามและผู้มีฐานะทั้งสิ้น การนำเข้าสินค้าส่วนมากจะเป็นการดำเนินการโดยพ่อค้าและห้างร้านของชาวยุโรป และชาวจีนที่ตั้งอยู่ในสยาม โดยบรรพบุรุษกลับมาโดยเรือที่ใช้ส่งข้าวออกไปจำหน่ายที่สิงคโปร์นั่นเอง¹²⁰⁷

น้ำมันปิโตรเลียม เป็นสินค้าชนิดใหม่ที่เริ่มนำเข้าจากสยามในตอนปลายทศวรรษ 2420 ส่วนมากสิงคโปร์จะนำมาจากรัสเซีย อเมริกา เกาะสุมาตรา น้ำมันเป็นที่ต้องการมากขึ้นเมื่อเปิดการเดินทางทางรถยนต์และทางเดินเรือมากขึ้น บริษัทที่นำเข้าน้ำมันจากสิงคโปร์คือบริษัทรอยัลดัตช์ของฮอลแลนด์ และผู้จัดจำหน่ายคือพ่อค้าจีน ใน พ.ศ. 2424 รัชกาลที่ 5 ทรงให้ความสนใจสร้างโรงเก็บน้ำมันปิโตรเลียม โดยศึกษาแบบอย่างจากสิงคโปร์ และร่างกฎหมายข้อบังคับสำหรับเรือกลไฟบรรทุกน้ำมันปิโตรเลียมเข้ามากรุงเทพ และข้อบังคับสำหรับผู้ค้าในปี 2425 ต่อมาปี 2434 รัฐบาลจึงเริ่มส่งน้ำมันปิโตรเลียมมาใช้ด้วยตนเองแทนการซื้อจากพ่อค้าจีน และวางแผนทำโรงเก็บน้ำมันปิโตรเลียมโดยเฉพาะ¹²⁰⁸

สินค้าเข้าและสินค้าออกระหว่างสยามกับสิงคโปร์ดังกล่าวมานี้ ทำให้วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของสยามเปลี่ยนไปมาก สินค้าหลายอย่างกลายเป็นสัญลักษณ์ของชนชั้นสูง ที่สมาชิกของชนชั้นสูงต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากเพื่อจะมีไว้ในครอบครอง ในขณะที่ประชาชนทำการผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้น โดยผลิตสินค้าบางชนิดที่ขายได้ดีในตลาดโลกซึ่งมีสิงคโปร์เป็นเมืองท่าสำคัญที่รับซื้อเพื่อ

¹²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 163-164

¹²⁰⁵ วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532, หน้า 184-186.

¹²⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

¹²⁰⁷ อภิชา ชุตินวงศ์พิสิฐ, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ.2398-2461”, หน้า165.

¹²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165-166.

ส่งต่อไปยังที่อื่น และซื้อสินค้าอุตสาหกรรมราคาถูกลงมาใช้ในการผลิตและในครัวเรือน ทำให้วิถีชีวิตเปลี่ยนไปจากเดิม รายได้ของรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 4 สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงของราษฎรอย่างชัดเจน กล่าวคือ **เงินที่ไพร่ส่งมาแทนการเข้าเฝ้ารับราชการมีอัตราสูงถึงร้อยละ 44.44 ของรายได้ทั้งหมด แสดงว่าไพร่มีรายได้เป็นเงินมากพอที่จะเสียเงินให้แก่รัฐแทนการส่งส่วยหรือการใช้แรงงานทำงานต่างๆ** ตามคำสั่งของมูลนาย นอกจากนี้ยังปรากฏว่า **หมวดภาษีอากรที่รัฐบาลมีรายได้รองลงมา คือภาษีอากรจากภาคเกษตรกรรม เช่น ภาษีสวน ภาษีกานา**¹²⁰⁹ สะท้อนให้เห็นว่าไพร่ทั่วประเทศได้เข้าสู่เศรษฐกิจเงินตรามากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

บทบาททางการค้าของนายทุนจีนในช่วงหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว อาจพิจารณาโดยแบ่งคนจีนออกเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน **นายทุนจีนกลุ่มแรก**สะสมทุนจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากร แล้วนำเงินไปลงทุนในธุรกิจอื่นๆ เช่น โรงสี การส่งออกสินค้า การเดินเรือ การธนาคาร กลุ่มนี้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ในฐานะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ **นายทุนจีนกลุ่มที่สอง** สะสมทุนจากการเป็นคอมปะโดรีให้แก่บริษัทของชาวตะวันตก และมีบทบาทในธุรกิจนำเข้าและส่งออกสินค้า จึงเป็นกลุ่มที่พึ่งพิงนายทุนตะวันตก ส่วน**นายทุนจีนกลุ่มที่สาม** เป็นนายทุนอิสระที่พยายามขยายบทบาทในการทำธุรกิจด้วยการสร้างเครือข่ายกับคนจีนด้วยกัน ทั้งนี้ เพื่อให้สามารถแข่งขันกับนายทุนกลุ่มแรกที่ได้รับอภิสิทธิ์ต่างๆ จากการผูกตัวอยู่ในระบบอุปถัมภ์ของชนชั้นนำไทย พร้อมกันนั้นก็เป็นการสร้างอำนาจต่อรองหรือเพิ่มศักยภาพในการแข่งขันกับนายทุนตะวันตกด้วย

สำหรับการขยายตัวทางด้านการลงทุนในกิจการเหมืองแร่ดินบุกนั้น มีทั้งนักลงทุนจากสิงคโปร์และปีนัง การลงทุนส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2413-2457 โดยเขตชายฝั่งตะวันตก แถบตะกั่วป่า พังงา ภูเก็ต และไทรบุรี เป็นของนักลงทุนจากปีนัง ส่วนนักลงทุนจากสิงคโปร์ซึ่งมีทั้งชาวยุโรป จีน และแขกจะเข้ามามีบทบาทในการทำเหมืองแร่ในพื้นที่ทางฝั่งตะวันออก ได้แก่ หัวเมืองมลายู นครศรีธรรมราช และสงขลา¹²¹⁰ มีการตั้งโรงงานถลุงแร่ในสิงคโปร์ที่เริ่มช่วงปลายทศวรรษ 2430 ดินบุกที่ถลุงแล้วจะถูกนำไปขายยังตลาดยุโรปและออสเตรเลีย อย่างไรก็ตามในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 จนถึงทศวรรษ 2430 มีนักลงทุนและบริษัทจากสิงคโปร์มาขออนุญาตน้อยราย เนื่องจากว่ายังไม่มีกำหนดระเบียบแบบแผนที่ชัดเจน และอำนาจการให้สัมปทานก็อยู่ที่เจ้าเมือง จึงปรากฏว่านักลงทุนและบริษัทใช้วิธีต่างๆ กันไป บ้างก็แจ้งความประสงค์ผ่านกงสุลสยามประจำสิงคโปร์ หรือขอสัมปทานจากรัฐบาลสยามโดยตรง ซึ่งอาจก่อให้เกิดปัญหาการให้อนุญาตที่ซ้ำซ้อนกันได้ อีกทั้งยังไม่มีการทำหลักฐานแสดงความเป็นเจ้าของที่ดินชัดเจนนัก ต่างกับหัวเมืองมลายูในอาณานิคมอังกฤษที่มีระเบียบแบบแผนดีกว่า อีกสาเหตุหนึ่ง ก็คือปัญหาการเก็บภาษีการทำเหมืองแร่ ซึ่งเดิมอำนาจอยู่กับเจ้าเมือง และเช่นเดียวกันก็คือปัญหาการถูกเก็บภาษีซ้ำซ้อนเมื่อทำการขนส่งแร่ผ่านเมืองต่างๆ นอกจากนั้นเส้นทางการขนส่งแร่ยังไม่ได้รับการปรับปรุงให้

¹²⁰⁹ สุภาภรณ์ จรัญพัฒน์, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. 2367-2468”, หน้า 52-56.

¹²¹⁰ อภิชา ชุตติพงศ์พิสิษฐ์, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398-2461”, หน้า 178-186.

เป็นเส้นทางที่สะดวกด้วย รัฐบาลสยามได้พยายามแก้ไขปัญหานี้ โดยตั้งหน่วยงานเฉพาะนั้นก็คือ กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา เพื่อรับคำร้องและดำเนินการออกประทานบัตรเพื่อการทำเหมืองแร่ และออกอาชญาบัตรตรวจแร่ให้กับนักลงทุนในสยามและต่างประเทศ ทั้งยังปรับปรุงระบบและอัตราการเก็บภาษีให้จูงใจนักลงทุน¹²¹¹

ผลประโยชน์จากดีบุกเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้ว่าการทั่วไปของอังกฤษที่สิงคโปร์หาทางครอบครองหัวเมืองมลายูซึ่งเป็นประเทศราชของสยาม ในที่สุดก็มีการทำสนธิสัญญาระหว่างรัฐบาลสยามกับอังกฤษในปี พ.ศ.2452 โดยสยามยอมยกสิทธิการปกครองและการบังคับบัญชาเหนือรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ ปะลิศ รวมทั้งเกาะใกล้เคียงให้แก่อังกฤษ รัฐบาลอังกฤษยอมเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและอำนาจศาลกงสุลในสยาม โดยยอมให้คนในบังคับอังกฤษทั้งที่เป็นชาวอังกฤษโดยกำเนิด และชาวเอเชียซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษขึ้นศาลต่างประเทศของสยาม จนกว่ารัฐบาลสยามจะประกาศใช้ประมวลกฎหมายโดยสมบูรณ์จึงให้ขึ้นศาลตามปกติ ทั้งนี้ คนในบังคับอังกฤษได้รับสิทธิเช่นเดียวกับคนพื้นเมือง เช่น มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่ต้องเสียภาษีเหมือนกับชาวสยาม เว้นแต่ไม่ต้องเป็นทหาร¹²¹²

เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ตลาดโลกมีความต้องการสินค้าอาหารและยุทธปัจจัยเพิ่มสูงขึ้น เพราะประเทศคู่สงครามต้องการอาหารไปเลี้ยงทหารและแรงงานที่ทำการผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์ และต้องการวัตถุดิบจำนวนมากเพื่อไปสร้างเรือรบ ปืน เครื่องบิน ปรากฏว่าสินค้าออกจากสยามไปสิงคโปร์ขยายตัวขึ้นมาก แต่สินค้าออกจากสิงคโปร์มายังสยามไม่ขยายตัว โดยสยามซื้อสินค้าจากญี่ปุ่นแทน¹²¹³

ชาวญี่ปุ่นเข้ามาเปิดร้านทำการค้าครั้งแรก ใน พ.ศ.2434 ในปลายทศวรรษ 2430 ถึงทศวรรษ 2450 มีร้านค้าของชาวญี่ปุ่นเปิดกิจการหลายร้าน ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นต้นมาสินค้าญี่ปุ่นถูกส่งมาขายในสยามมากขึ้น โดยในช่วงนั้นญี่ปุ่นกลายเป็นประเทศส่งสินค้าออกมาขายในตลาดโลกที่สำคัญประเทศหนึ่ง มีการส่งสินค้าประเภทวัตถุดิบต่างๆ ไปจำหน่ายยังประเทศสัมพันธมิตรเป็นจำนวนมาก ตลาดที่รองรับคือ อินโดจีน ออสเตรเลีย สยาม โดยญี่ปุ่นมีการเดินเรือที่ทันสมัยสามารถขนส่งสินค้าได้ปริมาณมาก สินค้าญี่ปุ่นที่สำคัญ ได้แก่ เสื้อผ้า อาหารแห้ง เครื่องหนัง น้ำหอม เครื่องไฟฟ้า เป็นต้น¹²¹⁴ คนในสังคมสยามจึงเริ่มใช้สินค้าญี่ปุ่น และการใช้สินค้าญี่ปุ่นก็ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วจนชาวจีนในประเทศสยามต้องรณรงค์ให้คนจีนมีความรู้สึกชาตินิยมจีนเพื่อต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น แม้ว่าการต่อต้านสินค้าญี่ปุ่นที่เกิดขึ้นในปลายทศวรรษ 2460 จะยุติลงในเวลาไม่นาน แต่ในปลายทศวรรษ 2470 การต่อต้านก็เกิดขึ้นอีก และเป็นไปอย่างรุนแรงจนมูลค่าสินค้าเข้าจากญี่ปุ่นลดลงมาก มีการโจรกรรมห้างร้านและบริษัทที่ขาย

¹²¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188-190.

¹²¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 225.

¹²¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 229-248.

¹²¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

สินค้าสินค้าญี่ปุ่น ทำให้มีการจับกุมคนจีนในประเทศสยามถึง 5,000 คน ในจำนวนนี้มี 4,000 คนถูกเนรเทศ การรณรงค์ต่อต้านญี่ปุ่นจึงค่อยสงบลง¹²¹⁵

กล่าวได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายและการขยายตัวของการค้า มีคนต่างชาติหลายชาติเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยในลักษณะที่แตกต่างจากในอดีตที่ผ่านมา เพราะมีการซื้อและขายสินค้ากับราษฎรทั้งในเมืองและชนบทโดยตรง ในขณะที่สินค้าจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามา การหารายได้ของรัฐจึงเปลี่ยนไปโดยหันไปหารายได้จากภาษีอากรมากขึ้น ลดการเกณฑ์แรงงานไพร่มาใช้งานโยธา เลิกการเก็บส่วยแล้วเก็บเป็นเงินค่าราชการแทน ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากสนธิสัญญาเบาริงนี้จึงส่งผลกระทบต่อคนหลายกลุ่มในสังคมไทย นอกจากนี้ยังทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบทุนนิยมเข้มข้นขึ้นเป็นลำดับ และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนี้เองที่เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้รัฐไทยเปลี่ยนเป็นรัฐสมัยใหม่ชัดเจนขึ้น โดยเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมาในระหว่างกลางทศวรรษ 2430-กลางทศวรรษ 2470 และเริ่มกลายมาเป็นรัฐประชาธิปไตยในกลางทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา ดังจะได้วิเคราะห์รายละเอียดต่อไปข้างหน้า

ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงต่อภูมิภาคต่างๆ

ภาคกลาง

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นกว้างขวางและรวดเร็วที่สุดในภาคกลาง และมีผลกระทบต่อประชาชนในวงกว้าง เพราะภาคกลางเป็นแหล่งผลิตข้าวและน้ำตาลที่สำคัญที่สุด ประชาชนในภาคกลางได้เข้ามาสู่การปลูกข้าวเพื่อขาย หรือผลิตวัตถุดิบเพื่อส่งเข้าโรงหีบอ้อย เช่น ปลูกอ้อย ตัดฟืน รับจ้าง แล้วหันไปบริโภคสินค้าอุตสาหกรรมที่นำเข้าโดยบริษัทของอังกฤษและจีน ทำให้หัตถกรรมในครัวเรือนสลายตัวลงเป็นลำดับ¹²¹⁶ การขยายตัวของเศรษฐกิจทุนนิยมในภาคกลางกระจายลงไปถึงระดับหมู่บ้าน และการมีรายได้เป็นเงินสดทำให้ชาวชนบทเพิ่มการบริโภคสินค้าใหม่ๆ โดยมีแบบแผนการบริโภคคล้ายกับคนในเมืองมากขึ้นเป็นลำดับ¹²¹⁷

การปลูกข้าวในภาคกลางขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่วนหนึ่งเพื่อการบริโภคภายใน เนื่องจากการขยายตัวของการค้า ทำให้มีการขยายตัวของการผลิต การก่อสร้าง การขุดคลอง นอกจากนี้ยังมีการสร้างทางรถไฟ ทำให้มีการขายแรงงานของชาวจีนและชาวลาวที่ทำให้คนเหล่านี้ไม่ได้ปลูกข้าวไว้บริโภค ต้องซื้อข้าวมาบริโภค อีกส่วนหนึ่งเป็นการผลิตเพื่อส่งออก มีการเปิดที่นาใหม่ๆ เพิ่มขึ้น มีการขุดคลองหลายสายโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าและเปิดที่นาใหม่ไปพร้อมกัน เช่น การขุดคลองเปรม

¹²¹⁵ โยเนะโอะ อิชิอิ, โยชิฮารุ โทชิฮารุ, *ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542, หน้า 197-207.

¹²¹⁶ ไพโรดรายละเอียดโน จัตรทิพย์ นาถสุภา, *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2525.

¹²¹⁷ พอฟันท์ อูยยานนท์, *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิทย์ทรรศน์, 2546, หน้า 15.

ประชากรในปี พ.ศ.2412 ลัดเส้นทางจากอยุธยามากรุงเทพฯ และเปิดที่นาใหม่ในเขตป่าที่ขาดคลองส่งน้ำ กับมีภัยจากช้างป่าทำให้คนไม่กล้าบุกเบิกทำนา¹²¹⁸ ส่วนการขุดคลองนครเนื่องเขตเมื่อ พ.ศ.2420 ก็ สามารถเปิดที่สองข้างคลองเป็นที่นาใหม่ได้ถึง 32,400 ไร่¹²¹⁹ ปริมาณข้าวส่งออกก็ทวีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จากประมาณ 1,630,000 หาบต่อปีในตอนต้นรัชกาลที่ 5 มาเป็นประมาณ 15,220,000 หาบต่อปีในตอน ปลายรัชกาล¹²²⁰ จะเห็นได้ว่าใน พ.ศ.2408 ปริมาณข้าวส่งออกคิดเป็นราวร้อยละ 55 ของสินค้าออกทั้งหมด และเพิ่มเป็นร้อยละ 60 ในช่วงทศวรรษแรกของสมัยรัชกาลที่ 5¹²²¹

นอกจากข้าวแล้ว การผลิตสินค้าอื่นๆ เพื่อขายก็ขยายตัวขึ้น และผู้หญิงก็มีบทบาทในการผลิตและ การค้าอยู่ทั่วไป แม้แต่ในหัวเมืองแถบภาคตะวันตก ดังที่คาร์ล บลอค บันทึกเมื่อ พ.ศ. 2424 ว่า “กาญจนบุรี...มีอุตสาหกรรมพื้นเมืองที่สำคัญของเมืองนี้อยู่อย่างเดียวคือการทอเสื่อ เป็นอาชีพของพวก ผู้หญิงที่นั่งทำกันใต้ถุนบ้าน เสื่อที่ทอจะใช้เปลือกไม้ไผ่สีน้ำตาลและเนื้อไม้ไผ่สีเหลืองอ่อนมาจากสวน สลับกันไปมาเป็นตารางหมากรุก เสื่อชนิดนี้ทนทานและราคาไม่แพงนัก เป็นสินค้าส่งไปขายที่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนไม่น้อย”¹²²²

สำหรับชาวไร่ชาวนาในชนบทในภาคกลางตอนล่างนั้น ทำการผลิตสินค้าอย่างหลากหลาย ดังที่ เดวิด บรูซ จอนสตัน (David Bruce Johnston) วิเคราะห์ไว้ในหนังสือเรื่อง **สังคมชนบทและภาค เศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473** ว่า ภายในอาณาบริเวณหนึ่ง ๆ จะมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งที่มีความสามารถในการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างที่เป็นที่ต้องการของหมู่บ้านใกล้เคียง ทางตอนใต้ของจังหวัด อยุธยามีหมู่บ้านที่ทำการปลูกอ้อยอย่างกว้างขวาง หมู่บ้านที่ใหญ่ที่สุดในแถบนี้เป็นศูนย์กลางของการผลิต และจำหน่ายน้ำตาล ทางตอนใต้และเลยขึ้นไปจนถึงใจกลางเมืองอยุธยาเลียบไปตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามี หมู่บ้านมากมายที่มีชื่อเสียงยาวนานในเรื่องการทำเครื่องปั้นดินเผาและอิฐ ช้ามแม่น้ำเจ้าพระยาไปทาง ตะวันตกเป็นบ้านช่างเหล็ก ทางตอนเหนือของตัวเมือง มีวัดแห่งหนึ่งซึ่งมีชื่อที่แสดงให้เห็นอาชีพเก่าแก่ของ ชาวบ้านในแถบนั้น คือ วัดป่าฝ้าย เป็นพื้นที่ผลิตฝ้ายที่สำคัญ ที่หมู่บ้านอื่นๆ ในบริเวณเดียวกันนี้ ชาวนาหา รายได้พิเศษตามที่ปฏิบัติกันมาด้วยการทำอบและเชือก ลูกหลานของพวกเขายังคงสืบทอดกิจกรรมเฉพาะ อย่างนี้สืบมา หมู่บ้านในอยุธยาที่มีชื่อเสียงในความสามารถเฉพาะ คือหมู่บ้าน 2 แห่งที่ตั้งอยู่ติดกันบนฝั่ง

¹²¹⁸ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475),” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521, หน้า 7.

¹²¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

¹²²⁰ James C. Ingram, *Economic change in Thailand, 1850-1970*. Stanford : Stanford University Press, 1971, p.38

¹²²¹ โปรตดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, “ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2394-2453” ใน **ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484**.

¹²²² เสฐียร พันธรังษี และ อัมพร ทีชะระ. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550, หน้า 88.

แม่น้ำป่าสัก โดยช่างฝีมือซึ่งเป็นคนชาติพันธุ์ลาวที่อาศัยอยู่ตำบลบ้านต้นโพธิ์และบ้านไผ่หนองได้ทำการผลิตมิดและเครื่องโลหะมานาน และหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงคือในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ก็ยังคงทำการผลิตเพื่อส่งไปขายทั่วราชอาณาจักร¹²²³

เดวิด บรูซ จอห์นสตัน (David Bruce Johnston) ได้วิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านภาคกลางหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ในช่วงปลายรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาว่าสาเหตุสำคัญของความเปลี่ยนแปลง ก็คือความต้องการของตลาดต่างประเทศที่มีต่อสินค้าจากประเทศสยาม เริ่มจากทศวรรษ 2400 เรื่อยไปจนถึงยุคที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 2470 ความต้องการข้าวในตลาดโลก ทั้งจากประเทศสยาม พม่า และเวียดนามเพิ่มสูงขึ้นมาก ตลาดยุโรปซื้อข้าวถึง 50% ที่ส่งออกจากประเทศสยาม ข้าวจำนวนมากถูกส่งไปยังประเทศต่างๆ ในเอเชียซึ่งเปลี่ยนวิธีการผลิตไปตามความต้องการของตลาดโลก ด้วยการหันไปผลิตพืชที่ทำเงิน เช่น กาแฟ ยาสูบ น้ำตาล และยางพารา แทนการใช้ที่ดินและเวลาไปในการปลูกข้าวอย่างที่เคยเป็นมา ตลอดทศวรรษ 2470 ข้าวจำนวนมากของประเทศสยามถูกส่งไปขายที่ประเทศจีน เพื่อทดแทนข้าวที่จีนผลิตได้ไม่เพียงพอ ความต้องการสินค้าข้าวของสยามจำนวนมากและที่เพิ่มขึ้นนั้น เป็นผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญในภาคกลางของสยามในช่วงหลายทศวรรษต่อมา เจมส์ อินแกรม (James Ingram) ได้รวบรวมตัวเลขเหล่านี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า ช่วงทศวรรษ 2390 ถึง 2470 สินค้าข้าวส่งออกของไทยเพิ่มขึ้น 25 เท่า โดยก้าวกระโดดจาก 5% ของผลผลิตข้าวทั้งหมดใน พ.ศ.2393 เป็นประมาณ 50% ของผลผลิตข้าวทั้งหมดในปี พ.ศ.2443¹²²⁴

ก่อนที่การเติบโตนี้จะเป็นไปได้ จำเป็นที่ต้องยกเลิกอุปสรรคต่างๆ และดังที่มีนักวิชาการหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตว่า กษัตริย์ไทยได้ทรงปฏิรูปตามแนวทางนี้ สิ่งที่ต้องยกเลิกมากที่สุด ก็คือ กฎหมายห้ามการค้าข้าว หลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ในปี 2394 ไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศลดค่าธรรมเนียมเรือที่เข้ามาจอดในกรุงเทพฯ และยกเลิกการห้ามส่งข้าวไปขายต่างประเทศ นโยบายปฏิรูปที่มีผลต่อการเปิดประตูการค้าให้กว้างขึ้นนี้ เป็นหลักเป็นฐานมากขึ้นเมื่อมีการเซ็นสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ.2398 สนธิสัญญานี้ได้เปิดช่องทางหลายอย่าง รวมทั้งการยอมให้พ่อค้าอังกฤษมีตัวแทนเป็นกงสุล มีการประกันสิทธิในการค้า โดยปราศจากการแทรกแซงจากการผูกขาดของรัฐ การกำหนดอัตราภาษีศุลกากรสำหรับสินค้าเข้าและสินค้าออกให้เป็นแบบแผน ประเทศไทยได้ทำสัญญาอย่างเดียวกันกับประเทศอื่นๆ ในปีต่อๆ มา และการเปิดประเทศเพื่อการค้าระหว่างประเทศก็เสร็จสมบูรณ์¹²²⁵

ภายหลังจากการทำข้อตกลงต่างๆ นี้แล้ว รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงประกาศการรับรองการค้าต่างประเทศ และทรงสนับสนุนราษฎรให้เข้ามามีส่วนร่วมและหาผลกำไรจากการค้าต่างประเทศ ประกาศนี้ยังได้ให้หลักประกันว่า รัฐบาลจะรับรองบุคคลซึ่งได้ลงนามเป็นคณงานและเสมียน

¹²²³ เดวิด บรูซ จอห์นสตัน (เขียน), พรภิรมณ์ เฉียมธรรม และคณะ (แปล), **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530, หน้า 5.

¹²²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6-7.

¹²²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

ในบริษัทต่างชาติ และรัฐบาลจะรู้สึกยินดีหากผู้ที่มีทรัพย์สิน (ที่ดิน) จะนำทรัพย์สินนั้นๆ ไปให้ชาวต่างชาติเช่า นอกเหนือจากการรับประกันนี้ รัฐบาลยังให้แรงจูงใจสำหรับการขยายการเพาะปลูกด้วยการยกเว้นภาษีอากรสำหรับที่ดินที่เพิ่งบุกเบิกใหม่ และลดอัตราภาษีอากรให้ในช่วงปีแรก ๆ ของการเพาะปลูกด้วย ในท้ายที่สุด ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 รัฐบาลได้ยกเลิกอุปสรรคที่สำคัญต่อเสรีภาพส่วนบุคคลและปลดปล่อยสามัญชนให้มีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในเศรษฐกิจข้าวที่ขยายตัวนี้¹²²⁶

หลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 ชาวจีนอพยพเข้ามาสู่สังคมไทยมากขึ้น เพราะการขยายตัวของโรงสี โรงเลื่อย โรงงานอุตสาหกรรมอื่น ๆ และการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายและการค้า ทำให้ต้องการแรงงาน ประกอบกับในรัชกาลที่ 5 บริษัทบางกอก พาสเซ็นเจอร์ สตีมเมอร์ คอมพานี ของอังกฤษ เปิดกิจการเดินเรือระหว่างกรุงเทพฯ – ชัวเถา โดยตรง (ไม่ต้องผ่านสิงคโปร์) สัปดาห์ละ 1 เที่ยว และมีคนจีนในสยามเปิดกิจการรับคนจีนมาทำงานในสยามโดยออกค่าเดินทางให้ก่อน แล้วหักเงินจากค่าจ้างในภายหลัง ทำให้มีคนจีนเดินทางเข้ามามากขึ้น ทำให้สมาคมลับฮั้งฮุยขยายตัว และเกิดการวิวาทแย่งชิงผลประโยชน์กันมาก¹²²⁷ หลังสนธิสัญญาเบาริงราว 25 ปี ชาวจีนก็ขยายตัวลึกเข้าไปยังภาคตะวันตก ดังที่ คาร์ล บ็อค บันทึกไว้ว่า “พอสี่โมงเย็นเราก็ก็นั่งเรือมาถึงเมืองกาญจนบุรี...ที่เมืองนี้ก็เหมือนกัน มีแต่ชาวจีนที่ขยันขันแข็งและแทรกซึมไปทุกแห่ง อยู่กันหนาแน่น บางพวกทำไร่อ้อย ไร่ยาสูบ และค้าไม้ฝางซึ่งมีอยู่มากในป่า”¹²²⁸

ในภาคใต้ นั้น มีแรงงานอพยพชาวจีนจำนวนมากเข้าไปทำเหมืองแร่ดีบุกในหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกซึ่งมีคนจีนและคนอังกฤษเป็นนายทุน ทำให้การผลิตและการค้าดีบุกขยายตัวอย่างมาก และทำให้ความต้องการสินค้าอุปโภคและบริโภคขยายตัวอย่างรวดเร็ว แรงงานหลักในการผลิตดีบุกเป็นแรงงานชาวจีนอพยพ มิใช่คนในท้องถิ่น ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่กระทบคนในท้องถิ่นจึงมิใช่มาจากการขยายตัวของการผลิตดีบุกโดยตรง แต่มาจากการที่สามารถขายสินค้าประเภทอาหารและสิ่งของเครื่องใช้บางอย่างแก่แรงงานเหล่านี้ได้มากขึ้น และการที่ต้องเสียภาษีเป็นเงินตรา มิใช่เสียในรูปของส่วยดังในอดีต นอกจากนี้ยังได้รับผลกระทบการขยายอำนาจของส่วนกลางในแง่ของการเปลี่ยนกลุ่มชนชั้นนำในท้องถิ่น จากตระกูลผู้นำเดิมมาเป็นตระกูลผู้นำชาวจีนซึ่งเป็นนายทุนในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม อย่างไรก็ตาม นายทุนจีนก็ยังคงพยายามแสวงหาอภิสิทธิ์แบบศักดินาโดยอาศัยอำนาจของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ มาค้ำจุนอำนาจและผลประโยชน์ในท้องถิ่น ที่ทำให้เกิด “ระบบเหมาเมือง” ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในท้องถิ่นจึงมิได้เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์เต็มตัว ตรงกันข้าม ระบบอุปถัมภ์กลับมีบทบาทอย่างมากสืบต่อมาอีกนาน

¹²²⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹²²⁷ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรื่องอากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548, หน้า 44.

¹²²⁸ เสฐียร พันธรักษ์ และ อัมพร ทีชะระ, **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**, หน้า 88.

ในภาคเหนือ

ประชาชนในภาคเหนือในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เข้าสู่การผลิตเพื่อขายมากขึ้นตั้งแต่มีทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปถึงเชียงใหม่ในรัชกาลที่ 6 ใน พ.ศ. 2464 อย่างไรก็ตาม การผลิตเพื่อขายและการค้าก็เริ่มขยายตัวขึ้นในสมัยพระเจ้ากาวิโรรสสุริยวงศ์ เพราะมีชาวอังกฤษและชาวจีนเข้ามาทำธุรกิจ เช่น ทำป่าไม้ ทำการค้า การทำป่าไม้ในภาคเหนือจะขยายตัวขึ้นมากหลังสนธิสัญญาเบาริง แม้ว่าแรงงานหลักในการทำป่าไม้จะเป็นแรงงานชาติพันธุ์ข่าและชาติพันธุ์ขมุที่มาจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขง แต่การขยายตัวของการทำป่าไม้และการค้าก็ทำให้ความต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคขยายตัวขึ้นเช่นกัน ประชาชนจึงมีรายได้สำหรับการเสียภาษีเป็นเงินและการบริโภคสินค้าที่อังกฤษและจีนส่งมาขาย มีการนำเข้าสินค้าอุตสาหกรรมเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะกำหนดอัตราภาษีนำเข้าไว้เพียงร้อยละ 3 เท่านั้น ทำให้สินค้าเข้ามีราคาถูกชาวบ้านจึงเลิกผลิตเองและหันมาใช้สินค้าที่บริษัทตะวันตกและจีนนำเข้ามา เช่น เดิมชาวบ้านทอผ้าใช้เอง แต่พออังกฤษนำเข้าผ้าจากโรงงานผ้าฝ้ายในอินเดียมาขายชาวบ้านในภาคกลางก็เลิกทอผ้า แล้วหันมาซื้อผ้าอินเดียไปใช้แทน เพื่อทุ้มเทเวลาให้แก่การทำนาอย่างเต็มที่

ความเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งในสังคมท้องถิ่นภาคเหนือที่เห็นได้ชัด คือความเปลี่ยนแปลงในเชิงชาติพันธุ์ เพราะการขยายตัวทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริงทำให้มีแรงงานอพยพชาติพันธุ์ข่า ขมุ และจีนเพิ่มขึ้นอย่างมาก และในที่สุดแล้วคนจีนก็สามารถก้าวเข้าสู่สถานะชนชั้นนำในท้องถิ่นแทนตระกูลชนชั้นนำลาว ในบริบทที่กรุงเทพฯ ส่งเสริมธุรกิจของชาวจีนอย่างมากเพื่อประโยชน์ในการเก็บภาษีอากรและการลดบทบาทของตระกูลชนชั้นนำในท้องถิ่นลงไป

หลังสนธิสัญญาเบาริง รัฐบาลกรุงเทพฯ ต้องการปกครองเมืองต่างๆ ในภาคเหนือใกล้ชิดขึ้น เพื่อผลประโยชน์จากการให้สัมปทานทำป่าไม้และการเก็บภาษีอากร อีกทั้งต้องการต้านทานการขยายอิทธิพลของอังกฤษด้วย รัฐบาลกรุงเทพฯ จึงพยายามลดบทบาทและอำนาจของตระกูลผู้นำท้องถิ่นในเมืองต่างๆ ลงตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2410 เป็นต้นมา ซึ่งความขัดแย้งระหว่างชนชั้นนำในท้องถิ่นกับอังกฤษเกี่ยวกับการให้สัมปทานป่าไม้ซ้ำซ้อน เปิดโอกาสให้รัฐบาลกรุงเทพฯ เข้ามาแทรกแซงเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ โดยศาลของกรุงเทพฯ ตัดสินให้เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่แพ้คดีที่บริษัทอังกฤษฟ้องร้องหลายคดีจนต้องเสียค่าปรับมหาศาล และพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ ยังเลือกเจ้านายเชียงใหม่ที่ฐานอำนาจอ่อนแอเป็นเจ้าผู้ครองนครคนใหม่หลังจากที่เจ้ากาวิโรรสสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยแล้วถึง 3 ปี นอกจากนี้ยังขยายอำนาจในการเก็บภาษีอากรด้วยการจัดประมูลภาษีอากรหลายชนิด ซึ่งทำให้คนจีนที่ชนะการประมูลกลายเป็นขุนนางกรุงเทพฯ ที่มีอำนาจในการเก็บภาษีอากรหลายชนิดในเมืองต่างๆ แทนตระกูลผู้นำในท้องถิ่น

ในด้านบทบาทของผู้หญิง ในระยะแรกที่มีการผลิตเพื่อขายมากขึ้น ผู้หญิงล้านนาก็ยังมีอำนาจในครอบครัวสูง บาทหลวงปาลเลกัวซ์ บันทึกไว้ใน *เล่าเรื่องกรุงสยาม* ว่า "ผู้หญิง (เชียงใหม่) มีความทะมัดทะแมงและขยันกว่าผู้ชาย ฉะนั้นจึงมีอำนาจที่จะขับไล่ไล่ส่งสามีให้สามีออกจากบ้านได้ ถ้านาง

บังเกิดความไม่พอใจขึ้นมา”¹²²⁹ ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้หญิงมีอำนาจในครอบครัวเช่นนี้ น่าจะเป็นผลมาจาก ประเพณีการแต่งงานที่ฝ่ายชายย้ายเข้ามาอยู่ในเรือนของฝ่ายภรรยา การสืบทอดมรดกกระทำผาสยทาง ผู้หญิง และผู้หญิงมีอำนาจทางพิธีกรรม เพราะการนับถือผีป๋ายนั้นมีผู้หญิงเป็นเจ้าผี เช่นเดียวกับพิธีกรรม เกี่ยวกับผีอารักษ์ต่างๆ และผีเจ้านาย ก็มีผู้หญิงเป็นม้ายี่หรือเป็นคนทรง จนกระทั่งระบบทุนนิยมและระบบ ราชการขยายตัวมากขึ้น และมีชาวจีนอพยพเข้ามาเพิ่มขึ้นหลังจากมีทางรถไฟในทศวรรษ 2460 อำนาจ ของผู้ชายในครอบครัวและในสังคมจึงเพิ่มสูงขึ้น

ภาพชีวิตประจำวันที่น่าดูในเมืองเชียงใหม่ก็คือตลาด คาร์ล บล็อก บันทึกไว้ใน พ.ศ.2424 ว่า

“ที่นี่ติดตลาดกันทุกเช้าตั้งแต่ 8 นาฬิกาจนถึง 11 นาฬิกา ตามสองฟากถนนใหญ่มีผู้หญิงที่ นำของจากริมฝั่งน้ำและจากตำบลใกล้เคียงมานั่งขายกันอยู่เต็ม ผู้หญิงที่นี้ค้าขายเก่งเหมือนกับ ผู้หญิงที่เกาะบาหลี่ ร้านขายหมูเท่านั้นที่มีผู้ชายเป็นคนขาย แต่ดูเหมือนจะมีสุนัขรุมอยู่มากกว่า ลูกค้า ทุกคนนั่งกับพื้นดิน มีกระจาดอยู่สองข้าง บางครั้งก็เทของจากกระจาดเรียงไว้บนใบตอง ของ ที่ขายส่วนมากก็เป็นพวกอาหาร ผลไม้ ผัก ยาสูบ หมาก ปูน ปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลาร้า ซึ่งมักจะส่ง กลิ่นเหม็นไม่มากนักน้อยเสมอ เนื้อควายและหนังควายเป็นแผ่นๆ...นอกนั้นก็มียัวแมลงเกลบซึ่งเป็น แมลงที่อยู่ในน้ำ...นอกจากนี้ก็มีเห็ดที่มีคนชอบกันมาก ขี้ผึ้ง เทียนไข หม้อดิน โอ่ง คนโหนดน้ำ...และมี ดอกไม้ขายมากมายจนชาวปารีสคงจะอิจฉาทีเดียว...”¹²³⁰

ภาคอีสาน ได้รับผลกระทบโดยตรงจากสนธิสัญญาเบาริงน้อยกว่าภาคอื่น ๆ แต่การขูดคลองและ การขยายตัวของการทำนาและการผลิตน้ำตาลในภาคกลางซึ่งต้องการแรงงานคนและแรงงานสัตว์เพิ่มขึ้น ก็ทำให้คนในภาคอีสานจำนวนมากอพยพไปทำนาและต้อนวัวควายไปขายในภาคกลาง ดังจะกล่าวต่อไป ข้างหน้า

ความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม

หลังสนธิสัญญาเบาริง โครงสร้างสังคมสยามเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและซับซ้อนขึ้น ในทางชนชั้น นั้น จากเดิมที่สังคมไทยประกอบด้วยชนชั้นสูงที่เป็นมูลนายและนายทาส กับชนชั้นล่างที่เป็นไพร่และทาส ก็ ปรากฏว่าการขยายตัวของระบบทุนนิยมภายหลังสนธิสัญญาเบาริงได้นำไปสู่การยกเลิกระบบทาสอย่าง ค่อยเป็นค่อยไป ในขณะที่ไพร่เข้าสู่การผลิตเพื่อขายมากขึ้น เพื่อนำเงินมาจ่ายให้มูลนายแทนการเข้าเวรรับ ราชการ ทำให้ไพร่กลายเป็นแรงงานเสรี และในที่สุดเมื่อเกิดการปฏิรูปการปกครองแล้วก็มีกรยกเลิกการ เกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยจากไพร่อย่างสิ้นเชิง ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลัง

¹²²⁹ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม พิมพ์ครั้งที่ 4. สันต์ ท.โกมลบุตร แปล. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2552, หน้า 50.

¹²³⁰ เสฐียร พันธรักษ์ และ อัมพร ทีชะระ. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง, หน้า 88.

สนธิสัญญาเบาริงก็ทำให้เกิดชนชั้นนายทุน ชนชั้นกลาง และชนชั้นกรรมกร แม้ว่าในระยะแรกๆ ของการทำสนธิสัญญาเบาริงจะมีชนชั้นทั้งสามนี้เพียงจำนวนน้อย แต่ก็เริ่มจุดเริ่มต้นของการเกิดคนกลุ่มใหม่ในสังคมไทยที่จะขยายตัวขึ้นตามการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจและการขยายตัวของระบบราชการ

ชนชั้นนายทุนจะก่อตัวขึ้นและมีบทบาทสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ชนชั้นนายทุนในยุคนี้มีใช้ชนชั้นนายทุนอิสระ แต่เป็นชนชั้นนายทุนที่พยายามสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชนชั้นสูงและรับเอาวัฒนธรรมค่านิยมของไทยเป็นอย่างมาก เนื่องจากฐานรายได้มาจากการเป็นเจ้าภาษีนายอากร ในการประมูลภาษีอากรต่างๆ จะต้องอาศัยเส้นสายที่มีอยู่กับชนชั้นสูง จึงต้องพึ่งใบบุญของชนชั้นสูงและต้องให้สิ่งตอบแทนมากมาย เมื่อประมูลได้แล้วก็จะได้รับสถาปนาศักดิ์และสิทธิในการเก็บภาษีอากรตลอดจนสิทธิในการผูกขาดสินค้าประเภทต่างๆ ที่ตนเป็นเจ้าภาษีนายอากร เช่น สิทธิในการผูกขาดการขายฝิ่น สุรา รังนก ฯลฯ นายทุนรุ่นแรกนี้เมื่อนำทุนที่สะสมได้ไปลงทุนในกิจการอื่นๆ เช่น โรงสี การส่งออกข้าว ฯลฯ ก็ยังต้องอาศัยการอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ ขุนนาง เจ้านาย เพื่อความสะดวกในการดำเนินธุรกิจ การขอความช่วยเหลือในเรื่องต่างๆ รวมทั้งการที่พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ผ่อนผันให้อาศัยอยู่ในบ้านเดิมต่อไป แม้ว่านายทุนบางคนจะถูกฟ้องล้มละลายหรือทรัพย์สินถูกขายทอดตลาดเอาเงินไปใช้หนี้แล้วก็ตาม นอกจากการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์โดยตรงแล้ว นายทุนเหล่านี้ยังถวายนูตรสาวเป็นบาทบริจาริกาของพระมหากษัตริย์และเจ้านายและเมื่อเกิดปัญหาทางการเงินก็มักจะขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่ นายทุนเหล่านี้จึงมีใช้นายทุนอิสระ แต่อาจเรียกว่านายทุน “กึ่งนายทุน-กึ่งศักดินา”

การที่ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงมากหลังสนธิสัญญาเบาริง ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชนชั้นชนชั้นมูลนายอย่างมาก ซึ่งความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุดก็คือการที่ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของมูลนายเปลี่ยนแปลงจากการคุมกำลังคนมาเป็นการคุมเงินทุนและที่ดินนั่นเอง จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์และเจ้านายสามารถสร้างกลไกทางภาษีอากรและทำการลงทุนชุดคลองกับสร้างถนนเพื่อขยายอำนาจมาควบคุมเงินทุนและที่ดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ การเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานและเกณฑ์ส่วยทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายไม่จำเป็นต้องกระจายอำนาจให้แก่ชนชั้นขุนนางและตระกูลผู้นำในท้องถิ่นอีกต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยแล้วใน พ.ศ.2425 พระมหากษัตริย์และเจ้านายก็ทรงมีอำนาจสูงสุดในการเก็บเงินแทนการเข้าเวรรับราชการ การเก็บภาษีอากร ตลอดจนการอนุมัติให้ชุดคลองและสร้างถนน ในที่สุดพระมหากษัตริย์และเจ้านายก็สามารถสร้างอำนาจทางการเมืองให้เหนือชนชั้นขุนนาง ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมาและการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ส่งผลกระทบต่อสังคมอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดในบทต่อไป

ในระดับชนชั้นไพร่และทาสนั้น หลังสนธิสัญญาเบาริงเกษตรกรหลายชาติพันธุ์เริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราอย่างเห็นได้ชัดว่า เพราะสนธิสัญญาเบาริงทำให้รัฐบาลไทยเพิ่มจำนวนอากรต่างๆ ที่เก็บเป็นเงินตราขึ้นมามาก รวมทั้งเงิน “ค่าราชการ” (หรือเงิน “รัฐอุปการ” ในรัชกาลที่ 6) (เนื่องจากไม่ได้ชุด

รื้อผ่านระบบส่วยและระบบเกณฑ์แรงงานอีกต่อไป) ที่สำคัญระบบเศรษฐกิจทุนนิยมหลังสนธิสัญญาเบาริง ได้ทำให้เกิดการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาสซึ่งทำให้ ไพร่และทาสกลายเป็นแรงงานเสรีที่สามารถเดินทางทั่วประเทศ และสามารถปรับตัวเข้าสู่อาชีพที่หลากหลาย

อาจกล่าวได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงทำให้ความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่ดำเนินมาแล้วตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ดำเนินไปในอัตราที่รวดเร็วขึ้นมาก ที่สำคัญที่สุดคือการยกเลิกระบบทาสที่เริ่มขึ้นในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 และการที่ระบบไพร่ถูกเปลี่ยนมาเป็นระบบที่รัฐใช้สำหรับเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วย (ก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่อย่างสิ้นเชิงเมื่อเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นอย่างเต็มรูปแบบแล้ว)

การเลิกทาส

เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง ทำให้ความต้องการแรงงานสูงขึ้น ดังนั้น แม้ว่าจะมีการอพยพเข้ามาของแรงงานจีน แต่การใช้แรงงานทาสก็ยังมีอยู่ทั่วไป การจับคนในท้องถิ่นห่างไกลมาขายเป็นทาสเกิดขึ้นมาก โดยเฉพาะคนชาติพันธุ์ลาวและชาในแถบล้านนาและล้านช้าง ซึ่งถูกจับมาขายเป็นทาสอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งในรัชกาลที่ 5 คือ พ.ศ.2429 รัฐบาลต้องประกาศห้ามจับลาวและชามาขายเป็นทาส¹²³¹

แม้ว่าความต้องการแรงงานทาสจะยังมีอยู่มาก แต่การขยายตัวของระบบทุนนิยมก็ทำให้ความต้องการแรงงานเสรีขยายตัวขึ้นเป็นลำดับ เพราะในระบบการผลิตสมัยใหม่การใช้แรงงานทาสไม่มีประสิทธิภาพและกำไรเท่ากับแรงงานเสรี ในขณะที่ค่าตัวของทาสสูงขึ้นและนายยังต้องให้ที่พักอาศัย เครื่องอุปโภคบริโภค และจะต้องรักษาพยาบาลเมื่อทาสเจ็บป่วยด้วย ดังนั้น ในรัชกาลที่ 5 การใช้แรงงานทาสจึงกลายเป็นภาระและไม่คุ้มค่าในหลายกรณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติเกษียณอายุลูกทาสลูกไทตั้งแต่ พ.ศ.2417 ซึ่งทำให้ทาสที่กลายเป็นไทตามกฎหมายจะต้องเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือต้องส่งส่วยเช่นเดียวกับไพร่ หากนายยังไม่ปลดปล่อยทาสเหล่านี้ให้ออกไปทำมาหากินเป็นอิสระก็จะต้องเสียเงินค่าราชการแทนให้ การครอบครองทาสในทางพฤตินัยจึงทำให้เกิดภาระทางการเงินแก่นาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริงซึ่งราคาข้าวและราคาอาหารต่างๆ เพิ่มขึ้นมาก ในขณะที่นายที่เป็นชนชั้นสูงในสังคมไทยก็มักครอบครองทาสไว้แสดงบารมีและใช้ให้ทาสทำนาหรือทำงานในบ้านเรือน มิได้ประกอบกิจการทางเศรษฐกิจขนาดกลางหรือขนาดใหญ่ที่จะใช้แรงงานทาสในการผลิตหรือการค้าอย่างคุ้มค่า ภาระทางการเงินทำให้นายที่เป็นชนชั้นสูงเหล่านี้ไม่ต้องการครอบครองทาสจำนวนมากเพื่อแสดงบารมีดังในอดีตที่ผ่านมา และหากผู้ใดซื้อทาสไว้ทำนาดังในอดีตโอกาสที่ทาสจะหลบหนีขึ้นล่องทำมาหากินก็มีอยู่สูง เพราะโอกาสทางเศรษฐกิจที่เปิด

¹²³¹ หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ขุดสารตรา เล่ม 1 ปีระกาสัปดาห์ 1247 และเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ขุดสารตรา เล่ม 6 ปีระกาสัปดาห์ 1248.

กว้างขึ้นทำให้ทาสไม่ต้องพึ่งพานายแต่สามารถหลบหนีไปขายแรงงานหรือบุกเบิกที่ดินทำกินอย่างเป็นอิสระ

นับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่รัฐขายอำนาจมาควบคุมดูแลทาสมากขึ้น เพราะต้องการใช้ประโยชน์จากทาส **ซึ่งทำให้นายเงินหรือนายทาสมีพันธะต่อรัฐและไม่สามารถจะหาประโยชน์จากทาสแต่อย่างเดียวดังในอดีตที่ผ่านมา** จดหมายเหตุในสมัยรัชกาลที่ 3 เรื่องเกณฑ์ส่วยและบัญชีการเกณฑ์แรงงานรับราชการ กล่าวถึง “ทาสส่วย” ¹²³² และกำหนดอัตราเสียส่วยของทาสจำนวนหนึ่งจากหัวเมืองต่างๆ และเกณฑ์แรงงานในพระตำหนัก แสดงว่าทาสได้มีบทบาทและหน้าที่สำคัญต่อรัฐมากขึ้นกว่าสมัยก่อน ในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐมองเห็นความสำคัญในการควบคุมทาสมากยิ่งขึ้น เช่น การกำหนดตัวแบบสารกรมธรรม์ในการซื้อขาย บอกชื่อคนขาย ชื่อทาส ราคาและนายประกัน รายละเอียดของตัวแบบเหล่านี้ช่วยป้องกันการยักยอกย้ายถ่ายเทหรือเปลี่ยนตัวเจ้าของทาสโดยไม่ให้รัฐได้รับรู้ ขณะเดียวกันก็มีข้อกำหนดให้ทาสรับรู้การซื้อขายด้วย และห้ามการเปลี่ยนสังกัดโดยการหลบหนีแอบแฝงพึ่งพาผู้มีอำนาจ

หลังสนธิสัญญาเบาริง คือใน สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5 ก่อนที่จะมีการเลิกทาสนั้น การใช้แรงงานทาสยังมีอยู่ทั่วไป ผู้ครอบครองทาสทั้งมูลนายและไพร่ มักใช้ทาสในการทำนา ทำสวน เลี้ยงโคและกระบือ การครอบครองทาสและใช้แรงงานทาสมีความสำคัญต่อเจ้าและขุนนาง เช่น ทาสเชลยที่เป็นแรงงานที่ถาวรในการผลิต เช่น พระยาภูบาลบันเทิงซึ่งไปราชการทัพเมืองพวนกับบิดาคือเจ้าพระยาธรรมมาภิกรม ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ครวลาพวนเชลยมา 30 ครว หลังสนธิสัญญาเบาริงซึ่งการค้าข้าวขยายตัวมาก พระยาภูบาลบันเทิงได้ตั้งให้นายขุน นายแดง นายโถม เป็นนายคุมไปทำนาที่บ้านคลองตะเคียนแขวงเมืองนครนายก โดยส่งเป็นข้าวเปลือกมาให้ทุกปี¹²³³ ทาสในสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นเขมรเชลยซึ่งได้มาตั้งแต่ครั้งแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ให้ไปทำนาที่บ้านใหม่สี่ตะโรงเชือก โดยให้ส่งเป็นข้าวเปลือกในอัตราครวละหนึ่งเกวียนต่อปี¹²³⁴ ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปพงศ์ประพันธ์นั้น ทรงใ้ทาสมาใช้ในการทำนาโดยให้ทาสยืมเงินทุนและแบ่งผลผลิตที่ได้กันคนละครึ่ง และลด

¹²³² “พระราชบัญญัติมาตรา 22”, *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 5, หน้า 105. อ้างใน ชลดา โกพิมตา, “ทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2448,” *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2533, หน้า 59.

¹²³³ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดสารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 3 เลขที่ 6,9 “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าหมามาลาฯ กราบพูลเรื่องได้กวาดต้อนครอบครัวท้าววรบุตร กับนางเมงจากนครพนม มาถึงเมืองสระบุรี แล้วจะโปรดให้จัดการอย่างไร”. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 160-161.

¹²³⁴ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดสารบาญสมุดพิเศษ เล่ม 3 เลขที่ 112 “สำเนาเรื่องนายทอง อำแดงเมืองฯ เปี้ยเขมรเชลยเมืองกล่าวโทษพระยาไพบูลย์สมบัติและสมัครเป็นไพร่หลวง”. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

ค่าตัวทาสลง¹²³⁵ หลวงจันทรภิมย์ ขุนชำนาญ ตั้งโคกเลี้ยงโคกระบือ โดยใช้แรงงานบ่าวทาสเลี้ยงและตอนโคกระบือมาขายที่เมืองเพชรบุรีและราชบุรี ครั้งละ 100-150 ตัว¹²³⁶

สำหรับไพร่ฐานดีและมูลนายระดับล่างที่มีทาสในครอบครอง ส่วนใหญ่เป็นทาสที่ได้มาจากการให้กู้ยืมเงิน หรือใช้เงิน “ช่วยทาส” (ซื้อทาส) มาจากนายเงิน ไพร่และมูลนายระดับล่างเหล่านี้มักใช้ทาสในการทำนาและเป็นแรงงานในบ้านเรือน เช่น มะถ่อให้อำแดงเป็นทาสไปทำนาที่ทุ่งบางพลีน้อย แขวงเมืองสมุทรปราการ¹²³⁷ ขาบให้ทาสทำนาที่บ้านคีตะตะเข้ แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์¹²³⁸ นายพุดรับหนังสือคุมสัดในกรมสนมพลเรือนฝ่ายซ้ายในพระบรมโอรสาธิราช ให้ทาสทำนาที่มำต่าบลหนองงูเห่า สมุทรปราการ¹²³⁹ นายเงินบางคนใช้ทาสเลี้ยงโคกระบือ ช้าง เช่น นายชูให้อ้ายจันทาสเลี้ยงกระบือเมืองนครสวรรค์¹²⁴⁰ อำแดงน้อยให้อ้ายเปลี่ยนทาสเลี้ยงโคเมืองเพชรบุรี เป็นต้น¹²⁴¹

หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่ามีทาสอีกกลุ่มหนึ่งที่มีพันธะต่อรัฐ ได้แก่ “ทาสหลวง” “ทาสสม” และ “ทาสส่วย” “ทาสหลวง” หมายถึง ทาสซึ่งเป็นคนหลวง ได้แก่คนที่เป็นทาสโดยการรับราชบาทว์เชลยที่กวาดต้อนมาจากการสงคราม ทาสซึ่งถูกนำมาใช้หนี้แทนเงินซึ่งนายเงินติดค้างกับทางราชการ และทาสจากการช่วยไถ่ของรัฐ คนเหล่านี้ถือเป็นสิทธิของรัฐโดยตรงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายไปตามความเหมาะสมให้ทำงานในกรมกองต่างๆ สำหรับลูกของทาสหลวงถือว่าเป็นทาสหลวงด้วย ยกเว้นลูกที่ติดแม่มาตั้งแต่เดือนหนึ่งขึ้นไปสามารถเลือกหมู่ตามใจสมัครได้¹²⁴² ส่วน “ทาสสม” หมายถึงทาสที่แต่เดิมเป็นไพร่สม เมื่อขายตัวให้แก่นายเงินแล้ว ก็ยังมีพันธะต้องถูกเกณฑ์แรงงานหรือถูกเก็บส่วย และ “ทาสส่วย”

¹²³⁵ กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตราธิการ (กษ. 32 เลขที่ 28) “เรื่องขานากกล่าวโทษกรมพระนราธิวาสราชนครินทร์ ว่ากระทำการกดขี่ไม่ทำตามสัญญาที่กันไว้เรื่องเช่าที่นา”. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹²³⁶ กจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตราธิการ กษ. 7 เลขที่ 75 “ขอพระราชทานโปรดพิจารณาเรื่องฟ้องดังกล่าว”. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹²³⁷ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 5 เลขที่ 63 “เรื่องอียิบบุตรอำแดงเปิดตาย แก่ท้าวโทะมะถ่อ ทูตบุตรตาย แลตระลาการชำระความไม่สำเป็นธรรม”, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹²³⁸ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 2 เลขที่ 83 “กล่าวโทษขาบอ้ายพุ่มอ้ายหรั่งน้องชายอ้ายเลียบตาย และสมคบกับขุนชำนาญวินิจฉัย อำแดงนม นายข้าขุนชำนาญ ทำไม้ฟ้องร้องปลอมแลตระลาการยกเรื่องนายข้า ขุนชำนาญ”, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹²³⁹ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 2 เลขที่ 46 “ความซื้อขายที่นาที่ทุ่งหนองงูเห่า สมุทรปราการ ของนายปั้น กล่าวโทษตระลาการชำระความไม่สำเป็นธรรม”, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹²⁴⁰ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 2 เลขที่ 12 “คำอุธรณ์คำพิพากษาศาลเรื่องช้างพัง ของหลวงราชบุตร”, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹²⁴¹ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 7 เลขที่ 2 “ถวายฎีกาขอความเป็นธรรมเรื่อง หลวงจำเมือง หลวงกลาง”, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹²⁴² “กฎหมายสัสดี มาตรา 21” ประชุมกฎหมายประกาศ, หน้า 15. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

หมายถึง ทาสซึ่งมีหน้าที่ในการส่งส่วยต่อรัฐ มีหลักฐานในบางครั้งทาสถูกเกณฑ์เท่ากับไพร่¹²⁴³ เข้าใจว่า “ทาสสม” และ “ทาสส่วย” เป็นไพร่ที่ขายตัวเป็นทาส แต่ยังไม่ถูกคัดซื้อออกจากบัญชีไพร่ จึงมีพันธะหน้าที่ทั้งในระบบไพร่และระบบทาส และแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานแน่ชัดแต่ก็เป็นไปได้มากกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาเมื่อรัฐบาลต้องการเงินมากกว่าแรงงานไพร่และทาส จะ ปล่อยให้ทาสเหล่านี้ออกไปทำมาหากินและให้ส่งเงินแทนการใช้แรงงานหรือส่งส่วยเช่นเดียวกับไพร่

สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 (และพระราชบัญญัติเกียจฉ้ออายุลูกทาสลูกไทที่ประกาศใช้ใน พ.ศ. 2417) มีใช้ปัจจัยที่ทำให้ระบบทาสเปลี่ยนแปลงอย่างทันทีทันใด เพราะนับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่มีความเปลี่ยนแปลงในระบบทาสเนื่องจากการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราที่ทำให้เงินเป็นสิ่งที่ต้องการมากกว่าแรงงาน เช่น การที่ทาสเชลยศึกสามารถไถ่ตัวได้ และการที่มีทาสสินไถ่เพิ่มขึ้นโดยเกิดจากการที่ไพร่จำนวนหนึ่งขายตัวเป็นทาสเพื่อจะได้มีทุนไปทำมาหากิน แล้วนำรายได้มาจ่ายเป็นดอกเบี้ย และเมื่อหาเงินได้มากพอแล้วก็จะนำเงินมาไถ่ตัวจนหลุดพ้นจากความเป็นทาส เปลี่ยนสถานะมาเป็นไพร่ที่เสียเงินแทนการเข้าเฝ้ารับราชการ การทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ.2398 ในต้นรัชกาลที่ 4 ที่ทำให้เกิดการค้าเสรี ทำให้โอกาสในการทำมาหากินเปิดกว้างยิ่งขึ้น การขายตัวของไพร่เพื่อนำเงินไปลงทุนจึงน่าจะขยายตัวมากขึ้นเรื่อยๆ ก่อนที่จะมีการเลิกทาสอย่างเป็นทางการอย่างค่อยเป็นค่อยไปในสมัยรัชกาลที่ 5¹²⁴⁴

ตัวอย่างทาสขายตัวและนำเงินมาลงทุน เห็นได้จากการที่ทาสสามารถเป็นผู้ผลิตและผู้ประกอบการรายย่อยตามสถานภาพและกำลังของตน เช่น การกู้เงินมาทำนา อ้ายอ่วม อ้ายออก อีหลงถูกขายผูกดอกไปโดยส่งเป็นข้าวเปลือกปีละสามเกวียน หกลีบสด ณ บ้านหนองตะตู ไชยนาท¹²⁴⁵ คำขาย อำแดงวาดขายตัวผูกดอกเบี้ยเป็นเงิน 3 ชั่ง 10 ตำลึง แล้วนำเงินไปซื้อสมุดไทยดำไทยขาวไปขาย¹²⁴⁶

อย่างไรก็ตาม ในช่วงก่อนที่จะมีการเลิกทาส การใช้แรงงานทาสก็ยังมีอยู่ในกลุ่มผู้ประกอบการภาคเกษตรที่เป็นเจ้าของที่นาหรือที่ดินขนาดใหญ่ ซึ่งแรงงานของคนในครอบครัวไม่เพียงพอ จะต้องใช้แรงงานทาสมาช่วยงานมากขึ้น แรงงานทาสกลายเป็นส่วนหนึ่งที่มาตอบสนองความต้องการแรงงานในภาคเกษตรนี้ และ “นายเงิน” ในยุคนี้ก็มีความหลากหลายมากขึ้น เช่น ชาวจีน และชาวนาชาวสวนที่ต้องการแรงงาน จึงปรากฏหลักฐานว่า “ไพร่กระฎุมพี” ซื้อขายทาสไว้เป็นแรงงานกันมากขึ้น¹²⁴⁷

การเลิกทาสเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 เพื่อมิให้เกิดผลกระทบที่รุนแรงต่อนายเงินและตัวทาส แต่ให้นายเงินและทาสมีเวลามากพอสำหรับการปรับตัว การเลิกทาสนี้เกิดจากปัจจัยสำคัญสองประการประกอบกัน ปัจจัยสำคัญประการแรกคือการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่ง

¹²⁴³ กษ.จ.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1198 เลขที่ “บัญชีของส่วย” จ.ศ.1208 เลขที่ 133 “บัญชีเงินส่วย” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

¹²⁴⁴ โปรดดูรายละเอียดใน ชลดา โกปวัฒนา, “ทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448,”.

¹²⁴⁵ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 5 เลขที่ 11, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

¹²⁴⁶ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 2 เลขที่ 28 “เรื่องอำแดงวาดถูกยึดเรือและเงิน...,” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

¹²⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

ผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจต้องการจ้างแรงงานเสรี ซึ่งการใช้แรงงานเสรีมีความยืดหยุ่นและความสะดวกในการบริหารจัดการให้สอดคล้องกับความต้องการและเปลี่ยนแปลงของธุรกิจได้ดีกว่าการใช้แรงงานทาส ปัจจัยสำคัญประการที่สอง คือการที่คนในประเทศมหาอำนาจตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมามีค่านิยมที่ให้ความสำคัญแก่สิทธิและเสรีภาพของประชาชน และเห็นว่าการใช้แรงงานทาสเป็นการกดขี่มนุษย์อย่างร้ายแรง ค่านิยมดังกล่าวนี้ขยายมาสู่สังคมไทย ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกกรี๊ดเดอร์ของแดน บีช บัลด์เลย์ ที่ตีพิมพ์เรื่องการเลิกทาสในสหรัฐอเมริกา และเมื่อหนังสือพิมพ์อังกฤษในสิงคโปร์ตีพิมพ์ข่าวสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) (ที่เพิ่งพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุนิติภาวะ) เสนอให้เลิกทาสในเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศ “พระราชบัญญัติพิทักษ์พระเอกราชลูกไทย” เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2417 แก้พิทักษ์ค่าตัวทาสใหม่ โดยให้ลดค่าตัวทาสลงตั้งแต่อายุ 8 ขวบจนกระทั่งหมดค่าตัวเมื่ออายุได้ 20 ปี เมื่ออายุได้ 21 ปี ผู้นั้นก็จะเป็นอิสระ มีผลกับทาสที่เกิดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา และห้ามมิให้มีการซื้อขายบุคคลที่มีอายุมากกว่า 20 ปีเป็นทาสอีก

จำนวนทาสจึงลดลงมากตั้งแต่ก่อนการปฏิรูปการปกครอง และเมื่อถึง พ.ศ. 2448 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศใช้ “พระราชบัญญัติเลิกทาส ร.ศ. 124” ให้ลูกทาสทุกคนเป็นไทยเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2448 ส่วนทาสประเภทอื่นที่มีใช้ทาสในเรือนเบี้ย ทรงให้ลดค่าตัวเดือนละ 4 บาทนับตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2448 เป็นต้นไป นอกจากนี้ยังมีบทบัญญัติป้องกันมิให้คนที่เป็นไทยแล้วกลับไปเป็นทาสอีก และเมื่อทาสจะเปลี่ยนเจ้าเงินใหม่ก็ห้ามมิให้ขึ้นค่าตัว¹²⁴⁸ เป็นการป้องกันมิให้ค่าตัวสูงเกินไปจนทาสไม่สามารถไถ่ตัวได้

ในบริบทที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัว นอกจากการมีทาสและการใช้แรงงานทาสจะไม่เกิดประโยชน์เท่าที่ควรดังกล่าวนี้อีกแล้ว ทั้งนายเงินและรัฐยังประสบกับปัญหาเรื่องทาสหลบหนีอีกด้วย แต่เดิมนั้นการหลบหนีไม่เป็นผลดีต่อตัวทาสมากนักเพราะในระบบเศรษฐกิจแบบเดิมนั้นโอกาสที่หลาหลายในการทำมาหากินยังไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อตลาดภายในและตลาดโลกต้องการสินค้าในปริมาณสูง การหลบหนีจากการเป็นทาสก็ทำให้สามารถขายแรงงานหรือผลิตสินค้าเพื่อขายสู่ตลาดได้อย่างกว้างขวาง การหลบหนีของทาสจึงมีสูงมาก จากคติความเชื่อที่ว่าการหลบหนีเข้าสู่บริเวณซึ่งเป็นเขตที่มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด¹²⁴⁹ ได้แก่ บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณฝั่งทะเลตะวันตก เช่น ทาสชายฝั่งของอำเภอแฉ่งเพ็ญผู้เป็นน้องสาวขุนนางภิรมย์ค่าตัว 10 ชั่ง หนีออกมาอยู่เมืองปราจีนบุรี, อ้ายจิ้นข้าง อีเมน กับบุตร 2 คนขายตัวเป็นทาสขุนเทศอากร หนี

¹²⁴⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, ไทยวัฒนาพานิช, 2541, หน้า 286-287.

¹²⁴⁹ โปรดดูคติความจำนวนมากเกี่ยวกับการหลบหนีของทาสใน ชลดา โกวิทตา, “ทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2448”, หน้า 137-139.

ออกมาชุมนุมที่เมืองนครไชยศรี, ทาสขุนชาญไชยจำนวน 9 คน หนีการแอบแฝงบริเวณลพบุรี และทาสของพระองค์เจ้ากัลยาณีนีไปอยู่แสนแสนซึ่งเป็นที่นาของสมเด็จพระยาองค์น้อย เป็นต้น¹²⁵⁰

ในสถานการณ์ที่ทาสหลบหนีมากขึ้น หากนายเงินหรือรัฐต้องการใช้แรงงานทาสก็ต้องลงทุนในการควบคุมทาสอย่างใกล้ชิดเข้มงวด ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วก็ยากที่จะควบคุมทาสจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพ การหลบหนีจึงเกิดขึ้นมากและส่งผลให้ทาสเป็นอิสระโดยอัตโนมัติ การปลดปล่อยทาสโดยรัฐและนายเงินจึงดีกว่าการควบคุมทาสไว้แต่ในที่สุดทาสเหล่านั้นก็หลบหนีไป เพราะการปลดปล่อยทาสยอมทำให้ทาสที่ได้รับการปลดปล่อยสำนึกในบุญคุณและมีความจงรักภักดีตลอดไป ดังนั้น ในบริบทที่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัวหลังสนธิสัญญาเบาริง ทั้งนายเงินและรัฐไม่ได้รับประโยชน์จากระบบทาสอย่างเต็มที่ การปลดปล่อยทาสจึงสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น และสอดคล้องกับความจำเป็นหรือความต้องการของนายเงินและรัฐไม่มากนักน้อย

ในส่วนของการทาสเอง วิถีชีวิตซึ่งประสบกับความเปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ทำให้ทาสพร้อมที่จะเป็นแรงงานอิสระ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโอกาสทางเศรษฐกิจขยายตัวมากขึ้นในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง ได้กล่าวมาแล้วว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ไพร่จำนวนหนึ่งขายตัวซึ่งเป็นเสมือนการกู้เงินโดยใช้ตัวเองเป็นหลักทรัพย์สินค้ำประกันเงินกู้ ทำให้มี **“ทาสสินไถ่”** จำนวนมาก ทาสสินไถ่เป็นทาสโดยวิธีขายตัวและมีสิทธิไถ่ถอนตัวเองตลอดเวลา โดยทาสสินไถ่อาจรับใช้นายเงินแทนอัตราดอกเบี้ยของเงินค่าตัวที่ตนรับเอาไป หรืออาจขอกู้ดอกเบี้ยเป็นทาสที่ขายฝากหรือขายขาดที่ไม่ต้องอยู่กับนายเงิน แต่ออกไปทำมาหากินที่ไหนก็ได้ เช่น ไปรับจ้าง ลงทุนค้าขาย หรือไปทำนาต่างถิ่น หรือนำเงินไปลงทุนในลักษณะที่เป็นผู้ประกอบการรายย่อยในอาชีพต่างๆ เช่น การต่อเรือหรือซื้อเรือไว้รับส่งสินค้า ซื้อเหล็กมาทำมีด จอบ เสียมขาย ซื้ออุปกรณ์จับปลาทำประมง ฯลฯ เป็นต้นว่า อ้ายอ่วม อ้ายออก อีหลงถูกขายผูกคอกไปโดยส่งเป็นข้าวเปลือกปีละสามเกวียน หกลิบัด ณ บ้านหนองตะลู ไชยนาท¹²⁵¹ อำแดงวาดขายตัวผูกคอกเบี้ยเป็นเงิน 3 ชั่ง 10 ตำลึง แล้วนำเงินไปซื้อสมุดไทยดำไทยขาวไปขาย¹²⁵² เป็นต้น ทาสสินไถ่ที่ผูกคอกนี้มีข้อผูกมัดเพียงประการเดียว คือ ต้องส่งดอกเบี้ยให้นายเงินตามจำนวนเงินที่กู้ไป ทาสสินไถ่จึงมีอิสระมาก¹²⁵³ คล้ายเสรีชนที่กู้เงินคนอื่นมาใช้แล้วส่งดอกเบี้ยให้แก่นายทุนเงินกู้นั่นเอง เมื่อเกิดสนธิสัญญาเบาริงซึ่งทำให้การผลิตเพื่อขายและการค้าขยายตัวโดยที่รัฐผ่อนปรนในเรื่องการอพยพไปต่างถิ่นเพื่อทำนาหรือขายแรงงาน ตลอดจนการอนุญาตให้เดินทางค้าขายอย่างสะดวก ก็ย่อมส่งผลให้ **“ทาสสินไถ่”** ที่ขายตัวเพื่อนำเงินไปลงทุนขยายตัวมากขึ้นอีก

¹²⁵⁰ กษ.,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1206 เลขที่ 168 “หนังสือเจ้าพระยามหาอำมาตย์ถึงพระปราชญ์บุรี,” จ.ศ.1207 เลขที่ 270 “หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระนครไชยศรี ให้จัดการจับตัวอ้ายจิ้นชงฯ ให้ไปพร้อมผู้ถือตรา,” จ.ศ.1207 เลขที่ 250 “หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระลพบุรี เรื่อง ขุนชาญชัยหนีมาพำนักอยู่ ณ แขวงเมืองลพบุรีให้จับส่งไป ณ กรุงเทพฯ” จ.ศ.ไม่ปรากฏ เลขที่ 44/29 “ต้นร่างทาสข้างใน,” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 137-141.

¹²⁵¹ กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 5 เลขที่ 11, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

¹²⁵² กจข. เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เล่ม 2 เลขที่ 28 “เรื่องอำแดงวาดถูกยึดเรือและเงิน...,” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

¹²⁵³ “พระอัยการลักษณะทาส, มาตรา 39-41”, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. พระนคร: ศุภสภา, 2505, หน้า 309-311.

จากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการปรับตัวของประชาชนที่ขายตัวเป็นทาสเพื่อให้ตนมีอิสระและมีทุนในการทำมาหากินดังกล่าวมานี้ สะท้อนให้เห็นว่าทาสจำนวนมากก็ต้องการให้รัฐยกเลิกทาสอย่างเป็นทางการ เพราะเมื่อพ้นจากความเป็นทาสตามกฎหมายก็ไม่จำเป็นต้องต้องหาเงินมาไถ่ตัวอีกต่อไป เหลือแต่เพียงภาระในการจ่ายเงินค่าราชการให้แก่รัฐปีละ 4-6 บาทเท่านั้น เงินจำนวนนี้เมื่อเทียบกับดอกเบี้ยที่ต้องจ่ายในกรณีเป็นทาสขาดดอก นับว่าต่ำกว่า เพราะดอกเบี้ยที่ต้องจ่ายในกรณีทาสขาดดอกนั้น คิดตามค่าตัวทาสในอัตราซึ่งละ 1 บาท หากทาสขายตัวเป็นเงิน 10 ซึ่งก็ต้องเสียดอกเบี้ยถึงปีละ 10 บาท¹²⁵⁴ ค่าจ้างแรงงานทั่วไป ในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เมื่อการก่อสร้างต่างๆ ขยายตัวขึ้นนั้น มีหลักฐานว่า คนลาวที่รับจ้างตัดฟันจะมีรายได้ปีละ 1 ชั่ง (80 บาท) ค่ากินอยู่เป็นของผู้จ้าง ส่วนลาวที่รับจ้างทำทางรถไฟ ก็ได้ค่าจ้างถึงเดือนละ 25 บาท¹²⁵⁵ ดังนั้น ผู้ที่ขายตัวเป็นทาสสินไถ่ก็สามารถไถ่ตัวแล้วนำเงินมาไถ่ตัวได้ไม่ยาก

อนึ่ง ในบริบทที่ประเทศมีความต้องการแรงงานสูงขึ้นทั้งแรงงานในการเพาะปลูก แรงงานในการขนส่ง แรงงานในการทำเหมือง และแรงงานในการก่อสร้าง ฯลฯ ซึ่งทำให้ค่าแรงสูงขึ้นนี้ ก็ย่อมจะส่งผลให้ค่าตัวทาสสูงขึ้นด้วย การซื้อทาสไว้ใช้งานจึงไม่คุ้มค่า นายเงินที่ต้องการขายทาสก็ยากที่จะขายได้ในราคาแพง เพราะผู้ที่ต้องการแรงงานไม่จำเป็นต้องซื้อทาสแต่สามารถจ้างแรงงานเสรีได้ง่าย ดังนั้น ระบบทาสจึงหมดความสำคัญในสังคมโดยปริยาย “พระราชบัญญัติเกษียณอายุลูกทาสลูกไท จึงเพียงแต่มีผลให้ทาสในเรือนเบี้ยเป็นอิสระจากความเป็นทาสและเร่งให้ระบบทาสที่กำลังเสื่อมสลายถึงกาลอวสานอย่างเป็นทางการและอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้นเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่าหลังจากมีการเลิกทาสแล้ว กลับเกิด “ทาสในรูปแบบใหม่” กล่าวคือ มีการรับจ้างทำงานโดยรับเงินล่วงหน้า เช่น อำแดงวงรับเงินล่วงหน้าไป 261 บาท ต้องทำงานเป็นเวลา 5 ปีเศษ โดยเงินที่เป็นหนี้จะลดลงเดือนละ 4 บาท บางคนที่รับเงินไปแล้วถูกบังคับให้เป็นโสเภณี และมีคดีความที่แสดงว่าเด็กหญิงอายุ 13-14 ปี ถูกล่อลวงไปทำหนังสือสัญญารับเงินล่วงหน้า 100 บาท ปรากฏว่านายหน้าได้เงินไป 80 บาท อีก 20 บาทเป็นตกเป็นของนาย ส่วนเด็กหญิงคนนั้นไม่ได้อะไรเลย หญิงบางคนที่ได้รับเงินล่วงหน้าแล้วถูกนำไปขายตัวเป็นโสเภณีได้ตัดสินใจฆ่าตัวตาย กรณีเหล่านี้ล้วนแต่สะท้อนความเป็นทาสในรูปแบบใหม่ทั้งสิ้น¹²⁵⁶

¹²⁵⁴ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ.1230-1231, ก-ร.5 รล-กท/1, เรื่องว่าด้วยผู้ว่าราชการเมืองปฤชายนยคม เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง 8 ข้อ เมืองภูเก็ต เมืองถลาง 5 ข้อ

¹²⁵⁵ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระองค์ทรงเล่า: พระบรมราชาธิบายพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญวิทย์การพิมพ์, 2535, หน้า 48.

¹²⁵⁶ เกรก เจ. เรย์โนลด์ส, เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเกรก เจ. เรย์โนลด์ส. วารุณี โอสธารมย์, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550, หน้า 70-71.

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่รัฐบาลเริ่มเปลี่ยนแปลงระบบไพร่จากระบบที่เน้นการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยมาสู่การเก็บเงิน หลังสนธิสัญญาเบาริง การเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยยิ่งขยายตัวมากขึ้น นอกจากนี้รัฐบาลยังต้องการให้ไพร่อพยพมาเป็นแรงงานในที่ดินที่บุกเบิกใหม่ ความเข้มงวดในการควบคุมการเคลื่อนไหวกของไพร่เป็นไปเพื่อป้องกันมิให้ไพร่ในหัวเมืองชั้นนอกอพยพ “หลบหนีไปนอกเขตแดน” เป็นสำคัญ ดังหลักฐาน พ.ศ.2413 มีความว่า

สารตรา ท่านเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีอภัยพิริยปรากรมภาณุสมุหพระกระลาโหม มาถึงพระยาเพชรบุรี พระยาราชบุรี พระยากาญจนบุรี ด้วยมีท้องตราโปรดเกล้าฯ ออกมาแต่ก่อนว่า ให้ตั้งโรงศกเลิกหัวเมือง ณ เมืองราชบุรี ให้พระยาเพชรบุรี พระยาราชบุรี พระยากาญจนบุรี เกณฑ์เชาด่านออกไปลาดตรวจรักษาประจำประตูด่าน อย่าให้เลขเดิมลูกหนูลิ้นหลบหนี ออกไปนอกเขตแดน ความแจ้งอยู่ในท้องตรานั้นแล้ว แต่เห็นว่าตั้งกองศกแล..(อ่านไม่ออก)..ลูกหนูลิ้นหัวเมืองขึ้นกรมมทไทย กรมพระกระลาโหม กรมท่า ครั้นนี้ไพร่บ้านพลเมืองที่เข้าใจผิดก็สะดุ้ง สะเทือน หลบหนีทั้งบ้านเรือนภูมิลำเนาไปก็มี เกือบคนเหล่านี้จะหลบหนีออกนอกเขตแดน จะไว้ใจแต่ขุนหมื่นเชาด่านนั้นไม่ได้ พระยาเพชรบุรี พระยาราชบุรี พระยากาญจนบุรี จัดกรมการที่สัจจเชื่อมั่นคงไปตรวจกำกับเชาด่านนายหนึ่ง ประตูด่านหนึ่งมีจำนวนด่านรักษาอยู่เท่าไร ให้กรมการผู้ตรวจถือบาญชีออกไปบังคับเชาด่านให้ลาดตรวจรักษาจงกวจั่น อย่าให้ไพร่บ้านพลเมืองออกนอกเขตแดนไปได้เปนอันขาด สารตรา มา ณ ๔ ๙ ๗ คำ ปีมะเมียโทศก¹²⁵⁷

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของระบบไพร่หลังการทำสนธิสัญญาเบาริงคือการเปลี่ยนไพร่สมมาเป็นไพร่หลวงมากขึ้น เพราะมีไพร่จำนวนมากที่เป็นไพร่สมหรือไพร่ส่วนตัวของมูลนาย **ดังบัญญัติเกณฑ์ 5 จำนวนใน พ.ศ.2420 ระบุว่า มีไพร่สมถึง 106,504 คนและทาส 90,197 คน** ซึ่งจำนวนดังกล่าวนี้มาจากการสำรวจเฉพาะเลขที่ขึ้นต่อกรมพระสุรัสวดีในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น¹²⁵⁸ ไพร่สมที่ไม่ถูกสำรวจน่าจะมีอีกมาก นอกจากจำนวนไพร่สมและทาสจะมากแล้ว แม้แต่การใช้ประโยชน์จากไพร่หลวงพระมหากษัตริย์ก็ได้ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในทางปฏิบัติ อำนาจในการบริหารราชการรวมทั้งการควบคุมไพร่มักจะตกอยู่กับพวกขุนนางซึ่งเป็นมูลนายระดับสูงและมีเล่ห์เหลี่ยมมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักดีถึงปัญหานี้ เห็นได้จากทรงพยายามควบคุมจำนวนคนขึ้นสังกัดมูลนายมาตั้งแต่ต้นรัชกาล เช่น ออก “ประกาศกระษेत्रอายุลูกทาสลูกไทย” เพื่อปล่อยลูกทาสที่เกิดขึ้นตั้งแต่

¹²⁵⁷ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกระลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กพ/3, เรื่องว่าด้วยกองศกเลิก ณ เมืองราชบุรี ให้เจ้าเมืองกรมการ กำชับด่าน หาง อย่าให้เลขหลบหนีได้

¹²⁵⁸ หจข.,ร.5 บ.17/9 เลขขึ้นกรมพระสุรัสวดีคราวเกณฑ์ 5 จำนวน ร.ศ.110 (26 พ.ค.110) อ้างใน อัญชลี สุสายัณห์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546, หน้า 190.

พ.ศ.2411 เป็นไทเมื่ออายุครบ 21 ปี และการเกณฑ์ราชการไพร่สม ทนาย กับทาสย่อนหลังลายปีติดต่อกัน ทำให้มูลนายต้องรับภาระใช้หนี้เงินราชการค้างจนต้องถวายเป็นไพร่หลวงเพื่อขอพระราชทานยกหนี้สิ้นระบบไพร่ในสมัยนี้จึงเปลี่ยนแปลงไปในด้านที่บันทึกอำนาจควบคุมกำลังคนของมูลนายและโอนอำนาจดังกล่าวมาสู่พระมหากษัตริย์¹²⁵⁹

จะเห็นได้ว่าตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 คือก่อนการปฏิรูปการปกครองจะเกิดขึ้นอย่างจริงจังแล้วที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามโอนไพร่สมมาเป็นไพร่หลวงให้ได้มากที่สุด โดยใช้วิธีการต่างๆ ซึ่งอาจสรุปได้เป็น 6 วิธีด้วยกัน ดังนี้

1. การโอนไพร่สมที่มูลนายถึงแก่กรรมมาเป็นไพร่หลวงประจำกรมกองต่างๆ และวางระเบียบวิธีการโอนไพร่สมให้รัดกุมยิ่งขึ้น ใน พ.ศ.2420 ได้มีประกาศหักไพร่สมตาม ชรา พิการ จศ.1239¹²⁶⁰ เพื่อมิให้การชำระไพร่ที่นายถึงแก่กรรมล่าช้า หลังจากนั้นได้มีประกาศปรับปรุงระเบียบชำระเลิกใหม่ คือประกาศชำระเลิกเจ้านายสิ้นพระชนม์ มูลนายถึงแก่กรรม¹²⁶¹ โดยกำหนดให้ปลงศพมูลนายให้แล้วเสร็จภายในหนึ่งปีและส่งมอบบัญชีรายชื่อเลิกไพร่ ตลอดจนเงินค่าราชการที่ยังค้างชำระแก่ทางราชการให้เรียบร้อย ซึ่งเมื่อมีการกวาดขันมากขึ้นเช่นนี้ก็ทำให้การหักโอนไพร่สมที่มูลนายถึงแก่กรรมมาเป็นไพร่หลวงมีการทุจริตน้อยลง

2. สำหรับคนซื้อมือขาวโปรดให้ใช้วิธีเกลี้ยกล่อมสองแบบคือ เกลี้ยกล่อมเพื่อชักขึ้นเป็นไพร่สมหลวงขึ้นสังกัดเป็นไพร่หลวงกองส่วยในพระบรมมหาราชวัง โดยกำหนดให้ต้องเสียเงินค่าราชการปีละ 6 บาท¹²⁶² อีกวิธีหนึ่งคือ ชักจูงไพร่ซื้อมือขาวให้มาสังกัดเป็นทหารหน้า ซึ่งทั้งสองวิธีนี้ทำให้ราชการควบคุมไพร่แขนขาวที่ไม่ได้สังกัดขึ้นสังกัดได้เป็นจำนวนมาก เป็นการลดปัญหาไพร่หนีจากการควบคุมและสนองพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงรวมอำนาจในการปกครองคนทั่วประเทศเข้าสู่ศูนย์กลางมากขึ้น

3. การประกาศรับสมัคร “ทหารหน้า” กรมทหารหน้าซึ่งเคยมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับการฟื้นฟูขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชากรม ได้ใช้วิธีเกลี้ยกล่อมชักจูงคนมาสมัครเป็นทหารหน้าโดยมีจุดหมายเพื่อชักจูงคนซื้อมือขาวให้มาสมัคร¹²⁶³ โดยประกาศว่าทหารหน้ามีสิทธิพิเศษคือไม่ต้องสังกัดซื้อมือเป็นไพร่ ได้รับเงินเดือนและเสื้อผ้าในขณะประจำการ ระยะเวลา

¹²⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁶⁰ เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. และคนอื่นๆ, รวบรวม, ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม 9. พระนคร: โรงพิมพ์นิติเวช, 2478, หน้า 195.

¹²⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

¹²⁶² หจข.ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 7, หน้า 326-327. อ้างใน ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ระหว่าง พ.ศ.2435-2453,” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2529, หน้า 60-62.

¹²⁶³ หจข.ร.5 พ.ศ.20/75 หนังสือสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ถึงเจ้าพระยาสุริยวงษ์ไวยวัฒน์ ลงวันที่ 1¹⁴, 11 ค่ำ ปีมะโรง โทศก จศ.1242 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-62.

รับราชการน้อยกว่าไพร่หลวง เมื่อรับราชการครบตามกำหนดแล้วจะได้รับการปลดปล่อยให้พ้นประจำการ มีสิทธิพิเศษได้รับตราภูมิคุ้มห้าม คือได้รับยกเว้นการเสียส่วยและการเกณฑ์ราชการอื่นๆ ไปจนตลอดชีวิต¹²⁶⁴ ซึ่งเป็นแรงจูงใจแก่ไพร่ นอกจากนั้นยังรับสมัครจากไพร่ที่มูลนายตายและไพร่ที่ประสงค์จะเปลี่ยนสังกัดกรมกองอีกด้วย ไพร่ข้อมือขาวและไพร่ที่เบื่อหน่ายกรมกองเดิมจึงมาสมัครเป็นจำนวนมาก จนทางราชการต้องปิดรับสมัคร¹²⁶⁵

4. การรวบรวมไพร่ในหัวเมืองชั้นนอกให้เป็น “ไพร่คงเมือง” ห้ามโยกย้ายเมือง นอกจากจะย้ายในเขตเมืองเดียวกันเมื่อทางราชการอนุญาตและทำสำมะโนครัวไว้เป็นสำคัญ เพื่อความสะดวกในการควบคุมไพร่ในท้องที่มิให้เกิดการสับสน แม้ในทางปฏิบัติการทำสำมะโนครัวจะยังไม่ได้มาตรฐาน และยังคงควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่ไม่ได้เท่าที่ควรก็ตาม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ การอพยพย้ายถิ่นของไพร่ในหัวเมืองชั้นนอก จะส่งผลร้ายต่อพระราชอำนาจในการควบคุมกำลังคนก็ต่อเมื่อเป็นการหลบหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขต ในกรณีไพร่จากภาคอีสานนั้น รัฐบาลส่งเสริมให้อพยพย้ายถิ่นทั้งแบบชั่วคราวและถาวร เพราะการขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวตลอดจนการลงทุนในการขุดคลอง (และการสร้างทางรถไฟในเวลาต่อมา ทำให้ต้องการไพร่ลาวมาเป็นแรงงาน ซึ่งการอพยพของคนลาวมาสู่ที่ราบภาคกลางตอนล่างทำให้คนเหล่านี้อยู่ใกล้พระราชอำนาจมากขึ้น

5. การยกเลิกเลกวัดหรือข้าพระโยมสงฆ์ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 มีปัญหาเกี่ยวกับข้าพระโยมสงฆ์มากขึ้น โดยเลกวัดนิยมเสียเงินค่าราชการแทนการมารับใช้แรงงานและหลบหนีจากระบบควบคุมของวัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงจ่ายเงินบำรุงวัดแทนการให้ข้าพระโยมสงฆ์คอยช่วยเหลือกิจการในวัด และทรงยกเลิกธรรมเนียมสีกเลกข้าพระโยมสงฆ์ แล้วโปรดข้าพระโยมสงฆ์เปลี่ยนมาเป็นไพร่หลวง (เป็นวิธีการหนึ่งที่ทำให้พุทธจักรขึ้นต่ออาณาจักรโดยตรง เพราะวัดต้องพึ่งเงินจากทางราชการมากขึ้น)

6. การรวบรวมเก็บเงินค่าราชการจากมูลนายที่เคยค้างชำระ เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 5 มีปัญหามูลนายที่เก็บเงินค่าราชการจากไพร่แต่ไม่นำส่งหลวงเป็นจำนวนมาก พระองค์จึงทรงอนุญาตให้มูลนายที่ไม่สามารถเก็บเงินส่งแก่ทางราชการนำไพร่สมในสังกัดมามอบคืนแก่ทางราชการ เพื่อสักเป็นไพร่หลวง¹²⁶⁶

¹²⁶⁴ สุรศักดิ์มนตรี, จอมพลเจ้าพระยา, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, เล่ม 1. พระนคร : ศรีสภา, 2524, หน้า 99-100.

¹²⁶⁵ หจข. ร. 5 ก. 13.2/8 กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 358/22 ลงวันที่ 28 พฤษภาคม รศ.111 (พ.ศ.2435) อ้างใน ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ระหว่าง พ.ศ.2435-2453”, หน้า 60-62.

¹²⁶⁶ ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ระหว่าง พ.ศ.2435-2453”, หน้า 60-62.

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ การชำระราษฎรบังหลวงมักจะเป็นผลประโยชน์ทางการเงินของมูลนายที่ควบคุมไพร่ เพราะไพร่นิยมเสียเงินค่าราชการแทนการมาทำราชการหรือการส่งส่วยสิ่งของ การชำระราษฎรบังหลวงของมูลนายส่วนใหญ่จึงเป็นไปในลักษณะที่มูลนายเรียกเก็บเงินค่าราชการจากไพร่ได้แล้ว แต่ไม่ส่งให้ทางราชการตามกำหนด ทำให้ทางราชการขาดรายได้ไป ทางราชการจึงใช้วิธีเรียกเก็บเงินย้อนหลัง และอนุญาตให้มูลนายผ่อนส่งเงินที่ค้างชำระ¹²⁶⁷ โดยทางราชการได้เรียกเก็บเงินค้างชำระอยู่เป็นระยะๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 จนกระทั่งได้มีประกาศเรื่องเลิกขึ้นกรมพระสุรัสวดี¹²⁶⁸ เป็นการเร่งรัดเงินค่าราชการอย่างเคร่งครัด ซึ่งเมื่อทางราชการเร่งรัดเงินค่าราชการอย่างเคร่งครัดเช่นนี้ มูลนายทั้งหลายจึงมีหนี้สินทับทวีขึ้นทุกทีจนไม่สามารถชำระเงินได้ โดยทางราชการได้ให้อำนาจแก่เจ้าหน้าที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติในการเร่งรัดหนี้สินของมูลนายและอนุญาตให้ยึดทรัพย์สินมาขายเพื่อนำเงินมาชำระหนี้¹²⁶⁹ เมื่อทางราชการใช้มาตรการที่เด็ดขาดจริงจัง มูลนายที่ไม่สามารถชำระเงินได้จึงต้องยกเลิกเงินค่าราชการที่ค้างค้าง โดยถวายไพร่สมในสังกัดให้เป็นไพร่หลวงตามที่ทางราชการอนุญาต¹²⁷⁰

จะเห็นได้ว่า ก่อนประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารใน พ.ศ.2448 ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว อย่างไรก็ตาม คนส่วนใหญ่ก็ยังคงมีฐานะเป็นไพร่และทาสอยู่ แม้แต่การสำรวจใน พ.ศ.2442 ก็ยังปรากฏว่าทั้งอาณาจักรมีทหารเพียง 5,191 คน¹²⁷¹ แสดงว่ามีคนที่ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน การส่งส่วย และการเสียเงินค่าราชการจำนวนน้อยมาก

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ไพร่ส่วนมากยังคงเสียเงินค่าราชการตามอัตราต่างๆ ระหว่าง 2 ถึง 18 บาทต่อปี แม้แต่เลววัดก็ยังคงเรียกเก็บเงินราชการแทนการเกณฑ์แรงงาน¹²⁷² ในขณะที่งานโยธาในระยะหลังจะใช้แรงงานจ้างแทบทั้งหมด¹²⁷³ ระบบไพร่จึงมีบทบาทด้านเรียกเกณฑ์เงินมากกว่าเกณฑ์แรงงานอย่างเห็นได้

¹²⁶⁷ หจข. ร.5 ว. 35/2 เรื่องพระยาสิทธิราชฤทธิไกร ขอประทานเงินค่าราชการเลข 29 มีนาคม รศ.112. . อ้างใน เรื่องเดียวกัน , หน้า 63.

¹²⁶⁸ ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, **ประชุมกฎหมายประจำศก** เล่ม 13, หน้า 13. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

¹²⁶⁹ หจข. ร.5 น. 40.1/24 (1 กันยายน 115) และ ร. 5 น. 40.1/57 (9 กุมภาพันธ์ 119-28 กันยายน 120). อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

¹²⁷⁰ ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ระหว่าง พ.ศ.2435-2453”, หน้า 63-65.

¹²⁷¹ ภารดี มหาขันธ์, “การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 151-152. อ้างใน อ้างใน อัญชลี สุสัยณห์. **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 178.

¹²⁷² หจข.,ร.5 ม.1.4/21 เก็บเงินแลกค่าพระโยมสงฆ์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก (1-2 ก.พ. 116) อ้างใน อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

¹²⁷³ เช่น จ้างแรงงานมาสร้างศาลากลาง โรงทหารกับคุกที่มณฑลภูเก็ต ดู หจข.,ร.5 ม.24.1/3 เรื่องเห็นควรสร้างศาลากลาง และตารางขังนักโทษกับโรงทหารโรงปรีศในมณฑลภูเก็ต (18 ธ.ค.113-4 มี.ค.113) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

ชัด โดยกำหนดอัตราเงินค่าราชการใหม่เป็น 6 บาทต่อปีเท่ากันทั้งขุนหมื่นไพร่และทาส¹²⁷⁴ อัตราใหม่นี้เริ่มใช้ตั้งแต่ พ.ศ.2440 ถึงแม้ว่าจะมิได้บังคับว่าให้ทุกคนเสียเงินค่าราชการเพราะยังมีการเกณฑ์แรงงานอยู่บ้าง กรมกอง แต่กฎหมายฉบับนี้ก็มีผลให้ไพร่หลวงนิยมส่งเงินมาแทนการเกณฑ์แรงงานมากขึ้น จนมีการร้องเรียนในปี พ.ศ.2441 ว่าการเก็บเงินค่าราชการทำให้ขาดแคลนฝีมือและเลิกไพร่หลวงจ่ายเงินเดือนกองอื่นๆ ด้วย¹²⁷⁵ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีการแก้ปัญหาด้วยการกลับไปเกณฑ์แรงงานอีกแล้ว และในที่สุดก็มีการยกเลิกระบบไพร่อย่างสิ้นเชิง

การบุกเบิกที่นาในภาคกลางตอนล่าง

สนธิสัญญาเบาริงส่งผลให้การผลิตข้าวเพื่อขายขยายตัวขึ้นมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคกลาง เพราะการส่งออกข้าวไปสู่ตลาดโลกขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ระหว่าง พ.ศ.2400-2402 สยามส่งข้าวออกเฉลี่ยปีละ 990,000 หาบ และระหว่าง พ.ศ.2403-2407 ส่งข้าวออกเฉลี่ยปีละ 1,840,000 หาบ¹²⁷⁶ ความต้องการข้าวในตลาดโลกส่งผลให้เกิดการขุดคลองเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งข้าวจากที่นาที่เปิดใหม่ออกไปสู่โรงสี ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 มีการขยายที่นามาก การเปิดที่นาใหม่นอกจากอาศัยการขุดคลองโดยการลงทุนของเจ้านาย ขุนนาง เพื่อจะครอบครองที่ดินสองฝั่งคลอง (แล้วนำมาขายหรือให้ชาวนาเช่าทำหรือจ้างแรงงานมาทำนา) แล้ว ที่นาส่วนใหญ่ยังขยายตัวขึ้นจากการบุกเบิกของชาวนาเองด้วย¹²⁷⁷

ชาวนาในภาคกลางที่บุกเบิกที่นาใหม่ หรือเช่าที่นา หรือซื้อที่นาเพื่อปลูกข้าวในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริงนี้มักจะทำการผลิตเชิงพาณิชย์เป็นหลัก ราคาข้าวที่สูงขึ้นจากเกวียนละ 6 บาทเป็นเกวียนละ 10 บาททำให้ชาวนาขยายพื้นที่ทำนากว้างขวางขึ้นจนมีเงินใช้สอยมากกว่าแต่ก่อน¹²⁷⁸ ความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์จึงเกิดขึ้นในชนบท ต่างจากในยุคที่ผลิตเพื่อยังชีพและส่งส่วยเป็นหลัก สังคมชาวนาจึงมิได้มีแต่ความร่วมมือและช่วยเหลือกัน แต่มีความขัดแย้งในสังคมสูงขึ้นด้วย ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

สมาชิกของชนชั้นสูงบางส่วนได้ครอบครองที่นาขนาดใหญ่ แต่มีเพียงส่วนน้อยที่หาผลประโยชน์จากการลงทุนในการทำนาขนาดใหญ่หรือให้เช่าที่นา เพราะหน้าที่การงานที่ชนชั้นสูงเลือกทำเป็นงานหลักคือ

¹²⁷⁴ หจข.,ร.5 บ.17/25 เรื่อง ประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการแก่เลขตามหัวเมือง ร.ศ.113,115,118 (31 มี.ค.113-3 มี.ย.118) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

¹²⁷⁵ หจข.,ร.5 ม.1.4/27 ความเห็นกรมหมื่นปราบเรื่องให้ข้าหลวงเก็บเงินค่าราชการแก่เลขตามหัวเมืองเป็นการลำบากต่อราชการมาก (25-26 ก.พ.117) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

¹²⁷⁶ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, “วิเคราะห์สังคมไทยในแง่ของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและประชาชน” วารสารธรรมศาสตร์, 8, 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2521), หน้า 77.

¹²⁷⁷ อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 310-312.

¹²⁷⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ-พ.ศ.2399. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2533, หน้า 250.

การบริหารราชการ ทำให้ไม่สามารถบริหารจัดการที่นาได้เต็มที่และมักจะประสบปัญหาในการเก็บค่าเช่านาจากชาวนา เช่น ชาวนาอาจจะทิ้งที่นาในสภาวะที่ราคาข้าวไม่สูงพอ หรือเกิดภัยธรรมชาติ หรือมีหนี้สินจากการพนัน ชนชั้นสูงที่มีที่ดินมากจึงมักใช้วิธีขายที่นาให้แก่ชาวนารายย่อย เช่น กรณีสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งทรงมีที่ดินในทุ่งรังสิตประมาณ 3,000 ไร่ ทรงเก็บค่าเช่านาได้น้อยมาก เมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 6 พระองค์จึงทรง “ขายนาในราคาย่อมเยา”¹²⁷⁹

จากทศวรรษ 2410 เป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ทรงพยายามยับยั้งการเพิ่มของระบบการผลิตโดยขุนนางเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ แต่มุ่งส่งเสริมกระบวนการจับจองที่ดินของชาวนารายย่อยมากกว่า กรณีการขุดคลองเนื่องเขต ทางทรงสั่งให้เจ้าพนักงานแบ่งที่ดินให้ชาวนาตามความสามารถที่จะทำได้ ใน พ.ศ.2420 มีประกาศของรัฐบาลกำหนดให้ทางราชการเป็นผู้จัดการโครงการขุดคลอง โดยจัดแบ่งที่ดินจำนวนหนึ่งให้ประชาชนจับจองโดยเฉพาะ และวางระเบียบไว้ว่า ชาวบ้านอาจจะได้ที่ดินด้วยการซื้อหรือเอาแรงงานมาแลกโดยการช่วยขุดคลองเพื่อป้องกันน้ำท่วมในที่นา ทางทรงอาศัยที่ดินคืนถ้าที่ดินทิ้งว่างเป็นเวลาห้าปี รัฐบาลใช้กฎเกณฑ์ใหม่นี้จัดสรรที่ดินตามผังคลองประเวศน์บุรีรมย์ที่เริ่มขุดในทศวรรษ 2410 มีประชาชนต้องการที่ดินทำกินมากจนรัฐบาลต้องขุดคลองซอยมากขึ้น ครั้นถึงทศวรรษ 2420 สองฝั่งคลองประเวศน์ก็คลาคล่ำไปด้วยบ้านเรือนของชาวนาหลายพันครัวเรือน¹²⁸⁰

อย่างไรก็ตาม โครงการขุดคลองระหว่างทศวรรษ 2400 และทศวรรษ 2440 ทำให้พระราชวงศ์และราชตระกูล เช่น ตระกูลสนธิวงศ์ ได้ครอบครองที่ดินผืนใหญ่เป็นจำนวนมาก จากการศึกษาหลักฐานการถือครองที่ดินบางส่วนพบว่า อย่างน้อยที่ดินจำนวนหนึ่งแสนห้าหมื่นไร่ตกเป็นของพระมหากษัตริย์และเจ้านายใกล้ชิด ระหว่าง พ.ศ.2430-2446 พระมหากษัตริย์ทรงออกกฎหมายรับรองกรรมสิทธิ์ที่ดินดังกล่าวใน พ.ศ. 2439 โดยกระบวนการดังกล่าวนี้พระมหากษัตริย์ทรงสร้างฐานทางการเมืองและขยายฐานรายได้ให้กับสมาชิกพระราชวงศ์ใกล้ชิด และขุนนางที่จงรักภักดี ส่วนพวกพ่อค้าอื่นๆ ไม่มีโอกาสได้ที่ดินขนาดใหญ่ในเขตที่มีการขุดคลอง¹²⁸¹

ในช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเกิดการก่อตัวของระบบการถือครองที่ดินสองระบบซึ่งคงอยู่เคียงข้างกัน ระบบหนึ่งคือ สังคมของเจ้าที่ดินและผู้เช่านาซึ่งกระจุกตัวอยู่ในเขตที่มีการขุดคลองและพัฒนาที่นาสมัยแรกๆ และบริเวณที่ราบหุบเขาภาคเหนือ ระบบที่สองคือ การก่อตัวของสังคมชาวนาอิสระรายย่อย ที่เกิดจากการบุกเบิกพื้นที่ใหม่เพื่อทำนากนอกเขตที่กล่าวมาแล้ว ระบบการถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรทั้งสองมีโครงสร้างต่างกัน มีกรอบกฎหมายต่างกัน มีสังคมต่างกันและระบบการผลิตต่างกัน¹²⁸²

¹²⁷⁹ ปิยะรังสิต รังสิต, หม่อมเจ้า, เกิดวังไม้: เรื่องวังสมเด็จฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้งดิงกูฟ จำกัด, 2528, หน้า 94.

¹²⁸⁰ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบคเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 3, เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546, หน้า 22.

¹²⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-24.

¹²⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

ในเขตชุดคลองใกล้ๆ กรุงเทพฯ และบริเวณที่นารอบๆ อยุธยา เจ้าที่ดินขนาดใหญ่มีความสำคัญและเป็นผู้ควบคุม เมื่อ พ.ศ.2414 ที่เขตธัญบุรีอันเป็นที่ตั้งของคลองรังสิตนั้น เจ้าที่ดินเป็นเจ้าของที่ดินถึงร้อยละ 90 ชาวนาที่ทำนาเขตนี้เป็นผู้เช่าหรือชาวนารับจ้างไ้ที่ดินสูงถึงร้อยละ 94 เจ้าที่ดินส่วนมากเป็นเจ้าของนาขนาดใหญ่ ทศวรรษ 2410 มีตระกูลใหญ่เพียงสามตระกูลเป็นเจ้าของที่ดินถึงหนึ่งในสามของที่นาเช่าในเขตสี่จังหวัดรอบกรุงเทพฯ แต่ละตระกูลครอบครองที่ดินโดยเฉลี่ยตระกูลละสี่หมื่นหนึ่งพันไร่ นอกจากนี้ มีครอบครัวอื่นๆ อีกประมาณหนึ่งร้อยยี่สิบครอบครัวที่ครอบครองที่ดินครอบครัวละหนึ่งพันไร่โดยเฉลี่ย เจ้าของที่ดินเหล่านี้ได้ประโยชน์จากกฎหมายที่ดิน พ.ศ.2444 และได้รับโฉนดที่ดินแสดงกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายในที่ดินดังกล่าว¹²⁸³

การผลิตภายใต้ระบบเจ้าที่ดินขนาดใหญ่อ้างว่า เกี่ยวโยงใกล้ชิดกับการขยายตัวของการค้าข้าว เป็นสินค้าออก ระบบการผลิตของกลุ่มนี้เป็นการผลิตเพื่อขายอย่างเดียว เจ้าของที่ดินไม่อยู่ในพื้นที่ แต่จ้างผู้จัดการดูแลการผลิตแทนตน ผู้จัดการดูแลให้มีคนมาเช่านาเป็นรายปีหรือสองปี เก็บค่าเช่าเป็นเงินสดสำหรับผู้เช่านาผืนใหญ่เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวจะใช้แรงงานมากจึงจ้างแรงงานอพยพทำนาเป็นรายวัน ผลผลิตส่วนใหญ่ขายเพื่อเป็นสินค้าออก มีเก็บไว้กินเองเป็นส่วนน้อย

นอกเขตคลองรังสิตและที่ราบลุ่มภาคเหนือ ระบบเจ้าที่ดินขนาดใหญ่น้อย มีเจ้านาย ขุนนาง ยึดครองที่ดิน ตั้งตัวเป็นเจ้าที่ดิน ใช้แรงงานทาสอยู่ประปราย นอกจากนี้ก็มีพวกพ่อค้าชาวจีนและเจ้าภาษีนายอากรเป็นเจ้าที่ดินอยู่บ้าง แต่ก็มีอยู่น้อย กรณีทั่วไปคือ เกิดชาวนารายย่อยอิสระที่จับจองที่ดินด้วยตนเอง ใน พ.ศ.2474 ที่จังหวัดอื่นๆ นอกเขตคลองรังสิตพบว่าร้อยละ 90 ของชาวนาเป็นชาวนาอิสระ ขนาดที่นาที่ถือครองกำหนดโดยความสามารถของแต่ละครัวเรือนที่จะหักทางป่าและลงแรงทำนา ส่วนใหญ่ชาวนาอิสระจับจองได้ 15-25 ไร่ บางครอบครัวไม่ยอมจับจองจำนวนมากเพราะไม่อยากเสียค่านาบนที่ดินซึ่งครอบครัวไม่มีแรงพอจะเพาะปลูก มีกรณีทาสถูกปลดปล่อยได้รับการจัดสรรที่ดินผืนใหญ่แอบไปเลื่อนหมุดปักเขตเข้ามาในเวลากลางคืนเพื่อลดขนาดที่ดินลง จะได้ไม่ต้องเสียค่านามาก

ส่วนใหญ่แล้วชาวนาบุกเบิกมีที่ดินทำกินของตนเองและไม่จ้างแรงงาน ช่างงานชุกในฤดูเกี่ยวข้าวจะแลกเปลี่ยนแรงงานกัน ระบบการผลิตมีจุดมุ่งหมายเพื่อทำกินเองเป็นสำคัญ แตกต่างจากเขตที่มีเจ้าที่ดินขนาดใหญ่ ระบบการผลิตเป็นแบบธุรกิจการค้าโดยแท้ และมีการจ้างแรงงานจำนวนมาก¹²⁸⁴

การอพยพของคนชาติพันธุ์ต่างๆ หลังสนธิสัญญาเบาริง

หลังสนธิสัญญาเบาริง ความต้องการข้าวเพื่อส่งออก และความต้องการแรงงานเพื่อชุดคลอง สร้างทางรถไฟ ถนน และสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ในทศวรรษ 2390 เป็นต้นมา ทำให้รัฐบาลเปลี่ยนนโยบายจากการบังคับให้ไพร่อยู่ติดพื้นที่ มาเป็นการส่งเสริมให้ไพร่อพยพเข้ามาเป็นแรงงานในภาคกลางตอนล่าง

¹²⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

¹²⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

ที่มีการเปิดพื้นที่นาและพื้นที่ปลูกอ้อยอย่างกว้างขวาง ทำให้คนชาติพันธุ์ลาวและชาติพันธุ์มอญจำนวนมากอพยพจากหัวเมืองทั้งชั้นในและชั้นนอกมาขายแรงงาน หรือซื้อที่ดินหรือเช่าที่ดินเพื่อทำนา ในขณะที่ชาติพันธุ์จีนเข้าไปมีบทบาทในท้องถิ่นต่าง ๆ ทุกท้องถิ่น โดยส่วนใหญ่ทำมาหากินในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคใต้ มีส่วนน้อยที่อพยพไปยังภาคเหนือและภาคอีสาน ลูกหลานของชาวจีนเหล่านี้กลายเป็นส่วนใหญ่นอกของชนชั้นกลางไทยในภาคต่าง ๆ ในเวลาต่อมา

บริเวณหนึ่งที่มีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานมาก คือแถบทุ่งรังสิตและลุ่มแม่น้ำท่าจีน หลังจากที่มีการขุดคลองรังสิตและคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำหลายสายก็ทำให้คนทุกชาติพันธุ์หลั่งไหลเข้ามาในภาคกลางตอนล่าง นอกจากพื้นที่เปิดใหม่จะมีความอุดมสมบูรณ์แล้ว ชาวนายังมีแรงจูงใจจากนโยบายภาษีของรัฐบาลด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเปลี่ยนมาเก็บอากรค่านาเป็นเงินนั้น ทั้งนาโคโคและนาฟางลอยเสียค่านาในอัตราไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง เท่ากันหมด¹²⁸⁵ ในรัชกาลที่ 4 หลังการทำสนธิสัญญาเบาริงเพียง 1 ปี รัฐบาลได้ประกาศลดอัตราอากรค่านาสำหรับนาโคโคให้เหลือไร่ละ 1 สลึง ต่อมาใน พ.ศ.2401 ก็ประกาศว่านาที่บุกเบิกใหม่ในปีแรกไม่ต้องเสียอากรค่านา หลังจากนั้นอีกสองปีต่อมาจะเก็บเพียงไร่ละ 1 เฟื้อง เมื่อครบสามปีแล้ว หากเป็นนาโคโคจะเก็บไร่ละ 1 สลึง ในกรณีที่เป็นนาฟางลอยซึ่งเก็บอากรค่านาเฉพาะในปีที่การทำนาได้ผล รัฐบาลก็ยกเว้นให้ในปีแรกเช่นกัน ปีต่อมาเก็บไร่ละ 1 สลึง หากทำกินติดต่อกันถึง 4 ปีแล้วจึงจะเก็บไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง¹²⁸⁶ นโยบายดังกล่าวนี้ส่งเสริมการขยายการทำนาของคนทุกชาติพันธุ์ ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพมาทำนามากที่สุด ได้แก่ ชาวลาวและชาวมอญ

กล่าวได้ว่าการอพยพของชาวลาว มอญ จีน เขมร ญวน เพื่อทำการผลิตหรือขายแรงงานหรือค้าขายมีมาตั้งแต่การทำสนธิสัญญาเบาริงในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา วิถีชีวิตของผู้อพยพเหล่านี้เปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อขาย และสนธิสัญญาเบาริงยังมีผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคมรวมทั้งมีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับคนแต่ละชาติพันธุ์ด้วย

ในกรณีชาวลาว ซึ่งเป็นผู้อพยพส่วนใหญ่นั้น เนื่องจากคนลาวอยู่ในระบบไพร่ ทั้งไพร่ส่วยและไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงาน สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ที่ยกเลิกการผูกขาดการค้า และนำไปสู่การเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน จึงมีผลกระทบต่อชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนลาวอย่างมาก เช่น หลังสนธิสัญญาเบาริงซึ่งรัฐบาลในส่วนกลางต้องการเงินจากมูลนายแทนส่วย ส่งผลให้มูลนายลาวต้องพยายามหาเงิน รวมทั้งการหาเงินโดยการหลอกลวงไพร่ที่เป็นคนชาติพันธุ์เดียวกันด้วย เช่น ใน พ.ศ.2399

¹²⁸⁵ “นาโคโค” คือที่นาที่อุดมสมบูรณ์มาก ส่วนใหญ่อยู่ในแถบเมืองอยุธยา สุพรรณบุรี ลพบุรี อ่างทอง รัฐบาลจะเก็บภาษีที่ดินตามที่ปรากฏหลักฐานใน “ตราแดง” ซึ่งเป็นเอกสารแสดงสิทธิในการใช้ที่ดิน หากผู้ใดละทิ้ง “นาตราแดง” ติดต่อกันเกินกว่า 9 ปี ที่นานั้นจะตกเป็นของหลวง “นาฟางลอย” คือนาที่ไม่อุดมสมบูรณ์ มีเอกสารแสดงสิทธิในการใช้ที่นา เรียกว่า “ตราจอง” เจ้าของนาตราจองจะเสียอากรค่านาเฉพาะในปีที่การทำนาได้ผล หากผู้ใดละทิ้ง “นาตราจอง” ติดต่อกันนานกว่า 3 ปี ที่นานั้นจะตกเป็นของหลวง โปรดดูรายละเอียดใน ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, “ตำนานภาษีอากรบางอย่าง” ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515, หน้า 182.

¹²⁸⁶ “เรื่องประกาศยกเงินทางข้าวค่านาปีแรกก่อนสร้าง” **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404**, กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2504, หน้า 238-239.

ลาวทรงดำไพร่หลวงเมืองเพชรบุรี 34 คน ทำเรื่องร่ำร้องทุกข์ฟ้องร้องนายกองลาวและขุนนางลาวในกองว่าหลอกลวงเรียกเอาเงินไปจำนวนหนึ่ง โดยจะให้เป็นขุนหมื่นจะได้ไม่ต้องสัก พวกไพร่ลาวหลงเชื่อให้เงินไป แต่ก็ยังถูกสักเป็นไพร่หลวง¹²⁸⁷ ใน พ.ศ.2406 นายปลัดกองลาวเมืองพนมสารคาม ฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในข้อหาเกี่ยวกับเรื่อง “ปลอดสัก” โดยเจ้าเมืองและกรรมการเมืองคบคิดกันรับเงินจากไพร่ลาวคนละหนึ่งซ่งบ้าง สองซ่งบ้าง แล้วปล่อยตัวไป ผลการพิจารณาคดี พระพนมษานรินทร์เจ้าเมืองพนมสารคามถูกถอดจากตำแหน่ง และถูกจำคุกที่กรุงเทพฯ¹²⁸⁸

หลักฐานเกี่ยวกับการหนีของไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 4¹²⁸⁹ สะท้อนว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจในเมืองท่าหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และการที่รัฐบาลต้องการให้ไพร่เสียเงินแทนการส่งส่วยที่ดำเนินสืบเนื่องมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ทำให้ไพร่หลบหนีไปค้าขาย เช่น ลาวพุงขาวที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองราชบุรีบางส่วนหลบหนีไปพะวาย เมาะลำเลิง มะริด ตะนาวศรี แล้วนำสินค้ากลับมาขายที่บ้านจางวางบัวโรย แขวงเมืองราชบุรี เป็นเหตุให้จำนวนไพร่ลดลงไป และยังชักชวนคนอื่นให้หนีไปด้วย ปราบปรามการหนีเช่นนี้ลูกหลานขยายตัวไปที่เมืองกาญจนบุรี สมุหพระกลาโหมจึงมีหนังสือกำชับให้จับตัวให้ได้ และให้กวาดขันไม่ให้ชาวลาวหนีไปนอกเขตแดน¹²⁹⁰

อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ไพร่อพยพมาสู่ภาคกลาง จะไม่เป็นปัญหาของชนชั้นนำในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 กลับเป็นประโยชน์อย่างมาก เพราะการขุดคลองเปิดที่ดินทำกินและเป็นเส้นทางคมนาคม ทำให้ต้องการแรงงานทั้งแรงงานขุดคลองและแรงงานรับจ้างทำนาหรือเช่าที่ดินทำนา¹²⁹¹ การอพยพพาที่ทำกินจึงเป็นไปโดยรัฐสนับสนุน ในรัชกาลที่ 4 ทรงออกประกาศว่า นาโคโคเปิดใหม่ได้รับยกเว้นภาษีในปีแรก และอีก 3 ปีต่อมา จะเก็บเพียงครึ่งเดียวของราคาปกติ นาฟางลอยจะยกเว้นภาษีในปีแรก อีก 3 ปีต่อมาเก็บ 0.25 บาทต่อไร่ หลังจากนั้นจะเก็บไร่ละ 0.375 บาท¹²⁹² แม้แต่การเสียเงินค่าราชการ ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ รัฐบาลก็อำนวยความสะดวกแก่ราษฎรให้เสียที่ใดก็ได้ เพียงแต่เก็บใบเสร็จไว้เป็นสำคัญ เพื่อแสดงต่อเจ้า

¹²⁸⁷ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร, รัชกาลที่ 4 รล-กท จ.ศ.1218 (พ.ศ.2399) เล่ม 11 ลำดับที่ 21 สารตราว่าด้วยให้พระยาเพชรบุรีชำระคืนเงินให้พวกลาวทรงดำ 34 คน หน้า 199-120. อ้างใน บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541, หน้า 131.

¹²⁸⁸ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 41 ร่างสารตราถึงหลวงปลัดกรมการเมืองพนมสารคาม จ.ศ.1205 (พ.ศ.2406) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

¹²⁸⁹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 49 เรื่องที่ 5 ร่างตราถึงกรมการเมืองสระบุรี ให้จัดนายกองปลัดกองติดตามขุนหมื่นตัวเลกมาอยู่ตามเดิม จ.ศ.1215 (พ.ศ.2396). อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹²⁹⁰ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร รัชกาลที่ 4 รล-กท จ.ศ.1217 พ.ศ.2398 เล่ม 9 หน้า 228-229. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-96.

¹²⁹¹ มีการขุดคลองต่าง ๆ เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน และเชื่อมระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง เพื่อเปิดพื้นที่ทำกินและเพื่อการคมนาคม เช่น คลองสุนัขหอน คลองดำเนินสะดวก (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ให้ขุดและยกที่ดินให้สมาชิกและบริวารตระกูลขุนนาถ) คลองมหาชัย คลองภาษีเจริญ คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ (รัชกาลที่ 4 โปรดให้ขุดใน พ.ศ.2400 พระราชทานที่ดินให้พระราชโอรสพระราชธิดา) คลองพระยาบันลือ

¹²⁹² สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, *ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2554, หน้า 43.

พนักงานในภูมิลำเนา หากเงินที่เสียไปแล้วน้อยกว่าอัตราที่ต้องเสีย ก็จะไม่เรียกเงินเพิ่ม¹²⁹³ การย้ายถิ่นจึงทำได้อย่างสะดวก

ในรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ว่าชาวลาวประกอบอาชีพต่าง ๆ หลากหลายขึ้น เช่น ทำสวน ค้าขาย ชาวลาวบางคนจับปลา จับกุ้งขาย มีทั้งขายปลาสด ปลาดุกแห้ง ปลาอย่าง กุ้งสดใหญ่และเล็ก กุ้งต้มตากแห้ง โดยเสียภาษี 16 เก็บ 1 หรือเสียภาษีเป็นเงิน สินค้าอื่น ๆ ที่ชาวลาวขายได้แก่ ขี้ผึ้ง ไหม หวาย กระสอบ เสื้อกระจุย เสื้ออก เสื้อเตย พริกเทศตากแห้ง หัวหอมใบแห้ง หัวกระเทียมใบแห้ง ชาวลาวยังตัดฟืนขาย โดยส่งให้เตาต่าง ๆ เช่น เตาอิฐ เตากระเบื้อง เตาสุรา เตาน้ำตาล นอกจากนี้ยังมีชาวลาวประกอบอาชีพขายสุกร เป็ด ไก่ ไข่สด ไข่เค็ม ฝ้าย ปอ คราม หวาย หนังก้างปลา¹²⁹⁴

การปลูกฝ้ายของชาวลาวที่เมืองเพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี แต่เดิมปลูกฝ้ายพันธุ์อินเดีย ซึ่งได้ผลไม่ดีนัก รัชกาลที่ 4 โปรดให้หาพันธุ์ฝ้ายจากยุโรป และพระราชทานแก่ชาวลาวใน 3 เมืองนี้ไปปลูก กำหนดว่าใน 3 ปีแรกจะได้ผลหรือไม่ก็ตาม ให้งดเก็บอากรสมัตตสร หลังจากนั้นจึงให้เก็บอากรฝ้ายตามที่เคยเก็บมาก่อน¹²⁹⁵

ชาวลาวจำนวนมากเช่าที่นาทำกินหรือรับจ้างทำนา (ขายแรงงานในที่นา) นอกจากนี้ยังมีการขายแรงงานในการทำทางรถไฟ และการตัดฟืน แรงงานรับจ้างจำนวนมากที่เป็นลาวจากจากมณฑลอุดรมณฑลอิสาน มณฑล นครราชสีมา ได้รับค่าจ้างราว 40-100 บาทต่อปี¹²⁹⁶ แนวโน้มที่รัฐบาลต้องการเงินแทนส่วยและแรงงานตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาริง นับเป็นแรงกดดันที่ทำให้ไพร่ทุกชาติพันธุ์ต้องหารายได้เป็นเงินมากขึ้น

หมู่บ้านของชาวลาวกระจายกว้างขวางลงไปจนถึงตอนเหนือของคาบสมุทรภาคใต้ ดังที่คาร์ล บ็อค นักพฤกษศาสตร์ที่เดินทางไปเกือบทั่วประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 บันทึกว่า

ข้าพเจ้าออกจากเมืองเพชรเมื่อวันที่ 18 สิงหาคม (พ.ศ.2424) ...เราขี่ม้าไปประมาณ 45 นาทีก็ถึงหมู่บ้านตะพานหิน พลเมืองส่วนมากเป็นลาวที่อพยพกันมาจากทางภาคตะวันออก คนพวกนี้เป็นลูกหลานของเชลยศึกที่ไทยกวาดต้อนลงมาจากถิ่นฐานเดิมของเขาราว 60 ปีมาแล้ว และพากัน

¹²⁹³ .เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18, หน้า 227-228. อ้างใน อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 312-313.

¹²⁹⁴ บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 171-173.

¹²⁹⁵ กองจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 รล-กท จ.ศ.1223 (พ.ศ.2404) เล่มที่ 51 ลำดับที่ 52 “สารตราว่าด้วยพระราชทานเมล็ดพันธุ์ฝ้ายแต่ยุโรปไปปลูกหัวเมือง หน้า 232-233. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.

¹²⁹⁶ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7”, หน้า 138-139.

ตั้งบ้านช่องเป็นหลักแหล่งกันอยู่ที่นี่ การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนแบบนี้มีอยู่หลายแห่งในประเทศไทย จนถึงภาคตะวันตกของกรุงเทพฯ¹²⁹⁷

หัวหน้าของชาวลาวในระดับหมู่บ้าน มีรายได้ที่มาจากเบี้ยหวัดที่รัฐบาลจ่ายให้ ดังที่คาร์ล บ็อค บันทึกว่า

เราพักแรมอยู่ที่บ้านลาวอีกแห่งหนึ่งชื่อหนองจิก ท้องทุ่งนาอันกว้างที่ประชาชนทำการเพาะปลูกในตำบลนี้เป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งเป็นชายแก่ใจดีชื่อ “ลุงแรม” แกเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าแกเกิดที่ไซ่ง่อนเมื่อ 56 ปีที่แล้วมานี้ พออายุได้ 6 ปีก็ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยศึกอยู่ในเมืองไทยพร้อมกับพ่อแม่และคนอื่นๆ ในหมู่บ้านที่แกเกิดนั้น

ในฐานะผู้ใหญ่บ้านลุงแรมเล่าว่า แกได้รับเงินจากรัฐบาลปีละ 32 บาท และบางครั้งก็ได้รับพระราชทานบำเหน็จอื่นๆ เช่น เงินพิเศษ เลือผ้า ฯลฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังมีสิทธิพิเศษเหนือลูกบ้าน คือเกณฑ์แรงงานชายฉกรรจ์ได้ปีละ 1,000 คนเป็นเวลา 2 เดือนทุกปี แกเคยได้รับสิทธิพิเศษเพื่อเกณฑ์แรงงานคนถึงปีละ 3 เดือนจนเมื่อเร็วๆ นี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้มีพระบรมราชโองการตัดทอนการเกณฑ์แรงงานลงเหลือเพียงปีละ 2 เดือน จำนวนพลเมืองในหมู่บ้านนี้มีประมาณ 5,000 คน แต่ผู้ใหญ่บ้านบ่นว่าชายฉกรรจ์กว่า 800 คนโดนเกณฑ์ทหารไปเสียในระหว่าง 2 ปีนี้ และบอกว่าในระยะ 2 วันนี้อาจจะต้องเดินทางไปรับนายทหารที่ราชบุรี พวกนั้นจะทำการเกณฑ์ทหารในหมู่บ้านนี้ตามที่เคยมา¹²⁹⁸

สำหรับคนจีน ในทศวรรษ 2360-2370 คนจีนอพยพเข้ามาประมาณ 7,000 คนต่อปี หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง จำนวนคนจีนอพยพเพิ่มขึ้นมาก เช่น ใน พ.ศ.2413 จำนวนคนจีนที่อพยพเข้ามามีประมาณ 14,000 คน แต่หลังจากนี้จำนวนคนจีนที่อพยพเข้ามาในแต่ละแคว้นเริ่มลดลง จนถึง พ.ศ.2452 จึงเพิ่มสูงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง จอห์น ครอบเฟิร์ด คาดการณ์ว่า ใน พ.ศ.2365 ประเทศสยามมีประชากรทั้งหมด 2,790,500 คน ในจำนวนนี้เป็นชาวจีน 440,000 คน แต่คนอื่นๆ ก็ประมาณการกันแตกต่างกันออกไป เช่น ใน พ.ศ.2370 มัลลอค คาดว่าประเทศสยามมีประชากร 3,252,650 คน เป็นชาวจีน 8 แสนคน และใน พ.ศ. 2397 บาทหลวงปาเลอกัวซ์ ประเมินว่าประเทศสยามมีประชากร 6 ล้านคน เป็นชาวจีน 1 ล้าน 5 แสนคน ส่วนใหญ่หลังจากทำงานราว 2-3 ปี คนจีนจะอพยพกลับบ้านเกิดเมืองนอน แต่ในทศวรรษ 2390 มีชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียงราว 3 แสนคน¹²⁹⁹

¹²⁹⁷ เสฐียร พันธรักษ์ และ อัมพร ทีชะระ. *ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง*, หน้า 77-78.

¹²⁹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁹⁹ โปรดดูรายละเอียดการประมาณการจำนวนประชากรสยามและชาวจีนใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์, *สังคมจีนในไทย*. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548, หน้า 57-80.

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้คนจีนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง (กุลี) และปลูกผักขาย แต่อีกส่วนหนึ่งประกอบอาชีพหลากหลาย เช่น ขายสินค้าอุปโภคบริโภค ปลูกอ้อย เผาอิฐ ต่อเรือ และงานหัตถกรรมต่างๆ มีจำนวนน้อยที่กลายเป็นเจ้าภาชีนายอากรและขุนนางกรมทำซึ่งมีศถาบรรดาศักดิ์ สามารถสะสมทุนได้มากจนกลายเป็นนายทุนกลุ่มแรกในสังคมไทย¹³⁰⁰ และขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่นๆ อย่างหลากหลายในเวลาต่อมา เช่น ธุรกิจโรงสีข้าว ส่งออกข้าว เติมน้ำเรือ ธนาคาร เมืองแร่ โรงสีอ้อย ฯลฯ

ในระยะแรกคือปลายรัชกาลที่ 2 ถึงต้นรัชกาลที่ 4 คนจีนจำนวนมากรับจ้างเป็นแรงงานในโรงงานน้ำตาลที่นครชัยศรี และมีบางส่วนทำไร่อ้อย ต่อมาในช่วงปลายรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 กิจกรรมอุตสาหกรรมน้ำตาลไม่ดี ชาวจีนหันไปประกอบอาชีพอื่นๆ มากกว่า เช่น ทำสวน ทำนา เลี้ยงหมู พ่อค้าคนกลาง และรับจ้างทำงานโยธาต่างๆ เช่น ขุดคลอง สร้างประตูน้ำ สร้างทางรถไฟ นอกจากนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้สร้างทางรถไฟสายมหาราชย์จากกรุงเทพฯ ผ่านนครปฐมไปยังสมุทรสาคร และทางรถไฟสายใต้จากกรุงเทพฯ ผ่านนครปฐมไปยังเพชรบุรี ชาวจีนก็นิยมตั้งถิ่นฐานค้าขายที่นครปฐมซึ่งเป็นชุมทางรถไฟ ส่วนชาวจีนที่เป็นเจ้าภาชีนายอากรมักเป็นเจ้าของโรงฝิ่น โรงบ่อน (ถั่ว หอย ตีไก่ กัดปลา) และกลายเป็นเจ้าของตลาดและเจ้าของโรงสี หรือเป็นพ่อค้าใหญ่ในท้องถิ่นต่าง ๆ¹³⁰¹

เนื่องจากเงินเป็นแรงงานสำคัญ การที่แรงงานเงินถูกเอาเปรียบจากนายจ้างจึงเป็นเรื่องที่รัฐบาลพยายามแก้ปัญหา เช่น ชาวจีนจำนวนมากไปทำงานในเหมืองแร่ทางภาคใต้ และถูกเอารัดเอาเปรียบจนก่อความวุ่นวาย ใน พ.ศ.2415 รัฐบาลจึงหาทางดูแลลูกจ้างมิให้ถูกนายจ้างเอาเปรียบ เพื่อมิให้เกิดเหตุร้ายขึ้นอีก ดังพระบรมราชโองการต่อไปนี้

...มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ว่าการรับจ้างด้วยแรงและการจ้างทำสิ่งของต่าง ๆ เปนการทำมาหากินของไพร่บ้านพลเมืองซึ่งจะได้เลี้ยงบุตรภรรยา ถ้านายจ้างกับลูกจ้างทำหนังสือสัญญาไว้ต่อกันประการใดก็ต้องเรียกเอาตามสัญญา ถ้าไม่มีสัญญาค่าแรงก็ต้องถือเอาตามธรรมเนียมบ้านเมือง ที่จ้างทำสิ่งของนั้นก็ต้องคิดค่าจ้างตามราคาส่งของซึ่งทำโดยสมควร แต่การนายเหมืองทำดีบุกจ้างลูกจ้างมาใช้ทำการได้เนื้อดีบุกมากน้อยเท่าใด นายเหมืองก็ไปซื้อขายเอง จะมีกำไรขาดทุนลูกจ้างก็มีได้ทราบ ลูกจ้างถือว่ารับจ้างแล้วก็ได้ค่าจ้างตามเดิม ซึ่งพระยาวิจิตรสงครามผู้ว่าราชการเมืองออกประกาศค่าแรงลูกจ้างให้แรงละ ๕ หลายนั้นเปนการบำรุงนายเหมืองฝ่ายเดียว ไม่เปนการทำนุบำรุงลูกจ้าง ๆ เหน็ดธรรมเนียมแต่ก่อนจึงไม่ยอมเกิดวิวาทกันขึ้น...ให้หลวงพิพิธพันทพิจารีย์ หลวงพระเสนี ข้าหลวง พระยาวิจิตรสงครามกรมการยกค่าประกาศเดิมของพระยาวิจิตรสงครามเสีย ให้ข้าหลวงกรมการประกาศใหม่ให้นายเหมือง ลูกจ้างทำดีบุกแลไทยจีนไพร่บ้านพลเมืองทราบทั่วกันว่าผู้ใดจะลงทุนท่วาง (สร้าง) เหมืองดีบุกจ้างลูกจ้างมาใช้ทำการมากน้อยประการใด ถึงเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่งเป็นต้นปีใหม่ ให้นายเหมืองแลนายารทั้งปวง เขียนหนังสือประทับตราหยีห่อปิดไว้ที่ประตูโรงว่า

¹³⁰⁰ ไพร่ตดู สิริลักษณ์ (ศักดิ์เกรียงไกร) สัมภาษณ์, *ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2553.

¹³⁰¹ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, *ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน*, หน้า 126-128.

นายเหมืองนี้จะให้ค่าจ้างแก่ลูกจ้างแรงละเท่า่นั้น ผู้ใดจะมารับจ้างก็ตามใจสมัคร แล้วเขียนประทับตรา ยี่ห้อยื่นผู้ว่าราชการเมืองด้วยฉบับหนึ่ง เมื่อนายเหมืองกับลูกจ้างทู่เถียงกันด้วยค่าจ้างประการใด ก็ให้ ข้าราชการกรมการตัดสินตามหนังสือนายเหมืองยื่นไว้ ...¹³⁰²

ในการแสวงหาผลประโยชน์ บางครั้งคนจีนก็เกิดความขัดแย้งกับคนชาติพันธุ์อื่น เนื่องจากผลประโยชน์ขัดกัน เช่น การทำเหมืองแร่ในภาคใต้ซึ่งจีนแย่งชิงผลประโยชน์กับอังกฤษซึ่งได้รับสัมปทาน จากรัฐบาล จนฝ่ายอังกฤษร้อนเรียนต่อสมุหพระกลาโหม ใน พ.ศ.2417 ดังความต่อไปนี้

มิตเตอนุแมนผู้ว่าการแทนกงสุลเยเนอราลอังกฤษ ขอแจ้งความมายังเจ้าพระยาสุรวงษ ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม ด้วยพวกกัมปณีที่แร่กะลินาที่เมืองรามัญเมืองญะลาได้ไปหาท่านเซอร์ อันรูกลากเจ้าเมืองสิงคโปร์ ขอให้ท่านช่วยสงเคราะห์มีหนังสือสัญญาที่ได้ทำไว้กับเจ้าเมืองสงขลา เจ้าเมืองสิงคโปร์จึงได้มีหนังสือมายังข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเรียนแถวแมนต์ไทยว่าที่เมืองญะลา (ยะลา) เมืองรามัญ (รามัน) นั้นมีพวกจีน พวกกัมปณีอังกฤษจะทำการสิ่งไร พวกจีนเหล่านั้นแสวงหา เที่ยวขัดขวางและคนของกัมปณีที่รับจ้างทำการนั้น ก็มีความกลัวอยู่เพราะคนเหล่านั้น อีกประการ หนึ่งมีผู้ทำแร่กะลินา แต่ทำแร่กะลินานั้นมอบให้กับกัมปณีอังกฤษให้ทำแล้ว ที่จะให้คนอื่นทำนั้นก็ผิด ด้วยหนังสือสัญญาและคนผู้ลักแร่ทำแร่เหล่านี้ไปขายแร่ น้ำเนื้อไม่ดี จึงแร่ น้ำเนื้อดีของกัมปณีพลอย ตกราคาไปด้วย อีกประการหนึ่งเวลาที่กำหนดทำแร่นี้ไปก็เวลายังเหลือแค่ ๗ ๘ ปีเท่านั้น เขาต้องลงทุนเงินซื้อเครื่องต่าง ๆ และการใช้สรอยเปนเงินอันมาก ในเวลานั้นควรทำนุบำรุงรักษาเปนการโดยดี ให้เขาขยายทำการในเมืองเหล่านั้น แถวแมนต์ไทยจึงจะได้ประโยชน์ ๑๐๐ ละ ๑๐ ได้เปนอันมาก และเมื่อทำหนังสือสัญญาให้ใหม่ด้วยกันนั้นไม่ต้องขอให้ลดจาก ๑๐๐ ละ ๑๐ ถ้าเขาทำการภอจะได้ กำไรบ้าง ข้าพเจ้าขอให้เจ้าคุณพิเคราะห์ดูในเรื่องความนี้ให้คนรับจ้างของกัมปณีทำการโดยสะดวก ขอย่าให้มีผู้ใดข่มเหงได้ และคนอื่นที่จะไปทำแร่กะลินาเหล่านั้นไม่มีอำนาจ ขอให้เจ้าคุณได้บังคับ ห้ามเสียว่าอย่าได้ทำต่อไปเลย และการของกัมปณีนี้นี้เจ้าคุณได้คิดทำนุบำรุงรักษา จะได้เปนประโยชน์กับแผ่นดิน และกัมปณีมีประโยชน์ยิ่ง ๆ ขึ้นทุกชั้น เจ้าคุณจะเห็นประการใด ขอตอบมาให้ ข้าพเจ้าทราบ ข้าพเจ้าจะได้มีหนังสือออกไป...¹³⁰³

ความขัดแย้งเนื่องจากผลประโยชน์ขัดกันระหว่างชาวจีนต่างสำเนียง (ที่อพยพมาจากคนละท้องถิ่น) ก็เกิดขึ้นมาก เช่นความขัดแย้งระหว่างคนจีนมาเก๊ากับคนจีนฮกเกี้ยนที่นครศรีธรรมราชใน พ.ศ.2417-2418 ...จีนชิงฉักมาเก๊า จีนเซียงฮกเกี้ยนซึ่งตั้งทำมาหากินอยู่ณที่อำเภอรัตนพิบูลย์ในแขวงเมือง นครศรีธรรมราชคุมพรรคพวกเกิดวิวาทสู้รบยิงฟันกันตายทั้ง ๒ ฝ่าย พวกจีนฮกเกี้ยนสู้ไม่ได้แตกหนี

¹³⁰² หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 8 จ.ศ.1234, ก-ร.5 รล-กท/7, เรื่องข้าหลวงกรมการเมืองภูเก็ต ขำระความซึ่งนายเหมืองลูกจ้างวิวาทกันด้วยค่าจ้างและตัดสินซึ่งยังกันตาย ณ เมืองภูเก็ต

¹³⁰³ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 10 จ.ศ.1236, ก-ร.5 รล-กท/9, เรื่องว่าพวกจีนทำการขัดขวาง แก่พวกกะลินากัมปณีต่างๆ ให้เจ้าพระยาสงขลา แต่งกรมการออกไปตรวจดู อย่าให้พระนายดาบเกี่ยวกัน

ลงมาอยู่ตามตลาดท่าวังประมาณ ๔๐๐ คน พวกจีนมาเกาะเอาเพลิงเผา โรงกสิ กว๊าน เรือน ของพวกจีนหกเกียน ๗๕ หลัง พระราชกัฏฐิราชยกระบัตร์ พระเสนหามนตรี จัดให้หลวงไตรพลแสน กรมการคุมไพร่ ๗๐ คน ขึ้นไประงับว่ากล่าวมิให้วิวาทกัน แล้วได้จัดนาย ไพร่ ออกลาดเวนตามตลาดท่าวังสกัดด้านทางทุกที่ตำบล มีหนังสือไปยังพระศรีธรรมบริรักษ์ปลัดให้กำชับพวกจีนหกเกียน จีนมาเกาะที่ท่าปราง ทอนกะหยี บางรัก แขวงเมืองตรัง อย่าให้เข้าสมทบกับพวกจีนซึ่งวิวาทกันได้ มีความในใบบอกเป็นหลายประการ ได้นำขึ้นบังคมทูลพระกรุณา แก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว มีพระบรมราชโองการมารพระบันฑิตสุรสิงหนาทดำรงสเนื้อเกล้าฯ ว่า จีนซึ่งมาตั้งทำมาหากินอยู่หัวเมืองฝ่ายใต้แลหัวเมืองทะเลตะวันตกนั้น เจ้ากงศรีเป็นพวกเป็นเหล่ากัน ถ้าทุ้มเถียงเป็นเหตุเล็กน้อยก็มักเรียกพวกเพื่อนมารวบรวมวิวาทรบพุ่งกันตายเนื่องๆ ซึ่งจีนจึงฉังมาเกาะ จีนเซียงฮอหกเกียนบ้านร่อนพิบูลรณ วิวาทกัน ครั้นนี้เดิมเป็นแค่ทุ้มเถียงกันด้วยทวงลูกนี้เล็กน้อย ครั้นพวกกงศรีรู้ความรวบรวมกันมามากก็เกิดวิวาทกันใหญ่ขึ้น นายบ้านนายอำเภอห้ามปรามก็ไม่ฟัง จิเซียงฮอหกเกียนสู้ไม่ได้แตกมาแล้ว ก็จะมาคุมสาเหตุเรียกพวกเพื่อนไปวิวาทกันอีก ถ้าไม่ระงับเสียให้เรียบร้อยการทำมาหากินก็จะเสียไปทั้งสองฝ่าย ไพร่บ้านพลเมืองก็จะได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยานครศรีธรรมราชกับหลวงกรมท่าซ้าย หลวงอาษาสรรรการทหารรามัญที่กัณฑ์ ขุนไชยฤทธิรงค์สกรรเลบเตอร์แนนต์ ทหารปืนใหญ่ เล็ก ๔๐ คนพร้อมด้วยเครื่องศาสตราวุธ มาด้วยเรือรบกลไฟซื้อพิทยมรณยุทธออกมาจับพระนราธิราชกัฏฐิข้าหลวงเมืองสงขลาให้มีอำนาจเต็มไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการข้าหลวงปกครองกัน พังเหตุการณ์ระงับว่ากล่าวให้พวกจีนทั้งสองฝ่ายเรียบร้อย...สารตรามาณวัน ๖ ๗๒ ๔ คำจุลศักราช ๑๒๓๗ ปีกุนสप्तศก¹³⁰⁴

ด้วยเหตุที่มีการอพยพโยกย้ายอย่างกว้างขวางของคนชาติพันธุ์ต่างๆ **สังคมไทยในสมัยหลัง** สนธิสัญญาเบาริงจึงเป็นสังคมของคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่เคลื่อนไหวอย่างคึกคักเพื่อปรับตัวในการทำมาหากินในต่างถิ่น เมื่อประกอบกับการที่รัฐขยายอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมเข้มข้นขึ้น ก็ทำให้วัฒนธรรมจากส่วนกลางแทรกเข้าไปในท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ อย่างไรก็ตาม การสืบทอดศิลปวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ยังคงดำเนินต่อไปได้ค่อนข้างมาก เพราะส่วนใหญ่แล้วจะตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนของคนชาติพันธุ์เดียวกัน กรณีของชาวลาวและชาวมอญ ยังคงมีวัดและหอผีทำพิธีกรรมในชุมชน ส่วนชาวจีนก็มีศาลเจ้าของชุมชนจีนแต่ละชุมชน นอกจากนี้รัฐไทยในเวลานั้นก็ยังใช้ชาติพันธุ์เป็นฐานในการปกครองและการเก็บภาษี และรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ยังไม่เกิดขึ้น การเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงยังคงเป็นไปอย่างจำกัด เฉพาะในหมู่คนจำนวนน้อย และเกิดขึ้นอย่างช้าๆ เท่านั้น

¹³⁰⁴ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 12 จ.ศ.1236-1237, ก-ร.5 รล-กพ/11, เรื่องตอบเมืองนครศรีธรรมราชว่าด้วยให้ข้าหลวงกรมการระงับจีนวิวาทที่ร่อนพิบูลรณ

ปัญหาโจรผู้ร้ายในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง

ปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาที่คนในสังคมไทยสมัยต่าง ๆ ต้องเผชิญอยู่เสมอ แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาปรากฏว่าในหลายท้องถิ่นมีโจรผู้ร้ายมากขึ้น และภายหลังสนธิสัญญาเบาริง คือในปลายทศวรรษ 2390 เป็นต้นมาโจรผู้ร้ายก็ยิ่งขยายตัวมากขึ้นอีก ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการขยายตัวของปัญหาโจรผู้ร้ายในทุกท้องถิ่น ได้แก่ การขยายตัวของการผลิตเพื่อขายที่ทำให้คนทั่วไปครอบครองทรัพย์สินเงินทอง และมีการเดินทางเพื่อค้าขายมากขึ้น ที่กลายเป็นโอกาสให้โจรผู้ร้ายปล้นสดม ในขณะที่ยังมีคนส่วนหนึ่งในสังคมมีฐานะยากจนอันเนื่องมาจากสาเหตุต่าง ๆ เช่น การเสียภาษีอากรเป็นเงิน การสูญเสียเงินจากการเล่นเกมพนัน และความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติ ทำให้หาทางออกด้วยการเป็นโจรผู้ร้าย ในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริงนี้ รัฐบาลหารายได้จากอากรฝิ่น บ่อนเบี้ย สุรา และการพนันมากขึ้น ทำให้ผู้ที่ตกอยู่ในบ่วงของอบายมุขเหล่านี้สูญเสียเงินทองไปจนสิ้นเนื้อประดาตัวและกลายเป็นโจรผู้ร้ายไปในที่สุด

นอกจากนั้นการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราทำให้ผู้ที่มีฐานะค่อนข้างดีอยู่แล้วจำนวนหนึ่ง เช่น ข้าราชการระดับกลางและ นักเลงในท้องถิ่น มีความต้องการที่จะร่ำรวยขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ยังขาดโอกาสขาดเงินทุน ขาดเครือข่ายทางเศรษฐกิจในประเทศและต่างประเทศ หรือขาดประสบการณ์ที่จะสร้างความมั่งคั่งในวิถีทางที่ถูกกฎหมาย จึงตั้งตัวเป็นหัวหน้าโจรอย่างลับๆ โดยสามารถใช้ประโยชน์จากอำนาจหรืออิทธิพลในตำแหน่งราชการเพื่อคุ้มครองลูกน้อง และสามารถขายทรัพย์สินที่ลูกน้องปล้นมาได้โดยไม่มีใครกล้าจับกุม นับเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้โจรผู้ร้ายสามารถปล้นสดมโดยไม่ถูกลงโทษจากกลไกอำนาจรัฐ

การที่โจรผู้ร้ายสามารถลักขโมยหรือปล้นสดมได้สำเร็จ จนมีอาชีพเป็นโจรได้นั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีขุนนางอุปถัมภ์ เช่น กรณีที่เกิดขึ้น ณ เมืองกาญจนบุรี ซึ่งมีใบบอกของปลัดเมืองกาญจนบุรีมายังกรมพระกลาโหม ว่าชาวตองสุผู้หนึ่งฟ้องร้องว่าหลวงศิริยผู้เป็นบิดากับขุนศรีชำนาญไพร่ผู้เป็นบุตรชายอุปถัมภ์โจร

“มะบันติตองสุใจทหาว่าหลวงศิริยขุนศรีชำนาญไพร่บุตรหลวงศิริย เปนต้นสำนักผู้ร้ายเรื่องหนึ่ง ...เปนต้นสำนักมตุณะผู้ร้ายไว้ที่เรือน มตุณะกับพวกเพื่อนไปปล้นมะสิโละที่บางยาคาบแขวงเมืองทวาย เกบเอาเงิน ๓๔๐ เหยียนกับสิ่งของรวมเปนเงิน ๔๓๕ บาทแล้วกลับมาสำนักอยู่ที่บ้านหลวงศิริยอีก...มีผู้รู้เห็นประมาณ ๙ คน ๑๐ คน กำหนดไปสืบพยาน หลวงศิริยขุนศรีชำนาญไพร่จำเลย ประนีประนอมขอเสียเงินใช้ทุนให้มะบันติมะสิโละใจทเปนเงิน ๒๐๐ บาท มะบันติมะสิโละก็ยอมรับเงิน ๒๐๐ บาท ความเปนแล้วแก่กัน...”¹³⁰⁵

แม้ว่าในกรณีนี้กลไกอำนาจรัฐจะจัดการได้ แต่โดยทั่วไปแล้วกลไกอำนาจรัฐในเวลานั้นยังไม่แข็งแรงพอสำหรับการปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างมีประสิทธิภาพ ที่สำคัญก็คือ การที่แต่ละเมืองมีคนในตระกูลผู้นำ

¹³⁰⁵ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 8 จ.ศ.1234, ก-ร.5 รล-กท/7, เรื่องว่าด้วยพระยากาญจนบุรีชำระผู้ร้ายลักข้างเกรียงมาแต่เมืองทวายแล้ว 3 เรื่อง

ท้องถิ่นเป็นเจ้าเมือง และเจ้าเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกันมักขัดแย้งกันเนื่องจากมีการแย่งชิงผลประโยชน์จากการเก็บส่วย การเก็บภาษีอากร และการค้า ตลอดจนมีการหนีของไพร่จากเมืองหนึ่งไปอยู่อีกเมืองหนึ่ง ทำให้ไม่สามารถร่วมมือกันในการปราบปรามโจรผู้ร้าย มักปรากฏอยู่เนื่อง ๆ ว่าโจรผู้ร้ายจะใช้พื้นที่ตามตะเข็บชายแดนระหว่างเมืองต่าง ๆ เป็นแหล่งกบดาน หากถูกเจ้าเมืองหนึ่งส่งกองกำลังมาปราบปรามก็จะหลบหนีไปยังเมืองที่อยู่ใกล้เคียง ปัญหาโจรผู้ร้ายจึงเป็นปัญหาสังคมที่สำคัญมากปัญหาหนึ่งภายหลังสนธิสัญญาเบาริง

นอกจากนี้ การที่ชาวบ้านได้รับการปกป้องดูแลจากรัฐน้อย ก็ทำให้ชาวบ้านต้องยอมอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของโจรผู้ร้ายหรือนักเลงที่เป็นผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นของตน โดยที่โจรผู้ร้ายจะทำการปล้นหรือลักทรัพย์ในท้องถิ่นอื่นแต่จะให้ความคุ้มครองช่วยเหลือแก่ชาวบ้านในเขตอิทธิพลของตน เมื่อทางราชการนำกองกำลังมาปราบปราม โจรผู้ร้ายที่อุปถัมภ์ชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นๆ ก็มักจะได้รับความช่วยเหลือจากชาวบ้านจนทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายเป็นไปได้อย่าง

ในภาคกลาง ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม ทำให้ผู้ที่มีเงินอยู่ในมือไม่สามารถวางใจได้ว่าเงินของตนจะปลอดภัย จนมีการนำไปฝากไว้กับพระสงฆ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่รัฐห้ามปราม แต่ประชาชนที่มีเงินก็จำ ต้องนำเงินไปฝากที่วัดโดยคิดว่าโจรจะไม่กล้าปล้นวัด แต่ก็ปรากฏว่าพระสงฆ์บางรูปถูกปล้น ดังความในใบบอกฉบับหนึ่งใน พ.ศ.2417 ดังนี้

ด้วยมีใบบอกให้หลวงวังกรมการถือมาฉบับหนึ่งว่า ณวัน ๔ ๙ ๗ ค่ำปีจอฉศก ขุนท่า
มการนายทองอินน้องพระครูวัดด่านมาทำคำกำหนดหมายตราสินว่า ณวัน ๓ ๙ ๗ ค่ำ เวลา ๕ ทุ่มเศษมี
ผู้ร้ายคุมพวกเพื่อนจุดคบเพลิงขึ้นปล้นพระครูวัดด่านเก็บเอาทรัพย์สิ่งของของพระครู จิวร แพร ๒
ผ้า ๒ รวม ๔ ผืน สบง ๗ ผืน ผ้าขาว ๑๕๐ ผืน เปนเงินตรา ๑๙๐ บาท ของหนูภรรยาพระหลังสวน
ฝากเงิน ๑๙๐๐ บาท ของขุนศรีไตรรัตน์ฝากเงิน ๒๐๐ บาท ของพระสงฆ์แลชาวบ้านฝาก ๑๓ ราย
เงิน ๒๔๔๖ การสืบจับได้ อ้ายกันอ้ายยัง อ้ายทับอ้ายมี อ้ายบัวอ้ายนุมาถามให้การรับเปนสัจชัดถึง
อ้ายด่วงอ้ายเพชร อ้ายพุทอ้ายแสง อ้ายทองอ้ายใหญ่ อ้ายจันอ้ายจันอุ่น พวกเพื่อน ๖ คน แต่อ้าย
ผู้ร้าย ๖ คนหลบหนีไป....มีความในใบบอกหลายประการเห็นว่าเงินทองทรัพย์สิ่งของชะรวาศ มีกต
หมายพระราชบัญญัติของสงฆ์ ก็ห้ามปรามทั้งฝ่ายพระสงฆ์ทั้งฝ่ายชะรวาศเพื่อจะมิให้เสียวินัย
สิกขาบทของภิกษุสงฆ์สามเณร.....¹³⁰⁶

ในเขตปลูกข้าวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 นั้น ก็ปรากฏว่ามี
นักเลงที่มีชื่อเสียงเป็นที่เกรงกลัวกันไปทั่ว พ.ศ.2436 นักหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ คนหนึ่งรายงานว่ “เมื่อสอง
ปีที่แล้ว การที่จะเห็นกลุ่มโจรประมาณสี่ถึงห้าสิบคนถือธงแดงขโมยควาย ได้ควายสองร้อยตัวเป็นเรื่อง

¹³⁰⁶ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 12 จ.ศ.1236-1237, ก-ร.5 รล-กพ/11, เรื่องตอบเมืองหลังสวน
ว่าด้วยผู้ร้ายปล้นทรัพย์สิ่งของพระสงฆ์ ราษฎรฝากวัดด่าน

ธรรมดา ปีนี้ นักเลงแต่ละคนถือปืนใช้มีดหรือหอลาว เพื่อสร้างความยิ่งใหญ่ของตนเอง บ้างก็ยึดเรือ ยึดบ้าน
ฆ่าฟันผู้คน จนบางทีกลุ่มเหล่านี้ก็จะถูกซุ่มโจมตีโดยกลุ่มโจรอื่นๆ และฆ่าฟันกันเอง¹³⁰⁷

ในสายตาราชสำนักที่พยายามควบคุมสังคมชาวนานุกเบิก นักเลงดังกล่าวคือโจร ฝ่ายนักเลงก็ถือว่า
ข้าราชการและขุนนางเจ้าของที่ดินเข้ามาในเขตชนบทเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ จึงเป็นคู่แข่งของโจรปล้น
ควายนั่นเอง บรรดาข้าราชการที่ส่งมาเก็บภาษีในเขตนุกเบิกใหม่ๆ พบว่าไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะเก็บภาษีเพื่อ
ส่งไปให้กรมพระคลัง เพราะมีโจรปล้นเงินตามเส้นทางต่างๆ บริษัทเอกชนที่เข้ามาขุดคลองรังสิตประสพ
ปัญหาจากบรรดานักเลงเหล่านี้ด้วยจนต้องสร้างป้อมปราการติดปืนขึ้น กลางทศวรรษ 2430 โจรที่มีชื่อเสียง
ลือไกลคือ ไอ้เสือท้วม ที่สุพรรณบุรี ไอ้เสือท้วมหนีการจับกุมของทางการเป็นเวลาหลายปีเพราะชาวบ้าน
ช่วยปกป้องไว้ ไอ้เสือดอกรักที่อยุธยา มีชื่อเสียงพอๆ กัน และชาวบ้านช่วยป้องกันเสือดอกรักจากเงื้อมมือ
ของทางการเป็นเวลาหลายทศวรรษ ไอ้เปียเหล็กเลี้ยงเงื้อมมือตำรวจตลอดระหว่าง พ.ศ.2445-2456 เมื่อถูก
จับได้ไอ้เปียให้การว่าที่หลบหนีได้เป็นเวลานานเพราะชาวบ้านช่วยเหลือ ชาวบ้านไม่ร่วมมือกับตำรวจ
เพราะไอ้เปียช่วยคนจน โดยปล้นคนรวยมาให้คนจน เรื่องราวของเสือท้วม เสือดอกรัก และไอ้เปียนี้ในเวลา
ต่อมาได้กลายเป็นตำนานที่ชาวบ้านบอกเล่าอย่างภาคภูมิใจถึงความสามารถของนักเลงท้องถิ่นจนเกือบจะ
เป็นวีรบุรุษของพวกเขา สะท้อนว่าชาวบ้านในยุคหลังภูมิไฉที่นักเลงท้องถิ่นท้าทายอำนาจของราชสำนัก
ได้¹³⁰⁸

การปราบปรามโจรผู้ร้ายนับเป็นหน้าที่สำคัญของรัฐบาล การปราบปรามที่สุพรรณบุรีเมื่อทศวรรษ
2420 ทางการสามารถจับกุมโจรได้ 300 คน หลังจากปฏิรูปการปกครองแล้วการปราบปรามโจรโดยรัฐบาล
ดำเนินไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น การปราบปรามในเขตภาคกลางใน พ.ศ.2434 จับกุมโจรได้ 115 คน
ต่อมาใน พ.ศ.2444 รัฐบาลก็ทำการปราบปรามโจรผู้ที่เมืองชลบุรี ซึ่งปรากฏว่าในช่วงเวลาก่อนที่กองกำลัง
ของรัฐบาลจะออกมาปราบปรามนั้นมีโจรอยู่ถึง 1,600 คน¹³⁰⁹

ในภาคเหนือ บันทึกของชาวตะวันตกแสดงให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ 24 และต้นพุทธศตวรรษที่
25 ปัญหาโจรผู้ร้ายสร้างความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านและผู้เดินทางผ่านไปมาเป็นอย่างมาก เช่น ในสมัยพระ
เจ้ากาวิโรสุริยวงศ์ แมคคิลวารี มิซันนารีอเมริกันบันทึกไว้ว่า

หลายครั้งที่พระองค์ประสบความสำเร็จในการจับกุมผู้นำเงี้ยวคนหนึ่งซึ่งขึ้นจนกลายเป็น
บุคคลนอกกฎหมายและเป็นโจรไป...ผู้นำเงี้ยวคนนี้ได้รวบรวมผู้คนและพากันออกจากแหล่งที่ซ่อนใน

¹³⁰⁷ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า, หน้า 280.

¹³⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 280-281.

¹³⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

ภูเขา เพื่อออกไปปล้นสะดมหมู่บ้านที่ไม่รู้จักที่ไหน...ด้วยเหตุนี้ผู้นำเงี้ยวคนนี้จึงทำให้เกิดความ
ระส่ำระสายไปทั่วในช่วงปีแรก ๆ ที่เราอยู่เชียงใหม่¹³¹⁰

ตัวอย่างที่ชัดเจนของปัญหาโจรผู้ร้ายในภาคเหนือ คือที่เมืองพร้าว มีประวัติศาสตร์บอกเล่ากันว่า
ช่วงประมาณปี พ.ศ.2400 เมืองพร้าวยังมีคนไม่มาก พวกโจรไทใหญ่ยังคงปล้นสะดมผู้คน ในเวลานั้นบุ
บุญมา ชาวบ้านแจ่งหัวรินในเมืองเชียงใหม่ที่มักมาล่าสัตว์บริเวณเมืองพร้าว ได้รวมคนต่อสู้ขับไล่ ในที่สุดก็
ได้รับการแต่งตั้งเป็น “แคว้น” เมืองพร้าวในปี พ.ศ.2402 แคว้นบุญมาเริ่มสร้างเวียงพร้าวใหม่ในปี พ.ศ.
2414 มีการเล่าว่าได้รวบรวมหมู่บ้านเดิมที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วแอ่งพร้าว ซึ่งเป็นจุดด้อยในการป้องกัน
ตัวเองจากพวกโจรที่มีกำลังหลายร้อยคน ในที่สุดแคว้นบุญมาก็สามารถรวบรวมผู้คนได้ถึง 200 หลังคา
เรือน¹³¹¹

ความเดือดร้อนของราษฎรในภาคเหนือในสมัยที่รัฐบาลกรุงเทพฯ ข้าราชการ และเจ้าภาชีนายอากร
เก็บภาษีอากรอย่างมีประสิทธิภาพและเข้มงวดขึ้น ก็มีส่วนทำให้ราษฎรเดือดร้อน และอาจทำให้ราษฎร
บางส่วนกลายเป็นโจรผู้ร้าย บันทึกเรื่อง “ปราบเงี้ยว” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ สะท้อน
ความเดือดร้อนของราษฎรจากการเก็บภาษีอากร โดยเฉพาะราษฎรในท้องถิ่นที่ห่างไกลจากอำนาจรัฐที่ไม่
เคยถูกเกณฑ์แรงงานหรือเสียภาษีอากรมาก่อน ดังความว่า

ฉันได้ตั้งใจพิเคราะห์กันว่าเพราะเหตุใดจึงเกิดการร้ายแรงอย่างนั้น เมื่อได้ตรวจตราตลอด
มาเห็นเป็นแน่ใจว่า เหตุนี้เกิดด้วยราษฎรพากันเกลียดชังชาวไตที่ขึ้นไปเป็นนายแขวง ตลอดจน
ข้าหลวงเพราะเหตุ ๓ ประการ คือประการที่ ๑ เพราะไปตั้งเก็บเงินแทนเกณฑ์ ข้านี้พวกที่อยู่ใกล้
เวียงเคยถูกเกณฑ์มาก บางทีจะชอบใจ แต่พวกที่อยู่ห่างเวียง เช่น แขวงจอมทอง แต่เดิมไม่มีใครถูก
กะเกณฑ์ มาต้องเสียเงินแทนเกณฑ์จึงรู้สึกเดือดร้อน ประการที่ ๒ การเกณฑ์ขอแรงทำถนนหนทาง
ราษฎรที่เสียเงินเข้าใจว่าจะพ้นกะเกณฑ์แล้ว ครั้นถูกขอแรงเข้าด้วย ก็เห็นว่าเราพูดไม่จริง หลอก
เอาทั้งเงินแลแรงด้วย ประการที่ ๓ เพราะนายแขวงที่ออกไปอยู่ตามแขวง ไม่รู้จักเอาใจราษฎร ไป
บังคับการกดขี่เอาตามแบบแผนเข้มงวดนัก ราษฎรจึงเกลียดชัง ครั้นได้ช่องบ้านเมืองเป็น
จลาจล จึงทำร้ายนายแขวง แต่บางแขวงก็ไม่ทำเพราะผู้เป็นนายแขวงที่นั้นราษฎรจะไม่สู้เกลียดชัง
นัก เหตุที่เงี้ยวผู้ร้ายกำเริบทำการใหญ่โต ก็เพราะรู้ว่าราษฎรพลเมืองพากันเกลียดชังชาวไตอยู่แล้ว
หวังว่าพลเมืองจะช่วยเงี้ยว จึงประกาศว่าทำร้ายแต่ชาวไต มูลเหตุเห็นว่าเป็นเพราะเหตุ ๓
ประการที่ว่ามานี้ยิ่งกว่าอย่างอื่น ทางที่จะแก้ไขต่อไปนั้น เงินแทนเกณฑ์ต้องคงเก็บ แต่ต้องละการ

¹³¹⁰ เดเนียด แมคคิลวารี, กิ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว. แปลโดย จิตราภรณ์ ตันรัตนกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: มติชน, 2544, หน้า 93.

¹³¹¹ มนัส ตันสุภายน และคณะ. โครงการการสืบค้นประวัติศาสตร์เมืองพร้าว ผ่านกระบวนการศึกษาวัดร้าง อำเภอ
พร้าว จังหวัดเชียงใหม่. (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 2550, หน้า 36-38.

กะเกณฑ์ให้ราษฎรเห็นว่าเราพูดจริง และที่สุดต้องกำชับพวกที่เป็นข้าหลวงแลนายแขวงให้รู้จักเอาใจราษฎรบ้าง อย่าให้ราษฎรรู้สึกความเดือดร้อนที่เราบังคับบัญชา การจึงจะเรียบร้อยตลอดไป¹³¹²

ในภาคอีสาน ก็มีรายงานเรื่องโจรสลัดชุมเช่นเดียวกัน เอกสารราชการฉบับหนึ่งระบุว่า

“...แลเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอก ราชการสำหรับไพร่พลเมืองแลเมืองขึ้นมีมากทั้งเป็นเมืองหน้าด่าน เขตแขวงก็ติดต่อกับเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เจ้าเมืองท้าวเพี้ยกรรมการแลลูกคาวานิฮไปมาไม่ขาด มักเกิดโจรผู้ร้ายแก่เจ้าเมืองท้าวเพี้ยแลลูกคาวานิฮอยู่เนื่องๆ...”¹³¹³

มีหลักฐานว่าใน พ.ศ.2409 โจรผู้ร้ายปล้นฆ่าพ่อค้าชาวจีนในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคอีสาน เจ้าเมืองสุวรรณภูมิและเมืองอุบลต่างก็ไม่จัดการสิ่งใด โดยอ้างว่าหมู่บ้านดังกล่าวไม่ได้อยู่ในเขตเมืองของตน เจ้าเมืองนครราชสีมาต้องยื่นมือเข้ามาจัดการ โดยสัญญาว่าถ้าเจ้าเมืองเมืองใดจับผู้ร้ายได้จะให้ผลประโยชน์ตอบแทน ดังความว่า

“เมื่อพ.ศ.2409 นี้ จีนหอย ลูกค้าเมืองอุบลฯ ได้ไปค้าขายทางเมืองสุวรรณภูมิขณะที่พักอยู่ริมหัวยกาแก้ว บ้านเหมือดแอ่ ถูกผู้ร้ายปล้นฆ่าตาย พี่น้องจีนหอยได้ร้องต่อเมืองอุบลฯ ทางเมืองอุบลฯ แจ้งว่าเป็นเขตของเมืองสุวรรณภูมิ... เมืองสุวรรณภูมิก็ว่าไม่ใช่แขวงเมืองสุวรรณภูมิ พี่น้องจีนหอยจึงไปกราบเรียนเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงเรียกเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองอุบลฯ เจ้าเมืองศรีสะเกษไปพร้อมกันแล้วมีบัญชาว่า เกิดความฆ่ากันตายในที่ใกล้บ้านแขวงเมืองทั้ง 3 ถ้าเมืองใดสืบผู้ร้ายได้ จะยกที่ตำบลนั้นให้เป็นของเมืองนั้น เจ้าเมืองอุบลฯ จึงยอมเสียเงินให้แก่พี่น้องจีนหอย...”¹³¹⁴

หลักฐานอีกฉบับหนึ่งใน พ.ศ.2435 แสดงว่าการติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองลาวกาวกับนครราชสีมาได้ทวีความคึกคักมากยิ่งขึ้นภายหลังสนธิสัญญาเบาริง และยิ่งเมื่อทางกรุงเทพฯ มีนโยบายขยายอำนาจการปกครองเข้าควบคุมหัวเมืองเหล่านี้มากยิ่งขึ้นโดยมีการสร้างทางรถไฟ การค้าก็ยิ่งขยายตัว แต่โจรผู้ร้ายก็ขยายตัวตามไปด้วย เอกสารราชการฉบับหนึ่งระบุถึงปัญหาโจรผู้ร้ายในเมืองต่างๆ ที่เป็นอุปสรรคต่อการค้า ดังนี้

¹³¹² ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเยื้อน ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม 2502, หน้า 139-140.

¹³¹³ หจช. กรมศิลปากร, เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1244 เล่ม 21 เรื่อง เมืองนครราชสีมา ตั้งพระยามหาบุรุษเป็นที่พระยากำแพงสงครามภักดีอภัยพิริยประกรมพาหุ เจ้าเมือง อ่างใน ชุมพล แนวจำปา. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 88.

¹³¹⁴ ชุมพล แนวจำปา, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468”, หน้า 96.

“...เรื่องหนึ่งเงินเฮงปู้มีภรรยาตั้งตักค้าขายอยู่ในเมืองอุบลราชธานี คุมสินค้าของป่าต่างๆ บรรทุกเรือ 6 ลำประมาณสามร้อยหาบเสศ แลเงินตราหกลีบซั้งเสศ ขึ้นไปขายแลสิ่งของเมือง นครราชสีมา ออกเรือจากเมืองอุบลราชธานี...นายจำลองเรือเล็กมาจากเมืองนครราชสีมา ถึงเมือง อุบลราชธานีแจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้าว่าเงินเฮงปู้ขึ้นไปถึงระหว่างบ้านซ่มกับบ้านท่าช้างที่จะจอดเรือ แขวงเมืองนครราชสีมา มีผู้ร้ายประมาณยี่สิบคนเสศถือปืนครบมืออยู่ในหาดทรายยิงปืนหลายนัดเข้า ตีปล้นเงินเฮงปู้ กระสุนปืนถูกเงินเฮงปู้รวนนมข้างขวาถึงแก่กรรม กระสุนปืนถูกคนลาวจ้างถ่อเรือ ฉีดยศกระสุนหนึ่งแต่หาเป็นอันตรายไม่ จินลาวคนจ้างก็ขึ้นบกหนีไปสิ้น ผู้ร้ายค้นเก็บไปแต่ของ ธรรมดา งาช้าง ไหม กับเงินตรา ผลเร็ว ครั่ง หนังสือของนั้นหาเก็บไปไม่ ธรรมเนียมจีน-ไทย ซึ่ง ค้าขายบรรทุกสินค้าออกจากเมืองอุบลราชธานี ไปเมืองนครราชสีมาปีละสองครั้ง ฤดูฝนบรรทุกไป ทางเรือ ฤดูแล้งบรรทุกเกวียนไปทางบก มีผู้ร้ายปล้นยิงเจ้าของถึงแก่กรรมเนื่องๆ จีน-ไทยค้าขาย หวาดหวั่นกลัวเล่าลือเป็นอันมาก ฤดูแล้งนี้ไม่มีผู้ใดบังอาจบรรทุกสินค้าไปเมืองนครราชสีมา แต่ เกวียนคั่งค้างอยู่เมืองอุบลราชธานีประมาณห้าร้อยเสศ **ผู้ร้ายมั่วสมกันชุกชุมอยู่ป่าแขวง เมืองศีสะเกษ เมืองพิมาย เมืองไธสง เมืองสุรินทร์ เมืองนครราชสีมาแลเมืองต่าง ๆ...**¹³¹⁵

เอกสารกระทรวงเกษตรธิการสะท้อนว่า ในช่วงที่เมืองนครราชสีมาเกิดความอดอยากเพราะทำนา ไม่ได้ผลนั้น มีใจผู้ร้ายชุกชุม ดังที่พระยาภาสกรวงศ์มีจดหมายลงวันที่ 10 กันยายน ร.ศ.108 ความว่า

...ในใบบอก ๓ ฉบับว่าระยะทางที่ขึ้นไปได้พบผู้ร้ายฆ่าลูกค้าตายที่ตำบลเขากระเทยกลางทางราย หนึ่ง ได้ความว่าเป็นลูกจ้างของลูกค้านั้นเอง พวกโคตงที่มาจากที่หลังตามจับตัวได้ส่งไว้ที่เมืองจันทน์ มาโดย ระยะทาง ๘ คืบถึงเมืองนครราชสีมา ทางลำบากกันดานเหลือกำลังต้องลุยน้ำลุยโคลน มาตามทางพบ คนเดินพวกละ ๕ ๖ คน เป็นหมู่ ๆ ตลอดระยะ มีอาวุธปืนครบกันทั้งสิ้น สังเกตดูหาใช้คนค้าขายไม่ แล ราษฎรตามระยะทางมีความหวาดเสียวด้วยใจผู้ร้ายทุกตำบล บ้างก็อพยพทิ้งไร่นาหลบหนีไปก็มี มาก ราษฎรทำนาก็ได้น้อย เข้าในปีชวดนี้ได้ประมาณ ๑ ส่วน เสียประมาณ ๖ ส่วน แลได้ลงมือรังวัดนา ราษฎรไม่ยอมจองด้วยขาดสน จะยกที่นาเป็นหลวง จงแต่การกรมการ เพราะราษฎรในแขวงเมืองนคร ราชสีมามีความจนเหลือล้น ทำนาได้เข้าพอรับพระราชทาน หาได้เป็นสินค้าซื้อขายส่งไปเมืองอื่นไม่

¹³¹⁶
...

ในระยะแรกที่มีการปฏิรูปการปกครองในภาคอีสาน ปัญหาโจรผู้ร้ายก็ยังมียู่มาก เฉื่อน แอมอนิเย นักสำรวจชาวฝรั่งเศส เดินทางไปถึงเมืองสุรินทร์ ใน พ.ศ.2440 ได้บันทึกเกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้าย ไว้ว่า

¹³¹⁵ หจข. กรมศิลปากร, ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา, หนังสือพระยาราชเสนา ข้าหลวงเมืองอุบลฯ ถึงพระประสิทธิ์ศัลยการ, วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.111 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

¹³¹⁶ หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/1 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่องราชการจรเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา. (10 กันยายน ร.ศ.108).

การปล้นและการขโมยได้ระบาดอยู่ที่สุรินทร์ ซึ่งฆาตกรรมและการขโมยสัตว์นั้นมีขึ้นเป็นประจำทุกวัน มีหลาย ๆ กรณีที่เกิดขึ้นในเวลาที่คุณพ่อพักอยู่ที่นั่น มีคนหนึ่งที่มาหาเมืองเจ้าของ ยุงข้าวได้ตัดขาขโมยคนหนึ่ง...อีกครั้งหนึ่งขโมยคนหนึ่งกำลังเจาะฝาเรือนอยู่ ก็ถูกดาบแทงที่หน้าอก ตายคาที่ ที่หมู่บ้านนาเชือกชายคนหนึ่งได้ล้มตายเพราะถูกยิงที่ศีรษะ 2 นัด มีร่องรอยที่บ่งถึงการถูก ฆาตกรรม...ที่นี้พวกที่ฆ่าผู้อื่นตายก็จะตายด้วยการถูกเสียนอย่างหนัก...คนพม่าซึ่งจูงควายไปได้ถูกจู่โจมในเวลากลางวัน คนหนึ่งในจำพวกนั้นแก้มักทำเป็นได้รับบาดเจ็บ หัวหน้าของพวกขโมยกระโดด ไปเพื่อจะฆ่าเขา ก็ถูกกระสุนปืนเข้าที่ท้องตายคาที่ แต่ว่าควายส่วนหนึ่งถูกพวกขโมยชิงเอาไปได้ ที่ หมู่บ้านพนมไค ชาวบ้านคนหนึ่งมีปืน วันหนึ่งเขาถูกล้อมและถูกขู่บังคับให้มอบอาวุธ ถ้าไม่กระทำ ตามจะถูกฆ่าตาย เขาก็ยอม แต่ก็ไปหาซื้อปืนมาอีกกระบอก แล้วไปคุยไม่ว่าจะแก้แค้น พออีก 5-6 วันต่อมา เขาก็ถูกล้อมและถูกฆ่าตายไปในที่สุด...ทางภาคใต้ของจังหวัดนั้น ฝูงควายจะถูกนำไป เลี้ยงที่กลางทุ่งหญ้า พร้อมกับคนเฝ้าที่ติดอาวุธด้วย เตรียมตัวที่จะต่อสู้เมื่อเห็นคนแปลกหน้าเข้ามา ...ในที่สุดเมื่อไม่นานมานี้เอง เจ้าเมืองก็เกิดหงุดหงิด ที่เห็นว่าการปล้นจี้้นไม่รู้จักหมดไปและยัง ลุกลามไปทั่ว เจ้าเมืองจึงเรียกรบมาราประชุมแล้วตกลงกันว่า ชายฉกรรจ์ทุก ๆ คนในแต่ละ หมู่บ้าน...จะต้องกล่าวคำสาบาน และดื่มน้ำสาบานต่อหน้าพระพุทธรูปว่า จะไม่ขโมยหรือทำการ ปล้นสดมภ์อีกต่อไป¹³¹⁷

ในภาคใต้ ปัญหาโจรผู้ร้ายมีมากเป็นพิเศษเนื่องจากเป็นอาณาบริเวณที่เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว มากที่สุดหลังสนธิสัญญาเบาริง ปรากฏว่าผู้ร้ายที่ปล้นสดมภ์มักหลบซ่อนตามแนวตะเข็บชายแดนระหว่าง เมืองต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างเมืองสงขลาและนครศรีธรรมราช เพราะเมืองนครศรีธรรมราชและ สงขลา มีการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตรามาก ทำให้มีโจรผู้ร้ายมาปล้นสดมภ์อยู่เสมอ เมื่อปล้นเมืองหนึ่ง แล้วก็หนีไปอยู่อีกเมืองหนึ่ง โดยเมืองที่ผู้ร้ายหนีไปอาศัยอยู่ไม่สนใจทำการจับกุม นอกจากนี้ความอด อยากยากจนของราษฎรและภาวะเศรษฐกิจบ้านเมืองตกต่ำ ในช่วงรัชกาลที่ 5 ประมาณ พ.ศ.2438-2439 ก็ทำให้เกิดโจรผู้ร้ายปล้นและตีชิงซึ่งเกิดขึ้นในแขวงไกลๆ ในมณฑลนครศรีธรรมราช เช่น แขวงอำเภอทุ่งสง ซึ่งในแถบนี้โจรผู้ร้ายไม่ได้ทำการร้ายแรงอย่างใดต่อเจ้าทรัพย์ มีพวกโจรเพียง 2-4 คน ปล้นรายหนึ่งได้เงิน เพียง 5-40 บาทเป็นอย่างมาก เพราะราษฎรซึ่งอยู่ห่างไกลเมืองเป็นคนยากจน ไม่มีปล้นชิงกันในเมือง มี บ้างก็แต่การย่องเบาเล็กน้อย ส่วนในพื้นที่จังหวัดพัทลุง นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาได้เกิดปัญหาโจร ผู้ร้ายมากผิดปกติ ราษฎรในแถบพัทลุงประกอบอาชีพแต่เพียงการทำนาและหาของป่าเท่านั้น ถ้าปีใดดิน ฟ้าอากาศไม่อำนวยก็จะเกิดข้าวยากหมากแพง ผู้คนอดอยากแถบเมืองพัทลุงก็จะหนีไปเป็นโจรกันมาก¹³¹⁸ ทั้งนี้ก็เพราะว่าเมืองพัทลุงเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ท่ามกลางเมืองอื่นๆ ที่เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว ไม่ว่าจะเป็น

¹³¹⁷ เอเจียน แอมอนิเย, **บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ.2440**, แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย เปรม จิตต์, เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541, หน้า 160-161.

¹³¹⁸ วีระ แสงเพชร, **ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช**, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 31.

เป็นเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองตรัง ซึ่งเมืองเหล่านี้จะมีกลุ่มคนหลายกลุ่มที่มีรายได้เป็นเงินตรา นับตั้งแต่ระดับนายทุน พ่อค้า จนถึงราษฎรที่รับจ้างทำงานต่างๆ ทำให้ชาวบ้านจากเมืองพัทลุงที่กลายเป็นโจรเพราะความอดอยากมีโอกาสรวมตัวกันไปลักทรัพย์หรือปล้นสดมแล้วหลบหนีกลับมายังเมืองพัทลุงได้ง่าย

ในเมืองอื่นๆ ในภาคใต้ที่เศรษฐกิจขยายตัวก็ล้วนประสบปัญหาโจรผู้ร้าย สารตราสมุหพระกลาโหม พ.ศ.2413 ถึงพระยาชุมพร พระยาระนอง และหลวงพิณจกัฏฐการผู้รักษาเมืองกระ ระบุว่า

ณ แขวงเมืองระนอง เมืองกระ มีผู้ร้ายล่องสู่มพวกเพื่อนเที่ยวปล้นสดมไพร่บ้านพลเมืองลูกคาวาณิชชุกชุมกว่าแต่ก่อน เพราะผู้ว่าราชการเมืองระนอง เมืองกระไม่ได้ปรองดองให้ตกลงกันตั้งด่านรักษาผู้ร้ายซึ่งมีใจกำเริบ นั้นเห็นว่าเมืองระนอง เมืองกระ ใกล้เขตแดนอังกฤษ ไพร่บ้านพลเมืองไปมาถึงกันโจรผู้ร้ายจึงคบหากันเที่ยวทำอันตรายแก่ราษฎรลูกคาวาณิชมากขึ้น ถ้าจะนิ่งความไว้ไม่จัดด้านทางรักษาให้เรียบร้อย ไพร่บ้านพลเมืองแลลูกคาวาณิชก็จะพากันได้ความเดือดร้อน จึงให้หลวงพิพิทพันพิทพิจารณาไปตรวจออกมามาตรวจด้านทางแขวงเมืองระนอง เมืองกระตามอำเภอคลองซาหยทเลตวันตก...¹³¹⁹

ในปีเดียวกัน สารตราสมุหพระกลาโหมถึงพระยาชุมพรกรมการ ระบุว่าท่านผู้หน้ญงสอนถูกผู้ร้ายขึ้นเรือนขโมยทรัพย์สินมูลค่า 13 ชั่งเศษ โดยมีหลวงปลัดเมืองชุมพรให้การสนับสนุนแก่ผู้ร้าย

“...พิเคราะห์ดูข้อความตามใบบอกแลเรื่องราวทรัพย์แล้ว เห็นว่าอายเถื่อนเป็นผู้อยู่หนีตระลาการออกมาจากกรุงเทพฯ จึงมาคบพวกเพื่อนมาย่องเบาเรือนท่านผู้หน้ญงสอนทรัพย์ แล้วอายเถื่อนอายควงผู้ร้ายซุ่มซ่อนล่านักอยู่กับอายสนในบ้านหลวงปลัดเปนแน่ อายกลัดเปนผู้ให้เรือแก่อายเถื่อนหนีไป อานสน อายกลัดเปนทาสอยู่ในหลวงปลัด ทรัพย์สืบได้ความมาแจ้งแก่หลวงปลัดๆ ก็เิกกเฉยเสีย ไม่เป็นใจขึ้นชว่า จับกุมเอาตัวผู้ร้ายเสียหนีนามแผ่นดินให้ได้นั้น หลวงปลัดมีความผิดอยู่ ให้พระยาชุมพรบังคับให้หลวงปลัด อายสน อายกลัด ไปสืบเสาะติดตามจับตัวอายเถื่อน แลบุตรภรรยาอายเถื่อนจงได้ ...ให้พระยาชุมพรจงจำ อายเถื่อน อายควง ทั้งบุตร ภรรยาให้มันคง แต่งกรมการคุมเข้ามาส่งณกรุงเทพฯจะได้ทำโทษตามโทษานุโทษ”¹³²⁰

ที่เมืองกาญจนดิฐก็มีผู้ร้ายที่ก่อคดีอุกฉกรรจ์ ดังความในสารตราสมุหพระกลาโหม ความว่าด้วยมีท้องตราโปรดเกล้าฯออกมาแต่ก่อนว่าเกิดผู้ร้ายปล้นราษฎรบ้านถ้ำค้ำแขวงเมืองกาญจนดิฐ อายผู้ร้ายยิงฟันจีนโปยป่วยลำบาก บุตรจีนโปยตายคน ๑ รายหนึ่งอายผู้ร้ายยิงฟันแทงจีนหยงกับบุตรชายหญิงตาย ๔ คน พระกาญจนดิฐบดีสืบจับอายดับผู้ร้ายได้คน ๑ ถามรับเปนสัจ ชัดพวก

¹³¹⁹ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กท/3, เรื่องให้หลวงพิพิทพันพิทพิจารณาไปตรวจด้าน คลองตั้งด่านระวังโจรผู้ร้าย.

¹³²⁰ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กท/3, เรื่องให้พระยาชุมพรกรมการชำระผู้ร้ายย่องเบาสอนภรรยาพระยาชุมพรครุด.

เพื่อนอยู่แขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา เมืองหลังสวน เมืองชุมพร บ้าง ให้ผู้สำเร็จราชการเมือง
กรมการสืบจับผู้ร้ายส่งมาให้พระกาญจนดิฐบดีชำระพร้อมกับผู้ร้ายต้นซัด ความแจ้งอยู่ในท้องตราแต่
ก่อนนั้นแล้ว พระกาญจนดิฐบดีมีหนังสือมาว่า ได้ตัวอ้ายคง อ้ายทับ อ้ายแสง อ้ายล้อม อ้ายหนู อ้าย
เพลลา อ้ายขึ้น อี้ชุม อ้ายเพราะกำนัน อี้แถม ชำระรับเป็นสัจเร่งทูลทรมย์ได้ส่งให้แก่โจทแล้ว พระกาญ
จนดิฐบดีส่งคำให้การอ้ายผู้ร้ายเข้ามาณกรุงเทพฯ เห็นว่าหัวเมืองปากใต้เกิดผู้ร้ายปล้นราษฎรฆ่าเจ้า
ทรัพย์ตายเนื่องๆ ผู้สำเร็จราชการเมืองสืบจับก็ไม่ได้ตัว เพราะเป็นคนต่างบ้านเมือง ครั้นนี้ผู้สำเร็จ
ราชการเมืองกรมการพร้อมใจกันสืบจับผู้ร้ายได้ส่งมาให้พระกาญจนดิฐบดีชำระได้คนนั้นชอบด้วย
ราชการแล้ว...¹³²¹

เมืองสงขลาที่มีการปล้นมาก ตัวอย่างเช่นในปี พ.ศ. 2427 มีบันทึกเกี่ยวกับการปล้นในเมืองสงขลา
ไม่น้อยกว่า 8 ครั้ง จำนวนโจรที่ปล้นแต่ละครั้งอยู่ระหว่าง 5-15 คน พวกโจรได้เก็บเอาเงินทองราษฎรไปไม่
ต่ำกว่า 1,146 เหรียญ (สเปน) และในปี พ.ศ. 2430 พวกโจรจำนวน 14-15 คนสมคบกับกรรมการเมือง
สงขลา หลงจู้เตาสูรา และบ่อนเบี้ยเข้าปล้นเจ้าภาษีเตาสูราและบ่อนเบี้ยเมืองสงขลา เก็บเอาทรัพย์สินเงิน
ทองไปเป็นจำนวนประมาณ 8,000 เหรียญ เป็นต้น การปล้นสะดมของโจรในเมืองสงขลาและพัทลุงยังมีด้ว
อย่างอีกมากมายทั้งก่อนหน้าและหลังจากปี พ.ศ. 2431¹³²²

ส่วนที่เมืองตรังนั้น ใน พ.ศ. 2233 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัว
เมืองภาคใต้และแหลมมลายู ทรงมีพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้ายในเมืองตรัง สมัยที่พระยาตรัง
(เอี่ยม ณ นคร) เป็นเจ้าเมือง ความว่า

ทุกวันนี้ในเมืองตรังราษฎรได้ความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปีฉลูเอกศกที่พระยา
ตรังมาว่าการณ์นี้ มีผู้ร้ายปล้นที่ฉกรรจ์ 10 เรื่อง ฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย 5 เรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยแต่สักคน
เดียว พระยาตรังร้องว่าไม่มีกำลังที่จะติดตาม เป็นผู้ร้ายมาแต่เมืองพัทลุงบ้างเมืองปะเหลียนบ้าง
เพราะระยะทางเดินข้ามแดนไม่ถึงสิบสองชั่วโมง แต่ได้ความตามพวกโจรว่า พระยาตรังไม่ลั่นทัด
ในทางถ้อยความอันใด ...กรมการนั้นถึงว่าได้ตัวผู้ร้ายมากก็ลงเอาเงินปล่อยเสีย จนพวกชาวเมือง
ตรังตีราคากันว่า ถ้ามีเงินเพียง 20 เหรียญแล้วเป็นไม่ต้องกลัวอันใด พวกโจรจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้า
เมือง ชำระว่ากล่าวโทษเสียเอง เพราะว่าถ้าส่งให้กรมการแล้วเป็นหนีได้ทุกคน พระยาตรังบังคับ
บัญชาได้อยู่แต่ที่ตำบลควนธานีแห่งเดียว...เห็นว่าการในเมืองตรังถ้าจะให้เป็นอย่างนี้ คงจะเกิด
ความใหญ่สักครั้งหนึ่งไม่ช้านักเป็นแน่ ด้วยคนในสับเบกต์อังกฤษไปมาค้าขายมาก...¹³²³

¹³²¹ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 4 จ.ศ. 1232-1233, ก-ร.5 รล-กพ/4, เรื่องให้พระยานราธิราช
ภักดี หลวงสุรินทรเสนี ข้าหลวงออกไปทำโทษผู้ร้ายปล้น ณ เมืองกาญจนดิฐ.

¹³²² สงบ สงเมือง, “สุตตรนารายณ์” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 10, 2529, หน้า 3880

¹³²³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 109 พระนคร: โรงพิมพ์ไท, 2468, หน้า 149-150. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้สะท้อนว่าปัญหาโจรผู้ร้ายในภาคใต้เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระวิตกว่าจะกลายเป็นปัญหาทางการเมืองด้วย เนื่องจากมีคนในบังคับอังกฤษจำนวนมากไปทำการค้าในแถบนั้น

นอกจากนี้ในบริเวณหัวเมืองชายทะเลภาคใต้ยังมีโจรสลัดชุกชุม ดังที่กงสุลสยาม ณ เมืองปีนัง (เกาะหมาก) ได้มีหนังสือมาถึงเสนาบดีต่างประเทศ (เจ้าพระยาภาณุวงศ์) ใน พ.ศ.2412 แจ้งว่า “สลัดกำเริบขึ้นทำอันตรายเรือลูกค้าในทะเล ตั้งแต่เมืองเกาะหมากจนถึงหัวเมืองตะวันตกฝ่ายสยามเปนอันมาก” เมื่อสมุหพระกลาโหมมีบัญชาให้เจ้าเมืองภูเก็ตสืบสวนก็ได้ความว่า “เรือสลัดนี้เป็นเรือเกาะลันตาใกล้หัวเมืองกะปี่...คนชื่อหะยีหะหมัดสาแล ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่าหะยีเพง ๆ คนนี้ ถือตัวว่าเป็นนายเกาะลันตา...แลไม่ได้รับตราตั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามให้เป็นนายเกาะลันตา คนทั้งปวงรู้ว่าหะยีหะหมัดสาแลคุมคนชั่วเป็นไทยแขกจีนบ้างอยู่ที่เกาะลันตา...เข้าไปเมืองเกาะหมากหาคนแลเครื่องสาตราวุธ”¹³²⁴

ในปีต่อมา คือ พ.ศ.2413 มีจดหมายของกงสุลอังกฤษขอให้สยามช่วยปราบปรามโจรสลัด โดยระบุว่า

พวกไทย ๖ คน จีน ๓ คนมาจากเมืองระนอง...เข้าตีเรือมลายู... สลัดได้ชิงเอาเรือนี้เมื่อค้าขายในทะเลเมอากัว ฆ่าสร้าง ฆ่ากะลาศรีหมดเหลือคนหนึ่งว่ายน้ำหนีไปได้ สลัดพวกนี้หนีไปในแผ่นดินไทย ได้ข่าวว่าไทยสองคนเป็นหัวหน้าสลัด ชื่อบุญล่ำ ๑ นินเตา ๑ คนนี้อยู่ที่นำค้ำขึ้นกับเจ้าเมืองตักั่วป่า เรือที่ผู้ร้ายจับเอาไว้นั้นอยู่ที่เมืองตักั่วป่าจะขายเสีย ข้าพเจ้าขอส่งเรื่องราวคนที่หนีรอดได้นั้นมาด้วย ขอเจ้าคุณได้มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองตักั่วป่า เจ้าเมืองระนอง แลเมืองใกล้เคียง ให้ช่วยกันจับสลัดกับเรือที่สลัดตีเอาไปนั้นให้จงได้ ตามหัวเมืองชายทะเลมักเกิดสลัดกันบ่อยๆ ไม่ใช่แค่คนเดียว ขอเจ้าคุณได้มีหนังสือบังคับเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองชายทะเล ให้ระวังอย่าให้เกิดความสลัดดังนี้ต่อไป...¹³²⁵

ใน พ.ศ. 2414 มีสารตราสมุหพระกลาโหม ระบุว่ากงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมาแจ้งความเรื่องโจรสลัดในหัวเมืองภาคใต้ ความว่า

จีนลิมนูเตียดในบังคับกงสุลฝรั่งเศสแต่งเรือฉลอมยาว ๖ วาบนทุกสินค้าให้จีนออกเป็นนายเรือกับลูกเรือแปดคน ออกไปค้าขายณเมืองนครศรีธรรมราช มีหนังสือสำหรับล่า ๒ ฉบับ หนังสือกงสุลฉบับหนึ่ง หนังสือพระยาไชยภักกราชเสฐีฉบับหนึ่ง เรือใช้ไปมาถึงเกาะช่องอ่างทอง ฆาปเรือสลัด ๒ ลำ

เจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ความอ่อนแอของพระยาตรังนี้ ทำให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้าย และเกิดความขัดแย้งในการจัดเก็บภาษีอากรจนทางราชการเสียประโยชน์ ในที่สุดจึงทรงแต่งตั้งพระอัครดงคศิริรักษา (คอซิมบี๊ ณ ระนองผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี) เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี เจ้าเมืองระนองแทน

¹³²⁴ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ.1230-1231, ก-ร.5 รล-กพ/1, เรื่องสลัดตีเรือทะเลตะวันตก เกาะลันตา

¹³²⁵ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กพ/3, เรื่องว่าด้วยชำระผู้ร้ายตีเรือแขกดำปี๋ในบังคับอังกฤษ.

เข้าตีเรือจีน สลัดพันแทงนายเรือ ลูกเรือตาย ๗ คน สลัดเกบเอาทรัพย์สินของสินค้าแล้วเจาะผ้าท้องเรือจมน้ำไป แต่ลูกเรือโดยช่วยน้ำหนีมาได้ ๒ คน ความแจ้งอยู่ในหนังสือกงสุลนั้นแล้ว อนึ่งพระยาอาหารบริรักษ์แจ้งว่าจีนปันบ้านปากพ่องรับท้องตราประกาศภาสสินเมืองนครศรีธรรมราช เมืองกาญจนดิฐออกมาถึงเกาะช่องอ่าวทอง เรือสลัด ๒ ลำนี้เข้าตีเรือจีนปันนายเรือลูกเรือสู้ไม่ได้ โดนน้ำหนีขึ้นบกได้ สลัดเกบเอาทรัพย์สินของกับท้องตราประกาศภาสสินแล้วเอาไฟเผาเรือจีนปันเสีย แต่สลัดพุกสำเนียงเปนจีนไหหลำทั้ง ๒ ลำได้ความดังนี้เห็นว่า ช่องอ่าวทองมีเกาะเปนที่เรือสลัดแอบบังได้หลายเกาะ ประการหนึ่งช่องอ่าวทองใกล้เกาะสมุย เกาะพังน ที่เกาะสมุย เกาะพังน มีจีนไหหลำก็มากเกลือกจีนที่เกาะจะคบค้ากับจีนพวกเรือออกเที่ยวเปนสลัด เกาะสมุยขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช เกาะพังนขึ้นเมืองไชยา จึงให้หลวงศรีมหาราชาเจ้ากรมอาษาจามเปนนายเรือกลไฟซื้อสงครามควรชิดกับจีนกิม จีนเบ่ง ผู้รู้จักเรือสลัดออกมาสืบจับสลัดตีเรือ ๒ รายนี้จึงได้¹³²⁶

ในปี พ.ศ.2411 ก่อนการปฏิรูปการปกครองในภาคใต้ราวสามทศวรรษ รัฐบาลกรุงเทพฯพยายามจัดการเพื่อให้เกิดความร่วมมือกันระหว่างนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุงในการแก้ไขปัญหาใหญ่ๆ หลายปัญหา **ซึ่งปัญหาที่สำคัญที่สุดที่กำหนดให้ทั้งสามเมืองร่วมมือกันในการจัดการก็คือปัญหาโจรผู้ร้ายนั่นเอง** สารตราจากเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ มาถึงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุงใน พ.ศ.2411 นี้ ระบุถึงเหตุผลในการทำข้อตกลงว่า “เพื่อจะได้ระงับโจรผู้ร้ายซึ่งเบียดเบียนอาณาประชาราษฎร และให้ได้ความสุขแก่นายมวญ์ นายกอง ผู้คุมไพร่ส่วย ทั้งไพร่บ้านพลเมืองลูกค้ำวานิชทั่วกันบ้านเมืองพระราชอาณาเขตพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะได้เจริญยิ่งขึ้นไป...จึงให้พระยานครศรีธรรมราช พระยาสงขลา พระยาพัทลุง ทั้งบุตรหลานซึ่งจะสืบวงศ์มูลต่อไป ตกลงกันด้วยการรักษากันบ้านเมืองรวม 8 ข้อ”

ข้อที่ 1 ระบุว่า

“ถ้าเกิดโจรผู้ร้ายปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือราษฎรเขตเมืองนครศรีธรรมราชแลหัวเมืองขึ้นก็ดี โจรผู้ร้ายปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือราษฎรเขตเมืองสงขลาแลหัวเมืองขึ้นก็ดี โจรผู้ร้ายปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือราษฎรเขตเมืองพัทลุงแลหัวเมืองขึ้นก็ดี ถ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง แลหัวเมืองขึ้นสืบจับผู้ร้ายแลรูปประพันได้ในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง และหัวเมืองขึ้นก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมืองนั้นจับชำระ ถ้าผู้ร้ายขัดพวกเพื่อนเป็นคนอยู่ในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ผู้สำเร็จราชการเมืองต้องมีหนังสือแต่ง กรมการถือคำขัดไปให้เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุงจับผู้ต้องขัดมาชำระให้เต็มอำนาจโดยสัจธรรม พร้อมด้วยกรมการผู้ถือหนังสือ ถ้าเปนสัจได้ความจริงแล้วก็ให้เร่งทุนทรัพย์เบี้ยปรับใหม่

¹³²⁶ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 4 จ.ศ.1232-1233, ก-ร.5 รล-กพ/4, เรื่องให้หลวงศรีมหาราชาข้าหลวงคุมเรือสงครามควรชิดไปสืบจับสลัดเกาะช่องอ่าวทอง.

ให้แก่โจทยให้เสร็จ แต่ผู้ร้ายปลายซัดนั้นจับได้ชำระ ณ เมืองไหนให้ทำโทษตามกตหมายไว้ ณ เมืองนั้น”¹³²⁷

ส่วนข้อ 2 ระบุว่า

“ถ้าผู้ร้ายแขวงเมืองสงขลา มาปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง แลหัวเมืองขึ้นก็ดี โจรผู้ร้าย ณ แขวงเมืองนครศรีธรรมราช มาปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองสงขลา เมืองพัทลุง แลหัวเมืองขึ้นก็ดี โจรผู้ร้าย ณ แขวงเมืองพัทลุง มาปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา แลหัวเมืองขึ้นก็ดี เจ้าของทรัพย์สืบได้ความแน่แล้ว เมืองซึ่งราษฎรเจ้าของทรัพย์อยู่นั้นต้องมีหนังสือนำโจทยให้ไปฟ้องต่อเมืองซึ่งผู้ร้ายอยู่ ให้เจ้าเมืองเกาะผู้ร้ายมาชำระให้เต็มอำนาจ พิจารณาเป็นสัจแล้วเร่งทูลทรัพย์เบียดปรับใหม่ให้แก่โจทยให้เสร็จ ส่วนผู้ร้ายก็ให้ทำโทษไว้ ณ เมืองนั้นตามกตหมาย”

และข้อ 3 ระบุว่า

“ถ้าผู้ร้ายเมืองนครศรีธรรมราช คบเพื่อนปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองนครศรีธรรมราช แลหัวเมืองขึ้น แล้วหนีมาอยู่แขวงเมืองสงขลา เมืองพัทลุง ผู้ร้ายเมืองสงขลา คบพวกเพื่อนปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองสงขลา แลหัวเมืองขึ้น แล้วหนีมาอยู่แขวงนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง ผู้ร้ายเมืองพัทลุง คบพวกเพื่อนปล้นสดมลักช้างม้าโคกระบือชาวเมืองพัทลุง แลหัวเมืองขึ้น แล้วหนีมาอยู่แขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา ถ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง มีหนังสือแจ้งกรมการไปแจ้งความยังผู้สำเร็จราชการเมืองทราบแล้ว ผู้สำเร็จราชการเมืองต้องช่วยจับผู้ร้ายให้เต็มอำนาจส่งให้จงได้ ถ้าไม่ได้ตัวก็ให้เกาะเจ้าสำนักมาจำเร่งรัดกว่าจะได้ตัวผู้ร้ายส่งให้กันทั้ง ๒ ฝ่าย”¹³²⁸

กรณีเมืองภูเก็ตและเมืองถลางก็มีการทำข้อตกลงในทำนองเดียวกัน ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วได้ผลไม่มากนัก เพราะเมื่อเจ้าเมืองมีหนังสือให้กรมการถือไปเร่งให้อีกเมืองหนึ่งส่งตัวโจรผู้ร้าย ก็ปรากฏว่าเมืองนั้นๆ จับตัวโจรผู้ร้ายส่งให้ได้น้อยมาก ตัวอย่างเช่น เจ้าเมืองสงขลา ให้กรมการถือหนังสือไปยังเมืองพัทลุง 35 ฉบับ ให้จับตัวผู้ร้าย 156 คน แต่เจ้าเมืองพัทลุงจับได้ผู้ร้ายเพียง 23 คน แล้วไม่ตอบหนังสือเสีย 18 ฉบับ จึงทำให้มีคดีต่างๆ ค้างคั่งอยู่เป็นอันมาก ทางฝ่ายรัฐบาลกลางทราบถึงจุดบกพร่องในข้อนี้เป็นอย่างดี ในปี พ.ศ.2437 จึงส่งพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ออกมาเป็นข้าหลวงใหญ่เพื่อแก้ปัญหานี้ร่วมกับเจ้าเมืองสงขลา และเมืองพัทลุง¹³²⁹

¹³²⁷ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ.1230-1231, ก-ร.5 รล-กพ/1, เรื่องว่าด้วยผู้ว่าราชการเมืองปฤณายินญอม เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง 8 ข้อ เมืองภูเก็ต เมืองถลาง 5 ข้อ.

¹³²⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹³²⁹ สงบ สงเมือง, “สูตรนารายณ์” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 10, หน้า 3881

เห็นได้ชัดว่ารัฐบาลกรุงเทพฯ พยายามจัดการให้เมืองต่างๆ ร่วมมือกันมากขึ้นในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในหัวเมือง ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2410 สืบมาจนถึงการปฏิรูปการปกครองที่ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างเต็มรูปแบบ โดยเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกันถูกรวมเข้าด้วยกันเป็นมณฑลเทศาภิบาล อยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลคนเดียวกัน และข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑลมีการประสานงานกันอย่างใกล้ชิดภายใต้การดูแลของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทำให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายมีประสิทธิภาพขึ้น โดยเฉพาะโจรผู้ร้ายที่อยู่ตามตะเข็บชายแดน เพราะมีอำนาจของข้าหลวงเทศาภิบาลคอยควบคุมดูแลและสร้างระบบการประสานงานระหว่างเมืองขึ้นมา นอกจากนี้กลไกการปราบปรามโจรผู้ร้ายก็มีประสิทธิภาพมากขึ้นทั้งกองกำลังตำรวจและกองทัพน้อยใหม่ที่มีอาวุธทันสมัยกว่าเดิม และมีระบบคมนาคมและการสื่อสารที่ทันสมัย อย่างไรก็ตาม ปัจจัยบางประการที่มีอยู่ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ก็อาจทำให้จำนวนโจรผู้ร้ายไม่ลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจำนวนคนยากจนที่มีมาก รวมทั้งคนที่เพิ่งอพยพเข้ามาทำมาหากินในพื้นที่ใหม่ๆ ซึ่งชีวิตเต็มไปด้วยความเสี่ยง ทำให้โอกาสที่จะประสบกับปัญหาความยากจนมีสูงมาก เช่น ชาวจีน ชาวลาว ในสมัยหลังสนธิสัญญาเบาริง แม้แต่ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังสงคราม ก็มีเงื่อนไขที่เป็นผลมาจากภาวะสงครามที่ทำให้โจรผู้ร้ายขยายตัวขึ้นมาก¹³³⁰

ปัญหาการกดขี่ของมูลนาย

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งที่ประชาชนต้องเผชิญคือการกดขี่ของมูลนายและข้าราชการซึ่งเป็นปัญหาที่มีมาช้านาน และเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความยากจนในหมู่ประชาชน สังฆราชปาลเลกซ์บันทึกรว่า

เจ้านายหรือข้าราชการมักจะขู่เชิญเอาทรัพย์สินจากผู้ย่อยเสมอ หัวหน้าริดลูกน้อง ลูกน้องก็ไปริดเอากับราษฎรต่อไป ในประเทศมีคนพเนจร ทาสที่หลบหนี นักการพนัน คนขี้เมา และเด็กกลางถนนเป็นอันมาก ที่คอยหาโอกาสลักผลไม้นในสวน เรือที่ผูกไว้ใกล้บ้าน และทรัพย์สินของพ่อค้าแม่ค้าเร่¹³³¹

ในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริงปัญหานี้มีความรุนแรงเนื่องจากเจ้าภาษีนายอากรซึ่งมียศถาบรรดาศักดิ์และตำแหน่งราชการเช่นเดียวกับข้าราชการฝ่ายอื่นๆ ได้ขยายตัวขึ้นมากและเข้าไปเก็บภาษีอากรจนถึงระดับหมู่บ้าน ส่วนข้าราชการระดับล่างที่เป็นนายกองหรือนายหมวดในท้องที่ต่างๆ ก็ต้องหาทางเก็บเงินจากไพร่ในสังกัด (แทนการเกณฑ์แรงงานหรือการเก็บส่วย) ให้ได้มากที่สุด เพื่อจะมีเงินส่งให้รัฐบาลตามอัตราที่รัฐบาลกำหนด และมี “ส่วนเกิน” ที่จะเก็บไว้เป็นของตนเองมากที่สุด นอกจากนี้ยังมีการ

¹³³⁰ ไปรอดู Chalongsorntravanich, “The small arms industry in Thailand and the Asian crisis”, Takeshi Hamashita and Takashi Shiraishi (edited), *Hegemony, technocracy, networks : papers presented at Core University Program Workshop on networks, hegemony and technocracy*, Kyoto, March 25-26 2002, Kyoto: The Networks, 2002.

¹³³¹ ปาลเลกซ์, *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พระนคร: ก้าวหน้า 2506, หน้า 189.

ส่งข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการปัญหาต่างๆ ในหัวเมืองบ่อขึ้นมาก ซึ่งข้าหลวงพิเศษเหล่านี้มักใช้อำนาจในการแสวงหาผลประโยชน์ในทางมิชอบ

พระยาสุรศักดิ์มนตรีส่ง “รายงานข้าหลวงไปตรวจป่าไม้เมืองตากและเมืองพม่าแดนอังกฤษระหว่าง พ.ศ.2435-2436 กล่าวถึงคนที่หลบหนีไปอยู่ชายแดนเพื่อให้พ้นจากการถูกกดขี่ ดังนี้

...มีคนไทย, ลาว, รามัญ, ฝ่ายสยาม ซึ่งเป็นคนหนีเจ้าบ่าวหนีนาย หลบไปจากพระราชอาณาเขต ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในแดนพม่า ซึ่งติดต่อกับเขตแดนสยาม ที่ได้พบปะตามทางไปประมาณ 5,000 ครอบครัว แต่แต่งตัวไว้มโหฬารแปลงเป็นพม่าเสียมาก ที่พูดภาษาพม่าได้บ้าง ที่ยังพูดไม่ได้ก็มี ไปตั้งทำไร่รับจ้างรักษาการป่าไม้บ้าง แต่ลาวนั้นเป็นคนชาวเมืองแพร่เมืองน่านมากกว่าหัวเมืองอื่นๆ ข้าพเจ้าได้ไต่ถามได้ความว่า เมื่ออยู่ในเขตแดนไทยนั้นได้รับความเดือดร้อนเพราะมูลนายบ้าง เจ้าหนี้ย่าง จึงหลบมาอยู่ในแดนพม่าฝ่ายอังกฤษ ๆ ก็มีความเดือดร้อนด้วยการทำมาหากินยาก...

¹³³²

รัฐบาลกรุงเทพฯ พยายามป้องกันและแก้ไขปัญหามาตั้งแต่ช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง เช่น ในปี พ.ศ.2413 เมื่อนายอากรสุราฟ้องร้องมายังทางราชการเรื่องสุราเถื่อนในแถบเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี โดยที่ผู้ว่าราชการเมืองทั้งสองไม่ดำเนินการสิ่งใดเพื่อแก้ปัญหของเจ้าภาษีนายอากร สมุหพระกลาโหมได้สั่งการให้ข้าหลวงออกไปจัดการ โดยให้ส่งผู้ร้ายมาพิจารณาคดีในกรุงเทพฯ พร้อมกับกำชับว่า “ห้ามอย่าให้ข้าหลวงเก็บเอาความอื่นนอกท้องตรา แลเกาะกุมเอาตัวคนมีชื่อซึ่งมิได้เกี่ยวข้องกับค่าน้ำสุรามาชำระว่ากล่าวลงเอาพัสดุดอง พักศุ เงิน กระทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้เป็นอันขาดทีเดียว”¹³³³

ใน พ.ศ.2413 เมื่อนายอากรค่าน้ำทำเรื่องราวมายื่นแก่เจ้าจำนวนกรมพระคลังมหาสมบัติว่า ราษฎรในแขวงเมืองราชบุรีไม่ยอมชำระเงินอากรค่าน้ำ สมุหพระกลาโหมก็สั่งการให้พระยาอัมรินทร์ฤาไชย แต่งกรมการพร้อมด้วยข้าหลวงไปหาตัวผู้มีชื่ออยู่ในแขวงว่ามาชำระว่ากล่าว โดยกำชับว่าให้การสอบสวนดำเนินไป “โดยยุติธรรมให้เห็นเท็จจริง...ห้ามอย่าให้ข้าหลวงเก็บเอาความเรื่องอื่นนอกท้องตรามาว่ากล่าวลงเอาพัสดุดองเงินกระทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้เป็นอันขาดทีเดียว”¹³³⁴

การกดขี่ของข้าราชการที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนประการหนึ่ง คือการที่กรมการเมืองและเจ้าเมืองใช้คุกตะรางสำหรับหาผลประโยชน์จากคนที่ถูกจับกุม รายงานพระสฤณีพจนปกรณ์ ระบุว่า

¹³³² หจข., ร.5 ม/14/1, เรื่องพระยาสุรศักดิ์มนตรีส่งรายงานข้าหลวงไปตรวจป่าไม้เมืองตากและเมืองพม่าแดนอังกฤษและเลยไปอินเดียนต่อไป (13 กันยายน ร.ศ.111-4 พฤศจิกายน ร.ศ.112).

¹³³³ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กท/3, เรื่องให้ขุนนักตีสัมบัตรข้าหลวงชำระลูกหนี้อากรสุรา เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี

¹³³⁴ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กท/3, เรื่องลูกหนี้อากรค่าน้ำจัดเมืองราชบุรี.

“ตารางที่ขังนักโทษเมืองพัทลุง แปรจากเมืองอื่นๆ อย่างเลวร้าย คือ ผู้ใดเป็นตุลาการชำระ ผู้นั้นมีตารางสำหรับขังนักโทษในศาลของตน ตารางเหล่านี้แล้วแต่ผู้ว่าราชการเมืองจะให้ผู้ใดมีก็ได้ จะให้แต่กรรมการที่ชอบพอและไว้ใจ” การมีตาราง เป็นผลประโยชน์ที่ได้ค่าธรรมเนียมตาราง ค่าแรงนักโทษทำการให้ คือระดูนาให้ทำนา ระดูแล้งสี่ข้าวซ่อมสารขายและทำเรือนและมีอำนาจในทางคดี “...กรรมการในเมืองพัทลุงมีการร่อนร่อนอยากจะมีตารางอย่างยิ่ง กรรมการผู้ใดที่ผู้ว่าราชการไม่ให้มีตาราง ดูเดือดเนื้อร้อนใจ กระวนกระวายอยากได้ กรรมการในเมืองพัทลุงนี้ ถ้าผู้ใดไม่มีตารางและไม่มีคนโทษ คิดเห็นกันว่าไม่ใช่ผู้ดีบ้าง เป็นคนต่ำบ้าง ต่างๆ” สาเหตุเหล่านี้ทำให้ราษฎรในเมืองพัทลุงเป็นคนโทษ เป็นโจรได้ง่าย เมื่อกล่าวหาว่าเป็นโจรและถูกคุมขังแล้วจะพ้นสภาพดังกล่าวได้ยาก ถ้าไม่ให้ผลประโยชน์แก่กรรมการเมืองและเจ้าเมือง ให้เป็นที่พอใจ¹³³⁵

ความรุนแรงของปัญหาโจรผู้ร้ายส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่กรรมการเมืองและเจ้าเมืองมุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากราษฎรโดยมิชอบ โดยไม่ใส่ใจต่อทุกข์สุขของราษฎร เช่น กรณีที่ปรากฏในรายงานของพระสฤฎ์พจนานุกรณ์เมื่อตรวจราชการเมืองนครศรีธรรมราชใน ร.ศ.113 (ตรงกับ พ.ศ. 2436 ก่อนการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชราว 3 ปี)

ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามดูเรื่องผู้ร้ายแลการบ้านเมือง พุดจากกันอย่างเพื่อนธรรมดา นายห่อสันศิระชะแล้วว่าเต็มที ข้าพระพุทธเจ้าแลดูบ้านร้างและนาร้างที่ใกล้ศาลา หม่อมฉันเห็นว่าข้าพระพุทธเจ้าแลดูด้วยตาเถิด นาและบ้านเหล่านั้นร้างด้วยเหตุอันใด แลทำไมผู้ร้ายจึงชุมกันนัก คือเกิดการโจรผู้ร้ายขึ้นที่ใครแล้ว เจ้าเมืองกรรมการไม่จับผู้ร้าย จับแต่คนชาวบ้านไป โดยสงสัยว่าคบหาแลให้เสบียงอาหารที่פקแก่โจรอย่างใดอย่างหนึ่ง จนราษฎรต้องหนีทั้งบ้านเรือนแลนาไว้ให้ร้าง ถึงตัวนายห่อเอง ในปี ร.ศ.112 ก็ต้องเสียเงิน 200 เหรียญ คือกรรมการจับนายห่อไป ว่าอ้ายข้าผู้ร้ายมาอาไศรย นายห่อต้องไปติดขังอยู่ ณ ตารางเมืองพัทลุง 5 เดือน นายห่อเห็นท่าจะไม่ได้ออก จึงนำเงิน 200 เหรียญไปให้พระทิพกำแหงสงคราม (หรั่ง) ปลัด จึงได้หลุดจากโทษ เป็นไม่มีคดีเกี่ยวกัน”¹³³⁶

ในกรณีเมืองสงขลา ปรากฏในรายงานพระสฤฎ์พจนานุกรณ์ ว่าใน พ.ศ.2436 เจ้าเมืองยกเลิกตำแหน่งนายอำเภอและนายแขวงแยกอำเภอออกเป็นบ้าน

“นายบ้านทั้งปวงในอำเภอหนึ่งให้รวมขึ้นกับกรรมการในเมืองหนึ่ง กรรมการที่เป็นญาติหรือเป็นผู้ไว้เนื้อเชื่อใจ ชอบพอแห่งพระยาวิเชียรฯ ก็มอบให้ว่าหลายตำบล... ที่ว่าให้ผลประโยชน์แก่กรรมการเหล่านี้ คือถ้าได้ว่าหลายอำเภอได้เป็นแม่กองเก็บส่วยรายเฉลี่ย เก็บค่านา ภาษีอื่นๆ มีประโยชน์ทั้งที่เรียกจากราษฎรเป็นส่วนของแม่กอง แลเงินสืบลดที่ได้จากเงินจำนวนส่วยรายเฉลี่ยนั้นด้วย...เวลาที่ราษฎรมีความทุกข์ร้อนหรือเกิดโจรผู้ร้าย...ไปหานายบ้านๆ ก็ไม่ทำอะไรได้ ชัดมาว่าแล้วแต่

¹³³⁵ วีระ แสงเพชร. ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช, หน้า 25.

¹³³⁶ หจช. ร.5 ม.2 14/22 พระสฤฎ์พจนานุกรณ์ รายงานซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาจักร ร.ศ.113 (รายงานข้อ 248)

กรรมการที่เป็นนายกong ก็ส่วนแม่กองนั้นเมื่อใดจึงจะไปถึงที่อำเภอตน ว่าจะไปก็แต่เวลาระดู่เก็บค่าเงินเฉลี่ย ตกเป็นว่าเห็นถ้าได้ผลประโยชน์จึงจะไป”¹³³⁷

เจ้าเมืองกรรมการและผู้มีอำนาจในเมืองสงขลาก็กดขี่บังคับราษฎรอย่างไม่เป็นธรรมเช่นกัน รายงานพระสฤษฎ์พจนกรณีย์ กล่าวถึงอำนาจของผู้ว่าราชการเมืองสงขลาว่า “มีอำนาจเหนือราษฎรสิทธิขาด... ราษฎรมีความเกรงขามสยดสยองมาก เรียกกันว่า เจ้าจอมเมือง คำสั่งที่สั่งไปคำใดจะผิดถูกก็ตาม ราษฎรต้องประพฤติตามดังเช่นว่ากฎหมาย” ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองได้จากราษฎรมีทั้งทางอ้อมและทางตรง เช่น อาหารสิ่งของที่ใช้สอย ถ้าเป็นของมีในพื้นที่เมืองไม่ต้องซื้อหา ได้ผลประโยชน์จากส่วยรายเฉลี่ยซึ่งเก็บอย่างแรงและบังคับให้ราษฎรเสียเพิ่มขึ้นได้ตามแต่ความต้องการเป็นครั้งคราว ใช้ให้คนทำงานทุกอย่างได้โดยไม่ต้องจ้าง จะใช้ใครอย่างไรไม่มีขัดขวาง และไม่อาจขัดได้¹³³⁸

จีนเบ้งเลียง (หลวงชนะสงคราม) ซึ่งเป็นผู้ช่วยของพระยาวิเชียรผู้มีหน้าที่เก็บภาษีนั้น กดขี่ข่มเหงราษฎรจนเป็นที่เกลียดชังของราษฎรอย่างยิ่ง

“เป็นชื่อดังตลอดเขตแขวงเมืองสงขลา ราษฎรเกรงกลัวแลเกลียดชังทุกคน ถ้าจะถามว่าต้มจีนเบ้งเลียงสูงแล้วจะกินเนื้อได้หรือไม่ ราษฎรจะรับได้ทุกคน... จนถึงเด็กร้องให้พูดว่าเบ้งเลียงมาก็หยุดร้องให้ได้” “สังเกตดูราษฎรในพื้นที่เมืองยากจนเงียบเหงาสยดสยองอย่างหาไม่มีความแสดงครึกครื้นหรืออิสรภาพในส่วนราษฎรแต่สิ่งใด คอยดูแต่กรรมการผู้ใดที่ใส่รองทำมีเล่ห์เหลี่ยมจะได้นั่งราบลงกับถนนจนเดินผ่านไปแล้ว จึงจะได้ลุกขึ้นเดินต่อไป... อำนาจของผู้ว่าราชการเมือง ปลัดยกกระบัตร จะจัดว่ามีอย่างเดียวกับอำนาจของผู้รักษาเมืองนคร... เป็นอำนาจที่ไม่กำหนดว่ามีเพียงใดชัดแต่เป็นอำนาจที่มีเหนือราษฎรอย่างสูง เจียนจะเรียกได้ว่า ทำอย่างใดกับราษฎรก็แทบจะทำได้”¹³³⁹

ที่เมืองปราจีนบุรี ใน ร.ศ.108 (พ.ศ.2432) ราษฎรซึ่งเป็นไพร่หลวงรวม 21 คนก็ถูก ส่งเรื่องร้องทุกข์ขึ้นถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวธวงษ์โรประการเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ว่าถูกเจ้าเมืองกรรมการ และนายหมวดนายกong “กดขี่ข่มเหงพวกข้าพระพุทธเจ้าเป็นสัตว์ผู้ยากได้รับความลำบากยากแค้นเดือดร้อนมาช้านานหลายปีแล้ว” กล่าวคือ

เดิมพวกบิดาข้าพระพุทธเจ้าเป็นเลขเลยตั้งแต่ครั้งท่านเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เกลี้ยกล่อมมาไว้จับจ่ายใช้สอยราชการที่เมืองปราจีนบุรี หาได้เป็นเลขกรรมการในพื้นที่บ้านเมืองปราจีนบุรีไม่ พวกบิดาข้าพระพุทธเจ้ามีแต่นายหมวดนายกongคุมอยู่ เวลาที่มีราชการไม่มีราชการพระยาปราจีนบุรี กรรมการนายหมวดนายกongก็เกณฑ์เอามาใช้เดือนละ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ที่มีเงินให้นายหมวดนายกongก็เก็บเอาไปแบ่งปันกันกับผู้รักษาเมืองกรรมการเสียคนละ ๑,๒ (1 ตำลึง 2 บาท) ๒,๓ (2 ตำลึง) บ้าง ที่

¹³³⁷ หจข. ร.5 ม.2 14/22 พระสฤษฎ์พจนกรณีย์ รายงานซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาจักร ร.ศ.113

¹³³⁸ วีระ แสงเพชร. ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช, หน้า 27.

¹³³⁹ เรื่องเดียวกัน.

ไม่มีเงินให้ก็ต้องมารับราชการใช้ทุกๆ เดือน พวกข้าพระพุทธเจ้าไม่ไปนอนจะทำมาหากินต้องเป็นนี้ (หนี้) ค่าเช่า (ข้าว) หลายสิบราย ประการหนึ่งพวกข้าพระพุทธเจ้าไปต้องคดี ผู้รักษาเมืองกรมการนายหมวดนายกองก็หาเป็นธุระไม่ กลับกดขี่ข่มเหงพวกข้าพระพุทธเจ้าต่างๆ พวกข้าพระพุทธเจ้าเป็นสัตว์ผู้ยากได้รับความลำบากยากแค้นเดือดร้อนมาช้านานหลายปีแล้ว พวกข้าพระพุทธเจ้าขอสมัครเป็นไพร่หลวงกองช้าง ขึ้นอยู่แก่ท่านพระยาสุเรนทรราชเสนาข้าหลวงกองช้าง ถึงปีนายหมวดนายกองที่เมืองปราจีนบุรีเก็บเงินข้าราชการปีละหกบาท พวกข้าพระพุทธเจ้าจะขอเสียให้แก่ท่านเป็นเงินหลวงปีละ ๒, (2 ตำลึง) ถ้าราชการที่เมืองปราจีนบุรีเกินจ่ายปีละเดือน ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอรับราชการอยู่แก่ท่านปีละสองเดือน ขอให้พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้สังกัดเป็นไพร่หลวงกองคล่องช้างขึ้นอยู่ในท่านพระยาสุเรนทรเทอดถุ ซึ่งพระยาปราจีนบุรีกรมการนายหมวดนายกองกดขี่ข่มเหงพวกข้าพระพุทธเจ้าได้รับความยากแค้นเดือดร้อนมาช้านานแล้ว ขอพระบารมีฝ่าละอองพระบาทเป็นที่พึ่งแก่พวกข้าพระพุทธเจ้าสัตว์ผู้ยากในครั้งนี้ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ¹³⁴⁰

การกดขี่ข่มเหงเอาพัสดุเงินทองจากราษฎรเช่นนี้ คงเกิดขึ้นตามหัวเมืองต่างๆ ทั่วประเทศในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจเงินตราขยายตัว เพราะก่อนการปฏิรูปการปกครองเจ้าเมืองและกรมการเมืองมีอำนาจเหนือราษฎรค่อนข้างเด็ดขาด ในขณะที่กลไกในการควบคุมตรวจสอบของรัฐไม่มีประสิทธิภาพและราษฎรไม่มีอำนาจต่อรอง หากราษฎรหลบหนีแล้วถูกจับได้ก็จะมีโทษหนัก สิ่งที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองต้องคำนึงถึงนั้นมีเพียงการระวังไม่กดขี่ราษฎรจนแรงจนเกินไปจนราษฎรไม่มีทางเลือกจำเป็นต้องเสี่ยงหลบหนีออกไปอยู่ที่อื่น ซึ่งจะทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองไม่สามารถเก็บภาษีอากรที่จะต้องส่งให้แก่ส่วนกลางและเก็บบางส่วนไว้เป็นของตนเอง

จนกระทั่งเมื่อเริ่มมีการขยายอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ออกมาสู่หัวเมืองอย่างจริงจังในปลายทศวรรษ 2420 จึงปรากฏว่าราษฎรเริ่มพึ่งพาอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ในการแก้ปัญหาการกดขี่และการแย่งชิงผลประโยชน์ของเจ้าเมืองและกรมการเมือง เช่น ใน พ.ศ. 2429 เพียงปีเดียวก็มีเจ้าเมืองและกรมการเมืองจำนวนมากถูกราษฎรฟ้องร้องว่าเป็นผู้ร้ายลักทรัพย์ของราษฎร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการลักโค กระบือ ช้าง ม้า เช่น นายเขียนฟ้องร้องว่ากรมเมืองนครสวรรค์ซื้อหาดักกระบือ นายกล่อมฟ้องร้องว่าพระยาอ่างทองและกรมการลักกระบือ นายทับฟ้องร้องว่าพระปลัดกรมการเมืองนครนายกลักกระบือ นายโพฟ้องร้องว่าหลวงรามฤทธิ์รังค์ เมือง สิงห์บุรีลักกระบือ นายพลอยฟ้องร้องว่าผู้รักษาเมืองและกรมการเมืองนครนายกลักกระบือ หลวงมหาดไทยกล่าวโทษพระยาประเสริฐสงครามเมืองวิเชียรบุรีว่ายืมช้างไปทำหาย นายมันฟ้องร้องกรมการเมืองเพชรบูรณ์ว่าลักกระบือ นายชุมฟ้องร้องพระยาอ่างทองและกรมการว่าลักม้า นายมีฟ้องร้องพระยาอ่างทองและกรมการว่าลักกระบือ นายบัวฟ้องหลวงรามสิทธิขจรปลัดและกรมการเมืองลพบุรีว่าลักแหวน นายซังฟ้องร้องว่าหลวงยกกระบัตรและกรมการเมืองสรรค์บุรีปลัดกระบือ หมื่นราม

¹³⁴⁰ หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 1, ก. 1/4 เบ็ดเสร็จกระทรวงกลาโหม เล่ม 1 เรื่องหนังสือราชการปี 109 เรื่องราวขอเลข ขอเงิน และขอคนต่างๆ.

ภักดีฟ้องร้องว่าขุนรักษามบุรีเมืองอินทบุรีลักพาทาส หลวงพรหมภักดีเมืองเพชรบูรณ์ถูกฟ้องร้องว่าไล่ลักผู้ง
กระบือ (ไม่ระบุชื่อโจทก์) นายสาตีฟ้องหลวงยกกระบัตรกรมการเมืองลพบุรีว่าลักช้าง นายโพฟ้องร้องหลวง
ยกกระบัตรเมืองลพบุรีว่าลักกระบือ และนายบันก็ฟ้องร้องหลวงยกกระบัตรเมืองลพบุรีว่าลักกระบือ
เช่นกัน¹³⁴¹

นอกจากราษฎรจะเริ่มอาศัยกลไกทางการศาลมากขึ้นแล้ว รัฐบาลก็ได้จัดแบ่งหัวเมืองใหม่เพื่อให้แต่
ละหัวเมืองมีขนาดใหญ่ขึ้น และจ่ายเงินเดือนให้แก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองสูงขึ้น เพื่อให้มีรายได้เพียงพอ
สำหรับใช้จ่ายโดยไม่จำเป็นต้องหารายได้ด้วยการเบียดเบียนราษฎร ดังปรากฏใน พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งราชการ เรื่อง **“ประกาศแบ่งเมืองในพระราชอาณา
เขต”** ลงวันที่ วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2434 ความว่า

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ด้วยได้รับหนังสือฉบับวันที่ ๔ ลงวันที่ ๑๔ มิถุนายน ส่งรายงานที่ประชุม
ตั้งแต่วันที่ ๑๐ จนถึงวันที่ ๑๔ ได้อ่านตลอดแล้ว ความคิดที่จะรวมหัวเมืองเข้า ปันออกเป็น ๖๓ เมือง
ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองมีเงินเดือนนั้น เป็นความคิดดีอย่างยิ่ง ต้องกับความประสงค์ของฉันทองประกกรคือ
ประกกรหนึ่งอยากรวมเมืองที่แยกออกไปเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย ที่เป็นแต่เหตุสำหรับให้ราษฎรได้รับความ
เดือดร้อน เพราะเจ้าเมืองกรมการเมือง จำต้องหาผลประโยชน์โดยทางค่าธรรมเนียม เป็นเครื่องรักษายศ
เมื่อไม่พอก็ต้องหาหนอธรรมเนียมประกอบช่วยแรง เพราะเมืองมากจึงต้องมีเจ้าเมืองกรมการเมืองเกิน
ต้องการไปอย่างหนึ่ง แลการซึ่งเจ้าเมืองกรมการเมือง จำเป็นต้องหาเงินค่าธรรมเนียมซึ่งบ้านเมืองเรียบบ่อย
เป็นปรกติแล้ว คงจะไม่พอกินอยู่เป็นธรรมดาเช่นนี้ ไม่เห็นการเลยที่จะให้เกิดความดีอันใดขึ้นได้ ความ
ไม่ชอบใจสองข้อนี้ เป็นข้อขัดขวางใหญ่ของการเจริญแห่งบ้านเมือง เมื่อคิดรวมเมืองแลให้เงินเดือนขึ้น
ได้ ก็เป็นปลดเปลื้องการซึ่งขัดข้องในใจสองอย่างนั้นได้หมด¹³⁴²

นอกจากนี้ อีกไม่กี่ปีต่อมารัฐบาลก็ได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ทำให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลจาก
ส่วนกลางออกไปประจำอยู่ในมณฑลต่างๆ เพื่อบังคับบัญชาเจ้าเมืองอย่างใกล้ชิด ซึ่งน่าจะส่งผลให้การลัก
ทรัพย์ของราษฎรโยเจ้าเมืองและกรมการเมืองลดลงไปเป็นอันมาก

ความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐ

หลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 เมื่อรัฐขยายอำนาจเข้าไปสู่หัวเมืองและชนบทมากขึ้น
ปัญหาความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับรัฐในเรื่องการละเมิดสัมปทานและการเลียงภาษีก็เกิดขึ้น
มาก เพราะในรัฐสมัยใหม่นั้นรัฐบาลจำเป็นต้องหารายได้จากการให้สัมปทานแก่เอกชนและเก็บภาษีจาก

¹³⁴¹ หจข., บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.๕ (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 จ.ศ.๑๒๔๔

¹³⁴² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และมกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระราชหัตถเลขา ทรง
สั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ**, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะ
รัชต์.กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507, หน้า 217.

สินค้ามากขึ้น โดยที่มีการประมูลภาษีเพิ่มขึ้นจากสมัยรัชกาลที่ 3 อีก 16 ชนิด รวมเป็นภาษีที่จัดประมูลทั่วประเทศถึง 54 ชนิด ในขณะที่ประชาชนที่ทำการผลิตเพื่อขายก็ต้องการจะแสวงหาผลประโยชน์ให้ได้มากที่สุดโดยวิธีละเมิดสัมปทานและหลีกเลี่ยงภาษี จึงเกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนขึ้นมาก บางกรณีก็เกิดความรุนแรงเพราะมีการต่อสู้ด้วยกำลังคนและอาวุธ เช่น เหตุการณ์ที่เมืองราชบุรี ใน พ.ศ. 2413 เอกสารราชการรายงานความขัดแย้งและความรุนแรงกรณีเงินต้มสุราเถื่อนที่เมืองราชบุรี โดยสมัครพรรคพวกของคนจีน 15 คน ถืออาวุธครบมือฟันแทงฝ่ายเจ้าหน้าที่ราชการที่เข้าไปปราบปราม ดังนี้

จีนจุหลงจูเตาสูรามาชอกรมการทหารไปกำกับจับผู้ต้มน้ำสุราเถื่อน ณ บ้านห้วยถุก พระยาราชบุรีแต่งให้ขุนนครบุรีกรมการ นายเจกครุฑทหาร ทหาร ๑๓ คนไปด้วยหลงจู ถึงโรงเงินจี้ตั้น จีนโฮ บ้านห้วยถุก เหนจีนจี้ตั้นคลุกแบ้งเข้าหากวนทราเล่าอยู่ (คลุกแบ้งข้าวหมากกวนซ่าเหล้าอยู่) กรมการทหารหลงจูจะจับ จีนตั้นวี่งหนีไป กรมการได้แต่ต้มสุราเถื่อน ๒ หัย กระทะเครื่องต้มเหล้าทราเล่า ออกจากโรงมาประมาณ ๑๐ วา จีนโฮ จีนจี้ตั้น จีนติด จีนมัน จีนจุย จีนหวย จีนหอย จีนซื่อติด จีนชิต จีนกัก จีนตัวกุก จีนเหนียว จีนลุย จีนตึง จีนยง กับสมักพักพวก ๑๕ คนถือเครื่องศาสตราอาวุธครบมือกันมาฟันแทงถูกนายเจกครุฑทหาร ๑๔ แผลแย่งชิงคาบหมวกตระตรุษนายเจกกับน้ำสุราเถื่อนทราเครื่องต้มเหล้ากลับไป นั้นได้แจ้งความตามใบบอกทุกประการแล้ว เห็นว่าเมื่อนายอากรเตาสูราไปจับผู้ต้มน้ำสุราเถื่อนบ้านดอนกระเบื้องครั้งหนึ่ง ราษฎรมาร้องกล่าวโทษนายอากรว่าคุมสมักพักพวกถือเครื่องศาสตราอาวุธไปจับกุมเกบริบริพยสิ่งของราษฎรมา ครั้นสั่งให้ตระลาการชำระเรียกเอาตัวกรมการผู้กำกับมาถามก็มีแต่ขุนหมื่นแลไพร่ไม่เป็นประธานแก่นายอากรแลราษฎรได้ จึงมีบัญชาแก่พระยาราชบุรีว่า การจับผู้ต้มน้ำสุราเถื่อนเป็นการใหญ่ จะให้แต่ขุนหมื่นไพร่ไปเช่นนั้นโดยจะเกิดวิวาทกันถาพกนายอากรเกบริบริคุมเหงราษฎรประการใดผู้น้อยจะห้ามปรามไม่ฟัง ตั้งแต่สืบไปถ้าเจ้าภาสีฝั้น นายอากรเตาสูรา มาชอกรมการไปกำกับจับฝั้นเถื่อนสุราเถื่อน ก็ให้แต่งพระปลัดถาพระหลวงผู้ใหญ่กับทหารไปกำกับให้สมควร พวกเจ้าภาสี พวกนายอากรก็ให้ไปเพียง ๓ คนภอเปนพยาน จะได้เป็นที่เกรงกลัวแก่คนชั่วซึ่งลักลอบทำฝั้นเถื่อนสุราเถื่อน พระยาราชบุรีก็ไม่ถือบัญชา ครั้นนี้นายอากรมาชอกรมการก็ให้ขุนนครบุรีไปกำกับเกิดวิวาทห้ามปรามผู้ใดก็ไม่ฟัง จนพวกจีนฟันแทงถูกนายเจกครุฑทหารป่วยเจ็บเปนอันมาก พระยาราชบุรีบังคับการลงล้างบัญชามีความผิดรออยู่ แลเมื่อพระยาราชบุรีบังคับให้นายเจกครุฑทหารไปด้วยขุนนครบุรีนั้นก็ไม่มีเครื่องศาสตราอาวุธให้เป็นที่ยินประมาทแก่พวกจีน พระยาราชบุรีมีความผิดอีกข้อหนึ่ง ให้พระยาสุรเสนาปรับไหมพระยาราชบุรีแทนเงินตามกตหมาย พิในยกเสียสินไหมมากนักน้อยเท่าใดให้แก่ นายเจกครุฑทหารจงครบ พระยาราชบุรีจะได้หลาบจำไม่บังคับการลงล้างบัญชาอีก แต่จีนพวกนี้ตั้งอยู่ต่อพรมแดนเมืองนครไชยศรีไม่ประกอบการทำงานากินโดยสุจริตคิดแต่ต้มน้ำสุราเถื่อน แลคบหากันเปนโจรผู้ร้ายทำคุมเหงเบียดเบียนราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนเนื่องๆ จึงให้พระสุรินทรามาตย์ จีนเถ้าแกโอเนียวเปนข้าหลวงมาพร้อมด้วยพระยาราชบุรี ให้พระยาราชบุรีเณพระภักดีดินแดน พระแสนทองฟ้าคุมทหาร ๓๖ คนขุนหมื่นกรมการให้สมควรมีปืนเครื่องศาสตราอาวุธพร้อมด้วยพระสุรินทรามาตย์ จีนเถ้าแกโอเนียว ไปจับจีนโฮ จีนจี้ตั้น จีนติด จีนมัน จีนจุย จีนหวย จีนหอย จีนซื่อติด จีนชิต จีนพัด จีนตัวกุก

จีนเนียว จีนลุย จีนหึ่ง จีนยง มาชำระทำโทษไว้ ณ เมืองราชบุรีให้เชดหลาบ ถ้าอ้ายจีนมีชื่อแลส มักมักพวกต่อสู้อย่างให้ข้าหลวงกรมการกองจับบังคับให้เอาปืนยิงเสียให้ตาย แลทำลายโรงเงินซึ่งอยู่ใกล้ พรหมแดนเสียให้สิ้นประกาศห้ามอย่าให้ไทยจีนไปตั้งบ้าน เรือน โรง อยู่ ณ ตำบลนั้นต่อไป...¹³⁴³

ในปีเดียวกัน คือปี พ.ศ.2413 มี “**ท้องตราตัดสินราษฎรซึ่งไม่ยอมเสียภาษี ตึก โรง ร้าน เรือ แพ เมืองราชบุรี**” ดังความต่อไปนี้

ข้าพระพุทธเจ้าหลวงวิจาร์ยอาวุธรับบัญชาคัดข้อรายราษฎรไม่ยอมเสียภาษีเรือโรงร้านตึกแพ เมืองราชบุรี ขอพระราชทานทราบเรียน ฯพณฯ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทราบ...

ข้อหนึ่งว่าราษฎรลูกค้ารับซื้อสุรายาฝิ่นผ้าลาย ผ้าแพร ผ้าขาว ถ้วยถม ได้ขึ้นน้ำมันยาง สิ่งของต่างๆ บรรทุกเรือละ ๓ สิ่ง ๔ สิ่ง ๕ สิ่ง รวม ๔๐ ราย เกียงว่าไม่ใช่โรงร้านไม่ยอมเสียภาษี...

ข้อหนึ่งว่าราษฎร มีโรง ร้าน ให้เช่าปีละ ๑๒ ตำลึง ๕ ตำลึง ๔ ตำลึง ๓ ตำลึง ๒ ตำลึง...จะเสียภาษีห้องให้ตามที่ค่าเช่าน้อยจะเสียตามค่าเช่า แลราษฎรมีโรงร้านไว้สินค้าของตัวเองไม่ได้ให้ค่าเช่าจะเสียโรงร้านให้แต่ที่มีสินค้า แต่ห้องเปล่าไม่ยอมเสียเป็นโรงร้าน ๑๐๖ รายขัดไม่ยอมเสียภาษี....

ข้อหนึ่งว่าราษฎรมีเรือนโรงไว้สินค้าต่างๆ ๒ ห้องบ้าง ๓ ห้องบ้าง แล้วทำเก็งหน้าต่างเรือนโรง แต่ห้องหนึ่ง เอาสินค้าในเรือนโรงมาวางขายที่หน้าเรือนโรง ครั้นเจ้าภาษีเรียกภาษีเรือนโรง เจ้าของไม่ยอมเสีย จะเสียภาษีให้แต่เก็งห้องเดียว ฝ่ายเจ้าภาษีไม่ยอม....

ข้อหนึ่งว่าราษฎรผู้เดียว มีโรง ๒ ห้องขายยาฝิ่น ๓ ห้องขายน้ำมัน ๓ ห้องตั้งบ่อนเบี้ย ๓ หลัง จะเสียภาษีให้แต่โรงขายน้ำมันโรงเดียว โรงที่ขายยาฝิ่นตั้งบ่อนว่า เสียภาษีฝิ่นหัวเบี้ยแล้ว ไม่ยอมเสียภาษี....

ข้อหนึ่งว่าราษฎรมีโรงเลี้ยงสุกรขายกว่า ๑๐ ตัวขึ้นไป ครั้นเจ้าภาษีไปเรียกภาษีเลี้ยงสุกรณ เจ้าของปล่อยสุกรณไปเสียบ้าง เอาไว้แต่โรงละ ๘ ๙ ตัว เกียงว่าไม่ถึง ๑๐ ตัวไม่ยอมเสียภาษี....

ข้อ ๑ ว่า ราษฎรมีโรงร้านแพให้เช่า ครั้นเจ้าภาษีจะเรียกภาษี ราษฎรว่าได้ให้เช่ากลาง ปลายปีหาได้เช่าเต็มปีไม่ ได้ค่าเช่าเท่าใดให้เรียกภาษี ๑๒ ชัก ๑ ถ้าเจ้าภาษีจะเรียกเต็มปี ราษฎรไม่ยอม....

ข้อหนึ่งราษฎรมีแพให้เช่าเดือนละ ๒ ตำลึง จะเสียภาษีให้ตามค่าเช่า ๑๒ ชัก ๑ เจ้าภาษีจะเรียกห้องละ ๓ บาท แต่แพที่ขายสุรา ยาฝิ่น ตั้งบ่อนว่าได้เสียภาษีหัวเบี้ยอากรณแล้วไม่ยอมเสีย แลแพของตัวเองไว้สินค้าขายต่างๆ ๑๖ แพขัดไม่ยอมเสียภาษี....

ข้อหนึ่งราษฎร เปนภรรยาไพร่หลวงมีโรง ร้าน ขายของต่างๆ ได้ตราภูมิไว้ แต่ตัวไพร่หลวงตาย ไม่ยอมเสียภาษี.....

ข้อ ๑ ราษฎร ทำเรือขายได้ฤกษ์เกียงว่า ไม่ใช่โรง ร้านไม่ยอมเสียภาษี...¹³⁴⁴

¹³⁴³ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กพ/2, เรื่องตอบเมืองราชบุรีว่าด้วยให้ชำระเงินผู้ทำสุราเถื่อนตีฟันแทงทหารบ้านห้วยฤก.

¹³⁴⁴ หจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กพ/3, เรื่องมีท้องตราตัดสินราษฎรซึ่งไม่ยอมเสียภาษี ตึก โรง ร้าน เรือ แพ เมืองราชบุรี.

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ.2398 สังคมไทยมีความซับซ้อนขึ้นมาก และปัญหาต่างๆ ในสังคมก็ขยายตัวขึ้นมาก โดยที่นโยบายของรัฐบาลในส่วนกลางมีผลกระทบต่อสังคมในวงกว้างมากขึ้น โดยเฉพาะนโยบายเกี่ยวกับไพร่และทาสและนโยบายด้านภาษีอากรในบริบทที่มีการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตรา นอกจากนี้การที่เศรษฐกิจไทยผูกพันกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้นซึ่งเห็นได้ชัดจากการขยายตัวของการค้าข้าว ไม้สัก ดีบุก โดยมีสิงคโปร์และฮ่องกงเป็นตลาดสำคัญ ก็ทำให้โครงสร้างสังคมเปลี่ยนแปลงไปและชีวิตของคนทุกชั้นก็เปลี่ยนแปลงไปมาก คนจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรและคอมปะโดร์กลายเป็น “ชนชั้นกึ่งนายทุน-กึ่งศักดินา” ในขณะที่ระบบทาสและระบบไพร่สลายตัวลงไปอย่างช้าๆ และผู้คนหลายชาติพันธุ์เริ่มอพยพเคลื่อนย้ายไปบุกเบิกที่ดินทำกิน ขยายแรงงาน และเดินทางไปค้าขายในต่างถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคกลางซึ่งกลายเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลและผลิตข้าวเพื่อส่งออก

ต่อมาในกลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมาเมื่อเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้น นโยบายของรัฐบาลกรุงเทพฯ ซึ่งมีพระมหากษัตริย์และเจ้านายเป็นชนชั้นนำ ก็ยังมีผลกระทบต่อชีวิตคนและสังคมโดยรวมมากยิ่งขึ้น เพราะมีการขยายอำนาจรัฐมาสู่หัวเมืองต่างๆ ทำให้รัฐมีบทบาทในชีวิตและสังคมของคนทั่วประเทศมากยิ่งขึ้นกว่าในยุคใดๆ ที่ผ่านมา ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 11

การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และผลกระทบต่อสังคม

แม้ว่าอำนาจรัฐจะขยายออกไปสู่ภูมิภาคต่างๆ เข้มข้นมากขึ้นเป็นลำดับนับตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา และอำนาจรัฐที่ขยายออกไปนี้ยิ่งเข้มข้นและกว้างขวางมากขึ้นในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 เป็นต้นมา แต่ก็ยังไม่เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมาแต่อย่างใด ปรากฏการณ์ที่ถึงทศวรรษ 2430 เมื่อชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองอย่างจริงจังจนสามารถรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากร ในขณะที่เกิดระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราขนาดใหญ่ที่ครอบคลุมภูมิภาคต่างๆ อย่างกว้างขวางโดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทางการค้า และมีพ่อค้าหลายชาติพันธุ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าจีนเข้ามามีบทบาทสำคัญในการสร้างเครือข่ายทางการค้าที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุด โดยที่พ่อค้าเหล่านี้ได้ประโยชน์อย่างมากจากรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจทั้งในแง่ของการคมนาคม การรักษาความสงบ การเกิดระบบยุติธรรมสมัยใหม่ การจัดเก็บภาษีอากรที่ลดความซ้ำซ้อนในการเก็บลงไปมารวมทั้งการยกเลิกด่านเก็บภาษีอากรของบรรดาเจ้าเมือง ฯลฯ พ่อค้าเหล่านี้จึงดำเนินการค้าได้สะดวกขึ้นและขยายการลงทุนตลอดจนเครือข่ายการค้าออกไปอย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ชนชั้นนำของรัฐสามารถเก็บภาษีอากรจากการค้าภายในและการค้ากับต่างประเทศได้มากกว่ายุคใดๆ ที่ผ่านมา ในขณะที่เดียวกันราชกรักร์เข้าสู่การผลิตเพื่อขายและบริโภคสินค้าต่างๆ ที่เหล่าพ่อค้านำมาจากกรุงเทพฯ กว้างขวางขึ้นมาก ทำให้ชนชั้นนำของรัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นอย่างไพศาล สามารถนำรายได้เหล่านี้ไปสร้างฐานอำนาจในด้านต่างๆ ซึ่งทำให้การรวมศูนย์อำนาจประสบความสำเร็จ ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมาอย่างเต็มรูปแบบ

รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นรัฐที่อำนาจอธิปไตยรวมศูนย์อยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ โดยพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการเหนือคนทุกชั้นและเหนือดินแดนทุกส่วนในรัฐ¹³⁴⁵ พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประชาชนในทุกท้องถิ่นโดยตรงโดยอาศัยระบบราชการสมัยใหม่เป็นกลไก นับเป็นครั้งแรกที่รัฐไทยเปลี่ยนจากรัฐจารีตที่ปกครองแบบราชาธิปไตยมาเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เริ่มมีลักษณะต่างๆ ของรัฐสมัยใหม่ หลายประการ เช่น มีรัฐบาล กฎหมาย และระบบการศาลแบบใหม่ มีเส้นเขตแดนที่แน่นอนตายตัว มีระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนลักษณะใหม่โดยไม่มีระบบไพร่อีกต่อไป มีการเก็บภาษีแบบใหม่แทนการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน และมีอุดมการณ์รัฐแบบใหม่ที่มีได้มีรากฐานอยู่บนหลักธรรมทางพุทธศาสนา

การเกิดรัฐ

¹³⁴⁵ มีการถกเถียงกันในวงวิชาการว่าในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุดหรือไม่ เนื่องจากมีมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศส ที่คอยใช้อำนาจกดดันรัฐบาลและมีอำนาจต่อรองกับรัฐบาลสูงมาก นอกจากนี้รัฐบาลยังจ้างที่ปรึกษาชาวต่างชาติต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวอังกฤษ การให้คำปรึกษาของที่ปรึกษาชาวต่างชาติเหล่านี้มีอิทธิพลอย่างมากต่อการดำเนินนโยบายต่างๆ เช่น การคลัง การต่างประเทศ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ฯลฯ

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีลักษณะใหม่ดังกล่าวนี้จึงส่งผลกระทบต่อสังคมอย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

ลักษณะสำคัญของระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ปรากฏอยู่ในพระราชกฤษฎีกาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

พระเจ้าแผ่นดินย่อมมีพระราชอาณาสิทธิ์เด็ดขาด โดยพระราชหฤทัย ... ทรงมีพระศักดานุภาพเปนอาทิ ๑) ย่อมเปนเจ้าเปนใหญ่ ผู้ปกครองแผ่นดินที่พึ่งที่พานัก ของอาณาประชาราษฎร์ ๒) เปนที่เกิดแห่งความยุติธรรม ๓) เปนที่เกิดแห่งยศถาบันดาศักดิ์ ๔) เปนจอมพลพลโยธาที่ระงับดับทุกข์เข็ญบ้านเมืองโดยสงคราม ถาจะเปนไมตรีกับประเทศใดประเทศหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินทรงการอันใด ไม่มีผิด ไม่มีอำนาจใดจะพิจารณาทำโทษได้เลย¹³⁴⁶

ในด้านดินแดนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หมายถึงดินแดนที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชดำริว่า “เปนของ” พระองค์ที่ทรงมีพระราชอำนาจในการ “ปกครองให้ทั่วถึง” และ “รักษาให้ได้สิทธิขาดจริง ๆ” ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานมายังที่ประชุมเสนาบดีหลังจาก “เสียดินแดน” บางส่วนให้แก่อังกฤษ ดังนี้

เปนที่เสียพระเกียรติยศมาก เปนที่เศร้าสลดใจ แต่ครั้งจะเอาไว้มิได้จะเกิดความร้อนใจ เพราะอังกฤษมีความปรารถนาแรงกล้า เมื่อเราเห็นว่าจะได้อะไรบ้างจึงจัดการเสีย เพื่อจะได้จัดการปกครองให้ทั่วถึงในส่วนที่เปนของเรา เราจะมีอำนาจมากกว่าเมื่อมีเมืองที่เราไม่มีอำนาจพ่วงอยู่ เพราะเมื่อมีอยู่ก็ต้องปกครอง ก็ต้องรักษาให้ได้สิทธิขาดจริง ๆ ถ้าปกครองไม่ได้สิทธิขาดแล้ว ไม่มีเสียดีกว่า¹³⁴⁷

การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้ เมื่อประกอบกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในประเทศและระบบเศรษฐกิจไทยกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกแบบแน่นขึ้นกว่าเดิม ก็ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างสังคมเป็นอย่างมาก นอกจากจะมีความเปลี่ยนแปลงในด้านสภาพและอำนาจของชนชั้นที่เคยเป็นชนชั้นปกครองและชนชั้นได้ปกครองแล้ว ยังมีการเกิดขึ้นและการขยายตัวของชนชั้นใหม่ ขณะเดียวกันความสัมพันธ์ทางสังคมรวมทั้งลักษณะของความขัดแย้งภายในชนชั้นและระหว่างชนชั้นตลอดจนความขัดแย้งภายในและความขัดแย้งระหว่างชาติพันธุ์ต่างๆ ก็เปลี่ยนแปลงไป ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

¹³⁴⁶ กจช. ร.5 บ., 14/15 ร่างกฤษฎีกาว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม อ้างใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475**, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555, หน้า 153.

¹³⁴⁷ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “พระราชหัตถเลขาพระราชทานที่ประชุมเสนาบดี” ใน พระราชดำรัสทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีกับอังกฤษ **วารสารศิลปากร**, 20, 3 , หน้า 68.

สภาพการณ์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง

แม้ว่ารัฐไทยจะเริ่มคลี่คลายเปลี่ยนแปลงมาเป็นรัฐบาลใหม่ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่ก่อนจะถึงทศวรรษ 2430 รัฐไทยยังไม่เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แต่อย่างใด กล่าวคือ รัฐไทยยังคงมีการปกครองในระบอบ “ราชาธิปไตย” ที่พระมหากษัตริย์มิได้ทรงมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดเหนือดินแดนทุกส่วนและเหนือประชาชนในทุกท้องถิ่นอย่างเท่าเทียมกัน ข้อจำกัดต่างๆ เช่น ระบบเศรษฐกิจแบบส่วยและระบบการคมนาคมแบบโบราณทำให้พระมหากษัตริย์ทรงยอมรับระบบการปกครองแบบที่มูลนายในส่วนกลางและหัวเมืองรวมทั้งเจ้าเมืองต่าง ๆ มีอำนาจในการปกครองและเก็บผลประโยชน์จากไพร่อย่างค่อนข้างอิสระ และพระมหากษัตริย์ต้องทรงอาศัยความเชื่อทางศาสนาและพิธีกรรมเพื่อเสริมสร้างสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์ให้แก่พระองค์ เพื่อให้คนทั้งหลายเชื่อว่าพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าที่เปี่ยมไปด้วยพระบรมเดชานุภาพซึ่งคนทั้งหลายในพระราชอาณาจักจะต้องอยู่ภายใต้การปกป้องคุ้มครองของพระองค์และจะต้องพึงบุญญาธิการของพระองค์ ขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ก็ต้องสร้างความสัมพันธ์ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมกับมูลนายทั้งหลายในวิถีทางที่เอื้อประโยชน์ให้แก่มูลนายเหล่านั้นมากพอที่จะทำให้พวกมูลนายยอมรับพระราชอำนาจ และยอมแบ่งสรรแรงงานของไพร่หรือแบ่งส่วยที่เก็บมาจากไพร่ให้แก่พระมหากษัตริย์ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่ทุกฝ่ายยอมรับว่าถูกต้องเป็นธรรม

ในช่วงเวลาที่ระบบเศรษฐกิจแบบศักดินาของไทย ที่ฐานทางการผลิตวางอยู่บนกำลังคนในระบบไพร่ กำลังแปรเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยมที่ฐานการผลิตวางอยู่บนที่ดินที่กลายเป็นสินค้าและเงินตราที่กลายเป็นเงินทุน เป็นช่วงเวลาที่มีการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจทางการเมืองระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางอย่างเข้มข้น ที่สำคัญคือการต่อสู้ระหว่างขุนนางตระกูลขุนนาคที่ต้องการผูกขาดผลประโยชน์จากส่วยและการค้าแบบเดิม เนื่องจากขุนนางตระกูลขุนนาคบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลตะวันออกและภาคใต้ซึ่งทำให้มีไพร่ในสังกัดจำนวนมากและได้ประโยชน์จากส่วยที่เก็บจากไพร่อย่างมหาศาล และยังมีอำนาจเหนือกรมพระคลังที่ดูแลรายได้รายจ่ายของแผ่นดินและกรมพระคลังสินค้าซึ่งทำการค้าภายในและการค้าต่างประเทศ

ในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)¹³⁴⁸ สมุหนายกที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นพันธมิตรสำคัญที่ช่วยคานอำนาจขุนนางตระกูลขุนนาค การได้เชลยศึกลาวจำนวนมากมาตั้งถิ่นฐานในหัวเมืองฝ่ายเหนือทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิง

¹³⁴⁸ เป็นแม่ทัพหน้าคราวปราบ “กบฏเจ้าอนุวงศ์” ซึ่งทำให้ได้เชลยศึกจำนวนมาก ได้เป็นสมุหนายกเมื่อ พ.ศ.2372 มีความสัมพันธ์พิเศษกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่วัยเด็กที่ 2 เมื่อพระองค์ยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โดยพระองค์ทรงช่วยให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชารอดพ้นจากการถูกประหารชีวิตข้อหากบฏ เนื่องจากเคยพาเรือตัดหน้าทางเสด็จจากท่าเรือ และยังได้สะสมเศษเหล็กและกำลังคนไว้เป็นจำนวนมาก จะสังเกตเห็นได้ว่าหลังจากการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว ราชทินนามของเจ้าพระยาท่านนี้ก็คือ “**บดินทรเดชา**” ซึ่งมาจากสร้อยพระนาม “**เจษฎาบดินทร์**” และมีความหมายว่า “อำนาจของ ‘เจษฎาบดินทร์’” นั่นเอง นับเป็นสมุหนายกคนแรกและคนเดียวที่มีราชทินนามเช่นนี้

หเสนี) มีฐานอำนาจเข้มแข็งมากขึ้น ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีอำนาจมากขึ้น จนสามารถผลักดันการเปิดเสรีทางการค้าให้เป็นไปตามสนธิสัญญาเบอรินที่ทำกับอังกฤษมาตั้งแต่ พ.ศ.2369 ซึ่งทำให้พระองค์ทรงได้ประโยชน์มากขึ้นจากนโยบายเก็บภาษีอากรจากการผลิตที่มีระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นกลไก อย่างไรก็ตาม หลังจากเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ.2392 ขุนนางตระกูลขุนนาคก็มีอำนาจสูงสุดโดยไม่มีขุนนางอื่นมาถ่วงดุลอำนาจ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ขุนนางตระกูลขุนนาคไม่สนับสนุนให้พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่กลับเลือกสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งปราศจากฐานอำนาจทางการเมืองให้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2411) โดยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ (รัชกาลที่ 4) ต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศขุนนางตระกูลขุนนาคสองพี่น้องจาก “เจ้าพระยา” เป็น “สมเด็จพระเจ้าพระยา” จนมียศ “สมเด็จพระเจ้าพระยา” ขึ้นในสังคมไทยเป็นครั้งแรก คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต)

ในขณะที่ความจำเป็นทางการเมืองทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องทรงยกย่องขุนนางตระกูลขุนนาค พระองค์ก็ทรงพยายามยกสถานะภาพทางสังคมและอำนาจทางวัฒนธรรมของพระมหากษัตริย์และเจ้านายให้สูงขึ้นด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การสร้างความหมายใหม่แก่พระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นผู้นำในการกำหนดวิถีประวัติศาสตร์ของชาติไทยให้ดำเนินไปสู่ความก้าวหน้า¹³⁴⁹ พระองค์มิได้ทรงสืบทอดคติที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์เพราะเป้าหมายทางโลกของรัฐมีความสำคัญมากกว่าพระนิพพาน ทรงเน้นแนวความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ที่มีความรอบรู้ ทรงพระปรีชาสามารถในเรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวาง และทรงมีบารมี ทำให้ทรงสามารถสร้างระเบียบ ความสงบสุข และความเจริญก้าวหน้าแก่ประเทศ¹³⁵⁰ พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่ความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่พึ่งของราษฎร โดย “ทรงพระกรุณาเมตตาแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวงซึ่งมีทุกข์เดือดร้อนข้อความสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ให้ทำคำร้องฎีกามาทูลเกล้าฯ ถวาย ด้วยจะได้โปรดให้มีตุลาการชำระให้แล้วโดยเร็ว”¹³⁵¹ ทั้งนี้พระองค์ทรงยกเลิกระเบียบกฎหมายเกณฑ์ต่างๆ ที่เป็นอุปสรรคต่อการถวายฎีกาด้วย เช่น ค่าธรรมเนียมต่างๆ และการที่ผู้ถวายฎีกาต้องถูกเขียนก่อน เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจำแนกชั้นของเจ้าหรือพระบรมวงศานุวงศ์โดยทรงขีดเส้นไว้ชัดเจนว่าหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงไม่ใช่เจ้า ขณะเดียวกันพระองค์ทรงทำให้เจ้ามีสถานะภาพต่างจากขุนนางอย่างชัดเจน นอกจากนี้จะทรงกำหนดให้ใช้ราชาศัพท์อย่างถูกต้องแล้ว พระองค์ยังได้ทรงตราพระราชบัญญัติใน พ.ศ.2395 ที่กำหนดให้ “ออกพระนาม” อย่างถูกต้อง ทั้งนี้ทรงให้

¹³⁴⁹ ไพรอดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475.

¹³⁵⁰ ไพรอดูเพิ่มเติมใน พงศิดา เกษมสิน, “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.

¹³⁵¹ **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4.** ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. หน้า 32.

เหตุผลว่า “ถ้าจะใช้อย่างอื่นแล้ว เจ้ากับขุนนางฟังดูก็เป็นเหมือนกันไป...เพราะฉะนั้นให้คงใช้ตามพระราชบัญญัตินี้จึงได้ตามรับสั่ง”¹³⁵²

อย่างไรก็ตาม ขุนนางตระกูลขุนนาคก็ยังคงมีสถานภาพและอำนาจสูงมาก ตระกูลขุนนาคเริ่มมีอำนาจทางการเมืองสูงขึ้นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา ในช่วงรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 นอกจากสมาชิกตระกูลขุนนาคจะได้ดำรงตำแหน่งอัครเสนาบดีกลาโหมและกระทรวงพระคลังมาโดยตลอดแล้ว กระทรวงอื่นๆ ก็มักจะมีคนของตระกูลนี้หรือมีเช่นนั้นก็เป็นของผู้ที่มีความสัมพันธ์เป็นญาติพี่น้องรวมไปถึงผู้ที่ได้รับการสนับสนุนหรืออุปถัมภ์จากตระกูลนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) มีบุตรชายรวมกันถึง 43 คน บุตรชายเหล่านี้แต่งงานกับหญิงในตระกูลผู้ดี เกิดการขยายเครือข่ายของญาติพี่น้องและเครือข่ายในระบบอุปถัมภ์ซึ่งแต่ละคนในเครือข่ายต่างก็มีบทบาททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม โดยตรงหรือโดยอ้อม กล่าวได้ว่าตระกูลขุนนาคสามารถเพิ่มพูนอำนาจของตนครอบคลุมรัฐบาลได้เป็นเวลาต่อเนื่องกันมาโดยการถวายเจ้าจอมหม่อมห้ามแก่พระมหากษัตริย์และเจ้านาย โดยการแต่งงานกับตระกูลอื่นที่เหมาะสม รวมทั้งตระกูลเศรษฐีจีนและเศรษฐีมอญ และโดยการแต่งงานในสายสกุลเดียวกัน จนเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ.2411 ผู้นำของตระกูลขุนนาคคือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) บุตรชายคนโตของสมเด็จพระเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์ ก็ได้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน¹³⁵³

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ขณะทรงมีพระชนมายุได้ 16 พรรษา สมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินที่มีอำนาจสูงยิ่ง และยังเป็นผู้เลือกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ (พระองค์เจ้ายอด ยิงยศ) ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ทั้งๆ ที่ตามโบราณราชประเพณีแล้วพระมหากษัตริย์ย่อมจะทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะเลือกบุคคลขึ้นมาดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ “วังหน้า” ด้วยพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประมาณวาระระหว่าง พ.ศ.2411-2416 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ผู้สำเร็จราชการนี้เงินรายได้ของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินและในราชสำนักลดลงจากจำนวนปีละ 4,800,000 บาทเหลือเพียง 1,600,000 บาท¹³⁵⁴ แม้เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจาก

¹³⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

¹³⁵³ โปรดดู David K. Wyatt, “Family Politics in Nineteenth Century Thailand,” *Journal of Southeast Asian History*, ix, 2 (Sept. 1968), p. 208-228. และ อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สูงบุญมี, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

¹³⁵⁴ จุลจอมเกล้าฯ, พระบาทสมเด็จพระ, “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส” (กรุงเทพฯ, 2472), หน้า 224-228. อ้างใน เตช บุนนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548, หน้า 14-15.

ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปแล้วตั้งแต่ พ.ศ.2416 หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุนิติภาวะ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ยังมีอำนาจอย่างมาก และสามารถใช้อำนาจที่มีอยู่อย่างสูงยิ่งนั้นไปในการแสวงหาผลประโยชน์จากการจัดประมูลภาษีอากรหลายชนิด รวมทั้งการประมูลอากรฝิ่นด้วย ต้องรอจนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ. 2425 แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินการอย่างจริงจังเพื่อรวมอำนาจการปกครองเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง นอกจากทรงจัดการเรื่องภาษีอากรเพื่อให้รายได้ตกเป็นของพระคลังข้างที่และพระคลังมหาสมบัติแล้ว พระองค์ทรงทำให้เจ้านายและขุนนางที่จงรักภักดีเป็นผู้ครอบครองที่ดินมหาศาล ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์และพันธมิตรของพระองค์จึงแข็งแกร่งขึ้น ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

พระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นการใช้อำนาจทางการเมืองเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลขุนนางและเครือญาติ (ที่ปรากฏชื่อในพระราชปรารภนี้ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค ซึ่งเป็นบุตรชาย) และพระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง เสนาบดีกรมนาซึ่งเป็นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ที่ได้นำอากรค่านาถึง 2,000 ซึ่งที่เคยเป็นของ “พระคลังข้างที่” ไปให้สมเด็จพระเจ้าพระยา) ในขณะที่พระมหากษัตริย์และเจ้านายทรงสูญเสียผลประโยชน์ ดังนี้

แต่วิบัติอันมีขึ้นแต่รัชกาลที่ 4 คือชาวต่างประเทศเอาสุราเมืองจีนเข้ามาขาย ไม่ยอมเสียภาษี...ทำให้เงินอากรสุรากองเทพฯ ซึ่งอยู่ในกระทรวงกลาโหมลดลงมาก...ภายหลังสมเด็จพระเจ้ายาเยกทำเป็นรัฐบาล ก็ตัดเงินพระคลังข้างที่หมด เป็นได้เท่าไรส่งคลัง เงินขึ้นเจ้านายก็พลอยขาดด้วยกันหมด ที่แท้เงินคลังก็หาได้ส่งไม่ ผลประโยชน์สุราเกิดขึ้นเท่าใดก็เป็นของพระยาสุรวงษ์หมด ครั้นเมื่อนายนุชอาหารว่ากรมนา (เมื่อนายนุชหรือพระยาอาหารบริรักษ์เป็นเสนาบดีกรมนา) ก็ยกเงินที่เคยเป็นของพระคลังข้างที่ไปให้สมเด็จพระเจ้าพระยา...¹³⁵⁵

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการจัดเก็บภาษีเพื่อตั้งรายได้มาสู่พระมหากษัตริย์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ เริ่มจาก “จับจัดการคลังมหาสมบัติและบ่อนเบี้ย” ต่อมา “ต้องจับกรมนาเหตุว่ากรมนา รู้ง่ายขายง่ายออกต่างประเทศเท่าใด มีจำนวนชัดเจนอยู่ที่โรงภาษี” หลังจากนั้นก็ทรง “จับภาษีอื่นๆ ต่อไป” โดยทรงจัดการเรื่องอากรสุราซึ่งมีปัญหามาตั้งแต่สิ้นรัชกาลที่ 4 เนื่องจาก “พ่อตาย

¹³⁵⁵ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “เงินขาด”, หน้า 37. อ้างใน สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นและนโยบายด้านการคลังของรัฐบาล” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 62.

เจ็กไม่ยำเกรง มันก็ให้บ้างไม่ให้บ้าง...จึงเปลี่ยนธรรมเนียมเสียใหม่...” แล้วทรงจัดการภาษีประเภทอื่นๆ เป็นลำดับไป จนในที่สุดเมื่อถึง พ.ศ.2446 “เงินแผ่นดินขึ้นเป็น 40,000,000 บาท”¹³⁵⁶

ในด้านของเจ้าเมืองนั้น ก่อนจะเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เจ้าเมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่สืบทอดอำนาจกันมาในตระกูล และเป็นผู้มีอำนาจค่อนข้างเด็ดขาดในเมืองที่ตนปกครอง ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองมีโอกาสสูงในการใช้อำนาจไปในทางมิชอบ ดังปรากฏว่า**เจ้าเมืองและกรมการเมืองจำนวนมากถูกราษฎรฟ้องร้องว่าเป็นผู้ร้ายลักทรัพย์ของราษฎร** เช่น ใน พ.ศ.2429 เพียงปีเดียวก็มีเจ้าเมือง กรมการเมือง และยกกระบัตรของเมืองต่างๆ จำนวนมากถูกราษฎรฟ้องร้องว่าเกี่ยวข้องกับการปล้นหรือการลักทรัพย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการลักโค กระบือ ช้าง ม้า เช่น นายเขียน ฟ้องร้องว่ากรมเมืองนครสวรรค์ซื้อหาลักกระบือ นายกล่อม ฟ้องร้องว่าพระยาอ่างทองและกรมการเมืองลักกระบือ นายทับ ฟ้องร้องว่าพระปลัดกรมการเมืองนครนายกลักกระบือ นายโพ ฟ้องร้องว่าหลวงรามฤทธิ์ เมืองสิงห์บุรีลักกระบือ นายพลอย ฟ้องร้องว่าผู้รักษาเมืองและกรมการเมืองนครนายกลักกระบือ หลวงมหาดไทย กล่าวโทษ พระยาประเสริฐสงคราม เมืองวิเชียรบุรีว่าเยี่ยมช้างไปทำหาย นายมัน ฟ้องร้องกรมการเมืองเพชรบูรณ์ว่าลักกระบือ นายชุม ฟ้องร้องพระยาอ่างทองและกรมการเมืองว่าลักม้า นายมิ ฟ้องร้องพระยาอ่างทองและกรมการเมืองว่าลักกระบือ นายบัว ฟ้องหลวงรามสิทธิธร ปลัดและกรมการเมืองลพบุรีว่าลักแหวน นายซัง ฟ้องร้องว่าหลวงยกกระบัตรและกรมการเมืองสรรค์บุรีปล้นกระบือ หมื่นรามภักดี ฟ้องร้องว่าขุนรักษาบุรี เมืองอินทบุรีลักพาทาส หลวงพรมภักดี เมืองเพชรบูรณ์ถูกฟ้องร้องว่าไล่ลักฝูงกระบือ (ไม่ระบุชื่อโจทก์) นายสาลี ฟ้องหลวงยกกระบัตรกรมการเมืองลพบุรีว่าลักช้าง นายโพ ฟ้องร้องหลวงยกกระบัตรเมืองลพบุรีว่าลักกระบือ และนายบัน ก็ฟ้องร้องหลวงยกกระบัตรเมืองลพบุรีว่าลักกระบือเช่นกัน¹³⁵⁷ ในช่วงปลายทศวรรษ 2420 เป็นต้นมา การฟ้องร้องผู้มีอำนาจในหัวเมืองเช่นนี้เกิดขึ้นได้ง่ายกว่าเดิม เนื่องจากอำนาจของรัฐบาลเริ่มขยายไปสู่เมืองต่างๆ เข้มข้นขึ้นแล้ว

จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2434 ซึ่งเป็นปีก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในส่วนกลางอย่างเต็มรูปแบบ โดยการจัดตั้งกระทรวง 12 กระทรวงเพียงหนึ่งปี ก็ยังมีเจ้าเมืองที่มีอำนาจสูงต่างๆ ที่มีพฤติกรรมที่ไม่ดีหลายประการ เช่น ที่เมืองสระบุรี พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการเมือง มีนิสัยชอบสูบฝิ่น นอกจากนี้ “...กว่าจะตื่นนอนก็บ่าย 2 โมงเศษ ครั้นถึงเวลา 4-5 โมง ก็เสพสุราๆ แล้วก็สูบกัญชา เปนคนมีนเมาอยู่ด้วยของเมาทั้งสามประการนี้เสมอ”¹³⁵⁸ นายร้อยโท หม่อมราชวงศ์ถัด ข้าหลวงตรวจจับผู้ร้ายที่เมืองสระบุรี ส่ง

¹³⁵⁶ “พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 152 ถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส วันที่ 28 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 122” ใน สุทธิพันธุ์ ขุทธานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2425, ภาคผนวก ก. , หน้า 370-374.

¹³⁵⁷ หจข., บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.5 (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 จ.ศ.1248.

¹³⁵⁸ หจข..มร.5ป/7 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระราชหัตถเลขา เรื่อง ว่าด้วยงานนายร้อยโท ม.ร.ว.ถัด ข้าหลวงตรวจจับผู้ร้ายเมืองสระบุรี อ้างใน พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545, หน้า 94.

รายงานถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2434 ว่า การทำงานของพระยาพิไชยณรงค์สงคราม ขาดประสิทธิภาพ เช่น กว่าจะขอกำลังเจ้าหน้าที่เพื่อติดตามจับโจรผู้ร้ายก็ไม่ค่อยจะทันการณ์ ในการตั้งด่านตรวจตรานั้นก็มุ่งจะหาผลประโยชน์จากผู้เดินทางจากต่างแขวงต่างเมือง เพราะเมื่อผู้เดินทางผ่านด่านจะต้องมาขอทำหนังสือเดินทางจากพระสยามลาวบดี กรมการเมืองสระบุรี ซึ่งจะมีการเรียกค่าธรรมเนียมมากถึง 6-7 บาท เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรเป็นอย่างมาก ร้อยโท หม่อมราชวงศ์ถิต ยังกล่าวด้วยว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่าผู้ว่าราชการในเมืองมีนเมาอยู่ด้วยสุรายาฝิ่น แลภักษาไม่มีใครจะเอาใจใส่ในราชการจนไม่รู้ว่โจรผู้ร้ายในเมืองสระบุรีชุกชุม”¹³⁵⁹

เจ้าเมืองต่างๆ ส่วนใหญ่แล้วมีอำนาจในการปกครองเมืองของตนค่อนข้างอิสระ จนกระทั่งมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นแล้วในทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา เจ้าเมืองจึงอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลที่มาจากส่วนกลาง ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา ดังจะวิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

การรวมศูนย์อำนาจในด้านต่างๆ

ในการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จำเป็นต้องมีกฎหมายสมัยใหม่เป็นกลไกในการปกครอง รวมทั้งการบริหารราชการและการตัดสินใจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระปิยะอดิศัยทรงเล็งเห็นว่าระบบประมวลกฎหมายมาใช้ ในการนี้รัฐบาลได้มอบหมายให้นายยอร์ช ปาดูซ์ (Georges Padoux) เป็นผู้กว้างขึ้นก่อน แล้วจึงให้เสนาบดีอันเป็นเจ้านายชั้นสูงของไทย ร่วมกันตรวจร่างและวินิจฉัยก่อนนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ คณะเสนาบดีที่เป็นคณะกรรมการพิจารณาร่างกฎหมายประกอบด้วยเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เสนาบดีกระทรวงนครบาล และเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ประมวลกฎหมายที่เกิดขึ้นถือได้ว่ามาจาก “การประสานเทคนิคการปกครองของตะวันตก ชี้นำโดยชาวฝรั่งเศส เข้ากับประเพณีการปกครองของไทยได้อย่างแนบเนียน”¹³⁶⁰

ในด้านการศาล แต่เดิมอำนาจทางการศาลกระจายอยู่ในกรมกองต่างๆ และในมือของชนชั้นนำของแต่ละเมืองซึ่งเป็นคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มกระบวนการรวมศูนย์อำนาจทางการศาลโดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลสูง หรือ “ศาลรับสั่ง” ขึ้นมา ผู้พิพากษาทุกคนใน “ศาลรับสั่ง” เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้น ซึ่งหากศาลทั่วไปพิพากษาแล้วคู่กรณีไม่พอใจก็สามารถอุทธรณ์ต่อ “ศาลรับสั่ง” ได้¹³⁶¹

¹³⁵⁹ หจข..มร.5ป/7 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระราชหัตถเลขา เรื่อง ว่าด้วยงานนายร้อยโท ม.ร.ว.ถิต ข้าหลวงตรวจจับผู้ร้ายเมืองสระบุรี. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

¹³⁶⁰ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “อิทธิพลของความคิดฝรั่งเศสที่มีต่อการเมืองไทยสมัยใหม่” ใน *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2546, หน้า 139.

¹³⁶¹ เตช บุนนาค. *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*. หน้า 68-69.

ในส่วนภูมิภาค อำนาจทางการศาลของข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ก็ช่วยเพิ่มพูนอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ในภูมิภาคต่างๆ เป็นอย่างดี เช่น ในปี พ.ศ.2434 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมา ทรงได้รับมอบหมายอำนาจทางการศาลมากกว่าข้าหลวงคนก่อนๆ พระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนจากกองทหารประจำการ นอกจากทรงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้รับผิดชอบปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองชั้นนอกของมณฑลอีสานทั้งหมดแล้ว พระองค์ยังได้ทรงตั้งศาลขึ้นที่นครราชสีมา ผู้ร้ายที่ทหารจับกุมตัวมาได้จะถูกส่งมาพิจารณาคดีนอกจากนี้คดีที่มีการอุทธรณ์ในศาลประจำเมืองต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียงก็ถูกส่งมาตัดสินที่ศาลนครราชสีมา ภายในระยะเวลาเพียงหนึ่งปี ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2434 ถึงต้นเดือนมีนาคม พ.ศ.2435 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงควบคุมการพิจารณาคดีถึง 897 คดี ซึ่งในการพิจารณาคดีเหล่านี้ผู้ร้าย 365 คนถูกตัดสินโทษและอีก 512 คนได้รับการปล่อยตัวไปเนื่องจากไม่มีหลักฐานพอที่จะลงความเห็นได้แน่นอน พระองค์ยังฟังคดีอุทธรณ์อีก 481 คดี ซึ่งในจำนวนนี้พระองค์ทรงชำระคดีด้วยพระองค์เองถึง 281 คดี¹³⁶²

ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่างๆ ล้วนพยายามโยงอำนาจทางการศาลของประเทศราชและหัวเมืองชั้นนอกเข้ามาสู่ส่วนกลาง เช่น ตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ.2435 แล้วที่กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงอนุญาตให้ประชาชนในแถบเมืองอุบลฯ ยื่นอุทธรณ์ต่อพระองค์ พระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ก็ดำเนินการก้าวแรกในการที่จะโยงอำนาจทางการศาลของหัวเมืองมลายูทั้งเจ็ดเข้าสู่ส่วนกลาง โดยส่งข้าหลวงยุติธรรมจากมณฑลนครศรีธรรมราชไปยังเมืองปัตตานีเมื่อ พ.ศ.2441 ในปีต่อมาในฐานะที่เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชที่มีหน้าที่รับผิดชอบแคว้นกลันตันและตรังกานู พระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ก็ได้ไปชำระคดีที่ค้างคั่งอยู่ที่ศาลเมืองกลันตัน ส่วนพระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ก็พยายามดูแลการศาลและกำหนดให้ใช้ภาษาไทยแทนภาษาเขมรสำหรับเป็นภาษาราชการในศาล¹³⁶³

ในภาคเหนือตอนบน ระเบียบปฏิบัติต่างๆ ได้กำหนดไว้เพื่อให้รัฐบาลมีอำนาจควบคุม อำนาจทางการศาลในประเทศราชให้เข้มแข็งมากขึ้น ตัวอย่างเช่น “ข้าหลวงยุติธรรม” คนหนึ่งจะถูกส่งไปช่วยข้าหลวงใหญ่ที่มณฑลพายัพ ซึ่งทำให้อำนาจในการออกกฎหมายและอำนาจทางการศาลของเจ้าต่างๆ ถูกจำกัดลง พวกเจ้านายในท้องถิ่นได้รับอนุญาตให้ออกเทศบัญญัติโดยความเห็นชอบของข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงยุติธรรมเท่านั้น และได้รับอนุญาตให้ตัดสินลงโทษปรับไหมได้ในคดีที่มีโทษปรับไหมไม่เกิน 100 บาท หรือให้ลงโทษจำคุกได้ไม่เกิน 3 เดือน หรือทั้งจำทั้งปรับแต่ต้องไม่เกินอัตราที่กำหนดไว้ข้างต้น เรื่องนี้เป็นการจำกัดอำนาจทางการศาลและอำนาจทางนิติบัญญัติของพวกเจ้าประเทศราชอย่างมาก เพราะอำนาจที่สูงกว่านี้ได้ถูกมอบให้ผู้พิพากษาจังหวัดที่สามารถตัดสินลงโทษปรับได้ถึง 5,000 บาท และสามารถสั่งโทษจำคุกได้ตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย ยิ่งไปกว่านั้นในเวลาต่อมาไม่นานข้าหลวงใหญ่และ

¹³⁶² หจข. ร.5 ม. 1/37 : พระยาพิเรนทรเทพ และ นายจ่ารง มหาดเล็ก กราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 1/111, 13 เมษายน 2435. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹³⁶³ ม. 14/40 : นายจ่ารง และประธาน มณฑลพายัพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, 1 ตุลาคม 2439 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.

ข้าหลวงยุติธรรมสามารถออกเทศบัญญัติที่มีโทษปรับไม่เกิน 200 บาท หรือโทษจำคุกไม่เกิน 6 เดือน หรือทั้งจำทั้งปรับ เช่นเดียวกับในภาคใต้ซึ่งอำนาจทางนิติบัญญัติและอำนาจทางการศาลของผู้ว่าท้องถิ่นถูกจำกัดลงโดยการตัดสินใจที่ดีความจะมีผลบังคับตามกฎหมายก็ต่อเมื่อได้รับความเห็นชอบจากข้าหลวงใหญ่เท่านั้น¹³⁶⁴

การปฏิรูปการคลัง ก็เริ่มขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2410 เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2416 อันเป็นช่วงเดือนสุดท้ายที่คณะผู้สำเร็จราชการบริหารประเทศ กระทรวงต่างๆ ได้รับคำสั่งให้นำเงินมาส่งที่กรมพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งได้รับการจัดตั้งขึ้นมาเป็นหน่วยงานอิสระจากกระทรวงการคลัง ใน พ.ศ.2417 การเก็บภาษีที่ค้างอยู่ได้กระทำกันอย่างเข้มงวดเมื่อมีการจัดตั้งสำนักงานตรวจสอบบัญชีซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมโดยตรงของพระมหากษัตริย์ขึ้นมา¹³⁶⁵

ในด้านการทหาร เมื่อ พ.ศ.2413 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีคณะทหารมหาดเล็กเพียง 20 คน พระองค์จึงทรงสร้างกองทัพลำดับใหม่ เมื่อถึงปี พ.ศ.2423 พระองค์ก็ทรงบังคับบัญชาสูงสุดของกองทหารอาชีพที่ประกอบด้วยทหารบก 15,000 คน และทหารเรือ 3,000 คน¹³⁶⁶

นอกจากนี้ยังมีการปฏิรูปในด้านอื่นๆ อย่างกว้างขวาง ใน พ.ศ.2417 มีการออกพระราชบัญญัติลดค่าตัว “ทาส” ซึ่งเกิดในปี พ.ศ.2411 โดยค่าตัวทาสจะลดลงไปเรื่อยๆ จนกระทั่งทาสไม่มีค่าตัวเหลืออยู่เลยในปี พ.ศ.2432 หรือทาสคนใดมีอายุครบ 21 ปีก็จะรับอิสระภาพโดยอัตโนมัติ¹³⁶⁷ พระราชบัญญัติเลิกทาสนี้มีนัยทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากทาสเป็นสินค้าที่ซื้อขายได้และเป็นแรงงานสำคัญ ฉะนั้นบรรดาเจ้านายและขุนนางจึงถูกลิดรอนแหล่งที่มาของรายได้ซึ่งกระทบกระเทือนถึงอำนาจของบุคคลเหล่านี้ และพระมหากษัตริย์ยังทรงได้ประโยชน์ทางการเงินจากการปฏิรูปนี้ด้วย เพราะขณะที่ทาสต้องทำงานให้รัฐเพียงปีละ 8 วัน หรือจ่ายภาษีทดแทนเป็นเงิน 1 บาท 50 สตางค์นั้น ไพรจะต้องทำงานปีละ 3 เดือนหรือจ่ายเงินทดแทนให้รัฐบาลเป็นเงิน 18 บาท ดังนั้น เมื่อทาสกลายเป็นไพร่จึงต้องจ่ายเงินปีละ 18 บาท เช่นเดียวกับไพร่อื่นๆ ซึ่งหากนายเงินไม่ปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระก็จะต้องจ่ายเงินแทนทาสถึง 18 บาท¹³⁶⁸

¹³⁶⁴ พระยาเกรียงไกรกระบวนยุทธ, **ตำราปกครอง** (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ, 2448), หน้า 947-954. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

¹³⁶⁵ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ** (กรุงเทพฯ, 2466), หน้า 13. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

¹³⁶⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, อ้างแล้ว, หน้า 160-173. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 71-72.

¹³⁶⁷ พระยาอนุমানราชธนะ, **เลิกทาสในรัชกาลที่ 5** (กรุงเทพฯ, 2499) หน้า 27-30 และ 64-66. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 69

¹³⁶⁸ เตช บุนนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458**, หน้า 69-70.

อนึ่ง นอกจากการปลดปล่อยทาสแล้ว รัฐบาลยังห้ามการจับคนมาขายเป็นทาส เช่น ใน พ.ศ.2428 รัฐบาลประกาศไม่ให้จับขามาคือขาย¹³⁶⁹ และมีการจับกุมผู้ที่ฝ่าฝืนจับคนมาขายเป็นทาส เช่น ใน พ.ศ.2429 มีการจับกุม “พวกอ้ายช้อยคำเจ้าข้า” คนในบังคับอังกฤษที่จับลาวครวมาเพียขายในภาคอีสาน¹³⁷⁰ นับเป็นการปฏิรูปทางสังคมและวัฒนธรรมเพื่อให้ประเทศศิวิไลซ์ขึ้น

ในด้านการปกครองส่วนภูมิภาค ในปี พ.ศ.2417 มีการตั้งตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศประจำ เชียงใหม่ก่อนจังหวัดอื่นๆ เพื่อป้องกันการขยายอิทธิพลของอังกฤษท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างเจ้านาย เมืองประเทศราชกับบริษัทยาสูบของอังกฤษ ต่อมาอีกหนึ่งปี คือ พ.ศ.2418 มีการแต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงประจำภูเก็ต เพื่อป้องกันการแทรกแซงของอังกฤษในหัวเมืองประเทศราชแถบแหลมมลายู ซึ่งในเวลานั้น อำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือหัวเมืองประเทศราชแถบนี้ไม่มีใครจะมั่นคงนัก นอกจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองในระบบ “เหมาเมือง” กับกรมกรเมืองแร่ซึ่งล้วนแต่เป็นชาวจีนอพยพก็มีความตึงเครียด ในปีเดียวกัน รัฐบาลกรุงเทพฯ ก็สนับสนุนความพยายามของหลวงพระบางให้รักษาสถานีการปกครองเหนือหัวเมืองขึ้นต่างๆ ในเขตหัวพันทั้งห้าทั้งหกซึ่งถูกกองทัพจีนฮ่อย่ำยี ต่อมาในปี พ.ศ.2419 รัฐบาลกรุงเทพฯ ส่งข้าหลวงไปยังเมืองพระตะบองซึ่งเป็นหัวเมืองขึ้นนอกทางภาคตะวันออก และข้าหลวงผู้นี้ได้ส่งกองกำลังไปจับกุมตัว เจ้าศรีวัดตา ผู้อ้างสิทธิเป็นกษัตริย์กัมพูชา และตั้งแต่ปี พ.ศ.2423 ซึ่งการขยายอำนาจของฝรั่งเศสเข้าไปในเวียดนามเข้มข้นขึ้นเรื่อยๆ รัฐบาลกรุงเทพฯ ก็ได้แต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศประจำเพิ่มขึ้นอีกสี่ตำแหน่งไปประจำที่หนองคาย จัมปาศักดิ์ นครราชสีมา และอุบลราชธานี¹³⁷¹ อำนาจของ รัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือหัวเมืองต่างๆ จึงเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

อย่างน้อยตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2400 มาแล้วที่รัฐบาลกรุงเทพฯ พยายามลดอำนาจของเจ้าเมืองต่างๆ ลง เช่น กรณีเมืองร้อยเอ็ด เมื่อ พ.ศ.2408 รัฐบาลอนุญาตให้เจ้าเมืองร้อยเอ็ดที่มีอำนาจมากตั้งเมืองบริวาร คือมหาสารคามขึ้น เจ้าเมืองร้อยเอ็ดส่งคน 9,000 คนไปอยู่ที่เมืองใหม่และส่งญาติคนหนึ่งไปเป็นเจ้าเมืองมหาสารคามคนแรก แต่เมื่อ พ.ศ.2411 รัฐบาลประกาศว่ามหาสารคามเป็นหัวเมืองอยู่ภายใต้การดูแลของ กรุงเทพฯ และประกาศให้ความสัมพันธ์ระหว่างมหาสารคามกับร้อยเอ็ดสิ้นสุดลง สิ่งที่รัฐบาลได้ประโยชน์จากนโยบายอันชาญฉลาดนี้ก็คือ การที่เมืองร้อยเอ็ดอ่อนอำนาจลงเพราะถูกลดทอนทั้งกำลังคนและกำลังทรัพย์ ขณะเดียวกันรัฐบาลก็ได้ความจงรักภักดีจากเจ้าเมืองมหาสารคามที่พอใจต่อการหลุดพ้นจากอำนาจของเจ้าเมืองร้อยเอ็ด เพราะเจ้าเมืองมหาสารคามได้รับความคุ้มครองจากรัฐบาลกรุงเทพฯ และต้องส่งส่วยหรือ “เงินค่าราชการ” ไปยังกรุงเทพฯ น้อยกว่าที่เคยส่งไปยังเมืองร้อยเอ็ด ส่วนรัฐบาลกรุงเทพฯ ก็มีรายได้

¹³⁶⁹ หจข. ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 1 ปีระกาสัปดาห์ 1247.

¹³⁷⁰ หจข. ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 6 ปีระกาสัปดาห์ 1248.

¹³⁷¹ เตช บุญนา, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. หน้า 76-77.

เพิ่มมากขึ้นเพราะเจ้าเมืองมหาสารคามส่งส่วยหรือเงินมายังกรุงเทพฯ โดยตรงโดยไม่ถูกเจ้าเมืองร้อยเอ็ดหักบางส่วนเอาไว้¹³⁷²

บางครั้งรัฐบาลกรุงเทพฯ ก็ส่งเสริมให้มีการแตกแยกกันเพื่อให้เจ้าเมืองของหัวเมืองบางแห่งอ่อนแอลง ตัวอย่างเช่นใน พ.ศ.2415 ราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับอนุญาตให้อพยพไปอยู่ในพื้นที่ที่ตนต้องการ เรื่องนี้เป็นมาตรการที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะมีประเพณีที่ถือปฏิบัติมาแต่โบราณอยู่ข้อหนึ่งในเรื่องการบริหารและการปกครองของไทยว่าราษฎรไม่มีสิทธิเปลี่ยนมูลนาย พิจารณาจากทัศนะของรัฐบาลเรื่องนี้ได้ผลอย่างมาก ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ.2417 ไพร่จำนวน 2,700 ได้อพยพออกจากจังหวัดมหาสารคามไปอยู่ที่เมืองกันทรวิชัยซึ่งเป็นเมืองบริวารของกาฬสินธุ์ รัฐบาลได้ประโยชน์จากสถานการณ์นี้ คล้ายกรณีการแยกตัวของเมืองมหาสารคาม โดยรัฐบาลกรุงเทพฯ สามารถรักษาดุลแห่งอำนาจในภูมิภาคต่างๆ เอาไว้ได้¹³⁷³

นอกจากนี้ รัฐบาลกรุงเทพฯ ยังใช้วิธีอื่นๆ ในการลดอำนาจเจ้าเมือง เช่น รบจันทะที่เจ้าเมืองคนเก่าถึงแก่อนิจกรรมในการแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ที่มีอำนาจอย่างจำกัดและยอมรับอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ มากขึ้น เช่น ที่อุบลราชธานี ใน พ.ศ.2430 เมื่อเจ้าเมืองอุบลราชธานีถึงแก่กรรม รัฐบาลลดอำนาจการปกครองของเจ้าเมืองลง ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการ” ซึ่งเคยมีอำนาจเหนือความเป็นความตายของราษฎรได้ถูกยกเลิกไป เจ้าเมืองคนใหม่ทำหน้าที่เป็นเพียง “ผู้รักษาราชการ” เท่านั้น พร้อมกันนั้นข้าหลวงใหญ่จากกรุงเทพฯ ที่ถูกส่งมาประจำที่เมืองอุบลราชธานี คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ก็ทรงพยายามทุกวิถีทางเพื่อทำให้รัฐบาลกรุงเทพฯ มีอำนาจปกครองไพร่ในหัวเมืองชั้นนอกโดยตรงมากขึ้น ในปี พ.ศ.2431 ผู้รั้งราชการเมืองอุบลฯ ได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ราษฎรมาฝึกทหาร นับเป็นความพยายามของรัฐบาลกรุงเทพฯ ที่จะลดอำนาจของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นลงไปและเพิ่มอำนาจของรัฐบาลกลางในการควบคุมไพร่มากขึ้น ในเวลาต่อมา กรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ทรงลดอำนาจตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่เมืองอุบลฯ ลงอีก ด้วยการแบ่งราษฎรออกเป็น 4 กลุ่ม ให้อยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงใหญ่จากกรุงเทพฯ และข้าราชการระดับอาวุโสอื่นอีก 3 คน เพื่อให้ข้าหลวงใหญ่และข้าราชการจากกรุงเทพฯ ทั้งสามตำแหน่งมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองดูแลราษฎรรวมทั้งการเก็บเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรแทนขุนนางท้องถิ่น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงแบ่งราษฎรย่อยลงไปอีกเป็น 8 กลุ่ม เพื่อกระจายอำนาจที่เคยรวมศูนย์อยู่ในมือของเจ้าเมืองออกไปอยู่ในมือของข้าราชการหลายคน ซึ่งนอกจากจะช่วยให้การเก็บเงินค่าราชการจากราษฎรมีประสิทธิภาพมากขึ้นแล้ว ยังเป็นการสร้างกลุ่มชนชั้นนำใหม่ในท้องถิ่นที่จงรักภักดีต่อรัฐบาลกรุงเทพฯ อีกโสดหนึ่งด้วย เนื่องจากขุนนางในท้องถิ่นเหล่านี้ได้ตำแหน่งราชการระดับสูงหรือมีอำนาจเพิ่มขึ้นจากการแต่งตั้งของรัฐบาลกรุงเทพฯ¹³⁷⁴

¹³⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

¹³⁷³ เรื่องเดียวกัน.

¹³⁷⁴ เดิม สิงห์ขัติย, *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* กรุงเทพฯ, 2499, หน้า 470. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่นครราชสีมาที่ทรงดำเนินการปฏิรูปการปกครองโดยทรงนำเอาวิธีการปกครองหมู่บ้านของพม่าในบังคับอังกฤษซึ่งพระองค์ทรงพบเห็นมาด้วยพระองค์เองมาใช้ชาวบ้านรอบๆ เมืองนครราชสีมาได้รับคำสั่งให้เลือกตั้งผู้อาวุโสของหมู่บ้านเป็นกำนัน คล้ายๆ กับหัวหน้าหมู่บ้านของพม่าหรือ “ตักยี”¹³⁷⁵ กำนันเหล่านี้ได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบการขึ้นทะเบียน การเกิดและการตาย การแต่งงานและการหย่าร้าง การอพยพเข้าและการอพยพออก การตรวจสอบอาวุธปืน รายงานอาชญากรรม การจับกุมอาชญากรและการระงับข้อพิพาทเล็กๆ น้อยๆ โดยรัฐบาลไม่ต้องจ่ายเงินเดือนให้กำนันแต่อย่างใด เพียงแต่ให้ได้ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียมต่างๆ แม้ว่าการทดลองนี้จะกระทำไปในขอบเขตที่จำกัดมากและถึงแม้ว่าส่วนใหญ่จะประสบความสำเร็จเนื่องจากกำนันขาดการศึกษาแผนใหม่ แต่การทดลองนี้ก็ปรากฏฐานในการปกครองหมู่บ้านในสมัยต่อมา¹³⁷⁶

ในปลายทศวรรษ 2430 อำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือหัวเมืองมณฑลขึ้นมาก จนสามารถปลดเจ้าเมืองหลายคนออกจากตำแหน่ง เช่น ในปี พ.ศ.2439 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงปลดเจ้าเมืองสุพรรณบุรีและเจ้าเมืองกำเนิดนพคุณ (ประจวบศิริขันธ์) เพราะเจ้าเมืองทั้งสองข้อหาขบถวังหลวงอย่างมากมาย พระยาฤทธิรงค์ธนะเขต (ศุข ชูโต) สมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลปราจีนบุรีก็ได้ปลดข้าราชการที่ไม่ให้ความร่วมมือในมณฑลของท่านเสียหลายคนส่วนกรมหมื่นมรุพงศ์ฯ ทรงปลดเกษียณเจ้าเมืองอ่างทองเมื่อ พ.ศ.2435 ปลดเกษียณข้าราชการในท้องถิ่นอีกเป็นจำนวนมากเมื่อพระองค์ทรงเป็นสมุหเทศาภิบาลของมณฑลกรุงเก่า ข้าราชการท้องถิ่นที่เหลือในมณฑลของพระองค์ต่างตกใจกลัวเมื่อทรงจับข้าราชการที่ไม่ร่วมมือจำนวน 3 คนจากอ่างทองไปคุมขังไว้ระยะหนึ่ง ซึ่งการขู่ข้าราชการด้วยวิธีการเช่นนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงนำไปใช้เป็นครั้งแรกกับเจ้าเมืองกำแพงเพชรเมื่อ พ.ศ. 2438¹³⁷⁷

ในปลายทศวรรษ 2430 อำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือภูมิภาคต่างๆ มั่นคงขึ้นมาก จนสามารถบรรจุคนจากกรุงเทพฯ ในตำแหน่งต่างๆ ที่ว่างลงเพราะการตาย การไล่ออก หรือการบังคับให้ปลดเกษียณ เช่นในปี พ.ศ.2438 รัฐบาลส่งข้าราชการคนหนึ่งจากกรุงเทพฯ ไปบรรจุในตำแหน่งเจ้าเมืองนครชัยศรีที่ว่างลง และสามารถจัดเก็บรายได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพ เช่น เงินค่าราชการ (แทนการเกณฑ์แรงงานหรือส่งส่วย) ค่าธรรมเนียมศาล ภาษีเครื่องอุปโภคบริโภค การเก็บภาษี ภาษีขนส่งภายในประเทศ ภาษีการส่งสินค้าเข้าสินค้าออก รายได้นี้ส่วนหนึ่งใช้เป็นเงินเดือนของข้าราชการในท้องถิ่น¹³⁷⁸ มีการเปลี่ยนข้าราชการท้องถิ่นให้กลายเป็นข้าราชการของส่วนกลางอย่างกว้างขวางขึ้นเรื่อยๆ โดยพระยาฤทธิรงค์ธนะเขต (ศุข ชูโต) สมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีเป็นบุคคลแรกที่พยายามเปลี่ยนขุนนางชั้นผู้น้อยในมณฑลนี้ให้เป็น

¹³⁷⁵ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 83.

¹³⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

¹³⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

¹³⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

ข้าราชการพลเรือนมีเงินเดือน ใน พ.ศ.2437 ท่านได้ให้เงินเดือนแก่ขุนนางชั้นผู้น้อย 3 คนที่ปราจีนบุรีและ
ส่งไปปกครองอำเภอต่างๆ ในเมืองนั้น และหลังจากนั้นก็ให้เงินเดือนแก่ขุนนางชั้นผู้น้อยคนอื่นๆ และ
ยังเปลี่ยนให้มีตำแหน่งในระบบราชการสมัยใหม่ เช่น ปลัดอำเภอ เจ้าหน้าที่การคลังอำเภอ และตำรวจ
วิธีการเปลี่ยนแปลงขุนนางชั้นผู้น้อยไปเป็นข้าราชการพลเรือนมีเงินเดือนนี้ สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า
มณฑลนครราชสีมา และมณฑลราชบุรีได้ปฏิบัติตามในทันที¹³⁷⁹

ตั้งแต่ทศวรรษ 2420 รัฐบาลได้ขยายอำนาจออกไปเก็บภาษีอากรต่างๆ ในหัวเมืองประเทศ
ราช ซึ่งเป็นการลดรายได้อำนาจของเจ้าประเทศราชและบริวาร แม้ว่าการเก็บภาษีในระยะแรกประสบ
กับการต่อต้าน เช่น การเก็บอากรสุรา และค่าธรรมเนียมในการฆ่าสุกร ถึงกับทำให้เจ้านายเชียงใหม่ใช้
พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการต่อต้านอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ โดยมีการจ้างคนทรงเจ้าให้พูดว่าการเก็บ
ภาษีต้มกลั่นสุราและการฆ่าสุกรของ “ชาวใต้” (หมายถึงคนไทยภาคกลาง) เป็นเหตุให้เจ้านายอาวุโสคน
หนึ่งของเชียงใหม่ทิวศต กรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงต่างพระองค์ซึ่งประทับอยู่ที่เชียงใหม่ในเวลานั้น
ต้องทรงแก้ปัญหาด้วยการใช้คนทรงเจ้าอีกคนหนึ่งทำนายว่าวิญญาณของ “ชาวใต้” จะมาคร่าชีวิตคนใน
เชียงใหม่ถ้าหากยังมีการใส่ร้ายกันต่อไป¹³⁸⁰ อำนาจในการเก็บภาษีอากรของรัฐบาลกรุงเทพฯ จึงเพิ่มขึ้น
เป็นลำดับพร้อมๆ กับอำนาจทางการเมืองการปกครอง

อนึ่ง เมืองขึ้นของเมืองประเทศราชบางเมืองต้องการที่จะขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ มาตั้งแต่ก่อนที่จะมีการ
จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้ว เพราะการขึ้นต่อเมืองประเทศราชทำให้ต้องมีพันธะในการส่งบรรณาการแก่
เจ้าเมืองประเทศราชและยังถูกเจ้าเมืองประเทศราชเอารัดเอาเปรียบ เช่น กรณีเมืองลองที่ขึ้นต่อเมือง
ลำปาง เมืองลองต้องส่งส่วยประจำปีเป็นเครื่อง “สระเกล้าดำหัว” เจ้าผู้ครองนครลำปางในเดือน 7 ได้แก่
ส่วยเหล็กเมืองลองปีละ 40 หาบ เมืองต้าปีละ 8 หาบ ผ้าหม่มของกระเหรี่ยงหมู่บ้านต่าง ๆ ขึ้นดินจกใหม่เงิน
ใหม่ค่าของเจ้าเมืองลองและเจ้านายเชียงใหม่ ส่วนส่วยสินน้ำใจ เช่น ทองคำ งาช้าง สี่ฝัก หรือของมีค่าอื่น ๆ
แล้วแต่จะจัดขึ้นถวาย¹³⁸¹ และยังคงส่งของมาถวายกรณีพิเศษ เช่น เมื่อพบของหายากหรือของแปลก
ประหลาดเกิดขึ้นภายในเมือง¹³⁸² นอกจากนี้ ในเวลาต่อมาเมื่อมีการทำป่าไม้ เมืองลองและเมืองต้าก็ยังคง
แบ่งเงิน ค่าสัมปทานหรือ “ค่าตอไม้” ที่เก็บได้ส่วนหนึ่งให้แก่เจ้าผู้ครองนครลำปางด้วย¹³⁸³

¹³⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

¹³⁸⁰ ม. 1/71 : กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, 18 กรกฎาคม 2427. อ้างใน เรื่อง
เดียวกัน, หน้า 79-81.

¹³⁸¹ กจช. ร.5 กร 5 รล-พศ ม่วนที่ 10 พ.ศ.10 คำแสนหลวงกรมการเมืองลอง อ้างใน ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผัน
แปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 56.

¹³⁸² แผ่นจารึกประวัติวัดโพธิบุปผาราม (วัดบ้านปิน) ต.บ้านปิน อ.ลอง จ.แพร่ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

¹³⁸³ ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 56.

การขยายอำนาจออกไปสู่ภูมิภาคต่างๆ ทำได้สะดวกขึ้นในบริบทที่มีการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในท้องถิ่นต่างๆ ทั้งกรณีการแย่งชิงอำนาจและผลประโยชน์ระหว่างเจ้านายในเมืองเดียวกันหรือตระกูลเดียวกัน หรือระหว่างเจ้าเมืองหลายเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกัน เช่น กรณีความขัดแย้งระหว่างชนชั้นปกครองของเมืองลงกับชนชั้นปกครองของเมืองลำปาง เจ้าเมืองลงมีอำนาจราชศักดิ์เป็นเจ้าชีวิตของคนเมืองลงและเมืองขึ้น มีความมั่งคั่งจากการผูกขาดสินค้าต่าง ๆ เช่น ข้าวเปลือกและของป่ากับพ่อค้าวัวต่างนครเชียงใหม่ ข้าวไม้ขนสั๊ก เก็บค่าชุดเหล็ก เก็บค่าตอไม้ เก็บค่าล่องสินค้าผ่านเมือง และผลประโยชน์บางอย่างจากเมืองต้า รายได้เหล่านี้เมื่อถวายเป็นค่าตอไม้ให้เจ้านครลำปางปีละ 9-10 ชั่ง (720-800 บาท) และแบ่งปันกับขุนนางแล้วก็ยังเหลืออีกมาก เพื่อรักษาผลประโยชน์เอาไว้กับสายตระกูลตนเองภายหลังขัดแย้งกับเจ้าผู้ครองนครลำปาง แสนหลวงเจ้าเมืองลงซึ่งชราภาพแล้วจึงให้ เจ้าหนานคันธิยะ และขุนนางค้าสนามหลวงคุมเครื่องราชบรรณาการลงไปสยามเพื่อขอให้สยามแต่งตั้ง เจ้าหนานคันธิยะ เป็นเจ้าเมืองลง¹³⁸⁴ ซึ่งเจ้าผู้ครองนครลำปางไม่พอใจเป็นอย่างมาก ถึงกับตรัสว่า “...จะฆ่าทั้ง 3 คน เมื่อพ่อเมืองลงขึ้นมาถึงเมืองก็จะฆ่าทั้งคนไทยคนลาว...”¹³⁸⁵

การที่แสนหลวงเจ้าเมืองลงตั้งอำนาจสยามมาต่อรองกับลำปาง ทำให้ชนชั้นปกครองของเมืองลำปางสูญเสียผลประโยชน์และอ่อนแอลงทั้งในด้านความมั่งคั่งและในด้านพิธีกรรม กล่าวคือ “การกินน้ำสัจจะ” หรือการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา (น้ำพระพิทักษ์) แต่เดิมจัดที่เมืองประเทศราช โดยเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับเจ้าเมืองประเทศราชนั้น ๆ จะเดินทางมาถือน้ำฯ เมื่อเมืองลงมีข้อพิพาทกับลำปาง ในช่วง พ.ศ.2426-2435 แสนหลวงเจ้าเมืองลงก็ไม่เข้าร่วมในพิธีดังกล่าวนี้ที่เมืองลำปางอีก และพระเจ้านั่งยาเธอพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย้าหลวงพิเศษ (พ.ศ.2431-2434) ก็ทรงอนุญาตให้เมืองลงจัดพิธีถือน้ำฯ ที่เมืองลง นอกจากนี้ยังให้ธรรมเนียมเดิมที่เมืองลงต้องเข้าคารวะเจ้าผู้ครองนครลำปาง รวมทั้งดส่งส่วยและเงินค่าตอไม้ เมื่อเจ้าผู้ครองนครลำปางส่งคนมาทวงถาม แสนหลวงเจ้าเมืองลงก็อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เมืองลงขึ้นต่อ “ข้าหลวงสามหัวเมือง” ที่นครเชียงใหม่ จึงไม่ให้ไปถือน้ำฯ ที่ลำปางจนกว่าการตัดสินกรณีพิพาทจะแล้วเสร็จ ซึ่งเจ้าพรหมภักดีพิทธาธา ก็ไม่สามารถจัดการอะไรได้เพราะมีศุภอักษรและและข้าหลวงจากสยามขึ้นมาคุมครองเจ้าเมืองและขุนนางเมืองลง ได้แต่ร้องเรียนมายังกรุงเทพฯ ว่าเจ้าเมืองลงไม่เข้าถือน้ำฯ ที่ลำปางและทำตนเหมือนเป็นเมืองประเทศราช¹³⁸⁶

รัฐบาลกรุงเทพฯ ได้ทำการปฏิรูปการปกครองเฉพาะนครประเทศราชตั้งแต่ พ.ศ.2427 เป็นต้นมา ส่วนหัวเมืองขึ้นของเมืองประเทศราชยังไม่ถูกรัฐบาลกรุงเทพฯ แทรกแซง) ในช่วงประมาณ 10 ปี ที่เมืองลง

¹³⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

¹³⁸⁵ กจข. ร.5 รล-พศ 60 นายหนานคันธิยะ บุตรแสนหลวงเจ้าเมืองลง ร้องกล่าวโทษเจ้านครลำปาง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

¹³⁸⁶ กจข.ร.5 รล-สต 6/194 ศุภอักษรเมืองนครลำปางตอบรายงานกล่าวโทษแสนหลวงเมืองลงอย่าให้กดขี่ข่มเหงแสนหลวงเมืองลง อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

ทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาที่เมืองลงโดยเป็นเสมือนเมืองประเทศราชนี้ ส่งผลให้เจ้าเมืองลงมีอำนาจในการอนุญาตให้บริษัทเอกชนต่างๆ ทำป่าไม้ในเมืองลงได้โดยไม่ต้องผ่านการอนุญาตจากเจ้าเมืองลำปางดังในอดีตอีกต่อไป¹³⁸⁷ เป็นไปได้ว่าในระหว่างทศวรรษ 2420-2430 เมืองลงต้องการขึ้นตรงต่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ซึ่งอยู่ห่างไกลในช่วงเวลาที่รัฐบาลกรุงเทพฯ ยังมีอำนาจอย่างจำกัดเหนือหัวเมืองในภาคเหนือตอนบน ทำให้เมืองลงได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น เพราะไม่ต้องแบ่งผลประโยชน์ให้ชนชั้นปกครองของเมืองลำปาง แม้ว่าจะต้องแบ่งผลประโยชน์แก่กรุงเทพฯ มากกว่าในอดีตแต่ก็ยังน้อยกว่าที่ต้องมอบให้แก่ตระกูลผู้นำท้องถิ่นในลำปาง จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2440 เมื่ออำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือหัวเมืองทั่วประเทศเพิ่มสูงขึ้นมากแล้ว ผลประโยชน์ของเจ้าเมืองทั้งหลายจึงถูกดึงเข้าไปสู่กรุงเทพฯ มากขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดเจ้าเมืองก็มีความมั่งคั่งและอำนาจน้อยลง ในขณะที่ชนชั้นปกครองของกรุงเทพฯ มีความมั่งคั่งขึ้น เพราะได้ผลประโยชน์ต่างๆ ทั้งจากหัวเมืองทั้งหลายในประเทศและจากภาษีศุลกากร

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าผู้ครองเมืองประเทศราชกับผู้ปกครองเมืองขึ้นของตน นอกจากจะทำให้รัฐบาลกรุงเทพฯ สามารถลดอำนาจของเจ้าผู้ครองเมืองประเทศราชลงแล้ว ยังทำให้ได้ผลประโยชน์สูงขึ้น เช่น เมื่อเมืองลงได้พยายามขอเป็นเมืองประเทศราชของกรุงเทพฯ โดยตรง ตั้งแต่ พ.ศ.2425 เป็นต้นมา ก็ได้ส่งไม้ขนสีก ยาว 8 วา (16 เมตร) ใหญ่ 22 กำ (รอบวง 4.4 เมตร) มาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยมากว่าเป็นของแปลกประหลาดและหาได้ยาก¹³⁸⁸ ในปีต่อมา พ.ศ.2426 แสนหลวงเจ้าเมืองลงได้ส่งใบบอกมากรุงเทพฯ โดยเสนอว่าจะส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทอง 3 ปีต่อครั้ง และส่งส่วยเหล็กปีละ 40 หาบ หลังจากนั้นไม่นานแสนหลวงเมืองลงก็ลงไปกรุงเทพฯ นำเครื่องราชบรรณาการประกอบด้วยต้นไม้ทองสูง 1 ศอก 1 คืบ สี่ชั้น ๆ ละ 6 กิ่ง รวมยอดเป็น 5 กิ่ง มีใบ 200 ใบ ดอก 25 ดอก เป็นทองคำหนัก 2 ตำลึง 2 บาท ต้นไม้เงินขนาดเท่ากัน สี่ฝั่งหนัก 20 ชั่ง ดาบ 1 คู่ ทวน 1 คู่ ง้าว 1 คู่ และเหล็กก้อนหนัก 40 หาบ ลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย¹³⁸⁹ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในต้นทศวรรษ 2430 เมื่อบุตรชายเจ้าเมืองลงจะนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายอีก 2 ครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินใจไม่รับเครื่องราชบรรณาการจากเมืองลงและโปรดฯ ให้คืนเครื่องราชบรรณาการเหล่านั้นแก่เมืองลงเนื่องจากรัฐบาลกรุงเทพฯ ยังไม่พร้อมที่จะปกครองหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลโดยตรง จำเป็นต้องยินยอมให้เจ้าผู้ครองนครลำปางเป็นผู้อำนวยความสะดวกทางการเมืองในท้องถิ่นต่อไปไปอีกระยะหนึ่ง แต่ในทศวรรษ 2440 เป็นต้นมารัฐบาลก็สามารถจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในภาคเหนือตอนบนได้สำเร็จ ทำให้ทุกเมืองรวมทั้งเมืองลงและเมืองต่างๆ ที่เจ้าเมืองมีเชื้อสายไทใหญ่ เช่น เมืองพร้าว เมืองขุนยวม เมืองแม่ฮ่องสอน ตลอดจนเมืองที่ราษฎรส่วนใหญ่เป็นไทใหญ่ เช่น เมืองขุนยวม

¹³⁸⁷ ภูเดช แสนสา, “เมืองลง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 65.

¹³⁸⁸ กจข. 5 กร 5 รล-พศ.10/60 นายหนานขัติยะบุตรแสนหลวงเจ้าเมืองลงร้องกล่าวโทษเจ้านครลำปาง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

¹³⁸⁹ กจข. 5 กร 5 รล-พศ.10/60 นายหนานขัติยะบุตรแสนหลวงเจ้าเมืองลงร้องกล่าวโทษเจ้านครลำปาง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

เมืองปาย เมืองแม่ฮ่องสอน¹³⁹⁰ ตกอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ สืบมา โดยรัฐบาลกรุงเทพฯ สามารถเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ในหัวเมืองเหล่านี้โดยตรง ใน พ.ศ.2442 มีพระราชบัญญัติให้ไพร่ชายอายุ 18-60 ปี เสียเงินแทนเกณฑ์ คนละ 4 บาทต่อปี (เรียกในเมืองล่องว่า “เงินค่าหัว”) ใน พ.ศ.2446 มีการคำนวณว่าในเขตแขวงนครลำปาง หากสามารถจัดเก็บเงินแทนเกณฑ์ รัฐบาลกรุงเทพฯ ก็จะได้ผลประโยชน์เพิ่มขึ้นเกือบ 9 เท่า¹³⁹¹

นอกจากนี้การเลิกทาสในหัวเมืองยังทำให้ทาสเปลี่ยนเป็นไพร่ซึ่งต้องเสียเงินค่าราชการ กลายเป็นรายได้อีกส่วนหนึ่งของรัฐบาล พร้อมๆ กับเป็นการลดกำลังคนของชนชั้นปกครองในเมืองต่างๆ เช่น ทาสในภาคเหนือตอนบนส่วนใหญ่เป็นทาสเชลยที่ได้จากการทำสงคราม เชลยบางส่วนจะถูกใช้งานใน “โฮงหลวง” หรือตำหนักของเจ้าเมือง และเรือนของแม่ทัพตลอดจนขุนนางผู้ใหญ่ เรียกเชลยเหล่านี้ว่า “ข้าบ/ลายหอก งาข้าง” และมีบุตรหลานสืบต่อมาเรียกว่า “ข้าหอคนโฮง” ถือเป็นทรัพย์สินที่ผู้ครอบครองสามารถตกทอดเป็นมรดกและซื้อขายได้ ใน พ.ศ.2442 เป็นต้นมา ทาสเชลยเหล่านี้ (ซึ่งรัฐบาลกรุงเทพฯ ถือว่าเป็นไพร่) ต้องเสียเงิน 4 บาทโดยเจ้าของทาสเป็นผู้เสียเงินแทน ซึ่งเจ้าของทาสที่ไม่ต้องการรับภาระก็จำเป็นต้องปล่อยทาสเป็นอิสระ เพื่อให้ทาสหาเงินมาจ่ายเอง การเลิกทาสจึงสร้างรายได้แก่พระคลังอีกทางหนึ่ง¹³⁹²

การเลิกทาสทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ไม่มีแรงงานทาสไว้ใช้และไม่มีรายได้จากส่วยหรือแรงงานเกณฑ์ด้วย และนอกจากเจ้าเมืองบุตรหลานจะต้องเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานแล้ว เจ้านายในตระกูลเจ้าเมืองยังต้องเสียอากรค่านาอีกด้วย ไม่มียกเว้นแม้แต่नाของเจ้าผู้ครองนคร นาพระธาตุ (นาวัด) และนาฝัเมือง มีการเก็บค่านาโดยคำนวณจากพื้นที่ แทนเก็บตามจำนวนพันธุ์ข้าวหรือผลผลิตที่ได้ คือเก็บไร่ละ 32 อัฐ (1 บาท) งานละ 8 อัฐ (12.5 สตางค์) หากไม่ทำนาเก็บไร่ละ 16 อัฐ (50 สตางค์) และค่าเผดตอฟาง 1 โสฬส (0.78 สตางค์) หากทำข้าวไร่จะเสียตามจำนวนพันธุ์ข้าว คือ 1 สัด (20 ลิตร) เก็บ 16 อัฐ¹³⁹³ การเก็บอากรค่านาแบบนี้ ทำให้नाที่เป็นสมบัติสาธารณะ เช่น นาฝัเมือง ถูกรัฐบาลยึด เช่น นาฝัเมืองของเมืองต้า เดิมใช้ปลูกข้าวเพื่อนำข้าวมาประกอบพิธีกรรมเลี้ยงฝัเมืองและผู้มาร่วมงาน ได้ถูกยึดเป็นของหลวง เพราะไม่มีผู้ใดจ่ายอากรค่านา¹³⁹⁴ นอกจากนี้รัฐบาลยังเก็บภาษีอากรอื่น ๆ เพิ่มอีกหลายชนิด โดยเก็บเป็นเงินตรา เช่น ภาษีซื้อขายทองคำและเงิน ภาษีค่าแรงช้าง ภาษีไม้ขนสักและไม้กระยาเลย ภาษีปืน ภาษีแร่ธาตุ (เหล็ก พลอย ฯลฯ) ภาษีที่ดิน ภาษีสุกร ภาษีของป่า (หวาย ไม้ไผ่ ไม้รวก น้ำมันจากไม้ ฯลฯ) ภาษีพืชสวน (ขนุน มะปราง นุ่น ยาสูบ ฯลฯ) ภาษีพืชไร่ ไม้ล้มลุก (ฝ้าย เมียง ฯลฯ) และอากรเตาสูรา ฯลฯ¹³⁹⁵

¹³⁹⁰ ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 80.

¹³⁹¹ กจช. ร.5 ม.41/11 เงินส่วยในมณฑลพายัพ 11 มีนาคม ร.ศ.120-16 ตุลาคม ร.ศ.125 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 88

¹³⁹² ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 89.

¹³⁹³ กจช. ร.5 ม.58/65 การปกครองเมืองนครลำปาง 20 มกราคม ร.ศ.118. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

¹³⁹⁴ ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 90.

¹³⁹⁵ กจช. ร.5 ม.ร.5 นก 43/319 จำนวนภาษีอากรเก่าเมืองนครลำปาง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

โดยภาพรวมแล้ว ในทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา มีการขยายอำนาจของส่วนกลางลงไปถึงระดับหมู่บ้านโดยตรง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้สถาบันการปกครองระดับต่ำสุดของการปกครองท้องถิ่นแต่เดิม คือกำนันและผู้ใหญ่บ้าน เป็นกลไกในการปกครอง โดยกำหนดให้ชาวบ้านเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน แล้วให้ผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นๆ เลือกผู้ใหญ่บ้านหนึ่งคนขึ้นมาเป็นกำนัน ทั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนันจะได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่รับผิดชอบในด้านการรักษาความสงบ การป้องกันอาชญากรรม การระงับข้อพิพาททางแพ่งเล็กๆ น้อยๆ และให้โอนคดีอาญาทั้งหมดไปยังเจ้าหน้าที่อำเภอ ทั้งนี้ กำนันจะได้รับค่าตอบแทนประมาณ 3 บาทต่อปี และได้รับอนุญาตให้เก็บค่าธรรมเนียมการลงทะเบียนและค่าธรรมเนียมศาล การปกครองในลักษณะนี้เริ่มดำเนินการที่บางอิน ในระหว่าง พ.ศ.2435-2439 สมุหเทศาภิบาลของมณฑลพิษณุโลก ปรากฏนบุรี และราชบุรีได้ปฏิบัติตามอย่างบางปะอิน และขยายไปสู่มณฑลอื่นๆ ทั่วประเทศ ในบางมณฑลกำนันได้ส่วนแบ่งจากอากรค่านาที่เก็บได้ร้อยละ 10 และในการประชุมเทศบาลเมื่อ พ.ศ.2441 ได้ มีมติว่าผู้ใหญ่บ้านควรได้รับตราภูมิคุ้มกันซึ่งหมายถึงการได้รับยกเว้นจากการเสียเงินค่าราชการ 6 บาท¹³⁹⁶ กำนันและผู้ใหญ่บ้านจึงอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของกระทรวงมหาดไทยอย่างแท้จริง

การขยายอำนาจในการเก็บภาษีอากรและวิธีการในการเร่งรัดเงินภาษีอากรที่เจ้าเมืองต่างๆ ค้างส่งรัฐบาล เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ช่วยลดอำนาจและอิทธิพลของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นได้อย่างรวดเร็ว กล่าวคือ ในการเสด็จไปตรวจราชการเมืองต่างๆ ทางภาคเหนือเมื่อ พ.ศ.2435 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงต่อรองกับเจ้าเมืองและกรมการเมือง ว่าพระองค์จะทรงลดเงินส่วยที่หัวเมืองค้างชำระให้เหลือเพียงครึ่งหนึ่งหากเมืองเหล่านั้นสามารถหาเงินมาชำระให้แก่รัฐบาลภายในระยะเวลาที่กำหนด ข้อตกลงนี้ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ภายในระยะเวลาเพียง 3 เดือน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเก็บเงินส่วยที่หัวเมืองค้างชำระได้ถึง 200,000 บาท¹³⁹⁷ ใน พ.ศ.2437 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกก็ปฏิบัติอย่างเดียวกัน และหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกยังพยายามลดเกียรติยศและอำนาจของขุนนางพิษณุโลกโดยยกเลิกสิทธิในการนำแรงงานไพร่ไปใช้งานส่วนตัว และสามารถบังคับให้พวกไพร่จ่ายเงินค่าราชการ 18 บาทต่อปี โดยข้าราชการของส่วนกลางได้เข้าไปเก็บเงินค่าราชการเอง ทำให้เงินภาษีที่เก็บได้สูงขึ้นจากเดิม 27,760 บาท เป็น 35,525 บาท ในระยะแรกพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ได้แบ่งเงินค่าราชการที่เก็บได้ให้แก่ชนชั้นนำเดิมในท้องถิ่นร้อยละ 6 แต่ใน พ.ศ.2439 ก็ได้ยกเลิกส่วนแบ่งนี้เสียด้วยเหตุผลว่าคนเหล่านี้เป็นข้าราชการมีเงินเดือนแล้ว ปรากฏว่าการจัดการอย่างรุนแรงในเรื่องการเงินในมณฑลพิษณุโลกประสบความสำเร็จอย่าง

¹³⁹⁶ มหาดไทย, กระทรวง, รายงานประชุมเทศบาล ร.ศ.117 (กรุงเทพฯ, 2441), หน้า 24-25. อ้างใน เดช บุญนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 138.

¹³⁹⁷ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา และราชเสนา, พระยา, เทศาภิบาล, หน้า 49-51. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

ยิ่ง ดังปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ.2439-2441 มีขุนนางในมณฑลพิษณุโลกจำนวนถึง 237 คนจากจำนวน ขุนนางทั้งหมด 348 คนต้องตกอยู่ในฐานะล้มละลาย¹³⁹⁸

ในระหว่างนั้นการเก็บภาษีอากรอื่นๆ จากราชฎา สมุหเทศาภิบาลเป็นผู้จัดเก็บทั้งสิ้น พระยาศรีสุริราชวรานุวัติ ได้เข้าควบคุมการเก็บเงินค่าผูกปี้ที่เก็บจากคนจีนและอากรค่านาที่เก็บจากชาวนาในทันทีที่ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ.2437 ภายในสองปีที่ได้รับการแต่งตั้งก็สามารถเพิ่มรายได้ของรัฐจากอากรค่านาของมณฑลพิษณุโลกถึงเกือบหนึ่งในสี่ ทำให้รายได้ของรัฐบาลจากอากรค่านาในมณฑลพิษณุโลก เพิ่มขึ้นไปจาก 55,306 บาท ใน พ.ศ.2437 เป็น 73,547 บาทใน พ.ศ.2439 ในปีต่อมาพระยาฤทธิรงค์ธเนศ (ศุข ชูโต) เข้าควบคุมการเก็บอากรค่านาในมณฑลปราจีนบุรีใน พ.ศ.2439 พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แฉ่ บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์เข้าควบคุมการเก็บอากรไม้สักและอากรค่านาในเมืองต่างๆ ที่ขึ้นต่อมณฑลนครสวรรค์¹³⁹⁹

กล่าวได้ว่า การปฏิรูปด้านต่างๆ ที่เริ่มขึ้นในทศวรรษ 2410 บรรลุผลอย่างเห็นได้ชัดในกลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชอนุชาหลายพระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการดำเนินการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคและส่วนกลางอย่างเข้มข้น ต่อมาในทศวรรษ 2440 ก็สามารถจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลได้สำเร็จทุกมณฑล¹⁴⁰⁰ อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัตินั้นอำนาจของรัฐบาลมิได้เกิดขึ้นพร้อมกันทั่วประเทศและอย่างทันทีทันใด แต่แผ่ออกไปครอบคลุมทั่วประเทศอย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น ใน พ.ศ.2435 อำนาจรัฐเหนือหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอกก็ยังคงแตกต่างกันมาก ดังความในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานมายังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ดังนี้

ด้วยเธอจดหมายที่ ๘๓/๓๒๕๗ ส่งไปบอกเมืองนครราชสีมา เรื่องนายอากรสุราร้องขัดข้องด้วยเขตแดนเมืองรัตนบุรีกับเมืองสุรินทร์ยังเป็นที่วิวาทอยู่นั้นได้ทราบแล้ว ควรที่จะตั้งคดีออกไปให้มาปักเขตแดนตามหลักถานที่เป็นที่มั่นคง มีลำห้วยแลสันเขาเป็นต้นนั้นชอบแล้ว แต่ข้อที่ว่า “ถึงข้างใดเมืองใดจะได้เปรียบเสียเปรียบประการใด ก็เป็นพระราชอาณาเขตทั้งสิ้น” ดังนี้ เป็นการถูกต้องสมควรแต่ในหัวเมืองที่เป็นชั้นในต่อชั้นในด้วยกัน ถาชั้นนอกต่อชั้นนอกด้วยกัน ถ้าเป็นเมืองชั้นในต่อชั้นนอกถึงเป็นพระราชอาณาเขตก็จริงแต่ไม่เหมือนกัน เปรียบเหมือนมือขวากับมือซ้ายเป็นร่างกายอันเดียวกัน แต่ข้างขวาใช้ถนัดข้างซ้ายไม่ถนัด ถ้าจำเป็นที่นี้จะต้องยอมให้ข้างซ้ายด้นดีกว่าข้าง

¹³⁹⁸ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า143.

¹³⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.

¹⁴⁰⁰ จนกระทั่งถึงวันที่ 24 มิถุนายน ใน พ.ศ.2475 จึงได้เกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็น “ประชาธิปไตย” และมีการยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมด โดยการตราพระราชบัญญัติการบริหารราชการส่วนภูมิภาค พุทธศักราช 2476 ทำให้เขตการปกครองระดับ “จังหวัด” มีสถานะสูงสุดในการปกครองส่วนภูมิภาค.

ขวา ถ้าอยู่ได้ทั้ง ๒ ข้างเข้าได้เท่ากันก็ยิ่งดี ประเพณีแต่ก่อนมาที่จะตัดคนตัดแดนเมืองชั้นในให้ไปเป็นชั้นนอกไม่ได้เพราะเมืองชั้นในต้องเสียค่าภาษีอากรเมือง ชั้นนอกเสียแต่ส่วยเล็กน้อย¹⁴⁰¹

การปฏิรูปกระทำได้อย่างรวดเร็วขึ้นมากในทศวรรษ 2540 เนื่องจากมีข้อตกลงระหว่างฝรั่งเศสกับอังกฤษเมื่อวันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2439 ที่ว่า รัฐบาลฝรั่งเศสและจักรภพอังกฤษ “จะร่วมมือกันไม่ว่ากรณีใดหรือภายใต้เงื่อนไขใดก็ตาม ทั้งสองฝ่ายจะไม่ส่งกองทัพพลว่เข้าไปในอาณาบริเวณนั้นโดยปราศจากการยินยอมของอีกฝ่ายหนึ่ง” อาณาบริเวณนั้นก็คืออาณาเขตของประเทศสยามนั่นเอง ยิ่งกว่านั้นทั้งสองประเทศยังประกาศว่าข้อผูกพันดังกล่าวจะต้องไม่เป็นอุปสรรคต่อการกระทำใดๆ ที่ “ทั้งสองประเทศอาจยินยอม และคิดว่าจำเป็นต่อการสนับสนุนเอกราชของอาณาจักรสยาม” แม้จะเห็นได้ชัดว่าคำประกาศนี้มีใช้หลักประกันเอกราชอย่างแท้จริง แต่เมื่อพิจารณาสภาพแวดล้อมในเวลานั้นแล้วก็ทำให้รัฐบาลกรุงเทพฯ มีความมั่นใจมากขึ้นและมีเหตุผลเพียงพอที่จะดำเนินการปฏิรูปต่อไป¹⁴⁰²

อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เกิดขึ้นอย่างเต็มรูปแบบแล้ว ในด้านการศาลก็ประสบความสำเร็จอย่างมากในการตรากฎหมายและการตัดสินคดีความ ดังตัวอย่างของคดีความที่มีการฟ้องต่อศาลและจำนวนคดีความที่ได้รับการตัดสินในปี ร.ศ.126 (พ.ศ.2550) ดังต่อไปนี้¹⁴⁰³

¹⁴⁰¹ หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, มร.50 ม/50/1, ม. 46/4 มณฑลนครราชสีมา เรื่อง ราชการเมืองนครราชสีมา

¹⁴⁰² เตช บุญนา. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 114.

¹⁴⁰³ หจข., เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450 เรื่อง “บาญชีความตามที่ได้ตัดสินแล้วในปี 126”.

ชื่อมณฑล	จำนวนความ ค้างมาแต่ปี ๑๒๕	จำนวนความที่ ได้เกิดขึ้น	ตัดสินมีโทษ	ยกฟ้อง	โดยยอม กัน	โดยถอน ฟ้อง	ส่งไปให้ ศาลสูง ตัดสิน	รวมคดีที่ได้ ตัดสินแล้วไปใน ปีนี้	คงค้าง
มณฑลกรุงเทพฯ	๑๖๑	๑๔๗๖๖	๙๗๐๗	๒๖๖๗	๕๖๖	๓๒๒	๑๔๘๗	๑๔๗๔๙	๑๗๘
มณฑลกรุงเก่า	๑๘๑	๒๓๑๗	๑๒๓๖	๘๐๐	๑๒๓	๑๕๕	๔๐	๒๓๕๔	๑๔๔
มณฑลจันทบุรี	๒๐	๓๙๕	๑๙๑	๑๒๒	๑๖	๓๐	๑๑	๓๗๐	๔๕
มณฑลชุมพร	๑๖	๕๐๗	๒๔๙	๑๗๙	๑๓	๔๑	๖	๔๘๘	๓๕
มณฑลนครไชยศรี	๑๔๗	๑๔๓๔	๘๑๕	๔๗๗	๙๕	๗๔	๑๕	๑๔๗๖	๑๐๕
มณฑลนครราชสีมา	๕๖	๑๐๙๘	๗๕๐	๒๙๒	๗	๑๕	๒	๑๐๖๖	๘๘
มณฑลนครสวรรค์	๓๖	๑๓๖๐	๗๗๑	๓๖๙	๗๕	๙๔	๔๒	๑๓๕๑	๔๕
มณฑลนครศรีธรรมราช	๘๒	๙๕๑	๕๘๗	๓๒๓	๓๙	๒๒	๘	๙๗๙	๕๔
มณฑลปาจิณบุรี	๔๒	๑๒๗๓	๖๖๕	๔๑๗	๔๗	๗๘	๓๓	๑๒๔๐	๗๕
มณฑลพายัพ	๕๐	๑๐๐๒	๕๓๗	๒๐๓	๙๒	๖๓	๙๑	๘๘๖	๖๖
มณฑลพิษณุโลก	๔๕	๑๐๒๗	๖๑๒	๒๖๐	๓๗	๖๗	๒๕	๑๐๐๑	๗๑
มณฑลภูเก็ต	๑๑	๖๓๘	๔๕๖	๑๔๗	๑๕	๑๗	๙	๖๔๔	๕
มณฑลราชบุรี	๒๑๗	๑๘๒๔	๑๐๐๕	๖๐๔	๑๑๖	๑๓๙	๓๙	๑๙๐๓	๑๓๘
รวมทุกมณฑล	๑๐๖๔	๒๘๕๙๒	๑๗๕๘๑	๖๘๖๐	๑๒๔๑	๑๑๑๗	๑๘๐๘	๒๘๕๐๗	๑๐๔๙

สำหรับคดีแพ่งซึ่งเป็นความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ระหว่างราษฎรด้วยกันนั้น การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ทำให้ศาลมีบทบาทมากขึ้นในการแก้ไขปัญหานั้น เช่น ในปี ร.ศ.126 (พ.ศ.2550) มีความแพ่งอยู่ในศาลทั้งหลายจำนวนถึง 10,267 เรื่อง เป็นคดีที่เกิดขึ้นในมณฑลกรุงเทพฯ 2,794 เรื่อง และอีก 7,473 เรื่องเกิดขึ้นในหัวเมืองต่างๆ ปรากฏว่ามีคดีที่ศาลได้ตัดสินไปแล้ว 9,967 เรื่อง คงเหลือเพียง 291 เรื่อง

ในปี ร.ศ.126 นี้ จำนวนเงินทุนทรัพย์ที่ฟ้องร้องกันในความแพ่งนั้นเป็นเงินถึง 6,443,140 บาท ในจำนวนนี้เป็นเงินทุนทรัพย์ที่ฟ้องต่อศาลในมณฑลกรุงเทพฯ 2,601,590 บาท เป็นส่วนในศาลหัวเมือง 3,841,550 บาท (ปี ร.ศ.125 มีจำนวนรวม 6,269,379 บาท) ทั้งนี้โดยศาลแพ่งได้พิจารณาแลพิพากษาเสร็จไปแล้ว 641 เรื่อง ศาลต่างประเทศ 151 เรื่อง แลศาลข้าหลวงพิเศษจัดการที่นาบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม 200 เรื่อง แม้แต่ความขัดแย้งเล็กน้อยที่ศาลจัดว่าเป็น “ความขั้มนในสว่รห์” คือ เป็นเงินทุนต่ำกว่า 160 บาท ซึ่งฟ้องร้องกันต่อ “ศาลปริศนา” ก็มีผู้ฟ้องร้องต่อศาลก็มีจำนวนถึง 868 เรื่อง¹⁴⁰⁴ สะท้อนว่าราษฎรเลือกใช้ศาลในการตัดสินความขัดแย้ง เพราะเป็นความขัดแย้งระหว่างคนต่างชุมชนหรือต่างชาติพันธุ์ จนไม่สามารถอาศัยกลไกในชุมชนในการจัดการความขัดแย้งได้ จำเป็นต้องอาศัยอำนาจรัฐมากขึ้น¹⁴⁰⁵

ประเภทและจำนวนคดีที่ได้ตัดสินแล้วไปนั้นมีดังต่อไปนี้¹⁴⁰⁶

กระทรวงยุติธรรมได้สรุปผลงานไว้ใน พ.ศ.2550 ดังนี้

ในศก 125 จำนวนคดีที่ฟ้องร้องกันต่อศาลในกระทรวงยุติธรรมนั้นมีอยู่ 37,615 เรื่อง ในศก 126 นี้จำนวนคดีมากขึ้นเป็น 38,859 เรื่อง ในจำนวนนี้เป็นความอาญาเสีย 28,592 เรื่อง และแพ่ง 10,267 เรื่อง... (ข้อความขาดไป แต่เนื้อความคือ คดีอาญาในกรุง) นั้นมีอยู่ 14,766 เรื่อง แลในศาลหัวเมืองต่างๆ มีอยู่ 13,826 เรื่อง แสดงให้เห็นว่าคดีที่เกิดขึ้นในกรุงเทพมีมากขึ้นกว่าปีก่อนๆ ถึง 1,579 เรื่อง ความอาญาที่เกิดขึ้นในหัวเมืองต่างๆ นั้นน้อยลงถึง 429 เรื่อง แต่ตามที่เข้าใจกันนั้น ความคงจะไม่ค่อยลดลงกว่าปีก่อนๆ ถึงจำนวนนั้น เพราะตามที่ได้กล่าวมาในรายงานนี้แล้วว่าในปีก่อนๆ นั้น ความอาญาหลายเรื่องได้ลงบาญชีถึงสองครั้งก็มี แต่ในศก 126 นี้ ได้เปลี่ยนแปลงวิธีทำบาญชีนั้นเสียใหม่ แล้วทั้งศาลก็ได้ระวังมากในการที่ลงบาญชี ...

ควรสังเกตว่าถึงแม้จะมีจำนวนความอาญามากเช่นนี้ก็ดี เมื่อปลายปีคงมีคดีที่ตกค้างยังพิจารณาไม่แล้ว เหลือปรากฏอยู่แต่เพียง 104 เรื่อง เท่านั้น¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰⁴ หจข., เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.

¹⁴⁰⁵ หจข., เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.

¹⁴⁰⁶ หจข., เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.

¹⁴⁰⁷ หจข., เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.

ปัจจัยที่ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

อาจกล่าวได้ว่าปัจจัยสำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา คือการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเงินตราที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเอื้ออำนวยให้ชนชั้นเจ้าสามารถรวมศูนย์อำนาจในการหารายได้และมีเงินงบประมาณมากพอสำหรับการใช้จ่ายเพื่อสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรม

หลังจากสนธิสัญญาเบาริง ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมหรือเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายพยายามขยายอำนาจออกไปจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นโดยตรง เช่น ป่าไม้ ที่ดิน สัตว์น้ำ แร่ธาตุต่างๆ ฯลฯ ซึ่งทรัพยากรเหล่านี้ก็กลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจหรือกลายเป็นสินค้าในตลาด ขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์และเจ้านายก็ต้องการขยายอำนาจออกไปจัดเก็บภาษีอากรในเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวางและมีประสิทธิภาพมากที่สุด

การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรานี้ ทำให้ชนชั้นนำหรือรัฐบาลกรุงเทพฯ สามารถเก็บภาษีเป็นเงินได้มากและสะดวกขึ้น โดยไม่ต้องใช้ชนชั้นมูลนายเป็นตัวแทนในการปกครองไพร่และจัดเก็บผลประโยชน์ต่าง ๆ จากชนชั้นไพร่อีกต่อไป ทำให้รัฐบาลสามารถยกเลิกระบบการปกครองแบบโบราณที่ใช้กลไกของระบบไพร่เป็นพื้นฐาน เปลี่ยนมาเป็นระบบการปกครองสมัยใหม่ที่ลอกเลียนมาจากระบอบการปกครองอาณานิคมของชาติตะวันตก โดยมีการสร้าง “ระบบราชการแบบใหม่” ขึ้นมาเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากร การจัดเก็บภาษีอากร และการปกครองประชาชนทั่วประเทศ

ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม หรือเศรษฐกิจเงินตรา หรือเศรษฐกิจแบบตลาด ที่ขยายตัวขึ้นโดยราษฎรและกลุ่มทุนต่างๆ ผลิตเพื่อขายและพ่อค้านำสินค้าต่างๆ สู่อุตสาหกรรมและตลาดต่างประเทศ พระมหากษัตริย์ได้ทรงสร้างกลไกในการจัดเก็บเงินค่าสัมปทานและภาษีอากร พร้อมกันนั้นก็ทรงใช้พระราชอำนาจในการจัดการทรัพยากรอื่นๆ ที่เป็นปัจจัยการผลิตในระบบทุนนิยมและมีมูลค่าในตลาด เช่น ที่ดิน เงินทุน ทำให้สามารถสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจได้อย่างมั่นคง ทรงมีเงินรายได้จากแหล่งต่าง ๆ ที่จะนำมาใช้เพื่อสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและฐานอำนาจทางวัฒนธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ จนทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายทรงเป็นกลุ่มชนชั้นนำที่มีทั้งอำนาจทางการเมืองและมีสถานภาพทางสังคมสูงสุดไปพร้อมกัน และวัฒนธรรมของชนชั้นนำก็กลายเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติของไทยสืบมา

การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ

ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ขยายตัวขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริง ที่ดินได้กลายเป็นสินค้าและเป็นทุนที่สำคัญ ดังนั้น การครอบครองที่ดินจำนวนมากจึงเป็นรากฐานของความสำเร็จในการสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ เมื่อทำสนธิสัญญาเบาริงแล้วที่ดินจึงมีความสำคัญเพิ่มขึ้นมาก เพราะสามารถใช้เป็น “ทุน” และเป็นพื้นที่ในการทำธุรกิจหรือทำการค้า หรือสร้างห้องแถวให้เช่า ที่ดินในภาคเกษตรโดยเฉพาะในบริเวณที่การคมนาคมสะดวกมีราคาแพงขึ้นมากเพราะมีการขยายตัวของการทำนา การปลูกผัก การทำไร่

ดังนั้น ชนชั้นสูงจึงพยายามที่จะครอบครองที่ดินให้ได้มากที่สุด ด้วยวิธี “ขูดคลอง” จำนวนมากตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เพื่อจะได้ครอบครองกรรมสิทธิ์เหนือที่ดินสองฝั่งคลอง เช่น พ.ศ.2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ขูดคลองมหาสวัสดิ์ ทางตอนใต้ของกรุงเทพฯ ซึ่งทำให้ทรงมีกรรมสิทธิ์เหนือที่ดิน 16,200 ไร่ ซึ่งทรงนำที่ดินเหล่านี้มาพระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา เพื่อเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจหรือเป็นแหล่งรายได้ ในปลายทศวรรษ 2400 มีขุนนางลงทุนขูดคลองดำเนินสะดวก เพื่อครอบครองที่ดินสองฝั่งคลอง และเพื่อใช้คลองในการขนส่งน้ำตาล ต่อมาในรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้ขูดคลองเปรมประชากร ส่วนพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (พระราชโอรสองค์ที่ 49 ของรัชกาลที่ 2) ได้ร่วมลงทุนกับเจ้านายและขุนนางชั้นสูงบางคนที่จะรื้อกักตักต่อพระมหากษัตริย์ ตั้งบริษัทขูดคลองแลคูนาสยาม ทำการขูดคลองในบริเวณรังสิต เพื่อครอบครองที่ดินสองฝั่งคลอง เป็นต้น¹⁴⁰⁸

ในระหว่าง พ.ศ.2430-2446 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้านายใกล้ชิดมีที่ดินรวมกันประมาณ 150,000 ไร่ และเพื่อให้กรรมสิทธิ์เหนือที่ดินมีความมั่นคง รัฐบาลได้นำระบบจดทะเบียนที่ดินมาใช้ โดยออกหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แก่เอกชนในเขตที่มีการขูดคลองใน พ.ศ.2444 เป็นต้นมา กษัตริย์และเจ้านายจึงมีที่ดินเป็นฐานอำนาจที่สำคัญ ดังนั้นชนชั้นเจ้าที่ดินในประเทศไทยก็คือ “ชนชั้นสูง” และที่ดินก็กลายเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของคนในชนชั้นเจ้านายและคนในตระกูลขุนนางบางกลุ่มที่มีความจงรักภักดีและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ แม้ว่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.2475 แล้วเจ้านายและขุนนาง เหล่านี้ก็ยังมียึดที่ดินในครอบครองเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจสืบมา

ที่ดินมหาศาลที่เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้านายและขุนนางเห็นได้ชัดจากบริเวณรังสิตในปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งเจ้านายและขุนนางมีที่ดินในครอบครอง ดังนี้

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ (ต้นราชสกุลเกษมศรี) มี 40,019 ไร่

ม.ร.ว.สุพรรณ สนิทวงศ์ มี 10,313 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (ต้นราชสกุลคัคณางค์) มี 9,225 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ต้นราชสกุลวรวรรณ) มี 11,245 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาสตร์สุกิจ (ต้นราชสกุลทองแถม) มี 8,400 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ มีที่ดิน 3,658 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ มี 6,950 ไร่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช มี 4,557 ไร่

เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์ (ม.ร.ว.สะท้าน สนิทวงศ์) มี 1,414 ไร่

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี มี 4,090 ไร่

พระยาสุเรนทร์ราชเสนา (เพ็ง สิงหนเสนี) มี 6,800 ไร่¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁸ โปรดดูรายละเอียดใน สุนทรี อาสะไวย์, **ประวัติคลองรังสิต การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530.

¹⁴⁰⁹ สุทธิพันธ์ ขุทธานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 263-264.

การครอบครองที่ดินเป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญในยุคที่ดินเป็นสินค้าสำคัญที่มีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ.2435 ที่ดินแถบคลองรังสิตขายกันในราคาไร่ละ 5 บาท ราคาที่ดินเพิ่มเป็นไร่ละ 20 บาทใน พ.ศ.2442 และ 37.5 บาทใน พ.ศ.2447¹⁴¹⁰ นอกจากการขายที่ดินแล้วผู้ที่ครอบครองที่ดินยังสามารถแบ่งที่ดินให้คนเช่าทำนาอีกด้วย เจ้านายและขุนนางจึงมีรายได้จากการให้คนเช่าที่ดินทำกิน มีหลักฐานว่ามีที่ดินที่เป็น “นาหลวง” ในหัวเมืองต่างๆ ทำให้มีเงินค่าเช่าจำนวนมากส่งมายังกรุงเทพฯ เช่น ใน พ.ศ. 2433 มีเอกสารราชการระบุว่า “เมืองไชยนาท ตอบให้บังคับนายจิว พวกนายจิว เช่าที่นาในที่นาหลวง เสียค่าเช่าตามพื้นเนื้อนา ซึ่งได้เช่า, ถือกันในแขวงเมืองไชยนาท แล้วให้มีใบบอกส่งเงินลงมา ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว...”¹⁴¹¹

หลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงว่าพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีได้สร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้แก่ชนชั้นเจ้าด้วยการลงทุนชุดคลองเพื่อแบ่งที่ดินให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างจริงจัง โดยกระบวนการดังกล่าวนี้เริ่มขึ้นในรัชกาลที่ 4 (ครองราชย์ พ.ศ.2396-2411) และขยายตัวขึ้นในรัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ พ.ศ.2411-2453) ทำให้เจ้านายได้ครอบครองที่ดินมหาศาล สามารถหารายได้จากการขายที่ดิน ให้ชาวนาเช่าที่ดิน และสร้างตึกแถวให้พ่อค้าชาติต่าง ๆ เช่าเพื่อใช้ในการประกอบธุรกิจการค้า ปรากฏว่าราคาที่ดินทั้งในกรุงเทพฯ และในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ผู้ค้าที่ดินเหล่านี้ได้รับผลกำไร 300-400% ในตำบลรังสิต โดยซื้อจากบริษัทและแบ่งขายในช่วงเวลาหลายปีต่อมาด้วยราคาที่สูงขึ้นมากในยุครุ่งเรืองของการลงทุนในที่ดิน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงระบุว่า นายหน้าขายที่ดินเหล่านี้ “ซื้อที่เก็บไว้ไม่นานก็ขายกันได้ในราคาสูง เล่นซื้อขายกันมากเช่นนี้ในพระนคร แล้วก็ลามไปจนถึงทุ่งรังสิตด้วย”¹⁴¹² ที่ดินจึงเป็นแหล่งรายได้และเป็นทุนที่สำคัญของพระมหากษัตริย์และเจ้านายตลอดมา

เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่สามารถหารายได้จากที่ดินของตนด้วยการใช้แรงงานทาส บ่าวไพร่ และแรงงานรับจ้าง เพื่อหักล้างถางพงและเพาะปลูก ตัวอย่างเช่น เมื่อพระยาไชยวิชิตซื้อที่ดินจำนวน 720 ไร่ทางตอนเหนือของคลองรังสิตในปี พ.ศ.2437 ก็ได้มอบหมายให้ทาสสินไถ่กลุ่มหนึ่งเป็นผู้ทำนา ปีก่อนหน้านี้มีราษฎรซื้อที่ดินขนาด 150 ไร่จากบริษัทชุดคลองและคูนาสยาม และพวกราษฎรเหล่านี้ก็ได้ใช้แรงงานของทาสในการปรับปรุงที่ดินเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม มีเจ้าของที่ดินรายใหญ่บางคนจัดการที่ดินแตกต่างออกไป คือพระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ถัด ชุมสาย) ซึ่งเป็นบุตรของหม่อมเจ้าประวิช ชุมสาย กับหม่อมเจ้าหญิงสารภี สนิทวงศ์ และเป็นหลานของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และ ม.ร.ว.สุขพรรณ์ สนิทวงศ์ หลังจากซื้อที่ดินบนฝั่งคลองรังสิตแล้วพระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์ ได้เข้ามาอาศัยอยู่ในที่ดินดังกล่าวเพื่อ

¹⁴¹⁰ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**, พิมพ์ครั้งที่ 3, เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546. หน้า 21.

¹⁴¹¹ หจข. ร.5 รล.-ตรา নয় จ.ศ. 1252 (ร.ศ.109) เล่ม 44 เรื่อง 631 (พ.ศ.2433).

¹⁴¹² เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เขี่ยมธรรม และคณะ (แปล), **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473**, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530, หน้า 56-57.

เอาใจใส่ดูแล ชาวนาที่เป็นแรงงานรับจ้าง เนื่องจากท่านมีทัศนคติว่าชาวนารับจ้างในที่ดินของท่านเปรียบเสมือนครอบครัว ท่านจึงพบปะกับคนเหล่านั้นทุกคืน โดนท่านจะพูดคุยทั้งเรื่องการเกษตรและเรื่องอื่นๆ กับคนงาน เช่น ผลดีของการหลีกเลี่ยงการพนัน เหล้า และความประพฤติไม่ดีขึ้น จากคำบอกเล่าของท่าน การใช้วิธีปกครองแบบพ้องกับลูกเช่นนี้ได้ผลดี ชาวนาของท่านสามารถผลิตได้มากกว่าผู้เช่าทำนาหรือคนงานในไร่นาที่เจ้าของไม่ได้มาดูแลเองโดยตรง¹⁴¹³

โดยทั่วไปแล้วเจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เลือกที่จะแบ่งที่ดินออกเป็นสวนๆ เพื่อให้ชาวนาเช่า ในช่วงทศวรรษ 2433 การปฏิรูปสังคมโดยยกเลิกทาสสินไถ่เริ่มมีผลบังคับใช้ ซึ่งหมายความว่าผู้มีเจ้าของที่ดินจำนวนน้อยลงที่สามารถนำแรงงานทาสมาใช้ในการทำนา เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่ซึ่งเป็นคนกรุงเทพฯ จึงมักหารายได้จากการให้คนเช่าที่ดินทำนา¹⁴¹⁴

นอกจากที่ดินแล้ว **ภาษีอากร** ก็เป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย จึงมีการปฏิรูประบบภาษีอากรอย่างต่อเนื่อง การตั้ง**หอรัษฎากรพิพัฒน์** ในรัชกาลที่ 5 ทำให้รายได้มหาศาลจากภาษีอากรที่แต่เดิมตกอยู่ในมือของขุนนางและเจ้าภาษีนายอากรตกเป็นรายได้ของรัฐบาลมากขึ้น ซึ่งจะทำให้รัฐบาลสามารถนำรายได้จากภาษีอากรเหล่านี้ไปใช้ในการบริหารประเทศ รวมทั้งการสร้างกลไกต่างๆ ที่จำเป็นต่อการปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เช่น ระบบราชการ กองทัพประจำการ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานสำคัญๆ ได้แก่ ระบบการศึกษา รถไฟ ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ ฯลฯ¹⁴¹⁵

หลังการปฏิรูปการปกครอง การเก็บภาษีอากรในมณฑลเทศาภิบาลต่างๆ มีประสิทธิภาพสูงขึ้นมาก โดยมีการจัดตั้งกรมสรรพากรนอกขึ้นต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และให้ข้าราชการเป็นผู้จัดเก็บภาษีอากรต่างๆ แทนเจ้าภาษีนายอากร และยังให้ผลประโยชน์แก่กำนันผู้ใหญ่บ้านเพื่อให้ช่วยเก็บภาษีอากรต่างๆ จากชาวบ้านในหมู่บ้านด้วย ดังที่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ภายหลังมีลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2478 กราบทูลสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ซึ่งตีพิมพ์ไว้ในหนังสือ **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บภาษีอากร ว่า

“(แต่เดิมนั้น) นายอากรที่รับผูกขาดไป มีเวลาที่จะเก็บเฉพาะปีหนึ่ง ต้องรีบจัดเก็บให้ได้กำไรภายในเวลาที่ตนมีอำนาจ เพราะฉะนั้นใครจะเข้าว่าประมูลก็ต้องกะจำนวนเงินให้ได้ต่ำด้วยกลัวขาดทุน ...(และ) ใครเป็นนายอากร ยังต้องไปใช้วิธีเก็บเลี้ยงพระราชบัญญัติ เช่น คิดอุบายว่ากล่าวให้ราษฎรยอมเสียค่าน้ำเหมาตามครัวเรือน เป็นต้น เพื่อจะได้เงินโดยเร็ว แต่ที่จริงนั้นนายอากรเก็บค่าน้ำได้แต่ราษฎรที่อยู่ใกล้ๆ พวกที่อยู่ห่างไกลออกไปนายอากรก็ไม่สามารถจะเก็บไปถึง ยังมีคนที่ไม่ต้องไปเสียภาษีอากรค่าน้ำอยู่โดยมาก พระยาฤทธิรงค์ฯ เห็นว่าถ้าให้เทศบาลเก็บอากรค่า

¹⁴¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

¹⁴¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

¹⁴¹⁵ โปรดดูรายละเอียดใน สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย”

น้ำให้ส่วนลดแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านที่จัดตั้งขึ้นใหม่ใช้เป็นพนักงานเก็บ จะได้เงินหลวงเพิ่มขึ้นอีกมาก หม่อมฉันเห็นชอบด้วย”¹⁴¹⁶

การปฏิรูประบบเก็บภาษีและส่วยใหม่ทำให้เก็บภาษีได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากขึ้น โดย สมุหเทศาภิบาลสามารถเก็บภาษีอากรได้มากขึ้นตั้งแต่ก่อนที่จะมีทางรถไฟ ภาษีอากรที่เป็นรายได้สำคัญของรัฐบาลประกอบด้วยภาษีอากรหลายประเภท ซึ่งหน่วยงานทางสถิติของรัฐบาลแบ่งภาษีอากรออกเป็น 9 หมวด ได้แก่ อากรค่านา เงินค่าราชการ ภาษีศุลกากร ภาษีภายใน ภาษีผ่านด่าน อากรค่าน้ำ อากรฝิ่น ค่าปรับและค่าธรรมเนียม ภาษีผูกขาด¹⁴¹⁷ ในที่นี้จะได้ยกตัวอย่างรายได้จากอากรค่านาและเงินค่าราชการ เฉพาะบางปีเพื่อสะท้อนความเปลี่ยนแปลงในด้านรายได้จากภาษีอากรของรัฐบาล ดังนี้

ปีศักราช	อากรค่านา (บาท)	เงินค่าราชการ (บาท)
พ.ศ.2440-2441	1,602,354	1,372,321
พ.ศ.2446-2447	2,941,196	3,363,044
พ.ศ.2451-2452	7,101,429	5,051,386
พ.ศ.2456-2457	8,379,474	7,314,646
พ.ศ.2461-2462	8,832,273	8,409,813
พ.ศ.2466-2467	10,281,903	6,930,046
พ.ศ.2471-2472	11,426,238	9,723,127
พ.ศ.2475-2476	8,828,195	7,743,180

การเก็บเงินแทนส่วยและอากรค่าสวนจากราษฎรก็เป็นรายได้สำคัญ เช่น ในปี พ.ศ.2449 มณฑลพิษณุโลกได้จัดส่งอากรสมพัสดุให้แก่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนเงิน 67,591 บาทซึ่งเป็นเงินสูงกว่าอากรประเภทเดียวกันที่รัฐบาลเรียกเก็บจากมณฑลอื่นๆ ทั่วประเทศ¹⁴¹⁸ และเมืองต่างๆ รวม 5 เมืองในมณฑลพิษณุโลก (ไม่รวมนครสวรรค์) ยังส่งเงินค่าอากรสุรา 45,760 บาท อากรฝิ่น 40,000 บาท อากรค่านา 40,000 บาท อากรบ่อนเบี้ย 30,640 บาท เงินค่าส่วยต่างๆ เช่น ไม้ขนสัก สีมัง น้ำมันยาง และทองคำ 27,760 บาท อากรค่าน้ำ 20,800 บาท¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁶ โปรดดู ตำรวราชานาภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา และนิศรานาวินิจฉัย, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **สาส์นสมเด็จ**. มปท: มปป

¹⁴¹⁷ Bureau of General Statistics, **Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E.2474-2475 (1931-1933)**. Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1935, p.292-293.

¹⁴¹⁸ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง**, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546, หน้า 41.

¹⁴¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39-40.

เพื่อเพิ่มพูนรายได้จากภาษีอากร รัฐบาลพยายามพัฒนาการเพาะปลูกด้วยการสร้างระบบชลประทาน แม้ว่าจะทำอย่างจำกัดเนื่องจากให้ความสำคัญแก่เรื่องอื่นๆ มากกว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ได้เริ่มมี "ระบบชลประทานขนาดย่อม" ซึ่งมีวิธีแตกต่างกันไปในแต่ละลุ่มน้ำ ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิประเทศและกระแสน้ำ เช่น บริเวณลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล จะมีการปิดกั้นลำแม่น้ำเพื่อทำตลิ่ง แต่ในตัวลำน้ำใหญ่คือ แม่น้ำมูล จะทำระทัดวิดน้ำ เพราะกระแสน้ำไหลแรง ไม่เหมาะที่จะทำตลิ่งกันถาวร หน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับน้ำในส่วนภูมิภาคก็คือ กระทรวงมหาดไทย และกรมคลอง ในกระทรวงเกษตรธิการ¹⁴²⁰ ในการสร้าง "ทำนบ" เพื่อทดน้ำมีการจัดการใน 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก คือ การสร้างทำนบโดยราษฎรช่วยเหลือตนเอง รัฐเพียงให้คำแนะนำ แต่ราษฎรออกแรงและวัสดุอุปกรณ์เอง¹⁴²¹ ในบางพื้นที่ชาวบ้านใช้วิธีเรียกริเงินเพื่อจ้างคนจีนมาสร้างทำนบ เช่น ทำนบบ้านกลาง ต.ตะขบ อ.ปักธงชัย นครราชสีมา และทำนบห้วยใหญ่ บ้านพลสงคราม อ.โนนวัด นครราชสีมา เมื่อทำนบเสียหายราษฎรก็ต้องออกทุนซ่อมทำนบเอง ซึ่งในพื้นที่เพาะปลูกที่มีเส้นทางรถไฟผ่าน ชาวนามีความกระตือรือร้นที่จะสร้างทำนบเพื่อให้มีน้ำเพียงพอสำหรับการผลิตเพื่อขาย จึงเกิดทำนบขึ้นเป็นจำนวนมากในช่วงเวลาดังกล่าว¹⁴²² ทำให้พื้นที่เพาะปลูกขยายขึ้น นอกจากราษฎรจะมีน้ำในการทำนาแล้วยังได้ใช้น้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภคของคนและสัตว์ด้วย¹⁴²³

ลักษณะที่สอง คือ การสร้างทำนบโดยรัฐเป็นผู้ดำเนินการ ในกรณีที่เป็นทำนบขนาดใหญ่ต้องใช้ทุนทรัพย์มากและเทคนิคการก่อสร้างค่อนข้างซับซ้อน รัฐต้องดำเนินการเองทั้งหมด โดยผ่านขั้นตอนอย่างเป็นทางการจากกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงเกษตรธิการ เช่น ทำนบกอนกรีตที่มีประตูเหล็กปิด-เปิดระบายน้ำได้ที่ลำตะคอง นครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นโดยค่าใช้จ่ายจำนวน 16,100 บาทเป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ สมทบกับเงินเรียกริจากข้าราชการทหาร โดยราษฎรมีส่วนออกเงินเพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตาม ทำนบที่ส่วนกลางสร้างนี้มีจำนวนน้อยกว่าทำนบที่ราษฎรสร้างเองอยู่มาก¹⁴²⁴

ปัญหาสำคัญที่เป็นข้อจำกัดในการพัฒนาระบบชลประทานเพื่อส่งเสริมการผลิต ก็คืองบประมาณไม่เพียงพอ เพราะรัฐให้ความสำคัญกับเรื่องความมั่นคงของประเทศและการพัฒนา **ด้านการคมนาคมมากกว่าการพัฒนาด้านการเกษตร** ตัวอย่างเช่น ระหว่างปี 2437-2449 กระทรวงกลาโหมใช้ได้รับงบประมาณไป 17.3% ในขณะที่กระทรวงเกษตรธิการได้รับเพียง 3.4% หรือแม้แต่นับด้านการคมนาคมก็ปรากฏว่าระหว่างปี พ.ศ.2445-2453 รัฐได้ทุ่มทุนด้านคมนาคมเป็นเงิน

¹⁴²⁰ ประภาพร แพงพะเนาว์. "การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2482-2506" ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535, หน้า 56-59.

¹⁴²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-62.

¹⁴²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-64.

¹⁴²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-79.

¹⁴²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

34,589,371 บาท ในขณะที่ใช้จ่ายในการก่อสร้างชลประทานเพียง 5,548,296 บาท ด้วยงบประมาณที่จำกัดเช่นนี้ การชลประทานระยะแรกจึงมีเพียงการขุดซ่อมคูคลองและการทำท่อนกับประตูน้ำเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่แล้วการทำสิ่งเหล่านี้ก็อาศัยความร่วมมือจากราษฎรมากกว่าการพึ่งพางบประมาณจากรัฐ นอกจากนี้การใช้ประโยชน์จากท่อนที่ได้รับการสร้างขึ้นยังมีข้อจำกัดเพราะบางแห่งกระแสน้ำแรงมากจนส่งผลให้ท่อนพังทลาย การนำเอาระดั้วัดน้ำมาใช้ก็ใช้ได้เฉพาะในตอนแรกที่กระแสน้ำไหลเชี่ยว แม้แต่ในกรณีที่ระดั้วัดและท่อนมีประสิทธิภาพก็เป็นประโยชน์ต่อพื้นที่นาที่อยู่ใกล้เคียงเท่านั้น ส่วนที่นาที่อยู่ห่างออกไปก็ไม่ได้รับน้ำเลย¹⁴²⁵

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลก็มีรายได้จากการเก็บค่านาเพิ่มมากขึ้น จากสถิติปี พ.ศ.2425 รัฐบาลเก็บค่านาจากพื้นที่ทำนาในภาคอีสานได้ประมาณ 73,841 ไร่ แต่ในปี พ.ศ.2455 พื้นที่นาที่เสียภาษีเพิ่มขึ้นเป็น 459,246 ไร่ และยังพบหลักฐานว่าการขายผลผลิตของราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่มีการสร้างท่อนก็สูงกว่าบริเวณอื่นๆ¹⁴²⁶

นอกจากการสร้างระบบชลประทานแล้ว รัฐบาลยังพัฒนาเส้นทางคมนาคมและการสื่อสาร ตั้งแต่ก่อนการเข้ามาจัดการปกครองอย่างจริงจัง เช่น ได้มีการตัดถนนและวางเสาโทรเลขจากปราจีนบุรีมายังนครราชสีมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2429 มีการบูรณะเส้นทางผ่านดงพระยาไฟ และมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมจากนครราชสีมาไปยังหัวเมืองลาวอื่นๆ นอกจากนี้ยังมีเรือกลไฟรับส่งสินค้าในลำน้ำมูลเพื่อนำเอาสินค้าจากหมู่บ้านต่างๆ มาขึ้นรถไฟไปขายที่กรุงเทพฯ ทำให้รัฐบาลสามารถเก็บภาษีอากรจากสินค้าได้มากขึ้น¹⁴²⁷

สำหรับทางรถไฟสายนครราชสีมาซึ่งเปิดเดินรถเมื่อปี พ.ศ.2443 นอกจากจะทำให้การขนส่งสินค้าสะดวกขึ้น จนแม้แต่สินค้าจากเมืองเขมร เช่น ปลาเค็ม ปลากรอบ ก็ถูกส่งเข้ามายังนครราชสีมาเพื่อขึ้นรถไฟไปสู่กรุงเทพฯ ทางรถไฟ ยังทำให้หน่วยงานของรัฐบาลเข้ามามีเริ่มโครงการต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเพื่อส่งเสริมให้ราษฎรทำการผลิตเพื่อตลาด เช่น การส่งเสริมการเลี้ยงไหมและการทอผ้าไหมโดยกรมช่างไหม การส่งสัตวแพทย์เข้าไปประจำบริเวณโรคระบาดของสัตว์พาหนะและการเผยแพร่ความรู้ใหม่ทางการเกษตรของกระทรวงเกษตรธิการ เป็นต้น¹⁴²⁸

อนึ่ง หลังจากมีทางรถไฟแล้ว มีหลักฐานจำนวนมากที่กล่าวถึงการพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน มีการสร้างถนนและสะพานหลายแห่ง เนื่องจากมีงบประมาณไม่เพียงพอ กระทรวงมหาดไทยจึงเน้นความร่วมมือกันระหว่างหน่วยงานราชการในท้องถิ่นกับพ่อค้าเงินและราษฎรหากข้าราชการในท้องถิ่น เช่น นายอำเภอ เจ้าเมือง ข้าหลวง ตลอดจนกำนันและผู้ใหญ่บ้านสามารถ

¹⁴²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-76.

¹⁴²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-80.

¹⁴²⁷ ชุมพล แนวจำปา. "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468". วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 135.

¹⁴²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146-153..

ระดมทุนจากพ่อค้าจีนและเกณฑ์แรงงานจากราษฎรมาก่อสร้างถนนหรือสร้างสะพานได้สำเร็จ ก็จะเป็นความดีความชอบพิเศษในการปฏิบัติราชการ การก่อสร้างถนนและสะพานบางแห่งยังมีพระสงฆ์ที่เป็นเจ้าอาวาสซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากส่วนกลางเป็นผู้นำ เช่น การก่อสร้างสะพาน 3 แห่งในเมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ.2455 เพื่อข้ามลำตะคองและลำเหมือง แม้ว่าถนนที่สร้างขึ้นในช่วงดังกล่าวนี้จะเป็นทางเกวียนแต่ก็ทำให้การค้าสะดวกขึ้นและขยายตัวกว้างขวางขึ้น ซึ่งช่วยให้รัฐบาลมีรายได้จากภาษีมากขึ้น¹⁴²⁹

ภาษีศุลกากร เป็นรายได้ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของรัฐบาล โดยมีมูลค่าใกล้เคียงกับภาษีทางตรง (อากรค่านาและค่าราชการ) เป็นที่น่าสังเกตว่าภาษีสินค้าขาเข้าเพิ่มสูงขึ้นมากในทศวรรษ 2470 ในขณะที่ภาษีสินค้าขาออกกลับเปลี่ยนแปลงน้อย ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะการเกิดวิกฤตเศรษฐกิจโลกทำให้สินค้าอุตสาหกรรมในตลาดโลกมีราคาสูงขึ้นมาก เมื่อผู้นำเข้าเสียภาษีขาเข้าร้อยละ 3 จึงทำให้ต้องเสียภาษีแพงขึ้น และทำให้ราคาสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศในตลาดของสยามมีราคาสูงขึ้นมาก

สถิติภาษีศุลกากรที่สะท้อนรายได้ของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีดังนี้

ปีงบประมาณ	ภาษีสินค้าขาออก (บาท)	ภาษีสินค้าขาเข้า (บาท)
พ.ศ.2440-2441	871,600	1,560,906
พ.ศ.2446-2447	2,172,532	2,301,062
พ.ศ.2451-2452	3,021,677	2,964,601
พ.ศ.2456-2457	3,728,185	3,929,895
พ.ศ.2461-2462	2,873,227	3,795,300
พ.ศ.2466-2467	4,190,365	5,863,085
พ.ศ.2471-2472	4,308,286	15,677,998
พ.ศ.2475-2476	4,743,857	16,821,500 ¹⁴³⁰

ส่วนภาษีอากรอื่นๆ นั้น มีรายละเอียดมากมายที่จำเป็นต้องเลือกมาแสดงเพียงบางปี เพื่อให้เห็นแนวโน้มความเปลี่ยนแปลง ดังนี้

¹⁴²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

¹⁴³⁰ Bureau of General Statistics, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E.2474-2475 (1931-1933)*, p.292-293.

ปีงบประมาณ	ภาษีภายใน	ภาษีผ่านด่าน	ค่าน้ำ	อากรฝิ่น	ค่าปรับ, ค่าธรรมเนียม	ภาษีผูกขาด
พ.ศ.2440-2441	3,128,420	1,373,862	127,840	2,871,510	223,063	6,371,474
พ.ศ.2446-2447	4,142,889	1,539,154	592,474	6,972,780	2,482,502	8,143,419
พ.ศ.2451-2452	3,210,331	1,742,090	1,047,853	14,514,454	3,956,644	6,511,925
พ.ศ.2456-2457	6,350,282	1,833,827	959,710	14,942,799	4,499,271	7,405,982
พ.ศ.2461-2462	10,552,308	2,216,981	1,068,340	21,444,418	6,230,028	420,826
พ.ศ.2466-2467	8,882,649	1,879,826	1,136,298	17,649,624	6,333,434	242,662
พ.ศ.2471-2472	11,192,430	-	1,248,963	16,915,282	8,210,547	239,748
พ.ศ.2475-2476	6,225,759	-	796,186	8,864,347	9,361,973	22,442 ¹⁴³¹

จะเห็นได้ว่ารายได้หลักของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาจากอากรค่าน้ำ เงินค่าราชการ ภาษีภายใน อากรฝิ่น ค่าปรับ และค่าธรรมเนียม สำหรับหมวด “ภาษีผูกขาด” นั้นเป็นรายได้ที่สำคัญยิ่งในรัชกาลที่ 5 และในระยะ 6 ปีแรกของรัชกาลที่ 6 แต่ใน พ.ศ.2459-2460 ก็ลดลงมากกว่าครึ่งหนึ่ง คือลดจาก 7 ล้านบาทเศษใน พ.ศ.2457-2458 เหลือเพียง 3 ล้านบาทเศษ และในปีต่อมาก็คือ พ.ศ.2460-2461 ก็เหลือเพียง 3 แสนบาทเศษ และรายได้จาก “ภาษีผูกขาด” จะอยู่ในระดับ 2-4 แสนบาทเป็นเวลาหลายปี และเหลือเพียง 2 หมื่นบาทเศษ ในระหว่าง พ.ศ.2475-2476 ทั้งนี้ก็เพราะรัฐบาลปรับเปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีอากรโดยให้ข้าราชการดำเนินการเก็บภาษีอากรแทนการใช้ระบบการประมูลภาษีอากรนั่นเอง ดังจะเห็นได้ว่าในขณะที่ “ภาษีผูกขาด” ลดลง รายได้จาก “ภาษีภายใน” กลับสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

การปฏิรูปภาษีอากรที่สำคัญประการหนึ่งคือการยกเลิก “ภาษีผ่านด่าน” ในหัวเมืองต่างๆ โดยเก็บเฉพาะที่กรุงเทพฯ เท่านั้น¹⁴³² แต่เดิมเจ้าเมืองต่างๆ จะจัดตั้งด่านเก็บภาษีที่เรียกว่า “อากรขนอน” ซึ่งรายได้ส่วนใหญ่จากอากรขนอนนี้จะตกเป็นของเจ้าเมืองและกรมการเมือง ใน พ.ศ.2441 มีการยกเลิกการเก็บภาษีอากรผ่านด่านภายในประเทศ ทำให้ตระกูลผู้นำในท้องถิ่นสูญเสียรายได้จากอากรด่านขนอน ในขณะที่รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก เพราะรัฐบาลให้เก็บภาษีผ่านด่านเฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งมีด่านอยู่ที่ตำบลต่างๆ ริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่เรือสินค้าจากหัวเมืองจะต้องล่องผ่านก่อนที่จะเข้าไปค้าขายในตลาดกรุงเทพฯ ด่านเก็บภาษีรอบๆ กรุงเทพฯ นี้มีรวมทั้งสิ้น 7 ด่าน ตั้งกระจายอยู่ตามทิศต่างๆ คือที่ตำบลบางเขน ตำบลวัดจันทร์ ตำบลวัดไทร ตำบลหนองแขม ตำบลคลองบางกอกน้อย ตำบลบางกะปิ และตำบลหัวลำโพง ด่านเหล่านี้สร้างรายได้หลักให้แก่รัฐบาลควบคู่กับรายได้จากเงินค่าราชการ (เงินที่เก็บจากไพร่

¹⁴³¹ Ibid, p. 292-293.

¹⁴³² สุทธิพันธุ์ ทุพรานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 72.

แทนส่วยและการเกณฑ์แรงงาน) และรายได้จากภาษีอากรที่เก็บจากผลผลิต¹⁴³³ จนกระทั่งปี พ.ศ.2470 รัฐบาลจึงประกาศใช้พระราชบัญญัติภาษีภายในยกเลิกการเก็บภาษีผ่านด่านทั้งหมด (ยกเว้นบางมาตรา ที่ว่าด้วยภาษีไม้และของป่ากับภาษีค่าสุกร)¹⁴³⁴

รวมรายได้ของรัฐบาลจากภาษีอากร ดังนี้

ปีงบประมาณ	บาท
พ.ศ.2440-2441	19,717,532
พ.ศ.2446-2447	34,713,622
พ.ศ.2451-2452	49,210,675
พ.ศ.2456-2457	59,461,176
พ.ศ.2461-2462	65,991,947
พ.ศ.2466-2467	63,590,419
พ.ศ.2471-2472	79,190,695
พ.ศ.2475-2476	64,406,361 ¹⁴³⁵

รายได้สำคัญอีกอย่างหนึ่งมาจากการเก็บค่าสัมปทานจากเอกชนที่แสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากร เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ รังนก ฯลฯ นอกจากนี้**พระคลังข้างที่**ซึ่งดูแลผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ยังนำเงินไปลงทุนในกิจการต่างๆ ที่มีกำไรสูง ในขณะที่เศรษฐกิจแบบตลาดกำลังขยายตัว ดังจะเห็นได้ว่าหลังจาก พ.ศ. 2430 ราชสำนักได้นำเอาเงินพระคลังข้างที่ไปลงทุนในกิจการต่างๆ เช่น การรถไฟ การขนส่งทางเรือ โรงสีข้าว การขุดคลอง การพัฒนาที่ดิน ตลอดจนถึงกิจการธนาคาร โดยที่กิจการบางอย่างจะร่วมทุนกับพ่อค้าสยามเชื้อสายจีนโดยเฉพาะเจ้าภาษีนายอากร และในเวลาต่อมาเมื่อเศรษฐกิจกรุงเทพฯ ขยายตัวอย่างมากและเกิดพื้นที่เศรษฐกิจใหม่ พระคลังข้างที่จึงได้ลงทุนสร้างห้องแถวและตลาดขึ้นในพื้นที่สำคัญทางเศรษฐกิจใหม่ที่กำลังเจริญ ทำให้กิจการก่อสร้างเติบโตมากขึ้น พระคลังข้างที่ก็ได้ลงทุนก่อตั้งบริษัทปูนซิเมนต์ไทยเพื่อผลิตซิเมนต์ใช้ในการก่อสร้าง โดยลงทุนประเดิมห้าแสนบาทที่เหลือระดมทุนจากพ่อค้า ขุนนางและชาวต่างประเทศ รวมเป็นทุนเปิดบริษัทเบื้องต้น 1 ล้านบาท จะเห็นได้ว่าราชสำนักใช้พระคลังข้างที่เป็นกลไกหลักในการระดมทุนเพื่อความมั่งคั่ง เพื่อการบริหารประเทศและรักษาพระราชอำนาจ¹⁴³⁶

¹⁴³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

¹⁴³⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴³⁵ Bureau of General Statistics, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E.2474-2475 (1931-1933)*, p.292-293.

¹⁴³⁶ อนุสรณ์ ธรรมใจ, “พลวัตเศรษฐกิจการเมืองยุคปฏิรูป (4)” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา

ลักษณะการลงทุนของพระคลังข้างที่ ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นการลงทุนที่มุ่งหารายได้ที่แน่นอนในรูปแบบของดอกเบี้ยเงินกู้ ค่าเช่าที่ดิน อสังหาริมทรัพย์ต่างๆ ตลอดจนเงินปันผลจากการถือหุ้น จัดเป็นการลงทุนทางการเงิน (financial investment) โดยมีลักษณะการลงทุนที่เป็นการอุปถัมภ์ค้ำจุนผลประโยชน์ซึ่งกันและกันอย่างใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และกลุ่มขุนนาง เป็นการร่วมมือกันของชนชั้นปกครองเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นโดยมีอำนาจรัฐเกื้อหนุน¹⁴³⁷

เมื่อชนชั้นนำมีรายได้จากการเก็บภาษีและการจัดการทรัพยากรมากขึ้นแล้ว ก็นำเงินเหล่านี้ไปดำเนินการต่าง ๆ ซึ่งเอื้อต่อการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ที่สำคัญได้แก่ การใช้เงินในการลงทุนเพื่อนำความรู้และความเจริญทางเทคโนโลยีต่างๆ จากตะวันตกเข้ามาใช้ รวมทั้งการสร้างกลไกหรือโครงสร้างพื้นฐานสำหรับระบบเศรษฐกิจและการเมืองสมัยใหม่ เช่น ระบบการศึกษา ระบบกฎหมายและศาลยุติธรรม ระบบการคมนาคมสมัยใหม่ เช่น รถไฟ, ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ ซึ่งเทคโนโลยีเหล่านี้นอกจากจะจำเป็นสำหรับการปกครองหัวเมืองที่ห่างไกลแล้ว ยังจำเป็นต่อการค้าขายหรือการขนส่งสินค้าในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

เส้นทางรถไฟ มีความสำคัญเป็นพิเศษในแง่ที่ทำให้เกิดการรวมตัวทางเศรษฐกิจโดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญประการหนึ่งของความสำเร็จในการรวมตัวในทางการเมือง งานวิจัยของ อิจิโร คากิซากิ (Ijiro Kakizaki) แสดงให้เห็นว่า ในทศวรรษ 2440 มีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ คือภาคอีสาน ภาคเหนือ และภาคใต้ ซึ่งมีผลต่อเศรษฐกิจอย่างมาก ในภาคอีสานและภาคเหนือ สินค้าสำคัญที่สามารถส่งมายังตลาดกรุงเทพฯ ได้สะดวกเป็นครั้งแรกโดยอาศัยทางรถไฟ คือ ข้าวและสุกร (ส่วนไม้สักยังคงขนส่งทางแม่น้ำ) ทำให้เศรษฐกิจภาคเหนือจะผูกพันกับมะละแหม่งน้อยลงมาก แต่จะผูกพันกับกรุงเทพฯ มากขึ้นเป็นลำดับ ส่วนในภาคใต้นั้น แม้ว่าจะผูกพันกับสิงคโปร์และปีนังต่อไปเพราะตลาดดีบุกและยางพาราอยู่ที่สิงคโปร์และปีนัง แต่ทางรถไฟก็ทำให้สินค้าจากกรุงเทพฯ ถูกส่งไปถึงเมืองต่างๆ ทางฝั่งตะวันตกที่เป็นแหล่งผลิตแร่ดีบุกได้สะดวก รถไฟจึงทำให้เมืองชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรภาคใต้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก ส่วนรถไฟในภาคอีสานซึ่งสร้างถึงนครราชสีมาในปี พ.ศ.2443 ก็ทำให้เศรษฐกิจท้องถิ่นอีสานเข้ามาผูกพันกับกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นในสัดส่วนที่สูงที่สุดเมื่อเทียบกับภาคเหนือและภาคใต้ จากเดิมที่การค้าระหว่างอีสานกับกรุงเทพฯ มีสัดส่วนน้อยที่สุดเพราะอุปสรรคในด้านการคมนาคม นับเป็นชัยชนะของไทยที่ได้พัฒนาระบบการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาครอบนอกก่อนหน้าประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทำให้เมืองต่างๆ ที่อยู่ห่างไกลกลายเป็นเมือง

[http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/anusorn/20141108/616110/พลวัตเศรษฐกิจการเมืองยุคปฏิรูป-\(4\).html](http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/anusorn/20141108/616110/พลวัตเศรษฐกิจการเมืองยุคปฏิรูป-(4).html) (1 เมษายน 2557)

¹⁴³⁷ ไพโรจน์ ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศพ.ศ.2433-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.

บริหารของกรุงเทพฯ ดังนั้น การรวมตัวทางเศรษฐกิจโดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง จึงส่งผลให้การรวมตัวทางการเมืองระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเหล่านี้ดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ¹⁴³⁸

การใช้เงินเพื่อนำเข้าความรู้และความเจริญทางเทคโนโลยีจากตะวันตก

เมื่อชนชั้นนำมีรายได้สูงขึ้นแล้ว ก็สามารถใช้จ่ายเงินในการนำเข้าความรู้แบบตะวันตกเข้ามาใช้ประโยชน์ที่สำคัญก็คือการส่งคนไปเรียนในประเทศตะวันตก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้านายชั้นสูง ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนคนชั้นสูงที่มีความรู้ ในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ทรงมีพระราชปรารภถึงปัญหาขาดแคลนกำลังคนที่จะรับราชการว่า “ในเมืองไทยเราเวลานี้ไม่มีขัดสนอันใดยิ่งไปกว่าคน...เพราะเหตุขัดข้องเช่นนี้จึงจำเป็นต้องใช้ฝรั่งในที่ซึ่งคนเรายังไม่มีความรู้และความสามารถได้พอ...คนเรานั้นไม่ไหวจริงๆ ไม่ไหวด้วยกำลังวังชา ฤๅความคิดความสามารถ ไม่ไหวด้วยมันไม่มีความรู้เสียเลย”¹⁴³⁹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ในทำนองเดียวกันว่า “คิดถึงการบ้านเมืองในภายหน้าเห็นความขัดข้องสำคัญมีอยู่ด้วยเรื่องตัวคนไม่มีพอราชการ ความขัดข้องนี้ยิ่งคิดไปยิ่งเห็นเป็นการสำคัญ เป็นหัวใจของการทั้งปวงก็ว่าได้”¹⁴⁴⁰

ในระหว่างที่ยังไม่สามารถสร้างกลุ่มคนที่มีความรู้แบบตะวันตกเพื่อช่วยในการปฏิรูปประเทศในด้านต่าง ๆ อย่างเพียงพอ มีการใช้เงินจํานวนมหาศาลของรัฐเพื่อจ้างชาวต่างชาติมาเป็นที่ปรึกษาราชการและเป็นข้าราชการในหน่วยงานต่าง ๆ

ส่วนใหญ่ของที่ปรึกษาราชการชาวต่างชาติในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นชาวอังกฤษที่ยืมตัวมาจากรัฐบาลอินเดีย-อังกฤษในขณะที่ยังมีจำนวนน้อยมาก ที่เป็นเช่นนี้เพราะพระมหากษัตริย์เห็นความสามารถของชาวอังกฤษในการปกครองที่สิงคโปร์และอินเดีย อย่างไรก็ตามที่ปรึกษาราชการชาวอเมริกันมักได้รับความไว้วางใจและได้รับมอบอำนาจมากกว่าชาติอื่นๆ เพราะเชื่อว่ายังมีความเป็นกลางทางการเมืองมากกว่า แม้ว่าที่ปรึกษาราชการและข้าราชการชาวตะวันตกทุกคนจะกินเงินเดือนสูงมาก แต่การจ้างชาวต่างชาติเหล่านี้ก็ทำให้ชนชั้นนำมีผู้เชี่ยวชาญที่ให้คำปรึกษาแนะนำในด้านการดำเนินนโยบายต่างๆ รวมทั้งทำให้ได้รับความรู้ทางวิชาการและข่าวสารข้อมูล ตลอดจนมีผู้ช่วยให้ในการก่อตั้งหน่วยงานใหม่ๆ ให้สอดคล้องกับความจำเป็นของรัฐสมัยใหม่ ที่ส่งผลให้การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และยังช่วยให้การบริหารราชการมีความเป็นระเบียบแบบแผนและมีลักษณะที่เป็นสากลมากขึ้นด้วย

¹⁴³⁸ ไพรดู่ อธิวิธีกาธิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ฯ ฉบับที่ 29 (2550), หน้า 1-45.

¹⁴³⁹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ร.ศ.113-118 เล่ม 1. พระนคร: ศุภสภา, 2506, หน้า 20,

¹⁴⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

ในสมัยรัชกาลที่5 ที่การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ดำเนินไปอย่างเข้มข้นนั้น มีการจ้างชาวต่างชาติเข้ามาช่วยราชการตามกระทรวงต่างๆ ที่สำคัญมีดังนี้

1.กระทรวงการคลัง เป็นชาวอังกฤษทั้งหมด มีภารกิจหลักคือการปรับปรุงระบบการคลัง และจัดระบบการเก็บภาษีอากร

2.กระทรวงเกษตราธิการ เป็นชาวฮอลันดาที่มาเป็นที่ปรึกษาราชการและอธิบดีกรมที่ดินดูแลด้านการชลประทาน

3.กระทรวงมหาดไทย เป็นแหล่งรวมของ “กรม” จำนวนมากที่ต้องอาศัยการจัดการสมัยใหม่ เช่น กรมสรรพากร กรมสำรวจ กรมตำรวจ กรมป่าไม้ กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา กรมเหล่านี้ทั้งหมดจึงมีที่ปรึกษาและเจ้ากรมหรืออธิบดีเป็นคนต่างชาติ

4.กระทรวงยุติธรรม มีที่ปรึกษาเป็นชาวเบลเยียมที่มีบทบาทสำคัญคือการจัดทำประมวลกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งทำให้สามารถบริหารราชการแผ่นดินและสร้างระบบตุลาการแบบใหม่ และยังมีผลไปถึงการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามสนธิสัญญาเบาริงในเวลาต่อมาด้วย

5.กระทรวงศึกษาธิการ มีมิชชันนารีอเมริกันช่วยพัฒนาการเรียนการสอนและแบบเรียนต่างๆ

6.กระทรวงต่างประเทศ มีที่ปรึกษาราชการชาวอังกฤษช่วยเสนอแนะในการดำเนินนโยบายและแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งกับต่างประเทศ และมีที่ปรึกษาราชการชาวชาวอเมริกันช่วยเหลือในการร่างจดหมายโต้ตอบไปยังสถานทูต สถานกงสุลประเทศต่างๆ

บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างชาติสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของสังคมไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น การศึกษา กฎหมาย การศาล การคลัง การทหาร การเกษตร การคมนาคม การเก็บภาษีอากร และการขยายตัวของกิจการทางเศรษฐกิจที่สำคัญๆ เช่น การทำป่าไม้ การทำเหมืองแร่ ฯลฯ ดังนั้น จึงควรกล่าวถึงชาวต่างชาติที่มีบทบาทสำคัญโดยสังเขป ดังนี้

1) **นางแอนนา เลียวโนเวนส์** เป็นพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงพระเยาว์ และเป็นผู้จัดการศึกษาแผนใหม่ในราชสำนัก

2) **นายโรลัน ยัคมินส์ (Rolin Jacquemyns)** ชาวเบลเยียม ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาส่วนพระองค์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 จนกระทั่งลาออกและกลับประเทศเบลเยียมในปี พ.ศ.2444 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุูลกิจ” มีบทบาทในด้านต่างๆ อย่างกว้างขวาง ได้แก่การปรับปรุงกฎหมายให้เป็นสากล การจัดระบบศาลและปรับปรุงกระบวนการพิจารณาคดีความ การตรวจชำระพระราชกำหนดกฎหมายเก่า ถือเป็นการสำคัญสำคัญของพระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม นอกจากบทบาทในด้านกฎหมายและการศาลแล้วยังมีบทบาทในการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล การแนะนำให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงพิเศษตรวจตราการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ตามหัวเมือง การเข้าร่วมในคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในด้านเศรษฐกิจนั้น มีบทบาทในการส่งเสริมการปลูกป่า การแนะนำให้รัฐบาลให้สร้างเส้นทางคมนาคม ทางน้ำ ทางบก ทางรถไฟ ออก

กฎหมายควบคุมโรงรับจำนำเพื่อมิให้โรงรับจำนำเอาวัตถุเอาเปรียบประชาชนมากเกินไป การจัดตั้งสภาอุณาโลมแดง และการร่างข้อบังคับสภาอุณาโลมแดงตามอย่างสภาภาษาดูยุโรป

3) **นายเอ็ดเวิร์ด เฮนรี สโตรเบล** (Edward Henry Strobel) เป็นศาสตราจารย์ทางกฎหมายจากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา มีประสบการณ์ทางการเมืองและมีความเชี่ยวชาญทางการคลัง สามารถพูดได้ 4 ภาษา คือ ฝรั่งเศส สเปน เยอรมัน และโปรตุเกส นอกจากมีบทบาทคล้ายคลึงกับโรลัง ยัค มินส์แล้วยังเน้นไปที่การระหว่างประเทศ บทบาทที่สำคัญได้แก่การปรับปรุงประมวลกฎหมาย การรักษาความมั่นคงของพระราชบัญญัติบางข้อ การสร้างทางรถไฟสายใต้ การประสานการทำงานระหว่างกรมและกระทรวงต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบมากขึ้น การเจรจาเรื่องสนธิสัญญากับประเทศจักรวรรดินิยมที่ติดต่อกับสยามเพื่อหาทางยกเลิกอัตราภาษีที่เก็บได้เพียงร้อยละ 3 ตามสนธิสัญญาเบาริง และการสร้างกฎหมายน่านน้ำของประเทศไทย

4) **นายเฮนรี อาลาบัสเตอร์** (Henry Alabaster) เป็นชาวอังกฤษ เข้ามาในสยามเมื่อรัชกาลที่ 4 ในฐานะนักเรียนล่ามฝึกหัดภาษาไทย มีความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ กฎหมายนานาชาติ วิศวกรรมศาสตร์ วิชาแผนที่ วิชาก่อสร้าง และวิชาพฤกษศาสตร์ หลังจากรับราชการกับรัฐบาลอังกฤษได้ 15 ปีก็ได้ลาออกมาทำงานในประเทศไทยเป็นเวลา 12 ปี หลังจากถึงแก่อนิจกรรมแล้วทายาทก็ได้รับราชการสืบต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้พระราชทานนามสกุล เศวตศิลา แปลว่าหินขาว ตามชื่อนายอาลาบัสเตอร์ นายอาลาบัสเตอร์เป็นที่ปรึกษาการส่วนพระองค์ด้านต่างๆ และมีบทบาทหลายด้าน เช่น ร่างจดหมายโต้ตอบกับรัฐบาลต่างชาติ ริเริ่มการตั้งไปรษณีย์ วางสายโทรเลข สายโทรศัพท์ แนะนำการซ่อมแซมถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพฯ ดูแลสวนสราญรมย์ให้สวยงาม หาดต้นไม้แปลกๆ มาประดับสวน จัดตั้งพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์ สอนวิชาการสำรวจ (survey) ให้กับข้าราชการ เป็นต้น

5) **นายเฮซ. สเลด** (H. Slade) หรือนายเจมส์ สเลด (James Slade) เป็นชาวอังกฤษที่มีความชำนาญในการจัดการป่าไม้ เขาเป็นเจ้ากรมป่าไม้คนแรก มีผลงานคือการเสนอให้จัดตั้งกรมป่าไม้ในปี พ.ศ. 2439 ควบคุมการอนุรักษ์ป่า จัดการให้คนไทยได้ศึกษาและฝึกฝนวิชาป่าไม้ โดยรัฐบาลสยามได้ขอยืมตัวจากรัฐบาลพม่ามาช่วยงานด้านป่าไม้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439-2444

6) **นายวิลเลียม อัลเฟรด** (ต้นตระกูล คุณะดิลก) เป็นชาวลังกาชั้นขุนนางระดับสูง เข้ามาประเทศไทยในปี พ.ศ. 2435 มีความรู้ความสามารถทางกฎหมาย จบวิชากฎหมายจากประเทศอังกฤษ และสอบได้เป็นเนติบัณฑิต ต่อมาแปลงสัญชาติเป็นสยาม และมีอาชีพเป็นทนายความ มีบทบาทในการว่าความคดีพระยอดเมืองขวางในปี พ.ศ. 2436 เขารับราชการในปี พ.ศ. 2439 เป็นพนักงานว่าความกรมอัยการในศาลกงสุลต่างชาติ ในปี พ.ศ. 2440 และเป็นอัยการปฏิบัติเป็นเวลา 5 ปี นอกจากนั้นยังเป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ เป็นกรรมการร่างกฎหมาย ช่วยจัดตั้งบริษัทซีเมนต์สยาม กรรมการบริษัทรถไฟไทย บริษัทรถไฟปากน้ำชลฯ เขาถึงแก่อนิจกรรมปี พ.ศ. 2460 ขณะมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอรรณการประสิทธิ์

7) **นายเอ ซีซิล คาร์เตอร์** (A. Cicil Carter) รัฐบาลสยามจ้างเขามาดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนราชวิทยาลัย (King's College) นอกจากนั้นยังทำหน้าที่ให้คำแนะนำต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการศึกษา เป็นเวลา 6 ปีตามสัญญา

8) **นายแซมมวล แม็คฟาร์แลนด์** เข้ามาประเทศสยามเมื่อปี พ.ศ.2403 เป็นหมอสอนศาสนาที่เพชรบุรี ต่อมารัชกาลที่ 5 โปรดให้ไปช่วยสอนที่โรงเรียนสวนอนันต์ซึ่งเป็นโรงเรียนแรกที่สอนทั้งภาษาไทยและอังกฤษ มีบทบาทในการปฏิรูปการศึกษาให้กับราชสำนักและชาวบ้านทั่วไป จัดการสอนภาษาอังกฤษและวิชาอื่น เช่น วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ฟิสิกส์ โทเลข แปลตำราภาษาอังกฤษและเขียนตำราภาษาอังกฤษเพื่อใช้สำหรับการเรียนการสอน ฝึกอบรมวิชา ความรู้แก่เจ้านายและสามัญชนเพื่อเข้ารับราชการ และเป็นที่ปรึกษากรมศึกษาธิการ

9) **นายเอฟ เอช ไจลส์** (F.H. Giles) ภายหลังได้รับพระราชทาน บรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทมนตรีศรีจันทกุมาร ต้นสกุล จิลลานนท์ อธิบดีกรมสรรพากรคนแรก เขาเคยรับราชการที่อินเดียและพม่ามาก่อน และมีผลงานก็เป็นที่น่าพอใจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในปี พ.ศ.2442 ได้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทมนตรีศรีจันทกุมาร ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสรรพากร และรับราชการจนถึงแก่อนิจกรรม ผลงานสำคัญคือทำสถิติผลประโยชน์ของสยามตั้งแต่ปี 2445-2459 ดูแลการจัดเก็บภาษีอากรในมณฑลต่างๆ ดูแลผลประโยชน์ให้กระทรวงการคลัง

10) **นายยอร์ช ปาดูซ์** (George Padoux) เป็นชาวฝรั่งเศส รับราชการสยามในปี พ.ศ.2448 เนื่องจากรัฐบาลสยามถูกรัฐบาลฝรั่งเศสบีบบังคับให้รับชาวฝรั่งเศสมารับราชการในตำแหน่งสูงบ้างเพื่อถ่วงดุลอำนาจอังกฤษ เขาออกจากสยามในปี พ.ศ.2454 ไปรับราชการต่อที่จีน นายยอร์ช ปาดูซ์ ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการร่างประมวลกฎหมาย ทำหน้าที่ร่างกฎหมายลักษณะอาญา และช่วยเหลือนายสไตรเบลในการร่างกฎหมายหรือกฎพิเศษระหว่างรัฐบาลสยามกับฝรั่งเศส และเป็นผู้พิพากษาในศาลอุทธรณ์

11) **นายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน** (Francis George Patterson) เป็นชาวอังกฤษเดินทางมาสยามในปี พ.ศ.2415 ได้เป็นพระอาจารย์สอนพระองค์ถวายอักษรภาษาอังกฤษแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ แนะนำการใช้ภาษาอังกฤษในหนังสือราชการให้ดียิ่งขึ้น อีกทั้งยังเป็นที่ปรึกษาด้านการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ

12) **นายริเชา** (De Richelieu) เป็นชาวเดนมาร์กเข้ารับราชการในกองทัพเรือ เป็นผู้ปรับปรุงระเบียบวิธีการในกองทัพเรือก่อนพระองค์เจ้าอาภากรจะมาปฏิบัติงาน ภายหลังได้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาชลยุทธโยธิน มีบทบาทในการเจรจาทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสโดยสนับสนุนให้รัฐบาลสยามยอมรับความช่วยเหลือจากเจ้าหญิงมารี วัลดิมาร์แห่งเดนมาร์ก

13) **นายอี. เชา** ชาวเดนมาร์ก รับราชการในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แล้วย้ายมากรมยุทธนาธิการในปี พ.ศ.2427 ได้เป็นเจ้ากรมตำรวจภูธรในปี พ.ศ.2441 เป็นอธิบดีกรมตำรวจภูธรในปี พ.ศ.

2446 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพลตรีพระยาวาสุเทพ เป็นผู้วางรากฐานการบริหารจัดการของกรมตำรวจ

14) **นายโตกิชิ มาซา** (Tokishi Masao) เป็นชาวญี่ปุ่น จบกฎหมายจากมหาวิทยาลัยเยล สหรัฐอเมริกา เป็นอรรคราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศสยาม แล้วรับตำแหน่งเลขาธิการกระทรวงต่างประเทศ ในปี พ.ศ.2440 ต่อมาย้ายมากระทรวงยุติธรรม ทำหน้าที่แปลกฎหมายญี่ปุ่น ภายหลังได้เป็นผู้พิพากษาศาลฎีกา และได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยามหิรมนุปรโกศลคุณ เกษียณออกจากราชการในปี พ.ศ.2456

15) **นายดับบลิว เอ. เกรแฮม** เป็นเจ้ากรมทะเบียนที่ดินคนแรก ได้เข้ามาพร้อมกับนายไยล ผลงานที่สำคัญก็คือการรวบรวมสถิติเกี่ยวกับการเพาะปลูกและการจำหน่ายสินค้าในไทย และมีการเพาะสัตว์ขึ้น เช่น ม้า ไข่ใช้ในราชการทหาร เขาดำรงตำแหน่งเจ้ากรมสรรพากรในกระทรวงนครบาล รักษาการเป็นเจ้ากรมสรรพากรนอก ปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวกับที่ดินในกระทรวงเกษตรธิการ เป็นที่ปรึกษาและข้าหลวงเมืองกลันตัน เป็นที่ปรึกษากระทรวงเกษตรธิการ

16) **นายเจนส์ ไอเวอร์สัน เวสเทินการ์ด** (Jens Iverson Westengard) เดิมเป็นเลขานุการและผู้ช่วยของนายสโตรเบล จบนิติศาสตร์บัณฑิตจากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เคยเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์เป็นทนายความ และอาจารย์สอนวิชากฎหมาย หลังจากอนิจกรรมของสโตรเบลเขาก็ได้รับช่วงต่อ นายเจนส์ ไอเวอร์สัน เวสเทินการ์ด ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภิรมย์ภักดี และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นอรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มในประเทศเนเธอร์แลนด์ เป็นสมาชิกของศาลโลกประจำกรุงเฮก เป็นผู้พิพากษาสูงสุดของศาลอุทธรณ์แห่งประเทศไทย นอกจากนี้เวสเทินการ์ดยังมีบทบาทในการเจรจาทางการทูต การร่างสนธิสัญญาระหว่างสยามกับประเทศอาณานิคม การร่างกฎหมาย การปรับปรุงการศาลและปรับปรุงราชการภายในประเทศและหัวเมือง ให้คำปรึกษาส่วนพระองค์และให้คำปรึกษาแก่ข้าราชการสยามตามกระทรวงต่างๆ สำรองสภาวารณณ์ตามเขตชายแดน เช่น ที่พระตะบอง และกลันตัน

17) **นายสจ๊วต แบล็ก** (J. Stewart Black) เป็นผู้แนะนำและควบคุมดูแลกิจการกฎหมายทั่วไป ผู้พิพากษาในศาลฎีกา ช่วยเหลือการตกลงทำสัญญากับต่างประเทศโดยเฉพาะอังกฤษ และการแก้ไขปรับปรุงระบบศาล

18) **นายคาร์แนค** เป็นชาวอังกฤษทำงานตำแหน่งพนักงานบัญชีมาหลายประเทศที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ เช่น อินเดีย พม่า รัฐบาลสยามจ้างเข้ามาในปี พ.ศ.2438 โดยติดต่อผ่านทางนายยอร์ช เครฟวิล ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ เป็นพนักงานบัญชีและผู้ควบคุมทั่วไป จัดตั้งระบบบำนาญ ตั้งระเบียบวิธีการปกครองบัญชีในกรมสารบัญชี ที่ปรึกษากระทรวงการคลัง อธิบดีกรมสารบัญชี นายคาร์แนคยังรักษาการแทนนายโรลัง ยัคมินต์ โดยรับราชการอยู่จนปี พ.ศ.2455 นอกจากนั้นเขายังมีบทบาทดูแลการเงินของกระทรวงการคลังโดยตกลงกับธนาคารต่างๆ ในยุโรป ดูแลการจ่ายเงินของกรมรถไฟหลวงสายเหนือและสายใต้เรื่องสิ่งของเครื่องเหล็กต่างๆ และดูแลนักเรียนทุนเล่าเรียนหลวงของกระทรวงการคลังส่งไปเรียนที่ลอนดอน

19) **นายดับบลิว จี จอห์นสัน** (W.G. Johnson) เป็นชาวอังกฤษ เดิมเป็นอาจารย์ใหญ่อยู่พระตำหนักสวนกุหลาบ และย้ายมาเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ และเป็นที่ปรึกษาแนะนำเรื่องการศึกษาไปศึกษาต่ออย่างต่างประเทศของพระราชโอรส รวมทั้งถวายพระอักษรแด่พระราชโอรสหลายพระองค์ และยังเป็นที่ปรึกษาในกระทรวงศึกษาธิการด้วย

จะเห็นได้ว่าชาวต่างชาติเหล่านี้ มีบทบาทมากในการปรับเปลี่ยนการบริหารประเทศและการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานสำหรับรัฐและสังคมสมัยใหม่ เช่น ระบบการศึกษา ระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ระบบตุลาการ ระบบการสื่อสารคมนาคม ตลอดจนการติดต่อสัมพันธ์ทางการทูตและการเมืองกับประเทศต่าง ๆ ซึ่งทำให้ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถรวมศูนย์อำนาจและรักษาอำนาจเอาไว้ได้ ซึ่งการลงทุนจ้างชาวต่างชาติเหล่านี้เกิดขึ้นได้เนื่องจากชนชั้นนำมีรายได้เป็นเงินตราจากภาษีอากรในระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วภายหลังสนธิสัญญาเบาริงนั่นเอง

ในขณะเดียวกันที่มีการจ้างผู้เชี่ยวชาญจากประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและสหรัฐอเมริกามาทำงาน พระมหากษัตริย์ก็ได้ทรงใช้เงินจำนวนมหาศาลในการส่งเจ้านาย ลูกหลานขุนนาง และสามัญชนจำนวนหนึ่ง ไปศึกษาวิชาต่างๆ ในประเทศยุโรปเพื่อให้ประเทศสยามได้คนที่มีความรู้สมัยใหม่มาเพียงพอที่จะบริหารราชการในอนาคต เช่น เรียนการทหารเพื่อสร้างกองทัพสมัยใหม่ เรียนกฎหมายเพื่อสร้างระบบกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่ และเรียนวิชาอื่นๆ ที่จะช่วยให้มีความรู้ที่จำเป็นสำหรับรัฐสมัยใหม่ เช่น ความรู้ในการจัดการศึกษาสมัยใหม่ ความรู้ด้านโยธาธิการ (วิศวกรรมโยธา) ฯลฯ ทั้งนี้ ผู้ที่ไปเรียนในยุโรปส่วนใหญ่จะเป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 5 ซึ่งจะกลับมาเป็นชนชั้นนำแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเวลาต่อมา เช่น พระมหากษัตริย์ ผู้บัญชาการกองทัพบก กองทัพเรือ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ฯลฯ เช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมหลวงนครชัยศรีสุริยเดช กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ฯลฯ

การสร้างฐานอำนาจทางการเมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ.2411 โดยทรงขาดฐานอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็ง ทรงเปรียบสถานะของพระองค์ในเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ว่าเหมือน “ตะเกียบริบหรือจวนจะดับ” เพราะในเวลานั้นพระองค์ทรงมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา พระราชบิดาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตอย่างกะทันหัน ในขณะที่พระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ขึ้นอยู่กับการสนับสนุนของขุนนาง การที่พระราชบิดาทรงผนวชอยู่นานถึง 27 ปี โดยไม่มีโอกาสในการเสริมสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและเครือข่ายของคนที่จะรักภักดีอย่างเพียงพอ ทำให้อำนาจสูงสุดในการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่และทาสและอำนาจในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยกลไกต่างๆ ของรัฐตกอยู่ในมือของขุนนาง นั่นคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิสุทธิวงษ์ (ช่วงขุนนาคน)

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นขุนนางที่มีอำนาจมากที่สุดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เนื่องจากเป็นผู้สืบทอดอำนาจและความมั่งคั่งสูงสุดในประเทศสยามมาจากบิดา คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ โดยมีอำนาจในการควบคุมมูลนายส่วนใหญ่ ทำให้สามารถใช้ประโยชน์จากระบบไพร่และมีโอกาสดึงเอาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมาสู่ตนเองและวงศ์ตระกูลมากกว่าพระมหากษัตริย์และเจ้านาย และมีโอกาสมากที่สุดในการแสวงหาความมั่งคั่งจากการค้าและการประมูลภาษีอากร สามารถบังคับบัญชาและอุปถัมภ์คนจำนวนมากรวมทั้งหัวหน້าอั้งยี่ในกรุงเทพฯ และในท้องถิ่นต่างๆ จนได้รับความเคารพยำเกรงจากผู้คนทุกชนชั้น ทุกชาติพันธุ์ และทุกเพศที่สำนักในพระเดชพระคุณ

นอกจากพระมหากษัตริย์จะต้องเผชิญกับอำนาจที่เหนือกว่าของขุนนางในส่วนกลางแล้ว ยังทรงเผชิญกับอำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองทั้งหลายที่สืบทอดอำนาจกันมานานในสายตระกูลของผู้ว่าในท้องถิ่น และต่างก็ต้องการรักษาอำนาจและผลประโยชน์ของตระกูลเอาไว้ แม้ว่าในแต่ละท้องถิ่นจะมีการช่วงชิงอำนาจกันเองอยู่มาก แต่ฝ่ายที่ได้ชัยชนะในการช่วงชิงอำนาจก็ย่อมต้องการที่จะมีอิสระในการใช้อำนาจต่อไปโดยแบ่งผลประโยชน์ให้แก่ส่วนกลางน้อยที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้

ในบริบทดังกล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามสร้างฐานอำนาจทางการเมืองขึ้นมาโดยเร็วที่สุดพร้อมกับการลดทอนอำนาจของขุนนางหรือมูลนายลง แล้วส่งข้าราชการออกไปปกครองแทน ซึ่งการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราหลังสนธิสัญญาเบาริงเปิดโอกาสให้แก่การดึงอำนาจมาจากมูลนายมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้อย่างสะดวก เพราะการเก็บเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานทำให้ไม่มีความจำเป็นต้องรักษาระบบไพร่เอาไว้สำหรับการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วยอีกต่อไป

ในระยะแรกเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ยังเป็นผู้สำเร็จราชการอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรวบรวมพระราชอนุชาและบุตรขุนนางจำนวนหนึ่งที่มีความจงรักภักดีมาสร้างเป็นกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ความสามารถทั้งแบบจารีตและแบบตะวันตก กลายเป็น “ชนชั้นนำรุ่นใหม่” ภายใต้การนำของพระองค์ หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ซึ่งไม่มีผู้สำเร็จราชการอีกต่อไป กลุ่มคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ความสามารถเหล่านี้ก็ได้จัดตั้งเป็นสมาคม ใน พ.ศ. 2417 เรียกตนเองว่า *The Young Siamese Society* โดยมีวัตถุประสงค์ คือ **“รวมเข้าพวกกัน เพื่อจะได้ให้มีกำลังแข็งแรงขึ้น ช่วยกันทะนุบำรุงปัญญาซึ่งกันและกัน (ให้มาก) กว่าคนทั้งปวงที่ขัดขวาง”**¹⁴⁴¹ “กลุ่มสยามหนุ่ม” ได้พยายามศึกษาหาความรู้อย่างจริงจัง และได้สร้างวารสาร **द्रโณวาท** เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้กันและสร้างการยอมรับในเรื่องสติปัญญาความรู้ความสามารถในหมู่ชนชั้นสูง

ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างองค์กรทางการเมือง 2 องค์กร เพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมือง และเป็นกลไกในการรวมศูนย์อำนาจและสร้างความชอบธรรมในการใช้

¹⁴⁴¹ สุภาสินี ชมะสุนทร, “แนวคิดทางการเมืองของกลุ่มผู้นำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วง พ.ศ. 2411-2436” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527, หน้า 68.

อำนาจ นั่นคือ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of state) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy council)

“สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน” (Council of State) นั้น โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2417 ประกอบด้วยสมาชิกจำนวน 12 คน มีหน้าที่ถวายคำปรึกษาและความคิดเห็นต่างๆ ทางด้านนิติบัญญัติ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธานในที่ประชุม เมื่อข้อราชการใดเป็นที่เห็นชอบของเสียงส่วนใหญ่ในที่ประชุม ก็ให้ออกเป็นกฎหมายบังคับใช้ต่อไป สมาชิก “สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน” เมื่อแรกแต่งตั้งจำนวน 12 คน ประกอบด้วยขุนนางชั้นพระยา ผลงานทางกฎหมายที่สำคัญของสภา นี้ ได้แก่ การออก “พระราชบัญญัติเกียตติยกุลทาสลูกไทย” ใน พ.ศ. 2417 ส่วน “สภาที่ปรึกษาในพระองค์” (privy council) โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2417 ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ 13 พระองค์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จำนวน 36 คน มีหน้าที่ถวายคำปรึกษาส่วนพระองค์ สืบสวนข้อเท็จจริงในราชการต่างๆ เพื่อกราบบังคมทูลและถวายความเห็นให้ทรงทราบ สอดส่องเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมือง รวมไปถึงการชำระความฎีกาที่มีผู้นำมาถวาย¹⁴⁴²

ในทศวรรษ 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โดยความร่วมมือของพระราชอนุชาและพระราชโอรสซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ กับที่ปรึกษาราชการแผ่นดินชาวต่างประเทศ ได้สร้างระบบราชการพลเรือนสมัยใหม่ เพื่อเป็นกลไกในการบริหารราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สร้างระบบราชการฝ่ายตุลาการสมัยใหม่เพื่อตัดสินคดีความตามระบบกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้เลือกให้ระบบประมวลกฎหมาย (Civil law) แบบยุโรป เพราะสามารถตรากฎหมายเพื่อใช้บังคับในวิถีทางที่องค์อธิปัตย์ต้องการ (ผิดกับกฎหมายประเพณีแบบอังกฤษที่เปิดโอกาสให้ผู้พิพากษาตีความได้มากกว่าและจะต้องอาศัยคำพิพากษาของศาลในอดีตที่ผ่านมาเป็นแนวทางในการตัดสินคดีความด้วย) และที่สำคัญอย่างยิ่งในการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองก็คือการสร้างกองทัพสมัยใหม่ ที่ทำให้เจ้าเมืองส่วนใหญ่รวมทั้งเจ้าประเทศราชไม่กล้าขัดขืนต่อการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางนี้จะเป็นการบั่นทอนอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง และวัฒนธรรมของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นเหล่านั้นเป็นอย่างมากก็ตาม เพราะการแข็งขันหรือการกบฏที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นในช่วงของการปฏิรูปการปกครองล้วนถูกปราบปรามลงอย่างรวดเร็วด้วยประสิทธิภาพของกองทัพสมัยใหม่ที่รัฐบาลกรุงเทพฯ สร้างขึ้นมา

การสร้างและการใช้ประโยชน์จากองค์กรทางการเมืองใหม่ๆ มีส่วนทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายประสบความสำเร็จในการลดทอนอำนาจของขุนนางชั้นสูงในส่วนกลางและตระกูลผู้นำในท้องถิ่นที่สั่งสมอำนาจและความมั่งคั่งมาหลายชั่วคน ขณะเดียวกันการสร้างระบบราชการพลเรือนสมัยใหม่ ระบบ

¹⁴⁴² เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดแล้ว สภาที่ปรึกษาในพระองค์ก็ลิดรบทบาทลง ใน พ.ศ. 2435 โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยน “สภาที่ปรึกษาในพระองค์” เป็น “องคมนตรีสภา” ทำหน้าที่ตรวจชำระความฎีกามาโดยตลอด และมีสมาชิกเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงรัชกาลที่ 7 ก็มีที่ปรึกษาในพระองค์ถึง 227 คน เป็นสภาที่ใหญ่มากจนไม่สามารถประชุมปรึกษากันได้อย่างแท้จริง

ราชการฝ่ายตุลาการ และกองทัพสมัยใหม่ ก็ส่งผลให้โครงสร้างสังคมเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ที่สำคัญก็คือ การเกิดและการขยายตัวของข้าราชการซึ่งกลายเป็นชนชั้นกลางในสังคมไทย ซึ่งจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์และเจ้านายยังอาศัยการแต่งงานเพื่อสร้างเครือข่ายทางสังคมและการเมือง มีงานวิจัยที่แสดงให้เห็นถึงองค์ประกอบของพระราชฐานชั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพียบพร้อมไปด้วยเจ้าจอมหม่อมม้ามของพระมหากษัตริย์และข้าราชการฝ่ายใน ซึ่งปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระสนมที่มาจากครอบครัวที่มีความแตกต่างกันซึ่งอาจจำแนกออกได้เป็น 5 ประเภท ได้แก่ ตระกูลที่มีอิทธิพลทางการเมือง เครือญาติฝ่ายราชินิกุล เครือญาติของเจ้าภาชีนายอากรจีน เครือญาติเจ้าผู้ครองเมืองประเทศราช และเครือญาติที่สัมพันธ์กับผู้หญิงผู้ทรงอำนาจในพระราชฐานชั้นใน อาจกล่าวได้ว่าระบบการแต่งงานแบบหลายเมียนี้ช่วยบูรณาการราชอาณาจักรในเชิงสังคมและการเมืองเป็นอย่างดี และพระราชอนุชากับพระราชโอรสที่เกิดจากระบบดังกล่าวนี้ก็ทรงมีบทบาทอย่างสูงในการปฏิรูปประเทศในแทบทุกด้าน¹⁴⁴³

การสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรม

ในบริบทที่วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยที่มีความนิยมในความเจริญทางวัตถุแบบตะวันตก และมีการเข้ามาของแนวความคิดตลอดจนอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองใหม่ๆ เช่น แนวความคิดเสรีนิยม (Liberalism) แนวความคิดสังคมนิยม (Socialism) แนวความคิดเกี่ยวกับระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย (Democracy) แนวคิดเกี่ยวกับระบอบสาธารณรัฐ (Republic) และแนวคิดรัฐธรรมนูญนิยม (Constitutionalism) ฯลฯ ซึ่งแนวคิดเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอันตรายต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายต้องหาทางสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรมแบบใหม่ เพื่อให้คนในสังคมตระหนักร่วมกันว่าประเทศสยามและเอกราชของชาติจะอยู่รอดได้ก็ต่อเมื่อมีการปกครองของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย และทุกคนจะต้องมีความจงรักภักดีและความเสียสละเพื่อส่วนรวม รวมทั้งเต็มใจทำหน้าที่ตามสถานภาพของตนอย่างเต็มกำลังความสามารถ

เห็นได้ชัดว่า พระมหากษัตริย์และเจ้านายซึ่งเป็นชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้เลือกที่จะรับแต่เฉพาะความเจริญทางวัตถุและเทคโนโลยีจากตะวันตก รวมทั้งความรู้สำหรับสร้างความเจริญทางวัตถุและใช้เทคโนโลยีแบบตะวันตก แล้วรักษา “ความเป็นไทยทางจิตใจ” เอาไว้ เพราะความเจริญทางวัตถุแบบตะวันตกทำให้องค์ประกอบทางกายภาพของรัฐมีความทันสมัยและทำให้การดำเนินชีวิตและการเดินทางสะดวกสบายขึ้นมาก ในขณะที่เทคโนโลยีแบบตะวันตกเป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการและการทำสงคราม ส่วน “ความเป็นไทยทางจิตใจ” นั้น จะช่วยให้คนทั้งหลายยอมรับโครงสร้างสังคมที่แบ่งคน

¹⁴⁴³ Tamara Loos, *Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand*. Chiangmai : Silkworm, 2002, p. 111-113.

ออกเป็นลำดับขั้นและโครงสร้างการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจ โดยมีพระมหากษัตริย์และเจ้านายดำรงสถานภาพและอำนาจสูงสุดเหนือคนทั้งปวง

สำหรับการสร้างความเจริญทางวัตถุแบบตะวันตกเพื่อยืนยันในสถานภาพทางสังคมที่สูงที่สุดของพระมหากษัตริย์และเจ้านายนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการใช้เงินจำนวนมากในการสร้างพระราชวัง วัง และพระตำหนักโดยนำรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเข้ามาใช้ ส่วนหนึ่งเป็นการนำรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมาผสมผสานกับสถาปัตยกรรมแบบจารีต เช่น วัดราชบพิธ วัดนิเวศธรรมประวัติ วัดอัมพวันคีรี เพื่อสร้างสัญลักษณ์แห่งความศิวิไลซ์ให้เกิดขึ้นในอาคารที่ยังมีการใช้สอยแบบจารีตอยู่ ส่วนวัดเบญจมบพิตรนั้นไม่เพียงแต่นำรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมาผสมผสานกับลักษณะงานสถาปัตยกรรมแบบจารีตเท่านั้น ยังมีการนำเอาสัญลักษณ์ของพระราชอำนาจในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหนือเมืองต่างๆ มาแสดงไว้ในหลายลักษณะ เช่น การประดับคูหาผนังทั้งแปดด้วยภาพลัญจกรสำคัญของเมืองต่างๆ 8 องค์ การอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญจากเมืองต่างๆ มาประดิษฐานในพระระเบียง การทำลวดลายที่หน้าบันของพระอุโบสถเป็นตราพระราชลัญจกร และการทำลวดลายที่หน้าบันพระระเบียงทั้งสี่ด้านเป็นสัญลักษณ์ของกระทรวงต่างๆ เป็นต้น¹⁴⁴⁴

การสร้างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยใช้รูปแบบที่นิยมกันในยุโรปสมัยนั้น ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงความศิวิไลซ์ของประเทศสยามที่ทำให้ชาวสยามและชาวตะวันตกเคารพยกย่องพระมหากษัตริย์และชนชั้นสูงแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามที่มีรสนิยมทางศิลปะและมีความมั่งคั่งไม่ด้อยไปกว่าชนชั้นสูงของยุโรป เช่น พระที่นั่งสราญรมย์ (แบบคลาสสิก) อาคารกระทรวงกลาโหมและกระทรวงการต่างประเทศ (แบบนีโอ-ปัลลาเดียน พระที่นั่งบรมพิมานและพระที่นั่งอนันตสมาคม (แบบนีโอ-เรอเนสซองส์) พระที่นั่งอัมพรสถาน พระที่นั่งวิมานเมฆ และพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ (แบบนีโอ-โกธิค) วังบางขุนพรหม (แบบเยอรมันบาโรค) และบางส่วนของวังวรดิศ วังบางขุนพรหม และพระราชวังนิเวศน์ (สถาปัตยกรรมสมัยใหม่แบบจังก์ชันลิสต์) แม้แต่มหาปราสาทคือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเมื่อแรกทีทรมมีพระราชดำริที่จะสร้างก็ทรงตั้งพระทัยจะให้ป็นสถาปัตยกรรมแบบยุโรปทั้งหลังคือแบบนีโอ-เรอเนสซองส์ จนเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์คัดค้าน จึงโปรดให้สร้างแบบวิกตอเรียน-เรอเนสซองส์ โดยใช้หลังคาเป็นยอดปราสาท¹⁴⁴⁵ ซึ่งการสร้างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกที่ใหญ่โตโอ้อาย่อมจะสร้างความเลื่อมใสศรัทธาต่อบารมีอันสูงสุดของกษัตริย์และเจ้านายในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั้งในสายตาของชาวสยามเองและชาวต่างชาติได้อย่างดียิ่ง

ในการรักษา “ความเป็นไทยทางจิตใจ” พระมหากษัตริย์และเจ้านายในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์หลายพระองค์ทรงดำเนินนโยบายทำให้ชาวสยามทั่วประเทศมี “จิตใจแบบไทย” โดยปลูกฝังภาษาไทย ประวัติศาสตร์ไทย ศิลธรรมไทย พระราชพิธีแบบไทย มารยาทไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

¹⁴⁴⁴ ชชาติร์ ประกิตนันทการ, การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชานินยม. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2547, หน้า 131-191.

¹⁴⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-129.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่ศิลปะไทยเป็นอย่างมาก เพราะนอกจากศิลปะไทยจะเป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นอารยธรรมของไทยในเชิงที่สามารถสร้างสรรค์ผลงานทางศิลปะที่ประณีตงดงามเต็มไปด้วยความอ่อนช้อยแล้ว ยังเน้นฐานานุศักดิ์ที่ช่วยหล่อหลอมให้คนไทยยอมรับการแบ่งคนในสังคมออกเป็นลำดับชั้นอีกด้วย¹⁴⁴⁶ กล่าวได้ว่าเป็นการเน้น “จิตใจแบบไทย” เพื่อธำรงรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น และ “การปกครองแบบไทย” ซึ่งชนชั้นนำเรียกว่า “การปกครองแบบพ่อปกครองลูก” ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดเหนือประชาชน โดยคนทุกชั้นต่างก็ทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดและมีความสามัคคีกันภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์นั่นเอง¹⁴⁴⁷

จะเห็นได้ว่านโยบายรักษาความเป็นไทยทางจิตใจทำให้ศิลปวัฒนธรรมเดิมหลายอย่างได้รับการสืบทอดโดยปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมแก่ยุคสมัย รวมทั้งการรักษาระบบเกียรตินิยมที่เน้นการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น เช่น สกุลยศและอิสริยยศของเจ้านาย ยศอาภรณ์ศักดิ์ของข้าราชการ แม้แต่ “ศักดินา” ของเจ้านายและข้าราชการก็ได้รับการรักษาเอาไว้ พร้อมกันนั้นก็มีการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ รวมทั้งพระราชพิธีสิบสองเดือน โดยการปรับเปลี่ยนรายละเอียดบางประการเพื่อสร้างความหมายใหม่ให้แก่พระราชพิธีเหล่านั้น กล่าวได้ว่าการสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรมด้วยวิธีการเหล่านี้ช่วยในการจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยตรง

การสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งได้แก่การสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา

อุดมการณ์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ชนชั้นนำสร้างขึ้น มีพื้นฐานอยู่บนโลกทัศน์ใหม่ที่เริ่มมีมาแล้วตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการค้าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาทำให้ชนชั้นนำซึ่งมีวัฒนธรรมทางความคิดแบบกระฎุมพีเกิดความคิดเรื่อง “เวลา” แบบใหม่ที่ไม่ได้อิงอยู่กับความเชื่อของพุทธศาสนาอีกต่อไป

ความคิดทางเวลาแบบเดิมนั้น อิงอยู่กับความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งมองว่าโลกจะเสื่อมลงเรื่อย ๆ (ตามคติปัญจวัฏฏะ) แต่ความคิดทางเวลาแบบใหม่เป็นเวลาที่วางอยู่บนความจริงเชิงประจักษ์และสัมพันธ์กับความคิดแบบมนุษยนิยม นั่นก็คือความคิดเรื่อง **ความก้าวหน้า** (idea of progress) โดยมนุษยย์มีความสามารถที่จะทำให้โลกนี้เจริญก้าวหน้าขึ้น และบุคคลที่มีศักยภาพสูงสุดในการทำให้ประเทศสยามเจริญก้าวหน้า (หรือมีความศิวิไลซ์) ก็คือพระมหากษัตริย์ ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงสมควรที่จะมีอำนาจเหนือทุกอาณาบริเวณของรัฐอย่างสมบูรณ์ เพื่อจะได้ทรงนำความเจริญก้าวหน้าเข้าไปแทนที่ความล้าหลังป่าเถื่อนในดินแดนเหล่านั้น ความคิดเช่นนี้ได้รับการวางรากฐานมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และกลายเป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายพยายามดำเนินการต่าง ๆ เพื่อลดอำนาจ

¹⁴⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 202-241.

¹⁴⁴⁷ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, **ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมของปัญญาชน พ.ศ. 2435-2535**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

ของขุนนางตระกูลขุนนางและตระกูลอื่น ๆ ทั้งในส่วนกลางและในท้องถิ่นลงไป เพื่อรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะส่งผลให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง¹⁴⁴⁸

การเผยแพร่จารึกหลักที่ 1 ก็เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะจารึกหลักนี้จะสร้างโดยใครหรือสมัยใดก็ตาม แต่จารึกหลักนี้ได้ถูกนำมาเผยแพร่โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งทำให้อุดมการณ์ทางการเมืองที่ปรากฏในจารึกหลักนี้เป็นที่รับรู้กว้างขวางในหมู่ชนชั้นสูงในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา และกลายเป็นรากฐานทางความคิดที่ได้รับการสืบทอดต่อมา คือความคิดที่ว่าเมืองไทยนี้ดีเพราะมีกษัตริย์ที่ปกครองแบบพ่อปกครองลูก ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรร้องทุกข์ (ถวายฎีกา) และทรงตัดสินคดีความด้วยความยุติธรรม ทรงส่งเสริมให้คนทุกชั้นเลื่อมใสในหลักธรรมทางพุทธศาสนา เปิดโอกาสให้แก้การค้าเสรี ไม่กดขี่เบียดเบียนเอาทรัพย์สินของผู้ใด และรับรองกรรมสิทธิ์เอกชน

การสถาปนาธรรมยุติกนิกาย ก็เป็นการสร้างฐานอำนาจทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่ง เพราะเน้นการศึกษาธรรมะจากพระไตรปิฎกซึ่งเอื้อต่อการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในด้านความคิดทางพุทธศาสนาของคนทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังมีการเน้นให้พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติตนตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด ซึ่งนอกจากจะทำให้พระสงฆ์อยู่ในระเบียบแบบแผนโดยไม่ก่อปัญหาให้แก่ชนชั้นนำทางการเมืองแล้ว ยังช่วยให้ผู้ที่บวชเรียนตามประเพณีได้มีโอกาสฝึกฝนระเบียบวินัยในการดำรงชีวิต ซึ่งเมื่อสึกออกมาแล้วก็จะกลายเป็นประชาชนที่มีระเบียบวินัยและง่ายต่อการปกครอง

ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย มีบทบาทอย่างมากในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาที่มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผล และเน้นอานิสส (ผล) ของการประพฤติปฏิบัติธรรมที่จะเกิดแก่ชีวิตในโลกนี้ (มิใช่โลกหน้า) ออกไปสู่ประชาชนในวงกว้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคอีสาน ผู้นำของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 คือ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ทรงมีบทบาทอย่างมากในการเขียนคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่ใช้ในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังทรงมีบทบาทในการปฏิรูปการศึกษาของพระสงฆ์และสามเณร และทรงมีบทบาทในการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445)

จากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์คัมภีร์ทางพุทธศาสนาจำนวนมาก ทรงเป็นผู้นำของคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 และทรงแสดงพระธรรมเทศนาในโอกาสสำคัญต่าง ๆ ทำให้พระองค์ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญในการทำให้แนวความคิดเกี่ยวกับ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” ที่ปัญญาชนหลายพระองค์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงสร้างขึ้น กลายเป็นแนวความคิดทางพุทธศาสนา และเป็นที่ยอมรับของคนในวงกว้างทั้งในสมัยนั้นและในสมัยต่อมา¹⁴⁴⁹

ในรัชกาลที่ 5 มีการสถาปนาความคิดเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยการนำความคิดที่เริ่มปรากฏในรัชกาลที่ 4 มาทำให้ชัดเจนและมีพลังมากขึ้น นั่นคือความคิดเรื่อง “ชาติไทย” และ

¹⁴⁴⁸ ไพโรจน์ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475

¹⁴⁴⁹ ไพโรจน์ สายชล สัตยานุรักษ์, 10 ปัญญาชนสยาม, เล่ม 1 และ 2, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเพ่นบุคส์, 2557.

“ความเป็นไทย” โดยนิยามความหมายของ “ชาติไทย” ว่าเป็นชาติของคนไทยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำสูงสุดของชาติ และ “ชาติไทย” จะเจริญก้าวหน้าขึ้นได้ก็โดยอาศัยพระราชดำริและพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ ส่วน “ความเป็นไทย” หรือ “วัฒนธรรมไทย” ที่ได้รับการเน้นให้มีความสำคัญมาก ได้แก่ **การปกครองแบบไทย** ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครองที่มีอำนาจเด็ดขาดสูงสุด แต่ทรงปกครองด้วยความเมตตากรุณาแก่พสกนิกรเสมือนพ่อปกครองลูก ซึ่งการเน้นว่าการปกครองแบบไทยที่ “ถือเอาพระราชดำริเป็นประมาณ” เพราะราษฎรย่อมเชื่อว่าพระองค์ทรงห่วงใยราษฎรอย่างแท้จริงดังกล่าวนี้นี้เป็นการตอบโต้การทำลายของอุดมการณ์ทางการเมืองใหม่ ๆ ที่เข้ามาในสมัยนั้น รวมทั้งในตอนปลายรัชกาลที่ 5 ที่มีการสร้างมโนทัศน์ “สมเด็จพระปิยมหาราช” พร้อมกับการสร้างอนุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้าขึ้นมา โดยมีพิธีกรรมและเรื่องเล่าที่ทำให้คนทั้งหลายมีความสำนึกอย่างลึกซึ้งว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นของประชาชนและปกครองเพื่อประชาชนอยู่แล้ว ไม่มีความจำเป็นอันใดที่จะต้องเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบตะวันตก

นอกจากนี้ยังมีการเน้น**พุทธศาสนาแบบไทย** ซึ่งทำให้คนไทยมีศาสนาที่มีความเป็นเหตุเป็นผล และมีศีลธรรม เช่น ความซื่อสัตย์ ความสามัคคี การทำหน้าที่ด้วยความซื่อตรงและเสียสละ และส่งเสริมให้คนทั่วประเทศใช้ **ภาษาไทย** และชื่นชมใน**ศิลปะไทย** ซึ่งจะช่วยสร้างเอกภาพของคนในชาติและทำให้คนในชาติ “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง”¹⁴⁵⁰

ความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ที่ได้รับการสร้างขึ้นนี้ จะทำให้คนทุกชนชั้น ทุกชาติพันธุ์ และทุกเพศ ทุกวัย ยอมรับการแบ่งชนชั้นทางสังคมและยอมรับการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ โดยมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งมีความสำคัญสูงสุดต่อชาติ ส่วนชนชั้นอื่นๆ ก็มีฐานะและหน้าที่แตกต่างกันไปตามหลักชาติวุฒิ (ชาติกำเนิด) และคนในแต่ละชั้นก็

¹⁴⁵⁰ การนิยาม “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” เช่นนี้ได้รับการสืบทอดโดยปัญญาชนในยุคหลังจนมีอิทธิพลอย่างสูง ซึ่งการเน้นความหมายของวัฒนธรรมไทยเช่นนี้ นำไปสู่การบังคับโดยตรงหรือโดยอ้อมให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เปลี่ยนตัวเองมาเป็นไทย มิฉะนั้นจะไม่ถือว่าเป็นคนไทยโดยสมบูรณ์ ซึ่งปรากฏว่านับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา คนหลายชาติพันธุ์ได้พยายาม “กลายเป็นไทย” มากบ้างน้อยบ้าง เช่น ชาติพันธุ์จีน ลาว แต่คนอีกหลายชาติพันธุ์พยายามรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนเอาไว้ เช่น ชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ โดยทั่วไปแล้วคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ จะเลือกที่จะกลายเป็นไทยในบางด้าน และรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์บางด้านเอาไว้ และการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์จะไม่แน่นอนตายตัว แต่จะลื่นไหลเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งมีอำนาจในช่วงทศวรรษ 2480 ได้เน้นความหมายของ “ชาติไทย” ตามคติเชื้อชาตินิยม ทำให้ลักษณะทางกายภาพมีความสำคัญมากกว่าวัฒนธรรม และการกลายเป็นไทยก็ทำได้ยากขึ้น อย่างไรก็ตาม ในกลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ปัญญาชนที่มีอิทธิพลสูง เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เน้น “ความเป็นไทย” ทางวัฒนธรรม จนทำให้การกลายเป็นไทยเกิดขึ้นได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่คนที่มีความรู้ทางเศรษฐกิจดีจนมีโอกาสเข้ารับการศึกษาระดับสูงและรับข้อมูลข่าวสารจากสื่อกระแสหลักอย่างเข้มข้น เช่น คนชาติพันธุ์จีน ทำให้สามารถกลายเป็นไทยในทางจิตใจได้อย่างสมบูรณ์กว่าคนชาติพันธุ์อื่นๆ ในสังคมไทย

จะต้องทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุดโดยมีความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้การนำของ พระมหากษัตริย์ และเสียสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อปกป้องชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ให้มั่นคงยั่งยืนตลอดไป

อุดมการณ์ดังกล่าวข้างต้นนี้ได้รับการสร้างสรรค์ให้มีความหมายที่ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น และเผยแพร่ไปสู่สังคมกว้างขวางขึ้นในรัชกาลที่ 6 โดยผ่านพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ พระปาฐกถา พระบรมราชาวาท พระราชดำรัส โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยการสร้างประวัติศาสตร์ของชาติไทยขึ้นมา **ปัญญาชนที่มีบทบาทสำคัญ** ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีการใช้ระบบการศึกษาของรัฐ ระบบการปกครองคณะสงฆ์แบบใหม่ และสื่อต่าง ๆ ในการทำให้อุดมการณ์ดังกล่าวนี้เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางและเข้าไปมีอิทธิพลเหนือวัฒนธรรมเดิมของท้องถิ่นต่าง ๆ และชาติพันธุ์ต่าง ๆ มากขึ้นเป็นลำดับ¹⁴⁵¹

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองดำเนินมาได้ระยะหนึ่ง ชนชั้นนำกรุงเทพฯ เริ่มตระหนักว่าถ้าปล่อยให้ประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ รับรู้ตัวตนไม่ใช่คนไทย ก็จะเป็นอุปสรรคต่อการรวมประชาชนทั่วประเทศให้เข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองเดียวกัน และไม่เป็นผลดีต่อการสร้างสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนทั้งปวงในประเทศ แต่อาจทำให้คนแต่ละชาติพันธุ์สำนึกว่าพวกข้าราชการกรุงเทพฯ ไม่ใช่พวกเดียวกันกับพวกตน จนอาจนำไปสู่การต่อต้านอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ดังนั้น ชนชั้นนำจึงได้เปลี่ยนชื่อของมณฑลต่าง ๆ จากเดิมที่เคยระบุชื่อชาติพันธุ์เป็นชื่อมณฑล เปลี่ยนมาเป็นชื่อทิศที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง เช่น **มณฑลลาวเฉียงเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ มณฑลลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอูตร มณฑลลาวท้าวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน และมณฑลเขมรเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา** เป็นต้น

การปฏิรูปประเทศในทางวัฒนธรรมดังกล่าวมานี้ เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้ พระมหากษัตริย์และเจ้านายมีอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ โดยระบบการศึกษาที่เป็นทางการและการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ เป็นกลไกสำคัญในการปลูกฝังความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” แก่คนทุกชาติพันธุ์ทั่วประเทศ ในการนี้คนที่ถือความเป็น “คนไทย” ตามกฎหมายจะมีสิทธิ์ถือครองที่ดิน จึงมีพระราชบัญญัติสัญชาติเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 6 ในขณะที่คนที่คนไทยทางจิตใจเท่านั้นที่ถือความเป็น “พลเมืองดี” คนบางส่วนในบางชาติพันธุ์จึงอาจเป็นคนสัญชาติไทยตามกฎหมาย แต่หากในทางจิตใจไม่เป็นไทยก็จะถูกจัดว่าเป็น “คนอื่น” เช่น กรณีที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดว่าคนจีนที่นิยมระบอบสาธารณรัฐเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” เป็นต้น

ชนชั้นนำไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องการให้คนทุกชาติพันธุ์กลายเป็นไทย คนลาวและคนมอญจะถูกจัดว่าเป็นกลุ่มคนที่สามารถกลายเป็นไทยได้ทุกเมื่อ ทักษะต่อคนมอญ (และลาว) ของชนชั้นนำเห็นได้จากรายงานการประชุมเสนาบดีสภา ใน พ.ศ.2442 ดังนี้

หนังสือกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการเกล้า ฯ ถวายเรื่องมิสซิสโฮมมิโม ขออนุญาตซื้อที่นาความว่า ตามที่ราชอาณาจักรอเมริกันมีหนังสือมาว่า มิสซิสโฮมมิโม หม้ายภรรยาคนในบังคับอเมริกัน ขอซื้อที่นาตำบลคลองรังสิต ๒๐๐ ไร่ โปรดเกล้า ฯ ให้สอบถามว่าเป็นฝรั่งคนไทยนั้น ได้ให้พระดิฐการไปได้

¹⁴⁵¹ สายชล สัตยานุรักษ์, 10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเพ่นบุคส์, 2557.

สวนได้ความว่า **มิสซิสเอมมีมอคนนี้เป็นเชื้อมอญ ได้แต่งงานกับอลอนโซมอที่สถานทูตอเมริกัน**

กรมหมื่นดำรงเห็นว่า **ไม่มีเหตุอันใดที่จะไม่อนุญาตได้ แลมิสซิสเอมมีมอก็เป็นมอญ ไม่ใช่ฝรั่งแท้ อาจจะกลับเป็นคนไทยเมื่อใดก็ได้**
 ที่ประชุมเห็นชอบพร้อมกัน¹⁴⁵²

สำหรับคนจีนนั้น ชนชั้นนำมีความปรารถนาอย่างมากที่จะให้กลายเป็นไทย ในรัชกาลที่ 6 แม้ว่าจะมีนโยบายต่อต้านจีน ถึงกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ชาวจีนเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” แต่สาเหตุก็เกิดจากความวิตกในเรื่องชาวจีนนำเอาความคิดทางการเมืองที่เป็นอันตรายต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเผยแพร่ ลี้กลงไปแล้วชนชั้นนำของไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความประสงค์จะกดดันให้จีนกลายเป็นไทย ดังจะเห็นได้ว่าการเปิดโอกาสให้ชาวจีนสามารถเปลี่ยนสัญชาติเป็นไทยตามกฎหมายได้โดยสะดวกแล้ว ยังมีการกำหนดหลักสูตรให้โรงเรียนจีนต้องสอนภาษาไทยเพื่อให้เยาวชนจีนได้เรียนรู้ “ความเป็นไทย” และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงดำเนินนโยบาย “ประสานประโยชน์” กับชาวจีนจนตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยที่ในสมัยรัชกาลที่ 7 นั้นมีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศสยามนับแสนคนต่อปี ซึ่งทำให้จำนวนชาวจีนในสังคมไทยทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว

ส่วนชาวมลายูในภาคใต้ แม้ว่าจะได้รับการผลักดันให้ได้รับการศึกษาแผนใหม่โดยมีภาษามลายูเป็นวิชาเลือก แต่รัฐบาลก็พยายามให้เกิดการผสมกลมกลืน เช่น เด็กต้องเรียนโดยใช้ภาษาไทยและโรงเรียนก็มุ่งปลูกฝังให้ยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ชาวมลายูมุสลิมบางคนที่เป็นเชื้อสายของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นได้รับการอุปถัมภ์ให้เข้ามาเรียนในโรงเรียนที่อยู่ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อหล่อหลอมให้กลายเป็นไทย ที่สำคัญๆ ได้แก่ **ตงกูฮะ** ได้รับการศึกษาที่โรงเรียนราชวิทยาลัย ก่อนที่จะได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีสุรินทรวินศ และได้ดำรงตำแหน่งเป็นสุลต่านของรัฐไทรบุรี ส่วน **ตงกูฮะดุลละลา นาแซ** ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ให้เข้ารับการศึกษาที่โรงเรียนวิชาวุฒิชัยวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำระดับมัธยมศึกษาแบบเดียวกับผลิตสกูลของอังกฤษ ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 **ตงกูฮะดุลละลา นาแซ** ได้ดำรงตำแหน่งเป็นสมาชิกผู้แทนราษฎรจังหวัดนราธิวาส ระหว่างปี 2484-2488 แต่ได้เกิดความขัดแย้งด้านความคิดทางการเมืองกับฝ่ายรัฐบาลจนต้องลี้ภัยไปอยู่ที่รัฐกลันตัน¹⁴⁵³

¹⁴⁵² หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตราธิการ, กร. 5 กษ/3, กษ. 3.3/21 กรมนา ที่ เล่ม 2 เรื่อง มิสซิสเอมมีมอ หมายกรรยาของอะลอนโซมอในบังคับอเมริกัน ขอซื้อที่ 200 ไร่ ตำบลคลองรังสิต

¹⁴⁵³ ศุภการ สิริไพศาล, “การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาตามแบบตะวันตก พ.ศ.2430-2481” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547. หน้า 172-173.

ความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในยุคที่ระบบเศรษฐกิจเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยมทำให้โครงสร้างของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก กล่าวคือ ชนชั้นที่มีมาแต่เดิมจะมีสถานภาพและบทบาทแตกต่างไปจากอดีต ขณะเดียวกันก็เกิดชนชั้นใหม่ขึ้นมาในสังคม ทำให้โครงสร้างสังคมหรือความสัมพันธ์ทางสังคมมีความซับซ้อนขึ้นอย่างมาก อาจแบ่งคนในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ออกเป็น “ชั้น” ต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. เจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์

พระมหากษัตริย์และเจ้านายทรงมีสถานภาพและอำนาจสูงสุดในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมีความโดดเด่นเหนือขุนนางอย่างชัดเจน นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 มาแล้วที่ทรงวางรากฐานให้เจ้านายก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทางการเมืองและวัฒนธรรม ทรงจ้างฝรั่งมาสอนพระราชโอรสและพระราชธิดาเพื่อให้มีความรู้ภาษาอังกฤษ ขณะเดียวกันก็โปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสและพระราชธิดาได้รับการศึกษาตามแบบแผนของเจ้านายในสมัยโบราณด้วย ทำให้กลุ่มเจ้านายมีความรู้ทั้งแบบไทยและแบบตะวันตก รวมทั้งมีความรู้เกี่ยวกับการดำรงชีวิตแบบตะวันตก และสามารถอ่าน เขียนและพูดภาษาอังกฤษได้ดี ซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งต่อการติดตามความรู้หรือข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ จากตะวันตก และสามารถพบปะสังสรรค์และติดต่อสื่อสารกับชาวตะวันตกได้เป็นอย่างดี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีความรู้อย่างลึกซึ้งกว้างขวาง และทรงมีวิสัยทัศน์อันกว้างไกล จึงทรงเป็นผู้นำในทางการเมืองและวัฒนธรรมในยุคเปลี่ยนผ่าน (transformation) จากสังคมจารีตเป็นสังคมสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี และในบริบททางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมทางความคิดที่เอื้ออำนวยดังได้กล่าวมาแล้ว พระองค์ก็ทรงประสบความสำเร็จอย่างสูงในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง โดยมีพระราชอนุชาหลายพระองค์เป็นกำลังสำคัญ และเมื่อการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางบรรลุผลแล้ว เจ้านายก็ได้กลายเป็นชนชั้นที่มีสถานภาพและอำนาจเหนือชนชั้นอื่น ซึ่งการเน้น “หลักชาติวุฒิ” (birth right) อย่างเข้มข้นในยุคนี้ทำให้เจ้านายมีความชอบธรรมที่จะมีสถานภาพและอำนาจสูงสุดในรัฐไทยและสังคมไทย

เพื่อจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชนชั้นเจ้าให้มีโครงสร้างที่แน่นอนตายตัว “ที่จะรักษาราชตระกูลให้เรียบร้อย”¹⁴⁵⁴ อันเป็นการป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งในราชตระกูลและความขัดแย้งทางการเมืองรุนแรงภายในชนชั้นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” เมื่อ พ.ศ. 2421 พระองค์ทรงพระนิพนธ์ชี้แจงไว้แต่แรกว่าธรรมเนียมราชตระกูลของสยามแทบจะไม่เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมที่ใช้อยู่ในปัจจุบันสืบทอดมาหลายร้อยปี ดังความว่า

¹⁴⁵⁴ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” ใน **รวมเรื่องราชาภิเศก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีจางง ผุสสวาศีมาลัย ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร วันที่ 13 ธันวาคม 2546, หน้า 76.

“จะว่าด้วยธรรมเนียมในราชตระกูลกรุงสยามนี้แปลกกว่าประเทศทั้งปวงหลายอย่าง ด้วยราชตระกูลนั้นมีมาก หลายกึ่งหลายสายนัก...ในตอนตั้งแต่ตั้งกรุงเก่าลงมา...ธรรมเนียมราชตระกูลคล้ายคลึงกันตลอดมาตั้งแต่นั้น ต่อมาภายหลังก็เปลี่ยนแปลงมาเกือบจะเหมือนกับในปัจจุบันนี้ ใครจะมีภัยย้ายไปอย่างอื่น”¹⁴⁵⁵

การยืนยันเช่นนี้ เพื่อเน้นให้คนในยุคของพระองค์ยอมรับหลักการในการกำหนดสถานภาพของเจ้าตามลำดับชั้นโดยพิจารณาจากชาติวุฒิ ทั้งนี้ พระองค์ทรงพระนิพนธ์ชี้แจงไว้ด้วยว่า “ให้พึงทราบไว้ก่อนว่า ในราชตระกูลนั้นนับถือข้างฝ่ายมารดา”¹⁴⁵⁶ ซึ่งการกำหนดยศของเจ้าโดยพิจารณาจากสถานภาพของฝ่ายพระมารดาด้วยเช่นนี้ ทำให้การแบ่งชั้นของเจ้ามีความสลับซับซ้อนมาก และยังมีธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระมหากุณนาธิคุณเลื่อนยศให้ เช่น กรณี “เจ้าฟ้า” ทรงอธิบายและยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจน ดังนี้

พระเจ้าลูกเธอซึ่งเกิดด้วยลูกหลวง คือพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นเจ้าฟ้าตรงตามตำแหน่ง เหมือนหนึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ซึ่งเป็นโอรสเจ้าฟ้ากุณฑล เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นพระราชบิดา ถ้าจะว่าตามภาษาอังกฤษก็นับว่าเป็นเจ้าฟ้าไปไรต์ By right

เจ้าฟ้าซึ่งเกิดด้วยพระราชนัดดาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้น ถ้าจะว่าโดยตรงก็ควรจะเป็นเจ้าฟ้าได้ตามกฎหมาย แต่พระราชนัดดาของพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ใคร่จะมีพระบิดามารดาที่เป็นเจ้าฟ้า ถ้าเป็นพระองค์เจ้าทั้งสองฝ่าย จึงตกลงเป็นหม่อมเจ้าเสียโดยมาก เมื่อเป็นหม่อมเจ้าอยู่ ดังนั้น ก็ไม่สมควรเป็นมารดาของเจ้าฟ้า จึงต้องยกขึ้นให้เป็นพระองค์เจ้า เหมือนแบบในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...หม่อมเจ้ารำเพยเป็นพระธิดาในกรมหมื่นมามาตยาพิทักษ์ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาเป็นพระราชเทวีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยกขึ้นให้เป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ได้เป็นพระราชมารดาของเจ้าฟ้าถึง 4 พระองค์ เจ้าฟ้าอย่างนี้ก็เป็นเจ้าฟ้าไปไรต์เหมือนกัน¹⁴⁵⁷

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงอธิบายด้วยว่าเจ้าฟ้าที่เป็นพี่ ป้า น้า อา และน้องของพระเจ้าแผ่นดิน “นับไว้เป็นชั้นหนึ่ง” สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า “นับเป็นชั้นรอง” และ “เจ้าฟ้าตามธรรมเนียมเหมือนหนึ่งเจ้าฟ้าหลานเธอนับเป็นชั้นต่ำ”¹⁴⁵⁸ การเสกสมรสของเจ้านายผู้หญิงก็มีกฎเกณฑ์เข้มงวด เช่น “เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าจะมีพระสวามี ต้องมีได้แต่ที่เป็นพี่น้องสนทนกัน ถ้าที่ชายสูงกว่าหญิง เพราะเหตุฉะนั้น เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าจึงเป็นธรรมเนียมไม่ได้มีพระสวามีแทบทั้งนั้น ถ้าจะมีก็เป็นแต่พระราชเทวีของ

¹⁴⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

¹⁴⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

¹⁴⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

¹⁴⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

พระเจ้าแผ่นดินบ้าง ซึ่งจะมีพระสวามีอื่นนอกจากพระเจ้าแผ่นดินนั้นน้อยนัก เพราะมักจะเป็นที่รังเกียจกันไป จึงไม่มีเจ้าฟ้าซึ่งสืบจากตระกูลพระมารดา...มีมากอยู่ก็แต่เมื่อแรกตั้งราชวงศ์ เป็นเจ้าขึ้นใหม่ เจ้าฟ้าโดยพระมารดาดังนี้ก็นับว่าเป็นไปคอกเทศซี (By courtesy)”¹⁴⁵⁹

ในหมู่เจ้านาย ทรงอธิบายว่า “ธรรมเนียมแต่งงาน เจ้านายในเมืองไทยนี้ไม่มี เมื่อว่ากันตามเห็นตรงๆ อย่างว่าแต่เจ้าแผ่นดินเลย ถึงเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า ก็ไม่ได้แต่งงานสักครั้งหนึ่งเลย”¹⁴⁶⁰ ผู้ที่เป็น “เมียเจ้า” นี้ ถ้าเป็นเดิมเป็นเจ้าอยู่แล้วก็ถือว่าเป็นเจ้าหญิง (princess) กล่าวคือ “เรื่องเมียนี่กำหนดว่า เมียเจ้าแล้ว ก็เป็นบรินเชสก็ได้ด้วย ถ้าเมียที่สมควรจะเป็นบรินเชสก็ต้องเอาที่เป็นบรินเชสอยู่เอง ที่จะเอาไพร่มาเป็นบรินเชสตามผัวนั้นไม่ได้...ต้องเป็นโดยตัวเอง”¹⁴⁶¹

จากหลักการในการจำแนกชั้นของเจ้าอย่างสลับซับซ้อนตาม **“ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม”** ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์และยกตัวอย่างให้เห็นอย่างละเอียดชัดเจน เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีพระสนมจำนวนมากที่มาจากหลากหลายตระกูลที่มีสถานภาพแตกต่างกัน ก็ทำให้พระราชโอรสมียศแตกต่างกัน ในกรณีที่พระมารดาเป็นสตรีในพระบรมราชวงศ์จักรีคนทั้งปวงก็ยอมรับสถานภาพที่แตกต่างกันของเจ้านายแต่ละพระองค์โดยคุณิ แต่ในกรณีที่พระมารดาเป็นลูกเจ้าประเทศราชนั้น แม้จะมียศเป็นเจ้าฟ้าแต่ก็มีปัญหาเรื่อง “คนไม่สู้จะนับถือ” หรือมักจะ “มีคนรังเกียจอยู่” ดังที่ทรงยกตัวอย่างว่า

...เมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ พระเจ้าแผ่นดินนั้นยังคงยศศักดิ์อยู่ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะโปรดให้หลานเจ้านั้นซึ่งเป็นพระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์เป็นเจ้าฟ้าก็ได้ เหมือนดังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยกพระองค์เจ้าหญิงในเจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นลูกเจ้าเวียงจันทน์ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เจ้าฟาดังนี้ก็ยังนับอยู่ว่าเป็นไปไรต์ แต่คนไม่สู้จะนับถือเหมือนพระมารดาซึ่งเป็นพระบรมราชวงศ์เดียวกัน แลในเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นักเยี่ยมซึ่งเป็นบุตรสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งโปรดให้เป็นพระองค์เจ้ากัมโพษสุดาตวง แลตนกสุเปียซึ่งเป็นน้องสาวสุดต่านมหมุดเมืองสิงา เป็นพระสนมอยู่ทั้งสองคน...ถ้าพระราชบุตรเกิดด้วยเจ้า ๒ คนนี้ ก็ต้องเป็นเจ้าฟ้าตามธรรมเนียมเหมือนกัน แต่ก็มีคนรังเกียจอยู่ในการที่จะต้องเป็นดังนั้นมาก”¹⁴⁶²

นอกจากนี้ เพื่อเป็นการแบ่งแยก “เจ้าฟ้า” ให้มีสถานภาพสูงกว่า “พระองค์เจ้า” อย่างชัดเจน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุว่า “การซึ่งเป็นของเจ้าฟ้าแท้ จะมาใช้กับพระองค์เจ้าไม่ได้ คือการลงทรง แลเครื่องยศลงยาตำแหน่งศักดิ์นา แลสิ่งของธรรมเนียมที่ถือว่าเป็นจัญไรเป็นต้นพระ

¹⁴⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-96.

¹⁴⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134-135.

¹⁴⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

¹⁴⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

เจ้าแผ่นดินจะประทานให้แก่พระองค์เจ้าไม่ได้”¹⁴⁶³ ขณะเดียวกันทรงเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ ด้วยการกล่าวถึงความนับถือของคนทั้งปวงต่อเจ้าฟ้าว่า ถึงจะเป็นเจ้าฟ้าเหมือนกัน “แต่ความนิยมนับถือของคนทั้งปวงนั้น เป็นตามกาลตามเวลา ตามผู้ชิดผู้ห่าง แลพระมารดาบริสุทธิ์มากน้อยในราชตระกูล”¹⁴⁶⁴ พระองค์เจ้าชั้นเอกซึ่งหมายถึงพระองค์เจ้าที่เป็น “ลูกพระเจ้าแผ่นดิน” จึงได้รับความนับถือมาก โดยทรงระบุว่า “เมื่อคิดดูตามการที่เคยเห็นมาเห็นว่าพระองค์เจ้าในชั้นเอก นี้ ทั้งในกฎหมายแลความนับถือ ดีกว่าเจ้าฟ้าที่ไม่ได้เป็นลูกเจ้าแผ่นดินมาก...คนนับถือลูกเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระองค์เจ้ามากกว่า...”¹⁴⁶⁵

ส่วนเจ้านายชั้น “พระองค์เจ้า” ก็มีถึง 5 ชั้น ทรงอธิบายว่า “พระองค์เจ้าทั้ง ๕ อย่างนี้ใช้ว่าจะมียศเสมอกันก็หาไม่ มียศแปลกๆ กันมากทีเดียว ยศซึ่งจะกำหนดแปลกกันนั้น ด้วยคำนำพระนามข้างหน้า คำนำพระนามนั้นมีมากหลายอย่างนัก ศักดินาก็ขึ้นลงตามคำนำพระนามด้วย แลเป็นเนื้อความให้รู้ชั้นของพระองค์เจ้านั้นด้วย”¹⁴⁶⁶ พระองค์เจ้าอย่างเอกซึ่งเป็นพระราชบุตรและราชบุตรพระเจ้าแผ่นดิน ยังแบ่งย่อยออกเป็น 7 ชั้น คือ พระวรวงศ์เธอชั้น 1 พระวรวงศ์ชั้น 2 พระวรวงศ์ชั้น 3 พระวรวงศ์ชั้น 4 พระบรมวงศ์เธอชั้น 1 พระบรมวงศ์เธอ ชั้น 2 และพระองค์เจ้า¹⁴⁶⁷

สำหรับเจ้านายที่ “ทรงกรม” นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า “ตั้งแต่กรมสมเด็จพระลงมาจนถึงกรมหลวง เคยเห็นเป็นอยู่แต่เจ้านายวังหลวงที่เป็นพระองค์เจ้าชั้นเอกโดยมาก ที่พระองค์เจ้าชั้นโทชั้นตรีได้มาเป็นนั้นน้อยนักหนา...เจ้าชั้นตรีจะได้เป็นกรมก็เห็นเป็นเพียงกรมหมื่น ไม่ได้เป็นถึงกรมขุนสักรองค์หนึ่ง...”¹⁴⁶⁸ และยศของขุนนางในกรมเจ้า อันได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชีกรม ก็ขึ้นอยู่กับยศของเจ้าทรงกรมนั้นๆ¹⁴⁶⁹

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เมืองไทยมีเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไปจำนวนมากที่สุด คือมีจำนวนถึง 166 พระองค์ การแบ่งชั้นกันอย่างละเอียดซับซ้อนปรากฏในทุกมิติของชีวิต และปรากฏตั้งแต่ประสูติจนถึงสิ้นพระชนม์ เช่น เครื่องยศและความหรูหราของวังอันเป็นที่ประทับซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามพระยศของเจ้านาย¹⁴⁷⁰ มีระเบียบแบบแผนในด้านต่าง ๆ อย่างซับซ้อน นับตั้งแต่การแต่งกายและเครื่องประดับ มารยาท ภาษา (ราชาศัพท์) พระราชพิธี เช่น การโสกันต์ การพระเมรุ สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ฯลฯ การเดิน “ก็ต้องเดินตามลำดับยศที่คำนำพระนามสูงต่ำ”¹⁴⁷¹ แม้แต่การแต่งกายของสตรีบรรดาศักดิ์

¹⁴⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-122.

¹⁴⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-100.

¹⁴⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

¹⁴⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 102.

¹⁴⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104-105.

¹⁴⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-119.

¹⁴⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

¹⁴⁷⁰ วังเจ้าฟ้าซึ่งมีขนาดใหญ่มาก ได้แก่ วังปารุสก วังบางขุนพรหม วังเพ็ชรบูรณ์ วังลดาวลัย วังสุโขทัย.

¹⁴⁷¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” ใน **รวมเรื่องราชาภิเศก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า**, หน้า 120.

ฝ่ายในก็ให้แต่งกายแตกต่างจากสตรีสามัญชนทั่วไป ดังความใน “พระราชานุกิจ” ว่า “เมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้หญิงเฝ้าเหมือนสตรีทั้งปวง ก็บัญญัติให้กลับนุ่งจีบอีก”¹⁴⁷²

เพื่อมิให้มีเจ้ามากเกินไปและป้องกันมิให้ “เจ้าปลายแถว” ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมด้อยกว่าเจ้าชั้นสูงและไม่อาจดำเนินชีวิตอย่างชนชั้นสูงอันจะส่งผลให้คนทั่วไปดูหมิ่น “เจ้า” ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “หม่อมเจ้า” เป็น “เจ้า” แต่ “หม่อมราชวงศ์” ไม่ใช่ “เจ้า”

“หม่อมเจ้านั้น เวลาเสกกันต์ ทรงผนวช เป็นการหลวง เสด็จกันต์ที่พระมหาปราสาท ทรงผนวชวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้เบี้ยหวัดเสมอทุกปี เข้าเฝ้าเจ้าแผ่นดินได้เหมือนพระองค์เจ้า...

หม่อมราชวงศ์นั้น ไม่มีการหลวงเกี่ยวข้องสิ่งใด ถ้าจะเข้ารับราชการต้องถวายตัวเหมือนลูกขุนนาง”¹⁴⁷³

อย่างไรก็ตาม หม่อมราชวงศ์ก็แตกต่างจากสามัญชน ด้วยเหตุผลว่า “ถึงไม่ได้ทำราชการสิ่งใดเลย ก็คงได้เบี้ยหวัดบ้างเล็กน้อย เพราะพระเจ้าแผ่นดินยังต้องทรงนับถือว่าเป็นญาติวงศ์ แต่เฝ้าข้างมหาดเล็ก ไม่ได้อยู่ข้างเจ้านายเหมือนหม่อมเจ้า หม่อมหลวงนั้นก็คล้ายกันกับหม่อมราชวงศ์”¹⁴⁷⁴

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีความพยายามที่จะทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงมากขึ้นด้วยการตรา “กฎหมายเฝ้ารับเสด็จด้วยเครื่องยศ” เพื่อให้การสืบราชสมบัติมีความชัดเจนแน่นอน ซึ่งทำให้มีการสถาปนาตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร” ขึ้นมาเป็นครั้งแรก

วิถีชีวิตตามปรกติของเจ้าและคนวังต่าง ๆ นั้นเต็มไปด้วยแบบแผน มีการฝึกอบรมคนทุกระดับในพระราชวังหรือวังต่าง ๆ ทั้งโดยการมีประสบการณ์ตรงคือการใช้ชีวิตอยู่ในพระราชวังหรือวังตั้งแต่เล็กและโดยการฝึกอบรมกิริยามารยาทอย่างเข้มงวด การอบรมให้คนในวังมีบุคลิกภาพรวมทั้งอุปนิสัยเฉพาะก็เพื่อให้มีความจงรักภักดีโดยสมบูรณ์

ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ ซึ่งมีประสบการณ์จากการเติบโตในวังพญาไทกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระพันปีหลวงตั้งแต่เล็กจนโต ได้เขียนไว้ในหนังสือปรัชญาชาวไร่ ว่า

“ข้าพเจ้าได้รับการอบรมสั่งสอนจากสำนักสมเด็จพระพันปีหลวงให้รู้จักใช้ความสังเกต และให้มีความอดทนทั้งทางกายและทางใจ ตลอดจนความรู้เบื้องต้นว่า ในโลกนี้นั้นความสุขและความสบายจะเกิดขึ้นได้ก็แต่เมื่อเราได้ทั้งความยึดมั่นในการเป็นตัวตนของเราว่าใหญ่ยิ่งที่สุดนี้เสีย โดยสละตัวนี้ หูลเกล้าฯ ถวายต่อพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายผู้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูเรา โดยคิดถึงตัวเราและความจงหวงในตัวของเราให้น้อยที่สุดที่จะเป็นได้ อะไรที่จะกระเทือนน้ำพระทัยท่าน เราต้องสะกด

¹⁴⁷² ตำราฐานานุกิจ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, “พระราชานุกิจ” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

¹⁴⁷³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 111, 122-123..

¹⁴⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 122-123.

เก็บเอาไว้ด้วยชั้นตืออย่างสูง การประจบประแจงนั้น อย่างดีก็เป็นแต่เพียงนโยบายที่เป็นดาบสองคม ซึ่งจะหันมาทำลายตัวเองได้อย่างง่ายดายที่สุด เพราะการประจบนั้นเป็นเล่ห์เป็นกลอันมิได้เกิดจากความมีใจจริง วันหนึ่งวันใดวิถีการนั้นก็จะมิผู้เปิดโปงให้ผู้ที่เราประจบเห็นนั้น ถ้าเมื่อท่านเห็นเมื่อใด ท่านก็ย่อมหมดความเชื่อถือในตัวเราแต่วันนั้น

...ความรู้ที่ได้รับจากในวังหลวงนั้น ถ้าจะพูดสั้น ๆ ก็คือ “I serve” หรือความเสียสละตัวถวาย ท่าน หรือเพื่อท่าน ...”¹⁴⁷⁵

ในแต่ละวังจะมีคนอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะสามัญชนนิยมนำลูกหลานไปถวายตัว และเจ้านายชั้นล่างก็นิยมฝากลูกหลานกับเจ้านายชั้นสูงตามลำดับเพื่อการศึกษาอบรมและการไต่เต้าในระบบราชการเพื่อเลื่อนสถานภาพทางสังคมต่อไป ดังนั้น แบบแผนการกินอยู่ การใช้ชีวิต การพูดจา และกิจกรรมต่างๆ จึงมีความสำคัญ โดยทุกคนจะต้องยึดหลัก “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” อย่างเคร่งครัด พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุสรณ์มงคลการทรงกล่าวว่า “หากใครมาจัดเครื่องทองลงยาซึ่งใช้สำหรับเจ้าฟ้ามาต้อนรับผมซึ่งเป็นพระองค์เจ้าแล้ว ผมไม่นึกปลื้มว่าเขายกย่องเลย จะนึกว่าโดนเขาแดกเอาเข้าแล้ว” และในกรณีวังใหญ่ๆ เช่น วังสวนสุนันทาและวังปทุมมาไท ยังมีการศึกษาเป็นพิเศษในเรื่องการประดิษฐ์ การดนตรี การอบรมสั่งสอนเรื่องพุทธศาสนา พงศาวดาร ราชสกุลวงศ์ และการศึกษาเรื่องเครื่องวัตถุโบราณต่างๆ อีกด้วย¹⁴⁷⁶

ชีวิตและกิจกรรมของเจ้านายชั้นสูงนั้นผูกพันกับ “ศูนย์รวม” คือชีวิตของราชสำนักเป็นอย่างมาก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัววังต่างๆ มีความคึกคักสนุกสนานเป็นที่สุด พระองค์ทรงมีพระมเหสีและข้าราชการบริพารฝ่ายในเป็นจำนวนมาก และทรงมีพระราชวังหลายแห่ง ได้แก่ พระราชวังสวนดุสิต วังสวนสุนันทา และวังปทุมมาไท ซึ่งกลายเป็นแบบอุดมคติที่วังเจ้านายในสมัยนั้นจะพยายามเลียนแบบหรือทำตาม เช่น การ “เล่น” ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นรถยนต์ ที่ดิน กล้องถ่ายรูป การตากอากาศที่หัวหิน การจัดแสดงละครและการลีลาศเพื่อการสังสรรค์ ฯลฯ

ต่อมาในรัชกาลที่ 6 ชีวิตและกิจกรรมในวังต่างๆ เจียบเหงาลง เพราะพระองค์ทรงโปรดปรานมหาดเล็กและเสื่อปามากกว่าข้าราชการบริพารฝ่ายใน และเจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์ก็สิ้นพระชนม์ในรัชกาลนี้ เช่น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชชนนีซึ่งทรงเป็นพระประมุขของวังปทุมมาไท (พ.ศ.2462) สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถแห่งวังปารุสก (พ.ศ.2463) สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัยแห่งวังเพชรบูรณ์ (พ.ศ.2466) และสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงนครราชสีมาแห่งวัง (พ.ศ.2467) และเมื่อถึงรัชกาลที่ 7 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมเหสีเพียงพระองค์เดียว ทรงไม่มีพระราชโอรส

¹⁴⁷⁵ ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์, ม.จ., ““ปรัชญาชาวไร่” ใน 1 ศตวรรษ ศุภสวัสดิ์ 23 สิงหาคม 2543, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2543, หน้า 599.

¹⁴⁷⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: อมรินทร์อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2546, หน้า 28.

และพระราชธิดา และทรงใช้ชีวิตอย่างเป็นระเบียบและเรียบง่าย ในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 ชีวิตและกิจกรรมในวังต่างๆ จึงลดความคึกคักลงไปมาก ขณะเดียวกันจำนวนเจ้านายก็ลดลงมาก และเจ้านายบางพระองค์ก็ทรงมีปัญหาทางการเงินเพราะรายจ่ายมากเกินไป เนื่องจากต้องจ่ายเงินให้หลายฝ่าย เช่น วังวรดิศ ต้องจ่ายให้แก่ผู้ทำงานในวังจำนวน 21 คน จ่ายเงินให้แก่พระตำหนักของพระธิดารวม 3 ตำหนัก และบ้านของหม่อมห้ามอีก 4 คน ซึ่งแต่ละตำหนักและแต่ละบ้านมีคนทำงานประจำ 3-8 คน นอกจากนี้ยังมีงบพิเศษสำหรับประทานให้พระโอรส พระธิดา และรายจ่ายเบ็ดเตล็ด เช่น ค่าพิมพ์หนังสือ ค่าของขวัญ เป็นต้น¹⁴⁷⁷

เจ้านายผู้หญิงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงได้รับพระราชทานเงินเป็นรายปี เรียกว่า “เงินปี” เพื่อเลี้ยงชีพ มากน้อยตามลำดับชั้นและความใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ ในทศวรรษ 2470 เจ้านายผู้หญิงตั้งแต่ระดับสูงลงมาต่างประสบกับปัญหาทางเศรษฐกิจ เพราะถูกตัดเงินปีในขณะที่ต้องเลี้ยงดูคนในวังหรือในตำหนักจำนวนมาก โดยเฉพาะเจ้านายชั้นหม่อมเจ้าลงมาซึ่งโดยปกติได้รับพระราชทานเงินปีไม่มากนัก จึงมักทำเรื่องขอพระราชทานเงินเป็นกรณีพิเศษอยู่เนืองๆ โดยอ้างเหตุผลว่าไม่สามารถประกอบอาชีพทำการค้าหรือทำงานรับจ้างได้ เพราะถือว่าเป็นเรื่องที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศของราชวงศ์โดยรวม¹⁴⁷⁸

เจ้านายผู้ชายในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีสถานภาพและโอกาสที่ตรงข้ามกับเจ้านายผู้หญิง เพราะมีหลักอยู่ว่า “เกิดเป็นเจ้าต้องทำราชการช่วยบ้านเมือง” ดังนั้น การไปศึกษาในต่างประเทศ โดยเฉพาะในยุโรปจะมีความสำคัญสำหรับเจ้านายผู้ชายเป็นอย่างมาก การจบการศึกษาจากต่างประเทศจะเป็นช่องทางให้ได้ทำราชการในตำแหน่งใหญ่โตสมยศศักดิ์ จึงปรากฏว่าเจ้านายส่วนใหญ่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงมี “ขัตติยมานะ” ทำให้แต่ละพระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการศึกษาเป็นอย่างดี¹⁴⁷⁹ เช่น พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ประเทศอังกฤษ สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย ทรงได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ พระองค์เจ้าดิlighนพรัฐ กรมหมื่นสรวงวิสัยนรบดี ทรงได้รับปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยทือบิงเงิน ประเทศเยอรมนี ฯลฯ

สำหรับเจ้านายที่ศึกษาวิชาทหารนั้น ก็ได้รับการอบรมอย่างเข้มงวดและต้องศึกษาหลายสาขาวิชา ดังที่ ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ ซึ่งเรียนจบที่ Woolich Military Academy เป็นนายร้อยทหารปืนใหญ่ จากโรงเรียนเดียวกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ¹⁴⁸⁰ ทรงเล่าถึงการอบรมในโรงเรียนว่า

...หน้าที่ที่ทุก ๆ คนได้รับให้ทำนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ใครคิดก้าวร้าวอยากเป็นโน่นเป็นนี่ก่อนเวลาที่จะได้รับการแต่งตั้ง หรือเที่ยวอยากแย่งงานผู้อื่น หรือขัดแย้งขัดขานผู้อื่นแล้ว เป็นต้องได้รับโทษ

¹⁴⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30-33.

¹⁴⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33-34.

¹⁴⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-29.

¹⁴⁸⁰ สายสวัสดิ์ (สวัสดิวัตน์) ทอมป์สัน, “ชีวิตของพ่อ” ใน 1 ศตวรรษ ศุภสวัสดิ์ 23 สิงหาคม 2543, หน้า 20.

อย่างหนักทางใจ ขนาดที่ไม่มีใครพูดด้วยหรือคบค้าสมาคมด้วยเลยทีเดียว หน้าทีอะไรถึงจะต่ำต้อย และเหนื่อยยากเพียงใด ถ้าเขาได้ทำดีแล้วก็ได้รับการสรรเสริญและยกย่องอย่างสูง และเป็นหนทางอันเดียวที่จะก้าวหน้าได้ ทุกคนต้องเรียนที่จะคอยเวลาของตนให้ได้ และทุกคนต้องเตรียมพร้อมที่จะรับใช้ผู้อื่นเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมโดยปราศจากการจองหองพองชนหรือถือยศถือภูมิ นอกจากนั้นเขาจะต้องเป็นผู้กล้ารับผิดชอบ และสามารถบังคับใจให้เขากระทำทุกสิ่งที่ได้รับคำสั่งมาให้ทำ โดยต้องพยายามข่มความกลัวลงเสียให้ได้ และเมื่อทำแล้วต้องทำโดยจริงจัง รวดเร็ว ไม่เหยาะเหยะอออดแอต ...การฝึกหัดอบรมที่เขาได้รับมา ย่อมจะเกิดเป็นอุปนิสัยของเขาไม่มากนักน้อย ...

คนทั่วไปโดยมากในสมัยนี้มักพากันกล่าวว่า ผู้ที่เป็นทหารนั้นทำอะไรไม่เป็นนอกจากยิงปืน และหัดแถวให้ทหารเดินพร้อม ๆ กันเท่านั้น ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว การเรียนวิชาทหารก็คือการเรียนให้รู้จักการปฏิบัติกิจการแทบจะทุกอย่าง นับตั้งแต่การปกครองคนไปจนกระทั่งการก่อสร้าง การเลี้ยงดูผู้คน การขนส่ง ตลอดจนไปจนการดูแลการป่วยไข้ รู้จักการเยียวยาโดยปัจจุบัน รวมทั้งการรักษาความสะอาด เก็บกวาด และการถ่ายเทสิ่งโสโครก เพราะกองทัพทั้งกองทัพนั้นมันก็เหมือนกับเมืองใหญ่ ๆ เมืองหนึ่งนั่นเอง โดยเหตุนี้ทหารจึงต้องเรียนรู้วิชาเหล่านี้ไว้บ้างพอที่จะทำการงานนั้น ๆ ไปได้โดยไม่ผิดพลาดร้ายแรงนักจนแก้ไขไม่ได้ ความรู้และการปฏิบัติทุกสิ่งทุกอย่าง อย่างละเล็ก ๆ น้อย ๆ นี้ ย่อมทำให้เขาผู้เป็นทหารนั้นกล้าทำ และข้อสำคัญของการกระทำนั้นก็คือ กระทำงานนั้นด้วยความจริงใจ เพราะการอบรมที่ได้รับมาจากการเป็นทหารสอนไว้ว่า ถ้าตกลงใจว่าจะทำอะไรแล้ว ก็ต้องทำกิจการนั้นอย่างจริง ๆ จัง ๆ ไม่มัวลังเลใจคอยสงสัยโน่นระแวงนี่ ...ผิดถูกแก้เอาทีหลัง และแก้ไขในเวลาปฏิบัติการณ์”¹⁴⁸¹

กล่าวได้ว่า การที่เจ้านายมีอำนาจและหน้าที่ในการปกครองอย่างแท้จริง ทำให้เจ้านายผู้ชายแสวงหาความรู้อย่างลึกซึ้งกว้างขวางเพื่อให้สามารถบริหารราชการอย่างมีประสิทธิภาพ เจ้านายชั้นสูงส่วนใหญ่ทรงศึกษาวิชาทหาร แต่ก็ทรงแสวงหาความรู้ด้านพลเรือน รวมทั้งความรู้เกี่ยวกับการปกครองของประเทศต่างๆ และเจ้านายที่มีความเฉลียวฉลาดสูงบางพระองค์ทรงศึกษาวิชากฎหมาย ชั้นชั้นเจ้านายจึงไม่เพียงแต่จะเป็นชนชั้นนำในการปกครอง แต่ทรงเป็นชนชั้นนำทางวัฒนธรรมด้วย

เพื่อให้ราษฎรยอมรับสถานภาพทางสังคมและสถานภาพทางอำนาจของเจ้า นอกจากจะมีกฎหมายชนบประเพณี พระราชพิธี ตลอดจนการสร้างพื้นที่ทางกายภาพและพื้นที่ทางสังคมที่ทำให้เจ้าสูงส่งเหนือชนชั้นอื่นแล้ว ยังมีการปลูกฝังผ่านระบบการศึกษาทั้งของฆราวาสและบรรพชิต เช่น แบบสอนอ่านเล่ม 4 กล่าวว่

¹⁴⁸¹ ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์, ม.จ., ““ปรัชญาชาวไร่” ใน 1 ศตวรรษ ศุภสวัสดิ์ 23 สิงหาคม 2543, หน้า 599-600. (เน้นโดย ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์).

“...เจ้าเป็นขัตติยวงศ์ มีตระกูลอันสูงส่งกว่าตระกูลอื่นๆ ตระกูลเจ้านี้เป็นของเนื่องมาแต่บุรณ; คือเรียกว่าชาติกษัตริย์ สืบวงศ์กันมาเป็นลำดับ, ทำความประพฤติแปลกกว่าพลเมือง, เพราะพลเมืองต้องนับถือและเกรงกลัว, ตั้งอยู่ในอำนาจทั้งสิ้น ถ้าพบปะเจ้าเข้ากลางถนน, ต้องหลีกทางให้, ต้องทำความคำนับ;...เจ้านั้นต้องอยู่ในความประพฤติอยู่ในมารยาทของเจ้า...เปรียบเทียบความประพฤติแลสะอาด ก็คล้ายๆ พระอรหันต์ซึ่งเป็นสาวกชั้นสูงของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนา...”¹⁴⁸²

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงนั้นปรากฏหลักฐานว่ามีโอรสของเจ้านายบางพระองค์ซึ่งมีศักดิ์เป็นหม่อมราชวงศ์ได้ก่อคดีลักทรัพย์ “ศาลปริศนา” รับฟ้องเมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ.2439 โดยเป็นคดีที่จีนซิดอง เป็นโจทก์ ฟ้องหม่อมราชวงศ์พลุ้ย จำเลย ซึ่งศาลมีคำพิพากษา ดังนี้

โจทก์หยุดยั้งดูสิ่งของอยู่ที่ตำบลกงสีโล้ง จำเลยเข้ามาล้วงลักเอาเงินในเป่าเสื้อโจทก์ไปกิ่งตำลึง จำเลยให้การสารภาพรับสมคำหาโจทก์...ไม่มีกฎหมายบทใดที่จะยกเว้นโทษให้จำเลย ต้องบทให้ส่งตัวหม่อมราชวงศ์พลุ้ยจำเลยไปลงโทษจำขังตารางใช้การหนัก แทนโทษซึ่งจะลงโทษทวนตามประกาศตั้งศาลปริศนาศก ๑๑๓ ข้อ ๒ มีกำหนดโทษจำขัง ๖ เดือนแลเสียค่าธรรมเนียมศาลชั้นตัดสินฝ่ายเดียวจงตาม...ให้ยกกระบัตรศาลสั่งจำขังหม่อมราชวงศ์พลุ้ยจำเลยต่อไปตามคำพิพากษา
นี้¹⁴⁸³

ปรากฏหลักฐานด้วยว่าเจ้านายสตรีบางพระองค์ขายตัวเป็นทาส โดยมีการฟ้องร้องเป็นคดีความซึ่งคดีความของเจ้านายที่ขายตัวลงเป็นทาสและมีสามีเป็นไพร่ที่ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 คดีแรกเกิดในปีร.ศ.118-119 (พ.ศ.2442-2443) เป็นคดีของหม่อมเจ้าหญิงหวานซึ่งเป็นหม่อมเจ้าในกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ได้ขายตัวเป็นทาสของพระวงศ์เธอพระองค์เจ้าบงกช เป็นเงินตรา 130 บาท แล้วขอผูกคอกไป เรื่องราวเกิดขึ้นเป็นคดีเมื่อพระองค์เจ้าบงกชนายเงินฟ้องหม่อมเจ้าหญิงหวานว่าส่งดอกเบี้ยได้เพียงสองเดือน ในอัตราเดือนละ 30 บาทแล้วไม่ยอมส่งดอกเบี้ยให้นายเงินอีกเลย นอกจากคดีของหม่อมเจ้าหญิงหวานแล้ว ยังมีคดีการขายตัวเป็นทาสของเจ้านายที่น่าสนใจอีกคดีหนึ่ง ได้แก่ คดีของหม่อมเจ้าหญิงออนที่ขายตัวเป็นทาสและมีสามีเป็นไพร่ การขายตัวเป็นทาสของหม่อมเจ้าหญิงออนนี้กล่าวได้ว่าเป็นการขายตัวที่มีระยะเวลายาวนานมาก เนื่องจากขณะที่เกิดคดีขึ้นนั้นหม่อมเจ้าหญิงออนมีอายุได้ 60 ปี และมีบุตรสาวคนหนึ่งอายุได้ 25 ปีแล้ว เรื่องของหม่อมเจ้าหญิงออนเกิดเป็นคดี เมื่อเจ้าแก้วบริกนายเงิน ทำฎีกาขอรับให้จมนอนินทราผดุงน้องมาทูลเกล้าฯ ถวายว่ามีทาสสองคนของเจ้าแก้วบริก คืออ้อมซึ่งเป็นแม่ และอี

¹⁴⁸² ศึกษาธิการ, กรม, แบบสอนอ่านเล่ม 4. พระนคร : โรงพิมพ์สรรพพจนกิจ, ร.ศ.120 (พ.ศ.2444), น.51-52 อ้างใน ปวีณา วังมี. รัฐไทยกับการกล่อมเกลางานการเมืองผ่านแบบเรียนในช่วง พ.ศ. 2475 – 2487 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543, หน้า 21.

¹⁴⁸³ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/16 ย.13.7/6 คดีความ ปล้น, ลักทรัพย์ เรื่องคดีหม่อมราชวงศ์พลุ้ยผู้ร้ายล้วงเงินในกระเป่าเจ้า

แพซึ่งเป็นบุตรหลบหนีนายเงินไป ซึ่งจากการสืบสวนทำให้ทราบว่า หม่อมเจ้าหญิงอนันต์ไปขายตัวเป็นทาสโดยการเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นเอมผ่านการเป็นทาสโดยมีนายเงินมาแล้วถึง 4 คน¹⁴⁸⁴

อนึ่ง การที่เจ้านายเคยชินกับการมีอภิสิทธิ์เหนือไพร่และข้าราชการชั้นผู้น้อย ในบางกรณีก็ทำให้เกิดเหตุข่มเหงรังแกผู้น้อยอย่างไม่สมควร ซึ่งสร้างความลำบากใจแก่เจ้านายชั้นสูงซึ่งพยายามรักษาเกียรติยศของเจ้านายพร้อมๆ กับรักษาความยุติธรรม ดังกรณีที่สมเด็จพระปรมหาราชานุภาพทรงบำเพ็ญกุศลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ.2437 ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๒ กระทรวงมหาดไทยได้รับใบบอก ผู้ว่าราชการเมืองพระพุทธบาทฉบับที่ ๘๕ ลงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๒ ว่าพวกสัปบุรุษวิวาทกันที่ลานพระพุทธรูปบาท กรมการกองตระเวนจับตัวนายแปลกไว้แล้ว หม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กกับพรรคพวกพากันกลุ่มมุ่นตีนายแปลกที่จับไว้กรมการกองตระเวนห้ามปรามหาฟังไม่ กลับตีพวกกองตระเวนตีสะแตก พวกกองตระเวนจึงจับตัวนายคล้ายพวกหม่อมเจ้าชายเล็กไว้ ถาเมนายแปลกให้การว่า นายแปลกเดินเฉียดหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กมา หม่อมเจ้าชายเล็กเอาไม้ตีตีสะนายแปลกที่หนึ่ง พวกหม่อมเจ้าชายเล็ก ๒ คนตะตอยนายแปลกแล้วร้องให้กองตระเวนจับ กรมการจับตัวนายแปลกไว้แล้ว พวกหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กกลับเอาไม้ตีตีสะนายแปลกแตกไล่หนีไป แผลหนึ่ง นายคล้ายให้การว่า นายคล้ายตามหม่อมเจ้าสำเนียงหม่อมเจ้าชายเล็กมาที่ท้ายพิภูน นายแปลกเดินมาโดนหม่อมเจ้าชายเล็กๆ ร้องให้กรมการจับนายแปลก กรมการหาจับนายแปลกไม่ กลับจับเอาตัวนายคล้ายไว้ ครั้นกรมการจะพิจารณาสืบพยานในถานที่เอาความจริง หม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กก็หนีล่องลงมากรุงเทพฯ

ฝ่ายหม่อมเจ้าสำเนียงพาหม่อมเจ้าชายเล็กมาขึ้นเรื่องราวต่อข้าพระพุทธเจ้าฉบับหนึ่ง กล่าวโทษพระสัสดีพันทศิ์ว่าคนร้ายจะแย่งชิงกาน้ำ ร้องให้กรมการจับคนร้าย กรมการหาจับคนร้ายไม่ กลับจับเอาตัวนายคล้ายพวกหม่อมเจ้าชายเล็กไว้ มีความในใบบอกแลคำให้การ กับเรื่องราวหม่อมเจ้าชายเล็กหลายประการ

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่า การที่เกิดวิวาทกันดังนี้ ก็เพราะหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็ก หนีปลอมเป็นไพร่ไปเที่ยวตามหัวเมืองไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตามราชประเพณี ที่เจ้ากระทรวงจะได้มีตราให้เจ้าเมืองกรมการรับรองเป็นเกียรติยศตามสมควร แลข้อสาเหตุที่เกิดวิวาทนั้น พิจารณาตามคำของคนที่ถูกจับแลคำของคนของหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กที่ถูกจับเองไม่ได้เกี่ยวข้องอันใดกับกรมการ เห็นด้วยเกล้าฯว่ากรมการมิได้มีความผิดอันใด

ข้าพระพุทธเจ้า ได้ว่ากล่าวชี้แจงแก่หม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กให้เห็นผิดชอบตามที่กล่าวมานี้แลเปรียบเทียบ ขอให้ทำขวัญพวกกรมการกองตระเวนที่รักษาน้ำที่ถูกตีตีสะแตกเป็น

¹⁴⁸⁴ รัชนิกร อินทโชติ, ข้อพิพาทระหว่างทาสกับนายเงิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 : ศึกษาจากคติความและฎีกา ร.ศ.103-120. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539, หน้า 66-68.

เงิน ๘ บาท หวังจะให้เป็นการเรียบร้อยกัน ในชั้นที่กระทำผิดแก่กรรมการก็ไม่ยอม ซึ่งหม่อมเจ้าหนีพลอมเปนไพร่ออกไปจนเกิดเหตุเช่นนี้ก็เป็นการขัดข้องที่ผู้ว่าราชการกรมการจะจัดการรักษาน่าที่ให้เรียบร้อยได้

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาบอก ๑ คำให้การนายแปลกนายคล้อย ๑ เรื่องราวหม่อมเจ้าชายเล็ก ๑ รวม ๓ ฉบับ ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย¹⁴⁸⁵

อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ “ผู้น้อย” มีเจ้านายชั้นสูงอุปถัมภ์ ก็ทำให้กล้า “ด่าว่ากล่าวคำหยาบช้า” ต่อเจ้านายชั้นหม่อมเจ้า เช่น กรณีที่หม่อมเจ้าจรัสอักษรฟ้องร้องต่อ “ศาลรับสั่งกระทรวงวัง” เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2450 ซึ่งเนื้อความในคำฟ้องสะท้อนให้เห็นความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างชั้นในบริบทที่คนส่วนหนึ่งในสังคมเริ่มมีความสำนึกในความเสมอภาคได้อย่างชัดเจน เพราะสาเหตุหลักเริ่มต้นมาจากการที่หม่อมเจ้าจรัสอักษร ทรงกล่าวถึงเจ้าจอมมารดาเรือน ให้คนอื่นฟัง โดยจงใจให้จำเลยคืออำแดงเชื้อ ซึ่งเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาเรือน ได้ยิน หม่อมเจ้าจรัสอักษร ทรงกล่าวว่าเจ้าจอมมารดาเรือนไม่ปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ถูกต้อง นั่นคือทุกคนจะต้อง “รู้ที่ต่ำที่สูง” เพราะเจ้าจอมมารดาเรือน เรียกทุกคนว่า “คุณ” เหมือนกันหมด ตั้งแต่เจ้านายชั้น “สมเด็จ” ลงมาจนถึงบ่าวไพร่ ทำให้หลายคนเรียกตาม แม้แต่อำแดงเชื้อ ซึ่งเป็นเพียงน้องสาวของเจ้าจอมมารดาเรือนก็มีผู้เรียกว่า “คุณ” เมื่ออำแดงเชื้อได้ยินคำกล่าวของหม่อมเจ้าจรัสอักษร ก็รู้สึกโกรธ ถึงกับด่าว่าหม่อมเจ้าจรัสอักษรด้วยถ้อยคำรุนแรงต่างๆ นานา ดังความในคำฟ้องต่อไปนี้

คดีในระหว่างหม่อมเจ้าจรัสอักษรในพระเจ้าราชวรวงษ์เธอกรมหมื่นอุดมรัตนราษี โจทย์
อำแดงเชื้อจำเลย

เรื่อง จำเลยด่าว่ากล่าวคำหยาบช้า เรียกเบี้ยปรับ ๔๐๐ บาท - อัฐ

ข้าพเจ้าหม่อมเจ้าจรัสอักษร โจทย์ อยู่ในพระบรมมหาราชวังในสังกัดขึ้นใน เปนพระพี่เลี้ยง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ขอประทานยื่นฟ้องกล่าวโทษจำเลย ดังข้อความต่อไปนี้

ข้อ ๑ เดิม ณ เดือนตุลาคมรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๖ แต่จะเป็นวันที่เท่าใดจำไม่ได้ เวลาบ่ายประมาณ ๓ โมงเศษ ข้าพเจ้าไปที่เรือนท้าวสมศักดิ์ เพื่อหาสายผู้รับจ้างเย็บผ้า นั่งพูดอยู่กับสายแลพร้อมแลอาจ ซึ่งเป็นญาติของท้าวสมศักดิ์ ในทันใดเชื่อน้องเจ้าจอมมารดาเรือนเดินมาที่นั่น ข้าพเจ้าจึงพูดแก่สายว่า เจ้าจอมมารดาเรือนนั้นเลี้ยงน้องดี เป่าไพร่ก็เรียกว่าคุณ สมเด็จก็ดีเรียกเป็นคุณ

¹⁴⁸⁵ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/14 ย.13.4/7 คดีความ ทำร้ายร่างกาย, ฆาตกรรม เล่ม 1 เรื่องหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กกับพวกกลุ่มมูตินายแปลกและพวกกองตระเวนที่พระพุทธบาท.

เหมือนกัน คุณแม่เชื่อคนยังเรียกว่าคุณออกเต็มไป สายก็พูดว่า มารดาเป็นคุณบุตรก็เป็นคุณเหมือนกัน ข้าพเจ้าจึงพูดว่าไม่ใช่คุณ แม่ช้อยบุตรพระยาพิไชยธรรม เดิมก็เป็นหน้อยอยู่ที่สมเด็จพระ ๑๐ ซึ่งแต่ได้ถวายคืนแล้ว ๗ ซึ่ง เหมือนพระนมยิมที่เสียไป เดิมก็ทำราชการอยู่เหมือนแม่ช้อยเช่นนี้

ในทันใดนั้น จำเลยก็พูดขึ้นว่า เรียกอีกคุณ ๑๐ ซึ่งเอามาเล่าให้เขาฟัง บิดามารดาของเขาๆก็รักของตัวทำไมไม่เล่าให้เขาฟังบ้างเล่า กูจะด่าให้โหล่นฟังเล่นบ้าง ข้าพเจ้าจึงพูดแก่สหายว่า เอาชื่อเขามาพูด เขามาด่าให้แล้ว แลไปเห็นหม่อมราชวงศ์เวกนังอยู่ที่ประตูกลางถนน จำเลยนั่งด่าว่าอยู่ข้างหลัง แล้วเดินไปที่ตำหนักพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าพวง สร้อยฯ กล่าวถ้อยคำอันหยาบช้า ล่วงเกินถึงบิดามารดาข้าพเจ้า แลข้อความอันเป็นที่อัปยศอดสูกระทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศแห่งราชตระกูลว่า (อีดอกทองจนเน่าจนเหม็นแล้ว ยังจะคั้นมาพูดว่านินทาเขา แม่จะเอาสาบท่าให้หายคันจงได้ กูจะด่าทุกวันกว่าอีเจ้าจะออกรับจึงจะสาแก่น้ำใจอีเจ้า) ด่าที่นำเรือนแล้วก็ไปด่าที่หลังเรือน แลกลางถนนอีก แลไปพูดแก่ผู้มีชื่อเล่าให้เขาฟังว่าด่าข้าพเจ้าให้สาใจ ถ้ายังไม่พอจะให้ช่างที่ตักมันมาแก้คันอีเจ้าอีก จำเลยเดินด่าว่าข้าพเจ้าแลบอกเล่าประจานให้ผู้มีชื่อฟังเป็นการหยาบช้ามามากมายเหลือประมาณ

ข้อ ๒ เมื่อข้าพเจ้าได้รับความเจ็บอายเช่นนั้นแล้ว จึงได้ไปทูลพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้านารีรัตนา ขอให้ท่านทรงไต่สวนเอาความจริง แลกราบทูลสมเด็จพระบรมราชินีนาถให้

จึงพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้านารีรัตนากับท้าววรจันทร์แลหม่อมราชวงศ์แบ่มซึ่งเป็นผู้สำหรับดูแลว่ากล่าวข้าหลวง ได้สอบถามจำเลยว่ามีข้อสาเหตุอยู่กับใคร จำเลยทูลว่าไม่มีสาเหตุแก่ผู้ใด ท่านจึงทรงถามต่อไปว่าไม่มีสาเหตุแก่ผู้ใดแล้ว ทำไมจึงได้กล่าวคำหยาบช้าเช่นนั้นเล่า จำเลยทูลว่ามีคนนินทาจึงได้ด่า ท่านทรงถามว่าใครนินทาได้ยินหรือ จำเลยทูลว่าได้ยิน จึงรับสั่งถามต่อไปว่าได้ยินผู้ใดนินทา จำเลยทูลว่าได้ยินข้าพเจ้ากับสายนินทา จึงรับสั่งให้หาสหายมาถามอีกทั้งคนอื่นด้วย แต่บรรดาที่รับรู้ได้เห็นได้ยินในคดีเรื่องนี้ แล้วพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้านารีรัตนาก็ได้จดหมายรายการนำขึ้นกราบทูลสมเด็จพระบรมราชินีนาถ โปรดเกล้าฯ สั่งว่าพระองค์ท่านพอพระไทยแต่จะให้เลิกแล้วเท่านั้น แต่เมื่อข้าพเจ้ามีความเจ็บอายเดือดร้อนอยู่ก็ให้ไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์ดิวงษ์ เสนาบดีกระทรวงวัง เพื่อให้ทรงชำระให้

ข้อ ๓ ข้าพเจ้าเห็นว่าเจ้านายชั้นสูงทรงรับสั่งดังนั้น ก็ไม่ควรที่ข้าพเจ้าจะคิดพยายามต่อไป จึงได้สงบนิ่งอยู่

แต่ฝ่ายจำเลยกลับมีใจกำเริบกล่าวคำหยาบช้าด่าว่าข้าพเจ้าต่างๆนาๆ เหมือนเช่นที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วในข้อ ๑ นั้นอีกเรื่อยๆ มาจนทุกวันนี้ แลยังซ้ำทำทนายว่า อย่าว่าแต่จะไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์ดิวงษ์เสนาบดีกระทรวงวังเลย ต่อให้ไปฟ้องโรงศาลก็ไม่กลัวจะด่าว่าอยู่อย่างนี้รำไปให้สาใจ

ข้าพเจ้าเป็นหม่อมเจ้าในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนารักษ์ แลเป็นพระพี่เลี้ยงของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ จำเลยกล่าวคำหยาบช้าล่วงเกินกระทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศแก่ราชตระกูล แลเจ้านายของข้าพเจ้าเช่นนี้

ซึ่งจำเลยบังอาจด่าว่าข้าพเจ้าทั้งนี้ ข้าพเจ้าได้รับความเจ็บอายเดือดร้อนนัก ขอศาลได้
หมายเรียกตัวจำเลยมาพิจารณาตามข้อหาในฟ้องให้เห็นเท็จแลจริงแล้ว พิพากษาคัดสินตามพระ
ราชกำหนดกฎหมายที่ชอบด้วยทางยุติธรรมแลบังคับจำเลย

(๑) ขอให้ศาลพิจารณาพิพากษาคัดสินจำเลยแพ้นความตามกระบวนการความ

(๒) ขอให้ศาลปรับจำเลยให้แก่ข้าพเจ้าเป็นเงิน ๔๐๐ บาท

(๓) ขอให้ศาลบังคับจำเลยเสียค่าธรรมเนียมแทนข้าพเจ้าแต่ฝ่ายเดียว ทั้งค่าทนายความ
ตามกฎหมายอย่างแรงด้วย

จำเลยเป็นข้าพึ่งบุญอยู่ในสมเด็จพระบรมราชินีนาถ อาไศรยอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

(ลงชื่อ) จิตรอักษร โจทย¹⁴⁸⁶

ความตึงเครียดและความขัดแย้งในชนชั้นเจ้านาย

หลังวิกฤตการณ์วังหน้า (พ.ศ.2417-2418) แล้ว ความขัดแย้งในกลุ่มเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่
ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดอีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายทั้ง
ปวง ดังความในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูก
ยาเธอกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) ที่ทรงยืนยันว่า “ตั้งแต่เกิด
มาเป็นกรุงศรีอยุธยา ยังไม่มีเวลาใดเวลาหนึ่งซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกับเจ้านายเป็นไมตรีกันดีขึ้นไปกว่า
นี้ ที่จะกลับกลายเป็นอย่างอื่นไปได้ง่าย ๆ นั้น ก็จะมีอย่างเดียวแต่เป็นเวลาซึ่งชาติเมืองไทยจะสูญ”¹⁴⁸⁷ แต่
ในรัชกาลที่ 5 ก็หาได้ปราศจากความขัดแย้งหรือความตึงเครียดอย่างสิ้นเชิงไม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกไม่พอพระทัยในการทำงานของเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่าง
ๆ อยู่ไม่น้อย ดังที่พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ลงวันที่
17 พฤศจิกายน ร.ศ.120 (พ.ศ.2444) ระบุว่า

พอไปยวาทครั้งนี้ได้ความลำบากเดือดร้อนเป็นอันมาก...ชาวบางกอกเล่ามีท่านเล็กคนเดียว
ที่กระตือรือร้นอยู่ นอกนั้นก็นอนแลเล่นกันเสียหมด จนหนังสือราชการก็ไม่ได้รับ ...เสนาบดี
ทุกวันนี้เหมือนควายที่หิบบ่อย ถ้าหยุดเดือนแรมเดือนกรตักก็หยุดบดเอื้อกันเสียหมด จะ
ผลัดเปลี่ยนก็ไม่มีคน พอเห็นเมืองไทยจะล้มเสียเพราะเรื่องนี้ไปแน่แล้ว คิด ๆ ขึ้นมาแล้วเหือดแห้ง
ใจเต็มที...¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸⁶ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.5/10 คดีความ วิวาท เรื่องคดีระหว่างหม่อมเจ้าจิตร
อักษรโจทยอำแดงเชื้อจำเลย เรื่องวิวาทกันในพระบรมมหาราชวัง

¹⁴⁸⁷ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
ลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุม
พันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน 2493, หน้า 18-19.

¹⁴⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-24.

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเน้นย้ำ “ธรรมเนียมราชตระกูล” ในประเทศสยาม และเจ้านายส่วนใหญ่ก็ยอมรับใน “ธรรมเนียม” หรือระเบียบแบบแผนของราชตระกูลอย่างเคร่งครัด แต่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความตึงเครียดและความขัดแย้งในชนชั้นเจ้านายอยู่ไม่น้อย ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เจ้านายและข้าราชการส่วนหนึ่งมีแนวความคิดที่เห็นว่า การปกครองโดยพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดในการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ เพียงพระองค์เดียวนั้น อาจเกิดความผิดพลาดขึ้นได้ จึงควรมี “ปาลีเมนต์” (parliament) เหมือนในประเทศตะวันตก เพื่อรวบรวมคนที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยกันคิดอ่านเพื่อแก้ปัญหาของบ้านเมืองและสร้างความเจริญแก่บ้านเมือง ดังปรากฏใน “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ร.ศ.103” คำกราบบังคมทูลนี้สะท้อนให้เห็นว่า มีเจ้านายและข้าราชการจำนวนไม่น้อยที่ไม่เชื่อมั่นในการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แบบที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุด แต่เห็นว่าการปกครองประเทศควรกระทำโดยคณะบุคคลที่มีอำนาจในการตัดสินใจร่วมกัน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าการปกครองแบบตะวันตกไม่เหมาะกับเมืองไทย หากนำมาใช้ก็จะเป็นผลเสียมากกว่าผลดี เพราะชาวสยามยังขาดความรู้ความชำนาญที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองและย่อมจะไขว่ขว้างใจในพระเจ้าแผ่นดินมากกว่าผู้อื่น การปกครองประเทศสยามจึงควรยึดเอาพระราชดำริเป็นสำคัญ และเมื่อคนทั้งปวงในประเทศสามัคคีกันภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ คือ “ถือเอาพระราชดำริ” เป็นหลัก บ้านเมืองก็จะเจริญรุ่งเรือง¹⁴⁸⁹

ความขัดแย้งที่สำคัญอีกกรณีหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 คือความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เริ่มจากเรื่องความไม่ลงรอยกันในหลักการของกฎหมายและอำนาจศาล กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงต้องการระบบกฎหมายแบบอังกฤษคือกฎหมายจารีตประเพณี ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาธิดาราชานุกาพทรงเห็นชอบกับระบบประมวลกฎหมาย¹⁴⁹⁰ ในด้านศาลยุติธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าระบบศาลยุติธรรมควรจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มั่นคง ขณะที่กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงมีพระดำริว่าควรจะต้องจัดตั้ง

¹⁴⁸⁹ โปรดดู “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ร.ศ.103” และ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “พระบรมราชาธิบายเรื่องความสามัคคี” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

¹⁴⁹⁰ ระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common Law) คือ ระบบกฎหมายที่ยึดถือคำพิพากษาเป็นบ่อเกิดของกฎหมาย คำพิพากษาของศาลสูงจะเป็นแนวทางให้ศาลอื่น ๆ ตัดสินอรรถคดีใกล้เคียงกันหรือเหมือนกันเพื่อความยุติธรรม ซึ่งต่างจากระบบประมวลกฎหมาย (Civil Law) ที่ยึดถือกฎหมายลายลักษณ์อักษรที่ตราขึ้นจากฝ่ายนิติบัญญัติ (ซึ่งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ผู้ตรากฎหมายก็คือพระมหากษัตริย์ที่เป็นองค์รัฐอธิปัตย์) และใช้กฎหมายตามเจตนารมณ์และความมุ่งหมายแห่งกฎหมายนั้น ๆ โดยยึดถือตัวบทเป็นสำคัญ คำพิพากษาก่อนหน้า เป็นเพียงแนวทางหรือตัวอย่างในการวินิจฉัยคดีเท่านั้น

ระบบศาลยุติธรรมในฐานะองค์กรที่มีอำนาจอิสระแยกขาดจากอำนาจของฝ่ายบริหาร¹⁴⁹¹ ซึ่งข้อเสนอนี้ย่อมหมายความว่าอำนาจอธิปไตยทางการศาลไม่ได้เป็นของพระมหากษัตริย์ อันเป็นเรื่องที่ขัดกับหลักการของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างยิ่ง นอกจากกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์จะไม่ทรงอ่อนข้อในเรื่องนี้แล้ว ยังมีการตีพิมพ์ทัศนะที่แตกต่างจากคณะเสนาบดีเกี่ยวกับหลักวิชากฎหมายในวารสาร **ข่าวศาล** ในปี พ.ศ. 2446 อีกด้วย ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงไม่พอพระทัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงจัดระเบียบการบริหารราชการ ทั้งนี้ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงใช้ความสัมพันธ์พิเศษกับบรรดาลูกศิษย์ที่เป็นข้าราชการในกระทรวงยุติธรรมในการสนับสนุนการต่อสู้ของพระองค์เพื่อความเป็นอิสระของศาล โดยข้าราชการกระทรวงยุติธรรมจำนวนมากได้กราบบังคมทูลลาออกพร้อมกับพระองค์ คุณหลวงพระไกรศรีกล่าวว่า แม้จะเสี่ยงภัยแต่ก็ยังถือว่าได้ทำมาจากการความภักดีต่อชาติ เพราะอำนาจศาลมีผลอย่างลึกซึ้งต่อชีวิตและทรัพย์สินของประชาชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นปัญหาความภักดีที่ไม่สอดคล้องกัน ระหว่างความภักดีต่อรัฐ ผลประโยชน์ของกลุ่ม และความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ จนทำให้เรื่องนี้รบกวนพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก¹⁴⁹²

ในรัชกาลที่ 6 พระมหากษัตริย์ทรงประสบปัญหาว่าพระบารมีของรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นพระราชบิดานั้นสูงส่งอย่างยิ่งทั้งในสายตาของชาวสยามและชาวต่างชาติ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สืบต่อจากพระราชบิดา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องทรงสร้างพระบารมีให้สูงเด่นทัดเทียมกัน แต่เป็นการยากมากสำหรับพระองค์ที่จะสามารถเสริมสร้างพระบารมี ผลงาน และการยอมรับให้ทัดเทียมกับพระราชบิดา ในขณะที่คนทั้งหลายมักคิดเปรียบเทียบรัชกาลของพระองค์กับรัชกาลของพระราชบิดาอยู่เสมอ นับเป็นแรงกดดันที่ต้องทรงแบกรับไว้ตลอดรัชกาล¹⁴⁹³

อนึ่ง ตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เจ้านายชั้นสูงที่ทรงเป็นเสนาบดีในกระทรวงต่าง ๆ มีอำนาจในการจัดการรายได้ของกระทรวงอย่างค่อนข้างเป็นอิสระ สามารถนำรายได้ของกระทรวงไปใช้จ่ายในกิจการต่าง ๆ โดยไม่มีการควบคุมตรวจสอบอย่างเป็นระบบ เพียงแต่ต้องถวายรายงานรายรับ-รายจ่ายเท่านั้น จนกระทั่งในรัชกาลที่ 6 จึงทรงพยายามสร้างระบบตรวจสอบรายรับรายจ่ายของแต่ละกระทรวงขึ้นมา¹⁴⁹⁴ การที่รัชกาลที่ 6 ทรงพยายามตรวจสอบรายรับรายจ่ายของกระทรวงต่าง ๆ เช่นนี้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายบางพระองค์ และน่าจะเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งให้คนจากตระกูลขุนนาง

¹⁴⁹¹ Kullada Kesboonchoo Mead. "The Rise and Decline of Thai Absolutism" Ph.D. diss., the School of Oriental and African Studies, the University of London, 2000, p.200-201.

¹⁴⁹² Ibid, p. 200-209.

¹⁴⁹³ โปรดดู ราม วชิราวุธ (นามแฝง), ประวัติต้นรัชกาลที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

¹⁴⁹⁴ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ "เมืองไทย" และ "ชั้น" ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

หรือตระกูลสามัญชนเป็นเสนาบดีบางกระทรวงแทนเจ้านาย เช่น เจ้าพระยาযায়มราช (บัน สุ่ม) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) ซึ่งเสนาบดีที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยเป็นอย่างยิ่งก็คือ เจ้าพระยาযায়มราช (บัน สุ่ม) ซึ่งเคยเป็นพระอาจารย์ของพระองค์เมื่อยังทรงพระเยาว์

ปัญหาความสัมพันธ์ที่ไม่ราบรื่นระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้านายชั้นสูงที่ทรงเป็นเสนาบดี ยังเกิดจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระชนมายุน้อยกว่าและทรงเป็นพระราชนัดดา ในขณะที่เจ้านายชั้นสูงเหล่านี้ทรงเป็นพระปิตุลาและทรงมีประสบการณ์ในการทำงานมากมาย ทำให้เจ้านายชั้นสูงบางพระองค์ไม่ “เชื่อถือ” ในพระมหากษัตริย์เท่าที่ควร พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พระราชทานพระยาเทพอรชุน พระยาอุไทยมนตรี และพระยาธรรมสุกราช สะท้อนปัญหาของพระองค์ได้เป็นอย่างดี ดังความต่อไปนี้

ตัวเราเวลานี้ตกอยู่ในที่ลำบาก ยากที่จะรู้ได้ว่าภัยอันตรายจะมาถึงตัวเราเวลาใด เพราะเรารู้สึกประหนึ่งว่าเป็นตัวคนเดียวหาพวกพ้องมิได้ ถ้าที่เปนพวกพ้องก็เผอิญเป็นผู้ที่อยู่ในตำแหน่งอันหาอำนาจมิได้ **ส่วนผู้ที่มิหน้าที่ใหญ่ในราชการนั้นเรารู้สึกว่ามีความเชื่อถือในตัวเราน้อยกว่าที่ควรจะมี** เพราะฉะนั้นเราจะคิดว่ากล่าวตักเตือนอย่างใดมักจะไม่มีใครเชื่อฟัง ถึงที่สุมนะไปว่าตนได้เคยเปนราชการมาก่อนเราบ้าง ถ้าถือว่ามีความรู้และเข้าใจความประสงค์แลความคิดของประชาชนดีกว่าเราบ้าง...¹⁴⁹⁵

นอกจากนี้ความตึงเครียดและความขัดแย้งในชนชั้นเจ้านายยังเกิดจากการที่ในกลุ่มเจ้านายมีการแบ่งชั้นกันอย่างซับซ้อน และสมาชิกของชนชั้นเจ้านายได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและเกียรติยศอย่างไม่เท่าเทียมกัน เช่น เจ้านายชั้นสมเด็จเจ้าฟ้าได้รับพระราชทานที่ดินและพระราชวังขนาดใหญ่มาก ได้รับพระราชทานเงินและทรัพย์สินอื่น ๆ มากที่สุด และได้เสด็จไปทรงศึกษาในยุโรป ส่วนเจ้าฟ้า และพระองค์เจ้า ได้รับพระราชทานวังและที่ดินขนาดเล็กลงมา และได้รับพระราชทานเงินและทรัพย์สินอื่น ๆ น้อยกว่า¹⁴⁹⁶ ซึ่งประเพณีการจัดลำดับชั้นอย่างละเอียดซับซ้อน ที่ทำให้เจ้านายแต่ละชั้นมีอำนาจและมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากัน ก่อให้เกิดความตึงเครียดในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของเจ้านายอยู่เสมอ นอกจากนี้การรักษาเกียรติยศของเจ้านายในฐานะที่เป็นสมาชิกพระราชวงศ์ ยังทำให้ยากแก่การปรับตัวและการหาทางออกจากความขัดแย้งอย่างตรงไปตรงมา

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของเจ้านาย คือการดำรงรักษาพระเกียรติยศในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ซึ่งการดำรงอยู่อย่างเพียบพร้อมไปด้วยเกียรติยศนั้นจะต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก เจ้านายจะต้องมีทั้ง “เชื้อตระกูลสูง” และทรัพย์สินมหาศาลจึงจะได้รับการยอมรับนับถือจากสมาชิกในวงสังคมชั้นสูง ดังที่หม่อมเจ้าอากาศดำเกิงได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในนวนิยายเรื่อง **วิมานทะเลาย** ความว่า

¹⁴⁹⁵ หจข., ร.6 ม.36 ก/6 พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ถึงพระยาเทพอรชุน พระยาอุไทยมนตรี และพระยาธรรมสุกราช

¹⁴⁹⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 34-37.

“สมาชิกของสมาคมชั้นสูงต้องมีทั้งทรัพย์และมีทั้งเชื้อตระกูลสูง จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไม่ได้ สำหรับผู้ที่มีทรัพย์แต่ไม่มีเชื้อตระกูล ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมก็เช่นเดียวกับจะพยายามชักใบเรือแล่นในลมมรสุม...จนบางทีถึงแก่อับปาง สำหรับผู้ที่มีแต่เชื้อตระกูลและไม่มีทรัพย์ ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมจนเป็นที่ออกหน้าออกตา ก็มีอุทาหรณ์เช่นเดียวกับจะพยายามพายเรือบนโคลน ย่อมจะหนักแรง หนักใจ และไร้ผล และในที่สุดก็ทำให้เป็นบ้า”¹⁴⁹⁷

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการ เนื่องจากพระมหากษัตริย์มิได้ทรงมีความสัมพันธ์โดยตรงกับข้าราชการ จึงปรากฏว่ามีข้าราชการบางส่วนจงรักภักดีต่อเสนาบดีที่เป็นเจ้ากระทรวงของตนมากกว่าจะจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ แม้แต่ในรัชกาลที่ 5 เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงลาออกจากราชการเนื่องจากเกิด “กรณีพระยาระกา” ข้าราชการในกระทรวงยุติธรรมจำนวนมากก็พากันลาออกจากราชการตามไปด้วย ซึ่งทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงเสียพระทัยและทรงพระพิโรธเป็นอันมาก¹⁴⁹⁸

ในรัชกาลที่ 6 นอกจากจะมีความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายชั้นสูงบางพระองค์แล้วยังปรากฏหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหาในความสัมพันธ์กับข้าราชการอีกด้วย ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาอมราช มีความตอนหนึ่งว่า

“ฉันจึงเปนผู้ที่หาพวกพ้องมิได้เลย ยืนอยู่คนเดียว ข้อนี้ปรากฏชัดเจนอยู่ เมื่อแรกรู้ข่าวอ้ายพวกทหารคิดการกำเริบกันขึ้น ไม่มีใครที่จะแสดงความเดือดร้อนเลย...ต่อเมื่อแน่ใจกันขึ้นบ้างแล้วว่าขตาฉันยังไม่ถึงคราวจะพินาศล่มจม จึงได้มีเสียงแสดงความนิยมในตัวฉัน...การที่ประพฤติเช่นนี้ก็ไม่ผิดอะไรกันกับเล่นละครเท่านั้น...ข้อวิตกของฉันมีอยู่อย่าง ๑ คือ วิตกว่าถ้าแม้มีคนเล็ดร้อนบังอาจคิดการเช่นที่ทำมาแล้ว...ข้าราชการไทยก็จะพากันตั้งตัว “เปนกลาง”...และข้าราชการไทยเราพากันใจเย็นคอยแต่ “เป นกลาง” อยู่เช่นนี้ไม่ช้าก็จะเปนขี้ข้าชาวต่างประเทศโดยไม่รู้สำนึกตัวเลย”¹⁴⁹⁹

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ระบบราชการยังไม่มีลักษณะเป็นระบบราชการสมัยใหม่อย่างแท้จริง นอกจากจะยังคงเน้นหลักชาตวุฒิ การเลื่อนตำแหน่งก็มีได้เป็นไปตามหลักคุณธรรม (merit system) แต่ขึ้นอยู่กับความโปรดปรานของเจ้ากระทรวงเป็นสำคัญ นอกจากนี้ในระบบราชการยังประกอบด้วยข้าราชการแบบเดิมที่มีตำแหน่งหน้าที่มาตั้งแต่อดีตก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครอง จึงเกิดปัญหาว่าข้าราชการที่อายุมากกว่าและมีประสบการณ์ในการทำงานมานาน ควรจะมีความสัมพันธ์กับข้าราชการรุ่นหนุ่มกว่าที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่และมีตำแหน่งหน้าที่สูงกว่าอย่างไร ในขณะที่เดียวกันตำแหน่งระดับสูงในระบบราชการสายต่าง ๆ ก็มักตกเป็นของเจ้านายชั้นสูงหรือผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศ ซึ่งทำให้ข้าราชการ

¹⁴⁹⁷ อากาศดำเกิง รพีพัฒน์, หม่อมเจ้า, วิมานทะเลาย. พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2527, หน้า 161-162.

¹⁴⁹⁸ งาม วชิราวุธ (นามแฝง), ประวัติต้นรัชกาลที่ 6, หน้า 315- 376.

¹⁴⁹⁹ หจข., ร.6 บ./3.1/64 เล่ม 4 เรื่องเจ้าพระยาอมราช

ที่มาจากตระกูลต่ำมีโอกาสเจริญก้าวหน้าในระบบราชการอย่างจำกัด แม้แต่เงินเดือนก็ได้ใช้บัญชีเงินเดือนเดียวกัน ทำให้ผู้ดำรงตำแหน่งในระดับเดียวกันได้รับเงินเดือนแตกต่างกันมาก อีกทั้งยังเกิดทัศนคติที่แตกต่างกันในเรื่องเงินเดือน กล่าวคือ พระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงที่มีอำนาจมักเน้นอยู่เสมอว่าเงินเดือนมิใช่ “สิทธิ” ที่ข้าราชการพึงได้รับ แต่เป็น “พระมหากรุณาธิคุณ” ของพระมหากษัตริย์ แต่ข้าราชการจำนวนไม่น้อย รวมทั้งนายทหารบางคนที่อยู่ใน “การกบฏ ร.ศ.130” มีความเห็นว่า เงินเดือนเป็นสิทธิที่ข้าราชการได้รับจากการใช้ความรู้ความสามารถในการทำงาน และเงินเดือนที่ตนได้รับก็มาจากภาษีอากรที่เก็บจากราษฎร การทำงานในระบบราชการจึงเป็นการทำงานเพื่อราษฎร¹⁵⁰⁰ ทัศนคติเช่นนี้ของข้าราชการบางส่วนทำให้พระมหากษัตริย์และเจ้านายไม่ได้รับความจงรักภักดีหรือความเคารพเชื่อฟังจากข้าราชการจำนวนไม่น้อย

ความตึงเครียดและความแตกร้างในกลุ่มชนชั้นสูง¹⁵⁰¹ ตลอดจนปัญหาความจงรักภักดีกลุ่มข้าราชการดังกล่าวมานี้ นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เป็นอุปสรรคต่อการทำงานร่วมกัน และมีผลในทางบั่นทอนความมั่นคงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอย่างมาก

การปรับตัวทางเศรษฐกิจของเจ้านาย

เจ้านายบางส่วนพยายามปรับตัวในทางเศรษฐกิจโดยเป็นผู้ประกอบการในธุรกิจบางประเภท การปรับตัวทางเศรษฐกิจของเจ้านายนี้สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจากบทบาทของราชสกุลสนธิวงศ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเป็นเจ้านายที่มีตำแหน่งราชการสำคัญและทรงเป็นพ่อค้าชั้นนำ ในทศวรรษ 2380 กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นคนหนึ่งในหมู่คนหนุ่มในจำนวนหยิบมือเดียวที่กระตือรือร้นในการรับวัฒนธรรมตะวันตก ทรงศึกษาการแพทย์แบบตะวันตก และต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมหมอลหลวง กรมหลวงวงศาธิราชสนิทได้กลายเป็นเสนาบดีคนสำคัญที่สุดคนหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่นเดียวกับคนอื่นๆ ในกลุ่มนี้ อีกทั้งท่านยังประสบความสำเร็จทางการค้าอีกด้วย โดยทรงเป็นอธิบดีกรมศุลกากรและรับผิดชอบการแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลต่างๆ ทั้งหมด การมีงานที่เข้าซ้อนกันระหว่างกิจการส่วนตัวกับรัฐบาล ทำให้ท่านสามารถหากำไรได้จากตำแหน่งเหล่านี้ รวมทั้งยังมีรายได้จากขบวนเรือสามลำที่ท่านส่งไปค้าขายกับต่างประเทศด้วย¹⁵⁰²

พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์เป็นโอรสของกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่มีบทบาทเด่นที่สุด พระองค์ได้รับการฝึกฝนทางการแพทย์เช่นเดียวกับพระบิดา โดยทำงานเป็นแพทย์ในกองทหารมหาดเล็กและกองทัพบก และเป็นผู้สืบทอดตำแหน่งอธิบดีกรมหมอลหลวงต่อจากพระบิดา พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์รับผิดชอบอย่างมากต่อการปฏิรูปและการทำให้กองทัพเรือทันสมัยในรัชกาลที่ 5

¹⁵⁰⁰ ไพโรจน์ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475

¹⁵⁰¹ ไพโรจน์รายละเอียดเพิ่มเติมใน ราม วชิราวุธ (นามแฝง) ประวัติต้นรัชกาลที่ 6, หน้า 371-373 ซึ่งกล่าวถึง “กรมหลวงประจักษ์และลูกถูกห้ามเฝ้า” และ “ความขัดแย้งต่างๆ ของกรมหลวงประจักษ์”.

¹⁵⁰² เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เขี่ยมธรรม และคณะ (แปล), สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 143-144.

หน้าที่การงานของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ก็เฉกเช่นเดียวกับพระบิดาที่เห็นได้ชัดว่า ปนเปกนระหว่างงานของเอกชนกับของรัฐ แต่ยุคสมัยที่กำลังเปลี่ยนไป ในประการแรก สนธิสัญญาที่ทำกับประเทศตะวันตกในทศวรรษ 2390 และทศวรรษ 2400 ได้ยกเลิกการผูกขาดการนำเข้าและการส่งออกที่มีอยู่ คอนสแตนที วิลสัน เขียนไว้ว่า “ข้าราชการไทยก็ยังคงทำการค้าขายส่วนตัวกับคนจีนและชาวเอเชียอื่นๆ ด้วย ตามเงื่อนไขที่มีอยู่ก่อนหน้านี้” แต่สนธิสัญญาต่างๆ ทำให้การค้าของรัฐสิ้นสุดลง ดังนั้น ความสับสนปนเปว่าธุรกิจใดเป็นของส่วนตัวหรือของหลวงก็ไม่ปรากฏอีกต่อไป นอกไปจากนี้ การปฏิรูปที่สำคัญใน 3 ทศวรรษสุดท้ายของต้นพุทธศตวรรษที่ 25 บางประการ คือ การตั้งพระคลังมหาสมบัติและกรมสารบัญชี ซึ่งในการดำเนินงานต้องมีการจำแนกความแตกต่างระหว่างธุรกิจเอกชน ของหลวง และของข้าราชการต่างๆ ทำดีที่สุด เรื่องที่น่าสนใจเรื่องหนึ่งจากการศึกษางานอาชีพของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ได้ช่วยยืนยันว่าเมื่อถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การผนวกงานส่วนตัวกับงานหลวงเข้าด้วยกันเป็นสิ่งที่ยากมากขึ้น¹⁵⁰³

ในปลายทศวรรษ 2423 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ได้เป็นเจ้าของบริษัทการค้าทางเรือที่สำคัญที่รู้จักกันในชื่อห้างจันทบูรณเอน์ซี ซึ่งดำเนินงานอย่างคึกคัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการค้าภายในระหว่างจังหวัดต่างๆ บริเวณริมฝั่งทางตะวันออกเฉียงใต้กับกรุงเทพฯ แม้ว่าแรกเริ่มทีเดียวกิจการนี้จะเป็นกิจการ “ส่วนตัว” แต่ไม่เวลาดต่อมาไม่นาน หลานของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ได้เล่าว่า เป็นกิจการที่มีลักษณะ “กิจการ” ทั้งนี้เพราะการใช้ตำแหน่งของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ในกองทัพเรือ เป็นเรื่องธรรมดาว่าเมื่อกองทัพเรือหน่วยสำคัญไปตั้งที่จันทบุรี เรือของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์คงถูกเรียกมาทำงานด้านการลำเลียงเป็นส่วนใหญ่ ในไม่ช้าแบบอย่างของการผสมผสานระหว่างธุรกิจส่วนตัวกับราชการก็ได้ฝังรากลึก กล่าวคือเรือสินค้าของท่านที่แล่นจากกรุงเทพฯ ไปจันทบุรีบรรทุกเสบียงส่วนใหญ่ของกองทัพเรือ แต่เมื่อล่องเรือกลับกรุงเทพฯ ก็จะมีซื้อผลผลิตท้องถิ่นที่มีราคาคงเช่นพริกไทยและหนังสัตว์ เพื่อบรรทุกเรือมาขายที่กรุงเทพฯ¹⁵⁰⁴

บริษัทของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ดูเหมือนจะมีความรุ่งเรืองชั่วขณะหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในปี พ.ศ. 2432 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ได้ซื้อเรือแบบยุโรปลำใหม่ ซึ่งได้รับการตั้งชื่อใหม่เมื่อเรือแล่นถึงลำนํ้าไทยว่า ภูเก็ตติงา ความสับสนเกี่ยวกับบทบาทที่ชัดเจนของเรือลำนี้เกิดขึ้นในทันทีทันใด เพราะชาวยุโรปซึ่งมีธุรกิจการค้าบริเวณชายฝั่งทะเลมองว่าเรือภูเก็ตติงเป็นคู่แข่งรายใหม่ที่สำคัญและเรียกร้องว่ากรมศุลกากรจะต้องเก็บภาษีในอัตราเดียวกันกับเรือของตน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ตอบได้ว่า ท่านได้ซื้อเรือลำนี้มาเพื่อตอบสนองความต้องการของทางราชการ ไม่ใช่เพื่อนำไปใช้ส่วนตัว ท่านได้ชี้แจงว่า นับตั้งแต่เรือภูเก็ตติงมาถึงก็ได้ทำงานให้แก่ทางราชการ ยิ่งไปกว่านั้น ในช่วงเวลาแห่งการกล่าวหานี้ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ได้เตรียมนำเรือไปทำงานของทางราชการที่รัฐกลันตัน การประนีประนอมกันชั่วคราวระหว่างพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์กับคู่แข่งชาวยุโรปเกิดขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹⁵⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.

¹⁵⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 145.

ทรงตัดสินว่า รัฐบาลจะเป็นฝ่ายจ่ายภาษีให้ก่อน ทั้งนี้เป็นที่เข้าใจกันว่าพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์จะต้องรับผิดชอบในการจ่ายภาษีเมื่อมีการประเมินภาษีเรือลำนี้ในที่สุด¹⁵⁰⁵

อย่างไรก็ตาม ธุรกิจของจันทบูรณ์เอเยนซี ไม่สามารถแข่งขันกับชาวยุโรปได้ และต้องปิดกิจการลง แต่การดำเนินธุรกิจของห้างจันทบูรณ์เอเยนซีก็สะท้อนให้เห็นว่า บทบาทที่ซ้อนทับกันระหว่างธุรกิจส่วนตัวกับของหลวงอันเป็นที่ยอมรับกันในสมัยโบราณนั้น ได้กลายเป็นอดีตไปแล้ว กระบวนการนี้ยังเปลี่ยนแปลงมากขึ้น ในช่วงชีวิตของคนรุ่นที่ 3 ของราชสกุลสนธิวงศ์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การปฏิรูประบบราชการเริ่มสร้างผลกระทบใหม่ๆ ที่สำคัญ¹⁵⁰⁶

ม.ร.ว.สุวพรรณ บุตรชายคนโตของพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ สะท้อนวิถีชีวิตที่แตกต่างจากบรรพบุรุษ กล่าวคือ ม.ร.ว.สุวพรรณเป็นคนไทยรุ่นแรกๆ ที่ได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยตะวันตก ในปี พ.ศ. 2415 เขาได้ถูกส่งไปรับการศึกษาที่สกอตแลนด์ตั้งแต่อายุ 9 ปี และศึกษาอยู่ที่นั่นเรื่อยมาจนได้รับปริญญาด้านการแพทย์จากมหาวิทยาลัยเอดินเบอระ เมื่อกลับมาเมืองไทยแล้ว ม.ร.ว.สุวพรรณได้ฝึกงานกับบิดาในหลายด้าน เช่น เป็นนายทหารเรือ เป็นแพทย์หลวงและนักธุรกิจ แต่สิ่งที่ ม.ร.ว.สุวพรรณสนใจมากที่สุดคือการทำธุรกิจ นอกจากบริษัทหุุดคลองแลคูนาสยาม เขายังมีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจการโรงสี รถม้า เรือข้ามฟาก และกิจการอื่นๆ อีกหลายอย่าง การที่เขาพอใจที่จะทำงานส่วนตัวมากกว่ารับราชการก็เป็นที่รู้กันดี และมักจะถูกวิพากษ์วิจารณ์เป็นครั้งคราว ในช่วงเวลานั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ต้องการให้เขาบริหารราชการในกระทรวงมหาดไทย แต่ ม.ร.ว.สุวพรรณปฏิเสธ อีกครั้งหนึ่งในช่วงรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงกระดุนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ให้ใช้ประโยชน์จากความเชี่ยวชาญด้านการเกษตรและชลประทานซึ่งเป็นที่ยอมรับกันของ ม.ร.ว.สุวพรรณ แต่ ม.ร.ว.สุวพรรณ ได้อุทิศตัวเองกับวงการธุรกิจและการเกษตรกรรม โดยไม่สนใจสร้างความสมดุลระหว่างการทำงานส่วนตัวกับงานราชการ ในขณะนั้น เส้นขีดคั่นระหว่างกิจการส่วนตัวกับงานราชการชัดเจนขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้กินเวลาในช่วง 3 ชั่วโมง เมื่อถึงรุ่นของ ม.ร.ว.สุวพรรณ ก็ต้องแยกธุรกิจส่วนตัวออกจากงานราชการอย่างชัดเจน แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์จะทรงมีพระประสงค์ให้ ม.ร.ว.สุวพรรณเข้ารับราชการ แต่พระองค์ก็ทรงยกย่องการที่ ม.ร.ว.สุวพรรณ แยกงานราชการออกจากธุรกิจส่วนตัว¹⁵⁰⁷

การลงทุนทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นในระดับรัฐบาลหรือพระมหากษัตริย์ด้วย เช่น รัฐบาลสยามให้ทุนอุดหนุนบริษัทเดินเรือต่างๆ เช่น บริษัทของเซอร์อัลเฟร็ด โจนส์, โดนัลด์ สจ๊วต และเฟรดเดอริก เวอร์นีเย่ ได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐบาลสยามปีละ 6,000 ปอนด์ บริษัทอีสต์เอเชียติก ได้เงินอุดหนุนปีละ 5,600 บาท จนกระทั่งทศวรรษ 2450 จึงมีบริษัทชาวสยามและนายทุนจีนเข้ามามีบทบาทแข่งขันด้วย

¹⁵⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁰⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146-147.

นอกจากราชสกุลสนธิวงศ์แล้ว เจ้านายหลายพระองค์ได้ร่วมลงทุนในกิจการต่างๆ เช่น รถไฟ เอกสารราชการซึ่งเสนาบตี 11 คนกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปี ร.ศ.111 (พ.ศ.2435) ระบุว่าเงินลงทุนดังกล่าวเป็นกรรมสิทธิ์เอกชน “เงินซึ่งพระราชบุตร พระราชชายาทรงนำมาลงในการรถไฟนี้เป็นทรัพย์สินสมบัติของบุคคล ไม่ใช่ทรัพย์สินสมบัติของแผ่นดิน แผ่นดินจะถือเอาด้วยอุบายอย่างใดไม่ได้ ไม่เป็นยุติธรรม เว้นไว้แต่แผ่นดินจะข่มขืนเอาด้วยอำนาจปราศจากกรรมทั้งปวง...ก็เสมอเหมือนแผ่นดินปล้นบุคคลเท่านั้น”¹⁵⁰⁸

ในปี พ.ศ.2451 มีเจ้านายคือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ และหม่อมเจ้าไพฑูริยาเทพร่วมทุนกับอังกฤษในการจัดตั้งบริษัทเรือกลไฟสยามทุน จดทะเบียนเป็นบริษัทในสังกัดสยาม ทำการเดินเรือในอ่าวสยามและใกล้เคียง โดยการซื้อกิจการเดินเรือจากบริษัทอีสต์เอเชียติกมาดำเนินการต่อ รวมทั้งซื้อเรือกลไฟเดินระหว่างสยามกับสิงคโปร์เพื่อรับส่งสินค้าและรับผู้โดยสาร¹⁵⁰⁹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ และเจ้านายอื่น ๆ หลายพระองค์ลงทุนในกิจการโรงสี ซึ่งเป็นกิจการที่คนนิยมลงทุนมากเนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการส่งออกข้าว เฉพาะในกรุงเทพฯ ในต้นรัชกาลที่ 5 มีโรงสีเพียง 5 โรง แต่ในกลางรัชกาล คือ พ.ศ.2435 มีโรงสี 25 โรง และในปีสุดท้ายของรัชกาลที่ 5 มีโรงสีถึง 59 โรง เมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 6 คือ พ.ศ.2467 ในกรุงเทพฯ มีโรงสีถึง 83 โรง¹⁵¹⁰ โรงสีหลายโรงเป็นของพระคลังข้างที่ นอกจากนี้ยังมีโรงสีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาที่ตำบลวัดราชสิงขรซึ่งทรงให้คนจีนเช่าเดือนละ 4,000 บาท โรงสีของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ที่ตำบลบางพลัด และโรงสีของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ที่รังสิต ซึ่งทั้งสองพระองค์โปรดให้คนจีนเช่าทำเช่นกัน ทุนของเจ้านายบางพระองค์ที่ใช้ไปในการลงทุนหรือการใช้หนี้ธนาคารส่วนหนึ่งมาจากการกู้ยืมพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญในเวลานั้น เช่น กรณีกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ เป็นต้น โดยเจ้านายที่กู้เงินจะวางหลักทรัพย์สินค้ำประกัน ซึ่งทำให้พระคลังข้างที่กลายเป็นเจ้าของกิจการนั้นๆ เมื่อเจ้านายที่กู้ยืมประสบภาวะขาดทุนจนไม่มีเงินมาใช้หนี้¹⁵¹¹ และพระคลังข้างที่เองก็ลงทุนในกิจการต่างๆ จำนวนมาก เช่น ธนาคาร ตึกแถว ฯลฯ

¹⁵⁰⁸ หจข., ร.5 ยธ.4.6/12 เสนาบตี 11 คนกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ.111. อ้างใน สุทธิพันธุ์ ชูทรวานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 260.

¹⁵⁰⁹ อภิชา ชุตติพงศ์พิสิฐ, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ.2398-2461” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547, น.117

¹⁵¹⁰ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การผลิตและการค้าข้าวในที่ราบภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2475)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 223.

¹⁵¹¹ สุทธิพันธุ์ ชูทรวานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 261.

การลงทุนที่นิยมกันมากที่สุดในหมู่เจ้านายคือการลงทุนในที่ดินซึ่งเป็นการลงทุนที่มั่นคงปลอดภัย และได้กำไรมาก เพราะราคาข้าวสูงขึ้นอยู่เสมอ ดังที่กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าใคร่ครวญและทดลองการค้าขายมาหลายประการแล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า บันดาจิกใดๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้ไทยที่ควรจะทำเพื่อหาเลี้ยงชีพ ถ้าเพื่อใช้ทุนให้สืบผลอันมั่นคง ในปัจจุบันนี้ ยากจะมีดีเสมอการค้าที่ดิน แลที่ดินอย่างใดในสมัยนี้ยากจะมีผลเสมอเหมือนที่นาดีให้ ชาวนาเช่าทำ ด้วยราคาเช่าขึ้นอยู่เสมอ มากกว่าส่วนค่าแรงงานเสียบียงอาหารที่ราคาขึ้น¹⁵¹²

พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างจริงจัง ในการลงทุนจ้างคนทำนาแถบรังสิตพระองค์ทรงถูกร้องเรียนโดยราษฎรว่าพระองค์ทรงกดขี่เอาเปรียบ ราษฎร จนมีการแต่งตั้งให้เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้สืบสวนหาความจริง แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่น นราธิปประพันธ์พงศ์ก็ทรงแก้ต่างให้แก่ตัวเอง ดังความในจดหมายต่อไปนี้

(สำเนา)

กรุงเทพฯ วันที่ ๓๐ เมษายน รศ ๑๑๗

จดหมายมายัง เจ้าพระยาอภัยราชาทราบ

วันนี้ได้รับหนังสือของท่านเจ้าคุณลงวันวานนี้ มีใจความว่า มีคนจนที่ใช้ให้ทำนาของข้าพเจ้า ณ คลองรังสิต ทำเรื่องราวมายื่นว่า เมื่อ ๔ ปีมาแล้ว ข้าพเจ้าได้ชวนเขาไปทำนาโดยสัญญาว่า ข้าพเจ้าจะให้เครื่องทำนาแก่เขา ได้ผลเท่าใดแบ่งกันคนละครึ่ง แต่ฝ่ายข้าพเจ้าไม่ได้ทำตามสัญญา ชาวนากลับต้องเป็นหนี้ แลคนที่ไม่มีเงินให้ก็ต้องจำตรวนกดขี่ห้ามมิให้ฟ้องร้อง เจ้าคุณได้สืบสวนโดย ทางลับได้ความว่ามีมูลเหตุอยู่บ้างจริง แต่ก่อนที่เจ้าคุณจะนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา เจ้า คุณสมควรจะมีหนังสือมายังข้าพเจ้า ด้วยเจ้าคุณเชื่อว่าข้าพเจ้าจะไม่ได้ทำการนั้น หากคนใช้ได้ทำ โดยข้าพเจ้าไม่ทราบ แลหวังใจว่าข้าพเจ้าคงจะตอบอย่างนั้น แลข้าพเจ้าคงจะห้ามมิให้กระทำอย่าง นั้นอีกนั้น

ข้าพเจ้าขอบใจเจ้าคุณในการที่ไต่ถามแลบอกมาทั้งนี้ แต่ข้าพเจ้าขอตอบปฏิเสธว่าตัวข้าพเจ้า กิติ์ ถ้าแม้ผู้ทำการของข้าพเจ้าก็มิได้ทำผิดสัญญาทำอยู่ดีธรรมต่อผู้ใดเลยที่ผิดพระราชกำหนด กฎหมาย แลไม่มีอำนาจกรรมสิทธิ์ที่จะห้ามใครมิให้ฟ้องร้องได้ตามกระบวนเมือง หากจะมีผู้ทำการ แทนข้าพเจ้าลอบทำเช่นนั้นจริง ข้าพเจ้าคงจะได้รับคำร้องก่อน

คนที่ทำอยู่ในนาข้าพเจ้ามีอยู่เป็น ๕ จำพวก คือ ๑ คนมีทุนแต่ไม่มีที่นาทำเช่าที่นาเขาลงทุน แลได้ผลเอง ข้าพเจ้าได้แต่ค่าเช่า ๒ คนมีทุนบ้างแต่ไม่พอการแลไม่มีที่นาทำมาเช่ามาแลมีทุนของ ข้าพเจ้า เขาลงทุนแลได้ผลเอง ข้าพเจ้าได้แต่ค่าเช่าแลดอกเบี้ย ๓ คนไม่มีทุนแลไม่มีนา ข้าตัวเองก็ เป็นทาสเขาด้วย ข้าพเจ้าช่วยไถ่ตัวมา แลทดรองทุนให้ยืม ทำหนังสือสัญญากันว่า เขาลงทุนเอง

¹⁵¹² ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “กรุงรัตนโกสินทร์กับความเปลี่ยนแปลง” บทความอัดสำเนาแจกเป็นมิตรพลีในเทศกาลปีใหม่ พ.ศ. 2525. หน้า 13. อ้างใน สุทธิพันธ์ ขุทธานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 262.

ได้ผลเท่าใดแบ่งกันคนละครึ่ง จนกว่าจะใช้หนี้เสร็จ ๔ นาข้าพเจ้าทำเอง ลงทุนแลได้ผลเอง จ้างลูกจ้างให้ค่ากินแลนุ่งห่ม แลค่าจ้างตามสัญญา แล ๕ นาข้าพเจ้าทำเอง ลงทุนแลได้ผลเอง ช่วยพาเขาใช้เป็นทาสตามกฎหมาย ให้ค่ากินนุ่งห่มแลลดค่าตัวให้ถึงค่าจ้างธรรมดาจนกว่าจะหมดจึงให้ค่าจ้างเท่ากับลูกจ้าง

ข้าพเจ้าไม่รู้ว่าคนจำพวกไหนแลคนไหนมาร้องว่าข้าพเจ้าทำผิดสัญญาข้อไหนแลเขาได้รับยุติธรรมอย่างไร ถ้าได้ทราบชัดแล้วก็จะได้ชี้แจงกระจ่างได้ แต่ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณจำพวก ๓ แล ๕ นั้น เป็นคนชั่วมากกว่าดี เกียจคร้านเอาแต่ เล่นแลดื่มลักควยแลเข้าขาย พบใจทุจริตเพิ่มหนี้สินมากขึ้นไป ข้าพเจ้าได้ฉิบหายเพราะคนชั่วเหล่านี้ เมื่อ ๒ เดือนมาแล้วคนในนาลักขายเข้าขายควยหมดหนี้ไป ๒ ครั้ว แต่ในเดือนนี้วันเดียวกันอีก ๕ ครั้ว ข้าพเจ้าประหลาดใจว่าเหตุใดเคยเรียบบร้อยมาเข้า ๔ ปีแล้วจึงเป็นเช่นนี้ ให้นายกองสืบได้ความว่า มีคนออกไปชักชวนว่าจะใช้ปัญญาช่วยไม่ต้องให้ใช้หนี้ข้าพเจ้า แลจะให้ที่นาเขาทำ บัดนี้คนในนาก็พากันสืบวนอยู่ ด้วยธรรมดาคนเขลาอยากจะได้ไม่ว่าทางไหน

ข้าพเจ้าได้อยู่ที่นั่นแลดูแลการเอง โดยตั้งใจจะให้เขามีความผาสุก คนที่ดีเขาก็ทำกินตั้งตัวได้ตามคนที่ชั่วเขาไม่ใคร่ชอบทำงานชอบผลาญแต่ทรัพย์ จนหนี้สินมากขึ้นไปก็มี คนเหล่านี้ข้าพเจ้าไม่พอใจจะให้อยู่ แต่มีรู้จะทำอย่างไรก็ต้องนิ่งอยู่

เมื่อคำร้องแลคำไต่สวนกับคำชี้แจงของข้าพเจ้าแตกต่างกันเช่นนี้ ข้าพเจ้าพอใจจะได้รับความยุติธรรม คือ ถ้าเจ้าคุณจะโปรดส่งให้เขาร้องต่อศาลบริสภาคศาลใดให้ไต่สวนเอาความจริงเหมือนคดีไฟฟ้าเข้าแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งปวง ตามพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าฝ่ายข้าพเจ้าผิดก็จะได้รับความผิดตามโทษานุโทษ ถ้าถ้าถูกคนที่โกงข้าพเจ้าหลบมากก็จะได้ตัวกลับไปทำงานถาวรรับเงินคืน ถ้าถูกคนที่เป่ร่ทาสที่หนีก็จะได้ตัว ไม่เสียประโยชน์แลทั้งไม่เป็นมลทินเสียชื่อเสียงของข้าพเจ้าผู้ทำดีจะเป็นร้ายไปด้วย ข้าพเจ้ายังรอฟังคำตอบอยู่

ข้าพเจ้าขอแสดงความนับถืออย่างสูงมายังเจ้าคุณณโอกาสนี้ด้วย

(ลงพระนาม) กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์¹⁵¹³

จะเห็นได้ว่าการปรับตัวทางเศรษฐกิจของเจ้านาย เกิดขึ้นในกลุ่มเจ้านายชั้นสูงซึ่งมีทั้งทุนอำนาจ และสถานภาพทางสังคมเกื้อหนุน จนกระทั่งในระยะหลังจึงมีเชื้อสายเจ้านายชั้นหม่อมราชวงศ์ลงทุนทำธุรกิจเต็มตัว แต่ก็เป่ร่หม่อมราชวงศ์ที่มีภูมิหลังพิเศษ คือเกิดในราชตระกูลที่สืบทอดอำนาจและความมั่งคั่งมาหลายชั่วคน อีกทั้งยังมีการศึกษาสูงเป็นพิเศษอีกด้วย แต่เจ้านายส่วนใหญ่เน้นทำธุรกิจโดยอาศัยฐานะที่เป็นเจ้านายชั้นสูง ซึ่งนอกจากจะทำให้สามารถกู้เงินจากพระคลังข้างที่แล้วยังสามารถใช้อิทธิพลที่เกิดจากตำแหน่งราชการในการแสวงหาผลประโยชน์จากธุรกิจอีกด้วย

¹⁵¹³ หจข., ร.5 กร. 5 กษ/2, กษ. 3.2/28 กรมนา เงินค่าที่นา เล่ม 2 เรื่อง ขาวนากล่าวโทษกรมณารว่ากระทำการกดขี่ ไม่ทำตามสัญญาที่ทำกันไว้ เรื่องเช่านากัน

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่า เจ้านายบางส่วนที่ลงทุนทำธุรกิจก็ประสบความล้มเหลว เนื่องจากขาดประสบการณ์และเครือข่ายทางการค้าทั้งในและต่างประเทศ แม้แต่การลงทุนในที่ดินก็ปรากฏว่าเจ้าของที่ดินบางส่วนประสบปัญหาเป็นอันมาก ดังปรากฏในคำรับสั่งของเจ้านายหลายพระองค์ที่ร่วมประชุมกันเพื่อประเมินปัญหาและหาทางออก ดังนี้

คำรับสั่งของพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นทิฆาทวรัษฎประวติ นอกจากจะทรงชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ มีแร่ธาตุบางอย่างมากเกินไปจนผลผลิตข้าวต่ำมากและราษฎรที่เช่านาพากันอพยพไปทำกินในพื้นที่อื่น ยังทรงชี้ให้ผู้เข้าร่วมประชุมเห็นด้วยว่า

...ราษฎรเมืองเราเป็นคนจนมาก ไม่มีทุนรอนที่จะซื้อเครื่องมือแลสัตว์พาหนะเองได้, ต้องอาศัยยืมของเจ้าของทอดรองให้ เมื่อทำไปไม่ได้ผลพอกก็มักจะพากันอพยพหนีไปทำในตำบลอื่น ซึ่งมีที่ดินอันมีปัญ่มาก โดยอยากจะได้ผลดี เมื่อผู้เช่าอพยพไปเสียเช่นนี้ เจ้าของนาย่อมได้ความเดือดร้อน

1514
...

คำรับสั่งของพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นทิฆาทวรัษฎประวติ ระบุถึงปัญหาเรื่องน้ำและราษฎรที่ทำนาติดการพนันและห่วย จนไม่เอาใจใส่ในการทำนา อีกทั้งยังเอาเงินทุนที่ได้จากเจ้าของนาไปเล่นการพนันหรือเล่นห่วยอีกด้วย ดังความว่า

เป็นการสมควรแก่งสยแล้วที่รัฐบาลจะคิดจัดการเรื่องน้ำมากกว่าเรื่องอื่น แต่การเสียหายของราษฎรยังมีอีกหลายประการ เป็นต้นว่าการเล่นการพนัน มีคนด้น้อยกว่าคนเลว แลชาวนาเป็นนักเลงห่วยโดยมากได้เคยมีตัวอย่างอยู่แล้วคือ ถ้าเจ้าของนาให้เงินไปทำทุนก็เอาเงินนั้นไปแทงห่วยเสียมากกว่านำไปใช้ลงทุนในการทำนา เป็นต้นว่าบาทหนึ่งก็เอาไปแทงห่วยเสีย ๒ สลึง เพราะฉะนั้นเห็นว่าในแถบคลองรังสิตควรเลิกแขวงห่วยเสียทีเดียว แลขอให้รัฐบาลจัดการบังคับน้ำให้ดีขึ้นแล้ว การเพาะปลูกจะเจริญยิ่งขึ้น¹⁵¹⁵

ส่วนคำรับสั่งของพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ระบุถึงปัญหาระดับชาติคือเรื่องค่าเงินบาท ซึ่งทำให้โรงสีตราคารับซื้อจากชาวนา ในขณะที่รัฐบาลก็ขึ้นอากรค่านา ทำให้ชาวนาท้อถอยจนกระทั่งเจ้าของนาต้องยกเว้นค่าเช่านาให้ ดังความว่า

การทำนาในเวลานี้ มีทางเสียมากกว่าได้ บางทีทำเข้าได้แล้วขายไม่ได้ราคาพอกับค่าใส่หุ้ย เพราะโรงสีซื้อเข้าสีส่งไปเมืองนอกได้รับเงินสยามน้อย ก็จำเป็นต้องกดราคาข้าวของพวกชาวนา ชาวนาเป็นคนจนไม่มีทุนรอน ก็จำเป็นต้องขายเข้าไปแต่ตามแต่จะได้ราคา เหตุทั้งนี้เพราะการแลกเปลี่ยนเงินในระหว่างประเทศ คือ เอกซ์เชนจ์เงินบาทขึ้นราคาเป็นต้นเหตุ กระทำให้ชาวนา

¹⁵¹⁴ หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรราภิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไว้เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราภิการ ร.ศ. 128.

¹⁵¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

ทอดยว่งรอยลงไปเนืองๆ แลมาถูกค่าเสนาขึ้นอีกซ้ำหนึ่งก็ประจวบกันพอดี เจ้าของนาต้องให้ผู้เช่าทำเปล่าโดยไม่เรียกเอาค่าเช่าเลยก็มี แต่ผ่อนผันถึงเพียงนี้ก็ยังไม่มีใครจะมีผู้มาทำเสียอีก โดยทนค่าไสหุ่ยไม่ไหว เพราะฉะนั้นเป็นการยากที่ราษฎรจะช่วยได้อย่างอย่างใดอีก ในเวลานี้ราษฎรก็ได้ช่วยอยู่แล้ว คือ ต้องเสียเงินค่านาทวีขึ้นเป็นอันมาก แลเมื่อรัฐบาลจะให้ช่วยอย่างใดอีก ในสิ่งที่รัฐบาลจะบำรุงให้ราษฎรเจริญขึ้นนั้น ก็ขอให้กะประมาณการที่จะทำให้ทราบ¹⁵¹⁶

แม้ว่าการลงทุนของเจ้านายบางส่วนจะได้กำไรไม่คุ้มทุน แต่อภิสิทธิ์ต่างๆ ของเจ้านายก็ทำให้เจ้านายในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีรายได้สูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้านายชั้นสูง ซึ่งการที่เจ้านายชั้นสูงมีจำนวนมากขึ้นและการทวีอำนาจและความมั่งคั่งของเจ้านายในกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทำให้วังต่างๆ เต็มไปด้วยความคึกคักมีชีวิตชีวาและมีกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมมากมาย และตำแหน่งเสนาบดีเกือบทั้งหมดก็เป็นของเจ้านาย จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อจำนวนเจ้านายชั้นสูงลดลงและพระมหากษัตริย์ทรงโปรดปรานมหาดเล็กและขุนนางที่ใกล้ชิดบางคนมากกว่าเจ้านาย ในขณะที่ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงบางพระองค์ทวีขึ้น ทำให้ความคึกคักในวังต่างๆ ลดลง และตำแหน่งเสนาบดีเกินกว่าครึ่งหนึ่งตกเป็นของขุนนาง เมื่อถึงรัชกาลที่ 7 จำนวนเจ้านายชั้นสูงยิ่งลดลงไปมาก แม้ว่าตำแหน่งเสนาบดีจะเปลี่ยนมาเป็นของเจ้านายเป็นส่วนใหญ่อีกครั้งหนึ่ง และอภิรัฐมนตรีที่ประกอบด้วยเจ้านายชั้นสูง 5 พระองค์จะมีอำนาจสูงมาก แต่พระมหากษัตริย์และเจ้านายก็เผชิญกับการวิพากษ์วิจารณ์ในหน้าหนังสือพิมพ์รุนแรงขึ้น และอิทธิพลของความคิดทางการเมืองใหม่ๆ เช่น ประชาธิปไตย สาธารณรัฐ และสังคมนิยม ก็ขยายออกไปสู่สังคมอย่างรวดเร็วและกว้างขวางขึ้น ในขณะที่เกิดวิกฤตเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก จนรายได้ของรัฐบาลและประชาชนลดลงอย่างมาก และรัฐบาลต้องดำเนินนโยบายลดรายจ่ายต่างๆ รวมทั้งจำเป็นต้องใช้วิธี “ดุลข้าราชการ” (คือให้ข้าราชการจำนวนมากออกจากงาน) หรือลดเงินเดือนข้าราชการและทหารลง ทำให้ความไม่พอใจต่อระบอบการปกครองที่อำนาจรวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์และเจ้านายเพิ่มขึ้น ส่งผลให้การปฏิเสหหลักชาตินิยมที่ดำเนินมาก่อนหน้านี้อย่างขยายตัวออกไป จนความนิยมที่มีต่อชนชั้นเจ้านายตกต่ำลง เปิดโอกาสให้กลุ่มข้าราชการที่รวมตัวกันในนาม “คณะราษฎร” ทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 ทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง และพระมหากษัตริย์กับเจ้านายต้องสูญเสียอำนาจทางการเมืองให้แก่ข้าราชการทหารและพลเรือน¹⁵¹⁷

สำหรับชีวิตทางสังคมของเจ้านายนั้น มีรากฐานอยู่บนวัฒนธรรมที่เน้นฐานานุศักดิ์อย่างเคร่งครัด การเสกสมรสมักพิจารณาจากความเหมาะสมในด้านชาติภูมิเป็นสำคัญ เจ้านายสตรีที่ทรงมีสามีเป็นไพร่ถือเป็นความผิด เจ้านายที่เป็นชายยังคงนิยมมีหม่อมห้ามจำนวนมาก การสมาคมต่างๆ ยังคงเป็นการสมาคมกับชนชั้นสูงด้วยกัน แม้ว่าจะมีวัฒนธรรมใหม่ๆ เช่น การจัดงานราตรีสโมสรเนื่องในการเฉลิมพระ

¹⁵¹⁶ เรื่องเดียวกัน,

¹⁵¹⁷ โปรดดู นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475, หน้า 1-257.

ชนม์พรรษา การจัดงานฉลองและเดินรำในวโรกาสเฉลิมพระยศเจ้านาย การพักผ่อนตากอากาศ การจัดงานเลี้ยงและการลีลาตามวังต่างๆ ในโอกาสพิเศษทั้งหลาย การชมละครเวที ฯลฯ แต่กิจกรรมใหม่ๆ เหล่านี้ก็เป็นไปตามสมควรในระหว่างสมาชิกของชนชั้นสูงหรือกับชาวตะวันตกเป็นสำคัญ แม้ว่าสามัญชนบางคน เช่น กศร. กุหลาบ¹⁵¹⁸ จะได้รับเชิญด้วย แต่ก็มีสามัญชนจำนวนน้อยมากที่มีโอกาสเช่นนั้น

ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางสังคมของเจ้านายวางอยู่บนวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญแก่ฐานานุศักดิ์ เจ้านายก็รับความรู้ เทคโนโลยี และวัฒนธรรมทางวัตถุจากตะวันตก รวมทั้งการแต่งกายแบบชาวตะวันตก เช่น การสวมกางเกง ถุงเท้า รองเท้า และหมวก เนื่องจากการเสด็จไปศึกษาในยุโรป เป็นเรื่องปกติของเจ้านายฝ่ายชายในชั้นพระราชโอรสและพระราชนัดดา ทำให้เจ้านายฝ่ายชายส่วนใหญ่ทรงมีความรู้ทางทหาร การใช้ภาษาอังกฤษ ประวัติศาสตร์ ปรัชญา และวรรณคดีตะวันตก ทำให้สามารถสังสรรค์กับชาวตะวันตกได้เป็นอย่างดี ส่วนเจ้านายสตรีถึงแม้ว่าจะไม่มีโอกาสเสด็จไปศึกษาเล่าเรียนในต่างประเทศ แต่ก็ทรงมีความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ วรรณคดีไทย ภาษาอังกฤษ มารยาทผู้ดีทั้งแบบไทยและแบบตะวันตก สามารถเสด็จไปร่วมงานสังสรรค์กับสมาชิกของชนชั้นผู้ดีและชาวตะวันตกชั้นนำได้อย่างไม่ขัดเขิน เจ้านายสตรีบางพระองค์ทรงทำหน้าที่เลขานุการส่วนพระองค์ เช่น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาณี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ทรงรับราชการเป็นเลขานุการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เจ้านายสตรีบางพระองค์ทรงพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ที่แสดงว่าทรงมีความรู้กว้างขวาง เช่น พระธิดาหลายพระองค์ในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งแสดงว่าเมื่อยังทรงพระเยาว์เจ้านายสตรีเหล่านี้ทรงได้รับการวางรากฐานด้านความรู้ต่างๆ มาแล้วเป็นอย่างดี

2. ข้าราชการ

เนื่องจากการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ข้าราชการจึงอยู่ภายใต้อำนาจเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์และเจ้านายที่ทรงเป็นเสนาบดี สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิยามความหมายของ “ข้าราชการ” ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไว้ว่า

¹⁵¹⁸ โปรดดูภาพบัตรเชิญที่ กศร.กุหลาบได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เพื่อไปร่วมงานเดินรำที่วังยุพาทิรมย์ และจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เพื่อร่วมในงานราตรีสโมสรเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ณ ศาลาว่าราชการต่างประเทศ ใน เครก เจ. เรย์โนลด์ส, เจ้าสัว ขุนศึก คักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเครก เจ. เรย์โนลด์ส.. วารุณี ไชยธรรมย์, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550. หน้า 12-13.

“ราชการแปลว่า การของพระราชา คือการอันเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงเป
นพระราชธุระ ปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและพระราชอาณาจักร ผู้เป็นข้าราชการก็คือผู้ที่พระเจ้า
แผ่นดินได้ทรงเลือกสรรยกย่องให้เป็นผู้ช่วยทำราชการ”¹⁵¹⁹

ในการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 เพื่อรวบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง จำเป็นต้องสร้างระบบ
ราชการสมัยใหม่ขึ้นเพื่อเป็นกลไกในการปกครอง โดยรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ จะต้องส่งข้าราชการจาก
ส่วนกลางเข้าไปทำงานในท้องถิ่นต่างๆ เช่น ข้าราชการฝ่ายปกครอง ทหาร พนักงานเก็บภาษี อัยการและผู้
พิพากษาเพื่อตัดสินคดีความ พนักงานจัดการป่าไม้ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม **ระบบราชการในสมัย
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังมีได้เป็นระบบราชการสมัยใหม่อย่างแท้จริง** เช่น ในรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่
6 คนที่เข้ามาสู่ระบบราชการส่วนใหญ่เป็นชนชั้นสูง และลูกหลานคนบดีที่มีมั่งคั่ง การรับคนเข้ารับราชการ
ยังคงใช้ระบบ “การฝากตัว” เป็นสำคัญ แม้เมื่อมีการสอบคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการเกิดขึ้นแล้วก็ตาม
นอกจากนี้ยังมีการเน้นหลัก “ชาตนิยม” เป็นอย่างมาก ถึงแม้ว่าจะมีโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการ (โรงเรียน
มหาดเล็กหลวง) แต่คนที่ได้รับเลือกให้เข้าเรียนจะเป็นลูกหลานผู้ดีมีสกุล หรือมีฐานะสมควรที่จะเป็น
มหาดเล็กได้ นอกจากนี้ ยังมีลูกหลานของตระกูลผู้นำในหัวเมืองต่างๆ ที่ได้รับการแต่งตั้งในระบบราชการ
สมัยใหม่ เพื่อลดแรงต้านทานจากกลุ่มผู้สูญเสียอำนาจ เช่น ในภาคอีสานขุนนางท้องถิ่นได้รับเข้าอยู่ใน
ระบบราชการของส่วนกลาง เป็นการชดเชยอำนาจและสิทธิที่เสียไป โดยในปี พ.ศ.2434 กรมหลวงพิชิต
ปรีชากร ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำนครจำปาศักดิ์ ทรงส่งขุนนางสามคนจากอุบลราชธานีไป
เป็นข้าหลวงกำกับราชการที่หัวเมืองเล็กๆ ภาคอีสาน คือ ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ และยโสธร และกรมหลวง
ประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่หนองคายก็ทรงรับขุนนางท้องถิ่นเข้าอยู่ในระบบราชการเช่นกัน¹⁵²⁰

ตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 ข้าราชการระดับสูงในมณฑลเทศาภิบาลหลายแห่งยังคงเป็นคนในตระกูลผู้นำ
ท้องถิ่น เนื่องจากอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของขุนนางท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ส่วนกลางจำเป็นต้อง
ยอมรับ จะเห็นได้ว่าขุนนางท้องถิ่นหลายคนได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลคนแรกของ
มณฑล เช่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีกระแสพระราชดำรัสให้สมเด็จพระยา
ภาพแต่งตั้งพระยาสุรินทรฤทัย (เทศ บุญนาค) ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีเป็นสมุหเทศาภิบาลคนแรกของ
มณฑลราชบุรี เพราะ ท่านผู้นี้และตระกูลบุญนาคมี “แรงสนับสนุนที่มีอำนาจและมีอิทธิพลเท่าๆ กับมี
ตำแหน่งและยศศักดิ์สูงกว่าบรรดาผู้ว่าราชการอื่นๆ ทั้งหมด”¹⁵²¹ ท่านองเดียวกัน พระยาสิงหเสนี (สะอาด
สิงหเสนี) พระยากำแหงสงคราม (กาจ สิงหเสนี) และพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ (ชาญ อินทรกำแหง) ผู้ซึ่งมี
ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับตระกูลที่ปกครองนครราชสีมาแต่เดิม ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมุหเทศาภิบาลสามคน

¹⁵¹⁹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า, โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิ
พรรณากร, 2474. หน้า 1.

¹⁵²⁰ เทศ บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 81.

¹⁵²¹ ม. 12/29 : สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, 17 มกราคม พ.ศ.
2438. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 202. ; เทศ บุญนาค ระบุว่าอิทธิพลของพระยาสุรินทรฤทัยได้เป็นพระสมณใน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย.

แรกของมณฑลนครราชสีมา¹⁵²² ในปี พ.ศ.2439 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาดำรงสุจริต (คอซิมก๊อง ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองระนองให้ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลชุมพร ด้วยทรงเห็นว่าบุคคลนี้เป็นต้นตระกูลพ่อค้าเชื้อสายจีน-ไทยที่มีอิทธิพลที่สุดตระกูลหนึ่งในภาคใต้¹⁵²³ เมื่อ พ.ศ.2443 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแต่งตั้งสมาชิกของตระกูลนี้อีกคนหนึ่งคือพระวิษณุานุประดิษฐ์ (คอซิมบี้ ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการตรัง เป็นสมุหเทศาภิบาลคนที่สามของมณฑลภูเก็ตจึงมีคนในตระกูล ณ ระนองดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการอยู่ถึงสองในหกจังหวัด (ระนองและกระบี่)¹⁵²⁴ ตัวอย่างสุดท้ายก็คือการแต่งตั้งพระยาวิชัยาธิบดี (แบน บุณนาค) ผู้ว่าราชการจันทบุรีเป็นสมุหเทศาภิบาลคนแรกของจันทบุรี เพราะเป็นที่ทราบกันดีว่าบุคคลผู้นี้และตระกูลของท่านมี “ฐานสนับสนุนที่มีอำนาจและมีอิทธิพลอยู่ในมณฑลนี้”¹⁵²⁵

ในระดับหัวเมืองก็เช่นเดียวกัน เช่น เมื่อปี พ.ศ.2441 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกว่า บรรดาขุนนางท้องถิ่นเมืองสุพรรณบุรีได้กระทำ “การมั่วสุมกับพวกคดโกง...ซึ่งยังไม่สามารถที่จะถอนรากถอนโคนได้หมดสิ้น”¹⁵²⁶ แสดงว่ากระทรวงมหาดไทยต้องยอมให้ขุนนางท้องถิ่นบางคนมีอำนาจต่อไป ในปีเดียวกันนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “น่าแปลก แต่ก็สามารถกล่าวได้ว่าบรรดาผู้ว่าราชการและข้าราชการมณฑลนครสวรรค์เกี่ยวข้องเป็นญาติกันหมด”¹⁵²⁷ รัฐบาลไม่สามารถปลดขุนนางจากตระกูลผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้ออกจากตำแหน่งต้องรอให้เกษียณอายุราชการหรือมิฉะนั้นก็ต้องรอให้ถึงแก่กรรมไปเอง ปราบกฏว่าเจ้าเมืองสงขลาเกษียณอายุในเวลาเดียวกันกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.2444¹⁵²⁸ เจ้าเมืองพัทลุงปลดเกษียณเมื่อ

¹⁵²² พระยาสิงหเสนี และพระยากำแหงสงคราม เป็นผู้สืบสกุลโดยตรงของผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมา และพระยาสุรเดชวิเศษฤทธิ์เกี่ยวข้องทางอ้อมกับผู้ว่าราชการนครราชสีมา พ.ศ.2402 และ 2403 ผู้ซึ่งได้ถูกกล่าวถึงใน Henri Mouot, *Travels in the Central of Indochina (Siam), Cambodia and Laos* (London, 1864) ii, p. 113. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 202.

¹⁵²³ หจข. ร.5 ม. 8/29 : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, 79/732, 8 ตุลาคม 2439. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 202

¹⁵²⁴ หจข. ร.5 ม. 9/25 : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, 79/2538, 4 มิถุนายน 2446. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 203

¹⁵²⁵ หจข. ร.5 ม. 79/13 : พระยาศรีสหเทพ กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, ฉบับ, 11 ตุลาคม 2441. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 203

¹⁵²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุนายพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลราชบุรี ใน ร.ศ.117 (กรุงเทพฯ, 2441). อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 205.

¹⁵²⁷ หจข. ร.5 ม. 30/25 : รายงานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. 117 (พ.ศ.2441) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 205.

¹⁵²⁸ เตช บุณนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 208.

พ.ศ.2446¹⁵²⁹ ใน พ.ศ.2450 รัฐบาลได้ใช้โอกาสที่พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ (ชาญ อินทรกำแหง) ถึงแก่อนิจกรรม ในการแต่งตั้งพระยาจำแลนยาบดี (อวบ เปาโรหิตย์) เป็นสมุหนเทศาภิบาลคนที่ 4 ของมณฑลนครราชสีมา นับเป็นสมุหนเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลนครราชสีมาที่มีได้มาจากตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่ปกครองกันมาแต่โบราณของนครราชสีมา แต่ตระกูลผู้นำท้องถิ่นบางตระกูลก็ได้หมดอำนาจจากเมืองที่ตระกูลของตนเคยเป็นเจ้าของไปได้ง่ายๆ เช่น ตระกูลขุนนามก็ได้หมดอำนาจในเมืองเพชรบุรีจนกระทั่งปี พ.ศ.2457 และตระกูล ณ ระนอง ก็ได้สูญเสียอำนาจในเมืองระนองจนกระทั่งสิ้นสมัยการดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยของสมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁵³⁰

มีบางกรณีเท่านั้นที่ผู้นำในท้องถิ่นมีฐานอำนาจไม่เข้มแข็งพอ ทำให้รัฐบาลสามารถปลดออกจากตำแหน่งได้ เช่น พระยาดำรงสุจริต (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ถูกปลดออกจากตำแหน่งสมุหนเทศาภิบาลมณฑลชุมพร เมื่อ พ.ศ.2444 ในปี พ.ศ.2451 พระยาวิชัยาธิบดี (แบน บุนนาค) สมุหนเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรีถูกพักราชการเพื่อให้รัฐบาล “สะสางเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับการเงิน”¹⁵³¹ ในปีต่อมาพระยาวิชัยาธิบดีได้ถูกปลดออกจากราชการเป็นการถาวร พ.ศ.2456 รัฐบาลถือโอกาสการถึงแก่กรรมของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ในการสลายอิทธิพลของตระกูล ณ ระนอง และแต่งตั้งบุคคลที่มีได้มาจากตระกูล ณ ระนอง ขึ้นเป็นสมุหนเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ต่อมาในปี พ.ศ.2459 รัฐบาลปลดเกษียณพระยาสุรินทรฤทัย (เทียน บุนนาค) จากตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเพชรบุรี¹⁵³²

จนกระทั่งปลายทศวรรษ 2450 การลดอำนาจของตระกูลผู้นำท้องถิ่นจึงบรรลุความสำเร็จอย่างเห็นได้ชัด โดยสามารถปลดผู้ปกครองระดับอำเภอที่เป็นเชื้อสายของตระกูลผู้นำท้องถิ่นออกจากตำแหน่ง เช่น เมื่อถึงปี พ.ศ.2458 เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิทธิศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพได้ปลดบรรดาเจ้านายเชียงใหม่ออกจากตำแหน่งในอำเภอต่างๆ 15 แห่งของเมืองเชียงใหม่ยกเว้นเพียงอำเภอเดียว¹⁵³³ พระยาศรีธรรมมาโคกราช (ปิ๋ว บุนนาค) รับผิดชอบสำเร็จเท่าๆ กันที่อุบลราชธานี โดยท่านได้ปลดขุนนางชั้นผู้น้อยจากอำเภอต่างๆ 12 แห่งในเมืองอุบลราชธานียกเว้นอำเภอเดียว¹⁵³⁴

อย่างไรก็ตาม ในระดับกำนันนั้น มักปรากฏว่าผู้นำในท้องถิ่นที่เป็นนักเลงหรือมีญาติพี่น้องตลอดจนบริวารเป็นนักเลง ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกำนัน ยังคงมีอิทธิพลในตำบลของตนสืบมา โดยที่บางคนมี

¹⁵²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

¹⁵³⁰ หจข. ร.6 ม. 202/51 : สมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 102/9633, 15 มกราคม 2457, เกี่ยวกับการปลดเกษียณของพระยาสุรินทรฤทัย (เทียน บุนนาค) จากตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเพชรบุรี อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

¹⁵³¹ หจข. ร.5 ม. 197/51 : สมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, วันที่ 12 เมษายน พ.ศ.2451.

¹⁵³² เตช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 208.

¹⁵³³ มหาดไทย, กระทรวง, ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและหัวเมือง เมษายนถึงกันยายน พ.ศ.2458 . กรุงเทพฯ, 2458, หน้า 242.

¹⁵³⁴ เรื่องเดียวกัน.

อิทธิพลในท้องถิ่นที่อย่างสูงครอบคลุมตำบลใกล้เคียงอีกหลายตำบล และสามารถแสวงหาผลประโยชน์ในทางมิชอบต่างๆ นานา ไม่ว่าจะเป็นการเรียกเก็บค่านาเกินพิกัด บางคนก็ใช้อำนาจข่มขู่ราษฎรเรียกค่านามากกว่าในโฉนดตราแดง บ้างก็ปิดบังเนื้อที่นาของราษฎรให้น้อยกว่าความเป็นจริง พฤติกรรมเหล่านี้สร้างความมั่งคั่งให้แก่ผู้นำท้องถิ่นอย่างมาก นำไปสู่การมีอิทธิพลและอำนาจในท้องถิ่นหมู่บ้านในเวลาต่อมา¹⁵³⁵ นอกจากนี้ ผู้นำท้องถิ่นแบบทางการยังหาประโยชน์จากการมีอำนาจในการออกหลักฐานแสดงสิทธิในการถือครองที่นาให้แก่ชาวนาด้วย ในกรณีของ ใบเหี้ยบบ่ พบว่า อำเภอกำนันบางคนมักไม่ได้ออกไปรังวัดให้แน่นอน บางคราวก็ออก ใบเหี้ยบบ่ ช้อนกัน ส่วนในกรณีของการออกตราจองก็พบว่า มีช่องทางที่สามารถหาผลประโยชน์ได้ สืบเนื่องจากดวงตราที่ประทับจองทั้ง 3 ดวงจะตกอยู่กับ เสนา กรมการ กำนันตลอดเวลา แม้ว่าจะพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ไปแล้ว ดวงตราที่ใช้ก็ไม่ได้ส่งคืนหลวง ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้กำนัน เสนา และกรมการมีอำนาจที่จะยกที่ดินให้ผู้หนึ่งผู้ใดก็ได้ที่เป็นพรรคพวกหรือมีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับตนเอง หรือให้ผลประโยชน์แลกเปลี่ยนเป็นเงินพิเศษแก่ผู้ถือดวงตราดังกล่าว และในบางกรณีก็ถึงกับออกไปรังวัดที่นาของราษฎรแล้วใช้ชื่อตนเองเป็นเจ้าของ ดังปรากฏตัวอย่างจากฎีกาของราษฎร แขวงเมืองอ่างทองรายหนึ่งระบุว่า “นายเอี่ยมกำนันกับพวกไปเส้นกระแสนพยานวัดทับที่นายนายเกต แล้งลงชื่อ นายเอี่ยมเป็นเจ้าของนา”¹⁵³⁶

การมีอำนาจและอิทธิพลของกำนันซึ่งเป็นผู้นำท้องถิ่นแบบทางการยังเกิดขึ้นจากการมีอำนาจหน้าที่ราชการด้านอื่นๆ อีก อาทิ ด้านการจดทะเบียนรูปพรรณสัตว์พาหนะ ช้าง ม้า วัว ควายของราษฎรชาวนาบ้าน หน้าที่ดังกล่าวนี้ กำนันจะได้รับมอบหมายให้ไปตั้งด่านอยู่ในที่ประชุมชน เพื่อทำบัญชีออกตัวรูปพรรณผู้ซื้อ-ขาย สัตว์พาหนะและรูปพรรณของสัตว์พาหนะนั้นๆ โดยในตัวรูปพรรณสัตว์พาหนะจะกำหนดรูปร่างลักษณะของสัตว์ไว้ ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการซื้อขายและเป็นการป้องกันสัตว์พาหนะที่จะถูกลักขโมยมา อย่างไรก็ตาม ในสภาพความเป็นจริงการจดทะเบียนดังกล่าวไม่อาจป้องกันการลักขโมยได้เนื่องจากยังมีข้อบกพร่องอื่นๆ อีกมาก ซึ่งข้อบกพร่องประการหนึ่งก็คือ พวกนักเลงลักขโมยวัวควายชาวนาสามารถแก้ตำหนิของวัวควายที่ลักมาให้ต่างไปจากรูปพรรณเดิมได้ โดยวิธีการต่างๆ กัน เช่น การเอาดินพอกหัวควายเพื่อกันร้อน แล้วเอาน้ำมันดับปลาทาเขาให้ทั่ว เอาไพลนจนเขาอ่อน แล้วจึงเอาปลอกเหล็กสวมเขา ดัดให้เป็นรูปตามความพอใจ โดยจะแก้จากเขากางเป็นเขารอบ หรือเขารอบเป็นเขาปัดก็ได้¹⁵³⁷

¹⁵³⁵ คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2534, หน้า 61.

¹⁵³⁶ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

¹⁵³⁷ คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล,” หน้า 64.

นอกจากนั้นยังพบว่าตำแหน่งหน้าที่ราชการโดยชอบธรรมของผู้ในท้องถิ่นแบบทางการดังกล่าว กลับถูกผู้นำท้องถิ่นนำมาใช้ก่อคุณผลประโยชน์ให้แก่ตัวเองและพวกพ้อง ดังปรากฏตัวอย่างหลักฐาน ในกรณีของกำนันยัง บ้านบ่อถ้ำ แขวงเมืองขามบุรี กำแพงเพชร ได้ใช้อำนาจชอบธรรมตามกฎหมายเป็นประโยชน์แก่ตน โดยการพาพรรคพวกไปจับควายชาวบ้านมากักขังไว้ อ้างว่าไม่มีตัวรูปพรรณ หนังสือเดินทางผิดพระราชบัญญัติ และกำนันยังเรียกเอาเงินค่าไถ่ควาย รวมทั้งค่าเชิงประกันจากราชกรชาวบ้าน อีกแล้วจึงปล่อยตัวไป¹⁵³⁸

หน้าที่ประการหนึ่งของกำนันก็คือการรักษาความสงบภายในท้องถิ่น ซึ่งพบว่าการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าว กำนันบางคนยังมีพฤติกรรมใช้ตำแหน่งหน้าที่ราชการเป็นประโยชน์ ดังมีตัวอย่างว่า กำนันบางคน ไล่ความราษฎร ชาวบ้าน ว่าเป็นผู้ร้าย และได้ถือโอกาสริบเอาทรัพย์สินชาวบ้าน เช่น ข้าวเปลือก วัว ควาย มาเป็นของตัว ยิ่งไปกว่านั้น ผู้นำท้องถิ่นบางรายยังได้พฤติกรรมเป็นผู้ลักขโมยหรือปล้นวัวควายของชาวบ้าน เสียเอง บางรายไม่ได้ทำการปล้นเองแต่ก็มีพฤติกรรมหลอกลวง เลี้ยงนกเลงสนับสนุนให้ไปลักขโมย หรือปล้น วัวควาย ทรัพย์สินของชาวบ้าน ยกตัวอย่างเช่น ที่เมืองนครสวรรค์ปรากฏในความร้องทุกข์ของราษฎรราย หนึ่งว่า

นายหอมกำนัน บิดา้ายเสรีบุตร ซ่อมสุ่มปลูกร้านให้อ้ายมีชื่อ พวกอ้ายขุนเซนเนตอยู่ที่ บ้านกำนันหอม และเที่ยวทำโจรกำตึปล้น ลักกระบือราษฎรหลายรายแล้ว กำนันหอมเอาอ้ายเสรี กับอ้ายมีชื่อพวกเพื่อนห้าหกคนไปมอบให้นายเอี่ยม อำแดงจืด บ้านบางประมุงรับอาใส่ให้ข้าวปลา อาหารเลี้ยงอ้ายมีชื่อข้างนี้อยู่เนื่องๆ¹⁵³⁹

แม้ว่าข้าราชการแบบเก่าจำนวนมากจะมีอำนาจสืบมาอีกนาน แต่จำนวนข้าราชการที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่ก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้แต่ในกระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสับเปลี่ยนดุลอำนาจภายในกระทรวงด้วยการรับข้าราชการใหม่ๆ ให้มีจำนวนมากกว่าข้าราชการเก่า ข้าราชการคนใหม่เหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่ให้การสนับสนุนพระองค์อย่างแข็งขัน เพราะเป็นคนที่พระองค์ทรงคัดเลือกมาจากกรมศึกษาธิการ โรงเรียนสวนกุหลาบ และกรมแผนที่ ซึ่งหน่วยงานเหล่านี้พระองค์ทรงเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดมาแต่เดิม ทรงให้กระทรวงสอนข้าราชการหนุ่มๆ เหล่านี้เป็นเวลาหนึ่งปีในเรื่องการ ศาลเบื้องต้น การคลัง และงานธุรการ และให้ฝึกงานในหัวเมือง 1 ปี กระทรวงมหาดไทยจึงมีข้าราชการหนุ่มรุ่นใหม่ผู้ผ่านประสบการณ์ด้านการบริหารทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค กระทรวงมหาดไทยได้เริ่มใช้วิธีนี้สำหรับสอนข้าราชการที่รับการอบรมตั้งแต่แรกคือ พ.ศ.2436 พร้อมกันนั้นทรงยืนยันให้ถือเกณฑ์การ เลื่อนตำแหน่งข้าราชการโดยพิจารณาจากความสามารถ ตัวอย่างเช่น เมื่อ พ.ศ.2436 ได้มีการเลื่อน ตำแหน่งเสมียนโดยการเปิดสอบเป็นครั้งแรก นอกจากนี้ พระองค์ทรงทำให้ข้าราชการแม้แต่ในระดับเสมียน

¹⁵³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

¹⁵³⁹ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

มีความรู้สึกว่าการที่โอกาสที่จะก้าวหน้าในราชการและในสังคมนั้นเปิดกว้างสำหรับผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเต็มกำลังความสามารถ¹⁵⁴⁰

ในรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาลูกหลานสามัญชนที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่ได้เข้าสู่ระบบราชการมากขึ้นเป็นลำดับ แต่ตำแหน่งราชการที่แต่ละคนจะได้รับรวมทั้งการเลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งยังขึ้นอยู่กับ **ชาติวุฒิ** เป็นอย่างมาก ทำให้ตำแหน่งราชการที่มีความสำคัญและมีอำนาจมากตกอยู่ในมือของคนในตระกูลผู้ดี คือตระกูลเจ้าและขุนนาง ในขณะที่เงินเดือนก็มีความล็กสั้น ขึ้นอยู่กับอำนาจวินิจฉัยของผู้บังคับบัญชาชั้นสูงหรือเจ้ากระทรวง จึงเกิดสภาวะที่เรียกว่า **“การเลือกที่รักมักที่ชัง”** และสถานภาพของข้าราชการก็ยังไม่เป็นไปตามระเบียบแบบแผนของระบบราชการสมัยใหม่เท่าใดนัก

บันทึกของข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คนหนึ่ง คือ พระยาสังฆาภิรมย์ภักดี (สรวง ศรีเพ็ญ) เรื่อง **เล่าให้ลูกฟัง ชีวิตข้าราชการมหาดไทยยุคไถ่ถอนสมบูรณาญาสิทธิราชย์** สะท้อนให้เห็นวิธีการทำงานในระบบราชการสมัยนั้น ซึ่งการทำงานจะบังเกิดผลดีแก่ระบบราชการและประชาชนมากน้อยเพียงใดยังขึ้นอยู่กับตัวบุคคลที่เป็นข้าราชการเป็นอย่างมาก เพราะระบบราชการยังไม่มีลักษณะเป็นสถาบัน และตัวข้าราชการจะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพมากน้อยเพียงใดก็ต้องอาศัยเครือข่ายและความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และระบบเครือญาติ เช่น พระยาสังฆาภิรมย์ภักดีเมื่อยังเป็นพระวิจิตรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา ต้องทำงานภายใต้บังคับบัญชาของกรมขุนมรุพงศ์พิพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีซึ่ง **“เลี้ยงใครพอเป็นใหญ่เป็นโตขึ้นแล้วมักจะมีความระแวงพระทัย เช่น พระรัชฎาภิบาล (ทองอยู่) เลี้ยงมาตั้งแต่เล็กจนเป็นพระและเป็นข้าหลวงสรรพากรมณฑล แล้วก็อยู่ไม่ได้ พระพนมสารสินรินทร์ (กลิ้ง) เรียกมาจากกรุงเก่าตั้งแต่เป็นหลวงศุภมาตราพอได้เป็นเจ้าของนครนายกได้หน่อยถูกกริ้วก็ต้องออก”**¹⁵⁴¹ ตัวพระยาสังฆาภิรมย์ภักดีเองไม่สามารถทำงานได้ต้องขอย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีที่มีหม่อมเจ้าสุษดิเดชชยางกูร เป็นสมุหเทศาภิบาล การทำงานในฐานะข้าราชการชั้นสูงในหัวเมืองจะดำเนินไปได้อย่างไร **“เป็นปกติ”** จะต้องรู้จักนิสัยใจคอของคนในท้องถิ่นและมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้บังคับบัญชาและครอบครัว ดังที่พระยาสังฆาภิรมย์ภักดีเล่าให้ลูกฟังว่า

เมื่อพ่อเข้ารับตำแหน่งเจ้าเมือง ...พ่อได้พยายามในขั้นต้น ต้องการรู้จักท้องถิ่นและพิจารณานิสัยใจคอของชาวเมืองไว้เป็นทุนในการบังคับบัญชางานที่เกี่ยวข้องด้วยบุคคลและท้องที่เพื่อความปลอดภัย และบังเกิดสันติแก่ประชาชนส่วนรวม...ต่อมาหลายเดือนพ่อรู้สึกว่าการเทศาฯ พอพระทัยและไว้วางพระทัยในพ่อ...ตลอดทั้งหม่อมของท่าน (ชื่อเนื่อง ชาวนคร) ก็ชอบคุณแม่ของเจ้ามาก จึงนับว่าเกือบเป็นกันเองทั้ง ๒ ฝ่าย ดูเหมือนพระองค์ท่านจะทรงทราบเจ้าจอมมารดาเที่ยง ย่าของท่านก็เป็นเทือกเถาศรีเพ็ญ นับเป็นพี่น้องกับพ่อเหมือนกัน ทั้งพ่อก็มีได้กลัวเกรงอย่างเสด็จในกรม

¹⁵⁴⁰ เตช บุณนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 118-120.

¹⁵⁴¹ สังฆาภิรมย์ภักดี, พระยา, เล่าให้ลูกฟัง ชีวิตข้าราชการมหาดไทยยุคไถ่ถอนสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 102.

เทศาฯ ปราชิน ท่านเทศาฯ ราชบุรีก็ไม่ทำพระองค์อย่างนั้น จึงนับว่าเคราะห์ดีที่มีนายอย่างนี้ พ่อได้
ถวายความเคารพนับถือรักใคร่ในท่านเทศาฯ เป็นอย่างมาก แล้วพ่อก็ได้ทำราชการเป็นปกติ¹⁵⁴²

ปรากฏว่า เมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรีเปลี่ยนเป็นหม่อมเจ้าปฏิพัทธ์เกษมศรี พระยาสังจา
ภิมย์ภักดีก็ต้องประสบปัญหาในการทำงานอีกครั้งหนึ่ง เพราะ “ท่านเทศาฯ เกรงกลัวหม่อมเนื่องในทาง
ส่วนพระองค์มาก...แม้แต่ต่อหน้าข้าราชการที่เฝ้าอยู่ เธอก็และพูดก้าวร้าวต่อท่านเทศาฯ มิได้ใช้ถ้อยคำ
เคารพถวายเกียรติว่าสามีของเธอเป็นเจ้า ส่วนท่านเทศาฯ เล่า ก็เป็นโรคเส้นประสาท มักล้งง่าย ตกใจ
ง่ายมึนงง คิดอะไรในปัจจุบันไม่ทันท่วงที...”¹⁵⁴³

ในขณะดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี พระยาสังจาภิมย์ภักดีต้องจัดการรับเสด็จ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งบางปีก็เสด็จไปพระราชทานพระแสงศาสตราสำหรับใช้ใน
พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาในหัวเมือง บางปีก็เสด็จไปเพื่อนำกองเสือป่าออกซ้อมรบ การเตรียมการรับเสด็จ
จะต้องอาศัยเครือข่ายที่มีอยู่ในการหาคนมีฝีมือดีมา “ปลุกปล้ำปลาทอง” ต้องเกณฑ์แรงงานราษฎรจำนวน
มากเพื่อถางป่าสร้างถนนและปรับแต่งพื้นที่เพื่ออำนวยความสะดวกแก่รถยนต์พระที่นั่ง ต้องจัดหาอาหาร
มาเลี้ยงดูเสือป่าหลายร้อยคน ต้องเกณฑ์ราษฎรมาตักน้ำให้เสือป่าทั้งหลายได้ใช้ และพระยาสังจาภิมย์
ภักดีกับภริยาต้องเดินทางไปหาญาติที่เป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นสูง “ไปเฝ้าพระองค์เจ้าพิสมัยพิมลสัตย์ (พระ
ราชธิดารัชกาลที่ 5) ในเจ้าจอมมารดาเรือน ฯ นี่เป็นเหลนพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) รวมทอดเดียวกับพ่อ
ถ้านับลำดับญาติพ่อก็เป็นน้ำพระองค์เจ้าพิสมัยฯ” ทั้งนี้เพื่อขอยืมถ้วยชามซ่อมซ่อมอย่างดี ตลอดจน
เครื่องประดับตกแต่งปล้ำปลาที่ประทับและสิ่งของอื่นๆ ที่ต้องใช้ห้องเสวยพระกระยาหาร¹⁵⁴⁴

แม้แต่การดำเนินคดีกับผู้ร้าย พระยาสังจาภิมย์ภักดีซึ่งจบการศึกษาจากโรงเรียนกฎหมายของ
กระทรวงยุติธรรมและเป็นเนติบัณฑิตไทยด้วย ก็ยังต้องพึ่งเส้นสายเพื่อให้สามารถดำเนินคดีต่อไปได้ เช่น
เมื่อจับผู้ร้ายที่มีข้าราชการชั้นสูง คือ พระราชศาสนธรนารถสรวดี อธิบดีผู้พิพากษา ให้การสนับสนุนเพื่อให้
ได้ประกันตัวออกไป พระยาสังจาภิมย์ภักดีก็ได้ขอพึ่งเจ้านายชั้นสูง

“จึงได้ไปเฝ้ากรมหลวงสรวดีรัตนวิชญ์ อธิบดีศาลฎีกา เพราะท่านเคยโปรดปรานพ่อ...แล้วพ่อ
ก็เล่าเรื่องที่ไต่ ๒ พี่น้องเปล่ง-ไปล์ เทียวปล้นแล้วทำร้ายผู้คน ...ยังสืบพยานโจทก์ไม่หมด ศาล
มณฑลราชบุรีจะให้ประกัน พ่อรู้สึกว่ามันประกันออกไปได้ พยายของพ่ออาจถูกฆ่าตายหมด และ
ผู้ร้ายซึ่งเวลานี้สงบแล้วก็จะกำเริบชุกชุมขึ้นอีก ขอได้โปรดอย่าให้ประกันเลย จนกว่าพ่อจะสืบพยาน
โจทก์สิ้นกระแสความแล้ว ทั้งนี้ขอได้ทรงพระเมตตาธิคุณ กรุณาธิคุณ แก่พ่อและราษฎรชาวราชบุรี
ด้วยเถิด ...พ่อก็ทูลขอลายพระหัตถ์ถึงอธิบดีผู้พิพากษา...พระองค์ท่านรับสั่งเป็นเชิงบ่นๆ ว่าจะสั่งเขา

¹⁵⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-106.

¹⁵⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

¹⁵⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-131.

ยังไ้ แล้วก็เขียนลายพระหัตถ์ครุเดียว เห็นจะเป็นหนังสือไม่กี่ตัวนักใส่ซองส่งให้พ่อ รับสั่งว่าเอาไปให้อธิบดีศาล พ่อก็นึกดีใจว่าสำเร็จของพ่อแน่ แล้วก็ทูลถามา”¹⁵⁴⁵

เรื่องของ “นายทองมหาดเล็ก” ขณะมีบรรดาศักดิ์เป็นพระภิรมย์บุรีรัตน์ ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์ในระหว่าง พ.ศ.2451-2455 ก็คล้ายคลึงกับพระยาสุรานุรักษ์เจ้าภิรมย์ภักดี เช่น เมื่อรับเสด็จสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี ใน พ.ศ.2454 นั้น พระภิรมย์บุรีรัตน์ต้องคุมคนตัดถนนจากประตูไชยณรงค์เมืองโคราช ผ่านตำบลต่างๆ หลายตำบล จนถึงประตูพินายด้านทิศใต้ ความยาวประมาณ 60 กิโลเมตร บางตอนต้องสร้างสะพานข้ามน้ำ และเมื่อถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินพร้อมคณะ ก็ต้องจัดคนไว้ช่วยขึ้นรถในขบวนเวลาติดหล่มติดทรายด้วย แต่ปรากฏว่ามีข้าราชการที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของพระภิรมย์บุรีรัตน์ไปขอหมากกินจากสตรีชาววังคนหนึ่งและสตรีนั้นไปฟ้องเจ้านาย ชลอ วนะภูติ อธิบดีปลัดกระทรวงมหาดไทย เล่าถึงเหตุการณ์ดังกล่าวว่า “ชาววังบางคน...เขาหาว่าไปเกี้ยวเขา ชาววังผู้นั้น...ได้ไปฟ้องเจ้านายซึ่งท่านทรงพิโรธมาก และถือว่าท่านเจ้าคุณต้องรับผิดชอบ จึงสั่งให้พักราชการทันที”¹⁵⁴⁶ พระภิรมย์บุรีรัฐ ผู้ว่าราชการบุรีรัมย์ต้องพ้นจากหน้าที่และไว้ที่อยู่นั้นต้องขออาศัยอยู่กับผู้ว่าราชการคนใหม่ จนกระทั่งอีก 6 เดือนต่อมาจึงได้กลับเข้ารับราชการในตำแหน่งปลัดมณฑลร้อยเอ็ด¹⁵⁴⁷

จนกระทั่งในรัชกาลที่ 7 ในปี พ.ศ.2471 เมื่อมีการประชุมเพื่อยกร่าง “พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน” เจ้านายซึ่งเป็นอภิรัฐมนตรีพระองค์หนึ่ง คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ และเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอีกพระองค์หนึ่ง คือพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ ก็ยังทรงอภิปรายว่า ปัญหาของระบบราชการในเวลานั้นคือปัญหาการ “กวัดแกว่งอยู่ในระหว่างเปนข้าแผ่นดินที่ท่านใช้ กับลูกจ้างที่ได้รับเงินเดือน” ซึ่งสมควรจะแก้ไขให้ข้าราชการมีสถานะเป็น “ข้าแผ่นดินที่ท่านใช้” อย่างแท้จริง ทรงย้ำด้วยว่า “นอกจากความรู้ที่สอบไล่ได้ในสนามของกรรมการกลางแล้ว กระทรวงยังปรารถนาเลือกแต่จำพวกคนที่มีอัธยาศัยดี และมีทรัพย์และตระกูลบ้าง”¹⁵⁴⁸

ในรัชกาลที่ 5 การปฏิรูปการปกครองทำให้จำนวนข้าราชการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปีสุดท้ายของรัชกาลนี้มีข้าราชการห้าหมื่นคนเศษ ต่อมาในรัชกาลที่ 6 จำนวนข้าราชการยังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ.2454 มีข้าราชการทั้งหมด 51,452 คน ปี พ.ศ.2461 เพิ่มขึ้นเป็น 79,988 คน ปี พ.ศ.2464 เพิ่มขึ้นเป็น 85,485 คน และปี พ.ศ.2466 มีถึง 87,629 คน¹⁵⁴⁹ สะท้อนให้เห็นการขยายของชนชั้นกลางในระบบราชการ ขณะเดียวกันก็สะท้อนปัญหาการจ่ายของรัฐบาลในเรื่องเงินเดือนซึ่งในปี พ.ศ.2466 รัฐบาลต้องใช้

¹⁵⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142-143.

¹⁵⁴⁶ ธงทอง จันทรางศุ, “นายทองมหาดเล็ก (8)” *มติชนสุดสัปดาห์*. ปีที่ 34 ฉบับที่ 1784 (24-30 ตุลาคม 2557), หน้า 58.

¹⁵⁴⁷ ธงทอง จันทรางศุ, “นายทองมหาดเล็ก (9)” *มติชนสุดสัปดาห์*. ปีที่ 35 ฉบับที่ 1785 (31 ตุลาคม-6 พฤศจิกายน 2557), หน้า 62.

¹⁵⁴⁸ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475*, หน้า 57-61.

¹⁵⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

งบประมาณเพื่อจ่ายเป็นเงินเดือนข้าราชการสูงถึง 36 ล้านบาทเศษ คิดเป็นร้อยละ 44 ของรายได้ของประเทศ¹⁵⁵⁰

ใน พ.ศ.2475 อันเป็นปีสุดท้ายของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ภายหลังกฎหมายการดูแลข้าราชการที่ใช้อย่างต่อเนื่องหลายปี ประเทศสยามมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในระดับพระยาขึ้นไปซึ่งจัดเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นสูงจำนวน 310 คน และมีข้าราชการระดับกลางและระดับล่างซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นกลางรวมกัน 72,014 คน ทำงานอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ต่างประเทศ ธรรมการ ยุติธรรม คลัง พาณิชยเกษตร กลาโหม ในจำนวนข้าราชการเจ็ดหมื่นคนเศษนี้ ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศมีจำนวนน้อยที่สุด คือมีเพียง 158 คน แต่จำนวนมากคงเป็นคนที่จบการศึกษาระดับสูงหรือจบการศึกษาจากต่างประเทศ จึงมีเงินเดือนเฉลี่ยสูงที่สุด คือ ประมาณ 330 บาท รองลงมาคือข้าราชการในกรมราชเลขาธิการซึ่งทำงานใกล้ชิดพระมหากษัตริย์และเจ้านายหลายพระองค์ เงินเดือนเฉลี่ย 170 บาท ข้าราชการกระทรวงยุติธรรมซึ่งจะต้องมีความรู้สูงในด้านกฎหมาย มีเงินเดือนเฉลี่ย 135 บาท ส่วนข้าราชการกระทรวงกลาโหมซึ่งมีทหารชั้นผู้น้อยและพลทหารซึ่งไม่มีการศึกษาเป็นจำนวนมากนั้นมีเงินเดือนเฉลี่ยต่ำที่สุด คือ 55 บาทต่อเดือน ในเวลานั้นครูโรงเรียนประชาบาลมีเงินเดือนประมาณ 10 บาท เสมียนซึ่งเป็นข้าราชการระดับล่างสุดมีเงินเดือนประมาณ 20 บาท¹⁵⁵¹

การมีเงินเดือนประจำและการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบของข้าราชการแต่ละกระทรวงออกจากกัน อย่างชัดเจนทำให้ชีวิตข้าราชการแตกต่างจากชีวิตของขุนนางเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางระดับสูง เช่น กรณีเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมพระคลัง ซึ่งสะท้อนให้เห็นแบบแผนในการทำงานของขุนนางในยุคจารีตที่มีได้แบ่งแยกรายได้และรายจ่ายของรัฐออกจากเงินส่วนตัว กล่าวคือ เมื่อเจ้าภาชีนายอากรนำเงินมาส่ง ขุนนางผู้นี้จะเก็บเงินไว้ในกำปั้นใหญ่ และใช้จ่ายเงินในกำปั้นนี้ทั้งในงานราชการและในกิจส่วนตัว เช่น การซื้อไม้ทำประภาคารที่สมุทรปราการ การสร้างบ้านให้พระยาราชานุประพันธุ์ผู้เป็นบุตรชาย การให้เงินแก่บุตรแลภรรยาไปใช้จ่าย และการให้เจ้าภาชีนายอากรกู้ยืมเงิน ซึ่งดอกเบี้ยยที่เจ้าภาชีนำมาส่งก็รับมาใส่กำปั้นใบเดียวกันนี้เพื่อใช้จ่ายต่อไป¹⁵⁵² ข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะต้องแยกเงินของรัฐออกจากเงินส่วนตัวอย่างเด็ดขาด การใช้จ่ายในกิจที่เป็นเรื่องส่วนตัวจะต้องใช้เงินเดือนของตนเท่านั้น

ข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ.2435-2475) แบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ได้ 5 กลุ่มดังต่อไปนี้

1. ข้าราชการสยามมหาดไทย

¹⁵⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

¹⁵⁵² สุมาลี บำรุงสุข, “การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2416-2453)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 63-65.

กระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงที่ประกอบด้วยข้าราชการที่มาจากตระกูลผู้ดีจำนวนมาก ข้าราชการชั้นสูงในกระทรวงมหาดไทยประกอบด้วยเจ้านายหลายพระองค์ที่ทรงได้รับแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลจึงเป็นการเสริมตำแหน่งนั้นให้สูงขึ้นด้วยฐานันดรของพระราชวงศ์ ในระหว่าง พ.ศ.2435-2458 มีการแต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงใหญ่กับตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล 47 คน 8 คนเป็นเจ้าและคนหนึ่งเป็นหม่อมราชวงศ์¹⁵⁵³ เป็นที่น่าสังเกตว่า โปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชาต่างพระราชมารดาสามพระองค์ และพระราชโอรสอีกหนึ่งพระองค์ คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ และกรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลอุดร และอีสาน และสมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า และนครศรีธรรมราชตามลำดับ และโปรดเกล้าฯ ให้นายทหารบกตำแหน่งสูงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลด้วย จึงเป็นการเสริมตำแหน่งนี้ให้มีอำนาจทางการเมืองทหารในระหว่าง พ.ศ. 2435-2458 โปรดเกล้าฯ ให้นายทหาร 13 นายดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล บรรดานายทหารเหล่านี้มียศ นายพลโทสามคน ยศนายพลตรีสี่คน และยศนายพันเอกห้าคน กรมขุนมรุพงษ์ฯ ซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า และพระยาสุรินทราชา (ม.ร.ว.สิทธิ สุทัศน์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ดำรงระยศและพระยศพลตรี พลโทตามลำดับนั้นทรงมีทั้งอำนาจในฐานะพระบรมวงศ์และอำนาจทางการเมืองทหารรวมอยู่ด้วย

สมุหเทศาภิบาลบางท่านประจำอยู่ในมณฑลของตนเป็นเวลานาน อาจเป็นไปได้ว่าการอยู่ในตำแหน่งนานจะทำให้มีอำนาจเพิ่มมากขึ้นพอที่จะทำให้สกุลที่ปกครองมาแต่เดิมหมดสิ้นอำนาจไป เป็นเวลาถึง 23 ปีในระหว่าง พ.ศ.2435-2458 ที่มีการเปลี่ยนแปลงสมุหเทศาภิบาล 59 ครั้ง เฉลี่ยแล้วสมุหเทศาภิบาลดำรงตำแหน่งอยู่ในมณฑลของตนได้ท่ามกลาง 6.1 ปี แต่ก็มีสมุหเทศาภิบาล 13 คน ดำรงตำแหน่งอยู่ในมณฑลของตนเกินกว่า 10 ปี เช่น พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าอยู่ถึง 26 ปี พระยาสุนทราบุรี (ชม สุนทราขุน) และพระยาเดชาณุชิต (หนาน บุนนาค) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีและปัตตานีเป็นเวลา 17 ปี พระยาอุทัยมนตรี (เจริญ จารุจินดา) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก 16ปี กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ 15 ปี¹⁵⁵⁴

ภูมิหลังของข้าราชการสยามมหาดไทยซึ่งเป็นนักปกครองในระดับต่างๆ นั้นมีลักษณะเฉพาะคือ ในระยะแรกที่ปฏิรูปการปกครองในทศวรรษ 2430 ส่วนใหญ่ของนักปกครองจะเป็นบุตรของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวงและบุตรคหบดี ในพ.ศ.2441 มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือน (เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็กหลวงใน พ.ศ.2445) โดยรับคนที่มีคุณสมบัติตามที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงกำหนดกรอบเอาไว้ คือ “เป็นผู้ดีโดยสกุลหรือโดยฐานะอันสมควรจะถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้” จึงเป็น

¹⁵⁵³ เจ้านาย 7 พระองค์ ได้แก่ เจ้าฟ้าพระองค์หนึ่ง (กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์) พระองค์เจ้า 3 พระองค์ (ได้แก่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) และหม่อมเจ้า 3 พระองค์ (ได้แก่ หม่อมเจ้าอลังการ หม่อมเจ้าวัฒนา และหม่อมเจ้าอำรุงศิริวัชร).

¹⁵⁵⁴ เตช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 208-211 และ 214-215.

การสร้างข้าราชการเพื่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยแท้ ต่อมาในรัชกาลที่ 6 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงได้รับการยกฐานะเป็นคณะรัฐประศาสนศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เน้นการศึกษาระเบียบราชการต่างๆ ฝึกฝนวินัย เช่น ความเชื่อฟังนักเรียนอาวุโส ปลูกฝังคุณธรรม เช่น ความรักชาติ และความเสียสละเพื่อส่วนรวม (esprit de corps) อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างนักปกครองที่สืบทอดวัฒนธรรมของนักปกครองสืบต่อกันมา เช่น การให้ความสำคัญแก่กฎหมาย คำสั่ง ระเบียบแบบแผน นิติประเพณี และนโยบายของรัฐบาล¹⁵⁵⁵

ข้าราชการกระทรวงนี้จะมีวาระของตน คือ **วาระสาธิตาภิบาล** เป็นวาระที่ดีพิมพ์กฎระเบียบต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับนักปกครอง และบทความแสดงทัศนคติต่างๆ ของนักปกครอง ช่วยหล่อหลอมทัศนคติของข้าราชการสยามให้ไทยให้เป็นข้าราชการที่มีความคิดอนุรักษ์นิยม โดยวาระนี้ไม่เคยวิพากษ์วิจารณ์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เลยแม้แต่น้อย¹⁵⁵⁶

ในส่วนภูมิภาค ชนชั้นนำในส่วนกลางพยายามเปลี่ยนขุนนางชั้นผู้น้อยในท้องถิ่นต่าง ๆ ให้กลายเป็นข้าราชการพลเรือนกินเงินเดือนของระบอบใหม่ด้วยวิธีการต่างๆ หลายวิธี เช่น เกษียณคนเก่าๆ ออกไป นำคนใหม่เข้ามาแทนที่ ส่วนหนึ่งของข้าราชการรุ่นใหม่ในท้องถิ่นจะมาจากบุตรหลานในตระกูลของชนชั้นนำเดิมที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่ เมื่อรับราชการแล้วก็มีการมอบเงินเดือนให้เป็นแหล่งผลประโยชน์ที่มั่นคง พร้อมกับการสร้างความรู้สึกรู้ว่าสามารถก้าวหน้าได้ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์¹⁵⁵⁷

2. ข้าราชการสายทหาร

ทหารในกองทัพสยามสมัยใหม่ที่มีฐานะเป็นข้าราชการในกองทัพประจำการนั้นเกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในรัชกาลที่ 5 โดยพัฒนามาจากการฝึกทหารมหาดเล็กอย่างฝรั่งซึ่งเคยมีแต่เฉพาะในวังหน้า มีการตั้งโรงเรียนฝึกนายร้อยทหารที่เรียกกันว่า “*คณะเด็ททหารหน้า*” ขึ้นมาใน พ.ศ. 2424 นักเรียนที่จบจากโรงเรียนนี้จะเป็นนายทหารสังกัดกรมทหารม้า มีเครื่องแบบ เงินเดือน และได้รับ *ตราภูมิคุ้มห้าม* (ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ) ก่อนปี พ.ศ. 2449 ผู้ที่เข้าเรียนในโรงเรียนนายร้อยกรมทหารม้านี้มีแต่คนที่ “*มีชาติตระกูล*” ซึ่งทำให้นายทหารระดับสูงในปีสุดท้ายของรัชกาลที่ 5 ล้วนแล้วแต่เป็นเจ้านาย หลังจาก พ.ศ. 2449 จึงมีสามัญชนเข้าเรียนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วง พ.ศ. 2449-2463 ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถทรงเป็นผู้บังคับบัญชาโรงเรียน พระองค์ทรงกำหนดคุณสมบัติผู้เข้าเรียนโรงเรียนนายร้อยใหม่ แม้ว่านักเรียนที่รับเข้าเรียนตั้งแต่ชั้นประถมจะต้องเป็นบุตรข้าราชการชั้นสัญญาบัตรขึ้นไป ราชินิกุล และเชื้อพระวงศ์ แต่บุตรสามัญชนทั่วไปก็สามารถสมัครเข้าเรียนในชั้นมัธยมได้ กองทัพที่ประกอบด้วยทหารอาชีพที่

¹⁵⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

¹⁵⁵⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475*, หน้า 69-70.

¹⁵⁵⁷ เศษ บุญาค. *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458*, หน้า 118-120.

ผ่านการฝึกอบรมแบบสมัยใหม่นี้มีบทบาทสำคัญในการรบหลายครั้ง เช่น การปราบฮ่อทางตอนเหนือของลาวระหว่าง พ.ศ.2426-2430 การปราบอั้งยี่ กบฏผีบุญ และกบฏเงี้ยว ในกลางทศวรรษ 2440 เป็นต้น¹⁵⁵⁸

การประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของกองทัพ เพราะทำให้เกิดกองทัพประจำการ โดยใน พ.ศ.2448 มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารในมณฑลขนาดเล็ก ต่อมาใน พ.ศ.2451 จึงประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลกรุงเทพฯ จนกระทั่งถึง พ.ศ.2458 จึงได้ประกาศใช้ในสามมณฑลที่เหลือ คือมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลสุราษฎร์ธานี และมณฑลปัตตานี ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุ 18 ปีบริบูรณ์จะต้องเข้ารับการเกณฑ์ทหารเพื่อรับราชการทหารในกองทัพประจำการเป็นเวลา 2 ปี แล้วจึงปลดเป็นทหารกองหนุน

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ข้าราชการทหารมีจำนวนมากที่สุดถ้าเทียบกับข้าราชการสายอื่นๆ เช่นในช่วงการปฏิวัติ พ.ศ.2475 นั้น มีข้าราชการระดับล่างและระดับกลางรวมกันประมาณ 30,000 คน ในจำนวนนี้เป็นข้าราชการสายทหารถึง 20,900 คนเศษ การศึกษาของทหารในสมัยนั้นมุ่งสร้างคนที่มีความคิดก้าวหน้าและมีความรู้กว้างขวาง มิใช่รู้แต่ยุทธวิธีทางทหาร เช่น ต้องมีความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในการทำสงครามซึ่งได้รับการพัฒนาอย่างรวดเร็วภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป และการศึกษาในโรงเรียนนายร้อยยังเป็นการสร้างนายทหารที่ต้องบังคับบัญชาทหารชั้นผู้น้อยจำนวนมาก จึงต้องเรียนรู้ทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์เพื่อจะเป็นผู้นำคนได้อีกด้วย¹⁵⁵⁹ นอกจากนี้ นักศึกษาวิชาทหารยังได้เรียนรู้แนวคิดทางการเมืองรวมทั้งภาษาทางการเมือง เช่น รัฐสภา ประชาธิปไตย เสรีภาพ ฯลฯ ผ่านการเรียนวิชากฎหมาย เพราะนักเรียนนายร้อยและนักเรียนนายเรือต้องเรียนวิชากฎหมาย ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้อย่างมากว่าการศึกษาวิชากฎหมายระหว่างประเทศนี้ทำให้นายทหารเรือมีความรู้เกี่ยวกับระบอบการปกครองของประเทศต่างๆ และขอบวิพากษ์วิจารณ์การเมือง และนายทหารเรือหลายคนมีบทบาททางการเมืองอย่างสำคัญภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475¹⁵⁶⁰

ข้าราชการทหารชั้นสัญญาบัตรและชั้นนายดาบมีจำนวนมาก ดังสถิติผู้ที่สอนและเรียนในโรงเรียนนายร้อย กับผู้ที่จบออกมาเป็นนายทหาร ดังนี้ ใน พ.ศ.2470 โรงเรียนนายร้อยทหารบก กระทรวงกลาโหม มีครู 49 คน นักเรียน 215 คน เรียนจบใน พ.ศ.2470 จำนวน 42 คน โรงเรียนนายดาพ จำนวนนักเรียน 119 คน เรียนจบใน พ.ศ.2470 จำนวน 113 คน ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 มีผู้เรียนจบจากโรงเรียนนายร้อยทหารบกและโรงเรียนนายดาพ รวมทั้งสิ้นจำนวน 885 คน ส่วนกระทรวงทหารเรือ มีครู

¹⁵⁵⁸ อัจฉราพร กมุทพิสมัย, “กบฏ ร.ศ.130: ศึกษากรณีการปฏิรูปการปกครองและกลุ่มทหารใหม่” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 28-53.

¹⁵⁵⁹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 63.

¹⁵⁶⁰ เรืองเดียวกัน, หน้า 78-79.

23 คน นักเรียน 51 คน เรียนจบใน พ.ศ.2470 จำนวน 15 คน ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 มีผู้เรียนจบจากโรงเรียนนายเรือ 69 คน¹⁵⁶¹

การศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ อย่างกว้างขวาง ประกอบกับได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ เช่น นายเชียวสุตเส็ง บรรณธิการ **หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์** ทำให้นายทหารจำนวนหนึ่งกลายเป็นพวกหัวก้าวหน้าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือมีความนิยมในระบอบประชาธิปไตยหรือระบอบบริพัลลิก และเป็นข้าราชการกลุ่มแรกที่ย้ายมาเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง แต่ถูกจับกุมก่อนที่จะดำเนินการ กลายเป็นเหตุการณ์ที่รู้จักกันในนาม **“กบฏ ร.ศ.130”** (พ.ศ.2454) การกบฏครั้งนี้เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของนายทหารระดับร้อยตรีถึงร้อยเอกที่จบจากโรงเรียนนายร้อยทหารบก นอกจากจะได้อิทธิพลจากความคิดทางการเมืองใหม่ ๆ เช่น ลัทธิบริพัลลิก (สาธารณรัฐ) แล้ว ยังเริ่มมีความคิดว่า **“ชาติไทย”** ไม่ใช่ชาติของพระมหากษัตริย์แต่เป็นชาติของประชาชน

ในช่วงปลายเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2455 รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้เข้าจับกุม **“คณะ ร.ศ.130”** เจ้าหน้าที่ได้ยึดเอกสารชิ้นหนึ่งในบ้านของแกนนำสำคัญ คือ ร.อ.เหล็ง ศรีจันทร์ เป็นเอกสารที่มีชื่อว่า **“ความเสื่อมและความเจริญของประเทศ”** ซึ่งเป็นเอกสารที่สะท้อนให้เห็นความคิดทางการเมืองของแกนนำคณะอย่างแจ่มชัด ในบันทึกมีการแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ว่า ประเทศต่างๆ ทั่วโลกนั้นจะรุ่งเรืองหรือเสื่อมทรามลงก็เพราะลักษณะการปกครองของประเทศนั้น

“ถ้าประเทศหนึ่งประเทศใดรู้จักจัดการปกครองโดยใช้กฎหมายแลแบบธรรมเนียมที่ยุติธรรม ซึ่งไม่กดขี่และเบียดเบียนให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ประเทศนั้นก็จะมี ความเจริญรุ่งเรืองแลศรีวิสัยยิ่งขึ้นทุกที เพราะราษฎรได้รับความอิสรภาพเสมอกันไม่มีใครที่จะมาเป็นเจ้าสำหรับกดขี่กันเล่นดังเช่นประเทศซึ่งอยู่ในยุโรปแลอเมริกาเป็นต้น ประเทศเหล่านี้แต่เดิมก็เคยมีกษัตริย์ปกครองอยู่เหนือกฎหมายใช้อำนาจเอ้าไขลัดเต้มสำหรับกดขี่ราษฎรได้ตามความพอใจ ครั้นต่อมาเมื่อราษฎรเกิดความรู้แลความฉลาดมากขึ้นแล้ว จึงได้ช่วยกันลบล้างประเพณีอันชั่วร้ายของกษัตริย์เสียหมด คิดจัดตั้งประเพณีการปกครองบ้านเมืองขึ้นใหม่ บางประเทศก็บังคับให้กษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย บางประเทศก็ยกเลิกไม่ให้กษัตริย์ปกครอง คือ การจัดตั้งการปกครองเป็นรีพับลิค ...”¹⁵⁶²

หัวใจสำคัญของบันทึกเรื่อง **“ความเสื่อมและความเจริญของประเทศ”** นี้ คือการเสนอและวิเคราะห์แนวทางการปกครองในโลกว่ามี 3 แบบ คือ แบบแรกคือ **“เอ้าไขลัดเต้มอนากิ”** แบบที่สองคือ **“ลิมิตเต้คมอนากิ”** และแบบที่สามคือ **“รีพับลิค”** สำหรับการปกครองแบบเอ้าไขลัดเต้มอนากิ นั้น บันทึก

¹⁵⁶¹ อำมาตย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (รบบรม), รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิชาวชิการ กระทรวงธรรมการ, 2470, หน้า 35.

¹⁵⁶² โปรตุเกส ญัฐพล ใจจริง, “จาก **“คณะ ร.ศ.130”** ถึง **“คณะราษฎร”** : ความเป็นมาของความคิด **“ประชาธิปไตย”** ในประเทศไทย” **ศิลปวัฒนธรรม**. 32, 4 (กุมภาพันธ์ 2554).

วิจารณ์ว่า เป็นระบอบการปกครองที่กษัตริย์มีอำนาจเต็มอยู่เหนือกฎหมาย “กษัตริย์จะทำชั่วร้ายอย่างใดก็ได้” จะกดขี่และเบียดเบียนราษฎรให้ได้รับความทุกข์ได้ทุกประการ ทรัพย์สิน สมบัติและที่ดินจะถูกกษัตริย์เบียดเบียนเอามาเป็นประโยชน์ส่วนตัวได้อย่างไม่มีขีดจำกัด เช่น ไล่ที่ทำวัง เงินภาษีอากรจะถูกนำมาบำรุงความสุขให้ส่วนตัว พระราชวงศ์และบ่าวไพร่ เงินบำรุงบ้านเมืองจึง “ไม่เหลือหรือ” ประเทศสยามเป็นประเทศหนึ่งที่ปกครองในระบอบดังกล่าว และมีพวกที่คอย “ล้างผลาญ” ภาษีอากรที่เข้ามา “กัดกันกินเลือดเนื้อของประเทศ” ในบันทึกวิเคราะห์ต่อไปว่า ประเทศที่ปกครองแบบดังกล่าวจะทำให้ประเทศทรุดโทรมและถึงแก่กาลวินาศ

การปกครองแบบ “ลิมิตเด็คมอนากี” ในบันทึกวิเคราะห์ว่าการปกครองแบบนี้ “กษัตริย์ต้องอยู่ใต้กฎหมาย” ดังนั้นกษัตริย์จึงไม่มีอำนาจ “พวกเดินเขนและพวกเทกระโถนตามวังเจ้าจะไม่มีโอกาสได้เป็นขุนนางเลย” วิธีการปกครองแบบนี้เริ่มต้นจากอังกฤษ ประเทศต่างๆ ได้ทำตามแบบดังกล่าว เช่น ตุรกี และญี่ปุ่น แต่บางประเทศทำเลยไปถึงรีพับลิค บันทึกเห็นว่า คงเหลือแต่ประเทศสยามเท่านั้นที่ยังคงระบอบการปกครองที่ทำให้ “พวกกษัตริย์ได้รับความสุขสนุกสนานมากเกินไปจนไม่มีเงินจะบำรุงประเทศ”

การปกครองแบบสุดท้าย คือ “รีพับลิค” บันทึกนิยามว่า การปกครองแบบนี้เป็นการปกครองที่ “ยกเลิกไม่ให้มีกษัตริย์ปกครองอีกต่อไป แต่มีที่ประชุมสำหรับการจัดการบ้านเมืองอย่างแข็งแรง โดยมีประธานาธิบดีเป็นประธานสำหรับการปกครองประเทศ” ประชาชนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน การปกครองรูปแบบนี้ในบันทึกวิเคราะห์ว่า “ราษฎรทุกประเทศจึงอยากเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศให้เป็นรีพับลิคทั้งหมด เวลานี้ประเทศใหญ่น้อยต่างๆ เป็นรีพับลิคกันเกือบทั่วโลกแล้ว” เช่นประเทศในยุโรป อเมริกาและจีนกำลังต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เป็นรีพับลิค

ร.อ.เหล็ง ศรีจันทร์ และ ร.ต.เนตร พูนวิวัฒน์ได้บันทึกต่อไปอีกว่า ที่ประชุมในช่วงแรกๆ หลายครั้งให้การสนับสนุนการปกครองอย่างรีพับลิคตามแบบจีน พวกเขาได้บันทึกบรรยายภาคในประชุมในครั้งนั้นว่า “ที่ประชุมเอนเอียงไปในระบอบแผนการปฏิวัติของประเทศจีน เนื่องจาก[จีน] มีฐานะและสภาพไม่ต่างจากเรา” แต่เมื่อสมาชิกเพิ่มขึ้นในการประชุมแต่ละครั้งทำให้เกิดกลุ่มสายกลางขึ้น เป็นสมาชิกที่มีอายุมาก ต้องการเปลี่ยนเป็นระบอบ “ลิมิตเด็คมอนากี” มากกว่า กลุ่มสายกลางให้เหตุผลว่า “ไม่ต้องการให้เกิดความชอกช้ำมากเกินไป ฝ่ายที่ถูกชิงอำนาจก็จะไม่เคียดแค้นถึงกับทำตัวเป็นศัตรูอยู่ตลอดเวลา”¹⁵⁶³

กล่าวได้ว่า ผู้ก่อการ ร.ศ.130 บางคนต้องการเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นสาธารณรัฐเพราะเห็นว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่อำนาจรวมศูนย์อยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์และยังใช้วิธีการสืบทอดอำนาจในการปกครองด้วยวิธี “สืบสันตติวงศ์” เป็นเหตุให้บ้านเมืองไม่เจริญก้าวหน้า หากปกครองแบบสาธารณรัฐจะเป็นประโยชน์ต่อราษฎรและทำให้ชาติศิวิไลซ์ แต่ผู้ก่อการบางคนก็ต้องการเปลี่ยนตัวกษัตริย์มาเป็นสมเด็จพะเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ หรือสมเด็จพะเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เพราะคิดว่าเป็นเจ้านายที่มีความสามารถและความยุติธรรมมากกว่า อย่างไรก็ตามชาวได้

¹⁵⁶³ เรื่องเดียวกัน.

รั่วไหลออกไปและพวกผู้ก่อการก็ถูกจับมาจำคุก แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยตัวผู้ก่อการกบฏทุกคนในเวลาต่อมา¹⁵⁶⁴

หลังเหตุการณ์ “กบฏ ร.ศ.130” กลุ่มนายทหารระดับกลางซึ่งมีวัฒนธรรมทางความคิดที่ก้าวหน้า ยังคงมีความต้องการที่จะสร้างความเจริญให้แก่ประเทศและแก้ไขปัญหาให้แก่ราษฎรต่อไป บางคนจึงเขียนบทความแสดงความคิดเห็นในหน้าหนังสือพิมพ์และวารสารต่างๆ

วัฒนธรรมทางความคิดของนายทหารในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นอกจากจะมาจากการศึกษาเล่าเรียนโดยตรงแล้ว ยังมาจากการอ่านหนังสือพิมพ์ และการติดต่อสื่อสารทางความคิดระหว่างกันผ่านวารสารของทหาร ที่สำคัญได้แก่ **วารสารยุทธโศก** และ **วารสารเสนาศึกษาและแพ่วิทยาศาสตร์** ซึ่งเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญของทหาร สำหรับ **วารสารเสนาศึกษาและแพ่วิทยาศาสตร์** นั้น นอกจากความรู้ทางทหารและวิทยาศาสตร์แล้ว ยังมีเรื่องบันเทิงคดี และวรรณกรรม มีปัญญาชนและนักเขียนรุ่นใหม่ส่งข้อเขียนมาตีพิมพ์ เช่น หลวงวิจิตรวาทการ หลวงสารานุกรมประพันธ์ กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นต้น นายทหารรุ่นใหม่บางส่วนจึงมีความสัมพันธ์ทางความคิดกับนักเขียนเหล่านี้ ทหารบางคนชอบเรื่องศิลปวัฒนธรรมเป็นพิเศษ เช่น การแต่งบทกวี การแสดงละคร การร้องเพลง¹⁵⁶⁵

ความคิดว่า “ทหารเป็นผู้นำ” เกิดขึ้นในหมู่นายทหารและยังขยายตัวออกไปสู่ประชาชนทั่วไปเป็นพลังหนุนให้ทหารมีบทบาททางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทหารได้รับการปลูกฝังความคิดชาตินิยมอย่างเข้มข้น ทำให้มีความต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม¹⁵⁶⁶ ซึ่งความคิดว่า “ทหารเป็นผู้นำ” ดังกล่าวนี้น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่นายทหารมีความรู้กว้างขวางและได้รับการฝึกอบรมให้มีจิตใจเข้มแข็ง มีความสามัคคี และสามารถเสียสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อชาติ ในที่สุดทหารจึงร่วมมือกับนักกฎหมายหัวก้าวหน้าทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2745 หลังจากนั้นไม่นานทหารก็ก้าวขึ้นมาใช้อำนาจสูงสุดทางการเมือง

3. นักกฎหมาย

นักกฎหมายเป็นข้าราชการที่มีความสำคัญมากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะอยู่ในช่วงเริ่มต้นของความเป็นรัฐสมัยใหม่ที่ต้องใช้กฎหมายแบบใหม่ในการบริหารราชการและการปกครองประชาชน และนักกฎหมายไม่เพียงแต่จะต้องสามารถใช้กฎหมายเท่านั้น ยังต้องมีส่วนในการร่างกฎหมายใหม่ๆ ขึ้นมาเป็นจำนวนมาก ซึ่งการร่างกฎหมายนี้เป็นการกำหนดบรรทัดฐานของสังคมและวางระเบียบแบบแผนด้านต่างๆ ของสังคมสมัยใหม่ นักกฎหมายจึงต้องเรียนรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง มิใช่เรียนแต่เฉพาะวิชากฎหมายเท่านั้น

¹⁵⁶⁴ โปรตุ อัจฉราพร กมุทพิสมัย, “กบฏ ร.ศ.130: ศึกษากรณีการปฏิรูปการปกครองและกลุ่มทหารใหม่”

¹⁵⁶⁵ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 66.

¹⁵⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

ใน พ.ศ.2440 มีการตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นเป็นครั้งแรก การศึกษากฎหมายในระยะแรกเป็นแบบอังกฤษอยู่มาก จนกระทั่งมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายลักษณะอาญาในพ.ศ.2451 อิทธิพลของสำนักกฎหมายฝรั่งเศสจึงสูงขึ้น ในทศวรรษ 2460 เป็นต้นมาโรงเรียนกฎหมายจึงแยกออกเป็น 2 แผนก คือ แผนกกฎหมายอังกฤษ และแผนกกฎหมายฝรั่งเศส ขึ้นอยู่กับนักเรียนว่าจะเลือกเรียนแผนกใด และมีความสามารถทางภาษาใดเป็นพิเศษ อาจารย์ที่สอนก็แยกจากกัน ในแผนกกฎหมายฝรั่งเศส นักเรียนต้องเรียนกว้างกว่าเรื่องกฎหมาย โดยจะต้องเรียนในด้านปรัชญา การเมือง เศรษฐศาสตร์ ฯลฯ ด้วย ในหลักสูตรจะมี วิชากฎหมายปกครอง วิชากฎหมายการเงินหรือการค้า วิชาเศรษฐศาสตร์ แม้ว่าบางวิชาจะไม่สามารถเปิดสอนได้เนื่องจากไม่มีผู้บรรยาย ระหว่าง พ.ศ.2440-2476 มีผู้เรียนจบจากโรงเรียนกฎหมายทั้งสิ้น 901 คน เป็นชาย 899 คน เป็นหญิง 2 คน¹⁵⁶⁷

ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มีตำราวิชากฎหมายเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก เช่น **หัวข้อเล็กเซอร์** ของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ **ลักษณะผ้าเม็ย** ของพระยาพิชฌายาปฤชามาตย์ **คำอธิบายกฎหมายลักษณะอาญา** ของพระยาเลวณิษฐ์ธรรมวิทักษ์ **วิธีสืบสวนโจรผู้ร้าย** ของพระยาศรีเสนา **มูลคดีสัญญา** ของหลวงวรวาทีวินิจัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีวารสารทางกฎหมายอีกหลายฉบับ เช่น **ดุลพาหะ** **บทบัญญัติ** **ธรรมศาสตร์วินิจัย** **ปัญหาวินิจัย** **มโนสาร** **ธรรมสาร** **นิติสาส์น** เป็นต้น¹⁵⁶⁸

โดยทั่วไปแล้วผู้ที่ศึกษากฎหมายย่อมมีความเข้าใจเกี่ยวกับการเมืองการปกครองเป็นอย่างดี เช่น เรื่องระบอบการปกครอง ลักษณะของรัฐ อำนาจอธิปไตยของรัฐ สิทธิพลเมือง ฯลฯ แต่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความแตกต่างระหว่างผู้ที่จบการศึกษากฎหมายจากประเทศอังกฤษกับผู้จบจากประเทศฝรั่งเศส กล่าวคือ **นักกฎหมายสายอังกฤษ** เน้นการเรียนรู้จากคำพิพากษาเพราะอังกฤษใช้ระบบกฎหมายประเพณี ทำให้นักกฎหมายกลุ่มนี้นิยมการเปลี่ยนแปลงสังคมแบบค่อยเป็นค่อยไปหรือแบบวิวัฒนาการ และเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงที่มุ่งโค่นล้มหรือทำลายองค์อธิปัตย์เดิมย่อมสร้างภาวะไร้องค์อธิปัตย์ที่จะนำไปสู่ความวุ่นวายอย่างไม่รู้จบสิ้น ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ **นักกฎหมายสายฝรั่งเศส** ถือว่าองค์อธิปัตย์มีสภาวะเป็นนามธรรม คือเป็นตัวบทกฎหมาย ไม่ใช่เป็นตัวบุคคลดังเช่นในระบบเก่า และการสร้างองค์อธิปัตย์ใหม่ให้สูงและศักดิ์สิทธิ์กว่าองค์อธิปัตย์เดิมเป็นสิ่งจำเป็น¹⁵⁶⁹ นักกฎหมายกลุ่มหลังนี้ศึกษากฎหมายฝรั่งเศสในยุคที่ฝรั่งเศสเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบสาธารณรัฐแล้ว และยังต้องเรียนความรู้อื่น ๆ นอกเหนือจากกฎหมาย เช่น ต้องเรียนวิชาประวัติศาสตร์ วิชาปรัชญาการเมือง และวิชาเศรษฐศาสตร์ด้วย นักกฎหมายสายฝรั่งเศสจึงมีทัศนคติที่ต้องการให้เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมให้เสมอภาคและสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่ชาติอย่างรวดเร็ว

¹⁵⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-78.

¹⁵⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

¹⁵⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

4. ข้าราชการครูและนักการศึกษา

ข้าราชการกลุ่มนี้ขยายตัวมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ตามนโยบายขยายการศึกษาสมัยใหม่ของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่ต้องการใช้ระบบการศึกษาเพื่อสร้างข้าราชการแบบใหม่และสร้างพลเมืองดี โดยมีการสร้างโรงเรียนของรัฐบาลและโรงเรียนเอกชนมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 และมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2464) ซึ่งทำให้โรงเรียนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ.2466 จำนวนโรงเรียนรัฐบาลทั่วประเทศมีถึง 654 โรงเรียน (ในปีสุดท้ายของสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลดลงเหลือ 250 โรงเรียน แต่โรงเรียนประชาบาลที่บริหารด้วย “เงินศึกษาพลี” ที่รัฐบาลเก็บจากประชาชนมีจำนวนเพิ่มขึ้นมาก คือมี 5,031 โรงเรียนใน พ.ศ.2466 และเพิ่มเป็น 6,331 โรงเรียนใน พ.ศ.2475)¹⁵⁷⁰ ทำให้ต้องการคนที่จบการศึกษาจากโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อทำหน้าที่แทนพระและครูแบบเดิม

ใน พ.ศ.2435 เริ่มมีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู แม้ว่าจะมีผู้จบการศึกษาจากโรงเรียนฝึกหัดครูไม่มากนัก คือก่อน พ.ศ.2475 มีคนจบโรงเรียนฝึกหัดครูที่เป็นผู้ชาย 960 คน เป็นผู้หญิง 100 คน¹⁵⁷¹ แต่ข้าราชการครูและนักการศึกษาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่มีความคิดก้าวหน้า โดยเห็นวาทะชาติจะเจริญต้องอาศัยการศึกษา ครูจึงมีหน้าที่สร้างพลเมืองที่ดีให้แก่ชาติ เพื่อสร้างชาติให้มีความก้าวหน้าทัดเทียมนานาอารยประเทศ นักการศึกษาที่เขียนตำราเรียนบางคนถึงกับกล่าวถึงระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย คือ “วิธีการปกครองที่ถือเอาเสียงของประชาชนส่วนใหญ่” ไว้ในตำราเรียนที่ตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ.2456¹⁵⁷² ครูหลายคนมีชื่อเสียงว่าชอบวิจารณ์สังคมและการเมืองอยู่เสมอ คลังความรู้ของครูและนักการศึกษาในสมัยนั้นคือวารสาร**วิทยาคาร** (ตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ.2444 จนถึงปัจจุบัน) ซึ่งตีพิมพ์บทความจำนวนมากที่สะท้อนถึงความต้องการที่จะเสนอแนวทางในการป้องกันความเสื่อมโทรมของชาติและการสร้างความเจริญให้แก่ชาติ¹⁵⁷³ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในช่วงต้นรัชกาลที่ 6 มิได้มีแต่นายทหารกลุ่ม “กบฏ ร.ศ. 130” เท่านั้นที่มีความรู้เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยหรือสาธารณรัฐและต้องการผลักดันให้ชาติเจริญขึ้น ความกระตือรือร้นในการแสวงหาความรู้ของครูและนักการศึกษาเห็นได้ชัดเจนจากบทบาทของสมาคม**จารย์สมาคม** ซึ่งเป็นสมาคมของครูโดยเฉพาะ สมาคมแห่งนี้จัดแสดงปาฐกถาในหอประชุมขนาดใหญ่โดยมีปัญญาชนสำคัญๆ ที่มีความรู้หลากหลายมาเป็นองค์ปาฐก ปากฎว่าระหว่าง พ.ศ.2470-2474 มีการปาฐกถาถึง 31 เรื่อง¹⁵⁷⁴

อย่างไรก็ตาม ครูและนักการศึกษาส่วนใหญ่ทำงานในกรอบที่รัฐกำหนด เพราะหลักสูตรการศึกษา มาจากกระทรวงธรรมการ แม้แต่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ซึ่งเป็นนักการศึกษาหัวก้าวหน้า ก็ยังเขียนตำราเรียนวิชา “**ธรรมจริยา**” ในกรอบความหมาย “ชาติไทย” และ “ความ

¹⁵⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

¹⁵⁷¹ วารุณี ไอสถารมณ, การศึกษา 2524. หน้า 318.

¹⁵⁷² อนุภณลิตยานุสรณ์, หลวง. **แบบเรียนภูมิศาสตร์และพงศาวดาร เล่ม 1**. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2456. หน้า 74.

¹⁵⁷³ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 75.

¹⁵⁷⁴ เรื่องเดียวกัน.

เป็นไทย” ที่มุ่งจรรโลงโครงสร้างอำนาจรัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์¹⁵⁷⁵ ดังนั้น ในบริบทที่สังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วครูส่วนใหญ่จึงอยู่ในสภาวะสับสน เพราะมีโอกาสรับรู้ปัญหาและความคิดใหม่ๆ ที่เผยแพร่ตามหน้าหนังสือพิมพ์ แต่หน้าที่ในการสอนนักเรียนก็ทำให้ครูต้องอบรมนักเรียนให้เป็นพลเมืองดีที่ยอมรับระเบียบแบบแผนของสังคม คือการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น กุลลาบ สายประดิษฐ์ ได้วิจารณ์ครูส่วนใหญ่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไว้ดังนี้

มีบ่อยครั้งที่ครูแทบจะชี้ลงไปได้ว่า อะไรคือความดี อะไรคือความชั่ว อะไรคือความสงบ อะไรคือความอปลักษณ์ อะไรคือเทพ และอะไรคือมาร แต่ก่อนนี้ถ้าครูจะชี้ถึงสิ่งเหล่านี้ ก็จะได้ อย่างง่ายดาย ครูจะชี้ไปที่บุคคลและตำแหน่งอันทรงอิทธิพลแล้วบอกว่่านั้นเป็นสิ่งที่แทนความดีงาม แล้วครูก็จะมองไปที่ชีวิตอันต้องต่อสู้เพื่อการดำรงชีพด้วยการอาบเหงื่อต่างน้ำและการดิ้นรนเพื่อให้พ้นจากความอดอยาก ปีมว่าสายตัวแทบขาด และชี้ว่่านั้นเป็นความอปลักษณ์และความโสโครก ซึ่งครูได้สอนศิษย์ให้พยายามหลีกเลี่ยงจนหนัก แต่ผู้คนที่จมอยู่ในชีวิตเหล่านี้รวมทั้งลูกเต้า เล้าอ่อนของเขาจะออกมาจากชีวิตอปลักษณ์โสโครกเช่นนั้นได้อย่างไร ครูไม่ได้บอก มันเกินความรู้ของครู และมันไม่ใช่ธุระของครูแน่นอน ครูคิดว่าเรื่องนี้เป็นธุระของเทพยดา...¹⁵⁷⁶

โดยทั่วไปแล้วครูเป็นกลุ่มสังคมที่มีสถานะพิเศษ เพราะในสังคมจารีตของไทยในอดีตที่ผ่านมาครูมีสถานภาพทางสังคมสูง เมื่อเกิดการศึกษาแผนใหม่ในสังคมไทย คนส่วนใหญ่ในสังคมยังคงรับรู้ว่าความรู้ที่ครูสอนนั้นเป็นสัจธรรมที่นักเรียนพึงจดจำและพึงกตัญญูแก่ครูผู้ให้ความรู้ ครูจึงยังคงมีสถานภาพทางสังคมสูงและเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในฐานะที่เป็นคนมีความรู้มากกว่าคนอื่นๆ จะเห็นได้ว่า ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 มีครูในหัวเมืองจำนวนไม่น้อยที่สมัครรับเลือกตั้งและได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร

5. ข้าราชการพลเรือนที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะในด้านอื่นๆ

นอกจากข้าราชการ 4 กลุ่มดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีข้าราชการพลเรือนที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะในด้านอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่ทำงานอยู่ในกระทรวงต่างๆ เช่น กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงวัง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงเกษตรและพาณิชย์การ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม แม้แต่กระทรวงมหาดไทยก็มีได้มีแต่้นักปกครอง แต่ยังมีข้าราชการที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับการปกครองอีกส่วนหนึ่ง เช่น ข้าราชการกรมป่าไม้ กรมสรรพากร กรมแผนที่ กรมที่ดิน กรมโลหกิจ กรมศุลกากร ฯลฯ ข้าราชการเหล่านี้ส่วนใหญ่มักมีความรู้ที่เกิดจากการได้รับการศึกษาแผนใหม่ มีรายได้ประจำในรูปของเงินเดือน และเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นกลางในระบบราชการที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

¹⁵⁷⁵ ไพรดู่ สายชล สัตยานุรักษ์, ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535.

¹⁵⁷⁶ อ้างใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475, หน้า 74.

ตัวอย่างของข้าราชการกระทรวงต่างๆ ที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่และมีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้าน คือ ข้าราชการกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม จะเห็นได้ว่า ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 มีผู้เรียนจบจากโรงเรียนไปรษณีย์โทรเลขของกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมจำนวนถึง 115 คน จนกระทั่งเมื่อถึง พ.ศ. 2470 จำนวนผู้เรียนจบจึงลดลงเนื่องจากกรมไปรษณีย์โทรเลขมีจำนวนข้าราชการมากแล้ว ใน พ.ศ.2470 จึงมีครูเพียง 8 คน นักเรียน 38 คน และนักเรียนที่เรียนจบใน พ.ศ.2470 ก็มีจำนวนเพียง 12 คน¹⁵⁷⁷

สำหรับผู้ทำงานด้านสาธารณสุข ก็มีจำนวนไม่น้อย ดังปรากฏว่า ในรายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 20 พ.ศ.2470 กล่าวถึงผลการจัดการศึกษาของสถาบันการศึกษาที่สังกัดกรมมหาวิทยาลัยว่า ในช่วงเวลา 5 ปี ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 มีผู้จบการศึกษาด้าน แพทยศาสตร์ 72 คน ปริญญา 18 คน ผดุงครรภ์และพยาบาล 25 คน นอกจากนี้ยังมีผู้จบการศึกษาสาขาวิชาวิศวกรรมศาสตร์จำนวน 29 คน และจบอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ 130 คน¹⁵⁷⁸ ซึ่งส่วนใหญ่คงเข้ารับราชการในกระทรวงต่างๆ

ข้าราชการตำรวจนั้น ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ส่วนใหญ่เป็นชาวอังกฤษและอินเดีย ส่วนคนไทยนั้นมีจำนวนน้อย ผู้เรียนจบจากโรงเรียนนายร้อยตำรวจของกระทรวงมหาดไทย ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 รวม 5 ปี มีเพียง 56 คน ใน พ.ศ.2470 โรงเรียนนายร้อยตำรวจมีครู 9 คน นักเรียน 51 คน เรียนจบ 8 คน¹⁵⁷⁹

ในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาสยามชนมีโอกาสเรียนหนังสือมากขึ้นและเข้าสู่ระบบราชการมากขึ้น เช่น **หลวงวิจิตรวาทการ**ได้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศและได้เดินทางไปรับราชการประจำสถานทูตไทยในประเทศฝรั่งเศส **พระยาอนุমানราชธน**ได้เข้ารับราชการในกรมศุลกากร

ข้าราชการบางคนเป็นบุตรข้าราชการหรือเป็นบุตรของสามัญชนที่ได้รับการศึกษาชั้นสูงจากต่างประเทศ เช่น นายวิลาศ โสธานนท์ เป็นบุตรของ พระยาประชาภิจักรจักร (ชูป โสธานนท์) จบการศึกษาจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ต่อจากนั้นจึงได้รับพระราชทานทุนจาก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ จนสำเร็จการศึกษาเทียบเท่าปริญญาตรี [B.D.F.A] จาก City & Guild Engineering College School of University of London ทางวิศวกรรม และทางด้านเกษตรกรรม จาก Sylhale Agricultural Collage Devenshire เริ่มเข้ารับราชการครั้งแรก เป็นผู้ช่วยเจ้าพนักงานนา กรมเกษตร เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2472 ต่อมาได้เป็นผู้จัดการนาทดลองรังสิต¹⁵⁸⁰

นายทวี บุญยเกตุ เป็นบุตรของพระยารณชัยชาญยุทธ (ถนอม บุญยเกตุ) จบการศึกษาวชิราวุธวิทยาลัยจากประเทศฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2468 เมื่อเดินทางกลับสู่ประเทศไทย นายทวีเข้ารับราชการเป็นพนักงาน

¹⁵⁷⁷ อำมาตย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (รวบรวม), รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470, หน้า 35.

¹⁵⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

¹⁵⁷⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁸⁰ ไพรอดู วิลาศ โสธานนท์, **อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี วิลาศ โสธานนท์**. กรุงเทพฯ : ศิริชัยการพิมพ์, 2540

บำรุงพันธุ์สัตว์ กระทรวงเกษตรธิการ¹⁵⁸¹ ข้าราชการอีกคนหนึ่งที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศและรับราชการกระทรวงเกษตรธิการเช่นเดียวกัน คือ นาย **จรรยา สืบแสง** ซึ่งเกิดที่ตำบลอาเนาะรู อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี เป็นบุตรของขุนวรเวทวิชกิจ (ขุ่ย สืบแสง) และนางอุ่น สืบแสง จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 2 จากโรงเรียนเบญจมราชูทิศ จังหวัดปัตตานี มัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย และมัธยมศึกษาปีที่ 8 จากโรงเรียนเทพศิรินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2466 สำเร็จการศึกษาได้รับเกษตรศาสตรบัณฑิต จาก มหาวิทยาลัยฟิลิปปินส์แห่งลอส บานอส ประเทศฟิลิปปินส์ พ.ศ. 2470 เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 ในตำแหน่งผู้ช่วยผู้อำนวยการเพาะปลูก กรมเพาะปลูก กระทรวงเกษตรธิการ

นายสอ เศรษฐบุตร จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 8 จาก โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยแล้วได้รับทุนเล่าเรียนหลวง ไปศึกษาต่อยังประเทศอังกฤษ จบปริญญาตรีเกียรตินิยม สาขาธรณีวิทยากับวิศวกรรมศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยแมนเชสเตอร์ กลับมารับบรรดาศักดิ์เป็น "รองเสวกเอก หลวงมหาสิทธิโวหาร" ด้วยวัยเพียง 26 ปี และดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมบัญชีกลาง ต่อมาได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นปลัดกรมองคมนตรี สังกัดกรมราชเลขาธิการในราชสำนัก¹⁵⁸²

นายตัว ลพานุกรม เป็นบุตรของ นายเจริญ ลพานุกรม และ นางเนียร ลพานุกรม เข้ารับการศึกษาระดับต้นที่โรงเรียนเทพศิรินทร์และโรงเรียนราชวิทยาลัย จนกระทั่งอายุ 12 ปี จึงได้ตามเสด็จสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก เมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ ไปศึกษาต่อ ณ เมืองบัลแกเรีย จังหวัดมาร์ค ประเทศเยอรมนี โดยทุนของพระองค์ ซึ่งเป็นช่วงเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่หนึ่งโดยประเทศเยอรมนีสังกัดฝ่ายอักษะ จึงทำให้ไทยกับเยอรมนีต้องประกาศสงครามกันเมื่อปี พ.ศ. 2460 ตัว ลพานุกรมถูกจับเป็นเชลยศึกไปคุมขัง ณ ค่ายคุมขังเมือง Celle ทำให้มีโอกาสศึกษาภาษาเพิ่มเติม ได้แก่ ภาษาอังกฤษ ภาษาเยอรมนี ภาษาฝรั่งเศส ตลอดจนศาสตร์อื่นๆ อย่าง คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และดนตรี ตัว ลพานุกรมสำเร็จการศึกษาระดับอุดมศึกษาในสาขาวิทยาศาสตร์ได้แก่ วิชาเคมี, เกษตรศาสตร์ และพฤกษศาสตร์ เมื่อกลับมาประเทศไทยได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมวิทยาศาสตร์คนแรก และได้สร้างคุณูปการต่อวงการวิทยาศาสตร์ไทยอย่างยิ่ง และยังกระตุ้นส่งเสริมพัฒนาวิชาชีพเกษตรกรรมและการศึกษาเกษตรศาสตร์ให้ทัดเทียมอารยประเทศอีกด้วย นอกจากนี้ตัวยังมีความสนใจด้านการอ่านเป็นพิเศษโดยจัดตั้งแผนกห้องสมุดในกรมวิทยาศาสตร์ขึ้น และมีการตีพิมพ์วารสารวิจัยทางวิทยาศาสตร์ในชื่อ Siam Science Bulletin¹⁵⁸³

¹⁵⁸¹ โปรดดู วีรชาติ ชุ่มสนิท, 24 **นายกรัฐมนตรีไทย**. กรุงเทพฯ: ออลบุ๊กส์พับลิชชิง, 2549.

¹⁵⁸² โปรดดูรายละเอียดใน พิมพวัลย์ เสถบุตร, **ชีวิตและการต่อสู้ สอ เสถบุตร บุรุษผู้ไม่ยอมก้มหัวให้กับโชคชะตา**, สำนักพิมพ์นานมีบุ๊คส์, 2548.

¹⁵⁸³ โปรดดูรายละเอียดใน วิจิต ญ ป้อมเพชร **ดร.ตัว ลพานุกรม รัฐบุรุษวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย**. กรุงเทพฯ. กรมวิทยาศาสตร์บริการ, 2527.

นายเล้ง ศรีสมวงศ์ หลังจากจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 8 โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยแล้ว ได้ศึกษาจบชั้นประโยคมัธยมศึกษา แล้วไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ จนได้ปริญญาตรีทางพาณิชยศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยลิเวอร์พูล ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ.2469 เคยเป็นครูโรงเรียนเทพศิรินทร์ ต่อมาได้ย้ายไปประจำกองอำนาจการเดินรถ กรมรถไฟ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2470 ได้ดำรงตำแหน่งสารวัตรตรวจการเดินรถแขวงชุมพร กรมรถไฟ และต่อมาในปี พ.ศ.2475 ก็ได้เป็นผู้จัดการพาณิชย์ฝ่ายการเดินรถของกรมรถไฟ¹⁵⁸⁴

การเกิดขึ้นของข้าราชการสมัยใหม่เหล่านี้มีผลต่อชีวิตในเมืองกรุงเทพฯ และเมืองต่างๆ ที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลเทศาภิบาลซึ่งมีข้าราชการเป็นจำนวนมาก เพราะหลังจากเลิกงานแล้วข้าราชการจำนวนหนึ่งจะมีชีวิตอยู่ตามร้านเหล้า ร้านอาหาร หรือร้านอาหารจีน ทำให้เมืองคึกคักและมีสีสันขึ้น ขณะเดียวกันการเกิดข้าราชการแบบใหม่ไม่ได้ทำให้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์สลายไป เพราะรัฐบาลยังคงต้องการคนที่ไว้ใจได้ในเรื่องความจงรักภักดี จึงต้องมีการฝากฝังโดย “ผู้ใหญ่” ที่มีศรัทธาบรรดาศักดิ์สูงระดับหนึ่งจึงจะเข้าสู่ระบบราชการได้ ระบบอุปถัมภ์ซึ่งยังคงเป็นปัจจัยสำคัญของการเข้าสู่ระบบราชการและการเลื่อนตำแหน่งนี้เองที่ก่อให้เกิดการประจบ สอพลอ เพราะผู้น้อยต้องฝากตัวและทำตัวให้ผู้ใหญ่พึงพอใจ

ในทศวรรษ 2440 ปัญญาชนคนหนึ่งคือ เทียนวรรณ ได้กล่าวถึงการประจบสอพลอว่าเป็นปัญหาสำคัญในระบบราชการ ส่วนนารายณ์ **ข่าวศาล** ได้ตีพิมพ์บทความที่แสดงให้เห็นความสำเร็จในสังคมและราชการมีอยู่ 3 สิ่งได้แก่ มาตรฐานทางวิชาชีพ การประจบประแจง และเครือข่ายของครอบครัว¹⁵⁸⁵

ข้าราชการจำนวนหนึ่งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์หารายได้เพิ่มเติมจากเงินเดือนด้วยการเล่นแชร์ หนังสือพิมพ์กล่าวถึงเรื่องปัญหาการตั้งวงแชร์ที่ระบาดในหมู่คนไทย โดยหวังกันแต่จะหารายได้กินเงินฟรีๆ และส่วนมากคณะแชร์มักเป็นข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าราชการทหารที่เบียดบังเอาเวลาราชการไปเล่นแชร์¹⁵⁸⁶

3. ชนชั้นกลางนอกระบบราชการ

การที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เกิดขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ.2398 อีกทั้งยังมีการสร้างทางรถไฟซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัวอย่างรวดเร็ว ได้ส่งผลให้เกิดชนชั้นกลางนอกระบบราชการขึ้นมาในสังคมและคนกลุ่มนี้ก็ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว คนชั้นกลางเหล่านี้ได้แก่กลุ่มคนซึ่งมีประสบการณ์ร่วมกันเกี่ยวข้องกับธุรกิจการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา มุ่งทำงานหรือประกอบอาชีพอิสระ หรือมุ่งประกอบการอุตสาหกรรมหรือการลงทุนซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจมีการผลิตแบบใหม่ๆ เกิดขึ้น ขณะเดียวกันชนชั้นกลางนอกระบบราชการเหล่านี้ก็สร้างวัฒนธรรมใหม่ขึ้นมา¹⁵⁸⁷ เช่น วัฒนธรรมการอ่าน หนังสือพิมพ์ การอ่านวรรณกรรมประเภทเรื่องสั้นและนวนิยาย การชมภาพยนตร์ การฟังเพลงสมัยใหม่ การ

¹⁵⁸⁴ ธนาคารแห่งประเทศไทย, “ผู้ว่าการอดีตถึงปัจจุบัน, นายเล้ง ศรีสมวงศ์” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.bot.or.th/Thai/AboutBOT/Governors/Pages/Leng.aspx> (1 เมษายน 2557)

¹⁵⁸⁵ Kullada Kesboonchoo Mead. *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 211-216.

¹⁵⁸⁶ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (5 กันยายน 2469), หน้า 536, 538, 540-541.

¹⁵⁸⁷ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475*, หน้า 84.

กินข้าวนอกบ้าน ฯลฯ วัฒนธรรมใหม่เหล่านี้ด้านหนึ่งมาจากความต้องการที่จะติดตามข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเศรษฐกิจและการเมืองทั้งภายในและต่างประเทศที่มีผลต่อการผลิตและการค้าในระบบทุนนิยม อีกด้านหนึ่งมาจากความต้องการความสุขความบันเทิงภายหลังการทำงานหนักเพื่อก้าวไปสู่ความสำเร็จในชีวิต นอกจากนี้ยังมีบางคนที่สนใจการเมืองมากเป็นพิเศษและต้องการให้เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองไปเป็นระบอบที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครอง โดยหวังว่าจะทำให้การแก้ไขปัญหาต่างๆ ของประเทศดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นและเกิดความเสมอภาคทางสังคมตามมา

ผลลัพธ์ที่สำคัญประการหนึ่งของการเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ทำให้เกิดการขยายตัวของการค้าภายใน ก็คือ **การปฏิรูประบบภาษีอากร** ที่ทำให้ราษฎรในท้องถิ่นห่างไกลทั่วประเทศจำเป็นต้องขายผลผลิตหรือขายแรงงานเพื่อจะเสียเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานและเสียภาษีอากรต่างๆ เป็นเงิน เช่น อากรค่าน้ำ อากรค่าน้ำ อากรสมพัตรสร ฯลฯ ซึ่งทำให้เกิดการขยายตัวของพ่อค้าที่รับซื้อผลผลิตจากราษฎรมาขายต่อ หรือนำมาแปรรูปเป็นสินค้าสำเร็จรูปต่างๆ แล้วส่งไปขายในตลาด ขณะเดียวกันก็เกิดการขยายตัวของการผลิตสินค้าต่างๆ ที่ใช้แรงงานรับจ้างจากการขยายแรงงานของราษฎร รวมทั้งชาวจีน ที่ส่งผลให้การค้าขยายตัวเช่นกัน

การปฏิรูปภาษีอากรที่สำคัญประการหนึ่งก็คือการยกเลิกภาษีผ่านด่าน¹⁵⁸⁸ แต่เดิมมีการตั้งด่านเก็บภาษีในแต่ละหัวเมืองซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายของพ่อค้าสูงขึ้นเรื่อยๆ เมื่อขนส่งสินค้าผ่านหลายเมือง ยิ่งขนส่งสินค้าผ่านเมืองหลายเมืองก็ยิ่งทำให้ต้องจ่ายเงินภาษีผ่านด่านมากขึ้น ทำให้สินค้ามีราคาแพงขึ้นเรื่อยๆ จนเป็นการยากที่ประชาชนในเขตห่างไกลจะสามารถซื้อสินค้าจากต่างถิ่นที่พ่อค้านำมาขายได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผ่านด่านแต่ละด่านต้องตรวจค้นกันทุกครั้ง ถ้าจะไม่ให้ตรวจค้นจะต้องจ่ายเงินเป็นสินน้ำใจ¹⁵⁸⁹ นอกจากนี้เจ้าหน้าที่ของรัฐที่ทำหน้าที่เก็บอากรขนอนยังสามารถเรียกเอาผลประโยชน์ต่างๆ จากพ่อค้าจนการมีด่านขนอนกลายเป็นอุปสรรคของการค้าภายใน ดังที่นายมิตเชล อินเนส(Michel Innes) ที่ปรึกษาราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเสนอความเห็นในรายงานว่า

ในความเห็นของข้าพเจ้าควรจะยกเลิกภาษีภายในเสียตลอดทั่วทั้งในมณฑลกรุงเก่า นครสวรรค์ จันทบุรี ปราจีนบุรี ราชบุรี นครชัยศรี กับในเมืองประทุมธานี นนทบุรี นครเขื่อนขันธ์ และสมุทรปราการ...

การที่จะเลิกภาษีเหล่านี้ในหัวเมืองจะเป็นสิ่งที่ช่วยอุดหนุนแก่การค้าขายของหัวเมืองเป็นอย่างยิ่ง เพราะการที่เรือต้องหยุดให้ตรวจยังด่านภาษีต่างๆ ทำให้เป็นความอันตรายแก่การค้าขายที่สุด แลไม่ต้องสงสัยเลยเป้นทางที่ชั่วอย่างยิ่ง¹⁵⁹⁰

¹⁵⁸⁸ สุทธิพันธุ์ ขุฑวานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475”, หน้า 72.

¹⁵⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

¹⁵⁹⁰ กจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14/16 เรื่องภาษี ความเห็นมิสเตอร์มิตเชล อินเนส จะยกเลิกภาษีอากรตามมณฑลต่างๆ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

การยกเลิกภาษีผ่านด่านในเมืองต่างๆ เปลี่ยนมาเก็บที่ด่านในกรุงเทพฯ เพียงครั้งเดียว ทำให้พ่อค้าสามารถนำสินค้าจากกรุงเทพฯ ไปขายในท้องถิ่นที่ห่างไกลได้สะดวกโดยเสียภาษีเพียงจุดเดียว มีเฉพาะต้นทุนในด้านการขนส่งเท่านั้นที่เพิ่มสูงขึ้น ทำให้สินค้าที่นำไปขายในหัวเมืองห่างไกลมีราคาไม่แตกต่างจากในกรุงเทพฯ มากเหมือนในอดีต จึงจำหน่ายได้ง่ายขึ้น นับเป็นผลดีต่อการค้าจนอาจกล่าวได้ว่าพ่อค้าที่ขายส่งในกรุงเทพฯ ตลอดจนพ่อค้าที่นำสินค้าไปขายในหัวเมือง (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นจีน) ล้วนแต่ได้ประโยชน์อย่างมากจากการเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะนอกจากจะได้ประโยชน์จากการปฏิรูประบบภาษีอากรดังกล่าวมาแล้ว ยังได้ประโยชน์จากการปราบปรามโจรผู้ร้ายของรัฐบาล และสามารถฟ้องร้องได้สะดวกเนื่องจากมีระบบกฎหมายและระบบการศาลสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสามารถจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของชาติมหาอำนาจที่ทำให้กลายเป็นผู้มี “สิทธิสภาพนอกอาณาเขต” คือได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายและการศาลของชาติมหาอำนาจ

ในระดับนายทุนนั้น ส่วนใหญ่เป็นคนจีน กลุ่มที่มั่งคั่งที่สุดคือกลุ่มพ่อค้าข้าว ซึ่งเป็นธุรกิจที่ทำกำไรสูงจึงมีการแข่งขันสูง แต่การแข่งขันสูงในสถานการณ์ทางเศรษฐกิจที่ตลาดโลกมีความผันผวนมาก ก็นำไปสู่การเปลี่ยนกลุ่มผู้นำในการค้าข้าวหลายรุ่นด้วยกันในช่วงเวลาราว 70 ปี ระหว่างทศวรรษ 2400-2470¹⁵⁹¹ นายทุนระดับรองลงมาจากพ่อค้าข้าวได้แก่พ่อค้าทั่วไปซึ่งทำการค้าในระดับกลาง เช่น พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าข้าวรายย่อย และเจ้าของโรงสีขนาดเล็ก

ในขณะที่เศรษฐกิจเติบโตขึ้น พ่อค้าจีนจะซื้อข้าวจากพ่อค้าท้องถิ่นซึ่งซื้อข้าวมาจากเกษตรกรอีกต่อหนึ่ง แล้วนำไปขายในกรุงเทพฯ แต่ไม่ได้ขายโดยตรงให้แก่โรงสี ต้องขายให้ตัวแทนที่จะนำไปขายให้กับโรงสีอีกทอดหนึ่ง ในทศวรรษ 2430 และทศวรรษ 2440 เป็นช่วงที่โอกาสทางเศรษฐกิจกำลังขยายตัวและเป็นช่วงที่นักลงทุนชาวจีนเร่งรีบที่จะฉกฉวยโอกาสทางการค้า โดยพ่อค้าคนกลางชาวจีนได้รับการเกื้อหนุนจากความสัมพันธ์และความเข้าใจที่มีกับเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯ ในขณะที่เดียวกับที่เจ้าของโรงสีชาวจีนในกรุงเทพฯ ได้รับประโยชน์จากความสัมพันธ์ที่มีกับพ่อค้าในฮ่องกงและสิงคโปร์ กล่าวโดยสรุปก็คือ ในขณะที่โรงสีข้าวและการค้าขายพัฒนาและซับซ้อนมากขึ้น คนจีนได้ก้าวเข้ามามีบทบาทในกิจการเหล่านี้มากขึ้น ปรากฏการณ์นี้ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับการที่คนจีนมีความรู้กว้างขวางกว่าและมีเส้นสายการติดต่อภายในวงการธุรกิจอุตสาหกรรมที่ชาวจีนเป็นผู้ประกอบการมาเป็นเวลานาน นอกจากนี้คนจีนยังมีแรงผลักดันให้ก้าวไปสู่ความสำเร็จเพราะมีพันธะผูกพันและความจงรักภักดีต่อครอบครัวและญาติพี่น้อง¹⁵⁹² คนจีนจึงเป็นนายทุนหรือพ่อค้าหรือชนชั้นกลางนอกระบบราชการที่มีบทบาททางเศรษฐกิจสำคัญที่สุดในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

¹⁵⁹¹ Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand, 1855-1985*. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996, p.103-121.

¹⁵⁹² เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล), *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473*, หน้า 141-142.

ในแง่สถิติของผู้ประกอบอาชีพต่าง ๆ ที่อาจจัดว่าเป็นชนชั้นกลางนอกระบบราชการ (โดยไม่แบ่งแยกชาติพันธุ์) นั้น ในปี พ.ศ.2450 รัฐบาลสยามได้สำรวจอาชีพพลเมือง พบว่าพลเมืองประกอบอาชีพหัตถกรรมและอาชีพอิสระต่างๆ มากมาย อาทิ ช่างตัดเย็บเสื้อผ้า ช่างทอง ช่างเหล็ก ช่างหล่อ ช่างตัดผม การสีข้าว การทำเรือ การทำปิ่น การสร้างบ้าน ช่างไม้ การแพทย์ หมอนวด มหรสพ ทนายความ การรับจ้างทั่วไป การถ่ายรูป นอกจากนี้ยังมีผู้ประกอบอาชีพเป็นนายหน้าการค้า เสมียนห้างฝรั่ง นักหนังสือพิมพ์ และทนายความ¹⁵⁹³

ในปี พ.ศ.2472 รัฐบาลสยามได้สำรวจอาชีพพลเมืองอีกครั้งหนึ่งและระบุว่า มีผู้ประกอบกิจการงานโดยอิสระ 93,967 คน มีผู้ประกอบการพาณิชย์ ขายอาหาร และอื่น ๆ 503,839 คน มีผู้ประกอบอุตสาหกรรม 164,526 คน ทั้งหมดคิดรวมเป็นกลุ่มคนประมาณ 762,332 คน (ร้อยละ 10.14 ของผู้ประกอบอาชีพหรือทำการงานของประเทศสยาม)¹⁵⁹⁴ ในบรรดาคนเหล่านี้ บัญชีสำรวจอาชีพพลเมือง พ.ศ.2472 นี้ระบุว่าในประเทศไทยมีพ่อค้าขายข้าวอยู่ 20,159 คน มีผู้ทำอาชีพตัดไม้ค้าฟัน 12,738 คน (ไม่รวมอาชีพเผาถ่าน) มีพ่อค้าของป่า 7,053 คน ทำเหมืองแร่ 6,703 คน ทำป่าไม้ 3,542 คน มีผู้ประกอบอาชีพสีข้าว 3,709 คน มีผู้ประกอบอาชีพเก็บค่าเช่า 3,084 คน ทำภาษีอากรหรือเป็นเจ้าภาษีนายอากร 1,651 คน ขายเครื่องรูปพรรณ (เครื่องประดับ) 786 คน และเป็นนายหน้าต่าง ๆ 263 คน นอกจากนี้ยังระบุว่า มีผู้ประกอบอาชีพค้าขายสินค้าต่าง ๆ อยู่ 457,601 คนทั่วประเทศ ซึ่งเป็นจำนวนที่มากกว่าผู้ประกอบอาชีพทำไร่และผู้ประกอบอาชีพทำสวน กล่าวได้ว่าการค้าขายเป็นอาชีพสำคัญอันดับสองรองจากอาชีพทำนา ซึ่งในขณะนั้นมีแรงงานทำนา 5,637,119 คน¹⁵⁹⁵

นายทุนและพ่อค้าส่วนใหญ่ซึ่งเป็นชาวจีนที่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจสูง จะขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่น ๆ เช่น ธนาคาร การเดินเรือ หนังสือพิมพ์ โรงฉายภาพยนตร์ ฯลฯ และมีการรวมตัวกันตั้งเป็นสมาคมหรือสโมสร เช่น สโมสรพาณิชย์จีนสยาม (ตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2454) ซึ่งมีบทบาทในการสร้างความร่วมมือทางการค้า การสงเคราะห์คนยากจน และการเคลื่อนไหวทางการเมือง เป็นต้นว่าการเรียกรับเงินจากชาวจีนในสยามสนับสนุนพรรคก๊กมินตั๋งในประเทศจีน ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีสโมสรสามัคคีจีนสยามและสโมสรจีนางกูร เป็นต้น พ่อค้าจีนระดับกลางมักถือว่าตนเป็นชาวสยามหรือเป็นคนไทย และเรียกร้องให้รัฐบาลอุดหนุน “พ่อค้าไทย” เช่น สนับสนุนให้คนไทยใช้ของที่ผลิตขึ้นในประเทศ กีดกันสินค้าจากต่างประเทศ และให้รัฐบาลช่วยเหลือบริษัทของ “คนไทย” ในกรณีที่มีบริษัทตะวันตกเข้ามาแข่งขัน เป็นต้น นอกจากนี้หนังสือพิมพ์ยังเรียกร้องให้รัฐบาลหาทางทำให้มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในประเทศให้มากที่สุดเพื่อให้เศรษฐกิจของไทยเจริญก้าวหน้า และไม่ต้องพึ่งสินค้าจากต่างชาติ¹⁵⁹⁶ นับเป็นยุคของการก่อตัว

¹⁵⁹³ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475*, หน้า 85-86.

¹⁵⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

¹⁵⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

¹⁵⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 94-97.

ของความรู้สึกชาตินิยมในหมู่ชนชั้นกลางนอกระบบราชการซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของคนกลุ่มนี้

อนึ่ง การปฏิรูปการปกครองและการสร้างทางรถไฟทำให้การเดินทางไปยังหัวเมืองสะดวกขึ้น และสามารถจัดการโจรผู้ร้ายได้ดีกว่าเดิม ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชาวจีนออกไปยังเมืองที่ห่างไกลอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในภาคเหนือและภาคอีสานซึ่งแต่เดิมการคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯ เป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้องใช้เวลาเดินทางเป็นแรมเดือน และต้องเผชิญกับสัตว์ร้าย โจรผู้ร้าย ตลอดจนความยากลำบากในการเดินทางรอนแรมไปตามป่าเขา หลังจากมีทางรถไฟ ชาวจีนจะอพยพมายังภาคเหนือและภาคอีสานเป็นจำนวนมาก เช่น ในภาคเหนือ โดยเฉพาะที่เชียงใหม่และลำปาง คนจีนเข้ามาทำธุรกิจต่าง ๆ เช่น ค้าขาย เจ้าของโรงงานสุรา ช่างฝีมือ นายทุนเงินกู้ สร้างตลาด ทำป่าไม้ สร้างโรงพยาบาล เป็นต้น และสามารถสะสมทุนเป็นผลสำเร็จ มีธุรกิจส่วนตัวและของครอบครัว สามารถส่งลูกเรียนในระบบการศึกษาแผนใหม่ บทบาททางการค้าของชาวจีนจึงสูงขึ้น จนมีบทบาทมากกว่าพ่อค้าไทใหญ่ พม่า อินเดีย ที่เคยเป็นพ่อค้าสำคัญในภูมิภาคนี้มาก่อน ขณะเดียวกันก็มีชาวจีนเข้ามาขายแรงงานและทำการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นจำนวนมาก ในภาคอีสานมีจำนวนคนจีนน้อยกว่า ส่วนใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองต่างๆ ที่มีทางรถไฟตัดผ่านเพื่อทำการค้าและขายแรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นครราชสีมา จนกระทั่ง พ.ศ. 2480 เมื่อทางรถไฟขยายไปถึงอุบลราชธานีและหนองคาย ชาวจีนจึงอพยพไปอยู่เมืองอื่นๆ ที่ทางรถไฟตัดผ่านมากขึ้น

นอกจากคนจีนแล้ว ยังมีพ่อค้าพื้นเมืองซึ่งเป็นชนชั้นกลางในชนบท กลุ่มผู้ประกอบการค้าในอีสาน ช่วงทศวรรษ 2470 พบว่ามีหลายกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น ลาว ชีกซ์ แต่ที่เป็นกลุ่มคือ กลุ่มพื้นเมืองชาวลาว (หรือที่เรียกกันว่า พวกนายฮ้อย) มักทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ควบคู่กับการค้า กลุ่มนี้ทำการค้าตั้งแต่วัวควาย หมู ข้าว ของชำ ของป่า พวกนายฮ้อยนี้จะซื้อขายสินค้าทั้งในระดับหมู่บ้านและทำการค้าในต่างแดน ผู้ที่จะเป็นนายฮ้อยจะต้องเป็นคน “เคยผ่าน” หรือเคยไปขายควายทางภาคกลางมาแล้ว โดยทั่วไปนายฮ้อยจะมีฐานะดีกว่าคนพื้นเมืองอื่นในชุมชน และได้รับความนับถือจากชาวบ้านด้วย เนื่องจากเป็นคนที่มีความรู้ดี มีประสบการณ์ในชีวิตมาก เคยผ่านบ้านเมืองที่อยู่ห่างไกล และนายฮ้อยจึงเป็นส่วนหนึ่งที่บทบาทเป็นผู้นำวัฒนธรรมภาคกลาง ภาษา ค่านิยม หรือแนวคิดใหม่ๆ มาเผยแพร่ในอีสาน โดยเฉพาะนายฮ้อยควายที่ลงไปภาคกลาง (และบางครั้งก็นำพาคนท้องถิ่นอีสานลงไปทำงานรับจ้างหรือทำนาอยู่ในภาคกลางอีกด้วย)¹⁵⁹⁷

นายฮ้อย หรือกลุ่มผู้ประกอบการชาวพื้นเมืองอีสานนี้ แม้ว่าจะรักษาวัฒนธรรมแบบจารีตเอาไว้มาก แต่ก็ยังเป็นกลุ่มที่มีผู้มีความคิดใหม่ๆ และมีทัศนะกว้างไกลกว่าชาวบ้านทั่วไป โดยเฉพาะพวกที่มีโอกาสลงไป

¹⁵⁹⁷ สุนทร สุรวาทกุล. นายฮ้อย: พ่อค้าท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการค้าขายในอดีต พ.ศ. 2389-2504. ร้อยเอ็ด: โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม, 2534, หน้า 20-21 อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 - 2494 กรุงเทพฯ : มติชน, 2546, หน้า 114

ติดต่อค้าขายทางไกลกับคนต่างพื้นที่ ต่างภาค คนกลุ่มนี้พบว่าได้มีการปรับตัวประการหนึ่งคือ มีการส่งเสริมบุตรหลานของตนเองให้มีโอกาสได้รับการศึกษาสูง ดังนั้นพบว่ามีนักการเมืองจากภาคอีสานหลายคน ที่มาจากเชื้อสายพ่อค้าในอีสาน เช่น นายเตียง ศิริขันธ์ (ส.ส.สกลนคร ช่วง 2480-2495) เป็นบุตรของนายฮ้อยบุคคิผู้ซึ่งทำการค้ากว้างขวางครอบคลุมในพื้นที่เขตอีสานเหนือจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนิเทศพาณิชย์ นายฟอง สิทธิธรรม (ส.ส.จังหวัดอุบลราชธานี 2480-2491) ซึ่งเป็นบุตรของนายฮ้อยจากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น¹⁵⁹⁸

กล่าวได้ว่าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ชนชั้นกลางนอกระบบราชการซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นพ่อค้าเจ้าของโรงงาน และช่างฝีมือชาวจีนขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว บางส่วนของคนกลุ่มนี้มีบทบาทในหัวเมือง แต่ชนชั้นกลางส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ แม้ว่าชีวิตของบางคนที่ทำธุรกิจการค้าจะต้องเกี่ยวข้องกับคนกว้างขวางในหัวเมืองหรือต่างประเทศก็ตาม

ในขณะที่การลงทุนและการค้าขายตัว ผู้ลงทุนในธุรกิจต่างๆ ต้องติดต่อสัมพันธ์กับรัฐภายใต้กฎระเบียบและกฎหมายสมัยใหม่ ประกอบกับความขัดแย้งทางธุรกิจและความขัดแย้งเรื่องทรัพย์สินและมรดกก็สูงขึ้นโดยอาศัยองค์กรศาลในการจัดการกับความขัดแย้ง **ทำให้อาชีพทนายความมีความสำคัญในสังคม** ดังจะเห็นได้จากการจ้างหนังสือพิมพ์เพื่อโฆษณากิจการทนายความอยู่เสมอ เช่น หนังสือพิมพ์เกราะเพชร วันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468 โฆษณาทนายความโดยระบุว่า “หลวงอรรถปริญาฯ ทนายความชั้นที่หนึ่ง...รับปรึกษาหารือแล้วต่างแก้ต่างในทางอรรถคดีที่พระองค์พระราชาอาณาจักร”¹⁵⁹⁹ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร วันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2469 ลงโฆษณาทนายความถึง 2 รายในหน้าเดียวกัน คือ หลวงอรรถปริญาฯ กับ นายแสง ลวงวงศ์¹⁶⁰⁰ อีกฉบับหนึ่งลงโฆษณาว่า “พระยาบุรุษรั้งสรรพคดี เนติบัณฑิตย์ ทนายความชั้นที่หนึ่ง”¹⁶⁰¹ ซึ่งแสดงว่ามีคนที่เคยรับราชการจนได้เป็นถึง พระยา หันมาประกอบอาชีพทนายความ

จะเห็นได้ว่าบริการของทนายความเริ่มกลายเป็น “สินค้า” ในสังคมสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และจะพบว่าหนังสือพิมพ์ฉบับอื่นๆ ก็มักมีโฆษณาทนายความในทำนองเดียวกัน แสดงว่าจำนวนทนายความมีมากจนมีการแข่งขันด้วยการลงโฆษณา สาเหตุที่การแข่งขันในธุรกิจทนายความมีสูงมากน่าจะเป็นเพราะมีผู้เรียนจบจากโรงเรียนกฎหมายเป็นจำนวนมาก จนระบบราชการฝ่ายตุลาการไม่สามารถรับคนที่เรียนจบเข้าทำงานได้ทั้งหมด จึงมีผู้เรียนจบวิชากฎหมายจำนวนมากที่หันมาประกอบอาชีพทนายความ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 พ.ศ.2458 แสดงว่ามีคนเข้าเรียนในโรงเรียนกฎหมายจำนวนมากที่สุดเมื่อเทียบ

¹⁵⁹⁸ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 114

¹⁵⁹⁹ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (21 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 66.

¹⁶⁰⁰ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (20 มิถุนายน 2469), หน้า 471.

¹⁶⁰¹ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (5 กันยายน 2469), หน้า 544.

กับโรงเรียนอื่นๆ โดยมีจำนวนนับพันคน โดดเด่นกว่าสาขาอื่นมาก¹⁶⁰² เช่น ในปี พ.ศ.2470 มีผู้เรียนในโรงเรียนกฎหมายทั้งหมดเป็นจำนวนถึง 1,052 คน เรียนจบใน พ.ศ.2470 จำนวน 54 คน ออกจากโรงเรียนก่อนจบหลักสูตร 104 คน ระหว่าง พ.ศ.2466-2470 รวม 5 ปี มีผู้เรียนจบจากโรงเรียนกฎหมายจำนวนถึง 211 คน¹⁶⁰³

เหตุที่มีผู้นิยมเข้าเรียนในโรงเรียนกฎหมายเป็นจำนวนมากก็เพราะเนติบัณฑิตได้เงินเดือนสูงถึง 3 ชั่ง หรือ 240 บาท ในขณะที่ครูมัธยมได้เงินเดือนเพียง 80 บาทเท่านั้น ซึ่งทำให้มีผู้เรียนครูน้อย บางคนเรียนวิชาครูจนสอบได้ประกาศนียบัตรครูระดับมัธยมแล้วก็จะศึกษาวิชากฎหมายต่อ และหลังจากสอบได้เนติบัณฑิตก็จะเปลี่ยนอาชีพไปเป็นผู้พิพากษาหรืออัยการกันมากจนทำให้กระทรวงธรรมการขาดแคลนบุคลากร¹⁶⁰⁴

4. ราษฎร

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งเศรษฐกิจแบบตลาดขยายตัวมากแล้ว รัฐบาลได้ดำเนินการยกเลิกระบบทาสและระบบไพร่เพื่อให้ราษฎรกลายเป็นแรงงานเสรี และรัฐบาลก็ต้องการเก็บเงินจากราษฎรแทนการเกณฑ์แรงงานและการเก็บส่วย การทำสามในครัวประชากรซึ่งจัดทำตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 คือใน พ.ศ. 2412 เป็นเครื่องมือในการปกครอง และการภาษีอากรจากราษฎร มีการสำรวจจำนวนคนเกิดและคนตายเพื่อให้ทราบถึงการเพิ่มของประชากร การสำรวจครั้งนี้มีการอนุญาตให้ราษฎรเคลื่อนย้ายอพยพไปตั้งบ้านเรือนหรือไปทำมาหากินได้อย่างเสรีขึ้น เพียงแต่ให้แจ้งแก่นายบ้านเพื่อโอนชื่อไปอยู่กับมูลนายในท้องถิ่นใหม่เท่านั้น¹⁶⁰⁵

ประกาศพระราชบัญญัติ ใน พ.ศ.2440 กำหนดให้ข้าราชการตั้งแต่ระดับแขวง อำเภอ และเมือง ทำหน้าที่เก็บเงิน (แทนการเก็บส่วย) แล้วให้ส่งเงินที่เก็บได้แก่ข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลแทนเจ้าหม่อมขุน โดยให้ใบเสร็จของทางมณฑลเป็นสำคัญ¹⁶⁰⁶ พระราชบัญญัติฉบับนี้เริ่มใช้ที่มณฑลพิษณุโลก แล้วจึงขยายไปสู่มณฑลอื่นๆ ทำให้ราษฎรต้องหารายได้เป็นเงินเพื่อเสียเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานและเสียภาษีอากรต่างๆ

¹⁶⁰² รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพ.ศ. 2458. กรุงเทพฯ: มปท., มปป., หน้า 40-41.

¹⁶⁰³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁰⁴ จรูญ วงศ์สายัณห์, ระบบการศึกษาไทยในระบอบรัฐธรรมนูญช่วง พ.ศ. 2475-2520. มปท : มปป, หน้า 7.

¹⁶⁰⁵ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 135.

¹⁶⁰⁶ หจข. ร.5 ม. 51/1 รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลกของพระยาศรีสุริยราชวานุวัตติ เสนอต่อที่ประชุมเสนาบดี ลำเนาที่ 27873 วันที่ 13 พฤศจิกายน 115 (พ.ศ.2439). อ้างใน ชลินทร์ โอชา, "การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ระหว่าง พ.ศ.2435-2453," วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 68.

ใน พ.ศ.2442 ได้มีประกาศเปลี่ยนแปลงการคุมเลก กำหนดให้ไพร่ที่มีได้เป็นทหารเป็น “เลกคงเมือง” (ไพร่ที่ให้คงอยู่ในหัวเมือง) โดยยึดท้องที่ที่ไพร่อาศัยอยู่เป็นสำคัญ ยกเว้นในบางมณฑล หากไพร่ต้องการโยกย้ายจะต้องหักโอนสำมะโนครัวเพื่อส่งมอบรายชื่อให้กับมูลนายคนใหม่ที่จะควบคุมให้เรียบร้อย ประกาศการเปลี่ยนแปลงการควบคุมเลกนี้เป็นการโอนการปกครองการบังคับบัญชาไพร่หัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับของสมุหนายก สมุหกลาโหม และกรมท่า เข้ามาอยู่ในการปกครองบังคับบัญชาของมณฑลเทศาภิบาล ทำให้ความสำคัญของมูลนายหมดไป ในปีเดียวกันนี้ได้มีประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์และปลดชรา ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงและผ่อนนားของไพร่จากเดิมที่กำหนดให้ไพร่เป็น “ฉกรรจ์” คือมีหน้าที่ส่งส่วยหรือถูกเกณฑ์แรงงานตั้งแต่มีความสูงสองศอกคืบ (สูง 125 เซนติเมตร) และให้ปลดชราเมื่อไพร่มีอายุ 70 ปี เปลี่ยนมาเป็นการถืออายุ 18 ปีเป็นฉกรรจ์และปลดชราเมื่อมีอายุ 60 ปี¹⁶⁰⁷

ต่อมาใน พ.ศ.2443 ได้มีประกาศ “พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119” มีใจความสำคัญว่าการเกณฑ์แรงงาน สิ่งของ หรือสัตว์พาหนะจากราษฎร ถ้ามิใช่เพื่อป้องกันราชอาณาจักร การรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน หรือการทำงานด้านสาธารณูปโภคในชุมชนนั้นๆ แล้ว ควรให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร โดยขึ้นอยู่กับดุลพินิจของเสนาบดี ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการ จะลดส่วยและเงินค่าราชการตามอัตราจ้างพาหนะหรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการแทนการจ่ายเงินค่าจ้างก็ได้ ต่อมาในปี พ.ศ. 2444 ได้มี “ประกาศเพิ่มเติมพระราชบัญญัติเกณฑ์จ้าง ร.ศ.120” มีใจความสำคัญว่า คนที่ทำมาหากิน จะได้รับการยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์แรงงานตามกำหนดเวลา 3 เดือน 6 เดือน หรือ 1 ปีแล้วแต่ดุลพินิจของสมุหเทศาภิบาล ในปี พ.ศ.2445 ได้ประกาศ “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120” กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทั่วราชอาณาจักรทุกคนเสียเงินค่าราชการคนละ 6 บาทเป็นอย่างสูง โดยให้เก็บจากชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่าง 18 ปีถึง 60 ปีเว้นแต่บุคคลบางจำพวก เช่น ทหารและคนพิการ และมีการประกาศพระราชบัญญัติฉบับสุดท้ายใน พ.ศ.2448 ที่ทำลายระบบไพร่ลงอย่างสิ้นเชิง คือ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124”¹⁶⁰⁸

พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 กำหนดให้ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุ 18 ปีบริบูรณ์มารับการคัดเลือกเพื่อเป็นทหาร โดยระบุดุลสมมติของผู้ที่ได้รับการยกเว้นจากการคัดเลือกเป็นทหาร และกำหนดบทลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืน ตามพระราชบัญญัตินี้ถือว่าชายฉกรรจ์ทุกคนมีหน้าที่ป้องกันประเทศ จึงกำหนดให้ไปรับการคัดเลือกจากทางราชการ ผู้ที่ได้รับการคัดเลือกจะเป็นทหารประจำการอยู่ 2 ปีแล้วให้ปลดเป็นกองหนุน เมื่อปลดประจำการแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากการเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิต ส่วนผู้ที่ไม่ผ่านการคัดเลือกทหารมีหน้าที่เสียเงินค่าราชการตามอัตราที่ทางราชการกำหนด¹⁶⁰⁹

¹⁶⁰⁷ ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ระหว่าง พ.ศ.2435-2453”, หน้า 68-69.

¹⁶⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-70.

¹⁶⁰⁹ เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. และคนอื่นๆ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม 22, พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมส, 2478, หน้า 302-304.

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารนี้ถือเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการยกเลิกระบบไพร่ โดยมณฑลสุดท้ายที่ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ คือ มณฑลนครศรีธรรมราช ปัตตานี สุราษฎร์ ภูเก็ตและเพชรบูรณ์ ใน พ.ศ. 2458 (สมัยรัชกาลที่ 6)

กล่าวได้ว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีฐานทางเศรษฐกิจอยู่บนระบบเศรษฐกิจเงินตรา ทำให้ประชาชนซึ่งได้รับการปลดปล่อยจากระบบไพร่และระบบทาสต้องมีการหาเงินมาเสียภาษีอากร ขณะเดียวกันก็เริ่มเผชิญกับความผันผวนของระบบเศรษฐกิจโลก เพราะข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญ หากปีใดส่งข้าวออกสู่ตลาดโลกได้น้อยราคาข้าวก็จะตกต่ำลง ส่วนที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็กลายเป็นสินค้า และที่ดินที่อยู่ในเขตที่มีความอุดมสมบูรณ์หรือมีการชลประทานและอยู่ใกล้เส้นทางคมนาคมที่ขนส่งข้าวได้สะดวกก็จะมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว หากชาวนาครอบครัวใดต้องเช่าที่ดินทำกินก็ต้องจ่ายค่าเช่าแพงขึ้น และถ้าขายแรงงานก็จะได้รับเงินค่าจ้างไม่มากเท่าที่ควร แม้ว่าความต้องการแรงงานจะขยายตัวขึ้นมาก เพราะมีแรงงานชาวจีนเข้ามาในตลาดแรงงานเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่งเสริมให้ครอบครัวชาวนาได้รับการจัดสรรที่ดินบริเวณสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่ ซึ่งในทศวรรษ 2420 เป็นต้นมาราชฎได้จับจองที่นาที่ไกลจากสองฝั่งคลองมากขึ้นเรื่อยๆ แม้ว่ารัฐบาลได้ระงับ “แผนโครงการท่อน้ำและชลประทานขนาดใหญ่เนื่องจากใช้เงินทุนสูงมาก แต่ก็ได้ดำเนินการขุดคลองย่อยๆ หลายแห่ง ทำให้บริเวณที่ราบลุ่มปากแม่น้ำเจ้าพระยาเต็มไปด้วยคลองขุดที่เชื่อมโยงกันเหมือนตาหมากรุก ราชารได้เข้ามาจับจองที่ดินทำนาอย่างกว้างขวางจนที่นาเพิ่มขึ้นเป็น 10 ล้านไร่ภายในเวลาประมาณ 5 ทศวรรษ รัฐบาลไม่มีนโยบายขยายการให้เอกสารสิทธิ์ที่เป็นโฉนดในบริเวณที่บุกเบิกใหม่ แต่ก็ยอมให้ชาวนาจับจองที่ดินว่างเปล่า และได้รับเอกสารแสดงการจับจองตราบเท่าที่ทำการเพาะปลูกในที่ดินนั้น”¹⁶¹⁰

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชีวิตของราษฎรโดยทั่วไปดีขึ้นกว่าสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 นั้นเกิดสงครามหลายครั้ง และในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ยังมีการเกณฑ์คนไปรบในสงครามกับเชียงตุง ในขณะที่ไพร่และทาสจำนวนมากเป็นเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาหักล้างถางพงเพื่อทำไร่ทำนาในท้องถิ่นต่างๆ และยังมีพันธะในการทำสงคราม การใช้แรงงานในการผลิตเพื่อส่งส่วย ทำงานโยธา หรืองานอื่นๆ ตามที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองกำหนด ทำให้ชีวิตของไพร่และทาสเต็มไปด้วยความทุกข์ยาก เมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาสในสมัยรัชกาลที่ 5 พันธะของราษฎรก็เปลี่ยนจากเดิมกลายมาเป็นการเสียเงินค่าราชการ (หรือเงินรัชูปการ) และการเสียภาษีอากรแก่รัฐบาลกรุงเทพฯ เช่น ในกรณีเมืองลงและเมืองต้าซึ่งขึ้นต่อเมืองลำปาง

ก่อนการปฏิรูปการปกครองของส่วนกลาง ใน **เมืองลง** มี “กลุ่มแสนท้าว” (มี 3 ตำแหน่งคือ หมื่นกลางโฮ. แสนบ่อ พ่อเมือง) รับผิดชอบในการจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีบ่อเหล็ก และเป็นผู้เกณฑ์แรงงานไพร่มาทำส่วยเหล็กปีละครั้ง เมื่อพ่อเมืองได้รับอนุญาตจากเจ้าเมืองลงก็จะให้ “ล่ามเมือง” แจ่งไปยัง “พ่อแคว่น”

¹⁶¹⁰ คริส เบเกอร์ และ ผาสัก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย** กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 140-141.

(กำนัน) และ “แกบ้าน” (ผู้ใหญ่บ้าน) ให้ทำการเกณฑ์ลูกบ้าน เมื่อได้ก้อนแร่เหล็กมาแล้วก็จะเอามาเผาแยกเนื้อแร่ออกจากหินกรวด ให้ได้ “เหล็กหัว” หรือเหล็กบริสุทธิ์ โดยจะมีการขุดหลุม 4 หลุม ต่างระดับกัน เพื่อให้แร่เหล็กไหลลงไป หลุมแรกเป็นหลุมลงน้ำหนึ่ง เรียกว่า หลุมพิว นำมาหลอมอีกครั้งแล้วหล่อเป็นก้อนกลมขนาดผลส้มเกลี้ยง โดยเกณฑ์ไพร่ 1 คนต่อน้ำหนักเหล็ก 12 ชั่ง (ประมาณ 15 กิโลกรัม) เมื่อได้เหล็กครบแล้วจะนำส่ง “พ่อแคว่น” และ “แกบ้าน” เพื่อส่ง “เค้านาม” (กรมการ) เมืองลง เมื่อ “เค้านาม” คัดได้ครบ 40 หาบ (2,400 กิโลกรัม)¹⁶¹¹ แสนบ่อจะเกณฑ์ช้างม้าแสนท้าวไปส่งเป็นเครื่องราชบรรณาการถวายเจ้าผู้ครองนครลำปาง ที่เหลือก็จัดแบ่งให้เจ้าเมืองลง ญาติวงศ์ ขุนนาง เค้านาม พ่อแคว่น และแกบ้านทั้งหลาย ส่วนเหล็กเนื้อรองลงมาชาวบ้านจะเก็บไว้ใช้ หรือนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยน โดยเหล็กจากหลุมที่ 2 ใช้ทำหอก ดาบ หลุมที่ 3 ใช้ทำมีด พร้า อานม้า และหลุมที่ 4 ใช้ทำจอบ เสียม ดินล้อเกวียน¹⁶¹²

เมืองต้า มีการเกณฑ์เหมือนเมืองลง แหล่งใหญ่ในการถลุงและหลอมอยู่บ้านน้ำดิบ ริมน้ำแม่ต้า เมื่อแกบ้านนำมาส่งเจ้าเมืองต้าและขุนเค้านามคัดได้ครบ 8 หาบ (480 กิโลกรัม)¹⁶¹³ และจัดเหล็กต้าและของมีค่าอีกส่วนหนึ่งเพื่อสระเกล้าดำหัวเจ้าเมืองลง เมื่อถึงกำหนดก็นำไปถวายเจ้าผู้ครองนครลำปางพร้อมกัน¹⁶¹⁴

นอกจากนี้ก่อนการปฏิรูปการปกครอง ราษฎรตลอดจนภรรยาบุตรหลานในตระกูลผู้นำยังถูกเกณฑ์ในเรื่องอื่นๆ เช่น ทำส่วยขึ้นดินจกและส่วยผ้าห่ม ในการทำส่วยขึ้นดินจก ภรรยาบุตรหลานของชนชั้นนำ (เช่น เจ้าเมืองลง เจ้านายเชียงแสน และขุนนาง) อาจทอเองหรือให้ช่างทอ โดยซื้อหรือแลกเปลี่ยนไหมเงินไหมคำกับพ่อค้าม้าต่างวัวต่างที่มาจากเมืองเชียงตุง ส่วนส่วยผ้าห่มเป็นของกระเหรี่ยงหมู่บ้านต่าง ๆ พ่อท้าวแต่ละหมู่บ้านจะเกณฑ์และนำมาส่งให้เค้านาม ซึ่งส่วยดินจก ส่วยผ้าห่ม และส่วยสินน้ำใจอื่น ๆ เจ้านายเมืองลำปางไม่ได้ระบุจำนวน แล้วแต่ทางเมืองลงจะจัดส่งขึ้นมถวาย การเกณฑ์แรงงานราษฎรมีในกรณีอื่นๆ อีกมาก เช่น การสร้างหรือซ่อมแซมศาสนสถาน การขุดลำเหมือง (คลองส่งน้ำ) การตีฝาย (การสร้างและซ่อมแซมฝาย) ซึ่งการเกณฑ์ตีฝายนี้จะเกณฑ์ตามขนาดพื้นที่นาของแต่ละคน โดยกำหนดพันธุ์ข้าว 1 กระบุงหมื่น (ประมาณ 30 กิโลกรัม) ต่อไม้หลักฝาย (ยาว 2 ศอกหรือ 1 เมตร) จำนวน 20 เล่ม ไม้ข้าวฝาย (ยาว 1 วา หรือ 2 เมตร) จำนวน 5 เล่ม หากปีใดฝายเสียหายมาก ก็จะมีการเกณฑ์ “ไม้แม่นอนทราย” เป็นท่อนซุงขนาด 3 กำ (รอบวง 60 เซนติเมตร) ยาว 6 ศอก อีก 1 ท่อน (ส่วนเมืองต้า มีพื้นที่นายน้อย ใช้ระบบเกณฑ์ต่อหลังคาเรือนแทนต่อหน่วยพันธุ์ข้าว)¹⁶¹⁵

เมื่อการทำป่าไม้ขยายตัวขึ้นในภาคเหนือตอนบน เจ้าเมืองและราษฎรในเมืองขนาดเล็กก็ถูกเมืองใหญ่ที่มีอำนาจเหนือกว่าเอารัดเอาเปรียบมากขึ้น ในกรณีเมืองลงและเมืองต๋านนั้นก็ถูกเจ้าผู้

¹⁶¹¹ กจข.ร.5 กร 5 รล-พศ ม่วนที่ 10 พศ.10 คำแสนหลวงกรมการเมืองลง อ้างใน “ภูเดช แสนสา, เมืองลง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 57.

¹⁶¹² ภูเดช แสนสา, “เมืองลง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 57.

¹⁶¹³ กจข. ร.5 ม.58-65 เรื่องผลประโยชน์เมืองนครลำปาง (31 ม.ค.ร.ศ.11-20 พ.ค. ร.ศ.112) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

¹⁶¹⁴ ภูเดช แสนสา, “เมืองลง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 57.

¹⁶¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

ครองนครลำปางบีบบังคับให้แบ่งผลประโยชน์จากป่าไม้มากขึ้น กล่าวคือ การค้าขายไม้ขนสักเป็นผลประโยชน์สำคัญของเจ้าเมืองยองที่ได้รับโดยตรงจากการล่องไม้ไปขายที่สวรรคโลก นอกจากนี้เจ้าเมืองยองและเจ้าเมืองด้ายังได้ผลประโยชน์จากค่าต่อไม้ แต่เดิมนั้นหากมีผู้ขอสัมปทานตัดไม้ในเมืองยองและเมืองด้า เจ้าเมืองลำปางจะได้ค่าต่อไม้ต้นละ 1 รูปี (ประมาณ 80 สตางค์) ส่วนเจ้าเมืองยองหรือเจ้าเมืองด้าจะได้ต้นละ 1 วีน (12.5 สตางค์) แต่ในสมัยเจ้าพรหมภักษ์ธาดาเป็นเจ้าครองนครลำปาง (พ.ศ.2416-2435) เริ่มแทรกแซงผลประโยชน์จากค่าต่อไม้ โดยค่าต่อไม้ 1 วีนที่เคยเป็นของเจ้าเมืองยองนั้น ถูกแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ขุนนางจากลำปางที่มาจัดเก็บ ได้เงิน 1 ส่วน อีก 2 ส่วนเป็นของเจ้าเมืองยองและขุนนาง¹⁶¹⁶ ประกอบกับพระยาไชยสงคราม (เจ้าน้อยเรียวคำ) ได้ลอบออกใบอนุญาตทำป่าไม้ห้วยแม่ลานและห้วยแม่แก่งให้สง่ายี่ และพระยาคันทรสุขขุนนางค้าสนามหลวงเมืองลำปางแอบออกใบอนุญาตทำป่าไม้ห้วยแม่สิงห้วยแม่สูง ห้วยนาพูน ให้นานฮ้อยสุวรรณะชาวไทใหญ่ ซึ่งป่าทั้งหมดอยู่ในเขตเมืองยอง¹⁶¹⁷ เมื่อแสนหลวงเจ้าเมืองยองทราบจึงให้ขุนนางค้าสนามไปห้าม แต่ไม่ได้ผล ในเดือนมกราคม พ.ศ.2425 แสนหลวงเจ้าเมืองยองจึงส่งเจ้านานคันธิยะบุตรชายและขุนนางไปร้องเรียนที่กรุงเทพฯ แต่ในเวลานั้นสยามยังไม่พร้อมที่จะเข้าแทรกแซงหัวเมืองประเทศราช เจ้านายเมืองลำปางจึงสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากป่าไม้เมืองยองโดยสะดวก¹⁶¹⁸

ความเดือดร้อนของราษฎรในหัวเมืองห่างไกลอาจมีมากเนื่องจากการเก็บภาษีอากรเป็นเงินตรา โดยเฉพาะในปีที่ฝนแล้งหรือน้ำท่วมจนไม่มีผลผลิตสำหรับขายเอาเงินมาจ่ายให้แก่ทางราชการ ในกรณีเมืองยองและเมืองด้า จากเดิมเมื่อส่งส่วยแล้ว ก็จะไม่มีการเก็บภาษีต่าง ๆ อีก แต่เมื่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ส่งพระยาราชเสนามาเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองระหว่าง พ.ศ.2425-2426 พระยาราชเสนาก็ได้แนะนำให้เจ้าพรหมภักษ์ธาดาจัดเก็บภาษีอากร เจ้าพรหมภักษ์ธาดาส่งจinnายอากรเข้ามาเก็บภาษี 12 สิ่งจากชาวบ้าน แสนหลวงเจ้าเมืองยองต่อรองให้เก็บภาษีหลังคาเรือนละ 2 สลึง 1 เฟื้อง แต่ชาวบ้านซึ่งยังอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกินก็ไม่มีเงินที่จะเสียภาษีจนราษฎรบางกลุ่มต้องเตรียมอพยพไปอยู่ที่อื่น เช่น แก่บ้านและก้างหมูบ้านกะเหรี่ยงพากันเข้าร้องเรียนต่อเจ้าสนามหลวงเมืองยอง เจ้าหลวงเมืองยองเกลี้ยกล่อมว่าอย่าเพิ่งอพยพ จะส่งเจ้านานคันธิยะและขุนนางไปกรุงเทพฯ ขอยกเมืองยองเมืองด้าขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ สยามจึงจัดส่งพระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนนท์) ข้าหลวงสามหัวเมืองคนใหม่มาแทน (พ.ศ.2426-2427) และให้นำฝายนครลำปางและเมืองยองไปชำระความที่ศาลต่างประเทศ นครเชียงใหม่¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁶ กจข.ร.5 กร-พศ 60 นายหนานขัติยะบุตรแสนหลวงเจ้าเมืองยองร้องกล่าวโทษเจ้านครลำปาง อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁶¹⁷ กจข.ร.5 กร 5 รล-พศ 103 หนังสือพระราชสัมภารากรกราบบังคมทูลเรื่องได้นำตุ้มหุระย้าเพชรขึ้นไปส่งให้เจ้าดารา อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁶¹⁸ ภูเดช แสนสา, “เมืองยอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” หน้า 62.

¹⁶¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

อาจกล่าวได้ว่า ความเดือดร้อนของราษฎรในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อาจสูงขึ้นเมื่อถูกเจ้าภาษีนายอากรหรือหน่วยราชการเร่งรัดเงินเพื่อส่งให้แก่รัฐบาลกรุงเทพฯ และหากมีความอดอยากขาดแคลนอาหารเป็นทุนเดิมอยู่แล้วก็อาจผลักดันให้ราษฎรหันไปพึ่ง “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” หรือเข้าร่วมในการต่อต้านอำนาจรัฐดังจะกล่าวในบทต่อไป

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเน้นหลักชาตวิภูมิทำให้โอกาสของราษฎรในการเลื่อนชั้นทางสังคมด้วยการศึกษามีอยู่น้อยมาก แม้ว่าจำนวนนักเรียนและโรงเรียนจะเพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดดระหว่างปี พ.ศ.2452 และปี พ.ศ.2455 ที่จากเดิมมีโรงเรียน 131 เพิ่มขึ้นเป็น 3,467 โรงเรียน จำนวนครูเพิ่มจาก 712 คน เป็น 4,611 คน จำนวนนักเรียนเพิ่มจาก 14,174 เป็น 110,672 คน¹⁶²⁰ แต่การจัดการศึกษาสำหรับประชาชนของรัฐมีจุดประสงค์อยู่ที่การสร้างพลเมืองดีที่อ่านออกเขียนได้และคิดเลขเป็นเพื่อจะดำเนินชีวิตตามสถานภาพทางชนชั้นเดิมของตน หรือได้รับการศึกษา “ตามอัตภาพ” การศึกษาระดับสูงมีไว้สำหรับลูกหลานชนชั้นนำจำนวนน้อยที่จะเข้าสู่ระบบราชการ ดังจะเห็นได้ว่าใน พ.ศ.2475 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น มีนักเรียนชั้นประถมทั่วประเทศ 714,351 คน นักเรียนชั้นมัธยมศึกษา 22,537 คน ส่วนนักศึกษาระดับอุดมศึกษานั้นมีจำนวนน้อยมาก เช่น นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมีทั้งสิ้นเพียง 160 คน ในขณะที่โรงเรียนกฎหมายและโรงเรียนนายร้อยรับนักศึกษาใหม่เพียงปีละหนึ่งร้อยคนเศษเท่านั้น¹⁶²¹

ลูกหลานราษฎรทั่วไปประสบปัญหาในการเรียนหนังสือ เช่น มณฑลนครไชยศรีซึ่งมีราษฎรอพยพมาทำนามาก มีรายงานกระทรวงธรรมการใน พ.ศ.2458 ว่าประสบปัญหาเรื่องนักเรียนไม่เข้าเรียน เพราะเมื่อครอบครัวทำนาไม่ได้ผลก็จะอพยพโยกย้ายไปทำนาในพื้นที่อื่น ทำให้นักเรียนต้องลาออกเพื่อโยกย้ายตามครอบครัว¹⁶²² ส่วนในมณฑลอุบล ลูกหลานราษฎรต้องช่วยพ่อแม่ทำนา จนทางราชการพยายามแก้ปัญหาเรื่องเด็กไม่เข้าเรียนเพราะออกไปทำนาด้วยการกำหนดเทอมเรียนใหม่ให้สอดคล้องกับชีวิตชาวบ้าน มีการตั้งชื่อเทอมเป็นเทอมเก็บเกี่ยวและเทอมสอบได้¹⁶²³ รายงานกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2469 กล่าวถึงการศึกษาประชากรในพื้นที่ที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ว่ามีจำนวนผู้ที่เรียนเพียงร้อยละ 51.12¹⁶²⁴ มีนักเรียนจำนวนมาก คือจำนวนถึง 100,115 คน ที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเข้าเรียนเพราะอยู่ห่างโรงเรียนเกิน 3,200 เมตร หรือหนทางในการเดินทางมีอันตราย และมีนักเรียนที่ได้รับการอนุญาตให้หยุดไม่เกิน 1 เดือนในปีหนึ่งเพื่อช่วยครอบครัวทำกสิกรรม 5,821 คน และยิ่งระดับการศึกษา

¹⁶²⁰ ศุภการ สิริไพศาล. “การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาตามแบบตะวันตก พ.ศ.2430-2481”, หน้า 181

¹⁶²¹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, หน้า 73.

¹⁶²² รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศก 2458. กรุงเทพฯ: มปท., มปป., หน้า 48.

¹⁶²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁶²⁴ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 19 ประจำปีพุทธศักราช 2469. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, 2469, หน้า 3-4.

สูงขึ้นจำนวนผู้เข้าสอบและสอบไล่ได้จะลดลง¹⁶²⁵ ส่วนใหญ่ทั้งเด็กชายและเด็กหญิงจะได้รับการศึกษาเพียงชั้นประถมปีที่ 3 เท่านั้น¹⁶²⁶

ดังนั้น แม้ว่าจะมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในตำบลต่างๆ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น มณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ.2464 มีตำบลทั้งหมดในตำบลนี้ 376 ตำบล มีจำนวนตำบลที่ประกาศใช้ พ.ร.บ.นี้เพียง 27 ตำบล แต่ครั้งปี พ.ศ.2474 จำนวนตำบลทั้งหมด 670 ตำบล มีจำนวนตำบลที่ประกาศใช้ พ.ร.บ. 669 ตำบล¹⁶²⁷ แต่ในทางปฏิบัติก็มีคนอ่านออกเขียนได้จำนวนไม่มากนัก ทั้งนี้ รัฐบาลได้เก็บเงิน “ศึกษาพลี” จากรายการเพื่อใช้ในการจัดการศึกษา ซึ่งจากยอดรายรับของโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลชี้ให้เห็นว่าเงินในการศึกษาส่วนมาก มาจาก “เงินศึกษาพลี” ส่วน “เงินหลวง” และ “เงินค่าเล่าเรียน” มีสัดส่วนเพียงเล็กน้อย¹⁶²⁸ จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 แล้วจึงมีการยกเลิก “เงินศึกษาพลี”¹⁶²⁹

ราษฎรที่สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมโดยอาศัยการศึกษา มักเป็นคนที่เกิดมาในครอบครัวที่ฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีอยู่แล้ว กลุ่มราษฎรสามัญ ได้แก่ ราษฎรชาวบ้านทั่วไปจนถึงชนชั้นกลางที่มีฐานะเศรษฐกิจดี เช่น พวกเชื้อสายคหบดี กรมการเมือง ขุนนางหัวเมืองและขุนนางระดับต่ำ การเลื่อนสถานผ่านระบบการศึกษามีหลายวิธี ดังนี้

1) กลุ่มที่ศึกษาอักษรศาสตร์ผ่านระบบการสอบของสงฆ์ กล่าวคือเลื่อนสถานะเป็นข้าราชการโดยผ่านการบวชเรียน พบว่ามีพระสงฆ์ผู้ธรรมที่ผ่านการสอบพระปริยัติธรรมในเปรียญ 3 ประโยคขึ้นไป สึกออกมารับราชการระหว่างปี 2425-2433 รวม 57 คน แต่หลังจากปี 2430 ที่มีโรงเรียนแบบใหม่เกิดขึ้นแล้ว และจำนวนพระสงฆ์ที่สึกออกมารับราชการน้อยลง คนกลุ่มนี้ถูกจำกัดให้รับราชการแต่ในกรมที่เกี่ยวข้องกับหนังสือจึงไม่มีอำนาจโดยตรง เช่น กรมราชบัณฑิต กรมสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมราชเลขาธิการ มีจำนวนน้อยที่จะได้ทำงานในหน่วยงานปกครองของกระทรวงมหาดไทย¹⁶³⁰

กรณีของภาคอีสาน การเลื่อนชั้นโดยอาศัยการบวชเรียนมีความโดดเด่นเป็นพิเศษ กลุ่มพระในอีสานถือว่า เป็นชนชั้นนำทางการศึกษาและทางธรรมะก่อนที่ระบบการศึกษาแบบโรงเรียนจะเข้ามาเผยแพร่ โดย

¹⁶²⁵ เรื่องเดียวกัน

¹⁶²⁶ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศก 2458, หน้า 24-30

¹⁶²⁷ พิรุฬห์ สวัสดิ์ธรรมย์. “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ.2442-2475” ปรินญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530, หน้า 103

¹⁶²⁸ อามาศย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (วบรวม), รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิชชาธิการ กระทรวงธรรมการ, 2470, หน้า 46.

¹⁶²⁹ หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 มีการยกเลิกเงินศึกษาพลีซึ่งเก็บกันมาตั้งแต่ พ.ศ. 2464 โดยเปลี่ยนมาเป็นรัฐบาลจัดสรร “เงินอุดหนุนโรงเรียนประชาบาล” แทน โปรดดู กฤษณา สิ้นไชย, 200 ปีการศึกษาไทย: ลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญ กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 67.

¹⁶³⁰ ศุภการ สิริไพศาล, “การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาตามแบบตะวันตก พ.ศ.2430-2481, หน้า 175.

ได้มีการตั้งสำนักศึกษาอบรมทางด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ โดยเฉพาะฝ่ายคันถธุระหรือการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้นมีความเจริญและแพร่หลายออกไปมาก เช่นที่อุบลราชธานี นครพนม อุดรธานี หนองคาย ขอนแก่น นครราชสีมา ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ทั้งนี้เนื่องจากยุคนี้มีการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ตลอดจนการศึกษาของสงฆ์ ส่วนสายวิปัสสนาธุระในภาคอีสานก็ได้รับการฟื้นฟูและปฏิบัติอย่างจริงจังเป็นพิเศษ¹⁶³¹

ผลที่ตามมาจากการเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาของคนกลุ่มที่บวชเรียนนี้ที่สำคัญคือ การเปิดโอกาสให้ชนชั้นระดับล่างสุดคือลูกหลานชาวนาในอีสานได้อาศัยการบวชเป็นพระในการเขยิบฐานะของตนในสมัยทศวรรษ 2470 มีคำพูดทั่วไปในอีสานว่า “ถ้าอยากเป็นขุนนาง ก็เรียนให้ได้เป็นมหา” ดังนั้นจะเห็นได้ว่ามีผู้แทนตำบลหลายคนที่ได้จบชั้นนักธรรมโท นักธรรมเอก ชั้นเปรียญ 3 ประโยค และเปรียญ 5 ประโยค เป็นต้น นอกจากนี้หากพิจารณาให้ลึกซึ้งและจะพบว่ามีนักการเมือง ข้าราชการที่สำคัญๆ หลายคน ในอีสานที่เขยิบฐานะโดยการบวชเป็นพระ ได้แก่ พระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะโยธิน) อดีตผู้ว่าราชการจังหวัดอุดรธานี ได้อาศัยเรียนที่วัดธรรมยุติกนิกายแห่งแรกในเมืองยโสธร และได้เรียนต่อหลายแห่ง ทั้งที่อุบลราชธานี และที่กรุงเทพฯ ส่วนพระสารคามคณาภิบาล บวชเรียนจนจบประโยค 1-3 จากมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นต้น ในปี พ.ศ.2476 เป็น สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดมหาสารคาม¹⁶³²

เป็นที่น่าสนใจว่า พระที่มาจากอีสานเมื่อย้ายมาที่กรุงเทพฯ มักจะไปขออยู่อาศัยอยู่ตามวัดที่มีเจ้าอาวาสเป็นชาวอีสานและโดยมากจะมาจากจังหวัดเดียวกัน เช่น กรณีพระอริยานุวัตร นักธรรมเอกเปรียญ 5 ประโยค แห่งวัดมหาชัย ตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคามก็ได้อาศัยการบวชเพื่อแสวงหาความรู้ เมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ ก็ได้ไปอาศัยอยู่กับคนบ้านเดียวกัน คือพระมหาสินธุ์ พระมหาทองสุข พระมหา นิรันดร์ และพระมหานิรันดร์ได้นำพาเข้าไปฝากท่านพระครูพิสิฐวิริยคุณ จังหวัดมหาสารคามเช่นกัน¹⁶³³

2) กลุ่มที่เล่าเรียนผ่านโรงเรียนสมัยใหม่ ผู้เรียนมาจากตระกูลขุนนางระดับกลางและระดับล่าง ซึ่งถือว่ามีฐานะเศรษฐกิจค่อนข้างดี นอกจากนั้นยังรวมไปถึงบุตรชาวจีนที่ยากจนต้องใช้แรงงาน มีโอกาสเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนของหมอสอนศาสนา ส่วนใหญ่เข้ารับราชการ บางคนก็เป็นเสมียนในบริษัทธุรกิจการค้า เป็นพ่อค้า พ่อค้ายายหน้าที่ยู่งักกันว่า คอมปราวโดร์¹⁶³⁴

การรับคนเข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มิได้มุ่งเลือกคนที่มีความรู้ความสามารถอย่างจริงจัง แต่มักนึกถึงความมั่นคงทางการเมืองมากกว่า จึงทรงเลือกคนโดยคำนึงถึงชาติตระกูล ถิ่นฐาน และการมีความสัมพันธ์ส่วนตัวตามประเพณีของระบบราชการแบบเก่า ดังนั้นข้าราชการที่เป็นสามัญชนจึงไม่มี

¹⁶³¹ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 111.

¹⁶³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

¹⁶³³ พระอริยานุวัตร. ที่ระลึกงานเชิดชูเกียรติคุณพระอริยานุวัตรนักปราชญ์อีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2524, หน้า 19-21.

¹⁶³⁴ ศุภการ สิริไพศาล, “การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาตามแบบตะวันตก พ.ศ.2430-2481” หน้า 176.

โอกาสมากพอที่จะสร้างความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์กับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และย่อมถูกกีดกันในการเข้ารับราชการและการเลื่อนฐานะตำแหน่ง แม้ว่าจะได้รับการศึกษาศูนย์ใหม่ก็ตาม¹⁶³⁵

ในท้องถิ่นต่างๆ กลุ่มคนที่มีโอกาสเลื่อนชั้นโดยอาศัยการศึกษาคือบุตรหลานในตระกูลผู้นำในท้องถิ่นที่สูญเสียอำนาจเมื่อมีการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เช่น ในภาคอีสาน เมื่อโอกาสเอื้ออำนวยให้คนเข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่โดยผ่านระบบการศึกษา ชนชั้นนำท้องถิ่นอีสานก็ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาที่จะช่วยให้สามารถดำรงสถานภาพที่ดีไว้ได้ ดังนั้น จึงไม่แปลกที่จะเห็นเจ้านายท้องถิ่นส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ เช่น พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสือ ณ อุบล) ส่งหลานคือ นายสุน ณ อุบล นายเสียง ณ อุบล ไปเรียนที่กรุงเทพฯ ขณะที่นายสุนอายุได้ 12 ปี นายเสียง อายุได้ 8 ปี โดยฝากไว้ที่บ้านพระยามหา อมาตยาธิบดี ลูกหลานของเจ้าเมืองเดิมในเวลาต่อมากลายเป็นชนชั้นนำในระบบราชการประจำ ในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ที่เปิดให้มีการเลือกตั้ง ทั้งการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร การเลือกตั้งสมาชิกเทศบาล คนกลุ่มนี้ก็เข้ามาสู่การเมืองระดับชาติและระดับท้องถิ่น ดังเช่น นายเสียง ไชยกาล (ส.ส.อุบลฯ) เป็นหลานของพระอุบลเดชประชารักษ์ นายทองม้วนและนายบุญช่วย อัดถากร (ส.ส.มหาสารคาม) เป็นหลานตาของพระเจริญราชเดช ตัวอย่างที่ยกมานี้ชี้ให้เห็นว่าชนชั้นนำท้องถิ่นเดิมได้มีการปรับตัวซึ่งเมื่อเทียบกับระดับล่างแล้วก็นับว่าโอกาสต่างๆ จะเอื้ออำนวยมากกว่า นอกจากนี้ยังพบว่าชนชั้นนำได้มีการปรับตัวซึ่งวิธีการหนึ่งก็คือ ได้หันมาทำอาชีพค้าขาย และบางส่วนคือลูกหลานของชนชั้นนำได้แต่งงานกับชาวจีน ข้าราชการ และเจ้านายอีกด้วย เช่น ท้าวสุรินทร ชมพู (หมั่น) บุตรอุปฮาดส่วยสมรสกับนางดวงจันทร์ บุตรพระศรีโสภณ (นายจ้อย แซ่แต้) เป็นต้น¹⁶³⁶

ราษฎรชาวอีสานที่สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมโดยอาศัยการศึกษามักเป็นคนในครอบครัวฐานะดี เช่น **นายถวิล อุดล** ซึ่งเกิดในปี พ.ศ.2452 ณ คุ่มบ้านเหนือ ในครอบครัวที่มีฐานะดีในเมืองร้อยเอ็ด บรรพบุรุษร่ำรวยมาจากการค้าขายข้าวเปลือกและรับส่งข้าวเปลือกด้วยเรือกะแซง ระหว่างร้อยเอ็ด มหาสารคาม ยโสธร และอุบลราชธานี นายถวิล อุดล ได้มีโอกาสเรียนโรงเรียนประจำจังหวัดร้อยเอ็ด ทำให้ได้รู้จักกับนายจำลอง ดาวเรือง ครอบครัวได้ส่งให้เขาเรียนต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย โรงเรียนกฎหมายและเนติบัณฑิต ตามลำดับ เขาเคยทำหน้าที่ทนายความที่กรุงเทพฯ และอุบลราชธานี หลังจากได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ก็ยังใช้สำนักงานที่กรุงเทพฯ เป็นที่รวมกลุ่มของนักกฎหมายที่มาจากจังหวัดร้อยเอ็ดเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางการเมือง นายถวิล อุดล ได้รับราชการที่กรมราชทัณฑ์ในปี พ.ศ.2477

¹⁶³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

¹⁶³⁶ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 108.

และได้โอนไปเป็นหัวหน้าที่ปรึกษาเทศบาลในปีเดียวกัน ในปี พ.ศ.2478-2489 เป็นผู้ตรวจการเทศบาล ก่อน
จะเข้าสู่เส้นทางการเมืองในปี พ.ศ.2480¹⁶³⁷

การบวชเรียนโดยไม่สึกเป็นช่องทางหนึ่งที่ช่วยให้สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ มีพระภิกษุจำนวน
หนึ่งที่ได้เลื่อนชั้นเป็นพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ เช่น สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) ซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมเป็น
คนอีสาน ได้บวชในฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่วัดบวรนิเวศ ต่อมาได้เป็นกำลังสำคัญในการเผยแพร่ธรรมยุติ
นิกายในภาคอีสานโดยมีศูนย์กลางที่วัดสุปฏิภูมิวนาราม อุบลราชธานี งานเขียนที่สำคัญที่ทำให้ชนชั้นน่านับ
ถือ ได้แก่ **ประเพณีอีสาน** ในลัทธิธรรมนิยมภาคต่าง ๆ ภาคที่ 18 (พ.ศ.2469) และวรรณกรรมเรื่อง
“หนังสือท้าวฮุ่งหรือเจือง” (พ.ศ.2486) ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับกษัตริย์วีรบุรุษนักรบของกลุ่มชนในลุ่มแม่น้ำ
โขง

ชาวนาส่วนใหญ่มีฐานะยากจนโดยไม่สามารถเลื่อนชั้นได้ เพราะปัญหาต่างๆ หลายประการ เช่น
ความผันผวนของธรรมชาติ ดังที่พระมนตรีพจนกิจ กล่าวไว้ใน พ.ศ.2452 ว่า

การทำนาในประเทศไทยต้องอาศัยดินฟ้าอากาศเป็นใหญ่ ถ้าดินฟ้าอากาศดีการเพาะปลูก
ก็เจริญดี ถ้าดินฟ้าอากาศปรวนแปรผิดจากความปกติแล้วการเพาะปลูกก็ไม่ได้ผลดี ถึงแม้จะคิด
จัดการบำรุงอย่างไรถ้าห่างจากความตรวจตราของเจ้าพนักงานแล้วผลที่จะได้ก็คงได้ไม่ดี เช่นที่เคย
เป็นมาแล้วเมื่อศก ๑๒๓ น้ำน้อยจนผลของการทำนาเป็นอันตรายเพราะไม่มีน้ำ แลในศก ๑๒๗-
๑๒๘ น้ำมากเกินไปกว่าความต้องการ จนผลของการทำนาเป็นอันตรายด้วยน้ำมากเกินไป เช่นนี้ไปนต้น¹⁶³⁸

ปัญหาจากการเก็บอากรค่านาที่เกิดจากเจ้าพนักงานไม่คำนึงถึงความเป็นธรรม ก็ทำให้ชาวนา
เดือดร้อนเช่นกัน ดังที่นายพันโทพระพิณจสารกล่าวไว้ว่า

อนึ่งในเวลานี้ชาวนากำลังร้องทุกข์เรื่องเจ้าพนักงานเก็บค่าเสนา ยังเก็บไม่ตรงกับความเป็น
จริง เพราะเจ้าพนักงานผู้กะค่าเสนาไม่มีความรู้ หรือสืบสวนให้แน่นอนอย่างไร บางทีที่นาโทก็เรียก
เก็บเป็นนาเอก นาตรีก็เก็บเป็นนาโท ราษฎรได้รับความเดือดร้อนขาดทุน...¹⁶³⁹

นอกจากนี้ยังมีปัญหาใจผู้ร้ายและโรคระบาดของสัตว์ ดังคำกล่าวของหมอเชดัมชั้น ในการประชุม
เดียวกัน ว่า

ราษฎรชาวนาได้รับความเดือดร้อนด้วยเรื่องสัตว์พาหนะล้มตายเป็นอันมาก รัฐบาลควรจะช่วย
ป้องกันบ้างด้วยในปีนี้มีคนนำกระบือเป็นโรคเข้าไปขายในทุ่งหลวงราคาอย่างถูกๆ มีผู้หญิงคนหนึ่งมี
กระบืออยู่ ๑๑ ตัว ได้ซื้อกระบือที่เป็นโรคไว้อีก ๒ ตัวเป็นราคาเงิน ๑๐ บาท ครั้นอยู่มาไม่กี่วัน

¹⁶³⁷ สุวัฒน์ชัย แสนราช. “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายถวิล อุดม สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ.2480-2492” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2541, หน้า 10-11.

¹⁶³⁸ หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรราภิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไว้
เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราภิการ ร.ศ. 128.

¹⁶³⁹ เรื่องเดียวกัน.

กระป๋อง ๒ ตัวนั้นก็ตาย พอกระป๋อง ๒ ตัวนั้นตายแล้ว ไม่อีกกี่วันกระป๋องของตัวทั้ง ๑๑ ตัวนั้นก็ตายตามกันไปหมด แท้จริงที่ราษฎรร้องว่า โจรผู้ร้ายมีมากคอยปล้นแลแต่ซึ่งนั้นก็ยังไม่ว่าร้ายแรงเท่ากระป๋องเป็นโรคล้มตายเช่นนี้¹⁶⁴⁰

สภาพชีวิตชาวนาที่ยากจนในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ปรากฏอยู่ในหนังสือที่เขียนโดยชนชั้นสูงด้วย เช่น วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของพระองค์เจ้าดิlighนพรัตน์ เสนอต่อมหาวิทยาลัยทูบิงเก็น (Tubingen) พระองค์เจ้าดิlighนพรัตน์ ทรงวิเคราะห์ว่าเกษตรกรในสยามมีปัญหาความยากจน เพราะการทำนาใช้วิธีการที่ล้าหลัง ใช้น้ำฝนและแม่น้ำลำคลอง ใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีโบราณ ไม่ใช้ปุ๋ย ชาวนาจำนวนมากต้องเช่าที่นาทำกิน การกู้ยืมในชนบทมีอัตราดอกเบี้ยสูงมาก และราษฎรยังขาดการศึกษา พระองค์เจ้าดิlighนพรัตน์ ทรงวิเคราะห์ด้วยว่าปัญหาความยากจนของชาวนายังเป็นเพราะพฤติกรรมของชาวนาเองด้วย เช่น การใช้จ่ายเงินเกินฐานะ การเล่นเกมพนัน การจัดงานประเพณีอย่างสิ้นเปลือง อีกทั้งพุทธศาสนายังทำให้ชาวนามักน้อยสั่นโศก ขาดความกระตือรือร้น และไม่นิยมการแข่งขันกับผู้อื่น พระองค์ทรงเสนอทางแก้ปัญหาด้วยการจัดสรรที่ดินให้ชาวนา ขยายการศึกษา และนำระบบสหกรณ์มาใช้¹⁶⁴¹ แม้ว่าแนวทางที่ทรงเสนอจะเป็นเรื่องที่ชนชั้นนำในเวลานั้นให้ความสนใจอยู่แล้วแต่ก็ไม่ได้มีการดำเนินการอย่างจริงจังแต่อย่างใด¹⁶⁴²

หนังสือเรื่อง **ทรัพย์ศาสตร์** ของพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุญนาค) ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในรัชกาลที่ 6 และกลายเป็นหนังสือต้องห้ามในสมัยนั้น ดังความตอนหนึ่งว่า

ชาวนาที่ยากจนขัดสนด้วยทุน ต้องออกแรงทำงานแต่ลำพังตัวด้วยความเหน็ดเหนื่อยเพียงใด ย่อมจะเห็นปรากฏอยู่ทั่วไปแล้ว ในเวลาที่ทำนาอยู่ เสี่ยงอาหารและผ้าถุงหม่มไม่พอก็ต้องซื้อเสื้อผ้า โดยต้องเสียราคาแพง หรือถ้าต้องกู้เงินเขาไปซื้อก็ต้องเสียดอกเบี้ยอย่างแพงเหมือนกัน เมื่อเกี่ยวข้าวได้ผลแล้ว ไม่มีกำลังและพาหนะพอจะขนไปจากลานนวดข้าว หรือไม่มียุ้งฉางสำหรับเก็บข้าวไว้ขาย เมื่อเวลาข้าวในตลาดจะขึ้นราคาก็ต้องจำเป็นขายข้าวเสียแต่เมื่ออยู่ในลานนั่นเอง จะได้ราคาต่ำล็กเท่าใดก็ต้องจำใจขาย มิฉะนั้นจะไม่ได้เงินใช้หนี้เขาทันกำหนดสัญญา ต้องเสียเปรียบเพราะมีทุนน้อยเช่นนี้ ที่สุดเมื่อขายข้าวได้สิ้นเชิงแล้ว บางทีก็จะได้เงินใช้หนี้เขาพอคุ้มค่าสิ่งของซึ่งจำเป็นต้องบริโภคในการเลี้ยงชีพแท้ๆ เมื่อปีหน้าจะทำนาต่อไปก็ต้องใช้หนี้เขาอีก หนี้ใหม่ทับถมหนี้เก่ามากขึ้นทุกปีไป แรงที่ได้ออกไปไยความเหน็ดเหนื่อยแลความซึ่งต้องทรมานกาย อุตส่าห์ตากแดดฝนทนลำบากมาเป็นหนักหนานั่นก็ไม่ทำให้เกิดผลเป็นทรัพย์ของตัวขึ้นได้ เท่ากับออกแรงทำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นฝ่ายเดียวเป็นแท้ ดูเป็นที่น่าสมเพชนัก¹⁶⁴³

¹⁶⁴⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁴¹ โปรดดู วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพชร์, **เศรษฐกิจสยาม: บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าดิlighนพรัตน์ กรมหมื่นสรรควิสิยานรบดี**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

¹⁶⁴² นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 211.

¹⁶⁴³ พระยาสุริยานุวัตร, **ทรัพย์ศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: พิมพ์ณศ, 2518, หน้า 71-72.

ข้อมูลจากรายงานการสำรวจเศรษฐกิจชนบทของ คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน (Carle C. Zimmerman) ระบุปัญหาหนี้สิน และที่ดินทำกิน ใน พ.ศ.2473-2474 ดังนี้¹⁶⁴⁴

	ร้อยละของครอบครัวที่มีหนี้สิน	ร้อยละของครอบครัวที่ไม่มีที่ดินทำกิน
ภาคกลาง	49	36.00
ภาคเหนือ	18	27.44
ภาคใต้	18	14.50
ภาคอีสาน	11	18.00

ราษฎรจำนวนหนึ่งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถูกจับกุมในฐานะที่เป็นโจรผู้ร้าย ซึ่งกระบวนการยุติธรรมและระบบราชทัณฑ์ก็มีความบกพร่องอย่างมาก แม้ว่าจะมีการแก้ไขให้ดีขึ้นมากแล้วก็ตาม พระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานมายังพระยารัตนบดินทร์ ใน พ.ศ.2434 สะท้อนปัญหาของราษฎรที่ถูกจับกุม ดังนี้

เหว่าผู้ต้องหาว่าฆ่าคนตายแลปล้น เคยฝากคุกทำไมจึงได้ขังไว้ที่ตะรางมาก และการที่โจทก์ไม่มีนั้นจะเป็นโจทก์ตายแลละคดีไป ถ้าเจ้าเมืองกรมการจับส่งด้วยรู้ว่าเป็นผู้ร้ายแรง ก็ไม่ได้ความนัก การที่โจทก์ไม่มีเช่นนี้แปลว่าไม่ได้รับพิจารณาอันโดยอยู่เป็นอันต้องขังตะราง ไม่มีการกำหนดโทษ ถ้าผู้ซึ่งมีโทษแต่เล็กน้อย เช่นอย่างย่องเบา บางที่ต้องติดตราอยู่จนสิ้นชีวิต ก็เป็นการไม่ยุติธรรม...¹⁶⁴⁵

ชีวิตของนักโทษภายในคุกนั้นเต็มไปด้วยความทุกข์ยาก และนักโทษจำนวนมากเป็นผู้ที่ถูกจำคุกโดยไม่มีการตัดสินคดี ดังที่นายแพทย์ใหญ่ประจำกองมหันตโทษกราบบังคมทูลในปีเดียวกันนั้นว่า

ในกรุงสยามนี้มีมากที่นักโทษต้องขังอยู่โดยยังไม่ได้ตัดสิน และผู้ที่ต้องขังก็ยังไม่รู้สึกตัวว่าจะมีกำหนดโทษเพียงใด แลมีความกระวนกระวายสงสัยอยู่เสมอ เป็นเรื่องทรมานหัวใจอยู่เสมอ จะดูอย่างอื่นให้เป็นที่ยังเขย่งกว่าจะเห็นคนที่ต้องติดขังคุกอยู่นานๆ แลกว่าจะได้รู้ตัวว่าจะต้องมีโทษอย่างไร เมื่อวันหนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้รักษานักโทษคนหนึ่งที่ต้องติดคุกอยู่ 23 ปีแล้ว เพราะโทษ

¹⁶⁴⁴ ไพรตดู คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน (เขียน) ซิม วีระไวทยะ (แปล), การสำรวจเศรษฐกิจชนบทสยาม 1930-1931. พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2525.

¹⁶⁴⁵ กษ., ร.5 น. 6.2/153 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยารัตนบดินทร์ ที่ 79/110 วันที่ 1 มิถุนายน ร.ศ.110. อ้างใน อมรา ชันอาสา, "สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525, หน้า 45.

เล็กน้อย แต่ยังไม่รู้โทษของตัวเองว่ามีโทษสักเท่าไร และยังมีอีกหลายเรื่องที่ปล่อยให้เวลาเกินล่วงไป จนสารบบความเดิมนั้นหายไปก็มี¹⁶⁴⁶

รายงานที่กระทรวงยุติธรรมนำขึ้นกราบบังคมทูลเมื่อ พ.ศ.2440 หลังจากมีพระบรมราชโองการให้ยก กองมหันตโทษและกองลหุโทษจากกระทรวงนครบาลไปขึ้นกระทรวงยุติธรรมแทน ปรากฏว่ามีนักโทษที่ต้อง จำขังอยู่ในตะรางลหุโทษกว่า 1,500 คน ส่วนมากยังไม่มี การตัดสินใจคดี และไม่มีรายงานว่าต้องขังเพราะเหตุใด¹⁶⁴⁷ เป็นไปได้ว่าในบรรดาคนที่ถูกขังไว้ในตะรางนี้ **ส่วนหนึ่งเป็นผู้ที่ไม่มีเงินสำหรับจ่ายเป็น “เงินค่า ราชการ” หรือ “เงินรัฐูปการ”** (ในรัชกาลที่ 6 เปลี่ยนคำเรียกเงิน ค่าราชการ เป็น รัฐูปการ ซึ่งแปลว่า เงินบำรุงแผ่นดิน) จนกระทั่งใน พ.ศ.2462 พระยาเพชรขง (ข้า ณ ป้อมเพชร) อธิบดีกรมราชทัณฑ์จึงได้ขอ แก้ไขปัญหานี้ โดยให้เหตุผลว่า คนไม่มีเงินเสียรัฐูปการเป็นแต่คนอนาถาไม่มีทรัพย์สินสมบัติ การไม่เสียเงิน ไม่ใช่ความผิดทางอาญา¹⁶⁴⁸ เท่าที่พบหลักฐานนั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มณฑลนครชัยศรี ช่วงเวลา 1 ปี ระหว่าง 29 มีนาคม พ.ศ.2452 ถึง 11 เมษายน พ.ศ.2453 ในเขต 3 อำเภอ ซึ่งมีนักโทษทั้งสิ้น 44 คนนั้น ปรากฏว่ามีผู้ต้องโทษฐานไม่เสียเงินรัฐูปการเป็นจำนวนถึง 8 คน¹⁶⁴⁹

มีนักโทษจำนวนหนึ่งที่ถูกจับกุมเพราะไม่จ่ายเงินภาษีให้แก่เจ้าภาษีนายอากรหรือไม่ยอมรับ อำนาจในการผูกขาดของเจ้าภาษีนายอากร เช่น ทำการผลิตสินค้าหรือขายสินค้าโดยไม่ยอมเสียภาษี อากรให้แก่เจ้าภาษีนายอากร ดังปรากฏว่ามีคดีความจำนวนมากที่ราษฎรถูกติดตามจับกุมตัวเนื่องจาก ลักลอบขายน้ำอ้อยและน้ำตาลโดนโดยไม่ได้เสียภาษีให้แก่เจ้าภาษีนายอากร เช่น ที่เมืองพิชัย เมือง พิษณุโลก เมืองชัยนาท มีคำสั่ง “ให้หาตัวราษฎรคนที่ซื้อจำเลยซึ่งลักลอบขายน้ำอ้อยซึ่งมีในบาญชีเงินไถง เจ้าภาษี” เมืองสุพรรณบุรีและเมืองชัยนาท “ให้หาตัวราษฎรที่ทำน้ำตาลโดนดมาบังคับให้เสียภาษีแก่เงินฮิงแกเจ้าภาษีตามพิชัย”¹⁶⁵⁰ หรือรัฐบาลมีคำสั่งแก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองต่างๆ เช่น เมืองพระพุทธรบาท ว่า “ให้เป่าร้องราษฎรไม่ให้ดื่มกลั่นน้ำสุราเถื่อนแลลักใส่บ่อนเล่นการพนันต่างๆ ให้เงินได้กลั่นได้จำหน่ายน้ำ สุราตั้งบ่อนเบี้ยในแขวงพระพุทธรบาทโดยสะดวก”¹⁶⁵¹ มีคำสั่งแก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองสุพรรณบุรี ว่า “ผู้มี

¹⁶⁴⁶ กจข., พล. 1 นายแพทย์วิลเลียม วิลลิส กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2434. หน้า 619. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.-46.

¹⁶⁴⁷ กจข., ร.5 น.5.1/6 พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ที่ 8/403 วันที่ 21 เมษายน ร.ศ.116.อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

¹⁶⁴⁸ กจข., ร.6 น.5.1/43 พระยาเพชรขงกราบทูลพระเจ้าฟ้างอกกรมหลวงปราจิณกิติบดี 9 ตุลาคม พ..2462. อ้างใน อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476” หน้า 89.

¹⁶⁴⁹ กจข., ร.5 น.6.2/980 กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ ที่ 260/2607 วันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ.129. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

¹⁶⁵⁰ หจข., ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 และเล่ม 11 จ.ศ.1248.

¹⁶⁵¹ หจข. บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.๕ (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 จ.ศ.1248.

ชื่อจำหน่ายสุราไม่มีใบอนุญาตผลิตด้วยพระราชบัญญัติ ให้จับผู้ที่จำหน่ายสุรามาปรับไหม ตัดสินโทษตามพระราชบัญญัติ” และมีคำสั่งแก่เจ้าเมืองและกรรมการเมืองเมืองอ่างทองว่า “ให้เร่งพิจารณาตัดสินความจีนเนตนายหลวงบำราชคดีจีนนายอากรเตาสุราหาว่าราษฎรลักทำน้ำตาลเมา”¹⁶⁵² คำสั่งของรัฐบาลดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่าน่าจะจะมีราษฎรจำนวนไม่น้อยถูกจับกุมเพราะกลั่นสุราและน้ำตาลเมาดื่มเองหรือจำหน่ายสุรา และบางคนเล่นการพนันในบ่อนเถื่อน ซึ่งหมายถึงบ่อนที่มีได้เป็นของนายอากรบ่อนเบี้ย

นักโทษอีกส่วนหนึ่งเป็นญาติของผู้ต้องหาที่หลบหนีไปและเจ้าพนักงานยังจับกุมตัวไม่ได้ จึงจับตัวญาติมาจำขังไว้แทน ใน พ.ศ.2439 เฉพาะที่เมืองนครชัยศรีเมืองเดียว มีบิดามารดาที่ถูกจำขังแทนบุตรถึง 5 คน และยังมีนักโทษหญิงอีก 2 คนที่ถูกจำขังแทนบุตรชาย¹⁶⁵³

นอกจากนี้ยังมีนักโทษที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินบนเพื่อหนีการเกณฑ์ทหาร เพราะราษฎรที่มีทรัพย์มักไม่ต้องการให้บุตรหลานเป็นทหารเกณฑ์ หรือเมื่อถูกเกณฑ์แล้วก็หนีราชการทหาร เช่น กรณีนายขุนทองคนเชื้อสายจีน กระทำความผิดฐานปลอมหนังสือและหนีราชการ ศาลมณฑลทหารกรุงเทพฯพิพากษาให้จำคุกพลทหารขุนทองมีกำหนด 2 ปี 10 เดือน¹⁶⁵⁴ กรณีการตัดสินบน ปรากฏชัดเจนในเอกสารราชการฉบับหนึ่งซึ่งระบุว่า

เมื่อศก ๑๒๕ ศก ๑๒๗ นายปลอดกับอำแดงง่วนมารดา ได้ให้นายฮอดพาไปหาจะหนีสมมุทพิมานกับพระอิทธาธิบาลได้อาเงินกับนายปลอดบุตรอำแดงง่วน ๑๐๐ บาท แล้วออกหนังสือสำหรับตัวให้นายปลอดว่าเปนที่หนีบาลพิทักษ์ ตำแหน่งขุนหมื่นในกรมพระตำรวจ เพื่อป้องกันไม่ต้องถูกเกณฑ์ เปนทหาร แต่ความจริงนายปลอดก็หาได้เคยเปนบุตรหมู่หรือมีสังกัดอยู่ในกรมพระตำรวจมาแต่เดิมไม่ ภายหลังเมื่อนายปลอดต้องถูกรับราชการทหาร โดยเจ้าพนักงานไม่ยอมยกเว้นให้ อำแดงง่วนจึงได้วานผู้ใหญ่บ้านดำเข้ามาหาต่อว่าพระอินทราธิบาลเจ้ากรมพระตำรวจ พระอินทราธิบาลกลับหลอกลวงว่าถือน้ำแล้วจะออกไปติดตามนายปลอดออกจากทหาร ความแจ้งอยู่ในรายการไต่สวนนั้นแล้ว¹⁶⁵⁵

อนึ่ง ในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ รายได้หลักส่วนหนึ่งของรัฐบาลมาจากอากรบ่อนเบี้ยและหวย ทำให้การพนันและหวยขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง¹⁶⁵⁶ และประชาชนจำนวนมากติด

¹⁶⁵² หจข. บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.๕ (รล.-ตราน้อย) เล่ม 27 จ.ศ. 1250.

¹⁶⁵³ กจข., ร.5 ม.2.14/60 พระยาอินทราธิบาลกราบบังคมทูล วันที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ.115. อ้างใน อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476”, หน้า 97.

¹⁶⁵⁴ หจข. บัญชีฎีกา ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 32 เรื่อง 11 หน้า 148-167

¹⁶⁵⁵ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/10 ย.13.1 เล่ม 3/52 คดีความ ข้อเงินหลวง เรื่องหลวงอินทราธิบาลออกหนังสือเอาเงินแก่ขุนหมื่นในกรมพระตำรวจเพื่อป้องกันไม่ให้ถูกเกณฑ์ทหาร.

¹⁶⁵⁶ เครก เจ. เรย์โนลด์ส, เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเครก เจ. เรย์โนลด์ส, หน้า 77.

การพนันหรือเล่นหวยเป็นประจำ จนกลายเป็นคนสิ้นเนื้อประดาตัวและบางคนก็กลายเป็นโจรผู้ร้าย ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า การเข้าบ่อนการพนันและการเล่นหวยในกรุงเทพฯ ปรากฏในบันทึกของข้าราชการคนหนึ่งที่ได้เรื่องราวของคู่สามีภรรยาที่เคยเป็นพี่เลี้ยงของตนในวัยเด็กเอาไว้ว่า

สมัยนั้นมีบ่อนถั่วไปอยู่ทั่วไป หอย ก.ข. ก็มีอยู่ทั่วกรุงเทพฯ พ่อเขียวแม่เหมือนชอบแทงหวยแทงถั่วเสียจริง เคยพาเข้าไปนอนในบ่อนไป เมื่อแทงถูกก็ช่วยรับเงิน วันใดโชคไม่ดีแกก็ยืมสร้อยคอ กำไล ผากโรงจำนำไว้ ถ้าว้นไหนรวยก็ไถ่ออกมาแล้วพาขึ้นคอบกไปหัวเม็ด เลี้ยงข้าวต้มกุ่มหอยผัด จนอิมหน้าสำราญ¹⁶⁵⁷

การระบาดของการเล่นจนราษฎรติดการพนันนี้ มีผลไปถึงการที่รัฐบาลไม่สามารถตั้งธนาคารเพื่อให้สินเชื่อแก่ชาวนา ดังที่ข้าราชการผู้หนึ่ง คือพระมนตรียพจนกิจแสดงความเห็นว่า

“การที่คิดจะตั้งแบงก์ให้ชาวนาไปกู้เงินมาทำทุนนั้นยังไม่สมควรเพราะ ชาวนาได้เงินมาแล้วก็คงเอาไปเล่นเบี้ยเสียหมด ในเมืองต่างประเทศเขาห้ามการพนันไม่ให้มี ถ้ารัฐบาลไม่ช่วยคิดบำรุงอุดหนุนราษฎรชาวนาเสียแต่ในเวลานี้ เชื่อว่าในอีก 2 ปี จะไม่มีพ่อค้าในแม่น้ำเจ้าพระยาเหลืออีกคน”¹⁶⁵⁸

ปัญหาความยากจนรวมทั้งปัญหาเรื่องหนี้สินของชาวนา เป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในหน้าหนังสือพิมพ์ซึ่งมีอยู่หลายฉบับด้วยกัน โดยผู้เขียนบทความในช่วงทศวรรษ 2460-2470 มักจะเรียกร้องให้รัฐบาลหาทางแก้ไขปัญหานี้อย่างจริงจัง และมีการวิพากษ์วิจารณ์ความไร้ประสิทธิภาพและความล้มเหลวในการแก้ไขปัญหาความยากจนของประชาชน¹⁶⁵⁹ ซึ่งเป็นปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำลายความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและผู้หญิง

ในช่วงรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา แม้ว่ารัฐจะยังคงสัมพันธ์กับผู้ชายเป็นหลัก แต่รัฐก็เริ่มสัมพันธ์กับผู้หญิงโดยตรงมากขึ้น ในการสำรวจประชากร มีการจำแนกออกเป็นจำนวนของผู้หญิงและผู้ชายแทนการนับจำนวนครัวเรือนเหมือนในอดีต รวมทั้งกำหนดให้มีการใช้คำนำหน้าชื่อตามเพศสภาพด้วย การแบ่งแยกพลเมืองตามเพศสภาพนี้ได้เป็นฐานในการกำหนดมาตรการต่างๆ ของรัฐในเวลาต่อมาหลายประการ เช่น

¹⁶⁵⁷ หลวงอรรถนฤรักษ์, **อนุสรณ์หลวงอรรถนฤรักษ์** กรุงเทพฯ: 2513. อ้างใน อคิน รพีพัฒน์,ม.ร.ว., **ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ** แห่งหนึ่ง พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547, หน้า 6.

¹⁶⁵⁸ หจข. ร. 5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไว้ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. 128.

¹⁶⁵⁹ ไพโรดดู อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, **รายงานวิจัยเรื่องปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475: ภาพสะท้อนจากเอกสารและงานเขียนทางหนังสือพิมพ์**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

การแบ่งแยกระหว่างโรงเรียนหญิงและโรงเรียนชาย การกำหนดบทลงโทษที่ต่างกันสำหรับชายและหญิงที่ทำผิดกฎหมายในรัชกาลที่ 5 การกำหนดให้ผู้ชายถูกเกณฑ์ทหาร การกำหนดให้ภรรยาใช้นามสกุลของสามี ฯลฯ¹⁶⁶⁰

ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้วที่วรรณกรรมของชนชั้นสูงสะท้อนวัฒนธรรมทางความคิดแบบใหม่ที่มองเห็นศักยภาพหรือความสามารถของผู้หญิง¹⁶⁶¹ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่สังคมไทยเริ่มเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตรา ผู้หญิงก็มีบทบาทมากในการผลิตเพื่อขายหรือมีส่วนในการหารายได้เป็นเงินให้แก่ครอบครัว ทำให้ครอบครัวมี “เงินค่าราชการ” สำหรับเสียให้แก่ทางราชการแทนการเกณฑ์แรงงานหรือการส่งส่วย แต่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงและผู้ชายตามกฎหมายและตามค่านิยมของสังคมคงเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อย จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่าความสัมพันธ์ระหว่างหญิงกับชายไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง เสมือน “ผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคน” ดังนั้น พระองค์จึงทรงแก้ปัญหาความเสียเปรียบของผู้หญิง

ประกาศฉบับแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 ใน พ.ศ.2394 เป็นหมายรับสั่งให้ประกาศใช้ “พระราชบัญญัติมรดกสินเดิมแลสินสมรส” ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าภรรยาและบุตรมีสถานภาพที่ดีขึ้นในกฎหมายที่เกี่ยวกับสินเดิมของสามี กล่าวคือ มีการตัดสินคดีความที่สามีของหญิงผู้หนึ่งตายและมรดกของสามีได้ฟ้องร้องเอาสินเดิมคืนทั้งๆ ที่ภรณานั้นมีบุตรกับสามีแล้ว 1 คน ซึ่งศาลตัดสินให้ภรรยาของผู้ตายคืนสินเดิมรวม 2 ซั้งพร้อมด้วยเรือนหอให้แก่มรดกของสามีที่ตายไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาเห็นว่าการตัดสินนั้น “หาเป็นยุติธรรมไม่” จึงมีพระบรมราชโองการว่าให้บุตรได้ส่วนแบ่งในสินเดิมด้วย โดยทรงให้เหตุผลที่สะท้อนให้เห็นความคิดที่ว่า สามี ภรรยา และบุตร ถือเป็นสมาชิกของครอบครัว “ประเพณีบิดามารดาประกอบให้บุตรมีภริยาสามี แล้วบริจาคเงินทองทรัพย์สินของทั้งปวงให้แก่บุตรชายบุตรหญิงปรารถนาจะให้สืบสกุลวงศ์เป็นเชื้อสายบริบูรณ์ไปภายหน้า บุตรชายบุตรสะใภ้อยู่กินเป็นผัวเมียกันจนมีบุตรด้วยกัน บุตรของผู้ตายนั้นก็นับเนื่องอยู่ในหลาน เป็นสัมพันธ์ญาติหาใช่อื่นไม่ ควรจะให้บุตรผู้ตายซึ่งเป็นหลานได้ส่วนแบ่งปันทรัพย์มรดกในสินเดิมบ้างจึงจะเป็นยุติธรรม”¹⁶⁶²

แม้ว่าญาติพี่น้องจะยังคงมีสิทธิในทรัพย์สินที่ถือเป็นสินเดิม แต่ก็ต้องแบ่งสิทธิในสินเดิมบางส่วนแก่บุตรด้วย ทรงระบุว่าควรแบ่งสินเดิมเป็น 10 ส่วน ให้บุตรคนละส่วน หากมีบุตรถึง 10 คน ก็ให้สินเดิมทั้งหมดตกเป็นของบุตรเหล่านั้นคนละส่วน “อย่าให้คืนสินเดิมให้แก่บิดามารดาญาติพี่น้องของผู้ตายเลย”

¹⁶⁶⁰ ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล, “ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534, หน้า 195.

¹⁶⁶¹ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน **ปากไก่และใบเรือ ด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538.

¹⁶⁶² **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**. ขาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547, หน้า 6.

และในกรณีที่มีสามีกับภรรยา “ถ้าอยู่กินด้วยกันถึง 20 ปีขึ้นไป เขาตายจากกัน ก็อย่าคืนสินเดิมให้แก่บิดามารดาญาติพี่น้องของผู้ตายนั้นเลย”¹⁶⁶³

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 ญาติพี่น้องยังคงมีความสำคัญค่อนข้างมาก ดังจะเห็นได้ว่าในบางกรณีญาติพี่น้องยังคงมีสิทธิในสินเดิม และในกรณีของสินสมรสก็มิได้ตกอยู่แก่สามีหรือภรรยาที่ยังมีชีวิตอยู่อย่างครบถ้วน พระราชบัญญัติฉบับนี้กลับระบุว่า “สินสมรส ทำได้ด้วยกันมากน้อยเท่าใด ให้แบ่งปันให้กับบิดามารดาญาติพี่น้องบุตรหลานเขาผู้ตาย ตามพระราชกฤษฎีกาเดิม”¹⁶⁶⁴

ในเรื่องสิทธิในการเลือกคู่ของผู้หญิง ในประกาศพระบรมราชโองการ พ.ศ.2408 ซึ่งต่อมาได้มีการแก้ไขปรับปรุงใน พ.ศ.2411 นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดให้ผู้หญิงอายุ 20 ปีบริบูรณ์สามารถสมรสได้โดยไม่ต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดา เว้นแต่ในกรณีที่บิดาของผู้หญิงรับราชการมีบรรดาศักดิ์สูง ซึ่งแม้ว่าจะบรรลุนิติภาวะแล้วผู้หญิงก็ไม่มีสิทธิสมรสกับชายที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าได้จนกว่าจะได้รับความยินยอมจากบิดามารดา สำหรับการขายภรรยาและบุตรเป็นทาสซึ่งสามีเคยขายได้อย่างอิสระนั้น ก็ประกาศพระบรมราชโองการอีกฉบับหนึ่งใน พ.ศ.2411 ระบุว่าสามีจะขายภรรยาได้ก็ต่อเมื่อได้รับความยินยอมจากภรรยา และบุตรที่มีอายุ 15 ปีบริบูรณ์ขึ้นไปบิดาจะขายเป็นทาสได้ก็ต่อเมื่อได้รับความยินยอมจากบุตรแล้วเท่านั้น¹⁶⁶⁵

สถานภาพของผู้หญิงสามัญชนเปลี่ยนแปลงมากในปลายรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส ก่อนยกเลิกระบบไพร่นั้นผู้หญิงในชนชั้นไพร่มีฐานะเป็นไพร่ตามบิดามารดาและสามี นอกจากนี้ยังมีหญิงไพร่จำนวนหนึ่งที่ต้องเข้าเฝ้ารับราชการ พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ระบุถึงศักดินาของไพร่หญิงไว้ดังนี้ คือ หญิงดักน้ำ หญิงตีนคลั่ง กับหญิงหามวอถือศักดินา 20 และหญิงไพร่ราบถือศักดินา 15¹⁶⁶⁶ เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 ก็ยังมีไพร่หญิงที่ถูกเกณฑ์แรงงานหรือเกณฑ์ส่วย อัญชลี สุธายัณห์หิวเคราะห์ว่า **มีไพร่หญิงหลายประเภท** ดังนี้

- 1) ไพร่หญิงทำงานในเขตพระราชฐานชั้นใน โดยหญิงดักน้ำ หญิงหามวอ กับหญิงไพร่ราบจะทำงานหนักอยู่ในพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นเขตต้องห้ามสำหรับผู้ชาย
- 2) ไพร่หญิงสังกัดกรมกองบางกรมกอง ที่ขึ้นต่อพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมช่างฝีมือต่างๆ ซึ่งต้องการความประณีตในการทำงาน สมัยรัชกาลที่ 5 ระบุถึงกรมขึ้นกรมวังที่มีไพร่หญิงขึ้นสังกัด

¹⁶⁶³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁶⁵ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548, หน้า 179.

¹⁶⁶⁶ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา4-5,” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2515, หน้า 222-223.

ได้แก่ ห้องเครื่อง ไชลอน โปลิศ วิเลศนอก พิณพาทย์ ช่างเย็บ ช่างย้อม ช่างบาตร ช่างเขียน โหมโรง โรงทาน โรงละคร¹⁶⁶⁷

3) ไพร่หญิงบางคนเป็นไพร่ส่วย ซึ่งเอกสารสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงไพร่ส่วยหญิงที่ขึ้นต่อกรมนา คือ **กองนาชายหญิงบ้านม้า** กรุงเก่า เอกสารนี้ระบุอัตราการเสียส่วยว่า ไพร่ชายคนหนึ่งจะเสียส่วยเป็นข้าวเปลือกปีละเกวียน ไพร่หญิงคนหนึ่งจะเสียส่วยน้อยกว่าโดยส่วยข้าวเปลือกปีละบั้น (50 ถัง)¹⁶⁶⁸ อย่างไรก็ตามไม่พบหลักฐานการส่งส่วยของไพร่หญิงในกรมกองอื่น เว้นแต่เอกสารราชการฉบับหนึ่งระบุว่า มีไพร่หญิงสังกัดกองส่วยละว้าที่ส่งส่วยดิบกับฝาง¹⁶⁶⁹ แสดงให้เห็นว่ามีไพร่ส่วยบางกองที่มีไพร่หญิงขึ้นสังกัด

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีผู้หญิงจำนวนมากที่ยังตกอยู่ในฐานะของหญิงทาส ส่วนหนึ่งเป็นผู้ที่ถูกขายตัวเป็นทาส หรือเป็นทาสในเรือนเบี้ย แต่อีกส่วนหนึ่งเป็นผู้ที่ขายตัวเองเป็นทาสเพื่อจะมีเงินไปลงทุนประกอบอาชีพต่างๆ แล้วนำดอกเบี่ยมาส่งให้แก่นายเงิน

แม้จะมีการประกาศพระราชบัญญัติเลิกทาสมาตั้งแต่ พ.ศ.2417 แต่จนถึงปลายรัชกาลที่ 5 หญิงทาสจำนวนหนึ่งก็ยังมีฐานะเป็นทาส เช่น กรณี “อินิม” ทาสของคุณท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาดในรัชกาลที่ 4) สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจากกรณีพิพาทระหว่างอินิมกับท้าววรจันทร์ ในปี พ.ศ.2446 ซึ่งกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระราชโอรส ได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

วันที่ ๑๖ มิถุนายนรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๒

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล พระกรุณา ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๑๒๒ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับรายงานนายเสถียรรักษาปลัดวังท่าย ส่งคำอายัด อิมผู้แทนคุณท้าววรจันทร์นายเงิน คำให้การอินิมทาส แลคำร้องของอินิมกับสำเนาฟ้องอินิมซึ่งยื่นฟ้อง กล่าวโทษคุณท้าววรจันทร์ต่อศาลแพ่งกระทรวงยุติธรรม

ในคำอายัดหาว่าอินิมเป็นทาสต้นเงิน ๗ ชั่ง ๑๑ ตำลึง ฝ่ายตัวทาสรับถูกต้องตามข้อหา

ในคำร้องของอินิมว่าได้หนีคุณท้าววรจันทร์นายเงินไปฟ้องยังศาลแพ่ง ศาลยังไม่ได้ออกหมายถึงนายเงิน อินิมต้องจับมายังกระทรวงวังเช่นนี้ อินิมขอให้กระทรวงวังพิจารณาคดีของอินิมตามสำเนาฟ้องที่ยื่นไว้ต่อศาลแพ่ง

¹⁶⁶⁷ หจข., ร.5 พ.ศ.7/322 หนังสือพระยานรัตนราชมานิตทูลเกล้าฯ ถวาย เรื่องเรื่องบุตรหม่อมท้าวรักษาพระองค์ ลงวัน 4¹³, 8 คำ ปรีกา สัปตศก จ.ศ.1247. อ้างใน อัญชลี สุสายัณห์. **ไพร่สมัย ร.5**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2546. หน้า 69-70.

¹⁶⁶⁸ หจข., ร.5 พ.ศ.3/42 สำเนาเรื่องขุนนางนารถสมุหนายกขียนเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เรื่องเลขไพร่หลวงส่วยเข้าต้นช่างตีสิ่วดมกองนา ปิฆาน สัมฤทธิศก จ.ศ.1240” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-70.

¹⁶⁶⁹ อัตราการเสียส่วยระบุไว้ ดู หจข., ร.5 พ.ศ.7/350 หนังสือสำเนาเรื่องราชนิกตียธานายกของส่วยลว้า เรื่องลักเลขกองส่วยลว้า ปรีกา สัปตศก จ.ศ.1247. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-70.

ในสำเนาฟ้องของอินีมที่ยื่นต่อศาลแพ่งมีข้อความหลายประการ (๑)ว่าในรัชกาลที่ ๔ เมื่ออินีมมีอายุได้ ๑๑-๑๒ ปี ขุนชำนาญนัดที่บิดาอินีมได้ให้คุณท้าววรจันทร์ซึ่งเป็นญาตินำตัวอินีมถวายเป็นละคร สร้อยนมทองคำหนัก ๑๐ บาท เงินตรา ๑๐๐ บาทของอินีมตกอยู่ที่คุณท้าววรจันทร์ตั้งแต่เข้ามาถวายตัว (๒)ว่าเมื่ออายุอินีมได้ ๒๐ ปีได้เข้าซื้อกับอำแดงแผ้วมารดาอำแดงคล้ายพี่ ทำหนังสือรับประกันตัวเงินบุญผัวอำแดงผิงเมีย ซึ่งเป็นพี่เขยพี่สาวอินีมกู้เงินของคุณท้าววรจันทร์ไป ๖ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เงินบุญผัวอำแดงผิงเมียหลบหนีไป คุณท้าววรจันทร์จะคิดเอาต้นเงินแลดอกเบี้ยกับอินีมๆ ได้ขอเงินแลทองคำที่อยู่กับคุณท้าววรจันทร์ๆ โกรธเอาตรวนจำแลงมาใช้อินีมไว้ จะเร่งเอาเงินค่าตัวรายเงินบุญอำแดงผิงแกอินีม ไว้ที่บ้านเชิงสะพานเลี้ยว (๓) คุณท้าววรจันทร์ให้หม่อมแย้มเรียกอำเภอกไปทำหนังสือสารกรมธรรม์รายเงินเงินบุญอำแดงผิงเป็นค่าตัวอินีม แลลงอาญาเขียนตีอินีมกดขี่ให้ลงชื่อในสารกรมธรรม์

ตามเรื่องคดีที่กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะสั่งให้ศาลกระทรวงวังพิจารณาได้สวนตามถ้อยคำอินีมขอร้อง ก็เป็นการขัดข้องอยู่ โดยเหตุฝ่ายนายเงินเป็นมารดาข้าพระพุทธเจ้า ฝ่ายตัวทาสก็เป็นญาติของมารดาอย่างไม่สู้ห่างนัก ข้าพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แม้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิจารณาคดีเรื่องนี้ในศาลกระทรวงวังตามแบบซึ่งฝ่ายหนึ่งเป็นข้าทูลลอองธุลีพระบาทฝ่ายในแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกรรมการพิเศษพิจารณาเพื่อมิให้เกี่ยวข้องแก่ข้าพระพุทธเจ้า การจะควรประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ¹⁶⁷⁰

ผู้หญิงที่มีฐานะยากจนบางคนกลายเป็นทาสในรูปแบบใหม่ คือการรับเงินล่วงหน้าแล้วทำงานใช้หนี้¹⁶⁷¹ มีคดีความจำนวนไม่น้อยที่ผู้หญิงเหล่านี้ฟ้องร้องเนื่องจากถูกนายจ้างกดขี่ เช่น ความแพ่งระหว่างอำแดงวง โจทย์ หม่อมเจ้าหญิงประวาศ จำเลย เมื่อ พ.ศ. 2443 ซึ่งมีรายละเอียดในคำฟ้อง ดังนี้

ข้าพเจ้า อำแดงวง โจทย์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบล อัคราง ท้องที่ ขุนพินิจรักษา อำเภอบางกรวย กรุงเทพฯ สังกัดขึ้นอยู่ใน ขอพระราชทานยื่นฟ้องกล่าวโทษจำเลย โดยข้อความดังจะกล่าวต่อไปนี้
ลงชื่อ วง โจทย์

ข้อ ๑ เดิมจะเป็นวันใดจำไม่ได้เดือนแปดปี ร.ศ. ๑๑๘ ข้าพเจ้าได้ทำหนังสือสัญญาประทับตราอำเภอรับเงินล่วงหน้าเข้าเป็นลูกจ้างรับใช้การงานของหม่อมเจ้าหญิงประวาศไปเป็นเงินตรา ๓ ชั่งห้าตำลึง แล้วหม่อมเจ้าหญิงประวาศได้ยอมลดเงินให้ข้าพเจ้าเดือนละ ๔ บาทเสมอทุกเดือนไปมีแจ้งอยู่ในหนังสือสัญญานั้นแล้ว

ข้อ ๒ ครั้นวันที่ ๑๙ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๙ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ข้าพเจ้าออกไปซื้อของรับประทานแล้วก็กลับมา ทันใดนั้นหม่อมเจ้าหญิงประวาศเรียกข้าพเจ้าไปถามว่าทำไมจึงไม่ทำการของตัว ข้าพเจ้าจึงทูลว่ายังไม่ถึงเวรข้าพเจ้า เพราะเวรของข้าพเจ้ารับราชการนั้นตั้งแต่เที่ยงถึงย่ำค่ำๆ ถึงหกโมงเช้าในระหว่าง ๑ โมงถึง ๕ โมงเช้า ข้าพเจ้าหาได้มีราชการไม่ ทันใดนั้นหม่อมเจ้าหญิงประ

¹⁶⁷⁰ หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/9 ย.13/80 คดีความ เล่ม ๔ เรื่องคดีความอินีมทาสท้าววรจันทร์.

¹⁶⁷¹ เครก เจ. เรย์โนลด์ส “ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร” ใน เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเครก เจ. เรย์โนลด์ส, หน้า 70-75.

วาศรับสั่งให้นายสวณจับข้าพเจ้า แล้วรับสั่งให้นายนามเอาหนังสือแนบยื่นกันข้าพเจ้า ๔๐ ที่ แดก
โลหิตไหลบ้างช้ำบ้างทั้ง ๔๐ แผล ข้าพเจ้าจึงร้องว่าข้าพเจ้าเป็นแต่ลูกจ้าง ซึ่งจะกดขี่เยียนตีเช่นนี้ไม่
ถูก หม่อมเจ้าหญิงประวาศก็หาฟังไม่ ข้าพเจ้าจึงรู้ว่าหม่อมเจ้าหญิงประวาศเกลี้ยกดขี่เยียนตี
ข้าพเจ้าโดยหาความผิดมิได้ ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงประวาศบังคับให้นายนามเยียนตีทั้งนี้ ข้าพเจ้าได้
ความเดือดร้อนนัก

โดยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงนำเอาข้อความไปยื่นฟ้องต่อศาลพระราชอาญา ศาลพระราชอาญาได้ยึด
ฟ้องของข้าพเจ้าไว้แล้วให้ข้าพเจ้ามาฟ้องต่อศาลกระทรวงวังนี้

ขอศาลได้เรียกตัวจำเลยพิจารณา

๑ ขอให้ศาลปรับไหมจำเลยถนัดเยียนตีให้แก่ข้าพเจ้าเป็นเงิน ๓๐๐ บาท ๓ สลึงเฟื้อง ๕๐๐
เบี้ย

๒ ขอให้ศาลบังคับจำเลยให้ลดเงินเดือนละ ๔ บาทปี ๑ กับ ๔ เดือน รวมเป็นเงิน ๖๔ บาท
ให้แก่ข้าพเจ้าตามหนังสือสัญญา

๓ ขอให้พิจารณาพิพากษาคัดสินอัธคดีของข้าพเจ้าที่กล่าวมานี้ตามพระราชกำหนดกฎหมาย
โดยทางยุติธรรม

จำเลยตั้งวงอยู่ตำบลสี่แยกมหานาคแขวงกรุงเทพฯ

ฟ้องฉบับนี้ข้าพเจ้านายแพ่งตั้งบ้านเรือนอยู่นอนนเข้าสารเป็นผู้เขียนผู้ร่าง

ลงชื่อ นายแพ่ง¹⁶⁷²

ใน พ.ศ. 2445 มีคดีความที่ “ทาสในรูปแบบใหม่” ชื่ออำแดงล้าย เป็นโจทก์ ฟ้องร้องว่าหม่อมเจ้า
หญิงพระองค์หนึ่ง คือ หม่อมเจ้าหญิงปยุ ในข้อหาทำร้ายร่างกาย ซึ่งมีความในคำฟ้องดังนี้

ข้อ ๑ เดิมจะเป็นวันเดือนปีใดจำไม่ได้ ประมาณ ๔ ปีข้าพเจ้าทำสัญญารับเงินล่วงหน้าเป็นลูก
จ้างรับใช้การอยู่กับท่านขรัวยายจิ้น นำพระบรมมหาราชวัง

ข้อ ๒ ครั้นมาวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑ หม่อมเจ้าหญิงสารก็รับสั่งใช้ให้ข้าพเจ้าแกลง
เผ็ดกะทิกะดุกไก่ ข้าพเจ้าก็ทำตามรับสั่งของหม่อมเจ้าสารก็

ข้อ ๓ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑ แกลงเผ็ดกะทิกะดุกไก่ที่ข้าพเจ้าแกลงนั้นบุตร
เสียไป ในวันเดียวนั้นเวลาเช้า ๒ โมงเศษ หม่อมเจ้าหญิงปยุรับสั่งให้หาตัวข้าพเจ้าไปเฝ้าหม่อมเจ้า
หญิงปยุๆ ก็ดำว้าข้าพเจ้าเป็นคำหยาบต่างๆ ทันใดนั้นหม่อมเจ้าหญิงปยุเอาไม้ไผ่ชีกตีถูกข้าพเจ้าที่
หลัง ที่แขน ที่ขา แลที่อื่นๆ อีกเป็นหลายแห่งประมาณ ๗๐ ที่ เอาพระหัตถ์ตบถูกแก้มข้าพเจ้า แลเอา
พระบาทกระทุ้งต้อนข้าพเจ้าประมาณ ๙-๑๐ ที่ แล้วเอาโซ่เหล็กล่ามเท้า...(อ่านไม่ออก)...ใส่กุญแจ
กักขังข้าพเจ้าไว้ในห้องเครื่อง

¹⁶⁷² หจข., เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.4/22 คดีความ ทำร้ายร่างกาย, ฆาตกรรม เล่ม 2 เรื่อง
อำแดงวงใจทย์ หม่อมเจ้าหญิงประวาศในกรมหมื่นนครไชยศรีจำเลยๆ ต้องหาว่ากระทำร้ายร่างกายโจทก์

ข้อ ๔ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ.๑๒๑ ข้าพเจ้าถอดโซ่ที่ล่ามเท้าข้าพเจ้านั้นออกได้ แล้ว ไปทำคำชันสูตรไว้ที่กระทรวงนครบาล ข้าพเจ้าคัดสำเนาคำชันสูตรติดท้ายฟ้องฉบับนี้มาด้วย แล้ว

ขอความกรุณา...(อ่านไม่ออก)...ของศาลรับสั่งกระทรวงวังเรียกจำเลยมาพิจารณาพิพากษา ปรับจำเลยตามจำเลยดีข้าพเจ้าด้วยไม้ไผ่ซึ่งมีแผลเป็นรอยซ้ำดำบ้างฟกซ้ำบ้างซ้ำเขียวบ้าง แล จำเลยตอบข้าพเจ้าด้วยพระหัตถ์ถูกแก้มมีรอยซ้ำ กระทั่งด้วยพระบาทถูกต้นคอมีรอยซ้ำ แลเอาโซ่ เหล็กล่ามเท้าใส่กุญแจกักขังข้าพเจ้าไว้ จำเลยเป็นหม่อมเจ้าทรงศักดินา ๑๕๐๐ ไร่ ปรับให้ข้าพเจ้า เป็นเงิน ๒๓๗ บาท กับขอให้จำเลยเสียค่าฤชาธรรมเนียมแทน ตามพระราชกำหนดกฎหมาย

จำเลยอยู่ที่ห้องทำพระเครื่องต้น ในพระบรมมหาราชวัง

ฟ้องฉบับนี้นายกรุด ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมวัดกัลป์ยาฯ กรุงเทพฯ ขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการ เป็นผู้ ร่างผู้เขียน ตามคำอำแดง ลม้าย

(ลงชื่อ) นายกรุด¹⁶⁷³

ควรกล่าวด้วยว่า ระบบยุติธรรมสมัยใหม่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เปิดโอกาสให้ชนชั้น ต่ำฟ้องร้องชนชั้นสูงได้สะดวกขึ้นมาก โดยมี “ศาลรับสั่งกระทรวงวัง” ทำการพิจารณาคดี และมีการฟ้อง ในลักษณะที่เรียกว่า “อนาถา” ซึ่งทำให้โจทก์เสียค่าใช้จ่ายในการฟ้องเพียงเล็กน้อย และชนชั้นปกครองก็ พยายามให้ความยุติธรรม ดังสะท้อนให้เห็นจากตำราบบังคมทูลของกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ดังต่อไปนี้

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๑๒๒ อำแดงสีโงทัยให้อำแดงต้ายีนฟ้องและคำร้องอนาถาต่อ ศาลรับสั่งกระทรวงวังหาว่าพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางจำเลยให้อำแดงหนุ่น อำแดงนุ่ม อำแดงเป้าจำเลย เอาแซ่หวายเสียนโจทก์ แลเอาโซ่ตรวนจำเท้าโจทก์ขังห้องไว้ และกดขี่ ให้สลักหลังหนังสือสัญญาขึ้นเงินค่าจ้าง ๑๐๐ บาท ขอให้ปรับจำเลยเป็นเงิน ๑๐๖๓ บาท ๔๐ อัฐ วันที่ ๓๐ สิงหาคม ๑๒๒ อำแดงต้ายีนฟ้องมาขอถอนฟ้องต่อศาลไม่ว่ากล่าวคดีต่อไป

ครั้นวันที่ ๑๙ กันยายน ๑๑๒ อำแดงต้ายีนฟ้องและคำร้องอนาถาต่อศาลอีก ว่า วันที่ ๓๐ สิงหาคม ๑๒๒ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางจำเลยใช้ให้หม่อมราชวงศ์วัง จำเลยเอาแซ่หวายเสียนอำแดงสีโงทัยอีก แลเอาตัวอำแดงต้ายีนโจทก์กักขังบังคับให้ถอนฟ้อง อำแดง ต้ายีนจึงได้ถอนฟ้อง การที่อำแดงต้ายีนถอนฟ้องไม่ได้รับอนุญาตจากอำแดงสีโงทัย เมื่ออำแดง ต้ายีนถอนฟ้องแล้ว จำเลยผลัดกันเสียนแลเอารองเท้าตบโจทก์เนื่องๆ โจทก์ขอยื่นฟ้องฉบับนี้เป็น ฟ้องเพิ่มเติม รวมเข้ากับฟ้องเดิมด้วย ขอให้ปรับจำเลยเป็นเงิน ๑๐๙๘ บาท ๑๓ อัฐ ความแจ้งตาม สำนวนที่ทูลเกล้าฯ ถวายมานี้

¹⁶⁷³ หจข. ร. 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.4/27 คดีความ ทำร้ายร่างกาย, ฆาตกรรม เล่ม 2 เรื่องคดีระหว่าง อำแดงลม้ายโจทก์ หม่อมเจ้าหญิงปิยะจำเลยหาว่าตบตี.

การที่โจทย์ถอนฟ้องเดิมไปแล้วอ้างเหตุว่าถอนเพราะถูกกดขี่ จะขอว่ากล่าวคดีตามฟ้องเดิมที่ถอนไปรวมกับฟ้องเพิ่มเติม จะรับพิจารณาคดีฟ้องเดิมได้ถ้าไม่ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเรียนพระราชปฏิบัติ ถ้ารับพิจารณาได้แล้วข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ศาลพิจารณาคดีฟ้องเดิมรวมกับฟ้องเพิ่มเติมต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะฯ

พิทยลาภพฤฒิธาดา¹⁶⁷⁴

นอกจากนี้ยังมีไพร่หญิงที่เป็นเลกวัดอันได้แก่ “ข้าพระ” กับ “โยมสงฆ์” ซึ่งต้องทำงานต่างๆ ให้แก่วัด โดยทั่วไปแล้วสถานะที่เป็น “ไพร่หญิง” และ “หญิงทาส” นี้คงสิ้นสุดลงในสมัยรัชกาลที่ 5 และสถานภาพทางกฎหมายของผู้หญิงก็ดีขึ้นเรื่อยๆ เช่นเดียวกับผู้ชาย แม้ว่าผู้หญิงจะยังคงมีสถานภาพที่เสียเปรียบผู้ชายในหลายด้านก็ตาม เช่น การมีฐานะของผู้หญิงยังคงถูกกดขี่ด้วยการประจานและการปรับตามบรรดาศักดิ์ จนถึง พ.ศ.2475 จึงได้มีการยกเลิกโทษประจานหญิงมีชู้ โดยกำหนดให้การมีชู้เป็นเพียงความผิดทางแพ่งซึ่งให้สิทธิสามีในการหย่า รวมทั้งสิทธิที่จะฟ้องชายชู้ให้จ่ายค่าปรับตามอัตราที่กำหนดไว้¹⁶⁷⁵

ในเรื่องครอบครัว ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ ปัญหาการมีภรรยาหลายคนเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันกว้างขวาง ในรัชกาลที่ 6 มีการถกเถียงกันในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องระบบหลายเมียนี้ โดยเฉพาะ จอร์จ ปาดูชียกขึ้นเป็นประเด็นในปี พ.ศ.2455 เมื่อเขาเรียกร้องให้เสนาบดีสภากำหนดนิยามทางกฎหมายของการแต่งงาน ที่จะทำให้เขาสามารถร่างกฎหมายมรดกฉบับใหม่ได้ ในที่ประชุมยังมีการวิพากษ์ข้อเสียและข้อผิดพลาดของระบบหลายเมียในฐานะศีลธรรมและศาสนาที่แตกต่างกันระหว่างสยามและยุโรป บางคนวิพากษ์ว่า การมีภรรยาหลายคนเป็นความล้าสมัยซึ่งจะทำให้ชาวต่างชาติใช้เป็นข้ออ้างในการไม่สามารถจะมีมาตรฐานแบบตะวันตกได้¹⁶⁷⁶

ความคิดเห็นที่แตกต่างกันมากทำให้ไม่มีการพูดเรื่องนี้ในที่ประชุมเสนาบดีอีกเลย จนกระทั่งปี พ.ศ. 2469 **พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะผลักดันกฎหมายที่ให้ม**
ภรรยาเพียงหนึ่งคน แต่ไม่ได้ห้ามการมีเมียน้อย ทำให้ในที่ประชุมเสนาบดีต้องถกเถียงเรื่องการแต่งงานที่ถือว่าถูกต้องตามกฎหมายอีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ.2471 มีการลงคะแนนเสียงในที่ประชุมเสนาบดีให้ฝ่ายที่สนับสนุน “ระบบหลายเมีย” ประสบชัยชนะด้วยคะแนนเสียง 8-6 เหตุผลก็คือสยามมีความแตกต่างจาก

¹⁶⁷⁴ หจช. ร.5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.4/32 คดีความ ทำร้ายร่างกาย,ฆาตกรรม เล่ม 2 เรื่องอำแดงสีโจทก์ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์จำเลย.

¹⁶⁷⁵ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 179.

¹⁶⁷⁶ Tamara Loos. Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand, p.122.

ประเทศอื่นๆ ถ้าออกกฎหมายโดยใช้ระบบผัวเดียวเมียเดียวจะเพิ่มปัญหาโดยเฉพาะเด็กที่เกิดนอกสมรส และผู้หญิงที่เป็นเมียน้อยจะไม่ได้รับการปกป้อง¹⁶⁷⁷

ปัญญาชนในกลุ่มชนชั้นกลางก็แสดงความเห็นวาระบบหลายเมียเป็นวิธีที่ล้าหลัง ในหนังสือพิมพ์มักมีบทความและการตื้นเสียดสีกษัตริย์และชนชั้นปกครองสยามเกี่ยวกับความสิ้นเปลือง และการละเมิดทางเพศในระบบหลายเมีย ขณะที่นักเขียนสตรีเริ่มเขียนถึงปัญหาเรื่องระบบหลายเมียเช่นกัน ในปี พ.ศ.2465 มีงานเขียนของนักเขียนสตรีแสดงความเห็นว่ากฎหมายที่ยอมรับระบบหลายเมียเอื้อให้ผู้ชายละเลยลูกเมียไปหาผู้หญิงที่สาวกว่า และเป็นเหตุให้ลูกสาวกลายเป็นโสเภณี และเรียกร้องให้รัฐบาลยุติปัญหาความไม่เท่าเทียมกันทางเพศนี้โดยการออกกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว¹⁶⁷⁸

การเสนอความคิดเรื่องความเสมอภาคระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายและการถกเถียงในประเด็นดังกล่าวนี้เริ่มปรากฏในสื่อมวลชนในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เหตุผลที่ใช้ในการสนับสนุนความคิดเรื่องความเสมอภาคทางเพศนี้มีได้เน้นในความเป็นมนุษย์ของผู้หญิง แต่ยังคงเน้นไปที่บทบาทหน้าที่ของผู้หญิงในครอบครัว เช่น บทความในคอลัมน์ **“เสียงผู้หญิง”** ซึ่งตั้งคำถามว่า **“ทำไมเล่าผู้ชายจึงควรให้ความเสมอหน้าและประพฤติต่อผู้หญิงอย่างตรงไปตรงมา?”** ได้ให้คำตอบว่า เพราะภรรยาทำหน้าที่เป็นทั้งเพื่อน พี่น้อง และแม่ และยังเป็นผู้รับผิดชอบเศรษฐกิจของครอบครัว ดังความว่า

“ฉะนั้นการที่ครอบครัวจะมีความสุขความเจริญเท่าที่ควรได้หรือไม่ ย่อมต้องอาศัยความสามารถของภรรยาหรือแม่เรือนมากกว่าผู้ชาย เพราะการที่คนเราจะมีเงินทองพอกระทำตนให้มีความสุขความเจริญได้ตามถาบันรูปนั้น มิใช่อยู่ที่หามาได้เท่าไร แต่อยู่ที่ใช้ไปอย่างไร นอกจากนี้ผู้หญิงที่ได้สามีเป็นผู้ที่มีทางได้ด่ำ และผู้หญิงขวนาชาวสวน ยังได้ช่วยผู้ชายทำงานหาเงินเข้ามาสู่ครอบครัวด้วยอีกแผนกหนึ่ง...ผู้หญิงพวกนี้ทำงานแทบทุกอย่างที่ผู้ชายทำได้ เว้นเสียการสูบฝิ่นกินเหล้าคบผู้หญิงเสเพลและการเที่ยวเตร่ไม่คิดหน้าคิดหลังอันเป็นทางนำความฉิบหายมาสู่ครอบครัว”¹⁶⁷⁹

อีกบทความหนึ่งในหนังสือพิมพ์ฉบับเดียวกันกล่าวว่า กุลบุตรอันเป็นความหวังของชาตินั้นจะดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับผู้ที่เป็นมารดา พร้อมกับวิจารณ์ผู้ชายที่กดขี่ผู้หญิงอย่างรุนแรง ดังความว่า

“กระทำตนเหมือนอยู่ในโลกกว้างๆโลกหนึ่ง ซึ่งในนั้นดูเหมือนผู้หญิงจะไม่มีประโยชน์อะไรเกินไปกว่านางบำเรอ และเครื่องล่อลวงคุณ...เขาไม่นึกหรือไม่อยากนึกว่าการทำเช่นนั้นเป็นการทำให้ฐานะของชาติต่ำลงทุกครั้ง เพราะในโลกนี้ไม่มีกรรมอะไรเลยที่ทำลายคนหนึ่งในชาติแล้วไม่ได้เป็น

¹⁶⁷⁷ Ibid, p.123.

¹⁶⁷⁸ Ibid, p.125-126.

¹⁶⁷⁹ หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ รีวิว, (26 มกราคม 2465), หน้า 5.

การทำลายชาติด้วย ผู้ชายพวกหนึ่งถือการแต่งงานเปนอาชีพ เขามีได้มั่งอื่นนอกจากทรัพย์สมบัติของผู้หญิง....”¹⁶⁸⁰

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนก็วิจารณ์ผู้หญิงด้วยว่า แท้จริงแล้วผู้หญิงของเรายังบกพร่องอยู่มาก โดยแบ่งผู้หญิงออกเป็นประเภทต่างๆ เช่น ผู้หญิงประเภท “แม่ผีเสื้อ” ซึ่งชอบแต่งตัว รักการสมาคม ไม่ทำการบ้าน การเรือน มีผู้ชายไปเรื่อย ๆ อีกประเภทหนึ่งเป็น “ผู้หญิงก้นบ้าน” ทำแต่งงานบ้าน ไม่สนใจโลกภายนอก ขาดความสง่าผ่าเผยที่จะช่วยเชิดหน้าชูตาสามี นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงผู้หญิงประเภทที่ชอบพูดจาข่มสามี และชอบเล่นการพนัน¹⁶⁸¹ หลังจากนั้นผู้เขียนก็ได้พยายามเสนอคำแนะนำต่อผู้หญิงว่าผู้หญิงควรวางตัวอย่างไร ซึ่งแม้ว่าจะเป็นไปเพื่อปรับเปลี่ยนสถานภาพและความสัมพันธ์กับผู้ชายให้มีความเสมอภาคมากขึ้น แต่ก็เห็นได้ชัดว่าผู้เขียนคิดว่าความบกพร่องของผู้หญิงเองก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ผู้หญิงต้องตกอยู่ในสถานะที่ด้อยกว่าผู้ชาย

การเกิดทัศนคติว่าผู้หญิงกับผู้ชายเท่าเทียมกัน ทำให้มีการวิพากษ์วิจารณ์สถานะที่ผู้หญิงเสียเปรียบอยู่เสมอ เช่น บทความใน **กุลสตรี** พ.ศ.2459 ระบุว่า

หน้าที่ของหญิงคือการปรนนิบัติคนในครอบครัว บิดามารดา สามี บุตร และหลาน ขณะที่ของชายคือ เรียนหนังสือ บวชเรียน เป็นหัวหน้าครอบครัว ต่างกับหน้าที่ของหญิงซึ่งต้องเป็นพนักงานปฏิบัติชาย และประพฤติตามกิริยาของชาย จึงเห็นว่าจารีตของเรานั้นฝ่ายหญิงยอมเสียเปรียบชาย¹⁶⁸²

ในทศวรรษ 2450 เริ่มมีเสียงเรียกร้องในหน้าหนังสือพิมพ์ให้รัฐบาลส่งเสริมให้สตรีได้รับการศึกษาในระดับอุดมศึกษา เช่น วิชาแพทย์และกฎหมาย แต่เสียงคัดค้านก็เกิดขึ้นมาก แม้แต่พระดำรัสเปิดโรงเรียนสตรีแห่งหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ใน พ.ศ.2457 ซึ่งทรงชี้ว่าหญิงควรมีโอกาสเล่าเรียนสูงเท่ากับชาย ก็ยังทรงเน้นด้วยว่า “ต้องระวังอย่าให้ผู้หญิงแย่งงานของชาย อย่าให้อวดดีและวิวาทกับชายเท่านั้น ถึงจะให้เรียนให้มากเท่ากับชายก็ต้องสอนให้เป็นผู้หญิง และให้รู้สึกตัวว่าเป็นผู้หญิงอยู่เสมอ”¹⁶⁸³

อย่างไรก็ตาม สตรีชั้นสูงก็เริ่มเรียกร้องสิทธิในการเลือกคู่ครอง สะท้อนให้เห็นได้จากภาพยนตร์เงียบเรื่อง **นางสาวสุวรรณ** ที่ฉายใน พ.ศ.2466 มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการแต่งงานข้ามชนชั้น และเรื่องสั้นของ ดอกไม้สด เรื่อง **โรแมนซ์ซ่อนเรื่องจริง** ที่แสดงให้เห็นว่านางเอกปฏิเสธบทบาทของผู้หญิงแบบเดิมที่

¹⁶⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

¹⁶⁸¹ **หนังสือพิมพ์กรุงเทพปริวิว**, (2 กุมภาพันธ์ 2465), หน้า 4-5.

¹⁶⁸² **กุลสตรี**, (เมษายน 2459) อ้างใน สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” **วารสารอักษรศาสตร์** 39, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2553), หน้า 322.

¹⁶⁸³ **สตรีนิพนธ์**, (15 ตุลาคม 2457). อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 323-324.

จะต้องเป็นคนสงบเสียงมเยียมตัว เธอสามารถเปลี่ยนผู้ชายที่มีทัศนคติแบบชายเป็นใหญ่และเอาแต่ใจตัวเองให้เป็นสามีที่ดีแบบชายสมัยใหม่และเป็นพลเมืองดีของประเทศอีกด้วย¹⁶⁸⁴

แม้ว่าผู้ชายที่ฐานะดีจำนวนมากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังนิยมมีภรรยาหลายคน แม้แต่ ก.ศ.ร.กุหลาบ ก็มีภรรยาถึง 12 คน และมีบุตร 18 คน¹⁶⁸⁵ และผู้หญิงส่วนใหญ่ก็ต้องยอมรับระบบครอบครัวที่ผู้ชายมีภรรยาหลายคน อย่างไรก็ตาม ก่อนการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ พ.ศ.2468 สถานะทางกฎหมายของหญิง โดยเฉพาะหญิงมีสามี ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้นมากพอสมควร เช่น การเป็นหญิงในชนชั้นทาสหมดไป สถานะของภรรยาลำดับสองมีสิทธิเทียบเท่าภรรยาหลวง ศาลให้ภรณยาน้อยมีส่วนแบ่งในทรัพย์สินโดยมีเงื่อนไขว่าภรณยาน้อยผู้นั้นจะต้องมีทรัพย์สินติดตัวมาในขณะสมรส ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินประเภทใดและมีค่าน้อยเพียงใดก็ไม่เป็นข้อสำคัญ ภรรยาหลวงยังคงไม่มีสิทธิจัดการสินบริคณห์ แต่หน้าที่ภรรยาหลวงก่อขึ้นผูกพันสามีอันเป็นผลให้ภรรยาหลวงมีส่วนในการจัดการทรัพย์สินของครอบครัวโดยทางอ้อม อนึ่ง ศาลได้ตีความบทกฎหมายเก่าและอนุญาตให้ภรรยาหลวงมีสิทธิจำหน่ายโอนสินเดิมของตนได้อย่างอิสระ แต่จะต้องไม่นำทรัพย์สินอื่นมาปะปนกับสินเดิมของตนเอง¹⁶⁸⁶

ในช่วงสองทศวรรษก่อนจะมีการประกาศใช้สองบรรพสุดท้ายของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ใน พ.ศ.2478¹⁶⁸⁷ หญิงชาวสยามนับวันจะมีบทบาททางสังคมมากยิ่งขึ้น เด็กผู้หญิงมีโอกาสเล่าเรียน และไม่จำกัดเฉพาะเด็กผู้ชายเท่านั้นที่ได้ไปศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกาหรือยุโรป หญิงสามารถประกอบอาชีพนอกบ้าน เช่น พยาบาล แพทย์ เลขานุการ และอาจารย์ ผู้หญิงบางคนเป็นนักหนังสือพิมพ์และทนายความ และมีผู้หญิงไม่น้อยที่เป็นผู้จัดการบริษัทหรือบริหารกิจการด้วยเงินทุนของตนเอง หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง กฎหมายเลือกตั้ง พ.ศ.2475 ได้ให้สิทธิผู้หญิงเท่ากับผู้ชายและมีผู้หญิงไม่น้อยลงสมัครรับเลือกตั้ง ใน พ.ศ.2492 มีสมาชิกสภานิติบัญญัติเป็นผู้หญิงคนแรกในรัฐสภา และตามธรรมเนียมปฏิบัติหรือในความเป็นจริงนั้นผู้หญิงในครอบครัวและในสังคมไทยก็มีอิสระค่อนข้างมาก นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองยังทำให้ผู้หญิงได้ก้าวเข้าสู่ชีวิตในสังคมสมัยใหม่อย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองผู้หญิงได้ประโยชน์ช้ำมากเมื่อเทียบกับผู้ชาย และสถานะของผู้หญิงในทางกฎหมายก็ยังไม่เท่าเทียมกับผู้ชายในหลายด้าน แม้ว่าสถานภาพในทางกฎหมายของผู้หญิงจะดีขึ้นเป็นลำดับก็ตาม¹⁶⁸⁸

ความเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายที่สำคัญปรากฏในสองบรรพสุดท้ายของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ตราขึ้นภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 คือ บรรพ 5 กฎหมายครอบครัว บรรพ 6

¹⁶⁸⁴ คริส เบเกอร์ และผาสูก พงษ์ไพบูลย์, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 174.

¹⁶⁸⁵ Tamara Loos. Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand, p.127.

¹⁶⁸⁶ Ibid, หน้า 180.

¹⁶⁸⁷ บรรพ 5 กฎหมายครอบครัว บรรพ 6 กฎหมายมรดก มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2478

¹⁶⁸⁸ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 181.

กฎหมายมรดก มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2478 กฎหมายนี้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่โดดเด่นที่สุดคือการยกเลิกระบบผัวเดียวหลายเมียอย่างเป็นทางการ โดยสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติเห็นชอบข้อเสนับสนุนหลักที่ได้มีการหยิบยกขึ้นมาสับสนุนระบบผัวเดียวเมียเดียวคือการทำให้หลักความเท่าเทียมทางเพศในกฎหมายครอบครัวเป็นจริง นับแต่นั้นไปการสมรสจะสมบูรณ์ตามกฎหมายก็ต่อเมื่อได้จดทะเบียนสมรสแล้ว เฉพาะกรณีภรรยาที่มีผู้คงเป็นเหตุฟ้องหย่าต่อไป และสามีสามารถจดทะเบียนรับรองบุตรที่เกิดจากหญิงอื่นได้ หญิงที่เป็นภรรยาชายโดยมิได้จดทะเบียนสมรสไม่มีสิทธิใด ๆ ตามกฎหมาย¹⁶⁸⁹

การสมรสจะทำได้ก็ต่อเมื่อชายมีอายุ 17 ปีบริบูรณ์ และหญิงมีอายุ 15 ปีบริบูรณ์ ผู้ที่สมรสในขณะที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะจะต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดาและกฎหมายยังคงห้ามสมรสกับญาติทั้งภรรยาและหญิง ตามกฎหมายใหม่นี้อำนาจของสามีลดลง แต่ก็ยังมีอำนาจมากกว่าภรรยาเป็นอันมาก เพราะกฎหมายกำหนดไว้ว่าสามีเป็นหัวหน้าในครอบครัว เป็นผู้เลือกที่อยู่ และเป็นผู้อำนวยการในเรื่องช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดู หญิงมีสามีไม่สามารถที่จะทำกิจการค้าขายอันใดอันหนึ่งหรือประกอบอาชีพแยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากเว้นแต่สามีจะอนุญาต อีกทั้งสามีสามารถถอนคืนข้ออนุญาตของตนได้ให้ไว้ก็ได้ เฉพาะกรณีที่สามีหน่วงหรือถอนการอนุญาตโดยปราศจากเหตุอันควร หญิงมีสามีจึงจะมีสิทธิร้องขอต่อศาลเพื่อสั่งอนุญาตให้ตนจัดการแก่ส่วนของตนในสินบริเวณหนี้ได้ อนึ่ง หนี้จากการค้าขายหรือจากการประกอบอาชีพของหญิงเป็นหนี้ส่วนตัว¹⁶⁹⁰

อำนาจปกครองบุตรโดยหลักกฎหมายแล้วอยู่กับบิดาเพียงคนเดียว อย่างไรก็ตามชายหรือหญิงที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะหรือที่ยังอาศัยอยู่กับบิดามารดาจะหมั้นหรือสมรสได้จะต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดาเสียก่อน อำนาจปกครองจะอยู่ที่มารดาในกรณีที่บิดาตาย หรือไม่แน่นอนว่าบิดายังมีชีวิตอยู่หรือตาย หรือบิดาถูกศาลสั่งให้เป็นคนไร้ความสามารถ หรือเมื่อศาลสั่งถอนอำนาจของบิดา ในกรณีที่บิดามารดาหย่ากันให้บิดาเป็นผู้ปกครองบุตรทั้งหมด เว้นแต่จะตกลงกันเป็นหนังสือว่าฝ่ายใดจะปกครองบุตรคนใด หรือหากหย่ากันตามคำสั่งของศาลให้ผู้ชนะคดีเป็นผู้ปกครอง หรือศาลอาจสั่งให้บุคคลภายนอกเป็นผู้ปกครองก็ได้¹⁶⁹¹

ความขัดแย้งและความรุนแรงในครอบครัว

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความขัดแย้งและความรุนแรงในครอบครัวปรากฏในคดีความจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นเรื่องการมีผู้ขึ้นไปสู่การทำร้ายจนกระทั่งเกิดการบาดเจ็บล้มตาย ซึ่งความรุนแรงที่เกิดขึ้นในครอบครัวในยุคนี้มีทั้งสามีกระทำต่อภรรยา และภรรยากระทำต่อสามี

กรณีอุบาส ทำชู้กับทาสและจ้างคนมาฆ่าสามี ดังคำพิพากษาของศาลใน พ.ศ.2435 ดังนี้

¹⁶⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

¹⁶⁹⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁹¹ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 182.

อียาได้นายร้อยอินตะเปนผัวอยู่กินเปนผัวเมียกันมาได้ ๖ ปี ครั้นณเดือน ๓ ปีจออุฎฐก นายร้อยอินตะไปซื้อช้าง อยู่ภายหลังอียาลอบทำชู้กับอ้ายคำทาสเนืองๆ มา อียาปฤชากับอ้ายคำทาสจะให้อ้ายคำทาสฆ่านายร้อยอินตะ อ้ายคำว่าไม่อาจจะฆ่า ครั้นอยู่มา ณ เดือน ๖ ปีกุนนพศก อ้ายคำทาสหมื่นพินิจพุดจาร์ก็ใคร่กับอียาสิ่งน้องหญิงอียาๆ จึงพุดจาจ้งอ้ายคำทาสหมื่นพินิจให้ฆ่านายร้อยอินตะ อียาจะให้เงินแก่อ้ายคำ ๒ แนน อ้ายคำก็รับว่าจะฆ่านายร้อยอินตะแล้วอียาจึงว่า ให้อ้ายคำทาสหมื่นพินิจไปปฤชากับอ้ายคำชายชู้อียาครั้น ณ ๗ ค่ำปีกุนนพศก.....ครั้นเวลาตีกละประมาณ ๒ ยาม อ้ายคำทาสหมื่นพินิจอ้ายคำทาสหมื่นพินิจถือไม้ตะบองกับอ้ายกันหาทาสหมื่นพินิจถือมีดชุย...อ้ายคำทาสหมื่นพินิจถือไม้ตะบองเปิดประตูเรือนเข้าไป เวลานั้นนายร้อยอินตะนอนหลับ อ้ายคำทาสหมื่นพินิจจึงเอาไม้ตะบองตีถูกหน้าผากนายร้อยอินตะแตกโลหิตไหลนายร้อยอินตะขาดใจตาย¹⁶⁹²

ที่เมืองแกลงใน พ.ศ.พ.ศ.2437 สามีทำร้ายภรรยาด้วยเรื่องทรัพย์สิน จนภรรยาถึงแก่ความตาย ดังความในคำพิพากษา ดังนี้

อ้ายมุคผัวอำแดงมีเกิดทะเลาะวิวาทตีกันว่าด้วยอำแดงมีให้แหวนเงินเจียน้องเขยยืมไป อ้ายมุคว่ากับอำแดงมีว่าเอาแหวนมาให้อ้ายมุคไม่ได้ อ้ายมุคจะตีอำแดงมีเสียให้ตาย ในวันเดียวนั้นเวลาบ่ายสี่โมงเศษ อำแดงมีไปเอาแหวนให้อ้ายมุคไม่ได้ อ้ายมุคเอาไม้กระบองยาวประมาณ ๒ ศอกเสกโตการอบตีอำแดงมีถูกกลางสันหลังที่ ๑ อำแดงมีล้มลง อ้ายมุคเอาเท้ากระที่บถูกอำแดงมีที่ ๑ ไครงหัก ๒ สี่ อำแดงมีสลบไปพุดหาได้ไม่ อ้ายมุคไปหาหมอแดงมาวางยาแก้ค่อยฟื้นขึ้นได้ อ้ายมุคไปหาหมอเจียกมาอีกคนหนึ่งว่าไม่เป็นไร อ้ายมุคหมอแดงหมอเจียกก็พากันเสพสุราจนหลับไป ครั้นตื่นขึ้นมาอ้ายมุคจะกินสุรา ก็เข้าไปถามอำแดงมีว่าสุราของอ้ายมุคอยู่ที่ไหน อำแดงมีบอกว่าไม่รู้ อ้ายมุคก็ด่าอำแดงมีอีกแล้วว่าเปนคำหยาบต่างๆว่าจะเอาแหวนมาให้อ้ายมุคก็ไม่ได้ อ้ายมุคก็เข้าไปในที่อำแดงมีอยู่ อ้ายมุคเอาเท้ากระที่บอำแดงมี ๒-๓ ที่ อำแดงมีสลบนิ่งแนไป ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าอำแดงมีขาดใจตาย¹⁶⁹³

ที่เมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2445 สามีม่าภรรยาด้วยความหึงหวง โดยเข้าใจว่าบุตรในครรภ์ของภรรยาเป็นบุตรของผู้อื่น ดังความว่า

อ้ายเพ็ดได้เป็นสามีภรรยากับอำแดงคำจันประมาณ 1 เดือน อ้ายเพ็ดเห็นอำแดงคำจันมีท้องลูก ๓-๔ เดือน อ้ายเพ็ดเข้าใจว่าอำแดงคำจันลักลอบทำชู้กับชายอื่นมีลูกโดยแท้ หาได้มีท้องลูกกับอ้ายเพ็ดไม่ อ้ายเพ็ดคิดเห็นว่าถ้าจะเลี้ยงอำแดงคำจันเป็นภรรยาต่อไปก็จะมีความอายกับเพื่อน

¹⁶⁹² หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/1, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 1 ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435), เรื่องจ้งอ้ายคำฆ่านายร้อยอินตะผัวตาย.

¹⁶⁹³ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/3, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 3 ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437), เรื่องตีอำแดงมีภรรยาตายที่เมืองแกลง.

มนุษย์ด้วยกัน กับทั้งเห็นว่าอำแดงคำจันเป็นคนใจชั่วแท้ สืบไปเมื่อน่าจะไม่ตรงกับอ้ายเพ็ดๆจึงเอาอาวุธเหล็กมีดฟันอำแดงคำจันถึงตายในขณะนั้น¹⁶⁹⁴

ใน พ.ศ.2447 มีคดีที่สามีฆ่าภรรยาเพราะเชื่อโดยปราศจากหลักฐานใดๆ ว่าภรรยาเป็นชู้กับบุตรของตนเอง ดังความในคำพิพากษาว่า

อ้ายบุญแขก จำเลย....จำเลยได้ฆ่าอำแดงสีมะภรรยาของจำเลยตายด้วยความเจตนา จำเลยให้การรับสารภาพว่าได้ฆ่าเสียจริง เพราะอำแดงสีมะภรรยาจำเลยได้ประพฤติผิดธรรมดาโลกย์เอาลูกเป็นชู้แล้วกลับไปหากำนันทนจะขอย่าจำเลย...ก่อนที่จำเลยได้ฆ่าอำแดงสีมะได้ไปร้องต่อกำนันครั้งหนึ่งว่า อำแดงสีมะภรรยาจำเลยเอาลูกเป็นชู้ กำนันได้สอบสวนหาได้ความจริงไม่...จำเลยกับอำแดงสีมะไม่ใคร่ปรองดองกัน เพราะมีเด็กคนหนึ่งพูดว่า จำเลยกับอำแดงสีมะทะเลาะกันจึงเห็นว่าจำเลยคงเสียใจเพราะเหตุนี้เอง แต่จำเลยหาไม่พยานมาให้ศาลสืบไม่ว่าอำแดงสีมะได้ประพฤติผิดธรรมดาจริงเช่นนั้นหรือไม่ นอกจากจำเลยมีความสงสัยตามกำนันหยมเล่ามาเท่านั้น¹⁶⁹⁵

ที่อำเภอโพธาราม ราชบุรี ใน พ.ศ.2447 มีคำพิพากษาคดีที่นายมิ่งลอบทำชู้กับอำแดงรอดภรรยาเงินคง แล้วอำแดงรอดกับนายมิ่งชายชู้แลนายพันเพื่อนนายมิ่งได้คบคิดกันฆ่าเงินคง แลเอาสันขวานทุบตีเงินคงตายที่โรงเงินคง¹⁶⁹⁶

ที่สมุทรปราการ พ.ศ.2448 มีคำพิพากษาเรื่องสามีและภรรยาขัดแย้งกันเรื่องทรัพย์สิน

จำเลยให้การรับตามโจทก์หาแก้ความไม่ ๑๗ ปีมาแล้วจำเลยได้ขออำแดงแสงเป็นเมีย อยู่ด้วยกันมีบุตร ๓ คน เดือน ๗ ปี ๑๒๓ จำเลยกับอำแดงแสงเกิดผิดใจกัน อำแดงแสงว่าจำเลยเอาเงินไปใช้มาก จำเลยก็ว่าอำแดงแสงใช้เงินมากต่างคนไม่ถูกกัน อำแดงแสงไปรับนางใยมาจัดการแบ่งปันข้าวของกัน จำเลยได้กระปือ ๑ ตัว กับบุตรคนเล็กคนหนึ่ง จำเลยไปเช่านาทำอยู่บ้านจีนไซ่ห่างบ้านอำแดงแสง ๕ ไร่ นา อำแดงแสงเป็นผู้เก็บรวบรวมของไว้หมด เรือนโรงก็เป็นของจำเลยปลูกตกอยู่แก่อำแดงแสง ข้าวของทองเงินก็อยู่แก่อำแดงแสง...การแบ่งยังไม่เป็นการเรียบร้อยกัน ไม่ได้แบ่งถานอย่าขาดผัวเมียกัน...ครั้นถึงวันเดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ จำเลยไปขอหนังสือนายที่ให้จำเลยไว้สำหรับตัวอำแดงแสงไม่ให้จำเลยเป็นคำหยาบ จำเลยมาถึงบ้านจีนไซ่เข้าสัก ๔ โมง จำเลยก็กลับไปอีกไปถึงโรงก็ว่าลูกมีด้วยกันโรงเรือนได้ปลูกไว้ถ้าไม่ให้จะรื้อเสีย จำเลยพูดแล้วก็เอามีดได้รื้อฝาข้างโรงอำแดงแสงเอาพร้าหวดไปฟันจำเลยๆเอาไม้ชนโรงรับไว้ไม่ถูก จำเลยกลับไปเอาปืนที่บ้านจีนไซ่มา

¹⁶⁹⁴ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/4, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 4 ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445), เรื่องฟันภรรยาตายที่นครศรีธรรมราช.

¹⁶⁹⁵ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/7, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 7 ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447), เรื่องแทงอำแดงสีมะภรรยาตายโดยเจตนา.

¹⁶⁹⁶ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/7, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 7 ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447), เรื่องคบคิดกันฆ่าเงินคงสามีอีรอดตายที่ตำบลบ้านชำแระ อำเภอโพธาราม แขวงเมืองราชบุรี.

๑ บอก จำเลยก็ได้รู้หลังคาโรงนั้นทั้งอีกหมดทั้ง ๓ ข้าง อำแดงแสงก็ไปรับผู้ใหญ่บ้านร้อนมาจนจะถึง จำเลยก็เอาไฟจุดโรงนั้นขึ้น...อำแดงแสงว่ากูถือมีดจะฟันมึงอ้ายเขียว จำเลยก็ยกปืนขึ้นทำท่าให้กลัว และจะยิงไปให้สูงผะเอนป็นที่ยิงออกไปถูกอำแดงแสงเข้า¹⁶⁹⁷

ที่สมุทรสงคราม พ.ศ.2450 มีคำพิพากษาระบุว่า

อ้ายสีจำเลยต้องหาว่าฆ่าอำแดงแม่นภรรยาตายที่ตำบลบ้านลมทวน แขวงเมืองสมุทรสงคราม จำเลยให้การต่อสู้ว่าอำแดงแม่นมีผู้จะตามชายผู้ไป จำเลยว่าอำแดงแม่นๆกลับด่าจำเลยๆ จึงได้ดีอำแดงแม่นตายด้วยขวานในที่นั้น ศาลมณฑลราชบุรีแลศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษเห็นว่าจำเลยฆ่าอำแดงแม่นตายโดยความหึงหวงเข้าใจผิดของจำเลย ไม่ได้มีเหตุดังที่จำเลยต่อสู้¹⁶⁹⁸

ความขัดแย้งในครอบครัวบางกรณีนำไปสู่การหย่า ซึ่งการหย่าจะทำได้แต่โดยความยินยอมของทั้งสองฝ่ายหรือโดยคำพิพากษาของศาล กฎหมายกำหนดเหตุฟ้องหย่าไว้ 9 เหตุ ซึ่งจะมีผลบังคับใช้กับสามีและภรรยาเท่านั้น ยกเว้นเหตุเดียวคือการมีผู้ซึ่งจะเป็นเหตุฟ้องหย่าได้ในกรณีภรรยามีชู้เท่านั้น ในบรรดาเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมาย มีอยู่เหตุหนึ่งที่กฎหมายกำหนดว่า “สามีหรือภรรยาผิดทันทันทีทำให้เป็นหนังสือในเรื่องความประพฤติ” สามารถหย่าได้โดยไม่ต้องฟ้องศาล ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กำหนดไว้เพื่อประโยชน์แก่สามี แต่ปรากฏว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ภรรยา ที่มักให้สามีทำทันทันทีว่าจะไม่กลับไปมีความสัมพันธ์กับภรรยาน้อยอีก¹⁶⁹⁹

อนึ่ง การหย่าร้างเกี่ยวข้องกับศักดิ์ในแง่ของสิทธิในการดูแลบุตร ตามกฎหมายเดิมบัญญัติให้ลูกชายอยู่กับมารดา ลูกสาวอยู่กับบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเพิ่มเติมว่า กฎข้อนี้ใช้เฉพาะกรณีบิดามารดามีศักดิ์ต่ำ ถ้ามีศักดิ์สูงเกิน 400 ขึ้นไปหากบิดามารดาหย่าร้างกันบุตรทุกคนต้องอยู่กับบิดา ถ้าบิดาไม่รับเลี้ยง บุตรจึงจะตกเป็นของมารดา แต่ถ้าฝ่ายมารดามีศักดิ์สูงกว่าบิดา ให้บุตรตกเป็นของมารดาหรือของตาและญาติข้างมารดา¹⁷⁰⁰

กล่าวได้ว่าในทางกฎหมาย ผู้หญิงชาวบ้านมีสิทธิเพิ่มขึ้น เพราะในช่วงรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 6 นั้น ชนชั้นนำสยามได้ให้สิทธิแก่ผู้หญิงหลายเรื่องโดยเฉพาะเรื่องที่ไม่กระทบต่ออำนาจรัฐ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการบัญญัติกฎหมายให้ผู้หญิงเลือกคู่ครองได้โดยสมัครใจ (คดีอำแดงเหมือนถวายเป็นฎีกา) และ

¹⁶⁹⁷ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/9, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 9 ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448), เรื่องเอาไฟจุดเรือนแล้วยิงภรรยาตายที่ตำบลคลองบัวลอย แขวงเมืองสมุทรปราการ.

¹⁶⁹⁸ หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/12, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 12 ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450), เรื่องฆ่าภรรยาตายที่ตำบลลมทวน แขวงเมืองสมุทรสงคราม.

¹⁶⁹⁹ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน, หน้า 183.

¹⁷⁰⁰ ลำพวรรณ น่วมบุญลือ. “สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519, หน้า 103.

ยกเลิกกฎหมายเดิมที่อนุญาตให้สามีขายภรรยาตนเองได้ (คดีอ้าแดงจั่น) โดยมีพระราชบัญญัติว่า การขายภรรยาโดยสามีนั้นฝ่ายภรรยาต้องยินยอม ซึ่งรวมไปถึงบิดามารดาที่ต้องการจะขายลูกที่อายุเกิน 15 ปี ก็ต้องได้รับความยินยอมจากลูกเช่นกัน ส่วนเรื่องการแต่งงานกรณีที่ทั้งชายและหญิงเป็นไพร่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ผู้หญิงก็สามารถเลือกแต่งงานอย่างอิสระ¹⁷⁰¹

ในทางปฏิบัติ ผู้หญิงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีสิทธิ์เลือกคู่เองมากขึ้น และเป็นการเลือกคู่ด้วยความรักระหว่างชายหญิงที่มีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมมากขึ้น มิใช่การคลุมถุงชน แม้ว่าในระดับชนชั้นสูงและชนชั้นกลางหญิงและชายจะไม่มีโอกาสคบหาสมาคมกันอย่างเสรี แต่ทัศนคติเรื่องความเสมอภาคที่เริ่มมีอิทธิพลมากขึ้นก็ทำให้ความคิดเรื่องการแต่งงานด้วยความรักระหว่างชายและหญิงมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ **ริวิว** ได้ยกข้อความจากข่าวหนังสือพิมพ์ฉบับอื่นที่กล่าวถึงการเลือกคู่ของเจ้านายอังกฤษที่ไม่ต้องเลือกเจ้านายด้วยกันก็ได้ แต่ “*อาศัยความรักที่เกิดขึ้นทั้งสองฝ่าย*”¹⁷⁰² นอกจากนี้ความสัมพันธ์ในครอบครัวจะราบรื่นเพียงใดก็ขึ้นกับความรักระหว่างสามีและภรรยามากกว่าจะเป็นการทำหน้าที่ตามประเพณี ดังนั้น สามีและภรรยาจึงต้องการเรียนรู้วิธีที่จะรักษาและเสริมสร้างความรักให้ยั่งยืน ทำให้มีการจำหน่ายคู่มือเรื่องความรักและการโฆษณาในหน้าหนังสือพิมพ์ เช่น **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร** วันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ.2469 โฆษณาตำราสั่งสอนเรื่องความรัก เป็นต้น¹⁷⁰³

แม้ว่ากฎหมายจะยอมรับการมีภรรยาหลายคน แต่ในรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ครอบครัวของชนชั้นกลางเริ่มมีค่านิยม “*ผัวเดียวเมียเดียว*” ผู้ชายไม่ได้มีภรรยาหลายคนเหมือนในอดีต เพราะจะเป็นภาระทางเศรษฐกิจและขัดกับค่านิยมของสังคมที่เริ่มเปลี่ยนไป อย่างไรก็ตาม ความจำเป็นที่ต้องมีภรรยาเพียงคนเดียวนี้ น่าจะส่งผลให้ผู้ชายใช้บริการโสเภณีมากขึ้น จะเห็นได้จากการติดต่อของโรคทางเพศสัมพันธ์มากจนกระทั่งการโฆษณาขายยารักษา “*โรคบุตร*” แพร่หลาย เช่น โยคีสถานขายยารักษาโรคต่างๆ โดยเฉพาะโรคเพศ¹⁷⁰⁴ โฆษณายา “*แอนติโกโนเรีย*” ของร้านศรีสมบุญ โดยใช้สโลแกนว่า “*รักษานุกต้องทุกชนิด*”¹⁷⁰⁵ การโฆษณายารักษาโรคทางเพศสัมพันธ์จะปรากฏบ่อยมากในหนังสือพิมพ์ต่างๆ

การเลิกทาสที่ทำให้ผู้หญิงจำนวนมากเป็นอิสระจากนาย ทำให้สำนักโสเภณีกลายเป็นสถานที่รองรับผู้หญิงทั้งหลายที่ไม่สามารถจะหาเลี้ยงชีพตนเองได้ ในขณะเดียวกันก็มีการขยายตัวของข้าราชการกลุ่มใหม่ที่มีเงินเดือนประจำมากเพียงพอจนสามารถใช้จ่ายสำหรับธุรกิจทางเพศได้ พบว่าในทศวรรษ 2460-2470 นั้น การค้าประเวณีนี้เป็นสาระสำคัญของภูมิทัศน์ของคนเมืองเลยทีเดียว¹⁷⁰⁶ นอกจากนี้การอพยพเข้ามาของชาวจีนก็มีส่วนทำให้การใช้บริการจากโสเภณีเพิ่มมากขึ้น

¹⁷⁰¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷⁰² หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ ริวิว, (2 กุมภาพันธ์ 2465), หน้า 5.

¹⁷⁰³ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (8 สิงหาคม 2469).

¹⁷⁰⁴ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (16 พฤษภาคม 2469), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

¹⁷⁰⁵ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (7 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 1.

¹⁷⁰⁶ Tamara Loos. Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand, p.143-144.

การทำมาหากินของผู้หญิงในระดับของชาวบ้านทั่วไปนั้น ผู้หญิงยังคงมีบทบาททางการค้าอย่างมาก แม้ว่าชาวจีนจะเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ก็ตาม ดังที่ปรากฏในบันทึกของชาวตะวันตกว่า

แต่ละลำมีผู้หญิงคนหนึ่งหรือสองคน ส่วนมากสวมเสื้อทรงกระบอกสีขาวไม่คลุมหน้าแต่สวมงอบเป็นคพวยเรือแจวส่งเสียงเจี๊ยงแจ้วได้ยินไปทั่ว ต่อรองราคากับพวกลูกค้าและบอกขายผลไม้ ผัก พืช และสินค้าจากชนบทของตน มีเรือขายของกินของชาวจีนปะปนอยู่บ้าง เป็นเรือลำเล็กๆ ที่ชาวจีนขายอาหารถูกๆ เช่น ข้าวต้ม ผักต้ม เนื้อหมู ปลาแห้ง และขนม¹⁷⁰⁷

ในด้านการศึกษา ผู้หญิงชั้นกลางและชั้นสูงจำนวนมากพร้อมที่จะเข้าสู่วัยการศึกษาแผนใหม่ที่เริ่มเกิดขึ้นและขยายตัวขึ้น เพราะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทำให้ผู้หญิงจำเป็นต้องมีบทบาทใหม่ๆ ในครอบครัว ดังที่ปัญญาชนสำคัญคือ **เทียนวรรณ** เขียนไว้ในหนังสือ **บำรุงนารี** เมื่อ พ.ศ.2446 ว่า ภรรยาควรจะ “สามารถอาจทำกิจแทนบุรุษผู้สามี ในการบัญชีซื้อขายจ่ายใช้ แลกกฎหมายธรรมเนียมของบ้านเมือง แลฝ่ายการลิขิตร้อยกรองกาพย์กลอนโคลงฉันท์ คัดทูลกระทรวง แลงานได้ตอบจดหมายสื่อสารโดยไปรษณีย์หรือราชการในกรมแลกระทรวง ตามภูมิของสามี”¹⁷⁰⁸ ซึ่งภรรยาจะสามารถทำสิ่งต่างๆ ตามที่เทียนวรรณเขียนเอาไว้ได้ ก็จำเป็นที่จะต้องมีความรู้กว้างขวาง นอกเหนือไปจากความสามารถในการอ่านออกเขียนได้ ดังนั้น จึงมีผู้ปกครองส่งลูกสาวเข้าศึกษาในโรงเรียนสมัยใหม่ เช่น โรงเรียนของมิชชันนารีและโรงเรียนที่เจ้านายฝ่ายในจัดตั้งขึ้น คือ โรงเรียนสุนันทาลัย โรงเรียนราชินี นอกจากนี้ เมื่อเอกชนจัดตั้งโรงเรียนสตรีวิทยาขึ้นมาใน พ.ศ.2442 โดยได้รับความสนับสนุนค่าเช่าสถานที่และเงินเดือนครูจากกระทรวงธรรมการ และมีการจ้างครูชาวตะวันตกมาสอน (ต่อมาพร้อมกับโรงเรียนศึกษานารี) ก็ได้รับความนิยมจากครอบครัวระดับกลางอย่างรวดเร็ว โรงเรียนสำหรับสตรีเหล่านี้สอนวิชาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เลข การบ้านการเรือน การฝีมือ ศิลปกรรมจรรยา และกิริยามารยาทสำหรับเข้าสังคม เพื่อให้ผู้หญิงกลายเป็นแม่เรือนที่มีคุณภาพ¹⁷⁰⁹

อย่างไรก็ตาม ในระดับประเทศนั้นเมื่อเทียบกับผู้ชายผู้หญิงยังได้รับการศึกษาน้อยมาก รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 พ.ศ.2458 แสดงว่ามีผู้หญิงจำนวนน้อยเท่านั้นที่ได้เรียนหนังสือ และยิ่งในการศึกษาระดับสูงขึ้นคือชั้นมัธยม จำนวนผู้หญิงจะลดลงเหลือมณฑลละ 1-2 คนเท่านั้น บางมณฑลไม่มีผู้หญิงเรียนเลย และโดยมากแล้วนักเรียนทั้งชายหญิงมักเรียนถึงแค่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 มีเพียงสอง

¹⁷⁰⁷ เสฐียร พันธงศรี และ อัมพร พิษะระ. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรูปเจ้าหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550, หน้า 5.

¹⁷⁰⁸ เทียนวรรณ, **บำรุงนารี เล่ม 1-4**, 2449. อ้างใน สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” **วารสารอักษรศาสตร์**, หน้า 314.

¹⁷⁰⁹ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” **วารสารอักษรศาสตร์**, หน้า 314-316.

มณฑลที่มีโรงเรียนมัธยมมาก คือมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลพายัพ¹⁷¹⁰ ขณะที่สัดส่วนครูผู้ชายต่อครูผู้หญิงหญิงก็ปรากฏว่า จนกระทั่งถึง พ.ศ.2470 ครูส่วนมากก็ยังเป็นเพศชาย ที่เป็นครูผู้หญิงนั้นมีจำนวนน้อยมาก¹⁷¹¹ นอกจากนี้การให้ทุนเล่าเรียนหลวงก็มีกฎเกณฑ์ว่าผู้สมัครสอบต้องเป็นผู้ชายเท่านั้น¹⁷¹² จนกระทั่งหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คือในปี พ.ศ. 2475 จึงมีสตรีไทยคนแรกที่สอบชิงทุนรัฐบาลไปศึกษาวิชาต่อในต่างประเทศได้¹⁷¹³

นอกจากโรงเรียนสามัญสำหรับสตรีแล้ว ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังมีโรงเรียนสำหรับฝึกหัดให้ผู้หญิงมีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านเพื่อประกอบอาชีพที่เกิดขึ้นใหม่ ส่วนหนึ่งเป็นอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการเป็นแม่เรือน นั่นคืออาชีพครูและพยาบาล โดยมีโรงเรียนฝึกหัดครูสตรี เกิดขึ้นใน พ.ศ.2456 (หลังจากมีโรงเรียนฝึกหัดครูชาย ซึ่งเรียกว่า “โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์” มาตั้งแต่ พ.ศ.2435) และมีโรงเรียนการพยาบาลและผดุงครรภ์ ที่โรงพยาบาลศิริราช ซึ่งเกิดขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ.2439 และต่อมาใน พ.ศ.2457 ก็เกิดโรงเรียนพยาบาลของสภาอากาศไทยอีกแห่งหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนสตรีที่สอนวิชาการช่างสำหรับผู้หญิงจนทำให้ผู้หญิงสามารถทำงานฝีมือได้เป็นอย่างดี รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 พ.ศ.2458 พบว่าในมณฑลนครไชยศรี มีความต้องการศิลปหัตถกรรมของนักเรียนจากโรงเรียนสตรีนครปฐมจำพวกผ้าเช็ดหน้า กระเป๋ากก ฯลฯ¹⁷¹⁴ ซึ่งเป็นของใช้ที่สตรีชนชั้นกลางในสมัยนั้นนิยมใช้ ใน พ.ศ.2470 มีรายงานว่านักเรียนวิชาชีพนมณฑลกรุงเทพนิยมเรียนการจักสาน เย็บผ้า และทอผ้า กันมาก ต่างจากมณฑลอื่นๆ ที่นักเรียนจะมุ่งเรียนการทำสวนและทำนา อย่างไรก็ตามในมณฑลอยุธยา พิษณุโลก และนครราชสีมา มีนักเรียนหญิงเลือกเรียนเย็บผ้ากันเป็นจำนวนมากด้วย¹⁷¹⁵

จนกระทั่งถึง พ.ศ.2470 สตรีจึงได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้เข้าศึกษาวิชากฎหมาย แพทยศาสตร์ และอักษรศาสตร์ ซึ่งปรากฏว่าผู้หญิงคนแรกที่เข้าเรียนวิชากฎหมายคือ แรม พรหมโมบล วิชาแพทยนั้นผู้หญิงรุ่นแรกเข้าศึกษาจำนวน 7 คน แต่สำเร็จการศึกษา 5 คน ส่วนหลักสูตรประกาศนียบัตรครูมัธยมอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รุ่นแรกสำเร็จการศึกษา 16 คน เป็นหญิง 4 คน¹⁷¹⁶ แม้ว่าหญิงและชายจะเรียนร่วมกันแต่มหาวิทยาลัยในสมัยนั้นจะพยายามป้องกันมิให้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ดังปรากฏ

¹⁷¹⁰ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศก 2458. กรุงเทพฯ: มปท., มปป., หน้า 24-30

¹⁷¹¹ โปรดดู อำมาตย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (จวบรวม), รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470.

¹⁷¹² รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 19 ประจำปีพุทธศักราช 2469, หน้า 23.

¹⁷¹³ กฤษณา สินไชย, 200 ปีการศึกษาไทย: ลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญ, หน้า 66.

¹⁷¹⁴ รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศก 2458, หน้า 47.

¹⁷¹⁵ อำมาตย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (จวบรวม), รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470, หน้า 28.

¹⁷¹⁶ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” วารสารอักษรศาสตร์, หน้า 324-326.

ในบันทึกความทรงจำของผู้ที่เคยเป็นนิสิตหญิงในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ช่วงทศวรรษ 2470
ดังนี้

ท่านคนบดีบังคับคล้ายๆ ให้นิสิตหญิงทุกคนสวมถุงเท้า รองเท้ามาเรียน การสวมถุงน่อง รองเท้าเป็นเรื่องใหญ่ จะมาเดินเกะกะตามถนนไม่ได้ ก็เป็นการบังคับในตัวให้นั่งรถยนต์มาเรียน นิสิตหญิงจึงต้องมารถส่วนตัว หรือรวมกันเช่ารถมา และยังคงหอบข้าวกลางวันด้วย เพราะท่านให้ รับประทานในห้องพักข้างบน มาปะปนกับนิสิตชายไม่ได้...พอลงจากรถจะมีคนงานมารับกระเป๋าหิ้ว ขึ้นไปส่ง จนเพื่อนนิสิตชายบางคนเขาขบถล้อพวกเรารู้ว่าคุณข้างบนนิสิตหญิงจะลงมาข้างล่างต่อเมื่อ เข้าห้องเรียนเท่านั้น¹⁷¹⁷

หนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 6 รูปลักษณ์ของผู้หญิงตามพระราชนิยมต่างไปจากวิถีของหญิงชาวสยามอย่างมาก พระองค์ไม่โปรดการแต่งกายแบบนุ่งโจงกระเบน แต่อยากให้นุ่งขึ้น ใ้ผมยาว และพันทวย¹⁷¹⁸ นอกจากนั้นยังต้องรู้หนังสือ เฉลียวฉลาด ว่องไว ไหวพริบดี มีความรู้ทัดเทียมกับชาย แต่ต้องไม่ละทิ้ง การบ้านการเรือน ผู้หญิงควรจะ “เข้าสมาคม” พูดคุยกับผู้คน และรู้ภาษาต่างประเทศ ซึ่งการสนับสนุนให้ ผู้หญิงเข้าสมาคมทำให้ต้องมีการฝึกฝนมารยาทและการหาความรู้ โดยกิจกรรมการเข้าสมาคมได้กลายเป็น ช่องทางการพบปะของชายหญิงชนชั้นสูงและชนชั้นกลางเพื่อเลือกคู่ด้วย ทำให้ฝ่ายชนชั้นกลางมีโอกาส เลื่อนชั้นทางสังคมผ่านการแต่งงานได้¹⁷¹⁹

นอกจากนี้ ในช่วงรัชกาลที่ 6 การมีหลายเมียถูกโจมตีในหน้าหนังสือพิมพ์มากยิ่งขึ้นโดยการ โยงเข้ากับศีลธรรม และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบกับระบบผัวเดียวเมียเดียว ทรงตรา “กฎหมายเฑียรบาลว่าด้วยครอบครัวแห่งข้าราชการสำนัก พ.ศ.2457” กำหนดให้ข้าราชการต้องจดทะเบียนครอบครัวโดยการแจ้งชื่อภรรยาและบุตร และกำหนดลักษณะของผู้หญิงที่ห้ามรับจดทะเบียนในฐานะภรรยา ซึ่งได้แก่ ผู้หญิงค้าบริการและหญิงที่ขายสมสู่ด้วยเป็นครั้งคราว ความสัมพันธ์ทางเพศนอก สมรสของผู้ชายกลายเป็นสิ่งไม่เหมาะสม และการมีความสัมพันธ์กับผู้หญิงในฐานะ “เมียลับ” ของ ข้าราชการเป็นเรื่องที่ทรงตำหนิติเตียน¹⁷²⁰ เกณฑ์เกี่ยวกับครอบครัวของข้าราชการสำนักนี้จะกลายเป็นเกณฑ์ สำหรับครอบครัวที่ชนชั้นสูงและชนชั้นกลางในสังคมทั่วไปยอมรับมากขึ้นเป็นลำดับ

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัตินั้นสถานภาพของผู้หญิงและชายยังห่างไกลจากความเสมอภาค เช่น แม้ เมื่อเข้าศึกษาในระดับอุดมศึกษาแล้วผู้หญิงก็ยังคงถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจนขาดอิสรภาพ และผู้หญิงที่ได้รับ

¹⁷¹⁷ พ.ต.หญิง ผอบ โปชะกะณะ, สาวชาวกรุง กรุงเทพฯ: ดันอ้อ, 2537. หน้า 145. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 331.

¹⁷¹⁸ วรรณพร บุญญาสิทธิ, จอมนางแห่งสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2553, หน้า 100-103.

¹⁷¹⁹ เพชรสุภา ทศพันธ์, “แนวความคิดเรื่อง “การเข้าสมาคม” และผลกระทบต่อสตรีไทย พ.ศ.2461-2475”, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542, หน้า 59-60, 123-124 และ 138-143.

¹⁷²⁰ ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างเสริมความเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.), 2551, หน้า 86-87.

การศึกษาชั้นสูงก็มีจำนวนน้อยกว่าผู้ชายมาก ผู้หญิงชั้นกลางบางคนเมื่อทำงานก็ขาดโอกาสที่จะก้าวหน้าอย่างเต็มที่ เช่น ต้องลาออกจากงานหลังการแต่งงานเพื่อดูแลครอบครัวหรือต้องลาออกจากงานเพื่อติดตามสามีที่ไปรับราชการต่างจังหวัด เป็นต้น ในการรับราชการนั้นก็ปรากฏว่าข้าราชการหญิงที่จบการศึกษาชั้นประกาศนียบัตรที่เข้ารับราชการเป็นครูในโรงเรียนมัธยมและเป็นพยาบาลในโรงพยาบาลของรัฐเกือบทั้งหมดยังไม่ได้รับการเลื่อนขั้นเป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ซึ่งหมายความว่า จะไม่ได้รับบำเหน็จบำนาญหลังจากเกษียณอายุราชการ จนกระทั่งถึง พ.ศ.2479 จึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน ซึ่งได้ยกเลิกยศของข้าราชการพลเรือนที่ใช้มาแต่เดิม (คือข้าราชการชั้นราชบุรุษและข้าราชการชั้นสัญญาบัตร) เปลี่ยนมาเป็นข้าราชการชั้นจตุรา ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก และชั้นพิเศษ ทำให้ข้อกำหนดที่ว่าเฉพาะข้าราชการชั้นสัญญาบัตรจึงจะได้รับบำเหน็จบำนาญถูกยกเลิกไปโดยปริยาย นับแต่ พ.ศ.2479 เป็นต้นไปข้าราชการสตรีรวมทั้งครูสตรีจึงมีสิทธิได้รับบำเหน็จบำนาญ¹⁷²¹

แม้แต่คำนำหน้าชื่อตามกฎหมายที่ตราขึ้นในรัชกาลที่ 6 เมื่อ พ.ศ.2459 ก็เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาค แต่เดิมใช้คำเรียกนำหน้าชื่อผู้หญิงว่า อำแดง หรือ อี คำใหม่มาแทนที่ได้แก่ “นางสาว” ที่หมายถึงผู้หญิงโสดที่ไม่เคยแต่งงาน และ “นาง” หมายถึง ผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว หรือหย่า ขณะที่ผู้ชายให้ใช้คำนำหน้าว่า “นาย” และใน พ.ศ.2460 มีการยกเลิกการใช้ชื่อนำหน้าที่บ่งบอกชาติพันธุ์อย่าง แยก, จีน คำว่า ทำให้คำว่า “นาย” กลายเป็นการจัดประเภทที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างพลเมืองชายในรัฐชาติที่ไม่เกี่ยวข้องกับชาติพันธุ์และสถานะการแต่งงานแต่อย่างใด ตามประมวลกฎหมายสมัยใหม่ชายสามัญชนจึงกลายเป็นปัจเจกชนที่เป็นอิสระ ขณะที่ผู้หญิงกลับต้องมีความสัมพันธ์ในฐานะที่เป็นเมีย แม่ ลูกสาว และด้วยกระบวนการเหล่านี้จึงทำให้ผู้ชายเท่านั้นที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับรัฐ¹⁷²² ผู้หญิงจึงมีสถานภาพที่ด้อยกว่าผู้ชายสืบมา

หนึ่งในระหว่าง พ.ศ.2427-2444 เมื่อทาสยังไม่หมดไปจากสังคมไทยนั้น หญิงทาสส่วนหนึ่งถูกกดขี่อย่างหนัก เพราะการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตราหรือเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทำให้นายเงินจำนวนไม่น้อยพยายามใช้ทาสในรูปแบบอื่นนอกเหนือจากที่เคยมีมาเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนเอง จนนำไปสู่การกดขี่ข่มเหง หรือการกระทำทารุณกรรมทาสในลักษณะต่างๆ จนทำให้ทาสฟ้องร้องนายเงิน ซึ่งการฟ้องร้องนี้คงเกิดขึ้นในหมู่ทาสส่วนน้อยเท่านั้น ทาสส่วนใหญ่คงไม่มีโอกาสฟ้องร้อง ต้องยอมรับชะตากรรมอย่างไม่มีทางเลือกเลย การกดขี่ที่สำคัญ มีดังนี้

การใช้ทาสเป็นโสเภณี

การใช้ทาสเป็นโสเภณี ตัวอย่างข้อพิพาทที่เกิดขึ้นจากการใช้ทาสเป็นโสเภณีปรากฏอยู่ในคดีความของกระทรวงยุติธรรมที่น่าสนใจ ได้แก่ คดีของอำแดงเล็กที่ถูกนายเงินบังคับเขียนตีให้เป็นหญิงโสเภณี เมื่อขัดขืนก็ได้รับการเขียนตีอย่างทารุณได้รับบาดเจ็บสาหัส นายเงินกล่าวว่าอำแดงเล็กจะตายแล้วจะมีความผิดจึง

¹⁷²¹ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” วารสารอักษรศาสตร์, หน้า 334-335.

¹⁷²² Tamara Loos. Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand, p.150-151.

นำไปทิ้งไว้ที่นครบาลโดยแจ้งกับเจ้าหน้าที่ว่าเป็นคนวิกลจริต เมื่อสอบสวนจึงได้ทราบความจริงว่าเป็นทาสที่ถูกนายเงินทำร้ายเพื่อบังคับให้เป็นโสเภณี นอกจากนั้นยังทราบอีกว่า ทาสผู้นี้ถูกนายเงินบังคับให้เป็นโสเภณีมาถึง 3 นายเงินด้วยกัน สำหรับผู้ที่พามาส่งกรมนครบาลนั้นเป็นนายเงินคนที่ 3 ¹⁷²³

จากหลักฐานพบว่าทาสที่ตกเป็นโสเภณี ส่วนมากจะถูกปล่อยลงมากกว่าเป็นด้วยความสมัครใจ ทั้งนี้พบว่าในปีร.ศ.114 (พ.ศ.2438) มีคำฟ้องร้องทุกข์จากหญิงที่ถูกปล่อยลงมา และถูกบังคับให้เป็นโสเภณีปรากฏอยู่จำนวนมากกว่า 100 รายในเอกสารของกระทรวงนครบาล ดังปรากฏในหนังสือร้องทุกข์ว่า “...ด้วยเดิมข้าพเจ้าทั้งหลาย หาได้มีความสมัครเป็นหญิงนครโสเภณีหาเงินเองไม่ การที่เปนนี้นี้ก็เพราะ ความปล่อยลงกตขี้ ครั้นไม่ยอมนายโรงก็จะจองจำเชียนตี เหลือกกำลังที่จะอดทนได้จึงต้องยอม...” ¹⁷²⁴

นอกเหนือจากการร้องทุกข์ของหญิงที่ถูกปล่อยลงมาเป็นหญิงโสเภณีแล้ว ยังมีคำร้องทุกข์ของหญิงที่เป็นโสเภณีแต่ถูกกดขี่จากนายเงิน ร้องขอความช่วยเหลือ เช่น คำร้องทุกข์ของอำแดงจิ้น ที่นายเงินบังคับกดขี่ร้องทุกข์ว่า “...กลางวันเอาข้าพเจ้ากักขังเสียหลังบ้าน กลางคืนเอาออกให้หาทำข้าเรา ข้าพเจ้าเจ็บป่วยก็ไม่ฟังเสียงดีให้ทำข้าเรา...” หรือเรื่องของอำแดงเจียมและเพื่อน 9 คนที่เป็นโสเภณี ร้องทุกข์เนื่องจากได้รับการกดขี่จากนายเงิน ความว่าตนและเพื่อน 9 คนรับจ้างทำข้าเราหากินอยู่โรงนายแหว อำแดงอำ ตำบลครกวัดใหม่ นายแหวอำแดงอำกักขังอำแดงเจียมไว้ กลางวันลั่นกุญแจ กลางคืนจึงเปิดให้อำแดงเจียมกับหญิง 9 คนออกหาเงิน บางรายถูกบังคับให้เป็นโสเภณี เมื่อหมดสัญญาแล้วนายเงินไม่ยอมปล่อยให้เป็นอิสระกลับหาวิธีกดขี่เพื่อนำไปขายต่ออีก เมื่อทาสทนไม่ได้จึงทำเรื่องขึ้นฟ้องร้องทุกข์ เพื่อขอความช่วยเหลือ ดังกรณีของอำแดงเจียมवास ที่ถูกอำแดงตลับหลอกพาไปขายจีนดี เป็นจำนวนเงิน 80 บาท โดยจะให้เป็นลูกจ้างรับใช้การงานต่างๆ แต่เมื่อมาอยู่แล้ว กลับถูกจีนดีเอารองเท้าตบเยียนตีบังคับให้เป็นคนรับจ้างทำข้าเราหาเงิน เมื่อครบกำหนดสัญญาแล้วจีนดีนายเงินไม่ยอมปล่อยให้อำแดงเจียมवासเป็นอิสระ กลับขายอำแดงเจียมवासให้แก่จีนหริมไป ¹⁷²⁵

การนำทาสมาเป็นโสเภณีเป็นเรื่องที่ผิดกฎหมาย แต่ในทางปฏิบัตินายเงินมีหนทางที่จะหลีกเลี่ยงกฎหมายได้ ด้วยการบังคับให้ทาสทำหนังสือสัญญาเป็นลูกจ้างและยินยอมที่จะขายตัว โดยบ่งว่าสมัครที่จะขายตัวเอง การซื้อขายไถ่ทาสเป็นโสเภณี มักกระทำในรูปของสัญญาเป็นลูกจ้างรับใช้การงานทั่วไป ไม่ระบุแน่ชัดว่าทำงานอะไร ทำให้นายเงินสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างไม่จำกัด ดังคดีความที่ปรากฏว่า นายเงินใช้ให้ทำงานทั่วไปในเวลากลางวัน และให้เป็นโสเภณีในเวลากลางคืนเท่ากับว่านายเงินได้ประโยชน์จากการใช้ทาสถึงสองทางด้วยกัน ¹⁷²⁶

¹⁷²³ รัตนกร อินทโชติ, “ข้อพิพาทระหว่างทาสกับนายเงิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 : ศึกษาจากคดีความและฎีกา ร.ศ.103-120” เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539, หน้า 82

¹⁷²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

¹⁷²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

¹⁷²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85

การใช้ทาสเป็นนางละคร

การใช้ทาสเป็นนางละคร เรื่องราวดังกล่าวมีรายละเอียดอยู่ในหนังสือที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ทูลเกล้าฯ ถวายให้ทราบถึงความผิดของเจ้าพระมหินทรศักดิ์อำรง ซึ่งมีความว่า “...เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ อำรง คิดหาอุบายที่จะช่วยเด็กซึ่งเกิดในป้อมโรงสัมฤทธิศกมาเป็นทาส โดยการที่หลีกเลี้ยงพระราชบัญญัติ เพื่อจะได้ฝึกหัดเป็นคนขับร้องฟ้อนรำ ล่อลวงอุดมชนเก็บผลบำรุงสุขสำหรับตน...”¹⁷²⁷ การหลีกเลี้ยง พระราชบัญญัตินี้ กระทำโดยการให้ทำสัญญาจ่ายเงินไป และยอมให้บุตรหลานอยู่รับใช้งานทั่วไป แทนดอกเบี้ย ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะเดียวกับที่เกิดขึ้นกับหญิงที่ถูกล่อลวงมาเป็นโสเภณีที่ปรากฏในคดี ความ แต่ในการใช้ทาสในการละครนั้นถ้าจะไล่ตัวออกไปเมื่อใดจะต้องเสียเงินค่าฝึกหัดให้กับนายเงินคนละ 1 ชั่ง 40 บาท (120 บาท) ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่สูงมากจนยากที่หญิงทาสคนใดจะไล่ตัวได้¹⁷²⁸ ในเรื่องของการ ใช้ทาสแสดงละครนี้ ตัวละครที่มีฝีมือดีบางคน ตั้งท้องได้ 3-4 เดือน ก็ยังต้องแต่งตัวรัดเครื่องละครทำให้ แท้งลูกเป็นประจำ ดังเช่นเปี่ยมที่เป็นตัวละครฝีมือดีซึ่งตั้งครรภ์แล้วแท้งบุตรถึง 3 ครั้ง¹⁷²⁹

ในเรื่องของการไล่ตัว จากหลักฐานที่บันทึกไว้กล่าวว่า การขอไล่ตัวเป็นไปด้วยความ ยากลำบากเพราะนายเงินไม่ยอมให้ไล่ตัวแต่โดยดี แต่ยังคงต้องเสียเงินค่าหัดท่าละครจากสภามรรหมอีก คนละ 1 ชั่ง 40 บาทแทบจะทุกคน หากมีผู้จะช่วยเหลือหญิงที่ตกเข้าไปเป็นนางละคร เจ้าพระยามหินทร ศักดิ์อำรง ก็อ้างว่าเป็นภรรยา จึงไม่มีผู้สามารถจะช่วยเหลือได้ ซึ่งความจริงแล้วก็เพียงเพื่อที่จะเก็บไว้เล่น ละครเท่านั้น¹⁷³⁰

สำหรับหญิงทั่วไปที่ถูกหลอกไปเป็นโสเภณีก็นับว่ามีจำนวนไม่น้อย เช่น กรณีอำแดงทิม ซึ่งเป็นหญิงที่มี อายุ 18 ปี “เป็นคนหัวเมืองจันทบุรีเข้ามาอยู่กรุงเทพฯกับอำแดงคล้ามพี่สาวที่โรงแถวริมโรงทหารม้า นาย ปุยผัวอำแดงอิมภรรยาซึ่งอยู่ห้องเคียงกันพูดจาชักนำจะให้อำแดงทิมมีผัว จะพาไปให้ฝรั่งแลผู้ชายดูตัว” อำแดงทิมหลงเชื่อ ติดตามนายปุยและอำแดงน่มไป¹⁷³¹ ในที่สุดก็ถูกบังคับให้เป็นโสเภณี ผู้หลอกลวงส่วน หนึ่งเป็นเจ้าภาษีนายอากร เพราะเจ้าภาษีนายอากรที่ประมูลภาษีบำรุงถนน (อากรโสเภณี) จะได้ประโยชน์ ทั้งจากการนำหญิงไปขายตัวแก่ชาย และได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีอากรมาเป็นของตนเองด้วย การ หลอกลวงเช่นนี้มีมาก ดังสะท้อนจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชว่า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมหมื่น สมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ใน พ.ศ.2437 ดังนี้

หม่อมฉันได้ทราบความแต่รายงานดังนี้แล้วเห็นว่า ความเรื่องนี้ร้ายกาจมาก ด้วยได้ทราบข่าว แต่มีผู้เล่ากันบ่อยๆว่า เจ้าภาษีคนหาเงินแต่งคนออกพ้อลวงหญิงสาวให้ไปคบชาย แล้วก็จับเอามา รับจ้างทำข้าเราหาจระ ไม่ดีตราเสียสืบลดเงินบำรุงถนนตามพิกัดท้องตรา เมื่อจับได้แล้วก็ไม่ส่งศาล

¹⁷²⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86

¹⁷²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87

¹⁷³⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷³¹ หจข. ร.5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/9 ย.13/21 คดีความ เล่ม 2 เรื่องเจ้าภาษีบำรุงถนน จับอำแดงทิมไปหาว่าอำแดง ทิมเป็นคนหาจระ.

พิจารณาตัดสินเอาตัวไปกักขังกดขี่จะปรับเอาเงิน จนหญิงนั้นต้องยอมทำสัญญาเป็นหญิงนครโสเพณี เป็นวิธีของจำพวกคนที่เลี้ยหญิงนครโสเพณีกระทำการหาหญิงนครโสเพณีด้วยประการดังนี้ หม่อมฉันได้ส่งกองตระเวนให้สืบจับหลายครั้งแล้วก็ไม่ได้เลยพึงจับได้เป็นความมั่นคงครั้งนี้ จำจะต้องคิดทำลายความคิดอันชั่วร้ายแรงนี้เสียให้ได้แลความเรื่องนี้ถ้าพิจารณากันโดยเลียดแล้วจะเป็นความใหญ่เกี่ยวข้องแก่คนที่ประพฤติชั่วมาก ถ้าไม่พิจารณาโดยแข็งแรงแล้วความจะไม่ตลอด

เพราะเหตุนี้หม่อมฉันขอพระบรมราชานุญาตชำระความเรื่องนี้เป็นความรับสั่งพิเศษในกระทรวงนครบาลจนเสร็จจำนวนเช่นโปรดเกล้าให้องคมนตรีชำระความพิเศษนั้น เว้นเสียแต่เมื่ออุปการาทะกิจจะส่งไปยังกระทรวงศาลให้ไปศึกษาเช่นความในศาลกองตระเวนแต่ก่อน¹⁷³²

ความเปลี่ยนแปลงของวัดและพระสงฆ์

การปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ทั่วประเทศเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ทศวรรษ 2420 และเข้มข้นขึ้นในทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา โดยมีการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121” (พ.ศ.2445) ในมณฑลต่างๆ เป็นรายมณฑล เช่น ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลพายัพ เมื่อ พ.ศ. 2467 การใช้พระราชบัญญัตินี้ทำให้วัดและเจ้าอาวาสทั่วประเทศอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของส่วนกลาง

“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121” นี้ มีจุดหมายเพื่อจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้มีความสอดคล้องกับการรวมศูนย์การปกครองของฝ่ายอาณาจักรและเพื่อรองรับการจัดการศึกษาของพระภิกษุสามเณรตามหัวเมือง เนื้อหาสำคัญของพระราชบัญญัติ คือ การจัดตั้งมหาเถรสมาคมที่ประกอบด้วยสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ ตำแหน่ง ได้แก่ คณะเหนือ คณะกลาง คณะใต้ และคณะธรรมยุตทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาและวินิจฉัยเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับการศาสนา และคำตัดสินของมหาเถรสมาคมถือเป็นคำตัดสินสูงสุด นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการจัดตั้งวัด ขอบเขตและผลประโยชน์ของวัด การแต่งตั้งเจ้าอาวาสลำดับชั้นในการปกครองคณะสงฆ์ ฯลฯ พระราชบัญญัติฉบับนี้คล้ายกับให้อำนาจแก่พระสงฆ์ดูแลวัดของตัวเอง แต่หากสังเกตให้ดีจะพบว่าอำนาจสูงสุดในด้านการแต่งตั้งหรือการตัดสินคดีความอยู่ในมือข้าหลวงใหญ่และพระมหากษัตริย์ ตามลำดับ โดยชาวบ้านแทบจะไม่มีส่วนร่วมในโครงสร้างการปกครองสงฆ์แบบใหม่ และอำนาจของพระราชบัญญัติได้ทำให้พระสงฆ์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ วัดที่จะสร้างขึ้นต้องได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา และการแต่งตั้งเจ้าอาวาสจะต้องแต่งตั้งโดยเจ้าคณะแขวงและจะต้องได้รับการประทับตรารับรองจากกระทรวงธรรมการ

รัฐบาลมีความประสงค์ให้วัดและพระสงฆ์มีบทบาทเฉพาะในเรื่องการศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนา แล้วอบรมสั่งสอนราษฎรให้ประพฤติดีมีศีลธรรม เพื่อให้ราษฎรเป็นพลเมืองดี โดยพระสงฆ์จะต้องดูแลวัดให้สะอาดเป็นระเบียบ บทบาทในการสอนพุทธศาสนาของวัดและพระสงฆ์ในหัวเมืองจึง

¹⁷³² เรื่องเดียวกัน.

เปลี่ยนแปลงไปมากทั้งรูปแบบและเนื้อหา เช่น การเทศน์ของล้านนาแต่เดิมเทศน์ตามคัมภีร์ไบเบิลด้วยทำนองซับซ้อน เมื่อกรุงเทพฯปกครอง การเทศน์ก็เปลี่ยนไป คือมีการเทศน์แบบปฏิภาณหรือการเทศน์แบบปากเปล่าขึ้นมา นอกจากนี้ในด้านการศึกษามีการสอนในหลักสูตรนักเรียนเมื่อ พ.ศ.2554 โดยใช้ภาษาไทยกลางในการเรียนการสอน วิชาที่สอนได้แก่ วิชาพุทธประวัติ วิชาธรรมวิภาค วิชาวินัย และวิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม การที่พระสงฆ์ในท้องถิ่นเรียนในหลักสูตรนักเรียน ก็ทำให้นิเทศการเทศน์เปลี่ยนแปลงไป คือมีเนื้อหาตามกรอบความคิดที่ส่วนกลางกำหนดมากขึ้น¹⁷³³

สำหรับการเปลี่ยนแปลงในด้านการใช้ที่ดินของวัดและสภาพแวดล้อมของวัดนั้น ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่มีการทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ.2398 ซึ่งเศรษฐกิจได้ขยายตัวและมีความซับซ้อนขึ้น ทำให้เกิดบริษัทห้างร้าน และโรงงาน เช่น โรงสีข้าว ที่ต้องการที่ดินเป็นที่ประกอบการ ที่ดินที่เป็นธรณีสงฆ์และที่กัลปนาต่างๆ ของวัดตามริมแม่น้ำลำคลองจึงมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ ทำให้วัดต่างๆ เริ่มตื่นตัวในการเก็บผลประโยชน์จากที่ดินของวัดอย่างจริงจังในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทั้งนี้ การเลิกระบบทาสและการเลิกระบบไพร่ ทำให้วัดสูญเสียกำลังแรงงานของวัด ได้แก่ พวกข้าพระ เลกวัด และโยมสงฆ์ ซึ่งคนเหล่านี้เคยเป็นผู้ทำหน้าที่ปฏิสังขรณ์ ดูแลรักษาความสะอาด ปฏิบัติรับใช้พระ รวมทั้งทำประโยชน์บนพื้นที่ธรณีสงฆ์ เมื่อไม่มีเลกวัด หรือข้าพระโยมสงฆ์เหลืออยู่แล้ววัดจึงประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงาน ทำให้วัดสกปรกทรุดโทรม รัฐบาลก็ไม่สามารถหาเงินมาดูแลทุกวัดได้อย่างเพียงพอ

ในปี พ.ศ.2442 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวถึงวิกฤตการณ์และการอยู่รอดของวัดว่า “ต่อไปภายหน้าวัดทั้งหลายจะตั้งอยู่ได้ด้วยมีที่กัลปนา ซึ่งให้เกิดประโยชน์พอบำรุงพระอาราม” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสนับสนุนให้มีการทำประโยชน์บนที่ธรณีสงฆ์ทรงมีพระราชดำรัสเกี่ยวกับการสร้างตึกแถวว่าทำให้วัดได้ประโยชน์ บ้านเมืองสวยงาม และวัดมีขอบเขตที่เห็นได้ชัดเจน ไม่ต้องกลัวที่จะถูกคนอื่นเข้ามาอ้างกรรมสิทธิ์เหมือนแต่ก่อน¹⁷³⁴

ตั้งแต่นั้นมาวัดต่างๆ จึงได้เริ่มจัดหาผลประโยชน์อย่างจริงจัง เพื่อเป็นรายได้นอกเหนือจากการบริจาคตามศรัทธาของประชาชน ธุรกิจสำคัญต่างๆ ซึ่งทำรายได้ให้แก่วัด ตามสัญญาเช่าระหว่างปี พ.ศ. 2438-2439 เกี่ยวกับการทำประโยชน์บนที่ธรณีสงฆ์ และที่รืมน้ำหน้าวัดหลายวัด โดยการทำสัญญาระหว่างเสนาบดีกรมธรรมการซึ่งทำหน้าที่แทนวัดกับผู้เช่า มีดังนี้คือ โรงเลื่อยไม้ ท่าเรือจ้าง ที่จอดแพ ที่สวนที่เช่าปลูกโรงเรือน และจากหลักฐานการรายงานของมรรคทายกของวัดต่างๆ ในกรุงเทพฯ จำนวน 20 วัดมายังรัฐบาลในระหว่างปี พ.ศ.2446-2453 ได้แสดงให้เห็นธุรกิจต่างๆ ซึ่งทำรายได้ให้แก่วัดดังนี้คือ ค่าเช่าที่ดิน ค่าเช่าที่สวน ห้างแถว โรงแถว ท่าเก็บค่าเรือจ้าง โรงเรือน ค่าให้เช่าที่รืมน้ำจอดไม้ขนสักร ให้เช่าที่

¹⁷³³ พระนคร ปรังฤทธิ, การศึกษาวิเคราะห์การเทศน์แบบปฏิภาณที่มีลักษณะซับซ้อนของพระสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546, หน้า 30-31.

¹⁷³⁴ เนตรนิกิต นาควัระ ปิยนาด นุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ, รายงานผลการวิจัยเงินทุนเพื่อเพิ่มทุนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, พ.ศ.2525, หน้า 302.

ปลูกโรงพักพลตระเวน ให้เช่าที่เย็บใบเรือใบะ ให้เช่าที่ตั้งร้านค้าในงานนักขัตฤกษ์ ให้เช่าที่ขายอิฐหักกากปูน และธุรกิจที่เกิดขึ้นใหม่คือการฉาบปูน

ปรากฏว่าค่าเช่าที่วัดเรียกเก็บมีแนวโน้มในทางสูงขึ้นอยู่เสมอ ดังตัวอย่างของเงินที่ขอเช่าที่ขายเลนหน้าวัดปทุมคงคาจอดแพและเรือ ค่าเช่าปีละ 240 บาทในปี พ.ศ.2444 เก็บค่าเช่าเพิ่ม 28 บาท และอีก 3 ปีต่อมาขึ้นค่าเช่าอีก 120 บาท เป็นปีละ 400 บาท วัดต่างๆ ซึ่งมีการจัดเก็บผลประโยชน์จึงมีรายได้เพิ่มมากขึ้น บางวัดที่มีทุนก็มักจัดการทำโรงแถวหรือสิ่งอื่นๆ ขึ้นหารายได้เอง เพราะได้รับผลประโยชน์มากกว่าจะให้ผู้อื่นเข้ามาเช่าทำ¹⁷³⁵

อนึ่ง หนังสือพิมพ์มีการวิจารณ์พฤติกรรมของพระสงฆ์ เช่น กรณีที่เกิดขึ้นในงานนักขัตฤกษ์ที่วัดเชตุพนว่า **“ยังมีพระสงฆ์ผู้พิเศษเที่ยวทำเจ้าชู้ในงาน ดอดเอาควนบุหรืพ่นสีกาเล่นเข้าบ้างก็มี....ดอดกัมเข้าไปพ่นเกือบติดกับแก้มเสียด้วยซ้ำ”**¹⁷³⁶ ความพยายามของรัฐที่จะแก้ไขปัญหาความประพฤติของพระสงฆ์ที่ไม่เหมาะสมเช่นนี้มีมานานแล้วแต่ก็ไม่บรรลุผล เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพยายามแก้ไขปัญหานี้ “พระสงฆ์ทุกวันนี้ดูเหมือนจะไม่มีศรัทธาที่จะให้เป็นประโยชน์ชั่วนี้ชั่วหน้า บวชในพระศาสนาแล้วตั้งใจจะหาแต่ลาภสักการ แล้วกระทำอุลามกต่างๆ เป็นต้นว่า ไปคบหาผู้หญิงพูดจากันในที่ลับแต่สองต่อสองจนถึงชำเรากัน ดังนี้เห็นจะมีอยู่โดยมาก...”¹⁷³⁷ แต่ปัญหาเช่นนี้ก็ยังคงเกิดขึ้นอยู่เรื่อยๆ ทำให้มีประกาศเรื่องเกี่ยวกับ **“ภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร”** จำนวนมาก รวมทั้งปัญหาเรื่อง **“ภิกษุสามเณรสูบบุหรี่ สูบกัญชา กินสุรา น้ำตาลส้ม กินข้าวคั่ว กินหมี่”**¹⁷³⁸ แสดงให้เห็นว่ามีความพยายามที่จะใช้อำนาจรัฐในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์

ในหัวเมืองและชนบท วัดและพระสงฆ์ก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของส่วนกลางเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ความเจริญก้าวหน้าของวัดและพระสงฆ์ขึ้นอยู่กับอำนาจของส่วนกลางและประชาชนจากต่างถิ่นที่เดินทางมาทำบุญมากกว่าจะขึ้นอยู่กับชาวบ้านในชุมชน บทบาทด้านการให้การศึกษแก่เยาวชนของวัดและพระสงฆ์ก็กลายเป็นบทบาทของกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) โดยมีครูที่ได้รับการฝึกอบรมในโรงเรียนมัธยมและโรงเรียนฝึกหัดครูของรัฐบาล และรัฐบาลเป็นผู้กำหนดหลักสูตรและตำราเรียนทุกระดับ แม้แต่การสอนศีลธรรมก็เป็นหน้าที่ของโรงเรียนมากขึ้น วัดและพระสงฆ์จึงมีความสำคัญต่อสังคมในด้านพิธีกรรมมากกว่าในด้านอื่นๆ พร้อมกันนั้นพระสงฆ์สามเณรก็มีหน้าที่ในการทำให้วัดมีความสวยงามเป็นระเบียบ ซึ่งหน้าที่ดังกล่าวนี้ได้รับการเน้นมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อเกิดความคิดเรื่องความศิวิไลซ์ของบ้านเมือง โดยที่ความสะอาดสวยงามเป็นระเบียบเป็นส่วนสำคัญที่แสดงความศิวิไลซ์ ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้พระอารามหลวงเลิกใช้แฝงไม้ไผ่หรือ

¹⁷³⁵ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 302-303.

¹⁷³⁶ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (11 เมษายน พ.ศ.2469), หน้า 246.

¹⁷³⁷ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ชาลววิทย เกษตรศิริ และคณะ, บรรณานุกรม, หน้า 33.

¹⁷³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

จากในการก่อสร้าง เพราะ “ไม่งามบ้านงามเมือง...ให้ตัดแปลงเสียใหม่ให้ทำด้วยด้วยอิฐ ไม้ ปูน ตามใจ แต่อย่าทำให้รกร้างวุ่นวาย”¹⁷³⁹ ลักษณะทางกายภาพของวัดจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

นอกจากนับถือพุทธศาสนาแล้ว ชาวสยามทั่วไปยังมีความเชื่อทางไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการดำเนินชีวิตควบคู่กับหลักศีลธรรมของพุทธศาสนา **ตำราพรหมชาติ** มีความสำคัญมากเพราะการดูฤกษ์ยาม ความคิดเรื่องมงคลและอวมงคล มีอิทธิพลโดยตรงต่อชีวิตประจำวันและการจัดพิธีกรรมต่างๆ ตลอดจนมีอิทธิพลต่อการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม¹⁷⁴⁰ เครื่องรางของขลังเป็นสิ่งที่ต้องมีติดตัวอยู่เสมอ ดังที่ คาร์ล บ็อค บันทึกว่า “ทั้งผู้ใหญ่และเด็กเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่งคือ ไม่เคยขาดที่จะมีเครื่องรางบางชนิดติดกายอยู่เป็นประจำ”¹⁷⁴¹

สรุป

หลังจากการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงขยายพระราชอำนาจออกไปปกครองประชาชนทั่วประเทศโดยตรง มีการสร้างความรู้สึกราชาชาตินิยมที่เน้นความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” แบบที่ทำให้คนในประเทศสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ยอมรับโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและยอมรับโครงสร้างการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจ มีการสร้างระบบราชการแบบใหม่ขึ้นมา ในขณะที่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัวและรัฐบาลหารายได้จากการเก็บภาษีอากรเป็นเงินแทนการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก ราษฎรพ้นจากการเป็นไพร่และทาสและกลายเป็นเสรีชน เกิดคนกลุ่มใหม่ขึ้นหลายกลุ่ม เช่น ข้าราชการที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่ อันได้แก่ทหาร นักกฎหมาย ครู นักปกครอง ฯลฯ คนชั้นกลางนอกระบบราชการ อันได้แก่ พ่อค้า ทนายความ เสมียน ข่างต่างๆ ฯลฯ ชีวิตของ**ผู้หญิง**ก็เปลี่ยนแปลงไป และปัญหาในสังคมก็มีความหลากหลายและซับซ้อนขึ้น โดยเฉพาะปัญหาอาชญากรรม มีคนจำนวนมากติดฝิ่น เล่นการพนัน ชื้อห่วย และเสพสุรา และคนส่วนหนึ่งที่เดือดร้อนจากระบบเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนไปได้หันไปพึ่งอิทธิฤทธิ์วิทยาคมของ “ผีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” ดังจะกล่าวในบทต่อไป

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่ามรดกทางวัฒนธรรมจากอดีตจะยังคงมีอิทธิพลต่อสังคมค่อนข้างมาก เช่น ในระดับผู้ปกครองมีการเลือกสรรศิลปวัฒนธรรม รวมทั้งภาษา พุทธศาสนา และพระราชพิธีต่างๆ จากอดีตมาปรับใช้ในการจรรโลงโครงสร้างอำนาจในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และในระดับราษฎรก็ยังคงมีการใช้ความเชื่อและพิธีกรรมแบบไสยศาสตร์ในการแก้ไขปัญหาวิกฤตของชีวิตอยู่เสมอ แต่สังคมไทยก็เริ่มก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ เห็นได้ชัดจากการที่คนชั้นกลางทั้งในและนอกระบบราชการ

¹⁷³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

¹⁷⁴⁰ ไพโรจน์ บัณฑิตกุล, “ความรู้ในตำราพรหมชาติ” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2533.

¹⁷⁴¹ เสฐียร พันธรักษ์ และ อัมพร ทีชะระ, **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**, หน้า 34.

ขยายตัวขึ้นและมีค่านิยมและรสนิยมใหม่ๆ เช่น การมีวัฒนธรรมความบันเทิงแบบใหม่ เช่น ลิเกซึ่งได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางทั้งในเมืองและชนบท การเกิดหนังสือพิมพ์ วารสาร และนิตยสารขึ้นมาเป็นจำนวนมาก ที่สะท้อนถึงความต้องการที่จะรับรู้ข้อมูลข่าวสารอย่างหลากหลายกว้างขวาง การเกิดความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยม การปฏิเสธหลักชาตินิยม การเห็นความสำคัญของสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค ตลอดจนความสนใจต่อความคิดหรืออุดมการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองใหม่ๆ จากต่างประเทศ เช่น สาธารณรัฐ ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ ฯลฯ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงต่างๆ เหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญต่อการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็น “ประชาธิปไตย” ในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475

บทที่ 12

ชีวิตของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ
ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ได้กล่าวมาแล้วว่า ในรัฐจารีตมีการสืบทอดอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้สะดวก คนชาติพันธุ์ต่างๆ สืบทอดอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้มาก เพราะรัฐใช้ชาติพันธุ์เป็นฐานในการปกครอง การเก็บภาษี การตัดสินคดีความ ในกรณีคนลาว มอญ เขมร ก็จัดเข้าไปอยู่ในระบบไพร่ ให้คนชาติพันธุ์เดียวกันเป็นมุลนายระดับล่าง บางเมืองที่มีคนลาวมาก ก็ถึงกับแต่งตั้งคนลาวเป็นเจ้าเมือง ในกรณีคนจีน ก็ยอมให้มีอั้งยี่ (จนถึงต้นรัชกาลที่ 5 ผู้สำเร็จราชการก็ยังใช้วิธีเลี้ยงอั้งยี่) ซึ่งหมายความว่ายอมให้คนจีนรวมกลุ่มกัน ปกครองกันเอง เพราะชนชั้นนำตระหนักดีว่าถ้าเอาคนต่างชาติพันธุ์เข้าไปปกครองก็จะไม่ได้รับการยอมรับ “ไม่เรียบร้อย” เหมือนปกครองโดยคนชาติพันธุ์เดียวกัน เมื่อกวาดต้อนคนหรืออพยพคนเข้ามาก็จะนำเอาพระสงฆ์สามเณรจำนวนมากมาด้วย แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ไม่มีสิทธิที่จะเคลื่อนย้ายอย่างอิสระ มีวัดและหมอผีประจำชุมชน มีขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งการตัดสินคดีความตามจารีตของชุมชน

อย่างไรก็ตาม มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างค่อยเป็นค่อยไปตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ที่สอดคล้องกับการแปรรูปรัฐ ที่ดำเนินไปอย่างช้าๆ ที่ทำให้ลักษณะของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป หรือทำให้ลักษณะทางชาติพันธุ์ไม่เหมือนเดิม เนื่องจากมีการขยายตัวของอำนาจรัฐที่เข้มข้นขึ้นเพื่อปกครองประชาชนและเก็บผลประโยชน์โดยตรง ซึ่งทำให้ขนบธรรมเนียมประเพณีในด้านศาสนาและการปกครอง รวมทั้งการตัดสินคดีความของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปอย่างช้าๆ ค่อยเป็นค่อยไป

การเปลี่ยนรูปรัฐมาเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีผลอย่างลึกซึ้งและกว้างขวางต่ออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก็มีความสืบเนื่องกับความเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินมาแล้วตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์

ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เอาพระสงฆ์ชาติพันธุ์ต่างๆ มาเรียนหนังสือในวัดหลวงที่กรุงเทพฯ นิมนต์มาร่วมในพระราชพิธีต่างๆ เพื่อกล่อมเกล่าให้เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาแบบที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ต้องการเน้น เมื่อถึงรัชกาลที่ 3 ก็เกิดการสถาปนารวมยุติกนิกายที่เน้นการศึกษาธรรมะจากพระไตรปิฎกแทนการศึกษาศาสนาตามจารีตเดิมของท้องถิ่น ทำให้จารีตเดิมของพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่เคยมีลักษณะเฉพาะสูงเริ่มถูกจารีตประเพณีและความคิดใหม่แทรกเข้าไปมากบ้างน้อยบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาต่อมาซึ่งมีคนอีสานและคนภาคเหนือมาบวชเรียนในวัดธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ แล้วกลับไปสอนพุทธศาสนาในท้องถิ่น ขณะเดียวกันกฎหมายที่กษัตริย์กรุงเทพฯ ตราขึ้น ก็ถูกนำไปใช้ในหัว

เมืองและชนบท¹⁷⁴² นอกจากนี้ยังมีการติดต่อค้าขายและการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ในระดับประชาชน เช่น การค้าของคนจีนและคนมอญกับคนลาว การแต่งงานระหว่างคนจีนกับคนชาติพันธุ์อื่นๆ ในหัวเมืองและชนบท ก็ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรม โดยคนจีนในเมืองต่างๆ และในชนบทหลายแห่งอาจยังมีศาลเจ้าเป็นศูนย์กลางชุมชนแต่ก็รับวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นไว้ไม่น้อย แม้ว่าคนจีนในตลาดหรือในเมืองจะรักษาวัฒนธรรมจีนไว้มากกว่าคนจีนในชนบทก็ตาม¹⁷⁴³ ส่วนคนจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรก็ได้รับยศถาบรรดาศักดิ์ในระบบศักดินา ทำให้ถูกกลืนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นศักดินาหรือชนชั้นสูงของไทยค่อนข้างมาก

ในรัชกาลที่ 5 เมื่อเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีรัฐบาลที่รวมศูนย์อำนาจและมีอำนาจปกครองทั่วประเทศโดยตรง มีเส้นเขตแดน มีกฎหมายสมัยใหม่ มีการสร้าง “ความเป็นไทย” แต่ก็มีข้อขัดข้องของการกลายเป็นไทย เพราะมีคนในบังคับ มีคนจีนจำนวนมาก และการกลายเป็นไทยหรือการยึดมั่นในวัฒนธรรมเดิมจะมีอย่างน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับบริบทของคนแต่ละกลุ่ม เช่น คนจีนบางกลุ่มหันกลับไปหาวัฒนธรรมจีนมากขึ้นเนื่องจากใช้อุดมการณ์ชาตินิยมในการแข่งขันกับธุรกิจของชาติตะวันตกและการขยายตัวของสินค้าญี่ปุ่น แต่คนจีนบางกลุ่มก็กลายเป็นไทยมากขึ้น เป็นต้น

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีการนิยามความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่าคนจำนวนมากจากหลายชาติพันธุ์ต้องการ “กลายเป็นไทย” เพราะได้ประโยชน์จากรัฐที่รวมศูนย์อำนาจและใช้ระบบบริหารราชการแบบใหม่ เช่น พระสงฆ์ที่รู้ภาษาไทยก็มีโอกาสได้ตำแหน่งต่างๆ ตั้งแต่อุปัชฌาย์ เจ้าอาวาส เจ้าคณะ ในระบบการปกครองคณะสงฆ์แบบใหม่ บุตรหลานของคนในท้องถิ่นรวมทั้งสมาชิกของตระกูลผู้นำในท้องถิ่น ถ้ารู้ภาษาไทยก็มีโอกาสเข้ารับราชการ คนหลายชาติพันธุ์ต้องการรับราชการในระบบราชการของกรุงเทพฯ เพราะการบริหารแบบเดิมสิ้นสุดลงแล้ว จะต้องรู้ชนบประเพณีไทย รู้กฎหมายไทย จึงจะสามารถสมัครเข้ารับราชการได้ นอกจากนี้เนื่องจากเกิดระบบเศรษฐกิจที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง มีเส้นทางรถไฟเชื่อมระหว่างภูมิภาคต่างๆ การค้ากับคนต่างถิ่นที่เป็นคนแปลกหน้าและการติดต่อกับทางราชการไทยด้วยเรื่องต่างๆ นั้น ถ้าหากมี “ความเป็นไทย” เช่น รู้ภาษาไทยกลาง เข้าใจประเพณีไทย มารยาทไทย ฯลฯ ก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ต่อการติดต่อสื่อสารมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในกรณีคนจีนจะแตกต่างออกไป ก่อนจะถึงปลายรัชกาลที่ 5 คนจีนส่วนหนึ่งมีความเป็นไทย เช่น จีนชั้นนำซึ่งมีบรรดาศักดิ์ หรือจีนระดับพ่อค้าและจีนที่ขายแรงงานก็แต่งงานกับคนในท้องถิ่นต่างๆ ที่ตนไปค้าขายหรือเข้าไปตั้งถิ่นฐาน แต่ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มีเงื่อนไขใหม่คือการเกิด

¹⁷⁴² สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, *ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2554. หน้า 164-165. พบต้นฉบับกฎหมายที่เป็นสมุดไทยดำจำนวนมากที่ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ.2434 เป็นต้นมา ส่วนใหญ่เป็นกฎหมายที่นำมาจากส่วนกลางหรือส่วนกลางส่งมาให้ มิได้เป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในท้องถิ่น นอกจากจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคดีความต่างๆ และบทลงโทษแล้ว ยังมีเอกสารเกี่ยวกับไพร่ การเก็บภาษีอากร รายชื่อไพร่และและจำนวนส่วยเป็นเงิน (หน้า 164).

¹⁷⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-133.

ความคิดและความรู้สึกชาตินิยมจีน ทั้งแบบที่รัฐบาลจีนและแบบที่พวกเขาก็กินตั้งส่งเสริม ทำให้คนจีนโพ้นทะเลเกิดความรู้สึกชาตินิยมจีน มีความรักชาติจีนและวัฒนธรรมจีนขึ้นมา พร้อมกันนั้นจีนในเมืองไทยซึ่งไม่อาจพึ่งพารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไทยได้อย่างเต็มที่ ก็ได้เลือกใช้อุดมการณ์ชาตินิยมในการต่อสู้แข่งขันทางธุรกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนจีนที่ไม่สามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือเชิงเครือญาติกับชนชั้นนำไทย และยังเสียเปรียบชาติตะวันตกที่มีทุนและมีเทคโนโลยีเหนือกว่า กลุ่มทุนจีนเหล่านี้จึงได้พยายามต่อสู้กับบริษัทของชาติตะวันตกโดยอาศัยความรู้สึกชาตินิยมจีนเพื่อประโยชน์ในการขายสินค้าและบริการ เช่น กลุ่มนายทุนจีนที่รวมตัวกันตั้งบริษัทเดินเรือ ซึ่งพยายามแข่งขันกับบริษัทเดินเรือของเยอรมันด้วยการบีบบังคับให้คนจีนต้องใช้บริการของบริษัทเดินเรือจีนด้วยกัน และลงโทษคนจีนอพยพที่ไม่ใช้บริการของบริษัทเดินเรือของนายทุนจีนด้วยข้อหาว่าไม่รักชาติจีน หรือห้ามกุลีจีนรับจ้างขนข้าวให้แก่บริษัทของชาติตะวันตก หรือรวมตัวกันสู้กับสินค้าญี่ปุ่นที่ล้นไหลเข้ามามากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 จนเกิดการฆ่าฟันกันรุนแรง และรัฐบาลสยามต้องใช้กองทัพเข้าปราบปราม¹⁷⁴⁴ สำหรับคนจีนทั่วไป ในสมัยรัชกาลที่ 6 จนถึงช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ก็ปรากฏว่าจีนในกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่บางเมืองที่มีคนจีนอยู่หนาแน่นได้จะหันกลับไปเป็นจีนมากขึ้น รวมทั้งนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนในโรงเรียนจีนจนทำให้โรงเรียนจีนขยายตัวขึ้นมาก ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นเพราะอิทธิพลของอุดมการณ์ชาตินิยมจีนนั่นเอง¹⁷⁴⁵

ในปลายรัชกาลที่ 5 จนถึง พ.ศ.2475 อาจกล่าวได้ว่าการที่จีนกลับไปเป็นจีนมากขึ้น เป็นผลมาจากการที่รัฐไทยมิได้เป็นรัฐสมัยใหม่อย่างแท้จริง รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไทยมีลักษณะที่ไม่ใช่รัฐประชาชน มีการแบ่งชนชั้นอย่างซับซ้อน ระบบราชการยังอาศัยการฝากตัวเป็นหลัก ถ้าไม่มีเครือข่ายระบบอุปถัมภ์ก็จะประสบปัญหา พ่อค้าข้าวก็เป็นตระกูลเจ้าภาชีนานอากรเก่าที่อาศัยอิทธิพลจากความสัมพันธ์ส่วนตัวกับกษัตริย์และเจ้านาย ความไม่เสมอภาคในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งทำให้มีคนที่ยกเป็นฝ่ายเสียเปรียบจำนวนมาก ทำให้คนจำนวนหนึ่งจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่ง ซึ่งในกรณีเช่นนี้ความจำเป็นที่จะ “กลายเป็นไทย” ก็น้อยลง ในชีวิตประจำวันของคนจีนทั่วไปต่างก็หวังพึ่งรัฐบาลของประเทศจีน สมาคมคนจีน ชุมชนจีน และศาลเจ้าจีน ซึ่งเข้าถึงได้ง่ายกว่ารัฐไทยเป็นอันมาก แม้ว่าในบางกรณีจะไม่อาจหลีกเลี่ยงความสัมพันธ์กับรัฐไทยก็ตาม

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าชนชั้นนำจะเริ่มสร้างความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” และปลูกฝังความหมายที่ได้รับการสร้างขึ้นแก่คนทั่วประเทศโดยอาศัยสื่อมวลชน เช่น พิธีกรรมสัญลักษณ์ ระบบการศึกษาที่เป็นทางการของเยาวชนและพระสงฆ์ ศิลปะไทย ฯลฯ แต่ข้อจำกัดต่างๆ เช่น

¹⁷⁴⁴ พรหมณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรู้จูงใจสู่ใญ่สุกนาฏกรรม**. กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545, หน้า 379-403. และพรหมณี บัวเล็ก, **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นกับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ -2 (พ.ศ.2457-2488)**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540, หน้า 46-61.

¹⁷⁴⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, **10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1, ปัญญาชนแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์**, กรุงเทพฯ:โอเพ่นบุคส์, 2557. หน้า 159-164. จนกระทั่งในทศวรรษ 2490 ความต้องการที่จะเป็นไทยในหมู่พ่อค้าจึงสูงขึ้นอีก เพราะกลับประเทศจีนไม่ได้ จีนทั่วประเทศต้องลงทุนในรัฐไทย ภายใต้กฎหมายไทย ต้องติดต่อกับระบบราชการไทย

ขาดแคลนงบประมาณและบุคลากรที่จะจัดการศึกษาอย่างทั่วถึง ขาดสื่อมวลชนสมัยใหม่ ฯลฯ ทำให้การเปลี่ยนคนชาติพันธุ์ต่างๆ ให้กลายเป็นไทยยังไม่บรรลุผลเท่าใดนัก ความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ยังคงมีอิทธิพลในวงแคบ¹⁷⁴⁶ ความหลากหลายทางชาติพันธุ์จึงดำรงอยู่ต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 บริเวณกรุงเทพฯ ยังคงเป็นที่อยู่ของคนหลายชาติพันธุ์ เพราะการอพยพที่ต่อเนื่องและมีจำนวนมากทำให้เกิดชุมชนใหม่ในหลายพื้นที่ ที่คลาคล่ำไปด้วยกลุ่มชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม จากบันทึกของรักเดินทาง บาทหลวง นักการทูตชาวตะวันตกที่เข้ามายังกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ว่าจะเป็น ครอว์ฟอร์ด บัลเลอว์ซ กุซลาฟ แฮมิลตัน ทอมลิน อาปิล มัลคอม ฯลฯ ได้ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของชนต่างวัฒนธรรมที่อยู่รวมกันในกรุงเทพฯ มีทั้งคนไทย ลาว เขมร มลายู จีน โปรตุเกส ฯ¹⁷⁴⁷

ในท้องถิ่นต่างๆ ก็ล้วนมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณพื้นที่เปิดใหม่ที่มีคนจากทุกสารทิศอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ในทุ่งนาแถบรังสิตนั้น เต็มไปด้วยคนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ทำนาในพื้นที่เดียวกันและเผชิญปัญหาต่างๆ ร่วมกัน สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจากหนังสือกราบบังคมทูลใน พ.ศ. 2441 ต่อไปนี้

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาบรรณาสังหนาท ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูล
พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ

ด้วยเดิมข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณา ขอรับพระราชทานราชานุญาตขุดคลองหลังเกาะใหญ่ไปกลางทุ่งจะได้ให้ราษฎรญวนจีนไทยลาวแขกทำนา เพราะทุ่งนั้นเป็นทุ่งพงป่าช้า หามีราษฎรทำไร่ไถนาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ฉลองพระเดชพระคุณขุดไปได้สี่ร้อยเส้นแล้ว ก็ยังหาเพียงภอไม่

เพราะราษฎรฝ่ายได้ฝ่ายเหนื่อมาจับจองนามากหาภอกันไม่ แต่คลองที่ขุดสี่ร้อยเส้นนั้นภายหลังจะเป็นคลองตันจะตันไป ราษฎรจะมีความเดือดร้อนเป็นอันมาก เพราะเป็นต้นจะตื้นน้ำในลำคลองเดินไม่ตลอดได้ ตั้งแต่คลองตันไปทุลแม่น้ำสุพรรณบุรีที่เหล่านีก็เปนป่าช้าหามีราษฎรทำนาไม่ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระราชทานราชานุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้า จะได้ฉลองพระเดชพระคุณให้ตลอดถึงแม่น้ำสุพรรณบุรี เพื่อให้ น้ำในคลองไหลไปมาสะดวกไม่ตื้นไม่แห้ง ราษฎรที่ทำนาจะได้มีความสะดวกต่อไป ราษฎรไทยญวนจับนาทั้งสองฝั่ง คลองภายหลังจะมีประโยชน์เงินขึ้นท้องพระคลังเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่า มีประโยชน์ เพราะทุ่งนั้นเปนป่าช้าหามีราษฎรทำนาไม่

เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระราชทานโปรดทรงอนุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระราชทานขุดคลองแฉอีกฝั่งเหนื่อหกลองฝั่งได้หกคลอง กว้างสามวาสามศอก ให้ทุลไปกลางทุ่ง

¹⁷⁴⁶ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

¹⁷⁴⁷ วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532, หน้า 44.

อีก ภาวให้ราษฎรทำนาทุ่งนั้นจะได้ว่างเตียนต่อไป และโจรผู้ร้ายในทุ่งนั้นหาได้มีวุ่นสุ่มและเที่ยวทำเวร
 กำแกราษฎรต่อไปไม่ ราษฎรจับจองนาผลประโยชน์เงินจะได้ขึ้นท้องพระคลัง เมื่อทรงเห็นควร
 ประการใดแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณา โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม¹⁷⁴⁸

ในมณฑลนครราชสีมาประกอบด้วย “คนโคราช” เป็นคนส่วนใหญ่ ใช้ภาษาโคราชในการ
 ติดต่อสื่อสาร “คนลาวอีสาน” เป็นกลุ่มคนที่ถูกกวาดต้อนหรืออพยพมาจากเมืองต่างๆ ในภาคอีสาน “คน
 ยวน” เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากเชียงแสน ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณอำเภอสีคิ้ว “คนเขมร” เป็นคนกลุ่ม
 ดั้งเดิมที่อาศัยอยู่บริเวณนี้ แต่ก็ได้ผสมกลมกลืนเป็นคนโคราช มีคนเขมรบางส่วนที่ยังใช้ภาษาเขมรอยู่ก็คือ
 กลุ่มคนที่ถูกกวาดต้อนมาจากกัมพูชาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ “คนลาวเวียง” เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจาก
 เวียงจันทน์ตั้งแต่สมัยพระนารายณ์ และมีลาวเวียงจันทน์บางส่วนที่อพยพมาในสมัยรัชกาลที่ 2 “คนมอญ”
 อพยพมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และ “คนจีน” อพยพเข้ามาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเข้ามามากเมื่อมี
 ทางรถไฟ¹⁷⁴⁹

**รัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงสืบทอดนโยบายเพิ่มประชากรด้วยการรับเอาคน
 หลายชาติพันธุ์เข้ามาตั้งถิ่นฐาน สารตราถึงหัวเมืองต่างๆ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลส่งเสริมคนจาก
 ดินแดนโดยรอบให้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศสยามอย่างถาวร ดังตัวอย่างต่อไปนี้**

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาราชเสนาข้าหลวงเมืองอุบล พ.ศ.2429 กล่าวถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ
 ที่เข้ามาอาศัยในสยาม เช่น มอญ ยวน พวน พม่า ซึ่งพบว่ามีการสำรวจจำนวนและการอยู่อาศัยของคน
 กลุ่มนี้ เมื่อเกิดคดีความ เช่น มีการลักลอบเข้ามาอยู่อาศัยโดยไม่มีใบรับรอง ก็มีคำสั่งให้ปล่อยตัว แล้วให้
 พนักงานของรัฐจัดโคกระบือให้ทำนาพร้อมทั้งให้ลดภาษีให้ด้วย¹⁷⁵⁰

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาสุริยเดช ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคาย พ.ศ.2431 กำชับให้เก็บส่วย
 จากชาวยวนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแต่น้อยเพื่อเป็นแรงจูงใจให้พวกยวนตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร
 และเมื่อมีพวกฮ่อเข้ามาสวามิภักดิ์สารตราดังกล่าวก็สั่งการให้ “เกลี้ยกล่อม” ครอบครัวยุทธ์เหล่านั้นโดยให้
 จัดหากระบือให้พวกฮ่อทำนา¹⁷⁵¹ ใน พ.ศ.2432 สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึง พระพนมนครานุรักษ์ เจ้าเมือง

¹⁷⁴⁸ หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/7 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พระยาบรรณาสังหนาท (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต ขุด
 คลองนา ตำบลหลังเกาะใหญ่ไปออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อจนถึงพระยาบรรณ (ปิด) บุตรทำการต่อจนเกิดความกับพระ
 กิริยาพลและพระอาทิตย์

¹⁷⁴⁹ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476” วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหา
 บัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550, น.23-24

¹⁷⁵⁰ หจข., ร.5 กรมราชเลขาธิการ ขุดสารตรา เล่ม 13 ปีรกาสปีตศก 1250 สารตราถึงพระยาสุริยเดช ปลัดข้าหลวงเมือง
 หนองคาย

¹⁷⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

นครพนมว่าด้วยตั้งองค์ขึ้นเป็นที่หลวงบริรักษ์นายกong นายหวงเป็นที่ขุนพิทักษ์โยธี ปลัดกองคุมพวกญวนตั้งบ้านเรือน¹⁷⁵²

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองสรวงบุรี พ.ศ.2431 ระบุว่าให้ปล่อยตัวข้าขม ๔ คน ซึ่งถูกจับเพราะไม่มีหนังสือเดินทางเพื่อให้ขมุเหล่านั้นขึ้นไปทำมาหากินตามภูมิฉาเนาโดยห้ามไม่ให้เรียกค่าฤชาธรรมเนียมด้วย¹⁷⁵³

ใน พ.ศ.2434 รัฐบาลได้ส่งศุภอักษรฯ มายังเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เจ้าเมืองนครน่าน เจ้าราชวงศ์ว่าที่เจ้าอุปราช เจ้ามหาพรว่าที่เจ้าราชบุตร เจ้านายบุตรหลานพระยาลาวท้าวแสนนครเมืองน่าน นอกจากจะว่าด้วยเรื่องกระแสพระราชดำริเกี่ยวกับการตั้งเมืองหลวงภูคาเพื่อเป็นเมืองของ “พระยาลาว” เพิ่มขึ้นอีกเมืองหนึ่งแล้ว ยังกำชับให้ดูแล “เจ้าเมืองเชียงแขงเชื้อชาติพม่า” ที่ได้นำชาวพม่า “มาอาศัยเมืองสิงเมืองนังในพระราชอาณาเขตสยามขอยอมอ่อนน้อม”¹⁷⁵⁴ อีกด้วย

สารตราข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลต้องการเพิ่มจำนวนประชากรเพื่อเป็นปัจจัยให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการแจกจ่ายโคกระบือให้ราษฎรทำนาซึ่งเป็นประเพณีที่สืบทอดมาแต่โบราณก็นับเป็นผลดีทั้งต่อราษฎรและต่อรายได้จากภาษีอากรของรัฐบาล เพราะราษฎรจะมีปัจจัยในการผลิตในขณะทีรัฐบาลก็สามารถเก็บส่วยและภาษีอากรหลังจากที่ราษฎรเหล่านั้นตั้งตัวทำมาหากินได้อย่างมั่นคงแล้ว

นอกจากส่งเสริมให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศสยามแล้ว รัฐบาลยังมีนโยบายลดการกีดกันชาติพันธุ์ต่างๆ การระมัดระวังมิให้เกิดการกีดกันทุกชาติพันธุ์เป็นเรื่องที่จำเป็นอย่างยิ่ง ในบริบทที่มีการเผยแพร่ความคิดเรื่องความเสมอภาค เสรีภาพ และประชาธิปไตยในระบบการสื่อสารทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหน้าหนังสือพิมพ์ และยังมีชาวตะวันตกทั้งใกล้และไกลคอยสอดส่องจ้องมอง ในบางกรณีก็ถึงกับมีการตีพิมพ์รายงานข่าวเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศสยามในหนังสือพิมพ์ของต่างประเทศ เช่น สิงคโปร์ อังกฤษ ฝรั่งเศส ฯลฯ ถ้าหากมีข่าวว่ามีการกีดกันรุนแรงเกิดขึ้นก็ย่อมแสดงให้เห็นว่าการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความบกพร่อง ซึ่งนอกจากจะทำให้การเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบรัฐธรรมนูญมีความชอบธรรมมากขึ้นแล้ว ยังเปิดโอกาสให้มหาอำนาจที่กำลังต้องการดินแดนและประชากรเพิ่มเติมสามารถใช้เป็นข้ออ้างเพื่อยึดครองดินแดนบางส่วนด้วย เช่น กรณีฝรั่งเศสที่กำลังต้องการครอบครองมณฑลฮกเกี้ยน เป็นต้น

¹⁷⁵² หจข., ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 23 ปีระกาสัปตศก 1251.

¹⁷⁵³ หจข., ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 14 ปีระกาสัปตศก 1250.

¹⁷⁵⁴ หจข., ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 33 จ.ศ. 1253.

จากเหตุการณ์ ร.ศ.112 (พ.ศ.2436) หลังจากการฝรั่งเศสถอนเรือรบออกจากอ่าวไทยแล้ว ฝรั่งเศสได้เลือกนครราชสีมาเป็นที่ตั้งของกงสุล เนื่องจากเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ทำให้มีชาวจีนและข้าราชการที่เป็นเชื้อสายตระกูลผู้นำท้องถิ่นสมัครเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสจำนวนมาก ฝรั่งเศสได้โฆษณาชวนเชื่อให้เห็นความลำบากยากแค้นของการอยู่ใต้สยาม แตกต่างจากสมัยก่อนที่อีสานเคยรุ่งเรือง เพราะอยู่ใต้การปกครองของกัมพูชาในยุคนครวัดนครธม¹⁷⁵⁵ นอกจากนี้ ในช่วงที่เกิดเหตุการณ์ ร.ศ.112 กรมการเมืองในหัวเมืองเขมรหลายแห่งยังแสดงปฏิกริยาต่อต้านอำนาจรัฐ ดังที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร มีโทรเลขลงวันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 ระบุว่า

ตั้งแต่การที่เราอริวิวาทกับฝรั่งเศสสงบลงแล้วนี้ ได้ทรงสังเกตดูกริยาพวกกรมการเมืองเขมรป่าดง เมืองคุซันต์ เมืองสังฆะ เมืองสุรินทร์ แลเมืองที่ใกล้เคียงกันกระด้างกระเดื่องแลคอยสืบสวนฟังการงานที่เปลี่ยนแปลงผดสังเกตุ ตระหนงเกรงว่าฝรั่งเศสจะแต่งคนมาเกลี้ยกล่อมให้ทำอย่างใดอย่างหนึ่ง พวกเขมรหัวเมืองเหล่านี้จึงพากันกำเริบ¹⁷⁵⁶

ดังนั้น **ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงต้องป้องกันและต่อต้านการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส** โดยการแก้ไขระบบภาษีอากรและสร้างความเข้าใจต่อราษฎรชาติพันธุ์ลาวและเขมรมากขึ้น และพยายามเกลี้ยกล่อม “ข้าราชการและราษฎร” ในมณฑลนครราชสีมา ที่เคยอยู่บังคับฝรั่งเศสให้กลับมาเป็นคนไทยอีกครั้ง โดยให้ข้าราชการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาที่เมืองบุรีรัมย์ เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ทั้งยังดำเนินการลงโทษข้าราชการมณฑลนครราชสีมาที่เอาใจฝักใฝ่ฝรั่งเศสเพื่อไม่ให้ผู้อื่นเอาเยี่ยงอย่าง¹⁷⁵⁷ ขณะเดียวกันรัฐบาลสยามก็ระวังอย่างมากไม่ให้เกิดการกดขี่เบียดเบียนราษฎรชาติพันธุ์ต่างๆ จนเกินไป เช่น เมื่อปรากฏว่า “ราษฎรในหัวเมืองลาว มีความกลัวเกรงแลเกลียดชังข้าหลวงมาก...การซึ่งเปนเหตุให้ราษฎรลาวได้ความเดือดร้อนเช่นนี้ ก็เหมือนหนึ่งต้อนพวกลาวให้เข้าหาฝรั่งเศส ด้วยฝรั่งเศสมาตั้งถ้าคอยรับอยู่แล้ว” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชโองการให้ข้าหลวงไต่สวนเอาตัวผู้ผิดมาลงโทษ เพื่อจะ “รับความเดือดร้อนของราษฎรให้เย็นใจลง...กลับคืนเข้าภูมิลำเนา”¹⁷⁵⁸ โดยเร็วที่สุด เมื่อทรงทราบ “โปลิส” ที่เป็นพลตระเวนกดขี่ราษฎร พระองค์ทรงดำเนินพลตระเวน

¹⁷⁵⁵ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476”, หน้า 46-47.

¹⁷⁵⁶ หจข., ร.5 มร.50 ม/50/1, ม. 46/9 มณฑลนครราชสีมา เรื่องตราลบบึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมาให้คอยสืบสวนดูกริยาอาการพวกกรมการเมืองต่างๆ

¹⁷⁵⁷ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476”, หน้า 48.

¹⁷⁵⁸ ห.จ.ข., ร. 5 บ. 1. 2/31 พระราชหัตถเลขาเบ็ดเตล็ด อ่างใน ศิริพร สุขเมธารัตน์, “แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2528, หน้า 176-177.

ดังกล่าวว่า “ทูปเจ็ก...ตบคนไทย...ใจคอหยาบช้า...เป็นคนใจร้าย” ทรงพระราชดำริว่าคนเช่นนี้ไม่ควรให้เป็น “โปลิศ” อีกต่อไป¹⁷⁵⁹

ในกรณีเมืองพิชัย มีการจับกุมผู้ร้ายชาติพันธุ์ตองสู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเตือนมิให้มีการทูปตีหรือทรมานผู้ร้ายเหล่านั้น ดังความว่า

ด้วยเมืองพิชัยมีใบบอกเรื่องจับตองสูผู้ร้ายชำนั้น...ห้ามอย่าให้เสียเนื้อ ตอกข้อ แลอย่าให้ผู้คุมเรียกเงินค่าธรรมเนียมเล็กน้อย...การที่จะจับผู้ร้ายต่อไปอีก...ถ้าไม่ต่อสู้อย่าให้ทูปตีฟันแทงให้เจ็บป่วย ถ้าต่อสู้ให้ต่อสู้บ้างแต่เพียงพอจับได้ อย่าให้ทำโดยความโกรธ จับได้แล้วทูปตีอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอันขาด¹⁷⁶⁰

นอกจากนี้รัฐบาลยังพยายามแก้ปัญหาอื่นๆ ที่ราษฎรหลายชาติพันธุ์ต้องเผชิญ เช่น ในปี พ.ศ.2441 ได้เกิดโรคหิวตอดโรคระบาดในหมู่ทหารและราษฎรตามเส้นทางเข้าสู่เมืองนครราชสีมา ตั้งแต่สระบุรี นครจันทิก เมืองสูงเนิน ในปีต่อมาก็ระบาดในหมู่กุลิทำทางรถไฟและราษฎรที่นำเกวียนไปคอยรับจ้างบรรทุกสินค้าพ่อค้าจีน เนื่องจากปัญหาการรักษาความสะอาดไม่เพียงพอ ประกอบด้วยฤดูแล้งทำให้น้ำน้อย และรากไม้มีพิษ ต่อมาในปี พ.ศ.2449 มีการระบาดของกาฬโรคบริเวณตลาดการค้าของเมืองนครราชสีมา ในปี พ.ศ.2451 มีการระบาดของไข้ ในกลุ่มราษฎรที่ถูกเกณฑ์ไปปักปันเขตแดน มีผู้ป่วยรวม 311 คน ตายไปเสีย 92 คน รัฐบาลจึงจัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นในปี พ.ศ.2451 เพื่อดูแลความสะอาดภายในเมือง ได้มีการจัดประชุมพ่อค้าและข้าราชการให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความสำคัญของสุขาภิบาล โดยมีการตกลงเกี่ยวกับการจัดหางบประมาณรักษาความสะอาดเมืองโดยกำหนดอัตราค่าบำรุงสุขาภิบาลไว้ โดยเก็บจาก เรือนจำหน่ายสินค้า เรือนเก็บสินค้า เรือนให้คนเช่า และเรือนที่อยู¹⁷⁶¹

อนึ่ง เนื่องจากรัฐบาลต้องการรายได้จากภาษีอากรจึงส่งเสริมให้ราษฎรผลิตเพื่อขาย¹⁷⁶² การพัฒนาสาธารณูปโภคของรัฐบาล เช่น การสร้างทางรถไฟ ทำให้ราษฎรมีทางเลือกมากขึ้น เป็นต้นว่า ราษฎรปลูกข้าวเพื่อขายอย่างกว้างขวาง ในปี พ.ศ.2446 ได้เกิดความแห้งแล้งในมณฑลอิสานและมณฑลปราจีนบุรี

¹⁷⁵⁹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 (ตอน 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513, หน้า 61.

¹⁷⁶⁰ พ.จ.ช., ร. 5 รล.-กต. เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 24 หน้า 106. อ้างใน ศิริพร สุเมธรัตน์, “แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 187.

¹⁷⁶¹ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476”, หน้า 73-74.

¹⁷⁶² เช่น มณฑลนครราชสีมาถูกมองว่าจะเป็นแหล่งที่สามารถจะเพิ่มรายได้ให้กับแผ่นดิน โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพเน้นให้นครราชสีมาต้องพัฒนาด้านการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ พัฒนาด้านทุน ด้านการซื้อขายสินค้า และด้านคมนาคมขนส่ง ทั้งยังเห็นว่าควรจะทำบำรุงเศรษฐกิจประเทศด้วยการบังคับให้ราษฎรทำตามแผนการพัฒนาต่างๆ ที่รัฐบาลได้กำหนดไว้ กล่าวคือ การเปลี่ยนวิธีการประกอบอาชีพเดิม เช่น การหาของป่า ล่าสัตว์ เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ มาเป็นอาชีพที่ผลิตตามความต้องการของตลาดเป็นหลัก ได้แก่ การปลูกข้าว การเลี้ยงสุกร เลี้ยงโค เป็นต้น โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-88.

ทำให้ราษฎรของสองมณฑลนี้ได้อพยพเข้ามาอยู่แถบนครราชสีมาซึ่งส่งผลให้เศรษฐกิจของเมืองเติบโตขึ้น ราษฎรบางส่วนไปรับจ้างสร้างทางรถไฟ ซึ่งการก่อสร้างระหว่างทางก็เป็นการกระจายรายได้แก่ราษฎรในพื้นที่ในการเป็นแรงงานก่อสร้าง หรือให้เช่าโค กระบือในการขนส่งอุปกรณ์การก่อสร้าง ราษฎรบางส่วนอพยพมาทำนาในภาคกลาง นอกจากนี้ ราษฎรบางส่วนยังผลิตเส้นไหมเพื่อขาย เช่น ในปี พ.ศ.2443 ราชทูตญี่ปุ่นแสดงความจำนงค์ที่จะทำการค้าขายกับสยาม จึงมีการรับซื้อไหมจากนครราชสีมา รัฐบาลจึงได้พัฒนาผลผลิตนี้ให้เป็นการเพิ่มรายได้แก่ราษฎร ในปี พ.ศ.2447 ได้มีการจัดตั้งกองช่างไหมขึ้นที่นครราชสีมา ขึ้นตรงกับกรมช่างไหม กระทรวงเกษตรธิการ และขยายไปบุรีรัมย์ พุทไธสง และเมืองจตุรัส ซึ่งเน้นการเลี้ยงไหมเพื่อพัฒนาความชำนาญมากกว่าวิธีพื้นบ้าน ผ่านกรรมวิธีที่ทันสมัยในการคัดเลือกพันธุ์ไหม¹⁷⁶³

ในช่วงเวลาที่ราษฎรประสบปัญหาภาวะฝนแล้ง รัฐบาลก็พยายามแก้ปัญหา เช่น ในมณฑลนครราชสีมาในปี พ.ศ.2454 รัฐบาลพยายามช่วยเหลือด้วยการวางรูปแบบบำรุงนาไว้หลายประการ คือ การจัดหาเมล็ดพันธุ์จากแปลงทดลองไว้แจกจ่าย เตรียมจัดหาข้าวให้ราษฎรบริโภคอย่างเพียงพอระหว่างรอข้าวใหม่ที่ปลูกไว้ ปิดกั้นทำนบตามลำน้ำและทดน้ำเข้านาให้เพียงพอ และจัดงานให้ราษฎร เช่นงานโยธาระหว่างรอทำนา คิดค่าจ้างเป็นอาหารแทนเงิน¹⁷⁶⁴

นโยบายของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงส่งผลกระทบต่อคนชาติพันธุ์ต่างๆ อย่างมาก ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

สภาพการณ์ทั่วไปของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ก่อนที่จะวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ ที่ส่งผลกระทบต่อคนหลากหลายชาติพันธุ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จำเป็นต้องกล่าวถึงสภาพการณ์ทั่วไปของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ดังนี้

ในปี พ.ศ.2446 รัฐบาลทำการสำรวจประชากรของประเทศไทย ปรากฏว่าในจำนวนประชากรที่มีอยู่ทั้งสิ้นประมาณ 6 ล้านเศษนั้น มีคนที่รัฐบาลจัดให้เป็น “ชนชาติไทย” ไม่ถึง 3 ล้านคน (ในจำนวนนี้รวม “คนลาว” ซึ่งรัฐบาลในปลายรัชกาลที่ 5 จัดว่าเป็น “คนไทย”) ที่เหลือเป็นคนชาติพันธุ์อื่นๆ กล่าวคือในมณฑลต่างๆ 12 มณฑลที่รัฐบาลทำการสำรวจ อันได้แก่มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครราชสีมา มณฑลราชบุรี มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลอุบลราชธานี มณฑลชุมพร มณฑลจันทบุรี และมณฑลเพชรบูรณ์ มีจำนวนคนชาติพันธุ์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

¹⁷⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80-118.

¹⁷⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

ไทย	2,677,987	คน
แขกมลายู	289,423	คน
จีน	195,498	คน
เขมร	78,704	คน
มอญ	29,156	คน
กะเหรี่ยง	19,257	คน
ญวน	4,757	คน
แขกจาม	1,601	คน
เงี้ยว	991	คน
พม่า	607	คน
แขกเทศ	518	คน
แขกชวา	371	คน
ฝรั่ง	178	คน
ทวาย	45	คน
ชาติอื่นๆ	8,936	คน ¹⁷⁶⁵

ในมณฑลที่ยังไม่ได้ทำการสำรวจซึ่งมีอยู่ 8 มณฑล ได้แก่ มณฑลอีสาน มณฑลอุดร มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลพายัพ มณฑลกลันตัน มณฑลไทรบุรี มณฑลบุรพา และมณฑลตรังกานู มีประชากรทั้งสิ้น 3,314,700 คน แม้แต่กรุงเทพฯ ก็มีคนจีน ลาว มอญ ญวน เขมร และแขก อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนในมณฑลอื่นๆ อีก 7 มณฑลที่เหลือนั้นคนที่ตั้งถิ่นฐานเกือบทั้งหมดเป็นคนลาวและคนมลายู¹⁷⁶⁶

ชาติพันธุ์ที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เนื่องจากมีการอพยพเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ **คนจีน** จากการสำรวจจำนวนคนจีนเพศชายของรัฐบาล ใน พ.ศ.2462 เพื่อใช้ในการวางนโยบายเกี่ยวกับฝิ่นนั้น ปรากฏว่ามีคนจีนกระจายไปอยู่ในทุกมณฑล โดยส่วนใหญ่อยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ (81,060 คน) และมณฑลภูเก็ต (25,997 คน) รองลงมาจะอยู่ตามมณฑลต่างๆ ในภาคกลาง เช่น มณฑลอยุธยา (11,068 คน) มณฑลนครชัยศรี (10,604 คน) มณฑลราชบุรี (19,913 คน) มณฑลปราจีนบุรี (15,948 คน) ที่เหลือจะอยู่ทางภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ คือ มณฑลพายัพ (9,740 คน) มณฑลมหาสารบุรี (3,035 คน) มณฑลพิษณุโลก (3,013 คน) มณฑลนครสวรรค์ (5,245 คน) มณฑลจันทบุรี (2,653 คน) มณฑลนครศรีธรรมราช (5,508 คน) มณฑลปัตตานี (3,360 คน) มณฑลสุราษฎร์ธานี (4,217 คน) ส่วนในภาคอีสานนั้นมีคนจีนอพยพเข้ามามาตั้งถิ่นฐานน้อยกว่าภาคอื่น แม้แต่

¹⁷⁶⁵ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2527, หน้า 424-426.

¹⁷⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 424-426.

มณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นเมืองที่มีคนจีนอาศัยอยู่มากที่สุดในภาคอีสานก็มีจำนวนคนจีนเพียง 3,478 คน ส่วนมณฑลอุบลมีคนจีน 768 คน มณฑลอุดรมีคนจีน 585 คน และมณฑลร้อยเอ็ดมีคนจีน 457 คน¹⁷⁶⁷

ในสังคมกรุงเทพฯ คนจีนเป็นองค์ประกอบสำคัญ ดังที่ คาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักเดินทางชาวตะวันตกกล่าวถึงสภาพของกรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2424 และคนจีนในกรุงเทพฯ ไว้ในหนังสือ **Temples and Elephants** ดังนี้

...ถนนสายสำคัญคือถนนเจริญกรุง มีระยะทางหลายไมล์ แต่บางส่วนน้ำท่วมนองเสมอในฤดูฝน ตรอกซอยและทางเกวียนที่แยกออกไปจากถนนใหญ่สายนี้ก็สกปรกอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะแห้งหรือแฉะ ยวดยานที่มีก็อยู่ในสภาพที่ใช้ไม่ได้พอๆ กัน รถรับจ้างที่พวกกิลด์และพวกมลายูให้เช่านั้นเก่าแก่จนแทบจะหลุดออกเป็นชิ้นๆ ม้าลากรถก็เลวยิ่งกว่ารถ เพราะเป็นม้าชนิดที่ไม่มีประเทศใดในยุโรปจะทรงมานให้มันทำงานต่อไปอีก บ้านช่องส่วนมากเป็นกระต๊อบไม้ไผ่หรือไม้กระดาน ตึกมีน้อยมักจะอยู่ห่างๆ กันและส่วนมากก็ไม่ได้รับการซ่อมแซมเหมือนกันหมด ทั้งตามชอกตามมุมของตรอกที่คดเคี้ยวเหล่านี้ก็มีโกรตัน (Croton) และพืชอื่นๆ ขึ้นรก ทำให้ยิ่งดูสกปรกมากขึ้น

ตามสองข้างทางมีศาลเจ้า ร้านเจ๊กช่างไม้ ร้านเจ๊กต่อตู้ และร้านเจ๊กต่อรถ ไม่ว่าจะเป็นกิจการอะไรก็ตามจะต้องมีป้ายบอกว่าชาวจีนเป็นเจ้าของเสมอ แม้จะมีคนไทยทำเครื่องปั้นดินเผา มีเตาอังไต้หม้อและคนโหนดน้ำอยู่บ้างเป็นบางแห่งก็ตาม...

ไกลออกไปอีกเล็กน้อย ข้ามสะพานเหล็กที่ทอดข้ามคูคลองอันเป็นทางคมนาคมเชื่อมต่อกับแม่น้ำไปถึงกำแพงสูงก่ออิฐ มีประตูใหญ่โผล่สวยงามตรงทางเข้าไปสู่ตึกใหญ่ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นพิพิธภัณฑสถานสำหรับเป็นบ้านรับรองทูตที่เข้ามาในกรุงเทพฯ ย่านนี้เป็นย่านที่น่าอยู่และสำคัญที่สุดในเมืองนี้ที่จะได้เห็นความสับสนวุ่นวายต่างๆ นับตั้งแต่โรงรับจำนำของจีน ร้านอาหารไทยและจีนซึ่งไม่มีอะไรพอจะเลือกได้ระหว่างกันเลย มีเล้าเปิดชาวจีนที่เริ่มพักลูกเปิดมาตั้งแต่อยู่ในไข่ และลูกเปิดก็มีเศษขยะมูลฝอยมากมายที่จะใช้หากินเอาเองถ้าได้อาหารไม่เพียงพอ นอกจากนั้นก็มีร้านขายยาจีน โรงปั้นเครื่องดินเผาของไทย ร้านเหล้าของไทยและจีนที่ขายน้ำเมาที่เรียกว่าเซ่งซุน...ร้านแผงลอยเล็กๆ ที่คนจีนขายร้องตะโกนขายน้ำส้มที่เขาทำเอง หรืออาหารที่ประกอบขึ้นจากผักต้มซึ่งมีหัวหอมเป็นเครื่องปรุงสำคัญและมีมันหมูหรือเปิดขึ้นบางๆ โรยหน้า หรือร้านของแม่ค้าไทยที่ยั่วให้ผู้ที่ผ่านมาต้องน้ำลายไหล เมื่อเห็นข้าว ขนมหอยแมลงภู่ กุ้ง ปลาแห้ง และปลาเค็มขายปะปนกัน และที่มากกว่าสถานที่อื่นๆ ทั้งหมดคือบ่อนการพนันของจีนที่มีโรงจั่วอยู่ติดๆ กัน...¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁷ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นและนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367-2468 ” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 120.

¹⁷⁶⁸ เสฐียร พันธรักษ์ และ อัมพร ทีชะระ. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550. หน้า 37-38.; งานเล่มนี้เรียบเรียงมาจากงานเขียนภาษาอังกฤษชื่อ **Temples and Elephants** ของ Carl Bock นักธรรมชาติวิทยาชาวอเมริกันที่ได้เข้ามาสำรวจดินแดนไทยในปี พ.ศ.2424

อนึ่ง ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ บางส่วนซึ่งเป็นแหล่งที่มีความ “โลโครก” นั้นรัฐบาลต้องการให้ย้ายชุมชนออกไปหรือหาทางป้องกันมิให้ความโลโครกเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้รัฐบาลยังมีโครงการขยายชุมชนชาวจีนออกไปยังเขตชานเมืองเพื่อจะทำให้เมืองกรุงเทพฯ ขยายตัวออกไปมากขึ้น ซึ่งจะทำให้ราคาที่ดินในแถบดังกล่าวนั้นสูงขึ้นและกลายเป็นแหล่งค้าขายแหล่งใหม่ ดังความในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานมายังเจ้าหมื่นเสมอใจ (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาวรวงศ์ไพฑธน์) เมื่อ พ.ศ.2442 ดังนี้

ด้วยมาได้ตริตrongดูเรื่องโรงจีนกุลี ตามที่ได้ไปดูที่มาเมื่อวานนี้ ตกลงใจแล้วว่า จะต้องตั้งตำราว่าบรรดาโรงจีนกุลีที่อยู่ในสวนดุสิต จะต้องย้ายออกไปอยู่นอกเสียให้หมด เพื่อจะได้กันโลโครกด้วย และจะได้เป็นเชื้อล่อให้ไปติดในถนนซึ่งอยากจะให้ติดนั้นด้วย บรรดาจีนกุลีทำงานใกล้ข้างเหนือ ให้ไปตั้งโรงถนนราชวัด บรรดาที่ทำงานใกล้ข้างใต้ให้ไปตั้งโรงที่ถนนคอเสื้อ

โรงที่จะทำข้างถนนราชวัดนั้น ให้ห่างขอบถนนเข้าไปไม่ต่ำกว่า ๖ วา แลให้ปลูกยาวขวางถนนลงไปหาคลองสามเสน ครัวแลเว็จ ให้อยู่แถบข้างคลอง แต่อย่าให้ออกไปถึงริมคลองให้เป็นโลโครก ให้พวกแจ็กอาบน้ำในคลองสามเสน

โรงที่จะตั้งนั้น จะตั้งได้ที่โรงตามแต่ถ้าแก่แลจำนวนเงินจะมีมากน้อยเท่าใด ที่ซึ่งจะปลูกโรงนั้นต้องเป็นที่สวนออกร้าง ๆ ถึงจะแทรกอยู่ในหว่างที่ซึ่งจะพระราชทานก็ตาม เพราะเงินเหล่านี้ไม่ได้เป็นคนจะตั้งมันอยู่ เมื่อเลิกงานแล้ว ที่เหล่านั้นก็คงตกอยู่ในส่วนแบ่งปัน ที่ต้องการจะเอาไปตั้งรายไปตามถนนเช่นนี้ประสงค์จะล่อให้มีการซื้อขายติดในถนนนั้น จะต้องคิดอ่านตั้งโรงแถวริมถนนเล็ก ๆ เตี้ย ๆ เป็นระยะ ๆ ตามที่จะตั้งได้ ให้คนเข้าไปเช่าขายของพวกจีนเหล่านั้น คิดค่าเช่าแต่ถูก ๆ ล่อให้ค่อยติดไปที่ละน้อย ตามแต่จะเป็นไปได้...¹⁷⁶⁹

ข้อความในพระราชหัตถเลขาข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นถึงชีวิตของชาวจีนที่ยากจนในกรุงเทพฯ ที่ขายแรงงานในการก่อสร้างภายใต้การจัดการแรงงานของ “เจ้าแก่” ได้เป็นอย่างดี

ราษฎรแต่ละชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ ดำเนินชีวิตท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของรัฐ จากรัฐแบบจารีตที่เจ้าเมืองเป็นคนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่สืบทอดอำนาจกันมา โดยราษฎรอยู่ในฐานะไพร่และทาสที่ถูกเกณฑ์แรงงานหรือส่งส่วย มาเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่รัฐบาลกรุงเทพฯ มีอำนาจในการปกครอง โดยราษฎรหลุดพ้นจากฐานะที่เป็นไพร่และทาส เปลี่ยนมาเป็นเสรีชนที่ต้องหาเงินมาเสียภาษีอากรและขายฉกรรจ์ต้องเสียเงินค่าราชการคนละ 4 บาท แต่ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีได้ดำเนินไปอย่างราบรื่น ในหลายกรณีที่ตระกูลผู้นำในท้องถิ่นยังคงมีอำนาจมาก โดยที่รัฐบาลกรุงเทพฯ ไม่สามารถควบคุมหรือจัดการปัญหาในท้องถิ่นอย่างแท้จริง ราษฎรจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจสองฝ่ายไปพร้อมกัน คืออำนาจของผู้นำท้องถิ่นและอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ในขณะที่ประสิทธิภาพของกลไกอำนาจรัฐในการรักษาความสงบ

¹⁷⁶⁹ พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงศ์ไพฑธน์ และประวัติเจ้าคุณพ่อ, ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเรียบ สนิทวงศ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไตรภพ, 2526), หน้า 13-14.

เรียบง่ายและการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดแก่ราษฎร เช่น ภัยธรรมชาติและโรคระบาดก็ตามมาก ราษฎรจึงเผชิญปัญหาหลายด้าน ในขณะที่ต้องเสียภาษีอากรเป็นเงิน ราษฎรจึงต้องแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง เช่น การหนีไปพึ่งผู้มีบุญ การหนีไปพึ่งนักเลง การสร้างความสัมพันธ์พิเศษกับญาติและมิตรทั้งในและนอกชุมชน เช่น การ “ผูกเสี่ยว” ในอีสาน การ “มัดเกลอ” ในภาคใต้ การขยายเครือข่ายด้วยการแต่งงานโดยการนับญาติอย่างกว้างขวางทั้งญาติจากการแต่งงานและญาติทางสายเลือด ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

ความเปลี่ยนแปลงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีผลกระทบต่อคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความเปลี่ยนแปลงสำคัญหลายประการที่ส่งผลกระทบต่อคนชาติพันธุ์ต่างๆ ทั่วประเทศ ซึ่งอาจกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

1. การสร้างทางรถไฟ

การสร้างทางรถไฟในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ทำให้เส้นทางการค้าและวิถีชีวิตของคนหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ เปลี่ยนแปลงไป

ก่อนมีทางรถไฟ ราษฎรชาติพันธุ์ต่างๆ ในท้องถิ่นห่างไกลก็ได้ทำการค้าอยู่แล้ว โดยใช้เส้นทางทางบกหรือทางน้ำตามแต่สภาพภูมิประเทศจะเอื้ออำนวย แต่การเดินทางต้องใช้เวลาอย่างมากและต้องผ่านเส้นทางที่ทุรกันดารหรือเต็มไปด้วยภัยอันตราย เช่น ข้าราชการที่ไปสำรวจ “เมืองวิเชียรบุรีแลเมืองขึ้นต่อเมืองวิเชียรบุรีแลเมืองเพชรบูรณ์เมืองหล่มสักดีตามทางบกทั้งฝั่งตะวันตกตะวันออก” พบว่าเส้นทางดังกล่าวนั้น

“เป็นทางดำเนินของทางสินค้าเป็นต้นว่า ยาสูบเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสักดีระยะทางล่องเรือยาสูบตามลำน้ำถึง ๙ ๑๐ วันจะถึงเมืองวิเชียรบุรี แต่เมืองวิเชียรบุรีถึงเมืองสระบุรีอยู่ใน ๑๑ ๑๒ วัน เป็นการกันดารล่องได้ครั้งเดียวแต่คราวระดูน้ำ เหตุด้วยหนทางตามลำน้ำรกด้วยต้นไม้แลคดอ้อมเพราะลำคลองแคบ

๑ พันสินค้าที่เมืองวิเชียรบุรีนั้นขึ้นขึ้นซื้อขายกัน ปีหนึ่งขึ้นประมาณ ๔ ๕ หาบ ราคาราชากรซื้อขายกันซึ่งละ ๑ ๒ หาบละ ๗๕ บาท ฝาชีของละ ๑ ปีหนึ่งประมาณราชากรซื้อขายกัน ๒๐๐๐ ๓๐๐๐ ของ ต้องเสียค่ามัดต่อขุนบำรุงนายกongลานเป็นราคามีดละ ๑

ในพื้นที่เมืองวิเชียรบุรี แลเมืองขึ้นวิเชียรบุรี มีสินค้าที่ราชากรซื้อขายกันแต่เท่านี้ แลเรือที่จะบรรทุกสินค้าขึ้นล่องได้แต่ในระดูน้ำระดูเดียว เพราะเป็นทางรกแลคดด้วยพื้นตลิ่งซุด ต้นไม้เลื้อยลงมาในลำแม่น้ำจึงได้เป็นการลำบากกับเรือ ในระดูแล้งก็น้ำแห้งเรือพายม้าสองแแจต้องเข็นขึ้นล่องน้ำ แควปากคักดีตลอดถึงเมืองหล่มสักดีมากก็มากเหลือประมาณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการที่จะบำรุงบ้านเมืองแลสินค้าทำให้เป็นการสะดวก ถ้าใช้เกวียนเดินได้ตลอดเมืองสระบุรีจะเป็นการจำเริญแก่บ้านเมืองขึ้นมาก แลต้องบำรุงราชากรอย่าต้องให้อยู่ในความกดขี่ของผู้สำเร็จราชการเมือง

แลกรวมการที่เป็นพาล แล้วต้องช่วยระวังรักษาอย่าให้มีโจรผู้ร้ายเกิดชุกชุมขึ้นได้ คงจะมีความเจริญขึ้นแก่บ้านเมือง จะได้ดำเนินสินค้าต่าง ๆ ออกอีกหลายอย่างหลายสิ่ง เพราะพื้นที่เป็นป่าไม้ต่างๆมีอยู่มาก ถ้าเป็นการจำเริญแก่บ้านเมืองขึ้นแล้ว คงจะมีสินค้าขึ้นอีกหลายอย่างหลายสิ่ง ราษฎรคงจะคิดหากินแลซื้อขายกัน พื้นที่ว่างเปล่าอยู่ผู้คนคงจะตั้งบ้านเรือนขึ้นมากเพราะที่เมืองวิเชียรบุรีแลเมืองบัวชุมนั้นเป็นทางสินค้า ลูกค้าต่างก็ได้ขึ้นล่องเสมอ **โคกระบือที่ลูกค้าไถ่ลงมาจากเมืองลาวมาขายทางเมืองบัวชุมนั้นเป็นโคฝูงกระบือฝูงหนึ่งฤดูหนึ่งประมาณกระบือ ๑๕๐๐**

๒ หนึ่งกวางแลเขากว้างปีหนึ่งประมาณ ๗๐๐ ๘๐๐ แผ่น แต่เขากว้างนั้นถ้าเขาแก่ราคาหนักซ่งละ ๑ เขาค่อนเป็นราคาตามที่จะว่ากันดีแลชั่ว หนึ่งแรदनอแรดเป็นบางครั้งบางคราวที่ได้มาซื้อขายกันตามน้ำหนักนอแรดหนัก ๒๐๐ บาท เป็นเงิน ๓๐ บาทบ้าง ๓๕ บาทบ้าง

๓ หนึ่งรังปีหนึ่งได้ประมาณ ๒๕ ๒๖ หาบ ราษฎรเก็บซื้อขายกันราคาหนัก ๑ หาบเงิน ๔ ๒

๔ พึ่งมีขึ้นในปีร.ศ. ๑๑๒ ราษฎรได้เก็บผลแร่ที่บ้านหนองบัวแห่งบ้านบอวังได้ ๒๘ หาบ ขายกันราคาหาบละ ๒๕ บาท ที่เมืองวิเชียรบุรีมีสินค้าแต่เท่านี้

๕ สินค้าที่เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาลทำแต่ได้ซื้อขายกันบ้างเล็กน้อย มีสินค้าราษฎรได้ตัดเสาแลไม้ไผ่ประมาณไม้เสาเต่งรังปีหนึ่ง ๓๐๐ ๔๐๐ ต้น ต้องเสียค่าต่อต่อผู้ว่าราชการเมืองต้นหนึ่งเป็นเงิน ๑ แลราษฎรได้ทำป่าขายเป็นป่าสองชนิด เรียกว่าป่าน้ำค้างราคาหนึ่งหาบเงิน ๑๒ บาท ป่าน้ำฝนหาบละ ๘ บาทบ้าง ๑๐ บาทบ้าง ๙ บาทบ้าง

๖ บ้านหนองบัวทำริดเมืองคาพวานถึงระดู่เดือนสามราษฎรออกตัดลานขาย¹⁷⁷⁰

อย่างไรก็ตาม การค้าก่อนมีทางรถไฟก็มีจำกัด แตกต่างจากเมื่อที่ทางรถไฟเกิดขึ้นแล้ว ดังที่เอกสารราชการฉบับเดียวกันระบุถึงข้อจำกัดของการค้าว่า

อนึ่งราษฎรเมืองวิเชียรบุรี เมืองชุม เมืองไชยบาดาลไม่มีใครจะทำมาหาผลประโยชน์เพราะเป็นคนคร้านกับการค้าขายไม่สู้จะหาผลประโยชน์ไต่ตน หาแต่พอรับประทานครึ่งหนึ่งคราวหนึ่ง เหตุด้วยถือลัทธิต่างๆ เป็นต้นว่าสิ่งใดที่คนแต่ก่อนไม่เคยทำสิ่งของขึ้นใช้แลซื้อขายแล้วก็ทำต่อไปไม่ถือเสียว่าเป็นการผิดๆ ไปมักถือลัทธิดังนี้โดยมากชุกชุม¹⁷⁷¹

การสร้างทางรถไฟทำให้ราษฎรในภูมิภาคต่างๆ เข้าสู่การผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยมีชาวจีนเข้ามาเป็นพ่อค้าคนกลาง และรัฐบาลก็พยายามส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยสนับสนุนการสร้างระบบชลประทานและถนน เช่น ในเมืองนครราชสีมา มีการพัฒนาถนนสายหลักทั้ง 9 สายในตัวเมือง และปรับปรุงถนนต่างๆ ในการสัญจรติดต่อกับเมืองต่างๆ รวมไปถึงการปรับปรุงเส้นทางน้ำให้สามารถเดินเรือขนาดใหญ่ได้ เพื่อสนับสนุนการค้าขาย นอกจากนี้บริการของรัฐที่ตามมาเมื่อมีทางรถไฟ

¹⁷⁷⁰ หจข., ร.5, มร.50 ม/50/1, ม. 46/10 มณฑลนครราชสีมา เรื่องรายงานจัดการต่างๆ ทางมณฑลนครราชสีมา (ผู้รายงานคือพระพรหมภิบาล).

¹⁷⁷¹ เรื่องเดียวกัน.

ไปถึงนำสินค้าสำเร็จรูปออกไปส่งตามร้านค้าในเมืองและชุมชนต่างๆ พบว่าปี พ.ศ.2480 บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลมีรถบรรทุกรับจ้างประมาณ 100 คัน¹⁷⁷⁶ นอกจากนั้นยังชาวจีนในอาชีพย่อยต่างๆ เช่น เป็นกุลีลากรถ ขนของ ค้าขายปลีกย่อย เช่น ของเล่น ขนมหวาน ค้าขายเสื้อผ้า เป็นแรงงานทำสวนผัก รับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า เป็นเจ้าของกิจการโรงสี โรงน้ำแข็ง โรงเลื่อย ร้านขายยา ร้านเสริมสวย ค้าขายน้ำมันเชื้อเพลิง บริการด้านการคมนาคม รับส่งจดหมาย ค้าขายเครื่องมือทางการเกษตรและอุปกรณ์ก่อสร้าง รวมไปถึงอาชีพรับราชการด้วย¹⁷⁷⁷

ในภาคเหนือ ทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเชียงใหม่ ใน พ.ศ.2464 ทำให้การค้าของ **ไทใหญ่** และ **จีนฮ่อ** ที่เดินทางค้าขายระหว่างยูนนาน ล้านนา รัฐฉาน และมะละแหม่ง ลดน้อยลง โดยคนจีนเข้ามาจับบทบาทแทน โดยคนจีนเดินทางขึ้นมามาตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จากเดิม ในปี พ.ศ.2462 ที่มีคนจีนในภาคเหนือ 3,628 คน¹⁷⁷⁸ ซึ่งในจำนวนนี้ ส่วนหนึ่งเป็นคนจีนที่รับจ้างสร้างทางรถไฟ และตัดสินใจตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือ

รถไฟทำให้คนจีนทำการค้าได้สะดวกขึ้นมาก และสามารถค้าขายสินค้าบางชนิดที่ในอดีตไม่อาจจะส่งไปขายไกลๆ ได้ เช่น ข้าว หมู ฯลฯ คนจีนจำนวนหนึ่งขายสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ ที่มาจากกรุงเทพฯ เพื่อตอบสนองความต้องการของคนกลุ่มใหม่ที่ขยายตัวขึ้น คือชาวตะวันตก อันได้แก่ พนักงานป่าไม้ มิชชันนารี รวมทั้งครอบครัวของคนเหล่านี้ นอกจากนี้ยังมีข้าราชการจากกรุงเทพฯ ข้าราชการในท้องถิ่น และชนชั้นกลางนอกระบบราชการ เช่น พ่อค้า ข่างฝีมือ ครู ทุนายความ ฯลฯ คนกลุ่มใหม่เหล่านี้ขยายตัวขึ้นในช่วงที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัวและรัฐบาลกรุงเทพฯ มีอำนาจปกครองภาคเหนือโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเมืองใหญ่เช่นเชียงใหม่และลำปาง กลายเป็นลูกค้าสำคัญของคนจีน นอกจากนี้ชาวบ้านซึ่งทำการผลิตเพื่อขายมากขึ้นหลังจากมีทางรถไฟ ก็เป็นลูกค้าที่สำคัญเช่นกัน รายงานของกงสุลอังกฤษในปี พ.ศ.2465 กล่าวว่า มีสินค้าจากกรุงเทพฯ เช่น เครื่องใช้ต่างๆ น้ำมัน เครื่องจักร ไม้ขีดไฟ เครื่องแก้ว และมีดพร้า ฯลฯ ส่งมายังเชียงใหม่คิดเป็นมูลค่ามากกว่า 1,000,000 ปอนด์ มากกว่าการขนส่งสินค้าโดยทางเรือประมาณ 10-16 เท่า¹⁷⁷⁹

นายวุฒ กงสุลอังกฤษกล่าวว่า “ในเวลานี้การค้าข้ามพรมแดนไม่ได้เป็นการค้าสำคัญของมณฑลนี้ อย่างเช่นที่เคยเป็นมาก่อนแล้ว.....ขณะนี้การค้าส่วนใหญ่ใช้ทางรถไฟ”¹⁷⁸⁰ พ่อค้าไทใหญ่และพ่อค้าพม่าหัน

¹⁷⁷⁶ ปราณี วรรณปะเก, “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516”, หน้า 61.

¹⁷⁷⁷ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476”, หน้า126-127.

¹⁷⁷⁸ Anan Ganjanapan, “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand” Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1984, p.112 .

¹⁷⁷⁹ ชูลิทธิ ชูชาติ, การค้าขายทางเรือบริเวณลุ่มน้ำปิง ระหว่างภาคเหนือกับภาคกลางของประเทศไทย (พ.ศ. 1839-2504) มปท.: 2529, หน้า 83-85.

¹⁷⁸⁰ อ่างใน พูนพร พูลทจักร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพ หลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464-2484” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 87

มาซื้อสินค้าอุตสาหกรรมจากร้านของพ่อค้าคนจีนในเชียงใหม่และลำปาง ไม่ไปซื้อถึงมะละแหม่งเหมือนแต่ก่อน เพราะสินค้าที่มาทางรถไฟนั้นมีความหลากหลายและราคาถูกกว่าสินค้าในมะละแหม่ง ขณะเดียวกันพ่อค้าพม่าและไทใหญ่ยังนำสินค้าของป่าจากรัฐไทยใหญ่มาขายให้พ่อค้าจีนในเมืองเชียงใหม่และลำปาง แทนที่จะนำไปขายที่เมืองมะละแหม่ง ดังที่กงสุลอังกฤษรายงานว่ “พ่อค้าพบว่า ตั้งแต่เส้นทางรถไฟเสร็จสมบูรณ์ ทำให้เป็นการดีกว่าที่พวกเขาจะส่งสินค้าของตนมายังเชียงใหม่ ที่ซึ่งมีตลาดที่กว้างใหญ่รออยู่”¹⁷⁸¹ ในขณะเดียวกันพ่อค้าไทใหญ่ก็สูญเสียบทบาททางการค้าจนกลายเป็นพ่อค้ารายย่อยซึ่งนายวูด กงสุลอังกฤษที่เชียงใหม่ รายงานไว้เช่นกันว่า

“...เชียงรายได้เปลี่ยนไปมากมาย...เดี๋ยวนี้เป็นเมืองที่ค่อนข้างจะคึกคักเพราะมีคนจีนจำนวนมากพร้อมด้วยร้านค้าของพวกเขา มีร้านอาหารและแม้กระทั่งกำลังจะมีช้อปปิ้งมอลล์ขึ้น แต่เดิมนั้นการค้าขายในเมืองเชียงรายส่วนใหญ่อยู่ในมือของพ่อค้าไทยใหญ่ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ บัดนี้ได้เปลี่ยนผ่านไปอยู่ในมือของคนจีนมากขึ้น ทำให้พ่อค้าไทยใหญ่ดูเหมือนจะไม่สามารถทำอะไรได้นอกจากทำการค้าเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น”¹⁷⁸²

ในปีพ.ศ.2469 กงสุลอังกฤษได้รายงานว่ “ขณะนี้การค้าเกือบทั้งหมดอยู่ในมือของพ่อค้าคนจีนในเกือบทุกแห่งที่ไปถึงได้โดยรถไฟหรือรถยนต์”¹⁷⁸³ แม้แต่ในอำเภอที่ห่างไกลก็มีพ่อค้าคนจีนอพยพเข้าไปตั้งร้านค้าอยู่ถึง 12 ครอบครัว เช่น แป๊ะสูน แซ่สูน อพยพมาจากเมืองจีน มาอยู่ที่ดอยสะเก็ด เชียงใหม่ ประกอบอาชีพค้าขายโดยบรรทุกม้าต่าง ตระเวนนำสินค้า เช่น น้ำมัน ขี้ผึ้งไปขายในท้องที่ต่างๆ ภายหลังจึงมาค้าขายที่ย่านตลาดเก่าอำเภอพร้าว เชียงใหม่ รว พ.ศ.2461 หลานของแป๊ะสูน กล่าวว่า “สมัยเด็กนั้น ในเมืองพร้าวคนจีนเยอะแล้ว ในตลาดเก่าล้วนเป็นย่านคนจีน คนไทยใหญ่ที่ค้าขายหมดไปแล้วเหลือเพียงไม่กี่คน”¹⁷⁸⁴

สำหรับการเติบโตของเชียงใหม่หลังจากมีทางรถไฟนั้น ตัวอย่างที่ชัดเจนคือการดำเนินกิจการของตระกูล**ตันตรานนท์** ที่ตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลาง นายธวัช ตันตรานนท์ บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าแก้ววันซุน เล่าว่า

“ต่อมาจึงเปิดร้านตัวฮั่วจ้วน ที่ถนนวิชยานนท์ ขายของชำแทบทุกอย่างเช่น น้ำปลา น้ำตาลเกลือ เครื่องกระป๋องจากต่างประเทศ ขนมปัง โอวัลติน โกโก้ และที่ร้านเป็นตัวแทนจำหน่ายบุหรี่ยี่ห้อ BAT (British American Tobacco) ในเชียงใหม่ ยี่ห้อนี้ขายดีมาก...วันหนึ่งขายได้ประมาณ 3 ถึง 4 พันบาท...ขณะนั้นประมาณ พ.ศ.2480 ธนาครที่จะนำเหรียญไปแลกเป็นธนบัตรไม่มี ต้องนับรวมใส่ถุงไว้และไปแลกกับพ่อค้าหมูที่ไปซื้อหมูตามบ้านนอก”¹⁷⁸⁵

¹⁷⁸¹ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

¹⁷⁸² อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

¹⁷⁸³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷⁸⁴ อนุ เนินหาด,พ.ต.ท., **อดีต เมืองพร้าว**. เชียงใหม่: วณิดาเพรส, 2551, หน้า 262-263.

¹⁷⁸⁵ อนุ เนินหาด,พ.ต.ท., **ตระกูล “นักบุญ” ของเมืองเชียงใหม่ เล่ม 16**. เชียงใหม่: โรงพิมพ์วันิดา, 2550, หน้า 45-46.

ชาวบ้านซึ่งประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ เช่น ลาว (คนเมือง) ไทลื้อ ไทใหญ่ ฯลฯ ก็มีชีวิตที่เปลี่ยนไปเนื่องจากการผลิตเพื่อขาย รายงานของกงสุลอังกฤษ เมื่อ พ.ศ.2466 ระบุว่า พ่อค้าข้าวเปลือกคนจีนได้แข่งขันกันออกไปซื้อข้าวเปลือกจากชาวนา ทำให้ข้าวมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็วคือจากราคา 70 บาทต่อ 100 ตัง (ถัง) เพิ่มขึ้นเป็น 110 บาทต่อ 100 ตัง (ถัง) เมื่อพ่อค้าจีนรวบรวมข้าวเปลือกได้จำนวนมากพอ ก็จะนำขึ้นบรรทุกรถไฟส่งไปขายต่อที่กรุงเทพฯ¹⁷⁸⁶ นอกจากนี้การที่คนจีนค้าหมูและตั้งโรงบ่มยาสูบ ก็ทำให้ชาวบ้านเข้ามามีบทบาทในการเลี้ยงหมูและปลูกยาสูบ โดยหลังจากมีทางรถไฟ หมูจากภาคเหนือตอนบนที่ส่งไปขายกรุงเทพฯ มีจำนวนประมาณ 15,000 ถึง 4,5000 ตัวต่อปี¹⁷⁸⁷ ส่วนยาสูบนั้น ในระยะแรกผู้ที่เข้ามาดำเนินกิจการโรงบ่มใบยาสูบ มักเป็นกลุ่มเจ้าพ่อค้าพื้นเมืองและคนไทยภาคกลาง เนื่องจากเจ้าของโรงบ่มใบยาสูบต้องสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชาวบ้านที่ปลูกยาสูบโดยมีที่ดินและแรงงานมากพอที่จะเพาะต้นกล้ายาสูบ และจะต้องทำให้ชาวบ้านสำนึกในบุญคุณมากพอที่จะทุ่มเทแรงงานในการดูแลให้ต้นยาสูบเติบโตแข็งแรงจนได้ใบยาสูบที่มีคุณภาพดี ซึ่งคนจีนที่อพยพเข้ามาใหม่จะไม่สามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชาวบ้านได้ในทันที แต่ในเวลายาวนานคนจีนก็เข้ามาทำโรงบ่มใบยาสูบ แต่ไม่ว่าโรงบ่มใบยาสูบจะเป็นของใคร ผู้ที่ปลูกยาสูบและทำงานในโรงบ่มก็เป็นชาวบ้านในแถบนั้นซึ่งประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์

หนึ่ง ใน พ.ศ. 2477 มีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมประจำภาคเหนือ กระทรวงธรรมการ เป็นสถานศึกษาขั้นสูงสุดทางการเกษตรของประเทศในสมัยนั้น (ต่อมา พ.ศ. 2539 เป็นมหาวิทยาลัยแม่โจ้) อาจารย์คนหนึ่งของโรงเรียนแห่งนี้ คือ พระช่วงเกษตรศิลปการ (ช่วง โลจายะ) ได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านในเชียงใหม่ให้ปลูกพืชไร่ เช่น ยาสูบ ถั่วเหลือง หอมหัวใหญ่ และขยายพันธุ์ลำไยพันธุ์ดี¹⁷⁸⁸ ทำให้ชาวบ้านเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์มากยิ่งขึ้น

สถานีรถไฟของเมืองต่างๆ ตามรายทางหลายแห่งกลายเป็นชุมชนการค้าที่สำคัญแทนหรือควบคู่กับชุมชนการค้าทางน้ำ กรณีทางรถไฟสายเหนือเริ่มตั้งแต่เด่นชัย ในปี พ.ศ.2454 กลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าทางด้านตะวันตกของมณฑลพายัพ มีพ่อค้าคนจีน คนลาว และชาติพันธุ์อื่นๆ จากแพร่และน่านมาค้าขายอย่างคึกคัก เช่นเดียวกับสถานีรถไฟลำปาง มีพ่อค้าจีนและพ่อค้าพื้นเมือง เช่น ลาว พม่า ไทใหญ่ มาค้าขาย มีตลาด “เก๊าจาว” เป็นแหล่งขายส่งสินค้าสำเร็จรูป และเป็นศูนย์รวมสินค้าพืชผลเพื่อส่งออก ในขณะที่ตลาดจีนที่เป็นชุมชนการค้าทางเรือบนฝั่งแม่น้ำวังยังคงมีความสำคัญสืบต่อมาเพราะมีร้านค้าของพ่อค้าแม่ค้าชาวจีนและชาวพม่าตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเป็นทั้งศูนย์กลางการค้าของป่าและการค้าปลีก

¹⁷⁸⁶ พูนพร พูลทจักร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพ หลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464-2484” หน้า 121.

¹⁷⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 126.

¹⁷⁸⁸ อนุ เนินหาด, พ.ศ.ท., ประวัติชุมชนในเมืองเชียงใหม่, เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2548, หน้า 12-14.

ส่วนเมืองลำพูนหลังจากทางรถไฟมาถึง ชุมชนการค้าบริเวณสถานีรถไฟมีความสำคัญแทนชุมชนการค้าท่าเรือวัดบ้านก้องและชุมชนบ้านช่างฆ้องในตัวเมือง¹⁷⁸⁹

แม้แต่เมืองขนาดเล็ก เช่น เมืองล่อง ก็ได้รับผลกระทบจากทางรถไฟ เพราะหลังจากมีทางรถไฟแล้วก็มีพ่อค้าจีนมารับซื้อข้าวเปลือก จนเกิดภาวะขาดแคลนข้าว ดังที่มีรายงานของทางราชการว่า

ที่อำเภอเมืองล่องได้ขายข้าวให้พวกพ่อค้าหรือเป็นการตกแลกกันมาแต่ปีกลายนี้ ให้พ่อค้าพวกจีนบรรทุกรถไฟไปขายกรุงเทพฯ อยู่เสมอ และการตกลงแลกทราบว่าคิดค่าป่วยการกันแรง ๆ เกือบ 2-3 เท่า น่าเกรงว่าราษฎรจะไม่มีเข้าเพียงพอรับประทานได้ตลอดปี ทั้งจะไม่มีเข้าพันธุ์ต่อไปด้วย¹⁷⁹⁰

ก่อน พ.ศ.2475 เมืองที่ห่างไกลเช่นเมืองล่องก็มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมมากแล้ว ดังปรากฏว่ามีการตั้งโรงสี 2 แห่งริมทางรถไฟ มีการตั้งโรงเลื่อยทำไม้แผ่นใกล้สถานีรถไฟ กลายเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งของเมืองล่องแทนข้าวเปลือก ส่วนชาวบ้านก็มีอาชีพใหม่ เช่น เลี้ยงหมู ทำไร่ถั่วเหลือง ไร่น้ำตาลที่อำเภอเกาะคา ทำไร่ยาสูบส่งโรงบ่มบ้านปินและโรงบ่มบ้านนาตุ้ม (ในทศวรรษ 2480 จึงได้เกิดโรงบ่มที่เมืองล่อง 2 แห่ง) รับจ้างชุดหรือขายแร่พลวง แร่ลวดแฟรม รับจ้างเป็นคนงานระเบิดหิน ลูกจ้างโรงเลื่อย ลูกจ้างโรงบ่ม พ่อค้าจีนและไทยจะควบคุมระบบเศรษฐกิจในเมืองล่อง ใน พ.ศ.2475 มีร้านค้าพ่อค้าจีนในตลาดห้วยฮ่อมไม่ต่ำกว่า 10 ร้าน จำหน่ายสินค้าหลักคือน้ำมันก๊าด¹⁷⁹¹ พ่อค้าทั้งคนจีนและไทยจะให้ชาวบ้านกู้ยืมข้าวเปลือก ถ้ายืม 4 กระบุงต้องใช้คืน 6 กระบุง มีการชุดีรดข้าวบ้านโดยใช้กระบุงตอนให้ยืมขนาดเล็กกว่าปรกติเกือบเท่าตัว หรือถ้าหากยืมข้าวสารจากโรงสี 1 กระสอบ ราคา 8-9 บาท เมื่อใช้คืนต้องนำข้าวเปลือกถึง 28-30 สัด (เกือบ 1 เกวียน ขณะนั้นราคาเกวียนละ 70 กว่าบาท ซึ่งชาวบ้านเดือดร้อนมาก เพราะเมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวพ่อค้าจีนและไทยจะเข้าไปเอาข้าวถึงที่นา จนชาวบ้านบางรายไม่เหลือข้าวใส่ยุ้งฉาง ต้องกู้ยืมข้าวต่อไปอีก เกิดความเดือดร้อนมากจนชาวบ้านตำบลหัวทุ่ง 282 ราย พากันลงชื่อส่งถึงรัฐบาล ขอให้ช่วยเหลือจัดส่งสดตรงมาตรฐานมาไว้ ณ ที่ว่าราชการอำเภอเมืองล่อง และขอเลื่อนระยะเวลาเสียเงินรัชูปการออกไป โดยขอลดเงินรัชูปการที่ต้องจ่ายจากปีละ 4 บาทต่อคนเหลือปีละ 2-3 บาทด้วย¹⁷⁹²

กิจการรถไฟนอกจากทำให้ชาวบ้านเริ่มเข้าสู่ระบบทุนนิยม ยังทำให้พ่อค้าคนจีนและคนไทยเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อค้าข้าวเปลือก โรงเลื่อย โรงสี โรงปลาทุ โรงต้มเหล้า โรงบ่มใบยาสูบ ฯลฯ มีการประสาน

¹⁷⁸⁹ รัตนพร เศรษฐกุล, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน**. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552, หน้า 303.

¹⁷⁹⁰ หจข.ร.6 กส.1.2/3 มณฑลมหาสารบุรีส่งรายงานตรวจการแผนกเกษตรจังหวัดแพร่และที่เมืองล่องจังหวัดลำปางของข้าหลวงประสิทธิภูมิการ พ.ศ.2464 อ้างใน ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 106.

¹⁷⁹¹ หจข.ร.7-ร.8.2/1,652 เรื่องนางนวลกล่าวโทษนายอำเภอเมืองล่อง อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

¹⁷⁹² กจข. ร.7-ร.8/1,322 เรื่องนายทราย ประดิษฐ์พุม อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

ประโยชน์กับกลุ่มนายทุนเดิมที่เป็นคนพม่าและคนไทใหญ่ด้วยการแต่งงาน มีทายาทซึ่งกลายเป็น
 นักการเมืองระดับจังหวัดและระดับชาติในเวลาต่อมา บางส่วนของคนกลุ่มใหม่นี้ได้ดำเนินการฟ้องร้องเอา
 ที่ดินที่เป็นที่ธรณีสงฆ์ซึ่งทางวัดได้ให้เช่าตั้งร้านค้าตั้งแต่ พ.ศ.2506 แต่แพ้คดี¹⁷⁹³

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์การค้าระหว่างภาคอีสานกับกรุงเทพฯ ก็สะดวกขึ้นมาก
 เพราะมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา โดย คนจีนเข้ามามีบทบาทสำคัญในการค้าระหว่างกรุงเทพฯ
 กับนครราชสีมา ต่อมาเมื่อทางรถไฟขยายจากนครราชสีมาไปยังเมืองอื่นๆ คนจีนก็ขยายการตั้งถิ่นฐานไป
 ตามทางรถไฟที่เปิดใหม่ เอกสารราชการ เมื่อ พ.ศ. 2473 ซึ่งชนชั้นนำแสดงความวิตกกังวลเกี่ยวกับปัญหาคนจีน
 ระบุว่า “เมื่อสังเกตดูตลอดทางรถไฟไป รู้สึกว่าจวนจะเป็นโคโลนีจีน”¹⁷⁹⁴

การเข้ามาของคนจีนโดยทางรถไฟทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวในภาคอีสาน
 ต่างจากยุคก่อนมีทางรถไฟซึ่งมีชาวจีนในภาคอีสานจำนวนน้อยมาก แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีชาวจีน
 เข้ามาอยู่ในอีสานแล้ว แต่ในปี พ.ศ. 2395 พระสุนทรราชวง (บุตร) เจ้าเมืองยโสธร ก็ยังเดินทางไปค้าขายที่
 เมืองนครราชสีมา และได้ขอร้องชาวจีนที่เมืองนครราชสีมาให้ไปตั้งร้านที่เมืองยโสธร¹⁷⁹⁵ ภายหลังจากทาง
 รถไฟได้เปิดเดินรถมาถึงนครราชสีมาในปี พ.ศ.2443 มีชาวจีนอพยพเข้ามาทำธุรกิจการค้าบริเวณลุ่มน้ำมูล
 ตอนบนกันมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นครราชสีมาในบันทึกของนายเจมส์ แมคคาร์ธี ซึ่งสำรวจภาค
 อีสานเพื่อทำแผนที่กล่าวว่า มีชาวจีนอาศัยอยู่ประมาณ 800 คน ประกอบอาชีพค้าขายทุกอย่างรวมถึงตั้ง
 บ่อนการพนันและโรงสุบ่ฝิ่น ต่อมาชาวจีนได้มีการกระจายไปยังเมืองต่างๆ และกระจายตัวออกสู่ชนบท
 พร้อมๆ กับเศรษฐกิจแบบเงินตราที่ได้ขยายตัวไปสู่ชนบท บรรดาเมืองเล็กๆ ต่างก็เป็นศูนย์กลางทางการค้า
 และเมื่อทางรถไฟที่ตัดผ่านไปยังเมืองอื่นๆ ในภาคอีสานเสร็จเรียบร้อยแล้ว ชาวจีนจำนวนมากก็กระจายไป
 ตามทางรถไฟไปทางทิศตะวันออกสู่เมืองอุบลราชธานีและสู่ทางเหนือของเมืองนครราชสีมา คือเมืองอุดรธานี
 และเมืองหนองคาย¹⁷⁹⁶

ชาวจีนเหล่านี้มีความพร้อมทั้งด้านเงินทุน ความชำนาญด้านการค้า ตลอดจนความสามารถในการ
 สร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นปกครอง ส่วนใหญ่ของชาวจีนจะตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองที่มีทางรถไฟผ่าน
 ดังนั้น เมืองที่เป็นสถานีรถไฟบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน เช่น ปากช่อง หนองน้ำพูน ลาดบัวขาว สีคิ้ว สูงเนิน
 โคกกรวด จันทิก ฯลฯ ล้วนแต่มีการขยายตัวทางการค้า เห็นได้ชัดจากปริมาณสินค้าและประเภทของสินค้า
 ที่ได้จากการขนส่งมากับรถไฟ และที่รับไปจากรถไฟตามสถานีต่างๆ เหล่านี้ จากการเสด็จตรวจราชการของ

¹⁷⁹³ ภูเดช แสนสา, เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน หน้า 108.

¹⁷⁹⁴ หจข. ม.ร.7 พ. 2/203 รัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม (13 กรกฎาคม 2471-31 มีนาคม 2473)

เรื่องประกาศเปิดทางเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราชไปอุบล).

¹⁷⁹⁵ เดิม วิชาภัยพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530, หน้า138.

¹⁷⁹⁶ เจมส์ แมคคาร์ธี. “บันทึกการสำรวจและการบุกเบิกในดินแดนสยาม” แปลโดย ร.อ.หญิงสุมาลี วีระวงศ์. วารสารแผนที่,
 ฉบับพิเศษรวมเล่ม 24-25 (กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526), หน้า 69.

สมเด็จพระยาธรรมาธิราชนฤปาไนปี พ.ศ.2445 ปรากฏว่าตามสถานีรถไฟต่างๆ เหล่านี้มีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนหนาแน่นขึ้น เช่น ที่เมืองสี่คิ้วนั้น “มีตลาดแลโรงแถว ครึกครื้นขึ้นมาก”¹⁷⁹⁷

การขยายตัวทางด้านการค้า นอกจากจะทำให้ปริมาณพ่อค้าชาวจีนเข้ามาทำหน้าที่เป็นคนกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าเพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีราษฎรหลายชาติพันธุ์เข้ามาพัวพันด้วย ราษฎรเหล่านี้บางครั้งก็เป็นผู้ขายแรงงานให้กับชาวจีนที่ประกอบธุรกิจการค้าต่างๆ ธุรกิจการขนส่งสินค้าระหว่างนครราชสีมากับหัวเมืองที่อยู่รอบนอกออกไป นับว่าเป็นธุรกิจที่สำคัญอย่างหนึ่ง เนื่องจากเส้นทางคมนาคมในภูมิภาคที่เชื่อมต่อกับทางรถไฟที่สำคัญก็คือทางเกวียน จึงทำให้อาชีพรับจ้างขนส่งสินค้าของราษฎรผู้ที่มีเกวียนเทียมโคเป็นไปอย่างคึกคัก และมีราษฎรอีกส่วนหนึ่งขายแรงงานในการขนส่งสินค้าขึ้นลงตามสถานีรถไฟที่มีการขนถ่ายสินค้า เช่น การขนส่งสินค้าระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองอุบลราชธานี เป็นต้น¹⁷⁹⁸

การมีทางรถไฟไม่เพียงแต่จะทำให้การแลกเปลี่ยนสินค้ามีมากขึ้นเท่านั้น ยังทำให้การเดินทางไปประกอบอาชีพต่างๆ ในถิ่นอื่นกว้างขวางขึ้นด้วย ในปี พ.ศ.2444 ซึ่งเป็นเวลาเพียง 1 ปี ภายหลังจากทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา ก็ปรากฏว่ารายได้ที่สำคัญส่วนหนึ่งของค่าโดยสารรถไฟนั้นได้มาจาก “...พวกลาวที่กลับจากการทำไร่ไถนาใช้โดยสารรถไฟมากขึ้นกว่าปีก่อน...”¹⁷⁹⁹ มีหลักฐานที่กล่าวถึงราษฎรลาวในหัวเมืองต่างๆ ในมณฑลอีสาน มณฑลอีสาน ตลอดจนหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน ลงไปรับจ้างทำนาในบริเวณมณฑลขึ้นใน โดยมี “นายฮ้อย” เป็นผู้ควบคุมลงไปเป็นกลุ่มๆ ตั้งแต่ 17-20 คน เพื่อมาขึ้นรถไฟที่นครราชสีมา¹⁸⁰⁰ เมื่อสิ้นสุดฤดูทำนาแล้วแรงงานรับจ้างเหล่านี้จะเดินทางกลับภูมิลำเนาโดยการโดยสารรถไฟกลับมายังที่นครราชสีมาแล้วเดินทางต่อด้วยเท้าหรือเกวียน นอกจากชาวนารับจ้างแล้ว ยังมีพวก นายฮ้อย ซึ่งเป็นพ่อค้าท้องถิ่น มีทั้งนายฮ้อยโคกระบือ นายฮ้อยสุกร และนายฮ้อยที่เป็นผู้ควบคุมแรงงานไปทำนายนมณฑลขึ้นใน ที่นิยมเดินทางโดยรถไฟ ส่วนพ่อค้าชาวจีนซึ่งติดต่อกับค้าขายอยู่เป็นประจำระหว่างนครราชสีมากับกรุงเทพฯ ก็ใช้ทางรถไฟอย่างมาก¹⁸⁰¹

การเดินทางของผู้คนที่เพิ่มมากขึ้นอันเนื่องมาจากการคมนาคมที่สะดวกโดยทางรถไฟนั้น ไม่ว่าจะเป็นคนกลุ่มใดชาติพันธุ์ใดก็ตาม ล้วนส่งเสริมให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน นอกจากนี้การที่คนได้เคลื่อนย้ายไปมาติดต่อกับกรุงเทพฯ มากขึ้น รวมทั้งมีข้าราชการจากกรุงเทพฯ เดินทางเข้ามาปฏิบัติราชการมากขึ้น ยังทำให้ “ความคิด มาตรฐาน ค่านิยม รสนิยม” ของกรุงเทพฯ เริ่มระบาดเข้ามาในภาคอีสาน รวมทั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนด้วย¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁷ หจข., ร.5 ม.14/17 กรมดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอีสาน วันที่ 21 มกราคม ร.ศ.121.อ้างใน ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 178.

¹⁷⁹⁸ ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468, หน้า 164-166.

¹⁷⁹⁹ หจข., กส.1/182 เรื่องส่งรายงานการเดินทางรถไฟของกรุงเทพฯ ในระหว่างปี 120. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

¹⁸⁰⁰ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลาง”, หน้า 56-65 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 158.

¹⁸⁰¹ ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468. หน้า 159-160.

¹⁸⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

เมืองในภาคอีสานที่เติบโตมากที่สุดคือนครราชสีมา ทางรถไฟทำให้เมืองนครราชสีมากลายเป็นศูนย์กลางการค้าของภูมิภาคอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อไปยังเมืองบุรีรัมย์ (พ.ศ.2468) เมืองสุรินทร์ (พ.ศ.2469) เมืองศรีสะเกษ (พ.ศ.2471) เมืองอุบล (พ.ศ.2473) เมืองของแก่น (พ.ศ.2473) ทำให้เมืองนครราชสีมาเป็นทั้งตลาดของสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ เพื่อส่งต่อไปยังหัวเมืองรอบนอก และเป็นทั้งตลาดรวบรวมสินค้าท้องถิ่นจากหัวเมืองต่างๆ เพื่อส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟ¹⁸⁰³ มีหลักฐานกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการมีทางรถไฟสายนครราชสีมา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้กล่าวถึง “การที่ได้แปลกเปลี่ยนในโคราชตั้งแต่มีทางรถไฟ” เอาไว้ว่า

1.พ่อค้ามณฑลอีสาน มณฑลอุดร ไม่รับซื้อสินค้าจากพ่อค้าโคราชดังแต่ก่อน ลงไปซื้อเสียเองที่กรุงเทพฯ

2.สินค้าลงมายังกรุงเทพฯ ได้แก่ ข้าวเปลือก สุก ร ยาง ส้ม มะขามป้อม มะขามฝัก มะเกลือ ส้ม อ้อย เนื้อโค ไม้เสาเรือน ไม้ไผ่

3.สินค้าขึ้นจากกรุงเทพฯ “ขึ้นหมดทุกอย่าง มีน้ำแข็งเป็นที่สุด”

4.ปลาย่าง ปลากรอบ คนโคราชไปบรรทุกเกวียนมาครวละ 50-60 เล่ม มาแต่พระตะบอง แล้วบรรทุกรถไฟลงไปยังกรุงเทพฯ

5. คนโคราชกินเกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินเธาว์ แต่ก่อนใช้ยาสูบเพชรบูรณ์แลหนองคาย เดียวนี้ใช้ยาสูบ หนักพลู ปูนแดง ยาจีน ที่มาจากกรุงเทพฯ แม้แต่ปลาร้าแต่ก่อนใช้ปลาร้าพิมาย เดียวนี้ใช้ปลาร้ากรุงเทพฯ

6.โรงเรือนมุงสังกะสีมาก มีโรงแถวปลูกขึ้นใหม่มาก ทั้งในเมืองแลนอกเมือง เกือบตลอดถึงสถานีรถไฟ มีโรงรับจ้างทำอิฐ ทำกระเบื้อง

7. ราคาที่ดินแพงขึ้น ที่ริมถนนท้องตลาดราคาถึงวละ 6-7 บาท

8. หมู่บ้านและเมืองข้างทางรถไฟ เช่น ลาดบัวขาว สีคิ้ว บ้านช่องก็มากขึ้น มีตลาดและโรงแถวครึกครื้นขึ้นมาก¹⁸⁰⁴

ในด้านการปลูกข้าวนั้น ภายหลังเมื่อมีทางรถไฟถึงนครราชสีมา พ.ศ.2443 ในระยะๆ แรกได้มีการผลิตข้าวเพื่อขายบริเวณจังหวัดนครราชสีมาและบริเวณใกล้เคียงก่อน โดยลำเลียงทางเรือในแม่น้ำมูลและเกวียนมาใส่ฉางที่นครราชสีมา แล้วบรรทุกมาขายต่อที่กรุงเทพฯ ครั้นเมื่อทางรถไฟขยายออกมาถึงบุรีรัมย์ พ.ศ.2468 สุรินทร์ พ.ศ.2469 และอุบลราชธานี พ.ศ.2473 พ่อค้าชาวจีนได้ไปตั้งฉางรับซื้อข้าวอยู่ริมทาง

¹⁸⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

¹⁸⁰⁴ หจข., ร.5 ม.2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน วันที่ 21 มกราคม ร.ศ.121. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

รถไฟ เพื่อเตรียมขนส่งข้าวทางรถไฟลงมายังกรุงเทพฯ ดังนั้น การผลิตข้าวในแถบลุ่มแม่น้ำมูลจึงเริ่มขยายตัวมากขึ้น¹⁸⁰⁵

อีกเมืองหนึ่งที่เติบโตรวดเร็วเนื่องจากทางรถไฟเพราะทำให้คนหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน คือ เมืองอุบลราชธานี การเปิดเส้นทางรถไฟในปี พ.ศ.2473 ก็ได้ทำให้เกิดการอพยพผู้คนจากภาคกลางและภาคอีสานเข้ามาค้าขายและอยู่อาศัย ทั้งชาวจีน ชาวเวียดนาม แขก และชาวลาวจากชนบท เจ้านายพื้นเมืองอุบลฯ บางกลุ่มซึ่งเป็นลาวก็ประกอบอาชีพธุรกิจ เช่น พระบริคุตคามเขต ลงทุนสร้างสนามมวย หมื่นลิขิตคนารักษ์ นายสอน บุตรโบล ตั้งโรงไฟฟ้า ฯลฯ แต่ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนเมืองขยายตัวหลังการคมนาคมที่สะดวกขึ้น ก็คือ การเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจของพ่อค้าจีน¹⁸⁰⁶ อิทธิพลทางเศรษฐกิจของพ่อค้าชาวจีนทำให้เกิดชุมชนที่เป็นตลาดการค้า ยุ้งฉาง โรงสี โรงเลื่อย และมีการประกอบอาชีพอิสระของชาวจีนในเขตเมืองหลายอาชีพด้วยกัน เช่น นายหน้า ทนายความ แรงงานรับจ้าง ดังนั้น ภายในเมืองจึงเกิดการขยายตัวและการเติบโตของชุมชนบริเวณรอบสถานีรถไฟที่มีธุรกิจต่างๆ เช่น โรงไฟฟ้า โรงภาพยนตร์ โรงสี โรงพิมพ์¹⁸⁰⁷ ธุรกิจเหล่านี้ตอบสนองความต้องการของคนในสังคมเมืองที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้หลังจากการมาถึงของรถไฟ ได้เกิดอาคารพาณิชย์ขึ้นบนถนนสายอุบลฯ -วารินชำราบ จำนวนมากที่มีชาวจีนเป็นเจ้าของ กล่าวกันว่ารูปแบบอาคารมาจากตึกแถว แถบมณฑลทกวางตุ้ง หรือการลอกเลียนแบบจากกรุงเทพฯ¹⁸⁰⁸

ในขณะเดียวกับที่เมืองตามทางรถไฟเติบโตขึ้น ทางรถไฟก็ได้นำเข้าสินค้าใหม่ๆ ทั้ง สินค้าจำเป็นและสินค้าฟุ่มเฟือยเข้ามาสู่ลุ่มน้ำมูลตอนบนมากขึ้น ผู้มีเงินตราในมือแม้แต่ชาวบ้านทั่วไปก็สามารถจะซื้อหาได้ทั่วไป ทั้งนี้ นอกจากชาวบ้านจะมีรายได้เป็นเงินแล้ว การขนส่งที่สะดวกก็ทำให้สินค้ามีราคาถูกลงมาก ดังที่ชาวตะวันตกคนหนึ่งบันทึกไว้ว่า

“รถไฟมีอิทธิพลที่เห็นได้อย่างชัดเจน ผลที่เห็นได้จากประการแรกคือการใช้สิ่งกะสิ่มงหลังคาเรือน ซึ่งปรากฏว่าตอนนี้มีบ้านมุงคาคด้วยสังกะสีมากมาย เมื่อก่อนโน้นบ้านเรือนจะมุงด้วยจากหรือแฝกเท่านั้น...ส่วนในร้านขายของซึ่งเจ้าของเป็นคนจีนนั้นจะมีสินค้าจากยุโรปวางขายเกวียน ตัวอย่างเช่น ผ้า น้ำมันก๊าด เครื่องดื่มต่างๆ อีกทั้งเครื่องใช้สอยภายในครัวเรือน เป็นต้น เมื่อก่อนโน้นสินค้าเหล่านี้ราคาแพงมาก เฉพาะคนชั้นสูงฐานะดีเท่านั้นที่จะซื้อราคาลำซื้อใช้ แต่ตอนนี้สินค้าประเภทนี้วางขายมากมาย ซึ่งยืนยันว่าชาวบ้านธรรมดาจะพอซื้อสินค้าเหล่านี้ใช้ได้ เนื่องจาก

¹⁸⁰⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546, หน้า 104.

¹⁸⁰⁶ วีระ ฤทธิวรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545, หน้า 5-6.

¹⁸⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50-53.

¹⁸⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

ราคาถูกลง ยกตัวอย่างเช่น เปียร์ เป็นต้น สมัยเมื่อยังไม่มีทางรถไฟ ตามหัวเมืองต่างจากกรุงเทพฯ ลึกเข้าไปนั้น ปรากฏว่าเปียร์ขวดหนึ่งราคาแพงมาก ขนาดชาวยุโรปที่มีฐานะดียังขาดไม่ค่อยกล้าซื้อ ตอนนั้นเปียร์ขวดหนึ่งราคาเพียง 3 สลึงเท่านั้น หรือไม่กี่น้ำมันบีบ เมื่อก่อนราคาปีละ 8 บาท ตอนนั้นราคา 3 บาท...”¹⁸⁰⁹

การขยายตัวของการค้าในอีสานทำให้ชาวจีนมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจมากขึ้น ชาวจีนในภาคอีสานส่วนมากเป็นชาวจีนแต้จิ๋วและฮกเกี้ยน ก่อนจะมีเส้นทางรถไฟชาวจีนเข้ามาค้าขายที่เมืองอุบลราชธานีโดยลงเรือกลไฟลงมาตามแม่น้ำมูล และสร้างที่พักบริเวณริมแม่น้ำมูลเพื่อรับซื้อข้าวและของป่าแล้วบรรทุกไปขายยังนครราชสีมา บางครอบครัวตั้งบ้านเรือนร้านค้าบริเวณท่าจวน ท่ากวางดุ้ง และท่าตลาด เพื่อประกอบกิจการค้าทั้งชั่วคราวและประจำ บางคนเข้ามาจับบทบาทเป็นเจ้าภาษีนายอากร ในช่วงแรกชาวจีนจะมาอยู่ในฐานะผู้เช่า และต้องปรับตัวเข้ากับคนในท้องถิ่น ต่อมาจึงมีทรัพย์สินเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ มีการสร้างศาลเจ้าที่เป็นเทพเจ้าประจำท้องถิ่นบ้านเกิด สร้างสุสานให้กับคนที่ไม่ใช่เงินทองมากพอจะจ่ายเป็นค่าขนส่งศพกลับไปเมืองจีน ตั้งโรงเรียนจีน และมีการรวมกลุ่มสมาคมชาวจีนเพื่อคุ้มครองผลประโยชน์พิเศษในการประกอบอาชีพของสมาชิก และช่วยเหลือผู้อพยพมาใหม่จากบ้านเกิดเดียวกัน ทำให้กลายเป็นผู้ประกอบการที่มีสถานภาพทางอำนาจสูงขึ้นมา เมื่อถึงต้นทศวรรษ 2470 อิทธิพลของคนจีนมีมากพอถึงกับก่อเรื่องวิวาทกับคนในท้องถิ่น เช่นในกรณีที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2471 พบว่าบริเวณอำเภอวารินชำราบ ชาวบ้านต่อราคาแล้วไม่ซื้อ เจ้าของร้านชาวจีนถึงกับใช้กำลังทุบตี และเมื่อมีเรื่องกับชาวบ้าน หากถูกจับไปสถานีตำรวจ เถ้าแก่ ก็สามารถติดต่อกับคนมีอำนาจระดับผู้ว่าราชการจังหวัด ให้มีคำสั่งถึงอำเภอให้ประกันตัวได้โดยง่าย นอกจากนั้นยังได้สมรสกับลูกหลานของเจ้านายเมืองอุบลฯ เช่นพระศรีโสภณ (จุ้ย แซ่เต๋) สมรสกับนางพุ่มมา เชื้อสายเจ้าพื้นเมือง¹⁸¹⁰ ทำให้เป็นส่วนหนึ่งในกลุ่มเครือญาติของตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่ทำให้มีบารมีมากขึ้นและเอื้อให้การประกอบธุรกิจต่างๆ สะดวกมากขึ้น

ราษฎรหลายชาติพันธุ์ในชนบทก็ได้รับผลกระทบจากทางรถไฟมาก เพราะภายหลังจากมีทางรถไฟข้าวได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของท้องถิ่น เช่น มณฑลนครราชสีมา “การเพาะปลูกซึ่งนับว่าทำกันมากที่สุดจนถึงกับเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายนอกมณฑลก็มีแต่ทำนาอย่างเดียว นับว่าเป็นทางหาเลี้ยงชีพอย่างสำคัญของราษฎรมณฑลนี้”¹⁸¹¹ ทำนบได้เข้าไปมีบทบาทอย่างสำคัญในการทำนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ติดต่อกับทางรถไฟได้สะดวก อย่างเช่น การทำนาในอำเภอฟันชนะ (ด่านขุนทด) ใน พ.ศ.2455 “ปีนี้นับว่าไม่สู้เดือดร้อนในเรื่องน้ำนัก เพราะโดยมากได้อาไศรยน้ำทำนบ ที่เป็นนาอาไศรยน้ำฝนแท้ก็มีบ้างแต่

¹⁸⁰⁹ เคลเมนส์ ไวลเลอร์, “คนเยอรมันกับทางรถไฟสายแรกๆ ในเมืองไทย” ใน เยอรมันมองไทย, เดลาส เวงค์ และเดลาส โรส เซ็นแบร์ก (รวบรวม) อังโน ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468. หน้า 170.

¹⁸¹⁰ ธีระ ฤทธิวรรณ. การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542, หน้า 57-61.

¹⁸¹¹ หจข., กส.13/735 เรื่องมณฑลนครราชสีมาส่งรายงานของกองเกษตรประจำปี พ.ศ.2455. อังโน ชุมพล แนวจำปา. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468, หน้า 191.

น้อย”¹⁸¹² นอกจากมีการใช้ระบบชลประทานขนาดย่อมแล้ว การบุกเบิกพื้นที่ใหม่ และการปรับที่นาเดิมที่มีอยู่แล้วก็มีผลให้การผลิตข้าวเพิ่มขึ้น รายงานของทางราชการกล่าวว่า

ในมณฑลนี้มีที่ดินที่บริบูรณ์ด้วยการเพาะปลูก คือ นครราชสีมา แลเป็นจังหวัดที่มีทางรถไฟติดต่อกับกรุงเทพฯ การบรรทุกสินค้าไปมาก็สะดวก แลทั้งที่ดินนับวันก็เจริญขึ้นทุกที ข้าพเจ้าสังเกตดูเวลานี้ ถ้าที่ป่าไม้อาจจะทำนาได้ก็มีผู้ขออนุญาตจับจองทำเป็นที่นาเสียทุกแห่ง นับว่าที่นาในจังหวัดนี้เจ้าของได้มีหลักถ่านปักแผ่นมั่นคงตลอดทั่วกัน¹⁸¹³

ในด้านการทอผ้า ราษฎรจะซื้อเส้นไหมสำเร็จรูปจากพ่อค้า และทอผ้าไหมขาย

...พ่อค้าเหล่านี้เมื่อเวลาจะไปซื้อผ้าได้นำเส้นไหมรังนกไปขายแล้ว กลับซื้อผ้ามาขายยังมณฑล รวมจำนวนไหมรังนกที่นำไปขายเฉพาะอำเภอปัก ในปีหนึ่งประมาณ 20 หาบ คิดราคาปานกลางหาบละ 950 บาท ไหม 20 หาบ เป็นจำนวนเงิน 19,000 บาท เส้นไหม 20 หาบนี้ทอเป็นผืนผ้าได้ประมาณ 2,000 ผืน ขายราคาตัวผืนละ 20 บาท เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้นราว 40,000 บาท หักแล้วได้กำไรปีละประมาณ 21,000 บาท”¹⁸¹⁴

เช่นเดียวกับการทอผ้าฝ้าย มีหลักฐานเป็นจำนวนมากกล่าวถึงราษฎรในบริเวณที่อยู่ใกล้ทางรถไฟได้เลิกปลูกฝ้าย แล้วหันไปซื้อด้ายสำเร็จรูปจากพ่อค้ามาทอผ้าแทนการปลูกฝ้ายเอง รายงานของ “กองช่างไหมมณฑลนครราชสีมา” ที่ทางราชการตั้งขึ้นเพื่อส่งเสริมการผลิตผ้าไหมในแถบนี้ระบุว่า

ฝ้ายเป็นพันธุ์ผลหรือสินค้าชนิดหนึ่งที่พลเมืองในมณฑลนครราชสีมาเคยประกอบจัดทำกันมาแต่สมัยโบราณแล้ว แลประมาณ 10 ปีที่ล่วงมาแล้วนี้มณฑลนครราชสีมาได้ส่งบุยุฝ้ายไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ ครั้นมาเวลานี้มีด้ายเข็ดที่ใช้สำหรับทอผ้าและผ้าที่ทอด้วยด้ายของต่างประเทศเข้ามาขายมาก พลเมืองก็พากันละทิ้งการปลูกฝ้าย การปลูกฝ้ายจึงสูญหายไป...¹⁸¹⁵

การเปลี่ยนมาซื้อผ้าชนิดต่างๆ แทนการทอผ้านี้เกิดขึ้นทั่วประเทศในช่วงหลังจากมีทางรถไฟไม่นาน เพราะประชาชนหันมาผลิตสินค้าเพื่อขายมากขึ้นและใช้เงินที่ได้จากการขายสินค้าในการซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ เช่น รายงานการสำรวจของรัฐบาลใน พ.ศ.2476 พบว่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้ ประชาชนใช้เงินรายได้รายร้อยละ 7 ในการซื้อผ้า ในขณะที่ประชาชนในภาคกลางซึ่งมีรายได้มากกว่าภาคอื่นๆ นั้นได้ใช้เงินรายได้ในการซื้อผ้าร้อยละ 4.41 เพราะมีโอกาสใช้จ่ายเงินในการซื้อ

¹⁸¹² เรื่องเดียวกัน.

¹⁸¹³ หจข., กส.1/2954 เรื่องมณฑลนครราชสีมาส่งรายงานของกองเกษตรประจำปี พ.ศ.2463 วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2464. อ้างใน ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468, หน้า 196.

¹⁸¹⁴ หจข., กส.13/1112 เรื่องเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา วันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ.131. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

¹⁸¹⁵ หจข., กส.13/546 เรื่อง รายงานกองช่างไหมมณฑลนครราชสีมา ประจำปีตโนสินทรศก 129 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กราบบเรียนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ วันที่ 1 กันยายน ร.ศ.130.

สินค้าอื่นๆ อีกมากมายหลายประเภท¹⁸¹⁶ นอกจากผ้าชนิดต่างๆ แล้ว ประชาชนทั่วประเทศรวมทั้งในพื้นที่ชนบททั่วประเทศยังซื้อสินค้าอื่นๆ อีกหลายชนิดทั้งที่ผลิตในประเทศและต่างประเทศ เช่น สังกะสีลูกฟูกสำหรับมุงหลังคา ไม้ขีดไฟ ถ้วยกระเบื้อง มีดพก บุหรี่ นมผง ฯลฯ แม้แต่ครอบครัวที่ยังทอผ้าอยู่ก็นิยมซื้อเส้นด้ายและไหมสังเคราะห์จากต่างประเทศ¹⁸¹⁷

ความต้องการใช้เงินทำให้การผลิตเพื่อขายในหัวเมืองและชนบทมีได้มีแต่เฉพาะการปลูกข้าวเท่านั้น ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ใกล้กับทางรถไฟในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง ยังเลี้ยงสุกรเพื่อส่งไปขายที่กรุงเทพฯ เช่น ที่เมืองสีคิ้ว ซึ่งหนังสือที่ระลึกในคราวเสด็จพระราชดำเนินทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือไปยังนครราชสีมา พ.ศ.2464 ที่กล่าวถึงสภาพของสถานีรถไฟต่างๆ ระบุว่า “สีคิ้วเป็นสถานีมีสุกรเป็นส่วนมาก ซึ่งพ่อค้านำมาบรรทุกรถไฟส่งไปจำหน่ายกรุงเทพฯ”¹⁸¹⁸ และจากรายงานตรวจการในท้องที่อำเภอพนัสนิคมและอำเภอนันทบุรีได้กล่าวถึงการเลี้ยงสุกรและเปิดไก่เอาไว้ว่า “การเลี้ยงสุกรเปิดไก่อำเภอรณบุรีแลเห็นผลว่าเป็นเงินเป็นทอง คือมีที่จำหน่ายได้สะดวกไม่เหมือนการทำไร่ฝ้าย”¹⁸¹⁹ ส่วนการเลี้ยงสุกรที่อำเภอปักธงชัยนั้น รายงานฉบับนี้ระบุว่า

“การขายสุกรในอำเภอนี้ราษฎรมีทางเสียเปรียบพวกจีนอยู่อย่างหนึ่งคือ เมื่อสุกรตกถูกมาได้ อยู่สัก 2 เดือน หรือบางทีเดือนเดียว พวกจีนก็ไปเที่ยววางมัดจำไว้ตัวละ 2 บาท ถ้าจะขายให้สำหรับเวลานั้นก็เป็นการสมราคาอยู่แล้ว แต่พวกจีนก็ยังหาเอาไปขณะนั้นไม่ ฝากให้ราษฎรเลี้ยงต่อไปอีกราว 4 เดือนหรือ 5 เดือน จึงจะเอาไป...”¹⁸²⁰

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของภาคอีสานในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พื้นที่ส่วนใหญ่ยังอยู่นอกเส้นทางรถไฟ คนลาวและคนชาติพันธุ์อื่นๆ บริเวณแม่น้ำชีตอนล่างจึงมักตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำและใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคม ก่อนทศวรรษ 2470 ทางรถไฟที่ไปถึงนครราชสีมาจึงยังไม่มีผลกระทบต่อคนส่วนใหญ่ในภาคอีสานมากนัก คนส่วนใหญ่ยังคงผลิตสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ เอง เงินตรามีความสำคัญเฉพาะในเรื่องการเสียเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานและอากรค่านา จนกระทั่งในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา เมื่อมีทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงหนองคายในเขตอีสานเหนือและมาถึง

¹⁸¹⁶ James M. Andrew, Siam 2nd Rural Economy Surveys 1934-1935. Hong Kong: Bangkok Time Press, 1935, p.197, 217.

¹⁸¹⁷ พรณี บวเล็ก, ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 175-183.

¹⁸¹⁸ โคราชจากหน้าด่านรถไฟ (ที่ระบุในคราวเสด็จพระราชดำเนินโดยทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือไปยังนครราชสีมา พ.ศ.2464. อ้างใน ชุมพล แนวจำปา.การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468, หน้า 216.

¹⁸¹⁹ หจข., กส.13/743 เรื่อง มณฑลนครราชสีมาส่งรายงานตรวจการอำเภอพนัสนิคมอำเภอจันทบุรีของนายพุ่ม, วันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ.131. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 217.

¹⁸²⁰ หจข., กส.13/1112 เรื่องเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา วันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ.131. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.

อุปถัมภ์ในเขตอีสานใต้ จึงทำให้การค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ และภาคอีสานทั้งหมดสะดุดขึ้น¹⁸²¹ ชุมชนและความเจริญก็ขยายไปตามเส้นทางรถไฟไกลออกไปอีก เช่น บ้านไผ่ กลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญสำหรับเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนต้นและตอนกลาง เส้นทางการค้าทางเรือในลำแม่น้ำชีได้ลดบทบาทลงจนไม่มีความสำคัญอีกต่อไป ในขณะเดียวกัน เขตชนบทของเมืองต่าง ๆ ค่อย ๆ มีความสัมพันธ์กับเมืองในเชิงธุรกิจมากขึ้น มีคนจีนดำเนินธุรกิจขนาดย่อมเพื่อเชื่อมโยงกับธุรกิจในเมือง ความสัมพันธ์ในระบบตลาดเริ่มขยายไปยังท้องถิ่นมากขึ้น การผลิตข้าว ปลา เกือบ ฝ้าย ไม่เพียงแต่จะผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือนดังที่เคยเป็นมาในอดีต แต่ยังผลิตเพื่อขายอีกด้วย¹⁸²²

อาจกล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ส่งผลกระทบต่อคนในภาคอีสานทั้งชาวนาและผู้ซื้อข้าว ซึ่งชาวนาส่วนใหญ่เป็นคนลาว ส่วนผู้ซื้อข้าวส่วนใหญ่เป็นคนจีน ปรากฏผลการสำรวจของรัฐบาลในช่วงปี พ.ศ. 2469 ซึ่งสะท้อนภาพของคนทั้งสองกลุ่ม ดังนี้

ชาวนา ทั้งผู้ที่เป็นเจ้าของนาขนาดใหญ่และขนาดเล็กล้วนประสบปัญหา กล่าวคือ ในอดีตนั้นที่นาขนาดใหญ่ที่เป็นของชนชั้นนำคือขุนนางและคหบดีจะใช้ชาวนาที่เป็นไพร่และทาสทำนา โดยจ่ายค่าจ้างเป็นเกลือ พริก กะปิ หรือเงินเล็กน้อย แต่เมื่อมีการปลดปล่อยไพร่และทาสให้เป็นแรงงานอิสระ ก็ทำให้เกิดการทำนาในที่นาขนาดเล็กของแต่ละครัวเรือน ซึ่งการทำนาในที่นาขนาดเล็กของชาวนาทั่วไปนี้มักจะมีอุปสรรคคือมีทุนไม่มากพอสำหรับซื้อโค กระบือ พันธุ์ข้าว และมีรายได้เป็นเงินไม่มากพอสำหรับจ่ายค่าเช่าและจ่ายเงินค่าราชการคนละ 4 บาทต่อปี ชาวนาต้องไปกู้ยืมเงินมาลงทุนทำให้มีหนี้สินเกิดขึ้น ส่วนผู้ที่มีที่นาขนาดใหญ่หรือมีนาหลายแปลงก็จำเป็นต้องใช้วิธีจ้างแรงงานมาจากนครราชสีมาและอุบลฯ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าผลตอบแทนมักไม่คุ้มกับเงินที่ลงทุนไป จึงส่งผลให้ชาวนาขนาดใหญ่ "ล้ม" ลงหลายราย

ผู้ซื้อข้าวในชนบท เป็นกลุ่มคนจีนที่มีความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับเรื่องการค้าและการต่อรองราคา ชาวนาถูกกดราคาข้าว โดยเฉพาะการขายข้าวหน้านา และพ่อค้าชาวจีนยังเป็นผู้ปล่อยเงินกู้ แล้วเก็บเงินต้นกับดอกเบี้ยจากข้าวที่ชาวนาเก็บเกี่ยวได้แทนการรับเงิน ซึ่งมักมีการเอารัดเอาเปรียบชาวนามาก โดยพ่อค้าชาวจีนบางคนกลายเป็นผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น รัฐบาลได้พยายามตั้งสหกรณ์เพื่อช่วยเหลือชาวนาที่ไม่มีทุนประกอบอาชีพ เช่น การตั้งคลังออมสินเพื่อช่วยเหลือชาวนาและคนยากไร้ แต่กลับพบว่าผู้นำเงินมาฝากกลายเป็นกลุ่มข้าราชการและพ่อค้าที่มีทรัพย์มาก¹⁸²³

อนึ่ง เมืองบางแห่งในภูมิภาคต่างๆ เคยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญในท้องถิ่น และมีคนหลากหลายชาติพันธุ์มาค้าขายหรืออพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เช่น อุดรดิตถ์ แต่เมื่อเกิดทางรถไฟขึ้นโดยที่เมืองศูนย์กลางการค้าเหล่านี้ไม่ได้มีทางรถไฟตัดผ่าน ก็จะมีบทบาททางการค้าลดน้อยลงมาก เพราะคนจีนบางส่วนจะ

¹⁸²¹ โปรตุเกส วิลาศ โพิธสาร, "รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 2536.

¹⁸²² โปรตุเกส ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, *โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มแม่น้ำชี*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

¹⁸²³ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, "การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2434-2476", หน้า 121-122.

อพยพออกไปจากเมืองดังกล่าวนี้ไปอยู่ในชุมชนการค้าที่มีทางรถไฟตัดผ่านแทน ในบางกรณีที่มีเมืองยังคงตั้งอยู่บนเส้นทางรถไฟ แต่การมีสถานีรถไฟเกิดขึ้นใหม่ก็ทำให้ศูนย์กลางการค้าย้ายไปอยู่รอบๆ สถานีรถไฟแทนศูนย์กลางเดิม

ในภาคใต้ ทางรถไฟมีผลกระทบน้อยกว่าภาคเหนือและภาคอีสาน เนื่องจากแต่เดิมการติดต่อระหว่างภาคใต้กับกรุงเทพฯ มิได้ยากลำบาก เพราะใช้การคมนาคมทางเรือได้สะดวก เมื่อมีทางรถไฟจึงไม่เปลี่ยนแปลงการขนส่งอย่างรุนแรง นอกจากนี้สินค้าหลักของภาคใต้คือดีบุกก็มิได้ถูกส่งมาขายที่กรุงเทพฯ แต่ยังคงส่งไปสิงคโปร์และปีนังโดยตรง ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในภาคใต้จากการเข้ามาของทางรถไฟคือการขยายตัวของการทำนา แต่พื้นที่ทำนาของภาคใต้ก็มีน้อย อย่างไรก็ตาม ทางรถไฟทำให้เมืองและหมู่บ้านตามชายฝั่งทะเลอันดามันหรือภาคใต้ฝั่งตะวันตก ซึ่งแต่เดิมจะมีอุปสรรคในด้านการคมนาคมและมีประชากรเบาบาง กลายเป็นเขตที่สามารถติดต่อกับโลกภายนอกได้สะดวกขึ้น และมีผู้คนอพยพเข้าไปอาศัยอยู่มากขึ้น¹⁸²⁴ ส่วนใหญ่เป็นคนจีนที่อพยพเข้าไปทำงานในเหมืองแร่แถบเมืองภูเก็ต พังงา กระบี่ ระนอง

2. การเกิดรูปแบบใหม่และการกบฏในหัวเมือง

การเกิดรูปแบบใหม่ที่มีเส้นเขตแดนชัดเจนโดยที่ทุกส่วนของรัฐอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาล กรุงเทพฯ โดยตรง และการเก็บภาษีเป็นเงินตราอย่างกว้างขวางและมีประสิทธิภาพ ทำให้เกิดการต่อต้านในรูปของ “กบฏ” กระจายในหลายท้องถิ่น ส่วนใหญ่เป็นกบฏ “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ”

ก่อนที่จะเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ปรากฏการณ์ “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” มีอยู่ในหลายภูมิภาค ดังปรากฏหลักฐานใน “พระราชกำหนดใหม่” หลายฉบับที่ตราขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ยังมี “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” อยู่มาก เช่น “ผู้วิเศษ” ที่ปรากฏอยู่ใน “คำให้การเรื่องทำตะกรุดเสกน้ำมันให้ราษฎรนิยม” ซึ่งได้รับการบันทึกไว้ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พ.ศ.2383 ดังนี้

กระทุ่ถามนายกอกร ด้วยผู้มีชื่อลงไปกราบเรียนแต่ ฯพณฯ ณ เมืองสวายจิตว่าตัวขึ้นมาแต่กรุงเทพมหานคร ตัวขึ้นมาถึงเมืองนครราชสีมา...ตัวตั้งตัวว่าเป็นผู้วิเศษในไตรภพเชี่ยวชาญในห้องพระไตรลักษณ์ญาณ จนวนว่าราษฎรชาวบ้านนิยมยินดีพากันไปขอน้ำมันบั้งขอตะกรุดพิสมรก็มีบ้าง ตัวก็ทำน้ำมันและตะกรุดพิสมรให้แก่ราษฎรชายหญิง ๆ ก็พากันติดตามขอตะกรุดพิสมรน้ำมัน ทั้งสมณชีพราหมณ์ก็พากันลุ่มหลงเลื่องลือปดียินดีให้ช่างให้ม้าโภชนาอาหารตบแต่งไปสู่มหาท้าวทุกบ้านทุกตำบล และตัวถือตัวเป็นผู้วิเศษดังนี้ ให้ราษฎรชายหญิงสมณชีพราหมณ์ลุ่มหลงติดตามเป็นสานุศิษย์เป็นหลายคน...

¹⁸²⁴ อิจิโร คาซึกากิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2” ใน วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 29 (2550), หน้า 1-45.

นายกอร์ให้การว่า บิดาข้าฯ ชื่อนายมี มารดาข้าฯชื่ออ้าแดงคุม บิดาข้าฯ เป็นข้าอยู่ใน
 ทูลกระหม่อมพระองค์น้อย กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ตัวข้าฯ เป็นทนายอยู่ในพระไกรศรี บ้านเรือนข้าฯ
 อยู่บ้านชะม้ายแขวงเมืองนนท์ ครั้นข้าฯถึงอุปสมบท บิดามารดาข้าฯ เอาข้าฯ ไปบวชเป็นพระภิกษุอยู่
 ณ วัดประดิษฐารามได้ ๓ พระพรรษา แล้วฯ กลับมาเรียนฝ่ายวิปัสสนา ณ วัดสมอรายประมาณ ๖
 เดือน แล้วข้าฯ มาจำพรรษาอยู่ ณ วัดนากพรรษาหนึ่ง แล้วข้าฯ ไปเรียนฝ่ายวิปัสสนา ณ วัดเกลบ
 เมืองเพชรบุรีพรรษาหนึ่ง ข้าฯ บวชเป็นพระภิกษุได้ ๑๘ พรรษา...

...ข้าฯ ลี้กออกมาจากพระภิกษุ มาอยู่ ณ เรือนพระไกรศรี ฯ จึงใช้ให้ข้าฯ กับนายกลั่น ถือ
 หนังสือขึ้นตามลูกหนี้หลวงซึ่งหนีขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ชาย ๑ หญิง ๒ ...ราษฎรชาวบ้านชาวเมือง
 ชายหญิงพากันไปหาข้าฯ ประมาณ ๕๐ คน ผู้มีชื่อชายหญิงพากันขอตะกรุดด้วย ข้าฯ ลงตะกรุดให้
 ผู้มีชื่อเป็นหลายคน...แล้วข้าฯ ป่าวร้องราษฎรชาวบ้านให้มาทำบุญเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์ ราษฎร
 ชาวบ้านก็มาทำบุญด้วยข้าฯ ผู้มีชื่อราษฎรชาวบ้านไปมาหาสู่ข้าฯ อยู่ประมาณ ๘๐ เศษ ผู้มี
 ชื่อขอน้ำมนต์ขอตะกรุดด้วย¹⁸²⁵

อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านทั่วไปที่ประสบปัญหาขาดความมั่นคงในชีวิตย่อมจะหวังพึ่ง “ผู้มี
 บุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” เป็นธรรมดา ดังนั้น ในช่วงใดก็ตามที่ชาวบ้านจำนวนมากได้รับความเดือดร้อน
 รุนแรงก็จะพากันไปพึ่ง “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” กันมากขึ้น จนกลายเป็นปรากฏการณ์ที่ชนชั้นนำวิตกกังวล
 เพราะความเชื่อฟังและความศรัทธาต่อ “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้วิเศษ” ยิ่งทวีขึ้นมากเพียงใดก็ยิ่งกระทบกระเทือน
 ต่ออำนาจรัฐมากขึ้นเพียงนั้น

ในกลางทศวรรษ 2540 ซึ่งอำนาจรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังครอบงำได้ไม่มากพอที่จะควบคุมคน
 ในท้องถิ่นอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการควบคุมทางอุดมการณ์หรือความรู้สึกนึกคิดของราษฎร แต่
 ราษฎรต้องประสบปัญหาความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติและการเก็บภาษีอากรเป็นเงิน ทำให้เกิดการ
 กบฏเกิดขึ้นในภูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะในบริเวณที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ เช่น เชียงใหม่ แพร่
 อุบลฯ เป็นต้นฯ

ในเวลานั้นเศรษฐกิจเงินตราในหลายท้องถิ่นขยายตัวอย่างจำกัด แต่ราษฎรต้องเสียภาษี
 เป็นเงินตรา ทำให้ผู้ที่มีพันธะต้องเสียเงินค่าราชการและเสียภาษีอากรเป็นเงินในอัตราที่ค่อนข้างสูงต้อง
 เดือดร้อนอย่างมาก โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดภัยธรรมชาติอย่างต่อเนื่องทำให้ราษฎรมีอาหารไม่พอกิน
 นอกจากนี้ ชาวบ้านในทุกท้องถิ่นยังถูกเก็บภาษีโดยเจ้าภาษีนายอากรชาวเงินและถูกปกครองโดย
 ข้าราชการจากส่วนกลาง มิใช่โดยผู้นำที่เป็นคนชาติพันธุ์เดียวกัน ทำให้ไม่อาจต่อรองหรือขอผ่อนปรนใน
 เรื่องต่าง ๆ ได้ ในขณะที่คนจีนและข้าราชการจากส่วนกลางก็ขาดอำนาจเบ็ดเสร็จตามจารีตประเพณีของ

¹⁸²⁵ คำให้การเรื่องทำตะกรุดเสกน้ำมนต์ให้ราษฎรนิยม คัดจากจดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1202 เลขที่ 1 ใน

ตำราฐานานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า, เทียวตามทางรถไฟ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ
 รวมเรื่องนครราชสีมา อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์ตรี พระพลราชบุรีบำรุง (แสง อุเทนสุต) ณ
 เมรุสนามมิตร จังหวัดนครราชสีมา 21 เมษายน 2505, หน้า 158-163.

ท้องถิ่นซึ่งทำให้ไม่มีความชอบธรรมที่จะใช้อำนาจหรืออาญาสิทธิ์เหนือราษฎร ต่างจากผู้นำที่เป็นคนชาติพันธุ์เดียวกันกับราษฎรซึ่งส่งสมภารมีในสังคมท้องถิ่นมายาวนาน ดังนั้น เมื่อความกดดันที่ราษฎรได้รับทวีขึ้นมากในกลางทศวรรษ 2440 เนื่องจากอำนาจของกรุงเทพฯ เข้ามาถึงท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้นผ่านระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล การเคลื่อนไหวทางสังคมในลักษณะที่ชนชั้นนำในกรุงเทพฯ เห็นว่าเป็น “กบฏ” ก็เกิดขึ้นในหลายภูมิภาค

กบฏในภาคอีสาน

ระหว่าง พ.ศ. 2444-2445 ซึ่งหลังจากเกิดฝนแล้งติดต่อกันสองปี มีผู้ตั้งตัวเป็น “ผู้มีบุญ” จำนวนมากถึง 60 คน กระจายอยู่ในมือต่างๆ รวม 13 เมือง ได้แก่ อุบลราชธานี 14 คน ศรีสะเกษ 12 คน มหาสารคาม 10 คน นครราชสีมา 5 คน กาฬสินธุ์ 4 คน สุรินทร์ 4 คน ร้อยเอ็ด 3 คน สกลนคร 3 คน ส่วนขอนแก่น นครพนม อุดรธานี ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ มี “ผู้มีบุญ” เมืองละ 1 คน ในช่วงเวลานั้นอำนาจของรัฐบาลสยามเหนือภาคอีสานยังไม่มั่นคง ในขณะที่ฝรั่งเศสมีอิทธิพลมากขึ้น จนต่อมาได้เกิดข่าวลือว่า “ผู้มีบุญจะมาแต่ตะวันตกออก เจ้าเก่าหมดอำนาจ ศาสนาก็สิ้นแล้ว...บัดนี้ฝรั่งเศสเข้าไปเต็มกรุงเทพฯ แล้ว กรุงจะเสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว”¹⁸²⁶

ในรัชกาลที่ 5 เกิดกบฏ “ผู้มีบุญ” หลายครั้งเนื่องจากการปฏิรูปการปกครองโดยการส่งข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการจำนวนมากมาทำงานในภาคอีสาน ทำให้ขุนนางท้องถิ่นไม่พอใจ ยิ่งส่วนกลางส่งคนมาเก็บภาษีต่างๆ โดยตรง ยิ่งทำให้ขุนนางท้องถิ่นไม่พอใจมากยิ่งขึ้น เพราะผลประโยชน์ที่เคยได้รับลดลงมาก “เงินค่าราชการ” (แทนการส่งส่วย) ซึ่งชาวยศกรรจ์จะต้องเสียคนละ 4 บาทนั้น ขุนนางท้องถิ่น 7-8 ตำแหน่งได้รับรวมกันเพียง 55 สตางค์ หรือร้อยละ 13.67 เท่านั้น รัฐบาลในส่วนกลางได้รับถึง 3.45 บาท หรือร้อยละ 86.33¹⁸²⁷

ในมณฑลอุดรและอีสาน พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ และกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ได้เผชิญหน้ากับการจลาจลครั้งใหญ่ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2445¹⁸²⁸ ในครั้งแรกทั้งสองพระองค์ได้เผชิญกับขบวนการ “ผู้มีบุญ” หรือ “ผู้มีบุญ” ซึ่งได้ทำนายว่าโลกใกล้จะถึงกาลอวสานแล้ว ทองและเงินจะกลายเป็นก้อนกรวดและก้อนหิน และว่าทำกรรมก็จะทวงเสด็จมาเพื่อเปลี่ยนก้อนหินให้กลับเป็นเงินและทอง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีคำสั่งให้จับกุม “ผู้มีบุญ” ด้วยเหตุที่ว่าเขาหลอกหลวงประชาชนให้ต้องหมดเงินหมดทอง

¹⁸²⁶ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “กบฏผู้มีบุญอีสาน พ.ศ.2444-2445” ศิลปวัฒนธรรม, 28, 1, (พฤศจิกายน 2549), หน้า 82-95.

¹⁸²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82-95.

¹⁸²⁸ หจข. ร.5 ม. 9/1 : กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข 30, 26 กุมภาพันธ์ 2445; และ ม. 9/1 : พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุช กรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข 61, 2 มีนาคม 2445. อ้างใน เศษ บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548, หน้า 185.

เพื่อไปแลกกับพรที่ยิ่งใหญ่ ในพ้นจากผลที่จะเกิดจากรันโลกาวินาศ แต่แล้วก็ได้พบว่าผู้มีบุญได้เรียกชุมนุมประชาชนเพื่อให้คุ้มครองตนและเพื่อที่จะโจมตีเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลด้วย¹⁸²⁹

ในเวลาต่อมากรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ก็ทรงประกาศว่าพวกผู้มีบุญบางคนก็คือ “พวกขุนนางชั้นผู้น้อยในท้องถิ่น และพวกประชาชนที่ไม่มีอำนาจแต่ปรารถนาที่จะหาเลี้ยงชีพในแบบเก่าๆ”¹⁸³⁰ อีกนัยหนึ่งก็คือ พวกขุนนางชั้นผู้น้อยในท้องถิ่นไม่พอใจรูปแบบของหน่วยงานการบริหารที่ใหญ่โต และการลดทอนสถาบันทางการคลัง การศาล และการปกครองของท้องถิ่นลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสถาบันท้องถิ่นเหล่านี้ได้เคยเป็นแหล่งผลประโยชน์ของพวกเขา ส่วนพระญาณรักขิต (จันทร์) เจ้าคณะมณฑลอีสานในเวลาต่อมา ได้กราบทูลกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ว่า ประชาชนสนับสนุนผู้มีบุญกันเองเพราะพวกประชาชนไม่พอใจการฉ้อราษฎร์บังหลวงของการปกครองแบบใหม่ เช่น พวกเจ้าหน้าที่ไม่ออกไปเสร็จแก่ราษฎรที่จ่ายภาษี และไม่ยอมรับเอกสารการทำทะเบียนสัตว์ที่ถูกต้องตามกฎหมายเพื่อที่จะได้สามารถปรับและจำคุกประชาชนในข้อหาขัดขึ้นระเบียบและข้อบังคับ¹⁸³¹ การกบฏรุกรามอย่างรวดเร็วในเดือนกุมภาพันธ์และมีนาคม และกลุ่มกบฏได้เข้าโจมตีที่ทำการรัฐบาลตลอดทั่วทั้งภาคอีสาน มีกลุ่มหนึ่งซึ่งเข้มแข็งมากจนกระทั่งสามารถเข้าโจมตี ปล้น และเผาเมืองเขมรัฐ ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง¹⁸³²

ในเอกสารราชการช่วงทศวรรษ 2440 ระบุว่า “มณฑลอีสานกำลังตื่นผู้มีบุญทุกแห่งทุกตำบล” “ราษฎรทุกเมืองในมณฑลอุดรพากันแตกตื่นกลัวว่ามีบุญ” ทางกรมไทยให้พระยาสุรเดชวิเศษฤทธิศาสตร์วิไชย ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการระดับปราบปรามผู้ตั้งตัวเป็น “ผู้วิเศษ” หรือ “ผู้มีบุญ” ในมณฑลอีสานรวบรวมข่าวลือ หรือคำพยากรณ์ต่างๆ โดยสอบถามจากผู้ใหญ่บ้านและราษฎรตามระยะทางจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานี ปรากฏว่าในแถบอีสานใต้ข่าวลือเรื่อง “ผู้มีบุญ” ขยายไปทั่วจากมณฑลอีสานไปถึงมณฑลนครราชสีมา เพราะมีการพยากรณ์และเผยแพร่ข่าวลือโดยหมอลำ ทั้งนี้หมอลำจะกล่าวถึงความทุกข์ยากของ **คนลาวที่ถูกคนไทยกดขี่** และบางคนก็กล่าวด้วยว่าในที่สุดแล้ว **“ฝูงไทยใจร้าย ตายสิ้นบ่เหลือ”** คำพยากรณ์ต่างๆ ยังแพร่หลายออกไปเนื่องจากการสร้างข่าวลือให้ราษฎรที่รู้หนังสือช่วยกันคัดลอกหนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช หนังสือพระยาอินทร์ และตำนานพื้นเมืองกรุง ทำให้คนได้อ่านคำพยากรณ์กว้างขวางขึ้น¹⁸³³

¹⁸²⁹ เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 185.

¹⁸³⁰ หจข. ร.5 ม. 9/4 : กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, 29/4/21, 11 กรกฎาคม 2446. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 185.

¹⁸³¹ หจข. ร.5 ม. 32/25 : พระญาณรักขิตกราบทูลกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์, ส่วนตัว, 29 สิงหาคม 2445. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 185.

¹⁸³² หจข. ร.5 ม. 9/1 : กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, โทรเลข 54, 28 มีนาคม 2445. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 185.

¹⁸³³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “กบฏผู้มีบุญอีสาน พ.ศ.2444-2445” ศิลปวัฒนธรรม, หน้า 82-95.

ที่ศรีสะเกษ ราษฎรพากันเชื่อคำพยากรณ์ว่า เงินทองจะกลายเป็นเหล็ก กรวดแร่ที่เก็บมานูชาก็จะกลายเป็นทอง ชาวบ้านหลายพื้นที่เชื่อว่ามีหินแร่จะกลายเป็นเงินทอง เช่น ที่บ้านหัวขัว อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม กุดแย้ อำเภอโนนสัง จังหวัดอุดรธานี พระธาตุคำบุ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร บ้านหนองข่า อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ชาวบ้านพากันไปเก็บหินแร่ในที่ตั้งกล่าวเอามาล้าง เอาของหอมลงใส่หม้อมีผ้าขาวปิดเอาไว้บนหิ้ง ก่อนนุชาจะทำพิธีบายศรีสู่ขวัญหินแร่เสียก่อน นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมรดน้ำมนต์พร้อมเสกเป่าคาถาโดยพระและผู้มีบุญ ที่เมืองยโสธร พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม พระครูวิมล วัดอัมพวัน และครูอนันตนิคมเขต วัดสิงห์ท่า เป็นผู้ทำพิธีตัดกรรมจองเวร ด้วยการรดน้ำมนต์เสกเป่าล้างบาปกรรมความชั่วต่างๆ และเอาเงินที่ชาวบ้านถวายมานูชาพระธาตุคำบุ พิธีกรรมดังกล่าว ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นการล้างบาป ทำให้ตัวบริสุทธิ์เพื่อรอคอยเจ้าผู้มีบุญมาโปรด¹⁸³⁴

เป้าหมายของฝ่ายกบฏผู้มีบุญ หากพิจารณาในกลุ่มผู้นำ อาจแบ่งได้ 3 กลุ่ม

กบฏ “กลุ่มองค์มั่น” หัวหน้ากบฏคือองค์มั่น บ้านกะจิ้น แขวงโขงเจียม (แถบอุบลราชธานี) ได้ตั้งตัวเป็นองค์ปราสาททองหรือพระยารมริกราชมีคนนับถือมากทั้ง 2 ฝั่งโขง เขาได้ร่วมมือกับองค์แก้วผู้นำกบฏผู้มีบุญด้านฝั่งซ้ายที่ตั้งตัวต่อต้านอำนาจฝรั่งเศสร่วมกับองค์หรือพ่อกระดวด ผู้นำกบฏที่สำคัญมากในพื้นที่ลาวใต้ของฝรั่งเศส กลุ่มองค์มั่นนี้มีเป้าหมายชัดเจนมากคือขับไล่อำนาจของรัฐบาลสยามและฝรั่งเศสออกไป แล้วจะให้องค์มั่นปกครองอยู่ที่เวียงจันทน์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิเทศวดี (องค์เล็ก) (เหล็ก) บ้านหนองข่าปกครองที่หนองโสน (เมืองอุทุมพร) องค์พระบาทและองค์ครูปกครองที่พระธาตุพนม ส่วนลาวใต้ด้านฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ถ้าขับไล่ฝรั่งเศสออกไปได้ องค์แก้วและองค์กมมะดำ (ผู้นำชาวข่า) จะเป็นผู้ปกครอง

นอกจากองค์มั่นแล้วยังมีผู้นำรองๆ อีก 5 คน คือ องค์เขียว องค์ลิ้นก่าน องค์พระบาท องค์พระเมตไตร และองค์เหลือง ฝ่ายกบฏได้ปลุกระดมราษฎรทั้ง 2 ฝั่งโขง ในฝั่งขวา (คือฝั่งอีสาน) ได้กำลังจากอำเภอโขงเจียม อำเภอตระการพืชผล ในที่สุดในวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2444 (2445) ฝ่ายกบฏได้เข้ายึดเมืองเขมราฐ จับเจ้าเมืองมาแห่แหนให้คนเข้าเป็นพวก แต่ฆ่าท้าวกุลบุตร ท้าวโพธิสาร กรมการเมืองที่ไม่ยอมเข้ากับฝ่ายกบฏ ต่อมาก็ได้ฆ่านายอำเภอนานิคมนซึ่งไม่ยอมเข้ากับฝ่ายกบฏด้วย กลุ่มองค์มั่นได้เผาเมืองเขมราฐ ปล่อยนักโทษจากคุก แล้วเคลื่อนกำลังมุ่งตรงมายังเมืองอุบลราชธานี หมายถึงจะเข้ายึดเมืองอุบลราชธานีซึ่งเป็นศูนย์กลางของมณฑลอีสาน มาตั้งทัพระดมพลอีกครั้งที่บ้านสะพือใหญ่ อำเภอตระการพืชผล ถึงตอนนั้นมีคนมาเข้ากับองค์มั่น 2,500 คน แต่อาวุธไม่ทันสมัย มีปืนคาบศิลา ปืนเก่า มีดพร้า ต่างจากกองทัพที่กรมขุนสุรพลสิทธิประสงค์ทรงส่งไปปราบ ซึ่งมีปืนใหญ่สมัยใหม่ 2 กระบอก มีร้อยเอก หลวงชิตสรการ (จิตร มัธยมจันทร์) ผู้บังคับกองทหารปืนใหญ่กับทหาร 100 คน และมีกำลังจากขุนนางเมืองอุบลอีกหลายร้อยคนมาเสริม ทำให้ฝ่ายกบฏตายไป 200-300 คน บาดเจ็บ 500 คนเศษ องค์มั่นปลอมตัวเป็น

¹⁸³⁴ เรื่องเดียวกัน.

ชาวบ้านหนีข้ามไปฝั่งซ้ายได้สำเร็จ แต่ลูกน้องประมาณ 400 คน ถูกจับมาขังไว้ที่เมืองอุบลราชธานี ฝ่ายกบฏถูกศาลตัดสินลงโทษแตกต่างกันไป พวกที่ถูกเรียกว่า **"องค์"** ถูกประหารชีวิต ที่เหลือก็ถูกจำคุกตั้งแต่ 1 ปีถึงตลอดชีวิต

กบฏ "กลุ่มบุญจัน" กลุ่มนี้เป็นกบฏผู้มีบุญอีสานที่ใหญ่ที่สุด มีชาวบ้านเข้าร่วมถึง 6,000 คน บุญจันเป็นลูกเจ้าเมืองขุขันธ์คนก่อนและเป็นน้องชายพระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมืองขุขันธ์ในขณะนั้นมีเป้าหมายอยู่ที่การยึดเมืองขุขันธ์จากพี่ชายเพื่อตั้งตนจะได้เป็นเจ้าเมือง กองทหารลาดตระเวนส่วนหน้าที่กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทรงส่งไปสมทบกับกำลังจาก เมืองขุขันธ์รวมกันราว 50 คน มีร้อยเอกสาย ธรรมานนท์ (ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นพลโท พระยาฤทธิเกรียงไกรหาญ) เป็นผู้บังคับบัญชา ได้ปะทะกับกองระวังหน้าของฝ่ายกบฏในวันที่ 11 และ 13 มีนาคม พ.ศ. 2444 (2445) บุญจันและลูกน้องถูกยิงตายประมาณ 10 คน ที่เหลือพากันแตกหนีไป บุญจันและลูกน้องถูกตัดศีรษะเอามาเสียบประจานที่เมืองขุขันธ์ เพื่อให้คนทั้งหลายเห็นว่าบุญจันไม่ใช่ผู้วิเศษและเป็นการปรามมิให้ราษฎรก่อการกบฏขึ้นนี้อีก

กบฏ "กลุ่มจารย์เข้ม" บ้านมาย อำเภอบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร ผู้นำกบฏกลุ่มเล็กๆ นี้ ชื่อ "จารย์เข้ม" เป็นคนอุบล แต่มาบวชเรียนเป็นพระที่วัดเจริญบำรุง บ้านมาย และยังรุดงค์ไปเรียนวิชาจากพระที่หนองคายและเพชรบูรณ์อีกหลายสำนัก แล้วกลับมาจำพรรษาที่วัดเจริญบำรุง ชาวบ้านเคารพนับถือท่านมาก เมื่อมีข่าวเรื่องผู้มีบุญ จารย์เข้มได้เดินทางไปที่บ้านหนองซำ เมืองเสลภูมิ ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่ามีหินแร่ (หินแร่) เป็นหินพิเศษ หากใครนำไปบูชา เมื่อผู้มีบุญมาโปรด จะเสกหินเหล่านี้ให้เป็นเงินเป็นทองได้ หลังจากกลับจากบ้านหนองซำ จารย์เข้มได้ลาสิกขาเป็นฆราวาส รับประทานอาหารมื้อเดียว รับประทานแต่ผัก นุ่งขาวห่มขาว ตั้งตัวเป็นท้าววิชณุกรมเทวบุตร มีชาวบ้านนับถือมาก มาขอน้ำมนต์บ้าง ให้เป่าหัว บัดเป่าความเจ็บไข้บ้าง กลางวันมีคนขอให้เป่า วันละประมาณ ๑๐๐ คน กลางคืนประมาณ ๗๐๐ คน มีผู้คนจากอุดรธานี หนองคาย และสกลนคร หลายอำเภอเดินทางมาหาจารย์เข้ม

ต่อมาในหมู่บ้านก็เกิดผู้ตั้งตัว เป็นผู้วิเศษอีกคน ชื่อ ทิดรัน ตั้งตัวเป็นฤาษีตาไฟ ทิดรันประกาศว่า เขาฝังไม้เท้ากายสิทธิ์ไว้ในที่ของตน ไม้เท้านี้กกชี้ตาย ปลายชี้เป็น จารย์เข้มไม่เชื่อ จึงเกิดการท้าทายกันขึ้นระหว่างผู้วิเศษทั้งสองว่า ถ้าทิดรันหาไม้เท้ากายสิทธิ์ไม่พบจะให้จารย์เข้มตัดคอ ถ้าพบจารย์เข้มจะยอมให้ทิดรันตัดคอเช่นเดียวกัน เมื่อถึงเวลานัดทิดรันไม่สามารถหาไม้เท้ากายสิทธิ์มาได้ จารย์เข้มจึงตัดคอทิดรันตรงที่นาริมวัด โดยบอกชาวบ้านว่าถ้าไม่ตัดคอ ทิดรันจะกลายเป็นยักษ์เที่ยวกินชาวบ้าน

เมื่อทางการทราบเรื่องการฆ่าทิดรันจึงส่งกำลังเจ้าหน้าที่มาจับจารย์เข้มกับสานุศิษย์ ในวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2445เจ้าหน้าที่ได้ยิงจารย์เข้ม สานุศิษย์และชาวบ้านราว 100 คน ขณะที่จารย์เข้มนั่งภาวนาแกว่งเทียนไปมา และบอกกับชาวบ้านว่า อาวุธของเจ้าหน้าที่จะไม่เป็นอันตราย แต่จะกลับไปถูกเจ้าหน้าที่เอง แต่ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่ได้ยิงจารย์เข้มกับชาวบ้านตายถึง 48 คน แล้วเอาศพโยนลงบ่อน้ำแล้วกลบบ่อนั้นเสีย ส่วนลูกศิษย์ที่จับไปขังไว้ที่มณฑลอุดร ก็ถูกปล่อยตัวในเวลาต่อมา เพราะไม่ได้ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ

ส่วนผู้นำกลุ่มอื่นๆ ซึ่งเป็นกลุ่มเล็กๆ เป้าหมายไม่ชัดเจน เช่น “กบฏผู้มีบุญบ้านมาย” เมืองสกลนคร กบฏผู้มีบุญเมืองกาฬสินธุ์ “กลุ่มยายหย่า ยายหยอง” อ้างตัวว่าเป็นพระศรีอริยเมตไตรย กลับชาติมาเกิด ก็ไม่มีหลักฐานว่าต่อต้านอำนาจรัฐหรือมีเป้าหมายทางการเมืองแต่อย่างใด เพียงแต่ทำพิธีเสี่ยงทายและให้โชคลากแก่ผู้ที่มาขอเสี่ยงทายเท่านั้น¹⁸³⁵

อาจกล่าวได้ว่า การที่ชาวบ้านในภาคอีสานหวังพึ่ง “ผู้มีบุญ” เพราะไม่พอใจการเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท ในบริบทที่เกิดภัยแล้งติดต่อกัน 2-3 ปี ส่วนขุนนางท้องถิ่นไม่พอใจการปฏิรูปการปกครองที่เอาอำนาจไปจากพวกเขาแล้วยัง เอาผลประโยชน์ คือ ภาษีที่เขาเคยได้ส่วนแบ่งมากไปจากพวกเขาด้วย ประกอบกับการคุกคามจากฝรั่งเศสทำให้ไทยต้องสูญเสียอำนาจเหนือดินแดนฝั่งซ้ายไปทั้งหมดและเสียอิทธิพลบางส่วนในเขต 25 กิโลเมตร แล้วยังมีข่าวลือว่าฝรั่งเศสเข้ามายึดกรุงเทพฯ พวกกบฏได้ใช้วิธีการขยายความเชื่อ ทั้งใช้หมอลำ การคัดลอก “คำพยากรณ์” ต่อๆ กันไป ทำให้กบฏขยายตัวอย่างกว้างขวางถึง 13 เมือง

รัฐบาลสามารถปราบปรามลงอย่างรวดเร็ว ภายใน 2 เดือน โดยฝ่ายรัฐบาลสูญเสียกำลังทหารเพียงเล็กน้อย หลังกบฏครั้งนั้นรัฐบาลได้ทำการปฏิรูปการศึกษา พัฒนาการเกษตร และสร้างตำรวจภูธรขึ้นเป็นแห่งแรกของประเทศไทย คือมีการตั้งกองตำรวจภูธรในเมืองอุบลราชธานี ในปี พ.ศ.2445 มีตำรวจประจำการ 40 คน¹⁸³⁶ ต่อมาในรัชกาลที่ 6 มีการจัดตั้งกรมทหารราบที่ 10 ประจำมณฑลอุบลราชธานี เป็นกองพลที่ 10 ที่มีฐานะเป็นกองทัพอิสระ ไม่ขึ้นกับกรมบัญชาการทหารบกที่มณฑลนครราชสีมา และประกาศใช้ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร” บังคับใช้ในท้องที่มณฑลอุบลราชธานี อุตรธานี และร้อยเอ็ด ตั้งแต่ปี พ.ศ.2457¹⁸³⁷ ทำให้คนชาติพันธุ์ลาวและชาติพันธุ์อื่นๆ ในภาคอีสานตกอยู่ภายใต้อำนาจรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างเข้มข้นมากขึ้น

อย่างไรก็ตามในระยะต่อไป มากยิ่งขึ้นเกิดกบฏในเขตอีสานอีกหลายครั้ง เช่น กบฏเจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว (พ.ศ.2467) กบฏหมอลำน้อย มหาสารคาม (พ.ศ. 2476) กบฏหมอลำน้อยชาดา (พ.ศ.2479) กบฏนายศิลา วงศ์สิน (พ.ศ.2502) กบฏหมู่บ้านไทยเจริญ นครราชสีมา (พ.ศ. 2503) ซึ่งกบฏที่เกิดขึ้นดังกล่าว ล้วนมีการนำความเชื่อเรื่อง “ผู้มีบุญ” มาใช้ ซึ่งทำให้ราษฎรเข้าร่วมเพราะหวังพึ่ง “ผู้มีบุญ” ในสถานะที่ประสบกับความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติและการเสียภาษีอากร¹⁸³⁸

เป็นที่น่าสังเกตว่า ใน “กบฏผู้มีบุญ” นี้มักมีกระบวนการทำให้ทรัพย์สินของปัจเจกบุคคลกลายเป็นทรัพย์สินของส่วนรวม เพื่อให้ทุกคนเท่าเทียมกันในสภาวะวิกฤต และมีการแบ่งปันกันในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งจะช่วยลดวิกฤตอันเกิดจากการขาดแคลนอาหารและเครื่องนุ่งห่มได้บ้าง ปรากฏว่าชาวบ้านที่เดือดร้อนจะพา

¹⁸³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82-95.

¹⁸³⁶ ชีระ ฤทธิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542”, หน้า 48. และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “กบฏผู้มีบุญอีสาน 2444-2445” ศิลปวัฒนธรรม, หน้า 82-95.

¹⁸³⁷ ชีระ ฤทธิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542” หน้า 49.

¹⁸³⁸ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “กบฏผู้มีบุญอีสาน พ.ศ.2444-2445” ศิลปวัฒนธรรม, หน้า 82-95.

กันเชื่อกันว่า “ผู้มีบุญ” กันมาก ซึ่งกรุงเทพฯ เห็นว่าเป็นอันตรายต่ออำนาจของกรุงเทพฯ เพราะชาวบ้านจะเชื่อฟังคำสั่งของ “ผู้มีบุญ” มากกว่าคำสั่งของทางราชการ ทำให้กรุงเทพฯ ต้องใช้กองทัพเข้ามาปราบปราม และจับตัวผู้ที่ตั้งตนเป็น “ผู้มีบุญ” มาลงโทษอย่างรุนแรง

อนึ่ง ความเดือดร้อนของราษฎรในอีสานนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากปัญหาโจรผู้ร้าย ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทำมาหากิน และเป็นอุปสรรคต่อการปรับตัว เช่น การเดินทางไปขายแรงงานในภาคกลางนั้นนอกจากต้องเสี่ยงต่อการเจ็บป่วยและการเดินทางที่เต็มไปด้วยความยากลำบากแล้ว ยังต้องเผชิญการปล้นของโจรผู้ร้ายอีกด้วย ดังมีใบบอกใน พ.ศ.2432 รายงานว่า

ระยะทางที่ขึ้นไปได้พบผู้ร้ายฆ่าลูกค้าตายที่ตำบลเขากระเทยกลางทางรายหนึ่ง ได้ความว่าเป็นลูกจ้างของลูกค้านั้นเอง พวกโคตงที่มาจากที่หลังตามจับตัวได้ส่งไว้ที่เมืองจันทร์ มาโดยระยะทาง ๘ คืบถึงเมืองนครราชสีมา ทางลำบากกันดานเหลือกำลังต้องลุลู่น้ำลุยโคลน มาตามทางพบคนเดินพวกละ ๕- ๖ คน เป็นหมู่ ๆ ตลอดระยะ มีอาวุธปืนครบกันทั้งสิ้น สังเกตดูหาใช้คนค้าขายไม่ แลราษฎรตามระยะทางมีความหวาดเสียวด้วยโจรผู้ร้ายทุกตำบล บ้างก็อพยพ (อพยพ) ทิ้งไร่นาหลบหนีไปก็มีมาก ราษฎรทำนาก็ได้น้อย เข้าในปีชวดนี้ได้ประมาณ ๑ ส่วน เสียประมาณ ๖ ส่วน แลได้ลงมือรื้อวัดนา ราษฎรไม่ยอมจองด้วยขัดสน จะยกที่นาเป็นหลวง จองแต่นากรมการ เพราะราษฎรในแขวงเมืองนครราชสีมามีความจนเหลือล้น ทำนาได้เข้าพอรับพระราชทาน (ทำนาได้ข้าวพอรับประทาน) หาได้เป็นสินค้าซื้อขายส่งไปเมืองอื่นไม่...¹⁸³⁹

เมื่อเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นแล้ว ราษฎรในภาคอีสานยังคงเผชิญปัญหาต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้อยู่เนืองๆ ดังนั้น เมื่อรัฐบาลเก็บภาษีอากรอย่างมีประสิทธิภาพขึ้นจึงทำให้ความเดือดร้อนทวีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาที่เกิดภัยธรรมชาติที่ทำให้การทำนาไม่ได้ผล “กบฏผีบุญ” จึงเกิดขึ้นจำนวนมาก

กบฏในภาคเหนือตอนบน

ในภาคเหนือตอนบนเกิดกบฏขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เนื่องจากอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เหนือล้านนาสูงขึ้นมากในช่วงนี้ ผู้นำกบฏเป็นขุนนางท้องถิ่นระดับล่างที่สูญเสียผลประโยชน์ โดยได้รับความสนับสนุนจากตระกูลผู้นำท้องถิ่นของเชียงใหม่และชาวบ้านที่เดือดร้อนจากการเก็บภาษีอากร แต่เดิมนั้นเจ้าสนามหลวงไม่ได้เก็บภาษีเป็นเงินจากราษฎร แต่เก็บจากจำนวนข้าวที่ปลูก จนเมื่อกรุงเทพฯ ส่งพระยาเทพประทุมมาเป็นข้าหลวงใหญ่คนที่สองประจำเมืองเชียงใหม่ในปี 2420-2423 จึงมีการเก็บภาษีมากมามากแห่ง และสุกร โดยพระเจ้าเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ตกลงว่า รายได้ทั้งหมดแต่ละเมืองที่ได้จากการเก็บภาษีและเงินค่าต่อไม้สัก จะแบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกถวายในหลวง เพื่อเป็นเงินเดือนข้าราชการ

¹⁸³⁹ หจข, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/1 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่องราชการจรเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา. (10 กันยายน ร.ศ.108).

สยาม อีกสองส่วนเป็นของเจ้าเมืองนั้นๆ แต่หลังจากพระยาเทพประชนกลับกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ.2423 กลับไม่มีการปฏิบัติตามข้อตกลง และยังพบว่ามีการซื้อโงนในหมู่เจ้านายที่ทำหน้าที่เก็บภาษี¹⁸⁴⁰

กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงเสนอให้เก็บภาษีค่านาเป็นเงินแทนการเก็บข้าวขึ้นฉาง และให้ข้าราชการกรมคลังเป็นผู้ดำเนินการแทนเจ้านาย และเลิกภาษีอากรต่างๆ แต่เดิม และให้เปิดประมูลภาษีใหม่ ได้แก่ ภาษีสุรา ภาษีสุกร ภาษีครั่ง และสมปัดสร¹⁸⁴¹ ภาษีเหล่านี้ทำให้ราษฎรเดือดร้อน ในขณะที่เดียวกันกลุ่มเจ้านายและขุนนางท้องถิ่นก็สูญเสียผลประโยชน์จากการเก็บภาษีอากร ทำให้ก่อการกบฏขึ้น

กบฏพญาผาบ (พญาปราบสงคราม)

ใน พ.ศ.2433 หัวหน้ากบฏเป็นผู้นำท้องถิ่นระดับล่างจำนวนกว่า 10 คน นำโดยพระยาปราบสงคราม ซึ่งเป็น “แคว้น” หรือกำนัน ซึ่งเจ้าเมืองเชียงใหม่มอบหมายให้เก็บภาษีในแขวงต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง การเข้ามาของระบบเจ้าภาษีนายอากรทำให้ผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้สูญเสียรายได้จากการเก็บภาษีที่ตนเคยได้ส่วนแบ่ง จึงก่อการกบฏขึ้น ส่วนราษฎรก็ต่อต้านการเก็บภาษีมาก พลู มะพร้าว ซึ่งเปลี่ยนจากการเก็บอากรเฉพาะเมื่อมีการซื้อขาย มาเป็นการเก็บอากรปีละครั้งโดยนับจำนวนต้นแบบเดียวกับที่ใช้ในกรุงเทพฯ¹⁸⁴² ทั้งนี้ เพราะในปี 2432 พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตฯ ข้าหลวงพิเศษ ได้เปลี่ยนวิธีเก็บภาษีนาจากการใช้เจ้าภาษีนายอากรเป็นพนักงานของรัฐ ซึ่งนอกจากจะเก็บภาษีราษฎร ยังรวมไปถึงอากรค่านาของเจ้านายอีกด้วย ทำให้เจ้านายในเชียงใหม่ฉวยโอกาสใช้ความเดือดร้อนนี้สนับสนุนพญาปราบสงครามดำเนินการต่อต้านเจ้าภาษีและรัฐบาลกรุงเทพฯ โดยพญาปราบสงครามได้ส่งกำลังคนไปปลดปล่อยตัวราษฎรที่ถูกเจ้าภาษีจองจำเพราะไม่มีเงินเสียภาษี แล้วนำกำลังยึดเมืองฝางในเดือนมีนาคมปี พ.ศ.2432 พร้อมกับเตรียมยกกำลังเข้าตีเมืองเชียงใหม่ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตฯทรงมีบัญชาให้เชียงใหม่เตรียมปราบกบฏและได้ตั้งรางวัลนำจับ พรรคพวกของพญาปราบสงครามถูกจับและถูกประหารชีวิต กองกำลังที่เหลือเคลื่อนพลมาถึงเมืองพร้าวแต่ก็ปะทะกับกองกำลังเจ้าราชบุตรเมืองลำปางจนพ่ายแพ้หนีไป ตัวพญาปราบสงครามหนีไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองเชียงตุงและลี้ภัยอยู่ที่นั่นจนสิ้นอายุขัย¹⁸⁴³

กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ.2445

การกบฏของชาวไทใหญ่ในครั้งนี้มีจุดเริ่มต้นที่เมืองลองซึ่งตั้งอยู่ใกล้เมืองแพร่ (แต่ขึ้นต่อเมืองลำปาง) เหตุการณ์กบฏที่รุนแรงที่สุดเกิดขึ้นที่เมืองแพร่ และขยายสู่เมืองอื่นๆ ในล้านนาอีกหลายเมือง โดยพระยาไชยบูรณ์ข้าหลวงจากกรุงเทพฯ และข้าราชการสยามจำนวนมากถูกฆ่าตาย เห็นได้ชัดว่าผู้ก่อการกบฏซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไทใหญ่ลุกขึ้นต่อต้านรัฐบาล เพราะไม่พอใจการแบ่งแยกทางชาติพันธุ์ซึ่งทำให้

¹⁸⁴⁰ ขวลิ้ง ณ ถลาง, **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541, หน้า188.

¹⁸⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189.

¹⁸⁴² สวัสดิ์ อ่องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา** พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2551, หน้า 433-436.

¹⁸⁴³ ขวลิ้ง ณ ถลาง, “ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 192-194.

พวกเขาได้รับความยุ่งยาก และบ่อยครั้งเป็นไปไม่ได้สำหรับพวกเขาที่จะได้เอกสารเดินทางและสิทธิในการซื้อและการเช่าที่ดิน เจ้านครแพร่และบริวารสนับสนุนการกบฏเพราะสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ ส่วนราษฎรนั้นปรากฏในรายงานของทางราชการ คือโทรเลขจากพระยาสุริยสงครามราชกิจถึงพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ วันที่ 27 กันยายน พ.ศ.2445 ว่า สนับสนุนพวกไทใหญ่เพราะว่าเกลียดพวกข้าราชการซึ่งเก็บภาษีอากรแล้วก็ยังคงเกณฑ์แรงงานต่างๆ ที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติที่กำหนดให้มีการเสียภาษีแทนการเกณฑ์แรงงานแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ.2443¹⁸⁴⁴

ความไม่พอใจของเจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย เจ้าเมือง ขุนนาง และชาวเมืองต่อสยามที่เข้ามาลดอำนาจชนชั้นปกครองเดิมและแสวงหาผลประโยชน์มีมากจนข่าวลือเรื่องการกบฏหรือ “คิดการประทุษร้าย” ไปถึงกรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ.2443¹⁸⁴⁵ และเกิดปฏิกิริยาต่อต้านขึ้นทั่วไป เมืองนครเชียงใหม่ เจ้าอุปราช (เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์) พยายามเรียกร้องอำนาจการศาลกลับคืน และกำชับไม่ให้ทุกคนอำนวยความสะดวกใด ๆ แก่ข้าหลวงใหญ่เป็นอันขาด เมืองนครลำปาง เจ้าบุญวาทวงศ์มานิตยัไม่ยอมให้ความร่วมมือกับข้าหลวง ชาวเมืองนครลำปางและนครลำพูนขัดขึ้นการเกณฑ์ พญาเชื่อนขันธเจ้าเมืองพร้าวพร้อมชาวเมืองราว 600 คน ขัดขึ้นการเกณฑ์และเข้าทำร้ายนายแขวงแม่จัด (พร้าว)¹⁸⁴⁶ เมื่อสยามส่งพระยาสุริยสงครามข้าหลวงพิเศษขึ้นมาปฏิรูปภาษี (พ.ศ.2442-2443) ได้กักตัวเจ้าพิริยเทพวงศ์ เกือบ 24 ชั่วโมงเนื่องจากนำเงินคลังไปใช้ในกิจการป่าไม้ เหมือนในอดีตที่มีได้แบ่งแยกระหว่างเงินส่วนตัวกับเงินหลวง เพื่อให้ญาติญาตินำเงินมาไถ่ตัวจนครบ อันเป็นการลบหลู่เกียรติยศเจ้านครแพร่อย่างมาก¹⁸⁴⁷ และพระพุทธิรัฐบริรักษ์ (เจ้าน้อยมหาเทพ) เจ้าเมืองสองซึ่งเป็นหลานของเจ้าพิริยเทพวงศ์ ก็มีความไม่พอใจที่ข้าราชการสยามเป็นนายแขวงยมนเหนือ (เมืองสอง) แทน ความไม่พอใจเหล่านี้นำมาสู่ “กบฏเงี้ยว” ซึ่งจุดเริ่มต้นอยู่ที่บ้านบ่อแก้ว ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองลองกับเมืองแพร่ แล้วขยายไปยังเมืองแพร่ เมืองสอง เมืองสะเอียบ เมืองเชียงม่วน เมืองเชียงของ เมืองงาว เมืองพะเยา เมืองเชียงคำ เมืองเชียงแสน ฯลฯ โดยเจ้าเมืองลอง เจ้าเมืองต้า และขุนนางทั้งสองเมือง ได้ให้ความช่วยเหลือแก่พวกที่ต่อต้านสยาม เพราะสูญเสียผลประโยชน์จากการทำป่าไม้ การค้าเหล็ก การขุดพลอยไพลิน และภาษีอากร ในขณะที่ชาวเมืองได้รับความเดือดร้อนจากการเสียภาษีอากรเป็นเงินและยังเสียภาษีอากรเพิ่มอีกหลายชนิด ก็ช่วยเหลือฝ่ายต่อต้านสยามเช่นกัน¹⁸⁴⁸ อย่างไรก็ตาม หลังจากที่สยามใช้กองกำลังปราบปรามอย่างรุนแรงทำให้เจ้านายเมืองต่าง ๆ เห็นว่าไม่

¹⁸⁴⁴ โทรเลข พระยาสุริยสงครามราชกิจ ถึง พระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์, 27 กันยายน 2445. อ้างใน เดช บุนนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458**. หน้า 186-187.

¹⁸⁴⁵ หจข.ร.5 ม.58/129 ไปเวตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวจีนจะคิดประทุษร้ายต่อเมืองเชียงใหม่ ร.ศ.119 อ้างใน ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” หน้า 94.

¹⁸⁴⁶ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476)” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523, หน้า 195 และ 230.

¹⁸⁴⁷ สวัสดิ์ อ่องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, หน้า 397.

¹⁸⁴⁸ ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 94-96.

สามารถเอาชนะสยามได้ จึงเปลี่ยนท่าทีมาสนับสนุนสยามในการปราบปราม “กบฏ” รวมทั้งเจ้านครลำปาง และบุตรหลานที่ออกเงินถึง 30,195 รูปีเพื่อใช้ในการปราบปราม

บ้านบ่อแก้วเป็นเขตทำไม้และเป็นชอกเขาที่เป็นเส้นทางเดินของพ่อค้า ทั้งเงี้ยว ส่อ (จีนยูนนาน) แชก และคนเมือง เมื่อมีเงี้ยวจากนครเชียงใหม่เข้ามาทำป่าไม้และค้าขายในเมืองลองได้พบบ่อแก้ว และเข้ามาขุดพลอย ทำให้กลายเป็นชุมชน มีการสร้างวัดเงี้ยวประจำหมู่บ้าน

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวเรื่องกบฏ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรจการ ลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ว่า “เงี้ยวดีเมืองลองแตกและยึดเมืองลองได้เป็นเมืองแรก” “มีเงี้ยวตริ่งกำลังอยู่เมืองลอง 60 คน” “คนในเมืองลองกลัวอยู่ในอำนาจเงี้ยวทั้งสิ้น”¹⁸⁴⁹

อาจกล่าวได้ว่ากบฏเงี้ยวเกิดจากความเดือดร้อนซึ่งส่วนกลางทำให้เกิดขึ้นจากการแย่งชิงทรัพยากรที่ชนชั้นนำในท้องถิ่นเคยเป็นเจ้าของ และการเก็บภาษีในอัตราที่สูงเกินกว่าชาวบ้านจะสามารถเสียได้ และคนในท้องถิ่นที่เกิดกบฏก็มีความสัมพันธ์ที่ดีกับกลุ่มคนที่ต่อต้านอำนาจส่วนกลาง เพราะติดต่อกันค้าขายกันและแต่งงานกันมาหลายชั่วคน โดยกลุ่มคนที่ต่อต้านอำนาจของส่วนกลางนี้ก็มีคนหลายชาติพันธุ์ มิใช่มีแต่ไทใหญ่ นอกจากนี้สาเหตุสำคัญที่เกิด “กบฏเงี้ยว” ขึ้นที่เมืองลองก่อนที่อื่น ก็เพราะพวกพ่อค้าไทใหญ่ที่เคยทำบ่อพลอยที่เมืองลองต้องถูกควบคุมและปราบปรามโดยข้าราชการจากส่วนกลาง¹⁸⁵⁰ เนื่องจากทำการขุดพลอยโดยมิได้รับสัมปทานจากรัฐ ส่วนพ่อค้าไทใหญ่ในเมืองอื่นๆ นั้นเคยเดินทางค้าขายข้ามพรมแดนโดยสะดวก กลับต้องประสบกับความเดือดร้อนจากการมีเส้นเขตแดนตายตัว เนื่องจากชาวไทใหญ่เหล่านี้มิใช่พลเมืองชาวสยามแต่เป็นคนในบังคับของอังกฤษเพราะประเทศพม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ทำให้ชาวไทใหญ่ที่เป็นคนในบังคับอังกฤษต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์หลายประการที่รัฐบาลสยามกำหนดขึ้น ซึ่งกฎเกณฑ์เหล่านั้นเป็นอุปสรรคต่อการค้าขายและการปฏิบัติตามขนบประเพณีเดิมบางประการ เช่น การตัดไม้เพื่อสร้างวัด เป็นต้น เมื่อประกอบกับเจ้าผู้ครองนครแพร่ต้องสูญเสียผลประโยชน์จากการขยายอำนาจเข้ามาของกรุงเทพฯ และราษฎรซึ่งส่วนใหญ่เป็น ลาว ได้รับความเดือดร้อนทั้งจากภาวะขาดแคลนข้าวเนื่องจากภัยธรรมชาติและจากการเก็บภาษีอากรเป็นเงิน เจ้าผู้ครองนครแพร่และราษฎรจึงสนับสนุนการก่อกบฏของชาวไทใหญ่ แต่กองทัพจากกรุงเทพฯ ก็ปราบ “กบฏเงี้ยว” ได้สำเร็จ และเจ้าผู้ครองนครแพร่ต้องหนีไปยังหลวงพระบาง¹⁸⁵¹

¹⁸⁴⁹ กจ.ร.5 กต.98.1/8 ที่ 70/828 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรจการ ลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ.121. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

¹⁸⁵⁰ ไพรอดู ภูเดช แสนสา, “ประวัติศาสตร์เมืองลอง” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552.

¹⁸⁵¹ ไพรอดู ชัยพงษ์ สำเนียง, “การสร้างและการรับรู้ประวัติศาสตร์เมืองแพร่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2551.

การต่อต้านสยามครั้งนี้มีผู้เข้าร่วมทั้ง “เงี้ยว” (ไทใหญ่ ไทจีน ไทลื้อ) ไทยวน (คนเมือง) พม่า ขมุ ต้องสู้ กะเหรี่ยง ลาว รวมถึงพระสงฆ์สามเณร หรือแม้แต่คนสยามเอง เช่น พระไชยสงคราม (จอน) บุตรเขยเจ้าพิริยเทพวงศ์ได้เกณฑ์ชาวทุกหลังคาเรือนส่งให้แก่เงี้ยว¹⁸⁵²

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกเรื่อง “ปราบเงี้ยว” ซึ่งสะท้อนให้เห็นสาเหตุสำคัญของ “กบฏเงี้ยว” และแนวทางในการแก้ปัญหาของรัฐบาล ดังนี้

ฉันได้ตั้งใจพิจารณาเห็นว่าเพราะเหตุใดจึงเกิดการร้ายแรงอย่างนั้น เมื่อได้ตรวจตราตลอด มาเห็นเป็นแน่ใจว่า เหตุนี้เกิดด้วยราษฎรพากันเกลียดชังชาวใต้ที่ขึ้นไปเป็นนายแขวง ตลอดจนข้าหลวง เพราะเหตุ ๓ ประการ คือประการที่ ๑ เพราะไปตั้งเก็บเงินแทนเกณฑ์ ข้อนี้นักที่อยู่วังเวียงเคยถูกเกณฑ์มาก บางทีจะชอบใจ แต่พวกที่อยู่นอกเวียง เช่น แขวงจอมทอง แต่เดิมไม่มีใครถูกเกณฑ์ มาต้องเสียเงินแทนเกณฑ์จึงรู้สึกเดือดร้อน ประการที่ ๒ การเกณฑ์ขอแรงทำถนนหนทาง ราษฎรที่เสียเงินเข้าใจว่าจะพ้นเกณฑ์แล้ว ครั้นถูกขอแรงเข้าด้วย ก็เห็นว่าเราพูดไม่จริง หลอกเอาทั้งเงินแลแรงด้วย ประการที่ ๓ เพราะนายแขวงที่ออกไปอยู่ตามแขวง ไม่รู้จักเอาใจราษฎร ไปบังคับการกดขี่เอาตามแบบแผนเข้มงวดนัก ราษฎรจึงเกลียดชัง ครั้นได้ช่องบ้านเมืองเป็นจลาจล จึงทำร้ายนายแขวง แต่บางแขวงก็ไม่ทำเพราะผู้เป็นนายแขวงที่นั่นราษฎรจะไม่สู้เกลียดชังนัก เหตุที่เงี้ยวผู้ร้ายกำเริบทำการใหญ่โต ก็เพราะรู้ว่าราษฎรพลเมืองพากันเกลียดชังชาวใต้อยู่แล้ว หวังว่าพลเมืองจะช่วยเงี้ยว จึงประกาศว่าทำร้ายแต่ชาวใต้ มูลเหตุเห็นว่าเป็นเพราะเหตุ ๓ ประการที่ว่ามานี้ยิ่งกว่าอย่างอื่น ทางที่จะแก้ไขต่อไปนั้น เงินแทนเกณฑ์ต้องคงเก็บ แต่ต้องลดการเกณฑ์ให้ราษฎรเห็นว่าเราพูดจริง และที่สุดต้องกำชับพวกที่เป็นข้าหลวงแลนายแขวงให้รู้จักเอาใจราษฎรบ้าง อย่าให้ราษฎรรู้สึกความเดือดร้อนที่เราบังคับบัญชา การจึงจะเรียบร้อยตลอดไป¹⁸⁵³

กบฏในภาคใต้

ในภาคใต้ เกิด “กบฏพระยาแขกเจ็ดหัวเมือง” ใน พ.ศ. 2445 และความตึงเครียดยังดำเนินต่อเนื่องมาถึง พ.ศ. 2452 จนเกิด “กบฏผู้วิเศษ ร.ศ. 128” นำโดย “หะยี” (ผู้กลับจากแสงบุญที่เมกะ) ที่อ้างว่าเป็นผู้วิเศษ อยู่ยงคงกะพัน ใช้คาถาป้องกันอาวุธได้¹⁸⁵⁴

“พระยาแขกเจ็ดหัวเมือง” หมายถึงเจ้าเมืองปัตตานี ยะหริ่ง สายบุรี ระแงะ รามันห์ ยะลา และหนองจิก ผู้มีบทบาทสำคัญที่สุดในการเคลื่อนไหว คือ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (เต็งกู อับดุลกาเดร์ กามารุดดิน) ผู้ครอง

¹⁸⁵² ประชุม อัมพูนันท์, เทียวไปในอดีตเมื่อเงี้ยวปล้นเมืองแพร่และเมืองนครลำปาง หน้า 96 อ้างใน ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” หน้า 98.

¹⁸⁵³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75, ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเยื้อน ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม 2502, หน้า 139-140.

¹⁸⁵⁴ สมชาติ อ่องสกุล “กบฏผู้วิเศษในภาคใต้” ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย, (บรรณาธิการ) ความเชื่อ พระศรีอารีย์ และ “กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527, หน้า 151.

นครหรือรายาปัตตานีองค์สุดท้ายซึ่งได้ร่วมมือกับเจ้าเมืองระแงะ เจ้าเมืองสายบุรี และเจ้าเมืองรามัน ทำหนังสือร้องเรียนส่งไปให้ข้าหลวงใหญ่อังกฤษที่สิงคโปร์ว่าถูกรัฐบาลสยามกดขี่ เพราะรัฐบาลสยามได้เข้ามาจัดเก็บภาษีอากรโดยแบ่งรายได้ให้กับเจ้าเมืองเพียงเล็กน้อย เมื่อรายาปัตตานีพระองค์ใหม่เข้ารับตำแหน่ง รัฐบาลสยามยังเลื่อนการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการออกไป 2 ปี ในระหว่างนั้นพระยาสุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) นำกำลังทหารกว่า 600 คนมาบีบบังคับให้ราษฎรเสียภาษี ต่อมาในเดือนตุลาคม พ.ศ.2444 รัฐบาลกรุงเทพฯ ได้ส่งขุนนางคนสำคัญคือ พระยาศรีสิงหเทพ มาเจรจากับเจ้าเมืองปัตตานี มีการลงนามในหนังสือสัญญาที่กำหนดให้รายาปัตตานียอมรับ “พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ.116” แต่รายาปัตตานีไม่พอใจที่ต้องสูญเสียอำนาจ จึงพยายามดึงอังกฤษเข้ามาคานอำนาจสยาม ในที่สุดรายาปัตตานีจึงถูกจับกุม ถูกถอดยศแล้วถูกส่งไปจองจำที่เมืองพิษณุโลกมีกำหนด 10 ปี แต่ใน พ.ศ.2448 รายาปัตตานีได้ถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษ เมื่อได้รับพระราชทานอภัยโทษแล้วก็ได้เดินทางกลับมาอยู่ที่เมืองปัตตานีในฐานะสามัญชน อย่างไรก็ตาม ในช่วงปี พ.ศ. 2452 -2454 ยังมีการกบฏเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง เนื่องจากการเก็บภาษีเป็นเงินตราและข้าราชการที่มาจากส่วนกลางกดขี่ชาวมลายูมุสลิม

พระยาศักดิ์เสนีข้าหลวงใหญ่ประจำ “บริเวณเจ็ดหัวเมือง” ได้เผชิญกับการคัดค้านในรูปแบบการต่อต้านปฏิรูปอย่างสงบจากผู้ว่าราชการเมืองตานี ระแงะ และสายบุรี ผู้ว่าราชการสายบุรีคัดค้านพระราชกำหนดเกี่ยวกับการปกครองบริเวณหัวเมืองทั้งเจ็ด บนพื้นฐานที่ว่ารัฐบาลกำลังจะเข้ามาครอบงำหัวเมืองโดยการแต่งตั้งเฉพาะคนที่มีกำเนิดเป็นไทยเป็นปลัด เป็นผู้พิพากษา เจ้าหน้าที่สรรพากร และนายอำเภอ¹⁸⁵⁵ ผู้ว่าราชการตานีปฏิเสธไม่ยอมให้เจ้าหน้าที่สรรพากรเข้ามาควบคุมการบริหารทางการเงินของจังหวัดเขา¹⁸⁵⁶ ผู้ว่าราชการอาจจะรู้สึกที่รัฐบาลไม่ได้ชดเชยให้เขาอย่างเพียงพอในการที่จะเข้ามาควบคุมการบริหารทางการเงิน เขาเคยพอใจกับส่วนแบ่งสองในสามซึ่งจะเพิ่มขึ้นตามสัดส่วนของเงินรัชฎาภิเษกที่เพิ่มสูงขึ้น และได้คัดค้านโครงการให้เงินเบี้ยหวัดที่กำหนดไว้แล้วอย่างรุนแรง¹⁸⁵⁷

ใน พ.ศ.2449 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ยุบ 7 หัวเมืองให้เหลือเพียง 4 หัวเมือง คือ เมืองปัตตานี เมืองยะลา เมืองนราธิวาส เมืองสายบุรี ต่อมาใน พ.ศ.2454 พระยาวิชิตภักดี (เต็งกู อับดุลกาเดร์ กามารุดดิน) ได้ยื่นเรื่องขอรับเบี้ยหวัดย้อนหลังและขอกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 600 แปลงที่เคยเป็นของท่านคีน แต่ศาลกลับพิพากษาให้ยึดที่ดินทั้ง 600 แปลงของพระยาวิชิตภักดีเป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน หลังจากนั้นจึงเกิดข่าวลือว่าพระยาวิชิตภักดีจะก่อการกบฏอีก ทำให้ต้องอพยพครอบครัวหนีไปอยู่ที่แคว้นกลันตัน และเสียชีวิตที่นั่นในปี พ.ศ.247

¹⁸⁵⁵ หจข. ร.5 ม. 15/49 : พระยาศักดิ์เสนี กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข 10, 11 กุมภาพันธ์ 2445. อ้างใน เตช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 185.

¹⁸⁵⁶ หจข. ร.5 ม. 1/49 (ก) มัด 1 : พระยาศักดิ์เสนี กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข 1, 6 กุมภาพันธ์ 2445 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 185.

¹⁸⁵⁷ หจข. ร.5 ม. 37/49 : พระยาศักดิ์เสนี กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข, 14 ธันวาคม 2444. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 185

นอกจากเหตุการณ์ขนาดใหญ่ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีเหตุการณ์ที่ไม่ร้ายแรงเท่ากับกบฏที่กล่าวมาข้างต้นที่เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ เช่น ที่วัดน้อย แขวงเมืองนครสวรรค์ มีภิกษุตั้งตัวเป็นพระผู้วิเศษ โดยมีกำนันเป็นลูกน้องช่วยเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ากับพระผู้วิเศษ ซึ่งผู้วิเศษที่วัดน้อยนี้ต่อมาในปี พ.ศ.2440 ได้ถูกข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ชำระความโดยง่าย ที่เมืองหล่มสักดี มีพระผู้วิเศษที่ราษฎรเข้าเป็นพวกมาก กระทรวงมหาดไทยจึงได้มีคำสั่งถึงข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกว่า “ให้รับจัดกำลังให้พอเมื่อต่อสู้ควรใช้อาวุธที่แข็งแรง จับตัวให้ได้” ผลจากการใช้กำลังเข้าปราบปรามทำให้พระผู้วิเศษถูกยิงตายขณะทำการต่อสู้ เรื่องราวต่างๆ จึงสงบลงได้¹⁸⁵⁸

นอกจากการต่อต้านอำนาจรัฐในรูปกบฏแล้ว ยังมีการต่อต้านในลักษณะอื่นๆ โดยคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในท้องถิ่น เมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการหัวเมืองต่างๆ เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2435 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นประจักษ์ถึงข้อบกพร่องในการที่ยังมีขุนนางท้องถิ่นไว้ต่อไป พระองค์กราบบังคมทูลถวายรายงานต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ผู้ว่าราชการที่ดำรงตำแหน่งอยู่นั้น “โดยปกติแล้วไม่ค่อยเข้าใจกฎเกณฑ์ต่างๆ ของทางกรุงเทพฯ และเป็นการยากที่จะพบข้าราชการชั้นผู้น้อยที่มีคุณสมบัติทั้งไม่โง่และไม่โง่งเล็กลงน้อย”¹⁸⁵⁹ สิบเอ็ดปีต่อมากระทรวงมหาดไทยก็ยังพบว่าขุนนางท้องถิ่นซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นยกกระบัตรปราจีนบุรีและฉะเชิงเทราในมณฑลปราจีนบุรีไม่ได้เก็บบันทึกเกี่ยวกับ “จำนวนคดีประจำวัน คดีค้างชำระ และคดีที่สิ้นสุดลงแล้ว”¹⁸⁶⁰ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2457 กรมพระดำรงฯ ทรงพบว่าขุนนางท้องถิ่นซึ่งทางกระทรวงยังคงให้เป็นผู้ว่าราชการหล่มสักในมณฑลเพชรบูรณ์ต่อไปนั้น “ไม่มีความสามารถที่จะปฏิบัติงานในฐานะผู้ว่าราชการและใช้เวลาไปกับการประกอบธุรกิจเพื่อประโยชน์ส่วนตัว จนกระทั่งไม่ได้รับความนับถือและความนิยม”¹⁸⁶¹

พ.ศ.2438 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ทางกระทรวงไม่สามารถจะเลิกการเกณฑ์แรงงานไพร่ และใช้วิธีการเก็บภาษีแทนการเกณฑ์แรงงานได้ในมณฑลปราจีนบุรีและมณฑลราชบุรีเพราะขุนนางยังมีอิทธิพลและได้รับการสนับสนุนไม่เพียงแต่ในหัวเมืองเท่านั้น ยังได้รับการสนับสนุนจากผู้มีอิทธิพลในกรุงเทพฯ อีกด้วย¹⁸⁶² ในปี พ.ศ.2441 ทรงทราบเรื่องความขัดแย้งระหว่างพระยาสุโขทัยวินิต (ปั้น สุขุม) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กับพระยาศรีธรรม

¹⁸⁵⁸ คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2534”, หน้า 185-186.

¹⁸⁵⁹ หจข. ร.5 ม. 64/13 : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, ส่วนพระองค์ 48, 8 มกราคม 2436. อ้างใน เดช บุญนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 205.

¹⁸⁶⁰ หจข. ร.5 ม. 122/13 : พระยาศรีเสนา กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ, 26 พฤษภาคม 2446. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 205.

¹⁸⁶¹ หจข. ร.5 ม. 202/51 : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ, 101/9632, 15 มกราคม 2457. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.

¹⁸⁶² หจข. ร.5 ม. 17/22 : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, 106/17780, 20 สิงหาคม 2438. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 207

ราช (หนูพร้อม ณ นคร) ผู้ว่าราชการนครศรีธรรมราช ซึ่งแสดงให้เห็นชัดถึงการขัดขวางการปฏิรูปทางด้านการบริหารการคลังท้องถิ่นของบรรดาขุนนางท้องถิ่น พระองค์ทรงทราบว่าพระยาสุโขมนัยวินิตได้จับกุมนายอำเภอในนครศรีธรรมราชซึ่งถูกสั่งให้ไปคล้องช้างเพื่อนำมาใช้ในกองบัญชาการมณฑล แต่นายอำเภอผู้นี้กลับปฏิบัติตามคำสั่งของพระยาศรีธรรมราชแทนโดยไปคล้องช้างมาใช้สำหรับกองบัญชาการเมือง อย่างไรก็ตาม พระยาสุโขมนัยวินิตก็ทราบดีว่า พระยาศรีธรรมราชไม่ได้ต้องการช้างเลยเพราะมีอยู่ในครอบครองแล้วกว่าร้อยเชือก แต่ที่จริงใจเลือกโอกาสนี้เพื่อแสดงการทำหายการปกครองของรัฐบาลเกี่ยวกับเรื่องการเกณฑ์แรงงานไพร่¹⁸⁶³ ยังมีอีกเรื่องหนึ่งคือ เมื่อปี พ.ศ.2444 ขุนนางท้องถิ่นเมืองหล่มสักได้กล่าวแสดงความไม่พอใจออกมาตรงๆ เป็นการต่อต้านการให้เลิกเกณฑ์แรงงานไพร่ การให้ใช้วิธีเก็บภาษีแทนการเกณฑ์แรงงานและการให้รวบรวมภาษีประเภทต่างๆ ในมณฑลเพชรบูรณ์เข้ามาสู่ส่วนกลาง¹⁸⁶⁴

การจัดการของรัฐบาลเพื่อปราบปรามการต่อต้านในท้องถิ่นต่างๆ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพโดยอาศัยกองทัพและตำรวจสมัยใหม่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงส่งปลัดทูลฉลองคือ พระยาศรีสหเทพ (แสง วีริยศิริ) และสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช คือ พระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ไปจัดการกับ “พระยาแขกเจ็ดหัวเมือง” พระยาศรีสหเทพไม่ประสบความสำเร็จเลยในการจับกุมผู้ว่าราชการเมืองปัตตานีและเนรเทศไปอยู่ที่เมืองพิษณุโลก¹⁸⁶⁵ จากนั้นพระยาศรีสหเทพได้ส่งพระยาสุโขมนัยวินิตไปจับกุมผู้ว่าราชการเมืองระแงะ และเนรเทศไปอยู่สงขลา¹⁸⁶⁶ พระยาศรีสหเทพเองได้จับกุมหลวงรายนากติบุตรชายของผู้ว่าราชการเมืองรามัญซึ่งได้ฆ่าคนตายและต่อต้านการจับกุมแล้วส่งเข้าไปจำคุกที่กรุงเทพฯ¹⁸⁶⁷

มีการใช้วิธีการที่รุนแรงมากขึ้นในการปราบปรามกบฏในภาคอีสานและภาคเหนือ ทหารประจำการถูกส่งไปเสริมกำลังทหารเกณฑ์ในถิ่นนั้นและตำรวจภูธรของจังหวัด ในเดือนเมษายน พ.ศ.2445 กำลังของรัฐบาลซึ่งได้รับการทำให้เข้มแข็งขึ้นด้วยกองร้อยปืนสนาม ได้ขับไล่กลุ่มผู้มีบุญที่ใหญ่ที่สุดให้แตกกระจายไปด้วยลูกปืน ณ หมู่บ้านทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอุบลราชธานี¹⁸⁶⁸ ในเดือนสิงหาคมปีเดียวกันนั้น ตำรวจภูธรและทหารประจำการในจังหวัดได้ประสบความสำเร็จในการป้องกันจังหวัดลำปางให้

¹⁸⁶³ หจข. ร.5 ม. 34/20 : พระยาสุโขมนัยวินิต กราบทูล สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, 229/4523, 23 มีนาคม 2441. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

¹⁸⁶⁴ หจข. ร.5 ม. 34/25 : พระยาเพชรรัตนสงคราม กราบทูล สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, ฉบับ, 1/563, 30 กรกฎาคม 2444. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

¹⁸⁶⁵ หจข. ร.5 ม. 1/49 (ก) มัด 1 : พระยาศรีสหเทพ กราบทูล สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, 2 มีนาคม 2445. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

¹⁸⁶⁶ หจข. ร.5 ม. 7/49 : พระยาสุโขมนัยวินิต ถึงมหาดไทย, โทรเลข 15, 17 มีนาคม 2445. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

¹⁸⁶⁷ หจข. ร.5 ม. 6/49 : พระยาศรีสหเทพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, ส่วนตัว, 50/455, 11 เมษายน 2445. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 187

¹⁸⁶⁸ หจข. ร.5 ม. 9/1 : กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กราบทูล สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ, โทรเลข 6, 5 เมษายน 2445. อ้างใน เดช บุญนาค, เรื่องเดียวกัน, หน้า 188.

พ้นจากการโจมตีของพวกไทใหญ่ และตำรวจภูธรกับทหารเกณฑ์ของเมืองพิชัย สุโขทัยและสวรรคโลกได้ขับไล่พวกไทใหญ่ออกไปจากเมืองแพร่¹⁸⁶⁹

รัฐบาลได้รับชัยชนะเหนือการต่อต้านที่เกิดขึ้นโดยสามารถปราบปรามการกบฏได้อย่างรวดเร็ว ในภาคใต้ภายหลังการเนรเทศผู้ว่าราชการเมืองตานีและระแงะ และได้จำคุกหลวงรายากดีแห่งรามัน พวกขุนนางท้องถิ่นถูกบังคับให้ยอมรับพระราชกำหนดการปกครองบริเวณหัวเมืองทั้งเจ็ด ในภาคเหนือ พระยาสุรสีห์วิสิทธิศักดิ์สรณ์ราชกิจ (สาย โชติคเสถียร) เวลานั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยานิรราชวรานุวัติ ประสบความสำเร็จอย่างมากในการจัดการบริหารมณฑลพิษณุโลกใหม่ สถานะของเมืองแพร่ในฐานะที่มีเจ้าปกครองได้ถูกล้มเลิกไปภายหลังจากการหลบหนีของเจ้าครองนครแพร่ไปยังหลวงพระบาง และการบริหารเมืองที่มีเจ้าครองในทุกด้านทุกระดับได้ถูกโยกเข้าสู่ส่วนกลาง ผู้ว่าราชการเมืองพิชัยคือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ (โพ เนติโพธิ์) ข้าราชการที่ได้รับการไว้วางใจอย่างยิ่งอีกผู้หนึ่งได้ถูกส่งไปเป็นผู้ว่าราชการคนแรกของเมืองแพร่ ระบบ “เสนาและผู้ช่วยหกตำแหน่ง” ได้ล้มเลิกไป การปกครองได้รับการปฏิรูปตามแบบหัวเมืองชั้นใน และข้าราชการถูกส่งไปประจำตำแหน่งทุกตำแหน่ง การปฏิรูปการปกครองเมืองแพร่ได้ทำอย่างละเอียดลออมาก แม้กระทั่งการโรงก็ถูกส่งไปเพื่อดูแลสำนักงานในท้องถิ่น¹⁸⁷⁰

อย่างไรก็ตาม การเกิดกบฏขึ้นก็ทำให้การขยายอำนาจของส่วนกลางออกไปยังบริเวณที่เคยเป็นเมืองประเทศราชและหัวเมืองชั้นนอกต้องหยุดชะงักลงในหลายด้าน และยังคงมอบอำนาจบางส่วนคืนแก่ตระกูลผู้นำในท้องถิ่นที่เป็นคนชาติพันธุ์เดียวกันกับราษฎรส่วนใหญ่อีกด้วย

ใน พ.ศ.2445 พระยาคทาธรธรณินทร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) ขุนนางเชื้อสายเขมรได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง ในฐานะเป็นสมุหเทศาภิบาลคนที่สองของมณฑลบูรพา ในภาคเหนือข้าหลวงเมืองลำปางถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ เหลือแต่รองข้าหลวงเพื่อให้ความช่วยเหลือแก่เจ้าผู้ครองนครในการบริหารราชการ ที่เมื่อนานส่วนแบ่งของรัฐบาลเกี่ยวกับภาษีไม่ถูกลดลงจากร้อยละ 50 เหลือเพียงร้อยละ 25 ซึ่งเป็นจำนวนที่ได้รับจากนานก่อนการปฏิรูปปี พ.ศ.2443 ในภาคอีสาน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกำชับให้พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์แสดงความเมตตาต่อชนชั้นนำและราษฎรในท้องถิ่น ให้บรรดาชนชั้นนำมีรายได้เพียงพอ และให้ช่วยเหลือราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ที่หนองคายข้าหลวงกำกับราชการถูกเรียกตัวกลับและเมื่อนั้นถูกส่งกลับคืนแก่ผู้นำท้องถิ่น แม้ว่าจะเป็นที่ทราบกันดีว่าผู้นำท้องถิ่นคนดังกล่าวเป็น “ผู้ที่ติดเหล้า ติดฝิ่น เป็นคนพาลและโง่” ในภาคใต้ ผู้ว่าราชการเมืองระแงะได้รับอนุญาตให้กลับไปยัง หลังจากที่เขาได้ให้สัญญาว่าจะไม่ขัดขึ้นพระราชกำหนดปี พ.ศ.2444 ผู้ว่าราชการเมืองปัตตานีก็เช่นกันได้รับอนุญาตให้กลับไปจังหวัดของตนหลังจากที่เขาให้สัญญาว่าจะไม่เข้าร่วมในกิจกรรมทางการเมืองใดๆ และจะปฏิบัติตามกฎหมาย¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁹ หจข. ร.5 ม. 113/13 : เสนารัฐ ถึง มหาดไทย, ไม่มีวันที่. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 188.

¹⁸⁷⁰ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, หน้า 189.

¹⁸⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 190-191.

การปฏิรูปการปกครองเริ่มดำเนินต่อไปอีกครั้งเมื่อรัฐสยามเห็นว่าสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกเอื้ออำนวย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานการณ์ใหม่ในความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษ-ไทย และฝรั่งเศส-ไทย โดยมีการสร้างความสัมพันธ์ที่น่าพอใจพอใช้กับฝรั่งเศส ตามอนุสัญญาฝรั่งเศส-ไทย เมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2447 และตามสนธิสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2450 ฝรั่งเศสตกลงที่จะถอนมาตราในสนธิสัญญาปี พ.ศ.2436 ที่ว่าด้วยรัฐบาลไม่ได้รับอนุญาตให้มีทหารและเจ้าหน้าที่ทางการเงินในบริเวณที่อยู่ภายในระยะ 25 กิโลเมตร ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง ตกลงที่จะจำกัดสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของพลเมืองในอาณานิคมของฝรั่งเศสลงเหลือเพียงสามชั่วอายุคน และตกลงที่จะให้คนเหล่านั้นในมณฑลอุดรและอีสานอยู่ภายใต้อำนาจการตัดสินคดีของไทยในศาลต่างประเทศซึ่งเริ่มมีขึ้นในระหว่าง พ.ศ.2445-2450 สามารถทำให้กระทรวงมหาดไทยได้เริ่มต้นขั้นตอนสุดท้ายในการโยกการปกครองของประเทศราชเดิมและหัวเมืองชั้นนอกเข้าสู่ส่วนกลาง การปกครองหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณหัวเมืองทั้งเจ็ดในที่สุดก็ถูกโยกเข้าสู่ส่วนกลางเมื่อ พ.ศ.2449 หัวเมืองชั้นนอกเดิมในมณฑลอุดรและอีสานใน พ.ศ.2450 และ 2451 และประเทศราชเดิมในมณฑลพายัพระหว่างปี พ.ศ.2450-2458 ในภาคใต้ขั้นตอนได้เริ่มต้นขึ้นด้วยการเปลี่ยนบริเวณหัวเมืองทั้งเจ็ดให้เป็นมณฑลหนึ่งมีชื่อว่ามณฑลปัตตานีตามชื่อของหัวเมืองสำคัญ ข้าหลวงใหญ่คนแรกของบริเวณหัวเมืองทั้งเจ็ดเดิมคือ พระยาศักดิ์เสนี (หนา บุนนาค) ได้ถูกส่งกลับไปในฐานะสมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลปัตตานี¹⁸⁷²

สำหรับการบริหารทางการศาลและการคลังของหัวเมืองชั้นนอก เช่น มณฑลอุดรและอีสาน ได้ถูกโยกเข้าสู่ส่วนกลางเมื่อ พ.ศ.2451 และกระทรวงยุติธรรมได้ส่งยกกระบัตรมณฑลและผู้พิพากษาตามลำดับไปควบคุม “ศาลจังหวัด” ของมณฑลอุดรและอีสาน และได้ส่ง “ข้าหลวงสรรพากร” และ “ข้าหลวงคลัง” ไปด้วยในปีเดียวกัน¹⁸⁷³

ในภาคเหนือ เจ้าครองนครเชียงใหม่ถูกเปลี่ยนไปอยู่ในฐานะที่แทบจะไม่มี ความสำคัญ เมื่อการบริหารทางการคลังถูกควบคุมอย่างสิ้นเชิงเมื่อ พ.ศ.2452 และการศาลถูกควบคุมเมื่อ พ.ศ. 2458 เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้รับเงินเดือนและเบี้ยหวัดและได้รับส่วนแบ่งเงินภาษี หลังจากนั้น กระทรวงการคลังก็ควบคุมการบริหารทางการคลังของนครลำพูน ลำปาง และน่าน และให้เจ้าครองนครทั้งสามนี้รับเบี้ยหวัดเช่นเดียวกับข้าราชการทั่วไป ส่วนพระยาสุรสีห์วิสิทธิศักดิ์ (เชย กลัยณมิตร) ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพได้ประกาศว่า ภายในปีงบประมาณ 2453 ข้าราชการสยามในมณฑลพายัพจะสามารถเก็บรวบรวมภาษีทั้งหมดในเมืองแพร่¹⁸⁷⁴

หลังการเกิดกบฏในภูมิภาคต่าง ๆ รัฐบาลดำเนินนโยบายปฏิรูปการปกครองด้วยความระมัดระวังมากขึ้น และเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้มีการเสด็จตรวจราชการในหัวเมืองต่างๆ โดยเจ้านายชั้นสูง และมีการเดินทางออกไปตรวจราชการโดยข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางหลายครั้งตั้งแต่ช่วง

¹⁸⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 194.

¹⁸⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 195.

¹⁸⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 195-196.

ปลายทศวรรษ 2440 จนถึงต้นทศวรรษ 2470 การตรวจราชการนี้มีจุดประสงค์สำคัญประการหนึ่งคือ เพื่อป้องกันและควบคุมดูแลมิให้ข้าราชการในท้องถิ่นกดขี่ราษฎรมากเกินไป ซึ่งอาจทำให้ราษฎรก่อความไม่สงบขึ้นมาอีก และในบางกรณีก็เกรงว่าจะมีมหาอำนาจ เช่น ฝรั่งเศสและอังกฤษ เข้ามาแทรกแซง หรืออาจทำให้ราษฎรอพยพหลบหนีไปอาศัยอยู่ในประเทศอาณานิคมของชาติมหาอำนาจ ซึ่งจะทำให้รัฐไทยต้องสูญเสียทั้งกำลังคนและผลประโยชน์จากภาษีอากร จึงต้องป้องกันมิให้เกิดปัญหาเหล่านี้ขึ้น นอกจากนี้เจ้านายที่เสด็จตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลต่าง ๆ ยังทรงมีพระประสงค์ที่จะเข้าใจชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของราษฎรในท้องถิ่น เพื่อจะตักเตือนข้าราชการมิให้กระทำการสิ่งใดอันจะเป็นการกระทบกระเทือนจิตใจของราษฎร อีกทั้งพยายามแสวงหาช่องทางในการปรับปรุงการคมนาคมเพื่อให้เกิดการขยายตัวของการผลิตและการค้าในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างรวดเร็วอีกด้วย

ในระดับของตระกูลผู้นำท้องถิ่นหรือกลุ่มเจ้านายเดิมที่เป็นคนลาวในเมืองต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ยอมรับอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ นั้น ได้ปรับตัวด้วยการเป็นข้าราชการในมณฑลเทศาภิบาล ที่ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย เช่น ในอุบลราชธานี ตระกูลสุวรรณภูมิ, ณ อุบล, สิงห์สิทธิ์, บุตรโอบ, พรหมวงศานนท์, กุมารสิงห์, ไชยพรรค, ณ หนองคาย, โพธิ์ศรี, อุปยโส ซึ่งคนในตระกูลเหล่านี้สืบเชื้อสายมาจากเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานีในชั้นของพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (คำผง) และพระวิชัยราชขัตติยวงศ์ (ฝ่ายหน้า) หลังจากมีการยกเลิกอำนาจการปกครองตามแบบอาญาสี่ ก็ได้เข้ารับราชการในระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลสืบมา ทั้งนี้ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงเทศาภิบาลยังจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ โดยทำการสอนด้วยตนเอง เพื่อวางแผนผังถนนหนทาง และยังตั้งโรงเรียนการปกครองตามแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ.2451 เพื่อฝึกหัดบุตรหลานเจ้ากรมการเมืองเก่าไว้รับราชการ โดยรับสมัครบุตรหลานข้าราชการเมืองต่างๆในมณฑลอีสาน เมืองละ 2 คน¹⁸⁷⁵

บางส่วนของเชื้อสายตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่เป็นคนลาวหรือลาวผสมจีนได้หันไปประกอบธุรกิจสมัยใหม่ เช่น ในอุบลราชธานีนั้น พระบริคุตคามเขต (ต้นตระกูลสุวรรณภูมิ) ลงทุนสร้างสนามมวยหน้าวัดกลางบริเวณวังสัจเดิม หมื่นลิขิตคนารักษ์ นายสอนและนายเกษ บุตรโอบ ตั้งโรงไฟฟ้าในปี พ.ศ. 2474 นายก้อน สุวรรณภูมิ ตั้งตลาดอำเภอวารินชำราบจนมีฐานะมั่งคั่ง นายคุณ ณ อุบล ลูกท้าวสุวรรณเสน (บุญเฮือง) น้องพระอุบลเดชประจักษ์ คำข้าว นายบุญ ณ อุบล น้องชายนายคุณ ประกอบอาชีพรับเหมาก่อสร้าง เป็นต้น¹⁸⁷⁶

อนึ่ง สตรีเชื้อสายตระกูลผู้นำในท้องถิ่นที่เป็นลาวบางคนได้ถูกเลือกให้เป็นผู้เชื่อมสายสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนำกรุงเทพฯ กับตระกูลผู้นำท้องถิ่นที่สูญเสียอำนาจ เช่น กรณีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเจ้าทิพเกษร และพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เป็นพระสนม หรือกรณีที่พระเจ้า

¹⁸⁷⁵ วีระ ภูศรีวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542”, หน้า 47-48.

¹⁸⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

บรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลลาวกาวที่มีอุปราชธานีเป็น ศูนย์กลางมณฑลได้ขออนางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทร์ขมพู (หมั่น บุตรโอบล) เป็นชายา¹⁸⁷⁷

3. การศึกษาแผนใหม่และพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ

การศึกษาแผนใหม่ในท้องถิ่นต่าง ๆ จัดโดยรัฐบาลกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ต้องการสร้างคน ในท้องถิ่นให้เป็นข้าราชการระดับล่างในท้องถิ่นนั้นๆ และต้องการ “ตกแต่งนิสัยใจคอ” ให้เยาวชนเป็น “พลเมืองดี” ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ.2461 มาตรา 4 กำหนด ครูใหญ่ต้องรู้ภาษาไทย พูดได้พอประมาณ และมาตรา 14 โรงเรียนราษฎร์ ต้องจัดสอนนักเรียนให้เขียนอ่าน และเข้าใจภาษาไทยได้คล่องแคล่วพอสมควร ให้เรียนภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมืองดี และให้ ปลุกฝังความภักดีต่อชาติไทยด้วย¹⁸⁷⁸ ส่วนพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 เท่ากับบังคับให้ ลูกหลานของคนชาติพันธุ์ต่างๆ รวมทั้งลูกหลานชาวจีนต้องเข้าโรงเรียนรัฐบาลหรือโรงเรียนประชาบาล มี ผลให้นักเรียนชาติพันธุ์ต่างๆ ได้เรียนรู้ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” มีความรักใน “ความเป็นไทย” และ ประพฤติตนอยู่ในกรอบของ “ความเป็นไทย”

โรงเรียนที่ใช้หลักสูตรของกรุงเทพฯ สำหรับเด็กทั่วไปขยายตัวขึ้นในหัวเมืองทั่วประเทศตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เช่น โรงเรียนมหาวชิราวุธ สงขลา (พ.ศ.2439) โรงเรียนภูเก็ตวิทยาลัย (พ.ศ.2440) โรงเรียน ขอนแก่น (ชาย) (พ.ศ.2440) ขอนแก่น (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นขอนแก่นวิทยายน) โรงเรียนอุดรพิทยานุกูล (พ.ศ.2445) โรงเรียนศรีสวัสดิ์วิทยาคาร เมืองน่าน (พ.ศ.2450) โรงเรียนเทพวงศ์ (ตั้งขึ้นก่อน พ.ศ.2444 หลังเกิด “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” เปลี่ยนชื่อเป็น โรงเรียนพิริยาลัย) โรงเรียนนาริอุปถัมภ์ เมืองอุดร (พ.ศ.2460 ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนศรีวิชัย) โรงเรียนสตรีศรีน่าน (พ.ศ.2468) แม้แต่ในหมู่บ้านห่างไกลก็มีโรงเรียน เช่น โรงเรียนบ้านหลวงเหนือ เชียงใหม่ (พ.ศ.2465) โรงเรียนบ้านนาบัว นครพนม (พ.ศ.2472) ฯลฯ

การจัดการศึกษาแบบใหม่นี้ทำให้การศึกษาตามจารีตเดิมในท้องถิ่นต่าง ๆ ค่อย ๆ หมด ความสำคัญ และความรู้บางอย่างสูญสิ้นไป จะเห็นได้ว่า ตำรายา งานช่างท้องถิ่น และภูมิปัญญาที่อยู่ เบื้องหลังพิธีกรรมต่างๆ ของชาวบ้านชาติพันธุ์ต่างๆ ไม่ได้รับการส่งเสริม การเรียนตัวอักษรและภาษา ท้องถิ่นที่เป็นของคนบางชาติพันธุ์ เช่น ภาษาและอักษรของคนลาวในภาคเหนือและภาคอีสานก็ลดน้อยลง อย่างรวดเร็ว ต้องเปลี่ยนมาใช้ภาษาไทยและอักษรไทยในการเรียนทั้งเรื่องทางโลกและทางธรรม

ภาษาไทย มีความสำคัญอย่างมากต่อการหล่อหลอมให้คนมีความรู้สึกนึกคิดแบบไทย ยอมรับ ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบ “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” มีความจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และผู้นำแห่ง “ชาติไทย” คือ พระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงเน้นว่าผู้ที่พูดภาษาไทยจึงถือว่าเป็นคน ไทยอย่างแท้จริง ซึ่งการขยายอำนาจของรัฐบาลออกไปปกครองมณฑลต่างๆ โดยตรงและการที่ทางรถไฟ

¹⁸⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

¹⁸⁷⁸ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548, หน้า 187.

ทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมภูมิภาคต่างๆ เข้ากับกรุงเทพฯ ก็ทำให้ความสามารถในการใช้ภาษาไทย กลางทั้งในการพูดและการเขียนมีประโยชน์ต่อการสมัครเข้ารับราชการ การติดต่อกับทางราชการ และการ ติดต่อกับการค้า เมื่อภาษาไทยกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมเช่นนี้ คน ชาติพันธุ์ต่างๆ จึงต้องการเรียนรู้ภาษาไทย ทำให้โรงเรียนที่สอนด้วยภาษาไทยได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นอย่าง รวดเร็ว โดยเฉพาะในหัวเมืองใหญ่ๆ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง นครราชสีมา อุตรธานี นครศรีธรรมราช สงขลา เพชรบุรี จันทบุรี ฯลฯ คนจีนและคนลาวจำนวนมากที่ได้รับการศึกษาจึงกลายเป็นคนไทยที่ใช้ภาษาไทยได้ เป็นอย่างดี

ส่วนการศึกษาพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ จะเน้นการศึกษาพระปริยัติธรรม (ศึกษาดำราหรือ คัมภีร์ทางพุทธศาสนา ซึ่งแตกต่างจากการศึกษาวิปัสสนากรรมฐานและสมถกรรมฐาน) ในลักษณะที่ให้ ผู้เรียนแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ซึ่งนอกจากจะเป็นการศึกษาหลักธรรมหรือคำสอนของพุทธ ศาสนาให้เกิดความเข้าใจลึกซึ้งขึ้นแล้ว ยังเป็นการศึกษาภาษาไทยและเป็นการศึกษารวมะจากมุมมอง หรือโลกทัศน์แบบไทยอีกด้วย

ในเวลานั้นชนชั้นนำจะเน้นคำสอนของพุทธศาสนาที่มีการตีความใหม่ ให้มีความหมายไปในทางที่ เกื้อหนุนต่อความมั่นคงของ “ชาติไทย” ที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นหัวใจของชาติเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ยังเน้นศีลธรรมต่าง ๆ ที่จะทำให้นักชราชาติ ทำหน้าที่เพื่อชาติด้วยความซื่อสัตย์ ความสามัคคี และความ เสียสละ สามารถสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อให้ชาติมั่นคงและเจริญก้าวหน้า พร้อมกับเน้นว่าคนไทยจะอยู่รอด และเจริญก้าวหน้าได้ก็ต่อเมื่อชาติอยู่รอดและเจริญก้าวหน้า ซึ่งชาติอยู่รอดและเจริญก้าวหน้าก็ต่อเมื่อมี พระมหากษัตริย์เป็นผู้นำของชาติ¹⁸⁷⁹ นอกจากนี้ยังมีการสร้างความหมายของความคิดเรื่อง “กรรม” และ “วิบากกรรม” (ผลของกรรม) ที่ทำให้คนยอมรับหลักชาตุดมหรือความแตกต่างระหว่างชนชั้น นับเป็นพุทธ ศาสนาแบบ “โลกียธรรม” ที่ทำให้คนยอมรับในแบบแผนของสังคมที่กำหนดลักษณะความสัมพันธ์แบบแบ่ง คนออกเป็นลำดับขั้นเพื่อประโยชน์ในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม พุทธศาสนาที่มีลักษณะเช่นนี้ได้รับ การสนับสนุนส่งเสริมสืบต่อมาในสมัยหลัง จนมีอิทธิพลในท้องถิ่นต่าง ๆ ตลอดมา

ในกรณีของชาติพันธุ์มอญนั้น หลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 แล้ว พระสงฆ์มอญยังได้รับการผ่อนผันให้ใช้ภาษามอญต่อมาอีกระยะหนึ่ง ทั้งในการเทศน์ การศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพุทธศาสนา และการสอบพระปริยัติธรรม แต่ในต้นรัชกาลที่ 6 ก็ไม่ได้ รับการผ่อนผันอีกต่อไป ต้องเปลี่ยนมาใช้ภาษาไทยและตัวอักษรไทยแทน เพราะในรัชกาลที่ 6 นี้ได้ กำหนดให้คนทุกชาติพันธุ์ศึกษาพระปริยัติธรรมด้วยภาษาไทย¹⁸⁸⁰

การปลูกฝังความสำนึกเกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ซึ่งทำให้คนหลายชาติพันธุ์เริ่มซึม ซึบ “ความเป็นไทย” อย่างค่อยเป็นค่อยไป การปลูกฝังความสำนึกในความหมายของ “ชาติไทย” และ

¹⁸⁷⁹ โปรดดู พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี- สฤษดิ์วงศ์, 2546.

¹⁸⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 452-453

“ความเป็นไทย” นี้เกิดขึ้นในระบบการศึกษาที่เป็นทางการของเยาวชนและพระสงฆ์ โดยมีการสอนวิชาภาษาไทย วิชาหน้าที่พลเมืองหรือธรรมจริยา วิชาพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ เพื่อให้คนทั่วประเทศเป็นพลเมืองดี แม้แต่การจัดการศึกษาของมิชชันนารีในเมืองต่างๆ เช่น เพชรบุรี ราชบุรี เชียงราย เชียงใหม่ ลำปาง น่าน พิชณุโลก นครศรีธรรมราช ตรัง ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ใช้หลักสูตรที่รัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ กำหนดขึ้น นอกจากนี้ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังมีโรงเรียนสามัญและโรงเรียนประชาบาลจำนวนมากกระจายอยู่ทั่วประเทศ¹⁸⁸¹

การปลูกฝังความสำนึกเกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” แก่คนชาติพันธุ์ต่างๆ ทำให้คนหลายชาติพันธุ์กลายเป็นไทยมากบ้างน้อยบ้าง ขึ้นอยู่กับระดับการศึกษาของคนเหล่านั้น หากกลายเป็นไทยอย่างสมบูรณ์ เช่น คนจีน คนมอญ และคนลาว กลุ่มที่ได้รับการศึกษาระดับสูง ก็จะยอมรับการแบ่งคนในสังคมออกเป็นลำดับชั้น คนแต่ละชนชั้นสัมพันธ์กันตามหลักศีลธรรมของพุทธศาสนา โดยคนแต่ละชั้นต่างก็ “รู้ที่ต่ำที่สูง” มีความสำนึกว่า “พระมหากษัตริย์” ทรงมีความสำคัญสูงสุดในฐานะศูนย์รวมจิตใจและความสามัคคี ทรงห่วงใยปวงชนชาวไทย และทรงดูแลให้ “การปกครองแบบไทย” เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน “พุทธศาสนา” เป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมไทย ที่ทำให้สังคมไทยเป็น “สังคมที่เมตตา” อันส่งผลให้คนไทยอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ปราศจากการกดขี่เบียดเบียนระหว่างคนต่างชั้นกัน

ทั้งระบบการศึกษาที่เป็นทางการและงานประเพณีตลอดจนพิธีกรรมจำนวนมาก นอกจากจะทำให้คนหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นห่างไกลเริ่มรับรู้ถึงความสำคัญของ “พระมหากษัตริย์” และ “พุทธศาสนา” ในความหมายใหม่แล้ว ยังสามารถเข้าใจเพิ่มขึ้นเป็นลำดับถึงความหมายและความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมไทยด้านต่าง ๆ รวมทั้งภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมไทยที่ชนชั้นนำสร้างสรรค์ขึ้น ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีไทย ภาษาไทย สถาปัตยกรรมไทย จิตรกรรมไทย ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ฯลฯ โดยสำนึกในความด้อยกว่าของวัฒนธรรมเดิม แม้ว่าจะมีการตอบโต้หรือต่อต้านในหลายลักษณะในบางบริบทก็ตาม

ในภาคเหนือ หลังจากเกิดกบฏเงี้ยวรัฐบาลเน้นการปลูกฝังความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” มากขึ้น และผู้เข้ารับราชการต้องรู้หนังสือไทย เช่น ภายในแขวงเมืองลองซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของกบฏเงี้ยว มีการบังคับเรียนภาษาไทย โดยเฉพาะ “หัววัด” ที่มีพระอุปัชฌาย์เข้ารับตำแหน่งพบว่าจารึกทำยคมกิริยโบลานหลายฉบับเริ่มมีการเขียนภาษาไทยแทรกเข้ามาตั้งแต่ช่วง พ.ศ.2455 เริ่มใช้พุทธศักราชแบบสยามแทรกกับจุลศักราชมาตั้งแต่ช่วง พ.ศ.2457 และทศวรรษ 2460 ก็เริ่มปรากฏการนับเวลาตามนาฬิกาและนับวันเดือนปีแบบสากลเช่นเดียวกับในกรุงเทพฯ”¹⁸⁸²

¹⁸⁸¹ โปรดดูรายชื่อโรงเรียนทั่วประเทศบางส่วน ใน วรฎรายา หุ่นเจริญ, “โรงเรียนในสมัยรัชกาลที่ 5-รัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2411-2468)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545, หน้า 31-56.

¹⁸⁸² ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน”, หน้า 124-125.

ความรู้สึกว่าถูกบังคับให้เรียนหลักสูตรของกรุงเทพฯ ปรากฏในจารึกทำยัคัมภีร์หลายฉบับ เช่น จารึกทำยัคัมภีร์หิมพานต์ จาร พ.ศ.2455 และจารึกทำยัคัมภีร์มหาราช จาร พ.ศ.2455 อย่างไรก็ตามมีการตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ใน พ.ศ.2467 มีการตั้งโรงเรียนในวัดสำคัญในแต่ละตำบล และ พ.ศ.2469 มีโรงเรียนครบทุกตำบลในอำเภอคลอง หลัง พ.ศ.2475 ชาวบ้านนิยมส่งลูกหลานเข้าโรงเรียนสมัยใหม่มากขึ้น มีการตั้งโรงเรียนโดยความร่วมมือของราษฎร เช่น โรงเรียนบ้านนาหลวง (พ.ศ.2477) หรือ “*ลองประชาธิปไตย*” โรงเรียนบ้านนาตุ้ม หรือคุรุราษฎร์วิทยานุสรณ์ (พ.ศ.2488)¹⁸⁸³

ในภาคอีสาน รัฐบาลจะดำเนินนโยบายทางศาสนาอย่างจริงจังโดยการส่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายออกไปจัดการปกครองและการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างกว้างขวาง โดยมีวัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางสำคัญ ทั้งนี้นอกจากจะเป็นเพราะรัฐบาลต้องการหล่อหลอมความรู้สึกนึกคิดของคนลาวและคนชาติพันธุ์อื่นๆ ในภาคอีสานให้กลายเป็นไทยแล้ว ยังเป็นเพราะรัฐบาลวิตกกังวลว่าถูกคุกคามจากฝรั่งเศส จากการที่มีบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในหัวเมืองอีสาน โดยเฉพาะที่บึงกาฬ ที่กลายเป็นย่านที่พักของพวกคริสตังใหม่ และจัดตั้งเป็นศูนย์มิสซังในปี พ.ศ.2424 พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงมีบทบาทมากในภาคอีสาน ช่วงปี พ.ศ.2439-2440 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ได้นำศิษย์ 6 รูป มาจัดตั้งโรงเรียนอุบลวิทยาคม ณ วัดสุปัฏนาราม เพื่อสอนภาษาไทย ภาษาบาลีและอาชีวศึกษา อย่างช่างไม้ ช่างปั้นอิฐ ฯลฯ ในระยะหลังจึงได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนประชาบาล ปี พ.ศ.2443 พระญาณรักจิต ได้ตั้งโรงเรียนนาวิทุล ในเมืองอุบลราชธานี โดยได้รับตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการศึกษา และจัดให้มีการสอนภาษาไทยในหัวเมืองต่างๆ ทั่วภาคอีสาน และในปี พ.ศ.2451 ก็เกิดโรงเรียนขึ้นในวัดสุปัฏนาราม โดยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) เมื่อครั้งยังเป็นพระศาสนดิลก เจ้าคณะมณฑลอีสาน ต่อมาได้ชื่อว่า โรงเรียนเบ็ญจมมหาราช¹⁸⁸⁴

พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายบางรูปสนใจสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยออกไปบำเพ็ญเพียรในป่า กลายเป็น “*พระป่า*” ที่ออกธุดงค์ตามหมู่บ้านต่างๆ และพยายามเปลี่ยนความเชื่อของชาวบ้านจากการนับถือผีมาเป็นการนับถือพุทธศาสนา พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายทั้งที่อยู่ในเมืองและที่เป็นพระป่า ล้วนมีบทบาทสำคัญในการนำ “*ความเป็นไทย*” ออกไปปลูกฝังในจิตใจของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในภาคอีสาน

ในภาคเหนือ รัฐบาลกรุงเทพฯ ก็ต้องการเปลี่ยนให้คนทุกชนชั้นนับถือพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ เพื่อทำให้ยอมรับอุดมการณ์ทางการเมืองหรือความหมายของ “*ชาติไทย*” และ “*ความเป็นไทย*” ที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ สถาปนาขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีสำนึกว่าทุกคนเป็นส่วนหนึ่งของ “*ชาติไทย*” และจงรักภักดีต่อพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์แห่ง “*ชาติไทย*” เริ่มจากกรมหมื่นพิชิตปรีชากรข้าหลวงพิเศษต่างประเทศองค์จรัลราชการในหัวเมืองล้านนา ได้ทรงส่งตัวสามเณรคำปิง (ในภายหลังมีสมณศักดิ์เป็นพระครูสังฆบริคุต แล้วได้เลื่อนเป็นพระนพพิศาลคุณ) ไปศึกษาพุทธศาสนานิกายธรรมยุตที่วัดมกุฏกษัตริยเจน สอบได้เปรียญธรรมตรีเพียบ 4 ประโยค กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงส่งกลับมาสอนพระปริยัติธรรมและ

¹⁸⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-126.

¹⁸⁸⁴ ธีระ ฤทธิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542”, หน้า 34-47.

เผยแผ่พุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายที่เชียงใหม่ โดยเริ่มส่งสอนธรรมวินัยตามแบบของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตั้งแต่ พ.ศ. 2444 ต่อมาใน พ.ศ. 2449 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแต่งตั้งให้พระธรรมวโรดม เจ้าคณะรองฝ่ายใต้วัดเบญจมบพิตรซึ่งเป็นมหานิกายขึ้นมาเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพเพื่อจัดการศึกษา และคณะสงฆ์ จนทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุต พระสงฆ์มหานิกาย และพระสงฆ์ท้องถิ่น¹⁸⁸⁵

พุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายก็มีอิทธิพลในภาคเหนือไม่น้อยกว่าในภาคอีสานมาก ดังปรากฏว่าในการสำรวจวัดธรรมยุตในล้านนาเมื่อ พ.ศ. 2497 มีวัดธรรมยุตในล้านนาเพียง 23 วัด โดยเมืองเชียงใหม่มี 13 วัด เมืองลำปาง 8 วัด เมืองลำพูน 1 วัด เมืองเชียงรายมี 1 วัด โดยเมืองน่าน เมืองพะเยา เมืองแพร่ และเมืองแม่ฮ่องสอนในขณะนั้นไม่มีวัดธรรมยุตอยู่เลย ในขณะที่อีสานมีวัดธรรมยุตมากถึง 334 วัด¹⁸⁸⁶

จะเห็นได้ว่า ถึงแม้พุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ จะมีอิทธิพลในภาคเหนือมากขึ้นเป็นลำดับ โดยมีการควบคุมพระสงฆ์ให้มีความประพฤติหรือวัตรปฏิบัติสอดคล้องกับกรุงเทพฯ เช่น การห้ามผ้าครองให้เรียบร้อย ห้ามมิให้ฉันข้าวล่วงเวลาและซื้ออาหารกินตามตลาด ห้ามมิให้เล่นการพนันและเที่ยวเตร่ในเวลากลางคืน ฯลฯ¹⁸⁸⁷ แต่จารีตประเพณีทางพุทธศาสนาแบบท้องถิ่นที่ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะทางชาติพันธุ์ก็ยังคงมีอิทธิพลสูงสืบมา แต่เดิมนั้นระเบียบของพระสงฆ์ล้านนาให้ความสำคัญกับระบบหมวดอุโบสถหรือหัวหมวดวัด และการปกครองเป็นแบบพระอุปัชฌาย์ คือให้ความสำคัญอย่างมากแก่สายสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษยานุศิษย์ ทำให้พระสงฆ์ล้านนามีแนวการปฏิบัติที่หลากหลาย จากการสำรวจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี “นิกาย” ที่จำแนกได้ถึง 18 นิกาย ซึ่งแต่ละนิกายหมายถึงกลุ่มพระสงฆ์ที่สืบต่อกันมาจากอาจารย์หรืออุปัชฌาย์เดียวกันในแต่ละท้องถิ่น โดยขึ้นต่อกันตามสายปกครองและมักเป็นไปตามกลุ่มชาติพันธุ์ จนกระทั่งถึงปัจจุบันความนิยมของผู้คนในการทำบุญในวัดตามกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเองก็ยังคงมีอยู่ เช่น กลุ่มตองสู้นิยมเข้าวัดหนองคำ กลุ่มไทยใหญ่นิยมเข้าวัดป่าเป้า วัดภูเต้า เป็นต้น ดังนั้นการเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายที่ไม่มีรากจากพระอุปัชฌาย์ในท้องถิ่นจึงไม่เป็นที่ยอมรับของคณะสงฆ์ในเมืองต่างๆ เท่าที่ควร¹⁸⁸⁸

นอกจากการส่งพระสงฆ์ไปเผยแผ่หรือสอนพุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ โดยใช้ภาษาไทยแบบภาคกลางแล้ว พระมหากษัตริย์ยังได้ทรงพยายามทำให้พระสงฆ์ในท้องถิ่นสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ เช่น ในการพระราชสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์เชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีพิธี

¹⁸⁸⁵ ไพรอดู เนื้ออ่อน ขวทองเขียว, “การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในหัวเมืองล้านนา” ศิลปวัฒนธรรม 32, 4 (กุมภาพันธ์ 2554).

¹⁸⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁸⁸⁷ หจข. ร.6 ศ.14/14 ขอพระบรมราชานุญาตยกพระนพิตพิศาลคุณ เป็นพระคณาจารย์โทในทางคันถธุระมีตำแหน่งเทียบเท่าเจ้าคณะเมือง (27 สิงหาคม-2 กันยายน พ.ศ. 2456) อ้างใน เรื่องเดียวกัน

¹⁸⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

พระราชทานสัญญาบัตรที่พระที่นั่งอภิเชษฐสถิต โดยโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระครูบาที่ 1 (พระครูบาวัดฝายหิน) วัดเชียงยืนเป็นพระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ เจ้าคณะใหญ่หนานกาย พระครูบาที่ 5 วัดเชตุพนขึ้นเป็นพระครูโพธิรังสี อีกทั้งมีการตั้งนิยัตติและพระราชทานพัดเพื่อแสดงเครื่องยศ ซึ่งพัดดังกล่าวนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้าให้ "...หาเลือกพิมพ์อะไรที่เป็นตราแผ่นดินปักลงบนพัด..." โดยทำยี่ห่วยที่สุดทรงเลือกลายพัดที่มียอดพระเกี้ยวและโปรดให้ปักข้อความระบุพระนามาภิไธยของพระองค์ว่า พระราชทานมายังคณะสงฆ์เชียงใหม่ที่ลงมาเฝ้า ร.ศ. 125 นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังเข้าร่วมในพิธีกรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ รวมทั้งมีการจัดพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในวัด เช่นที่เมืงน่าน พระปลัดวงษ์รักษาการแทนเจ้าคณะใหญ่หนาน (พระชยานันท์มุนี) กล่าวถึงพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่จัดขึ้นวัดช้างค้ำร่วมกับเจ้านายและข้าราชการ¹⁸⁸⁹

อย่างไรก็ตาม การครอบงำคณะสงฆ์ในท้องถิ่นก็มีอุปสรรคมาก เช่น ในภาคเหนือ นั้น ปรากฏในรายงานของพระธรรมวโรดมกล่าวถึงการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพว่า ประสบปัญหาที่คล้ายๆ กันในแต่ละเมือง คือ พระสงฆ์และสามเณรมักบกพร่องในวัตรปฏิบัติ เช่น การฉันข้าวยามวิกาล การไปช่วยพ่อแม่เกี่ยวข้าวเลี้ยงควาย และการเลี้ยงชีพด้วยการค้าขาย การลงอุโบสถแม้ว่ากระทำกันทุกเดือน แต่วิธีลงปาฏิโมกข์ยังไม่ถูกต้องโดยสวดเพียงปราศิกเท่านั้น นอกจากนี้วิธีการศึกษาของพระสงฆ์ล้านนาก็ยังนิยมเรียนกรรมฐานอุทิศตามวัดที่มีครูบาที่มีชื่อเสียง ในด้านพิธีการก็ยังไม่นิยมพิธีวิสาขบูชาและมาฆบูชา แต่นิยมการจัดเครื่องไทยธรรมและบริขารมาถวายพระธาตุซึ่งถือเป็นงานใหญ่ประจำปีมากกว่า¹⁸⁹⁰ ที่สำคัญพระสงฆ์ในแต่ละสายยังคงผูกพันกับ “ครูบา” หรือพระอุปัชฌาย์เท่านั้น ดังที่พระธรรมวโรดมได้ตั้งข้อสังเกตถึงพระสงฆ์ล้านนาไว้ว่า "...พระสงฆ์ในมณฑลนั้นจะว่าดีก็ดื้อจะว่าง่ายก็ง่าย ถ้าหัวหน้าลงหรือนับถือแล้ว ก็เป็นการง่ายที่สุด ถ้าหัวหน้าไม่ลงแลนับถือแล้วก็เป็นกรยากที่สุด คอยฟังเสียงของครูบาเท่านั้น ถ้าครูบาวาอย่างไรรู้แล้วก็แล้วกันไม่มีใครมีปากเสียง"¹⁸⁹¹ ดังนั้น หาก “ครูบา” ไม่ยอมรับระบบการปกครองและการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบกรุงเทพฯ พระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ก็ไม่ยอมรับเช่นเดียวกัน ส่วนราษฎรนั้นยังคงสืบทอดความนิยมในการเข้าวัดตามกลุ่มชาติพันธุ์ของตน ตราบจนกระทั่งทุกวันนี้¹⁸⁹² จึงกล่าวได้ว่า การปลูกฝังความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ผ่านสถาบันทางพุทธศาสนาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มิได้บรรลุผลสำเร็จอย่างเต็มที่

¹⁸⁸⁹ หจข. ร.5 ศ.10ก/21 นามพระราชอาคณเ พระครูเมืงเชียงใหม มณฑลพายัพ (7 กันยายน พ.ศ. 2444-4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2449) อ้างใน เนื้ออ่อน ขวทองเขียว, “การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในหัวเมืองล้านนา” ศิลปวัฒนธรรม.

¹⁸⁹⁰ หจข. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441-2454), ส. กวีวัฒน์. “พระนพิตพิศาลคุณ” ใน วัดศรีมุงเมือง (วัดหลวงเหนือ). หน้า 45 อ้างใน เรื่องเดียวกัน

¹⁸⁹¹ หจข. ร.5 ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์และจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ. 2448- 4 กันยายน พ.ศ. 2451) อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

¹⁸⁹² โปรดดู เนื้ออ่อน ขวทองเขียว, “รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ. 2417-2476” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2454.

อนึ่ง เนื่องจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชนชั้นนำยังไม่ได้เน้นคติเชื้อชาตินิยม การนิยามความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ที่เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาว่าบุคคลใดเป็น “คนชาติไทย” หรือไม่ มิได้เน้นการสืบสายเลือดจากบรรพบุรุษที่เป็นคนไทย แต่เน้นไปที่ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และการนับถือพุทธศาสนาของบุคคลนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำรัสว่า

“ท่านทั้งหลายแม้ว่าบิดาหรือปู่จะเป็นจีนหรือแขกฝรั่งอะไรก็ไม่สำคัญทั้งสิ้นสำคัญอยู่ที่ใจตัวท่านเองมีความภักดีในชาติใดแน่นเท่านั้น ถ้าแม้ว่าท่านมั่นคงจงรักภักดีในชาติไทยอยู่แล้ว ต่อให้คนแสนปากพูดอย่างไรๆ ก็จะไม่เปลี่ยนตัวท่านให้หันไปจากชาติไทยไม่ได้ ขอท่านจงเชื่อข้าพเจ้าผู้เป็นสหายร่วมชาติ”¹⁸⁹³

การเน้นความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ในแง่ที่กล่าวข้างต้นนี้อ่อนพลังลงไปในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ซึ่งชนชั้นนำในระบบใหม่เปลี่ยนไปเน้น ความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ตามคติเชื้อชาตินิยม แต่ความหมายที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะได้รับการเลือกสรรมาผลิตซ้ำโดยปัญญาชนอนุรักษ์นิยมอีกครั้งหนึ่งในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ทำให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น คนจีน คนลาว คนมอญ ฯลฯ สามารถเปลี่ยนอัตลักษณ์มาเป็นคนไทยได้โดยสะดวก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่มีฐานะดีและได้รับการศึกษาแผนใหม่ในระดับสูง

ผลลัพธ์ที่สำคัญประการหนึ่งการขยายตัวของความรู้เกี่ยวกับการอ่านและเขียนภาษาไทยทั้งในระบบโรงเรียนและในระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมทั่วประเทศ ก็คือการที่จำนวนของผู้มีความสามารถในการอ่านและเขียนภาษาไทยได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา คนเหล่านี้กลายเป็นผู้อ่านหนังสือและหนังสือพิมพ์ต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการตีพิมพ์ในกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2430 จำนวนหนังสือและวารสารยังมีอยู่น้อย แต่จะเริ่มขยายตัวในครึ่งหลังของทศวรรษ 2440 เช่น วารสารที่จัดทำโดยเทียนวรรณ ตีพิมพ์ครั้งละ 1,000 ฉบับ ในกลางทศวรรษ 2460 วารสารที่ได้รับความนิยมบางฉบับได้รับการตีพิมพ์ถึงครั้งละ 5,000 ฉบับ เมื่อถึง พ.ศ.2470 ประเทศสยามมีโรงพิมพ์ 127 แห่ง มีสำนักพิมพ์ 14 แห่ง การเขียนเรื่องสั้นเกิดขึ้นในทศวรรษ 2460 ส่วนการเขียนนวนิยายเกิดขึ้นในทศวรรษ 2470¹⁸⁹⁴

สื่อสิ่งพิมพ์เหล่านี้มีส่วนทำให้ผู้อ่านได้รับการกล่อมเกลารูสึกนึกคิดให้ตระหนักว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” เกิดความคุ้นเคยและความผูกพันกับ “ความเป็นไทย” เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ หรือเกิดความสำนึกว่าตนมีส่วนได้ส่วนเสียกับคนอื่นๆ ในชาติเมื่อเกิดปัญหาหรือเกิดความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นหรือเลวลง รวมทั้งรับรู้ว่ “ชาติไทย” เป็นชาติหนึ่งในบรรดาชาติต่างๆ ในโลกที่มี

¹⁸⁹³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. “ไทยผสม” อ้างถึงใน สิริรัตน์ พุ่มเกิด, “อศฺวพาหุ” กับการใช้วรรณกรรมเพื่อเผยแพร่แนวคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538, หน้า 100.

¹⁸⁹⁴ คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 172-173.

ทั้งชาติมหาอำนาจ ชาติขนาดกลาง และชาติเล็ก ๆ จำนวนมากที่มีความสัมพันธ์กันทั้งในลักษณะของความร่วมมือ ความขัดแย้ง การแลกเปลี่ยนสินค้า การขยายอำนาจเข้าไปยึดครอง ฯลฯ

กล่าวได้ว่า การที่คนหลายชาติพันธุ์ไม่ว่าจะเป็นไทย คนลาว คนมอญ คนจีน คนมลายู ฯลฯ สามารถอ่านภาษาไทยออกและกลายเป็นผู้อ่านหนังสือพิมพ์และวรรณกรรมสมัยใหม่ที่ใช้ภาษาแบบความเรียงหรือร้อยแก้ว ทำให้คนต่างชาติพันธุ์เหล่านี้มีความสัมพันธ์กันในทางวัฒนธรรมความคิดที่แตกต่างจากในอดีตอย่างมาก เพราะในอดีตนั้นวัฒนธรรมที่คนต่างชาติพันธุ์มีส่วนร่วมกันก็คือวัฒนธรรมที่เนื่องในพุทธศาสนา แต่วัฒนธรรมใหม่ที่คนต่างชาติพันธุ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีส่วนร่วมกันคือความรู้สึกร่วมกันเกี่ยวกับเรื่องทางโลก ซึ่งวัฒนธรรมทางความคิดใหม่ดังกล่าวนี้รวมทั้งการเกิดความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (หรือเป็นคนชาติเดียวกัน) เป็นครั้งแรก ทำให้คนเหล่านี้มีความพร้อมและมีความต้องการที่จะมีส่วนร่วมในระบอบการปกครองแบบใหม่ที่มีการเลือกตั้งซึ่งจะเกิดขึ้นในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้รับความคิดทางการเมืองใหม่ๆ เช่น *รีพับลิค ดิมોક्रेसี่ โซเชียลลิสต์* ตลอดจนแนวความคิดต่างๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ทางการเมืองที่แพร่หลายอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์ เช่น สิทธิ เสรีภาพ ความยุติธรรม ความเสมอภาค ภราดรภาพ ฯลฯ อีกทั้งยังมีความสำนึกว่าราษฎรหรือสามัญชนก็มีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่ “ชาติไทย”¹⁸⁹⁵ ทำให้ต้องการมีส่วนร่วมในการปกครองและการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับอนาคตของชาติ

4. การขยายตัวของการสุบฝืน การเล่นการพนัน และการเล่นหวย

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์การสุบฝืน การเล่นการพนัน และการเล่นหวย ขยายตัวขึ้นในหมู่คนหลายชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาขายแรงงานในภาคกลางตอนล่างและภาคใต้ เช่น การขูดคลอง การรับจ้างทำนา การทำเหมืองแร่ การแบกหามสินค้า การสร้างทางรถไฟ และการก่อสร้างอื่นๆ การขยายตัวของฝืน บ่อนเบี้ย และการพนันนี้ เห็นได้จากภาษีอากรที่มีมูลค่าสูงขึ้นมาก ในรัชกาลที่ 4 นั้น รายได้จากการประมุลอากรฝืนเป็นเพียงร้อยละ 1.48 (400,000 บาท) สุราร้อยละ 1.85 (500,000 บาท) บ่อนเบี้ยร้อยละ 1.85 (500,000 บาท)¹⁸⁹⁶ แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 รายได้จากฝืนสุรา บ่อนเบี้ย หวย รวมกันแล้วเป็นจำนวนถึงประมาณร้อยละ 50 ของรายได้ทั้งหมดของรัฐบาล¹⁸⁹⁷

การขยายตัวของการสุบฝืนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการขยายตัวของผู้ใช้แรงงานในภาคกลางตอนล่าง เพราะการทำงานหนักและการเจ็บป่วยทำให้ต้องใช้ฝืนบรรเทาอาการเจ็บปวดของอวัยวะต่างๆ ในร่างกาย ในภาคกลางความต้องการฝืนมีมากในพื้นที่รังสิต มีโรงยาฝืนหลายแห่งกระจายอยู่ทั่วไป ส่งผล

¹⁸⁹⁵ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555, หน้า 173-175.

¹⁸⁹⁶ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝืนและนโยบายการคลังของรัฐบาลไทย”, หน้า 54.

¹⁸⁹⁷ Ian George Brown, “The Ministry of finance and the Early Development of Modern Financial Administration in Siam 1855-1910” Ph.D. Disertation, University of London, 1975, p.261.

ให้เงินจากอากรฝิ่นในท้องที่นี้มากที่สุด กลุ่มที่มักเสพติดได้แก่ ผู้ใช้แรงงานชาวลาวที่มารับจ้างทำนา และชาวจีนที่เป็นแรงงานรับจ้างอื่นๆ¹⁸⁹⁸ ในกรุงเทพฯ คนจีนที่เป็นแรงงานรับจ้างในธุรกิจต่างๆ ที่ต้องใช้กำลังกายมากมักสูบฝิ่น และปริมาณที่สูบก็นับว่าค่อนข้างได้ด้วย ดังที่ฎีกาของนายอากรฝิ่นในมณฑลกรุงเทพฯ คนหนึ่งใน พ.ศ.2434 สะท้อนให้เห็นภาพดังกล่าวนี้ได้อย่างชัดเจน

รัตนโกสินทร์ศก 110 ...ด้วยฝิ่นแล้งต้นปีเข้าแพง โรงสีไฟ โรงสีในคลองผดุง โรงเลื่อยไม้ แลเรือไประ เรือฉลอมก็ต้องหยุด ไม่มีการจะทำ...พวกจีนที่รับจ้างในโรงสีไฟ โรงสีในคลองผดุง โรงเลื่อยไม้ แลเรือไประ เรือฉลอม ประมาณคนหมื่นเศษหาหมื่นคนทำมาหากินไม่ เป็นการขัดสนลงเป็นอันมาก พวกจีนที่สูบฝิ่นมากก็ต้องผ่อนสูบให้น้อยลง เพราะเป็นการขัดสนเช่นนี้ ฝิ่นจึงจำหน่ายหาออกได้มากไม่

1899
...

แม้ว่าการค้าฝิ่นอย่างผิดกฎหมายจะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้วและยังขยายตัวขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็อนุญาตให้ค้าฝิ่นได้ตั้งแต่ก่อนที่จะลงนามในสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 แต่ในช่วงก่อนสนธิสัญญาเบาริงนั้นรัฐบาลยังออกระเบียบเกี่ยวกับฝิ่นที่เป็นข้อจำกัดหลายประการ เช่น การอนุญาตให้นำฝิ่นเข้าได้ไม่เกิน 5 ปี (ห่อ) การกำหนดราคาให้ขายได้ไม่เกิน 10 ชั่ง และต้องขายให้แก่เจ้าภาษีนายอากรฝิ่นเท่านั้น

สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ได้ยกเลิกข้อจำกัดเกี่ยวกับฝิ่นหลายอย่าง ที่สำคัญคือการอนุญาตให้นำฝิ่นเข้าประเทศได้โดยไม่จำกัดจำนวน เมื่อประกอบกับการอพยพของคนหลายชาติพันธุ์มาทำการผลิตเพื่อขายหรือขายแรงงานที่ขยายตัวขึ้นมากหลังสนธิสัญญาเบาริง ก็ทำให้คนสูบฝิ่นเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนจากรายได้ของรัฐบาลที่มาจากภาษีฝิ่น ระหว่าง พ.ศ.2494-2400 รัฐบาลมีรายได้จากฝิ่นปีละ 160,000 บาท และระหว่าง พ.ศ.2401-2402 รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้นเท่าตัวคือปีละ 320,000 บาท เมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 4 รัฐบาลมีรายได้ปีละ 573,200 บาท ต่อมาในรัชกาลที่ 5 รายได้จากภาษีฝิ่นเพิ่มขึ้นอย่างมาก เช่น ใน พ.ศ.2445 รัฐบาลเก็บภาษีฝิ่นได้ถึง 7,080,637 บาท และการประมูลระหว่าง พ.ศ.2448-2450 เฉพาะมณฑลกลาง อันประกอบด้วย นครชัยศรี จันทบุรี ราชบุรี กรุงเทพมหานคร พิจิตร พิษณุโลก ปราจีนบุรี นครราชสีมา และกรุงเทพฯ ก็เป็นเงินสูงถึง 8,800,000 บาท¹⁹⁰⁰

เมืองในภาคกลางและภาคตะวันออกเป็นบริเวณที่รัฐบาลเก็บเงินอากรฝิ่นได้มาก ซึ่งสะท้อนว่าในเมืองเหล่านี้มีคนสูบฝิ่นจำนวนมาก ได้แก่ กรุงเทพฯ กรุงเก่า ราชบุรี สมุทรสงคราม นครชัยศรี ฉะเชิงเทรา

¹⁸⁹⁸ นนทพร อยู่มั่งมี, “คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547, หน้า 304.

¹⁸⁹⁹ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, ภาษีฝิ่นและนโยบายทางการคลังของรัฐบาล, หน้า 111.

¹⁹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45, 122 และ 143.

จันทบุรี ชลบุรี เพชรบุรี และสมุทรปราการ¹⁹⁰¹ เมืองเหล่านี้ล้วนมีการผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้น ทำให้มีผู้ใช้แรงงานทั้งชาวจีนและชาวลาวที่ติดฝิ่นเป็นจำนวนมาก

ในภาคใต้ คนจีนที่เป็นแรงงานในเมืองแร่ดีบุกก็สูบฝิ่นอย่างกว้างขวาง คนจีนในมณฑลภูเก็ตมีอัตราการสูบฝิ่นเฉลี่ยต่อคนต่อปีสูงสุดในประเทศ คือเฉลี่ยคนละ 1.64 ตำลึง (6.56 บาทต่อปี) ในขณะที่คนจีนในกรุงเทพฯ สูบฝิ่นเฉลี่ยคนละ 1.38 ตำลึง (5.52 บาทต่อปี)¹⁹⁰² เมืองในภาคใต้ที่เก็บเงินอากรฝิ่นได้มาก ได้แก่ เมืองภูเก็ต ตรัง ตะกั่วป่า นครศรีธรรมราช สงขลา กระบี่ ตามลำดับ¹⁹⁰³

ตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 5 มาแล้วที่ชนชั้นนำต้องการเลิกการสูบฝิ่นอย่างค่อยเป็นค่อยไป การประชุมเสนาบดีใน พ.ศ.2451 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเสนอว่า “โปลีซีที่จะเลิกนั้นผ่อนคนใหม่ที่ยังไม่ได้สูบไม่ให้สูบ เงินหลวงก็ไม่ลดมาก ค่อยๆ ลด” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำริในแนวเดียวกัน คือ “ให้เลิกดีกว่าคิดให้เงินขึ้น แต่อย่าให้เงินลงโครมครามมาก ค่อยลดค่อยไป...”¹⁹⁰⁴

ในรัชกาลที่ 6 ช่วงต้นปี พ.ศ.2460 ร้านขายฝิ่นทั่วประเทศมีจำนวนถึง 3,100 ร้าน รัฐบาลได้ลดจำนวนร้านให้เหลือน้อยลงเป็นลำดับ จนเหลือเพียง 1,028 ร้านใน พ.ศ.2463 และได้ขึ้นภาษีฝิ่นในอัตราที่สูงมาก โดยเอกสารราชการในต้นรัชกาลที่ 6 ให้เหตุผลว่า “การที่รัฐบาลได้ขึ้นเงินอากรฝิ่นนั้นก็เพื่อยุบยับในทางที่จะให้มีเงินรายได้มากขึ้น แต่ความประสงค์ที่แท้จริงนั้นคือ ประสงค์จะให้พลเมืองประพฤติตนเป็นคนสูบฝิ่นน้อยลง แลคนที่สูบมาแล้วก็รู้สึกที่จะพยายามอดไม่สูบต่อไป หรือผ่อนสูบน้อยแต่ค่อยลดจนอดไม่สูบได้เป็นต้น เพราะราคาฝิ่นแพงขึ้นเป็นลำดับ จึงได้ขึ้นราคาฝิ่นมาเสมอแทบทุกปี”¹⁹⁰⁵ ราคาฝิ่นที่สูงขึ้นนี้มีผลให้คนที่มียาได้ต่ำต้องลดการสูบฝิ่นลง โดยบางคนหันไปฉีดมอร์ฟินแทน เพราะราคาถูกกว่ามาก เช่น หากเคยเสียค่าสูบฝิ่นวันละ 50 สตางค์ เมื่อเปลี่ยนมาฉีดมอร์ฟินจะเสียเงินเพียงวันละ 10 สตางค์เท่านั้น และเมื่อฉีดแล้วยังรู้สึกสบายกว่าสูบฝิ่นอีกด้วย¹⁹⁰⁶ อย่างไรก็ตาม คนที่ติดฝิ่นบางคนใช้วิธีเอามูลฝิ่น (ฝิ่นที่สูบไปแล้วเหลือมูลติดอยู่ในกล่องยาฝิ่น) มาผสมกับฝิ่นธรรมชาติ และบางคนใช้วิธีกินมูลฝิ่นแทน ซึ่งเป็นอันตรายต่อสุขภาพมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ราคาฝิ่นที่สูงขึ้นยังทำให้อาชญากรรมสูงขึ้นเนื่องจากคนที่ติดฝิ่นต้องพยายามหาเงินมาสูบนั่นเอง¹⁹⁰⁷

เนื่องจากรายได้จากฝิ่นเป็นรายได้ที่สำคัญมากของรัฐบาล เช่น ระหว่าง พ.ศ.2453-2463 รัฐบาลสามารถเก็บเงินอากรฝิ่นได้สูงสุดยิ่งกว่าในยุคใดๆ ที่ผ่านมา เฉพาะปี พ.ศ.2460 นั้น รายได้จากฝิ่นเป็นเงิน

¹⁹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82-83.

¹⁹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

¹⁹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82-83.

¹⁹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

¹⁹⁰⁵ หจข., ร.6 น.20. 17/4 ประกาศรับความเข้าใจผิด (21 ธันวาคม พ.ศ.2453) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

¹⁹⁰⁶ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, ภาษีฝิ่นและนโยบายทางการคลังของรัฐบาล, หน้า 191.

¹⁹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188.

ถึง 24.5 ของเงินรายได้ทั้งหมดของรัฐบาล¹⁹⁰⁸ **ความสำคัญของรายได้จากฝิ่นทำให้รัฐบาลไม่สามารถยกเลิกการสูบฝิ่นได้** ในรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีถึงผลเสียของการสูบฝิ่นต่อสังคมและประชาชน ใน พ.ศ.2451 ทรงเปลี่ยนให้รัฐบาลจัดเก็บภาษีฝิ่นเอง และในปีเดียวกันก็ทรงมีพระราชกระแสที่จะเลิกการสูบฝิ่นทั่วประเทศ โดยดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อมิให้กระทบต่อคนที่ติดฝิ่นและรายได้ของรัฐบาลมากเกินไป แต่เนื่องจากเป็นช่วงปลายรัชกาลแล้ว จึงไม่มีการวางนโยบายอย่างแน่ชัดในเรื่องนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ 6 เมื่อองค์การสันนิบาตชาติกดดันให้รัฐบาลสยามเลิกอนุญาตให้สูบฝิ่น รัฐบาลก็มีโครงการจดทะเบียนคนสูบฝิ่นเพื่อควบคุมจำนวนคนสูบฝิ่นป้องกันมิให้คนใหม่ๆ เข้ามาสูบ แต่ก็ต้องชะลอโครงการนี้ออกไปเนื่องจากรัฐบาลมีรายได้จากการส่งข้าวออกนอกลดลงมากเพราะการปลูกข้าวไม่ได้ผลและยังเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 จนฐานะการคลังของรัฐบาลอยู่ในภาวะขาดดุลติดต่อกันหลายปีจนถึงรัชกาล ในรัชกาลที่ 7 มีโครงการเลิกสูบฝิ่นในประเทศซึ่งบางโครงการได้ดำเนินไปบ้างแล้ว ประกอบกับประเทศที่ส่งฝิ่นเข้ามาขายลดปริมาณการนำเข้าเข้ามาจำหน่าย ทำให้รัฐบาลเก็บภาษีฝิ่นได้น้อยลง แต่ภาษีฝิ่นก็ยังคงเป็นรายได้สำคัญจึงไม่สามารถยกเลิกการสูบฝิ่นได้จนตลอดรัชกาล จนถึง พ.ศ.2485 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงเร่งดำเนินการจดทะเบียนคนสูบฝิ่นแต่การขายฝิ่นก็ยังคงดำเนินต่อมา จนถึงวันที่ 9 ธันวาคม 2501 จึงมีประกาศคณะปฏิวัติให้เลิกสูบฝิ่นทั่วประเทศตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2502 เป็นการยกเลิกการสูบฝิ่นอย่างเป็นทางการ โดยรัฐบาลกำหนดให้ผู้ติดฝิ่นเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาล¹⁹⁰⁹

อนึ่ง ผู้ที่ได้ประโยชน์จากการขยายตัวของการสูบฝิ่น มิได้มีแต่รัฐบาล แต่ประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ เพราะมีการเข้าหุ้นกันเพื่อประมูลอากรฝิ่นและหากำไรจากการเก็บภาษีอากรและการค้าฝิ่น เช่น หลักฐานใน พ.ศ.2432 แสดงให้เห็นการร่วมลงทุนระหว่างขุนนางไทย ชาวจีน และชาวตะวันตก กล่าวคือ พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงครามซึ่งขอทำภาษีฝิ่น พ.ศ.2433-2434 โดยคิดว่าจะต้องลงทุน 5,000 ชั่ง จึงระดมเงินจากหุ้นส่วนรวม 14 คน ได้แก่ พระยาสุนทรบุรีฯ นายเจริญ (บุตรพระยาสุนทรบุรี) พระยาชลยุทธโยธิน หมอคาเวล พระนรนาถ นายเจิมศรีสรักษ์ พระยาไชยวิชิต ยอน แดกริน หม่อมเจ้าปติพัทธ์ พระเจริญราชบาล จันมื่น (บุตรพระเจริญราชบาล) จันบร พระอภัยพลภักดี และจันเป้า¹⁹¹⁰

ส่วนการพนันและหอยนั้น คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อพยพโยกย้ายมาอยู่ที่ภาคกลาง จะมีเงินในครอบครอง และต้องการได้เงินจากการเล่นการพนันและการซื้อหอย เพื่อนำเงินกลับไปบ้านเกิดและได้กลับไปอยู่กับครอบครัวและชุมชนเร็วขึ้น หรือไม่ก็ต้องการเล่นการพนันและเล่นหอยเพื่อความสนุก ตื่นเต้น

¹⁹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

¹⁹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 196-203.

¹⁹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96-97.

หรือเพื่อจะได้มีเงินมาใช้จ่ายในเรื่องต่างๆ รวมทั้งการสูบฝิ่นและดื่มสุรา การเล่นการพนันและการซื้อหวยจึงขยายตัวอย่างกว้างขวาง

การเล่น **หวย ก.ข.** ได้รับความนิยมอย่างมาก เช่น ในทุ่งรังสิตมีเรือรับส่งโปยหวยและเรือรับเขียนหวยบริการตามลำคลองในเขตโครงการ มีเงินเทียนกายเรือขายหวย นายหนูพายเรือส่งโปยหวย รายแรกเรียกว่า **ม้าเขียนหวย** ต้องได้รับอนุญาตจากขุนบานผู้ดูแลแขวงหวยก่อน รายที่สองเป็นคนรับโปยหวย หรือ **เสมียนเขียนหวย**

นอกจากนี้ยังมีการพนันอีกหลายชนิด ได้แก่ วิงวัว วิงม้า ชนไก่ กัดปลา ไฟไทย และไฟจีน ในเทศกาลสงกรานต์ก็มีการเล่นไฟกันมาก และราษฎรยังได้คิดค้นการพนันชนิดใหม่ๆ ขึ้นเองอีกหลายอย่าง อาจกล่าวได้ว่าการพนันได้ตอบสนองกับวิถีการผลิตแบบเงินตราที่ขยายตัวขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริง การพนันเบียดเบียนที่เป็นของแรงงานลาว ทำให้ผู้เล่นสูญเสียเงินอย่างรวดเร็ว เพราะการเล่นไม่ซับซ้อน ทราบผลในระยะเวลาอันสั้น จึงมีบ่อนเล่นเบียดเบียนหลายแห่งทั้งที่ดำเนินการโดยราษฎร และในทีนาของผู้มีบรรดาศักดิ์หลายราย เช่น บ้านหม่อมเข้มในกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ มีรายได้วันละ 600-1,200 บาท และเมื่อเกิดภัยธรรมชาติ ชาวนาปลูกข้าวไม่ได้ก็ต้องพึ่งพารายได้จากการพนัน¹⁹¹¹

รายงานพระวิจิตรวราสารณ์ ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ.114 (พ.ศ.2438) กล่าวถึงปัญหาเด็กอายุ 9-10 ขวบเล่นการพนันที่สงขลา ว่า “ไปเที่ยวตรวจดูการบ้านเมืองสงขลา เห็นมีบ่อนเบี้ยตั้งเล่นตามตรอกเล็กตรอกน้อย เรียงรายมากมายหลายตำบลนับไม่ถ้วน กับมีผู้ตั้งบ่อนไก่ทั้งในเมืองแลตามแขวงแทบทุกหมู่บ้าน เกือบจะไม่เว้นยังมีชนอีกจำพวกหนึ่งผู้หัวเบี้ยเล่นน้ำเต้าฟ่อๆ นั้นไม่มีผู้ใหญ่เลย ล้วนแต่เด็กอายุระหว่าง 9 ปี 10 ปี ทั้งชายและหญิง...”¹⁹¹²

รายงานอีกฉบับหนึ่งลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.114 (พ.ศ.2438) กล่าวถึงบ่อนไก่และบ่อนเบี้ยที่สงขลา ว่า “บ่อนไก่ในเมืองแถวนี้ร้ายแรงเป็นล้นเกล้าฯ จำเป็นที่จะต้องให้เล่นกันต่อไปไม่ได้ โรงบ่อนในกรุงหรือหัวเมืองฝ่ายเหนือ เขามีละครมีเพลงล่อคนให้เล่นเบี้ย แต่พวกเมืองแถวนี้ ใช้บ่อนไก่ต่างละคร บ่อนไปมีเท่าไร บ่อนไก่มีเท่านั้น”¹⁹¹³

การที่ราษฎรเล่นการพนัน นำไปสู่ปัญหาอาชญากรรม ดังที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ มีพระหัตถเลขากราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 8 เมษายน ร.ศ.115 (พ.ศ.2439) ความตอนหนึ่งว่า “บ่อนเบี้ยย่อมเป็นที่ประชุมพวกซึ่งประพฤติดนเป็นพาลทุจริต แลเป็นที่สำนักร์ อาไศรยแห่งโจรผู้ร้าย ถ้ายอมให้ตั้งบ่อนไม่มีกำหนดดังนี้เสมอเหมือนให้ตั้งที่พักโจรผู้ร้ายมากแห่งขึ้นเป็นการลำบากแก่อาณาเขตท้องที่ๆ จะรักษาตรวจตราโจรผู้ร้ายเรียบร้อยสงบลงได้...”¹⁹¹⁴

¹⁹¹¹ นนทพร อยู่มั่งมี. “คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457, หน้า 262-267.

¹⁹¹² วีระ แสงเพชร. ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 29

¹⁹¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

ต่อมาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงเสนอให้เลิกบ่อนเบี้ยในภาคใต้ ดังปรากฏเหตุผลในเรื่องเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.115 (พ.ศ.2439) ความว่า

“แต่ในส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้นี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าเลิกเสียทีเดียวจะดีกว่า เพราะราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้คนพื้นเมืองเป็นคนเล่นเบี้ยเป็นคนจนโดยมากพิเคราะห์ดูจำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ยเทียบกับหัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ก็แลเห็นได้ว่าต่ำกว่าหัวเมืองข้างในเป็นอันมาก...แต่การบ่อนเบี้ยนั้นเป็นธรรมดาที่จะพาให้คนเกียจคร้านและประพฤติเป็นโจร ทั้งทอนกำลังจะทำมาหากินให้บ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้น...”¹⁹¹⁵

พระยาสุทนต์ยวงวินิต (ปั้น สุขุม) ก็ยื่นหยัดอย่างเข้มแข็งให้เลิกบ่อนเบี้ยทั่วราชอาณาจักร ในที่สุดก็ทรงพระราชกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเลิกบ่อนเบี้ยในมณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลชุมพร ใน พ.ศ.2440 และเลิกบ่อนเบี้ยในมณฑลภูเก็ตอันเป็นการเลิกบ่อนเบี้ยทั่วทั้งภาคใต้ใน พ.ศ.2448

หลังจากรัฐบาลให้เลิกบ่อนเบี้ยแล้ว บ่อนการพนันกลายเป็นบ่อนเถื่อนหรือซ่องพนัน ปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ เกิดนักเลงอันธพาลคุมซ่องพนัน มีตำรวจและเจ้าหน้าที่ของรัฐบางกลุ่มได้รับผลประโยชน์จากซ่องพนัน จนเกิดซ่องพนันที่มีอิทธิพลขึ้น เช่น ซ่องพนันไม้ไผ่ข้าง ในตลาดจังหวัดสุราษฎร์ธานี การปราบซ่องอิทธิพลกระทำได้ยากไม่น้อยไปกว่าซุ่มโจร เพราะผู้ที่ปราบปรามอย่างตรงไปตรงมาอาจกลายเป็นปฏิปักษ์กับเจ้าของบ่อนและผู้มีอิทธิพลในชุมชน ซึ่งอาจรวมไปถึงตำรวจที่ได้รับผลประโยชน์จากบ่อนนั้น ดังตัวอย่างการปราบซ่องไม้ไผ่ข้าง เป็นสาเหตุให้ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช และคณะถูกย้ายออกจากภาคใต้ไปอยู่ภาคกลาง¹⁹¹⁶

เนื่องจากการพนันเป็นเหตุให้เกิดอาชญากรรม และรายได้จากการประมูลอากรการพนันต่างๆ ก็ถูกเจ้าภาษีนายอากรส่งกลับไปประเทศจีนเป็นส่วนใหญ่ แทนที่เงินจะหมุนเวียนใช้จ่ายภายในประเทศที่ทำให้เศรษฐกิจขยายตัวและรัฐบาลมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้น ดังนั้น ในรัชกาลที่ 6 จึงมีนโยบายยกเลิกการหารายได้จากอากรบ่อนเบี้ยโดยลดการประมูลอากรบ่อนเบี้ยลงเป็นลำดับ จนกระทั่งวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2460 ก็ยกเลิกบ่อนเบี้ยทั่วประเทศ¹⁹¹⁷ อย่างไรก็ตาม การลักลอบเล่นการพนันก็ยังคงมีอยู่ทั่วไป

อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์การพนันที่นิยมเล่นในหมู่ชาวบ้านแตกต่างจากการพนันที่ชนชั้นสูงเล่นกันในกรุงเทพฯ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “ธรรมเนียมปล่อยให้เล่นการพนันในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ทำให้เราเคยมากับการพนัน โตขึ้นก็ติดตามส่วนแห่งทุนที่ใช้เล่น เราเคยเล่นมากอยู่ก็ไฟ่ต่างชนิด...ไปหรือห่วยไม่เคยเล่น

¹⁹¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31

¹⁹¹⁷ สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, ภาษีเงินและนโยบายทางการคลังของรัฐบาล, หน้า 173.

เพราะเป็นการเล่นของคนชั้นเลว”¹⁹¹⁸ ลักษณะของการพนันที่แต่ละชนชั้นนิยมเล่นจึงมีความสัมพันธ์การการแบ่งชั้นทางสังคมในสมัยนั้นด้วย

5. การขยายตัวของโจรผู้ร้าย

นอกจากการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราและภาวะที่ราษฎรยากจนด้วยเหตุต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว การที่ผู้มีอำนาจในท้องถิ่นแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกับโจรก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้โจรผู้ร้ายขยายตัว หลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนมากแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้มีอำนาจ เจ้าเมือง กรมการบางคนก็อาศัยจารีตในระบบอุปถัมภ์ที่แทรกซึมอยู่ในความรู้สึกรักนึกคิดของสังคม ช้องชุมบริวาร แสวงหาประโยชน์จากการพึ่งพิงของโจร เช่น ในหนังสือกราบบังคมทูลที่รายงานเหตุการณ์ระหว่างปี ร.ศ.100 (พ.ศ.2425)- ร.ศ.113 (พ.ศ.2438) พบว่าเมืองสุพรรณบุรี เมื่อโจรเข้าไปอยู่ในการดูแลของหลวงมหาดไทยบุตรพระยาสุพรรณ ก็ได้รับการส่งเสริมให้ปล้นควายที่เมืองสระบุรี¹⁹¹⁹ หรือในปี ร.ศ.107 (พ.ศ.2432) ปรากฏหลักฐานว่า ที่เมืองกาญจนบุรี เมื่อโจรได้ปล้นม้า กระบือหรือโคแล้วจะเข้าไปพึ่งพิงขอความช่วยเหลือจากพระยากาญจนบุรี เพื่อให้ได้รับความคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ จากนั้นพระยากาญจนบุรีกับกรมการจะร่วมกันทำอุบาย ให้เจ้าของมาไถ่ถอนทรัพย์สินไป หรือไม่ก็จะออกหนังสือเดินทางให้แก่โจรเพื่อนำสัตว์พาหนะเหล่านี้ไปขายที่เมืองราชบุรีและเพชรบุรี เมื่อได้เงินแล้วก็จะนำมาแบ่งกัน¹⁹²⁰

การที่โจรพึ่งพิงผู้มีอำนาจ เกิดขึ้นได้เมื่อผู้มีอำนาจเองมุ่งแสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบ เช่น ใน พ.ศ.2405 ที่เมืองเพชรบูรณ์ มีรายงานว่า ข้าราชการระดับ “หลวง” ผู้หนึ่งได้เรียกสินบนจากโจรเพื่อจะได้ปล่อยตัวไป¹⁹²¹ หรืออีกตัวอย่างที่สนับสนุนการกระทำในทางมิชอบของข้าราชการที่เกิดขึ้น คือใน พ.ศ.2409 ที่เมืองเพชรบุรีมีรายงานที่แสดงถึงการใช้อำนาจหน้าที่ในทางที่ผิด พบว่ามีกำนันบางคนได้ความราษฎรชาวบ้านว่าเป็นผู้ร้าย และได้ถือโอกาสรับเอาสินบนจากชาวบ้านเช่นข้าวเปลือก โค กระบือมาเป็นของตัวเอง¹⁹²² หรือที่เมืองสระบุรี พระยาพิไชยธรรมาธิบดีสงครามผู้ว่าราชการเมือง มีนิสัยชอบสูบฝิ่น “...กว่าจะตื่น

¹⁹¹⁸ วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, พระประวัติตรัสเล่า กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2414, หน้า 23-24.

¹⁹¹⁹ หจข.รล-นก. เล่ม 5 เอกสารเย็บเล่มชุมนุมหนังสือกราบบังคมทูล เลขที่ 11 “นายรอดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมขึ้นเฝ้าทูลทูลทำเรื่องราวฎีกากล่าวโทษพระยาสุพรรณ พระยาอุไทย พระยาสุรศักดิ์ พระปลัดยกรบัตรและกรมการ 3 เมืองนี้ไม่เอาใจใส่ในราชการแผ่นดินกับฟ้องผู้ร่วมปกป้องความเสียหายแผ่นดินไว้” (จ.ศ.1241-1254), หน้า 31-38, อ้างถึงใน คมเนตร ญาณโสภณ, อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศภิบาล, หน้า 106.

¹⁹²⁰ หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 เรื่อง พระยากาญจนบุรี ช้องชุมโจรผู้ร้าย ธันวาคม 107. อ้างใน พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545, หน้า 94.

¹⁹²¹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/5 เรื่อง งะเลก กล่าวโทษหลวงเทพนข้าหลวงวางลงเอาเงินปล่อยตัวผู้ร้าย พฤตศิกายน-ธันวาคม ร.ศ.101. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹⁹²² หจข. ร.5 ม.2.12ก/1 เรื่อง ไบบอกเมืองเพชรบุรี กันยายน ร.ศ.91-มีนาคม ร.ศ.104. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94

นอนก็ป่วย 2 โมงเศษ ครั้นถึงเวลา 4-5 โมง ก็เสพสุราฯ แล้วก็สูบกัญชา เป็นคนมีเมาอยู่ด้วยของเมาทั้งสามประการนี้เสมอ”¹⁹²³ นายร้อยโท หม่อมราชวงศ์ถนัด ข้าหลวงตรวจจับผู้ร้ายที่เมืองสระบุรี ทำหนังสือรายงานถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ.110 (พ.ศ.2435) ว่า พระยาพิไชยณรงค์สงครามนี้ก็จะขอกำลังเจ้าหน้าที่เพื่อไปติดตามจับโจรผู้ร้ายก็ไม่ค่อยจะทันการณ ต้องขอก่อนล่วงหน้าวันถึง 2 วันจึงจะมาทันกำหนดและในการตั้งด่านตรวจตรานั้น ก็เพื่อจะหาผลประโยชน์กับผู้เดินทางมาจากต่างแขวงต่างเมืองเพราะต้องมาขอทำหนังสือเดินทางกับพระสยามลาวบดีกรมการเมืองสระบุรี จะมีการเรียกค่าธรรมเนียม 6-7 บาท เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรเป็นอย่างมาก ร้อยโท หม่อมราชวงศ์ถนัด ยังกล่าวอีกว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่าผู้ว่าราชการในเมืองมีเมาอยู่ด้วยสุรายาฝิ่น แลกัญชาไม่ว่าจะเอาใจใส่ในราชการจนไม่รู้ว่าจะจับผู้ร้ายในเมืองสระบุรีชุกชุม”¹⁹²⁴

พฤติกรรมดังกล่าวของข้าราชการ ที่ปฏิบัติหน้าที่และใช้อำนาจเพื่อหาผลประโยชน์เข้าสู่พรรคพวกของตน ทั้งยังหมกมุ่นอยู่กับการเสพฝิ่นสุรา ทำให้เกิดโจรขึ้นชุกชุม ลักษณะตัวอย่างความประพฤติของพระยาพิไชยณรงค์สงครามและกำนันในเมืองเพชรบุรีที่ไม่ใส่ใจในหน้าที่ ทั้งยังแสวงหาผลประโยชน์จากอำนาจที่มีนี้เอง ที่น่าจะทำให้โจรเห็นว่าอาจจะมอมหรือแบ่งผลประโยชน์บางอย่างจากการกระทำผิดกฎหมายให้ เพื่อแลกกับความช่วยเหลือได้ ทำให้มีส่วนผลักดันให้โจรเข้าไปสวามิภักดิ์และขอความคุ้มครอง¹⁹²⁵

ปรากฏหลักฐานคำร้องทุกข์ของราษฎรในปีพ.ศ.2429 แขวงเมืองสระบุรี ว่ามีกำนันและกรมการเมืองร่วมกันปกป้องคุ้มครองโจรปล้นในคดีหนึ่ง โดยไม่ยอมส่งตัวพยานเข้าเบิกความ เพราะเกรงว่าโจรเหล่านี้จะแก้คดี การช่วยเหลือเกิดขึ้นเป็นผลมาจากหลังการปล้นราษฎรทุกครั้ง พวกโจรเหล่านี้จะนำทรัพย์สินที่ได้จากการปล้นมาแบ่งให้กำนันกรมการเมืองจำนวนหนึ่ง¹⁹²⁶ หรือในช่วงปี พ.ศ.2434-2435 พวกโจรย้ายชุมชนเขตเทียวทำโจรกรรม ติปล้น ลักกระปือราษฎรหลายราย ในเขตเมืองนครสวรรค์ กำนันยอมให้การคุ้มครองและช่วยเหลือโดยการให้นายเอี่ยม อำแดงเจียด บ่านบางประมุงดูแลให้ที่พักอาศัย เลี้ยงดูดูแลแก่พวกโจรเหล่านี้¹⁹²⁷

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ปัญหาโจรผู้ร้ายยังคงมีความรุนแรงและเป็นปัญหาสำคัญที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ต้องเผชิญ โดยมีคนหลายชาติพันธุ์เป็นผู้ร้าย และคนหลายชาติพันธุ์ถูกผู้ร้าย

¹⁹²³ หจช. ร.5 มร.5ป/7 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระราชหัตถเลขา เรื่อง ว่าด้วยงานนายร้อยโท ม.ร.ว.ถนัด ข้าหลวงตรวจจับผู้ร้ายเมืองสระบุรี อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

¹⁹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

¹⁹²⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹²⁶ หจช. ร.5 รล-ฎีกาเล่ม 2 เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา เลขที่ 155 เรื่อง นายขาว นายสีบ้านอยู่แขวงเมือง สระบุรี กล่าวโทษผู้ร้ายปล้นโค กระบือ แต่เจ้าเมือง กรมการเมืองกับร่วมมือกับคนร้าย จ.ศ.1248. อ้างใน พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 97.

¹⁹²⁷ หจช., ร.5 ม.2.12ก/11 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ ปีก 1 เอกสารลงวันที่ ร.ศ.109-มีนาคม ร.ศ.110. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

ลักทรัพย์หรือปล้นสะดม ในขณะที่เจ้าเมือง กรมการ และข้าราชการบางคนก็มีบทบาทเป็นผู้ร้ายหรือให้การอุปถัมภ์แก่ผู้ร้าย แม้ว่ารัฐบาลพยายามแก้ไขปัญหาก็ตามแต่ก็ไม่สามารถแก้ไขสถานการณ์ให้ดีขึ้นได้ เพราะบริบททางเศรษฐกิจและสังคมยังคงทำให้เกิดโจรผู้ร้าย แม้แต่ในกรุงเทพฯ โจรผู้ร้ายก็เพิ่มจำนวนขึ้นมาก ดังรายงานของกระทรวงยุติธรรม พ.ศ.2450 ดังนี้

ในสองสามปีที่แล้วมานี้กรุงเทพฯ ได้เป็นที่พักอาศัยของคนเกียจคร้านไม่ประกอบการทำงานเลี้ยงชีพแลพวกผู้ร้ายซึ่งหลบหลีกเข้ามาจากหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ชองชุมประชุมกันอยู่โดยมาก การเปลี่ยนแปลงจากธรรมเนียมเก่าเป็นเหตุที่ให้เกิดดังกล่าวมาแล้ว คือการไปมาสะดวกขึ้นทั้งทางน้ำแลทางบก เช่นรถไฟ เรือเมล์ มีติดต่อกันทั่วไปรอบมณฑลกรุงเทพฯ ถึงในกรุงเทพมหานครก็เป็นสาเหตุสำคัญที่หน่วงเหนี่ยวชักจูงเอาพวกเหล่าที่กล่าวแล้วนั้นเข้ามาว่าชุมกันอยู่ด้วยการพนันต่างๆ เช่นกับโรงหวย โรงโปแลบ่อนเบี้ย เป็นต้น ทั้งร้านโรงอื่นๆ ซึ่งเป็นที่กระทำให้ผลิตเพลลินอีกด้วย แบบปกครองซึ่งคนชาวนาแลชาวป่าชาวดอนเคยต้องมีสังกัดขึ้นอยู่กับเจ้าขุนมูลนายเดิวนั้นก็ได้กระจัดกระจายไป แลยิ่งชำลงไปกว่านี้อีกหลายเท่า ที่มีพวกเด็กหนุ่มมักจะหาหนทางหลีกเลี่ยงจากการเข้ารับราชการทหารตามเกณฑ์สู่หลบหนีทั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของตนๆ เสียเข้ามาซ่อนเร้นหายตัวอยู่ในเมืองหลวงซึ่งมีผู้คนแน่นหนาหาตัวไม่ใครจะพบ¹⁹²⁸

ที่เมือง**เพชรบุรี** ในปี พ.ศ.2444 เกิดคดีลักวัวควายชุกชุมมากทั้งกลางวันและกลางคืนตลอดทั้งปีไม่ต่ำกว่า 500 ราย และเจ้าหน้าที่จับผู้ร้ายไม่ได้เป็นส่วนใหญ่ และที่เมือง**อ่างทอง** ในปีเดียวกันนั้นได้เกิดคดีลักวัวควายถึง 171 ราย เจ้าหน้าที่จับคนร้ายได้ของกลางเพียง 33 ราย ได้ของกลางแต่ไม่ได้คนร้ายอีก 36 ราย และจับผู้ร้ายได้ถึง 102 ราย ลักษณะเช่นนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความไร้ประสิทธิภาพของอำนาจรัฐส่วนกลางในการปราบปรามนักเลงผู้ร้าย ซึ่งมีผลทำให้อำนาจของนักเลงท้องถิ่นยังคงปรากฏอยู่¹⁹²⁹

รัฐบาลตระหนักดีว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้โจรผู้ร้ายขยายตัว ดังความในคำปรารภของ “พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ.119” ดังนี้

“...ด้วยทุกวันนี้ การไปมาค้าขายแลทำไร่่นาป่าไม้เจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เปนเหตุให้ราคาช้างม้า โค กระบือ ซึ่งเปนสัตว์พาหนะแพงขึ้นเปนหลายเท่า โจรผู้ร้ายจึงพยายามลักสัตว์พาหนะไปเที่ยวขายต่างแขวง ต่างเมืองอยู่เนืองๆ พระราชบัญญัติสำหรับป้องกันโจรผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะที่มีอยู่แล้วยังหาพอแก่การที่จะปราบปรามโจรผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะในเวลาอันนี้ไม่”¹⁹³⁰

มีหลักฐานที่แสดงว่า บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำที่เป็นเขตที่ชาวนาตั้งถิ่นฐานมาเดิม มีเหตุโจรปล้นน้อยลง ดังเช่นบทความในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ในช่วงปีพ.ศ.2441-2442 ที่กล่าวถึงจำนวน

¹⁹²⁸ หจข. ร.5 ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.

¹⁹²⁹ คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล”, หน้า 191.

¹⁹³⁰ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17, พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมส, 2478, หน้า 502-512.

อาชญากรรมในบริเวณดังกล่าวมีจำนวนน้อยมากจนแทบจะไม่มีเลย “เพราะชาวมักหมายถึงการปล้นและความเสียหาย แต่การปล้นในขณะนี้มันน้อยมากจริงๆ”¹⁹³¹ หรือในบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปตามจังหวัดทางเหนือของอยุธยาในปีพ.ศ.2444 ที่มีใจความว่า ใบร้องเรียนที่ชาวบ้านทูลเกล้าถวายนั้นมีข้อร้องทุกข์เกี่ยวกับการโจรกรรมน้อยกว่าทรงได้รับเมื่อคราวเสด็จมาในครั้งก่อนๆ ส่วนในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่มีความเจริญมากขึ้น ในขณะที่แหล่งเพาะปลูกในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเก่าชบเซาลง ทำให้โจรเดินทางมาปล้นหรือก่ออาชญากรรมในรูปแบบอื่นๆ ในพื้นที่แห่งใหม่ และกลับไปหลบซ่อน ณ ถิ่นฐานเดิมเพื่อหลบหนีการจับกุมของเจ้าหน้าที่¹⁹³²

การเพิ่มจำนวนอาชญากรรมในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ที่คนหลายชาติพันธุ์อพยพมาซื้อที่ดินทำนาหรือรับจ้างทำนา ตลอดจนค้าขายสินค้าต่างๆ นั้นปรากฏในหลักฐานต่างๆ จำนวนมาก ดังข้อความในปีพ.ศ.2444 ของบุคคลที่ใช้ชื่อว่า “ผู้ส่งข่าว” ที่มีมาถึงสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมหลวงนครสวรรค์ ความว่า

“ในปีนี้แขวงเมืองปทุมธานี มีอ้ายคนร้ายพากันกำเริบ โจรกรรมต่อทรัพย์ สมบัติ แลชีวิตราษฎรโดยชุกชุมเจริญทวีมากกว่าทุกๆ ปี คือ แต่ก่อนนั้นถ้าแม้ผู้ใดเก็บเกี่ยวข้าวในที่นาแล้วไม่ต้องเฝ้ารักษาทิ้งไว้ก็ไม่หายเป็นอันตรายได้ แต่ปีนี้ถ้าใครประพฤติ เช่นที่เคยมาปีก่อนๆ แล้ว คือไม่นอนหรือนั่งยามเฝ้ารักษาก็คงถึงแก่ความฉิบหาย เป็นอันตรายไปในหมู่โจรภัยได้เป็นแท้ แม้แต่ที่สุดจะชนข้าวมากองไว้ที่โรงก็จำเป็นต้องเฝ้ารักษาโดยกวดขันเหมือนกัน ถ้ามีความประมาดว่าข้าวกองอยู่ในโรงหรือนาโรงแล้วจะไม่เป็นไร ฉันทิดก็คิดจะได้รับความเดือดร้อนต่อโจรเหมือนกับกลางทุ่งนานั้น เว้นแต่รีบรวดเสียแล้วนำข้าวเก็บไว้ในยุ้งฉางเสียแล้ว เมื่อไรนั้นและจึงจะแลเห็นว่า ค่อยรู้เลาแก่ความอันตราย...”¹⁹³³

อาชญากรรมที่เกิดขึ้นในแขวงเมืองปทุมธานีสูงมาก โดยมีจำนวนคดีที่ร้ายแรงถึง 48 คดีภายในปีพ.ศ.2449 เพียงปีเดียว¹⁹³⁴

ในรายงานที่เมืองอ่างทอง ในปีพ.ศ.2444 ได้กล่าวถึงความชุกชุมของโจรว่า เกิดคดีลักโค กระบือถึง 171 ราย เจ้าหน้าที่จับตัวคนร้ายได้ของกลางเพียง 33 ราย ได้ของกลางแต่ไม่ได้คนร้ายอีก 36 ราย และจับ

¹⁹³¹ เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เขียวธรรม และคณะ (แปล), **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530, หน้า 156-157.

¹⁹³² พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 72.

¹⁹³³ หจข., ร.5 น.1.1/61 (26) เบ็ดเตล็ดการเมือง เอกสารลงวันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ.112-5 พฤศจิกายน ร.ศ.119. อ้างใน **เรื่องเดียวกัน**, หน้า 73.

¹⁹³⁴ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 73.

ได้ผู้ร้ายถึง 102 ราย¹⁹³⁵ ในปีเดียวกันนั้นที่เขตเมืองเพชรบุรี ก็เกิดคดีลักโค กระบือทั้งกลางวัน กลางคืน ตลอดทั้งปีไม่ต่ำกว่า 500 ราย¹⁹³⁶

ในปี ร.ศ.122 (พ.ศ.2447) ราษฎรในเขตแขวงเมืองปทุมธานี ได้ทำหนังสือกล่าวถึงความเดือดร้อนจากการที่มีโจรออกปล้นอยู่ทั่วไป ดังความว่า “...ด้วยทุกวันนี้ ในเขตแขวงเมืองปทุมธานีเกิดโจรผู้ร้าย เทียวกระทำการปล้นสดมภ์บ้านเรือนแลกระปือราษฎร ทั้งเรือลูกค้าขึ้นล่อง ไม่เป็นอันที่จะทำการเลี้ยงชีพ โดยความสุขสดวกได้ มีการปล้นสดมภ์ไม่เว้นเดือน ตั้งแต่สามโคกขึ้นไปจนถึงดินแดนกรุงเก่า ราษฎรมีความเดือดร้อนมาก...”¹⁹³⁷

ความต้องการผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐบาล มีส่วนทำให้เจ้าหน้าที่รัฐละเว้นไม่ทำกาจับกุมโจรผู้ร้าย กล่าวคือ จากการที่กระปือเป็นแรงงานสำคัญอย่างมากต่อการเกษตรและอุตสาหกรรมทำให้ไม่สามารถลดปริมาณแรงงานกระปือได้ อีกทั้งยังมีแนวโน้มของความตึงเครียดสูงขึ้นอีก เจ้าหน้าที่เองจึงไม่อาจจะปราบปรามได้อย่างเต็มที่เพราะเกรงว่าจะส่งผลกระทบต่อรายได้ของท้องถิ่น ตัวอย่างเช่น ในปีพ.ศ. 2439 มีรายงานว่ามณฑลนครไชยศรี สินค้าน้ำตาลเป็นสินค้าสำคัญของมณฑลนี้ เจ้าหน้าที่เมืองนครปฐม ต้องทำเป็นละเลยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายลักขโมยกระปือ ทั้งนี้เพราะโรงหีบอ้อยส่วนใหญ่ได้อาศัยแรงงานจากกระปือที่ซื้อจากพวกขโมย หากเจ้าหน้าที่ทำการจับกุมปราบปรามการปล้นหรือลักขโมยอย่างเด็ดขาด ก็จะทำให้กระทบกระเทือนต่อโรงหีบอ้อย ที่อาจจะไม่มีกระปือใช้อย่างเพียงพอในการหีบอ้อย โรงหีบอ้อยอาจต้องปิดกิจการ ซึ่งนอกจากจะสร้างความเดือดร้อนแก่เจ้าของโรงงานน้ำตาลและคนงานแล้ว ยังทำให้รัฐบาลขาดรายได้จากภาษีน้ำตาลเป็นจำนวนมากอีกด้วย¹⁹³⁸ ในรายงานของพระอินทราภิบาลเมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ.119 (พ.ศ.2444) ได้กล่าวว่า “...คนในพื้นที่เมืองนครชัยศรี ประพฤติการเป็นผู้ร้ายโดยมาก บางตำบลก็มีผู้ร้ายแทบทุกบ้าน... อีกแห่งที่ตำบลวังตะกุนหลังพระประถมเจดี มีโรงหีบอ้อยถึง 20 โรง แลโรงหีบอ้อยเหล่านี้เอาไศกำลังผู้ร้ายที่ลักกระปือขาย...”¹⁹³⁹

การกดขี่ราษฎรก็มีส่วนทำให้ราษฎรกลายเป็นผู้ร้าย เช่น กรณีเมืองพัทลุง รายงานพระสฤษฏีพจน์กรณี กล่าวหาว่า “ตะรางที่ซังนักโทษเมืองพัทลุงแปลกจากเมืองอื่นๆ อย่างเลวร้ายคือ ผู้ใดเป็นตุลาการชำระ ผู้

¹⁹³⁵ หจข. ร.5 ม.2.14/2 เรื่อง ลายพระหัตถ์กรมหลวงดำรงราชานุภาพถึงพระยาศรีสุนทรเทพปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เอกสารลงวันที่ 13 สิงหาคม ร.ศ.119 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

¹⁹³⁶ หจข., ร.5 ม.2.14/52 หนังสือรายงานตรวจราชการของพระยาศรีสุนทรเทพ ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทยกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เอกสารลงวันที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ.114 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

¹⁹³⁷ หจข., ร.5 น.3.5ก/6 เรื่อง นายเรื่อง ว่าทุกวันนี้แขวงเมืองปทุมธานี เกิดโจรผู้ร้ายปล้นบ้านเรือนไม่เว้นเดือน เอกสารลงวันที่ 13 มิถุนายน ร.ศ.122 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

¹⁹³⁸ วิวรรณ เทวชาลาอังกูร, “นโยบายรัฐกับตำรวจภูธร พ.ศ.2440-2465” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527, หน้า 105.

¹⁹³⁹ หจข..ร.5 ม.2.14/60 เรื่อง หนังสือพระอินทราภิบาล กราบบังคมทูลในหลวง เอกสารลงวันที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ.119 อ้างใน พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 49.

นั้นมีตะรางสำหรับช่างนักโทษศาลของตะรางเหล่านี้ล้นแล้วแต่ผู้ว่าราชการเมืองจะให้ผู้ใดมีก็ได้ จะให้แต่กรรมกรที่ชอบพอและไว้ใจ” การมีตะราง เป็นประโยชน์ที่ได้ค่าธรรมเนียมตะราง ค่าแรงนักโทษทำการให้คือ ระดูนาให้ทำนา ระดูแล้งสีข้าวซ่อมสาร ขายและทำเรือนและมีอำนาจในทางคดี “...กรรมกรในเมืองพัทลุงมีการร่อนร่อนอยากจะได้ใครมีตะรางอย่างยิ่ง กรรมกรผู้ใดที่ผู้ว่าราชการไม่ให้มีตะราง ดูเดือดเนื้อร้อนใจ กระวนกระวายอยากได้ กรรมกรในเมืองพัทลุงนี้ ถ้าผู้ใดไม่มีตะรางแลไม่มีคนโทษ คิดเห็นกันว่าไม่ใช่ผู้ดีบ้าง เป็นคนต่ำบ้าง” สาเหตุเหล่านี้ทำให้ราษฎรในเมืองพัทลุงเป็นคนโทษ เป็นโจรได้ง่าย เมื่อถูกกล่าวหาว่าเป็นโจรและถูกขังแล้วจะพ้นสภาพดังกล่าวได้ยาก ถ้าไม่ให้ผลประโยชน์แก่กรรมกรเมืองและเจ้าเมืองให้เป็นที่พอใจ¹⁹⁴⁰

สภาพความปั่นป่วนของสังคมเนื่องจากปัญหาโจรผู้ร้าย เป็นอุปสรรคต่อการทำมาหากิน การผลิตสินค้า และการค้าขาย ซึ่งส่งผลกระทบต่อปริมาณภาษีอากรที่รัฐบาลจัดเก็บจากราษฎรและพ่อค้า ดังนั้น **รัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงพยายามปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างเต็มที่** มีการออกประกาศต่างๆ ของรัฐบาล ซึ่งในช่วงแรกจะเน้นไปที่การควบคุมการซื้อ-ขายโค กระบือ ที่ได้มาจากการปล้นหรือลักขโมย และนำไปขายยังต่างประเทศ หรือฆ่าและเนื้อขาย เช่น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสัตว์พาหนะนี้ไว้ใช้สืบไปประกอบด้วย 7 หมวด 30 มาตรา เพื่อดูแลลักษณะการทำตัวรูปพรรณ, การตรวจสัตว์พาหนะ, บทลงโทษ และความรับผิดชอบต่างๆ ของเจ้าหน้าที่ รวมถึงอัตราค่าธรรมเนียมที่เกี่ยวข้อง กฎหมายฉบับนี้ประกาศใช้อย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม พ.ศ.2447¹⁹⁴¹

การปราบปรามโจรผู้ร้ายของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีประสิทธิภาพขึ้นมาก เนื่องจากมีการจัดตั้งกระทรวงนครบาลและกรมตำรวจขึ้นทำหน้าที่ปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้าย ในปีพ.ศ. 2440 มีการจัดตั้ง “กรมตำรวจนครบาล” โดยมีหลวงศัลยวิธานนิเทศ ชาวเดนมาร์ก เข้ารับตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจนครบาลรับผิดชอบการรักษาความสงบนอกเขตมณฑลกรุงเทพฯ¹⁹⁴² การจัดตั้งกองตำรวจนครบาลทั่วประเทศในปี พ.ศ.2451 มีโรงพัก 345 โรงและมีเจ้าพนักงานกว่า 8,000 คน¹⁹⁴³ และตั้งแต่วันที่ พ.ศ.2449 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังโปรดให้มีการเพิ่มตำแหน่ง “ยกกระบัตรตำรวจนครบาล” ขึ้นในมณฑลต่างๆ มีหน้าที่

¹⁹⁴⁰ พระสถิตย์พจนปกรณ์, รายงานว่าด้วยการตรวจแหลมมลายู ในพระราชนิพนธ์ ร.ศ.113 หจข. เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 ม.2 14/22 อ้างใน อาคม เดชทองคำ. ผูกโยด (วิถีและพลังของการผูกเกลอ ผูกตอง และขนบนิยมอุปถัมภ์). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 139.

¹⁹⁴¹ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม 19, พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล์, 2478, หน้า 24-25.

¹⁹⁴² หจข. ร.5 น.11.1/4 เรื่อง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพบังคับพลตำรวจที่ 5 ไปเวด ที่ 324/8686 เอกสารลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ.119 อ้างในพิรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 141.

¹⁹⁴³ เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล), สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 163

สืบสวนจับกุมโจรผู้ร้ายโดยมีอำนาจที่จะติดตามโจรออกนอกเขตแขวงอย่างเต็มที่ และยังมีอำนาจในการบังคับสั่งการตำรวจภูธรที่ประจำตามท้องที่ต่างๆ ได้ด้วย¹⁹⁴⁴

ความสำเร็จระดับหนึ่งในการปราบผู้ร้ายมาจากความร่วมมือของหลายฝ่าย เช่นในปี ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2451) ที่ตำบลทุ่งคลองสระ อำเภอสามโคก แขวงเมืองปทุมธานี หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ได้รายงานว่

“...เมื่อวันที่ 19 เดือนนี้ เวลาบ่าย 4 โมงมีผู้ร้าย 9 คนถืออาวุธ ดาบ ปืน ไม้ตะพดครบมือ พากันเดินเข้ามาถึงปิ่น 4-5 นัด เข้ามาแย่งชิงกระบือ นายโต๊ะ นายทำกับพวก 5 คน รวม 34 กระบือ... ในวันนั้นเวลา ย่ำค่ำนายอุฎปัดอำเภอเรียกลูกบ้าน กำนัน พร้อมด้วยเจ้าทรัพย์ 20 คนเสด ได้พากันติดตามผู้ร้าย...”¹⁹⁴⁵ ในที่สุดคืนนี้ก็ได้กระบือกลับครบถ้วน

ในปีพ.ศ. 2433 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ได้นำกำลังออกติดตามจับโจรในสุพรรณบุรี ช่วงเวลา 30 วัน สามารถจับโจรมาพิจารณาคดีได้กว่า 300 คน ต่อมาในปีพ.ศ. 2434 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้รับมอบหมายให้ปราบปรามและรวบรวมรายชื้อโจร โดยแบ่งเจ้าหน้าที่ออกเป็นกอง ซึ่งสามารถรวบรวมรายชื้อได้ถึง 1,600 คน กระทรวงมหาดไทยมีคำสั่งให้ปราบปรามโจรในภาคกลางอีกครั้งในอยุธยา อ่างทอง อินทร์บุรี สระบุรี สิงห์บุรี และลพบุรี ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกรกฎาคม สามารถจับกุมโจรและนำมาชำระคดีได้ถึง 115 คน¹⁹⁴⁶

นอกจากนี้รัฐบาลยังใช้วิธีเลือกตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้านโดยให้กำนันผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วย ปรากฏว่าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ รัฐบาลไม่อาจครอบงำและลดทอนอำนาจท้องถิ่นเดิมในระดับตำบลและหมู่บ้านได้อย่างแท้จริง กล่าวคือ การปฏิรูปการปกครองมิได้ทำให้โครงสร้างทางอำนาจในระดับตำบลและหมู่บ้านมิได้กระทบกระเทือนมากนัก ผู้มีอำนาจแบบไม่เป็นทางการ เช่น นักเลงโต ส่วนมากมักจะได้รับเลือกจากสมาชิกภายในหมู่บ้านให้ดำรงตำแหน่งกำนัน หรือผู้ใหญ่บ้าน ในขั้นนี้ทำให้ “อิทธิพล” แบบเก่า แปรสภาพมาเป็น “อำนาจ” ที่ได้รับมอบหมายอย่างเป็นทางการ เกิดผลลัพธ์ที่มีทั้งข้อดีและข้อเสีย ข้อดีได้แก่ รัฐบาลส่วนกลางสามารถดึง “อิทธิพล” เดิมให้เข้ามาอยู่ในระบบราชการได้ ซึ่งด้วยวิธีนี้จะทำให้รัฐบาลควบคุมได้สะดวกยิ่งขึ้น เพราะทำให้ “อิทธิพล” เปลี่ยนมาเป็นส่วนหนึ่งในระบบและอยู่ในสายการบังคับบัญชา¹⁹⁴⁷ หากกระทำความผิดรัฐบาลก็สามารถปลดออกจากราชการและดำเนินการจับกุม ซึ่ง

¹⁹⁴⁴ หจข. ร.5 ม-ร.5 ม/13 เรื่อง ให้มียกบัตรตำรวจภูธรเป็นหน้าที่สืบโจรผู้ร้าย เอกสารลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ.125 อ้างใน พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 143

¹⁹⁴⁵ หจข..ร.5 น.3.5ก/96 เรื่อง ปล้นกระบือนายโต๊ะ นายทำกับพวก ตำบลคลองสระยังสืบจับอยู่ แลขอเงินรางวัลให้นายอุฎต นายรอด นายโต๊ะ ฆ่างไปตามกระบือได้หมด เอกสารลงวันที่ 23 กันยายน ร.ศ.126. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

¹⁹⁴⁶ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี 2504-2505 (เล่ม 1), หน้า 163-178, 242-248 และหจข.. ร.5 ก/1 เจ้าพระยารัตนบดินถึงพระยาศรีสิงหนพ, อ้างใน ลินสุชัย ศุภรเศพย์, “บทบาทของ “เจ้าพ่อ” ในการเมืองไทย พ.ศ.2517-2535” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539, หน้า 33-34 .

¹⁹⁴⁷ หลวงนรัตถรักษา, **บันทึกประสบการณ์**, หน้า 8, อ้างใน คมเนตร ญาณโสภณ, **อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศบาล**, หน้า 176

หากเป็นเมื่อสมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง อำนาจการจัดการเป็นสิทธิขาดของเจ้าเมือง ซึ่งอาจให้ความช่วยเหลือและรัฐก็ไม่สามารถเข้าไปจัดการได้เต็มที่¹⁹⁴⁸

หลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายของรัฐในการร่วมมือกับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น คือการที่ข้าราชการบางคนยื่นข้อเสนอให้กับนักเลงท้องถิ่นหรือหัวหน้าโจร ว่าถ้าหากยอมมาช่วยราชการในการสืบจับโจรอื่นๆ ทางเราจะช่วยเหลือโดยการปล่อยตัวไป ไม่เอาผิดตามกฎหมาย¹⁹⁴⁹ ดังตัวอย่าง กรณีพระยาสุโขทัยมฤตมราชภักดีผู้ว่าราชการจังหวัดเมืองชลบุรี ดำรงตำแหน่งในปีพ.ศ.2462-2471 ได้เจรจากับ นายตุงและนายน้อยนักเลงในท้องถิ่นเขตเมืองชลบุรี ให้ช่วยสืบจับเสือมิ่งและตอบแทนด้วยการให้ความคุ้มครอง หรือการประกาศยื่นข้อเสนอกับโจรทั่วไปว่า ถ้าโจรคนใดยอมมอบตัวและรับสารภาพจะได้รับการปล่อยตัว การยื่นข้อเสนอในลักษณะนี้เป็นการอะลุ่มอล่วยที่มีความจำเป็นและเกิดขึ้นทั่วไปในขณะนั้น จนมีผู้กล่าวว่า “ถ้าใครเป็นนายอำเภอและเจ้าเมืองมา ไม่เคยปล่อยผู้ร้ายก็หมายความว่า ผู้นั้นไม่เคยทำงานเรื่องโจรผู้ร้าย”¹⁹⁵⁰

เมื่ออำนาจรัฐยังไม่สามารถเข้าไปแทนที่ “อำนาจ” และ “อิทธิพล” ในท้องถิ่นเดิมได้อย่างสมบูรณ์ การร่วมมือกับท้องถิ่นจึงเป็นหนทางที่ง่ายและปลอดภัยมากที่สุด ข้าราชการที่ถูกแต่งตั้งจากส่วนกลางไม่สามารถรับมือกับโจรผู้ร้ายในท้องถิ่นได้ เพราะขาดพลังในการสนับสนุน เช่น ขาดกำลังพล ขาดงบประมาณ เป็นต้น จึงต้องขอความร่วมมือจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือ “อิทธิพล” ท้องถิ่นเดิม ในการที่จะดำเนินการตามคำสั่งของส่วนกลาง ทำให้ไม่สามารถจัดการกับปัญหาโจรได้อย่างเต็มที่¹⁹⁵¹

การกวาดจับโจรหลังการปฏิรูปการปกครอง มีการดำเนินการครอบคลุมพื้นที่กว้างขึ้นมาก เพื่อป้องกันการหลบหนีข้ามเขตแขวงของโจร แนวทางการปราบปรามเช่นนี้ถูก นำมาใช้ทั้งในเขตอีสานและในเขตชายฝั่งทะเลตะวันออกด้วย ¹⁹⁵² อย่างไรก็ตาม ปัญหายังมีอยู่มาก เช่น ในพ.ศ.2446 มีศตอร์ลอสัน เจ้าหน้าทีระดับสูงของกระทรวงนครบาล ได้กล่าวดำเนิการปฏิบัติราชการของกรมการอำเภอตลอดจนกำนันผู้ใหญ่บ้าน ดังนี้

“อำเภอไม่ได้ไปในท้องที่ๆ เกิดเหตุเป็นแต่ใช้เสมียนที่มีเงินเดือน แลตำแหน่งนำที่คล้ายกับตำแหน่งพลตระเวนที่ 3 ให้ไปเนืองๆ แลทั้งกล่าวว่า กรมการอำเภอไม่ได้ไ้ส่วนความอาญาด้วย ทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ไม่ได้ช่วยอำเภอสืบสวน เพราะไม่เกรงกลัวอำนาจเสมียนคนๆ ไปแทนกรมการอำเภอนั้น แลผู้ที่เป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านโดยมากเป็นคนมีลักษณะอันร้ายที่สุด แลเป็นที่ผู้ที่จะคอย

¹⁹⁴⁸ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 113.

¹⁹⁴⁹ สัจจภิรมย์มฤตมราชภักดี, พระยา, เล่าให้ลูกฟัง. พระนคร: โรงพิมพ์กรมมหาดไทย, 2502, หน้า 154.

¹⁹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

¹⁹⁵¹ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 115.

¹⁹⁵² เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมมรรม และคณะ (แปล), สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 159.

ป้องกันผู้กระทำความผิดอยู่เป็นนิจ ทั้งเป็นคนประพฤติทรชนอย่างยิ่งในหมู่บ้านนั้น แลเป็นคนชนิดชาติไพร่...”¹⁹⁵³

การทำงานของกองตระเวนซึ่งสังกัดกระทรวงนครบาลก็มีปัญหาเช่นกัน เช่น แทนที่จะทำหน้าที่ติดตามจับกุมตัวคนร้าย ก็กลับทำตัวเป็นผู้ติดตามเจ้าภาษีนายอากรชาวจีนไปชมชู้เรียกเก็บภาษีจากราษฎร สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมหลวงนครสวรรค์ธิดาได้มีคำสั่งในเรื่องนี้ เมื่อ พ.ศ.2447 ว่า

“...เห็นว่าการที่เจ้าภาษีเรือนโรงร้าน จ้างพลตระเวนไปเฝ้ารักษาเงินนี้ แท้จริงเจ้าภาษีไม่มีเงินอันใดที่นั่น ซึ่งสมควรจะต้องถึงจ้างพลตระเวนเฝ้ารักษา ตามความประสงค์ของเจ้าภาษีที่จ้างพลตระเวนไปก็โดยเพื่อประโยชน์หาอำนาจต่างๆ ในการที่จะเรียกเก็บภาษีเรือ โรง ร้านแก่ราษฎรเท่านั้น ไม่จำเป็นที่จะยอมให้เจ้าภาษี เรือ โรง ร้าน มีพลตระเวนไว้สำหรับเลย...”¹⁹⁵⁴

นอกจากนี้การส่งข้าหลวงออกไปตรวจจับปราบปรามโจร ก็ทำให้โจรลดลงเฉพาะในเขตที่ข้าหลวงทำการปราบปรามเท่านั้น ส่วนเขตอื่นก็ยังคงมีโจรผู้ร้ายชุกชุม เช่น ผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ รายงานในปีพ.ศ.2436 ว่า “ได้เกิดช่วงเวลาแห่งความสงบสุขในสุพรรณบุรี ชาวบ้านสามารถนอนหลับได้ปราศจากความกลัวว่าจะถูกฆ่าหรือถูกขโมยความ แต่กลับปรากฏว่าบริเวณใกล้เคียงที่ไม่มีข้าหลวงออกไปตรวจจับ กลับมีปริมาณโจรเพิ่มมากขึ้น”¹⁹⁵⁵

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการปราบปรามโจรผู้ร้ายจะทำได้มีประสิทธิภาพขึ้น แต่จำนวนโจรผู้ร้ายที่ปล้นสะดมก็ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก ราษฎรชาติพันธุ์ต่างๆ จึงต้องหาทางแก้ไขปัญหาค้นหาวิธีที่ใช้กันมากก็คือการเข้าเป็นพวกของนักเลงโตในหมู่บ้าน ดังจะเห็นได้จากบันทึก การไต่สวนผู้ร้ายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในปี พ.ศ.2446 ว่า

“คนที่อยู่ในที่เปลี่ยวถิ่นนักเลง ดังเช่นคนที่ออกไปตั้งทำไร่นาอยู่ที่เปลี่ยว ถูกผู้ร้ายรบกวนรังแกต่างๆ ทนไม่ไหว บางทีก็ต้องหันลงเป็นนักเลงเสียบ้าง พอเป็นเครื่องป้องกันตัว เมื่อเข้าไปในพวกนักเลง

¹⁹⁵³ หจข. ร.5 น.1.1/185 (36) เรื่อง ประชุมข้อราชการต่างๆ ที่ศาลาว่านครบาล ศก 121 เอกสารลงวันที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 121 อ้างใน พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า หน้า 133.

¹⁹⁵⁴ หจข. ร.5 น.1.1/188 (101) เรื่อง หนังสือของเสนาบดีกระทรวงนครบาลสั่งการต่างๆ เอกสารลงวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ. 122 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

¹⁹⁵⁵ “Ayuthia”, Bangkok Times (22 February 1893), p.3 และ “Ayuthia”, Bangkok Times (7 February 1873), p.3, อ้างใน เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล), สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 159-160

พวกนักเลงก็เกรงใจไม่กระทำร้ายและคุมไปได้ถึงญาติพี่น้องของตน ขอร้องไม่ให้เขากระทำร้ายก็ได้ อยู่บ้าง”¹⁹⁵⁶

ในสังคมชนบท การเป็นนักเลงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านท้องถิ่นให้การยอมรับนับถือ “นักเลงโต” มีฐานะเป็นหัวหน้าของนักเลงในท้องถิ่น ชายหนุ่มส่วนใหญ่มีความต้องการที่จะได้ชื่อว่าเป็นนักเลง บทพิสูจน์ของการก้าวสู่ความเป็นนักเลง มักจะเริ่มต้นด้วยการเป็นนักเลงควาย คือเป็นผู้ที่ไปลักกระบือจากบ้านอื่นมานั่นเอง ซึ่งลักษณะนี้ชาวบ้านไม่ถือว่าเป็นเรื่องเสียหายอะไรมากนัก “ถ้าควายในหมู่บ้านใดหายไปเพราะมีคนลัก ก็ได้อาศัยผู้ที่เป็นนักเลงโตในหมู่บ้านย่านตำบลของตนไปติดตามเอาคืนมา เพราะรู้เบาะแสดีกว่าผู้อื่นที่ไม่ใช่เป็นนักเลงควาย”¹⁹⁵⁷ ในบางครั้ง “โจร” อาจปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็น “นักเลง” ที่ช่วยดูแลและต่อสู้ป้องกัน การรุกรานหรือการปล้นจากโจรที่มาจากถิ่นอื่น¹⁹⁵⁸

กำนันบางคนยังเลือกที่จะเกรงกลัวอำนาจท้องถิ่นแบบนักเลงโตมากกว่ากลัวการลงโทษจากอำนาจรัฐส่วนกลาง กรณีดังกล่าวเห็นได้จากหลักฐานคำร้องทุกข์ของจันอยู่ นายอากรค่าน้ำเมืองกรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) ที่ร้องเรียนว่าเขาได้ขายห้วย หนอง คลองบึง แขวงนครใหญ่กรุงเก่าแก่ผู้มีชื่อไป แต่ราษฎรยังพากันเอาเครื่องมือต่างๆ มาจับปลานในหนองที่จันอยู่ขายให้แก่ จันยวรร (ญวน) ลาว ห้ามก็ไม่ฟัง จันอยู่จึงได้ไปบอกต่อกำนันๆ ไปห้ามปรามก็ไม่ฟังอีก กำนันแจ้งความว่าพวกมันมีอาวุธต่างๆ ถ้าจะจับมันๆ คงจะตีตาย ซึ่งการที่กำนันแจ้งความว่า “กลัวถูกราษฎรตีตาย” ก็สะท้อนถึงอำนาจรัฐที่ผ่านกำนันว่ามีอยู่น้อยมาก หากชาวบ้านไม่ร่วมมือด้วยก็ไม่อาจบังคับได้¹⁹⁵⁹ ดังนั้น การที่ราษฎรรวมตัวกันภายใต้การนำของนักเลงโตในกรณีดังกล่าวนี้จึงเป็นความพยายามในการต่อต้านคนจากภายนอกที่เข้ามาแย่งชิงทรัพยากร โดยที่กำนันซึ่งเป็นตัวแทนอำนาจรัฐไม่สามารถบังคับชาวบ้านได้ ต้องไปแจ้งความดำเนินคดีกับชาวบ้าน

เมื่อนักเลงให้ความคุ้มครองแก่ชาวบ้าน ก็ทำให้ชาวบ้านต้องตอบแทนบุญคุณด้วยการให้ความช่วยเหลือแก่นักเลง หลักฐานหลายชิ้นแสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านในหลายท้องที่ให้การช่วยเหลือใจจากการถูกจับกุมจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น ในปีพ.ศ.2428 ที่แขวงเมืองภูมิ เขตเมืองพิจิตร ปรากฏหลักฐานว่ามีชาวบ้านกว่า 5 ตำบลที่คอยช่วยเหลือส่งเสบียงอาหารแก่พวกโจรปล้น¹⁹⁶⁰ บางกรณีมีทั้งหมู่บ้านพากัน

¹⁹⁵⁶ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด**, หน้า 278-279 อ้างใน พิรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 90.

¹⁹⁵⁷ เสถียรโกเศศ, **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน**, หน้า 133 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

¹⁹⁵⁸ พิรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 97-98.

¹⁹⁵⁹ คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล”, หน้า 71.

¹⁹⁶⁰ หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 เรื่อง โบบอกเมืองพิจิตร ปี 1 จ.ศ.1247 อ้างใน พิรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 99.

ปกป้องนักเลงเหล่านี้ให้พ้นจากการจับกุมของเจ้าหน้าที่ทางการ มีการส่งเสบียงอาหารให้นักเลงผู้ร้ายเป็น ประจำ ดังปรากฏในใบบอกของพระอินทราชาบาล ข้าหลวงเมืองนครนายก เมื่อ พ.ศ.2434 ว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้ากรมการเห็นด้วยว่า ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในดงบุงมะตูม ดงห้วย สงคราม ดงหนองเขียว ดงบุงเขากระเบา มีเรือนย้ายละ 3 หลังคาเรือน บ้างเป็นระยะทางที่อ้าย ผู้ร้าย ักล่านักอาศัยได้ ราษฎรทั้งนี้พากันเอาเสบียงอาหารไปส่งให้อ้ายสิงแก้ว กับพวกเพื่อนเป็น กำลัง ถ้าราษฎรเหล่านี้ไม่ส่งเสบียงอาหารอ้ายสิงแก้ว อ้ายขุนภักดี อ้ายมาว่องแล้ว อ้ายสิงแก้ว อ้าย ขุนภักดี อ้ายมาว่อง ขัดเสบียงอาหารคงจะจับได้โดยสะดวก”¹⁹⁶¹

พฤติกรรมของชาวบ้านท้องถิ่นทำนองนี้ นอกจากจะส่งผลให้ทางการยากแก่การจับกุมนักเลงเหล่านี้ แล้ว ยังสื่อให้เห็นถึงสำนึกท้องถิ่นที่มีต่อนักเลงของเขาในลักษณะที่แสดงถึงความเป็น “พวกเดียวกันอยู่”¹⁹⁶² ใจบางคนยังได้สร้างความสัมพันธ์ให้แนบแน่นกับชาวบ้านในท้องถิ่น ด้วยการปล้นคนรวยในท้องถิ่นอื่นๆ แล้วนำทรัพย์สินที่ได้มาช่วยเหลือจนเจือชาวบ้านในท้องถิ่นตนเอง ทำให้ “โจร” มีบุญคุณต่อคนในท้องถิ่น มากยิ่งขึ้น เช่น กรณี อ้ายเปี้ย หนังสือพิมพ์บางกอกไทยสัปดาห์รายงานว่า “ที่อ้ายเปี้ยสามารถหลบหนี เจ้าหน้าที่ได้ไม่นาน เพราะชาวบ้านไม่ต้องการช่วยเหลือตำรวจ เนื่องจากอ้ายเปี้ยเป็นโจรที่ปล้นเฉพาะคนรวย และมักช่วยเหลือคนจน”¹⁹⁶³ การเป็นบริวารของโจรจึงทำให้ได้รับความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจด้วย

ในภาคใต้ ราษฎรในหลายพื้นที่ก็เผชิญหน้ากับโจรผู้ร้าย โดยไม่สามารถพึ่งผู้มีอำนาจหรือรัฐบาล ทำให้ต้องหาทางออกที่จะช่วยให้ชุมชนอยู่รอด เช่น ในบริเวณรอยต่อระหว่างพัทลุง สงขลา และ นครศรีธรรมราช ซึ่งมีโจรชุกชุมมาก มีรายงานของพระวิจิตรวรสาสน์ ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมือง สงขลาและเมืองพัทลุง ฉบับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.114 (พ.ศ.2438) กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่ากรมการเมืองพัทลุงเล่นการพนันและเสพยาเสพติด โดยที่ ในปลายทศวรรษ 2430 รัฐบาลกรุงเทพฯ ยังไม่ได้ใช้อำนาจเข้าไปจัดการ ดังความตอนหนึ่งว่า “ราชการ เมืองพัทลุงยังหนักใจเป็นล้นเกล้าฯ ด้วยมองดูไม่เห็นตัวเลข กรมการผู้ใหญ่ไม่ไปก็ฝัน ไม่ฝันก็สุรา ประพฤติ กันซึ่งๆ หน้าไม่ปิดบังอันใด เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจำเป็นต้องใช้อำนาจบ้าง”¹⁹⁶⁴

ความประพฤติของกรมการผู้ใหญ่เมืองพัทลุงเช่นนี้ ทำให้ราษฎรทำมาหากินไม่สะดวก ปลอ่ยให้บ้าน ร้างเพราะต้องใช้ชีวิตแบบหลบๆ ซ่อนๆ โดยกรมการเมืองมิได้ปราบปรามแต่กลับสมคบกับนักเลงอันธพาล เพื่อหาประโยชน์ให้ตนเองและพรรคพวก นับเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เมืองพัทลุงมีโจรชุกชุม¹⁹⁶⁵

¹⁹⁶¹ อ้างใน คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุค เทศาภิบาล,” หน้า 95.

¹⁹⁶² อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

¹⁹⁶³ “Notorious Dacoit”, BT (25 April 1913): 3, อ้างใน เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล), สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473, หน้า 36.

¹⁹⁶⁴ อาคม เดชทองคำ. ผูกโยด (วิถีและพลังของการผูกเกลอ ผูกตองและขนบนิมมออุปถัมภ์), หน้า 56

¹⁹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56

ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า ตั้งแต่ปีพ.ศ.2460 เป็นต้นมาโจรแถบพัทลุงมีอำนาจเหนือรัฐ เกิดชุมชนโจรในพื้นที่ต่างๆ โจรแต่ละชุมชนมีอำนาจเบ็ดเสร็จในพื้นที่ที่อยู่ในเขตอิทธิพลของตน โดยมีการจัดเก็บรายได้จากราษฎรและออกกฎเกณฑ์ต่างๆ ให้ราษฎรทำตาม เช่น การห้ามราษฎรติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของรัฐที่สำคัญได้แก่ชุมโจรบ้านดอนทราย อำเภอทะเลน้อย (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอกวนขนุน) จังหวัด มีรุ้งดอนทรายเป็นหัวหน้า ดำ หัวแพร เป็นรองหัวหน้า มีคนเกรและนักเลงหัวไม้จากท้องถิ่นใกล้เคียง เช่น จากเมืองตรัง เมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาช่วยด้วยเป็นจำนวนมาก โจรกลุ่มนี้ได้ประกาศไม่ให้ชาวบ้านติดต่อกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง รวมทั้งห้ามเสียเงินรัฐูปการรวมไปถึงภาษีอื่นๆ อีกด้วย เจ้าหน้าที่ปกครองส่งกองกำลังเข้าไปจัดการเป็นครั้งคราว แต่ก็ไม่ได้ผลยั่งยืน มีการแก่งัดฆ่าฟันสับสายสกุล ในขณะที่ชาวบ้านไม่ไว้วางใจเจ้าหน้าที่บ้านเมือง จึงปรับตัวด้วยการยอมอยู่ภายใต้อำนาจชุมโจร¹⁹⁶⁶

มีรายงานผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ปีพ.ศ.2442 จนถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 1 ราษฎรในหัวเมืองปักษ์ใต้ที่ประสบปัญหาจากการถูกกดขี่ข่มเหงจากกลุ่มผู้มีอำนาจ ปัญหาอันเนื่องจากคนในอุปถัมภ์ของผู้มีอิทธิพล นักเลงหัวไม้และโจรผู้ร้าย ข้าราชการยังถูกรังแกและเบียดเบียนจากคนของทางราชการ จึงต้องอาศัยระบบอุปถัมภ์และการเป็นนักเลง นอกจากนี้ราษฎรยังสร้างสรรค์ค่านิยมสำคัญบางประการที่เอื้อต่อการอยู่รอดในสถานการณ์ที่ยากลำบาก เช่น การเลือกผู้นำชุมชน มักนิยมเลือกคนที่มีประวัติในทางโจรมาก่อน ผู้นำครอบครัวและผู้นำชุมชนมักมีนิสัยเป็นคนกล้าหาญ เป็นคนสู้คนเป็นคนกล้าได้กล้าเสีย เพื่อจะสามารถปกป้องคุ้มครองชีวิต ทรัพย์สินที่ตนเองรับผิดชอบได้ จึงเกิดเป็นคตินิยม “คนนักเลง” อันเป็นคุณสมบัติที่สังคมพึงปรารถนา ถือเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของผู้นำครอบครัว คนหนุ่มปักษ์ใต้ในอดีตจึงมักถูกทดสอบในเรื่องของความเป็นนักเลงจากพ่อแม่ของฝ่ายหญิงเมื่อต้องการจะสู่ขอผู้หญิงมาเป็นภรรยา นอกจากนี้ยังมีค่านิยมในการรักษาหน้า จึงต้องยอมฉิบหายขาด แต่ไม่ยอมเสียหน้าเสียคำพูด ไม่ยอมตกเป็นเบี้ยล่างของการถูกข่มเหงรังแกไม่ว่าผู้้นั้นจะเป็นใครหรือยิ่งใหญ่เพียงใดก็ตาม ซึ่งทำให้ครอบครัวมีผู้นำที่เข้มแข็งมากพอที่จะเผชิญกับภัยคุกคามและความยากลำบากต่างๆ¹⁹⁶⁷

อนึ่ง วัฒนธรรมการ “เป็นเกลอ” และ “เป็นดอง”¹⁹⁶⁸ มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นการสร้างเครือข่ายทางสังคมเพื่อที่จะได้เป็น “คนใหญ่-คนยาว” และเพื่อจะได้ต่อยาวสาวยัดกันตามย่าน (สายใย)

¹⁹⁶⁶ ล้อม เพ็งแก้ว, “ชุมโจรบ้านดอนทราย: รุ่ง ดอนทรายและดำ หัวแพร”, *ทักษิณคดีศึกษา*. 4,1: (มิถุนายน-กันยายน 2537), หน้า 40.

¹⁹⁶⁷ อาคม เดชทองคำ. *ผูกโยด (วิถีและพลังของการผูกเกลอ ผูกดองและขนบนิยมนอุปถัมภ์)*, หน้า 58

¹⁹⁶⁸ “ผูกเกลอ” หมายถึง สัมพันธภาพระหว่างบุคคลกับบุคคลที่มีระดับของความสัมพันธ์ลึกซึ้งแนบแน่นกว่าสัมพันธภาพของบุคคลทั่วไป จนสามารถช่วยเหลือเกื้อกูลกันทั้งในยามปกติและวิกฤติ จึงได้กลายเป็นสัญญาประชาคมของผู้คนในแวดวง แต่ทั้งนี้จะไม่นิยมกระทำกับผู้ที่ป็นญาติจริง (ญาติตามสายเลือด) หากแต่นิยมกระทำกันในมวลงหมู่ของญาติสมมติ “ผูกดอง” หมายถึง สัมพันธภาพระหว่างบุคคลกับบุคคลที่มีระดับของความสัมพันธ์ลึกซึ้งแนบแน่นกว่าสัมพันธภาพของบุคคลทั่วไป จนสามารถช่วยเหลือเกื้อกูลกันทั้งในยามปกติและวิกฤติ จึงได้กลายเป็นสัญญาประชาคมของผู้คนในแวดวง แต่ทั้งนี้จะไม่นิยมกระทำกับผู้ที่ป็นญาติจริง (ญาติตามสายเลือด) หากแต่นิยมกระทำกันในมวลงหมู่ของญาติสมมติ โปรดดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 8

ตามโยด (ประโยชน์) ทั้งในยามปกติและคราวจำเป็น ทั้งของตนเองและญาติมิตรในชุมชน ทำให้สามารถร่วมมือและช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการแก้ไขปัญหาต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพ¹⁹⁶⁹

จะเห็นได้ว่า ค่านิยมบางประการเกิดขึ้นเนื่องจากบริบททางสังคมที่บีบบังคับ และค่านิยมที่เกิดขึ้นก็ทำให้ชาวบ้านอยู่รอดได้ การเลือกที่จะเป็นเกลอ เป็นดองกันก็ดี การรำนโนราห์ก็ดี การลักควายก็ดี นับเป็นบันไดขั้นแรกๆ ของชายใต้ที่จะพิสูจน์ความเป็นนักเลง ครั้นเมื่อถูกกระทบจากกลุ่มชนภายนอกกรูกระชั้นก็จะร่วมคิดร่วมแก้ปัญหา จึงเกิดเป็นชุมชนนักเลงเพื่อต่อต้านความไม่เป็นธรรมจากภายนอก เพื่อความอยู่รอดของพวกตน ยิ่งถูกบีบบังคับหนักก็ยิ่งต่อต้านแรงขึ้น จนบางชุมชนต้องกลายเป็นชุมโจร ดังนั้นถ้าเมื่อท้องถิ่นใดเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองของบ้านเมืองไม่อาจปกครองดูแลได้อย่างใกล้ชิดและทั่วถึง นักเลงจะทำหน้าที่ดูแลและจัดการเพื่อให้ท้องถิ่นเกิดความสงบพร้อมกับปกป้องรักษาผลประโยชน์และศักดิ์ศรีของตน โดยมีบริวารคอยปกป้องไม่ให้นักเลงหรือคนร้ายถิ่นอื่นเข้ามารังแก หรือก่อความไม่สงบขึ้นในถิ่นที่ตนทำหน้าที่อารักขาอยู่อย่างเด็ดขาด นอกจากนี้จะทำหน้าที่ประหนึ่งตุลาการหาทางปรองดองหรือชี้ขาดให้แก่คู่กรณีที่ต่างก็อยู่ในความคุ้มครองของตน โดยอาศัยข้อเท็จจริงที่คู่กรณีจำต้องให้ปากคำแต่เฉพาะความจริงด้วยความยำเกรง ด้วยเหตุและผลดังกล่าวจึงเป็นความชอบธรรมของคนใต้ที่ต้องมีการ “ผูกเกลอ” และ “ผูกดอง” โดยมีระบบอุปถัมภ์เป็นฐานรองรับ¹⁹⁷⁰

อีกวิธีหนึ่งที่ราษฎรใช้เพื่อป้องกันโจรผู้ร้าย ก็คือ การรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือกัน เช่น ในปี พ.ศ.2435 พบหลักฐานว่ามีการนัดรวมกันไปไถนาพร้อมกันประมาณ 14-15 คน ในปี พ.ศ.2443 ราษฎรที่ตอนกระบือเดินทางไปขายต่างถิ่นได้ต่อสู้ป้องกันการเล่นกองเกวียนและกระบือกว่า 300 ตัว โดยล้อมเกวียนเป็นวงกลมเพื่อยิงต่อสู้ นอกจากนี้ยังมีการป้องกันการปล้นกระบือด้วยการนำกระบือของหลายๆ ครอบครัวมารวมกันแล้วจ้างคนเลี้ยงดูแล ซึ่งคนเลี้ยงก็จะมีพรรคพวกไว้ต่อสู้กับโจรที่มาปล้น¹⁹⁷¹

หลังการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ปัญหาโจรผู้ร้ายที่คุกคามคนชาติพันธุ์ต่างๆ ยังคงรุนแรงมาก รายงานเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูลใน พ.ศ.2448 ว่าบริเวณเมืองบางละมุง เมืองชลบุรี และเมืองพนัสนิคม มีโจรชุกชุมจนตอนกลางคืนชาวบ้านไม่กล้านอนในบ้านเรือน สาเหตุก็คือบรรดาข้าราชการตั้งแต่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน กรรมการ อำเภอส่วยใหญ่ได้เป็นพวกผู้ร้าย จึงไม่จับกุมผู้ร้ายมาลงโทษ บางคนก็เป็นผู้ร้ายปล้นทรัพย์ราษฎรด้วย¹⁹⁷²

¹⁹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

¹⁹⁷⁰ ประมวล มณีโรจน์, “โจรพัทลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลดอนทราย: ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับเมฆหมอกแห่งฤดูกาล”, ใน **ทักษิณคดี** 4,1 (มิถุนายน-กันยายน 2537), หน้า 64.

¹⁹⁷¹ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 49-50.

¹⁹⁷² กจช., ร.5 น.6.2/516 รายงานกราบบังคมทูลฯ ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี วันที่ 2 เมษายน ร.ศ.124. อ้างใน อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525. หน้า 115.

ในรัชกาลที่ 6 “รายงานโจรผู้ร้ายหัวเมือง พ.ศ.2457” ระหว่างวันที่ 5 เมษายน ถึงวันที่ 22 เดือนเดียวกัน (รวม 17 วัน) ระบุมีเหตุร้ายในระดับที่เรียกว่าเหตุอุกฉกรรจ์ 57 เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นการวิวาทและฆ่ากันตาย 33 ราย ปล้นและชิงทรัพย์ 22 ราย¹⁹⁷³ ในระดับประเทศ เหตุร้ายส่วนใหญ่เป็นเรื่องการปล้นชิงทรัพย์ รองลงมาเป็นการวิวาทฆ่ากันตายซึ่งมีแนวโน้มว่าเหตุร้ายต่างๆ เพิ่มขึ้น เช่น ในมณฑลทั่วประเทศ รวม 17 มณฑลที่อยู่ในความดูแลของแผนกตำรวจภูธร เมื่อ พ.ศ.2453 มีการฆ่ากันตาย 596 ราย ใน พ.ศ. 2459 เพิ่มขึ้นจำนวน 628 ราย ส่วนการปล้นทรัพย์ชิงทรัพย์ ใน พ.ศ.2453 มี 756 ราย ใน พ.ศ.2459 มี 825 ราย¹⁹⁷⁴

เฉพาะในมณฑลนครชัยศรี (ประกอบด้วยเมืองนครชัยศรี สุพรรณบุรี สมุทรสาคร) แต่ละปีมีโจรผู้ร้ายที่ถูกจับตัวได้จำนวนกว่า 200 ราย เช่น พ.ศ.2439 มี 283 ราย พ.ศ.2440 มี 217 ราย เกือบครึ่งหนึ่งเป็นโจรลักโค กระบือ ม้า ที่เหลือส่วนใหญ่เป็นโจรย่องเบาลักทรัพย์ ใน พ.ศ.2439 มีการฆ่ากันตาย 24 ราย ปล้นสะดม 7 ราย ปีต่อมา มีการฆ่ากันตาย 14 ราย ปล้นสะดม 5 ราย¹⁹⁷⁵

ผู้ร้ายจำนวนไม่น้อยเป็นทหาร รายงานเรื่อง “บาปขุนนายทหารพลทหารซึ่งต้องจำอยู่ในกองลหุโทษ” พ.ศ.2437 มีนักโทษทหาร 84 คน ต้องโทษฐานปล้นทรัพย์และชิงทรัพย์ 49 คน บางคนต้องรับโทษเพราะเป็น “เจ้าสำนักผู้ร้าย” และบางคนก็ปล่อยผู้ร้ายจากที่จำขัง¹⁹⁷⁶ หนังสือพิมพ์ถึงข่าวทหารเป็นโจรผู้ร้าย เช่น ข่าวเรื่อง “หลาวทอง” ซึ่งเป็นกลุ่มทหารเรือ ตั้งตัวเป็นแก๊งมีอิทธิพล ระบุว่าใช้อาวุธทำจาก “แป็บทองเหลืองของกระทรวงทหารเรือ” เขามาตะไบเลี่ยมปลายทำเป็นอาวุธคู่มือกันขึ้น.....พวกนี้มีอำนาจราชฤทธิ์แลเดินทำนองอย่างพวกอั้งยี่อาจสามารถบันดาลเงินหรือเจ็กเรียกว่าเตี้ยจากกันแลกันเป็นกอบเป็นกำตั้งพันๆบาทก็ได้”¹⁹⁷⁷ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ใน พ.ศ.2444 และรายงานที่กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดชกราบบังคมทูลใน พ.ศ.2452 ที่แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมากในปัญหาเรื่องทหารชิงทรัพย์ราษฎรซึ่งทำให้ราษฎรเดือดร้อนและกองทัพต้องเสียเกียรติยศ¹⁹⁷⁸

¹⁹⁷³ กจข., ร.6 ม.5.2/15 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทูลกรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขานุการ ที่ 46/944 วันที่ 29 เมษายน 2459. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

¹⁹⁷⁴ กจข., ร.6 น.4.1/126 บาปผู้เหตุอุกฉกรรจ์ 3 ประเภท แผนกตำรวจภูธร 17 มณฑล พ.ศ.2453-2459. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

¹⁹⁷⁵ กจข., ร.5 ม.2.11/4 รายงานโจรผู้ร้ายมณฑลนครชัยศรี ร.ศ.115-116. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 109.

¹⁹⁷⁶ กจข., ร.5 น.6.2/353 รายงานหม่อมเจ้าสง่างาม เรื่อง บาปขุนนายทหารพลทหารซึ่งต้องจำอยู่ในกองลหุโทษ ที่ 2/192 วันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ.113. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

¹⁹⁷⁷ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 33.

¹⁹⁷⁸ อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476”, หน้า 115-116.

อนึ่ง ในเรือนจำสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็มีการค้ายาเสพติดและบ่อนการพนัน รายงาน “สภาพ
กองเรือนจำจังหวัดต่างๆ” ในรัชกาลที่ 7 แสดงว่าในเรือนจำมีฝิ่นเถื่อนจำหน่าย¹⁹⁷⁹ และหนังสือพิมพ์ยังลง
ข่าวว่า “เรือนจำจังหวัดสมุทรปราการบ่อนการพนัน สอนให้พลเมืองเป็นโจร”¹⁹⁸⁰

ความสัมพันธ์ทางสังคมภายในและระหว่างชาติพันธุ์ต่างๆ

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ **ความสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ**
เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แต่ความเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นมากน้อยไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย
ประการประกอบกัน เช่น การขยายอำนาจรัฐ การเปลี่ยนแปลงด้านการคมนาคม และการขยายตัวของ
การผลิตเชิงพาณิชย์และความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ ว่ามีมากน้อยเพียงใด

แม้ว่าในบางท้องถิ่นที่คนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ทำการผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้นจะใช้วิธีจ้างแรงงาน แต่ใน
ชุมชนที่ยังไม่เข้าสู่การผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้นจะยังคงนิยมใช้วิธีแลกเปลี่ยนแรงงานกันสืบต่อมา เป็น
การแลกเปลี่ยนพึ่งพาอาศัยกันในด้านแรงงานระหว่างญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านในชุมชน ซึ่งในภาคกลาง
เรียกว่า “**ลงแขก**” ในภาคเหนือเรียกว่า “**เอามื้อเอารวัน**” ส่วนในภาคใต้เรียกว่า “**ออกปากกินวาน**”
กิจกรรมในชุมชนที่ชาวบ้านพึ่งพาอาศัยกัน ได้แก่ การทำนา เริ่มตั้งแต่การออกปากไถนา ดำนา และเก็บข้าว
การขอแรงหรือออกปากหามบ้านหรือหามเรือน การออกปากช่วยงานบุญต่างๆ เช่น งานบวช งานอาบน้ำผู้
เฒ่าผู้แก่ เป็นต้น จะมีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปช่วยงานตามแต่ผู้ต้องการ การแลกเปลี่ยนแรงงานที่
ทำให้เกิดการพึ่งพากันทางสังคมในชุมชนนี้ยังทำให้เกิดความร่วมมือกันในด้านอื่นๆ อีกด้วย¹⁹⁸¹

ในภาคใต้ ยังมีความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อกูลกันมาเนิ่นนานระหว่างคนที่อาศัยต่างพื้นที่ เช่น ระหว่าง
“**ชาวเหนือ**” ที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ทำไร่ ทำสวนผัก ผลไม้ อยู่ในบริเวณต้นน้ำสายต่างๆ กับ “**ชาวนอก**”
ที่ตั้งบ้านเรือน ทำไร่ ทำประมง อยู่ตามลุ่มแม่น้ำปากพนัง โดยใช้เรือเป็นพาหนะจึงเรียกเรือที่ชาวเหนือใช้
เป็นพาหนะว่า “**เรือเหนือ**” ความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อกูลนี้มีสองลักษณะสำคัญ คือการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน
ตามประเพณี และการซื้อขายสินค้าของกันและกัน ซึ่งความสัมพันธ์กันในเชิงพาณิชย์น่าจะขยายตัวขึ้นใน
สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่การแลกเปลี่ยนสินค้าก็ได้หมดไป จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2500¹⁹⁸²

ความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อกูลกันเกิดขึ้นในบริบทที่ “**ชาวเหนือ**” กับ “**ชาวนอก**” มีความจำเป็นต้องพึ่งพา
ซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ชาวเหนือสามารถผลิตและขายข้าว ได้สะดวกเนื่องจากอาศัยอยู่บริเวณพื้นที่สวน
หน้าของคาบสมุทร ที่สามารถติดต่อค้าขายกับคนต่างกลุ่มได้อย่างหลากหลาย แต่ชาวนอกก็มีข้อจำกัดบาง
ประการที่ต้องพึ่งพาชาวเหนือ ที่สำคัญคือ “**การฝากวัว**” ชาวนอกมักจะนำวัวไปฝากให้ชาวเหนือช่วยเลี้ยง

¹⁹⁷⁹ กจข., ร.7 ม.26.5/107 สภาพกองเรือนจำจังหวัดต่างๆ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

¹⁹⁸⁰ กจข., มท. 4.5/4 เรื่อง “เรือนจำจังหวัดสมุทรปราการบ่อนการพนัน สอนให้พลเมืองเป็นโจร” ศรีกรุง วันที่ 25
สิงหาคม พ.ศ.2471. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

¹⁹⁸¹ อาคม เดชทองคำ. **ผูกโยด (วิถีและพลังของการผูกเกลอ ผูกตองและขนบนิยมอุปถัมภ์)**, หน้า 99

¹⁹⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 81-87.

และชาวเหนือก็ช่วยเลี้ยงเนื่องจากต้องการข้าวเปลือก ทั้งนี้เพราะสภาพพื้นที่ในท้องที่อำเภอปากพนัง เขียวใหญ่ ห้วยไทรเป็นที่ราบ เมื่ออย่างเข้าหน้าฝนช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ วัชซึ่งเป็นสัตว์เลี้ยงไว้ใช้งานของชาวนอกจะหากินลำบากเพราะน้ำท่วมและแต่ละบ้านมักมีวัวหลายๆ ตัว จึงต้องนำวัวมาฝากกับชาวเหนือที่ได้ติดต่อคบหากันมา การเดินทางเพื่อนำวัวไปฝากชาวเหนือจะพากันเป็นพวก (คณะ) ประมาณ 10-15 คน มีวัว 20-30 ตัว เพื่อป้องกันโจรผู้ร้าย¹⁹⁸³

การไปมาหาสู่เป็นประจำ เป็นลักษณะพึงพาระหว่างชาวเหนือกับชาวนอกทุกปีจนทำให้บางครั้งครอบครัวสนิทสนมกันถึงขั้นเหมือนญาติสนิท ชาวเหนือจะใช้เรือเป็นพาหนะบรรทุกสิ่งของลงเรือ โดยมีจุดหมายว่าจะไปบ้านของใคร ที่หมู่บ้านใด ส่วนมากจะไปพักอยู่ครั้งละหลายๆ วัน เช่น 6-8 วัน แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับระดับน้ำในลำคลองด้วย ถ้าน้ำแห้งเรือชาวเหนือก็จะติดอยู่บ้านชาวนอกหลายวัน เมื่อน้ำมากพอจึงสามารถกลับบ้านได้ การมีน้ำมากพอที่จะลงเรือได้เรียกว่า “ชอบน้ำ” ชาวเหนือจึงคอยภาวนาหรือรอจังหวะเวลาน้ำเพื่อลงเรือมาหาชาวนอกให้ชอบน้ำ ทั้งขาขึ้นและขาลง เพื่อจะได้เดินทางสะดวก การมาพักค้างแรมที่บ้านของชาวนอกจะนิยมมาในเดือน 6-9 ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงที่ชาวนอกได้เก็บเกี่ยวข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว ชาวนอกเองก็รู้ว่าเป็นระยะที่ชาวเหนือจะมาหา ฉะนั้นเมื่อจะเก็บข้าวไว้ในยุ้งข้าว (ชาวนานเรียก “ห่อข้าว” หรือ “เงินข้าว”) ก็จะแยกคลุมข้าวไว้ ส่วนหนึ่งสำหรับเตรียมไว้ให้ชาวเหนือ นอกจากนี้ชาวนอกยังเตรียมข้าวเหนียวไว้ให้ชาวเหนือด้วย โดยแยกไว้ต่างหากเช่นกัน เพื่อให้ชาวเหนือนำไปทำขนมทำบุญวันสารทเดือนสิบ นับว่าเป็นการเชื้ออาหารที่รอบคอบและเข้าใจชีวิตซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง¹⁹⁸⁴

ผลไม้ที่ชาวเหนือนำมาฝากชาวนอกก็เช่นกันจะจัดไว้ในวงเรือ ไม่ปะปนกัน เพราะอาจมีส่วนที่จะต้องขายในระหว่างทางด้วย ชาวเหนือจึงจัดวางผลไม้แยกไว้ต่างหากกับส่วนที่จะนำมาฝากชาวนอก เมื่อชาวนอกได้รับของฝากเหล่านี้จะนำไปแจกจ่ายให้ลูกหลาน ญาติพี่น้อง หรือเพื่อนบ้านใกล้เคียงได้กินได้ใช้กันทั่วในละแวกบ้าน เมื่อชาวเหนือจะกลับบ้าน บรรดาลูกหลานหรือเพื่อนบ้านเหล่านั้นก็จะนำข้าวเปลือกมาให้ตอบแทน การจำแนกแจกจ่ายผลไม้ลักษณะนี้ก็เป็นวิถีชีวิตของชาวนอก ผู้ใดได้รับพืชผลไม้ก็ต้องนำข้าวหรืออาหารประเภทอื่น เช่น กะปิ (ชาวนานเรียก เคยกุ้งนา เคยปลา) ปลาแห้ง เกลือ เป็นต้น มาตอบแทนทุกครั้งไป การพึงพาอาศัยระหว่างชาวเหนือกับชาวนอกลักษณะนี้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันญาติสนิท มีความรู้สึกที่ดีมีความเชื้ออาหารต่อกัน ซึ่งจะได้ยินชาวนอกพูดถึงชาวเหนือเหล่านั้นว่า “น้ำเอ็นดู” ที่มีความหมายไม่เหมือนกับ “น้ำเอ็นดู” ในปัจจุบัน และก่อนที่ชาวเหนือจะกลับ นอกจากชาวนอกจะให้ข้าวปลาอาหารต่างๆ แล้ว ก็มักจะให้เงินจำนวนหนึ่งด้วย แสดงให้เห็นว่าสัมพันธ์ภาพในลักษณะเกื้อกูลกันระหว่างชาวเหนือกับชาวนอก¹⁹⁸⁵

ส่วนการติดต่อเพื่อการค้าขายนั้น เป็นลักษณะของการนำพืชผลบรรทุกไปในเรือเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนค้าขายซึ่งมีหลายชนิด ซึ่งในสมัยแรกการติดต่อนั้นจะเป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนข้าว

¹⁹⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

¹⁹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹⁹⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

ของซึ่งกันและกัน โดยไม่กำหนดอัตราการแลกเปลี่ยน แต่ต่อมาในระยะหลังการแลกเปลี่ยนกลายมาเป็น การขาย ทำให้ชาวเหนือใช้เรือเพื่อบรรทุกสินค้ามาติดต่อกับชาวนอกได้เพิ่มขึ้น เช่น อาจะกำหนดว่าเจ็ดวัน จะลงมาครั้งหนึ่ง หรือเมื่อเรือกลับไปถึงบ้านก็จะจัดการหาพืชผลต่างๆ ที่มีในฤดูกาลลงมาค้าขายอีก จนกระทั่ง พ.ศ.2505 เมื่อสภาพเศรษฐกิจของชาวเหนือและชาวนอกเปลี่ยนไปจนชาวเหนือกลายเป็น “ผู้มีอันจะกิน” ในขณะที่ชาวนอกกลับเป็น “ผู้ยากไร้” เพราะชาวนอกยังคงทำนาโดยพึ่งน้ำฝนแต่ชาวเหนือปลูก พืชพาณิชย์ เช่น เงาะ มังคุด ทุเรียน ฯลฯ ซึ่งปลูกเพียงครั้งเดียวก็เก็บเกี่ยวได้ตลอดชีวิต และใช้รถยนต์ส่ง ขายตลาดภายนอกท้องถิ่น ความสัมพันธ์ทั้งสองลักษณะจึงสิ้นสุดลง¹⁹⁸⁶

สำหรับกลุ่มคนที่อพยพย้ายถิ่นเพื่อทำมาหากินนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 การอพยพเข้ามาของ คนแต่ละชาติพันธุ์มีลักษณะการอพยพและการตั้งถิ่นฐานร่วมกันในกลุ่มเครือญาติเดียวกัน จึงมีการ ช่วยเหลือกันภายในกลุ่ม รวมทั้งมีความสัมพันธ์กันในเชิงอุปถัมภ์ และแม้ว่าในบางหมู่บ้านจะประกอบด้วย คนที่อพยพมาจากที่ต่าง ๆ กัน และมีบทบาทที่หลากหลายตามการประกอบอาชีพ **แต่มีการรวมกันเป็น ชุมชนตามชาติพันธุ์** เช่น ลาวโซ่งก็จะอยู่ในหมู่บ้านลาวโซ่ง และลาวพวนก็จะอยู่ในหมู่บ้านลาวพวน ในขณะที่มอญก็จะอยู่ในหมู่บ้านมอญ จึงมีการช่วยเหลือดูแลกันภายในกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ในหมู่บ้าน เดียวกันและประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน¹⁹⁸⁷ ดังนั้น ในแต่ละหมู่บ้านความสัมพันธ์ภายในชาติพันธุ์ เดียวกันจึงเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก นอกจากนี้แรงงานรับจ้างส่วนหนึ่งที่เดินทางมาทำงานในภาคกลางไม่ได้ ย้ายมาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร ส่วนใหญ่จะเดินทางมารับจ้างทำนาในฤดูทำนาและเดินทางกลับบ้านเดิมนอก ฤดูทำนา ความสัมพันธ์ระหว่างคนที่อพยพมาขายแรงงานในภาคกลาง กับครอบครัว เครือญาติ และคน ชาติพันธุ์เดียวกันจึงยังคงมีอยู่เสมอ¹⁹⁸⁸

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของการปลูกข้าวเพื่อขาย ทำให้คนทุกชาติพันธุ์ที่ผลิตสินค้าเพื่อตลาด กลายเป็นผู้บริโภคที่สำคัญ เมื่อการค้าขายตัวขึ้นมาก และความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ก็เกิดขึ้นและขยาย ตัวอย่างรวดเร็วตามไปด้วย ราษฎรผู้ทำนาทุกชาติพันธุ์ รวมทั้งบรรดาแรงงานลาวรับจ้างมีส่วนกระตุ้นการ ซื้อขาย โดยเฉพาะเมื่อสิ้นสุดฤดูกาลผลิตที่จะต้องกลับถิ่นฐานเดิม¹⁹⁸⁹ ส่วนในช่วงฤดูทำนา ก็ต้องซื้อสินค้า อุปโภคบริโภคเพราะมุ่งทำการผลิตเพื่อขายหรือขายแรงงาน ดังนั้น การค้าจึงคึกคักขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา โดยมีชาวจีนและชาวมอญเป็นพ่อค้าที่สำคัญ และได้เกิดตลาดขึ้นหลายแห่ง¹⁹⁹⁰

อนึ่ง ในบริเวณที่มีการผลิตและความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น คนในแต่ละชนชั้นก็อาจทำร้าย คนในชนชั้นอื่นเพื่อผลประโยชน์ ในบางกรณีชาวนาก็เป็นโจรปล้นเอาทรัพย์สินของเจ้าของนา ในบางกรณี

¹⁹⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86-87.

¹⁹⁸⁷ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน, หน้า 113-150.

¹⁹⁸⁸ นนทพร อยู่มี, “คติความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457”, หน้า 262-267.

¹⁹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 274 และ 138.

¹⁹⁹⁰ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน, หน้า 48.

เจ้าของนาถักดขี่ชาวนา ดังที่บาทหลวงยวงได้กล่าวเมื่อ พ.ศ.2452 ในที่ประชุมของข้าราชการชั้นสูงเพื่อระดมความคิดในการแก้ไขปัญหาในทุ่งรังสิต ดังนี้

ข้าพเจ้าเห็นพ้องด้วยในถ้อยคำที่หมอเฮงคำขึ้น แลพระมนตรีก้าวแล้วนั้นตลอด แลกล่าวว่าในสมัยนี้การทำนาผิดกับสมัยก่อนต้องเป็นคนมีทุน แลโจรผู้ร้ายก็ชุกชุมมีเล็กมีน้อยก็ปล้นกัน ... แลอีกเรื่องหนึ่งคือ เรื่องถูกจ้างคนพวกนี้ไปลาวมาแต่เหนือบางที่เป็น คนใจร้ายคดโกง ถ้ารู้ว่าเจ้าของนาขายเข้าได้เงินบางทีก็ทำอันตรายถึงกับฆ่าฟันเจ้าของมาลักเอาทรัพย์นั้นหนีไป แต่บางคนที่มีนิสัยดี เจ้าของนากลับทำร้ายโดยแก้แค้นหาเหตุทุบตีเอาจนทนไม่ไหว เพราะการทำนาไม่ได้ผลเพื่อจะหนีค่าจ้าง การเรื่องนี้ขอให้รัฐบาลช่วยจัดการให้เป็นที่ยอมรับด้วย¹⁹⁹¹

เมื่อพิจารณาวิถีชีวิตของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประกอบอาชีพ จะเห็นได้ว่าคนลาวและคนจีนประสบกับความเปลี่ยนแปลงมากกว่าคนชาติพันธุ์อื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนลาวและคนจีนในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำท่าจีน

ชาติพันธุ์ลาว

ชาวลาวเป็นคนส่วนใหญ่ในประเทศสยาม จากการสำรวจประชากร ใน ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ในขณะที่ยังมีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในขณะนั้น เฉพาะในภาคอีสานซึ่งคนลาวเป็นส่วนใหญ่ก็มีจำนวนประชากรถึง 2,532,885 คน คิดเป็นร้อยละ 31.15 (อยู่ในมณฑลอุดร 790,044 คน มณฑลอุดร 630,681 คน มณฑลร้อยเอ็ด 624,029 คน และมณฑลนครราชสีมา 488,131 คน)¹⁹⁹² นอกจากนี้ในภาคเหนือก็มีประชากรส่วนใหญ่เป็นลาว และยังมีชาวลาวถูกกวาดต้อนหรืออพยพมาอยู่ในภาคกลางเป็นจำนวนมาก¹⁹⁹³

ในกรุงเทพฯ มีชาวลาวก็ตั้งชุมชนกระจายอยู่ทั่วไปเพราะถูกกวาดต้อนเข้ามาหลายระลอก กล่าวคือเมื่อกองทัพธนบุรีตีเวียงจันทน์ในปี พ.ศ.2322 คราวลาวที่ถูกกวาดต้อนลงมากลุ่มหนึ่งได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ยี่สิบสาม เจ้าจอมแว่นในรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นลาวได้บูรณะวัดแห่งหนึ่งในบริเวณนี้ เรียกว่าวัดดาวดึงส์ จนเมื่อ

¹⁹⁹¹ หจช. ร. 5 กระทรวงเกษตราธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตราธิการ ร.ศ. 128.

¹⁹⁹² หจช. ร.6 6 กระทรวงมหาดไทย เลขที่แฟ้ม ร.6. ม/4 พระราชอาณาจักรสยามแบ่งสำหรับการปกครอง รัตนโกสินทร์ศก 131 ของพระยาอำมาตยาธิบดีฯ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้เรียบเรียง อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 103.

¹⁹⁹³ การคำนวณจำนวนประชากรชาติพันธุ์ลาวทำได้ยาก เนื่องจากการสำรวจใน พ.ศ.2446 ใน 12 มณฑล (โดยยังไม่ได้สำรวจในมณฑลอีสาน มณฑลอุดร และมณฑลพายัพ) นั้น กระทรวงมหาดไทยได้นำรวมคนลาวเข้าเป็น “คนไทย” ด้วย ทำให้มี “คนไทย” 2,677,987 คน

ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ชาวลาวก็ถูกกวาดต้อนมายังกรุงเทพฯ อีก ลาวกลุ่มใหม่นี้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณบางขุนพรหม เป็นลาวเจ้าเวียงจันทน์ทั้งสองกลุ่ม¹⁹⁹⁴

ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการอพยพลาวพวนจำนวนเกือบ 5,000 คน ทั้งหมดนี้ได้สร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณตั้งแต่ถนนเจริญกรุงถึงถนนพารุห์ในปัจจุบัน เรียกกันว่าบ้านลาว ลาวพวนที่นี้ครึ่งหนึ่งมีอาชีพทำกระบะขาย หมู่บ้านจึงได้ชื่อว่าบ้านกระบะ ลาวพวนจะถูกกวาดต้อนเข้ามาบ่อยครั้ง มีจำนวนมากถูกส่งไปอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ เช่น ลพบุรี ปราชินบุรี และจำนวนไม่น้อยที่ส่งเข้ากรุงเทพฯ พวกที่เข้ามาครั้งหลังคงได้อยู่ในหมู่บ้านลาวพวนเดิม ทำให้พื้นที่หมู่บ้านลาวขยายตัวออกไปแถบหอกลองดู สะพานช้าง บ้านหม้อ แม้แต่สะพานมอญก็เป็นที่อยู่ของลาวพวน นอกจากบริเวณดังกล่าวแล้วยังมีลาวพวนที่อยู่แถบวัดคอกหมู ใกล้สี่แยกหลานหลวง ลาวพวนที่นี้มีการทอหูกทอผ้า และในฝั่งธนบุรีมีลาวพวนอยู่ที่บางไผ่ใกล้ ที่นี้มีวัดเรียกว่า วัดลาว และยังมีชุมชนลาวกระจัดกระจายในพื้นที่ต่างๆ อีกหลายแห่ง เช่น ลาววัดจักรพรรดิซึ่งคงเป็นลาวในสังกัดของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในรัชกาลที่ 3 เนื่องจากวัดนี้เป็นวัดที่บิดาของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาบูรณะและได้เกณฑ์ลาวเป็นแรงงานก่อสร้าง¹⁹⁹⁵

ลาวส่วนหนึ่งอยู่แถบวัดสุทธิวราราม วัดนี้มีชื่อเรียกว่าวัดลาวมาก่อน เนื่องจากมีบ้านเรือนของชาวลาวอยู่หลังวัด ส่วนลาวที่วัดโสมนัสคงถูกส่งตัวมาอยู่เป็นข้าพระในปี พ.ศ.2399 เมื่อสร้างวัดนี้เสร็จแล้ว และที่วัดขุนจันทร์ของต้นตระกูลอมตยกุลซึ่งสร้างขึ้นภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ก็คงได้ไพร่ลาวมาเป็นข้าพระโยมสงฆ์อยู่บ้าง เนื่องจากพระสุริยภักดี (ป้อม อมตยกุล) เป็นนายทัพคนหนึ่งที่ยกกองทัพขึ้นไป¹⁹⁹⁶

นอกจากนี้ยังมีชาวลาวที่ถูกแจกจ่ายไปสังกัดตามหน่วยราชการ พระราชวัง วังเจ้านายและให้เป็นบำเหน็จรางวัลแก่ข้าราชการ มีบางส่วนถูกยกให้เป็นเลขาหรือข้าพระ เช่น เลขาข้าวัดไพฑูริย์พลเสด็จพระประแดง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวัดปทุมวนาราม ที่องที่นาปทุมวันมีกลุ่มลาวอยู่อาศัยดูแลและทำนา เป็นชุมชนลาวแห่งหนึ่ง รัชกาลที่ 4 ทรงนิมนต์พระคณะลาววัดบวรนิเวศเข้าประจำที่วัดนี้ จึงเป็นวัดที่พวกลาวให้ความนับถือ¹⁹⁹⁷

ในภาคกลาง ชาวลาวส่วนหนึ่งเป็นแรงงานรับจ้างที่มาจากมณฑลนครราชสีมา มณฑลอิสาน และมณฑลอุดร เข้าไปรับจ้างขุดคลองและทำนาในทุ่งรังสิต ชาวลาวอีกส่วนหนึ่งตั้งถิ่นฐานในเขตหัวเมืองชั้นในมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้ว แล้วขยายไปยังลุ่มแม่น้ำท่าจีนในสมัยรัชกาลที่ 4 และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาก็ขยายการปลูกข้าวเข้าไปสู่ดินแดนตอนในลึกเข้าไปเรื่อย ๆ เช่น ลาวพวนที่บ้านเก่าห้องอำเภอบางปลาหม้อ สุพรรณบุรี อพยพมาในรัชกาลที่ 4 ต่อมาในรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 6 มีการขยายชุมชน

¹⁹⁹⁴ วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 60.

¹⁹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

¹⁹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-62.

เข้าไปตอนในด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีน ตั้งหมู่บ้านของลาวพวนขึ้นหลายแห่ง หลังจากยกเลิกระบบไพร่และเลิกทาสแล้ว ชาวลาวจะเดินทางมารับจ้างทำนา และนำโคกระบือมาขายในภาคกลาง รวมทั้งลุ่มน้ำท่าจีนด้วย ทำให้มีชุมชนหนาแน่นขึ้น¹⁹⁹⁸ ชาวลาวบางส่วนอพยพลงไปภาคใต้ ดังที่คาร์ล บ็อค บันทึกไว้ว่า

ข้าพเจ้าออกจากเมืองเพชรเมื่อวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ.2424 เอาสัมภาระบรรทุกเกวียนเทียมวัว 2 เล่ม เทศาภิบาลได้ให้ลูกม้าข้าพเจ้าขี่ไปตัวหนึ่ง...เราขี่ม้าไปประมาณ 45 นาทีก็ถึงหมู่บ้านตะพานหิน พลเมืองส่วนมากเป็นลาวที่อพยพกันมาจากทางภาคตะวันออก คนพวกนี้เป็นลูกหลานของเชลยศึกที่ไทยกวาดต้อนลงมาจากถิ่นฐานเดิมของเขาราว 60 ปีมาแล้ว และพากันตั้งบ้านช่องเป็นหลักแหล่งกันอยู่ที่นี่ การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนแบบนี้มีอยู่หลายแห่งในประเทศไทยจนถึงภาคตะวันตกของกรุงเทพฯ¹⁹⁹⁹

ชาวลาส่วนหนึ่งจะซื้อหรือเช่าที่ดินทำนา บางส่วนจะช่วยกันบุกเบิกที่นาใหม่ และอีกส่วนหนึ่งจะขายแรงงาน ซึ่งแรงงานลาวได้รับความนิยมมาก เนื่องจากค่าจ้างถูกและทำงานได้ดีเมื่อเทียบกับลูกจ้างคนไทย ดังนั้นผู้ที่ทำนาจึงจ้างคนลาวเป็นส่วนใหญ่ การเข้ามาของคนลาวจะมีนายหน้าพามาเรียกว่า "นายฮ้อย" ที่ทำหน้าที่ติดต่อหาคน รับตัวและคุมมาส่งแก่ผู้ต้องการจ้าง นายฮ้อยคนหนึ่งจะคุมคนลาวมาในจำนวนระหว่าง 17-120 คน แรงงานลาวจะมาในเดือนเมษายน และกลับบ้านในเดือนมกราคมซึ่งเป็นช่วงหมดหน้านาที่เกี่ยวข้าวแล้ว²⁰⁰⁰ ในยุคที่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดขยายตัวขึ้นนี้ ชนชั้นนำรับรู้ที่ชาวลาขายแรงงานมากขึ้นจนมีรายได้เลี้ยงตัว ไม่หวังพึ่งผู้อื่น ต่างจากในยุคที่ชาวลาถูกเกณฑ์แรงงานหรือถูกเก็บส่วยในระบบเศรษฐกิจแบบศักดินา ซึ่งชนชั้นนำจะรับรู้ที่ชาวลาเกียจคร้านมาก ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์²⁰⁰¹

เนื่องจากความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ที่เกิดขึ้น ส่วนใหญ่แล้วเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนลาวกับคนที่อยู่นอกชุมชน มิใช่ความสัมพันธ์ระหว่างคนลาวในชุมชนเดียวกัน ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนลาวสมัยรัชกาลที่ 5 จึงยังคงมีอยู่สูงเพราะต้องพึ่งพาซึ่งกันและกันในเรื่องต่าง ๆ จากการวิจัยเกี่ยวกับชาวลาในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พบว่าสามารถรักษาลักษณะทางชาติพันธุ์ได้มากสืบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ชาวบ้านในบริเวณนี้ก็ยังสามารถจำแนกออกได้ว่าหมู่บ้านใดเป็นของคนลาวกลุ่มใด ได้แก่ หมู่บ้านของลาวพวน หมู่บ้านลาวเวียง หมู่บ้านลาวโซ่ง และหมู่บ้านลาวครั่ง²⁰⁰²

ชาวลาที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันดังกล่าวยังคงมีโอกาสนี้ทำให้มีโอกาสนี้พึ่งพาอาศัยหรือช่วยเหลือซึ่งกันและกันได้มาก อย่างไรก็ตาม มีชาวลาจำนวนมากที่มีได้ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร แต่

¹⁹⁹⁸ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน, หน้า 46-47.

¹⁹⁹⁹ เสฐียร พันธงศรี และ อัมพร ทีชะระ. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรูปเจ้าหลวง, หน้า 77-78.

²⁰⁰⁰ นนทพร อยู่มั่งมี. "คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457", หน้า 105.

²⁰⁰¹ ไพรอดู ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.

²⁰⁰² ไพรอดูรายละเอียดยใน สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน, หน้า 151.

อพยพมารับจ้างขายแรงงานตามฤดูกาล ชาวลาวเหล่านี้เมื่อประสบปัญหาต่างๆ ก็มีขนาดที่พึ่งพิงและกลายเป็นโจรผู้ร้ายไปในที่สุด

จากการที่ชนชั้นนำสนับสนุนและเปิดโอกาสให้ชาวนาสามารถเดินทางไปมาหากินในดินแดนที่ห่างไกลได้ ทำให้มีแรงงานชาวนารับจ้างที่สำคัญในบริเวณพื้นที่เพาะปลูกภาคกลางที่เดินทางมาจากมณฑลอุดร มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอีสาน รวมทั้งจากเมืองอื่นๆ เช่น สระบุรี อุบล ร้อยเอ็ด ยโสธร และวาปี สาเหตุที่แรงงานชาวนารับจ้างส่วนใหญ่เป็นชาวลาวอีสานก็เพราะสภาพพื้นที่เพาะปลูกในอีสานมีความแห้งแล้งมาก การทำเกษตรกรรมมักจะไม่ไ้ผล อีกทั้งแรงงานรับจ้างอีสานมีค่าแรงถูกกว่าแรงงานชาวนารับจ้างในภาคกลางอีกด้วย แรงงานลาวอีสานเหล่านี้จะอพยพเดินทางกันมาเป็นหมู่คณะ โดยมีหัวหน้าซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้นำในท้องถิ่น เป็นผู้ชักชวนและรวบรวมแรงงานเดินทางลงมา รวมถึงมีการต้องผูกกระบือมารับจ้างหรือขายด้วย หัวหน้าลาวอีสานนี้เรียกกันว่า “นายฮ้อย”²⁰⁰³

จากหลักฐานต่างๆ พบว่ามีจำนวนแรงงานลาวอีสานที่เดินทางลงมาจ้างในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางนี้เป็นจำนวนมาก เฉพาะที่เมืองธัญบุรีมีตัวเลขแสดงถึงจำนวนลาวอีสานที่เดินทางมาเป็นแรงงานรับจ้างในปีพ.ศ.2444 จำนวน 1,094 คน²⁰⁰⁴ มีรายงานการขออนุญาตกลับภูมิลำเนาเดิมของแรงงานลาวอีสานในปีพ.ศ.2447 ถึงจำนวน 5,000 คน ในปีพ.ศ.2448 มีจำนวน 5,068 คน ซึ่งเป็นสถิติที่แสดงถึงแรงงานลาวอีสานจำนวนมากที่อพยพเข้ามาทำมาหากินในบริเวณแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญในบริเวณภาคกลาง²⁰⁰⁵

เมื่อเดินทางเข้ามาสู่บริเวณพื้นที่นาที่ตกลงว่าจ้างกันไว้แล้ว แรงงานชาวลาวอีสานเหล่านี้ก็จะรวมกลุ่มอาศัยอยู่ในบริเวณเดียวกัน ตัวเลขของจำนวนแรงงานลาวอีสานข้างต้นคงจะแสดงความคึกคักและการอยู่อาศัยร่วมกันเป็นกลุ่มตามพื้นที่นาต่างๆ ทั่วบริเวณได้เป็นอย่างดี ดูจากตัวเลขสถิติที่พบเฉพาะที่ธัญบุรี ซึ่งเป็นเพียงจำนวนคนลาวส่วนหนึ่งที่เดินทางมารับจ้างในพื้นที่เพาะปลูกภาคกลางเท่านั้น มีการคาดการณ์กันว่าในทุกคลองรังสิตมีแรงงานลาวอีสานจำนวนหลายพันคน²⁰⁰⁶

เมื่อความเป็นอยู่ของแรงงานลาวอีสานที่จำเป็นต้องอพยพมารับจ้างในต่างถิ่นมีความลำบากและรายได้ที่สมควรจะได้รับมีความไม่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผลลัพธ์ของการทำนา นิสัยหมกมุ่นการพนันของแต่

²⁰⁰³ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 77-78.

²⁰⁰⁴ หจข. ร.5 น.44.1/40 พระยาฤทธิจักรกำจร กราบทูล กรมหมื่นนเรศฯ เอกสารลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ.120 อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

²⁰⁰⁵ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 79.

²⁰⁰⁶ พระยาเพชรภูดา, “รายงานประจำปีของมณฑลนครราชสีมา”, เทศาภิบาล ปีที่ 31 เล่มที่ 11 (2474), หน้า 808. อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 79

ละคน ความซื่อสัตย์ เพียงตรงของนายฮ้อยและนายจ้าง หากมีการโกงกันเกิดขึ้นรายได้ อันเป็นความหวังที่จะนำกลับไปจนเจือครอบครัวยุติภุมลำนาคาเดิมก็หมดไป²⁰⁰⁷

ภาวะความกดดันดังกล่าวทำให้เกิดมีการช่งสู้ของแรงงานลาวอีสาน มีการร่วมมือกันประกอบอาชญากรรมในลักษณะต่างๆ เช่น หลักฐานในปีร.ศ. 122 (พ.ศ. 2447) มีรายงานเกี่ยวกับการก่อเหตุปล้นของแรงงานลาวอีสาน คือเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 122 เวลา 2 ยามเศษ มีผู้ร้าย 5-6 คน เข้าปล้นโรงนายลี อำแดงอุ๊ด คนร้ายยิงอำแดงอุ๊ดตาย ส่วนนายลียิงผู้ตาย 1 คน พยานรู้จักคนร้ายที่ถูกยิงตาย ชื่อนายเล็กเป็นคนลาว รับจ้างนายขึ้นทำนาอยู่ที่คูบางหลวงไห้พระ²⁰⁰⁸ และจากปัญหาการสูญเสียพนันก็เป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่ง ที่มีส่วนดึงแรงงานลาวอีสานเหล่านี้ให้เข้าสู่การเป็นโจร ดังให้เห็นจากทัศนคติในรายงานของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในปีพ.ศ. 2449 ว่า “มีคนลาวมาจากมณฑลอุดรและอีสานอพยพมาทำนาที่เมืองธัญบุรีกันมาก ต่อมาเกิดปัญหาว่างงานขึ้นและมั่วสุมกันจนหมดตัวไม่มีทุนจะกลับบ้าน ซึ่งทำให้ก่อการอาชญากรรมต่างๆ เปนผู้ร้ายไปในที่สุด”²⁰⁰⁹

นอกจากแรงงานลาวอีสานจะเดินทางมารับจ้างทำนาแล้ว งานกุลีแบกหามหรืองานรับจ้างทั่วไป ก็มักจะมีการจ้างแรงงานลาวจากภาคอีสานเช่นกัน เมื่อใดที่ภาวะการเงินของนายจ้างสะดุด ฝืดเคือง ผลร้ายก็จะตกอยู่ที่แรงงานลาวเหล่านี้ คือจ่ายค่าแรงไม่ครบข้าง ไม่จ่ายเลยบ้างหรือเลิกจ้างเลยก็มี ยกตัวอย่างเช่น ในกรณีการจ้างคนงานสร้างทางรถไฟที่มณฑลกรุงเก่า แต่ต่อมามีการเลิกจ้างคนงานกว่า 200 คน เนื่องจากกรรมรถไฟขาดงบประมาณ ทำให้แรงงานเหล่านี้ขาดที่พักอาศัย ขาดรายได้ จึงมักก่ออาชญากรรมต่างๆ ขึ้น เช่นที่แขวงนครน้อย มณฑลกรุงเก่าทางการจับโจรปล้นได้ 9 คน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานรับจ้างจากลาวอีสานนั่นเอง²⁰¹⁰

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายความยากจนของลาวที่มาทำงานรับจ้างในภาคกลาง ดังนี้

...การทำกินหาปลาเป็นพื้นของพื้นที่ ด้วยเหตุในลำนานี้มีปลาชุม ส่วนผู้อื่นที่ขึ้นมาหากินในที่นี้ตัดพื้นเป็นนั้น การตัดพื้นใช้จ้างลูกจ้างลาวหมาปี่ละซ่ง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้พื้นเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่า ด้วยเหตุนี้เองเป็นเรื่องให้พวกลาวละทิ้งการรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นเดือนๆ ต่อครบปีจึงจ่าย 1 ที่เดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจนจะสิ้นปีแล้ว กวนให้

²⁰⁰⁷ พิศศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า”, หน้า 80.

²⁰⁰⁸ หจข. ร.5 น.3.5 ก/8 เรื่องปล้นนายลี ผู้ร้ายยิงอำแดงอุ๊ดตาย ตำบลคลองบางหลวง เอกสารลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 122 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 80

²⁰⁰⁹ หจข., ร.5 น.6.2/963 เรื่อง กรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ที่ 333/37415 เอกสารลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 125. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 81

²⁰¹⁰ หจข. ร.5 น.6.2/963 เรื่อง กรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ที่ 333/37415 เอกสารลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 125. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 82

พวกลาวลำบากเบื่อนายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผลัดไป เมื่อลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อนายเข้าก็ต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยิ่งได้กำไรมากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื้อตรง เช่น ตาตัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื้อตรง ว่าพวกลาวเหล่านี้ทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย 3 ปี จึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง อยู่บ้านเดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง ฟืนขายราคาที่เป็นลำน้ำนั้นพันธุ์ละ 7 บาท 8 บาท ถ้าต้องล่อลวงมาส่งข้าวนอกนั้นขึ้นเป็นพันธุ์ละ 10 บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย 4 คน มาจากเขมรรัฐ 2 คน อุบลคนหนึ่ง ศรีสะเกษคนหนึ่ง ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ 25 บาท ได้เสมอ จึงถามว่าเหตุใดไม่ไปทำงานทางรถไฟ บอกว่า ได้มากกว่าก็จริงแต่ที่มีเสียก็มาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ อดเล่นคู่ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่ลี้ภัยมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน เจ้าน้อยอยู่กันมา 2 ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านนั้นชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดา มารดา บุตร ภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่มีใครได้อะไร ลำบากมาก รับยืนยันว่านายตัดเป็นคนซื้อตรง ให้เงินจริง ๆ ฟืนนั้นโดยมากตัดลงไว้ก่อนนำมา เมื่อนำมาแล้วจมอยู่ในน้ำ ต้องดำขึ้นมารอบเป็นขนาดคุ่นฟืน ถ้าหากว่ารอบหมดในฤดูน้ำ ก็ไปตัดได้ทั้งกำลังน้ำ ...²⁰¹¹

เอกสารราชการยังสะท้อนปัญหาอื่นๆ ของชาวลาวจากภาคอีสานที่อพยพมารับจ้างในภาคกลาง เช่น ถูกนายฮ้อยเอาเปรียบ และเผชิญกับโรคภัยไข้เจ็บที่มีอยู่ชุกชุม ดังความในหนังสือที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงส่งมายังราชเลขาธิการเพื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อไปนี้

ด้วยเดิมเกล้าฯ ได้ทราบจากหม่อมราชวงศ์สุพรรณ ผู้อำนวยการบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามว่า แต่ก่อนเคยมีพวกลาวลงมารับจ้างทำนาทุก ๆ ปี แต่ปีนี้ยังไม่ลงมา เกล้าฯ จึงได้มีโทรเลขถามไปยังมณฑลนครราชสีมา แลมณฑลอิสานเพื่อให้สืบสวนดูแล้ว

บัดนี้เกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระเจ้าอนงยาเธอ กรมขุนสุทธพลธิธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอิสานที่ ๔ ลงวันที่ ๖ พฤษภาคมศกนี้ว่า ตามข่าวเล่าลือกันก็เป็นด้วยไม่มีผู้เชื่อมั่น แลบางพวกก็เซ็ดหัวหน้านายร้อย และว่าเมื่อเดือนมินาคมศก ๑๒๔ มีพวกลาวลงมาถึงโคราชบ้าง แล้วได้ทราบว่าทางกรุงเทพ ฯ เกิดมีโรคไข้พยุหะชุกชุมมีความกลัวจึงกลับเสีย

กับเกล้าฯ ได้รับโทรเลขมณฑลนครราชสีมาที่ ๒๒ ลงวันที่ ๔ เดือนนี้ ตอบมาว่าปีนี้มีคนลาวลงมารับจ้างน้อยกว่าปีก่อน-สืบได้ความว่า-เพราะกลัวโรคหิวาตะกะโรค...²⁰¹²

²⁰¹¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระองค์ทรงเล่า: พระบรมราชาธิบายพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญวิทย์การพิมพ์, 2535, หน้า 48.

²⁰¹² หจข.ร.5 กษ. 3.1/11 กระทรวงเกษตรราธิการ, กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่อง คนอพยพออกจากทุ่งหลวง

การเอาวัดเอาเปรียบของเจ้าที่ดิน ทำให้ชาวลาวที่อพยพมาทำนาในที่นาเปิดใหม่ได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก ดัง “รายงานกรรมการไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ร.ศ. 125” ลงวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ.2449 ระบุว่า

พระรัชฎาภิบาลพิพัฒน์. หลวงเสนีย์พิทักษ์. หลวงรัฐวิศิษฐ์ ขอรุณทนายทำรายงานยื่นต่อท่านเจ้ากรมสรรพากรนอก ขอได้นำขึ้นกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

๑ ด้วยตามที่โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปไต่สวนการทำนาในทุ่งหลวงคลองรังสิตที่ราษฎรชาวนามีความเดือดร้อนได้อพยพนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตกลงแบ่งนาที่กันไปตรวจ คือ.

พระรัชฎาภิบาลพิพัฒน์ ตรวจตั้งแต่คลอง ๑๔ ฝั่งตะวันออกตามลำคลองรังสิตฝั่งเหนือ แขวงเมืองนครนายก แขวงเมืองสระบุรี ไปจนถึงคลองบางหอยจดคลองสารพิ์แขวงเมืองปทุมธานี

หลวงเสนีย์พิทักษ์ ตรวจตั้งแต่คลอง ๑ ถึงคลอง ๑๔ ตามลำคลองรังสิตทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้

หลวงรัฐวิศิษฐ์ ตรวจตั้งแต่คลอง ๑๔ ฝั่งตะวันออกตามลำคลองรังสิตฝั่งใต้จดแขวงเมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา มีระยะที่ตรวจดังได้หมายเส้นแดง แฉ่งอยู่ในแผนที่แผ่นที่ ๑ ติดมาทำรายงานนี้

๒ ข้าพระพุทธเจ้าได้เดินเที่ยวตรวจพบปะกับชาวนาตามท้องที่ต่าง ๆ ในทุ่งหลวงรังสิต สันทนาได้ถามถึงการทำนาคงได้ความว่ามีความเดือดร้อนจริงตามที่ได้ทรงทราบฝ่าพระบาทนั้นดังจะได้กราบทูลต่อไปนี้ คือ. ที่นาซึ่งได้ทำกันนั้นโดยมากต้องเช่าทำจากเจ้าของที่ดินซึ่งมีลำนาน้อยอยู่ในกรุงเทพ ฯ เดิมเมื่อบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ชุดคลองเหล่านี้ขึ้นใหม่ ๆ การทำนาในทุ่งหลวงรังสิตได้ผลบริบูรณ์ดีอะไรย่นได้สะดวกตลอดปี ฝ่ายเจ้าของนาก็เอาใจชาวนามาก ในชั้นแรกเวลาที่นายังเป็นป่าพงอยู่ เจ้าของปล่อยให้คนสร้างหักร้างทำนาโดยไม่ต้องเสียค่าเช่าชาวนาเห็นว่าการทำนาในเขตรท้องที่ทุ่งหลวงได้ผลดี ก็พากันยกครอบครัวมาตั้งทำกินหนาแน่นขึ้นทุก ๆ ปี ที่ดินแห่งใดที่ได้ก่อสร้างเป็นที่นาฟางบริบูรณ์แล้ว เจ้าของก็เรียกค่าเช่าเป็นอัตราไร่ละ ๑ บาทบ้าง ๒ บาทบ้าง ส่วนค่านาให้ผู้เช่าเสียอีกโสดหนึ่งต่างหากตามที่ตนได้เคยเสีย ครั้นต่อ ๆ มาเมื่อเจ้าของนาเห็นว่าผู้เช่านาตั้งหลักถาวรเรือนแน่นหนาขึ้นเป็นการยากลำบากที่จะคิดรื้อถอน ก็มีช่องโอกาสเรียกเก็บเงินค่าเช่าสูงขึ้นทุก ๆ ปีจนอัตราค่าเช่านาบางรายซึ่งเป็นพื้นที่นาอย่างดีถึงไร่ละ ๔ บาท ๓๒ ไร่ วิธีเรียกค่าเช่าสูงนี้ เจ้าของรอกอยให้ผู้เช่าลงมือไถหว่านแล้วจึงเรียกตัวบังคับให้ทำสัญญาฝ่ายผู้เช่าเมื่อไม่มีหนทางจะหลีกเลี่ยงก็จำใจต้องอนุโลมตามความต้องการเจ้าของการเช่านานั้นผู้เช่าต้องสัญญาส่งค่าเช่าเต็มตามเนื้อที่ที่ตนขอรับเช่า ไม่มีข้อลดหย่อนค่าเช่าในการที่ต้นเข้าเป็นอันตรรายด้วยน้ำมากหรือน้ำน้อยผู้เช่าต้องเสียค่าเช่าเต็มตามสัญญาเจ้าของไม่ลดหย่อนให้ ที่สุดจนที่หนองหรือบึงกุ่มอยู่ในสัญญาเป็นที่เช่า ตามที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ขยายการชุดคลองและการทำนาเป็นการเจริญขึ้น จนเจ้าของที่นาได้รับผลประโยชน์มากเช่นนี้กระทำให้ผู้มีทรัพย์พากันหันเข้าหาผลประโยชน์ ทางซื้อขายที่นามากขึ้น จนราคานาบางรายที่เป็นพื้นที่บริบูรณ์ซื้อขายกันถึงไร่ละ

๒๐-๓๐ บาท หรือ ๑๐๐ ไร่เป็นเงิน ๒๕-๓๐ ซึ่ง ผู้ที่รับซื้อจากบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามตามอัตรา ๑๐๐ ไร่เงิน ๕ ชั่ง หรือไร่ละ ๔ บาท บางรายก็รับผลประโยชน์ทางขาย บางรายก็รับผลประโยชน์ทาง ค่าเช่าแปนดอกเบ๊ย ผู้เช่ามีเสียงบ่นกันอยู่ว่าเจ้าของนาเหล่านี้ทำนาบนหลังคน โดยผู้เช่านาต้องออก แรงลงทุนปลูกโรงเรือนหาเช่าปลูกคราดไถโคกระบือและค่าลูกจ้าง ผู้เช่าบางคนที่ไม่มืทรัพย์สินก็ต้อง กู้ยืมทุนจากเจ้าของนาเสียดอกเบ๊ยเป็นเงินปีหนึ่งชั่งละ ๑๒ บาท หรือเป็นเช่าปีหนึ่งชั่งละ ๔๐ สัด ๆ หนึ่ง ๔๐ ทนาน ถ้าปีใดฝนดีได้เข้าบริบูรณ์ก็พอจะขายเข้ารวบรวมนเงินไว้ส่งค่าเช่าดอกเบ๊ยแล เสียค่านา ถ้าปีใดฝนเข้าในนาเป็นอันตรายด้วยน้ำมากหรือฝนแล้ง ก็ต้องเป็นหนี้เจ้าของนาโดยได้เงิน ไม่พอส่งดอกเบ๊ยแลค่าเช่า ทั้งการทำนาในเวลานี้ก็อยู่ข้างจะฝืดเคืองลำบากกว่าแต่ก่อนโดยคลอง ขอยดินขาดห้วงขาดตอน บางแห่งเมื่อถึงเดือนมกราคมน้ำแห้งขาด ดินในคลองแตกหัวระแหงกระทำ ให้ชาวนาที่อยู่ในนั้นต้องหาน้ำมาใช้จากทางไกล ส่วนโคกระบือก็ต้องไล่ไปเลี้ยงในที่ซึ่งมีน้ำห่างไกล จากบ้านโรงมกมีใจผู้ร้ายทำใจกำเริบได้ประการหนึ่งเจ้าของนาโดยมากซึ่งไม่ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ใน ท้องที่นา ย่อมจัดหานายกองเป็นผู้ดูแลมีอำนาจตลอดทุกอย่างในการนา กระทำให้ผู้เช่าถูก เบียดเบียนอีกหลายอย่าง เช่นเร่งค่าเช่า ในเวลาเข้าฤดู เพื่อจะได้ซื้อเข้าขึ้นยุ้งไว้ขายเมื่อเวลาเข้าแพง หรือขอแรงช่วยทำนาเป็นครั้งคราวเป็นต้น ถึงกระนั้นก็ดีพวกชาวนาที่เช่า-นาเขาทำเหล่านี้ยังหวังอยู่ ว่าการทำนาคงจะได้ผลพอเลี้ยงชีพบุตรภรรยาต่อไป ครั้นศก ๑๒๓ การทำนาไม่ใคร่ได้ผล บางรายก็ ขาดทุนโดยน้ำในนาท่วมต้นเข้าเป็นอันตราย บางรายได้เข้าไม่พอจะใช้จ่ายเป็นค่าจ้างโซ่หุ่ยลาว ลูกจ้างทำนา บางรายก็ไม่มีเงินจะส่งค่าเช่าแลเสียค่านาต้องกู้หนี้ยืมสินมากขึ้นบางรายต้องทำ หนังสือสัญญาขายตัวเป็นลูกจ้างเจ้าของนาส่งบุตรภรรยาไปรับใช้การงานเป็นประกัน ส่วนเจ้าของ นาที่เข้มงวดกิริยสัตว์พาหนะเป็นค่าเช่าบังคับให้ผู้เช่าทำสัญญาค่าเช่าสัตว์พาหนะนั้นนั้นทำนาต่อไป การที่ชาวนาขาดทุนไปในการทำนาศก ๑๒๓ ไปเช่นนี้ กระทำให้มีความคิดมานะหวังจะทำนาแก้ตัว หาเงินต่อไปในศก ๑๒๔ แต่การทำนาในศก ๑๒๔ หาเป็นไปตามความคาดหมายของชาวนาเหล่านี้ ไม่ กลับขาดทุนมากรายยิ่งกว่าศก ๑๒๓ เป็นเหตุที่นาบางแห่งน้ำมากเกินไปบางแห่งน้ำน้อยเกินไป ทั้งสัตว์พาหนะเกิดโรคล้มตาย บางแห่งหนูชุมทำอันตรายแก่ต้นข้าวมากผิดกว่าธรรมดา ฝ่ายนาย กองนาก็เร่งเงินค่าเช่านาเต็มตามเนื้อที่ซึ่งได้รับเช่า ไม่มีความกรุณาเห็นทุกข์ร้อนลดหย่อนบ้าง ผู้เช่ามี ความเดือดร้อนยากจนเหลือนี้สงสัยไม่มีกำลังจะทำนาในทุ่งหลวงต่อไปได้ ชาวนาจำพวกที่มีหนี้สินมาก มีความร้อนใจเกรงเจ้าของนาหรือนายกองนาจะริบเอาสัตว์พาหนะเสียหมด จำเป็นต้องรีบร้อนพา สัตว์พาหนะหลบหลีกหนีทิ้งโรงไว้ บางพวกที่พอมีกำลังหรือที่ยังพอจะหาหนี้ยืมเงินมาใช้หนี้ได้ ก็รื้อ โรงเรือนยกครอบครัวไปเที่ยวสืบเสาะหาที่ป่าพงที่เจ้าของยังไม่ได้เรียกเก็บค่าเช่าตั้งอาไศรยทำนาหา เลี้ยงชีพบุตรภรรยาต่อไป ชาวนาที่อพยพไปแล้วนั้นโดยมาก ไปเที่ยวอาไศรยทำนาป่าพงอยู่ที่คลอง ๒๓/๒๔/๒๖/๓๑/๓๒ ในทุ่งหลวงรังสิต บางพวกที่ไปตั้งอาไศรยทำนาอยู่ตามทุกลานเทลำนน้ำ เจ้าพระยาฝั่งตะวันตกก็มี

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าตรวจได้ความว่าราษฎรชาวนาที่ได้ที่ตั้งภูมิลำเนาทำนาหาเลี้ยงชีพอยู่ตาม ชายแขวงเมืองสระบุรีแลเมืองนครนายกแต่เดิมนั้น มารับความเดือดร้อนในส่วนที่บริษัทชุดคลองแลคู

นาสยามได้ขุดคลองซอยที่ ๒๖/๓๑/๓๒/๓๓/๓๔/๓๕ เข้าไปในพื้นนาฟางที่ได้หักร้างถางพงไว้ราษฎรเจ้าของนาเหล่านี้เป็นคนลาวย่อมมีความขัดสนยากจนไม่มีเงินพอจะเสียค่าคลอง กระทำให้ผู้มีทรัพย์มีช่องโอกาสแย่งกันเข้าเป็นเจ้าของนาโดยคิดค่าแรงที่หักร้างถางพงให้คนลาวเหล่านี้แล้วรับโอนซื้อต่อบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คนลาวเหล่านี้ได้รับความเดือดร้อนโดยจะตั้งบ้านเรือนอยู่ต่อไปในภูมิลำเนาเดิมของตนไม่ได้ จำเป็นต้องยกครอบครัวพากันอพยพไปหาที่ตั้งทำนาเลี้ยงชีพตามชายเขาช่องแค ซึ่งเป็นทางห่างไกลลำบากแก่การมาก

สรุปรวมครอบครัวชาวนาซึ่งได้ตั้งภูมิลำเนาในทุ่งหลวงรังสิตมีความเดือดร้อนต้องรื้อถอนเรือนโรง อพยพไปจากที่ทำนาในเวลานี้ประมาณดูสัก ๑๐๐๐ ครอบครัว กระทำให้เป็นการนำวิตกว่าการทำนาในทุ่งหลวงคลองรังสิตจะคงไม่เจริญต่อไปในศกหน้า ๆ โดยแม้ในเวลานี้เจ้าของนาจะลดหย่อนค่าเช่าผ่อนผันลงไปเพียงใดได้ก็ดี ผู้ที่อพยพไปแล้วนั้นย่อมจะชนครอบครัวกลับมาปลูกเรือนโรงทำนาไม่ได้ เพราะค่าพาหนะลงแรงรื้อขนไป ๆ มา ๆ ไม่พอแก่ผลที่จะได้ ทั้งการทำนานั้นย่อมต้องเตรียมการไว้ให้พร้อมเพรียงก่อนเวลาเนิ่น ๆ ส่วนผู้ที่ยังเข้าทำต่อไปในศก ๑๒๕ นั้น บางที่อาจยกไปอีกก็เป็นได้ เพราะธรรมดาชาวนาต้องอาศัยรายกันแลกัน เช่นบอกแขกไพร่หรือเกี่ยวเข้าในเวลาซุกเงิน หรืออาศัยรายพึ่งพาช่วยเหลือกันในการทางป้องกันโจรผู้ร้ายเป็นต้นจะอยู่ไปย่อมเปล่าเปลี่ยวลำบากระวังโจรผู้ร้ายมาก²⁰¹³

อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่า เจ้าที่ดินที่เป็นเจ้าของนาบางแห่งก็ไม่อาจเอารัดเอาเปรียบชาวนามากเกินไป เพราะหากชาวนาที่เช่านาอพยพหนีไปก็ได้รับความเดือดร้อน ดังที่เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการรายงานไว้ใน พ.ศ. 2452 ว่า

เจ้าของนาไม่ใช่เป็นผู้ทำนาได้เองทั้งหมด ต้องอาศัยกำลังของราษฎรเช่าถือรับไปทำเป็นต้น อนึ่งทุ่งหลวงเป็นทุ่งใหญ่โตมากมีนาหลายชนิด พื้นที่ทำก็ผิดกัน บางตำบลเป็นที่ลุ่ม บางตำบลเป็นที่ดอน ได้น้ำไม่เท่ากัน ผลที่ทำได้จึงไม่เสมอกัน เพราะฉะนั้นต้องอาศัยรายมีระดับให้พอดีจึงจะได้ผลอันดี ถ้าระดับไม่เหมาะสมพอดี แล้วอาจจะกระทำให้เสียผลได้ อนึ่งในที่นาลุ่มซึ่งไม่มีทางที่จะถ่ายน้ำให้ไหลออกได้ธาตุแมกนีเซียซึ่งมีอยู่ในดินมากเกินส่วนนั้น ทำให้ที่เสียไม่ได้ผลเต็มเม็ดเต็มรวงเพราะน้ำเสีย เช่นตั้งแต่แถวบ้านลำบ้านสวนพริกขึ้นไป บางที่ทำนาลงถึง ๙ ไร่ ๑๐ ไร่ จะได้เข้าสักเกวียนหนึ่งเท่านั้น ถ้าเป็นเช่นนี้แล้วถึงจะลงทุนทำไปสักเท่าใดก็ต้องขาดทุน เพราะฉะนั้นราษฎรจึงพากันอพยพไปเสียโดยมากคนที่ทำก็น้อยลงไปทุกที นาชนิดนี้ต้องอาศัยรายให้น้ำน้ำจืดไปล้าง ถ่ายน้ำเสียออกจึงจะทำให้ที่ดีขึ้น ถ้าไม่ได้น้ำจืดมาล้างในที่เหล่านี้แล้ว เมล็ดเข้าก็มักจะลีบแลเล็กลงที่เช่นนี้จะหวังผลดีไม่ได้กับราษฎรเมืองเราเป็นคนจนมาก ไม่มีทุนรอนที่จะซื้อเครื่องมือแลสัตว์พาหนะเองได้, ต้องอาศัยรายเป็นของเจ้าของทอดรองให้ เมื่อทำไปไม่ได้ผลพอกก็มักจะพากันอพยพหนีไปทำในตำบลอื่น

²⁰¹³ หจข. ร. 5, กษ. 3.1/11 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง

ซึ่งมีที่ดินอันมีปัญ่มาก โดยอยากจะได้ผลดี เมื่อผู้เช่าอพยพไปเสียเช่นนี้ เจ้าของนาย่อมได้ความ
เดือดร้อน...²⁰¹⁴

ชาติพันธุ์เขมร

ชาวเขมรส่วนใหญ่เป็นไพร่จากการเกลี้ยกล่อมชักชวน และเข้ามาเนื่องจากปัญหาภายในสังคม การเมืองของเขมรเอง เช่น ในปี พ.ศ.2325 เกิดเหตุการณ์รื้อนวายในเขมร นักองเองและเจ้านายเขมรติดตาม พระยายมราช (แบน) พระยากลาโหม (ปก) พร้อมกับกวาดต้อนครอบครัวชาวเขมรประมาณ 500 คนที่ส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิกเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ด้วย ครอบครัวเขมรถูกส่งไปอยู่ที่เหนือวัดสมอราย อยู่ใกล้กับพวกเชื้อสายโปรตุเกสที่นับถือศาสนาเดียวกัน หมู่บ้านนี้ได้ชื่อว่าหมู่บ้านเขมร กลุ่มเจ้านายเขมรได้โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลคอกกระบือ ภายหลังได้ย้ายไปอยู่ที่ริมคลองคูพระนคร เรียกว่า “วังเจ้าเขมร” เป็นชุมชนของชาวเขมรในเขตพระนครซึ่งมีบางส่วนเป็นเขมรที่นับถือศาสนาอิสลาม ตั้งบ้านเรือนอยู่ ได้ชื่อว่าเป็น “บ้านแขกเมืองเขมร” เมื่อตัดถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ 4 ข้ามคลองคูพระนครถนนผ่านหน้าหมู่บ้านนี้

เขมรมุสลิมกลุ่มอื่นในกรุงเทพฯ ได้แก่ พวกที่เคนตั้งบ้านเรือนมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 1 พระราชทานที่ดินบริเวณที่เรียกว่า “บ้านครัว” (อยู่ในเขตพญาไทปัจจุบัน) ให้เป็นที่ตั้งชุมชน²⁰¹⁵

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ภาคอีสานและภาคตะวันออก แถบเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ มหาสารคาม นครราชสีมา สระแก้ว จันทบุรี ตราด และฉะเชิงเทรา มีชาวเขมรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ชนชั้นนำเรียกชาวเขมรแถบเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะและเมืองขุขันธ์ (ขุขันธ์และสังขะคือเขตจังหวัดศรีสะเกษ) ว่า “เขมรป่าดง”

ชาติพันธุ์จีน

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คนจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจและสังคมสูงมาก ขณะเดียวกันคนจีนก็ประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ส่วนหนึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลมาจากการปรับตัวของคนจีนในระบบทุนนิยมโลกเพื่อให้สามารถแข่งขันกับนายทุนตะวันตกที่มีทุนและเทคโนโลยีเหนือกว่าเนื่องจากประเทศตะวันตกได้ผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรมมาแล้ว ในขณะที่ทั้งรัฐจีนและทุนจีนยังอยู่ในสภาพที่อ่อนแอและไม่สามารถปกป้องหรืออำนวยความสะดวกประโยชน์ต่างๆ ให้แก่พ่อค้าและนายทุนจีนได้มากนัก วิธีการปรับตัวของนายทุนจีนที่สำคัญได้แก่การจัดตั้งสมาคมการค้าและองค์กรการค้า

²⁰¹⁴ หจข. ร.5, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. 128.

²⁰¹⁵ วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 63.

สมาคมการค้า (guild) ของชาวจีน ที่มีบทบาทในการค้าระหว่างเมืองท่าทางภาคใต้ของจีนกับเมืองท่าในประเทศไทย ได้รับการจัดตั้งขึ้นในประเทศจีนโดยพ่อค้าจีนตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ในต้นทศวรรษ 2400 ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว มีการจัดตั้งสมาคมการค้าที่สำคัญ มีชื่อว่า **ซัวเถาเกาหงเก็ก** เพื่อดูแลการค้าระหว่างเมืองท่าซัวเถากับกรุงเทพฯ ในระหว่างที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 จนถึงสมัยแรกเริ่มของสงครามโลกครั้งที่ 2 สมาคมการค้าของชาวจีนขยายตัวอย่างมาก โดยมีจำนวนไม่ต่ำกว่า 70 แห่ง ทั้งนี้โดยมี**สภาหอการค้า** (Chamber of Commerce) ทำหน้าที่เป็นองค์กรกลางในการควบคุมดูแลสมาคมการค้าทั้งหมด สมาคมการค้าเหล่านี้มีส่วนอย่างมากในความสำเร็จทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพฯ ที่ทำการค้ากับเมืองท่าในภาคใต้ของจีน ฮองกง และสิงคโปร์ เพราะช่วยปกป้องผลประโยชน์ทางการค้า ช่วยให้เกิดการประสานงานและร่วมมือกันระหว่างสมาชิก ทำให้ธุรกิจของชาวจีนมีความเข้มแข็ง โดยที่การร่วมมือกันนี้ดำเนินไปโดยมีการสร้างความรู้สึกร่วมกันขึ้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับทุนตะวันตกและญี่ปุ่นด้วย²⁰¹⁶

ในขณะที่พ่อค้าและนายทุนจีนทำการค้าระหว่างกันและร่วมมือกันในรูปของสมาคมหรือเครือข่ายข้ามประเทศ การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ส่งผลกระทบต่อคนจีนหลายกลุ่มในประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยที่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดแก่คนจีนแต่ละกลุ่มมีลักษณะแตกต่างกัน ดังจะได้วิเคราะห์โดยสังเขป ดังนี้

คนจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากร

เจ้าภาษีนายอากรเคยประสบความสำเร็จมากในการสะสมทุน เพราะสามารถผูกขาดสินค้าหรือธุรกิจบางชนิด เช่น ธุรกิจเกี่ยวกับการค้ารังนก ผื่น บ่อนเบี้ย หวาย สุรา ทั้งนี้โดยอาศัยการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้มีอำนาจทางการเมือง ในบางกรณีก็ถวายบุตรสาวเป็นเจ้าจอมหรือหม่อมห้าม เช่น พระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ (เจ้าสัวยิ้ม) ซึ่งผูกขาดอากรรังนกและค้ารังนก ต่อมาแพ้ประมูลอากรรังนก จึงเปลี่ยนมาประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรผื่นและค้าผื่น²⁰¹⁷

การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ใน พ.ศ.2416 ทำให้เจ้าภาษีนายอากรต้องชำระเงินที่หอรัษฎากรพิพัฒน์โดยตรง แทนการชำระเงินผ่านขุนนาง และรัฐบาลเพิ่มความเข้มงวดในการประมูลและการส่งเงินงวด หากเจ้าภาษีนายอากรไม่ส่งเงินตามกำหนดก็ต้องถูกยึดทรัพย์ ซึ่งปรากฏว่ามีเจ้าภาษีนายอากรบางคนถูกยึดทรัพย์แม้ว่าจะได้ฝากตัวเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางจำนวนหนึ่งก็ตาม เช่น พระยาภักดีภักตรากร (เจ้าสัวโจ้วหรือเกงซัว) ซึ่งรับทำภาษีหลายชนิด ได้แก่ ภาษีการพนัน ภาษีรังนก ภาษีอ้อย ภาษีเกลือ ภาษีสุรา ภาษีหอย ก.ข. ภาษีน้ำตาลทราย ค้างเงินภาษีอากรมากจนถูกริบตึกที่อยู่

²⁰¹⁶ โปรดดู พรรณี บวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม**.

²⁰¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

อาศัย แต่เมื่อยึดแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระยาภักดีภทรการเข้าตักตักกล่าวอยู่ต่อไป เจ้าพระยาโชฎิกกราชเศรษฐี (เถียน โชติกเสถียร) ก็ล้มละลายเช่นกัน เพราะเป็นเจ้าภาษีนายอากรหลายชนิดและหลายหัวเมือง เช่น อากรบ่อนเบี้ย สุรา ฝิ่น หอย ก.ข. เกลือ ไม้ ขอนสัก ฯลฯ แต่จะเป็นเพราะเหตุใดก็ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด มีหลักฐานแต่เพียงว่าไม่มีเงินจ่ายภาษีตามที่ประมูลได้และต้องเป็นหนี้รัฐบาลหลายแสนบาท แม้จะนำทรัพย์สินมาขายทอดตลาดเพื่อใช้หนี้แล้วยังติดหนี้หลงอยู่อีกมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ยกหนี้ที่เหลือให้เป็นเงินถึง 423,557 บาท 60 อัฐ ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากในสมัยนั้น ใน พ.ศ.2430 เจ้าภาษีนายอากรซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นคนจีนถูกฟ้องล้มละลายถึง 23 คน โดยมีเงินค้างหลวงรวมกันกว่าหนึ่งล้านบาท และมีที่ค้างเป็นทองอีก 1 ชั่ง 53 บาท 20 สลึง แม้ว่าศาลตัดสินให้ล้มละลายจริงๆ เพียง 4-5 ราย โดยเห็นว่าเจ้าภาษีนายอากรที่เหลือไม่ได้ล้มละลายจริงแต่ตั้งใจโกงรัฐบาล แต่ในปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ลดการประมูลภาษีอากรลงเป็นลำดับซึ่งทำให้ผู้ที่เคยเป็นเจ้าภาษีนายอากรต้องยุติบทบาทลง เหลือการประมูลภาษีอากรเพียงบางชนิด ได้แก่ อากรฝิ่น อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย และอากรหอย ซึ่งกระบวนการจัดเก็บภาษีอากรเหล่านี้ต้องอาศัยกลไกและอิทธิพลของเจ้าภาษีนายอากร รัฐบาลจึงไม่สามารถยกเลิกในทันที จนกระทั่ง พ.ศ.2450-2452 จึงมีการยกเลิกอากรการพนันในต่างจังหวัด และใน พ.ศ.2452 รัฐบาลได้เริ่มจัดเก็บอากรสุราเอง ต่อมาใน พ.ศ.2460 รัฐบาลยกเลิกอากรการพนันในกรุงเทพฯ จึงทำให้ระบบเจ้าภาษีนายอากรและการฝากตัวเป็นผู้ได้อุปถัมภ์ของชนชั้นผู้ปกครองเพื่อการประมูลภาษีสิ้นสุดลงโดยปริยาย²⁰¹⁸

ก่อนและหลังระบบเจ้าภาษีนายอากรจะสิ้นสุดลงนั้น เจ้าภาษีนายอากรทั้งหลายล้วนนำเงินไปลงทุนในธุรกิจหลายชนิด เช่น โรงงานน้ำตาล โรงสี การส่งออกข้าว การเดินเรือ เหมืองแร่ดีบุก เหมืองแร่เหล็ก การเก็บและส่งออกรังนก โรงรับจำนำ โปยกวนธนาคร ฯลฯ บางคนประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี แต่บางคนก็ประสบความล้มเหลวเนื่องจากปัจจัยต่างๆ กัน เช่น การลงทุนในธุรกิจเรือเล็กไม่อาจแข่งขันกับบริษัทเยอรมันซึ่งมีทุนมากกว่าจนสามารถลดราคาตัวให้ถูกลงมาก จนกระทั่งบริษัทของคนจีนต้องเลิกกิจการเดินเรือ แม้แต่ธุรกิจโรงสีซึ่งคนจีนสามารถยึดครองมาได้ (จากเดิมที่ธุรกิจดังกล่าวนี้เป็นของชาวอังกฤษ เพราะมีเทคโนโลยีในการสีข้าวที่ก้าวหน้ากว่า) โดยคนจีนสามารถพัฒนาเทคนิคการสีข้าวซึ่งได้รับความนิยมสูงกว่าข้าวกล้องและมีเครือข่ายพ่อค้าทั้งในประเทศและต่างประเทศ แต่คนจีนบางตระกูลกลับล้มละลายเพราะสาเหตุต่างๆ กัน เช่น ทำสัญญาซื้อขายข้าวสารล่วงหน้ากับพ่อค้าต่างประเทศไว้นานหลายเดือนในขณะที่ราคาข้าวเปลือกสูงขึ้นมาก ทำให้ต้นทุนสูงขึ้นจนประสบภาวะขาดทุน เช่นเดียวกับธุรกิจธนาครซึ่งพ่อค้าจีนเข้าหุ้นกันก็ต้องล้มเลิกกิจการเพราะมีทุนน้อยและมีการให้กู้ยืมโดยขาดหลักทรัพย์สินค้ำประกัน เมื่อพ่อค้าที่กู้เงินไปลงทุนต้องล้มละลายก็ทำให้ธนาครล้มไปด้วย นอกจากนี้ยังมีบางตระกูลที่ผู้นำของตระกูลมีอายุสั้นจนกระทั่งขาดแคลนผู้มีวิสัยทัศน์และคุณสมบัติเหมาะสมที่จะบริหารธุรกิจให้ก้าวหน้าต่อไป อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้แต่ละตระกูลประสบภาวะล้มละลายแตกต่างกัน แต่ปัจจัยสำคัญ

²⁰¹⁸ พรรณี บวเล็ก, ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่ โศกนาฏกรรม, หน้า 20-30.

ประการหนึ่งที่ทำให้นายทุนรุ่นแรกในสังคมไทยไม่สามารถปรับตัวได้ก็คือความเคยชินกับการใช้ระบบอุปถัมภ์และการผูกขาดโดยอาศัยอิทธิพลที่มีอยู่ แต่ขาดประสบการณ์และความสามารถในการบริหารธุรกิจสมัยใหม่ที่มีการแข่งขันสูงเมื่อเผชิญกับ “การแข่งขันเสรี” กับบริษัทตะวันตกที่มีทุนและเทคโนโลยีสูงกว่า “เจ้าสัว” หลายคนจึงไม่อาจเอาชนะได้²⁰¹⁹

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 กลุ่มพ่อค้าเงินจำนวนหนึ่งได้ก้าวขึ้นมาเป็นนายทุนจีนรุ่นใหม่ หรือ “เจ้าสัวใหม่” สามารถดำเนินกิจการต่างๆ เกี่ยวกับค้าต่างประเทศอย่างครบวงจร เช่น การส่งออก การเดินเรือ การธนาคาร มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับพ่อค้าในประเทศและต่างประเทศกว้างขวาง และมีข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสภาวะการค้าในตลาดภายในและตลาดโลกเป็นอย่างดี ทำให้ประสบความสำเร็จในการลงทุนและกลายเป็นชนชั้นนำทางเศรษฐกิจรุ่นใหม่²⁰²⁰

อนึ่ง หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 มีการขยายตัวของคนจีนที่เป็นพ่อค้าคนกลางในชนบท คนจีนที่เป็นเจ้าของโรงสี และคนจีนที่เป็นพ่อค้าข้าวเปลือก เพราะพื้นที่การเพาะปลูกขยายตัวออกไปมากและการส่งออกข้าวเป็นจำนวนมากในช่วงนี้เกิดขึ้นได้โดยคนจีนมีบทบาทสำคัญในการจัดหาข้าวเพื่อป้อนโรงสีและส่งข้าวมาสู่กรุงเทพฯ ก่อนที่จะส่งออกสู่ตลาดต่างประเทศ ทำให้พ่อค้าคนกลางเหล่านี้มีกลายเปลี่ยนเป็นนายทุนสำคัญในสังคมไทย

การที่พ่อค้าคนกลางชาวจีนสามารถขยายตัวได้อย่างรวดเร็วเกิดจากปัจจัยสนับสนุนหลายประการที่สำคัญได้แก่ การที่คนจีนมีเครือข่ายอยู่ในตลาดสำคัญ เช่น สิงคโปร์ ฮ่องกง และเมืองท่าทางภาคใต้ของจีน การที่รัฐบาลสนับสนุนให้หักล้างทางพงเพื่อขยายพื้นที่ทำนา รัฐบาลได้ปล่อยให้การลงทุนในธุรกิจข้าวของพ่อค้าเป็นไปอย่างเป็นอิสระ ชาวจีนอพยพเข้ามาในกรุงเทพฯ จำนวนมากและเข้ามาดำเนินธุรกิจอย่างครบวงจร รวมทั้งพัฒนาระบบการคมนาคมทำให้พ่อค้าคนกลางสามารถขนส่งสินค้าออกจากแหล่งผลิตได้อย่างสะดวก นอกจากนี้ยังมีการพัฒนาระบบไปรษณีย์โทรเลขทำให้การติดต่อสื่อสารดำเนินไปอย่างสะดวกรวดเร็ว พ่อค้าจีนสามารถรู้ราคาข้าวในตลาดโลกโดยอาศัยระบบไปรษณีย์โทรเลขในการติดต่อกับพ่อค้าที่อยู่ในเครือข่าย ขณะเดียวกันพ่อค้าในชนบทก็มีข้อมูล, ประกอบการตัดสินใจว่าตนควรขายข้าวให้กับพ่อค้าในกรุงเทพฯ ในราคาเท่าไร และควรจะซื้อข้าวกับชาวบ้านในราคาเท่าไร ระบบไปรษณีย์โทรเลขจึงทำให้พ่อค้าคนกลางในชนบทสามารถเชื่อมต่อได้ทั้งตลาดในกรุงเทพฯ และตลาดโลก พ่อค้าคนกลางในกรุงเทพฯ และชนบทต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกันเพื่อให้แน่ใจได้ว่า พ่อค้าในชนบทจะขายข้าวให้ ด้วยการแข่งขันในการส่งออกข้าวไปต่างประเทศที่สูงมากขึ้นทำให้ พ่อค้าคนกลางเหล่านี้มีอำนาจมากในการกำหนดราคาและปริมาณข้าวในตลาด ขณะเดียวกันนายทุนชนบทกลุ่มนี้ก็ทำให้สินค้าสามารถกระจายสู่ชนบทได้ ทั้งสินค้าที่มาจากยุโรป ญี่ปุ่น อเมริกา และจีน พ่อค้านำเข้าจะอาศัยพ่อค้าคนกลางหรือนายทุนในชนบทเป็นผู้กระจายสินค้าไปสู่หมู่บ้าน นอกจากนี้พ่อค้าคนกลางยังให้ชาวบ้านในชนบทกู้ยืมก่อนและใช้คืนเมื่อเก็บ

²⁰¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33-69.

²⁰²⁰ สุนทรี อาสะไวย์, “วิกฤตการณ์ข้าวหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง” วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์. 6, 1 (มีนาคม 2531), หน้า 165-174.

เกี่ยวข้าวแล้ว พ่อค้าคนกลางในชนบทจึงกลายเป็นกลไกที่สำคัญในระบบเศรษฐกิจไทย ทั้งการเติบโตของพ่อค้าในเมืองที่ ธุรกิจที่นำเข้าและส่งออก การขยายตัวของระบบทุนนิยมและการค้าในชนบท ทำให้อาณาจักรของพ่อค้าคนจีนขยายตัวตามไปด้วย พ่อค้าในกรุงเทพฯเจริญเติบโตได้ด้วยการสร้างความสัมพันธ์ในเครือข่ายระหว่างเมืองหลวงและชนบทได้สำเร็จ อีกทั้งเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 มีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองของชาวชนบท ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบเครื่องแต่งกาย ความนิยมใช้ผ้าจากโรงงานอุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงในการบริโภคเช่นนี้มีส่วนทำให้ระบบเศรษฐกิจเจริญเติบโตและทำให้ชาวจีนประสบความสำเร็จในการสะสมทุนและขยายการลงทุน²⁰²¹ ส่งผลให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วโดยมีการขยายตัวของชนชั้นกลางและคนที่หารายได้จากการขายแรงงานเป็นเงาตามตัว

คนจีนทั่วไป

คนจีนจำนวนหนึ่งประสบความสำเร็จในการสะสมทุน ปัจจัยสำคัญคือการสร้างเครือข่ายทางการค้าที่เชื่อมโยงกันทั่วเอเชียโดยให้ความสำคัญแก่สำเนียงภาษาหรือความเป็นคนที่อพยพมาจากถิ่นเดียวกัน โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนแต้จิ๋วที่มีบทบาทในการทำธุรกิจโรงสีและธุรกิจค้าข้าว เครือข่ายพ่อค้าชาวจีนแต้จิ๋วสามารถควบคุมธุรกิจโรงสีและการซื้อขายข้าวในแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของโลกคือประเทศสยาม ทั้งนี้โดยพ่อค้าเหล่านี้มีเครือข่ายเชื่อมโยงไปถึงเขตชนบท พร้อมกันนั้นก็มีเครือข่ายเชื่อมโยงกับพ่อค้าจีนแต้จิ๋วที่ควบคุมเมืองท่าสำคัญคือสิงคโปร์และฮ่องกง พ่อค้ารุ่นใหม่เหล่านี้ก้าวขึ้นมามีบทบาทแทนพ่อค้าข้าวรุ่นเก่าที่เป็นเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯ และคอมปราโดร์²⁰²²

การสร้างเครือข่ายพ่อค้าแทนการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับเจ้านายหรือขุนนางเช่นนี้ ทำให้พ่อค้ารุ่นใหม่มีศักยภาพในการแข่งขันสูงกว่า²⁰²³ (ต่างจากพ่อค้ารุ่นเก่าที่มีลักษณะแบบเจ้าขุนมูลนายและถนัดที่จะใช้อิทธิพลในการผูกขาดมากกว่าการพัฒนาธุรกิจเพื่อแข่งขัน) และพ่อค้ารุ่นใหม่ยังมีกำไรมากขึ้นด้วยเนื่องจากไม่ต้องแบ่งปันผลประโยชน์ให้แก่ผู้อุปถัมภ์มากมายเหมือนพ่อค้าจีนรุ่นเก่า ที่สำคัญก็คือพ่อค้าข้าวเหล่านี้ได้รวมกลุ่มกันเพื่อสร้างระบบผูกขาดขึ้นมา โดยการกำหนดราคาข้าว ค่าขนส่ง ค่าขนถ่ายหน้าขายข้าว ฯลฯ ให้เป็นอัตราเดียวกันที่ทุกคนจะต้องยอมรับ หากใครลดราคาหรือแย่งซื้อจะถูก

²⁰²¹ โปรตุเกส พรหมณี บัวเล็ก, **ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงพ.ศ.2457-พ.ศ.2482บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม.**

²⁰²² คอมปราโดร์ (compradors) เป็นกลุ่มคนที่มีความรู้และเงินทุนที่ทำสัญญากับบริษัทตะวันตก มีฐานะเป็นพนักงานที่ได้รับเงินเดือนจากบริษัทและได้รับค่านายหน้าด้วย ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของบริษัทตะวันตกที่นำเข้าหรือส่งออกสินค้า โดยเชื่อมโยงกับพ่อค้าจีนในประเทศสยามเพื่อจะรวบรวมสินค้าที่ผลิตในประเทศสยาม เช่น ข้าว ส่งให้แก่บริษัท หรือกระจายสินค้าที่บริษัทนำเข้ามามีในประเทศสยามให้แก่ผู้ค้าส่งและค้าปลีก โดยดูแลด้านการตลาด การบัญชี การประสานงานกับบริษัทอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น ธนาคาร หรือดำเนินการซื้อขายสินค้ากับผู้รับซื้อหรือกับผู้ขายสินค้า คอมปราโดร์มักทำงานทั้งในฐานะตัวแทนบริษัทและมักมีธุรกิจการค้าเป็นของตนเองไปพร้อมกัน

²⁰²³ พรหมณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 83.**

ลงโทษด้วยอำนาจมีด ทำให้สามารถซื้อข้าวได้ในราคาถูก สามารถกินค่านายหน้าได้ในอัตราสูง และยังสามารถคดโกงผู้ขายข้าวให้พ่อค้าเหล่านี้ด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การบอกปริมาณข้าวที่ได้รับต่ำกว่าความเป็นจริง ฯลฯ พ่อค้าข้าวกลุ่มนี้จึงทำกำไรได้มหาศาล²⁰²⁴ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าวที่กระจายอยู่ในหัวเมืองหรือชนบทที่เข้ามาอยู่ในเครือข่ายของนายหน้าค้าข้าวในกรุงเทพฯ (ปี่ฮั้งหรือหยงฮั้ง) โดยนายหน้าค้าข้าวในกรุงเทพฯ จะให้หลักประกันด้านราคาและเงินทุนแก่โรงสีหรือพ่อค้าข้าวในต่างจังหวัด เช่น ข้าวสารที่โรงสีต่างจังหวัดขนมาให้ปี่ฮั้งแล้ว ไม่ว่าจะขายหรือยังไม่ได้ขายออกไป ก็สามารถรับเงินค่าข้าวนำกลับไปซื้อข้าวเปลือกป้อนโรงสีต่อไป ในฤดูเก็บเกี่ยวที่โรงสีต้องซื้อข้าวก็กดทุ่นไว้มากๆ โรงสีก็สามารถขอเบิกเงินล่วงหน้าไปกว้านซื้อข้าวเปลือกเพื่อกักทุ่นไว้ได้ นอกจากนี้ยังช่วยให้ข้อมูลข่าวสารต่างๆ เกี่ยวกับราคาข้าวในตลาดโลกกับโรงสีเพื่อช่วยในการตัดสินใจ เครือข่ายเช่นนี้ทำให้ทั้งสองฝ่ายได้ประโยชน์จากการซื้อขายข้าว²⁰²⁵

อย่างไรก็ตาม สภาพการค้าในตลาดโลกและสภาพการผลิตในประเทศก็มีผลต่อความสำเร็จหรือความล้มเหลวของโรงสีและพ่อค้าข้าวทุกระดับในประเทศ เพราะในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ระบบเศรษฐกิจไทยผูกพันกับระบบเศรษฐกิจโลกที่มีชาติตะวันตกเป็นศูนย์กลางอย่างแนบแน่นมากขึ้น และสินค้าสำคัญๆ ที่คนจีนส่งออกก็มีแหล่งผลิตภายในประเทศ

ตัวอย่างของพ่อค้าชาวจีนที่สะท้อนให้เห็นความผันผวนในการดำเนินธุรกิจอันเป็นผลมาจากเงื่อนไขแวดล้อมดังกล่าวข้างต้น ก็คือพ่อค้าข้าว หลังจากเกิดการค้าเสรีและสิ้นสุดยุคที่เจ้าภาษีนายอากรทำโรงสีและค้าข้าวแล้ว ได้เกิดเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าวกลุ่มใหม่ที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 1 สินค้ายุทธปัจจัยต่างๆ รวมทั้งข้าวเป็นที่ต้องการสูงขึ้นและการที่แรงงานในประเทศอาณานิคมถูกใช้ไปในการทำไร่ขนาดใหญ่ก็ทำให้ต้องอาศัยข้าวจากประเทศสยาม ยิ่งเมื่อเกิดปัญหาภัยธรรมชาติจนผลผลิตข้าวในประเทศสยามลดลง (พ.ศ.2460 เกิดอุทกภัยทำให้นาข้าวเสียหายร้อยละ 20.96 และ พ.ศ.2462 เกิดฝนแล้งทำให้นาข้าวเสียหายร้อยละ 43.37 ผลผลิตข้าวก็ยิ่งลดลง อีกทั้งนาข้าวในพม่าและอินโดจีนก็ได้รับความเสียหายด้วย พ่อค้าจีนที่กักตุนข้าวไว้จึงได้กำไรมหาศาล เพราะราคาข้าวสูงขึ้นกว่าสองเท่า²⁰²⁶ อย่างไรก็ตาม ในที่สุดแล้วเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าวจำนวนมากกลับประสบภาวะขาดทุน ทั้งนี้ก็เพราะมีคู่แข่งมากขึ้นเนื่องจากมีผู้ลงทุนทำโรงสีเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังปรากฏว่า ใน พ.ศ.2462 มณฑลกรุงเทพฯ มีโรงสี 66 แห่ง สิบปีต่อมา เพิ่มจำนวนขึ้นเป็น 128 แห่ง²⁰²⁷ นอกจากนี้ ใน พ.ศ.2470 ยัง

²⁰²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154-157.

²⁰²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 155-156.

²⁰²⁶ ใน พ.ศ.2461 ข้าวในประเทศสยามราคาหาละ 9.60 บาท (ไทยส่งออกข้าว 14.20 ล้านหาล ทำรายได้ 132.10 ล้านบาท) แต่ พ.ศ.2462 หาลละ 19.27 บาท (ไทยส่งออกข้าว 7.41 ล้านหาล ทำรายได้ 123.08 ล้านบาท) โปรดดู สุนทรี อาสะโวทัย, **วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1**, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533, หน้า 11-19.

²⁰²⁷ ถนอม ตะนา, “กิจการโรงสีข้าวในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2401-2481” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527, หน้า 42.

เกิดวิกฤตเศรษฐกิจโลกที่ทำให้ตลาดโลกในเวลานั้นและหลังจากนั้นหลายปีปรับซื้อข้าวน้อยลงมาก ประกอบหลายประเทศในโลกผลิตธัญพืชได้มากขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้ผลผลิตล้นตลาดและราคาตกลงมาก ทำให้พ่อค้าในประเทศสยามไม่สามารถแข่งขันและขายข้าวได้น้อยลงมาก เช่น ใน พ.ศ. 2472 ข้าวที่ส่งออกจากประเทศสยามขายได้เพียงร้อยละ 32.3 เท่านั้น อีกทั้งข้าวไทยยังมีคุณภาพต่ำลง เพราะโรงสีบางแห่งผลิตข้าวคุณภาพต่ำและมีการปลอมปนข้าว ทำให้ผู้ซื้อข้าวในต่างประเทศหันไปซื้อข้าวจากประเทศอื่น นอกจากนี้ทั้งชาวนา โรงสี และผู้ส่งออกข้าวยังถูกเอาเปรียบจากคนกลางซึ่งเป็นผู้กุมอำนาจในการกำหนดราคาข้าวที่รับซื้อจากชาวนาและขายต่อให้โรงสี²⁰²⁸

สำหรับผู้ประกอบการชาวจีนทั่วไปนั้น ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ชาวจีนมีโอกาสประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจสูงขึ้นเพราะเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ เชื่อมโยงกับเศรษฐกิจของท้องถิ่นต่างๆ เพิ่มขึ้นมากจนกลายเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง เนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น รถไฟ โทรเลข ระบบการศึกษา กฎหมายและการศาล ฯลฯ เมื่อประกอบกับความเปลี่ยนแปลงอื่นๆ ภายในประเทศเช่น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม การขยายตัวของการศึกษา และการขยายตัวของระบบราชการ ฯลฯ ก็ทำให้ชนชั้นกลางที่มีรายได้เป็นเงินตราขยายจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว คนเหล่านี้กลายเป็นผู้กำลังซื้อและมีความจำเป็นต้องบริโภคสินค้าใหม่ๆ เช่น ผ้า ไม้ขีดไฟ รองเท้า กระเป๋า สบู่ ปูนซีเมนต์ เปียรี ฯลฯ ชาวจีนทั่วไปจึงเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างกว้างขวางทั้งในฐานะผู้ประกอบการ ผู้ขายสินค้า และผู้จ้างแรงงาน โดยมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจของไทยกับเมืองท่าภายนอกและกับหัวเมืองตลอดจนชนบททั่วประเทศ เมื่อสะสมทุนได้เพียงพอก็ลงทุนขยายการค้าหรือลงทุนในการผลิตสินค้า คนจีนจำนวนมากสะสมทุนขึ้นปฐมจากการขายแรงงาน การปลูกผักขาย การเป็นช่างฝีมือ และการเป็นพ่อค้ารายย่อย เช่น มีคนจีนจำนวนไม่น้อยได้ได้เลื่อนฐานะของตนเองจากลูกจ้างในไร่หรือจนกระทั่งได้เป็นหลงจู๊โรงสี²⁰²⁹ บางคนเป็นผู้ประกอบการที่ลงทุนในธุรกิจใหม่ๆ เช่น การทอผ้า การตั้งโรงภาพยนตร์หรือนำภาพยนตร์ออกฉายในจังหวัดต่างๆ²⁰³⁰ บางคนได้รับการศึกษาค่อนข้างสูงและกลายเป็มนักหนังสือพิมพ์ นักเขียน ข้าราชการ ครู

กล่าวได้ว่าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คนจีนกลายเป็นพ่อค้าที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการค้าทั่วประเทศ ทั้งการค้าระหว่างท้องถิ่นกับกรุงเทพฯ และการค้าภายในท้องถิ่น โดยพ่อค้าส่วนหนึ่งนำสินค้าจากกรุงเทพฯ มาสู่ท้องถิ่น และพ่อค้าจีนอีกกลุ่มหนึ่งสินค้าจากกรุงเทพฯ นี้ไปขายต่อในตัว

²⁰²⁸ หจข., กส. 15.2/22 คำแปลความคิดเห็นของบริษัทบอร์เนียวเรื่องสินค้าข้าวของประเทศสยาม พ.ศ.2473. อ้างใน พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรู้จรัสโรจน์สุโกนาฏกรรม**, หน้า 117-118.

²⁰²⁹ หจข.,จดหมายเหตุนายทุนที่ 3 จ.ศ.1206 เลขที่ 168 “จีนกล่าวโทษกันเองเรื่องอ้อย”. อ้างใน ชลดา โกปวัฒนา, “ทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2448,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533, หน้า 96.

²⁰³⁰ พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรู้จรัสโรจน์สุโกนาฏกรรม**, หน้า 103-111.

ในภาคกลางคนจีนจำนวนมากลงทุนในที่ดิน เช่น บริเวณด้านใต้ของทุ่งหลวงมีการตั้งถิ่นฐานของราษฎรเป็นอย่างมาก เนื่องจากมีความอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับการขุดคลองซอยไปจดคลองแสนแสบ ทำให้เกิดการเชื่อมความคับคั่งระหว่างแหล่งเพาะปลูกเก่าและใหม่เข้าด้วยกัน ชาวจีนได้มาตั้งชุมชนขนาดใหญ่บริเวณคลอง 11 และคลอง 12 ปรากฏว่ามีกลุ่มพ่อค้าชาวจีนได้ซื้อที่ดินจำนวน 9,000 ไร่ ในปี 2438 แล้วก่อตั้งบริษัทชื่อ บริษัทลำไทร²⁰³³

การขยายตัวของผู้ประกอบการสินค้า อันได้แก่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ขายแรงงานหรือปลูกข้าว หรือผลิตสินค้าหัตถกรรม เช่น มีด จอบ เสียม หรือปลูกผักขาย ทำให้คนจีนที่เป็นพ่อค้าประสบความสำเร็จในการค้าขาย เกิดตลาดใหม่ๆ ขึ้นมาเป็นจำนวนมากทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง โดยชาวจีนเปิดร้านขายสินค้าอุปโภคบริโภคเบ็ดเตล็ด อุปกรณ์เกี่ยวกับการทำนา และชาวจีนยังได้ทำการค้าขายทางเรือไปตามที่

2032 หจข. ร.5 ม.49/27 ลำเนาที่ 87000 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ.114. อ้างใน พรรณงาม เจริญธรรม, รายงานวิจัยความ
มั่นคงศึกษา เรื่อง ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับปัตตานีสันักกรุงธนบุรีและราชาธิปไตย
รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550. หน้า 44.

²⁰³³ นนทพร อยู่มั่งมี, “คติความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457”, หน้า 74-75.

ต่างๆ เช่น ฉันทบุรี มินบุรี ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี นอกจากนั้นชาวจีนยังมีความชำนาญในธุรกิจรับซื้อข้าว แม้ว่าจะมีคู่แข่งเป็น “พวกแขกแลไทย” แต่ “พวกแขกแลไทย” ก็สู้ชาวจีนไม่ได้ เนื่องจากชาวจีนสามารถควบคุมตั้งแต่แหล่งผลิตจนถึงโรงสี²⁰³⁴ กิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ ที่ชาวจีนเป็นประกอบการ ได้แก่ สวนพริกไทยในภาคตะวันออก อยู่ต่อเรือสำเภาที่กรุงเทพฯ จันทบุรี และนครศรีธรรมราช นายทุนเงินกู้ กิจการป่าไม้ โรงกลั่นสุราและโรงเลื่อย ในภูมิภาคต่างๆ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างคนจีนกับคนชาติพันธุ์อื่นๆ มีลักษณะที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่า “คนจีนเอาเปรียบ” ซึ่งรัฐบาลสยามก็พยายามหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้ แต่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 7 ต่างก็รับรู้และยอมรับว่าการที่จะแก้ไขปัญหาระหว่างคนจีนเอาเปรียบคนไทยภายในชั่วอายุคนรุ่นเดียวคงจะทำได้²⁰³⁵

การประกอบธุรกิจในบริบทที่คนจีนปราศจากอำนาจทางการเมือง ทำให้คนจีนยอมอ่อนน้อมต่อผู้มีอำนาจในสังคม พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ได้กล่าวถึงวิธีปรับตัวของพ่อค้าจีนในการค้าขายว่า “ชาวต่างประเทศที่ไปมาค้าขายโดยมากก็เป็นจีน ซึ่งแสวงหากำไรในการค้าขายเป็นใหญ่ ยอมมอบหมอบคลานถวายตัวฟังบุญผู้มีอำนาจและเป็นใหญ่ในบ้านเมือง ยอมที่จะทำการใด ๆ ให้พอใจเจ้าของเมือง ขอแต่ให้หากำไรได้โดยสะดวก จึงเข้ากับไทยได้ดี”²⁰³⁶

การรวมกลุ่มเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สำคัญ ชาวจีนในสยามได้จัดตั้งองค์กรอย่างไม่เป็นทางการเรียกว่า “กงสี” เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันในลักษณะ “มีสุขร่วมเสพ มีทุกข์ร่วมต้าน” แต่ละกงสีจะมี “หัวหน้าตันแซ่” หรือ “ตัวเหี้ย” (ตัวเฮี้ย) เป็นผู้นำที่มีอิทธิพล สามารถให้ความอุปถัมภ์ช่วยเหลือสมาชิกในองค์กรซึ่งส่วนใหญ่อพยพมาจากท้องถิ่นเดียวกัน ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงเรียกองค์กรหรือสมาคมของชาวจีนเหล่านี้ว่า “ตัวเหี้ย” และในสมัยรัชกาลที่ 5 เรียกว่า “ตัวเหี้ย” บ้าง “อั้งยี่” บ้าง ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีการขยายตัวของ “ตัวเหี้ย” อย่างรวดเร็วเพราะการขยายตัวของอพยพเข้ามาของชาวจีนหลังสนธิสัญญาเบาริง การดำเนินการต่างๆ ของ “ตัวเหี้ย” เริ่มมีลักษณะปิดลับมากขึ้น และการปกครองในแต่ละองค์กรก็มีลักษณะเข้มงวดเด็ดขาดมากขึ้น เนื่องจากแต่ละองค์กรพยายามขยายอิทธิพลและใช้อิทธิพลในการแสวงหาผลประโยชน์ทั้งถูกกฎหมายและผิดกฎหมาย เช่น การหารายได้จากการขายฝิ่น การตั้งบ่อนเบี้ย การขายหวย เป็นต้น

สมาคมลับอั้งยี่มีบทบาทเป็นคนกลางรับชาวจีนที่เดินทางโดยเรือมาเมืองไทยด้วย เกิดการแข่งขันเกลี้ยกล่อมจีนที่เข้ามาใหม่ และชิงกันหางานให้จีนใหม่ทำ เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวก แย่งชิงผลประโยชน์

²⁰³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76-77.

²⁰³⁵ หจข., ร.7 เอกสารประกอบการประชุมปฏิรูปมณฑล เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2474 อ้างใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2546, หน้า 211.

²⁰³⁶ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62** เล่ม 34 หน้า 249 อ้างใน ฌวงค์ เพชรประเสริฐ, “การขยายตัวของทุนนิยมในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2488 ถึงปัจจุบัน,” ใน **การขยายตัวของระบบทุนนิยมในประเทศไทย (พ.ศ. 2488-ปัจจุบัน)**, สมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2525, หน้า 67-124.

⁸ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, **รายงานสำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2507**, กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, มปป, หน้า xii.

สูงขึ้น ทำให้สมาคมลับอั้งยี่เกิดการทะเลาะวิวาทกันเสมอ การวิวาทครั้งสำคัญในปี พ.ศ. 2432 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงนโยบายในการควบคุมชาวจีนขึ้น เนื่องมาจากการปะทะกันของอั้งยี่ “ตั่งกงสี” ฝ่ายแต้จิ๋ว และอั้งยี่ “ซิวลี้ก๊อ” ฝ่ายฮกเกี้ยน จำนวนคนกว่า 1,000 คนที่ก่อความวุ่นวายนั้น แม้หัวหน้าด้านซำก็ไม่สามารถจะห้ามปรามได้ ในที่สุดทหารจึงยกกำลังมาปราบจับอั้งยี่ได้กว่า 800 คน²⁰³⁷ ทำให้รัฐบาลห้ามตั้งสมาคมลับในที่สุด ซึ่งหมายความว่ารัฐบาลไม่ยอมรับการควบคุมกำลังคนแบบนี้อีกต่อไป มีการประกาศ

พระราชบัญญัติอั้งยี่ ร.ศ.116 (พ.ศ.2440)

นอกจากการจัดตั้งองค์กรที่เรียกว่า “สมาคมลับอั้งยี่” แล้ว ชาวจีนได้ทำการเคลื่อนไหวหลายประการที่ทำให้รัฐบาลวิตกกังวลและเร่งแก้ไขปัญหาลักษณะที่ส่งผลกระทบต่อชาวจีน อาจสรุปได้ดังนี้

1. **การจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของชาติมหาอำนาจ** วิธีการเช่นนี้ขยายตัวขึ้นในปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายแก่เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ว่า แต่เดิมรัฐบาลใช้วิธีเลี้ยงอั้งยี่ ซึ่งทำให้อั้งยี่กำเริบหนักช็อกกว่าเดิม เพราะตระหนักรู้ว่าสามารถอ้างอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปก่อความวุ่นวายได้ เมื่อสิ้นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ คนจีนไม่มีที่พึ่งที่จะปกป้องตนเอง จึงพากันไปสมัครเป็นคนในบังคับต่างชาติดังหรือ “คนในร่มธง” เพื่อความคุ้มครองทางกฎหมายจากชาติมหาอำนาจที่ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต²⁰³⁸ การเป็นคนในบังคับต่างชาติโดยเสียค่าธรรมเนียมเพียงเล็กน้อย ทำให้สามารถหาผลประโยชน์อย่างผิดกฎหมายได้สะดวก เช่น สามารถตั้งบ่อนเถื่อน ขายของเถื่อน ตั้งโรงรับจำนำโดยไม่เสียภาษี²⁰³⁹ ในที่สุดรัฐบาลจึงตราพระราชบัญญัติที่เปลี่ยนสถานะของชาวจีนจากคนต่างชาติมาเป็นชาวสยาม โดยยกเลิกการผูกปี้ และกำหนดให้ชาวจีนเสียเงินค่าราชการเช่นเดียวกับไพร่ทั่วไป จากเดิมชาวจีนเสียค่าผูกปี้เพียงปีละ 1.50 บาท เปลี่ยนเป็นเสียคนละ 6 บาทต่อปี ส่งผลให้ชาวจีนนัดหยุดงานในปี พ.ศ.2453 เพื่อประท้วง แต่รัฐบาลก็สามารถปราบปรามและยุติการประท้วงได้อย่างรวดเร็ว²⁰⁴⁰

2. การเข้ามาเคลื่อนไหวของพรรคก๊กมินตั๋งและรัฐบาลราชวงศ์ชิง

ฝ่ายปฏิวัติที่เรียกตัวเองว่า “เก็กเหม็ง” นำโดย ซุนยัตเซ็น เปิดฉากการแย่งชิงพลเมืองจีนโพ้นทะเลโดยการตั้งสมาคม และประกาศลัทธิไตรราษฎร์ (ชาหมินจู๋หงี) ซึ่งมาจากการประสานลัทธิ 3 ลัทธิไว้ด้วยกัน คือ ลัทธิชาตินิยม (Nationalism) ลัทธิประชาธิปไตย (Democracy) และลัทธิสังคมนิยม (Socialism) โดยมี

²⁰³⁷ เอี่ยมพร ศรีสุวรรณ, เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475”, หน้า 44.

²⁰³⁸ กจช. ร.5 ต.21/14 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเจ้าพระยาอมราช 4 กันยายน 2453. อ้างใน เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 49.

²⁰³⁹ ปราบธนา โกเมน, “สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ.2444-2488” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533, หน้า 133.

²⁰⁴⁰ เอี่ยมพร ศรีสุวรรณ. “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475”, หน้า 46.

เป้าหมายโค่นล้มราชวงศ์แมนจูแล้วจัดตั้งรัฐบาลประชาชนจีน จัดตั้งสาธารณรัฐจีน และจัดสรรที่ดินแก่ประชาชนใหม่

ในปี พ.ศ.2446 ชุนยัดเซ็นเดินทางเข้าประเทศสยามอย่างลับๆ เพื่อปลุกระดมชาวจีนในไทยให้ร่วมกันโค่นล้มรัฐบาลราชวงศ์ชิงและสนับสนุนเงินทุนในการซื้ออาวุธ หลังจากนั้นก็มีความเคลื่อนไหวมากขึ้น เช่น มีการก่อตั้งสมาคมถุงหมิงห่วย (พันธมิตรปฏิวัติจีน) สนับสนุนการปฏิวัติ นำโดย เชียวฮุดเล้ง ศรีบุญเรือง สมาคมมีบทบาทขยายการศึกษา โดยการจัดตั้งโรงเรียนจีนในกรุงเทพฯ หลายแห่งในช่วง ปี พ.ศ. 2452-2454 เชียวฮุดเล้ง ศรีบุญเรือง มีบรรพบุรุษที่ต่อต้านราชวงศ์ชิงมาก่อน เป็นผู้มีความนิยมในระบอบประชาธิปไตย เขาจึงมีบทบาทสำคัญ ทั้งการก่อตั้งสมาคม การออกหนังสือพิมพ์สนับสนุนการปฏิวัติอย่าง **ฮั่วเชียมซินโป** (ตีพิมพ์เป็นภาษาจีน) และหนังสือพิมพ์ **จินโนสยามวารศัพท์** ฉบับภาษาไทย ส่วน ดร.ชุนยัดเซ็นและคณะนั้นได้เดินทางมาไทยอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ.2451 ได้มีการปราศรัยที่สำเพ็ง มีเนื้อหาที่ปลุกเร้าสำนึกชาตินิยมจีนและ “ความเป็นคนจีน” ของชาวจีนในสยาม ขณะเดียวกันก็โจมตีรัฐบาลไทย ว่าใช้อำนาจกดขี่ชาวจีน²⁰⁴¹

ความเคลื่อนไหวเช่นนี้จึงสร้างความหวาดระแวงต่อรัฐบาลไทย ทำให้รัฐบาลไทยต้องผนวกความเป็นคนจีน สร้างความรับรู้ใหม่ในฐานะพลเมืองไทยอย่างสมบูรณ์ รัฐบาลไทยได้พยายามศึกษาเทียบเคียงจากประสบการณ์ของประเทศตะวันตกในการจัดการควบคุมคนจีนโดยเฉพาะบริเวณ เขตเทศบาลเมืองของอังกฤษบริเวณสิงคโปร์ในปัจจุบัน ก็ได้ให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ซึ่งในมุมมองของตะวันตกนั้น การที่จีนได้ตั้งสมาคมต่างๆ นั้นเป็นองค์กรทางการเมืองมากกว่าจะเป็นการค้าขาย ดังนั้น รัฐบาลสยามจึงมีมุมมองในแง่ลบมาตั้งแต่ต้น²⁰⁴²

รัฐบาลของราชวงศ์ชิง ก็ได้ใช้คณะทูตเข้ามายังเมืองไทย อาศัยความน่าเชื่อถือของความเป็นข้าราชการระดับสูงของจีน คณะทูตชุดสำคัญได้แก่ ข้าหลวงจีนชุดใหญ่ นำโดย ยังซีซี (พ.ศ.2450) คณะของตันคี่ฮุย (พ.ศ.2452) คณะของกังซงฮั่น (พ.ศ.2453) นอกจากจะเป็นการรณรงค์ให้คนจีนมีความนิยมต่อรัฐบาลจีนแล้วยังรวมไปถึงการเจรจาทางการทูตกับรัฐบาลสยามเพื่อเปิดสถานกงสุลจีนอีกด้วย แต่รัฐบาลสยามไม่ยินยอมเพราะไม่ต้องการให้รัฐบาลจีนมาแทรกแซงการปกครองชาวจีนในสยาม ขณะนั้นเครือข่ายการค้าสากลก็คือ ฮ่อกง ซัวเถา และ สิงคโปร์ ทำให้รัฐบาลราชวงศ์ชิงสนับสนุนให้พ่อค้าจีนในสยามจัดตั้งสโมสรพานิชจีนเช่นเดียวกับในสิงคโปร์²⁰⁴³

3. การจัดตั้งสโมสรพานิชจีน (เชี่ยงหวย) ในปี พ.ศ.2451

หลังการประท้วงเรื่องเงินค่าราชการ ใน พ.ศ.2453 ของชาวจีน รัฐบาลจีนพยายามเปิดสถานกงสุลในไทย แต่รัฐบาลไทยไม่ต้องการให้มีองค์กรที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลจีนกับชาวจีนในไทย ดังนั้น

²⁰⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-80.

²⁰⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 80-85.

²⁰⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-66.

รัฐบาลสยามจึงต้องใช้วิธีให้คนจีนจัดตั้งสมาคมการค้า เพื่อให้คนจีนมีทางเลือกในการที่จะแก้ไขปัญหาการค้าและปัญหาสังคม โดยไม่ต้องพึ่งรัฐบาลจีน

ในปลายรัชกาลที่ 5 กลุ่มพ่อค้าจีนได้รวมตัวกันเป็นสมาคมหลายสมาคมด้วยกัน บางสมาคมก็คลี่คลายมาจากสมาคมลับฮั้งฮี้ สมาคมที่มีจุดมุ่งหมายทางเศรษฐกิจ ได้แก่ กงเก็กฮวยจิ้นโถ้ง สมาคมโรงสีไฟกรุงเทพฯ โอเรียลเต็ล แซมเบอร์ออฟคอมเมิร์ซ สโมสรคอมปาโดร์แอนดส์ตีวีโดร์ ฯลฯ สมาคมเหล่านี้มีลักษณะสำคัญคือ เป็นองค์กรของผู้ที่ประกอบธุรกิจประเภทเดียวกัน โดยไม่แยกกลุ่มภาษา เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางธุรกิจ ส่วนสมาคมที่มีจุดมุ่งหมายทางสังคม มักเป็นการรวมตัวกันของผู้ที่มีพื้นฐานมาจากกลุ่มภาษาเดียวกัน เพื่อช่วยเหลือกันเป็นหลัก เช่น หางานให้ทำ ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท สงเคราะห์ในยามประสบกับความเดือดร้อน เช่น สมาคมกวางตุ้ง สมาคมไหหลำ เป็นต้น²⁰⁴⁴ รัฐบาลจีนพยายามเข้ามามีอิทธิพลในบางสมาคม ดังที่หนังสือพิมพ์คิหน่าซินไป ซึ่งเป็นกระบอกเสียงของรัฐบาลจีน ได้ลงข่าวในวันที่ 9 มีนาคม 2451 เกี่ยวกับสมาคมการค้า ดังนี้

รวบรวมเป็นสมาคมอันเรียบร้อย และเป็นเครื่องกลไกที่จะรักษาให้ราษฎรสนิทกับรัฐบาล (จีน) เข้า เมื่อพวกเรามีความทุกข์ยาก หรือวิวาทกัน สโมสรพ่อค้าจะได้ช่วยอุปการะไกล่เกลี่ยเข้า ให้เลิกแล้วกันได้ กับได้ทำการที่สาธารณประโยชน์ทั้งปวง ...อนึ่ง ถ้าผู้ใดในพวกเราประพฤติความชั่วนั้น สโมสรก็จะสืบสวนเอาตัวมา บังคับห้ามปรามและแนะนำความในเรื่องที่จะบังคับใจตัวเองได้ จะได้ไม่มีความประมาทจนถึงกับต้องตกไปเป็นคนต่ำช้า ทั้งจะไม่ต้องรับคำพิพากษาของศาลในประเทศที่ไปอาไศรยอยู่ด้วย แลชาติอื่นก็คงไม่มีทางข่มเหงเรา เหตุนี้การตั้งสโมสรพ่อค้า จึงเป็นประโยชน์มากแลเห็นผลเร็วด้วย²⁰⁴⁵

สโมสรพานิชจีน เป็นสมาคมหนึ่งที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในปลายรัชกาลที่ 5 **สโมสรพานิชจีน** นี้มีประโยชน์ต่อชาวจีนมาก เพราะในช่วงทศวรรษ 2440-2450 เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยในเมืองไทย ผลผลิตข้าวลดลง กระทบต่อโรงสีของชาวจีน มีการเพิ่มค่าเงินบาท โดยรัฐบาลสยาม ทำให้สินค้าในประเทศราคาถูกลง แต่ต้นทุนในการประกอบธุรกิจ เช่น ค่าจ้าง ค่าเช่า ภาษี แพงขึ้น ทำให้พ่อค้าจีนจำนวนมากล้มละลาย เกิดคดีความทางการค้าอยู่เสมอ แต่การพิจารณาคดีของศาลค่อนข้างล่าช้า การทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยของสโมสรพานิชจีนจึงเป็นเรื่องจำเป็นและเป็นประโยชน์ต่อพ่อค้าจีน²⁰⁴⁶ นอกจากนี้กรณีม้าเถ่งฮุ้น ที่เดินทางเข้าประเทศจีนถูกจับกุมด้วยข้อหาว่าเป็นพวกเก๊กเหม็ง (พวกที่นิยมการปฏิวัติของก๊กมินตั๋ง) ทำให้พ่อค้าที่เดินทางทำธุรกิจกับประเทศจีนมีความวิตก จึงต้องการเข้าเป็นสมาชิกของสมาคมการค้าที่รัฐบาลจีนรับรอง เพื่อให้การทำธุรกิจได้รับความสะดวกและการเดินทางเข้าประเทศจีนมีความปลอดภัย จึงเกิดการ

²⁰⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

²⁰⁴⁵ สห., ร.5 น.8.7/549 คำแปลหนังสือพิมพ์คิหน่าซินไป เรื่อง อธิบายเรื่องรัฐบาลจีนเอาใจใส่ในการปกครองของจีนที่อยู่ตามต่างประเทศ 9 มีนาคม 2451. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

²⁰⁴⁶ เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 72.

รวมตัวกันจัดตั้ง **เซี่ยงหวย** ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2451 โดยมีสมาชิกเริ่มแรก 60 คน มีจีนโย้ยปิ่น ใน บังคับฮอลันดาเป็นหัวหน้า²⁰⁴⁷

อย่างไรก็ตาม สโมสรรพานิชจีนยังมีบทบาทในฐานะองค์กรทางการเมืองที่สนับสนุนฝ่ายรัฐบาล ราชวงศ์ชิงในการต่อสู้กับฝ่ายนิยมระบอบสาธารณรัฐ (คือพรรคก๊กมินตั๋ง) ขณะเดียวกันก็องค์กรทางการเมือง ที่ใช้รองรับสถานะของชาวจีนในประเทศสยามด้วย การจัดตั้งสโมสรรพานิชจีนนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจาก ความจำเป็นทางเศรษฐกิจ เนื่องจากการเดินทางไปประเทศจีนบ่อยๆ ของพ่อค้าจีนในสยามโดย ปราศจากเอกสารรับรอง ทำให้พ่อค้าจีนเหล่านี้เสี่ยงต่อการถูกจับในข้อหาเก็บเงิน การมีหนังสือรับรองจาก สโมสรรพานิชจีนย่อมสร้างหลักประกันให้กับพ่อค้าเหล่านั้น การจัดตั้งสโมสรรพานิชจีนนี้เกิดขึ้นในบริบทที่ ทางรัฐบาลจีนพยายามรวบรวมจีนโพ้นทะเลกลับไปเป็นพลเมืองของตน ด้วยการออกพระราชบัญญัติ สัญชาติจีน พ.ศ.2452 กำหนดให้จีนโพ้นทะเลมีสัญชาติจีนหรือมีฐานะเป็นพลเมืองจีน และยังสามารถ บรรดาศักดิ์ขุนนางจีนให้แก่คนจีนโพ้นทะเลที่บริจาคทรัพย์เพื่อช่วยเหลือยามที่ประเทศจีนประสบเหตุร้าย ต่างๆ อีกด้วย ปรากฏว่าชาวจีนโพ้นทะเลในสังคมไทยตอบรับนโยบายของรัฐบาลจีนเป็นอย่างดี นอกจากนี้ ชาวจีนในสังคมไทยยังมีความคิดชาตินิยมจีนอย่างเข้มข้น เพราะได้รับรู้ถึงการขยายอิทธิพลหรือการรุกราน ของชาติตะวันตกและญี่ปุ่นในประเทศจีน และยังมีการปลุกเร้าความรู้สึกชาตินิยมจีนทั้งโดยตัวแทนรัฐบาล จีนและโดยผู้นำพรรคก๊กมินตั๋ง²⁰⁴⁸ ทำให้ชาวจีนส่งเงินกลับไปยังประเทศจีนเพิ่มขึ้นมาก ทั้งเพื่อการลงทุน เพื่อมอบให้แก่ญาติพี่น้อง และเพื่อสนับสนุนกลุ่มการเมืองที่ตนเห็นว่าจะสามารถแก้ปัญหาให้แก่ชาติจีน และนำชาติจีนไปสู่ความเจริญก้าวหน้า

นอกจากนี้ยังมีรายงานว่ามีคนจีนตัดเปียแต่งตัวอย่างฝรั่ง สะพายหีบยาวๆ คล้ายหีบปืน มีการตั้ง สโมสร หรือห้องอ่านหนังสือที่สร้างขึ้นเป็นที่ประชุมที่ขยายไปตามตัวเมือง มักจะพบตามตลาด และที่ประชุม ชน ที่สำคัญก็คือมีการพบว่ามีการจัดตั้งกลุ่มปฏิวัติขึ้นในภาคเหนือ และภาคใต้ ปรากฏการณ์เหล่านี้ทำให้ รัฐบาลสยามวิตกกังวลต่อปัญหาการปกครองชาวจีนในประเทศสยาม และพยายามควบคุมชาวจีนอย่าง ใกล้ชิดมากขึ้น ทั้งโดยอาศัยกฎหมายและโดยการกล่อมเกลาชาวจีนให้จงรักภักดีต่อชาติไทย ป้องกันมิให้ เกิดสภาวะ *ไชนีสกอลอนี* (Chinese Colony) ในประเทศสยาม²⁰⁴⁹

การที่รัฐบาลจีน ออกพระราชบัญญัติสัญชาติจีน พ.ศ.2452 เพื่อที่จะทำให้คนจีนโพ้นทะเลมีฐานะ เป็นคนสัญชาติจีน โดยคนจีนโพ้นทะเลสามารถเป็นกรรมการในที่ประชุมมณฑลต่าง ๆ และให้ผู้ได้รับเลือก เป็นหัวหน้านี้นำเข้าประชุมกรรมการมณฑล²⁰⁵⁰ นอกจากนี้ รัฐบาลจีนยังมอบตำแหน่งและบรรดาศักดิ์แก่จีน โพ้นทะเลที่ทำประโยชน์แก่ประเทศ เช่น บริจาคเงิน ขุนนางไทยที่ได้บรรดาศักดิ์จากรัฐบาลจีน เช่น พระยา

²⁰⁴⁷ ปรากรณา โกเมน, “สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ.2440-2488”, หน้า 154

²⁰⁴⁸ เอื้อมพร ศรสวรรณ, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475”, หน้า 63-74.

²⁰⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-111.

²⁰⁵⁰ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475” หน้า 73-74.

พิศาลผลพานิช (กอกจิ้นสื่อ) พระยาภักดีภักทรการ (เหล้ากี่ปิง) พระยาอนุวัฒนราชนิยม (เยื่อฮง) พระยาอนุวัฒนราชนิยมเป็นต้นตระกูลเดชะวณิช นายอากรบ่อนเบี้ย โรงหอย โรงฝิ่น บริจาคเงินจำนวนมากจนได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนางจีน ตำแหน่ง “หยงสูได้ฟู”²⁰⁵¹ ซึ่งการที่รัฐบาลจีนดำเนินการเช่นนี้ทำให้รัฐบาลสยามวิตกมาก เพราะประเทศสยามยังไม่มีพระราชบัญญัติสัญชาติ นอกจากนี้คณะทูตจีนที่มาเยือนกรุงเทพฯ ในเดือนกันยายน 2450 ได้รับการต้อนรับจากชาวจีนอย่างดียิ่ง²⁰⁵²

อนึ่ง มีการจัดตั้ง**สมาคมอุยเหิมฮุ้ย** (พันธมิตรปฏิวัติจีน) มีเซียวฮุดเต็งเป็นประธาน สมาคมนี้พยายามขยายการศึกษา โดยการจัดตั้งโรงเรียนจีนเพิ่มขึ้นมากในระหว่าง พ.ศ.2452-2454 และซุนยัตเซ็นยังจัดตั้งสโมสรจีนกรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2450 เพื่อดูแลต้อนรับและสนับสนุนผู้แทนจีนฝ่ายปฏิวัติที่เดินทางเข้ามา²⁰⁵³

ดังนั้น ชนชั้นนำไทยจึงพยายามทำให้คนจีนกลายเป็นไทย ในปลายรัชกาลที่ 5 รัฐบาลสยามได้ปรับปรุงวิธีการปกครองจีนโดยการยกเลิกกรมท่าซ้าย²⁰⁵⁴ และให้กระทรวงนครบาลดูแลรับผิดชอบชาวจีนเพื่อไม่ให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นคนต่างประเทศอีกต่อไป ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งคือการยกเลิกการผูกปี่ในทุกลมณฑล ใน พ.ศ.2452²⁰⁵⁵ ด้วยเหตุผลว่าการผูกปี่เป็นสัญลักษณ์ที่น่าอายของคนจีนรุ่นใหม่ และยังสร้างความแปลกแยกระหว่างไทยจีนด้วย การยกเลิกการผูกปี่และหันมาเก็บเงินค่าราชการอย่างคนไทยนี้ดำเนินไปพร้อมกับมาตรการอื่นๆ เช่น การทำสำมะโนครัวจีนกรุงเทพฯ และร่างกฎหมายแปลงสัญชาติเพื่อให้คนจีนกลายเป็นคนไทยได้เร็วขึ้น **พระราชบัญญัติแปลงสัญชาติ พ.ศ.2451** นี้ได้แบ่งแยกลักษณะของคนไทยและคนต่างประเทศโดยใช้หลักเกณฑ์ทางกฎหมายเป็นสำคัญ ไม่ใช่การแบ่งแยกด้วยจารีตประเพณีและวัฒนธรรมตามแบบเดิม ในพระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ที่แปลงสัญชาติไว้คือ ต้องอยู่เมืองไทยมาไม่ต่ำกว่า 5 ปี ระหว่างที่ทำเรื่องแปลงสัญชาติต้องมีบ้านอยู่

²⁰⁵¹ พรหมณี บัวเล็ก, “เส้นทางชีวิตผู้นำจีนสยาม” ใน **ลูกจีนหลานมอญในกรุงสยาม**. สุดาวรา สุขฉายา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2547, หน้า 44-45.

²⁰⁵² สจข., ร.5 น.8 .1/464 บันทึกของพระยาอิทธิฤทธิ์ประกาศ 29 กันยายน 2450 อ้างใน เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 76.

²⁰⁵³ เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 79-80.

²⁰⁵⁴ แต่เดิมการปกครองชาวจีนมี “พระยาโชติภราดรเศรษฐี” เจ้ากรมท่าซ้ายเป็นผู้กำกับดูแล สมัยรัชกาลที่ 3 มีจีนเข้ามามากขึ้นจึงมีการตั้งตำแหน่ง “นายอำเภอจีน” ขึ้นกับกรมท่าซ้าย และแต่งตั้ง “จางวางอำเภอจีน” ควบคุมในพื้นที่ที่ชาวจีนไม่หนาแน่น และมีตำแหน่ง “ปลัดอำเภอจีน” ที่ควบคุมนายอำเภอจีนอีกชั้นหนึ่ง มีการตั้งศาลคดีจีนในปี พ.ศ.2411 ตัดสินคดีความแพ่งโดยใช้ภาษาและขนบธรรมเนียมจีน มีการตั้งผู้แทนศาลคดีจีนที่เรียกว่า “กงสุลจีนในบังคับสยาม” ตามหัวเมืองต่างๆ

²⁰⁵⁵ พระราชบัญญัติผูกปี่จีน ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) กำหนดให้ตั้งเจ้าพนักงานสำรวจหนังสือเดินทาง บันทึกดำหนิ รูปพรรณ บิดามารดาบุตรภรรยา ที่อยู่ และอัตราค่าธรรมเนียมที่เก็บจากคนจีน โดยมีอัตราที่ต่างกันระหว่างจีนที่เป็นคนในบังคับต่างชาติ และจีนในบังคับไทย

เมืองไทย ต้องมีอายุครบเต็มกำหนดเป็นผู้ใหญ่ ต้องเป็นคนดีไม่ประพฤติชั่ว และมีทรัพย์พอเลี้ยงตนได้ การที่รัฐบาลจีนได้ประกาศพระราชบัญญัติสัญชาติจีนในปี พ.ศ.2453 ที่ระบุว่าชาวจีนที่มีบิดาเป็นจีนไม่ว่าเกิดที่ไหนก็จะมีสัญชาติจีน ยิ่งทำให้ชนชั้นนำไทยต้องเร่งทำให้คนจีนในไทยมีสถานะทางกฎหมายที่แน่ชัด²⁰⁵⁶ พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ.2451 ระบุสถานะทางกฎหมายของคนจีนไว้อย่างชัดเจนว่า “อนึ่งตามข้อบังคับเกณฑ์ทหารแลบาญชีสำมะโนครัวที่ทำมาแล้ว ได้ยอมรับว่าเป็นจีนแต่เฉพาะจีนที่มาจากเมืองจีนกับลูกหลานนั้นเป็นไทย”²⁰⁵⁷

เพื่อควบคุมการแปลงสัญชาติให้เป็นไปอย่างรัดกุมมากขึ้น ในรัชกาลที่ 6 ได้มีการตราพระราชบัญญัติสัญชาติฉบับใหม่ คือ**พระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.2456** เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดจากการยึดถือสายโลหิตเป็นหลักที่ทำให้รัฐบาลจีนสามารถอ้างสิทธิ์เหนือชาวจีนในสยาม พระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.2456 นี้กำหนดให้ยึดหลักทางดินแดนและหลักสายโลหิตประกอบกัน เป็นการดึงดูดกลุ่มคนทุกชาติพันธุ์ในดินแดนประเทศสยามให้มีฐานะเป็นคนไทย นอกจากมาตรการทางกฎหมาย ยังมีมาตรการอื่นๆ ที่จะเปลี่ยนคนจีนให้กลายเป็นไทย ที่สำคัญได้แก่ **พระราชบัญญัตินามสกุล พ.ศ.2456** และการพระราชทานนามสกุลจำนวนมาก ต่อมาใน พ.ศ.2460 (ปฏิทินใหม่) โปรดให้ยกเลิกการใช้ชื่อของชาติเช่น จีน แวก เป็นคำนำหน้าชื่อ แต่ให้ใช้ นาย แทน เพื่อมิให้เกิดความรู้สึกแบ่งแยกในเรื่องเชื้อชาติในหมู่พลเมือง²⁰⁵⁸

พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ.2461 มีข้อกำหนดทางการเมืองอย่างมาก เช่น บุคคลที่ตั้งโรงเรียนต้องไม่เคยต้องโทษอาญาในความผิดกบฏ หรือประทุษร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดิน หรืออั้งยี่ ฯลฯ ครูใหญ่ต้องมีความรู้ภาษาไทย โรงเรียนราษฎร์ต้องสอนให้อ่านภาษาไทยเรียนรู้ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมืองดี ตลอดจนปลูกฝังให้ชาวจีนมีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ส่วน**พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464** ที่มีความหมายเท่ากับบังคับให้เด็กจีนและเด็กทุกชาติพันธุ์เข้าเรียนในโรงเรียน²⁰⁵⁹

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเห็นว่า “จีนเป็นยิวแห่งบูรพาทิศ” โดยที่วรรณกรรมของ “อศวพานุ” จำนวน 30 เรื่องนั้น มีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาวจีนอย่างชัดเจนถึง 13 เรื่อง²⁰⁶⁰ แต่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้คนจีนกลายเป็นไทย คือจงรักภักดีต่อชาติไทยและพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย ดังที่ทรงมีพระราชดำรัสว่า “ท่านทั้งหลายถึงแม้ว่าบิดาหรือปู่จะเป็นจีนหรือแวกฝรั่งอะไรก็ตาม

²⁰⁵⁶ เอื้อมพร ศรสวรรณ, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475”, หน้า 119-143.

²⁰⁵⁷ สทช., ร.5 ต.8/13 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีไปถึงพระองค์เจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 19 มกราคม 2451. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

²⁰⁵⁸ เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรื่องอากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475” หน้า 187

²⁰⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-188.

²⁰⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174-175.

สำคัญทั้งสิ้น สำคัญอยู่ที่ใจตัวท่านเอง มีความรักในชาติใดแน่วแน่นั้น ถ้าแม้ว่าท่านมั่นคงจงรักภักดีในชาติไทยอยู่แล้ว ต่อให้คนสนปากพูดอย่างไร ๆ ก็จะไม่เปลี่ยนตัวท่านให้หันไปจากชาติไทยไม่ได้”²⁰⁶¹

ในรัชกาลที่ 7 จำนวนชาวจีนที่อพยพมาสู่ประเทศสยามเพิ่มสูงขึ้นมาก เพราะสถานการณ์ทางการเมืองในประเทศจีนกดดันให้เกิดการอพยพ กล่าวคือ พรรคคอมมิวนิสต์จีนได้รับการจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2465 ในระยะแรกพรรคคอมมิวนิสต์ร่วมมือกับพรรคก๊กมินตั๋งเพื่อต่อต้านต่างชาติ แต่ใน พ.ศ.2467 หลัง ดร.ซุนยัตเซ็นถึงแก่กรรม เจียงไคเช็คเป็นผู้นำสำคัญที่มีอำนาจควบคุมรัฐบาลนานกิงและปราบเหล่าขุนศึกที่มีอำนาจอยู่ที่ปักกิ่งได้สำเร็จ และรวมจีนเป็นหนึ่งเดียวในปี พ.ศ.2471 หลังจากนั้นก็ปราบฝ่ายคอมมิวนิสต์อย่างต่อเนื่อง จนบางส่วนต้องอพยพเข้ายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนใหญ่มาอยู่ในเมืองไทยเพราะรัฐบาลของมหาอำนาจที่ปกครองอาณานิคมปราบปรามขบวนการชาตินิยมและคอมมิวนิสต์อย่างรุนแรง การที่เจียงไคเช็คปราบคอมมิวนิสต์อย่างรุนแรงในช่วงปี พ.ศ.2470-2472 ทำให้คนจีนอพยพมาเมืองไทยเพิ่มสูงขึ้นมาก พ.ศ.2469-2470 อพยพเข้ามา 106,000 คน พ.ศ.2470-2471 อพยพเข้ามา 154,600 คน²⁰⁶² เดิมมีเพียงพ่อค้าฐานะดีบางคนนำภรรยาจากเมืองจีน การนำภรรยาเข้ามาเมืองไทยเพิ่มสูงขึ้นมากในระหว่างปี 2449-246 และเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 ปลายทศวรรษ 2470 ผู้อพยพส่วนใหญ่มีภรรยาแล้ว โดยหนึ่งในสามนำภรรยาเข้ามาเมืองไทยด้วย บางคนอพยพมาทั้งครอบครัว²⁰⁶³ ทำให้การดำรงวัฒนธรรมจีนเข้มแข็งขึ้น รวมทั้งนิยมให้ลูกหลานเรียนในโรงเรียนจีน การรณรงค์ของรัฐบาลสาธารณรัฐจีนก็ทำให้เกิดกระแส “กลับไปเป็นจีน” มีการจัดตั้งโรงเรียนจีนขึ้นมาเป็นจำนวนมาก²⁰⁶⁴

มีการจัดตั้ง “คณะใหญ่ในสยาม” พ.ศ.2473 ผ่านการแนะนำของพรรคคอมมิวนิสต์จีน ซึ่งคณะใหญ่ในสยามนี้มีสาขาอยู่ตามโรงเลื่อย เหมืองแร่ โรงเรียนจีน โดยมีสาขาอยู่ตาม เมืองต่างๆ เช่น อ่างทอง สุพรรณบุรี สุโขทัย อยุธยา ลำปาง สกลนคร ฯลฯ องค์การคอมมิวนิสต์นี้จะเคลื่อนไหวอยู่ในรูปของสมาคม สโมสร สหกรณ์ เพื่อตบตารัฐบาลสยาม²⁰⁶⁵ ความวิตกกังวลของรัฐบาลต่อปัญหาชาวจีนจึงสูงขึ้น และความวิตกกังวลยิ่งสูงขึ้นมากเมื่อมีการส่งเงินกลับประเทศจีนจำนวนมาก ในช่วงทศวรรษ 2470 ที่

²⁰⁶¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ไทยผสมเป็นพวกที่ไม่พึงปรารถนา” อ้างใน สิริวัตร ทุมเกิด, “อศฺวพาหุกับการใช้วรรณกรรมเผยแพร่ความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538, หน้า 100.

²⁰⁶² จี. วิลเลียม สกินเนอร์, **สังคมจีนในไทย** แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548. หน้า 177.

²⁰⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 193-200.

²⁰⁶⁴ เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, **เรืออากาศตรีหญิง**, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 202.

²⁰⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 198.

เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก คือในระหว่าง ปี 2470-2475 เท่าที่พบหลักฐานนั้นชาวจีนส่งเงินกลับประเทศจีนทั้งหมดถึง 160 ล้านบาท²⁰⁶⁶

ในเวลานั้นรัฐบาลสยามมีรายได้รวมต่อปีไม่ถึง 100 ล้านบาท เช่น พ.ศ.2470 รัฐบาลมีรายได้ 72.7 ล้านบาท พ.ศ.2471 รัฐบาลมีรายได้ 85.1 ล้านบาท พ.ศ.2472 รัฐบาลมีรายได้ 79.2 ล้านบาท พ.ศ.2473 รัฐบาลมีรายได้ 77.4 ล้านบาท พ.ศ.2474 รัฐบาลมีรายได้ 68.5 ล้านบาท พ.ศ.2475 รัฐบาลมีรายได้ 62.1 ล้านบาท²⁰⁶⁷ ส่วนรายจ่ายนั้นสูงกว่ารายได้มาก จนทำให้รัฐบาลต้องใช้นโยบายลดรายจ่ายด้วยวิธีการต่างๆ รวมทั้งการลดเงินเดือนข้าราชการและการลดข้าราชการ แต่กระนั้นรายจ่ายของรัฐบาลก็ยังสูงกว่ารายได้ จึงจำเป็นต้องกู้เงินจากต่างประเทศ ซึ่งรัฐบาลก็วิตกว่าจะทำให้มหาอำนาจที่ไทยกู้เงินหาโอกาสเข้าแทรกแซงอำนาจของรัฐบาลและยึดประเทศสยามเป็นเมืองขึ้น จากสถิติปรากฏว่าใน พ.ศ.2470 รัฐบาลมีรายจ่าย 117.4 ล้านบาท พ.ศ.2471 รัฐบาลมีรายจ่าย 106.9 ล้านบาท พ.ศ.2472 รัฐบาลมีรายจ่าย 107.1 ล้านบาท พ.ศ.2473 รัฐบาลมีรายจ่าย 96.3 ล้านบาท พ.ศ.2474 รัฐบาลมีรายจ่าย 87.4 ล้านบาท พ.ศ.2475 รัฐบาลมีรายจ่าย 70.2 ล้านบาท²⁰⁶⁸

ดังนั้น ปัญหาทางการเงินจึงมีส่วนทำให้รัฐบาลสยามวิตกอย่างมากต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีน ขณะเดียวกันรัฐบาลก็รับรู้ว่าฝ่ายคอมมิวนิสต์มีการเคลื่อนไหวเพื่อโค่นล้มรัฐบาลสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสภาวะที่เศรษฐกิจตกต่ำทำให้คนทั่วไปเดือดร้อน และรัฐบาลสยามไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ โดยเจ้าหน้าที่ได้พบเอกสารของพวกคอมมิวนิสต์ที่มีแผนลอบทำร้ายพระเจ้าแผ่นดินสยาม รัฐบาลจึงต้องจัดการอย่างเร่งด่วน มีการตราพระราชบัญญัติคนเข้าเมือง พ.ศ.2470 เพื่อควบคุมคนต่างด้าวมิให้เผยแพร่ลัทธิอุดมการณ์ที่ไม่พึงประสงค์ ในปี พ.ศ.2475 ก็มีการแก้ไขพระราชบัญญัติให้เข้มงวดยิ่งขึ้น นอกจากวิธีป้องกันแล้ว ยังมีวิธีกำจัดจีนที่ไม่พึงประสงค์ออกไปด้วยวิธีการเนรเทศ มีการออกพระราชบัญญัติว่าด้วยการเนรเทศ พ.ศ.2474 เพื่อควบคุมชาวต่างด้าวไม่พึงประสงค์ที่เกี่ยวข้องกับการเมือง ซึ่งนอกจากบุคคลนั้นจะเป็นพวกคอมมิวนิสต์แล้ว ยังรวมถึงพวกก๊กมินตั๋ง ชาตินิยม ก่อความไม่สงบ ทำตนเป็นอั้งยี่อีกด้วย ก่อนหน้านี้ออกกฎหมายเพื่อป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ในปี พ.ศ.2470 ถึง 4 ฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติแก้ไขกฎหมายลักษณะอาญา พ.ศ.2470 พระราชบัญญัติแก้ไขประมวลกฎหมายอาญาทหาร พ.ศ.2470 พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ พ.ศ.2470 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ.2470²⁰⁶⁹

อนึ่ง ความวิตกต่ออำนาจทางเศรษฐกิจและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีน ส่งผลต่อนโยบายทางการเมืองของรัฐบาลด้วย เช่นในการพิจารณาจัดตั้งสภาเทศบาลในปลาย

²⁰⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 201-208.

²⁰⁶⁷ Bureau of General Statistics, Statistical yearbook of the Kingdom of Siam B.E.2474-2475 (1931-1933). Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1935, p.292-293.

²⁰⁶⁸ Ibid, p. 298-299.

²⁰⁶⁹ เอื้อมพร ศรสวรรณ, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ. 2438-2475”, หน้า 215-228.

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็เกรงกันว่าหากให้มีการเลือกตั้ง ชาวจีนก็จะใช้เงินซื้ออำนาจให้ตนเองผ่านการเลือกตั้ง สถาปนาอาณาจักรกลายเป็นองค์การปกครองที่ชาวจีนมีอำนาจ โดยเฉพาะในเมืองที่มีคนจีนอยู่มาก เช่น กรุงเทพฯ ภูเก็ต ส่วนการปกครองแบบมีรัฐสภาก็เป็นเรื่องที่ชนชั้นนำวิตกว่าจะทำให้คนจีนมีอำนาจปกครองประเทศเช่นกัน²⁰⁷⁰

กล่าวได้ว่าปัญหาทางการเมืองทำให้รัฐบาลเข้มงวดกับชาวจีนมากขึ้นและเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างๆ ต่อชาวจีน ดังนั้น ชาวจีนประสบปัญหาอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนนโยบายของรัฐบาล นอกจากนี้ชาวจีนจำนวนไม่น้อยยังประสบปัญหาจากสาเหตุต่างๆ อย่างหลากหลาย เช่น กรณีเงินหยูซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตลาดพลู แขวงกรุงเก่า มีเรื่องขัดแย้งกับพระคลังมหาสมบัติ ฎีกาของเงินหยูระบุว่าหลวงวิเศษศุลกากรมอบตึกและที่ดินให้เงินหยูอยู่อาศัยด้วยความเสนาหา โดยไม่ได้ทำหนังสือยกให้อย่างถูกต้อง ตึกดังกล่าวนี้มีสภาพทรุดโทรมมาก เงินหยูจึงได้ใช้เงินส่วนตัว 1,000 บาท ซ่อมแซม และอาศัยอยู่กับครอบครัวเป็นเวลา 13 ปีแล้ว ต่อมาหลวงวิเศษศุลกากรเป็นหนี้พระราชทรัพย์หลวง นางคำรวิภรรยาหลวงวิเศษศุลกากรได้มอบที่ดินผืนดังกล่าวถวายเพื่อให้นี้เงินหยูจึงถวายฎีกาเรียกร้องค่าชดเชยเงินที่ตนได้เสียไปจากการซ่อมแซมบ้าน พร้อมทั้งฟ้องร้องกล่าวหาเจ้าหน้าที่ว่าทำร้ายร่างกาย รับทรัพย์สมบัติ และนำตัวเงินหยูไปจำขัง อีกทั้งห้ามค้าขายอีกด้วย ดังนั้น เงินหยูจึงถวายฎีกา ปรากฏว่าศาลฎีกามีคำตัดสินให้ยกฎีกาของเงินหยู²⁰⁷¹ ข้อความในเอกสารราชการเกี่ยวกับเรื่องนี้ไม่มีรายละเอียดว่าเมื่อฝ่ายพระคลังมหาสมบัติยอมรับที่ดินของหลวงวิเศษศุลกากรแทนหนี้ได้ระบุนหรือไม่ว่าทรัพย์สินที่ใช้นั้นนั้นรวมถึงสิ่งก่อสร้างด้วย และฝ่ายพระคลังมหาสมบัติคงไม่ทราบว่าได้คืนซ่อมแซมโดยเงินของเงินหยูและศาลฎีกาก็ถือว่าเงินหยูไม่มีสิทธิในตึกดังกล่าว เนื้อหาของเอกสารสะท้อนปัญหาของเงินหยูในกรณีดังกล่าวที่รุนแรงและครอบคลุมกว้างขวางกว่าเรื่องทรัพย์สิน ดังความต่อไปนี้

ข้อ 1 คดีเดิม กรมอัยการแทนกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเป็นโจทก์ฟ้องข้าพระพุทธเจ้า (เงินหยู) ต่อศาลแพ่ง โดยกล่าวว่าหลวงวิเศษศุลกากรเป็นหนี้พระราชทรัพย์หลวง รวิภรรยาหลวงวิเศษศุลกากรได้มอบตึกและที่ดินซึ่งข้าพระพุทธเจ้าอยู่นั้น ใช้แทนพระราชทรัพย์หลวง ขอให้ศาลเรียกค่าป่วยการหรือค่าเสียหายเป็นเงิน 224 บาท แลให้ศาลขับไล่ข้าพระพุทธเจ้าให้ออกเสียจากที่นี่ แจ้งอยู่ในฟ้องของโจทก์นั้นแล้ว

ข้อ 2 ข้าพระพุทธเจ้าให้การต่อสู้ว่าที่บ้านและตึกรายนี้ทรุดโทรมไม่มีผลประโยชน์ หลวงวิเศษศุลกากร ซึ่งเป็นที่ชอบอาศัยแก่ข้าพระพุทธเจ้ากันสนิท ให้ที่บ้านและที่ตึกรายนี้แก่ข้าพระพุทธเจ้าโดยทางเสนหารักใคร่กัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเงินลงทุนซ่อมแซมที่รายนี้ถึง 1,000 บาท ข้าพระพุทธเจ้าได้อยู่ปกครองที่บ้านแลตึกรายนี้มาถึง 13 ปีแล้ว แจ้งตามคำให้การของข้าพระพุทธเจ้านั้นแล้ว

²⁰⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 219-220.

²⁰⁷¹ หจข, ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 14 หน้า 143-150.

ข้อ 3 ศาลแพ่งพิจารณาเรื่องนี้ถึงสืบพยาน พยานและโจทก์หลายปากเบิกความแตกต่างกัน คงได้ความตามคำริ้วกรรยาหลวงวิเศษศุลกากรยืนยันว่าหลวงวิเศษศุลกากรเป็นหนี้ราชทรัพย์หลวง ริ้วกรรยาหลวงวิเศษศุลกากรเป็นผู้รับใช้หนี้ ว่าข้าพระพุทธเจ้าเป็นแต่ผู้เช่าที่รายนี้ ริ้วจึงมอบที่รายนี้ ใช้หนี้หลวง

ข้อ 4 ศาลแพ่งได้พิพากษาขับไล่ข้าพระพุทธเจ้าออกเสียจากที่รายนี้ แลเงินของ ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงทุนซ่อมแซม ในที่รายนี้ให้สูญหายไปด้วย แจ้งอยู่ในคำพิพากษานั้นแล้ว

ข้อ 5 ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟ้องอุทธรณ์คำพิพากษาศาลแพ่งเพื่อขอความกรุณาต่อศาลอุทธรณ์ โดยทางยุติธรรมตามกฎหมาย ศาลอุทธรณ์กลับพิพากษายกฟ้องอุทธรณ์ของข้าพระพุทธเจ้าเสีย เหตุ ดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่าคำพิพากษาศาลแพ่งศาลอุทธรณ์หาเป็นยุติธรรมตามกฎหมาย ไม่

ข้อ 6 ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟ้องริ้วกรรยาหลวงวิเศษศุลกากรต่อศาลแพ่งเรียกค่าเสียหายในที่ราย นี้ที่ริ้วอีกส่วนหนึ่ง ศาลแพ่งตัดสินยกฟ้องข้าพระพุทธเจ้าเสีย ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟ้องอุทธรณ์ ศาล อุทธรณ์ยังได้พิพากษาไม่ ศาลแพ่งกลับออกหมายบังคับให้ขับไล่ข้าพระพุทธเจ้าให้ออกเสียจากที่ รายนี้

ข้อ 7 เจ้าพนักงานพลเวอร์เอาตัวข้าพระพุทธเจ้าไปกักขังไว้หลายเวลา เก็บบริบททรัพย์สมบัติของ ข้าพระเจ้าไป รวมราคา 4000 บาท ข้าห้ามค้าขายต่างๆ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยทำมานั้นเสียด้วย กระทำให้ข้าพระพุทธเจ้าขาดผลประโยชน์เป็นอันมาก

ข้อ 8 ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้กระทำความผิดโดยข้อฉกรรจ์หมิ่นโทษอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ต้อง ถูกกักขังแลปรับบริบททรัพย์สมบัติ ข้าพระเจ้าจึงได้รับความเดือดร้อนเหลือสติกำลัง จึงขอพระมหา กรุณาพระราชทานความเป็นธรรมแก่ข้าพระพุทธเจ้า

ตามข้อความซึ่งจีนหีร้องฎีกานี้ เห็นว่าไม่มีข้อความอะไรที่ควรวินิจฉัย ให้ยกฎีกาเสีย²⁰⁷²

กรณี “จีนสร้าง” ถวายฎีกา ก็สะท้อนทั้งความขัดแย้งระหว่างญาติพี่น้องของชาวจีนและความ ขัดแย้งระหว่างชาวจีนกับคนจีนนำ ดังที่จีนสร้างระบุไว้ในฎีกาว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ได้ซื้อที่ดินและบ้านของหลวงวิสูตรอัศดร (อัน) ซึ่งเป็นบิดาของจีนสร้างที่ตำบลวัดราชบูรณะ ราคา 45 ชั่ง 50 บาท ข้อความในฎีการะบุว่า “แลบิดาของผู้ทูลเกล้าไม่เต็มใจขาย” แต่กรมหลวงนเรศฯ เอาที่ดินและ บ้านของหลวงวิสูตรอัศดร (อัน) เป็นของหลวง โดยไม่ได้จ่ายเงินหรือนำเอาโฉนดที่ดินแปลงอื่นมาแลกแต่ อย่างใด

กรณีที่จีนสร้างถวายฎีกานี้ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนเรศได้กราบบังคมทูลฯ ขึ้นแจ้งว่า นาย เจริญน้องชายนายอัน (นายเจริญมีศักดิ์เป็นอาของจีนสร้าง) ร้องว่า มารดาทำพินัยกรรมยกที่ดินแปลงนี้ ให้แก่นายเจริญด้วย แต่หลวงวิสูตรอัศดร (อัน) ทำหนังสือลอบขายเพียงผู้เดียว นายเจริญน้องชายนายอัน

²⁰⁷² หจข., ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 14 หน้า 143-150.

ไม่ยินยอม จึงฟ้องศาลและขอให้ศาลอายัดเงินค่าที่ดินไว้ ต่อมาเมื่อวันที่ 21 สิงหาคม ร.ศ.115 ศาลแพ่งมีหนังสือมายังกระทรวงนครบาลว่าได้ตัดสินให้นายเจริญได้เงินค่าที่ดินมรดกเป็นเงิน 35 ชั่ง 30 บาท 8 อัฐ นายอื่นได้เงิน 5 ชั่ง 20 บาท พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนเรศจึงรับสั่งต่อเจ้าพนักงานที่รับอายัดเงินไว้ ให้จ่ายเงินแก่นายเจริญเป็นเงิน 35 ชั่ง 30 บาท 8 อัฐ ตั้งแต่วันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ.115 แล้ว ส่วนหลวงวิสุตธวัศ (อ้น) ป่วยอยู่หาได้มารับเงินไม่ ดังนั้น ศาลจึงตัดสินให้ยกฎีกาของจีนสร้าง เพราะว่าจีนสร้างไม่ได้มีชื่อเกี่ยวข้องกับเรื่องซื้อขายที่ดินรายนี้แต่อย่างใด²⁰⁷³

เอกสารราชการแสดงให้เห็นว่า**มีคนจีนจำนวนมากที่ตกเป็นนักโทษและถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษ** ฎีกาของคนจีนเหล่านี้สะท้อนปัญหาในชีวิตของคนจีนส่วนหนึ่งได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

จีนทองดี ตกเป็นนักโทษคดีเป็นผู้ร้ายรับซื้อของโจรหรือสมคบคนร้าย ศาลตัดสินให้จำคุกไม่มีกำหนด จีนทองดีจึงถวายฎีกาขอพระราชทานพระมหากรุณาเพื่อพ้นโทษ ฎีกาของจีนทองดีมีเนื้อหา ดังนี้

เดิมพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นข้าหลวงออกไปจับผู้ร้ายที่เมืองชลบุรี จับข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ร้ายรับซื้อของคนร้าย ตัดสินให้ข้าพระพุทธเจ้าจำคุกไม่มีกำหนด

การเรื่องนี้ เดิมข้าพระพุทธเจ้ายังเป็นเด็กหนุ่มอยู่ ได้ประพบัติในการรับซื้อไถ่ถอนกระบือจริง แต่เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีไปจับข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีอายุมากแล้ว ได้ละทิ้งความชั่วเสียกว่า 8 ปีแล้ว ประกอบการหาเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม แต่เป็นคราวเคราะห์ของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้กระทำการมาแต่ก่อนจึงต้องรับโทษอันหนัก ผิดกว่าผู้ได้ประพบัติความชั่วเช่นข้าพระพุทธเจ้า...²⁰⁷⁴

กระทรวงยุติธรรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า อ้ายจีนทองดีต้องโทษเพราะเป็นหัวหน้าผู้ร้ายลักกระบือ และรับซื้อขายหลายครั้ง จึงไม่ควรได้รับพระราชทานอภัยโทษ²⁰⁷⁵

คนจีนบางคนเป็นโจรผู้ร้ายที่ก่อคดีอย่างโหดร้าย แม้แต่กับเด็กเล็ก กล่าวคือ ราษฎรที่มีฐานะมั่งคั่งมักนิยมสะสมเงินและของมีค่า เครื่องประดับกันมากเพราะเป็นเครื่องบ่งบอกสถานภาพทางการเงินเป็นอย่างดี นอกจากจะนิยมใส่เครื่องประดับกันเองแล้ว ยังนิยมใส่เครื่องประดับให้แก่บุตรหลานของตนเองอีกด้วย เป็นเหตุให้มีคดีลักขโมยเด็กเพื่อชิงทรัพย์เกิดขึ้นบ่อยๆ ซึ่งผู้ร้ายมีหลายชาติพันธุ์ ตัวอย่างคดีที่คนจีนกระทำต่อเด็กอย่างโหดร้าย ได้แก่คดีที่เกิดขึ้นในปีพ.ศ.2317 พบหลักฐานว่ามีการฆ่าชิงทรัพย์ในคดีหนูเด็กอายุ 9 ปี เจ้าหน้าที่จับจีนหมา จีนไซร จีนสุกทั้ง 3 ให้การรับสารภาพว่า “เวลาเช้า 2 โมงเศษหนูเด็กเดินมาซื้อพลูที่ร้านท้ายบ้านอินทรเทพย อ้ายจีนไซรผู้เดียวชวนหนูเด็กกดลงไว้ อ้ายจีนหมาเอาขวานฟันต้นแขนซ้ายแขนขวาขาด อ้ายจีนไซรเอามีดปาดหนังท้ายผมเปื้อนกลกปิดหน้า อ้ายจีนหมาถอดกำไลข้อมือ ข้อมเท้า

²⁰⁷³ หจข., ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 34 หน้า 507-514.

²⁰⁷⁴ หจข., ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 54 หน้า 753-762.

²⁰⁷⁵ หจข., ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 54 หน้า 753-762.

เสมาผูกคอตั้งตั้งใส่หูหนูเด็กได้แล้ว อ้ายจิ้นไซร อ้ายจิ้นหมา อ้ายจิ้นสุกช่วยกันยกแผ่นศิลาทับศพหนูเด็กไว้ 4 แผ่น”²⁰⁷⁶ ในที่สุดทั้ง 3 ก็ถูกลงโทษโดยเขียนคนละ 3 ยก 90 ที่ ตระเวนน้ำ ตระเวนบกแล้วประหารชีวิต

กรณีจิ้นอั้งก็ ต้องโทษจำคุกตลอดชีวิตเพราะเป็นหัวหน้าอั้งยี่ ได้ถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษ โดยยกข้ออ้างว่าในขณะที่เป็นนักโทษได้เคยช่วยเหลือผู้คุมเมื่อเกิดการจลาจลภายในคุก และได้ให้ข้อมูลการเป็นอั้งยี่แก่เจ้าพนักงานด้วย ฎีกาของจิ้นอั้งก็ระบุว่าถูกศาลตัดสินให้เขียน 60 ที่แล้วส่งเข้าคุก หามีกำหนดออกไม่ ต้องจำขังอยู่ในคุกถึง 16 ปีเศษแล้ว มีความซัดหาลาบ ขอพระราชทานพระมหากรุณาลดหย่อนผ่อนโทษ

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมกราบบังคมทูลว่า “อ้ายจิ้นอั้งก็เป็นชาเฮียงงีเอง กงซี อยู่ในสถานที่วิวาทด้วย แต่อ้ายจิ้นอั้งก็จะได้ทำร้ายอย่างไรบ้างนั้นไม่ปรากฏ แลเห็นด้วยเกล้าว่าคงเป็นการยากที่จะรู้ชัดว่าใครได้ทำอย่างไรบ้างในเวลาที่คนมากด้วยกันทำการจลาจล” ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย “หมายเหตุที่จิ้นอั้งก็ทำความดีในกองมหันตโทษ” พระองค์ยังกราบบังคมทูลด้วยว่าจิ้นอั้งก็ได้ช่วยเจ้าพนักงานระงับเหตุร้าย ซึ่งอ้ายพวกนักโทษคิดประทุษร้ายหนีคุก มีความชอบในคุก แต่ให้พ้นโทษไปทีเดียว ยังไม่ได้ เนื่องจากนักโทษที่ต้องจำตลอดชีวิตนั้นจะลดโทษให้เหลือน้อยกว่า 24 ปีไม่ได้ ดังนั้น จึงให้ลดโทษจิ้นอั้งก็เหลือจำคุกมีกำหนด 20 ปี โดยให้นับรวมเวลาที่ได้ติดคุกมาแล้วด้วย²⁰⁷⁷

เป็นที่น่าสังเกตว่าเฉพาะฎีกาในปี พ.ศ. 2447²⁰⁷⁸ เพียงปีเดียว เท่าที่พบหลักฐานก็สะท้อนให้เห็นว่ามีคนจีนจำนวนมากต้องติดคุก เช่น

อ้ายจิ้นหยิน อายุ 43 ปี ผู้ต้องหาว่าเป็นพวกผู้ร้ายปล้นบ้านจีนเจียงไห่ที่ตำบลตลาดน้อย กรุงเทพฯ ศาลตัดสินจำคุก 15 ปี รับพระราชทานมาได้ 12 ปี อ้างว่ามีร่างกายชบพอมโดยโรคเบียดเบียน ขอพระราชทานโทษ อ้ายจิ้นหยินนี้ รายงานหมอตระวจโรคนักโทษคุกไฟธาตุและกำลังอ่อนเพลีย แต่ร่างกายบริบูรณ์ ทรงมีพระกระแสให้พ้นโทษ²⁰⁷⁹

อ้ายจิ้นรอด อายุ 33 ปี ต้องหาว่าลักทรัพย์ของนายอินที่ตำบลบ้านวัดชีเหล็กแขวงกรุงเทพฯ ศาลตัดสินจำคุก 3 ปี รับพระราชทานมาได้ปีกับหกเดือนแล้ว อ้างว่าป่วยเป็นวัณโรค ผอมแห้ง และเป็นเหน็บชา แขนขวาก็เสีย มือลั่นเท้าลั่น จะกระทำการสิ่งใดก็ไม่ได้ ขอพระราชทานโทษ รายงานหมอตระวจโรคนักโทษครุกระบ่าวว่าอ้ายจิ้นรอดนี้เป็นโรคเหน็บชา เส้นประสาทพิการ ชักให้ตัวแข็งและลั่น เดินตามปกติไม่ได้ รักษาไม่หาย ทรงมีพระกระแสให้พ้นโทษ

อ้ายจิ้นนิม อายุ 36 ปี ต้องหาว่าปล้นบ้านที่ตำบลคลองบ้านใหม่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ศาลตัดสินจำคุก 15 ปี รับพระราชทานมาได้ 9 ปี อ้างว่าเป็นโรคจิตสติดวงล้าไส้ให้ผอมแห้ง หมอรักษามานานแล้วไม่

²⁰⁷⁶ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, หน้า 34-36 อ้างใน พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 63.

²⁰⁷⁷ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 17 เรื่อง 67 หน้า 1013-1042.

²⁰⁷⁸ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 10 หน้า 209-272

²⁰⁷⁹ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 10 หน้า 209-272.

หาย มีแต่ทูตหนักลง ขอพระราชทานพันโทฯ อ้ายจิ้นนี่เป็นไข้จับสันซึ่งมีตัวสัตว์ในโลหิต นานๆ ก็เป็นครั้งหนึ่ง เมื่อรักษาหายแล้วก็กำลังการทำงานได้ตามปกติ เป็นมา 6 เดือนแล้ว ทรงมีพระกระแสให้พันโท²⁰⁸⁰

อ้ายจิ้นเอี่ยมเส็ง อายุ 55 ปี ต้องหาว่าแทงแทงตายโดยวิวาท ศาลตัดสินจำคุกตลอดชีวิต รับพระราชอาญามาแล้ว 15 ปี อ้างว่าจักษุมืดมัวและกำลังถอยลงด้วยความชรา ขอพระราชทานพันโทฯ รายงานหมอตระจกโรคนักโทษคุกกระบั่วอ้ายจิ้นเอี่ยมเส็งนี้จักษุเป็นต้อเนื้อทั้งสองข้าง แลไม่มีใครจะเห็น ทำงานที่หยาบๆ เบาๆ ได้บ้าง ทรงมีพระกระแสให้พันโท²⁰⁸¹

อ้ายจิ้นเตี้ย ต้องหาว่าปล้นบ้านจีนมา ศาลตัดสินจำคุก 12 ปี รับพระราชอาญามาแล้วได้ 9 ปี อายุ 28 ปี อ้างว่าเป็นหืดมาปีหนึ่งแล้วหมอรักษาไม่หาย มีอาการเสียดแน่นในอกและหอบเป็นกำลัง ทั้งร่างกายก็ทุดโทรมหนักลง ขอพระราชทานพันโทฯ รายงานหมอตระจกโรคนักโทษคุกกระบั่วอ้ายจิ้นเตี้ยนี้เป็นวัณโรคมาปีเศษแล้ว อาการทุดโทรมลงบ้างเล็กน้อย แต่ยังไม่สู้หนักนัก รักษาไม่หาย ทรงมีพระกระแสให้พันโท²⁰⁸²

อ้ายจิ้นกิม ต้องหาว่าทำร้ายร่างกายจีนสะ ศาลตัดสินจำคุก 7 ปี รับพระราชอาญามาแล้วได้ 5 ปี อายุ 25 ปี อ้างว่าเป็นโรคเรื้อน ภูมิจึงขึ้นทั้งกาย หมอประกอบยารักษาไม่หาย ขอพระราชทานพันโทฯ รายงานหมอตระจกโรคนักโทษคุกกระบั่วอ้ายจิ้นกิมนี้เป็นโรคเรื้อนมา 2 ปีแล้ว รักษาไม่หาย ทรงมีพระกระแสให้พันโท²⁰⁸³

ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มองคนจีนด้วยความวิตกในปัญหาหลายเรื่อง เช่น การผูกขาดทางเศรษฐกิจ การก่อเหตุรุนแรงต่างๆ และตั้งตัวเป็นอั้งยี่แสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบ เช่น ใน พ.ศ.2438 มีพวกเรือข้าวร้องเรียนมายังพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ว่าพระยาภักทรากร (โอจิว) ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝิ่นรายใหญ่ ได้ใช้หัวหน้าอั้งยี่ตั้งด่านตรวจหาฝิ่นในเรือตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากนี้เรือลำใดไม่มีตัวกงสีใหญ่ของพระยาภักทรากรก็ต้องถูกปรับล่ำละ 50-60 บาท พฤติกรรมในการใช้หัวหน้าอั้งยี่ตั้งด่านเก็บภาษีและทำตัวเป็นหัวหน้าอั้งยี่ใหญ่เช่นนี้สร้างความลำบากให้กับพวกเรือที่ต้องเดินทางขึ้นล่องขนส่งสินค้าอย่างมาก²⁰⁸⁴ นอกจากนี้ยังมีปัญหาทางการเมืองโดยตรง เช่น การประท้วงนโยบายรัฐบาล การนำลัทธิการเมืองใหม่ๆ เข้ามาเผยแพร่ และชนชั้นนำยังระแวงด้วยว่าประเทศสยามกลายเป็น “โคโลนี” ของจีนเพราะจีนขยายตัวออกไปตั้งถิ่นฐานในท้องถิ่นต่างๆ จนมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและสังคมสูงและมีความสัมพันธ์กันเองอย่างเหนียวแน่นรวมทั้งไม่ยอมละทิ้งขนบธรรมเนียมประเพณีจีน

²⁰⁸⁰ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 19 หน้า 539-544.

²⁰⁸¹ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 19 บัญชีนักโทษคุกพระราชทาน หน้า 517-528.

²⁰⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 545-550.

²⁰⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 551.

²⁰⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27. ; พระยาภักทรากร (โอจิว) เป็นเจ้าภาษีฝิ่นรายใหญ่อย่างต่อเนื่องยาวนาน และถวายธิดาสองคนเป็นเจ้าจอมในสมัยรัชกาลที่ 5

โดยชนชั้นนำสังเกตว่าเมื่อทางรถไฟไปถึงที่ใด คนจีนก็จะหลังไหลเข้าไปตั้งถิ่นฐานและอยู่รวมกันเป็นชุมชน ชาวจีน ดังความว่า

จีนที่เข้ามาใหม่โดยมาก แทนที่จะตั้งโรงเรือนดินดิบมุงแฝกหรือกระท่อม อยู่ห่างกันตามวิธีไทย นั้น มักจะนิยมใช้โรงแถวปลูกขึ้นด้วยไม้แต่ดีกว่าอย่างแต่ก่อนเป็นอันมาก...**แล้วก็ตั้งโรงเรียน มีสโมสร อยู่ด้วยกันเฉพาะระหว่างพวกจีนด้วยกัน ไม่เกี่ยวข้องกับไทยเลย** ถ้าเป็นเช่นนี้เปนของไม่พึงประสงค์เลย และก็น่ากลัวว่าจะเปนเช่นนี้มากขึ้นทุกที...

...มีทางควรคำนึงว่า ถ้าไม่ได้จีนพวกนี้มาตั้งทำเลอยู่แล้ว การค้าขายในแถบนี้ก็ยังไม่เจริญ **แต่เมื่อสังเกตตลอดทางรถไฟไป รู้สึกว่าจนจะเปนโคโลนีจีน**²⁰⁸⁵

ทัศนะต่อคนจีนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สะท้อนความวิตกเกี่ยวกับปัญหาคนจีนและวิธีการที่ชนชั้นนำเลือกใช้ในการจัดการ “ปัญหาจีน” ดังปรากฏใน “บันทึกกลับเรื่องจีน” ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ วันที่ 6 กันยายน 2453 ที่ระบุว่า

พวกบุตรจีนมีไว้ตัวเปนจีน แต่ที่จริง ใจแลธยาไครยเปนไทยกว่าครึ่งตัวแทบทั้งนั้น คนจำพวกนี้นับว่าอยู่ระหว่างกลาง เราควรจัดการโดยปากเพียร โน้มเอาไว้ให้สนิทข้างไทย ให้ความรู้สึกว่าเปนพลเมืองไทยมีขึ้นในคนจำพวกนี้ยิ่งขึ้นทุกที การอันนี้เราจะทำได้เพราะบุตรจีนยอมเกี่ยวเนื่องวงศ์วานอยู่กับไทยโดยมากอยู่แล้ว ที่ทำราชการไทยก็มาก...จีนในเมืองไทยที่เชื้อชาติแลความนิยมอ่อนมาทางไทยมีมาก ควรเกลี้ยกล่อมชักโยงคนจำพวกนี้ให้สนิทมาข้างไทย เท่าที่จะทำได้ จะเปนกำลังข้างไทยแลเปนทางที่จะทำให้อำนาจจีนในเมืองนี้น้อยลงได้²⁰⁸⁶

ชนชั้นนำยังมีความเห็นว่า ผู้หญิงไทยที่เป็นภรรยาจีนและเป็นมารดาของลูกจีน จะโน้มน้าวให้คนจีนกลายเป็นไทย ดังที่พระยาวงษานุประพันธ์กราบทูลรัชกาลที่ 5 ใน “เมมโมร์วันดำปณหาจีน” เมื่อ 9 กันยายน 2453²⁰⁸⁷ อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 เปลี่ยนแปลงไปมาก เนื่องจากอิทธิพลทางความคิดชาตินิยมจีนและสังคมนิยมของพรรคก๊กมินตั๋งสูงขึ้นมาก ขณะเดียวกันผู้หญิงจีนก็อพยพมาเมืองไทยมากขึ้นเนื่องจากมีเรือกลไฟรับส่งผู้โดยสารและสินค้าระหว่างภาคใต้ของจีนกับเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้าง ความหมาย “ชาติไทย” พร้อมกับการทำให้คนจีนที่ไม่ยอมกลายเป็นไทยมีสถานะเป็น “คนอื่น” ดังกล่าวมาแล้ว ความตึงเครียดในความสัมพันธ์

²⁰⁸⁵ หจช. ม.ร.7 พ. 2/203 รัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เรื่องประกาศเปิดทางเดินรถไฟสาย ตะวันออกเฉียงเหนือ(โคราชไปอุบล) (13 กรกฎาคม 2471-31 มีนาคม 2473)

²⁰⁸⁶ สหช., ร.5, ต.6/2 บันทึกกลับเรื่องจีน 6 กันยายน 2453. อ้างใน เอื้อมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่อง ชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475”, หน้า 132.

²⁰⁸⁷ สหช., ร.5, น.8.7/34 เมมโมแรนดำ ปณหาจีน 9 กันยายน 2453 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

ระหว่าง “คนไทย” กับ “คนจีน” จึงเพิ่มขึ้นในเขตเมือง แต่การติดต่อด้านขายและการจ้างแรงงานก็ยังคงดำเนินต่อไป

หนึ่ง ในบริบทที่มีการเปลี่ยนสถานภาพทางกฎหมายของชาวจีนที่เกิดในประเทศสยามให้มีสัญชาติไทย และผู้ขายสัญชาติไทยจะต้องรับการคัดเลือกเป็นทหารเกณฑ์ คงจะมีชาวจีนจำนวนมากในสมัยนั้นที่ไม่ต้องการเป็นทหาร เช่น กรณี**จันทอง** ดังปรากฏฎีกาของ**จันไ้**และ**อ่ำแดงบัว** (เดิมชื่อเจี้ยะลิ้ว) ระบุว่าเดิมผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองแต่จิว มณฑลกว๋างตุ้ง เมื่อ พ.ศ. 2439 ได้พา**จันทอง** บุตรผู้ซึ่งเกิดเมืองจีนอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงสยาม **จันทอง**ผู้นี้ในภาษาจีนชื่อ “ฟง” แต่คนไทยเรียกกันว่า “ทอง” เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2456 **จันทอง**บุตรถูกเกณฑ์เป็นทหาร **จันทอง**ไม่รู้จักภาษาไทยดี มีความหนักใจต้องทนทุกข์ลำบากจึงหลบหนี ครั้นเดือนกันยายน พ.ศ. 2458 เจ้าพนักงานจับตัว**จันทอง**ได้ ศาลทหารบุกพิพากษาจำคุก**จันทอง** มีกำหนด 2 ปี 8 เดือน ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกามีบุตรคนเดียว เมื่อต้องมาถูกกักขังเสียเช่นนี้มีความลำบาก ขอพระมหากษัตริย์คุณได้โปรดพระราชทานโทษ**จันทอง**ผู้บุตร เพื่อเป็นกำลังของครอบครัวต่อไป

กระทรวงกลาโหมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า พลทหาร**จันทอง**สักรหมาย ทบ. 1 ม. 75 กระทำความผิดฐานปลอมหนังสือและหนีราชการ ศาลมณฑลทหารกรุงเทพฯพิพากษาให้จำคุกพลทหาร**จันทอง**มีกำหนด 2 ปี 10 เดือน พลทหาร**จันทอง**หาได้กระทำความผิดแต่ฐานหลบหนีราชการอย่างเดียวดังที่อ้างในฎีกาไม่ อีกประการหนึ่งซึ่งอ้างในฎีกาว่าพลทหาร**จันทอง**เกิดเมืองจีน ฟังข้อความใดๆ ไม่ใคร่รู้เรื่องเหมือนคนไทยธรรมดา นั้น ได้สอบสวนทะเบียนปรากฏว่า พลทหาร**จันทอง**เกิดที่ตำบลบ้านอ่างทองแขวงกรุงเก่า แล้วมาอยู่ที่ตำบลทับยาวแขวงเมืองมินบุรี ส่วนถ้อยคำของพลทหาร**จันทอง**นั้นได้ให้เจ้าหน้าที่เรียกตัวมาสอบถามปรากฏว่าพลทหาร**จันทอง**รู้ภาษาไทยดีอย่างคนไทยธรรมดา แม้เสียงพูดจะไม่ชัดในบางคำก็จริง แต่คนไทยบางคนที่ไม่ชัดก็ย่อมมีมากอยู่เหมือนกัน²⁰⁸⁸

จะเห็นได้ว่าชาวจีนจำนวนมากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประสบกับความเปลี่ยนแปลงและปัญหาต่างๆ ในท่ามกลางบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีพลวัตสูง ชาวจีนในสังคมไทยยุคนั้นจึงมีทั้งกลุ่มที่ประสบความสำเร็จในการสร้างฐานะ บางคนเป็นเจ้าภาษีนายอากรที่สร้างฐานะทางเศรษฐกิจและการเมืองจนได้เป็นถึงสมุหเทศาภิบาลที่ปกครองมณฑลเทศาภิบาล หรือเป็นเจ้าเมืองในเมืองต่างๆ และบางคนกลายเป็นนายทุนใหญ่ แต่ขณะเดียวกันก็มีชาวจีนที่ประสบกับความยากลำบากต่างๆ นานา บางคนเนกฏีลากรุด บางคนรับจ้างรายวัน บางคนกลายเป็นผู้ร้ายที่ติดคุกและเจ็บป่วยด้วยโรคภัยแรง บางคนหนีทหารและปลอมแปลงเอกสารจนถูกลงโทษ และชาวจีนจำนวนมากสาละกลายเป็นคนติดยาเสพติดเช่นฝิ่นหรือสุราจนในที่สุดก็เสียชีวิตในดินแดนที่ห่างไกลจากบ้านเกิดเมืองนอน

หนึ่ง ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เมื่อพ่อค้าจีนมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ก็มีการก่อตั้งสถาบันต่างๆ เพื่อสนับสนุนวิถีชีวิตและธุรกิจของตน นอกจากสมาคมการค้าแล้วยังมีการจัดตั้งสมาคมในลักษณะอื่นๆ เช่น จีนกว๋างตุ้งก่อตั้งสมาคมจีนกว๋างตุ้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2420 จีนกลุ่มอื่นๆ ก็ก่อตั้งสมาคมของตนตามกันมา

²⁰⁸⁸ บัญชีฎีกา ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 32 เรื่อง 11 หน้า 148-167

พ.ศ.2451 มีการก่อตั้งสภาหอการค้าจีนเพื่อเป็นกระบอกเสียงให้กับนักธุรกิจจีนดังกล่าวมาแล้ว โรงเรียนจีนแห่งแรกก็เกิดขึ้นในช่วงนี้ (เมื่อถึง พ.ศ.โรงเรียนจีนเพิ่มเป็น 271 แห่ง) หนังสือพิมพ์จีนฉบับแรกออกขายใน พ.ศ.2448 โรงพยาบาล สมาคมฌาปนกิจ และสมาคมต่างๆ เกิดขึ้นมากมายในทศวรรษ 2450 เป็นต้นมา โดยมีนักธุรกิจจีนระดับนำเป็นคณะกรรมการบริหารและผู้สนับสนุนด้านการเงิน²⁰⁸⁹ โรงพยาบาล สมาคม หรือมูลนิธิหลายแห่งเป็นที่พึ่งของคนจีนที่ยากจน แม้ว่าการเอารัดเอาเปรียบผู้ใช้แรงงานชาวจีนด้วยกันโดยพ่อค้าหรือนายทุนจีนเองจะยังคงมีอยู่เสมอก็ตาม²⁰⁹⁰

ชาติพันธุ์ที่นับถือศาสนาอิสลาม

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีชาวมุสลิมจากเมืองไทรบุรี ปรลิส กลันตัน ถูกกวาดต้อนมาอยู่กรุงเทพฯ เช่น ในรัชกาลที่ 1 “ครัวแขก” ถูกกวาดต้อนขึ้นมาจากเมืองปัตตานี “ครัวแขก” อพยพรุ่นนี้น่าจะเป็นกลุ่มที่ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบวัดชนะสงคราม ใกล้วังหน้า ในบริเวณที่ไม่ห่างออกไปนักมีถนนชื่อ ถนนตานี คงจะได้ชื่อตามชุมชนตานีดังกล่าวนี้²⁰⁹¹

การอพยพครั้งใหญ่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ ปะทะกับความพยายามของอังกฤษในการอ้างสิทธิในการปกครองรัฐหัวเมืองมลายูหลังจากสนธิสัญญาอังกฤษ-ฮอลันดา ในปี พ.ศ.2366 จนสงครามปะทุขึ้นในปี พ.ศ.2374 ราชสำนักกรุงเทพฯ ส่งเรือออกไปรับผู้อพยพชาวมุสลิมจากทางใต้ที่เดินทางเข้ามากลุ่มแรกถูกส่งไปอยู่กับพระยาราชสวัสดิ์สรรค์ ตั้งบ้านอยู่ที่สุเหร่าคลองนางหงษ์ ริมคลองมหานาคต่อออกไปทางคลองบางกะปิ พวกที่เดินทางเข้ามาภายหลังถูกส่งไปในพื้นที่คลองแสนแสบที่ไกลออกไป²⁰⁹²

ไพร่หลวงเกณฑ์บุญ ชาวเมืองพัทลุง สงขลา นครศรีธรรมราช อพยพติดตามกองทัพเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในละแวกใกล้เคียงกับกลุ่มชาวใต้ที่สนามกระบือ (ในบริเวณถนนหลานหลวงและถนนดำรงรักษ์ปัจจุบัน) ได้รับการฝึกหัดให้เป็นช่างปูน ช่างศิลา เพื่อช่วยราชการ หลายคนมีความสามารถในการแสดงละครชาตรี ได้ตั้งเป็นคณะละครที่มีชื่อเสียง²⁰⁹³

ชาวมุสลิมยังกระจายอยู่ในเขตพื้นที่อื่น เช่น บริเวณที่ทำการไปรษณีย์กลางปัจจุบัน เดิมเป็นชุมชนชาวมุสลิม เรียกว่าสุเหร่าบ้านแขก ต่อมาเมื่อราชการต้องการที่ดินเพื่อสร้างที่ทำการไปรษณีย์จึงย้ายไปอยู่บริเวณที่เรียกว่าตรอกโรงภาษี มุสลิมบริเวณนี้มีทั้งที่เดินทางมาจากอินเดีย ในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อเข้ามาได้อยู่รวมกลุ่มกับชุมชนที่มีวัฒนธรรมเดียวกัน และทางถนนเจริญกรุงฟากตะวันออกตั้งแต่ต้นถนนสุริวงศ์ด้านเหนือไปถึงคลองสะพานยาว ก็มีหมู่บ้านอิสลาม ทางฟากธนบุรีมีหมู่บ้านอิสลาม

²⁰⁸⁹ คริส เบเกอร์ ฆาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 156.

²⁰⁹⁰ สิทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์, กบฏจีนจน “บนถนนพลับพลาไชย” .กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 102-103.

²⁰⁹¹ วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 66.

²⁰⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

²⁰⁹³ เรื่องเดียวกัน.

นอกจากพวกที่อยู่กันมาเนิ่นนานประมาณสมัยอยุธยาตามแนวคลองบางกอกใหญ่ถึงคลองบางหลวง ซึ่งอาจมีพวกที่เข้ามาในช่วงหลังตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกัน อีกแห่งหนึ่งอยู่หลังวัดพิชัยญาติซึ่งมีชื่อเรียกบ้านแขกอยู่ถึงทุกวันนี้²⁰⁹⁴

นอกจากนี้ยังมีชาวมุสลิมจากประเทศอินโดนีเซียซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 4 ตั้งบ้านเรือนอยู่เขตมักกะสัน และในสมัยเดียวกันก็มีมุสลิม “ปาตาน” จากอินเดีย ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าผ้าและอัญมณี มีชุมชนอยู่ในย่านคนจีนเขตราษฎร์บุรีซึ่งเป็นชุมชนมุสลิมตั้งแต่สมัยธนบุรี²⁰⁹⁵

เมื่อมีการขุดคลองเปิดที่ดินทำกินทางตอนใต้ของกรุงเทพฯ ชาวมุสลิมก็ถูกส่งมาตั้งถิ่นฐานบริเวณคลองแสนแสบ มีนบุรี รังสิต ปากเกร็ดรายชื่อผู้มาจับจองที่นาต่อบริษัทเป็นมุสลิมหลายราย นอกจากนั้นยังพบมุสลิมจากชวา และแขกจาม กระจายอยู่ทั่วไปด้วย นอกจากอาชีพเกษตรกรรมแล้ว ชาวมุสลิมยังเป็นพ่อค้าเร่ พ่อค้าเหล่านี้ถือเป็นคนในบังคับต่างชาติ ซึ่งต้องมีหนังสือเดินทาง พ่อค้ามุสลิมทำการค้าขายระหว่างหัวเมืองต่างๆ ได้แก่ ญะลันปุรี มีนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี นครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรีและกรุงเก่า ซึ่งตั้งอยู่ในเขตทุ่งรังสิตและบริเวณใกล้เคียง และสินค้าที่ชาวมุสลิมมีความชำนาญในการค้าก็คือ ผ้า และสินค้าอีกประเภทหนึ่งก็คือ อาวุธปืน ส่วนสินค้าอันเป็นที่ต้องการของมุสลิมก็คือสัตว์พาหนะที่เป็นแรงงานสำคัญก็คือ โค กระบือ ม้า อย่างไรก็ตามการค้าขายประเภทนี้ก็เสี่ยงต่อการถูกจับกุมในคดีอาชญากรรมด้วยข้อหาจับซื้อของโจร เนื่องจากมีคดีเกี่ยวกับการปล้นและลักกระบือเกิดขึ้นอยู่เสมอ เป็นที่น่าสังเกตว่ามีการรวมกลุ่มของชาวมุสลิมในกรณีต่างๆ เช่น การยื่นหนังสือขอลดหย่อนภาษีในกรณีที่เกิดภาวะภัยธรรมชาติในปี พ.ศ.2453 หรือการยื่นหนังสือของราษฎรมุสลิมทั้งสนับสนุนและคัดค้านการขุดคลองของบริษัทในปี พ.ศ.2440²⁰⁹⁶

ชาวมุสลิมมีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับศาสนาอิสลามอย่างมาก ในชุมชนมุสลิมจะมีการสร้างสุเหร่าเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และศาสนสถานนี้ยังมีความสำคัญต่อการสร้างความสัมพันธ์และความร่วมมือกันในกลุ่มชาวมุสลิมที่อยู่ในชุมชน เพราะเป็นสถานที่ประชุมด้วย เมื่อมีเหตุใดก็ตามที่ทำให้ชาวมุสลิมเกิดปัญหาเกี่ยวกับศาสนสถานก็จะพยายามแก้ปัญหา เช่น กรณี **“แขกบารฮิมกับพวก 30 คน”** ขอพระราชทานที่ดินเพื่อสร้างสุเหร่าสำหรับประกอบพิธีและประชุม²⁰⁹⁷ การถวายฎีกาของชาวมุสลิมนี้สะท้อนวิถีชีวิตและปัญหาของชาวมุสลิมในกรุงเทพฯ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้อย่างชัดเจน โดยทางราชการได้เขียนรายงานไว้ดังนี้

...ฎีกาบารฮิมแขกกับพวกรวมกัน 30 คน ตั้งบ้านเรือนอยู่วัดสัมพันธวงษ์ เดิมพวกแขกได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งการค้าอยู่ในตำบลนี้ ได้ทำสุเหร่าตามศาสนาแขกอยู่ที่ริมประตูวัดสัมพันธวงษ์มาประมาณ 40 ปี บัดนี้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ได้จัดการปลูกสร้างทำใหม่เป็น

²⁰⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

²⁰⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

²⁰⁹⁶ นนทพร อยู่มั่งมี, “คติความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457”, หน้า 93-98.

²⁰⁹⁷ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา (พ.ศ.2447) เล่ม 15 เรื่อง 58 หน้า 409-422.

ตึกแถว 2 ชั้น ได้รื้อสุเหร่าของพวกแขกเพื่อก่อสร้างจนเกือบจะเสร็จแล้ว ผู้ถวายฎีกาจึงขอพระราชทานที่ดินเพื่อทำเป็นสุเหร่าสัก 2 ห้องเพื่อจะได้อาศัยไปประชุมกันโดยง่าย โดยจะยอมจ่ายค่าเช่าเท่ากับสามัญชนทั่วไป

พระเจ้านั่งยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ตึกแถวหน้าวัดสัมพันธวงษ์นี้เป็นของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร ของเดิมชำรุดแลได้รื้อทำขึ้นใหม่เสร็จ แถวแถมเหนือแห่งประตูดแถวหนึ่งของเดิมมีค่าเช่าห้องละ 14 บาทต่อเดือน แต่เป็นตึกชั้นเดียว ทำใหม่เป็นตึก 2 ชั้น เรียกค่าเช่าขึ้นเป็นห้องละ 20 บาทต่อเดือน ถ้าคนเก่ายังต้องการเช่า ยอมรับเงินกินเปล่าแต่ห้องละ 400 บาท ถ้าคนเก่าไม่เช่าจัดให้คนใหม่เช่าบางห้องได้เรียกเงินกินเปล่าได้ถึง 1,000 บาทก็มี แถวแถมเหนือได้ทำสำเร็จมีผู้เช่าเต็ม จึงจับรื้อแถวทำแถวแถมใต้ที่แขกผู้ทูลเกล้าถวายฎีกานี้ได้เช่าทำเป็นสุเหร่าอยู่ การที่จะจัดให้เช่าเมื่อตึกได้ทำแล้วก็เป็นการเดียวกันกับแถมเหนือ คือคนเก่าเช่นแขกพวกนี้ ที่เคยเช่ามายอมให้ค่าเช่าห้องละ 20 บาท เงินกินเปล่า 400 บาทต่อห้องหนึ่ง ก็เป็นอันได้เช่าอยู่เอง ห้องอื่นๆที่ได้ตกลงอย่างนี้ก็มีมากแล้ว ห้องใดที่คนเก่าไม่เช่า เมื่อให้คนใหม่เช่า เงินกินเปล่าก็จะได้แรงดั่งแถวแถมเหนือเหมือนกัน แลเมื่อว่าตามความจริงแล้วตึกแถวนี้เป็นทำเลที่ตั้งการค้าขาย ไม่เป็นประเทศที่ควรจะทำสุเหร่า

เมื่อทางราชการตอบฎีกาของชาวมุสลิมว่าไม่ควรใช้ตึกในบริเวณดังกล่าวเป็นสุเหร่า เนื่องจากเป็นทำเลค้าขาย ชาวมุสลิมกลุ่มนี้ตอบว่า

แขกบารฮิม แขกคนในบังคับอังกฤษกับพวกรวมกัน 30 คน ซึ่งตั้งบ้านเรือนค้าขายอยู่ในตำบลวัดสัมพันธวงษ์แขวงกรุงเทพ ได้ทำสุเหร่าสำหรับนัมัสการกราบไหว้สวดมนต์ภาวนาตามศาสนาแขกที่อยู่ริมประตูดวัดสัมพันธวงษ์ข้างขวามือเข้าวัด ใกล้กับที่อยู่ของพวกแขกมากกว่า 40 ปีแล้ว

บัดนี้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ได้จัดการก่อสร้างทำใหม่เป็นตึกแถว 2 ชั้น ได้รื้อสุเหร่าที่กำลังก่อสร้างจนจะเสร็จอยู่แล้ว จึงเกิดความเดือดร้อนจำเป็นต้องร้องขอพระมหากษัตริย์คุณ ขอพระบรมราชานุญาตพระราชทานให้เป็นที่เช่าทำสุเหร่าสัก 2 ห้องพอที่จะให้พวกแขกที่อาศัยในบริเวณนั้นมีที่ประชุม สาเหตุคือที่ตั้งสุเหร่าเดิมนั้นใกล้กับที่ทำมาหากินของพวกแขก หากตั้งไกลออกไปทำให้ต้องใช้ระยะเวลาเดินทางหลายชั่วโมง อาจทำให้ร้านถูกขโมย หรือไฟไหม้ เพราะบางครั้งอาจต้องใช้เวลาร่วมอยู่นาน เพราะฉะนั้นจึงขอพระราชทานที่ทำตึกสุเหร่าสัก 2 ห้อง²⁰⁹⁸

ไม่พบหลักฐานว่าผลของการถวายฎีกาเป็นอย่างไร แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นแกชาวมุสลิมดังกล่าวมานี้ก็สะท้อนให้เห็นว่าวิถีชีวิตของชาวมุสลิมได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงของสังคมกรุงเทพฯ มากทีเดียว

ชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ สถาบันอิสลามยังคงมีความสำคัญในสังคม อินทามที่มีบทบาทเป็นผู้นำทางศาสนาในชุมชนที่อยู่รอบสุเหร่า เป็นผู้รับผิดชอบในการนำสวดในวันศุกร์ และรับรองกฎหมาย

²⁰⁹⁸ หจข., บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา (พ.ศ.2447) เล่ม 15 เรื่อง 58 หน้า 409-422.

แต่งงาน กฎหมายอย่างจัดเตรียม งานศพ และแก้ปัญหาเกี่ยวกับการตีความทางกฎหมายที่ได้เถียงกัน โดยเฉพาะการแบ่งกรรมสิทธิ์ที่ดิน ธรรมเนียมปฏิบัติของกฎหมายอิสลามและมลายูได้รับการประยุกต์ สำหรับจัดการความขัดแย้งทางอาญา แพ่ง และศาสนา มีบันทึกในปี พ.ศ.2451 พบว่าผู้คนไม่ได้เคร่งครัด ในการนับถืออิสลามนิกายสุหนี่นัก แต่ยังปฏิบัติตามธรรมเนียมของมลายูและการนับถือผีมากเท่าๆกัน แม้แต่ความเป็นผู้หญิงมุสลิมเองก็นับว่ามีสิทธิเสรีภาพในการเดินเที่ยวไปในตลาด เยี่ยมหาเพื่อน และช่วย สามีในการทำเกษตร ซึ่งแตกต่างจากผู้หญิงมุสลิมในแบบฉบับ²⁰⁹⁹

ในด้านการศาล เจ้าพระยามรธา (บัน สุคุม) เสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ตรวจราชการในหัวเมือง มลายูและพบปัญหาการพิพาทคดีของเจ้าเมือง (ราชา) ที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายครอบครัวสองประการ

ประการแรกเห็นว่าผู้ปกครองท้องถิ่นมุ่งหวังที่ช่วงชิงคดีที่สร้างรายได้ คือคดีเกี่ยวกับมรดกและการ แต่งงานไปตัดสินเอง ภายใต้กรอบของระบบยุติธรรมของอิสลาม ซึ่งมักเป็นการตัดสินใจที่จะเอื้อประโยชน์ ต่อพวกพ้องมากกว่าจะเป็นสืบสวนหาผู้กระทำผิด ประการที่สองนั้น เจ้าเมืองยังก้าวล่วงกระบวนการ ยุติธรรมของรัฐไทยในนามของอำนาจศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นการใช้อำนาจที่ล่วงล้ำพระราชอำนาจของ พระมหากษัตริย์สยาม เช่น ในกรณีการตัดสินคดีขู่สาว เจ้าเมืองจะฝั่งฝ่ายชายที่เป็นคู่กับภรรยาผู้อื่นถึงคอ และให้คนที่ผ่านไปมาขว้างก้อนหินใส่จนถึงแก่ความตาย ความป่าเถื่อนเยี่ยงนี้ทำให้สยามต้องเข้ามา แทรกแซง เพื่อปกป้องราชรัฐจากการใช้อำนาจอย่างไร้ขอบเขตของชนชั้นปกครองท้องถิ่น²¹⁰⁰

แม้ว่าได้มีการจัดตั้งศาล 3 ระดับในภูมิภาคที่ไม่ใช่ศาลอิสลาม ได้แก่ ศาลแขวง ศาลเมือง และศาล บริเวณ หรือศาลมณฑล โดยเฉพาะศาลมณฑลจัดตั้งที่เมืองปัตตานี แต่ในปี พ.ศ.2442 รัฐก็ยังอนุญาตให้ ใช้ *คัมภีร์อัลกุรอาน* ในการตัดสินคดีครอบครัว นอกจากนั้นยังมี *ชะดิค* (หนังสืออธิบายขยายความอัลกุ รอ่าน) และ *กิตาบ* (หนังสืออธิบายและขยายความ *คัมภีร์อัลกุรอาน* และ *ชะดิค*) ซึ่งทั้งหมดเขียนขึ้นในภาษา อารบิก และมลายู ในสมัยนั้นยังมีคนไม่มากนักที่สามารถจะอ่านภาษาอารบิกได้ สยามได้แทรกแซง สาละสำคัญและระเบียบวิธีทางกฎหมายในศาลอิสลามที่ปัตตานี เช่นเดียวกับการแทรกแซง *ศาลชาวรีอะห์* ที่ก ลันตันของรัฐบาลอังกฤษ ที่เข้าไปกำหนดกฎในการใช้พยานหลักฐาน มาตรฐานของการลงโทษ และอื่นๆ การตั้งศาลครอบครัวที่ใช้ *คัมภีร์อัลกุรอาน* ในการตัดสินคดีความเกี่ยวกับครอบครัวนี้ เป็นการประนีประนอม ของรัฐบาลสยามเพื่อที่จะป้องกันการประท้วงของชาวมลายูมุสลิมที่จะกลายเป็นโอกาสให้ต่างชาติเข้ามา แทรกแซงกิจการภายใน เพราะถ้าหากเกิดความวุ่นวายขึ้นก็จะแสดงให้เห็นว่าสยามไม่มีความสามารถจะ ปกครองชาวมลายูมุสลิมได้²¹⁰¹

การเสด็จพระราชดำเนินไปภาคใต้ ในปี พ.ศ.2431 พ.ศ.2432 พ.ศ.2434 พ.ศ.2439 และ พ.ศ.2444 นั้น อาจเป็นการเสด็จลงไปเพื่อประกาศสัญลักษณ์ของอำนาจการเมืองศาสนาเมื่อพระมหากษัตริย์ทรง ประทับพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์ในดินแดนของชาวมลายูมุสลิม ดังปรากฏว่าพระองค์ได้เสด็จ

²⁰⁹⁹ Tamara Loos. *Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand*, p.90.

²¹⁰⁰ Ibid, p.91.

²¹⁰¹ Ibid, pp. 92-94.

เยี่ยมวัดในพุทธศาสนาแต่ทรงปฏิเสธการเข้าเยี่ยมมัสยิดหรือพื้นที่อื่นที่มีความสำคัญต่อภูมิทัศน์ของมุสลิม การเสด็จพระราชดำเนินเช่นนี้นับเป็นการแข่งขันเชิงสัญลักษณ์กับอังกฤษรวมไปถึงร่ายามุสลิมอีกด้วย กล่าวได้ว่าการเสด็จพระราชดำเนินภาคใต้เป็นการเริ่มต้นผนวกชาวมุสลิมในภาคใต้เข้าสู่อำนาจการปกครองของรัฐสยามสมัยใหม่อย่างแท้จริง²¹⁰² ซึ่งการปกครองของรัฐสยามนี้ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอยู่มากทีเดียว เพราะรัฐบาลมีความพยายามในการทำให้ชาวมุสลิมยอมรับวัฒนธรรมไทยในบางด้าน แม้ว่าจะผ่อนปรนในเรื่องที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาอยู่มาก นอกจากนี้ในระยะหลังโดยเฉพาะในยุคพัฒนาประเทศเป็นต้นมามีการส่งเสริมอุตสาหกรรมและการประมงเชิงพาณิชย์ที่ส่งผลกระทบต่อชาวมลายูมุสลิม ซึ่งทำให้เกิดการต่อต้านรัฐไทยจนเกิดเหตุการณ์รุนแรงเป็นระยะๆ และยังมีการต่อสู้ในรูปอื่นๆ²¹⁰³

ชาติพันธุ์มอญ

ชุมชนมอญตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และอาณาบริเวณโดยรอบ เช่น บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาปากอสนีบุรี เป็นที่ตั้งของวัดบวรมงคล หรือเรียกกันในหมู่ชาวบ้านว่าวัดสิงขร วัดนี้ถูกสถาปนาเพื่อเป็นวัดของพระมอญที่ถูกอพยพเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 2 ชุมชนมอญที่มีขนาดใหญ่มีพื้นที่นับพันครัว อยู่รอบนอกกำแพงเมือง กรุงเทพฯ ออกไป มีมอญสามโคก ปทุมธานี ปากเกร็ด แขวงเมืองนนทบุรี มอญที่ส่วนใหญ่มีอาชีพทำอิฐ บั้มหม้อ ทำเครื่องดินเผา และทำการเพาะปลูก มอญที่นี่เป็นมอญรุ่นเก่าบางส่วนอยู่มาตั้งแต่สมัยอยุธยา และกลุ่มเดินทางเข้ามาสมัยธนบุรี หมู่บ้านมอญอีกแห่งอยู่ที่นครเขื่อนขันธ์ ปากลัด พระประแดง โดยถูกโยกย้ายมาจากสามโคก และปากเกร็ดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เพื่อดูแลหน้าด่านทางทะเล ชายฉกรรจ์ทำหน้าที่ทางทหาร ส่วนครอบครัวเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงชีพเป็นส่วนใหญ่²¹⁰⁴

หมู่บ้านทะวายเป็นหมู่บ้านใหญ่ของชาวทะวายในกรุงเทพฯ โดยมีผู้อพยพจากหัวเมืองพม่าในรุ่นหลังต่อมาได้เข้าอยู่ร่วมด้วย กลายเป็นชุมชนใหญ่ของพวกเชื้อสายพม่า-มอญอีกแห่งหนึ่ง ในเวลานั้นชาวพม่ารวมทั้งชาวมอญมีฐานะเป็นเชลยศึก จึงถูกใช้งานโยธา ต้องทำงานหนักต่างๆ โดยคนไทยมีความรู้สึกว่าเป็นพวกศัตรู ชาวพม่าและชาวมอญจึงได้รับการดูถูกเหยียดหยามและการปฏิบัติอย่างโหดร้ายป่าเถื่อน²¹⁰⁵ บางครั้งจึงมีความพยายามจะหลบหนี เช่นในปี พ.ศ.2359 ได้เกิดเหตุการณ์เชลยพม่าและชาวมอญแหกคุก แต่ส่วนใหญ่ยังคงอาศัยอยู่ในประเทศสยามสืบมา

²¹⁰² Ibid, p.97.

²¹⁰³ โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 17.

²¹⁰⁴ วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 48-49.

²¹⁰⁵ Charles Gutzlaff, *Journal of Three Voyages along the Coast of China in 1831, 1832 and 1833, with notices of Siam, Corea, and the Loo-Choo Islands* (1834; rpr. Desert Island Books, Westcliff-on-Sea, 2002), p. 38. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชาวมอญชั้นสูงยังคงมีบทบาทอยู่ในราชสำนักและรักษา วัฒนธรรมมอญเอาไว้มาก เช่น กรณีเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งรักษาความเป็นมอญเอาไว้อย่างเข้มข้น เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นธิดาของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) พระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย) นี่เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีพระราชโอรสคือพระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์) ต้นราชสกุลกฤดากร การที่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นเป็นผู้ยึดถือขนบธรรมเนียมมอญอย่างเคร่งครัด ยังคงวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมในวังแบบมอญเป็นส่วนสำคัญในการทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ และหลานของเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นทุกคนคุ้นเคยและซึมซับความเป็นมอญมาแต่ทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นชุบเลี้ยงคนมอญแทบจะทุกชุมชนมอญในเมืองไทยไว้มาก²¹⁰⁶ การแต่งกาย อาหารการกิน การพูดจาในภายในวังก็มักใช้ภาษามอญ ทำให้บุคคลทั่วไปเรียกวงของท่านว่า “วังจ้ามอญ”²¹⁰⁷

เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้นำชาวมอญจากที่ต่าง ๆ มาเลี้ยงไว้เป็นจำนวนมาก ยังขาดแต่ชาวมอญโพธาราม เมื่อได้โอกาสไปโพธาราม ท่านจึงนำเด็กหญิงชาวมอญ 7 คนเข้าไปเลี้ยงในวังและให้เรียนหนังสือ ในบรรดาเด็กหญิงเหล่านี้ มีคุณทองอยู่ แ่งคำ และนางแม่นิจิต โพธิ์สิทธิ์ สองพี่น้องรวมอยู่ด้วย คุณทองอยู่เป็นหม่อมคนหนึ่งของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ คุณทองอยู่ แ่งคำ และนางแม่นิจิต โพธิ์สิทธิ์ เล่าว่า ภายในวังกรมพระนเรศรวรฤทธิ์เลี้ยงคนไว้มากมายทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นมอญ มักคุยกันด้วยภาษามอญ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะพูดภาษามอญกับคนมอญที่ไปเยี่ยมเยียน ซึ่งก็มีอยู่เสมอมิได้ขาด หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เล่าเรื่องชีวิตในวังกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ว่า “พี่เลี้ยงในวังเป็นคนมอญทั้งนั้น”²¹⁰⁸ และเล่าด้วยว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีความผูกพันกับเครือญาติโดยเฉพาะญาติทางฝ่ายมอญอย่างมาก²¹⁰⁹

ในรัชกาลที่ 5 คนในครอบครัวเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้รับราชการตำแหน่งสำคัญ คือ โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาโยธา (นกแก้ว) น้องชายคนที่สอง เป็นเอกอัครราชทูต ณ เยอรมนีและอังกฤษ น้องชายคนที่หก ชื่อทออาจ ได้เป็นที่พระยัสนสงคราม ผู้ว่าราชการนครเขื่อนขันธ์ น้องชายคนที่ 12 ได้เป็นพระยาดำรงราชพลขันธ์ ผู้ว่าราชการนครเขื่อนขันธ์ และน้องชายคนที่ 15 ก็เป็นพระยานาคราชกำแหง ผู้ว่าราชการนคร

²¹⁰⁶ อำไพ มัชฌมาน สัมภาษณ์แหวน กุมิน ที่บ้านคงคาราม อำเภอบ้านโป่ง ราชบุรี 13 กรกฎาคม 2547. อ้างใน องค์บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ* กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ, 2550. หน้า 101.

²¹⁰⁷ องค์ บรรจุน สัมภาษณ์พระมหาจุญ ญาณจารี วัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ 18 มิถุนายน 2547. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

²¹⁰⁸ องค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ*, หน้า 103.

²¹⁰⁹ ชิดชนก กฤดากร, พลโท หม่อมเจ้า, “นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า” ใน *อัตตาหิ อัตตโน นาโถ*. ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พันโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (1984), 2541. หน้า 27.

เชื่อนันท์ ญาติอื่น ๆ ก็ได้รับราชการตำแหน่งสูงมากมาย²¹¹⁰ พระราชโอรสที่เกิดแต่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ทรงมีพระโอรสได้แก่ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรัญศักดิ์ กฤดากร ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมและเคยเป็นเอกอัครราชทูต ณ กรุงปารีส กับพระองค์เจ้าบวรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ 7

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น แม้ว่าจะทรงเล็งเห็นแต่ “ความเป็นไทย” ให้เป็น **สำนึกร่วมของคนทุกชั้นและทุกชาติพันธุ์ใน “ชาติไทย”** แต่ “ความเป็นมอญ” มีความสำคัญต่อ **พระองค์ในฐานะที่เป็นสำนึกร่วมและความทรงจำของกลุ่มเครือญาติ** ดังปรากฏในประวัติของพระบรมมหารัชมังคลาจารย์ กรมสมเด็จพระสุตรางกูรราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม)²¹¹¹ และในการจัดงานพระศพ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (หม่อมเจ้ารำไพเพ็ญ) พระราชชนนีในรัชกาลที่ 5 ซึ่งจัดเป็นแบบมอญด้วย เหตุผลว่า **“ทรงเป็นเชื้อมอญ”**²¹¹²

ใน พ.ศ.2451 สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงออกแบบตาลปัตรสำหรับงานฉลองอายุ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นครบ 73 ปี โดยเน้นความเป็นมอญอย่างเด่นชัด กล่าวคือ ทรงเขียนคาถาเป็นอักษร มอญไว้บนตาลปัตร แปลได้ว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัส ความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะตรัสสอนอย่างนี้”²¹¹³ ต่อมาใน พ.ศ.2468 เมื่อพระเจ้าบรม วงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์สิ้นพระชนม์ หลังจากมีการจัดงานพระศพตามราชประเพณีของราชสำนัก ไทยแล้ว เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นก็ได้ทำพิธีแบบมอญ ดังที่ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เล่าไว้ใน **นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า** ว่า **“เมื่อมีการพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานพระศพ จึงให้ เป็นหน้าที่ของราชสำนัก และเมื่อครบกำหนด 100 วันไปแล้ว ได้จัดให้มีพิธีการแบบมอญ เช่น มอญร้องไห้ มีธรรมเทศนาภาษามอญ เป็นต้น”**²¹¹⁴

ความสำนึกในความเป็นมอญ ทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีความปรารถนาอย่างมากที่จะไปบูชา พระเจดีย์ในเมืองมอญ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า ใน พ.ศ.2478 เมื่อสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปเที่ยวประเทศพม่า และเสด็จไปถึงพระเจดีย์มูเตาที่เมืองพะโค (หงสาวดี) นั้น ทรงระลึกถึงเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น เพราะ **“ได้ยืนทำนปรารภหลายครั้ง อยากไปบูชาพระมูเตาที่เมือง หงสาวดี ฉะนั้นจึงบริจาคทรัพย์เข้าเรียไรตามกำลัง อุทิศในนามของคุณแม่กลิ่น กับทั้งในพระนามกรมพระ นเรศด้วย”**²¹¹⁵

²¹¹⁰ องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 106-107.

²¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-93.

²¹¹² นริศรานุวัดติวงศ์สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม พระยา, **สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 24**. กรุงเทพฯ : ครุสภา, 2505, หน้า 236.

²¹¹³ องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 117.

²¹¹⁴ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร, “นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า” ใน **อัตตาหิ อัตตโน นาถ**, หน้า 44.

²¹¹⁵ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา (2478), หน้า 116-117. อ้างใน องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราช สำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 104-105.

ถึงแม้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะมีความรู้ภาษาอังกฤษดีถึงขั้นแปลนวนิยาย Uncle Tom Cabin แต่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นก็ยังคงยึดมั่นในวัฒนธรรมมอญ เช่น ทำอาหารมอญ เล่นดนตรีมอญ อีกทั้งยังเคร่งในวัตรปฏิบัติทางพุทธศาสนาแบบมอญ เช่น การลั่นระฆังหลังการสวดมนต์บำเพ็ญกุศล ดังที่หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เล่าไว้ในหนังสือว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจะเข้าห้องพระสวดมนต์เป็นประจำ “เมื่อมีเสียงระฆังดังขึ้นประมาณสามทุ่ม เสด็จพ่อจะรับสั่งทุกครั้งว่า ‘คุณย่าขึ้นสวรรค์แล้ว’ ทั้งนี้เพราะเป็นประเพณีของชาวมอญที่จะลั่นระฆังหลังจากการสวดมนต์บำเพ็ญกุศล เมื่อใครได้ยินแล้วก็จะอนุโมทนา”²¹¹⁶ หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากรเล่าด้วยว่าเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมีความผูกพันกับวัดชนะสงครามเป็นพิเศษเนื่องจากเป็นวัดพระสงฆ์ฝ่ายมอญ²¹¹⁷

ความสำนึกใน “ความเป็นมอญ” น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นพยายามสร้างและรักษาความสัมพันธ์กับชุมชนชาวมอญ โดยอาศัยวิธีการที่ไม่เป็นปฏิปักษ์กับอำนาจรัฐบาล สมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่กลับเกื้อหนุนต่อการสร้างระเบียบสังคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นั่นคือการสร้างวัด เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้สร้างวัดและบูรณะวัดหลายแห่ง ได้แก่ วัดสุทธาโภชน์ เป็นวัดมอญ ในเขตลาดกระบังซึ่งเป็นชุมชนที่มีชาวมอญอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก โดยการสวดมนต์ในวัดนี้สวดเป็นภาษามอญ เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นได้มาทำบุญรักษาศีลที่วัดนี้เป็นประจำซึ่งทำให้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับคนในชุมชนมอญแห่งนี้ และเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นคงต้องการให้ชาวมอญรุ่นหลังจดจำท่านในฐานะสตรีชั้นสูงแห่งราชสำนักสยามที่ได้มาปฏิบัติธรรมในที่แห่งนั้นด้วย เพราะไม่เพียงแต่มาทำบุญรักษาศีลที่วัดนี้เสมอเท่านั้น แต่เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นยังได้ส่งทำอนุสาวรีย์หินอ่อนจากประเทศอิตาลี เป็นรูปตัวท่านเองในชุดแต่งกายประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ อยู่ในซุ้มบุษบก โดยให้ตั้งไว้ที่หน้าพระอุโบสถด้วย²¹¹⁸

ความต้องการที่จะสร้างและรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวมอญ อาจเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นมักเดินทางไปพักผ่อนตากอากาศยังชุมชนมอญต่าง ๆ รวมทั้งที่ชุมชนบ้านคางคา ริมแม่น้ำแม่กลอง เมื่อชาวมอญบ้านคางคาอพยพโยกย้ายขยายพื้นที่ทำนาออกไปยังตำบลดอนกระเบื้อง เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นก็เป็นผู้นำในการบริจาคเงินเพื่อสร้างวัดดอนกระเบื้องขึ้น เพื่อให้ชาวมอญมีวัดไว้ประกอบพิธีทางศาสนา²¹¹⁹

การสร้างและรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวมอญยังเห็นได้จากการทำให้ชาวบ้านในชุมชนมอญเกิดความเคารพรัก โดยตระหนักว่าเป็นผู้นำเอาสิ่งดีงามเข้ามามอบให้แก่ชาวมอญ และการมาเยือนชุมชนชาวมอญหมายถึงการนำเอาความสุขความสนุกสนานมามอบให้ เพราะนอกจากจะสร้างวัดและพระพุทธรูปแล้ว เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นยังจัดอาหารเลี้ยงดูและเอาสิ่งของไปแจก เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นจึง

²¹¹⁶ พลโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร, “นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า” ใน *อัตตาภิ อัตตโน นาถ*, หน้า 25.

²¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-42.

²¹¹⁸ โปรดดูภาพถ่ายอนุสาวรีย์เจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ใน องค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ*, หน้า 127.

²¹¹⁹ องค์ บรรจุน *สัมภาษณ์โสภณ นิไชยโยค* อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

เป็นที่เคารพของชาวมอญละแวกนี้มาก”²¹²⁰ นอกจากนี้เจ้าจอมมารดาซอนกลั่นยังเป็นเจ้าภาพทอดกฐินสามัคคีโดยร่วมกับหมู่ญาติและชาวบ้านเป็นประจำทุกปี เช่น ทอดกฐินที่วัดสุทธาโกชนทุกปี เป็นต้น²¹²¹

แม้แต่สะใภ้ **เจ้าจอมมารดาซอนกลั่น** ก็เตรียมสะใภ้ชาวมอญให้แก่พระราชโอรส โดยนำเด็กหญิงชาวมอญ 3 คนมาอุปการะเลี้ยงดูปลูกฝังการบ้านการเรือนมาแต่เด็ก เมื่อถึงวัยอันควรเจ้าจอมมารดาซอนกลั่นก็ถวายให้เป็นหม่อมหามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ สะใภ้มอญ 3 คนมีดังนี้²¹²²

หม่อมสุภาพ มีโอรสธิดาถึง 10 พระองค์ ที่สำคัญได้แก่ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจัญญศักดิ์ กฤดากร พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิครั้งยังเป็นกรมหมื่นได้เป็นอัครราชทูตประจำราชสำนักอังกฤษ หม่อมสุภาพก็ได้ตามเสด็จและได้เข้าเฝ้าฯพระนางเจ้าวิคตอเรีย

หม่อมแหม่ม มีบุตรธิดา 6 พระองค์ เช่น หม่อมเจ้าวรรณวิไลย (ชยากรกรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม) หม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร สถาปนิก กรมศิลปากร พลตรี หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร เป็นต้น

หม่อมแหม่มก็มีความผูกพันกับความเป็นมอญอย่างมาก เช่น บริจาคทรัพย์ทำนุบำรุงวัดชนะสงคราม อยู่เสมอ สร้างวัดสโมส (วัดหม่อมแหม่ม) ซึ่งกลายเป็นศูนย์กลางชุมชนมอญริมคลองหม่อมแหม่ม อำเภอไทรน้อย นนทบุรี เรียกว่าชุมชนมอญกระทุ่มมีด โดยมีมอญจากบ้านเกาะ (สมุทรสาคร) จากพระประแดง (สมุทรปราการ) จากอำเภอบางน้ำเปรี้ยว (ฉะเชิงเทรา) และจากหนองจอก (มีนบุรี ลาดกระบัง) มาจับจองที่ดินที่เป็นทุ่งราบกว้างว่างเปล่า ทำให้กลายเป็นชุมชนมอญ ราว พ.ศ.2430 ต่อมาชุมชนนี้ขยายใหญ่ครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างขวาง คือครอบคลุมพื้นที่หลักสองจังหวัด คือ นนทบุรี และนครปฐม และยังกินพื้นที่ส่วนหนึ่งของพระนครศรีอยุธยาและปทุมธานีด้วย นอกจากนี้มีวัดสโมส (วัดหม่อมแหม่ม) เป็นวัดมอญที่ใหญ่ที่สุดประจำชุมชนแล้ว ต่อมายังมีวัดมอญภายในชุมชนมอญแถบนี้อีกถึง 10 วัด ได้แก่วัดไทรน้อย วัดราษฎร์นิยม วัดขุนศรีล่าง วัดบึงลาดสวาย วัดเกษตรากรม วัดบอนใหญ่ วัดหลักชัย วัดหน้าไม้ เมื่อสร้างวัดสโมสให้มีความประณีตสวยงามแล้ว หม่อมแหม่มได้นิมนต์พระภิกษุสามเณรที่มีเชื้อสายมอญ ทั้งในเมืองไทยและเมืองมอญมาจำพรรษา²¹²³

หม่อมแหม่มได้ร่วมกับชาวบ้านมอญสร้างวัดใหม่เจริญราษฎร์ เป็นวัดประจำชุมชนมอญคลองสิบสี่ เขตหนองจอก กรุงเทพฯ ตั้งแต่ราว พ.ศ.2446 โดยสร้างโบสถ์ไม้สักแบบมอญ ราษฎร์ที่มานุกเบิกพื้นที่น่าย่านชุมชนคลองสิบสี่นี้ส่วนหนึ่งอพยพมาจากชุมชนมอญบ้านเกาะ สมุทรสาคร บ้านเดิมของ

²¹²⁰ อีริช พูลท่อม, ประวัติเจ้าจอมมารดาซอนกลั่น ท.ว.จ.พระสนมเอกในรัชกาลที่ 4: ผู้สร้างวัดสุทธาโกชน แขวงทับยาว เขตลาดกระบัง กรุงเทพมหานคร, 2536. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

²¹²¹ องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 128.

²¹²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 150-163.

²¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 157.

หม่อมแถม โดยคลองสิบสี่นี้ได้รับการขุดโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เริ่มขุด พ.ศ.2435 แล้วเสร็จ พ.ศ. 2446²¹²⁴

เป็นไปได้ว่า เจ้านายที่เป็นหุ้นส่วนบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ขอให้หม่อมแถมสนับสนุนให้ชาวมอญอพยพเข้ามาซื้อหรือเช่าที่ดินที่เปิดใหม่เพื่อทำกิน หรือหม่อมแถมเองมีที่ดินอยู่ในบริเวณนั้น จึงต้องการแรงงานชาวมอญมาทำกิน นอกจากนี้การชักจูงชาวมอญเข้ามาเป็นแรงงานในการปลูกข้าวยังเป็นความต้องการร่วมกันของชนชั้นสูงที่เป็นเจ้าที่ดินในบริเวณที่มีการขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่นาในรัชกาลที่ 5 ด้วย เนื่องจากมีปัญหาขาดแคลนแรงงานอย่างมาก เช่น ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งตลาดข้าวเฟื่องฟูนั้น ที่นาแถวรังสิตเผชิญปัญหาขาดแคลนแรงงานมาก จนในบางปีต้องขอให้รัฐบาลปล่อยนักโทษจากคุกญวนบุรีให้ออกมารับจ้างทำนา และยังคงจูงใจให้แรงงานจากอีสานอพยพมารับจ้างทำนาที่บริเวณดังกล่าว โดยยกเว้นไม่เก็บเงิน “ค่าราชการ” จากชาวอีสานเหล่านี้²¹²⁵

ชุมชนกระทุ่มมี้ดเป็นชุมชนมอญ เนื่องจากหม่อมแถมได้ชักชวนญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านเข้าไปบุกเบิกพื้นที่ทำนาและขุดคลอง ชาวนาส่วนใหญ่จึงมาจากบ้านเดิมของหม่อมแถม กล่าวคือ ภายหลังบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ขุดคลองเชื่อมต่อแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังรังสิตเรียบร้อยแล้ว ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองเชื่อมต่อแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บริษัทขุดคลอง แต่โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรผู้มีกำลังและเป็นที่นับหน้าถือตาในหมู่ราษฎร ทำการบุกเบิกขุดคลองและจัดสรรที่ดินกันเอง จึงเกิดคลองขึ้นหลายคลองที่ตั้งชื่อตามหัวหน้าผู้ริเริ่มขุดคลอง ได้แก่ คลองตาชม คลองยายคล้าย คลองไต่ะนุ้ย คลองขุนศรี และคลองหม่อมแถม²¹²⁶

คลองหม่อมแถม ริเริ่มโดยหม่อมแถมซึ่งออกเงินเป็นค่าใช้จ่ายในการขุด กลายเป็นคลองที่เป็นเส้นเลือดใหญ่ของนนทบุรีและนครปฐม โดยเริ่มขุดจากคลองขุนศรี อำเภอนครชัยศรี นนทบุรี ผ่านหน้าวัดหม่อมแถม ไปยังหน้าวัดบึงสวาย อำเภอบางเลน นครปฐม²¹²⁷

หม่อมห้ามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิอีกท่านหนึ่งคือ **หม่อมเจิม** ชาวมอญบ้านคงคา อำเภอฟากท่า จังหวัดอุตรดิตถ์ เชื้อสายของพระนิโครธาภิโยค เจ้าเมืองไชยโยค เข้ามาอยู่ในวังกับเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่น ต่อมาเจ้าจอมมารดาช่อนกลิ่นยกถวายให้เป็นหม่อมห้ามในกรมพระนเรศวรฤทธิ มีธิดาคือหม่อมเจ้าผจงจิตร กฤดากร เสกสมรสกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช พระโอรสกรมพระนเรศวรฤทธิที่เกิดจากหม่อมสุภาพ²¹²⁸

²¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 159-160.

²¹²⁵ กจข., ร.5/1 น.3.2 ค/18 อ้างใน สมภพ มานะรังสรรค์ แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544, หน้า 72.

²¹²⁶ องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**, หน้า 162.

²¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

²¹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

อยู่ในบริเวณที่มีชุมชนมอญหนาแน่น ได้แก่ นนทบุรี ปทุมธานี ราชบุรี กาญจนบุรี และเพชรบุรี โดยมีวัดมอญจำนวนมากเป็นศูนย์กลางของชุมชน²¹³⁵

ชาติพันธุ์เวียดนาม (ญวน)

กลุ่มผู้นำชาวญวนเดินทางเข้ามาลี้ภัยการเมืองในสมัยธนบุรี คือ องค์เชียงซุนและพระยาราชาศรีเจ้าเมืองพุทไธมาศ โดยมีครอบครัวและบริวารอพยพเข้ามาด้วย บ้านญวนในสมัยรัชกาลนี้อยู่บริเวณท่าเตียน แต่ด้วยความระแวงไม่ไว้วางใจว่าจะคิดร้ายทำให้ผู้นำชาวญวนกลุ่มนี้ถูกประหารและญวนท่าเตียนต้องถูกเนรเทศออกไปนอกเขตกำแพงเมือง จนเมื่อองค์เชียงซุนเข้ามาลี้ภัยในกรุงเทพฯ ในต้นรัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลต้นลำไย ซึ่งภายหลังองค์เชียงซุนได้หลบหนีออกไป ญวนกลุ่มที่เข้ามาครั้งหลังจึงถูกส่งออกไปตั้งบ้านเรือนในที่แห่งใหม่ที่อยู่ห่างทะเลมากกว่าเดิม เพราะในตอนแรกนั้น “ให้ลงไปอยู่ข้างล่างใกล้ทะเลจึงหนีไปโดยง่าย ญวนพวกนี้จะต้องให้ไปอยู่ข้างบนจึงจะคิดหนีออกไปก็ลำบากไม่สะดวก”²¹³⁶

เมื่อญวนอพยพซึ่งเป็นคาทอลิกเข้ามาจากการเกลี้ยกล่อมของบาทหลวงที่ทางรัฐบาลกรุงเทพฯ ส่งออกไปพร้อมกับกองทัพในปี พ.ศ.2385 กลุ่มนี้ได้ส่งไปตั้งบ้านเรือนเหนือบ้านเขมรริมวัดส้มเกลี้ยงโปรดฯ ให้สักว่าญวนสวามีภักดีกลุ่มหนึ่ง อีกกลุ่มหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งจากค่าย องค์เตียงกุน โปรดฯ ให้สักข้อมือว่ากองอาสาญวน พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ไว้ใช้สอยในภายหลังมีเข้ามาอีกก็ส่งอยู่รวมกับกลุ่มเดิมตามศาสนา ส่วนชาวญวนที่นับถือพุทธมีชุมชนอยู่ที่บ้านหม้อพานุรัต บางโพ²¹³⁷

แม้ว่าในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีชาวญวนจำนวนน้อย แต่รัฐบาลก็ให้ความสนใจในการจัดการให้ทำมาหากิน ดังสะท้อนให้เห็นในพระราชหัตถเลขาเมื่อ พ.ศ.2435 ดังต่อไปนี้

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี ด้วยพระยาบรรพาสิงหนาท ยื่นเรื่องราวขอที่นาให้พวกญวนทำ และจะขอชุดคลองด้วย ได้ส่งสำเนามาให้ดูด้วยแล้ว แต่การที่จะทำอย่างไร ว่าไม่สู้ชัذنัก เห็นว่าพวกญวนนี้แต่ก่อนมักหากินทางมิฉฉาชีวะปรากฏอยู่ ซึ่งคิดจะทำมาหากินโดยสุจริตนี้ก็เป็นการดี ประการหนึ่งคนพวกนี้ก็เป็นคนต่างเมืองมา อยู่ในบังคับควบคุมปกครองของเรา ควรที่จะทะนุบำรุงให้มีที่ทำมาหากินให้เป็นสุข ถึงจะลดหย่อนให้ อย่างไรก็ดี พอเป็นการเกื้อหนุนก็ควร ให้พูดจาได้ถามพระยาบรรพาสิงหนาทดูเถิด เมื่อเป็นที่ไม่มีเจ้าของก็ให้จับจองตามธรรมเนียม การที่จะชุดคลองนั้นก็อนุญาตให้

²¹³⁵ องค์ บรรจุน, หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก : บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ, หน้า 157-163.

²¹³⁶ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ..., หน้า 167, อ้างใน วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 63-64.

²¹³⁷ วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 64.

ชุด แต่ให้ไต่ถามให้ได้ทิศได้ทาง แล้วกระบวนกรที่จะทำอย่างไร ได้พิจารณาให้เป็นการสมควรก่อน กับให้เตือนพระยาบรรพาสึงหนาทไว้อีกอย่างหนึ่ง ว่าถ้าจะสร้างวัดโรมันคาทอลิกที่ตำบลใด ให้มาขออนุญาตก่อน อย่าปล่อยให้บาทหลวงไปตั้งลงก่อนแล้วจึงมาขอ พระยาบรรพาสึงหนาทเป็นคนชื่อตรง จงรักภักดีอยู่ คงจะป้องกันการเรื่องนี้ได้ดอก²¹³⁸

ชาวนวนหลายกลุ่มอพยพมาอยู่ในบริเวณวังสิตและลุ่มแม่น้ำท่าจีนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 นอกจากทำนาแล้ว ชาวนวนยังมีอาชีพจับปลา และเลี้ยงหมู ไม่นิยมค้าขายเหมือนคนจีนและมอญ ชาวนวนในสังคมไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์ มีโบสถ์เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาหลายแห่ง เช่น หมู่บ้านนวนที่บางศาลเจ้า อำเภอสองพี่น้อง สุพรรณบุรี อพยพมาในรัชกาลที่ 4 หมู่บ้านนวนที่ปากคลองหลวง อำเภอบางเลน นครปฐม อพยพมาในรัชกาลที่ 5 มีอาชีพจับปลาอยู่บริเวณปากคลอง หมู่บ้านนวนอีกแห่งหนึ่งที่อำเภอสองพี่น้อง สุพรรณบุรี มีเชื้อสายเจ้านายจากประเทศเวียดนาม

ชาวนวนที่เข้ามาในรัชกาลที่ 3 แรกทีเดียวโปรดให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลสามเสน ต่อมาในรัชกาลที่ 5 จึงอพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองสองพี่น้อง ระยะแรกชาวนวนมีอาชีพจับปลา ต่อมาชาวนวนได้รับแต่งตั้งเป็นนายอากรค่าน้ำตลอดคลองสองพี่น้อง หรือได้ “ผูกคลอง” มีบรรดาศักดิ์เป็น ขุนวิเศษรักษา ในรัชกาลที่ 6 เจ้าภาชีนายอากรชาวนวนได้รับพระราชทานนามสกุลสังขรัตน์ ชาวนวนที่ “หมู่บ้านนวน” แห่งนี้สร้างโบสถ์ริมคลองสองพี่น้อง เรียกว่าวัดพระแม่ประจักษ์ และในปัจจุบันชาวนวนซึ่งอยู่กันหนาแน่นพอสมควรในหมู่บ้านนี้สามารถรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้บางส่วน คือยังคงนับถือคริสต์ศาสนา ยังคงมีบางครอบครัวที่มีอาชีพจับปลาและเลี้ยงหมู²¹³⁹

นอกจากนี้ในกรุงเทพฯ ยังมีชาติพันธุ์อื่นๆ จำนวนหนึ่ง เช่น **ชา** ซึ่งการปราบกบฏของสาเกียดโง้งที่ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษมีบุญ ในปี พ.ศ.2362 ทำให้มีการกวาดต้อนพวกชาศาละวัน จำค่าทอง ชาอัตปือ เข้ามาจำนวน 8,000 คน กองทัพที่ยกขึ้นไปโดยได้การสนับสนุนจากกองทหารของเจ้าอนุวงศ์ธนบุรี “จับตัวอ้ายสาเกียดโง้งจำส่งลงมากรุงเทพมหานคร กับครอบครัวชาเป็นอันมาก...พวกครอบครัวชาที่นั้นโปรดให้เป็นตะพุนหญ้าช้าง ตั้งบ้านอยู่ที่บางบอน” ในสมัยรัชกาลที่ 5 ชาที่บางบอนก็ยังมีฐานะเป็น “ชาตะพุนหญ้าช้าง”²¹⁴⁰ เนื่องจากชาหลายเหล่านี้นับเป็นกลุ่มชนที่อยู่ในระดับล่างของสังคม หลังจากการยกเลิกระบบไพร่และทาสแล้วจึงพยายามเปลี่ยนตัวเองให้กลายเป็นไทยจนไม่เหลือร่องรอยของชุมชนชาในกรุงเทพฯ อีกต่อไป

ส่วน**ชาวตะวันตก**นั้น มีจำนวนน้อย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการว่าจ้างชาวยุโรปจำนวน 84 คน มีทั้งทหาร ครูในราชสำนัก นายท่า และตำรวจ และยังมีจำนวนไม่น้อยที่เข้ามา

²¹³⁸ หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/7 กรมนา ราชการนาไว้ เรื่อง พระยาบรรพาสึงหนาท (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต ชุดคลองนา ตำบลหลังเกาะใหญ่ไปออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อจนถึงพระยาบรรพาส (ปิด) บุตรทำการต่อจนเกิดความกับพระกริธาพลและพระอาทิตย์

²¹³⁹ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน, หน้า 48-49 และหน้า 138-139.

²¹⁴⁰ วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 65.

ประกอบอาชีพอิสระ ซึ่งได้แก่ มิชชันนารี พ่อค้า กัปตันเรือ นักการทูต นายช่าง ฯลฯ²¹⁴¹ ในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ชาวตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญในสังคมไทยได้แก่ที่ปรึกษาราชการชาวต่างประเทศที่ รัฐบาลจ้างเข้ามา พ่อค้าที่ทำธุรกิจป่าไม้ในภาคเหนือ ธุรกิจเหมืองแร่ดีบุกในภาคใต้ ธุรกิจโรงสีและการ นำเข้าหรือการส่งออกสินค้าในกรุงเทพฯ และบาทหลวงแคทอลิกกับมิชชันนารีอเมริกันที่มีบทบาทอยู่ใน เมืองต่างๆ ทั่วประเทศ ซึ่งบทบาทสำคัญของมิชชันนารีก็คือการรักษาพยาบาลด้วยการแพทย์แผนใหม่ และ การจัดการศึกษาที่นำเอาความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ออกไปสู่หัวเมือง โดยกลุ่มคนที่ ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนของบาทหลวงและมิชชันนารีจะกลายเป็นชนชั้นกลางทั้งในและนอกระบบ ราชการ ส่วนใหญ่ของชนชั้นกลางเหล่านี้อยู่ในกรุงเทพฯ แต่อีกส่วนหนึ่งอยู่ในหัวเมืองต่างๆ และกลายเป็น ชนชั้นนำรุ่นใหม่ในหัวเมืองทั้งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และในสมัยต่อมา

ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างชาติดั้งเดิม

เนื่องจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คนชาติดั้งเดิมต่างๆ มีความสัมพันธ์กันมากขึ้นและกว้างขวาง ขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเศรษฐกิจและการปกครอง เนื่องจากการค้าเสรีขยายตัวขึ้นมากและ ข้าราชการจากกรุงเทพฯ ทั้งฝ่ายบริหารและฝ่ายตุลาการตลอดจนตำรวจและเจ้าหน้าที่ของกระทรวงทบวงกรม ต่างๆ ก็เข้าไปมีบทบาทในหัวเมืองและชนบทอย่างใกล้ชิดขึ้น ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของ ความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างคนชาติดั้งเดิมต่างๆ ไม่น้อย ทั้งความสัมพันธ์โดยตรงและ ความสัมพันธ์ผ่านสื่อต่างๆ เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ ซึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์กันในเรื่องความรู้สึกนึกคิดมาก ขึ้นด้วย เช่น ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาโรงเรียนของมิชชันนารีในเชียงใหม่ซึ่งสอนนักเรียนชาติดั้งเดิม ลาวและจีนเป็นส่วนใหญ่นั้นได้เปลี่ยนมาใช้หลักสูตรของรัฐบาลกรุงเทพฯเช่นเดียวกับโรงเรียนในภูมิภาค อื่นๆ ทำให้เกิดการเรียนรู้วัฒนธรรมไทยร่วมกันและมีการติดต่อสื่อสารกันเพิ่มขึ้น เป็นต้นว่าอ่านหนังสือและ หนังสือพิมพ์ฉบับเดียวกัน หรือข้าราชการซึ่งผ่านการศึกษาบรมในท้องถิ่นหนึ่งๆ ก็มักได้รับคำสั่งให้ โยกย้ายไปยังเมืองอื่นๆ ทำให้วิถีชีวิตในสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างจากเดิมและเกิดการแต่งงานกันกับ คนชาติดั้งเดิมอื่นมากกว่าในอดีต²¹⁴²

ในกรุงเทพฯ ชีวิตทางสังคมของคนกรุงเทพฯ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความสัมพันธ์ เกี่ยวข้องกันระหว่างคนชาติดั้งเดิมต่างๆ กว้างขวางขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากกรุงเทพฯ ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และมีคนหลายชาติดั้งเดิมเดินทางเข้ามาซื้อขายสินค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีน หากพิจารณาเพียงการซื้อ

²¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

²¹⁴² เพราะในอดีตนั้นคนแต่ละชาติดั้งเดิมจะใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนของตนเป็นส่วนใหญ่ แม้แต่การอพยพโยกย้ายเพื่อทำมาหา กินหรือการค้าทางไกลข้ามภูมิภาคที่เกิดขึ้นมากตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาก็มักจะเป็นการรวมกลุ่มกันเดินทางของคน ในหมู่บ้านเดียวกัน (ที่คนชาติดั้งเดิมหนึ่งๆ อาศัยอยู่ร่วมกัน) เพื่อขายแรงงานตามฤดูกาล ความสัมพันธ์กับคนต่างชาติดั้งเดิม จึงมีน้อย จนกระทั่งเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ประเทศสยามมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในด้านการปกครองและ วัฒนธรรมมากขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างชาติดั้งเดิมจึงเพิ่มขึ้น

ขายสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันคนกรุงเทพฯ ก็ต้องเกี่ยวข้องกับผู้ผลิตหรือผู้จำหน่ายหลายชาติพันธุ์ในแต่ละวัน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิด เช่น ความสัมพันธ์ในตลาดที่ประกอบด้วยพ่อค้า แม่ค้า และลูกค้าชาติพันธุ์ต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดใหญ่ซึ่งเป็นที่รวมการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจจะอยู่บริเวณปากคลองสายสำคัญ ได้แก่ ปากคลองบางหลวง มีตลาดน้ำ “แพแขวกที่แปลกเพศ ขายเครื่องเทศเครื่องไทยได้ใช้สอย” ที่ปากคลองบางกอกน้อย “ตลาดแลตลอดเข้าทอดพวน แลแต่ล่วนเรือตลาดไม่ขาดคราว” เป็นตลาดน้ำขาย “แพรผ้าสารพัดสีม่วงดอง ทั้งสิ่งของชาวเหลืองเครื่องสำเนา” ที่ปากคลองโอง่าง “เชิงเลนเปนตลาดสล้าง หลักเรือ โอง่างบ้างอดเกลือก เกลื่อนกลุ้ม” ในคลองแยกของคลองบางหลวงซึ่งเป็น “คลองเล็ก ล่วนบ้านแจ็กขายหมอยู่อักโข” “ในลำคลองบ้างก็ร้องขายขนม ทั้งกล้วยส้มหลายอย่างต่างจัดสรร เที้ยวเร่ร้องก้องเสียงลำเนียงครัน ทั้งหวานมันแม่เอ๋ยอย่าเคยไป”²¹⁴³ ดังนั้น ในแต่ละครอบครัวจึงมีเครื่องอุปโภคบริโภคตลอดจนของเล่นและของฟุ่มเฟือยต่างๆ ที่มาจากการผลิตและการค้าขายของคนหลายชาติพันธุ์ เช่น ข้าวที่คนลาวหรือมอญปลูก เครื่องปั้นดินเผาที่ชาวมอญทำ เครื่องโลหะที่หล่อโดยชุมชนชาวเหนือและคนจีน เครื่องถมเงินถมทองที่ทำโดยชาวนครฯ มีดและงานหัตถกรรมของลาว ฯลฯ²¹⁴⁴

เมื่อสุนทรภู่เดินทางไปยังเมืองแกลง ระยอง ในประมาณ พ.ศ.2350 ด้วยทางเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านสำเพ็งย่านคนจีนที่คึกคักไปด้วยสถานเริงรมย์ ตลาด และร้านค้าต่างๆ ผ่านหมู่บ้านลาวที่วัดจักรพรรดิ ต่อลงไปมีหมู่บ้านชาวอิสลาม สุเหร่าบ้านแขก บริเวณริมแม่น้ำเป็นที่ตั้งของสถานทูตโปรตุเกสซึ่งเป็นศูนย์รวมของชาวตะวันตกในสมัยนั้น ถัดมาทางใต้ก่อนพ้นหัวแหลมปากกรุงเทพฯ มีชุมชนใหญ่ของชาวทวาย พม่า มอญ และยังมีบ้านเรือนของชาวอิสลาม มีบ้านลาวอยู่ในบริเวณเดียวกันเรียกว่า คอกกระบือ หรือ ยานนาวาในสมัยหลัง โดยชาวทวายเข้ามาตั้งบ้านเรือนเป็นหมู่บ้านใหญ่กว่าชาติพันธุ์อื่น ที่หมู่บ้านคอกกระบือนี้อ่อนการตั้งของพวกทวาย รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้เจ้านายและครัวเขมรเข้ามาอยู่ที่นี้เมื่อเข้ามากรุงเทพฯ ในตอนต้นรัชกาล ต่อมาเมื่อสร้างวังในเขตกำแพงเมืองจึงย้ายชุมชนเขมรออกไป แต่อาจมีเขมร (ซึ่งอาจจะเป็นจามซึ่งเป็นมุสลิม) เหลืออยู่ ปรากฏในข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ ในปี พ.ศ.2408 แขกจามมีอาชีพรับซื้อเนื้อควายจากแขกกลุ่มอื่นเพื่อขายตลาด บ้างลาวอยู่เป็นกลุ่มบริเวณหลังวัดสุทธิวาราม (ครั้งหนึ่งวัดนี้ได้ชื่อว่าวัดลาว ภายหลังเปลี่ยนชื่อไปตามนามของผู้ปฏิสังขรณ์)²¹⁴⁵

ทางตะวันออก รอบในของคูพระนคร (เรียกว่าคลองหลอดในปัจจุบัน) ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งพระราชวังวัดสำคัญ วังเจ้านาย สถานข้าราชการ บ้านเสนาบดีขุนนางข้าราชการ ซึ่งมีเชื้อสายจากชาติพันธุ์ต่างๆ หลายชาติพันธุ์ เช่น มอญ พราหมณ์ จีน เปอร์เซีย (อิหร่าน) ส่วนบริเวณรอบนอกถัดออกไประหว่างคลองคูพระนครกับคลองรอบกรุง มีบ้านเรือนข้าราชการ ราษฎรทั้งไพร่ไทยและไพร่อพยพทั้งลาว แขกจากทางใต้ ชาว

²¹⁴³ วิกัลย์ พงศพนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, หน้า 134.

²¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

²¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-93.

มอญ ชาวตะนาว ซึ่งอยู่บ้านใกล้เรือนเคียงกันแถบปากคลองรอบกรุงด้านเหนือ หรือย่านบางลำภู ถนนเจ้าฟ้า ถนนราชดำเนิน ปัจจุบันในบริเวณแถบสะพานมอญข้ามคูพระนคร ถึงริมคลองรอบกรุงชุมชนทั้งลาวพวน มอญ และเขมรอยู่ปะปนกัน²¹⁴⁶

รอบๆ วัดสระเกศเป็นแหล่งผลิตเครื่องใช้สำหรับเมืองที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระนคร ชุมชนที่อยู่ในบริเวณน่าจะเป็นที่รวมของไพร่ที่มีอาชีพและความสามารถในการผลิตที่เรียกชื่อบ้านตามลักษณะอาชีพ เช่น บ้านพาดม ผลิตเครื่องถม ชันน้ำพานรอง อยู่ข้างวัดสระเกศริมคลองรอบกรุง ช่วงฝีมือด้านนี้ส่วนใหญ่ น่าจะเป็นช่างจากนครศรีธรรมราช อาจจะเป็นหมู่บ้านของชาวนครศรีธรรมราชที่เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ และ อาจจะเป็นพวกเชื้อสายพราหมณ์ โดยในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อจางชาวจินเข้ามาทำกระเบื้อง ได้ให้พราหมณ์เหล่านี้จัดทำกระเบื้องด้วย มีบ้านบาตรอยู่ในบริเวณใกล้เคียง บ้านดอกไม้ผลิตดอกไม้เพลิงอยู่ที่หน้าวัดสระเกศ ถัดออกไปทางวัดสุทัศนย่านตีทองทำทองคำเปลว บ้านดินสอทำดินสอพองอยู่ใกล้โบสถ์พราหมณ์บริเวณเสาชิงช้าข้างวัดสุทัศน์²¹⁴⁷

ประชาชนที่ผลิตสินค้าหรือทำงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน ย่อมจะต้องซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคจากคนอื่น ๆ ดังนั้น ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนหลายชาติพันธุ์จึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังเกิดการอพยพเข้ามาทำธุรกิจของคนต่างชาติอีกหลายชาติ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน เดนมาร์ก เบลเยียม ญี่ปุ่น ฯลฯ โดยบริษัทเหล่านี้มักมีคนจีนเป็นคอมโปรโดร์ หรือมิฉะนั้นก็มีคนจีนเป็นนายหน้าในการซื้อ-ขายสินค้าแก่บริษัท คนจีนจึงมีบทบาทเป็น “คนกลาง” ในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่ติดต่อซื้อขายสินค้าและบริการ ทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และในการค้าระหว่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกงและสิงคโปร์

การแต่งงานระหว่างคนต่างชาติพันธุ์

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การอพยพย้ายถิ่นและการติดต่อค้าขายที่ขยายตัวขึ้น ทำให้คนต่างชาติพันธุ์มีโอกาสพบกันจนแต่งงานกันมากขึ้น ต่างจากในยุคที่ประชาชนเป็นไพร่และทาสที่ต้องอยู่ติดที่และมักแต่งงานกับคนในชุมชนเดียวกัน แม้แต่ในหมู่ชนชั้นสูงก็มีการแต่งงานกับคนชาติพันธุ์จีนมากขึ้น เพราะคนจีนอพยพเข้ามาและหลายคนกลายเป็น “เจ้าสัว” ที่มั่งคั่งร่ำรวยจากธุรกิจต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศ เช่น ธุรกิจโรงสี การค้าข้าว การเดินเรือ ฯลฯ

ในระดับชนชั้นสูงนั้น ได้กล่าวแล้วว่าในอดีตที่ผ่านมาการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ในหมู่ชนชั้นสูงเป็นเรื่องปรกติธรรมดา เพราะเป็นการสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติเพื่อขยายเครือข่ายหรือพันธมิตรทางเศรษฐกิจและการเมือง โดยขุนนางรวมทั้งเจ้าเมืองมักแสดงความจงรักภักดีด้วยการถวายบุตรสาว ในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อ “เจ้าสัว” ชาวจีนเพิ่มจำนวนมากขึ้น เจ้าสัวเหล่านี้ก็นิยมถวายบุตรสาวให้เป็นเจ้าจอมหรือ

²¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 94-95.

²¹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

หม่อมห้ามของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย ทำให้อัตราการแต่งงานระหว่างชนชั้นสูง “ไทย” กับจีนเพิ่มขึ้นมาก จนสมาชิกของชนชั้นสูงหลายตระกูลมีสายเลือดจีนผสมอยู่ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์การถวายบุตรสาวจีนเกิดขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้มีเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาที่เป็นบุตรสาวของ “เจ้าสัว” ชาวจีนหลายคน

เนื่องจากในอดีตที่ผ่านมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ครอบครัวขุนนางระดับสูง 4 สายสกุลใหญ่ที่มีชาติพันธุ์ต่างกันได้สร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการแต่งงานกันข้ามไปมาระหว่างตระกูล ทำให้กลายเป็นกลุ่มชนชั้นสูงที่มีสมาชิกอยู่ในวงราชการระดับสูงจนถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกันไม่น้อย เช่น เข้าร่วมในพระราชพิธีแบบฮินดู-พุทธในราชสำนักอยู่เนืองๆ จนในที่สุดก็กลายเป็นตระกูลที่นับถือพุทธศาสนา เป็นต้น สายสกุลทั้ง 4 นี้ ได้แก่ **ตระกูล “ขุนนาค”** ซึ่งเป็นเปอร์เซีย จนถึงสมัยปลายอยุธยาคนในตระกูลนี้ได้เป็นเจ้าพระยาถึง 5 คน ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาถึง 3 คน และเป็นเจ้าพระยาและพระยาอีกเป็นจำนวนมาก และมีความสัมพันธ์กับขุนนางระดับเดียวกันด้วยการแต่งงานกับตระกูลอื่นๆ รวมทั้งการเป็นเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาของเชื้อสายฝ่ายหญิงของตระกูลขุนนาคอีกเป็นจำนวนมากเนื่องจากการถวายตัวเป็นบาทบริจาริกา **สายสกุลที่สอง** ต้นตระกูลเป็นพรหมมณีนเดีย เป็นบรรพบุรุษของตระกูลสิงหนะ, จันทโรจวงศ์, บุรณศิริ, ชัชกุล, สุจริตกุล, ภูมิรัตน์, นรินทรกุล, ทองอิน และศิริวัฒนกุล ฯ ในสมัยอยุธยาสายสกุลนี้มีเจ้าพระยาถึง 7 คน และยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการแต่งงานกับขุนนางในระดับสูง และบุตรหลานยังคงมีอำนาจอยู่ในระบบราชการและเป็นสมาชิกของชนชั้นสูงสืบมา **สายสกุลที่สาม** เป็นตระกูลเชื้อสายมอญ ซึ่งเป็นบรรพบุรุษของกษัตริย์ราชวงศ์จักรี แม้ว่าในช่วงอยุธยาตอนปลายไม่ปรากฏว่าสมาชิกของครอบครัวนี้จะได้รับตำแหน่งขุนนางระดับเจ้าพระยา แต่สมาชิกของสกุลหลายคนได้สมรสกับเชื้อสายของขุนนางระดับสูง และกับผู้ที่อยู่ในครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่นคง เมื่อราชวงศ์จักรีเป็นพระมหากษัตริย์ก็ทำให้เจ้านายจำนวนมากเป็นต้นราชสกุลต่างๆ แลตระกูลชนชั้นนำอื่นๆ ก็มักถวายบุตรสาวหรือหลานสาว ทำให้มีเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับตระกูลชนชั้นนำหลายชาติพันธุ์อย่างกว้างขวาง

สายสกุลที่ 4 เป็นจีน ในสมัยอยุธยาตระกูลนี้มีเจ้าพระยาอย่างน้อย 3 คน และยังสามารถสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับครอบครัวที่กล่าวมาแล้วข้างต้น²¹⁴⁸ ในสมัยรัตนโกสินทร์ สมาชิกของสายตระกูลนี้เป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นสูงที่แต่งงานกับตระกูลของชนชั้นนำชาติพันธุ์อื่นๆ เช่นเดียวกัน เมื่อถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สมาชิกของชนชั้นนำจึงเป็นคนเลือดผสมระหว่างหลายชาติพันธุ์และเป็นเครือญาติกันกว้างขวาง แต่ความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับชาติพันธุ์จีนจะเข้มข้นขึ้น เพราะพวก “เจ้าสัว” หลายคนจะถวายบุตรสาว เช่น พระยาพิสดารสมบัติบริบูรณ์ (เจ้าสัวยิ้ม ในตระกูลพิศบุตร) ซึ่งผูกขาดอากรรังนกและคำรังนก และในเวลาต่อมาได้เป็นเจ้าภาชีนายอากรฝิ่นและคำฝิ่น ถวายบุตรสาวชื่ออ่วม เอ็ม ช่วง และทับทิม เป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาต่อมาเจ้าจอมอ่วมเป็นเจ้าจอม

²¹⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

มารดาของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ต้นราชสกุลกิติยากร และพระยาพิสนธ์สมบัติบริบูรณ์ ยังถวายบุตรสาวชื่อ ศรี หุ่น และละมุน เป็นหม่อมในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ มีบุตรหลานที่เป็นสมาชิกของราชสกุลสวัสดิ์วัฒน²¹⁴⁹

“เจ้าสัว” จีนคนหนึ่งมีบุตรสาวที่สมรสกับชนชั้นสูงและมีหลานสาวที่ได้เป็นพระวรชายาในรัชกาลที่ 6 กล่าวคือ ขุนพัฒน์ (เจ้าสัวหอย) ซึ่งเป็นต้นตระกูลเดชะกัปกุช เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยในรัชกาลที่ 4 และขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่นๆ เช่น ร้านโพงก๊วน โรงรับจำนำ และธนาคาร โดยบุตรชายคนเล็ก (แต่ได้เท่า) ทำธุรกิจธนาคารเพียงอย่างเดียวจนถึง พ.ศ.2480 จึงได้เลิกกิจการเนื่องจากเป็นยุคที่ธนาคารเงินถูกรัฐบาลควบคุมอย่างเข้มงวดขึ้น ส่วนบุตรชายคนโต (แต่ได้เงิน) ทำธุรกิจหลายอย่าง เช่น ร้านโพงก๊วน โรงรับจำนำ ร้านแลกเงิน ร้านขายทอง และเป็นหุ้นส่วนบริษัทเรือเมล์จีนสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 บุตรสาวของเจ้าสัวหอยสมรสกับเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) มีบุตรธิดาด้วยกัน 12 คน ใน พ.ศ.2464 ธิดาคนโตชื่อ เปื้อง สุจริตกุล ได้เป็น “พระสุจริตสุดา” พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีต่อมา คือ พ.ศ.2465 แต่ได้เงินก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระสวามีภักดีภูวนารถ ส่วนแต่ได้เท่า ได้เป็นหลวงศักรินทรภักดี ธุรกิจของทั้งสองจึงประสบความสำเร็จอย่างมาก²¹⁵⁰

นอกจากการแต่งงานระหว่างกันแล้ว **ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์**ก็มีอยู่อย่างเข้มข้นในหมู่ชนชั้นสูง เช่น มีระบบการฝากตัวกับเจ้านายและขุนนางที่มียศศักดิ์และอำนาจ²¹⁵¹ พ่อค้าที่ร่ำรวยมักถวายสิ่งต่างๆ ซึ่งทำให้ได้รับความโปรดปราน เป็นต้นว่า **เล่าบุ๋นไชย** ต้นตระกูล**พิศลบุตร** ชาวจีนผู้เดินทางล่องเรือขนใบชามาขายเมืองไทย ได้รับความโปรดปรานจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากจัดหาสิ่งของต้องตามพระราชประสงค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหลวงบันจวงวานิช และพระราชทานให้มีบ้านอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บุตรของหลวงบันจวงวานิชคือพระพิสนธ์สมบัติบริบูรณ์ (เจ้าสัวยิ้ม) ได้ขอเป็นแม่กองชุดคลองภาษีเจริญ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้นำเงินภาษีฝิ่นซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่พระพิสนธ์สมบัติบริบูรณ์ จะต้องส่งคลังไปใช้เป็นค่าจ้างในการขุดคลอง และหลานของหลวงบันจวงวานิชคือ เจ้าสังยม (ยม พิศลบุตร) ยังคงรับสนองพระบรมราชโองการในการจัดหาสินค้าต่างๆ ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ต่อบิดา เช่น ในการก่อสร้างพระราชวังบางปะอิน เจ้าสัวยิ้มก็ได้รับพระบรมราชโองการให้ส่งวัสดุต่างๆ ที่ใช้ในการก่อสร้าง เมื่อการก่อสร้างพระราชวังแห่งนี้เสร็จสิ้นลงก็โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นหลวงสาทรราชายุทธ²¹⁵²

²¹⁴⁹ พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482** บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 60.

²¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189-191

²¹⁵¹ อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ.2325-2411**, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข พรรณี กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

²¹⁵² พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482** บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 58-60.

กล่าวได้ว่าในบรรดาเจ้าภาชีนายอากรชาวจีนที่มั่งคั่งร่ำรวยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จบจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 มักจะสั่งสมทุนจากการใช้อภิสิทธิ์ในการผูกขาดที่ได้มาจากการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้มีอำนาจ โดยพยายามเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นสูงด้วยการถวายสิ่งของมีค่าแก่พระมหากษัตริย์และเจ้านาย หรือโดยการถวายบุตรสาวเป็นเจ้าจอมหรือหม่อมห้าม และการนำตัวบุตรชายไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กในวังต่างๆ เพื่อให้มีโอกาสเข้ารับราชการต่อไป

นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างคนจีนกับชนชั้นนำและข้าราชการไทยซึ่งเป็นที่รับรู้กันทั่วไป หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งกล่าวถึงการตอบแทนบุญคุณข้าราชการชั้นสูงของไทยบางคนโดยคนจีนในเชิงกระแนะกระแหน ดังนี้

“คนจีนถ้าจะถามใครๆทั่วกรุงสยามก็คงจะได้รับตอบเกือบเป็นเสียงเดียวกันว่าไม่ใช่คนอื่นคนไกล ...คนเราเกิดมายุ่อมต้องอาศัยซึ่งกันและกัน, แลขึ้นชื่อว่าคนจีนกับคนไทยแล้ว ไม่พักถามสนิทสนมยิ่งกว่าชาติใด ภาษาใดทั้งโลก พูดถึงความสนิทสนมในระหว่างไทยกับจีนแล้ว ขอให้ดูความเคารพย่นบนอบของเขาก่อนถึงวันตรุษจีนเถิด หมูเห็ดเป็ดไก่ขึ้นโต๊ะโดกพวงพานส่งเข้าบ้านเจ้าคุณใหญ่, เจ้าคุณกลาง, เจ้าคุณเล็ก ดูออกไขว่ เช่นบ้านเจ้าคุณยมราชฯ ท่านมีงานสวนลุมภินีให้ทำ เจ้าคุณประชาภิจฯ ท่านมีถนนหนทางให้ทำ ยังอีกหลานเจ้าคุณฯที่ท่านมีตึกกรมให้ทำ, จีนจะไม่คิดถึงบุญคุณและสนิทสนมกับไทยอย่างไร”²¹⁵³

ในระดับประชาชนทั่วไป นอกจากความสัมพันธ์ในการเช่านาและการซื้อขายผลผลิตแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ รวมทั้งการแต่งงาน เช่น การขายที่นาโดยการขูดคลองเพื่อปลูกข้าวและขนส่งข้าว ทำให้มีคนหลายชาติพันธุ์มาทำกินในพื้นที่เดียวกัน ทำให้มีความสัมพันธ์กันในด้านต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น สะท้อนให้เห็นจากหนังสือกราบบังคมทูลของพระยาบรรณาสีงหนาท ใน ร.ศ.117 (พ.ศ.2441) ดังนี้

...ด้วยเดิมข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณา ขอรับพระราชทานราชานุญาตขูดคลองหลังเกาะใหญ่ไปกลางทุ่งจะได้ให้ราษฎรยวนจีนไทยลาวแขกทำนา ...ขุดไปได้สักร้อยเส้นแล้ว ก็ยังหาเพียงพอไม่

...ขอรับพระราชทานราชานุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้า จะได้ขุดคลองพระเดชพระคุณให้ตลอดถึงแม่น้ำสุพรรณบุรี เพื่อให้น้ำในคลองไหลไปมาสะดวกไม่ตื้นไม่แห้ง ราษฎรที่ทำนาจะได้มีความสะดวกต่อไป **ราษฎรไทยยวนจับนาทั้งสองฝั่ง** คลองภายหลังจะมีประโยชน์เงินขึ้นท้องพระคลังเป็นอันมาก ขอรับพระราชทานโปรดทรงอนุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระราชทานขูดคลองแฉือกฝั่งเหนือหกลองฝั่งใต้หกคลอง... กว้างสามวาสามศอก ให้ทะลุไปกลางทุ่งอีก ภาอให้ราษฎรทำนาทุ่งนั้นจะได้ว่างเตียนต่อไป”²¹⁵⁴

²¹⁵³ หนังสือพิมพ์กระแสดำ, (14 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 47.

²¹⁵⁴ หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/7 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พระยาบรรณาสีงหนาท (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต ขูดคลองนา ตำบลหลังเกาะใหญ่ไปออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อจนถึงพระยาบรรณาสีง (ปิด) บุตรทำการต่อจนเกิดความกับพระกริธาพลและพระอาทิตย์

การที่มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ทำให้มีการแต่งงานระหว่างคนต่างชาติพันธุ์สูงขึ้น แม้แต่ในเมืองขนาดเล็กที่ห่างไกลในภาคเหนือ เช่น เมืองลอง (ปัจจุบันเป็นอำเภอของขึ้นต่อจังหวัดแพร่) ก็มีคนจีนและคนไทยแต่งงานกับคนไทใหญ่และคนพม่า²¹⁵⁵ ตัวอย่างการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ เช่น ที่บ้านเก่าห้อง บางปลาหม่า สุพรรณบุรี ชาวจีนชื่อนายฮง อพยพมาจากกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 มาทำการค้าอยู่ในละแวกบ้านเก่าห้อง ราว ๆ พ.ศ.2424 นายฮงแต่งงานกับแพ ซึ่งเป็นหลานสาวของขุนกำแหงฤทธิ์ กำนันชาวลาวพวน แห่งบ้านเก่าห้อง ซึ่งเป็นคุณป้าของคุณวิบูลย์ ประทีปทอง นายฮง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า *เจ็กรอด* และนางแพสร้างแพไว้ค้าขายที่หน้าเรือนเก่าห้องของขุนกำแหงฤทธิ์ สินค้าที่ขายมีมากมายหลายชนิด รวมทั้งเครื่องบวช เครื่องมือในการทำนา จนมีฐานะร่ำรวย และย้ายจากแพขึ้นมาค้าขายบนบกกลายเป็น “ตลาดเก่าห้อง” ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น นายบุญรอด เหลียงพานิช นายบุญรอดกลายเป็นผู้นำชาวจีนในย่านนั้น ทำหน้าที่ตัดสินคดีความและว่ากล่าวตักเตือนชาวจีนในย่านดังกล่าวให้ประพฤติตนอย่างเหมาะสม หลังจากนางแพถึงแก่กรรมเนื่องจากโรคปอดใน พ.ศ.2467 นายบุญรอดได้แต่งงานใหม่กับนางส้มจีน ได้สร้างสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นสาธารณประโยชน์ เช่น โรงเรียน สะพาน ศาลา ธรรมาสน์ ตลาดเก่าห้องถูกใจรปลันเนื่อง ๆ จนต้องสร้างป้อมสูงที่มองเห็นบริเวณโดยรอบกว้างไกลไว้สำหรับขึ้นไปยิงปืนต่อสู้กับโจร ชุมชนชาวจีนที่ตลาดเก่าห้องมีศาลเจ้าในตลาดที่ชาวจีนยังคงไปไหว้เจ้าสืบมา²¹⁵⁶

ชาวจีนที่แต่งงานกับคนไทย ลาว มอญ เขมร และย้ายเข้าไปตั้งบ้านเรือนในชุมชนของชาวบ้านชาติพันธุ์ต่าง ๆ เหล่านี้ จะรับวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ของฝ่ายภรรยาไว้มาก แม้ว่าจะยังไหว้เจ้าอยู่ก็ตาม เช่น ในแถบลุ่มน้ำท่าจีน คนจีนที่แต่งงานกับคนไทยจะแต่งตัวเป็นไทย กินหมาก พูดภาษาไทย ถ้าแต่งงานกับคนลาวก็มักจะเข้าวัด ฟังเทศน์ฟังธรรม ไหว้ผี และพูดภาษาลาวได้ เป็นต้น²¹⁵⁷

อย่างไรก็ตาม ลักษณะของการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากการแต่งงานมิได้มีแบบแผนตายตัว หากพิจารณาจากบันทึกของชาวตะวันตกจะพบว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งยังมีคนจีนในสังคมไทยไม่มากนัก ทั้งบุตรชายและบุตรสาวจะกลายเป็นไทยไปมาก แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงกลางรัชกาลที่ 5 นั้น บุตรชายของคนจีนที่มีมารดาเป็นไทยส่วนใหญ่จะสืบทอดความเป็นจีนของบิดา แต่ในรุ่นหลานชายจะกลายเป็นไทยไปมาก ต่างจากบุตรสาวซึ่งจะรับวัฒนธรรมของมารดามากกว่าบิดา²¹⁵⁸ เมื่อถึงช่วงปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ก็มีความเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากเกิดกระแสชาตินิยมจีนที่เข้มข้นมาก เพราะกลุ่มการเมืองที่ต่อสู้ช่วงชิงอำนาจกันในประเทศจีนทั้งฝ่ายรัฐบาลราชวงศ์ชิงและฝ่ายก๊กมินตั๋งต่างก็ใช้ความคิดชาตินิยมจีนในการแสวงหาความสนับสนุนจากชาวจีนในสังคมไทย อีกทั้งนายทุนจีนในสังคมไทยเองก็ได้นำเอาความคิดชาตินิยมจีนมาใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับกลุ่มทุนตะวันตก เช่น นายทุนจีนที่เข้าหุ้นกันตั้งบริษัทเรือเมล์จีนสยามและธนาคารจีน ใช้ความคิดชาตินิยมในการบีบบังคับให้คน

²¹⁵⁵ ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา”, หน้า 106-108.

²¹⁵⁶ สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, **ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน**, หน้า 126-173.

²¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-173.

²¹⁵⁸ ไพโรดดูรายละเอียดยใน จี วิลเลียม สกีนเนอร์, **สังคมจีนในไทย**, หน้า 134-135.

จีนและพ่อค้าจีนให้บริการของตน เพื่อต่อสู้กับบริษัทเดินเรือของเยอรมันและธนาคารต่างๆ ของชาติตะวันตก²¹⁵⁹ และพ่อค้าจีนใช้ความคิดชาตินิยมจีนในการต่อสู้กับการขยายตัวของสินค้าญี่ปุ่นในสังคมไทย หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เมื่อประกอบกับการที่มีผู้หญิงจีนอพยพเข้ามามากขึ้นเพราะการเดินทางโดยเรือกลไฟมีความสะดวกรวดเร็วขึ้น และจำนวนคนจีนหรือชุมชนจีนในสังคมไทยก็ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ก็ส่งผลให้ครอบครัวคนจีนหันกลับไปยึดมั่นในวัฒนธรรมจีนมากขึ้น รวมทั้งนิยมส่งลูกหลานไปศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนจีนด้วย ทำให้ชาวจีนสามารถรักษาความเป็นจีนไว้ได้มากขึ้นในขณะที่การเปลี่ยนมาเป็นไทยลดน้อยลง²¹⁶⁰

อนึ่ง แม้ว่าจะเกิดรัฐสมัยใหม่ที่มีเส้นเขตแดนที่แน่นอนตายตัวแล้ว การค้าข้ามพรมแดนระหว่างราษฎรหรือพ่อค้าก็ยังคงดำเนินต่อมา เช่น ในภาคอีสาน มีการค้าระหว่างราษฎรในมณฑลกับหัวเมืองลาวและเขมรของฝรั่งเศส ฝ่ายแรกจะไปซื้อสินค้าประเภทอาหารแห้งที่เป็นสินค้าขึ้นชื่อจากทะเลสาบเขมร เช่น ปลาอย่าง ปลากรอบ ส่วนหนึ่งใช้บริโภคภายใน อีกส่วนขายต่อในกรุงเทพฯ ส่วนการค้าขายกับหัวเมืองลาวจะเป็นสินค้าพวกพลอยทับทิม ชะมดเชียง และของป่าอื่นๆ ส่วนสินค้าส่งออกไปยังหัวเมืองลาวและกัมพูชาของฝรั่งเศส ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้สอยต่างๆ²¹⁶¹

ความขัดแย้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์

ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เพิ่มขึ้น เช่น ชาวจีนที่ค้าขายอยู่ในแถบกลุ่มแม่น้ำมูลมีแรงงานคนและเกวียนเทียมโคของราษฎรพื้นเมืองเป็นแรงงานรับจ้าง²¹⁶² บริษัทอังกฤษมีแรงงานจีนเป็นแรงงานรับจ้าง มีการซื้อขายสินค้าระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ เพิ่มขึ้นมาก ฯลฯ แม้ว่าด้านหนึ่งจะมีความร่วมมือระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น ความร่วมมือระหว่างชาวจีนกับข้าราชการส่วนภูมิภาคที่ทำให้การแสวงหาผลประโยชน์จากการประกอบธุรกิจการค้าเป็นไปอย่างราบรื่น และในระดับชาวบ้าน

²¹⁵⁹ พรรณี บวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482** บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 54.

²¹⁶⁰ การเปลี่ยนเป็นไทยจะเกิดขึ้นมากอีกครั้งหนึ่งในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา เนื่องจากประเทศจีนตกอยู่ภายใต้การปกครองของพรรคคอมมิวนิสต์ ทำให้ชาวจีนในสังคมไทยไม่สามารถเดินทางกลับไปประเทศจีนได้อีก ต้องตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยอย่างถาวร ประกอบรัฐบาลไทยดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจแบบชาตินิยม และเพิ่มแรงกดดันทางการเมืองต่อคนต่างด้าวในยุคสงครามเย็น ทำให้การเปลี่ยนเป็นไทยเอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจและช่วยสร้างความมั่นคงแก่ชีวิตได้มาก ตราบจนกระทั่งสาธารณรัฐประชาชนจีนมีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจในระบบโลกสูงขึ้น และสังคมไทยยอมรับพหุวัฒนธรรมมากขึ้น คนจีนในสังคมไทยจึงมีวิถีอัตลักษณ์ คือเป็นจีนและเป็นไทยไปพร้อมกัน

²¹⁶¹ ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476”, หน้า 63

²¹⁶² ชุมพล แนวจำปา, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468”, หน้า 100.

พ่อค้าชาวจีนก็ได้เข้าไปผูกพันด้วย เช่น ในภาคอีสานมีการร่วมกันสร้างศาสนสถาน²¹⁶³ ในภาคเหนือชาวจีนกับคนเมืองก็เป็นศรัทธาวัดร่วมกัน แต่การมีความสัมพันธ์กันมากขึ้นก็ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์สูงขึ้น ความขัดแย้งระหว่างคนหลายชาติพันธุ์สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 5 ฉบับหนึ่ง ที่เขียนขึ้นใน พ.ศ.2414 ดังความต่อไปนี้

พระเจ้าภานุวงษ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลังเสนาบดี ซึ่งได้ว่าการต่างประเทศ ขอแจ้งความมายังท่านมิสเตอร์น็อก กงสุลเยเนรอลอังกฤษด้วยความ นายสุก ช่างไม้ลูกจ้างนายห้างสุเกอกัมบันนี วิวาทกับจีนพวกจิวที่เมืองนครชัยศรีนั้น ฯพณฯ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินโปรดให้พระอินทรเทพเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา ขุนหลวงพระไตรศรีเป็นตุลาการ ให้ยกเอาความมาชำระที่บ้านข้าพเจ้า ได้ตัวจีนพวกจิวมาถามจีนพวกจิวว่าเป็นการวิวาท พวกจีนก็มีบาดเจ็บเหมือนกัน แต่ตุลาการจะให้ส่งพวกจีนที่บาดเจ็บมาพิจารณาบาดแผล พวกจีนก็พูดจาบิดพลิ้วลัดเปลี่ยนไป ตุลาการเห็นว่าฝ่ายนายสุกนี้มีบาดแผลเจ็บหลายแห่ง ฝ่ายพวกจีนที่ว่าก็มีบาดเจ็บเหมือนกัน ตุลาการเรียกเอาตัวมาพิจารณา พวกจีนส่งไม่ได้ จะขอมลัดให้ยึดวันต่อไป ตุลาการเห็นว่าจีนกล่าวคำไม่จริงจึงเห็นพร้อมกันตัดสินเปรียบเทียบให้พวกจีนทำขวัญให้กับนายสุกนายรัก ผู้มีบาดเจ็บฝ่ายเดียวตามสมควรตามลักษณะวิวาทแก่กัน บัดนี้ข้าพเจ้าให้ตุลาการเรียงคำตัดสิน กราบเรียน ฯพณฯ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเห็นว่าสมควรดีอยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้คัดคำตัดสินส่งมาให้ทราบ ถ้าท่านเห็นสมควรตามคำตัดสินนี้แล้ว ข้าพเจ้าจะได้บังคับตุลาการให้เร่งเงินพวกจีนให้กับนายสุกนายรักตามคำตัดสินนี้ แจ้งความมา ณ วันที่ 6 เดือนเสปเตมเบอ (September) คริสตศักราช 1871²¹⁶⁴

นายสุก ซึ่งเป็นคู่กรณีในคดีดังกล่าวข้างต้นนี้เป็นชาวพม่า ซึ่งคำให้การของนายสุก ระบุว่าความขัดแย้งเกิดขึ้นในเวลาที่กำลังแสวงหาความสุขจากการชมการแสดง ซึ่งสะท้อนให้เห็นความตึงเครียดที่มีอยู่แล้วในความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ ดังนี้

ข้าพเจ้านายสุกให้การว่า ข้าเป็นไพร่หลวงพม่าขึ้นอยู่ในกรมพระกลาโหม ตั้งบ้านเรือนอยู่คอกกระปือแขวงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน 8 ปีมะเมียไทยศก กัปตันฮิวาผู้จัดการโรงหีบของนายห้างสุเกอกัมบันนีจ้างข้ากับพวกข้าออกไปทำการช่างไม้ที่โรงจักร ข้าก็ออกไปอยู่ที่โรงจักรประมาณปีเศษ ครั้นอยู่มาเมื่อ ณ วัน....เวลาเย็น ข้ากับพวกข้าประมาณ 20 คน พวกกันไปดูจิวบ้างไปเล่นไปบ้างที่โรงกังสีของขุนผดุงจีนประชา ใต้โรงหีบของขุนพิณิจจีนจร แต่นายรักไปเล่นไปอยู่ก่อนข้า ข้าหนึ่งอยู่ในโรงบ่อนเห็นพวกจีนมีชื่อ ประมาณ 50-60 คน ถือพลอง เหล็กสามง่าม มีด บ้างพากันจับตัวนายรักไปทางโรงขายฝิ่นของขุนผดุงจีนประชาแล้ว ประมาณซัก 6 โมง ข้ากับนายยศนายโสมสามคนไปดูนายรักจะชำระกันอย่างไร ครั้นข้ากับนายยศนายโสมเดินไปถึงหลังโรงที่ขายฝิ่น พวกจีนประมาณ 60-70 คน พวกถือนอก เหล็กสามง่าม มีด บางกลุ่มจะตีฟันข้า ข้าร้องบอกว่าข้า

²¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

²¹⁶⁴ หจข. บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 359 หน้า 365.

จะไปหาขุนผดุง จินประชาพวกจีนก็ไม่ฟัง พวกจีนเอาพลองตีข้าพเจ้าถูกที่ศีรษะ 2 ที่ แตะโลหิตไหลทั้ง 2 แห่ง แล้วพวกจีนเอามีดฟันถูกที่แขนแห่งหนึ่ง ที่ศีรษะแห่งหนึ่ง ที่ไหล่สองแห่งที่หลังสองแห่ง มีบาดแผลโลหิตไหลทุกแห่ง พวกจีนเอาไม้พลองตีข้าพเจ้า ฟกบวมอีกหลายแห่ง ข้าพเจ้าล้มลงแล้วพวกจีนก็พากันกลับไป แต่นายยศนายโสม เมื่อเวลาพวกจีนตีข้าพเจ้านั้น จะไปทางไหนข้าพเจ้าไม่ทราบ ต่อพวกจีนกลับไปแล้วนายยศนายโสมก็มาพยุ่งข้าพเจ้าไปที่โรงจักร ไปถึงโรงจักรเวลาบ่าย 6 โมง สิ่งของข้าพเจ้าหายไป เงินตรา 15 หมวกใบหนึ่ง และพวกจีนที่พากันกลุ่มมุ่มทุบตีข้าพเจ้านั้น จะเป็นจีนพวกจิวหรือไม่ใช่ พวกจิวข้าพเจ้าไม่รู้ด้วย เวลานั้นจิวเล็กแล้ว ที่พวกจีนตีฟันข้าพเจ้านั้นใกล้กับโรงขุนผดุงและใกล้โรงทหาร ขุนผดุงและพวกทหารก็หาช่วยห้ามปรามไม่ ข้าพเจ้าจะได้มีสาเหตุและทะเลาะวิวาทกับพวกจีนสิ่งใด สิ่งหนึ่งหาไม่ได้ เป็นความสัจจริง คำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้²¹⁶⁵

คำให้การของนายรักก็สะท้อนความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ ดังนี้

ข้าพเจ้านายรัก ตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านคอกกระบือแขวงกรุงเทพฯ ให้การว่าข้าพเจ้าเป็นบ่าวปลดกองบ้านอยุธยาวัดพระเชตุพน ปลัดด้วงนำข้าพเจ้าสักเป็นเลขขอเฝ้าแต่อยู่ในเจ้าพระองค์ใดข้าพเจ้าไม่รู้จัก เมื่อเดือน 8 ปีมะเมียโทศก นายศุกจ้างข้าพเจ้าออกไปทำช่างไม้ที่โรงจักรของนายห้างสุก เกอคุมบันนีที่เมืองนครชัยศรี ข้าพเจ้าก็ไปทำการอยู่ที่โรงจักรกับนายศุกประมาณปีเศษ ครั้น ณ วัน... เวลาบ่ายประมาณ 2 โมง ข้าพเจ้ากับนายดีพากันไปเล่นเบี้ยและดูจิวที่โรงกงสีของขุนผดุงจินประชา ได้โรงสีของขุนพิณจจินจร ข้าพเจ้าไปถึงโรงสีแล้วข้าพเจ้าก็นั่งเล่นไปอยู่ในโรงบ่อน แต่นายดีนั้นจะไปดูจิวหรือจะไปช่างไหนไม่ทราบ ข้าพเจ้าเล่นไปแล้วออกมาเย็นดูจิว ข้าพเจ้าเห็นบุตรนายศุกอายุ 6 ขวบเศษซึ่งมากับนายศุกยื่นร้องให้อยูริมโรงไป ข้าพเจ้าถามว่าร้องให้ทำไม บุตรนายศุกก็บอกว่าจีนผลักล้มลง ข้าพเจ้าถามว่าจีนคนไหนบุตรนายศุกก็ชี้ตัวให้ ข้าพเจ้าก็ต่อว่าจีนผู้นั้น จีนผู้นั้นก็เถียงว่าไม่ได้ผลัก ข้าพเจ้ากับจีนผู้นั้นก็เถียงกัน แล้วจีนนั้นก็ด่าข้าพเจ้าภาษาจีนแล้วข้าพเจ้าก็ชกเอาจีนผู้นั้นที่หนึ่ง เมื่อเวลาข้าพเจ้าทะเลาะทุ่มเถียงกับจีนอยู่นั้น นายทองพวกข้าพเจ้าคนหนึ่งอยู่ด้วย แล้วข้าพเจ้าก็ไปซื้อจันอับที่โรงจีนมีชื่อริมโรงจิว ยังหาทันซื้อไม่ พวกจีนประมาณ 20-30 คน ถือพลองจ้าว บ้างก็กรูกันมาจับตัวข้าพเจ้า พวกจีนเอาพลองตีข้าพเจ้าถูกศีรษะที่หนึ่งหาแตกไม่ แล้วจีนตัวโง่จิวก็กั้นข้าพเจ้าไว้ แล้วจีนก็จับตัวข้าพเจ้าลงไว้ในท้องเรือพวกจิว แล้วเอาผ้ามัดมือเท้าข้าพเจ้านั้น พวกจีนเอาเชือกมัดไว้ด้วย เวลาค่ำคืนวันนั้นตัวโง่จิวเอาตัวข้าพเจ้ามาส่ง ที่บ้านคุณพระยาศรีสรราช อยู่ที่บ้านคุณพระยาศรีสรราช 2 คืน รุ่งขึ้นเวลาบ่าย คุณพระยาศรีสรราชพาตัวข้าพเจ้าไปส่งที่บ้านกงสุลอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ เมื่อเวลาพวกจีนวิวาทกับข้าพเจ้านั้นเงินของข้าพเจ้าหายไป 1 แต่ผู้ใดจะเอาไปข้าพเจ้าไม่ทราบ เป็นความสัจจริง สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้²¹⁶⁶

²¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.

²¹⁶⁶ หจข. บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 359 หน้า 367.

คดีความหนึ่งที่เกิดขึ้นใน พ.ศ.2445 ซึ่งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกามีความเห็นแตกต่างกัน ก็สะท้อนความขัดแย้งระหว่างคนไทยกับคนจีนที่ถึงขั้น “ไล่ทำร้ายกัน” ได้อย่างชัดเจน ดังความว่า

นายแพเจ้าเลยได้ถือดาบข้ามคลองไปด้วยประสงค์จะช่วยป้องกันร่างกายชีวิตคนไทย ๓ คนซึ่งมีแต่ไม้ ได้เห็นพวกจีนมีประมาณ ๒๐ คนซึ่งมีอาวุธแหลมหลาวไล่ทำร้ายกันอยู่ แต่นายแพได้กระทำการเกินกว่าเหตุจนถึงได้ฟันจีนคนหนึ่งขาดใจตาย ถ้าจะเชื่อว่านายแพถือดาบข้ามคลองไปโดยเจตนาจะฆ่าคนเถื่อนที่ตัวเป็นพรรคพวกของคนไทย ๓ คนนั้น ซึ่งนายแพจะต้องรับโทษตามกฎหมายหนักแลเบาต่างกันอยู่เท่านั้น²¹⁶⁷

ในแถบท้องทุ่งรังสิต แม้ว่าความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่บ้านระหว่างคนชาติพันธุ์เดียวกันที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันจะมีอยู่มาก แต่การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ ในขณะที่ชีวิตของผู้อพยพจำนวนมากขาดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ก็ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมในทุ่งรังสิตมีความขัดแย้งสูง เช่น แรงงานรับจ้างชาวลาวมักถูกนายจ้างเอารัดเอาเปรียบ ไม่จ่ายค่าจ้างครบตามข้อตกลง ผลัดการจ่ายค่าจ้าง กลั่นแกล้ง และนายจ้างก็ประสบปัญหาการหลบหนีงาน นอกจากนี้แรงงานรับจ้างมักมีความผูกพันกับท้องถิ่นเดิม จึงพากันอพยพกลับเมื่อหมดฤดูกาลผลิต ความสัมพันธ์เช่นนี้จึงไม่ได้สร้างหลักประกันใดๆ ระหว่างกัน ความสัมพันธ์อันประหลาดระหว่างนายจ้างและลูกจ้างที่อยู่บนความสัมพันธ์ที่เอารัดเอาเปรียบนำไปสู่การก่อคดีกับนายจ้างของตนหลายคนคดี เช่น ลาวลูกจ้างฆ่าจีนเกี้ยวภรรยา นายโชติทุบตีนายไ้บาดเจ็บแล้วหลบหนีพร้อมทรัพย์สิน ฯลฯ²¹⁶⁸

ความขัดแย้งอันเนื่องมาจากความต้องการผลประโยชน์บางครั้งมีความรุนแรงอย่างมาก ดังที่เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนธรรมาธิบดีกระทรวงเกษตราธิการกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ 14 กันยายน พ.ศ.2443 ว่ามีเจ้าที่ดินที่ใช้พลตระเวนซึ่งเป็นฝรั่ง “ไปขับไล่บังคับให้รื้อถอน” และถึงกับเผาไล่ที่ก็มี ดังนี้

การที่พลตระเวนไปขับไล่กันในคราวนี้ ได้ทราบเกล้า ฯ ตามราษฎร ว่านายพลตระเวนเป็นฝรั่งได้พาพวกพลตระเวนเข้าไปตามคลองซอยที่ ๘ ที่ ๙ ที่ ๑๐ หรือล่ำราลงลำบึงแลบอกให้ราษฎรรื้อถอนเรือนโรงลงให้ทันภายในชั่วโมงหนึ่งหรือสองชั่วโมง ครั้นกลับออกมาราษฎรได้รื้อบ้างยังไม่ได้รื้อบ้าง พลตระเวนก็นำเอาน้ำมันปิกโตเลียมสดขึ้นไปบนหลังคาเรือนโรงแล้วเอาไปจุดที่

²¹⁶⁷ หจข., ยถ 1/8, เอกสารกระทรวงยุติธรรม, “ศาลฎีกากล่าวคำไม่สมควรในคำพิพากษา” (2-20 สิงหาคม พ.ศ. 2445). อ้างใน กฤษณ์พร โสมณวัตร, “ระบบกฎหมาย/ระบบตุลาการในยุคปฏิรูปกฎหมาย พ.ศ.2434-2450” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการนานาชาติหัวข้อ มนุษยศาสตร์ที่แปรเปลี่ยนในโลกที่เปลี่ยนแปลง(Changing Humanities in a Changing World) เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 8 และเนื่องในโอกาสครบรอบ 50 ปี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 27-29 พฤศจิกายน 2557 ณ โรงแรมอิมพีเรียล แมปิง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ , หน้า 8.

²¹⁶⁸ นนทพร อยู่มั่งมี, “คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457”, หน้า 333-334.

ราษฎรร้อยลงมากองไว้ก็เลยเอาเพลิงเผาไหม้เสียด้วย แลบางแห่งก็เปนแต่รื้อหาได้เอาเพลิงเผาไหม้แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้เที่ยวตรวจดูในระหว่างคลองแลลำบึงลำรางซึ่งเรือนโรงของราษฎรถูกเพลิงไหม้กันประมาณเวลา ๖ ชั่วโมง ได้แลเห็นเปนที่สังเกตได้ประมาณที่ถูกเพลิงไหม้ไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หลัง ที่รื้อลงไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หลัง แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังตรวจดูไม่ทั่วเพราะระยะทางห่างกันหมู่หนึ่งประมาณไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หรือ ๒๐๐ เส้นก็มี ๔๐๐ หรือ ๕๐๐ เส้นก็มีไม่ใช่เพลิงที่ติดลามไหม้ไม่แต่เฉพาะที่เผาเท่านั้น ผู้ที่ถูกเพลิงไหม้ใช่แต่ผู้ที่แพ้ความ ผู้ที่ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องในเรื่องความรายนี้ก็ถูกไล่ให้รื้อแลถูกเพลิงเผาด้วยเช่นพวกพ่อค้าที่ได้ยืมที่ผู้ใหญ่บ้านหรือถือวิสาสะตั้งโรงค้าขายอยู่บนคันถนนหลวงเช่นนี้ ก็พลอยถูกเพลิงเผาแลต้องรื้อถอนแลเสียสิ่งของต่าง ๆ ด้วย อีกจำพวกหนึ่งซึ่งเห็นเขาถูกเพลิงไหม้ข้างโน้นมีความสดุ้งตกใจกลัวก็พลอยรื้อลงเสียบ้างก็มี การที่ได้รื้อหรือเอาเพลิงเผากันในคราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าสืบถามตามราษฎรได้ความว่าผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวในคำตัดสินก็ไม่ได้รับคำบอกเล่าให้รู้ล่วงหน้า เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ออกไปถึง ราษฎรได้พากันตกใจว่าจะออกไปเอาไฟเผาโรงนาอีกนั้นก็มี ผู้ที่รู้ก็เข้ามาถามว่าเหตุผลเป็นอย่างไรงี้เกิดขึ้นนี้ บางทีก็มาร้องปรับทุกข์ขอให้ช่วยว่าไม่มีที่פקจนถึงไปเอาไครย์อยู่ตามวัด พลตระเวรก็ยังคงกลับไล่เสียไม่ให้อยู่ในเขตที่นาเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้อธิบายในเหตุผลที่เกิดขึ้นให้เข้าใจพอเป็นเค้า ๆ ก็เป็นอันเข้าใจว่าเหตุที่เปนมาแล้วจะไม่อีกต่อไป แลที่พลตระเวรเอาไฟเผานี้ได้ทราบเกล้า, ว่าตั้งแต่วันที่ ๒ ถึงวันที่ ๔ เดือนนี้ รวม ๓ วัน

อนึ่งวิธีของบริษัทที่ทำเช่นนี้ เวลาที่ไปขับไล่มีคนของบริษัทไปนำชื่อว่าโรงนั้นเป็นคนของบริษัท โรงนี้ไม่ใช่พวกของบริษัท โรงไหนที่เปนพวกของบริษัทแล้วก็ไม่ต้องถูกเพลิงเผาแลรื้อถอน เมื่อเจ้าของนาที่ถูกเพลิงไหม้หรือรื้อถอนอพยพหนีไปแล้ว ถ้าที่นารายนั้นยังไม่มีผู้ครอบครองบริษัท ๆ ก็ให้เช่าถือ ถ้าพื้นที่ที่ต้นข้างอกงามดีแล้วราคาค่าเช่าก็ทวีขึ้นเป็นลำดับไปโดยที่นาในเขตของบริษัท ต้นข้างงามดีกว่าปีกลายนี้ทำจนจะสำเร็จอยู่แล้ว²¹⁶⁹

มีการขูดรีดเอาไรต์เอาเปรียบของเจ้าของที่ดินและพ่อค้าคนกลาง และการที่ผู้ขายแรงงานในกิจการต่าง ๆ เช่น สร้างทางรถไฟ ขุดคลอง สร้างสะพาน ฯลฯ ต้องเสียเงินไปกับการสูบฝืน และเล่นการพนันต่าง ๆ จนกลายเป็นโจรผู้ร้าย เป็นต้น รายงานของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2449 ระบุว่า มีคนลาวจากมณฑลอุดรและมณฑลอีสานอพยพกันมารับจ้างทำนาและเป็นกุลีที่เมืองธัญบุรี ต่อมาเกิดปัญหาวางงานขึ้น และมั่วสุมกันเล่นการพนันจนหมดตัว ไม่มีทุนที่จะกลับบ้านเดิม ทำให้ก่อการโจรกรรมต่าง ๆ เป็นผู้ร้ายไปในที่สุด แรงงานที่มาจากหัวเมืองนั้น มักมารับจ้างเป็นคนงาน เช่น เป็นคนงานสร้างทางรถไฟที่มณฑลกรุงเก่า เมื่อกรมรถไฟไม่มีงบประมาณจ้างต่อ คนงานกว่า 200 คนจึงถูกปลดออกจากการงาน คนเหล่านี้ไม่มีที่

²¹⁶⁹ หจข. ร.5, กร.5 กษ/14, กษ 9.4ก/42 กรมคลองบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คดีความที่นาเล่ม 4 เรื่อง กองตระเวนเข้าขับไล่และเอาไฟเผาบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรผู้ที่พักอาศัยกับบริษัททางคลองรังสิต

พักอาศัย ไม่มีงานทำ จึงมักก่ออาชญากรรมต่าง ๆ การปล้นที่แขวงอำเภอนครน้อย มณฑลกรุงเก่า ทางราชการจับคนร้ายได้ 9 คน ส่วนใหญ่เป็นคนลาว²¹⁷⁰

กล่าวได้ว่าผู้ที่อพยพไปต่างถิ่นเพื่อทำงาน เช่น ไปขายแรงงานในกรุงเทพฯ ไปทำงานสร้างทางรถไฟ ไปรับจ้างตามท่าเรือ หรือไปทำงานในเหมืองแร่ เมื่อต้องว่างงานหรือเสียเงินไปกับการสูบฝิ่น การเล่นเกมเบี้ย หรือเล่นหวย ก็มักจะประกอบอาชญากรรม ในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ.2459 กระทรวงนครบาลเสนอความเห็น ว่าความเจริญของบ้านเมืองทำให้อาชญากรรมขยายตัว เขตที่มีอาชญากรรมมากได้แก่ กรุงเทพฯ ตามทางรถไฟ ท่าเรือ บ่อแร่ ต่างกับมณฑล “บ้านนอก”ทั้งหลายซึ่งพบว่าความประพฤติมิหาชนเรียบร้อยดีขึ้น²¹⁷¹

ที่พนัสนิคม ปัญหาการแย่งชิงน้ำ ทำให้เกิดความขัดแย้งรุนแรงระหว่างคนลาวกับคนจีน ดังรายงานของทางราชการระบุว่า

แลเมืองพนัสนิคมบังเกิดอหิวาตกโรค ราษฎรถึงแก่กรรมตายประมาณ ๒๐ คนเศษ แต่น้ำที่มีอยู่ในบึง บ่อ แลลำซวด ราษฎรได้เคยเอาไคร้รับประทานมา ก็แห้งงวดไป บางคนเอาหีบครุไปเที่ยวหาน้ำ ตามห้วยตามธาร ที่ทางน้ำற்பต้องรอคอยตักอยู่จึงได้น้ำ บางคนอุษาให้ไปเที่ยวตักเอาน้ำมาขายหีบครุหนึ่งเป็นราคา ๒ ๓ อัฐบ้าง กับอึ่งราษฎรพากันมาร้องต่อข้าพเจ้าว่าหลงจู้เตาสุรากับภักพวกรากันเอาน้ำสุราเถื่อนไปลักลอบใส่ไว้ในที่ใกล้บ้านเรือนบ้าง ริมรั้วบ้านบ้าง แลในได้ยั้งเข้าบ้าง แล้วหลงจู้กับภักพวกรากันจี้พาลจับเอาตัวราษฎรเจ้าของที่บ้านเรือนไปจำตรรวไว้ที่โรงสุรา แล้วบังคับลงเอาเงินแก่ราษฎรหลายรายเนื่องๆมา ราษฎรมีความเดือดร้อนดังนี้ ขอพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่ง²¹⁷²

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์หลักฐานเกี่ยวกับคดีอาชญากรรมในทุ่งรังสิตสะท้อนให้เห็นว่า การปล้นสะดมและการลักขโมยในเขตที่บุกเบิกใหม่หรือชุมชนที่ตั้งขึ้นใหม่นี้มักกระทำโดยคนที่รู้จักเจ้าทรัพย์มาก่อน ส่อว่าเป็นคนในชุมชนเดียวกัน คดีความที่เกิดขึ้นยังแสดงให้เห็นถึงการก่อคดีอาชญากรรมที่มีความรุนแรงอีกด้วย เพราะคนร้ายสร้างความหวาดกลัวให้ประจักษ์โดยการใช้ความรุนแรงในการลงมือในคดีต่างๆ อันต่างไปจากภาพความสัมพันธ์ระหว่างนักเลงและชาวบ้านที่ยังพอจะประนีประนอมกันได้ ราษฎรทุกชาติพันธุ์จึงไม่เพียงแต่เผชิญปัญหาความแร้นแค้นจากปัจจัยต่าง ๆ เช่น ภัยธรรมชาติ คลองตื้นเขิน ขาดข้าวไม่ได้ ยังถูกซ้ำเติมด้วยการปล้นสะดม ระบบอุปถัมภ์ระหว่างนักเลงและชาวบ้านนับได้ว่าอ่อนพลังลงจนถือว่าเป็นส่วนเกินของสังคมบริเวณนี้เพราะพฤติกรรมผันแปรไปเป็นโจร

²¹⁷⁰ หจข. ร.5 น.6.2/963 กรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ที่ 333/37415 วันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ.125. อ้างใน อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ ระหว่าง พ.ศ.2433-2476”, หน้า 112-113.

²¹⁷¹ กจข. ร.6 น.4.1/126 ความเห็นกระทรวงนครบาลในการปราบปรามโจรผู้ร้ายมณฑลต่าง ๆ อันเกี่ยวแก่หน้าที่ตำรวจภูธร พ.ศ.2459. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

²¹⁷² หจข. ร.5, กร. 5 กษ/1, กษ 3.1/6 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่องข้าหลวงกระทรวงนากล่าวโทษข้าหลวงกองจับผู้ร้ายสำเนาที่ 5536 (12 กรกฎาคม ร.ศ.110)

อย่างเห็นได้ชัด และบทบาทในการดูแลความปลอดภัยในท้องถิ่นซึ่งแต่เดิมเป็นบทบาทของนักเลงในชุมชน ก็ได้ถูกแทนที่โดยบริษัทที่ได้รับสัมปทานและระบบราชการในเวลาเดียวกัน²¹⁷³

ความสัมพันธ์ในระบบเช่า ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้เช่ากับผู้ให้เช่าในหลายลักษณะด้วยกัน และมีคนหลายชาติพันธุ์เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น การที่นายกองนาซึ่งเป็นตัวแทนเจ้าที่ดินในการเก็บค่าเช่านาโกงเจ้าของที่ดิน เพราะเจ้าที่ดินส่วนมากอยู่ในกรุงเทพฯ ไม่สามารถดูแลได้อย่างใกล้ชิด ทำให้เกิดการทุจริตทรัพย์สินของเจ้าของที่ดินโดยนายกองเสียเอง เช่น การออกอุบายปล้น ยักยอกเงินค่าเช่า ข้อโกงขณะเดียวกันก็มีกรณีที่นายกองนามีผลประโยชน์ร่วมกับเจ้าที่ดิน และเอาไรต์เอาเปรียบผู้เช่านา จนเกิดสภาวะที่ผู้เช่านาร้องเรียนว่า “ทำนาบนหลังคน” ในบางกรณีมีการอุปถัมภ์กันระหว่างเจ้าของนาเพื่อช่วยเหลือเมื่อคนของตนที่ไปก่อคดีมา และในบางกรณียังพลิกคดีทำให้ฝ่ายตนเป็นฝ่ายถูก และทำให้ฝ่ายทางการได้แก่พลตระเวนมีความผิวจนต้องออกจากราชการ ผู้มีบรรดาศักดิ์หลายรายมีส่วนในการช่วยเหลือผู้กระทำความผิดอาชญากรรม การช่วยเหลือเช่นนี้เป็นความสัมพันธ์ที่ปรากฏในระบบเช่าของเจ้าที่ดินผู้มีบรรดาศักดิ์ทั้งหลาย

ความขัดแย้งส่วนหนึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในบังคับสยามกับคนในบังคับต่างชาติ

สิทธิสภาพนอกอาณาเขตในสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก ได้แก่ อังกฤษ อเมริกา โปรตุเกส ฮอลันดา สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี สเปน รัสเซีย ฝรั่งเศส และกับประเทศญี่ปุ่น ครอบคลุมไปถึงสิทธิของชาวเอเชียในอาณานิคมและรัฐในอารักขาของประเทศนั้นด้วย จึงมีการจดทะเบียนชาวเอเชียให้เป็นคนในบังคับจำนวนมาก มีการออก “ใบร่มธง” หรือบัตรจดทะเบียนเงินในปกครองขายให้แก่พ่อค้าจีนในสยาม ทั้งที่เงินเหล่านั้นมิได้มาจากอาณานิคมของตน ประเทศฝรั่งเศสเป็นประเทศที่ให้ “ใบร่มธง” มากที่สุด หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ.112 (ฝรั่งเศสนำเรือรบมาปิดปากอ่าวไทยในปี พ.ศ.2436)

ผู้อยู่ใต้อำนาจหรือคนในบังคับของชาติมหาอำนาจตะวันตกมักจะแสวงหาความคุ้มครองจากชาติมหาอำนาจเพื่อจะได้ไม่ต้องเสียภาษีบางประเภท เช่น เงินค่าราชการหรือรัชูปการ และไม่ต้องขึ้นศาลไทย เมื่อกระทำความผิด และไม่ต้องถูกรบกวจากกองตระเวน เมื่อเปิดพื้นที่ใหม่บริเวณทุ่งรังสิตคนในบังคับต่างชาติก็มีโอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ได้ดึงดูดให้คนกลุ่มนี้เข้ามาค้าขาย ซึ่งกลุ่มพ่อค้าเหล่านี้เป็นชาวเอเชียในบังคับส่วนมาก คนในบังคับต่างชาติยังได้เข้ามาครอบครองที่ดินบริเวณนี้ด้วย เนื่องจากอยู่เหนือระยะที่ห้ามการจับจองที่ดินของคนประเภทนี้ โดยอาศัยอำนาจสูงสุดต้นสังกัดในการช่วยอำนวยความสะดวก ไม่เพียงเท่านั้นคนเหล่านี้ยังอาศัยความคุ้มครองให้ตนพ้นจากการดำเนินคดีจากรัฐ โดยเฉพาะในคดีแย่งชิงที่ดิน และบางส่วนยังมีส่วนในคดีอาชญากรรมอีกด้วย คนกลุ่มนี้จึงมีทั้งที่เป็น “ส่วย/เยกต์” จริง และแอบอ้างเพื่อหวังการคุ้มครอง²¹⁷⁴ นอกจากนี้ในกรณีที่คนในบังคับของชาติมหาอำนาจมีคดี

²¹⁷³ นนทพร อยู่มั่งมี, “คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457”, หน้า 319-325.

²¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-119.

ความไม่ไว้ในฐานะโจทก์หรือจำเลย ศาลก็จะเร่งพิจารณาคดีและระมัดระวังอย่างมากในการทำให้คนในบังคับต่างชาติได้รับความยุติธรรม

การที่คนในบังคับต่างชาติไม่ต้องขึ้นศาลไทย ส่งผลต่อคดีอาชญากรรมในทุ่งรังสิตด้วย เช่น กรณี นายฟาและมะหะหมัดบิลาล คนในบังคับฝรั่งเศสก่อคดีแย่งชิงที่ดินจนถึงกับยิงต่อสู้กับนายกองนาของ กรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ และมีพฤติกรรมสนับสนุนคนร้ายปล้นและตั้งช่องลักกระป๋อง นอกจากนั้นยังมี นายหวัง แซกในบังคับอังกฤษที่มีพฤติกรรมเช่นเดียวกัน หรือนายกาแดง กาชาว แซกในบังคับฮอลันดา บัญญัติกล่าวถึงรวมไปถึงคนไทยที่อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับอีกด้วย นับเป็นการอาศัยอำนาจการคุ้มครองทางกฎหมายจากการเป็นคนในบังคับชาติมหาอำนาจเพื่อสร้างอำนาจต่อรองและแสวงหาผลประโยชน์²¹⁷⁵ เมื่อมีคดีความที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับ รัฐบาลจะเร่งรัดให้ดำเนินคดีอย่างรวดเร็วและระมัดระวังเพื่อมิให้ชาติมหาอำนาจอ้างเป็นเหตุในการกดดันรัฐบาลเพื่อเรียกร้องสิทธิต่างๆ เพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีกลุ่มคนในบังคับที่มีส่วนในการพิพาทกรรมสิทธิ์ที่ดิน เช่นกรณีที่โต๊ะเย็บคนในบังคับอังกฤษกับแขกจากกลุ่มหนึ่งเข้ามาตั้งทำนาในที่ดินของผู้มีบรรดาศักดิ์ และ กรณีพิพาทของมะหะหมัดบิลาลและนายฟา ลูกชายที่เป็นแขกจาก ขอรับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส แล้วอาศัยบารมีดังกล่าวไปสร้างความเดือดร้อนให้ชาวบ้าน รวมไปถึงผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่น การบุกรุกที่นาของกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจในปี พ.ศ.2438 นอกจากนั้นยังทำร้ายชาวนา ปล้นทรัพย์สิ่งของ แย่งชิงกระป๋อง จูดคร่าผู้หญิงและข่มขู่ให้เข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เมื่อเจ้าหน้าที่จับกุมตัวมาได้ พวกญาติก็ปรึกษาทางผู้ฝรั่งเศส จนในที่สุดเรื่องมะหะหมัดบิลาลกลายเป็นเงื่อนไขทำให้เกิดการชะลอเรื่องการเสด็จประพาสฝรั่งเศสของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ.2440²¹⁷⁶

นายจ้างชาวตะวันตกก็ประสบกับการต่อต้านจากชาวจีนที่เป็นลูกจ้าง เช่น ในการจ้างจีนกุลีจำนวน 1,300 คน สร้างทางรถไฟไปสระบุรีนั้น เอกสารราชการรายงานว่า “จีนกุลีพวกนี้มักตั้งการโต้เถียงวิวาทกับฝรั่งผู้บังคับการทำงานบ่อยๆ”²¹⁷⁷ แม้มีกองตระเวนออกไปจัดการปัญหาความขัดแย้งก็ปรากฏว่าชาวจีนรวมกันทำร้ายกองตระเวนแล้วชิงเอาตัวผู้ต้องหาไปได้สำเร็จ และเหตุการณ์ได้ลุกลามมากขึ้น กล่าวคือ

“จีนกุลีประมาณ ๗๐ คนเข้ากลุ่มรวมตีนายยามกับคนตระเวนมีบาดแผล ข้าหลวงจึงให้นายเขาสารวัดแขวงชุมพลตระเวนรีบเข้าไปช่วยต่อสู้กับพวกจีนๆ สู้บ้างหนีบ้าง ในเวลานั้นจีนเอาปืนยิงกองตระเวนสองนัด แต่กระสุนปืนหาถูกผู้ใดไม่ กองตระเวนจึงได้ยิงตอบ ๒ นัด พวกจีนก็หนีลงว้ายน้ำข้ามฝากไป จับจีนได้ ๔ คน จีนที่วิวาทก็สงบ”

²¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 331-332.

²¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 201-203.

²¹⁷⁷ หจข. ร.5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 8, ก. 9/40 การสรรพอาวุธ เล่ม 8 เรื่องจ่ายอาวุธให้กระทรวงเมือง.

เหตุการณ์นี้ทำให้เสนาบดีผู้รับผิดชอบต้องขอจ้างคนมาเป็นพนักงานกองตระเวนและขออาวูป็นให้แก่งองตระเวนเพิ่มขึ้น²¹⁷⁸

ความขัดแย้งบางเรื่องเป็นเหตุการณ์ที่ไม่ร้ายแรง แต่การที่โจทก์หรือจำเลยเป็นคนในบังคับต่างชาติ ก็ทำให้กลายเป็นปัญหาที่รัฐบาลเข้ามาดูแลใกล้ชิด เช่น กรณี แยกอะสะหมัดพันธุ์ชาวอาหรับในบังคับตุรกี กล่าวโทษเจ้าพนักงานโรงพักบึงน้ำเปรี้ยว เรื่องเป็นผู้ร้ายลักขโมยและเป็นคนตุรกีในบังคับเยอรมันลุมซอมทูบตี²¹⁷⁹

ฎีกาแยกอะสะหมัดพันธุ์ บังคับตุรกี มีความว่า เมื่อประมาณ 2 เดือนเศษมาแล้วแยกอะสะหมัดได้เช่าเรือจากหะยีอับลการิม ตำบลคลอง 19 เมื่อผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาพาเรือมาถึงตำบลหลอแหล หะยีอับลการิมใช้ให้คนมาเอาเรือ ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไม่คืนให้ ตำรวจพระนครบาลบังคับให้คืน ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไม่ยอม เพราะผู้ที่มาตามนั้นไม่ใช่เจ้าของเรือ ตำรวจพระนครบาลจึงจับตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาส่งโรงพักหัวหมากแล้วส่งตัวมาโรงพักบึงน้ำเปรี้ยว และจะเอาตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาเข้าห้องขัง ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไม่ยอมอ้างว่าไม่ได้เป็นผู้ร้ายลักขโมยและเป็นทั้งคนตุรกีที่อยู่ในบังคับเยอรมัน พวกตำรวจกลับช่วยกันทุบตีเอาเข้าห้องขังจนได้ ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาต้องขังอยู่ 2 วัน 2 คืน ในระหว่างนี้เงินหายไป 93 บาท ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาขอพระกรุณาให้ได้รับพระราชทานเงินที่หายคืน

ฎีกาฉบับนี้เป็นอักษรอาหรับ จึงได้รับพระราชทานส่งไปขอให้กระทรวงการต่างประเทศแปล เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศตรวจดูทรงเห็นว่า เรื่องนี้สถานทูตเยอรมันไม่ได้ว่ากล่าวมา คงจะเป็นเพราะเข้าใจอยู่แน่แล้วว่าถ้าพูดมาคงจะได้รับคำตอบว่าเป็นคดีอยู่ในอำนาจศาลไทย แต่ทรงสงสัยว่าจะเป็นความคิดของสถานทูตเยอรมันให้ทำฎีกาทูลเกล้าฯถวาย เพราะฉะนั้นถ้าจะไม่จัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง ฝ่ายเยอรมันอาจขึ้นอ้างให้เป็นทางเสียข้างฝ่ายไทย ทรงเห็นควรให้พระยายมราชได้สวณนำความบังคมทูลพระกรุณา เพื่อในเวลาฝ่ายเยอรมันอ้างขึ้นจะได้มีคำแก้ไขได้ถนัด

ได้รับพระราชทานส่งฎีกาไปให้เจ้าพระยายมราชได้สวณได้ความว่า ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกามีอาชีพะในทางขอทาน²¹⁸⁰ เมื่อเดือน 12 พ.ศ. 2458 ได้ไปบ้านหะยีอับลการิมอำแดงมะตำบลคลอง 19 ขอยืมเรือไปเที่ยวขอทานตามชาวบ้าน แล้วหาส่งคืนตามกำหนดไม่ ต่อมาเมื่อวันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458 อำแดงมะภรรยาหะยีอับลการิมไปพบผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาพาเรือลำนั้นอยู่ที่ตำบลหลอแหลจึงให้ตำรวจพระนครบาลจับแจ้งข้อหาว่าผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกายืมเรือมาแล้วไม่ส่งตามกำหนด (ยกยก) นายอำเภอตำบลบางกะปิได้สวณผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกา ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาให้ถ้อยคำว่าเรือลำนั้นได้ยืมมาจากหะยีอับลการิมไม่ใช่เป็นของอำแดงมะผู้ร้องให้จับ นายอำเภอบางกะปิตรวจรายการแล้วส่งตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกามายังอำเภอบางน้ำเปรี้ยวพื้นที่ต้นเหตุ นายสาครวุฒาพิทักษ์ ปลัดซ้ายอำเภอบางน้ำเปรี้ยวส่งตัวผู้

²¹⁷⁸ เรื่องเดียวกัน.

²¹⁷⁹ หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 32 เรื่อง 9 หน้า 87-140

²¹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน.

ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไปฝากไว้ยังโรงพักตำรวจพระนครบาล แจ้งว่าผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาต้องการว่าลักเรือ
 อำแดงมะโรงพักสาขาบางน้ำเปรี้ยว เมื่อได้รับคำสั่งอำเภอส่งตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกา ได้ค้นตัวผู้
 ทูลเกล้าฯถวายฎีกาได้มีด 1 เล่ม ยาผง 3 ขวด ผ้าโสรงเก่า 1 ผืน รวมของ 3 สิ่งเท่านี้ไม่มีเงินดั่งที่กล่าวอ้าง
 ในฎีกา ครั้นแล้วจะเอาตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาเข้าห้องขัง แต่ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไม่ยอม ทำท่าทางจะ
 ต่อย จึงช่วยกันจับแขนคนละข้างเอาตัวเข้าห้องขัง หาได้ทุบตีประการใดไม่ ทางอำเภไต่สวนได้ความว่า
 เรื่องของกลางเป็นของหะยีอับดุลการิม ผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกายืมมา หะยีอับดุลการิมไม่ประสงค์จะเอา
 ความแต่ขอเรือคืนเท่านั้น อำเภอก็ได้คืนเรือและปล่อยตัวผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไป ในเวลาต้องจับต้องขัง
 ตลอดจนเวลาปล่อยผู้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาไม่เคยพูดเรื่องเงิน 93 บาทต่อเจ้าพนักงานเลย ทั้งหะยีอับดุลกา
 ริมเจ้าของเรือที่มาเป็นพยานก็ว่าได้เห็นจำเลยมีสตางค์ติดตัวราวสัก 50-75 สตางค์ ไม่ถึงบาท

ความขัดแย้งระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ เนื่องจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจขัดแย้งกัน
ปรากฏในรายงานของทางราชการจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่ราษฎรถูกเอารัดเอาเปรียบ เช่น
 เอกสารฉบับหนึ่งที่เขียนใน พ.ศ. 2449 เป็นรายงานการ “ออกไปไต่สวนการทำนา” ในบริเวณทุ่งหลวงคลอง
 รังสิต และในเมืองต่างๆ เช่น เมืองนครนายก เมืองสระบุรี เมืองปราจีนบุรี เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งคนที่ทำนาอยู่
 ส่วนใหญ่เป็นคนลาว เอกสารนี้ระบุว่า

ข้าพระพุทธเจ้าได้เดินเที่ยวตรวจพบปะกับชาวนาตามท้องที่ต่าง ๆ ในทุ่งหลวงรังสิต...ที่นาซึ่ง
 ได้ทำกันนั้นโดยมากต้องเช่าทำจากเจ้าของที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เดิมเมื่อบริษัทชุดคลองแล
 คูนาสยามได้ชุดคลองเหล่านี้ขึ้นใหม่ ๆ การทำนาในทุ่งหลวงรังสิตได้ผลบริบูรณ์ดีอะไรน้ำได้
 สะดวกตลอดปี ฝ่ายเจ้าของนาที่เอาใจชาวนามาก ในชั้นแรกเวลาที่นาจะปลูกข้าว เจ้าของปล่อย
 ให้ไถนสร้างหักร้างทำนาโดยไม่ต้องเสียค่าเช่า ชาวนาเห็นว่าการทำนาในเขตท้องที่ทุ่งหลวงได้ผลดี
 ก็พากันยกครอบครัวมาตั้งทำกินหนาแน่นขึ้นทุก ๆ ปี ที่ดินแห่งใดที่ได้ไถนสร้างเป็นที่นาฟางบริบูรณ์
 แล้ว เจ้าของก็เรียกค่าเช่าเป็นอัตราไร่ละ ๑ บาทบ้าง ๒ บาทบ้าง ส่วนค่านาให้ผู้เช่าเสียอีกสิดหนึ่ง
 ต่างหากตามที่ตนได้เคยเสีย ครั้นต่อ ๆ มาเมื่อเจ้าของนาเห็นว่าผู้เช่านาตั้งหลักถาวรเรือนแน่นหนา
 ขึ้นเป็นการยากลำบากที่จะคิดรื้อถอน ก็มีช่องโอกาสเรียกเก็บเงินค่าเช่าสูงขึ้นทุก ๆ ปีจนอัตราค่าเช่า
 นานางรายซึ่งเป็นพื้นที่นาอย่างดีถึงไร่ละ ๔ บาท ๓๒ ไร่ วิธีเรียกค่าเช่าสูงนี้ เจ้าของรอคอยให้ผู้เช่า
 ลงมือไถหว่านเข้าลงแล้วจึงเรียกตัวบังคับให้ทำสัญญา ฝ่ายผู้เช่าเมื่อไม่มีหนทางจะหลีกเลี่ยงก็จำใจ
 ต้องอนุโลมตามความต้องการเจ้าของการเช่าเท่านั้น ผู้เช่าต้องสัญญาส่งค่าเช่าเต็มตามเนื้อที่ที่ตน
 ขอรับเช่า ไม่มีข้อลดหย่อนค่าเช่าในการที่ต้นเข้าเป็นอันตรายด้วยน้ำมากหรือน้ำน้อยผู้เช่าต้องเสียค่า
 เช่าเต็มตามสัญญาเจ้าของไม่ลดหย่อนให้ ที่สุดจนที่หนองหรือบึงที่รวมอยู่ในสัญญาเป็นที่เช่า ตามที่
 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ขยายการชุดคลองและการทำนาเป็นการเจริญขึ้น จนเจ้าของที่นา
 ได้รับผลประโยชน์มากเช่นนี้กระทำให้ผู้มีทรัพย์พากันหันเข้าหาผลประโยชน์ ทางซื้อขายที่นามากขึ้น
 จนราคานางรายที่เป็นพื้นที่บริบูรณ์ซื้อขายกันถึงไร่ละ ๒๐-๓๐ บาท หรือ ๑๐๐ ไร่เป็นเงิน ๒๕-
 ๓๐ ชั่ง ผู้ที่รับซื้อจากบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามตามอัตรา ๑๐๐ ไร่เงิน ๕ ชั่ง หรือไร่ละ ๔ บาท
 บางรายก็รับผลประโยชน์ทางขาย บางรายก็รับผลประโยชน์ทางค่าเช่าเป็นดอกเบี้ย ผู้เช่ามีเสียงบ่น

กันอยู่ว่าเจ้าของนาเหล่านี้ทำนาบนหลังคน โดยผู้เช่านาต้องออกแรงลงทุนปลูกโรงเรือนหาเข้าปลูกคราดไถโคกระบือและค่าลูกจ้าง ผู้เช่าบางคนที่ไม่มื้ทรัพย์ก็ต้องกู้ยืมทุนจากเจ้าของนาเสียดอกเบี้ยเป็นเงินปีหนึ่งซึ่งละ ๑๒ บาท หรือเป็นเข้าปีหนึ่งซึ่งละ ๔๐ สัต ๗ หรือ ๔๐ ทนาน ถ้าปีใดเป็นปีมีฝนดีได้เข้าบริบูรณ์ก็พอจะขายข้าวรวบรวมเงินไว้ส่งค่าเช่าดอกเบี้ยแลเสียค่านา ถ้าปีใดฝนเข้าในนาเป็นอันตรายด้วยน้ำมากหรือฝนแล้ง ก็ต้องเป็นหนี้เจ้าของนาโดยได้เงินไม่พอส่งดอกเบี้ยแลค่าเช่า ทั้งการทำนาในเวลานี้ก็อยู่ข้างจะฝืดเคืองลำบากกว่าแต่ก่อนโดยคลองซอยขึ้นขาดห้วยขาดตอน บางแห่งเมื่อถึงเดือนมกราคมน้ำแห้งขาด ดินในคลองแตกหวัระแห้งกระทำให้ชาวนาที่อยู่ในที่นั้นต้องหาน้ำมาใช้จากทางไกล ส่วนโคกระบือก็ต้องไล่ไปเลี้ยงในที่ซึ่งมีน้ำห่างไกลจากบ้านโรงมักมีโจรผู้ร้ายทำโจรกำมาได้ประการหนึ่งเจ้าของนาโดยมากซึ่งไม่ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในท้องที่นา ย่อมจัดหานายกองเป็นผู้ดูแลมีอำนาจตลอดทุกอย่างในการทำนา กระทำให้ผู้เช่าถูกเบียดเบียนอีกหลายอย่าง เช่นเร่งค่าเช่า ในเวลาเข้าฤดู เพื่อจะได้ซื้อเข้าขึ้นยุ้งไว้ขายเมื่อเวลาเข้าแพง หรือขอแรงช่วยทำนาเป็นครั้งคราว เป็นต้น ถึงกระนั้นก็ดีพวกชาวนาที่เช่า-นาเขาทำเหล่านี้ยังหวังอยู่ว่าการทำนาคงจะได้ผลพอเลี้ยงชีพบุตรภรรยาต่อไป ครั้นศก ๑๒๓ การทำนาไม่มีใครได้ผล บางรายก็ขาดทุนโดยน้ำในนาท่วมตันเข้าเป็นอันตราย บางรายได้เข้าไม่พอจะใช้จ่ายเป็นค่าจ้างไถหุ้ยลาวลูกจ้างทำนา บางรายก็ไม่มีเงินจะส่งค่าเช่าแลเสียค่านาต้องกู้หนี้ยืมสินมากขึ้นบางรายต้องทำหนังสือสัญญาขายตัวเป็นลูกจ้างเจ้าของนาส่งบุตรภรรยาไปรับใช้การงานเป็นประกัน ส่วนเจ้าของนาที่เข้มงวดกิริยัสถ์วาหะนะเป็นค่าเช่าบังคับให้ผู้เช่าทำสัญญาค่าเช่าสัถ์วาหะนะนั้นทำนาต่อไป การที่ชาวนาขาดทุนไปในการทำนา ศก ๑๒๓ ไปเช่นนี้ กระทำให้มีความคิดมานะหวังจะทำนาแก้ตัวหาเงินต่อไปในศก ๑๒๔ แต่การทำนาในศก ๑๒๔ หาเป็นไปตามความคาดหมายของชาวนาเหล่านี้ไม่ กลับขาดทุนมากร้ายยิ่งกว่าศก ๑๒๓ เป็นเหตุที่นาบางแห่งน้ำมากเกินไปบางแห่งน้ำน้อยเกินไปทั้งสัถ์วาหะนะเกิดโรคล้มตาย บางแห่งหนูชุมทำอันตรายกัดต้นข้าวมากผิดกว่าธรรมดา ฝ่ายนายกองนาที่เร่งเงินค่าเช่านาเต็มตามเนื้อที่ซึ่งได้รับเช่า ไม่มีความกรุณาเห็นทุกข์ร้อนลดหย่อนบ้าง ผู้เช่ามีความเดือดร้อนยากจนเหลือณิสัยไม่มีกำลังจะทำนาในทุ่งหลวงต่อไปได้ ชาวนาจำพวกที่มีหนี้สินมากมีความร้อนใจเกรงเจ้าของนาหรือนายกองนาจะริบเอาสัถ์วาหะนะเสียหมด จำเป็นต้องรีบร้อนพาสัถ์วาหะนะหลบหลีกหนีทิ้งโรงไ้ บางพวกที่พอมีกำลังหรือที่ยังพอจะหากู้ยืมเงินมาใช้หนี้ได้ ก็รีบโรงเรือนยกครอบครัวไปเที่ยวสืบเสาะหาที่ป่าพงที่เจ้าของยังไม่ได้เรียกเก็บค่าเช่าตั้งอาไศรยทำนาหาเลี้ยงชีพบุตรภรรยาต่อไป ชาวนาที่อพยพไปแล้วนั้นโดยมาก ไปเที่ยวอาไศรยทำนาป่าพงอยู่ที่คลอง ๒๓/๒๔/๒๖/๓๑/๓๒ ในทุ่งหลวงรังสิต บางพวกที่ไปตั้งอาไศรยทำนาอยู่ตามทุกลานเหล่านี้เจ้าพระยาฝั่งตะวันตกก็มี

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าตรวจได้ความว่าราษฎรชาวนาที่ได้ที่ตั้งภูมิลำเนาทำนาหาเลี้ยงชีพอยู่ตามชายแขวงเมืองสระบุรีแลเมืองนครนายกแต่เดิมนั้น มารับความเดือดร้อนในส่วนที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ขุดคลองซอยที่ ๒๖/๓๑/๓๒/๓๓/๒๗/๒๗ เข้าไปในพื้นนาพงที่ได้หักร้างถางพงไว้ ราษฎรเจ้าของนาเหล่านี้เป็นคนลวดย่อมมีความขัดสนยากจนไม่มีเงินพอจะเสียค่าคลอง กระทำให้ผู้มีทรัพย์มีช่องโอกาสแย่งกันเข้าเป็นเจ้าของนาโดยคิดค่าแรงที่หักร้างถางพงให้

คนลาวเหล่านี้แล้วรับโอนซื้อต่อบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม คนลาวเหล่านี้ได้รับความเดือดร้อนโดยจะตั้งบ้านเรือนอยู่ต่อไปในภูมิลำเนาเดิมของตนไม่ได้ จำเป็นต้องยกครอบครัวพากันอพยพไปหาที่ตั้งทำนาเลี้ยงชีพตามชายเขาช่องแค ซึ่งเส้นทางห่างไกลลำบากแก่การมาก²¹⁸¹

สรุปรวมครอบครัวชาวนาซึ่งได้ตั้งภูมิลำเนาในทุ่งหลวงรังสิตมีความเดือดร้อนต้องรื้อถอนเรือนโรงอพยพไปจากที่ทำนาในเวลานี้ประมาณดูสัก ๑๐๐๐ ครอบครัว กระทำให้เป็นการนำวิตกว่าการทำนาในทุ่งหลวงคลองรังสิตจะคงไม่เจริญต่อไปในศกหน้า ๆ โดยแม้ในเวลานี้เจ้าของนาจะลดหย่อนค่าเช่าผ่อนผันลงไปเพียงใดได้ก็ดี ผู้ที่อพยพไปแล้วนั้นย่อมจะชนครอบครัวกลับมาปลูกเรือนโรงทำนาไม่ได้ เพราะค่าพาหนะลงแรงรื้อขนไป ๆ มา ๆ ไม่พอแก่ผลที่จะได้ ทั้งการทำนานั้นย่อมต้องเตรียมการไว้ให้พร้อมเพรียงก่อนเวลาเนิ่น ๆ ส่วนผู้ที่ยังเข้าทำต่อไปในศก ๑๒๕ นั้น บางที่อาจยกไปอีกก็เป็นได้ เพราะธรรมชาติชาวนาต้องอาศัยภัยกันแลกัน เช่นบอกแขกไพร่หรือเกี่ยวเข้าในเวลาซุกเงิน หรืออาศัยรายพึ่งพาช่วยเหลือกันในการทางป้องกันโจรผู้ร้าย เป็นต้นจะอยู่ไปย่อมเปล่าเปลี่ยวลำบากระวังโจรผู้ร้ายมาก...²¹⁸²

คนมอญก็เผชิญกับปัญหาความขัดแย้งเช่นเดียวกัน ใน พ.ศ. 2442 คนไทยซื้อขึ้น ได้เขียนฎีกาแทนคนมอญ 31 คน ซึ่งเป็นพลทหารสังกัดขึ้นกรมทหารเรือ ความว่า

ขอพระราชทานพระบรมราชโองการทำฎีการ้องทุกข์ทูลเกล้า ฯ ถวายทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาไม่พินเกล้า ฯ ด้วยข้าพระพุทธเจ้าซึ่งมีชื่อข้างต้นนี้ ได้เข้าชื่อพร้อมกันทำฎีการ้องทุกข์ทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อเดือนพฤศจิกายนรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘ กล่าวโทษพระยาอินทราธิบดีสีห์ราชรองเมือง พระปฏิบัติราชประสงค์ กับนายพอนสารวัด ด้วยเรื่องที่น่าตำลาลดสวายกรุงเทพฯ เป็นเนื้อความหลายข้อแจ้งอยู่ในฎีกาเดิมที่ข้าพระพุทธเจ้าเข้าชื่อพร้อมกันทูลเกล้า ฯ ถวายนั้นแล้ว ยังหาได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ลงมาประการใดไม่ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คัดสำเนาฎีกาเดิมทูลเกล้า ฯ ถวายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมาพร้อมกับฎีกาฉบับนี้อีกฉบับหนึ่ง เพราะจำเลยให้พวกจำเลย พวกกันบังอาจเข้าแย่งทำนาในพื้นที่ดินรายนี้ของข้าพระพุทธเจ้าเสียหมด ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะทำนาในพื้นที่ดินรายนี้บ้างก็หาได้ไม่จนทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเป็นสัตว์ผู้ยากได้รับความยากแค้นเดือดร้อนนัก ขอพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่ง²¹⁸³

²¹⁸¹ หจข. ร.5 รายงานกรรมการไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ร.ศ. 125 วันที่ 4 พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก 125.

²¹⁸² หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1 หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กษ. 3.1/11 กรมนาธิการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง รายงานกรรมการไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕

²¹⁸³ หจข. ร.5 กร.5 กษ/3, กษ 3.3/23 กรมนา ที่นา เล่ม 2 เรื่อง พวกกรมมอญกรมทหารเรือ 31 คนร้องว่าพระยาราชรองเมืองใช้ให้พลตระเวนไปขับไล่แย่งชิงที่นา วันที่ ๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘

คนบางชาติพันธุ์ประสบกับการแย่งชิงที่ดินโดยขุนนางไทย ซึ่งทำให้ต้องเสียเปรียบหรือเดือดร้อนมาก ชาวนาจำนวนมากในบริเวณรังสิตซึ่งมีหลายชาติพันธุ์ต้องเผชิญกับการเผาไร่ที่ บางคนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ก็พลอยได้รับผลกระทบไปด้วยดังที่ เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบบังคมทูลใน พ.ศ.2443 ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ว่ากรรมการชำระความนายบริษัทกับข้าราชการได้มีคำสั่งให้พลตระเวรขับไล่พระวาทีบุตรเทศกับพวกเพื่อนผู้แพ้คดีให้ออกจากที่นาในเขตของบริษัทตามคำตัดสินเสนาบดีสภา แต่เมื่อพลตระเวรได้ไปขับไล่บังคับให้รื้อถอนก็มีบ้าง ที่เอาเพลิงเผาก็มีบ้าง คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าจะมีแต่ข้าราชการกับผู้มีชื่อที่แพ้คดีตามคำตัดสินจะไม่ก็หลังเรือนนักคงจะได้ว่ากล่าวกันต่อไป

ภายหลังข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ตามข่าวเล่าถากกันว่า พลตระเวรได้เอาเพลิงเผาแลรื้อเรือนโรงนานับด้วย ๑๐๐ หลัง ทั้งผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องความรายนี้ก็ถูกด้วย...

การที่พลตระเวรไปขับไล่กันในคราวนี้ ได้ทราบเกล้า ฯ ตามราชฎว่า นายพลตระเวรเป็นฝรั่งได้พาพวกพลตระเวรเข้าไปตามคลองซอยที่ ๘ ที่ ๙ ที่ ๑๐ หรือลำรางลำบึงแลบอกให้ราษฎรรื้อถอนเรือนโรงลงให้ทันภายในชั่วโมงหนึ่งหรือสองชั่วโมง ครั้นกลับออกมาราษฎรได้รื้อบ้างยังไม่ได้รื้อบ้าง พลตระเวรก็นำเอาน้ำมันปิกโตเลียมาสาดขึ้นไปบนหลังคาเรือนโรงแล้วเอาไปจุดที่ราษฎรรื้อลงมากองไว้ก็เลยเอาเพลิงเผาไหม้เสียด้วย แลบางแห่งก็ปนแต่รื้อหาได้เอาเพลิงเผาไม่ แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้เที่ยวตรวจดูในระหว่างคลองแลลำบึงลำรางซึ่งเรือนโรงของราษฎรถูกเพลิงไหม้กันประมาณเวลา ๖ ชั่วโมง ได้แลเห็นเป็นที่สังเกตได้ประมาณที่ถูกเพลิงไหม้ไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หลัง ที่รื้อลงไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หลัง แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังตรวจดูไม่ทั่วเพราะระยะทางห่างกันหมู่หนึ่งประมาณไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ หรือ ๒๐๐ เส้นก็มี ๔๐๐ หรือ ๕๐๐ เส้นก็มีไม่ใช่เพลิงที่ติดลามไหม้ไม่แต่เฉพาะที่เผาเท่านั้น ผู้ที่ถูกเพลิงไหม้ไม่ใช่แต่ผู้ที่แพ้ความ ผู้ที่ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องความรายนี้ก็ถูกไล่ให้รื้อแลถูกเพลิงเผาด้วยเช่นพวกพ่อค้าที่ได้ยืมที่ผู้ใหญ่บ้านหรือถือวิสาศตั้งโรงค้าขายอยู่บนคันถนนหลวงเช่นนี้ ก็พลอยถูกเพลิงเผาแลต้องรื้อถอนแลเสียสิ่งของต่าง ๆ ด้วย อีกจำพวกหนึ่งซึ่งเห็นเขาถูกเพลิงไหม้ข้างโน้นมีความสลดงตกใจกลัวก็พลอยรื้อลงเสียบ้างก็มี การที่ได้รื้อหรือเอาเพลิงเผากันในคราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าสืบถามตามราชฎได้ความว่าผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวในคำตัดสินก็ไม่ได้รับคำบอกเล่าให้รู้ล่วงหน้า เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ออกไปถึง ราชฎได้พากันตกใจว่าจะออกไปเอาไฟเผาโรงนาอีกนั้นก็มี ผู้ที่รู้จักเข้ามาถามว่าเหตุผลเป็นอย่างไรงี้เกิดเช่นนี้ บางทีก็มาร้องปรับทุกข์ขอให้ช่วยว่าไม่มีที่พักจนถึงไปเอาไศรยอยู่ตามวัด พลตระเวรก็ยังกลับไล่เสียไม่ให้อยู่ในเขตที่นาเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้อธิบายในเหตุผลที่เกิดขึ้นให้เข้าใจพอเป็นเค้า ๆ ก็เป็นอันเข้าใจว่าเหตุที่เป็นมาแล้วจะไม่มีอีกต่อไป แลที่พลตระเวรเอาไฟเผานี้ได้ทราบเกล้า ฯ ว่าตั้งแต่วันที่ ๒ ถึงวันที่ ๔ เดือนนี้ รวม ๓ วัน

อนึ่งวิธีของบริษัทที่ทำเช่นนี้ เวลาที่ไปขับไล่มีคนของบริษัทไปนำชี้ว่าโรงนั้นเป็นคนของบริษัท โรงนี้ไม่ใช่พวกของบริษัท โรงไหนที่เป็นพวกของบริษัทแล้วก็ไม่ต้องถูกเพลิงเผาแลรื้อถอน เมื่อเจ้าของนาที่ถูกเพลิงไหม้หรือรื้อถอนอพยพหนีไปแล้ว ถ้าที่นารายนั้นยังไม่มีผู้ครอบครองบริษัท ๆ ก็ให้

เช่าถือ ถ้าพื้นที่ที่ต้นข้างอกงามดีแล้วราคาค่าเช่าก็ทวีขึ้นเป็นลำดับไปโดยที่นาในเขตของบริษัทต้นข้างงามดีกว่าปีกลายนี้ทำจนจะสำเร็จอยู่แล้ว²¹⁸⁴

ในเมืองเพชรบุรี กรมการเมืองก็ขัดแย้งกับ “แขก” ชื่อดาทุท ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ เนื่องจากแย่งชิงและทำลายทรัพย์สินของดาทุทเป็นอันมาก โดยดาทุทฟ้องต่อกงสุลอังกฤษ ดังนี้

ข้าพเจ้าดาทุทแขก ทำเรื่องร่ำมาร้องกับท่านกงสุลให้ทราบ เดิมข้าพเจ้าหักร้างถางพงจับจองที่ไร่ นา ณ เมืองเพชรบุรีริมบ้านขุนเพ็งกรมการ ข้าพเจ้าปลูกต้นผลไม้ลงเป็นอันมาก ข้าพเจ้าอยู่มาได้ 2-3 ปี พรรคพวกขุนแพ่งคบคิดกันลักผลไม้ของข้าพเจ้า และตัดต้นผลไม้และลักสิ่งของข้าพเจ้าในโรง คิดเป็นราคากิน 89 กับผลไม้ที่มีอยู่ในไร่คือผักทอง 239 ผล ข้าวโพด 1000 ดอก กล้วย 368 เครือ ทับทิม 260 ผล สับปะรด 70 ผล กับลักตัดต้นผลไม้ของข้าพเจ้าเสีย คือมะพร้าว 109 ต้น กาแฟ 958 ต้น น้อยหน่า 90 ต้น กล้วย 416 ต้น ทับทิม 3 ต้น ทิ้งน้ำ บก บ้าง หลายครั้งหลายหน ข้าพเจ้าได้ทำคำตราสินไว้กับกำนันแล้ว ครั้นอยู่มาประมาณได้ 3-4 วัน ผู้ร้ายตัดต้นผลไม้ในไร่ข้าพเจ้าอีก แล้วเอาไฟเผาไร่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจับตัวผู้ร้ายได้ ข้าพเจ้าเอาตัวผู้ร้ายชื่ออ้ายเอี่ยมเป็นบ่าวขุนแพ่ง อ้ายเอี่ยมร้องโรงข้าพเจ้าไปปลูกที่ไร่ขุนแพ่ง ข้าพเจ้าถามอ้ายเอี่ยมว่าทำไมจึงเอาไฟเผาไร่โรง อ้ายเอี่ยมว่าขุนแพ่งให้ทำ ข้าพเจ้าเอาอ้ายเอี่ยมไปทำคำอายต์ไว้กับกำนัน อยู่มาได้ 2-3 วัน ผู้ร้ายเข้ามาที่ในไร่ริมโรงข้าพเจ้า ข้าพเจ้าออกมาดู อ้ายผู้ร้ายเอาดาบฟันข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจับดาบไว้ได้ อ้ายผู้ร้ายกระชากเอาดาบไปได้ อ้ายผู้ร้ายฟันถูกนิ้วมือซ้ายถึงกระดูกแห่งหนึ่ง ข้าพเจ้าทำคำอายต์ชันสูตรบาทแผลไว้กับกำนัน ข้าพเจ้าไม่รู้จักชื่อ จำหน้าได้ ขุนแพ่งให้บ่าวปลูกโรงลงในที่ข้าพเจ้าอำแดงม่วงภรรยาขุนแพ่ง ลักทาบทิม หน่อกล้วยของข้าพเจ้าไปปลูกในสวนอำแดงม่วง ข้าพเจ้าไปบอกขุนแพ่ง ขุนแพ่งว่าให้ไปฟ้องเจ้าเมืองกรมการ ข้าพเจ้าไปฟ้อง เจ้าเมืองกรมการก็ไม่ชำระให้ ข้าพเจ้าไปเตือน เจ้าเมืองกรมการไล่ข้าพเจ้าเสีย ข้าพเจ้าได้ลงทุนค่าลูกจ้างทำที่ ไร่ นา นาเกลือ เป็นเงิน 8,938 ขอนท่านได้หาตัวขุนแพ่ง ภรรยา อ้ายเอี่ยมทาส กับพวกเพื่อนบ่าวทาสขุนแพ่ง ประมาณ 5-6 คน รู้จักชื่อจำได้ ออกมาพิจารณาตามกฎหมาย²¹⁸⁵

ความขัดแย้งระหว่างชาวจีนกับคนชาติพันธุ์อื่นๆ เกิดขึ้นมาก เนื่องจากชาวจีนรวมตัวกันเป็นอั้งยี่ และมีการลงทุนในกิจการที่มีการแย่งชิงผลประโยชน์สูง เช่น การค้าฝิ่น การขายหอย การตั้งบ่อนการพนัน และการผูกขาดการต้มและการขายสุรา นอกจากนี้การรวมกลุ่มกันยังนำไปสู่การทำร้ายคนนอกกลุ่มได้ง่าย เช่น กรณีที่เกิดขึ้นกับนางนาคและนายรักซึ่งเป็นคนพม่า ดังที่นายศุภให้การว่า

²¹⁸⁴ หจข. ร.5, กร.5 กษ/14, กษ 9.4ก/42 กรมคลองบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม คดีความที่นาเล่ม 4 เรื่อง กองตระเวนเข้าขับไล่และเอาไฟเผาบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรผู้ที่พักอาศัยกับบริษัททางคลองรังสิต

²¹⁸⁵ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเฝ้าเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 48 หน้า 57.

ข้าเป็นไพร่หลวงพม่าขึ้นอยู่ในกรมพระกลาโหม ตั้งบ้านเรือนอยู่คอกกระบือแขวงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน 8 ปีมะเมียโทศก กัปตันฮิวาผู้จัดการโรงหีบของนายห้างสุเกอกุมบันนี้จ้างข้ากับพวกข้าฯ ออกไปทำการช่างไม้ที่โรงจักร ข้าก็ออกไปอยู่ที่โรงจักรประมาณปีเศษ ครั้นอยู่มาเมื่อ ณ วัน....เวลาเย็น ข้ากับพวกข้าฯประมาณ 20 คน พวกกันไปดูจิวบ้างไปเล่นโปบ้างที่โรงกงสีของขุนผดุงจินประชา ได้โรงหีบของขุนพินิจจินจร แต่นายรักไปเล่นโปอยู่ก่อนข้าฯ ข้าฯนั่งอยู่ในโรงบ่อนเห็นพวกจีนมีชื่อประมาณ 50-60 คน ถือพลอง เหล็กสามง่าม มีด บ้างพากันจับตัวนายรักไปทางโรงขายฝิ่นของขุนผดุงจินประชาแล้ว ประมาณซัก 6 โมง ข้ากับนายยศนายโสมสามคนไปดูนายรักจะชำระกันอย่างไร ครั้นข้ากับนายยศนายโสมเดินไปถึงหลังโรงที่ขายฝิ่น พวกจีนประมาณ 60-70 คน พวกกันถือพลอง เหล็กสามง่าม มีด บางกลุ่มรุมจะตีฟันข้าฯ ข้าฯร้องบอกว่าข้าฯจะไปหาขุนผดุง จินประชา พวกจีนก็ไม่ฟัง พวกจีนเอาพลองตีข้าฯถูกที่ศีรษะ 2 ที่ แดงโลหิตไหลทั้ง 2 แห่ง แล้วพวกจีนเอามีดฟันถูกที่แขนแห่งหนึ่ง ที่ศีรษะแห่งหนึ่ง ที่ไหลสองแห่งที่หลังสองแห่ง มีบาดแผลโลหิตไหลทุกแห่ง พวกจีนเอาไม้พลองตีข้าฯ ฟกบวมอีกหลายแห่ง ข้าฯล้มลงแล้วพวกจีนก็พากันกลับไป แต่นายยศนายโสม เมื่อเวลาพวกจีนตีข้าฯนั้น จะไปทางไหนข้าฯไม่ทราบ ต่อพวกจีนกลับไปแล้วนายยศนายโสมก็มาพุงข้าฯไปที่โรงจักร ไปถึงโรงจักรเวลาบ่าย 6 โมง สิ่งของข้าฯพเจ้าหายไป เงินตรา 15 หมวกใบหนึ่ง และพวกจีนที่พากันกลุ่มรุมทุบตีข้าฯนั้น จะเป็นจีนพวกจิวหรือไม่ใช่พวกจิวข้าฯพเจ้าไม่รู้ด้วย เวลานั้นจิวเล็กแล้ว ที่พวกจีนตีฟันข้าฯนั้นใกล้กับโรงขุนผดุงและใกล้โรงทหาร ขุนผดุงและพวกทหารก็หาช่วยห้ามปรามไม่ ข้าฯพเจ้าจะได้มีสาเหตุและทะเลาะวิวาทกับพวกจีนสิ่งใดสิ่งหนึ่งหาไม่ได้ เป็นความสัจสินคำให้การข้าฯพเจ้าแต่เท่านี้²¹⁸⁶

ส่วนคำให้การของนายรักในคดีการทำร้ายร่างกายระหว่างกลุ่มคนจีนกับกลุ่มคนไทยใน พ.ศ.2429 นั้น นอกจากจะสะท้อนว่าผู้ขายแรงงานที่มีรายได้เป็นเงินมักเล่นการพนันที่คนจีนเป็นเจ้าของบ่อน และสะท้อนว่าคนไทยนิยมดูจิวแล้ว ยังสะท้อนการรวมกลุ่มของชาวจีนในลักษณะอัยยี่ที่เน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกลุ่ม ดังความต่อไปนี้

เวลาบ่ายประมาณ 2 โมง ข้าพเจ้ากับนายดีพากันไปเล่นเบี้ยและดูจิวที่โรงกงสีของขุนผดุงจินประชาได้โรงหีบของขุนพินิจจินจร ข้าพเจ้าไปถึงโรงสีแล้วข้าพเจ้าก็นั่งเล่นโปอยู่ในโรงบ่อน แต่นายดีนั้นจะไปดูจิวหรือจะไปข้างไหนไม่ทราบ ข้าพเจ้าเล่นโปแล้วออกมายืนดูจิว ข้าพเจ้าเห็นบุตรนายศุกอายุ 6 ขวบเศษซึ่งมากับนายศุกยืนร้องไห้อยูริมโรงโป ข้าพเจ้าถามว่าร้องให้ทำไม บุตรนายศุกก็บอกว่าจีนผลักล้มลง ข้าพเจ้าถามว่าจีนคนไหนบุตรนายศุกก็ชี้ตัวให้ ข้าพเจ้าก็ต่อว่าจีนผู้นั้น จีนผู้นั้นก็เถียงว่าไม่ได้ผลัก ข้าพเจ้ากับจีนผู้นั้นก็เถียงกัน แล้วจีนนั้นก็ด่าข้าพเจ้าภาษาจีนแล้วข้าพเจ้าก็ชกเอาจีนผู้นั้นทีหนึ่ง เมื่อเวลาข้าพเจ้าทะเลาะทู่เมียงกับจีนอยู่นั้น นายทองพวกข้าพเจ้าคนหนึ่งอยู่ด้วย แล้วข้าพเจ้าก็ไปซื้อจันอับที่โรงจีนมีชื่อริมโรงจิว ยังหาทันซื้อไม่ พวกจีนประมาณ 20-30 คน ถือ

²¹⁸⁶ หจช. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 360 หน้า 366.

พลอง จ้าว บ้างก็กรูกันมาจับตัวข้าพเจ้า พวกจีนเอาพลองตีข้าพเจ้าถูกศีรษะที่หนึ่งหาแตกไม่ แล้วจีนตัวโม่จี้วก็กันข้าพเจ้าไว้ แล้วจีนก็จับตัวข้าพเจ้าลงไว้ในห้องเรือพวกจี้ว แล้วเอาผ้ามัดมือเท้าข้าพเจ้านั้น พวกจีนเอาเชือกมัดไว้ด้วย เวลาค่ำคืนวันนั้นตัวโม่จี้วเอาตัวข้าพเจ้ามาส่ง ที่บ้านคุณพระยาศรีสรราช อยู่ที่บ้านคุณพระยาศรีสรราช 2 คืน รุ่งขึ้นเวลาบ่าย คุณพระยาศรีสรราชพาตัวข้าพเจ้าไปส่งที่บ้านกงสุลอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ เมื่อเวลาพวกจีนวิวาทกับข้าพเจ้านั้นเงินของข้าพเจ้ายาหายไป 1 แต่ผู้ใดจะเอาไปซ้ำไม่ทราบ เป็นความจริง สิ้นคำให้การข้าพเจ้าแต่เท่านี้²¹⁸⁷

สำหรับคำให้การของฝ่ายคนจีนนั้น ให้รายละเอียดที่แตกต่างจากฝ่ายคนไทย ซึ่งสะท้อนว่ามีกลุ่มคนไทยถึง 20 คน ที่ต่อสู้กับคนจีนโดยมีอาวุธเช่นเดียวกัน ดังนี้

ตุลาการถามจีนตัวโม่เปาให้การว่า ข้าพเจ้าจีนตัวโม่เปาแซ่เหลาให้การว่า อายุข้าพเจ้า 41 ปี เป็นจี้วของพระยาสิทธิสรราช ตั้งโรงอยู่ในบ้านพระยาสิทธิสรราช เดิม ณ เมื่อเดือนสามปีมะเมียศก ขุนผดุงจีนประกาศมาหาจี้วพระยาสิทธิสรราช พระยาสิทธิสรราชให้ข้าพเจ้าคุมจีนพวกจี้วทั้งจีนลูกจ้าง 50 คน ออกไปเล่นที่โรงกงสีบ่อนขุนผดุงจีนประชา แขวงเมืองนครชัยศรี ข้าพเจ้าคุมพวกจี้วเล่นอยู่ได้สามเดือน ครั้น ณ วัน 13 เดือน 9 ค่ำปีมะแมตรีศกเวลาบ่าย 3 โมงเศษ จี้วเลิกแล้ว นายศุก นายรัก กับพวก 20 คน เสร็จกินเหล้าเมามาตีจีนอยู่ชุมภู ข้าพเจ้าถามว่าตีจีนอยู่ทำไม นายรักบอกว่าตีเล่น ข้าพเจ้ากับจีนพวกจี้วสามคนก็จับตัวเอานายรักลงเรือจี้ว ข้าพเจ้าให้พวกจี้วมัดมือ ทำนายรักไว้ในเรือจี้ว เมื่อข้าพเจ้าจับนายรักลงมาในเรือนั้น พวกไทยกับจีนพวกจี้วยังตีกันอยู่ที่นาโรงกวน พวกไทยถือไม้เหลียมบ้างมือเปล่าบ้าง พวกจีนถือพลองบ้าง มือเปล่าบ้าง วิวาทกันอยู่ ข้าพเจ้าขึ้นไปห้ามพวกไทยกับจีนพวกจี้วก็เลิกตีกัน แล้วจีนพวกจี้ว จีนหงอศีรษะแตกโลหิตไหลแห่งหนึ่ง จีนอยู่ชุมพูจี้วฟันโคนซีกหนึ่ง จีนตาศีรษะฟกบวมแห่งหนึ่ง จีนสุนัขมือฟกบวมแห่งหนึ่ง แล้วในวัน 13 เดือน 9 ค่ำเวลากลางคืน ข้าพเจ้ากับจีนมีชื่อ 4 คน ก็เอาตัวนายรักเข้ามาเรียนพระยาสิทธิสรราชนายข้าพเจ้า ณ กรุงเทพฯ แล้วพระยาสิทธิสรราชนายข้าพเจ้าก็เอาตัวนายรักไปส่งให้กับกงสุลอังกฤษ เป็นความจริง สิ้นคำให้การข้าพเจ้าเท่านี้²¹⁸⁸

ปรากฏว่าตุลาการตัดสินให้ฝ่ายคนจีนจ่ายค่าทำขวัญให้คนไทย ซึ่งภายหลังการตัดสินแล้วกงสุลอังกฤษได้เข้ามาแสดงความเห็นเพราะคู่กรณีฝ่ายจีนบางคนเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่ก็คัดค้านเฉพาะเรื่องจำนวนเงินของฝ่ายคนไทยที่ถูกขโมยไป ดังความในเอกสารว่า

มิสเตอร์น็อกกงสุลเยนราลอังกฤษขอแจ้งความมายังเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ด้วยข้าพเจ้าได้รับหนังสือเจ้าคุณส่งคำตัดสินของตุลาการ รายความนายศุก นายรัก ฟ้องว่า พวกจี้วตีเขา

²¹⁸⁷ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 361 หน้า 367.

²¹⁸⁸ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 363 หน้า 369.

ที่เมืองนครชัยศรีนั้น ข้าพเจ้าตอบมาให้เจ้าคุณทราบ ซึ่งได้ตัดสินใจให้ทำขวัญนายศุก นายรัก ค่า
 บาทแถมนั้นข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าตุลาการผู้พิจารณาสืบสวนความนี้ ถ้าได้พยานดู
 ว่านายศุกหาว่ามีเงินติดตัวอยู่หกลบาทจะจริงหรือประการใด จึงจะสมกัน ยุติธรรม ดีกว่าผู้ใดผู้
 หนึ่งจะสาบานตัวว่าการได้จริง การสาบานนั้นเองไม่พอให้การแน่ ด้วยการสาบานนั้นจะให้ประโยชน์
 แก่คนพาล ที่มักสาบานสิ่งใดสิ่งหนึ่ง²¹⁸⁹

ชาวตะวันตกซึ่งมีจำนวนน้อยก็ขัดแย้งกับคนชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น การแย่งชิงที่ดินระหว่างคนจีนกับ
 บริษัทเยอรมัน โดยบริษัทเยอรมันล่อลวงรักรินเข้าไปในที่ดินของคนจีนก็ปรากฏเป็นคดีความ โดย “จินตานได้
 ฟ้องมิสเตอร์ฟ็อกแอนกัมบันนี่ที่เมืองสมุทรปราการ จะให้รักรินของมิสเตอร์ฟ็อกแอนกัมบันนี่ให้ปักอยู่นอกบ้าน
 จินตาน”²¹⁹⁰ และความขัดแย้งระหว่างบาทหลวงฝรั่งเศสกับเจ้าเมืองจันทบุรี เนื่องจาก “เดิมจีนเฮียวเป็นคน
 ใช้ของบาทหลวงไปทำการที่บางยาวแขวงเมืองจันทบุรี อยู่มาเมื่อผู้ร้ายมาฟันเอาจีนเฮียวถูกที่หูขาดกระทั้งถึง
 ปาก ความนี้บาทหลวงได้ไปฟ้องที่เมืองจันทบุรีแล้ว เจ้าเมืองแกลังกอดความไว้ไม่ชำระอะไรให้แก่จีนคนใช้
 ของบาทหลวงเลย”²¹⁹¹ ซึ่งกรณีเจ้าเมืองไม่ทำตามความต้องการของบาทหลวงฝรั่งเศสนี้น่าจะเป็นผลมา
 จากความไม่พอใจที่ฝรั่งเศสคุกคามอธิปไตยของสยาม และการที่ฝรั่งเศสขยายอำนาจเข้าไปยึดครองเมือง
 ประเทศราชของสยาม มิใช่เป็นความขัดแย้งส่วนตัว

นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งเนื่องจากการคบขู้ซึ่งเกิดขึ้นมากตลอดมา แม้แต่คนอเมริกันซึ่งมีจำนวน
 น้อยมากในสังคมไทยยังเกิดกรณีที่ภรรยาคนไทยที่แต่งงานกันตามกฎหมายสมคบกับชายขู้และทาสฆ่า
 ตาย นั่นคือกรณีกับตันยอนสมิท ซึ่งเอกสารราชการกระทรวงการต่างประเทศที่รายงานไปยังกงสุลอเมริกัน
 ระบุว่า

เดิมอีจิวหาอายุนากมารักชายขี้มนบุตรอีจิว แล้วอีจิวกับอายุนากก็รักใคร่เป็นชู้กัน ได้ทำชำเราใน
 ห้องเรือนอายุก่อมอิหฺนหลายครั้ง กับตันยอนสมิทมีความเข้าใจอีจิวกับอายุนาก อายุก่อมจึงคบคิด
 กันฆ่ากับตันยอนสมิทเสีย จึงสั่งให้ลูกขุนผู้ถือกฎหมายปรึกษาโทษ ลูกขุนปรึกษาใส่บทว่าอายุนาก
 ชายขู้กับอายุก่อมผู้ทาสเป็นผู้ลงมือตีกับตันยอนสมิทตาย ให้เขียนสามยกแก้สิบทีให้ตายไปตาม
 กัน แต่อีจิวเป็นภรยานั้นเป็นต้นเหตุให้อายุนากชายขู้ฆ่าตัวเสีย ให้เขียนสามยกแล้วให้ประหารชีวิต
 เสียให้ตายตกไปตามกัน แต่อีจิวมีกรรม บุตรอยู่ในกรรมไม่รู้สิ่งใด จะพลอยตายไปด้วยก็ไม่ควร ต้อง
 งดรอไว้ให้คลอดบุตรเสียก่อน แล้วจึงเอาไปประหารชีวิตเสีย ซึ่งอิหฺนภรรยาอายุก่อมซึ่งเป็นทาสอีจิว
 นั้น ลูกขุนปรึกษากันว่าเป็นแต่เจ้าของเรือน ให้อีจิวกับอายุนากไปทำชำเรากันที่เรือน ให้เขียนยกหนึ่งให้

²¹⁸⁹ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8
 เรื่อง 366 หน้า 374.

²¹⁹⁰ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม
 4 เรื่อง 21 หน้า 22.

²¹⁹¹ หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ
 เล่ม 5 เรื่อง 9 หน้า 13.

ตกเป็นคนระบอบส่งไปเป็นคนโรงสี แต่ฮั่นมีห้องลูกอยู่ต้องดโทษเสียไว้ก่อน ข้าพเจ้าเห็นว่าฮั่นก็
เป็นภรรยาภรรยาของกัปตันยอนสมิท ท่านว่ากฎหมายอินเตอร์นาชันนาลอ (International Law) ก็มี
อยู่ว่า จะต้องเป็นคนในบังคับอเมริกัน เป็นคนในบังคับอเมริกันแล้ว ครั้นมีความผิดท่านจะคืนมาให้
คอนเวนเมนต์ฝ่ายสยามทำโทษให้ นั่นก็ผิดธรรมเนียมอยู่ ด้วยหนังสือสัญญาที่มีอยู่ว่า คนในบังคับ
กงสุลนั้นๆทำผิดโทษถึงตาย ฝ่ายไทยจะทำโทษที่นี้ไม่ได้ ต้องให้กงสุลส่งไปทำโทษที่เมืองนอก
ข้าพเจ้าจะส่งตัวฮั่นให้ท่านตามหนังสือสัญญา ตามแต่ท่านจะส่งไปทำโทษกันอย่างไรก็ตามใจท่าน
แต่อย่ายากอย่ากล่มนั้นกำหนดจะเอาตัวไปประหารชีวิตที่ทุ่งวัดโคก ท่านจะให้ผู้ใดไปดูก็สุดแต่ท่าน
แจ้งความมา ณ วันที่....ตรงกับวันที่ 14 เดือนยุน (June) คริสต์ศักราช 1869²¹⁹²

อนึ่ง เนื่องจากการปฏิรูปการปกครองในภูมิภาคต่าง ๆ ประสบปัญหาไม่เท่ากัน ไม่เหมือนกัน ทำให้
ความสำเร็จในการปฏิรูปมีความแตกต่างกันอยู่มาก การใช้นโยบายต่าง ๆ หรือการเปลี่ยนนโยบายทางการ
ปกครองและการเก็บภาษีของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 มิได้กระทำพร้อมกันทั่วประเทศ และในหลายกรณีมีการ
ประกาศใช้กฎหมายหรือระเบียบใหม่ออกมา แต่การยกเลิกกฎหมายเดิมก็ไม่ได้มีผลในทันที เช่น การเก็บ
เงินค่าราชการ กระทำโดยข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่ออกมาปกครองโดยตรง โดยเก็บเงินค่าราชการคนละ
6 บาท²¹⁹³ แต่ยังคงมีการเกณฑ์แรงงานในบางพื้นที่ ซึ่งการเกณฑ์แรงงานควบคู่กับการเก็บเงินค่าราชการนี้
ทำให้ไพร่บางชาติพันธุ์เดือดร้อนมาก พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระราชทาน
สมเด็จพระยาธรรมาธิราชานุภาพใน พ.ศ.2438 ทรงกล่าวถึง **ลาวทรงดำ** ที่ย้ายจากเพชรบุรีมาอยู่บ้าน
โพธิ์หักและโคกคัง แขวงเมืองราชบุรีประมาณ 700 คนเศษ เพราะเดือดร้อนเรื่องเสียเงินค่าราชการและถูก
เกณฑ์ทำนาหลวง²¹⁹⁴

สำหรับความขัดแย้งรุนแรงระหว่างชนชาติพันธุ์เดียวกันก็เกิดขึ้นไม่น้อย ทั้งนี้ก็เพราะมีความ
ขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์สูงขึ้น เห็นได้ชัดจากคดีความที่เกิดขึ้นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่คนจีนที่แย่ง
ชิงผลประโยชน์กัน ในกรณีนายทุนจีนนั้น การใช้ขี้ผึ้งเพื่อปกป้องธุรกิจหรือผลประโยชน์ยังคงเกิดขึ้นอยู่เสมอ
แม้แต่การจำหน่ายตัวเรือกลไฟก็มีการจ้างขี้ผึ้งไว้เพื่อแย่งชิงลูกค้า ส่วนใหญ่แล้วการจำหน่ายตัวเรือกลไฟ

²¹⁹² หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 5.

²¹⁹³ พ.ศ.2441 (ร.ศ.116) พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครชัยศรี เสนอรายงานการตรวจราชการต่อ
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี เมื่อวันที่ 17 เมษายน ร.ศ.116 มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงบ้านดอนรวกว่าเป็นบ้านลาว
มีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และนายกองปกครองราษฎรลาว และมีชุมชนลาวอยู่ที่หมู่บ้านใกล้เคียงอีกหลายหมู่บ้าน ชาวลาว
เหล่านี้ต้องเสียเงินค่าราชการปีละ 6 บาท

กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ม-ร.5 T 1-(1-17) /12 แผนกปกครอง (สามโนครวั ร.ศ.113-126. อ้างใน บังอร ปิยะพันธุ์,
ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541, หน้า 104-105.

²¹⁹⁴ **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 4**.
กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณคดี, 2512, หน้า 15.

มักจำหน่ายในโรงเตี๊ยมหรือที่พักคนเดินทาง ผู้เป็นตัวแทนจำหน่ายตัวจะเลี้ยงพวกอั้งยี่ไว้เพื่อกีดกันมิให้คนอื่นเข้ามาขายตัวแข่งกับตน แต่การแย่งชิงลูกค้าก็เกิดขึ้นเนื่องๆ จนนำไปสู่การวิวาทหรือฆ่าฟันกัน เช่น ใน พ.ศ.2466 อั้งยี่คณะ “ชาเตี๊ยม” กับอั้งยี่คณะ “ชีวฮั่ว” ซึ่งแข่งขันกันจำหน่ายตัวได้วิวาทกันจนมีผู้บาดเจ็บและล้มตายถึง 99 คน

ความขัดแย้งเรื่องที่ดินก็เกิดขึ้นมากเพราะที่ดินเริ่มกลายเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ แรงกระตุ้นจากเศรษฐกิจเงินตรา ทำให้แต่ละครอบครัวเพิ่มพื้นที่การทํานา จากเดิมครอบครัวละ 1-5 ไร่ กลายเป็นครอบครัวละ 15-20 ไร่ แต่ที่นาในอีสานจะต้องเผื่อพื้นที่ไว้สำหรับทำเป็นบ่อน้ำที่เรียกว่า บึง หรือ กระบิง ด้วย ที่ดินจึงมีมูลค่าสูงขึ้นและนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างกัน เช่น คดีความเกี่ยวกับการแย่งชิงที่ดินในบริเวณลุ่มน้ำมูล ในปี พ.ศ. 2453 มีข้อพิพาทเรื่องดินจนถึงชั้นฟ้องศาล จำนวน 40 เรื่อง ในปี พ.ศ. 2455 เพิ่มขึ้นเป็น 87 เรื่อง²¹⁹⁵

ในด้านเงินทุน พบว่าในการผลิตข้าว ก็จำเป็นต้องมีทุน ไม่ว่าจะเป็น ทุนเพื่อซ่อมแซมเครื่องมือใช้งาน หรือการเช่าที่นา โค กระบือ ซึ่งมีปริมาณไม่มากนัก บางครั้งเงินไม่พอก็จะกู้ยืมเงินจากญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน คนหัดคนไทยและพ่อค้าซึ่งหารายได้จากการให้กู้ยืม ในภาคอีสานอัตราดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 24-36 บาทต่อปี ชาวนาที่เป็นหนี้ส่วนมากมักเป็นชาวนาที่อยู่ในบริเวณการคมนาคมที่สะดวก เช่น นครราชสีมาและศรีสะเกษ²¹⁹⁶ การมีหนี้สินเช่นนี้นำไปสู่ความตึงเครียดและความขัดแย้งในความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในครอบครัว เครือญาติ และชุมชน

สำหรับความขัดแย้งที่รุนแรงจนนำไปสู่การฆาตกรรมก็เกิดขึ้นมาก เช่น คดีฆาตกรรมจีนชื่อนายกิ่งซึ่งเป็นคนสนิทของพระยาเพชรภูาสุมุพระนครบาล หนังสือพิมพ์เล่าประวัตินายกิ่งอย่างละเอียดว่าได้ช่วยเหลือพระยาเพชรภูาเมื่อครั้งยังเป็นขุนนางระดับล่าง จนกระทั่งได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยา โดยทั้งสองฝ่ายเอื้อผลประโยชน์ต่างตอบแทนกัน หนังสือพิมพ์ระบุว่านายกิ่งอาจจะถูกฆ่า เพราะสร้างรายได้จากการผูกขาดกำหนดราคาสุกรที่โรงฆ่าสุกรหัวลำโพง “จึงกระทำให้สุกรแพงจนแทบจะหุดดับ กระทำให้จีนอีกพวกหนึ่งรอน ทั้งพวกร้านขายตามตลาดเดือดร้อนกันอยู่จนทุกวันนี้ แลการที่นายกิ่งถูกฆ่าก็น่าจะเป็นเพราะเหตุดังกล่าวแล้ว”²¹⁹⁷

วันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ. 114 (2438) “จีนกุลีที่ทำการรถไฟวิวาทกันด้วยเรื่องทวงเงิน จีนมีชื่อคนหนึ่งร้องให้คนตระเวนจับ”²¹⁹⁸ การถวายฎีกาและคดีความในศาลก็สะท้อนความขัดแย้งระหว่างคนจีนที่มีการคดโกงกัน เช่น ในปี พ.ศ. 2447 จีนลิวอาถอยผู้ทูลเกล้าถวายฎีกาได้กู้เงินมาจากจีนรุ่นเด็กเป็นเงิน 7000 บาท โดยเอาสวนพริกไทยตำบลสุไหงอุเปเป็นประกัน เมื่อถึงเวลาต้องชำระศาลพิจารณาได้ตัดสินให้จีนลิวอา

²¹⁹⁵ ปราณี วรรณปะเก, “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516”, หน้า 67-68.

²¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

²¹⁹⁷ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 43.

²¹⁹⁸ หจข. ร.5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 8, ก. 9/40 การสรรพอาวุธ เล่ม 8 เรื่องจ่ายอาวุธให้กระทรวงเมือง.

ถอยชำระเงินนี้ให้กับโจทย๋ จินหลิวอาถอยไม่ได้จ่ายเงิน ศาลจึงได้ยึดที่สวนเงินหลิวอาถอยขายทอดตลาด บังคับเร่งคืนเงินตามคำตัดสิน แต่จินหลิวอาถอยอุทธรณ์ว่าได้ส่งพริกไทยใช้แทนตัวเงินเกินจำนวนเงินแล้ว แต่การยื่นอุทธรณ์เกิดขึ้นหลังจากขาดอายุอุทธรณ์แล้ว พระยานรงค์เรื่องฤทธิ์จึงสั่งให้ศาลยกอุทธรณ์เสีย ให้ศาลสถุลบังคับความต่อไปตามคำตัดสิน จินหลิวอาถอยจึงถวายฎีกาขอความเป็นธรรม ศาลฎีกา พิพากษายืนตามศาลชั้นต้นว่าคดีขาดอายุความแล้ว จินหลิวอาถอยจึงได้ฎีกาโดยตรงอีกครั้ง ชี้แจงเหตุผลที่ยื่นอุทธรณ์ล่าช้าว่าขณะยื่นอุทธรณ์นั้น อยู่ในช่วงที่กำลังจัดการเมืองสถุลใหม่ จึงเกิดความล่าช้า²¹⁹⁹

ที่ลำปาง เกิดกรณีแย่งชิงมรดกระหว่างแม่เลี้ยงกับบุตรชายของจีนที่ถึงแก่กรรม พวกจีนไหหลำเมือง ลำปางขอพระราชทานลดหย่อนผ่อนโทษจีนคนยวนเรื่องยกยกอภทรัพย์ เอกสารราชการรายงานว่า

พวกจีนไหหลำเมืองนครลำปางรวม 81 รายชื่อมีความว่า จีนคนยวนบุตรจีนยู้ยง ชาต ไหลหลำ ซึ่งเป็นบุตรภรรยาเมืองจีน ได้มาค้าขายอยู่ด้วยจีนยู้ยงบิดาซึ่งได้อำแดงใส่เป็นภรรยาอีก 1 คนที่เมืองนครลำปาง ครั้นจีนยู้ยงตาย มีทรัพย์สมบัติประมาณ 2,000 บาทเศษ จีนคนยวนก็ ค้าขายกับอำแดงคำใสต่อมา 5-6 เดือน ยังได้หากันแบ่งทรัพย์มรดกกันไม่ ภายหลังจีนคนยวนฝาก เงินไปเมืองจีน 2,000 บาท เพื่อทำการฝังศพจีนยู้ยงบ้าง ให้เป็นกำลังเล่าเรียนแก่บุตรอำแดงคำใส ที่ส่งไปไว้เมืองจีนบ้างตามคำสั่งของจีนยู้ยงเมื่อใกล้จะตาย ต่อมาจีนคนยวนล่องเรือไปซื้อสินค้าที่ กรุงเทพฯ แล้วกลับขึ้นมาถึงตำบลสบปราบเห็นราคาสินค้าดีจึงขายเสีย ยังหาทันท้นำเงินมาส่งอำแดง ใสไม่ อำแดงคำใส (ระหว่างนี้ปรากฏว่าได้จีนชาติและสามีใหม่) จึงฟ้องจีนคนยวนต่อศาลเมือง นครลำปางหาว่ายกยกอภทรัพย์เป็น 2 ส่วนน ที่สุดศาลฎีกาตัดสินจำคุกจีนคนยวนจำนวนละ 1 ปี เหตุนี้ผู้ทูลเกล้าถวายฎีกาทั้งหลายขอพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ลดหย่อนผ่อนโทษจีนคนยวนสัก ครั้ง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงชี้แจงว่า จีนคนยวนคนนี้เป็นบุตรจีนยู้ยงสามีอำแดงคำใส ซึ่งเกิดแต่เมืองจีน อำแดงคำใสเป็นแม่เลี้ยงจีนคนยวน จีนยู้ยงมีบุตรกับอำแดงคำใส 3 คน ไปอยู่ เมืองจีน 1 คน ชื่อเก้งย่อน ครั้นจีนยู้ยงตายอำแดงคำใสมอบสิ่งของให้จีนคนยวนไปจำหน่ายกับให้ เงินไปซื้อสิ่งของด้วย จีนคนยวนขายของได้เอาเงินไปใช้ส่วนตัวเสีย อำแดงคำใสได้เป็นโจทย๋ฟ้องจีน คนยวนเป็นจำเลยหาว่ายกยกอภทรัพย์ จำเลยให้การว่าได้ฝากเงิน 2,000 บาทไปเมืองจีนตามคำสั่ง ของจีนยู้ยง เพื่อบำรุงบุตรอำแดงคำใสและหาซื้อที่ฝังศพบิดา ศาลเมืองนครลำปางตัดสินจำคุก จำเลย 2 ปี ศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษตัดสินกลับให้ยกฟ้องโจทย๋ ในชั้นศาลฎีกาพิพากษายืนตาม ศาลเดิม จึงมีจีนพวกไหหลำ (เห็นจะเกือบหมดเมืองนครลำปาง) 81 คน ร้องฎีกาขอพระราชทาน ลดหย่อนผ่อนโทษจีนคนยวน โดยอ้างว่าทรัพย์ที่จีนคนยวนยกยกไปนั้น เป็นทรัพย์มรดกของบิดาซึ่ง ยังหาได้แบ่งกันไม่ กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าถ้าเรื่องนี้ได้วากกล่าวกันในชั้นชิงมรดกแล้ว จีนคนยวน คงได้รับส่วนบ้างไม่มากนักน้อย นี้หาได้ว่ากันทางมรดกไม่ จีนคนยวนจึงไม่ผิด โทษที่จีนคนยวน ได้รับมาเพียง 6 เดือนเศษก็พอสมควรแล้ว เพราะเป็นทรัพย์ระหว่างของบิดากับมารดาเลี้ยง ซึ่งบุตร

²¹⁹⁹ หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 3 หน้า 62-74.

คงจะถือว่าตนก็มีส่วนที่จะได้รับอยู่ด้วย เหตุผลมีดังนี้ ถ้าแม้จะพระราชทานลดหย่อนผ่อนโทษตามฎีกาของจีนไหหลำ 81 รายชื่อนั้นก็เป็นการควรอยู่

กรณีจีนคนยว่นนี้กระทรวงมหาดไทยได้ส่งฎีกาขึ้นไปให้เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพสอบสวน โดยลงความเห็นไว้ว่า

จีนไหหลำ 81 ชื่อพร้อมใจกันทูลเกล้าฯถวายฎีการ้องขอพระราชทานลดหย่อนผ่อนโทษจีนคนยว่นนี้ ถ้าจะว่าไปแล้วเห็นจะเป็นจำนวนจีนไหหลำเกือบหมดเมืองนครลำปางก็ว่าได้ และทรัพย์สินนี้ก็ออกจะเกี่ยวเป็นมรดกพัวพันกัน แม้จีนคนยว่นจะเดินทางให้เหมาะ คือว่ากล่าวกันในชั้นเชิงมรดกของจีนผู้ยงผู้เป็นบิดาแล้ว จีนคนยว่นจะได้รับส่วนบ้าง ไม่มากก็น้อย แต่เรื่องที่เกิดขึ้นนี้หาว่ากันในทางมรดกไม่ จีนคนยว่นจึงต้องมีความผิด แต่โทษที่จีนคนยว่นได้รับมา 6 เดือนเศษแล้ว ก็เป็นการพอสมควร เพราะเป็นทรัพย์สินระหว่างของบิดาและมารดาเลี้ยงซึ่งบุตรคงจะถือว่าตนก็มีส่วนที่จะได้รับอยู่ด้วย เหตุผลมีดังนี้ถ้าแม้จะพระราชทานลดหย่อนผ่อนโทษตามฎีกาของจีนไหหลำ 81 ชื่อนั้นก็เป็นการควรอยู่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นท้ายฎีกาว่า

ได้ตรวจดูฎีกาของพวกจีนไหหลำซึ่งขอความกรุณาแทนจีนคนยว่น และได้ตรวจสำนวนคดีดูโดยละเอียดแล้ว เห็นว่าทรัพย์สินซึ่งจีนคนยว่นต้องหาว่ายกยอกนั้น ที่จริงก็เป็นส่วนของมรดก ซึ่งแท้จริงจีนคนยว่นควรจะได้รับส่วนแบ่งด้วยแต่หากมิได้ว่ากล่าวกันในทางมรดก จีนคนยว่นมิได้ขอส่วนแบ่งอันควรได้รับตามกฎหมาย จึงมาต้องมีโทษ ทั้งนี้ก็เป็นที่น่าสงสารอยู่ ทั้งจีนคนยว่นก็ได้ต้องจำมานานหลายเดือนแล้ว เพราะฉะนั้นอนุญาตให้จีนคนยว่นพ้นโทษไป 1 ครั้ง²²⁰⁰

ในภาคอีสาน ซึ่งหลังจากมีทางรถไฟไปถึงนครราชสีมา มีการสร้างระบบชลประทานทั้งโดยราษฎรและโดยรัฐบาลในรูปของทำนบกั้นน้ำจำนวนมาก ทำให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างราษฎรที่อยู่เหนือทำนบและใต้ทำนบ เนื่องจากเสียผลประโยชน์จากปริมาณน้ำที่ควรจะได้²²⁰¹ นอกจากนี้การสร้างทำนบยังมีผลต่อสภาพป่าไม้บริเวณใกล้เคียงเพราะมีการตัดไม้เพื่อก่อสร้างทำนบ ซึ่งแต่ละแห่งใช้ไม้จำนวนมาก เช่น ทำนบที่ลำห้วยทรายในอำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิ ใช้ไม้ก่อสร้างถึง 8,640 ต้น ทำนบคลองข่อย บ้านสระน้อย ตำบลนกออก อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ใช้ไม้เสา 188 ต้น ไม้กระดาน 764 แผ่น ทำนบลำแสท บ้านวัดกับบ้านดอน อำเภอนอก และอำเภอยางชุมน้อย จังหวัดนครราชสีมาใช้ไม้เสา 1,194 ต้น ไม้กระดาน 1,950 แผ่น เป็นต้น²²⁰² การตัดไม้เช่นนี้จะสร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวบ้านที่อยู่ใต้ทำนบมากยิ่งขึ้น เพราะชาวบ้านบางหมู่บ้านต้องออกไปหาของป่าไกลจากหมู่บ้านมากขึ้น

²²⁰⁰ หจข., บัญชีฎีกาจำนวนศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 27 เรื่อง 31 หน้า 588-614.

²²⁰¹ ประภาพร แสงพะเนาว์. "การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2482-2506" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535, หน้า 81.

²²⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

สำหรับคนบนพื้นที่สูงและในหุบเขาภาคเหนือหรือที่เคยเป็นเขตอิทธิพลของล้านนาแต่เดิมนั้น เจ้าเมืองที่มีเชื้อสายจากกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ไทใหญ่ คาเรนนี ปะหล่อง ว้า คะฉิ่น มักแย่งชิงอำนาจกันกับเจ้าเมืองอื่น ๆ ตลอดเวลา บางครั้งก็แต่งงานกันเพื่อสร้างพันธมิตรหรือเพื่อแสดงความภักดีต่อเจ้าเมืองที่ปกครองกลุ่มของตน ทำให้เกิดการผสมปนเปหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรม²²⁰³

ในกรณีชาวไทใหญ่ที่มีอยู่จำนวนมากในพื้นที่ภาคเหนือ หนังสือ Shans at Home นั้น Leslie Milne สนับสนุนข้อสังเกตของ James C. Scott และ John P. Hardiman ที่ว่าชาวไทใหญ่แต่งงานข้ามชาติพันธุ์อยู่เสมอ รวมทั้งกับคนจีนเมื่อเดินทางเข้าไปค้าขายในยูนนานนอกจากนี้ยังมีการแลกเปลี่ยนในด้านอื่น ๆ เช่น การซื้อขายในตลาดนัด ซึ่ง Leslie Milne พบว่า มีกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลายในพื้นที่ใกล้เคียงกับชาวไทใหญ่ มักจะมาร่วมซื้อขายในตลาดที่จัดขึ้นในหมู่บ้านต่าง ๆ ของชาวไทใหญ่อยู่เป็นประจำ โดยที่เกือบทุกกลุ่มจะใช้ภาษาไทใหญ่ในการติดต่อกัน และที่น่าสังเกตก็คือ ชาวคะฉิ่นทุกคนจะพูดและเข้าใจภาษาไทใหญ่ได้เป็นอย่างดี Leslie Milne ยังบันทึกไว้ด้วยว่า กลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มเช่นชาวปะหล่องจะลงมาจากที่สูงเพื่อร่วมงานประเพณีในหมู่บ้านของชาวไทใหญ่ และชาวปะหล่องบางคนที่นับถือพุทธศาสนายังมาร่วมสวดมนต์ในวัดอีกด้วย แสดงว่ากลุ่มชนหลายชาติพันธุ์ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิด²²⁰⁴

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ซึ่งศึกษาชาติพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศ มักกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทกับคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ เช่น หนังสือ **ไทสิบสองปันนา** กล่าวถึงคนไทหลากหลายกลุ่มทั้งที่นับถือพุทธศาสนาและที่นับถือแต่ผีเพียงอย่างเดียว และยังพบว่าคนลัวะก็นับถือพุทธศาสนา และข้ามกลุ่มต่าง ๆ ก็ค้าขายกับไทใหญ่เป็นประจำ ในหนังสือคนไทในพม่า บุญช่วยแสดงให้เห็นว่าคนไทอาศัยอยู่กับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อย่างหลากหลาย และชาวเขากลุ่มต่าง ๆ ในเชียงตุงนับถือพุทธศาสนาเหมือนคนไท²²⁰⁵

ในด้านภาษา มักมีการผสมปนเปกันมาก เพราะนอกจากจะมีการติดต่อค้าขายกันแล้ว ยังเป็นเพราะการที่คนชาติพันธุ์หนึ่งนำคนอีกชาติพันธุ์หนึ่งมาเป็นทาส เช่น ในยุคที่อังกฤษยังไม่ยึดพม่าเป็นอาณานิคม ไทใหญ่และคะฉิ่นมักรบพุ่งทำสงครามกันอยู่เสมอ บางครั้งชาวคะฉิ่นก็จับชาวไทใหญ่เป็นทาส ทำให้ชาวไทใหญ่เหล่านี้พูดภาษาไทผสมกับภาษาคะฉิ่น²²⁰⁶ ซึ่งการพูดภาษาผสมเช่นนี้ยังคงดำรงอยู่ต่อมาในระยะหลัง

การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมสะท้อนให้เห็นจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของพัทยา สายหนู เรื่อง The Shan of Burma: An Ethnographic Survey กล่าวถึงการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างชาวไทใหญ่กับชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบ เช่น คะฉิ่น ว้า นาคา ยะไข่ ปะหล่อง พม่า จีน บางครั้งชาวไทใหญ่ก็ปกครองคะฉิ่น บางครั้งคะฉิ่นก็ปกครองไทใหญ่ บางครั้งก็เป็นพันธมิตรกัน ทำให้แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกันเสมอ²²⁰⁷ ความสัมพันธ์ระหว่างไทใหญ่กับปะหล่องก็มีอยู่เป็นประจำ ทั้งการแต่งงานข้ามกลุ่ม การรับพุทธศาสนา

²²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-20.

²²⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

²²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

²²⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

²²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24-25.

การค้าขายในตลาด ซึ่งมักใช้ภาษาไทยในการสื่อสารกันในตลาด จนชาวปะหล่องแทบจะถูกชาวไทยใหญ่ กลืนเพราะมีวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมคล้ายชาวไทยใหญ่แทบทุกอย่าง²²⁰⁸

จากการศึกษาของ จิระนันท์ พิตรปรีชา ทำให้สามารถค้นพบภาพของความซับซ้อนของกลุ่มชาติพันธุ์ ได้ดีในระดับหนึ่ง ในขณะที่เกิดเหตุการณ์ เมื่อพวกฮ่อเข้ามาก่อการจลาจลและปล้นชิงในเขตหัวพัน โดยที่ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในพื้นที่แถบนั้นไม่ว่าจะเป็นชาวผู้ไทแดง และชาห์ทั้งหลาย ได้ถือโอกาสเข้าสมทบและ ร่วมปล้นตีหมู่บ้านอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะหมู่บ้านของชาวลาวเพราะมีความขัดแย้งและความไม่พอใจอยู่แล้ว ที่ถูกผู้ปกครองชาวลาวเรียกเก็บส่วยและบังคับให้ส่งเสบียง ตลอดจนใช้แรงงานก่อสร้างวัดและบ้านต่างๆ ขณะที่ชาวผู้ไทแดงบางส่วนก็ยอมจ่ายค่าคุ้มครองแก่พวกฮ่อ หรือที่เรียกว่า “เข้าหู้” รวมทั้งแปลงสภาพ ตัวเองเป็นฮ่อไปด้วย แม้แต่ชาวลาวพวนก็มีบางส่วนร่วม “เข้าหู้” พวกฮ่อด้วย เพราะรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อไทย ตั้งแต่วัยถูกปราบปรามในช่วงกบฏเจ้าอนุวงศ์ ดังนั้นเมื่อทหารไทยจับเชลยฮ่อได้ ต่างล้วนรายงานว่า เชลย ฮ่อเหล่านั้นเป็นชาวผู้ไทและชาวเมืองพวนทั้งสิ้น ซึ่งอาจสรุปกรณีนี้ได้ว่า ในบางช่วงเวลาบางกลุ่มชาติพันธุ์มี สถานภาพทางสังคมเปลี่ยนแปลงไปตามความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง มากกว่าขึ้นอยู่กับรากฐานทางประเพณี และวัฒนธรรมดั้งเดิม²²⁰⁹

ปัญหาเด็กลูกครึ่ง

เนื่องจากมีชาวตะวันตกเข้ามาทำธุรกิจต่างๆ และเป็นเจ้าหน้าที่ในสถานกงสุลจำนวนไม่น้อย จึงเกิด มีเด็กลูกครึ่งซึ่งประสบปัญหาชีวิตอย่างมาก มิซซันนาหรืออเมริกันได้เขียนบันทึกที่ได้รับการแปลเป็นไทยในชื่อ ว่า **สยามคือบ้านของเรา : บันทึกของมิซซันนาหรืออเมริกันที่เข้ามาทำงานในประเทศสยามสมัย รัชกาลที่ 5** เล่าถึงเด็กลูกครึ่ง มีความตอนหนึ่งดังนี้

ในช่วงที่ฉันอยู่โรงเรียนวังหลัง ที่นั่นมีเด็กลูกครึ่งยุโรปเอเชียอยู่สิบสองคนและฉันก็ต้องคอย เป็นกังวลกับปัญหาหลายๆอย่างของพวกเขา เด็กเหล่านี้แตกต่างจากมารดาชาวสยามทั้งรูปร่าง หน้าตา ผิวพรรณ สุ่มเสี่ยง กิริยาท่าทาง และการแต่งเนื้อแต่งตัว แต่ในขณะเดียวกันเขาก็ห่างเหิน และถูกกีดกันจากผู้คนเชื้อชาติเดียวกับบิดาอย่างเห็นได้ชัด แม้แต่เด็กๆ ที่มีชีวิตครอบครัวตามปกติก็ ยังไม่เป็นที่ยอมรับของสังคมอยู่ดี นอกเสียจากว่าพวกเขาจะมีความสามารถด้านใดด้านหนึ่งโดดเด่น ขึ้นมาเป็นพิเศษจริงๆ เท่านั้น

มิเรียม กับ เบียทริซ ทั้งคู่ต่างเป็นลูกสาวของข้าราชการชาวอังกฤษ ต่างได้รับนามสกุลที่ มีสโกลตั้งให้ตอนที่รับมาอุปการะ ตามนามสกุลของประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาสองท่าน และมารดา ของเด็กทั้งคู่ต่างก็เป็นสตรีชาวเหนือที่สะอาดเรียบร้อยเหมือนกัน.....

เบียทริซ ผู้ซึ่งอายุน้อยกว่า มาอยู่ที่โรงเรียนวังหลังหลังจากที่ฉันไปถึง แม้เธอจะมาอยู่กับเรา เพียงช่วงเวลาสั้นๆ...และเธอมีพี่ชายคนหนึ่งซึ่งถูกส่งไปอยู่ทางภาคเหนือ เมื่อบิดาของพวกเขาออก

²²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

²²⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

เดินทางจากสยามเพื่อไปรับภรรยาชาวอังกฤษมาอยู่ด้วยที่กรุงเทพฯ สุภาพสตรีผู้นั้นได้ทราบแล้วว่าสามีของเธอมีก่อนรักสองคน และเพื่อนๆ ของสามีก็ช่วยกันคะยั้นคะยอให้เธอรับอุปการะเด็กทั้งสองมาอยู่ในบ้านด้วย แต่เธอกลับปฏิเสธไม่ยอมพบเด็กคู่นี้เลย มิน่าซ้ำ ยังไม่ยอมให้เด็กอยู่ในเมืองเดียวกับเธออีกด้วย ในช่วงนั้นเองที่เปียทริซเดินทางขึ้นเหนือแล้วหายสาบสูญไป²²¹⁰

ในบันทึกฉบับเดียวกันนี้ กล่าวถึงเด็กลูกครึ่งบางคนที่ประสบชะตากรรมอันน่าเศร้า ดังความว่า

เด็กบางคนก็ดูเหมือนจะยอมรับสภาพของตัวเองในฐานะคนไม่มีหัวนอนปลายเท้า เข้าวันหนึ่งฉันได้รับรายงานว่าลิลลี่หนีไปจากโรงเรียน.....ในที่สุดเมื่อล่วงมาถึงวันที่สาม ฉันก็รู้ว่าน้ำของลิลลี่พักอยู่ที่ไหน ฉันไปถึงบ้านที่มีห้องเพียงห้องเดียว ในตรอกเล็กๆที่เป็นโคลนเฉอะแฉะอยู่ข้างคลอง และพบลิลลี่ที่นั่น โชคดีที่ตอนนั้นน้ำของเธอไม่อยู่ ฉันแทบจะจำเด็กผู้หญิงคนนี้ได้ เธอสวมผ้าถุง และผมยาวหยักศกเป็นลอนของเธอก็ถูกกลั่นเสี้ยนสัณฐาน ในเวลาเพียงแค่สามวัน สภาพของเธอเปลี่ยนไปได้มากขนาดนี้เสียหรือ ไม่จำเป็นจะต้องซักถามอะไรต่อไปอีก เพราะมิดคิลเตือนฉันมาก่อนหน้านี้แล้วว่า น้ำของเธออาจจะพยายามขายเธอให้ไปเป็นเมียของชาวต่างชาติคนใดคนหนึ่ง²²¹¹

สรุป

คนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประสบกับความเปลี่ยนแปลงที่ลึกซึ้งและไพศาลอย่างยิ่ง เพราะอำนาจรัฐส่วนกลางได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศเพื่อจัดระเบียบทางสังคมการเมืองใหม่และแสวงหารายได้ด้วยวิธีการใหม่ ในขณะที่เดียวกันระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก็ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบต่อชีวิตของผู้คนแทบทุกชาติพันธุ์

กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีการเคลื่อนไหวอย่างคึกคักที่สุดในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็คือคนจีน เพราะคนจีนส่วนใหญ่ที่อพยพเข้ามาพยายามแสวงหารายได้เพื่อใช้หนี้จากการเดินทาง เพื่อเลี้ยงชีวิต เพื่อส่งเงินกลับไปบ้านเกิด เพื่อซื้อยาเสพติดเช่นฝิ่น และเพื่อสะสมทุนและลงทุนในธุรกิจต่างๆ ขณะเดียวกันคนจีนก็เกิดสำนึกชาตินิยมจีนและต้องดำรงชีวิตอยู่ในสังคมไทยที่มีการสร้างและปลูกฝังความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” พร้อมกับการเน้นว่าคนจีนที่ไม่กลายเป็นไทยคือ “คนอื่น” หรือเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” เพื่อป้องกันมิให้ความคิดทางการเมืองใหม่ๆ ขยายตัว และป้องกันมิให้คนจีนมีอำนาจทางการเมือง

ชีวิตของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ส่วนใหญ่แล้วคงมิใช่ชีวิตที่สุขสบาย แต่เป็นชีวิตที่ต้องดิ้นรนต่อสู้ทุกวิถีทางเพื่อความอยู่รอด หรือเพื่อทำให้ชีวิตของตนเองและครอบครัวดีขึ้น คนแต่ละชาติพันธุ์ต้องปรับตัวด้วยวิธีการที่หลากหลายขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมในแต่ละท้องถิ่นและแต่ละ

²²¹⁰ เอ็ดน่า บรูเมอร์ บัลด์ลีย์, **สยามคือบ้านของเรา : บันทึกของมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาทำงานในประเทศไทย สมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ : คณะบุคคลวิวัฒนา 100, 2550, หน้า 216-217.

²²¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 217-218.

ช่วงเวลา เช่น การร่วมมือช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ การเข้าไปอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์หรือการคุ้มครองของ
นักเลงหรือกลุ่มโจร การฟ้องศาล การอพยพย้ายถิ่น ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีบางกลุ่มเลือกใช้วิธีการเปลี่ยนศาสนาในสถานการณ์ที่มีมิชชันนารีเข้ามาเผยแผ่
ศาสนา ซึ่งวิธีการดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในหลายท้องถิ่น เช่น เมื่อมีการเผยแพร่คริสต์ศาสนาที่ตำบลบ้านหัน
อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา ตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2456 ราษฎรในแถบนี้จำนวนมากซึ่งมีทั้งคนพื้นเมืองอีสาน
คนลาวที่อพยพมาจากภาคเหนือตอนบนและเวียงจันทน์ และคนจีน ก็ได้เปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนา
นิกายโรมันคาทอลิก ซึ่งการเปลี่ยนศาสนาทำให้ได้ประโยชน์หลายประการ เช่น ช่วยแก้ไขปัญหาคความ
ยากจนที่ชีวิตความเป็นอยู่เต็มไปด้วยความขัดสน ขาดแคลนเครื่องนุ่มห่มและข้าวปลาอาหารเนื่องจากฝน
แล้ง บาทหลวงได้เข้าไปสงเคราะห์ด้วยการแจกข้าวปลาอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ซึ่งเป็นการให้
ความช่วยเหลืออย่างต่อเนื่อง จนทำให้ชาวบ้านจะเกิดความรู้สึกว่าเป็นหนี้บุญคุณ ศรัทธาและยอมรับในคำ
สอนที่บาทหลวงนำมาบอก ขณะเดียวกันการเปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนาก็ทำให้หลุดพ้นจากอิทธิพลของ
ผี เพราะบาทหลวงได้ทำให้เห็นเป็นตัวอย่างว่า ไม่จำเป็นต้องนำสิ่งของไปเซ่นไหว้ภูผาผี ในปี พ.ศ.2456 มี
ชาวพุทธจำนวน 9 ครอบครัวได้เข้ามานับถือคริสต์ศาสนาเพื่อให้พ้นจากอำนาจผีร้าย นอกจากนี้ยังมี
ชาวบ้านบางคนที่เคยเป็นที่รังเกียจของสังคมจนไม่อาจอยู่ร่วมกับคนในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเนื่องมาจากการ
เป็นโรคเรื้อรังที่น่ารังเกียจ หรือการถูกกล่าวหาว่าเป็นผีบอบ ชาวบ้านเหล่านี้ได้มีชีวิตที่ดีขึ้นและมีฐานะเป็น
ส่วนหนึ่งของชุมชนชาวคริสต์ในแถบนั้น ทั้งนี้บุตรหลานในครอบครัวของผู้เปลี่ยนศาสนาก็มีโอกาสเข้ารับ
การศึกษาแผนใหม่ที่ทำให้สามารถปรับตัวในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์²²¹² เพราะโรงเรียนของบาทหลวง
คาทอลิกฝรั่งเศสหรือโรงเรียนของมิชชันนารีอเมริกันล้วนแต่ช่วยสอนภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และความรู้
ทั่วไป รวมทั้งช่วยปลูกฝังความรู้และอุดมการณ์แบบที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ต้องการ ซึ่งในพื้นที่ต่างๆ ทั่ว
ประเทศ เช่น เชียงใหม่ คณะมิชชันนารีก็ช่วยให้ชาวบ้านในหลายด้านเช่นเดียวกัน ชาวบ้านบางคนรอดพ้น
จากการถูกกล่าวหาว่าเป็นผีกะ ชาวบ้านจำนวนมากและหลากหลายชาติพันธุ์ได้รับการรักษาพยาบาลใน
โรงพยาบาลของมิชชันนารี ในขณะที่บุตรหลานทั้งหญิงและชายได้เรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีและ
กลายเป็นชนชั้นกลางในสังคมในเวลาต่อมา²²¹³ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากบาทหลวงและมิชชันนารีมีจำนวน
น้อยและทำงานอยู่ในพื้นที่จำกัด ทำให้ชาวบ้านที่มีโอกาสปรับตัวด้วยการเปลี่ยนศาสนามีจำนวนไม่มากนัก

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่คนชาติพันธุ์ต่างๆ ในชนบทเผชิญร่วมกันคือปัญหาโจรผู้ร้าย และคน
หลายชาติพันธุ์ก็กลายเป็นโจรผู้ร้ายเสียเอง ในขณะที่ต้องหาเงินมาเสีย “เงินค่าราชการ” หรือ “เงิน
รัฐูปการ” และเสียภาษีอากรอื่นๆ ให้แก่รัฐ จนชีวิตต้องประสบกับความทุกข์ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ

²²¹² สุจิตรา ปุระณะปัญญา, “ความสัมพันธ์ของชุมชนพุทธและคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ตำบลบ้านหัน อำเภอสีคิ้ว จังหวัด
นครราชสีมา พ.ศ.2456-2538” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม,
2542, หน้า 52-65.

²²¹³ โปรตุเกสรายละเอียดยใน ชาลี เอื้อโพธิ์, “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างมิชชันนารีกับกลุ่มชนชั้นต่างๆ ในสังคม
เชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

เกิดภัยธรรมชาติจนไม่อาจมีอาหารและเงินเพียงพอ ต้องหาทางออกด้วยการพึ่งผู้มีบุญหรือผู้วิเศษ

นอกจากนี้ชีวิตของคนจำนวนมากต้องประสบกับความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ที่เพิ่มสูงขึ้น ทั้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์และระหว่างคนชาติพันธุ์เดียวกัน หรือแม้แต่ระหว่างญาติพี่น้อง เมื่อประสบกับภาวะวิกฤตเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกที่ทำให้การส่งออกข้างถดถอยและราคาสินค้าขาเข้าเพิ่มสูงขึ้น (สะท้อนให้เห็นได้จากมูลค่าภาษีศุลกากรที่เก็บจากสินค้าขาเข้าที่เพิ่มสูงขึ้นราว 2 เท่าตัวในช่วงปี พ.ศ.2471-2475) ชีวิตของคนส่วนใหญ่ก็ยิ่งเดือดร้อนมากขึ้น ดังที่หนังสือพิมพ์ต่างๆ ล้วนกล่าวถึงปัญหาความเดือดร้อนของคนยากจนซึ่งบั่นทอนความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างมาก นำไปสู่การปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475

บทที่ 13

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ถึง พ.ศ. 2500

การปฏิวัติ พ.ศ.2475 และ สงครามโลกครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2482-2488 ทำให้รัฐไทยและสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปไม่น้อย เพราะรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง และเริ่มเกิดพัฒนาการของรัฐชาติหรือรัฐประชาชาติขึ้นมา นอกจากนี้จะเกิดสถาบันทางการเมืองใหม่ที่เปิดโอกาสให้สามัญชนเข้าไปมีบทบาททางการเมืองได้บางส่วนแล้ว ยังเกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมครั้งใหญ่ในช่วงทศวรรษ 2480 อีกด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากโครงสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจยังคงดำรงอยู่และรัฐบาลเลือกดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจแบบชาตินิยมที่เอื้อให้ข้าราชการรวมทั้งผู้นำกองทัพมีอำนาจเหนือคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคม อีกทั้งมีการนำเอาอุดมการณ์รัฐจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาปรับใช้อย่างเข้มข้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา เพราะเกิดการรัฐประหารใน พ.ศ.2490 และสหรัฐอเมริกา ยังเข้ามาสนับสนุนรัฐบาลไทยเพื่อใช้ประเทศไทยเป็นฐานในการต่อต้านการขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งทำให้ระบอบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจมีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในระยะเวลา 25 ปีระหว่าง พ.ศ.2475 ถึง พ.ศ.2500 จึงดำเนินไปโดยมีความสืบเนื่องจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างมาก

การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 และผลกระทบต่อสังคม

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในด้านต่างๆ นับตั้งแต่การลงนามในสนธิสัญญาเบาริงเป็นต้นมา รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีผลโดยตรงต่อการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.2475 และเมื่อเกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ขึ้นแล้วก็ส่งผลให้สังคมเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใหม่อย่างมีนัยยะสำคัญ อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงมิได้ดำเนินไปอย่างรวดเร็วและมิได้เกิดขึ้นในลักษณะที่ตัดขาดจากอดีต อีกทั้งยังเกิดเหตุการณ์สำคัญ 2 เหตุการณ์ที่มีผลในการกำหนดทิศทางและขอบเขตของความเปลี่ยนแปลง นั่นคือ การเสนอ “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” โดยหลวงประดิษฐมนูธรรม และการเคลื่อนไหวของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง หรือ “กบฏบวรเดช” ใน พ.ศ.2476 ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

สาเหตุของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475

การอธิบายสาเหตุของการปฏิวัติ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 มีมานานหลายทศวรรษ คำอธิบายที่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางเน้นไปที่ความคิดและบทบาทของ “คณะราษฎร” ในการเปลี่ยนแปลงระบอบการ

ปกครอง ว่าความคิดและบทบาทของ “คณะราษฎร” ดังกล่าวเป็นผลมาจากการไปศึกษาต่อในประเทศยุโรป และได้รับอิทธิพลทางความคิดหรืออุดมการณ์ประชาธิปไตยแบบตะวันตก เมื่อกลับเข้ามาในประเทศไทยสยามจึงดำเนินการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง การเน้นบทบาทของ “คณะราษฎร” เช่นนี้ เท่ากับเน้นว่าการปฏิวัติเกิดจากคนเพียงหยิบมือเดียว โดยไม่มีพลังทางสังคมหรือวัฒนธรรมในประเทศไทยเกื้อหนุนให้เกิดการเปลี่ยนระบอบการปกครอง

อย่างไรก็ตาม เมื่อการเปลี่ยนระบอบการปกครองดำเนินมาได้ครบ 60 ปี (พ.ศ.2535) ได้มีการตีพิมพ์หนังสือที่เขียนโดยนครินทร์ เมฆไตรรัตน์ เรื่อง **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475** หนังสือนี้อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นนี้ว่า **เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมทางความคิดของคนหลายกลุ่มในสังคมไทย** ในบริบทที่มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทำให้เกิดกลุ่มอาชีพใหม่ ๆ ที่มีความรู้และประสบการณ์ใหม่ และมีวัฒนธรรมทางความคิดแบบใหม่ เช่น **ชนชั้นกลางในระบบราชการ**ซึ่งประกอบด้วยคน 4 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ทหาร นักกฎหมาย นักการศึกษา และนักปกครอง โดย**ทหารและนักกฎหมายสายฝรั่งเศสมีวัฒนธรรมทางความคิดที่ก้าวหน้าที่สุด และปฏิเสธหลัก “ชาตินิยม”** อย่างมาก โดยเห็นว่าสามัญชนที่มีความรู้ความสามารถควรมีบทบาทในการปกครองบ้านเมือง เพื่อให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าและรอดพ้นจากการเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่ชาติตะวันตก ทหารและนักกฎหมายกลุ่มนี้ได้กลายเป็นแกนนำในการปฏิวัติ พ.ศ.2475²²¹⁴

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนที่อาจเรียกว่า **“ชนชั้นกลางนอกระบบราชการ”** ซึ่งประกอบด้วยคนในเขตเมืองที่ประกอบอาชีพทนายความ นักหนังสือพิมพ์ พ่อค้า เจ้าของโรงงาน ช่างประเภทต่าง ๆ ฯลฯ บางส่วนของคนกลุ่มนี้เป็นคนเชื้อสายจีนที่ประกอบธุรกิจต่าง ๆ ในระดับกลาง ซึ่งมีเงินทุนและเครือข่ายทางการค้าไม่มากนัก ทำให้ไม่สามารถแข่งขันกับนักธุรกิจหรือพ่อค้าต่างชาติรวมทั้งพ่อค้าใหญ่ชาวจีนที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์กว้างขวางกับพ่อค้าจีนในสิงคโปร์ ปีนัง ฮองกง ตลอดจนพ่อค้าในแผ่นดินใหญ่จีน คนเชื้อสายจีนที่ทำธุรกิจขนาดกลางเหล่านี้จึงมีความต้องการให้รัฐบาลอุดหนุน **“พ่อค้าไทย”** เป็นพิเศษ บางคนถึงกับเรียกร้องให้มีการสร้างนโยบายทางเศรษฐกิจแบบชาตินิยมที่เอื้อต่อ **“พ่อค้าไทย”** ทั้งในด้านเงินทุนและการตลาด เช่น การให้กู้เงิน การส่งเสริมการใช้สินค้าไทย เป็นต้น บางส่วนของคนกลุ่มนี้โดยเฉพาะที่ทำงานเป็นนักเขียนหรือนักหนังสือพิมพ์ เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ มาลัย ชูพนิจ ต้องการให้เปลี่ยนสังคมไปสู่ความเสมอภาคและมีความเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ซึ่งเมื่อรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มิได้ตอบสนองเท่าที่ควร อีกทั้งยังพยายามรักษาอำนาจสูงสุดของพระมหากษัตริย์และเจ้านายเอาไว้ การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลจึงเกิดขึ้นมาก

แม้แต่**ราษฎร** ก็มีวัฒนธรรมทางความคิดใหม่ คือเชื่อมั่นในศักยภาพของตนจนกล้าที่จะถวายนิกายในลักษณะที่แตกต่างจากเดิม นั่นคือ **“ปฏิภาณถวายนิกาย”** โดยหวังว่าพระมหากษัตริย์และเจ้านายจะทรงนำเอาความคิดเห็นของตนไปใช้ในการแก้ไขปัญหาของประเทศ โดยเฉพาะปัญหาทางเศรษฐกิจและปัญหา

²²¹⁴ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2546, หน้า 1-178.

ความยากจนของชาวนา²²¹⁵ เช่น กรณีนายขึ้น อัมโภช ใน พ.ศ.2474 ถวายความเห็นในเรื่องที่ตัวเขาถือว่า “เป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง” ว่าเหตุที่ทำให้การทำงานไม่ได้ผลเพราะมีปัญหาเรื่องน้ำ รัฐบาลควรจัดให้มีเจ้าหน้าที่บำรุงทางน้ำ เรือไรเก็บเงินจากราษฎรในท้องถิ่นปีละครั้ง โดยจัดเป็นโครงการ “ราษฎรสาธารณกุศล” และยังเสนอด้วยว่ารัฐบาลควรเก็บเงินรัชูปการจากพวกที่รับราชการทหารครบ 2 ปี ในจำนวน “กิ่งอัตรา” เพื่อช่วยเหลือบ้านเมือง และเพื่อช่วยลดภาระการเสียเงินรัชูปการของราษฎรทั่วไป “การถวายความเห็น” เช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่าราษฎรจำนวนหนึ่งมีความคิดชาตินิยม และต้องการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหของชาติ แต่เนื่องจากยังไม่มีสภาผู้แทนราษฎรที่จะทำให้มีโอกาสเข้าไปแสดงความคิดเห็น ราษฎรจึงต้องใช้วิธีถวายฎีกาแทน นายขึ้น อัมโภช ระบุไว้ในฎีกาว่า

ด้วยเหตุผลที่ข้าพพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์มาแล้วแต่เบื้องต้นในข้อ 1-2 นี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง ข้าพพระพุทธเจ้ามีฐานะเป็นเพียงราษฎรสามัญได้อาจเอื้อมเก็บเอามาเป็นหน้าที่นำขึ้นกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์เช่นนี้อาจจะเป็นการขัดต่อทางการ หรือเป็นการไต่สูงมากอยู่ก็เป็นได้ แต่ด้วยอาศัยอุปทานของข้าพเจ้าสุจริตคิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะประโยชน์สุขสวัสดิภาพต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ บ้านเกิดเมืองนอนอันเป็นที่รักยิ่งของข้าพพระพุทธเจ้าคนหนึ่งต่อไปในอนาคตชั่วกาลนาน...²²¹⁶

หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 จำนวนฎีกาของราษฎรที่แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวทางในการแก้ไขปัญหของบ้านเมืองเพิ่มสูงขึ้นอย่างมาก สะท้อนถึงความต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองบ้านเมืองเท่าที่พบหลักฐานปรากฏว่าใน พ.ศ.2475 มีจำนวนถึง 467 ฉบับ และ พ.ศ.2476 มีจำนวน 152 ฉบับ และยังมีฎีกาที่กระจัดกระจายไปในที่ต่างๆ อีกมากเนื่องจากได้รับการจัดส่งไปยังกระทรวงทบวงกรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง²²¹⁷

นอกจากความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมทางความคิดของคนหลายกลุ่มแล้ว สาเหตุของการปฏิวัติ ยังได้แก่บริบทหรือปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ อีกหลายประการ ซึ่งอาจสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. การที่ชนชั้นนำในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มิได้ทำการปฏิรูประบบการเมืองการปกครองให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้มีฐานอำนาจที่แคบเกินไป และขาดพลังทางสังคมที่จะช่วยเกื้อหนุนให้ระบอบนี้มีความมั่นคง

²²¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-148.

²²¹⁶ กจช. ร.7 รล.20/152 นายขึ้น อัมโภช ถวายความเห็นเรื่องวิธีบำรุงการทำการและรัชูปการ (10-12 เมษายน 2474) อ้างใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “ความนึกคิดทางการเมืองและเศรษฐกิจของราษฎรในสมัยของการปฏิวัติทศวรรษที่ 2470” ใน **ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2546, หน้า 197-198.

²²¹⁷ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “ความนึกคิดทางการเมืองและเศรษฐกิจของราษฎรในสมัยของการปฏิวัติทศวรรษที่ 2470” ใน **ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475**, หน้า 200-201.

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง เศรษฐกิจการค้าของกรุงเทพฯ เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จำนวนชนชั้นกลางที่อยู่นอกระบบราชการมีจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ เช่น พ่อค้า นักธุรกิจ นายทุน เสมียน พนักงานบริษัท ฯลฯ **ชนชั้นนำในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มิได้ขยายฐานอำนาจของระบอบมาสู่คนกลุ่มนี้อย่างกว้างขวาง** อำนาจอธิปไตยทั้งอำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการรวมศูนย์อยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ มีเจ้านายชั้นสูงและเชื้อสายของขุนนางชั้นสูงเข้ามาเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างๆ และเป็นสมาชิกของสถาบันการเมืองใหม่ๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งขึ้นมา เช่น อภิรัฐมนตรีสภา องคมนตรีสภา การแต่งตั้งบุคคลเข้าดำรงตำแหน่งราชการสำคัญและเข้ามาเป็นสมาชิกของสถาบันทางการเมืองต่างๆ ยึดหลัก**ชาติภูมิและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์**ยิ่งกว่าความรู้ความสามารถในการทำงาน ซึ่งปรากฏว่าในทศวรรษ 2470 คนกลุ่มนี้มีจำนวนประมาณ 300 คนเศษ²²¹⁸ เป็นผู้มีอภิสิทธิ์สูงและส่วนใหญ่แล้วให้การสนับสนุนการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำ โดยเห็นว่ ราชกรยังขาดความพร้อมที่จะปกครองในระบอบประชาธิปไตย เช่น ราชกรยังขาดความรู้และความสนใจในการมีส่วนร่วมทางการเมือง นอกจากนี้ยังเกรงว่าคนจีนกลุ่มที่มีความจงรักภักดีต่อชาติจีนและผู้นำประเทศจีนจะเข้ามามีอำนาจทางการเมืองอีกด้วย

ในโครงสร้างอำนาจของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ นอกจากพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และสมาชิกของตระกูลผู้ดีที่เข้ารับราชการในตำแหน่งสำคัญๆ แล้ว ก็มีเพียงชาวจีนที่มั่งคั่งบางคนที่ถูกผนวกเข้ามาโดยผ่านการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากร ข้าหลวงเทศาภิบาล และเจ้าเมือง และมีการรับบิดาของชาวจีนเหล่านี้มาเป็นพระสนมหรือเจ้าจอมเป็นจำนวนมาก แต่ชนชั้นกลางนอกระบบราชการแทบทั้งหมดต้องอยู่นอกพื้นที่ของอำนาจ ทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่ได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นกลางนอกระบบราชการมากนัก

ในด้านระบบราชการ แม้ว่าจะเกิดข้าราชการรุ่นใหม่ที่จะกลายเป็นฐานอำนาจที่ดีของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะชนชั้นนำพยายามคัดเลือกข้าราชการโดยยึดหลักชาติภูมิ หรือเลือกจากคนในตระกูลผู้ดี แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่อาจกีดกันสามัญชนได้อย่างแท้จริง ทำให้สามัญชนที่ได้รับการศึกษาจากสถาบันต่างๆ เช่น โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนฝึกหัดครู โรงเรียนนายร้อยทหารบก เข้ารับราชการเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระทรวงธรรมการและใน กองทัพ²²¹⁹

อย่างไรก็ตาม กลุ่มข้าราชการที่มาจากเชื้อสายเจ้านายนับตั้งแต่ระดับหม่อมเจ้าลงมาและข้าราชการที่มาจากตระกูลขุนนางก็ไม่มีโอกาสได้รับตำแหน่งสำคัญ ๆ ต่างจากเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไป นอกจากนั้นข้าราชการจำนวนมากในกระทรวงต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งเข้ารับราชการมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังพากันมอบความจงรักภักดีให้แก่เจ้านายที่เป็นเสนาบดีกระทรวงของตน เพราะมีความสัมพันธ์กันในระบบอุปถัมภ์มายาวนานนับสิบปี และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การขยายตัวของ

²²¹⁸ ไพรัตน์ นนทินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475**.

²²¹⁹ Kullada Kesboonchoo Mead. "The Rise and Decline of Thai Absolutism" Ph.D. dissertation, the School of Oriental and African Studies, the University of London, 2000, p.145.

การศึกษาและการขยายตัวของระบบราชการทำให้มีสามัญชนจำนวนไม่น้อยสามารถเข้าสู่ระบบราชการได้ เช่น หลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) หลวงพิบูลสงคราม (จอมพล ป.พิบูลสงคราม) ฯลฯ ข้าราชการคนกลุ่มนี้มีความเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรมความคิด คือปฏิเสธหลักชาตินิยม และต้องการมีส่วนร่วมสร้างความเจริญให้แก่ชาติบ้านเมือง เพราะเป็นคนที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่ มีความชำนาญเฉพาะด้าน ต้องการงานเพื่อประเทศชาติโดยยึดหลักวิชาแทนการเชื่อฟัง และเริ่มคิดว่ารายได้ที่ได้มาจากการทำงานนั้นมาจากการทำงานด้วยความรู้ความสามารถของตนเอง ไม่ใช่เพราะพระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกันก็เกิดความคิดแบบปัจเจกชนนิยมที่คิดว่าตนเองควรมีสติ เสรีภาพ และมีความต้องการเป็นของตนเอง อีกทั้งยังเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองอย่างสูงโดยเห็นว่าตนเองมีความรู้ความสามารถและสติปัญญาอันเกิดจากการศึกษาเล่าเรียนและมีประสบการณ์ในการจัดการเรื่องต่างๆ เป็นอย่างดี จึงควรมีส่วนในการแก้ปัญหาและสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่ชาติ มิใช่เป็นเพียงผู้ที่ทำหน้าที่ต่อชาติตามกรอบที่ชนชั้นนำกำหนดไว้เท่านั้น คนเหล่านี้ปฏิเสธหลักการเรื่องชาตินิยม เพราะตระหนักว่าการที่ตนเกิดมาเป็นสามัญชนมิได้หมายความว่ามีความ “มนุษย์ภาพ” และ “ศักย์ภาพ” ต่ำกว่าเจ้านาย²²²⁰

ดังนั้น ข้าราชการส่วนใหญ่จึงไม่ใช่อำนาจที่ดีให้แก่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่กลับมีบางส่วนที่วิพากษ์วิจารณ์และทำลายความชอบธรรมของระบอบ เช่นเขียนบทความในหนังสือพิมพ์โดยใช้นามแฝงวิพากษ์วิจารณ์เจ้านายและข้าราชการชั้นสูงอย่างรุนแรง ในขณะที่กษัตริย์และกลุ่มเจ้านายก็ไม่สามารถทำการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจหรือจัดสรรอำนาจให้กับข้าราชการเหล่านี้ได้ แต่กลับพยายามสงวนอำนาจไว้ในมือเจ้านายชั้นสูงต่อไป ดังจะเห็นได้ว่าในรัชกาลที่ 7 ผู้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี 5 พระองค์ล้วนแต่เป็นเจ้านายชั้นสูงทั้งสิ้น ทำให้เกิดความตึงเครียดในสังคมการเมืองไทย และการวิพากษ์วิจารณ์ระบอบเก่าก็เกิดขึ้นมากทั้งในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7

นอกจากนี้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังมีความอ่อนแอแฝงอยู่ภายในเนื่องจากปัญหาอื่นๆ เป็นต้นว่าปัญหาความขัดแย้งและความแตกต่างทางความคิดในกลุ่มเจ้านาย โดยที่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 ทรงมีพระชนมายุและประสบการณ์ทางการเมืองน้อยกว่าพระปิตุลา เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่สามารถเป็นผู้นำทางการเมืองอย่างแท้จริงหรือไม่อาจตัดสินใจสั่งการทางการเมืองได้อย่างอิสระ และเกิดปัญหาในการทำงานร่วมกัน ในกรณีของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่สามารถเป็นผู้นำทางการเมืองอย่างแท้จริงหรือไม่อาจทรงงานร่วมกันได้ เพราะสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีความขัดแย้งรุนแรงจนกระทั่งไม่อาจทรงงานร่วมกันได้ เพราะสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงพระดำริและบทบาทที่โดดเด่นในที่ประชุมเหนือองค์พระมหากษัตริย์อยู่เนืองๆ²²²¹ เจ้านายหลายพระองค์ก็ทรงขัดแย้งกันเนื่องจากการจัดลำดับชั้นอย่างซับซ้อนทำให้เจ้าแต่ละชั้นมีอำนาจต่อรองและมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากันในขณะที่ความจำเป็นในการใช้เงินเพื่อเลี้ยงดูบริวารและรักษาเกียรติยศเพิ่มสูงขึ้นมากในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม-บริโภคนิยมที่

²²²⁰ โปรดดูรายละเอียดใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พุทธศักราช 2475. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

²²²¹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, 10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊กส์, 2557.

สินค้าใหม่ๆ จากตะวันตกกลายเป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัยและความสำเร็จสูง เจ้าหน้าที่รับราชการระดับสูงหลายพระองค์ก็ขัดแย้งกันรุนแรงจนส่งผลให้การทำงานร่วมกันอย่าง “กลมเกลียว” เป็นไปได้ยาก เช่น ในการประชุมอภิรัฐมนตรีสภาในวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ.2474 เพื่อตั้งคณะกรรมการศึกษาปัญหาทางการเงิน ปรากฏว่าปัญหาสำคัญที่อภิปรายกันมากคือการคัดเลือกบุคคลที่จะสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างกลมเกลียว นายเรย์มอน บี. สตีเวนส์ (Raymond B. Stevens) ที่ปรึกษารัฐบาลด้านการต่างประเทศชาวอเมริกันถึงกับเคยปรารภว่า เขาไม่เคยเห็นที่ไหนที่มีความขัดแย้งกันมากเท่ากับสยามเลย²²²²

ความอ่อนแอของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังเกิดจากปัญหาการสืบสันตติวงศ์ ซึ่งมีรากฐานอยู่บนการยึดหลักชาติวุฒิ หากมีรัชทายาทที่ทรงพระปรีชาสามารถและทรงมีพระราชอัธยาศัยที่ได้รับความนิยมสูงคนทั้งปวงตั้งแต่เจ้านายลงมาก็จะเกิดความมั่นใจในอนาคตของประเทศ ของพระราชวงศ์ และของตนเอง แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปราศจากรัชทายาท อีกทั้งเจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์ที่ทรงพระปรีชาสามารถก็สิ้นพระชนม์ก่อนวัยอันควร เช่น กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ กรมขุนนครไชยศรีสุรเดช เป็นต้น

2. การขยายตัวของการพิมพ์

การพิมพ์เกิดขึ้นในประเทศสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ซึ่งนำเข้ามาโดยมิชชันนารีอเมริกัน หนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกก็เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้หนังสือพิมพ์ออกความเห็นเกี่ยวกับการบ้านเมือง เนื่องจากเสียด้านของหนังสือพิมพ์ล้วนแต่ “บันดิเตียนตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินลงไปถึงเสนาบดีและขุนโรงขุนศาล”²²²³ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการขยายตัวของหนังสือพิมพ์มากที่สุด และมีจำนวนหนึ่งที่เจ้าของเป็นคนในบังคับของต่างชาติจึงสามารถวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลได้อย่างตรงไปตรงมา และนักเขียนนักหนังสือพิมพ์ชาวไทยก็เผยแพร่แนวความคิดใหม่ ๆ เช่น “มนุษยภาพ” “สิทธิเสรีภาพของพลเมือง” ความเสมอภาคทางสังคม ฯลฯ ซึ่งนักหนังสือพิมพ์เหล่านี้เป็นตัวละครสำคัญที่วิพากษ์วิจารณ์การบริหารราชการแผ่นดินที่รัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ล้มเหลวในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สูญเสียความชอบธรรมเป็นอันมาก²²²⁴

แม้ว่าใน พ.ศ.2466 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตราพระราชบัญญัติหนังสือพิมพ์เพื่อควบคุมข้อมูลข่าวสารในหนังสือพิมพ์ และมีการปิดหนังสือพิมพ์ถึง 17 ฉบับ แต่ก็ไม่สามารถหยุดยั้งการ

²²²² เบนจามิน เอ. บัทสัน, *อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม*. แปลโดย พรรณงาม เก้าธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์ และศศิธร รัชนิ ณ อยู่ธาดา กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543, หน้า 336-337.

²²²³ อัจฉราพร กุมพพิสมัย, *ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์*, เอกสารวิจัยฉบับที่ 28 . กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532, หน้า 22.

²²²⁴ โปรดดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน.

เผยแพร่ออกเขียนที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลได้ เนื่องจากรัฐบาลเองก็ระมัดระวังมิให้ถูกชาวสยามและต่างชาติมองว่าปิดกั้นเสรีภาพมากเกินไป การพิมพ์ ข่าวและบทความในหนังสือพิมพ์สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงมีส่วนอย่างมากในการทำให้คนในสังคมรับรู้ถึงรัฐบาลและข้าราชการเป็นสาเหตุของปัญหาต่าง ๆ ที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อน แม้ว่าผู้ผลิตและผู้อ่านหนังสือพิมพ์จะจำกัดอยู่ในวงแคบ แต่การมีหนังสือพิมพ์ก็เท่ากับการขยายวงผู้รับรู้และผู้วิจารณ์การทำงานของรัฐบาล ตามประวัติการหนังสือพิมพ์ สะท้อนให้เห็นภาพอย่างหนึ่งว่า มหาชนมักนิยมชมชอบและศรัทธาต่อหนังสือพิมพ์ที่แสดงออกในรูปของการขัดคอรัฐบาล เพราะฉะนั้นหนังสือพิมพ์ที่เสนอข่าวในเชิงแฉและได้การกระทำที่ไม่ชอบมาพากลของรัฐบาลจึงขายได้ดีกว่าฉบับอื่น ๆ หนังสือพิมพ์ที่ได้รับความนิยมจากมหาชนในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้แก่ **กรุงเทพเดลิเมล์ จินโนสยามวารศัพท์ บางกอกการเมือง** และในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้แก่ **เกราะเหล็ก ไทยหนุ่ม ศรีกรุง หลักเมือง เป็นต้น**²²²⁵

สมัยรัชกาลที่ 6 ข่าวเสียตีสี่รัฐบาลจะเป็นเรื่องซุบซิบนินทาราชสำนักและกิจกรรมส่วนพระองค์บ้าง เรื่อง เช่น ความมั่งคั่งของหมู่ข้าราชการสำนัก หรือความเจริญด้วยลาภยศของข้าราชการพลเรือนสามัญที่ได้รับ ความไว้วางพระราชหฤทัย รวมตลอดถึงความตกต่ำของเสนาบดีกลุ่มพระราชวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 7 จะเน้นข่าวเรื่องความเฟื่องฟูและอำนาจอันล้นพ้นของกลุ่มเจ้านาย เช่น การแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นกลุ่มพระราชวงศ์ หรืออำนาจอันล้นพ้นของเสนาบดีมหาดไทย (สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) รวมตลอดไปถึงเรื่องที่สะท้อนปัญหาอันเนื่องมาแต่นโยบายของรัฐบาล เช่น การขึ้นภาษี การดูแลข้าราชการ เป็นต้น และหนังสือพิมพ์ยังทำหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือสืบสาวความเคลื่อนไหวของข้าราชการในการปฏิบัติหน้าที่ซึ่งส่อเค้าความไม่ชอบมาพากล รวมตลอดไปถึงการคัดค้านนโยบายของรัฐบาลที่ส่งผลกระทบต่อสาธารณะชน²²²⁶ ดังนั้น ในการอธิบายปัญหาของชาติและราษฎร จึงย่อมเห็นว่าการที่เจ้านายมีอำนาจล้นพ้นเป็นสาเหตุหลักของปัญหา รวมทั้งเห็นว่าข้าราชการซึ่งมีเจ้านายเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงแต่เจ้านายกลับไม่สามารถดูแลผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาให้เป็นข้าราชการที่ดีเป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาด้วย

ตัวอย่างหนึ่งของข่าวและความเห็นที่ลดความชอบธรรมของข้าราชการและรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้แก่ เรื่อง “ตำรวจอ้วน” ใน **หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง** ซึ่งกล่าวว่าตำรวจนครบาล ส.น.จักรวรรดิ ส.น.สามแยก ส.น.สัมพันธวงศ์ และ ส.น.บางรัก ต้องสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับคนจีนมาก มีการออกกำลังได้เถียงกันลั่นโรงพัก นายตำรวจที่ประจำโรงพักเหล่านั้นจึงต่างก็อ้วนไปตาม ๆ กัน ซึ่งหมายความว่าตำรวจเหล่านั้นกินสินบนมากนั่นเอง ปรากฏว่าตำรวจได้ฟ้องร้องต่อศาลว่าหนังสือพิมพ์ทำให้ประชาชนเข้าใจว่านายตำรวจกินสินบน ก่อให้ประชาชนดูหมิ่นและเกลียดชัง อาจหมดความไว้วางใจไม่เชื่อถือ ตำรวจผู้เป็นเจ้าพนักงานของรัฐบาล²²²⁷ คดีดังกล่าวนี้ ศาลตัดสินว่าจำเลยคือบรรณาธิการมีความผิด แต่

²²²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

²²²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26-27.

²²²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

ผู้อ่านในสมัยนั้นก็น่าจะตั้งข้อสงสัยต่อความสุจริตของตำรวจและประสิทธิภาพของศาลในการตัดสินคดีมากที่สุดทีเดียว

คดีหนึ่งที่หนังสือพิมพ์**เกราะเหล็ก**ลงข่าว และหนังสือพิมพ์อื่น ๆ พวกกันเสนอข่าวและข้อคิดเห็นอย่างกว้างขวาง ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องดำเนินการตรวจสอบและส่งเรื่องฟ้องศาลจนกระทั่งศาลตัดสินให้จำเลยซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดราชสำนักต้องติดคุกนานถึง 15 ปี คือคดีทุจริตในการออกสลากลอตเตอรี่เพื่อซื้อปืนให้แก่เสือป่า โดยผู้ตกเป็นจำเลยมีด้วยกันหลายคน แต่จำเลยที่ถูกศาลตัดสินลงโทษสูงสุดก็คือมหาเสวกตรีพระยานนทิสุนทรภักดี ปลัดบัญชาการกระทรวงวัง และยังเป็นนายพลเสนานิการเสือป่าอีกด้วย²²²⁸

นอกจากนี้ **หนังสือพิมพ์มักลงข่าวเกี่ยวกับการคอร์รัปชันของเสนาบดีและข้าราชการระดับสูง** เช่น ข่าวเรื่อง “เจ้าพระยา...กับเครื่องเพชร เจ้าพระยา...กับบรรดาง เจ้าพระยา...กับโรงพิมพ์”²²²⁹ หนังสือพิมพ์หลายฉบับที่วางจำหน่ายใน พ.ศ.2469 ภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 7 ได้ไม่นาน ต่างลงข่าวเกี่ยวกับการปฏิบัติอันมิชอบในการประมุขกิจการรถรางและไฟฟ้าในเขตนครบาลซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจ้งให้เจ้าพระยายมราชทราบ เพื่อให้ระมัดระวังความประพฤติและการปฏิบัติหน้าที่ราชการ²²³⁰ และ **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร** ยังโจมตีเรื่องผู้ว่าราชการจังหวัดมีเงินซึ่งเป็นหลานของเจ้าพระยายมราช ที่ปล่อยปละละเลยให้การพนันแพร่หลาย และเจ้าพระยายมราชก็นิ่งเฉยเพราะเป็นหลานตนเอง²²³¹ มีการเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการตรวจบัญชีการไฟฟ้าสามเสน หลังจากที่พระยาสุชนนัยพินิตผู้บริหารซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยายมราชลาออกจากตำแหน่ง โดยเนื้อหาข่าวระบุว่าผู้มีเงินร่ำรวย อาทิ พระยาสุชนนัยพินิตไปดูแลกิจการบ่อนสาลาของตนหลายเดือนแต่ก็ยังเบิกเงินเดือนตามปกติ และยังเบิกค่าเดินทางด้วยทั้งๆ ที่เป็นธุรกิจส่วนตัวไม่ใช่งานราชการ²²³² และโจมตีการบริหารงานกระทรวงยุติธรรมของพระยาอภัยราชา ที่ใช้เงินในการสร้างและตกแต่งศาลจำนวนมาก โดยมีบริษัทที่ผูกขาดการก่อสร้างคือกรุงเทพวิมกั ซึ่งมีเจ้าของเป็นหลานของพระยาอภัยราชา²²³³ ฯลฯ นอกจากนี้ **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร** ได้เขียนโจมตีพระยาวิจิตรภักดีศรีสุราษฎร์ธานี ผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทรสงครามเอานักโทษไปใช้งานส่วนตัว ดังความว่า “ผู้ส่งข่าวของเราเล่าเป็นตะปอนตะปั่วที่บ้านเจ้าคุณมีนักโทษใช้การงานที่บ้านหลายคน เช่น 1, อ้ายฮวด โทษทำร้ายร่างกาย ศาลตัดสินมีโทษ 1 ปี ก็รับใช้ในบ้านจนเดี๋ยวนี้ 2, อ้ายเทพนักโทษทำ

²²²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

²²²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

²²³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30, 59.

²²³¹ **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร**, (7 มีนาคม 2468), หน้า 117, 119-122.

²²³² **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร**, (18 เมษายน 2469), หน้า 253, 255, 257.

²²³³ **หนังสือพิมพ์เกราะเพชร**, (28 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 87, 89.

ธนบัตรปลอม ก็เป็นคนสำหรับแจวเรือให้คุณหญิงนั่งไปตลาดหรือไปไหนๆ เสมอแทบทุกครั้ง 3, นักโทษที่มีฝีมือในการช่างก็มาทำเก้าอี้, โต๊ะ, ตู้, เตียง, เครื่องเฟอร์นิเจอร์ต่างๆบรรทุกเรือสมทูลส่งเข้ากรุงเทพฯ....”²²³⁴

ประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่หนังสือพิมพ์โจมตี ซึ่งมีผลในทางบั่นทอนความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือการที่เสนาบดีและข้าราชการระดับสูงใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์จากธุรกิจต่างๆ ที่ทำให้เอกชนไม่สามารถแข่งขันได้ เป็นการโจมตีที่มาจากฐานคิดใหม่ที่เห็นว่าการทำธุรกิจควรมีการแข่งขันอย่างเสรีและเป็นธรรม ซึ่งการแข่งขันอย่างเสรีและเป็นธรรมนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เลยในระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยหนังสือพิมพ์ได้เขียนโจมตี ดังนี้

พวกเสนาบดีหรือข้าราชการเมืองนอกจะมีจำนวนมากหรือน้อยที่นิยมหา “ล่ำไผ่” สำหรับตนเอง ไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะต้องพู ดถึง เพราะมีผู้ยืนยันแล้วว่า คนชั้นวรรคมาเสนาบดีหลายคนที่ไม่ร่ำรวยเสียเลย แต่สำหรับเมืองไทยไม่มีเหตุอันควรสงสัยว่าคนชั้นเสนาบดีหรือข้าราชการที่เชื่อถือๆไม่มีใครที่ไม่หา “ล่ำไผ่” ข้างนอก ดังนี้จึงได้เห็นรัศมีของท่านพราวอยู่เสมอ ความสมบูรณ์อันมีอยู่เฉพาะคนหมู่น้อย เปนภัยแก่บ้านเมืองในทางความจำเริญ ความยุติธรรม ฯลฯ หรือไม่? ปัญหาอย่างนี้ใครๆก็พอคิดเห็นได้ เพราะฉะนั้นจึงมีคำพังเพยกล่าวไว้ว่า ตราบใดที่ความสมบูรณ์นี้มิได้เกิดจากความแข่งขันอันควรเหมือนอย่างสนามการแข่งขันของพลเมืองแล้ว ตราบนั้นแหละเราจะยังไม่เห็นความจำเริญอันเป็นหลักแหล่งเป็นแน่นอน²²³⁵

ส่วน **หนังสือพิมพ์หลักเมือง** ได้เขียนวิพากษ์วิจารณ์พระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอเสนาบดีกระทรวงกลาโหมติดต่อกันหลายวันระหว่างวันที่ 2-6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 เรื่องที่ทรงสั่งให้นายพันตรี พระวิเศษเสนีย์ออกจากราชการ โดยวิจารณ์ว่าทรงใช้อำนาจเหนือศาลทหารบกพิเศษซึ่งกำลังดำเนินการพิจารณาคดีพระวิเศษเสนีย์ เพราะหากกรรมการศาลทหารคนใดมีความเห็นแย้งในทางที่เอื้อประโยชน์ต่อจำเลยก็จะถูกเสนาบดีกลาโหมไล่ออก เป็นการบีบบังคับให้คณะกรรมการศาลต้องตัดสินลงโทษจำเลยในที่สุด พระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอตำราว่าจะฟ้องหนังสือพิมพ์ แต่เมื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า “อย่าเล่นกับหนังสือพิมพ์ดีกว่า”²²³⁶ สะท้อนให้เห็นว่ามีการต่อต้านการใช้อำนาจเหนือศาลและสะท้อนด้วยการตอบโต้หรือการชี้แจงของรัฐบาลไม่ก่อให้เกิดผลดีแต่อย่างใด กลับยิ่งทำให้สถานการณ์เลวร้ายยิ่งขึ้น

การต่อต้านชนชั้นนำในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังแสดงออกอย่างชัดเจนในกรณีที่รัฐบาลพยายามกำหนดชนชั้นของคนในสังคมอย่างตรงไปตรงมา โดยรัฐบาลดำริจะให้ใช้คำนำหน้านามบุตรของคนสามัญว่า “เด็กชาย” และ “เด็กหญิง” ส่วนผู้ที่เป็นลูกขุนนางให้ใช้คำว่า “นายน้อย” และ “นางน้อย”

²²³⁴ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 44.

²²³⁵ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 มีนาคม 2468), หน้า 133.

²²³⁶ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์, หน้า 60.

หนังสือพิมพ์แทบทุกฉบับนำโดย**กรุงเทพเดลิเมลล์**ได้ออกมาคัดค้าน เพราะไม่เห็นด้วยที่รัฐบาลจะกระทำการแบ่งชนชั้นของคนในสังคม และมีการต่อต้านการแบ่งชั้นด้วยการเขียนบทความเสียดสีเรื่อง “จำพวกบรรดาศักดิ์”²²³⁷ ด้วย

พร้อมๆ กับการวิจารณ์ชนชั้นนำที่มีอำนาจและต่อต้านความไม่เสมอภาค หนังสือพิมพ์ก็รายงานถึงความเดือดร้อนของราษฎร เช่น เรื่องการเสียเงินรัชูปการ หนังสือพิมพ์กล่าวว่า การเรียกเก็บเงินรัชูปการค้างเก่าในยามที่เศรษฐกิจไม่ดีนี้สร้างภาระให้ราษฎร ทั้งยังเปิดช่องให้เจ้าหน้าที่รัฐฉ้อโกงราษฎร โดยกล่าวถึงความเดือดร้อนจากการต้องหาเงินมาเสียค่ารัชูปการค้างเก่าว่า “..การอาชีวะของพลเมืองเราในเวลานี้แร้นแค้นเพียงไรทุกคนย่อมทราบกันอยู่ดีแล้ว...บางคนที่ยอดตัดคิดถึงกับยอมอดมือกินมือ...จะไปหาเงินที่ไหนมาเสียในจำนวนปีที่ค้างอีกคนละ 2-3ปีได้ เพียงแต่จะหามาเสียในจำนวนปีใหม่ (พ.ศ.2469) ก็ยังแสนยาก”²²³⁸

หนังสือกราบบังคมทูลของพระเจ้าอนงยาเธอกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ²²³⁹ สะท้อนอิทธิพลของหนังสือพิมพ์ต่อความรู้สึกนึกคิดของข้าราชการและราษฎร ดังนี้

...ราชการทั่วไปที่ยุ่งเหยิงต่าง ๆ อยู่ในเวลานี้ ตั้งแต่ข้าราชการตลอดไปจนถึงราษฎรในกรุงเทพฯ สังเกตว่ามีอาการแลใจคอเลื่อนลอยไปต่าง ๆ เหมือนแต่ก่อน แต่ก่อนมาเมื่อรัฐบาลได้ดำริจัดการอันใดลงไปแล้ว ราษฎรพลอยเห็นดีด้วย ไม่มีข้อคัดค้าน ฝ่ายรัฐบาลจะดำเนินราชการอย่างใดก็ดำเนินไป ไม่ต้องบอกให้รู้...บัดนี้รัฐบาลจะจัดการอันใดก็มีเสียงคัดค้านขึ้นทุกที ราษฎรต้องการจะตัดสินว่ารัฐบาลทำผิดถูก การที่ราษฎรคิดเช่นนี้ก็เป็แนวทางที่ดี เพราะแสดงว่าราษฎรมีความรู้ขึ้น แลมีความรู้สึกที่บ้านเมืองเป็นของตน แต่ความรู้ของราษฎรเวลานี้ยังไม่รู้จริง เพราะไม่ใช่ความรู้ซึ่งมาจากการศึกษา เป็ความรู้มาจากทางหนังสือพิมพ์แลจากชาวต่างประเทศ มีเงินเป็นต้น...

...เพราะฉะนั้นเวลานี้ถ้ารัฐบาลจะจัดการอะไรไม่ควรจะปิดบัง ควรบรรยายให้ราษฎรเข้าใจ เช่นออกกฎหมายข้อบังคับใหม่ แม้แต่จะจัดราชการส่วนธุรการในหน้าที่กระทรวงต่าง ๆ ก็ควรต้องหาทางบรรยายให้ราษฎรเข้าใจเสีย เวลานี้ไทยเทื่อหนังสือพิมพ์อย่างประหลาด เพราะฉะนั้นรัฐบาลควรยึดเอาหนังสือพิมพ์เป็นอาวุธ คือใช้หนังสือพิมพ์ให้สำหรับบรรยายความประสงค์ของรัฐบาล²²⁴⁰

อนึ่ง เจ้าของและบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มักหลีกเลี่ยงการอยู่ใต้อำนาจรัฐบาลไทย ผู้มีชื่อเป็นเจ้าของและบรรณาธิการจึงมักเป็นชาวต่างประเทศ เช่น ชาวอินเดีย ฮอลันดา จีนในบังคับโปรตุเกส ฝรั่งเศสในบังคับอิตาลี หนังสือพิมพ์บางฉบับ เช่น กรรมกร จึงสามารถนำเรื่องเกี่ยวกับ

²²³⁷ สุรัตน์ นุมนนท์, “หนังสือพิมพ์กับกฎหมายการพิมพ์” วิทยาสารปริทัศน์. 2,3 (20 มกราคม 2515), หน้า 38-39.

²²³⁸ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (16 พฤษภาคม 2469), หน้า 337-440.

²²³⁹ หจข. ร 6 บ 13/3 ความเห็นในรายงานการประชุมเสนาบดี 1 กรกฎาคม ร.ศ.131.

²²⁴⁰ เรื่องเดียวกัน.

ราชสำนักที่ไม่สมควรตีพิมพ์มาตีพิมพ์อยู่เนื่องๆ²²⁴¹ นอกจากนี้นักเขียนส่วนหนึ่งเป็นข้าราชการหรืออดีตข้าราชการที่ใช้นามแฝง ทำให้สามารถรายงานข่าวเกี่ยวกับรัฐบาลได้อย่างเจาะลึกและฉับไวทันใจผู้อ่าน²²⁴² ดังนั้น หนังสือพิมพ์จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งของการปฏิวัติ พ.ศ.2475

3. การขยายอิทธิพลของอุดมการณ์ใหม่ ๆ

อุดมการณ์สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองคือ

อุดมการณ์ชาตินิยม ซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 อุดมการณ์นี้ทำให้เกิดความต้องการที่จะทำให้ชาติมีเอกราช มีความเข้มแข็ง และเจริญก้าวหน้า แนวความคิดเกี่ยวกับชาติและวิธีการในการบรรลุเป้าหมายอันสูงส่งดังงามของชาติในกลุ่มคนที่ต้องการระบอบการปกครองใหม่ จะมีความแตกต่างจากแนวความคิดของปัญญาชนของรัฐอย่างมากเนื่องจากเป็นสามัญชนที่มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองในแง่ที่มีความรู้ความสามารถในการแก้ไขปัญหาต่างๆ และต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการทำให้อาณาจักรสยามมีเอกราชสมบูรณ์และมีความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ยังได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดหรืออุดมการณ์ใหม่จากภายนอกอีกด้วย

การขยายตัวของอุดมการณ์ใหม่ ๆ เป็นผลมาจากการขยายตัวของกลุ่มคนที่มีการศึกษา อุดมการณ์ชาตินิยมที่แตกต่างจากที่ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สร้างขึ้น คือเน้นที่ประชาชนเป็นเจ้าของชาติ ประชาชนจึงมีความสามารถที่จะปกครองตนเอง เกิดความคิดเกี่ยวกับการปกครองในลักษณะที่เน้นว่าเป็นการปกครองของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน ซึ่งเชื่อว่าจะนำไปสู่การแก้ปัญหาที่ชาติกำลังเผชิญได้ เพราะเปิดโอกาสให้ตัวแทนของประชาชนที่มาจากการเลือกตั้งได้ช่วยกันคิดหาหนทางในการแก้ไขปัญหาของชาติและทำให้ชาติเจริญก้าวหน้า

อุดมการณ์ใหม่ ๆ นี้นำเข้ามาจากต่างประเทศ เช่น ความคิดสาธารณรัฐ, ประชาธิปไตย, เสรีนิยม ฯลฯ ล้วนปฏิเสธระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และการแบ่งชนชั้นภายใต้หลักชาตินิยม โดยมีการเสนออุดมการณ์ใหม่ ๆ เหล่านี้ในหลายรูปแบบ เช่น คำกราบบังคมทูล บทความ นวนิยาย โดยมีการใช้ศัพท์ทางการเมืองจำนวนมากในสื่อมวลชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือพิมพ์

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ศัพท์ทางการเมืองใหม่ ๆ เริ่มหลั่งไหลเข้ามาในสังคมการเมืองไทย เช่น ใน “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน ร.ศ.103” ที่เสนอให้เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็น “คอนสติติวชันแนลโมนาเกี” ที่มี “คอนสติติวชัน” และมี “ปาร์ลีเมนต์”²²⁴³ ในรัชกาลที่ 6 การเสนอความคิดทางการเมืองใหม่ ๆ ปรากฏในหนังสือพิมพ์อย่างคึกคักกว้างขวาง และมีการ

²²⁴¹ อัจฉราพร กุมทพิสัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์, หน้า 30-31.

²²⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

²²⁴³ พระองค์เจ้าปดุงวงศ์ และคณะ “คำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103” ในประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

บัญญัติศัพท์ใหม่ ๆ ขึ้นมาใช้เป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น บทความของผู้ที่ใช้นามแฝงว่า “นาคราช” เรื่อง “ความเห็นเอกชน” (พ.ศ.2456) ซึ่งตีพิมพ์ใน **หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์** มีการใช้ศัพท์บัญญัติปะปนกับการใช้ “ทับศัพท์” ดังนี้

(๑) วิธีปกครองอย่าง **คอนสตีติวชันแนลโมนากี** นั้น คือมีที่ประชุมผู้แทนราษฎรมาช่วยพระเจ้าแผ่นดินปกครองประเทศแลบ้านเมือง ซึ่งเรียกว่าที่ประชุม**ปาลิเมนต์**อย่างประเทศอังกฤษ ที่ประชุม**ริชต์เต็ก**ประเทศเยอรมัน บรรดาพระราชกำหนดกฎหมายที่**รัฐบาล**จะตั้งขึ้น...แลการใช้จ่ายของแผ่นดิน เจ้ากระทรวงต้องนำเสนอต่อ**ที่ประชุมผู้แทนราษฎร**ก่อน...

(๒) วิธีปกครองอย่างที่ว่า **รีพับลิค** นั้น ...เขาไม่ตั้งพระเจ้าแผ่นดิน แต่เลือกตั้ง**ประธานาธิบดี**แทน ประธานาธิบดี...ไม่เลือกตระกูล ตระกูลพ่อค้าจะมาเป็นประธานาธิบดีก็ได้ ถ้า**พลเมืองโหวต**ให้เปน แลมีกำหนดเปน ๓ ปีบ้าง ๗ ปีบ้าง

(๓) วิธีปกครองอย่างที่ว่า **แอบสลูตโมนากี** นั้น พระมหากษัตริย์ปกครอง มีพระราชอำนาจเหนือกฎหมาย²²⁴⁴

จะเห็นได้ว่า ผู้เขียนใช้คำในลักษณะ “ทับศัพท์” ในบางที่ เช่น **คอนสตีติวชันแนลโมนากี**, **ปาลิเมนต์**, **รีพับลิค**, **โหวต** และใช้ “ศัพท์บัญญัติ” หลายคำด้วยกัน เช่น **ที่ประชุมผู้แทนราษฎร**, **รัฐบาล**, **ประธานาธิบดี**, **พลเมือง** เป็นต้น การใช้คำ “ทับศัพท์” และ “ศัพท์บัญญัติ” ปะปนกันเช่นนี้ ยังคงปรากฏอยู่มากในสมัยรัชกาลที่ 6 เช่น บทความเรื่อง “น้ำใจของชาติ” กล่าวว่

เจ้าทุกข์ผู้รับความเสียหายร้องทุกข์ยังกรมตำรวจพระนครบาล ฯ ได้จัดการจับตัวเจ้าของ**บรรณาธิการ**...แล**เอเยนต์**ขายหนังสือพิมพ์...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...มีพระราชปรารภว่าการที่หนังสือพิมพ์มุ่งเสียดสีบุคคลเป็นส่วนตัวต่อกันนั้น ไม่เป็นของมีประโยชน์แก่**สาธารณะ**อันใดเลย...พระราชประสงค์มีว่า หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องหยั่งฐานะน้ำใจของชาติ เพราะฉะนั้นให้ลงข่าวอันเป็นประโยชน์ต่อ**สาธารณะ**จริง ๆ...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบันนี้...ทรงมี**อินเตอร์เรสต์**ในหนังสือพิมพ์จริง ๆ ...

หวังว่าเมื่อสมุหพระนครบาลได้เรียกประชุมคณะบรรณาธิการและนักเขียน (**เจอร์นัลลิสต์**) ...หนังสือพิมพ์...คงปฏิบัติให้สมดังพระบรมราโชวาท...²²⁴⁵

²²⁴⁴ “นาคราช” (นามแฝง), “ความเห็นเอกชน” **หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์** วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ.2456. อ้างใน วลัยลิกา อึ้งสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์สาขาการหนังสือพิมพ์ ภาควิชาวารสารสนเทศ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540, หน้า 234-235. (เน้นโดยผู้เขียน)

²²⁴⁵ **หนังสือพิมพ์พิมพ์ไทย** วันที่ 16 กันยายน 2468. อ้างใน อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, **ปัญญาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์**, หน้า 116-117. (เน้นโดยผู้เขียน)

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 การใช้คำแบบทับศัพท์เพื่อเสนอความคิดทางการเมืองก็ยังคงปรากฏอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์เป็นจำนวนมาก เช่น **หนังสือพิมพ์ศรีกรุง** วันที่ 5-6 พฤศจิกายน 2471 กล่าวว่า “...สมัยนี้ทุลกระหม่อมทรงเปนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงมี**อินพลวนส์**เต็มที่อยู่แล้ว”²²⁴⁶ ส่วน**หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม** วันที่ 1 เมษายน 2472 ใช้คำว่า “ไซเชียลลิสต์ รีบลิกัน แรดิคัลป์” **ลิเบอรัล เดโมแครต** และ**แอ็บโซลูตโมนาร์กี**”²²⁴⁷

ตลอดสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 มีการใช้คำที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับอุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีนิยมและสังคมนิยมกันไปในเรื่องพิมพ์ต่าง ๆ เช่นคำว่า สิทธิ เสรีภาพ เสมอภาค อิศรภาพ ความยุติธรรม ฯลฯ เป็นต้นว่าบทความที่ตีพิมพ์ใน**หนังสือพิมพ์กรรมกร**ฉบับหนึ่ง ใน พ.ศ. 2466 ใช้คำว่า **เสรีภาพแห่งมนุษย์ ความเสมอภาคของมนุษย์** ดังนี้

ความเจริญของโลกดำเนินขึ้นสู่ความศิวิไลซ์สูงปานใด เสรีภาพแห่งมนุษย์ก็ดำเนินขึ้นสูงปานนั้น ผลที่สุดของชีวิตนี้ก็คือความเสมอภาคของมนุษย์นั่นเอง

...ผู้ดีหรือชั่วครอกก็มีเสรีภาพเท่ากัน...ที่ท่านเป็นมนุษย์แล้วตีค่าตนเองสูงกว่ามนุษย์นั้น ชวนให้คิดว่าท่านไม่ใช่มนุษย์...

กรรมกรในประเทศอังกฤษนั้นมีความอย่างยิ่ง อย่างสูงเสมอกับคนชั้นสูงเช่นเดียวกัน บัดนี้อำนาจของคณะกรรมการยิ่งทวีขึ้นถึงกับจัดตั้งรัฐบาลได้ ไม่ต้องสงสัยอนาคตกาลอำนาจของผลนี้จะทวียิ่งขึ้นจนถึงขีดสูงสุด²²⁴⁸

บทความบางเรื่องใน **หนังสือพิมพ์กรรมกร** ใช้คำว่า สิทธิ อิศรภาพ และ **หลักความยุติธรรม** เพื่อ “เตือนสติและสะกิดนายและนายจ้าง” ว่า

การที่ถือว่ามีความทรัพย์ยศศักดิ์บริวารแล้ว จะใช้ของเหล่านั้นเพียวตัดสิทธิและอิสระภาพของคนจนหรือพวกกรรมกรซึ่งเป็นคนชั้นต่ำไม่เป็นของที่บังควร...

...ทรัพย์หรือยศถาบรรดาศักดิ์...อาจเสื่อมลงเมื่อไรก็ได้ ส่วนสิทธิของบุคคลนั้นไม่มีเวลาเสื่อม ชีวิตยังมีอยู่ตราบใด ยังมีสิทธิได้อยู่ตราบนั้น นี่แหละนายและนายจ้างพึงใส่ใจไว้ จะทำอะไรควรหาหลักความยุติธรรมเป็นใหญ่...²²⁴⁹

ส่วน **หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์** ประกาศว่า “มนุษย์ทุกคนย่อมมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็น ใด ๆ ตามอัธโนมิตอันใครจะขัดขวางไม่ได้”²²⁵⁰ และ **หนังสือพิมพ์หลักเมือง** ประกาศว่า “ความเจริญของ

²²⁴⁶ **หนังสือพิมพ์ศรีกรุง** วันที่ 5-6 พฤศจิกายน 2471 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

²²⁴⁷ **หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม** วันที่ 1 เมษายน 2472 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, (เน้นโดยผู้เขียน)

²²⁴⁸ “พวกเราครดาวีร์”, **หนังสือพิมพ์กรรมกร** วันเสาร์ที่ 22 มีนาคม 2466 หน้า 881-884. อ้างใน วลัยลิกา อังสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิ หน้า ที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 251.

²²⁴⁹ **หนังสือพิมพ์กรรมกร**, (10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465), หน้า 23-24. (เน้นโดยผู้เขียน)

โลกได้สอนให้คนรู้สึกรู้ว่า คนคือคน ความมั่งมีหรือจนหายอมให้คนเป็นทวดตาหรือเป็นควายได้ไหม เมื่อคนเป็นคนเหมือนกันโดยถ้วนหน้าแล้ว ก็ต้องมีสิทธิความอิสรภาพเสมอภาคเท่าเทียมกันหมด”²²⁵¹

ในรัชกาลที่ 7 คำว่า “เสมอภาค” ได้รับการใช้กว้างขวาง จนกระทั่งมีผู้นำเอาคำนี้มาใช้ในบทความ เพื่อกล่าวถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ในการสร้างความเสมอภาคโดยการทำให้ราษฎรพ้นจากการ “กดขี่เหยียบย่ำ” ซึ่งอาจเป็นครั้งแรกที่มีการกล่าวถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงทำให้เกิด “ความเสมอภาค” เช่นนี้ เพราะแต่เดิมจะมีการใช้เฉพาะคำว่า “เสรีภาพ” และ “อิสรภาพ” ตามทัศนะแบบเสรีนิยมเมื่อกล่าวถึงพระราชกรณียกิจในการเลิกทาส โดยรับรู้กันไปในหมู่ชาวสยามและชาวต่างประเทศว่าการเลิกทาสทำให้ทาสมีเสรีภาพหรือมีอิสรภาพ ส่วนคำว่า “ความเสมอภาค” น่าจะมาจากทัศนะแบบสังคมนิยม แต่กลับมีผู้นำมาใช้เพื่อยกย่องสรรเสริญพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในบทความของ ม.ล.ฉัตร อิศรศักดิ์ ที่โจมตีข้าราชการว่าใช้ “อำนาจบาตใหญ่” แต่สรรเสริญพระมหากษัตริย์ 3 พระองค์ ดังต่อไปนี้

นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอดปิยะมหาราชของกรุงสยามเป็นต้นมา พระองค์ทรงเริ่มก่อสานวิธีปลดปล่อยอำนาจบาตใหญ่และให้สิทธิความเสมอภาคแก่ราษฎรของพระองค์มาทีละน้อย ตัวอย่างแห่งราชกรณียกิจของพระองค์ที่มองเห็นได้ชัด ๆ ก็คือตราพระราชบัญญัติเลิกทาส ทำให้ราษฎรเป็นอันมากพ้นจากอำนาจบาตใหญ่ที่มีอำนาจวาสนาแวดล้อมด้วยธนทรัพย์ กดขี่เหยียบย่ำ ครั้นต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวปิยะมหาราชมกราชาริราช พระบรมราชประสงค์ของพระองค์ที่จะให้ความเสมอภาคแก่ราษฎรก็ปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น จนนานาประเทศภาคยุโรปและอเมริกาถวายพระนามว่า “เดโมคราติคคิง” คือพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงปกครองประเทศโดยให้ความเสมอภาคแก่อาณาประชาราษฎร์ แม้รัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้แล้ว พระองค์ก็มีพระบรมราชประสงค์ให้ความเสมอภาคแก่ประชาชนชาวไทยทั้งหลายอันเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของพระองค์ทั่วหน้ากัน...²²⁵²

การตอบโต้ในลักษณะข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า “ความเสมอภาค” ได้กลายเป็นอุดมคติของคนจำนวนมากในสังคมสมัยนั้น พร้อมกันนั้นก็เป็นที่รับรู้กันว่าความไม่เสมอภาคก่อให้เกิดความเป็นธรรม เช่นปกหน้าของหนังสือพิมพ์เกราะเพชร ฉบับวันที่ 4 เมษายน พ.ศ.2469 ได้พิมพ์ภาพการ์ตูนล้อเลียนการ

²²⁵⁰ เขียวสุดเล็ง สืบญเรื่อง, หนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ (5 มีนาคม 2463) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

²²⁵¹ หนังสือพิมพ์หลักเมือง 20 พฤษภาคม 2472 อ้างใน อัจฉราพร กุมุทพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์, หน้า 177.

²²⁵² หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์ 27 มิถุนายน 2471 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 147. (เน้นโดยผู้เขียน)

ดุลข้าราชการว่าไม่เท่าเทียม มักเลือกดุลข้าราชการระดับล่างที่เป็นเสมียนพนักงาน ในขณะที่ข้าราชการระดับสูงยังคงอยู่ในตำแหน่งต่อไป²²⁵³

อนึ่ง การเกิดขึ้นของคำว่า “การเมือง” ก็มีความสำคัญอย่างมากในเชิงการเมืองวัฒนธรรม เพราะกระทบต่อการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งเป็นการปกครองที่ถือว่า **“ไม่มีการเมือง”** เนื่องจากอำนาจเด็ดขาดสูงสุดอยู่ที่พระมหากษัตริย์ โดยอุดมคติแล้วไม่มีใครจะสามารถต่อรอง หรือต่อสู้อ หรือมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจได้ แม้แต่เจ้านายและข้าราชการในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็เป็นแต่เพียงกลุ่มคนที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ให้ทำงาน “ราชการ” ต่างพระเนตรพระกรรณเท่านั้น

ในระยะแรกทีกล่าวถึง “การเมือง” มีการใช้ทับศัพท์ คือใช้คำว่า “**ปอลิติก**” เช่น หนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ ที่ตีพิมพ์ในต้นรัชกาลที่ 6 กล่าวว่า “เอดิเตอร์ของหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในประเทศนั้น มีความรู้ผิดกันกับเอดิเตอร์ในประเทศอังกฤษหรือเยอรมัน แต่ชอบพูดในทาง**ปอลิติก** ยิ่งพวกที่อยู่หลังฉากอันเปน พวกแอนตี้รัฐบาลด้วยแล้ว ก็ยิ่งชอบพูดมากทีเดียว”²²⁵⁴ แต่เมื่อถึงปี พ.ศ.2465 ก็มีหนังสือพิมพ์ที่ใช้ชื่อว่า **บางกอกการเมือง** เกิดขึ้น²²⁵⁵ ซึ่งทำให้คำว่า “การเมือง” เป็นที่รับรู้กว้างขวางและใช้กันอย่างแพร่หลาย

การใช้คำว่า “การเมือง” อย่างแพร่หลายนี้มีความสำคัญมาก เพราะหมายถึงการขยายตัวของมโนทัศน์ที่เห็นว่าในรัฐและสังคมมีการต่อสู้หรือต่อรองในเรื่องสิทธิหรืออำนาจในการจัดการทรัพยากร ฯลฯ โดยมีฝ่ายที่ได้ประโยชน์และฝ่ายที่เสียประโยชน์จากการตัดสินใจใช้ทรัพยากรไปในทางใดทางหนึ่ง โดยคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือเพื่อคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และในช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่ง มิใช่เป็นเรื่องของพระมหากษัตริย์คุณต่อทุกคนในชาติอย่าง “เสมอหน้ากัน” ตามอุดมคติของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกต่อไป

นอกจากนี้ข่าวสารเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในประเทศต่างๆ ก็ปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์ที่ทำให้แนวคิดทางการเมืองใหม่ๆ ที่ประเทศเหล่านั้นนำมาใช้ เป็นที่รับรู้กว้างขวางขึ้นในสังคมไทย แม้แต่ข่าวการเปลี่ยนราชวงศ์ในต่างประเทศก็ส่งผลกระทบต่อสถานภาพอันสูงส่งของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ เช่น หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่ง ลงข่าวถกเถียงเรื่อง “ราชบัลลังก์อิหร่าน” ซึ่งมีการเปลี่ยนราชวงศ์จาก “คยาาร์” มาเป็น “ปาห์เลวี” ดังนี้

“ชาติหรือประเทศจะอยู่ใน เกราะอันใด คือเกราะราชาธิปไตย หรือประชาธิปไตยนั้น ไม่เป็นปัญหาสำคัญนัก เมื่อลัทธิไหนเหมาะแก่ภูมิฐาน แล้วแลใช้ลัทธินั้นก็ย่อมได้ผลดีเสมอเหมือนกันหมด ปัญหาที่อยู่ข้อเดียวเพียงว่า ผู้ปลุกลัทธินั้นๆ ต้องเป็นผู้สงเคราะห์แก่พลเมืองส่วนใหญ่... ตำแหน่งกษัตริย์นั้น ไม่ใช่ไม่อาจได้แก่คนสามัญ แท้จริงพงศาวดารย่อมยืนยันอยู่ว่า ประถมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ใดก็

²²⁵³ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (4 เมษายน 2469).

²²⁵⁴ หนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ 27 กันยายน 2456 อ้างใน อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 88-89. (เน้นโดยผู้เขียน)

²²⁵⁵ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์, หน้า 50.

ตาม ย่อมสืบสายมาแต่ชนชั้นสามัญทั้งนั้น เหตุนี้จึงไม่เป็นการน่าอัศจรรย์อันใดที่กษัตริย์ปัตยุบัน แห่งอิหร่านจะสืบสกุลมาแต่ชาวนาผู้อนาถา...”²²⁵⁶

นอกจากข่าวและบทความตามหน้าหนังสือพิมพ์แล้ว นวนิยายก็มีส่วนทำให้คนปฏิเสธหลักชาตินิยมและเอกลักษณ์ของชนชั้นสูง เช่น งานเขียนของกุหลาบ สายประดิษฐ์ หรือ “ศรีบูรพา” ตั้งแต่ พ.ศ. 2472 แล้วที่ “ศรีบูรพา” เป็นหนึ่งในบรรดานักเขียนหลายคนที่สร้างสรรค์นวนิยาย เพื่อแสดงความนึกคิด ความใฝ่ฝัน และวิถีชีวิตของคนซึ่งต่างไปจากนวนิยายก่อนหน้านี้ โดยสอดแทรกการวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาสังคมเอาไว้ด้วย เช่น นวนิยาย **ลูกผู้ชาย** แสดงถึงความใฝ่ฝันของสามัญชน และเน้นว่าการเป็นลูกผู้ชาย ไม่ได้ขึ้นอยู่กับชาติตระกูลหรือยศศักดิ์แต่อยู่ที่ความมานะบากบั่นเพียรพยายามในการสร้างตนเอง เป็นผู้มีคุณธรรม รู้จักเสียสละ และรักความยุติธรรม หากต้องเลือกระหว่างผลประโยชน์ส่วนตัวกับความยุติธรรม ลูกผู้ชายย่อมเลือกความยุติธรรม มาโนช ตัวเอกของเรื่องเป็นแบบอย่างของลูกผู้ชายในอุดมคติผู้ก่อร่างสร้างตัวจากสามัญชนกรรมาชีพ ลูกชายไม้มาเป็นขุนนางชั้นคุณพระและได้เป็นผู้พิพากษา การสร้างตัวละครเอกเช่นนี้ยังสะท้อนให้เห็นความหวังของสามัญชนในระบอบนั้นซึ่งมีความเชื่อมั่นว่า พวกเขามีโอกาสเลื่อนฐานะของตนมาอยู่ในสังคมชั้นสูงได้ด้วยความเพียรพยายามหมั่นศึกษาหาความรู้และประพฤติตนอยู่ในคุณธรรม โดยมีต้องหวังความเมตตาจากขุนนางผู้ใดในสังคม **ลูกผู้ชาย** เสนอแนวความคิดที่ตรงกับความใฝ่ฝันของสามัญชนผู้มีการศึกษาในสมัยนั้น ทำให้ได้รับความนิยมแพร่หลาย เนื่องจากเป็นตัวแทนความรู้สึกของหนุ่มสาวร่วมสมัยในช่วงเวลาดังกล่าว²²⁵⁷

นอกจากนี้หากพิจารณาแนวคิดย่อยของ “ลูกผู้ชาย” จะเห็นความเปลี่ยนแปลงด้านความคิดเห็นที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การวิพากษ์วิจารณ์ชนชั้นสูง ผู้เขียนสะท้อนให้เห็นว่าตระกูลหรือยศศักดิ์มิใช่เครื่องรับประกันความเป็นคนดีมีคุณธรรม ตัวละครฝ่ายร้ายในเรื่องคือ คีรี เป็นลูกผู้ดี แต่การกระทำของเขาเองทำให้ชีวิตตกต่ำจนต้องกลายเป็นโจรติดตะราง ทศนะเช่นนี้ยังพบได้ในนวนิยายเรื่องอื่นๆ ของ “ศรีบูรพา” ที่เขียนในช่วงเวลาเดียวกับลูกผู้ชาย เช่น **มารมมนุษย์** พระอารีอดิศัย ตัวผู้ร้ายก็เป็นขุนนาง **ปราบพยศ** หลวงมหิทธิ ก็เป็นขุนนางที่มีความประพฤติเหลวแหลก เป็นต้น ตัวละครฝ่ายร้ายของ“ศรีบูรพา” มักมาจากตระกูลขุนนาง ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า การใช้ตำแหน่งขุนนางมาจำแนกความดี-ความเลวนั้นไม่ยุติธรรมต่อนักหนึ่งในปราบพยศ ซึ่ง “ศรีบูรพา” แสดงความคิดเห็นเช่นนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า “ผมต้องการพูดกับสุภาพบุรุษเท่านั้น ถ้าคุณทั้งหมดเป็นสุภาพบุรุษ ก็ขอได้ตัดคำว่าขุนนางออกเสียเถิด เพราะขุนนางไม่ใช่เครื่องหมายอันแท้จริงที่จะรับรองความเป็นคนดีของคนเราได้”²²⁵⁸

²²⁵⁶ หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (21 กุมภาพันธ์ 2468), หน้า 59.

²²⁵⁷ ไพรตดู ตริศิลป์ บุญขจร, **นวนิยายกับสังคมไทย (2475-2500)**. กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542, หน้า 21-22. และ ตริศิลป์ บุญขจร, **คืออิสสรชน คือคนดี คือศรีบูรพา**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ 100 ปี ศรีบูรพา, 2548.

²²⁵⁸ เรื่องเดียวกัน.

กล่าวได้ว่า บทความ นวนิยาย ตลอดจนการแสดงปาฐกถาในหมู่ผู้มีการศึกษา ที่มีพื้นฐานอยู่บนความรู้สึกนึกคิดใหม่อันเป็นผลมาจากความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่มีได้ขึ้นอยู่กับชาติวุฒิ แต่มาจากการแสวงหาความรู้ ทำให้เกิดการขยายตัวของอุดมการณ์ใหม่ๆ และเกิดความต้องการที่จะล้มล้างระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพื่อนำระบบการปกครองที่มีการเลือกตั้งผู้ปกครองและค้ำประกันสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาคของราษฎรมาใช้แทน

4. ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย

ในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นต้นมา เมื่อเศรษฐกิจไทยผูกพันกับระบบเศรษฐกิจโลกสูงขึ้น ความผันผวนในระบบเศรษฐกิจโลกก็ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยรุนแรง ในช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือในต้นทศวรรษ 2470 ประเทศสยามจึงประสบกับปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก รวมทั้งเกิดปัญหาเรื่องค่าเงินบาทที่อิงกับค่าเงินปอนด์สเตอร์ลิง อันเป็นอุปสรรคอีกอย่างหนึ่งของการส่งสินค้าออก นอกจากนี้ปัญหายังเกิดจากพฤติกรรมของพ่อค้าใหญ่ในเวลานั้นด้วย เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ในสังคมไทยในช่วงก่อนการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เป็นชาวนา พฤติกรรมของพ่อค้าใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวางจึงได้แก่เจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าว ซึ่งจะได้ยกตัวอย่างกรณี หลีเติ๊กอ้อ (หรือ ซิบเจียง) ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็น หลวงจิตรจางวานิช ในสมัยรัชกาลที่ 6 หลีเติ๊กอ้อ เป็นพ่อค้าข้าวที่โดดเด่นที่สุดในประเทศสยามระหว่าง พ.ศ.2457-2473 โดยทำการค้ากับบริษัทตะวันตกและบริษัทของคนจีนในเมืองท่าต่าง ๆ เช่น ฮองกง สิงคโปร์ หลายบริษัท และเป็นเจ้าของโรงสีจำนวนมาก ใน พ.ศ.2462-2463 เขามีโรงสีเป็นของตนเองถึง 10 แห่ง และมีข้าวอยู่ในโรงสีร้อยละ 70.10 ของปริมาณข้าวทั้งหมดในประเทศสยาม เขาถูกฟ้องร้องเรื่องข้อโกงและทำสัญญาซื้อขายปลอมหลายคดี และยังประสบปัญหาอย่างรุนแรงจากราคาแลกเปลี่ยนเงินเหรียญเงินตกต่ำ เมื่อเขาถูกศาลฎีกาพิพากษาจำคุกในช่วงเวลาสั้นๆ จนบริษัทของเขาหยุดซื้อหยุดขายข้าวก็ทำให้การค้าข้าวปั่นป่วน ราคาข้าวตกต่ำลง จนพ่อค้าข้าวจำนวนมากจากเมืองต่างๆ หลายเมืองเข้าซื้อกันขอภัยโทษแก่เขา หลีเติ๊กอ้อ จึงออกมาทำธุรกิจได้ต่อไป แม้ว่าชื่อเสียงของเขาจะไม่ดีแต่เนื่องจากเขาเป็นผู้คุมตลาดอย่างแท้จริง ราคาข้าวในประเทศสยามจะขึ้นหรือลงขึ้นอยู่กับการกำหนดของเขา บริษัทต่างๆ จึงต้องซื้อขายสินค้ากับเขา ในต้นทศวรรษ 2470 เขาถูกบริษัทของคนจีนและบริษัทตะวันตกหลายบริษัทฟ้องร้อง เช่น บริษัทโหวงฮกเดินเรือฟ้องร้องเรื่องทำผิดสัญญาและศาลฎีกาพิพากษาให้จ่ายค่าปรับ บริษัทบอร์เนียวฟ้องร้องบริษัทของหลีเติ๊กอ้อไม่ส่งมอบข้าวตามสัญญาต่างๆ ที่บริษัทได้จ่ายเงินค่าข้าวไปแล้ว ซึ่งปรากฏว่าศาลต่างประเทศพิพากษาให้หลีเติ๊กอ้อ ล้มละลาย ในช่วงนี้หลีเติ๊กอ้อ มีโรงสีถึง 17 แห่ง แต่ยังไม่สามารถรวบรวมข้าวส่งให้ลูกค้าในต่างประเทศได้ครบตามสัญญาเพราะปัญหาฝนมาล่าหลีเติ๊กอ้อตั้ง กองจ้างของทรัพย์สินเพื่อใช้หนี้และในที่สุดก็หลบหนีกลับไปอยู่ในประเทศจีน

อิทธิพลและการล้มลงของหลี่เต็กอ๋อมีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อการซื้อขายข้าวเปลือกและข้าวสารของ
ไทย²²⁵⁹

การค้าข้าวของไทยมีปัญหาที่เป็นผลมาจากระบบเศรษฐกิจโลกตั้งแต่สมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งผลผลิตข้าวและราคาข้าวในตลาดโลกเต็มไปด้วยความผันผวนจากหลายปัจจัยประกอบกัน เช่น ปัญหาการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของการผลิตธัญพืชในสหรัฐอเมริกาและแคนาดาจนราคาธัญพืชในตลาดโลกตกต่ำลง ปัญหาเงินเหรียญฮ่องกงมีราคาตกต่ำเนื่องจากเงินในตลาดมีมากขึ้นเพราะปริมาณการผลิตเงินในสหรัฐอเมริกาและเม็กซิโกสูงขึ้นอีกทั้งในเวลานั้นอังกฤษกับฝรั่งเศสก็ได้ยุบเงินเหรียญลงเป็นเงินด้วย จนปรากฏว่าเมื่อเทียบกับค่าเงินบาท ใน พ.ศ.2473 เงินเหรียญฮ่องกงมีราคาน้อยลงจากปี พ.ศ.2473-2 เกือบร้อยละ 50 ทำให้ราคาข้าวที่ขายในเมืองจีนต่ำลงจนกระทั่งพ่อค้าข้าวตัดสินใจเก็บข้าวไว้แทนที่จะขายออกไปในราคาขาดทุน และพ่อค้าข้าวก็ไม่ยอมรับซื้อข้าวจากชาวนาเพิ่มขึ้น เห็นได้จากปริมาณข้าวเปลือกที่ส่งจากหัวเมืองต่างๆ มายังกรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2473 นี้ ซึ่งในบางเดือนลดน้อยลงมากกว่าร้อยละ 50 เมื่อเทียบกับเดือนเดียวกันในปีที่ผ่านมา²²⁶⁰

นอกจากนี้พม่าและเวียดนามยังขายข้าวในราคาถูกมาก เพราะนอกจากคุณภาพของข้าวจะด้อยกว่าไทยจนมีราคาถูกกว่าอยู่แล้ว ในต้นทศวรรษ 2470 รัฐบาลพม่ายังลดภาษีขาออกถึงร้อยละ 25 อีกทั้งค่าระวางบรรทุกข้าวจากพม่าและเวียดนามไปยังฮ่องกงและสิงคโปร์ก็มีราคาถูกกว่าไทยมากเนื่องจากเรือขนาดใหญ่ไม่สามารถเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้โดยตรง จะต้องจ้างเรือขนข้าวไปยังเกาะซีซึ่งเสียก่อนจึงจะขนย้ายข้าวจากเรือเล็กไปลงเรือขนาดใหญ่เพื่อส่งต่อไปยังฮ่องกงหรือสิงคโปร์ได้ ทำให้ราคาข้าวพม่าและเวียดนามราคาถูกยิ่งขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับราคาข้าวไทย ถึงกระนั้นสถานการณ์การค้าข้าวในตลาดโลกก็ทำให้ราคาข้าวในประเทศสยามตกต่ำมาก หากเปรียบเทียบราคาข้าวในช่วงระหว่าง พ.ศ.2473-2477 ซึ่งราคาข้าวเฉลี่ยหาบละ 3.50 บาท กับราคาข้าวระหว่าง พ.ศ.2468-2472 ซึ่งราคาข้าวเฉลี่ยหาบละ 7.20 บาท ก็เห็นว่าราคาข้าวต่ำลงจนเหลือไม่ถึงครึ่งหนึ่งของราคาที่เคยซื้อขายกันในประเทศสยาม ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนมีทั้งเจ้าของโรงสี พ่อค้าคนกลาง และชาวนา ปรากฏว่าเจ้าของโรงสีจำนวนมากต้องล้มละลาย²²⁶¹

ในทศวรรษ 2470 ชาวนาจำนวนมากไม่มีเงินจ่ายอากรค่านาและเงินรัชูปการจนถูกยึดทรัพย์สินขายทอดตลาด ผู้นำราษฎรหลายคนถวายฎีกาซึ่งเนื้อหาหลักของฎีกาคือราษฎรชาวนาไม่มีเงินจะเสียภาษีอากรทั้งเงินอากรค่านาและเงินรัชูปการ รวมทั้งไม่มีเงินกันเลยทีเดียวในแต่ละบ้าน ฎีกาบางฉบับขอพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณว่าให้ช่วยดำเนินการให้ลูกหนี้ได้งดชำระหนี้ได้ชั่วคราวระยะหนึ่งก่อน ขอให้ลดดอกเบี้ยจากซึ่งละ 1 บาทเหลือ 50 สตางค์ หากเจ้าหน้าที่มาเก็บอากรค่านาและเงินรัชูปการแล้วราษฎรไม่มีให้ก็ขอให้

²²⁵⁹ พรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่**
โสภณานุกรรม กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545, หน้า 119-134.

²²⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

²²⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.

ผ่อนผัน อย่าให้ฟ้องศาล และถ้าถูกเจ้าหนี้และรัฐบาลยึดทรัพย์ก็ขอพระมหากษัตริย์คุณอย่าให้ยึดบ้านที่อยู่อาศัยเลย²²⁶²

วิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในพ.ศ.2472 เป็นต้นมานั้น มีผลกระทบต่อราษฎรในภาคกลางมากเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากสถิติเกี่ยวกับหนี้สินโดยเปรียบเทียบ ซึ่งราษฎรในภาคกลางมีหนี้สินสูงกว่าภาคอื่นๆ อย่างมาก และจำนวนหนี้สินก็เพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ ต่างจากในภูมิภาคอื่นๆ ที่หนี้สินค่อนข้างต่ำ อีกทั้งยังเป็นการกู้ยืมจากเครือญาติและคนใกล้ชิด ต่างจากในภาคกลางที่ราษฎรกู้ยืมเงินจากนายทุนเงินกู้ และหลังจากเกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ที่มีการยกเลิกเงินรัชูปการ หนี้สินของราษฎรในภาคอื่นๆ ก็ลดลงอย่างเห็นได้ชัด ดังตารางต่อไปนี้²²⁶³

ตาราง แสดงหนี้สินของราษฎรในชนบทเปรียบเทียบระหว่างภูมิภาคต่างๆ (บาท)

ภาค	พ.ศ.2472	พ.ศ.2473	พ.ศ.2474	พ.ศ.2476
อีสาน	12.11	14.20	5.96	6.77
ใต้	7.97	10.32	6.48	9.56
เหนือ	23.67	29.91	14.66	17.16
กลาง	163.24	190.36	231.45	233.82

ที่มา: James M. Andrew, Siam: 2nd Rural Economic Survey 1934-1935, Hong Kong: Bangkok Time Press, 1935, p.300.

ความรุนแรงของปัญหาหนี้สินในภาคกลางนั้น ยังเป็นผลมาจากการที่ราษฎรในภาคกลางจำนวนมากเป็นผู้พยายายถิ่นที่ไม่มีเงินในการลงทุน แม้แต่ผู้ที่ยังทำกินอยู่ในท้องถิ่นเดิมก็เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้นกว่าราษฎรในภูมิภาคอื่น ทำให้ความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์มีพลังเหนือความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ การพึ่งพาเครือญาติในเรื่องกู้ยืมเงินจึงมีสัดส่วนที่น้อยกว่าราษฎรในภูมิภาคอื่นๆ ทำให้เสียดอกเบี้ยมากกว่าการกู้จากเครือญาติ เช่น การสำรวจใน พ.ศ. 2477-2478 พบว่าราษฎรในภาคกลาง เป็นหนี้เครือญาติเป็นเงินร้อยละ 48.27 ของหนี้ทั้งหมด และเป็นหนี้ผู้ที่ไม่ใช่เครือญาติเป็นเงินร้อยละ 51.73 ของหนี้ทั้งหมด โดยผู้ให้กู้เป็นผู้มีความสัมพันธ์ในฐานะเครือญาติเพียงร้อยละ 37.35 ของผู้ให้กู้ทั้งหมดเท่านั้น ต่างจากราษฎรในภาคอีสานซึ่งแม้ว่าราษฎรจะกู้เงินจากผู้ที่ไม่ใช่เครือญาติถึงร้อยละ 83.12 ของจำนวนผู้ให้กู้ทั้งหมด และกู้เงินจากญาติเพียงร้อยละ 16.88 แต่กลับปรากฏว่ามีหนี้ที่กู้จากเครือญาตินั้นเป็นเงินสูงถึงร้อยละ 72.94 ของหนี้สินทั้งหมด ในขณะที่หนี้ที่กู้จากผู้ที่ไม่ใช่เครือญาติเพียงร้อยละ 27.06 ของหนี้ทั้งหมดเท่านั้น แสดงว่าในภาคอีสานนั้นการกู้เงินจากเครือญาติแต่ละคนสามารถกู้ได้ในจำนวนเงินที่สูงมาก ส่วนในภาคใต้นั้นราษฎรสามารถกู้เงินจากเครือญาติได้ถึง

²²⁶² นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475, หน้า 129.

²²⁶³ พรณี บัวเล็ก, การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย บทสำรวจพรมแดนความรู้, พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: ศยาม, 2555, หน้า 39.

ร้อยละ 70.15 ของจำนวนผู้ให้กู้ทั้งหมด และหนี้สินที่กู้จากเครือญาตินี้สูงถึงร้อยละ 84.38 ของหนี้ที่มีอยู่ แสดงว่าราษฎรในภาคใต้พึ่งพาเครือญาติได้มากในเรื่องของเงินทุนและค่าใช้จ่ายต่างๆ อย่างไรก็ตาม ในกรณีของภาคเหนือหนี้สินคล้ายคลึงกับภาคกลาง ในแง่ที่กู้เงินจากเครือญาติได้น้อยมาก กล่าวคือ ราษฎรในภาคเหนือต้องกู้เงินจากผู้ที่ไม่ใช่ญาติถึงร้อยละ 76.17 ของจำนวนผู้ให้กู้ และหนี้สินที่มีต่อผู้ที่ไม่ใช่เครือญาติก็สูงถึงร้อยละ 79.67 ของจำนวนหนี้สินทั้งหมด โดยที่หนี้สินที่กู้จากเครือญาติเป็นเงินเพียงร้อยละ 20.33 เท่านั้น²²⁶⁴

ปัญหาทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอยู่นอกเหนือความสามารถของรัฐบาลสยามที่จะแก้ไขได้
อย่างมีประสิทธิภาพเพราะส่วนหนึ่งเกิดจากปัจจัยภายนอกประเทศ และปัญหาความยากจนของ
ราษฎรก็ขยายตัวขึ้นเพราะคนกลางไม่ยอมรับซื้อข้าว²²⁶⁵ ซึ่งมีผลเชื่อมโยงไปถึงคนกลุ่มอื่นๆ เช่น ทำให้
 รัฐบาลเก็บภาษีได้น้อยลงจนต้องตัดทอนรายจ่ายรวมทั้งการดูแลข้าราชการและลดเงินเดือนข้าราชการ
 บางส่วน ทำให้กำลังซื้อในตลาดภายในประเทศลดลงมากเนื่องจากชาวนาและข้าราชการไม่มีเงินมาก
 พอที่จะซื้อสินค้าอุปโภคบริโภค ปัญหาดังกล่าวนี้นั้นเห็นได้ชัดในค่าเฉลี่ยของรัฐบาลใน พ.ศ.2474 โดยรัฐบาล
 ระบุในค่าเฉลี่ยว่า

...บุคคลที่ได้รับความลำบากในเวลานี้ไม่เฉพาะแต่ราษฎรที่ถวายเป็นท้าวเท่านั้น ถึงที่เป็น
 คหบดีและพ่อค้าตลอดจนข้าราชการและเจ้านายก็ได้รับความลำบากด้วยกันทั้งนั้น เพราะมูลเหตุ
 แห่งความอดคึดฝืดเคืองนี้มีได้เกิดขึ้นในพระราชอาณาเขตต์อันพึงป้องกันได้ด้วยพระบรมเดชานุ
 ภาพหรือรัฐวิสาหกิจนโยบายของรัฐบาล²²⁶⁶

ปัญหาทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะความยากจนของชาวนาที่รัฐบาลไม่อาจแก้ไขได้นี้ได้รับการ
 วิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางในหน้าหนังสือพิมพ์ จนมีส่วนอย่างมากในการทำลายความชอบธรรมของ
 รัฐบาล ขณะเดียวกันก็ทำให้มีการเสนอแนวความคิดทางเศรษฐกิจการเมืองใหม่ๆ เพื่อแก้ไขปัญหา ซึ่ง
 แนวความคิดเหล่านั้นทำให้คนจำนวนไม่น้อยเชื่อว่าหากล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลงไปและนำ
 ระบอบใหม่มาใช้แทน ก็จะสามารถแก้ไขปัญหาทั้งปวงโดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาความยากจนได้อย่าง
 แน่นนอน

ความต้องการที่ล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อันเป็นผลมาจากปัญหาทางเศรษฐกิจยัง
เกิดขึ้นเนื่องจากการที่สังคมรับรู้ว่ารากฐานที่ใช้เงินฟุ่มเฟือย ดังความตอนหนึ่งในหนังสือ
ศาสตร์ ของพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) ที่กล่าวว่า

²²⁶⁴ James M. Andrews, Siam: 2nd Rural Economic Survey 1934-1935. Hong kong; Bangkok Time Press, 1935, p.308.

²²⁶⁵ Ibid, p.112-123.

²²⁶⁶ หจข. ร.7 รล. 21/194 สำเนาการประชุมเสนาบดีสภา ครั้งที่ 8/2475 วันที่ 16 พฤษภาคม 2575 เรื่อง ประกาศเรื่อง ความอดคึดฝืดเคือง.

ในตอนหลังในรัชกาลที่ 5 ผลประโยชน์แผ่นดินงอกเงยมากขึ้นถึงปีละ 80 ล้านบาท...ท่านก็แบ่งเอาเสียมากขึ้นเกินส่วนที่ควร จนถึงที่สุดแบ่งเอาเงินแผ่นดินไปใช้ถึง 12 ล้านครึ่ง เป็นส่วน 1 ใน 7 ของเงินได้ของแผ่นดิน ที่พระเจ้าแผ่นดินทั้ง 2 พระองค์ทำดังนั้นก็โดยอำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์เต็มๆ ไม่มีผู้ใดจะกล้าคัดค้านได้ เงินแผ่นดินที่แบ่งเอาไปใช้อย่างฟุ่มเฟือยนั้น นอกจากมูลเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชโอรสธิดามากมายหลายพระองค์ นอกจากนี้ยังมีเจ้าจอมโปรดอีก...

มาในแผ่นดินพระมงกุฎเกล้าฯ ท่านไม่มีสตรีเป็นราชบริพารมากมายก็จริง แต่ทรงพระเมตตากรุณาแก่คนทั้งหลายแก่กล้าเป็นพระนิสสัย ใครจะขอเงินสักเท่าใด ท่านก็ให้อย่างพระเวสสันดรขาดใครไม่ลง บอกพระราชทานเขาเงินส่วนพระองค์ไม่พอ กรมพระคลังข้างที่ต้องตั้งเป็นรายหนี้ผ่อนใช้จนสิ้นแผ่นดินจึงได้หยุดจ่ายกัน อันที่จริงเงินรายนี้ได้กระจายออกไปตามพ่อค้าวาณิชทั่วทั้งแผ่นดิน พอสวรรคตลง เงินใช้หมุนเวียนในตลาดก็ร่อยหรอไปทันตาเห็นเหมือนกันคิดว่าเงินรายได้ของแผ่นดินต้องเสียไปสำหรับพระเจ้าแผ่นดินมากมาย...รัฐบาลจะเอาเงินที่ไหนมาใช้บำรุงความเจริญของบ้านเมืองได้ตามความปรารถนาของราชนารี ขาดการศึกษา การอนามัย และขาดความสงเคราะห์ทุกอย่างแก่การกสิกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรม...ถ้าท่านไม่เอาเงินแผ่นดินไปใช้เสียมากมายเช่นนั้น ฐานะของพลเมืองคงจะดีกว่านี้เป็นอันมาก เพราะเหตุนี้แหละจึงบังเกิด “คณะราษฎร”...ให้ปวงชนราษฎรทุกคนเป็นเจ้าของแผ่นดิน ให้ตั้งผู้แทนตัวเข้ามารวมกันเป็นสภาผู้แทนราษฎรขึ้น สภานี้จึงมีอำนาจสูงสุดในการปกครองแผ่นดิน

การที่รัฐบาลแต่ก่อนเอาเงินส่วนใหญ่ในผลประโยชน์แผ่นดินไปใช้บำรุงความสุขสมบูรณ์ของเจ้านายมากมายนักหนา และมีได้นำพาถึงการค้าของชาติเลย จนการค้าขายตกอยู่ในมือชาวต่างประเทศทั้งสิ้น²²⁶⁷

อนึ่ง ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจที่นำไปสู่การดุร้ายราชการนั้น ยังมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดของสามัญชน เพราะในระหว่าง พ.ศ.2471-2472 ซึ่งมีข้าราชการถูกปลดออก 6,000-7,000 คน²²⁶⁸ นั้นเป็นสามัญชนทั้งสิ้น ไม่มีเจ้านายถูกปลดออกเลย ความไม่พอใจในเรื่องการยึดหลักชาติวุฒิในระบบราชการจึงทวีความแหลมคมมากยิ่งขึ้น และทำให้ความไม่พอใจของสามัญชนจำนวนหนึ่งที่มีต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เพิ่มสูงขึ้นนอกจากนั้น

ในบริบทดังกล่าวข้างต้นนี้ การปฏิวัติ พ.ศ.2475 ที่นำโดย “คณะราษฎร” จึงเกิดขึ้นและประสบความสำเร็จในการโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลงไปในที่สุด

²²⁶⁷ สุริยานุวัตร, พระยา, **ทรัพยากรศาสตร์ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไผ่ชนิด, 2548, หน้า 384-386.

²²⁶⁸ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “เหตุแห่งการปฏิวัติสยาม 2475” ใน **ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม**, หน้า 428.

ผลกระทบจากการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ที่มีต่อสังคมไทย

ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 สิ้นสุดลงใหม่ๆ ความรู้สึกนึกคิดของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทยเวลานั้นมีความแตกต่างหลากหลาย ดังที่กุหลาบ สายประดิษฐ์ ปัญญาชนสำคัญที่ได้เห็นเหตุการณ์ในสมัยนั้นอย่างใกล้ชิดในฐานะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์**ประชาชาติ** ได้วิเคราะห์ไว้อย่างเห็นภาพพจน์ ดังนี้

พวกข้าราชการผู้ใหญ่ต่างคิดกังวลถึงตำแหน่งหน้าที่ของตนว่าจะมีอันเป็นไปอย่างไร พวกข้าราชการผู้น้อยรู้สึกว่ามีแสงสว่างและความหวังใหม่ๆ วูบวาบขึ้นในใจ พวกข้าราชการจำพวกที่มีหัวใจเป็นหมาป่า และมีวาจาตั้งพระฤาษี พวกที่ปล้นความยุติธรรมไปจากสังคม โยมีกฎหมายและอำนาจหน้าที่เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน พวกที่ทำร้ายวิญญาณของอุดมงามความดีจนโลหิตไหล ไทรม แล้วก็แสดงตัวว่าเป็นนางพยาบาลที่จะมาแต่งแผลให้ดวงวิญญาณนั้น ต่างก็มีดวงตาอันเกลือกกลน ...พวกข้าราชการที่ได้รับความชมชื่นจากการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรม ต่างก็ส่งเสียงไชโยอยู่เจี๊ยบๆ ในใจ ชาวพลีพรหมเข้าไปในคฤหาสน์ของผู้มั่งคั่งและของผู้ดีชั้นสูง เข้าไปในวังและที่ประทับของเจ้านาย ขุนนางห้วนออกจากอังกฤษนึกถึงเรื่องครอมเวลล์และพระเจ้าชาร์ลที่หนึ่ง เจ้านายผู้ชายนึกถึงความพินาศของราชวงศ์บูร์บองของฝรั่งเศสและราชวงศ์โรมานอฟของรัสเซีย เจ้านายผู้หญิงนึกถึงชะตากรรมอันน่าสยดสยองของพระนางมารีอังตัวเนต พวกเศรษฐีเจ้าที่ดินและนายทุนใหญ่นึกถึงบอลเชวิคที่เขาคิดว่าเป็นพวกยักษ์ในรัสเซีย พวกพ่อค้าชาวจีนนึกถึงพวกเก๊กเหม็ง...

2269

มีเหตุการณ์สำคัญ 2 ประการที่เกิดขึ้นใน พ.ศ.2476 และมีผลต่อทิศทางและขอบเขตของความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เป็นอย่างมาก เพราะทำให้บรรยากาศของการประนีประนอมกันระหว่างฝ่ายที่สูญเสียอำนาจและฝ่ายที่ก้าวขึ้นมามีอำนาจแทนนั้นเปลี่ยนไปสู่ความหวาดระแวงซึ่งกันและกันมากยิ่งขึ้น และเปิดโอกาสให้แกการทุ่มเทงบประมาณไปสู่การสร้างกองทัพภายใต้ข้ออ้างว่ากองทัพมีความสำคัญต่อความมั่นคงของชาติทั้งการปราบกบฏภายในและการต่อสู้กับศัตรูจากภายนอก ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วได้ส่งผลให้หลวงพิบูลสงครามซึ่งเป็นผู้บัญชาการทหารบกก้าวขึ้นมามีอำนาจสูงสุด ในขณะที่หลวงประดิษฐมนูธรรมมีอำนาจทางการเมืองอย่างเป็นทางการลดน้อยลงระหว่าง พ.ศ.2476-2487

การเสนอ “**เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ**” โดยหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) เป็นความพยายามในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจของไทย จากเดิมที่รับรองกรรมสิทธิ์เอกชนในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มาเป็นระบบกรรมสิทธิ์ใหม่ซึ่งแม้ว่าจะมิได้ล้มล้างกรรมสิทธิ์เอกชนโดยกฎหมาย แต่ในทางปฏิบัติรัฐจะเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต เพราะรัฐบาลจะซื้อที่ดินจากราษฎร เพื่อให้ “ที่ดินที่จะใช้ประกอบการทางเศรษฐกิจ เช่น ที่นาหรือไร่ กลับคืนสู่รัฐบาล ส่วนที่้านอยู่อาศัยนั้นไม่จำเป็นที่รัฐบาลต้องซื้อคืน เว้นไว้แต่เจ้าของประสงค์จะขายแลกกับใบกู้” แล้วรัฐจะกำหนดแผนการทางเศรษฐกิจที่องค์กรระดับย่อยๆ ของราษฎร (คือสหกรณ์) จะยึดเป็นแนวทางในการผลิตร่วมกันแบบรวมหมู่ ทั้งนี้ราษฎรแต่ละคนจะ

²²⁶⁹ กุหลาบ สายประดิษฐ์, **แลไปข้างหน้า**. กรุงเทพฯ: สามัคคีสาร, 2526, หน้า 261-262.

เป็นเหมือนข้าราชการที่ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาล และรัฐบาลจะทำให้ทุกคนได้รับสวัสดิการอย่างเพียงพอ เป้าหมายคือการสร้างความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคมพร้อมๆ กับความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริงในทางการเมือง²²⁷⁰ ปรีดี พนมยงค์ ระบุว่า

...ข้าพเจ้าได้ถือว่าราษฎรเป็นข้าราชการ มีฐานะเหมือนข้าราชการทุกวันนี้ที่ทำงานแล้ว ได้รับเงินเดือน และเมื่อเจ็บป่วยชราได้เบี้ยบำนาญ ข้าพเจ้าได้ระวางมิให้มนุษย์มีสภาพเป็นสัตว์ ข้าพเจ้าประสงค์ให้มนุษย์เป็นมนุษย์ยิ่งขึ้น ปราศจากการประทุษร้ายต่อกันอันเนื่องมาจากเหตุเศรษฐกิจ ข้าพเจ้ายังเคารพต่อครอบครัวของผู้นั้น ผู้นึงไม่ใช่เป็นของกลาง ความเกี่ยวพันในระหว่างครอบครัว ผู้บุพการี เช่น ปู่ ย่า ตา ยาย บิดา มารดา กับผู้สืบสันดาน เช่น บุตรหลาน ยังคงมีตามกฎหมายลักษณะผิวเผินไม่ยกเลิก ราษฎรควรมีบ้านอยู่ตามสภาพที่จะจัดให้ดีขึ้น...²²⁷¹

ปรากฏว่ามีการต่อต้าน “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” จากหลายฝ่าย ที่สำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่ของบุคคลในรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา พระยาศรีวิสารวาจา และพระยาทรงสุรเดช

ภายหลังการเสนอ “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญๆ ตามมาอีกมาก กล่าวคือ รัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา ได้ถูกรัฐประหารในวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2476 โดยคณะทหารบก ทหารเรือ คณะราษฎร ทำให้ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา ก้าวขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรี ในเวลาไม่นานก็ได้เกิดการรวมตัวของนายทหารทั้งในและนอกประจำการในนาม “คณะกู้บ้านกู้เมือง” เพื่อล้มรัฐบาล การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นในวันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2476 แต่รัฐบาลปราบปรามจนพ่ายแพ้อย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์นี้ทำให้ฝ่ายคณะราษฎรและหนังสือพิมพ์บางฉบับโจมตีกลุ่มนิยมเจ้า และบางส่วนเห็นว่าฝ่ายกบฏได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ความหวาดระแวงต่อกันที่เกิดขึ้นเมื่อประกอบกับความล้มเหลวในการต่อรองกันในเรื่องอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเกี่ยวกับพระราชอำนาจในระบอบใหม่และเรื่องความมั่นคงของสิทธิในทรัพย์สินของเจ้านาย ในวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสละราชสมบัติ

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล เสนอว่า ผลสะท้อนที่เกิดขึ้นจากการเสนอเอกสาร “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” ของ ปรีดี พนมยงค์ ไม่เพียงแต่นำไปสู่ความแตกแยกรุนแรงระหว่างนายทหารอาวุโสที่เป็นผู้ร่วมก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 อันได้แก่ พระยาทรงสุรเดช พระยาฤทธิอัคเนย์ และพระประศาสน์พิทยายุทธ กับส่วนที่เหลือของคณะราษฎร ระหว่างคณะราษฎรกับขุนนางอาวุโสคือพระยามโนปกรณนิติธาดากับพวก และระหว่างคณะราษฎรกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงการปิดสภา (เมษายน พ.ศ. 2476) การรัฐประหาร (มิถุนายน พ.ศ. 2476) การกบฏโดยใช้กำลัง (ตุลาคม พ.ศ.

²²⁷⁰ ประดิษฐ์มนูธรรม, หลวง, *เค้าโครงการเศรษฐกิจหลวงประดิษฐ์มนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์)*. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2552.

²²⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า

2476) และการสละราชสมบัติของรัชกาลที่ 7 (มีนาคม พ.ศ. 2477) แต่ยังส่งผลให้บทบาทของพลเรือนในคณะราษฎรและในระบอบใหม่โดยทั่วไปลดลงในขณะที่บทบาทของทหารเพิ่มขึ้น โดยนายกรัฐมนตรีเปลี่ยนจากพลเรือนเป็นทหาร สัดส่วนของทหารในหมู่สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทสองก็เพิ่มขึ้น แม้แต่บรรดาพลเรือนที่เคยสนับสนุน “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นส่วนที่กระตือรือร้นที่สุดในหมู่ผู้นำใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ลดลงหรือถูกลดบทบาทลงไปด้วย²²⁷²

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล วิเคราะห์ด้วยว่า หลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 มีความเป็นไปได้ที่จะวางรากฐานให้กับการเมืองแบบรัฐสภาที่มีเสถียรภาพ ที่มีการเลือกตั้ง และที่พลเรือนมีบทบาทนำ เพราะแท้จริงแล้วมิได้มีความขัดแย้งที่สำคัญระหว่างฝ่ายต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระหว่างคณะราษฎรด้วยกัน ระหว่างคณะราษฎรกับกลุ่มของพระยามโนปกรณนิติธาดา และระหว่างคณะราษฎรกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีความเป็นไปได้ที่จะประนีประนอมกันและวางรากฐานให้แก่ระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา แต่วิกฤตการณ์อันเกิดจาก “เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ” ของปรีดี พนมยงค์ได้ทำให้ความขัดแย้งดำเนินไปสู่จุดแตกหัก และความเป็นไปได้ที่จะสร้างระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภาที่มีรากฐานมั่นคงนี้หมดสิ้นไป และทำให้กองทัพมีอำนาจทางการเมืองเหนือกลุ่มอื่นๆ สืบมา²²⁷³

การเคลื่อนไหวของกลุ่มคนที่เรียกตัวเองว่า “คณะกู้บ้านกู้เมือง”²²⁷⁴ เป็นเหตุการณ์สำคัญอีกเหตุการณ์หนึ่งที่ทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองทวีขึ้น จนทำให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ และเหตุการณ์นี้ยังเป็นข้ออ้างในการสร้างกองทัพให้เข้มแข็ง ซึ่งในที่สุดแล้วทำให้หลวงพิบูลสงคราม ประสบความสำเร็จในการก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และนำไปสู่การดำเนินนโยบาย “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง” นอกจากนี้ ยังส่งผลให้รัฐบาลเกิดความระแวงคนหลายกลุ่มเพิ่มขึ้น เช่น ระแวงว่าเจ้านายบางพระองค์และพ่อค้าบางคนให้เงินสนับสนุนแก่ฝ่าย “คณะกู้บ้านกู้เมือง” ซึ่งพระยาภิรมย์ภักดีเป็นผู้หนึ่งที่ถูกรัฐบาลตั้งข้อสงสัย ความระแวงของรัฐบาลส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลได้เรียกร้องให้บริจาคเงินเพื่อใช้ในการปราบ “กบฏ” แต่ปรากฏว่ากลุ่มที่ช่วยเหลือรัฐบาลอย่างกระตือรือร้นมีเพียงกลุ่มนักเรียน กรรมกร เสมียน พ่อค้ารายย่อย นักหนังสือพิมพ์ และเจ้าของโรงพิมพ์บางแห่งเท่านั้น ส่วนกลุ่มอื่นๆ แสดงอาการ “นิ่งเฉย” อยู่มาก เพราะคาดเดาว่าฝ่าย “คณะกู้บ้านกู้เมือง” ซึ่งมีกองกำลังมากกว่าและนำโดยนายทหารที่มีชื่อเสียงว่ามีความสามารถมากกว่าจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะ ดังปรากฏหลักฐานว่า คนชั้นสูง เช่น พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ และพ่อค้าใหญ่ เช่น พระยาภิรมย์ภักดี นายอึ้ง

²²⁷² สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. *ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ 6 ตุลาวัลย์, 2544, หน้า 5.

²²⁷³ เรื่องเดียวกัน.

²²⁷⁴ ผู้นำสำคัญได้แก่ พลเอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช อดีตเสนาบดีกระทรวงกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ 7 หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร หม่อมเจ้าสุพรรณภรณ กมลาลัน หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร นายพันเอก พระยาศรีสิทธิสงคราม (ดิน ทาราบ) พระยาศรภยพิพัฒน์ นายหลุย คีรีวัต นายทหารระดับพันโท 3 คน ระดับพันตรี 8 คน และระดับรองฯ ลงมาอีกจำนวนหนึ่ง กองกำลังหลักคือกองทัพจากหัวเมือง

ยุคทอง ลำำ นายเม้ง ต้นสัจจา เป็นต้น ได้บริจาคเงินให้รัฐบาลก็ต่อเมื่อประจักษ์ชัดแล้วว่าฝ่าย “คณะกู้บ้านกู้เมือง” ได้ถอนตัวออกไปจากดอนเมืองแล้ว²²⁷⁵

ในระดับประชาชนทั่วไปนั้น มีปฏิกิริยาต่อการเคลื่อนไหวของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” อย่างหลากหลาย แม้ว่าจะมีประชาชนบางกลุ่มในเขตเมืองที่บริจาคเงินให้รัฐบาลดังกล่าวมาแล้ว แต่เสียงของประชาชนจากเบื้องล่างและราษฎรนอกเขตกรุงเทพฯ มีความโน้มเอียงไปในทางนิยม “คณะกู้บ้านกู้เมือง” ดังปรากฏในข้อความในจดหมายของนายแฉล้ม เรียมเพ็ชรรัตน์ จังหวัดขอนแก่น ถึงคณะรัฐบาล เช่นเดียวกับกรณีนายเชย สวัสดิ์ ซึ่งเขียนจดหมายถึงพระยาพหลพลพยุหเสนา ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2476 ระบุว่า “...น้ำเสียงและน้ำใจประชาชนชาวตลาดและชาวบ้านที่เกลี้ยกระดุมอยู่นี้มีกรออกเสียงรณรงค์ต่าง ๆ หะแรกประชาชนบางพวกได้ออกเสียงโอดอึ้งทั้งสองฝั่งแม่น้ำเข้าทางฝ่ายกบฏโดยมาก”²²⁷⁶ ต่อมาเมื่อรัฐบาลส่งคณะทำงานไปตรวจสอบความคิดเห็นต่าง ๆ ของราษฎร ก็ได้รับรายงานว่า ราษฎรบริเวณจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดใกล้เคียง “กึ่งหนึ่ง” ยังนิยมระบอบเก่าอยู่²²⁷⁷

“คณะกู้บ้านกู้เมือง” (ซึ่งเมื่อฝ่ายแพ้ก็ได้รับการตั้งชื่อว่า “กบฏบวรเดช”) พยายามใช้กองทัพจากหัวเมืองในการยึดอำนาจจากคณะราษฎรและประกาศจุดมุ่งหมาย 6 ประการ ซึ่งมีสาระสำคัญว่าจะทำให้การปกครองประเทศ “ต้องดำเนินการโดยรัฐธรรมนูญอย่างแท้จริง...การตั้งและการถอดถอนคณะรัฐบาลต้องเป็นไปโดยเสียงหมู่...ต้องยอมให้มีคณะกรรมการเมืองที่ซอบด้วยกฎหมาย...ข้าราชการ...ทั้งทางทหารและพลเรือนต้องอยู่นอกการเมือง...การแต่งตั้งบุคคลในตำแหน่งราชการ จักต้องถือคุณวุฒิความสามารถเป็นหลัก” ข้อเรียกร้องอีกประการหนึ่งของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” คือการกระจายอำนาจในการปกครองกองทัพ กล่าวคือ “การปกครองกองทัพจักต้องมีหน่วยผสมตามหลักยุทธวิธี เฉลี่ยอาวุธสำคัญแยกกันไปประจำตามท้องถิ่น มิให้กำลังส่วนใหญ่อยู่เฉพาะแห่งใดแห่งหนึ่ง” นอกจากนี้ยังมีข้อเรียกร้องเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในระบอบใหม่ไว้ว่า “การเลือกตั้งผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ต้องถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือก”²²⁷⁸

ข้อเรียกร้องต่าง ๆ ของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” สะท้อนแนวความคิดและความต้องการของคนจำนวนไม่น้อยในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 แม้รัฐบาลจะได้รับความช่วยเหลือจากคนหลายกลุ่มทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด แต่ความช่วยเหลือส่วนใหญ่เกิดขึ้นหลังจากที่เห็นได้ชัดเจนแล้วว่ารัฐบาลจะเป็นฝ่ายได้ชัยชนะในการสู้รบ²²⁷⁹

²²⁷⁵ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, หน้า 289.

²²⁷⁶ หจข., สร.0201.1.3.1/4 นายเชย สวัสดิ์ ถึงพระยาพหลพลพยุหเสนา 6 พฤศจิกายน 2476. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

²²⁷⁷ หจข., สร.0201.2/2 บันทึกความเห็นของ พ.ต.ท.พระกล่ากลางสมร 22 พฤศจิกายน 2476. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

²²⁷⁸ หจข. สร. 0201.1.1/1 คำขอหรือคำขาด และคำแถลงการณ์หรือใบปลิวของพวกกบฏ (2476).

²²⁷⁹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, กบฏบวรเดช: การเมืองของประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ของการเมือง ใน ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, หน้า 310-312.

แม้ว่ารัฐบาลปราบกบฏได้สำเร็จ โดยมีผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บน้อยมาก แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก็ทำให้ชนชั้นนำในระบบใหม่ตระหนักว่าความชอบธรรมทางการเมืองของคณะราษฎรยังมีไม่มากพอ นอกจากจะต้องดำเนินนโยบายต่างๆ เพื่อเสริมสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้สูงขึ้นและเพื่อให้เป็นไปตามพันธสัญญาที่ให้ไว้กับประชาชนแล้ว ยังต้องคำนึงขอบเขตและทิศทางของความเปลี่ยนแปลงที่จะต้อง “ไม่เดินเร็วเกินไป หรือเดินผิดทาง” ตามทัศนะของคนส่วนใหญ่ในสังคมด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ ดังจะเห็นได้ว่ารัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามพยายามดำเนินการต่างๆ เพื่อสร้าง “มติมหาชน” โดยอาศัยการสร้างวัฒนธรรมทางจิตใจที่จะทำให้เกิดมติมหาชนในลักษณะที่ “ผู้นำคิดอะไรมหาชนก็จะคิดตามทำตาม”²²⁸⁰

ในเชิงโครงสร้างการเมือง การปฏิวัติ พ.ศ.2475 โดย “คณะราษฎร” เป็นการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากเดิมที่กษัตริย์มีอำนาจล้นพ้นเด็ดขาดกลายเป็นระบอบที่กษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ เกิดรัฐธรรมนูญฉบับแรกคือ พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองสยาม ฉบับชั่วคราว พุทธศักราช 2475 ซึ่งประกาศเมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ.2475 ในรัฐธรรมนูญนี้ คณะราษฎรได้จัดวางหลักการใหญ่ๆ 2 เรื่อง คือ การกำหนดรูปของรัฐเป็นราชอาณาจักร คือยังคงให้กษัตริย์เป็นประมุขของรัฐและคงสภาพรัฐเดี่ยวต่อไป และการกำหนดให้ประชาชนหรือราษฎร เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย ส่วนรัฐธรรมนูญฉบับวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475 ได้นำหลักการปกครองโดยกฎหมายเป็นใหญ่หรือนิติรัฐ คือให้บุคคลเสมอภาคกันต่อหน้ากฎหมาย และใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือจัดการปกครอง (ซึ่งปรากฏอยู่ในคำประกาศของคณะราษฎรที่ว่าด้วยหลัก 6 ประการ) มากำหนดเอาไว้ด้วย²²⁸¹

อาจกล่าวได้ว่า การปฏิวัติ พ.ศ.2475 ทำให้รัฐไทยก้าวเข้าสู่สภาวะของรัฐประชาชาติ ซึ่งอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน มีการเปลี่ยนแปลงหลักมูลฐานของรัฐโดยมีสถาบันการเมืองใหม่ๆ เกิดขึ้นเพื่อใช้อำนาจอธิปไตย อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจอตุฎการตามหลักการอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน เช่น รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด สถาปนาผู้แทนราษฎรที่มาจาก การเลือกตั้ง รัฐบาลที่ใช้อำนาจอธิปไตยบริหารประเทศ โดยได้รับฉันทานุมติจากประชาชน และระบบราชการแห่งชาติที่เริ่มใช้หลักคุณธรรมในการบรรจุแต่งตั้งและการเลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งเหนือหลักชาติวุฒิที่เคยมีความสำคัญสูงสุดในรูปแบบจารีตธรรมเนียมทั้งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งเปิดโอกาสให้สามัญชนเข้าสู่ระบบราชการและได้เข้าขึ้นสู่ตำแหน่งสูงๆ ได้กว้างขวางขึ้นมาก และอัตราเงินเดือนของข้าราชการก็มีกำหนดอัตราที่แน่นอนและมีความเป็นธรรม

²²⁸⁰ ไพรอดู สายชล สัตยานุรักษ์, “มติมหาชน: ฐานทางความคิดของระบอบประชาธิปไตยไทย ยุคเชื้อผู้นำชาติพันธุ์” ใน สิริลักษณ์ สัมปชลิต, ศิริพร ยอดกมลศาสตร์ (บรรณาธิการ) **คือความภูมิใจ รวมบทความเพื่อเป็นที่ระลึกในโอกาส ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภาเกษียณอายุราชการ**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2545, หน้า 615-630.

²²⁸¹ วรเจตน์ ภาคิรัตน์, “คณะราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงด้านกฎหมาย” **การสัมมนาเรื่อง จาก 100 ปี ร.ศ.130 ถึง 80 ปี ประชาธิปไตย** จัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาฯ ร่วมกับนิตยสารศิลปวัฒนธรรมและสถาบันนโยบายศึกษา ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 22 มิถุนายน 2555.

มากขึ้น²²⁸² แม้ว่าในทางปฏิบัติการปกครองในระบบใหม่จะยังไม่เป็นไปตามหลักการประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ และมีการรัฐประหารเกิดขึ้นหลายครั้งก็ตาม

การพัฒนาและการใช้กฎหมายเป็นกลไกขับเคลื่อนการปกครองในระบบใหม่

ในช่วงที่พระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรี มีความพยายามจัดทำกฎหมายขึ้นหลายฉบับ อาจแบ่งกฎหมายเหล่านี้เป็นสองกลุ่ม **กลุ่มแรก** คือ กฎหมายที่มีลักษณะเป็นอารยะ หรือได้มาตรฐานสากล เพื่อให้สยามที่เสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตไปตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับเอกราชทางศาลกลับคืนมา **กลุ่มที่สอง** เป็นกฎหมายที่จัดทำขึ้นเพื่อให้การขับเคลื่อนการปกครองในระบบใหม่นั้นดำเนินไปได้ เพราะลำพังแต่ตัวรัฐธรรมนูญเองไม่เพียงพอที่จะขับเคลื่อนการปกครองในระบบใหม่ได้²²⁸³

กฎหมายกลุ่มแรกที่รัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนาเร่งจัดทำเพื่อขอเอกราชในทางการศาลกลับคืนมาจากชาติตะวันตกที่แล้วเสร็จในช่วงปี พ.ศ.2477 และบังคับใช้ในปี พ.ศ.2478 เช่น ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง และประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา นอกจากนี้ยังมีการจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ในบรรพที่เหลืออยู่ คือ บรรพ 5 กฎหมายลักษณะครอบครัว และบรรพ 6 กฎหมายลักษณะมรดก โดยจัดทำเสร็จสิ้นในปี พ.ศ.2477 นับเป็นความพยายามของรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนาในการเร่งจัดทำกฎหมายหลักอันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเอกชนด้วยกันเองให้เป็นไปตามมาตรฐานสากล อาจกล่าวได้ว่า ภารกิจดังกล่าวนี้ของคณะราษฎรซึ่งส่งผ่านมาในสมัยรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นภารกิจที่รับสืบเนื่องมาจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะถึงจะไม่มีมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ประมวลกฎหมายเหล่านี้ก็ต้องได้รับการจัดทำเพื่อจะได้รับเอกราชทางการศาลกลับคืนมา เพียงแต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ได้มีการเร่งทำกฎหมายเหล่านี้จนสำเร็จ ถือว่าเป็นคุณูปการสำคัญประการหนึ่งของคณะราษฎรในช่วงระยะ 2-3 ปีแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง²²⁸⁴

ในส่วนของกฎหมายที่จัดทำขึ้นเพื่อใช้เป็นกลไกขับเคลื่อนระบบการปกครองแบบใหม่นั้น พบว่า กฎหมายสำคัญๆ จะประกาศใช้ในช่วง 5 ปีแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง คือระหว่าง พ.ศ.2476-2480 เช่น พ.ร.บ.ระเบียบราชการพลเรือน พ.ศ.2476 ซึ่งจัดวางจัดรูปข้าราชการพลเรือนใหม่ พ.ร.บ.ปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม พ.ศ.2476 พ.ร.บ.ระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักร พ.ศ.2476 เหล่านี้คือกฎหมายที่จัดวางโครงสร้างของระบบบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นระบบการบริหารราชการส่วนกลาง นอกจากนี้ยังเกิดความพยายามในการกระจายอำนาจลงไปสู่ท้องถิ่น เช่น การจัดทำ

²²⁸² นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475*, หน้า 303-307.

²²⁸³ วรเจตน์ ภาคีรัตน์, “คณะราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงด้านกฎหมาย” *การสัมมนาเรื่อง จาก 100 ปี ร.ศ.130 ถึง 80 ปี ประชาธิปไตย*.

²²⁸⁴ เรื่องเดียวกัน.

พ.ร.บ.จัดการเทศบาล พ.ศ.2476 อาจกล่าวได้ว่า คณะราษฎรได้พยายามจัดรูปหรือวางโครงของการปกครองแบบใหม่เท่าที่มีกำลังพอจะทำได้²²⁸⁵

กฎหมายสำคัญอีกฉบับหนึ่ง คือ พ.ร.บ.ว่าด้วยคณะกรรมการกฤษฎีกา พ.ศ.2476 ซึ่งพระราชบัญญัติฉบับนี้แท้ที่จริงแล้วต้องการจัดวางรูปแบบเพื่อให้มีการก่อตั้งศาลปกครองขึ้นในคณะกรรมการกฤษฎีกา เพราะเขียนเอาไว้ว่าต่อไปในอนาคตจะได้มีกฎหมายจัดวางระเบียบวิธีพิจารณาของศาลปกครองขึ้นมาโดยจะให้เกิดขึ้นที่คณะกรรมการกฤษฎีกา โดยลอกรูปแบบมาจาก Conseils d'État หรือ Council of State ของฝรั่งเศส นับเป็นความพยายามปรับปรุงกฎหมายมหาชนของคณะราษฎร อย่างไรก็ตาม ความพยายามนี้เลือนหายไป ดังจะเห็นได้ว่าในระยะเวลาต่อมาไม่มีการจัดทำกฎหมายดังกล่าวนี้ขึ้นแต่อย่างใด ทำให้พัฒนาการทางกฎหมายมหาชนของไทยหยุดชะงักไป นับแต่นั้นเป็นต้นมาการตรากฎหมายใหม่ๆ เน้นแต่กฎหมายแพ่งและกฎหมายอาญาเป็นสำคัญ²²⁸⁶

นอกจากนี้ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 คณะราษฎรต้องเผชิญปัญหาสำคัญประการหนึ่ง คือ ปัญหาเกี่ยวกับสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับทรัพย์สิน สำหรับส่วนที่เกี่ยวกับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์นั้นเป็นประเด็นที่ได้อภิปรายกันในตอนร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร พ.ศ. 2475 ว่าฝ่ายเจ้าเองมีความเห็นว่า รัฐธรรมนูญฉบับแรกที่เขียนขึ้นมีลักษณะกว้างเกินไปและไม่ได้ถวายพระเกียรติให้กับพระมหากษัตริย์เท่าที่ควร เมื่อเขียนฉบับที่ 2 จึงมีการต่อรองกัน และเพิ่มความบางอย่างลงไป เช่น พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเป็นที่เคารพสักการะ เปลี่ยนคำเรียกประมุขของรัฐจาก กษัตริย์ เป็น พระมหากษัตริย์ ยกเลิกการฟ้องร้องพระมหากษัตริย์ในคดีอาญา ดังที่เคยระบุไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับที่ 1 ไป คล้ายเป็นการประนีประนอมกับระหว่างฝ่ายผู้ก่อการกับฝ่ายเจ้า²²⁸⁷

ในเรื่องความสัมพันธ์ทางทรัพย์สิน หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วได้มีการตรากฎหมายกำหนดความสัมพันธ์ทางทรัพย์สินระหว่างรัฐกับพระมหากษัตริย์ โดยมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อย่างน้อย 2 ฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติว่าด้วยการยกเว้นภาษีอากรอันเกี่ยวแก่ทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ พ.ศ. 2477 และพระราชบัญญัติจัดระเบียบทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ พ.ศ.2479 เฉพาะกฎหมายฉบับหลังเป็นการวางรูปของการจัดระเบียบทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ให้สอดคล้องกับการปกครองตามรัฐธรรมนูญ แต่พระราชบัญญัตินี้ต่อมาถูกยกเลิกไปและแทนที่ด้วยพระราชบัญญัติที่ทำขึ้นหลังรัฐประหารโดย พลเอก ผิน ชุณหะวัณ คือในปี พ.ศ.2491 และส่งผลให้เป็นปัญหาในทางกฎหมายจนถึงปัจจุบันในการจัดรูปว่า โครงสร้างของสำนักงานทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์นั้นจะถือเป็นองค์กรของรัฐหรือไม่ ถ้าเป็นองค์กรของรัฐ จะเป็นองค์กรชนิดใด²²⁸⁸

²²⁸⁵ เรื่องเดียวกัน.

²²⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

²²⁸⁷ เรื่องเดียวกัน.

²²⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว ในระยะ 3-4 ปีแรก ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายขึ้นเป็นอันมาก โดยมีกฎหมายใหม่ๆ หลายฉบับ กฎหมายเหล่านี้วางหลักการที่เป็นประชาธิปไตยเอาไว้ แต่ได้ถูกทยอยยกเลิกไปเรื่อยๆ โดยเฉพาะภายหลังการรัฐประหาร พ.ศ.2490 เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 องค์การที่คุมวิชาชีพกฎหมาย เช่น เนติบัณฑิตยสภา (ซึ่งชนชั้นนำในระบอบเดิมได้วางมาตรฐานของคนที่ประกอบวิชาชีพกฎหมาย) ยังคงมีบทบาทสืบต่อมา ประเด็นสำคัญก็คือ รัฐธรรมนูญที่ทำขึ้นทั้ง 3 ฉบับแรกที่สืบทอดการณของคณะราษฎรในระดับหนึ่ง คือ พ.ร.บ.ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว 2475 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม 2475 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2489 ทั้ง 3 ฉบับนี้ ล้วนแต่ต้องโครงสร้างขององค์กรตุลาการน้อยมาก แม้จะมีความพยายามจัดระเบียบบริหารราชการฝ่ายตุลาการ โดยมีการออกพระราชบัญญัติตามมา 3-4 ฉบับ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่การออก พ.ร.บ. เหล่านี้ เป็นการออก พ.ร.บ.เพื่อจัดรูประเบียบศาลยุติธรรม แต่อุดมการณ์คณะราษฎร อุดมการณ์ประชาธิปไตย อุดมการณ์นิติรัฐ ไม่ได้ถูกบรรจุลงไปในฝ่ายตุลาการ หรือในกฎหมายของระเบียบข้าราชการตุลาการ ดังนั้น อุดมการณ์ประชาธิปไตยแทบจะไม่แทรกซึมเข้าไปเลยในการจัดรูปโครงสร้างของฝ่ายตุลาการ เช่น ไม่ได้สร้างความเชื่อมโยงของผู้พิพากษาศาลากับประชาชน ทั้งที่ในระบอบประชาธิปไตยนั้นการจัดรูปโครงสร้างของรัฐทั้งสามอำนาจ คือ อำนาจนิตินิติบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ ต้องกลับมายึดโยงกับประชาชนเจ้าของอำนาจอธิปไตยได้ แต่การจัดการระเบียบราชการฝ่ายตุลาการศาลยุติธรรม เป็นการจัดการในหมู่ผู้พิพากษาตนเอง อำนาจตุลาการกลับตัดขาดจากอำนาจในทางการเมืองหรืออำนาจประชาชน จะเห็นได้ว่าตลอดเวลาที่ผ่านมาฝ่ายนิตินิติบัญญัติ และฝ่ายบริหารอยู่ในคณะกรรมการตุลาการ (กต.) น้อยมาก บุคลากรหลักในคณะกรรมการตุลาการก็คือ คนจากฝ่ายตุลาการเอง²²⁸⁹

กล่าวได้ว่าเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คณะราษฎรจำเป็นต้องมุ่งปรับเปลี่ยนอำนาจนิตินิติบัญญัติและอำนาจบริหารเป็นสำคัญ ประกอบกับเวลานั้นยังต้องการได้คืนซึ่งเอกราชในทางศาลด้วย จึงมุ่งเน้นไปที่การทำกฎหมายสารบัญญัติ โดยไม่ได้วางรากฐานอุดมการณ์ประชาธิปไตยในวงการตุลาการ ซึ่งส่งผลกระทบต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ เพราะว่าคนในแวดวงตุลาการในเวลาต่อมาจะเป็นอาจารย์ผู้สอนวิชานิติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยจึงมีอิทธิพลต่อลูกศิษย์ในสมัยต่อมา ทั้งนี้ การที่ขาดอุดมการณ์ประชาธิปไตยส่งผลอย่างน้อย 2 ประการ คือ **หนึ่ง** การจัดการเรียนการสอนวิชานิติศาสตร์หรือวิชากฎหมายนั้นจำกัดที่กฎหมายแพ่ง กฎหมายอาญา วิธีพิจารณาความแพ่ง วิธีความพิจารณาอาญา ขาดการเรียนการสอนและการวางรากฐานกฎหมายมหาชนที่เน้นวิชานิติรัฐและประชาธิปไตย **สอง** เมื่อไม่มีการจัดตั้งศาลปกครองขึ้นตามเจตนารมณ์เดิมที่ตั้งไว้ จึงไม่ได้เกิดพัฒนาการด้านกฎหมายปกครองซึ่งปรากฏแห่งสำคัญของกฎหมายมหาชนที่จะส่งเสริมการพัฒนาอุดมการณ์ประชาธิปไตย นอกจากนั้นยังเกิด

²²⁸⁹ เรืองเดียวกัน.

การต่อสู้กันของนักกฎหมาย 2 ฝ่าย คือสำนักอนุรักษนิยมและสำนักรัฐธรรมนูญนิยม ซึ่งสุดท้ายแล้วฝ่ายอนุรักษนิยมได้รับชัยชนะตั้งแต่ปี พ.ศ.2490 สืบมาจนถึงปัจจุบัน²²⁹⁰

ความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคม

การเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเกิดขึ้นตั้งแต่วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 ทำให้มีการเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของกลุ่มคนในโครงสร้างสังคมไทย โดยกลุ่มคนที่ก้าวขึ้นมาใช้อำนาจแทนพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และตระกูลผู้ดีเก่า ก็คือผู้นำกองทัพและข้าราชการทั้งสายตุลาการและสายนักปกครอง

ในปีแรกหลังจากเกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 กองทัพมีขนาดเล็กลง ในวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ.2475 สมาชิกผู้แทนราษฎรได้มีมติให้จัดรูปกระทรวงกลาโหมใหม่ ต่อมาอีก 3 วันได้มีประกาศเรื่องการจัดระเบียบป้องกันอาณาจักร พร้อมกับแต่งตั้งพระยาพระหลพลพยุหเสนาเป็นผู้บัญชาการทหารบก ในวันที่ 9 กรกฎาคม ปีเดียวกัน มีการปลดนายทหารชั้นผู้ใหญ่ 41 นาย (เป็นเจ้านาย 8 พระองค์) ทำให้นายทหารชั้นนายพลของกองทัพเหลืออยู่เพียง 3 นาย ผู้บังคับบัญชานายทหารในทางปฏิบัติจึงเป็นเพียงนายทหารระดับพันเอกที่เหลืออยู่ประมาณ 18 นายเท่านั้น²²⁹¹ อย่างไรก็ตาม หลังจากกองทัพฝ่ายรัฐบาลปราบปรามกบฏบวรเดชได้สำเร็จ กองทัพก็มีความสำคัญมากขึ้น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมประกาศว่าการรักษาความสงบภายในเป็นปัญหาใหญ่ที่สุด กองทัพของชาติจึงมีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางทางการเมือง แม้ว่าประเทศสยามและรัฐบาลจะประสบปัญหาทางเศรษฐกิจแต่งบประมาณด้านการทหารกลับสูงขึ้นระหว่าง พ.ศ.2476-2480 กองทัพได้รับงบประมาณเพิ่มขึ้นรวมแล้วเป็นเงินถึงร้อยละ 26 ของงบประมาณทั้งหมดของประเทศ และจำนวนทหารประจำการก็เพิ่มขึ้น 2 เท่าตัว²²⁹² ผู้นำทางทหารในคณะราษฎรจึงเริ่มมีอำนาจโดดเด่นเหนือผู้นำสายพลเรือน

ในเดือนธันวาคม พ.ศ.2481 หลวงพิบูลสงคราม (แปลก ขีตตะสังคะ) ก็ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ควบกับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย อีกทั้งยังเป็นผู้บัญชาการทหารบก หนึ่งเดือนหลังจากดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีหลายกระทรวง หลวงพิบูลสงครามก็สั่งให้จับกุมกลุ่มคนจำนวนรวม 70 คนในข้อหาเคลื่อนไหวเพื่อล้มรัฐบาลและพยายามนอกระบบเก่ากลับมา ในจำนวนนี้มีทั้งสมาชิกคณะราษฎรและ “พวกนิยมเจ้า” รวมทั้งพระองค์เจ้ารังสิตฯ (กรมขุนชัยนาทนเรนทร) ต่อมาก็ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง งบประมาณของกองทัพพุ่งขึ้นเป็นร้อยละ 33 ของงบประมาณรวมของประเทศ หรือประมาณ 1 ใน 3 ของงบประมาณทั้งหมด²²⁹³ ความชอบธรรมในการสร้างกองทัพนี้มาจากการปลุกเร้าอุดมการณ์ชาตินิยม

²²⁹⁰ เรื่องเดียวกัน.

²²⁹¹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475, หน้า 233.

²²⁹² คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 196.

²²⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

เพื่อให้ประชาชนสนับสนุนนโยบาย **“สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง”** พร้อมกันนั้นก็มีการโฆษณาคำขวัญ **“เชื้อผู้นำชาติพันธุ์”** และหลวงพิบูลสงครามก็ได้รับยศ **“จอมพล”** ใน พ.ศ.2484 โดยเป็นสามัญชนคนแรกที่มียศจอมพลแห่งกองทัพไทย **พร้อมกันนั้นใน พ.ศ.2484 นี้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็มีความพยายามที่จะรื้อฟื้นบรรดาศักดิ์** อันได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยา ท่านเจ้าพระยา เจ้าพระยา ท่านพระยา ฯลฯ และให้เติมคำว่า **“หญิง”** ไว้ข้างท้ายยศของภรรยา เช่น สมเด็จเจ้าพระยาหญิง เจ้าพระยาหญิง ฯลฯ เมื่อได้รับการต่อต้านจากหลายฝ่ายจึงให้ใช้ราชทินนามเดิมเป็นนามสกุล เช่น พิบูลสงคราม อนุমান ราชธน วิจิตรวาทการ เป็นต้น²²⁹⁴

หลังจากสนับสนุนการรัฐประหารของพระยาพหลพลพยุหเสนาที่ล้มอำนาจของรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดาได้สำเร็จ **อำนาจของหลวงพิบูลสงคราม ก็ทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว** โดยได้ก้าวขึ้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมตั้งแต่ต้นปี พ.ศ.2477 ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นอกจากกองทัพจะได้รับงบประมาณสูงมากแล้ว ยังมีการปลุกเร้าประชาชนด้วยอุดมการณ์ชาตินิยมอย่างเข้มข้น โดยทำให้ประชาชนเชื่อว่าหากปราศจากกองทัพที่เข้มแข็งชาติไทยจะถูกกลืนออกจากแผนที่โลก ใน พ.ศ.2476 หลวงพิบูลสงคราม ได้เริ่มสร้างความสัมพันธ์กับประเทศญี่ปุ่น โดยติดต่อกับทูตญี่ปุ่นเพื่อขอความช่วยเหลือในกรณีประเทศสยามถูกมหาอำนาจตะวันตกก่อกวน ใน พ.ศ.2477 หลังจากที่ได้ส่งคนไปศึกษาการจัดตั้งพรรคนาซีเยอรมันแล้วหลวงพิบูลสงครามก็ได้ก่อตั้ง**กลุ่มยุวชน** ขึ้นมาโดยเลียนแบบยุวชนนาซี ใน พ.ศ. 2478 กระทรวงกลาโหมจัดให้มีการแสดงละครเรื่อง **เลือดทหารไทย** และใน พ.ศ.2478 ความสัมพันธ์กับญี่ปุ่นก็ใกล้ชิดยิ่งขึ้น โดยมีการก่อตั้ง**สมาคมญี่ปุ่นสยาม** ขึ้นมา²²⁹⁵

ในระดับราษฎร เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างจำกัด แม้ว่าวัตถุประสงค์สำคัญของคณะราษฎรจะได้แก่การ **“แก้ความผิดเคืองของราษฎร”**²²⁹⁶ แต่ก็ไม่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของระบบกรรมสิทธิ์ เพียงแต่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายด้านภาษีอากรบางอย่างและการขยายการศึกษา เนื่องจากความชอบธรรมของรัฐบาลในระบอบใหม่ส่วนหนึ่งมาจากการประกาศเป้าหมายของการปฏิวัติว่าจะ**สร้างความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคม** รัฐบาลคณะราษฎรจึงได้ยกเลิกพระราชบัญญัติยึดทรัพย์กสิกรและการเก็บเงินรัชูปการ แล้วประกาศใช้ประมวลรัษฎากร พ.ศ.2478 ซึ่งทำให้การเก็บภาษีอากรมีความเป็นธรรมมากขึ้น เพราะเก็บตามรายได้มิใช่เก็บภาษีต่อหัวเหมือนในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นอกจากนี้รัฐบาลในระบอบใหม่มายังพยายามขยายการศึกษาในทุกระดับ²²⁹⁷ เนื่องจากวางนโยบายไว้ว่า 10 ปีหลังจากการปฏิวัติ

²²⁹⁴ สายชล สัตยานุรักษ์, **พระยาอนุমানราชธน ปราชญ์สามัญชนผู้นิรมิต “ความเป็นไทย”**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2556, หน้า 26-27.

²²⁹⁵ คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 196.

²²⁹⁶ เดือน บุญนาค, **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. กรุงเทพฯ: สามัคคีธรรม 2517, หน้า 158.

²²⁹⁷ มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 ได้ครบทุกตำบลในปี พ.ศ.2478 และจัดสร้างโรงเรียนประชาบาลได้ครบทุกตำบลในปี พ.ศ.2479. โปรดดูรายละเอียดใน วารินทร์ ผาสุก. “การจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา

ประชาชนทุกคนจะได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง และเกิดระบอบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์แบบ โดยให้ประชาชนเลือกตั้งผู้แทนราษฎรทั้งหมด ไม่มีระบบการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภาจำนวนครึ่งหนึ่งอีกต่อไป นอกจากนี้ในทศวรรษ 2480 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังพยายามเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม (ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า) เช่น เปลี่ยนการใช้ภาษาไทยให้มีการแบ่งชนชั้นน้อยลง โดยให้เปลี่ยนสรรพนามเป็น “ฉัน” และ “ท่าน” เปลี่ยนการสะกดคำต่าง ๆ เพื่อให้เขียนง่ายขึ้น ซึ่งจะทำให้คนไทยใช้เวลาน้อยลงในการเรียนหนังสือเพื่ออ่านออกเขียนได้ สามารถแสวงหาความรู้และเข้าถึงข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ได้ อย่างเสมอภาคมากขึ้น มีโอกาสยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจและพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนและครอบครัวให้ดีขึ้นได้ในที่สุด

อย่างไรก็ตาม การแบ่งชนชั้นในสังคมก็ยังคงมีอยู่ ความเสมอภาคทางสังคมไม่เกิดขึ้นเท่าที่ควร เนื่องจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจไม่เปลี่ยนแปลง ระบบกรรมสิทธิ์ยังคงเหมือนเดิม เพียงแต่ลดเงินรายปีที่ถวายเจ้านายและโอนสำนักทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ให้มาอยู่ภายใต้ความดูแลของกระทรวงการคลังเท่านั้น

ความพยายามของหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) ที่จะเสนอ “เค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติ” ใน พ.ศ.2476 ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะถูกต่อต้านอย่างมาก หลวงประดิษฐมนูธรรมได้รับอิทธิพลจากนักคิดนักปรัชญาฝรั่งเศสหลายคน เช่น นักคิดที่เสนอความคิดแบบ “สังคมนิยมยูโทเปีย” ที่ประเมินปัญหาความล้มเหลวของประเทศว่าเกิดจากการที่มีคนกลุ่มหนึ่งทำงานแต่อีกกลุ่มหนึ่งเป็น “พวกหนักโลก” เพราะไม่ยอมทำงานใดๆ ตามกำลังแรงงานหรือความรู้ความสามารถของตน จึงควรแก้ปัญหาโดยให้รัฐบาลประกอบการเศรษฐกิจเสียเอง ขณะเดียวกันหลวงประดิษฐมนูธรรมก็ได้รับอิทธิพลจากพวกโซลิดาไรสม (Solidarism) ซึ่งมีทัศนะว่ามนุษย์เกิดมาเป็น “เจ้าหนี้” ของกันและกัน ต้องทำงานช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และรัฐบาลควรให้สวัสดิการแก่ประชาชน นอกจากนี้ หลวงประดิษฐมนูธรรมยังมีความคิดชาตินิยมที่ต้องการสร้างชาติให้มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ ขจัดอิทธิพลของจักรวรรดินิยมออกไป²²⁹⁸

รัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดาต่อต้านแนวทางการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่เสนอโดยหลวงประดิษฐมนูธรรม และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ก็ทรงวิจารณ์เค้าโครงเศรษฐกิจนี้ว่ามีลักษณะเหมือนแผนการทางเศรษฐกิจแบบบอลเชวิค (คอมมิวนิสต์) ที่ใช้อยู่ในประเทศสหภาพโซเวียต รัสเซีย หลวงประดิษฐมนูธรรมต้องเดินทางออกนอกประเทศเนื่องจากถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ รัฐบาลภายใต้การนำของพระยามโนปกรณนิติธาดาได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ฉบับแรก และผู้นำคณะราษฎรสายทหารหลายคน เช่น พระยาทรงสุรเดช ก็ไม่พอใจเค้าโครงเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก การต่อต้านเค้าโครงเศรษฐกิจเป็นไปอย่างรุนแรงเพราะหลวงประดิษฐมนูธรรม

ในประเทศไทย ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พุทธศักราช 2475 ถึง พุทธศักราช 2488” วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต (ประถมศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

²²⁹⁸ ไพโรจน์ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “อิทธิพลของความคิดฝรั่งเศสที่มีต่อการเมืองไทยสมัยใหม่” ใน *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475*.

เสนอให้เปลี่ยนระบบกรรมสิทธิ์ จากระบบกรรมสิทธิ์เอกชนมาเป็นระบบที่รัฐจะนำเอาทรัพย์สินรวมทั้งที่ดินของเอกชนมาจัดการเองทั้งหมด โดยรัฐจะออกพันธบัตรให้เจ้าของทรัพย์สิน ประชาชนทุกคนจะเป็นเสมือนข้าราชการที่ได้รับเงินเดือนจากรัฐ เพื่อที่รัฐจะกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมและจะทำให้เกิดความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น

เมื่อไม่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจและระบบกรรมสิทธิ์ **ชนชั้นเจ้านายและตระกูลขุนนางที่เป็นผู้ดีเก่าจึงยังคงครอบครองปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ “ที่ดิน”** มหาศาลและมีฐานะร่ำรวยสืบต่อมา โดยสามารถส่งลูกหลานไปเรียนในต่างประเทศ เมื่อกลับมาแล้วก็รับราชการหรือลงทุนในกิจการต่าง ๆ โดยมีที่ดินและทุนมากพอสำหรับการทำธุรกิจขนาดใหญ่ นอกจากนี้ยังพยายามรักษาความเป็นชนชั้นนำของกลุ่มตนเอาไว้ เช่น การแต่งงานกันในกลุ่มชนชั้นสูง การเป็นหุ้นส่วนในธุรกิจ เป็นต้น ทำให้สถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของคนชั้นสูงไม่ตกต่ำลงเท่าใดนัก แม้จะสูญเสียอำนาจทางการเมืองและไม่อาจมีสถานภาพและบทบาทสูงส่งและสำคัญดังในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ตาม

ในกรณีของตระกูลผู้นำท้องถิ่นต่างๆ สามารถรักษาสถานภาพทางสังคมเอาไว้ในฐานะชนชั้นนำของจังหวัดเพราะมีโอกาสเข้ามาเล่นการเมือง แม้ว่าตระกูลผู้นำในท้องถิ่นจะสูญเสียอำนาจทางการเมืองมาตั้งแต่มีการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 แต่ก็มิได้มีสถานภาพตกต่ำจนเกินไปจึงมีโอกาสฟื้นฟูอำนาจในระบบใหม่ เนื่องจากนโยบายของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ดำเนินการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางนั้นไม่ได้ต้องการลดสถานภาพของชนชั้นนำในท้องถิ่นอย่างทันทีทันใด แต่พยายามประนีประนอมด้วยการแต่งตั้งสมาชิกของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นให้มีตำแหน่งในระบบราชการต่อไป เช่น ใน พ.ศ.2455 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจริญราชเดช (อุ้น ภาณุตานนท์) ออกจากผู้ว่าราชการเมืองและแต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปเมืองสกลนคร²²⁹⁹ ในปี พ.ศ.2445 ให้พระยาอนุบาลสกลเขต (เมฆ) ยกบัตรทำการตำแหน่งปลัดบริเวณและทำหน้าที่นายอำเภอ ให้พระวิเศษสกลกิจ (อรดี) ทำการตำแหน่งสรรพากร ให้หลวงสกลครานุการ (นากา) บุตรพระยาประจันต์ฯ (โง่นคำ) ทำการหน้าที่สรรพากร ฯลฯ ส่วนพระยาประจันต์ประเทศธานีเจ้าเมืองนั้นให้เป็นที่ปรึกษาราชการของบริเวณต่อไป²³⁰⁰

นอกจากนี้ คนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นยังมีทรัพย์สิน เช่น ที่ดิน เงินทอง ฯลฯ มากกว่าราษฎรทั่วไป แม้ว่าผลประโยชน์ส่วนใหญ่จะถูกดึงไปสู่รัฐบาลกรุงเทพฯ แต่คนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นก็ยังมีรายได้และมีทรัพย์สินมากกว่าราษฎรทั่วไปหลายเท่าตัว ทั้งทรัพย์สินเดิมและทรัพย์สินใหม่ เช่น เจ้านายชั้นใหม่และลำปางมีรายได้จากการขอสัมปทานทำป่าไม้แล้วนำไปให้ผู้อื่นเช่าทำไม้ และการครอบครองที่ดิน

²²⁹⁹ บุญช่วย อัดถาวร. ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่างๆ, พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญช่วย อัดถาวร ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันจันทร์ที่ 3 กันยายน 2522, หน้า 98.

²³⁰⁰ สุรัตน์ วรวงค์รัตน์. (บรรณาธิการ). ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันต์ประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร). เอกสารเผยแพร่ความรู้เพื่อการศึกษา ของคณะกรรมการฝ่ายการศึกษาสโมสโรลออนส์ สกลนคร, 2523-2524, หน้า 31.

โดยการใช้บารมีที่เหลืออยู่ในการเกณฑ์แรงงานราษฎรมาทำเหมืองฝายในบริบทที่การปลูกข้าวขายขยายตัวจนที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินที่มีมูลค่าสูง ทำให้ที่ดินกลายเป็นมรดกสำคัญที่สืบทอดมายังบุตรหลานเจ้านายในตระกูลผู้นำท้องถิ่นบางคนยังลงทุนในกิจการอื่นๆ เช่น โรงงานทอผ้า โรงบ่มยาสูบ เป็นต้น²³⁰¹

การที่คนในตระกูลผู้นำท้องถิ่นยังมีตำแหน่งราชการและมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าราษฎรทั่วไป ทำให้มีโอกาสดำรงสถานภาพที่ดีไว้ได้ เช่น สามารถส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ โดยฝากไว้ที่บ้านขุนนางบางคนสนิทสนมกัน หรือมิฉะนั้นก็ให้บุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนรัฐบาลหรือโรงเรียนของมิชชันนารี จนมีการศึกษาสูงกว่าคนอื่นๆ จะเห็นได้ว่าลูกหลานของเจ้าเมืองเดิมในเวลาต่อมาได้กลายเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในระบบราชการประจำ และในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่มีการเลือกตั้ง ข้าราชการเก่าเหล่านี้ก็มักจะหันมาเล่นการเมือง ทั้งการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการเลือกตั้งสมาชิกเทศบาล บางคนได้เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและบางคนได้เป็นรัฐมนตรี เช่น ที่อุบลราชธานี เมื่อมีการเลือกตั้งครั้งแรก ในวันที่ 15 พฤศจิกายน 2476 ผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็น ส.ส. ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการเก่า หรือไม่ก็มีเชื้อสายของตระกูลผู้นำท้องถิ่น มักเป็นครูและนายควม เช่น กรณีเมืองอุบลราชธานี ก็เช่นเดียวกัน ส.ส. 3 คน ได้แก่ นายเลียง ไชยกาล จากตระกูลเจ้านายเมืองอุบลราชธานี หรือตระกูล ณ อุบล และยังเป็นหลานเขยของตระกูลเจ้านายจำปาศักดิ์ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เป็นลูกคหบดี เป็นหลานเขยของตระกูลเจ้านายจำปาศักดิ์ และเคยเป็นครูใหญ่ โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช และนายเนย สุจิมา เป็นลูกข้าราชการ มีอาชีพเป็นนายควม และเป็นหลานเขยของพระอุบลกิจประจักษ์ ตระกูลเก่าเจ้านายเมืองอุบลราชธานีเช่นเดียวกัน

ดังนั้น ในการเลือกตั้ง ส.ส. ยุคแรกๆ ในจังหวัดอุบลราชธานี ผู้ที่ได้รับเลือกเป็น ส.ส. คือ กลุ่มคนจากตระกูลที่เคยมรดกตำแหน่ง “อาญาสี่” (คือ ตำแหน่งผู้ปกครองเก่า ได้แก่ เจ้าเมือง เจ้าอุปฮาด เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตร) เนื่องจากตระกูลใหญ่ๆ เหล่านี้ มีลูกหลานจำนวนมาก เพียง 3 ชั่วอายุคนก็เกิดวงศ์วานวานเครือ ทั้งญาติสายตรง ญาติลูกพี่ลูกน้อง ญาติเกี่ยวดองทางการสมรส จำนวนมากกว่า 100 ตระกูล อีกประการหนึ่ง เป็นธรรมเนียมลาวในภาคอีสานที่มีการนับญาติกันอย่างกว้างขวาง ทำให้คนในตระกูลเก่าแก่ได้รับเลือกตั้งเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงพ.ศ. 2475-2500 ที่มีคนท้องถิ่นจำนวนน้อยที่มีการศึกษาสมัยใหม่ คนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีโอกาสเล่นการเมือง คือ ข้าราชการที่มาจากต่างถิ่นที่เข้ามาทำงานในท้องถิ่นนานจนมีอิทธิพลหรือเป็นที่รู้จักกว้างขวาง เมื่อมีการเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร ตนเองหรือบุตรหลานหรือเครือญาติก็สมควรรับเลือกตั้ง เช่น ขุนวรวิชัยธุระณเวทย์ (กรมการจังหวัดสกลนคร) ส.ส.หนองคาย น.ท.พระ

²³⁰¹ พรธมนิกา อพิษฐพงศ์, “เจ้า ไพร่ กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427-2476” วิทยานิพนธ์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2532, หน้า 124-134.

ศรการวิจิตร ข้าราชการบำนาญ (ส.ส.นครพนม) เป็นต้น จะเห็นได้ว่ากลุ่มคนนี้เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองก็สามารถปรับตัวเข้ากับระบบใหม่ได้อย่างรวดเร็วเช่นกัน²³⁰²

คนในตระกูลพ่อค้าใหญ่ในท้องถิ่น เช่น พ่อค้าลาวและพ่อค้าจีน ก็มีโอกาสนประสบความสำเร็จทางการเมืองเช่นกัน เพราะเป็นกลุ่มคนที่มีฐานะดี มีบารมี มีเครือข่ายมาก และมีผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์มาก เช่น คนลาวได้แก่นายเตียง ศิริขันธ์ (ส.ส.สกลนคร ช่วง 2480-2495) เป็นบุตรของนายฮ้อยบุคดีผู้ซึ่งทำการค้ากว้างขวางครอบคลุมในพื้นที่เขตอีสานเหนือจนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนิเทศพาณิชย์ นายฟอง สิทธิธรรม (ส.ส.จังหวัดอุบลราชธานี 2480-2491) ซึ่งเป็นบุตรของนายฮ้อยจากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น ส่วนคนเชื้อสายจีนที่มีคุณสมบัติในการสมัครในการรับเลือกตั้งทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่นก็ได้เข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองตั้งแต่แรกเริ่มของการเลือกตั้งดังจะเห็นได้จากชื่อที่เป็นภาษาจีน เช่น นายฮวด ทองโรจน์ (ส.ส.มหาสารคาม) นายกิมไข่ ศรีสมบุญ นายฮกต่าย โกศลวิทย์ นายกิมจวน จัยวัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) เป็นต้น²³⁰³

มีคนจากตระกูลชาวนาจำนวนหนึ่งที่ได้รับการเลือกตั้ง แต่โดยทั่วไปแล้วคนในตระกูลชาวนามีโอกาสเล่นการเมืองน้อยมากเนื่องจากมีรายได้น้อย จึงยากที่จะมีโอกาสได้รับการศึกษาระดับสูงจนสามารถเล่นการเมืองได้ รายได้ของชาวนาในปี พ.ศ.2473 ตามรายงานของซิมเมอร์แมน พบว่า ในภาคต่างๆ มีรายได้ต่อครอบครัวต่อปีสามารถจำแนกได้ดังนี้ ภาคกลาง 279 บาท ภาคเหนือ 176 บาท ภาคใต้ 125 บาท และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ต่ำสุดคือ 83 บาท²³⁰⁴ นอกจากนี้กลุ่มนี้ยังมีภาระหนักที่สำคัญที่ต้องจ่ายให้แก่รัฐก็คือ การต้องจ่ายเงินรัชูปการให้แก่รัฐ (ตาม พ.ร.บ.เงินรัชูปการ พ.ศ. 2464) อีกด้วย

แม้ว่าภายหลัง พ.ร.บ.ประถมศึกษา พ.ศ.2464 ที่บังคับให้ราษฎรส่งบุตรหลานอายุตั้งแต่ 7-14 ปี เข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนประถมศึกษานั้น การศึกษาแบบใหม่นี้จะเป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยเหยิบฐานะทางสังคมของกลุ่มนี้ได้²³⁰⁵ แต่ถ้าหากพิจารณาโรงเรียนก่อน พ.ศ.2475 นั้นจะพบว่า โรงเรียนในจังหวัดต่างๆ เปิดสอนเพียงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1-3 เท่านั้น เว้นแต่เป็นจังหวัดที่เป็นที่ตั้งมณฑลจึงสอนได้ถึงมัธยมปีที่ 6 ส่วนคนที่จะเรียนต่อมัธยมปีที่ 7 และ 8 ต้องไปเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบและโรงเรียนเทพศิรินทร์ทราวาส ที่กรุงเทพฯ สำหรับโรงเรียนประจำจังหวัดร้อยเอ็ด คือ โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย เป็นโรงเรียนที่เคยตั้งมณฑลเปิดสอนมัธยม 1-6 นักเรียนที่จบมัธยมปีที่ 3 จากจังหวัดมหาสารคามและกาฬสินธุ์ที่เคยขึ้นกับมณฑล

²³⁰² ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546, หน้า 110.

²³⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114-115.

²³⁰⁴ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน. ชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525, หน้า 18-20.

²³⁰⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 116

ร้อยละส่วนมากมาเรียนต่อที่โรงเรียนดังกล่าว²³⁰⁶ ส่วนที่จังหวัดอุดรก็เช่นกัน พวกที่อยู่จังหวัดสกลนครและหนองคายนั้น ในปี พ.ศ.2475 มีเพียงมัธยมปีที่ 5 หากต้องการเรียนต่อที่จังหวัดอุดรธานี เนื่องจากเคยเป็นที่ตั้งมณฑลมาก่อน และหากต้องการศึกษาต่อในระดับมัธยม 7-8 ก็ต้องลงมาเรียนที่กรุงเทพฯ โดยขออาศัยตามวัด หรือบ้านข้าราชการ ญาติ พี่น้อง²³⁰⁷

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า โอกาสที่บุตรหลานของคนกลุ่มนี้จะมีโอกาสเลื่อนฐานะโดยผ่านการศึกษา นั้นเป็นไปด้วยความยากลำบาก เริ่มตั้งแต่จะต้องหาที่เรียนในเมืองต่างๆ ของภาคอีสานก่อนที่จะย้ายลงมาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ โดยทั่วไปที่มาอาศัยในเมืองก็ได้พักอาศัยกับญาติ ครู หรืออาจขออาศัยกับผู้ที่มีฐานะดี โดยทำหน้าที่เป็นเด็กรับใช้ในบ้านเพื่อแลกเปลี่ยนกับอาหารและที่พัก และบางรายอาจอาศัยวัดในการเรียนหนังสือ รวมทั้งบางรายอาจใช้วิธีขมวย ที่เรียกว่า **“ค้ากำปั้น”** ในการหาเงินเป็นค่าเล่าเรียน นอกจากนี้แล้วบางรายอาจใช้วิธีการบวชเณรและบวชเป็นพระ จากนั้นจึงลาสิกขาบทแล้วเข้าสู่ระบบราชการ นักการเมืองอีสานหลายคนที่มีภูมิหลังเป็นคนในกลุ่มนี้ เช่น นายจำลอง ดาวเรือง (ส.ส.จังหวัดมหาสารคาม ช่วง พ.ศ. 2480-2490) นายสวัสดิ์ พึ่งตน (ส.ส. จังหวัดขอนแก่น ช่วง พ.ศ.2495) นายนิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์ (ส.ส. จังหวัดร้อยเอ็ด ช่วง พ.ศ.2491-2500) เป็นต้น²³⁰⁸

ผู้สมัคร ส.ส. บางคนที่เป็นคนในตระกูลชาวนา จะได้คะแนนเสียงจากคนชนบท เช่น การเลือกตั้งในปี พ.ศ.2480 นายฟอง สิทธิ ส.ส.อุบลราชธานี ส่วน ส.ส. ที่มาจากตระกูลเก่า เช่น นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายทิม ภูริพัฒน์ นายเลียง ไชยกาลจะมีคะแนนเสียงในเขตเมืองมาก ส่วนผู้หญิงนั้น ในการเลือกตั้งเมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ.2492 (การเลือกตั้งครั้งที่ 7) และเมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2495 (การเลือกตั้งครั้งที่ 8) อุบลราชธานีได้มี ส.ส.หญิงคนแรกของจังหวัดและคนแรกของประเทศไทย คือ นางอรพิน ไชยกาล ซึ่งเป็นหลานสาวของตระกูลเก่าที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้านายทางจำปา ศักดิ์และเจ้านายในเมืองอุบล อีกทั้งเคยเป็นครูใหญ่โรงเรียนนารีอนุกุล (พ.ศ. 2467) และเป็นภรรยาของนายเลียง ไชยกาล²³⁰⁹

กล่าวได้ว่า ในการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร พ.ศ.2476 ในภูมิภาคต่างๆ กลุ่มที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าเมืองหรือผู้นำท้องถิ่นเดิม และมีอาชีพเป็นข้าราชการ ครู หรือทนายความ กับกลุ่มพ่อค้า เป็นกลุ่มที่มีโอกาสเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองระดับชาติและระดับท้องถิ่นตามกลไกของระบบการเมืองสมัยใหม่ได้ ส่วนกลุ่มราษฎรที่เป็นชาวไร่ชาวนานั้นมักได้รับเลือกตั้งในระดับ “ผู้แทนตำบล” ซึ่งเป็นผู้ที่จะไปเลือกผู้แทนราษฎรอีกทอดหนึ่ง นอกจากนี้แล้ววงการเมืองของคนที่เป็นชาวไร่ชาวนาก็อยู่ในระดับท้องถิ่น คือได้รับการเลือกตั้ง

²³⁰⁶ นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์. **ไทยลาว-อีสาน**. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2529, หน้า 92 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

²³⁰⁷ หจข. เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี เลขที่แฟ้ม สร. 0201.8/13 เรื่อง หลวงวรรณดิปริชา พ.ศ.2475-2476 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

²³⁰⁸ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494**, หน้า117.

²³⁰⁹ วีระ ฤทธิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545, หน้า 65.

เป็นสมาชิกสภาจังหวัดและเมือง แต่ไม่สามารถเข้าถึงตำแหน่งทางการเมืองระดับชาติได้ ยกเว้นจำนวนน้อยมากเท่านั้นที่มีโอกาสได้รับการศึกษาสูงจะสามารถเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองระดับชาติได้ในช่วงทศวรรษ 2480 หรือสมัยการเลือกตั้งครั้งที่ 2 เป็นต้นมา²³¹⁰

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เป็นผลกระทบโดยตรงจากการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เป็นความเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณมากกว่าในเชิงคุณภาพ เนื่องจากการมีสภาผู้แทนราษฎร ทำให้ราษฎรมีโอกาสเรียกร้องจากรัฐผ่านสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เช่น ในภาคอีสาน บทบาทของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอีสาน แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มแรก เป็นกลุ่มอนุรักษนิยม มีพื้นฐานมาจากครอบครัวเจ้าเมืองเก่า หรือเคยเป็นข้าราชการระดับสูงในท้องถิ่นมาก่อน กลุ่มนี้เป็นผู้ให้คำแนะนำปรึกษาแก่รัฐบาล เน้นให้แก้ไขปัญหาและสร้างความก้าวหน้าให้กับจังหวัด กลุ่มที่ 2 คือ กลุ่มเสรีนิยม มุ่งเน้นทั้งการแก้ไขปัญหาในท้องถิ่นและการทำหน้าที่เป็นตัวแทนฝ่ายนิติบัญญัติ พิจารณาร่างพระราชบัญญัติสำคัญต่างๆ ของชาติด้วย แต่ทั้งสองกลุ่มก็เห็นปัญหาเหมือนกันคือ ปัญหาเรื่องน้ำของภาคอีสาน ปรากฏว่าในสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดเลย สุรินทร์ นครราชสีมา อุตรดิตถ์ และมหาสารคาม เป็นผู้มีบทบาทในปัญหาเรื่องน้ำของภาคอีสานอย่างเด่นชัด เนื้อหาของการอภิปรายและตั้งกระทู้เริ่มตั้งแต่มีการประชุมสภา เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2476 จนกระทั่งรัฐบาลตกลงจัดการพัฒนาแหล่งน้ำในอีสานขึ้นในปี พ.ศ.2482²³¹¹

นอกเหนือจากการตั้งกระทู้ถามอย่างเปิดเผยแล้ว สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสานยังรวบรวมรายชื่อสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรแต่ละจังหวัดเสนอให้รัฐบาลดำเนินการพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานอย่างเร่งด่วน **แรงผลักดันเหล่านี้ทำให้การพัฒนาแหล่งน้ำในอีสานเดินหน้าอย่างรวดเร็ว** การสำรวจใช้เวลาเพียง 6 ปี ผิดกับการสำรวจทั่วๆ ไปใช้เวลากว่า 10 ปี²³¹² โครงการชลประทานภาคอีสานระยะนี้มีอยู่ 8 แห่งด้วยกันคือจังหวัดนครราชสีมา 2 โครงการ คือ โครงการลำตะคองและโครงการทุ่งสัมฤทธิ์ จังหวัดสุรินทร์ โครงการห้วยเสนง จังหวัดอุตรดิตถ์ โครงการห้วยหลวง จังหวัดเลย โครงการห้วยน้ำหมาน จังหวัดหนองคาย โครงการลุ่มน้ำโขง จังหวัดมหาสารคาม โครงการบ้านตูม-บ้านตัว จังหวัดร้อยเอ็ด โครงการทุ่งแซงบาดา โครงการเหล่านี้เริ่มต้นก่อสร้างในปี พ.ศ.2482 เป็นต้นมา²³¹³ ส่วนหนึ่งเป็นโครงการเพื่อการจัดหาน้ำช่วยเหลือพื้นที่เพาะปลูกของราษฎร โดยจัดทำในลักษณะเหมืองฝาย (การทดน้ำ และส่งน้ำ) ซึ่งจะควบคุมบังคับส่งน้ำให้เหมาะแก่การเพาะปลูก ทั้งในช่วงขาดฝนและช่วงน้ำมากเกินความต้องการ โครงการนี้ได้แก่ โครงการลำตะคอง และโครงการทุ่งสัมฤทธิ์ นครราชสีมา โครงการห้วยเสนง สุรินทร์

²³¹⁰ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 – 2494, หน้า 118.

²³¹¹ ประภาพร แพงพะเนาว์, “การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2482-2506” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535, หน้า 94-96.

²³¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า101.

²³¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

โครงการห้วยหลวง อุดรธานี โครงการห้วยน้ำหามาน เลย อีกส่วนหนึ่งเป็นโครงการเพื่อบรรเทาอุทกภัยแบบคันกันน้ำริมลำน้ำสายใหญ่ ได้แก่ โครงการลุ่มน้ำโขง หนองคาย โครงการบ้านดุม-บ้านดัว มหาสารคาม โครงการทุ่งแซงบาดาล ร้อยเอ็ด²³¹⁴

นอกจากโครงการชลประทานแล้ว **หลังการปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475 ยังมีการสร้างถนนในภาคอีสาน** เช่น กรมทางสร้างถนนสายหลักจากอุบลราชธานีผ่านอำนาจเจริญไปมุกดาหาร ในปี พ.ศ.2477 และต่อไปถึงนครพนม อุดรธานี หนองคาย เพราะกลุ่ม ส.ส.อย่าง ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ฟอง สิทธิธรรม และ เลียง ไชยกาล ได้เสนอปัญหาความเดือดร้อนของราษฎรให้รัฐบาลรับรู้ พร้อมทั้งให้รัฐบาลจัดงบประมาณบำรุงชาวชนบท ในเรื่องการศึกษาและเศรษฐกิจ กับให้ยกเลิกการเก็บภาษีที่ไม่เป็นธรรม ทำให้เมืองอุบลได้รับความเอาใจใส่มากขึ้น เขตชุมชนเมืองได้ขยายตัวออกไปอีก จนมีการจัดตั้งเป็นเทศบาลเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2478²³¹⁵

กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองที่ทำให้มีผู้แทนราษฎร มีส่วนทำให้สาธารณูปโภคต่างๆ ในท้องถิ่นห่างไกลดีขึ้นกว่าเดิม แต่ก็ยังจำกัดอยู่ในอาณาบริเวณแคบๆ ยังไม่มีผลกระทบต่อการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจของคนส่วนใหญ่

ปัญหาทางเศรษฐกิจอีกประการหนึ่งที่รัฐบาลคณะราษฎรพยายามแก้ไขคือปัญหาเรื่องคนจีนส่งเงินกลับไปประเทศจีนแทนที่จะลงทุนในประเทศไทย ซึ่งรัฐบาลเห็นว่าเป็นปัญหาสำคัญที่ทำให้ประเทศไม่พัฒนา รัฐบาลจึงห้ามธนาคารส่งเงินกลับไปประเทศจีน ในเวลานั้นธนาคารจีนส่วนใหญ่พัฒนาจากร้านโพงยี่กวนเดิม เช่น ธนาคารซุ่นฮกซึ้ง ธนาคารตันเป็งซุน ธนาคารกวางซุนหลี และธนาคารเซ่งซุนหลี เป็นต้น เมื่อเปลี่ยนมาเป็นธนาคารแล้วธุรกิจส่งเงินกลับไปประเทศจีนก็ยังคงดำเนินการต่อมา ในกลางปี พ.ศ.2482 รัฐบาลได้จับกุมชาวจีนที่เป็นผู้จัดการธนาคารหลายคนในข้อหาสมรู้ร่วมคิดกันในการรวบรวมเงินและลักลอบส่งเงินจากประเทศไทยไปยังประเทศจีน รวมทั้งผู้จัดการธนาคารโอเวอร์ซีไชนีส และผู้จัดการธนาคารกวางตุ้ง หลังจากเหตุการณ์นี้บทบาทธนาคารจีนก็ซบเซาลง²³¹⁶

ความเปลี่ยนแปลงในด้านการศึกษา

ใน “หลัก 6 ประการ” ที่คณะราษฎรประกาศในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 ระบุว่า “จะต้องให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร” และอุดมคติเรื่องความเสมอภาคที่มีอิทธิพลในสังคม ทำให้รัฐบาลคณะราษฎรมีนโยบายขยายการศึกษาทุกระดับ รวมทั้งการตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งเปิดโอกาสให้ชนชั้นกลางส่วนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจในระดับปานกลางหรือค่อนข้างต่ำแต่ใฝ่หาความก้าวหน้าในชีวิตสามารถเข้าศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา ใน พ.ศ.2477 ซึ่งมหาวิทยาลัยวิชา

²³¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-117.

²³¹⁵ ธีระ อุตวิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545, หน้า 7.

²³¹⁶ พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทย ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่ โศกนาฏกรรม**, หน้า 196.

ธรรมศาสตร์และการเมืองเปิดสอนเป็นปีแรกนั้นมีผู้สมัครเข้าเรียนถึง 7,094 คน และเมื่อถึง พ.ศ.2490 ก็มี
 ชื่อนักศึกษาอยู่ในทะเบียนถึง 16,429 คน (ร้อยละ 3 ของประชากรในกรุงเทพฯ) ส่วนหนึ่งของผู้สมัครเรียน
 เป็นคนต่างจังหวัดซึ่งมักเป็นบุตรของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในจังหวัดหรือไม่ก็เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย แม้ว่าผู้
 เข้าเรียนจะสำเร็จการศึกษาน้อยมาก เช่น มีผู้เรียนสำเร็จใน พ.ศ.2490 เพียง 335 คน ใน พ.ศ.2491 เพียง
 290 คน และใน พ.ศ.2492 เพียง 382 คน เป็นต้น²³¹⁷ แต่จำนวนผู้สมัครเข้าเรียนก็สะท้อนความต้องการที่จะ
 ศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมของคนจำนวนมาก ซึ่งการศึกษาในระบอบการปกครองใหม่ก็เปิดโอกาสให้คน
 จำนวนหนึ่งยกระดับฐานะทางสังคมของตนเองได้

การขยายตัวของการศึกษาทำให้จำนวนครูขยายตัวขึ้นด้วย ครุบางส่วน "สอนนอกตำรา" โดยการ
 วิพากษ์วิจารณ์สังคม สร้างทัศนคติใหม่ ๆ และสร้างแรงบันดาลใจแก่เยาวชนมาตั้งแต่ทศวรรษ 2460 และ
 ทศวรรษ 2470 เมื่อมีการเลือกตั้งสภาผู้แทนราษฎรก็ปรากฏว่าผู้ที่ได้รับเลือกตั้งส่วนใหญ่เป็นครู²³¹⁸

เรื่องที่รัฐบาลให้ความสำคัญที่สุดก็คือมุ่งขยายการศึกษาในระดับประถมศึกษา ซึ่งเป็นภารกิจเดิมที่
 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้พยายามผลักดันมาในระบอบเก่า²³¹⁹ โดยสภาผู้แทนราษฎรมิได้เห็นชอบให้
 ประกาศใช้ "แผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2475"

ในด้านเนื้อหาความรู้ ในช่วงแรกที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง เนื้อหาของแบบเรียนมี
 ความเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก เช่น มีแบบเรียนของเอกชนที่ใช้ประกอบวิชาภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ของชั้น
 มัธยมศึกษาที่เพิ่มการยกย่องคนธรรมดาสามัญขึ้นเป็นหนึ่งในวีรบุรุษซึ่งอนุชนรุ่นหลังควรถือเป็นเยี่ยงอย่าง นั่น
 คือ พันท้ายนรสิงห์ ซึ่งแสดงว่าคนธรรมดาสามัญหากประกอบคุณงามความดีก็สามารถที่จะได้รับการยก
 ย่องเชิดชู²³²⁰ นอกจากนี้พันท้ายนรสิงห์ยังเป็นแบบอย่างของผู้ที่เคารพกฎหมายซึ่งสอดคล้องกับการที่
 รัฐบาลในระบอบใหม่ต้องการเน้นหลัก "นิติรัฐ" มากขึ้น ส่วน **แบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎร เล่ม 1** ได้
 อธิบายสถานะกะษัตริย์ว่าเป็น "หัวหน้าของชาติ" มีอำนาจอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ และแบบเรียนยังพยายามลด
 ความสูงส่งของพระมหากษัตริย์ โดยใช้คำว่า "**กษัตริย์**" แทน ทั้งยังมองว่ากษัตริย์เป็นมนุษย์ธรรมดาย่อมมี
 ความคิดหรือการกระทำที่ผิดพลาดได้ และกล่าวว่าการปกครองที่กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดนั้น ย่อมมีโอกาส
 ผิดพลาดได้มากเพราะเป็นความคิดเห็นของคนๆ เดียวหรือน้อยคน และยังย้ำว่าเจ้าของประเทศที่แท้จริงนั้น
 คือราษฎร²³²¹

**เมื่อมีการจัดพิมพ์แบบเรียนใหม่ ๆ ขึ้นมาใน พ.ศ. 2476 เนื้อหาที่แตกต่างไปจากเนื้อหาใน
 ปี พ.ศ.2475 อย่างมีนัยยะสำคัญ** คือ มีการกล่อมเกล่าให้ตระหนักในหน้าที่พลเมืองดี โดยให้ยึดหลัก 6

²³¹⁷ ประจักษ์ ก้องกีรติ, และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ...การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาปัญญาชนก่อน 14 ตุลา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548, หน้า 47-53.

²³¹⁸ ปวีณา วงษ์มี, "รัฐไทยกับการกล่อมเกล่าทางการเมืองผ่านแบบเรียนในช่วง พ.ศ. 2475 – 2487" วิทยานิพนธ์อักษรศา
 สตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543, หน้า 44-45.

²³¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

²³²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

²³²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-56.

ประการของคณะราษฎร รวมทั้งกระตุ้นให้นักเรียนตระหนักด้วยว่าความเจริญของประเทศขึ้นอยู่กับการศึกษา ราษฎรมีความรักชาติบ้านเมือง และปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง พร้อมกันนั้นก็กล่อมเกล้าให้เข้าใจและเลื่อมใสการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญที่มีความชัดเจนของเดิมมาก ทั้งรายละเอียดและหลักการของรัฐธรรมนูญ ตลอดจนการทำความเข้าใจสถานะของพระมหากษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ ทั้งนี้ มีการประนีประนอมโดยการเปลี่ยนคำว่า "กษัตริย์" เป็น "พระมหากษัตริย์" และทำที่ในการวิพากษ์วิจารณ์พระมหากษัตริย์ก็อ่อนลง²³²²

วิกฤตการณ์ทางการเมืองอันเนื่องมาจากการเสนอ **“เค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ”** ของหลวงประดิษฐมนูธรรม ซึ่งส่งผลต่อมาทำให้เกิดการปิดสภาโดยพระยามโนปกรณนิติธาดา ตามมาด้วยการยึดอำนาจของคณะราษฎรสายทหารที่นำโดยพระยาพลพลพยุหเสนาและหลวงพิบูลสงคราม ความขัดแย้งในคณะราษฎรก็สูงขึ้นมาก ดังนั้น ในทศวรรษ 2480 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงเริ่มดำเนินนโยบายชาตินิยม โดยเรียกร้องให้คนทุกกลุ่มร่วมกัน **“สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง”** ทั้งนี้ ก็เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การทุ่มเทงบประมาณในการสร้างกองทัพ ซึ่งจะส่งผลให้ฐานอำนาจทางทหารของจอมพล ป. พิบูลสงครามแข็งแกร่งยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้คนทุกกลุ่มในสังคมสนับสนุนรัฐบาลในระบอบใหม่มากขึ้นเมื่อเชื่อว่ารัฐบาลจะนำชาติไทยไปสู่ความเป็นชาติมหาอำนาจ

ความคิดชาตินิยมในยุคนี้แตกต่างจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ให้ความสำคัญแก่พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำแห่งชาติ โดยเปลี่ยนมาเน้นความหมายของ **“ชาติไทย”** ในแง่ที่เป็นชาติของคนเชื้อชาติไทยทุกคน ทั้งนี้โดยให้ความหมายคำว่า **“เชื้อชาติไทย”** ว่างกว้างมาก ครอบคลุมถึงคนหลายชาติพันธุ์ทั้งในและนอกประเทศสยาม เช่น ลาว มอญ เขมร พม่า ญวน ไทใหญ่ ฯลฯ พร้อมกันนั้นรัฐบาลก็ประกาศเปลี่ยนชื่อประเทศสยามเป็น **“ประเทศไทย”** ใน พ.ศ.2482 เพื่อให้ตรงกับชื่อเชื้อชาติไทย อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะสร้างจินตนาการใหม่ว่า **“ชาติไทย”** จะเป็นชาติของคนเชื้อชาติไทยทุกคน แต่ยังคงให้ความสำคัญแก่ผู้นำของชาติอย่างสูง ภายใต้คำขวัญ **“เชื้อผู้นำชาติพันธุ์”**

การเน้นความสำคัญของ **“เชื้อชาติไทย”** นี้มีมาแล้วตั้งแต่ก่อนการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ดังปรากฏชัดเจนในหนังสือเรื่อง **หลักไทย** ของขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์) ซึ่งได้รับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ.2471 หนังสือเล่มนี้ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากหนังสือของ วิลเลียม คลิฟตัน ดอดด์ (William Clifton Dodds) เรื่อง **The Tai Race: Elder Brother of the Chinese** ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ.2466 นอกจากจะยอมรับทฤษฎีของดอดด์เรื่องไทยเคยเป็นเชื้อชาติที่ยิ่งใหญ่ในแผ่นดินจีนก่อนเชื้อชาติจีน และเรื่องอาณาจักรน่านเจ้าเป็นอาณาจักรไทยที่ถูกพวกมองโกลตีแตกซึ่งทำให้คนเชื้อชาติไทยต้องอพยพลงมาสร้างอาณาจักรสุโขทัยแล้ว ขุนวิจิตรมาตรายังเน้นเรื่องราวการเสียดินแดนแก่มหาอำนาจในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นการสร้างความท้อแท้เพื่อให้คนไทยรักชาติ มีจิตใจแบบนักรบที่สามารถเสียสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อปกป้อง **“ชาติไทย”** ของคน **“เชื้อชาติไทย”** ให้มีเอกราชตลอดไป การเขียนประวัติศาสตร์ไทยในลักษณะนี้ขยายตัวขึ้นมากในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 โดยมีนักเขียน

²³²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 72-75.

ประวัติศาสตร์หลายคนที่ทำหน้าที่เผยแพร่ความรู้ออกไปในวงกว้าง เช่น หลวงวิจิตรวาทการ พระยาอนุมานราชธน นอกจากนี้ยังมีการแต่งเพลงชาติที่ขึ้นต้นว่า “ประเทศไทยรวมเลือดเนื้อชาติเชื้อไทย” อีกด้วยอุดมการณ์ชาตินิยมตามคติเชื้อชาตินิยมเช่นนี้เป็นรากฐานทางความรู้สึกนึกคิดของคนไทยในยุคที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำเนินนโยบายสร้างชาติให้เป็นมหาอำนาจ เรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศสและอังกฤษ และนำประเทศเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 ในที่สุด

นอกจากจะมีการตีพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์ไทยที่เขียนในกรอบอุดมการณ์ชาตินิยมแบบเชื้อชาตินิยมหลายเรื่องแล้ว กระทรวงธรรมการภายใต้การบริหารงานของหลวงสินธุสงครามชัย ยังสนับสนุนนโยบายรัฐบาลที่โน้มเอียงไปทางชาตินิยม-ทหารนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม²³²³ โดยมีการปลูกฝังกล่อมเกลายาวนานตามโครงการที่วางเอาไว้ ดังนี้

ประการแรก ได้จัดให้มีการแต่งแบบเรียนให้มีเนื้อเรื่องประกอบด้วยประวัติผู้กล้าหาญของประเทศสยามทั้งบุรุษและสตรี มีคุณธรรมอันเป็นเครื่องส่งเสริมให้เกิดความรักชาติ

ประการที่สอง พานักเรียนไปดูสถานที่สำคัญต่างๆ ให้นักเรียนเห็นถึงการกอบกู้และทรงไว้ซึ่งอิสรภาพของไทย การถูกทำลายหรือการข่มเหงจากศัตรู หรือผลผลิตของชาติในงานอุตสาหกรรม เกษตรกรรม ทรัพยากรของชาติ ศิลปะของชาติ การกล่อมเกลายเช่นนี้ถือว่าได้อิทธิพลแนวคิดจากญี่ปุ่นค่อนข้างมาก

ประการที่สาม กิจกรรมในโรงเรียนที่ควรปลูกฝังให้รักชาติ การเน้นให้ความรู้แก่นักเรียนหญิงเพื่อเป็นหลักในการอบรมบุตรธิดาของตนให้มีคุณธรรมรักชาติ โรงเรียนควรมีสัญลักษณ์เตือนใจถึงชาติ ในวิชาพลศึกษาควรมีกีฬาที่ปลูกฝังความกล้าหาญเช่น วิชากระบี่กระบองที่ปลูกฝังความกล้าหาญเช่นเดียวกับวิชาฟันดาบของญี่ปุ่น²³²⁴

มีแบบเรียนจำนวนมากทั้งที่แต่งใหม่ และนำเอาความรู้เก่าสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาปรับปรุงให้เข้ากับสมัย หนังสืออ่านปลูกใจนักเรียน ของ ไข่ เรื่องศิลป์ ที่เป็นแบบเรียนชั้นมัธยมต้น ประกอบวิชาความรู้เรื่องเมืองไทย พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2479 เน้นการส่งเสริมให้รักชาติ ผู้แต่งได้เริ่มจากการพรรณนาให้นักเรียนเห็นถึงความดีงามของสยามประเทศในแง่ภูมิศาสตร์ ภูมิอากาศที่เหมาะสมเทียบกับประเทศอื่นๆ ที่หนาวจัด หรือแห้งแล้งทรมานดาร แม้กระทั่งมีภัยธรรมชาติอย่างภูเขาไฟ ไม่เพียงเท่านั้นยังมีการกล่าวขานถึงความดีงามของชนชาติไทย ที่มีความกล้าหาญ ความเจริญ เข้มแข็ง มีความเป็นเอกราช มีความสามารถ เทียบกับชนชาติอื่นๆ ที่ล่าหลัง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เพื่อจูงใจให้นักเรียนรัก ภูมิใจและรักชาติบ้านเมือง ที่จะทำให้มีความพยายามทำความดีให้บ้านเมือง นอกจากนั้นยังมีการเสนอด้วยว่า ควรให้แสดงความเคารพต่อ “หลักสำคัญของชาติ อันประกอบด้วย “กษัตริย์ รัฐธรรมนูญ พุทธศาสนา และธงชาติ” สิ่งเหล่านี้เป็นความคิดใหม่ในแบบเรียน นอกจากนั้นยังสนับสนุนให้แสดงความรักชาติด้วยการอุดหนุนสินค้าไทย เพราะมีคน

²³²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

²³²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-117.

ต่างชาติจำนวนมาก [ซึ่งก็คือคนจีน] ที่เข้ามาหากินในเมืองไทย และคอยกอบโกยเงินทองส่งไปให้ลูกเมียญาติพี่น้องในเมืองนอกเสมอๆทุกปี²³²⁵

การยกย่องเชิดชูวีรบุรุษและวีรสตรีที่เสียสละเพื่อชาติทั้งที่เป็นคนธรรมดาสามัญและพระมหากษัตริย์ในอดีต ปรากฏอย่างเด่นชัดในแบบเรียน โดยในยุคนี้มุ่งเน้นไปที่ผูกโยงวีรกรรมเรื่องชาติ เพราะความรักชาติมากกว่า เช่น กรณีสมเด็จพระสุริโยทัยที่เดิมให้ความสำคัญแก่ความรักและกตัญญูต่อสามี เปลี่ยนมาผูกโยงกับความรักชาติ หรือการเน้นวีรกรรมพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ไม่ค่อยได้รับการยกย่องในอดีตที่ผ่านมา ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวนี้นี้ให้ความสำคัญกับการทหารเป็นอย่างมาก²³²⁶

นอกจากนี้ยังมีวิชาที่ใช้เป็นสื่อในการถ่ายทอดอุดมการณ์ทางการเมืองสู่เยาวชนโดยตรง คือวิชา **หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม** ซึ่งเป็นวิชาที่สร้างขึ้นใหม่โดยเฉพาะ แบบเรียนวิชานี้กล่อมเกล่าให้เข้าใจและเลื่อมใสในระบอบใหม่ เพิ่มเติมการอธิบายเรื่องพระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญที่เน้นรัฐธรรมนูญมากขึ้น ให้รัฐธรรมนูญเป็นหลักประจำชาติที่ควรเคารพและเลื่อมใสศรัทธา ส่วนพระมหากษัตริย์ได้รับการอธิบายเพิ่มเติมมาว่ามีฐานะเป็น "หลักของชาติ" ที่ถือว่าได้รับการถวายพระเกียรติมากขึ้น แต่ไม่เน้นความเป็นสมมติเทพ นั่นคือพระมหากษัตริย์มีแต่พระคุณ ไม่มีพระเดช²³²⁷

อนึ่ง ศิลปะ ก็ถูกใช้เป็นสื่อในการปลูกฝังความคิดชาตินิยมและระบบคุณค่าที่รัฐต้องการ ดังที่หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร ได้กล่าวถึงหน้าที่ของกรมศิลปากรไว้ ใน พ.ศ.2478 ความว่า

ต่อไปนี้เราจะต้องทำงานเพื่อชาติเพื่อประชาชน งานสำคัญของพวกเราคือรักษาศิลปะของชาติไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ แสดงให้คนต่างชาติแลเห็นว่าเรามีอารยธรรมและวัฒนธรรม เรามีหน้าที่ช่วยพลเมืองให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความเบิกบานรื่นรมย์ แลเห็นโลกเป็นที่สุขสบาย เรามีหน้าที่ให้การศึกษาแก่เยาวชนโยวิธีใช้ศิลปะของเราเป็นอุปกรณ์ เรามีหน้าที่จงใจชนชาติไทยทั้งหลายที่ยังแตกฉานชานเขี้ยวอยู่ในดินแดนต่างๆ ให้เขารู้สึกว่าแหล่งกลางแห่งอารยธรรมและวัฒนธรรมของเราอยู่ในประเทศไทยนี้²³²⁸

ศิลป พีระศรี เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในการทำให้เกิดศิลปะแห่งชาติขึ้นมา โดยพยายามทำให้ศิลปะแห่งชาติกลายเป็นสมบัติร่วมของพลเมืองทุกคน และใช้ศิลปะเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังความงามโดยแฝงเร้นระบบคุณค่าที่มีความสำคัญต่ออำนาจการเมืองเอาไว้ เช่น การสร้างประติมากรรมแบบฟาสซิสต์ ที่ทำให้ผู้ชมศิลปะเกิดความประทับใจและสำนึกในคุณค่าของการมีร่างกายที่แข็งแรงบึกบึน พร้อมทั้งจะทำงานหรือเป็นทหารรับใช้ชาติ มีการจัดการศึกษาทางศิลปะในระดับอุดมศึกษาเพื่อสร้างศิลปินที่จะผลิตผลงาน

²³²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

²³²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-128.

²³²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

²³²⁸ วิจิตรวาทการ, หลวง, "สุนทรพจน์กล่าวต้อนรับข้าราชการที่โอนมาจากกระทรวงวัง" ใน นิพนธ์บางเรื่องของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2505, หน้า 71.

ทางศิลปะในแนวทางที่ศิลป พีระศรี กำหนด มีการจัดงานแสดงและประกวดศิลปะประจำปี โดยที่เกณฑ์ในการให้รางวัลจะกลายเป็นเกณฑ์ในการกำหนดแนวทางสร้างสรรค์ศิลปะแห่งชาติที่มีพล้อย่างมาก²³²⁹

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างเพศ มีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ว่าด้วยครอบครัว ซึ่งทำให้ผู้หญิงมีสิทธิต่างๆ มากขึ้น แม้ว่าจะยังไม่เท่าเทียมกับผู้ชาย อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่าชนชั้นสูงในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และรัฐบาลภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 มีทัศนคติคล้ายคลึงกันทั้งในเรื่องบทบาทชายและหญิง การแต่งกาย การแต่งงาน และครอบครัว มีความพยายามที่จะสถาปนาระบบผัวเดียวเมียเดียวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แต่ประสบความสำเร็จทางกฎหมายในปี พ.ศ.2476 เมื่อสภาผู้แทนราษฎรได้พิจารณาร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งรับรองภรรยาที่ถูกต้องตามกฎหมายเพียงคนเดียว

สงครามโลกครั้งที่ 2 และผลกระทบต่อสังคมไทย

การที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และที่ปรึกษา เช่น หลวงวิจิตรวาทการ นำประเทศ (ซึ่งเปลี่ยนชื่อจาก “สยาม” เป็น “ประเทศไทย”) เข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเป็นพันธมิตรกับประเทศญี่ปุ่นนั้น **ปัจจัยหนึ่งเกิดจากการที่ชนชั้นนำในระบอบใหม่ติดตามข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการเมืองระหว่างประเทศ** และได้พบว่าประเทศเล็กหรือประเทศที่อ่อนแอมักถูกประเทศอื่นเข้ายึดครอง เช่น แมนจูเรียที่ถูกประเทศญี่ปุ่นเข้าไปยึดครองและตั้งเป็นประเทศแมนจูกุว และโปแลนด์ถูกมหาอำนาจหลายประเทศเข้าไปแบ่งกันยึดครอง เป็นต้น²³³⁰

ปัจจัยอีกประการหนึ่งคือความจำเป็นของจอมพล ป. พิบูลสงครามที่จะต้องสร้างฐานอำนาจที่แข็งแกร่งในการเป็นนายกรัฐมนตรีหรือนำของประเทศในระบอบใหม่ เนื่องจากความพยายามในการฟื้นฟูระบอบเดิมอาจจะเกิดขึ้นอีกในอนาคตเช่นเดียวกับกรณีของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” หรือ “กบฏบวรเดช” ขณะเดียวกันจอมพล ป. พิบูลสงครามก็ต้องต่อสู้กับแกนนำคณะราษฎรคนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งมีบารมีทางการเมืองสูงมากเนื่องจากมีความรู้มาก มีเครือข่ายทางสังคมกว้างขวางทั้งกับชาวตะวันตกและกับกลุ่มคนในประเทศที่ได้รับการศึกษาระดับสูง รวมทั้งลูกศิษย์จำนวนมากที่อยู่ในระบบราชการ ในฐานะที่เป็นผู้นำกองทัพบกการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองที่แข็งแกร่งของจอมพล ป. พิบูลสงครามจะต้องกระทำได้โดยการทุ่มเทงบประมาณมหาศาลมาสร้างกองทัพให้มีขนาดใหญ่และมีความเข้มแข็งด้านอาวุธยุทโธปกรณ์ ซึ่งความชอบธรรมในการสร้างกองทัพนี้จะเกิดขึ้นได้อย่างเต็มที่โดยนักการเมืองและสถาบันอื่นๆ ในสังคมไม่อาจขัดขวางได้เลยก็ต่อเมื่อ

²³²⁹ ไพรอดู เกษรา ศรีนาคา, “ศิลปะ พีระศรี กับการสร้างศิลปะแห่งชาติ พ.ศ.2475-2505” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558.

²³³⁰ ไพรอดู สายชล สัตยานุรักษ์, *ความเปลี่ยนแปลงในการสร้าง “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” โดยหลวงวิจิตรวาทการ* กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สามารถทำให้คนไทยเห็นชอบและสนับสนุนการเข้าสู่สงครามเพื่อ “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง” ดังนั้น การปลูกฝังอารมณ์ความรู้สึกชาตินิยมจึงเกิดขึ้นอย่างเข้มข้น ซึ่งนโยบาย “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจ” ดังกล่าวนี้นี้ หากบรรลุผลในอนาคตก็จะต้องทำให้อำนาจทางการเมืองของจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น เพราะประชาชนที่มีความรู้สึกชาตินิยมคงจะภาคภูมิใจในการที่ชาติไทยได้เป็นมหาอำนาจชาติหนึ่งในโลก และมีความเคารพยกย่องผู้นำของชาติมากยิ่งขึ้น

ในด้านการเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นนั้น รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามได้เลือกที่จะอยู่ฝ่ายญี่ปุ่น เนื่องจากต้องการลดอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของชาวจีนและมหาอำนาจอังกฤษ และต้องการดินแดนบางส่วนของกัมพูชาคืนจากฝรั่งเศสเพื่อสร้างความพอใจแก่ประชาชน รวมทั้งทำให้เกิดกระแสสังคมที่ตอบรับการทุ่มเทงบประมาณสร้างกองทัพเป็นฐานอำนาจ ซึ่งการเลือกเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นนี้มีรากฐานจากความสัมพันธ์และการร่วมมือระหว่างประเทศสยามกับประเทศญี่ปุ่นมายาวนานพอสมควร

บริษัทเอกชนญี่ปุ่นได้เข้ามามีบทบาทตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่จะอยู่ในภาคการพาณิชย์ โดยเฉพาะธุรกิจส่งออกข้าว นำเข้าสินค้าเบ็ดเตล็ด ปริมาณสินค้านำเข้าจากญี่ปุ่นเริ่มมีปริมาณมากขึ้นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 สงครามนี้ทำให้เศรษฐกิจอังกฤษตกต่ำ ชาติให้บทบาทในภูมิภาคเสื่อมถอยลงไป ด้วย กลายเป็นช่องทางให้ญี่ปุ่นเข้ามาแทนที่ได้ นอกจากนั้นยังได้รับปัจจัยกระตุ้นจากการที่ปัญหาเศรษฐกิจภายในของไทยตกต่ำ โดยเฉพาะเมื่อเกิดน้ำท่วมใหญ่ปี 2460 และฝนแล้งในปี 2462 ปริมาณการค้าระหว่างไทยและญี่ปุ่นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆจนถึงทศวรรษ 2470 ระบบการค้าในเครือข่ายการค้าญี่ปุ่นมีบทบาทของพ่อค้าชาวจีนอยู่มากทีเดียว นับแต่การนำเข้าสินค้าผ่านท่าเรือที่ญี่ปุ่นโดยตรง แล้วยังมีสินค้าจำนวนหนึ่งผ่านท่าเรือฮ่องกงและสิงคโปร์ ซึ่งท่าเรือทั้งสองนี้น่าจะเป็นแหล่งที่สินค้าญี่ปุ่นไหลเข้ามาสู่ประเทศไทยผ่านทางบริษัทนำเข้าของชาวจีนที่มีเครือข่ายอยู่อย่างมั่นคงแล้ว²³³¹ นับเป็นการพึ่งพิงพ่อค้าจีนในการทำธุรกิจ ซึ่งเมื่อพ่อค้าจีนได้คว่ำบาตรญี่ปุ่นในต้นทศวรรษ 2470 หลังจากกองทัพญี่ปุ่นยึดแมนจูเรีย ทำให้การค้าของญี่ปุ่นเสียหายอย่างหนัก ญี่ปุ่นจึงพยายามลดการพึ่งพิงดังกล่าว ด้วยวิธีการต่างๆ รวมทั้งสนับสนุนให้นักเรียนไทยฝึกเรียนภาษาญี่ปุ่น²³³²

แม้ว่าในทศวรรษ 2470 จะมีนักเรียนไทยอยู่ในเมืองมะนิลา ปีนัง ฮ่องกง แต่ไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลมากนัก ประเทศเหล่านี้ไม่มีสถานกงสุลไทยประจำอยู่ ขณะที่นักเรียนไทยในญี่ปุ่นกลับได้รับความเอาใจใส่ค่อนข้างดี เนื่องจากการกระตุ้นจากฝ่ายญี่ปุ่น โดยเฉพาะเมื่อกระทรวงต่างประเทศของญี่ปุ่นได้จัดตั้งสำนักงานนักเรียนนานาชาติขึ้นในปี 2478 ซึ่งได้สร้างหอพักและเปิดสอนภาษาญี่ปุ่นให้นักเรียนต่างชาติโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย ในหน้าหนังสือพิมพ์ไทยเองก็มีการแนะนำการศึกษาต่อที่ญี่ปุ่นจากหน้าหนังสือพิมพ์ที่เคยมาดูงานที่ญี่ปุ่นแล้ว เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ ในปี 2478 เป็นต้น ทำให้จำนวนนักเรียนไทยในญี่ปุ่นเพิ่มขึ้น ซึ่งแม้ว่านักเรียนไทยในญี่ปุ่นเหล่านี้จำนวนมากกว่าครึ่งหนึ่งเป็นบุตรหลานของข้าราชการใน

²³³¹ นิภาพร รัชตพัฒนากุล, “ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างไทย-ญี่ปุ่น พ.ศ.2475-2488” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545, หน้า 23.

²³³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-26.

ระดับกลางและระดับสูง แต่ก็มิได้มีจุดมุ่งหมายในการรับราชการตามชนบเดิม ส่วนหนึ่งได้หันมายึดอาชีพอิสระ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับบริษัทเอกชนญี่ปุ่นในไทยที่ขยายตัวขึ้นในทศวรรษ 2470-2480²³³³

รูปแบบการศึกษาของญี่ปุ่นนั้นเป็นที่สนใจของชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อญี่ปุ่นสามารถเอาชนะรัสเซียได้ก็ยิ่งสร้างความประทับใจให้กับทหารในกองทัพ รัฐบาลจึงเริ่มส่งคนไปเรียนต่อญี่ปุ่น โดยเฉพาะวิชาการด้านการทหาร จนกระทั่งหลังปฏิวัติ พ.ศ.2475 รัฐบาลไทยจึงส่งคนไปเรียนต่อญี่ปุ่นมากขึ้น แม้จะยังนิยมส่งคนไปเรียนยุโรปหรืออเมริกามากกว่าก็ตาม²³³⁴

ส่วนในประเทศญี่ปุ่นนั้นได้มีการจัดตั้งสมาคมเกี่ยวกับไทยในญี่ปุ่นตั้งแต่ปี พ.ศ.2462 โดยมีบริษัทเหมืองแร่ขนาดใหญ่ได้เข้ามาศึกษาสภาพเศรษฐกิจทั่วไปของไทย ต่อมาในปี พ.ศ.2471 ได้มีการจัดตั้ง **สยามสมาคมแห่งโตเกียว** เพื่อสร้างสัมพันธไมตรี แลกเปลี่ยนวัฒนธรรม ร่วมมือทางด้านอุตสาหกรรม โดยมีชนชั้นนำอย่าง **เจ้าฟ้าชายชิชิบู ในะมิยะ** เป็นนายกสมาคม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงกลาโหมทรงเป็นนายกกิตติมศักดิ์ องค์การนี้ ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างไทยและญี่ปุ่นตั้งแต่เริ่มตั้งสมาคมจวบจนสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 สมาคมได้ทำการรับรองชาวไทยที่ไปญี่ปุ่น ดูแลนักเรียนไทย และให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับประเทศไทยด้วยการออกวารสารรายสามเดือนของสมาคม โดยจัดทำตั้งแต่ เดือนมีนาคม พ.ศ.2478 ในปีเดียวกันนั้นทางการญี่ปุ่นได้ประกาศแนวทางนโยบายของรัฐทำให้นักธุรกิจเอกชนชาวญี่ปุ่นตอบสนองนโยบายดังกล่าว ด้วยการรวมตัวจัดตั้งองค์กรในรูปแบบใกล้เคียงกับ **สยามสมาคมแห่งโตเกียว** ตามเมืองใหญ่ เช่น **สมาคมญี่ปุ่นสยามภาคพื้นคันไซ** ปี พ.ศ.2478 **สยามสมาคมสาขาโกเบ** ในปี พ.ศ.2479 **ญี่ปุ่น-สยามสมาคมแห่งเมืองนาโงย่า** และ **สมาคมญี่ปุ่นในประเทศไทย** ใน พ.ศ. 2478 โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายยาสุฮิโตะ ชิชิบู และพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาทรงเป็นองค์อุปถัมภ์กิตติมศักดิ์²³³⁵

นับแต่ปี พ.ศ.2475 จนถึง ปี พ.ศ.2480 มีกิจกรรมด้านวัฒนธรรมที่หลากหลายทั้งในแง่รูปแบบของกิจกรรมและกลุ่มคนที่เข้าร่วม โดยมีทั้งกิจกรรมที่มุ่งสร้างความสัมพันธ์และความเข้าใจอันดีระหว่างทั้งสองประเทศ และกิจกรรมที่มุ่งเผยแพร่วัฒนธรรมญี่ปุ่นในประเทศไทย²³³⁶ นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานด้วยว่า หลังเหตุการณ์ “กบฏบวรเดช พ.ศ.2476” รัฐบาลคณะราษฎรได้พยายามกระชับความสัมพันธ์กับญี่ปุ่นเพื่อเป็นการคานอิทธิพลอังกฤษซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มเจ้า การเพิ่มขึ้นของอิทธิพลญี่ปุ่นอย่างจริงจังนั้น เกิดจากการนำของผู้นำสายทหารโดยเฉพาะหลวงพิบูลสงคราม ได้ให้ความสำคัญกับญี่ปุ่นในฐานะแหล่งความรู้และเทคโนโลยีทางการทหารมาตั้งแต่สมัยเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2477 มีนักเรียนไทยเรียนอยู่ในประเทศญี่ปุ่น 16 คน เป็นอันดับสองรองจากอังกฤษที่มี 53 คน ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะรัฐบาลต้องการกระชับความสัมพันธ์กับญี่ปุ่นแล้ว ยังเนื่องจากปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ การส่ง

²³³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-33.

²³³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-47.

²³³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49-52.

²³³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-54

นักเรียนไปประเทศญี่ปุ่นที่ถือว่ามหาวิทยาลัยใหม่เกือบเทียบเท่าตะวันตกจะเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าส่งไปยุโรปหรือสหรัฐอเมริกาหลายเท่าตัว ทำให้ญี่ปุ่นและฟิลิปปินส์กลายเป็นทางเลือกให้กับกลุ่มชนชั้นนำไทยในการแสวงหาความรู้²³³⁷

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศญี่ปุ่นและประเทศไทยที่ใกล้ชิดขึ้นเรื่อยๆ ดังกล่าวนี้นำมาสู่ทำให้การร่วมมือระหว่างรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับรัฐบาลญี่ปุ่นในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดขึ้นได้

การที่สงครามโลกได้ขยายพรมแดนการสู้รบมาถึงภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้ส่งผลต่อสภาพการเมืองภายในของประเทศไทยอย่างมีนัยสำคัญ คือ การที่ต้องเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้ **“ชนชั้นนำในระบอบใหม่” ของไทย (คณะราษฎร) เกิดความแตกแยกทางความคิดอย่างชัดเจน** ฝ่ายหนึ่งซึ่งนำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีนโยบายเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นและดำเนินนโยบาย **“สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง”** ด้วยการส่งกองกำลังออกไปยึดดินแดนต่างๆ ที่อยู่ในความปกครองของอังกฤษและฝรั่งเศส และเพื่อการตอบสนองต่อนโยบายเช่นนี้จอมพล ป. จึงได้ดำเนินนโยบายชาตินิยมอย่างเต็มที่ มีการปลุกเร้าให้เห็นถึงความสำคัญของผู้นำและกองทัพ ด้วยคำขวัญว่า **“เชื้อผู้นำชาติพันธุ์”** และ **“ประเทศเป็นบ้าน ทหารเป็นรั้ว”** และมีการทุ่มเทงบประมาณไปในการสร้างกองทัพที่เข้มแข็ง

ในยุค **“เชื้อผู้นำชาติพันธุ์”** นี่เป็นการนำเอาอุดมการณ์ชาตินิยมตามคติ **“เชื้อชาตินิยม”** ออกมาใช้เพื่อปลุกเร้าอารมณ์ความรู้สึกของ **“คนเชื้อชาติไทย”** ทั้งหลายให้สำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสายเลือดระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ถือว่าเป็นคน **“เชื้อชาติไทย”** ด้วยกัน โดยเน้นว่าเชื้อชาติไทยประกอบไปด้วยไทย มอญ ลาว ญวน เขมร ไทใหญ่ และคนไท อื่นๆ เช่น ไทลื้อ ไทอาหม ไทดำ ฯลฯ ใน พ.ศ. 2482 มีการเปลี่ยนชื่อประเทศจาก **“สยาม”** มาเป็น **“ไทย”** โดยให้เหตุผลว่าเพื่อให้ตรงกับชื่อเชื้อชาติ มีการเขียนประวัติศาสตร์ขึ้นมาหลายเล่มเพื่อเล่าถึงประวัติของ **“เชื้อชาติไทย”** อันเก่าแก่และมีความเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณกาลก่อนชาติอื่นๆ รวมทั้งชาติจีนด้วย

นอกจากนั้นการเน้น **“เชื้อชาตินิยม”** ยังเป็นการกีดกันคนจีนไม่ให้เข้ามาเล่นการเมือง เพราะว่าเป็นคนจีนจัดเป็นคู่แข่งที่น่ากลัวของกลุ่มผู้นำในระบอบใหม่ โดยเฉพาะจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ต้องการให้ **“ชาติไทย”** มั่นคงเข้มแข็ง และต้องการผูกขาดอำนาจทางการเมืองไว้ในมืออย่างมั่นคงด้วย เพราะคนจีนมีทั้งทุนและการศึกษาชั้นสูง หากมีการแข่งขันต่อสู้ทางการเมืองอย่าง **“เสรี”** คนจีนย่อมจะได้รับการเลือกตั้งเข้ามาสู่รัฐสภาเป็นจำนวนมาก โดยที่คนจีนส่วนใหญ่ในเวลานั้นมีความรู้สึก **“ชาตินิยมจีน”** มิใช่ **“ชาตินิยมไทย”**²³³⁸ ซึ่งหากคนจีนมีอำนาจทางการเมืองในสังคมไทยก็อาจจะทำให้ประเทศไทยกลายเป็น **“โคโลเนีย”** ของจีนในอนาคตเช่นที่ชนชั้นนำในระบอบเดิมวิตกกังวลก็เป็นได้

ก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่สองไม่นานรัฐบาลได้บังคับซื้อกิจการโรงสีของคนจีน ตั้งโรงสีข้าวของรัฐบาลกระจายอยู่ในทุกท้องถิ่น และยังตั้งสหกรณ์ขายข้าวขึ้นตามจังหวัดต่างๆ ทำลายการผูกขาดการค้า

²³³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-5.

²³³⁸ พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม**, หน้า 333-473.

ข้าพเจ้าในและต่างประเทศของคนจีน พร้อมกันนั้นยังให้โควต้าค้าข้าวออกนอกประเทศแก่บริษัทของญี่ปุ่น และอังกฤษ การกระทำดังกล่าวของรัฐบาลไทยทำให้คนจีนเดือดร้อนเป็นอย่างมาก ส่งผลให้รัฐบาลจีนยื่นเรื่องประท้วงต่อรัฐบาลไทย แต่รัฐบาลไทยก็เพิกเฉย²³³⁹ อีกทั้งยังประกาศใช้พระราชบัญญัติเพื่อกีดกันการประกอบอาชีพของคนจีนอีกหลายฉบับด้วยกัน อันได้แก่

- พ.ร.บ. เรือสยาม โดยมีสาระสำคัญคือห้ามคนจีนทำการประมงจับสัตว์น้ำ
- พ.ร.บ. ห้ามคนจีนขับล้อเลื่อน
- พ.ร.บ. ห้ามคนจีนขายของในสถานที่ราชการ
- พ.ร.บ. ห้ามคนจีนเข้าประมูลงานก่อสร้างทางราชการ
- พ.ร.บ. ห้ามคนจีนขายน้ำมัน บังคับให้คนจีนขายผลผลิตยาสูบและเกลือให้กับรัฐ
- พ.ร.บ. ควบคุมการฆ่า วัว ควาย โดยให้สิทธิแก่เจ้าหน้าที่รัฐในการอนุญาตว่าใครที่จะสามารถทำการค้าเนื้อได้
- พ.ร.บ. อากรนกงางแอ่น เป็นการยึดการผูกขาดการสัมปทานเก็บรังนกนางแอ่นของคนจีนมาเป็นของรัฐ
- พ.ร.บ. ควบคุมยางพารา ซึ่งรัฐเล็งเห็นว่ายางพารากำลังเป็นที่ต้องการของตลาดโลก จึงประกาศพระราชบัญญัติดังกล่าวออกมา และทำการยึดสวนยางพาราของชาวจีนในจังหวัดนครศรีธรรมราช
- พ.ร.บ. บังคับให้เจ้าของโรงงานธุรกิจใช้กรรมกรชาวไทย ห้ามจ้างแรงงานชาวจีน²³⁴⁰

นอกจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติหลายฉบับเพื่อกีดกันคนจีนมิให้ประกอบอาชีพหลายอย่าง และห้ามคนจีนขายของในสถานที่ราชการแล้ว รัฐบาลยังส่งเสริมให้คนไทยมีบทบาททางเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น โดยประกาศพระราชบัญญัติช่วยอาชีพแก่คนไทย และเสนอให้คนไทยต้องทำงาน นอกจากนี้รัฐบาลยังได้ขยายรัฐวิสาหกิจโดยตั้งโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นมาอีกหลายประเภท เช่น โรงงานทอผ้า โรงงานทำกระดาษ โรงงานบุหรี โรงงานน้ำตาล ฯลฯ²³⁴¹

พ่อค้าใหญ่ชาวจีนตอบโต้ด้วยการเคลื่อนไหวภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมจีน ซึ่งไม่เพียงแต่ต่อต้านรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่เป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นโดยทางอ้อม แต่ยังเป็นการสร้างเอกภาพและความแข็งแกร่งให้แก่กลุ่มคนจีนที่จะต้านทานการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของญี่ปุ่นในเอเชียรวมทั้งในประเทศไทยด้วย

การเคลื่อนไหวทางการเมืองของพ่อค้าหรือนายทุนจีนในสังคมไทยที่สัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับกลุ่มการเมืองต่างๆ ในประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ ดำเนินไปอย่างคึกคักเข้มข้นในช่วง

²³³⁹ ภูวดล ทรงประเสริฐ, นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อชาวจีนในประเทศไทย (พ.ศ. 2475-2500)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519, หน้า 78-81.

²³⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78-89.

²³⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91-92.

ทศวรรษ 2470-2480 เช่น นายกสมาคมพาณิชย์จีนในประเทศสยามคือนายเหี้ย กวงเอี่ยม ได้รับความไว้วางใจจากรัฐบาลจีนอย่างมาก ถึงขั้นที่รัฐบาลจีนมีหนังสือมาถึงนายเหี้ยกวงเอี่ยมใน พ.ศ.2479 ให้คัดเลือกคนจีนในประเทศสยามที่มีชื่อเสียงและเคยทำประโยชน์ให้แก่ประเทศจีนจำนวน 4 คน เพื่อให้รัฐบาลจีนแต่งตั้งเป็น “**ผู้แทนราษฎรจีนต่างด้าว**” ปราบกฏว่านายเหี้ยกวงเอี่ยมและคนจีนที่เป็นพรรคพวกของนายเหี้ยกวงเอี่ยมอีกสองคน คือนายชวน ตันธนะ และนายเลี้ยววงไฟ้ว ได้รับการแต่งตั้งเป็น “**สมาชิกสภาแห่งนครกวางตุ้ง**” ทั้งนี้โดยได้รับความสนับสนุนจากนายเชียวฮุดเส็ง สิบญูเรื่องและบุตรชายของนายเชียวของซิม ซึ่งสนิทสนมกับกลุ่มการเมืองฝ่ายนี้ อีกตำแหน่งหนึ่งเป็นของนายไค้วเกะเต็ง ที่ได้รับความช่วยเหลือจากนายไฉ้วกุกเกก ซึ่งเป็นหลานชายของนายไฉ้วนุ่นไฉ้วนักธุรกิจจีนโพ้นทะเลในสิงคโปร์ที่ให้การสนับสนุนพรรคก๊กมินตั๋ง ภายหลังได้รับการแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาแห่งนครกวางตุ้งแล้ว นายเลี้ยววงไฟ้วได้คิดตั้ง **สมาคมแต้จิ๋ว** ตามที่นายหลินปิงหัวหน้าคณะข้าหลวงโภคกิจของรัฐบาลจีนแนะนำไว้ จึงได้ติดต่อ นายชวน ตันธนะ และนายอ้อจือเหลียงมาปรึกษาการจัดตั้งสมาคม และได้ไปติดต่อขออนุญาตจัดตั้งสมาคมแต้จิ๋วต่อเจ้าหน้าที่รัฐบาล โดยมีนายชวน ตันธนะ เป็นนายกกรรมการ นายอึ้งเลียงยู่เป็นอุปนายก และคนจีนอีกหลายคนเป็นกรรมการ ได้แก่ นายแต้โง้วเล่า (อุเทน เตชะไพบูลย์) นายเบ๊บักสง นายม้าเกีย นายแต้เก้งฮุ้น นายลีไทซอ นายเลี้ยววงไฟ้ว และนายเลี้ยวฮุ้นไฟ้ว ตำแหน่งนายกสมาคมแต้จิ๋วนี้ นายชวน ตันธนะ ได้ดำรงตำแหน่งอย่างต่อเนื่อง ส่วนกรรมการอื่นๆ มีการหมุนเวียนกันในหมู่พ่อค้าสำคัญๆ ได้แก่ นายเจงเคี่ยม แซ่เว่ง นายอึ้งเลียงยู่ นายกิมไฉ้ เคียงศิริ นายเปกฮึง แซ่พั้ว นายเลี้ยววงไฟ้ว นายแต้โง้วเล่า นายเบ๊บักสง นายจิ้นฮี้ นายม้าเกีย นายแต้เก้งฮุ้น นายลีไทซอ นายเลี้ยวฮุ้นไฟ้ว นายยุยหลง นายเหี้ยกวงเอี่ยม นายแต้ฮะเฮง นายตี้ ไค้วศรีวงศ์ นายโล่เต็กชวน บูลสุข นายสหัส มหคุณ (อั่ว) นายอ้อจือเหลียง นายจ้อปิง แซ่ตัน นายแต้จูเปียน นายม่วยเก๊ส แซ่เหี้ย นายเหียงบ๊วย แซ่จ้ง นายง้ออำ แซ่เจีย นายไฮเซ. แซ่เบ๊ นายกุงเคี่ยมหรือเอี้ยะซัน แซ่โซว²³⁴²

อนึ่ง รวากลางปี พ.ศ.2480 เมื่อประเทศจีนเริ่มใช้กำลังทางทหารทำสงครามกับญี่ปุ่นนั้น ผู้นำในสมาคมแต้จิ๋วได้เป็นหัวหน้าเรียไรเงินส่งไปช่วยรัฐบาลจีน และยังได้ตั้ง *บริษัทเฟ่งเกีย* เพื่อจัดซื้อข้าวจากประเทศสยามไปขายให้แก่ราษฎรในประเทศจีนในราคาเท่าทุน และในการเคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่น พ่อค้าจีนในสังคมไทยซึ่งอยู่ในสมาคมแต้จิ๋ว ได้จัดตั้ง “**สมาคมแอนตี้ญี่ปุ่น**” มีวัตถุประสงค์ในการทำให้พ่อค้าจีนเลิกติดต่อซื้อขายสินค้าญี่ปุ่น โดยใช้วิธีกดดัน ทำร้าย ตลอดจนสังหารชาวจีนที่ทำการค้าขายกับญี่ปุ่นในเวลานั้น “**สมาคมแอนตี้ญี่ปุ่น**” ยังปล่อยข่าวด้วยว่ารัฐบาลไทยจะเข้าข้างญี่ปุ่นเพื่อกำจัดคนจีน ขอให้คนจีนส่งทรัพย์สินสมบัติออกไปนอกประเทศสยามเพื่อมิให้ถูกรัฐบาลยึด นอกจากนี้สมาคมแต้จิ๋วยังได้ซื้อโรงพิมพ์แซฮั่วซึ่งพิมพ์ **หนังสือพิมพ์ซีปอ** ของนายลีเจ็กซัน (อารีย์ ลีวีระ) เพื่อพิมพ์หนังสือพิมพ์รายวันชื่อ **หนังสือพิมพ์ตงก๊กปอ** และหนังสือพิมพ์ตงจ้วนปอ สำหรับใช้ในการเคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่น พร้อมกันนั้น นายเลี้ยววงไฟ้ว ก็ได้ส่งนายลี้คียง ไปอบรมวิชาการการเมืองในประเทศจีน โดยนายหลินปิงได้นำนายลี้คียงไป

²³⁴² พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่ โศกนาฏกรรม**, หน้า 367-368.

เป็นสานุศิษย์ของนายเซินลี่ฟู รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการของประเทศจีน รัฐบาลจีนได้แต่งตั้งให้นายลี่คียังทำหน้าที่โฆษณาสวนเชื้อและสืบการเคลื่อนไหวทางการเมืองประจำประเทศไทย และนายลี่คียังยังเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ตงก๊กและตงจ้วนเพื่อสื่อสารเรื่องราวต่างๆ ตามนโยบายรัฐบาลจีนที่จุกกิ้งอีกด้วย ซึ่งการติดต่อสื่อสารระหว่างนายลี่คียังและนายเลียวกงไผ่กับรัฐบาลจีนที่จุกกิ้งใช้เรือบรรทุกข้าวเป็นพาหนะ²³⁴³

แม้ว่าในกลุ่มพ่อค้าใหญ่ชาวจีนจะแตกร้างกันอย่างหนักเนื่องจากการแข่งขันทางการค้าและอิทธิพลของอุดมการณ์ชาตินิยมจีนที่ทำให้พ่อค้าส่วนหนึ่งต่อต้านการค้าขายกับกองทัพญี่ปุ่นและการหาแรงงานคนจีนให้แก่กองทัพญี่ปุ่น²³⁴⁴ โดยที่ผู้นำสำคัญของอีกฝ่ายหนึ่ง คือนายตันซิวเม้ง หวังหลี่ ที่เป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ฮั่วเคียวยิดป้อ ฮั่วเซยิดป้อ และมีสายสัมพันธ์กับรัฐมนตรีกระทรวงกลาโหมและรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการในประเทศจีน ซึ่งความแตกร้างกันนี้นำไปสู่การลอบสังหารผู้นำของแต่ละฝ่าย คือ นายเหี้ยกวงเอี่ยมและนายอึ้งยูกหลง ล่าช้า ในเวลาต่อมา แต่การเคลื่อนไหวทางการเมืองของพ่อค้าใหญ่ชาวจีนทั้งสองฝ่ายที่ต่างก็มีนักการเมืองระดับรัฐมนตรีในประเทศจีนหนุนหลัง ก็ทำให้ชนชั้นนำของประเทศไทยวิตกกังวลต่ออิทธิพลของชาวจีนเป็นอย่างมาก การเคลื่อนไหวในสายของนายตันซิวเม้งนั้นถึงกับสนับสนุนการจัดตั้ง “หนังสือพิมพ์จีนในไทย” ขึ้นในเมืองคุนหมิงเมืองหลวงของแคว้นยูนนาน หนังสือพิมพ์ฉบับนี้พยายามเรียกร้องและกระตุ้นให้รัฐบาลจีน (รัฐบาลจุกกิ้ง) ประกาศสงครามกับประเทศไทย และให้รัฐบาลจีนสร้างฐานทัพอากาศขึ้นในภาคใต้ของมณฑลยูนนานเพื่อคุกคามประเทศไทย²³⁴⁵

ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งของคณะราษฎร นำโดยหลวงประดิษฐมนูธรรมนั้น ไม่เห็นด้วยกับการเข้าร่วมมือกับประเทศญี่ปุ่นในการทำสงคราม จึงร่วมกันก่อตั้ง “ขบวนการเสรีไทย” ขึ้นมา เพื่อทำการต่อต้านกองทัพญี่ปุ่นในประเทศไทย และทำการเคลื่อนไหวในต่างประเทศเพื่อเชื่อมต่อและร่วมมือกับฝ่ายสัมพันธมิตร กลุ่ม “เสรีไทย” นี้จะมีส่วนสำคัญที่ทำให้ไทยรอดพ้นจากสถานะของผู้แพ้สงครามในภายหลัง แต่ก็ส่งผลให้ทหารในกองทัพไม่พอใจเสรีไทยที่กลายเป็นวีรบุรุษ และผู้นำเสรีไทยก้าวขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองได้สำเร็จใน พ.ศ.2489 ในขณะที่กองทัพไทยและทหารไทยตกอยู่ในฐานะผู้แพ้สงคราม ส่งผลให้กองทัพพยายามยึดอำนาจทางการเมืองกลับคืนมาโดยทำการรัฐประหารใน พ.ศ.2490 อย่างไรก็ตาม ผู้ที่เข้าร่วมในขบวนการเสรีไทยซึ่งประกอบขึ้นด้วยคนจำนวนมากทั่วประเทศรวมทั้งคนไทยจำนวนหนึ่งในต่างประเทศ ก็กลายเป็นผู้ที่มีความตื่นตัวทางการเมือง บางคนเข้ามาเป็นนักการเมืองระดับชาติ บางคนก็มีบทบาทอย่างกระตือรือร้นในทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรมในท้องถิ่นของตน

²³⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 368-369.

²³⁴⁴ เรื่องเดียวกัน.

²³⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 370-371.

สภาพเศรษฐกิจในสมัยสงคราม

ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งประเทศไทยเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น ทำให้บริษัทการค้าและโรงงานอุตสาหกรรมของญี่ปุ่นเข้ามาเปิดกิจการจำนวนมาก บริษัทเหล่านี้ขึ้นตรงต่อกองทัพญี่ปุ่น อาศัยสิทธิพิเศษที่ได้รับจากความร่วมมือระหว่างรัฐต่อรัฐในการดึงเอาทรัพยากรและสินค้าสำเร็จรูปจากโรงงานไปตอบสนองความต้องการของทหารประจำการในกองทัพญี่ปุ่น รวมทั้งผลักดันให้รัฐบาลจัดตั้งบริษัทข้าวไทย นอกจากนี้กองทัพญี่ปุ่นยังได้รับความร่วมมือจากพ่อค้าและนายทุนจีนที่เคยเป็นกลไกทางการค้าให้แก่ นายทุนตะวันตก โรงงานของนายทุนจีนจำนวนมากผลิตสินค้าให้ขายให้แก่กองทัพญี่ปุ่น สามารถสะสมทุนและขยายการลงทุนในช่วงหลังสงครามโลก ขณะเดียวกันความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าและนายทุนจีนบางคนกับนายทุนญี่ปุ่นที่ดำเนินมาตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 จนถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็นำไปสู่การร่วมมือกันทางการค้าในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา²³⁴⁶ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่สหรัฐอเมริกาซึ่งยึดครองญี่ปุ่นได้ส่งเสริมการขยายบทบาทและอิทธิพลทางเศรษฐกิจของญี่ปุ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อช่วยในการต้านทานการขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์²³⁴⁷

กลุ่มคนที่ได้รับความเดือดร้อนทางเศรษฐกิจจากสภาวะสงครามมากที่สุดได้แก่ผู้มีรายได้น้อยเป็นเงินเดือน เช่น ข้าราชการ พนักงานบริษัทเอกชน กองทัพญี่ปุ่นเข้ามาตั้งในประเทศทำให้ต้องการสินค้าจากประเทศไทยเป็นจำนวนมากเพื่อเลี้ยงกองทัพและเชลยศึก สินค้าจึงมีราคาแพงเนื่องจากมีความต้องการสินค้า (demand) มากกว่าปริมาณของสินค้า (supply) ในตลาด นอกจากนั้นรัฐบาลยังต้องพิมพ์ธนบัตรออกมาใช้มากกว่าปกติ ทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้ออย่างรุนแรง สินค้าขาดแคลนและมีราคาแพงขึ้นมาก ผู้ที่มีรายได้เป็นเงินเดือนโดยทั่วไปจึงไม่มีเงินมากพอที่จะซื้อสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวัน²³⁴⁸

อย่างไรก็ตาม ในสภาพที่เกิดสงครามโลกขึ้นนี้ มีประชาชนจำนวนไม่น้อยที่สามารถสะสมทุนได้ด้วยการผลิตและการค้า แม้แต่ราษฎรในชนบทที่ห่างไกล เช่น ชาวบ้านส่วนหนึ่งในชนบทสามารถปลูกฝ้ายและทอผ้าขายในสภาวะการณ์ที่ทั่วโลก รวมทั้งประเทศไทยขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ โดยเฉพาะเสื้อผ้าซึ่งคนไทยเคยสั่งซื้อจากโลกตะวันตก รัฐบาลภายใต้การนำของจอมพล ป.พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ได้ส่งเสริมให้คนท้องถิ่นปลูกฝ้ายและทอผ้าใช้เอง ในภาคอีสานผู้คนแถบ ขอนแก่น

²³⁴⁶ ไพรดู่ พรรณี บัวเล็ก, **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นกับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 ถึง 2 (พ.ศ. 2457-2488)**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.

²³⁴⁷ พชร ธีระชัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497 2503 และ 2505” ใน **รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542**. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543, หน้า 158.

²³⁴⁸ ไพรดู่ แดมสุข นุ่มนนท์. **เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สายธาร, 2548 ; **ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีนายแพทย์ทิพย์ นาถสุภา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, วันอาทิตย์ที่ 10 มีนาคม พุทธศักราช 2528**

มหาสารคาม ร้อยเอ็ด นครพนม ฯลฯ ทอผ้าอย่างเป็นล่ำเป็นสันเพื่อไปจำหน่ายยังกรุงเทพฯ นับเป็นการผลิตสินค้าเพื่อจำหน่ายอย่างจริงจังถึงแม้จะเป็นช่วงเวลาไม่ยาวนานนักก็ตาม²³⁴⁹

ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งที่อาศัยในหมู่บ้านใกล้กับที่ตั้งของกองทหธญ์ปุ่นก็สามารถขายสินค้าอุปโภคบริโภคได้ไม่น้อย เช่น ชาวบ้านแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ทำการค้ากับทหธญ์ปุ่นและรับจ้างแรงงานเพื่อดำรงชีวิตให้อยู่รอดด้วย บางครอบครัวได้เงินมากพอจะไถ่ถอนที่นาคืน²³⁵⁰ ชาวบ้านสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ขายสินค้าหลายชนิดให้ทหธญ์ปุ่น ชาวบ้านบางคนตั้งร้านขายก๋วยเตี๋ยวจนสามารถสะสมทุนเมื่อสงครามยุติแล้วก็ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าคนกลางที่รับซื้อผลผลิตทางการเกษตรในสันป่าตอง²³⁵¹

ส่วนการค้าขนาดใหญ่ที่ปรากฏว่ามีพ่อค้าจีนรายใหญ่หลายรายที่ทำการค้ากับญ์ปุ่น บางคนหนีจากทำการค้ากับญ์ปุ่นแต่หลังจากมีบทบาทในการต่อต้านญ์ปุ่น (เนื่องจากความรู้สึกชาตินิยมจีน เพราะจีนถูกญ์ปุ่นรุกราน) พ่อค้าบางคนทำการค้าในลักษณะเก็งกำไร (คือกักตุนสินค้าที่คาดว่าจะมีความต้องการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แล้วขายเอากำไรหลายเท่าตัว) เช่น พ่อค้าในเชียงใหม่ที่กักตุนหนังสือ และทำกำไรได้มหาศาลหลังจากสงครามโลกยุติ²³⁵² และพ่อค้าบางคนทำการค้าในตลาดมืด (เช่น ค้าทองคำเถื่อน หรือค้าขายสินค้าประเภทยาเสพติด) และบางคนสามารถสร้างสายสัมพันธ์กับนักการเมืองและข้าราชการที่มีอำนาจ ทำให้สามารถทำการค้ากับทางราชการ หรือได้รับสัมปทานผูกขาดการค้าบางประเภท จนกลายเป็น “เศรษฐีสงคราม” สามารถนำทุนที่สะสมได้ในช่วงสงครามโลกไปลงทุนในกิจการต่าง ๆ ภายหลังสงครามยุติลง เช่น ธุรกิจธนาคารพาณิชย์ เป็นต้น

พ่อค้าหรือนายทุนที่ทำกำไรได้มากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 มีจำนวนมาก และสามารถขยายการลงทุนจนกลายเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ในเวลาต่อมา เช่น นายสุกรี โพธิ์ตันนังกูร ทำธุรกิจนำเข้าเสื้อผ้า ต่อมาก็ได้ลงทุนในธุรกิจสิ่งทอ นายถาวร พรประภา ตั้งร้านค้าเศษโลหะและซ่อมรถยนต์ ต่อมาได้ขยายการลงทุนมาสู่อุตสาหกรรมยานยนต์ นายอุเทน เตชะไพบูลย์ ทำธุรกิจประกันภัย ธนาкар และตั้งบริษัทสุรามหาราษฎร์นายวิทย์ วิริยะประไพกิจ ทำธุรกิจเกี่ยวกับเศษโลหะในช่วงสงครามโลก ในเวลาต่อมาได้ขยายการ

²³⁴⁹ พระภิกษุ ศรี ชันติธรรมโน อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ เป็นผู้สัมภาษณ์ ณ วัดเจริญผล บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย มหาสารคาม วันที่ 10 ตุลาคม 2540 อ้างใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. **โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มแม่น้ำชี**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

²³⁵⁰ ฝอยทอง สมวธา และคณะ. **โครงการประวัติศาสตร์ผ้าตีนจก – ผ้าทอแม่แจ่ม**. (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 2549, น.104

²³⁵¹ กัลยารัตน์ วงษ์เรือไชย, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสันป่าตอง : ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของพ่อค้าคนกลางที่รับซื้อผลผลิตทางการเกษตรและความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางฯ กับเกษตรกร (พ.ศ.2500-2538)” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

²³⁵² ไพรอดู กิตยุมม์ กิตติธรรณกุล, “บทบาททางเศรษฐกิจของคนจีนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2410 – 2510” วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์ดุฎิบัณฑิต มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, 2556.

ลงทุนมาสู่อุตสาหกรรมเหล็กกล้าในนามบริษัทสหวิริยา นายทุนผู้ก่อตั้งบริษัทธุรกิจเกษตร เช่น ไทยรุ่งเรือง เบทาโกร กวางซุนหลี มิตรผล ก็ล้วนแต่เป็นพ่อค้าที่สะสมทุนในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ทั้งสิ้น²³⁵³

ตัวอย่างของการทำธุรกิจที่ทำให้ผู้ลงทุนประสบความสำเร็จในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่สำคัญ ได้แก่ ธุรกิจของนายเทียม โชควัฒนา ซึ่งทำการกักตุนกาแฟโดยซื้อกาแฟคั่งสต็อกของบริษัท เอ. อี. นานา จำกัด จำนวน 3,000 กระสอบ โดยคาดการณ์ว่ากาแฟจะขาดตลาดเนื่องจากเรือสินค้าของฝ่ายสัมพันธมิตรไม่สามารถเข้าเทียบท่าได้ ปรากฏว่าในเวลาเพียง 3 เดือน ราคากาแฟก็เพิ่มขึ้นกว่าสามเท่าตัว ทำให้นายเทียม โชควัฒนาได้กำไรอย่างมาก ในเวลาต่อมาจึงจำหน่ายสินค้าอุปโภคบริโภคจากญี่ปุ่น และในที่สุดก็ลงทุนในอุตสาหกรรมผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคแทนการนำเข้า²³⁵⁴ ธุรกิจของนายชิน โสภณพานิช ซึ่งเก็งกำไรในการค้าทองคำ และหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงเขาก็สามารถร่วมมือทางการค้ากับผู้นำในการรัฐประหาร พ.ศ.2490 คือ จอมพลผิน ชุณหะวัณ และพลเอกเผ่า ศรียานนท์ ซึ่งมีอำนาจในการดูแลรัฐวิสาหกิจหลายแห่ง และได้ตั้งธนาคารกรุงเทพขึ้นมา²³⁵⁵ ธุรกิจค้าข้าวของนายเถลิง เหล่าจินดา ซึ่งทำกำไรอย่างมากเช่นกัน หลังสงครามนายเถลิง เหล่าจินดา สามารถสร้างความสัมพันธ์กับผู้มีอำนาจทางเมืองเช่นเดียวกับนายชิน โสภณพานิช ทำให้ธุรกิจของบริษัทเศรษฐกิจการจำกัดซึ่งขายส่งเหล้าโดยมีนายสหัส มหาคณ (อิ้ว) เป็นหุ้นส่วนใหญ่ประสบความสำเร็จอย่างสูง²³⁵⁶

พ่อค้าอื่นๆ ที่มีคั่งอย่างมาจากการทำธุรกิจในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้แก่ นายสหัส มหาคณ ผู้นำสมาคมพาณิชย์จีน และน้องชายคือนายเฉลียว มหาคณ ซึ่งประมุขระเบิดหินและย้อยหินขายให้กองทัพญี่ปุ่นเพื่อสร้างทางรถไฟ นายตันซิวเม้ง หวังหลี ร่วมทุนกับญี่ปุ่นในการทำธุรกิจค้าข้าว โดยบริษัท บัวนฮงของนายตันซิวเม้ง หวังหลี ประมุขจัดหาข้าวให้บริษัทญี่ปุ่นที่ไชนัน พ่อค้าจีนอีกหลายคนจัดหาไม้และต่อเรือไม้ให้กองทัพญี่ปุ่น เช่น นายเทียน ทวีสิน และนายมา บุญกุล แห่งยิซท์ไทยนิปปอนเดินเรือ ส่วนนายแผน สิริเวชพันธ์ พ่อค้าในจังหวัดกาญจนบุรีกลายเป็นเศรษฐีใหญ่คนหนึ่ง เพราะได้ประมุขจัดส่งวัสดุต่างๆ ที่ใช้สร้างทางรถไฟ เช่น ไม้หมอน ไม้เหลื่อม ฟัน ทราวย กรวด นอกจากนี้ยังประมุขขายเรือที่ใช้ในการขนส่งให้แก่กองทัพญี่ปุ่นด้วย²³⁵⁷

ความสามารถในการเก็งราคาและกักตุนสินค้าจำนวนมากเอาไว้ขายในจังหวะเวลาที่เหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้สินบนแก่ผู้มีอำนาจเพื่อจะสามารถค้าขายกับกองทัพญี่ปุ่น หรือสามารถกักตุน

²³⁵³ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, คริส เบเกอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. กรุงเทพฯ: ซิลค์เวอร์มบุคส์, 2539, หน้า 152

²³⁵⁴ เสถียร จันทิมาธร, *เสง “เทียม” ผู้เยี่ยมยุทธ์*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540, หน้า 57-60.

²³⁵⁵ พรณี บัวเล็ก, *นายทุนธนาคารพาณิชย์ของไทย พ.ศ.2475-2516*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์วิชาการ, 2529, หน้า 109.

²³⁵⁶ ธนวัฒน์ ทรัพย์ไพบูลย์, *เรือชีวิต เจ้าสัวเลือดมังกร ตระกูลล่าฆ่า*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ, 2543. หน้า 108-109.

²³⁵⁷ พรณี บัวเล็ก, *จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นกับพัฒนาการทุนนิยมไทยระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1-2 (พ.ศ.2457-2484)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540, หน้า 130, 146-147, 233-234, 242-243.

สินค้าที่รัฐบาลประกาศควบคุม ทำให้พ่อค้าจีนหลายคนได้กำไรอย่างมหาศาล “ยิ่งรัฐบาลควบคุมสินค้ามากขึ้นเขาก็ยิ่งร่ำรวย”²³⁵⁸

การเข้าร่วมทำสงครามโดยเป็นพันธมิตรกับประเทศญี่ปุ่น ทำให้ธุรกิจต่างๆ ที่มีนายทุนของชาติสัมพันธมิตร (เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ฯลฯ) เป็นเจ้าของ เช่น ธนาคารพาณิชย์ โรงสีข้าว กิจการนำเข้า-ส่งออกสินค้า ตลอดจนห้างร้านต่างๆ ถูกรัฐบาลไทยเข้าควบคุมกิจการหรือจำเป็นต้องเลิกกิจการไปเป็นผลทำให้ชาวจีนสามารถก้าวเข้ามามีบทบาทสำคัญในธุรกิจเหล่านี้ได้อย่างเด็ดขาดในสมัยหลังสงครามโลก โดยเฉพาะกิจการธนาคารพาณิชย์นั้น ในช่วงหลังสงครามโลกเป็นต้นมานายทุนจีนได้ก่อตั้งธนาคารพาณิชย์ขึ้นหลายธนาคาร และในเวลาต่อมาอีกอาศัยธนาคารเป็นฐานทางการเงินเพื่อขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่นๆ ซึ่งทำให้นายทุนเหล่านี้มีฐานะมั่งคั่งและส่งผลให้เศรษฐกิจของไทยขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ขาดการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรม

ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองใน พ.ศ.2475 ซึ่งทำให้รัฐบาลในระบอบใหม่จำเป็นต้องลดอิทธิพลของวัฒนธรรมเดิมที่เกื้อหนุนพระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์และเจ้านายหรือระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประกอบกับการดำเนินนโยบาย “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง” ภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมที่เน้นว่า “เชื้อผู้นำชาติพันธุ์ไทย” ในทศวรรษ 2480 ทำให้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามทำการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมแห่งชาติบางส่วนเพื่อสร้างสังคมที่เสมอภาคและศิวิไลซ์มากกว่าเดิมขึ้นมา เพื่อแสดงว่าระบอบใหม่ทำให้ชาติเจริญก้าวหน้าและเป็นชาติมหาอำนาจชาติหนึ่งในโลก

วัฒนธรรมใหม่ที่รัฐบาลกำหนดแนวทางเอาไว้อย่างชัดเจนและครอบคลุมหลายมิติของชีวิต ทำให้การประพฤติและปฏิบัติตามนโยบายทางวัฒนธรรมของรัฐบาลหลายอย่างแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวางยังคงส่งผลมาจนถึงปัจจุบัน เช่น การกำหนดให้ใส่กระโปรงและกางเกงแทนการนุ่งโจงกระเบนหรือนุ่งกางเกงแพร, การใส่หมวกและสวมรองเท้า, การส่งเสริมให้กินถ้วยเดียวผัดไทย, การกำหนดให้วันที่ 1 มกราคมเป็นวันขึ้นปีใหม่เหมือนนานาอารยประเทศ, การเลิกกินหมาก, การประกวดนางงาม มีการจัดระเบียบสุขอนามัยสิ่งแวดล้อม และสุขอนามัยร่างกาย ในประเด็นหลังนั้นรัฐได้ให้ความสำคัญต่อการดูแลรักษาสุขภาพร่างกายให้ถูกสุขลักษณะ โดยเฉพาะอนามัยอันเนื่องมาจากการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ เครื่อง

²³⁵⁸ หนังสือพิมพ์เอกชน วันที่ 8 มีนาคม 2490, อ้างใน ภัทรวดี ภูฏาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 198.

แต่งกาย เช่น หมวก เสื้อ กางเกง รองเท้า ที่สะท้อนถึงความเจริญ ความก้าวหน้า ความทันสมัย และความมีอารยะ²³⁵⁹

การดำเนินนโยบาย “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง” ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทำให้รัฐเข้าไปกำหนด “ร่างกายพลเมือง” มากยิ่งขึ้น มาตรฐานความงามของร่างกายของหญิงและชายถูกนำไปเชื่อมโยงเข้ากับความเป็นมหาอำนาจของชาติ รูปร่างผอมแห้งบอบบางที่เคยถูกจัดว่างามกลายเป็นความไม่สมบูรณ์และอ่อนแอ และจะไม่มีลูกที่สมบูรณ์ได้ รูปร่างที่เหมาะสมสำหรับหญิงคือสูงโปร่ง ไม่ผอมไม่อ้วน ส่วนผู้ชายต้องกำยำล่ำสัน เพื่อที่จะเป็นพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ที่ดี²³⁶⁰

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็คือการสร้าง “วัฒนธรรมครอบครัว” โดยรัฐบาลได้มอบหมายให้สภาวัฒนธรรม กำหนด “วัฒนธรรมผัวเมีย” ขึ้น เพื่อถือเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับคู่ครอง โดยเน้นให้มีความรัก ความเข้าใจ และมีความซื่อสัตย์ระหว่างสามีภรรยา และลดสาเหตุแห่งการแตกร้างในครอบครัว ซึ่งกล่าวไว้ถึง 4 ประการ ที่น่าสนใจก็คือ ความเฉื่อยชาในการสืบพันธุ์ และการนอกใจ²³⁶¹

เนื่องจากรัฐบาลต้องการเพิ่มจำนวนประชากรและทำให้ประชากรกลายเป็นพลเมืองดีของชาติ รัฐบาลจึงส่งเสริมการแต่งงานสร้างครอบครัว ถึงกับมีการพิจารณาเรื่องพระราชบัญญัติภาษีชายโสด พ.ศ. 2487 ที่เรียกเก็บจากชายโสดที่อายุ 25 ปีขึ้นไป มีการสร้างแรงจูงใจด้วยสวัสดิการรัฐต่างๆ เช่น ยกเว้นค่าเล่าเรียนของลูกคนแรก เข้าชมภาพยนตร์ฟรี สตรีมีครรภ์ได้สิทธิลดค่าโดยสารรถไฟ และรถประจำทาง นอกจากนี้ยังพยายามลดค่าใช้จ่ายในการแต่งงานเพื่อให้ชายโสดมีโอกาสแต่งงานมากขึ้น พระยาอนุมานราชชนได้ตั้งข้อสังเกตเรื่องสินสอดทองหมั้นว่า ควรพิจารณาให้เหมาะสมกับวัฒนธรรมที่สูงส่งของชาติเราอย่าให้กลายเป็นเรื่องเข้าใจผิดว่าเป็นการซื้อขายลูกสาว ซึ่งสอดคล้องแนวทางของรัฐบาลที่เรียกร้องให้ฝ่ายหญิงเรียกสินสอดทองหมั้นแต่น้อยเพื่อมิให้เป็นอุปสรรคต่อชายโสดในการทำการสมรส หนังสือ **ประตูลูกสู่ชีวิตวิาวห์** เป็นหนังสือที่นำเสนอแนวทางการดำเนินชีวิตสมรสและแนวทางในการแก้ปัญหาชีวิตสมรส แสดงให้เห็นว่าชีวิตสมรสมีส่วนที่ทำให้บุคคลมีความก้าวหน้าหรือเสื่อมลง เป็นทั้งการสร้างชาติในการเพาะพลเมือง รวมไปถึงการที่รัฐออกประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติเรื่อง “วัฒนธรรมผัวเมีย” ที่ชี้ให้เห็นชีวิตคู่มีความสำคัญที่สุด และสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันครอบครัวและประชากรทั้งในแง่คุณภาพและปริมาณอันจะส่งผลต่อความเข้มแข็งของชาติ²³⁶²

²³⁵⁹ ก้องสกุล กวินวิกุล, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487” วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545, หน้า 58-65.

²³⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-115 และหน้า158.

²³⁶¹ นันทิรา ขำภิบาล, “นโยบายเกี่ยวกับผู้หญิงในสมัยสร้างชาติของจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530, หน้า 181-182.

²³⁶² ก้องสกุล กวินวิกุล, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487” หน้า 45-46.

ครอบครัวได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญของรัฐในการสร้างพลเมืองรุ่นใหม่ ในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2485 รัฐบาลประกาศว่าหากครอบครัวใดมีบุตร 6 คนขึ้นไป บุตรทั้งหมดจะได้รับทุนการศึกษาทุกคน หากมิได้ตามเป้ารัฐก็ยังมียโยบายสนับสนุน นอกจากนี้รัฐยังได้ทำการฝึกอบรมหลักสูตรนางผดุงครรภ์ขึ้นสองเพื่อไปประจำตามสถานอนามัยขึ้นสอง เพื่อลดสถิติการตายของมารดาและทารกที่เกิดขึ้นระหว่างตั้งครรภ์ ระหว่างคลอดและภายหลังคลอด สื่อของรัฐบาลพยายามโน้มน้าวให้ประชาชนเชื่อว่าครอบครัวคือ สมภูฐานของการรวมประเทศ และในทุกประเทศต่างก็มีกฎหมายวางไว้เป็นแนวทางปฏิบัติในเรื่องเกี่ยวกับครอบครัว เมื่อความสัมพันธ์ในครอบครัวดี หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัดซึ่งเป็นส่วนรวมก็ย่อมจะดีขึ้นด้วย และผู้มีบทบาทสำคัญต่อครอบครัวก็คือ แม่ เพราะถือว่าเป็นผู้กำหนดอนาคตของชาติ และเป็นตัวกลางสำคัญที่ถ่ายทอดคุณลักษณะของพลเมืองที่ดีสู่เด็ก กระทรวงสาธารณสุขจึงได้จัดวันแม่ขึ้นเพื่อให้คนไทยรู้ถึงความสำคัญของวันแม่ ที่เปิดโอกาสให้บรรดาหญิงที่เป็นแม่มาประชุมพบปะกัน อันจะเกิดความสามัคคี และได้ความรู้ในการสงเคราะห์แม่และเด็ก กำหนดให้วันที่ 10 มีนาคม อันเป็นวันที่ก่อตั้งกระทรวงสาธารณสุขเป็นวันแม่ ครั้งแรกจะให้มีการจัดงานที่สวนอัมพรก่อนในวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2486 มีการแจกของเล่นเด็ก แจกคู่มือสมรสให้หญิงที่บรรลุนิติภาวะแล้ว²³⁶³

สถานภาพและบทบาทของภรรยาในครอบครัวก็สืบทอดพระราชดำริในรัชกาลที่ 6 รัฐบาลจอมพล ป. ต้องการยกฐานะผู้หญิงให้มีความสามารถตามแบบฉบับผู้หญิงตะวันตก ในระดับครอบครัวผู้หญิงจะต้องเป็นผู้ที่ให้อำนาจใจและอยู่เบื้องหลังความสำเร็จของสามี รู้จักแสวงหาความรู้ และรู้จักประกอบอาชีพการงาน เพื่อเลี้ยงดูครอบครัวอีกแรงหนึ่ง²³⁶⁴

ส่วนสุขอนามัยการกิน รัฐได้ประกาศผลร้ายของการบริโภคสัตว์ และแมลงบางชนิด ซึ่งสัตว์บางชนิดเป็นสิ่งที่พึงรังเกียจ และบางชนิดมีพิษ อาหารประเภทดังกล่าวถูกหาว่าเป็นของคนป่าคนดอยและคนที่ห่างไกลความเจริญ บางคนหาว่าเป็น "อาหารอูตริ" การรณรงค์ดังกล่าวก็สอดคล้องกับนโยบายทำสวนครัวและเลี้ยงสัตว์ของรัฐ รวมไปถึงการยกเลิกการกินหมากที่รัฐพยายามยกเอาเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ นานามาหักล้าง และปฏิเสธ ไม่เพียงเท่านั้นยังให้ความสำคัญกับการกินจุบกินจิบและการบริโภคอาหารให้ตรงเวลา ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดแบ่งเวลาในชีวิตประจำวัน มีตัวอย่างการกำหนดระเบียบเวลาจำหน่ายอาหารของ ข้าหลวงประจำจังหวัดฉะเชิงเทรา ตามรัฐนิยมฉบับที่ 11 ในช่วงปี 2484 แบ่งเป็น 3 เวลา ดังนี้ มื้อเช้า ตั้งแต่ 06.30 น. ถึง 08.30 น. มื้อกลางวัน 12.00 ถึง 14.00 น. มื้อเย็น 17.00 ถึง 20.00 น. อาหารว่างและเบ็ดเตล็ด ให้จำหน่ายได้ตั้งแต่เช้าตรู่ จนถึงเวลา 24.00 น. บรรดาหาบเร่และเรื่อเร่ขายอาหารทุกอย่างให้เลิกเพราะไม่ถูกหลักสุขอนามัย²³⁶⁵

²³⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-50.

²³⁶⁴ นันทิรา ขำภิบาล, "นโยบายเกี่ยวกับผู้หญิงในสมัยสร้างชาติของจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487", หน้า 69-70.

²³⁶⁵ ก้องสกุล กวินวิภูฏ. "การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487" หน้า 71-84.

เรื่องการกินยังรวมไปถึงการส่งเสริมอาหารในประเทศไทยอีกด้วย ปี พ.ศ. 2481 กรมสาธารณสุขตั้งองค์การส่งเสริมอาหาร ปี 2482 ในปี 2485 เป็นกองอาหารและยา หน่วยงานนี้ พยายามลดล้างประเพณีโบราณอันขัดกับหลักวิชาโภชนศาสตร์ การบริโภคอาหารของคนไทยนั้นมีปัญหาเนื่องจากบริโภคเน้นหนักไปทางข้าว แป้ง น้ำตาล มากเกินไป แต่ขาดแร่ธาตุสำคัญคือ โปรตีน เกลือแร่และวิตามิน อย่างไม่เพียงพอ ถึงกับกล่าวว่า จากที่เคยสอนให้กินข้าวมากๆ กินกับแต่น้อย ก็ให้เปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม และเมื่อพินิจโดยรอบคอบแล้วเราต้องการลัทธิที่เรียกว่า โปรตีนนิสม์ (Proteinism) เพื่อสร้างชาติ รัฐได้สนับสนุนให้ประชาชนปลูกพืชสวนครัวและเลี้ยงสัตว์ โดยหวังผลทางอ้อมเพื่อให้เป็นอาหารที่มีคุณค่าต่อร่างกาย นอกจากนี้ยังมีนโยบายจัดตั้งโรงฆ่าสัตว์ทุกอำเภอสนับสนุนให้ประชาชนบริโภคเนื้อสัตว์ นอกจากนี้ยังมีการสนับสนุนให้บริโภคถั่วเหลือง²³⁶⁶

รัฐบาลส่งเสริมการออกกำลังกายและเล่นกีฬา เริ่มด้วยการเดินทางไกล โดยเฉพาะการเดินทางไกลของข้าราชการในยุคสร้างชาติเพื่อฝึกจิตใจและร่างกายให้ทนต่อภูมิประเทศ ให้เจนจัดในระเบียบวินัย และทวีความสามัคคีระหว่างกันให้มากยิ่งขึ้น การที่รัฐสนใจกับพลศึกษาและระเบียบวินัยเนื่องจากอยู่ในช่วงสงคราม ทำให้ระเบียบทหารถูกนำมาใช้ในการอบรมพลเมือง จะเห็นได้ว่าการเดินทางไกลและอยู่ค่ายพักแรมนอกจากจะช่วยฝึกผู้เข้าร่วมให้มีความแข็งแรงอดทนต่อความยากลำบากแล้ว ยังเป็นการสร้างวินัยโดยเน้นการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์และการเชื่อฟังคำสั่งของผู้บังคับบัญชา ร่างกายที่มีวินัย (disciplined body) จึงเป็นร่างกายที่มีสุขภาพดี และร่างกายที่อ่อนน้อมง่าย (docile body) ไปพร้อมกัน การอยู่ค่ายพักแรมจึงเป็นแบบจำลองในการสร้างวินัยให้แก่พลเมืองนั่นเอง²³⁶⁷

นอกจากนี้รัฐบาลยังกำหนดให้มีกิจกรรมอื่นๆ อีกมากเพื่อสร้างร่างกายพลเมืองให้แข็งแรงและสวยงามตามมาตรฐานใหม่ เช่น กรมพลศึกษาได้จัดทำหลักสูตรกายบริหารสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษา และมัธยมศึกษา การจัดให้มีรายการกายบริหารทางวิทยุในตอนเช้า การส่งเสริมการบริหารร่างกายผ่านพื้นที่ต่างๆ เช่นในงานวันแม่ งานวันชาติ ฯลฯ กระทรวงมหาดไทยได้ให้ข้าราชการฝึกกระบี่แบบแถวและกายบริหาร หรือแม้แต่การบริหารร่างกายด้วยการเล่นกลลำ มีคำสั่งให้ข้าราชการหยุดทุกวันพุธเพื่อออกกำลังกาย จนถึงกับมีการแข่งขันกีฬาระหว่างกระทรวงในวันที่ 13 มิถุนายน 2485 ในสวนพฤกษานาน กระทรวงสาธารณสุขก็มีนโยบายให้แต่ละอำเภอให้จัดหาสถานที่สาธารณะเพื่อส่งเสริมการออกกำลังกาย การกินดีและการพักผ่อนรื่นเริง โดยกำหนดให้อำเภอละ 2 แห่ง เทศบาลนครควรมี 4 แห่ง เทศบาลเมือง 2 แห่ง เทศบาลตำบล 1 แห่ง นอกจากนี้กรมสาธารณสุขและกระทรวงศึกษาธิการได้ร่วมมือกันจัดให้โรงเรียนต่างๆ มีเครื่องอุปกรณ์สำหรับช่างน้ำหนักตัว วัดความสูง วัดความขยายปอด วัดกำลังกล้ามเนื้อ ฯลฯ และนักเรียนก็จะมีสมุดคู่มือจดผลการวัดด้วยตนเอง ส่งเสริมให้นักเรียนสนใจในการเติบโตของตนเอง ใน *คู่มือสมรรถ* ก็มีการระบุเกณฑ์น้ำหนัก และส่วนสูงมาตรฐาน²³⁶⁸

²³⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-95.

²³⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97-102.

²³⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-109.

การประกวดความงามของชายและหญิง ก็ถูกใช้เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ชาวไทยในการบริหารร่างกายให้มีสุขภาพดี เวทีการประกวดชายฉกรรจ์ เป็นพื้นที่ที่ใช้เสนอภาพรูปร่างมาตรฐานของชายไทยในสมัยสร้างชาติอีกพื้นที่หนึ่ง มีการจัดการประกวดชายงามในงานวันขึ้นปีใหม่ 1 เมษายน 2483 ท้องสนามหลวง ผู้มีสิทธิเข้าประกวดต้องผู้มีสัญชาติไทย อายุ 20 ถึง 30 ปีบริบูรณ์ ขณะที่การประกวดสาวงามก็สะท้อนถึงมาตรฐานสัดส่วนและทรวดทรงหญิงไทยที่ไม่ใช่คนเอบางร่างน้อย แต่ต้องการคนงามที่แข็งแรงมีสุขภาพดี โดยใช้ความรู้ทางการแพทย์ในการกำหนดมาตรฐานความงาม นายแพทย์ ยงค์ ชูติมา ได้วางเกณฑ์และมาตรฐานเรือนร่างในการประกวดนางงาม ทั้งความสูง มีความสูงอย่างน้อย 156 เซนติเมตร มีน้ำหนักประมาณ 50-53 กิโลกรัม ขนาดรอบอกกว้าง 81 เซนติเมตร รอบเอว 63 เซนติเมตร รอบสะโพก 84 เซนติเมตร รอบคอ 32 เซนติเมตร รอบน่อง 32 เซนติเมตร นอกจากมาตรฐานตัวอย่างซึ่งคำนวณให้ได้สัดส่วนตามความสูง 156 เซนติเมตร ดังกล่าว หากสตรีใดมีความสูงกว่า 156 เซนติเมตร สัดส่วนก็ควรเพิ่มขึ้นตามลำดับ หลังจากนั้นจะต้องดูว่าทรวดทรงผิดปกติหรือไม่ เช่น หลังโก่ง ไหล่ห่อแข็งขาดคดประการใดบ้าง ตรวจฟันว่าเป็นระเบียบเรียบร้อยตามธรรมชาติหรือไม่ ผิวพรรณและผมมีสุขภาพดีหรือไม่ เมื่อผ่านหลักสุขภาพมาได้แล้ว จึงควรพิจารณาในแง่ความงามตามศิลปวัฒนธรรมและอารยธรรมต่อไป²³⁶⁹

ในด้านการฟื้นฟูชีวิตจิตใจและการสร้างวินัยของพลเมือง ในปี พ.ศ. 2484 ทางกรมได้แก้ไขปัญหาลูกเด็กเกรโดยสนับสนุนให้เด็กเหล่านี้กลับตัวมาเป็นพลเมืองดีของชาติ มีการตั้งคณะกรรมการขึ้นมาดูแล มีการสร้างนิคมเด็กที่ปากเกร็ด นนทบุรี โดยใช้ชื่อว่า โรงเรียนประชาสงเคราะห์ ให้การศึกษาระดับประถมศึกษา อบรมให้รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ให้รู้จักใช้ชีวิตในทางบันเทิงและกีฬาอย่างเหมาะสม นอกจากนั้นก็ยังมีการพัฒนาอาชีพและฝึกอบรมคนจรจัด ซึ่งคนเหล่านี้จะเป็นแรงงานสำคัญของประเทศจำเป็นต้องถูกส่งไปทำงานที่นิคมสร้างตน สำหรับนิคมสร้างตนเองกระจายอยู่บริเวณต่างๆ เช่น เขาบ่อแก้ว อ.พยุหะคีรี นครสวรรค์, ต.ขุนโขลน กิ่งอำเภอพระพุทธบาท สระบุรี, ต.บ้านแก่ง อ.ตรอน อุตรดิตถ์, ต.ขุนทะเล อ.เมือง สุราษฎร์ธานี²³⁷⁰

ตามรัฐธรรมนูญฉบับที่ 11 รัฐบาลสนับสนุนให้พลเมืองแบ่งเวลาในแต่ละวันออกเป็นส่วนๆ อย่างชัดเจน รวมทั้งเวลาในการพักผ่อนหย่อนใจ โดยอ้างเหตุผลว่ามนุษย์ต้องการวันพักผ่อน ไม่เช่นนั้นจะทำงานไม่ดี เจ็บป่วยง่าย ในปีๆ หนึ่งจึงควรไปตากอากาศ ยิ่งไปไกลยิ่งดี เพราะจะช่วยบำรุงพลานามัย ร่างกายจะสมบูรณ์จิตใจจะเบิกบาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่จะพัฒนาชาติไทย นอกจากนี้รัฐบาลยังได้สนับสนุนให้คนต่างจังหวัดมาพักผ่อนหย่อนใจเปิดหูเปิดตาในพระนครเช่นกันถือเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวครั้งแรกของทางการในการที่จะให้พลเมืองตระหนักถึงประโยชน์การท่องเที่ยวต่างถิ่น²³⁷¹

นโยบายเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของชายและหญิงในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทำให้การแต่งกายแตกต่างจากอดีตเป็นอย่างมาก เดิมผู้ชายยังนิยมนุ่งผ้าม่วงเวลาไปทำงานนอกบ้าน นอกเวลา

²³⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-115.

²³⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135-137.

²³⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138-143.

งานมักนุ่งกางเกงแพรดอกสีต่างๆ นุ่มๆ บางคนอยากนุ่งกางเกงแพรให้ແລງສະດຸດຕາຄົນອື່ນ ด้วยการนุ่งผ้าขึ้นไปกระโจมอก สำหรับชุดอยู่บ้าน บางคนนุ่งผ้าหยักกรั้ง บางคนนุ่งกางเกงใน หรือไม่ก็นุ่งผ้าขาวม้า ไม่ใส่เสื้อ พวกผู้หญิงนุ่งขึ้นหรือผ้าถุง หรือโจงกระเบน ใส่เสื้อแขนกระบอก หรือใช้ผ้าผืนคาดอก เวลาอยู่กับบ้านจะใส่เสื้อชั้นในตัวเดียว บางคนเปลือยกายท่อนบนเลย ทั้งผู้หญิงผู้ชายไม่สวมรองเท้า²³⁷²

การแต่งกายดังกล่าวนี้ รัฐบาลเห็นเป็นเรื่องน่าอัปยศสำหรับประเทศที่กำลังจะเป็นมหาอำนาจ จึงมีประกาศกระทรวงมหาดไทยแนะนำให้คนไทยแต่งตัวตามระเบียบที่วางไว้เพื่อเป็นที่เชิดหน้าชูตาของประเทศ โดยให้แต่งกายดังนี้ ผู้ชายต้องมีหมวก รองเท้าหุ้มส้น และถุงเท้า เสื้อนอกและกางเกงขายาว ผู้หญิงมีหมวก กระโปรง เสื้อนอกคลุมไหล่ รองเท้ารัดส้นหรือหุ้มส้น ส่วนถุงเท้าจะใส่หรือไม่ใส่ก็ได้ ซึ่งการแต่งกายสตรีตามแฟชั่นทันสมัยในนโยบายสร้างชาติของจอมพล ป. ได้รับการตอบรับจากผู้หญิงที่รักสวยรักงามอย่างกว้างขวาง²³⁷³ เพราะตอบสนองความต้องการของผู้หญิงชั้นกลางที่เติบโตขึ้นในครอบครัวที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นกระทั่งได้เข้าเรียนในโรงเรียนสตรีของรัฐบาลหรือโรงเรียนของมิชชันนารี ผู้หญิงชั้นกลางดังกล่าวนี้ขยายตัวขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในภูมิภาคต่างๆ ผู้หญิงเหล่านี้บางส่วนเป็นแม่บ้านเนื่องจากเป็นภรรยาของข้าราชการหรือพ่อค้า บางส่วนช่วยสามีค้าขาย และบางส่วนเป็นผู้หญิงที่ทำงานนอกบ้าน เช่น ครู พยาบาล ช่างตัดเสื้อ ฯลฯ

ความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายและจิตใจมีอาจแยกจากกันได้ ภายใต้สมัยชาตินิยม ร่างกายและการแสดงออกทางกาย ไม่ว่าจะเป็นมารยาท ท่วงท่าวาจา หรือการแต่งกายถูกนำไปเชื่อมโยงกับความแข็งแกร่ง ความเจริญ ความมีอารยธรรมของจิตใจ รัฐบาลได้พยายามเปลี่ยนให้พลเมืองทุกระดับให้มีคุณสมบัติความเป็น “ผู้ดี” ตามลักษณะตะวันตก ทั้งนี้โดยเล็งไปใช้คำว่า “อารยชน” แทน และขยายจุดมุ่งหมายจากระดับบุคคลไปสู่ความเป็น “อารยประเทศ” ซึ่งดัชนีชี้วัดความเป็นอารยะก็คือ “จรรยาบรรณ” ซึ่งอิงกับมารยาททางตะวันตก ซึ่งทางการได้ให้ความสำคัญเทียบกับคำว่า “สุภาพชนชาวอังกฤษ” หรือ “มารยาทสุภาพชนฝรั่งเศษ”²³⁷⁴

การแต่งกายของพลเมืองเป็นส่วนหนึ่งของความมีอารยะ ดังที่ประกาศในรัฐธรรมนูญฉบับที่ 10 เรื่องให้ประเทศไทยแต่งกายให้เรียบร้อยสุภาพมุ่งหมายเชิดชูเกียรติประเทศชาติในความเป็นอารยะ และยังเน้นด้วยว่าเครื่องแต่งกายที่ห่อหุ้มร่างกายมีความสัมพันธ์กับจิตใจ หากแต่งกายแบบสุภาพชนก็จะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจมิให้ก่อกรรมต่ำช้าในสติปกติ คือรังสติไว้ก่อนจะทำชั่ว²³⁷⁵ นอกจากนี้ยังมีเหตุผลอีกหลายข้อสำหรับการกำหนดให้ประชาชนแต่งกายให้เหมือนกัน เช่น หลวงวิจิตรวาทการเน้นว่าเป็นเรื่องของ “ความเสมอภาค” คือไม่แสดงความแตกต่างในชนชั้นวรรณะ และ การยกเลิกการแต่งกายแบบจีน (กางเกงจีน)

²³⁷² แฉมสุข นุ่มนนท์, “เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ”, ใน การเมืองการต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2524, หน้า 44.

²³⁷³ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 44-45.

²³⁷⁴ ก้องสกล กวินวิฑูล, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487”, หน้า 144-145.

²³⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-145.

หรือแบบพม่า (นุ่งโสร่ง) เป็นการกลับไปยึดมั่นในวัฒนธรรมอันรุ่งโรจน์ของชาติที่ถูกล้มเลือนไปเป็นเวลานาน เช่นเดียวกับเรื่องทรงผมที่เดิมมีคำอธิบายว่าคนไทยเคยไว้ผมยาวทั้งชายและหญิงจนถูกตัดสั้นอันเนื่องมาจากสงคราม การแต่งกายและการไว้ทรงผมดังกล่าวจึงถือว่าเป็นตัวอย่างการนำเสนอความเป็นไทยอย่างเป็นรูปธรรม ผลของกระบวนการสร้างความเป็นไทยสะท้อนให้เห็นในการแต่งกาย ที่เป็นแบบแผนดั้งเดิมในประวัติศาสตร์ คือ อุดมคติของชาติไทย ที่มีได้ลอกเลียนวัฒนธรรมหรือประเพณีอื่นมา ในกรณีของผู้หญิงนั้น มีการรณรงค์ให้เปลี่ยนจากการนุ่งโจงกระเบนมาใส่ผ้าถุง เปลี่ยนเป็นไว้ผมยาว ให้เลิกนุ่งผ้าคาดอกมาเป็นสวมเสื้อ และยังอธิบายว่าเครื่องแต่งกายของหญิงไทยที่นิยมกันอย่างแพร่หลายนั้นก็คือการนุ่งซิ่นและสวมเสื้อนั้นก็มีความคล้ายคลึงกับแบบสากลนิยมอยู่แล้ว จึงควรจะสนับสนุนให้ปรับปรุงให้งดงามขึ้น และถูกต้องตามหลักอนามัย ก็คือการสวมกระโปรง สวมเสื้อ หมวก สวมรองเท้า ไว้ผมยาวซึ่งจะทำให้งดงามและเรียบร้อย²³⁷⁶

รัฐได้พยายามเข้าไปแทรกแซงการแต่งกายโดยผ่านตัวแทนต่างๆ เช่น กำนันผู้ใหญ่บ้าน ครู ประชาบาล พระสงฆ์ ร้านตัดผมและร้านตัดเสื้อสตรี โรงมหรสพ เจ้าของโรงลิเก หนังตะลุงและโนรา นอกจากนี้รัฐยังได้สร้างแรงจูงใจด้วยการประกวดการส่งเสริมวัฒนธรรม ประกวดการแต่งกายสุภาพสตรีแลสุภาพบุรุษตามรัฐนิยม ซึ่งความรู้และการรณรงค์เรื่องการแต่งกายได้รับการเผยแพร่ในที่สาธารณะ เช่น งานรื่นเริง งานวัด ตลาดนัด งานบุญ เวทีละคร ฯลฯ พร้อมกันนั้นรัฐได้มีมาตรการที่เข้มงวดลงโทษผู้กระทำความผิดในเรื่องการแต่งกายด้วย มีตั้งแต่การตักเตือน จับปรับ ห้ามมิให้เข้าสถานที่ราชการหรือขึ้นรถประจำทาง หรือจะต้องเสียสิทธิบางประการ เช่นร้านค้าที่ตลาดเทศบาลเมืองปทุมธานี พร้อมกันงดไม่ทำการติดต่อกับสตรีที่นุ่งโจงกระเบน หรือที่ตำบลหนองตำลึงมีการลดราคาสินค้าให้จากปกติ 10 เปอร์เซ็นต์สำหรับผู้ให้ความร่วมมือเรื่องการแต่งกาย เป็นต้น²³⁷⁷

แม้แต่ที่แม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งอยู่ห่างไกลจากตัวเมืองมากและการเดินทางระหว่างตัวเมืองเชียงใหม่กับแม่แจ่มก็ยากลำบากมาก แต่ผู้หญิงแม่แจ่มก็ต้องทำตามนโยบายการแต่งกายของรัฐบาล กล่าวคือ ก่อนหน้าทีรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจะกำหนดแบบแผนการแต่งกายนั้น เด็กและคนแก่ที่แม่แจ่มไม่ใส่เสื้อ เมื่อนายพุ่ม สัสดีอำเภอ ไปพบจึงสั่งให้ใส่เสื้อทั้งเด็กและคนแก่ หากไม่ทำตามจะถูกจับผู้หญิงจึงเริ่มมีการตัด “เสื้อห้อย” ซึ่งเป็นเสื้อชั้นในแบบผ่าหน้าใช้เข็มกลัดซ่อนปลายตัวใหญ่กลัดแทนกระดุมเพื่อใส่ไปวัด²³⁷⁸

ในขณะเดียวกับการส่งเสริมวัฒนธรรมที่ทันสมัย รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามก็ให้มีการยกเลิก **วัฒนธรรมที่ล้าหลังป่าเถื่อน** เช่น การทำรอยสักตามร่างกาย รัฐบาลให้เลิกทำรอยสักโดยให้เหตุผลว่าเป็นความเชื่อเดิมที่ขัดกับการสร้างชาติที่ทันสมัยและเป็นอารยะปรากฏว่าได้พบว่าพลเมืองชายไทย

²³⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146-157.

²³⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160-163.

²³⁷⁸ ฝอยทอง สมวธา และคณะ. **โครงการประวัติศาสตร์ผ้าตีนจก – ผ้าทอแม่แจ่ม**. มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 66

ภาคเหนือนิยมสักหมึกตามร่างกายโดยมีจุดประสงค์เพื่อยู่งคงกระพันชาตรี เพื่อแสดงความกล้าหาญ ถ้าเป็นผู้ชายไม่มีรอยสักผู้หญิงจะไม่รักใคร่ เพราะหาว่าขลาด และกันโรคภัยไข้เจ็บ ในส่วนของความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามก็เช่นกัน คณะกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติพิจารณาว่าควรยกเลิกความนิยมใช้ฤกษ์และพิธีทางไสยศาสตร์ทั้งปวง เพราะหากยังเชื่อว่าวันใดฤกษ์ไม่ดีก็ต้องงดเว้นไม่ประกอบภารกิจให้ลุกล่วงไป นับเป็นอุปสรรคขัดขวางความก้าวหน้าในการทำงาน ซึ่งพระยาอนุมานราชธนก็สนับสนุน โดยยกเอาหลักทางพุทธศาสนาว่าอ่าวว่างฤกษ์ดีก็คือวันและเวลาที่สะดวกที่สุด นำไปสู่พระราชพิธีเกี่ยวกับการส่งเวรทางพราหมณ์ออกไปด้วยในฐานะที่เป็นพิธีที่ล้าสมัย²³⁷⁹

สำหรับความพยายามในการเปลี่ยนแปลงการใช้ภาษาไทยให้มีลักษณะที่เอื้อให้คนสื่อสารกันและสัมพันธ์กันอย่างเสมอภาคมากขึ้น เห็นได้ชัดในการเปลี่ยนสรรพนาม จากเดิมที่ใช้สรรพนามมีความซับซ้อนเพื่อเน้นการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น เช่น กระหม่อม หม่อมฉัน ข้าพเจ้า ฉัน ได้ฝ่าพระบาท ฝ่าพระบาท ท่าน แก มึง ฯลฯ รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม กำหนดให้ใช้สรรพนาม “ฉัน” และ “ท่าน” เป็นหลัก ส่วนตัวอักษรและการสะกดคำนั้น มีการตัดตัวอักษรบางตัวออกไปและทำให้การสะกดคำในภาษาไทยง่ายกว่าเดิม เพื่อให้ผู้เรียนภาษาไทยสามารถเขียน-อ่านได้รวดเร็วขึ้น จนสามารถเรียนรู้ภาษาไทยได้เร็วและเข้าถึงความรู้ใหม่ๆ ได้สะดวก ซึ่งเอื้อให้เกิดความเสมอภาคทางสังคมมากขึ้นเช่นกัน

ความพยายามของชนชั้นนำในระบอบใหม่ในการลดการแบ่งชั้นทางสังคมยังเห็นได้จากการมีประกาศเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์ ลงวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2480 ให้ยกเลิกยศและราชทินนามของทั้งเจ้าพระยา, พระยา, พระ, หลวง, ขุน และมีประกาศเรื่องการยกเลิกข้าราชการฝ่ายพลเรือน ลงวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2484 ต่อมาในวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2485 ก็ได้มีประกาศยกเลิกบรรดาศักดิ์อีกครั้งหนึ่ง แต่ยินยอมให้ใช้ราชทินนามเป็นชื่อตัวหรือชื่อสกุล ทั้งนี้ก็เพราะมีทัศนคติที่แตกต่างกันระหว่างปรีดี พนมยงค์ กับจอมพล ป. พิบูลสงคราม และหลวงวิจิตรวาทการ ฝ่ายหลังพยายามนำบรรดาศักดิ์ของชนชั้นปกครองกลับมาใช้อีก แต่ปรีดี พนมยงค์ กับนักคิดนักเขียนนักหนังสือพิมพ์จำนวนมากคัดค้าน จึงนำมาสู่การประนีประนอมด้วยการออกประกาศว่า

โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยได้บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๒ ว่า
 “ฐานันดรศักดิ์ไม่ก่อเอกลิทธิอย่างใด บุคคลย่อมเสมอกันในกฎหมาย ฐานันดรศักดิ์นี้ แต่เดิมได้มีการ
 ระเบียบแบ่งเป็นยศ บรรดาศักดิ์ และตำแหน่ง ฉะเพาะยศและตำแหน่งได้มีการแก้ไขดัดแปลงให้เข้า
 กับรูปของการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญเรียบร้อยแล้ว แต่บรรดาศักดิ์อันเป็นฐานันดรศักดิ์อย่าง
 หนึ่งนั้นยังมิได้มีการแก้ไข การมีบรรดาศักดิ์หรือไม่นั้นมิได้เป็นข้อที่ทำให้บุคคลได้รับผลปฏิบัติในทาง
 กฎหมายต่างกัน ผู้มีบรรดาศักดิ์หรือไม่ย่อมเสมอกันในกฎหมาย และในเวลาอันสมควร ได้มีข้าราชการที่มี
 บรรดาศักดิ์ ทั้งที่อยู่ในราชการและนอกราชการ ตั้งแต่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นสูงลงมาจนถึงผู้มีบรรดาศักดิ์
 ชั้นผู้น้อย ได้ลาออกจากบรรดาศักดิ์เป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังคงมีผู้มีบรรดาศักดิ์บางคนยังดำรงอยู่ใน
 บรรดาศักดิ์ ยังมีได้ขอคืน จึงดูเป็นการลักลั่นไม่เป็นระเบียบ ทั้งยังจะทำให้เข้าใจผิดไปว่า ผู้มี

²³⁷⁹ ก้องสกุล กวินวิภูฏ, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ. 2481-2487”, หน้า 131.

บรรดาศักดิ์นั้นจะมีสิทธิพิเศษดีกว่าผู้อื่นด้วย เหตุนี้ จึงเป็นการสมควรที่จะยกเลิกบรรดาศักดิ์ที่พระราชทานไปแล้วนั้นเสีย เพื่อแก้ความเข้าใจผิดอันอาจเกิดขึ้นได้ดังกล่าวแล้ว และทั้งจะเป็นการดำเนินการแก้ไขให้เป็นไปโดยครบถ้วนตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญในเรื่องฐานันดรศักดิ์อีกด้วย

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ อันมีราชทินนามเป็นเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน เป็นต้น ซึ่งได้พระราชทานให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใด และผู้นั้นยังมีชีวิตอยู่ในวันประกาศนี้ เสียสิ้นทุกคน ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

แต่ถ้าผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดประสงค์จะคงอยู่ในบรรดาศักดิ์ที่พระราชทานด้วยเหตุผลเฉพาะตัว ผู้นั้น ก็ให้ชี้แจงขอรับพระราชทานพระมหากฤษฎาขึ้นมา เมื่อได้พิจารณาเห็นสมควร จะได้อนุญาตให้ผู้นั้นคงอยู่ในบรรดาศักดิ์ต่อไป

อนึ่ง ผู้ที่มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดประสงค์จะใช้ราชทินนามเป็นชื่อตัวหรือชื่อสกุล เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งความดีงามในราชการจนได้รับพระราชทานราชทินนามนั้น และเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตนหรือครอบครัวของตน ก็ให้ใช้ราชทินนามนั้นได้ ให้ผู้นั้นติดต่อกับกระทรวงมหาดไทย จัดการเสียให้ถูกต้อง

ประกาศ ณ วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๘๕ เป็นปีที่ ๙ ในรัชกาลปัจจุบัน²³⁸⁰

ในด้านสุขภาพของประชาชน มีการขยายบทบาทของรัฐในการดูแลสุขภาพของประชาชนกว้างขวางขึ้นมาก โดยในช่วงทศวรรษ 2480 มีการนำเอาความรู้ทางสาธารณสุขและการแพทย์แผนใหม่มาใช้ควบคุมร่างกายพลเมืองซึ่งหมายถึงการควบคุมความคิดและการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของประชาชน²³⁸¹ ทั้งนี้ สอดคล้องกับนโยบายสร้างพลเมืองยุคใหม่ ที่มีร่างกายแข็งแรง และมีจิตใจที่เจริญด้วยอารยธรรม โดยเน้นการสร้างสุขอนามัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความมีวินัยในการดำเนินชีวิตประจำวัน เช่น ความมีระเบียบแบบแผนในการแต่งกาย ความมีมารยาทที่งดงาม รวมทั้งการทักทายด้วยการกล่าวคำว่า “สวัสดี” ฯลฯ ดังที่กล่าวมาแล้ว²³⁸²

ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากการผลักดันของชนชั้นนำกลุ่มใหม่ที่มีอำนาจทางการเมืองแทนพระมหากษัตริย์และเจ้านายดังกล่าวมานี้ ส่งผลให้สังคมและวัฒนธรรมไทยในทศวรรษ 2480 เป็นต้นมาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก เช่น การที่สังคมมีความเสมอภาคทางสังคมมากขึ้น ทั้งความเสมอภาคระหว่างชนชั้นและระหว่างเพศ

อย่างไรก็ตาม ปัญหาของคนชาติพันธุ์ต่างๆ กลับสูงขึ้น เนื่องจากนโยบายชาตินิยมในยุคนี้เปลี่ยนมาเน้น “ชาตินิยมแบบเชื้อชาตินิยม” และรัฐบาลยังมีกลไกทางอำนาจในการปลูกฝังถ่ายทอดความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ตามคติเชื้อชาตินิยมได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าใน

²³⁸⁰ ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 59 ตอนที่ 33 หน้า 1089/19.

²³⁸¹ โปรดดู ทีวีศักดิ์ เพื่อถกสม “วาทกรรมการแพทย์สมัยใหม่ของตะวันตกกับการเปลี่ยนแปลงของรัฐไทย: ข้อสังเกตเบื้องต้น” วารสารธรรมศาสตร์, 26, 2 (2543).

²³⁸² ก้องสกุล กวินวิภูฏ, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพลป.พิบูลสงคราม พ.ศ. 2481-2487”, หน้า 97-163.

สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะมีการขยายการศึกษาในทุกระดับ หน่วยงานราชการที่ทำหน้าที่ปลูกฝังความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” คือ กรมศิลปากร ก็ดำเนินการอย่างเข้มแข็งโดยอาศัยสื่อ นานาชนิด เช่น ละครและเพลงปลุกใจ การแต่งเพลงชาติใหม่ “ประเทศไทยรวมเลือดเนื้อชาติเชื้อไทย...” การสร้างอนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑ์ การประกวดเรียงความ คำขวัญ ฯลฯ รัฐบาลมุ่งเปลี่ยนคนทุกชาติพันธุ์ในประเทศให้มี “ความเป็นไทย” แบบเดียวกันหรือเหมือนกันหมด เช่น ภาษาราชการคือภาษาไทยเท่านั้น และชาวมลายูมุสลิมจะต้องสวมกางเกงจีงจะติดต่อกับทางราชการได้ เป็นต้น วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนทุกชาติพันธุ์จึงได้รับผลกระทบจากนโยบายทางวัฒนธรรมของรัฐบาล

กลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มหนึ่งที่ได้รับผลกระทบสูงมากจากนโยบาย “ชาตินิยมตามคติเชื้อชาตินิยม” ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็คือชาวจีน เนื่องจากการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีการเลือกตั้งอาจเปิดโอกาสให้ชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่งและมีการศึกษาดีเข้าสมัครรับเลือกตั้งและมีอำนาจทางการเมืองในรัฐสภาและรัฐบาล อีกทั้งยังมีการเคลื่อนไหวชาตินิยมของชาวจีนภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาลจีนดังกล่าวมาแล้ว การดำเนินนโยบายกีดกันและกีดกันชาวจีนจึงเกิดขึ้นคล้ายกับสมัยรัชกาลที่ 6 นั่นคือมีการปลุกเร้าให้คนในสังคมให้รับรู้ว่าเป็น “ยิ่งกว่ายิวแห่งบูรพาทิศ” มีการสงวนอาชีพหลายชนิดไว้สำหรับคนสัญชาติไทยเท่านั้น เช่น การเผาถ่าน การตัดผม การถีบสามล้อ ฯลฯ และเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ขึ้น ก็มีการกำหนดเขตที่ห้ามคนจีนอาศัยอยู่ ทำให้คนจีนต้องอพยพออกไปจากจังหวัดต่างๆ หลายจังหวัด และไปตั้งถิ่นฐานในบางจังหวัดที่รัฐบาลอนุญาต ทำให้คนจีนกระจายไปอยู่ในหัวเมืองห่างไกลเพิ่มมากขึ้น

หนึ่งในยุครัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีความเปลี่ยนแปลงในด้านศิลปวัฒนธรรม **บันเทิงอย่างมาก**²³⁸³ การส่งเสริมสนับสนุนทางการของข้าราชการและประชาชนตามอุดมการณ์ชาตินิยมหรือการสร้างชาติทางวัฒนธรรมที่เน้นความทันสมัยและความเสมอภาคมากขึ้นระหว่างหญิงและชาย ทำให้เกิดความนิยมในเรื่องการเต้นรำและการลีลาศ ขณะเดียวกันการร้องและเพลงไทยสากลประเภทเพลงรำวงและเพลงปลุกใจก็ได้รับความนิยมอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ก็เพราะได้รับการส่งเสริมอย่างจริงจังจากรัฐบาล ขณะเดียวกันวัฒนธรรมบันเทิงเหล่านี้ก็ตอบสนองรสนิยมของชนชั้นกลางได้ดีกว่าศิลปะการขับร้องและการแสดงตามจารีตประเพณี

การประกาศ “พระราชกฤษฎีกากำหนดวันฉัตรมงคลเกี่ยวกับการเล่นละคร พุทธศักราช 2485” และ “พระราชกฤษฎีกากำหนดวันฉัตรมงคลเกี่ยวกับการเล่นดนตรี การขับร้อง และการพากย์ พุทธศักราช 2486” ที่มีเนื้อหาครอบคลุมข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการแสดงทุกประเภทให้เป็นไปตามแบบแผนวัฒนธรรมที่ดีงามของชาติ เป็นต้นว่า กำหนดมาตรฐานความสามารถของศิลปิน กำหนดรูปแบบการแสดงทุกประเภทให้ได้มาตรฐานตามที่กรมศิลปากรกำหนด เช่น มีบทประพันธ์ชัดเจน ใช้วาจาสุภาพ แต่งกายสุภาพ ฯลฯ และมุ่งปรับปรุงการบรรเลงดนตรีไทย ทั้งลักษณะของเครื่องดนตรี วิธีการบรรเลง ระดับเสียง ลักษณะการบรรเลง และคุณภาพของผู้บรรเลงให้ได้มาตรฐานสากล เช่น ใช้ระดับเสียง 12 เสียง แทน

²³⁸³ ภัทรวดี ภูษาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย, หน้า 53-60.

7 เสียง ตามอย่างสากล ใช้โน้ตในการบรรเลงตามอย่างดนตรีสากล แทนการคิด “ทาง” หรือแปรทำนองโดยผู้บรรเลง เป็นต้น²³⁸⁴ ทำให้ศิลปวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในทุกท้องถิ่นมีสถานภาพตกต่ำลงอย่างมาก ศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านหลายชนิดถูกหน่วยงานทางวัฒนธรรมของรัฐตัดสินว่าไม่มีคุณค่าหรือล้าหลัง ป่าเถื่อนด้วยความเจริญ ซึ่งส่งผลให้สถานภาพทางสังคมของกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของศิลปวัฒนธรรมเหล่านั้นต้องพลอยตกต่ำลงไปด้วย กลายเป็นแรงกดดันให้คนหลายชาติพันธุ์ เช่น ลาว จีน ต้องพยายาม “กลายเป็นไทย” มากขึ้น

สำหรับชาวตะวันตก คือชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกัน และคนที่นับถือคริสต์ศาสนานั้น ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้รับความเดือดร้อนมาก เนื่องจากรัฐบาลถือว่าเป็นคนในชาติศัตรู และระแวงว่าจะช่วยเหลือฝ่ายศัตรู มีการสร้างความเกลียดชังต่อฝรั่งเศสและชาวคริสต์มากเป็นพิเศษ เนื่องจากบาทหลวงส่วนใหญ่เป็นชาวฝรั่งเศส และมีข้อพิพาทระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส และในช่วงนั้นได้มีการวิพากษ์วิจารณ์ศาสนาพุทธด้วยการหักล้างคำสอนและการวางตัวที่เหนือกว่า ระหว่างสงครามอินโดจีน บาทหลวงทั้งหมดจึงถูกเรียกให้ไปรายงานตัวที่กรุงเทพฯ เกิดกลุ่มชาตินิยมที่เคลื่อนไหวต่อต้านชาติสัมพันธมิตร เช่น กลุ่มที่เรียกตนว่า “คณะเลือดไทย” แสดงออกอย่างชัดเจนว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อชาวคาทอลิก มีการขู่ว่าจะมีการรื้อทำลายวัดคาทอลิก²³⁸⁵

ในบริเวณภาคอีสานที่มีความขัดแย้งทางศาสนาอย่างรุนแรงในจังหวัดนครพนม สกลนคร ทางราชการได้สั่งปิดวัดคาทอลิกทั้งหมด และห้ามมิให้เข้าไปประกอบพิธีทางศาสนา ความขัดแย้งในชุมชนบ้านหัน นครราชสีมาเกิดขึ้นปลายปี พ.ศ.2483 เมื่อขุนศรีศรัณรักษ์ นายอำเภอสีคิ้ว ให้เจ้าของปิ่นทุกคนนำปิ่นไปให้อำเภอเพื่อจะนำไปใช้ในการรักษาทางรถไฟซึ่งอาจมีการประทุษร้ายจากศัตรู นั้นยังทำให้เกิดการเพ่งเล็งชาวคาทอลิก ในวันที่ 3-4 มกราคม 2484 นายอำเภอได้เรียกประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ระหว่างประชุมนายอำเภอได้ชักท้าวไชยกุมาร พวกจันทิก ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 2 ต.บ้านหัน เกี่ยวกับการนับถือคริสต์และบีบบังคับท้าวไชยกุมารและพรรคพวกละทิ้งศาสนา ให้หันมานับถือพุทธศาสนาตามเดิม แต่ได้รับการปฏิเสธ มีการนัดพบคริสตังมาสดภาวนาตอนค่ำ ระหว่างสวดภาวนานั้น วิชยุกระจายเสียงรายการ **“สนทนาของนายมัน-นายคง”** ได้ทำการโฆษณาเรื่องประเทศไทยถูกฝ่ายอินโดจีนล่งละเมิดดินแดนอยู่ไม่เว้นแต่ละวัน เช่นเดียวกับหนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ หลายฉบับ มีการบันทึกวาระหว่างที่มีการสวดภาวนานั้น มีคณะเลือดไทยไปวัดเพื่อชุมนุมสังเกตการณ์ ปรากฏว่าคณะเลือดไทยได้ฟังการสวดภาวนา และชาวคริสต์งานรับเป็นเสียงเดียวกันว่า **“ขอให้ฝรั่งเศสชนะไทยนี้เถิด”** ตาม **“พระราชบัญญัติจำกัดสิทธิคนไทยผู้กระทำการอันเป็นภัยต่อชาติ พ.ศ.2484”** มีว่าหากคนไทยแสดงตนเข้าข้างต่างชาติในขณะที่มีการรบกับชาตินั้นๆ อาจถูกจำกัดสิทธิ ส่งผลให้วันที่ 12 มกราคม 2484 บาทหลวงนิโคลาส พร้อมด้วยผู้ใหญ่นบ้าน

²³⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-56.

²³⁸⁵ สุจิตรา ปุระณะปัญญา, “ความสัมพันธ์ของชุมชนพุทธและคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ตำบลบ้านหัน อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.2456-2538” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2542, หน้า 76.

หัวหน้าครอบครัว รวม 9 คน ถูกจับกุมโดยเจ้าหน้าที่ตำรวจ โดยถูกกล่าวหาว่าเป็นแนวที่ห้า มีใจฝักใฝ่อยู่กับฝรั่งเศส และขายไฟเป็นสัญญาณให้แก่เครื่องบินข้าศึก ถือว่าเป็นกบฏแผ่นดิน บาทหลวงนิโคลาสถูกขังที่นครราชสีมา 2 เดือนแล้วย้ายไปที่เขตศาลาแดง กรุงเทพฯ ทั้งหมดถูกพิพากษาจำคุก สูงสุด 20 ปี ต่ำสุด 10 ปี ถือเป็นบทลงโทษที่ร้ายแรงมาก ซึ่งทุกคนถูกนำไปเรือนจำคลองเปรมครั้งแรกเดือน และย้ายไปที่เรือนจำกลางบางขวาง แดนหก แดนการเมือง ในเวลาต่อมา เพื่อความปลอดภัยของวัด จึงได้ขายวัดนักบุญยอแซฟให้กับศึกษาธิการอำเภอตามคำสั่งพระสังฆราช เหลือเนื้อที่ 1 ไร่ไว้เป็นโรงสวด และเปลี่ยนโรงเรียนไปเป็นโรงเรียนประชาบาลของรัฐบาล²³⁸⁶

ในตัวเมืองนครราชสีมา ทหารญี่ปุ่นได้เข้ายึดครองวัดแม่พระประจักษ์ที่ลูร์ด เพื่อใช้เป็นที่พัก แต่เนื่องจากอยู่ตรงข้ามสถานีรถไฟ ช่วงปลายสงคราม เครื่องบินสัมพันธมิตรได้ทิ้งระเบิดได้รับความเสียหาย คริสตังที่อยู่ใกล้วัดได้หนีไฟสงครามออกไป ทำให้วัดกลายเป็นแหล่งเสื่อมโทรม²³⁸⁷

จากประวัติศาสตร์บอกเล่าที่บ้านหัน นครราชสีมา เด็กที่นับถือศาสนาคริสต์ที่ต้องกลับไปเรียนโรงเรียนพุทธนั้น ถูกครูบังคับให้ไปวัด ถูกนักเรียนด้วยกันรังแกเป็นประจำ และถูกรังเกียจหาว่าตัวเป็นไทยใจเป็นฝรั่ง กลุ่มชาวพุทธยังได้ขโมยวัว ควาย และไก่ ทั้งยังทำลายทรัพย์สินของวัด ห้ามปฏิบัติศาสนกิจ รูปศักดิ์สิทธิ์ และไม้กางเขนต้องฝังดินไว้ ส่วนคริสตชนที่ยังศรัทธาก็ลักลอบเรียนคำสอน และทำมิสซาที่บ้านลับๆ บางคนถูกบีบให้ละทิ้งศาสนา บางคนทนสภาพดังกล่าวไม่ได้ต้องย้ายไปที่อื่น ทำให้จำนวนคริสตัง ตำบลบ้านหันน้อยลงประมาณ 30 กว่าครอบครัว ชาวคริสต์นับเป็นชนกลุ่มน้อยในตำบลบ้านหัน และมีความสัมพันธ์กันไม่มากนัก ยกเว้นแต่จะเป็นเครือญาติกัน จนกระทั่งกรณีพิพาทอินโดจีนยุติลง สถานการณ์ขัดแย้งจึงเริ่มคลี่คลายไปในทางที่ดีขึ้น และเมื่อสถานการณ์คลี่คลาย ในปี พ.ศ.2501 บาทหลวงลาร์เกจากวัดในโคราช ยังพบว่าที่บ้านหันยังมีผู้ศรัทธาเชื่อมั่นอยู่ จึงได้ทำการติดต่อกับทางราชการขอซื้อที่ดินของวัดคืน เพื่อเปิดวัดและโรงเรียนอีกครั้ง ปีต่อมา บาทหลวงมารีอุส เบรย์ได้สร้างโรงเรียนเซนต์โยเซฟศึกษา เป็นโรงเรียนเอกชนประเภทสามัญ และได้รับอนุญาตให้เปิดสอนในปี พ.ศ.2502 โรงเรียนดังกล่าวนี้ได้รับความนิยมจากคนในพื้นที่ที่ไม่ใช่ชาวคริสต์ด้วย และชุมชนคริสต์ก็ได้เพิ่มมากขึ้น เนื่องจากชาวคริสต์จากยโสธร อุบล ชัยภูมิได้เข้ามาอยู่กับญาติพี่น้องที่อยู่มาก่อน ทำให้มีชาวคริสต์ประมาณ 35 หลังคาเรือน²³⁸⁸

อนึ่ง ความขัดแย้งระหว่างชาวคริสต์กับชาวพุทธในสังคมไทยยังประทุขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีข่าวทางหนังสือพิมพ์เรื่องหนังสือ**ปูณา-วิสัยชนา** เมื่อ พ.ศ.2501 ซึ่งหนังสือนี้มีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์พระพุทเจ้า ทำให้กรมตำรวจเริ่มออกสอดส่อง บรรดานักบวช นักสอนศาสนาต่างประเทศ อย่างไรก็ตามจากการประชุมสภาสังคายนาวาติกัน ครั้งที่ 2 ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2505 ถึงเดือนธันวาคม พ.ศ.2508 ทำ

²³⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-81.

²³⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 81-83.

²³⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84-85.

ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงท่าทีต่อศาสนาอื่นให้มีความสัมพันธ์ทางศาสนาที่ดีขึ้น บาทหลวงจึงส่งเสริมการเข้าร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน จนมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชาวพุทธและพระสงฆ์²³⁸⁹

ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจหลังสงครามโลกและผลกระทบต่อสังคม

จากความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยอันเป็นผลมาจากการปฏิวัติ พ.ศ.2475 และสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้สังคมไทยแตกต่างจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างมาก ในระดับราชวาระนั้น การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ทำให้ราษฎรไม่ต้องเสียเงินค่าราชการอีกต่อไป เปลี่ยนมาเสียภาษีรายได้แทน ซึ่งหากมีรายได้น้อยก็ไม่ต้องเสียภาษีหรือเสียภาษีเพียงเล็กน้อย หากมีรายได้มากก็เสียภาษีมากเป็นเงาตามตัว ต่างจากในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ชายฉกรรจ์ต้องเสียเงินค่าราชการ 4-6 บาท การประกาศใช้ประมวลรัษฎากรทำให้การเก็บภาษีมีความเป็นธรรมมากขึ้น ความเสมอภาคทางสังคมกลายเป็นอุดมคติในระบอบการปกครองใหม่ และการขยายตัวของการศึกษาทุกระดับและการเติบโตทางเศรษฐกิจทำให้ชนชั้นกลางขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนในระดับพ่อค้าหรือนายทุนนั้น สงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งทำให้สินค้าจากต่างประเทศหายไปจากตลาด ก็เปิดโอกาสให้มีผู้ประกอบการรายใหม่ทำการผลิตสินค้าขึ้นมาขายแทน พ่อค้าบางคนทำการค้ากับญี่ปุ่นกลายเป็น “เศรษฐีสงคราม” พ่อค้าบางคนก็ทุนสินค้าที่คาดว่าจะขาดตลาดไว้ทำกำไร ทำให้กลายเป็น “เศรษฐีสงคราม” เช่นเดียวกัน นอกจากนี้การดำเนินนโยบายทางวัฒนธรรมของรัฐบาลในสมัยสงครามโลกก็ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิตในระยะยาว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ชนชั้นกลางทั้งในและนอกระบบราชการ เช่น การแต่งกาย การแสวงหาความสุขในชีวิต ทัศนคติต่อร่างกายและความงาม ตลอดจนระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิต²³⁹⁰

อย่างไรก็ตาม ตลอดระยะเวลาที่เกิดสงครามและหลังจากสงครามโลกยุติลงแล้ว ปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ก็ทำให้สังคมขาดระเบียบ ความมั่นคง และความสงบสุข ในทางการเมืองนั้น ตั้งแต่เกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 มาแล้วที่มีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรงระหว่างหลายฝ่าย เมื่อสงครามสิ้นสุดลงความขัดแย้งและการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองก็ยังดำเนินไปอย่างเข้มข้น ดังจะเห็นได้จากการรัฐประหาร พ.ศ.2490 กบฏเสนานิการ พ.ศ.2491 กบฏวังหลวง พ.ศ.2492 กบฏแมนฮัตตัน พ.ศ. 2494 และรัฐประหารเงียบ พ.ศ.2494 ความขัดแย้งทางการเมืองทำให้รัฐบาลไม่มีความเข้มแข็งและเสถียรภาพทางการเมืองมากพอที่จะดำเนินการแก้ไขปัญหาคาใจและความเดือดร้อนของราษฎร ทำให้นักหนังสือพิมพ์และนักเขียนสารคดีเริ่มโจมตีการเมืองหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ว่าส่งผลให้สังคม

²³⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-92.

²³⁹⁰ ไพโรจน์ คุราวุฒิ วิสาพรม, “ประวัติศาสตร์สามัญชนในสังคมไทยสมัยแรกเริ่มรัฐประชาชาติ พ.ศ.2475-2490” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2557.

เปลี่ยนไปในทางที่เลวลง และทำให้ประชาชนเดือดร้อน รวมทั้งมองสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในแง่ที่ดีขึ้นกว่าในยุคก่อนสงคราม²³⁹¹

ในช่วงแรกที่สงครามโลกยุติลงนั้น ปรีดี พนมยงค์มีอำนาจทางการเมืองสูงมากเพราะมีเสรีไทยเป็นฐานอำนาจทางการเมือง ในขณะที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม สูญเสียอำนาจตั้งแต่ พ.ศ.2487 อย่างไรก็ตาม อิทธิพลทางการเมืองของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังมีอยู่สูงเนื่องจากเป็นผู้มีบารมีที่ได้สั่งสมอำนาจและสร้างเครือข่ายทางการเมืองมาอย่างยาวนาน ปรีดี พนมยงค์ จึงต้องสร้างเครือข่ายทางการเมืองเพื่อจะมีอำนาจเหนือจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้อย่างมั่นคง ดังนั้น จึงพยายามร่วมมือกับกลุ่มคนที่มีอุดมการณ์กษัตริย์นิยม ซึ่งสถานการณ์ในสมัยสงครามโลกได้เปิดโอกาสให้ปรีดี พนมยงค์ฟื้นฟูความสัมพันธ์กับเจ้านายหลายพระองค์ในช่วงเวลาที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและทำหน้าที่ถวายความอารักขาแก่เจ้านาย จะเห็นได้ว่าเมื่อสงครามโลกสิ้นสุดลง ปรีดี พนมยงค์ ได้นิรโทษกรรมพวกกษัตริย์นิยมที่ถูกจอมพล ป. พิบูลสงคราม จับกุมคุมขังในฐานะนักโทษการเมืองรวมทั้งสิ้น 61 คน นอกจากนี้ยังได้กราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลให้เสด็จนิวัติพระนครเพื่อเยี่ยมเยียนปวงชนชาวไทยในปลายปี พ.ศ.2488 และขอให้ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เดินทางกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่งการตัดสินใจเลือก ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรีในระหว่างที่ร่างรัฐธรรมนูญใหม่ น่าจะเป็นเพราะ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช มีความสัมพันธ์ที่ดีกับสหรัฐอเมริกา ซึ่งจะทำให้การเจรจาเรื่องต่างๆ กับฝ่ายที่ชนะสงครามบรรลุความสำเร็จได้ง่าย

ส่วนในทางเศรษฐกิจ ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ในช่วง พ.ศ.2485 และ พ.ศ.2488 ซึ่งทำให้พื้นที่ปลูกข้าวเสียหายถึงร้อยละ 34.2 และ 24.9 ตามลำดับ ภายหลังสงครามยุติลงปัญหาทางเศรษฐกิจยิ่งรุนแรงมากขึ้น เช่น เงินเฟ้อ ธนาการเต็มไปด้วยความมั่งคั่งไม่มั่นคง โดยที่รัฐบาลไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่พุ่งสูงขึ้นกว่าร้อยละ 1,000 ซึ่งทำให้สินค้าอุปโภคบริโภคมีราคาแพงมากจนกระทั่งชนชั้นกลางที่มีรายได้เป็นเงินเดือนเดือนเดียวต้องอดอย่างรุนแรง ปัญหาเงินเฟ้อนี้ส่วนหนึ่งมาจากการที่ในระหว่างสงครามรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามใช้จ่ายงบประมาณเกินดุล โดยเฉพาะการอนุมัติให้กองทัพญี่ปุ่นกู้ยืมเงินจำนวนมาก และญี่ปุ่นยังบังคับให้ไทยใช้ตราค่าแลกเปลี่ยนเงินบาทและเงินเยนใหม่ ซึ่งส่งผลให้เกิดเงินเฟ้อมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันอังกฤษได้จำกัดสินค้าออกของไทย ทำให้ไทยต้องสูญเสียรายได้ที่เป็นเงินตราต่างประเทศเป็นจำนวนมาก ขณะที่เกิดปัญหาขาดแคลนข้าวภายในประเทศ เนื่องจากไทยมีภาระต้องส่งข้าวจำนวนกว่าเจ็ดแสนตันเป็นการให้เปล่าแก่อังกฤษภายในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2490 ซึ่งทำให้รัฐบาลต้องควบคุมราคาข้าวภายในประเทศและการส่งข้าวออกไปจำหน่ายต่างประเทศอย่างเข้มงวด แต่ก็ไม่อาจแก้ปัญหาขาดแคลนข้าวและข้าวสารมีราคาแพงได้²³⁹²

²³⁹¹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “การปฏิวัติสยาม 2475: พรมแดนแห่งความรู้” ใน *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475*, หน้า 2-77.

²³⁹² วิวัฒน์ คติธรรมนิศย์, *กบฏสันติภาพ*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2539, หน้า 34-35.

ปัญหาเงินเฟ้อและสินค้าราคาแพงส่งผลกระทบต่อเกษตรกรในชนบทน้อยกว่าผู้ขายแรงงานในเมือง ใน พ.ศ.2488 มีการนัดหยุดงานของคนงานโรงสี คนงานท่าเรือ คนงานโรงงานปูนซีเมนต์ คนงานโรงงานน้ำมัน และคนงานโรงไม้ พ.ศ.2490 มีการก่อตั้งสมาคมสหอาชีพกรรมกรแห่งประเทศไทย ภายใน 2 ปี มีสมาชิกถึง 60,000 คน²³⁹³

ในขณะเดียวกัน การเมืองและเศรษฐกิจของไทยในทศวรรษ 2490 ก็มีความเปลี่ยนแปลงอย่างสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในระบบการเมืองและเศรษฐกิจโลก ความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเป็นผลดีต่อการคมนาคมและทำให้ระบบทุนนิยมขยายตัวไปสู่ชนบทเข้มข้นขึ้น ในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดมีการลงทุนทางการค้าและอุตสาหกรรมของบรรดา “เศรษฐีสงคราม” ประกอบกับพ่อค้าและนายทุนจีนไม่สามารถเดินทางกลับประเทศจีน และไม่สามารถส่งเงินกลับไปลงทุนในบ้านเกิดได้ เนื่องจากพรรคคอมมิวนิสต์จีนได้ชัยชนะใน พ.ศ.2492 ส่งผลทำให้เศรษฐกิจไทยขยายตัวรวดเร็วขึ้น สังคมไทยจึงมีความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง

การที่ประเทศต่างๆ ดำเนินการฟื้นฟูประเทศหลังประสบภัยสงคราม ประกอบกับการเกิดสงครามเกาหลีใน พ.ศ.2493 ก็มีผลสำคัญที่ทำให้ความต้องการสินค้าประเภทข้าว ดีบุก และยางพารา เพิ่มขึ้นมากในตลาดโลก ทำให้การผลิตและการค้าในประเทศไทยฟื้นตัวและขยายตัวขึ้นมาก ตระกูลคนจีนใหม่ๆ หลายตระกูลที่สะสมทุนได้มากในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เริ่มเข้ามาลงทุนในธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น ธนาคารพาณิชย์ (ได้แก่ ตระกูลโสภณพานิช หวังหลี ลำซำ ฯลฯ) โรงงานสุรา (ได้แก่ตระกูลเตชะไพบูลย์) ห้างค้าปลีก (ได้แก่ตระกูลจิราธิวัฒน์) เป็นต้น ในยุคพัฒนาประเทศ มีตระกูลคนจีนราว 30 ตระกูลที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจอย่างมาก โดยอาศัยธนาคารเป็นฐานทางการเงินตระกูลเหล่านี้ขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจใหม่ๆ เช่น การประกันภัย การให้สินเชื่อ อสังหาริมทรัพย์ โรงแรม มีบางตระกูลขยายการลงทุนจากธุรกิจนำเข้าไปสู่การตั้งโรงงานอุตสาหกรรม เช่น ตระกูลเจียรนันทน์ เคยทำธุรกิจนำเข้าเมล็ดพันธุ์พืชได้ขยายมาสู่การสร้างโรงงานผลิตอาหารสัตว์ ตระกูลพรประภา เคยทำธุรกิจนำเข้ารถยนต์ ได้ร่วมทุนกับบริษัทนิสสันเพื่อตั้งโรงงานประกอบรถยนต์ ตระกูลโชควัฒนา เปลี่ยนจากการเข้าสินค้าอุปโภคบริโภคสมัยใหม่ญี่ปุ่นมาสู่การร่วมทุนกับบริษัทไอล้อนของญี่ปุ่นเพื่อสร้างโรงงานผลิตสินค้าประเภทของใช้ในครัวเรือนในนามบริษัทสหพัฒน์ปิบูล

นายทุนเชื้อสายจีนเหล่านี้กลายเป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง โดยอาศัยการสร้างเครือข่ายกับผู้มีอำนาจทางการเมือง ทั้งนายทหารและข้าราชการระดับสูงตลอดจนนักการเมืองในพรรครัฐบาลและพรรคฝ่ายค้าน เกิดการร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ ที่เอื้อประโยชน์แก่คนในเครือข่าย เช่น การกำหนดนโยบายส่งเสริมการลงทุน การตั้งกำแพงภาษีเพื่อกีดกันไม่ให้สินค้าจากต่างประเทศเข้ามาแข่งขัน การช่วยค้ำประกันเงินกู้ การนำเงินของหน่วยราชการมาฝากในธนาคารพาณิชย์เพื่อเสริมสภาพคล่อง ฯลฯ

อนึ่ง ในระหว่างและหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง มีการขยายตัวของอาวุธปืนเล็กที่ทันสมัยอันเนื่องมาจากการเข้าสู่ตลาดมืดของอาวุธปืนที่ฝ่ายต่างๆ ใช้ในสงคราม ทั้งอาวุธของ

²³⁹³ คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 222.

กองทัพญี่ปุ่นและกองทัพไทย ตลอดจนอาวุธของเสรีไทยที่ได้มาจากความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกา เมื่อประกอบกับปัญหาทางเศรษฐกิจที่เป็นผลมาจากสงคราม รวมทั้งปัญหาเงินเฟ้อที่ทำให้สินค้ามีราคาแพง ก็ได้ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของอาชญากรรมและความรุนแรง ทั้งในเขตเมืองและชนบท ทำให้กฎหมายและระเบียบของสังคมไทยถูกคุกคามอย่างรุนแรง พร้อมกันนั้นก็เกิดนวนิยายที่พระเอกเป็นโจรที่ต่อต้านอำนาจรัฐ เช่น เสือดำ เสือใบ²³⁹⁴

มนัส โอภาากุล ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ไว้ว่า

“ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดขึ้นนี้เอง ชุมเสือเกิดขึ้นในสุพรรณเป็นดอกเห็ด เช่น ชุมเสือดำ เสือแบบ เสือหนอม เสือแฉ่ง ฯลฯ และเสืออื่นๆ อีก ในขบวนชุมโจรด้วยกัน ชุมเสือฝ่ายเป็นชุมที่ใหญ่ที่สุด มีลูกสมุนนับร้อยคน มีอาวุธทันสมัย เช่น ปืนคาร์ไบน์ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันนั้นฝ่ายเจ้าหน้าที่ตำรวจมีเพียงปืนพระราม 6 ซึ่งยิงแต่ละนัดเหมือนกับช้างถีบ ยิงที่ 2 ที่ก็ไม่อยากยิงแล้ว เมืองสุพรรณขึ้นชื่อว่าเป็นเมืองเสือร้ายมาก่อน กลับมาดั่งกระช่อนกลบความคิดของเสือปล้นยุคแรกๆ เพราะชุมของเสือฝ่ายเป็นชุมที่ใหญ่ลือเลื่องไปหลายจังหวัด”²³⁹⁵

ปรากฏว่ารัฐบาลไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนนำไปสู่การอ้างปัญหาอาชญากรรมและความรุนแรงในสังคมเป็นเหตุผลหนึ่งของการรัฐประหารที่นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใน พ.ศ.2500²³⁹⁶

ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในทศวรรษ 2490

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้นำทางทหารกลับมามีบทบาททางการเมือง โดยทำการรัฐประหารใน พ.ศ.2490 สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากความไม่พอใจของทหารต่อบทบาทของขบวนการเสรีไทย เพราะทหารได้สูญเสียอำนาจทางการเมืองและถูกกีดกันด้วยรัฐธรรมนูญ พ.ศ.2489 ที่ห้ามทหารประจำการเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภา หรือคณะรัฐมนตรี ในขณะที่การผูกขาดการใช้อาวุธของทหารได้แพร่ไปสู่เสรีไทย มีการร่วมมือของบรรดาลูกศิษย์ปรีดี พนมยงค์ และ ส.ส.อีสานในเสรีไทยที่เป็นพวกสังคมนิยมเพื่อลดบทบาทของกองทัพ เช่น การตัดงบประมาณ การลดขนาดของกองทัพเพื่อให้เหมาะสมกับประเทศเล็กๆ อย่างประเทศไทย นอกจากนี้กลุ่มปรีดี พนมยงค์และนักการเมืองเสรีไทยยังถูกเกียรติภูมิของทหารในกรณีที่ฝ่ายแพ้สงครามด้วยการกล่าวถึงทหารในแง่ลบต่างๆ นานา เช่น “กองทัพเป็นผู้พ่าย

²³⁹⁴ Chalongs Soontravanich, “Small Arms, Romance, and Crime and Violence in Post WW II Thai Society” *Southeast Asian Studies*, Vol. 43, No. 1, (June 2005), p. 26-46.

²³⁹⁵ วีระ แสงเพชร. ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 34

²³⁹⁶ Chalongs Soontravanich, “Small Arms, Romance, and Crime and Violence in Post WW II Thai Society” *Southeast Asian Studies*, Vol. 43, No. 1, (June 2005), p. 26-46.

แพ้งคราม” “กองทัพไม่สามารถรักษาความเป็นไทยไว้ได้” “ค่าใช้จ่ายทางทหารเป็นการสิ้นเปลือง” “การมีอยู่ของกองทัพมา 50 ปี เทียบไม่ได้กับความสำเร็จที่ขบวนการเสรีไทยทำได้ในเวลาเพียง 2 ปี” “กองทัพจะเป็นเครื่องมือของเผด็จการอีกครั้งในวันข้างหน้า” “วีรบุรุษของทหารและผู้นำสงครามเป็นอาชญากรสงคราม” สิ่งเหล่านี้ได้สร้างความไม่พอใจแก่นายทหารทั้งหลาย²³⁹⁷

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่นๆอีกที่ทำให้รัฐบาลปรีดี พนมยงค์-ถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ ถูกรัฐประหารโดยกลุ่มทหาร เช่นกรณีสวรรคต การกล่าวหาว่าปรีดีเป็นคอมมิวนิสต์ ในที่สุดจอมพล ป.พิบูลสงครามก็ได้กลับขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีสมัยที่ 2 หลังจากที่ถูกกดดันให้ควง อภัยวงศ์แห่งประชาธิปไตยออกจากตำแหน่งไปในปี พ.ศ.2490 ในทศวรรษ 2490 นี้สังคมไทยยังเต็มไปด้วยความไม่มั่นคงทางการเมือง ความรุนแรง เช่น การลอบสังหาร กบฏ โดยมีความตึงเครียดและปัญหามากขึ้นและบ่อยครั้งขึ้นกว่าในอดีต ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เกิดความขัดแย้งระหว่างบุคคล เช่น ปรีดี พนมยงค์ กับ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ปรีดี พนมยงค์ กับ ควง อภัยวงศ์ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ กับ ผู้นำเสรีไทย และความขัดแย้งระหว่าง ส.ส.อีสาน และพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ กับ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขณะเดียวกันก็เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม เช่น กลุ่มเสรีไทยกับกลุ่มจอมพล ป. พิบูลสงคราม กลุ่มเสรีไทยกับกลุ่มกษัตริย์นิยม กลุ่มเสรีไทยกับกลุ่มรัฐประหาร กองทัพบกและกองทัพเรือกับ นักการเมืองอีสาน ก็กมิตั้งกับคอมมิวนิสต์จีน มุสลิมภาคใต้กับข้าราชการในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งระหว่างพรรค เช่น พรรคสหชีพกับ พรรคแนวรัฐธรรมนูญ พรรคธรรมาธิปไตยกับพรรคประชาธิปไตย และความขัดแย้งระหว่างสถาบัน เช่น กองทัพบกกับกองทัพเรือ ตำรวจกับกองทัพเรือ กองทัพบกกับตำรวจ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์กับ กองทัพบก รัฐสภากับรัฐบาล และความขัดแย้งทางอุดมการณ์ระหว่างอุดมการณ์กษัตริย์นิยมกับ ประชาธิปไตย เผด็จการทหารกับประชาธิปไตยพลเรือน ประชาธิปไตยกระฎุมพีกับประชาธิปไตยใหม่ ชาตินิยมกับจักรวรรดินิยม ชาตินิยม ศาสน์ กษัตริย์ กับ คอมมิวนิสต์ และ คอมมิวนิสต์กับทุนนิยม²³⁹⁸

ในด้านกฎหมาย หลังการรัฐประหาร พ.ศ.2490 เมื่อปรีดี พนมยงค์สูญเสียอำนาจทางการเมือง ต้องเดินทางออกนอกประเทศโดยไม่สามารถกลับเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยได้อีก พลังอำนาจของฝ่ายที่มีประสบการณ์การศึกษาจากประเทศฝรั่งเศสก็ได้ดลยลงอย่างมาก นักกฎหมายสายอังกฤษได้เข้ามามีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในการจัดระบบการศึกษากฎหมายในประเทศไทย ได้มีการปรับปรุงจัดตั้งเนติบัณฑิตสภาขึ้นมาใหม่เมื่อ พ.ศ.2491 มีการวิจารณ์ว่าหลักสูตรธรรมศาสตร์บัณฑิตไม่เพียงพอแก่บุคคลที่จะสำเร็จออกไปประกอบอาชีพทางกฎหมาย จึงมีการบังคับให้ผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ต้องเข้ารับการอบรมที่เนติบัณฑิตสภา พร้อมกันนั้นก็ได้มีการแก้ไขหลักสูตรและแบ่งแยกคณะภายในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ให้สอดคล้องกับการศึกษาแบบอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ผลที่เห็นได้ในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบันก็คือ นักกฎหมายกลายเป็นผู้ปฏิบัติงานตามตัวบทและคำพิพากษาโดยไม่สนใจต่อ

²³⁹⁷ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958* Kyoto : Trans Pacific, 2001, p. 81-83.

²³⁹⁸ Ibid, p. 81-85.

รากฐานทางปรัชญาความคิดของกฎหมายนั้นๆ ทั้งนี้ ความเปลี่ยนแปลงหลัง พ.ศ.2500 ยิ่งมีความรุนแรง เด็ดขาดเพราะมีการพัฒนาระบบอำนาจพิเศษมาเป็น “ประกาศคณะปฏิวัติ” รวมทั้งมาตรา 17 ในธรรมนูญการปกครองปี พ.ศ.2520 ซึ่งเหตุผลทางปรัชญาที่รองรับอำนาจพิเศษดังกล่าวมาจากนักคิดทางสายอังกฤษเป็นสำคัญ โดยที่ยังคงยอมรับการมีระบบประมวลกฎหมายอยู่ต่อไป แต่สิ่งที่ดูเหมือนว่าจะขัดกันระหว่างความคิดอังกฤษกับความคิดฝรั่งเศสนั้น สามารถรวมเข้าด้วยกันได้ด้วยกรอบโครงใหญ่ที่ว่าด้วยประชาธิปไตยแบบไทย ซึ่งหมายความว่า การเมืองการปกครองของไทยไม่จำเป็นต้องเหมือนใครก็ได้ นอกจากนี้วิถีคิดของชนชั้นนำกลุ่มต่างๆ ในระยะหลังก็เปลี่ยนไปโดยไม่ให้ความสำคัญแก่หลักการ แต่เน้น **“การปฏิบัติที่เป็นไปได้”** มากกว่า²³⁹⁹

กล่าวได้ว่าภายหลังกการรัฐประหาร พ.ศ.2490 การเมืองไทยเปลี่ยนแปลงไปมาก เพราะคณะราษฎรสูญเสียอำนาจทางการเมืองอย่างสิ้นเชิง ในขณะที่กลุ่มคนที่มีความคิดแบบอนุรักษนิยมมีบทบาทในทางการเมืองและทางกฎหมายมากขึ้น เช่น กลุ่มที่รวมตัวกันจัดตั้งพรรคก้าวหน้าและพรรคประชาธิปไตย ตลอดจนนักคิดนักเขียนที่วิพากษ์วิจารณ์การเมืองในหนังสือพิมพ์หรือหนังสือสารคดีซึ่งส่วนใหญ่เห็นว่าการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ทำให้การเมืองเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวลง แม้ว่าจอมพล ป. พิบูลสงครามจะกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกใน พ.ศ.2491 แต่ก็มีได้มีอำนาจในฐานะตัวแทนของคณะราษฎรและมิได้มีอำนาจสูงสุดดังในทศวรรษ 2480 ผู้นำกองทัพ คือ จอมพลผิน ชุณหะวัณ และอธิบดีกรมตำรวจ คือ พลตำรวจเอก เผ่า ศรียานนท์ ซึ่งเป็นผู้นำในการก่อการรัฐมโหฬารทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างสูง จนกระทั่งถึง พ.ศ.2497 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงก้าวขึ้นมาเป็นผู้บัญชาการกองทัพบกแทนจอมพลผิน ชุณหะวัณ และมีอำนาจทางการเมืองสูงเด่นขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกันก็มีการเคลื่อนไหวทางอุดมการณ์ระหว่างหลายฝ่าย ทั้งฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ฝ่ายกษัตริย์นิยม ฝ่ายซ้าย ซึ่งในที่สุดแล้วจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และฝ่ายกษัตริย์นิยมประสบความสำเร็จในการครอบครองทั้งอำนาจทางการเมืองและอำนาจทางวัฒนธรรม

ในช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 คือ พ.ศ.2487 เมื่อญี่ปุ่นเริ่มเพลี่ยงพล้ำในการสงคราม จอมพล ป. พิบูลสงคราม สูญเสียอำนาจทางการเมืองโดยตกเป็นผู้ต้องหาในคดีอาชญากรรมสงคราม หลังจากนั้นก็มีนายกรัฐมนตรีที่ดำรงตำแหน่งในระยะเวลานั้นๆ 2 คน คือ ควง อภัยวงศ์ (ระหว่างวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2487 ถึงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ.2488) และ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (ระหว่างวันที่ 17 กันยายน พ.ศ.2488 ถึงวันที่ 31 มกราคม พ.ศ.2489) ปรีดี พนมยงค์ (ผู้นำคณะราษฎรสายพลเรือนและหัวหน้าขบวนการเสรีไทย) ซึ่งมีอิทธิพลทางการเมืองสูงมากในช่วงเวลานั้นได้พยายามทำให้ระบอบการปกครองของไทยเป็นประชาธิปไตยมากขึ้นด้วยการร่างรัฐธรรมนูญใหม่ และจัดให้มีการเลือกตั้งใน พ.ศ.2489 แต่ทว่ารัฐบาลปรีดี พนมยงค์ก็ต้องพบกับวิกฤตที่ไม่สามารถจะแก้ไขได้อย่างทันท่วงที คือ ปัญหาเรื่องเศรษฐกิจและภาวะเงินเฟ้อ กับปัญหาเรื่องการสวรรคตของรัชกาลที่ 8 ทำให้รัฐบาลถูกโจมตีจนสูญเสียความชอบธรรมอย่างรวดเร็ว และคณะทหารนำโดยจอมพลผิน ชุณหะวัณ สามารถใช้เป็นข้ออ้างในการทำรัฐประหารในปี พ.ศ.

²³⁹⁹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “อิทธิพลของความคิดฝรั่งเศสที่มีต่อการเมืองไทยสมัยใหม่” ใน *ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม*, หน้า 145-147. (เน้นโดยนครินทร์ เมฆไตรรัตน์)

2490 เมื่อยึดอำนาจได้แล้วคณะรัฐประหารซึ่งยังขาดความชอบธรรมทางการเมืองได้ปล่อยให้พรรคประชาธิปัตย์จัดตั้งรัฐบาล โดยมีนายควง อภัยวงศ์เป็นนายกรัฐมนตรีอยู่ระยะหนึ่ง แล้วคณะรัฐประหารก็บีบให้รัฐบาลลาออก จอมพล ป. พิบูลสงครามได้รับเชิญให้กลับเข้ามาเป็นผู้นำรัฐบาลอีกครั้งหนึ่ง แต่ในต้นทศวรรษ 2490 นี้รัฐสภายังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของพรรคประชาธิปัตย์ เพราะนอกจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรส่วนใหญ่จะมาจากพรรคนี้แล้ว วุฒิสมาชิกก็มาจากการแต่งตั้งของรัฐบาลพรรคประชาธิปัตย์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการเก่าที่มีความคิดแบบอนุรักษนิยมด้วย

แม้ว่าคณะรัฐประหารจะเชิญจอมพล ป. มาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง แต่จอมพล ป. ก็ไม่ได้มีอำนาจที่จะดำเนินการใดๆ ได้อย่างเด็ดขาดเช่นสมัยก่อน เพราะในช่วงต้นทศวรรษ 2490 นี้มีกลุ่มคนที่ขึ้นมาบีบคั้นและอำนาจทางการเมืองในฝ่ายรัฐบาลอีก 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กับกลุ่มที่นำโดยพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ดังนั้น จอมพล ป. จึงต้องพยายามถ่วงดุลอำนาจของทั้งสองกลุ่มนี้ไว้เสมอ จนกระทั่งในช่วงปลายทศวรรษ 2490 ความขัดแย้งระหว่างสามกลุ่มการเมืองก็รุนแรงมากขึ้นจนในที่สุดจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ได้ทำการรัฐประหารในปี พ.ศ.2500

การถ่วงดุลอำนาจทางการเมืองและการจัดสรรผลประโยชน์ในช่วงทศวรรษ 2490 ซึ่งกลุ่มชนชั้นนำทางอำนาจประกอบด้วย 3 กลุ่มหลักดังกล่าวข้างต้นนี้ ดำเนินไปท่ามกลางการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจแบบอ้างอิงอุดมการณ์ชาตินิยม นั่นคือการจัดตั้งรัฐวิสาหกิจขึ้นมาเป็นจำนวนมาก โดยมีแนวคิดพื้นฐานจากลัทธิชาตินิยมว่าเศรษฐกิจไทยตกอยู่ในมือของชาวจีนซึ่งส่งผลให้ชาติไทยขาดความมั่นคง จำเป็นต้องทำให้คนไทยมีบทบาทและอำนาจทางเศรษฐกิจแทน แต่ในขณะนั้นคนไทยทั่วไปยังไม่พร้อมที่จะเป็นผู้ประกอบการในธุรกิจหรืออุตสาหกรรมขนาดใหญ่ จำเป็นที่รัฐบาลจะต้องเป็นผู้ลงทุนและเป็นผู้ประกอบการในวิสาหกิจขนาดใหญ่เพื่อมิให้เศรษฐกิจไทยตกอยู่ในมือต่างชาติมากเกินไป การจัดตั้งรัฐวิสาหกิจเหล่านี้ขึ้นมาจะทำให้เศรษฐกิจไทยเข้มแข็งและเจริญเติบโตขึ้น เป็นหลักประกันให้แก่ความมั่นคงของชาติและความกินดีอยู่ดีของประชาชนโดยไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุนหรือพ่อค้าต่างชาติ

ผลปรากฏว่ารัฐวิสาหกิจจำนวนมากที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นได้กลายเป็นฐานอำนาจและแหล่งรายได้สำคัญของผู้กุมอำนาจทางการเมืองและข้าราชการระดับสูง เพราะผู้กุมอำนาจทางการเมืองจะแต่งตั้งตนเองและพรรคพวกเข้าไปเป็นกรรมการรัฐวิสาหกิจ นอกจากจะได้เงินเดือนและเบี้ยประชุมแล้ว ยังได้ค่าคอมมิชชั่นอีกด้วย นอกจากนี้ผู้กุมอำนาจทางการเมืองต่างก็ตั้งบริษัทส่วนตัวขึ้นมาทำการค้าขายกับรัฐวิสาหกิจที่ตนมีอำนาจควบคุมอยู่ จนสามารถสร้างความร่ำรวยอย่างมหาศาล เช่น ตั้งโรงงานผลิตกระสอบเพื่อขายให้แก่รัฐวิสาหกิจที่ทำการค้าข้าว รวมทั้งกินสินบนจากพ่อค้าข้าวชาวจีนที่ทำธุรกิจร่วมกับรัฐวิสาหกิจดังกล่าวนี้ เป็นต้น กลุ่มผู้กุมอำนาจทางการเมืองในทศวรรษ 2490 หลายตระกูลสามารถสะสมทุนได้มากจากนโยบายสร้างรัฐวิสาหกิจของรัฐบาล จนกลายเป็นนายทุนรายใหญ่สืบต่อมา และรัฐวิสาหกิจจำนวนมากทั้งที่ได้รับการตั้งขึ้นในทศวรรษ 2490 และในสมัยหลัง ยังคงมีบทบาทอยู่ในสังคมไทยในปัจจุบัน เช่น การรถไฟแห่งประเทศไทย โรงงานยาสูบ องค์การค้าคุรุสภา การท่าเรือแห่งประเทศไทย การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย การประปาส่วนภูมิภาค ฯ

นอกจากบทบาทของกลุ่มการเมืองทั้งสามกลุ่มดังกล่าวมาแล้ว ในทศวรรษ 2490 สังคมไทยยังมีความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากปัจจัยอื่น ๆ ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

อิทธิพลของสหรัฐอเมริกาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

การเมืองระหว่างประเทศภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองนั้น ระบบการเมืองโลกได้เกิดการแบ่งฝ่ายอย่างชัดเจน คือ ฝ่ายเสรีนิยมที่นำโดยสหรัฐอเมริกา ฝ่ายสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ที่มีรัสเซียเป็นหัวเรือใหญ่ และใน พ.ศ.2492 เป็นต้นมาประเทศจีนก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพรรคคอมมิวนิสต์ สงครามเย็นจึงเริ่มขึ้นเกือบทันทีที่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง

ในปลายปี พ.ศ.2489 สหรัฐได้ออกเสียงให้ไทยเข้าเป็นสมาชิกสหประชาชาติและยังให้เงินกู้อีก 10 ล้านดอลลาร์เพื่อใช้ในการสร้างระบบการขนส่งแห่งชาติ²⁴⁰⁰ ใน พ.ศ.2493 ประเทศไทยได้เข้าร่วมรบในสงครามเกาหลีโดยการสนับสนุนของสหรัฐอเมริกา นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาประเทศไทยก็กลับเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกในฐานะของพันธมิตรสำคัญของสหรัฐอเมริกาในการต่อต้านคอมมิวนิสต์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในการขึ้นมามีอำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงครามครั้งที่ 2 (พ.ศ.2491-2500) นั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ใช้วิธีร่วมมือกับสหรัฐอเมริกาเพื่อเป็นฐานอำนาจให้แก่ตนเอง เนื่องจากไม่มีอำนาจในการควบคุมกองทัพเหมือนดังในช่วงทศวรรษ 2480 ฝ่ายสหรัฐอเมริกา มีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การต่อต้านคอมมิวนิสต์ จึงเริ่มให้ความช่วยเหลือด้านงบประมาณจำนวนมหาศาลแก่รัฐบาลไทย รวมทั้งการเพิ่มสมรรถนะด้านการทำสงครามเพื่อปราบปรามคอมมิวนิสต์ให้แก่กองทัพไทยและกรมตำรวจไทยด้วย โดยกองทัพไทยได้รับการปฏิรูปให้เปลี่ยนจากกองทัพแบบอังกฤษเป็นกองทัพแบบอเมริกัน ทั้งในด้านหลักสูตรการศึกษาและการฝึกทหาร อาวุธยุทโธปกรณ์ ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการทำสงคราม ฯลฯ พร้อมกันนั้น สหรัฐอเมริกาก็ให้เงินช่วยเหลือแก่กรมตำรวจ จากเอกสารเรื่อง “การสนทนาทางราชการระหว่าง พล.ต.อ. เผ่า ศรียานนท์กับหัวหน้าสำนักงานข่าวกรองแห่งชาติของสหรัฐอเมริกา (CIA) ในวันที่ 12 สิงหาคม 2498” แสดงว่าในอดีตที่ผ่านมากรมตำรวจภายใต้การนำของพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้สนองแนวทางการต่อต้านคอมมิวนิสต์จากสหรัฐอเมริกา แลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์มากมายที่กรมตำรวจได้รับในรูปของการสนับสนุนงบประมาณและความช่วยเหลืออื่น ๆ²⁴⁰¹

ใน พ.ศ.2493 สหรัฐอเมริกาได้ให้ความช่วยเหลือแก่รัฐบาลไทยในด้านเศรษฐกิจและการศึกษาเป็นเงิน 8 ล้านดอลลาร์และส่งผู้เชี่ยวชาญมาช่วยปรับปรุงแผนพัฒนาของไทยอีกด้วย ใน พ.ศ.2494 สหรัฐอเมริกาได้ให้เงินช่วยเหลือด้านเศรษฐกิจและวิชาการแก่รัฐบาลไทย 7 ล้านดอลลาร์ ในช่วงเวลา 8 ปี

²⁴⁰⁰ ไสภา ขานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 105.

²⁴⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

ระหว่าง พ.ศ.2489-2497 ให้เงินช่วยเหลือด้านการทหาร 111.2 ล้านดอลลาร์ และต่อมาในปลายทศวรรษ 2490 คือระหว่าง พ.ศ.2498-2499 ให้เงินช่วยเหลือรัฐบาลไทยด้านการทหารอีก 84.2 ล้านดอลลาร์²⁴⁰²

นอกจากสหรัฐอเมริกาจะให้เงินช่วยเหลือในการพัฒนาเศรษฐกิจด้านต่างๆ ได้แก่ การคมนาคม การศึกษา การสาธารณสุข และการเกษตรกรรมแล้ว สหรัฐอเมริกายังส่งผู้เชี่ยวชาญในด้านต่างๆ เข้ามาให้คำปรึกษาแนะนำในการดำเนินนโยบายและโครงการต่างๆ และการให้ทุนแก่ข้าราชการในหน่วยงานต่างๆ ไปศึกษาต่อในประเทศสหรัฐอเมริกา อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของสหรัฐอเมริกา รวมทั้งความรู้แบบอเมริกัน จึงเริ่มมีอิทธิพลในสังคมไทยสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว

ในด้านการเกษตรนั้นสหรัฐอเมริกาได้ช่วยเหลือในการจัดตั้ง Agricultural Development Council แก่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ด้วยการสนับสนุนของมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ และหน่วยงาน United States Operations Mission (USOM) ก็ให้การสนับสนุนการทำงานด้านต่างๆ แก่หน่วยงานทางราชการของไทย และยังให้ทุนแก่คนไทยไปศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกา เช่น ทุนของมูลนิธิฟูลไบรท์ (Fulbright Foundation) ซึ่งในระหว่างปี พ.ศ. 2493-2517 มีนักเรียนไปศึกษาที่สหรัฐอเมริกาถึง 8,000 คน ในจำนวนนี้มี 1,500 คน ที่ได้ปริญญาและกลับไปเข้ารับราชการในหน่วยงานต่างๆ ของรัฐบาลไทย²⁴⁰³

ความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาที่มีผลกระทบในระยะต่อมาคือการให้เงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ และเงินช่วยเหลือแบบให้เปล่าเพื่อสร้างทางหลวงทั่วประเทศ ในปี พ.ศ.2498 รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติทางหลวงขึ้น เพื่อสร้างทางหลวงที่เชื่อมส่วนต่างๆ ของประเทศเข้าหากันให้ได้มากที่สุด นอกจากการสร้างถนนสายหลักเชื่อมระหว่างจังหวัดแล้ว ยังมีการสร้างถนนเชื่อมอำเภอต่างๆ ด้วย อย่างไรก็ตาม ประสิทธิภาพของถนนยังต่ำมาก นุกูล ประจวบเหมาะ กล่าวว่า ตั้งแต่พ.ศ.2488-2495 งานทางจะหนักไปในทางบำรุง และบูรณะซึ่งเสียหายระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เรียกได้ว่าแทบจะไม่มีถนนใหม่เกิดขึ้นเลย ถนนทั่วประเทศมีราวๆ 6,000 กิโลเมตร ส่วนใหญ่ไม่ได้ลาดยาง²⁴⁰⁴ ด้วยเหตุผลที่ว่างานฉลอง 25 พุทธศตวรรษในปี 2500 จะมีการส่งของจากพระนครไปยังจังหวัดต่างๆ ที่พระราชอาณาจักรโดยรถยนต์ จึงสมควรสร้างทางหลวงแผ่นดินให้เสร็จใช้ประโยชน์ในปี พ.ศ.2500²⁴⁰⁵ นอกจากนั้นสภาผู้แทนราษฎรได้ออก

²⁴⁰² พชร ธีระมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง บทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, หน้า 117-119.

²⁴⁰³ Peter F. Bell, Western Conception of Thai Society: The Politics of American Scholarship,” A Paper Present at Thai-European Seminar on Social Change in Contemporary Thailand, University of Amsterdam, 1980: 9-11 อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, ทวนคลื่นความคิดถึงศตวรรษไทยศึกษา. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555 , หน้า 22.

²⁴⁰⁴ นุกูล ประจวบเหมาะ. “ทางหลวงปัจจัยของการพัฒนา” ใน บทความบางเรื่อง. พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2512, หน้า 90-91 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, น.85

²⁴⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-86 เหตุผลหลักในการสร้างถนนก็คือเรื่องความมั่นคง ถนนยุทธศาสตร์จึงมีไม่เพียง ถนนสายหลักระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคต่างๆ เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงถนนไปยังชายแดนด้วย โปรดดู คาภิชาภิ, อิจิโร. จากระถไฟสู่

พระราชบัญญัติการสร้างทางหลวงแผ่นดิน พ.ศ.2495²⁴⁰⁶ แต่ด้วยอัตราการเร่งสร้างทางในปริมาณที่มากไป ทำให้มาตรฐานต่ำลง ทำให้ทางชำรุดอย่างรวดเร็ว ทางลำลองบางแห่งสามารถใช้ได้เฉพาะในฤดูแล้งเท่านั้น²⁴⁰⁷

คากิซากิ อิจิโร ได้สรุปถึง “*เครือข่ายทางหลวง*” ว่า เมื่อถึงปี พ.ศ.2500 ถนนอาจจะดีขึ้นกว่าเดิมเมื่อเทียบกับช่วงสงครามเพิ่งจบ แต่ไม่ดีพอให้รถยนต์วิ่งผ่านด้วยความเร็วสูงเนื่องจากส่วนใหญ่เป็นทางที่ไม่ได้ลาดยาง แม้ว่ายานยนต์ทหารหรือขบวนรถตรวจราชการของนายกรัฐมนตรีจะผ่านได้ชั่วคราวก็ตาม แต่ยังไม่มียางที่ทนทานพอที่จะวิ่งผ่านได้ตลอดเวลา ทำให้การเคลื่อนไหวของคนและสินค้าเพิ่มมากขึ้น กล่าวได้ว่าทางหลวงได้ขยายตัวด้านปริมาณโดยปราศจากการขยายตัวด้านคุณภาพ²⁴⁰⁸

แม้ว่าการคมนาคมทางถนนจะยังด้อยคุณภาพ แต่ก็ส่งผลให้ชนบทเชื่อมต่อกับตลาดได้ใกล้ชิดขึ้น โดยมีพ่อค้าจีนเป็นคนกลางในการนำสินค้าจากภาคเกษตรในชนบทเข้าสู่ตลาดในตัวจังหวัดและกรุงเทพฯ และนำสินค้าอุปโภคบริโภคและอุปกรณ์ในการผลิตในภาคเกษตร รวมทั้งเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย และยาฆ่าแมลงไปสู่ชนบท จนกล่าวได้ว่าความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาทำให้ธุรกิจของคนจีนในชนบทขยายตัว โดยเฉพาะการดำเนินธุรกิจโรงสีและการค้าข้าวที่ขยายตัวหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกข้าวในชนบทที่ห่างไกล เช่น บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล และชาวนาก็เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์เข้มข้นขึ้น ตั้งแต่ก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ²⁴⁰⁹

อย่างไรก็ตาม จากข้อมูลทางสถิติของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์แสดงว่ารายได้ของคนชนบทยังคงต่ำมาก และชาวนาสวนใหญ่มีหนี้สิน ใน พ.ศ.2493 ร้อยละ 93.4 ของชาวนาในภาคกลางมีหนี้สินโดยเสียดอกเบี้ยเฉลี่ยร้อยละ 18.7 ต่อปี²⁴¹⁰

ทางหลวง ความเปลี่ยนแปลงนโยบายการคมนาคมและการหมุนเวียนสินค้าของประเทศไทย ปี พ.ศ.2478-2518.

โยโกฮาม่า: คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครโยโกฮาม่า, 2549, หน้า 87.

²⁴⁰⁶ การดำเนินการที่ตามมาคือ พระราชกฤษฎีกาประกาศแนวทางหลวงแผ่นดิน 88 สาย พ.ศ.2495 พระราชกฤษฎีกาประกาศแนวทางหลวงแผ่นดิน 82 สาย พ.ศ.2496 พระราชกฤษฎีกาประกาศแนวทางหลวงแผ่นดิน 65 สาย พ.ศ.2497 ที่มีสาระสำคัญในการเบิกใช้จ่ายเงินไม่เกิน 1,134,500,000 บาทจาก “เงินทุนสำรองสำหรับสร้างทางหลวงแผ่นดิน” เพื่อสร้างถนนให้แล้วเสร็จภายในระยะเวลา 4 ปี นับตั้งแต่วันประกาศใช้พระราชบัญญัติการสร้างทางหลวงแผ่นดิน พ.ศ.2495

²⁴⁰⁷ อิจิโร คากิซากิ, *จากรถไฟสู่ทางหลวง ความเปลี่ยนแปลงนโยบายการคมนาคมและการหมุนเวียนสินค้าของประเทศไทย ปีพ.ศ.2478-2518*, หน้า 67-68.

²⁴⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-97.

²⁴⁰⁹ ปราณี วรรณปะเก. “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2537, หน้า 85-88.

²⁴¹⁰ พชร ธีระมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497 2503 และ 2505” ใน *รัฐศาสตร์-การเมือง บทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542*, หน้า 115.

การปรับเปลี่ยนและการใช้อุดมการณ์ชาตินิยมทางวัฒนธรรมของฝ่ายรัฐบาล

ทศวรรษ 2490 เป็นช่วงเวลาที่มีการต่อสู้ทางอุดมการณ์อย่างเข้มข้น บริบททางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับการต่อสู้ทางอุดมการณ์ กล่าวคือ “คณะราษฎร” ในฐานะองค์กรทางการเมืองหมดสิ้นบทบาทไปอย่างสิ้นเชิง การรัฐประหารของทหารใน พ.ศ.2490 ทำให้ปรีดี พนมยงค์ ต้องเดินทางออกจากประเทศไทย จอมพล ป. พิบูลสงคราม มีอำนาจโดยไม่อ้างอิง “ความเป็นคณะราษฎร” แต่อาศัยการค้ำจุนและการถ่วงดุลอำนาจระหว่างกลุ่มทหารสำคัญ 2 กลุ่ม คือกลุ่มจอมพลผดุง ชูณหวิธ และกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และทหารทั้งสองกลุ่มนี้มีได้เป็นส่วนหนึ่งของคณะราษฎรแต่อย่างใด การขึ้นมามีอำนาจทางการเมืองของทหารทั้งสองกลุ่มนี้อาศัยฐานอำนาจในกองทัพและตำรวจ กับการอ้างอิงอุดมการณ์ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” เพื่อปฏิบัติการทางการเมือง ขณะเดียวกันการสูญเสียอำนาจของคณะราษฎรประกอบกับสภาวะหลังสงครามที่ประชาชนซึ่งเดือดร้อนจากภัยสงครามและเบื่อหน่ายการเมืองหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 จนกระทั่งโยยหาอดีต “เมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี” ก็เอื้อให้ฝ่ายอนุรักษนิยมสามารถเคลื่อนไหวทางการเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่คนทุกกลุ่มสะท้อนใจกับการเสด็จสวรรคตอย่างกะทันหันของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีพระชนมายุเพียง 21 พรรษา

พร้อมกันนั้นก็เกิดสภาวะ “สงครามเย็น” ที่สหภาพโซเวียตและสหรัฐอเมริกาต่างก็พยายามเผยแพร่อุดมการณ์และอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของตน และยังเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศไทยซึ่งโดยพรรคคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะเหนือพรรคก๊กมินตั๋ง ทำให้อุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์มีอิทธิพลสูงขึ้นมาในสังคมไทย ซึ่งทำให้ฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และฝ่ายอนุรักษนิยมต้องเน้นอุดมการณ์ชาตินิยมอย่างมาก โดยฝ่ายอนุรักษนิยมเน้นอุดมการณ์ชาตินิยมแบบกษัตริย์นิยมหรือ “ราชาชาตินิยม” ส่วนรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เน้นอุดมการณ์ชาตินิยมแบบ “พ่อขุนอุปถัมภ์” ดังจะได้วิเคราะห์โดยละเอียดต่อไป

การฟื้นฟูอุดมการณ์กษัตริย์นิยม

ในทศวรรษ 2490 มีปัญญาชนที่มีแนวความคิดอนุรักษนิยมหลายคนพยายามฟื้นฟูอุดมการณ์กษัตริย์นิยม ปัญญาชนฝ่ายหนึ่งคือนักการเมืองพรรคประชาธิปัตย์ซึ่งมีอำนาจในช่วงต้นทศวรรษ 2490 ที่พยายามสร้างความนิยมในหมู่ประชาชนด้วยการอ้างว่าเป็น “รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” และเน้นความสำคัญอย่างสูงสุดของพระมหากษัตริย์ต่อความสงบสุข ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้าของ “ชาติไทย” พร้อมกันนั้นก็วิพากษ์วิจารณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ว่าทำให้สังคมไทยเปลี่ยนไปในทางที่เลวลง

ปัญญาชนที่มีบทบาทสำคัญในการทำให้อุดมการณ์กษัตริย์นิยมกลับมามีอิทธิพล ได้แก่ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระยาศรีวิสารวาจา ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช หลวงวิจิตรวาทการ ฯลฯ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงมีบทบาทสำคัญในการฟื้นฟูอุดมการณ์ กษัตริย์นิยมมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2480 ทรงพระนิพนธ์บทความที่แสดงให้เห็นถึงแนวความคิด เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตามประเพณีไทยที่มีได้เป็นเทวราชาอย่างแท้จริง ลัทธิเทวราชาเป็นเพียงเปลือก นอกเท่านั้น ลึกลงไปแล้วเป็นการปกครองที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างจำกัด (limited kingship) เนื่องจากการปกครองของไทยมีลักษณะที่เป็นประชาธิปไตยอยู่แล้ว กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ตามคติพุทธศาสนา และพุทธศาสนายังเป็นที่มาของพระคัมภีร์ธรรมศาสตร์ที่เป็นหลักของกฎหมายไทย จนกล่าวได้ว่าพระธรรมศาสตร์เป็นรัฐธรรมนูญของไทย แสดงให้เห็นว่าไทยมีการ ปกครองที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักมาเนิ่นนานแล้ว (มิใช่เพิ่งมีรัฐธรรมนูญหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475) พระองค์ ทรงเน้นด้วยว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทสำคัญทั้งในยามสงบและในยามสงคราม ในยามสงครามนั้น พระองค์ทรงเป็นผู้นำในการต่อสู้กับศัตรูของชาติ ส่วนในยามสงบทรงปกครองแบบบิดาปกครองบุตร โดย ทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎร และตัดสินคดีความต่างๆ อย่างยุติธรรม ทรงเน้นด้วยว่าพระมหากษัตริย์ไทย ทรงใกล้ชิดราษฎร²⁴¹¹

นอกจากนี้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ยังทรงเน้นว่า พระมหากษัตริย์ของไทยใน สมัยรัตนโกสินทร์นั้นทรง

“ผ่อนผันเข้าหาปัจจุบันสมัย...ส่วนที่เกี่ยวกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์โดยมากผ่อนไปในทางที่ จะจำกัดพระราชอำนาจโดยลำดับ โดยพระองค์ทรงริเริ่มขึ้นเองทุกเรื่อง อาทิคือ การเลิกทาส การ แยกเงินแผ่นดินไว้เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก...การสืบราชสมบัตินั้นถึงแม้จะได้อนุโลมเข้าหาธรรมเนียม ฝรั่งเศสที่ให้มีพระราชโอรสองค์ใหญ่มีสิทธิที่จะสืบราชสันตติวงศ์ก็จริง แต่ก็ยังรับรองกันในที่ประชุม เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อยู่ดี”²⁴¹²

พระยาศรีวิสารวาจา ได้แสดงปาฐกถา ณ สมาคมชาวอเมริกันในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2497 เรื่อง **“พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย”** เน้นว่าการปกครองโดยพระมหากษัตริย์ของไทยเป็นการปกครองแบบ บิดาปกครองบุตร ทรงเป็นธรรมมิกราช จึงทรงมีทศพิธราชธรรม ทรงรักษาศีล 5 และศีล 8 ทรงประกอบด้วย คุณธรรมคือความเมตตากรุณา ทรงพิจารณาทั้งการกระทำที่ผิดและถูกของคนทั้งหลายโดยยุติธรรม ทรง ทำนุบำรุงผู้มีศีล ทรงได้มาซึ่งราชทรัพย์โดยยุติธรรม ทรงรักษากฎบ้านเมืองให้สุขเกษมโดยยุติธรรม กล่าวได้ว่า พระองค์ทรงมีศีล มีสัจจะ มีความเที่ยงธรรมไม่ลำเอียง ทรงมีความเผื่อแผ่เมตตากรุณา “พระองค์เป็น เหมือนหนึ่งศูนย์รวมของคุณธรรมทั้งปวงอันเป็นที่เคารพนับถือกันอยู่แล้วทั่วไปในประเทศไทย” ทรงร่วมสุข ร่วมทุกข์กับราษฎร และทรงใกล้ชิดกับราษฎร นอกจากนี้ยังเน้นว่าพระมหากษัตริย์ทรงมาจากการเลือกของ

²⁴¹¹ Prince Dhani, “The Old Siamese Conception of the Monarchy,” *Journal of the Siamese Society* Vol.XXX Pt. VI (1947),p. 91-106. ; พิทยลาภพฤฒิยากร,พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, “เรื่องบรมราชาภิเษก” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ของ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2504.

²⁴¹² พิทยลาภพฤฒิยากร,พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, “เรื่องบรมราชาภิเษก” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ของกรมหมื่นพิทยลาภ พฤฒิยากร**, หน้า 271-272.

ราษฎร กล่าวคือ “ต้องหาผู้นำที่สามารถรวมหมู่คณะให้เป็นปึกแผ่นอันหนึ่งอันเดียวกัน และสามารถให้ความคุ้มครองป้องกันภัยได้ด้วย...เมื่อสังคมได้รับการคุกคามจากภัยรุกรายก็เป็นหน้าที่ของกษัตริย์ที่จะต้องนำราษฎรออกต่อสู้...ความจำเป็นโดยแท้จริงได้เร่งเร้าให้ประชาชนเลือกกษัตริย์เพื่อได้ทรงเป็นผู้นำทั้งในยามสงบและยามสงคราม”²⁴¹³

ส่วน ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช นั้น นอกจากจะมีบทบาทในฐานะรองหัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์แล้ว ยังใช้นามแฝงว่า “แมลงหรี” ในการเขียนบทความเพื่อแสดงให้เห็นว่าสมัชสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การปกครองของพระมหากษัตริย์เป็นไปเพื่อปกป้องคุ้มครองราษฎร ต่างจากการปกครองของรัฐบาลหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 นับเป็นการ “เปลี่ยนการปกครองจากการมีเจ้าชีวิตเพียงองค์เดียวปกเกล้าปกกระหม่อม มาเป็นประชาธิปไตยมีเจ้าชีวิตหลายองค์ ปกกระหม่อมกดเกล้า”²⁴¹⁴

ผู้ที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดในการฟื้นฟูอุดมการณ์กษัตริย์นิยม คือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช การเขียนนวนิยายเรื่อง **สี่แผ่นดิน** ในระหว่างพ.ศ.2494-2495 ทำให้คนทั่วไปที่ได้อ่านเชื่อในความดีงามของสังคมไทยในสมัชสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หลังจากนั้น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ก็เขียนบทความต่างๆ ที่ทำให้คนทั่วไปเชื่อว่า “ความเป็นไทย” ที่มีพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาเป็นหัวใจทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” โดยที่พระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาเป็นแหล่งที่มาอันสำคัญที่สุดของความเจริญรุ่งเรืองของศิลปและวัฒนธรรมไทยในทุกด้าน²⁴¹⁵ ในปี พ.ศ.2496 ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เน้นการต่อต้านคอมมิวนิสต์ด้วยการทำให้คนในประเทศ “รักและหวงแหนความเป็นอยู่อย่างไทย มียอมให้ใครมาเปลี่ยนแปลงลงได้ง่าย ๆ... ต้องจงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัว ต้องเคารพในฐานะอันชอบด้วยกฎหมายของรัฐบาล”²⁴¹⁶ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเยี่ยมราษฎรในภาคอีสานเมื่อ พ.ศ.2498 ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็ได้เดินทางไปรับเสด็จและได้เขียนหนังสือแสดงความชื่นชมอย่างยิ่งในพระบารมีและพระมหากรุณาธิคุณต่อพลกนิกร ในเวลาต่อมา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ยังได้เน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ “ทรงรักษาสมดุลในหน้าที่ต่างๆ ในการบริหารราชการแผ่นดิน ทั้งนี้หมายถึงความสมดุลของฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ”²⁴¹⁷ อีกด้วย

ในปลายทศวรรษ 2490 อุดมการณ์กษัตริย์นิยมมีพลังสูงมากแล้ว ดังในปฏิญญากองทัพบก เนื่องในวันกองทัพบก 25 มกราคม 2497 ระบุว่า “กองทัพบกพร้อมที่จะป้องกันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และ

²⁴¹³ ศรีวิสารวาจา, พันเอก พระยา, **พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย**, พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาเอก พระยาพิทักษ์ชลหาญ (พิน สิริพิสารีบุตร) ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส ธนบุรี วันจันทร์ที่ 12 เมษายน 2497.

²⁴¹⁴ เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว., “เบื้องหลังประวัติศาสตร์ โดยแมลงหรี” **หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย** พ.ศ.2490 หน้า202. อ้างใน เกรียงศักดิ์ เจริญพัฒน์, “แนวคิดประชาธิปไตยแบบไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536, หน้า 120.

²⁴¹⁵ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, **คึกฤทธิ์กับประดิษฐ์กรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

²⁴¹⁶ คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “ปัญหาประจำวัน” **หนังสือพิมพ์ สยามรัฐ**. 4, 796 (24 มกราคม 2496).

²⁴¹⁷ คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “พระราชกรณียกิจ,” ใน **คึกฤทธิ์กับสังคมการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2510. หน้า 4-5. อ้างใน เกรียงศักดิ์ เจริญพัฒน์, “แนวคิดประชาธิปไตยแบบไทย”, หน้า 127.

รัฐธรรมนูญ...เพื่อให้ผู้และสิ่งซึ่งกราบทูลมาแล้ววัฒนาถาวรคงอยู่ชั่วฟ้าดินสลาย ยอมสละชีวิตเลือดเนื้อ ถวายเป็นราชพลี มิให้อริราชไพรีทั้งหลายมากกระทำร้ายได้เป็นอันขาด”²⁴¹⁸

อุดมการณ์กษัตริย์นิยมนี้ได้รับการเน้นมากขึ้นและมีพลังสูงขึ้นมากในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา นอกจากบทบาทของปัญญาชนและเครือข่ายที่ผลิตซ้ำอุดมการณ์กษัตริย์นิยมอย่างเข้มข้นแล้ว ยังมีการฟื้นฟูพระราชพิธีต่างๆ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชกรณียกิจต่างๆ อย่างมาก ทั้งการเสด็จพระราชดำเนินไปเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ การเสด็จเยี่ยมราษฎรทั่วประเทศ การมีพระราชดำรัสและการพระราชทานพระบรมราโชวาทในวาระต่างๆ การมีโครงการในพระราชดำริเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ฯลฯ

การเคลื่อนไหวของ “ฝ่ายซ้าย” ในทศวรรษ 2490

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการปล่อยตัวนักโทษการเมือง เช่น นักโทษที่ก่อการ “กบฏบวรเดช” และนักโทษที่ถูกตั้งข้อหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งทำให้กลุ่มลูกจันทน์ที่ถูกจับในข้อหาการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ได้รับการปล่อยตัวจากคุกด้วย เมื่อประกอบกับการยกเลิกพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ตามความต้องการของสหภาพโซเวียต และการได้ชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์จีนซึ่งเป็นแรงบันดาลใจอันสำคัญของฝ่ายซ้าย ทำให้การเคลื่อนไหวของฝ่ายซ้ายในสังคมไทยดำเนินไปอย่างคึกคัก

ระหว่าง พ.ศ.2489-2500 การเป็นคอมมิวนิสต์ยังถือว่าไม่ผิดกฎหมาย ความคิดแบบคอมมิวนิสต์จึงสามารถเวียนว่ายอยู่ในตลาดวัฒนธรรมของไทย ประชาชนมีเสรีภาพในรูปแบบของการผลิตสินค้าสิ่งพิมพ์ ได้แก่ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร หนังสือเล่ม สำนักพิมพ์ ร้านหนังสือ²⁴¹⁹ ตลอดทศวรรษ 2490 คนไทยจำนวนหนึ่งสามารถเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ราดาคัลเหล่านี้ได้ และสื่อเหล่านี้เองที่เป็นแหล่งข้อมูลอย่างดีให้กับนักเรียนโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาที่มาจากต่างจังหวัดซึ่งปั่นนักอ่านตัวยงเช่น ผิน บัวอ่อน จากเพชรบุรี พิชิต ดีใจ จากศรีสะเกษ กัลยาจากฉะเชิงเทรา ก่อนที่คนเหล่านี้จะเข้าร่วมขบวนการคอมมิวนิสต์ในเวลาต่อมา นอกจากนี้ยังมีนักอ่านจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โรงเรียนอาชีวศึกษา การศึกษาผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ที่บวชเรียนในวัดอีกด้วย²⁴²⁰

ในปี พ.ศ.2490 มีครุกว่า 71,920 คนในชนบท ปี พ.ศ. 2500 มีกว่า 100,000 คน ซึ่งส่วนหนึ่งในกลุ่มคนนี้เป็นลูกค้าของสื่อราดาคัลนี้โดยเฉพาะครูทางภาคอีสาน การสอนหนังสือในโรงเรียนเอกชนต่างจังหวัดเป็นงานยอดนิยมของเหล่าคอมมิวนิสต์ที่หลบหนีการจับกุม เพราะไม่มีการตรวจสอบที่เข้มงวดทำให้ค่อนข้างปลอดภัยจากการปราบปรามของรัฐ²⁴²¹

²⁴¹⁸ คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในพิธีพระราชทานธงชัยเฉลิมพลและสวนสนามในวันกองทัพ 25 มกราคม 2497.ม.ป.ท., ม.ป.ป.

²⁴¹⁹ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*, p. 62.

²⁴²⁰ Ibid, p. 60-62.

²⁴²¹ Ibid, p. 62.

เอจิ มูราชิม่า เขียนถึงผู้ที่เป็นคอมมิวนิสต์ในภาคอีสานไว้ตอนหนึ่งว่า ที่โรงเรียนอุดรพิทยานุกูลซึ่งได้รับการตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนประจำมณฑลอุดรตั้งแต่ พ.ศ.2445 และมีการสอนถึงระดับ ม.7 ใน พ.ศ.2477 และขยายถึงชั้น ม.8 ใน พ.ศ.2478 นั้น ปรากฏว่ามีครู 2 คน คือ เตียง ศิริจันทร์ และบัน แก้วมาตย์ ถูกจับกุมฐานเป็นคอมมิวนิสต์ โดยถูกกล่าวหาว่าเกี่ยวข้องกับคนของคอมมิวนิสต์หลายคนที่ถูกจับกุมไปแล้วจากบ้านหนองบัว การตรวจค้นบ้านของครูทั้งสอง พบหนังสือภาษาอังกฤษที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับสังคมนิยม การเมืองรัสเซีย จักรพรรดินิยมอเมริกา ซึ่งเป็นหนังสือที่มีจำหน่ายทั่วไปในท้องตลาด ในตอนนั้นนักเรียนในสังกัดพรรคคอมมิวนิสต์สยามสายเวียดนามที่เรียนอยู่ที่โรงเรียนอุดรพิทยานุกูล เช่น บิ๊ก และเตรียมซึ่งเป็นรุ่นพี่ของธง แจ่มศรี และเป็นผู้ชี้แนะธง แจ่มศรี และได้เคยร่วมกันแจกจ่ายใบปลิวของพรรคคอมมิวนิสต์ในห้องเรียน ส่วน ญวง เอี่ยมศิลา ซึ่งเป็นครูอีกคนหนึ่ง ถูกจับกุมใน พ.ศ.2478 และถูกศาลฎีกาตัดสินจำคุกถึง 10 ปี แม้ว่าญวง เอี่ยมศิลาจะไม่ใช่นักการเมืองคอมมิวนิสต์ แต่ก็ได้เก็บรวบรวมใบปลิวของพรรคคอมมิวนิสต์ที่แจกจ่ายอยู่ในเมืองและในโรงเรียนด้วยความกระตือรือร้นเพื่อนำมาอ่านเพิ่มพูนความรู้²⁴²²

นอกจากนี้ยังมีนักอ่านที่เป็นพระสงฆ์ และคาดว่าเป็นพระที่มีการศึกษาที่มาจากครอบครัวยากจนที่อาจจะยอมรับความคิด “ซ้าย” ได้ ดังที่เห็นว่าพรรคคอมมิวนิสต์ไทยพยายามจัดตั้งกรรมการสันติภาพสาขาพระสงฆ์ภายในองค์กรไทยกู้ชาติ ใน พ.ศ.2492²⁴²³ อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ของผู้่านสิ่งพิมพ์ดังกล่าวอยู่ที่กรุงเทพฯ ปรากฏว่าสถิติของนักอ่านในกรุงเทพฯ มีกว่า 36,000 คน²⁴²⁴

ความสนใจเรื่องคอมมิวนิสต์ส่วนหนึ่งก็มาจากความต้องการเห็นวาทกรรมการเมืองใหม่ที่สมบูรณ์ที่จะถูกสร้างขึ้นโดยความหลากหลายของแนวคิดทางการพัฒนาสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม การเกิดขึ้นของค่ายคอมมิวนิสต์เป็นแรงดึงดูดให้สงสัยถึงอุดมการณ์อันตรงพลัง เนื่องจากการเปลี่ยนผ่านของอำนาจระดับโลกที่มาอยู่ในมือสหภาพโซเวียต จากเดิมที่เป็นประเทศที่ถูกปฏิเสธจากพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 กลายมาเป็นประเทศเป็นสมาชิกในคณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติ มีส่วนสำคัญในการตัดสินใจให้ไทยเป็นประเทศสมาชิกสหประชาชาติ ทั้งยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ในปี พ.ศ.2489 รวมไปถึงการตั้งสถานทูตในกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.2491 นอกจากนั้นสิ่งที่ใกล้เคียงกว่าก็คือการปฏิวัติคอมมิวนิสต์จีน คาดว่าร้อยละ 45.7 ของประชากรในกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2490 เป็นผู้อพยพชาวจีน²⁴²⁵

นักการเมืองฝ่ายซ้ายหลายคนได้เดินทางไปจีนร่วมกับหนังสือพิมพ์และพ่อค้า ในปี พ.ศ.2499 เมื่อกลับมาถึงถูกจับ ในช่วงเวลาดังกล่าวสื่อมวลชนหลายคนก็เดินทางไปสหภาพโซเวียต ได้แก่ กุหลาบ สาย

²⁴²² เอจิ มูราชิม่า (เขียน), โฆษิต ทิพย์เทียมพงษ์ (แปล), *กำเนิดพรรคคอมมิวนิสต์สยาม*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555. หน้า 172.

²⁴²³ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*, p. 62.

²⁴²⁴ Ibid, p. 62-63.

²⁴²⁵ Ibid, p. 64.

ประดิษฐ์ อุทธรณ์ พลกุล อุดม ศรีสุวรรณ ชาติ บุญยศิริชัย ซึ่งนักเขียนอย่างกุหลาบ สุวัฒน์ วรดิลก วัลย์ วรดิลก ได้รับอิทธิพลโดยตรงซึ่งมีผลต่องานเขียน ไม่เพียงเท่านั้นปลายทศวรรษ ก็ยังมีนักกรอง นักแสดง นักกีฬา ผู้กำกับภาพยนตร์ ผู้นำกรรมกร หรือแม้แต่พระภิกษุก็ยังได้เดินทางไปจีนหรือสหภาพโซเวียต²⁴²⁶

ในเวลานั้นสถานการณ์รอบด้านของประเทศไทยก็เต็มไปด้วยความเคลื่อนไหวปลดแอกจากประเทศอาณานิคมซึ่งอยู่ภายใต้การนำ การครอบงำ หรือกระทั่งอิทธิพลจากคอมมิวนิสต์หรือพรรคฝ่ายซ้ายที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างถอนรากถอนโคน ในเวียดนามนำโดยคอมมิวนิสต์เวียดนามห์ ต่อสู้กับฝรั่งเศสและรัฐบาลหุ่นเชิดตั้งแต่ปี พ.ศ.2489 จนถึง พ.ศ.2497 ในลาวรัฐบาลของฝรั่งเศสถูกต่อต้านด้วยกลุ่มชาตินิยมลาวอิสระ และโดยกลุ่มปะเทดลาวที่นำโดยคอมมิวนิสต์ จากปี พ.ศ.2489 จนถึง พ.ศ.2497 ด้วยการร่วมมือกับเวียดนามห์ สามารถปลดปล่อยพื้นที่บริเวณจำหนือและพงสาลีได้ ในกัมพูชา กลุ่มขแมร์อิสระเป็นนักรบกองโจรต่อสู้กับฝรั่งเศสและรัฐบาลของกษัตริย์สีหนุตั้งแต่ปี พ.ศ.2489 จนถึง พ.ศ.2497 เช่นกัน ทำให้พื้นที่ในชนบทกว่าครึ่งตกอยู่ใต้การปกครองของกลุ่มขแมร์อิสระ ในพม่ากลุ่มคอมมิวนิสต์ธงแดง (อีกสองปีต่อมาเปลี่ยนเป็น ธงขาว) ในฐานะกองกำลังกบฏชนกลุ่มน้อย ต่อสู้กับอังกฤษ และสันนิบาตอิสลามประชาชนต่อต้านฟาสซิสต์-รัฐบาล ทำให้เหลือศูนย์กลางเมืองเล็กน้อยที่อยู่ใต้การควบคุมของรัฐบาลของอังกฤษเมื่อสิ้นปี พ.ศ.2491 ในมลายู กองทัพปลดปล่อยคอมมิวนิสต์เชื้อชาติมลายู (MRLA) ก่อการจลาจลต่ออังกฤษและรัฐบาลพันธมิตรเริ่มในปี พ.ศ.2491 ทำให้เกิดการประกาศกฎอัยการศึกทั้งหมด 12 ระยะ ในอินโดนีเซียการปฏิวัติจากปี พ.ศ.2488 จนถึง พ.ศ.2492 มีการรวมตัวของทหารและการเคลื่อนไหวของมวลชนที่เป็นเยาวชนเกิดขึ้นที่ชาวและสุมาตรา นำมาซึ่งจุดจบของการปกครองของอาณานิคมดัตช์หรือเนเธอร์แลนด์ และพรรคคอมมิวนิสต์แห่งอินโดนีเซีย (PKI) ยังได้รับการฟื้นฟูและเติบโตอย่างรวดเร็ว เป็นพรรคคอมมิวนิสต์ขนาดใหญ่อันดับสองรองจากพรรคคอมมิวนิสต์จีน ในฟิลิปปินส์กองกำลังปลดปล่อยประชาชน (HMB) ที่นำโดยคอมมิวนิสต์ เริ่มเคลื่อนไหวในปี พ.ศ.2489 ซึ่งเกิดขึ้นเองโดยกองทัพประชาชนต่อต้านญี่ปุ่น ต่อสู้รัฐบาลที่สหรัฐอเมริกาสนับสนุนเจ้าที่ดินที่ทำการปราบปรามประชาชน การเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ในฟิลิปปินส์แพร่กระจายอย่างรวดเร็วตั้งแต่ พ.ศ.2491 จนถึง พ.ศ.2499 เกี่ยวข้องกับนักรบกองโจรมากกว่า 15,000 คนในช่วงเวลาที่มีการเคลื่อนไหวขึ้นสู่จุดสูงสุดในปี พ.ศ.2494²⁴²⁷

ในบริบทข้างต้น ประเทศไทยกลายเป็นฐานสนับสนุนการปฏิวัติและความมั่นคงของภูมิภาคภายใต้รัฐบาลปรีดี พนมยงค์และวัลย์ อารังนาวาสวัสดิ์ เกิดองค์กร “ไทยกู้ชาติ” ที่ร่วมมือทางทหารกับกลุ่มคอมมิวนิสต์อินโดจีนเพื่อต่อสู้กับอาณานิคมฝรั่งเศสและสหรัฐอเมริกา²⁴²⁸

การกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งของจอมพล ป.พิบูลสงครามในปี พ.ศ.2491 จนถึง พ.ศ.2500 ได้หันเหนโยบายไปสู่การร่วมต่อต้านคอมมิวนิสต์กับประเทศทุนนิยมตะวันตกเพื่อแลกเปลี่ยนกับความร่วมมือทางทหารและเศรษฐกิจ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข่าวกรองความเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ จอมพล

²⁴²⁶ Ibid, p. 66.

²⁴²⁷ Ibid, p. 67-68.

²⁴²⁸ Ibid, p. 70.

ป.พิบูลสงครามยังได้ร่วมมือกับอังกฤษเพื่อปราบคอมมิวนิสต์มลายู (Malayan Races Liberation Army (MRLA) และกบฏมุสลิมขนาดใหญ่ทางใต้ของไทยในระหว่างปี พ.ศ.2491-2492 ทำการตกลงกับสหรัฐอเมริกาให้มาก่อตั้งฐานทัพในประเทศไทยในปี พ.ศ.2493 นอกจากนี้ยังควบคุมชุมชนเวียดนามอย่างเข้มงวด และได้สร้างทางหลวงยุทธศาสตร์อีสานเพื่อความร่วมมือกับมหาอำนาจตะวันตกในการแทรกแซงทางทหารในสงครามอินโดจีนที่เป็นสงครามระหว่างมหาอำนาจตะวันตกกับขบวนการปลดแอกแห่งชาติ ทั้งยังส่งทหารราบกว่า 4 พันนายไปร่วมรบกับสงครามเกาหลี ในปี พ.ศ.2493²⁴²⁹

ปัญหาหลังจากสงครามที่ทำให้เศรษฐกิจตกต่ำ ปัญหาทางสังคม ความรุนแรงของความวุ่นวายทางการเมือง ราคาสินค้าขึ้นสูง เกิดการขาดแคลนข้าวและสินค้าอุปโภค ทำให้ข้าวราคาสูงและขาดแคลนจนมีการปันส่วนอาหาร ท่ามกลางเศรษฐกิจที่ย่ำแย่เช่นนี้ทำให้เกิดตลาดมืดและความรุ่งเรืองของชุมชนโจร แม้แต่ตำรวจและทหารบางส่วนก็มีพฤติกรรมเอียงใจเสียเอง และเหล่าข้าราชการก็ยัง “เซ็งลิ้ง” คอรัปชั่นกันอย่างกว้างขวาง ในสภาพสังคมเศรษฐกิจที่ยากลำบาก ความไม่เท่าเทียมที่เกิดขึ้น ชนชั้นกลางและชนชั้นล่างต้องพยายามดิ้นรนเอาตัวรอด ขณะที่สังคมชั้นสูงมีชีวิตที่หรูหราฟุ่มเฟือย ทำให้เกิดวาทกรรมที่น่าโดยสื่อราดิคัล อธิบายเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจและลักษณะทางชนชั้น สภาพสังคมเช่นนี้เตรียมความพร้อมให้นักอ่านที่จะสรุปรวบยอดความคิดเกี่ยวกับชนชั้น นายทุน ชูตรีต และส่วนเกินได้เป็นอย่างดี²⁴³⁰

จะเห็นได้ว่า ในบริบททางสังคมที่ยากลำบากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในขณะที่คนส่วนใหญ่ในสังคมหันกลับไปมองสังคมสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอุดมคติ มีคนจำนวนไม่น้อยที่สมาทานความคิดหรืออุดมการณ์ของฝ่ายซ้าย เมื่อถึงปลายทศวรรษ 2490 ฝ่ายซ้ายก็มีกิจกรรมทางการเมืองมวลชนอย่างกว้างขวาง หลังจากที่มีรัฐบาลได้มีนโยบายที่เป็นเสรีนิยมมากขึ้น มีกลุ่มสำคัญต่างๆ ที่เข้าร่วมได้แก่ กลุ่มกรรมกร 16 หน่วย พรรคแนวร่วมสังคมนิยม พรรคเศรษฐกิจ พรรคสังคมประชาธิปไตย พรรคสังคมนิยม พรรคขบวนการไฮด์ปาร์ก พรรคศรีอารียเมตไตรย พรรคกรรมกร พรรคสันติชน นอกจากนี้ก็ศึกษาที่มีหัวรุนแรงที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างถอนรากถอนโคนก็ได้เป็นส่วนสำคัญในกิจกรรมทางการเมืองส่วนหนึ่งเป็นเพราะเงื่อนไขทางสังคม กล่าวคือ ในด้านหนึ่งมหาวิทยาลัยผลิตคนให้กับหน่วยงานรัฐและหน่วยงานเอกชน แต่อีกด้านหนึ่ง การศึกษาในมหาวิทยาลัยก็เป็นการแยกขาดจากภูมิหลังทางชนชั้นและกระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจ ทำให้นักศึกษาไม่กลายเป็นชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งอย่างแน่ชัด ในขณะที่การศึกษาระดับมหาวิทยาลัยได้ทำให้ห้องเรียนกลายเป็นพื้นที่แห่งกระบวนการผลิตอุดมการณ์ โดยนักศึกษาจะต้องได้รับการทดสอบทางวัฒนธรรมว่าได้รับการฝึกฝนทางความคิดและการใช้ภาษาในการค้นหาความรู้ใหม่ๆ มากน้อยเพียงใด ไม่ว่าจะเป็นความคิดจากห้องสมุด อาจารย์ และเพื่อนๆ ซึ่งความคิดและความรู้เหล่านี้บางส่วนกลายเป็นความคิดแบบราดิคัล ซึ่งเป็นเรื่องปกติในช่วงหลังสงคราม²⁴³¹

²⁴²⁹ Ibid, p 70-71.

²⁴³⁰ Ibid, p. 71-74.

²⁴³¹ Ibid, p. 99.

กลุ่มนักศึกษาศาสตร์ถือว่าเป็นกลุ่มที่เป็นนักอ่านลูกคำสิ่งพิมพ์ราดิคัล และเป็นผู้พร้อมรับความหมายต่างๆ จากมาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์ซึ่งไม่ได้เพียงแค่ให้ความสำนึกในเรื่องการปฏิวัติเท่านั้น แต่ยังนำไปสู่โลกแห่งความคิดแบบ “วัตถุนิยมทางประวัติศาสตร์” อีกด้วย ทำให้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์กลายเป็นรากฐานอย่างดีที่จะนำไปสู่การเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ในช่วงหลังสงคราม และจากนั้นไม่นานก็ได้ขยายไปสู่มหาวิทยาลัยอื่น ๆ²⁴³²

ในทศวรรษ 2490 นี้ กลุ่มนักวิชาการไทยเริ่มเปลี่ยนจากนักวิชาการในแวดวงวัดและวัง และนักวิชาการรัฐบาล-ข้าราชการ มาสู่การเติบโตของนักวิชาการมหาวิทยาลัย แต่ศูนย์กลางของปัญญาชนและชีวิตวัฒนธรรมที่ก้าวหน้าที่สุดก็คือแวดวง สื่อสารมวลชน-วรรณกรรม²⁴³³

ตัวอย่างปัญญาชนที่ถูกแทนที่ เช่น ในหมูกี่วี่ ชิต บุรทัต ครูเทพ (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) น.ม.ส. (กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) ถูกแทนที่ ด้วยนายผี (อัศนี พลจันทร) ทวีปวร (ทวีป วรดิลก) อุชเชณี (ประคิน ชุมสาย ณ อยุธยา) นายสง (เปลื้อง วรรณศรี) ศรีนาคร/ขวัญนา (จิตร ภูมิศักดิ์) ในแวดวงประวัติศาสตร์ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ และงานเขียนของหลวงวิจิตรวาทการ ถูกทำลายด้วยผลงานของ อรรถ พรหมชมพู (อุดม ศรีสุพรรณ) สมสมัย ศรีสุทนต์ (จิตร ภูมิศักดิ์) ในแวดวงเศรษฐศาสตร์การเมือง งานของปรีดี พนมยงค์ พระยาสุริยานุวัตร ดร.ทวี ตะเวทีกุล ดร.ทองเปลว ชลภูมิ ดร.อุภัย พันธุโยธิน ก็ถูกแทนที่โดย สุภา ศิริมานนท์ ฯลฯ และในวงการปรัชญา ชาติพันธุ์วิทยา และวัฒนธรรมไทย รวมไปถึงการศึกษาท้องถิ่น ก็มีผลงานของ อัศนี พลจันทร และจิตร ภูมิศักดิ์ พร้อมๆ กับผลงานของพระยาอุปกิตศิลปสาร พระสารประเสริฐ พระยาอนุมานราชธน ในวงการวรรณวิจิตร มีผลงานของบรรจง บรรเจิดศิลป์ เสนีย์ เสาวพงศ์ อินทรายุทธ ทิพากร ศิลป์ พิทักษ์ชน บুদ্ধแมน ได้มาแทนที่พระนิพนธ์ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ นายตำรวจ ณ เมืองใต้ (เปลื้อง ณ นคร) ในส่วนของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและปรัชญานั้น การตายของ ดร.ตัว ลพานุกรม ดร.หลวงพรตพิทยาประพัฒน์ แสน ธรรมยศ ทำให้ สมัคร นูราวาส มีบทบาทแทน²⁴³⁴

วิชา “**ลัทธิเศรษฐกิจ**” ที่สอนในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ทั้งหลักสูตรปริญญาตรีและปริญญาโท มีอิทธิพลทางความคิดต่อนักศึกษามาก วิชานี้รับผิดชอบโดย ศาสตราจารย์ ฮัทซัน ดร.ทวี ตะเวทีกุล และ ดร.อุภัย พันธุโยธิน ในการบรรยายมีการจัดพิมพ์เอกสารประกอบการสอน ทำให้นักศึกษาม.ธรรมศาสตร์จำนวนมากกว่า 1 หมื่นคน โดยเฉพาะนักศึกษาที่อยู่ต่างจังหวัดต้องซื้อหาเพื่อตามการเรียนการสอนให้ทันในเอกสารนั้นกล่าวถึงเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม รวมไปถึงมาร์กซิสต์ด้วย²⁴³⁵ แม้ในเชิงทฤษฎีแล้วจะเป็นเรื่องที่ยากจะเข้าใจความสลับซับซ้อน แต่สิ่งเหล่านั้นได้ดึงดูดความประทับใจในเบื้องต้นเพื่อที่จะไปสานต่อให้สมบูรณ์ในอนาคต เช่น กรณีของกุหลาบ สายประดิษฐ์ที่ต่อมาได้แปลคำบรรยายทฤษฎีมาร์กซิสต์ หรือ

²⁴³² Ibid, p.101.

²⁴³³ Ibid, p.101.

²⁴³⁴ Ibid, p.101-103.

²⁴³⁵ Ibid, p.109.

สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ต่อมากลายเป็นนักเขียนทฤษฎีและนักเขียนอิสระแนวมาร์กซิสต์ แม้แต่หนังสือที่ถูกอ้างอิงบ่อย ๆ คือ ชีวประวัติของยวาร์ฮาล เนรูห์ ที่แปลโดย เลียง ไชยกาล ก็แสดงให้เห็นทัศนคติที่เห็นใจและชื่นชมมาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์²⁴³⁶

เมื่อมาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์เป็นเรื่องถูกกฎหมาย จึงทำให้ตลาดของหนังสือที่เขียนในแนวนี้นับได้มากขึ้น มีการนำเข้าและขายสิ่งพิมพ์มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์ ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2480 ส่วนใหญ่มาจากสหภาพโซเวียตและจีน และมีบ้างจากสหรัฐอเมริกา อังกฤษ และอินเดีย นอกจากร้านหนังสือหลายร้านในกรุงเทพฯ ที่ขายหนังสือประเภทนี้แล้ว ยังมีองค์กรฝ่ายซ้ายที่เปิดให้ถือน้อยอย่างกว้างขวาง เช่น กรรมกรชาวจีนในอุตสาหกรรมโรงสี โรงเลื่อย มีการทำหนังสือพิมพ์ *ฉวนหมินเป้า* (พ.ศ.2488-2495) และเปิดร้านหนังสือ ต้าจงเวินหัว ซึ่งร้านนี้ได้นำเข้าสิ่งพิมพ์จากสหภาพโซเวียตและจีน ส่วนใหญ่เป็นงานพิมพ์คลาสสิกของมารกซ์ เองเกลส์ เลนิน เหมา ฯลฯ ทั้งในภาษาจีนและอังกฤษ และต้าจงเวินหัวยังทำหน้าที่เป็นเอเยนซีท่องเที่ยวที่จะพาคนไปเมืองจีน ทั้งผู้ลี้ภัยทางการเมือง และลูกจีนที่ต้องการอพยพหรือไปศึกษาที่เมืองจีน หลังกบฏสันติภาพ พ.ศ.2495 ร้านหนังสือและหนังสือพิมพ์ *ฉวนหมินเป้า* จึงถูกรัฐบาลสั่งปิด อย่างไรก็ตามท่าทีที่เปลี่ยนไปของรัฐบาลที่มีความเป็นมิตรกับค่ายสังคมนิยมมากขึ้นในช่วง 2498- 2499 ก็ทำให้ความคึกคักของตลาดหนังสือกลับมาอีกครั้งหนึ่ง²⁴³⁷

สำหรับการประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ.2495 นั้น ทำให้มีผู้ถูกจับด้วยข้อหาทำการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์จำนวน 190 คน ปราบกฏ มี 33 คดีไม่ส่งฟ้อง 12 คดีต้องพิพากษา อีก 5 คดีถูกตัดสิน แต่นักโทษคอมมิวนิสต์ทั้งหมดได้รับการอภัยโทษในปี พ.ศ.2500 อย่างไรก็ตามการปายสีเรื่องภัยคุกคามจากคอมมิวนิสต์ก็สามารถตั้งมั่นอยู่ได้ และมักจะเป็นข้ออ้างในการรัฐประหาร²⁴³⁸ ซึ่งหลังการรัฐประหาร พ.ศ.2500 ก็มีการจับกุมด้วยข้อหาทำการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์อีกครั้ง ต่อมาใน พ.ศ.2508 พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยซึ่งได้รับความสนับสนุนช่วยเหลือจากพรรคคอมมิวนิสต์จีนก็เริ่มต้นการต่อสู้กับรัฐด้วยกองกำลังติดอาวุธ พร้อมกับการโฆษณาชวนเชื่อทางอุดมการณ์ จนกระทั่งถึงครั้งแรกของทศวรรษ 2520 จึงได้ยุติการต่อสู้

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้นำในการเคลื่อนไหวภายใต้อุดมการณ์คอมมิวนิสต์นั้น ส่วนหนึ่งเป็นคนหลายชาติพันธุ์ เช่น กลุ่มคอมมิวนิสต์ที่นำอุดมการณ์และการโฆษณาชวนเชื่อของพรรคคอมมิวนิสต์ไทย พรรคคอมมิวนิสต์จีน และกลุ่มเวียดนามที่เลื้อยอยู่ มีศูนย์กลางอยู่ที่หนังสือพิมพ์ *มหาชน* ซึ่งถูกชี้นำโดยคนจีนและเวียดนาม ได้แก่ ทรวง นพคุณ (ลูกจีน) พายัพ อังคสิงห์ (ลูกจีน-ขมุ) ธง แจ่มศรี (ลูกญวน) วิโรจน์ อำไพ (ลูกจีน) อุดม ศรีสุวรรณ (ลูกจีน-เงี้ยว) เจริญ วังงาม (ลูกลาว) ฯลฯ²⁴³⁹ ในขณะที่อีกส่วนหนึ่ง ได้แก่ กลุ่มปรีดี พนมยงค์ และกลุ่ม *อักษรสาส์น* อันเป็นกลุ่มปัญญาชนมาร์กซิสต์นอกขบวนการคอมมิวนิสต์ ส่วน

²⁴³⁶ Ibid, p. 109.

²⁴³⁷ Ibid, p.111-114.

²⁴³⁸ Ibid, p.130.

²⁴³⁹ Ibid, p.138-139.

ใหญ่เป็นลูกศิษย์ปรีดี กลุ่มเสรีไทย และกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับอักษรสาส์นรายเดือน เป็นกลุ่มที่มีการศึกษาดี เคยรับตำแหน่งราชการที่สำคัญ เช่น หม่อมเจ้าสกลวรรณกร วรวรรณ สงวน ตุลารักษ์ กลุ่มพรรคสหชีพ ฯลฯ²⁴⁴⁰

นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสนใจด้วยว่า มีความขัดแย้งทางความคิดและความขัดแย้งระหว่างบุคคลในกลุ่มคอมมิวนิสต์เป็นอย่างมาก²⁴⁴¹ อย่างไรก็ตาม แนวความคิดและการอธิบายเรื่องต่างๆ จากแง่มุมแบบมาร์กซิสต์ก็เป็นที่รับรู้กว้างขวางพอสมควร เพราะมีหนังสือพิมพ์และนิตยสารเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารในรูปแบบต่างๆ เช่น บทความ บทกวี บทวิจารณ์ งานเขียนทางประวัติศาสตร์ ฯลฯ ที่สำคัญได้แก่ **มหาชน** (หนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ ตีพิมพ์ระหว่าง พ.ศ.2485-2494) **อักษรสาส์น** เป็นนิตยสารตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2492-2495 จัดทำโดยกลุ่มสนับสนุนปรีดีและฝ่ายซ้ายอิสระรวมถึงคอมมิวนิสต์บางคน ผู้ออกทุนเกือบทั้งหมดคือ สุภา ศิริมานนท์ ซึ่งเป็นคนออกแบบให้นิตยสาร เต็มไปด้วยข่าวต่างประเทศที่วิเคราะห์เจาะลึก และงานเขียนทางวรรณกรรมและทฤษฎี ซึ่งเป็นปฏิกริยาและเป็นทางเลือกต่อการโฆษณาชวนเชื่อและการพรัยสอนของคอมมิวนิสต์ และสุภา ศิริมานนท์ก็ไม่ได้ตั้งใจทำนิตยสารสำหรับฝ่ายซ้ายโดยเฉพาะ จึงทำให้เกิดพื้นที่ในการถกเถียงระหว่างคอมมิวนิสต์และผู้ที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์ ซึ่งไม่ได้อยู่ในบริบทของการเมืองเท่านั้น ยังรวมไปถึงวงการวรรณกรรมอีกด้วย และในกลุ่มผู้ร่วมงานก็มีทั้งฝ่ายซ้ายและขวา แต่ในระยะหลังฝ่ายขวาได้ลาออกไป ทำให้มีฝ่ายซ้ายเข้ามามีบทบาทมากขึ้น²⁴⁴²

สำหรับ **การเมืองรายสัปดาห์** เริ่มตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ.2487-2494 เป็นพื้นที่ที่กว้างขวางที่มีทั้ง มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์ สังคมนิยม-ฝ่ายซ้าย เสรีนิยม และอนุรักษ-กษัตริย์นิยม มีการเปลี่ยนเจ้าของและกองบรรณาธิการที่มีแนวคิดหลากหลาย จากการวางตนเองว่ามีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับปีกซ้ายของกลุ่มปรีดี ต่อมาก็มีประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ และบุญชู โรจนเสถียร เข้ามามีบทบาท แต่ในที่สุดก็เปลี่ยนไปสู่พรรคคอมมิวนิสต์เพียงกลุ่มเดียว²⁴⁴³

ควรกล่าวด้วยว่า พระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ.2495 ที่ทำให้สื่อฝ่ายซ้ายและปัญญาชนฝ่ายซ้ายถูกปราบปรามลงไปในนั้น ได้ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์ผู้ขาดวัฒนธรรมมาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์และมีอำนาจครอบงำวาทกรรมวาทศิลป์ในตลาดมืด เพราะเป็นฝ่ายซ้ายเพียงกลุ่มเดียวที่ยังสามารถผลิตสิ่งพิมพ์ออกมาเผยแพร่²⁴⁴⁴

ตลอดทศวรรษ 2490 นักคิดฝ่ายซ้ายในสังคมไทยได้เขียนงานทางประวัติศาสตร์ ภาษา วรรณคดี บทเพลง และบทกวี แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยเป็นสังคม “กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา” ที่เต็มไปด้วยการกดขี่เอารัดเอา

²⁴⁴⁰ Ibid, p.139.

²⁴⁴¹ Ibid, p.139-147.

²⁴⁴² Ibid, p.164-165.

²⁴⁴³ Ibid, p.178.

²⁴⁴⁴ Ibid, p.196.

เปรียบของชนชั้นศักดินาและประเทศจักรวรรดินิยม ทำให้ราษฎรประสบความทุกข์ยาก โดยมุ่งโจมตีรัฐไทยและสหรัฐอเมริกาในฐานะจักรวรรดินิยมที่รุกรานและกอบโกยผลประโยชน์จากประเทศอื่น ๆ

การที่รัฐบาลรับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา ด้านการศึกษา เศรษฐกิจ การทหาร ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในวารสารของฝ่ายซ้าย เช่น กรณีการสร้างโรงกลั่นน้ำมันที่อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ถูกระงับ ก็มีผู้เขียนบทความเรื่อง “จงร่วมมือกับประชาชนไทยผู้รักชาติ” ในหนังสือพิมพ์ **ปิฎกภูมิ** โจมตีรัฐบาลดังนี้

ความจริงที่ผ่านมา ประเทศเราต้องพึ่งพาอาศัยฝรั่งตะวันตกอยู่ตลอดเวลา ทำให้เราต้องกลายเป็นประเทศล้าหลัง เป็นเหยื่อแห่งการขูดรีดของฝรั่งตะวันตก เช่น แร่ ยาง พวกฝรั่งได้กว้านซื้อไปในราคาถูก ๆ แล้วก็ประดิษฐ์เป็นสินค้าสำเร็จรูปมาขายในราคาแพง ๆ กรณีน้ำมันนี้ก็เช่นเดียวกัน แทนที่เราจะสร้างโรงงานขุดกลั่นของเราเอง ทั้ง ๆ ที่ประเทศเราก็มีน้ำมัน แต่เรากลับต้องไปซื้อจากฝรั่ง

ในปัจจุบันนี้พวกฝรั่งตะวันตกได้ดำเนินการขัดขวางโครงการขุดน้ำมันของเราหลายประการด้วยกัน ทั้งการแทรกแซงโดยตรงและทางอ้อม²⁴⁴⁵

บทความใน **ปิฎกภูมิ** จำนวนมาก กว่าห้าสิบเรื่อง ที่ตีพิมพ์ระหว่าง พ.ศ.2498-2500 มุ่งโจมตีสหรัฐอเมริกาและซีอาโต้²⁴⁴⁶ เน้นให้ร่วมมือกันระหว่างชนชั้นต่าง ๆ เพื่อต่อสู้กับสหรัฐอเมริกา “เพื่อผลประโยชน์ของประชาชาติไทย”²⁴⁴⁷ ในปลายทศวรรษ 2490 นักเขียนฝ่ายซ้ายเรียกร้องให้ไทยดำเนินนโยบาย “เป็นกลาง” ตามแบบอินเดีย²⁴⁴⁸ นอกจากนี้ยังมีการต่อต้านอิทธิพลของวัฒนธรรมอเมริกัน หนังสือพิมพ์ **ปิฎกภูมิ** พ.ศ.2499 มีบทความ “คัดค้านการรุกรานของวัฒนธรรมของจักรวรรดินิยมอเมริกา”²⁴⁴⁹ ดังนั้น จึงเห็นได้ชัดว่า “ความรักชาติของฝ่ายซ้าย” นอกจากเน้นการทำเพื่อประชาชนแล้ว ยังมุ่งการต่อต้านสหรัฐอเมริกา ซึ่งนอกจากจะแสดงออกในการโจมตีองค์การร่วมป้องกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) อย่างมากแล้ว ยังมีการโจมตีสหรัฐอเมริกาในฐานะจักรวรรดินิยมที่คุกคามเอกราชและผลประโยชน์ของชาติไทยอีกด้วย²⁴⁵⁰

เป็นไปได้ว่าแรงผลักดันจากพรรคคอมมิวนิสต์จีนที่กำลังสนับสนุนให้พรรคคอมมิวนิสต์ประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่อสู้กับสหรัฐอเมริกาเพื่อป้องกันมิให้สหรัฐอเมริกาทำลายอำนาจของพรรค

²⁴⁴⁵ หนังสือพิมพ์ **ปิฎกภูมิ** 1, 22 (10 กันยายน 2499): 12 อ้างใน ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ใน **ทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า**, หน้า 319.

²⁴⁴⁶ โปรดดูรายชื่อบทความใน ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ใน **ทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า**, หน้า 338-341.

²⁴⁴⁷ ชื่อบทความ ในหนังสือพิมพ์ **ปิฎกภูมิ** 2, 70 (12 สิงหาคม 2500). ฝ่ายซ้ายใช้คำว่า “ประชาชาติไทย” อาจเป็นเหตุให้กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ไม่ใช้คำนี้อีกต่อไป หันไปใช้คำว่า “ชาติไทย” แทน

²⁴⁴⁸ โปรดดู ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ใน **ทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า**, หน้า 326.

²⁴⁴⁹ อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 338-341.

²⁴⁵⁰ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า 301-309

คอมมิวนิสต์ในประเทศจีน ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์จีนต้องเน้นนโยบายความร่วมมือระหว่างทุกชนชั้นเพื่อต่อสู้กับสหรัฐอเมริกา ดังปรากฏว่ามีการเรียกร้องในหนังสือพิมพ์ **ปิตุภูมิ** อยู่ตลอดเวลาให้มีความสามัคคีกันระหว่างคนทุกชั้นทุกอุดมการณ์ภายในชาติเพื่อต่อสู้กับสหรัฐอเมริกา เช่นหนังสือพิมพ์**ปิตุภูมิ** ฉบับหนึ่งกล่าวว่า

ปัจจุบันสหรัฐอเมริกากำลังคุกคามเอกราช อธิปไตย ของชาติไทยเราหนักมือยิ่งขึ้นทุกที เพื่อป้องกันรักษาความปลอดภัยและผลประโยชน์ของชาติ ชนทุกชั้นและพรรคการเมืองทุกพรรคต้องละทิ้งอคติที่เคยมีต่อกันแล้วหันหน้าเข้าหากัน และร่วมสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันเพื่อคัดค้านการคุกคาม การแทรกแซงของสหรัฐอเมริกาอย่างเด็ดเดี่ยวพร้อมเพรียงกัน...ในเร็ววันข้างหน้าประชาชนชาวไทยย่อมจะร่วมสามัคคีกันอย่างแน่นแฟ้นและกว้างขวางยิ่งกว่านี้ **โดยไม่แบ่งชั้นวรรณะ ไม่แบ่งลัทธิการเมือง และการสังกัดพรรค** เพื่อร่วมจัดตั้งแนวร่วมประชาชนรักชาติ-รักประชาธิปไตย ขึ้นมาต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตย²⁴⁵¹

ช่วงที่มีการประกาศใช้กฎหมายแรงงานฉบับแรก ใน พ.ศ.2499 ก็ปรากฏบทความจำนวนมากเกี่ยวกับเศรษฐกิจของชาติที่เรียกร้องให้คนทุกชั้นร่วมมือกันต่อสู้กับนายทุนจักรวรรดินิยม เช่นบทความใน **นิตยสารรับศตวรรษใหม่** เรียกร้องให้กรรมกรสามัคคีกับชนชั้นนายทุนภายในชาติเพื่อต่อสู้กับนายทุนจักรวรรดินิยม ซึ่งในช่วงเวลานั้นมีการเคลื่อนไหวนัดหยุดงานของกรรมกรที่ทำงานในบริษัทต่างชาติ เช่น บริษัทน้ำมันสแตนดาร์ด บริษัทน้ำมันเชลล์ บริษัทเอเซียติก ซึ่งความเคลื่อนไหวเหล่านี้จะประสานสอดคล้องกับงานเขียนของ **ปิตุภูมิ** ที่เสนอให้กรรมกรประนีประนอมกับนายจ้างคนไทย แต่เรียกร้องให้ต่อสู้กับนายจ้างต่างชาติ หรือบริษัทตัวแทนประเทศจักรวรรดินิยม²⁴⁵²

จิตร ภูมิศักดิ์ก็เน้นความร่วมมือของ “ทุกชนชั้น” เช่นเดียวกัน ดังในบทกวี “ฟ้าใหม่”

โน่นขอบฟ้าเรืองรอง	ทาบทองอำไพสดใสงามตา
คือฟ้าใหม่ใกล้เข้ามา	นำมวลทาสมาเป็นไท
อาบด้วยแสงเสรี	ภราดรธรรมเฟื่องฟูประจำ
งามล้ำกว่าก่อนไกล	ชีพสดใสเรืองริน
เร็วลุกขึ้นเถิด	เร็วลุกขึ้นเถิด
ชนผู้รักชาติ	รักความเป็นไทย
เร็วลุกขึ้นเถิด	ทุกชนชั้นไทย
	จงสามัคคี
	พร้อมใจกันก้าวตรงไปสู่ไทยเสรี ²⁴⁵³

²⁴⁵¹ “สนับสนุนแถลงการณ์ของ 4 พรรค” ปิตุภูมิ 25 (2 ตุลาคม 2499) : 3 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 327.

²⁴⁵² ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า, หน้า 330.

²⁴⁵³ จิตร ภูมิศักดิ์, “ฟ้าใหม่” ความฝันใฝ่ฝันงาม กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2524. หน้า 32. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 328.

เพลงและบทกวีของจิตร ภูมิศักดิ์ที่แต่งในช่วงที่ถูกจับขังระหว่าง พ.ศ.2501-2507 เช่น เพลงมาร์ชกรรมกร เพลงมาร์ชเยาวชนเพลง มาร์ชชาวนาไทย ล้วนมีเนื้อหาต่อต้านอำนาจรัฐและวิจารณ์การเดินตามสหรัฐอเมริกาที่ทำให้เป็นศัตรูกับเพื่อนบ้าน พร้อมกับบรรยายความทุกข์ยากของกรรมกร ชาวนาชาวลาว²⁴⁵⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้แต่ผู้ที่มีแนวความคิดก้าวหน้าก็ได้รับอิทธิพลจากการเคลื่อนไหวทางความคิด เรื่องชาตินิยม ประมุข ศรีมันตระ และทวีป วรดิลก ยอมรับว่าคนรุ่นเขานั้นเติบโตมาพร้อมกับการซึมซับ การชี้นำที่ปลูกกระแส “ความรักชาติ” ของรัฐ และในช่วงปลายทศวรรษ 2480 กระแสชาตินิยมของรัฐมีอิทธิพลต่อจิตร ภูมิศักดิ์อย่างมาก เช่น จิตรได้ทำการปลุกระดมนักเรียนให้ต่อต้านการซื้อของจาก “เจ๊ก” ในโรงเรียน เขาพูดปลุกใจให้รักชาติ ต่อต้านครูชาวจีนที่เขาคิดว่าจะกลืนชาติ ด้วยการเรียกประชุมนักเรียนเพื่อประท้วง เป็นต้น²⁴⁵⁵

ความรักชาติของปัญญาชนหัวก้าวหน้า พัฒนาไปตามกระแสความคิดใหม่ ๆ จนมีลักษณะที่เกียติร เตชะพีระเรียกว่า “ชาตินิยมฝ่ายซ้าย”²⁴⁵⁶ ซึ่งเน้นเอกราช ประชาธิปไตย ความเป็นธรรมในสังคม และบาง คนก็เน้นการรักษา “ชุมชนชาวนา” ไม่ให้ถูกทำลายโดยรัฐและระบบทุนนิยมด้วย

อาจเป็นนโยบายของพรรคคอมมิวนิสต์จีนที่มีเหนือพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ที่เน้นให้ สามัคคีกับคนทุกชั้นในประชาชาติไทยเพื่อต่อต้านจักรวรรดินิยมอเมริกา ทำให้ฝ่ายซ้ายของไทยสนับสนุน การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รวมทั้งจิตร ภูมิศักดิ์ที่เขียนลงนิตยสารเสรี ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ด้วย ทั้งนี้ก็เพราะภาพความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างจอมพล ฟิลลิสสงครามกับ สหรัฐอเมริกาเพื่อผดุงอำนาจของจอมพล ป. ฟิลลิสสงครามเองปรากฏอยู่ในสื่อมวลชนจนเป็นที่รับรู้กันทั่วไป ในขณะที่จอมพลสฤษดิ์แสดงท่าทีให้มวลชนรับรู้ว่าเป็นผู้ที่รักชาติ ต้องการงานเพื่อผลประโยชน์ของชาติ โดยไม่ปรารถนาอำนาจทางการเมืองและไม่ต้องการผลประโยชน์ส่วนตัวใดๆ ทั้งสิ้น

ในระยะหลัง ความคิดของฝ่ายซ้ายในสังคมไทยมีอิทธิพลในวงวิชาการ เช่น สำนักเศรษฐศาสตร์ การเมือง และนักมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ นอกจากนี้ยังทำให้นักประวัติศาสตร์จำนวนไม่น้อยมองเห็น ความสำคัญของการศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เป็นปัจจัยสำคัญของความเปลี่ยนแปลงทาง การเมือง สังคม และวัฒนธรรม หรือให้ความสำคัญแก่การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมากขึ้น

การเคลื่อนไหว “ท้องถิ่นนิยม”

เนื่องจากการปลุกเร้าความรู้สึกชาตินิยมอย่างเข้มข้น ทำให้ความรู้สึกชาตินิยมขยายไปสู่ท้องถิ่น ต่างๆ ทำให้คนในทุกท้องถิ่นเริ่มมีความสำนึกว่าท้องถิ่นของตนเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” ส่วนใหญ่ได้แก่ ผู้ที่ได้รับการศึกษาในระบบการศึกษาที่เป็นทางการและเข้าถึงสื่อมวลชน เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ อย่างไรก็ตาม

²⁴⁵⁴ ไสยา ชานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า, หน้า 309.

²⁴⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

²⁴⁵⁶ เกษียร เตชะพีระ, “จาก 14-6 ตุลา: สองชาตินิยมชนกัน” มติชนสุดสัปดาห์ 23, 1158 (28 ตุลาคม -3 พฤศจิกายน 2545), หน้า 43.

ตาม การที่คนในท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชั้นกลาง รวมทั้งพ่อค้าและนายทุน ที่มีประสบการณ์โดยตรงว่าชีวิตของตนและครอบครัวตลอดจนธุรกิจที่ตนลงทุนได้รับผลกระทบจากสภาพการณ์ต่างๆ ในท้องถิ่นของตนมากกว่าสภาพการณ์ในระดับชาติ ประกอบกับวิถีชีวิตที่ประสบพบเห็นความเป็นไปต่างๆ ในท้องถิ่นและมีญาติพี่น้องตลอดจนเพื่อนบ้านอยู่ในท้องถิ่น จึงเกิดความรู้สึกผูกพันกับท้องถิ่นในลักษณะที่เรียกว่า “ท้องถิ่นนิยม” มีความภาคภูมิใจในท้องถิ่น ต้องการทำให้ท้องถิ่นเจริญยิ่งขึ้น หากรับรู้ว่ามีปัญหาใดๆ ก็อยากจะมีส่วนช่วยในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้น คนส่วนหนึ่งมีความสำนึกท้องถิ่นนิยมโดยได้รับการปลูกฝังความคิดชาตินิยมไปพร้อมกัน จึงสำนึกว่าท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของชาติ และพยายามเรียกร้องให้รัฐบาลหรือผู้นำแห่งชาติช่วยแก้ไขปัญหาคือหรือช่วยพัฒนาท้องถิ่น แต่คนบางส่วนก็เห็นว่าคนในท้องถิ่นมีศักยภาพที่จะปกครองตนเอง สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ด้วยตนเอง ในขณะที่คนอีกส่วนหนึ่งเห็นว่าการที่ท้องถิ่นประสบปัญหาต่างๆ ก็เพราะท้องถิ่นถูกเอารัดเอาเปรียบจากส่วนกลางที่มีอำนาจเหนือคนในท้องถิ่น จึงเกิดความคิดที่ต้องการต่อต้านอำนาจของส่วนกลาง

ความสำนึกและความรู้สึกท้องถิ่นนิยมปรากฏอย่างชัดเจนในหน้าหนังสือพิมพ์ บทความ “ศรีภูมิราชนิเวศน์” โดยผู้ใช้นามปากกาว่า “เสมาเมืองเหนือ” กล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแง่ที่มีสิ่งต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ เช่นการสร้างสรรคทางสถาปัตยกรรมในสมัยพระเจ้าติโลกราช²⁴⁵⁷ ขณะเดียวกันก็มีผู้ใช้นามปากกาว่า “คนเก่า” ได้แย้งทัศนะเกี่ยวกับ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ของส่วนกลาง²⁴⁵⁸ สะท้อนสำนึกท้องถิ่นนิยมที่เน้นความสำคัญในตัวเองของ “ท้องถิ่น” และเห็นว่าท้องถิ่นเจริญขึ้นได้โดยคนในท้องถิ่นท้องถิ่นเอง

ข้อเขียนหลักในหนังสือพิมพ์ **คนเมือง** ให้ความสำคัญกับการรื้อฟื้นและนำเสนอภาพของจารีตวัฒนธรรมท้องถิ่น ดังเช่น คอลัมน์ “ออกช่วง” ของ “หนานเตจา” นำเสนอประเพณีวัฒนธรรมของล้านนา เช่น “ประเพณีกินกล้วยสลาก” “ประเพณีแห่ครัวทาน” “ประเพณีส่งเคราะห์” ฯลฯ บทความของ “ดาวเหนือ” ก็แสดงลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น เช่นบทความเรื่อง “การอยู่อย่างคนเมือง” “การกินอย่างคนเมือง” “การแต่งกายแบบคนเมือง” ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีงานเขียนเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีของชนเผ่าต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า “ชาติไทย” ประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรม เช่น อ. นิมมานเหมินท์ เขียนบทความ “ลื้อเชียงคำ” กล่าวว่าลื้อมีวัฒนธรรมที่น่าสนใจเพราะ “วัฒนธรรมเขาปรากฏเป็นแบบของไทยเดิมอยู่มาก” และแสดงความวิตกว่าคนลื้อจะถูกกลืนทางวัฒนธรรมจากการติดต่อด้านขายกับภายนอกและการศึกษาแผนใหม่ที่ทำให้เยาวชนไทยลื้อ “เกิดความเข้าใจผิดและมีปมด้อย เข้าใจว่าขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมโบราณเป็นของคร่ำครึ...พวกลื้อก็จะสูญเสียวัฒนธรรมโบราณทั้งหมด”²⁴⁵⁹

²⁴⁵⁷ “เสมาเมืองเหนือ” (นามปากกา) “ศรีภูมิราชนิเวศน์” คนเมือง (18 กันยายน 2496) อ้างใน โสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า หน้า 244.

²⁴⁵⁸ คนเก่า (นามปากกา) “กบฏเงี้ยว คนเมือง” 18 กันยายน 2496. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 244.

²⁴⁵⁹ อ. นิมมานเหมินท์ (นามแฝง), “ลื้อเชียงคำ” หนังสือพิมพ์คนเมือง (24 เมษายน 2496) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 274-275.

สงวน โชติสุขรัตน์ เขียน **ย่าถิ่นมูเซอแดง** พรรณนาภาพชีวิตที่สันโดษสงบสุขและประเพณี ความเชื่อ การปกครองตามจารีตแบบเผ่าของชาวมูเซอแดง เทพสิงห์ ณ เมืองยวม (นามแฝง) เขียนบทความเรื่อง “บุกแดนปะหรง” เป็นต้น²⁴⁶⁰ นอกจากนี้ บุญเลิศ อุทยานวลี ยังเขียนเรื่อง “หนังสือเมือง” เสนอความคิดว่า ตัวอักษรเมืองเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชาวล้านนา จึงอาจไม่ใช่ตัวอักษรจากสุโขทัย และไม่น่าจะเป็นอิทธิพลจากพม่าดังที่นักปราชญ์ส่วนใหญ่วินิจฉัย ดังความว่า

เคยถกเถียงกันมานานแล้วว่าอักษรไทยที่ใช้อยู่ในลานนาได้มาจากสุโขทัย ถูกต้องหรือ? การค้นคว้าของพุทธสถานได้ศิลาจารึกและหลักฐานยืนยันว่าเป็นอีกอย่างหนึ่ง ลักษณะตัวเมืองกลม ๆ ได้มีมานานแล้วในลานนา ก่อนพม่าเข้าปกครองเป็นเวลาช้านาน ดังที่ปรากฏศิลาจารึกของเจ้าอติชาตญาณบวรสิทธิ (หมื่นดาบเรียน) เรื่องสร้างวัดศาลกัลยาณมหันตาราม (วัดเชียงแสน) มีลักษณะคล้ายตัวเมืองในปัจจุบัน²⁴⁶¹

“สำนึกท้องถิ่นนิยม” ที่เห็น “ท้องถิ่น” เป็นส่วนหนึ่งที่มีคุณค่าของ “ชาติไทย” เห็นได้ชัดในผลงานของไกรศรี นิมมานเหมินท์ เช่น งานเขียนเรื่อง “คนยวน = คนเมือง”²⁴⁶² พยายามยืนยันว่า ชาวล้านนาเป็น “ชาวไทย” และเรียกอาณาจักรล้านนาว่า “ลานนาไทย” เพื่อเน้นย้ำความเป็น “คนไทย” นอกจากนี้ยังเน้นความเป็นกลุ่มคนที่เจริญแล้วด้วย ดังความว่า

ข้าพเจ้าได้พยายามตรวจดูหลักฐานต่าง ๆ ของอาณาจักรสุโขทัย ไม่ได้พบคำว่า “ลาว” ที่ใช้ในลานนาไทยเลย คำว่าลาวเพิ่งจะมีมาเรียกชาวไทยในลานนาไทยในสมัยตอนปลาย ๆ ของกรุงศรีอยุธยาเอง ตั้งแต่นั้นมาจนตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวไทยในภาคเหนือถูกเรียกว่า “ลาว” ฉะนั้นจึงเชื่อแน่ว่าในสมัยที่ลานนาไทยยังมีกษัตริย์ปกครองเป็นอิสระ คงเรียกตัวเองว่า “ไทย” หรือ “ไต” หรือ “หมูไตเฮา” หรือ “ไตยวน” คำว่า “คนเมือง” น่าจะเริ่มใช้สมัยวงศ์เจ้าเจ็ดตน ชาวไทยในจังหวัดภาคเหนือเรียกตนเองว่า “คนเมือง” และเรียกภาษาของเขา “คำเมือง” ซึ่งคงหมายความว่าเป็นคนที่ไม่อยู่บนเขา แต่อยู่ในที่ราบ เป็นคนที่เจริญแล้ว ไม่ใช่คนป่าเถื่อน²⁴⁶³

สุกิจ นิมมานเหมินท์เขียนบทความที่เน้นความสำนึกรักท้องถิ่นหรือถิ่นเกิด มีความภาคภูมิใจที่เกิดในท้องถิ่นของตน ขณะเดียวกันก็ไม่เกลียดชังหรือดูถูกดูหมิ่นคนไทยที่อยู่ต่างถิ่น ทั้งนี้ สุกิจ นิมมานเหมินท์ไม่ได้ต่อต้านกระแสความรู้สึกรักชาติที่ถูกปลูกโดยส่วนกลาง ดังความตอนหนึ่งว่า “ในฐานะที่ข้าพเจ้าเกิดที่เชียงใหม่ ข้าพเจ้าย่อมรักเชียงใหม่...ขึ้นชื่อว่าบ้านเกิดแล้ว ใครที่เกิดที่เมืองไหน ก็ย่อมรักเมืองนั้นมากกว่า

²⁴⁶⁰ ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า, หน้า 273-275.

²⁴⁶¹ บุญเลิศ อุทยานวลี, “หนังสือเมือง” หนังสือพิมพ์คนเมือง (12 กุมภาพันธ์ 2496):14-15. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 275-276.

²⁴⁶² ไกรศรี นิมมานเหมินท์, “คนยวน-คนเมือง” คนเมือง, (3 มกราคม 2497).

²⁴⁶³ อ้างใน ไสภา ชานะมูล, “ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า, หน้า 244.

เมืองอื่นเป็นธรรมดา คนที่อายุเมืองเกิดอายุสำเนียงท้องถิ่นที่ตนพูด ก็คือคนที่อายุกำพืดของตน เป็นคนที่เต็มไปด้วยปมด้อย...”²⁴⁶⁴

บทความ “ศรีภูมิราชนิเวศน์” โดยผู้ใช้นามปากกาว่า “เสมาเมืองเหนือ” กล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแง่ที่มีสิ่งต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ เช่นการสร้างสรรค์ทางสถาปัตยกรรมในสมัยพระเจ้าติโลกราช²⁴⁶⁵ ขณะเดียวกันก็มีผู้ใช้นามปากกาว่า “คนเก่า” ได้แย้งจากทัศนะเกี่ยวกับ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ของส่วนกลาง²⁴⁶⁶

อาจกล่าวได้ว่า การแข่งขันต่อสู้กันเพื่อเป็นปณิธานท้องถิ่นหรือผู้นำท้องถิ่น มีส่วนทำให้คนในท้องถิ่นบางคนพยายามสร้างผลงานภายใต้อุดมการณ์ท้องถิ่นนิยม เพื่อให้ได้รับความนิยมนอกจากคนในท้องถิ่น ซึ่งการสร้างผลงานภายใต้อุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมนี้ยังส่งผลให้อุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมมีพลังสูงขึ้นในภาคเหนือตระกูลที่ประสบความสำเร็จมากที่สุดในการทำให้ตระกูลของตนกลายเป็นชนชั้นนำในท้องถิ่นภายใต้อุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมและอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมมีพลังสูงขึ้น คือตระกูลนิมมานเหมินท์ซึ่งเป็นชาวจีน

ในภาคอีสาน การต่อสู้ทางการเมืองในระบบเลือกตั้งทำให้นักการเมืองแข่งขันกันเพื่อสร้างความ เป็นปณิธานหรือผู้นำท้องถิ่น นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เน้นการเป็นผู้นำด้านการศึกษาในท้องถิ่น โดยเฉพาะการศึกษาสายสามัญ นายฟอง สิทธิธรรม เน้นอาชีพศึกษา นายเลียง ไชยการ เน้นการลงทุนทางเศรษฐกิจโดยได้ชักชวนมังกร สามเสน สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากกรุงเทพฯ มาสำรวจและวางแผนเศรษฐกิจ และยังสร้างอนุสาวรีย์เจ้าพระวรวงศ์สุริยวงศ์ (หรือพระประทุมวรวงศ์สุริยวงศ์) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองคนแรกของอุบลที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งเป็นเจ้าประเทศราชใน พ.ศ.2335 เพื่อเน้นความสำคัญของเจ้าท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับราชวงศ์จักรี เห็นได้ชัดว่าระหว่างปี พ.ศ.2480-2490 ผู้แทนราษฎรอีสานหลายคนมีบทบาทเรื่องท้องถิ่นนิยมมากขึ้น โดยได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนชาวอีสานเพื่อลดความไม่เป็นธรรมต่อภาคอีสาน รวมทั้งการปฏิบัติต่อภาคอีสานในฐานะที่มีวัฒนธรรมที่ดีกว่าหรือเป็นชนชั้นที่ต่ำกว่า²⁴⁶⁷

ดังนั้น สำนึกท้องถิ่นนิยมของคนในภูมิภาคต่างๆ นอกจากจะทำให้คนในท้องถิ่นสำนึกในความเป็นพวกเดียวกัน ที่สามารถร่วมมือกันในด้านต่างๆ แล้ว ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเรียกร้องร่วมกันให้รัฐบาลพัฒนาท้องถิ่น เช่น การเรียกร้องให้จัดตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในปลายทศวรรษ 2490 การเรียกร้องให้พัฒนาระบบชลประทานและสร้างถนนในท้องถิ่น เป็นต้น ขณะเดียวกันนักการเมืองและพ่อค้าก็

²⁴⁶⁴ สุกิจ นิมมานเหมินท์, “นพีสันครเขตต์” หนังสือพิมพ์คนเมือง (6 มกราคม 2496): 8 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 280-281.

²⁴⁶⁵ “เสมาเมืองเหนือ” (นามปากกา) “ศรีภูมิราชนิเวศน์” คนเมือง (18 กันยายน 2496) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 244.

²⁴⁶⁶ คนเก่า (นามปากกา) “กบฏเงี้ยว คนเมือง 18 กันยายน 2496” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 244.

²⁴⁶⁷ ธีระ ฤทธิวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542”, หน้า 68.

ใช้ความคิดท้องถิ่นนิยมเป็นเครื่องมือในการสร้างความนิยม โดยอ้างอิงตนเองเข้ากับท้องถิ่นเพื่อให้คนในท้องถิ่นออกเสียงเลือกตนเป็นผู้แทนราษฎรหรือนายกเทศมนตรี

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของชนชั้นกลางในทศวรรษ 2490

ภายใต้ระบบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจไว้ในมือชนชั้นนำหลังการรัฐประหาร พ.ศ.2490 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจแบบชาตินิยมที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า **“ทุนนิยมโดยรัฐ”** โดยรัฐบาลได้ลงทุนในรัฐวิสาหกิจต่างๆ เองเป็นจำนวนมาก จนทำให้รัฐวิสาหกิจมีจำนวนรวมกันถึง 141 แห่ง ทั้งในภาคการค้าและภาคอุตสาหกรรม จนอาจกล่าวได้ว่าในยุคนี้รัฐวิสาหกิจเป็นตัวขับเคลื่อนเศรษฐกิจไทยที่สำคัญที่สุด

การดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เกิดขึ้นภายใต้ความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกา ซึ่งเริ่มขึ้นในช่วงเวลาที่ไทยส่งทหารและข้าราชการไปช่วยทำสงครามเกาหลีใน พ.ศ.2493 ในปีแรกที่รัฐบาลลงนามรับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา ได้มีการจัดตั้งมูลนิธิฟูลไบรท์เพื่อการศึกษาซึ่งทำหน้าที่คัดเลือกนักศึกษาไปเรียนที่สหรัฐอเมริกา และสหรัฐอเมริกาได้ให้เงินช่วยเหลือแก่รัฐบาลไทยเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและวิชาการอีก 8 ล้านเหรียญ ในปีต่อมารัฐบาลไทยได้รับเงินช่วยเหลือเพิ่มอีก 7 ล้านเหรียญ และยังได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกาให้กู้เงินจากธนาคารโลกเป็นเงิน 25.4 ล้านเหรียญเพื่อสร้างเขื่อน ช่อมแซมทางรถไฟ และสร้างท่าเรือกรุงเทพฯ²⁴⁶⁸ ในระหว่าง พ.ศ.2496-2497 ความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเพิ่มขึ้นเป็น 11 ล้านเหรียญ และหลังจากการทำสนธิสัญญาซีโต้ (SEATO) ใน พ.ศ.2497 ความช่วยเหลือก็เพิ่มขึ้นเป็น 38 ล้านเหรียญ ในระหว่าง พ.ศ.2497-2498²⁴⁶⁹

รัฐวิสาหกิจที่จัดตั้งขึ้นนั้นอยู่ในภาคการค้าและบริการสาธารณะ 100 แห่ง และภาคอุตสาหกรรม 41 แห่ง ซึ่งในภาคการค้า บริการ และการเงินนี้เองเป็นภาคเศรษฐกิจที่มีการจ้างแรงงานคอปกขาวเป็นจำนวนมาก ในขณะที่ภาคอุตสาหกรรมเป็นที่รวมของแรงงานคอปกน้ำเงิน จากตัวเลขสถิติที่คำนวณจากสมุดสถิติรายปี พ.ศ.2499-2501 แสดงให้เห็นว่าคนงานคอปกขาวมีมากกว่าคนงานคอปกน้ำเงิน โดยคนงานคอปกขาวคิดเป็นประมาณร้อยละ 9.8 ในขณะที่แรงงานคอปกน้ำเงินคิดเป็นร้อยละ 5.1 ของกำลังแรงงานทั้งหมด²⁴⁷⁰ คนงานคอปกขาวเหล่านี้ก็คือชนชั้นกลางนั่นเอง

จากการที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามดำเนินนโยบายทำให้นายทุนและนักธุรกิจต้องหาทางสร้างเส้นสายกับผู้มีอำนาจ ทำให้เกิดธรรมเนียมที่บริษัทต่างๆ ต้องเชิญผู้อำนาจหรือมีอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาดำรงตำแหน่งประธานของบริษัทเพื่อความมั่นคงและเพื่อความสะดวกในการทำธุรกิจ เป็นการสร้าง

²⁴⁶⁸ Frank C. Darling, *Thailand and the United States*. Washington D.C.: Public Affairs Press, 1965, p. 71-80.

²⁴⁶⁹ Donald E. Nuechterlein, *Thailand and the Struggle for Southeast Asia* Ithaca: Cornell University Press, 1955, pp.166-167.

²⁴⁷⁰ ไพโรจน์ วรรณคดี เพ็ชรประเสริฐ, *กลุ่มทุนนิยมผูกขาดในประเทศไทย*, กรุงเทพฯ: ป๋อซัน, 2517.

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างนายทุนนักธุรกิจกับผู้อำนาจหรืออิทธิพลทางการเมือง (ทั้งทหารและข้าราชการพลเรือนระดับสูง) โดยนายทุนและผู้มีอำนาจหรืออิทธิพลทางการเมืองต่างก็ได้รับผลประโยชน์ที่ตนต้องการ

ภายใต้ระบบเศรษฐกิจที่เราเรียกว่า **“ทุนนิยมโดยรัฐ”** นี้ มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญเกิดขึ้นด้วย เพราะการฟื้นตัวและการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจไทยที่มีมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เกิดสงครามเกาหลีใน พ.ศ.2493 ซึ่งไทยสามารถส่งออกสินค้าบางชนิดได้มาก เช่น ข้าว ดีบุก ยางพารา การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเช่นนี้ทำให้ **“ชนชั้นกลางกลุ่มใหม่”** ที่เริ่มเกิดขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริงเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็วยิ่งกว่าในอดีตที่ผ่านมา และคนกลุ่มนี้ได้อยู่ในระบบราชการแต่ประกอบอาชีพอิสระทั้งทางการค้าและบริการ ทำให้มีทัศนคติ ความเชื่อ ระบบคุณค่า ค่านิยม และรสนิยมแตกต่างจากข้าราชการ ความมั่นคงและความมั่งคั่งทางธุรกิจ อาชีพการงาน และอนาคตที่ดีกว่าในชีวิตของพวกเขาและสมาชิกในครอบครัวขึ้นอยู่กับความเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ทำให้คนกลุ่มนี้ไม่พอใจระบบ **“ทุนนิยมโดยรัฐ”** และเรียกร้องต้องการระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม พร้อมกันนั้นคนกลุ่มนี้ก็มีรสนิยมใหม่ ๆ หลายอย่างที่ทำให้สังคมไทยในช่วงหลังสงครามโลก คือในทศวรรษ 2490 เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก²⁴⁷¹

คนชั้นกลางในเมืองไทยนั้นได้เริ่มก่อตัวขึ้นมาและเห็นเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมตั้งแต่ในช่วงทศวรรษ 2470 แล้ว²⁴⁷² ในทศวรรษ 2480 และทศวรรษ 2490 ชนชั้นกลางยังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าในช่วงทศวรรษ 2480 ประเทศไทยจะเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่สงครามครั้งนี้ก็ไม่ได้สร้างความเสียหายแก่บ้านเมืองมากนัก กลับมีการขยายตัวของการผลิตสินค้าบางชนิดเพื่อตอบสนองความต้องการภายในและความต้องการของกองทัพญี่ปุ่นในสถานะที่การนำเข้าสินค้าจากบริษัทตะวันตกหยุดชะงักลง แม้แต่การขยายตัวของชาวนา โรงสี และพ่อค้าข้าวก็เพิ่มขึ้นเนื่องจากไทยมีพันธะต้องเสียข้าวเป็นค่าปฏิกรรมสงครามจำนวน 1.5 ล้านตัน เป็นการให้เปล่าโดยไม่คิดค่าตอบแทน จนกระทั่งรัฐบาลต้องให้กรมราชทัณฑ์ทั่วประเทศนำนักโทษไปทำการผลิตข้าวในที่กว้างว่างเปล่าของราชการ เช่น ในปี 2489 กรมราชทัณฑ์บุรีรัมย์

²⁴⁷¹ ญัฐพงษ์ สุกเลี้ยว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 20-113.

²⁴⁷² เอก วิสกุล ได้ให้ข้อสังเกตว่านักเรียนของโรงเรียนอัสสัมชัญซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2428 และโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2431 นั้น ประมาณครึ่งหนึ่งจะประกอบอาชีพอิสระ เช่น เป็นเสมียน ทำงานหนังสือพิมพ์ เป็นนายหน้าการค้า และสำหรับผู้ที่มีโอกาสแล้วไม่มีใครรอในการคิดและเตรียมการเข้าประกอบอาชีพทางการค้าด้วยตนเองเลย ส่วนในเอกสารราชการคือ “บัญชีสำรวจอาชีพพลเมืองปี พ.ศ.2472” ระบุว่าในประเทศสยามมีพ่อค้าข้าว 20,159 คน ผู้ทำอาชีพตัดไม้ค้าฟืน 12,738 คน พ่อค้าของป่า 7,053 คน ผู้ประกอบอาชีพสีข้าว 3,709 คน ผู้ประกอบอาชีพเก็บค่าเช่า 3,084 คน เจ้าภาชีนายอากร 1,651 คน ขายเป็นเครื่องรูปพรรณ 786 คน และเป็นนายหน้าต่างๆ 263 คน และผู้ประกอบอาชีพค้าขายต่างๆ 457,601 คนทั่วประเทศ คนกลุ่มนี้จัดได้ว่าเป็นพ่อค้าระดับกลางในช่วงทศวรรษ 2470 ไบรด์ดู นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**, หน้า 91-93.

ผลิตข้าวในที่ดินของทางราชการเป็นเนื้อที่ประมาณ 18,000 ไร่ แม้กระนั้นผลผลิตข้าวก็ไม่เพียงพอ ในเวลานั้นตลาดโลกก็ขาดแคลนข้าว ทำให้การค้าข้าวมีอนาคตที่สดใส รัฐบาลจึงส่งเสริมโดยโฆษณาและชักชวนให้ชาวนาผลิตข้าวให้มากขึ้นผ่านทางวิทยุ หนังสือพิมพ์ ภาพโปสเตอร์ พร้อมกับขอความร่วมมือจากหน่วยงานของราชการให้ดูแลชาวนาในท้องถิ่นของตน นอกจากนี้ยังให้รางวัลตอบแทนแก่ชาวนาที่ผลิตข้าวคุณภาพดีและปริมาณมาก²⁴⁷³

นอกจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจเนื่องจากความต้องการของตลาดโลกแล้ว ในทศวรรษ 2490 ยังมีการลงทุนของคนจีนเพิ่มขึ้นมาก เนื่องจากประเทศจีนตกอยู่ภายใต้การยึดครองของพรรคคอมมิวนิสต์ทำให้คนจีนไม่สามารถส่งเงินหรือเดินทางกลับประเทศ ทำให้ลงทุนทำธุรกิจต่างๆ ในเมืองไทยทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง ส่งผลให้ชนชั้นกลางขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยที่บางคนมีฐานะดีขึ้นจากการซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไร บันทึบของคุณหญิงมณี สิริวรสาร กล่าวถึงกลุ่มคนที่ร่ำรวยขึ้นมาในช่วงหลังสงครามโลก ดังนี้

ในสมัยนั้นหากใครมีหัวการค้าเสียอย่างก็สามารถตั้งตัวได้เร็วและกลายเป็นเศรษฐีขึ้นมาได้ง่ายๆ มีหลายคนที่ได้ไปหาซื้อที่ดินถูกๆ มาทำการจัดสรร...คนที่ไม่มีเงินทั้งหลายก็มักซื้อที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าแถวบางกะปิไว้คนละหลายๆ เพื่อเก็บไว้เก็งกำไรขายในเวลาต่อไป พวกข้าราชการที่ทำงานอยู่กรมที่ดินหรือกรมทางซึ่งทราบโครงการตัดถนนใหม่ๆ ของรัฐบาลก็มักซื้อที่ดินแถวนั้นไว้ และมาขายเอากำไรเมื่อมีถนนตัดไปถึง กลายเป็นเศรษฐีไปหลายคน ในประเทศไทยหลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง พวกคนจีนหรือลูกคนจีนมักมีหัวการค้า เก่ง ฉลาดปราดเปรื่อง และพวกนี้สามารถตั้งตัวขึ้นมาเป็นเศรษฐีใหม่ของเมืองไทยได้หลายคน²⁴⁷⁴

ภายหลังสงครามสภาพเศรษฐกิจและการค้าภายในประเทศฟื้นตัวขึ้นค่อนข้างรวดเร็ว ดังปรากฏในรายงาน “สถานการณ์เศรษฐกิจของประเทศไทย ตั้งแต่สิ้นสงครามจนถึง พ.ศ.2493” โดย สำนักเลขาธิการสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ และรายงานของกระทรวงเศรษฐกิจ พ.ศ.2494-2497 ได้ให้ข้อมูลว่าจำนวนร้านค้าในเขตจังหวัดพระนคร ธนบุรี สมุทรสาครและสมุทรปราการ ซึ่งได้จดทะเบียนต่อสำนักงานกลางทะเบียนพาณิชย์เพิ่มขึ้นราวปีละ 5,000 ร้าน โดย ใน พ.ศ.2489 มี 44,872 ร้าน เมื่อถึง พ.ศ.2493 มี 63,481 ร้าน และเมื่อถึง พ.ศ.2497 ก็มีถึง 84,018 ร้าน ซึ่งสถิติดังกล่าวนี้แสดงจำนวนร้านค้าเฉพาะที่จดทะเบียนเพิ่มขึ้นเท่านั้น ยังมีร้านค้าอีกจำนวนมากที่ยังไม่ได้จดทะเบียน นอกจากร้านค้าแล้วภายหลังสงครามได้มีการตั้งบริษัทจำกัดและห้างหุ้นส่วนจดทะเบียนเป็นนิติบุคคลมากขึ้น จำนวนห้างหุ้นส่วนและบริษัทจำกัดได้เพิ่มขึ้นทุกๆ ปี ในปลายปี พ.ศ.2489 ตามทะเบียนห้างหุ้นส่วนและบริษัท มีห้างหุ้นส่วนจำกัด

²⁴⁷³ ปราณี วรรณปะเก, “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516”, หน้า 83-85.

²⁴⁷⁴ มณี สิริวรสาร, **ชีวิตเหมือนฝัน เล่ม 1** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2542. หน้า 636-638. อ้างใน ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย**, หน้า 199.

อยู่ 806 แห่ง และบริษัทจำกัด 715 บริษัท แต่เมื่อถึงปลายปี พ.ศ.2497 ปรากฏว่ามีห้างหุ้นส่วนจำกัด เพิ่มขึ้นเป็น 4,456 แห่งและบริษัทจำกัดเพิ่มขึ้นเป็น 3,116 แห่ง²⁴⁷⁵

การที่บริษัทร้านค้าจดทะเบียนเพิ่มขึ้นในระยะหลังสงครามนี้เป็นเครื่องแสดงว่าการค้าภายในประเทศได้เจริญขึ้น มีผู้นิยมประกอบอาชีพทางการค้ามากขึ้น ประกอบกับในเขตจังหวัดพระนคร และธนบุรีมีพลเมืองเพิ่มมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับรายงานเกี่ยวกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของประเทศที่ทางกรมประมวลราชการแผ่นดินได้ทำขึ้นมาฉบับหนึ่งเพื่อเสนอต่อคณะรัฐมนตรีในปี พ.ศ.2497 และได้กล่าวถึงสภาพการค้าของประเทศไทยในขณะนั้นไว้ว่า

“...ในระยะ 2-3 ปีมานี้จะเห็นได้ว่ามีตึกแถวค้าขายเพิ่มขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดไม่ต่ำกว่า 10,000 ห้อง...ประเทศไทยมีนักอุตสาหกรรมย่อยๆ ซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นชนชั้นกลางมากขึ้น ได้แก่ โรงสีเล็ก 10,000 โรงทั่วประเทศ...โรงงานต่างๆ โรงกลึง โรงกลั่นสุรา โรงเหล้า โรงน้ำแข็ง โรงเลื่อย โรงงานน้ำอัดลม โรงงานทำแก้ว มากขึ้น...ทำให้มีเศรษฐีชั้นกลางมากขึ้น...”²⁴⁷⁶

เมื่อร้านค้าและบริษัทต่างๆ ขยายตัวขึ้น จำนวนคนที่เข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจนี้ย่อมจะเพิ่มมากขึ้นเป็นเงาตามตัว และในแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2494 ก็ได้เพิ่มการจัดการศึกษาสายมัธยมศึกษาขึ้นมา ซึ่งปรากฏว่าจำนวนนักศึกษาในโรงเรียนอาชีวศึกษาเพิ่มขึ้นถึง 4 เท่าตัวระหว่างปี พ.ศ.2490 และปี พ.ศ.2497 (จากจำนวน 9,625 เป็น 40,093 คน)²⁴⁷⁷ ส่วนจำนวนโรงเรียนนั้นก็เพิ่มขึ้นอย่างมากด้วยซึ่งจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้กล่าวปราศรัยในการโอกาสวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ.2498 ไว้ว่า “ในปี พ.ศ.2496 มีโรงเรียนประเภทต่างๆ รวม 21,888 แห่ง ในปี พ.ศ.2497 สร้างเพิ่มขึ้นอีก 672 แห่ง”²⁴⁷⁸ ปรากฏว่าในปี พ.ศ.2495 ทั้งชาวไทยและชาวจีนที่ประกอบอาชีพที่มีสถานะสูงปานกลาง (ได้แก่ ข้าราชการชั้นผู้น้อย เจ้าของกิจการค้าเล็กๆ และผู้จัดการ ผู้ประกอบอาชีพเล็กๆ ข้าราชการธุรการ เสมียนธุรกิจการค้า พนักงานโรงงานอุตสาหกรรมตำแหน่งสูง) ในกรุงเทพฯ มีจำนวนถึง 175,350 คน ส่วนผู้ที่ประกอบอาชีพสถานะต่ำปานกลาง (ได้แก่ พวกช่างต่างๆ คนขับรถโดยสาร กลุ่มผู้ชำนาญงานเบ็ดเตล็ด และพนักงานตามโรงแรม และร้านอาหาร) ก็มีอยู่มากถึง 75,380 คนด้วยกัน²⁴⁷⁹

ในปลายทศวรรษ 2490 หลังจากมีเงินช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเข้ามาพัฒนาเศรษฐกิจไทยอย่างต่อเนื่องหลายปี เศรษฐกิจและสังคมไทยจึงเปลี่ยนแปลงไปมาก เมื่อประกอบกับการผ่อนคลายแรงกดดัน

²⁴⁷⁵ ญัฐพงษ์ สกุลเลียว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 70-71.

²⁴⁷⁶ หจข., (3) สร.0201.45/27 เรื่อง สาเหตุที่ทำให้การค้าตกต่ำและวิธีแก้ไข. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

²⁴⁷⁷ อ้างใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์, **สังคมจีนในประเทศไทย**, หน้า 357.

²⁴⁷⁸ หจข. บัญชีประมวลข่าวเหตุการณ์สำคัญ พ.ศ.2498 สร.1.1.3 เรื่อง คำปราศรัยของจอมพล ป. ในวันขึ้นปีใหม่ 2498 (ข่าวพาณิชย์ 6 มกราคม 2498). อ้างใน “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”.

²⁴⁷⁹ ดูใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์, **สังคมจีนในประเทศไทย**, หน้า 305-306.

ต่อชาวจีนภายหลังจากการประชุมที่บันดุงของกลุ่มประเทศไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด ใน พ.ศ.2498 ซึ่งตัวแทนรัฐบาลไทยได้มีโอกาสเจรจากับตัวแทนรัฐบาลจีน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนดีขึ้นจนกระทั่งรัฐบาลไทยอนุญาตให้พ่อค้าติดต่อค้าขายอย่างเป็นทางการกับจีนได้ตั้งแต่ พ.ศ.2499²⁴⁸⁰ การค้าและการลงทุนของเอกชนจึงคึกคักมากขึ้น และเพิ่มจำนวนชนชั้นกลางอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตกรุงเทพฯ

การขยายตัวของชนชั้นกลางส่งผลให้วัฒนธรรมของชนชั้นกลางก่อตัวขึ้นอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตเมือง ซึ่งการขยายตัวของชนชั้นกลางนี้สัมพันธ์โดยตรงกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ²⁴⁸¹ คนชั้นกลางระดับกลางและระดับล่างกลายเป็นส่วนสำคัญของสังคมกรุงเทพฯ มีรายได้และทำการใช้จ่ายใช้สอยเพื่อการดำรงชีวิต กำลังซื้อของคนกลุ่มนี้จึงส่งผลกระทบต่อขยายตัวของตลาดในการผลิต และเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการแพร่หลายของวัฒนธรรมความบันเทิงรูปแบบใหม่²⁴⁸² ตลาดความบันเทิงในกรุงเทพฯ จึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว คนกรุงเทพฯ นิยมดูมหรสพเพิ่มมากขึ้น ช่วงปลายทศวรรษ 2490 ภาพยนตร์กลายเป็นความบันเทิงของคนกรุงเทพฯ ที่โดดเด่นกว่ามหรสพประเภทอื่น และเมื่อธุรกิจภาพยนตร์ได้รับความนิยมมากขึ้นละครเวทีก็เสื่อมความนิยมลงไป มีการนำภาพยนตร์จากต่างประเทศและภาพยนตร์ที่สร้างโดยคนไทยเข้ามาฉาย ขณะเดียวกันเพลงไทยสากลที่ถูกเรียกขานว่า “เพลงตลาด” หรือ “เพลงชีวิต” ซึ่งจะเป็นรากฐานหรือพัฒนาการระยะแรกของเพลงลูกทุ่ง²⁴⁸³ ก็ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นสิ่งบันเทิงเฉพาะอย่างอีกรูปแบบหนึ่งของสังคมไทยอย่างชัดเจน นอกจากนี้การใช้เครื่องอุปโภคบริโภคในสมัยนี้ก็เปลี่ยนไปด้วยเช่นกัน หนังสือพิมพ์ข่าวพาณิชย์ รายงานไว้ในปี พ.ศ.2496 ว่า

“ของบางสิ่งบางอย่างซึ่งในสมัยก่อนไม่มีความจำเป็น มาในปัจจุบันนี้กลายเป็นสิ่งจำเป็น เช่น บุหรี่ ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่สูบกินเกือบขาดไม่ได้ น้ำชากาแฟ รวมทั้งค่าใช้จ่ายในการหาความบันเทิง ค่าดูภาพยนตร์และละคร การพักผ่อนหย่อนใจ ท่องเที่ยว ซึ่งกลายเป็นสิ่งจำเป็นในการครองชีพขึ้นมามีเหมือนกัน...ประชาชนแต่งตัวสวยงามทันสมัย...ถนนหนทางมีรถรา และผู้คนเนืองแน่นร้านอาหารภัตตาคารก็มีผู้บริโภครเต็ม โรงภาพยนตร์ โรงละครก็มีผู้คนเข้ามาชมคับคั่งไม่ขาดทั้งมีงานบันเทิงเรีงรื้นกันเป็นนิตย์ ประชาชนเที่ยวเตร่สนุกสนานกันเต็มที่”²⁴⁸⁴

²⁴⁸⁰ พชร ธรรมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497, 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, หน้า 126-127.

²⁴⁸¹ ถวัลย์พงษ์ สกลเสียว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 20-113.

²⁴⁸² ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย, หน้า 209.

²⁴⁸³ ศิริพร กรอบทอง, วิวัฒนาการเพลงลูกทุ่งในสังคมไทย, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พันธกิจ, 2547, หน้า105-110.

²⁴⁸⁴ หจช. บัญชีประมวลข่าวเหตุการณ์สำคัญ พ.ศ.2496 ศก.1.1.3 ปีกที่ 1 ในจำนวน 2 ปีก เรื่อง ปัญหาค่าครองชีพ (ข่าวพาณิชย์ วันที่ 22 พฤษภาคม 2496). อ้างใน ถวัลย์พงษ์ สกลเสียว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 79-80.

ความนิยมใช้สิ่งพิมพ์เพียงจากต่างประเทศมีมากขึ้นจนจอมพล ป. พิบูลสงคราม กล่าวไว้ในการประชุมสภาวัฒนธรรมแห่งชาติเมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ.2497 ว่า

“การส่งเสริมวัฒนธรรมความนิยมไทยว่าเป็นเรื่องจำเป็นเพราะพระราชกรณียกิจนี้เจริญขึ้นมาก บ้านเมืองก็จำเป็นต้องหาทางอำนวยความสะดวกให้ราษฎรมากขึ้นหลายทาง เช่นของบางอย่างเมื่อสมัยก่อนเห็นเป็นของไม่จำเป็น เช่น วิทยุ นาฬิกา เครื่องทำความเย็น เป็นต้น แต่สมัยนี้กลับเป็นของจำเป็นจึงทำให้ราษฎรสั่งซื้อของต่างประเทศมากขึ้น...”²⁴⁸⁵

ในปี พ.ศ.2499 เป็นต้นมา เริ่มมีห้างสรรพสินค้าที่ส่งสินค้าคุณภาพสูงจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่าย คือ ห้างเซ็นทรัล ซึ่งจำหน่ายสินค้าที่หลากหลายและเป็นห้างสรรพสินค้าแรกที่ติดป้ายราคาสินค้าทุกชนิดไว้ ซึ่งเป็นการตอบสนองวิถีชีวิตแบบชนชั้นกลางในเมือง²⁴⁸⁶

อาจกล่าวได้ว่าการดำเนินการค้าของห้างเซ็นทรัลในยุคนั้น เป็นปรากฏการณ์ใหม่ในธุรกิจค้าปลีกที่สัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับการขยายตัวของชนชั้นกลางในเมือง ซึ่งมีความต้องการความแปลกใหม่และความสวยงามในการจัดร้าน รวมทั้งการกำหนดราคาที่เหมาะสมตายตัว เมื่อบวกกับสินค้าที่มีมาตรฐานและมีคุณภาพ ห้างเซ็นทรัลจึงได้รับความเชื่อถือจากคนในสังคมเมือง จนกลายเป็น “เจ้ายุทธจักร” ในวงการห้างสรรพสินค้า อีกทั้งเป็นห้างสรรพสินค้ามาตรฐานรายแรกของประเทศไทย²⁴⁸⁷ นอกจากนี้การซื้อขายสินค้าประเภทเครื่องดื่มโดยเฉพาะชนิดที่ผสมแอลกอฮอล์ก็เฟื่องฟูขึ้นเพื่อตอบสนองกลุ่มชนชั้นกลาง มูลค่าของสินค้าขาเข้าประเภทเบียร์ ไวน์ และสุราต่างๆ ในปี พ.ศ.2494 เพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ.2493 กว่าเท่าตัว คือ 112% (จาก 17,332,719 บาทมาเป็น 36,743,829 บาท) เมื่อถึง พ.ศ.2501 ร้านขายสุราในประเทศไทยมีจำนวนถึง 4,004 ร้าน ร้านขายสุราต่างประเทศมี 186 ร้าน ร้านขายปลีกสุราในประเทศไทยมี 43,634 ร้าน ร้านขายปลีกสุราต่างประเทศมี 3,122 ร้าน²⁴⁸⁸

นอกจากการขยายตัวของชนชั้นกลางและความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่ตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางในเขตเมืองดังกล่าวมานี้แล้ว ในทศวรรษ 2490 กลุ่มนักหนังสือพิมพ์และ “ขุนนางนักวิชาการ” (technocrats) ซึ่งเป็นคนกลุ่มใหม่ในสังคมไทย ก็มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมือง โดยส่วนใหญ่จบการศึกษาระดับปริญญาเอกทางด้านเศรษฐศาสตร์จากยุโรปและสหรัฐอเมริกา ทำงานในกระทรวงการคลังและธนาคารแห่งประเทศไทย คน

²⁴⁸⁵ หจข. บัญชีประมวลข่าวเหตุการณ์สำคัญ พ.ศ.2497 กค.1.2.2 เรื่อง ส่งเสริมสินค้าไทย (สารเสรี ฉบับวันที่ 14 กรกฎาคม 2497) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

²⁴⁸⁶ ธรรมนูญพงษ์ สุกุลเดี่ยว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 80-81.

²⁴⁸⁷ ธนวัฒน์ ทรัพย์ไพบูลย์, 55 ตระกูลดัง ภาค 1, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ, 2543, หน้า 80-89.

²⁴⁸⁸ หจข. กค.0301.11/10 เรื่อง ขอยกฐานะหัวหน้ากองในกรมสรรพสามิตขึ้นเป็นผู้อำนวยการกองและให้มีผู้ช่วยผู้อำนวยการกอง (พ.ศ.2501) อ้างใน ธรรมนูญพงษ์ สุกุลเดี่ยว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 82.

กลุ่มนี้พยายามจะสร้างระเบียบในการใช้จ่ายเงินงบประมาณของรัฐบาล และปรับปรุงการบริหารการเงิน และการคลังของประเทศให้มีความทันสมัยและถูกต้องตามหลักวิชา นับเป็นกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทร่วมกับชนชั้นกลางและนักหนังสือพิมพ์ในการทำให้รัฐบาลจอมพล ป.สุญเสียความชอบธรรมทางการเมือง และผลักดันให้เกิด “ยุคพัฒนา” ขึ้นในทศวรรษ 2500²⁴⁸⁹

ความเปลี่ยนแปลงในภูมิภาคต่างๆในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง ภูมิภาคต่างๆ ในประเทศไทยมิได้ตกอยู่ภายใต้การกำกับดูแลและปกครองโดยอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ยังมีกลุ่มอิทธิพลหรือ “เจ้าพ่อ” ที่มีพวกนักเลงเป็นบริวาร ที่ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นรวมทั้งข้าราชการต้องเกรงกลัวและยินยอมทำตามความต้องการ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2490 บรรดา “พ่อเลี้ยง” ที่เป็นผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นต่างๆ ขยายบทบาทมากขึ้น เพราะมีรายได้จากการค้าพืชไร่ การค้าไม้ รับเหมางานก่อสร้างจากรัฐบาล ทำธุรกิจผูกขาด เช่น ขายเป็นสุรา บางคนมีรายได้จากการค้ายาเสพติด ตั้บ่อนการพนัน ธุรกิจเพศพาณิชย์ ค้าอาวุธ ลักลอบค้าสินค้าเถื่อนหรือสินค้าหนีภาษีอื่นๆ²⁴⁹⁰

เศรษฐกิจของทุกภูมิภาคขยายตัวในทศวรรษ 2490 ซึ่งเมื่อเมืองต่างๆ เติบโตขึ้น รัฐก็พยายามขยายอำนาจเข้าไปเพื่อควบคุมและให้บริการอย่างใกล้ชิดขึ้น แต่ละเมืองจะเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางอำนาจการบริหารราชการ มีบ้านพักของผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ หัวหน้าสถานีตำรวจ หรือผู้บังคับการ และสโมสรข้าราชการซึ่งเป็นที่พักประชุมหมั่นกันของข้าราชการ ลักษณะเช่นนี้มีมาแล้วตั้งแต่ยุคปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ขยายตัวขึ้นในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา และขยายตัวอย่างรวดเร็วในยุคพัฒนาประเทศ โดยมีการจัดตั้งกรม กอง ใหม่ๆ ในระบบราชการของแต่ละกระทรวง มีการตั้งอำเภอใหม่ๆ ทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม อำนาจของรัฐบาลกลางก็ยังอ่อนแออยู่มาก ข้าราชการในจังหวัดและอำเภอต่างๆ มิได้ฟังคำสั่งของรัฐบาลเท่านั้น แต่ต้องให้ความร่วมมือหรือทำตามความต้องการของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นด้วย และผู้มีอิทธิพลบางคนยังคงได้รับการแต่งตั้งให้มีอำนาจในการปกครองเช่นเดียวกับในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เจ้าแก้วเงินในภาคอีสานบางแห่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอ²⁴⁹¹

เมื่อการคมนาคมยังไม่สะดวกสบายและอำนาจรัฐยังไม่ถึงหัวเมืองและชนบทนั้น โจรผู้ร้ายสามารถปล้นสดมภ์ได้ง่าย แต่เมื่อมีการขยายตัวของเส้นทางคมนาคมและการเติบโตของเมือง

²⁴⁸⁹ ณัฐพงษ์ สกุลเสียว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”, หน้า 114-168.

²⁴⁹⁰ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 260.

²⁴⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 260-261. และ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า.52

ตลอดจนการขยายอำนาจรัฐไปสู่เมืองต่างๆ ในปลายทศวรรษ 2490 ทำให้โจรผู้ร้ายเริ่มลดลง ดังที่นักปกครองคนหนึ่งบันทึกไว้ว่า

“...บริเวณถิ่นแถบนี้ การคมนาคมไม่สะดวกสบาย ภูมิประเทศเป็นท้องทุ่ง...ภูมิประเทศมักจะแห้งแล้งไม่น่าดูไม่น่าชม หน้าแล้งมีฝุ่น หน้าฝนมีโคลนตมมีป่ารกชัฏ เป็นที่ซ่อนซ่อนได้ รวมความว่า ภูมิประเทศเปิดโอกาสให้ประกอบอาชีพโจรผู้ร้ายได้สะดวก ในเหตุการณ์หลังนี้ จะเห็นได้ว่าเมื่อบางเมืองเจริญขึ้น มีถนนเข้าไปถึงเกิดโรงงาน ร้านค้า ภูมิประเทศเปลี่ยนชีวิตเปลี่ยน โอกาสเป็นโจรหรือนอกกฎหมายลดน้อยไป บริเวณที่เคยมีชื่อเสียงทางโจรผู้ร้าย เช่น สุพรรณบุรี สระบุรี ชัยนาท ก็มีคดีอาชญากรรมลดน้อยลงไปอย่างน่าสังเกต...”²⁴⁹²

พื้นที่ระหว่างเมืองและชนบทยังถูกกำหนดด้วยโครงสร้างของหน่วยงานต่างๆ ที่จะกระจายตัวลงไปให้บริการ เช่น มีการกำหนดแผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2494 มีการขยายตัวของบริการด้านสาธารณสุข ก่อนถึงปี พ.ศ. 2500 รัฐบาลสามารถจัดตั้งโรงพยาบาลครบทุกจังหวัด จำนวน 77 แห่งใน 72 จังหวัด และรัฐบาลมีความเชื่อมั่นในประสิทธิภาพของการใช้ วิทยุกระจายเสียงเพื่อเข้าถึงประชาชนโดยเห็นว่า “หนังสือพิมพ์ที่แพร่หลายที่สุดก็พิมพ์วันละไม่เกิน 2 หมื่นฉบับ แต่วิทยุกระจายเสียงมีผู้ฟังทั่วประเทศคิดเฉลี่ยวันละอย่างน้อย 3 ล้านคน”²⁴⁹³ ในปี พ.ศ.2493 อธิบดีกรมโฆษณาการตอบสนทนนโยบายดังกล่าวด้วยการเสนอเรื่อง “โครงการจัดการวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย” ซึ่งแบ่งเป็น 4 โครงการย่อย ได้แก่ ศูนย์กลางการวิทยุกระจายเสียง วิทยุกระจายเสียงส่วนภูมิภาค จัดสถานีวิทยุเคลื่อนที่ และการเตรียมสำหรับวิทยุโทรภาพ (หรือโทรทัศน์)²⁴⁹⁴ และในปี พ.ศ.2492 รัฐยกเลิกการจดทะเบียนวิทยุ อนุญาตให้หน่วยราชการต่างๆ จัดตั้งสถานีวิทยุของหน่วยตนเองและหน่วยงานทหาร จึงได้จัดตั้งสถานีวิทยุขึ้นอย่างมากมาย²⁴⁹⁵

ในทศวรรษ 2490 มีการขยายตัวของวิทยุซึ่งเข้าถึงประชาชนมากกว่าสื่อชนิดอื่น ใน พ.ศ. 2494 รัฐได้จัดหาเครื่องกระจายเสียงขนาด 50 กิโลวัตต์เข้ามา 1 เครื่องสามารถกระจายเสียงได้ทั่ว

²⁴⁹² จานง เทพหัสดิน ณ อยุธยา. 32 ปี แห่งชีวิตนักปกครอง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การพิมพ์พระนคร, 2519.

หน้า164-165. อ้างใน ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)”, หน้า 72.

²⁴⁹³ ตัวอย่างข่าวสารของ “ทางการ” ได้แก่ การดำเนินงานของกระทรวงต่างๆ การต่อต้านคอมมิวนิสต์การต่อต้านค่าครองชีพแพง การแถลงแก่ข่าวหนังสือพิมพ์ การอบรมศีลธรรม ดูใน สินิทธิ์ สิทธิรักษ์. กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ.2493-2500), พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543, หน้า 133-135

²⁴⁹⁴ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)”, หน้า 72-73.

²⁴⁹⁵ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม และพัฒนาการทางการเมืองในภาคเหนือของ ไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2. เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534, หน้า

ประเทศ²⁴⁹⁶ การตั้งวิทยุกระจายเสียง ท.ท.ท. ในปี พ.ศ.2497 เป็นการเปิดมิติใหม่ของวงการวิทยุ นอกจากจะเป็นต้นแบบการจัดรายการละครวิทยุแบบวันต่อวันแล้ว ยังเสนอรายการที่ให้ความรู้ที่ผลิตเพลินฟังง่าย ในหลายแขนง อาทิ วิทยาศาสตร์ ศาสนา จิตวิทยา ภาษาและวรรณคดี ฯลฯ โดยผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชานั้น ก่อให้เกิดการจัดรายการที่มีลักษณะเป็น “กิจกรรมชุมชน” ที่มี “บุคคลนานาอาชีพ” เข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งถือว่ามีเนื้อหาต่างจาก สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ที่แม้จะมีประสิทธิภาพดีที่สุดในยุคแรก แต่ก็มีบุคลิกภาพที่เป็น “ทางการ” ที่ไม่อาจ “ครองใจ” มหาชนได้²⁴⁹⁷

ในเวลาไล่เลี่ยกันรัฐบาลก็เปิดสถานีโทรทัศน์ไทยทีวี. เริ่มแพร่ภาพออกอากาศอย่างเป็นทางการใน “วันชาติ” 24 มิถุนายน พ.ศ. 2498 สู่อุปกรณ์รับ 1,000 เครื่อง²⁴⁹⁸ ขณะที่สถิติจำนวนเครื่องรับโทรทัศน์ประเมินว่า ในเดือนตุลาคม 2499 ทั่วประเทศอยู่ที่ 2,000 เครื่อง เดือนธันวาคม 2500 ขยับไปที่ 16,000 เครื่อง การขยายตัวถือว่าไม่กว้างขวางนัก เนื่องจากข้อจำกัดของวัสดุการเผยแพร่ ที่มีอยู่เพียง ร้อยละ 10 ของ “พื้นที่ประเทศไทย” ทางเหนือสุดถึงจังหวัดสิงห์บุรี ภาคตะวันออกครอบคลุมบางส่วนของนครราชสีมา บางส่วนของจันทบุรี ปราจีนบุรี บางส่วนของกาญจนบุรีทางตะวันตก และได้สุดที่อำเภอหัวหิน²⁴⁹⁹ การเลือกใช้โทรทัศน์นั้นนอกจากจะเป็นเครื่องมือสื่อสารประเภทใหม่แล้ว ยังมีนัยยะที่แสดงความทันสมัยอีกด้วย ในทศวรรษการเติบโตของรายการโทรทัศน์จะมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อ “พื้นที่ประเทศไทย”²⁵⁰⁰

โครงการของรัฐบาลตามนโยบายดังกล่าว สรุปรายละเอียดได้ดังนี้

1. ให้รีบก่อสร้าง “เขื่อนเจ้าพระยา” ที่จังหวัดชัยนาท ที่เริ่มมาตั้งแต่พ.ศ.2489 ซึ่งจะช่วยเหลือการทำนา ให้ได้รับน้ำสมบูรณ์ ทั้งยังจะส่งเสริมการเพาะปลูกพืชไร่ รวมไปถึงประโยชน์ทางคมนาคม พลังงาน และการอุตสาหกรรม ปรากฏว่าเขื่อนสร้างเสร็จภายในปี 2500 ดังที่มุ่งหวังไว้
2. ให้รีบก่อสร้างเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำตกที่เขายันฮี จังหวัดตาก ซึ่งเป็นโครงการเอนกประสงค์อันวยประโยชน์ทางชลประทาน ผลิตพลังงานไฟฟ้า ป้องกันน้ำท่วม และคมนาคม แต่จุดหมายเดิมนั้นเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนไฟฟ้า ที่ขยายตัวมาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แล้ว โครงการนี้ได้รับเงินกู้จากธนาคารโลก โครงการนี้ถือว่าการสร้างเขื่อนที่มีขนาดใหญ่ที่สุดและสูงที่สุดในเอเชียอาคเนย์ ต่อมาได้รับพระราชทานพระปรมาภิไธยให้เป็นชื่อเขื่อนว่า “เขื่อนภูมิพล” แต่อย่างไรก็ตามโครงการนี้ไม่สำเร็จไปตามเป้าหมาย เพราะกว่าจะเปิดใช้ก็ล่วงไปในปี พ.ศ.2507

²⁴⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12 ในปีเดียวกันนั้นมีการจัดประกวดลิเกวิทยุเป็นครั้งแรก ยังเป็นที่เข้าใจกันทั่วไปด้วยว่าเป็นเครื่องมือต่อต้านคอมมิวนิสต์ ดูใน ภัทรวดี ภูษฎาภิรมย์, **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมความบันเทิงในสังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500**, หน้า 158

²⁴⁹⁷ วิทย์ ศิวะศรียานนท์, “ความสำคัญของวิทยุกระจายเสียง” ใน **โฆษณาสาร** 3 (สิงหาคม 2493) : 19. อ้างใน สนิท สิทธีรักษ์, **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ.2493-2500)**, หน้า 42-43.

²⁴⁹⁸ สนิท สิทธีรักษ์, **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ.2493-2500)**, หน้า 151.

²⁴⁹⁹ **ไทยโทรทัศน์** 27 (เมษายน 2499) : 3 อ้างใน สนิท สิทธีรักษ์, **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ.2493-2500)**, หน้า 223-225.

²⁵⁰⁰ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัฒน์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)”, หน้า 72-73.

3.จัดให้มีไฟฟ้าและประปาทุกเขตเทศบาลหรือทุกอำเภอทั่วราชอาณาจักร โครงการนี้เป็นนโยบายที่ไม่สามารถครอบคลุมได้ทั้งประเทศอันเนื่องมาจากการขาดงบประมาณ แต่ให้ความสำคัญกับกรุงเทพฯ กล่าวกันว่า รัฐบาลอนุมัติงบประมาณจำนวน 55 ล้านบาทเพื่อปฏิวัติระบบไฟฟ้าและประปาให้กรุงเทพฯ มีใช้อย่างสะดวกสบายสมเป็นเมืองหลวงของชาติ

4.จัดสร้างทางหลวงแผ่นดินโดยให้มีทางจากจังหวัดพระนครไปยังจังหวัดต่างๆได้ทุกจังหวัด และทางหลวงจังหวัด โดยให้มีทางจากจังหวัดติดต่อกับอำเภอในจังหวัดได้ทุกอำเภอ ในที่นี้จะขยายความเส้นทางดังกล่าวในฐานะ “ระบบโครงข่ายทางหลวง”²⁵⁰¹

ในทศวรรษ 2490 ลักษณะทางกายภาพของเมืองๆ เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เจริญขึ้นมากพอสมควร เพราะคณะรัฐมนตรีได้ลงมติ วันที่ 9 มิถุนายน 2491 ให้กระทรวงทบวงกรมต่างๆ เตรียมจัดทำแผนการซ่อมสร้างสถานที่ราชการ มีการสำรวจอาคาร กระทรวงกลาโหมเสนอแผนประมาณการเงินมาสูงสุดเป็นเงิน 314,433,533 บาท รองลงมาคือกระทรวงมหาดไทย 83,685,680 บาท ซึ่งรวมไปถึงอาคารศาลากลางจังหวัด 13 หลัง ที่ว่าการอำเภอ 72 หลัง ที่ว่าการกิ่งอำเภอ 24 หลัง และบ้านพักข้าราชการต่างๆในส่วนภูมิภาค 1,510 หลัง สาเหตุที่จะต้องทำการซ่อมสร้างก็คือ สถานที่ราชการบางแห่งไม่มีต้องอาศัยตามโรงเรียนและศาลาวัดอยู่ บางแห่งก็พังทลายเนื่องจากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 การสร้างสถานที่ราชการใหม่เป็นเรื่องจำเป็น เพราะไม่เพียงแต่จะต้องมีสถานที่ทำงานราชการขนาดใหญ่เพื่อรองรับประชาชนจำนวนมากขึ้นที่มาติดต่อกับทางราชการเท่านั้น ยังเป็นเพราะรัฐบาลเห็นว่า “สถานที่ราชการย่อมเป็นเครื่องแสดงถึงเกียรติศักดิ์ของประเทศชาติ”²⁵⁰² อีกด้วย

นอกจากนี้รัฐบาลยังสร้างหอนาฬิกาเป็นศูนย์กลางของเมืองต่างๆ โดยมีคำสั่งให้เทศบาลทุกแห่งพิจารณาสร้างหอนาฬิกามาตั้งแต่ปีพ.ศ.2497 เป็นต้นมา ทำให้หอนาฬิกาประจำเมืองกลายเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นเมือง²⁵⁰³ และหอนาฬิกายังสะท้อนวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่ของคนในเมืองต่างๆ อีกด้วย เพราะวิถีชีวิตสมัยใหม่ที่ต้องสัมพันธ์กับคนแปลกหน้ามากขึ้น และต้องนัดหมายกับคนนอกชุมชนในกิจต่างๆ ทำให้ต้อง “ตรงต่อเวลา” ทำให้นาฬิกามีความสำคัญ จะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมหรือความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่นี้ปรากฏขึ้นในเมืองต่างๆ ทั่วประเทศในช่วงทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา

แม้ว่าในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมารัฐจะมีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศมากขึ้น แต่วิถีชีวิตของราษฎรส่วนใหญ่ในสังคมไทยก็ได้ขึ้นอยู่กับข้อกำหนดของรัฐอย่างสิ้นเชิง แต่ดำเนินชีวิตไปตามวิถีทางที่มีมาแต่โบราณอยู่ไม่น้อย โดยมีการปรับเปลี่ยนการทำมาหากินไปตามความเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจอย่างค่อยเป็นค่อยไป

²⁵⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

²⁵⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

²⁵⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

ในภาคเหนือตอนบน

หลังจากญี่ปุ่นออกไปหมดแล้ว พ่อค้าวัวต่างในหมู่บ้านต่างๆ ก็เริ่มจูงวัวออกไปรับจ้างและซื้อขาย เหมือนช่วงก่อนสงคราม เพียงแต่ข้ามชายแดนไม่ได้แล้วเพราะมีอันตรายจนอาจถูกฆ่าได้ ในบางหมู่บ้าน อาชีพพ่อค้าวัวต่างอยู่ในช่วงขาขึ้นอีกครั้ง เช่น ที่แม่แจ่ม เชียงใหม่ เนื่องจากแม่แจ่มมี “กาด” (ตลาด) ตามหมู่บ้านหลายแห่ง กาดแม่แจ่มที่ขายฝ้ายก็มีหลายแห่ง เช่น บ้านปู่คำเน บ้านปู่ปัน บ้านช่างเค็ง บ้านย่าจู้ บ้านปู่ศรีวิชัย บ้านสันหนอง บ้านปู่สุข บ้านพร้าวหนุ่ม สินค้าออกจากแม่แจ่มไปขายจอมทองก็มีครั้งกับพลูที่ซื้อมาจากบ้านปู่ (บ้านพลู)²⁵⁰⁴

ในทศวรรษ 2490 การค้าวัวต่างจึงยังคงมีบทบาทอยู่ไม่น้อยในชนบท และวัวต่างนี้เองที่นำฝ้ายจากที่ต่างๆ มาสู่หมู่บ้านในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน ไม่ว่าจะเป็นฝ้ายขาว ฝ้ายเหลือง ฝ้ายแดง การทอดินจกด้วยฝ้ายเมื่อนั้นทำไม่ได้เพราะเป็นขุยขาดง่าย บางคนก็รับจ้างทอผ้าให้คนมีเงิน ได้ค่าจ้างเป็นผ้าฝ้าย²⁵⁰⁵

อย่างไรก็ตาม **ความเปลี่ยนแปลงในภาคเหนือตอนบนก็ขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ** เช่น ในบริเวณที่มีสัมปทานป่าไม้ ซึ่งที่ลูกจ้างบริษัททำไม้จำนวนมาก ทั้ง ขมุ ข่า และกะเหรี่ยง ชาวบ้านในหมู่บ้านใกล้เคียงก็มีผู้ส่งข้าวให้ป่าไม้โดยการรับจ้างตำข้าว และยังมีความสัมพันธ์กับพ่อค้าจากตัวเมืองมากขึ้น เช่น บางหมู่บ้านเปลี่ยนมาซื้อฝ้ายจากพ่อค้าวัวต่าง มาเป็นการซื้อฝ้ายจากพ่อค้าที่มาจากตัวเมือง ในทศวรรษ 2490 มีพ่อค้านำฝ้ายมาขายซึ่งถือว่าเป็นผ้าจากกรุงเทพฯ โดยมีพ่อค้ามากันครั้งละหลายๆ คน อาศัยนอนศาลาวัด ที่แม่แจ่มพ่อค้าเหล่านี้เรียกว่า “พ่อค้าผ้าปัก” นอกจากสินค้าผ้าแล้ว สิ่งของเครื่องใช้อื่นๆ ก็ทยอยเข้ามา ทำให้เงินกลายเป็นเรื่องสำคัญมากขึ้น สินค้าดังกล่าวได้แก่ น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ ปลาทุพร้อมๆ ไปกับการเติบโตของ “กาด” ที่หมู่บ้านต่างๆ แต่ในระยะหลังเริ่มมีคนจีนเข้ามาค้าขาย ได้แก่ “ปู่เจ็กซือฮง” “เจ็กไต้ย่า” ร้านเล็กๆ ก็เลิกกันไปหมด²⁵⁰⁶

ในทศวรรษ 2490 มีการจ้างงานที่ดินมากขึ้น จนกระทั่งในบางหมู่บ้าน เช่น ที่ตำบลแม่แจ่ม เชียงใหม่ มีคำบอกเล่าว่า “คนรวยสมัยก่อนไม่เห็นใจคนยากจน ใครไม่มีเงินอะไรที่จำเป็นไว้ก็ยึดไปหมด”²⁵⁰⁷ การเข้าสู่อาชีพใหม่ๆ ของชาวบ้านก็เกิดขึ้นในทศวรรษ 2490 นี้ เช่น การรับราชการ การทอผ้าขาย ในแม่แจ่ม ชาวบ้านเล่าว่าคนบ้านเหนือนิยม “นั่งตั้ง” หรือทำงานรับราชการ แต่ในกรณีของบ้านได้นั้น ผู้ใหญ่ไม่ส่งเสริมให้ทำงานราชการเนื่องจากไม่ต้องการให้อยู่ไกลบ้าน และมีรายได้น้อย ในช่วงหลังสงครามครูเงินเดือน 8 บาท แต่คนบ้านได้อาจหาขายวาละ 10 บาท บางคนทอเก่งได้วันละ 1 วา รายได้จึงมากกว่าเงินเดือนครูทั้งเดือนเสียอีก²⁵⁰⁸

²⁵⁰⁴ ฝอยทอง สมวธา และคณะ. โครงการประวัติศาสตร์ผ้าตีนจก - ผ้าทอแม่แจ่ม, หน้า 114-115

²⁵⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-80.

²⁵⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-120.

²⁵⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

²⁵⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-99.

แม้ว่างานประเพณีที่สืบทอดมาจากอดีตจะยังคงมีบทบาทในหมู่บ้าน แต่หลังสงครามก็เริ่มมีงานประเพณีใหม่ๆ เพิ่มขึ้น เช่น "งานเบ็ง" ในวัดต่างๆ ประเพณีวันวิสาขบูชาวันบวชญาคูบวชธรรมเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ.2500 นอกจากจะเป็นการบูชาพระธาตุ พระบาท และพระเจ้าตนหลวงแล้ว ยังเป็นการทำนุบำรุงวัดนั้นๆ เกิดการสั่งสมทุนปัจจัย เพื่อให้วัดได้ใช้จ่ายด้วย²⁵⁰⁹

ในเวลาต่อมาไม่นานก็เป็นยุคของฝิ่น ในทศวรรษ 2490 รัฐบาลส่งเสริมให้คนบนที่สูงปลูกฝิ่นอย่างถูกต้องตามกฎหมาย มีการซื้อฝิ่นดิบจากประเทศเพื่อนบ้านไปนึ่งโรงยาฝิ่น²⁵¹⁰ ชาวบ้านบางพื้นที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจฝิ่น มีการมาเก็บภาษีฝิ่นโดยเจ้าหน้าที่รัฐ (คล้ายกับส่วย) เจ้าของไร่ฝิ่นส่วนใหญ่เป็นม้ง การทำไร่ฝิ่นของชาวบ้านเป็นไปอย่างคึกคัก เรียกได้ว่าเป็นช่องทางในการหาเงิน ระยะเวลาทำไร่ฝิ่นประมาณ 4-5 เดือน ในขณะนั้นถือกันว่ามีฝิ่นติดตัวไว้ดีกว่ามีเงิน เพราะแลกของกินของใช้ได้ทุกอย่าง กล่าวได้ว่าฝิ่นได้ทำให้ระบบทุนนิยมเข้ามาถึงหมู่บ้านและกระตุ้นการบริโภคให้เกิดขึ้น²⁵¹¹ ขณะที่ชาวกะเหรี่ยงก็มีการเปลี่ยนแปลงสถานะทางเศรษฐกิจ จากเดิมที่เคยร่ำรวยมีช้าง รับจ้างทำไม้ แต่เมื่อม้งเข้ามาอยู่มากขึ้น ปรากฏว่าม้งมีความขยันและค้าขายเก่ง และทำไร่ได้จำนวนมากโดยเฉพาะไร่ฝิ่น ม้งจึงเป็นผู้จ้างกะเหรี่ยงให้ บุกเบิกถางไร่โดยใช้ฝิ่นเป็นค่าจ้างซึ่งทำให้กะเหรี่ยงจำนวนมากติดฝิ่น ส่งผลให้เวลาทำงานน้อยลง ในที่สุดก็ต้องขายทรัพย์สินสมบัติกลายเป็นคนทำงานรับจ้าง ส่วนไร่กะหล่ำปลี ไร่ข้าวโพด ไร่ผักก็ตกมาเป็นของม้ง เหลือเพียงแต่ไร่ข้าวที่ชาวกะเหรี่ยงทำไร่หมุนเวียนเท่านั้น²⁵¹²

นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวม้งกับกะเหรี่ยงแล้ว การที่ม้งทำการปลูกฝิ่นยังทำให้มีเงินส่อเข้ามาอยู่อาศัยร่วมกันกับม้ง มีความสัมพันธ์แบบพ่อค้าและลูกค้า เงินส่อรับซื้อฝิ่นจากม้งแล้วไปขายต่อพ่อค้าและเจ้าหน้าที่ในเมืองเชียงใหม่ และนำเอาสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวันมาขายให้กับม้งในหมู่บ้าน²⁵¹³ จนกระทั่งทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ส่งเสริมการปลูกพืชชนิดอื่นแทนการปลูกฝิ่น²⁵¹⁴ โดยรัฐบาลได้ประกาศใช้กฎหมายที่ทำให้การปลูกและการค้าฝิ่นผิดกฎหมาย เมื่อ พ.ศ.2502

ในกรณีของภาคเหนือตอนล่าง ซึ่งการผลิตของป่าและการค้าขายตัวขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ หลังการปฏิรูปการปกครอง ราษฎรเมืองพิชิตร์ พิชณุโลก สุโขทัย ในสมัยที่ยังรวมกันเป็นมณฑลพิชณุโลก ยังคงทำการค้ากับราษฎรในภาคเหนือตอนบนอย่างต่อเนื่อง โดยมีรายได้จากการขายปลาไปจำหน่ายยังภาคเหนือบริเวณมณฑลพายัพ ประมาณปีละ 200,000 บาท²⁵¹⁵ ในหมู่บ้านบนพื้นที่สูง

²⁵⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

²⁵¹⁰ ประสิทธิ์ ลิขิตรา. การค้าข้ามพรมแดนกับอัตลักษณ์ม้ง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548, หน้า 21.

²⁵¹¹ ฝอยทอง สมวธา และคณะ. โครงการประวัติศาสตร์ผ้าตีนจก – ผ้าทอแม่แจ่ม, หน้า 110-113.

²⁵¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

²⁵¹³ ประสิทธิ์ ลิขิตรา. การค้าข้ามพรมแดนกับอัตลักษณ์ม้ง, หน้า, 24

²⁵¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

²⁵¹⁵ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546, หน้า 33-34.

นอกจากการทำข้าวไร่แล้วชาวบ้านยังมีการตัดไม้และหาของป่า ได้แก่ เขาสัตว์ หนังสือ สีสั่ง ครั่ง กำนาน ชัน น้ำมันยาง หวาย ป่าน กระวาน เร่ว ผาง น้ำรัก เป็นต้น

การติดต่อระหว่างภูมิภาคตอนบนและล่างของเขตแม่น้ำซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่โบราณยังคงดำเนินต่อมา ชาวบ้านทางเขตลุ่มน้ำตอนล่างจะเรียกคนจากแพร์ น่าน ว่า “พวกลาว” สินค้าของพวกทางเหนือจะมาเป็น กองคาราวานวัวต่าง สินค้าที่มีชื่อเสียงของแพร์เป็นที่ต้องการของคนลุ่มน้ำตอนล่างนี้ก็คือวัวนั้นเอง วัวเมือง แพร์เป็นที่นิยมของคนพิษณุโลกในแง่ว่านอนสอนง่าย²⁵¹⁶

แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจะขยายตัวขึ้น แต่ในหลายพื้นที่รวมทั้งในแถบภาคเหนือตอนล่าง ระบบการแลกเปลี่ยนก็ยังคงดำรงอยู่ ประมาณปี พ.ศ.2520 ก็ยังเห็นภาพการแลกเปลี่ยนระหว่างเรือกมอญ กับชาวบ้าน ฝ่ายชาวบ้านนำผลผลิตของตน เช่น ข้าว ผลไม้แลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ต้องการจากเรือกมอญ เช่น ถ้วย ชาม โอง ไห เป็นต้น อัตราการแลกเปลี่ยนไม่แน่นอนตายตัว เป็นเรื่องของความพึงพอใจของทั้งสองฝ่าย²⁵¹⁷

ความสัมพันธ์ระหว่างเพศและการทำพิธีกรรมหลายอย่างในภาคเหนือตอนล่างมีความเปลี่ยนแปลง แต่ในหลายพื้นที่ก็มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นสืบมาอีกนาน เช่น การขึ้นตาล ปาดตาล ร่อนน้ำตาล จะเป็น หน้าที่ของฝ่ายชาย ในขณะที่การร่อนน้ำตาลเป็นของฝ่ายหญิง การเคียวน้ำตาลจะร่วมกันทำคล้ายการเกี่ยว ข้าว เครื่องมือทำตาล เช่น มัดปาดตาล ไม้หวดตาล และอุปกรณ์อื่นๆ จะถือเป็นของสูงสำหรับครอบครัว พิธีกรรมไหว้ครูดาลจะต้องจัดทำทุกปี สมาชิกในครอบครัวยังคงแบ่งงานกันตามเพศและอายุ ฝ่ายชายอาจ เป็นปู่ พ่อ พ่อตา ลูกเขย ลูกชาย ซึ่งอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกันจะทำงานหนักใช้แรง เช่น การไถคราด ไถคราด เพื่อทำเทือกสำหรับการดำนา ฝ่ายหญิงจะทำหน้าที่หุงหาอาหาร ถอนกล้าและดำนา ส่วนเด็กๆ ก็จะดูแลวัว ควาย เลี้ยงน้อง เป็นต้น สำหรับการเก็บเกี่ยวจะช่วยกันทั้งครอบครัว รวมทั้งของแรงจากเพื่อนบ้านที่เรียกว่า การลงแขก²⁵¹⁸

การคมนาคมทางน้ำซึ่งเป็นเส้นทางธรรมชาติที่รัฐไม่ได้สร้างก็ยังคงมีความสำคัญต่อชีวิตคนใน ท้องถิ่นต่างๆ เป็นอย่างมากสืบมาจนกระทั่งถึงปลายทศวรรษ 2520 การค้าทางน้ำของภูมิภาคเหนือ ตอนล่างเป็นไปอย่างคึกคักเพราะมี เส้นทางเชื่อมโยงทั้งลำน้อยและลำน่าน คลองที่สำคัญก็คือ คลอง พิงที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม และเส้นทางคลองพิงนี้จะมีคลองกะลุ่มเชื่อมไปสวรรคโลก เป็น เส้นทางลำเลียงไม้จากสวรรคโลกไปปากน้ำโพ เส้นทางทางบกที่เป็นเส้นทางการค้าโบราณเชื่อมโยงระหว่าง อุดรติดกับสุโขทัย แพร์ น่าน โดยมีจุดเริ่มต้นที่ตลาดท่าอิฐ ก็เป็นเส้นทางที่พ่อค้าจากท้องถิ่นต่างๆ ใช้ในการ ทำการค้าตลอดมา พ่อค้าวัวต่างสามารถบรรทุกของไปได้สามเส้นทาง คือ เส้นทางแรก ไปแพร์ น่าน ลำปาง เชียงราย เชียงตุง เส้นทางที่ 2 ไปหลวงพระบาง เส้นทางที่ 3 ไปยังมะละแหม่ง โดยผ่านบางโพ พระแท่น ศิลาอาสน์ หาดเลี้ยว อำเภอศรีสัชนาลัย ผ่านสวรรคโลก ไปถึงสุโขทัย ติดต่อไปยังตาก เส้นทางเหล่านี้เป็น เส้นทางการค้าโบราณที่ใช้ติดต่อกันมาโดยตลอด อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีการใช้รถไฟและหลังจาก พ.ศ.

²⁵¹⁶ หจข. มท.5.16.5/27 รายงานการประชุมสภาจังหวัดพิษณุโลก พ.ศ.2478 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

²⁵¹⁷ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, หน้า 56.

²⁵¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-44.

2500 ก็มีถนนเป็นทางคมนาคมที่สำคัญเพิ่มขึ้นมา แต่การขนส่งทางน้ำก็ยังไม่ได้ลดความสำคัญลงไป เพราะสินค้าประเภทไม้และข้าวยังใช้เส้นทางน้ำ พ่อค้าเรือข้าวของพิษณุโลกได้ให้ข้อมูลว่า การล่องเรือข้าวไปขายยังกรุงเทพฯ หมดไปอย่างแท้จริงเมื่อเส้นทางถนนเชื่อมระหว่าง นครสวรรค์-พิษณุโลก เปิดใช้ในปี พ.ศ. 2526²⁵¹⁹

ภาคอีสาน

นับตั้งแต่ประมาณ ปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ผู้คนบริเวณลุ่มแม่น้ำชีเริ่มเข้าไปมีบทบาทใน การผลิตเพื่อขายมากขึ้น เงินตราเริ่มเข้ามามีบทบาทในหมู่บ้านมากขึ้น ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งทั่วโลกขาดแคลนปัจจัยต่าง ๆ โดยเฉพาะเสื้อผ้าซึ่งคนไทยเคยสั่งซื้อจากโลกตะวันตก รัฐบาลภายใต้การนำของจอมพล ป.พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ได้ส่งเสริมให้คนท้องถิ่นปลูกฝ้ายและทอผ้าใช้เอง ผู้คนแถบ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ทอผ้าอย่างเป็นล่ำเป็นสันเพื่อไปจำหน่ายยังกรุงเทพฯ นับเป็นการผลิตสินค้าเพื่อจำหน่ายอย่างจริงจังถึงแม้จะเป็นช่วงไม่ยาวนานก็ตาม²⁵²⁰

ในด้านการปลูกข้าว มีสถิติว่าการปลูกข้าวขยายตัวอย่างรวดเร็ว ปี พ.ศ. 2489 ลุ่มแม่น้ำมูลมีพื้นที่ถือครองในการทำนาประมาณ 5,482,992 ไร่ ในปี 2500 เพิ่มขึ้นเป็น 8,514,261 ไร่ ซึ่งโดยเฉลี่ยชาวนาในอีสานมีที่นาครอบครัวละ 25-30 ไร่ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าผลผลิตต่อไร่่นั้นมีอัตราที่ต่ำมากเมื่อเปรียบเทียบกับที่อื่น เช่น สถิติในปี 2503 ภาคกลางไร่ละ 235 กิโลกรัม ภาคเหนือไร่ละ 310 กิโลกรัม ภาคใต้ไร่ละ 237 กิโลกรัม และส่วนภาคอีสานผลิตได้เพียงไร่ละ 165 กิโลกรัม การใช้พันธุ์ข้าวส่วนใหญ่ในแถบลุ่มแม่น้ำมูลเป็นข้าวพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมักจะให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำ เมล็ดไม่สวย ความทนทานต่อศัตรูพืชต่ำ เมื่อนำไปขายจะได้ราคาต่ำ ชาวนาส่วนใหญ่ยังพึ่งการสวดอ้อนวอนเทวดาให้ไล่เพลี้ย หนอน ออกไปจากข้าว หรือนำไ้ไปฝังในพื้นดินได้นำเมื่อปลูกเข้าไปอยู่อาศัยก็จะจับไปกินหรือทำลาย ในการบำรุงดิน ก็จะทำปุ๋ยคอกใส่พื้นที่นาในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 ครอบครัวละ 1 หาบต่อปี โดยเชื่อว่าวันที่เป็นสิริมงคลใส่ปุ๋ยครั้งเดียวจะสามารถได้ผลผลิตถึงตลอดปี นอกจากนี้ยังต้องเผชิญภัยธรรมชาติอยู่เนืองๆ เช่น ปัญหาฝนแล้งในปี พ.ศ.2497, พ.ศ.2498 และ พ.ศ. 2500 ทำให้ชาวนาถึงกับขาดแคลนข้าวบริโภค ทำให้เกิดการอพยพไปขายแรงงานเป็นจำนวนมากในปี พ.ศ.2500 รัฐบาลส่งเสริมการเกษตรอยู่บ้าง โดยได้สั่งซื้อรถแทรกเตอร์ เครื่องสูบน้ำ ไถยนต์ มาใช้ในหน่วยงานราชการ โดยเฉพาะกรมการข้าวที่ได้ตั้งสถานีทดลองข้าวขึ้นตามจังหวัดต่างๆ²⁵²¹

ส่วนการถือครองที่ดินนั้น จากการรายงานของกรมการข้าวพบว่า การครอบครองที่ดินของชาวนาในภาคอีสานในทศวรรษ 2490 มีที่นาเฉลี่ยครอบครัวละ 25-30 ไร่ แต่รายใหญ่ๆ จะถือครองประมาณ 100-200 ไร่ ได้แก่ ครู กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้มีอิทธิพลในหมู่บ้าน นอกจากนั้นคนจีนบางกลุ่มก็เริ่มสะสมที่ดิน

²⁵¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50-53.

²⁵²⁰ พระภิกษุ ศรี ชันติธรรมโน อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ เป็นผู้สัมภาษณ์ ณ วัดเจริญผล บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย มหาสารคาม วันที่ 10 ตุลาคม 2540 ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, **โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มแม่น้ำชี..**

²⁵²¹ ปราณี วรรณปะเก, “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516”, หน้า 90-126.

แล้ว หลังจากไม่สามารถเดินทางหรือส่งเงินกลับประเทศเนื่องจากประเทศจีนเปลี่ยนไปสู่ระบอบคอมมิวนิสต์ในปี พ.ศ.2492²⁵²²

หลังปี พ.ศ.2489 ชาวนาในภาคอีสานต้องซื้อเครื่องมือในการผลิตจากตลาดภายนอก เกือบทั้งหมดมีบางอย่างเท่านั้นที่ยังทำใช้เอง เช่น แอกใหญ่ แอกน้อย ต้นทุนที่เป็นค่าใช้จ่ายของชาวบ้าน ได้แก่ ค่าเช่าที่ดิน ค่าจ้างแรงงาน ปุ๋ย เครื่องสูบน้ำ ยาปราบศัตรูพืช และการซื้อพันธุ์ข้าวมาใช้ ในช่วงแรกการใส่ปุ๋ยในนาข้าวยังไม่เป็นที่นิยมกัน เป็นชาวนาที่มีฐานะดีที่เริ่มใช้ก่อน และในที่สุดพบว่าในปี พ.ศ.2497 ชาวนากลุ่มหนึ่งซื้อปุ๋ยจากทางราชการเป็นปุ๋ยแอมโมเฟอส 147,500 กิโลกรัม ปุ๋ยผสม 2,000 กิโลกรัม และปีเดียวกันก็เริ่มนำเอายาปราบศัตรูพืชที่เป็นเคมีภัณฑ์เข้ามาใช้ สำหรับชาวนาที่ฐานะดี ยังนำเอาเครื่องสูบน้ำ จ้างรถไถนาเพื่อบุกเบิกพื้นที่ จึงจะเห็นได้ว่า เงินได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตข้าวมากขึ้น²⁵²³

แหล่งเงินกู้ของชาวบ้านในทศวรรษ 2490 ได้แก่ ญาติพี่น้อง เจ้าของร้านค้าในท้องถิ่น และเจ้าของที่ดิน ต้องทำสัญญาเงินกู้ โดยมีการค้ำประกันเป็นทางการ คิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละประมาณร้อยละ 30.36 ต่อปี สาวนสถาบันทางการเงินที่เป็นทางการมีบทบาทในการกู้ยืมของชาวนาน้อยมาก แม้ว่าจะมีการจัดตั้งสหกรณ์รูปแบบต่างๆ เช่น สหกรณ์หาทุน สหกรณ์เช่าซื้อที่ดิน สหกรณ์นิคม และสหกรณ์บำรุงที่ดิน เพื่อให้การส่งเสริมกลุ่มเกษตรกรและชาวนา โดยให้เงินทุนกู้ยืมโดยผ่านกลุ่ม มีการจัดตั้งธนาคารเพื่อการสหกรณ์ในปี พ.ศ.2490 โดยให้สหกรณ์ของชาวบ้านทุกประเภทกู้ยืมเงินโดยตรงจากธนาคารเพื่อการสหกรณ์แห่งเดียว²⁵²⁴

ในด้านแรงงาน หลังสงครามโลกครั้งที่2 เป็นต้นมานั้น แรงงานลงแขกเริ่มลดลง เริ่มมีการนำแรงงานจ้างมาใช้ การจ้างแรงงานส่วนมากจะเป็นการจ้างเฉพาะงานเร่งด่วน เช่น ปักดำ เก็บเกี่ยว ลูกจ้างนั้นจะเป็นชาวนาด้วยกันที่อยู่ในละแวกบ้านเดียวกันที่ประสบปัญหาฝนแล้ง น้ำท่วม โดยพักค้างคืนกับนายจ้าง 7-10 วัน อัตราค่าจ้าง มีทั้งรายปีและค่าจ้างรายวัน มีทั้งจ่ายเป็นเงินสด และการจ่ายเป็นข้าวเปลือกซึ่งเป็นที่นิยมกันมาก ส่วนแรงงานว่างแฝงตามฤดูกาล เกิดจากชาวนาที่มีเวลาว่างในช่วงทำนา เดือนพฤษภาคมถึงมิถุนายน รวมไปถึงระหว่างที่รอการเก็บเกี่ยว การว่างงานนอกฤดูกาล เป็นการว่างจากการทำนาประมาณ 6-7 เดือน โดยทั่วไปแล้วในช่วงนี้ผู้หญิงจะทอผ้า เลี้ยงไหม ส่วนผู้ชายจะหาความเพลิดเพลินด้วยการเล่นการพนัน²⁵²⁵

สำหรับราคาข้าว ชาวนาไม่สามารถกำหนดราคาข้าวเองได้ การหมุนเงินเพื่อใช้ในชีวิตรประจำวันทำให้ต้องรีบขายข้าว ทำให้พ่อค้าสามารถกดราคาข้าวให้ถูกลงได้ หากสามารถขายข้าวได้ครั้งละมากๆ จะพบเห็นได้ในหมู่ชาวนาฐานะดีที่ผลิตข้าวได้มาก ขณะที่เมื่อข้าวคุณภาพต่ำ ก็ทำให้ได้ราคาขายไม่ดี นอกจากนั้นการขนส่ง และกระบวนการซื้อขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ยังทำให้ถูกกดราคา พบว่าราคาต่ำกว่า

²⁵²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-104.

²⁵²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-110.

²⁵²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-112.

²⁵²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113-121.

ราคาในตลาดผู้บริโภคถึง 2-3 เท่า การคมนาคมที่ไม่สะดวก ทำให้ชาวนาที่ต้องการขายต้องอยู่สภาพ "จ่อ" พ่อค้า และถ้าการคมนาคมขนส่งไม่เพียงพอ ก็จะทำให้ข้าวในยุ้งฉางที่พ่อค้าซื้อเก็บไว้ตกค้าง ทำให้โรงสีต้องการสีข้าวและเก็บข้าวเปลือกไว้ การซื้อขายข้าวลดลง ทำให้ข้าวถูกกดราคา เนื่องจากปริมาณข้าวที่ต้องขายมีมาก ผลประโยชน์จึงตกอยู่กับพ่อค้าคนกลางและเจ้าของโรงสี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าชาวจีน กลุ่มเจ้าของโรงสีได้จัดตั้ง **“สมาคมผู้สีข้าวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”** ขึ้นมาในปี พ.ศ.2490 เพื่อร่วมมือกันในการสร้างอำนาจต่อรอง อีก 2 ปีต่อมามีจำนวนโรงสีสมทบเป็นสมาชิกอีก 70 แห่ง มีจอมพลผิน ชุณหะวัณ และองค์การทหารผ่านศึกเข้าร่วมมือด้วย เท่ากับว่ารัฐบาลส่งเสริมฐานะชาวจีนมากกว่าชาวนา²⁵²⁶

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา กระบวนการซื้อขายข้าวของพ่อค้ามีความซับซ้อนมากขึ้น ราคาขายผ่านมือพ่อค้าหลายต่อ รัฐบาลประกาศนโยบายแก้ไขปัญหาพ่อค้าคนกลาง โดยรัฐบาลได้จัดตั้งบริษัทข้าวไทยขึ้น ให้ข้าราชการในหน่วยงานต่างๆ เข้ามาเป็นผู้ดำเนินธุรกิจ โดยติดต่อซื้อข้าวทำเป็นสหกรณ์ในจังหวัดต่างๆ รวมทั้งตั้งยุ้งฉางเพื่อรับซื้อข้าวจากชาวนา เช่น ตั้งยุ้งฉางในจังหวัดสุรินทร์ 2 ฉางในปี พ.ศ. 2500 ที่อุบลราชธานีและนครราชสีมา จังหวัดละ 2 ฉาง ในการรับซื้อฝากและจำนำ รัฐบาลจะจ่ายเงินให้ชาวนาก่อน 75 เปอร์เซ็นต์ เมื่อข้าวราคาสูงขึ้นชาวนาจะนำไปขายแล้วนำเงินมาไถ่ถอนการจำนอง โดยการเสียดอกเบี้ยร้อยละ 5 บาท ทั้งยังประกาศมาตรฐานซึ่ง ตวง วัด เพื่อความยุติธรรมและเป็นเอกภาพ ให้ 20 ลิตร เป็น 1 ถังและ 100 ถังเป็น 1 เกวียน อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติการรับซื้อข้าวจากชาวนาก็ผ่านตัวกลาง เช่น สมาคมผู้สีข้าวภาคอีสาน ได้รับเงินทุนจากบริษัททหารสามัคคีเป็นเงิน 15 ล้านบาท เพื่อให้ดำเนินการซื้อข้าวเปลือก หลังปี พ.ศ.2498 ประเทศต่างๆ ที่ปลูกข้าวขายในตลาดโลกเริ่มกลับมาส่งออกได้เป็นปกติ ตลาดข้าวจึงกลายเป็นตลาดของผู้ซื้อ เพราะมีข้าวปริมาณมากในตลาด ทำให้ไทยประสบปัญหาการแข่งขันและถูกแย่งตลาดไป รัฐบาลจึงเปลี่ยนนโยบายมาเป็น "การค้าเสรี" ในปี พ.ศ.2498 โดยใช้ระบบเก็บพรีเมียมข้าวในการควบคุมการส่งออก²⁵²⁷

ในแถบลุ่มแม่น้ำชี ในช่วงทศวรรษ 2490 หรือหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็มีความเปลี่ยนแปลงคล้ายคลึงกัน คือเกิดการขยายตัวของพาณิชย์กรรมการเกษตร (Agricultural Commercialization) เช่น ที่บ้านฝางน้อย ก่อนปี พ.ศ.2500 ชาวนาบ้งคงดำรงชีวิตโดยการผลิตแบบยังชีพเป็นหลัก แต่ก็มีติดต่อค้าขายกับภายนอกด้วย ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ความต้องการฝ้ายมีมากชาวนาบ้งบางคนเริ่มปลูกฝ้ายขาย แต่ภายหลังสงครามฝ้ายมีราคาไม่ดี ประกอบกับมีโรคแมลงรบกวนมาก การปลูกฝ้ายเพื่อขายเริ่มซาลงไป ก่อนปี พ.ศ.2500 ชาวนาบ้งเริ่มปลูกปอ โดยในระยะแรกเป็นการปลูก “ปอซูด” กล่าวคือจะเอาต้นปอสดมาซูดเปลือกนอกออก แล้วเอาเส้นใยตากให้แห้งจึงนำไปขาย แต่หลังจากปี พ.ศ.2500 ชาวนาบ้งเริ่มปลูกปอที่แช่น้ำและลอกเอาเส้นใย สำหรับพื้นที่ที่ปลูกปอส่วนมากก็เป็นพื้นที่หัวไร่ปลายนา ที่บ้านฝางน้อยมีที่สาธารณะ ซึ่งเรียกว่า “โคกหินขาว” ที่ชาวนาบ้งได้นำมาจัดสรรให้ครัวเรือนในหมู่บ้านเข้าไปปลูกปอ

²⁵²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

²⁵²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139-140.

ภายหลังจากที่ปลูกปอได้หมดไปราวๆ ปี พ.ศ.2517 ที่สาธารณะแห่งนี้ก็กลับคืนไปสู่ที่สาธารณะของชุมชน
อย่าเดิม²⁵²⁸

ที่บ้านกะพีมีลักษณะที่แตกต่างออกไป คือมีข้อจำกัดเรื่องที่ดินไร่ปลายนา ที่ดินที่บ้านกะพีในช่วง
ราวๆ ปี พ.ศ.2500 ส่วนใหญ่ได้กลายเป็นที่นาหมดแล้ว ดังนั้น จึงมีเพียงไม่ถึง 10 ครัวเรือนในบ้านกะพีที่
ปลูกปอ นอกจากปลูกปอ ชาวบ้านบางครัวเรือนก็ต้มเกลือขาย บ้านเหล่าเกวียนหัก ถึงแม้ว่าจะตั้งอยู่ใกล้
ตัวเมืองขอนแก่นแต่สภาพการดำรงชีพในช่วงแรกก็มิได้แตกต่างจากหมู่บ้านอีก 2 หมู่บ้านซึ่งอยู่ห่างไกล
ออกไป และในราว พ.ศ.2500 มีชาวบ้านจำนวนหนึ่งทำการปลูกปอ แต่ก็ไม่มาก เนื่องจากที่ดินไร่ปลายนามี
จำกัด เพียงแต่ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีพ่อค้านำเกวียนไปซื้อฝ้ายทางเมืองเลยมาขายในหมู่บ้านแถบเมือง
ขอนแก่นด้วย²⁵²⁹

ความจริงแล้วกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตรไม่ได้เริ่มต้นจากการนำพืชเศรษฐกิจคือปอเข้ามา
ปลูกในชุมชน แต่เริ่มมาก่อนนั้นแล้ว ในงานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนอย่างเช่นของสุวิทย์ วีระ
ศาสตร์ ได้ชี้ให้เห็นว่า มีการบังคับเรียกเก็บภาษีจากรัฐ ซึ่งเดิมที่รัฐเรียกเก็บเป็นสิ่งของ ภายหลังเรียกเก็บ
เป็นเงินสด ซึ่งการเรียกเก็บภาษีนี้ทำให้ครัวเรือนชาวนามีความจำเป็นต้องหาเงินมาเพื่อจ่ายภาษี การบังคับ
เก็บภาษีโดยรัฐบาลจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตร โดยการขายข้าว
และต่อมาก็มีพืชใหม่ๆ เข้าไปปลูกในหมู่บ้าน ได้มีกระบวนการย่อย 3 อย่างเกิดขึ้นติดตามาคือ

ประการแรก ชาวบ้านได้เปลี่ยนแปลงแผนของการบริโภค ทั้งนี้ภายหลังจากเส้นทางคมนาคมระหว่าง
ภาคอีสาน กับภาคกลางมีความสะดวกขึ้น เนื่องมาจากการสร้างทางรถไฟนั้น ทำให้สินค้าที่ผลิตจากที่อื่น
ส่งเข้าไปถึงหมู่บ้าน อย่างเช่น น้ำมันก๊าด เสื้อผ้า ข้าวของ เครื่องใช้อื่นๆ สินค้าอุปโภคบริโภคเหล่านี้
จำเป็นต้องใช้เงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน

ประการที่สอง กระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตรไม่ได้ทำลายระบบการผลิต และการบริโภคแบบ
ดั้งเดิมลงโดยสิ้นเชิงกล่าวคือ ครัวเรือนยังคงปลูกข้าว และผลผลิตส่วนหนึ่งเก็บไว้บริโภค ที่เหลือก็ขาย การ
พาณิชย์กรรมการเกษตรแบบนี้ยังคงมีมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้การจัดสรรทรัพยากรที่ดินก็
สอดคล้อง และทำให้ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมยังคงอยู่ และในขณะเดียวกันก็มีระบบการผลิตเพื่อสนองต่อ
ความต้องการของตลาดควบคู่ไปด้วย กล่าวคือ ชาวบ้านจะจัดที่ดินไร่ปลายนา หรือที่สูงไว้สำหรับปลูกปอ
ปลูกพืชไร่ซึ่งส่วนมากเป็นพืชพาณิชย์ สำหรับที่นายังคงปลูกพืชหลักคือข้าวต่อไป การที่พืชหลักคือข้าวได้
กลายเป็นพืชพาณิชย์ส่วนหนึ่ง การจัดแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งปลูกพืชพาณิชย์ และอีกส่วนหนึ่งปลูกพืชยังชีพ
ทำให้ชาวบ้านก้าวเข้าสู่กระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตรโดยที่การผลิตแบบดั้งเดิมไม่ได้ถูกทำลาย
ทั้งหมด

ประการที่สาม กระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตรมีความเกี่ยวข้องกัน และส่งผลต่อการจัดการ
แรงงานของครัวเรือนด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตรมิได้เกิดขึ้นกับสิ่งของอัน

²⁵²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

²⁵²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62

เป็นผลผลิตของแรงงานที่มนุษย์ค้าขายแลกเปลี่ยนกันเท่านั้น แต่เกิดขึ้นกับแรงงานของมนุษย์โดยตรง ในกรณีของ 3 หมู่บ้านพบว่า มีแรงงานรับจ้างในหมู่บ้านเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการแพร่เข้าไปของพืชพาณิชย์ในกรณีของบ้านกะพี้ ชาวบ้านเล่าว่ามีแรงงานรับจ้างชุดหั่วตอ หรือบุกเบิกที่ของครัวเรือนในหมู่บ้านอื่นๆ เพื่อปลูกพืชไร่ (ปอ) รับจ้างชุดดิน (ชุดสระ) ทำคันทนา เป็นต้น ชาวบ้านเล่าว่า ผู้ชายในวัยแรงงานส่วนมาก จะออกไปหารับจ้างในหมู่บ้านอื่นๆ ในช่วงที่ว่างจากงานของครัวเรือนตนเอง บางครั้งแรงงานรับจ้างเดินทางไปไกลถึงอำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดอุดรธานี หรืออำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น แม้ว่าแรงงานรับจ้างในท้องถิ่นนี้มีไม่มากนักเนื่องจากว่าครัวเรือนเองก็มีขีดจำกัดในการจ้างแรงงาน แต่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปก็คือ การเพิ่มความเข้มข้นของการใช้แรงงานของครัวเรือน ดังที่พ่อเสาร์ ชาวบ้านกะพี้ได้เล่าไว้ว่า “ในตอนนั้นผมบวชเป็นสามเณร ผมอยากจะบวชนานหน่อย อยากจะเรียนหนังสือ แต่ก็ได้บวชเพียง 4 เดือนเท่านั้น พ่อก็ขอร้องให้สึก เพราะไม่มีใครช่วยพ่อทำงาน ผมจึงสึกออกไปช่วยพ่อตัดไม้เกลือ และต่อมาก็ปลูกปอ”²⁵³⁰

ความเข้มข้นของการใช้แรงงานที่ปรากฏชัดเจนก็คือ ชาวบ้านใช้เวลาในการผลิตยาวนานขึ้น เดิมทีพอเสร็จจากการทำนา ชาวบ้านก็จะมีเวลาเพียงพอที่จะทำอย่างอื่น เช่น ทอผ้า จักสาน ซ่อมเครื่องไม้เครื่องมือ แต่เมื่อเข้าสู่กระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตร เวลาส่วนใหญ่ตลอดปีของแรงงานต้องทุ่มเทให้กับการผลิต การจัดการแรงงานก็ส่งผลกระทบต่อการค้าขายอยู่ และการผลิตที่ครัวเรือนชาวนา ผลของกระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตรที่เห็นได้ชัดเจนมี 2 ประการ ประการแรก ดังที่พ่อเสาร์ บ้านกะพี้ ได้เล่าและยกมาอ้างไว้ในตอนต้น คือ การเข้าร่วมกระบวนการพาณิชย์กรรมของครัวเรือนทำให้สถาบันวัฒนธรรมเริ่มเสื่อมคลายลง ในกรณีข้างบนคือ คนบวชเข้ามาในวัดมีจำนวนน้อยลง การที่คนบวชเข้ามาอยู่ในวัดน้อยลงมิได้หมายความว่าเฉพาะจำนวนแรงงานที่จะเข้ามาทำงานให้วัดน้อยลงเท่านั้น แต่ยังส่งผลกระทบต่อการศึกษาสถาบันวัฒนธรรมอื่นๆ อย่างเช่น การสืบทอดภูมิความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งหลายอย่างเคยทำโดยผ่านวัด ประการที่สอง การเข้าร่วมกระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตรได้ทำให้ระบบการกระทำกลุ่ม (common action) โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนแรงงานเริ่มหดหายไป²⁵³¹

การแทรกตัวเข้าไปของรัฐ เกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตร ดังจะเห็นได้ว่าบทบาทของผู้ใหญ่บ้านในด้านการพัฒนาเริ่มปรากฏชัดเจนนับตั้งแต่ราวปี พ.ศ.2490 เป็นต้นมา นอกจากนี้ มีการตั้งหน่วยงานส่งเสริมการเกษตร หน่วยงานรับซื้อข้าว ใน พ.ศ.2496 มีการจัดตั้งตำรวจตระเวนชายแดน โดยการสนับสนุนจากยูเอสเอ และตั้งแต่ปี พ.ศ.2498 ก็ได้มีการตั้งโรงเรียนบนพื้นที่สูง (upland school)²⁵³²

ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ในช่วงของการดำรงตำแหน่งของผู้ใหญ่สง วัดถ้ำ (พ.ศ.2590-2516) ได้มีการสร้างถนนเชื่อมระหว่างบ้านพุ่ม และบ้านเหล่าเกวียนหัก ซึ่งทำให้การเดินทางติดต่อไปเมืองขอนแก่นสะดวก

²⁵³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62-63.

²⁵³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

²⁵³² Pinkaew Laungaramsri. *Redefining Nature : Karen Ecological Knowledge and the Challenge to the Modern Conservation Paradigm* . Chennai : Earthworm, 2002, p. 48.

ยิ่งขึ้น ที่บ้านกะพี ทางอำเภอ (ซึ่งในขณะนั้นบ้านกะพีขึ้นกับอำเภอเมืองขอนแก่น) ได้เข้าไปมีบทบาทในการแนะนำหรือตั้งหลักเกณฑ์ในการเลือกผู้ใหญ่บ้าน โดยแนะนำให้ชาวบ้านเลือกตั้งผู้ที่มีการศึกษา ในระหว่างปี พ.ศ.2500-2510 ผู้ใหญ่บ้านดังกล่าวนี้ ภายใต้คำแนะนำและการสนับสนุนของทางราชการ ได้ขยายถนนภายในหมู่บ้าน และตัดถนนเชื่อมระหว่างบ้านกะพีและหมู่บ้านข้างเคียงขึ้นมา²⁵³³

บ้านฝางน้อย บทบาทของผู้ใหญ่บ้านในด้านการพัฒนาระหว่างปี พ.ศ.2490-2520 นั้นแตกต่างออกไปจาก 2 หมู่บ้าน และในกรณีบ้านฝางน้อย เป็นตัวอย่างชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของการแทรกตัวเข้าไปของรัฐในหมู่บ้าน บ้านฝางน้อยก่อนปี พ.ศ.2520 ได้ชื่อว่าเป็น “หมู่บ้านโจร” ทั้งนี้เนื่องจากว่าชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนี้จำนวนหลายครัวเรือนมีอาชีพลักขโมยควาย หรือปล้น ชาวบ้านหมู่บ้านข้างเคียงรู้จักบ้านฝางน้อยในภาพพจน์ที่เป็นหมู่บ้านโจร ครัวเรือนเหล่านี้มีเครือข่ายกว้างขวาง และเครือข่ายส่วนหนึ่งอยู่ในเขตอำเภอภูเวียง ซึ่งเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมแก่การหลบซ่อนตัวให้รอดพ้นจากการจับกุม เมื่อคนเหล่านี้ออกไปปล้น หรือขโมย และมีการติดตามจับกุมตัว ก็มักจะหนีไปหลบซ่อนในเขตอำเภอภูเวียงเสมอ นักเลงปล้นวัวควายเหล่านี้สามารถทำมาหากินอยู่ร่วมกับผู้อื่นในบ้านฝางน้อย และไม่ถูกผู้ใหญ่บ้านจับกุมส่งให้ตำรวจ แม้ว่าจะมีผู้ใหญ่บ้านปกครองอยู่ พอดวน ทองคง ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านฝางน้อยแล้วว่า คนเหล่านี้ขโมยควายมาได้ ก็จะเอามาเชือดและเอาเนื้อควายใส่ตะกร้ามาแขวนไว้ที่หน้าบ้านของชาวบ้านก่อนฟ้าสว่าง ชาวบ้านผู้ได้รับเนื้อควายก็จะรู้ว่าใครเป็นคนเอามาให้ และจะนำเงินไปจ่ายให้ภายหลัง เมื่อราวๆ ปีพ.ศ. 2520 โจรกลุ่มหนึ่งที่บ้านฝางน้อยไปปล้นรถโดยสารที่อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม แต่ถูกตำรวจวางแผนจับกุมโดยปลอมตัวเป็นผู้โดยสาร มีการยิงต่อสู้ทำให้ฝ่ายโจรได้รับบาดเจ็บ และต้องหนีการจับกุมจากบ้านฝางน้อยไปอยู่ที่อื่น (ส่วนหนึ่งถูกจับได้) หลังจากนั้นมาไม่มีใครไปประกอบอาชีพลักขโมยอีก ตัวอย่างที่ได้เล่ามาข้างต้นชี้ให้เห็นว่า แม้อำนาจรัฐจะแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้านมานานแล้ว แต่ตัวแทนอำนาจรัฐในแต่ละที่ก็ไม่ได้มีอำนาจ หรือพฤติกรรมในการใช้อำนาจที่เหมือนกันในทุกที่ทุกแห่ง อย่างที่บ้านฝางน้อย ทั้งผู้ใหญ่บ้าน และลูกบ้านส่วนหนึ่งซึ่งเป็นโจรก็ดำรงอยู่ร่วมกันในหมู่บ้านเดียวกันกว่า 2 ทศวรรษ²⁵³⁴

การแทรกตัวของรัฐเข้าไปในหมู่บ้านมิได้เพียงทางด้านสถาบัน หรือที่เรียกเป็นภาษาวិชาการว่า “การสร้างสถาบัน” (Institutional Building) เท่านั้น แต่รวมถึงการแทรกตัวหรือการเข้าไปปรากฏตัวของรัฐในแง่อุดมการณ์ด้วย ซึ่งการแทรกซึมทางด้านอุดมการณ์นี้มีความลึกซึ้งมากกว่าการแทรกซึมโดยการจัดระเบียบองค์กรผ่านทางผู้ใหญ่บ้านด้วยซ้ำไป ถ้าหากจะมองจากภาพกว้าง การแทรกซึมทางด้านอุดมการณ์ของรัฐเข้าไปในหมู่บ้านอาจทำได้ 3 ทางคือ ทางแรกผ่านทางด้านศาสนาซึ่งในกรณีของวัดใน 3 หมู่บ้าน ทางที่สองผ่านสถาบันการศึกษา ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีโรงเรียนประถมศึกษามาตั้งแต่ พ.ศ.2482 และที่บ้านฝางน้อย มีโรงเรียนประจำหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ.2497 ส่วนที่บ้านกะพี ไม่มีโรงเรียนประจำหมู่บ้าน (นักเรียนต้องเดินทางไปเรียนที่บ้านเขื่อน) โรงเรียนเหล่านี้สอนภาษาไทย วรรณคดีไทย และประวัติศาสตร์ไทยภาคกลาง

²⁵³³ ประภาพร แพงพะเนาว์, “การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2482-2506”, หน้า 65

²⁵³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

ซึ่งแน่นอนว่า เนื้อหา หลักสูตรเหล่านี้แฝงไว้ด้วยอุดมการณ์ของรัฐ โรงเรียนเหล่านี้ได้ดำเนินการในการถ่ายทอดอุดมการณ์ของรัฐในหมู่บ้านมากกว่า 50 ปีแล้ว ช่องทางที่สามที่รัฐแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้านคือ สื่อสารมวลชนโดยเฉพาะวิทยุกระจายเสียง ในต้นพุทธศตวรรษที่ 2500 วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดขอนแก่น เริ่มการกระจายเสียงชาวบ้าน เริ่มมีวิทยุรับกระจายเสียงมากขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 2510 คำขวัญของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาอย่างเช่น “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” ก็เป็นที่รู้จักดีในหมู่บ้าน ในช่วงสงครามเวียดนาม และในช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยกำลังขยายอิทธิพลในชนบทภาคอีสาน วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการต่อต้านการขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์โดยการโฆษณาอุดมการณ์ของรัฐ และทำให้ชาวบ้านเกลียดกลัวหรือมองภาพพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยไปในทางลบ²⁵³⁵

ในด้านการชลประทานของรัฐ ภาคอีสานปลายทศวรรษ 2490 จนถึงต้นทศวรรษ 2500 มีอ่างเก็บน้ำรวมทั้งสิ้น 133 อ่าง ใน 15 จังหวัด ทำให้เกษตรกรในเขตที่มีอ่างเก็บน้ำมีรายได้จากการเกษตรเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเกษตรกรได้นำเอาที่รกร้างว่างเปล่ามาใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด แต่ผลดีทางเศรษฐกิจก็เกิดเฉพาะพื้นที่ที่มีอ่างเก็บน้ำเท่านั้น แต่มีใช้พื้นที่ส่วนใหญ่ พื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตรในอีสานรวม 26,563 ไร่ มีการบุกเบิกที่ดินทำนาประมาณ 15,000,000 ไร่ แต่กรมชลประทานสร้างอ่างเก็บน้ำในที่เหนือนาเพียง 302,489 ไร่ และได้รับประโยชน์แท้จริงปี พ.ศ.2506 เพียง 179,093 ไร่ คิดเป็น 1.20% ของพื้นที่ทำนาทั้งหมดเท่านั้น²⁵³⁶

เป็นที่น่าสังเกตว่าในบางพื้นที่การสร้างอ่างเก็บน้ำกลับทำให้เกิดผลเสีย เพราะทำให้เกิดปัญหาดินเค็ม และกระจายออกไปบริเวณรอบๆ พื้นที่อ่างเก็บน้ำ เนื่องจากดินในระดับลึกโดยรอบอ่างเก็บน้ำมีความชื้นสูง ทำให้เกลือละลายได้มากแล้วถูกดูดขึ้นมาสู่ผิวดิน ในเวลาไม่นานที่ดินบริเวณรอบอ่างเก็บน้ำอาจจะเค็มจัดจนใช้ปลูกพืชไม่ได้ ฝนที่ชะล้างเกลือบริเวณพื้นที่รับน้ำ อาจนำเกลือเข้าไปสะสมในอ่างเก็บน้ำ²⁵³⁷

สภาพการรับรู้ของการแก้ไขปัญหาด้วยอ่างเก็บน้ำ ที่ไม่ประสบความสำเร็จนำไปสู่ความไม่พอใจของนักการเมือง โดยเฉพาะส.ส.อีสาน รวมไปถึงปัญหาชาวอีสานอดอยาก ก็กลายเป็นประเด็นไฮด์ปาร์คที่สนามหลวง และเปิดอภิปรายในสภา โดยโจมตีว่ารัฐบาลไม่สนใจต่อนโยบายที่จะพัฒนาการภาคอีสานอย่างถาวร โดยเฉพาะประเด็นการพัฒนาแหล่งน้ำที่ลุ่มเหลว²⁵³⁸ ความร้นแค้นดังกล่าวผสมกับสภาพการอพยพหลังไหลเข้ามาหางานทำของชาวอีสานเริ่มปรากฏชัดในช่วงปี พ.ศ.2495 และมีความรุนแรงขึ้นในปี พ.ศ. 2500 ซึ่งน่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้กับนักเขียน เช่น นายผี อัศนี พลจันทร บกทวิอีสานที่รู้จักกันดี คือ

²⁵³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

²⁵³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188-216.

²⁵³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 222-223.

²⁵³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 229.

"ในฟ้าบ่มี ในดินขำมีแต่ทราย
น้ำตาที่ตกราย คือเลือดหลังลงโลมดิน"

นอกจากนั้นก็ยังมียกย่อง "อีสานรำลึก" โดย พิมพ์ มหาพินิจ ซึ่งเป็น ส.ส. จังหวัดอุดรธานี รวมไปถึงเรื่องสั้นสะท้อนปัญหาสังคมที่เสนอความเป็นอยู่ท้องถิ่นอีสาน เช่น เรื่องสั้นของ ลาว คำหอม ใน **ฟ้าบ่กั้น** สุชาติ ภูมิบริรักษ์ ในผลงาน "อีสานดินแดนแห่งเลือดและน้ำตา"²⁵³⁹

อย่างไรก็ตาม การแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้านในหลายกรณีก็ส่งผลในทางบวกต่อทุนทางสังคม อย่างเช่น ในกิจกรรมการพัฒนา การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มร้านค้าศูนย์สาธิต แม้ว่าจะเป็นทดลองผิดลองถูกของรัฐ แต่ชาวบ้านก็ได้เกิดการเรียนรู้และมีการปรับปรุงแก้ไขประเด็นสำคัญก็คือ ครัวเรือน หรือบุคคลในชุมชนได้รับผลกระทบไม่ว่าทางด้านลบหรือทางด้านบวกจากการแทรกตัวเข้าไปของรัฐในระดับที่แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานะของทรัพยากรครัวเรือนและยุทธวิธีในการจัดการทรัพยากร²⁵⁴⁰

ในภาคใต้

ในทศวรรษ 2490 ยางพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคใต้ โดยที่ชาวบ้านในท้องถิ่นได้เริ่มปลูกยางพารา ต่างจากในช่วงก่อนหน้านี้ที่ผู้ปลูกยางเป็นชาวจีน ดังที่มีนักวิชาการวิเคราะห์ว่า

ทุกขั้นตอนของการผลิตยางพาราช่วงแรก โดยเฉพาะก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง อยู่ในกำมือคนเชื้อสายจีน เนื่องจากการผลิตยางพาราเป็นการผลิตเพื่อขายและส่งออกไปยังตลาดโลกเกือบทั้งหมด จึงอยู่นอกวงจรชีวิตของชาวพื้นเมือง ที่มุ่งดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระบบยังชีพแบบพอเพียง โดยทำการผลิตพืชพื้นเมืองจำพวกข้าว มะพร้าว ไม้ผล และพืชผักต่างๆ จึงมีรายได้ที่เป็นตัวเงินน้อย และไม่มีวัฒนธรรมการระดมทุนแบบหุ้นส่วนเครือญาติแบบกสิของจีน จึงไม่มีเงินเพียงพอที่จะลงทุนปลูกยางพารา²⁵⁴¹

ทางฝ่ายรัฐมีนโยบายส่งเสริมชาวจีนให้เข้ามาบุกเบิกที่ดินทำกินและตั้งภูมิลำเนาทางภาคใต้ ด้วยการส่งเสริมการปลูกยางพารา เป็นเหตุให้คนเชื้อสายจีนขยายการปลูกยางพาราออกไปทั่วภาคใต้ ตามเส้นทางคมนาคม ทั้งทางรถไฟและถนน ตลอดจนตามลำน้ำต่างๆ พื้นที่ปลูกยางพาราในภาคใต้ขยายตัวจากจำนวนแสนกว่าไร่ในต้นทศวรรษ 2460 เป็นแปดแสนไร่ในต้นทศวรรษ 2470 และมากกว่า 207 ล้านไร่ในกลางทศวรรษ 2480 หลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยเฉพาะในช่วงสงครามเกาหลี ระหว่าง พ.ศ.2493-2494 เศรษฐกิจโลกเริ่มฟื้นตัวจากสงคราม ความต้องการยางพาราในตลาดโลกสูงขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมยานยนต์ กระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของการปลูกยาง ในขณะที่ประชากรในภาคใต้เพิ่ม

²⁵³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230-232.

²⁵⁴⁰ บัณฑิต พรหมพักพิง. การก่อเกิด การผลิตซ้ำ การขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสาน : รายงานการวิจัย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2547, หน้า 67

²⁵⁴¹ สงบ ส่งเมือง, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ: สถาบันวิสิทธศาสตร์, 2546. หน้า 52-55.

สูงขึ้นจาก 2 ล้านคน เป็นกว่า 3 ล้านคนในช่วงทศวรรษ 2490 ถึงทศวรรษ 2500 ทำให้มีแรงงานรองรับอย่างเพียงพอ โดยที่คนพื้นเมืองหันมาปลูกยางพารากันมากเพื่อให้มีรายได้พอสำหรับการส่งลูกเรียน ใน พ.ศ.2500 มีพื้นที่ปลูกยางพารามากกว่า 5 ล้านไร่ และเพิ่มเป็น 8 ล้านไร่ในต้นทศวรรษ 2510 โดยในระยะหลังรัฐบาลส่งเสริมการปลูกยางพาราพันธุ์ดีที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น²⁵⁴²

สำหรับการอพยพเคลื่อนย้ายของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในทศวรรษ 2490 นั้น นอกจากการอพยพหาที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์และขยายพื้นที่ทำกินและการอพยพไปขายแรงงานต่างถิ่นที่เกิดขึ้นทั่วไปแล้ว ยังมีการอพยพของกลุ่มคนจากต่างประเทศ ซึ่งนอกจากชาวจีนที่ลี้ภัยคอมมิวนิสต์เข้ามาแล้ว ยังมีประชาชนจากประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ชาวมอญและกะเหรี่ยง นับย้อนไปถึงราวๆ ปี 2438 ได้มีการตั้งอำเภอวังกะ (สังขละบุรี) ที่มีประชากรส่วนใหญ่เป็นกะเหรี่ยงที่ตั้งบ้านเรือนกระจายตามลำน้ำ และในปี พ.ศ.2450 ก็เริ่มมีมอญจากเมืองมะละแหม่งเข้ามาสมทบเนื่องจากหนีสงครามที่ทหารพม่าปราบปรามชนกลุ่มน้อย ในปี 2492 พ.ศ. หลวงพ่ออุตตมะซึ่งเป็นพระมอญเข้ามาและทำงานร่วมกับนายอำเภอ และรับปากกับทางราชการว่าจะทำให้อำเภอสังขละบุรีเจริญรุ่งเรือง²⁵⁴³ ปี พ.ศ.2495 มีมอญจากโมกเกะเนียงและมะละแหม่งเข้ามายังเมืองไทยและได้ตั้งหมู่บ้านตรงกันข้ามกับที่ว่าการอำเภอบริเวณที่เรียกว่า สามประสบ²⁵⁴⁴ ปี พ.ศ.2499 ชาวมอญและกะเหรี่ยงร่วมกันสร้างวัดหลวงพ่ออุตตมะ เป็นศูนย์รวมของชาวบ้านหลายชาติพันธุ์ที่นับถือพุทธศาสนา²⁵⁴⁵

อนึ่ง เนื่องจากในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมาจนถึงทศวรรษ 2510 รัฐบาลดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ต่อภูมิภาคต่างๆ ภายใต้อิทธิพลจากสหรัฐอเมริกาที่ต้องการยับยั้งการขยายอิทธิพลของคอมมิวนิสต์ ดังนั้น จึงมีการปลูกฝังความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ให้คนในภูมิภาคต่างๆ ได้รับรู้และยอมรับกว้างขวางขึ้น ซึ่งปรากฏว่าคนในหลายภูมิภาคเกิดความรู้สึกชาตินิยมจนกระทั่งคนบางกลุ่มที่มีสำนึกหรืออุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมก็ยังเห็นว่าท้องถิ่นของตนเป็นส่วนหนึ่งของชาติ และเรียกร้องให้รัฐบาลของชาติเข้ามาพัฒนาท้องถิ่นในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านโครงสร้างพื้นฐานรวมทั้งการศึกษา อย่างไรก็ตาม มีคนบางกลุ่มในท้องถิ่นที่มีสำนึกท้องถิ่นนิยมแบบที่ต่อต้านชาตินอกจากนี้ยังมีคนในท้องถิ่นจำนวนหนึ่งที่รัฐบาลตั้งข้อหาว่าเป็น “ผีบุญ” บ้าง หรือเป็น “คอมมิวนิสต์” บ้าง หรือเป็นพวกที่ต้องการ “แบ่งแยกดินแดน” บ้าง ในช่วงทศวรรษ 2490-2500 นี้ การเคลื่อนไหวที่สำคัญเกิดขึ้นในภาคใต้และภาคอีสาน

ในภาคใต้ **ฮัจยีสุหลง โต๊ะมีนา** ถูกจับในข้อหากบฏเมื่อ พ.ศ.2491 ปรากฏว่ามีประชาชนจำนวนมากลุกฮือขึ้นต่อต้านรัฐบาลหลังจากฮัจยีสุหลง โต๊ะมีนา ถูกจับกุม รัฐบาลปราบปรามกลุ่มผู้ต่อต้านโดยใช้

²⁵⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-55.

²⁵⁴³ สุรินทร์ เหลือละมัย. ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก สังขละบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545, หน้า14-15.

²⁵⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

²⁵⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า15-18.

ความรุนแรงจนมีผู้เสียชีวิตประมาณ 600 คน ต่อมาใน พ.ศ.2497 ฮัจยีสุหลง โต๊ะมีนา ถูกลอบสังหารโดย ตำรวจภายใต้ข้อบิตี พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ปฏิกริยาต่อต้านรัฐบาลของชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ เริ่มปรากฏตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เมื่อรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำเนินนโยบายชาตินิยมตามคติเชื้อชาตินิยม พร้อมกับบังคับให้ชาวมลายูมุสลิมยอมรับ “ความเป็นไทย” มากขึ้น เช่น อยู่ภายใต้กฎหมายไทย รวมทั้งกฎหมายครอบครัวและกฎหมายมรดก ใช้ภาษาไทย แต่งตัวแบบไทย ให้เด็กๆ เรียนในโรงเรียนที่ใช้หลักสูตรของรัฐบาลไทย ปิดโรงเรียนปอเนาะ ฯลฯ ทำให้ผู้นำของชาวมลายูมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากขบวนการต่อต้านเจ้าอาณานิคมในประเทศอื่นๆ เคลื่อนไหวทางการเมืองบ้างขอให้รัฐบาลอังกฤษที่ปกครองรัฐมลายูช่วยเหลือ บ้างก็ต้องการให้ประเทศไทยปกครองในระบบสหพันธรัฐ (federal system) ซึ่งจะเอื้อให้ชาวมลายูมุสลิมสามารถดำเนินชีวิตภายใต้วัฒนธรรมอิสลามโดยที่ยังคงเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย แม้ว่าฮัจยีสุหลง โต๊ะมีนา จะถูกลอบสังหารจนเสียชีวิตแล้ว แต่บุตรชายของเขายังคงเคลื่อนไหวแต่หันมาใช้วิธีใหม่คือการต่อสู้ในระบบและได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร อย่างไรก็ตามในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กลุ่มผู้นำมุสลิมที่เคลื่อนไหวทางการเมืองรวมทั้งครูสอนศาสนาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะหลายคนถูกจับในข้อหาพยายามแบ่งแยกดินแดน เมื่อพ้นโทษออกมาแล้วบางคนได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ในประเทศมาเลเซีย และบางคนจัดตั้งองค์กรเพื่อเคลื่อนไหวแบบใต้ดินเพื่อจัดตั้งรัฐอิสระที่เป็นอิสระจากประเทศไทย ขบวนการเคลื่อนไหวที่มีอิทธิพลมากนำโดยเชื้อสายของตระกูลสุลต่านแห่งเมืองปัตตานี²⁵⁴⁶

ในภาคอีสาน พ.ศ.2502 นาย**ศิลา วงศ์สิน** ซึ่งเคลื่อนไหวทางการเมืองมาก่อนหน้านั้น โดยได้รับอิทธิพลทางความคิดจากอุดมการณ์สังคมนิยมและมุ่งที่จะให้ประชาชนในท้องถิ่นพึ่งตนเอง ได้ถูกจับในข้อหา “”ผีบุญ” ที่พยายามก่อตั้งอาณาจักรอิสระในแถบนครราชสีมา ปรากฏว่าศิลา วงศ์สิน ถูกประหารชีวิตต่อหน้าชาวบ้าน ส่วนนาย**ครอง จันดาวงศ์** ครูชาวสกลนครซึ่งมาจากตระกูลชาวนา ร่วมกับอดีต ส.ส. อีสานอีกคนหนึ่ง ได้เป็นผู้นำในการก่อตั้ง “พรรคอีสาน” ซึ่งเลื่อมใสแนวทางสังคมนิยมของศิลา วงศ์สิน ได้ถูกจับในข้อหาบกฏ หลังจากถูกจำคุก 5 ปีแล้ว ครอง จันดาวงศ์ ก็ถูกประหารชีวิตต่อหน้าชาวบ้านเช่นกัน²⁵⁴⁷

สรุป

ตั้งแต่เกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 จนถึงสิ้นทศวรรษ 2490 สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างมาก การยกเลิกเงินรัชูปการและการให้ความสำคัญแก่ความเสมอภาคมากขึ้นพร้อมกับลดความสำคัญของหลักชาติวุฒิ อีกทั้งมีการขยายตัวของการศึกษา ทำให้ราษฎรมีโอกาสเข้าสู่ระบบราชการทั้งทหารและพลเรือนเพิ่มมากขึ้น แม้ว่าคนในตระกูลผู้ดีจะยังคงมีทรัพย์สินและบารมีมากกว่าคนกลุ่มอื่นในสังคม โดยมีการแต่งงานระหว่างกันและการร่วมลงทุนในธุรกิจต่างๆ ในขณะที่บุตรหลานของ

²⁵⁴⁶ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 263-264.

²⁵⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 263.

ตระกูลผู้นำในท้องถิ่นมาแต่เดิมก็ยังคงมีโอกาสเข้าสู่ระบบราชการและตำแหน่งทางการเมืองมากกว่าราษฎรทั่วไป

การเมืองในระบบใหม่ ความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา และการลงทุนของชาวจีนที่ไม่สามารถส่งเงินหรือเดินทางกลับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่เนื่องจากชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์ใน พ.ศ.2492 ทำให้เศรษฐกิจในภูมิภาคต่างๆ ขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรผลักดันให้มีการสร้างระบบชลประทานและถนนในท้องถิ่นต่างๆ เพิ่มขึ้น แม้ว่าจะยังไม่ทั่วถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา มีการขยายตัวของการผลิตข้าว ยาสูบ ไม้สัก ยางพารา อุตสาหกรรมและสำนักงาน ทนายความเฟื่องฟูขึ้น การค้าปลีกก็ขยายตัวขึ้น ฯลฯ

แม้ว่าประเทศไทยจะตกเป็นฝ่ายแพ้ในสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ได้สร้างความเสียหายยับเยินแก่สังคมไทย กลับปรากฏว่าคนบางกลุ่มซึ่งมีทั้งพ่อค้าใหญ่ พ่อค้าย่อย และชาวไร่ชาวนาสามารถผลิตสินค้าขายหรือทำการค้าในสภาวะสงคราม เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่นำเข้าสินค้าจากต่างประเทศไม่ได้ จนกระทั่งสินค้าขาดแคลนและมีราคาแพง ชาวไร่ชาวนาหลายแห่งสามารถปลูกฝ้ายและทอผ้าขาย ในขณะที่นายทุนจีนบางคนได้กำไรจากการกักตุนสินค้าหรือการค้าขายกับญี่ปุ่น นอกจากนี้ยังเกิดช่องว่างในอุตสาหกรรมเนื่องจากชาติตะวันตกถอนตัวออกไป ทำให้นายทุนจีนและไทยสามารถลงทุนในกิจการธนาคาร และเมื่อถึงทศวรรษ 2490 สงครามเกาหลีและความต้องการดีบุกและยางพาราในตลาดโลกก็ทำให้ไทยสามารถส่งออกสินค้าเหล่านี้ จนเศรษฐกิจฟื้นตัวขึ้น และถึงแม้ว่ารัฐบาลจะตั้งรัฐวิสาหกิจจำนวนมาก แต่ธุรกิจเอกชนก็ขยายตัวขึ้นเช่นกัน

ในท่ามกลางการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เมืองหลายแห่งเติบโตเป็นเมืองสมัยใหม่อย่างชัดเจน มีชนชั้นกลางจำนวนมากทั้งในและนอกกระบวนการที่ทำให้ชีวิตในเมืองคึกคัก เกิดย่านการค้าของคนจีนในเมืองต่างๆ ที่ขายเครื่องอุปโภคบริโภค อุปกรณ์การเกษตร อุปกรณ์การก่อสร้าง มีร้านขายและซ่อมรถประเภทต่างๆ ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ร้านถ่ายรูป ร้านอาหาร ฯลฯ โดยมีข้าราชการ ชนชั้นกลางอื่นๆ และราษฎรที่ทำการผลิตเพื่อขายเป็นลูกค้าสำคัญ มีหนังสือพิมพ์และนิตยสารท้องถิ่นเกิดขึ้นใหม่เพิ่มเติมจากที่เคยมีมาก่อนแล้ว เพื่อตอบสนองความต้องการรับรู้ข้อมูลข่าวสารและความบันเทิงของชนชั้นกลาง นอกจากนี้ยังมีการตีพิมพ์นวนิยาย เรื่องสั้น และมีแหล่งสร้างความบันเทิงใหม่ๆ ที่ได้รับความนิยม เช่น โรงภาพยนตร์ โรงละคร โรงลิเก เพลงตลาดหรือเพลงสากลก็เกิดขึ้นและได้รับความนิยมอย่างรวดเร็ว ฯลฯ

กล่าวได้ว่า สังคมไทยในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ได้เปลี่ยนเป็นสังคมสมัยใหม่อย่างรวดเร็ว และกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2490 ซึ่งในทศวรรษดังกล่าวนี้แม้แต่ประชาชนในชนบทก็เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างกว้างขวาง โดยที่ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้จะดำเนินไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวางยิ่งขึ้นในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา

บทที่ 14

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในยุคพัฒนาประเทศ ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 จนถึงสิ้นทศวรรษ 2530

การพัฒนาประเทศตาม “แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ” ในปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมา ทำให้เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว และคนทั่วประเทศเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น ดังนั้น วิถีชีวิตของคนทั้งในเมืองและชนบทจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก รัฐได้ขยายอำนาจเข้าไปสู่ชนบทอย่างเข้มข้น ยิ่งกว่าในยุคใดที่ผ่านมาและมีบทบาทในชีวิตของประชาชนทั่วประเทศเพิ่มขึ้นอย่างมาก มีการขยายตัวของชนชั้นกลางทั้งในระบบราชการและนอกระบบราชการ และเกิดการขยายตัวของผู้ขายแรงงาน ในขณะที่ประชาชนในชนบทเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น โครงสร้างสังคมจึงเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ในด้านวัฒนธรรม แม้ว่าวัฒนธรรมของคนชนบทที่ตกทอดมาจากอดีตจะไม่สลายไปอย่างสิ้นเชิง แต่ความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ที่คนในสังคมสัมพันธ์กันโดยคำนึงถึงเรื่องกำไร-ขาดทุนก็เกิดขึ้นทั่วไป ชีวิตของคนทุกกลุ่มในสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคมจึงเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง และยังเกิดปัญหาสังคมใหม่ๆ ขึ้นมาอีกมาก

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ในขณะที่เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางและเข้มข้นขึ้นเป็นลำดับนั้น นโยบายทางวัฒนธรรมของรัฐกลับเน้น “ความเป็นไทย” หรือวัฒนธรรมแห่งชาติที่จรรโลงความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น เพื่อ จรรโลงระบบการเมืองแบบรวมศูนย์ อำนาจที่เครือข่ายชนชั้นนำทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมได้ประโยชน์ เพราะสามารถผูกขาดอำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายการพัฒนาและการจัดสรรทรัพยากร ทำให้คนในสังคมเมืองซึ่งได้รับการปลูกฝัง “ความเป็นไทย” อย่างเข้มข้น มีทัศนคติว่าความไม่เสมอภาคและการใช้อภิสิทธิ์ต่างๆ รวมทั้งความไม่เป็นธรรมในการกระจายรายได้เป็นเรื่องปรกติธรรมดา ทำให้คนชนบทและผู้ใช้แรงงานในเมืองที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบต้องประสบกับความเดือดร้อนจากปัญหาต่างๆ ที่เกิดแก่ชีวิตและสังคม

ดังนั้น ในยุคพัฒนาความตึงเครียดและความขัดแย้งในสังคมไทยโดยรวมจึงสูงขึ้น กลายเป็นปัญหาระดับชาติ ขณะเดียวกันก็มีความเปลี่ยนแปลงทางความคิดหรืออุดมการณ์ที่นำไปสู่การเคลื่อนไหวต่อต้านการผูกขาดอำนาจรัฐและความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สิน จนเกิดการใช้ความรุนแรงในการปราบปราม เกิดเป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองหลายครั้ง นอกจากจะมีการต่อสู้ด้วยกองกำลังติดอาวุธของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2500 ที่มีประชาชนจำนวนมากเข้าร่วมแล้ว ยังเกิด “เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516” และ “เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519” ในครึ่งหลังของทศวรรษ 2510 และเกิดเหตุการณ์ “พฤษภาทมิฬ” ในกลางทศวรรษ 2530 ซึ่งแม้ว่าแต่ละเหตุการณ์จะยุติลงในเวลาไม่นาน แต่ความตึงเครียดและความขัดแย้งก็ดำรงอยู่ในสังคมไทยสืบมา

การพัฒนาและผลกระทบต่อสังคม

นโยบายพัฒนาประเทศแม้ว่าจะเกิดจากการผลักดันและสนับสนุนของสหรัฐอเมริกา แต่ปัจจุบันภายในประเทศก็มีส่วนทำให้รัฐบาลดำเนินนโยบายพัฒนาอย่างกระตือรือร้น นอกจากเสียงเรียกร้องจากนายทุน พ่อค้า ชนชั้นกลางตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2490 ดังกล่าวมาแล้ว ความต้องการของรัฐบาลที่จะสร้างความชอบธรรมทางการเมืองก็ทำให้ต้องเร่งรัดพัฒนาประเทศ

การพัฒนาประเทศเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางหลังจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารใน พ.ศ.2500 แล้วประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญและกลไกในระบอบรัฐสภาทั้งหมด ทำการปกครองด้วยประกาศคณะปฏิวัติ ต่อมาใน พ.ศ.2502 ได้มีการประกาศใช้ “ธรรมนูญการปกครอง” ซึ่งให้อำนาจอย่างไร้ขอบเขตแก่นายกรัฐมนตรี มีการห้ามตั้งสมาคมที่มีวัตถุประสงค์ทางการเมือง ห้ามตั้งสหภาพแรงงาน รวมทั้งห้ามการรวมกลุ่มทางการเมืองในลักษณะอื่นๆ อำนาจทุกด้านรวมศูนย์อยู่ที่นายกรัฐมนตรี กลไกในการควบคุมระบบราชการของนายกรัฐมนตรีมีทั้งในด้านการเงิน ด้านนโยบายและการบริหารราชการประจำ²⁵⁴⁸

การปกครองในระบอบเผด็จการของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แตกต่างจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพราะมิได้รักษาสถาบันในระบอบประชาธิปไตยเอาไว้ ดังนั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงต้องหาทางสร้างความชอบธรรมโดยวิธีการต่างๆ ซึ่งวิธีการสำคัญก็คือการแสดงตนว่ามีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการส่งเสริมให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมของความจงรักภักดีของคนในชาติ อีกวิธีหนึ่งที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมได้มากก็คือการดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศ เพื่อแสดงว่าการปกครองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว การสร้างความชอบธรรมด้วยวิธีการทั้งสองประการนี้สอดคล้องกับเป้าหมายในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ของชนชั้นนำไทย สอดคล้องกับความต้องการขยายการลงทุนและการเพิ่มรายได้ของนักธุรกิจชาวจีนและชนชั้นกลางไทย และสอดคล้องกับแนวคิดของสหรัฐอเมริกาในการส่งเสริมให้คนไทยยึดมั่นในสถาบันหลักของไทยเพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ด้วย

ดังนั้น ในขณะที่กลุ่มทุนใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นักคิดนักเขียน และขุนนางนักวิชาการ (technocrats) เรียกร้องต้องการระบบทุนนิยมเสรี²⁵⁴⁹ สหรัฐอเมริกาและกลุ่มทุนฝ่ายโลกเสรีภายใต้การชี้นำของธนาคารโลกก็ได้เข้ามากำหนด “แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ” ขึ้น โดยมีกรอบการ “การพัฒนา” ที่มุ่งเน้นให้พัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าและเปลี่ยนภาคเกษตรกรรมให้ผลิตเพื่อขายมากขึ้น โดยมุ่ง

²⁵⁴⁸ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 100 ปี แห่งการปฏิรูประบอบราชการ วิวัฒนาการของอำนาจรัฐและอำนาจการเมือง, กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา, 2538, หน้า 91.

²⁵⁴⁹ ไพรตดูรายละเอียดใน ธรรมนูญฯ สกุลเลียว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552.

ทำให้รายได้ประชาชาติเพิ่มขึ้นและคาดว่าจะเกิดการกระจายรายได้โดยอัตโนมัติซึ่งจะทำให้ประชาชนมีรายได้สูงขึ้นและมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น ดังที่ระบุไว้ในเป้าหมายข้อแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ความว่า

...การที่จะให้ประชาชนมีรายได้สูงขึ้น และมีสภาพความเป็นอยู่ดีกว่าที่เป็นมาแล้ว จำเป็นต้องเร่งพัฒนาการเศรษฐกิจในด้านต่างๆ ซึ่งมุ่งเพิ่มการผลิตโดยทั่วไป และบูรณะทางขนส่งให้อยู่ในสภาพที่ใช้ได้สะดวกและรวดเร็ว ทั้งนี้เมื่อคำนึงถึงทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่และจะพึงใช้ในพัฒนาการเศรษฐกิจแล้ว โดยส่วนรวมรายได้ประชาชาติในระยะ 6 ปีข้างหน้า คือตั้งแต่ พ.ศ. 2504 จนถึง พ.ศ. 2509 จะเพิ่มได้ในอัตราร้อยละ 5 ต่อปี และรายได้ประชาชาติคิดเฉลี่ยต่อประชากรคนหนึ่งควรจะเพิ่มในอัตราร้อยละ 3 ต่อปีเป็นอย่างน้อย...²⁵⁵⁰

คณะผู้แทนธนาคารโลกได้เสนอให้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ส่งเสริมการลงทุนของกลุ่มทุนชาวจีน แทนที่จะใช้นโยบายชาตินิยมทางเศรษฐกิจที่สร้างความไม่มั่นใจแก่ชาวจีนทั้งหลาย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จึงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับผู้นำหอการค้าจีนและสนับสนุนให้ชาวจีนขยายการลงทุน พร้อมกันนั้นก็สามารถเปลี่ยนนโยบายเกี่ยวกับชาวจีนโดยเน้นการทำให้ชาวจีนกลายเป็นไทย หรือการผสมกลมกลืน (assimilation) นายทุนจีนจึงมีความพอใจและได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่จากพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน พ.ศ.2503 และ พ.ศ.2505 ซึ่งทำให้ชาวจีนลดต้นทุนในด้านภาษีอากรและการขนส่งสินค้า²⁵⁵¹ จากเดิมที่ต่อต้านจีนเพื่อกีดกันชาวจีนออกจากอำนาจทางการเมือง

การพัฒนาเศรษฐกิจเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายระบบราชการอย่างรวดเร็วเพื่อเป็นกลไกของรัฐในการดำเนินการพัฒนาตามแผนที่วางเอาไว้ จึงมีการขยายตัวของรัฐออกไปสู่เมืองและชนบทอย่างกว้างขวางชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ระบบการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจอย่างเข้มแข็งในช่วงทศวรรษ 2500 นี้ ทำให้การปฏิบัติตามนโยบายดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน อันได้แก่ ถนน เขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและขยายระบบชลประทาน สถาบันการศึกษา สถาบันการเงินการคลัง ฯลฯ

นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจทำให้มีการส่งเสริมให้เกษตรกรเปลี่ยนแปลงการผลิตโดยเน้นให้ปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้น ดังที่ระบุไว้ในเป้าหมายว่าจะเพิ่มการผลิตพืชที่สำคัญ ที่เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายใน

²⁵⁵⁰ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ , แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1 ระยะที่ 1 ,บทที่ 1 จุดหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, [ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁵⁵¹ พัทรี ธนะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษา-พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497, 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543, หน้า 135.

และภายนอกประเทศ รวมทั้งการขยายตลาดสำหรับพืชผลเกษตรกรรม และกิจการอื่นๆ อันมีส่วนส่งเสริมสินค้าขาออกทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ โดยการผลิตรubber จะเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 1.3 ต่อปี และใน พ.ศ. 2506 ประมาณว่าปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตได้ จะเพิ่มจากจำนวนใน พ.ศ. 2502 ประมาณ 400,000 ตัน ฉะนั้น ข้าวเปลือกที่ผลิตได้ทั้งหมดใน พ.ศ. 2506 จะมีปริมาณ 7.6 ล้านตัน การผลิตยางพาราในระยะ 3 ปีแรก (พ.ศ. 2504-2506) แห่งพัฒนาการเศรษฐกิจ จะเพิ่มขึ้นอย่างน้อยร้อยละ 6 ของปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 (170,000 ตัน) การผลิตรubber ใน พ.ศ. 2506 คาดว่าจะเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งเท่าตัว จากจำนวนที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 ในระยะ 3 ปีที่แล้ว การผลิตมันสำปะหลัง ใน พ.ศ. 2506 คาดว่าจะเพิ่มขึ้นไม่น้อยกว่าร้อยละ 15 ของปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 ส่วน **ครั้ง** เคยเป็นสินค้าขาออกที่สำคัญ ใน พ.ศ. 2497 ประเทศไทยส่งครั้งดิบ ครั้งเม็ด และเซลแลค รวมกันปริมาณ 15,900 ตัน เป็นมูลค่า 157 ล้านบาท ปริมาณครั้งที่ส่งออกนอกประเทศใน พ.ศ. 2501 จำนวน 3,672 ตัน และใน พ.ศ. 2502 จำนวน 4,802 ตัน คาดว่าการเพาะเลี้ยงครั้งในระยะ 3 ปีแรก (พ.ศ. 2504-2506) จะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ปริมาณสัตว์ที่ผลิตในระยะ 3-6 ปีข้างหน้า จะมีปริมาณเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 3 ต่อปี เป็นอย่างต่ำ เฉพาะเปิดและไก่มีทางจะเพิ่มปริมาณการผลิตได้ประมาณร้อยละ 10 ต่อปี ส่วนการจับสัตว์น้ำจะพยายามให้เพิ่มขึ้นให้ได้ร้อยละ 50 ใน พ.ศ. 2506²⁵⁵²

ส่วนการส่งเสริมอุตสาหกรรมนั้น ในช่วงแรกของการพัฒนานี้เน้นอุตสาหกรรมที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยมาก่อนแล้ว มีการประมาณการว่ารายได้ประชาชาติทางด้านอุตสาหกรรมระหว่าง พ.ศ. 2504 ถึง พ.ศ. 2506 จะเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 12 ต่อปี การผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมที่สำคัญในระยะ 3 ปีแรก จะเพิ่มขึ้นดังนี้

การผลิตปูนซีเมนต์จะเพิ่มขึ้นใน พ.ศ. 2506 ร้อยละ 50 จากปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 การผลิตผ้า จะเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งเท่า จากปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 การผลิตน้ำตาล จะเพิ่มขึ้นร้อยละ 8 จากปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 การผลิตกระดาษ จะเพิ่มขึ้นอีกสี่เท่าตัว จากปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2506 การผลิตกระสอบใน พ.ศ. 2506 จะเพิ่มร้อยละ 50 การผลิตยาสูบใน พ.ศ. 2506 จะเพิ่มขึ้นร้อยละ 50 การผลิตแร่โลหะ ในปีหนึ่งๆ มีจำนวนมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับราคาตลาดโลก โดยเฉพาะการผลิตแร่ดีบุก ใน พ.ศ. 2501 และ พ.ศ. 2502 มีปริมาณต่ำกว่าจำนวนที่ผลิตได้ในปีก่อนๆ มาก เนื่องจากการควบคุมการผลิตแร่ดีบุกระหว่างประเทศในระหว่าง พ.ศ. 2504 ถึง พ.ศ. 2506 ถ้าการควบคุมดีบุกระหว่างประเทศคลายลง และสามารถรักษาระดับราคาที่ต้องการไว้ได้ ประเทศไทยจะสามารถผลิตแร่ดีบุกได้ไม่น้อยกว่า 14,000 ตันต่อปี การส่งดีบุกในปริมาณดังกล่าวไปจำหน่ายในต่างประเทศ จะเป็นผลดีแก่ประเทศไทยมาก

²⁵⁵² สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1 ระยะที่ 1, บทที่ 1 จุฬารายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, สรุปจากหมวดที่ว่าด้วยเกษตรกรรม หน้า 7-8, [ออนไลน์].แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

การผลิตลิเทียม ใน พ.ศ. 2506 จะผลิตเพิ่มขึ้นได้เป็นสามเท่าของปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502 (140,000 ตัน) ส่วนการผลิตยิปซัม ใน พ.ศ. 2506 อาจเพิ่มขึ้นอีกสามเท่าตัวจากปริมาณที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2502²⁵⁵³

ในการส่งเสริมอุตสาหกรรมของรัฐบาล มีกลุ่มคนที่ได้เปรียบอย่างมาก นั่นคือชนชั้นนำทางการเมือง ซึ่งสามารถแสวงหาผลประโยชน์อย่างมากจากวิธีการต่างๆ หลายวิธี เช่น **วิธีที่หนึ่ง** การตั้งบริษัทส่วนตัวและขอส่งเสริมการลงทุน **วิธีที่สอง** การใช้อิทธิพลเพื่อช่วยให้บริษัทเอกชนที่ให้ผลประโยชน์แก่ตนได้รับการส่งเสริมการลงทุน **วิธีที่สาม** การรับตำแหน่งประธานหรือกรรมการบริษัทเอกชนเพื่อให้ความคุ้มครองแล้วรับผลประโยชน์ตอบแทน ในขณะที่กลุ่มทุนที่เคยสะสมทุนมาแล้วระดับหนึ่งและสามารถเข้าถึงและใช้เส้นสายของชนชั้นนำทางการเมืองก็จะได้เปรียบในการแข่งขัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมเน้นไปที่การส่งเสริมอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่ใช้เครื่องจักร โดยคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนได้ออกระเบียบให้ลดหย่อนภาษีขาเข้าประเภทเครื่องจักร อุปกรณ์ และชิ้นส่วนที่ใช้ในการประกอบอุตสาหกรรมแก่บริษัทที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุน ซึ่งทำให้ต้นทุนในการผลิตต่ำ นายทุนที่เข้าถึงเครือข่ายของชนชั้นนำที่มีอำนาจจึงได้ประโยชน์จากนโยบายพัฒนาเป็นอย่างมาก²⁵⁵⁴

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ.2510-2514) และ **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3** (พ.ศ.2515-2519) ยังคงยึดแนวทางเดียวกันกับแผนพัฒนาฉบับที่ 1 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 2 กำหนดพื้นที่การพัฒนาเป็นภูมิภาค 5 ภูมิภาค และเน้นการพัฒนาชนบท ดังความตอนหนึ่งว่า

ใน พ.ศ.2509 ประชากรที่อาศัยอยู่ในชนบทสูงถึงร้อยละ 75 ของประชากรทั้งหมด แต่ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคมส่วนใหญ่ตกอยู่ในเขตเมือง แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 2 รัฐบาลจึงเน้นการพัฒนาชนบทโดยมุ่งไปที่การสร้างการคมนาคมขนส่ง ทางหลวงแผ่นดินจะเพิ่มขึ้นจากที่มีอยู่ในปี พ.ศ. 2509 ประมาณ 9,881 กิโลเมตร เป็น 12,300 กิโลเมตร ทางหลวงจังหวัดจะเพิ่มขึ้นจากประมาณ 6,900 กิโลเมตรใน พ.ศ. 2509 เป็นประมาณ 9,027 กิโลเมตร ในจำนวนนี้จะ เป็นระยะทางที่ก่อสร้างขึ้นใหม่ 2,142 กิโลเมตร และเป็นการก่อสร้างบูรณะถนนเดิม 1,939 กิโลเมตร นอกจากนี้แผนพัฒนาฉบับที่ 1 ทำให้เมืองเติบโตขึ้นมาก แผนพัฒนาฉบับต่อมาจึงเน้นการพัฒนาเมืองโดยให้ความสำคัญแก่เทศบาลมากขึ้น²⁵⁵⁵

²⁵⁵³ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1 ระยะที่ 1 บทที่ 1 จุดหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, สรุปจากหมวดที่ว่าด้วยอุตสาหกรรม หน้า 9-10 , [ออนไลน์].แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁵⁵⁴ นิรมล สุธรรมกิจ, **สังคมกับเศรษฐกิจ: กรณีศึกษาประเทศไทย (พ.ศ.2500-2545)** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551, หน้า 114-167.

²⁵⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

การสร้างระบบการคมนาคมที่ก้าวหน้ามากขึ้น มีผลทั้งทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองและการเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองต่างๆ ก่อนปี พ.ศ.2500 ประเทศไทยมีถนนลาดยางอยู่เพียง 760 กม. และมีถนนลูกรังอยู่ 5,030 กม. แต่ในปี พ.ศ.2510 มีถนนลาดยางถึง 6,087 กม. และถนนลูกรัง 7,322 กม. เป็นถนนเชื่อมระหว่างจังหวัดและภาคยาว 9,516 กม. และถนนของจังหวัด 3,893 กม. โครงข่ายการคมนาคมได้ทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจในเขตเมืองอย่างชัดเจน เช่น โครงการจัดสร้างถนนมิตรภาพที่เป็นเส้นทางเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างสระบุรี-นครราชสีมา ได้ทำให้เกิดการเติบโตของ เมืองที่ตั้งอยู่ในย่านศูนย์กลางการคมนาคมและย่านการค้า เช่น อำเภอปากช่องที่ขยายตัวขึ้นถึง 10 เท่า จากจำนวนประชากร 5,000 คน เป็น 65,000 คนในต้นทศวรรษ 2510²⁵⁵⁶

การเติบโตทางเศรษฐกิจของเขตเมืองก็เชื่อมต่อกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในพื้นที่ชนบทด้วย เพราะการคมนาคมได้นำเอาการผลิตเชิงพาณิชย์เข้าไปแทนระบบการผลิตเดิมของครอบครัวชาวชนบท ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน ภาคเหนือ และภาคใต้ ซึ่งเคยมีความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างช้าในอดีตที่ผ่านมา

ในภาคอีสาน แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกกำหนดไว้อย่างชัดเจนว่าจะพัฒนาภาคอีสานโดย “จะได้เร่งการปลูกพืชที่มีความต้องการของตลาดต่างประเทศก่อน” การพัฒนาภายใต้จุดมุ่งหมายเช่นนี้ได้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน การปลูกพืชพาณิชย์ที่ขยายตัวมากในอีสาน ได้แก่ **ปอ** เนื่องจากมีตลาดรับซื้อที่แน่นอนจากการตั้งโรงงานทอกระสอบที่อำเภอจोध นครราชสีมา ต่อมาขยายไปเปิดโรงงานทอกระสอบเพิ่มที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา และที่จังหวัดอุดรธานี การที่มีตลาดรับซื้อปอที่แน่นอน ประกอบกับราคาปอในการซื้อขายปีแรกๆ สูงมาก ทำให้ชาวอีสานจำนวนมากได้เงินก้อนใหญ่จากการขายผลผลิต ส่งผลให้พื้นที่การปลูกปอขยายออกไปอย่างรวดเร็ว ในปีเพาะปลูก 2509/10 มีการปลูกปอในภาคอีสานถึง 3.2 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นเป็น 65 เท่า ทั้งๆ ที่กำหนดไว้ในแผนพัฒนาว่าอีสานจะมีการปลูกพืชพาณิชย์เพียง 8 แสนไร่เท่านั้น²⁵⁵⁷

พร้อมกันนั้นก็มีการบุกเบิกเข้าไปในพื้นที่ป่าแล้ว ชาวอีสานยังอพยพไปสร้างตัวกันในพื้นที่ภาคอื่นด้วย ในช่วงดังกล่าวเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอเป็นเครือข่าย ถนนเหล่านี้ยังเป็นประโยชน์ทางการค้า เพราะทำให้การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรทำได้โดยสะดวก และค่าขนส่งก็ถูกลง²⁵⁵⁸ ทำให้การผลิตเพื่อขายยิ่งขยายตัวมากขึ้น

นอกจากจะบุกเบิกเข้าไปในพื้นที่ป่าแล้ว ชาวอีสานยังอพยพไปสร้างตัวกันในพื้นที่ภาคอื่นด้วย เช่นในภาคเหนือ การอพยพเข้าสู่ภาคเหนือทั้งตอนบนและตอนล่างทำให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปอย่างกว้างขวาง กรณีภาคเหนือตอนล่างนั้นปรากฏผลการวิจัยว่า “คนไทยในภูมิภาค...โดยเฉพาะ

²⁵⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, น.112-113

²⁵⁵⁷ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544), รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 179.

²⁵⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

อีสาน...ในช่วงปี 2516-2520อพยพเข้ามาสู่ พื้นที่ภาคเหนือตอนล่างกันมากขึ้นๆ โดยเข้ามาจับจองที่ดิน หักล้างทางพงในเขตป่าสงวน เรียกกันว่า “ป่าแตก” ซื้อมาแลกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์การครอบครองที่ดิน²⁵⁵⁹ การบุกเบิกหรือการอพยพในช่วงหลังนี้แตกต่างไปจากเดิม เพราะเป็นการอพยพเพื่อหาพื้นที่ทำเกษตรกรรม เพื่อขาย ไม่ใช่การบุกเบิกเพื่อปลูกข้าวในระบบพอเลี้ยงตนเองแบบเดิม และเป็นการอพยพมาด้วยกันเป็น จำนวนมากจนตั้งเป็นชุมชนได้ จึงทำให้เกิดชุมชนใหม่ที่เป็นหมู่บ้านหรือเป็นชุมชนชาวอีสานกระจัดกระจาย ทั่วไป เช่นที่เชียงราย ชาวอีสานที่อพยพมาได้ลงทุนซื้อที่ดินหรือนำสิ่งของมาแลกเปลี่ยนกับที่ดินของคนใน พื้นที่ ทำให้หลายคนมีที่ดินในครอบครองเป็นจำนวนมากและประสบความสำเร็จในการผลิตเพื่อขายเป็น อย่างดี²⁵⁶⁰

ชุมชนชาวอีสานอพยพใหม่เหล่านี้ มีฐานความสัมพันธ์ระหว่างอีสานด้วยกันเหนียวแน่น ซึ่งทำให้ สามารถร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ โดยไม่จำเป็นที่จะต้องพึ่งพาคนในท้องถิ่นที่อาศัยอยู่ในพื้นที่มาก่อน สามารถใช้ความสัมพันธ์ในเชิง “เครือญาติเสมือน” ที่มีอยู่ในชุมชนชาวอีสานเองเป็นฐานในการรวมกลุ่ม ทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในระดับต่างๆ ในภาคเกษตรกรรม ชุมชนอีสานจึงสามารถรักษาและดำรงความ เป็นอีสานต่อมาได้ โดยอาศัยงานประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ในการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์²⁵⁶¹ อย่างไรก็ตาม ในบางพื้นที่ที่ชาวอีสานอพยพเข้าไปอยู่นั้น ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวอีสานกับคน ท้องถิ่นเดิมที่อาศัยอยู่ในชุมชนใกล้เคียง เพราะเกิดการแย่งชิงทรัพยากรกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแย่งชิง น้ำในการเพาะปลูกและการกีดกันมิให้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ในเขตป่า จนเกิดความรุนแรงถึง ขั้นที่มีการฆาตกรรมชาวอีสานคนหนึ่งและมีการกล่าวหาว่าชาวอีสานเป็นคอมมิวนิสต์ด้วย²⁵⁶²

การขยายพื้นที่เพาะปลูกและผลผลิตทางการเกษตรของไทยส่วนหนึ่งมาจากการที่มีถนนหลายสาย ตัดผ่านกลางเขตป่าที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ราษฎรอพยพเข้าไปจับจองและทำกินตั้งเป็นชุมชนในพื้นที่เหล่านี้ อัมมาร สยามวาลา ได้กล่าวถึงยุคทองของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ระหว่าง พ.ศ.2501-2516 ว่า เป็นผลมาจากปัจจัยหลายประการ คือ (1) เดิมเคยมีอุปสรรคของการขยายพื้นที่การเกษตรสู่พื้นที่ป่า คือ ไข้มาลาเรีย แต่อุปสรรคนี้ถูกขจัดออกไปจากการณรงค์ฉีด ดี.ดี.ที. ในบ้านเรือนทั่วประเทศ รวมทั้งบ้านเรือน ในเขตป่าด้วย (2) การตัดถนนสู่พื้นที่ป่า ทำให้เกษตรกรขนส่งผลผลิตออกมาได้อย่างสะดวก (3) การให้ สัมปทานป่าไม้ ทำให้การบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินกระทำได้ง่าย (4) การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ทำ

²⁵⁵⁹ ไชยรัตน์ ปรานี, “การสังเคราะห์ยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานี” ใน เรณู อรรถาเมศร์, **การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555, หน้า 10.

²⁵⁶⁰ ไพโรดดู กัญญาณัฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่พ.ศ.2500 ถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

²⁵⁶¹ จารุณี ปัญญาคณิษ, “การสังเคราะห์งานยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : การปรับตัวและการย้ายถิ่น” ใน เรณู อรรถาเมศร์, **การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**, หน้า 15-20.

²⁵⁶² ไพโรดดู กัญญาณัฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่พ.ศ.2500 ถึงปัจจุบัน”

ให้ต้องขยายพื้นที่ทำกิน (5) การใช้เทคโนโลยีการเกษตร โดยเฉพาะรถไถใหญ่ ทำให้การเตรียมดินปลูกพืชไม่มีอุปสรรคอีกต่อไป²⁵⁶³

ในภาคเหนือตอนล่าง ก็มีความเปลี่ยนแปลงในลักษณะเดียวกัน เมื่อเกิดการสร้างเครือข่ายการคมนาคมเชื่อมถนนมิตรภาพกับถนนสายเพชรบูรณ์-ขอนแก่นและพิษณุโลก-หล่มสัก แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2513 และยังมีการสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดได้แก่ ถนนสิงห์หน้มน้ำเชื่อมระหว่างพิษณุโลก-สุโขทัย-ตาก พ.ศ. 2508 ถนนพิษณุโลก-พิจิตร พ.ศ. 2510 และถนนสายเอเชียเชื่อมระหว่างระหว่างแพร่-พิษณุโลก-พิจิตร-นครสวรรค์ พ.ศ. 2522 การสร้างเครือข่ายการคมนาคมเช่นนี้ก็เป็นช่องทางให้เกิดการอพยพของชาวอีสานจำนวนมากเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะแถบบริเวณอำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก อำเภอศรีนคร จังหวัดสุโขทัย อำเภอตากฟ้า อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ อำเภอวังทรายพูน จังหวัดพิจิตร และอำเภอขาณุวรลักษบุรี อำเภอไทรทอง จังหวัดกำแพงเพชร²⁵⁶⁴ เกิดการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าว และพืชพาณิชย์อื่นๆ เช่น ข้าวโพด อ้อย ฝ้าย มันสำปะหลัง และถั่วเหลือง อย่างรวดเร็ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีและพืชไร่สำคัญของภูมิภาคเพิ่มขึ้น 5.6 ล้านไร่ในเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2516-2531²⁵⁶⁵

กล่าวได้ว่าการขยายตัวของรัฐสัมพันธ์กับการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์อย่างแนบแน่น ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทุกมิติของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า ประปา ดังผลการวิจัยของครูและนักเรียนโรงเรียนนครบางยาง จังหวัดพิษณุโลก และโรงเรียนวังตะเคียนประชานุสรณ์ จังหวัดกำแพงเพชร ความว่า

การเปลี่ยนแปลงสำคัญครั้งหนึ่งของตำบลบ้านแยง คือการที่รัฐบาลตัดถนนลาดยางผ่านจากตำบลบ้านแยงไปอำเภอนครไทย เริ่มต้นขึ้น ช่วงปี พ.ศ. 2516-2517 และทำถนนลาดยาง ช่วงปี พ.ศ. 2519-2530 สำนักงานทางหลวงที่ 4 พิษณุโลก) รวมถึงการที่รัฐบาลขณะนั้นให้สัมปทานการทำไม้ คือการอนุญาตให้มีการตัดต้นไม้ขนาดใหญ่ออกจากพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติเขาคระยาง ช่วงปี พ.ศ. 2517-2524 ทำให้มีเส้นทางซักลากไม้ของบริษัททำไม้ มีรถบรรทุกเข้าไปขนย้ายไม้ท่อนออกจากพื้นที่ป่า ชาวบ้านตำบลบ้านแยงได้โอกาสใช้เป็นเส้นทางลำเลียงพืชผลทางการเกษตร และการเดินทางติดต่อกันระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ มากขึ้น เริ่มเกิดสภาพสังคมขึ้นมามีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำเกษตรกรรม เกิดความรู้ และเทคนิควิธีการผลิตในรูปแบบที่เน้นการเพิ่มปริมาณผลผลิต และได้ราคาที่สูงขึ้น²⁵⁶⁶

²⁵⁶³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544), หน้า 180.

²⁵⁶⁴ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546, หน้า 63.

²⁵⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-67.

²⁵⁶⁶ อนุชน หวลทรง, "การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ภาคเหนือ : วิธีชีวิตการปรับตัวของผู้คนในภาคเกษตรกรรมพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย", ใน เรณู อรรถาเมศร์, การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, หน้า 17.

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นความทันสมัย ความสะดวก ความสบายที่ได้รับเพิ่มมากขึ้นในช่วงต้นของการพัฒนานั้นยังคงฝังอยู่ในความทรงจำของชาวบ้าน ตัวอย่างชาวบ้านมองยุคพัฒนาเป็นยุคที่ดี และมีความทรงจำที่ดีเกี่ยวกับยุคพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผลิตที่สะดวกมากขึ้น หรือชีวิตที่ดีมากขึ้นกว่าเดิม ดังปรากฏในการให้สัมภาษณ์ของชาวบ้านหลายพื้นที่ เช่น “ช่วงนี้มีเครื่องจักรกลมาช่วย มีไฟฟ้าใช้...มีเครื่องท่อนแรง เครื่องจืดน้ำก็เบาแรง ทำงานได้มากขึ้น...เริ่มมีเครื่องสูบน้ำ ทำให้ให้น้ำต้นกล้วยได้บ่อยขึ้น”²⁵⁶⁷ หรือ “สมัยก่อนการเดินทางไม่มีถนน จึงอาศัยเรือพาย เรือยนต์รับจ้าง...ต่อมามีถนนสายหลัก ทำให้ขนส่งสินค้าสะดวกมากขึ้น มีรายได้พอมีพอกินขึ้น”²⁵⁶⁸ เป็นต้น

สำหรับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคใต้นั้น มีความซับซ้อนเพราะภาคใต้มีฐานทางเศรษฐกิจหลายฐาน การพัฒนาจึงสัมพันธ์กับการผลิตการเกษตรหลายรูปแบบ เช่น การทำนา การทำสวน เหมือนแร่ และการประมง การขยายตัวของรัฐทางด้านการขนส่งภายในภาคใต้ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนฐานการผลิต กล่าวคือ มีการลดพื้นที่ทำนาปีลงเกือบครึ่งหนึ่ง มีการทำนาปรังและนาเชิงรุกละมากขึ้น แม้จะชาวบ้านยังคงมีการทำนาเพื่อกินและขายทั้งสองอย่างก็ตาม ขณะเดียวกันการเลี้ยงสัตว์แบบเดิมของชาวบ้านก็เริ่มสูญสลายไป มีการเลี้ยงเชิงธุรกิจเพิ่มขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบต่อชีวิตของชาวบ้านเพราะต้องใช้ทุนสูงและต้องมีการจัดการที่ดี มีหนี้สินและยุ่งยากกว่าทำอย่างอื่น²⁵⁶⁹

ทางด้านการประมง ซึ่งมีความสำคัญต่อโครงสร้างการผลิตของภาคใต้เป็นอย่างมาก ได้มีการปรับเปลี่ยนกรรมวิธีการผลิต และพัฒนาการผลิตโดยอาศัยข้อได้เปรียบทางภูมิศาสตร์เป็นหลัก กลุ่มจังหวัดที่มีสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ประมงสูงจะกระจุกอยู่ตามจังหวัดชายทะเลทั้งสองฝั่ง อย่างไรก็ตาม การขยายการผลิตของธุรกิจสาขานี้จากการนำเข้าเทคโนโลยีสมัยใหม่มาจับสัตว์น้ำในทะเลน้ำตื้น โดยเฉพาะอวนลาก ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำลดลงรวดเร็ว โดยเฉพาะในทศวรรษ 2510 ซึ่งมีการขยายตัวประมงพาณิชย์ขนาดใหญ่ จึงทำให้จำนวนชาวประมงพื้นบ้านแบบเก่าที่ใช้เครื่องมือทำเองและส่วนใหญ่ใช้เรือที่ไม่มีเครื่องยนต์ลดลงไปเกือบครึ่งหนึ่ง ส่วนหนึ่งไปรับจ้างเป็นลูกเรือประมงพาณิชย์ และอีกส่วนหนึ่งปรับเปลี่ยนไปทำอาชีพอย่างอื่น และมีบางครอบครัวหันไปลงทุนทำประมงพาณิชย์ ทำให้ครัวเรือนประมงพื้นบ้านมากกว่า 50,000 ครัวเรือนก่อนปี พ.ศ.2510 ลดลงเหลือเพียงประมาณ 25,000 ครัวเรือน ในปี พ.ศ.2519 ในขณะที่ครัวเรือนประมงพาณิชย์เพิ่มขึ้นมากกว่า 2 เท่า จากจำนวน 2,700 ครัวเรือน มาเป็น 6,300 ครัวเรือนในช่วงเวลาเดียวกัน จนหลังปี พ.ศ.2515 ปริมาณสัตว์น้ำที่จับได้เริ่มลดลง ขณะที่ต้นทุนการผลิต

²⁵⁶⁷ กฤษณธรรม ถาพันธ์, การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่จังหวัดสุโขทัย : กรณีศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพเกษตรกรรม” ใน เรณู อรรถฐาเมศร์, การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยยุทธศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, หน้า 11-12.

²⁵⁶⁸ โปรตุ ไซรัตน์ ปรานี “การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานี”.

²⁵⁶⁹ สงบ ส่งเมือง, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 92-93.

สูงขึ้นอย่างมากจากวิกฤตน้ำมันในกลางทศวรรษ 2510 จึงเริ่มมีการสนับสนุนการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำชายฝั่ง ในรูปของการเลี้ยงปลาในกระชัง ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 ครีวเรือนประมงพื้นบ้านจึงเพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่เกือบทั้งหมดเป็นครีวเรือนยากจน²⁵⁷⁰

แต่เดิมครอบครัวประมงพื้นบ้านเกือบทั้งหมดเป็นมุสลิม ส่วนประมงพาณิชย์เป็นคนเชื้อสายจีนหรือเคยเป็นคนจีนต่างด้าวมาก่อน ปัจจุบันจึงมีชาวไทยพุทธทำประมงมากขึ้น ชาวมุสลิมที่ทำประมงนั้นจะตั้งถิ่นฐานบริเวณปากน้ำ เกาะ ชายหาดรอบๆ อ่าวที่มีสัตว์น้ำชุมชุม มีสุเหร่าหรือมัสยิดเป็นสถานที่สวดมนตร์และประกอบพิธีกรรมทางศาสนา อิหม่ามหรือโต๊ะอิหม่ามเป็นทั้งผู้นำทางโลกและทางธรรม ในระยะหลังเมื่อรัฐแต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน อิหม่ามจึงมีบทบาทหลักในด้านศาสนา ต้นทศวรรษ 2530 ครอบครัวประมงพื้นบ้านภาคใต้เพิ่มขึ้นเกือบ 30,000 ครอบครัว ส่วนใหญ่ราวร้อยละ 80 ของชาวประมงพื้นบ้านต้องเปลี่ยนมาใช้เรือหางยาวติดเครื่องยนต์ ต้องลงทุนซื้อเรือ เครื่องยนต์ น้ำมัน และเสียค่าซ่อมเครื่องยนต์ด้วย ต้นทุนจึงสูงขึ้นในขณะที่สัตว์น้ำในทะเลค่อยๆ หดลงมาก แต่ละครอบครัวจะมีรายได้จากการประมงราวปีละ 20,000-36,000 บาท แต่มีรายจ่ายไม่น้อยกว่า 36,000 บาท ทำให้มีหนี้สิน มีเพียงบางบางพื้นที่ที่ชาวประมงพื้นบ้านมีรายได้ดีเพราะจับสัตว์น้ำได้มากและเป็นที่ต้องการของตลาดมาก ทำให้ขายได้ราคาสูง ชาวประมงพื้นบ้านชาวมุสลิมหลายพื้นที่ประสบปัญหาสัตว์น้ำค่อยๆ หดลงจากประมงพาณิชย์ที่ใช้อวนลากหรืออวนรุนจนต้องขายเรือแล้วไปรับจ้างหรือเป็นพ่อค้าเร่ มีบางคนเปลี่ยนไปเลี้ยงปลากะพงขาวและปลากะรังในกระชัง แต่ส่วนใหญ่ไม่ประสบความสำเร็จ แม้จะมีการจัดตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงปลา แต่จำนวนผู้เลี้ยงปลาก็ลดลงเป็นลำดับ ในขณะที่ผู้หญิงต้องไปเป็นสาวโรงงาน เช่น ไปรับจ้างแกะปูในโรงงานของเจ้าแก้ว โดยชาวมุสลิมที่เป็นชาวประมงพื้นบ้านส่วนใหญ่จะมีที่ดินเพียง 1-2 ไร่เพื่อปลูกบ้านเท่านั้น ต่างจากชาวไทยพุทธโดยทั่วไปที่ทำนาหรือทำสวนเป็นอาชีพหลัก จึงบุกเบิกที่ดินไว้มากและมีโอกาสปรับเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจใหม่ๆ ที่ตลาดต้องการ²⁵⁷¹

การขยายตัวของ การปลูกยางพาราเพิ่มมากขึ้นตั้งแต่เริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกทั่วทั้ง 14 จังหวัดภาคใต้ จำนวนเพิ่มขึ้นถึง 8.5 ล้านไร่ ในปี พ.ศ.2517 การปลูกยางพารามีทั้งที่เป็นสวนยางขนาดใหญ่และสวนขนาดเล็ก จึงทำให้ชาวบ้านทั่วไปก็สามารถที่จะมีรายได้จากการปลูกยางพาราได้ โดยการปลูกยางพาราเพียงครั้งเดียวก็สามารถกรีดยางพาราไปได้เรื่อยๆ หลายสิบปี ทำให้ชาวบ้านมีรายได้ประจำจากสวนยางพารา แม้ว่ารายได้จะไม่แน่นอนเพราะขึ้นอยู่กับราคายางในตลาดโลก นอกจากนี้ยังมีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ หลังจากมีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนสงเคราะห์สวนยางตามพระราชบัญญัติกองทุนสงเคราะห์สวนยางพารา พ.ศ.2503 มีการปลูกยางพาราพันธุ์ใหม่แทนยางพาราพันธุ์เดิม ในทศวรรษ 2500-2510 สามารถปลูกแทนได้มากกว่า 2.4 ล้านไร่ และอีกสองทศวรรษต่อมา คือ ทศวรรษ 2520-2530 สามารถปลูกยางพันธุ์ใหม่แทนได้ถึงร้อยละ 58 ของพื้นที่สวนยางในภาคใต้ คือ 6.2 ล้านไร่ ยางพันธุ์นี้ต้องปลูกเชิงเดี่ยวจึงจะให้น้ำยางมาก ทำให้มีการใช้พื้นที่ปลูกยางพาราหนาแน่นมาก

²⁵⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

²⁵⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188-197.

พื้นที่ปลูกยางพาราเกินเนื้อที่ถึง 1 ใน 4 ของพื้นที่ภาคใต้ หรือเกือบร้อยละ 60 ของพื้นที่ถือครองทั้งหมด ทำให้ไทยกลายเป็นผู้ผลิตยางรายใหญ่ที่สุดตั้งแต่ พ.ศ.2534 เป็นต้นมา ใน พ.ศ.2540 มูลค่ายางพาราที่ส่งออกมีสัดส่วนถึงร้อยละ 60 ของผลิตภัณฑ์หมวดพืชผลในภาคใต้ และมีมูลค่าเกือบ 50,000 ล้านบาท อย่างไรก็ตาม ราคายางผันผวนหรือขึ้นลงอย่างมาก ระหว่าง พ.ศ.2517-2542 ราคายางแกว่งตัวอยู่ระหว่าง 9.35-34.46 บาทต่อกิโลกรัม²⁵⁷²

การที่ยางพารามีราคาผันผวน ทำให้รัฐบาลและเอกชนสนใจพัฒนาการปลูกปาล์มน้ำมันซึ่งให้ผลตอบแทนสูงกว่ายางพารามากกว่า 4 เท่า ผู้ปลูกปาล์มน้ำมันส่วนใหญ่เป็นนายทุนที่ทำไร่ขนาดใหญ่ ส่วนชาวบ้านไม่นิยมปลูกเพราะต้องใช้ปุ๋ยมากแต่ในเวลาที่น่าไปขายให้โรงงานสกัดน้ำมันปาล์มจะถูกกดราคาโดยชาวบ้านขายได้เพียงกิโลกรัมละบาทกว่า แต่ “ปาล์มเถาแก่กิโลกรัมสองบาทกว่า” การขยายพื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันเป็นไปอย่างรวดเร็วตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เมื่อถึงปลายทศวรรษ 2530 ก็มีสวนปาล์มถึง 1,400,000 ไร่ ราปาล์มก็ผันผวนเช่นเดียวกับยางพารา บางปีราคาตกต่ำมากจนรัฐบาลต้องเข้าไปแทรกแซงราคา²⁵⁷³

การทำสวนผลไม้ในภาคใต้ก็ขยายตัวมาก เพราะสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศเอื้ออำนวย ในทศวรรษ 2530 มีการขยายพื้นที่ปลูกทุเรียน 2 เท่า มังคุดเกือบ 4 เท่า ลองกองมากกว่า 2 เท่า สะตอมากกว่า 1.5 เท่า แต่ลดพื้นที่ปลูกไม้ผลบางชนิดที่ราคาไม่ดี เช่น ลางสาด มะนาว ส้มพื้นเมือง แล้วเปลี่ยนไปปลูกส้มโชกุน ส้มโอ ชมพู่ นอกจากนี้ยังมีไม้ผลบางชนิดที่เคยลดพื้นที่เพราะปลูกลง แต่กลับมาปลูกใหม่ในช่วงทศวรรษ 2520-2530 เช่น เงาะ กัลยมน้ำว่า กัลยหอม สับปะรด พื้นที่ปลูกผลไม้เหล่านี้มากกว่า 1 ล้านไร่ ในแต่ละฤดูกาลการผลิตผลไม้ 4 ชนิด คือ ทุเรียน เงาะ มังคุด ลองกอง ทำรายได้สูงกว่า 1,000 ล้านบาท²⁵⁷⁴

พื้นที่ภาคใต้ส่วนหนึ่งกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ มีนายทุนสร้างโรงแรม รีสอร์ท ร้านอาหาร ร้านขายสินค้าที่ระลึก เช่น ภูเก็ต กระบี่ พังงา หาดใหญ่ สมุย ประจวบคีรีขันธ์ ลูกหลานชาวบ้านที่ได้รับการศึกษาระดับ ปวช. ปวส.ปริญญาตรี จะเข้ามาทำงานในภาคบริการ เป็นพนักงานต้อนรับ พนักงานบัญชี เลขานุการ ฯลฯ ในขณะที่ชาวบ้านที่มีการศึกษาน้อยจะทำงานรับจ้างทั่วไป หรือเป็นพนักงานทำความสะอาด คนขับรถรับจ้าง พนักงานเสิร์ฟอาหาร ช่างเสริมสวย หรือทำธุรกิจขนาดเล็ก เช่น ขายของที่ระลึกที่มาจากทะเล ขายอาหาร เปิดร้านซักรีด เปิดร้านตัดเสื้อหรือร้านเสริมสวย เปิดร้านหรือแผงลอยขายเสื้อผ้าสำเร็จรูป ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีชนชั้นกลางที่เป็นเจ้าของธุรกิจขนาดกลาง เช่น บริษัทนำเที่ยว ทำธุรกิจเรือโดยสารหรือเรือนำเที่ยว เปิดร้านอาหารหรือภัตตาคาร ขายอาหารแห้ง เช่น ปลาแห้ง กุ้งแห้ง ปลาหมึก

²⁵⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

²⁵⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-63.

²⁵⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-68.

แห่ง ฯลฯ ผลกระทบทางสังคมที่เห็นได้ชัดก็คือ ชุมชนมุสลิม โดยเฉพาะชุมชนประมงพื้นบ้านที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ เมืองใหญ่และแหล่งท่องเที่ยวสำคัญๆ กลายเป็นแหล่งระบาดของยาเสพติด และอบายมุขต่างๆ²⁵⁷⁵

การพัฒนาอุตสาหกรรม

ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ประเทศต่างๆ ทั่วโลกให้ความสำคัญแก่การพัฒนาอุตสาหกรรม รัฐบาลไทยก็ต้องการให้เกิดการลงทุนในภาคอุตสาหกรรมในประเทศเช่นกัน จึงกำหนดนโยบายส่งเสริม อุตสาหกรรมการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้าและส่งเสริมการลงทุนด้วยการใช้มาตรการทางด้านภาษี คัดกรองผู้ผลิตภายในและลดภาษีนำเข้าวัตถุดิบและเครื่องจักรเพื่อส่งเสริมให้การผลิตสินค้าอุตสาหกรรม ขึ้นในประเทศ ขณะเดียวกันก็ได้มีการพยายามชักจูงนักลงทุนจากต่างชาติด้วยการให้สิทธิประโยชน์ใน รูปแบบต่าง ๆ นอกจากสิทธิพิเศษทางด้านภาษีและการให้ความสะดวกต่าง ๆ แล้ว รัฐบาลยังเข้าแทรกแซงตลาดแรงงานด้วยการออกกฎหมายห้ามการนัดหยุดงานและห้ามคนงานจัดตั้งสหภาพแรงงาน เพื่อลดอำนาจต่อรองของคนงาน เป็นการช่วยผู้ประกอบการทางด้านต้นทุนค่าจ้างแรงงาน อุตสาหกรรมที่ ได้รับการส่งเสริมและการคุ้มครองอย่างมากในช่วงนี้คืออุตสาหกรรมสิ่งทอและการประกอบรถยนต์

โครงสร้างการเมืองไทยแบบอำมาตยาธิปไตยมีผลอย่างมากต่อการกำหนดนโยบายพัฒนา อุตสาหกรรม ทำให้กระบวนการกำหนดนโยบายมีลักษณะรวบอำนาจอย่างสูง เพราะกระทำโดยข้าราชการ กลุ่มที่เป็นเทคโนแครตซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา ข้าราชการเหล่านี้ทำงานตอบสนอง ความต้องการของนายกรัฐมนตรีนโยบายพัฒนาประเทศเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมือง พร้อมๆ กับการรับความช่วยเหลือด้านการเงินและผู้เชี่ยวชาญจากสหรัฐอเมริกา ข้าราชการเหล่านี้เชื่อใน ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ให้เอกชนเป็นผู้ประกอบการ และหวังพึ่งการลงทุนจากต่างประเทศ คำแนะนำของ ที่ปรึกษาอเมริกันที่รัฐบาลของสหรัฐอเมริกาส่งมาในฐานะตัวแทนประธานาธิบดีจะมีอิทธิพลมากเป็นพิเศษ ต่อผู้กำหนดนโยบายการพัฒนาของไทย นั่นคือ Beitzel ซึ่งต้องการให้รัฐบาลไทยกำหนดนโยบายที่เป็น ประโยชน์ต่อการลงทุนของนักลงทุนอเมริกันและญี่ปุ่น²⁵⁷⁶ ในขณะเดียวกันค่านิยมและแนวปฏิบัติของ ข้าราชการไทยในระบอบอำมาตยาธิปไตยก็ทำให้ข้าราชการส่วนใหญ่ทำงานโดยให้ความสำคัญแก่พวก

²⁵⁷⁵ สงบ สงเมือง, *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา*, หน้า 202-208.

²⁵⁷⁶ ต่างจากคำแนะนำของ Loftus ซึ่งรัฐบาลไทยว่าจ้างมา แม้ว่าคำแนะนำของ Loftus จะเหมาะสมกับสภาวะของ สังคมไทยมากกว่า เช่น การส่งเสริมอุตสาหกรรมที่ใช้วัตถุดิบในประเทศ การพึ่งการลงทุนจากต่างชาติให้น้อยลง การ วางแผนพัฒนาการเมืองให้เป็นประชาธิปไตยควบคู่กับการพัฒนาเศรษฐกิจ การเปิดกว้างให้กลุ่มต่างๆ ในสังคมไทยมีส่วน ในการกำหนดนโยบาย ฯลฯ โปรดดู พัชร ธนะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษา- พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ.2497, 2503 และ 2505” ใน *รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทาง รัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542*, หน้า 173.

ห้องและผลประโยชน์ต่างตอบแทนในเครือข่ายพวกพ้องของตนมากกว่าประสิทธิภาพของระบบ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจจึงกระจายไปสู่ประชาชนอย่างจำกัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรรมกรและชาวนา²⁵⁷⁷

ในช่วงนี้มีการไหลเข้าของทุนมากเพราะรัฐบาลสนับสนุนการลงทุนของต่างชาติ โดยที่ระหว่าง พ.ศ. 2508 – 2513 มีทุนจากสหรัฐอเมริกามากที่สุดถึงร้อยละ 72 ส่วนทุนจากญี่ปุ่นนั้น จากการสำรวจพบว่าบริษัทญี่ปุ่นที่เข้ามาลงทุนในประเทศไทยจะลงทุนในกิจกรรมการผลิตและเป็นลักษณะของการร่วมลงทุนกับทุนท้องถิ่นซึ่งมักจะเป็นพ่อค้าเงินที่ร่ำรวยจากกิจการค้าขายและผันตัวเองมาลงทุนในภาคอุตสาหกรรม เช่น อุตสาหกรรมสิ่งทอ พลาสติก เครื่องใช้ไฟฟ้า รถยนต์ โดยมีแรงจูงใจจากการลงทุนตามสมมติฐาน “วงจรชีวิตสินค้า” ของ Dr. Raymond Vernon ที่ว่าเมื่อผลิตภัณฑ์เริ่มเข้าสู่ยุคเจริญเต็มที่ ก็จะเคลื่อนย้ายการผลิตออกไปในประเทศกำลังพัฒนาเช่นบริษัทToray (2505), Teijin (2505), Nissan (2505), Toyota (2506), National (2504), Sanyo (2503), Toshiba (2512)²⁵⁷⁸ Katano ได้กล่าวถึงการลงทุนในอุตสาหกรรมสิ่งทอของญี่ปุ่นในประเทศไทยในช่วงนี้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์ที่จะรักษาส่วนแบ่งตลาดในประเทศไทย ซึ่งเป็นตลาดที่ได้รับการคุ้มครองมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากการดำเนินนโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้าของรัฐบาล²⁵⁷⁹

บริษัทญี่ปุ่นเข้ามาลงทุนในประเทศไทยมากหลังจากที่รัฐบาลไทยและรัฐบาลญี่ปุ่นสามารถตกลงกันในเรื่องเงินเยนพิเศษ โดยญี่ปุ่นจะชดเชยหนี้ในช่วงสงครามโลกที่รัฐบาลไทยได้จัดซื้อสินค้าและจัดหาเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ แก่กองทัพญี่ปุ่น²⁵⁸⁰ ในช่วงทศวรรษ 2500 ประเทศไทยดึงดูดนักลงทุนจากญี่ปุ่นเนื่องจากบรรยากาศเอื้ออำนวยต่อการลงทุน เช่น ค่าจ้างแรงงานถูก การปกครองแบบเผด็จการทำให้ไม่มีสหภาพแรงงานและการนัดหยุดงานประท้วงหรือการเรียกร้องค่าแรงเพิ่ม ไม่มีภาวะเงินเฟ้อ รัฐบาลส่งเสริมการลงทุนด้วยการยกเว้นภาษีหรือลดอัตราภาษีที่จัดเก็บ นอกจากนี้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศไทยยังกลายเป็นตลาดสำคัญของสินค้าญี่ปุ่น เช่น ร้อยละ 42 ของสิ่งทอ และร้อยละ 44 ของเครื่องใช้ไฟฟ้าที่ผลิตในญี่ปุ่นส่งออกมายังตลาดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อีกทั้งญี่ปุ่นยังต้องการส่งออก

²⁵⁷⁷ เรืองเดียวกัน, 172-174.

²⁵⁷⁸ อากิว่า ชูเออิโร, “การสะสมทุนในประเทศไทย,” แปลโดย ไช จามรมาน และ สุรัชย์ ธรรมทวีกุล, **วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์** 4,1 (มีนาคม 2529), หน้า 44-89.

²⁵⁷⁹ Katano,H , Japanese Enterprise in ASEAN Countries, 1981 อ้างใน ศุภิช ศุภชลาศัย, “อุตสาหกรรมสิ่งทอของไทย:โครงสร้างและนโยบายของรัฐ”, **รายงานประกอบการประชุมวิชาการสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ประจำปี 2535 เศรษฐกิจไทย : เส้นทางสู่ความสมดุล 2535** โรงแรมแอมบาสเดอร์จอมเทียน 12-13 ธันวาคม 2535.

²⁵⁸⁰ ในระยะ 5 ปีแรกญี่ปุ่นจะชำระเงินแก่ไทย 5,400 ล้านดอลลาร์ (15 ล้านเหรียญสหรัฐฯ) และระหว่าง พ.ศ.2505-2513 ญี่ปุ่นจะชำระอีก 9,600 ล้านดอลลาร์ (48 ล้านเหรียญสหรัฐฯ)

ขึ้นส่วนเครื่องใช้ไฟฟ้า รถยนต์ และรถจักรยานยนต์เพื่อมาผลิตในโรงงานในประเทศไทย เพื่อให้โรงงานที่ทำการผลิตขึ้นส่วนและอะไหล่ในประเทศญี่ปุ่นเติบโตต่อไปได้²⁵⁸¹

บริษัทอเมริกันและยุโรปส่วนใหญ่ลงทุนในธุรกิจบริการ วิศวกรรม และสาธารณูปโภค ในลักษณะบริษัทในเครือมากกว่าที่จะร่วมลงทุนกับนักธุรกิจท้องถิ่น เช่น เครื่องดื่ม เครื่องสำอาง น้ำมัน การขนส่ง ซึ่งมีแรงจูงใจในการลงทุนตามสมมติฐานการหากำไรจากการผูกขาดทางด้านเทคโนโลยีและการผลิตสินค้าที่เป็น differentiated product และสมมติฐานการแข่งขันระหว่างผู้ผลิตน้อยราย เพื่อรักษาส่วนแบ่งตลาด เช่นบริษัท Unilever, Scott Paper, Nestle ,Coca-cola²⁵⁸²

นักธุรกิจต่างชาติมีกรรมกลุ่มกันจัดตั้งหอการค้าเพื่อร่วมมือกันและสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐบาลไทย รวมทั้งเชิญตัวแทนหอการค้าอื่นๆ และข้าราชการชั้นสูงที่เกี่ยวข้องมาร่วมประชุมเพื่อผลักดันให้เกิดนโยบายหรือโครงการที่บริษัทต่างชาติจะได้ประโยชน์ เช่น นักธุรกิจอเมริกันรวมกลุ่มกันจัดตั้งหอการค้าอเมริกันใน พ.ศ.2500 มีบทบาทในการต่อรองกับรัฐบาลไทยในเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องภาษีอากรซึ่งมีการเก็บภาษีอากรซ้ำซ้อนทั้งจากการนำวัตถุดิบและชิ้นส่วนเข้ามาและจากการขายสินค้าสำเร็จรูปที่ผลิตจากวัตถุดิบหรือชิ้นส่วนเหล่านั้น นักธุรกิจญี่ปุ่นก็จัดตั้งหอการค้าญี่ปุ่นขึ้นมาในปีเดียวกัน หอการค้าของต่างชาติมีบทบาทและอำนาจต่อรองสูงและมีอิทธิพลต่อข้าราชการที่กำหนดนโยบายและโครงการต่างๆ ของไทยเนื่องจากมีความพร้อมทั้งในเรื่องเงินทุน เทคโนโลยี และข้อมูลทางการตลาด²⁵⁸³

สำหรับนายทุนจีนในประเทศนั้น เป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญมาก จากการสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับผู้ได้รับการส่งเสริมการลงทุน ปรากฏว่าร้อยละ 84 เกิดในประเทศไทย ส่วนใหญ่มีเชื้อชาติจีนตามกฎหมาย แต่เป็นผู้มีสัญชาติไทย เมื่อพิจารณาอาชีพของบิดามารดาของคนกลุ่มนี้พบว่าส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าหรือนายธนาคาร²⁵⁸⁴ ซึ่งได้วางรากฐานทางธุรกิจไว้ให้บุตรหลาน ทำให้บุตรหลานพร้อมที่จะขยายการลงทุนด้วยการขอรับการส่งเสริมการลงทุนจากคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้น

ในขณะเดียวกันนายทุนชาวไทยและนายทุนชาวไทยเชื้อสายจีนบางส่วนพยายามก่อตั้งโรงงานของตนเองขึ้นโดยเริ่มจากโรงงานขนาดกลางและขนาดเล็ก ใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบดั้งเดิมหรือดัดแปลงขึ้นเอง โรงงานที่มักมีเจ้าของเป็นคนไทยได้แก่ โรงงานทำขนม โรงงานผลิตเครื่องเงิน โรงงานผลิตเครื่องยา

²⁵⁸¹ พัชร ฐะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษา-พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497, 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, หน้า 159-160.

²⁵⁸² อากิระ ชูเออิโร, “การสะสมทุนในประเทศไทย”, , แปลโดย ไว จามรมาน และ สุรัชย์ ธรรมทวีกุล, วารสาร เศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์, หน้า 59.

²⁵⁸³ พัชร ฐะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษา-พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497, 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, หน้า 162-164.

²⁵⁸⁴ Peter Bell, “The Role of the Entrepreneur in Economic Development: A Case Study of Thailand” Ph.D Thesis, University of Wisconsin Madison, 1968, p.200-214.

โรงงานผลิตเครื่องเงินเครื่อง ทองเหลือง และเครื่องถม ส่วนโรงงานที่มีเจ้าของเป็นคนจีนหรือลูกครึ่งไทย-จีน ได้แก่ อู่ซ่อมรถยนต์ โรงงานทำอุปกรณ์จักรยาน โรงงานแปรรูปไม้²⁵⁸⁵

ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดทวีลักษณ์ของอุตสาหกรรมขึ้น คือในด้านหนึ่งเป็นการผลิตในโรงงานขนาดใหญ่ที่ใช้เทคโนโลยีทันสมัยและมีการจัดการที่เป็นระบบของชาวต่างชาติหรือชาวต่างชาติที่ร่วมทุนกับคนไทยเชื้อสายจีน อีกด้านหนึ่งโรงงานของคนไทยหรือคนไทยเชื้อสายจีนจะเป็นการผลิตในโรงงานขนาดเล็กที่ใช้เทคโนโลยีแบบดั้งเดิม หรือการดัดแปลงเทคโนโลยีขึ้นเองและใช้การจัดการแบบครอบครัว ซึ่งในช่วงนี้คนงานส่วนใหญ่จะได้รับการจ้างงานในโรงงานขนาดกลางและขนาดเล็กที่มีเจ้าของเป็นคนไทยหรือคนไทยเชื้อสายจีน²⁵⁸⁶

เห็นได้ชัดว่าภาคการผลิตสมัยใหม่ในด้านอุตสาหกรรมนี้มีการขยายตัวอย่างมากในระหว่าง พ.ศ. 2503-2509 คือเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 10.5 ต่อปี ผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมได้เพิ่มขึ้นมาก มีมูลค่าถึงร้อยละ 12.2 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ ในปี พ.ศ.2509 เทียบกับ พ.ศ. 2503 ซึ่งมีส่วนเพียงร้อยละ 10.5 เมื่อสิ้น พ.ศ. 2508 มีโรงงานอุตสาหกรรมที่จดทะเบียนแล้วทั้งสิ้น 38,393 โรงงานเทียบกับ พ.ศ. 2503 ซึ่งมีจำนวนเพียง 16,005 โรงงานเท่านั้น ส่วนหนึ่งของการผลิตที่ขยายตัวมากก็คือการผลิตกระสอบ การสีข้าว และการผลิตซีเมนต์²⁵⁸⁷ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ในเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องกัน เช่น การปลูกปอ การปลูกข้าว การก่อสร้าง ตลอดจนการขยายตัวของกรรมกรหรือผู้ขายแรงงาน

การที่อุตสาหกรรมได้ก้าวหน้าไปด้วยดีนี้ รัฐบาลได้มีส่วนสนับสนุนและช่วยเหลืออย่างใกล้ชิดโดยสร้างบรรยากาศในการลงทุนเพื่อชักจูงให้ผู้ประกอบทั้งในและนอกประเทศเข้ามาลงทุนในกิจการอุตสาหกรรมตั้งแต่เริ่มส่งเสริมการลงทุนมาจนถึงสิ้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2509 คณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนเพื่อกิจการอุตสาหกรรมได้ออกบัตรส่งเสริมไปแล้ว 358 ราย โดยได้แยกเป็นกิจการของไทยล้วนๆ 144 ราย กิจการของชาวต่างประเทศ 15 ราย และเป็นกิจการลงทุนร่วมกัน 199 ราย กิจการที่ได้รับการส่งเสริมทั้งหมดมีทุนจดทะเบียนทั้งสิ้น 2,947 ล้านบาท และใช้ทุนดำเนินการ 8,083 ล้านบาท ซึ่งทำให้คนไทยได้มีงานทำโดยตรงทั้งสิ้น 56,577 คน และมีการจ้างแรงงานทางอ้อมที่เกิดจากกิจการเหล่านี้อีกมาก

ในระหว่าง พ.ศ. 2503 - 2508 ผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมที่สำคัญๆ เช่น ซีเมนต์ กระสอบ น้ำตาลทราย ผ้าฝ้าย ไม้อัด แบตเตอรี่ แก้ว ยางรถยนต์ ไม้ขีดไฟ และยา-รักษาโรค ได้มีการผลิตเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูงมาก ซีเมนต์ผลิตได้เพิ่มขึ้นประมาณเท่าตัว และใน พ.ศ. 2509 ปริมาณผลิตจะเพิ่มอีกประมาณร้อยละ 25 เมื่อโรงงานอีกแห่งหนึ่งที่จังหวัดนครศรีธรรมราชเปิดดำเนินการ

²⁵⁸⁵ ตะวัน วรณรัตน์, “รูปแบบและพัฒนาการของการควบคุมแรงงานโดยฝ่ายทุนในประเทศไทย” วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2549, หน้า 57.

²⁵⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

²⁵⁸⁷ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แผนที่ 2 พ.ศ.2510-2514*, บทที่ 2 ความก้าวหน้าตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 หน้า 17. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

ได้ การทอกระสอบได้เพิ่มขึ้นหลายเท่าและโรงงานทอกระสอบได้เพิ่มขึ้นเป็น 8 โรงเทียบกับที่มีอยู่ในปี 2503 เพียง 3 โรง ใน พ.ศ. 2509 คาดว่าจะผลิตได้ประมาณ 45 ล้านใบ ซึ่งเป็นปริมาณที่เกินความต้องการใช้ภายในประเทศและจะเหลือส่งออกนอกได้ ผลิตรักนํ้ามันซึ่งเริ่มกลั่นนํ้ามันในประเทศเมื่อเดือน สิงหาคม 2506 โดยผลิตได้ 1,802 ล้านลิตร ใน พ.ศ. 2508 เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2507 ถึงประมาณ 4 เท่าตัว และมีแนวโน้มจะผลิตได้สูงยิ่งขึ้น สำหรับนํ้าตาลทรายใน พ.ศ. 2508 ผลิตได้มากเป็นประวัติการณ์ถึง 320,000 ตัน เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2503 มากกว่าเท่าตัว เป็นผลให้เกิดนํ้าตาลทรายล้นตลาดขึ้น สำหรับ พ.ศ. 2509 การผลิตจะลดน้อยลงบ้าง แต่เมื่อรวมปริมาณที่ค้างสต็อกมาจาก พ.ศ. 2508 แล้ว ปริมาณนํ้าตาลทรายยังคงเกินความต้องการบริโภคภายในประเทศอยู่และจะต้องหาทางส่งไปจำหน่ายต่างประเทศให้มากขึ้น ส่วนอุตสาหกรรมกระดาษนั้น ปริมาณกระดาษที่ผลิตได้ในระยะนี้ได้เพิ่มขึ้นประมาณ 4 เท่าตัว²⁵⁸⁸

ในการส่งเสริมการผลิตในภาคเกษตรกรรม รัฐบาลพบว่าการปรับตัวของเกษตรกรทำได้ยากหากไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ รัฐบาลจึงเน้นบทบาทของสถาบันการเงินของรัฐให้ดำเนินการขยายการให้สินเชื่อการเกษตรให้แก่เกษตรกรทั้งระยะสั้นและระยะปานกลางให้กว้างขวางยิ่งขึ้น พร้อมทั้งพิจารณาจัดตั้งสถาบันการเงินเพื่อการเกษตรสำหรับเงินกู้ระยะยาว ขณะเดียวกันรัฐบาลก็พยายามสร้างความสัมพันธ์อันดีกับธุรกิจเอกชน เพื่อให้เอกชนมีความมั่นใจและสนใจมีบทบาทร่วมในการสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่ระบบเศรษฐกิจและสังคมของประเทศอย่างเต็มที่²⁵⁸⁹

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 3 (พ.ศ.2515-2519) นั้น มีการเน้นการพัฒนาเมืองหลักในภูมิภาคต่างๆ โดยการกระจายอุตสาหกรรมออกสู่เมืองหลัก ได้แก่ ลำปาง เชียงใหม่ ขอนแก่น อุดรธานี นครราชสีมา อุบลราชธานี สงขลา หาดใหญ่ ภูเก็ต ชัยนาท ชลบุรี เพชรบุรี เป็นต้น²⁵⁹⁰ ทำให้เมืองหลักเหล่านี้เติบโตอย่างรวดเร็ว ซึ่งส่งผลไปถึงชนบทที่อยู่รอบๆ เมืองหลักเหล่านี้ด้วย

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ.2520-2524) มีจุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งคือการพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และการพัฒนาทรัพยากรบุคคลให้สอดคล้องกับ

²⁵⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

²⁵⁸⁹ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แผนที่ 3 พ.ศ.2515-2519, บทที่ 7 การเกษตรและชลประทาน**, หน้า 217-220 [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁵⁹⁰ เรื่องเดียวกัน หน้า 358.

ความต้องการของธุรกิจท่องเที่ยว²⁵⁹¹ ซึ่งปรากฏว่าใน พ.ศ.2523 มีนักท่องเที่ยวต่างชาติถึง 1.85 ล้านคน และประเทศมีรายได้จากนักท่องเที่ยวต่างชาติราว 17,800 ล้านบาท²⁵⁹²

ส่วนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ.2525-2529) ยังคงให้ความสำคัญกับการกระจายความเจริญออกสู่ต่างจังหวัด โดยกำหนดให้แต่ละจังหวัดเน้นการพัฒนาจังหวัดไปในทิศทางที่สอดคล้องกับทรัพยากรในท้องถิ่น เช่น ให้จังหวัดเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าและบริการของภาคเหนือตอนบน มีการพัฒนาอุตสาหกรรมท่องเที่ยว ส่งเสริมอุตสาหกรรมหัตถกรรมและอุตสาหกรรมเกษตรที่ใช้วัตถุดิบในท้องถิ่น และให้พัฒนาเชียงใหม่และลำพูนให้เป็นเขตอุตสาหกรรม ให้พัฒนาจังหวัดขอนแก่นและนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งในด้านการศึกษา อุตสาหกรรมการเกษตรและบริการต่างๆ ให้สร้างทางหลวงแผ่นดินเชื่อมจังหวัดนครราชสีมากับท่าเรือสัตหีบเพื่อเชื่อมโยงกับการพัฒนาอุตสาหกรรมในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ให้พัฒนาจังหวัดชลบุรีเป็นศูนย์กลางการขนส่งการค้าและบริการในภาคตะวันออก และเป็นเขตอุตสาหกรรมพื้นฐานในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก พร้อมกับเป็นแหล่งท่องเที่ยว ให้พัฒนาจังหวัดสงขลาและเมืองหาดใหญ่เป็นศูนย์กลางความเจริญทางเศรษฐกิจของภาคใต้และเป็นเมืองท่า และให้พัฒนาเมืองหาดใหญ่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมขนส่งการค้าและบริการ รวมทั้งส่งเสริมอุตสาหกรรมท่องเที่ยว อุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก และอุตสาหกรรมที่ใช้วัตถุดิบในท้องถิ่น เช่น อุตสาหกรรมที่ใช้ยางพารา อุตสาหกรรมประมง และอุตสาหกรรมการส่งกำลังบำรุง การขุดเจาะก๊าซและน้ำมันในอ่าวไทยตอนล่าง²⁵⁹³

ในด้านทศวรรษ 2520 รัฐบาลได้ปรับปรุงกฎหมายส่งเสริมการลงทุนเพื่อดึงดูดเงินลงทุนเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ทั้งในระดับประเทศและในระดับโลกเริ่มคลี่คลาย การลงทุนในกิจกรรมการผลิตเพื่อการส่งออกจึงค่อยๆ เพิ่มขึ้น สัดส่วนมูลค่าการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมก็เริ่มเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อย่างต่อเนื่อง ดังปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2514 ก่อนที่จะเริ่มนโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกนั้น สัดส่วนของการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมของไทยต่อมูลค่าส่งออกรวมมีเพียงแค่ร้อยละ 15.5 เท่านั้น ในปี พ.ศ. 2520 ซึ่งเป็นปีที่มีการเปลี่ยนแปลงกฎหมายส่งเสริมการลงทุน สัดส่วนการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมก็ยังมีเพียงแค่ร้อยละ 23.5 อย่างไรก็ตาม หลังจากมีการปรับเปลี่ยนกฎหมายส่งเสริมการลงทุนไม่นาน การส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมก็มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เป็น ร้อยละ 34.9 ในปี พ.ศ. 2523 เป็นร้อยละ 41.0 ในปี พ.ศ. 2528 (ซึ่งนับเป็นปีแรกที่มีมูลค่าการส่งออกของสินค้าอุตสาหกรรมสูงกว่าสินค้า

²⁵⁹¹ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 พ.ศ.2520-2524**, หน้า 249. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁵⁹² สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 พ.ศ.2525-2529**, 2525. หน้า 166. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁵⁹³ เรื่องเดียวกัน.

เกษตรกรรม) เป็นร้อยละ 54.9 ใน พ.ศ.2529 เป็นร้อยละ 63.1 ใน พ.ศ.2530 เป็นร้อยละ 65.4 ใน พ.ศ. 2531 และเป็นร้อยละ 68.6 ใน พ.ศ.2532

ตารางที่ แสดงสัดส่วนการส่งสินค้าออกของไทย (ร้อยละ)

ประเภท	ปี พ.ศ.								
	2504	2509	2514	2519	2524	2529	2530	2531	2532
เกษตรกรรม	82.7	76.9	62.2	51.8	47.7	34.3	27.9	26.4	23
ประมง	0.4	1.8	2	4.4	4.3	6.4	6.1	5.2	5.5
ป่าไม้	3.3	2.2	1.5	1.7	0.1	0.3	0.3	0.2	0.14
เหมืองแร่	6.6	11.6	13.7	6.7	7.7	2.7	2	1.9	1.6
อุตสาหกรรม	2.4	3.8	10	26	35.8	54.9	63.1	65.4	68.6
อื่นๆ	4.7	3.9	3.3	9.3	4.3	1.3	0.6	0.9	1.2
รวม	100	100	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : ธนาคารแห่งประเทศไทย

การขยายตัวของระบบราชการและการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจกับการพัฒนาที่ไม่สมดุล

การพัฒนาประเทศให้เป็นไปตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่วางเอาไว้ทั้งด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ทำให้รัฐบาลต้องขยายบทบาทและหน่วยงานราชการออกไปอย่างกว้างขวาง จำนวนข้าราชการขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว และหัวหน้าส่วนราชการในระดับสูง เช่น อธิบดี ปลัดกระทรวง ก็มีอำนาจอย่างเป็นทางการและมีอิทธิพล (หรืออำนาจที่ไม่เป็นทางการ) สูงขึ้นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนักธุรกิจหรือนายทุนเข้ามาพึ่งพาหรืออยู่ภายใต้การอุปถัมภ์โดยจ่ายผลประโยชน์ตอบแทนให้แก่ข้าราชการ ทำให้ข้าราชการระดับสูงมีทั้งอำนาจที่มาจากกฎหมาย อำนาจทางเศรษฐกิจ และอิทธิพลในการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวาง²⁵⁹⁴ รวมทั้งการตัดสินใจในเรื่องนโยบายและโครงการต่างๆ ในการพัฒนาประเทศซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อนักธุรกิจหรือนายทุนยิ่งกว่าคนกลุ่มอื่นๆ นอกจากนี้ข้าราชการระดับสูงยังมีบทบาทในฐานะกรรมการรัฐวิสาหกิจต่างๆ เช่น รัฐวิสาหกิจที่ประกอบกิจการด้านพลังงาน ปิโตรเคมี ไฟฟ้า น้ำประปา การคมนาคมขนส่ง ฯลฯ อีกด้วย

ในทศวรรษ 2500 การเมืองไทยมีการรวมศูนย์อำนาจและการขยายอำนาจไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ อย่างเข้มข้นมากขึ้น ในสมัยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี (พ.ศ.2500-2506) มีการประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญและกลไกในระบบอบรัฐสภาทั้งหมด แล้วทำการปกครองด้วยประกาศคณะปฏิวัติ ต่อมา

²⁵⁹⁴ Yoshifumi Tamada, "Itthiphon and Amnat: An Informal Aspect of Thai Politics", *Southeast Asian Studies* Vol.29, No.4 (March 1991), p. 455-468.

ใน พ.ศ.2502 ได้มีการประกาศใช้ “ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน” ซึ่งให้อำนาจอย่างไต่อบเขตแก่นายกรัฐมนตรี ห้ามตั้งสมาคมที่มีวัตถุประสงค์ทางการเมือง ห้ามตั้งสหภาพแรงงาน รวมทั้งห้ามการรวมกลุ่มทางการเมืองในลักษณะอื่น ๆ

มีการขยายอำนาจรัฐออกไปสู่ส่วนภูมิภาครวมทั้งชนบทอย่างเข้มข้น ทำให้สภาพของเมืองและชนบทแตกต่างจากช่วงทศวรรษ 2490 อย่างมาก กล่าวคือ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 อำนาจรัฐยังเข้าถึงชนบทอย่างจำกัด จำนวนข้าราชการยังมีน้อย การคมนาคมยังไม่สะดวก วิทยุและโทรทัศน์มีจำนวนน้อย การศึกษายังไม่ขยายตัวมากนัก แม้แต่สถานที่ราชการรัฐบาลก็ขาดแคลนงบประมาณในการก่อสร้างและการบูรณะสถานที่ราชการที่ทรุดโทรม ถึงขนาดว่าอาคารศาลากลางจังหวัดและที่ว่าการอำเภอในปี พ.ศ.2492 ยังมีไม่ครบทุกจังหวัดและทุกอำเภอ บางแห่งข้าราชการต้องอาศัยทำงานตามโรงเรียนและวัดต่างจากในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาที่ศูนย์ราชการกลายเป็นศูนย์กลางของเมืองอย่างโดดเด่น²⁵⁹⁵

งบประมาณประเทศที่เพิ่มขึ้นมหาศาลจากเงินกู้และเงินช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเพื่อพัฒนาประเทศและต่อต้านคอมมิวนิสต์ ทำให้หน่วยงานระดับชาติและกระทรวงต่าง ๆ เช่น กระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงคมนาคม ฯลฯ สามารถขยายอำนาจและบทบาทออกไปสู่ชนบทอย่างกว้างขวาง การรวบรวมอำนาจการบริหารของส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่นมาอยู่ในมือของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยยิ่งทำให้ตัวจังหวัดและตัวอำเภอกลายเป็นศูนย์กลางในการเชื่อมโยงหน่วยราชการกระทรวงอื่น ๆ ที่มีอำนาจในการควบคุมและให้บริการสาธารณะต่าง ๆ ให้แก่ประชาชน ได้แก่ ศาลจังหวัด ศาลแขวง สถานีตำรวจ โรงพยาบาล สุขศาลา โรงเรียน วิทยาลัยครู เกษตรจังหวัด สำนักงานที่ดินจังหวัด ที่ทำการไปรษณีย์จังหวัดและอำเภอ สถานีวิทยุ ฯลฯ ทำให้ชีวิตของประชาชนเข้ามาสัมพันธ์โดยตรงกับหน่วยงานเหล่านี้มากขึ้น ซึ่งหมายถึงการที่ประชาชนถูกควบคุมและได้รับการจากรัฐมากขึ้นอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน²⁵⁹⁶

ภายใต้บริบททางการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจรัฐที่ส่วนกลาง และการขยายอำนาจรัฐออกไปสู่หัวเมืองและชนบทอย่างกว้างขวางดังกล่าวมานี้ รัฐจึงมีอำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายการพัฒนาอย่างเต็มที่ โดยประชาชนไม่มีส่วนร่วม ทั้งนี้ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้จัดตั้ง “สำนักงบประมาณ” และขยายหน่วยงานใน “สภาเศรษฐกิจแห่งชาติ” (ที่ตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2493) และเปลี่ยนชื่อมาเป็น “สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ” เพื่อเป็นกลไกในการพัฒนาประเทศ หน่วยงานทั้งสองนี้ประกอบด้วยเทคโนโลยีคนจำนวนมากที่กำหนดงบประมาณและนโยบายในการพัฒนา ด้านต่าง ๆ รัฐบาลภายใต้การนำของผู้ปกครองทัพ ร่วมมืออย่างใกล้ชิดกับเทคโนโลยี (ขุนนางนักวิชาการ) ที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ในขณะที่ข้าราชการกระทรวงต่าง ๆ ก็เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วเพื่อทำการ

²⁵⁹⁵ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัลย์ “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ. 2500 - 2509)” วิทยานิพนธ์ ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 97.

²⁵⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

พัฒนาประเทศตามนโยบายของรัฐบาล ทำให้เกิดการพัฒนาประเทศโดยเน้นเฉพาะด้านเศรษฐกิจและความมั่นคงของชาติ แต่มองข้ามผลกระทบทางสังคมและผลต่อชีวิตของประชาชน

เทคโนโลยี (ขุนนางนักวิชาการ) ร่วมมือกับรัฐบาลเผด็จการทหารอย่างใกล้ชิด เพราะรัฐบาลทหารจำเป็นต้องอาศัยความรู้จากบรรดาเทคโนโลยีเหล่านี้จึงยินยอมให้ทำงานอย่างค่อนข้างอิสระและจะเข้าแทรกแซงเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ภายใต้ระบอบเผด็จการนักวิชาการเหล่านี้จึงมีโอกาสดีที่สุดในการกำหนดทิศทางและนโยบายในการพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้วาทกรรม “การพัฒนา” โดยไม่มีเสียงคัดค้านต่อต้านหรือวิพากษ์วิจารณ์จากพรรคการเมืองฝ่ายค้าน หนังสือพิมพ์ และประชาชนทั่วไป และไม่มีอุปสรรคจากความล่าช้าของระบบราชการประจำเพราะผู้นำประเทศสามารถสั่งการได้ทุกอย่าง นอกจากนี้ การที่เทคโนโลยีส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาจากสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ยังทำให้มีทัศนคติหรือความคิดเห็นในเรื่องต่างๆ สอดคล้องกับที่ปรึกษาต่างประเทศของรัฐบาล รวมทั้งคณะทำงานชาตินาครโลก ทำให้สามารถทำงานประสานกันและร่วมมือกันอย่างมีประสิทธิภาพ²⁵⁹⁷

การรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองโดยที่ประชาชนในชนบทไม่มีอำนาจต่อรองได้ทำให้เกิด **“การพัฒนาที่ไม่สมดุล”** คือให้ความสำคัญเป็นพิเศษแก่ภาคการผลิตที่เป็นทางการ คือการผลิตที่เสียภาษีแก่รัฐและสามารถคำนวณผลผลิตมวลรวมประชาชาติ (growth domestic product หรือ GDP) ได้ การพัฒนาจึงสร้างผลประโยชน์อย่างมากแก่ชนชั้นนายทุน นักธุรกิจ และชนชั้นกลางในเขตเมือง โดยที่ไม่ให้ความสำคัญแก่การกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมและการรักษาสภาพแวดล้อมซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของประชาชน ยิ่งไปกว่านั้นรัฐบาลยังให้ความสนใจที่จะพัฒนาภาคการเกษตรน้อยมาก แม้ว่าจะส่งเสริมเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์อย่างมากก็ตาม การขยายตัวของการเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ส่วนใหญ่มาจากการขยายพื้นที่ในการผลิตและการใช้แรงงานเข้มข้น กล่าวได้ว่ารัฐบาลเน้นที่การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว โดยความสำเร็จในการพัฒนาดูที่ GNP คือรายได้ประชาชาติ ไม่สนใจพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนอย่างแท้จริง ปรากฏว่าช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจน และช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบทถ่างกว้างขึ้นเรื่อย ๆ

การพัฒนาที่ไม่สมดุลนั้นทำให้คนที่ได้เปรียบอยู่แล้วยิ่งได้เปรียบมากขึ้น สามารถใช้ทรัพยากรของส่วนรวมในการสะสมทุนและขยายการลงทุนได้รวดเร็ว เกิดการใช้พื้นที่ดินและป่าไปในการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น สร้างเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า สร้างถนนเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การค้าพืชไร่ เปิดพื้นที่ป่าเพื่อตัดไม้ขายและเพื่อขยายพื้นที่สำหรับการเกษตรเชิงพาณิชย์ ใช้เรือประมงขนาดใหญ่และเครื่องมือที่ผิดกฎหมายในการจับสัตว์น้ำในทะเล ฯลฯ ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว

แหล่งเงินทุนที่ใช้ในการพัฒนาประเทศนั้น นอกจากภาษีอากรที่รัฐบาลเก็บมาได้ตามปกติแล้ว แหล่งทุนส่วนหนึ่งที่รัฐบาลใช้ ในการพัฒนาประเทศมาจากการเก็บ “ค่าฟรีเมยมข้าว” ซึ่งเป็นเงิน

²⁵⁹⁷ พัทรี ธนะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษา-พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ. 2497, 2503 และ 2505” ใน รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542, หน้า 137-138.

ค่าธรรมเนียมพิเศษที่รัฐบาลเก็บจากการส่งออกข้าว รัฐบาลจะเก็บ “ค่าพรีเมียมข้าว” จากพ่อค้าส่งออก พ่อค้าก็จะผลักภาระไปให้โรงสีโดยกดราคาข้าวซื้อข้าวสารจากโรงสี และโรงสีก็จะกดราคาข้าวซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาอีกต่อหนึ่ง ทำให้ราคาข้าวในประเทศต่ำมาก และชาวนามีรายได้น้อยมากทั้ง ๆ ที่ราคาข้าวในตลาดโลกสูงมาก เหตุที่รัฐบาลทำเช่นนั้นนอกจากเป็นเพราะต้องการรายได้แล้ว ยังเป็นเพราะรัฐบาลต้องการให้ข้าวในประเทศมีราคาถูก เนื่องจากกรรมกรถูกเจ้าของโรงงานและเจ้าของธุรกิจต่าง ๆ กดค่าแรง โดยให้ค่าแรงถูกมาก (วันละ 8-10 บาท) หากราคาข้าวสูงขึ้นก็จะทำให้การตรึงค่าแรงเอาไว้ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป การตรึงค่าแรงให้ต่ำผ่านการเก็บค่าพรีเมียมข้าวนี้จึงเป็นนโยบายของรัฐบาลด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะดึงดูดการลงทุนของเอกชนทั้งจากในประเทศและต่างประเทศนั่นเอง²⁵⁹⁸

นอกจากนี้ในทศวรรษ 2500-2510 ทูตในการพัฒนาประเทศอีกส่วนหนึ่งมาจากความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกา หลังสงครามโลกครั้งที่สองได้เกิดสงครามเย็นขึ้น ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นพื้นที่หนึ่งที่เกิดการต่อสู้และคานอำนาจกันระหว่างฝ่ายที่เรียกตนเองว่า “เสรีประชาธิปไตย” กับฝ่าย “คอมมิวนิสต์” อย่างเข้มข้น ประเทศไทยถือเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สหรัฐอเมริกาไม่ต้องการให้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ สหรัฐอเมริกาจึงเข้ามาตั้งฐานทัพในประเทศไทยเพื่อทำสงครามกับเวียดนาม การเข้ามาของทหารอเมริกันทำให้เกิดการขยายตัวของธุรกิจการค้าและการบริการอย่างมาก เช่น โรงภาพยนตร์ บาร์ ไนต์คลับ โรงแรม ฯลฯ ซึ่งธุรกิจภาคบริการนี้นายทุนระดับกลางจะได้ส่วนแบ่งผลประโยชน์มากที่สุด

แม้ว่ารัฐบาลทำการพัฒนาชนบทโดยมีพื้นฐานความคิดและวัตถุประสงค์ว่า “เป็นที่รับรู้กันว่าประชากรไทย 85 เปอร์เซ็นต์เป็นชาวนาชนบท และยังด้อยความเจริญในด้านต่างๆ เช่น มาตรฐานการครองชีพต่ำ โรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน ทำให้ร่างกายไม่แข็งแรง การผลิตผลต่ำ รายได้ของประชากรไม่คุ้มทุนที่ลงไป เพราะฉะนั้น ชาติจะเจริญมั่นคงจะต้องทะนุบำรุงสร้างเสริมชาวนาชนบทให้มีมาตรฐานการครองชีพสูงขึ้น”²⁵⁹⁹ แต่การที่ชาวนาชนบทไม่มีอำนาจต่อรอง และไม่มีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและโครงการต่างๆ ทำให้ชาวนาชนบทส่วนใหญ่แล้วต้องจำยอมขายผลผลิตและแรงงานในราคาต่ำ และไม่สามารถจะมีมาตรฐานการครองชีพที่สูงขึ้นได้

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลได้สร้างกิจกรรมใหม่ๆ เพื่อกระตุ้นให้ชาวนาบ้านชนขึ้นชมในการพัฒนา ซึ่งปัญญาพันธุ์ พจนะลาวัณย์ ได้วิเคราะห์ไว้ว่า มีการจัดงานประจำปีให้ชาวนาเข้ามาแสดงสินค้า มีการละเล่นต่างๆ มากมาย และในช่วงนี้เป็นช่วงที่วิทยุและโทรทัศน์ขยายตัวมาก จึงเป็นช่วงกลางที่สำคัญในการนำเอาอุดมการณ์การพัฒนาไปเผยแพร่ในชนบท คนชนบทจึงอยากเป็นส่วนหนึ่งของความเจริญของเมืองด้วย

²⁵⁹⁸ ไบรด์ดู อัมมาร์ สยามวาลา, วิโรจน์ ณ ระนอง, **ประมวลความรู้เรื่องข้าว** กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2533. และ Ammar Siamwalla, *A History of Rice Policies in Thailand; from finance, Trade and Economic Development in Thailand*, Bangkok: Department of Economic Research, Bank of Thailand, 1995.

²⁵⁹⁹ ส. หุตะเจริญ (นามแฝง). “โครงการพัฒนาการท้องถิ่นแห่งชาติคืออะไร” ใน *เทศาภิบาล*, (มิถุนายน, 2503)

: 644 อ้างใน ปัญญาพันธุ์ พจนะลาวัณย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ. 2500 - 2509)”, หน้า 119-123.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสร้างถนนเชื่อมโยงพื้นที่ระหว่างกรุงเทพฯ ไปสู่ต่างจังหวัด ตลอดจนถนนที่เชื่อมระหว่างเมืองต่าง ๆ ทำให้กระแสความเปลี่ยนแปลงดำเนินไปอย่างรวดเร็วในลักษณะก้าวกระโดด ถนนเป็นส่วนหนึ่งของเปิดเสรีทางการค้าและการเดินทางในจังหวัดต่างๆ และเป็นเส้นทางที่ดึงดูดคนจากภูมิภาคเข้ามาสู่เมืองหลวงอย่างมหาศาล²⁶⁰⁰ การพัฒนาจึงส่งผลทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชีวิตของประชาชนอย่างมาก และทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมและปัญหาใหม่ ๆ เป็นต้นว่า

“การพัฒนายังมีผลเร่งให้ราษฎรมีประสบการณ์กับชีวิตความเป็นอยู่ในเมืองมากยิ่งขึ้น

(โดยเฉพาะถนนหนทาง) ทำให้ระสนิยมของราษฎรเปลี่ยนไป ราษฎรต้องการสินค้าราคาแพงต่างๆ ซึ่งผลิตจากต่างประเทศหรือในเมืองมากยิ่งขึ้น มีการดื่มสุรา สูบบุหรี่ ชื้อเสื้อผ้า รถจักรยานยนต์ ฯลฯ จากในเมือง ซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายของราษฎรในชนบท (ซึ่งต้องใช้เงินสด) สูงขึ้น โดยที่ขีดความสามารถในการผลิตของประชาชนไม่ได้เพิ่มขึ้นตามรายจ่าย สิ่งเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะเพิ่มพูนความรู้สึกปวดร้าวและผิดหวังของราษฎรให้กว้างขวางและรุนแรงยิ่งขึ้น”²⁶⁰¹

กล่าวได้ว่ายุคพัฒนานี้รัฐได้สร้างพื้นที่ใหม่ๆ ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ทางหลวงหรือถนนที่สามารถจะเชื่อมโยงทุกจังหวัดได้อย่างเป็นเอกภาพ เปิดโอกาสให้การเดินทางไปมาหาสู่กันภายใน “พื้นที่ประเทศไทย” ทั้งภายในจังหวัด จากอำเภอสู่อำเภอ ตลอดจนการเดินทางเข้าสู่เมืองหลวง สามารถเกิดขึ้นได้ ซึ่งแตกต่างจากสภาพทางหลวงในอดีตอย่างมาก²⁶⁰²

การขยายตัวของการศึกษา

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งในยุคพัฒนา คือ เกิดการขยายการศึกษาในทุกระดับ โดยรัฐบาลได้ส่งเสริมให้คนทั่วไปเข้าสู่ระบบการศึกษาแผนใหม่เพื่อป้อนเข้าสู่ระบบราชการและภาคอุตสาหกรรมและบริการต่างๆ ที่ขยายตัวมาก เป็นการพัฒนาศึกษาให้สอดคล้องและสนับสนุนการพัฒนาการเศรษฐกิจ ได้มีการปรับปรุงการศึกษาเบื้องต้นทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพโดยการขยายสถานศึกษา เพิ่มอุปกรณ์ และฝึกอบรมครูในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค โครงการสำคัญได้แก่การขยายระบบการศึกษาภาคบังคับออกไปจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 7 ซึ่งได้เริ่มไปแล้วหลายแห่ง ในปี พ.ศ. 2509 จำนวนนักเรียนประถมศึกษาภาคบังคับ คือชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงประถมศึกษาปีที่ 7 มีทั้งสิ้น 4,768,000 คน ในจำนวนนี้เป็นนักเรียนประถมศึกษาตอนต้นประมาณ 4,231,000 คน

²⁶⁰⁰ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัลย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ. 2500 - 2509)”, หน้า 119.

²⁶⁰¹ ดร.สมชัย รักวิจิตร กล่าวใน “บันทึกการอภิปราย ความรู้สึกด้านผู้รับการพัฒนา” ใน การพัฒนาส่วนภูมิภาคและท้องถิ่น : รายงานการประชุมใหญ่ทางวิชาการ ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : สมาคมไทย-อเมริกัน, 2516, หน้า 61.

²⁶⁰² ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัลย์ “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ. 2500 - 2509)”, หน้า 122-123.

ในระดับมัธยมศึกษาได้ดำเนินการทดลองเปิดโรงเรียน “มัธยมแบบประสม” เพื่อปรับปรุงคุณภาพของนักเรียนทั้งในด้านวิชาการและวิชาชีพจำนวน 2 โรงเรียน ส่วนโรงเรียนมัธยมธรรมดา นั้นใน พ.ศ. 2509 มีประมาณ 388,102 คน เป็นนักเรียนมัธยมศึกษาสายสามัญประมาณ 345,502 คน และนักเรียนมัธยมศึกษาสายอาชีพศึกษา 42,600 คน มีการพัฒนาอาชีพศึกษาเพื่อมุ่งผลิตกำลังคนระดับกลางเพื่อสนองความต้องการของระบบเศรษฐกิจถือเป็นงานชิ้นสำคัญ โดยธนาคารโลกได้อนุมัติเงินกู้จำนวน 120 ล้านบาท เพื่อนำมาปรับปรุงโรงเรียนอาชีพศึกษา 25 แห่ง²⁶⁰³

ในด้านการฝึกหัดครู ใน พ.ศ. 2509 มีนักเรียนฝึกหัดครูรวมทั้งสิ้นประมาณ 19,776 คน เป็นนักเรียนประกาศนียบัตรวิชาการศึกษา 14,498 คน นักเรียนประกาศนียบัตรชั้นสูง 3,378 คนและนักศึกษาปริญญาการศึกษา 1,900 คน ส่วนการพัฒนาอุดมศึกษาได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาค คือ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และมหาวิทยาลัยขอนแก่น กับเตรียมการจัดตั้งมหาวิทยาลัยภาคใต้ การขยายตัวของการศึกษาระดับอุดมศึกษาเห็นได้ชัดจากสถิตินักศึกษา ในปี พ.ศ.2504 มีนักศึกษามหาวิทยาลัย 15,000 คน และปี พ.ศ.2515 หลังจากตั้งมหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาคและมหาวิทยาลัยรามคำแหงแล้วมีนักศึกษาประมาณ 100,000 คน²⁶⁰⁴

การขยายการศึกษาของรัฐบาลเพื่อที่จะสร้างแรงงานตอบสนองความต้องการของระบบราชการและภาคธุรกิจ ส่งผลให้คนจำนวนมากได้ก้าวเข้าสู่ “ยุคสมัยของความหวัง” โดยชนชั้นกลางในกรุงเทพฯ และจังหวัดต่างๆ เลือกลงทุนด้วยการส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือ แต่ในกลางทศวรรษ 2510 กลับปรากฏว่าเศรษฐกิจของประเทศเริ่มประสบปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงนโยบายของสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ.2514 จากการทำสงครามกับฝ่ายคอมมิวนิสต์โดยตรง เป็นการถอนฐานทัพออกไปจากประเทศไทย แล้วให้แต่ละประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นตัวแทนในการต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ ทำให้ความวิตกกังวลปัญหาทางเศรษฐกิจและการว่างงานในหมู่ชนชั้นกลางทวีขึ้น ซึ่งวิธีคิดในการอธิบายปัญหาของชนชั้นกลางก็คือ ความล้มเหลวในการแก้ปัญหาของรัฐบาลเกิดจากความบกพร่องของผู้นำที่ใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว นำไปสู่การเรียกร้องรัฐธรรมนูญเพื่อให้สามารถเปลี่ยนตัวผู้นำผ่านระบบการเลือกตั้ง ซึ่งกลายเป็นจุดเริ่มต้นของ “เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516”

เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516: สาเหตุและผลกระทบต่อสังคม

เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 เกิดขึ้นเพราะโครงสร้างสังคมเปลี่ยนไปจากเดิม กล่าวคือ การพัฒนาประเทศในทศวรรษ 2500-2510 ทำให้ชนชั้นกลางขยายตัวอย่างรวดเร็ว และลูกหลานของชนชั้น

²⁶⁰³ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 ความก้าวหน้าตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1, หน้า 30. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

²⁶⁰⁴ ประจักษ์ ก้องกีรติ, และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาปัญญาชนก่อน 14 ตุลา. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548, หน้า 94.

กลางสามารถเข้าสู่วการศึกษาในระดับสูง ซึ่งในทศวรรษ 2510 จำนวนนักศึกษาเพิ่มขึ้นมาก จำนวนนักศึกษาในมหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2503 มีเพียง 15,000 คน เพิ่มขึ้นเป็น 55,315 คน ในปี 2513 และเพิ่มเป็น 100,000 คนในปี พ.ศ.2515 และเพิ่มเป็น 110,394 คนในปี พ.ศ.2516 ซึ่งในช่วงปี พ.ศ.2513-2516 มีอัตราที่เพิ่มถึงร้อยละ 100 ในช่วงเวลาเพียง 4 ปีเท่านั้น²⁶⁰⁵ นักศึกษาที่เพิ่มขึ้นนี้ส่วนหนึ่งเป็นชนชั้นกลางระดับล่างที่เพิ่งมีโอกาสเข้าสู่วการศึกษาในระดับอุดมศึกษาเต็มเวลา จนทำให้สถานะที่นักศึกษาเคยเป็น “ชนชั้นพิเศษ” ในสังคมไทยเริ่มหมดไป

นักศึกษาที่เป็นชนชั้นกลางระดับล่างส่วนหนึ่งและนักศึกษาที่ถูกกดดันจากความเป็น “ลูกจีน” อีกส่วนหนึ่ง ประสบปัญหาวิกฤตอัตลักษณ์ซับซ้อนหลายชั้น นอกจากวิกฤตอัตลักษณ์เรื่อง “นักศึกษาคือใคร?” แล้ว ยังมีวิกฤตอัตลักษณ์ในแง่ชาติพันธุ์ที่ไม่สามารถ “เป็นไทย” ได้อย่างสมบูรณ์แบบ ในบริบทที่ “ความเป็นไทย” ได้รับการเน้นอย่างมากในต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา²⁶⁰⁶

ในขณะเดียวกันความสนใจของนักศึกษาที่มีต่อปัญหาที่ตัวเองเผชิญ เช่น ปัญหาว่าจะไรคือความหมายของกิจกรรมในมหาวิทยาลัย ทำไมจึงต้องทนกับการเรียนการสอนที่น่าเบื่อหน่ายเพราะผู้สอนตอบคำถามทุกอย่างด้วยวิธีคิดแบบเดิม หรือแท้ที่จริงแล้วนักศึกษาเป็นปัญญาชนหรือไม่ ปัญญาชนคืออะไร ฯลฯ ก็เกิดขึ้นทั่วไป ความพยายามของนักศึกษาที่จะตอบคำถามเหล่านี้ในที่สุดแล้วนำไปสู่การขยายความสนใจของนักศึกษาไปยังปัญหาสังคมภายนอกที่กำลังทวีขึ้นทั้งในเมืองและชนบทเนื่องจากนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจที่ไม่สมดุล เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาการทุจริตคอร์รัปชัน ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับฐานทัพอเมริกาและสงครามเวียดนาม เป็นต้นว่าปัญหาโสเภณี ปัญหาศีลธรรมทางเพศเสื่อมโทรม ฯลฯ นักศึกษาพยายามหาทางอธิบายปัญหาและแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหเหล่านี้ และพบว่าคำอธิบายของปัญญาชนภายใต้วิธีคิดแบบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ที่เคยมีมาแล้วในช่วงทศวรรษ 2490 ช่วยให้ได้คำตอบที่มีพลังในการอธิบายมากกว่า ที่สำคัญ คำตอบแบบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ยังเป็นคำตอบที่สร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้แก่นักศึกษา จนก้าวข้ามวิกฤตอัตลักษณ์ไปได้เป็นอย่างดี นั่นก็คือการมีอัตลักษณ์เป็นนักเคลื่อนไหวหรือนักปฏิวัติเพื่อแก้ไขปัญหสังคม และจะนำสังคมไทยไปสู่ความเสมอภาคและความเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืนที่คนยากจนอันเป็นส่วนใหญ่ในประเทศจะได้รับผลดีอย่างทั่วถึงกัน

ในช่วงเวลาที่นักศึกษาประสบปัญหาวิกฤตอัตลักษณ์และค้นพบอัตลักษณ์ใหม่ ผู้ปกครองของนักศึกษาที่วิตกกังวลเกี่ยวกับปัญหาการว่างงานและการทำกิจกรรมทางสังคมของนักศึกษา โดยมีพฤติกรรมที่แปลกประหลาด เช่น การแต่งกาย การใช้ชีวิตนอกแบบแผนเดิมของ “ปัญญาชน” ฯลฯ พร้อมกันนั้นชนชั้นกลางก็วิตกกังวลอย่างยิ่งเกี่ยวกับปัญหาทางเศรษฐกิจที่กำลังเกิดขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่าง “ประชาชน” กับกลุ่มผู้ปกครองที่ผูกขาดอำนาจรัฐจึงทวีความตึงเครียดมากขึ้น

²⁶⁰⁵ ภัทธมน ขวัญเนียม, “บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทยก่อน 14 ตุลาคม 2516,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาไทยศึกษา) มหาวิทยาลัยรามคำแหง พ.ศ.2546, หน้า 163.

²⁶⁰⁶ สายชล สัตยานุรักษ์, *คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2* กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 262-344.

ในทศวรรษ 2510 นี้ กลุ่มทุนใหญ่มีสถานะที่มั่นคงขึ้นมากแล้ว จึงต้องการหลุดพ้นจากพันธนาการของระบบอุปถัมภ์ระหว่างนายทุนกับกลุ่มบุคคลที่ผูกขาดอำนาจทางการเมือง เพราะระบบอุปถัมภ์ทำให้ต้นทุนในการทำธุรกิจสูงขึ้น และยังมีแนวโน้มว่ากลุ่มผู้กุมอำนาจเดิมที่เคยเป็นผู้อุปถัมภ์นั้นจะต้องสูญเสียอำนาจในไม่ช้า เนื่องจากการต่อต้านที่รุนแรงขึ้นจนทำให้จอมพลประภาส จารุเสถียรต้องลาออกจากการเป็นประธานบริษัทเอกชนหลายแห่ง ซึ่งยังไม่แน่นอนว่าผู้ที่จะก้าวขึ้นมาใช้อำนาจทางการเมืองแทนนั้นจะเป็นคนกลุ่มใด และถ้าหากจะต้องเปลี่ยนผู้อุปถัมภ์ใหม่กลุ่มทุนก็ต้องมีต้นทุนที่ต้องจ่ายเพิ่มขึ้น เมื่อประกอบกับความกังวลของกลุ่มทุนเกี่ยวกับปัญหาการถอนฐานทัพสหรัฐอเมริกาสหรัฐอเมริกา ซึ่งไม่เพียงแต่จะส่งผลกระทบโดยตรงทางเศรษฐกิจเท่านั้น ยังทำให้ชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศอินโดจีนเป็นไปได้มากขึ้น และอาจทำให้ประเทศไทยต้องกลายเป็นคอมมิวนิสต์ไปด้วย การมีระบบการเมืองแบบเปิด หรือมีรัฐธรรมนูญและมีการเลือกตั้งแบบประชาธิปไตยจึงเป็นทางเลือกที่ดีกว่า ดังนั้น กลุ่มทุนจึงไม่ต้องการเป็นพันธมิตรกับกองทัพที่นำโดยจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร อีกต่อไป

จะเห็นได้ว่ากลุ่มทุนธนาคารพาณิชย์และนักธุรกิจทั้งหลายต่างก็ต้องการเป็นอิสระจากระบบราชการที่มีกองทัพเป็นใหญ่ และต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการเลือกผู้ปกครองและกำกับการใช้อำนาจรัฐ ขณะเดียวกันนักธุรกิจท้องถิ่นที่เติบโตขึ้นมาในช่วงนี้ก็ต้องการมีส่วนร่วมในการใช้และควบคุมการใช้อำนาจรัฐเช่นกัน ทำให้กลุ่มคนเหล่านี้มองเห็นว่าการเลือกตั้งในระบบประชาธิปไตยจะทำให้พวกเขามีส่วนแบ่งในอำนาจรัฐได้มากขึ้น และไม่พอใจระบบเผด็จการที่อำนาจรัฐขึ้นอยู่กับตัวบุคคลจากกองทัพที่มีอำนาจมากเกินไป

กล่าวได้ว่าในช่วงกลางทศวรรษ 2510 ความไม่พอใจต่อระบอบการปกครองแบบเผด็จการของผู้นำกองทัพปรากฏทั่วไปในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่ระบบเศรษฐกิจไทยได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงจากสภาวะเศรษฐกิจโลกที่ชะลอตัวลงเนื่องจากการขึ้นราคาน้ำมันในตลาดโลก ทำให้การส่งออกข้าวลดลงอย่างรวดเร็ว ปัญหาทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นทำให้คนจำนวนมากเพ็งเล็งไปยังกลุ่มผู้ปกครองว่าไร้ความสามารถ อีกทั้งยังมุ่งใช้อำนาจเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวซึ่งเป็นการกระทำที่ผิดหลักคุณธรรมของ “ผู้นำแบบไทย” อย่างรุนแรง ดังนั้น การเรียกร้องการปกครองแบบประชาธิปไตยของขบวนการนักศึกษาที่นำโดย นายธีรยุทธ บุญมี จึงได้รับการสนับสนุนอย่างกว้างขวาง

ขณะเดียวกัน ก็เกิดความแตกแยกในระบบราชการและกองทัพ เพราะการครองอำนาจอย่างต่อเนื่องยาวนานของคณะผู้ปกครองได้ทำให้เกิดความขัดแย้งภายในระบบราชการและกองทัพมากขึ้น ข้าราชการพลเรือนชั้นสูงที่เป็นพรรคพวกของผู้นำกองทัพเท่านั้นที่มีโอกาสได้อำนาจ ส่วนในกองทัพ หลายคนในกลุ่มนายทหารระดับสูงไม่พอใจที่ตนสูญเสียโอกาสที่จะก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งที่มีอำนาจสูงสุดเนื่องจากการต่ออายุผู้นำกองทัพ อีกทั้งยังมีพันธมิตร กิตติขจรและบริวารที่มีแนวโน้มว่าจะก้าวขึ้นมากุมอำนาจแทนจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร ในอนาคตอันใกล้อีกด้วย ซึ่งเพิ่มความตึงเครียดในกองทัพให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งการขาดเอกภาพในกองทัพนี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กองทัพไม่สามารถปราบปรามขบวนการนักศึกษาได้อย่างเด็ดขาดเมื่อเกิด “เหตุการณ์ 14 ตุลาฯ” ขึ้นมา

ท่ามกลางความตึงเครียดทางการเมืองที่เกิดขึ้นในกลางทศวรรษ 2510 พระบารมีและพระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์เพิ่มสูงขึ้น จากพระราชกรณียกิจอันกว้างขวางตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ทำให้ “ปวงชนชาวไทย” ทั้งชนชั้นกลาง นักศึกษา และประชาชนในชนบทถวายความจงรักภักดีอย่างสูง เมื่อประกอบกับระบบการศึกษาที่เป็นทางการและสื่อมวลชนได้ผลิตซ้ำความทรงจำเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอดีต เช่น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระปิยมหาราช โดยมีปัญญาชนที่ทรงอิทธิพลสูงสุดแห่งยุคสมัย คือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช คอยเสริมสร้างความหมายของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นหัวใจอันสำคัญสูงสุดของ “ความเป็นไทย” รวมทั้งการเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็น “ส่วนหัว” ของรัฐที่คอยดูแล “แขนขาแห่งรัฐ” (คือรัฐบาลและข้าราชการ) มิให้ให้อำนาจไปในทางมิชอบ พร้อมกับเน้นสิทธิของราษฎรในการถวายฎีกาได้ทุกเรื่องที่เป็นปัญหาของราษฎรและปัญหาของประเทศชาติ²⁶⁰⁷ ก็ทำให้คนจำนวนมากในสังคมไทยปรารถนาจะพึ่งพิงสถาบันพระมหากษัตริย์ในการต่อสู้กับรัฐบาลทหาร และได้เกิดการสร้างเครือข่ายระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับกลุ่มธุรกิจและบางส่วนของระบบราชการขึ้นมาเป็นครั้งแรก ด้วยเหตุนี้ขบวนการนักศึกษาเลือกที่จะเดินทางไปพึ่งพระบารมีของสถาบันพระมหากษัตริย์ ก่อนที่จะเกิด “เหตุการณ์ 14 ตุลาฯ” ขึ้นมา

กล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดคนกลุ่มใหม่ๆ ขึ้นมาในสังคม พร้อมกับการเปลี่ยนสถานภาพของคนแต่ละกลุ่ม อันได้แก่ ชนชั้นกลาง นักธุรกิจ กลุ่มทุนการเงินการธนาคาร กองทัพ และสถาบันพระมหากษัตริย์ ทำให้เกิดความจำเป็นในการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจ แต่กลุ่มผู้กุมอำนาจเดิมไม่ยอมให้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคม ทำให้เกิดความตึงเครียดและความขัดแย้งอย่างซับซ้อน โดยกลุ่มที่ต้องการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบรัฐธรรมนูญที่มีการเลือกตั้ง ได้เคลื่อนไหวต่อต้านกลุ่มผู้นำทางทหารที่ครองอำนาจมายาวนานร่วมกัน จนเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ขึ้นมา

นอกจากบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว อาจสรุปปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษาจนนำไปสู่ เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ได้ดังนี้

1. นักศึกษาส่วนใหญ่เป็นลูกหลานชนชั้นกลางจึงรับรู้ปัญหาทางเศรษฐกิจและการเมืองแบบเดียวกับพ่อแม่ และรับรู้ปัญหาของสังคมไทยด้วยประสบการณ์ของตนเองจากการออกค่ายอาสาพัฒนาต่างๆ ในชนบทและการสอนหนังสือในสลัม และได้พบเจอกับปัญหาความยากจนและความลำบากยากแค้นของชาวนาและผู้ใช้แรงงาน แม้ว่าการพัฒนาประเทศจะดำเนินมาหนึ่งทศวรรษแล้วแต่การแก้ปัญหาที่ไม่ได้ผล นักศึกษาจึงเริ่มตั้งคำถามกับนโยบายการพัฒนาแบบเดิม และค้นหาแนวทางใหม่ๆ ที่จะช่วยแก้ไขปัญหาคความยากจนของคนส่วนใหญ่ มีนักศึกษาส่วนหนึ่งที่หันกลับไปหางานเขียนของฝ่ายซ้ายในช่วง

²⁶⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-122. และ 220-236.

ทศวรรษ 2490 (ซ้ายเก่า) ที่อธิบายว่าปัญหาคนจนเกิดจากการถูกเอารัดเอาเปรียบของชนชั้นเจ้าที่ดินและนายทุน ไม่ได้เกิดเพราะความโง่หรือความเกียจคร้านของชาวบ้านอย่างที่รัฐบาลอธิบายแต่อย่างใด

2. นักศึกษาได้รับอิทธิพลทางความคิดจากการเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษาทั่วโลก (ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา เปรู ญี่ปุ่น) มีการเผยแพร่อุดมการณ์ “ซ้ายใหม่” ที่เน้นการปฏิวัติวัฒนธรรมให้คนมีสิทธิและเสรีภาพและเสมอภาคมากขึ้น

3. นักศึกษาส่วนใหญ่ที่เป็นแกนนำในการเคลื่อนไหวในขบวนการนักศึกษาเป็นลูกจีน ลูกคนจน และลูกอีสาน นักศึกษาเหล่านี้ผ่านความลำบากในชีวิตมามากจึงเห็นอกเห็นใจคนยากจน พร้อมกันนั้นก็ได้รับความกดดันจาก “ความเป็นไทย” หรือวัฒนธรรมแห่งชาติ ซึ่งมีความหมายแคบเกินไปจนนักศึกษาเหล่านี้ไม่สามารถจะรู้สึกได้ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของ “ความเป็นไทย” อย่างแท้จริง แต่ก็มี ความผูกพันกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” อย่างสูง เพราะถูกหล่อหลอมจากระบบการศึกษาและสื่อมวลชนมาตั้งแต่เกิด ซึ่งการดำรงชีวิตและการทำกิจกรรมทางสังคมในท่ามกลางความรู้สึกว่าตนไม่ได้ “เป็นไทย” อย่างสมบูรณ์แต่ก็ผูกพันกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” อย่างมากนี้ ทำให้นักศึกษาเกิดภาวะที่อาจเรียกว่า “วิกฤตอัตลักษณ์” ดังนั้นนักศึกษาจึงแสวงหาอัตลักษณ์ใหม่ นั่นคือ อัตลักษณ์ของ “นักกิจกรรม” ที่ทำประโยชน์แก่สังคม และเสียสละเวลาตลอดจนความสุขสบายส่วนตัวในการทำกิจกรรมต่างๆ อย่างเต็มกำลังความสามารถเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้น อัตลักษณ์ใหม่นี้ทำให้นักศึกษาล้าที่จะต่อสู้กับผู้นำกองทัพที่มีอำนาจสูงสุดในเวลานั้น

4. นักศึกษาได้รับรู้ปัญหาที่สังคมไทยเผชิญซึ่งรัฐบาลทหารไม่สามารถแก้ไขได้ เช่น ปัญหาราคาสินค้าเกษตรในตลาดโลกสูงขึ้นส่งผลให้คนกลางปรับราคาสินค้าเกษตรภายในประเทศจนทำให้สินค้าที่ไปถึงผู้บริโภคมีราคาสูง ในขณะที่ค่าแรงขั้นต่ำไม่ได้สูงขึ้นไปในอัตราเดียวกับราคาสินค้า เนื่องจากรัฐบาลดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศที่เน้นการใช้แรงงานเข้มข้นจึงพยายามรักษาค่าแรงขั้นต่ำเอาไว้เพื่อจูงใจนักลงทุนโดยไม่เปิดโอกาสให้ผู้จ้างแรงงานจัดตั้งองค์กรแรงงานเพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองกับนายจ้าง สินค้าเกษตรหรือสินค้าที่แปรรูปผลผลิตทางการเกษตรบางชนิดไม่เพียงแต่จะได้รับการส่งออกมากจนมีราคาในประเทศสูงขึ้นเท่านั้น ยังขาดแคลนจนต้องเข้าคิวซื้ออีกด้วย เช่น ข้าวสาร สถานการณ์ดังกล่าวนี้ยังถูกซ้ำเติมด้วยความขัดแย้งในตะวันออกกลางที่ทำให้ราคาน้ำมันในตลาดโลกสูงขึ้นอย่างรวดเร็วและเกิดภาวะขาดแคลนน้ำมันจนกระทั่งมีการเข้าคิวซื้อน้ำมัน สภาพเศรษฐกิจดังกล่าวนี้ส่งผลให้อัตราเงินเฟ้อระหว่าง พ.ศ.2516-2517 สูงถึงร้อยละ 23²⁶⁰⁸ คนจึงได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก และนักศึกษาก็รู้สึกว่าเป็นปัญญาชนที่จะต้องแบกรับภาระในการแก้ไขปัญหา ซึ่งหนทางหนึ่งก็คือการเรียกร้องรัฐธรรมนูญเพื่อให้มีการเลือกตั้ง ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนรัฐบาล เพราะนอกจาก รัฐมนตรีบางคนจะตกเป็นผู้ที่สังคมสงสัยว่าใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวแล้วรัฐบาลยังประสบความล้มเหลวในการแก้ไขปัญหาอีกด้วย

²⁶⁰⁸ สัทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์, กบฏจีนจน “บนถนนพลับพลาไชย”. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555. หน้า 74.

ผลกระทบสำคัญ ของเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

1. หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 กองทัพมีอำนาจน้อยลง แม้ว่าจะเข้ามามีบทบาททางการเมืองอีกแต่ก็ไม่สามารถใช้อำนาจได้ตามอำเภอใจอีกต่อไป เพราะชนชั้นกลางเข้มแข็งขึ้น และพระบารมีของสถาบันพระมหากษัตริย์ก็สูงมาก จะเห็นได้ว่าการเดินขบวนนอกจากนักศึกษาจะอัญเชิญพระบรมฉายาลักษณ์นำหน้าขบวนแล้ว ยังได้เคลื่อนขบวนไปพึ่งพระบารมี ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐานด้วย จนในที่สุดจอมพลถนอม กิตติขจร ยอมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และจอมพลประภาส จารุเสถียร ยอมลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย สถาบันพระมหากษัตริย์จึงมีภาพลักษณ์ว่าทรงช่วยแก้ไขปัญหาวิกฤตสำคัญๆ ของชาติ และทรงนำประชาธิปไตยกลับคืนมาสู่สังคมไทย

2. ชนชั้นกลางได้อำนาจ สิทธิ และเสรีภาพมากขึ้น สามารถวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลและผลักดันนโยบายต่าง ๆ ได้มากขึ้น

3. หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ขบวนการนักศึกษาขยายบทบาทหรือการเคลื่อนไหวออกไปในสังคมมากขึ้น รวมทั้งมีบทบาทในการชุมนุมนัดหยุดงานของกรรมกรหรือการชุมนุมประท้วงเรื่องต่าง ๆ ของชาวไร่ชาวนาที่เกิดขึ้นอย่างมากมาย โดยที่นักศึกษาจำนวนหนึ่งได้รับการจัดตั้งจากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย และเคลื่อนไหวตามแนวทางของพรรคคอมมิวนิสต์ตั้งนั้น กลุ่มคนที่มีแนวความคิดแบบอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมทำการจัดตั้งกลุ่มนวพล กระทั่งแดง ลูกเสือชาวบ้าน เพื่อต่อต้านการเคลื่อนไหวของนักศึกษา โดยมีการปลุกเร้าความรู้สึกรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์อย่างเข้มข้น และเรียกร้องให้ต่อต้านคอมมิวนิสต์ที่จะมาทำลายสถาบันหลักของชาติลงไป ในที่สุดขบวนการนักศึกษาจึงถูกปราบและถูกทำลายลงใน “เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519” นักศึกษาจำนวนมากหนีเข้าไปร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยเพื่อต่อสู้กับรัฐบาล หลังจากนั้นขบวนการนักศึกษาก็ไม่มีบทบาทที่สำคัญใด ๆ ในสังคมอีกเลย

ภายหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 และการรัฐประหารของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินที่นำโดยพลเรือเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลที่มีนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นนายกรัฐมนตรี ก็ได้ดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบเผด็จการภายใต้การสนับสนุนของกองทัพ โดยกำหนดแผนการที่จะพัฒนาระบบประชาธิปไตยอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อจะปกครองแบบประชาธิปไตยอย่างแท้จริงในอีก 12 ปี ข้างหน้า ซึ่งสร้างความไม่พอใจแก่บรรดานายทุน นักธุรกิจ และชนชั้นกลางทั่วไป ซึ่งต้องการนโยบายทางการเมืองและเศรษฐกิจที่มีลักษณะเสรีนิยมมากขึ้น นำไปสู่การวิพากษ์วิจารณ์โจมตีรัฐบาลอย่างมาก ในที่สุดก็เกิดการรัฐประหารที่นำโดยกลุ่มผู้นำกองทัพอีกครั้งหนึ่ง และมีการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ที่นำโดยพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ แต่รัฐบาลทหารไม่สามารถผูกขาดอำนาจอีกต่อไป จำเป็นต้องประกาศใช้รัฐธรรมนูญและจัดให้มีการเลือกตั้ง ผลการเลือกตั้งปรากฏว่าไม่มีพรรคการเมืองใดได้รับชัยชนะอย่างเด็ดขาด จำเป็นต้องตั้งรัฐบาลผสมขึ้นมา ในที่สุดพรรคการเมืองต่าง ๆ ที่ได้รับเลือกตั้งก็ได้ประนีประนอมกันด้วยการเชิญพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ผู้นำกองทัพบกขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรี ใน พ.ศ.2523

ผลกระทบของการพัฒนาประเทศต่อโครงสร้างสังคมไทย

การพัฒนาประเทศในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคมไทยอย่างมาก โดยเกิดความเปลี่ยนแปลงแก่คนทุกชั้นทั่วประเทศ **ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้แก่ การเติบโตและความเข้มแข็งของกลุ่มทุน การขยายตัวของชนชั้นกลาง การเผชิญปัญหาและการปรับตัวของชาวไร่ชาวนาและชาวประมงพื้นบ้าน การขยายตัวของชนชั้นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม**

ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ดำเนินไปรวดเร็วและกว้างขวางยิ่งขึ้น เนื่องจากสงครามเย็นได้สิ้นสุดลง แม้ว่าการที่สหรัฐอเมริกาถอนตัวออกไปและลดความช่วยเหลือลงมาก ประกอบกับภาวะวิกฤตการณ์น้ำมันที่เกิดขึ้น จะทำให้เศรษฐกิจไทยประสบปัญหา แต่เมื่อกู้ยืมเงินจากประเทศในเอเชีย เช่น ญี่ปุ่น ไต้หวัน สิงคโปร์ ฮองกง และเกาหลีใต้ เข้ามาลงทุนเพิ่มขึ้นมาก เศรษฐกิจไทยก็ฟื้นตัวและขยายตัว มีการเปิดเสรีทางการค้าและต่อมาเปิดเสรีทางการเงิน ทำให้เศรษฐกิจไทยผูกพันกับเศรษฐกิจโลกมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ในต้นทศวรรษ

2530 เศรษฐกิจไทยเติบโตมากกว่าร้อยละ 10 เนื่องจากนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า ในเวลาต่อมาเศรษฐกิจไทยยิ่งผูกพันกับประเทศเพื่อนบ้านมากขึ้นเนื่องจากประเทศเหล่านี้กลายเป็นตลาดและแหล่งลงทุน ในขณะเดียวกันภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการของไทยยังได้แรงงานราคาถูก แก๊ซ และกระแสไฟฟ้าจากเพื่อนประเทศเพื่อนบ้านอีกด้วย นอกจากนี้โครงสร้างพื้นฐานของไทยและปัจจัยเรื่องที่ตั้งทำให้ประเทศไทยได้รับความสนใจจากนักลงทุนต่างชาติมาก เฉพาะการลงทุนของญี่ปุ่นประเทศเดียวก็เปลี่ยนสังคมไทยไปมาก นอกจากประเทศไทยจะนำลงทุนด้วยปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ใน พ.ศ.2532 ค่าเงินบาทเมื่อเทียบกับค่าเงินเยนยังลดลงถึงครึ่งหนึ่งเนื่องจากนโยบายทางการเงินที่สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่นร่วมกันกำหนด โดยญี่ปุ่นยอมเพิ่มค่าเงินเยนให้สูงขึ้นเมื่อเทียบกับเงินตราสกุลอื่น ทำให้สินค้าออกของไทยไปยังประเทศญี่ปุ่นเพิ่มขึ้นถึง 3 เท่า เมื่อรวมกับสินค้าออกที่ไทยส่งไปยังประเทศอื่นๆ ด้วยก็จะพบว่าระหว่าง พ.ศ.2527-2532 สินค้าออกของไทยเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 24 ต่อปี ที่สำคัญคือ เสื้อผ้าสำเร็จรูปของเด็กเล่น กระเป๋าดอกไม้ประดิษฐ์²⁶⁰⁹ ซึ่งแรงงานที่ผลิตส่วนใหญ่เป็นแรงงานผู้หญิง เมื่อถึง พ.ศ.2538 มีสถิติว่า 7 ใน 10 ของอุตสาหกรรมส่งออกอันดับนำจ้างคนงานหญิงสูงถึงร้อยละ 80 และผู้อพยพออกจากชนบทเพื่อทำงานในเมืองในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ก็เป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย²⁶¹⁰

นอกจากนี้ผลพวงที่ตามมาจากการเพิ่มค่าเงินเยนทำให้สินค้าญี่ปุ่นมีราคาแพงมากในตลาดโลก ทำให้นายทุนญี่ปุ่นย้ายฐานการผลิตไปยังต่างประเทศ และประเทศไทยก็เป็นประเทศหนึ่งที่นายทุนญี่ปุ่นนิยมเข้ามาลงทุน นอกจากอุตสาหกรรมรถยนต์แล้ว ยังมีอุตสาหกรรมอื่นๆ เช่น เครื่องใช้ไฟฟ้า ทำให้กลุ่มผู้ชายแรงงานหรือกรรมกรทั้งที่มีฝีมือและไม่มีฝีมือขยายตัวขึ้นมาก

²⁶⁰⁹ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557. หน้า 304.

²⁶¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 316.

นอกจากการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกแล้ว การท่องเที่ยวก็มีความสำคัญมากขึ้นเป็นลำดับและนำรายได้มหาศาลให้แก่ประเทศ จำนวนนักท่องเที่ยวเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วจากเดิมที่มีชาวต่างชาติ 336,000 ราย และทหารที่เข้ามาพัก 54,000 นายใน พ.ศ. 2510 กลายเป็นชาวต่างชาติมากกว่า 14 ล้านคนใน พ.ศ. 2550 โดยระยะเวลาเฉลี่ยที่อยู่ในประเทศไทยใน พ.ศ. 2550 อยู่ที่ประมาณ 9.19 วัน ทำให้มีรายได้เข้าประเทศมากถึง 547,782 ล้านบาท ใน พ.ศ.2556 มีนักท่องเที่ยวต่างชาติจำนวนถึง 26.7 ล้านคน²⁶¹¹ จะเห็นได้ว่านักท่องเที่ยวจีนกลายเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจไทย ในขณะที่การลงทุนในประเทศจีนโดยนายทุนสัญชาติไทยก็ขยายตัวเช่นเดียวกับการลงทุนในประเทศเพื่อนบ้าน ดังนั้น ทั้งนายทุนรายใหญ่และรายย่อย ชนชั้นกลาง และชาวชนบทต่างก็ได้รับผลกระทบจากการผลิตเพื่อส่งออก การขยายตัวของนักท่องเที่ยว ตลอดจนการขยายการลงทุนในอุตสาหกรรมและธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว

แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงในภาคอุตสาหกรรมและบริการดังที่กล่าวข้างต้นนี้จะเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ มากที่สุด แต่ในส่วนภูมิภาคก็เกิดความเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางเดียวกัน เมืองในทุกภูมิภาคขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ภาคกลางมีความเปลี่ยนแปลงมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดต่างๆ ที่เป็นปริมณฑลของกรุงเทพฯ ได้กลายเป็นเขตอุตสาหกรรมที่สำคัญ เช่น อยุธยา สมุทรปราการ ปทุมธานี ฯลฯ ในภูมิภาคอื่นๆ แม้ว่าอุตสาหกรรมจะเติบโตน้อยกว่าแต่การท่องเที่ยวก็ทำให้เศรษฐกิจขยายตัวขึ้นมาก

ในด้านเกษตรกรรม การผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ผลผลิตทางเกษตรที่สำคัญได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง ข้าวโพด ถั่วเหลือง ผลไม้ นอกจากนี้ การปลูกยางพาราที่เคยมีในภาคใต้และภาคตะวันออกยังขยายไปยังภาคเหนือและภาคอีสานอีกด้วย เกษตรกรที่เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้นนี้ เมื่อประกอบกับการขยายตัวของกลุ่มคนที่เปลี่ยนอาชีพไปสู่ภาคบริการ เช่น การค้ารายย่อย และการเปลี่ยนอาชีพไปผลิตสินค้าประเภทของที่ระลึกและสินค้าหัตถกรรมอื่นๆ ก็มีส่วนทำให้สังคมเกษตรกรรมหรือสังคมชาวนาแบบเดิมกลายเป็นสังคมของชนชั้นกลางระดับล่าง

อาจสรุปความเปลี่ยนแปลงสำคัญของสังคมไทยอันเป็นผลมาจากนโยบายพัฒนาประเทศได้ดังนี้

การเติบโตและความเข้มแข็งของกลุ่มทุน

ในช่วงพัฒนาประเทศนี้ รัฐบาลสนับสนุนการลงทุนของเอกชนรวมทั้งบริษัทต่างชาติในการพัฒนาอุตสาหกรรมแทนรัฐวิสาหกิจ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของกลุ่มทุนในสังคมไทย บรรษัทข้ามชาติของญี่ปุ่นและสหรัฐอเมริกาได้ประโยชน์จากนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรม จึงเข้ามามีบทบาทแทนที่บริษัทการค้าของชาวยุโรปที่เคยมีบทบาทมากในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 พ่อค้าส่งออกเชื้อสายจีนก็เริ่มลงทุนในอุตสาหกรรมต่างๆ กลุ่มทุนสำคัญที่มีบทบาทหลักในระบบเศรษฐกิจไทยจึงได้แก่**ภาครัฐ บรรษัทข้าม**

²⁶¹¹ ในจำนวนนี้เป็นนักท่องเที่ยวจีนมากกว่า 4.7 ล้านคน นักท่องเที่ยวมาเลเซียมากกว่า 2.9 ล้านคน และนักท่องเที่ยวญี่ปุ่นมากกว่า 1.5 ล้านคน โปรดดู วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, “การท่องเที่ยวในประเทศไทย”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki/การท่องเที่ยวในประเทศไทย> (1 มิถุนายน 2557)

ชาติ และนายทุนไทยเชื้อสายจีน โดยมีการร่วมมือกันระหว่างกลุ่มทุนทั้งสามอย่างใกล้ชิด จนกระทั่งหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เมื่อผู้นำทางทหารสูญเสียอำนาจแล้ว กลุ่มนายทุนจึงไม่สามารถพึ่งพาอิทธิพลของผู้มีอำนาจทางการเมืองในการขยายธุรกิจอีกต่อไป ประกอบกับเกิดวิกฤตการณ์น้ำมันทำให้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจตามมา กลุ่มทุนจึงปรับตัวด้วยการเข้ามามีบทบาททางการเมืองโดยตรงเพื่อจะได้มีอำนาจในการกำหนดนโยบายและโครงการต่างๆ ในบริบทที่ชนชั้นนำเดิมก็มีความจำเป็นที่จะต้องเปิดโอกาสให้นักธุรกิจหรือนายทุนและขุนนางนักวิชาการ (technocrats) ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องเศรษฐกิจเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของประเทศ²⁶¹²

ความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างกลุ่มทุนต่างๆ กับรัฐบาลก็มีส่วนเกื้อหนุนให้เกิดการผูกขาดโดยผ่านนโยบายส่งเสริมการลงทุน เช่น การจำกัดการขยายตัวของธนาคารพาณิชย์จากต่างประเทศ ทำให้ธนาคารพาณิชย์ปราศจากคู่แข่ง สามารถสร้างกำไรได้มหาศาล นอกจากการหากำไรจากการปล่อยกู้แล้ว ธนาคารพาณิชย์ซึ่งมีเงินทุนจำนวนมากอยู่ในมือยังสามารถขยายการลงทุนได้อย่างสะดวก ดังมีรายงานผลการวิจัยว่า “ระบบการเงินและการธนาคารของประเทศไทยนับแต่ต้นทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา จึงถูกครอบงำโดยธนาคารพาณิชย์ขนาดใหญ่ของไทย ซึ่งกิจกรรมของธนาคารขนาดใหญ่ของไทยนี้เป็นกลุ่มที่รวมตัวกัน (clustered) และมีการบริหารงานที่รวมศูนย์ ส่วนสาขาของธนาคารต่างประเทศมีบทบาทอันจำกัดมาก”²⁶¹³ จนกระทั่งหลังจากวิกฤตเศรษฐกิจใน พ.ศ.2540 ทุนธนาคารจากต่างประเทศจึงเข้ามามีบทบาทมากขึ้นโดยการซื้อหุ้นหรือการควบรวมกิจการ

ความสามารถในการผูกขาดนี้เองทำให้ธนาคารพาณิชย์มีอำนาจที่จะมีอำนาจเลือกปฏิบัติอย่างลำเอียงต่อลูกค้าของตนเอง หรือเลือกให้สินเชื่อแก่ภาคเศรษฐกิจที่มีผลกำไรสูงกว่า เช่น ให้สินเชื่อแก่ภาคอุตสาหกรรมและบริการมากกว่าภาคเกษตรกรรม หรือให้สินเชื่อแก่กิจการขนาดใหญ่มากกว่าขนาดเล็ก²⁶¹⁴ เป็นต้น ขณะเดียวกันก็กลุ่มทุนธนาคารพาณิชย์ก็สามารถแสวงหากำไรอย่างได้สะดวก เพราะธนาคารพาณิชย์กลายเป็นผู้ผูกขาดแหล่งทุนเนื่องจากมีกฎหมายควบคุมไม่ให้จัดตั้งธนาคารพาณิชย์ภายในประเทศขึ้นมาใหม่ ธนาคารพาณิชย์สามารถกำหนดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ให้อยู่ในระดับสูง โดยส่วนต่างของอัตราดอกเบี้ยเงินกู้และดอกเบี้ยเงินฝากอยู่ในระดับสูงมากในระหว่างทศวรรษ 2500 และ 2520 คืออัตราดอกเบี้ยเงินกู้อยู่ในระดับร้อยละ 15 – 18 ต่อปี อัตราดอกเบี้ยเงินฝากอยู่ในระดับร้อยละ 8 – 10 ต่อปี

²⁶¹² Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand 1855-1985*, Chiang Mai : Silkworm Books, 1996, p.273-186.

²⁶¹³ Yos Vajargupta และ Pakorn Vichyanond อ้างใน ธนศ อภรณ์สุวรรณ และคณะ, *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”*, กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการยุติธรรมในฐานะเลขานุการคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อความปรองดองแห่งชาติ, 2555, หน้า 130.

²⁶¹⁴ ไพโรจน์ รั้งสรรค์ ธนะพรพันธุ์, “ธนาคารพาณิชย์ : ปลิงดูดเลือดสังคมไทย” ใน รั้งสรรค์ ธนะพรพันธุ์, บรรณาธิการ. *สังคมกับเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2519.

ในขณะที่อัตราเงินเฟ้ออยู่ในระดับไม่เกินร้อยละ 3 – 4 ต่อปี ส่งผลให้ “กำไร” ของธนาคารพาณิชย์อยู่ในระดับที่สูงมาก และทำให้ธนาคารพาณิชย์มีอำนาจและอิทธิพลมากขึ้น²⁶¹⁵

กล่าวได้ว่า การเติบโตของธุรกิจขนาดใหญ่ที่กลายมาเป็นกลุ่มทุนชั้นนำในระบบเศรษฐกิจไทย ที่สำคัญส่วนหนึ่งเกิดจากนโยบายของรัฐบาลที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการผูกขาดนับแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา จนกลุ่มธุรกิจผูกขาดเหล่านี้กลายเป็น “กลุ่มทุน” ชัยนำของเศรษฐกิจไทยในระยะต่อมา เช่น นโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าโดยใช้กำแพงภาษีคุ้มครองอุตสาหกรรมภายในประเทศ ก็เปิดโอกาสให้อุตสาหกรรมที่ได้รับการคุ้มครองได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และตระกูลที่เป็นเจ้าของอุตสาหกรรมที่ได้รับการคุ้มครองก็กลายเป็นมหาเศรษฐี อาทิ ตระกูลพรประภา ในอุตสาหกรรมยานยนต์ ตระกูลตั้งคารวณ ในอุตสาหกรรมโรงสี ตระกูลโชควัฒนา และดารกานนท์ ในอุตสาหกรรมสินค้าอุปโภคและบริโภคในครัวเรือน เช่น สบู่ ผงซักฟอก ชิป และเส้นใย²⁶¹⁶ นโยบายจำกัดจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมบางประเภทก็ทำให้ธุรกิจนั้นๆ ขยายตัวและทำให้ผู้ผลิตบางรายมีอำนาจผูกขาดสูง อาทิ อุตสาหกรรมน้ำตาล ได้แก่ ตระกูลอัศดาธร (กลุ่มไทยรุ่งเรือง) ตระกูลว่องวานิช (กลุ่มมิตรผล) ตระกูลพานิช ตระกูลพิเชษฐวงศ์ (กลุ่มบ้านโป่ง) อุตสาหกรรมทอผ้า ได้แก่ ตระกูลโพธิ์รัตนางกูร (กลุ่มไทยเมลอน ตระกูลอดิเรกสาร) อุตสาหกรรมประกอบรถยนต์ (ตระกูลพรประภา และวิริยะพันธ์ จากกลุ่มธนบุรีพานิช) อุตสาหกรรมกระจก (ตระกูลศรีเพ็ญฟุ้ง) อุตสาหกรรมเหล็ก (ตระกูลวิริยะประไพกิจ ตระกูลหอรุ่งเรือง ตระกูลสีสวัสดิ์ตระกูล) อุตสาหกรรมสุรา (ตระกูลเตชะไพบูลย์ ตระกูลสารสิน ตระกูลภัทรประสิทธิ์ และตระกูลสิริวัฒนภักดี) อุตสาหกรรมที่ได้รับการคุ้มครองเหล่านี้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และตระกูลผู้เป็นเจ้าของอุตสาหกรรมที่ได้รับการคุ้มครองก็กลายเป็นมหาเศรษฐีเช่นกัน²⁶¹⁷

การบริหารธุรกิจของตระกูลต่างๆ ส่วนใหญ่แล้วมีลักษณะการบริหารโดยคนในครอบครัว ระหว่าง พ.ศ.2500-2540 ถือว่าเป็น “ยุคทองของบริษัทครอบครัว” ลักษณะสำคัญของธุรกิจในยุคนี้ก็คือความเป็น “ธุรกิจกึ่งผูกขาด” ที่ได้รับการปกป้องคุ้มครองจากรัฐเพราะสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในระบบราชการและการเมือง ธุรกิจสำคัญอยู่ในมือคนไม่กี่ตระกูล สามารถเข้าถึงแหล่งทุนคือธนาคารพาณิชย์ได้สะดวก ได้รับเทคโนโลยีสมัยใหม่จากการร่วมทุนกับบริษัทข้ามชาติ เข้าถึง “ค่าเช่า” (สัมปทาน) ในรูปของใบอนุญาตและเงินอุดหนุนจากรัฐบาล และมีที่ดินจำนวนมาก กลุ่มทุนเหล่านี้ได้เปรียบบริษัทต่างชาติซึ่งต้องปฏิบัติตามกรอบของกฎหมายและข้อบังคับต่างๆ เช่น มีกฎหมายควบคุมสัดส่วนการถือหุ้นของบริษัทต่างชาติ และห้ามบริษัทต่างชาติดำเนินธุรกิจหลายประเภทในภาคบริการ ทำให้บริษัทต่างชาติต้องร่วมทุนกับกลุ่มทุนไทยโดยมีอำนาจต่อรองน้อยกว่า กลุ่มทุนไทยจึงมีผลกำไรสูง สามารถขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอื่นๆ อย่างกว้างขวาง เช่น กรณีของ เจริญ สิริวัฒนภักดี มีสายสัมพันธ์กับผู้มาอำนาจในระบบราชการและ

²⁶¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁶¹⁶ นิพนธ์ พัวพงศกร, “การผูกขาดกับระบบทุนนิยม” ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.) รัฐชนทักษิณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คิดด้วยคน, 2547, หน้า 112.

²⁶¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

นักการเมือง จึงมีอิทธิพลต่อนโยบายของรัฐบาลเกี่ยวกับการผลิตและจำหน่ายสุรา เมื่อสะสมทุนได้มากก็ขยายการลงทุนไปสู่ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ การเงิน บันเทิง โรงแรม ฯลฯ กลุ่มทุนบางกลุ่มสามารถขยายการลงทุนไปยังต่างประเทศ ในขณะที่บางกลุ่มสามารถขยายการลงทุนไปสู่อุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าเพื่อส่งออก หรือลงทุนในภาคบริการ โดยมีการสร้างตราสินค้าที่ได้รับการยอมรับในระดับโลก เช่น ตระกูลเจียรวนนท์ แห่งเครือเจริญโภคภัณฑ์ ตระกูลปิยะอุย แห่งเครือโรงแรมดุสิตธานี และสำนักทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์แห่งเครือปูนซีเมนต์ไทย เป็นต้น²⁶¹⁸

อย่างไรก็ตาม ก่อน พ.ศ.2544 ยังไม่มีกลุ่มทุนใดที่สามารถผูกขาดอำนาจทางการเมือง ทำให้กลุ่มทุนต่างๆ สามารถแข่งขันกันเพื่อได้รับสิทธิพิเศษจากรัฐบาลโดยไม่ได้ความได้เปรียบเสียเปรียบกันมากนัก²⁶¹⁹ และเพื่อสร้างอำนาจต่อรองให้สูงขึ้น ได้เกิดการรวมกลุ่มของกลุ่มทุนขึ้นมาอย่างชัดเจน ความเข้มแข็งของกลุ่มทุนแสดงออกผ่านการจัดตั้งองค์กรของทุน ซึ่งทำให้กลุ่มทุนมีอำนาจต่อรองกับรัฐบาลมากขึ้น โดยเฉพาะ **สภาหอการค้าไทย สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย และสมาคมธนาคารไทย** องค์กรเหล่านี้ได้รับการยอมรับจากภาครัฐมาเป็นเวลานาน จึงสามารถเข้าถึงกลไกการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจของรัฐ โดยผ่านคณะกรรมการต่างๆ เช่น คณะกรรมการร่วมภาครัฐและเอกชน (กรอ.) ซึ่งมีนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน

สำหรับกลุ่มทุนในส่วนภูมิภาคนั้น ก็สร้างความสัมพันธ์กับข้าราชการและผู้มีอำนาจทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค กลุ่มทุนในส่วนภูมิภาคมักลงทุนในธุรกิจค้าพืชผลทางเกษตร โรงงานแปรรูปสินค้าเกษตร การประมง การขนส่ง รับเหมาก่อสร้างโดยรับสัมปทานจากรัฐ ตลอดจนธุรกิจผูกขาดหมาย เช่น หวายเป็น เป็นต้น บางคนใช้อิทธิพลในการยึดครองที่ดินสาธารณะ บางคนเป็นเจ้าของที่ใช้สิทธิในการปกป้องธุรกิจและขจัดคู่แข่งทางธุรกิจหรือคู่แข่งทางการเมือง เมื่อระบบการเมืองแบบเลือกตั้งเริ่มมั่นคงคนเหล่านี้จะลงสมัครรับเลือกตั้ง กลายเป็นนักการเมืองท้องถิ่นหรือนักการเมืองระดับชาติ²⁶²⁰

ในกลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ประเทศไทยได้มีการ **เปิดเสรีทางการเงิน** ซึ่งมีผลให้กลุ่มทุนทางเศรษฐกิจบางกลุ่มได้พึ่งพาเงินทุนจากต่างประเทศ รวมทั้งสามารถระดมทุนในตลาดหลักทรัพย์ ธุรกิจครอบครัวจำนวนมากจึงได้พยายามตั้งเป็นบริษัทมหาชน (Public Companies) ส่งผลให้กลุ่มทุนใหม่หรือเศรษฐกิจใหม่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้การขยายตัวอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการขาดแคลนบริการขั้นพื้นฐาน รัฐบาลจึงได้ส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรมพื้นฐานโดยร่วมลงทุนกับภาคเอกชน เช่น ปิโตรเคมี เหล็ก และโรงกลั่นน้ำมัน รวมทั้งท่าเรือและโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจอื่น ๆ นอกจากนี้รัฐบาลยังให้สัมปทานแก่บริษัทเอกชน เช่น การสร้างทางด่วนดอนเมืองโทลเวย์ โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ผลที่ตามมาคือ ทำให้เกิดเศรษฐกิจใหม่ ๆ ขึ้นมาอีกหลายตระกูล เช่น ชินวัตร เบญจรงค์กุล โพธารามิก และ

²⁶¹⁸ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “บทนำ” การต่อสู้ของทุนไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549, หน้า 15-22.

²⁶¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22-23.

²⁶²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 249-250.

เลียวไพร์ตัน เป็นต้น²⁶²¹ โดยที่กลุ่มเศรษฐกิจใหม่เหล่านี้ได้เติบโตขึ้นมาในเวลาอันรวดเร็วเมื่อเทียบกับกลุ่มเศรษฐกิจเก่าในทศวรรษ 2510 และทศวรรษ 2520 ที่ต้องใช้เวลานานในการสะสมทุนและขยายการลงทุน

เมื่อถึงปี พ.ศ.2540 กลุ่มธุรกิจขนาดใหญ่ของไทยมียอดขายรวมกันสูงมาก โดยที่จำนวนบริษัทที่ใหญ่ที่สุด 40 บริษัท มียอดขายรวมเท่ากับ 3,614,353 ล้านบาท หรือเท่ากับร้อยละ 75 ของ GDP โดยที่กลุ่มบริษัทครอบครัวจำนวน 416 บริษัทมียอดขายรวม 2,415,744 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 50.32 ของ GDP) กลุ่มบริษัทในเครือของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ 68 บริษัท มียอดขายรวม 509,682 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 10.62 ของ GDP) และกลุ่มบริษัทที่เป็นรัฐวิสาหกิจมียอดขายรวมกันเท่ากับ 688,927 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 14.35 ของ GDP)²⁶²²

การส่งบุตรหลานไปศึกษาในโรงเรียนและมหาวิทยาลัยชั้นนำที่มีชื่อเสียงระดับโลกในประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้นักธุรกิจหรือนายทุนหลายตระกูลตระกูลประสบความสำเร็จในการเสริมสร้างสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม โดยที่ความนิยมที่มีต่อการศึกษาในประเทศสหรัฐอเมริกาเพิ่มสูงขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ตัวอย่างของตระกูลสำคัญๆ ที่สามารถสร้างหรือรักษาความเป็นชนชั้นนำโดยอาศัยการศึกษาในมหาวิทยาลัยชั้นนำในต่างประเทศเป็นส่วนประกอบหนึ่ง ได้แก่ ตระกูลสุขุม ตระกูลลำซำ ตระกูลนิมมานเหมินท์ ตระกูลสารสิน ตระกูลจาติกวณิช ตระกูลจิราธิวัฒน์ ตระกูลกวรรณสูตร ตระกูลเพ็ญชาติ เป็นต้น²⁶²³

ตระกูลสุขุม ได้ส่งบุตรหลานไปศึกษาที่อังกฤษและสหรัฐอเมริกาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ต่อมาในช่วงสงครามโลกครั้งแรก เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ได้ส่งบุตรไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษ เช่น ประสบ สุขุม (ต่อมาเป็นหลวงพิศาลสุขุมวิท) ใช้ชีวิตการศึกษาส่วนใหญ่ในต่างประเทศ ตั้งแต่อายุ 11 ปี ที่ประเทศอังกฤษ ประสบ สุขุม เข้าศึกษาในโรงเรียนประจำชั้นดี คือ Haileybury College เช่นเดียวกับบรรดาราชนิกุลหลายคนที่มาศึกษาที่นี่เช่นกัน เพื่อเตรียมตัวเข้ามหาวิทยาลัยชื่อดังหรือโรงเรียนทหาร ประสบ สุขุม เดินทางไปศึกษาในสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ.2460 ในเวลานั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์กำลังทรงศึกษาวิชาการแพทย์ที่ Harvard University พระองค์จึงกลายเป็นศูนย์รวม และทรงดูแลนักเรียนไทยกลุ่มนี้อย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงหาโรงเรียนที่ดีให้กับนักเรียนไทย ประสบ สุขุม ได้เข้าเรียน Philips Exeter Academy ซึ่งเป็นโรงเรียนชั้นดี เป็นบันไดนำเขาไปสู่การศึกษาระดับปริญญาตรีที่ MIT และจากนั้นสมาชิกตระกูลสุขุม ก็เข้าศึกษาที่โรงเรียนแห่งนี้อีกหลายคน มีบางคนไปเรียนที่ The Gunnery ก็ถือว่าเป็นโรงเรียนชั้นนำเช่นเดียวกัน ประสบ สุขุม ต่อมา มีบรรดาศักดิ์ พระพิศาลสุขุมวิท มีบทบาทสำคัญต่อราชการไทย สานต่อจากบิดาของเขา โดยเฉพาะการบุกเบิกอุตสาหกรรม การสร้างถนน

²⁶²¹ นิพนธ์ พัวพงศกร, “การผูกขาดกับระบบทุนนิยม” ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.) **รู้ทันทักษิณ**, หน้า 113.

²⁶²² ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 134.

²⁶²³ โปรดดู วิจารณ์ แสงทองคำ, **หาโรงเรียนให้ลูก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พี-เพรส, 2545.

สำหรับรถยนต์ยวณับพันกิโลเมตร ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง ประสบ สุขุม เป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทเจรจากับสหรัฐอเมริกาเพื่อให้ประเทศไทยไม่ใช่ประเทศผู้แพ้สงคราม นอกจากประสบ สุขุมแล้ว น้องชายของเขาคืออีกคนหนึ่งก็เข้าเรียนที่ Philips Exeter Academy ด้วย คือประสาธ สุขุม ซึ่งเป็นบุตรคนที่4ของเจ้าพระยา ยมราช บุตรชายคนนี้ต่อมาเรียนด้านภาพยนตร์ ริเริ่มสร้างภาพยนตร์ไทย และเคยได้รับเลือกเป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดพระนครด้วย บุตรอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยา ยมราช คือหลวงสุขุมน้อยประดิษฐ์ ซึ่งเป็นบุตรคนที่5ของเจ้าพระยา ยมราช เดินทางไปศึกษาต่อสหรัฐตั้งแต่เด็ก โดยเข้าเรียนที่ The Gunnery ส่วน ประสงค์ สุขุม บุตรคนโตของพระพิศาลสุขุมวิท ก็เจริญรอยตามบิดา โดยเข้าเรียนระดับมัธยมที่ Philips Exeter Academy และจบ MBA จาก Harvard University

ตระกูลลำช้า คนแรกในตระกูลลำช้า ที่ได้เข้าเรียน Philips Exeter Academy ประมาณปี พ.ศ.2509 คือ บัณฑูร ลำช้า และต่อมา บัญชา ลำช้า ก็ได้เดินทางไปเรียนในสถาบันเดียวกัน ปรากฏว่าบัญชา ลำช้า กลายเป็นผู้แทนในการคัดเลือกนักเรียนต่างชาติเข้าโรงเรียนแห่งนี้ ซึ่งในจำนวนคนที่ได้รับการคัดเลือกนี้มี เสรณี เพ็ญชาติ หลานชายจอมพลถนอม กิตติขจร รวมอยู่ด้วย เนื่องจากบิดาของเขา คือชำนาญ เพ็ญชาติ เป็นบุตรเขยคนสำคัญของจอมพลถนอม กิตติขจร บางคนที่ได้รับการคัดเลือกเข้าเรียนในโรงเรียนแห่งนี้ เป็นญาติทางภรรยาของบัณฑูร ลำช้า ในปัจจุบันโรงเรียนแห่งนี้ถือเป็นโรงเรียนชั้นนำของสหรัฐและของโลก

ตระกูลสารสิน ผู้เป็นต้นตระกูล คือ เทียนฮี้ สารสิน ได้ไปศึกษาที่สหรัฐอเมริกาโดยได้รับการอุปถัมภ์จากมิชชันนารีอเมริกัน ถือเป็นบุคคลที่มีสายสัมพันธ์กับอเมริกันอย่างแน่นแฟ้น นับเป็นคนไทยคนแรกที่ผ่านมาการศึกษาวิชาแพทย์จากสหรัฐ หลังจากจบการศึกษาในปี พ.ศ.2414 ก็ได้ถวายการรักษาแก่เจ้านายในราชสำนักและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน บุตรของเทียนฮี้ สารสิน คือพจน์ สารสิน ก็ได้เดินทางไปศึกษาที่สหรัฐอเมริกาตั้งแต่อายุได้ 9 ขวบ ก่อนหน้านักเรียนกลุ่มใหญ่ประมาณ 1 ปี โดยเริ่มต้นที่มลรัฐแคลิฟอร์เนีย จากนั้นเขาต้องข้ามประเทศสหรัฐมาอีกฝั่ง เมื่อมาพบกลุ่มนักเรียนไทยที่แมซซาชูเซต ภายใต้การดูแลของสมเด็จพระบรมราชชนกเช่นเดียวกันคนอื่น ๆ ต่อมา พจน์ สารสิน ก็มีโอกาสดำเนินการศึกษาที่ Wilbraham Academy* (ปัจจุบันชื่อ Wilbraham & Monson Academy) วิทยาลัยชั้นนำอีกแห่งหนึ่งซึ่งต่อมากลายเป็นโรงเรียนประจำของบุตรหลานในตระกูลสารสินสืบมาจนถึงทุกวันนี้

เช่นเดียวกับ Boston University ไม่ว่าจะเป็นพงษ์ สารสิน เกา สารสิน และอาสา สารสิน ล้วนเคยศึกษาเล่าเรียนที่โรงเรียนแห่งนี้ทั้งสิ้น

ในกรณีของ พจน์ สารสิน นั้น นอกจากจะศึกษาในสหรัฐอเมริกาแล้ว ยังเรียนวิชากฎหมายในประเทศอังกฤษด้วย เมื่อจบการศึกษาแล้วก็มีบทบาทในราชการและทางการเมืองในฐานะนักการทูตและงานด้านระหว่างประเทศ การที่มีความสัมพันธ์อันดีกับประเทศมหาอำนาจเช่นสหรัฐอเมริกามาตั้งแต่สมัยเทียนฮี้ สารสิน เปิดโอกาสให้พจน์ สารสิน เข้าไปมีบทบาทในเวทีการเมืองระหว่างประเทศ รวมทั้งเคยเป็นนายกรัฐมนตรีในช่วงสั้นๆ ภายหลังการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ด้วยการศึกษาในสถาบันระดับสูงในต่างประเทศเมื่อประกอบกับฐานะทางเศรษฐกิจและการเมืองของตระกูลสารสิน และตระกูลฝ่ายภริยา (คือท่านผู้หญิงสิริ สารสิน สกุลเดิมคือ โชติกเสถียร) ทำให้ตระกูลสารสิน เป็นตระกูลสำคัญของไทยที่

มีบทบาทต่อเนื่องในระบบราชการ การเมือง และธุรกิจอย่างสมดุลครบเท่าทุกวันนี้ กล่าวคือ พงษ์ สารสิน บุตรชายคนโตของพจน์ สารสิน นั้น หลังจากผ่านการการศึกษาที่ Wilbraham (ประมาณปี พ.ศ.2490) และ Boston University แล้ว ก็มีบทบาทสำคัญในการสร้างรากฐานธุรกิจ โดยเฉพาะการร่วมทุนกับบริษัทยักษ์ใหญ่สหรัฐ บุกเบิกธุรกิจน้ำอัดลม CocaCola ก่อนจะเข้าสู่การเมืองจนมีตำแหน่งเป็นรองนายกรัฐมนตรี บุตรชายคนที่สอง คือ **เภา สารสิน** เข้าเรียนระดับมัธยมที่ Wilbraham เช่นเดียวกัน แต่เขาจบปริญญาตรีด้านวิทยาศาสตร์ สาขาเคมี จากมหาวิทยาลัยจอห์นส์ ฮอปกินส์ (John Hopkin University) ได้รับปริญญาโททางอาชีวศึกษา จากมหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา ด้านครอบครัว สมรสกับท่านผู้หญิงถิภา สารสิน (สกุลเดิม สุจริตกุล) นางสนองพระโอษฐ์ เภา สารสิน ได้เข้ารับราชการตำรวจ ใต้เท้าจบถึงระดับอธิบดีกรมตำรวจ จากนั้นก็มีบทบาทในภาคธุรกิจร่วมกับกลุ่มธุรกิจขนาดใหญ่ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มตระกูลลำช้า และตระกูลเจียรวนนท์ (เครือเจริญโภคภัณฑ์ หรือ ซีพี) นอกจากนี้ยังเข้าสู่การเมืองในสมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน โดยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยและรองนายกรัฐมนตรี บุตรชายคนหนึ่งของเภา สารสิน สมรสกับเพชรพริ้ง สารสิน ซึ่งเป็นบุตรสาวของพลเอกแสวง เสนาณรงค์กับท่านผู้หญิงนวลผ่อง เสนาณรงค์ (นามเดิม หม่อมหลวงนวลผ่อง สนิทวงศ์)²⁶²⁴

สำหรับบุตรคนที่สามของ พจน์ สารสิน คือ **บัณฑิต บุญยะปานะ** ใช้นามสกุลตามพี่สาวของพจน์ สารสิน เนื่องจากถูกขอไปเป็นบุตรบุญธรรม เป็นคนเดียวที่ไม่จบการศึกษาระดับมัธยมจาก Wilbraham เพราะไปศึกษาที่ Dulwich College ในประเทศอังกฤษ จากนั้นก็เข้าไปเรียนที่ Boston university สหรัฐอเมริกา ก่อนจะเข้าสู่หน่วยงานราชการคือกระทรวงการคลัง และได้เป็นปลัดกระทรวงในที่สุด ส่วนบุตรชายที่คนที่ดี คือ **อาสา สารสิน** ผ่านการศึกษาจาก Dulwich College แล้วข้ามฟากไปเรียนที่ Wilbraham จากนั้นก็เข้า Boston University เมื่อจบการศึกษาแล้วได้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ อาสา สารสิน สมรสกับ ท่านผู้หญิงสุจิตคุณ สารสิน (นามสกุลเดิม กิตติยากร) ธิดาของหม่อมเจ้าจรูญกิตติคุณ กิตติยากร กับหม่อมราชวงศ์วิจิตรโสม ชยางกูร เขากลายเป็นคนหนุ่มที่เติบโตในตำแหน่งอย่างรวดเร็วจนได้ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศ ใน พ.ศ.2535 ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศในสมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน และในระหว่าง พ.ศ.2543-2555 ดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง บุตรหลานของชนชั้นนำไทยอื่นๆ ที่เป็นกลุ่มทุนสำคัญอีกหลายคนก็ผ่านการศึกษาจาก Wilbraham เช่น ภิรมย์ภักดี อติเรกสาร ทัพพะรังสี บุญ-หลง ฯลฯ

ตระกูลนิมมานเหมินท์ แม้ว่าจะมิได้ตั้งถิ่นฐานและทำธุรกิจในกรุงเทพฯ แต่บุตรหลานในตระกูลนิมมานเหมินท์ ก็ผ่านการศึกษาในสถาบันการศึกษาชั้นนำของโลกเช่นกัน ต้นตระกูลนิมมานเหมินท์ คือ หลวงอนุสารสุนทร (สุนธีร์ ชูติมา ซึ่งมีบทบาทในการส่งสินค้าทองถิ่นภาคเหนือมากรุงเทพฯ และนำสินค้า

²⁶²⁴ ท่านผู้หญิงนวลผ่อง เสนาณรงค์ ทำงานรับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในตำแหน่งผู้อำนวยการกองหารายได้ สภาอากาศไทย ช่วยเหลืองานด้านอื่นๆ ของสภาอากาศไทย อาทิ เป็นกรรมการวางแผนและพัฒนา และกรรมการจัดการทรัพย์สิน

สมัยใหม่จากร้านฝรั่งในกรุงเทพฯ ไปขายให้ชนชั้นนำทางเหนือในสมัยรัชกาลที่ 5 ธุรกิจสำคัญอีกแขนงหนึ่งก็คือการปล่อยเงินกู้ จากนั้นขยายกิจการไปสู่การสร้างตลาด และอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว เนื่องจากสังคมภาคเหนือที่แวดล้อมด้วยการค้า การทำป่าไม้ ซึ่งมีชาวตะวันตกเป็นตัวละครสำคัญในยุคอาณานิคม หลวงอนุสารฯ จึงเป็นคนที่สนใจความก้าวหน้าของตะวันตก และส่งเสริมลูกหลานมีการศึกษาที่ดี โดยเฉพาะการใช้ภาษาอังกฤษ บุษของธารินทร์ และศิริรินทร์ คือ กิ นิมมานเหมินท์ เป็นบุตรชายของพี่สาวของหลวงอนุสารสุนทร ไปเรียนที่โรงเรียน อัสสัมชัญ กรุงเทพฯ เพื่อให้ใช้ภาษาอังกฤษติดต่อชาวต่างชาติได้ดี จากนั้นเขาแต่งงานกับบุตรสาวคนโตของหลวงอนุสารสุนทร คนรุ่นต่อมาของตระกูลนิมมานเหมินท์ ที่เป็นบุตรชายของ กิ นิมมานเหมินท์ ล้วนผ่านการศึกษาในต่างประเทศทั้งสิ้น กล่าวคือ ไกรสิทธิ์ นิมมานเหมินท์ บุตรชายคนโต จบการศึกษา MBA จาก Harvard University คนแรกของไทย ทำงานราชการอยู่ช่วงสั้นๆ ต่อมารับช่วงกิจการของบิดาที่เชียงใหม่ พิสุทธิ นิมมานเหมินท์ จบจาก LSE (London School of Economics and Political Science) ประเทศอังกฤษเติบโตในราชการเป็นอย่างดี จนได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าธนาคารแห่งประเทศไทย ส่วน อัน นิมมานเหมินท์ จบการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์ จาก Harvard University คนแรกของไทย เป็นอาจารย์สอนวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ที่เชี่ยวชาญเรื่องสถาปัตยกรรมไทย

ธารินทร์ นิมมานเหมินท์ และศิริรินทร์ นิมมานเหมินท์ บุตรชายทั้งสองของไกรสิทธิ์ นิมมานเหมินท์ เรียนระดับมัธยมเพื่อวางรากฐานภาษาอังกฤษที่ Woodstock School โรงเรียนประจำชั้นยอดที่อินเดีย จากนั้นก็ข้ามไปเรียนที่สหรัฐอเมริกาที่โรงเรียนประจำที่มีชื่อเสียงมากแห่งหนึ่งคือ The Choate (ปัจจุบันชื่อ Choate Rosemary Hall) ต่อมาธารินทร์ นิมมานเหมินท์ จบปริญญาตรีจาก Harvard University และ MBA ,Stanford University ส่วนศิริรินทร์ นิมมานเหมินท์ จบปริญญาตรีจาก Chicago University ก่อนมาเรียน MBA ,Stanford University หลังจบการศึกษา ธารินทร์นิมมานเหมินท์ เคยทำงานธนาคารสหรัฐในฟิลิปปินส์ ส่วนศิริรินทร์ เคยทำงานบริษัทค้าหุ้ในญี่ปุ่น ก่อนจะเติบโตในหน้าที่การงานในประเทศไทย

แม้แต่โรงเรียนชั้นนำ ที่ตระกูลเคนเนดี และบุซ ส่งลูกหลานมาเรียน คือ Philips Academy (Andover) ก็มีบุตรหลานของชนชั้นนำไทยเข้าเรียนหลายคน เช่น ปิยะ จักกะภากร อดีตผู้อำนวยการสำนักข่าวกรอง และ ประพาส จักกะภากร อดีตปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม บุตรทั้งสองของหลวงบรรณกรโกวิท ข้าราชการระดับสูงกระทรวงการคลัง และผู้ก่อตั้งคนหนึ่งของธนาคารกรุงเทพ จำกัด เปรมชัย กรรณสูต ผู้จัดการใหญ่กลุ่มอิตัลไทย ทายาทของนายแพทย์ชัยยุทธ กรรณสูต ผู้ก่อตั้ง เป็นศิษย์เก่าอีกคนหนึ่งที่สำคัญของ Philips Academy (Andover) ในราวปี 2510

ส่วนลูกชายคนเดียวของ **ประภาส จักกะภากร** คือ ปิ่น จักกะภากร ก็ผ่านโรงเรียนชั้นนำ ในสหรัฐอเมริกา คือ The Hotchkiss School ซึ่งเป็นโรงเรียนของอดีตประธานบริษัทฟอร์ด เช่นเดียวกับ บุตรชายทั้งสองของเกษมและชัชวีร์ จาติกวณิช (สกุลเดิม ลำข้า) โดยเกษม จาติกวณิช เองเริ่มไปเรียนที่ฮอว์กิง แล้วจบปริญญาตรีด้านวิศวกรรมศาสตร์จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และจบปริญญาโทที่มหาวิทยาลัยยูทาห์ ส่วน วสันต์ จาติกวณิช บุตรชาย เข้าเรียน The Hotchkiss School ในช่วงปี พ.ศ.

2415-2518 โดยเป็นรุ่นพี่ของ จุตินันท์ ภิรมย์ภักดี ทายาทคนหนึ่งของบุญรอดบริวเวอรี่ ซึ่งเข้าเรียนหลังจาก วสันต์ จาคีภวณิก 1 ปี และในเวลาต่อมา จุตินันท์ ภิรมย์ภักดี จบการศึกษาระดับปริญญาตรีและโททาง เศรษฐศาสตร์จากมหาวิทยาลัยบอสตัน (Boston University)

ศักดิ์ทิพย์ ไกรฤกษ์ บุตรชายของ**ขุนเพิ่ม ไกรฤกษ์** (อดีตผู้อำนวยการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์) ผ่านการศึกษาที่ Webb School of California และจบปริญญาตรีมหาวิทยาลัยบอสตัน แล้วรับราชการกระทรวงต่างประเทศ ได้เป็นเอกอัครราชทูต เป็นอธิบดีกรมต่างๆ และรองปลัดกระทรวงการต่างประเทศ ดำรงตำแหน่งกรรมการของรัฐวิสาหกิจรวม 14 แห่ง และเป็นรัฐมนตรีในหลายรัฐบาล²⁶²⁵ Webb School of California ได้รับความนิยมนักเรียนชาวไทยในยุคต่อๆ มา เห็นได้จาก เกริกชัย เจริญรัชตภาคย์ และ สงกรานต์ อิศระ ทายาทนักธุรกิจชั้นนำของไทยก็ผ่านโรงเรียนนี้เช่นกัน

สำหรับกลุ่มผู้บริหารรุ่นใหม่ในเครือธนาคารกรุงเทพที่ก้าวหน้าในตำแหน่งระดับสูงเพียงวัย 30 ปีต้นๆ ล้วนผ่านศึกษาในสถาบันมีชื่อเสียงในสหรัฐอเมริกา เช่น ชนิดา โสภณพานิช บุตรสาวคนโตของ ชัย โสภณพานิช เรียนที่ Oregon Episcopal School เป็นโรงเรียนประจำที่Portland มลรัฐ Oregon เป็นพื้นฐานให้ก้าวไปเรียนระดับอุดมศึกษาในสถาบันมีชื่อ Rochester Institute of technology และ MIT ส่วน ปิยะ ชอโศตถิกุล เรียนชั้นมัธยมที่ Suffield Academy ซึ่งเป็นโรงเรียนมัธยมชื่อดังอีกแห่งหนึ่งในหลายแห่งของมลรัฐ Connecticut เป็นบันไดไปเรียนที่ Massachusetts Institute of Technology (MIT) สถาบันเดียวกับชาติศิริ โสภณพานิช และยังได้ทุนธนาคารกรุงเทพไปศึกษาต่อในระดับปริญญาโทสาขาบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด (Harvard University)

นักธุรกิจรุ่นใหม่ทายาทคนสำคัญของ **ธนินทร์ เจียรวนนท์** ก็ได้รับการศึกษาระดับสูงในสหรัฐอเมริกา แม้ว่าธนินทร์ เจียรวนนท์ จะเรียนหนังสือมาไม่มาก แต่ประสบการณ์ของเขาทำให้ศึกษาเรียนรู้จากตะวันตกผสมผสานกับตะวันออก จนสามารถสร้างเครือข่ายธุรกิจเครือเจริญโภคภัณฑ์ให้เติบโตโดยใช้เวลาเพียง 30 ปี มีกิจการครอบคลุมในภูมิภาคเอเชีย ธนินทร์ เจียรวนนท์ ให้ความสำคัญกับสหรัฐอเมริกาในฐานะที่จุดประกายใหม่ให้กับธุรกิจอาหาร เขาศึกษาและร่วมทุนกับ Arber Acer จากสหรัฐอเมริกา **ศุภชัย เจียรวนนท์** ลูกชายคนสำคัญที่มีบทบาทมากในธุรกิจใหม่ของซีพี เข้าโรงเรียนชั้นนำในสหรัฐถึง 2 โรงเรียนก่อนจะเข้าศึกษาที่Boston University ได้แก่ The Shipley School และ Dwight-Englewood School ศุภชัย เจียรวนนท์ บุตรชายคนที่สอง หลังจากจบการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา ก็ทำงานในบริษัทที่ซีพีร่วมทุนในสหรัฐ ก่อนจะมาเมืองไทย ได้ริเริ่มในการสร้างธุรกิจใหม่ของเครือเจริญโภคภัณฑ์ นั่นคือบริษัท เทเลคอมเอเชีย ผู้ให้บริการโทรศัพท์พื้นฐานที่เป็นเอกชนรายแรกและใหญ่ที่สุดของประเทศไทย

กรณี **บุญชัย เบญจรงค์กุล** แห่งกลุ่มยูคอมและ DTAC ซึ่งเป็นทายาทคนโตของตระกูลที่เติบโตจากการขายอุปกรณ์สื่อสารของยักษ์ใหญ่โทรคมนาคมของสหรัฐ Motorola inc. ในช่วงปลายสงครามเวียดนาม บิดาของเขาภายใต้การช่วยเหลือของผู้บริหาร Motorola ทำให้เขาเข้าเรียนโรงเรียนรัฐบาลที่ Barrington

²⁶²⁵ เครือข่ายข้อมูลการเมืองไทย. “ข้อมูลบุคคล: นาย ศักดิ์ทิพย์ ไกรฤกษ์” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

http://www.tpd.in.th/person/dscper_ge.php?id=004368&politicianID= (1 สิงหาคม 2556)

High School (ปกติโรงเรียนรัฐบาลสหรัฐไม่ค่อยรับนักเรียนต่างชาติ) ในเมืองเดียวกับที่สำนักงานใหญ่ Motorola ตั้งอยู่ จากนั้นน้องๆ ก็เจริญรอยตาม ส่วนกรณีทศ จิราธิวัฒน์ บุตรชายคนแรกของสัมฤทธิ์ จิราธิวัฒน์ ผู้นำรุ่นที่สองของตระกูลผู้สร้างเครือเซ็นทรัลขนาดใหญ่ ก็ถูกส่งไปเรียนมัธยมที่สหรัฐอเมริกา เช่นกัน²⁶²⁶

นอกจากการศึกษาระดับสูงในต่างประเทศแล้ว **การแต่งงานกับสมาชิกของตระกูลชนชั้นนำก็มีความสำคัญต่อสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของตระกูล** ทำให้ตระกูลธุรกิจขนาดใหญ่หลายตระกูลมีฐานะมั่นคงและเป็นที่ยอมรับเข้าสู่สังคมของชนชั้นสูง ซึ่งทำให้มีเครือข่ายทางสังคมเชื่อมโยงกับสมาชิกของชนชั้นสูงและชนชั้นนำทางทางเมือง ซึ่งเอื้อให้ทำธุรกิจได้สะดวกยิ่งขึ้น แต่เดิมนั้นคนในตระกูลผู้ดีเก่ามักจะแต่งงานกับผู้ดีเก่าด้วยกัน ต่อมาก็เริ่มมีคนในตระกูลผู้ดีเก่าแต่งงานกับสมาชิกของตระกูลชาวจีนชั้นนำ เช่น ภริมย์ภักดี จาติกวณิช ล้ำค่า ฯลฯ ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา สมาชิกของนายทุนจีนรุ่นใหม่เริ่มแต่งงานกับสมาชิกของตระกูลผู้ดีเก่า เช่น บุตรชายของตระกูลจิราธิวัฒน์ เจ้าของธุรกิจห้างสรรพสินค้าชั้นนำที่มั่งคั่งสมรสกับสตรีในราชสกุลกิติยากร ส่วนบุตรชายที่เป็นทายาทของตระกูลโสมณพานิช เจ้าของธนาคารกรุงเทพ สมรสกับบุตรสาวของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่²⁶²⁷

การสร้างเครือข่ายของคนชั้นนำยังอาศัยการเข้าเรียนในหลักสูตรพิเศษต่างๆ ทั้งของรัฐและเอกชน เช่น หลักสูตรวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร (วปอ. เกิดขึ้นใน พ.ศ.) หลักสูตรผู้บริหารกระบวนการยุติธรรมระดับสูง (บ.ย.ส.) ของสำนักงานศาลยุติธรรม หลักสูตรการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักบริหารระดับสูง (ปปร.) ของสถาบันพระปกเกล้า หลักสูตรผู้บริหารระดับสูงสถาบันวิทยาการตลาดทุน (วตท.) ของตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย หลักสูตรผู้บริหารระดับสูงด้านการค้าและการพาณิชย์ (TEPCoT) ของหอการค้าไทย และหลักสูตรการพัฒนาการเมืองและการเลือกตั้งระดับสูง (พตส.) ของสถาบันพัฒนาการเมืองและการเลือกตั้ง คณะกรรมการการเลือกตั้ง เป็นต้น หลักสูตรเหล่านี้เป็นช่องทางเผยแพร่หรือผลักดันแนวคิดและผลประโยชน์ต่างๆ ของกลุ่มชนชั้นนำ และทำให้ผู้เข้าศึกษาในหลักสูตรเหล่านี้รวมทั้งการจัดกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันทั้งในระหว่างเรียนด้วยกันและหลังจากจบการศึกษาแล้ว มีโอกาสและสามารถรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายในรูปแบบต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการร่วมมือกันในทางเศรษฐกิจและการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครือข่ายบุคคลสำคัญในวงราชการ ทหาร นักการเมือง และนักธุรกิจระดับนำของสังคม อันทำให้โครงสร้างอำนาจมีการกระจุกตัวและจำกัดอยู่มกลุ่มชนชั้นนำมากขึ้นไปอีก โครงสร้างอำนาจเช่นนี้ทำให้การแข่งขันลดลง แต่เอื้อต่อการใช้อิทธิพลโดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวที่ไม่เป็นไปตามหลักธรรมาภิบาล ปราศจากความโปร่งใส ยากแก่การตรวจสอบ ถ่วงดุล และการให้ความเป็นธรรมกับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เครือข่ายที่เกิดขึ้นจากหลักสูตรเหล่านี้มีความสำคัญมากเพราะกระบวนการตัดสินใจต่างๆ มักกระทำผ่านกระบวนการหรือการเจรจาที่ไม่เป็นทางการ ขณะที่สถาบันที่สร้างขึ้นอย่าง

²⁶²⁶ โปรดดูรายละเอียดใน วิรัตน์ แสงทองคำ, **หาโรงเรียนให้ลูก**, และวิรัตน์ แสงทองคำ, นักเรียนสหราชอาณาจักร. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://viratts.wordpress.com/2009/09/12/usstudent/> (1 ตุลาคม 2556)

²⁶²⁷ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 307.

เป็นทางการเพื่อจัดการให้กระบวนการตัดสินใจเป็นไปตามหลักการของระบบการปกครองสมัยใหม่ ทำหน้าที่เป็นเพียงตรายางรับรองการตัดสินใจที่เกิดขึ้นภายนอกสถาบันนั้นๆ ดังนั้น บุคคลในตระกูลนายทุนหรือนักธุรกิจที่สำคัญจึงเข้าศึกษาในหลักสูตรเหล่านี้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ เช่น จิราธิวัฒน์ เจียรวนนท์ ปราสาททองโอสถ ชินวัตร กรรณสูต เตชะไพฑูริย์ ฯลฯ²⁶²⁸

โครงสร้างการเมืองก็มีผลให้นักธุรกิจหรือนายทุนหลายตระกูลประสบความสำเร็จ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์²⁶²⁹ วิเคราะห์ไว้ว่า **การเติบโตของธุรกิจไทยส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในยุครัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์** ซึ่งวางอยู่บนการประนีประนอมและการต่อรองระหว่างกลุ่มพลังอำนาจต่างๆ ตลอดเวลา จนเกิดดุลยภาพและเสถียรภาพทางการเมืองระดับหนึ่ง ที่สำคัญสำหรับการรักษาดุลอำนาจนี้คือการที่สถาบันทหาร ซึ่งถูกลดบทบาทและฐานะในระบอบประชาธิปไตยมาตั้งแต่เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 แม้จะสามารถกลับมายึดอำนาจรัฐได้อีกในปี พ.ศ.2519 แต่การเติบโตของกลุ่มพลังต่างๆ รวมทั้งกลุ่มทุนและชนชั้นกลางทำให้ทหารไม่สามารถสถาปนาอำนาจเผด็จการหรือระบบอำนาจนิยมขึ้นมาได้ จำเป็นต้องยอมรับระบบรัฐสภาและการเลือกตั้ง หรือยอมรับในการมีส่วนร่วมของนักการเมืองพลเรือน การสถาปนาอำนาจน่าจึงเป็นการประสานกันของอำนาจหลายฝ่าย กล่าวคือ ระบบราชการและกองทัพ โดยการนำของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ที่ได้แบ่งปันอำนาจบางส่วนให้แก่ธุรกิจ ซึ่งเห็นได้จากการตั้ง “คณะกรรมการร่วมภาครัฐและเอกชน” (กรอ.) และการเปิดให้กลุ่มองค์กรเอกชนนอกกระบวนการราชการมีโอกาสแสดงความเห็นเชิงนโยบายได้มากขึ้น ทั้งนี้รวมไปถึงกลุ่มองค์กรนักพัฒนาเอกชนและประชาชนทั่วไปด้วย แม้จะยังมีขอบเขตจำกัดอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็เป็นการเปิดพื้นที่และยอมรับการมีส่วนร่วมร่วมทางการเมืองของพลเมืองมากขึ้น

เห็นได้ชัดว่าภายใต้ระบบการเลือกตั้งทั่วไป สถาบันทหารจำเป็นต้องแบ่งอำนาจส่วนหนึ่งให้แก่พรรคการเมืองที่อิงอยู่กับประชาชน นำไปสู่การจัดตั้งรัฐบาลที่เป็นแบบผสมของพรรคการเมืองหลายพรรค โดยที่ทุกพรรคมียกตำแหน่งนายกรัฐมนตรีให้แก่ผู้นำกองทัพโดยคณะ แต่จัดสรรปันส่วนอำนาจในรัฐบาลนี้ให้แก่ทุกพรรค ซึ่งทำให้มีการปรับเปลี่ยนคณะรัฐมนตรีบ่อยครั้ง ระบบของอำนาจที่ต้องประสานกันระหว่างหลายฝ่ายนี้จึงเรียกกันว่า “ระบอบประชาธิปไตยครึ่งใบ”

นายกรัฐมนตรีพลเอกเปรม ติณสูลานนท์เป็นตัวแทนกองทัพที่มีบารมีสูง ด้วยการส่งเสริมและสนับสนุนข้าราชการทหารระดับสูงให้ได้ตำแหน่งทางการเมือง โดยให้นายทหารที่ไว้ใจได้เป็นรัฐมนตรีกระทรวงสำคัญๆ เช่น กระทรวงกลาโหม และกระทรวงการต่างประเทศ มีนายทหารจำนวนมากได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกวุฒิสภา นอกจากนี้ยังมีนายทหารจำนวนหนึ่งได้เคลื่อนไหวทางการเมืองโดยการจัดตั้ง

²⁶²⁸ นวลน้อย ตีรรัตน์, "เครือข่ายผู้บริหารระดับสูง ผ่านเครือข่ายทางการศึกษาพิเศษ" ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 110-141.

²⁶²⁹ ไพโรจน์ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **จากประชาธิปไตยครึ่งใบสู่การเมืองไพร่-อำมาตย์**, เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

กลุ่ม เช่น “กลุ่มทหารประชาธิปไตย”²⁶³⁰ และ “กลุ่มยังเติร์ก” เป็นต้น กลุ่มจัดตั้งของทหารเหล่านี้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองให้แก่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ แม้ว่าในภายหลังบางคนจะได้รวมกลุ่มกันเพื่อพยายามยึดอำนาจไว้เสียเองในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2524 เนื่องจากไม่พอใจที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ มีแนวความคิดต่างจากกลุ่ม “ทหารหนุ่ม” ในแง่ที่มีได้ต่อต้านระบบทุนนิยมและกลุ่มนายทุน กลับประนีประนอมและร่วมมือกับนักธุรกิจนายทุน โดยแต่งตั้งให้นายทหารและนักธุรกิจบางคนได้เป็นรัฐมนตรีการรัฐประหารครั้งนี้ล้มเหลว ในที่สุดบรรดานายทหารบางส่วนที่ยังคงสนับสนุนพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ก็ได้จัดตั้งพรรคการเมือง หรือเข้าไปร่วมกับพรรคการเมืองเก่า ทำให้มีฐานอำนาจทางการเมืองในรัฐสภาที่คำจูนรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นเวลานาน

ในการบริหารและดำเนินนโยบายรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ยังต้องอาศัยพึ่งพาการทำงานของระบบราชการเดิมค่อนข้างมาก จึงทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างระบบราชการกับพรรคการเมืองหรือนักการเมืองบ่อยครั้ง โดยเฉพาะกองทัพกับพรรคการเมือง ซึ่งเป็นอีกมูลเหตุหนึ่งของการปรับคณะรัฐมนตรีหลายครั้ง ขณะเดียวกันการสร้างฐานอำนาจในระบบราชการโดยเฉพาะทหารก็ก่อให้เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวกมากขึ้น จะเห็นได้ว่านายทหารชั้นผู้ใหญ่พยายามสร้างกลุ่มอุปถัมภ์เพื่อเป็นฐานอำนาจของตน ขณะที่กลุ่ม “ทหารหนุ่ม” ได้เลือกใช้ “รุ่น”²⁶³¹ เป็นฐานอำนาจแทนการอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของนายทหารชั้นผู้ใหญ่เพียงอย่างเดียว²⁶³²

²⁶³⁰ “ทหารประชาธิปไตย” ส่วนใหญ่มาจาก กอ.รมน. และทหารเสนานิการ พวกเขาได้คิดยุทธศาสตร์ในการต่อต้านคอมมิวนิสต์โดยได้รับความคิดเห็นจากอดีตสมาชิก พ.ค.ท. เช่น ประเสริฐ ทรัพย์สุนทร มีแนวคิดที่ว่าปัญหาคอมมิวนิสต์เกิดจากระบบทุนนิยม เพราะ “ระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม...ทำให้กลุ่มเศรษฐกิจบางกลุ่มมีโอกาสและสามารถใช้สิทธิพลผูกขาดเศรษฐกิจได้ อันเป็นผลทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในสังคม และความยากไร้ทางวัตถุในหมู่ประชาชน และมีส่วนก่อให้เกิดเงื่อนไขสงคราม” อ้างใน คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 353-354.

²⁶³¹ ได้แก่ รุ่น 7 ที่ประกอบด้วยพันเอกมนูญ รูปขจร พันเอกพัลลภ ปิ่นมณี ฯลฯ “คณะทหารหนุ่ม” หรือ “Young Turks” เป็นกลุ่มนายทหารระดับกลางจำนวนประมาณ 90 คน ที่รวมกลุ่มกันในทศวรรษ 2510 มีความสำคัญทางการเมืองเพราะคุมกองกำลังและอาวุธ นายพลที่แก่งแย่งอำนาจกันต้องพึ่งพานายทหารระดับกลางเหล่านี้ ทหารหนุ่มส่วนใหญ่จบโรงเรียนทหารที่สหรัฐอเมริกาและเคยไปรบในสงครามเวียดนาม รังเกียจทั้งคอมมิวนิสต์และระบบทุนนิยม ให้ความสำคัญแก่ชาวนาในฐานะ “กระดูกสันหลังของชาติ” มีความเชื่อว่าคอมมิวนิสต์ขยายอิทธิพลเนื่องจากพวกนายทุนเอาเปรียบจนเกินไป นายทุนนี้เองที่ทำลายชาติและสถาบันหลัก และสร้างความทุกข์ยากแก่คนในชาติ กลุ่มทหารหนุ่มไม่เชื่อมั่นในระบบอุปถัมภ์เพราะพวกนักธุรกิจสามารถกำกับการเลือกตั้งได้ ขณะเดียวกันก็เชื่อมั่นว่ากองทัพมีสิทธิและหน้าที่ในการกุมอำนาจรัฐเพื่อจัดการปัญหาความแตกแยกในสังคม และมีความวิตกต่อสภาพการณ์ที่กองทัพตกต่ำลงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 และวิเคราะห์ว่าสาเหตุเกิดจากนายพลและนักธุรกิจร่วมมือกันฉ้อราษฎร์บังหลวง เนื่องจากคณะทหารหนุ่มคุมกองกำลังที่กรุงเทพฯ จึงมีบทบาทสำคัญในความสำเร็จของการรัฐประหารสองครั้ง ใน พ.ศ.2519 และ พ.ศ.2520 อ้างใน คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 353.

²⁶³² การใช้ “รุ่น ” เป็นเครื่องมือในการต่อรองทางการเมืองเกิดขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ. 2516 แต่อย่างไรก็ตาม การสร้าง “รุ่น” ขึ้นมาต่อรองก็ไม่ได้หมายความว่าใช้ได้มีประสิทธิภาพ เพราะภายใน “รุ่น” เองก็มีความแตกต่างและแตกแยกกันมา

จะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่าจะมีการเคลื่อนไหวทางการเมืองของหลายฝ่ายเพื่อปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจให้ฝ่ายตนได้อำนาจสูงสุด จนมีการช่วงชิงและต่อรองอำนาจกันอย่างเข้มข้น แต่รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ก็อำนวยความสะดวกสภาพทางการเมืองระดับหนึ่ง โดยสงวนอำนาจบางส่วนไว้ในมือของทหารในกองทัพ ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้กลุ่มทุนทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดได้มีโอกาสร่วมกำหนด และได้ประโยชน์จากนโยบายและโครงการต่างๆ ของรัฐบาล เคียงข้างไปกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของนักพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่เชื่อมต่อกับชาวบ้านในชนบททั่วประเทศ

ท่ามกลางความพยายามในการสถาปนาเสถียรภาพทางการเมืองที่ต้องแบ่งสรรอำนาจให้แก่หลายฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจ พรรคการเมืองที่ผ่านมาจากการเลือกตั้ง ตลอดจนการควบคุมกองทัพไม่ให้เคลื่อนไหวทำร้ายอำนาจ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ต้องเผชิญกับปัญหานานัปการ ทางออกสำคัญที่ช่วยให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ ก็คือการส่งเสริมและขยายบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งทำให้รัฐบาลมีฐานอำนาจที่มั่นคงและมีความชอบธรรมไปพร้อมกัน

มิติที่สำคัญได้แก่การเสริมสร้างบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในการพัฒนาชนบท ซึ่งเป็นการปรับเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนา “ชนบท” จนแตกต่างจากเดิมที่มุ่งทำการพัฒนาเพื่อหยุดยั้งการเคลื่อนไหวของชาวนาและพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การปรับเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาชนบทนี้ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวบ้านในชนบทอย่างไพศาล (ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) พร้อมกันนั้นการส่งเสริมบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในการพัฒนาชนบทก็ทำให้ระบบราชการเข้ามามีบทบาทโดยตรงในการดำเนินงานตามโครงการในพระราชดำริ

บทบาทของพระมหากษัตริย์ในการพัฒนาชนบทได้รับการตอกย้ำผ่านสื่อต่างๆ เพิ่มมากขึ้น ตลอดเวลานับตั้งแต่รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์เป็นต้นมา ทำให้สถานะภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์สูงส่งขึ้นเรื่อย ๆ และทำให้ทุกฝ่ายในสังคมไทยสำนึกว่าสังคมไทยจะเป็นเช่นไรขึ้นอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ มิติด้านการเมืองที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ได้แก่ การสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับกลุ่มนักธุรกิจ การเสริมสร้างบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในการพัฒนาชนบท ทำให้เกิดการเชื่อมต่อและขยายเครือข่ายของกลุ่มธุรกิจการเกษตรกับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแนบแน่นมากขึ้น และการเชื่อมต่อระหว่างนายกรัฐมนตรี พลเอกเปรม ติณสูลานนท์กับกลุ่มธุรกิจ ก็ได้ทำให้เกิดการเชื่อมต่อผ่านไปยังสถาบันพระมหากษัตริย์จนกลายเป็น “เครือข่ายของชนชั้นนำ” ซึ่งการเชื่อมต่อนี้ทำให้นักธุรกิจถูกรวมเข้ามาอยู่ในระบบเกียรติยศของสถาบันพระมหากษัตริย์ด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2534 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนา

ตั้งแต่ศึกษาในโรงเรียนทหารแล้ว ประเด็นที่น่าจะศึกษาต่อก็คือ กลุ่มย่อย (faction) ในแต่ละรุ่นว่าได้ทำให้เกิดการเชื่อมต่อข้ามรุ่นในรูปแบบใดบ้าง เช่น การสังกัดเหล่า เป็นต้น

“เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่สรรเสริญยิ่งดิเรกคุณาภรณ์”²⁶³³ ซึ่งเป็นระบบเกียรติยศที่ดึงดูดนักธุรกิจจำนวนมากเข้ามาอยู่ในโครงสร้างของระบบเกียรติยศนี้

มิติทางการเมืองอีกด้านหนึ่ง ได้แก่ การขยายอิทธิพลของ “เครือข่ายของชนชั้นนำ” เข้ามากำกับระบบการศึกษาระดับอุดมศึกษา ดังจะพบว่านับจากสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์เป็นต้นมา ประธานและกรรมการสภามหาวิทยาลัยต่าง ๆ มักเป็นบุคคลที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะผู้ที่ดำรงตำแหน่งองคมนตรี ทำให้มหาวิทยาลัยบางแห่งมีบทบาทในโครงการตามพระราชดำริอย่างแข็งขัน และนโยบายส่งเสริมศิลปะและวัฒนธรรมของมหาวิทยาลัยต่างๆ ก็มุ่งรักษาหรือสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ มากกว่าจะส่งเสริมให้เกิดการปรับตัวทางสังคมและวัฒนธรรมเพื่อตอบสนองต่อกระแสโลกาภิวัตน์

สำหรับกลุ่มทุนใหม่ที่สามารถเข้าไปอยู่ใน “เครือข่ายของชนชั้นนำ” เมื่อประสบความสำเร็จในการทำให้สังคมรับรู้ว่ามีค่าความจงรักภักดีอย่างสูงต่อสถาบันพระมหากษัตริย์และได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ทำให้มีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้น สามารถดำเนินธุรกิจที่ทำกำไรอย่างสูงโดยปราศจากการต่อต้านจากคนในสังคม พร้อมกันนั้นก็ได้รับความเกรงใจจากข้าราชการและ

²⁶³³ เหตุผลในการประกาศพระราชบัญญัติฉบับนี้ คือ “โดยที่ปรากฏว่าได้มีบุคคลซึ่งกระทำความดีความชอบอันเป็นประโยชน์แก่ประเทศ ศาสนา และประชาชนมากขึ้นเป็นลำดับ เท่าที่ปฏิบัติมาแล้ว รัฐบาลได้ตอบสนองของคณาจารย์ความดี ด้วยการขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สองตระกูล คือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก และเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎไทย แต่เพื่อให้เกิดความเหมาะสมยิ่งขึ้น จึงเห็นสมควรสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลใหม่โดยเฉพาะ สำหรับพระราชทานเป็นบำเหน็จความดีความชอบแก่บุคคลที่ทำประโยชน์ดังกล่าวเป็นการเฉพาะ” โปรดดู ศูนย์ทนายความทั่วไทย. พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่สรรเสริญยิ่งดิเรกคุณาภรณ์. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: www.thailandlawyercenter.com. (15 พฤศจิกายน 2556)

บัญชีแสดงจำนวนมูลค่าของทรัพย์สินที่เสนอขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

(บัญชีที่ 1 ท้ายพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. 2538)

ลำดับ มูลค่าของทรัพย์สิน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่เสนอขอพระราชทาน

ชั้นที่ 7 100,000 บาท ขึ้นไป	เหรียญเงินดิเรกคุณาภรณ์ (ร. จ. ภ.)
ชั้นที่ 6 200,000 บาท ขึ้นไป	เหรียญทองดิเรกคุณาภรณ์ (ร. ท. ภ.)
ชั้นที่ 5 500,000 บาท ขึ้นไป	เบญจมาดิเรกคุณาภรณ์ (บ. ภ.)
ชั้นที่ 4 1,500,000 บาท ขึ้นไป	จตุตถดิเรกคุณาภรณ์ (จ. ภ.)
ชั้นที่ 3 6,000,000 บาท ขึ้นไป	ตติยดิเรกคุณาภรณ์ (ต. ภ.)
ชั้นที่ 2 14,000,000 บาท ขึ้นไป	ทุติยดิเรกคุณาภรณ์ (ท. ภ.)
ชั้นที่ 1 30,000,000 บาท ขึ้นไป	ปฐมดิเรกคุณาภรณ์ (ป. ภ.)

นักการเมืองมากขึ้นด้วย คนกลุ่มนี้จึงเป็น “ชนชั้นกลางระดับสูง” ที่มีสถานภาพเป็นชนชั้นนำในสังคมไทยตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 ตราบจนถึงปัจจุบัน²⁶³⁴

การขยายตัวของชนชั้นกลางและวัฒนธรรมใหม่

วรวิทย์ เจริญเลิศ ได้ให้คำอธิบายพัฒนาการของชนชั้นกลางในสังคมไทยว่า ในอดีตหมายถึงคนที่มีอาชีพค้าขาย โดยเฉพาะคนจีนอพยพ ประกอบด้วยพ่อค้ารายใหญ่และรายย่อย แต่เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยม การที่ภาคบริการเติบโตอย่างรวดเร็ว ทำให้แรงงานในภาคบริการเติบโตไปด้วย และไม่ได้สังกัดอยู่ในชนชั้นกรรมมาชีพโดยตรง เพราะไม่ได้เป็นผู้ผลิตมูลค่า และไม่ได้เป็นนายทุนเจ้าของปัจจัยการผลิต หรือเรียกได้ว่าแรงงานกินเงินเดือนหรือแรงงานคอปกขาว ดังนั้น ชนชั้นกลางจึงประกอบด้วยผู้ประกอบการรายย่อย พ่อค้ารายย่อย อาชีพอิสระ ปัญญาชน ข้าราชการ พนักงานวิสาหกิจ และบริษัทห้างร้าน มีพื้นฐานรายได้และความมั่นคงในการทำงาน อาจเรียกได้ว่าพวกนายทุนน้อยที่มีความแตกต่างทางอุดมการณ์ทางการเมืองอาจเป็นพวกหัวรุนแรง ซ้ายจัด ชาตินิยม หรือแม้แต่เทคโนแครต (technocrats) ซึ่งบทบาททางการเมืองของพวกเขาอาจเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทุนนิยมได้²⁶³⁵

หากพิจารณาเชิงประวัติศาสตร์ ก็พบว่า “ชนชั้นกลางไทย” เริ่มเกิดขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาการค้าเสรีกับชาติตะวันตก ซึ่งกลุ่มชนชั้นกลางกลุ่มนี้ได้มีส่วนร่วมผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี.พ.ศ.๒๔๗๕ ต่อมาเมื่อกลุ่มคนจีนที่มีอาชีพค้าขายได้ตัดสินใจอยู่ในสังคมไทยเพราะกลับประเทศจีนไม่ได้ ทำให้เกิดการขยายตัวของชนชั้นกลาง ซึ่งกลายเป็นพลังในการสนับสนุนการต่อต้านระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโดยรัฐและการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

เมื่อการพัฒนาเศรษฐกิจเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ก็ได้สร้างกลุ่มชนชั้นกลางรุ่นใหม่ขึ้นมาอีกระลอกหนึ่ง ซึ่งเป็นคนชั้นกลางอีกลักษณะหนึ่งที่แตกต่างไปจากสองระลอกแรก โดยผ่านการศึกษาระดับใหม่ โดยในสมัยยุคพัฒนาได้มีนโยบายขยายการศึกษาขนานใหญ่ทั้งในภาคบังคับในระดับสูง โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษาที่มุ่งผลิตคนให้ได้ทั้งปริมาณและคุณภาพที่สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจ มีเป้าหมายเพื่อสร้างคนให้เข้ามาเป็นกลไกในระบบราชการ และขยายตัวสู่การสร้างคนเพื่อรองรับธุรกิจเอกชน ซึ่งผลจากการขยายการศึกษาในระดับต่างๆ ได้ทำให้ทั่วประเทศมีผู้อ่านออกเขียนได้ถึงร้อยละ 70.8 ในปี พ.ศ.2503 และยังพบว่าในระดับมหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ.2504 มีนักศึกษาถึง 15,000 คนที่กำลังศึกษา

²⁶³⁴ โปรดดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *จากประชาธิปไตยครึ่งใบสู่การเมืองไพร่-อำมาตย์*.

²⁶³⁵ นาริวรรณ กลิ่นรัตน์, “การมีส่วนร่วมทางการเมืองของชนชั้นกลางไทยในกระแสโลกาภิวัตน์” ภาควิชา รัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ศึกษารายการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2550, หน้า 2-4.

อยู่ในมหาวิทยาลัย 5 แห่งทั่วประเทศ ได้แก่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยศิลปากร²⁶³⁶

นอกจากนั้น การขยายการศึกษายังมีอยู่อย่างต่อเนื่อง เช่น ปี พ.ศ. 2507 ก่อตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. 2509 ก่อตั้งมหาวิทยาลัยขอนแก่น พ.ศ. 2511 ก่อตั้งมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และ พ.ศ. 2513 ก่อตั้งมหาวิทยาลัยรามคำแหงเพื่อเป็นตลาดวิชา ที่เปิดรับสมัครนักศึกษาจำนวนนับแสนคน ทำให้ผลิต นักศึกษาในช่วงทศวรรษ 2510 มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมาก จะพบว่าจำนวนนักศึกษาในมหาวิทยาลัยมีอัตราเพิ่มสูงขึ้นจากปี พ.ศ.2503 ที่มีจำนวน 15,000 คนเป็น 55,315 คน ในปี พ.ศ.2513 และ 100,000 คนในปี พ.ศ.2515 และเพิ่มเป็น 110,394 คนในปี พ.ศ.2516 ซึ่งในช่วงปี พ.ศ.2513-2516 มีอัตราเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 100 ในช่วงเวลาเพียง 4 ปีเท่านั้น²⁶³⁷

รัฐบาลได้ใช้งบประมาณเพื่อการขยายการศึกษาแห่งชาตินี้เป็นจำนวนมากกว่า 15% ของงบประมาณในแต่ละปี โดยรัฐบาลได้อนุมัติให้มีการขยายสถาบันการศึกษาในระดับสูงเพิ่มขึ้นในปี 2507 ทำให้จากเดิมที่มีมหาวิทยาลัยอยู่เพียง 5 แห่ง วิทยาลัยครู 10 แห่ง ก็ได้ขยายเพิ่มขึ้นเป็นมหาวิทยาลัย 15 แห่ง วิทยาลัยครูทั่วประเทศ 36 แห่ง ในปี พ.ศ.2515 และมีการเปิดวิทยาลัยอาชีวศึกษาขึ้นจำนวนมาก²⁶³⁸

ในบริบทที่เศรษฐกิจเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ความต้องการกำลังคนในภาคเอกชนเพิ่มสูงขึ้น ในขณะเดียวกันกระแสเรียกร้องให้พัฒนา “สังคม” นอกเหนือจากการพัฒนาเศรษฐกิจก็ดำเนินไปอย่างเข้มข้น งบประมาณด้านการศึกษาจึงเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังปรากฏว่างบประมาณด้านการศึกษาใน พ.ศ.2548 คิดเป็นร้อยละ 25 ของงบประมาณทั้งหมด และในที่สุดงบประมาณด้านการศึกษาที่สูงเป็นอันดับหนึ่งเมื่อเทียบกับงบประมาณของกระทรวงอื่นๆ และมีสถิติว่าใน พ.ศ.2545 มีผู้จบชั้นมัธยมศึกษาขึ้นไปจนถึงปริญญาเอกประมาณ 10 ล้านคน²⁶³⁹

การขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบราชการในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ส่งผลให้ภาคราชการเป็นแหล่งจ้างงานที่สำคัญของผู้ที่สำเร็จการศึกษาระดับมหาวิทยาลัย และการเข้ารับราชการเป็นเป้าหมายที่ผู้คนในสังคมฝากความหวังไว้ แต่เมื่อมาถึงปี พ.ศ.2515 ระบบราชการก็ถึงจุดอิ่มตัว การรับคนเข้ารับราชการมีอัตราลดลง ในขณะที่ภาคธุรกิจเอกชนที่กำลังพัฒนากลับมีความต้องการคนงานประเภทวิชาชีพ ผู้จัดการ ผู้บริหาร นักเทคนิค และนักธุรกิจที่ประกอบอาชีพส่วนตัวอย่างมากมาย

เมื่อพิจารณาจำนวนคนงานวิชาชีพ การบริหารจัดการ และเสมียนในช่วงทศวรรษ 2500-2513 พบว่ามีจำนวนเพิ่มจาก 508,000 คน เป็น 1,332,000 คน²⁶⁴⁰ สัดส่วนที่เพิ่มขึ้นถึง 3 เท่าตัวในช่วง 1

²⁶³⁶ ภัทรมน ขวัญเนียม, “บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทย ก่อน 14 ตุลาคม 2516,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาไทยศึกษา) มหาวิทยาลัยรามคำแหง พ.ศ.2546, หน้า 151.

²⁶³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

²⁶³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

²⁶³⁹ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 330.

²⁶⁴⁰ ภัทรมน ขวัญเนียม, “บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทย ก่อน 14 ตุลาคม 2516,” หน้า 164.

ทศวรรษ อันเป็นการสะท้อนถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น นั่นคือ แหล่งจ้างงานในภาคธุรกิจได้เข้ามาแทนที่ภาคราชการ ซึ่งส่งผลให้เกิดการปรากฏตัวขึ้นของชนชั้นกลางกลุ่มใหม่ที่เป็นคนงานคอปขาวหรือชนชั้นกลางนอกระบบราชการนั่นเอง

คนชั้นกลางกลุ่มหนึ่งที่ขยายตัวขึ้นมากและมีบทบาทสูงในสังคมไทย คือกลุ่มคนที่ได้รับการศึกษาระดับสูงจากยุโรปและสหรัฐอเมริกา ในระหว่าง พ.ศ.2493-2517 มีผู้ได้รับทุนการศึกษาไปศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกาจำนวน 8,000 คน ส่วนใหญ่เป็นทุนจากมูลนิธิฟูลไบรท์ ในจำนวนนี้มี 1,500 คนได้รับปริญญา และกลับมารับราชการในหน่วยงานต่างๆ ของรัฐบาลไทย รวมทั้งเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่างๆ²⁶⁴¹

การขยายตัวของการศึกษาและการที่ผู้จบการศึกษาระดับสูงประกอบอาชีพที่มีรายได้ค่อนข้างสูงในระบบราชการและในธุรกิจสมัยใหม่ดังกล่าวมานี้ ได้ทำให้จำนวนชนชั้นกลางในประเทศไทยเพิ่มขึ้นจาก 174,000 คนใน พ.ศ.2503 เป็นเกือบ 2 ล้านคนในปี พ.ศ.2513²⁶⁴²

การขยายตัวของชนชั้นกลางสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยตรงด้วย ในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2511 ได้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2511 และได้กำหนดให้มีวันเลือกตั้งทั่วไปเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2512 พรรคสหประชาไทยของจอมพลถนอมได้รับเลือกตั้งมากที่สุดเป็นจำนวนถึง 76 ที่นั่ง จากจำนวน 219 ที่นั่ง ในขณะที่พรรคประชาธิปัตย์ได้รับเลือก 57 ที่นั่ง และมีที่ไม่สังกัดพรรคถึง 71 ที่นั่ง นอกนั้นมาจากพรรคการเมืองเล็กๆ 15 ที่นั่ง เมื่อพิจารณาผลการเลือกตั้งปรากฏว่า มีเหล่าชนชั้นกลางได้รับเลือกตั้งเข้ามาเป็นจำนวนมาก ซึ่งจะเห็นได้จากการที่นักธุรกิจการค้าได้รับเลือกตั้งเข้ามาเป็นจำนวนถึงร้อยละ 45.7 และมี ส.ส. ที่เป็นนักวิชาชีพอิสระอย่างเช่น ทนายความ แพทย์ วิศวกร ถึงร้อยละ 19.1 ซึ่งรวมกันได้ถึงเกือบร้อยละ 65 ดังปรากฏตามตาราง โดยบทบาทความสำคัญของกลุ่มชนชั้นกลางเหล่านี้พอจะอนุมานได้จากจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ไม่ได้สังกัดพรรคที่มีจำนวนถึง 71 ที่นั่ง เพื่อให้ได้เสียงข้างมากในสภา พรรคสหประชาไทยจึงต้องดึงเอา ส.ส. เหล่านี้มาเข้าร่วมกับพรรคตนเพื่อจัดตั้งรัฐบาล²⁶⁴³

²⁶⁴¹ Peter F. Bell, "Western Conception of Thai Society: The Politics of American Scholarship," A paper Presented at Thai-European Seminar on Social Change in Contemporary Thailand. University of Amsterdam, 1980 p.9-11.

²⁶⁴² ภัทธมน ขวัญเนียม, "บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทย ก่อน 14 ตุลาคม 2516", หน้า 167.

²⁶⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.

วันที่เลือกตั้ง	จำนวน ส.ส.	นักธุรกิจ	อาชีพอิสระ	ข้าราชการ	เกษตรกร	อื่นๆ
15 พ.ย. 2476	78	19.2	33.3	34.6	10.3	2.6
7 พ.ย. 2480	91	19.8	19.7	53.9	5.5	1.1
12 พ.ย. 2481	91	22	29.7	39.6	7.7	1.1
6 มิ.ย. 2489	96	20.8	20.8	45.8	7.3	5.2
5 ส.ค. 2489	82	11	18.3	62.2	4.9	3.6
29 ม.ค. 2491	99	22.2	31.3	34.4	6.1	6.1
5 มิ.ย. 2492	21	33.3	28.6	23.4	4.8	9.5
26 ก.พ. 2495	123	20.3	39	31.8	3.3	5.7
25 ก.พ. 2500	160	26.3	28.6	31.9	6.9	6.3
5 ธ.ค. 2500	160	27.5	30	29.4	8.1	5
10 ก.พ. 2512	219	45.7	19.1	22	5.5	7.8

ที่มา: ประวัติสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร 2519 และสถิติเปรียบเทียบ รวบรวมโดย งานทะเบียน ประวัติ
สถิติ กองกลาง สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา²⁶⁴⁴

เห็นได้ชัดว่าชนชั้นกลางขยายตัวมากหลังจากมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ พ.ศ.2503 และ
ขยายตัวอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา อาจแบ่งชนชั้นกลางในสังคมไทยออกเป็นหลายระดับ
ดังนี้

ชนชั้นกลางระดับสูง ส่วนใหญ่เป็นคนในตระกูลผู้ดีที่มีทุนมากและจบการศึกษาจากต่างประเทศ
อาจเข้าสู่ระบบราชการและก้าวหน้าในระบบราชการอย่างรวดเร็ว หรืออาจมีหุ้นส่วนในธุรกิจขนาดใหญ่
เช่น ธนาคารพาณิชย์ โรงแรม ห้างสรรพสินค้า และอุตสาหกรรมใหญ่ ๆ บางประเภท ฯลฯ คนในตระกูลชน
ชั้นกลางระดับสูงมักแต่งงานกันระหว่างตระกูลผู้ดีด้วยกัน²⁶⁴⁵

ชนชั้นกลางระดับกลาง ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีนและคนในตระกูลข้าราชการที่มีการศึกษา
สูงทั้งชายและหญิง เนื่องจากครอบครัวมีทุนมากพอที่จะส่งเสียให้เรียนในระดับอุดมศึกษา คนกลุ่มนี้จะ
สามารถที่จะเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยชั้นนำทั้งในและต่างประเทศ จากนั้นก็จะเข้าสู่ระบบราชการ
ภาคอุตสาหกรรม หรือภาคภาคบริการ ซึ่งต่อมาก็จะเลื่อนสถานะขึ้นสู่ระดับผู้บริหารขององค์กร

²⁶⁴⁴ อาชีพ “อิสระ” หมายถึง เอกชนผู้ประกอบการวิชาชีพอย่างเช่นทนายความ แพทย์ วิศวกร ฯลฯ

อาชีพ “ข้าราชการ” รวมข้าราชการประจำ ข้าราชการบำนาญ และครู อาจารย์ที่สังกัดหน่วยงานราชการ

²⁶⁴⁵ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม ,วิเคราะห์ลักษณะการเป็นเจ้าของธุรกิจขนาดใหญ่ในประเทศไทย,เอกสารวิจัย
หมายเลข 14 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

นอกจากนั้นยังมีบางส่วนประกอบอาชีพที่ต้องใช้ศักยภาพส่วนตัวทั้งในระดับที่เป็นเจ้าของธุรกิจและแรงงานฝีมือ เช่น แพทย์ วิศวกร เลขาณูการ นิติกร ทนายความ นักบัญชี พนักงานธนาคาร เป็นต้น

ชนชั้นกลางระดับล่าง ส่วนใหญ่เป็นลูกหลานของชาวไร่ชาวนาและเกษตรกรหลากหลายชาติพันธุ์ที่เข้าสู่ระบบการศึกษาระดับมัธยมและอาชีวศึกษา ซึ่งขยายตัวขึ้นมากในยุคพัฒนาประเทศ อีกส่วนหนึ่งเป็นชาวบ้านชาติพันธุ์ต่างๆ ในชนบทที่ทำการผลิตเชิงพาณิชย์หรือทำการค้าขนาดเล็ก ในช่วงสามทศวรรษแรกของการพัฒนาประเทศ คือระหว่างทศวรรษ 2500-2520 ชนชั้นกลางระดับล่างส่วนใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ และกระจายอยู่ตามเมืองใหญ่ต่าง ๆ ซึ่งต่อมามีชนชั้นกลางระดับล่างกระจายทั่วพื้นที่ประเทศไทย ส่วนคนชนบทจะกลายเป็นชนชั้นกลางระดับล่างมากขึ้นในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา

ชนชั้นกลางในระบบราชการ

คนกลุ่มนี้ขยายตัวมากหลังจากมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งระบบราชการขยายตัวขึ้นมาก ปี พ.ศ. 2502 อันเป็นปีที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ปรับปรุงหน่วยราชการเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมให้ทันสมัยนั้น เป็นปีที่มีการเพิ่มจำนวนข้าราชการอย่างเห็นได้ชัด คือ จาก 14,659 คนในปี พ.ศ. 2501 เป็น 24,525 คนในปี 2502 หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 67.3 นอกจากจำนวนคนจะเพิ่มขึ้นมากแล้ว เงินเดือนของข้าราชการเหล่านี้ก็เพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งจะเห็นว่ายอดเงินเดือนของสำนักนายกรัฐมนตรีเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในปี พ.ศ. 2503 ที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 170.8 ขณะที่ของกระทรวงการคลังในปี พ.ศ. 2502 เพิ่มขึ้นร้อยละ 150 ส่วนยอดรวมนั้นนอกจาก พ.ศ. 2502 ที่เพิ่มร้อยละ 55.6 แล้วในปี พ.ศ. 2505 ก็เพิ่มขึ้นมากเช่นเดียวกัน คือร้อยละ 47.3²⁶⁴⁶

²⁶⁴⁶ กรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง, หน้า 135. ²⁶⁴⁶ อ่างใน อรศรี งามวิทยาพงศ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในการพัฒนาเศรษฐกิจ: การพึ่งพาอาศัยกันหรือการพึ่งพิง ศักยภาพแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509),” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการระหว่างประเทศและการทูต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

จำนวนข้าราชการของกระทรวงต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ.2500-2510

พ.ศ. สังกัด	สำนัก นายทฯ	คลัง	เกษตร	คมนาคม	อุตสาหกรรม	พัฒนา การ	รวม
2500	1,699	3,457	3,850	4,984	517	-	14,507
2501	1,695	3,365	4,004	5,080	515	-	14,659
2502	1,967	9,306	6,454	6,146	652	-	24,525
2503	4,822	9,279	6,153	5,804	661	-	26,719
2504	5,091	9,384	6,716	6,217	692	-	28,154
2505	6,016	9,517	7,051	6,908	702	-	30,194
2506	6,979	9,716	5,590	6,106	357	7,517	36,265
2507	7,953	9,941	6,127	6,980	390	7,814	39,205
2508	8,476	10,128	6,599	7,089	416	8,652	41,363
2509	10,180	10,450	7,884	7,343	446	10,124	46,427
2510	11,686	10,914	9,096	9,652	521	11,463	53,332

ที่มา : กรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง²⁶⁴⁷

การขยายหน่วยราชการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงระหว่างทศวรรษ 2500 ถึง 2520 การศึกษาเรื่อง การขยายตัวของหน่วยงานในระบบราชการไทย : ปัญหา อุปสรรค และแนวโน้ม ของ วรเดช จันทรศร พบว่า มีการขยายตัวของหน่วยงานระดับกรมและกองอย่างมาก ระหว่างพ.ศ.2500-2522 โดยในช่วง พ.ศ. 2500-2512 กรมเพิ่มจาก 90 กรม เป็น 113 กรม ส่วนระดับกองนั้นเพิ่มจาก 550 กองมาเป็น 827 กอง ต่อมาในปี พ.ศ. 2522 จำนวนกรมเพิ่มขึ้นเป็น 131 กรม และกองเพิ่มเป็น 1,268 กอง²⁶⁴⁸

การเข้าสู่ระบบราชการและการเลื่อนตำแหน่งในระบบราชการของไทยขึ้นอยู่ระบบอุปถัมภ์ของ “ผู้ใหญ่” เป็นอย่างมาก แม้ว่าการใช้เส้นสายในระบบราชการไทยมีมาแต่โบราณ แต่ระบบราชการในอดีตมีขนาดเล็ก การขยายตัวของระบบราชการและหน่วยงานต่างๆ ที่มีมากขึ้นมานั้น ทำให้ระบบอุปถัมภ์ ขยายตัวไปในพื้นที่ห่างไกลของสังคมไทยได้กว้างขวางกว่าเดิมมาก ในเขตพาณิชย์กรรมของเมืองแต่ละ

²⁶⁴⁷ อ้างใน อรศรี งามวิทยาพงศ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในการพัฒนาเศรษฐกิจ: การพึ่งพาอาศัยกันหรือการพึ่งพิง ศึกษากรณีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509)”, หน้า 133-134.

²⁶⁴⁸ วรเดช จันทรศร, การขยายตัวของหน่วยงานในระบบราชการไทย : ปัญหา อุปสรรค และแนวโน้ม, รายงานเสนอในการ สัมมนาเรื่อง Thailand in the 1980's Significant Issues, Problems and Prospects, จัดโดยสมาคมนักวิจัยมหาวิทยาลัย ไทย 10-11 ธันวาคม 2522.

เมืองก็เช่นเดียวกัน พ่อค้าที่ดำเนินการค้าในระดับต่างๆ ก็ต้องเข้าพึ่งพิงข้าราชการในเขตเมืองนั้นๆ ข้าราชการก็พึ่งพิงและใช้ระบบอุปถัมภ์กับพ่อค้าทั้งหลาย ในเขตเมืองใหญ่เช่นกรุงเทพฯ

การศึกษาที่น่าสนใจของ จเด็จ อินสว่าง ใน พ.ศ.2517-2518 ได้ใช้แบบสอบถามกับประชากรจำนวน 900 คน ซึ่งทั้งหมดพ่อค้าจีนในระดับต่างๆ ที่มีสัญชาติจีน หรือเคยมีสัญชาติจีนในกรุงเทพฯ บริเวณลาดพร้าว บางพลัด บางโพ และปทุมวัน และมีลักษณะเป็นชนชั้นกลาง คนเหล่านี้มักจะมีการพบปะกันอยู่เสมอ กลุ่มพ่อค้าเหล่านี้เห็นรัฐบาลเป็น “เจ้านาย” ถ้าไม่เป็นอุปสรรคจริงๆ แล้วคนกลุ่มนี้จะไม่เข้าไปยุ่งกับรัฐบาลหรือข้าราชการ แต่เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับรัฐบาลหรือข้าราชการก็จะใช้เส้นสายในระบบอุปถัมภ์ เพื่อให้ได้รับความสะดวก²⁶⁴⁹ จะเห็นได้ว่าระบบอุปถัมภ์ในสังคมทุนนิยมมีลักษณะของความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์มากขึ้น คุณธรรมของระบบอุปถัมภ์ที่จรรโลงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญกับผู้ย่อย เช่น ความกตัญญู ความซื่อสัตย์ ความจงรักภักดีของผู้ย่อยต่อผู้ใหญ่ และความเมตตากรุณาของผู้ใหญ่ต่อผู้ย่อยมีพลังน้อยลงมาก ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในสังคมทุนนิยมจึงไม่มีลักษณะรอบด้านและถาวรเหมือนดังระบบอุปถัมภ์ในอดีต นับตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ระบบอุปถัมภ์ยังมีลักษณะของความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์มากขึ้น แต่ยังมีบางด้านที่ยังคงเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เช่น เป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างผู้ที่มีทรัพยากรมากกว่ากับผู้ที่มีทรัพยากรน้อยกว่า โดยไม่มีเสรีภาพในการแลกเปลี่ยน แต่ก็จำเป็นต้องแลกเปลี่ยนกันเพราะยังจะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในบางเรื่องต่อไปในอนาคต เป็นต้น

ชนชั้นกลางนอกระบบราชการ

คนกลุ่มสำคัญกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่เป็นชนชั้นกลางนอกระบบราชการได้แก่ **พ่อค้าคนกลาง** พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงการผลิตก็ได้ทำให้เกิดความเข้มแข็งในกลุ่มพ่อค้าคนกลาง ซึ่งมีทั้งคนกลุ่มใหม่ และพ่อค้าคนกลางกลุ่มเดิมที่เคยเป็นพ่อค้าคนกลางมาก่อนแล้วในช่วงก่อนหน้านี้ พ่อค้าคนกลางทำหน้าที่เป็นตัวกลางเชื่อมต่อระหว่างผู้ผลิตกับตลาด เกษตรกรต้องอาศัยพ่อค้าคนกลางเหล่านี้เป็นผู้รับซื้อผลผลิต และจัดการส่งไปยังตลาด พ่อค้าพืชไร่จึงกลายเป็นกลไกสำคัญยิ่งในเศรษฐกิจชนบท ซึ่งพ่อค้าคนกลางจะมีทั้งพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าใหญ่ของอำเภอหรือจังหวัด

กำไรของพ่อค้าคนกลางมาจากการเก็บกักสินค้าไว้ขาย ซึ่งจะต้องมีความสามารถในการดูคุณภาพสินค้า และสามารถเก็งราคาสินค้าที่ขึ้นลงในตลาด กำไรของพ่อค้าคนกลางจะมากหรือน้อยจึงขึ้นอยู่กับความแม่นยำในการเก็งราคาสินค้าที่ตนซื้อขาย ไม่ได้ขึ้นอยู่กับอำนาจผูกขาดเหนือเกษตรกร เว้นแต่ในบางกรณี เช่น ยางพารา²⁶⁵⁰

²⁶⁴⁹ จเด็จ อินสว่าง, “กลุ่มอิทธิพลและกลุ่มผลประโยชน์ชาวจีนกับการพัฒนาระบบประชาธิปไตยในเมืองไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518, หน้า 99.

²⁶⁵⁰ อัมมาร์ สยามวาลา, เกษตรกรกับคนกลาง” ใน 60 ปีเศรษฐกิจไทย 60 ปี เศรษฐศาสตร์ ธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊กส์, 2551, หน้า 99-102.

การซื้อขายยางพาราจากชาวบ้าน ปรากฏว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ขายให้แก่พ่อค้าคนเดียวกันเป็นประจำ เพราะการซื้อขายยางต้องอาศัยความไว้วางใจ เนื่องจากชาวสวนยางจะทราบคุณภาพยางของตนว่าให้น้ำกรดยางดีผสมลงไปหรือไม่ แต่พ่อค้าจะไม่ทราบ (จะทราบคุณภาพของยางก็ต่อเมื่อเข้าโรงงานรมควันแล้วเท่านั้น) หากเป็นพ่อค้าที่ไม่รู้จักกันก็จะสันนิษฐานไว้ก่อนว่าคุณภาพยางไม่ดี และให้ราคาต่ำ ชาวสวนยางที่โยกย้ายไปขายให้คนอื่นจะเสียผลประโยชน์ ทำให้พ่อค้าที่มีอำนาจผูกขาดเหนือเกษตรกรมากกว่าสินค้าที่ไม่มีปัญหาเรื่องคุณภาพ²⁶⁵¹

ในตลาดที่มีการแข่งขันสูงและการขนส่งสินค้าทำได้สะดวกและมีค่าใช้จ่ายต่ำ นอกจากกำไรจะมาจากความสามารถในการเก็งราคาในตลาดแล้ว พ่อค้าคนกลางจะต้องแข่งขันกันมากในการรับซื้อ ซึ่งทำให้อัตรากำไรได้น้อย หรือมีกำไรไม่มาก แต่หากเป็นในกรณีตรงกันข้าม พ่อค้าคนกลางที่ผูกขาดได้สำเร็จก็จะได้กำไรมาก ซึ่งชนิดของสินค้าที่ต่างกันและการลงทุนสร้างโรงงานแปรรูป เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พ่อค้าคนกลางมีโอกาสผูกขาดต่างกัน เช่น กรณีของข้าว โรงสีขนาดใหญ่ใช้ทุนเพียง 3-4 ล้านบาท โรงงานอัดเม็ดมันสำปะหลังใช้ทุนน้อยกว่า 2 ล้านบาท โรงงานรมควันยางพาราใช้ทุนประมาณ 300,00 บาท ต่างจากโรงงานน้ำตาลที่ต้องใช้ทุน 200 ล้านบาทขึ้นไป และโรงงานสับปะรดกระป๋องใช้ทุน 30 ล้านบาทขึ้นไป (ตัวเลขในปลายทศวรรษ 2510) โรงงานน้ำตาลและโรงงานสับปะรดกระป๋องจึงต้องประสานงานใกล้ชิดกับเกษตรกร เพื่อให้ได้ผลผลิตมาป้อนโรงงานอย่างเพียงพอ เช่น โรงงานน้ำตาลจะใช้วิธีทำสัญญาผูกมัดชาวไร่ไว้ล่วงหน้า โดยจะไม่รับซื้ออ้อยจากชาวไร่ที่ไม่ได้เซ็นสัญญาไว้ก่อน และจะใช้ระบบ “หัวหน้าโควต้า” ในการจัดการให้เกษตรกรทำตามสัญญา ซึ่งหัวหน้าโควต้ามักเป็นชาวไร่อ้อยขนาดใหญ่ที่จะทำหน้าที่ติดต่อกับเกษตรกรแทนโรงงานน้ำตาล โดยจะมีการตกลงราคากันหลังจากชาวไร่อ้อยได้ลงมือปลูกอ้อยไปแล้ว ทำให้โรงงานน้ำตาลสามารถถ่วงราคารับซื้อ ดังนั้น ชาวไร่อ้อยขนาดใหญ่จึงรวมตัวกันเป็นสมาคมเพื่อสร้างอำนาจต่อรอง แต่โรงงานก็สร้างอำนาจต่อรองด้วยการให้สินเชื่อแก่ชาวไร่อ้อยซึ่งชาวไร่อ้อยจะไม่มีโอกาสคัดกรองโรงงาน เนื่องจากชาวไร่อ้อยต้องขายอ้อยให้โรงงานน้ำตาลโดยไม่มีทางเลือกอื่น ต่างจากกรณีสับปะรดซึ่งชาวไร่สับปะรดสามารถขายสับปะรดแก่พ่อค้าทั่วไป การทำโรงงานสับปะรดจึงมีความเสี่ยงค่อนข้างมาก บางโรงงานต้องหันไปทำผลิตภัณฑ์กระป๋องจากผักและผลไม้อื่นๆ ควบคู่กันไป ยางโรงงานก็ลงทุนทำไร่สับปะรดเอง²⁶⁵²

การวิเคราะห์ของ อัมมาร์ สยามวาลา แสดงว่าพ่อค้าคนกลางที่ซื้อขายสินค้าบางประเภทได้กำไรไม่สูงมาก เช่น กรณีพ่อค้าคนกลางที่ซื้อขายข้าว ข้าวโพด มันสำปะหลัง และปอแก้ว ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญในระบบเศรษฐกิจไทย หากปรากฏว่าพ่อค้าคนใดได้กำไรสูงก็จะมีพ่อค้าอื่นมาแข่งขันรับซื้อจากเกษตรกร และในความเป็นจริงก็ปรากฏว่าเกษตรกรจะเลือกขายสินค้าเหล่านี้แก่คนกลางหลายๆ คน รวมทั้งขายแก่พ่อค้านอกท้องถิ่น ผู้ที่ได้กำไรมากจึงมิใช่พ่อค้าคนกลาง แต่เป็นพ่อค้าส่งออกทรายใหญ่ อย่างไรก็ตาม การที่สินค้า

²⁶⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

²⁶⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-110.

เกษตรหลายชนิดเป็นสินค้าสำหรับส่งออก ทำให้ราคาสินค้าผันผวนตามราคาในตลาดโลก คนกลางจึงพยายามกดราคารับซื้อสินค้าให้ต่ำที่สุดและอาศัยความสามารถในการเก็งกำไร โดยเลือกขายสินค้าในจังหวะที่ราคาในตลาดโลกสูงขึ้น ทำให้พ่อค้าส่งออกต้องรับซื้อในราคาที่สูงขึ้น กระนั้นก็ตาม พ่อค้าคนกลางจำนวนไม่น้อยยรวมทั้งเจ้าของโรงสีก็เสี่ยงต่อการขาดทุนจากการเก็งกำไรที่ผิดพลาด²⁶⁵³ พ่อค้าคนกลางจึงเป็นกลุ่มคนที่ยังขาดความมั่นคงอยู่มาก ต้องปรับตัวและติดตามข้อมูลข่าวสารต่างๆ อย่างใกล้ชิดตลอดเวลา

ในภาคอีสาน มีผลการวิจัยที่บ่งชี้ชัดเจนว่าเกษตรกรขายสินค้าให้พ่อค้าหลายราย สะท้อนให้เห็นว่าพ่อค้าคนกลางในภาคอีสานมีโอกาสผูกขาดน้อย เพราะมันสำปะหลัง ปอแก้ว ข้าว ข้าวโพด เป็นสินค้าที่เกษตรกรสามารถโยกย้ายได้ง่าย จึงสามารถเลือกขายให้พ่อค้าหลายราย การวิจัยของ ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ พบว่าในกรณีปอแก้ว เกษตรกรจะขายปอแก้วให้พ่อค้าใหญ่ในเมืองเป็นสัดส่วน 1 ใน 3 และขายให้พ่อค้าท้องถิ่นหรือพ่อค้าที่เป็นคนในละแวกเดียวกันสัดส่วนเท่าๆ กัน คือ ร้อยละ 31.7 แต่จะขายให้โรงงานอัดปอแก้วร้อยละ 27.2 และขายให้โรงงานทอกระสอบหรือตัวแทนร้อยละ 7.7 ส่วนเกษตรกรผู้ปลูกมันสำปะหลังนั้นจะขายให้พ่อค้าใหญ่ในเมืองเป็นสัดส่วนร้อยละ 75.33 อีกร้อยละ 24.67 ของมันสำปะหลังที่เกษตรกรผลิตได้จะขายให้แก่พ่อค้าท้องถิ่น²⁶⁵⁴

อย่างไรก็ตาม การที่ชาวบ้านจะตัดสินใจขายให้แก่พ่อค้ากลุ่มใดนั้น นอกจากเหตุผลทางด้านราคาแล้ว ยังขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้ากับชาวบ้านอีกด้วย พ่อค้าพีชไรในภาคอีสานจะใช้ระบบอุปถัมภ์เพื่อที่จะผูกชาวบ้านที่ปลูกพืชไร่ให้ขายสินค้าให้ตนเป็นประจำ ซึ่งนอกจากจะลดความเสี่ยงแล้วยังส่งผลทำให้พ่อค้าพีชไรจำนวนไม่น้อยในภาคอีสานสามารถเล่นการเมืองหรือเป็นหัวคะแนนให้แก่นักการเมืองได้ ด้านหนึ่งการเล่นการเมืองของพ่อค้าพีชไรก็เป็นการสร้างสายสัมพันธ์เชื่อมต่อระหว่างชาวบ้านกับโลกภายนอกที่กว้างขวางมากกว่าเดิม และอีกด้านหนึ่ง ก็ได้ทำให้เกิดคนกลุ่มใหม่ที่สามารถสร้างอิทธิพลมากขึ้นจนบางคนสามารถก้าวเข้าสู่การเป็น “เจ้าพ่อ” ในท้องถิ่น ซึ่งเจ้าพ่อบางคนก็เข้ามาเล่นการเมืองระดับชาติจนตนเองหรือสมาชิกในตระกูลได้เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหรือรัฐมนตรี

ชนชั้นกลางระดับกลางทั่วไปในสังคมไทย

ชนชั้นกลางระดับกลางส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีนที่มีการศึกษาสูงทั้งชายและหญิง เนื่องจากครอบครัวมีทุนมากพอที่จะส่งเสียให้เรียนในระดับอุดมศึกษาก่อนชนชั้นอื่นๆ คนเหล่านี้จะเข้าสู่ระบบราชการ และภาคอุตสาหกรรมหรือภาคบริการ ทั้งในระดับที่เป็นเจ้าของธุรกิจและแรงงานมีฝีมือ เช่น แพทย์ วิศวกร เลขาการ นิติกร ทนายความ นักบัญชี พนักงานธนาคาร เป็นต้น โดยส่วนหนึ่งจะเข้าไปเป็นพนักงานรัฐวิสาหกิจ ซึ่งได้รับเงินเดือนและบำเหน็จตอบแทนสูงกว่าข้าราชการมาก และเมื่อมีการก่อสร้าง

²⁶⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-126.

²⁶⁵⁴ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544), หน้า 254.

และพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานหรือสิ่งอำนวยความสะดวกเพิ่มขึ้น ก็ยังมีการจ้างงานในรัฐวิสาหกิจและในหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพิ่มมากขึ้น

นับตั้งแต่มีการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมา ชนชั้นกลางระดับกลางขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ณรงค์ เพชรประเสริฐได้ศึกษา “คนปกคอกเสื้อขาว” และได้แบ่งไว้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้²⁶⁵⁵

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มพนักงานหรือแรงงานรับค่าจ้างเงินเดือน เช่น พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานธนาคารและสถาบันการเงินต่างๆ สถาปนิก หนายความ แพทย์ อาจารย์ ฯลฯ ซึ่งเพิ่มขึ้นจากจำนวน 1.63 ล้านคนในปี 2503 เป็น 2.6 ล้านคนในปี 2513 หรือกล่าวได้ว่าในช่วง 10 ปีเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 59

กลุ่มที่สอง ได้แก่ นักบริหารระดับต่างๆ จำนวนของนักบริหารระดับต่างๆ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ จำนวนนักบริหารที่เป็นลูกจ้าง จากเดิมมีจำนวนประมาณ 13,600 คนในปี พ.ศ. 2503 เพิ่มขึ้นเป็น 232,300 คนในปี พ.ศ.2513 หรือเพิ่มขึ้นกว่า 16 เท่าตัว แต่ถ้าหากจะรวมเอานักบริหารและนักจัดการที่เป็นเจ้าของธุรกิจเองด้วย ในปี พ.ศ.2503 มีประมาณ 26,200 คน แต่ในปี พ.ศ.2513 เพิ่มขึ้นเป็น 246,600 คนหรือเพิ่มขึ้นกว่า 8 เท่าตัว

กลุ่มที่สาม ได้แก่พนักงานระดับกลาง หรืออาจจะเรียกว่าลูกจ้างแรงงานคอปกขาวประเภทพนักงานขายสินค้าได้เพิ่มขึ้นจากจำนวน 52,100 คนในปี พ.ศ. 2503 เป็น 107,100 คนในปี พ.ศ.2513 หรือเพิ่มขึ้นกว่าเท่าตัว พนักงานบริการเพิ่มจาก 166,900 คนในปี พ.ศ.2503 เป็น 297,000 คนในปี พ.ศ. 2513 หรือเพิ่มขึ้นกว่าเท่าตัวเช่นกัน ส่วนคนคอปกขาวที่เป็นลูกจ้างนักวิชาชีพเพิ่มขึ้นจาก 158,200 คนในปี พ.ศ. 2503 เป็น 262,000 คนในปี พ.ศ.2513 หรือเพิ่มขึ้นประมาณ 65.6 เปอร์เซ็นต์ แต่ถ้ารวมคนปกคอกขาวที่ประกอบอาชีพอิสระด้วย ปี พ.ศ.2503 มีจำนวนรวมกัน 173,900 คน ปี พ.ศ.2513 เพิ่มขึ้นเป็น 284,100 คนหรือเพิ่มขึ้นประมาณ 63.4 เปอร์เซ็นต์

ณรงค์ เพชรประเสริฐ ได้ชี้ให้เห็นว่าในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 และ 2 การขยายตัวของระบบทุนนิยมไทยมีผลให้อัตราการเพิ่มของคนคอปกขาวพุ่งสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เมื่อเทียบกับการเพิ่มจำนวนลูกจ้างแรงงานคอปกขาวในอุตสาหกรรมการผลิต ที่เพิ่มจากจำนวน 806,200 คนในปี 2503 เป็น 1,109,000 คนในปี 2513 หรือเพิ่มขึ้นประมาณ 37.7 เปอร์เซ็นต์²⁶⁵⁶

ในทศวรรษ 2530 ชนชั้นกลางระดับล่างและระดับกลางมีรายได้ระหว่าง 15,000 บาทถึง 30,000 บาทต่อเดือน ชนชั้นกลางเหล่านี้เป็นส่วนประกอบประมาณร้อยละ 17-18 ของประชากรในกรุงเทพฯ คือในกรุงเทพฯ แห่งเดียวมีชนชั้นกลางมากกว่า 1,783,000 คน และร้อยละ 57 ของคนจำนวนนี้เมื่อปี พ.ศ.2536 มีบ้านเป็นของตัวเอง ไม่ว่าจะถูกกระตุ้นโดยลัทธิบริโภคนิยม หรือความจำเป็นทางสังคม หรือความเหมาะสมทางธุรกิจ การใช้จ่ายส่วนตัวของคนไทยที่เป็นชนชั้นกลางและชั้นสูงมีความเติบโตอย่างมาก ปี

²⁶⁵⁵ ณรงค์ เพชรประเสริฐ, “คนปกคอกเสื้อขาวในระบบเศรษฐกิจการเมืองไทย (พ.ศ.2475-2535)” วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) 25, กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540, หน้า 72-73.

²⁶⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

2538 การใช้จ่ายของคนไทยหมดไปกับการเดินทางไปต่างประเทศ 80,000 ล้านบาท การศึกษาต่อต่างประเทศ 10,000 ล้านบาท นาฬิกาและเครื่องประดับ 7,000 ล้านบาท²⁶⁵⁷

ในทางการเมือง ชนชั้นกลางนอกระบบราชการได้ส่วนแบ่งของอำนาจการเมืองในระบบรัฐสภาเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ในขณะที่กลุ่มคนที่มีภูมิหลังเป็นชนชั้นกลางในระบบราชการมีบทบาทน้อยลงเรื่อยๆ ส่วนชนชั้นกลางทั่วไปในเมืองที่ไม่ได้เล่นการเมืองนั้น เป็นกลุ่มคนที่มีการศึกษาและเข้าถึงสื่อมวลชนมากที่สุด จึงสามารถสร้างอำนาจต่อรองและสร้างแรงกดดันต่อผู้มีอำนาจในรัฐบาลและระบบราชการได้มาก ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ชนชั้นกลางมีโอกาสเข้าสู่ระบบการเมืองทั้งในส่วนกลางและการเมืองท้องถิ่นโดยผ่านการเลือกตั้งทั้งในระดับจังหวัดและระดับประเทศ เห็นได้ชัดว่านายทุนที่ประสบความสำเร็จในการประกอบธุรกิจในพื้นที่ต่าง ๆ ได้เข้าสู่การเมืองระดับชาติเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

เนื่องจากชนชั้นกลางทั่วไปได้รับการศึกษาในระบบประมาณ 10 ปีขึ้นไป ทำให้ได้รับการหล่อหลอมให้ยอมรับวัฒนธรรมกระแสหลักในสังคมไทย เช่น เห็นว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องถูกต้องดีงาม เชื่อว่าสังคมจะมีระเบียบ มีความสงบสุข และเจริญก้าวหน้าขึ้นได้เมื่อปกครองโดยชนชั้นนำที่เป็นคนดี มีความรู้ความสามารถและคุณธรรมสูง ไม่ทุจริตคอร์รัปชัน ฯลฯ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากวิถีชีวิตของชนชั้นกลางเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในบริบทที่มีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและกระแสโลกาภิวัตน์เข้มข้นขึ้น ชนชั้นกลางจึงสร้างวัฒนธรรมใหม่ๆ ขึ้นมา วัฒนธรรมใหม่ๆ ของชนชั้นกลางที่เกิดขึ้นวางอยู่บนหลักการความเสมอภาคในบางแง่ เช่น ทุกคนที่มีเงินสามารถบริโภคได้ แม้ว่าสินค้าที่บริโภคจะมีคุณภาพและความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่แตกต่างกันอยู่มากก็ตาม ทั้งนี้ สินค้าที่ชนชั้นกลางบริโภคก็มีการผลิตจากโรงงาน (mass production) ที่ทำให้สินค้าจำนวนมากมีลักษณะเหมือนกัน เช่น เสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายสำเร็จรูป เครื่องอุปโภคบริโภคในครัวเรือน ฯลฯ แม้ว่าคุณภาพและความหมายเชิงสัญลักษณ์ของสินค้าจะแตกต่างกันภายใต้เครื่องหมายการค้าที่ต่างกัน แต่การบริโภคสินค้าที่เหมือนๆ กันก็กระจายออกไปกว้างขวาง

การแสวงหาความบันเทิงและความสนใจต่อข้อมูลข่าวสารในชีวิตของชนชั้นกลางสะท้อนให้เห็นได้จากการขยายตัวของนิตยสาร รายการทางโทรทัศน์ นวนิยาย และหนังสือพิมพ์ เฉพาะหนังสือพิมพ์นั้น มีการสำรวจในกลางทศวรรษ 2530 พบว่าผู้ใหญ่จำนวน 2 ใน 3 ที่อาศัยอยู่ในเขตเมือง และอีก 1 ใน 5 ที่อาศัยอยู่ในชนบทอ่านหนังสือพิมพ์รายวัน ส่วนโทรทัศน์นั้น ใน พ.ศ.2523 แทบทุกครัวเรือนในเขตเมืองมีโทรทัศน์ในครอบครอง ส่วนคนชนบทมีโทรทัศน์ราวร้อยละ 33 แต่เมื่อรัฐบาลญี่ปุ่นสนับสนุนเงินให้รัฐบาลขยายไฟฟ้าไปสู่ชนบทเพื่อขยายตลาดเครื่องใช้ไฟฟ้า ก็ปรากฏว่าเมื่อถึง พ.ศ.2538 ครัวเรือนในชนบทร้อยละ 90 มีโทรทัศน์ประจำบ้าน²⁶⁵⁸

สื่อต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นนี้มีบทบาทสูงในชีวิตของชนชั้นกลาง จึงสะท้อนโลกทัศน์ของชนชั้นกลางได้ดี เช่น ชนชั้นกลางสนใจเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในประเทศและต่างประเทศ สถานที่ท่องเที่ยวในและ

²⁶⁵⁷ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกลด์คิมทอง, 2543, หน้า 43-44.

²⁶⁵⁸ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*, หน้า 331-333.

ต่างประเทศ ร้านอาหารที่รับประกันความอร่อย ความบันเทิงที่มาจากการอ่านนวนิยายและละครโทรทัศน์ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์ว่า เนื้อหาของละครโทรทัศน์ส่วนใหญ่เน้นไปที่วิถีชีวิตของชนชั้นกลาง ละครที่ได้รับความนิยมสูงมักมีโครงเรื่องคล้ายๆ กัน เช่น บัณฑิตชนก้าวหน้าในชีวิต ครอบครัวและธุรกิจได้แม้จะมีอุปสรรคมากมาย ครอบครัวชนชั้นกลางร่ำรวยแต่ยังยึดมั่นในจริยธรรม คุณธรรมขณะการใช้อำนาจบาตรใหญ่ การต่อสู้กับระบบพรรคพวกเครือข่ายที่ใช้ความรุนแรงหรือคอร์รัปชัน นอกจากนี้ละครโทรทัศน์ยังแสดงและแบ่งปันรสนิยมด้านแฟชั่นเสื้อผ้า การตกแต่งบ้าน การพุดจา และการวางตัวในสังคมของชนชั้นกลาง²⁶⁵⁹

การที่ชนชั้นกลางต้องการความก้าวหน้าในชีวิต ทำให้สนใจอ่านเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของผู้ที่ได้สร้างตัวจนประสบความสำเร็จในธุรกิจ หรืออ่านนวนิยายและข้อเขียนเกี่ยวกับนวนิยาย เช่น สามก๊ก²⁶⁶⁰ ที่ทำให้รู้ทันคนและเข้าใจกลยุทธ์ในการเอาชนะ ขณะเดียวกันชนชั้นกลางก็เผชิญปัญหาใหม่ๆ ทั้งในการทำงานและในชีวิตส่วนตัวที่ทำให้สนใจประสบการณ์ “จริง” ในชีวิตของคนอื่นเพื่อแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา นอกจากนี้ชนชั้นกลางยังสูญเสียความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเครือข่ายและชุมชนในขณะเดียวกันที่ต้องเผชิญกับความผันผวนหรือความเสี่ยงในการทำธุรกิจ พร้อมๆ กับต้องเผชิญความเสี่ยงที่จะเกิดความขัดแย้งกับผู้ครอบครองหลากหลายฐานะที่รู้จักกันหรือสัมพันธ์กันเพียงผิวเผิน โดยที่แต่ละคนให้ความหมายหรือคุณค่าแก่สิ่งต่างๆ แตกต่างกันไปจึงทำให้ขัดแย้งกันได้ง่าย

ท่ามกลางความเสี่ยงต่างๆ ดังกล่าวมานี้ ชนชั้นกลางจึงหันกลับไปพึ่งหมอดูและไสยศาสตร์อีกครั้งหนึ่ง ธุรกิจพุทธพาณิชย์และเครื่องรางของขลังขยายตัวอย่างมาก นอกจากนี้ชนชั้นกลางลัทธิพิธีใหม่ๆ อย่างกว้างขวางเพื่อสร้างความมั่นคงทางจิตใจ เช่น ลัทธิเสด็จพ่อ ร.5 ลัทธิพิธีกวนอิม ลัทธิพิธีโยเร ลัทธิพิธีอนุธรรม ฯลฯ นอกจากนี้ยังนิยมอ่านหนังสือธรรมะแนวใหม่อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือธรรมะที่เสนอแนวทางในการดำรงชีวิตอย่าง “ถูกต้อง” ตามระบบคุณค่าใหม่ เช่น การทำจิตใจให้เข้มแข็งและมีสมาธิพร้อมที่จะต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ทั้งในการทำธุรกิจและในชีวิตครอบครัว การจัดความสัมพันธ์กับคนรอบข้างอย่างเหมาะสม ขณะเดียวกันก็แบ่งเงินรายได้มาทำบุญเพื่อให้ได้บุญกุศลติดตัวไปให้มากที่สุด โดยเชื่อว่าบุญกุศลที่สั่งสมไว้จะดลบันดาลให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองและมีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เป็นต้น²⁶⁶¹

²⁶⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 334.

²⁶⁶⁰ โปรดดู เกรก เจ. เรย์โนลด์ส, **เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเกรก เจ. เรย์โนลด์ส**, วารุณี ไชยธรรมย์, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550.

²⁶⁶¹ โปรดดู ภักทียา คงธนะ, “ลัทธิพิธีและหนังสือธรรมะแนวใหม่กับวิกฤตอัตลักษณ์ของผู้หญิงชนชั้นกลางตั้งแต่ทศวรรษ 2530 ถึงปัจจุบัน” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการนานาชาติหัวข้อ มนุษยศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลงในโลกที่เปลี่ยนแปลง (Changing Humanities in a Changing World) เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 8 และเนื่องในโอกาสครบรอบ 50 ปี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 27-29 พฤศจิกายน 2557 ณ โรงแรมอิมพิเรียล แมปิง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.

ชนชั้นกลางระดับล่าง

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการขยายตัวของชนชั้นกลางระดับล่างในชนบทโดยชนชั้นกลางระดับล่างในชนบทเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีรายได้จากการค้าขายขนาดเล็กๆ น้อยๆ ในหมู่บ้าน การรับจ้างหรือการขายแรงงานในตัวเมืองแบบเข้าไปเย็นกลับ การเปิดร้านเสริมสวย ร้านซักอบรีด การฯลฯ ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา

ชนชั้นกลางระดับล่างขยายตัวอย่างรวดเร็วด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น การที่ชาวบ้านขายที่ดินกันมาก ทำให้มีชาวบ้านจำนวนมากเปลี่ยนมาประกอบอาชีพอิสระโดยใช้ทุนที่ได้มาจากการขายที่ดิน การส่งเสริมการท่องเที่ยวของรัฐบาลทำให้ชาวบ้านมีโอกาสทำงานต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการท่องเที่ยว เช่น เป็นพนักงานโรงแรม พนักงานร้านอาหาร ผลิตสินค้าที่ระลึก ฯลฯ นอกจากนี้ การส่งเสริมให้มีการจัดตั้งองค์กรต่างๆ ในชนบท กลุ่มแม่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุขมูลฐาน (อสม.) ก็ทำให้ชาวบ้านในองค์กรเหล่านี้มีโอกาสหารายได้เพิ่มขึ้นและได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ กว้างขวางขึ้น จนมีวิถีชีวิตและโลกทัศน์แบบชนชั้นกลาง แต่ข้อจำกัดเรื่องรายได้ทำให้บริโภคสินค้าและบริการที่มีคุณภาพไม่สูงเท่ากับชนชั้นกลางระดับกลาง

ส่วนหนึ่งของชนชั้นกลางระดับล่างเป็นลูกหลานของชาวไร่ชาวนาและเกษตรกรที่เข้าสู่ระบบการศึกษาระดับมัธยมและอาชีวศึกษา เช่น วิทยาลัยเทคนิค โรงเรียนอาชีวฯ และวิทยาลัยสารพัดช่าง ซึ่งขยายตัวขึ้นมากในยุคพัฒนาประเทศ เมื่อเรียนจบแล้วก็ทำงานเป็นเสมียนและพนักงานระดับล่างในบริษัทต่างๆ อีกส่วนหนึ่งเป็นชาวบ้านทั่วไปที่ทำการผลิตเชิงพาณิชย์ หรือทำการค้าขนาดเล็ก หรือขายแรงงานหรือรับเหมาช่วงต่างๆ เช่น เย็บเสื้อผ้า ทำรองเท้า ทำดอกไม้ประดิษฐ์ ฯลฯ ในช่วง 3 ทศวรรษแรกของการพัฒนาประเทศ คือทศวรรษ 2500-2520 ชนชั้นกลางระดับล่างส่วนใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ และกระจายอยู่ตามเมืองต่าง ๆ แต่ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาซึ่งเศรษฐกิจไทยขยายตัวอย่างรวดเร็วและกว้างขวางขึ้นมาก เช่น การส่งออกไทยขยายตัวทั้งสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวและธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวก็ขยายตัวอย่างรวดเร็ว มีเงินจากแรงงานที่ไปขายแรงงานในเมืองใหญ่และในต่างประเทศส่งกลับมาสู่ชนบทมากขึ้น และการขายที่ดินเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ชนชั้นกลางระดับล่างก็เริ่มเกิดขึ้นในชนบทและขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา

ชนชั้นกลางระดับล่างในชนบทบางส่วนสามารถยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมได้สำเร็จ เช่น ผู้รับเหมาก่อสร้าง พ่อค้ารับซื้อพืชผลทางการเกษตร และผู้นำชาวบ้านระดับกำนันและผู้ใหญ่บ้านที่มักจะทำธุรกิจหรือเล่นการเมืองท้องถิ่นจนได้ดำรงตำแหน่งในองค์การบริหารส่วนตำบล กลายเป็นชนชั้นกลางระดับกลาง ส่วนหนึ่งของคนเหล่านี้เป็นหัวหน้าให้แก่การเมือง อีกส่วนหนึ่งจะเข้าสู่ระบบการเมืองท้องถิ่น เช่น สมัครรับเลือกตั้งเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบล และสมาชิกสภา อบต. ส่วนชาวบ้านทั่วไปที่เป็นชนชั้นกลางระดับล่างหรือกลุ่มที่สามารถเปลี่ยนตัวเองเป็นชนชั้นกลางระดับกลางนั้น ก็ได้ออกมาเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ มากขึ้น ในบางพื้นที่ซึ่งได้รับผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมจากนโยบายการพัฒนาของรัฐและการลงทุนของเอกชนก็มีการรวมตัวกันเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิในการได้รับการชดเชยความเสียหาย หรือคัดค้านโครงการขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อ

สิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของตน เช่น กลุ่มบ่อนอก-หินกรูด ที่มีแกนนำเป็นชาวบ้านที่ทำธุรกิจด้านการท่องเที่ยวขนาดเล็กที่ขายทะเลในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ที่เคลื่อนไหวต่อต้านโรงไฟฟ้าถ่านหินลิคไนต์ เป็นต้น

ชาวไร่ชาวนาและชาวประมงพื้นบ้าน

ชาวไร่ชาวนาทั่วประเทศเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์เข้มข้นขึ้น เนื่องจากชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่มีที่ดินและทุนน้อย และขาดอำนาจต่อรองกับตลาด ทำให้ไม่ประสบความสำเร็จในการผลิตเพื่อขาย ต้องกู้หนี้ยืมสินมาลงทุน และต้องแบ่งแรงงานส่วนหนึ่งในครอบครัวออกไปหางานทำนอกภาคเกษตร บางคนเปลี่ยนอาชีพมาขายแรงงานอย่างเต็มตัวในฐานะแรงงานไร้ฝีมือ บางคนทำการผลิตในภาคการผลิตที่ไม่เป็นทางการ เช่น ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อยในชนบทหรือในเมือง บางส่วนออกไปขายแรงงานในต่างประเทศ แต่ส่วนใหญ่อพยพไปหางานทำในเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ และปริมณฑล (สมุทรปราการ สมุทรสาคร ฯลฯ) และเมืองใหญ่ในภาคต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่ นครราชสีมา หาดใหญ่ พัทธยา ฯลฯ ส่วนชาวนาที่มีที่ดินมากหรือมีทุนมากส่วนหนึ่งจะปรับเปลี่ยนไปทำสวนผลไม้ สวนยางพารา สวนปาล์ม

ในปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมามีชาวไร่ชาวนาจำนวนมากตัดสินใจขายที่ดินให้แก่บริษัทหรือบุคคลที่ซื้อที่ดินไว้เพื่อก่อสร้างหรือเพื่อทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ แล้วชาวไร่ชาวนาเหล่านี้ก็ออกจากภาคเกษตรกรรมไปเป็นแรงงานรับจ้าง หรือหากมีเงินเหลือจากการใช้หนี้ก็อาจลงทุนทำธุรกิจขนาดเล็ก เช่น เปิดร้านขายของชำ ร้านซักอบรีด ร้านอาหารหรือเครื่องดื่มขนาดเล็ก ทำห่อฟักให้เช้า ฯลฯ

ชาวนาไร่ที่ดินในภาคเหนือ

ตั้งแต่ทศวรรษ 2460 การผลิตข้าวในเชิงพาณิชย์เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินที่เอกชนเป็นเจ้าของที่ดินก็ได้รับการรับรองตามกฎหมาย มีการสะสมที่ดินของเกษตรกรที่มีฐานะในหมู่บ้านและพ่อค้าคนจีนในตัวเมือง ทั้งสองกลุ่มมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับหน่วยงานของรัฐ ราวทศวรรษ 2470-2480 การเช่าที่ทำกินเป็นเรื่องปกติในหมู่เกษตรกรในภาคเหนือ โดยผู้เช่าจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายด้านปัจจัยการผลิตทั้งหมด ยกเว้นอากรค่าเช่าที่เจ้าที่ดินจะเป็นคนออกเอง โดยเจ้าของที่ดินก็จะได้ส่วนแบ่งครึ่งหนึ่งของผลผลิตหลังการเก็บเกี่ยวเป็นการตอบแทน²⁶⁶²

ในทศวรรษ 2500 ถึงต้นทศวรรษ 2510 ราคาข้าวตกต่ำอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับการผนวกการเกษตรกรรมในชนบทเข้ากับเศรษฐกิจในประเทศและต่างประเทศอย่างเต็มรูป ได้ผลักดันให้เกษตรกรหลายรายหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจที่ไม่ใช่ข้าว เช่น ยาสูบ ถั่วเหลือง กระเทียม และผักตามฤดูกาล การหันมาปลูกพืชเหล่านี้ย่อมหมายถึงการที่ต้องพึ่งพาตลาดมากขึ้น ซึ่งไม่เหมือนกับการปลูกข้าวที่สามารถเก็บไว้บริโภคเองได้ นอกจากนั้นยังต้องปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง ในทศวรรษ 2510 สภาพการณ์เลวร้าย

²⁶⁶² วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 212-213.

อย่างเห็นชัด การเช่าที่ดินในภาคเหนือขยายตัวมากยิ่งขึ้น ปริมาณการเช่าที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 18.3 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี พ.ศ.2510-2511 เป็นร้อยละ 27 ในปี พ.ศ.2519 การไม่มีที่ดินทำกินก็เพิ่มขึ้น ตัวเลขชาวนาไม่มีที่ดินทำกินในเขตหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่เพิ่มเป็นร้อยละ 36 ในปี พ.ศ. 2517 ในเวลาเดียวกันเจ้าของที่ดินก็รุกหนักขึ้นอีก โดยหลายๆ กรณีคิดค่าเช่า 2 ใน 3 ของผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้ เมื่อเผชิญสภาพที่เลวร้ายเช่นนี้เกษตรกรมีทางเลือกอยู่หลายทาง บางคนหันไปแผ้วถางป่าทำไร่บนที่สูง แม้ดินและการชลประทานจะมีคุณภาพต่ำและหายาก แต่ก็แก้ปัญหาได้ด้วยการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ไม่ใช่ข้าว สิ่งนี้ทำให้พวกเขาต้องแข่งกับชนเผ่าที่หากไม่ได้อาศัยอยู่บนที่สูงอยู่แล้ว ก็เตรียมจะขยายไปยังบริเวณนั้น เช่น พวกม้งที่มีแนวคิดเดียวกันในการปลูกพืชเศรษฐกิจ ใน 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา ชนกลุ่มน้อยในที่สูงประมาณ 500,000 คนถูกผลักดันให้ต้องเร่งหาที่ดินและทรัพยากรที่หายากแข่งกับคนไทยประมาณ 1 ล้านคนที่ย้ายขึ้นมาจากที่ราบ แต่ทางเลือกอีกทางหนึ่งก็คือ ในทศวรรษ 2510 เกษตรผู้เช่าที่ดินและแรงงานไร้ที่ดินเป็นจำนวนมากในภาคเหนือได้รวมตัวกันเรียกร้องให้ปฏิรูปการเช่าที่ดินเช่นเดียวกับกรณีในที่ราบภาคกลาง²⁶⁶³ ซึ่งการเคลื่อนไหวเรียกร้องนี้เป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยในทศวรรษ 2510

การแย่งชิงที่ดินบนพื้นที่สูงกับการปลูกพืชเศรษฐกิจ

ชาวม้งและชนเผ่าทำไร่เลื่อนลอยอื่นๆ จะมีภาพพจน์ไปในทางลบ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อทำการเพาะปลูกแบบถาวรแล้วเผ่าซึ่งเป็นวิธีการที่ไม่ยั่งยืน เช่น การปลูกฝิ่น และต่อมาก็มีการปลูกฝิ่นที่ขยายปราบศัตรูพืชเป็นจำนวนมาก แต่อย่างไรก็ตาม ลีโอ แอลทิง วอนกิวโซ ในฐานะที่เป็นนักมานุษยวิทยาากล่าวว่า “ชาวบ้านคนไทยทำไร่เลื่อนลอยมากกว่าชาวเขาเสียอีก คนไทย 5 ล้านคนย้ายมาอยู่บนภูเขาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 นับเป็นสาเหตุใหญ่ของการทำลายป่า เมื่อเทียบกับชาวเขาที่มีจำนวนเพียง 250,000 - 300,000 คน”²⁶⁶⁴

ชาวบ้านที่มาจากพื้นที่ราบที่กำลังต้องการที่ดินและชนเผ่าที่สิ้นหวังนี้ต้องมาเผชิญหน้ากัน ทำให้บริเวณที่เรียกว่า “พื้นที่สูงตอนกลาง” ในภาคเหนือมีความสำคัญขึ้นมา พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ 600 ถึง 1,500 เมตร เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวกะเหรี่ยงที่มีจิตสำนึกในเรื่องการอนุรักษ์ภายในเขตนี้ของ 9 จังหวัดในภาคเหนือตอนบน ชุมชนกะเหรี่ยงต้องยอมอยู่ในสภาพที่นักวิเคราะห์คนหนึ่งเรียกว่า “เหมือนกับแซนวิช” ที่ผลักดันให้พวกเขาต้องเข้าไปอยู่ในที่เนินที่อยู่ตรงขอบและในบริเวณหุบเขาแคบๆ²⁶⁶⁵

ในทศวรรษ 1960-1970 (พ.ศ.2503-2522) ด้วยเหตุผลเรื่องความมั่นคงของชาติ ถนนถูกตัดเข้าสู่เขตที่สูงเป็นจำนวนมาก ขณะที่การตัดถนนช่วยให้การโยกย้ายจากพื้นที่ราบขึ้นสู่พื้นที่สูงตอนกลางทำได้สะดวกขึ้น โครงการของรัฐในการกำจัดการปลูกฝิ่นก็มีผลกระทบต่อการย้ายจากที่สูงลงไปยัง “พื้นที่สูงตอนกลาง”

²⁶⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-215.

²⁶⁶⁴ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 270.

²⁶⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 270.

เช่นกัน แม้รัฐจะประสบความสำเร็จที่สามารถทำให้ชาวม้งและชนเผ่าอื่นๆ ประมาณ 10 ชนเผ่าเลิกปลูกฝิ่น โดยใช้ยุทธศาสตร์ที่สำคัญก็คือ ผลักดันให้หันมาปลูกพืชอื่นๆ เช่นกะหล่ำปลีและผักอื่นๆ แทน แต่ความสำเร็จนี้ตามมาด้วยปัญหาด้านที่อยู่อาศัยและการเสียมรดกของระบบนิเวศอย่างคาดไม่ถึง และทำให้ชีวิตของชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่สูงตอนกลางไร้ความสงบสุขอีกต่อไป²⁶⁶⁶

โครงการอพยพชาวเขาไปตั้งถิ่นฐานใหม่และการดำเนินการพัฒนาในพื้นที่สูงได้ทำให้ม้ง ลีซู ลาหู่ และเย้า (เมี่ยน) เข้ามาอยู่ในพื้นที่สูงตอนกลาง ครอบครัวย้ายถิ่นที่ได้ทำไร่เลื่อนลอย ฝิ่นและข้าวโพดมาเป็นเวลานาน ได้เข้าไปตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านกะเหรี่ยงที่ทิ้งร้างไว้ การย้ายถิ่นของชนเผ่าพวกนี้เป็นกระบวนการที่ค่อยเป็นค่อยไป หลังจากนั้นไม่กี่ปี พวกที่ย้ายถิ่นเหล่านี้มักจะเปลี่ยนรูปแบบของป่าและการใช้ที่ดิน มีม้งจำนวนมากซื้อที่ดินที่มีระบบชลประทานจากชาวกะเหรี่ยง และในที่สุดก็เข้าครอบครองหมู่บ้านทั้งหมด ความขัดแย้งที่ก่อกวนขึ้นเห็นได้ชัดในชุมชนเล็กๆ ของชาวกะเหรี่ยงในบ้านอมลอง ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ต้นน้ำในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ชุมชนม้งเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าวในต้นทศวรรษ 2500 และอีกครั้งในต้นทศวรรษ 2530 ทั้งสองชนเผ่าขัดแย้งกันมาโดยตลอด ซึ่งสาเหตุหลักมาจากความแตกต่างในการเพาะปลูกแบบไร่เลื่อนลอยของม้งและการเพาะปลูกแบบไร่หมุนเวียนของกะเหรี่ยง²⁶⁶⁷

ชนเผ่าอื่นๆ ที่เปลี่ยนจากการปลูกฝิ่นมาปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ลาฮู่ และลีซู ส่วนใหญ่จะทำได้ไม่ดีนัก เนื่องจากขาดการขนส่งที่ดีและขาดอำนาจการต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง แต่ไม่ว่าจะเป็นชนเผ่าที่ปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างลาหู่ และลีซู หรือชนเผ่าที่เพาะปลูกแบบพอยังชีพ เช่น กะเหรี่ยง ผลกระทบของตลาดที่มีต่อชนเผ่าเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ไม่แตกต่างกันนัก คือการแตกแยกของชุมชน ความแตกต่างทางสังคมที่เพิ่มขึ้น และความยากจนมากขึ้นของพวกที่มีอำนาจต่อรองน้อยกว่า การติดฝิ่นและเฮโรอีนมีเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ชาวอาข่า อัตราการฆ่าตัวตายสูง และคนหนุ่มสาวที่มีอนาคตดีทิ้งหมู่บ้านเข้าไปอยู่ในเมือง โสเภณีกลายเป็นลักษณะเฉพาะประจำท้องถิ่นเนื่องจากครอบครัวต้องการขายผู้หญิงเพื่อให้หนี้ ในหมู่ชาวลาหู่และอาข่า หญิงสาวเกือบทั้งหมดกลายเป็นโสเภณี²⁶⁶⁸

การผลิตเพื่อขายในภาคอีสาน

ภาคอีสานเป็นภาคที่ยากจนที่สุดในประเทศซึ่งประชาชนจำนวนร้อยละ 74 อยู่ใต้เส้นความยากจนในปี พ.ศ.2506 เทียบกับร้อยละ 40 ในภาคกลาง ร้อยละ 65 ในภาคเหนือ และร้อยละ 57 ของประชากรทั้งประเทศ แม้ว่าพื้นที่ประมาณร้อยละ 34 ของภาคอีสานจะเป็นที่นา แต่มีพื้นที่เพียงร้อยละ 21 ของที่ราบสูงดังกล่าวที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว ทั้งๆ ที่ภาคอีสานมีพื้นที่ปลูกข้าวประมาณร้อยละ 46 ของพื้นที่ปลูกข้าวทั่วประเทศ แต่ผลผลิตที่มาจากภาคนี้มีเพียง 1 ใน 3 ของผลผลิตทั้งหมดในประเทศ แม้ว่าผลผลิตในภาคอีสานจะมีปริมาณเท่ากับผลผลิตในที่ราบภาคกลางในรอบศตวรรษที่ผ่านมา แต่ผลผลิตดังกล่าวได้

²⁶⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 271-272.

²⁶⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 272.

²⁶⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 273.

ลดลงเหลือร้อยละ 70 ของผลผลิตจากภาคกลางในราวปี พ.ศ.2493-2495 และเหลือร้อยละ 61 ราวต้นทศวรรษ 2520²⁶⁶⁹

ในช่วงทศวรรษ 2490 ถึงทศวรรษ 2510 มีการลงทุนของรัฐบาลในเรื่องสาธารณูปโภคพื้นฐานในชนบทภาคอีสาน ซึ่งเป็นผลมาจากหลายปัจจัย ได้แก่ การขยายอำนาจของรัฐบาลไทยที่ดำเนินมาตั้งแต่ทศวรรษ 2430 ความพยายามที่จะวางระบบสาธารณูปโภคเพื่อเชื่อมพื้นที่ชนบทให้เข้าสู่เศรษฐกิจแบบตลาดภายใต้อุดมการณ์การพัฒนา และความพยายามที่จะป้องกันและลดการก่อการร้ายของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในพื้นที่ล่อแหลมในชนบท ปรากฏว่างบประมาณสำหรับการเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 7.3 ในปี พ.ศ.2504-2509 เป็นร้อยละ 15.1 ในปี พ.ศ. 2515-2519 เกือบครึ่งหนึ่งของงบประมาณถูกนำมาใช้สร้างระบบชลประทาน²⁶⁷⁰ ปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวทำให้การผลิตเชิงพาณิชย์ในภาคอีสานขยายตัวมากขึ้น

ผลที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ ความแตกต่างทางสังคมที่เพิ่มสูงขึ้น ชาวบ้านทั้งหลายต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของตลาด ชาวบ้านจำนวนมากมีหนี้สินและในที่สุดก็ต้องสูญเสียที่ดินของตนไป กลายเป็นผู้เช่าหรือไม่ก็กลายเป็นแรงงานไร้ที่ดิน แม้ว่าเมื่อเทียบกับภาคกลางและภาคเหนือการเช่าที่ทำกินของภาคอีสานจะมีปริมาณต่ำ แต่ปริมาณดังกล่าวได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 0.3 ในปี พ.ศ.2505-2506 เป็นร้อยละ 2.7 ในปี พ.ศ.2518-2519 และเป็นร้อยละ 5 ในราวปี พ.ศ.2534 เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่าในขณะที่การเช่าที่ดินในภาคกลางลดลงประมาณร้อยละ 3 ระหว่างปี พ.ศ.2523-2534 แต่ในภาคอีสานกลับเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 5.6²⁶⁷¹

ในภาคใต้ ในยุคพัฒนาประเทศเกิดปัญหาสำคัญประการหนึ่งในภาคใต้ คือความร่อยหรอของทรัพยากรในทะเลซึ่งมีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อชาวประมงพื้นบ้าน ทำให้ชาวประมงพื้นบ้านขาดทุนในการผลิต เพราะต้องลงทุนซื้อน้ำมันเชื้อเพลิงเพื่อนำเรือออกไปจับปลา เมื่อจับปลาได้น้อยแต่ต้องลงทุนซื้อเชื้อเพลิงก็ทำให้ขาดทุน ต้องเป็นหนี้แพปลาหรือพ่อค้าซื้อปลา ทำให้ถูกกดราคาสัตว์น้ำที่จับมาได้โดยเจ้าหนี้

สาเหตุที่สัตว์น้ำในทะเลร่อยหรอ นอกจากเกิดจากการที่ป่าชายเลนถูกทำลายแล้ว ยังเป็นผลมาจากการใช้เครื่องมือใหม่ในการจับสัตว์น้ำ คือเรืออวนลากและเรืออวนรุน ซึ่งทำให้ลูกสัตว์น้ำวัยอ่อนที่ยังมีขนาดเล็กต้องถูกจับไปด้วย แม้ว่ากรมประมงจะห้ามใช้อวนรุนในการจับสัตว์น้ำมาตั้งแต่ พ.ศ.2515 แต่ก็ยังมีการใช้โดยนายทุนที่มีเส้นสายกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ เฉพาะในทะเลสาบสงขลา ช่วงทศวรรษ 2520 มีเรืออวนรุนน้อยกว่า 100 ลำ แต่ในทศวรรษ 2530 มีมากกว่า 150 ลำ ความเสียหายจากอวนรุนที่กวาดจับสัตว์น้ำครั้งหนึ่งๆ ประกอบด้วยปลาไม่น้อยกว่า 50 ชนิด กุ้งราว 10 ชนิดหลังจากการจับปลาด้วยอวนรุนของนายทุนแล้ว ทะเลจะว่างเปล่าจนชาวประมงพื้นบ้านจับสัตว์น้ำไม่ได้เป็นสัปดาห์ นอกจากนี้อวนรุนยังทำลายระบบนิเวศที่เป็นแหล่งอยู่อาศัยหากินของสัตว์น้ำ และทำลายเครื่องมือจับปลาของชาวบ้าน เช่น อวนลอยกุ้ง ไชหมึก ไชหอยดูด ซึ่งมีราคาหลายหมื่นบาท จึงมีความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างชาวประมงพื้นบ้านกับ

²⁶⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 215-216.

²⁶⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 218-219.

²⁶⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

เจ้าของเรืออวนรุน จนชาวประมงพื้นบ้านบางคนถูกยิงเสียชีวิต ในเวลาต่อมาชาวประมงพื้นบ้านได้ใช้วิธีก่อตั้งชมรมเพื่อร่วมมือกันปราบปรามเรืออวนรุน และใน พ.ศ.2536 ชาวประมงพื้นบ้านรอบทะเลสาบสงขลาได้รวมชมรมต่างๆ เข้ามาเป็นสมาพันธ์ชาวประมงทะเลสาบสงขลา ในปีเดียวกันก็มีการรวมตัวกันเป็นสมาพันธ์ชาวประมงพื้นบ้านภาคใต้ นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งชมรมประมงพื้นบ้านตามจังหวัดต่างๆ เพิ่มขึ้น ปลายปี พ.ศ.2539 ทั่วประเทศได้มีชมรมประมงพื้นบ้านทั้งหมด 80 ชมรม²⁶⁷²

อย่างไรก็ตาม การจับสัตว์น้ำอย่างมากมายก็ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำลดลงเรื่อยๆ และรัฐยังส่งเสริมการตั้งโรงงานปลาป่น ปลากระป๋อง ซึ่งต้องการวัตถุดิบมหาศาล โรงงานปลาป่นนี้ผลิตปลาป่นเพื่อป้อนโรงงานผลิตอาหารสัตว์ของบริษัทยักษ์ใหญ่ที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองอย่างสูง จึงไม่ถูกบังคับให้ปิดกิจการต่างๆ ที่มีส่วนอย่างมากในการทำให้สัตว์น้ำในทะเลลดน้อยหรือ เพราะปลาที่ป้อนโรงงานมาจากเรือที่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ทำให้จับสัตว์น้ำทุกชนิดได้อย่างมหาศาล²⁶⁷³ ชาวประมงพื้นบ้านจึงเปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่นๆ มากขึ้นเป็นลำดับ

ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่อชาวไร่ชาวนาและชาวประมงพื้นบ้าน

การพัฒนาที่เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของรัฐ และการลงทุนเพื่อสร้างผลกำไร สูงสุดของเอกชน นำไปสู่ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อชีวิตของคนในสังคมทุกภูมิภาค

การทำลายป่าในภาคเหนือนั้น มีงานวิจัยที่สำคัญฉบับหนึ่งแสดงให้เห็นว่า การอพยพโยกย้ายของประชากรนั้นมีสาเหตุอื่นอีกนอกเหนือจากการเพิ่มขึ้นของประชากร นั่นก็คือ ชาวบ้านไร้ที่ดินซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่ราบผืนใหญ่กำลังประสบปัญหาเรื่องค่าเช่าที่ดินทำกิน เพราะข้าวที่ปลูกนั้นไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน ภายหลังจากที่ต้องนำข้าวที่ปลูกได้ส่วนหนึ่งให้กับเจ้าของนาเพื่อเป็นค่าเช่าที่ดิน ทำให้คนจากพื้นราบอพยพไปทำกินบนพื้นที่สูง และจะเห็นได้ว่าการทำลายป่าบนที่สูงส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากปัญหาการกระจายการถือครองที่ดินอย่างไม่เท่าเทียมกันในที่ราบและในที่ภูเขา สภาพการณ์ดังกล่าวเห็นได้จากสถิติที่แสดงว่า สัดส่วนของที่ดินที่ให้เช่าต่อพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดเพิ่มขึ้นจากที่เคยต่ำกว่าร้อยละ 14 เพียงเล็กน้อยในปี 2524 มาเป็นเกือบร้อยละ 18 ในปี 2534 จำนวนสุทธิของการเช่าที่ดินทำกินเต็มเวลาและไม่เต็มเวลาในภาคเหนือเกินหน้าภาคอื่นๆ ในปี 2531 พบว่าพบว่ามีเกษตรกรในภาคเหนือที่ต้องเช่าที่ดินเกือบ 418,000 ราย ซึ่งเท่ากับร้อยละ 26 ของเกษตรกรที่ต้องเช่าที่ดินทำกินทั้งหมดในประเทศไทย นอกจากนี้ ยังมีอีกปัจจัยหนึ่งที่ดึงให้ผู้ที่อยู่พื้นราบเข้ามาในป่าสงวนก็คือความรุ่งเรืองของพืชเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา เพื่อขายรับโครงการส่งออกสินค้าทางการเกษตรที่รัฐบาลได้รับการ

²⁶⁷² สงบ ส่งเมือง, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา, กรุงเทพฯ: สถาบันนิติทรรศน์, 2546.

หน้า 184-187, 209-211 และ 220- 222.

²⁶⁷³ เรื่องเดียวกัน.

สนับสนุนเป็นอย่างดีจากธนาคารโลก เนื่องจากพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ใช้น้ำน้อยและสามารถเจริญเติบโตได้ดีในดินที่มีคุณภาพต่ำกว่าที่ดินที่ข้างต้องการใช้ ดังนั้น ป่าเสื่อมโทรม หุบเขา และเชิงเขา จึงกลายเป็นเป้าหมายที่ชาวบ้านแย่งกันเข้าไปใช้ที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินที่เคยเป็นพื้นที่สัมปทานทำไม้มาก่อน กลายเป็นพื้นที่ที่ดีที่สุดในการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ปรากฏว่าพื้นที่ปลูกข้าวโพดในภาคเหนือเพิ่มจาก 127,790 ไร่ ในปี พ.ศ.2513 เป็นเกือบสี่ล้านไร่ในช่วงปี พ.ศ.2518-2523 ดังนั้น การขยายการปลูกข้าวโพดจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังการทำลายป่า 4.5 ล้านไร่ในช่วงปลายทศวรรษ 2510 ถึงต้นทศวรรษ 2520²⁶⁷⁴

วิกฤตของระบบนิเวศในภาคอีสาน ก็เป็นปัญหาสำคัญของชาวบ้าน ในปี พ.ศ.2504 พื้นที่ป่าไม้ในภาคอีสานมีประมาณ 44.3 ล้านไร่หรือร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดในภาคนี้ อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2530 พื้นที่ป่าไม้ลดลงต่ำกว่า 14 ล้านไร่ หรือเหลือน้อยกว่าร้อยละ 14 ของพื้นที่ไปแล้ว ป่าที่เหลืออยู่ส่วนใหญ่ไม่มีสภาพเสื่อมโทรม สิ่งที่เหลืออยู่ในป่าเป็นพืชพันธุ์ขนาดเล็กที่ได้แสงแดดและความอุดมสมบูรณ์ของดินที่เกิดจากการตายของพืชพันธุ์ขนาดใหญ่ที่มีมาก่อนหน้านั้น การทำลายป่าอย่างรวดเร็ว รวมทั้งการสร้างเขื่อนได้ก่อให้เกิดการละลายของเกลือใต้ดินและทำให้เกลือไหลไปตามทางน้ำธรรมชาติ ผลก็คือเกลือกระจายไปตามหน้าดิน ซึ่งมีผลกระทบในทางลบต่อความอุดมสมบูรณ์ของดิน ในระยะหลังปัญหาดินเค็มแพร่กระจายออกไปเพราะการทำลายป่ามีความรุนแรงยิ่งขึ้น สาเหตุมาจากการทำนาเกลือในหลายจังหวัด โดยสูบน้ำเค็มขึ้นมาเป็นจำนวนมากเพื่อผลิตเกลือ ดินเค็มสร้างปัญหาให้แก่พื้นที่ประมาณ 17.8 ล้านไร่ ส่วนที่เป็นปัญหานักถึงขั้นที่มองเห็นบ่อเกลือบนผิวดินมีอยู่ประมาณ 3.7 ล้านไร่²⁶⁷⁵

จากการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจ ในภาคอีสานโดยรวม พื้นที่ที่ปลูกข้าวโพด มันสำปะหลัง และพืชไร่อื่นๆ เพิ่มขึ้นจาก 1.7 ล้านไร่ในปี พ.ศ.2504 เป็น 10.5 ล้านไร่ในปี พ.ศ.2532 ปริมาณที่เพิ่มขึ้นนี้ไม่เพียงแต่ทำให้ที่ดินที่ปลูกข้าวมานานถูกเปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจเท่านั้น แต่เป็นการถางป่าครั้งใหญ่ด้วย นอกจากข้าวโพดแล้ว ปริมาณการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นเพื่อการส่งออก รวมทั้งถั่วเหลือง ถั่วดำ และงา ซึ่งปลูกสลับกับข้าวโพดยังเพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ผลที่ตามมาก็คือ ดินสูญเสียความอุดมสมบูรณ์และผลผลิตต่อไร่ลดลง ประกอบกับการเช่าที่ดินทำกินที่ไม่มั่นคงเนื่องจากไม่มีกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ป่าที่ถางไปแล้ว ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านหลายคนขายที่ดินของตนให้แก่ชาวบ้านที่เข้ามาใหม่ และย้ายไปยังพื้นที่อื่นที่เพิ่งถางใหม่ บางครั้งก็ย้ายไปยังภาคอื่นของประเทศไทย²⁶⁷⁶

ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในภาคใต้ มีทั้งเรื่องป่าและทะเล พื้นที่ป่าในภาคใต้เหลือเพียง 9 ล้านไร่ จากจำนวน 22 ล้านไร่ในปี พ.ศ.2501 บริษัททำไม้ที่ได้รับสัมปทานเริ่มเมื่อปี พ.ศ.2511 ไม่

²⁶⁷⁴ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เขียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 265-267.

²⁶⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 275-276..

²⁶⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 280-281.

เพียงแต่จะตัดต้นไม้ใหญ่เป็นจำนวนมาก แต่ยังสร้างถนนที่ทำให้เกษตรกรรายย่อยนับพันรายสามารถเข้าถึงพื้นที่ป่าที่อยู่ลึกเข้าไป แม้ว่าการทำสวนยางจะเกิดขึ้นก่อนการให้สัมปทานป่าไม้ แต่การทำสวนยางก็ได้รับแรงกระตุ้นให้ขยายพื้นที่ออกไปมากจากการเปิดพื้นที่ป่าโดยบริษัททำไม้รายใหญ่ ทั้งสวนยางขนาดเล็กและสวนยางขนาดใหญ่ล้วนอยู่ในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม และพื้นที่สวนยางเพิ่มจาก 4.7 ล้านไร่ในปี พ.ศ. 2506 เป็น 10.6 ล้านไร่ในปี 2529 ประมาณร้อยละ 35 ของสวนยางอยู่ในพื้นที่ที่ประกาศให้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติหรือไม่ก็เป็นป่าอนุรักษ์ นอกจากนี้ความต้องการของตลาดต่างประเทศประกอบกับนโยบายของรัฐบาลที่สนับสนุนการส่งออกสินค้าเกษตร ทำให้พืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ เป็นที่นิยมปลูกในภาคใต้ด้วยการขยายตัวของการทำสวนยางนั้นเกิดขึ้นในเวลาเดียวกันกับการทำสวนปาล์มน้ำมัน การผลิตปาล์มน้ำมันได้รับการช่วยเหลือจากรัฐ โดยรัฐบาลให้เช่าที่ดินที่ยังไม่ถูกบุกรุก หรือไม่ก็ให้เช่าป่าเสื่อมโทรมเพื่อทำการเพาะปลูก ราวปี 2528 มีพื้นที่ปลูกปาล์มมากกว่า 500,000 ไร่ ร้อยละ 58 ของพื้นที่ดังกล่าวเป็นของเอกชน 88 ราย และเป็นของเอกชนรายย่อยประมาณ 5,600 ครอบครัว²⁶⁷⁷

การผลิตที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในภาคใต้อย่างรุนแรงคือการทำนาโกง ซึ่งใช้พื้นที่มากขึ้นแบบทวีคูณภายในระยะเวลา 13 ปี จาก 2520-2533 คือเพิ่มจาก 77,600 ไร่ เป็น 403,780 ไร่ ตัวเลขดังกล่าวเป็นตัวเลขที่ต่ำกว่าความเป็นจริง เพราะคิดเฉพาะผู้ทำนาโกงที่ลงทะเบียนเท่านั้น ในปัจจุบันมีเกษตรกรทำนาโกงโดยมิได้จดทะเบียนอยู่เป็นจำนวนมากเนื่องจากน้ำทะเลมีความจำเป็นต่อการทำนาโกงอย่างมาก ป่าชายเลนหรือชายหาดจึงเป็นสถานที่ที่เหมาะสมที่สุด มีนาโกงเป็นจำนวนมากที่ตั้งใกล้ๆ กับป่าชายเลน แม้นักลงทุนผู้เป็นเจ้าของกิจการจะเลี้ยงกุ้งในที่ดินของตนก็ตาม แต่กิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะลุกล้ำป่าชายเลนที่อยู่ติดกัน ทำให้ป่าชายเลนถูกทำลาย ปรกติแล้วป่าชายเลนของไทยมีปลาอยู่อย่างน้อย 17 ชนิด กุ้ง 37 ชนิด ปู 54 ชนิด สัตว์จำพวกหอยและปลาหมึก 20 ชนิด ซึ่งสัตว์ส่วนใหญ่เป็นสัตว์น้ำที่มีค่ามาก ในทางตรงกันข้าม การทำนาโกงกลายเป็นการลงทุนที่ทำกำไรได้อย่างมากมาย มีอัตรากำไรตั้งแต่ร้อยละ 79 ถึงร้อยละ 174 สาเหตุหนึ่งที่สามารถทำกำไรได้เป็นจำนวนมากก็คือ ค่าเช่าที่ดินที่ต่ำมาก กล่าวคือค่าธรรมเนียม 5 ปีเป็นเงินเพียง 100 บาทเท่านั้น นาโกงจึงขยายตัวอย่างมากและทำลายระบบนิเวศชายฝั่งอย่างรุนแรง²⁶⁷⁸

ผลกระทบจากการสร้างเขื่อน

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2503 เมื่อการสร้างเขื่อนเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง ประมาณการว่าป่าไม้กว่า 2,000 ตารางกิโลเมตรจมอยู่ใต้อ่างเก็บน้ำของเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำ และในการสร้างเขื่อน 13 เขื่อน มีครอบครัวอย่างน้อย 24,002 ครอบครัวต้องพลัดถิ่นที่อยู่ ซึ่งรวมถึง 5,500 ครอบครัวจากการสร้างเขื่อนลำปาว 4,000 ครอบครัวจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ 3,300 ครอบครัวจากการสร้างสิริภักดิ์ 2,363 ครอบครัวจากการสร้างเขื่อนภูมิพล และ 1,800 ครอบครัวจากการสร้างเขื่อนเขาแหลม แรงผลักดันในการสร้างเขื่อนนั้นมาจากการไฟฟ้าฝ่าย

²⁶⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 282.

²⁶⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 285-286.

ผลิต (กฟผ.) เป็นหลัก โดยมีแนวคิดที่มาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในปี พ.ศ.2504 ในราวปี 2513 เชื้อขนาดใหญ่น้ำสามเชื้อถูกสร้างขึ้น ราวปี 2พ.ศ.523 มีเชื้อขนาดใหญ่น้ำ 10 เชื้อ และราวปี พ.ศ.2534 มี 26 เชื้อ กำลังการผลิตรวมกัน 2,427 เมกกะวัตต์²⁶⁷⁹

เชื้อขนาดใหญ่น้ำไม่ได้เป็นแหล่งพลังงานที่ดีและมีประสิทธิภาพ การทำลายต้นน้ำโดยมีการตัดไม้โดยไม่มีการควบคุม เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้น้ำที่ไหลไปยังเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์ในแต่ละปีลดลงจาก 11,000 ล้านลูกบาศก์เมตรในปี พ.ศ.2526 เหลือเพียง 7,000 ล้านลูกบาศก์เมตรในปี พ.ศ.2536 เนื่องจากเขื่อนทั้งสองรวมกันแล้วมีความสามารถในการกักเก็บน้ำเกือบ 24,000 ล้านลูกบาศก์เมตร จึงเป็นปัญหาเรื่องอ่างเก็บน้ำใหญ่กว่าปริมาณน้ำมากนัก ข้อมูลยังเปิดเผยให้เห็นอีกว่าเขื่อนขนาดใหญ่ของไทยไม่สามารถเก็บน้ำได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังอย่างเช่น ประมาณการกันว่าในช่วงหน้าแล้งปี พ.ศ.2536 น้ำจำนวน 500 ล้านลูกบาศก์เมตรจากแม่น้ำน่านและแม่น้ำปิงจะหายไปจากอ่างเก็บน้ำของเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์เพราะมีการระเหย และที่อ่างเก็บน้ำของเขื่อนน้ำพองในภาคอีสาน ปริมาณน้ำ 830 ล้านลูกบาศก์เมตรหายไปเพราะการระเหยทุกปี นอกจากนี้ยังมีปัญหาสำคัญอีกปัญหาหนึ่งก็คือ ปริมาณน้ำจำนวนมากที่เกิดจากเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำ มีได้ไปยังพื้นที่ชนบทหรือไปยังพื้นที่ของประชาชนที่ถูกอพยพโยกย้าย เรื่องนี้ชัดเจนที่สุดในปี 2536 เมื่อน้ำในเขื่อนที่ราบภาคกลางลดลงจาก 11,000 ล้านลูกบาศก์เมตร เหลือ 7,000 ล้านลูกบาศก์เมตร ความต้องการของอุตสาหกรรมและผู้ที่อยู่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ มีความสำคัญมากกว่าความต้องการทางการเกษตร กรมชลประทานจะแจ้งให้เกษตรกรระงับการปลูกข้าวนาปรัง แล้วหันมาปลูกผักหรือพืชอื่นๆ ที่ใช้น้ำน้อยกว่าแทน กล่าวโดยสรุปก็คือร้อยละ 72 ของพลังงานและไฟฟ้าทั้งหมดที่ผลิตได้ในประเทศไทยถูกนำไปใช้ในภาคอุตสาหกรรมและตอบสนองความต้องการในเมือง ทั้งๆ ที่ในทศวรรษ 2530 ประชากรร้อยละ 68 อาศัยอยู่ในชนบท²⁶⁸⁰

“การแตกตัวทางชนชั้น” ในชนบทและการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมใหม่

การพัฒนาทางเศรษฐกิจก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่มีแบบแผนคล้ายคลึงกันในเขตที่ราบภาคกลาง ภาคเหนือ แลภาคอีสาน นั่นคือ การเกิด “การแตกตัวทางชนชั้น” กล่าวคือ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของรัฐได้ทำให้คนกลุ่มหนึ่งในชนบท ที่มีโอกาสสะสมทุนมากกว่าคนกลุ่มอื่นเปลี่ยนสถานะเป็นคน “มีฐานะดี” ในชุมชน ได้แก่ กลุ่มคนที่อพยพมาบุกเบิกที่ทำกินก่อนคนอื่นและมีเครือข่ายหรือมีบริวารมาก ทำให้บุกเบิกที่ดินใกล้แหล่งน้ำได้กว้างขวาง จนได้ครอบครองที่ดินผืนใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะสมในการทำการเกษตรกรรม เมื่อเกิดนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ คนกลุ่มนี้ก็เข้าสู่การผลิตเพื่อขายก่อนคนอื่น และเนื่องจากมีที่ดินมากก็มีโอกาสในการสะสมทุนได้มากกว่า อนึ่ง คนกลุ่มนี้มักจะสัมพันธ์อยู่กับการค้าขายมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของพ่อค้ากองคาราวาน

²⁶⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 305-306.

²⁶⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 309-311.

ที่เรียกกันว่า “พ่อค้าวัวตัว” ในภาคเหนือ หรือ “นายฮ้อย” ในภาคอีสาน ซึ่งทำให้คนกลุ่มนี้มีเครือข่ายการค้ามาก่อนหน้าที่จะมีการผลิตเพื่อขายแล้ว เช่น ในพื้นที่ภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่ และลำปาง คนที่มาอยู่ในพื้นที่ก่อนก็จะมีเครือข่ายกับพ่อค้าคนจีนในการซื้อขายยาสูบและเมี่ยงมาตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2500 เมื่อการผลิตเพื่อขายขยายตัวมากขึ้น คนกลุ่มนี้ก็ได้ใช้เครือข่ายเดิมของตนในการซื้อ-ขายสินค้าเกษตรที่ชาวบ้านผลิตเพื่อขาย

ภาคเหนือตอนล่าง ก็มีการบุกเบิกที่ป่าเพื่อปลูกพืชไร่เช่นกัน กล่าวคือ เมื่อเกิดการขยายตัวของ การปลูกพืชไร่ คนกลุ่มที่อยู่มาก่อนก็จะใช้ความรู้ความชำนาญและประสบการณ์ในการบุกเบิกที่ดินและนำมาขายให้แก่ผู้ที่อพยพมาอยู่ใหม่ โดยเฉพาะชาวอีสาน และคนที่บุกเบิกที่ดินขายกลุ่มนี้ก็สามารถครอบครองที่ดินได้มากกว่าคนอื่นด้วย เพราะนอกจากจะเก็บที่ดินบางส่วนจากการบุกเบิกไว้เองแล้วยังทำการสะสมที่ดินโดยการซื้อจากคนอื่น ๆ ในหมู่บ้านเพิ่มเติมอีกด้วย²⁶⁸¹

ในภาคอีสาน การบุกเบิกป่าเพื่อปลูกพืชไร่ โดยมากแล้วก็มักจะเป็นคนในพื้นที่ที่มีการสะสมทุนมาก่อนหน้านี้ และมักจะเป็นตระกูลที่อพยพเข้ามาอยู่ก่อน หลังจากการบุกเบิกป่าแล้วก็จะขายที่ดินหรือให้คนอื่นเช่าที่ดินเพื่อปลูกพืชไร่ ซึ่งผู้ซื้อหรือผู้เช่ามีทั้งคนที่อพยพมาใหม่และคนที่อยู่ในชุมชนมาแต่เดิมแต่มีที่ดินไม่เพียงพอ ในการการบุกเบิกป่านี้กลุ่มคนรวยที่บุกเบิกจำเป็นต้องสะสมอิทธิพลเพื่อค้าประกันพื้นที่ที่ตนบุกเบิก หรือค้าประกันพื้นที่ที่ตนขายให้แก่คนอื่นไม่ให้ใครมาบุกรุกแย่งชิงเอาไป คนรวยจากการบุกเบิกป่าทำพืชไร่จึงต้องใช้ระบบอุปถัมภ์อย่างเข้มข้นและในบางกรณีก็ต้องใช้อำนาจดิบด้วย²⁶⁸²

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความคล้ายคลึงกับภาคอีสาน ในกรณีของการทำไร่ฮ้อยที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของ การบุกเบิกพื้นที่ป่า ขณะเดียวกันในช่วงเวลาของการตัดฮ้อยซึ่งต้องใช้แรงงานจากภาคอีสาน ก็ปรากฏว่าการขนย้ายแรงงานและการควบคุมคนงานนั้นมีการใช้ทั้งระบบอุปถัมภ์และอำนาจดิบ²⁶⁸³

อนึ่ง การขยายตัวของรัฐที่ทำให้ข้าราชการเข้าไปในหมู่บ้านมากขึ้น ก็ได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการกับคนรวยในหมู่บ้าน เพราะเมื่อข้าราชการเข้าไปในพื้นที่ก็มักจะเข้าไปสร้างความสัมพันธ์กับ “คนมีฐานะ” ก่อน ส่งผลทำให้ “คนมีฐานะ” ได้รับข้อมูลข่าวสารและการหนุนช่วย นับเป็นการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ให้ขยายตัวมากขึ้นในสังคมไทย

ในพื้นที่ชนบทที่ได้รับการพัฒนา การแตกตัวทางชนชั้นจะปรากฏชัดมากกว่าพื้นที่ที่ได้รับผลจากการพัฒนาน้อยกว่า พื้นที่ชนบทห่างไกลที่ไม่มีใครมีใครเดินทางเข้าไปถึงก็จะเป็นพื้นที่ของความยากจน เพราะการผลิตเพื่อขายเข้าไปไม่ถึง ดังปรากฏในการสำรวจพื้นที่ชนบทยากจนของภาคใต้พบว่าทั้งหมดเป็นพื้นที่ที่

²⁶⁸¹ อนุชิต หวลทอง, “การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : วิธีการปรับตัวของผู้คนในภาคเกษตรกรรมพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย”, หน้า 16-17.

²⁶⁸² ไพโรจน์ ภัฏญานัฐ นาสมทอง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่ พ.ศ. 2500-ปัจจุบัน”, 2555.

²⁶⁸³ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*, พิมพ์ครั้งที่ 3, เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546, หน้า 114-115.

ไม่มีการย้ายเข้าและย้ายออก²⁶⁸⁴ ซึ่งในพื้นที่ “ยากจน” เช่นนี้ก็ไม่เกิดการแตกตัวทางชนชั้น เพราะทุกคนมีฐานะยากจนอย่างเสมอภาคกัน

กลุ่มคนจนในพื้นที่ชนบทที่ได้รับการพัฒนามากบ้างน้อยบ้างนั้น มักเกิดจากการมีที่ดินทำกินน้อยหรือไม่มีเลย อันเป็นผลมาจากเงื่อนไขหลายประการ เช่น เป็นผู้อพยพเข้าไปใหม่และไม่สามารถบุกเบิกที่ดินได้มากนักเพราะมีคนอื่นครอบครองอยู่แล้ว หรือมีแต่ที่ดินที่ขาดความอุดมสมบูรณ์เพราะอยู่ไกลจากแหล่งนี้ นอกจากนี้ในกรณีที่ครอบครัวยังมีบุตรมากการแบ่งสรรที่ดินเป็นมรดกแล้วแต่ละคนในครอบครัวยังเหลือที่ดินเพียงเล็กน้อย และเงื่อนไขของการมีที่ดินน้อยหรือไม่มีเลยที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือการขายที่ดินให้แก่ชาวนารวยในหมู่บ้าน

ทศวรรษ 2510 สภาพการณ์เลวร้ายอย่างเห็นชัด การเช่าที่ดินในภาคเหนือแพร่หลายไปมากยิ่งขึ้น ปริมาณการเช่าที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 18.3 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี พ.ศ.2510-2511 เป็นร้อยละ 27 ในปี พ.ศ.2519 การไม่มีที่ดินทำกินก็เพิ่มขึ้น ตัวเลขของการไม่มีที่ดินทำกินในเขตหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่เพิ่มเป็นร้อยละ 36 ในปี พ.ศ.2517 ในเวลาเดียวกันเจ้าของที่ดินก็รูดหนักขึ้นอีก โดยหลายๆ กรณีเจ้าของที่ดินคิดค่าเช่าถึง 2 ใน 3 ของผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้²⁶⁸⁵

ในขณะเดียวกัน การเก็บ “ค่าพรีเมียมข้าว” ซึ่งเป็นเงินค่าธรรมเนียมพิเศษที่รัฐบาลเก็บจากการส่งออกข้าว ก็ทำให้ชาวนาขายข้าวได้ในราคาต่ำ เพราะเมื่อรัฐบาลจะเก็บ “ค่าพรีเมียมข้าว” จากพ่อค้าส่งออก พ่อค้าก็จะผลักภาระไปให้โรงสีโดยการกดราคารับซื้อข้าวสารจากโรงสี และโรงสีก็จะกดราคารับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาอีกต่อหนึ่ง ทำให้ราคาข้าวในประเทศต่ำมาก และชาวนามีรายได้น้อยมากทั้ง ๆ ที่ราคาข้าวในตลาดโลกสูงขึ้น เหตุที่รัฐบาลทำเช่นนั้นนอกจากเป็นเพราะต้องการรายได้แล้ว ยังเป็นเพราะรัฐบาลต้องการให้ข้าวในประเทศมีราคาถูก เนื่องจากกรรมกรถูกเจ้าของโรงงานและเจ้าของธุรกิจต่าง ๆ กดค่าแรง โดยให้ค่าแรงถูกมาก (วันละ 8-10 บาท) หากราคาข้าวสูงขึ้นก็จะทำให้การตรึงค่าแรงเอาไว้ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป การตรึงค่าแรงให้ต่ำนี้เป็นนโยบายของรัฐบาลด้วย ทั้งนี้เพื่อที่จะดึงดูดการลงทุนของเอกชนทั้งจากในประเทศและต่างประเทศนั่นเอง ปรากฏว่าช่วงต้นทศวรรษ 2500 ประเทศไทยปลูกข้าวได้ประมาณ ปีละ 5 ล้านตัน ส่งออกประมาณ 130,000 ตัน รัฐบาลเก็บ “ค่าพรีเมียมข้าว” สูงถึงร้อยละ 20-30 ของราคาส่งออก²⁶⁸⁶ ปลายทศวรรษ 2500 นักเศรษฐศาสตร์คำนวณว่า “ค่าพรีเมียมข้าว” เป็นเสมือนภาษีในอัตราร้อยละ 45 ของมูลค่าข้าวส่งออก²⁶⁸⁷

²⁶⁸⁴ โฆสิต บันเปี่ยมรัฐ, **ชนบทไทย : ความก้าวหน้าและล้าหลัง**, เอกสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ: แสงรุ่งการพิมพ์, 2526, หน้า 174.

²⁶⁸⁵ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เซียน, สุรุษ ธงศิลา แปล, **โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่**, หน้า 214.

²⁶⁸⁶ Shinichi Shigetomi, “Thailand: Toward a Development Rice-Exporting Country”, in Shinichi Shigetomi, Kensuke Kubo, and Kazunari Tsukada, **The World Food Crisis and the Strategies of Asian Rice Exporters**, Spot Survey No 32, IDE-JETRO, 2011. p 84.

²⁶⁸⁷ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ** หน้า 60.

การขายที่ดินให้แก่คนรวยในหมู่บ้านเกิดขึ้นจากความจำเป็นแบบใหม่ในวิถีชีวิตของชาวบ้าน เพราะครอบครัวจะต้องใช้เงินก้อนใหญ่ในการลงทุนและในเรื่องอื่นๆ ที่สำคัญ ได้แก่ การส่งบุตรหลานเรียนหนังสือในเมือง การรักษาพยาบาล การซื้อเครื่องจักรกลทางการเกษตร ฯลฯ การส่งบุตรหลานเรียนหนังสือเป็นเรื่องหลักที่ต้องใช้เงินมากทั้งในช่วงที่ต้องจ่ายค่าเทอม และการใช้จ่ายในชีวิตประจำวันของนักเรียน โดยชาวบ้านทั่วไปมองเห็นว่าการศึกษาทำให้โอกาสในการทำงานที่มีรายได้สูงเปิดกว้างมากขึ้น จึงจำเป็นต้องชวนขายลงทุนในเรื่องการศึกษาให้แก่บุตรหลานอย่างเต็มกำลังความสามารถ การกู้เงินจากคนรวยในหมู่บ้านเป็นหนทางเดียวที่จะมีเงินมากพอสำหรับการลงทุนในไร่นาและลงทุนด้านการศึกษา และการกู้เงินก็มักจะใช้ที่ดินเป็นทรัพย์สินในการจำนอง ซึ่งที่ดินส่วนหนึ่งจะ “หลุดจำนอง” ด้วยเหตุที่ว่าหาเงินมาไถ่ถอนไม่ทัน

ความเจ็บป่วยเป็นความจำเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านต้องใช้เงินก้อนใหญ่ จากเดิมที่เมื่อเจ็บป่วยแล้ว ก็รักษากันตามมีตามเกิดในหมู่บ้าน แต่เมื่อการขยายตัวของรัฐทางด้านสาธารณสุขเข้าไปในหมู่บ้าน ก็ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากมองเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องรักษาพยาบาลคนในครอบครัวด้วยการแพทย์สมัยใหม่ ซึ่งทำให้จำเป็นต้องไปกู้เงินจากคนรวยในหมู่บ้าน ความเจ็บป่วยจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำลงและแตกต่างจากคนรวยมากยิ่งขึ้น

การซื้อเครื่องจักรกลทางการเกษตร เป็นความจำเป็นที่เกิดขึ้นจากเงื่อนไขสภาวะแวดล้อมที่ด้านหนึ่งสมาชิกในครอบครัวลดลงเพราะการวางแผนครอบครัว อีกทั้งไม่สามารถใช้แรงงานบุตรหลานที่ต้องไปเรียนหนังสือ ในขณะที่การเพาะปลูกด้วยข้าวพันธุ์ใหม่ได้ทำให้การเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยวของทุกครัวเรือนเกิดขึ้นพร้อมกัน ทำให้ไม่สามารถใช้ระบบการหมุนเวียนแรงงานแบบเดิมได้อีกต่อไป จำเป็นต้องจ้างแรงงาน ประกอบกับในพื้นที่ที่ได้รับการพัฒนาด้านชลประทาน ชาวบ้านก็ต้องเร่งปลูกให้ทันกับเพื่อนบ้านและใช้น้ำในระบบชลประทานในเวลาใกล้เคียงกัน หากยังใช้วัว-ควายไถนาที่ไม่สามารถที่จะเข้าร่วมใช้น้ำชลประทานหลวงได้ทันคนอื่น ๆ จึงต้องซื้อหรือเช่าเครื่องจักรกลทางการเกษตร นอกจากนี้นักกลุ่มคนที่สูญเสียที่ดินหรือมีที่ดินน้อยจะต้องลงทุนเช่าที่ดินโดยต้องเสีย “ค่าเช่า” ที่สูงมาก เช่น ในภาคเหนือเป็นระบบแบ่งครึ่งผลผลิตระหว่างเจ้าของที่ดินกับผู้เช่า และบางกรณีนอกจากเช่าที่นาแล้วยังต้องเช่าวัว-ควายสำหรับการทำนาอีกด้วย

การปรับตัวของชาวนาจนที่มีที่ดินน้อยหรือไร้ที่ดิน ที่สำคัญได้แก่การทำงานรับจ้างทั้งในพื้นที่ต่างจังหวัดและกรุงเทพฯ การเคลื่อนย้ายแรงงานในภาคเหนือกลุ่มแรกเป็นผู้หญิงวัยรุ่นที่ต้องออกจากโรงเรียนมาทำงานเป็น “ลูกจ้าง” โดยเป็นคนรับใช้ในบ้านของชนชั้นกลางในเขตเมืองหรือในกรุงเทพฯ ต่อมาจึงได้เปลี่ยนเข้าสู่งานภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการมากขึ้น

ผู้ชายชาวบ้านจากภาคอีสานจะเข้าสู่กรุงเทพฯ เพื่อทำงานรับจ้างทั่วไปและได้เริ่มเข้ามาสู่การประกอบอาชีพในฐานะแรงงานนอกระบบ เช่น การขับรถตุ๊กตุ๊ก และในรุ่นลูกก็จะเปลี่ยนมาขับรถแท็กซี่ในช่วงเวลาต่อมา นอกจากนั้นแล้วชาวอีสานจำนวนมากยังเข้าไปทำงานตัดอ้อยในไร่อ้อยแถบภาคตะวันออก เช่น ชลบุรี

การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ไม่ว่าจะเป็นการปลูกข้าวหรือพืชไร่ ได้ทำให้เกิดกลุ่ม “คนกลาง” ที่สำคัญมากขึ้นมา ได้แก่ พ่อค้าพืชไร่ในเมือง ซึ่งโดยมากแล้วเป็นคนเชื้อสายจีน คนกลุ่มนี้ได้เข้ามาสัมพันธ์กับทั้งกับกลุ่มคนมีฐานะในหมู่บ้านและตัวชาวบ้านเอง คนกลางกลุ่มนี้มีบทบาทไม่น้อยในการผลักดันให้ชาวบ้านเข้าสู่การผลิตเพื่อขาย เพราะจะเป็นประโยชน์ในการรวบรวมพืชผลการเกษตรเพื่อส่งต่อไปยังโรงงานหรือส่งไปกรุงเทพฯ ซึ่งการปรากฏขึ้นของกลุ่มพ่อค้าคนกลางนี้ก็มีส่วนสนับสนุนให้เกิดการแตกตัวทางชนชั้นในชนบทชัดเจนมากขึ้น

กลุ่ม “คนมีฐานะ” หรือคนรวยในหมู่บ้านก็สามารถที่จะสะสมทุนได้มากขึ้นทั้งจากเงื่อนไขเดิมที่ตระกูลตนเองสะสมที่ดินไว้มากระชั้นหนึ่ง และการสร้างเครือข่ายการค้ามาก่อนหน้าทศวรรษ 2500 และเงื่อนไขใหม่ๆ ได้แก่ การเข้าถึงทรัพยากรที่เกิดขึ้นในยุคพัฒนา เช่น การซื้อที่ดินที่อยู่ใกล้ระบบชลประทานมากกว่า การลงทุนบุกเบิกที่ป่าเพื่อปลูกพืชไร่ การสร้างความสัมพันธ์กับข้าราชการ

กลุ่มคนรวยในหมู่บ้านจะส่งลูกหลานเข้าไปเรียนในหัวเมืองใหญ่หรือกรุงเทพฯ ซึ่งการลงทุนทางการศึกษาของกลุ่มคนรวยในหมู่บ้านทำให้ลูกหลานของกลุ่มคนรวยสามารถที่จะสืบฐานะและชนชั้นของตนต่อไปได้ น่าสนใจว่าการสืบทอด “ชนชั้น” ของสังคมไทยหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาได้ใช้การศึกษาเป็นฐานที่สำคัญประการหนึ่ง

กล่าวได้ว่าการแตกตัวทางชนชั้นในชนบททั่วประเทศเกิดขึ้นในระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบใหม่ ซึ่งยังคงเป็นระบบเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้คนจำนวนไม่มากนักมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรได้มากกว่า โดยที่ชาวบ้านทั่วไปไม่มีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ น้อยกว่า ไม่ว่าจะเป็นการเข้าถึงที่ดิน ระบบชลประทาน แหล่งเงินทุน ความรู้ ความช่วยเหลือจากข้าราชการท้องถิ่น ฯลฯ ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่จึงได้ทำให้เกิดการสร้าง/ขยาย “ระบบอุปถัมภ์” ให้กว้างขวางและสลับซับซ้อนมากขึ้น เพื่อจะเข้าถึงทรัพยากรได้มากขึ้น

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า การขยายตัวของอุตสาหกรรมไม่ได้ทำให้เกิดการลดลงของภาคเกษตร การขยายตัวของปลูกข้าวเกิดขึ้นจากปัจจัยสำคัญหลายด้านด้วยกัน ที่สำคัญได้แก่ การปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐในการดูแลภาคเกษตรกรรม กล่าวคือ ภายหลังการเคลื่อนไหวของนักศึกษาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ได้ทำให้สังคมได้มองเห็นปัญหาความยากจนของชาวนา และรัฐบาลเองก็เกรงว่าหากปล่อยให้ชาวนาดำเนินชีวิตของตนไปตามเดิมก็อาจจะนำไปสู่การเคลื่อนไหวร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จึงทำให้เกิดนโยบายที่จะดูแลในเรื่องราคาข้าวขึ้นมา โดยกำหนดเป็นนโยบายจำนำข้าว (Paddy Pledging Scheme) ซึ่งนับเป็นนโยบายที่รัฐบาลเน้นการดูแลชาวนาผู้ปลูกข้าวมากขึ้น แทนการเอาใจผู้บริโภคดีังในอดีตที่ผ่านมา²⁶⁸⁸

²⁶⁸⁸ Shinichi Shigetomi, “Thailand: Toward a Development Rice-Exporting Country”, in Shinichi Shigetomi, Kensuke Kubo, and Kazunari Tsukada, *The World Food Crisis and the Strategies of Asian Rice Exporters*, Chiba: Institute of Developing Economies, 2011, p.91.

การเปลี่ยนนโยบายมาเอาใจใส่ชาวนามากขึ้นนี้ได้ทำให้เกิดการขยายตัวของการปลูกข้าวมากยิ่งขึ้น โดยมีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใส่ปุ๋ยวิทยาศาสตร์มากขึ้น และยังมีการพัฒนาพันธุ์ข้าวอีกด้วย หน่วยงานที่ทำงานด้านการพัฒนาพันธุ์ข้าวได้แก่กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่ได้รับความช่วยเหลือทางวิชาการจาก International Rice Research Institution สามารถพัฒนาพันธุ์ข้าวที่มีความไวแสงต่ำ ทำให้สามารถปลูกและเก็บเกี่ยวได้ในระยะเวลาอันสั้น ข้าวบางพันธุ์ถูกเรียกว่าข้าวมหัศจรรย์ การขยายตัวของการปลูกข้าวที่มีหลากหลายพันธุ์นี้ปรากฏชัดมากที่สุดในพื้นที่ราบภาคกลาง โดยเฉพาะพื้นที่ที่ได้รับน้ำจากเขื่อนต่างๆ

นอกจากนี้ผลผลิตข้าวยังเพิ่มขึ้นจากการที่ชาวนาทำนาหลายครั้งต่อปี ต่างจากเดิมที่ทำนาเพียงปีละครั้ง โดยชาวนาจะปลูกทั้งข้าวนาปีและข้าวนาปรัง และในบางพื้นที่ เช่น แถบ สุพรรณบุรี และอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ชาวนาสามารถทำนาได้ถึงปีละ 3 ครั้ง ซึ่งทำให้การใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เพิ่มขึ้นตามไปด้วย ขณะเดียวกันชาวนาต้องปรับเปลี่ยนวิธีการปลูก โดยเน้นการใช้เครื่องจักรกลการเกษตรมากขึ้น ซึ่งมักจะเป็นการจ้างเหมาในแต่ละขั้นตอนการเพาะปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยว การจ้างเหมาทำงานในไร่นาเช่นนี้ขยายตัวมากยิ่งขึ้นในทุกพื้นที่ในช่วงทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา

ชาวนาที่ได้ประโยชน์ในช่วงที่มีการขยายตัวของการปลูกข้าว ได้แก่กลุ่มชาวนายและชาวนากลางเท่านั้น เพราะการผลิตแบบใหม่ต้องใช้ต้นทุนที่สูงขึ้น รวมทั้งต้นทุนในการจ้างแรงงาน การลงแขกหรือการแลกเปลี่ยนแรงงานหมดไปแล้วเป็นส่วนใหญ่ การลงแขกที่เหลืออยู่ในบางพื้นที่มักจะมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ที่ค้ำึงถึงกำไร-ขาดทุนมากขึ้น มีรากฐานอยู่บนน้ำใจหรือความเอื้ออาทรต่อกันน้อยลง

ความเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทที่ทำการผลิตเชิงพาณิชย์เข้มข้นขึ้น เกิดขึ้นพร้อมๆกับการขยายตัวของรัฐทางด้านการศึกษา การขยายตัวของการท่องเที่ยว และการขยายตัวของเมือง กล่าวคือลูกในฐานะแรงงานในครอบครัวก็ถูกดึงเข้าสู่ระบบการศึกษา ครอบครัวจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงบทบาทและหน้าที่ จากเดิมที่ครอบครัวทำหน้าที่เป็นหน่วยการผลิตร่วมกัน แต่ในช่วงเวลานี้ครอบครัวได้เริ่มเปลี่ยนมาสู่หน่วยการบริโภคมากขึ้น โดยที่สมาชิกบางส่วนทำการผลิตเพื่อเลี้ยงครอบครัวทั้งหมด การสืบทอดความรู้ทางการเกษตรชุดเดิมเริ่มหมดไปจากครอบครัว²⁶⁸⁹

การขยายตัวของการผลิตเพื่อขายได้ผลักดันให้ชาวบ้านต้องเผชิญหน้ากับความผันผวนของราคาสินค้าการเกษตรมากขึ้น จากเดิมที่ปัญหาหลักในการดำรงชีวิตมีเพียงสภาพภูมิอากาศซึ่งชาวบ้านสามารถใช้ฐานครอบครัวและชุมชนในการแก้ไขปัญหา เช่น การรวมหมู่กันแก้ไขปัญหาน้ำท่วมหรือฝนแล้ง แต่เมื่อเข้าสู่การผลิตเพื่อขายเข้มข้น ชาวบ้านไม่สามารถจะพึ่งพาชุมชนได้อีกต่อไป ดังนั้น การเผชิญหน้ากับความผันผวนของราคาสินค้าการเกษตรประกอบกับรายจ่ายที่เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาของบุตร-ธิดา

²⁶⁸⁹ กฤษณธรรม ถาพันธุ์, “การสังเคราะห์งานยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่จังหวัดสุโขทัย: กรณีศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพเกษตรกรรม”, หน้า 19-20.

ชาวบ้านทั่วไปใช้เงินไปกับการศึกษาของลูกหลานสูงมากกว่าการใช้ในส่วนอื่นๆ²⁶⁹⁰ จึงทำให้จำนวนสมาชิกของครอบครัวต้องออกไปทำงานรับจ้างมากขึ้น

นอกจากการหางานรับจ้างทำทั้งในและนอกภาคเกษตรกรรมแล้ว ชาวบ้านยังแก้ไขปัญหาด้วยการสร้างความหลากหลายในการเพาะปลูก คือปลูกพืชหลายชนิดเพื่อลดความเสี่ยงในกรณีที่พืชชนิดใดชนิดหนึ่งราคาตกต่ำลงหรือเมื่อประสบปัญหาภัยธรรมชาติ เช่น การเกิดโรคระบาดในพืชบางชนิด ชาวบ้านบางคนพยายามขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปและจ้างเครื่องจักรกลในการทำนา ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งอพยพไปทำกินในภาคเหนือทั้งภาคเหนือตอนบนและภาคเหนือตอนล่าง ซึ่งการการอพยพและบุกเบิกที่ทำกินในช่วงหลังนี้มักอพยพกันเป็นจำนวนมากพอที่จะตั้งเป็นชุมชนใหม่ได้ และต้องการทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์มิใช่การผลิตแบบพอเพียงชีพ ทำให้เกิดหมู่บ้านหรือชุมชนชาวอีสานแบบใหม่กระจายกระจายทั่วไป ซึ่งชุมชนชาวอีสานอพยพใหม่เหล่านี้ มีฐานความสัมพันธ์ระหว่างชาวอีสานด้วยกันเหนียวแน่น แต่ขาดความสัมพันธ์กับชุมชนชาวบ้านใกล้เคียงที่ตั้งถิ่นฐานมาก่อน เพราะการผลิตเพื่อขายโดยใช้เครื่องจักรกลทำให้ไม่จำเป็นต้องสร้าง “เครือญาติเสมือน” กับคนต่างภูมิภาคที่อยู่ในชุมชนใกล้เคียงกัน การผูกความสัมพันธ์กับชาวอีสานด้วยกันก็เพียงพอที่จะใช้เป็นฐานในการรวมกลุ่มกันทำงาน ทั้งงานในไร่นาและงานรับจ้างต่างๆ ชุมชนอีสานจึงสามารถรักษาและดำรงความเป็นอีสานสืบต่อมาโดยมีงานประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ที่ช่วยสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ชุมชน²⁶⁹¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าการปรับตัวโดยการปลูกพืชชนิดใหม่ๆ หรือการเปลี่ยนอาชีพทำให้เกิด “สังคมชาวนา” แบบใหม่ ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา²⁶⁹² กลุ่มชาวบ้านภาคเกษตรที่มีการปรับตัวได้ดีในยุคเกษตรพาณิชย์มักเป็นกลุ่มชาวบ้านหัวก้าวหน้าที่เห็นการณ์ไกล คือจะมีการสะสมที่ดินไว้จำนวนมากเพียงพอสำหรับการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก และจะมีหัวใจในการวางแผน ทดลองปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ ๆ ที่ไปแสวงหามาจากท้องถิ่นอื่น นอกจากนี้ยังไม่ได้เน้นการปลูกพืชเพียงชนิดเดียว แต่จะมีการปลูกพืชที่หลากหลายชนิดเพื่อเตรียมพร้อมกับภาวะการตลาดของสินค้าการเกษตรที่ราคาพืชผลแต่ละชนิดมักจะผันผวน โดยชาวบ้านบางคนจะมีการพัฒนาไปสู่การก่อตั้งโรงงานแปรรูปผลิตผลทางการเกษตรภายในหมู่บ้านควบคู่ไปด้วย เช่น การตั้งโรงงานมันอัดเม็ด โรงงานไบยาสูบ โรงงานอบลำไย เป็น

²⁶⁹⁰ ในสมัยที่เจ้าหน้าที่ของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรมีชุดทำงานสีแดงและออกไปตามชุมชนเพื่อทวงถามเรื่องหนี้สิน ชาวบ้านก็ยังคงกล่าวว่า “เสื้อขาวน่ากลัวกว่าเสื้อแดง” เสื้อขาวนั้นหมายถึงลูกหลานที่ใช้เงินในการเรียน เพราะชาวบ้านใช้เงินไปกับการศึกษาของลูกหลานสูงกว่าเรื่องอื่นๆ

²⁶⁹¹ จารุณี ปัญญาคณิษฐ์, “การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : การปรับตัวและการย้ายถิ่น”, หน้า 15-20.

²⁶⁹² อนุชน หวลทรง, “การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : วิถีชีวิตและการปรับตัวของผู้คนในภาคเกษตรกรรมพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย”, หน้า 33.

ต้น ทำให้มีรายได้แม้ว่าราคาผลผลิตบางชนิดจะตกต่ำก็ตาม นอกจากนี้ยังมีบางคนที่สามารถผลักดันตนเองไปสู่การเป็นนักการเมืองท้องถิ่น ซึ่งทำให้มีช่องทางแสวงหาผลประโยชน์มากขึ้น²⁶⁹³

กลุ่มชาวบ้านที่ปรับตัวจนประสบผลสำเร็จที่เรียกว่า “กลุ่มชาวบ้านหัวก้าวหน้า” เป็นกลุ่มที่สามารถสะสมทุนมาได้ก่อนกลุ่มอื่นๆ ในชุมชน และมักจะเป็นกลุ่มที่อพยพเข้ามาก่อนจึงสามารถที่จะจับจองที่ดินที่เหมาะสมได้มากกว่าและสะสมทุนก่อนผู้ที่อพยพมาทีหลัง คนกลุ่มนี้จึงมีทุนมากพอที่จะลงทุนในการผลิต การเกษตรและธุรกิจที่ต่อเนื่องกับการเกษตร นอกจากนี้ยังเป็นกลุ่มที่มีเครือข่ายมากหรือเป็นผู้อุปถัมภ์ชาวบ้านอื่นๆ ที่อพยพตามมาในภายหลัง จนสามารถผันตัวตนเองมาเป็นนักการเมืองท้องถิ่นที่มีฐานคะแนนเสียงมากพอที่จะทำให้ได้รับการเลือกตั้ง เหตุหนึ่งที่คนกลุ่มนี้สามารถสะสมที่ดินได้มากก็ด้วยการเปลี่ยนแปลงทรัพย์สินชุมชนให้เป็นทรัพย์สินส่วนตัว โดยที่ไม่มีข้อกังขาหรือการต่อต้านจากชาวบ้านทั่วไป เนื่องจากตระกูลของคนกลุ่มนี้อพยพเข้ามาบุกเบิกที่ดินทำกินก่อนคนอื่นและมีส่วนในการสร้างสมบัติชุมชนขึ้นมา และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ คนกลุ่มนี้มีฐานะดีและมีสถานภาพสูงในชุมชนซึ่งจะเป็นตัวเชื่อมต่อระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในช่วงแรกๆ ของการพัฒนา จึงทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐมากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ ทำให้ได้รับข้อมูลข่าวสารและทรัพยากรจากรัฐมากกว่าชาวบ้านโดยทั่วไป อย่างไรก็ตาม กลุ่มที่ประสบความสำเร็จดังกล่าวนี้เป็นเพียงคนกลุ่มน้อยในท้องถิ่น ส่วนชาวบ้านทั่วไปนั้นก็ยังต้องเผชิญกับภาวะความผันผวนของการประกอบอาชีพเกษตรกรรมและมีรายได้ไม่แน่นอน²⁶⁹⁴

ในที่สุดแล้วแม้แต่ความสัมพันธ์ภายในชุมชนของชาวบ้านที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกันก็เปลี่ยนแปลงไป เพราะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ดึงเอาการผลิตของชาวบ้านมาขึ้นตรงต่อตลาดมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านแต่ละครอบครัวไม่จำเป็นจะต้องพะวงว่าจะต้องรักษาระบบการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนกับเพื่อนบ้านอีกต่อไป วงจรชีวิตของชาวบ้านไม่ได้ขึ้นกับชุมชนเหมือนเช่นเดิม เพราะอนาคตของคนในชุมชนทั้งหมดอยู่ที่การขายผลผลิตในตลาดและอยู่ที่สังคมภายนอกชุมชน ยิ่งลูกหลานที่ได้รับการศึกษาสูงมากขึ้นก็ยิ่งมองเห็นว่าอนาคตของตนอยู่ที่ภาคการผลิตสมัยใหม่ ทั้งหมดนี้ก็ทำให้แรงเกาะแน่นของชุมชนแบบเดิมลดลงไปเรื่อยๆ “เครือข่ายดีเหมือน” ที่ครั้งหนึ่งเคยมีบทบาทอยู่ในชุมชนจึงค่อยๆ สลายไป

พร้อมกันนั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการขยายตัวของรัฐก็ดึงเอาคนในหมู่บ้านเข้าไปสัมพันธ์กับรัฐมากขึ้น ซึ่งความสัมพันธ์ที่เพิ่มมากขึ้นนี้ได้สร้างชุมชนแบบใหม่หรือ “พื้นที่ทางสังคมแบบใหม่” ให้แก่ชาวบ้าน เช่น การเกิดกลุ่มทางสังคม-เศรษฐกิจแบบใหม่ อาทิ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ ที่ทำให้

²⁶⁹³ การศึกษานักการเมืองท้องถิ่นในระดับองค์การบริหารส่วนตำบล พบว่าส่วนใหญ่แล้วเป็นนักธุรกิจ เช่น ผู้รับเหมาก่อสร้าง โปรดดูกรณีตัวอย่างใน รัตติกาล หินแก้ว, “ความเปลี่ยนแปลงของการเมืองท้องถิ่น: ศึกษากรณีองค์การบริหารส่วนตำบลป่าสัก อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน (พ.ศ. 2533-ปัจจุบัน)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2551.

²⁶⁹⁴ อนุชน หวลทรง, “การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : วิถีชีวิตและการปรับตัวของผู้คนในภาคเกษตรกรรมพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย” หน้า 33.

ชาวบ้านเข้าถึงทรัพยากรของรัฐได้สะดวกขึ้น บางกลุ่มได้รับการจัดตั้งโดยตรงจากกลไกอำนาจรัฐ เช่น กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขหมู่บ้าน (อสม.) ซึ่งการเกิดกลุ่มทางสังคมเศรษฐกิจลักษณะใหม่นี้มีบทบาทเพิ่มมากขึ้นในแต่ละชุมชน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

นอกจากการส่งเสริมการจัดตั้งกลุ่มชาวบ้านในลักษณะต่างๆ แล้ว ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ยังมีการขยายตัวของรัฐทางด้านการบริการ (service) และการควบคุม (control) อย่างเข้มข้นมากขึ้น การสร้างแผนแม่บทเพื่อพัฒนาชนบทไทยเป็นไปเพื่อขยายการบริการไปยังทุกพื้นที่ในประเทศไทย โดยเฉพาะการจัดสรรระบบไฟฟ้าให้เข้าถึงทุกหมู่บ้าน จนกล่าวได้ว่าไม่มีพื้นที่ใดที่จะอยู่นอกอำนาจรัฐอีกต่อไป หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่ารัฐได้ขยายตัวครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของประเทศเป็นครั้งแรก ซึ่งการขยายตัวของรัฐที่สำคัญในช่วงนี้ก็คือการขยายบทบาทของรัฐต่อการพัฒนาชนบทนั่นเอง

สำหรับการขยายตัวของรัฐในช่วงทศวรรษ 2520 ที่ส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อชาวชนบทที่ปลูกข้าวก็คือ การ “ค้าประกันราคา” ซึ่งในเวลาต่อมาจะมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อ เช่น การประกันราคาข้าว การจำนำข้าว ฯลฯ แต่หลักการก็คล้ายกัน กล่าวคือ รัฐจะสร้างความต้องการเทียม (pseudo demand) เพื่อเก็บข้าวไว้ในยุ้งฉางระยะหนึ่ง เพื่อให้ข้าวที่เหลืออยู่ในตลาดมีราคาสูงขึ้น โดยรัฐใช้เงินงบประมาณสนับสนุนการสร้างความต้องการเทียมนี้ ซึ่งการที่รัฐทำเช่นนี้แม้ว่าจะบรรเทาความเดือดร้อนหรือทำให้ชาวนาขายข้าวได้ในราคาที่ไม่ขาดทุน แต่ผลกระทบที่สำคัญได้แก่ การที่ชาวนาทำการปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้นโดยชาวนาไม่จำเป็นต้องกังวลในเรื่องความเสี่ยงของราคาข้าวในตลาดโลกอีกต่อไป จะเห็นได้ว่ากระบวนการสร้างความต้องการเทียมในกรณีเช่นนี้ได้ทำให้ชาวบ้านทั้งภาคเหนือและภาคอีสานยังคงทำนาต่อไป และในหลายพื้นที่ที่มีการขยายการเพาะปลูกออกไปอย่างกว้างขวางจนกระทั่งการส่งออกข้าวไทยก้าวขึ้นเป็นอันดับหนึ่งของโลกอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าในบางปีชาวบ้านจะประสบปัญหาต่างๆ เช่น การขาดแคลนแรงงาน ปัญหา น้ำมากหรือน้อยเกินไป ปัญหาศัตรูพืชระบาด ฯลฯ แต่พื้นที่การเมืองที่เปิดกว้างขึ้น หรือการเคลื่อนไหวทางสังคมในลักษณะที่เรียกว่า “การเมืองภาคประชาชน” ก็ทำให้ชาวบ้านก็สามารถลดความเสี่ยงทั้งหลายไปสู่อำนาจรัฐได้ ดังจะเห็นการเคลื่อนไหวประท้วงและเรียกร้องเรื่องต่างๆ ที่จะเพิ่มมากขึ้นตลอดมาจนถึงปัจจุบัน²⁶⁹⁵

ความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมีผลต่อสังคมเกษตรกรรมของชาวนาภาคอีสานในลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ การที่รัฐเข้ามาดูแลราคาสินค้าเกษตร ทำให้ชาวบ้านต้องการขยายการผลิตทางการเกษตร ซึ่งส่งผลให้เกิดการบุกเบิกพื้นที่ป่าอย่างไพศาล ดังจะได้จากการลดลงของพื้นที่ป่า กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2507 ภาคอีสานมีป่าอยู่ร้อยละ 39.91 แต่ในปี พ.ศ.2538 พื้นที่ป่าไม้เหลือเพียงร้อยละ 12.59 เท่านั้น โดยพื้นที่ถือครองเพื่อทำการเกษตรเพิ่มเป็นร้อยละ 54.83 ขณะเดียวกันในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา การทำการเกษตรกรรมในภาคอีสานมีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้นเพื่อตอบสนองตลาดที่ต้องการสินค้าหลากหลาย และเพื่อที่จะทำให้เกษตรกรเองมีทางเลือกในการเพาะปลูกมากกว่าเดิมและมีความเสี่ยงน้อยลง ดังจะเห็น

²⁶⁹⁵ ไพโรจน์ ประภาส ปิ่นตบแต่ง, *การเมืองบนท้องถนน 99 วัน สมัชชาคนจน*, กรุงเทพฯ :โครงการหนังสือเล่ม อันดับ 14 มหาวิทยาลัยเกริก, 2541.

ได้ว่าสัดส่วนการใช้ที่ดินเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการขยายตัวของการปลูกพืชไร่ (รวมสวนไม้ดอก) จากเดิมในปี พ.ศ. 2503 ใช้พื้นที่เพียงร้อยละ 9.8 ของที่ดินที่ทำการเกษตร เพิ่มขึ้นร้อยละ 22.66 ในปี พ.ศ. 2538 ขณะเดียวกันก็ได้ขยายพื้นที่ออกไปมากขึ้นมาก จาก 2.4 ล้านไร่เศษ เป็น 13.1 ล้านไร่เศษ หรือเพิ่มขึ้นถึง 10.6 ล้านไร่ ในระยะเวลา 35 ปี ระหว่าง พ.ศ.2500-2535 โดยที่การใช้ที่ดินเพื่อปลูกไม้ยืนต้น หรือไม้ผลก็เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 1.39 มาเป็นร้อยละ 4.11 ในช่วงเวลาเดียวกัน คือเพิ่มขึ้น 2 ล้านไร่เศษ²⁶⁹⁶

สำหรับการปลูกข้าวอีสาณนั้น หากเปรียบเทียบจำนวนร้อยละของการใช้พื้นที่ปลูกข้าวอาจจะเห็นว่า สัดส่วนไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก คือเพิ่มจากร้อยละ 61.82 เป็นร้อยละ 65.50 ในช่วงเวลา 35 ปี แต่เมื่อพิจารณาจากการขยายพื้นที่ในการทำนา ก็จะพบว่าเพิ่มขึ้นจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ คือเพิ่มขึ้นถึง 22.3 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 144.20 เฉลี่ยแล้วเพิ่มขึ้นถึงปีละ 6 แสนไร่เศษ หรือร้อยละ 4.2 ต่อปี การขยายตัวของการทำการเกษตรเช่นนี้ ไม่ได้หมายความว่าชาวนาทุกคนได้รับประโยชน์ เพราะปรากฏว่าการถือครองที่ดินกลับกระจุกตัวมากขึ้น นอกจากนี้การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนก็ลดลง และมีการเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น สถิติการถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนลดลงจากครัวเรือนละ 33.40 ไร่ในปี พ.ศ.2496 เหลือ 28.35 ไร่, 28.04 ไร่, 27.08 ไร่, 26.61 ไร่ และ 15.10 ไร่ในปี พ.ศ.2518, พ.ศ.2523, พ.ศ.2528, พ.ศ.2533 และ พ.ศ.2543 ตามลำดับ²⁶⁹⁷

ตารางแสดงพื้นที่ถือครอง พื้นที่จำนอง และพื้นที่เช่าที่ดินเพื่อเกษตรกรรมในภาคอีสาน พ.ศ.2518-2534

พ.ศ.	พื้นที่ถือครอง/ครัวเรือน		พื้นที่ที่จำนอง/ขายฝาก		พื้นที่เช่าผู้อื่น	
	ไร่	ร้อยละ ⁽¹⁾	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
2496	33.40	-	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล
2518	28.35	5.05	351,253	30.11	1,289,577	9.49
2523	28.04	-0.25	330,725	30.13	1,932,401	13.96
2528	27.08	-1.06	1,078,956	37.01	2,733,423	18.10
2533	26.61	-0.34	3,380,886	38.68	2,405,061	18.85
2534	26.43	-0.68	5,244,911	41.10	3,256,359	21.02
2543	15.10	-11.33	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, การสุ่มสำรวจ 12 ชุมชน จาก 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544 หน้า 28, 34, 36. ²⁶⁹⁸

²⁶⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189-193.

²⁶⁹⁷ เรื่องเดียวกัน.

²⁶⁹⁸ อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544), หน้า193.

ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรอีสานต้องไปกู้เงินมาใช้ในการลงทุนทำการเกษตรและใช้จ่ายในครัวเรือนมากขึ้น เกษตรกรจึงต้องเอาที่ดินทำกินของตนไปจำนองมากขึ้น บางส่วนก็เอาไปขายฝากให้กับคนอื่นหรือเครือญาติ เพื่อเอาเงินไปทำงานต่างประเทศ จำนวนที่ดินที่ถูกใช้เพื่อการจำนองนี้ได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก จาก 351,253 ไร่ในปี พ.ศ.2518 เป็น 5,244,916 ไร่ในปี พ.ศ.2543 หรือเพิ่มขึ้นถึง 15 เท่าในเวลาเพียง 16 ปี หากเปรียบเทียบกับจำนวนทั้งหมดของที่ดินที่ถูกนำไปจำนองทั่วประเทศ การใช้ที่ดินเพื่อจำนองของชาวอีสานก็เพิ่มจากร้อยละ 30.11 เป็นร้อยละ 41.10 ของที่ดินที่ถูกจำนองทั่วประเทศ ยิ่งไปกว่านั้นเกษตรกรที่มีที่ดินน้อยจนไม่พอทำกิน ต้องไปเช่าที่ดินเพิ่มขึ้นในภาคอีสานก็มีสัดส่วนสูงขึ้น กล่าวคือ ที่ดินที่ชาวอีสานเช่าทำกินเพิ่มจากประมาณ 1.3 ล้านไร่เป็น 3.26 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้น 2.5 เท่าในเวลา 16 ปี หรือเพิ่มจากร้อยละ 9.49 เป็นร้อยละ 21.02 ของที่ดินประเภทนี้ทั่วประเทศรวมกัน²⁶⁹⁹

การทำนาปรังในภาคอีสานก็มีสัดส่วนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่นๆ แม้ว่าพื้นที่ชลประทานของภาคอีสานจะเพิ่มขึ้นจาก 6 แสนไร่เศษ ในปี พ.ศ.2500 เป็น 5.1 ล้านไร่ในปี พ.ศ.2540 แต่พื้นที่ทำนาปรังก็ไม่ได้เพิ่มขึ้นอย่างได้สัดส่วนกับพื้นที่ชลประทาน เพราะมีน้ำไม่มากพอที่จะส่งไปสู่พื้นที่ทำนาอย่างทั่วถึง พื้นที่ชลประทานที่ทำนาปรังจึงมีเพียงประมาณร้อยละ 5.8-6.0 เท่านั้น²⁷⁰⁰

ควรกล่าวด้วยว่า ถึงแม้ว่าพื้นที่การเพาะปลูกในภาคอีสานจะเพิ่มขึ้นมาก แต่ผลผลิตข้าวก็ยังไม่มากเท่าที่ควร และส่วนใหญ่แล้วชาวนาในอีสานใช้เทคโนโลยีการเกษตรที่ราคาไม่สูงมาก คือ เครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ และรถไถเดินตาม สถิติการใช้เทคโนโลยีเหล่านี้สูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ในระหว่าง พ.ศ.2521-2540 มีการใช้เครื่องพ่นยาเพิ่มขึ้น 99.2 เท่า รถไถเดินตามเพิ่มขึ้น 21.9 เท่า รถแทรกเตอร์เพิ่มขึ้น 10.6 เท่า เครื่องสูบน้ำเพิ่มขึ้น 8.9 เท่า และเครื่องนวดข้าวเพิ่มขึ้น 6.3 เท่า²⁷⁰¹

การขยายตัวของการปลูกข้าวส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเพราะรัฐบาลส่งเสริมให้ชาวนาปลูกข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม ซึ่งเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่าพันธุ์พื้นเมืองและเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า เกษตรกรชาวอีสานจึงหันไปใช้ข้าวพันธุ์นี้อย่างรวดเร็ว ในปี พ.ศ.2528 เกษตรกรลุ่มน้ำชีในหมู่บ้าน 24 หมู่บ้าน ร้อยละ 446.55 ใช้ข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม แต่พอถึงปี พ.ศ.2543 เกษตรกรอีสานทุกครัวเรือนของกลุ่มตัวอย่างใน 10 จังหวัดในข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม ซึ่งแม้ว่าผลผลิตข้าวจะสูงขึ้นและขายได้ราคาดีขึ้น แต่ความเสี่ยงในการเกิดโรคระบาดจึงเพิ่มขึ้น และต้องจ้างแรงงานเป็นจำนวนมากมาเกี่ยวข้าว

อนึ่ง การใช้พันธุ์เกษตรส่งเสริมทำให้ถูกบีบบังคับให้ใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เพราะข้าวเหล่านี้จะไม่งอกงามถ้าไม่ใส่ปุ๋ยเคมี ทำให้เกษตรกรต้องลงทุนค่าปุ๋ยปีละประมาณ 3,484 บาทต่อครัวเรือน หรือร้อยละ 5 ของรายจ่ายทั้งหมด²⁷⁰²

²⁶⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 194.

²⁷⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 202-205.

²⁷⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 229.

²⁷⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 232.

การขยายตัวของการทำงานเกษตรเชิงพาณิชย์ ทำให้การทำงานเกษตรแบบเดิมลดลงไปเรื่อยๆ เช่น การปลูกฝ้าย และการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม เนื่องจากถูกแทนที่ด้วยการปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งขายได้เงินเร็ว ประกอบกับการปลูกพืชพาณิชย์อย่างจริงจังทำให้ไม่มีเวลารว่างเหมือนเมื่อก่อน จึงไม่สามารถเจียดเวลามาทำงานที่ต้องใช้เวลามากเช่นการทอผ้า เพราะการทอผ้าเป็นงานประณีต มีขั้นตอนมากมาย ยิ่งการเลี้ยงไหมยิ่งเป็นงานหนักมาก ที่สำคัญในช่วงนี้มีการขยายตัวของโรงงานทอผ้าจำนวนมากที่เกิดจากการร่วมทุนระหว่างนายทุนไทยกับนายทุนต่างชาติ ทำให้สินค้าผ้ามีราคาถูกลง อีกทั้งมีลวดลายสีสันแบบใหม่ๆ มากกว่าผ้าที่ชาวบ้านทอใช้เอง ดังนั้นชาวบ้านจึงเลือกที่จะยุติการทอผ้า จะเห็นได้จากการสำรวจในปี 2528 ใน 24 หมู่บ้านบริเวณลุ่มน้ำชี พบว่ามีครัวเรือนเพียงร้อยละ 3.63 เท่านั้นที่ยังทอผ้าฝ้าย²⁷⁰³

เมื่อเกิดการขยายตัวของการทำงานเพื่อขายทั้งด้านความหลากหลายของประเภทของพืชที่ปลูกและการขยายตัวของพื้นที่ ก็ได้ส่งผลถึงการปรับเปลี่ยนการใช้แรงงานในการเกษตรกรรม ในช่วงนี้เองจะพบว่าในชนบทนั้นมีการใช้แรงงานที่เข้มข้นขึ้น เนื่องจากชนิดของงานหลักเพิ่มขึ้น การทำไร่ทำให้พื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น และต้องทำควบคู่ไปกับการทำนา ซึ่งต้องใช้ทั้งเวลาและแรงงานมากกว่าการทำนาเพียงอย่างเดียว การดายหญ้าเป็นขั้นตอนการทำไร่ที่ใช้แรงงานมากที่สุด (ต้องดายหญ้าปีละ 1-2 ครั้ง) ถ้าต้องจ้างคนดายหญ้าค่าดายหญ้าจะสูงถึงร้อยละ 29.62 และ 42.73 ของการทำไร่ปอและไร่มันสำปะหลังตามลำดับ²⁷⁰⁴

พร้อมกันนั้น ระบบของการจัดการแรงงานในไร่นาแบบเดิมก็เริ่มสูญสลายไป **การแลกเปลี่ยนแรงงาน การลงแขกก็น้อยลง** เนื่องจากการปลูกพืชไร่บางชนิดต้องใช้เวลามาก เช่น การปลูกปอ ครัวเรือนส่วนใหญ่ต่างก็ทำไร่ปอหรือพืชพาณิชย์ ซึ่งเป็นงานจุกจิก ใช้เวลามาก จึงใช้วิธีจ้างแรงงานขณะเดียวกัน การเพาะปลูกในช่วงนี้จำเป็นต้องจัดการให้เสร็จในเวลาอันจำกัดและเป็นงานที่ต้องใช้เวลาทำงานต่อเนื่องกันหลายวัน เช่น การดายหญ้า การลอกปอ ซึ่งวัฒนธรรมการจัดการแรงงานแบบเดิม เช่น การลงแขก ไม่มีประสิทธิภาพพอที่จะจัดการให้งานเสร็จในเวลาอันจำกัดได้ เพราะในการลงแขกนั้นเจ้าของนาหรือเจ้าของไร่จะเร่งรัดหรือเข้มงวดกับการทำงานไม่ได้ นอกจากนี้ชาวบ้านในยุคพืชพาณิชย์จำเป็นต้องใช้เงินเกือบทุกกิจกรรมในครัวเรือน ทำให้คนส่วนใหญ่ต้องการจะรับค่าจ้างจากการทำงานมากกว่าการใช้วิธีลงแขกดังในอดีตที่ผ่านมา นอกจากนี้การขยายตัวของรัฐในการดูแลชนบทก็มีส่วนผลักดันให้เกิดการจ้างแรงงานเพิ่มขึ้นด้วย กล่าวคือ ตั้งแต่เริ่มโครงการการสร้างงานในชนบทของรัฐบาลได้มีการจ้างคนในหมู่บ้านไปขุดดินทำถนน ฯลฯ ทำให้เกิดการเปลี่ยนอาชีพกลายเป็นแรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น แม้แต่งานส่วนรวม เช่น สร้างกุฏิ ศาลา สะพาน ซึ่งแต่ก่อนไม่ต้องจ้าง ก็เปลี่ยนมาเป็นการจ้างโดยทั่วไป²⁷⁰⁵

นอกจากการเกิดแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรกรรมและเป็นแรงงานในพื้นที่แล้ว การขยายตัวของรัฐทางด้านการคมนาคมที่เพิ่มมากขึ้นมาก ทำให้การเดินทางไปยังจังหวัดต่างๆ มีความสะดวกมากขึ้น ทำให้เกิดการสร้างความหลากหลายของการใช้แรงงาน ที่สำคัญคือเกิดการขยายตัวของการอพยพแรงงานไป

²⁷⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239.

²⁷⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 240.

²⁷⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 243.

ทำงานต่างถิ่นมากขึ้น ซึ่งในช่วงก่อนหน้านี้อาจจะเป็นการไปหางานทำหลังฤดูเก็บเกี่ยว แต่ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาความหลากหลายมากขึ้น กล่าวคือ สมาชิกในครอบครัวชาวนารวยจะเดินทางออกไปทำงานต่างถิ่นตามตำแหน่งหน้าที่การงานในระบบราชการหรือธุรกิจเอกชน สมาชิกในครอบครัวระดับกลางและครอบครัวยากจนจะเดินทางไปทำงานเพื่อที่จะหาเงินสตรวยเดือนมาใช้จ่ายในครอบครัว และใช้จ่ายในการจ้างแรงงานและเครื่องจักรต่างๆ เพื่อสืบทอดการผลิตและการทำนาต่อไป ซึ่งสามารถทำได้ง่ายขึ้นเพราะการคมนาคมสะดวกขึ้น ดังจะพบว่าจำนวนครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นมีสูงถึงร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด หากจะคิดในสัดส่วนของเฉพาะครัวเรือน จะพบว่าคนไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยครัวเรือนละ 0.79 คน หรือร้อยละ 29.81 ของคนวัยแรงงานของครัวเรือนทั้งหมด แต่ถ้าคิดเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นก็จะพบว่าเฉลี่ยแล้วแต่ละครัวเรือนไปทำงานต่างถิ่นจำนวน 1.76 คน คิดเป็นร้อยละ 66.4 ของแรงงานในครัวเรือนประเภทที่ไปทำงานต่างถิ่น และยังพบด้วยว่า การขยายตัวของการทำงานต่างถิ่นทำให้เกิดการจ้างแรงงาน โดยเฉลี่ยแล้วครัวเรือนที่ต้องจ้างแรงงานในหมู่บ้านสูงถึงร้อยละ 88.54 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูก²⁷⁰⁶

การผลิตในยุคของการปรับตัวนี้มีเป้าหมายหลักชัดเจนคือเป็นการผลิตเพื่อขาย ยกเว้นการทำนาที่ยังคงเน้นการผลิตเพื่อบริโภคก่อนที่เหลือจึงขาย ซึ่งผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคมีประมาณ 1 ใน 3 ของผลผลิตทั้งหมด²⁷⁰⁷

จากการสัมภาษณ์คนงานในภาคอุตสาหกรรม ผาสุก พงษ์ไพจิตร พบว่าในช่วงเริ่มต้นของการพัฒนาอุตสาหกรรมคนงานส่วนใหญ่ยังคงเป็นคนงานชั่วคราวเพราะรายได้จากการรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมต่ำมากจนไม่เพียงพอต่อการเลี้ยงครอบครัว คนงานจึงยังไม่อาจจะทิ้งการทำไร่ทำนาหันมาทำงานรับจ้างอย่างเดียว²⁷⁰⁸ แต่ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา มีการขยายตัวของการทำงานรับจ้างเพียงอย่างเดียว

ความเปลี่ยนแปลงทางการผลิตและการจัดการแรงงานนี้ก็ได้อำนาจให้เกิดการค้าขายแลกเปลี่ยนเชิงพาณิชย์ในชุมชนหมู่บ้าน และทำให้การบริโภคสินค้าของชาวบ้านเปลี่ยนไปคล้ายกับชนชั้นกลางในเขตเมือง กล่าวคือ การผลิตเพื่อขายทำให้ชาวบ้านทั่วไปเริ่มไม่สามารถที่จะทำสิ่งของเครื่องใช้และหาข้าวปลาอาหารมาบริโภคได้เอง ทำให้เกิดการค้าเล็กน้อยๆ ในหมู่บ้าน ประกอบกับการผลิตเป็นการใช้แรงงานรับจ้าง คนวัยกลางคนขึ้นไปเริ่มทำงานหนักได้น้อยลง จึงเลือกที่จะเปิดร้านค้าในหมู่บ้าน โดยการคมนาคมก็ทำให้สามารถนำของสดจากที่ไกลๆ มาขายในหมู่บ้านได้มากขึ้น ชนิดของสินค้าที่วางขายก็เพิ่มมากขึ้นด้วย ทั้งของสดและสินค้าสำเร็จรูป เช่น น้ำยาล้างจาน ผงซักฟอก ฯลฯ ซึ่งแต่เดิมจะมีน้อย และในระยะหลังก็มีพ่อค้าเร่เอาสินค้ามาขาย มีทั้งแบบตลาดนัด และใช้จักรยานยนต์

²⁷⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 243-246.

²⁷⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.

²⁷⁰⁸ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, "วิวัฒนาการเบื้องต้นของสมาคมลูกจ้างในอุตสาหกรรมไทย" ใน **ค่าจ้างและแรงงานสัมพันธ์ในอุตสาหกรรม**, ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคมเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515. หน้า 75-76.

รถปิกอัพ เข้ามาเร่ขาย จนกระทั่งมีร้านค้าในหมู่บ้านมากขึ้นจึงทำให้ยอดขายลดลง ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ จะเกิดเข้มข้นขึ้นในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา²⁷⁰⁹ ในระยะยาวการขยายตัวของร้านค้าในหมู่บ้านจึงไม่ช่วยให้ผู้มีฐานะปานกลางและยากจนในหมู่บ้านได้มีฐานะทางเศรษฐกิจและชีวิตที่มั่นคง และไม่ช่วยลดความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินเท่าที่ควร ทั้งความเหลื่อมล้ำระหว่างชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันหรือความเหลื่อมล้ำระหว่างชนบทกับเมือง แม้ว่าชาวบ้านทั่วไปจะกลายเป็น “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ในสังคมไทย

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ปรากฏความแตกต่างและความเหลื่อมล้ำอย่างชัดเจนระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” ซึ่งรัฐประเมินว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนชนบทหันไปฝากฝังในลัทธิคอมมิวนิสต์ รัฐจึงได้เริ่มโครงการนำเงินงบประมาณไปจ้างงานในชนบทมากขึ้น ซึ่งโครงการนำเงินไปจ้างงานชนบทนี้เกิดขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2518 โดยนายบุญชู ใจจนเสถียร เลขาธิการพรรคกิจสังคม ได้สร้าง “นโยบายผันเงินสู่ชนบท” ขึ้นมา ต่อมาเมื่อ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ขึ้นมามีอำนาจอย่างต่อเนื่องยาวนานถึง 8 ปี ก็ได้ดัดแปลงโครงการนำเงินไปจ้างงานชนบทโดยใช้ชื่อว่า “โครงการการสร้างงานในฤดูแล้ง” (กสช.) โดยกำหนดระยะเวลาเอาไว้ 12 ปี (พ.ศ. 2523-2534) รวมทั้งมีการวางแผนการพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง²⁷¹⁰ จึงส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชนบทอย่างไพศาล เพราะการที่เงินไหลลงสู่ชาวบ้านโดยตรงนั้น มีผลต่อการลงทุนในการผลิตและการบริโภคสินค้า รวมทั้งทำให้เกิดการขยายตัวของการค้าย่อยในหมู่บ้าน ซึ่งทำให้ชาวบ้านจำนวนมากในหมู่บ้านกลายเป็นชนชั้นกลางระดับล่างในสังคมไทย โดยชาวบ้านเหล่านี้ยังคงอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ต่างจากในอดีตที่ผ่านมาที่ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” เป็นกลุ่มคนที่ออกจากหมู่บ้านไปอาศัยอยู่ในตัวเมืองเพื่อขายแรงงานหรือทำการค้ารายย่อย ซึ่งทำให้ชุมชนแออัดในเมืองขนาดใหญ่ทั่วประเทศขยายตัวขึ้น

อนึ่ง การขยายตัวของห้างค้าส่งขนาดใหญ่ของนายทุนต่างชาติ เช่น สยามแม็คโคร ก็ทำให้การลงทุนค้าปลีกของชาวบ้านสะดวกลง เพราะไม่ต้องอาศัยการสร้างเครือข่ายกับบริษัทหรือพ่อค้าขายส่งรายใหญ่ๆ หลายๆ รายในตัวเมือง ชาวบ้านสามารถลงทุนซื้อสินค้าด้วยเงินสดจากห้างขนาดใหญ่เพียงแห่งเดียวมาขายต่อเอากำไร ซึ่งทำให้ประหยัดต้นทุนในการขนส่ง โดยชาวบ้านอาจต่อเติมบ้านเป็นร้านขายของชำหรือไปขายสินค้าในตลาดสด นอกจากนี้เงินกู้จากสถาบันการเงินที่เป็นทางการทั้งของรัฐและเอกชนที่ขยายตัวมากขึ้นก็ช่วยให้ชาวบ้านมีเงินลงทุนมากขึ้น หรือช่วยทำให้วงจรการกู้เงินของชาวบ้านขยายกว้างขึ้นกว่าเดิม แทนการกู้เงินนอกระบบเพียงอย่างเดียว การขยายวงจรการกู้เงินนี้ทำให้การ “หมุนเงิน” ของชาวบ้านทำได้สะดวกขึ้น ช่วยลดความเสี่ยงในการสูญเสียที่ดินที่ใช้เป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันเงินกู้กับ

²⁷⁰⁹ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544), หน้า 249-252.

²⁷¹⁰ ไชยรัตน์ ปราณี, การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : จังหวัดนครสวรรค์ และจังหวัดอุทัยธานี”, หน้า 33.

นายทุนเงินกู้ในระบบ และยังช่วยลดดอกเบี้ยเงินกู้ อีกสาเหตุหนึ่งอีกด้วย แต่ในขณะเดียวกันชาวบ้านเหล่านี้ก็มีหนี้สินเพิ่มขึ้น เพราะการใช้เงินกู้ในการลงทุนและการบริโภค รวมทั้งการส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนในเมือง

การขยายตัวของชนชั้นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม

ชนชั้นกรรมกรขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ เพราะการขยายตัวของอุตสาหกรรมทำให้จำนวนผู้ใช้แรงงานเพิ่มขึ้น จำนวนโรงงานทั้งหมดของประเทศไทยเพิ่มขึ้นจาก 600 แห่ง ในปี พ.ศ.2512 เป็น 20,000 แห่งในปี พ.ศ.2522 และเป็น 50,000 แห่งในปี พ.ศ. 2532 การเติบโตอย่างรวดเร็วเกิดจากการเปลี่ยนอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้าเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกในต้นทศวรรษ 2510 ถึงต้นทศวรรษ 2520 ติดตามด้วยการที่บริษัทขนาดใหญ่ของญี่ปุ่นย้ายฐานการผลิตมาสู่ประเทศไทยในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา²⁷¹¹

กรรมกรส่วนใหญ่เป็นแรงงานไร้ฝีมือ แต่กรรมกรประเภทที่เรียกว่า “คอปกน้ำเงิน” ซึ่งหมายถึงกลุ่มกรรมกรที่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เช่น โรงงานผลิตรถยนต์ โรงงานผลิตเครื่องจักรต่าง ๆ มีการขยายตัวค่อนข้างช้าเมื่อเทียบกับ “คนงานคอปกขาว” เนื่องจากระบบเศรษฐกิจไทยมีการขยายตัวของภาคบริการมากกว่าภาคอุตสาหกรรมหนัก

แนวโน้มความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีผลต่อกรรมกร ก็คือการที่โรงงานขนาดเล็กที่มีการจ้างงานน้อยกว่า 50 คนมีสัดส่วนลดลง ในขณะที่โรงงานขนาดใหญ่ที่มีการจ้างงานมากกว่า 100 คนขึ้นไปมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้น

ข้อมูลจากสำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2507 ระบุว่าในปี พ.ศ. 2506 ประเทศไทยมีโรงงานขนาดเล็กที่มีการจ้างงานน้อยกว่า 20 คนถึงร้อยละ 98.9 และมีโรงงานที่มีการจ้างงานมากกว่า 20 คนเพียงร้อยละ 1.1 ส่วนข้อมูลจากกรมแรงงานแสดงให้เห็นว่า หลังจากปี พ.ศ.2517 คนงานมากกว่าร้อยละ 50 ถูกจ้างงานอยู่ในโรงงานที่มีขนาดการจ้างงานมากกว่า 50 คน สัดส่วนของโรงงานที่มีขนาดเล็ก คือมีการจ้างงานน้อยกว่า 20 คนมีน้อยลง คือลดลงจากร้อยละ 82.59 ในปี พ.ศ. 2531 เป็นร้อยละ 74.91 ในปี พ.ศ. 2542 และโดยเฉพาะอย่างยิ่งหากนำไปเทียบกับในปี พ.ศ. 2606 ที่โรงงานขนาดเล็กที่มีการจ้างงานน้อยกว่า 20 คน มีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 97.8 ของโรงงานทั้งหมด ส่วนโรงงานขนาดใหญ่ที่มีการจ้างงานมากกว่า 100 คนมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 4.12 ในปี พ.ศ. 2531 เป็นร้อยละ 7.22 ในปี พ.ศ. 2542 โรงงานขนาดใหญ่ที่มีการจ้างงานมากกว่า 100 คนนี้มีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้นอย่างมากเมื่อนำไปเทียบกับในปี พ.ศ. 2506 ซึ่งโรงงานขนาด

²⁷¹¹ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เชียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, **โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่**, หน้า 174-175.

ดังกล่าวมีสัดส่วนเพียงร้อยละ 0.2 เท่านั้น²⁷¹² แสดงให้เห็นโรงงานขนาดใหญ่มีบทบาทสำคัญต่อการจ้างงานมากขึ้น²⁷¹³

หากพิจารณาโรงงานที่มีการจ้างงานมากกว่า 50 คน ก็จะเห็นได้ชัดเจนเช่นเดียวกันว่า แนวโน้มของคนที่ทำงานในโรงงานที่มีขนาดกลางเพิ่มสูงขึ้น ใน พ.ศ. 2507 มีร้อยละ 20²⁷¹⁴ พ.ศ.2517 หลังจากเริ่มดำเนินนโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก โรงงานที่มีการจ้างงานมากกว่า 50 คน เพิ่มเป็นร้อยละ 50-60²⁷¹⁵ พ.ศ.2530 เพิ่มเป็นร้อยละ 69²⁷¹⁶ และ พ.ศ. 2533 เพิ่มเป็นร้อยละ 76²⁷¹⁷

ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจจึงเป็นการทำลายโรงงานขนาดเล็ก และขยายจำนวนของโรงงานขนาดใหญ่ ผลที่ตามมาคือ ระบบแรงงานสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่เคยใช้ได้ผลในสังคมเกษตรและสถานประกอบการขนาดเล็กถูกทำลายลงด้วยขนาดของสถานประกอบการที่ใหญ่ขึ้น²⁷¹⁸

แต่เดิมการอพยพเข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จะเป็นการอพยพเข้ามาในช่วงฤดูที่ว่างเว้นจากงานในภาคเกษตรกรรม และจะกลับไปทำงานในภาคเกษตรกรรมเมื่อถึงฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว ดังที่กองวิชาการและวางแผน กรมแรงงาน ระบุว่า การอพยพเข้าไปทำงานในเมืองของประชากรส่วนใหญ่ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2520 เป็นการอพยพชั่วคราวเท่านั้น และมักเป็นการอพยพนอกฤดูกาลที่ทำการเกษตร²⁷¹⁹ เหตุผลที่เกิดการอพยพในลักษณะเช่นนี้เป็นเพราะแม้ว่าภาคเกษตรจะเป็นแหล่งจ้างงานขนาดใหญ่ที่สุด แต่ด้วยลักษณะของการเพาะปลูก ทำให้มีการทำงานต่ำระดับ นั่นคือ เกษตรกรส่วนใหญ่จะมีงานทำเพียง 6 เดือนต่อปี แรงงานจำนวนมากจึงไม่มีงานทำในฤดูแล้ง โดยเฉพาะผู้หญิงและเด็ก และการอพยพเข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรมในช่วงว่างจากฤดูเพาะปลูกของคนในชนบทของประเทศไทย ยังมีปัจจัยที่สำคัญ คือ การที่รายได้จากภาคเกษตรเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิต การคมนาคมขนส่งที่สะดวกสบายเนื่องจากการสร้างถนนเชื่อมโยงจากเมืองสู่หมู่บ้าน และการสร้างเครือข่ายในการหางานระหว่างเพื่อนและญาติพี่น้อง อย่างไรก็ตาม รูปแบบของการอพยพนอกฤดูทำการเกษตรเข้าสู่

²⁷¹² ตะวัน วรณรัตน์, “รูปแบบและพัฒนาการของการควบคุมแรงงานโดยฝ่ายทุนในประเทศไทย”, หน้า 50.

²⁷¹³ แสง สงวนเรือง, “การพัฒนาอุตสาหกรรมขนาดย่อมในประเทศไทย” วารสารพัฒนบริหารศาสตร์, 27,4 (ตุลาคม 2530), หน้า 631.

²⁷¹⁴ คำนวณจาก สามะโนอุตสาหกรรม ปี พ.ศ. 2507, สำนักงานสถิติแห่งชาติ

²⁷¹⁵ แสง สงวนเรือง, “การพัฒนาอุตสาหกรรมขนาดย่อมในประเทศไทย” วารสารพัฒนบริหารศาสตร์, หน้า 631.

²⁷¹⁶ อารยะ ปรีชาเมตตา, “อุตสาหกรรมขนาดย่อมของไทย : ผลกระทบจากนโยบาย,” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี 2535 มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย **เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่อง โครงสร้างเศรษฐกิจ: เส้นทางสู่ความสมดุลย์** ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์จอมเทียน วันที่ 12-13 ธันวาคม 2535.

²⁷¹⁷ เรื่องเดียวกัน.

²⁷¹⁸ แล ดิลกวิทยรัตน์, “การพัฒนาเศรษฐกิจ นโยบายแรงงานและปัญหาแรงงานสัมพันธ์ในประเทศไทย 2501-2526 ศึกษาเฉพาะกรณีรัฐวิสาหกิจ”, โครงการศึกษานโยบายสาธารณะ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2528, หน้า 14.

²⁷¹⁹ กรมแรงงาน, **การบริหารแรงงานในประเทศไทย 2525/2526**, กรุงเทพฯ: 2526, หน้า 11.

ภาคอุตสาหกรรมแบบชั่วคราวลดน้อยลงไปเรื่อยๆ โดยเปลี่ยนมาเป็นการเคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมเพื่อเป็นแรงงานอย่างถาวร²⁷²⁰

การเคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมเพื่อเป็นแรงงานอย่างถาวรนี้เป็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างมากของสังคมไทย เพราะถือได้ว่าเป็นกระบวนการเปลี่ยนสังคมไทยโดยรวม จากสังคมชาวนามาสู่สังคมของคนทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ และได้ทำให้เกิดกลุ่มทางสังคมกลุ่มใหม่ที่เป็นกลุ่มก้อนที่ชัดเจน

การทำงานในภาคอุตสาหกรรมอย่างถาวร ทำให้ภาคอุตสาหกรรมที่เคยเป็นเพียงแหล่งหารายได้เสริมของคนในชนบทยามว่างจากงานหลักในภาคเกษตรกรรม กลายเป็นแหล่งรายได้หลักของคนงานจำนวนมาก โดยที่การทำงานในภาคอุตสาหกรรมนี้เป็นการส่งเสริมให้การผลิตภาคเกษตรกรรมสามารถดำเนินต่อไปได้ เพราะคนงานจะส่งเงินกลับบ้านเพื่อให้ใช้ในการจ้างแรงงานและเช่าหรือซื้อเครื่องจักรขณะเดียวกัน การผลิตอุตสาหกรรมที่ขยายตัวมากขึ้นและเป็นอุตสาหกรรมที่ต้องการแรงงานที่มีความรู้มากขึ้น จึงทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของผู้ที่จะเข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมด้วย กล่าวคือนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2514 จนถึง ปี พ.ศ. 2524 อัตราส่วนของผู้มีงานทำที่จบการศึกษาต่ำกว่าประถมศึกษาตอนปลายมีแนวโน้มลดลงคือ ลดจากร้อยละ 95.1 ในปี พ.ศ. 2514 เป็นร้อยละ 91.8 ในปี พ.ศ. 2524 ในขณะที่สัดส่วนของผู้จบการศึกษาในระดับชั้นมัธยมศึกษา มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น คือเพิ่มจากร้อยละ 3.9 ในปี พ.ศ. 2514 เป็นร้อยละ 5.2 ในปี พ.ศ. 2524 เช่นเดียวกับสัดส่วนของผู้จบการศึกษาในระดับอาชีวศึกษา (ปวช.) และประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ปวส.) ก็มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน

การขยายตัวทางการศึกษาของคนงานสอดคล้องกับความต้องการคนงานในลักษณะใหม่ เพราะสภาพการผลิตทางอุตสาหกรรมในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาต้องการคนงานที่มีความรู้พื้นฐานและมีความสามารถในการปรับตัวได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

การพัฒนาอุตสาหกรรมในช่วงหลังจาก ปี พ.ศ. 2520 ทำให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่มีลักษณะการผลิตแบบใช้แรงงานเข้มข้น โดยเฉพาะอุตสาหกรรมที่เป็นการผลิตเพื่อส่งออก ได้แก่ การผลิตอุปกรณ์ขนส่ง เครื่องใช้ไฟฟ้า และอิเล็กทรอนิกส์ เสื้อผ้าสำเร็จรูป และรองเท้า ลักษณะสำคัญของอุตสาหกรรมเหล่านี้คือเป็นอุตสาหกรรมที่เป็นการลงทุนโดยตรงจากต่างชาติหรือการร่วมทุนกับคนไทยเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานเข้มข้น โรงงานมีขนาดใหญ่ มีการจ้างคนงานจำนวนมากเข้ามาร่วมทำการผลิตในโรงงานเดียวกัน และผลิตสินค้าจำนวนมาก (mass production) ใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยร่วมกับระบบการผลิตแบบเทย์เลอร์หรือการแบ่งงานเป็นส่วนย่อย และใช้การจัดการแบบวิทยาศาสตร์ (scientific management) เพื่อให้เกิดการไหลอย่างต่อเนื่องของสายพานการผลิต

²⁷²⁰ นิพนธ์ พัวพงศกร และ ปัทมวดี ชูชุกิ, “การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานสู่ภาวะขาดแคลนแรงงาน,” รายงานการประชุมวิชาการประจำปี 2535 เศรษฐกิจไทย : เส้นทางสู่ความสมดุล? จัดโดย มูลนิธิสถาบันเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี วันที่ 12-13 ธันวาคม 2535.

ในช่วง พ.ศ.2528-2537 ซึ่งเป็นยุคเศรษฐกิจเฟื่องฟูนั้น จำนวนคนงานและลูกจ้างเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 113 คือเพิ่มจาก 3.2 ล้านคนเป็น 6.8 ล้านคน เมื่อคิดเป็นร้อยละแล้ว จำนวนกรรมกรและลูกจ้างเพิ่มจากร้อยละ 13.9 เป็นร้อยละ 20.6 ของแรงงานทั้งหมด ส่วนใหญ่ก็เนื่องมาจากการไหลเข้ามาของเงินทุนต่างประเทศ และการกระตุ้นเศรษฐกิจในประเทศให้เจริญเติบโต สภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นแรงงานใหม่เหล่านี้เต็มไปด้วยความยากลำบาก ในทศวรรษ 2530 ร้อยละ 60 ของโรงงานกว่า 250,000 แห่งทั่วประเทศ จ่ายค่าแรงให้คนงานต่ำกว่าวันละ 157 บาทในปี พ.ศ.2539 ซึ่งเป็นค่าแรงงานขั้นต่ำที่กฎหมายกำหนด เฉพาะในกรุงเทพฯ ฝ่ายคุ้มครองและสวัสดิการแรงงาน กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ได้รับการร้องเรียนว่าบริษัทมากกว่า 2,000 แห่งจ่ายค่าจ้างต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำ²⁷²¹

ในทศวรรษ 2530 การจัดตั้งสหภาพของชนชั้นแรงงานที่กำลังขยายตัว เป็นเรื่องยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดตั้งองค์กรของแรงงานอพยพ ผาสูก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์ พบว่าในปี พ.ศ.2533 มีเพียงร้อยละ 2 ของแรงงานในภาคเอกชนเท่านั้นที่มีการจัดตั้งเป็นสหภาพ จากโรงงานทั้งหมดในประเทศไทยที่ได้จดทะเบียนไว้ 300,000 แห่ง จนกระทั่งปี พ.ศ.2539 ก็ยังมีสหภาพแรงงานเพียง 900 แห่ง ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 0.3 ของจำนวนโรงงานทั้งหมดเท่านั้น²⁷²²

แรงงานผู้หญิง

ลักษณะที่น่าสังเกตประการหนึ่งในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ก็คือ การนำผู้หญิงเข้ามาในภาคอุตสาหกรรม ในทศวรรษ 2530 สัดส่วนแรงงานผู้หญิงที่เป็นหญิงซึ่งเข้ามาเป็นแรงงานภาคอุตสาหกรรมมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นอย่างสังเกตได้ด้วยอัตราที่มากกว่าร้อยละ 76.3 การเข้าร่วมดังกล่าวถือว่าเป็นอัตราที่สูงที่สุดในโลก ร้อยละ 50 ถึงร้อยละ 95 ของแรงงานผู้หญิงจะกระจุกตัวอยู่ในภาคอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกที่สำคัญ เช่น เสื้อผ้าและรองเท้า ซึ่งร้อยละ 78.8 เป็นแรงงานหญิงทั้งหมด ผู้หญิงทำงานในอุตสาหกรรมการทอผ้า ร้อยละ 95 อุตสาหกรรมเครื่องหนัง ร้อยละ 100 หัตถกรรมเครื่องประดับ ร้อยละ 52.2 และอุตสาหกรรมอาหาร ร้อยละ 51.1 ถ้ารวมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว บ้านเบิง และธุรกิจทางเพศ บทบาทของแรงงานหญิงจะยิ่งทวีบทบาทสำคัญยิ่งขึ้น ผู้ทำงานใน “อุตสาหกรรมที่ให้ความหรูหรา” ร้อยละ 45 เป็นผู้หญิง ตัวเลขที่แน่นอนของแรงงานหญิงในอุตสาหกรรมทางเพศนั้นเป็นเรื่องยากที่จะชี้เฉพาะให้แน่นอนลงไป กระทรวงแรงงานประเมินว่ามีประมาณ 800,000-1,000,000 คน ไม่ว่าในกรณีใดก็ตาม กล่าวกันว่าในปี พ.ศ. 2532 อุตสาหกรรมที่เน้นแรงงานหญิงมีสัดส่วนถึงเกือบร้อยละ 50 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศไทย²⁷²³

²⁷²¹ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *ไศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 122.

²⁷²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 123-124.

²⁷²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-126.

ทั้งแรงงานหญิงและชายล้วนเสี่ยงต่อการประสบอุบัติเหตุในการทำงาน การเสียชีวิตที่เกี่ยวข้องกับการทำงานเพิ่มจาก 282 คนในปี พ.ศ.2531 เป็น 927 คนในปี พ.ศ.2539 อัตราการบาดเจ็บจากการทำงานของคนงาน เพิ่มจาก 32 คนต่อคนงาน 1,000 คนในปี พ.ศ.2531 เป็น 44.4 คนต่อคนงาน 1,000 คนในปี พ.ศ.2538

ใน รายงานว่าด้วยสถานะของสตรีและกรอบการปฏิบัติงานของประเทศไทย” ที่เสนอในการประชุมโลกว่าด้วยเรื่องสตรีครั้งที่ 4 ณ กรุงปักกิ่ง ประเทศจีน ปี พ.ศ.2538 พุดถึงอันตรายร้ายแรงทางด้านสุขภาพที่มีผลกระทบต่อแรงงานหญิงในโรงงานของไทยว่า

ในช่วง 10 ปีคนงานหญิงในโรงงานทอผ้ามีอาการป่วยในอัตราร้อยละ 30 แรงงานหญิงในโรงงานอิเล็กทรอนิกส์ต้องทุกข์ทรมานจากการที่ต้องสัมผัสกับสารตะกั่ว อลูมิเนียม ไตรโคโรเอธิลีน และสารเคมีอื่นๆ เป็นร้อยละน้อยอยู่บ่อยครั้งในสถานที่ทำงาน มีการพบสารตะกั่วในระดับที่ไม่ปกติอยู่ทั่วไปในคนงานหญิงที่ทำงานในโรงงานอิเล็กทรอนิกส์เป็นจำนวนร้อยละ 36 ซึ่งสูงกว่าตำรวจจราจรในกรุงเทพฯ ที่ต้องสูดเอาก๊าซคาร์บอนมอนอกไซด์ที่ออกมาจากรถยนต์ถึงร้อยละ 24 คนงานหญิงที่ได้ผลกระทบจากพิษสารตะกั่วในประเทศไทยจะป่วยเป็นโรคเกี่ยวกับสมองและประสาท (encephaloneuropathy) โรคเกี่ยวกับโลหิต (hematopathy และ nephropathy) ภาวะอาหารและลำไส้ผิดปกติ (disorders of the gastro-intestinal tract) และการตั้งครรภ์มีปัญหา (reproductive function) พิษดังกล่าวและโรคที่ตามมายังเป็นสาเหตุของการแท้งลูกในหมู่คนงานหญิง การเกิดที่ผิดปกติ และสำหรับลูกพวกเธอก็มีการเจริญเติบโตและพัฒนาการทางจิตใจที่ช้ากว่าปกติ²⁷²⁴

แรงงานเด็กและแรงงานอพยพ

ในยุคพัฒนาประเทศ วิธีการลดต้นทุนที่ได้รับความนิยมจากผู้ประกอบการในภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรม และภาคบริการ มีสองวิธีด้วยกัน คือ การใช้แรงงานเด็กและแรงงานอพยพ องค์การพัฒนาเอกชนประเมินว่ามีแรงงานเด็กอายุต่ำกว่า 12 ปีประมาณ 500,000 คนที่ทำงานในภาคการค้าและอุตสาหกรรมทั่วประเทศ ในปี พ.ศ.2536 กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน ตรวจโรงงานจำนวน 30,000 แห่ง พบว่ามีแรงงานเด็กอยู่ 21,648 คน จากจำนวนโรงงาน 5,400 แห่ง ทางกรมยอมรับว่ามีแรงงานเด็กในภาคอุตสาหกรรมอยู่ราว 95,000-120,000 คน²⁷²⁵

จากข้อมูลของกองตรวจคนเข้าเมือง ในปี 2537 ประเทศไทยได้ให้ที่พักพิงแก่คนงานอพยพที่เข้าเมืองมาอย่างผิดกฎหมายเป็นจำนวนถึง 525,480 คน เป็นชาวพม่า 334,123 คน ที่เหลืออีก 100,000 คนเป็นชาวจีน และจากประเทศอินโดจีน นอกจากนี้ยังมีชาวปากีสถาน บังคลาเทศ เนปาล และศรีลังกาอีก

²⁷²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129-130.

²⁷²⁵ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เขียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, **โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่**, หน้า 138.

81,375 คน แต่สำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนแล้ว ดัชนีของทางราชการนั้นเป็นการประเมินที่ต่ำกว่าความจริง ตัวเลขที่สอดคล้องกับความเป็นจริงก็คือ คนงานที่อพยพเข้าเมืองอย่างผิดกฎหมายน่าจะมีประมาณหนึ่งล้านคน²⁷²⁶

สำหรับนายจ้างแล้ว แรงงานอพยพเหล่านี้เป็นแรงงานราคาถูกที่หาง่ายและสามารถกดราคาได้ จากการศึกษารายชื่อของ วรวิทย์ เจริญเลิศ และ บัณฑิต ธนชัยเศรษฐวุฒิ ประเมินว่านายจ้างคนไทยสามารถประหยัดเงินได้ถึงปีละ 12,940 ล้านบาท จากค่าแรงราคาถูกโดยจ้างแรงงานอพยพที่เข้ามาอย่างผิดกฎหมาย ดังนั้นในปี พ.ศ.2539 นายจ้างจึงได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มผลประโยชน์ขึ้นมากดดันการตัดสินใจของรัฐบาล เพื่อให้แรงงานอพยพจำนวน 742,000 คนกลายเป็นแรงงานที่ถูกกฎหมาย และอนุญาตให้คนเหล่านั้นทำงานได้ในสาขาอาชีพการประมง การเกษตร เหมืองแร่ ก่อสร้าง นาเกลือ โรงงานทำอิฐและโรงงานทำอิฐ โดยอ้างว่าเป็นเรื่องจำเป็นเพราะแรงงานไทยขาดแคลน²⁷²⁷

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างโรงงานอุตสาหกรรมของคนไทยกับโรงงานอุตสาหกรรมของต่างชาติ พบว่าบริษัทเครือข่ายต่างชาติใช้อัตราส่วนปัจจัยทุนต่อแรงงานในการผลิตสูงกว่าบริษัทไทยอย่างมีนัยยะสำคัญ และจะมีการจ้างแรงงานที่เป็นแรงงานมีฝีมือเป็นสัดส่วนต่อแรงงานทั้งหมดสูงกว่าบริษัทไทยด้วย และด้วยเหตุนี้จึงทำให้บริษัทเครือข่ายต่างชาติเหล่านี้จ่ายค่าจ้างโดยเฉลี่ยสูงกว่าบริษัทของไทย²⁷²⁸ นอกจากนี้บริษัทของคนไทยจะจ่ายค่าจ้างต่ำกว่าบริษัทยุโรปและญี่ปุ่นในตำแหน่งงานเดียวกันแล้ว ยังปรากฏด้วยว่า ผลจากการจ่ายค่าจ้างที่สูงกว่าโดยเฉลี่ยนี้เองที่ทำให้คนงานในบริษัทต่างชาติมีความมั่นคงมากกว่า และทำงานยาวนานกว่า กล่าวคือบริษัทญี่ปุ่นและยุโรปมีอัตราการเข้าออกจางานต่ำมากเพียงร้อยละ 6.9 และ 2.8 ต่อปี ในขณะที่บริษัทไทยอยู่ที่ร้อยละ 11.5²⁷²⁹

ความขัดแย้งระหว่างกรรมกรกับเจ้าของโรงงานอุตสาหกรรม

ท่ามกลางการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในช่วงก่อนหน้านี้นี้ ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างแรงงานกับเจ้าของอุตสาหกรรมต่างๆ โดยเฉพาะระหว่างพ.ศ.2517-2519 หลังจากนั้น รัฐบาลได้ประกาศใช้กฎหมายค่าจ้างขั้นต่ำในปี พ.ศ. 2516 ทำให้คนงานมีหลักประกันรายได้ขั้นต่ำ และได้รับค่าจ้างเพิ่มสูงขึ้นเนื่องจากค่าจ้างขั้นต่ำที่ประกาศใช้ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2516 กำหนดให้นายจ้างจ่ายค่าจ้างขั้นต่ำ 12 บาท

²⁷²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

²⁷²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

²⁷²⁸ ไพโรจน์ จีรศักดิ์ พงษ์พิชญพิจิตร, การลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศและนโยบายของรัฐบาลไทย. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2528.

²⁷²⁹ Chirayu Isarangkun na Ayuthaya and Keji Taira, "Foreign Investment and Labour in Thailand," in Reading in Thailand's Political Economy, ed. Vichitvong na pombhejara. Bangkok Printing Enterprise, 1978, p. 247.

ในขณะที่ก่อนหน้านี้โรงงานอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จ่ายค่าจ้างเพียงวันละ 7-10 บาทเท่านั้น²⁷³⁰ ซึ่ง นิคม จันทรวิทุร ผู้เชี่ยวชาญด้านแรงงานประมาณการว่ามีคนงานไม่ต่ำกว่า 100,000 คนได้รับค่าจ้างที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นจากการที่ค่าจ้างขั้นต่ำมีผลบังคับใช้ในปี พ.ศ. 2516²⁷³¹ และนิพนธ์ พัวพงศกร พบว่ามีคนงานประมาณ ร้อยละ 20-40 ที่น่าจะได้รับค่าจ้างเพิ่มสูงขึ้น²⁷³²

โรงงานอุตสาหกรรมของไทยมักจะลดต้นทุนด้วยการจ้างแรงงานผู้หญิงและเด็กอย่างผิดกฎหมาย ทั้ง ๆ ที่ค่าแรงของกรรมกรชายก็ถูกกดให้ต่ำมาก คือในทศวรรษ 2500-กลางทศวรรษ 2510 กรรมกรได้ค่าแรงเพียง 8-10 บาทต่อวัน หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม กรรมกรนัดหยุดงานและชุมนุมเรียกร้องให้เพิ่มค่าแรงขั้นต่ำและเรียกร้องสวัสดิการต่าง ๆ อย่างกว้างขวางหลายร้อยครั้ง ในบริบทที่มีปัญหาทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการขึ้นราคาน้ำมันในปี พ.ศ.2516 ดังที่มีผู้วิเคราะห์ว่า

“การจลาจลนำมาซึ่งศักราชใหม่ให้กับชนชั้นกรรมกรชีพ การได้นักศึกษามาเป็นพันธมิตรและช่วยจัดตั้งทางความคิด ทำให้การเจรจาต่อรองร่วมมักจะประสบความสำเร็จ ระหว่างสองสามเดือนสุดท้ายของปี 2516 มีการนัดหยุดงานถึง 501 ครั้ง มีคนงานเข้าร่วมถึง 177,807 คน นับเป็นจำนวนการนัดหยุดงานที่สูงที่สุดนับตั้งแต่ที่เคยมีมา ในการนัดหยุดงานหลายๆ ครั้ง มีลูกจ้างของรัฐวิสาหกิจเป็นหัวหอก ซึ่งโดยทั่วไปแล้วมีการจัดตั้งที่ดีกว่าในภาคเอกชน...”²⁷³³

ในระหว่าง พ.ศ.2517-2519 รัฐบาลจึงต้องประกาศเพิ่มค่าแรงขั้นต่ำของกรรมกร หลังจากที่ค่าแรงของกรรมกรไม่ได้เพิ่มขึ้นเป็นเวลานาน

การประท้วงที่สำคัญในช่วงนี้คือการประท้วงของคนงานโรงงานทอผ้าจำนวน 50,000 คนซึ่งส่วนมากเป็นผู้หญิง รวมตัวกันที่สนามหลวงเป็นเวลา 5 วันในเดือนตุลาคม พ.ศ.2516 และการประท้วงของคนงาน 80,000 คนที่บริเวณพระบรมรูปทรงม้าซึ่งประสบความสำเร็จในการกดดันรัฐบาลให้เลื่อนการขึ้นราคาข้าวออกไป มีการประท้วงกว่าหนึ่งพันครั้งเกิดขึ้นในประเทศไทยในตอนนั้น และเมื่อถึงปลายปี พ.ศ. 2519 มีการจัดตั้งสหภาพแรงงานถึง 185 แห่ง อย่างไรก็ตาม การชุมนุมประท้วงหรือเรียกร้องสิทธิต่างๆ ของขบวนการสหภาพแรงงานไม่เคยประสบความสำเร็จในระดับเดียวกับการเคลื่อนไหวเมื่อปี พ.ศ.2516-2519 อีกเลย²⁷³⁴

²⁷³⁰ Vichai Thosuwanchinda, The Economic Impacts of the Minimum Wage and Trade Unions in the Textile Industry. Thesis (M. A.). Faculty of Economics, Thammasat University, 1975, p.28.

²⁷³¹ นิคม จันทรวิทุร, *แรงงานไทย*, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2526

²⁷³² นิพนธ์ พัวพงศกร, “ค่าจ้าง : เรื่องของคนจน,” *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2524 เรื่อง คลื่นเศรษฐกิจลูกใหม่ ปัญหาและทางรอด*, หน้า 53.

²⁷³³ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 116.

²⁷³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

นอกจากจะใช้วิธีการที่รุนแรงในการจัดการกับขบวนการแรงงานแล้ว ความพยายามที่สำคัญของรัฐบาลต่อมาก็คือ “เสริมกำลังฝ่ายอนุรักษ์นิยมภายในขบวนการแรงงาน” ส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์นี้ก็คือ การบ่อนทำลายการรวมตัวกันของสภาแรงงานแห่งประเทศไทย และการให้การช่วยเหลือองค์กรที่เป็นคู่แข่งคือ สภาองค์การลูกจ้างแรงงานเสรีแห่งชาติ ชนชั้นนำทั้งหลายต่างฝ่ายต่างเชิดชูผู้นำสหภาพและสภาแรงงานเพื่อหวังจะบรรลุลจุดประสงค์บางอย่าง คือทำลายความเป็นปึกแผ่นของชนชั้นแรงงานให้หมดไป ผู้นำแรงงานหลายคนเริ่มสร้างสายสัมพันธ์อย่างเป็นทางการบ้างและไม่เป็นทางการบ้างกับนักการเมือง และพรรคการเมืองต่างๆ เมื่อราวกลางทศวรรษ 2530 มีผู้นำแรงงานระดับชาติอย่างน้อยสามคนที่ได้เป็นวุฒิสมาชิกโดยได้รับแต่งตั้งจากนักการเมืองฝ่ายอนุรักษ์นิยม²⁷³⁵

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีความพยายามอย่างมากในการดึงขบวนการแรงงานมาเป็นพวก แต่การเรียกร้องค่าแรงที่ดีกว่า เงื่อนไขในการจัดตั้งองค์กรที่ยังไม่เข้มงวดนัก และสภาพความปลอดภัยในการทำงานก็ยังคงเป็นตัวเร่งให้เกิดการเรียกร้องเพื่อการเปลี่ยนแปลง โดยมีการผลักดันอย่างก้าวร้าวของลูกจ้างรัฐวิสาหกิจที่ต้องการจะขอค่าแรงเพิ่ม จนทำให้สาธารณชนบางกลุ่มไม่พอใจสหภาพรัฐวิสาหกิจ ดังนั้น พระราชบัญญัติฉบับแรกของรัฐบาลพลเอกสุจินดา คราประยูร ผู้นำสภารักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ จึงได้แก่การยกเลิกสหภาพแรงงานในรัฐวิสาหกิจ รัฐบาลในสมัยต่อมาไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลภายใต้การนำของนายชวน หลีกภัย หรือนายบรรหาร ศิลปะอาชา หรือ พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ก็ได้เคลื่อนไหวเพื่อยกเลิกการห้ามมีสหภาพแรงงานรัฐวิสาหกิจแต่อย่างใด รัฐบาลทั้งหลายดูเหมือนจะสนองแต่ความต้องการของนักลงทุนต่างชาติ เพราะเชื่อว่าเงินทุนจากต่างประเทศจำนวนมากเท่านั้นที่จะสามารถค้ำจุนการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศไทยเอาไว้ได้²⁷³⁶

ความเปลี่ยนแปลงในเขตเมือง

การขยายตัวของรัฐและการพัฒนาเศรษฐกิจทำให้ “เมือง” จำนวนมากทั่วประเทศกลายเป็นศูนย์กลางของ ความเจริญ การอยู่ใน “เมือง” หรือการเข้า “เมือง” หมายถึงการอยู่ในความทันสมัย ศูนย์กลางอำนาจรัฐ ศูนย์กลางการค้าขาย

กรุงเทพฯ เป็นเมืองใหญ่ที่เติบโตอย่างรวดเร็ว เพราะการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ ความต้องการแรงงานจำนวนมาก ทำให้เกิดการอพยพแรงงานจากชนบท ประชากรในกรุงเทพฯ จึงมีจำนวนเพิ่มขึ้นจาก 1.4 ล้านคนในปี 2490 เป็น 2.6 ล้านคนในปี 2503 และเพิ่มเป็น 4.6 ล้านคนในปี 2513²⁷³⁷ จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นนี้ส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่ถูกดึงเข้ามาทำงานในกิจการต่างๆ ดังจะเห็นได้จากมีการก่อสร้างโรงแรม ท่าอากาศยาน โรงพยาบาล ธนาคารพาณิชย์ ห้างสรรพสินค้า มหาวิทยาลัย เอกชน กิจการขนส่ง โรงงานอุตสาหกรรม ร้านค้า ฯลฯ จากการสำรวจพบว่าธุรกิจบริการในเขต

²⁷³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-119.

²⁷³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-121.

²⁷³⁷ ภัทรมน ขวัญเนียม, “บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทย ก่อน 14 ตุลาคม 2516” หน้า 162.

กรุงเทพฯ และเมืองรอบๆ มีอัตราเพิ่มขึ้นจาก 4,000 แห่งในปี พ.ศ.2509 เป็น 27,000 แห่งในปี พ.ศ.2516 และมีอัตราการจ้างงานภาคบริการเพิ่มขึ้นจาก 120,000 คนในปี พ.ศ.2511 เป็น 293,000 คนในปี พ.ศ. 2516²⁷³⁸

ชนชั้นนำในแต่ละ “เมือง” จะพยายามดึงเอาทรัพยากรจากรัฐมาสู่ “เมือง” ให้มากที่สุด ซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละเงื่อนไขของ “เมือง” เช่น เมืองที่เน้นการท่องเที่ยวก็จะของบประมาณเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยว หรือบางเมืองก็พยายามพัฒนาเพื่อสร้างนิคมอุตสาหกรรม ซึ่งช่องทางของการขอการสนับสนุนนี้อาจผ่านทางกลไกระบบราชการส่วนภูมิภาค หรือผ่านทางนักการเมือง โดยจังหวัดที่มีนักการเมืองมีอิทธิพลก็จะสามารถจัดสรรงบประมาณมาพัฒนาจังหวัดตนเองได้มากมายมหาศาล

ผู้ประกอบการในเขต “เมือง” เริ่มเปลี่ยนแปลงการลงทุน จากเดิมที่มักจะเป็นผู้จำหน่ายสินค้าในเชิงซื้อมา-ขายไป มาสู่การสร้างธุรกิจที่สลับซับซ้อนและตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นการสร้างธุรกิจภาคบริการ เช่น โรงแรม ภัตตาคาร ห้างสรรพสินค้า ธุรกิจเหล่านี้นอกจากเปิดโอกาสในการหางานทำให้แก่คนในท้องถิ่นเพิ่มขึ้นแล้ว ยังสร้าง “ความทันสมัย” ให้แก่เมืองเพิ่มขึ้นด้วย

ขณะเดียวกัน มีการขยายตัวของทุนพาณิชย์ต่างชาติและทุนพาณิชย์จากส่วนกลาง ในการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากท้องถิ่นต่างๆ โดยการขยายสาขาของตนออกไปหาตลาดในท้องถิ่น ความเปลี่ยนแปลงทางด้านนี้จะเห็นชัดจากการขยายตัวของซูเปอร์สโตร์ขนาดใหญ่ ที่กระจายออกไปทุกพื้นที่ของสังคมไทย การขยายตัวของซูเปอร์สโตร์นี้ส่งผลทำให้ร้านค้าของชำราย่อยในเขตเมืองล่มสลายลงอย่างรวดเร็ว แต่ในทางกลับกัน การขยายตัวของซูเปอร์สโตร์กลับทำให้ร้านค้าของชำในพื้นที่ห่างเมืองขยายตัวเพิ่มขึ้น โดยการซื้อสินค้าชุดใหญ่จากซูเปอร์สโตร์แล้วไปกระจายขายปลีกให้แก่ชาวบ้าน

พร้อมกันนั้นนโยบายของรัฐที่เน้นการท่องเที่ยว ก็ได้เปิดพื้นที่จังหวัดต่างๆ ให้แก่การท่องเที่ยวภายในประเทศมากขึ้น ในระยะแรกคนชนชั้นกลางระดับล่างที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นมักจะใช้การท่องเที่ยวแบบรวมหมู่จัดเป็น “ฉิ่งฉับทัวร์” โดยอาศัยพักตามวัด ซึ่งจะเริ่มต้นคึกคักในช่วงปลายทศวรรษ 2510 และขยายตัวมากขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 แต่ค่อยๆ ลดความนิยมลงด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น ความสัมพันธ์ในเชิง “ชุมชน” หรือ “เพื่อนบ้าน” เริ่มสลายไป ทำให้ไม่มีการรวมกลุ่มขนาดใหญ่เพื่อท่องเที่ยวร่วมกัน ขณะเดียวกันมาตรฐานการดำรงชีวิตของชนชั้นกลางระดับล่างสูงขึ้นและเริ่มเปลี่ยนแปลงรสนิยมการท่องเที่ยว พร้อมกันนั้นก็มีการขยายตัวของภาคบริการ เช่น โรงแรม ทำให้มีการแข่งขันกันสูง และส่งผลให้ราคาที่พักและการท่องเที่ยวภายในประเทศถูกลงมาก นอกจากนี้ ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของนักการเมืองท้องถิ่นกับชาวบ้านทำให้เกิดการตอบแทนชาวบ้านด้วยการจัดตั้งศึกษาให้ชาวบ้านท่องเที่ยวโดยอำนวยความสะดวกในเรื่องที่พักและอาหาร ทำให้การท่องเที่ยวแบบ “ฉิ่งฉับทัวร์” ลดลงจนหมดไปในที่สุด

การขยายตัวของรัฐและความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้เมืองต่างๆ กลายเป็นพื้นที่ของการแสวงหาโอกาสในการปรับตัวของคนในชนบท ความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ทำให้เกิดความหลากหลายขึ้นใน

²⁷³⁸ เรื่องเดียวกัน.

พื้นที่เมือง โดยเฉพาะเขตเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การย้ายถิ่นกลายเป็นเรื่องปกติของผู้คนในสังคมไทย จำนวนคนย้ายเข้าสู่เขตเมืองใหญ่และ/หรือย้ายออกจากเมืองเล็ก ๆ มีทวีสูงมากขึ้น ทางด้านการศึกษา ซึ่งโรงเรียนในเขตเมืองที่มีคุณภาพดีกว่าโรงเรียนในชนบท ก็ทำให้โรงเรียนในเขตเมืองกลายเป็นแม่เหล็กดึงดูดให้ชาวบ้านต้องส่งลูกหลานเข้ามาเรียนในเมือง ทางด้านการค้าขาย เส้นทางการขายสินค้าเกษตรก็ต้องเข้าสู่เมืองก่อนแล้วจึงขนส่งไปยังพื้นที่อื่นๆ ทางด้านการขายแรงงานในเขตเมืองก็เป็นโอกาสในการสร้างฐานะและเลื่อนสถานะของผู้คน นอกจากนี้เมืองยังเป็นศูนย์กลางในการบริโภคสินค้าทันสมัย

การสร้างมาตรฐานรสนิยมที่แสดงถึง “ความเป็นเมือง” จะเห็นได้จากสื่อชนิดต่างๆ เช่น โทรทัศน์ โดยมีการขยายตัวของการสื่อสารทางโทรทัศน์ เมื่อปี พ.ศ. 2522 โทรทัศน์ช่อง 7 ได้ใช้ดาวเทียมถ่ายทอดเชื่อมเครือข่ายทั่วประเทศ และต่อมาระหว่าง ปี พ.ศ. 2531 ถึง พ.ศ. 2533 โทรทัศน์ทุกช่องก็ได้พัฒนาเครือข่ายทั่วประเทศ ซึ่งการขยายตัวของการสื่อสารทางโทรทัศน์สัมพันธ์กับการขยายตัวของรสนิยมการบริโภคแบบ “เมือง” อย่างชัดเจน บรรดาสินค้าอุปโภคบริโภคล้วนขายดีโดยผ่านการโฆษณาทางโทรทัศน์

การขยายตัวของการสื่อสารทางโทรทัศน์ได้สร้างความหลากหลายของผู้บริโภคขึ้นด้วยการเปิดโทรทัศน์ที่ต้องเสียเงินรายเดือน (Pay TV) ปี พ.ศ. 2532 ได้กลายเป็นแรงดึงดูดคนชั้นกลางระดับกลางและระดับสูงให้เป็นสมาชิก เพื่อชมรายการโทรทัศน์จากสหรัฐอเมริกาและยุโรป ซึ่งต่อมาโทรทัศน์ที่ต้องเสียเงินรายเดือนหรือต้องซื้อจานรับสัญญาณดาวเทียมก็ขยายตัวและมีความหลากหลายมากขึ้น ตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางทุกระดับทั้งชนชั้นกลางในเมืองและชนชั้นกลางในชนบทที่กำลังขยายตัว

ความหมายของ “เมือง” จึงเปลี่ยนแปลงอย่างมากในช่วงนี้ คือเป็นทั้งพื้นที่แห่งโอกาสของคนจน เป็นทั้งพื้นที่ทันสมัยให้แก่การใช้ชีวิต เป็นทั้งศูนย์กลางของอำนาจ ขณะเดียวกันเมืองก็เพิ่มความหลากหลายของผู้คนมากขึ้น ความสัมพันธ์ภายในเมืองกลายเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์และความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนมากยิ่งขึ้น

การขยายตัวของเมือง ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่ชุมชนแออัดซึ่งเป็นที่อยู่ของ “คนจนเมือง” อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในเขตเมืองใหญ่ เพราะคนจนที่อพยพเข้ามาขายแรงงานจำเป็นที่จะต้องบุกรุกและสร้างที่พักอาศัยตามพื้นที่สาธารณะ กล่าวได้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจทำให้เกิดการขยายตัวของกลุ่มคนที่เรียกว่า “คนจนเมือง”

เนื่องจากความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจที่เพิ่มมากขึ้นระหว่างกรุงเทพฯ และชนบท ทำให้ประชาชนจำนวนมากอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองเพื่อทำงานและบริโภคสินค้าทันสมัย จำนวนประชากรในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 4.3 ในช่วงปี พ.ศ. 2503-2513 และเพิ่มเป็นร้อยละ 4.8 ระหว่างปี พ.ศ. 2513-2521 ประชาชนส่วนมากที่ย้ายเข้ามาเป็นพวักยากจน และอาศัยอยู่ในชุมชนแออัดที่ผุดขึ้นเป็นดอกเห็ดแถวท่าเรือคลองเตย การมีกำลังซื้อน้อยทำให้คนจนไม่สามารถซื้อหรือเช่าที่อยู่อาศัยที่เหมาะสมกับการดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพชีวิตที่ดี

คลองเตยจะเป็นสลัมที่ใหญ่ที่สุด แต่ยังมีสลัมขนาดใหญ่อีกจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีสลัมเล็กๆ อีกมาก ในปี พ.ศ. 2531 มีสลัมอยู่ถึง 1,100 แห่ง และมีผู้เข้ามาจับจองที่ดินของรัฐในกรุงเทพฯ ถึง 200 แห่ง

เพิ่มจากสลัม 632 แห่ง และพวกที่เข้ามาจับจองที่ดินของรัฐ 108 แห่งในปี พ.ศ.2517 ผู้คนเหล่านี้มีเป็นจำนวนถึง 1.1 ล้านคนจากจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ ทั้งหมด 7.7 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 14²⁷³⁹

นอกจากกรุงเทพฯ แล้ว ในส่วนภูมิภาคก็มีการเติบโตของเมืองจำนวนมาก เมืองที่มีขนาดใหญ่ ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง นครราชสีมา อุบลราชธานี ขอนแก่น อุดรธานี ชลบุรี นครศรีธรรมราช ภูเก็ต กระบี่ ฯลฯ เมืองเหล่านี้มีปัญหาหลายอย่างที่คล้ายคลึงกับปัญหาของเมืองกรุงเทพฯ และโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในแต่ละเมืองก็มีส่วนทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำด้านทรัพย์สินและรายได้ระหว่างคนรวยกับคนจน กล่าวคือ ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา จังหวัดต่างๆ เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจ จากเดิมที่อำนาจอยู่ในมือของข้าราชการจากส่วนกลางและเจ้าพ่อที่ใช้อิทธิพลในการทำธุรกิจผิดกฎหมาย เช่น เปิดบ่อน หายหายใต้ดิน ขายสินค้าหนีภาษี หรือทำธุรกิจที่ต้องใช้อิทธิพลสูง เช่น ไร้อ้อย เหมืองแร่ โรงเลื่อย ฯลฯ เปลี่ยนมาสู่โครงสร้างใหม่ที่นักธุรกิจการเมืองกลายเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำ โดยนักธุรกิจที่เล่นการเมืองจะสร้างเครือข่ายอย่างกว้างขวางและประสบความสำเร็จในการลงทุนในธุรกิจต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธุรกิจรับเหมาก่อสร้าง และบริษัทก่อสร้างของนักการเมืองในจังหวัดมักกลายเป็นแกนกลางในการขับเคลื่อนธุรกิจของจังหวัด โดยได้รับสัมปทานในโครงการก่อสร้างของรัฐทั้งโครงการที่ได้รับงบประมาณในระดับชาติและโครงการของหน่วยราชการหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น มีการแตกแขนงไปสู่ธุรกิจอื่นๆ เช่น ธุรกิจโรงแรม ขนส่ง อสังหาริมทรัพย์ จำหน่ายสุรา ปั่นน้ำมัน ฯลฯ ทำให้เกิดการกระจุกตัวของความมั่งคั่งในตระกูลของนักธุรกิจการเมืองและคนอื่นๆ ที่อยู่ในเครือข่าย ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจในจังหวัดต่างๆ จะขยายตัวอย่างรวดเร็วแต่การกระจายรายได้ไม่ดีขึ้นแต่อย่างใด²⁷⁴⁰

ปัญหาการกระจายรายได้และความเหลื่อมล้ำ

แนวโน้มการเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับสูงนั้นเกิดขึ้นในขณะที่การกระจายรายได้เลวลง โดยร้อยละ 20 ของครัวเรือนที่มีรายได้สูงสุด มีรายได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 54 ในปี พ.ศ.2531 เป็นร้อยละ 57.5 ในปี พ.ศ.2537 แต่ร้อยละ 20 ของครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำสุด มีรายได้ลดลงจากร้อยละ 4.6 เป็นร้อยละ 4 เมื่อภาวะเศรษฐกิจเกิดตกต่ำและชะงักงัน รายได้ที่ไม่เท่าเทียม ประกอบกับรายได้จริงที่ลดลง ทำให้ประชาชนที่ “ยากจน” มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น²⁷⁴¹

²⁷³⁹ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 165-166.

²⁷⁴⁰ ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์, “โครงสร้างอำนาจและการสะสมทุนในจังหวัดหนึ่ง” ใน *สู่สังคมไทยเสมอหน้า*, ผาสุก พงษ์ไพจิตร บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 234-240.

²⁷⁴¹ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เจียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 61-62.

กลุ่ม ประชากร	2518	2524	2533	2535
ต่ำที่สุด 10%	-	-	-	2.5
ต่ำที่สุด 20%	6.1	5.4	4.1	5.6
อันดับสอง 20%	9.7	9.1	7.4	8.7
อันดับสาม 20%	13.9	13.4	11.6	13.0
อันดับสี่ 20%	21.0	20.6	19.7	20.0
สูงที่สุด 20%	49.3	51.5	57.3	52.7
สูงที่สุด 10%	-	-	-	37.1

ในทศวรรษ 2530 งานวิจัยบางชิ้นประเมินว่ามากกว่าร้อยละ 40 ของประชากรในชนบทอยู่ต่ำกว่าเส้นความยากจน สะท้อนให้เห็นว่าชนบทถูกละทิ้งไว้เบื้องหลังเมื่อเทียบกับเมือง สัดส่วนของผลผลิตจากภาคเกษตรกรรมต่อผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศลดลงจากประมาณร้อยละ 40 ในปี พ.ศ.2503 เหลือมากกว่าร้อยละ 10.4 เพียงเล็กน้อยในปี พ.ศ.2538 ขณะที่ภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 18 เป็นเกือบร้อยละ 40 ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนที่อาศัยอยู่ในชนบทและคนที่อาศัยอยู่ในเมืองที่ขยายกว้างขึ้นอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ กลางทศวรรษ 2500 คนงานในภาคเกษตรกรรมมีรายได้โดยเฉลี่ยเพียง 1 ใน 6 ของรายได้ของคนงานที่ทำงานในภาคอื่นๆ และเมื่อถึงกลางทศวรรษ 2530 สัดส่วนดังกล่าวลดลงเหลือเพียงแค่ 1 ใน 12 เท่านั้น²⁷⁴²

การเช่าที่ดินและการไร้ที่ดินในชนบท

ราวกลางทศวรรษ 2510 จากการศึกษาในจังหวัด 11 จังหวัด พบว่าร้อยละ 39 ของเกษตรกรต้องเช่าที่ดินเพื่อทำกิน และอีกร้อยละ 30 ต้องเช่าที่ดินทำกินบางส่วน ราวปี พ.ศ.2524 พบว่ามีการเช่าที่ดินมากกว่าร้อยละ 36 ของที่ดินที่มีการถือครองทั้งหมด สภาพการต่างๆ ไม่ง่ายเลยสำหรับเกษตรกรที่ต้องเช่าที่ดินทำกินเหล่านี้ เนื่องจากค่าเช่าเพิ่มสูงขึ้นจาก 1 ใน 4 ของผลผลิตในช่วงก่อนสงคราม มาเป็นครึ่งหนึ่งหรือมากกว่านั้นของผลผลิตของช่วงหลังสงคราม

คนงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดินทำกินยังมีสัดส่วนต่อประชากรทั้งหมดเพิ่มขึ้น โดยสูงขึ้นถึงร้อยละ 14 หรือ 15 ของครอบครัวชนบทในภาคกลางเมื่อราวปลายทศวรรษ 2510 โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จังหวัดปทุมธานี (ร้อยละ 26 จากครอบครัวในชนบททั้งหมดในปทุมธานี) สมุทรปราการ (ร้อยละ 31) และอยุธยา (ร้อยละ 38) คนงานรับจ้างที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองนั้น “เป็นพวกที่ต่ำที่สุดของชนชั้นต่ำ” จากการสำรวจ

²⁷⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 201.

แสดงให้เห็นว่ารายได้ของพวกเขามีแค่เพียง 8,046 บาทต่อปี เทียบกับรายได้ 20,712 บาทของเกษตรกรที่เช่าที่ดินทำกิน และ 28,786 บาทสำหรับผู้ที่มีที่ดินเป็นของตนเอง²⁷⁴³

การต่อสู้ทางสังคมในชนบท

ในทศวรรษ 2510 การพัฒนาชนบทถูกใช้เป็นมาตรการป้องกันไม่ให้เกิดการเคลื่อนไหวในชนบท มาตรการสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาชนบทก็คือ การขยายสินเชื่อให้ชาวบ้านมากขึ้น และการเพิ่มโครงการสาธารณูปโภคในพื้นที่ชนบทให้มากขึ้น การให้สินเชื่อกับการลงทุนด้านการเกษตรมีปริมาณเพิ่มขึ้นจริงๆ ส่วนใหญ่จะผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) และธนาคารพาณิชย์ ต้องทำตามกฎหมายในการผันเงินอย่างน้อยร้อยละ 13 ของการลงทุนไปสู่ภาคเกษตร ซึ่งเป็นนโยบายที่เกิดขึ้นมาในช่วงการปฏิรูประหว่างปี พ.ศ.2516-2519 แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ของการศึกษาวิจัยโครงการปล่อยเงินกู้ของ ธกส. เผยให้เห็นว่า โครงการดังกล่าวชอบที่จะปล่อยกู้ให้แก่เกษตรกรรายใหญ่มากกว่ารายเล็ก ยิ่งไปกว่านั้น ข้อกำหนดต่างๆ ในการกู้เงิน ทั้งในเรื่องชนิดและคุณภาพของปัจจัยการผลิตนั้น ไม่เอื้อต่อการเกษตรแบบยังชีพของเกษตรกรรายย่อย หากแต่มีขึ้นเพื่อเร่งการขยายการเกษตรเชิงพาณิชย์มากกว่า²⁷⁴⁴

โครงการสำคัญในชนบทสองโครงการในทศวรรษ 2510-2520 ก็คือ **โครงการแก้ไขปัญหาความยากจน** และ **โครงการสร้างงานในชนบท** เป็นการสืบทอดโครงการลงทุนและสร้างงานของรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นอกจากนั้น ยังได้รับอิทธิพลจากแนวคิดเรื่องการต่อต้านความยากจนของธนาคารโลกซึ่งพยายามที่จะหลีกเลี่ยงการปฏิรูปที่ดินและมาตรการแจกจ่ายแบบอื่นๆ แต่เน้นไปที่การยกระดับ “ผลิตภาพของคนจน” โดยให้แผนพัฒนาชนบทที่รวมเรื่องสินเชื่อ เทคโนโลยีการเกษตร การขยายโครงการสาธารณูปโภค ในขณะที่ประเทศไทยยังคงรักษาบาดแผลจากความขัดแย้งอย่างรุนแรงที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2516-2519 อยู่ นั่น แนวคิดที่ว่ายุทธศาสตร์ของการกระจายสินเชื่อ การบริการ และเทคโนโลยีสามารถบรรเทาความยากจนได้ แทนที่จะเป็นการแจกจ่ายที่ดิน อีกทั้งความคิดที่ว่าวิธีการนี้สามารถไปด้วยกันได้กับการควบคุมการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวนาชาวลี้ ได้รับ ความสนใจอย่างมากจากพวกขุนนางนักวิชาการเสรีนิยม (liberal technocrats) ในกระทรวงเกษตรฯ²⁷⁴⁵

แม้ฝ่ายนำของคอมมิวนิสต์อาจมีบทบาทอยู่บ้างในการจัดตั้งองค์กรชาวบ้าน ที่สำคัญๆ ก็คือสหพันธ์ชาวนาชาวลี้แห่งประเทศไทยซึ่งมีสมาชิกประมาณ 1.5 ล้านคนทั่วประเทศ แต่บทบาทสำคัญเป็นของผู้นำชาวบ้านและความสำเร็จของสหพันธ์ฯ ก็เกิดขึ้นจากการจัดตั้งแบบไม่มีอุดมการณ์ สหพันธ์ชาวนาชาวลี้ฯ มี

²⁷⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 210.

²⁷⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 241-242.

²⁷⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 242.

หน้าที่รวบรวมปัญหาความทุกข์ร้อนและความต้องการของชาชนบทไทยจากภูมิภาคต่างๆ เข้าด้วยกัน โดยชาวบ้านประสบปัญหาต่างกันไป รวมทั้งความรุนแรงของปัญหาแตกต่างกันออกไปด้วย²⁷⁴⁶

กำลังสนับสนุนสมพันธ์ชาวนาชาวไร่ฯ นั้น ส่วนใหญ่แล้วเห็นได้ชัดว่ามาจากชาวนาภาคเหนือและภาคกลาง ซึ่งมีอัตราการเช่าที่ดินและอัตราการไ้ที่ดินอยู่ในระดับสูงที่สุด ประมาณการว่า สหพันธ์ชาวนาชาวไร่ฯ มีสมาชิกประมาณ 1.5 ล้านคนทั่วประเทศ การกดดันของชาวบ้านเป็นปัจจัยสำคัญในการบีบให้รัฐบาลที่ไม่มีเสถียรภาพในช่วง พ.ศ.2516-พ.ศ.2519 ให้ต้องยินยอม รวมทั้งการยินยอมเปลี่ยนนโยบายทำให้ชาวนามีราคาต่ำเพื่อประโยชน์ของคนในเมืองที่เคยมีมาในอดีตด้วย โดยมีความพยายามอย่างหนักที่จะนำนโยบายราคาข้าวที่มีความยุติธรรมมากขึ้นมาใช้ ส่วนในเรื่องอื่นๆ นั้น แม้ว่าจะประสบความสำเร็จอยู่บ้างในโครงการพัฒนาตำบล แต่ก็ล้มเหลวที่จะ ทำให้พระราชบัญญัติการปฏิรูปการเช่าที่ดินทำกิน พ.ศ.2517 บังเกิดผลเป็นรูปธรรม²⁷⁴⁷

“พระราชบัญญัติการเช่าที่ดินทำกิน พ.ศ. 2517” ประกันระยะเวลาการเช่าอย่างน้อย 6 ปี รวมทั้งการแก้ไขค่าเช่าที่ดิน ที่เจ้าของที่ดินได้รับส่วนแบ่งผลผลิตสูงถึงครึ่งหนึ่งของผลผลิตหลังจากหักออกหนึ่งในสามให้แก่ผู้ที่ออกทุนการผลิต ส่วนพระราชบัญญัติปฏิรูปที่ดินกำหนดให้ถือครองที่ดินได้สูงที่สุด 50 ไร่ ที่ดินที่เกินกว่านั้นอาจถูกเวนคืนและกระจายให้แก่ชาวบ้าน ทั้งนี้ มีการประนีประนอมกับเจ้าของที่ดินรายใหญ่โดยเจ้าของที่ดินจะได้เงินชดเชยในราคาตลาด และเจ้าของที่ดินสามารถมีที่ดินมากจนถึง 1,000 ไร่ได้ ถ้าพิสูจน์ได้ว่าการทำการเกษตรอย่าง “ผลผลิต” จริง อย่างไรก็ตาม ชนชั้นสูงเจ้าของที่ดินต่อต้านการปฏิรูปดังกล่าวนี้ มีการจัดตั้งกองกำลังกึ่งทหารเพื่อสร้างความหวาดกลัวให้เกิดขึ้นกับสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยและนักศึกษาที่ให้การสนับสนุนชาวบ้านอยู่ กองกำลังกึ่งทหารเหล่านี้ประกอบด้วยกลุ่มกระติงแดง นวพล ลูกเสือชาวบ้าน ซึ่งผนึกกำลังรวมกับกลุ่มผู้ให้การสนับสนุนอื่นๆ เช่น ทหาร ตำรวจ และผู้นำนักธุรกิจคนสำคัญๆ²⁷⁴⁸

พวก “ฝ่ายขวา” ใช้แรงกระตุ้นทางอุดมการณ์ที่มีมาแล้วเพื่อเอาชนะจิตใจและความคิดของประชาชนในชนบท หัวใจสำคัญก็คือคำขวัญ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” แต่การใช้กำลังและการปราบปรามเป็นวิธีหลักที่นำมาใช้เพื่อปกป้องอภิสิทธิ์ของตน ผู้นำชาวบ้านถูกฆาตกรรมอย่างเป็นระบบ เพียงช่วงเวลาระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ.2518 เท่านั้นก็มีผู้นำสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ฯ ถูกลอบสังหารไปถึง 18 คน การสังหารเคลื่อนมาถึงจุดสูงสุดยอดเมื่อมีการฆาตกรรมนายอินตา ศรีบุญเรือง รองประธานสหพันธ์ฯ เมื่อวันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ.2518²⁷⁴⁹

จากการต่อต้านของฝ่ายขวาทำให้กระแสการปฏิรูปที่ดินล้มเหลวลง รวากลางทศวรรษ 2520 มีครอบครัวที่ต้องเช่าที่ดินทำกินประมาณหนึ่งล้านครอบครัว ทำการเพาะปลูกบนพื้นที่ 6 ล้านไร่ ในอดีตเรื่อง

²⁷⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

²⁷⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 224-226.

²⁷⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 227.

²⁷⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228-229.

การเช่าที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมิได้เป็นปัญหาใหญ่เท่าภาคเหนือและภาคกลาง แต่ในกลางทศวรรษ 2520 การเช่าที่ดินทำกินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพิ่มจาก 1 ล้านไร่ในปี พ.ศ.2518 เป็น 3 ล้านไร่ สำหรับปัญหาไร่นาทำกินนั้น ประเมินการว่าในปี พ.ศ.2527 คิดเป็นร้อยละ 10 ของประชากรในภาคเกษตรของประเทศ อย่างไรก็ตาม สำหรับสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยแล้ว เห็นว่าเป็นการประมาณการที่ต่ำกว่าความเป็นจริง สถาบันวิจัยสังคมระบุว่าถ้านำเอาค่าจำกัดความขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) ในเรื่อง “การไม่มีที่ดินที่ก่อให้เกิดผลกระทบ” มาใช้กับกรณีของประเทศไทย การประเมินต้องรวมถึงผู้ที่มีที่ดินทำกินไม่ถึง 5 ไร่ด้วย ในกรณีนี้จำนวนของการไม่มีที่ดินจะสูงขึ้นเป็นร้อยละ 33 ของประชากรที่อยู่ในภาคการเกษตร²⁷⁵⁰

หลังจากการต่อสู้ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยยุติลงแล้ว การต่อสู้ของชาวชนบทจนถึงสิ้นทศวรรษ 2540 ปรากฏในรูปของการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิต่างๆ เช่น เครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือ สมัชชาคนจน และมีการต่อสู้ด้วยการรวมตัวกันเป็นกลุ่มขนาดเล็ก เพื่อประท้วงโครงการหรือนโยบายบางเรื่องของรัฐบาล เช่น ชาวสระเตียบที่ต่อต้านการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น หรือเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ปัญหาราคาผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ การศึกษาของประภาส ปิ่นตบแต่ง แสดงว่ามีความขัดแย้งในการใช้ที่ดินในเขตเมือง ในปี 2537 จำนวน 63 ครั้ง ในปี 2538 จำนวน 33 ครั้ง ส่วนความขัดแย้งเรื่องที่ดินทำกินในเขตป่า ในปี 2537 มีจำนวน 126 ครั้ง และเพิ่มขึ้นเป็น 137 ครั้งในปี 2538²⁷⁵¹

สำหรับความขัดแย้งระหว่างประชาชนในเมืองกับชนชั้นนำในกองทัพที่นำไปสู่การต่อต้านจนเกิดความรุนแรงนั้น ปรากฏขึ้นหลังจาก “คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน” (รชช.) ทำการรัฐประหารใน พ.ศ. 2534

เหตุการณ์ความรุนแรงในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 และการปรับเปลี่ยนนโยบายทางเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน

ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนและนักธุรกิจกับกองทัพเกิดขึ้นชัดเจนตั้งแต่เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 เป็นต้นมา กองทัพเผชิญกับการลดความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาและต้องหันมาพึ่งงบประมาณในประเทศแทน ใน พ.ศ.2518 กองทัพได้รับงบประมาณร้อยละ 17 เมื่อถึง พ.ศ. 2528 งบประมาณของกองทัพเพิ่มเป็นร้อยละ 22 ซึ่งสร้างความไม่พอใจแก่ภาคธุรกิจซึ่งต้องการให้รัฐบาลทุ่มเทงบประมาณไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจ บรรดา ส.ส.โจมตีว่างบประมาณด้านการทหารสูงเกินไป สื่อมวลชนตั้งคำถามเรื่องการคอร์รัปชันในกองทัพ การเลือกตั้งใน พ.ศ.2531 สื่อมวลชนและพรรคการเมือง

²⁷⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 233.

²⁷⁵¹ โปรดดู ประภาส ปิ่นตบแต่ง, การเมืองบนท้องถนน 99 วันสมัชชาคนจน. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.2540.และ ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว, ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับสันติวิธีและธรรมชาติของความขัดแย้งในสังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า: 2550, หน้า 27

เรียกร้องให้พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ยุติบทบาททางการเมือง และเรียกร้องให้นายกรัฐมนตรีมาจาก ส.ส. ในที่สุดพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ หัวหน้าพรรคชาติไทย ซึ่งสนับสนุนความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ก็ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี²⁷⁵²

ในต้นทศวรรษ 2530 สมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ รัฐบาลดำเนินนโยบายส่งเสริมความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ โดยขยายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับประเทศจีนและประเทศอินโดจีน ทำให้เศรษฐกิจไทยเติบโตมากที่สุดในโลกถึง 2 ปีซ้อน คือใน พ.ศ.2531 เติบโตสูงถึงร้อยละ 13.2 และในปี พ.ศ.2532 เติบโตร้อยละ 12.0 ส่วนผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศก็สูงขึ้นกว่าเท่าตัว คือจาก 1,234,030.1 ล้านบาทในปี พ.ศ.2530 มาเป็น 2,051,208 ล้านบาทในปี พ.ศ.2533²⁷⁵³ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นนี้ ไม่เพียงแต่จะทำให้เกิดการขยายตัวของนายทุน นักธุรกิจประเภทต่าง ๆ แต่ยังทำให้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วของกรรมกรและแรงงานนอกระบบในหลายรูปแบบ ผู้ใช้แรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่มีรายได้น้อย มีชั่วโมงการทำงานสูงมาก และมีคุณภาพชีวิตที่ต่ำกว่ามาตรฐาน กลุ่มผู้ใช้แรงงานที่มีฐานะดีกว่ากลุ่มอื่นและสามารถสร้างอำนาจต่อรองได้มากคือกลุ่มกรรมกรในรัฐวิสาหกิจ เพราะมีการศึกษามากกว่า มีรายได้ดี และมีการจัดตั้งสหภาพแรงงาน

เมื่อรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ สูญเสียความชอบธรรมทางการเมืองจากกระแสข่าวที่แพร่สะพัดตามสื่อต่าง ๆ ว่าผู้มีอำนาจในรัฐบาลและนักการเมืองฝ่ายรัฐบาลลี้ภัยแล้วแต่ใช้อำนาจเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว เปิดโอกาสให้ผู้นำกองทัพ คือพลเอกสุจินดา คราประยูร และพลเอกสงพวง คงสมพงษ์ ก่อการรัฐประหารในนาม “คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ” (รชช.) ใน พ.ศ.2534

การรัฐประหารเกิดขึ้นในบริบทที่รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ กำลังเผชิญกับความไม่พอใจของหลายฝ่าย เนื่องจากรัฐบาลพยายามลดอำนาจและอิทธิพลของข้าราชการ (ระบอบอำมาตยาธิปไตย) โดยให้รัฐมนตรีและ ส.ส. มีอำนาจมากขึ้น โดยที่รัฐมนตรีกระทรวงกลาโหม กระทรวงการคลัง กระทรวงมหาดไทย มาจาก ส.ส. มิใช่ นายพลและเทคโนแครต รัฐมนตรีบางกระทรวงโยกย้ายข้าราชการระดับสูงออกจากตำแหน่งในกระทรวงและรัฐวิสาหกิจ แล้วตั้งคนในเครือข่ายของตนเข้าไปแทนที่ แสดงให้เห็นว่ารัฐมนตรีมีอำนาจเหนือข้าราชการ รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ยังลดบทบาทของสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติซึ่งประกอบด้วยเทคโนแครตชั้นนำ นอกจากนี้รัฐสภาภายใต้การนำของพรรคชาติไทยยังลงมติตัดงบประมาณทางทหารและเรียกร้องให้นายทหารบริหารงบประมาณอย่างโปร่งใส รวมทั้งตั้งคำถามเรื่องการรับเงินค่าลิขสิทธิ์จากบริษัทค้าอาวุธอีกด้วย²⁷⁵⁴

เมื่อนายทหารรุ่น “จปร.5” นำโดยพลเอกสุจินดา คราประยูร และพลเอกสงพวง คงสมพงษ์ ทำการรัฐประหารในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2534 ประชาชนซึ่งไม่ไว้วางใจนักการเมืองและเกิดความไม่พอใจมากขึ้น

²⁷⁵² คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*, หน้า 365.

²⁷⁵³ ทวีศักดิ์ สุรชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมาชีพไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ,” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2550, หน้า 51-55.

²⁷⁵⁴ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*, หน้า 364-367.

เมื่อสื่อมวลชนนำเสนอข่าวเรื่องคอร์รัปชัน ก็ให้การสนับสนุนหรือยอมรับโดยไม่เกิดการต่อต้าน ตราบจนกระทั่งพลเอกสุจินดา คราประยูร ก้าวขึ้นมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเอง การต่อต้านจึงเกิดขึ้น

ปรากฏว่าในยุคที่ รสช. มีอำนาจนี้ มีความพยายามที่จะลดอิทธิพลของสหภาพแรงงาน และพยายามเอาใจนายทุน นักธุรกิจ นอกจากจะมีการอนุมัติโครงการโทรศัพท์ 3 ล้านเลขหมายให้แก่บริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์²⁷⁵⁵ และอนุมัติโครงการดาวเทียมให้แก่บริษัทของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร แล้ว ยังมีการออกกฎหมายล้มเลิกสหภาพแรงงานต่างๆ ด้วยการประกาศนโยบายแยกพนักงานรัฐวิสาหกิจจากกฎหมายแรงงาน และตามด้วยประกาศ รสช. ฉบับที่ 54 ซึ่งกำหนดเงื่อนไขที่เข้มงวดต่อการนัดหยุดงาน²⁷⁵⁶ ความเกรงกลัวของ รสช. ต่อการเคลื่อนไหวของกรรมกรนั้น เข้าใจได้ไม่ยากนักหากพิจารณาข้อมูลเชิงประจักษ์ กล่าวคือ ในขณะนั้นมีสหภาพรัฐวิสาหกิจถึง 130 แห่ง มีสมาชิกประมาณ 184,000 คน คิดเป็นร้อยละ 55 ของสมาชิกสหภาพทั่วประเทศซึ่งมีจำนวนประมาณ 336,000 คน²⁷⁵⁷

ความไม่พอใจของชนชั้นกรรมกรและชนชั้นกลางต่อการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของพลเอกสุจินดา คราประยูร แสดงออกในการชุมนุมต่อต้านรัฐบาลและเรียกร้องให้พลเอกสุจินดาลาออก แล้วให้มีการเลือกตั้งทั่วไป ซึ่งปรากฏว่า “คณะกรรมการความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ” ไม่ยอมทำตามเสียงเรียกร้องของผู้ชุมนุม กองทัพได้ออกมาปราบปรามกลุ่มผู้ชุมนุมด้วยการใช้ความรุนแรง เรียกกันว่า “เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ” เพราะเกิดขึ้นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 การใช้ความรุนแรงเช่นนี้ทำให้รัฐบาลสูญเสียความชอบธรรมในสายตาของคนส่วนใหญ่ในสังคม เพราะหากมองจากทัศนะที่เรียกว่า “การปกครองแบบไทย” ผู้ปกครองก็ต้องมีคุณธรรม คือความเมตตากรุณาต่อราษฎร จึงไม่ควรใช้ความรุนแรงในการปราบปรามหรือหากมองจากทัศนะของ “ประชาธิปไตยแบบตะวันตก” การปราบปรามโดยใช้ความรุนแรงก็ถือเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพในการชุมนุมโดยสงบของประชาชน อีกทั้งยังขัดต่อหลักสิทธิมนุษยชนอีกด้วย

กลุ่มคนที่เคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลสุจินดา คราประยูร ประกอบด้วยชนชั้นกลางและชนชั้นกรรมกรหรือผู้ใช้แรงงาน ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่สูงมากในต้นทศวรรษ 2530 ได้สร้างชนชั้นกลางและชนชั้นกรรมกรขึ้นเป็นจำนวนมาก ผู้นำในการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลาง (เมื่อพิจารณาจากระดับการศึกษาและรายได้) จากการสุ่มสำรวจภาพรวมลักษณะทางสังคมของผู้ชุมนุมทางการเมือง เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2535 โดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยใช้แบบสอบถามจำนวน 20,000 ชุด พบว่า “ชนชั้นกลาง” เข้าร่วมชุมนุมเป็นส่วนใหญ่ โดยพิจารณาจากระดับการศึกษาปริญญาตรีร้อยละ 52 สูงกว่าปริญญาตรีร้อยละ 14.5 และรายได้ต่อเดือน 10,000-19,000 บาท มีจำนวนร้อยละ 30 รายได้ 20,000-50,000 บาท ร้อยละ 15.5 ส่วนการศึกษาต่ำลงมามีเพียงร้อยละ 30.3 รายได้ต่อเดือนต่ำกว่า

²⁷⁵⁵ นายกรัฐมนตรีอานันท์ ปันยารชุนสั่งให้ทบวงโครงการโทรศัพท์ 3 ล้านเลขหมายเนื่องจากมีข่าวเรื่องคอร์รัปชันและผลประโยชน์ทับซ้อน เรื่องเดียวกัน, หน้า 369.

²⁷⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56-57.

²⁷⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

5,000 บาทเพียงร้อยละ 14.1²⁷⁵⁸ อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อโต้แย้งหลายประการ คือ ประการที่ 1 เป็นการสุ่มสำรวจในพื้นที่ที่สนามหลวงและปริมณฑลใกล้เคียง แต่ในความจริงในแต่ละจังหวัดในส่วนภูมิภาคก็มีการชุมนุมจำนวนมากเช่นเดียวกัน ประการที่ 2 เป็นการสุ่มในวันเดียว คือวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ.2535 เท่านั้น และอาจเป็นการเลือกสุ่มเฉพาะชนชั้นกลางตั้งแต่แรกแล้ว ประการที่ 3) ผู้เสียชีวิต บาดเจ็บ และสูญหาย ล้วนเป็นคนระดับล่าง²⁷⁵⁹ จะเห็นได้ว่าคนที่ถูกตำรวจจับส่วนมากเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย ครู พนักงานรัฐวิสาหกิจ กรรมกร และนักเรียน²⁷⁶⁰ เมื่อพิจารณาจากหลักฐานสนับสนุน ก็พบข้อยืนยันที่สอดคล้องว่าชนชั้นกรรมกรต่อสู้กับการปราบปรามของรัฐอันสะท้อนผลของการยืนหยัดต่อสู้ทางการเมืองและการมีส่วนร่วมอย่างสำคัญ แม้ว่าจะไม่ได้เป็นฝ่ายนำ โดยพิจารณาจากตัวเลขการบาดเจ็บ เสียชีวิต และผู้สูญหาย ของผู้เข้าร่วมในเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535

เมื่อเอาหลักฐานตัวเลขมาวิเคราะห์ จะพบว่า**ผู้บาดเจ็บ**ที่มีการศึกษาตั้งแต่ชั้นมัธยมปลายลงมีถึงร้อยละ 86.8 (คำนวณเฉพาะมัธยมต้น ประถมศึกษา และต่ำกว่าประถมศึกษารวมกันก็มีจำนวนถึง ร้อยละ 60.4 แล้ว) ส่วนอีกกลุ่มคือระดับอุดมศึกษา (ซึ่งมักจะยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นชนชั้นกลาง) บาดเจ็บเพียงร้อยละ 12.2 เท่านั้น ในส่วนของ**ผู้เสียชีวิต** กลุ่มที่มีการศึกษาระดับมัธยมปลายลงไปมีรวมกันถึงร้อยละ 85.4 ผู้เสียชีวิตที่จบระดับอุดมศึกษามีเพียงร้อยละ 14.6 ในส่วน**ผู้สูญหาย** กลุ่มที่มีการศึกษาระดับมัธยมปลายลงไป มีรวมกันถึงร้อยละ 97.6 ในขณะที่ระดับอุดมศึกษามีเพียงร้อยละ 2.4 (หรือจำนวน 1 คนจากจำนวนผู้สูญหายทั้งหมด 42 คนเท่านั้น)

ในประเด็น**อาชีพ** (รายได้) นั้น จากตารางที่ 4.10 พบว่าในส่วนผู้บาดเจ็บ ที่มีอาชีพอาจจัดอยู่ในระดับชนชั้นกรรมกร กล่าวคือ ว่างงาน กรรมกร/รับจ้าง ลูกจ้างเอกชน มีจำนวนร้อยละ 70.5 ยังไม่นับกลุ่มข้าราชการ/รัฐวิสาหกิจ ซึ่งมีอีกร้อยละ 5.1 และกลุ่มผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว ร้อยละ 15.3 รวมสองกลุ่มนี้ซึ่งนักวิชาการทั่วไปอาจจัดเป็นชนชั้นกลางได้ รวมเพียงร้อยละ 20.4 ส่วนนักเรียน/นักศึกษา มีร้อยละ 8.2

ในส่วนผู้สูญหาย ที่มีอาชีพ ว่างงาน กรรมกร/รับจ้าง ลูกจ้างเอกชน เฉพาะสามกลุ่มนี้รวมร้อยละ 83.4 ส่วนกลุ่มผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว (ซึ่งอาจจัดเป็นชนชั้นกลางได้) มีเพียงร้อยละ 11.9 ส่วนนักเรียน/นักศึกษา มีร้อยละ 4.8 ส่วนกลุ่มข้าราชการ/รัฐวิสาหกิจไม่มีตัวเลขผู้สูญหาย

การจำแนกตามอาชีพ (รวมนักศึกษาและกลุ่มว่างงาน) ก็จะเห็นภาพโดยไม่ยากจนเกินไปว่าชนชั้นกรรมกร ลูกจ้างเอกชน (กรรมชีพ) ผู้ว่างงาน ซึ่งมักมีการศึกษต่ำกว่าอุดมศึกษาเป็นกลุ่มหลักของผู้เสียชีวิต บาดเจ็บ และสูญหาย อันสะท้อนการยืนหยัดเป็นแถวหน้าในการต่อสู้กับการปราบปรามจากกลไกรัฐจนถึงวินาทีสุดท้าย²⁷⁶¹

²⁷⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-141.

²⁷⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁷⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

²⁷⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-145.

ผลการศึกษาของ เจมส์ พี.โลเกอโฟ (James P. LoGerfo) ซึ่งศึกษาการลุกฮือของประชาชนในต่างจังหวัดทั่วประเทศ ในเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 ก็ได้ข้อสรุปคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ชนชั้นผู้ใช้แรงงานและชนชั้นผู้ยากไร้ในเมืองมีส่วนร่วมอย่างมาก และเป็นกลุ่มต่อต้านอำนาจรัฐอย่างเข้มแข็ง และหากปราศจากการมีส่วนร่วมอย่างเข้มแข็งของชนชั้นล่างเหล่านี้ ขบวนการประชาชนดังกล่าวอาจจะประสบความสำเร็จไม่ได้ พิจารณาได้จากตัวเลขผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บ แสดงให้เห็นว่าส่วนใหญ่คือกลุ่มชายหนุ่มที่มาจากชนชั้นผู้ใช้แรงงานเป็นหลัก คล้ายกับกรณีการลุกฮือเรียกร้องประชาธิปไตยในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ซึ่งปรากฏว่าหลังจากเริ่มมีการใช้กำลังปราบปราม ชนชั้นผู้ใช้แรงงานก็มีจำนวนมากว่าชนชั้นกลางในการต่อสู้บนท้องถนน²⁷⁶²

จากการศึกษาในรายจังหวัดของโลเกอโฟ สรุปว่า ผู้นำการต่อต้านรัฐบาลพลเอกสุจินดา คราประยูร เป็นชนชั้นกลาง (ประกอบด้วย นักวิชาชีพ ช่างเทคนิค ลูกจ้างระดับบริหาร ผู้บริหาร ผู้จัดการ เสมียน พนักงานขาย พนักงานบริการ และข้าราชการ) กลุ่มวิชาชีพของจังหวัด และกลุ่มผู้ทำงานเอ็นจีโอ. แต่ผู้เข้าร่วมมาจากหลายหลายชนชั้นของสังคม ไม่ว่าจะเป็นผู้ใช้แรงงาน เกษตรกร นักเรียน นักศึกษา คนงาน คอปกขาว นายทุนรายย่อยและระดับกลาง ในขณะที่กลุ่มนักธุรกิจของจังหวัด กลับมีบทบาทรองเพียงในฐานะสนับสนุนปัจจัยสิ่งของต่างๆ มากกว่าอยู่แถวหน้าของการประท้วง²⁷⁶³

หลังเหตุการณ์ความรุนแรงในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 นายอานันท์ ปันยารชุน อดีตปลัดกระทรวงการต่างประเทศและเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับการสนับสนุนจากหลายฝ่ายให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ในยุครัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน นี้ มีความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจที่ล้มเหลวและขาดตอนไปในช่วงการรัฐประหาร พ.ศ.2534 ให้ก้าวตามทันกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งเริ่มเข้าครองงำโลกในทศวรรษ 2530 รัฐบาลอานันท์ได้ดำเนินการในเรื่องนี้หลายประการ ที่สำคัญได้แก่ การริเริ่มเขตการค้าเสรีอาเซียน และการประกาศใช้ระบบภาษีมูลค่าเพิ่มที่ก้าวหน้า (แทนที่ภาษีการค้าในระบบเก่าที่ซับซ้อนและล้าหลังซึ่งกำลังได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากประเทศอื่น ๆ ที่เข้ามาลงทุนว่าไม่เป็นธรรมและไม่ถูกต้อง) ระบบภาษีมูลค่าเพิ่มเป็นการออกแบบเพื่อส่งเสริมการส่งออกโดยเฉพาะ²⁷⁶⁴ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ระบบภาษีมูลค่าเพิ่ม เป็นเทคโนโลยีสำหรับบริหารระบบจัดเก็บภาษีลดทอนความทับซ้อน ให้ความเป็นธรรมต่อผู้ประกอบการต่างๆ มากขึ้น และรัฐเองก็สามารถจัดเก็บและควบคุมภาษีได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวได้ว่าระบบภาษีมูลค่าเพิ่มเกิดขึ้นเพื่อรองรับประสิทธิภาพของพลังการผลิตที่ก้าวหน้าขึ้นของรัฐทุนนิยมไทย เพื่อให้การขยายตัวและการสะสมทุนของรัฐทุนนิยมมีความเข้มแข็งและมีประสิทธิภาพ ซึ่งผลประโยชน์จะตกแก่ชนชั้นนายทุน-นักธุรกิจอย่างเต็มที่ ในขณะที่ชนชั้นกรรมกรหรือผู้ใช้แรงงานจะต้องเสียภาษีการบริโภคอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย เพราะ

²⁷⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 145.

²⁷⁶³ เรื่องเดียวกัน.

²⁷⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

ทั้งหมด โครงการต่างๆ ของกองทัพ เช่น การซื้ออาวุธ การก่อสร้าง ถูกตรวจสอบมากขึ้น รัฐบาลชน หลีกภัย จึงยกเลิกประเพณีที่นายพลดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และยกเลิกพระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ซึ่งให้อำนาจแก่กองทัพอย่างมาก อย่างไรก็ตาม การปฏิรูปกองทัพให้มีลักษณะสมัยใหม่ ลดจำนวนนายพลลง และการดึงทรัพยากรจากกองทัพมาใช้ประโยชน์ ซึ่งรัฐบาลมอบหมายให้พลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ ผู้บัญชาการทหารบกเป็นผู้นำในการดำเนินการ กลับไม่บังเกิดผลมากนัก ความพยายามที่จะดึงที่ดินของกองทัพมาใช้ในกิจการอื่นๆ ไม่ประสบความสำเร็จ สถานีโทรทัศน์ของกองทัพบก 2 แห่ง และสถานีวิทยุหลายร้อยสถานียังคงอยู่ในความควบคุมของกองทัพต่อไปและยังคงมีบทบาทในการสร้างภาพพจน์ที่ดีแก่กองทัพ นอกจากนี้ทหารยังได้รับความยกย่องจากภาพพจน์ที่จงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ การสำรวจทัศนคติประชาชนในปลายทศวรรษ 2540 พบว่ากองทัพได้รับความนิยมจากประชาชนสูงกว่าตำรวจและสภาผู้แทนราษฎร²⁷⁷⁰

ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและปัญหา

ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติและความสัมพันธ์ในเชิงอื่นๆ ตามจารีตประเพณีที่เคยมีมาในทุกท้องถิ่นกำลังสลายตัวลง เป็นต้นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างครูและพระอุปัชฌาย์กับศิษย์ ความสัมพันธ์ในเชิงช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติตลอดจน “เครือญาติเสมือน” ฯลฯ แม้แต่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็มีลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์มากขึ้น มิติทางอุดมการณ์ของระบบอุปถัมภ์มีความหมายน้อยลง การที่เกิดความจำเป็นในการลงทุนทั้งในการผลิตและการบริโภคสินค้า โดยให้ความสำคัญกับคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ที่มีผลต่อสถานภาพทางสังคม ทำให้เงินตรามีความสำคัญต่อชีวิตคนมากขึ้น เพราะต้องใช้ในการซื้อสินค้าราคาแพงที่บ่งบอกความเป็นคนรวยที่มีรสนิยมสูง จนกระทั่งการแสวงหาเงินตราและการบริโภคกลายเป็นด้านหลักของชีวิต มิติอื่นๆ ของ “ความเป็นมนุษย์” เช่นความผูกพันกับเครือญาติและชุมชนลดความสำคัญลง และจิตสำนึกปัจเจกชนนิยมทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเปราะบางมากขึ้น ชีวิตของปัจเจกชนจึงขาดความมั่นคงจนหันเข้าหาลัทธิพิธีใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างมากมายเพื่อตอบสนองความต้องการของปัจเจกชน

เนื่องจากชีวิตของปัจเจกชนโดยทั่วไปเป็นชีวิตที่ต้องการอิสระ มีความคิดที่ถือเอาความต้องการของตนเองเป็นที่ตั้ง มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่แยกเป็นส่วนๆ เช่น ความสัมพันธ์กับผู้ร่วมงานในที่ทำงาน ความสัมพันธ์กับเพื่อนเก่าจากสถาบันการศึกษาที่พบปะสังสรรค์กันนานๆ ครั้ง ความสัมพันธ์กับกลุ่มที่มาออกกำลังกายด้วยกันในสวนสาธารณะ ฯลฯ ทำให้ขาดความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งกับคนรอบข้าง จึงเป็นชีวิตที่ว้าเหว่โดดเดี่ยว ทำให้โหยหาความเป็นชุมชนที่ตนสามารถเลือกเข้าไปร่วมกิจกรรมเป็นครั้งคราว ไม่ใช่ “ชุมชน” แบบเดิม ที่จะต้องเอาตัวเองเข้าไปผูกพันใกล้ชิดในทุกมิติของชีวิต ลัทธิพิธีใหม่ๆ ที่ได้รับความนิยมจึงต้องตอบสนองทั้งด้านที่เป็นสำนึกปัจเจกชนนิยมและด้านที่โหยหาความเป็นชุมชน โดยบางลัทธิพิธีอาจ

²⁷⁷⁰ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 372.

ตอบสนองความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมมากเป็นพิเศษ และบางลัทธิพิธีก็ตอบสนองความต้องการที่จะมี “ชุมชน” แบบใหม่ นอกจากนี้ แต่ละลัทธิพิธียังช่วยแก้ปัญหาที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางลัทธิพิธีช่วยแก้ปัญหาครอบครัว บางลัทธิพิธีเน้นเรื่องสุขภาพ บางลัทธิพิธีเน้นการแก้ปัญหาความทุกข์ทางจิตใจ บางลัทธิพิธีเสนอความสำเร็จทางโลก เช่น นำเอาความหวังที่จะร่ำรวยเงินทอง ที่จะมีเกียรติยศชื่อเสียง หรือได้รับความสุขความสมหวังในสิ่งที่ปรารถนา ฯลฯ มาเป็นแรงจูงใจให้คนไปร่วมในพิธีกรรม ดังนั้น แต่ละคนที่มีปัญหาและความต้องการหลายๆ ด้านจึงอาจสมารถหาลัทธิพิธีหลายๆ ลัทธิพิธีไปพร้อมกัน

จะเห็นได้ว่า ลัทธิพิธีใหม่ๆ เช่น ลัทธิพิธีกวนอิม ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5 ลัทธิโนเร ลัทธิอนุตรธรรม ฯลฯ ตอบสนองชนชั้นกลางซึ่งเป็นปัจเจกชนที่ว้าเหว่ อยู่ในสังคมอุดมความเสี่ยง เผชิญปัญหาต่างๆ เช่น ครอบครัวขาดความอบอุ่น กังวลว่าจะเจ็บป่วยด้วยโรคร้ายแรง จึงต้องการพึ่งศาสนาหรือลัทธิพิธีที่สร้างความอบอุ่นใจ สร้างความรู้สึกมั่นคงในจิตใจ เช่น ได้รู้สึกว่าตนเป็นคนดีมีศีลธรรมและจะได้ผลดีจากการได้ทำความดีต่างๆ ในขณะที่ต้องการศาสนาหรือลัทธิพิธีที่ตอบสนองความต้องการของปัจเจกชน ก็ต้องการมีชุมชนที่ช่วยให้ตนมีกลุ่มเพื่อน เป็นชุมชนที่ช่วยให้ได้รู้สึกว่าตนเป็นคนมีคุณค่า เช่น รู้สึกว่าได้ทำประโยชน์แก่ชุมชน และรู้สึกว่าได้ทำบุญหรือทำความดีต่อชุมชนที่จะได้รับผลบุญตอบแทน เช่น ลัทธิกวนอิมเชื่อว่า ถ้าทำความดีต่อผู้อื่นจะมีสุขภาพแข็งแรง ลัทธิอนุตรธรรมเชื่อว่าทำบุญแล้วครอบครัวจะมีความสุข เป็นต้น

ในด้าน **พุทธศาสนา** พระไพศาล วิสาโล วิเคราะห์ว่าเศรษฐกิจทุนนิยมมีผลกระทบต่อวัดอย่างมาก วัดส่วนใหญ่เป็นผู้จัดการประโยชน์ศาสนสมบัติเอง การสำรวจวัดในกรุงเทพฯ จำนวน 52 วัดใน พ.ศ. 2539 ปรากฏว่าวัดราว 1 ใน 5 มีเจ้าอาวาสเป็นผู้รับผิดชอบการเงินของวัดแต่เพียงผู้เดียว ในระยะหลังธุรกิจประเภทหนึ่งที่ทำรายได้แก่วัดมากนอกเหนือจากการให้เช่าที่ดินของวัดแล้ว ได้แก่การขายวัตถุมงคล และเครื่องรางของขลัง เช่น พระเครื่อง ยันต์ ตะกรุด ปลัดขลิบ โดยมีพิธีปลุกเสกและงานฉลอง เช่น งานผูกพัทธสีมา วางลูกนิมิต ที่ล้วนแต่สร้างรายได้ให้แก่วัดเป็นจำนวนมาก ในขณะที่วัดกลายเป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจในระบบทุนนิยม พุทธศาสนาก็กำลังถูกกลืนให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบบริโภคนิยม

ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยม วงการพุทธศาสนารวมทั้งวัดถูกแปรสภาพกลายเป็น “ตลาด” ในอีกรูปลักษณะหนึ่ง แม้แต่บุญกุศลและพิธีกรรมก็กลายเป็นสินค้าที่ต้องใช้เงินซื้อหา โดยพระสงฆ์เป็นผู้ขาย คนที่ปรารถนาจะได้บุญไม่จำเป็นต้องทำความดีอีกต่อไป เพียงแต่จ่ายเงินเท่านั้น ยิ่งถวายเงินมากก็ยิ่งได้บุญมาก ส่วนพิธีกรรมก็กลายเป็นบริการที่มักมีราคากำหนดไว้ โดยคนยอมจ่ายเงินเสมือนการลงทุนเพื่อหวังที่จะมั่งคั่งร่ำรวยจากผลบุญที่ทำ นอกจากนี้ยังมีคนบางส่วนที่ทำบุญโดยหวังว่าจะได้ประสบการณ์ของจิตเหนือสามัญ เช่น เห็นดวงแก้ว เห็นนิมิต ท่องนรกเที่ยวสวรรค์ โดยเชื่อว่าเงินจะช่วยให้ได้บริโภคประสบการณ์เหล่านั้นเร็วเข้า โดยไม่ต้องเพียรพยายามศึกษาธรรมะหรือเจริญวิปัสณาภาวนา²⁷⁷¹

พุทธศาสนาในสังคมไทยจึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมบริโภคนิยม โดยมีลักษณะดังนี้

²⁷⁷¹ พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546, หน้า 124-125.

1. เน้นคุณค่าแบบวัตถุ มุ่งสนองความต้องการทางวัตถุ เช่น ทำมาค้าขึ้น ถูกหวย ร่ำรวย การอวยพรปลูกเสกให้ “บ้านนี้อยู่แล้วรวย” กลายเป็นเรื่องสำคัญกว่าการอวยพรให้อยู่เย็นเป็นสุข ละเลยการสอนให้คนลดละกิเลสหรือความเห็นแก่ตัว

2. ใช้เงินเป็นอุปกรณ์สำคัญ บุญกุศล วัตถุมงคล ถูกทำให้กลายเป็นสินค้า ซึ่งสามารถหาได้ด้วยการใช้เงินซื้อ หลักธรรมหรือการพึ่งพาความเพียรของตนเองถูกลบเลือนหายไป

3. บุญกุศล อิทธิฤทธิ์ และความสามารถพิเศษทางจิต ไม่ต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะ แต่ใช้เงินเป็นปัจจัยให้ได้มา ทำให้เกิดผลทางใจอย่างรวดเร็ว คือเกิดความสบายใจ แต่ให้ผลได้ไม่นาน นอกจากนั้นพิธีกรรมต่างๆ ก็ถูกทอนให้สั้นลงขณะเดียวกันก็มีบริการและอุปกรณ์สำเร็จรูปซึ่งเอื้อให้ทำพิธีกรรมได้สะดวกรวดเร็วขึ้น บุคคลไม่ต้องเสียเวลาจัดเตรียมสิ่งของ เพียงแต่มีเงินก็สามารถทำพิธีกรรมได้เลย

4. กระตุ้นความต้องการที่จะบริโภค เช่น กระตุ้นให้เกิดความอยากที่จะมีประสบการณ์การบวชชักชวนให้เกิดความต้องการเห็นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปเรื่อยๆ หรือเห็นนิมิตระดับสูงขึ้น มีการจำแนกแยกบุญออกเป็นหลายชนิดให้ความหลากหลายไม่จำเจ โดยพรรณนาอานิสงส์ของบุญไว้ต่างๆ กัน เพื่อดึงดูดคนให้ทำบุญหลายๆ แบบ ขณะเดียวกันก็มีการใช้เทคนิคการตลาด เช่น มี “เซลส์แมน” หรือ “ผู้นำบุญ” เพื่อกระตุ้นให้อยากทำบุญมากๆ ดังมีวัตรกรรมกายเป็นตัวอย่างที่ชัดเจน

5. ลักษณะปัจเจกนิยม คือสนองความต้องการของปัจเจกชน คือมุ่งเฉพาะตัวเอง เช่น ทำวัตถุมงคล “ดูดทรัพย์” เพื่อให้ตนเองร่ำรวย โดยไม่สนใจว่าทรัพย์นั้นจะดูดมาจากใคร

เนื้อหาสาระของพุทธศาสนาในยุคพัฒนาประเทศจึงมิได้เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ หรือเป็นอิสระจากความติดขัดแต่อย่างใด แม้แต่วัดในชนบทหลายวัดก็ทั้งบทบาทการเป็นศูนย์กลางด้านจริยธรรมและจิตวิญญาณ กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดที่มีวัตถุมงคลเป็นสินค้า หรือขายบริการด้านไสยศาสตร์เช่นเดียวกับหลายวัดในเมือง น้อยมากที่คำสั่งสอนของวัดและคุณธรรมของพระจะสามารถยับยั้งการแพร่ระบาดของการพนันและยาบ้าในหมู่บ้าน²⁷⁷²

ความเปลี่ยนแปลงของ “งานปอยหลวง” ในภาคเหนือ สะท้อนความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาและวัฒนธรรมในหมู่บ้านได้เป็นอย่างดี แต่เดิม “งานปอยหลวง” ถือว่าเป็นงานสำคัญที่สุดในโลกทัศน์ของชุมชนหมู่บ้าน ถึงกับมีการตั้งหมวดพิเศษที่เป็นอิสระไม่สังกัดหมวดบ้านหรือหมวดวัดหนึ่งๆ แต่ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป ปรกติแล้วชาวบ้านไม่ได้จัด “งานปอยหลวง” ทุกปี จะจัดได้เมื่อเศรษฐกิจหมู่บ้านต้องดีหรือวัดมีการพัฒนาบูรณปฏิสังขรณ์หรือก่อสร้างสิ่งใดสิ่งหนึ่งในวัด และชาวบ้านทั้งหมู่บ้านจะต้องเห็นพ้องร่วมกันเสียก่อน งานปอยจึงเป็นการสะท้อนภาวะเศรษฐกิจ หรือการสะสมทุนของบุคคลและของหมู่บ้านโดยตรง อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงของสังคมทำให้งานปอยหลวงเริ่มถูกลดทอนความหมายบางด้านของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและหัววัด ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลเพิ่มขึ้น ผู้คนมาร่วมงานปอยหลวงมากขึ้น ทำให้ต้องใช้เงินทองมากขึ้นในการต้อนรับ ซึ่งหมายถึงว่าเงินที่ไปถวายวัดย่อมมีอัตราส่วนน้อยลง ผู้คนที่เพิ่มมามี “เพื่อนฝูงของลูกหลาน” เข้ามามากขึ้น และไม่ได้ช่วยพัฒนา

²⁷⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 126-127 และ 141.

ความสัมพันธ์ของหมวด หมู หรือองค์กรจัดตั้งของชุมชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ทางการผลิตที่น้อยลง นอกจากนั้นยังมีงานปอปประเภทอื่นๆ อีก ได้แก่ ปอปปวช (งานบวชพระ) หรืองานบวชลูกแก้ว (เถร) แต่ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาก็ลดความสำคัญไปมากเนื่องจากไม่นิยมการบวชเรียนอีกต่อไป²⁷⁷³ คนในหมู่บ้านจะหันไปหาพุทธศาสนาแนวใหม่ เช่น พระธรรมกาย และลัทธิพิธีใหม่ๆ เช่นเดียวกับคนในเมือง

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางกระแสหลักของพุทธศาสนาที่มีลักษณะสอดคล้องกับสังคมนิยมดังกล่าวข้างต้น มีความพยายามที่จะปรับตัวในหลายลักษณะ เช่น การปรับตัวเพื่ออ้างคุณค่าเดิมเอาไว้ ดังกรณีท่านพุทธทาสภิกขุที่สวนโมกข์ และการพยายามกลับไปหา “ความจริงแท้” ในอดีต ดังกรณีสันติอโศก เป็นต้น

ในกรณีของ “สวนโมกขพลาราม” นั้น ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นพุทธศาสนาที่อธิบายเรื่องต่างๆ อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ นั่นคือการเน้นความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งสามารถพิสูจน์ให้ประจักษ์แก่ทุกคนโดยไม่จำกัดเวลาและสถานที่ ทั้งนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้นิยามวิทยาศาสตร์ให้มีความหมายคลุมถึงเรื่องจิตใจด้วย มิใช่จำกัดอยู่เฉพาะปรากฏการณ์ที่รับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้าเท่านั้น และสิ่งที่พุทธศาสนามีมากกว่าวิทยาศาสตร์ก็คือ จุดหมายเพื่อการพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง โดยที่บุคคลจะพ้นทุกข์ไม่ได้เลยหากขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาจนหลุดพ้นจากอวิชชาและอุปทานทั้งปวง ซึ่งเฉพาะการคิดด้วยเหตุผลจะไม่สามารถเข้าถึงได้ ส่วนวิปัสสนากรรมฐานที่หายไปจากพุทธศาสนาหลังการปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะอิทธิพลของเหตุผลนิยม ขณะที่นิพพานก็ถูกตัดทอนไปเพราะอิทธิพลของวิทยาศาสตร์และชาตินิยม ท่านพุทธทาสภิกขุก็ได้ให้ความสำคัญกับจิตภาวนาและปรมัตถธรรมชนิดที่สวนทางหรือเลยพ้นกระแสเหตุผลนิยมและวิทยาศาสตร์อย่างเต็มที่ โดยชี้ให้เห็นว่านิพพานมีอยู่แล้วในโลกนี้ ดังนั้น จุดมุ่งหมายของมนุษย์จึงไม่ควรหยุดอยู่ที่การแสวงหาความมั่งมีศรีสุขหรือการทำให้ประเทศชาติอยู่เย็นเป็นสุข แต่ควรมุ่งนิพพาน แม้แต่การทำมาหากินก็สามารถเป็นกรปฏิบัติธรรมได้ คือทำงานด้วย “จิตว่าง” เท่ากับว่าท่านพุทธทาสภิกขุได้ทำให้โลกียธรรมกลับมามีความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกจากโลกุตระธรรม²⁷⁷⁴

กลุ่มคนในสังคมไทยที่สนใจศึกษาและเลื่อมใสพุทธศาสนาแบบที่ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางที่มีการศึกษาสูง และนิยมศึกษาธรรมะด้วยการอ่านหนังสือ แต่ส่วนใหญ่ก็เป็นการศึกษาธรรมะในระดับของการใช้เหตุผล มิได้เน้นการปฏิบัติในเชิงจิตภาวนาเพื่อบรรลุความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในปรมัตถธรรม หรือมิได้ดำเนินชีวิตตามหลักปรมัตถธรรมอย่างแท้จริง อาจกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาธรรมะเพื่อลดกิเลสตัณหาและลดความทุกข์ทางใจของปัจเจกชนลงเพียงบางส่วนเท่านั้น

ในกรณี “สันติอโศก” เป็นปฏิริยาของกลุ่มชาวพุทธต่อสังคมนิยมอย่างเข้มข้น และยังต่อต้านการนับถือพุทธศาสนาแบบปัญญาชนอีกด้วย นั่นคือ ด้านหนึ่งจะต่อต้านวัตถุนิยมและบริโภคนิยมอย่างเต็มที่ ด้วยการอยู่อย่างเรียบง่าย เชิดชูความยากจน และใช้ระดับการบริโภคหรือปริมาณทรัพย์สินใน

²⁷⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-138.

²⁷⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-143.

ครอบครองเป็นเกณฑ์สำคัญเกณฑ์หนึ่งสำหรับวัดความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของบุคคล พร้อมกันนั้นก็ทำงานและทำธุรกิจแบบ “บุญนิยม” ซึ่งเป็นการปฏิเสธระบบทุนนิยมอย่างชัดเจน อีกด้านหนึ่ง “สันติอโศก” จะเน้นการปฏิบัติตามแนวทางของผู้นำ โดยไม่ต้องใช้ปัญญาเหตุผลไตร่ตรองด้วยตนเอง โดยปฏิเสธความคิดแบบปัจเจกชนนิยมที่จะศึกษาและปฏิบัติตามลัทธิ แต่จะเน้นชีวิตรวมหมู่และให้บุคคลขึ้นตรงต่อหมู่คณะ ซึ่งรวมถึงการใช้อิทธิพลของกลุ่มในการควบคุมพฤติกรรมของแต่ละคนด้วย นอกจากนี้ “สันติอโศก” ยังต่อต้านไสยศาสตร์ทุกรูปแบบ ไม่จำเพาะเครื่องรางของขลังเท่านั้น หากยังปฏิเสธแม้กระทั่งการมีพระพุทธรูปเป็นที่เคารพสักการะและการรดน้ำมนตร์²⁷⁷⁵

วัด “พระธรรมกาย” เป็นวัดที่ประสบความสำเร็จอย่างสูงในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เริ่มแรกวัดพระธรรมกายมีจุดประสงค์ที่จะทำให้พุทธศาสนาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของคนไทยอย่างแท้จริง โดยไม่ได้คิดจะตอบโต้กับแนวคิดที่เป็นกระแสหลักในสังคมใด ๆ เลย ต้องการให้คนไทยห่างไกลจากอบายมุขทั้งปวง ปรากฏว่าวัดพระธรรมกายสามารถดึงดูดคนมาเข้าวัดเป็นจำนวนมาก โดยแนวคำสอนและวิธีการที่วัดพระธรรมกายใช้สอดคล้องกับกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยม ธรรมะที่วัดพระธรรมกายสอนส่งเสริมให้คนมุ่งทำงานหาเงินและสะสมทรัพย์สมบัติต่อไป สมารถิภาวนาที่ศาสนิกชนได้รับการอบรมสั่งสอนเป็นเพียงเครื่องมือที่ช่วยให้ทำอะไรได้อย่างมีประสิทธิภาพขึ้น มิใช่เพื่อเป็นหนทางไปสู่ปัญญาเพื่อลดละกิเลสแต่อย่างใด บทบาทสำคัญของ “กัลยาณมิตร” ทั้งหลายทั่วประเทศอยู่ที่การรณรงค์เรียกรหาเงินเข้าวัดให้ได้มากที่สุดเป็นหลัก มี “ผู้นำบุญ” ที่ใช้วิธีการแบบการตลาดในระบบทุนนิยมเพื่อดึงดูดคนมาทำบุญ โดยมีการประชาสัมพันธ์ที่เน้น “จุดขาย” ให้ตรงกับความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย รวมทั้งการคิดค้นรูปแบบใหม่ๆ ในการทำบุญมาเสนอแก่ผู้บริโภคนิยม อานิสงส์ของการทำบุญก็เป็นรูปธรรมจับต้องได้ เช่น “ร่ำรวยทันตา” แม้แต่นิพพานก็เป็นสถานะที่สัมผัสได้ คือ “เย็น นุ่ม ใส”²⁷⁷⁶

อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาแบบวัดพระธรรมกาย ตอบสนองความต้องการ “บุญ” ที่ชนชั้นกลางนอกบรรพชาคือ บรรดานายทุน นักธุรกิจ พ่อค้าหรือแม่ค้า ต้องการบรรลุถึงอย่างรวดเร็วในชาตินี้ นอกจากนี้จะตอบสนองความต้องการที่จะร่ำรวยแบบก้าวกระโดดแล้ว ยังตอบสนองความต้องการของคนที่มีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมที่มีความปรารถนาจะประสบความสำเร็จเหนือผู้อื่น รวมทั้งความสำเร็จในด้านประสบการณ์ทางจิต เช่น การได้เห็นดวงแก้ว การได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ตลอดจนความรู้สึกที่ว่าตนเองเป็น “คนดี” เหนือกว่าผู้อื่นด้วย

ในด้านวัฒนธรรมบันเทิง ชาวบ้านในชนบทจะห่างจากการแสดงพื้นบ้านมากขึ้นเรื่อยๆ เปลี่ยนมาหาความบันเทิงจากเพลงและละครโทรทัศน์มากขึ้น ในระยะแรกๆ ของการพัฒนาประเทศ ชาวบ้านจะสามารถรับฟังจากสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ป.ช.ส. ขอนแก่น ท.ท.ท. สองศูนย์ พล.1 และว.ป.ถ. (สถานีวิทยุประจำถิ่น) ฯลฯ ได้สะดวก แม้ว่าในภาคอีสานในระยะแรกที่มีวิทยุเข้าไป รายการ

²⁷⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-144.

²⁷⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-145.

วิทยุที่ชาวบ้านนิยมมากที่สุดจะได้แก่หมอลำ แต่รายการเพลงจะได้รับความนิยมมากขึ้นเป็นลำดับ²⁷⁷⁷ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “เพลงลูกทุ่ง”

การถือกำเนิด “เพลงลูกทุ่ง” มีที่มาจากชื่อรายการโทรทัศน์ทางสถานีโทรทัศน์ช่อง 4 บางขุนพรหม เมื่อปี พ.ศ.2507 ตั้งต้นด้วยชื่อว่า “เพลงชาวบ้าน” ซึ่งอาจินต์ ปัญจพรวงศ์ ผู้ควบคุมรายการโทรทัศน์ ได้นำ เพลงตลาดหรือเพลงชาวบ้านมาปรากฏตัวบนพื้นที่โทรทัศน์ซึ่งเป็นพื้นที่ของคนในเมือง จึงเกิดผลลัพธ์ที่ไม่คาดฝัน คือมีคนโหม่และตั้งข้อรังเกียจ จนผู้ควบคุมรายการขอเลิกจัดรายการในที่สุด อย่างไรก็ตาม ในเดือนธันวาคม พ.ศ.2507 ก็มีการนำนักร้องเพลงตลาดมาปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่ง และตั้งชื่อรายการใหม่ว่า “เพลงลูกทุ่ง” ออกอากาศเดือนละ 2 ครั้ง หกเดือนต่อมาประชาชนก็เริ่มยอมรับและกล่าวขวัญถึงรายการนี้มากขึ้น จนคำว่า “เพลงลูกทุ่ง” เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป²⁷⁷⁸

คนในชนบทและคนชนบทที่อพยพเข้ามาทำงานในเมืองเป็นกลุ่มคนที่นิยมฟังเพลงลูกทุ่ง นอกจาก รายการวิทยุแล้ว การขยายตัวของเพลงลูกทุ่งเข้าไปสู่ชนบทยังเห็นได้จากการเดินสายเปิดแสดง เช่น “วงดนตรีสุพล สมบัติเจริญ” ซึ่งมีชาวคณะประมาณ 50 คน เดินสายไปทุกภาค รวมทั้งภาคเหนือและอีสาน ทัวร์เดินสายเสร็จก็อยู่ภาคกลางเล่นตามชนเมือง และแถบจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี อุทัยฯ อ่างทอง หรือวงดนตรีของพวงค์ มุกดา ชื่อว่า “วงดนตรีมุกดาพันธ์” ที่ประกอบด้วยคนในคณะ 40 คน ไปเล่นตามชนบทห่างไกล มีแฟนเพลงไกลๆ “เขารอมาดู” กล่าวกันว่าแม้ทางจะลำบาก แต่ก็ไปทั้ง 72 จังหวัด เหลือเพียงแม่ฮ่องสอนที่วงดนตรียังไม่ได้ไปแสดงเพราะยังไม่มีถนน การเดินสายของวงดนตรีลูกทุ่งที่เติบโตไปพร้อมกับการขยายตัวของระบบทางหลวง แสดงให้เห็นถึงความนิยมและการเข้าถึงเนื้อหาเพลงลูกทุ่งและองค์ประกอบของการแสดงต่างๆ ในฐานะความทันสมัยที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ และอาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมเพลงลูกทุ่งได้ทำให้พื้นที่ชนบทขึ้นตรงกับศูนย์กลางอย่างชัดเจน ตัวอย่างที่สุพล สมบัติเจริญแต่งเพลง กำหนดตัวเองให้เป็นคนภาคกลางที่เดินทางไปถึงภาคต่างๆ แล้วเกิดความประทับใจในทีนั้นๆ โดยเฉพาะผู้หญิง สะท้อนออกมาในบทเพลง *คนใต้ใจซื่อ* ที่รำพึงถึงสาวเหนือ *มนต์รักจากอีสาน* ที่ชอบพอกับสาวทีนั้น หรือ *มนต์รักเมืองใต้* ที่ได้ฝากรักไว้²⁷⁷⁹

ดังนั้น การปรากฏตัวของเพลงลูกทุ่ง จึงเป็นตัวแทนของยุคสมัยที่มีความแตกต่างทางชนชั้นอย่างชัดเจนระหว่างคนในเมืองและคนในชนบท ความโด่งดังของ “เพลงผู้ใหญ่อี”²⁷⁸⁰ ที่แต่งขึ้นในปี พ.ศ.2507

²⁷⁷⁷ รายงานการเดินทางไปปฏิบัติงานของหน่วยประชาสัมพันธ์เคลื่อนที่ เอกสารแนบมากับ หนังสือกรมประชาสัมพันธ์ ที่ 2590/2506 ลงวันที่ 18 มิถุนายน 2506 เรื่อง รายงานผลการปฏิบัติงานของหน่วยเคลื่อนที่กรมประชาสัมพันธ์ ใน (6) สร. 2.1/102 อ้างใน วิทยุพันธุ์ พจนานุกรม “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ. 2500 - 2509)”, หน้า 150.

²⁷⁷⁸ ศิริพร กรอบทอง, *วิวัฒนาการเพลงลูกทุ่งในสังคมไทย* กรุงเทพฯ : พันธกิจ, 2547, หน้า 174-176.

²⁷⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 220-260.

²⁷⁸⁰ “เพลงผู้ใหญ่อี” แต่งโดย พิชณน์ บริบูรณ์ และศักดิ์ศรี ศรีอักษร ขับร้อง (จังหวะรำวง) มีเนื้อร้องว่า

อาจถือได้ว่าเป็นเพลงตัวแทนแห่งยุคสมัยที่สะท้อนความเป็นอยู่ของชาวชนบท ที่ให้เห็นความเหลื่อมล้ำ ห่างไกลระหว่างเมืองกับชนบท เพลงนี้เป็นที่นิยมชมชอบอย่างกว้างขวางในหมู่คนในเมืองที่รู้สึกตกขบขัน ในความเป็นเชยของคนชนบท ยอดจำหน่ายแผ่นเสียงภายในเดือนเศษขายได้กว่า 5,000 แผ่น สถานีวิทยุ บางแห่งออกอากาศถึงวันละ 80 ครั้ง²⁷⁸¹ กลายเป็นการตอกย้ำความแตกต่างระหว่างคนในเมืองและ ชนบทให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ส่วนคนในเมืองจะนิยมฟังเพลงที่เรียกว่า “เพลงลูกกรุง” หรือ “เพลงไทยสากล” ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับ ความรักของปัจเจกบุคคล มีนักร้องชื่อดังจำนวนมาก นอกจากนักร้องวง “สุนทราภรณ์” เช่น เชื้อ สุนทร สนาน มณฑนา โมรากุล เลิศ ประสมทรัพย์ วรณัฐ อารีย์ ศรีสุตา รัชตวรรณ บุษยา รังสี ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิ วัฒน์ ฯลฯ ยังมีนักร้องเดี่ยวอีกหลายคน เช่น สุเทพ วงศ์กำแหง สวลี ผกาพันธุ์ ชรินทร์ นันทนากร รวงทอง ทองลั่นทม เพ็ญศรี พุ่มชูศรี ทะนงศักดิ์ ภักดีเทวา ธานินทร์ อินทรเทพ ฯลฯ นักร้องเหล่านี้มีแผ่นเสียงที่ได้รับการเปิดตามสถานีวิทยุต่างๆ และหลายคนยังร้องเพลงในไนต์คลับ บาร์ ร้านอาหาร ซึ่งขยายตัวขึ้นเพื่อ ตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางในเมือง นอกจากนี้ภาพยนตร์ไทยและตะวันตกก็ได้รับความนิยม ในหมู่ชนชั้นกลาง มีการขยายตัวของโรงภาพยนตร์ในเมืองต่างๆ ทั่วประเทศ และในทศวรรษ 2510 เป็นต้น มาโทรทัศน์ก็ขยายตัวอย่างกว้างขวาง กลายเป็นสื่อหลักที่ให้ความบันเทิงแก่คนทั้งในเมืองและชนบทตลอด มา

ในระดับวัฒนธรรมแห่งชาติ เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้การพัฒนาจะทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุมาก ขึ้น แต่นโยบายรักษา “ความเป็นไทยทางจิตใจ” เพื่อชะลอความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ก็กลายเป็นปัญหาสำคัญในระยะหลัง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การพัฒนา เศรษฐกิจทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์ที่เน้นเรื่องกำไรขาดทุนเป็น

พ.ศ. สองพันห้าร้อยสี่ ผู้ใหญ่ตีกลองประชุม

ชาวบ้านต่างมาชุมนุม	มาประชุมที่บ้านผู้ใหญ่
ต่อไปนี้ผู้ใหญ่จะขอกล่าว	ถึงเรื่องราวที่ได้ประชุมมา
ทางการเขาสั่งมาว่า	ให้ชาวนาเลี้ยงเปิดและสุกร
ฝ่ายตาสีหวัคลอน	ถามว่าสุกรนั้นคืออะไร
ผู้ใหญ่ลุกขึ้นตอบทันใด	สุกรนั้นไคร้คือหมาน้อยธรรมดา
หมาน้อย หมาน้อยธรรมดา	หมาน้อย หมาน้อยธรรมดา
สายัณห์ตะวันร้อนฉ่ำ	ผู้ใหญ่ลีขี่ม้าบกัจฉ
แดดร้อนๆ ใส่แว่นตาดำ	ผู้ใหญ่ลีกลัวฝนจะตกอย่า
ผู้ใหญ่ลีกลัวฝนจะตกอย่า	ถอดแว่นตาดำฟ้าแจ่มจางปาง
ฟ้าแจ่ม ฟ้าแจ่ม จางปาง	ฟ้าแจ่ม ฟ้าแจ่ม จางปาง
คอกลมเหมือนดังคอช้าง	เควบวงเหมือนยางรถยนต์
รูปหล่อเหมือนตอไผ่	หน้ามนเหมือนเขียงน้อยซอยซา
เขียงน้อยเขียงน้อยซอยซา	เขียงน้อยเขียงน้อยซอยซา

²⁷⁸¹ เรื่องเดียวกัน, น.202-205

สำคัญ ในขณะที่เดียวกันความสัมพันธ์ทางสังคมในเชิงพาณิชย์ก็ทำให้คนในสังคมมีความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมสูงขึ้น มีพันธะต่อ “กลุ่ม” หรือ “ชุมชน” ในระดับต่าง ๆ น้อยลง และมีลักษณะเป็น “เสรีชน” มากขึ้น คนไทยจึงเลือกกระทำหรือไม่กระทำการสิ่งใดสิ่งหนึ่งบนฐานของเหตุผล ความต้องการ และความพึงพอใจส่วนตัวมากขึ้น ดังนั้น รัฐและชนชั้นนำจึงพยายาม “ตกแต่งนิสัยใจคอของคนไทย” โดยเน้นอุดมการณ์ที่มุ่งรักษา “ความเป็นไทยทางจิตใจ” ให้คนไทยแต่ละคนมีความรู้สึกนึกคิดผูกพันกับ “ความเป็นไทย” อย่างลึกซึ้ง ยอมรับระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ในความสัมพันธ์ทางสังคมแบบมีลำดับชั้น ยอมอยู่ภายใต้ “การปกครองแบบไทย” ที่อำนาจรวมศูนย์อยู่ในมือของผู้นำและบริวาร โดยไม่ก้าวท้าวหน้าที่ของผู้นำ คือไม่คิดจะกำกับตรวจสอบการใช้อำนาจของผู้นำและบริวาร พร้อมทั้งทำหน้าที่ต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” โดยไม่เรียกร้องสิทธิเสรีภาพทางการเมืองใด ๆ²⁷⁸²

วัฒนธรรมแห่งชาติที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นจึงไม่สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมในระบบทุนนิยมที่เอกชนทุกคนจะต้องได้รับการค้าประกันเรื่องสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค และไม่สอดคล้องกับความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมที่นับวันจะมีพลังสูงขึ้นเพราะคนไทยส่วนใหญ่กลายเป็น “ชนชั้นกลาง” แม้ว่าบางส่วนจะอาศัยอยู่ในหมู่บ้านในชนบทแต่ก็ถูกหล่อหลอมจากวิถีชีวิตแบบใหม่ในสังคมเมืองยุคเทคโนโลยีสารสนเทศ โดยที่ “ความเป็นไทย” ไม่อาจเหนี่ยวรั้งให้แต่ละคนผูกติดอยู่กับแบบแผนเดิมของสังคมชนบทและสังคมไทยอีกต่อไป มีแต่จะส่งผลให้เกิดความสับสนทางวัฒนธรรม ทั้งในเรื่องแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม ค่านิยม จริยธรรม เป้าหมายของชีวิต ฯลฯ เพราะในขณะที่ได้รับการปลูกฝังให้เชื่อมั่นในความดีงามของวัฒนธรรมแห่งชาติอย่างเข้มข้นผ่านการศึกษาในโรงเรียนและผ่านสื่อมวลชนทุกแขนง แต่กลับมีชีวิตประจำวันอยู่ในสังคมที่มีลักษณะความสัมพันธ์ด้านต่างๆ แตกต่างจากเดิมอย่างไพศาล โดยไม่มีการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมแห่งชาติให้เหมาะสมกับโลกสมัยใหม่ จึงนำไปสู่ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ทางสังคมทุกระดับนับตั้งแต่ระดับครอบครัวขึ้นไปจนถึงระดับประเทศ กลายเป็นรากฐานอีกประการหนึ่งของความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยที่ปะทุขึ้นมาในปลายทศวรรษ 2540 จนถึงปัจจุบัน และเกิดการต่อต้านและต่อสู้ในหลายลักษณะ ดังจะวิเคราะห์โดยละเอียดในบทต่อไป

นอกจากนี้ การที่วัฒนธรรมแห่งชาติเป็นวัฒนธรรมที่มีรากฐานอยู่บนวัฒนธรรมของชนชั้นสูง และปฏิเสธความหลากหลายทางวัฒนธรรม ในขณะที่สังคมไทยประกอบด้วยคนหลากหลายชาติพันธุ์ หลากหลายท้องถิ่น โดยที่นโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวทำให้เกิดการฟื้นฟูหรือการนำเอาวัฒนธรรมที่มีอยู่มาใช้ในฐานะที่เป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” เพื่อการผลิตสินค้าและบริการ ส่งผลให้สำนึกชาติพันธุ์นิยมและท้องถิ่นนิยมมีพลังสูงขึ้น นอกจากนี้ คนบางชาติพันธุ์และบางท้องถิ่นยังเผชิญกับการขยายอิทธิพลของรัฐและทุนที่นำไปสู่การแย่งชิงทรัพยากร ทำให้เกิดการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ท้องถิ่น รวมทั้งการรื้อฟื้นหรือการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับอดีตขึ้นมาใหม่ เพื่อสร้างเอกภาพของกลุ่มที่ส่งผลให้สามารถรวมตัวกันหรือร่วมมือกันในการต่อสู้และต่อรอง ส่งผลให้สำนึกชาติพันธุ์นิยมและท้องถิ่นนิยมมีพลัง

²⁷⁸² ไพรอดู สายชล สัตยานุรักษ์, ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

สูงขึ้นไปเรื่อยๆ ดังนั้น ความขัดแย้งและความตึงเครียดในความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาคระหว่างคนที่ “เป็นไทย” กับ “คนอื่น” หรือคนที่ “ไม่เป็นไทย” ตลอดจนความขัดแย้งระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ที่เข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากัน เช่น ระหว่างคนมลายูมุสลิมกับคนเชื้อสายจีน ระหว่างคนบนพื้นที่สูงกับคนในพื้นที่ราบ ฯลฯ จึงเกิดขึ้นได้ง่าย ในบริบทของการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายที่มีการแย่งชิงทรัพยากรอย่างเข้มข้น ดังจะวิเคราะห์อย่างละเอียดในบทต่อไป

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ถึงแม้กระบวนการกล่อมเกลாதาสังคมในหลายทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ยังคงคิดว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องปรกติธรรมดา และมีความพอใจในการที่จะมี “ผู้นำ” ที่สร้างโอกาสให้แก่การเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและการเลื่อนชั้นทางสังคม มากกว่าจะต้องการสร้างสังคมที่เข้มแข็งและมีความเสมอภาคอย่างแท้จริง แต่ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมก็ทำให้กลุ่มคนที่ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบมาอย่างยาวนานเรียกร้องต้องการความเสมอภาคมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเข้มข้นทำให้ต้องการที่จะเข้าถึงทรัพยากรของรัฐอย่างเท่าเทียมกับคนอื่น ๆ ความหมายของ “ความเป็นไทย” ที่เน้นการ “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” จึงลดความสำคัญลงเป็นลำดับ แม้ว่า “ความเป็นไทย” จะถูกนำมาอ้างเพื่อสร้างความชอบธรรมในการปฏิบัติการทางสังคมของหลายฝ่ายในสังคมอยู่เสมอก็ตาม

สรุป

การดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง ทำให้วิถีชีวิตของคนทุกท้องถิ่นรวมทั้งคนชนบททั่วประเทศ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไพศาล โครงสร้างสังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างมากและรวดเร็ว ส่งผลไปถึงวัฒนธรรมย่อยและวัฒนธรรมแห่งชาติ และก่อให้เกิดความตึงเครียดในความสัมพันธ์ทางสังคมทุกระดับ และทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองปะทุขึ้นจนกลายเป็นความรุนแรงหลายครั้งด้วยกัน

ความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เกิดขึ้นในชนบททั่วประเทศอันเป็นผลมาจากการขยายตัวของรัฐและการผลิตเชิงพาณิชย์ ได้แก่ การเข้าสู่การผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้น โดยเน้นการปลูกพืชเงินสด (cash crop) ที่มีความหลากหลาย ทั้งการปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์ที่ได้รับการพัฒนาขึ้น และการขยายการปลูกพืชไร่ ออกอย่างกว้างขวางเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ โดยมีการลงทุนในด้านเทคโนโลยี เช่น เครื่องจักรทางการเกษตร ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฯลฯ

กลุ่มคนที่ปรับตัวได้มีประสิทธิภาพและสามารถทำอะไรได้มากจากการผลิตเพื่อขายส่วนใหญ่แล้ว ก็จะเป็นคนร่ำรวยที่ครอบครองที่ดินมากกว่าคนอื่นมาแต่เดิม และได้มีทั้งโอกาสและประสบการณ์ในการสร้างความสัมพันธ์กับกลไกอำนาจรัฐในช่วงก่อนหน้านี้ รวมทั้งสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้ง่ายกว่าเพราะมีสินทรัพย์ค้ำประกันการกู้เงินจากสถาบันการเงิน ส่วนคนที่ไม่ประสบความสำเร็จในการผลิตเพื่อขายก็มักเดินทางไปทำงานต่างถิ่น อาจขายแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่ขยายตัวขึ้น หรือไม่ก็ชักชวนกันอพยพตั้ง

ชุมชนใหม่เพื่อทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ในพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า บางส่วนก็ใช้วิธีกู้ยืมหรือขายนาเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปทำงานต่างประเทศ

การขยายตัวของการผลิตเพื่อขาย ที่ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรและการจ้างแรงงาน ทำให้กลุ่มคนที่ยังอาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบทต้องพึ่งพิง "ตลาด" มากขึ้น และเกิดการแบ่งงานกันทำในชนบท แทนการผลิตสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ในครอบครัวแทบทุกอย่างดังที่เคยทำกันมา ทำให้เกิดร้านขายของชำและบริการต่างๆ เช่น ร้านซักรีด ร้านอาหาร ร้านซ่อมรถจักรยานยนต์ ฯลฯ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ความเปลี่ยนแปลงของการขยายตัวของการผลิตเพื่อขาย ยังทำให้เกิดกลุ่มพ่อค้าคนกลางขึ้น มีทั้งพ่อค้าที่ผันตัวเองจากการทำการเกษตรมาเป็นพ่อค้า และพ่อค้าพืชไร่ที่มาจากภายนอก คนเหล่านี้เป็นผู้เชื่อมต่อเมืองให้สัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนบท พร้อมๆ กับการขยายตัวของสื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ทำให้ค่านิยมและรสนิยมของคนในชนบทคล้ายคลึงกับคนในเมืองมากขึ้น

ในระดับประเทศ การเติบโตของภาคเศรษฐกิจและการผลิตสมัยใหม่ที่เด่นชัดที่สุด ได้แก่ ทุนการเงิน การธนาคาร เป็นการเติบโตในลักษณะที่ดูดซับส่วนเกินเข้าสู่กรุงเทพฯ ซึ่งการรวมศูนย์การเงินไว้ที่ศูนย์กลางเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้กรุงเทพฯ เป็น "เมืองโตเดี่ยว" โดยีขนาดใหญ่กว่าเมืองอื่นๆ หลายเท่าตัว ซึ่งยิ่งดึงดูดผู้คนให้อพยพเข้าสู่กรุงเทพฯ เพิ่มมากขึ้น ขณะเดียวกันการขยายตัวของเศรษฐกิจตามแผนพัฒนาประเทศก็ได้ทำให้เศรษฐกิจในเมืองต่างๆ ในส่วนภูมิภาคเติบโตขึ้น โดยเฉพาะในเขตที่มีการปลูกพืชเชิงพาณิชย์มาก กลุ่มคนในเมืองเริ่มประกอบธุรกิจเฉพาะด้านหรือทำการค้าเพิ่มมากขึ้น มีการขยายสาขาของธนาคารพาณิชย์ที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ²⁷⁸³ ซึ่งทำให้ทุนการเงินการธนาคารสะสมทุนได้มากขึ้น และกลายเป็นแหล่งทุนของธุรกิจอื่นๆ อีกมาก เช่น ธุรกิจโรงแรม ห้างสรรพสินค้า อสังหาริมทรัพย์ และโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ เป็นต้นว่าโรงงานผลิตเครื่องอุปโภคบริโภค ฯลฯ

การขยายตัวของการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ทำให้เกิดกลุ่มคนรวยขึ้นมาทั้งในเขตเมืองและชนบท ในเขตเมืองได้แก่กลุ่มพ่อค้าพืชผลทางการเกษตรซึ่งสามารถสะสมเงินตราได้จากการหากำไรจากส่วนต่างของราคาซื้อกับราคาขาย ส่วนคนรวยในชนบทก็จะเป็นทั้งผู้ผลิตบนพื้นที่ขนาดใหญ่ และเป็นเสมือนนายหน้าให้แก่พ่อค้าพืชผลทางการเกษตร ขณะเดียวกันการขยายตัวของการปลูกพืชพาณิชย์ส่งผลให้ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยต้องสูญเสียที่ดินให้แก่คนรวยในหมู่บ้าน เพราะต้นทุนการผลิตสูงขึ้นและมีความจำเป็นแบบใหม่ที่ต้องใช้เงินทุนจำนวนมาก เช่นการศึกษาของลูก การสูญเสียที่ดินเกิดเข้มข้นในเขตภาคกลาง ภาคเหนือตอนล่าง และภาคเหนือตอนบน กระบวนการดังกล่าวนี้ได้ก่อให้เกิดการการแตกตัวทางชนชั้นในชนบทอย่างชัดเจนมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจยังทำให้เกิดการขยายตัวของ "ชนชั้นกลาง" ซึ่งชนชั้นกลางในเมืองเป็นกลุ่มคนที่มีการศึกษาและเข้าถึงสื่อมวลชนมากที่สุด จึงสามารถสร้างอำนาจต่อรองและสร้างแรงกดดันต่อผู้มีอำนาจในรัฐบาลและระบบราชการได้มาก อย่างไรก็ตามก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ซึ่ง

2783

เกริกเกียรติ พัทธมนเสีธรรม, **วิวัฒนาการของระบบธนาคารพาณิชย์ไทย**, กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536, หน้า40-41.

กองทัพและข้าราชการระดับสูงกุมอำนาจรัฐไว้นั้น ชนชั้นกลางไม่มีอำนาจและบทบาททางการเมืองโดยตรง แต่ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ชนชั้นกลางมีโอกาสดำเนินการในระบบการเมืองในส่วนกลางและการเมืองท้องถิ่น โดยผ่านการเลือกตั้ง จะเห็นได้ว่านายทุนที่ประสบความสำเร็จในการประกอบธุรกิจในจังหวัดต่าง ๆ ได้เข้าสู่การเมืองระดับชาติเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้แต่นายทุนและนักธุรกิจที่ไม่ได้เล่นการเมืองโดยตรง ก็สามารถมีส่วนร่วมในการกำหนดโครงการและนโยบายที่ตนได้ประโยชน์ ในระยะแรกโดยการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้มีอำนาจในคณะรัฐมนตรีและระบบราชการ ซึ่งทำให้ได้รับสัมปทานในอุตสาหกรรมและบริการบางประเภท เช่น ทำเหมืองแร่ ทำป่าไม้ ทำสุรา การขนส่งสินค้าและผู้โดยสาร ฯลฯ หรือได้งานรับเหมาก่อสร้าง หรือค้าขายสินค้าต่างๆ ให้แก่หน่วยงานราชการ แต่ในกลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาก็สามารถเข้าร่วมประชุม “คณะกรรมการร่วมภาครัฐและเอกชน” (กรอ.) ที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์

นับตั้งแต่ทศวรรษ 2520 หลังจากสงครามอินโดจีนในเวียดนาม ลาว และกัมพูชายุติลง และสหรัฐอเมริกายุติการให้ความช่วยเหลืออย่างมหาศาลแก่ประเทศไทยแล้ว ทุนของภาครัฐและเอกชนก็มาจากการกู้ยืมสถาบันการเงินในต่างประเทศค่อนข้างมาก เมื่อประกอบกับการที่ประเทศไทยต้องพึ่งวัตถุดิบชิ้นส่วนอุตสาหกรรม ตลอดจนเทคโนโลยีทางการเกษตรจากต่างประเทศ เช่น น้ำมันปิโตรเลียม ก๊าซธรรมชาติ สารเคมี อัญมณี ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฯลฯ ตลอดจนต้องพึ่งรายได้จากการส่งออกสู่ตลาดต่างประเทศรวมทั้งรายได้จากนักท่องเที่ยวต่างประเทศเป็นอย่างมาก ทำให้ความผันผวนของระบบเศรษฐกิจโลกมีผลกระทบรุนแรงต่อระบบเศรษฐกิจไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตลาดภายในของไทยอ่อนแอเนื่องจากคนส่วนใหญ่มีอำนาจซื้อต่ำ อันเป็นผลมาจากการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม โดยที่การพัฒนาชนบทในช่วงเวลาหลายทศวรรษมิได้ทำให้คนชนบทส่วนใหญ่มีรายได้และคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นมากเท่าที่ควร

แม้ว่าการศึกษาจะขยายตัวขึ้นทุกระดับอันทำให้คนจำนวนมากสามารถเลื่อนฐานะด้วยการศึกษา แต่ระบบการศึกษาที่ขยายตัวขึ้นมิได้ช่วยพัฒนาความรู้เดิมของชาวบ้าน จะเห็นได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกทอดทิ้งเพราะไม่ถือว่าเป็นความรู้ ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนจึงหมดพลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ซึ่งชาวบ้านผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น โดยได้รับการส่งเสริมให้ลงทุนในการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รถไถ ฯลฯ ซึ่งทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้นไปอีก แต่ชาวบ้านขาดอำนาจต่อรองในการกำหนดราคาผลผลิต ในขณะที่ดอกเบี๋ยเงินกู้ยืมระบบสูงขึ้นมากจนหนี้สินของชาวบ้านเพิ่มพูนขึ้น เกิดความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินสูงขึ้น และความตึงเครียดในสังคมไทยก็ทวีขึ้น โดยชาวบ้านในชนบทและในเมืองซึ่งไม่มีช่องทางในการต่อสู้หรือต่อรองกับความไม่เป็นธรรมในเรื่องต่างๆ ต้องเลือกวิธีแก้ปัญหาด้วยการรวมตัวกันชุมนุมประท้วงและเรียกร้องสิทธิต่างๆ ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 โดยเป็นการชุมนุมของกลุ่มขนาดเล็กกระจายทั่วไป บางครั้งก็ชุมนุมที่หน้าทำเนียบรัฐบาล บางครั้งก็ใช้วิธีการปิดถนนเพื่อกดดันให้รัฐหรือเจ้าของโรงงานยอมทำตามข้อเรียกร้อง

การชุมนุมทางการเมืองของชนชั้นกลางครั้งใหญ่เกิดขึ้นในทศวรรษ 2510 และทศวรรษ 2530 ล้วนแต่เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้นายกรัฐมนตรีที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้งลาออกจากตำแหน่ง เพราะชนชั้นกลางต้องการมีอำนาจในการเลือกตั้งเพื่อจะเลือกผู้ปกครองที่ดีตามทัศนะของชนชั้นกลาง ประชาธิปไตยในทัศนะของคนไทยจะเน้นความสำคัญของการเลือกตั้งมากเป็นพิเศษ แต่ยังไม่เน้นการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายหรือโครงการต่างๆ ตลอดจนการสร้างกระบวนการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ซึ่งประชาธิปไตยในความหมายดังกล่าวยังคงมีพลังอยู่ในสังคมไทยตราบจนถึงปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ดังปรากฏว่าวัฒนธรรมเดิมของชาวบ้านมีพลังน้อยลง แต่ชาวบ้านจะผูกพันกับวัฒนธรรมแบบเมืองมากขึ้น ส่วนชนชั้นกลางในเขตเมือง ก็หันเข้าหาลัทธิพิธีต่างๆ ที่ช่วยตอบสนองทั้งความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมและความโหยหาความอบอุ่นของ “ชุมชน” ทำให้พุทธศาสนาเปลี่ยนแปลงไปมาก และมีความแตกต่างหลากหลายมากขึ้น สอดคล้องกับสภาพสังคมที่มีลักษณะเป็นสังคมแยกย่อย (fragmented society) ขณะเดียวกันก็เกิดลัทธิพิธีใหม่ๆ ที่ดึงดูดกลุ่มคนที่ต้องการที่พึ่งในบริบทที่สังคมมีความเสี่ยงสูงในทุกด้าน

ในด้านวัฒนธรรมแห่งชาติ การเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจทำให้มีการผลิตซ้ำวัฒนธรรมแห่งชาติแบบเดิมที่ได้รับการสถาปนาขึ้นตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยปราศจากการปรับเปลี่ยนเนื้อหาสาระของวัฒนธรรมแห่งชาติให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคม อีกทั้งวัฒนธรรมแห่งชาติยังทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มีฐานะด้อยกว่าชาติพันธุ์ไทย ทำให้ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ทางสังคมสูงขึ้น แสดงออกในความขัดแย้งและการต่อสู้ทั้งโดยสันติและโดยใช้ความรุนแรง ดังจะกล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 15 สังคมไทยในปัจจุบัน

โครงสร้างสังคมไทยในช่วงเวลา 15 ปีที่ผ่านมาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก เพราะมีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญๆ หลายประการที่ส่งผลต่อโครงสร้างสังคม เริ่มจากในต้นทศวรรษ 2540 ที่เกิดสภาวะ **วิกฤติเศรษฐกิจ** ซึ่งมีผลกระทบต่อคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทยอย่างกว้างขวาง เมื่อประกอบกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่ดำเนินไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น และการเกิดขึ้นของระบอบประชาธิปไตยแบบประชาธิปไตยในกลางทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ก็ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไพศาล

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากประการหนึ่งก็คือ การที่คนในชนบทปรับตัวเข้าสู่อาชีพใหม่ๆ ทำให้สังคมชนบทเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยมีการขยายตัวของชนชั้นกลางใหม่ที่ส่วนใหญ่เป็นชนชั้น **กลางระดับล่าง** ที่ต้องการเข้าถึงทรัพยากรของรัฐอย่างสะดวกขึ้น ทั้งเพื่อประโยชน์ในการปรับตัวทางเศรษฐกิจ การลดค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล และการตอบสนองต่อความต้องการใหม่ๆ ที่ขยายตัวขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ชนชั้นกลางใหม่หรือชนชั้นกลางระดับล่างเหล่านี้จึงต้องการสิทธิต่างๆ อย่างเสมอภาคกับคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคม ในขณะที่โครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองของไทยที่เป็นมรดกตกทอดมาจากอดีตส่งผลให้การเข้าถึงทรัพยากรของรัฐมีความไม่เท่าเทียมกันเป็นอย่างมาก ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินสูงมากในสังคมไทย

ขณะเดียวกันสังคมไทยในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมาก็มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ ซึ่งทำให้เกิดกลุ่มทุนขนาดใหญ่กลุ่มใหม่ ที่อาศัยการใช้เส้นสายเพื่อได้สัมปทานจากรัฐจนมีความมั่งคั่งอย่างมหาศาลและสามารถก้าวขึ้นครอบครองอำนาจทางการเมืองระดับชาติผ่านระบบเลือกตั้ง โดยมีความพยายามที่จะครอบครองอำนาจทางการเมืองอย่างต่อเนื่องและมั่นคงโดยใช้นโยบายประชานิยมเป็นเครื่องมือ

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างมโหฬารในโครงสร้างสังคมไทยดังกล่าวข้างต้น ปรากฏว่า **ชนชั้นนำและชนชั้นกลางเดิม** ส่วนหนึ่งต้องการรักษาโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมที่ตกทอดมาจากอดีตเอาไว้ หรือต้องการปฏิรูปประเทศอย่างจำกัด เนื่องจากได้ประโยชน์จากโครงสร้างเดิม ขณะเดียวกันก็มีกลุ่มชนชั้นกลางที่เห็นว่าการขยายอำนาจของกลุ่มทุนขนาดใหญ่กลุ่มใหม่ที่เถลิงอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชาติ รวมทั้งต่อต้านการที่กลุ่มทุนใหม่ใช้นโยบายประชานิยมเพื่อทำให้กลุ่มชนชั้นกลางใหม่หรือชนชั้นกลางระดับล่างกลายเป็นฐานอำนาจทางการเมืองเพื่อจรรโลงอำนาจและผลประโยชน์ของตนเองและพวกพ้อง เพราะเกรงว่าจะสร้างภาระหนี้สินของชาติและส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของชาติในระยะยาว ในขณะที่ชนชั้นกลางระดับล่างซึ่งได้ประโยชน์จากนโยบายประชานิยมสนับสนุนพรรคการเมืองที่ใช้นโยบายประชานิยม ทำให้ความ

ขัดแย้งในสังคมไทยสูงขึ้น จนกระทั่งเกิดวิกฤตทางการเมืองและความรุนแรงในระหว่าง พ.ศ.2552-2553 และความขัดแย้งอย่างลึกซึ้งกว้างขวางนี้ยังคงดำรงอยู่ในสังคมไทยสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ในด้าน**ครอบครัวและเครือญาติ**นั้น ก็ปรากฏว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมมีผลกระทบต่อครอบครัวและเครือญาติอย่างลึกซึ้ง นอกจากขนาดของครอบครัวจะเล็กลงแล้ว ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติยังเปลี่ยนแปลงไปมาก รวมทั้งเกิดความแตกร้างในครอบครัวสูงขึ้น ส่วนในด้าน**วัฒนธรรม** มีความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างมากอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเช่นกัน ทำให้สังคมไทยกลายเป็นสังคมสมัยใหม่อย่างกว้างขวาง²⁷⁸⁴ โดยคนส่วนใหญ่ในสังคมไทยมีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยม ทำให้คุณธรรมหรือระบบคุณค่าต่างๆ ที่เคยมีความสำคัญในสังคมไทยสมัยจารีตมีอิทธิพลน้อยลงมากเช่น คุณธรรมของระบบอุปถัมภ์ ศีลธรรมหรือกฎเกณฑ์การดำเนินชีวิตที่มีรากฐานอยู่บนการนับถือผีที่ให้ความสำคัญต่อเครือญาติและชุมชน ความมักน้อยสันโดษ ความเสียสละ ฯลฯ เปลี่ยนมาให้ความสำคัญแก่คุณค่าใหม่ๆ มากขึ้น เช่น เสรีภาพ ความเสมอภาค ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเดิมที่เป็นมรดกตกทอดมาจากอดีตก็ยังไม่หมดไปอย่างแท้จริง กลับถูกนำมาปรับใช้มากขึ้น เพราะเป็นทางออกสำหรับวิถีชีวิตที่ขาดความมั่นคง หรือมีความวิตกกังวลสูงต่อความไม่แน่นอนของชีวิต เห็นได้ชัดจากการที่คนจำนวนมากแก้ปัญหาด้วยการไปหาคนทรง การดูหมอดู การฟังพระเครื่องและเครื่องรางของขลังอื่นๆ ตลอดจนการหันเข้าหาลัทธิพิธีต่างๆ โดยที่ลัทธิพิธีเหล่านั้นมักตอบสนองความต้องการทั้งสองด้านของบุคคลไปพร้อมกัน คือความต้องการที่มีรากฐานอยู่บนจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยม และความโหยหาชุมชน

ประเด็นต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นนี้จะได้อธิบายโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

วิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ.2540: สาเหตุและผลกระทบ

วิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ.2540 ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างมาก จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์อย่างละเอียด โดยเฉพาะกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการเกิดวิกฤตเศรษฐกิจและผลที่มีต่อโครงสร้างสังคมไทย ทั้งนี้โดยพิจารณาย้อนหลังไปในอดีตซึ่งจะช่วยให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกิดวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้ได้ชัดเจนขึ้น

โดยทั่วไปแล้วระบบเศรษฐกิจที่อาจเกิดวิกฤตทางการเงินได้ง่ายมักมีลักษณะประการใดประการหนึ่งหรือหลายประการ จากลักษณะ 5 ประการดังต่อไปนี้²⁷⁸⁵

หนึ่ง **ความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจอันเป็นผลมาจากความเปราะบางทางการเงิน** (financial fragility) มีการดำเนินนโยบายเสรีนิยมทางการเงิน (financial liberalization) โดยมีได้ปรับปรุง

²⁷⁸⁴ โดยมีสภาวะแบบ “หลังสมัยใหม่” เกิดขึ้นในบางมิติ เช่น การมีมโนทัศน์ใหม่ต่อ “ความจริง” ที่ปฏิเสธความคิดแบบสารัตถะนิยม (Essentialism) ซึ่งมีผลต่อการสร้างความรู้ใหม่เพื่อเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม การบริโภคสินค้าโดยให้ความสำคัญกับความหมายเชิงสัญลักษณ์ของสินค้า เป็นต้น

²⁷⁸⁵ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, เศรษฐกิจไทยหลังวิกฤตการณ์ปี 2540. กรุงเทพฯ: คปไฟ, 2545, หน้า 4-10

โครงสร้างด้านกฎหมายการเงินและปรับปรุงด้านการกำกับตรวจสอบสถาบันการเงิน โดยละเลยการพัฒนาสถาบันการเงินให้มั่นคงและมีความพร้อมที่จะจัดการปัญหาการเงินในบริบทที่เงินทุนสามารถเคลื่อนย้ายระหว่างประเทศโดยเสรีมากขึ้น ในกรณีของประเทศไทย นอกจากจะมีความเปราะบางทางการเงินดังกล่าวมานี้แล้ว ยังมีการยึดกุมระบบอัตราแลกเปลี่ยนตายตัวซึ่งไม่สอดคล้องกับระบบการเงินเสรี การแข่งขันรักษาอัตราแลกเปลี่ยนค่าเงินบาทนี้ทำให้เงินบาทมีค่าสูงเกินกว่าความเป็นจริง (overvaluation) ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดการเก็งกำไรจากการคาดการณ์ว่าจะต้องมีการลดค่าเงินบาทในอนาคตแล้ว ธนาคารแห่งประเทศไทยยังสูญเสียเงินตราต่างประเทศจำนวนมากในการปกป้องค่าเงินบาท โดยที่ไม่อาจอ้างค่าเงินบาทที่สูงเกินความเป็นจริงได้สำเร็จอีกด้วย นับเป็นความผิดพลาดอย่างร้ายแรงของการบริหารนโยบายเศรษฐกิจมหภาค²⁷⁸⁶

สอง การฉ้อราษฎร์บังหลวงและระบบทุนนิยมพรรคพวก (Crony Capitalism) เป็นผลมาจากระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่ฝังตัวอย่างเหนียวแน่นและถักทอสายสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นและกลุ่มเศรษฐกิจต่างๆ ในสังคมอย่างแน่นแฟ้น กลุ่มทุนที่สามารถเติบโตใหญ่ได้ล้วนอาศัยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่มีกับชนชั้นปกครองผู้กุมอำนาจในการกำหนดนโยบาย และที่มีกับเครือข่ายเศรษฐกิจระดับล่างลงมา ทำให้ขาดพลังการแข่งขัน ยากที่จะพัฒนาประสิทธิภาพการผลิตได้ นอกจากนี้ยังมีการดูดซับส่วนเกินทางเศรษฐกิจและการฉ้อราษฎร์บังหลวงจากกระบวนการกำหนดและบริหารนโยบายเศรษฐกิจ ซึ่งกีดก้องความมั่นคงและประสิทธิภาพของระบบเศรษฐกิจในขั้นรากฐาน ในการจัดสรรสินเชื่อของสถาบันการเงินก็ได้พิจารณาจากอัตราผลตอบแทนและศักยภาพทางเศรษฐกิจของโครงการที่ขอเงินกู้ แต่ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ส่วนบุคคลและเครือข่ายในระบบอุปถัมภ์ ซึ่งทำให้ปัญหาหนี้เสียหรือหนี้สูญเกิดขึ้นได้ง่าย ในขณะเดียวกันสถาบันการเงินและตลาดการเงินระหว่างประเทศที่จัดสรรเงินกู้ให้ประเทศไทย ก็มีได้วิเคราะห์ความเปราะบางทางเศรษฐกิจของประเทศไทยเท่าที่ควร²⁷⁸⁷

สาม Moral Hazard หรือภัยอันตรายอันเกิดจากความหวังใจว่าจะได้รับความช่วยเหลือทั้งในระดับระหว่างประเทศและระดับประเทศ เช่น ความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) และประเทศมหาอำนาจ (เช่น กลุ่ม G 7) หรือความช่วยเหลือจากธนาคารแห่งประเทศไทยที่เข้าไปค้ำจุนสถาบันการเงิน จนเกิดหลักการ “สถาบันการเงินล้มไม่ได้” ส่งผลให้ผู้บริหารสถาบันการเงินมีพฤติกรรมสุ่มเสี่ยงในการจัดสรรสินเชื่อ หรือบางกรณีก็มีการฉ้อฉล ในขณะที่ประชาชนก็หวังว่ารัฐบาลจะคุ้มครองสถาบันการเงิน จึงเลือกฝากเงินกับธนาคารที่ให้ดอกเบี้ยสูงหรือเข้าซื้อหุ้นโดยมิได้พิจารณาฐานะทางการเงินของธนาคารอย่างรอบคอบ²⁷⁸⁸

สี่ การแข่งขันกันลดค่าเงินระหว่างไทย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ เกาหลีใต้ หลังจากพบว่าทุนสำรองระหว่างประเทศในการปกป้องค่าเงินร่อยหรอลงจนถึงขีดอันตราย ซึ่งปรากฏว่าการเก็งกำไรในการซื้อ

²⁷⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

²⁷⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-7.

²⁷⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-8.

ขายเงินตราต่างประเทศอันเกิดจากการคาดการณ์ว่าจะมีการลดค่าเงิน มิได้เกิดจากนักเก็งกำไร ชาวต่างชาติเท่านั้น แต่เกิดจากคนในประเทศเองด้วย ทำให้สถานการณ์เลวร้ายมากขึ้น เพราะภาวะความไม่แน่นอนของค่าเงิน (uncertainty) ยิ่งเพิ่มสูงขึ้น ทำให้ความตื่นตระหนกทวีขึ้นจนทำให้สถาบันการเงินระหว่างประเทศที่เป็นเจ้าหนี้พากันถอนเงินออกจากสถาบันการเงินของไทย²⁷⁸⁹

ห้า ภาวะตื่นตระหนกทางการเงิน (financial panic) ความตื่นตระหนกนี้เริ่มขึ้นในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2539 เมื่อนายมอริส โกลสไตน์ (Morris Goldstein) อดีตพนักงานกองทุนการเงินระหว่างประเทศซึ่งทำวิจัยให้แก่ Institute for International Economics เสนอบทวิเคราะห์เรื่องความเปราะบางทางเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ ในเอเชีย 5 ประเทศ โดยระบุว่าสถานการณ์ของประเทศไทยน่าจับตามองมากที่สุด ทำให้สถาบันการเงินระหว่างประเทศตื่นตระหนกและเร่งถอนเงินออกไป ความตื่นตระหนกทางการเงินเช่นนี้จะมีมากในประเทศที่มีภาระหนี้ต่างประเทศระยะสั้นสูง ซึ่งปรากฏว่ามูลค่าของเงินกู้จากต่างประเทศของไทยนั้นเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 5 ของผลผลิตมวลรวมในประเทศ (GDP) ใน พ.ศ.2533 เป็นร้อยละ 28 ใน พ.ศ.2538 และหนี้ต่างประเทศระยะสั้นอยู่ในระดับสูงมาก²⁷⁹⁰

มูลเหตุที่หนี้ต่างประเทศของไทยสูง เกิดจากการที่ระบบเศรษฐกิจไทยขาดแคลนเงินออม ทำให้ต้องกู้ยืมเงินจากต่างประเทศ นับตั้งแต่ พ.ศ.2504 เป็นต้นมา ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจึงเป็นยุทธศาสตร์ของการพึ่งพิงการก่อหนี้ต่างประเทศเพื่อหล่อเลี้ยงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Debt-led Growth) ในระหว่าง พ.ศ.2539-2540 เมื่อชุมชนการเงินระหว่างประเทศขาดความเชื่อมั่นต่อระบบเศรษฐกิจไทย ทำให้โยกย้ายเงินทุนออกไปอย่างรวดเร็ว จึงทำให้ระบบเศรษฐกิจไทยขาดเสถียรภาพอย่างรุนแรง²⁷⁹¹

ในสภาพการณ์ที่ระบบเศรษฐกิจไทยมีลักษณะทั้ง 5 ประการดังกล่าวข้างต้น ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย 2 ประการในระบบเศรษฐกิจไทยที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกัน อันส่งผลให้เกิดประเทศไทยเกิดวิกฤตเศรษฐกิจขึ้นใน พ.ศ.2540 คือ การไหลเข้าอย่างมหาศาลของทุนจากต่างประเทศ และการขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

1. การไหลเข้าอย่างมหาศาลของทุนจากต่างประเทศ

นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เศรษฐกิจไทยเจริญการเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเติบโตมากกว่าร้อยละ 10 ในช่วงปี พ.ศ. 2530 – 2532 ทั้งนี้ด้วยปัจจัยหลายประการประกอบกันดังกล่าวมาแล้วในบทก่อน รวมทั้งการที่ผู้ประกอบการชาวญี่ปุ่นที่ได้ย้ายฐานการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมส่งออกที่ใช้แรงงานมายังประเทศไทยเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาค่าเงินเยนที่แข็งค่าขึ้นจากการถูกสหรัฐอเมริกาบีบบังคับให้ขึ้นค่าเงินเยน และค่าแรงในญี่ปุ่นก็สูงขึ้นด้วย ทำให้เงินทุนญี่ปุ่นไหลเข้ามาสู่ประเทศไทยอย่างรวดเร็ว อุตสาหกรรมที่ใช้ทุนหรือเทคโนโลยีเข้มข้นขยายตัวอย่างมาก ส่งผลให้ภาคบริการขยายตัวตามไปด้วย ผู้ประกอบการและผู้ใช้

²⁷⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8-9.

²⁷⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-12.

²⁷⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189-190.

แรงงานในประเทศโดยเฉพาะแรงงานมีฝีมือมีรายได้สูงขึ้น กลายเป็นผู้บริโภคสินค้าประเภทต่างๆ และมีชนชั้นกลางจำนวนมากที่ลงทุนซื้อบ้านและที่ดินไว้เก็งกำไร ซึ่งการขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่เกิดขึ้นยิ่งทำให้ความต้องการสินค้าขยายตัวมากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะเพราะชาวชนบทที่ขายที่ดินกลายเป็นผู้บริโภคที่สำคัญอีกกลุ่มหนึ่ง มีการใช้จ่ายเงินและการขอสินเชื่อจากธนาคารและบริษัทเงินทุนหลักทรัพย์เพื่อซื้อบ้าน รถยนต์ รถจักรยานยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้า โทรศัพท์มือถือ ตลอดจนการท่องเที่ยว ฯลฯ

ท่ามกลางความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วนี้ ธนาคารโลกได้เร่งรื้อให้รัฐบาลไทยเปิดเสรีระบบการเงิน โดยให้ธนาคารต่างชาติเข้ามาลงทุนมากขึ้นเพราะเชื่อว่าจะเพิ่มประสิทธิภาพด้านเศรษฐกิจเทคโนโลยีในเครดิตแนวปฏิรูปก็เห็นคล้ายตามกัน โดยเชื่อว่าการเปิดเสรีการเงินจะช่วยเพิ่มจำนวนผู้ประกอบการหน้าใหม่และลดการผูกขาดโดยนักธุรกิจหน้าเดิมๆ ระหว่าง พ.ศ.2532-2536 รัฐบาลยอมให้ “เงินบาท” แลกเปลี่ยนกับเงินสกุลอื่นๆ ได้โดยเสรี ยกเลิกการควบคุมอัตราดอกเบี้ย เปิดให้ชาวต่างชาติซื้อหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ได้มากขึ้น และจัดตั้งกิจการวิเทศธนกิจ (BIBF) ขึ้น เพื่อเปิดโอกาสให้การธนาคารนอกประเทศ (off-shore banking) สามารถให้กู้ในตลาดไทยได้²⁷⁹²

รัฐบาลไทยได้เริ่มดำเนินมาตรการเปิดเสรีทางการเงินตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2520 โดยลดทอนความเข้มงวดในการควบคุมบัญชีเดินสะพัดและบัญชีทุน ประกอบกับในปี พ.ศ.2532-2533 การลงทุนโดยตรงจากญี่ปุ่นเริ่มลดน้อยลง ในขณะที่ระบบเศรษฐกิจไทยเสถียรดึงดูดเงินลงทุนจากต่างชาติอย่างรุนแรง ใน พ.ศ.2535-2536 ซึ่งเป็นช่วงคาบเกี่ยวระหว่างรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน กับรัฐบาลชวน หลีกภัย ประเทศไทยจึงดำเนินนโยบายที่เรียกว่า **“วิเทศธนกิจกรุงเทพฯ”** (Bangkok International Banking Facilities) เพื่อดึงดูดเงินตราต่างประเทศเข้ามาสู่ระบบเศรษฐกิจไทยมากขึ้น ชดเชยการลดลงของเงินทุนจากญี่ปุ่น²⁷⁹³

ใน พ.ศ.2533 ไทยได้รับพันธะข้อ 8 ของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ นอกจากนี้ยังได้ผ่อนคลายมาตรการต่างๆ เพื่อดึงดูดนักลงทุนต่างประเทศให้ลงทุนในตลาดหลักทรัพย์และลงทุนโดยตรง การดำเนินนโยบายการเปิดเสรีการเงินในทางปฏิบัติตั้งแต่ปี 2533 ส่งผลให้เศรษฐกิจขยายตัวอย่างต่อเนื่อง จนถึงปี พ.ศ. 2538 เศรษฐกิจที่ขยายตัวสูงโดยการพึ่งพาเงินทุนจากต่างประเทศ ได้ก่อให้เกิดปัญหาการขาดดุลบัญชีเดินสะพัด และปัญหาเงินเฟ้อ ต้นทุนการกู้เงินจากต่างประเทศที่ต่ำกว่าในประเทศจูงใจให้เอกชนเร่งนำเข้าเงินทุนจำนวนมาก และได้นำไปใช้ในภาคธุรกิจที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ แม้ว่าทางการจะได้มีมาตรการชะลอสินเชื่อแล้วก็ตาม ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 ทางการได้ผ่อนคลายข้อกำหนดเกี่ยวกับการควบคุมกิจการวิเทศธนกิจ โดยเฉพาะสาขานาคารพาณิชย์ต่างประเทศเกี่ยวกับสินทรัพย์ที่ต้องดำรงไว้ในประเทศ การดำรงเงินกองทุน การกำหนดอัตราส่วน

²⁷⁹² คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 379.

²⁷⁹³ วอลเดน เบลโล และคณะ, **วิกฤตกระแสน์โลกาภิวัตน์: บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: เสริมศึกษาลัย, 2542, หน้า 84-88.

การก่อการะผูกพันต่อเงินกองทุน การดำรงสินทรัพย์สภาพคล่อง และการผ่อนผันให้เงินฝากของกิจการ วิเทศธนกิจไม่ต้องนำมาคำนวณในรายการสินเชื่อส่วนบุคคล²⁷⁹⁴

ในปี พ.ศ. 2537 สินเชื่อยังคงขยายตัวสูงและมีการพึ่งพาเงินทุนจากต่างประเทศโดยเฉพาะเงินไหลเข้าของธนาคารพาณิชย์อันเป็นผลพวงจากความต้องการสินเชื่อของกิจการวิเทศธนกิจ ทำให้ความผันผวนของการเงินระหว่างประเทศมีอิทธิพลต่อภาวะการเงินในประเทศมากขึ้น ในช่วงนี้ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ดำเนินนโยบายการเงินอย่างระมัดระวัง โดยขึ้นอัตราดอกเบี้ยมาตรฐานร้อยละ 0.5 ในขณะเดียวกันได้ผ่อนคลายการเคลื่อนย้ายเงินไปลงทุนในต่างประเทศและการกู้ยืม ส่วนการกำกับและพัฒนาสถาบันการเงิน ธนาคารแห่งประเทศไทยได้อนุญาตให้ธนาคารพาณิชย์ประกอบกิจการวิเทศธนกิจสาขาต่างจังหวัด พร้อมทั้งได้ออกมาตรการผ่อนคลายข้อกำหนดการประกอบวิเทศธนกิจสาขาต่างจังหวัด ในช่วงปี พ.ศ. 2538-2539 ทางธนาคารได้ดำเนินมาตรการทางการเงินอย่างเข้มงวดเพื่อรักษาเสถียรภาพและความสมดุลทางเศรษฐกิจ เนื่องจากในช่วงนี้ประเทศไทยประสบปัญหาการขาดดุลบัญชีเดินสะพัดเพิ่มขึ้นอย่างมาก แต่ปัญหาดังกล่าวได้รับการชดเชยจากการไหลเข้าของเงินทุนจากต่างประเทศเป็นจำนวนมากทำให้ยอดเงินทุนสำรองระหว่างประเทศเพิ่มสูงขึ้น ในช่วงต้นปี 2538 ได้เกิดปัญหาวิกฤตการณ์การเงินในประเทศเม็กซิโกส่งผลให้เกิดความผันผวนในตลาดเงิน ทำให้จำเป็นต้องออกมาตรการหลายด้านโดยมีวัตถุประสงค์หลายด้าน เพื่อชะลอการใช้จ่าย ดูดซับสภาพคล่อง ชะลอการขยายตัวของสินเชื่อ และการไหลเข้าของเงินทุนระยะสั้น อันเป็นการเสริมสร้างเสถียรภาพในตลาดเงินและเศรษฐกิจ²⁷⁹⁵

อย่างไรก็ตาม ยุทธศาสตร์การเชื่อมตลาดทุนและตลาดเงินในประเทศกับตลาดต่างประเทศ เพื่อให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางทางการเงินในภูมิภาค ทำให้ธนาคารแห่งประเทศไทยจำเป็นต้องผ่อนคลายข้อจำกัดและอุปสรรคที่กีดขวางการไหลเข้าออกของเงินทุน ในขณะเดียวกันก็ต้องมีมาตรการเสริมสร้างความมั่นคงเพิ่มขึ้นให้แก่สถาบันการเงิน แต่ปรากฏว่ามาตรการเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงมิได้รับการปรับปรุงเท่าที่ควร และเท่าที่ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ดำเนินการไปก็มีลักษณะที่ผ่อนคลายมากกว่าเข้มงวด นอกจากนี้การอนุญาตให้มีการประกอบกิจการวิเทศธนกิจ ในขณะที่ไทยยังคงกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินบาทและดอลลาร์สหรัฐที่ค่อนข้างคงที่ ทำให้เงินไหลเข้าประเทศอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าในช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 อุปสงค์ในประเทศเพิ่มสูงขึ้นอย่างมาก และธนาคารแห่งประเทศไทยก็พยายามดำเนินมาตรการเพื่อแก้ไข แต่ก็เป็มาตรการที่อ่อนเกินไป²⁷⁹⁶ ปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ.2531-2539 หนี้ต่างประเทศของภาคเอกชนไทยเพิ่มขึ้น 10 เท่า ดัชนี

²⁷⁹⁴ ธนาคารแห่งประเทศไทย. ระบบการเงินไทย. ฝ่ายวิชาการธนาคารแห่งประเทศไทย, ธันวาคม. 2541 หน้า 4 อ้างใน เฉลิมพงษ์ คงเจริญ, ระบบเศรษฐกิจไทยก่อนวิกฤตการณ์การเงิน พ.ศ. 2540 (พ.ศ. 2530 – 2540). กรุงเทพฯ: คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารวิชาการหมายเลข 713 (ธันวาคม 2553) โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โครงการวิจัยเรื่อง วิกฤตการณ์การเงินไทย 2540 ผู้อำนวยการโครงการ ศาสตราจารย์รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ คณะเศรษฐศาสตร์, หน้า 27.

²⁷⁹⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁷⁹⁶ เฉลิมพงษ์ คงเจริญ, ระบบเศรษฐกิจไทยก่อนวิกฤตการณ์การเงิน พ.ศ. 2540 (พ.ศ. 2530 – 2540), หน้า 28-29.

ตลาดหลักทรัพย์เพิ่มจาก 400 จุด (ก่อนเปิดเสรีทางการเงิน) สูงสุดสูงสุดที่ 1,753 จุดในเดือนมกราคม พ.ศ. 2537²⁷⁹⁷

มาตรการการเปิดเสรีการเงินระหว่างประเทศที่สำคัญได้แก่การพิจารณาอนุญาตให้ธนาคารพาณิชย์ประกอบกิจการวิเทศธนกิจ (International Banking Facilities) ขึ้นในประเทศไทยเมื่อวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2536 โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะพัฒนาธุรกิจทางการธนาคารระหว่างประเทศในประเทศไทยและพัฒนาประเทศไทยให้เป็นศูนย์กลางทางการเงิน ในภูมิภาค ตามที่ระบุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7²⁷⁹⁸ โดยก่อนหน้านี้คือในปี พ.ศ.2535 รัฐบาลภายใต้การนำของนายอานันท์ ปันยารชุน ได้มีมติเห็นชอบให้จัดตั้ง **กิจการวิเทศธนกิจแห่งประเทศไทย (Bangkok International Banking Facilities หรือ BIBF) เพื่อจัดการให้ธุรกรรมทางการเงินที่เกี่ยวข้องกับการกู้และการให้กู้เงินตราต่างประเทศสามารถดำเนินไปได้อย่างเสรี หรือผ่อนคลายกฎเกณฑ์การควบคุมการทำธุรกรรมทางการเงินระหว่างประเทศ ซึ่งปรากฏว่าจำนวน BIBF ขยายจำนวนเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ มีการเปิด BIBF เพิ่มขึ้นจำนวน 44 แห่ง ในสมัยรัฐบาลชวน หลีกภัย ที่มีธารินทร์ นิมมานเหมินท์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ต่อมาในสมัยรัฐบาล บรรหาร ศิลปอาชา แม้ไม่ได้เปิด BIBF เพิ่มขึ้น แต่ก็ได้ให้ BIBF ปลอยสินเชื่อเพิ่มขึ้นถึง 212.7 พันล้านบาท (8.34 พันล้านเหรียญสหรัฐฯ) และในสมัยรัฐบาลพลเอก ชวลิต ยงใจยุทธ ก็ได้อนุมัติให้เปิด BIBF เพิ่มอีก 7 แห่ง²⁷⁹⁹**

เจตนารมณ์ประการหนึ่งของการเปิด BIBF หรือกิจการวิเทศธนกิจ ก็เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการเปิดเสรีการเงิน ซึ่งดำเนินควบคู่กันไปกับการเปิดเสรีทางการค้าและการลงทุนตามแนวทางขององค์การการค้าโลก (WTO) และกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ที่เน้นการจัดระเบียบเศรษฐกิจระหว่างประเทศตามแนวทางเสรีนิยมใหม่นั้นเอง การขยายตัวของ BIBF ซึ่งเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้เศรษฐกิจไทยมีการเปิดเสรีการเงินเพิ่มขึ้น การเปิดเสรีทางการเงินนี้เกิดขึ้นในขณะที่ประเทศไทยยังขาดความพร้อมทางด้านกฎระเบียบของสถาบันการเงิน โดยที่ความเปราะบางทางด้านสถาบันการเงินของไทยไม่เคยได้รับการแก้ไขเพราะสถาบันการเงินของเอกชนได้รับการคุ้มครองจากภาครัฐมาโดยตลอด ดังนั้น เมื่อไม่มีการปรับเปลี่ยนระบบอัตราแลกเปลี่ยนแบบตายตัวในขณะที่ใช้ระบบการเงินเสรีก็ทำให้เกิดการเก็งกำไรจากค่าเงินบาท ปรากฏว่า ในต้นปี พ.ศ.2540 เงินทุนของต่างชาติในรูปเงินบาทมีมูลค่าถึง 20,000 ล้านดอลลาร์ เจ้าของเงินจำนวนนี้ต้องการแลกเงินบาทกลับไปเป็นเงินดอลลาร์ที่มีอยู่จำกัดเพื่อนำเงินของตนออกไปจากประเทศไทยโดยเร็วที่สุด ส่งผลกระทบต่อเสถียรภาพของค่าเงินบาทอย่างรุนแรง²⁸⁰⁰

²⁷⁹⁷ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 379.

²⁷⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

²⁷⁹⁹ สมชัย ฤชุพันธุ์, “BIBF” กับวิกฤติเศรษฐกิจไทย” **สรรพากรนส์สาส์น** 45, 5 (พฤษภาคม 2541), หน้า 145-155.

²⁸⁰⁰ วอลเดน เบลโล และคณะ, **วิกฤตกระแสน์โลกาภิวัตน์: บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: เสริมศึกษาลัย, 2542. หน้า 97-98.

การโจมตีค่าเงินบาท เกิดขึ้นในบริบทที่มีการไหลเข้าของเงินทุนภาคเอกชน โดยทั่วไปแล้วการไหลเข้าของเงินทุนภาคเอกชนไปยังตลาดเปิดใหม่จะส่งผลให้ประเทศที่เป็นตลาดเปิดใหม่เหล่านั้นเผชิญกับความอ่อนไหวของนักลงทุนและการโจมตีค่าเงิน ซึ่งประเทศไทยก็ตกอยู่ในสภาวะเดียวกัน ในช่วงทศวรรษที่ 2530 มีการโจมตีค่าเงินในหลายภูมิภาคทั่วโลก เช่น การโจมตีค่าเงินในสหภาพยุโรปปี พ.ศ.2535 และการโจมตีค่าเงินในเม็กซิโก พ.ศ. 2537 ประเทศที่มีระบบอัตราแลกเปลี่ยนที่ไม่ค่อยยืดหยุ่นมีแนวโน้มที่ถูกโจมตีมากกว่าประเทศอื่นๆ นอกจากนี้วิกฤตการณ์ทางการเงินในเม็กซิโก ยังส่งผลให้นักลงทุนทั้งหลายมีความกังวลใจกับเศรษฐกิจประเทศเกิดใหม่ที่มีปัญหาดุลบัญชีเดินสะพัดและมีแนวโน้มว่าจะมีการลดค่าเงิน ในกรณีของประเทศไทย ทางราชการและผู้นำกำหนดนโยบายได้พยายามลดความรุนแรงของปัญหาดุลบัญชีเดินสะพัดด้วยการพยายามฉายภาพให้เห็นความแตกต่างระหว่างไทยกับเม็กซิโก อย่างไรก็ตาม ปัญหาการส่งออกที่ลดลงและปัญหาสถาบันการเงินอันเนื่องมาจากอสังหาริมทรัพย์ก็ยังคงส่งผลต่อความเชื่อมั่นของนักลงทุน²⁸⁰¹

หลังจากมีการ “ลดอันดับความน่าเชื่อถือ” ของไทยโดยบริษัท Moody's เงินทุนต่างประเทศจึงไหลออกเป็นจำนวนมาก ธนาคารแห่งประเทศไทยต้องเข้ามาแทรกแซงค่าเงินบาท ในช่วงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2539 ธนาคารแห่งประเทศไทยใช้เงินตราต่างประเทศในการแทรกแซงตลาดเป็นจำนวน 4.88 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ ต่อมาเมื่อมีข่าวลือว่าจะมีการลดค่าเงินบาทอีกในช่วงเดือนมกราคม พ.ศ.2540 นักลงทุนก็ได้เข้ามาเก็งกำไรในค่าเงินบาท โดยในช่วงเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ ธนาคารแห่งประเทศไทยทำการแทรกแซงตลาดเป็นจำนวน 7.8 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ และมีฐานะเงินสำรองทางการหักยอดคงค้างสัญญาขายเงินตราต่างประเทศล่วงหน้าหรือทุนสำรองทางการสุทธิเมื่อสิ้นเดือนกุมภาพันธ์เป็นจำนวน 26 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ การโจมตีค่าเงินบาทครั้งที่รุนแรงที่สุดเกิดขึ้นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2540 การปกป้องค่าเงินบาทโดยธนาคารแห่งประเทศไทยทำให้ทุนสำรองสุทธิลดลงจากระดับ 24.2 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ เหลือเพียง 2.5 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ ช่วงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2540 เมื่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังลาออก ก็ส่งผลให้เงินทุนของนักลงทุนไทยไหลออกนอกประเทศ ทำให้ทุนสำรองสุทธิลดลงอีก จนกระทั่งในวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ.2540 รัฐบาลได้ประกาศใช้อัตราแลกเปลี่ยนแบบลอยตัวแบบมีการจัดการ ทำให้ทุนสำรองสุทธิสูงขึ้นเล็กน้อย โดยในวันดังกล่าวทุนสำรองสุทธิของไทยเหลืออยู่ในระดับ 2.8 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ²⁸⁰² และส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจไทยต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2540 ในที่สุด

อนึ่ง ก่อนที่จะเกิดการโจมตีค่าเงินบาทจนเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจนั้น การเปิดเสรีการเงินส่งผลให้เงินทุนไหลเข้าอย่างมาก เพราะในการเปิดเสรีภาคการเงินได้มีการยกเลิกการควบคุมอัตราดอกเบี้ยในระหว่างปี พ.ศ.2531 ถึง 2535 และยังมีการอนุญาตให้สถาบันการเงินขยายกิจกรรมที่ให้บริการ เช่น ธนาคารพาณิชย์สามารถจะออกและกระจายตราสารหนี้ได้ นอกจากนี้ ยังมีการเปลี่ยนกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการสำรองสินทรัพย์ตามกฎหมายของธนาคารพาณิชย์และบริษัทเงินทุน ซึ่งเป็น

²⁸⁰¹ เฉลิมพงษ์ คงเจริญ, ระบบเศรษฐกิจไทยก่อนวิกฤตการณ์การเงิน พ.ศ. 2540 (พ.ศ. 2530 – 2540), หน้า 60.

²⁸⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

ช่องทางในการไหลเข้าของเงินทุน ทำให้การลงทุนในประเทศพุ่งพากับเงินทุนต่างประเทศมากขึ้น และโครงสร้างของหนี้ก็เปลี่ยนไป โดยมีหนี้ระยะสั้นมากขึ้น และยังปรากฏว่าร้อยละ 80 ของเงินทุนจากต่างประเทศที่ไหลเข้ามา 50,000 ล้านดอลลาร์นั้นเป็นเงินกู้ภาคเอกชน และมีลักษณะเป็นเงินทุนประเภทเก็งกำไรระยะสั้น (speculative capital) มิใช่เพื่อเข้ามาลงทุนเพื่อเก็งกำไรระยะยาว²⁸⁰³ ปรากฏว่าเงินไหลเข้าจากต่างประเทศนี้ไม่ช่วยให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่มั่นคงและยั่งยืน แต่กลับเกิดสภาวะที่มีการเพิ่มขึ้นของสินเชื่ออย่างรวดเร็ว (credit boom) และมีผลทำให้สัดส่วนของหนี้ในบริษัทของไทยค่อนข้างสูงรวมทั้งมีความอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงอัตราดอกเบี้ยและสภาพคล่อง โดยมีผลกระทบทางลบต่ออัตราดอกเบี้ย อัตราแลกเปลี่ยน และการขาดเงินทุนหมุนเวียนของบริษัทของไทยเหล่านั้น²⁸⁰⁴

นอกจากนี้ เงินทุนที่ไหลเข้ามายังทำให้ความเสี่ยงของธนาคารพาณิชย์และบริษัทเงินทุนเพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากคุณภาพของการให้กู้ยืมต่ำลง เพราะสถาบันการเงินแข่งขันกันให้กู้ ส่งผลให้ภาคการเงินปล่อยกู้ให้กิจการและโครงการที่มีความเสี่ยงมากขึ้น งานวิจัยของ Corsetti, Pesenti and Roubini ได้ชี้ให้เห็นถึง **“ปัญหาจริยธรรมวิบัติ”** ที่ทำให้ปัญหาความเปราะบางของภาคการเงินเพิ่มสูงขึ้นไปอีกภายใต้กระบวนการเปิดเสรีภาคการเงิน²⁸⁰⁵ ซึ่งปัญหาดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในประเทศไทยโดยมีความเชื่อมโยงกับการขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์อย่างมาก

2. การขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

สัญญาณเตือนภัยแรกๆ ที่บ่งชี้ถึงวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ คือปัญหาการลดลงของส่งออกที่เกิดขึ้นตั้งแต่กลางปี พ.ศ. 2539 ขณะเดียวกันราคาหลักทรัพย์และที่ดินกลับสูงขึ้นมาก ดังปรากฏว่าในระหว่างปี 2530 ถึง 2536 ราคาหลักทรัพย์เพิ่มสูงขึ้น 4 เท่า และราคาที่ดินเพิ่มสูงขึ้น 10 เท่า ในระหว่างช่วงเวลาดังกล่าวมีการไหลเข้าของเงินตราต่างประเทศและการลงทุนจากต่างประเทศ เพราะราคาสินทรัพย์ทั้งสองที่เพิ่มสูงขึ้นส่งผลให้เกิดการเก็งกำไรในตลาดทั้งสอง ในกรณีของตลาดอสังหาริมทรัพย์นั้น พบว่าร้อยละ 23 ของผู้ซื้อที่อยู่อาศัยในงาน Annual Home Expo 2536 เป็นนักเก็งกำไร ในขณะที่ปี พ.ศ. 2537 มีเพียงร้อยละ 50 ของผู้ซื้อบ้านในงานแสดงบ้านที่เป็นผู้ที่ต้องการอาศัยอยู่จริง และร้อยละ 35 ของผู้ซื้อห้องชุดราคาถูกที่ต้องการอาศัยจริง ภาวะล้นตลาดของที่อยู่อาศัยได้ปรากฏชัดหลังปี พ.ศ. 2537 บ้านที่สร้างเสร็จสิ้นจำนวน 300,000 หน่วยในปี พ.ศ. 2538 ไม่มีผู้อยู่อาศัย ในปี พ.ศ. 2539 ภาคอสังหาริมทรัพย์มีปัญหาพื้นที่ว่างเพิ่มขึ้น และราคาอสังหาริมทรัพย์ก็ลดลงอย่างรวดเร็วในช่วงต้นปี พ.ศ. 2540 น่าจะถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของฟองสบู่แตก²⁸⁰⁶

²⁸⁰³ วอลเดน เบลโล และคณะ, วิกฤตกระแสนโลกาภิวัตน์: บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา กรุงเทพฯ: เสริมสิขาลัย, 2542, หน้า 87-88.

²⁸⁰⁴ เฉลิมพงษ์ คงเจริญ, ระบบเศรษฐกิจไทยก่อนวิกฤตการณ์การเงิน พ.ศ. 2540 (พ.ศ. 2530 – 2540, หน้า 61.

²⁸⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

²⁸⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ บริษัทเอกชนของไทยที่ทำธุรกิจด้านการเงินการธนาคาร ใช้วิธีการแสวงหากำไรด้วยการไปกู้เงินจากสถาบันการเงินในต่างประเทศซึ่งมีอัตราดอกเบี้ยต่ำ มาปล่อยกู้ให้แก่บริษัทที่ทำธุรกิจส่งออกสินค้านำเข้า โดยสถาบันการเงินที่ไม่ใช่ภาคธนาคารปล่อยกู้เกินกว่าระดับที่จำกัดไว้²⁸⁰⁷ ในขณะที่ประชาชนจำนวนมากก็หาทำกำไรจากการซื้อส่งออกสินค้านำเข้า เช่น ที่ดิน บ้านพร้อมที่ดิน คอนโดมีเนียม ไว้เพื่อขายต่อเอากำไร จนกระทั่งเกิดภาวะสินค้าล้นตลาดอย่างชัดเจน บริษัทที่ทำธุรกิจส่งออกสินค้านำเข้าไม่สามารถขายสินค้าได้ จึงไม่มีเงินมาเสียดอกเบี้ยและไม่มีเงินต้นสำหรับคืนให้แก่ธนาคารพาณิชย์หรือสถาบันการเงิน ดังนั้น เงินที่ธนาคารหรือสถาบันการเงินให้กู้จึงกลายเป็นหนี้เสียหรือหนี้ที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ (NPL) จำนวนมหาศาล การให้เงินช่วยเหลือของธนาคารแห่งประเทศไทยแก่ธนาคารพาณิชย์ในเดือนมิถุนายน พ.ศ.2540 ส่งผลให้ฐานะเศรษฐกิจไทยกำลังมีปัญหา นักลงทุนจึงรีบเคลื่อนย้ายเงินทุนออก ส่งผลให้เงินไหลออกอย่างต่อเนื่อง²⁸⁰⁸ ธนาคารพาณิชย์และสถาบันการเงินหลายแห่งตกอยู่ในสภาวะล้มละลายและต้องปลดพนักงาน ทำให้มีคนว่างงานจำนวนมาก พร้อมกันนั้นธุรกิจจำนวนมากก็ล้มลง เพราะไม่สามารถกู้เงินจากธนาคารพาณิชย์และสถาบันการเงินเอกชนมาดำเนินธุรกิจต่อไป ยิ่งทำให้จำนวนคนว่างงานเพิ่มมากขึ้น สินค้าอื่นๆ จึงพลอยได้รับผลกระทบไปด้วยเพราะอำนาจซื้อในตลาดมีน้อยลง ส่งผลกระทบต่อคนทุกชั้นและทุกท้องถิ่น

ผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจ

เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ ผู้ที่ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงในทันทีก็คือชนชั้นกลางที่เป็น “คนงานคอปกขาว” จำนวน 50,000 คนที่เป็นพนักงานของสถาบันการเงิน 56 แห่งที่รัฐบาลสั่งปิดโดยคำแนะนำของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (International Monetary Fund หรือ IMF) ในช่วงก่อนเกิดวิกฤตเศรษฐกิจนั้น พนักงานของสถาบันการเงินเหล่านี้ได้รับการยอมรับว่าเป็นชนชั้นกลางที่ประสบความสำเร็จอย่างมาก การใช้จ่ายอย่างเสรีของคนกลุ่มนี้เป็นสัญลักษณ์ของความรุ่งเรืองของสังคมไทย เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจขึ้น คนงานคอปกขาวเหล่านี้ก็พบว่าบัตรเครดิตและรถยนต์ราคาแพงของตนถูกยึด ซึ่งปรากฏว่าในครึ่งหลังของปี พ.ศ.2541 มีรถยนต์ถูกยึดมากถึง 100,000 คัน บางคนไม่สามารถผ่อนส่งบ้านที่เอาไปจำนองไว้ และจำเป็นต้องหันมาหางานที่ได้เงินเดือนต่ำ²⁸⁰⁹

กลุ่มทุนต่างๆ ได้รับผลกระทบจากวิกฤตเศรษฐกิจแตกต่างกัน บริษัทจำนวนมากอยู่ในสภาพล้มละลายเพราะมีเงินสดสำรองน้อย แต่บริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่รวมทั้งบริษัทครอบครัวไทยจำนวนหนึ่งที่มีทุนมากอยู่ในสภาพได้เปรียบ สามารถกว้านซื้อหรือควบรวมกิจการบริษัทที่มีปัญหานี้สินมาก ทำให้เกิด

²⁸⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

²⁸⁰⁸ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁰⁹ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เซียน, สุรเดช ธงศิลา แปล, โศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543, หน้า 3-4.

การกระจุกตัวของสินทรัพย์ในมือของบริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่และบริษัทครอบครัวไทยจำนวนน้อยที่อยู่รอด²⁸¹⁰

วิกฤติเศรษฐกิจปี พ.ศ.2540 มีผลต่อการเปลี่ยนโครงสร้าง “ทุน” ของระบบเศรษฐกิจไทยด้วย ก่อนปี พ.ศ.2540 กลุ่มทุนที่สามารถประสานกับนักการเมืองมักเป็นกลุ่มธุรกิจขนาดใหญ่ที่มียอดขายของบริษัทในเครือรวมกันสูงมาก ซึ่งหากพิจารณายอดขายของบริษัท 40 บริษัทที่ใหญ่ที่สุดในประเทศจะเห็นว่ามียอดขายรวมเท่ากับ 3,614,353 ล้านบาท หรือเท่ากับร้อยละ 75 ของ GDP ทั้งนี้ กลุ่มบริษัทครอบครัวจำนวน 416 บริษัทมียอดขายรวมกัน 2,415,744 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 50.32 ของ GDP) กลุ่มบริษัทของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ 68 บริษัท มียอดขายรวม 509,682 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 10.62 ของ GDP) และกลุ่มบริษัทที่เป็นรัฐวิสาหกิจมียอดขายรวมเท่ากับ 688,927 ล้านบาท (คิดเป็นร้อยละ 14.35 ของ GDP)²⁸¹¹

กลุ่มทุนเก่าส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบจากวิกฤติเศรษฐกิจปี พ.ศ.2540 อย่างมาก ต้องประสบทั้งปัญหานี้เสีย (NPL) ภาระหนี้สินต่างประเทศ และผลประกอบการอยู่ในสภาวะขาดทุน ต้องเสียเวลาในการปรับปรุงองค์กรอยู่หลายปีกว่าจะเริ่มฟื้นตัว ธนาคารพาณิชย์บางแห่งถูกโอนไปเป็นของรัฐ บางแห่งถูกซื้อโดยทุนธนาคารต่างชาติ ธนาคารพาณิชย์ขนาดใหญ่ของไทยซึ่งก่อนปี พ.ศ.2540 คนไทยเคยถือหุ้นในสัดส่วนที่สูงมาก ก็ปรากฏว่าวิกฤติเศรษฐกิจทำให้ตระกูลเศรษฐีของไทยมีสัดส่วนการถือหุ้นลดน้อยลงมาก ในขณะที่การถือหุ้นโดยต่างชาติมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เช่น กรณี ตระกูลโสภณพานิชแห่งธนาคารกรุงเทพจำกัด ซึ่งในปี พ.ศ. 2528 มีสัดส่วนการถือหุ้นถึงร้อยละ 22.3 แต่ในปี พ.ศ.2547 มีสัดส่วนการถือหุ้นน้อยกว่าร้อยละ 5 ตระกูลลำซำแห่งธนาคารกสิกรไทยซึ่งเคยมีสัดส่วนการถือหุ้นร้อยละ 10.5 ก็ลดลงเหลือน้อยกว่าร้อยละ 5 ตระกูลรัตนรักษ์เคยมีสัดส่วนการถือหุ้นเท่ากับร้อยละ 22.8 ลดลงเหลือร้อยละ 5 ตระกูลเดชไพบูลย์แห่งธนาคารศรีนครเคยถือหุ้นร้อยละ 24.9 ก็ไม่สามารถรักษารักษาธนาคารเอาไว้ได้ ธนาคารศรีนครถูกโอนเป็นของรัฐบาลในที่สุดและไม่มีการถือหุ้นอีกต่อไป ธนาคารไทยพาณิชย์เคยถือหุ้นเท่ากับร้อยละ 36 ลดลงเหลือร้อยละ 24 ในขณะที่สัดส่วนผู้ถือหุ้นต่างชาติได้เพิ่มขึ้นในระดับสูง ในปี พ.ศ. 2547 ธนาคารกรุงเทพจำกัดมีต่างชาติถือหุ้นร้อยละ 48.32 ธนาคารกสิกรไทยมีต่างชาติถือหุ้นร้อยละ 48.98 ส่วนธนาคารกรุงศรีอยุธยาต่างชาติถือหุ้นร้อยละ 31.25²⁸¹² กล่าวได้ว่าวิกฤติเศรษฐกิจทำให้กลุ่มทุนต่างชาติเข้ามาครอบงำระบบเศรษฐกิจไทยเพิ่มขึ้นอย่างมาก

²⁸¹⁰ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “บทนำ” การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1 กรุงเทพฯ: มติชน, 2549. หน้า 23-24.

²⁸¹¹ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการยุติธรรมในฐานะเลขานุการคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อความปรองดองแห่งชาติ, 2555, หน้า 134.

²⁸¹² เนตรนภา โจทย์เลิศศักดิ์, กลุ่มทุน-ธุรกิจครอบครัวไทยก่อนและหลังวิกฤติ 2540, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แบรนต์ เอจ บุค, 2549, หน้า 156.

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์ว่า วิกฤติเศรษฐกิจ พ.ศ.2540 “ทำให้เศรษฐกิจไทยเปลี่ยนโฉมไปอย่างสิ้นเชิง นับจากหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ธุรกิจใหญ่ของไทยโดยเฉพาะกลุ่มธุรกิจที่ผูกโยงกับธนาคารหลักๆ เป็นหัวจักรของระบบเศรษฐกิจ แต่เมื่อเกิดวิกฤต 2540 ประมาณ 1 ใน 3 ของธุรกิจใหญ่เหล่านี้หายไป ที่เหลืออยู่ส่วนใหญ่ก็มีขนาดและบทบาทที่เล็กลง ธนาคารใหญ่ยังอยู่ แต่หันไปให้บริการรายย่อย (consumer banking) โดยให้กู้กับธุรกิจลดลง ธนาคารไม่ได้เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายธุรกิจการค้าอีกต่อไป”²⁸¹³

มีรายงานผลการวิจัยที่แสดงว่า หลังวิกฤตเศรษฐกิจทุนต่างชาติเข้ามาถือครองหุ้นในธนาคารพาณิชย์ของไทยประมาณร้อยละ 40 หรือมากกว่าในธุรกิจการเงินทุกสาขา ภาคอุตสาหกรรมและบริการอื่นๆ ก็ตกไปอยู่ในมือของต่างชาติมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกที่ใช้เทคโนโลยีสูง บริษัทต่างชาติเหล่านี้กลายเป็นกลุ่มที่สามารถผูกขาดต่อไปเพราะเข้ามาซื้อกิจการจากกลุ่มทุนเดิมที่มีการผูกขาดอยู่แล้ว และบริษัทต่างชาติบางบริษัทยังเข้ามาซื้อกิจการของหลายๆ บริษัทแล้วควบรวมกิจการเข้าด้วยกัน บริษัทที่เคยเป็นของตระกูลต่างๆ เหล่านี้จึงกลายเป็นบริษัทที่มีเจ้าของเป็นบริษัทต่างชาติเพียงบริษัทเดียว ทำให้ระดับผูกขาดสูงขึ้นกว่าเดิม²⁸¹⁴

กรณีอุตสาหกรรมรถยนต์ จะเห็นความเปลี่ยนแปลงในด้านโครงสร้างที่ชัดเจน กล่าวคือ ก่อนวิกฤตเศรษฐกิจบริษัทที่เกี่ยวข้องกับการผลิตรถยนต์มีกลุ่มทุนไทยหลายบริษัท หลังวิกฤตเศรษฐกิจทุนต่างชาติมีบทบาทเพิ่มขึ้นมากจนครอบงำอุตสาหกรรมส่งออกรถยนต์ โดยโรงงานประกอบรถยนต์เกือบทั้งหมดในไทยกลายเป็นของบริษัทรถยนต์ข้ามชาติหรือมีบรรษัทข้ามชาติเป็นผู้ถือหุ้นใหญ่โดยเด็ดขาด ในขณะที่กลุ่มทุนไทยในอุตสาหกรรมรถยนต์เหลืออยู่น้อยราย โดยเป็นผู้ผลิตชิ้นส่วนรายใหญ่ที่เข้ามาอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของผู้ผลิตรถยนต์ข้ามชาติ แต่ก็มีกรยกเลิกนโยบายการบังคับให้ใช้ชิ้นส่วนภายในประเทศ ซึ่งทำให้กลุ่มทุนต่างชาติได้ประโยชน์ นอกจากนี้ฝ่ายการเมืองยังมีบทบาทสูงในการให้ประโยชน์แก่อุตสาหกรรมรถยนต์โดยการกำหนดนโยบายรัฐบาลในด้านการส่งเสริมการลงทุน การสนับสนุนการส่งออก และการปรับลดภาษีสรรพสามิต ซึ่งนโยบายเหล่านี้ก็เป็นประโยชน์ต่อกลุ่มทุนต่างชาติในอุตสาหกรรมรถยนต์เช่นกัน²⁸¹⁵

ภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมและบริการอื่นๆ ล้วนแต่ตกอยู่ในมือของกลุ่มทุนข้ามชาติมากขึ้น เนื่องจากภาคเอกชนจำเป็นต้องพึ่งเงินทุนจากหุ้นส่วนต่างชาติ ในขณะที่ภาครัฐก็ได้เปิดประตูให้กระแสโลกาภิวัตน์ไหลบ่าเข้าสู่ประเทศไทยอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าเดิม มีการยกเลิกข้อจำกัดเกี่ยวกับสัดส่วนการถือครองหุ้นของชาวต่างชาติ เริ่มจากธุรกิจธนาคารพาณิชย์และสถาบันการเงินก่อน หลังจากนั้นก็ขยายไปยังธุรกิจอื่นๆ เช่น อุตสาหกรรมรถยนต์และชิ้นส่วน กิจการค้าปลีก นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้บริษัทต่างชาติสามารถขอรับการส่งเสริมการลงทุน เปิดทางให้บริษัทต่างชาติเข้า

²⁸¹³ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 381.

²⁸¹⁴ โปรดดูรายละเอียดใน เนตรนภา โจทย์เลิศศักดิ์ ยามูชิตะ, “แตกแล้วโต: ธุรกิจครอบครัวไทยในพายุโลกาภิวัตน์” ใน การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549, หน้า 41-99.

²⁸¹⁵ โปรดดูรายละเอียดใน สักกรินทร์ นิยมศิลป์, “อวสานเศรษฐกิจไทย” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 209-292.

ควรรวมกิจการของไทยได้อย่างกว้างขวาง หรือสามารถเข้ามาลงทุนได้เองในกิจการใหม่โดยไม่ต้องพึ่งหุ้นส่วนที่เป็นนายทุนไทย ปรากฏว่าภายในเวลาเพียง 1 ปีหลังการแก้ไขกฎระเบียบด้านการลงทุน มีบริษัทต่างชาติดำเนินการเพิ่มทุนในกิจการร่วมทุนที่ได้รับบัตรส่งเสริมการลงทุนถึง 180 กิจการ แลกกับการอัดฉีดเงินทุนเข้ามาในประเทศไทย 20,000 ล้านบาท ส่วนใหญ่เป็นบริษัทที่ประกอบธุรกิจด้านอุตสาหกรรมรถยนต์และชิ้นส่วน นอกจากนี้ นโยบายเสรีนิยมตามกระแสโลกาภิวัตน์ของรัฐบาลไทยยังรวมถึงการทำตามเงื่อนไขของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ที่ให้ไทยกู้เงิน โดยประเทศไทยต้องลดประเภทของธุรกิจที่ห้ามคนต่างด้าวเป็นผู้ดำเนินการ จากเดิมที่เคยกำหนดไว้ 63 ประเภทให้เหลือเพียง 43 ประเภท และการทำตามข้อผูกพันที่ไทยได้ให้ไว้ต่อองค์การการค้าโลก (WTO) คือประกาศยกเลิกข้อบังคับเรื่องการใช้ชิ้นส่วนที่ผลิตในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ.2543 ซึ่งสอดคล้องกับข้อเรียกร้องของผู้ผลิตรถยนต์จากสหรัฐอเมริกาและยุโรปซึ่งต้องแข่งขันกับกลุ่มทุนจากประเทศญี่ปุ่น²⁸¹⁶

กลุ่มทุนจำนวนมากต้องยอมให้ต่างชาติเข้าถือหุ้นของบริษัทมากขึ้นเพื่อเพิ่มทุนจนกระทั่งต้องสูญเสียอำนาจในการบริหารให้แก่ต่างชาติ ได้แก่ กลุ่มธุรกิจประกันชีวิตในเครือของธนาคารพาณิชย์ขนาดใหญ่ กลุ่มอุตสาหกรรมเหล็ก อุตสาหกรรมปิโตรเคมี (เช่น กลุ่มทีพีไอ และกลุ่มเมโทร) อุตสาหกรรมปูนซีเมนต์ (เช่น บริษัทปูนซีเมนต์นครหลวง) อุตสาหกรรมรถยนต์ ธุรกิจค้าปลีกสมัยใหม่ (เช่น กลุ่มเซ็นทรัล และกลุ่มซีพี) ธุรกิจสื่อสารคมนาคม (เช่น กลุ่มยูคอมของตระกูลเบจรงกุล กลุ่มสามารถของตระกูลวิไลลักษณ์ กลามที่ทีแอนด์ทีของตระกูลไพฑารามิก และกลุ่มจัสมินของตระกูลลำคำ)²⁸¹⁷

วิกฤตเศรษฐกิจทำให้กลุ่มทุนหลายตระกูลประสบปัญหาอย่างรุนแรงจนบางกลุ่มถึงกับล้มละลาย และบางกลุ่มต้องเผชิญภาวะหนี้เสียจนต้องเข้าโครงการปรับโครงสร้างหนี้ตาม “กฎหมายล้มละลาย” เช่น กลุ่มธุรกิจตระกูลศรีเฟื่องฟุ้ง จันทร์ศรีชวาลา เอี่ยมสุรีย์ โพธิ์รัตนังกูร อัสวโชค ดำเนินชาญวนิชย์ และจักกะพาก เป็นต้น²⁸¹⁸

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของกลุ่มทุนไทยนั้น ภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจธุรกิจขนาดใหญ่ของประเทศไทยก็ยังมีลักษณะเป็นธุรกิจครอบครัว แม้ว่ากลุ่มธุรกิจครอบครัวสำคัญๆ จะได้นำบริษัทหลักของตนเข้าจดทะเบียนในบริษัทหลักทรัพย์แห่งประเทศไทยจนกลายเป็นบริษัทมหาชน และหลังจาก พ.ศ. 2540 รัฐบาลก็ดำเนินนโยบายส่งเสริมการเปิดเผยข้อมูลและการปฏิรูปองค์กรสู่บรรษัทภิบาล แต่ครอบครัวของบริษัทเหล่านี้ก็ยังคงสามารถรักษาอำนาจในการควบคุมบริษัทหลักและบริษัทในเครือ โดยสามารถถือหุ้นใหญ่ 10 รายแรก ซึ่งคิดเป็นสัดส่วนรวมกันมากกว่าร้อยละ 60 ของจำนวนหุ้นทั้งหมดของบริษัท และผู้ถือหุ้นของแต่ละบริษัทก็มีจำนวนน้อยมาก ทำให้การถือหุ้นในตลาดหลักทรัพย์มีลักษณะกระจุกตัวอยู่ในมือของกลุ่มทุนบางตระกูล กลุ่มธุรกิจครอบครัวเหล่านี้อาศัยวิธีคิดที่มีรากฐานอยู่บนวัฒนธรรมของคนไทยเชื้อ

²⁸¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228-229.

²⁸¹⁷ เนตรนภา โจทย์เลิศศักดิ์ ยาบุชิตะ, “แตกแล้วโต: ธุรกิจครอบครัวไทยในพายุโลกาภิวัตน์” ใน การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1, หน้า 46-47.

²⁸¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

สายเงินในการทำธุรกิจไม่ต่างจากในอดีต คือมีแนวคิดว่าครอบครัวเป็นฐานในการสร้างความมั่งคั่งและเป็นแหล่งแบ่งปันความมั่งคั่งในหมู่สมาชิกของตระกูล ทั้งนี้ การผูกขาดอำนาจทางเศรษฐกิจของกลุ่มทุนไทยมีผลกระทบต่อการเมืองด้วย เพราะกลุ่มทุนที่ผูกขาดอำนาจทางเศรษฐกิจเป็นผู้มีอำนาจทางการเมือง โดยที่สามารถใช้อำนาจทางการเมืองในการเพิ่มพูนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างมหาศาล เกิดสภาวะ “อภิมหาผูกขาด” ในระบบเศรษฐกิจและการเมืองไทย²⁸¹⁹

มีรายงานผลการวิจัยที่แสดงว่า **ภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจ กลุ่มธุรกิจหลัก 8 กลุ่มในคณะรัฐมนตรีระหว่าง พ.ศ.2543-2546 อันได้แก่ กลุ่มชินวัตร โฟธารามิก มาลินนท์ เจียรนวนนท์ สิริวัฒนภักดี มหากิจศิริ จุฬางกูร จิงรุ่งเรืองกิจ มีสินทรัพย์ในตลาดหลักทรัพย์เพิ่มขึ้นร้อยละ 3.66 (จาก 639,870 ล้านบาทใน พ.ศ.2543 เป็น 663,337 ล้านบาทใน พ.ศ.2546) ขณะที่กำไรสุทธิเพิ่มขึ้นถึง 2.22 เท่า อัตราการเพิ่มขึ้นของสินทรัพย์และกำไรสุทธินี้สูงกว่าบริษัทอื่นๆ สะท้อนถึงการที่กลุ่มธุรกิจที่เชื่อมโยงกับอำนาจทางการเมืองได้ “ค่าเช่า” หรือมีรายได้เกินระดับปรกติมาก โดยที่ตระกูลชินวัตรมีกำไรหรือรายได้จาก “ค่าเช่า” ในการดำเนินการบริษัทชินคอร์ปอเรชั่นและการถือหุ้นในธนาคารทหารไทยในช่วงเวลา 3 ปี ระหว่าง พ.ศ.2543-2546 รวม 6,616.28 ล้านบาท²⁸²⁰**

หลังวิกฤตเศรษฐกิจและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2540 ดุลอำนาจในประเทศไทยเปลี่ยนแปลงอย่างมาก โดยกลุ่มธุรกิจที่เคยเป็นผู้ครอบงำอุปถัมภ์หรือเคยเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มการเมือง กลับกลายเป็นแกนหลักในการถือครองอำนาจรัฐ และได้ลดทอนบทบาทของกลุ่มการเมืองเดิมกับความแข็งแกร่งของกลุ่มราชการอย่างเห็นได้ชัด รัฐธรรมนูญ มาตรา 180 วรรค 6 ที่ไม่ยอมให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในสภานิติบัญญัติมีส่วนร่วมในการจัดสรรงบประมาณเหมือนดังในอดีตที่ผ่านมา ทำให้รัฐบาลกลายเป็นผู้คุมอำนาจในการจัดสรรงบประมาณ และยังใช้อำนาจในการจัดสรรงบประมาณนี้ในการต่อรองกับกลุ่มการเมืองต่างๆ ด้วย²⁸²¹

อย่างไรก็ตาม **นโยบายรัฐและบทบาทของข้าราชการยังคงเอื้อต่อผลประโยชน์ของกลุ่มทุน รวมทั้งกลุ่มทุนที่ลงทุนในธุรกิจขององค์กรกึ่งรัฐ-กึ่งเอกชน** เช่น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย (ปตท.) ซึ่งต่อมาจดทะเบียนในชื่อ บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน) นอกจากบริษัทเหล่านี้จะได้ประโยชน์จากการเป็นรัฐวิสาหกิจที่รัฐบาลเป็นผู้ร่วมลงทุนและให้สิทธิประโยชน์ในด้านต่างๆ แล้ว ยังได้ประโยชน์จากนโยบายรัฐที่ส่งเสริมธุรกิจเอกชน เช่น กรณีกลุ่มบริษัท ปตท. มีกำไรสูงทุกปีเนื่องจากทำธุรกิจที่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐเป็นพิเศษ โดยเฉพาะธุรกิจน้ำมัน ก๊าซธรรมชาติ และปิโตรเคมี ซึ่งประโยชน์ที่ได้จากรัฐในฐานะที่เป็นรัฐวิสาหกิจได้แก่อำนาจและสิทธิประโยชน์ตามกฎหมาย เช่น ได้สิทธิในการสำรวจพัฒนาผลิตปิโตรเลียม การร่วมลงทุน การจัดหาปิโตรเลียมเพียงรายเดียว การมีข้อบังคับให้หน่วยราชการซื้อน้ำมันจาก ปตท. การได้รับอนุญาตให้ร่วมทำธุรกิจกับ กฟผ. ตลอดจนการกู้

²⁸¹⁹ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “บทนำ” ใน การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1, หน้า 26-28.

²⁸²⁰ ธาณี ชัยวัฒน์, “การแสวงหาค่าเช่าทางเศรษฐกิจในประเทศไทย” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 399-400.

²⁸²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 393.

เงินที่ได้รับค้ำประกันจากกระทรวงการคลัง ฯลฯ ส่วนประโยชน์ที่ได้รับในฐานะเอกชน ได้แก่ การได้รับการส่งเสริมการลงทุนจากบีโอไอ การดเว้นกฎระเบียบข้อบังคับกระทรวงการคลังบางฉบับ การลดหย่อนค่าภาคหลวง การกำหนดสูตรคำนวณราคา ฯลฯ องค์การกึ่งรัฐ-กึ่งเอกชนเหล่านี้สร้างผลประโยชน์ให้กับนายทุนและข้าราชการไปพร้อมกัน โดยนายทุนหรือนักธุรกิจที่ถือหุ้นจะได้ส่วนแบ่งผลกำไรตามสัดส่วนของหุ้นที่ตนถือครอง ส่วนข้าราชการที่เป็นกรรมการบริษัทในองค์การกึ่งรัฐ-กึ่งเอกชนก็จะมีรายได้จากค่าตอบแทนที่สูงมาก เช่น ปตท.เคมีคอล จ่ายค่าตอบแทนเป็นเบี้ยประชุมและเงินโบนัสรายปีเฉลี่ยคนละ 2.75 ล้านบาท ปตท. จ่ายเฉลี่ยคนละ 2.67 ล้านบาท ไทยออยล์ จ่ายเฉลี่ยคนละ 2.63 ล้านบาท ปตท.สผ. จ่ายเฉลี่ยคนละ 2.48 ล้านบาท เป็นต้น ดังนั้น ข้าราชการที่เป็นกรรมการขององค์การกึ่งรัฐ-กึ่งเอกชนเหล่านี้จึงมักใช้สถานะที่เป็นข้าราชการระดับสูงในการตัดสินใจหรือกำหนดนโยบายที่เอื้อประโยชน์แก่รัฐวิสาหกิจ²⁸²²

หลังจากวิกฤตเศรษฐกิจ กลุ่มทุนไทยบางกลุ่มประสบความสำเร็จในการขยายการลงทุนในต่างประเทศ การลงทุนในต่างประเทศของกลุ่มทุนไทยเกิดขึ้นในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจขึ้นใน พ.ศ.2540 การลงทุนในต่างประเทศลดลงมากเนื่องจากการลอยตัวและลดค่าเงินบาททำให้ต้นทุนการดำเนินงานในต่างประเทศของบริษัทไทยเพิ่มขึ้นมาก ภาระหนี้สินที่กลุ่มธุรกิจไทยกู้ยืมจากต่างประเทศสูงขึ้นเกือบ 2 เท่าตัว เมื่อประกอบกับภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ ในภูมิภาคเอเชียที่เกิดขึ้นเป็นลูกโซ่ก็ยิ่งทำให้ผู้ประกอบการไทยประสบปัญหารุนแรงยิ่งขึ้น การลงทุนในต่างประเทศจึงหยุดชะงักลงชั่วระยะหนึ่ง จนกระทั่งถึงช่วงกลางทศวรรษ 2540 การลงทุนในต่างประเทศจึงเริ่มขยายตัวอีกครั้ง เช่น เครือเจริญโภคภัณฑ์ เครือซีเมนต์ไทย การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย ดุสิตธานี เอสแอนด์พี สหพัฒน์ปิบูล ชินคอร์ปอเรชั่น บานปู ฯลฯ

หลังวิกฤตเศรษฐกิจกลุ่มทุนเหล่านี้พยายามปรับตัวโดยการปรับโครงสร้างองค์กรเพื่อเน้นธุรกิจหลักของบริษัทและลดความสำคัญหรือขายกิจการธุรกิจที่ไม่เกี่ยวข้องกับธุรกิจหลักออกไป ทำให้สามารถทุ่มเททุนในการพัฒนาทักษะเฉพาะของอุตสาหกรรมขึ้นมา พร้อมกันนั้นก็เน้นการทำกำไรมากกว่าอัตราการเติบโตของบริษัทเพื่อลดความเสี่ยงจากการขยายการลงทุนมากเกินไปดังที่เคยทำมาแล้วในช่วงก่อน พ.ศ.2540 นอกจากนี้กลุ่มทุนข้ามชาติของไทยยังนำเทคโนโลยีใหม่ๆ มาใช้ในการดำเนินการด้านต่างๆ เพื่อสร้างความได้เปรียบในการแข่งขัน เช่น การปรับปรุงประสิทธิภาพของกระบวนการผลิตและการบริหารจัดการ การสร้างตราสินค้าให้ต่างชาติเชื่อถือ

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งของความสำเร็จในการลงทุนในต่างประเทศยังคงได้แก่การสร้างเครือข่ายกับองค์กรภาคเอกชนและภาครัฐทั้งในประเทศและต่างประเทศเพื่อดึงทรัพยากรจากผู้อื่นมาสร้างประโยชน์ให้กับองค์กร เช่น การสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสถาบันการเงินในไทยและต่างประเทศ การสร้างความสัมพันธ์กับรัฐบาลไทยและรัฐบาลต่างประเทศโดยมีการสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นทางการ (เช่น การทำข้อตกลงหรือทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษร) เพิ่มมากขึ้น การมีพันธมิตรที่เป็น

²⁸²² โปรดดูรายละเอียดใน นพพันธ์ วรรณเทพสกุล, “บริษัทกึ่งรัฐกึ่งเอกชน: ธุรกิจกับเครือข่ายข้าราชการ” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557. หน้า 177.

เจ้าของเทคโนโลยี และการอาศัยความความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากลักษณะทางชาติพันธุ์ เช่น กรณีการลงทุนในประเทศจีนของเครือเจริญโภคภัณฑ์อันเป็นกลุ่มทุนไทยเชื้อสายจีน ซึ่งประสบความสำเร็จอย่างมากในการลงทุนเนื่องจากความสามารถในการสร้างเครือข่ายทั้ง 4 แบบดังที่กล่าวมาข้างต้น อย่างไรก็ตาม หลังจากวิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ.2540 แล้วบริษัทข้ามชาติของไทยมีแนวโน้มในการให้ความสำคัญแก่การพัฒนาด้านเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพมากกว่าการสร้างเครือข่ายกับรัฐบาล²⁸²³

เป็นที่น่าสังเกตว่า **บริษัทข้ามชาติของไทยส่วนใหญ่เป็นบริษัทขนาดเล็ก** ที่ใช้เงินลงทุนต่ำกว่า 2,000 ล้านบาท และมีถึงร้อยละ 70 ที่มีมูลค่าการลงทุนต่ำกว่า 100 ล้านบาท โดยกลุ่มทุนข้ามชาติเหล่านี้ นิยมร่วมทุนกับพันธมิตรมากกว่าจะลงทุนด้วยตนเองทั้งหมด นอกจากนี้ธุรกิจที่ลงทุนค่อนข้างกระจายตัว ไม่ได้กระจุกอยู่ในกลุ่มอุตสาหกรรมใดอุตสาหกรรมหนึ่งมากเป็นพิเศษ กลุ่มสินค้าที่บริษัทข้ามชาติของไทย ไปลงทุนในต่างประเทศมากที่สุดได้แก่กลุ่มสินค้าอุปโภคบริโภค รองลงมาคือกลุ่มวัตถุดิบและสินค้า อุตสาหกรรม กลุ่มเกษตรและอุตสาหกรรมอาหาร และกลุ่มอสังหาริมทรัพย์และก่อสร้าง อุตสาหกรรม เหล่านี้มีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานเข้มข้น (labour intensive industry) และอุตสาหกรรมที่เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ (resource industry) มากกว่าอุตสาหกรรมทุนเข้มข้น (capital intensive industry)²⁸²⁴ สำหรับประเทศที่บริษัทข้ามชาติของไทยเข้าไปลงทุนนั้น สถิติระหว่าง พ.ศ.2542-2546 ปรากฏว่าร้อยละ 43 เป็นการลงทุนในประเทศอาเซียน ส่วนการลงทุนในจีน และประเทศเอเชียอื่นๆ (อินเดีย และไต้หวัน) มีสัดส่วนใกล้เคียงกัน คือร้อยละ 16 มีบางบริษัทสามารถเข้าไปลงทุนในสหรัฐอเมริกาและ ยุโรป เช่น มาลีสามพราน (สหรัฐอเมริกา) เอสแอนด์พีซินดิเคท (อังกฤษ สวิสเซอร์แลนด์) และชันวู้ดอินดัสทรีส์ (เดนมาร์ก) เป็นต้น²⁸²⁵

อนึ่ง กลุ่มทุนข้ามชาติของไทยบางกลุ่มพยายามจะให้การสนับสนุนพรรคการเมือง และกลุ่มทุนใหญ่ กลุ่มหนึ่งได้เป็นเจ้าของพรรคการเมือง ทำให้สามารถกำกับดูแลหน่วยงานราชการโดยตรงและสามารถ เจรจากับรัฐบาลของประเทศต่างๆ เพื่อเข้าไปลงทุนทำธุรกิจอย่างสะดวก ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อธุรกิจอย่างมากเพราะได้ค่าเช่าทางเศรษฐกิจ (rent) หรือค่าตอบแทนที่สูงกว่าระดับปกติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธุรกิจ สื่อสารและโทรคมนาคม²⁸²⁶

ในด้านผู้ใช้แรงงาน การเกิดวิกฤตเศรษฐกิจใน พ.ศ. 2540 ทำให้โครงการก่อสร้างส่วนใหญ่ใน กรุงเทพฯ ต้องหยุดชะงักลง บริษัทก่อสร้างปลดพนักงานนับพันคนในขณะที่ภาคเศรษฐกิจหดตัวอย่าง เฉียบพลัน คนงานเป็นจำนวนมากส่วนหนึ่งต้องกลับไปชนบท องค์การพัฒนาเอกชนประเมินในเดือน

²⁸²³ ภวิดา ปานะนนท์ และวีรยุทธ กาญจน์ชูฉัตร, “ตบเท้าทุนไทยไปนอก” ใน การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัว และพลวัต เล่ม 1, หน้า 301-302.

²⁸²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 314-317.

²⁸²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 314-326.

²⁸²⁶ ธาณี ชัยวัฒน์, “การแสวงหาค่าเช่าทางเศรษฐกิจในประเทศไทย” ใน การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและ พลวัต เล่ม 1, หน้า 384-386.

ธันวาคม พ.ศ.2540 ว่า จากจำนวนหมู่บ้านทั้งหมด 60,000 หมู่บ้านนั้นมีแรงงานอพยพกลับไปเฉลี่ยหมู่บ้านละ 5 คน²⁸²⁷ ข้อมูลจากอีกแหล่งหนึ่งระบุว่า ในปลายปี พ.ศ.2540 มีประชากร 2.9 ล้านคน (จากแรงงานของประเทศทั้งหมด 29 ล้านคน) ไม่มีงานทำ ส่วนตัวเลขทางราชการระบุเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2541 ว่า มีคนงานจำนวน 80,000 คนถูกเลิกจ้างตั้งแต่กลางปี พ.ศ.2540 ตัวเลขของทางราชการนี้ น่าจะประเมินไว้ต่ำกว่าความเป็นจริงมาก เพราะ นิคม จันทรวิหาร ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านแรงงานประเมินว่า “ตัวเลขคนว่างงานโดยประมาณน่าจะมากกว่า 2 ล้านคน”²⁸²⁸

ด้วยภาวะเศรษฐกิจดังกล่าวมานี้ จึงไม่น่าประหลาดใจที่อัตราการฆ่าตัวตายเพิ่มขึ้นเป็น 2 เท่า เฉลี่ยแล้วมีคนไทยฆ่าตัวตายวันละ 12 คนในเดือนมกราคม 2541 และที่น่าตกใจยิ่งไปกว่านั้นก็คือ จากผลการสำรวจความเห็นของคนไทย 1,180 คน พบว่าร้อยละ 17 คิดถึงเรื่องการฆ่าตัวตาย²⁸²⁹

วิกฤตเศรษฐกิจส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการเมืองที่สำคัญยิ่ง นั่นคือการที่กลุ่มทุนการเงินที่เคยควบคุมเศรษฐกิจไทยมายาวนานต้องสูญเสียอิทธิพล เปิดโอกาสให้แก่กลุ่มทุนอื่นๆ ได้เพิ่มบทบาทของตนเองขึ้นมา จนกระทั่งกลุ่มทุนกลุ่มใหม่บางกลุ่มมีอำนาจทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็วและสามารถใช้เงื่อนไขที่สังคมกำลังเสื่อมศรัทธาต่อระบบราชการในการก้าวขึ้นมามีอำนาจทางการเมือง โดยไม่ยอมอยู่ภายใต้การควบคุมของระบบราชการอีกต่อไป อีกทั้งการที่กลุ่มทุนใหม่สามารถครอบครองอำนาจสูงสุดทางการเมืองยังส่งผลให้กองทัพต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของผู้นำพรรคการเมืองมากขึ้นด้วย

อนึ่ง ภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540 กลับสร้างโอกาสให้แก่ชาวชนบทบางกลุ่ม กล่าวคือในสถานการณ์ที่กลุ่มทุนธนาคารพาณิชย์ของไทยประสบปัญหา **บริษัทการเงินที่ไม่ใช่ธนาคาร (Non-Bank) ก็ได้ขยายธุรกิจออกไปอย่างกว้างขวาง** กลุ่มคนที่ตกงานกลับมาสู่ชนบทจำนวนมากสามารถขอสินเชื่อเพื่อใช้ในการสร้างงานใหม่ รวมทั้งคนในชนบทเองที่กำลังทำงานนอกระบบอยู่แล้วก็ได้ใช้โอกาสในการเข้าถึงแหล่งเงินทุนที่ไม่ใช่ธนาคารนี้เพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่อาชีพของตนมากขึ้น นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กลุ่มคนที่เรียกกันว่า “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ในชนบทขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะกลุ่มธุรกิจการเงินที่ไม่ใช่ธนาคารนี้ได้ขยายธุรกิจออกไปสู่ประชาชนจำนวนมากกว่าที่ธนาคารพาณิชย์ได้เคยทำมาหลายเท่าตัว โดยมีการขยายสินเชื่อให้แก่ผู้กู้รายย่อย รวมทั้งให้บริการบัตรเครดิตแก่กลุ่มลูกค้ารายย่อย ซึ่งทำให้คนจำนวนมากสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้ กลุ่มทุนการเงินที่ไม่ใช่ธนาคารมุ่งให้บริการแก่ลูกค้าที่มีรายได้ไม่มากนัก ซึ่งปรากฏว่าได้รับความสำเร็จอย่างงดงาม จะเห็นได้ว่าการทำ

²⁸²⁷ วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เขียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, **ไศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่**, หน้า 5.

²⁸²⁸ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

²⁸²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

ธุรกิจของบริษัทการเงินที่ไม่ใช่ธนาคารมีผลประโยชน์ตอบแทนดีมากจนทำให้กลุ่มทุนที่ใกล้ชิดกับ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร เข้ามาลงทุนด้วย นั่นคือ บริษัทแคปปิตอลโอเค²⁸³⁰

ปรากฏว่าจำนวนประชาชนที่ต้องการสินเชื่อจากธุรกิจการเงินที่ไม่ใช่ธนาคารนี้มีจำนวน มากไพศาล จนในระยะหลังกลุ่มธนาคารพาณิชย์เองก็ต้องปรับเปลี่ยนมาให้บริการแก่ลูกค้ากลุ่ม นี้เช่นกัน การเข้าถึงแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ (เมื่อเทียบกับเงินกู้ธนาคาร) ได้สะดวก ทำให้คนจนทั้งใน เมืองและชนบทมีโอกาสดอกเบี้ยต่ำทำธุรกิจขนาดเล็ก การขยายตัวอย่างรวดเร็วของบัตรเครดิตจึงสะท้อนการ ขยายตัวของชนชั้นกลางระดับล่างได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้จากจำนวนบัตรเครดิตประมาณ 1 ล้านใบใน พ.ศ. 2540 ได้เพิ่มขึ้นถึงกว่า 10 ล้านใบในช่วงต้นทศวรรษ 2550 ซึ่งความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีความสำคัญอย่างมากต่อ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ที่เดิมไม่เคยเข้าถึงแหล่งทุนการเงินได้สะดวกเท่านี้มาก่อน²⁸³¹

ในขณะที่เกิดวิกฤติเศรษฐกิจ คนทุกกลุ่มในสังคมไทยย่อมมีความวิตกกังวลโดยที่คนหลายกลุ่มได้รับความเดือดร้อนโดยตรงทำให้สนใจติดตามข้อมูลข่าวสารว่ารัฐบาลจะแก้ไขปัญหาอย่างไร **ความสนใจ การเมืองจึงขยายตัวขึ้น** เพราะตระหนักกันทั่วไปว่านโยบายและโครงการต่างๆ ของรัฐบาลที่จะแก้ไขปัญหา นั้นย่อมจะมีผลกระทบโดยตรงต่อตนเองและต่อเศรษฐกิจโดยรวม พร้อมกันนั้นปัญญาชน นักวิชาการ และนักพัฒนาเอกชน ซึ่งสนใจปัญหาของบ้านเมืองและพยายามเสนอทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ก็ต้องการให้ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อสร้างเสถียรภาพทางการเมืองที่จะทำให้การ แก้ปัญหาและการพัฒนาประเทศมีประสิทธิภาพขึ้น โดยต้องการให้ประชาชนหรือชาวบ้านมีอำนาจในการ จัดการทรัพยากรและมีอำนาจต่อรองกับรัฐและกลุ่มทุนมากขึ้น ในท่ามกลางบรรยากาศดังกล่าวนี้ การร่าง รัฐธรรมนูญฉบับใหม่จึงได้รับความสนใจและการสนับสนุนอย่างกว้างขวาง

สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญในฐานะเป็นองค์กรในการยกร่างรัฐธรรมนูญได้เสนอ “ร่างรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540” ซึ่งถือได้ว่าเป็นร่างรัฐธรรมนูญที่ภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็น แรงผลักดันมาจากคณะกรรมการรณรงค์ประชาธิปไตย (ครป.) สมาพันธ์ประชาธิปไตย เครือข่ายผู้หญิงกับ รัฐธรรมนูญ สมาคมคนพิการ สมาพันธ์นักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย นักวิชาการ องค์กรเอกชน (NGOs) พระเถระผู้มีชื่อเสียง เป็นต้น โดยที่กลุ่มองค์กรเหล่านี้ได้เสนอทบทวนปฏิวัติในรัฐธรรมนูญเพื่อให้ประชาชนมี สิทธิเสรีภาพมากขึ้น และพยายามผลักดันให้เป็นรัฐธรรมนูญให้มีความเป็นประชาธิปไตยมากที่สุด และใน ที่สุดด้วยการประนีประนอมของกลุ่มพลังทางการเมืองและสังคมต่าง ๆ โดยเฉพาะกลุ่มการเมืองในรัฐสภา ในวันที่ 27 กันยายน 2540 รัฐสภาก็ได้ลงมติเห็นชอบให้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มีบทบัญญัติที่ก้าวหน้ามากกว่ารัฐธรรมนูญ ในอดีต และครอบคลุมเนื้อหาสำคัญๆ ที่เป็นพื้นฐานต่อการพัฒนาการเมือง เศรษฐกิจ และ

²⁸³⁰ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, จากประชาธิปไตยสู่การเมืองไพร่-อำมาตย์. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555, หน้า 17.

²⁸³¹ เรืองเดี๋ยวกั้น, หน้า 18.

สังคมไทย บทบัญญัติที่สำคัญของรัฐธรรมนูญฉบับนี้ซึ่งอาจจะส่งผลต่อการปฏิรูปทางการเมืองและมีผลต่อการพัฒนาการด้านอื่น ๆ ทั้งเศรษฐกิจและสังคม คือ บทบัญญัติว่าด้วยการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนที่สำคัญ อาทิ สิทธิในการเข้าชื่อเสนอร่างกฎหมายต่อประธานรัฐสภา (มาตรา 170) สิทธิของผู้แทนองค์กรเอกชนร่วมเป็นคณะกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างกฎหมายที่มีสาระสำคัญเกี่ยวกับเด็ก สตรี และคนชรา (มาตรา 190) สิทธิในการรวบรวมรายชื่อประชาชนเสนอร่างข้อบัญญัติท้องถิ่นต่อประธานสภาท้องถิ่น (มาตรา 287) สิทธิในการรับรู้ข้อมูลของหน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ และราชการส่วนท้องถิ่นก่อนการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใด ๆ ที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิต (มาตรา 59) สิทธิในการรับทราบบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินหรือหนี้สินของผู้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี รวมทั้งสิทธิในการรับทราบเรื่องการเงินของพรรคการเมือง²⁸³² ในขณะเดียวกัน รัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 ก็มีเจตนารมณ์และบทบัญญัติเพื่อการสร้างกฎกติกาและองค์กรเพื่อควบคุมกำกับและตรวจสอบการใช้อำนาจทางการเมืองอย่างเข้มงวด โดยเน้นความโปร่งใสทางการเมืองและการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นพื้นฐาน และเน้นความรับผิดชอบของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองที่มีต่อประชาชนเป็นต้น

นอกจากนี้ เจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ไม่ได้จำกัดอยู่แต่ในแง่ของการปฏิรูปทางการเมืองและสถาบันทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมไปถึงเจตนารมณ์และบทบัญญัติเกี่ยวกับการกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นพึ่งตนเองและพัฒนาตนเอง อันเป็นแนวทางชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (Communitarianism) โดยให้ความสำคัญแก่ครอบครัวและชุมชนในฐานะรากฐานของการพัฒนา การให้ความสำคัญแก่วัฒนธรรมชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น การส่งเสริมการพึ่งตนเอง และการปกครองตนเอง การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การยอมรับบทบาทของขบวนการประชาชนและองค์กรพัฒนาเอกชน พร้อมกันนั้นเจตนารมณ์และบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ยังมุ่งส่งเสริมและสนับสนุนตลอดจนให้ความสำคัญแก่การพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจไปสู่รัฐสวัสดิการ การพัฒนาที่ยั่งยืน ตลอดจนความเป็นธรรมในสังคมอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า รัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 เป็นรัฐธรรมนูญเป็นฉบับของประชาชน ซึ่งไม่เพียงแต่จะครอบคลุมมิติทางด้านการปฏิรูปการเมืองเท่านั้น แต่ทว่ายังครอบคลุมไปถึงมิติของการพัฒนาประเทศทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมที่ภาคประชาชนหรือกลุ่มพลังต่าง ๆ ในสังคมได้มีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางด้วย

อย่างไรก็ตาม รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ก็ได้รับการออกแบบมาเพื่อให้ฝ่ายบริหารเข้มแข็งโดยมีพรรคการเมืองขนาดใหญ่เป็นฐานอำนาจ หลังจากการเลือกตั้ง กลุ่มทุนใหญ่ที่เป็นเจ้าของพรรคการเมืองจึงสามารถครอบครองอำนาจทางการเมืองอย่างมั่นคงและสามารถดำเนินนโยบายต่างๆ ตามที่หาเสียงไว้ รวมทั้งนโยบายที่มีลักษณะประชานิยม ทำให้ได้รับการยอมรับจากชนชั้นกลางระดับล่างอย่างกว้างขวาง

²⁸³² รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มาตรา 239 วรรค 2 มาตรา 328 (7) อ้างใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, เศรษฐศาสตร์รัฐธรรมนูญ เล่ม 1 กรุงเทพฯ: มติชน, 2546, หน้า 221-233 และหน้า 204-217.

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทและการขยายตัวของชนชั้นกลางระดับล่าง

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทและการขยายตัวของชนชั้นกลางในชนบท มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจโดยรวมทั้งประเทศ ซึ่งปรากฏว่าใน พ.ศ.2545 เป็นต้นมา สัดส่วนของผลผลิตที่มาจากนอกภาคเกษตรกรรมได้ก้าวล้ำหน้าผลผลิตที่มาจากภาคเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก เพราะผลผลิตของภาคเกษตรกรรมคิดเป็นเพียงร้อยละ 10 ของผลผลิตทั้งหมด ส่วนผลผลิตจากภาคอุตสาหกรรมมากกว่าร้อยละ 35 และผลผลิตจากภาคบริการมากกว่าร้อยละ 45²⁸³³

การขยายตัวของชนชั้นกลางในชนบท สัมพันธ์กับการทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์และการประกอบอาชีพในภาคบริการ ดังปรากฏว่าเกษตรกรในชนบทเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้นและเข้าสู่ภาคบริการเพิ่มขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2540 ทั้งนี้การทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์มีแนวโน้มว่าเป็นการเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation) มากขึ้น ในขณะที่การเพาะปลูกเชิงพาณิชย์ขนาดเล็กมีจำนวนลดลง เพราะเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์จะคุ้มทุนหรือได้กำไรมากจะต้องทำการผลิตในปริมาณที่สูงมาก ผู้ผลิตรายย่อยจึงมักเปลี่ยนอาชีพไปขายแรงงานหรือทำงานในภาคบริการ โดยอาจเพาะปลูกในไร่นาขนาดเล็กเพื่อการบริโภคควบคู่กับการขายแรงงาน ซึ่งทำให้แบบแผนการดำเนินชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งของกลุ่มคนที่ทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์และคนที่ขายแรงงาน หรือคนที่ประกอบอาชีพทั้งสองอย่างควบคู่กันไป เปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตในสังคมชาวนา

คนในชนบทส่วนใหญ่ได้กลายเป็นชนชั้นกลางระดับล่าง เนื่องจาก รูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตเพื่อการตลาดได้กลายเป็นแบบแผนหลักในการผลิตของภาคเกษตรกรรม ผู้ผลิตเชิงพาณิชย์ในภาคเกษตรจึงมีวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการประกอบกิจการไม่แตกต่างไปจากผู้ประกอบการทางธุรกิจในการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม หรือธุรกิจการบริการอื่นๆ ยิ่งไปกว่านั้น หากพิจารณาเปรียบเทียบแบบแผนการบริโภคสินค้าคงทนระหว่างคนเมืองและชนบทก็พบว่ามีแตกต่างน้อยมาก จึงอาจกล่าวได้ว่า ชุมชนส่วนใหญ่ในชนบทมิได้มีวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและการบริโภคแบบสังคมชาวนาอิสระรายย่อย (no longer a peasant society) อีกต่อไป²⁸³⁴

การลดลงของแรงงานในภาคเกษตรสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของชนบทและวิถีชีวิตของคนในชนบทอย่างชัดเจน ในช่วงปี พ.ศ.2516-2520 มีแรงงานในภาคเกษตรร้อยละ 67 ของแรงงานทั้งหมด ต่อมาใน พ.ศ.2521-2535 แรงงานในภาคเกษตรลดลงเหลือร้อยละ 60 ในช่วง พ.ศ.2546-2549 แรงงานภาคเกษตรเหลือเพียงร้อยละ 42.2 และใน พ.ศ.2554 แรงงานในภาคเกษตรกรรมเหลือเพียงร้อยละ 41.1 ของแรงงาน

²⁸³³ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 3, เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546, หน้า 78.

²⁸³⁴ อภิชาติ สถิตสถิตินิรามัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่. เชียงใหม่: สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2553, หน้า 4-5.

ทั้งหมด ในขณะที่ผลผลิตมวลรวมของประเทศที่มาจากภาคเกษตรกรรมใน พ.ศ.2554 เหลือเพียงประมาณร้อยละ 10 เท่านั้น ส่วนแรงงานในภาคบริการก็สูงขึ้นเรื่อยๆ ใน พ.ศ.2533 มีแรงงานในภาคบริการร้อยละ 23.0 แต่ใน พ.ศ.2554 แรงงานในภาคบริการเพิ่มเป็นร้อยละ 39.6 รายได้ของคนชนบทจากภาคเกษตรจึงลดน้อยลงเรื่อยๆ เช่น ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 แล้วที่ครอบครัวคนอีสานมีรายได้จากนอกภาคเกษตรถึงร้อยละ 48 เมื่อถึงปลายทศวรรษ 2520 รายได้นอกภาคเกษตรก็เพิ่มเป็นร้อยละ 69 นอกจากนี้แรงงานในภาคเกษตรยังเป็นแรงงานรับจ้างและประกอบอาชีพอื่นด้วย ไม่ได้เป็นเกษตรกรในไร่นาอย่างเดียว แต่พึ่งพารายได้จากภาคการผลิตอื่นๆ ไปพร้อมกัน²⁸³⁵

จะเห็นได้ว่าชาวบ้านทั่วประเทศเปลี่ยนมาทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้นและเข้าสู่ภาคบริการเพิ่มขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2540 โดยการทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์มีแนวโน้มว่าเป็นการเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation) มากขึ้น ในขณะที่การเพาะปลูกเชิงพาณิชย์ขนาดเล็กมีจำนวนลดลง เพราะเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์จะคุ้มทุนหรือได้กำไรจะต้องทำการผลิตในปริมาณที่สูงมาก ผู้ผลิตรายย่อยที่มีที่ดินและเงินทุนน้อยจึงมักเปลี่ยนอาชีพไปขายแรงงานหรือทำงานในภาคบริการ หรือทำธุรกิจเล็กๆ โดยส่วนใหญ่จะทำการเพาะปลูกในไร่นาขนาดเล็กเพื่อการบริโภคควบคู่กับการขายแรงงาน ซึ่งทำให้แบบแผนการดำเนินชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งของกลุ่มคนที่ทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ กลุ่มคนที่ขายแรงงาน และกลุ่มคนที่ประกอบอาชีพทั้งสองอย่างควบคู่กัน เปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตแบบเดิมในสังคมชาวนา โดยมีแบบแผนการบริโภค ความสัมพันธ์ทางสังคม การแสวงหาความสุขหรือความบันเทิงคล้ายคลึงกับชนชั้นกลางในเมืองมากขึ้นเรื่อยๆ

คนในชนบทส่วนใหญ่ได้กลายเป็นชนชั้นกลางระดับล่าง เนื่องจาก รูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตเพื่อการตลาดได้กลายเป็นแบบแผนหลักในการผลิตของภาคเกษตรกรรม ผู้ผลิตเชิงพาณิชย์ในภาคเกษตรจึงมีวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการประกอบกิจการไม่แตกต่างไปจากผู้ประกอบการทางธุรกิจในภาคการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม หรือธุรกิจการบริการอื่นๆ ยิ่งไปกว่านั้น หากพิจารณาเปรียบเทียบแบบแผนการบริโภคสินค้าคงทนระหว่างคนเมืองและชนบทก็พบว่ามี ความแตกต่างน้อยมาก จึงอาจกล่าวได้ว่า **ชุมชนส่วนใหญ่ในชนบทมิได้มีวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและการบริโภคแบบสังคมชาวนาอิสระรายย่อยอีกต่อไป (no longer a peasant society)**²⁸³⁶

การลดลงของแรงงานในภาคเกษตรสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของชนบทและวิถีชีวิตของคนในชนบทอย่างชัดเจน เพราะแสดงว่าชาวชนบทหันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ กล่าวคือ ในช่วงปี พ.ศ.2516-2520 มีแรงงานในภาคเกษตรมากถึงร้อยละ 67 ของแรงงานทั้งหมด ต่อมาใน พ.ศ. 2521-2535 แรงงานในภาคเกษตรลดลงเหลือร้อยละ 60 ในช่วง พ.ศ.2546-2549 แรงงานภาคเกษตรเหลือ

²⁸³⁵ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 78.

²⁸³⁶ อภิชาติ สถิตสถิตินิรามัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่, หน้า 4-5.

เพียงร้อยละ 42.2 และใน พ.ศ.2554 แรงงานในภาคเกษตรกรรมเหลือเพียงร้อยละ 41.1 ของแรงงานทั้งหมด ในขณะที่ผลผลิตมวลรวมของประเทศที่มาจากภาคเกษตรกรรมใน พ.ศ.2554 เหลือเพียงประมาณร้อยละ 10 เท่านั้น ส่วนแรงงานในภาคบริการก็สูงขึ้นเรื่อยๆ ใน พ.ศ.2533 มีแรงงานในภาคบริการร้อยละ 23.0 แต่ใน พ.ศ.2554 แรงงานในภาคบริการเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 39.6

รายได้ที่มาจากภาคเกษตรของคนในชนบทลดน้อยลงเรื่อยๆ ในกรณีภาคอีสาน จะเห็นได้ว่าตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 มาแล้วที่ครอบครัวคนชนบทในภาคอีสานมีรายได้ที่มาจากนอกภาคเกษตรถึงเกือบครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมด คือร้อยละ 48 เมื่อถึงปลายทศวรรษ 2520 รายได้จากนอกภาคเกษตรก็เพิ่มเป็นร้อยละ 69 นอกจากนี้แรงงานที่เหลืออยู่ในภาคเกษตรยังเป็นแรงงานรับจ้างและประกอบอาชีพอื่นด้วย ไม่ได้เป็นเกษตรกรในไร่นาเพียงอย่างเดียว เป็นการพึ่งพาทั้งรายได้จากภาคเกษตรและพึ่งพารายได้จากภาคการผลิตอื่นๆ ไปพร้อมกัน²⁸³⁷

ในระดับประเทศ การสำรวจในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2555 พบว่าในจำนวนผู้มีงานทำทั่วประเทศรวม 39.54 ล้านคนนั้น ประกอบด้วยผู้ทำงานในภาคเกษตรเพียง 16.46 ล้านคน นอกภาคเกษตร 23.08 ล้านคน ในจำนวน 39.54 นี้ มีถึง 24.1 ล้านคนที่เป็นแรงงานนอกระบบ (คิดเป็นร้อยละ 62.3 ของแรงงานทั้งหมด) เป็นแรงงานในระบบเพียง 14.6 ล้านคน หรือร้อยละ 37.7²⁸³⁸ ซึ่งแรงงานนอกระบบส่วนหนึ่งเป็นผู้ประกอบการรายย่อยในชนบท²⁸³⁹

ในระยะ 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา ครุว์เรือนในทุกภูมิภาค มีกิจกรรมทางการเกษตรนอกเหนือจากข้าว พื้นที่ทางการเกษตรได้ถูกใช้ไปในกิจกรรมอื่นๆ เช่น ในปี พ.ศ.2549/2550 สัดส่วนของการใช้ที่ดินของครุว์เรือนเพื่อการเกษตรนอกจากการทำนาแสดงให้เห็นว่าการผลิตไม้ยืนต้นและสวนผลไม้ร้อยละ 18.61 พืชไร่ร้อยละ 16.79 ผักร้อยละ 1.11 ไม้ดอก/ไม้ประดับร้อยละ 0.22 เลี้ยงปศุสัตว์ร้อยละ 0.75 ทำเกษตรผสมผสานร้อยละ 0.09 เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำร้อยละ 1.60 ที่เหลือเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ที่ป่าถาวร ห้วยหนองคลองบึง และอื่นๆ ในภาคใต้ การใช้ที่ดินของครุว์เรือนเพื่อการทำนาจะมีน้อยมาก คิดเป็นร้อยละ 6.4 เท่านั้น สัดส่วนการใช้ที่ดินของครุว์เรือนเกษตรในภาคใต้เพื่อการผลิตไม้ยืนต้นและสวนผลไม้มีถึงร้อยละ 77.35 ซึ่งสูงกว่าสัดส่วนในภูมิภาคอื่นๆ รองลงมา ได้แก่ ภาคกลาง (ร้อยละ 16.99) ภาคเหนือ (ร้อยละ 9.54) และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ร้อยละ 6.71) ตามลำดับ²⁸⁴⁰

²⁸³⁷ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ** หน้า 78.

²⁸³⁸ เดือนสิงหาคม 2555 มีผู้อยู่นอกกำลังแรงงาน 14.78 ล้านคน ได้แก่ แม่บ้าน นักเรียน คนชรา ส่วนคนในวัยแรงงานที่ตกงานนั้น การสำรวจใน พ.ศ.2553 และ พ.ศ.2555 ปรากฏว่ากลุ่มคนที่ตกงานมากที่สุดคือผู้จบระดับอุดมศึกษา โดยเฉพาะสายสังคมศาสตร์-มนุษยศาสตร์ ตกงานปีละกว่า 90,000 คน

²⁸³⁹ ชัยพงษ์ สำเนียง “แนวโน้มสังคมไทย แรงงานใน/นอกระบบ” **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/reader-opinion/20121211/481343/> (11 ธันวาคม 2555)

²⁸⁴⁰ โปรตุ ดูสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, **ความไม่เท่าเทียมกันในภาคเกษตร พ.ศ.2549**. กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2549.

กล่าวได้ว่าในช่วงเวลา 15 ปีที่ผ่านมา ชนบทเปลี่ยนแปลงรวดเร็วยิ่งกว่ายุคใดๆ ในอดีตที่ผ่านมา ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนบทในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วมีหลายปัจจัยซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน อาจกล่าวโดยสังเขป ได้ดังนี้

1. **ความจำเป็นในการใช้เงินของชาวบ้านสูงขึ้นมาก** ทำให้ชาวบ้านต้องทำเกษตรเชิงพาณิชย์ อย่างเข้มข้น หรือต้องหารายได้ทั้งจากภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร นอกจากความจำเป็นในการลงทุนทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ที่ต้องจ้างแรงงาน และลงทุนซื้อเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฯลฯ แล้ว การขาดแคลนแรงงานและค่าจ้างแรงงานที่สูงขึ้น ยังทำให้ชาวบ้านต้องลงทุนใช้เครื่องจักรกล การสำรวจในปี พ.ศ.2546-2549 พบว่ามีการใช้รถไถเดินตามจำนวนถึง 4.66 ล้านคัน และการใช้เครื่องสูบน้ำมีจำนวน 4.90 เครื่อง ซึ่งอัตราการใช้รถไถเดินตามมีสัดส่วนถึง 1.26 คันต่อครัวเรือน และอัตราการใช้เครื่องสูบน้ำมีสัดส่วน 1.32 เครื่องต่อครัวเรือน²⁸⁴¹ จึงกล่าวได้ว่าทุกครัวเรือนที่ทำนามีรถไถและเครื่องสูบน้ำใช้

นอกจากการลงทุนทำการเกษตรเชิงพาณิชย์แล้ว ชาวบ้านยังมีรายจ่ายด้านการศึกษาของลูกหลาน ซึ่งในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ชาวบ้านนิยมส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนในเมือง และต้องส่งลูกหลายเรียนจนถึงระดับประกาศนียบัตรชั้นสูง (ปวส.) หรือปริญญาตรี ชาวบ้านในชนบทลงทุนด้านการศึกษาของบุตรหลานสูงขึ้นมากเนื่องจากการลงทุนที่ให้ผลตอบแทนคุ้มค่า ในรายงานผลการศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงการกระจายรายได้และทรัพย์สินของครัวเรือนเกษตร” ใน พ.ศ.2548 แสดงว่าระดับรายได้ของครัวเรือนเกษตรจะเพิ่มมากขึ้นเมื่อระดับการศึกษาสูงขึ้น เช่น ในปี พ.ศ.2547 หัวหน้าครัวเรือนที่มีการศึกษาระดับอุดมศึกษามีรายได้เฉลี่ยมากกว่าหัวหน้าครัวเรือนที่มีระดับศึกษาต่ำกว่าระดับประถมศึกษาถึง 4.54 เท่า²⁸⁴²

นอกจากนี้ ชาวชนบทยังมีความต้องการสินค้าใหม่ๆ ที่ต้องซื้อหาด้วยเงินสดหรือเงินผ่อน เช่น รถยนต์ รถจักรยานยนต์ โทรศัพท์ ตู้เย็น เครื่องซักผ้า โทรศัพทมือถือ ตลอดจนเครื่องอุปโภคบริโภคจากโรงงาน เช่น เครื่องสำอาง แชมพู ผงซักฟอก เสื้อผ้า ฯลฯ และชาวชนบทยังใช้เงินในการเดินทางเพิ่มขึ้นด้วย เช่น การเดินทางไปทำงาน การขนส่งผลผลิต การท่องเที่ยว ฯลฯ

2. **การย้ายถิ่นของคนหนุ่มสาวดำเนินไปอย่างเข้มข้นในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา** ทำให้ภาคเกษตรขาดแคลนแรงงานอย่างหนัก เกษตรกรจึงต้องหันมาใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีทดแทนแรงงาน

²⁸⁴¹ ข้อมูลสถิติการเกษตรของประเทศไทย อ้างใน สมพร อิศวิลานนท์, ขาวไทย: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตและช่องทางการกระจาย. กรุงเทพฯ: เลิศชัยการพิมพ์, 2553, หน้า 17.

²⁸⁴² สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, การเปลี่ยนแปลงการกระจายรายได้และทรัพย์สินของครัวเรือนการเกษตร, เอกสารวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร เลขที่ 1.15 กันยายน, 2548 อ้างใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการยุติธรรมในฐานะเลขานุการคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อความปรองดองแห่งชาติ, 2555, หน้า 113-114.

อย่างกว้างขวาง พร้อม ๆ กับการใช้แรงงานรับจ้าง การทำการเกษตรจึงมิได้เป็นกิจกรรมแบบครอบครัว และสังคมชนบทไทยก็ได้เป็นสังคมชานาอีกต่อไป

เมื่อพิจารณาจากลักษณะการทำการเกษตร อาจแบ่งคนในสังคมชนบทปัจจุบันออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มที่ทำเกษตรเชิงพาณิชย์ และกลุ่มดั้งเดิมหรือเกษตรพอเพียง โดยกลุ่มแรกจะมีอายุน้อยกว่า ใช้เทคนิคการผลิตสมัยใหม่ มีความเข้าใจและสามารถรับมือกับความผันผวนของตลาดได้ และขนาดของไร่นามีแนวโน้มที่จะใหญ่ขึ้นเนื่องจากเกษตรกรก้าวข้ามข้อจำกัดด้านแรงงานโดยเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรและลูกจ้างแทน ชาวชนบทที่ทำเกษตรเชิงพาณิชย์นี้จะมีรายได้สูงกว่าระดับเฉลี่ยของเกษตรกรในปัจจุบันมาก ส่วนกลุ่มที่สองนั้นจะเป็นคนสูงอายุที่ลูกหลานย้ายออกไปจากหมู่บ้านแล้ว ชาวชนบทกลุ่มนี้อาศัยเงินที่ลูกหลานซึ่งออกไปทำงานนอกภาคการเกษตรส่งกลับมาใช้ในการใช้จ่าย ส่วนตัวเองก็ทำการผลิตแบบพอเพียง กลุ่มที่สองนี้จะมีจำนวนลดน้อยลงเรื่อย ๆ ในขณะที่กลุ่มแรกจะมีความสำคัญมากขึ้น²⁸⁴³

การขยายตัวของยายถิ่นออกจากหมู่บ้าน ไม่เพียงแต่จะส่งผลต่อโครงสร้างอายุในชนบทซึ่งสัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุเพิ่มสูงขึ้นมากเมื่อเทียบกับแรงงานวัยหนุ่มสาวเท่านั้น แต่ยังเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนในครัวเรือนที่เหลืออยู่ในชนบทจำนวนไม่น้อยจำเป็นต้องละทิ้งการทำนาทำไร่อีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่มีที่ดินไม่ใหญ่พอหรือมีเงินทุนไม่มากพอที่จะซื้อเครื่องจักรทางการเกษตรและจ้างแรงงาน

ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปสู่เมืองก็คือ การที่รายได้จากนอกภาคเกษตรที่ส่งมาจุนเจือครัวเรือนในหมู่บ้านนับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด คือประมาณร้อยละ 60 ของรายได้รวมของครัวเรือน ในช่วงปี พ.ศ.2546 - 2552 โดยที่รายได้จากการรับจ้างในโรงงานและภาคบริการอื่นๆ เป็นสัดส่วนที่สำคัญของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมและรายได้รวมของครัวเรือน²⁸⁴⁴ ในภาคอีสานสัดส่วนของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมของครัวเรือนมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 80 ของรายได้รวมในช่วงปี พ.ศ.2549- 2553²⁸⁴⁵

3. การขยายตัวของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ และการกว้านซื้อที่ดินของบริษัทต่างๆ ทำให้ชาวบ้านในชนบทขายที่ดิน โดยชาวบ้านเปลี่ยนไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมากขึ้น หรือไม่ก็เปลี่ยนไปทำเกษตรกรรมพันธสัญญาโดยปลูกพืชที่บริษัทต้องการ ซึ่งการขายที่ดินไปจำนวนมากนี้ยังส่งผล

²⁸⁴³ อัมมาร์ สยามวาลา , “ชราภาพภาคเกษตร อดีตและอนาคตของชนบทไทย” บทความเสนอในที่ประชุมวิชาการประจำปี พ.ศ.2547 เรื่อง **เหลียวหลังแลหน้า: ยี่สิบปีเศรษฐกิจสังคมไทย** จัดโดยมูลนิธิชัยพัฒนา สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย วันที่ 27-28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2547 ณ โรงแรมเอมบาซซาเตอร์ ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี. อ้างใน อภิชาติ สถิตนิรามัย, “มองซ้ายมองขวา จำกัดการครอบครองที่ดิน 50 ไร่” **หนังสือพิมพ์มติชน**. (9 มีนาคม 2554.)

²⁸⁴⁴ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ฉบับต่าง ๆ อ้างใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”**, หน้า109.

²⁸⁴⁵ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ฉบับต่าง ๆ อ้างแล้ว หน้า 110

ให้ชาวบ้านบางส่วนที่ไม่ได้ขายที่ดินต้องประสบกับปัญหาต่างๆ ที่ทำให้ไม่อาจทำนาต่อไปได้ จำเป็นต้องขายที่ดินเช่นเดียวกันหรือต้องเปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นแทน เช่น ในภาคเหนือตอนบน การขยายที่ดินให้แก่ธุรกิจบ้านจัดสรรทำให้เกิดปัญหาระบบเหมืองฝายเสียหาย จนมีน้ำไม่เพียงพอสำหรับการทำนา ชาวบ้านต้องเปลี่ยนไปทำสวนลำไยซึ่งต้องการน้ำน้อยกว่า ในระหว่างปี พ.ศ.2535-2544 พบว่ามีการเปลี่ยนจากการทำไร่ทำนามาเป็นสวนลำไยสูงขึ้นถึง 3 เท่า และการสำรวจหมู่บ้านจำนวน 34 หมู่บ้านในปี พ.ศ.2545 พบว่าชาวบ้านปลูกลำไยมากถึง 8,553 ไร่²⁸⁴⁶

แต่เดิมระบบเหมืองฝายในภาคเหนือตอนบน เป็นระบบการจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพมาก โดยมีกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่ชาวบ้านทุกคนต้องปฏิบัติตาม เช่น กฎของการวาง “ขอนแก่น” เป็นการรักษาหัวใจของระบบเหมืองฝายที่เป็นหลักประกันความยุติธรรม ซึ่งไม่เคยยืดหยุ่นแม้ว่ากฎข้ออื่นๆ จะปรับเปลี่ยนไปแล้ว โดยจะต้องดูแลให้ได้น้ำเสมอกัน ไม่มีการเอาเปรียบ และต้องหารือกันห้ามทำอะไรโดยพลการ กฎของการ “หลังน้ำ” หมายถึง การเปิดโอกาสให้ชาวนาที่อยู่ปลายน้ำหรือในพื้นที่สูง “ขอหลังน้ำ” จากระบบเหมืองฝายได้ โดยการปิดทางน้ำไหลเข้าพื้นที่นาปกติเพื่อบังคับให้น้ำไหลเข้าสู่พื้นที่ปลายน้ำหรือพื้นที่สูงก่อน นอกจากนี้ยังมีการแก้ไขข้อพิพาทในหมู่บ้านโดย “แก้ฝาย” มีอำนาจในการจัดการข้อพิพาทตามประเพณี²⁸⁴⁷

ระบบเหมืองฝายประสบปัญหา เนื่องจากมีชลประทานของรัฐที่ชาวบ้านไม่มีส่วนร่วมในการจัดการ ทำให้ขาดประสิทธิภาพในการจัดการน้ำ ขณะเดียวกันก็มีสิ่งปลูกสร้างที่ขวางกั้นระบบเหมืองฝายของชาวบ้าน เช่น หมู่บ้านจัดสรร นอกจากนี้ยังมีปัญหาอื่นๆ เช่น ตะกอนที่ทับถมหน้าฝายคอนกรีต ปัญหาเรื่องขาดผู้นำในระบบเหมืองฝาย ฯลฯ ตัวอย่างคือเหมืองฝายในเขตอำเภอสารภี อำเภอสันทราย อำเภอจอมทอง และอำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งที่ดินได้ถูกกว้านซื้อไปอย่างมากนั้น ทำให้ระบบเหมืองฝาย

²⁸⁴⁶ พรพิไล เลิศวิชา, ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัติเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 236-246.

²⁸⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97-99. เมื่ออย่างเข้าฤดูแล้ง “ลุ่มน้ำ” จะทำหน้าที่ประสานงานการประชุมกลุ่มผู้นำของเหมืองฝาย สมาชิกจะร่วมตกลงกันแบ่งน้ำโดยใช้ขอนแก่น เรียกว่า “แต” ที่กันลำเหมืองซอยแต่ละจุด นำมาบากเป็นช่องตามขนาด “ต้าง” หรือท่อส่งน้ำเข้านาที่เป็นเกณฑ์ตั้งไว้ ผลการเจรจาตกลงดังกล่าวจะถือเป็นข้อยุติที่ทุกคนจะต้องทำตาม แกนหลักสำคัญของการจัดสรรน้ำคือ รูปแบบ “กรรมสิทธิ์ส่วนรวม” หรือภาษาชาวบ้านเรียกว่าของ “หน้าหมู่” หมายความว่าลำเหมืองตลอดสายเป็นของทุกคนซึ่งมีสิทธิใช้ร่วมกัน สิทธิหน้าหมู่สัมพันธ์กับสิทธิการใช้ โดยถือว่าชุมชนได้ช่วยสร้างฝายก็มีสิทธิท่อน้ำเข้านา แต่หากไม่ได้ช่วยซ่อมแซมเหมืองฝายก็ไม่มีสิทธิใช้น้ำ นอกจากนี้ยังมีจารีตประเพณีที่เป็นเงื่อนไขการใช้น้ำอีกมาก เช่นกรณีการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้งซึ่งทำให้ฝายลูกล่างมีโอกาสได้รับน้ำน้อยกว่าฝายลูกบนที่อยู่ต้นน้ำ แก่ฝายหรือหัวหน้าฝายของแต่ละฝายจะช่วยเหลือกันโดยการปิดกั้นประตูน้ำของฝายลูกบน เพื่อปล่อยให้ฝายลูกล่างได้รับน้ำก่อนหรือฤดูน้ำหลาก ฝายบางแห่งถูกน้ำซัดจนพังเสียหาย แรงงานจากฝายอื่น ๆ ก็จะมาช่วยซ่อมแซม เพราะฝายแต่ละแห่งไม่ได้เป็นเอกเทศ ถ้าหากฝายใดฝายหนึ่งพังทลายลงจะส่งผลกระทบต่อฝายลูกถัดไปชาวบ้านจากต่างชุมชนจึงจำเป็นต้องช่วยเหลือกัน โปรดดู “เอกสารสำเนารายงานความก้าวหน้าโครงการคืนความสัมพันธ์ชุมชนล้านนากับทรัพยากรน้ำ กรณีฝายพญาคำ อ.สารภี จ.เชียงใหม่”, (เผยแพร่ครั้งแรกโดยสำนักข่าวประชาธรรมเมื่อ ตุลาคม 2548)[ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.blogger.com/feeds/4557456757668794387/posts/default> (5 มกราคม 2556) .

ขาดตอน และชาวบ้านบางส่วนเปลี่ยนไปใช้น้ำชลประทาน หรือเปลี่ยนไปปลูกพืชที่ไม่ต้องใช้น้ำมากอย่าง ลำไย พวกเขาจึงไม่เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งในการดูแลและซ่อมแซมระบบเหมืองฝาย ชาวบ้านบางส่วนเดือดร้อนจากเหมืองฝาย เนื่องจากน้ำขึ้นเมืองไหลเข้าท่วมนาเพราะไม่มีการขุดลอกลำเหมืองให้น้ำระบายออก ชาวบ้านบางส่วนที่ทำสวนลำไยลักลอบใช้น้ำเหมืองฝายโดยไม่ได้ช่วยเหลืซ่อมแซมระบบเหมืองฝาย เป็นต้น²⁸⁴⁸

นอกจากปัญหาเรื่องระบบเหมืองฝายแล้ว การขายที่ดินยังมีผลกระทบอื่นๆ อีกมาก รายงานผลการวิจัยเกี่ยวกับลุ่มน้ำขาน จังหวัดเชียงใหม่ แสดงให้เห็นว่าไร่นาในลุ่มน้ำดังกล่าวนี้ ได้แก่ ที่ดินของบ้านป่าอ้อย ป่าจี้ หุ่นแป้ง นอนแท่น และกัวแลน้อย ถูกกว้านซื้อไปโดยกระจุกตัวอยู่ในมือนายทุน จำนวนรายละ 200-300 ไร่ จนถึง 2,000 ไร่ กรณีของบ้านป่าจี้ เคยเป็นที่ดินของกลุ่มเจ้าเชียงใหม่ คือ เจ้าแก้ววรรัฐ และเจ้าอินทวิชยนนท์ ซึ่งเข้ามาจับจองที่ดินจำนวน 300 ไร่ พบว่าชาวนากว่า 50 รายเคยเช่านาผืนนี้ ในอัตราไร่ละ 10 ถัง โดยจะมีผู้แทนมาเก็บข้าวไปทุกปี เมื่อเจ้าของที่ดินขายที่ดินแก่นายทุน ชาวนาจึงเดือดร้อน²⁸⁴⁹ และต้องออกจากไร่นาที่เคยทำกินมาเป็นเวลานานโดยเสียค่าเช่าต่ำมาก และต้องปรับตัวไปสู่อาชีพอื่นๆ

กรณีของบ้านหุ่นแป้ง บ้านนอนแท่น และบ้านกัวแลน้อย เจ้าของที่ดินใหม่ได้เข้ามาตั้งโรงงานอุตสาหกรรมอาหารกระป๋องและหมู่บ้านจัดสรร ที่ดินชาวนาอื่นๆ ถูกปิดล้อม ลำเหมืองหรือทางน้ำถูกรบกวนและทำลาย และโรงงานอุตสาหกรรมยังปล่อยน้ำเสียลงสู่ไร่นาของชุมชนอีกด้วย ชาวนาที่เดือดร้อนต่อสู้โดยการไปทำนาบนที่ดินซึ่งถูกยึดโดยธนาคาร บางหมู่บ้านชาวนาลุกขึ้นรวมตัวกันต่อสู้กับโรงงานซึ่งทำให้โรงงานยอมจ่ายค่าเสียหายบางส่วนให้แก่ชาวนา²⁸⁵⁰ แต่การเข้ามาของบริษัทขนาดใหญ่และธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ก็ทำให้ชนบทไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป

4. การขยายตัวของธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ในชนบทซึ่งต้องการแรงงานของชาวชนบท
โดยกลุ่มทุนขนาดใหญ่เข้ามาดำเนินการจัดซื้อที่ดินผืนใหญ่เพื่อทำสวนผลไม้ ฟาร์มกัญ สวนผัก ฯลฯ รวมทั้งการขยายตัวของเกษตรกรรมพันธสัญญา (contract farming) ที่กลุ่มทุนขนาดใหญ่เข้ามาการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรรายย่อยให้รวมกันเพื่อผลิตสัตว์ที่เป็นอาหาร หรือผลิตพืชผลต่างๆ เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม เช่น เลี้ยงไก่ เลี้ยงหมู เลี้ยงปลา ปลูกหน่อไม้ฝรั่ง ปลูกข้าวโพด ปลูกมะเขือเทศ ฯลฯ ลักษณะสำคัญของกิจกรรมการผลิตข้างต้น คือ กิจกรรมที่เน้นการบริหารและจัดการในการผลิตที่จะต้องมีการดูแลเป็นพิเศษ (highly care intensive management) รวมทั้งใช้ทักษะในการผลิตที่สูงขึ้น โดยมีชาวชนบทจำนวนมากเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง หรือเป็นเกษตรกรที่ทำสัญญากับบริษัท โดยบริษัทจะรับซื้อผลผลิตที่

²⁸⁴⁸ พรพิไล เลิศวิชา. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545, หน้า 94-95.

²⁸⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 249.

²⁸⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

ได้มาตรฐานตามราคาที่ตกลงกันไว้เท่านั้น โดยความเสี่ยงด้านต่างๆ เกษตรกรต้องเป็นผู้รับผิดชอบ ดังนั้น ในเขตที่มีการผลิตข้าวได้อุดมสมบูรณ์นั้น การเข้าร่วมกิจกรรมประเภทนี้จะมีน้อย แต่ในเขตที่ห่างไกล เช่น อำเภอรอบนอกของพิษณุโลก จะมีเกษตรกรเข้าร่วมโครงการผลิตพืชการเกษตรพันธสัญญาอย่างแพร่หลาย²⁸⁵¹

กรณีของบ้านป่าอ้อย จังหวัดเชียงใหม่ บริษัทเจ้าของที่ดินได้ซื้อที่ดินขนาดใหญ่ไว้เพื่อการผลิตข้าวมอลต์ ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำหรับการผลิตเบียร์ โดยบริษัทผู้ผลิตได้ทำความตกลงกับชาวนาในลักษณะเกษตรกรรมพันธสัญญา (contract farming) ซึ่งบริษัทจะเป็นฝ่ายลงทุนเรื่องเมล็ดพันธุ์และยาปราบศัตรูพืช ชาวนาเป็นแรงงานที่ต้องขายผลผลิตให้บริษัท โดยที่บริษัทหักต้นทุนที่จ่ายให้ชาวนาในเวลารับซื้อผลผลิต พบว่าโดยเฉลี่ยชาวนาถูกหักค่าต้นทุน 3,000-4,000 บาท ขณะที่ได้ผลตอบแทนประมาณไร่ละ 30,000-40,000 บาทต่อปี ชาวนามักเรียกตัวเองว่า "ทำนาบริษัท" หรือ "เช่านาบริษัท" การทำนาบริษัทดังกล่าวนี้มีได้แพร่หลายนักเนื่องจากการปลูกและการดูแลมีขั้นตอนยุ่งยากซับซ้อน ชาวนาต้องแบกรับความเสี่ยงต่างๆ เอง อีกทั้งยังขาดความมั่นคงด้านอาหารเพราะไม่ทำให้ชาวนามีข้าวกิน ในปีที่ผ่านมาเพียงพอผลผลิตจะตกต่ำและขาดทุน ขณะที่ราคาข้าวที่รับซื้อมีราคาต่ำ ไม่เกิดแรงจูงใจสำหรับชาวนา²⁸⁵² ชาวนาส่วนใหญ่ที่ขายที่ดินให้บริษัทจึงมิได้เป็นเกษตรกรอีกต่อไป แต่จะปรับตัวไปสู่อาชีพอื่นๆ

ระบบเกษตรพันธสัญญาถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลายในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ และเริ่มแพร่หลายอย่างมากในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (2530-2534) "อ้อย" เป็นพืชที่เข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาในระยะแรกๆ และประสบความสำเร็จในการเข้าสู่ระบบ มากกว่าพืชชนิดอื่น ในการดำเนินการแบบเกษตรอุตสาหกรรมในรูปของอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาล ตามมาด้วยอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋อง และอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ การดำเนินธุรกิจที่อาศัยระบบเกษตรพันธสัญญาดังกล่าวผู้ประกอบการไม่จำเป็นต้องเป็นเจ้าของที่ดินจำนวนมาก การดำเนินการจะเป็นการทำสัญญาระหว่างเกษตรกรกับเจ้าของโรงงานแปรรูปผลผลิต การทำเกษตรระบบพันธสัญญามีเพิ่มสูงขึ้นอย่างชัดเจน ตั้งแต่ปี 2533 เป็นต้นมา พืชใหม่ๆ หลายชนิดถูกนำมาใช้ภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา รวมถึงข้าวหอมมะลิ, ข้าวอินทรีย์, กุ้ง, ผักชนิดใหม่ๆ สำหรับอุตสาหกรรมผักแช่แข็งและผลไม้ต่างๆ ระบบเกษตรพันธสัญญากระจายตัวไปทั่วทุกภาคของประเทศตามการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมเกษตร ในระยะหลังพืชและสัตว์ที่อยู่ในระบบเกษตรพันธสัญญามากได้แก่ ข้าวคุณภาพดี ผลไม้ ไม้ดอก ปลาน้ำจืดและปลาประมงชายฝั่ง พืชอุตสาหกรรม เช่น พืชผัก ดอกทานตะวัน ข้าวโพด และไม้โตเร็วต่างๆ²⁸⁵³

²⁸⁵¹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546, หน้า 136-137.

²⁸⁵² พรพิไล เลิศวิชา, ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545, หน้า 248-249.

²⁸⁵³ สัมมาชีพออนไลน์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.sammachivonline.com/index.php/component/k2/item/109-> (6 มกราคม 2556).

บริษัทใหญ่ในเครือเจริญโภคภัณฑ์มีบทบาทมากที่สุดในการดึงชาวนบพเข้าสู่เกษตรกรรมพันธสัญญา โดยมีเกษตรกรทั่วประเทศเปลี่ยนมาทำการผลิตภายใต้สัญญากับบริษัท เช่น เลี้ยงปลาตะเพียน เลี้ยงกุ้ง เลี้ยงไก่ เลี้ยงหมู ปลูกข้าวโพด ฯลฯ กล่าวได้ว่าเกษตรกรรมพันธสัญญาทำให้ชนบทเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาล เพราะชาวนบพที่ทำเกษตรพันธสัญญากลายเป็นผู้ที่ผลิตสินค้าสู่ตลาดภายใต้อาณัติของบริษัทธุรกิจการเกษตร

5. การเติบโตของเมืองและการขยายตัวของตลาด ทำให้แบบแผนทางเศรษฐกิจของชาวนบพปรับตัวจากการผลิตเพื่อเลี้ยงดูครอบครัวมาเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์อย่างกว้างขวาง นับเป็นการปรับตัวเพื่อสนองต่อระบบตลาดที่กลายเป็นส่วนสำคัญในวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะการขยายตัวอย่างมากของการท่องเที่ยวตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2530 เป็นต้นมา ทำให้ชาวบ้านในหมู่บ้านทั่วประเทศพากันตอบสนองอย่างเต็มที่²⁸⁵⁴

นอกจากธุรกิจส่งออกแล้วที่ต้องการผลผลิตจากชนบท คนในเมืองที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วต้องการสินค้านานาชนิดจากชนบท เช่น ข้าว ผัก ผลไม้ พริกไทย กล้วยไม้ ชากาแฟ ไข่ เนื้อสัตว์ อาหารแปรรูปต่างๆ เช่น กุ้งแห้ง ปลาแห้ง กุ้งตาก วนมะพร้าว ผลไม้อบแห้ง น้ำพริก ฯลฯ สินค้าหัตถกรรม เช่น ผ้าทอมือ เครื่องจักสาน

บางหมู่บ้านทำการผลิตอาหารแปรรูป เช่น บ้านหนองกระเจอบ อ.กงไกรลาศ สุโขทัย ทำกล้วยตาก กล้วยอบเนยขาย กลุ่มแม่บ้านผู้ผลิตน้ำตาลสดแห่งบ้านเหล่าขวัญ ซึ่งแก้ปัญหาการแย่งตลาดแข่งขันกันเองด้วยการรวมกลุ่มกันผลิตและจำหน่าย จนกระทั่งก้าวหน้าไปถึงขั้นได้รับรองคุณภาพสินค้าจากองค์การอาหารและยา (อย.) การแปรรูปอาหารจากพืชพันธุ์ที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น เกิดขึ้นทั่วไปในทุกท้องถิ่นโดยกลุ่มแม่บ้านที่ต้องการหารายได้มาจุนเจือครอบครัว²⁸⁵⁵

มีหมู่บ้านหลายแห่งที่ได้ใช้ฐานทรัพยากรและความรู้ที่สะสมมาในท้องถิ่น ทำการผลิตสินค้า โดยตั้งเป็นโรงงานรวมทุนกันในลักษณะสหกรณ์ อาทิเช่น สหกรณ์บริการหัตถกรรมผลิตภัณฑ์ไม้บ้านขวาง ต.บ้านกล้วย อ.เมือง สุโขทัย การหล่อพระของ อ.พยุหศิริ จังหวัดนครสวรรค์ และอุตสาหกรรมการทอผ้าพื้นเมือง ต.หนองพยอม อ.ตะพานหิน จังหวัดพิจิตร เป็นต้น²⁸⁵⁶

การเติบโตของเมือง ยังทำให้เมืองต้องการแรงงานจากชนบทจำนวนมากมหาศาล เช่น แรงงานก่อสร้างในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ แรงงานสร้างและดูแลระบบขนส่งมวลชน และแรงงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการทั้งแรงงานในระบบและแรงงานนอกระบบ ชาวนบพส่วนหนึ่งออกจากบ้านมาทำงานเหล่านี้ในตอนเช้าและเดินทางกลับบ้านในตอนเย็น โดยครอบครัวยังคงอาศัยอยู่ในชนบท

²⁸⁵⁴ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, หน้า 107-108.

²⁸⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

²⁸⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113-120.

6. การเติบโตของธุรกิจรายย่อยในชนบท

นอกจากเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์แล้ว ในชนบทยังมีการขยายตัวอย่างรวดเร็วของ “กิจการร้านค้าและบริการรายย่อย” อาทิ ร้านขายของชำ ร้านซ่อมรถยนต์ รถจักรยานยนต์และรถจักรยาน ร้านซ่อมวิทยุและโทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านซ่อมเครื่องมือการเกษตร ร้านเชื่อมหรือกลึงโลหะ ฯลฯ กิจการเหล่านี้ได้ขยายตัวจาก 408,086 แห่ง ในปี พ.ศ.2544 และเพิ่มเป็น 441,456 แห่ง ในปี พ.ศ.2546 และเพิ่มเป็น 456,947 แห่ง ในปี พ.ศ.2548

ตารางแสดงร้านค้ารายย่อยในชนบท 2544-2548 (แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค²⁸⁵⁷)

²⁸⁵⁷ กชช.2ค คือ ข้อมูลระดับหมู่บ้านที่แสดงสภาพทั่วไปของหมู่บ้าน สภาพพื้นฐานทาง เศรษฐกิจ ระดับการศึกษา การมีส่วนร่วมและความเข้มแข็งของชุมชน สุขภาพและอนามัย สภาพแรงงาน และยาเสพติด ซึ่งดำเนินการจัดเก็บทุกหมู่บ้านในเขตชนบทเป็นประจำทุก 2 ปี อ้างใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 120-121.

ตารางแสดงร้านค้ารายย่อยในชนบท 2544-2548

	จำนวน หมู่บ้าน ทั้งหมด	ขายของ ชำ	ขายปัจจัย การผลิต	ซ่อม จักรยายน ยนต์	ซ่อม รถยนต์	ซ่อมวิทยุ/ โทรทัศน์	ซ่อมเครื่อง ไฟฟ้า	ร้านรับซ่อม/ ก่อสร้างอาคาร	ร้านอื่นๆ (เกี่ยวกับงานช่าง)	รวมร้านค้า รายย่อย
พ.ศ. 2544										
กลาง	14,651	70,386	3,987	13,456	2,720	2,269	3,315	1,468	2,175	98,308
อีสาน	29,253	113,614	3,627	24,342	3,395	2,191	3,940	1,184	1,797	154,090
เหนือ	14,289	63,023	4,131	12,801	2,425	1,698	3,491	1,033	1,437	90,039
ใต้	8,000	45,397	3,621	8,846	1,577	1,143	1,745	818	1,034	64,181
รวม	66,193	292,420	15,366	59,445	10,117	7,301	12,491	4,503	6,443	408,086
พ.ศ.2546										
กลาง	14,963	76,715	3,807	13,488	3,525	4,042	2,361	2,028	2,908	108,874
อีสาน	30,405	122,472	3,539	22,443	3,583	5,186	2,631	3,974	1,376	165,204
เหนือ	14,899	66,466	4,363	11,637	2,708	4,092	2,066	2,762	1,720	95,814
ใต้	8,234	51,908	2,535	9,145	1,966	2,184	1,382	764	1,683	71,567
รวม	68,501	317,561	14,244	56,713	11,782	15,504	8,440	9,528	7,687	441,459
พ.ศ.2548										
กลาง	14,899	79,103	4,024	13,579	3,492	4,064	2,503	2,244	3,161	112,170
อีสาน	30,862	126,204	4,040	22,977	3,892	5,181	2,900	4,215	1,793	171,202
เหนือ	15,133	67,831	4,969	12,081	2,771	4,074	2,208	3,027	1,786	98,747
ใต้	8,216	53,620	2,907	9,567	2,132	2,282	1,514	971	1,835	74,828
รวม	69,220	326,758	15,940	58,204	12,287	15,601	9,125	10,457	8,575	456,947

ข้อมูลจากตารางข้างต้นยังครอบคลุม **“ร้านค้าและบริการรายย่อย”** ไม่ครบถ้วน เพราะหมู่บ้านต่างๆ ยังมีร้านค้าและบริการรายย่อยอื่นๆ ที่ไม่ปรากฏในตาราง อาทิ ร้านตัดผม ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านทำกรอบรูป กิจกรรมรับจ้างขนส่งภายในหมู่บ้าน (รถยนต์และ จักรยานยนต์รับจ้าง) ร้านคาราโอเกะ อุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ใช้แรงงานในครัวเรือน พ่อค้าแม่ค้าหาบเร่ ปั่นน้ำมันขนาดเล็ก ร้านขายยา ร้านให้เช่าหนังสือ ฯลฯ กิจกรรมการผลิตเหล่านี้เป็นการปรับตัวที่สำคัญยิ่งของคนในชนบท เพราะเป็นกิจกรรมการผลิตที่เกิดจากความต้องการของครัวเรือนและหมู่บ้านเอง และส่วนใหญ่งานที่ลงทุนมักจะมีกำไรได้ของสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมหรือจากการขายที่ดิน โดยการดำเนินกิจกรรมเหล่านี้มักจะใช้แรงงานในครัวเรือนอย่างเข้มข้น แต่ใช้ความชำนาญในการผลิตไม่มากนัก ในบางกรณีก็ใช้ **“ภูมิปัญญาชาวบ้าน”** เป็นทุนทางวัฒนธรรม ส่วนเทคโนโลยีการผลิตมักเป็นเทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ

ชาวบ้านบางคนลงทุนซื้อรถเกี่ยวข้าวและเครื่องนวดข้าวเพื่อรับจ้าง รถเกี่ยวข้าวและเครื่องนวดข้าวเป็นเทคโนโลยีที่เพิ่งเข้ามาในภาคอีสานได้ไม่นานแต่ชาวบ้านนิยมกันมาก เพราะค่าเกี่ยวข้าวถูกกว่าจ้างคน คือ จ้างรถเกี่ยวไร่ละ 450 บาท แต่จ้างคนเกี่ยวข้าวจะคิดเป็นรายวันๆ ละ 120 บาท หากเกี่ยว 6 ไร่จะต้องจ้างคนงาน 10 คน รวม 2 วัน เป็นเงิน 2,400 บาท หรือตกไร่ละ 400 บาท และจะต้องเสียค่าข้าวปลาอาหารเลี้ยงคนที่มาทำงานอีกประมาณ 1000 บาท (ต่อ 2 วัน) และต้องจ้างคนนวดข้าว 650 บาท รวมข้าว 6 ไร่เป็นเงิน 4,050 บาท หรือไร่ละ 675 บาท ด้วยเหตุนี้อัตราการจ้างรถเกี่ยวข้าวจึงเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว²⁸⁵⁸

ชาวชนบทส่วนหนึ่งเปลี่ยนอาชีพเป็นพ่อค้า ได้แก่ พ่อค้าเร่ ซึ่งขยายตัวอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2540 พ่อค้าเร่มี 2 ประเภท **ประเภทแรก**ใช้รถปิกอัพหรือรถบรรทุกหกล้อ บรรทุกสินค้าซึ่งส่วนมากจะเป็นเสื้อผ้าสำเร็จรูปที่ไปซื้อมาจากตลาดโบ๊เบ๊ที่กรุงเทพฯ และของใช้ครัวเรือน เช่น เครื่องพลาสติก อาจตั้งเต็นท์ขายที่ลานวัดหรือลานในหมู่บ้าน บางหมู่บ้านมีเวลาที่แน่นอนว่าจะมาขายทุกวันๆ ที่เท่าไรในแต่ละเดือน แต่หลายหมู่บ้านก็ไม่แน่นอน **ประเภทที่สอง** เป็นพ่อค้าที่นำสินค้ามาเร่ขาย โดยรถจะเคลื่อนไปช้าๆ ให้ชาวบ้านมาเรียกซื้อ เช่น ขายโถ่งน้ำซึ่งมักจะเข้ามาขายในหมู่บ้านก่อนฤดูฝนเล็กน้อย บางรายก็เอาไม้กวาดหรือเสื่อออกมาขาย โดยมีลูกน้องติดตามมาด้วย 8-10 คนแบกเสื่อหรือไม้กวาดซอกแซกไปตามบ้านเรือน แต่พ่อค้าเร่ที่มีผลกระทบต่อร้านค้าที่ขายอาหารสำเร็จรูปและอาหารสด คือ พ่อค้าเร่ที่ใช้รถจักรยานยนต์ นำอาหารสำเร็จรูปมาขาย เช่น กบข้าว ขนม และเครื่องดื่ม โดยรถจักรยานยนต์คันหนึ่งๆ จะนำสินค้าประมาณ 10-20 ชนิด บรรทุกมาขายถึงหน้าประตูบ้าน²⁸⁵⁹

²⁸⁵⁸ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน** (2488-2544). รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 228-229.

²⁸⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.

การเจริญเติบโตของกิจการร้านค้ารายย่อยและบริการในชนบท ได้กลายเป็นแหล่งที่มาอันสำคัญของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมของครัวเรือนจำนวนมากในหมู่บ้าน และทำให้คนที่ทำธุรกิจขนาดเล็กดังกล่าวกลายเป็นชนชั้นกลางในชนบทด้วย

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการขยายตัวของธุรกิจรายย่อยในชนบทมีอย่างน้อย 3 ประการ ดังนี้

ประการแรก การปรับตัวของชาวชนบทเมื่อเผชิญปัญหาการขาดแคลนแรงงาน และขนาดการถือครองที่ดินที่ลดลง ในระยะสองสามทศวรรษที่ผ่านมา อัตราการเพิ่มของประชากรของไทยได้ลดลงจากระดับสูงกว่าร้อยละ 2.5 ในทศวรรษ 2500 เหลือเพียงประมาณร้อยละ 1-1.2 ในทศวรรษ 2530 โดยที่ภาวะเจริญพันธุ์ (fertility) ได้ลดลงอย่างรวดเร็ว ทำให้จำนวนแรงงานลดลง ขณะเดียวกันการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านของแรงงานคนหนุ่มสาว ได้ส่งผลให้เกิดการขาดแคลนคนในวัยแรงงาน เห็นได้จากขนาดของครัวเรือนที่เล็กลงมาก ขนาดของครัวเรือนที่ทำการเกษตร ในปี 2541/42 มีสมาชิก 4.75 คนต่อครัวเรือน ต่อมาในปี 2544/45 ลดเหลือ 4.43 คนต่อครัวเรือน และในปี พ.ศ.2549/50 ลดเหลือเพียง 3.95 คนต่อครัวเรือน²⁸⁶⁰

ความเปลี่ยนแปลงนี้มีผลโดยตรงต่อโครงสร้างอายุของประชากรและกำลังแรงงานในชนบท ประชากรวัยเด็กและวัยสูงอายุมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในการสำรวจของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์พบว่าอายุโดยเฉลี่ยของหัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรรมมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นตามลำดับ จาก 51.02 ปี ใน พ.ศ. 2537 เพิ่มขึ้นเป็น 53.89 ปี ใน พ.ศ. 2547 และหากพิจารณาถึงสัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนตามชั้นอายุต่าง ๆ จะพบว่า ช่วงอายุของหัวหน้าครัวเรือนที่มีอายุต่ำกว่า 30 ปี มีสัดส่วนน้อยที่สุด และเป็นไปในลักษณะลดลงเรื่อย ๆ เมื่อเวลาผ่านไป คือร้อยละ 5.7 5.07 4.1 2.3 ในปี 2537 2539 2545 และ 2547 ตามลำดับ ในขณะที่สัดส่วนที่มากที่สุด คือ หัวหน้าครัวเรือนที่มีช่วงอายุ 60 ปีขึ้นไป และเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อเวลาผ่านไป คือ ร้อยละ 25.7 28.0 27.8 และ 30.1 ในช่วงเวลาเดียวกัน²⁸⁶¹

ตัวเลขข้างต้นแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนของคนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ทำการเกษตรน้อยมาก ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพทางการเกษตรจึงลดลงอย่างรวดเร็ว ลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่เกิดขึ้น คือ เมื่อแรงงานคนหนุ่มสาวลดลงและอายุของหัวหน้าครัวเรือนที่สูงขึ้น ประกอบกับการลดลงของปริมาณที่ดินทำกินที่คนชนบทถือครอง จึงผลักดันให้สมาชิกในครัวเรือนปรับตัวเข้าสู่กิจการร้านค้าและบริการรายย่อย ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานมาก และคนทุกเพศทุกวัยตั้งแต่วัยรุ่นจนถึงผู้สูงอายุสามารถทำธุรกิจดังกล่าวนี้ได้

ประการที่สอง การปฏิวัติเขียวนับแต่ปลายทศวรรษ 2510 ได้มีผลต่อการเพิ่มขึ้นระดับรายได้ของครัวเรือนเกษตรกรรมและการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ทั้งในพื้นที่ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน ระดับรายได้ที่เพิ่มขึ้น (และการขยายตัวของการใช้เครื่องจักรกลและเครื่องมือทางการ

²⁸⁶⁰ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 122

²⁸⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

เกษตร) ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน โดยเฉพาะร้านขายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย เครื่องจักรกลการเกษตร ร้านจำหน่ายหรือซ่อมเครื่องยนต์ ร้านเชื่อม-กลึงโลหะ รวมทั้งร้านซ่อมเครื่องมือและอุปกรณ์การเกษตร เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านในชนบทจำนวนมากไม่น้อยได้ลงทุนในธุรกิจเหล่านี้

ประการที่สาม การเจริญเติบโตของกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งมาจากการที่คนในวัยแรงงานนำเอาประสบการณ์และความรู้จากภาคเศรษฐกิจเมืองมาใช้ในการประกอบการ ซึ่งเป็นความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกสมัยใหม่ ให้ความเชื่อมั่นในตัวเอง ตลอดจนให้ประสบการณ์ในการติดต่อสื่อสารกับคนในวงกว้างที่เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการทำธุรกิจในหมู่บ้าน แม้ว่าส่วนใหญ่ของผู้ที่เข้าไปเรียนหรือไปทำงานในเมืองจะไม่ได้เดินทางกลับมาตั้งหลักแหล่งในบ้านเกิด แต่ก็มีจำนวนหนึ่งที่เดินทางกลับมา โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดวิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2540

ในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมามากกว่าทศวรรษที่ผ่านมา แรงงานในหมู่บ้านได้รับการศึกษาสูงขึ้นมาก เนื่องจากการขยายโอกาสทางการศึกษาของไทยในภูมิภาคต่าง ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาในระดับอาชีวศึกษาและระดับอุดมศึกษา แรงงานของหมู่บ้านเหล่านี้ได้มีทักษะความชำนาญจากการเพิ่มการศึกษาและประสบการณ์จากโรงงานอุตสาหกรรมในเมือง ได้กลับเข้าสู่หมู่บ้านหรือเป็นการถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง เช่น ร้านซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านเชื่อม/กลึงโลหะ ร้านซ่อมเครื่องมือทางการเกษตร เป็นผู้ประกอบการในร้านคอฟฟี่ชอป ขายผลผลิตจากเกษตรอินทรีย์ ทำธุรกิจที่พักและรีสอร์ท รับเหมาก่อสร้าง ไม้ดอกไม้ประดับ ฯลฯ ซึ่งกิจการเหล่านี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเพราะวิถีชีวิตแบบใหม่ของชาวบ้านรวมทั้งการทำมาหากินแบบใหม่ของชาวบ้านในปัจจุบันทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาบริการเหล่านี้²⁸⁶²

ในทศวรรษที่ผ่านมา การขยายตัวของกิจการนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจเมือง โดยเฉพาะการขยายตัวของภาคอสังหาริมทรัพย์ทำให้เกิดความต้องการธุรกิจรับเหมาก่อสร้างและการจำหน่ายไม้ดอกไม้ประดับ ฯลฯ กิจการที่พักรบเพราะเศรษฐกิจและที่พักรบในหมู่บ้านก็ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพื่อรองรับการขยายตัวของการท่องเที่ยวในประเทศ ซึ่งทำให้กิจการร้านอาหาร กิจการขายของที่ระลึก กิจการรถโดยสารรับจ้าง กิจการนำเที่ยว ฯลฯ ขยายตัวตามไปด้วย ยิ่งรายได้ของภาคเมืองเพิ่มสูงขึ้นเท่าใดก็ยิ่งทำให้กิจการเหล่านี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเท่านั้น

การขยายตัวของกิจการร้านค้ารายย่อยในหมู่บ้านจึงสอดคล้องกับประสบการณ์และความรู้ของสมาชิกครัวเรือนในหมู่บ้านที่ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน เป็น “การบริหารจัดการ” ที่ไม่ต้องใช้แรงงานกายมากเหมือนกับอาชีพทางเกษตรกรรม แต่ใช้ทักษะและความชำนาญของคน รุ่นใหม่เป็นสำคัญ

ปัจจัยทั้ง 3 ประการทำให้ชนบทและชีวิตของชาวชนบทเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาล **รายได้ของครัวเรือนชาวชนบทจำแนกตามกิจกรรมการผลิตมีความหลากหลายมากขึ้น** โดยที่รายได้จากข้าวมีความสำคัญน้อยลง ในขณะที่รายได้จากแหล่งอื่นๆ มีความสำคัญมากขึ้นและก้าวล้ำนำรายได้จากการทำ

²⁸⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 124

นา รายได้เฉลี่ยจากข้าวอยู่ในระดับต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับรายได้อื่นๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2547 รายได้จากข้าวเท่ากับ 25,868 บาทต่อคน ส่วนรายได้อื่นๆ เช่น พืชไร่/พืชผัก ไม้ผล/ไม้ยืนต้น ปศุสัตว์ เพาะเลี้ยงประมง ล้วนอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับข้าว โดยเฉพาะไม้ผล/ไม้ยืนต้น เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำสูงกว่าถึงกว่า 2 เท่า

ตารางแสดงรายได้เฉลี่ยทั้งหมดจำแนกตามกิจการการผลิตในภาคเกษตร

หน่วย: บาท/คน

	2537	2539	2541	2543	2545	2547
ข้าว	11,857	16,351	20,047	17,583	21,815	25,868
พืชไร่/พืชผัก	14,097	22,413	22,176	25,047	27,836	30,577
ไม้ผล/ไม้ยืนต้น	22,738	31,980	32,848	33,928	37,626	53,107
ปศุสัตว์	25,111	34,535	51,724	33,057	35,180	34,244
เพาะเลี้ยงประมง	40,876	40,404	45,473	41,132	64,082	60,022
ทั่วประเทศ	15,796	22,192	24,473	23,622	28,541	33,969

แหล่งที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร²⁸⁶³

ชนชั้นกลางระดับล่างและความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบท

ความหลากหลายทางเศรษฐกิจการเกษตรและแหล่งที่มาของรายได้ รวมทั้งการขยายตัวของสินเชื่อในชนบทและการขยายตัวของเมืองและโอกาสทางการตลาดใหม่ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ล้วนมีผลต่อการเติบโตของชนชั้นกลางระดับล่างและผู้นำทางธุรกิจรุ่นใหม่ในชนบท

มีรายงานผลการวิจัยใน พ.ศ.2555 พบว่าครัวเรือนเกษตรกรรมมีมูลค่าทรัพย์สินรวมเฉลี่ยครัวเรือนละ 1,298,266 บาท โดยครัวเรือนในภาคกลางมีมูลค่าทรัพย์สินรวมเฉลี่ย 2,420,884 บาทต่อครัวเรือน รองลงมาได้แก่ครัวเรือนในภาคใต้เฉลี่ยครัวเรือนละ 1,976,477 บาท สำหรับภาคเหนือมีมูลค่าทรัพย์สินเฉลี่ยครัวเรือนละ 854,314 บาท และภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีมูลค่าทรัพย์สินเฉลี่ยครัวเรือนละ 927,291 บาท ทั้งนี้ องค์ประกอบส่วนใหญ่ของทรัพย์สินของครัวเรือนในทุกภูมิภาคเป็นมูลค่าทรัพย์สินคงที่ และรองลงมาได้แก่มูลค่าทรัพย์สินนอกการเกษตร ส่วนที่เป็นทรัพย์สินดำเนินงานและทรัพย์สินหมุนเวียน รวมกันประมาณ 1 ใน 10 ของทรัพย์สินรวม ลักษณะดังกล่าวเป็นเครื่องสะท้อนถึงการสะสมทุนในภาคเกษตรของไทยซึ่งมีองค์ประกอบของทรัพย์สินคงที่เป็นสำคัญ²⁸⁶⁴ และมูลค่าทรัพย์สินรวมของครัวเรือนเกษตรกรรมนี้สะท้อนให้เห็นว่าในปัจจุบันครัวเรือนเกษตรกรรมส่วนใหญ่มิได้มีฐานะยากจน

²⁸⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113

²⁸⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-119.

ตารางแสดงมูลค่าทรัพย์สินทั้งหมดปลายฤดูกาลผลิต (ณ 31 มีนาคม พ.ศ. 2550)
ของครัวเรือน ปีเพาะปลูก 2549/50 เป็นรายภาค (หน่วย: บาท)

รายการ	ระดับประเทศ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ใต้
1. จำนวนครัวเรือนเกษตร	5,778,338	1,326,019	2,688,561	877,310	886,448
(ครัวเรือน) คิดเป็นร้อยละ	(100.0)	(22.95)	(46.53)	(15.18)	(15.34)
2. ทรัพย์สินทั้งหมดปลายฤดูกาลผลิต(31มีนาคม 2550)	1,298,266	854,314	927,291	2,420,884	1,976,477
	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)
2.1.ทรัพย์สินหมุนเวียนในการเกษตร	70,775	68,644	63,029	79,234	89,093
	(5.54)	(8.03)	(6.80)	(3.27)	(4.51)
2.2.ทรัพย์สินดำเนินงานในการเกษตร	54,880	56,154	48,874	80,336	46,035
	(.23)	(6.57)	(5.27)	(3.32)	(2.33)
2.3.ทรัพย์สินคงที่ในการเกษตร	797,430	421,156	530,921	1,608,449	1,365,807
	(61.42)	(49.30)	(57.26)	(66.44)	(69.10)
2.4.ทรัพย์สินนอกการเกษตร	375,181	308,360	284,467	652,865	475,542
	(28.91)	(36.10)	(30.67)	(26.97)	(24.06)

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร²⁸⁶⁵

ความเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพและรายได้ของชาวชนบท ซึ่งมีผลโดยตรงต่อวิถีชีวิต ทำให้สังคมชนบทมีลักษณะใกล้เคียงกับสังคมเมือง ในปัจจุบันจึงเป็นการยากที่จะนิยามว่าอะไรเป็นพื้นที่ชนบท หมู่บ้านส่วนใหญ่จะมีลักษณะ **กึ่งเมือง-กึ่งชนบท** มากกว่า เพราะกิจกรรมในเศรษฐกิจชนบทนั้นเมืองค้ประกอบของกิจกรรมเศรษฐกิจของเมืองอยู่ในระดับสูง ทั้งในแง่ของรายได้ที่มาจากนอกภาคเกษตรกรรม การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพ เช่น เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมและเต็มไปด้วยกิจกรรมร้านค้ารายย่อย รวมทั้งการเจริญเติบโตของกลุ่ม “คน” ใหม่ ๆ ซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญในเศรษฐกิจชนบท โดยเฉพาะกลุ่มคนที่เรียกว่า **กลุ่มชนชั้นกลางระดับล่าง** (rural lower middle classes) ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้คือลูกหลานของเกษตรกรในชนบท ซึ่งเติบโตจากเกษตรกรเชิงพาณิชย์ การเติบโตจากเศรษฐกิจและการค้าในชนบท เช่น ร้านขายอาหาร ร้านซ่อมแซมวิทยุ พ่อค้าคนกลาง นายทุนในชนบท ร้านขายปัจจัยการผลิต

²⁸⁶⁵ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

การขยายตัวของชนชั้นกลางในชนบทเหล่านี้มีนัยสำคัญต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย เพราะคนกลุ่มนี้มีพฤติกรรมทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมใกล้เคียงกับชนชั้นกลางในเมือง เช่น แบบแผนการลงทุนและแบบแผนการบริโภค ความต้องการความมั่นคงและความก้าวหน้าในอาชีพ ความต้องการให้บุตรหลานมีการศึกษาที่สูงขึ้น นอกจากนี้ คนชนบทยังเข้าสู่วัฒนธรรมความบันเทิงแบบใหม่ เช่น เพลงลูกทุ่ง หมอลำซึ่งในภาคอีสานและชอสดริงในภาคเหนือที่ใช้เครื่องดนตรีแบบตะวันตก ตลอดจนภาพยนตร์และละครโทรทัศน์ เนื้อหานอกจากจะเป็นความสนุกสนานจากทำนองดนตรีและบทเพลงแล้ว ยังเป็นความสนุกสนานที่มาจากการเยาะเย้ยหรือการเสียดสีชนชั้นอื่นๆ ที่สะท้อนสำนึกทางชนชั้นของคนในชนบท

เนื่องจากวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของคนในชนบทที่เปลี่ยนไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ จึงทำให้ความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์กลายเป็นความสัมพันธ์หลักในชนบทตามไปด้วย นั่นคือ เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมที่ค้ำึงถึงเรื่อง “กำไร-ขาดทุน” มากขึ้น การตัดสินใจเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ จะเกิดขึ้นเมื่อรู้สึกว่ามีกำไรในแง่ใดแง่หนึ่ง เช่น ได้เงินทอง ได้รับบริการต่างๆ ได้ความสนุกสนาน หรือได้เครือข่ายทางสังคมที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานในอนาคต มากกว่าจะเข้าร่วมด้วยความสำนึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มเครือญาติหรือเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนดังในอดีต จึงกล่าวได้ว่าในปัจจุบันวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบทเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและเพื่อนบ้านก็มีได้หมดความหมายอย่างสิ้นเชิง เพียงแต่มีความสำคัญน้อยลงและมีความหมายใหม่

ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมในชนบท ชาวบ้านในบางพื้นที่พยายามรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดิมคือความเป็นเครือญาติและเพื่อนบ้านเอาไว้เท่าที่จะเป็นไปได้ เห็นได้จากการวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวชนบทในกลุ่มน้ำขานในจังหวัดเชียงใหม่ ในปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ความต้องการแรงงานในไร่ นาสูงขึ้นทำให้ชาวชนบทจำเป็นต้องใช้ระบบการจ้างเหมาในไร่ นาอย่างกว้างขวาง แต่การจ้างเหมาในไร่ นาไม่มีแนวโน้มจ้างกลุ่มรับเหมาต่างหมู่บ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงความสัมพันธ์แบบใช้เงินซื้อกันตรงๆ ที่จะทำให้ลายความสัมพันธ์แบบเพื่อนบ้านและความเป็นสังคมเครือญาติลงไป ขณะเดียวกันผู้รวมกลุ่มกันขายแรงงานแบบจ้างเหมาก็รักษาระบบการทำงานแบบทำเป็นหมู่ร่วมกันเอาไว้ โดยแต่ละคนยังคงเป็นชาวนาอิสระที่ดูแลไร่ นาของตนเองและรับจ้างในเวลาที่เหลือ แต่ยังคงมีความต้องการที่จะทำงานรวมหมู่ในกลุ่มคนที่รู้จักคุ้นเคยกันคล้ายกับการทำงานในระบบเอามื้อเอววัน²⁸⁶⁶

ญาติพี่น้องยังคงมีความสำคัญต่อชาวบ้าน รวมทั้งมีผลต่อการตัดสินใจเลือกตั้ง อย่างไรก็ตาม **ญาติพี่น้องมีความหมายใหม่อย่างเห็นได้ชัด** เพราะมิได้หมายถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่มีเอกภาพที่เป็นรากฐานของความร่วมมือกันในมิติต่างๆ ของชีวิต เช่น การทำเกษตร การหาของป่า การค้าทางไกล การต่อสู้กับโจรผู้ร้าย การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การสืบทอดความรู้ความชำนาญเฉพาะด้าน การหาความบันเทิง

²⁸⁶⁶ พรพิไล เลิศวิชา. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545, หน้า 187-190.

ฯ ความหมายใหม่ของญาติพี่น้องเน้นไปที่สถานภาพทางสังคม กล่าวคือญาติพี่น้องที่มีชื่อเสียงจะทำให้สมาชิกในครอบครัวซึ่งรวมญาติพี่น้องทั้งหมดมีหน้ามีตา ถือว่าเป็นศักดิ์ศรีของทุกคน²⁸⁶⁷

นอกจากเครือญาติแล้ว **สายสัมพันธ์ในท้องถิ่นที่สนิทชิดเชื้อกันคือเครือญาติคือ “พรรคพวก”** ซึ่งหมายถึงการเป็นพวกเดียวกัน **“พรรคพวก”** ในชนบทปัจจุบันมีขอบข่ายที่กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม นอกจากเพื่อนบ้านแล้วยังอาจเป็นเพื่อนที่เติบโตมาพร้อมกัน เพื่อนที่โรงเรียน เพื่อนร่วมงานหรือลูกน้อง ฯลฯ ในการเลือกตั้งระดับท้องถิ่น บ่อยครั้งที่ชาวบ้านจะเลือกผู้สมัครที่เป็นพรรคพวกของตน ซึ่งสำคัญรองจากญาติพี่น้อง โดยที่ความสามารถของพรรคพวกที่ลงสมัครรับเลือกตั้งอาจมีน้อยหรือไม่เหมาะสมก็ได้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมักไม่ได้คิดว่าความสามารถหรือความเหมาะสมมีความสำคัญหรือต้องมาก่อนในการพิจารณา หากเป็นพรรคพวกของตนก็ยอมรับได้²⁸⁶⁸

ความเป็นเครือญาติ หรือเพื่อนบ้าน หรือพรรคพวก ที่ยังเหลืออยู่ มีส่วนช่วยในการจัดตั้งกลุ่มชาวบ้าน เนื่องจากชาวชนบทที่ยังคงอาศัยอยู่ในหมู่บ้านก็ยังคงมีความจำเป็นทางเศรษฐกิจที่ทำให้ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรวมกลุ่มเพื่อพึ่งพาซึ่งกันและกันด้านเงินทุน การผลิตและการจำหน่ายสินค้าบางชนิดร่วมกัน หรือการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับข้าราชการและนักการเมือง การจัดตั้งองค์กรในรูปแบบต่างๆ ของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นจัดตั้งกันเองหรือเกิดขึ้นจากการสนับสนุนของทางราชการ มักจะเกิดขึ้นได้ง่ายเพราะยังมีสายใยความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและเพื่อนบ้านเหลืออยู่ในชุมชนอยู่ไม่น้อย ซึ่งการปรับตัวของชาวบ้านทำให้เกิดกลุ่มต่างๆ มากมาย กระจายไปทั่วของภูมิภาค เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มฅาปนกิจ กลุ่มอนุรักษ์สายน้ำน่าน สหกรณ์ชาวนา เครือข่ายอนุรักษ์ป่า เครือข่ายพระสงฆ์นักพัฒนา โรงเรียนผู้นำเกษตร กลุ่มสตรีหรือกลุ่มแม่บ้าน ฯลฯ

กลุ่มต่างๆ เหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงแรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนที่ยังคงมีพลังพอสมควร แม้ว่าบางกลุ่มจะประสบปัญหา แต่การเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายก็ช่วยให้ดำเนินงานต่อไปได้ ชาวบ้านได้ใช้พลังและความเชื่อท้องถิ่นมาผลิตใหม่และปรับใช้กับชุมชน เช่น การทอดผ้าป่า การบวชต้นไม้ การจัดกลุ่มออมทรัพย์ของภิกษุนักพัฒนา และการที่แม่บ้านกลายเป็นกลุ่มที่แสวงหารายได้เลี้ยงดูครอบครัวก็ทำให้มีการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านขึ้นมามากมาย²⁸⁶⁹

ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติที่ยังเหลืออยู่ ทำให้แรงงานที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรมีส่วนช่วยเศรษฐกิจของหมู่บ้านโดยการส่งเงินกลับมาให้ครอบครัว ในกรณีที่สามารถสะสมทุนจนกลายมาเป็นผู้ประกอบการก็มักจะชักนำงานมาสู่ญาติพี่น้องของตน และเป็นตัวเชื่อมระหว่างเศรษฐกิจเมืองกับหมู่บ้าน แม้บางรายจะออกจากหมู่บ้านมาทำงานในเมือง แต่ก็มิได้ตัดขาดจากญาติพี่น้องในหมู่บ้าน²⁸⁷⁰ ส่วนหนึ่งของแรงงานนอกภาคเกษตรที่เป็นชนชั้นกลางคือลูกหลานของชาวบ้านใน

²⁸⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

²⁸⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁶⁹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, หน้า 121-124.

²⁸⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 126.

ภูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะในพื้นที่รอบๆ บริเวณที่มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ ที่ได้เรียนหนังสือในระดับมัธยมปลายหรือประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) ขึ้นไป และไม่ต้องไปหางานทำในกรุงเทพฯ หรือในจังหวัดที่ห่างไกลอีกต่อไป การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการในส่วนภูมิภาคจึงทำให้ลูกหลานของชาวนชนบทได้ทำงานใกล้บ้าน และมีโอกาสกลับไปเยี่ยมบ้านมากกว่าการอพยพเข้ากรุงเทพฯ แม้ว่าลูกหลานชาวนชนบทเหล่านี้จะไม่ได้กลับไปทำเกษตรในชนบทเหมือนพ่อแม่และปู่ย่าตายายก็ตาม

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบทจะมีบางส่วนที่สืบทอดมาจากอดีต แต่ **ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีสารสนเทศก็ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบท (หรือชนบทกึ่งเมือง) ในปัจจุบัน มีลักษณะคล้ายคลึงกับคนในสังคมเมืองมากขึ้น** ความผูกพันกับคนในกลุ่มเครือญาติและชุมชนลดลง เพราะชีวิตส่วนใหญ่ต้องทุ่มเทให้แก่การหารายได้เพื่อครอบครัวตนเอง ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับโลกภายนอกมากขึ้น ทั้งจากการขายผลผลิต ขายแรงงาน การเดินทางท่องเที่ยว การบริโภคสินค้าใหม่ๆ การรับข้อมูลข่าวสารและความบันเทิงที่มาจากกรุงเทพฯ และต่างประเทศ ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากการเข้ามาของโทรทัศน์ที่กระจายไปสู่ชนบททั่วประเทศอย่างกว้างขวางในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา แม้ว่าความสัมพันธ์ดั้งเดิมที่ให้ความสำคัญกับชุมชนจะยังคงมีความสำคัญในบางแง่ แต่ผู้นำตามประเพณีมีความสำคัญน้อยลงมาก เพราะชาวบ้านกลายเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่กว้างใหญ่ไพศาลกว่าสถานที่ที่พวกเขาตั้งรกรากอยู่ “เครือข่ายความสัมพันธ์มากมายที่พวกเขามีต่อโลกก็มีความสำคัญเสียยิ่งกว่าความสัมพันธ์ทั่วๆ ไปที่พวกเขามีต่อเพื่อนบ้าน”²⁸⁷¹

ในแง่ของจิตใจ ชาวนชนบทได้รับผลกระทบมาจากการอพยพโยกย้ายไปต่างถิ่นของบุตรหลาน อาจกล่าวได้ว่าชาวนชนบทสูญเสียความมั่นคงทางจิตใจไปไม่น้อย เพราะการที่ชาวนชนบทมีรายได้สำคัญมาจากการส่งเงินกลับบ้านของคนที่ไม่ทำงานต่างถิ่น เช่น บุตร สามี หรือภรรยาที่ออกไปทำงานในเมืองหรือในต่างประเทศ สะท้อนให้เห็นถึงการพลัดพรากจากครอบครัวและเครือญาติ ต้องดำเนินชีวิตตามลำพังหรือมีฉะนั้นก็กลายเป็นผู้ดูแลหลานที่ยังเล็ก ซึ่งเมื่อหลานเติบโตขึ้นก็ต้องพลัดพรากจากกันไปอีกเพราะหลานมักจะย้ายไปอยู่ในเมืองกับบิดามารดา ส่วนคนที่ไม่ทำงานต่างถิ่นหรือต่างประเทศก็ต้องดำรงชีวิตอย่างว่าเหวโศกเดียวท่ามกลางคนแปลกหน้าในดินแดนต่างวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวอีสานซึ่งเดินทางไปทำงานต่างถิ่นมากกว่าคนภาคอื่นๆ ดังจะเห็นได้ว่า **ครัวเรือนในภาคอีสานมีสัดส่วนของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมสูงถึงร้อยละ 80 ของรายได้รวมในช่วงปี พ.ศ.2549- 2553**²⁸⁷² และเห็น

²⁸⁷¹ R.E. Elson, *The End of the Peasantry in Southeast Asia* p.226. อ้างใน สมชัย ภัทรนันทน์ (เขียน), อัญชลี มณีโรจน์ (แปล), “การเมืองของสังคมหลังชาวนา: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน” *ฟ้าเดียวกัน*. 10,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2555), หน้า 136.

²⁸⁷² ธเนศ อาภรณ์สุวรรณและคณะ, *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”*, หน้า 110.

ได้จากจำนวนคนอีสานที่เดินทางกลับบ้านในช่วงงานประเพณีสงกรานต์ ซึ่งสะท้อนจำนวนคนอีสานที่ออกจากบ้านมาขายแรงงานหรือเป็นผู้ประกอบการขนาดเล็กในเมืองได้เป็นอย่างดี

ความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบท เห็นได้ชัดจากงานประเพณี เช่น งานประเพณี **“ปอยหลวง”** ในภาคเหนือ ซึ่งเป็นประเพณีของ **“ชนชาติไต”** ที่สืบทอดกันมาหลายร้อยปี งานนี้จัดขึ้นในช่วงเดือนเมษายนหรือพฤษภาคมหลังฤดูเก็บเกี่ยว โดยชาวบ้านร่วมกันจัดขบวนแห่ครัวทานมาประดิษฐานไว้ที่วัด ข้างครัวทานจะมีสรวงเงินตั้งอยู่ เพื่อรอการร่วมทำบุญของญาติมิตรเพื่อนบ้าน ชาวบ้านที่เป็นศรัทธาวัดจะเตรียมการให้มีหรรสพสมโภชที่วัด ทุกหลังคาเรือนจะเตรียมข้าวปลาอาหารและสุราไว้รอต้อนรับญาติมิตรที่จะเดินทางมาร่วมงานปอยหลวงตลอดระยะเวลา 3-5 วัน ชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆ จากหลายลุ่มน้ำจะมาร่วม **“กินใหญ่ ดานหลวง”** โดยเงินส่วนใหญ่ที่ได้จากการบริจาคจะใช้ทำบุญในงานปอยหลวง และส่วนที่เหลือจะเป็นรายจ่ายที่ใช้ไปในการเตรียมการต้อนรับญาติมิตร งานปอยหลวงนี้สำคัญยิ่งกว่างานสงกรานต์ซึ่งจะมีเพียงแต่คนในครอบครัวมาร่วมงาน แต่งานปอยหลวงนั้นญาติอยู่ไกลแค่ไหนก็จะเข้ามาร่วมหมด งานปอยหลวงมีความสำคัญถึงกับมีการตั้งหมวดพิเศษขึ้นมาหมวดหนึ่ง เรียกว่า **หมวดปอยหลวง** เนื่องจากถือว่าเป็นงานสำคัญที่สุดของชุมชนหมู่บ้าน ขบวนแห่ครัวทาน ขบวนแห่ครัวทานแต่ละขบวนจะมีผู้ถือป้ายบอกชื่อหมู่บ้านและหัววัดที่สังกัดพร้อมกับต้นเงินจากหมู่บ้านของตน นำเงินมาร่วม **“ฮอม”** กับวัดที่จัดงานปอย มีการ **“รับหัววัด”** ซึ่งเป็นการต้อนรับญาติพี่น้องจากต่างหมู่บ้าน วัดจะให้พระอาธุโสมาเป็น **“เจ้าปอน”** คอย **“ป้อนปอน”** ให้แก่ **“ศรัทธาหัววัด”** ทั้งหมด²⁸⁷³

ความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบททำให้งานปอยหลวงมีความหมายต่อชาวบ้านแตกต่างจากเดิม สะท้อนถึงการลดทอนความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและหัววัด ในขณะเดียวกัน ชาวบ้านก็มีความสัมพันธ์กันในฐานะที่เป็นปัจเจกชนเพิ่มขึ้น แม้จะมีผู้คนมาร่วมงานปอยหลวงมากขึ้น ซึ่งทำให้ต้องใช้เงินทองมากขึ้นในการต้อนรับ แต่เป็นการมาร่วมงานเพื่อหาความสนุกสนานหรือความบันเทิงจากการแสดงสมัยใหม่ และการเลือกซื้อของกินของใช้ต่างๆ โดยผู้คนที่เข้ามาร่วมงานมากขึ้นไม่ได้ช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ของหมวดหมู่หรือองค์กรจัดตั้งของชุมชนแต่อย่างใด สำหรับงานปอยประเภทอื่นๆ ได้แก่ ปอยบวช ปอยเปกซ์ หรืองาน **บวชลูกแก้ว** (บวชเณร) ซึ่งมีพ่อแม่เป็นเจ้าภาพและศูนย์กลาง และการบวชพระซึ่งมีพระสงฆ์และพ่อแม่เป็นศูนย์กลาง ในปัจจุบันก็ลดความสำคัญลงไปมาก เนื่องจากลูกหลานชาวบ้านไม่นิยมการบวชเรียนอีกต่อไป ส่งผลให้ความเป็นชุมชนในชนบทอ่อนแอลง²⁸⁷⁴ ชาวบ้านแต่ละคนมีสำนึกปัจเจกชนนิยมสูงขึ้นคล้ายกับชนชั้นกลางในเมือง

กล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบทส่วนใหญ่แล้วกลายเป็นความสัมพันธ์แบบใหม่ ดังปรากฏในงานวิจัยของโจนาธาน ริก (Jonathan Rigg) และคณะ เรื่อง **“Reconfiguring rural spaces and**

²⁸⁷³ พรพิไล เลิศวิชา. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัติเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545ม หน้า 133-136.

²⁸⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, 138

remaking rural lives in central Thailand"²⁸⁷⁵ กลุ่มผู้วิจัยได้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านในตำบลคานหามและตำบลโคกมะยม อำเภอบึงสามพัน จังหวัดพิจิตร ซึ่งแม้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่ในตำบลคานหามและโคกมะยมไม่ได้เป็นตัวแทนของชนบทไทยทั้งหมด แต่ก็สะท้อนทิศทางความเปลี่ยนแปลงที่ชนบทไทยกำลังเผชิญโดยทั่วไป ซึ่งอาจสรุปความเปลี่ยนแปลงอย่างคร่าวๆ ได้ ดังนี้

1. ในช่วงทศวรรษ 2500 ถึงทศวรรษ 2520 ชาวบ้านคือชาวนาทั้งในความเป็นจริงและในสำนึกต่างทำนาเพื่อกิน แม้ว่าต้องออกไปรับจ้างทำงานอื่นนอกหนึ่่นา แต่การทำนาคือแหล่งรายได้เกินครึ่งหนึ่งของครอบครัว แต่หลังจากที่นิคมอุตสาหกรรมต่างๆ ผู้คนก็ขายที่หรือหันไปประกอบอาชีพอื่นๆ และเลิกทำนาเป็นส่วนใหญ่

2. หมู่บ้านหรือตำบลก็เปลี่ยนไป กลายเป็นชุมชนกึ่งเมืองที่ขายบริการต่างๆ แก่คนงานโรงงานอุตสาหกรรม เช่น ทำผม เปิดร้านเช่าวิดีโอ ขายอาหาร และหอพักขนาดเล็กไปถึงตึกใหญ่ ฯลฯ

3. ถนนหนทางคมนาคมดีขึ้น เดินทางเข้าไปที่ตัวอำเภอบึงสามพัน หรือตัวจังหวัดพิจิตรหรือแม้แต่กรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้นมาก ขอบข่ายการหารายได้ของชาวบ้านจึงเปลี่ยนไป สามารถทำงานอื่นที่ไม่ใช่ทำนาได้ตลอดทั้งปี รวมทั้งไปทำงานโรงงานอุตสาหกรรมในนิคมฯ ด้วย

4. คนงานจากท้องถิ่นอื่นๆ ทั่วประเทศ โดยเฉพาะภาคอีสานอพยพเข้ามาอยู่ในตำบลจำนวนมาก ในบางหมู่บ้าน มีประชาชนชาวบ้านเดิมอยู่เพียง 300-400 คน แต่มีคนงานอพยพอยู่ตามหอพักถึง 2,000-4,000 คน ก่อให้เกิดความเครียดในสาธารณูปโภคต่างๆ ของหมู่บ้าน นับตั้งแต่ไฟฟ้า, น้ำประปา, ถนน, สุขศาลา ไปจนถึงโรงเรียน แม้คนเหล่านี้จะอยู่ร่วมกันในหมู่บ้าน แต่ไม่เคยพูดคุยกัน ไม่เคยมีความสัมพันธ์ต่อกัน ยกเว้นจำนวนน้อยรายที่ไปแต่งงานกับชายหนุ่มหรือหญิงสาวในหมู่บ้าน จึงเป็นคนแปลกหน้าทั้งต่อคนที่อพยพมาใหม่กันเองและต่อชาวบ้านในหมู่บ้าน เกิดความระแวงซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่ตนเองก็หลุดพ้นจากพันธนาการของเครือญาติในหมู่บ้านเดิมของตน ดังนั้น จึงเกิดพฤติกรรมทางเพศที่ผิดกรอบประเพณีเดิมมากมาย

5. ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านเองก็เฉื่อยชาลง เพราะต่างคนต่างออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน แม้แต่บ้านเรือนก็ติดเหล็กดัด มีรั้วรอบขอบชิด (เพราะชาวบ้านเชื่อว่าคนต่างถิ่นนำเอาอาชญากรรมต่างๆ เข้ามา) ลักษณะความสัมพันธ์ที่ปรากฏชัดขึ้นในปัจจุบันคือชาวบ้านต่างคนต่างอยู่

6. พ่อแม่ยอมลงทุนด้านการศึกษาแก่ลูกหลาน อย่างน้อยก็ต้องจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 เพื่อเข้าทำงานในโรงงาน เด็กๆ จึงไม่ได้อยู่ในหมู่บ้าน และอยากมีอนาคตเป็นพนักงานในโรงงาน²⁸⁷⁶

รายงานผลการวิจัยที่ศึกษากลุ่มคนรับใช้ในบ้าน แรงงานก่อสร้าง ยาม และคนเก็บส้วมในจังหวัดพิษณุโลก ก็แสดงว่าจังหวัดพิษณุโลกเป็นแหล่งดูดซับแรงงานจากชนบทและจังหวัดใกล้เคียงซึ่งส่วนใหญ่มี

²⁸⁷⁵ Jonathan Rigg , "Reconfiguring rural spaces and remaking rural lives in central Thailand" In *Journal of Southeast Asian Studies*, 39/3 (2008) อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ชนบทไทย" *มติชนสุดสัปดาห์*. ปีที่ 32 ฉบับที่ 1671 (สิงหาคม 2555), หน้า 30.

²⁸⁷⁶ เรื่องเดียวกัน.

ระดับการศึกษาค่อนข้างต่ำ การอพยพจากชนบทเข้ามาอยู่ในเมืองเช่นนี้ทำให้เกิดความเข้มข้นของการแข่งขันทั้งกับตนเองและผู้อื่น โดยมีความสัมพันธ์กับคนในชุมชนอย่างหลวมๆ ความสัมพันธ์กับครอบครัวและเพื่อนบ้านเปลี่ยนไปมาก คือมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันน้อยลงเพราะเวลาทำงานและสภาพการประกอบอาชีพตามแบบสังคมเมือง ในขณะที่เดียวกันกลับเพิ่มความสัมพันธ์กับบุคคลร่วมอาชีพและคนต่างชนชั้นมากขึ้นเพื่อการพึ่งพาซึ่งกันและกัน มีการเข้ารับการฝึกอบรมที่หน่วยงานของรัฐและนายจ้างจัดขึ้นเพื่อเพิ่มทักษะฝีมือในการประกอบอาชีพ นอกจากนี้ยังมีการรวมกลุ่มและการสร้างความสัมพันธ์กับผู้ดูแลกฎหมายบ้านเมืองเพื่อพึ่งพาเวลาทำผิดกฎหมายเล็กๆ น้อยๆ²⁸⁷⁷

รายงานผลการวิจัยดังกล่าวข้างต้นนี้ยังแสดงให้เห็นด้วยว่า ผู้ชายมักจะติดอยู่กับระบบเจ้านาย-ลูกน้องที่ตายตัว แม้ว่าจะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ สูงกว่าผู้หญิง ในขณะที่ผู้หญิงจะมีความสัมพันธ์กับคนอื่นอย่างยืดหยุ่นกว่า และจะพยายามเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ต่างๆ แม้ว่าผู้หญิงจะมีความสัมพันธ์กับคนอื่นน้อยกว่าผู้ชาย²⁸⁷⁸ ทั้งนี้จะเป็นเพราะผู้ชายออกมาทำงานนอกบ้านมานานแล้ว และวัฒนธรรมของผู้ชายที่ได้รับการสืบทอดเป็นวัฒนธรรมอุปถัมภ์ที่ผู้ชายยอมรับตลอดมา นอกจากนี้ผู้ชายยังมีความสัมพันธ์กับราชการมาก ซึ่งวัฒนธรรมราชการเป็นวัฒนธรรมที่ยอมรับการแบ่งชั้นทางสังคม ส่วนผู้หญิงคุ้นเคยกับการค้าเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขายที่ค่อนข้างเสมอภาคกัน นอกจากนี้ผู้หญิงยังได้รับการหล่อหลอมจากวัฒนธรรมและวิถีชีวิตประจำวันให้มีความรับผิดชอบต่อครอบครัวมากกว่าผู้ชาย ทำให้ผู้หญิงมีความกระตือรือร้นในการเรียนรู้และมีความพยายามที่จะต่อสู้เพื่อยุ่รอดสูงกว่าผู้ชาย

กล่าวได้ว่าในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่มีการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์และการขยายแรงงาน คนชนบททั่วไปทั้งหญิงและชายมีความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมมากขึ้น เพราะมีความจำเป็นที่จะต้องร่วมมือกับคนอื่น ๆ ในชุมชนน้อยลง การคำนึงถึงการรักษาสายสัมพันธ์ฉันเครือญาติหรือฉันเพื่อนบ้านที่สนิทสนมจึงลดลงไปด้วย ขณะเดียวกันการผันตนเองเข้ามาสู่การผลิตภาคไม่เป็นทางการที่เรียกร่องให้ต้องทำงานตลอดเวลา ก็ทำให้ความรู้สึกรู้สึกผูกพันกับชุมชนลดลง นอกจากนี้การแสวงหาความสุขหรือความบันเทิงก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก การร่วมงานประเพณีหรือกิจกรรมต่างๆ กับคนอื่น ๆ ในชุมชนที่เป็นความสุขหรือความสนุกสนานร่วมกันมีความหมายน้อยลง กลายมาเป็นการแสวงหาความสุขความบันเทิงตามรสนิยมของปัจเจกบุคคล เช่น การดูรายการต่างๆ ทางโทรทัศน์ การท่องเที่ยว การสนทนากับคนรู้จักนอกชุมชนเดิม เช่น เพื่อนในสถานศึกษา หรือในที่ทำงาน หรือคนแปลกหน้าในแดนไกลผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศ ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงในชนบทดังกล่าวข้างต้น ทำให้วัฒนธรรมหรือระบบความสัมพันธ์โดยรวมของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมนี้เห็นได้ชัดจากการรับข้อมูลข่าวสารของคนไทยที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ผลการศึกษาเรื่องการครอบงำสื่อจากรัฐ โดย เดือนเด่น นิคมบริรักษ์

²⁸⁷⁷ ไพโรจน์ อรรถัย จารุกัทรพาณิชย์, การปรับตัวของกลุ่มอาชีพผู้ใช้แรงงานในชุมชนเมือง วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาส่งเสริมการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.

²⁸⁷⁸ ไพโรจน์รายละเอียดยุ่ในเรื่องเดียวกัน.

และธิปไตย แสละวงศ์ แห่งสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลา 8 ปีตั้งแต่ พ.ศ.2546-2554 กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2546 สำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้ออกสำรวจประชาชน เรื่องการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของครัวเรือน ปรากฏว่าคนไทยในเวลานั้นถือว่าโทรทัศน์เป็นสื่ออันดับหนึ่งที่เข้าถึงประชาชนมากที่สุด อันดับสอง คือ คนใกล้ชิด ซึ่งมียอดสูงว่าการเข้าถึงสื่ออื่นๆ เช่น สื่อวิทยุ และหนังสือพิมพ์ ที่อยู่อันดับ 3 และ 5 ตามลำดับ ขณะที่ผู้นำท้องถิ่น เป็นแหล่งข่าวอันดับ 4 จะเห็นได้ว่า มีน้ำหนักไปที่การพูดคุยแบบ "ปากต่อปาก" ต่อมาในปี 2554 กรมควบคุมโรคได้ออกสำรวจในหัวข้อ "ประชาชนหาข้อมูลสุขภาพจากสื่อกันอย่างไรในรอบสัปดาห์" พบว่าสื่อโทรทัศน์ยังคงอันดับหนึ่ง คือ 4 ครั้งต่อสัปดาห์ แต่อันดับ 2 กลายเป็น "สื่ออินเทอร์เน็ต" ที่แซงหน้าสื่อสิ่งพิมพ์และวิทยุขึ้นมา ขณะที่คนในชุมชนและครอบครัวอันดับท้ายร่วมกับสื่อวิทยุ ข้อมูลจากทั้ง 2 หน่วยงาน สามารถอธิบายได้ว่า ในยุคต่อๆ ไป "สื่ออย่างอินเทอร์เน็ตเข้าถึงกันมากขึ้น แต่ผู้คนรับฟังกันน้อยลง" ทั้งจากคนใกล้ชิด หรือครอบครัวญาติพี่น้อง นั้นหมายถึง สังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากวิถีชุมชนที่มีความใกล้ชิดกันในครอบครัว ไปสู่วิถีชีวิตแบบเมืองที่พูดคุยกันน้อยลง แล้วหันไปอ่านกันมากขึ้น ทั้งจากข้อความในอินเทอร์เน็ต รวมไปถึงหนังสือพิมพ์ ซึ่งผลสำรวจของกรมควบคุมโรค พบว่า ประชาชนหาข้อมูลสุขภาพจากหนังสือพิมพ์เป็นอันดับ 3 ซึ่งมีอันดับสูงกว่าครอบครัว และคนใกล้ชิด เห็นได้ชัดว่าการพูดคุยแบบ "ปากต่อปาก" เปลี่ยนไปเป็นการพูดคุยกันแบบ "ตัวอักษรต่อตัวอักษร"²⁸⁷⁹ สะท้อนว่าแต่ละคนมีความสัมพันธ์โดยตรงกับคนในครอบครัว เครือญาติ และชุมชนหมู่บ้านน้อยลง แต่มีความสัมพันธ์กับคนภายนอกและโลกภายนอกกว้างขวางขึ้น

บทบาทของผู้รับเหมาก่อสร้างในความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบท

คนกลุ่มใหม่ที่มีบทบาทสำคัญในชนบทคือ **ผู้รับเหมาก่อสร้าง** ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชาวบ้านในฐานะนายจ้าง ผู้อุปถัมภ์ ผู้นำ และ/หรือหัวหน้าแผน ผู้รับเหมาก่อสร้างเหล่านี้เป็นคนกลุ่มใหม่ในชนบทที่ขยายตัวขึ้นมากตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาเมื่อธุรกิจสังหาริมทรัพย์ขยายตัว คนกลุ่มนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีคนที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์จำนวนมาก มีเส้นสายกับข้าราชการการเมืองและข้าราชการประจำในท้องถิ่น และรู้จักผู้คนกว้างขวาง ดังนั้น จึงเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในสังคมหมู่บ้านและการเมืองท้องถิ่น ผู้ที่ประกอบอาชีพนี้อาจเป็นชาวบ้านทั่วไป แต่จำนวนมากของคนกลุ่มนี้เป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน รายได้จำนวนมากของผู้รับเหมาก่อสร้างปรกติมาจากการรับเหมาโครงการต่างๆ ที่ได้รับอนุมัติจากหน่วยงานราชการ เช่น อาคารโรงเรียนหรือหน่วยงานราชการ โครงการที่เป็นสาธารณูปโภคหรือเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น เป็นต้น ผู้รับเหมาก่อสร้างจึงมักสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับข้าราชการ ในขณะเดียวกัน ผู้รับเหมาฯ จะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวบ้าน ทั้งในด้านการให้บริการด้านการก่อสร้าง โดยเฉพาะในด้านการจ้างงาน ซึ่งส่งผลให้ผู้รับเหมาก่อสร้างสามารถสร้างเครือข่ายทางสังคมและเศรษฐกิจในระดับ

²⁸⁷⁹ "ทีดีอาร์ไอแนะแก้รัฐครอบงำสื่อ" **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/analysis/20141204/621415/ทีดีอาร์ไอแนะแก้รัฐครอบงำสื่อ.html>. (4 ธันวาคม พ.ศ.2557).

ท้องถิ่น ด้วยความสัมพันธ์เหล่านี้ประกอบกับรายได้จำนวนมาก ทำให้ผู้รับเหมาก่อสร้างหลายคน โดยเฉพาะผู้ที่มิได้ตำแหน่งกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านซึ่งอาจเป็นหัวคะแนนด้วย มีบทบาทสูงในการเมืองท้องถิ่น จนบางคนหันไปเล่นการเมืองในเวลาต่อมา หรือมีบทบาทในกระบวนการเรียกร้องทางการเมืองของชาวบ้าน²⁸⁸⁰

บ่อยครั้งที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้รับเหมาก่อสร้างและคนงานของตนมิได้จำกัดอยู่เพียงการเป็น นายจ้าง-ลูกจ้างเท่านั้น หากยังขยายเป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวในฐานะของผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อีกด้วย เพราะผู้รับเหมาก่อสร้างอาจให้ความช่วยเหลือในด้านอื่นๆ แก่ลูกจ้างของตน เช่น ให้ยืมเงินแก่ลูกจ้างที่มีเหตุฉุกเฉิน หางานให้แก่ญาติพี่น้องของลูกจ้าง ช่วยเหลือในด้านการรักษาพยาบาล หรือไปร่วมในงานแต่งงานและงานศพของสมาชิกในครอบครัวของลูกจ้าง รวมถึงเรื่องอื่นๆ ที่ลูกจ้างขอร้องให้ช่วยเหลือ นอกจากนี้ผู้รับเหมาก่อสร้างยังอาจต้องให้ความร่วมมือหรือความช่วยเหลือในกิจการของชุมชน โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับศาสนาด้วย จึงมิใช่เรื่องแปลกที่ผู้รับเหมาก่อสร้างจะร่วมงานบุญหรืองานเทศกาลที่จัดขึ้นที่วัดในท้องถิ่น บริจาคเงินให้แก่วัด หรือในกรณีที่เป็นผู้ประกอบธุรกิจวัสดุก่อสร้างก็อาจบริจาควัสดุก่อสร้าง รวมไปถึงการสร้างสิ่งก่อสร้างให้แก่วัด กิจกรรมที่เป็นการ “ทำบุญ” เหล่านี้จึงมีความหมายทั้งด้านศาสนาและการสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะ “อุปถัมภ์” ระหว่างผู้รับเหมาก่อสร้างกับลูกจ้าง ครอบครัว และชุมชนของลูกจ้าง ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้รับเหมาก่อสร้างในการสร้างฐานเสียงทางการเมือง หากผู้รับเหมาก่อสร้างต้องการลงเล่นการเมือง เนื่องจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เช่นนี้มีความหมายครอบคลุมกว้างขวางไปทั้ง “ชุมชน” ของผู้เป็นลูกจ้าง²⁸⁸¹

ดังกล่าวนมาแล้วว่าโครงการก่อสร้างจำนวนมากที่ผู้รับเหมาก่อสร้างเป็นผู้ดำเนินการนั้น เป็นโครงการของหน่วยราชการ เช่น โครงการในด้านสาธารณูปโภค (ถนน สะพาน ฯลฯ) หรือโครงการที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร เช่น การชลประทาน เป็นต้น โครงการเหล่านี้นอกจากจะมีประโยชน์ต่อผู้คนในท้องถิ่นทั้งในด้านการดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ ความปลอดภัยและความมั่นคงในชีวิตแล้ว ยังเป็นการสร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้านอีกด้วย เพราะแรงงานส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น ทำให้คนเหล่านี้มีรายได้ที่เป็นรายได้นอกภาคการเกษตร และนำไปสู่การจับจ่ายใช้สอยในท้องถิ่น ซึ่งในด้านหนึ่งช่วยกระตุ้นเศรษฐกิจในท้องถิ่นให้เกิดการหมุนเวียนของเงินตรา อาจกล่าวได้ว่าผู้รับเหมาก่อสร้างมีบทบาทสำคัญในการสร้างงานให้แก่คนในท้องถิ่น²⁸⁸²

ทั้งความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และความสัมพันธ์เชิงเครือญาติมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกันสูงขึ้น ดังนั้น ชาวบ้านในชนบทจึงมิได้ผูกพันกับผู้อุปถัมภ์หรือญาติพี่น้องโดยปราศจากการต่อรอง ในบริบทเชิงโครงสร้างที่ความสัมพันธ์ระหว่างนักธุรกิจเองก็มีการแข่งขันกัน

²⁸⁸⁰ อภิชาติ สถิตสถิตินิรมัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่ สถาบันนโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2553. หน้า 47.

²⁸⁸¹ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁸² เรื่องเดียวกัน.

สูง และความสัมพันธ์ระหว่างนักธุรกิจกับชาวบ้านก็ไม่ได้เป็นการพึ่งพิงอย่างตายตัว ทำให้นักธุรกิจท้องถิ่น (ที่อาจจะเป็นนักการเมืองในท้องถิ่น) และชาวบ้าน ต่างก็สามารถต่อรองกันได้ความสัมพันธ์ซึ่งแลกเปลี่ยนระหว่างกัน จึงเป็นไปได้ยากที่นักธุรกิจการเมือง จะสร้างอิทธิพลเหนือชาวบ้านโดยไม่ได้ถูกตรวจสอบหรือต่อรองจากชาวบ้าน²⁸⁸³

ในการเลือกตั้ง ชาวบ้านจึงมักตัดสินใจโดยคำนึงถึงนโยบายของพรรคการเมืองที่ผู้สมัครสังกัดว่าตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนหรือไม่ แต่ขณะเดียวกันการตัดสินใจเลือกตั้งไม่ใช่เป็นการตัดสินใจโดยปัจเจกชนอย่างเป็นอิสระ เครือข่ายในชุมชนอันได้แก่ เครือญาติและพรรคพวก ก็มีส่วนกำหนดการตัดสินใจเลือกผู้สมัครคนใดคนหนึ่ง การต่อรองทางการเมืองจึงเกิดขึ้นระหว่างเครือข่ายทางสังคมที่มีพื้นฐานของวัฒนธรรมในชุมชนกับนักการเมือง ในแง่นี้ เงินจึงไม่ได้เป็นปัจจัยกำหนดที่สำคัญที่สุดในการเลือกตั้งท้องถิ่น เพราะในปัจจุบันชาวบ้านมักจัดลำดับความสำคัญให้นโยบายและพรรคการเมืองอยู่เหนืออำนาจการซื้อเสียง²⁸⁸⁴

ธีรยุทธ บุญมี วิเคราะห์ว่าสังคมไทยในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมแบบจารีตที่เน้นความเป็นกลุ่ม การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และความสัมพันธ์กับคนอื่นอย่างราบรื่น กลมกลืน เช่น การอุปถัมภ์ ความเอื้ออาทร ใจกว้าง ความกตัญญู มีเมตตา มาสู่ค่านิยมความเป็นสมัยใหม่ โดยเน้นที่เชิงวัตถุและความเป็นปัจเจกที่รับผิดชอบตัวเองมากขึ้น ลักษณะความสัมพันธ์แบบ “อุปถัมภ์” มีลักษณะที่ซับซ้อนมากขึ้น ข้อนี้เป็นผลโดยตรงจากการเน้นแนวทางของการพัฒนาประเทศ ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เปลี่ยนความสัมพันธ์แบบเฉพาะด้าน และมีความถาวรน้อยลง ซึ่งระบบอุปถัมภ์เดิม มีการดูแลในทุกๆด้าน แต่ ในสมัยใหม่มีเพียงทรัพยากรเท่านั้น นอกจากนี้การเน้นจิตใจและอารมณ์น้อยลง เพราะระบบอุปถัมภ์แบบใหม่เน้นความเฉพาะด้านมากขึ้น ไม่เน้นความสัมพันธ์แบบแน่นแฟ้น ซึ่งผู้อุปถัมภ์ในแบบใหม่มีย่อมมาจากนอกชุมชน ดังนั้นการแลกเปลี่ยนเชิงวัตถุหรือการใช้สอย จึงเป็นด้านหลักของระบบอุปถัมภ์ จึงเป็นในเรื่องของเงินทองและผลประโยชน์ที่ได้ หรือค่าตอบแทนเฉพาะหน้าที่มากกว่าการเน้นความสัมพันธ์แบบถาวร²⁸⁸⁵

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจชนบท ความสัมพันธ์ทางสังคม และพฤติกรรมทางการเมืองของชาวบ้านในชนบทดังกล่าวข้างต้น เกิดจากการสะสมทุนทางเศรษฐกิจ รวมทั้งโอกาสของตลาดที่ขยายตัว ที่ทำให้เกิด “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ในชนบทนั่นเอง ดังนั้น ส่วนใหญ่ของเกษตรกร-คนชนบทจึงมิใช่คนยากจน-ชั้นแค่น แต่เป็นผู้ที่มีวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ เป็นผู้ประกอบการรายย่อยเช่นเดียวกับ

²⁸⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

²⁸⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

²⁸⁸⁵ ธีรยุทธ บุญมี. ภาพรวมการเมือง สังคม วัฒนธรรมไทย 2000. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.

ภาคเศรษฐกิจอื่น แน่นหนาว่า คนเหล่านี้มีฐานะความเป็นอยู่โดยเปรียบเทียบดีกว่าคนอื่น สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจากตัวเลขความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้และทรัพย์สินระหว่างเมืองและชนบท²⁸⁸⁶

แรงงานนอกระบบในเขตเมืองและชนบท

การทำความเข้าใจชีวิตและสังคมตลอดจนปัญหาของกลุ่มคนที่เป็น “แรงงานนอกระบบ” มีความสำคัญเพราะเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมไทย การสำรวจในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2555 พบว่าผู้มีงานทำมีจำนวน 39.54 ล้านคน ประกอบด้วยผู้ทำงานในภาคเกษตร 16.46 ล้านคน นอกภาคเกษตร 23.08 ล้านคน ในจำนวน 39.54 นี้ 24.1 ล้านคนเป็นแรงงานนอกระบบหรือร้อยละ 62.3 และเป็นแรงงานในระบบเพียง 14.6 ล้านคน หรือร้อยละ 37.7²⁸⁸⁷ แรงงานนอกระบบส่วนหนึ่งเป็นผู้ประกอบการรายย่อยซึ่งต้องใช้ความรู้และประสบการณ์ในการปรับตัวและการแก้ไขปัญหาใหม่ๆ ทำให้โลกทัศน์และค่านิยมเปลี่ยนไปมาก

ความใหญ่โตของแรงงานนอกระบบทำให้ผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) มาจากแรงงานนอกระบบอย่างมหาศาล การวิจัยเกี่ยวกับแรงงานนอกระบบโดย กุศล สุนทรธาดา พบว่าแรงงานนอกระบบสามารถสร้างรายได้ให้แก่ประเทศไม่ต่ำกว่าปีละ 2 ล้านล้านบาท หรือประมาณร้อยละ 43 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ²⁸⁸⁸ อย่างไรก็ตามแรงงานนอกระบบเหล่านี้มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่าแรงงานในภาคทางการ (formal sector) ค่อนข้างมาก อันเป็นสาเหตุหนึ่งของความเหลื่อมล้ำสูงทางเศรษฐกิจในปัจจุบัน²⁸⁸⁹

การกระจายตัวของแรงงานนอกระบบและลักษณะการประกอบอาชีพของแรงงานนอกระบบมีดังนี้

“แรงงานนอกระบบ...กระจายอยู่ตามภาคต่างๆ... กรุงเทพมหานครมีแรงงานนอกระบบน้อยที่สุด คือ ประมาณ 2.8 ล้านคน (ร้อยละ 30 ของแรงงานทั้งหมด) แสดงว่ากรุงเทพมหานครมีแรงงานที่อยู่ในระบบเป็นส่วนใหญ่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีแรงงานนอกระบบมากที่สุด ถึง ร้อยละ 80 รองลงมา คือ ภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคกลาง (ร้อยละ 73, 57 และ 47 ตามลำดับ) แรงงานนอกระบบส่วนใหญ่ประกอบอาชีพส่วนตัวที่ไม่มีลูกจ้าง หรือถ้ามี ก็ไม่ได้รับการคุ้มครองจากการ

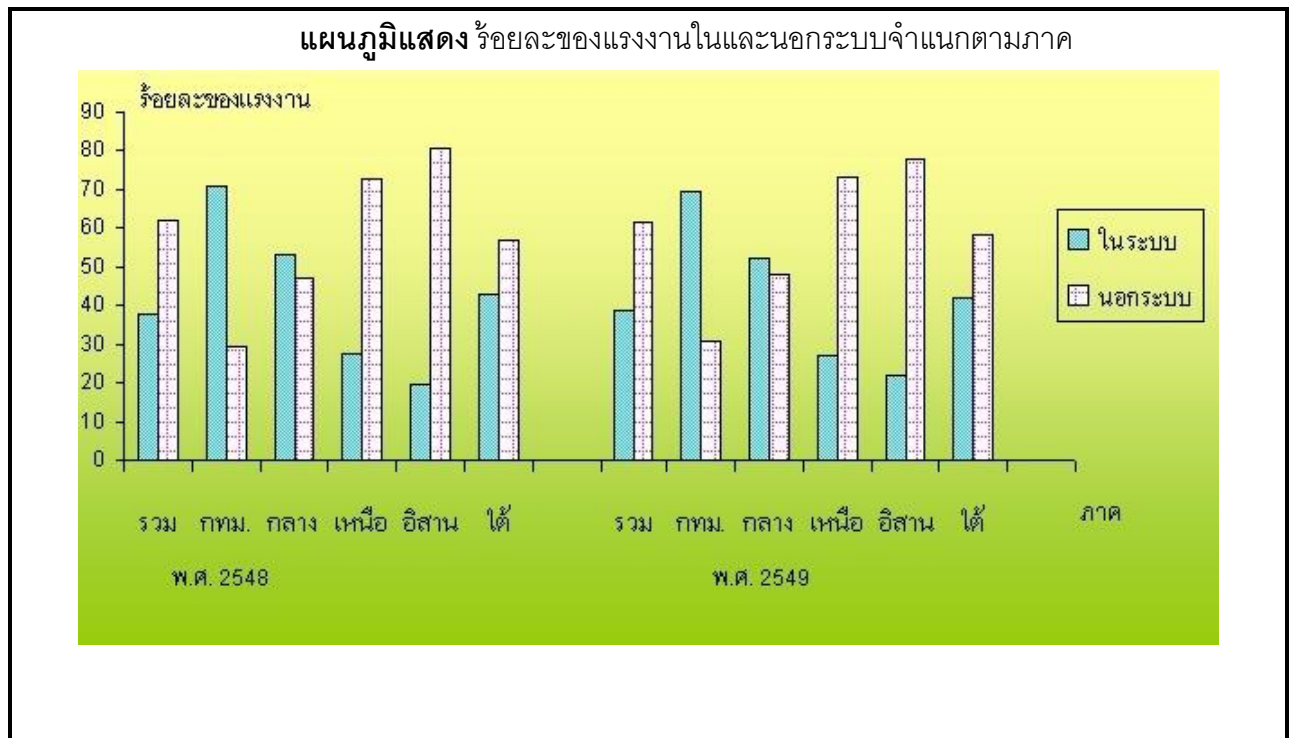
²⁸⁸⁶ อภิชาติ สถิตสถิตินิรามัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่, หน้า 5.

²⁸⁸⁷ ชัยพงษ์ สำเนียง “แนวโน้มสังคมไทย แรงงานใน/นอกระบบ” กรุงเทพธุรกิจออนไลน์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/reader-opinion/20121211/481343/> (11 ธันวาคม 2555) ; ส่วนคนที่ไม่ได้ทำงานนั้น การสำรวจในเดือนสิงหาคม 2555 พบว่ามีผู้อยู่นอกกำลังแรงงาน 14.78 ล้านคน ได้แก่ แม่บ้าน นักเรียน คนชรา ส่วนคนในวัยแรงงานที่ตกงานนั้น การสำรวจใน พ.ศ.2553 และ พ.ศ.2555 ปรากฏว่ากลุ่มคนที่ตกงานมากที่สุดคือผู้จบระดับอุดมศึกษา โดยเฉพาะสายสังคมศาสตร์-มนุษยศาสตร์ ตกงานปีละกว่า 90,000 คน

²⁸⁸⁸ ไพโรต กุศล สุนทรธาดา, “ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ใน กทม.” ใน ประชากรและสังคม 2550. วรชัย ทองไทย และสุริย์พร พันพิง. บรรณาธิการ นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม, 2550.

²⁸⁸⁹ อภิชาติ สถิตสถิตินิรามัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่, หน้า 6.

ประกันสังคม รองลงมาคือ ผู้ประกอบอาชีพอิสระ รับงานไปทำที่บ้านตามลำดับ ซึ่งทำงานอยู่ในภาค ขยายปลีก-ขายส่ง ร้านอาหาร-ภัตตาคาร และการขนส่ง แรงงานนอกระบบเป็นแรงงานชายสูงกว่า แรงงานหญิงเล็กน้อย”²⁸⁹⁰

สาเหตุที่ภาคแรงงานนอกระบบของไทยมีขนาดใหญ่เช่นนี้ เป็นผลสืบเนื่องจากลักษณะการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมไทยในรอบสิบกว่าปีที่ผ่านมา ภาคอุตสาหกรรมเน้นการส่งออกของไทยเติบโตอย่างรวดเร็วมาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2530 เนื่องจากมีความได้เปรียบด้านทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานราคาถูกในสายตาของบริษัทข้ามชาติที่ต้องการใช้ไทยเป็นฐานในการผลิตเพื่อตลาดโลก อย่างไรก็ตาม นับแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาความได้เปรียบนี้ก็เริ่มลดลงจากการแข่งขันของประเทศรอบข้าง เช่น ประเทศจีน ในขณะที่บริษัทภายในประเทศที่เป็นห่วงโซ่อุปทานของบริษัทส่งออกข้ามชาติกลับมิได้มีการลงทุนเพื่อยกระดับผลผลิตการผลิต (productivity) อย่างเพียงพอในช่วงที่มีอัตราการเติบโตสูง และเมื่อถูกซ้ำเติมด้วยวิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2540 บริษัทในประเทศเหล่านี้ก็อ่อนแอลงมาก ผลของเส้นทางการเติบโตทางอุตสาหกรรมเช่นนี้จึงทำให้ภาคการผลิตสมัยใหม่ไม่สามารถสร้างตำแหน่งงานในระบบจำนวนมากพอเพื่อรองรับแรงงานที่หลุดออกจากภาคเกษตรกรรม **แรงงานเหล่านี้จึงกลายเป็นแรงงาน**

²⁸⁹⁰ ไพโรจน์ คุศล สุนทรธาดา, "ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ใน กทม." ใน **ประชากรและสังคม 2550**.

นอกระบบที่มีขนาดใหญ่ เมื่อรวมกับแรงงานนอกระบบในภาคเกษตรแล้วจึงสูงถึงร้อยละ 73 ของกำลังแรงงานทั้งหมดในปี พ.ศ. 2550²⁸⁹¹

ขณะเดียวกัน ภาคเกษตรกรรมของไทยก็ตกอยู่ภายใต้นโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุลและโครงสร้างระบบกรรมสิทธิ์ที่มีความเหลื่อมล้ำในการถือครองที่ดินสูงตลอดมา เกษตรกรหรือชาวไร่ชาวนาจึงขายผลผลิตได้ในราคาต่ำในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติร้อยละ (ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 14) ทำให้ชาวไร่ชาวนาส่วนใหญ่ไม่สามารถสะสมทุนและไม่สามารถส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือในระดับอุดมศึกษาหรือระดับประกาศนียบัตรชั้นสูงได้ ดังนั้น ส่วนใหญ่ของลูกหลานชาวชนบทจึงต้องกลายมาเป็นแรงงานนอกระบบ

ปัญหาคุณภาพชีวิตของแรงงานนอกระบบ

การวิจัยเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตของแรงงานนอกระบบยังมีอยู่น้อยมาก จากการศึกษา เฉพาะกลุ่มผู้ขับขีมอเตอร์ไซด์รับจ้างและกลุ่มผู้ประกอบการค้าตลาดนัดในเขตกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นแรงงานนอกระบบในสาขาบริการและการค้าปลีก พบว่า ผู้ขับขีมอเตอร์ไซด์รับจ้างและผู้ค้าขายตลาดนัดกว่าครึ่งมีทะเบียนบ้านอยู่ในต่างจังหวัด โดยสภาพการทำงานของผู้ขับขีมอเตอร์ไซด์รับจ้างมีความเสี่ยงและมีชั่วโมงการทำงานสูงกว่าผู้ค้าขายตลาดนัด ในขณะที่ผู้ค้าขายตลาดนัดมีสภาพความเป็นอยู่และมีรายได้ต่อวันสูงกว่า มีความสามารถในการออมและมีเครดิตในการกู้ยืมโดยเฉพาะจากแหล่งเงินกู้นอกระบบ รวมทั้งมีความมั่นคงในอาชีพสูงกว่าผู้ขับขีมอเตอร์ไซด์รับจ้าง อย่างไรก็ตาม ผู้ประกอบอาชีพทั้งสองกลุ่ม ก็มีปัญหาด้านเงินลงทุน โดยเฉพาะผู้ค้าขายตลาดนัด ส่วนปัญหาสุขภาพ ผู้ขับขีจักรยานยนต์มีปัญหาโรคต่อกระดูกมากที่สุด ส่วนผู้ค้าขายตลาดนัด มีปัญหาโรคเรื้อรังมากที่สุด เช่น โรคความดันโลหิต และโรคเบาหวาน สำหรับสิทธิด้านการรักษาพยาบาล ประมาณ 1 ใน 3 ของแรงงานทั้งสองกลุ่มไม่ได้รับสิทธิด้านการรักษาพยาบาลจากโครงการ 30 บาทรักษาทุกโรคเนื่องจากเป็นผู้ย้ายถิ่น มีทะเบียนบ้านอยู่ต่างจังหวัด อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการประเมินคุณภาพชีวิตโดยรวมตามแบบวัดคุณภาพชีวิตที่สร้างขึ้น พบว่า แรงงานนอกระบบทั้งสองกลุ่มมีคุณภาพชีวิตอยู่ในระดับปานกลาง โดยคุณภาพชีวิตที่อยู่ในระดับค่อนข้างดี ได้แก่ ด้านครอบครัว ด้านชีวิตการทำงาน และสุขภาพทั้งทางกายและจิตใจ ส่วนคุณภาพชีวิตที่ค่อนข้างต่ำคือความมั่นคงทางเศรษฐกิจหรืออาชีพ สิ่งแวดล้อมในการทำงาน และความปลอดภัย²⁸⁹²

²⁸⁹¹ อภิชาติ สถิตสถิตินิรมัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่, หน้า 6. โปรดดูเรื่องการผลิตภาคไม่เป็นทางการและแรงงานนอกระบบเพิ่มเติมใน Hernando De Soto, *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*. New York: Harper & Row, 1989. นฤมล นิราทร, "หาบเร่แผงลอยอาหาร : ความสำเร็จและตัวปั้งชี้" วิทยานิพนธ์ดุสิตวิทยบัณฑิต สาขาวิชาสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548. และ กุศล สุนทรธาดา, "ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ใน กทม." ใน **ประชากรและสังคม** 2550.

²⁸⁹² โปรดดู กุศล สุนทรธาดา, "ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ในกทม." ใน **ประชากรและสังคม** 2550.

ปัญหาความมั่นคงในชีวิตของแรงงานนอกระบบในปัจจุบัน มีรายงานผลการวิจัยที่อาจสรุปได้ดังนี้

ประการแรก แรงงานนอกระบบไม่ได้รับการคุ้มครอง เนื่องจากขาดสถานะที่เป็นทางการ/กฎหมาย โดยเฉพาะในด้านความปลอดภัยและด้านสุขภาพ กล่าวคือ ลูกจ้างส่วนใหญ่ไม่ได้รับความช่วยเหลือจากนายจ้างเมื่อประสบอุบัติเหตุ และเป็นโรคจากการทำงาน ส่วนใหญ่ใช้สิทธิบัตรประกันสุขภาพ (โครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า) มีลูกจ้างน้อยมากที่ได้รับความช่วยเหลือค่ารักษาพยาบาลบางส่วนจากนายจ้าง

ประการที่ 2 แรงงานนอกระบบมีรายได้ไม่สม่ำเสมอ การจ้างงานไม่มั่นคง หรือขาดหลักประกันการมีงานทำ

ประการที่ 3 แรงงานนอกระบบไม่สามารถใช้สิทธิจากการประกันสังคม เนื่องจากกฎหมายแรงงานไม่คุ้มครอง แม้ว่าจะมีกฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานในงานเกษตรกรรม และการรับงานไปทำที่บ้าน พ.ศ. 2547 แต่ทั้งนายจ้างและลูกจ้างก็ไม่ทราบว่ามีกฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานดังกล่าว

ประการที่ 4 แรงงานนอกระบบไม่สามารถเข้าถึงบริการต่างๆ ตามที่กฎหมายกำหนด เช่น กองทุนหรือเงินกู้ที่มาจากภาครัฐ เนื่องจากไม่มีการจัดตั้งหรือการรวมตัวเป็นองค์กรนิติบุคคล

ประการที่ 5 แรงงานนอกระบบขาดอำนาจในการต่อรอง เนื่องจากไม่มีการรวมกลุ่มกันเป็นสหภาพแรงงาน

ประการที่ 6 แรงงานนอกระบบขาดการพัฒนาความรู้ความสามารถ เนื่องจากไม่มีองค์กรที่จะบริหารและจัดการในด้านการพัฒนาความรู้ความสามารถของแรงงานนอกระบบ²⁸⁹³

สำหรับ สถิติการของรัฐการคุ้มครองทางสังคมและหลักประกันนั้น สำนักงานสถิติแห่งชาติ รายงานใน พ.ศ. 2546 ว่าผู้ที่ไม่ได้รับความคุ้มครองทางสังคมที่รัฐร่วมจ่ายเงินสมทบ มีถึง 51.3 ล้านคน (ร้อยละ 80) โดยภาคอีสานมีสัดส่วนของผู้ไม่ได้รับความคุ้มครองทางสังคมมากที่สุด (ร้อยละ 88) รองลงไป คือ ภาคเหนือ ภาคใต้ ภาคกลาง และ กรุงเทพมหานครน้อยที่สุด (ร้อยละ 85 83 72 และ 61 ตามลำดับ) หรืออาจกล่าวได้ว่ากรุงเทพมหานคร มีประชากรที่ได้รับความคุ้มครองมากที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่นๆ คือประมาณ ร้อยละ 38²⁸⁹⁴

อย่างไรก็ตาม เอกสารของภาครัฐเรื่อง **“การติดตามและประเมินผลการพัฒนาประเทศของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ”** ในการประชุมประจำปี พ.ศ. 2546²⁸⁹⁵ ก็ได้แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจไว้หลายประการ ซึ่งสะท้อนชีวิต “คนจน” ทั้งในเมืองและชนบทที่แตกต่างจากเดิมอย่างมาก ดังนี้

²⁸⁹³ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁹⁴ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁹⁵ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547, หน้า 50-58 อ้างใน กุศล สุนทรธาดา, "ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ในทบทวน" ใน ประชากรและสังคม 2550.

ประการแรก การว่างงานลดลงอย่างรวดเร็วเมื่อเทียบกับในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจใน พ.ศ.2540 โดยเฉพาะในเขตชนบท ซึ่งน่าจะมีผลจากการที่รัฐบาลดำเนินมาตรการต่างๆ เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของประชาชนในระดับฐานราก เช่น กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง การพักชำระหนี้ให้แก่เกษตรกรรายย่อย และการสนับสนุนผู้ประกอบการ SMEs”

ประการที่ 2 ได้แก่การขยายความคุ้มครองแรงงานในระบบให้เข้าถึงสวัสดิการเพิ่มมากขึ้นกว่า 1 ล้านคน แรงงานที่ประกันตนในระบบประกันสังคมมีจำนวนถึง 6.9 ล้านคนในปี พ.ศ. 2545

ประการที่ 3 รายได้และการกระจายรายได้ พบว่า “คนยากจนลดลงกว่า 2 ล้านคน...ระดับรายได้ที่แท้จริงและมาตรฐานชีวิตของคนไทยเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะผู้มีรายได้ต่ำมีอัตราการเพิ่มของรายได้สูงกว่าผู้มีรายได้สูง...”²⁸⁹⁶

ประการที่ 4 ในด้านสุขภาพอนามัย มีการสร้างหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ทำให้ “คนไทยร้อยละ 95 มีหลักประกันสุขภาพ โดยเฉพาะกลุ่มคนยากจนและผู้ด้อยโอกาส”²⁸⁹⁷

การขยายตัวขององค์กรทางสังคมและการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

การขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ ทั้งภาคเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และบริการ ทำให้การแย่งชิงทรัพยากรเข้มข้นขึ้น และความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ขยายตัวขึ้น ทำให้เกิดการจัดตั้งองค์กรต่างๆ เพื่อการต่อสู้และการต่อรองระหว่างฝ่ายต่างๆ การเคลื่อนไหวในลักษณะที่เรียกว่า “การเมืองภาคประชาชน” กลับมามีบทบาทอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) องค์กรทางศาสนา สังคม สงเคราะห์ สมาคมนายจ้าง สหภาพแรงงานรัฐวิสาหกิจ สมาคมการค้า หอการค้า และองค์กรเอกชนต่างประเทศ

องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทในสังคมอย่างกว้างขวางและส่งผลกระทบสูง ในปีพ.ศ. 2550 มีองค์กรพัฒนาเอกชนทั่วประเทศจำนวนทั้งสิ้นถึง 65,459 แห่ง ในจำนวนนี้เป็นองค์กรฯ ที่ตั้งอยู่ในภาคอีสาน ประมาณร้อยละ 30.3 องค์กร²⁸⁹⁸

ก่อนหน้านี้คือในช่วงปีพ.ศ. 2534 - 2540 การเคลื่อนไหวทางการเมืองภาคประชาชนเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ควบคู่กับความซับซ้อนของปัญหาการช่วงชิงทรัพยากรระหว่างชุมชน รัฐ ฝ่ายทุน มีการรวมกลุ่มของชุมชนต่างๆ ในประเด็นขาดแคลนที่ดินทำกิน รวมทั้งการดำเนินโครงการจัดสรรที่ทำกินให้ชาวบ้าน (คจก.) ซึ่งจะมีการย้ายชาวบ้านราว 6 ล้านคนออกจากป่าสงวนหรือวนอุทยานแห่งชาติ นอกจากนี้ยังเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ปัญหาหนี้สิน เรียกร้องค่าชดเชยจากปัญหาโครงการพัฒนาของภาครัฐ เช่น สมัชชาคนจน การต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรท้องถิ่น อาทิ กลุ่มชาวบ้านบ่อนอก-หินกรูด กลุ่มแม่มนม้นเย็น สหพันธ์

²⁸⁹⁶ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547, หน้า 55-56. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

²⁸⁹⁸ สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2554. อ้างใน กุศล สุนทรธาดา, “ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ในทบทวน” ใน ประชากรและสังคม 2550.

เกษตรกรรมภาคเหนือ กลุ่มต่อต้านเผด็จการ กลุ่มชาวบ้านอำเภอนาจะนะ จังหวัดสงขลา กลุ่มชาวบ้านมาตา
พุด กลุ่มเครือข่ายชุมชนพึ่งตนเอง กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอุดรธานี ฯลฯ²⁸⁹⁹

นอกจากการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่แล้ว ชาวนชนบทยังสัมพันธ์กับการเมืองระดับท้องถิ่นและ
การเมืองระดับชาติด้วย ในส่วนของการเมืองระดับท้องถิ่นนั้น การกระจายอำนาจที่เริ่มเกิดขึ้นอย่างชัดเจน
โดยพระพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 ได้ทำให้เกิดความ
เปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างมากในพื้นที่ชนบท กล่าวคือ การเลือกตั้งองค์การบริหาร
ส่วนท้องถิ่นทั้งองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) และองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เปิดโอกาสให้
บรรดานักธุรกิจขนาดกลางและย่อยในท้องถิ่นได้เข้ามาสู่การเมืองท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ การเลือกตั้ง
องค์การบริหารส่วนจังหวัดและองค์การบริหารส่วนตำบลในช่วงแรกๆ นั้น ผู้ได้รับการเลือกตั้งมักจะเป็น
ข้าราชการท้องถิ่นที่เกษียณอายุแล้วหรือผู้นำธรรมชาติในท้องถิ่น แต่การเลือกตั้งในระยะหลัง ผู้ที่สมัคร
และได้รับการเลือกตั้งเกือบทั้งหมดเป็นนักธุรกิจอยู่ในท้องถิ่น

การเล่นการเมืองในระดับท้องถิ่นทำให้อำนาจของนายทุนหรือนักธุรกิจในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นโดยผ่าน
การเลือกตั้งองค์การบริหารส่วนจังหวัดหรือองค์การบริหารส่วนตำบล และสามารถใช้อำนาจในการ
ตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากรให้เป็นประโยชน์ต่อธุรกิจของตนเอง เช่น การก่อสร้างสาธารณูปโภคต่างๆ ซึ่ง
เป็นประโยชน์ต่อการปรับตัวของชาวบ้านจำนวนมาก เช่น ในเรื่องการคมนาคม การประปา การไฟฟ้า ฯลฯ
นอกจากประโยชน์จากการใช้สอยโดยตรงแล้วชาวบ้านยังได้ประโยชน์โดยอ้อม ที่สำคัญคือการตัดถนนผ่าน
ที่นาทำให้ที่ดินที่อยู่ติดถนนมีราคาสูงขึ้นมาก ชาวบ้านจึงสามารถขายที่ดินบางส่วนและนำเงินมาลงทุนใน
ธุรกิจต่างๆ ขณะเดียวกันถนนที่ตัดผ่านก็ทำให้ชาวบ้านสามารถเปลี่ยนอาชีพได้สะดวก เช่น ตั้งร้านขายของ
ชำ ร้านอาหาร สร้างหอพักให้เช่า เป็นต้น

ในส่วนของการเมืองระดับชาติ ชาวบ้านซึ่งเคยอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของนายทุนที่เป็น “เจ้า
พ่อ” หรือ “ผู้มีอิทธิพล” ในท้องถิ่น เปลี่ยนมาเป็นผู้ลงคะแนนเสียงที่มีอิสระมากขึ้น ดังได้กล่าว
มาแล้วว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรได้ทำให้เกิด “พ่อค้าคนกลาง” ที่ร่ำรวยมากขึ้น
พร้อมกับกลุ่มพ่อค้านักธุรกิจในจังหวัดต่างๆ ก็ได้โอกาสในการปรับตัวทางธุรกิจที่เข้มแข็งมากขึ้น คนกลุ่ม
นี้ปรากฏตัวชัดมากขึ้นตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 และได้เริ่มมีบทบาทมากขึ้นตามลำดับ โอกาสของคนกลุ่มนี้

²⁸⁹⁹ ในบริบทดังกล่าวมีงานศึกษาที่เกี่ยวกับการเมืองภาคประชาชน ทั้งในลักษณะของแนวคิดทฤษฎี และวิเคราะห์การ
เคลื่อนไหวของขบวนการต่างๆ รวมไปถึงองค์กรพัฒนาเอกชน (เช่น เอนก เหล่าธรรมทัศน์ 2541; ธีรยุทธ บุญมี 2547; ไชย
รัตน์ เจริญสินโอฬาร 2540; เชษฐา ทรัพย์เย็น 2547; ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2544) ประเด็นถกเถียงที่สำคัญได้แก่ การ
เคลื่อนไหวว่ามีลักษณะยึดโยงกับชนชั้น หรือมีลักษณะตัดข้ามชนชั้น เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่
(new social movement) หรือเป็นขบวนการที่เรียกร้องในประเด็นผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มและเรียกร้องให้รัฐเข้ามา
ช่วยเหลือ การเมืองภาคประชาชนมีความชอบธรรมอย่างไรในสังคมประชาธิปไตยและการเมืองแบบตัวแทน การ
เคลื่อนไหวดังกล่าวสะท้อนโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมการพัฒนาที่ไม่เป็นธรรมรวม และสะท้อนถึงสภาพอันไม่เท่าเทียมกัน
ในโครงสร้างอำนาจในสังคม นำไปสู่ความพยายามสร้างพื้นที่ต่อรองของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงสร้างที่ไม่เป็นธรรม
และไม่เท่าเทียมกันนั้นอย่างไร

ได้เปิดกว้างมากขึ้น เพราะ “ระบอบประชาธิปไตยครึ่งใบ” ในยุครัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นต้นมานั้นจำเป็นที่จะต้องมีความชอบธรรมที่มาจาก การเลือกตั้งมาสนับสนุน ทำให้กลุ่มคนกลุ่มนี้สามารถที่จะเข้ามามีบทบาททางการเมืองมากขึ้นโดยผ่านการเลือกตั้ง ความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นและระดับชาติจึงเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาลและลึกซึ้ง โดยกลุ่มทุนหรือนักธุรกิจในแต่ละจังหวัดได้เลื่อนสถานภาพของตนเองจากที่เคยเป็น “ผู้ใต้อุปถัมภ์” ของข้าราชการประจำในจังหวัด กลายมาเป็น “ผู้อุปถัมภ์” ข้าราชการประจำจังหวัดแทน ขณะเดียวกันผู้บริหารองค์การบริหารส่วนตำบลก็เริ่มที่จะมีอำนาจมากขึ้น แม้ว่าจะยังคงต้องยอมรับอำนาจรัฐส่วนกลางและส่วนภูมิภาค แต่ก็มีแนวโน้มที่จะเป็นอิสระจากระบบบริหารราชการส่วนกลางและส่วนภูมิภาคมากขึ้น ในขณะที่มีความสัมพันธ์กับนักการเมืองระดับชาติโดยตรงและใกล้ชิดยิ่งขึ้น²⁹⁰⁰

กลุ่มทุนที่กลายมาเป็นนักการเมืองระดับชาติ มักจะพยายามแสวงหาความสนับสนุนจากชาวบ้าน ด้วยการดึงงบประมาณจากส่วนกลางมาสู่จังหวัดของตน ซึ่งนอกจากจะทำให้ชาวบ้านได้ประโยชน์จากงบประมาณมากขึ้นแล้ว กลุ่มทุนในท้องถิ่นที่เป็นนักการเมืองเองยังได้ประโยชน์จากความเจริญที่เกิดขึ้นในจังหวัดเพราะสามารถขายสินค้าได้มากขึ้นและมูลค่าของที่ดินและสินทรัพย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่นก็มีราคาสูงขึ้นด้วย นักการเมืองจึงมีฐานะดีกว่าชาวบ้านมาก แต่ชาวบ้านก็ต้องการนักการเมืองระดับชาติเหล่านี้ กล่าวได้ว่าชาวบ้านกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการเมืองในระดับชาติอย่างแนบแน่นขึ้น และต่อมาชาวบ้านก็ไม่เพียงแต่จะสัมพันธ์กับการเมืองระดับชาติโดยผ่านบทบาทของ ส.ส. ที่สร้างฐานคะแนนเสียงเท่านั้น แต่ยังตระหนักด้วยว่าตนเองสามารถเลือกสนับสนุนพรรคการเมืองที่มีนโยบายระดับชาติที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตของชาวบ้าน

การขยายตัวของชนชั้นกลางและกรรมกรในเมือง

นับแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาเห็นได้ชัดว่าเศรษฐกิจของภูมิภาคต่างๆ ขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2540 จนถึงปัจจุบัน ส่งผลให้ชนชั้นกลางและกรรมกรในเขตเมืองของภูมิภาคต่างๆ ขยายตัวขึ้นด้วย

แม้ว่ากรุงเทพมหานคร จะยังคงเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของประเทศไทยและเป็นเมือง “เอกนคร” (primate city) แต่สัดส่วนการขยายตัวของเศรษฐกิจกรุงเทพฯ ต่อผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) ลดลงเรื่อยๆ จากร้อยละ 39 ในปี พ.ศ.2539 เป็นร้อยละ 32.1 ในปี พ.ศ.2543 และเหลือเพียงร้อยละ 24.7 ในปี พ.ศ.2552 โดยที่ภูมิภาคที่มีการขยายตัวของ GDP อย่างรวดเร็ว คือ ภาคกลางและภาคตะวันออก ในขณะที่ภาคอีสานและภาคเหนือก็มีอัตราการเจริญเติบโตเท่าๆ กับภาคใต้ ในบางปีเศรษฐกิจของภาคอีสานและภาคเหนือมีอัตราการเจริญเติบโตสูงกว่าภาคใต้เสียอีก และหากเปรียบเทียบภาคอีสานและ

²⁹⁰⁰ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **จากประชาธิปไตยสู่การเมืองไพร่-อำมาตย์**. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2554.

ภาคเหนือกับบริเวณตอนกลางและตะวันตกของภาคกลางแล้วก็จะเห็นได้ชัดเจนว่าภาคอีสานและภาคเหนือมีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสูงกว่ามาก²⁹⁰¹ ดังนั้น การขยายตัวอย่างรวดเร็วของชนชั้นกลางจึงเกิดขึ้นมากในภาคอีสาน ภาคเหนือ และภาคใต้ด้วย มิใช่เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ ภาคกลาง และภาคตะวันออกเท่านั้น

ตารางแสดงส่วนแบ่งของผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด ณ ราคาตลาด 2539-2553

(หน่วย: ร้อยละ)

	2529	2539	2541	2543	2545	2552
กรุงเทพฯ	33.4	39.0	29.3	32.1	30.7	24.7
ปริมณฑล	12.8	12.1	14.2	15.2	15.2	13.5
กลาง-	5.3	4.6	6.5	6.9	6.9	7.6
กลาง-						
กลาง-	9.8	10.1	13.0	12.7	13.9	5.6
ตะวันออก						
กลาง-	5.3	4.1	4.4	4.2	4.3	4.3
ตะวันตก						
อีสาน	13.4	11.8	12.0	10.5	10.6	11.5
เหนือ	11.6	9.2	10.1	8.9	8.9	11.6
ใต้	9.4	9.1	10.6	9.4	9.4	9.6
ทั่วประเทศ	1,133,393	4,611,041	4,736,612	4,922,732	5,450,643	9,041,551
	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)

แหล่งที่มา: สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 มาแล้วที่โรงงานอุตสาหกรรม เริ่มขยายตัวไปยังจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ (นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ และนครปฐม) และจังหวัดอื่นๆ ในภาคกลาง ครอบคลุมพื้นที่อยุธยาและสระบุรีทางด้านเหนือ ราชบุรีและเพชรบุรีทางด้านตะวันตก และขยายไปตลอดแนวพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกแถบจังหวัดฉะเชิงเทรา และระยอง หลังจากนั้นอุตสาหกรรมก็ขยายไปสู่ภูมิภาคอื่นๆ เช่น นครอุตสาหกรรมลำพูน และกระจายออกไปยังเมืองต่างๆ ในทุกภูมิภาคอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่นๆ แล้ว ภาคกลางก็ยังคงมีการขยายตัวของอุตสาหกรรมในระดับสูงที่สุด เพราะอยู่

²⁹⁰¹ สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. อังนุ ธีระศ อารณัฐสุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 102-103.

ใกล้กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดขนาดใหญ่ที่สุด และภาคกลางยังมีโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ดีด้วย เช่น ท่าเรือ ถนน และนิคมอุตสาหกรรม การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในภาคกลางนี้มีผลสำคัญต่อการจ้างงานทั้ง “คนงานคอปกขาว” และ “คนงานคอปกน้ำเงิน” ทำให้ชนชั้นกลางและชนชั้นกรรมกรขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว

ตารางแสดงจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมของบางจังหวัดในภาคกลาง

จังหวัด	ปี			
	2545	2549	2552	อัตราการเพิ่มต่อปี (%)
ภาคกลาง	36,116	38,539	41,487	2.44
สมุทรปราการ	7,057	7,034	7,452	.93
สมุทรสาคร	3,439	4,519	5,140	8.24
ปทุมธานี	2,234	2,563	2,875	4.78
นนทบุรี	1,457	2,007	2,089	7.22
นครปฐม	2,829	2,843	2,763	-.38
อยุธยา	1,351	1,609	1,932	7.16
อ่างทอง	448	457	461	.48
สระบุรี	1,265	1,301	1,487	2.92
นครนายก	296	295	295	-.16
ฉะเชิงเทรา	1,385	1,542	1,725	4.09
ชลบุรี	2,486	3,178	3,715	8.23
สุพรรณบุรี	1,308	1,135	1,141	-2.12
ราชบุรี	1,684	1,372	1,555	-1.27
สมุทรสงคราม	348	290	262	-4.11
กาญจนบุรี	1,423	1,397	1,431	.09
ระยอง	1,513	2,155	2,107	6.54

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ²⁹⁰²

การเติบโตอย่างรวดเร็วของโรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลาง เห็นได้ชัดจากรายได้ที่เกิดขึ้นจากภาคอุตสาหกรรมในภาคกลางมีสัดส่วนสูงสุดเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นๆ กล่าวคือในปี พ.ศ.2545 รายได้จากอุตสาหกรรมของภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพฯ) มีสัดส่วนร้อยละ 60.8 รองลงมาได้แก่ กรุงเทพฯ ร้อยละ

²⁹⁰² อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

21.7 ภาคเหนือ ร้อยละ 13.9 ภาคใต้ ร้อยละ 13.8 และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ร้อยละ 12.5²⁹⁰³ ส่วนการผลิตนอกภาคอุตสาหกรรมของกรุงเทพฯ และภาคกลางรวมกัน ก็มีสัดส่วนในมูลค่าของประเทศในระดับสูง คือ ภาคการค้าเท่ากับร้อยละ 65.6 ภาคธนาคารเท่ากับร้อยละ 75.4 ภาคคมนาคมขนส่งและการสื่อสารเท่ากับร้อยละ 79.3 ภาคเกษตรกรรมเท่ากับร้อยละ 28.5 และเมื่อคิดรวมการผลิตทั้งหมดในประเทศก็ปรากฏว่ากรุงเทพฯ และภาคกลางมีสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 71.2 ของผลผลิตมวลรวม (GDP)²⁹⁰⁴

นอกจากอุตสาหกรรมทั่วไปแล้ว ยังมีการขยายตัวของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในทุกภูมิภาคเพื่อรองรับการท่องเที่ยวของชาวต่างชาติและชนชั้นกลางในประเทศ ขณะเดียวกันก็เกิดการผลิตสินค้าและบริการอื่นๆ เพื่อตอบสนองนักท่องเที่ยวเหล่านี้ เช่น โรงแรม ร้านอาหาร ของที่ระลึก ฯลฯ อุตสาหกรรมทุกประเภทจึงกลายเป็นแหล่งจ้างงานสำคัญที่ทำให้เกิดการขยายตัวของนายทุน ชนชั้นกลาง และกรรมกร เพราะในโรงงานอุตสาหกรรมและแหล่งท่องเที่ยวทุกแห่งย่อมประกอบด้วยเจ้าของกิจการ คณะผู้บริหาร เสมียนพนักงาน และผู้ใช้แรงงาน ซึ่งคนเหล่านี้มีรายได้ประจำ และกลายเป็นผู้บริโภคสินค้าที่สำคัญอีกกลุ่มหนึ่งที่ส่งผลให้การผลิตและการค้าในบริเวณที่ตั้งโรงงานหรือในแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ ขยายตัวมากยิ่งขึ้น

การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการอย่างรวดเร็วนี้ ส่งผลให้จำนวนลูกจ้างของภาคเอกชนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี พ.ศ.2523 สัดส่วนของลูกจ้างในภาคเอกชนเท่ากับร้อยละ 28.5 ของผู้มีงานทำทั้งหมด และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 39.4 และเป็นร้อยละ 53.3 ในปี 2533 และ 2543 ตามลำดับ โดยที่ร้อยละ 67.8 ของลูกจ้างในภาคเอกชนทำงานโรงงาน อุตสาหกรรม²⁹⁰⁵ การเติบโตของกรรมกรในภาคอุตสาหกรรมในช่วงนี้มักจะเป็นการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เน้นทักษะหรือใช้แรงงานมีฝีมือมากขึ้น เช่น อุตสาหกรรมเกี่ยวกับอิเล็กทรอนิกส์ แผงวงจรไฟฟ้า อัญมณี ซึ่งสอดคล้องกับการที่ระดับการศึกษาของสมาชิกครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีระดับการศึกษาและฝีมือแรงงานที่สูงขึ้น²⁹⁰⁶

นอกจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแล้ว การขยายตัวของการศึกษาระดับมัธยมศึกษาขึ้นไป ก็ส่งผลโดยตรงต่อการขยายตัวของชนชั้นกลาง ดังปรากฏว่าประชากรอายุ 12-14 ปี อัตราการเข้าเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้นหรือร้อยละของนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้นทั้งหมด พบว่า จำนวนนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นโดยตลอดจาก 1.39 ล้านคน (ร้อยละ 39.66) ในปีการศึกษา 2533 เป็น 2.38 ล้านคน (ร้อยละ 85.57) ในปีการศึกษา 2542²⁹⁰⁷

²⁹⁰³ สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 104

²⁹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

²⁹⁰⁵ สำนักงานสถิติแห่งชาติฉบับต่างๆ อ้างใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณและคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 106

²⁹⁰⁶ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 106.

²⁹⁰⁷ สมเกียรติ ขอบผล, “สถิติการศึกษา” ใน กระทรวงศึกษาธิการ 109 ปี, กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2544, หน้า

ตารางแสดงการเรียนรู้ต่อระดับมัธยมศึกษาตอนต้น (ม.1) จำแนกตามปีการศึกษา ²⁹⁰⁸

ปีการศึกษา	นักเรียนที่จบ ป.6 ปีการศึกษาก่อน	เรียนต่อ ม.1	ร้อยละ
2533	1,004,739	532,575	53.01
2535	100,387	678,480	67.82
2537	974,384	816,314	83.76
2539	946,384	854,825	90.34
2541	935,462	851,463	91.02

อัตราการเข้าเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายทั้งสามัญและสายอาชีพของนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายทั้งหมดเทียบกับประชากรอายุ 15-17 ปี ในช่วงปีการศึกษา 2533-2542 พบว่าอัตราการเข้าเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นโดยตลอด ²⁹⁰⁹

ตารางอัตราการเข้าเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย จำแนกตามปีการศึกษา ²⁹¹⁰

ปีการศึกษา	จำนวนนักเรียน	ประชากรอายุ 15-17	ร้อยละของนักเรียนต่อ ประชากร	สัดส่วนนักเรียน รัฐ: เอกชน
2533	833,762	3,096,621	26.93	76:24
2535	944,970	3,112,752	30.36	73:27
2537	1,184,722	3,116,242	38.02	74:26
2539	1,146,183	3,092,110	37.07	77:23
2541	1,679,878	3,047,264	55.13	83:17
2542	1,753,585	2,745,271	63.88	83:17

นอกจากการจัดการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในรูปแบบระบบโรงเรียนสามัญแล้ว รัฐยังจัดให้มีบริการการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในรูปแบบพิเศษอื่นๆ เช่น การจัดการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญซึ่งเป็นการเพิ่มโอกาสการศึกษาอีกทางหนึ่ง ซึ่งทำให้คนจนในชนบท

²⁹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 217.

²⁹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 218

และคนจนในเมืองมีโอกาสเลื่อนฐานะเป็นชนชั้นกลาง ผ่านการบวชเรียนและสืบทอดมาทำงาน ซึ่งจำนวนนักเรียนก็เพิ่มขึ้นเป็นลำดับเช่นกัน

**ตารางแสดงจำนวนพระภิกษุ สามเณรในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญ
จำแนกตามปีการศึกษา ²⁹¹¹**

ปีการศึกษา	จำนวนนักเรียน (พระภิกษุสามเณร)		
	ม.ต้น	ม.ปลาย	รวม
2533	-	-	24,271
2535	22,227	8,145	30,372
2537	37,162	11,955	49,117
2539	44,866	17,573	62,439
2541	48,006	19,706	67,712
2542	51,213	21,585	72,798

สำหรับการขยายตัวของกรรมกรนั้น เห็นได้จากรายงานสำมะโนอุตสาหกรรม เฉพาะในภาคกลาง ระหว่างปี พ.ศ.2539-2549 จำนวนสถานประกอบการอุตสาหกรรมในภาคกลางที่มีคนทำงานตั้งแต่ 11 คน ขึ้นไปเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะเวลาเพียง 10 ปี ระหว่าง ปี พ.ศ. 2539-2549 โดยเพิ่มจาก 3,778 แห่ง เป็น 5,990 แห่ง (เพิ่มขึ้นเท่ากับ ร้อยละ 56.4) จำนวน คนทำงานสถานประกอบการอุตสาหกรรมในภาคกลางจึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากประมาณ 5.6 แสนคน เป็น ประมาณ 1 ล้าน 2 หมื่นคน หรือเกือบ 2 เท่าตัว และจำนวนคนทำงานเฉลี่ยต่อสถานประกอบการเพิ่มขึ้นจากแห่งละ 149.2 คน เป็น 173.1 คน ส่วนค่าตอบแทนแรงงานที่ถูกจ้างได้รับ มีมูลค่าเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน คือ เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 116.9 ในช่วงระหว่าง ปี พ.ศ. 2539-2549 นี้²⁹¹²

หากรวมจำนวนสถานประกอบการอุตสาหกรรมทั้งหมดที่ตั้งอยู่ในภาคกลางใน พ.ศ. 2550 จะมีจำนวนทั้งสิ้น ประมาณ 46,338 แห่ง ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 89.6) เป็นอุตสาหกรรมขนาดเล็กที่มีคนทำงาน 1-15 คน และ คนทำงานในสถานประกอบการมีทั้งสิ้น 1.1 ล้านคน และการจ้างงานมีทั้งสิ้น 1.0 ล้านคน ได้รับค่าตอบแทนเฉลี่ยต่อคนต่อปีประมาณ 125,261 บาท สำหรับมูลค่าผลผลิตและค่าใช้จ่ายชั้นกลางมีมูลค่าทั้งสิ้น 2.9 และ 2.2 ล้านบาทตามลำดับ และมีมูลค่าเพิ่ม 655,791.2 ล้านบาท²⁹¹³

²⁹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 219

²⁹¹² ธเนศ อาภรณ์สุวรรณและคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 107

²⁹¹³ สำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2550 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 107

การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการดูดซับแรงงานคนหนุ่มสาวจากหมู่บ้านจำนวนมาก แรงงานจึงได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านจากทุกภูมิภาคเข้าสู่เมืองมากขึ้น และการย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองมีแนวโน้มจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้น อัมมาร์ สยามวาลา วิเคราะห์ว่า ตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา แรงงานคนหนุ่มสาวอายุ 15-34 ปี จากภาคเกษตรไหลออกในอัตราเร่ง โดยเฉพาะในช่วง พ.ศ. 2532-2541 ซึ่งคนหนุ่มสาวจะเข้าสู่เมืองมากกว่า 3.5 ล้านคน และส่วนใหญ่เข้าสู่โรงเรียน ซึ่งเมื่อย้ายออกจากชนบทแล้วส่วนใหญ่ของคนหนุ่มสาวเหล่านี้จะไม่หวนกลับไปทำงานในภาคเกษตรอีก²⁹¹⁴ กล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งของคนหนุ่มสาวจากชนบทจะกลายเป็นชนชั้นกลางและแต่ส่วนใหญ่จะกลายเป็นชนชั้นกรรมกรรวมทั้งแรงงานนอกระบบในเมือง

กล่าวได้ว่าการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการ มีผลต่อการขยายตัวของความเป็นเมือง เห็นได้ชัดว่าการอพยพย้ายถิ่นของคนหนุ่มสาวจากชนบทเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลางและภาคตะวันออกส่งผลให้เมืองหลายแห่งเติบโตขึ้นมาก เช่น ชลบุรี ระยอง พระนครศรีอยุธยา และชนบทของเมืองต่างๆ ก็กลายเป็นเทศบาล นิคมอุตสาหกรรมในภาคกลางและชายฝั่งทะเลตะวันออกมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในปัจจุบันมีนิคมอุตสาหกรรมในพื้นที่เหล่านี้อย่างน้อย 13 แห่งด้วยกัน นิคมอุตสาหกรรมแต่ละแห่งประกอบด้วยผู้ใช้แรงงานจำนวนมาก²⁹¹⁵ เมืองเหล่านี้ประกอบด้วยชนชั้นกลาง กรรมกร แรงงานนอกระบบ ซึ่งมีวิถีชีวิตแบบคนในเมือง ใช้เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ นิยมบริโภคสินค้าและความบันเทิงสมัยใหม่ เช่น เครื่องสำอาง เสื้อผ้าสำเร็จรูป การแสดงคอนเสิร์ต ละครโทรทัศน์ ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวที่เป็นผลมาจากสภาพเศรษฐกิจและสังคม

สถานการณ์ครอบครัวในปัจจุบันสัมพันธ์กับโครงสร้างประชากร ในปี พ.ศ.2553 ประชากรของประเทศไทยมีจำนวน 67,422,887 คน เป็นชาย 33,114,700 คน เป็นหญิง 34,308,187 คน²⁹¹⁶ หากแบ่งประชากรตามวัย ก็จะมีจำนวนโดยประมาณ ดังนี้

²⁹¹⁴ อัมมาร์ สยามวาลา , “ชราภาพภาคเกษตร อดีตและอนาคตของชนบทไทย” บทความเสนอในที่ประชุมวิชาการประจำปี พ.ศ.2547 เรื่อง **เหลียวหลังแลหน้า: ยี่สิบปีเศรษฐกิจสังคมไทย** จัดโดยมูลนิธิชัยพัฒนา สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย วันที่ 27-28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2547 ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี. อ้างใน อภิชาติ สถิตินรามย์, “มองซ้ายมองขวา จำกัดการครอบครองที่ดิน 50 ไร่ “มติชน. (9 มีนาคม 2554).

²⁹¹⁵ วิรัตน์ แสงทองคำ, **ยุทธศาสตร์เอาตัวรอดของเกษตรกร**, กรุงเทพฯ : มติชน ,2554, หน้า 39 อ้างในธนศ อภรณ์สุวรรณ และคณะ, **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”**, หน้า 106.

²⁹¹⁶ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สํารวจ วันที่ 1 ม.ค. – 31 ธ.ค.2553 อ้างใน วรวิมล โรมรัตนพันธ์ และคณะ, **รายงานผลการกิจกรรมพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศด้านครอบครัว รายงานสถานการณ์ครอบครัว**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและให้คำปรึกษาแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.

วัยเด็ก (อายุต่ำกว่า 15 ปี)	13,412,000	คน
วัยแรงงาน (อายุ 15-59 ปี)	42,710,000	คน
วัยสูงอายุ (อายุ 60 ปีขึ้นไป)	7,274,000	คน
สตรีวัยเจริญพันธุ์ (อายุ 15-49 ปี)	17,819,000	คน ²⁹¹⁷

อัตราการเพิ่มของประชากรในสังคมไทยลดลงจากร้อยละ 3 ในอดีต เหลือเพียงร้อยละ 1 ในปัจจุบัน เนื่องมาจากนโยบาย “การพัฒนาประชากร” ที่ส่งผลให้โครงสร้างของประชากรเปลี่ยนไป ประชากรวัยเด็ก และวัยแรงงานมีแนวโน้มลดลง ในขณะที่ประชากรวัยชราที่มีแนวโน้มสูงขึ้น²⁹¹⁸ ประชากรวัยเด็กจะลดลงจากร้อยละ 23.88 ของประชากรทั้งหมดในปี พ.ศ.2545 โดยจะเหลือเพียงร้อยละ 17.6 ในปี พ.ศ.2568 ในขณะที่สัดส่วนประชากรวัยแรงงานจะลดลงจากร้อยละ 66.38 เหลือร้อยละ 62.05 และประชากรวัยชราที่มีสัดส่วนร้อยละ 9.74 ในปี พ.ศ.2545 จะเพิ่มเป็นร้อยละ 19.99 ในปี พ.ศ.2568 ทำให้ครอบครัวต้องรับภาระในการเลี้ยงดูและมีการพึ่งพิงสูงขึ้น²⁹¹⁹

รูปแบบและโครงสร้างครอบครัว

ในปัจจุบันครอบครัวเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก เพราะมีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการศึกษาที่ส่งผลให้สมาชิกของครอบครัวต้องทำงานโดยใช้ความชำนาญเฉพาะด้านและต้องใช้เครื่องจักรแทนแรงงานของคนในครอบครัวมากขึ้น รวมทั้งมีการอพยพไปทำงานในกรุงเทพฯ และท้องถิ่นอื่นๆ ทำให้ครอบครัวมีขนาดเล็กลง เพราะไม่จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือกันของแรงงานจำนวนมากในครอบครัวเพื่อทำการผลิตอีกต่อไป ขณะเดียวกันสมาชิกของครอบครัวที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นหรือใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการเรียนหนังสือก็มีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมสูงขึ้น ต้องการมีอิสระในการดำเนินชีวิตมากขึ้น จึงมักแยกครอบครัวออกไปอาศัยอยู่ตามลำพัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องการพักอาศัยอยู่ใกล้ที่ทำงาน และเมื่อตั้งครอบครัวใหม่โดยการแต่งงานก็ต้องการจะมีบ้านเป็นของตนเอง ดังนั้น ครอบครัวเดี่ยวจึงขยายตัวขึ้น

ปัจจุบันประเทศไทยมีจำนวนครอบครัวประมาณ 18.3 ล้านครอบครัว เป็นครอบครัวเดี่ยวร้อยละ 53.9 ครอบครัวขยายร้อยละ 34.5 อาศัยอยู่คนเดียวร้อยละ 11.2 อาศัยอยู่กับคนที่ไม่ใช่ญาติร้อยละ 0.6²⁹²⁰ โดยมีแนวโน้มว่าครอบครัวเดี่ยวและคนที่อยู่คนเดียวมีจำนวนมากขึ้น ในขณะที่ครอบครัวขยายมีแนวโน้มลดลง ทำให้ขนาดของครอบครัวโดยเฉลี่ยลดลงอย่างต่อเนื่อง จำนวนสมาชิกที่อาศัยอยู่ในบ้าน ณ ปัจจุบัน โดยเฉลี่ยเพียงบ้านละ 4.3 คน²⁹²¹ และคาดว่าจะลดลงเหลือ 3.4 คนต่อบ้านหรือครอบครัวในปี พ.ศ.2558 และจะลดลงไปอีกโดยจะเหลือเพียง 3.09 คน ใน พ.ศ.2568 แต่ละครอบครัวจะมีเพียง พ่อ แม่

²⁹¹⁷ กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ปี 2552. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹¹⁸ สำนะโนประชากรและเคหะ ปี 2543 สำนักงานสถิติแห่งชาติ อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹¹⁹ สำนะโนประชากรและเคหะ ปี 2543 สำนักงานสถิติแห่งชาติ อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²⁰ เครื่องชี้วัดภาวะสังคมไทยที่สำคัญ, สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2551 อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²¹ รายงานการวิจัยสัมพันธภาพในครอบครัว, สถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

ลูก หรือผู้สูงอายุกับเด็ก และคนที่อาศัยอยู่ตามลำพังหรือครัวเรือนคนเดียวจะมีมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยปี พ.ศ. 2542 มีคนที่อาศัยอยู่คนเดียวร้อยละ 11 ในปี พ.ศ.2544 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 11.5 และในปี พ.ศ.2545 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 11.8 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหญิงหรือชายพอใจที่จะอยู่เป็นโสดมากขึ้น²⁹²² ครอบครัวขยายมีแนวโน้มลดลง จากปี พ.ศ.2548 มีครอบครัวขยายร้อยละ 34.6 ลดลงเหลือร้อยละ 33.9 ในปี พ.ศ.2549²⁹²³ **ครอบครัวเลี้ยงเดี่ยว** ก็ขยายตัวขึ้น ในปัจจุบันประเทศไทยมีประชากรเด็กและเยาวชนอายุ 11-22 ปี จำนวน 11.4 ล้านคน ซึ่งในจำนวนนี้ปรากฏว่ามีเด็กและเยาวชนอยู่ในครอบครัวเลี้ยงเดี่ยวมากกว่า 2.5 ล้านครอบครัว หรือร้อยละ 21.9 (เกือบ 1 ใน 5 ของเด็กและเยาวชนทั้งหมด) และยังพบว่ากลุ่มตัวอย่างจำนวน 1,000 ราย ระบุสาเหตุของการเป็นพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยว อันดับ 1 เกิดจากการหย่าร้าง รองลงมาคู่สมรสถึงแก่กรรม²⁹²⁴ ส่วนครอบครัวที่รับเด็กเป็นบุตรบุญธรรม นั้น พบข้อมูลว่ามีผู้ขอรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรมในประเทศไทย ในปี พ.ศ.2547 จำนวน 3,403 ครอบครัว²⁹²⁵

ในปัจจุบันคนไทยชะลอเวลาในการแต่งงานหรือการเริ่มสร้างครอบครัว อายุเฉลี่ยเมื่อเริ่มสร้างครอบครัวของชายไทยคือ 30 ปี หญิงไทยคือ 25 ปี อัตราคนโสดเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะผู้หญิง คนไทยที่ยังไม่เคยแต่งงานเลยในอายุสูงๆ เช่น 40 ปีขึ้นไปมีสัดส่วนเพิ่มขึ้น ผู้ชายที่ไม่มีการศึกษามีโอกาสเป็นโสดสูง แต่สำหรับผู้หญิงกลับตรงกันข้าม คือ ยิ่งมีการศึกษาสูง โอกาสที่จะเป็นโสดยิ่งมีสูงขึ้น ทั้งนี้ หญิงไทยกลุ่มอายุ 40-44 ปี ที่อาศัยในกรุงเทพฯ มีอัตราการเป็นโสดสูงที่สุด เมื่อเทียบกับหญิงกลุ่มเดียวกัน²⁹²⁶

มีแนวโน้มผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวมากขึ้นทุกปี จาก ปี พ.ศ.2543 มีร้อยละ 24.7 ปี พ.ศ.2546 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 26.8 และในปี พ.ศ.2550 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 31²⁹²⁷ อาจเนื่องมาจากสตรีอยู่เป็นโสดมากขึ้นและหย่าร้างมากขึ้น²⁹²⁸

ความสัมพันธ์ในครอบครัว ในปัจจุบันสมาชิกในครอบครัวมีเวลาให้กันน้อยลงมาก สวมใหญ่ใช้เวลาในกิจกรรมของตนเอง คือ การทำงานหารายได้หรือการเล่าเรียน ข้อมูลจากการสำรวจผู้ปกครองจำนวน 1,066 คน ในเขตกทม.ของมูลนิธิเครือข่ายครอบครัว พบว่าพ่อแม่ส่วนใหญ่ทำงานวันละ 7-10 ชั่วโมง และพ่อแม่ร้อยละ 43 มีความรู้สึกห่างเหินกับลูก ในขณะที่ลูกๆ ใช้เวลากับการเล่าเรียนเป็นส่วนใหญ่²⁹²⁹

²⁹²² เครื่องชี้วัดภาวะสังคมไทยที่สำคัญ, สำนักงานสถิติแห่งชาติ, พ.ศ.2551. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²³ คุณภาพชีวิตคนไทย ปี พ.ศ.2550 สถิติ : ตัวชี้วัดการขับเคลื่อนสังคม อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²⁴ รายงานผลการศึกษาศาสนาการณครอบครัวไทยในช่วงเดือนมกราคม พ.ศ. 2552 โดย มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับมูลนิธิเครือข่ายครอบครัว และ สสส. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²⁵ ไพรดุ วรภูมิ โรมรัตนพันธ์ และคณะ, รายงานผลกิจกรรมพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศด้านครอบครัว รายงานสถานการณ์ครอบครัว.

²⁹²⁶ ข้อมูลสำมะโนประชากร. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²⁷ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2549.อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹²⁸ ไพรดุ วรภูมิ โรมรัตนพันธ์ และคณะ, รายงานผลกิจกรรมพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศด้านครอบครัว รายงานสถานการณ์ครอบครัว.

²⁹²⁹ เรื่องเดียวกัน.

ปัญหาสำคัญประหนึ่งของครอบครัวไทยในปัจจุบันคือค่านิยมในการบริโภค ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ครัวเรือนในทุกภาคมีหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้น นอกเหนือจากการเป็นหนี้เพื่อการลงทุน โดยเฉพาะครัวเรือนในภาคกลางและภาคเหนือมีหนี้สินเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 22.3 และ 24.8 ต่อปี ตามลำดับ ในภาพรวมปี พ.ศ.2547 สำนักสถิติแห่งชาติรายงานว่าครัวเรือนไทยมีหนี้โดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 103,940 บาท แม้ว่าใน พ.ศ.2554 ภาวะการเป็นหนี้ของครัวเรือนมีแนวโน้มดีขึ้น คือจำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้ลดลงจากร้อยละ 60.9 ในปี 2552 เป็น 56.9 ในปี 2554 ส่วนใหญ่ครัวเรือนเป็นหนี้ในระบบอย่างเดียวร้อยละ 87.9 หนี้ในระบบและ นอกกระบบร้อยละ 6.1 สำหรับครัวเรือนที่มีหนี้ในระบบอย่างเดียว มีเพียงร้อยละ 6.0 เท่านั้น และการกระจายรายได้ของครัวเรือนทั่วประเทศก็ดีขึ้น คือเมื่อแบ่งครัวเรือนทั่วประเทศเป็น 5 กลุ่มเท่าๆ กัน พบว่ากลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดมีส่วนแบ่ง ของรายได้เพิ่มขึ้นร้อยละ 6.1 เป็น 6.6 ขณะที่กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดกลับ มีส่วนแบ่งของรายได้ลดลงเล็กน้อยจากร้อยละ 48.7 เป็น 48.6²⁹³⁰ แต่ปัญหานี้สินก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญที่ครอบครัวต้องเผชิญ โดยเฉพาะใน พ.ศ.2555 ซึ่งหนี้ครัวเรือนกลับสูงขึ้นอีก ดังที่รองผู้ว่าการด้านเสถียรภาพการเงิน ธนาคารแห่งประเทศไทย กล่าวในการเสวนาที่จัดโดยธนาคารแห่งประเทศไทย ในปลายเดือนกันยายน พ.ศ.2555 ว่า “สัดส่วนหนี้ต่อรายได้ภาคครัวเรือนของไทยเริ่มสูงขึ้น ตัวเลขล่าสุดที่สำนักงานสถิติแห่งชาติรายงานออกมาอยู่ที่ระดับ 40-50% จากเดิมที่เคยอยู่เพียง 30% ในจำนวนนี้ยังไม่นับรวมหนี้ในระบบซึ่งไม่รู้ว่ามีมากน้อยเพียงใด...ถ้าสัดส่วนหนี้เหล่านี้สูงมากเกินไป อาจสร้างความเสี่ยงต่อเศรษฐกิจมหภาคได้”²⁹³¹ และปัญหานี้สินยังคงเป็นเหตุสำคัญประการหนึ่งของความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว²⁹³²

โดยอาศัยข้อมูลเชิงปริมาณจากงานวิจัยที่ผ่านมา และข้อมูลเอกสารเท่าที่สามารถหาได้ คนไทยมีแนวโน้มที่จะแต่งงานเมื่ออายุสูงขึ้น แต่ก็มี ความแตกต่างระหว่างภาคอย่างเห็นได้ชัด คือในภาคที่มีระดับความเจริญทางเศรษฐกิจและสังคมสูง อายุเฉลี่ยเมื่อแต่งงานก็จะสูงขึ้น แสดงว่าการเริ่มต้นชีวิตครอบครัวนั้นเป็นพฤติกรรมที่ตอบสนองต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมด้วย ขณะเดียวกันก็มีคนเลือกที่จะครองตัวเป็นโสดมากขึ้น ดังปรากฏว่าสัดส่วนของผู้ที่ยังโสดอยู่ในกลุ่มอายุตั้งแต่ 30 - 34 ปีขึ้นไปได้เพิ่มขึ้นโดยตลอดตั้งแต่ พ.ศ. 2503 ถึง 2543 และแนวโน้มการเพิ่มก็เหมือนกันทั้งเพศชายและเพศหญิง ซึ่งแสดงว่าชายและหญิงจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ จะล่อหรือเลื่อนการแต่งงานออกไป จนกระทั่งอายุสูงขึ้นจึงแต่งงาน

²⁹³⁰ กลุ่มสถิติรายได้รายจ่าย สำนักสถิติสังคม สำนักงานสถิติแห่งชาติ. **สรุปผลที่สำคัญการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนในช่วง 6 เดือนแรกของปี 2554**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

[http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/themes/files/sociolmpt54\(6\).](http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/themes/files/sociolmpt54(6).) (18 มกราคม 2556).

²⁹³¹ การเสวนาเรื่อง “บทบาทหน้าที่ของธนาคารกลาง ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง” อ้างใน ศรัณย์ กิจวสิน, จับกระแส “หนี้คนไทยกำลังบานสะพรั่ง!” **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.bangkokbiznews.com/.../หนี้คนไทยกำลังบานสะพรั่ง!.html (16 ตุลาคม 2555).

²⁹³² โปรตุเกส ชาย โพธิ์สิตา, การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทย: เรา (ไม่) รู้อะไร? ใน โพธิ์สิตา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), **ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร**. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. 2554.

นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าชายและหญิงเหล่านี้ (อย่างน้อยก็ส่วนหนึ่ง) มีแนวโน้มที่จะครองตัวเป็นโสดไปจนตลอดชีวิต ดังจะเห็นได้จากข้อมูลสามะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2503, 2513, 2523, 2533 และ 2543 ซึ่งสัดส่วนผู้ที่ยังโสดในกลุ่มอายุ 40 - 44 ปี และ 45 - 49 ปี เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ รูปแบบของการจับคู่ด้วยกันเป็นสามีภรรยา ก็เริ่มเปลี่ยนไป มีการอยู่ร่วมกันก่อนแล้วจึงแต่งงานทีหลัง หรือมีเจนนั่นก็อยู่ด้วยกันโดยไม่แต่งงาน (cohabitation) ในกรณีที่ไม่ว่าฝ่ายใดจะอยู่ร่วมกันต่อไปก็จะไม่แต่งงานกัน²⁹³³

อนึ่ง มี “เด็กวัยรุ่น” ในชนบทบางท้องถิ่นแต่งงานกันมากขึ้น เนื่องจากการเริ่มมีเพศสัมพันธ์ตั้งแต่อายุยังน้อย ซึ่งนำไปสู่การตั้งครรภ์ที่ยังไม่พร้อม ในที่สุดวัยรุ่นจำนวนหนึ่งก็ถูกผู้ใหญ่จัดการให้แต่งงานกันเพื่อรักษาหน้าตาของครอบครัวทั้งสองฝ่าย ครอบครัววัยรุ่นเหล่านี้มีความเปราะบางสูง หากเกิดการหย่าร้างบิดามารดาของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมักจะต้องรับภาระในการเลี้ยงดูหลาน²⁹³⁴

พฤติกรรมการมีบุตรของสามีภรรยาก็เปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมาก ก่อนหน้าทศวรรษ 2510 สามีภรรยาไทยมีบุตรมาก โดยเฉลี่ยแล้วครอบครัวหนึ่งๆ มีบุตร 6 - 7 คน แต่ในสมัยต่อมาจำนวนบุตรต่อคู่แต่งงานได้ลดลงไปมาก เห็นได้ชัดตั้งแต่ปี พ.ศ.2517 โดยในตอนแรกๆ จำนวนบุตรลดลงเพราะนโยบายวางแผนครอบครัวที่เข้มข้นและได้ผลดี แต่ในระยะหลังเป็นเพราะคนส่วนมากเห็นความสำคัญของการมีบุตรจำนวนน้อยเนื่องจากวิถีชีวิตในสังคมสมัยใหม่ทำให้มีเวลาในการดูแลบุตรน้อยลงและค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดูและให้การศึกษาแก่บุตรก็เพิ่มสูงขึ้น การจำกัดจำนวนบุตรให้เหลือเพียง 1 - 2 คนจึงแพร่หลายไปในคนทุกระดับและทุกท้องถิ่น ภาวะเจริญพันธุ์ของหญิงไทยที่แต่งงานแล้วได้ลดลงต่ำกว่าระดับทดแทน (คือต่ำกว่าอัตราเจริญพันธุ์รวมที่ระดับ 2.1) อย่างน้อยก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา จนกระทั่งในปี 2550 อัตราเจริญพันธุ์รวมได้ลดลงมาที่ระดับ 1.6 และมีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ²⁹³⁵ การเปลี่ยนแปลงขนาดครอบครัวของไทย จากการมีลูกหลายคนมาเป็นครอบครัวขนาดเล็ก เกิดขึ้นภายในเวลาอันสั้น นักวิชาการบางท่านเรียกปรากฏการณ์นี้ว่าเป็นการปฏิวัติด้านการมีบุตร หรือ “การปฏิวัติภาวะเจริญพันธุ์”²⁹³⁶

²⁹³³ เรื่องเดียวกัน.

²⁹³⁴ กิตติวดี สีดา ดุษฎี อายุวัฒน์ และมณีนัย ทองอยู่, “ครอบครัววัยรุ่นชนบทอีสานในยุคโลกาภิวัตน์” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซลทวินทาวเวอร์, กรุงเทพฯ, วันที่ 20 - 21 พฤศจิกายน 2551.

²⁹³⁵ ปราโมทย์ ประสาทกุล และศุทธิดา ชวนวัน, “ผลของภาวะสมรสที่มีต่อการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศไทย” บทความเสนอในการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซลทวิน ทาวเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 19 - 20 พฤศจิกายน 2552.

²⁹³⁶ ไพรดู่ ชาย โพธิ์สีดา, การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทย: เรา (ไม่) รู้อะไร? ใน โพธิ์สีดา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร.

ปัญหาครอบครัวและปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปัญหาครอบครัว

ในปัจจุบันครอบครัวของชนชั้นกลางในเมืองและครอบครัวของคนในชนบทล้วนประสบปัญหาหลายด้าน ซึ่งทำให้ชีวิตของสมาชิกในครอบครัวขาดความมั่นคงและไม่มีความสุข

ปัญหาการหย่าร้าง

การจดทะเบียนสมรสและการจดทะเบียนหย่า สะท้อนว่าครอบครัวมีความมั่นคงน้อยลงแต่มีความขัดแย้งและความแตกร้างสูงขึ้น ดังปรากฏว่าสถิติการสมรสเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อยแต่สถิติการหย่าสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ ในทางปฏิบัติการหย่าร้างน่าจะมีอัตราที่สูงกว่าที่ปรากฏในสถิติของทางราชการมากทีเดียว เพราะแม้ว่าจะมีคนไทยจำนวนหนึ่งจดทะเบียนหย่าตามกฎหมายเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ แต่ยังเป็นสามีภรรยาโดยพฤตินัย แต่ก็มีคนไทยจำนวนมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในชนบทและคนจนในเมืองที่แต่งงานกันโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ซึ่งการจดทะเบียนสมรสของคู่แต่งงานทุกกลุ่มอายุในประเทศไทยเท่าที่มีการศึกษามาแล้วนั้นมีเพียงประมาณร้อยละ 60 ของการแต่งงานทั้งหมดเท่านั้น²⁹³⁷ คนที่ไม่ได้จดทะเบียนสมสร้อยละ 40 นี้เมื่อหย่าร้างก็ไม่ต้องไปจดทะเบียนหย่า นอกจากนี้ยังมีคู่สมรสที่หย่าร้างกันโดยพฤตินัยแต่มิได้จดทะเบียนหย่าตามกฎหมายอีกด้วย

สถิติการจดทะเบียนสมรสและหย่า²⁹³⁸

ปี (พ.ศ.)	สมรส (คน)	หย่า (คน)	ร้อยละ
2550	307,910	100,420	32.6
2551	318,496	109,084	34.2
2552	300,878	109,277	36.3
2553	305,944	100,402	37.9
2554	308,048	109,312	35.5

จะเห็นได้ว่า ตามสถิติการจดทะเบียนหย่าซึ่งรวบรวมโดยกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย มีคู่สมรสที่หย่าร้างมากกว่า 1 ใน 3 ของคู่สมรสทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าการหย่าร้างอันเป็นอาการสำคัญของความเปราะบางของการแต่งงานมีแนวโน้มสูงขึ้น

²⁹³⁷ (Chayovan, 1989) อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

²⁹³⁸ วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, “สถิติการจดทะเบียนสมรสและหย่า” เผยแพร่บน วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki/ประชากรศาสตร์ไทย>. (17 มกราคม 2556).

ความสัมพันธ์ในครอบครัว

ความสัมพันธ์ในครอบครัวที่มีความขัดแย้งสูงนั้นเห็นได้ชัดจากอัตราการหย่าร้าง ในช่วงเวลาที่มีข้อมูลปรากฏใน “งานทะเบียนครอบครัว กรมการปกครอง” นั้น การจดทะเบียนหย่าเพิ่มขึ้นในขณะที่การจดทะเบียนสมรสลดลง ทำให้อัตราส่วน (ratio) การจดทะเบียนหย่าต่อการจดทะเบียนสมรสในแต่ละปีสูงขึ้นเรื่อยๆ เช่น ในช่วง 3 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2550 - 2552 อัตราส่วนการจดทะเบียนหย่าต่อการจดทะเบียนสมรสเท่ากับ 32.6, 34.2 และ 36.3 ตามลำดับ

นอกจากสถิติการหย่าร้างแล้ว ความสัมพันธ์ที่เปราะบางในครอบครัวยังเห็นได้ชัดจากดัชนีสัมพันธภาพที่อบอุ่นในครอบครัวมีค่าดัชนีลดลงจากร้อยละ 80.85 ในปี พ.ศ.2539 เหลือเพียงร้อยละ 70.77 ในปี พ.ศ.2545 สะท้อนให้เห็นว่าการอยู่ร่วมกันและความสัมพันธ์ที่อบอุ่นในครอบครัวเริ่มเสื่อมสลายอันเนื่องมาจากความจำเป็นทางเศรษฐกิจและความแตกต่างจากสาเหตุอื่นๆ²⁹³⁹

อาจกล่าวได้ว่าการที่ครอบครัวมีความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยาสูงนับเป็นสาเหตุสำคัญของการหย่าร้าง ความตึงเครียดนี้ส่วนหนึ่งมาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ทั้งสองฝ่ายต้องดิ้นรนในการทำงานหาเงิน การแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในการทำงาน รวมทั้งการที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต้องเดินทางออกจากบ้านไปทำงานต่างถิ่นจนไม่สามารถจะใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิดสนิทสนมภายในครอบครัว โดยต่างฝ่ายต่างก็ไม่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจของอีกฝ่ายหนึ่งอย่างรอบด้าน อีกทั้งยังมีโอกาสพบปะกับเพศตรงกันข้ามในที่ทำงานหรือในสังคมภายนอกที่ทำให้เขาใจออกหากจากสามีหรือภรรยาของตน อีกส่วนหนึ่งมาจากการที่ความรู้สึกนึกคิดของผู้หญิงที่เปลี่ยนไปในทางที่สำนึกในความเสมอภาคทางเพศมากขึ้น

สำหรับผู้หญิงชนบทนั้น การแสวงหารายได้ด้วยการทำงานนอกภาคเกษตรทำให้วิถีชีวิตของผู้หญิงชนบทเปลี่ยนแปลงไปมาก ภรรยาที่มีรายได้เป็นของตนเองและรายได้จากการทำงานของภรรยานี้อาจกลายเป็นรายได้หลักของครอบครัว ขณะเดียวกันผู้หญิงชนบทก็มีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมสูงขึ้นและมีความเชื่อมั่นในตัวเองสูงขึ้นเช่นเดียวกับผู้หญิงชั้นกลางทั่วไป นอกจากนี้การทำงานนอกภาคเกษตรยังทำให้มีโอกาสพบผู้ชายที่ “ดีกว่า” จึงมีทางเลือกในชีวิตมากขึ้น ในขณะที่ผู้ชายยังคงคาดหวังบทบาทเดิมของสามีและภรรยาที่ฝ่ายชายมีอำนาจและสิทธิต่างๆ ในครอบครัวและสังคมสูงกว่าผู้หญิง ประกอบกับครอบครัวมีค่าใช้จ่ายต่างๆ สูงขึ้น ทำให้หนี้สินของครัวเรือนสูงขึ้น ความตึงเครียดและความขัดแย้งในครอบครัวจึงสูงขึ้นมาก

ส่วนครอบครัวของผู้หญิงชั้นกลางในเมืองนั้น ส่วนใหญ่ภรรยาก็มีรายได้จากการทำงานนอกบ้านสามารถพึ่งตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ ในปัจจุบันภรรยาในหลายครอบครัวมีการศึกษาสูงทัดเทียมกับสามี

²⁹³⁹ โปรตุเกส การศึกษาภาวะความอยู่ดีมีสุขของประชากรด้านชีวิตครอบครัวฯ, กรุงเทพฯ: สถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว, 2546

หรือสูงกว่าสามี ตามสถิติที่กระทรวงศึกษาธิการได้จัดทำไว้ นั่นปรากฏว่าอย่างน้อยตั้งแต่กลางทศวรรษ 2430 มาแล้วที่จำนวนผู้หญิงที่ได้รับการศึกษาในระดับอุดมศึกษามีมากกว่าผู้ชาย กล่าวคือ ใน พ.ศ.2535 มีผู้กำลังศึกษาอยู่ในระดับอุดมศึกษาเป็นหญิง 289,124 คน เป็นชาย 259,711 คน ในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2536 มีผู้กำลังศึกษาในระดับอุดมศึกษาเป็นหญิง 303,310 คน ชาย 276,233 คน²⁹⁴⁰ และเมื่อถึงปี พ.ศ. 2553 ก็ปรากฏว่าผู้หญิงกำลังศึกษาในระดับอุดมศึกษามีมากกว่าผู้ชายมาก ดังสถิติต่อไปนี้

ปริญญาตรี ปี 1	นักศึกษาหญิง	305,976 คน	ชาย	242,041 คน
ปริญญาตรี ปี 4	นักศึกษาหญิง	175,932 คน	ชาย	122,881 คน
ปริญญาโท	นักศึกษาหญิง	91,993 คน	ชาย	64,425 คน
ปริญญาเอก	นักศึกษาหญิง	8,265 คน	ชาย	7,806 คน ²⁹⁴¹

เมื่อพิจารณาจังหวัดขนาดใหญ่ในภูมิภาคต่างๆ ก็พบว่าสถิติผู้หญิงที่กำลังศึกษาในระดับอุดมศึกษาสูงกว่าผู้ชายมากเช่นกัน ดังสถิตินักศึกษาในสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) ดังนี้

เชียงใหม่	นักศึกษาหญิง	52,050 คน	ชาย	37,676 คน
ลำปาง	นักศึกษาหญิง	6,287 คน	ชาย	4,570 คน
อุบล	นักศึกษาหญิง	26,373 คน	ชาย	17,130 คน
มหาสารคาม	นักศึกษาหญิง	34,638 คน	ชาย	19,703 คน
อุดร	นักศึกษาหญิง	11,774 คน	ชาย	7,866 คน
นครสวรรค์	นักศึกษาหญิง	7,984 คน	ชาย	5,162 คน
นครศรีธรรมราช	นักศึกษาหญิง	13,576 คน	ชาย	8,589 คน
สงขลา	นักศึกษาหญิง	36,147 คน	ชาย	21,184 คน ²⁹⁴²

จากสถิติข้างต้น แสดงว่าผู้หญิงในสังคมไทยที่ได้รับการศึกษาระดับอุดมศึกษามีจำนวนมากกว่าผู้ชายราวร้อยละ 10 ในขณะที่จำนวนผู้หญิงโดยรวมในสังคมไทยมีมากกว่าผู้ชายประมาณร้อยละ 2 เท่านั้น ดังนั้น ผู้หญิงชั้นกลางจึงมีรายได้สูง มีตำแหน่งการงานดี เช่น เป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ผู้พิพากษา พนักงานบริษัทเอกชน แพทย์ นักสื่อสารมวลชน ฯลฯ และในปัจจุบันมีผู้หญิงจำนวนมากทำงานระดับผู้บริหารหรือผู้อำนวยการทั้งของรัฐและเอกชน

²⁹⁴⁰ ศึกษาธิการ, กระทรวง. **สถิติและดัชนีการศึกษาในระบบโรงเรียน**. กรุงเทพฯ: กองสารสนเทศ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, หน้า 57. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.moe.go.th/data_stat/ (15 มกราคม 2556).

²⁹⁴¹ ศึกษาธิการ, กระทรวง. **สถิติและดัชนีการศึกษาในระบบโรงเรียน**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.moe.go.th/data_stat/ (15 มกราคม 2556).

²⁹⁴² เรืองเดียวกัน

การที่ผู้หญิงชั้นกลางมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น แต่ยังถูกคาดหวังให้ทำหน้าที่ของภรรยา และมารดาตามจารีตประเพณี ทำให้ผู้หญิงชั้นกลางมีความตึงเครียดและมีความเหน็ดเหนื่อยในชีวิตมากขึ้น ดังสะท้อนให้เห็นจากการวิเคราะห์วรรณกรรมในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ซึ่งนพพร ประชากุลได้ชี้ให้เห็นว่า

กระแส "ผู้หญิงก้าวหน้า" เป็นมายาคติที่โน้มน้าวให้ผู้หญิงในสังคมปัจจุบันต้องรับบทหนักกว่าผู้ชายถึงสองเท่า ไหนจะต้องเอาดีในหน้าที่การงาน ไหนจะต้องดูแลบ้านช่องลูกเมียอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง ถ้อยคำที่ว่า "เดี๋ยวนี้ ผู้หญิงเราเก่งทั้งนอกบ้านและในบ้าน" ซึ่งหลายคนเอ่ยด้วยความภาคภูมิใจ เหมือนกับที่รุ่นย่าทวดยายทวดของเราเคยถูกทำให้ซาบซึ้งกับ "มือก็ไกว ดาบก็แกว่ง" มาแล้วนั้น แท้ที่จริงอาจเป็นเพียงเวอร์ชันแก้ไขปรับปรุงใหม่ของ "หญิงเป็นควาย ชายเป็นคน" เท่านั้นเอง²⁹⁴³

ส่วน เสนาะ เจริญพร วิเคราะห์ว่า

ตัวละครหญิงในวรรณกรรมไทยร่วมสมัยมีเสรีภาพมากขึ้น มีความเป็นตัวของตัวเองมากขึ้น มีบทบาทในสังคมมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในด้านหน้าที่การงาน หรือในด้านการเมือง หรือในพื้นที่อื่นๆ ของสังคม แต่ขณะเดียวกัน ตัวบทวรรณกรรมก็ดูเหมือนจะสร้างปัจจัยบางประการขึ้นมาหน่วงเหนี่ยวความก้าวหน้าดังกล่าวไว้ มิให้ดำเนินไปถึงขีดสุดของศักยภาพ²⁹⁴⁴

ในขณะที่ผู้หญิงชั้นกลางต้องรับภาระหลายด้านทั้งในครอบครัวและในที่ทำงาน และยังต้องเข้าสังคมมากขึ้น ผู้ชายชั้นกลางในครอบครัวส่วนหนึ่งก็มักดำเนินชีวิตไปในวิถีทางที่สร้างความไม่พอใจให้แก่ภรรยา เช่น การดื่มสุรา การสูบบุหรี่ การเที่ยวสถานบันเทิง ฯลฯ ขณะเดียวกันก็มีบางครอบครัวที่ภรรยาทำงานนอกบ้านและใช้ชีวิตนอกเวลาทำงานในการแสวงหาความสุขส่วนตัว โดยทำหน้าที่ของภรรยาและมารดาน้อยลง ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทหรือความแตกร้างในครอบครัวที่นำไปสู่การหย่าร้าง

บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงชนบท

ใน 3 ทศวรรษแรกของการพัฒนาประเทศ สถานภาพของผู้หญิงชนบทตกต่ำลง เพราะผู้หญิงส่วนหนึ่งต้องขายแรงงานราคาถูก บางส่วนต้องทำงานที่ส่งผลให้สถานภาพทางสังคมตกต่ำลง เช่น คนใช้ โสเภณี นอกจากนี้ในสถานะที่มีพ่อค้าและข้าราชการเข้าไปในชนบทมากขึ้นในยุคพัฒนาประเทศ ก็ทำให้ผู้หญิงชนบทมีบทบาทน้อยลงเพราะเมื่อชาวบ้านต้องติดต่อกับพ่อค้าข้าว พ่อค้าพืชไร่ และต้องติดต่อกับข้าราชการซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ก็ทำให้ผู้ชายในครอบครัวกลายเป็นผู้มีบทบาทหลักในการติดต่อกับพ่อค้า

²⁹⁴³ โปรดดู นพพร ประชากุล, "คำนำ" ใน เสนาะ เจริญพร, *ผู้หญิงกับสังคม ในวรรณกรรมไทยยุคทองสนุ่*. กรุงเทพฯ : มติชน , 2548.

²⁹⁴⁴ โปรดดู เสนาะ เจริญพร, *ผู้หญิงกับสังคม ในวรรณกรรมไทยยุคทองสนุ่*.

และข้าราชการเหล่านี้ จนผู้หญิงในชนบทซึ่งเคยมีบทบาททางการค้ามากต้องกลายมาเป็นช่างทำหลังไปโดยปริยาย²⁹⁴⁵

ในปัจจุบันผู้หญิงชนบทส่วนใหญ่มีรายได้ที่เกิดจากการทำเกษตรเชิงพาณิชย์ หรือขายแรงงานมีฝีมือและไร้ฝีมือ หรือทำธุรกิจขนาดเล็ก ผู้หญิงในชนบทจึงมีบทบาทในการหารายได้นอกภาคเกษตรให้แก่ครอบครัวสูงขึ้นมาก เห็นได้ชัดว่าการที่ผู้หญิงทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ หรือรวมกลุ่มกันทำการผลิตสินค้า หรือรับงานมาทำที่บ้าน ทำให้ผู้หญิงมีวิถีชีวิตและประสบการณ์ใหม่ และเป็นอิสระจากอำนาจของผู้ชายมากขึ้น นอกจากนี้การทำงานหารายได้เป็นตัวเงินเข้าสู่ครอบครัวแทนการทำงานบ้านและงานในไร่ที่ผลิตแบบพอเพียงชีพ ทำให้คนในครอบครัวเห็นความสำคัญของผู้หญิงและยอมรับสิทธิต่างๆ ของผู้หญิงมากขึ้น

งานวิจัยเกี่ยวกับผู้หญิงชนบทในครอบครัวของชาวนาในภาคกลาง แสดงให้เห็นว่าเมื่อระบบเศรษฐกิจทุนนิยมขยายตัวในชนบทภาคกลางมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ผู้หญิงชนบทในภาคกลางได้ทำงานนอกบ้านเพื่อช่วยผู้ชายหารายได้ ทำให้ผู้หญิงมีความสำคัญในครอบครัวในแง่ของการหารายได้ และยังส่งผลให้ผู้หญิงมีบทบาทในพื้นที่สาธารณะมากขึ้นด้วย²⁹⁴⁶ เช่นเดียวกับงานวิจัยเกี่ยวกับผู้หญิงในชนบทภาคเหนือ ซึ่งมีรายงานผลการวิจัยที่แสดงให้เห็นว่าในเขตอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ นั้น เมื่อผู้ชายต้องออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน ผู้หญิงก็ได้ทำงานรับเหมาตัดเย็บเสื้อผ้าโดยรับงานมาทำที่บ้านหรือไปทำงานที่บ้านของผู้ว่าจ้าง ซึ่งนอกจากจะทำให้ผู้หญิงมีรายได้เป็นเงินแล้วยังทำให้เกิดเป็นเครือข่ายของผู้หญิงขึ้นมาด้วย การเกิดเครือข่ายทางสังคมเช่นนี้นำไปสู่การร่วมมือกันในเรื่องอื่นๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การเล่นแชร์ ซึ่งบทบาทของผู้หญิงเช่นนี้ทำให้ผู้หญิงมีอำนาจตัดสินใจในครอบครัวมากขึ้น²⁹⁴⁷

ในบริบทที่การท่องเที่ยวขยายตัวและต้องการแรงงานผู้หญิงที่จะเข้ามาทำงานในภาคบริการ เช่น แม่บ้าน เสมียน นักบัญชี และคนขายของหน้าร้าน ก็ทำให้หญิงสาวที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้นจากการสนับสนุนของครอบครัวพากันอพยพออกจากหมู่บ้านมาประกอบอาชีพเหล่านี้ ทำให้ครอบครัวมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น และเงินรายได้ที่ผู้หญิงส่งกลับบ้านยังมีส่วนทำให้การแตกตัวทางชนชั้นในชนบทดำเนินไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น²⁹⁴⁸

²⁹⁴⁵ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 248.

²⁹⁴⁶ ไพรดุ Takashi Tomosugi, **Changing Features of A Rice-Growing Village in Central Thailand: A fixed Point Study from 1967-1993**. Tokyo: Centre for East Asian Studies for UNESCO, The Tokyo Bunko, 1995.

²⁹⁴⁷ ไพรดุ กนกพร ดีบุรี “เครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงในระบบเหมาร่วง: กรณีศึกษาการผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูปในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.

²⁹⁴⁸ ไพรดุ Jennifer Gray, **The Road to the City: Young Woman and Transition in Northern Thailand**. Sydney, Australia: School of Behavioral Science, Macquarie University, 1992.

ผู้หญิงชนบทส่วนหนึ่งที่มีการศึกษาระดับมัธยม อาชีวะ หรือวิทยาลัยครู ได้เข้าสู่อาชีพขายตรง ซึ่งแต่เดิมนั้นการขายตรงเป็นอาชีพของผู้หญิงที่มีการศึกษาในระดับปริญญาตรีเป็นส่วนใหญ่ ในระยะหลังผู้หญิงที่จบการศึกษาต่ำกว่าระดับปริญญาตรีก็มีโอกาสหารายได้จากอาชีพนี้ โดยอาจทำเป็นอาชีพหลักหรืองานประจำ ซึ่งนอกจากจะช่วยให้มีรายได้เป็นของตนเองแล้วการประกอบอาชีพนี้ยังทำให้ผู้หญิงกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบธุรกิจขายตรง ที่เอื้อให้ผู้หญิงจากชนบทที่มีประสบการณ์และความรู้ใหม่ กลายเป็นผู้ประกอบการทางธุรกิจกลุ่มใหม่ในสังคมไทย²⁹⁴⁹ และนำไปสู่การรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการขายสินค้าและการแก้ไขปัญหาต่างๆ ในการทำงาน อีกทั้งยังทำให้ผู้หญิงจากชนบทมีโอกาสเดินทางไปสัมมนาหรือไปดูงานในต่างประเทศด้วย²⁹⁵⁰

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ยังมีรายงานผลการวิจัยจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่า ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาผู้หญิงได้ออกมาทำงานหารายได้ทั้งในรูปของการประกอบอาชีพส่วนตัวและในรูปของการรวมกลุ่ม ซึ่งส่งผลให้ผู้หญิงได้มีโอกาสเรียนรู้เรื่องใหม่ๆ และมีประสบการณ์ในการจัดการธุรกิจและจัดการปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น เกิดเป็นศักยภาพในการปรับตัวและเกิดความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ที่สำคัญยิ่งก็คือการที่ผู้หญิงได้ออกมามีบทบาทในพื้นที่สาธารณะมากขึ้น มีประสบการณ์ในการจัดตั้งกลุ่มเพื่อทำงานสาธารณะและการสร้างอำนาจต่อรองกับคนอื่น ๆ รวมทั้งมีประสบการณ์ในการติดต่อและต่อรองกับหน่วยงานของทางราชการหรือนักการเมือง และบางคนอาจสามารถสร้างเครือข่ายกับนักการเมืองท้องถิ่นและนักการเมืองระดับชาติ นอกจากนี้ยังได้เข้าร่วมประชุมกับนักพัฒนาเอกชนและสถาบันทางวิชาการที่ช่วยให้เกิดความสำนึกในสิทธิของตนเอง ความเสมอภาคทางเพศ และความเสมอภาคทางสังคมและการเมือง

มีรายงานผลการวิจัยที่แสดงว่าผู้หญิงชนบทเริ่มเคลื่อนไหวเกี่ยวกับปัญหาสิ่งแวดล้อมมาตั้งแต่ทศวรรษ 2510 โดยมีกลุ่มนักศึกษาเข้าไปจัดตั้งและช่วยเหลือในกระบวนการเสริมสร้างอำนาจ (empower) และกระบวนการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของกลุ่มผู้หญิงในชนบท ซึ่งการเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมนี้ ทำให้ผู้หญิงมีมุมมองต่อรัฐและสังคมในเชิงวิพากษ์มากขึ้น โดยผู้หญิงได้รับการปลูกฝังความคิดเรื่องสิทธิของตน ปัญหาความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศ และมีความสำนึกในการต่อต้านการกระทำที่ไม่ถูกต้องของรัฐ²⁹⁵¹ กรณีการจัดการป่าชุมชนเพื่อแก้ปัญหาการทำลายป่าในภาคเหนือ ผู้หญิงก็เข้ามามีบทบาทมาก โดยไม่ยอมให้ผู้ชายผูกขาดอำนาจในการจัดการแต่ฝ่ายเดียวอีกต่อไป ผู้หญิงได้สร้างคำอธิบายว่าตนเองได้เข้าไปเก็บของป่าอยู่เสมอ จึงมีความรู้เกี่ยวกับป่าเป็นอย่างดี ส่วนผู้ชายนั้นมักจะมี

²⁹⁴⁹ Ara Wilson, "The Empire of Direct Sales and the Making of Thai Entrepreneurs" *Critique of Anthropology*, 19 (4)199, p. 401-422.

²⁹⁵⁰ ไพโรจน์ สุทธวนิช, "ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจทำธุรกิจขายตรงของตัวแทนในระบบการตลาดแบบเครือข่าย จังหวัดลำปาง". วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2553.

²⁹⁵¹ พชรินทร์ ลาภานันท์, "ผู้หญิงชนบทกับกระบวนการเคลื่อนไหวสิ่งแวดล้อม : วิธีคิดและพื้นที่การต่อสู้" *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 21, 2 (2547), หน้า 141-159.

ความสัมพันธ์กับตัวแทนอำนาจของรัฐ เช่น ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ทำให้มีความเกรงใจข้าราชการ ไม่กล้าต่อรองกับทางราชการ ซึ่งแตกต่างจากผู้หญิงมาก²⁹⁵² มีตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมคือเมื่อเกิดปัญหา โรงงานปล่อยสารพิษในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ผู้หญิงแม่บ้านในหมู่บ้านได้รวมกลุ่มกันเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันอย่างใกล้ชิด²⁹⁵³

เป็นที่น่าสังเกตว่ามีการรวมกลุ่มทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการของผู้หญิงชนบทเพื่อหารายได้และพัฒนาคุณภาพชีวิต ตลอดจนการแก้ปัญหาต่างๆ ในหลายพื้นที่ เช่น ผู้หญิงที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดลำพูนได้รวมกลุ่มกันทำการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร การแก้ปัญหาสินค้าเกษตรถูกกดราคา ผู้หญิงบางกลุ่มสร้างความสัมพันธ์กับนักการเมืองเพื่อระดมทุนมาทำกิจกรรม ทำให้สถานภาพของผู้หญิงดีขึ้นทั้งในฐานะผู้หารายได้ให้แก่ครอบครัว และการเพิ่มความมั่นใจในศักยภาพของตนเอง²⁹⁵⁴

การรวมตัวของผู้หญิงเพื่อหารายได้หรือทำกิจกรรมต่างๆ ในหลายพื้นที่เกิดขึ้นจากการสนับสนุนของหน่วยงานต่างๆ ของรัฐในช่วงทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ซึ่งทำให้เกิดกลุ่มผู้หญิงขึ้นในหมู่บ้านทั่วประเทศ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มทอผ้า กลุ่มพัฒนาหมู่บ้าน ฯลฯ²⁹⁵⁵ ตัวอย่างได้แก่กลุ่มผู้หญิงที่บ้านหนองไชย จังหวัดขอนแก่น ที่เกิดขึ้นเพราะมีหน่วยงานของรัฐสนับสนุนให้ผู้หญิงรวมกลุ่มกันเพื่อทอผ้าและทำดอกไม้ประดิษฐ์ ปรากฏว่ากลุ่มผู้หญิงในหมู่บ้านแห่งนี้ได้จัดตั้งกองทุนสุขภาพเพื่อดูแลเรื่องอาหารและโภชนาการในหมู่บ้านขึ้นมา²⁹⁵⁶ กลุ่มผู้หญิงในหลายหมู่บ้าน ในจังหวัดเชียงใหม่และลำพูนก็ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐในการรวมตัวกันซึ่งทำให้ผู้หญิงมีบทบาทในกิจกรรมของชุมชนมากขึ้น²⁹⁵⁷

การประกอบอาชีพของผู้หญิงชนบทขยายตัวมากขึ้นในทศวรรษ 2540 เนื่องจากรัฐบาลส่งเสริมธุรกิจขนาดย่อม และยังมีโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ที่ทำให้ผู้หญิงชนบทมีช่องทางในการหา

²⁹⁵² ไพโรจน์ วิเศษ สุจินพรหม, “การเคลื่อนไหวในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงในการจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำพูน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสตรีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

²⁹⁵³ ไพโรจน์ ราณี วงศ์ประจวบลาภ, “การศึกษาเปรียบเทียบความรู้ ความเข้าใจ และทัศนคติของสตรีเรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อมจากโรงงานอุตสาหกรรมที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2543.

²⁹⁵⁴ ไพโรจน์ ดำรงค์ อดิเรก, “การรวมกลุ่มของสตรีกับการพัฒนาในชุมชนชนบท” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

²⁹⁵⁵ ไพโรจน์ วรณิการักษ์ หนูแก้ว, “ผลกระทบต่อชุมชนจากการรวมกลุ่มของสตรีในชนบท ลำพูน” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546.

²⁹⁵⁶ ไพโรจน์ สลิลรัตน์ อุบลแก้ว, “กลุ่มสตรีกับการพัฒนาชนบท: ศึกษากรณีบ้านหนองไชย ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2534.

²⁹⁵⁷ ไพโรจน์ ประวิทย์ เพชรมี, “การมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีในการทำกิจกรรมพัฒนาชุมชนจังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538. และ พิมานา บุรณินทุ “การมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีในกิจกรรมการศึกษาและการพัฒนาชุมชนบ้านปาง กิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2536.

รายได้เพิ่มขึ้น สถิติการประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนในปี พ.ศ.2542 เฉพาะในภาคอีสานมีสูงถึง 533,476 คน²⁹⁵⁸ จำนวนผู้หญิงที่รับงานมาทำที่บ้านในปี พ.ศ.2550 ทั่วประเทศเฉพาะที่เก็บข้อมูลได้มี 440,251 คน โดยกระจายอยู่ในภาคอีสานมากที่สุด คือ 80,771 คน รองมาคือภาคเหนือ 79,742 คน เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่าในแง่ของวัยนั้นร้อยละ 76 ของผู้หญิงที่รับงานมาทำที่บ้านมีอายุเฉลี่ย 30-48 ปี²⁹⁵⁹ ช่วงวัยดังกล่าวนี้สะท้อนว่าส่วนใหญ่ น่าจะเป็นผู้หญิงแม่บ้านที่หารายได้เพื่อส่งลูกเรียนหนังสือ

ผู้หญิงในชุมชนแออัดในจังหวัดเชียงใหม่ มีประสบการณ์ในการร่วมงานกับมูลนิธิเพื่อนหญิงจากศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งได้นำผู้หญิงจากชุมชนแออัดเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เช่น การสัมนา การอบรมเกี่ยวกับอาชีพ การทำละครเพื่อสังคม นอกจากนี้ยังส่งเสริมให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมในการต่อสู้ของชุมชน เช่น การเรียกร้องสิทธิในการจัดการเรื่องต่างๆ ในชุมชนของตน และยังขยายไปสู่การทำความเข้าใจปัญหาที่ผู้หญิงต้องเผชิญ เช่น ปัญหาความรุนแรงที่ผู้ชายกระทำต่อผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงตระหนักในเรื่องสิทธิสตรีและความเสมอภาคทางเพศ ตลอดจนมีความสำนึกในศักยภาพของผู้หญิงมากขึ้น²⁹⁶⁰ ปรากฏว่ากลุ่มผู้นำผู้หญิงในเขตภาคเหนือนี้มีความสนใจเรื่องความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศชายและเพศหญิงอย่างมาก และพยายามเสริมสร้างอำนาจและสิทธิของผู้หญิงทั้งในครอบครัวและสังคม โดยศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีบทบาทในการเชื่อมโยงการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้หญิงต่างๆ ให้เกิดเป็นเครือข่ายที่จะร่วมมือกันพัฒนาผู้หญิงระดับล่างให้ตระหนักถึงปัญหาความไม่เท่าเทียมทางเพศและสำนึกในความสำคัญของการต่อสู้เพื่อให้เกิดความเสมอภาคระหว่างชายและหญิงมากขึ้น²⁹⁶¹

แม้ว่าในปัจจุบันสื่อต่างๆ ยังคงผลิตซ้ำความหมายของ “ผู้หญิง” แบบเดิม ที่สะท้อนว่าผู้หญิงส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากระบบคุณค่าเก่าที่คาดหวังให้ผู้หญิงเป็นเมียและแม่ที่ดี แต่ผู้หญิงทุกชั้นก็มีความสำนึกเชิงปัจเจกชนนิยมและสำนึกในความเสมอภาคระหว่างเพศชายกับเพศหญิงมากขึ้น ผู้หญิงจึงไม่ยอมรับสถานภาพและบทบาทเดิมที่ตนด้อยกว่าหรือตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบผู้ชาย ในขณะที่ผู้ชายจำนวนมากยังคงคาดหวังบทบาทเดิมของผู้หญิง ความขัดแย้งในครอบครัวจึงสูงขึ้น ซึ่งส่งผลให้การหย่าร้างเพิ่มมากขึ้นดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เริ่มให้ความสำคัญแก่ความรักระหว่างปัจเจกชนที่มีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ตามที่ป็นจริงของมนุษย์มากขึ้น²⁹⁶² ความคิดเรื่องพรหมลิขิตหรือกรรมลิขิตมี

²⁹⁵⁸ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, การประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนปี พ.ศ.2542. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.

²⁹⁵⁹ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, การสำรวจแรงงานนอกระบบ พ.ศ.2553. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2553.

²⁹⁶⁰ ไพรดู่ สมยุทธ์ เสียงสุวรรณ, “แนวคิดและการต่อสู้ของ “เฟมินิสต์” ชาวบ้านในชุมชนแออัดสองแห่ง ในจังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

²⁹⁶¹ ไพรดู่ บุญทริภักดิ์ วิชาเจริญ, “บทบาทของผู้นำกลุ่มสตรีในระดับชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือ ของประเทศไทยต่อการเรียกร้องสิทธิ”. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545.

²⁹⁶² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์บรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538, หน้า 233-235.

อิทธิพลน้อยลง เมื่อมาถึงยุคปัจจุบันนวนิยายและละครโทรทัศน์ซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยทั้งในเมืองและชนบทอย่างลึกซึ้ง ยิ่งสร้างความเชื่อว่าความรักมีความสำคัญสูงสุดต่อชีวิตของมนุษย์ การสร้างครอบครัวจึงมีรากฐานอยู่บนความรักมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ความรักเป็นเรื่องของอารมณ์ความรู้สึกหรือจิตใจที่ผันแปรไปได้ง่าย ความรักที่เคยมีอยู่อย่างลึกซึ้งจึงอาจจืดจางลงในเวลาไม่นาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนวนิยายและละครโทรทัศน์ส่วนใหญ่ตลอดจนระบบการศึกษาในสังคมไทยปัจจุบันมิได้ช่วยให้คนไทยเรียนรู้และเข้าใจความซับซ้อนของชีวิตและสังคมเท่าที่ควร ทำให้ขาดศักยภาพในการทำความเข้าใจตลอดจนขาดความเห็นอกเห็นใจสมาชิกในครอบครัวอย่างลึกซึ้ง หรือขาดศักยภาพทางปัญญาหรือจิตใจที่จะปรับตัวเพื่อจัดการปัญหาใหม่ๆ ที่ต้องเผชิญในชีวิตคู่ให้คลี่คลายลงไป ด้วยสันติวิธี อีกทั้งยังมีปัญหาเรื่องความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมที่ทำให้สมาชิกในครอบครัวเกิดการใช้ชีวิตตามความพอใจหรือตามรสนิยมของแต่ละคน ซึ่งเมื่อใช้ชีวิตฉันสามีภรรยาในครอบครัวเดียวกันไปนานๆ แต่ต่างคนต่างก็ใช้ชีวิตไปในแบบที่ตนต้องการ โดยขาดการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เพราะมีรสนิยมหรือ “ความชอบ” ที่ไม่ตรงกันเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ก็ย่อมนำไปสู่ความห่างเหินทางจิตใจและอารมณ์ความรู้สึก จนทำให้หันไปหาเพศตรงข้ามคนใหม่ที่มี “รสนิยมตรงกัน” ได้อย่างง่ายดาย โดยเฉพาะในบริบทที่ทั้งสามีและภรรยาต่างก็ทำงานนอกบ้านและยังมีเทคโนโลยีสารสนเทศที่เอื้อให้หญิงและชายสร้างความสัมพันธ์กับคนแปลกหน้าในวงกว้างได้ตลอดเวลา

ปัญหาอื่นๆ ในครอบครัว

การใช้ความรุนแรงในครอบครัวเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งในสังคมไทย ดังปรากฏว่าเด็กและสตรีที่ประสบปัญหาความรุนแรงในครอบครัวที่มารับบริการใน “ศูนย์พึ่งได้” ในปี พ.ศ. 2550 เพียงแห่งเดียวก็มีเป็นจำนวนมาก โดยเป็นเด็กถึง 9,579 คน และเป็นผู้หญิงถึง 8,172 คน ซึ่งจำนวนเด็กและสตรีที่ถูกกระทำความรุนแรงนี้มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นทุกปี²⁹⁶³ ในปี พ.ศ.2551 สตรีที่ถูกกระทำความรุนแรงที่มารับบริการที่ “ศูนย์พึ่งได้” จำแนกตามประเภทของการกระทำความรุนแรง ลำดับที่ 1 ได้แก่ ความรุนแรงทางกายจำนวน 9,028 ราย รองลงมาคือความรุนแรงทางเพศจำนวน 2,363 ราย²⁹⁶⁴

นอกจากปัญหาครอบครัวแตกร้าง การหย่าร้าง และความรุนแรงในครอบครัวแล้ว ปัญหาครอบครัวที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือปัญหาเด็กและผู้สูงอายุถูกทอดทิ้ง มีการสำรวจในปี 2543 พบว่าจำนวนสมาชิกรุ่นใหม่ของสังคมที่เติบโตขึ้นมาในสถานะของ “เด็กกำพร้า” (ไม่มีทั้งบิดาและมารดา) มีถึงประมาณ 8 แสนคน การที่บิดาและมารดาเสียชีวิตด้วยโรคเอดส์เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีเด็กกำพร้าเพิ่มขึ้นมาก โดยมีกลุ่ม

²⁹⁶³ ศูนย์พึ่งได้ กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. รายงานสถานการณ์ครอบครัว. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

www.owf.go.th/wofa/.../38c9b51761f1cbb0b31d95ce2d938707.pdf (15 กันยายน 2556)

²⁹⁶⁴ ไทยโพสต์. “จีดีพี...โตมาก จีดีเอช...เลิกลา ครอบครัว” สุขสันต์ 2556 หล่นฮวบ! [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.thaipost.net/x-cite/150413/72217> (15 เมษายน 2556)

เด็กอายุ 0-5 ปี ที่กำพร้าเพราะบิดาและมารดา เสียชีวิตด้วยโรคเอดส์จำนวน 30,845 คน และกลุ่มเด็กอายุ 6-13 ปี มีจำนวน 85,663 คน²⁹⁶⁵

การมีเพศสัมพันธ์นอกสถาบันการสมรสและการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรเกิดในกลุ่มวัยรุ่นมากขึ้น ซึ่งนำไปสู่ปัญหาอื่นๆ เนื่องจากวัยรุ่นทั้งชายและหญิงต่างก็มีทั้งความสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมและความสำนึกในความเสมอภาคระหว่างเพศ จึงให้ความสำคัญแก่การแสวงหาความสุขทางกายและเสรีภาพทางเพศมากขึ้น โดยถือว่าร่างกายเป็นของตนเองและตนเองมีสิทธิในร่างกายที่ตนเป็นเจ้าของอย่างเต็มที่ เพศสัมพันธ์นอกสถาบันการสมรสเป็นปัจจัยหนึ่งนอกเหนือจากการติดเชื้อที่ส่งผลให้โรคเอดส์ระบาด ในปี พ.ศ.2547 พบว่า ผู้ติดเชื้อที่มีอาการแล้วและผู้ป่วยเอดส์ทั้งสิ้น 317,065 ราย เสียชีวิตแล้ว 72,965 ราย²⁹⁶⁶ ในปัจจุบันมีผู้ติดเชื้อเอดส์ในประเทศไทยมากกว่า 1 ล้านคนแล้ว คนวัยหนุ่มสาวทุก ๆ 30 คน จะมีผู้ติดเชื้ออย่างน้อย 1 คน คาดว่าจะมีผู้หญิงติดเชื้อเอดส์ไปแล้วถึง 4 แสนคน ในแต่ละปีจะมีหญิงตั้งครรภ์ติดเชื้อเอดส์ประมาณ 2 หมื่นคน²⁹⁶⁷ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันจะมียาที่รักษาโรคเอดส์อย่างได้ผล แต่ก็ไม่สามารถรักษาให้หายขาดได้ ผู้ติดเชื้อเอดส์จึงต้องกินยาไปตลอดชีวิตและมีปัญหาสุขภาพมากกว่าคนทั่วไป เป็นอุปสรรคต่อการทำงานและทำให้ครอบครัวประสบปัญหาหนักที่เดียว

สำหรับการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรนั้นก็ปัญหาครอบครัวที่บิดามารดาได้รับผลกระทบ เพราะอาจต้องรับเลี้ยงหลานแทนบุตรชายหรือบุตรสาวที่ยังไม่มีงานทำ และยังเป็นกังวลเกี่ยวกับอนาคตของบุตรหลานที่ยังไม่พร้อมจะรับผิดชอบชีวิตของตนเองและครอบครัว มีการสำรวจพบว่าร้อยละ 40 ของวัยรุ่นหญิงเคยเสียตัวในช่วงวัยเรียน²⁹⁶⁸ และข้อมูลเกี่ยวกับพฤติกรรมของวัยรุ่นที่มีอายุ 17-18 ปี ในกรุงเทพมหานคร แสดงว่าร้อยละ 51 ของวัยรุ่นชาย และร้อยละ 33 ของวัยรุ่นหญิงเคยมีเพศสัมพันธ์มาแล้ว²⁹⁶⁹

การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรทำให้การตั้งครรภ์ในวัยรุ่นมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น มารดาอายุต่ำกว่า 20 ปีมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 10.4 ในปี พ.ศ.2543 เป็นร้อยละ 15.5 ในปี พ.ศ.2551²⁹⁷⁰ ส่วนการทำแท้งนั้น จากรายงานเครือข่ายผู้หญิงกับสุขภาพชี้ให้เห็นว่ามีการทำแท้งประมาณปีละ 300,000 ราย และเป็นการทำแท้งด้วยวิธีที่ไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการทางแพทยศาสตร์²⁹⁷¹

²⁹⁶⁵ ศูนย์พึ่งได้ กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. รายงานสถานการณ์ครอบครัว. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.owf.go.th/wofa/.../38c9b51761f1cbb0b31d95ce2d938707.pdf (15 กันยายน 2556)

²⁹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.

²⁹⁶⁷ แหล่งที่มา: <http://www.om4you.com/portfolio/work/aidsgig/pearabad.htm> (16 มกราคม 2556).

²⁹⁶⁸ จากการสำรวจของสวนดุสิตโพล อ้างใน ศูนย์พึ่งได้ กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. รายงานสถานการณ์ครอบครัว. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.owf.go.th/wofa/.../38c9b51761f1cbb0b31d95ce2d938707.pdf (15 กันยายน 2556)

²⁹⁶⁹ การสำรวจของสถาบันการวิจัยไทยฯ อ้างใน เรื่องเดียวกัน

²⁹⁷⁰ รายงานเฉพาะกิจโรงพยาบาลสวายไวยักษ์แห่งครอบครัว, 2552. อ้างใน เรื่องเดียวกัน

²⁹⁷¹ รายงานเครือข่ายผู้หญิงกับสุขภาพ อ้างใน เรื่องเดียวกัน

ปัญหาความสัมพันธ์ที่ไม่อบอุ่นในครอบครัวมีส่วนทำให้สมาชิกในครอบครัวหันไปหายาเสพติด นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ทำให้คนหันไปเสพยาเสพติดมากขึ้น ได้แก่ ความจำเป็นในการทำงานหนักและชั่วโมงการทำงานสูงเกินไปทำให้ต้องใช้ยาเสพติดช่วยกระตุ้นให้สามารถทำงานได้ การขาดความผูกพันกับเครือญาติและชุมชนที่ทำให้ต้องดำรงชีวิตอยู่อย่างว้าเหว่โดดเดี่ยว ความเครียดอันเกิดจากการแข่งขันในการศึกษาหรือแข่งขันแล้วประสบกับความล้มเหลว การปราศจากความหวังหรือความใฝ่ฝันถึงอนาคตที่ดีขึ้น โดยเฉพาะในหมู่วัยรุ่นที่ครอบครัวมีฐานะยากจนหรือค่อนข้างยากจน เด็กในครอบครัวเหล่านี้ต้องเผชิญกับปัญหาในการเรียนตามลำพังมาตั้งแต่ยังเล็ก โดยบิดามารดาไม่มีเวลาและพื้นฐานความรู้มากพอที่จะช่วยพัฒนาความรู้และทักษะต่างๆ ทำให้ขาดพื้นฐานความรู้ที่จะเรียนในชั้นสูงขึ้นไป ความไม่เข้าใจในบทเรียนที่สั่งสมมาแต่เยาว์วัยยิ่งทำให้เรียนหนังสือไม่รู้เรื่องมากขึ้นๆ ในชั้นที่สูงขึ้น ในที่สุดก็ไม่มี ความหวังต่ออนาคตหลงเหลืออยู่เลย ทำให้หันไปมีพฤติกรรมที่ช่วยลดความเครียดในจิตใจ รวมทั้งการหันเข้าหายาเสพติดชนิดต่างๆ

มีแนวโน้มว่ากลุ่มผู้ติดยาเสพติดมีอายุน้อยลงเป็นลำดับ สถิติปี พ.ศ.2544 มีผู้เสพและผู้จำหน่ายยาเสพติดทั้งประเทศประมาณ 3 ล้านคน ในจำนวนนี้มีเด็กและเยาวชนใช้ยาบ้าจำนวน 663,287 คน โดยเฉลี่ยเด็กไทยซึ่งมีอายุระหว่าง 15-16 ปี ใช้ยาบ้าถึง 1 ใน 5 ในจำนวนนี้เป็นเด็กชายร้อยละ 90.5 เป็นเด็กหญิงร้อยละ 9.5 ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2551 มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ เก็บข้อมูลการแพร่ระบาดของยาเสพติดในประเทศไทย พบว่ายาบ้าเข้าถึงเยาวชนทั่วประเทศได้ง่ายที่สุด โดยในช่วงปี พ.ศ.2550 ถึงต้นปี พ.ศ. 2551 สำนักวิจัยเอแบค นิวตกรรมทางสังคมการจัดการและธุรกิจ มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ ทำการสำรวจเก็บข้อมูล เรื่อง “สถานการณ์การแพร่ระบาดของยาเสพติดในประเทศไทย” ด้วยการสัมภาษณ์ตัวต่อตัวกับกลุ่มประชากรระดับครัวเรือนทั่วประเทศ จำนวน 40,000 คน พบว่า สถานการณ์การแพร่ระบาดของยาเสพติด ประเภทยาบ้า เข้าถึงเด็กและเยาวชนทั่วประเทศได้ง่ายที่สุด เมื่อสำรวจเชิงลึกในภาคต่างๆ เกี่ยวกับการระบาดของยาเสพติด พบว่า ภาคตะวันออกเฉยเหนือ มีการระบาดของกลุ่มสารระเหย ภาคใต้ มีการระบาดของ สารเสพติดประเภท 4 x 100 และกระท่อม ภาคเหนือยังมีการระบาดของฝิ่น ส่วนภาคกลางปริมาณทลนิยมเสพกระท่อม และเฮโรอีน สำหรับในเขตกรุงเทพมหานครพบ ว่า มีการระบาดของยาไอซ์ ยาเลิฟ และยาอี ในกลุ่มผู้ใช้บริการสถานบันเทิง ส่วนชุมชนแออัดจะเป็นกลุ่มสารระเหย ขณะที่กลุ่มนักเรียน นักศึกษา ยังนิยมเสพกัญชา นอกจากนี้เด็กและเยาวชนที่ขายบริการทางเพศยังนิยมเสพยาประเภทยากล่อมประสาท โดยเฉพาะยาไอซ์ ยาอี ยาเลิฟ เพื่อกระตุ้น ปลุกเร้าอารมณ์ทางเพศในการขายบริการ²⁹⁷²

ความเปราะบางทางอารมณ์ของคนรุ่นใหม่ในสังคมไทย

ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและบริบททางสังคมดังกล่าวมาข้างต้น มีส่วนทำให้คนรุ่นใหม่ในสังคมไทยมีอารมณ์ที่เปราะบาง อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์วิเคราะห์ว่า ความเปราะบางทางอารมณ์นี้ส่งผลให้

²⁹⁷² สำนักวิจัยเอแบคโพล . “ ผลสำรวจการแพร่ระบาดของยาเสพติดในประเทศไทย” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

เกิดการใช้ความรุนแรงในการแก้ไขปัญหากลุ่มคนรุ่นใหม่ที่เกิดในทศวรรษ 2530 ลงมา ทั้งการแก้ปัญหาส่วนตัว เช่น ความรัก และการแก้ปัญหาของกลุ่ม เช่น เพื่อนทะเลาะกับคนอื่น ฯลฯ ปรกติแล้วความคิดที่จะใช้ความรุนแรงมักจะถูกกดทับไว้ด้วยความคิดอื่นๆ จนกระทั่งการใช้ความรุนแรงไม่ ที่สำคัญได้แก่ การคิดแบบยับยั้งชั่งใจ ซึ่งหมายถึงการคิดไตร่ตรองอย่างรอบด้านและมองไปข้างหน้าถึงผลดี-ผลเสียของการกระทำนั้นๆ ซึ่งการคิดแบบนี้จำเป็นที่จะต้องมีความรู้พื้นฐานที่สำคัญคือความเข้าใจใน “ตัวตน” ของตนเองและเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างความหมายของ “ตัวตน” ดังกล่าวกับสังคมรอบด้านที่กว้างขวาง ซับซ้อน และยาวไกลอย่างเพียงพอ และหยุดการกระทำใดๆ ที่จะส่งผลเสียต่อตัวเองและต่อความสัมพันธ์ทางสังคมที่ถักสานกันมายาวนาน²⁹⁷³

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ความสามารถในการคิดอย่างยับยั้งชั่งใจของคนรุ่นใหม่ในสังคมไทยลดลง คือ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนั้นได้ปลดปล่อยเอาสายสัมพันธ์ทางสังคมออกจากตัวบุคคลไปจนหมด ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว เครือญาติ วงศ์ตระกูล ชุมชน ขณะเดียวกันสถาบันทางสังคมต่างๆ โดยเฉพาะสถาบันการศึกษาและสื่อมวลชนก็ไม่สามารถสร้างจินตนาการถึงสายสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ที่สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตแบบใหม่ให้ฝังเข้าไปในความรู้สึกนึกคิดของคนรุ่นหลัง เช่น เมื่อคนในระบบสังคมเศรษฐกิจสมัยใหม่ไม่รู้จักความ “เกรงใจ” ก็ไม่มีการสร้างความคิดในเรื่อง “การเคารพสิทธิคนอื่น” ให้มีพลังขึ้นมาเพื่อทดแทนความเกรงใจ

เมื่อคนไม่มีจินตนาการผูกตนเองเข้ากับสังคมหรือส่วนรวม การตัดสินใจทำอะไรหรือไม่ทำอะไรก็เป็นเรื่องของการตอบสนองความต้องการส่วนตัวอย่างแท้จริง การตัดสินใจใช้ความรุนแรงโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบที่ตามมาเป็นลูกโซ่จึงเกิดขึ้นได้ง่าย นอกจากนี้ระบบการศึกษาทุกระดับทำให้การคิดแบบยับยั้งชั่งใจเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่ได้ช่วยทำให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หรืออธิบายเรื่องต่างๆ ได้ด้วยตนเอง การคิดใคร่ครวญเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตนเองอย่างมีวิสัยทัศน์จึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ขณะเดียวกัน สื่อทางสังคมส่วนใหญ่มักมุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากการสร้างอารมณ์สะเทือนใจอย่างด่าๆ มากกว่าจะเสนอผลงานสร้างสรรค์ที่ช่วยเสริมสร้างพลังทางปัญญาให้แก่คนในสังคม²⁹⁷⁴

ความเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนำและความขัดแย้งทางการเมือง

นอกจากจะเผชิญกับปัญหาครอบครัวและความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นๆ ที่ขาดความมั่นคงแล้ว คนในสังคมไทยปัจจุบันยังเผชิญปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองที่สูงขึ้นมากและมีแนวโน้มว่าจะเป็นความขัดแย้งทางการเมืองที่ยืดเยื้อยาวนาน

²⁹⁷³ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “ความเปราะบางทางอารมณ์ความรู้สึกของคนรุ่นใหม่” หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ (21 ธันวาคม 2555).

²⁹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน.

ในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา กลุ่มทุนในภูมิภาคต่างๆ ขยายตัวขึ้นอย่างมากเนื่องจากการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการในส่วนภูมิภาค โดยนายทุนหรือนักธุรกิจในทุกภูมิภาคได้กลายเป็ นนักการเมืองในระดับชาติหรือนักการเมืองท้องถิ่นที่มีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับนักการเมืองระดับชาติ ขณะเดียวกันก็เกิดกลุ่มทุนใหญ่กลุ่มใหม่ที่มั่งคั่งขึ้นจากธุรกิจที่ได้รับสัมปทานจากรัฐ เช่น ธุรกิจสื่อสาร โทรคมนาคม อุตสาหกรรมผลิตเครื่องบินแอลกอฮอล์ ซึ่งกลุ่มทุนใหญ่กลุ่มใหม่นี้กลายเป็ นนักการเมือง สำคัญที่อาศัยระบบเลือกตั้งในการครอบครองอำนาจบริหารประเทศและอำนาจนิติบัญญัติในรัฐสภา

ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา กลุ่มทุนใหม่ มีการขยายตัวทั้งในแง่สินทรัพย์ รายได้ และผลกำไร ที่สำคัญคือ กลุ่มทุนด้านอสังหาริมทรัพย์ โทรคมนาคม บันเทิง สื่อ และท่องเที่ยว หากพิจารณาอันดับผู้ถือหุ้น ในตลาดหลักทรัพย์มากที่สุดตามรายชื่อตระกูล รวม 30 อันดับ ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2538 - 2547 จะพบว่า มีกลุ่มทุนใหม่ ได้แก่ ตระกูลมาลินนท์ ตระกูลชินวัตร ตระกูลดามาพงศ์ ตระกูลดำรงชัยธรรม ตระกูลโพธารามิก ฯลฯ โดยที่ในปี พ.ศ.2547 ตระกูลมาลินนท์ ชินวัตร และดามาพงศ์ มีอันดับผู้ถือหุ้นที่มีค่ามากที่สุด 3 อันดับแรก²⁹⁷⁵

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มทุนใหม่เติบโตอย่างรวดเร็วคือการเปิดเสรีทางการเงิน ซึ่งทำให้สถาบัน การเงินสามารถกู้เงินจากต่างประเทศมาปล่อยกู้ในประเทศด้วยอัตราดอกเบี้ยที่ต่ำลง และการที่รัฐให้ สัมปทานแก่บริษัทเอกชน เช่น การสร้างทางด่วนดอนเมืองโทลเวย์ การให้บริการโทรศัพท์และ โทรศัพทมือถือ เป็นต้น เศรษฐีใหม่หลายตระกูลทำกำไรมหาศาลจากธุรกิจเหล่านี้ เช่น ชินวัตร เบญจรงค์กุล โพธารามิก และเลี้ยวไพรัตน์ เป็นต้น²⁹⁷⁶ กลุ่มทุนใหม่เหล่านี้ได้เติบโตขึ้นมาในเวลาอันรวดเร็วเมื่อ เทียบกับกลุ่มเศรษฐีเก่าในทศวรรษ 2510 และทศวรรษ 2520 และภายหลังจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ในปี พ.ศ. 2540 กลุ่มทุนใหม่ อาทิ กลุ่มสื่อสารและโทรคมนาคมของตระกูลชินวัตร และตระกูลในธุรกิจ โทรศัพท์และบันเทิง เช่น มาลินนท์ ดำรงชัยธรรม ฯลฯ ก็ได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจน้อยกว่ากลุ่มทุน เก่า²⁹⁷⁷ จึงทำให้กลุ่มทุนใหม่เหล่านี้มีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง อันเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เคยมี มาก่อนในสังคมไทย

กลุ่มทุนแสวงหาอำนาจทางการเมืองโดยการตั้งพรรคการเมืองหรือสนับสนุนพรรคการเมือง กลุ่ม ทุนจึงเป็นตัวแปรในทางการเมืองคู่กันกับกลุ่มอำนาจเดิมอันได้แก่ผู้นำในกองทัพ ข้าราชการ และ ขุนนางนักวิชาการหรือเทคโนโลยี ตระกูลของกลุ่มทุนระดับแนวหน้าของไทยจำนวนหนึ่งได้ร่วมมือกัน เข้าเกาะกุมอำนาจรัฐโดยตรงโดยอาศัยระบบการเลือกตั้งและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2540 นำไปสู่ การเกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “ไทคุณคือรัฐ” หรือ “ทุนผูกขาดคือรัฐ” เพื่อจะได้สามารถกำหนดนโยบาย สาธารณะที่เป็นประโยชน์ต่อธุรกิจของครอบครัวและพรรคพวกได้อย่างเต็มที่

²⁹⁷⁵ เนตรนภา ไวยเหล็กศักดิ์, *กลุ่มทุน-ธุรกิจครอบครัวก่อนและหลังวิกฤติ 2540*, หน้า 99-100

²⁹⁷⁶ นิพนธ์ พัวพงศกร, “การผูกขาดกับระบบทุนนิยม” ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.), *รัฐชนกษัตริย์*, หน้า 113

²⁹⁷⁷ กลุ่มทุนเก่า เช่น กลุ่มทุนธนาคารพาณิชย์ประสบภาวะหนี้เสียอย่างรุนแรง อาทิ ตระกูลโสภณพานิช ล่ำซำ เตชะ ไพบูลย์

หลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 พรรคไทยรักไทยขึ้นมาเป็นรัฐบาลด้วยเสียงข้างมากได้กลายเป็นอำนาจใหม่ที่แทรกตัวขึ้นมาอย่างโดดเด่น ทำให้กลุ่มอำนาจด้านการเงินการธนาคารเดิมไม่ยอมรับ จะเห็นได้ว่าเมื่อรัฐบาลไทยรักไทยแสวงหาความร่วมมือจากกลุ่มธนาคารพาณิชย์ในการผลักดันนโยบายประชานิยม บรรดาธนาคารพาณิชย์ไม่ยินยอมที่จะทำตาม ทำให้อดีตนายกรัฐมนตรี พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร หันมาใช้ธนาคารของรัฐเป็นพลังหลักในการผลักดันนโยบายประชานิยมแทน²⁹⁷⁸

พรรคไทยรักไทย

กลุ่มทุนที่มีบทบาทเมื่อแรกตั้งพรรคอย่างชัดเจนมีอย่างน้อย 7 กลุ่มด้วยกัน คือ กลุ่มชินวัตร กลุ่มเจียรวนนท์ กลุ่มโพธิ์รามิก กลุ่มมาลีนาห์ กลุ่มมหากิจสิริ กลุ่มสิริวัฒนภักดี และกลุ่มจิ้งจอกเรื่องกิจ-จุฬาร²⁹⁷⁹ พรรคไทยรักไทยพยายามสร้างฐานอำนาจจากความนิยมของประชาชนโดยตรง จึงทำลายกลไกเศรษฐกิจแบบอุปถัมภ์ในชนบทพร้อมกับสร้างพันธมิตรกับชนชั้น กลางระดับล่างโดยใช้นโยบายประชานิยม²⁹⁸⁰

รัฐธรรมนูญใหม่ พ.ศ.2540 มีส่วนในการเสริมสร้างอำนาจของพรรคไทยรักไทย เพราะการออกแบบรัฐธรรมนูญใหม่นั้นมีเจตนารมณ์ให้ระบบการเมืองไทยเหลือพรรคการเมืองขนาดใหญ่จำนวนน้อยพรรค และมีการเปลี่ยนแปลงระบบเขตเลือกตั้ง พร้อมกับกำหนดให้มีสมาชิกแบบบัญชีรายชื่อ (party list) เพื่อแก้ปัญหาการจัดตั้งรัฐบาลผสมซึ่งทำให้ขาดเสถียรภาพทางการเมืองเนื่องจากดังในอดีตที่ผ่านมา ผู้ก่อตั้งพรรคไทยรักไทย คือ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มีภาพลักษณ์เป็นนักธุรกิจที่ประสบความสำเร็จจนติดอันดับมหาเศรษฐีของนิตยสารระดับโลก เช่น *Forbes* หรือ *Fortune* พรรคไทยรักไทยเกิดขึ้นมาในบรรยากาศที่ประเทศไทยเผชิญหน้ากับวิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ.2540 นำไปสู่การเกิดทัศนคติเกี่ยวกับการพัฒนาเป็น 2 แนวทางที่แตกต่างกัน แนวทางแรกคือการพัฒนาแบบเดิมที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม กับแนวทางที่สองคือการพัฒนาทางเลือกที่มุ่งเน้นการพึ่งตนเอง²⁹⁸¹

พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มีเครือข่ายเศรษฐกิจการเมืองในประเทศที่เป็นแหล่งสะสมอำนาจทางเศรษฐกิจอยู่หลายด้าน ตั้งแต่สมัยเรียนนายร้อยตำรวจที่เคยเป็นตำรวจติดตามนายปรีดา พัฒนถาบุตร รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ผ่านบิดาของเขา คือนายเลิศ ชินวัตร ผู้เคยดำรงตำแหน่งส.ส.เชียงใหม่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ยังเคยดำรงตำแหน่งรองผู้อำนวยการศูนย์ประมวล

²⁹⁷⁸ อุกฤษฏ์ ปัทมานนท์ และรัตพงษ์ สอนสุภาพ, “ถ้ามึงกรหมัดเขี้ยวเล็บ: ธนาคารไทยพาณิชย์หลังวิกฤติเศรษฐกิจ” ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร, *การต่อสู้ของทุนไทย 2 : การเมือง วัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอด*, กรุงเทพฯ: มติชน, 2549, หน้า 197-202

²⁹⁷⁹ ทวีศักดิ์ สุชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมวิธีไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ”, หน้า 90-91.

²⁹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

²⁹⁸¹ บุญอริ ยี่หะ, “นโยบายหาเสียงแนวประชานิยมกับอำนาจทางเศรษฐกิจ : การศึกษาเชิงเศรษฐกิจการเมืองเกี่ยวกับความสำเร็จในการเลือกตั้งของพรรคไทยรักไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 107-112.

ข่าวสาร กรมตำรวจ ซึ่งต่อมาจะกลายเป็นช่องทางสำคัญในการเริ่มต้นธุรกิจเกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ จนเขาสามารถสั่งสมความมั่งคั่งก้าวขึ้นสู่การเป็นกลุ่มทุนและชนชั้นนำทางการเมืองใหม่แทนกลุ่มทุนเก่าอย่างกลุ่มทุนธนาคารและสถาบันการเงินนอกจากนั้นเขายังผนึกกำลังกับกลุ่มทุนต่างๆ เช่น กลุ่มบริษัทบีอีซี เวิลด์ จำกัด (มหาชน) กลุ่มบริษัท จัสมิน จำกัด (มหาชน) กลุ่มอุตสาหกรรมยานยนต์ กลุ่มซีพี²⁹⁸²

นอกจากนี้พรรคไทยรักไทยและพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ยังเชื่อมต่อกับกลุ่มคนต่างๆ ที่มีบทบาททางสังคม เช่น กลุ่มคนที่เคยเคลื่อนไหวทางการเมืองในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516-6 ตุลาคม 2519 นักวิชาการ และนักพัฒนาเอกชน ซึ่งพรรคไทยรักไทยสามารถเชื่อมความสัมพันธ์กับคนชั้นล่าง หรือระดับรากหญ้าที่กระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่ชนบทห่างไกลทั่วประเทศด้วยการดึงเอานักวิชาการ นักเคลื่อนไหวทางสังคม และผู้ทำงานอยู่ในองค์กรเอกชน (เอ็นจีโอ) ที่มีบทบาทอย่างสูงในการเคลื่อนไหวให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น การเรียกร้องให้มีการแก้ไขรัฐธรรมนูญ บุคคลเหล่านี้ได้แก่ ภูมิธรรม เวชยชัย พรหมินทร์ เลิศสุริยะเดช ซึ่ง “**กลุ่มคนเดือนตุลา**” นี้บางส่วนเคยเข้าร่วมงานกับพรรคพลังธรรมที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เคยเป็นหัวหน้าพรรค โดยที่ “**กลุ่มคนเดือนตุลา**” ยังได้เชื่อมกับกลุ่มการเมือง ภาคธุรกิจ และองค์กรความเคลื่อนไหวอื่นๆ อีก ได้แก่ ชมรมนักธุรกิจเพื่อประชาธิปไตย คณะกรรมการรณรงค์เพื่อประชาธิปไตย (ครป.) สหพันธ์นิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (สนนท.) สมาพันธ์ประชาธิปไตย สมัชชาคนจน และองค์กรอื่นๆ ที่กระจายอยู่ทั่วประเทศ²⁹⁸³

แม้นโยบายประชานิยมจะเคยมีมาก่อนแล้ว แต่พรรคไทยรักไทยได้ประกาศนโยบายครอบคลุมทุกด้าน และใช้อำนาจเขตทั่วประเทศเป็นพื้นที่ในการนำนโยบายนี้ไปดำเนินการ เช่น “การพักชำระหนี้เกษตรกรรายย่อย” การจัดตั้ง “กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง” การให้ความช่วยเหลือธุรกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (SME) สำหรับนโยบาย “การพักชำระหนี้เกษตรกรรายย่อย” นั้น นอกจากจะช่วยแก้ปัญหาหนี้สินของเกษตรกรแล้วยังมุ่งหวังว่าคนกลุ่มนี้จะช่วยในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศให้พ้นวิกฤติและสร้าง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยทำให้คนกลุ่มนี้กลายเป็น “ผู้บริโภครายใหม่” มีกำลังซื้อที่สำคัญกลุ่มใหม่ในสังคมไทย²⁹⁸⁴ นอกจากนี้ รัฐบาลพรรคไทยรักไทยยังดำเนินนโยบายหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าหรือ “โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค” อีกด้วย

การก้าวสู่อำนาจของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ภายหลังการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนมกราคม พ.ศ. 2544 โดยพรรคไทยรักไทยมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวน 248 คนจากจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งสิ้น 500 คน นับเป็นการครอบครองอำนาจรัฐของชนชั้นนำทุนไทยอย่างเต็มที่ เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การ

²⁹⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 113-123.

²⁹⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131-133.

²⁹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 158-167.

เมืองไทย²⁹⁸⁵ ในประเด็นนี้เกษียร เตชะพีระอธิบายว่าสาเหตุที่พ.ต.ท.ทักษิณและพรรคพวกตัดสินใจก่อตั้งพรรคไทยรักไทยขึ้นมานั้น เนื่องจากสถานการณ์ของระบบเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์ทำให้มีความเสี่ยงสูงต่อการดำรงอยู่ของทุนชาติ สิ่งที่ทุนใหม่ต้องการคือลดภาวะความเสี่ยงจากผลสะท้อนของระบบทุนโลกาภิวัตน์อีกด้านหนึ่งคือหาทางควบคุมและจัดการกับบรรดาขบวนการประท้วงภายใต้การนำขององค์กรเอกชนทั้งหลายลงไป ซึ่งนับวันก็จะมีเพิ่มมากขึ้นและทวีการเรียกร้องในผลประโยชน์ต่างๆ อย่างเข้มข้น ทั้งหมดนี้ทำให้กลุ่มทุนใหม่ไม่อาจปล่อยให้ทหารหรือขุนนางนักวิชาการ (technocrats) และข้าราชการหรือนักเลือกตั้งอื่นๆ เข้าไปทำหน้าที่ในรัฐบาลได้ จำเป็นและถึงเวลาแล้วที่ทุนชาติจะต้องเข้าไปกุมอำนาจรัฐและจัดตั้งดำเนินรัฐบาลด้วยตนเอง²⁹⁸⁶

รัฐบาลพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้สร้างผลงานและภาพลักษณ์ของรัฐบาลทุนใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองไทย นั่นคือการที่รัฐบาลนี้สามารถผูกขาดอำนาจทางการเมืองทำให้การผลักดันและดำเนินนโยบายประชานิยมตามที่ได้หาเสียงไว้สามารถเกิดขึ้นอย่างเต็มที่ โดยสามารถดึงและในที่สุดรวบอำนาจที่เคยอยู่กับข้าราชการ ขุนนางนักวิชาการ และแม้กระทั่งกองทัพให้มาขึ้นต่อหรืออยู่ในกำมือของรัฐบาล ซึ่งแท้จริงแล้วก็คืออยู่ในมือของนายกรัฐมนตรี พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เพียงผู้เดียว ในด้านการผลักดันระบบทุนให้ดำเนินไปในสังคมไทย รัฐบาลทักษิณได้สร้างสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองเรียกว่า “ระบบทุนพวกพ้อง” (crony capitalism) อันได้แก่การอาศัยและใช้อำนาจรัฐในการผูกขาดทางเศรษฐกิจด้วยการให้สัมปทานหรือการดำเนินการแก่พรรคพวกและญาติพี่น้องของตน ซึ่งเป็นระบบการแสวงหาค่าเช่าหรือการสร้างการผูกขาดในกำไรที่เกินควรแก่พรรคพวกของผู้มีอำนาจที่ได้เคยใช้และปฏิบัติมาแล้วในอดีต แต่คราวนี้รัฐบาลทักษิณดำเนินนโยบายนี้พร้อมไปกับการดำเนินนโยบายประชานิยมในชนบทและในเมือง ปฏิรูประบบราชการ และระบบรัฐวิสาหกิจไปถึงระบบสาธารณสุขที่ให้คนชั้นล่างมีโอกาสได้รับบริการจากโรงพยาบาลของรัฐได้ในอัตราที่ต่ำอย่างเท่าเทียมกัน กล่าวโดยสรุปรัฐบาลพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้สร้างปรากฏการณ์ใหม่ทางการเมืองและเศรษฐกิจขึ้นมา²⁹⁸⁷

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร จะได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านในต่างจังหวัดหรือชนชั้นกลางระดับล่างมาก แต่ชนชั้นนำและกลางกลับต่อต้าน ดังที่คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์ว่า

ทักษิณเป็นนักการเมืองที่ได้รับความนิยมสูงกว่านักการเมืองใดๆ ภายใต้ระบบการเลือกตั้ง ชาวบ้านในต่างจังหวัดให้การต้อนรับแบบเดียวกับที่ให้กับดารานักร้องชั้นนำ แต่

²⁹⁸⁵ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตรจัดตั้งรัฐบาลแบบพรรคผสม ร่วมกับพรรคชาติไทย (41) พรรคความหวังใหม่ (36) และพรรคเสรีธรรม (14) รวมเป็นเสียงทั้งหมดถึง 399 เกินกึ่งหนึ่งของสภาฯ พ.ต.ท.ทักษิณได้รับเสียงจากสภาฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรีคนที่ 23

²⁹⁸⁶ Kasian Tejapira. “Toppling Thaksin”, *New left Review*, 39 (May-June 2006), p. 5-37.

²⁹⁸⁷ Ibid.

ขณะที่ชาวบ้านร้านถิ่นยังสนับสนุนเขา ชนชั้นนำที่ทรงอิทธิพลในกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ๆ กลับลดความนิยมลง

สาเหตุบางส่วนเกิดจากไม่ประทับใจพื้นเพธุรกิจ และการที่ทักษิณใช้อำนาจความเป็นนายทุนส่งเสริมธุรกิจส่วนตัว ก่อนการเลือกตั้งทั่วไปปี 2544 เขาถูกข้อหา “ซุกหุ้น” (ไม่รายงานหุ้นจำนวนมากที่อยู่ในชื่อของคนรับใช้ตามที่กฎหมายกำหนดครั้งที่ยังเป็น “รัฐมนตรี” เมื่อปี 2540-2541 ศาลรัฐธรรมนูญพิพากษาว่าไม่ผิด แต่คำพิพากษาแปลกและอาจไม่โปร่งใส นโยบายส่งเสริมธุรกิจเอกชนในรัฐบาลของเขาดูเหมือนจะให้ประโยชน์กับธุรกิจวงในที่เกี่ยวข้องกับเขาจำนวนหยิบมือ หลายๆ มาตรการให้ประโยชน์กับธุรกิจครอบครัว “ชินวัตร” มูลค่าทรัพย์สินของครอบครัวทักษิณเพิ่มขึ้น 3 เท่า หลังจากเป็นรัฐบาลได้ 4 ปี ส่วนใหญ่เป็นมูลค่าหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ที่ฟื้นตัวอย่างมาก แต่รัฐบาลก็ได้มีมาตรการชัดเจนที่ได้ช่วยเหลือธุรกิจของครอบครัวเขา

เมื่อถูกสื่อมวลชนวิพากษ์วิจารณ์มากขึ้น รัฐบาลทักษิณควบคุมสื่อโทรทัศน์และวิทยุเพิ่มขึ้น ควบคุมนักหนังสือพิมพ์โดยใช้ทั้งพระเดชพระคุณ สื่อไหนแตกแถวจะไม่ได้รับงบประมาณ ครอบครัวของเขาซื้อหุ้นใหญ่ในกิจการโทรทัศน์ ITV ที่วีเสรีแห่งเดียวที่ก่อตั้งเมื่อปี 2535 ช่องอื่นๆ ถูกสั่งให้เสนอข่าวที่เอื้อกับรัฐบาลเท่านั้น บรรดานักวิชาการที่วิจารณ์แบบตรงไปตรงมาถูกโจมตี เอ็นจีโอถูกหาว่าประท้วงเพียงเพื่อให้ได้เงินทุนจากต่างชาติ องค์กรชุมชนที่ปกป้องผลประโยชน์ท้องถิ่นถูกตราหน้าว่าเป็น “อนาธิปไตย” และเป็นศัตรูของชาติ

รัฐบาลทักษิณลดบทบาทขององค์กรอิสระที่ก่อตั้งโดยรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ.2540 เพื่อตรวจสอบและคานอำนาจฝ่ายบริหาร ทักษิณต้องการ “การเมืองนิ่ง” และแสดงความชื่นชมระบบการเมืองที่สิงคโปร์และมาเลเซียที่ฝ่ายค้านไม่มีอำนาจอะไร เมื่อกล่าวคำปราศรัยเพื่อหาเสียงจะให้ภาพว่าเขาเป็นคนของประชาชน และย้ำว่าเขาต้องต่อสู้กับชนชั้นนำกลุ่มเก่าที่มุ่งรักษาอภิสิทธิ์ของพวกเขาและทำตนเป็นอุปสรรคกับการที่ทักษิณพยายามทำทุกอย่างเพื่อมวลชน เขาเสนอว่าระบบตรวจสอบและถ่วงดุล สิทธิมนุษยชน การอภิปรายสาธารณะ และแม้แต่ฝ่ายค้าน ล้วนเป็นอุปสรรคกับการทำงานเพื่อประชาชนของเขาทั้งสิ้น²⁹⁸⁸

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์การเคลื่อนไหวต่อต้าน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ไว้ด้วยว่า

“การโจมตีทักษิณครั้งแรกๆ เกี่ยวโยงกับนโยบาย 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ พ.ศ.2544 ทักษิณยกเลิกหน่วยงานที่กองทัพเป็นผู้กำกับ (ศอ.บต.) และให้ตำรวจควบคุมแทน การปราบปรามยาเสพติด รวมทั้งการทำวิสามัญฆาตกรรมช่วงสงครามยาเสพติด พ.ศ.2546 ดูเหมือนว่าจะกระตุ้นให้เกิดความรุนแรงครั้งใหม่...

²⁹⁸⁸ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 389-390. (เน้นโดยคริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร).

ชนชั้นกลางที่กรุงเทพฯ แรกๆ ก็ตอบรับที่ทักษิณสัญญาจะทำให้เศรษฐกิจรุ่งเรือง มีเพียงนักเสรีนิยมออกมาต่อต้านที่ทักษิณไม่สนใจเรื่องหลักการสิทธิ เสรีภาพ และวิถีประชาธิปไตย พวกเขาวิจารณ์ที่ทักษิณใช้อำนาจรัฐให้ผลประโยชน์กับธุรกิจครอบครัวตัวเองและพวกพ้องวงใน แต่ครั้น พ.ศ.2548 เมื่อทักษิณขยายชุดนโยบายประชานิยมเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ชนชั้นกลางเริ่มเป็นกังวลว่าพวกเขาจะเสียอำนาจทางการเมือง และยังเป็นผู้ที่ต้องจ่ายต้นทุนของทั้งนโยบายประชานิยมและผลกำไรของธุรกิจครอบครัวของเขา...ขณะนั้น **สนธิ ลิ้มทองกุล**...เจ้าของหนังสือพิมพ์ผู้จัดการ และรายการโทรทัศน์เมืองไทยรายสัปดาห์...วิพากษ์ทักษิณอย่างรุนแรง รายการของเขาถูกยกเลิก หลังจากนั้นเขาจัดรายการเดียวกันนี้ในทีวีสถานะต่างๆ ...เขาเรียกความสนใจและปลุกเร้าอารมณ์ของผู้ชมโดยอ้างว่าทักษิณเป็นภัยกับสถาบันพระมหากษัตริย์

ปลาย พ.ศ.2548 การชุมนุมของสนธิ ลิ้มทองกุล ซาลงไป แต่ในเดือนมกราคม 2549 ตระกูลชินวัตรขายบริษัท “ชินคอร์ปอเรชั่น” ให้กับบริษัทเทมาเส็ค...⁷³ พันล้านบาทโดยไม่เสียภาษีใดๆ แม้แต่บาทเดียวรัฐบาลได้แก้กฎหมายหลายจุด และยังกลับคำตัดสินคดีภาษีก่อนหน้าเพื่อไม่ให้บริษัทชินฯ ต้องเสียภาษี สร้างความสะอิดสะเอียนอย่างแรง สนธิร่วมมือกับนักเคลื่อนไหวมือเก๋ารวมทั้งจำลอง ศรีเมือง ชูชีวิตการชุมนุมของเขาขึ้นใหม่ภายใต้ร่วมของ พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย (พธม.) ...และดูเหมือนว่าบางส่วนของกองทัพประสานกับ พธม. การชุมนุมพุ่งเป้าให้ภาพทักษิณและพรรคไทยรักไทยเป็นภัยต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ อ้างว่าได้ค้นพบแผนการเปลี่ยนไทยเป็นสาธารณรัฐ²⁹⁸⁹

หลังจากชนชั้นกลางในเมืองได้รับการปลุกเร้าด้วยอุดมการณ์ “**ราชาชาตินิยมแบบพ่อแห่งชาติ**” ก็ออกมาต่อต้านการผูกขาดอำนาจทางการเมืองและการคอร์รัปชันของกลุ่มทุนใหญ่อย่างกว้างขวางและยืดเยื้อ ปรากฏว่าการต่อต้านมิได้มาจากชนชั้นกลางเท่านั้น ชนชั้นนำเดิมเกรงว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร จะรุกคืบเข้าไปสู่อณาจักรทางธุรกิจของตนเช่นเดียวกับสมัยรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ที่รุกเข้าไปควบคุมการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย นอกจากนี้ คริส เบเกอร์ และผาสูก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์ว่า “ฝ่ายนิยมเจ้าทหาร และข้าราชการ (ฝ่ายอนุรักษนิยม) เกรงว่าทักษิณจะทำให้เมืองไทยเปลี่ยนเร็วและมากไปตามกระแสโลกาภิวัตน์ นักปฏิรูปในกลุ่มนักวิชาการและชนชั้นกลางเสรีนิยมวิตกที่ทักษิณมีทั้งเงิน มีทั้งความนิยมจากรากหญ้า (จากชุดนโยบายประชานิยม) และลักษณะอำนาจนิยม ฉะนั้น การต่อต้านทักษิณ กลายเป็นการต่อต้านระบอบประชาธิปไตยแบบตัวแทน”²⁹⁹⁰

ในบริบทดังกล่าวข้างต้นนี้ นายพลหลายคนนำโดยพลเอกสนธิ บุญยรัตกลิน ผู้บัญชาการทหารบก และพลโทอนุพงษ์ เผ่าจินดา (ยศในขณะนั้น) แม้ทัพกองทัพภาคที่ 1 ก็ได้รับการสนับสนุนจากหลายฝ่ายให้ทำการรัฐประหารในวันที่ 19 กันยายน พ.ศ.2549 และหลังจากมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2550 และ

²⁹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 391-392. (เน้นโดยคริส เบเกอร์ และผาสูก พงษ์ไพจิตร)

²⁹⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 394.

มีการเลือกตั้ง แต่พรรคที่ชนะการเลือกตั้งและจัดตั้งรัฐบาลใหม่ก็ยังคงเป็นพรรคการเมืองของ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ดังนั้น ผู้นำกองทัพซึ่งมีพลเอกอนุพงษ์ เผ่าจินดา เป็นผู้บัญชาการทหารบก (ต่อจากพลเอก สนิธิ บุญยรัตกลิน) ไม่ต้องการเผชิญกับการต่อต้านจากนานาชาติและตระหนักว่าการทำรัฐประหารไม่ช่วยให้จัดการปัญหาต่างๆ รวมทั้งไม่ช่วยขจัดอิทธิพลของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ออกจากการเมืองไทย จึงต้องทำการรัฐประหารเงียบเพื่อให้พรรคประชาธิปัตย์ได้เป็นแกนนำในการจัดตั้งรัฐบาล ซึ่งกองทัพสามารถดำเนินการได้สำเร็จ เพราะได้โยกย้ายนายทหารระดับนายพันที่คุมกำลังพลให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ในกองทัพได้อย่างครบถ้วน²⁹⁹¹

ในช่วง 2 ปี ภายหลังจากการรัฐประหาร พ.ศ.2549 กระทรวงกลาโหมได้รับงบประมาณเพิ่มขึ้นเกือบร้อยละ 50 สามารถดำเนินโครงการซื้ออาวุธด้วยงบประมาณสูงอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ยังกลับเข้าไปอำนวยความสะดวกความสงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้แทนตำรวจซึ่งเข้ารับหน้าที่ดังกล่าวตามนโยบายรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มาตั้งแต่ พ.ศ.2545²⁹⁹²

อย่างไรก็ตาม การต่อต้านรัฐบาลที่นำโดยพรรคประชาธิปัตย์โดยกลุ่มที่เรียกตัวเองว่า **“แนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ” (นปช.)** ซึ่งมีมวลชนจากภาคเหนือและภาคอีสานสนับสนุนอย่างกว้างขวางจนสามารถชุมนุมในบริเวณราชประสงค์ซึ่งเป็นเขตธุรกิจการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯ ต่อเนื่องนานหลายเดือน ก็นำไปสู่การใช้กองทหารออกมาปราบปราม แม้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนักกองทัพจะไม่ออกมาทำการรัฐประหารในทันที แต่ความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างฝ่าย **“เสื้อเหลือง”** กับ **“เสื้อแดง”** ภายหลังจากพรรคประชาธิปัตย์ลาออกจากการเป็นรัฐบาล และพรรคเพื่อไทยก้าวขึ้นมาบริหารประเทศหลังจากได้ชัยชนะในการเลือกตั้ง พ.ศ.2553 โดยที่ฝ่าย **“เสื้อเหลือง”** ในนามของ **“มวลดมหาประชาชน”** เลือกจังหวัดที่มีการเสนอร่างพระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแบบ **“เหมาเข่ง”** ต่อสภาในการปลดกระดมมวลชนออกมาต่อต้านรัฐบาล ก็เปิดโอกาสให้ผู้นำกองทัพสามารถทำการรัฐประหารได้สำเร็จในวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ.2557 โดยประกาศเป้าหมายหลักว่าจะสร้างความปรองดอง ปฏิรูปประเทศ และ **“คืนความสุขให้ประเทศไทย”**

ความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยในปลายทศวรรษ 2540 จนถึงปัจจุบัน อาจพิจารณาได้ว่าเป็นการต่อสู้อย่างรุนแรงระหว่างชนชั้นนำทางการเมือง อันได้แก่ ชนชั้นนำเก่ากับชนชั้นนำใหม่ ชนชั้นนำเก่ายังมีพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับสูงเนื่องจากสามารถรักษาสถานอำนาจทางเศรษฐกิจจากการครอบครองที่ดินและประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในการลงทุนในธุรกิจใหม่ๆ เช่น ธนาคารพาณิชย์ ปูนซีเมนต์ไทย ห้างสรรพสินค้า โรงแรม ฯลฯ ส่วนกลุ่มทุนใหม่ก็มีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจที่เข้มแข็งจากการลงทุนในธุรกิจ

²⁹⁹¹ โยชิฟูมิ ทามาตะ. “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 การแต่งตั้งโยกย้ายนายทหารในกองทัพกับการแทรกแซงการเมืองในประเทศไทย”, **ฟ้าเดียวกัน**, ปีที่ 12 ฉบับที่ 2-3 พฤษภาคม 2557, หน้า 187-244.

²⁹⁹² คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 395. ต่อมาศาลตัดสินให้ยุบพรรคไทยรักไทย เนื่องจากวินิจฉัยว่าทำผิดกฎหมายเลือกตั้ง พ.ศ.2549 ผู้บริหารพรรค 111 คนถูกตัดสิทธิทางการเมือง ส่วน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร และครอบครัว ถูกยึดทรัพย์สินมูลค่า 9 หมื่นล้านบาท และ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ยังถูกตัดสินโดยศาลคดีอาญาของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองว่ากระทำความผิดในคดีที่ถูกฟ้องร้องว่าเป็นนายกรัฐมนตรีแต่ลงนามยินยอมให้ภริยาประมูลซื้อที่ดินย่านถนนรัชดาภิเษก และถูกลงโทษจำคุก 2 ปี (เรื่องเดียวกัน, หน้า 395).

โทรคมนาคม โรงพยาบาล อสังหาริมทรัพย์ ฯลฯ ส่วนกองทัพนั้นยังมีอำนาจต่อรองสูงจนได้รับงบประมาณมหาศาลอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่ชนชั้นกลางก็สนับสนุนให้กองทัพแทรกแซงการเมืองเพื่อต่อต้านการผูกขาดอำนาจและผลประโยชน์ของกลุ่มทุนใหญ่ โดยขาดความตระหนักว่าการบริหารราชการในปัจจุบันมีความซับซ้อนอย่างสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการปัญหาทางเศรษฐกิจซึ่งเกี่ยวข้องกับทุนในประเทศและทุนข้ามชาติ โดยที่ระบบเศรษฐกิจไทยผูกพันกับระบบเศรษฐกิจโลกอย่างแนบแน่น จนต้องเผชิญกับความผันผวนของระบบเศรษฐกิจโลกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลง และการแย่งชิงทรัพยากรดำเนินไปอย่างเข้มข้น นอกจากนี้โครงสร้างสังคมไทยก็ประกอบด้วยกลุ่มคนหลากหลายซึ่งสัมพันธ์กันในมิติต่างๆ อย่างหลากหลายซับซ้อน จนเป็นการยากที่นโยบายหรือโครงการหนึ่งๆ จะสร้างความพอใจแก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้รวมทั้งวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยด้วย

ความเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์ชาตินิยมกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลาง

ในทศวรรษ 2510 เป็นต้นมาอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” มีความสำคัญในฐานะที่เป็นรากฐานทางความคิดและจิตใจของชนชั้นกลางในการเคลื่อนไหวทางการเมือง เนื่องจากในบริบทที่ขาดกลไกเชิงสถาบันในการตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจของผู้กุมอำนาจรัฐอย่างมีประสิทธิภาพ ชนชั้นกลางเลือกใช้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมในการต่อสู้ทางการเมือง และได้ปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ดังกล่าวนี้เพื่อให้มีพลังในการตอบสนองต่อสถานการณ์ในช่วงเวลาที่ชนชั้นกลางเคลื่อนไหว ในที่นี้จะแสดงให้เห็นว่าในช่วงทศวรรษ 2510 ชนชั้นกลางเคลื่อนไหวภายใต้**อุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “ราชประชาสมาสัย”** เพื่อต่อสู้กับผู้นำกองทัพ และในระหว่างทศวรรษ 2530-2550 ชนชั้นกลางเคลื่อนไหวภายใต้**อุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ”** เพื่อขับไล่ผู้นำกองทัพในกลางทศวรรษ 2530 และขับไล่กลุ่มทุนใหญ่ที่มีแนวโน้มผูกขาดอำนาจทางการเมืองในปลายทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ทั้งนี้รวมถึงการสนับสนุน “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” โดยหวังพึ่งอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์และกระบวนการ “ตุลาการภิวัตน์” ในการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองประเทศ และในทศวรรษ 2550 ท่ามกลางการต่อสู้ทางการเมืองที่ดำเนินไปอย่างเข้มข้น แกนนำของคู่ขัดแย้งทั้งสองฝ่ายต่างก็นำเอาอุดมการณ์ “ราชประชาสมาสัย” กลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง โดยต่างก็ให้ความหมายไปในทิศทางที่ตอบสนองต่อผลประโยชน์และอุดมการณ์ทางการเมืองของฝ่ายตน จนเห็นได้ชัดเจนว่าในขณะที่ยุทธศาสตร์ทางการเมืองมีอิทธิพลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง ปฏิบัติการทางการเมืองก็ส่งผลให้อุดมการณ์ทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

อุดมการณ์ราชาชาตินิยมของชนชั้นกลางมิได้เกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นกลางโดยตรง แต่เป็นอุดมการณ์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากอุดมการณ์ที่ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สร้างขึ้น เพราะในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา มีการนำอุดมการณ์จากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาผลิตซ้ำอย่างเข้มข้น จนกลายเป็น

รากฐานทางความคิดของอุดมการณ์ชาตินิยมของชนชั้นกลางในยุคหลัง จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจ
อุดมการณ์ชาตินิยมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยสังเขป

ได้กล่าวแล้วว่าชนชั้นนำไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (รัชกาลที่ 5-7) สร้างอุดมการณ์ชาตินิยม
ขึ้นโดยมีจุดประสงค์หลายประการ เช่น การอ้างสิทธิ์ในการครอบครองดินแดนที่เคยเป็นเมืองประเทศราช
ของสยาม โดยการใช้ประวัติศาสตร์ไทยและศิลปะไทยในการยืนยันอำนาจอธิปไตยของไทยเหนือดินแดน
เหล่านั้น²⁹⁹³ หรือการทำให้ชาติอื่นๆ ในโลกโดยเฉพาะชาติตะวันตก ยอมรับนับถือว่า "ชาติไทย" เป็นชาติ
หนึ่งที่มีอารยธรรม แต่จุดประสงค์สำคัญที่สุดในการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมไทยคือการสร้างความชอบ
ธรรมให้แก่การจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการสร้างระบบคุณค่าหรือ
คุณธรรมของคนในชาติที่จะช่วยทำให้ทุกคนเห็นพ้องกันว่า การแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นเป็นเรื่องถูกต้องดี
งาม อีกทั้งเกิดความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ และทำหน้าที่
ตามสถานภาพของตนด้วยความซื่อสัตย์และเสียสละ โดยเชื่อมั่นว่าจะนำความมั่นคง ความเป็นระเบียบ
ความสงบสุข และความเจริญก้าวหน้ามาสู่ "ชาติไทย" หรือทำให้ "ชาติไทย" บรรลุถึงเป้าหมายที่สูงส่ง
ถูกต้อง และดีงาม ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะส่งผลดีแก่สมาชิกทุกคนในชาติอย่าง "เสมอหน้ากัน" โดยแต่ละคนจะ
ได้รับประโยชน์ "ตามอัตภาพ" ของตน ทั้งนี้ โดยที่ทุกคนล้วนแต่เป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยหรือเป็นเจ้าของ
ชาติร่วมกัน แต่จะมีสิทธิและบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไปตามชาติวุฒิ คุณธรรม และความรู้ความสามารถ
และเฉพาะชนชั้นเจ้าเท่านั้นที่มีศีลธรรมหรืออุดมคติ (ideal) ที่ทำให้เป็นกลุ่มคนที่เหมาะจะเป็นผู้ปกครอง
ของ "ชาติไทย"²⁹⁹⁴

ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้สร้างความหมายของ "ความเป็นไทย" โดยเลือกศิลปะและ
วัฒนธรรมบางส่วนที่เป็นมรดกจากอดีตมาให้ความหมายใหม่ เช่น ศาสนาพุทธ ภาษาไทย ศิลปะไทยแขนง
ต่างๆ พระราชพิธีหรือพิธีกรรมแบบไทย ฯลฯ นับเป็นการวางรากฐานของวัฒนธรรมแห่งชาติหรือชาตินิยม
ทางวัฒนธรรมซึ่งยังคงมีความสำคัญสืบมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มาแล้วที่มีการ
ดำเนินการหลายด้านเพื่อเปลี่ยนคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในทุกท้องถิ่นของประเทศสยามให้ยอมรับวัฒนธรรม
แห่งชาติ ซึ่งผู้ที่สามารถ "กลายเป็นไทย" ได้มากก็จะเข้าถึงทรัพยากรและได้รับประโยชน์จากรัฐและสังคม
สมัยใหม่ได้มากขึ้นเป็นเงาตามตัว

ชาตินิยมทางวัฒนธรรมที่มีรากฐานอยู่บนความหมายของ "ความเป็นไทย" หรือ "วัฒนธรรมแห่งชาติ"
หรือ "ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย" นี้ จะส่งผลให้คนไทยมี "จิตใจแบบไทย" ซึ่งจะส่งผลให้ยอมรับระเบียบ
แบบแผนทั้งหลายที่ชนชั้นนำกำหนด เช่น ยอมรับโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น หรือ "รู้ที่ต่ำ-ที่
สูง" ยอมรับในสิทธิและหน้าที่ที่แตกต่างกันตาม "ชั้น" ของตน ตลอดจนยอมรับ "การปกครองแบบไทย" ที่
พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสูงสุด ส่วนการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากตะวันตกนั้น ชนชั้นนำไทยจะ

²⁹⁹³ ชาตรี ประกิตนันทการ, พระพุทธชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2551.

²⁹⁹⁴ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, 10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเพ่นบุคส์, 2557.

เลือกรับเฉพาะความเจริญทางวัตถุรวมทั้งเทคโนโลยีและระบบทุนนิยม-บริโภคนิยมเท่านั้น แต่จะไม่ยอมรับ "จิตใจแบบตะวันตก" เช่น ความเคารพในสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกชน ความเสมอภาคทางสังคม ฯลฯ เพราะถ้าหากคนไทยมีความเปลี่ยนแปลงทางจิตใจไปในวิถีทางเช่นนี้ก็จะนำไปสู่ความนิยมในระบบอบ การเมืองการปกครองและระบบเศรษฐกิจใหม่ๆ เช่น ประชาธิปไตย สาธารณรัฐ สังคมนิยม หรือแม้แต่ คอมมิวนิสต์ ดังนั้น อย่างมากที่สุดชนชั้นนำไทยพอจะยอมรับได้ก็คือ การเลือกแนวทางที่เรียกว่า "ความ ฉลาดในการประสานประโยชน์"²⁹⁹⁵ ซึ่งหมายถึงการนำเอา "ของใหม่" หรือ "จิตใจแบบใหม่" มาผสมผสาน กับ "ของเก่า" หรือ "จิตใจแบบเก่า" ซึ่งส่วนใหญ่แล้วปัญญาชนไทยก็จะเน้นให้การผสมผสานระหว่าง "ใหม่ กับเก่า" เป็นไปอย่างกลมกลืนกัน โดยพยายามรักษา "ของเก่า" (จารีตประเพณีหรือความสืบเนื่องกับอดีต) เอาไว้ให้มากที่สุด รวมทั้งการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น เพื่อชะลอความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยให้ช้าลง และเพื่อกำกับควบคุมความเปลี่ยนแปลงให้ดำเนินไปในขอบเขตและทิศทางที่เหมาะสม "ไม่เดินเร็วเกินไป หรือเดินผิดทาง"²⁹⁹⁶ ซึ่งความต้องการที่จะควบคุมขอบเขตและทิศทางความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยนี้ ยังคงได้รับการสืบทอดต่อมาในหมู่ชนชั้นนำไทยตราบจนถึงปัจจุบัน

ในอุดมการณ์ชาตินิยมสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ "ความรักชาติ" ถูกทำให้มีความหมายเท่ากับ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เพราะ "ชาติไทย" จะต้องมิพระมหากษัตริย์จึงจะอยู่รอดและมีความ สงบสุขตลอดจนความเจริญก้าวหน้า จะเห็นได้ว่า "ความเป็นไทย" ที่รัฐบาลปลูกฝังผ่านระบบการศึกษา อย่างเต็มທີ່คือความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ซึ่ง "เป็นคนที่เรารักที่สุด" เพื่อ "กระชับใจเด็ก และกล่อม เกลาสันดานเด็ก ปลูกความสวามิภักดีต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และความรักชาติบ้านเมือง"²⁹⁹⁷ ให้ทุก คนมีความรู้สึกจงรักภักดีและความกตัญญูต่องานต่อพระมหากษัตริย์ ทั้ง "ในสันดานกมลและอาการ ภายนอกที่ปรากฏ"²⁹⁹⁸

นอกจากนี้ เพื่อดึงดูดใจคนไทยไม่ให้หันไปนิยมระบอบสาธารณรัฐหรือประชาธิปไตย ปัญญาชน สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังได้ทำให้คนไทยรับรู้ ว่า "การปกครองแบบไทย" ที่มีมาแต่โบราณนั้นเป็น แบบ "บิดาปกครองบุตร" หรือ "พ่อปกครองลูก" ซึ่งใช้ "พระคุณ" มากกว่า "พระเดช" เนื่องจาก "พ่อ" ย่อมมีความเมตตากรุณาอย่างสูงต่อ "ลูก" ต้องการให้ "ลูก" อยู่เย็นเป็นสุขและเจริญก้าวหน้าในชีวิต และ "พ่อ" ย่อมไม่กดขี่เบียดเบียนให้ "ลูก" ได้รับความเดือดร้อนใดๆ ใน พ.ศ.2470 สมเด็จพระยามังรายราช านูปาได้ทรงแสดงให้เห็นว่าการปกครองแบบ "พ่อปกครองลูก" นี้ได้ใช้สืบมาในเมืองไทยจนถึง "ทุกวันนี้" และพระองค์ยังได้ทรงสร้างความคิดเรื่อง "สมเด็จพระปิยมหาราช" ขึ้นมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 เพื่อเน้น

²⁹⁹⁵ เช่น สมเด็จพระยามังรายราชานูปา และพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ประพินธ์

²⁹⁹⁶ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, 10 ปัญญาชนสยาม, เล่ม 1 และ เล่ม 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเพ่นบุคส์ , 2557.

²⁹⁹⁷ น.จ.ช., ร.5 ศ.2/5 ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม และโปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วารุณี โอสธามย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-พ.ศ.2475" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 115-116.

²⁹⁹⁸ น.จ.ช., ร.5 ศ.2/5 ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม.

ความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระราชอำนาจเป็นที่รักของประชาชนเพราะพระองค์ทรงเป็น "ของประชาชน" และทรงปกครอง "เพื่อประชาชน" ซึ่งทำให้ "ชาติไทย" หรือ "เมืองไทย" มีความมั่นคง ความสงบสุข และความเจริญรุ่งเรือง²⁹⁹⁹

กล่าวได้ว่าชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้วางรากฐานอุดมการณ์ "ราชาชาตินิยม" ซึ่งปัญญาชนอนุรักษนิยมในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันล้วนนำความคิดสำคัญๆ มาผลิตซ้ำอย่างเข้มข้น โดยมีการปรับเปลี่ยนความหมาย จุดเน้น และการเพิ่มเติมโน้ตสนธิใหม่ๆ เพื่อให้กลายเป็นความคิดที่ทันสมัย ตอบสนองต่อบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีพลังสูงในการกำหนดวิธีคิดและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ของคนไทย รวมทั้งความคิดเรื่อง "สมเด็จพระปิยมหาราช" และ "การปกครองแบบพ่อปกครองลูก" ซึ่งปรากฏว่าแนวคิดเกี่ยวกับ "พ่อ" ที่ดูแลเอาใจใส่และช่วยเหลือให้ "ลูก" สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ และมีความสุขความเจริญในชีวิต ได้รับการเลือกสรรมาผลิตซ้ำอย่างเข้มข้นจากหลายฝ่ายภายใต้มนต์สนธิใหม่ๆ เช่น "พ่อขุนอุปถัมภ์" และ "พ่อแห่งชาติ" ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

แม้ว่าอุดมการณ์ราชาชาตินิยมจะมีพลังน้อยลงมากในช่วงแรกๆ หลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 แต่เมื่อถึงยุคสงครามเย็นนับตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา รัฐบาลไทยภายใต้ความสนับสนุนช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาเป็นนโยบายทำให้ประชาชนผูกพันกับสถาบันตามประเพณีมากขึ้น ซึ่งจะช่วยเหลือยั้งคนไทยรวมทั้งชาวชนบททั่วไปมิให้หันไปสนับสนุนพวกคอมมิวนิสต์ โดยเกรงว่าพวกคอมมิวนิสต์จะใช้อุทธรณ์ศาสตร์ "ป่าล้อมเมือง" เช่นเดียวกับพรรคคอมมิวนิสต์จีน แต่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ไม่ต้องการให้คนไทยเห็นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์มากกว่าผู้นำรัฐบาล ปัญญาชนฝ่ายรัฐบาลจึงนิยาม "ความเป็นไทย" โดยเน้นเฉพาะพุทธศาสนา รวมทั้งเน้นด้วยว่าพุทธศาสนา "เป็นหลักของการปกครองระบอบประชาธิปไตย"³⁰⁰⁰

สำหรับอุดมการณ์ "ราชาชาตินิยม" นั้น พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงมีบทบาทสำคัญในการฟื้นฟูขึ้นมา ในช่วงเวลาที่นายปรีดี พนมยงค์ ประนีประนอมกับชนชั้นเจ้า และจอมพล ป. พิบูลสงคราม สูญเสียอำนาจ โดยในปี พ.ศ.2489 พระองค์ทรงนำเอามนต์สนธิ "สมเด็จพระปิยมหาราช" มาผลิตซ้ำเพื่อเน้นว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงใกล้ชิดประชาชน ทรงระบุไว้ในพระนิพนธ์ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยอันเป็นต้นแบบของการปกครองแบบไทย ทรงปกครองแบบพ่อปกครองลูก ทรงเป็นผู้นำในการรบ และทรงพิพากษาคดีความอย่างยุติธรรม³⁰⁰¹

²⁹⁹⁹ ไพรอดู สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ "เมืองไทย" และ "ชน" ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

³⁰⁰⁰ ไพรอดู ภิญญพันธ์ พจนะลาวัฒน์, "การผลิตความหมาย "พื้นที่ประเทศไทย" ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2554, หน้า 41-42.

³⁰⁰¹ Dhani Nivat, "The Old Siamese Conception of the Monarchy", Journal of the Siam Society. Vol.36 (pt.2) 1946, p. 93-94.

ในต้นทศวรรษ 2490 ผู้นำพรรคประชาธิปัตย์ได้ต่อสู้กับจอมพล ป. พิบูลสงคราม ด้วยการอ้างอิงอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” รัฐสภาซึ่งพรรคประชาธิปัตย์มีอิทธิพลสูงจากการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา ได้ทำให้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2442 ถวายพระราชอำนาจคืนให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก โดยมีบทบัญญัติที่ให้อำนาจทางการเมืองแก่สถาบันองคมนตรีและวุฒิสภา³⁰⁰² ทำให้เกิด “ระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” ขึ้นมา ซึ่งแม้ว่าระบอบนี้จะมีอายุสั้นมากเพราะเกิดรัฐประหารเงียบใน พ.ศ. 2494 ที่ทำให้การปกครองเปลี่ยนมาสู่ระบอบเผด็จการอำนาจนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ระหว่าง พ.ศ.2494-2500 และระบอบเผด็จการทหารอาญาสิทธิ์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กับจอมพลถนอม กิตติขจรกับจอมพลประภาส จารุเสถียร ในระหว่าง พ.ศ. 2500-2516³⁰⁰³ แต่ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองนั้น “ระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” ได้รับการเสริมสร้างให้มีพลังสูงและมีบทบาททางการเมืองอย่างมากตั้งแต่ทศวรรษ 2520 สืบมาจนถึงปัจจุบัน ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

ในทศวรรษ 2490 นอกจากจะมีการเสนอให้ใช้ “ระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” โดยให้อำนาจแก่สถาบันพระมหากษัตริย์มากแล้ว ยังมีการต่อต้านหลักการเสียงข้างมากอีกด้วย งานเขียนของ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช กล่าวหาเสียงข้างมาก (เช่น โจร 500 คน) อาจผิดได้ ส่วนเสียงข้างน้อย (เช่น ความเห็นของพระ 1 รูป) ก็อาจดีหรือถูกต้องได้ และยังระบุด้วยว่า “การปกครองโดยเสียงข้างมากที่เรียกว่าประชาธิปไตย จะต้องไม่ถือเกณฑ์เอามากแต่เสียงเป็นใหญ่ ยังต้องมากด้วยวิชาความรู้ ความจงรักภักดีต่อชาติบ้านเมือง และความสุจริตซื่อสัตย์ต่อประชาชนด้วย จึงจะเป็นการปกครองที่ดี”³⁰⁰⁴ นับเป็นการวางรากฐานความคิดเรื่องการปกครองที่ดีคือการปกครองโดย “คนดี” ใน “ระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” ซึ่งชนชั้นกลางยอมรับอย่างกว้างขวางสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ขณะเดียวกันก็มีการเสนอทัศนะว่า ผู้นำที่มาจากการเลือกตั้งมักมีแนวโน้มที่จะรวบอำนาจโดยอ้างความชอบธรรมที่มาจากเสียงข้างมาก จึงต้องมีพระมหากษัตริย์เพื่อป้องกันการเกิดระบอบเผด็จการ ดังที่ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ระบุว่า “ระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญเป็นเครื่องมืออันทรงประสิทธิภาพที่สุดไว้ให้เราป้องกันเผด็จการ ตราบใดที่อำนาจสูงสุดยังอยู่กับพระมหากษัตริย์ และฉะนั้นจึงลดพ้นเงื้อมมือ

³⁰⁰² โปรดดูรายละเอียดใน สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย: ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามครั้งที่สอง (พ.ศ.2491-2500). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ 6 ตุลาราลิก, 2550, หน้า 21.

³⁰⁰³ เกษียร เตชะพีระ, “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ฟาเดียวกัน 9, 1 (มกราคม-มีนาคม 2554), หน้า 96-100.

³⁰⁰⁴ อ้างใน สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย: ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ.2491-2500), หน้า 230.

ของพวกเขาใหญ่ใหญ่ใส่สูงทางการเมืองแล้ว ตราบนั้นก็จะไม่มีความปรารถนาในหมู่นักการเมืองที่จะเป็นจอมเผด็จการ”³⁰⁰⁵ แนวคิดดังกล่าวนี้ก็ได้รับการผลิตซ้ำจนมีอิทธิพลสืบมาเช่นกัน

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา การยอมรับอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” และ “ระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” เป็นไปอย่างกว้างขวาง เนื่องจากชนชั้นกลางรวมทั้งข้าราชการและนักเขียน นักหนังสือพิมพ์มีประสบการณ์เลวร้ายจากการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 รวมทั้งการรัฐประหารและการกบฏต่างๆ อีกทั้งยังได้รับความเดือดร้อนจากการที่จอมพล ป.พิบูลสงคราม นำประเทศเข้าสู่สงครามโลก แม้แต่กุหลาบ สายประดิษฐ์ ซึ่งเป็นนักเขียนหัวก้าวหน้าก็ยังมองการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ในแง่ลบ³⁰⁰⁶ การมองการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ว่าทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวลงและเห็นว่าสมัชสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประชาชนมีชีวิตที่มั่นคงและสงบสุขมากกว่า ทำให้เกิดบรรยากาศของการ “โยยหาอดีตอันดีงาม” ประกอบกับเชื้อสายของชนชั้นนำในระบบเดิมได้นำอุดมการณ์ราชาชาตินิยมมาใช้ในการปฏิบัติการทางการเมืองโดยการเพิ่มเติมมนต์เสน่ห์และความหมายใหม่ๆ เข้าไปในอุดมการณ์เดิมดังกล่าวมาแล้ว โดยมีการใช้สื่อต่างๆ หลายชนิดที่ชนชั้นกลางเข้าถึงได้สะดวก เช่น หนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์บทความและนวนิยาย (เช่น **สี่แผ่นดิน**) และยังเผยแพร่ข่าวสารต่างๆ เกี่ยวกับนักการเมืองที่เล่นการเมืองโดยอ้างอิงอุดมการณ์ราชาชาตินิยม กระแสความคิดนี้จึงมีพลังสูงขึ้นไปอย่างรวดเร็ว

ในท่ามกลางสภาพแวดล้อมทางการเมืองดังกล่าวมานี้ จอมพล ป.พิบูลสงคราม เลือกลงสร้าง ความชอบธรรมทางการเมืองโดยอาศัยอุดมการณ์ชาตินิยมแบบ “พ่อขุนอุปถัมภ์” อุดมการณ์นี้ได้รับการสร้างขึ้นโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเผยแพร่เนื้อหาของจารึกหลักที่ 1 เนื้อหาของจารึกนี้แสดงว่าสุโขทัยเป็นยุคที่ “เมืองไทยนี้ดี” เพราะมีกษัตริย์เป็น “พ่อขุน” ที่ปกครอง “ลูก” หรือประชาชนให้มีชีวิตที่ดี มีเสรีภาพ เข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้สะดวก การตัดสินคดีเป็นไปอย่างยุติธรรม และ “พ่อขุน” ยังอุปถัมภ์พุทธศาสนาที่ช่วยให้ทุกคนในชาติมีศีลธรรมอันดีอีกด้วย³⁰⁰⁷

ต่อมาในต้นทศวรรษ 2500 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รับเอาอุดมการณ์ชาตินิยมแบบ “พ่อขุนอุปถัมภ์” ไปใช้³⁰⁰⁸ แต่ได้ผนวกอุดมการณ์พ่อขุนอุปถัมภ์เข้ากับอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” เพื่อประโยชน์ในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ควบคู่กับการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง โดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ อยู่ในฐานะ “ผู้นำแบบไทย” ที่จิตใจได้รับการหล่อหลอมจากพุทธศาสนา ส่งผลให้การใช้อำนาจอริปไตยทั้งอำนาจ

³⁰⁰⁵ อ้างใน Michael Kelly Connors, *Democracy and National Identity in Thailand* (Copenhagen: NIAS Press, 2007. p.85. แปลโดย เกษียร เตชะพีระ และอ้างใน เกษียร เตชะพีระ “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” **ฟ้าเดียวกัน** , หน้า 97.

³⁰⁰⁶ ไพโรด กุหลาบ สายประดิษฐ์, **เบื้องหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิ่งมิตร, 2543.

³⁰⁰⁷ ไพโรด สายชล สัตยานุรักษ์, **พระยาอนุมานราชธน ปราชญ์สามัญชนผู้นิรมิต “ความเป็นไทย”** กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 153-155.

³⁰⁰⁸ ทักษิณ เจริญเจริญ, **การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ**. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์ และม.ร.ว.ประกาย ทอง สิริสุข อารังศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

นิติบัญญัติ อำนาจอธิปไตย และอำนาจตุลาการ รวมทั้งการสร้างเสริมความเจริญแก่ชาติไทย (หรือการพัฒนาประเทศ) ดำเนินไปอย่างชอบธรรมและมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้โดยไม่จำเป็นต้องมีรัฐสภาและองค์กรใดๆ มาควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจ ส่วนคนทั้งหลายใน “ชาติไทย” ที่อยู่ภายใต้การปกครองของ “พ่อขุนอุปถัมภ์” ต่างก็มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมจิตใจ พระองค์ทรงเป็นสัญลักษณ์ของความสูงส่งดีงามของ “ความเป็นไทย” ในทุกด้าน จึงทรงทำให้ “ชาติไทย” ยืนเคียงบ่าเคียงไหล่กับชาติอื่นๆ ในสังคมโลกได้อย่างสง่างามน่าภาคภูมิใจ³⁰⁰⁹

กล่าวได้ว่าอุดมการณ์ชาตินิยมที่ผนวกเอาอุดมการณ์ “พ่อขุนอุปถัมภ์” เข้ากับอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” ในฐานะที่เป็นระบอบการปกครองแบบไทยที่เหมาะสมและดีที่สุดสำหรับ “ชาติไทย” เช่นนี้ เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของการกลับมามีพลังอย่างแข็งแกร่งของอุดมการณ์ราชาชาตินิยม ในขณะที่อุดมการณ์แบบเสรีนิยมและสังคมนิยมได้ถูกเบียดขับออกไป

เมื่อมาถึงยุคจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร (พ.ศ.2506-2516) มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วของชนชั้นกลางที่เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศ ทำให้ชนชั้นกลางต้องการมีส่วนร่วมในการปกครอง เช่น การกำหนดนโยบายหรือโครงการต่างๆ การตรากฎหมาย และการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ฯลฯ รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร-จอมพลประภาส จารุเสถียร ต้องพยายามรักษาความชอบธรรมทางการเมืองเพื่อจะผูกขาดอำนาจต่อไป และต้องป้องกันการขยายอิทธิพลของกลุ่มการเมืองอื่นซึ่งอาจจะเป็นอันตรายต่ออำนาจของรัฐบาลเผด็จการทหารในอนาคต เช่น สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย (network monarchy) ที่กำลังเติบโตและขยายบทบาทออกไป³⁰¹⁰ ทั้งนี้ ปฏิบัติการต่างๆ ของ “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย” ภายใต้อุดมการณ์ “ราชประชาสมาสัย” ทำให้มีอิทธิพลสูงขึ้นอย่างรวดเร็วและสามารถถ่วงดุลอำนาจของรัฐบาลทหารได้มากขึ้นเรื่อยๆ³⁰¹¹ รัฐบาลจึงต้องปรับตัวด้วยการเปลี่ยนมาเน้นอุดมการณ์ “ประชาธิปไตยแบบไทย” ที่เสนอว่า ความเป็นตัวแทนของประชาชนอยู่ที่การใช้ใช้อำนาจอธิปไตยตามเจตนารมณ์ของประชาชนและเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ฝ่ายบริหารจึงไม่จำเป็นต้องมาจากการเลือกตั้ง พร้อมกันนั้นก็ทำให้เหตุผลแก่การที่ฝ่ายบริหารมีอำนาจสูงเป็นพิเศษว่าจะทำให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองซึ่งจำเป็นต่อการพัฒนาประเทศ โดยเน้นว่า “จะพัฒนาประเทศให้เป็น

³⁰⁰⁹ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, *คึกฤทธิ์กับประติมากรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

³⁰¹⁰ อาสา คำภา, “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย: การก่อตัวของพันธมิตรระหว่างพระมหากษัตริย์ กลุ่มอนุรักษนิยม และผู้นำทหาร หลัง 14 ตุลาฯ 2516 กับพิมพ์เขียวการเมืองไทยที่ล้มเหลว” บทความนำเสนอในการสัมมนาของนักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2556. หน้า 3 - 5.

³⁰¹¹ โปรดดูการวิเคราะห์ที่ตีพิมพ์เกี่ยวกับมโนทัศน์ “อำนาจ” และ “อิทธิพล” ใน Yoshifumi Tamada, ‘Itthiphon and Amnat: An Informal Aspect of Thai Politics,’ *Journal of Southeast Asian Studies*, Kyoto University, 1991/3. และโปรดดูความหมายและรายละเอียดเกี่ยวกับความคิด “ราชประชาสมาสัย” ข้างหน้า.

ผลสำเร็จนั้น เสถียรภาพทางการเมืองเป็นสิ่งสำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง³⁰¹² นอกจากนี้ยังสร้างคำอธิบายเพื่อให้คนไทยยอมรับความคิด “ประชาธิปไตยแบบไทย” ด้วยการผลิตซ้ำวาทกรรม “ลักษณะเฉพาะของสังคมไทย” เช่น การชี้ให้เห็นว่า “ชาติไทย” สามารถเจริญก้าวหน้าขึ้นได้โดยไม่ต้องมีรัฐธรรมนูญ การที่นำเอารัฐธรรมนูญแบบตะวันตกมาใช้กลับทำให้เกิดปัญหาเสถียรภาพทางการเมืองเพราะไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมไทย³⁰¹³

สำหรับสถาบันพระมหากษัตริย์นั้น “สถานีวิทยุสองศูนย์” ของรัฐบาลซึ่งทำหน้าที่ในการเผยแพร่และปลูกฝังแนวคิด “ประชาธิปไตยแบบไทย” อย่างต่อเนื่อง ได้ระบุว่า พระมหากษัตริย์จะทรงดำเนินการสิ่งใดก็ “จะต้องมีผู้เสนอเสียก่อน” และ “ต้องมีผู้รับสนองพระบรมราชโองการด้วย”³⁰¹⁴ ซึ่งหมายความว่าพระมหากษัตริย์พึงอยู่เหนือการเมืองอย่างสิ้นเชิง แตกต่างอย่างมากจาก ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ที่เสนอแนวความคิดเรื่อง “การปกครองแบบไทย” เพื่อเน้นว่า “ราชบัลลังก์นั้นเป็นเครื่องกีดขวางอำนาจ”³⁰¹⁵ และพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่ดูแล “แขนขาของรัฐ” (ฝ่ายบริหาร) มิให้ใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว³⁰¹⁶ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความคิดเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของพระมหากษัตริย์จะมีความแตกต่างกันอย่างตรงกันข้าม แต่ความคิดเรื่อง “การปกครองแบบไทย” ที่เสนอโดย ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบไทย” ในแง่ที่ให้ความสำคัญอย่างสูงแก่อำนาจของผู้นำหรือหัวหน้าฝ่ายบริหาร และลดความสำคัญของฝ่ายนิติบัญญัติรวมทั้งลดบทบาทของประชาชนในการกำกับตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐของฝ่ายบริหารด้วย

แนวคิดเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบไทย” ส่วนที่ให้ความสำคัญแก่อำนาจของฝ่ายบริหารและเห็นว่าการเลือกตั้งมิใช่เรื่องสำคัญที่ขาดไม่ได้ในระบอบประชาธิปไตย กับแนวคิดเรื่อง “การปกครองแบบไทย” ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ที่เน้นพระราชอำนาจและบทบาททางการเมืองของพระมหากษัตริย์ในการ “เป็นเครื่องกีดขวางอำนาจ” ล้วนได้รับการเลือกสรรมาใช้ในการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางในทศวรรษ 2540-2550 ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

มโนทัศน์ที่เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” ที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางในทศวรรษ 2550 ก็คือ “ราชประชาสมาสัย” มโนทัศน์นี้เกิดขึ้นในต้นปี พ.ศ. 2500 เพื่อต่อสู้กับอำนาจเผด็จการของจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ และในเวลาต่อมาก็ได้ถูกใช้เพื่อต่อสู้กับอำนาจเผด็จการของจอมพลถนอม กิตติขจร และพลเอกประภาส จารุ

³⁰¹² สถานีวิทยุสองศูนย์, “รัฐธรรมนูญของเราควรจะเป็นอย่างไร” ใน ประชาธิปไตยแบบไทยและข้อคิดเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ, พระนคร: สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2508. หน้า 79-80.

³⁰¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49, 91-95. และโปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เกรียงศักดิ์ เซษฐพัฒน์วนิช, ประชาธิปไตยแบบไทย วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.

³⁰¹⁴ สถานีวิทยุสองศูนย์, “รัฐธรรมนูญของเราควรจะเป็นอย่างไร” ใน ประชาธิปไตยแบบไทยและข้อคิดเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ, หน้า 221.

³⁰¹⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2, หน้า 221.

³⁰¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33-45.

เสถียร และในทศวรรษ 2550 ก็ได้ถูกใช้โดยแกนนำ “คนเสื้อแดง” เพื่อขอพระราชทานอภัยโทษแก่ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร และถูกใช้โดย “คนเสื้อเหลือง” เพื่อต่อสู้กับอำนาจการเมืองของกลุ่มทุนใหญ่หรือ “ระบอบทักษิณ” (ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า)

ในปีแรกของทศวรรษ 2500 ซึ่งจอมพล ป. พิบูลสงคราม กำลังขยายฐานมวลชนที่สนับสนุนรัฐบาล ด้วยการ “เปิดเสรี” ทางการเมืองมากขึ้นเพื่อต่อสู้กับอำนาจที่ทวีขึ้นอย่างรวดเร็วของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และมีแนวโน้มว่าจอมพล ป. พิบูลสงครามจะครองอำนาจต่อไปภายหลังการเลือกตั้งทั่วไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเสนอพระราชดำริเรื่อง “**ราชประชาสมาสัย**” โดยทรงอธิบายความหมายไว้อย่างชัดเจนว่าหมายถึง “**พระราชและประชาชนย่อมพึ่งพาอาศัยกัน**”³⁰¹⁷

แม้ว่าในเวลาที่ยอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีอยู่นั้น การเคลื่อนไหวของ “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย” เพื่อเสนอโมทัศน์ “**ราชประชาสมาสัย**” ผู้สังคมไทยจะกระทำได้แต่เพียงการจัดตั้ง “มูลนิธิราชประชาสมาสัย” เพื่อดูแลรักษาผู้ป่วยโรคเรื้อรังเท่านั้น แต่พระราชดำริเรื่อง “**ราชประชาสมาสัย**” ก็ได้กลายมาเป็นรากฐานทางอุดมการณ์ในการสร้าง “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย” และการประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่จะเป็นรากฐานของการ “**พึ่งพาอาศัยกัน**” ระหว่าง “**พระราชและประชาชน**” เช่น การเสด็จไปทรงดนตรีในมหาวิทยาลัยต่างๆ การเสด็จพระราชดำเนินเพื่อทรงเยี่ยมเยียนและดูแลทุกข์สุขของประชาชนทั่วประเทศ และการพระราชทานโครงการในพระราชดำริต่างๆ เป็นต้น

ในทศวรรษ 2510 อำนาจเผด็จการของ “ถนอม-ประภาส-ณรงค์” เพิ่มขึ้นมาก ภายใต้ความช่วยเหลือด้านงบประมาณเพื่อปราบปรามคอมมิวนิสต์ของสหรัฐอเมริกา ชนชั้นนำที่สังกัดอยู่ใน “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย” และชนชั้นกลางซึ่งขยายตัวขึ้นมากจากการดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศจึงต้องการถ่วงดุลอำนาจของเผด็จการทหาร ในเวลานั้นชนชั้นกลางมีความวิตกกังวลเกี่ยวกับปัญหาทางเศรษฐกิจหลังจากสหรัฐอเมริกาประกาศลัทธิกิลเลียน ใน พ.ศ.2514³⁰¹⁸ และมีความไม่พอใจที่รัฐบาลชาดสมรรถภาพในการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจแต่กลับใช้อำนาจในการแสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบ ในบริบทดังกล่าวนี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้นำโมทัศน์ “**ราชประชาสมาสัย**” กลับมาเน้นเพื่อเสนอแนวคิดเรื่อง “**ระบอบประชาธิปไตยแบบราชประชาสมาสัย**” โดยตีพิมพ์บทความในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ ฉบับวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ.2514 มีความตอนหนึ่งว่า

“ผมใคร่ขอเสนอขัณนิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ได้แก่ การปกครองระบอบราชประชาสมาสัย ให้พระมหากษัตริย์กับประชาชนร่วมกันปกครองแผ่นดิน ให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองมากขึ้นกว่าในระบอบประชาธิปไตย และให้ประชาชนมีอำนาจในการปกครองมากขึ้นกว่าในระบอบประชาธิปไตยของไทยที่แล้วมา พระมหากษัตริย์กับ

³⁰¹⁷ ไพโรจน์ จรุงจิตร์, “ราชประชาสมาสัย 50 ปีแห่งการสนองพระราชปณิธาน” วารสารควบคุมโรค. ปีที่ 35 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม- กันยายน 2552).

³⁰¹⁸ สหรัฐอเมริกาจะถอนฐานทัพออกจากประเทศไทย ซึ่งจะทำให้เงินช่วยเหลือและการใช้จ่ายของสหรัฐอเมริกาในประเทศไทยลดลงมาก

ประชาชนในเมืองไทยนั้นไม่เคยเป็นภัยต่อกัน มีแต่ความรักกัน และมีความอนุเคราะห์เกื้อกูลต่อกัน และกันมาโดยตลอด ถ้าหากว่าพระมหากษัตริย์กับประชาชนได้ร่วมกันปกครองแผ่นดินด้วยความรักและความอนุเคราะห์เกื้อกูลต่อกันดังที่ได้มีมาแล้วโดยตลอดนั้น ผมก็มีความหวังว่าแผ่นดินไทยของเราจะเป็นดินแดนแห่งความสันติและความเจริญในทุกทางดังที่คนทั่วไปปรารถนา³⁰¹⁹

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน นักวิชาการของชนชั้นกลางที่ต่อต้านเผด็จการทหารก็ได้้นำแนวคิดเรื่อง "พระราชาและประชาชนย่อมพึ่งพาอาศัยกัน" มาเผยแพร่ ดังมีบทสนทนาเรื่อง "ราชประชาสมาสัย" ในรายการทางโทรทัศน์ "การเมืองไทยกับเสน่ห์ จามริก และเกษม ศิริสัมพันธ์" ซึ่งบทสนทนานี้ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารธรรมศาสตร์³⁰²⁰ ด้วย

การเคลื่อนไหวของนักศึกษา นักวิชาการ ชนชั้นกลาง นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน "วันมหาวิปโยค" (เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516) จนกระทั่งประสบความสำเร็จในการล้มระบอบเผด็จการของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร สะท้อนความสำเร็จของมโนทัศน์ "ราชประชาสมาสัย" ที่ "พระราชาและประชาชนย่อมพึ่งพาอาศัยกัน" อย่างแท้จริง

หลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 จนถึง พ.ศ.2448 แนวคิด "ราชประชาสมาสัย" ก็ไม่ได้รับการอ้างอิงในการเคลื่อนไหวทางการเมืองอีกเลย ทั้งนี้ก็เพราะการเมืองไทยเปลี่ยนไปมาก การสูญเสียอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของผู้นำกองทัพในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์กลายเป็นศูนย์กลางเดียวที่ผู้นำองค์กรต่างๆ ทั้งในภาครัฐและภาคเอกชนพากันเข้าไปถวายความจงรักภักดี และ "ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร" ไม่ว่าจะเป็นผู้นำกองทัพ ข้าราชการระดับสูง นายทุนหรือนักธุรกิจ ฯลฯ³⁰²¹ เมื่อประกอบกับโครงการในพระราชดำริจำนวนมาก³⁰²² และพระราชกรณียกิจที่ปรากฏให้เห็นในสื่อต่างๆ ที่แสดงว่าพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จไปทรงช่วยเหลือประชาชนด้วยความห่วงใยเอาใจใส่อย่างแท้จริง ก็ทำให้มโนทัศน์ที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น "ที่พึ่งสำคัญที่สุดของคนในชาติ" มีพลังสูงขึ้นมาก

การที่แนวความคิดเรื่อง "พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่พึ่งของคนในชาติ" มีความสำคัญมากกว่าแนวความคิดเรื่อง "ราชประชาสมาสัย" ในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นับเป็นรากฐานทางความคิดที่พัฒนามาสู่แนวความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น "พ่อแห่งชาติ" ในเวลาต่อมา ซึ่งการขยายอิทธิพลของมโนทัศน์หรือวาทกรรม "พ่อแห่งชาติ" (ที่พัฒนามาจากมโนทัศน์ "พ่อปกครองลูก" และ "สมเด็จพระ

³⁰¹⁹ คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., ปัญหาประจำวัน "หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน" . (11 ธันวาคม 2514).

³⁰²⁰ รายการสนทนา "การเมืองไทย" กับอาจารย์เสน่ห์ จามริก และอาจารย์เกษม ศิริสัมพันธ์, วารสารธรรมศาสตร์, ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 (เมษายน พ.ศ.2515), หน้า 39-45.

³⁰²¹ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ประชาธิปไตย คนไทยไม่เท่ากัน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557, หน้า 23-51.

³⁰²² ไพรอดู ชนิดา ชิตบัณฑิตย์, โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจนำในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550.

พระปิยมหาราช”) นี้ มีความสำคัญอย่างมาก เพราะทำให้เกิดอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” ในความหมายใหม่ที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของชนชั้นกลางอย่างยิ่งยวด

การเพิ่มพลังของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ” เกิดขึ้นเมื่อธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นผู้ผู้นำเอาแนวคิดเรื่อง **“พ่อ”** มาเน้นให้เป็นแนวคิดสำคัญเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเป็นการเปลี่ยนจุดเน้นจาก **“ประชาธิปไตยแบบราชประชาสมาสัย”** มาเป็นแนวคิดที่ว่า **พระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยทรงเป็นเสมือน “พ่อ” ที่ห่วงใยรักใคร่และโปรดปรานประชาชน** พระองค์ทรงดูแลและเป็นที่พึ่งของประชาชนเสมือนทุกคนเป็น **“ลูก”** โดยในปี พ.ศ.2519 ธานินทร์ กรัยวิเชียร ได้เขียนหนังสือ **พระมหากษัตริย์ไทยในระบอบประชาธิปไตย** เพื่อเสนอมนทัศน์ดังกล่าวนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า **“...ในวัฒนธรรมเดิมของไทยเรานั้นพระมหากษัตริย์มีหน้าที่ประดุจพ่อเมือง เป็นผู้นำออกรบพุ่งในเวลามีศึกสงคราม เป็นทั้งพ่อผู้ปกครอง เป็นทั้งตุลาการของ ราษฎรในเวลาปกติ ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนเป็นไปอย่างสนิทสนมมาก...พระมหากษัตริย์...คือพ่อของประชาชนนั่นเอง”**³⁰²³ นอกจากนี้ธานินทร์ กรัยวิเชียร ยังระบุใน “บทนำ” ด้วยว่า **พระมหากษัตริย์ไทยทรง “ร่วมทุกข์เฉลี่ยสุขกับพสกนิกรของพระองค์ตลอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน”**³⁰²⁴ โดยธานินทร์ กรัยวิเชียร เปลี่ยนมาเน้น **“ความผูกพันซึ่งกันและกัน”**³⁰²⁵ แทนการ **“พึ่งพาอาศัยกัน”** ซึ่งปรากฏว่าหลังจากหนังสือเล่มนี้ได้รับการเผยแพร่ไม่นานก็เกิด “เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519” และธานินทร์ กรัยวิเชียร ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

ในสมัยรัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ (พ.ศ.2520-2523) นั้น แม้ว่าสมาชิกของชนชั้นนำหลายคนจะนำแนวคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ทรงเป็น **“พ่อ”** มาเสนออีก เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ให้สัมภาษณ์ในสารคดีทางโทรทัศน์เรื่อง **“Soul of a Nation”** ว่า **“พระมหากษัตริย์...ทรงเป็นดวงจิตดวงใจของประชาชน...ทรงเป็นพ่อของครอบครัวที่ใหญ่มาก คือคนไทยทั่วประเทศ”**³⁰²⁶ แต่การจัดงาน **“วันพ่อแห่งชาติ”** ก็ยังไม่เกิดขึ้น ตราบจนกระทั่งพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จึงได้มีการจัดงาน **“วันพ่อแห่งชาติ”** ขึ้นเป็นครั้งแรกในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2523³⁰²⁷

³⁰²³ ธานินทร์ กรัยวิเชียร “สถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ใน **พระมหากษัตริย์ไทยในระบอบประชาธิปไตย** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ, 2520. หน้า 5. (พิมพ์ครั้งแรก โดยโรงพิมพ์คุรุสภา 2519 ในฐานะที่เป็นสิ่งพิมพ์เผยแพร่เฉพาะวงงานรัฐสภา) (เน้นโดยผู้เขียน)

³⁰²⁴ เรื่องเดียวกัน, “บทนำ”

³⁰²⁵ ธานินทร์ กรัยวิเชียร, “สถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ใน **พระมหากษัตริย์ไทยในระบอบประชาธิปไตย**, หน้า 39. (เน้นโดยธานินทร์ กรัยวิเชียร).

³⁰²⁶ “soul of nation (ภาษาไทย ตอน 2)” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.youtube.com/watch?v=ElOjp1hcYuw> (15 ธันวาคม 2556) (เน้นโดยผู้เขียน)

³⁰²⁷ ในการจัดงาน **“วันพ่อแห่งชาติ”** ครั้งแรก มีการสร้างความหมายว่า **“ดอกพุทธรักษา”** เหลืองเป็นดอกไม้สัญลักษณ์ประจำวันพ่อแห่งชาติ **“พุทธรักษา”** หมายถึงพระพุทธเจ้าทรงปกป้องคุ้มครองให้มีแต่ความสงบสุขร่มเย็น...และสีเหลืองอันเป็นสีประจำวันพระราชสมภพขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...การมอบดอกพุทธรักษาให้กับพ่อ จึงเสมือนกับการ

ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา พลังของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ” เพิ่มขึ้นมาก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการใช้ระบบการศึกษาและสื่อมวลชนในการปลูกฝังอุดมการณ์ราชาชาตินิยมอย่างเข้มข้น อีกส่วนหนึ่งมาจากการดำเนินงานและกิจกรรมของหลายฝ่าย เช่น การดำเนินนโยบายของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ในทศวรรษ 2520 ที่ส่งเสริม “โครงการในพระราชดำริ” อย่างเต็มที่³⁰²⁸ การที่หน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนจัดงานเฉลิมฉลอง “สองร้อยปีกรุงรัตนโกสินทร์” อย่างยิ่งใหญ่ในกลางทศวรรษ 2520 โดยทุกฝ่ายให้ความสำคัญอย่างสูงแก่การนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ทั้ง 9 รัชกาลในการรักษาเอกราชและการสร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่ “ชาติไทย” ในทุกด้าน ที่ตอกย้ำให้สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและพระเกียรติยศอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ การเกิดขึ้นของลัทธิพิธี “เสด็จพ่อ ร.5” ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ในบริบทที่ชนชั้นกลางไม่อาจพึ่งอำนาจรัฐได้มากนัก ทำให้หวังพึ่งพระบารมีของ “สมเด็จพระปิตุลาธิราช” ซึ่งชนชั้นกลางมีความทรงจำร่วมกันว่าทรงนำ “ชาติไทย” ไปสู่ความเจริญก้าวหน้าในทุกด้าน รวมทั้งพระราชทานเสรีภาพแก่ประชาชนด้วยการเลิกระบบไพร่และระบบทาส³⁰²⁹ นอกจากนี้ “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย” (network monarchy) ยังขยายตัวไปสู่วงการธุรกิจและระบบราชการ ตลอดจนองค์กรภาครัฐและเอกชนต่างๆ อย่างกว้างขวาง รวมทั้งในมหาวิทยาลัย³⁰³⁰

ถึงแม้ว่าอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมและชาติพันธุ์นิยมจะมีอิทธิพลมากขึ้น แต่ก็มิได้ทำให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมลดความสำคัญลง คนหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่นต่างๆ ที่สร้างอัตลักษณ์ของตนโดยอาศัยเรื่องเล่า บทเพลง พิธีกรรม พิพิธภัณฑสถาน ฯลฯ ได้นำอุดมการณ์ราชาชาตินิยมมาใช้เพื่อเน้นความจงรักภักดีต่อ “ความเป็นไทย” โดยแสดงให้เห็นว่าชีวิตของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในทุกท้องถิ่นมีความมั่นคงและเจริญขึ้นได้ก็ด้วยการพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์ซึ่งอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ช่วยให้กลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ มีความชอบธรรมที่จะได้รับสิทธิต่างๆ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” ที่จงรักภักดีต่อ “ความเป็นไทย” รวมทั้งมีสถานภาพทางอำนาจที่สูงกว่าเดิม เช่น ชาติพันธุ์จีน ชาติพันธุ์ “ลาว” หรือ “คนเมือง” ชาติพันธุ์ไทใหญ่ ชาติพันธุ์ดะระอั้ง ชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ฯลฯ อุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมและอุดมการณ์ชาติพันธุ์นิยมจึงมีส่วนช่วยเสริมพลังให้แก่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมเป็นอย่างมาก³⁰³¹

บอกถึงความรักและเคารพบูชาพ่อผู้สร้างความสงบสุขร่มเย็นให้แก่ครอบครัว คนไทยโบราณเชื่อว่าบ้านใดปลูกดอกพุทธรักษาไว้ประจำบ้านจะช่วยปกป้องคุ้มครองไม่ให้มีเหตุร้ายหรืออันตรายเกิดแก่บ้านและผู้อยู่อาศัย” (โปรดดู ศูนย์ข่าวการศึกษาไทย “วันพ่อแห่งชาติมีประวัติความเป็นมาและความสำคัญอย่างไร” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: ccc.enn.no.lh (15 มกราคม 2557)

³⁰²⁸ โปรดดู ชนิดา ชิตบัณฑิตย์, โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว.

³⁰²⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

³⁰³⁰ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ประชาธิปไตย คนไทยไม่เท่ากัน, หน้า 30-34.

³⁰³¹ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์ “การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในประเทศไทย” วารสารหน้าจั่ว. ฉบับที่ 8 (กันยายน 2554-สิงหาคม 2555), หน้า 77-103. และ เกษกานต์ ชติยะ, “ความหลากหลายและความ

“ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” มีส่วนสำคัญที่ทำให้คนไทยชาบซึ่งในพระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเสริมพลังให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ **“พ่อแห่งชาติ”** อย่างมาก กล่าวคือ ใน พ.ศ.2540 เมื่อคนทุกกลุ่มในสังคมไทยและระบบทุนนิยมของไทยเผชิญกับความเสี่ยงสูงจากกระแสโลกาภิวัตน์ จนกระทั่งเกิดวิกฤตเศรษฐกิจที่ร้ายแรง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็น **“พ่อแห่งชาติ”** ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแนวคิด **“เศรษฐกิจพอเพียง”** เพื่อเป็นหลักการหรือคุณธรรมสำคัญในการดำรงชีวิตและการประกอบกิจการทางเศรษฐกิจอย่างมั่นคงและปลอดภัย ถึงแม้ว่าวิถีชีวิตในสังคมสมัยใหม่และอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมจะทำให้ชนชั้นกลางไม่อาจนำเอาแนวคิด **“เศรษฐกิจพอเพียง”** มาใช้อย่างจริงจัง แต่ก็มีค่านิยมในพระมหากษัตริย์คุณอย่างลึกซึ้งที่พระมหากษัตริย์ทรงห่วงใยพลนิกรและทรงเป็น **“ที่พึ่ง”** อย่างแท้จริง ชนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยต้องการให้ชาวชนบทนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้³⁰³² โดยชนชั้นกลางส่วนหนึ่งเห็นว่าจะทำให้ชาวชนบทรอดพ้นจากอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมและไม่ต้องละทิ้งถิ่นฐานออกไปเผชิญกับความเสี่ยงสูงในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

พลังของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ **“พ่อแห่งชาติ”** ยังเป็นผลมาจากบทเพลงเกี่ยวกับ **“พ่อ”** จำนวนมากซึ่งสร้างความสะเทือนอารมณ์และความซาบซึ้งใจในพระมหากษัตริย์คุณ ที่ทรงเป็น **“ที่พึ่ง”** ในทุกๆ ด้านของ **“ลูก”** และ **“ลูก”** จะทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อ **“พ่อของแผ่นดิน”**

“เพลงพ่อ” กล่าวถึงปัญหาฝนแล้ง และ **“พ่อ”** ได้โปรดให้ทำฝนเทียมและสร้างเขื่อน ให้แผ่นดินไทยนี้อุดมสมบูรณ์ เมื่อเกิดภัยพิบัติทุกหนทุกแห่ง **“พ่อ”** ก็ช่วยบรรเทา แผ่นดินไทยโชคดีที่มี **“พ่อ”** ทรงทำให้แผ่นดินมีรวงข้าว คนไทยจึงเป็นสุขทั่วกันเพราะ **“พ่อ”**³⁰³³

“เพลงต้นไม้ของพ่อ” เน้นว่าประเทศไทยเปรียบเสมือนต้นไม้ที่ **“พ่อ”** ทรงปลูกไว้จนสูงใหญ่ ซึ่ง **“ลูก”** คือคนไทยทุกๆ คนจะดูแลต้นไม้ให้ให้ผลิดอกมีผล **“ให้เราทุกๆ คน เติบโตอย่างร่มเย็นในบ้านเรา” “พ่อ...คอยดูแลเรา ให้เรายังมีวันต่อไป” “แผ่นดินกว้างไกล แต่หัวใจพ่อกว้างกว่า” “จากนี้ไปสักหมื่นปี ต้นไม้ที่พ่อปลูกต้องสวยทั้งดงามและยิ่งใหญ่” “เหนือเราจะเหวไปจากหัวใจ...ให้ต้นไม้ของพ่อยังคงงาม”**³⁰³⁴

“เพลงของขวัญจากก้อนดิน” กล่าวว่า **“เรารู้พ่อต้องเหนื่อยสักเพียงไหน...ต้องลำบากใจกายมีเคยสิ้น เพราะพ่อรู้พ่อคือพลังแห่งแผ่นดิน... ให้เราพ่ออยู่พอกินกันต่อไป...หากจะหาของขวัญให้พ่อสัก**

เปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมในเชียงใหม่ ทศวรรษ 2490-2510” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2556.

³⁰³² ไพรอดู กรกฤช สมจิตตานุกิจ, “เมืองกับชนบทในกระแสการเปลี่ยนแปลง: สังคมไทยในภาวะกลีบตาลีตรของสองนคราประชาธิปไตย(2)” **ประชาไท**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.prachatai.com/journal/2014/01/51333> (22 มกราคม 2557)

³⁰³³ “MV เพลงพ่อ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=10sChHfVxgs (15 มกราคม 2557)

³⁰³⁴ “เพลงต้นไม้ของพ่อ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=x-7NQXN6FkQ, (15 มกราคม 2557)

กลอง เราทั้งผอง...บวกกันเป็นดินเดียวให้พ่อได้สุขใจ...ช่วยกันทาดีให้พ่อสุขใจ ไม่ต้องเหนื่อยเกินไปอย่างที่เป็นมา...”³⁰³⁵

แนวคิด “พ่อแห่งชาติ” หรือ “พ่อแห่งแผ่นดิน” เป็นแนวคิดที่เสริมพลังแก่อุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” และระบอบ “ประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ให้มีความแข็งแกร่ง และกลายเป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่สุดให้แก่การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลาง

อุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ” กับการเสริมสร้างพลังแก่นักชน “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข”

ในขณะที่อิทธิพลของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมที่เน้นความเป็นที่พึ่งของ “พ่อแห่งชาติ” หรือ “พ่อแห่งแผ่นดิน” มีพลังสูงขึ้นมา บวรศักดิ์ อุวรรณโณ ปัญญาชนสำคัญของชนชั้นกลางก็ได้เขียนบทความที่ทำให้ความหมายของ “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” มีความชัดเจนและสอดคล้องกับความต้องการของชนชั้นสูงและชนชั้นกลางที่ต้องการ “คนดี” มาช่วยถ่วงดุลอำนาจการเมืองของกลุ่มทุนใหญ่ที่มีแนวโน้มผูกขาดอำนาจ โดยบวรศักดิ์ อุวรรณโณ ได้เน้นความเป็น “ธรรมราชา” ของพระมหากษัตริย์ที่ “ทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีคุณสมบัติเพียงพอที่จะทำหน้าที่สำคัญใน “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” บทความของบวรศักดิ์ อุวรรณโณ ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์ต่อเนื่องกันหลายฉบับในช่วงกลางปี พ.ศ.2549 เน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อการปกครอง “ชาติไทย” ในระบอบรัฐธรรมนูญ โดยการยึดโยง “ธรรมเนียมปฏิบัติทางรัฐธรรมนูญ” เข้ากับ “หลักทศพิธราชธรรม” ด้วยการแสดงให้เห็นว่าการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงมีพระวิริยะอุตสาหะในการบำเพ็ญทศพิธราชธรรม ทำให้หลักธรรมนี้กลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติทางรัฐธรรมนูญแห่งระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข อันเป็นลักษณะเฉพาะของระบอบประชาธิปไตยของไทย³⁰³⁶

เกษียร เตชะพีระ วิเคราะห์ว่า “นับว่าบทความของบวรศักดิ์ให้ความหมายใหม่ทางวัฒนธรรมที่กระชับรัดกุมขึ้นแก่มาตรา 7 แห่งรัฐธรรมนูญ 2540 โดยยึดโยงน้อมนำหลักทศพิธราชธรรมไปรองรับกำกับ

³⁰³⁵ “เพลง ของขวัญจากก้อนดิน” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=ffzt5CVMGP4 (15 มกราคม 2557)

³⁰³⁶ บวรศักดิ์ อุวรรณโณ ได้ยกตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจน เช่น “หลักศีลและอวิโรธนะ” มีความสอดคล้องเคียงคู่ไปกับหลักการมีส่วนร่วมในการนิติรัฐและรัฐธรรมนูญแห่งระบอบประชาธิปไตย “หลักปริจาคะและตปะ” สอดคล้องเคียงคู่ไปกับหลักการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและความโปร่งใสในการบริหารอันเป็นเสาหลักสองในสามประการของธรรมรัฐหรือธรรมาภิบาล “หลักอวิหิงสา มัททวะ และอาชวะ” ก็เป็นหลักการพื้นฐานของโครงการในพระราชดำริเพื่อแก้ไขบรรเทาทุกข์ยากเดือดร้อนของประชาชน เป็นต้น และยังชี้ให้เห็นด้วยว่าการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรมทำให้หลักการดังกล่าวนี้แปรเปลี่ยนมาเป็นหลักการของสังคมไทยในหลายด้านด้วยกัน รวมทั้งหลักบริหารจัดการสำหรับนักบริหารภาครัฐ ภาคเอกชน และประชาสังคมทุกระดับ และเป็นหลักการทางสังคมสำหรับคนไทยทั้งปวงอีกด้วย

การใช้พระราชอำนาจ “ตามประเพณีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ในกรณีที่ไม่มีบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญบังคับ³⁰³⁷ และยังได้ชี้ให้เห็นว่า ผลงานต่างๆ ของบวรศักดิ์ อุวรรณโณ ที่เขียนระหว่าง พ.ศ.2544-2550 ล้วนแต่ยืนยันว่ากำเนิดแห่งระบอบรัฐธรรมนูญไทยเป็นข้อตกลงหรือสัญญา (Pact) “อันเป็นพระราชประสงค์ของพระปกเกล้าฯ...” หรือ “กำเนิดแห่งระบอบรัฐธรรมนูญไทยเป็นพระบรมราชานุญาต (Charter) และดังนั้น การถวายพระราชอำนาจคืน (ในความหมายอำนาจอธิปไตย) จึงเป็นไปได้ในทางหลักกฎหมาย และสมควรทำได้ในทางความเป็นจริง”³⁰³⁸

จะเห็นได้ว่า งานเขียนของบวรศักดิ์ อุวรรณโณ ได้ทำให้แนวคิดเรื่องทศพิธราชธรรมมีความทันสมัยเป็นที่เข้าใจได้ง่ายแก่ชนชั้นกลางทั่วไป ทำให้ชนชั้นกลางรับรู้อย่างชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรมอย่างสมบูรณ์ครบถ้วนดุจดวงค์พระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้า และการเสนอคำอธิบายที่ประสานหลักนิติธรรม (the rule of law) เข้ากับพระราชอำนาจนำแห่งธรรมราชา ก็ทำให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมและแนวคิดเรื่องพระราชอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ มีความสอดคล้องกลมกลืนกับลักษณะเฉพาะของสังคมและวัฒนธรรมไทยมากยิ่งขึ้น อุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบที่เน้นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “ธรรมราชา” จึงช่วยเสริมสร้างความหมายของ “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” ให้กลายเป็นวาทกรรมที่มีพลังสูงยิ่งในการกำกับวิถีคิดและอารมณ์ความรู้สึกของชนชั้นสูงและชนชั้นกลาง และเป็นอุดมการณ์ที่เอื้อต่อปฏิบัติการทางการเมืองของชนชั้นกลางซึ่งกำลังเคลื่อนไหวเรียกร้องให้ “ถวายพระราชอำนาจคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์” เพื่อกำจัดอำนาจของกลุ่มทุนใหญ่หรือ “ระบอบทักษิณ” ให้หมดไปจากสังคมการเมืองไทย

การที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมและแนวคิด “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” มีพลังสูงเช่นนี้ เอื้อให้กระบวนการ “ตุลาการภิวัตน์” เกิดขึ้นได้ทั้งในเชิงความหมายและในเชิงปฏิบัติการทางการเมือง

หลังจากวันที่ 25 เมษายน พ.ศ.2549 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชดำรัสให้คณะตุลาการศาลต่างๆ ช่วยกันหาทางแก้ไขวิกฤตที่กำลังเกิดขึ้นเนื่องจากการเลือกตั้งที่ไม่เป็นประชาธิปไตยและอาจเป็นโมฆะ เพื่อไม่ให้ชาติบ้านเมืองต้องล่มจมไป ตุลาการแห่งศาลฎีกา ศาลปกครองสูงสุด และศาลรัฐธรรมนูญ ก็เริ่มเคลื่อนไหวปรึกษาหารือประสานกันอย่างพร้อมเพรียงเปิดเผยโดดเด่นต่อสาธารณะอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน นำไปสู่การพิจารณาโต้สวนดำเนินคดีต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเลือกตั้งอย่างเร่งด่วนฉับไวเป็นพิเศษ³⁰³⁹

³⁰³⁷ เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 กับการเมืองไทย” รัฐศาสตร์สาร, ฉบับ 29/3 (กันยายน-ธันวาคม 2551), หน้า 35.

³⁰³⁸ เกษียร เตชะพีระ, “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ฟาเดียวกัน, หน้า 108. (เน้นโดยผู้เขียน).

³⁰³⁹ เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายนกับการเมืองไทย” รัฐศาสตร์สาร, หน้า 19-20.

การเกิดขึ้นของ “ตุลาการภิวัตน์” ในปลายทศวรรษ 2540 นี้ เป็นเพราะความขัดแย้งทางการเมืองได้ดำเนินมาจนถึงจุดที่มีการแบ่งฝักฝ่ายในหมู่ประชาชนอย่างชัดเจน จนเป็นการยากที่พระมหากษัตริย์จะทรงลงมามีบทบาททางการเมืองโดยตรงดังในวิกฤตการณ์ “14 ตุลาคม 2516” และวิกฤตการณ์ “พฤษภาทมิฬ 2535” ในอดีต เพราะหากทรงลงมามีบทบาทโดยตรงก็อาจทำให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเห็นว่าพระองค์ทรง “เลือกข้าง” หรือ “ไม่เป็นกลางทางการเมือง” ซึ่งนอกจากจะทำให้การแก้ไขปัญหามิบรรลุผลแล้วยังอาจจะเป็นอันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์อีกโสดหนึ่งด้วย ในขณะนี้เองที่มึนนักวิชาการสำคัญหลายคนเสนอความรู้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่ฝ่ายตุลาการในการมีบทบาททางการเมือง เพื่อให้ตุลาการสามารถทำหน้าที่ถ่วงดุลตรวจสอบฝ่ายบริหารและนิติบัญญัติที่ได้อำนาจมาจากการเลือกตั้ง หรือเพื่อให้ตุลาการมีอำนาจมากขึ้นในการถ่วงดุลตรวจสอบกลุ่มทุนใหญ่หรือ “ระบอบทักษิณ” นั่นเอง

ธีรยุทธ บุญมี ปัญญาชนสำคัญอีกคนหนึ่งของชนชั้นกลาง เป็นคนแรกที่ประดิษฐ์คำว่า “ตุลาการภิวัตน์” ขึ้นมาเพื่อใช้เรียกปรากฏการณ์ที่ตุลาการเข้ามามีบทบาททางการเมืองโดยตรง และยังแสดงผลอันน่าเชื่อถือเพื่อยืนยันว่า “ตุลาการภิวัตน์” เป็นกระบวนการที่ถูกต้องด้วยเหตุผลและมีความชอบธรรมทุกประการ³⁰⁴⁰ โดยอธิบายความหมายของกระบวนการตุลาการภิวัตน์ดังนี้

กระบวนการตุลาการภิวัตน์ หรือกฎหมายภิวัตน์ หรือนิติธรรมภิวัตน์ (judicialization of politics) คือการให้อำนาจแก่ฝ่ายตุลาการในการตรวจสอบถ่วงดุลสองอำนาจใหญ่ คือฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติได้ ทั้งนี้ก็เพื่อโต้แย้งท้าทายและพัฒนาให้พ้นจาก “แนวคิดประชาธิปไตยตามลัทธิเสียงส่วนใหญ่” ป้องกันมิให้เกิดระบอบเผด็จการหรือเผด็จการโดยรัฐสภาได้ เพราะที่ผ่านมามากเกินไปมาตรการท้าทายอำนาจเสียงข้างมากประเภทต่างๆ ค่อนข้างไม่ทำงานหรือทำงานไม่ได้ผลภายใต้รัฐบาลทักษิณ มักถูกแทรกแซง บิดเบือน คมก่าเน็ด และทำให้เป็นอัมพาตบ่อยครั้งด้วยพลังเสียงข้างมากที่ยึดกุมอำนาจบริหารและนิติบัญญัติไว้ จนในที่สุดสังคมต้องอาศัยตุลาการทั้งสามศาลให้ช่วยกัน “ตุลาการภิวัตน์” เป็นที่พึงสุดท้ายในกรอบระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ³⁰⁴¹

ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน มีชัย ฤชุพันธุ์ ก็ได้ให้สัมภาษณ์พิเศษแก่หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ.2549 ซึ่งให้เห็นว่า พระราชดำรัสแก่ฝ่ายตุลาการเมื่อวันที่ 25 เมษายน 2549 ที่นำมาสู่การดำเนินงานของตุลาการสามฝ่าย อันได้แก่ประธานศาลปกครองสูงสุด ประธานศาลฎีกา และผู้พิพากษาประจำศาลสำนักงานศาลยุติธรรม เพื่อสนองพระราชดำรัสองค์ดังกล่าว นับเป็น “พระอัจฉริยภาพทางรัฐธรรมนูญอย่างยิ่ง” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว “ที่คนธรรมดานึกไม่ออก” เพราะ เวลานั้นถึงอำนาจอธิปไตย คนธรรมดานึกถึงแต่ฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติ ไม่คิดถึงฝ่ายตุลาการ และเมื่อนึกถึงฝ่ายตุลาการ ก็นึกถึงการพิจารณาพิพากษาคดี ไม่คิดถึงในแง่ที่เป็นอำนาจส่วนหนึ่งที่ประกอบกันขึ้นเป็น

³⁰⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-26.

³⁰⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26.

อำนาจอธิปไตย พระราชดำรัส 25 เมษายน 2549 ได้แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนึกถึงฝ่ายตุลาการในฐานะเป็นองค์อำนาจ และทรงใช้อำนาจตุลาการในฐานะ “อำนาจอธิปไตย” เป็นครั้งแรก³⁰⁴²

การสร้างความปลอดภัยแก่กระบวนการ “ตุลาการภิวัตน์” ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ เกิดขึ้นได้เนื่องจากมีพลังของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมเกื้อหนุน อีกทั้งยังมีการสร้างอัตลักษณ์ตุลาการให้เป็น “คนดี” “ผู้ดี” “ผู้รู้” และ “ผู้จงรักภักดี” มาเป็นเวลาหลายทศวรรษแล้ว³⁰⁴³ ผลที่เกิดขึ้นก็คือ “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” มีความหมายที่กว้างขวางขึ้น โดยครอบคลุมไปถึงบทบาททางการเมืองของตุลาการที่ทำงานสนองพระราชดำริด้วย

ในท่ามกลางวิกฤตทางการเมืองของไทย นอกจากจะมีการเสริมสร้างความคิดใหม่ๆ เช่น “ตุลาการภิวัตน์” ขึ้นมาแล้ว แนวคิด “ราชประชาสมาสัย” (ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ราชาชาตินิยม) ก็ได้รับการสร้างความหมายใหม่เพื่อตอบสนองความต้องการของกลุ่มการเมืองต่างๆที่กำลังต่อสู้กันอย่างเข้มข้น กล่าวคือ หลังจากที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้รับการพิพากษาโดยศาลคดีอาญาของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองให้ต้องโทษจำคุก 2 ปี ในคดีที่ลงนามให้ภรรยายื่นประมูลเพื่อซื้อที่ดินของรัฐในย่านถนนรัชดาภิเษก ก็ได้มีการเคลื่อนไหวและการต่อสู้ด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อกลับมาประเทศไทยอย่างปราศจากความผิด แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ ในปี พ.ศ.2551 ในขณะที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีอิทธิพลอย่างสูงต่อชนชั้นกลาง ก็ได้มีการเคลื่อนไหวของ “คนเสื้อแดง” เพื่อขอพระราชทานอภัยโทษแก่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร โดยมีการล่ารายชื่อผู้สนับสนุน 5 ล้านคน พร้อมกันนั้น วีระกานต์ มุสิกพงศ์ แกนนำแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) ก็ได้ปราศรัยในที่ชุมนุมของ “คนเสื้อแดง” เพื่อชี้แจงเหตุผลและแนวคิดในการขอพระราชทานอภัยโทษ โดยอ้างอิงแนวคิด “ราชประชาสมาสัย” ต่อมาในวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ.2552 ก็มีรายงานข่าวในหนังสือพิมพ์และสื่อออนไลน์ ดังนี้

...นายจุฑพร กล่าวว่า ...นายวีระ มุสิกพงศ์ เคยเสนอแนวคิดเรื่องราชประชาสมาสัย แต่ยังไม่เป็นรูปธรรม เนื่องจากสถานการณ์ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นขณะนี้ ไม่ใช่เฉพาะเรื่องของ พ.ต.ท.ทักษิณแล้ว แต่เป็นเรื่องบ้านเมืองที่มี 2 มาตรฐาน ไม่เป็นประชาธิปไตย ขณะนี้ไม่มีใครฟังใคร แต่คนไทยทุกคนฟังพระเจ้าแผ่นดิน จึงเป็นเรื่องที่พระเจ้าแผ่นดินกับประชาชนจะร่วมกันทำให้ประเทศชาติกลับไปสู่จุดเดิมที่ไม่มี 2 มาตรฐาน...³⁰⁴⁴

คำกล่าวของ จตุพร พรหมพันธุ์ นี้ อาจวิเคราะห์ได้ว่า ในทัศนะของแกนนำ “คนเสื้อแดง” บทบาททางการเมืองของตุลาการ ทำให้คำพิพากษาของศาลอาญา ที่สั่งจำคุก พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นั้นมีความลำเอียง จึงต้องมีความร่วมมือกันระหว่างประชาชนกับพระมหากษัตริย์ โดยประชาชนลงชื่อเพื่อขอพระราชทานอภัยโทษแก่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ส่วนพระมหากษัตริย์ก็ทรง “ร่วมกัน” กับประชาชน โดยการ

³⁰⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-38.

³⁰⁴³ โปรดดูรายละเอียดใน กฤษณ์พร โสมณวัตร, “อำนาจแห่ง ‘อัตลักษณ์’ ตุลาการ”, *นิติสังคมศาสตร์*, ปีที่ 7 ฉบับที่ 1/2557 (อันล่องละเมิดมิได้), หน้า 79-118.

³⁰⁴⁴ “แม้ว่าอ้างถวายเป็นงานผ่านกลไกพิเศษ ‘ไม่ไว้ใจเปรม’ [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: Senoon.nom และ necs.mlhel.nom (15 มีนาคม 552). (เน้นโดยผู้เขียน).

พระราชทานอภัยโทษ ซึ่งจะทำให้ความขัดแย้งในบ้านเมืองที่เป็นผลมาจากสภาวะ “สองมาตรฐาน” หดไป “กลับไปสู่จุดเดิมที่ไม่มี 2 มาตรฐาน” ทั้งนี้โดย “คู่ขัดแย้งต้องยอมถอยคนละก้าว” ซึ่งน่าจะหมายความว่า ฝ่าย “คนเสื้อแดง” ยอมรับพระราชอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ ส่วนฝ่าย “คนเสื้อเหลือง” ก็ ยอมรับการกลับมามีอำนาจของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งจะทำให้ความขัดแย้งในสังคมไทยสลายไป และ “ประเทศชาติ” เดินหน้าต่อไปได้ นอกจากนี้ยังอาจตีความต่อไปได้อีกว่าอนาคตของประเทศชาติอยู่ที่ “พระเจ้าแผ่นดินกับประชาชนจะร่วมกันทำให้ประเทศชาติ...ไม่มี 2 มาตรฐาน” หรือมีความเสมอภาคกันใน “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข”

การที่แกนนำของ “คนเสื้อแดง” อ้างอิงแนวคิด “ราชประชาสมาสัย” น่าจะเกิดขึ้นเนื่องจากพิจารณาเห็นว่า “คนเสื้อเหลือง” หรือชนชั้นกลางซึ่งสมาทานอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ” จะยอมรับ การขอพระราชทานอภัยโทษและปล่อยให้ทุกอย่างขึ้นอยู่กับพระบรมราชวินิจฉัย เพราะ “ลูก” ย่อมเชื่อมั่น ในการตัดสินใจของ “พ่อ” ว่ามีความถูกต้องชอบธรรมอย่างแน่นอน แต่การนี้กลับปรากฏว่ามีการตอบโต้ จากฝ่าย “คนเสื้อเหลือง” ที่สำคัญคือ คำณวน สิทธิสมาน

คำณวน สิทธิสมาน ได้โต้แย้งแกนนำแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) โดยชี้ให้เห็นว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มิได้ยอมรับแนวคิด “ราชประชาสมาสัย” อย่างแท้จริง และเน้นว่า การแก้ไขปัญหามาตรฐาน “ต้องอาศัยพระบารมีและพระราชอำนาจ โดยความยินยอมพร้อมใจของประชาชน นี่คือการเดินตามแนว “ราชประชาสมาสัย” ที่แท้จริง !!”³⁰⁴⁵ ซึ่งน่าจะหมายความว่า การพระราชทานอภัยโทษนั้นควรจะเกิดขึ้น “โดยความยินยอมพร้อมใจ” ของฝ่ายชนชั้นกลางที่กำลังต่อต้าน “ระบอบทักษิณ” ด้วย

แนวคิด “ราชประชาสมาสัย” ได้รับการเน้นและให้ความหมายใหม่อีกครั้งหนึ่งในขณะที่การเคลื่อนไหวของ กปปส. (คณะกรรมการประชาชนเพื่อการเปลี่ยนแปลงประเทศไทยให้เป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข) ดำเนินไปอย่างเข้มข้น โดย ปราโมทย์ นาครทรรพ เสนอบทความเรื่อง “ราชประชาสมาสัย โอกาสในหนึ่งพันปี” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน ในวันที่ 7 มกราคม พ.ศ.2557 เน้นความหมายของ “ราชประชาสมาสัย” ในแง่ที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็น “ที่พึ่ง” มากกว่าความหมายในแง่ของความร่วมมือหรือการ “พึ่งพาอาศัยกัน” และได้เรียกร้องให้มีการแก้ไขรัฐธรรมนูญเพื่อคืนพระราชอำนาจให้แก่พระมหากษัตริย์ ให้พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจและหน้าที่ทางการเมือง “ตามกฎหมาย”³⁰⁴⁶

ปราโมทย์ นาครทรรพ ยืนยันว่า “ราชประชาสมาสัย” เป็นทางออกจากวิกฤตของสังคมไทย และเนื่องจากตระหนักว่าชนชั้นกลางมีความกังวลเรื่องการเปลี่ยนแผ่นดินและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

³⁰⁴⁵ คำณวน สิทธิสมาน, “ทักษิณ ชินวัตร ความยุติธรรม และพระบารมี และ...ราชประชาสมาสัย ตอนที่ 2” ผู้จัดการออนไลน์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.manager.co.th/Daily/ViewNews.aspx?NewsID=9510000130228> (3 พฤศจิกายน 2551)

³⁰⁴⁶ ปราโมทย์ นาครทรรพ, “ราชประชาสมาสัย โอกาสในหนึ่งพันปี” หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน. (7 มกราคม 2557).

ทรงทราบภาพ ปราโมทย์ นาครทรรพ จึงระบุว่า “หลายคนกล่าวว่านั่นเป็นบุญญาธิการส่วนพระองค์ หากทรงทราบภาพประจักษ์ และปราศจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เข้มแข็งกล้าหาญ คงไม่สามารถทรงใช้พระราชอำนาจพิเศษดังกล่าวได้ ซึ่งก็อาจจะเป็นเช่นนั้นจริง” แล้วเสนอให้เร่งทำการ “อภิวัดเปลี่ยนแปลงให้มีรัฐธรรมนูญราชประชาสมาสัยและระบอบประชาธิปไตยที่แท้จริงอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเสียโดยเร็ว”³⁰⁴⁷ เพราะ “อันที่จริง การปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขกับราชประชาสมาสัยก็คือสิ่งเดียวกันนั่นเอง นั่นก็คือ ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม ที่ทั้งพระมหากษัตริย์กับประชาชนต่างก็มีอำนาจหน้าที่และส่วนร่วมตามครรลองและประเพณีของระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริง”³⁰⁴⁸ ปราโมทย์ นาครทรรพ ยังเน้นว่าการมีอำนาจหน้าที่และส่วนร่วมของประชาชนจะต้องกว้างขวาง มีความหมาย และเป็นผลดีในชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนอย่างแท้จริง “หาใช่การลงคะแนนเลือกตั้งไม่กี่นาที หรือการตรวจสอบต่อต้านรัฐบาลเป็นครั้งคราวไม่”³⁰⁴⁹ พร้อมกันนั้นก็สนับสนุนบทบาทของกองทัพและตุลาการโดยเสนอว่า “ขณะนี้เมืองไทยกำลังอยู่บนปากเหวแห่งความวิบัติ ผมมองไม่เห็นทางออก นอกจากราชประชาสมาสัย คือ การพึงบารมีในหลวง การมีส่วนร่วมของปวงชน ความไม่ลัษสนของกองทัพที่ต้องสนับสนุนจอมทัพกับมวลมหาประชาชนอย่างแท้จริง ...ผู้มีอำนาจรับผิดชอบของแผ่นดิน เช่น ประมุขศาลและผู้นำเหล่าทัพ ...ขอพระราชทานพระบรมราชโองการโปรดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตราที่เป็นต้นเหตุและอุปสรรคขัดข้องของการแก้วิกฤต ... เมื่อระบับวิกฤตสำเร็จแล้ว มวลมหาประชาชนพากันมีส่วนร่วมด้วยการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญราชประชาสมาสัยเสียเลย นอกจากราชประชาสมาสัยจะป้องกันองเลือดได้แล้วยังจะนำประเทศไปสู่ระบอบประชาธิปไตยที่แท้จริง เห็นอกว่ามาตรฐานสากลและสอดคล้องกับความเป็นไทย”³⁰⁵⁰

อุดมการณ์ราชาชาตินิยมกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางหรือ "คนเสื้อเหลือง"

กล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ชนชั้นกลางขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในยุคพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงทศวรรษ 2520 และทศวรรษ 2530 ซึ่งเศรษฐกิจไทยเติบโตราวร้อยละ 7-8 และมีหลายปีที่เศรษฐกิจไทยเติบโตมากกว่าร้อยละ 10 ชนชั้นกลางเหล่านี้พากันตอบรับอุดมการณ์ราชาชาตินิยมอย่างกระตือรือร้น เพราะนอกจากความรู้สึกนึกคิดของชนชั้นกลางจะได้รับการหล่อหลอมจากระบบการศึกษาและสื่อต่างๆ ที่ปลูกฝังอุดมการณ์นี้อย่างเข้มข้นและมีประสิทธิภาพแล้ว บริบททางการเมืองของชนชั้นกลางก็ทำให้ต้องการพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ ในรัฐราชการที่กองทัพและข้าราชการมีอำนาจสูงนั้น ชนชั้นกลางต้องดำรงชีวิตและลงทุนหรือทำงานในภาครัฐและภาคเอกชน

³⁰⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁴⁸ เรื่องเดียวกัน. .

³⁰⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

ท่ามกลางโครงสร้างอำนาจรวมทั้งระบบกฎหมายและศาลยุติธรรมแบบเดิมโดยไม่มีสถาบันและกลไกที่มีประสิทธิภาพในการกำกับตรวจสอบและถ่วงดุลการใช้อำนาจรัฐ ทำให้ชนชั้นกลางหวังพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็น "หัว" ในการกำกับตรวจสอบ "แขนขาของรัฐ" มิให้ใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว หรือกดขี่ข่มเหงรังแกประชาชน บทบาทอันสร้างสรรค์และโดดเด่นของพระมหากษัตริย์ในการแก้ไขวิกฤตทางการเมืองในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 และเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ. 2535 ยิ่งสร้างความเชื่อมั่นและความศรัทธาในพระมหากษัตริย์ของพระมหากษัตริย์อย่างสูง ว่าพระองค์ทรงเป็น "ที่พึ่ง" ในการควบคุมตรวจสอบถ่วงดุลและต่อสู้กับอำนาจที่ไม่เป็นธรรมของผู้ปกครองทัพ ดังนั้น เมื่อเกิด "ระบอบทักษิณ" ขึ้นมาในครั้งหลังของทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ชนชั้นกลางจึงหวังพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์ที่ตนเชื่อมั่นว่ามีความรักความห่วงใยและเอาใจใส่ดูแลสวัสดิภาพของประชาชนอย่างแท้จริง เสมือน "พ่อ" ที่รักและหวังดีต่อ "ลูก" อย่างปราศจากเงื่อนไข รวมทั้งหวังพึ่ง "ตุลาการภิวัตน์" ซึ่งทรงมีพระราชดำริสให้เกิดขึ้นด้วย ดังนั้นอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบ "พ่อแห่งชาติ" และความชื่นชมใน "ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข" จึงมีพลังสูงขึ้นมาและได้รับการยอมรับในหมู่ชนชั้นกลางอย่างกว้างขวางในหลายทศวรรษที่ผ่านมา และการปกป้องสถาบันพระมหากษัตริย์ให้อยู่คู่กับ "ชาติไทย" ก็เป็นหลักประกันที่สำคัญอย่างยิ่งต่อความมั่นคงและความเจริญก้าวหน้าของชาติไทยทั้งในปัจจุบันและอนาคต ดังนั้น การคงไว้ซึ่ง "มาตรา 112" จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นอย่างมากในทัศนะของชนชั้นกลาง

จะเห็นได้ว่าเมื่อถึงปลายทศวรรษ 2540 อุดมการณ์ราชาชาตินิยมถูกใช้ในการสร้างความชอบธรรมให้แก่การเคลื่อนไหวทางการเมืองของฝ่ายเสื้อเหลืองหลายกลุ่ม เช่น **"กลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย"** ซึ่งต้องพยายามรวมเอาคนหลากหลายกลุ่มที่มีความแตกต่างหลากหลายทางอุดมการณ์และการเมืองเกินกว่าจะหลอมรวมเข้าด้วยกันเป็นปึกแผ่นเองได้ จุดร่วมเดียวที่สามารถรวมใจพลังการเมืองนานาสารพัดประเภทเหล่านี้ได้ก็คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏข้อเรียกร้องใจกลางที่ค่อยๆ ก่อตัวสูงงอมขึ้นท่ามกลางยุทธการล้อมวลชนของสนธิ ลิ้มทองกุล กับเครือข่าย **หนังสือพิมพ์ผู้จัดการ** จากเดือนกันยายน พ.ศ.2548 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ 2549 ได้แก่การถวายพระราชอำนาจคืนและขอพระราชทานผู้นำในการปฏิรูปการเมืองแทนที่นายกรัฐมนตรี พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ในแง่นี้ **"ปรากฏการณ์สนธิ ลิ้มทองกุล"** จึงน้อมนำและอิงอาศัยความชอบธรรมจากการรณรงค์ต่อต้านทุจริตคอร์รัปชันที่มีสมาชิกคณะองคมนตรีเป็นแกนนำภายใต้ร่มธง **"ธรรมราชา"** ประเด็นดังกล่าวนี้ผนวกกับแนวพระราชดำริ **"เศรษฐกิจพอเพียง"** ได้กลายมาเป็นฐานคติรองรับให้แนวร่วมอันกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นนักเคลื่อนไหวเสื้อมวลชนต่อต้านการเซ็นเซอร์ องค์การพัฒนาเอกชนต่อต้านรัฐ สหภาพแรงงานต่อต้านการแปรรูปรัฐวิสาหกิจเป็นของเอกชน กลุ่มสนับสนุนการพัฒนาทางเลือกต่อต้านทุนนิยม ฯลฯ มาปฏิบัติภารกิจร่วมกันทางการเมืองได้ แฉลงการณ์ของพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตยที่เรียกร้องคนกลุ่มต่างๆ ออกมาชุมนุมใหญ่ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2549 เพื่อขอพึ่งพระบารมีขอพระราชทานนายกรัฐมนตรีตามรัฐธรรมนูญมาตรา 7 จึงมีกลุ่มคนที่ต่อต้าน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร หลากหลายกลุ่มเข้าร่วมจนขบวนกระโดดใหญ่อย่างก้าวกระโดด ขยายตัวจาก

กรุงเทพฯ ไปสู่เมืองศูนย์กลางอื่นๆ ทั่วประเทศ โดยกลุ่มคนเหล่านี้เข้าสวมรับเอาเอกลักษณ์รวมหมู่ทางการเมืองแบบราชาชาตินิยม โดยนิยามทัศนกับระบอบของเขาเป็นศัตรูของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์³⁰⁵¹

กลุ่มคนที่ออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องนายกรัฐมนตรีนายพลราชทานมิได้ปฏิเสธความสำคัญของรัฐธรรมนูญและการเลือกตั้งอย่างสิ้นเชิง เพราะเป้าหมายหลักอยู่ที่การขจัด “ศัตรูของชาติ” ออกไป ในท้ายที่สุดแล้วก็ต้องการกลับไปสู่ระบอบรัฐธรรมนูญและการเลือกตั้ง ดังที่ชื่อของกลุ่มพันธมิตรเองก็ยังคงลงท้ายชื่อของกลุ่มว่า “เพื่อประชาธิปไตย” ซึ่ง เกษียร เตชะพีระ ก็วิเคราะห์ไว้ว่า

“หากอ่านเอาเรื่องบรรดาข้อเสนอข้างต้นในสถานการณ์การเมืองปัจจุบัน ความหมายที่ชัดเจนเป็นรูปธรรมในทางปฏิบัติของมันก็คือการเรียกร้องให้ใช้อำนาจสมบูรณาญาสิทธิเฉพาะกิจ (ed hon ebsotullsm) นั่นเอง กล่าวคือมันสะท้อนความมุ่งมาดปรารถนาอยากได้อำนาจเด็ดขาดสมบูรณ์ที่อยู่นอกและเหนือรัฐธรรมนูญลงมาปฏิบัติการจัดกวาดล้างและจัดระเบียบสังคมการเมืองเสียใหม่เป็นการเฉพาะกิจเฉพาะกาล-ก่อนจะย้อนกลับเข้าสู่หลักนิติรัฐและระบอบรัฐธรรมนูญปกติอีกครั้งหนึ่ง”³⁰⁵²

ด้วยพระวิสัยทัศน์อันลึกซึ้งกว้างขวางพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธที่จะพระราชทานนายกรัฐมนตรีนั่น กระบวนการ “ตุลาการภิวัตน์” จึงเกิดขึ้นเพื่อให้ศาลใช้อำนาจอธิปไตยฝ่ายตุลาการในการตรวจสอบถ่วงดุลฝ่ายบริหารและนิติบัญญัติ³⁰⁵³ ซึ่ง “ตุลาการภิวัตน์” นี้กลายเป็นความหวังสำคัญของชนชั้นสูงและชนชั้นกลางไทยในการล้มล้าง “ระบอบทักษิณ” ซึ่งยึดกุมอำนาจฝ่ายบริหารและนิติบัญญัติเอาไว้ในมือ ในขณะที่กลไกตรวจสอบถ่วงดุลอื่นๆ ถูก “ระบอบทักษิณ” ทำให้ไร้ประสิทธิภาพไปแล้ว³⁰⁵⁴

อนึ่ง “การรัฐประหาร” เป็นเรื่องที่ชนชั้นกลางเห็นว่าจำเป็น ในกรณีที่การใช้วิธีการอื่นๆ ในการแก้ไขวิกฤตของชาติล่าช้าหรือไม่ได้ผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้นำกองทัพที่ก่อการรัฐประหาร ใน พ.ศ.2549 และ พ.ศ.2557 ยังคงสร้างความชอบธรรมในการรัฐประหารภายใต้อุดมการณ์ราชาชาตินิยม คณะรัฐประหารซึ่งเรียกชื่อตนเองว่า “คณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” สะท้อนถึงอุดมการณ์ราชาชาตินิยมที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุขของชาติที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของไทย เพราะทรงเป็นหลักประกันว่าชาติไทยจะมี “คนดี” (ที่มีทั้งปัญญาและคุณธรรม) เป็นผู้ปกครอง หาก “คนไม่ดี” ขึ้นมามีอำนาจ ทหารก็จะไม่ยอมให้ “คนไม่ดี”

³⁰⁵¹ เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 กับการเมืองไทย” *รัฐศาสตร์สาร*, หน้า 11.

³⁰⁵² เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 กับการเมืองไทย” *รัฐศาสตร์สาร*, หน้า 14-19. อย่างไรก็ตาม เกษียร เตชะพีระ เห็นว่าในทางหลักการ การใช้อำนาจสมบูรณาญาสิทธิเฉพาะกิจนี้จะไม่มีความชอบธรรมก็ต่อเมื่อเกิดสภาพรัฐล้มเหลว ในภาวะขัดแย้งแบ่งฝักฝ่ายทางการเมืองการขอให้ทรงใช้ พระราชอำนาจตามมาตรา 7 เป็นการเรียกร้องให้พระองค์ซึ่งทรงเป็นประมุขของคนไทยทุกคนทุกฝ่ายทรงเลือกข้างอันจะส่งผลกระทบต่อสถานะภาพและสัมพันธภาพของพระมหากษัตริย์กับฝ่ายอื่นๆ สถาบันอื่นๆ ในระยะยาว

³⁰⁵³ “พระราชดำรัส”, 25 เมษายน 2549 และ เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 กับการเมืองไทย” *รัฐศาสตร์สาร*, หน้า 19-40.

³⁰⁵⁴ สะท้อนจากการวิเคราะห์ของ ธีรยุทธ บุญมี, *ตุลาการภิวัตน์*. กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2549, หน้า 17.

ดังกล่าวอยู่ในอำนาจไปนานๆ เพราะจะเป็นอันตรายต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” แม้ว่า “คนไม่ดี” นั้นๆ จะได้รับการเลือกตั้งจากเสียงข้างมากของประชาชนก็ตาม

การต่อต้าน “ระบอบทักษิณ” ภายใต้อุดมการณ์ราชาชาตินิยม

เจริญ ภักดีอนุกูล³⁰⁵⁵ กล่าวในที่ประชุมคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ เมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ.2550 ว่า “จุดที่ 2 ของระบบ Party list ของปี 2540 พลัดตรงเขาไปทำเป็นบัญชีเดียว บัญชีเดียวทั่วประเทศ เลยทำให้พรรคที่ได้เสียงมากที่สุดในทั้งประเทศ เขาเลยนึกว่าพรรคเขามีคะแนนเสียง ประชาชนสนับสนุน 14 ล้าน 19 ล้าน อหังการ มมังการ จะเทียบชั้นเป็นเจ้าแผ่นดิน อย่างนี้มันไม่ถูกหลักของระบอบการปกครองประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขในระบบรัฐสภา มันไม่ใช่ประธานาธิบดี”³⁰⁵⁶

สภาการหนังสือพิมพ์แห่งชาติ และสภาพนายความ ก็ได้อ้างอิงแนวคิด “ราชประชาสมาสัย” ในการต่อต้าน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ดังแถลงการณ์ในวันที่ 18 มีนาคม 2549 ซึ่งตอนท้ายของแถลงการณ์นี้กล่าวถึงปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ลงโทษหรือเอาผิดกับพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร และครอบครัวในการใช้อำนาจในทางมิชอบได้เพียงเล็กน้อย หรือบางกรณีก็เอาผิดไม่ได้เลย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของชนชั้นกลางที่มองว่า คนไทยไม่สามารถพึ่งกลไกในระบบหรือกลไกตามกฎหมายในการกำกับและตรวจสอบการใช้อำนาจของนายกรัฐมนตรี จำเป็นต้องพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งกระบวนการ”ตุลาการภิวัตน์” เพื่อกำจัดอำนาจของ “คนไม่ดี” ให้หมดไปจากสังคมไทยอย่างสิ้นเชิง³⁰⁵⁷

การเคลื่อนไหวต่อต้าน “ระบอบทักษิณ” ยังเกิดจากการที่ชนชั้นกลางรับรู้ข้อมูลที่ทำให้เห็นว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร กระทำความผิดอย่างร้ายแรงตามเกณฑ์ที่อุดมการณ์ชาตินิยมกำหนดเอาไว้ จะเห็นได้ว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ไม่ได้ถูกชนชั้นกลางมองว่าคอร์รัปชันเท่านั้น เพราะมีการใช้คำว่า “โกงกินชาติ” ในสื่อต่างๆ รวมทั้งในเว็บไซต์พันทิพย์³⁰⁵⁸ นอกจากนี้ในเว็บไซต์พันทิพย์ยังมีผู้รวบรวมเรื่องที่เห็นว่าเป็น “ความผิดของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร” เอาไว้มากกว่า 60 ข้อ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นความผิดต่อชาติและพระมหากษัตริย์³⁰⁵⁹

³⁰⁵⁵ ปลัดกระทรวงยุติธรรม รองประธานคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ และตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ

³⁰⁵⁶ “รายงานการประชุมคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ สภาร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 39/2550” วันที่ 7 มิถุนายน 2550 อังนิน เกษียร เตชะพีระ, “2 แนวโน้มที่แยกแยะของระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ตอนที่ 2” มติชนรายวัน. (2 มีนาคม 2555).

³⁰⁵⁷ “สภา นสพ.-สภาพนายความ ชี้ “แม่่ว” ผิดกม. – เสนอ “ราชประชาสมาสัย” แก้ววิฤต” ผู้จัดการออนไลน์.

[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.manager.co.th/Home/ViewNews.aspx?NewsID=9490000037021> (15 มิถุนายน 2557).

³⁰⁵⁸ เว็บไซต์พันทิพย์. “กระชู้ รมกวนคนเกลียดทักษิณ (แบบมีเหตุผล) ช่วยไขข้อข้องใจให้หน่อยครับ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://pantip.com/topic/31330046> (15 มิถุนายน 2557).

³⁰⁵⁹ เช่น “ทำตัวเสมอพระองค์ท่าน” “ทักษิณ ชินวัตรใช้อุโบสถวัดพระแก้วในการทำบุญประเทศ (แต่แต่งกายในชุดสบายๆ ไม่เป็นทางการ) ทั้งๆ ที่ประธานในการทำบุญระดับประเทศควรเป็นพระองค์ท่านมากกว่า...ที่สำคัญอุโบสถวัดพระแก้วเป็น

การที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ถูกมองว่าละเมิดคุณธรรมต่างๆ ตามอุดมการณ์ราชาชาตินิยมดังกล่าวมานี้ ย่อมหมายความว่า “คนเลื้อยเลื้อย” เห็นว่า “ระบอบทักษิณ” เป็นภัยอันตรายต่อความมั่นคงของชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้น การกำจัด “ระบอบทักษิณ” จึงเป็นภารกิจที่ “คนเลื้อยเลื้อย” มีความภาคภูมิใจ โดยเห็นว่าตนกำลังสามัคคีและเสียสละในการต่อสู้เพื่อความมั่นคงและความเจริญก้าวหน้าของ “ชาติไทย” และเพื่อพระมหากษัตริย์ซึ่งมีความสำคัญอย่างสูงสุดต่อ “ชาติไทย”

ด้วยอำนาจครอบงำหรืออิทธิพลของมโนทัศน์เกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” ที่นำมาสู่ชาตินิยมแบบ “พ่อแห่งชาติ” และพลังของความคิดเกี่ยวกับ “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” ประกอบกับการรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับนายทุนและนักการเมืองที่ทำให้เกิดความไม่ไว้วางใจนายทุนและนักการเมืองเป็นอย่างมาก “คนเลื้อยเลื้อย” จึงประณามอดีตนายกรัฐมนตรีนครี่ที่เป็นหัวหน้าพรรคไทยรักไทยเรื่องการใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ซึ่งเป็นการกระทำที่ขัดต่อศีลธรรมของผู้นำแบบไทย และโจมตีเรื่องการขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งในแนวคิดเรื่องการปกครองแบบไทยนั้น พระมหากษัตริย์จะทรงดูแลผู้นำให้ใช้อำนาจอย่างถูกต้องเป็นธรรมดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้น ผู้นำประเทศจะต้องจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ประชาชนจึงจะเชื่อมั่นได้ว่าผู้นำนั้นๆ จะใช้อำนาจอยู่ในครรลองคลองธรรม

กล่าวได้ว่าการฟุ้ง “พ่อแห่งชาติ” และ “ตุลาการภิวัตน์” เป็นทางเลือกของ “คนเลื้อยเลื้อย” เพื่อถ่วงดุลและกำจัดนักการเมืองที่ใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ทั้งนี้ มีผลการวิจัยที่ได้ข้อสรุปว่า “คนเลื้อยเลื้อย” นั้นมีทัศนคติว่า นักการเมืองเข้ามาเล่นการเมืองเพื่อผลประโยชน์โยแท้ ดังความต่อไปนี้

“สาเหตุของวิกฤติการเมืองไทยอยู่ที่การทุจริตคอร์รัปชันของนักการเมือง และไม่ใช่ว่าจะเพ็งทุจริตในช่วงห้าปีที่ผ่านมา แต่ทุจริตกันมานานแล้ว เพียงแต่มันทุจริตกันถึงจุดสูงสุดในสมัย พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร สาเหตุที่มีการทุจริตมากขึ้นเรื่อยๆ นั้น พี่น้องเลื้อยเลื้อยเชื่อว่า เป็นเพราะกระแสของทุนนิยมโลกที่ส่งอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางจริยธรรมและคุณธรรมของผู้คนในสังคมไทยในทุกระดับ ส่งผลให้มีทัศนคติที่ว่า ‘นักการเมืองที่เป็นรัฐบาลนั้นโกงทุกรัฐบาล แต่รัฐบาลไหนที่โกงแล้วแบ่งให้ไม่เป็นไร’ ผู้คนอยากเข้าไปเล่นการเมืองเพราะการเมืองเป็นแหล่งผลประโยชน์ยิ่งใหญ่ และที่สำคัญ คือ ไม่เคยมีการลงโทษนักการเมืองได้อย่างจริงจังและรุนแรง จะมีบ้างก็เป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้น การเลือกตั้งถือเป็นการลงทุน การเข้าไปเป็นรัฐบาลคือการถอนทุนคืน”³⁰⁶⁰

นอกจากนี้การฟุ้ง “พ่อแห่งชาติ” และ “ตุลาการภิวัตน์” ยังเกิดขึ้นเนื่องจาก “คนเลื้อยเลื้อย” เห็นว่าประชาธิปไตยในประเทศไทยยังไม่เป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ ดังปรากฏว่า “คนเลื้อยเลื้อย” จำนวนมากเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่ม “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ที่นำโดยนาย

สถานที่ที่ใช้สำหรับประกอบศาสนพิธีของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน..ไม่มีการขอพระบรมราชานุญาต”

“การจับจ้วงด้วยวาจาและการกระทำถึง 7 ครั้ง” ฯลฯ อ้างใน เรื่องเดียวกัน

³⁰⁶⁰ โปรตุ ดู ไชยันต์ ไชยพร, ส่วนหนึ่งของพี่น้องพันธมิตรฯ กับ “วิกฤติการเมืองไทย” หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ. (28 กรกฎาคม 2554)

สนธิ ลิ้มทองกุล ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2551 และอีกหลายล้านคนที่ติดตามชมการปราศรัยทางโทรทัศน์ เอเอสทีวี โดยนายสนธิ ลิ้มทองกุล วิเคราะห์ว่าการเลือกตั้งชนะกันด้วยเงิน (ซื้อเสียงและใช้นโยบายประชานิยม) ผลการเลือกตั้งจึงขาดความชอบธรรม และเสนอให้สร้าง **“การเมืองใหม่”** ที่ยกเลิกหลักการเลือกตั้งแบบ 1 คน 1 เสียง³⁰⁶¹ เพื่อแก้ไขปัญหาเผด็จการเสียงข้างมากในระบบประชาธิปไตย และสร้างระบอบการเมืองที่เหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของสังคมไทย คือ **“ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข”**

การมีทัศนะว่าประชาธิปไตยในประเทศไทยยังไม่เป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ ยังเห็นได้ชัดจากการที่ “คนเสื้อเหลือง” นับแสนคนเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวของ กปปส. หรือ **“คณะกรรมการประชาชนเพื่อการเปลี่ยนแปลงประเทศไทยให้เป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข”** ซึ่งได้รับการจัดตั้งขึ้นในปลายปี พ.ศ.2556 โดยมีเป้าหมายหลักในการ “กำจัดระบอบทักษิณ” ขจัดอิทธิพลของพันตำรวจโท ทักษิณ ชินวัตร อดีตนายกรัฐมนตรี ออกจากระบบการเมืองไทย และการจัดตั้งสภาประชาชนที่มีได้มาจากการเลือกตั้งเพื่อควบคุมการปฏิรูปการเมืองให้เป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ “คนเสื้อเหลือง” เชื่อว่าการปฏิรูปการเมืองจะช่วยแก้ไขวิกฤตทางการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาหลายปีนับตั้งแต่เกิด “ระบอบทักษิณ” ขึ้นมา³⁰⁶²

ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งในสังคมไทย

ภายใต้นโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุล และการกระจุกตัวของอำนาจทางการเมือง เอื้อให้กลุ่มทุนอุตสาหกรรมมีอำนาจต่อรองและมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเชิงนโยบายของรัฐบาล จึงทำให้ลักษณะการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มทุนมากกว่าผู้ใช้แรงงาน นับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศเป็นต้นมาจนถึงปลายทศวรรษ 2550 รายได้ที่เป็นเงินเดือนและค่าจ้าง คิดเป็นสัดส่วนเฉลี่ยเพียงประมาณร้อยละ 40 ของรายได้ประชาชาติ ทั้งๆ ที่ผู้มีรายได้เป็นเงินเดือนและค่าจ้างนี้เป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ ในขณะที่รายได้ที่เป็นค่าเช่า ดอกเบี้ย และกำไร ซึ่งตกเป็นของคนส่วนน้อยคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 60 ของรายได้ประชาชาติ ความเหลื่อมล้ำในเรื่องรายได้ยังถูกซ้ำเติมด้วยโครงสร้างภาษีซึ่งประชาชนที่ทำงานรับค่าจ้างเป็นเงินเดือนมักจะมีระบบภาษีควบคุมที่เข้มงวดชัดเจน ในขณะที่ผลประโยชน์จากทรัพย์สินและผลตอบแทนจากเงินทุนมักจะมีภาระภาษีในสัดส่วนที่ต่ำกว่า เนื่องจากมีช่องโหว่ของกฎหมายภาษีให้สามารถหลบเลี่ยงภาระภาษีได้ง่าย ขณะเดียวกันรัฐบาลยังมีมาตรการลดหย่อนภาษีซึ่งปรากฏว่าผู้เสียภาษียังมีรายได้สูงจะยิ่งใช้สิทธิหักค่าลดหย่อนเพิ่มขึ้น เช่น ค่าลดหย่อนเบี้ยประกันชีวิต ค่าลดหย่อนบริจาค และในระยะหลังยังมีค่าลดหย่อนเงินสะสมกองทุนสำรองเลี้ยงชีพ ค่าลดหย่อน RMF และค่าลดหย่อน LTF นอกจากนี้กลุ่มทุนขนาดใหญ่ทั้งไทยและต่างประเทศมักได้รับการส่งเสริมการลงทุน สามารถขอยกเว้นหรือลดหย่อนภาษีเงินได้นิติบุคคล ยกเว้นอากรขาเข้าเครื่องจักร วัตถุดิบ และวัสดุจำเป็นต่อการผลิตเพื่อส่งออก

³⁰⁶¹ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 398.

³⁰⁶² วิกีพีเดีย สารานุกรมเสรี, “กปปส.” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/กปปส>. (1 มกราคม 2558)

ทำให้รัฐบาลสูญเสียภาษีรายได้ปีละมากกว่า 3 แสนล้านบาท ซึ่งสูงกว่าภาษีเงินได้บุคคลธรรมดาทั้งประเทศที่เก็บได้ในแต่ละปีเสียอีก แม้ว่านักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่จะเห็นพ้องต้องกันว่าไม่ควรใช้มาตรการทางภาษีในการส่งเสริมการลงทุนเพื่อจูงใจผู้ประกอบการอุตสาหกรรมให้เข้ามาลงทุน เพราะไม่เป็นที่ชัดเจนว่าสังคมไทยได้ประโยชน์คุ้มค่ากับสิ่งที่ต้องสูญเสียไปหรือไม่ แต่ตลอดเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมาผู้มีอำนาจทางการเมืองก็ได้ยกเลิกหรือปรับปรุงนโยบายส่งเสริมการลงทุนแต่อย่างใด³⁰⁶³

ในช่วงทศวรรษ 2530-2550 ความเหลื่อมล้ำในประเทศไทยเป็นปัญหาสำคัญตลอดมา เศรษฐกิจยิ่งเจริญเติบโตยิ่งมีความเหลื่อมล้ำสูงขึ้น โดยความแตกต่างของรายได้ของครอบครัวที่จนที่สุดร้อยละ 10 กับครอบครัวที่รวยที่สุดร้อยละ 10 สิบเพิ่มมากขึ้น จากความแตกต่างประมาณ 20 เท่าในพ.ศ. 2529 เป็น 21 เท่าใน พ.ศ. 2554 ข้อมูลจากนิตยสาร Forbes ระบุว่าในปี พ.ศ.2554 มูลค่าทรัพย์สินของ 50 มหาเศรษฐีไทย เฉลี่ยมีมูลค่าสูงถึง 5.2 หมื่นล้านบาท ร่ำรวยกว่าครอบครัวที่รวยที่สุดที่ทำการสำรวจ 250 เท่า เพราะครอบครัวรวยที่สุดมีทรัพย์สินแค่ 200 ล้านบาท มีรายได้ 7 ล้านบาทต่อเดือน³⁰⁶⁴

ครอบครัวในประเทศไทย พ.ศ. 2554 มีทั้งสิ้น 2.2 ล้านครอบครัว ประมาณร้อยละ 40 ของครอบครัวที่จนที่สุดสิบเปอร์เซ็นต์ (รายได้เฉลี่ย 4,266 บาทต่อเดือน) จะมีคนชราเป็นหัวหน้าครอบครัว โดยมีรายได้หลักจากเงินที่ลูกหลานส่งมาให้ อีกร้อยละ 25 เป็นครอบครัวเกษตรกร ขณะที่ครอบครัวที่รวยที่สุดร้อยละ 10 (รายได้เฉลี่ย 90,048 บาทต่อเดือน) ประมาณร้อยละ 40 เป็นครอบครัวที่ประกอบวิชาชีพเฉพาะทาง เช่น แพทย์ วิศวกร และในจำนวนนี้มีราวร้อยละ 12 ที่เป็นเจ้าของธุรกิจ ใน พ.ศ.2554 นี้ เกือบครึ่งหนึ่งของครอบครัวไทยมีรายได้น้อยกว่า 15,000 บาทต่อเดือน โดยรายได้เฉลี่ยของครอบครัวไทย 23,000 บาทต่อเดือน แต่รายได้ที่ครอบครัวไทยจำนวนมากที่สุด (ประมาณ 1.1 ล้านครอบครัว) ได้รับคือ 7,000 - 8,000 บาทต่อเดือน ความเหลื่อมล้ำด้านความมั่งคั่งของประเทศไทย มีข้อมูลว่าใน พ.ศ.2556 ประเทศไทยมีความเหลื่อมล้ำมากเป็นอันดับที่ 162 จากจำนวนประเทศทั้งหมด 174 ประเทศ (ไทยอยู่เกือบอันดับสุดท้ายของโลก) โดยกลุ่มที่มั่งคั่งที่สุดร้อยละ 10 ของไทยจะมีสัดส่วนในรายได้ของประเทศประมาณร้อยละ 38 ทรัพย์สินสุทธิร้อยละ 57 ที่ดินร้อยละ 60 เปอร์เซ็นต์ และเงินฝากร้อยละ 93 เมื่อพิจารณาทรัพย์สินของนักการเมืองยังพบว่าสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวน 500 คนปี พ.ศ.2554 แต่ละครอบครัวมีทรัพย์สินเฉลี่ย 81 ล้านบาท ถ้านำทรัพย์สิน ส.ส.ทั้งหมดของ 500 ครอบครัวมารวมกันจะมีมูลค่าประมาณ 4 หมื่นล้านบาท ซึ่งเป็นปริมาณพอๆ กับทรัพย์สินของครอบครัวคนไทยทั่วไปเกือบ 2 ล้านครอบครัวรวมกัน นอกเหนือจากรายได้และทรัพย์สินยังมีความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ เช่น การเข้าถึงการศึกษา เด็กจากครอบครัวที่รวยที่สุดร้อยละ 20 ได้รับการศึกษาในระดับปริญญาตรีมากกว่าเด็กจากครอบครัวจนที่สุดร้อยละ 20 ถึง 3 เท่า ในด้านการเข้าถึงบริการสาธารณสุขที่มีคุณภาพ แพทย์ 1 คนดูแลผู้ป่วยในกรุงเทพฯ น้อย

³⁰⁶³ ปณณ อนันตภิบุตร, “การปฏิรูประบบภาษีเพื่อสังคมไทยเสมอหน้า” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า**, หน้า 267-270.

³⁰⁶⁴ ไพโรจน์ เศรษฐวุฒิ สุทธิวาทนฤพุมิ และคณะ, 8 **ข้อเท็จจริงความเหลื่อมล้ำในไทย**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ .กรุงเทพฯ: สถาบันอนาคตไทยศึกษา, 2557. ; ฉบับออนไลน์ได้ที่

กว่า 1,000 คน แต่พทย์ 1 คนในภาคอีสาน ดูแลคนไข้มากถึง 5,000 คนและความเหลื่อมล้ำที่สำคัญที่สุดที่ควรแก้ไขเนื่องจากเป็นหนทางที่จะนำไปสู่การลดความเหลื่อมล้ำในระยะยาว คือ ความเหลื่อมล้ำด้านโอกาส³⁰⁶⁵

ถ้าหากพิจารณาการถือครองที่ดินที่เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญก็จะพบว่ามีภาระกระจุกตัวสูงมาก ใน พ.ศ.2555 ผู้ถือครองที่ดินที่มีเอกสารสิทธิประเภทโฉนดที่ดินร้อยละ 10 ถือครองที่ดินมากกว่าร้อยละ 60 ของที่ดินที่มีโฉนด ส่วนผู้ถือครองที่ดินอีกร้อยละ 90 ที่เหลือ ถือครองที่ดินประมาณร้อยละ 40 และสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจัดอยู่ในกลุ่มผู้ถือครองที่ดินร้อยละ 20 ของผู้ถือครองที่ดินมากที่สุดของประเทศ ส่วนทรัพย์สินรวมสุทธิซึ่งประกอบด้วยบ้าน ที่ดิน สิ่งปลูกสร้าง ยานพาหนะ และทรัพย์สินทางการเงิน กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดร้อยละ 20 มีทรัพย์สินมากกว่าร้อยละ 50 ของทรัพย์สินรวมสุทธิทั้งหมด ส่วนครัวเรือนที่เหลืออีกร้อยละ 80 นั้นมีทรัพย์สินสุทธิน้อยกว่าร้อยละ 50 สำหรับการถือครองหุ้นในตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทยนั้น ข้อมูลในระหว่าง พ.ศ.2552-2554 พบว่าผู้ถือครองหุ้นที่มีมูลค่าสูงสุดมักเป็นบุคคลหรือตระกูลเพียงไม่กี่คนหรือไม่ก็ตระกูลในสังคมไทย ซึ่งสะท้อนภาวะการกระจุกตัวของการถือครองหุ้นเช่นเดียวกัน³⁰⁶⁶

มีข้อมูลใน พ.ศ.2553 ที่แสดงว่าเศรษฐีหุ้นไทย 500 คนที่รวยที่สุดมีประมาณ 200 ตระกูล ซึ่งถือหุ้นที่มีมูลค่ารวม 690,231 ล้านบาท ทั้งนี้ ในภาวะที่ผู้เล่นหุ้นในตลาดหลักทรัพย์มีข้อมูลไม่เท่าเทียมกันทำให้ตลาดทุนไม่กระจายโอกาสในการเข้าถึงทุนอย่างทั่วถึงและเท่าเทียม ส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจมีประสิทธิภาพในการจัดสรรทุนต่ำและมีอัตราการเติบโตช้ากว่าที่ควรที่จะเป็น ซึ่งมีส่วนทำให้ความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยยังคงกว้าง นอกจากนี้ เครือญาติและผู้ใกล้ชิดของนักการเมืองที่มีอำนาจจากการชนะเลือกตั้งก็ได้ประโยชน์จากการลงทุนในตลาดหลักทรัพย์ไทยสูงกว่าผู้อื่น ดังมีรายงานผลการศึกษาเกี่ยวกับผลของการเลือกตั้งทั่วไปต่อ “หุ้นการเมือง” ที่แสดงว่าหุ้นที่มีผลตอบแทนสูงผิดปกติในช่วงการเลือกตั้ง พ.ศ.2548 พ.ศ.2550 และ พ.ศ.2554 ที่มีสัดส่วนสูงสุดคือหุ้นของเครือญาติผู้มีอำนาจทางการเมือง คิดเป็นร้อยละ 67 ของหุ้นการเมืองทั้งหมดที่ทำการศึกษา รองลงมาคือหุ้นของบริษัทที่มีอำนาจควบคุมสนิทกับผู้ที่มีอำนาจทางการเมือง คิดเป็นร้อยละ 40 ของหุ้นการเมืองทั้งหมดที่ทำการศึกษา รองลงมาอีกคือหุ้นของ

³⁰⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.; เป็นที่น่าสังเกตว่าความเหลื่อมล้ำที่แท้จริงนั้นเร็วกว่าที่รายงานทั่วไปอย่างน้อยร้อยละ 25 เพราะรายได้รวมของครัวเรือนที่ได้จากรายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน (ซึ่งเป็นข้อมูลหลักที่ใช้วัดความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้) มีประมาณ 6.4 ล้านล้านบาท ต่ำกว่าตัวเลขรายได้ครัวเรือนที่สภาพพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติประมาณการในการคำนวณตัวเลขผลผลิตมวลรวมของประเทศ (GDP) ซึ่งมี 7.3 ล้านล้านบาท ดังนั้น ถ้ารวมตัวเลขที่หายไป 9 แสนล้านบาท ความเหลื่อมล้ำจะมากขึ้นกว่าตัวเลขที่ประเมินจากข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคม

³⁰⁶⁶ ดวงมณี เลาวกุล, การกระจุกตัวของความมั่งคั่งในสังคมไทย” ใน *สู่สังคมไทยเสมอหน้า*, หน้า 36-51. นอกจากนี้ ดวงมณี เลาวกุล ยังแสดงให้เห็นว่าช่องว่างระหว่างคนรวยสุดกับคนจนสุดร้อยละ 20 ของประเทศไทยเพิ่มจาก 12 เป็น 15 เท่า ระหว่าง พ.ศ.2531-2543 และใน พ.ศ.2552 ลดลงเหลือ 11 เท่า ซึ่งเป็นการลดลงในสัดส่วนที่น้อยมาก สำหรับประเทศที่มีความเสมอภาคสูงเช่นญี่ปุ่นและยุโรปเหนือ ช่องว่างนี้แค่ 3-4 เท่า (หน้า 52).

บริษัทที่รัฐเป็นลูกค้ารายใหญ่หรือทำธุรกิจสัมปทาน คิดเป็นร้อยละ 25 ของหุ้นการเมืองทั้งหมดที่ทำการการศึกษา ส่วนหุ้นการเมืองที่มีผลตอบแทนส่วนเกินในช่วงเลือกตั้งที่มีสัดส่วนน้อยที่สุดได้แก่หุ้นของรัฐวิสาหกิจหรือบริษัทลูกหรือร่วมของรัฐวิสาหกิจ คิดเป็นร้อยละ 23 ของหุ้นการเมืองทั้งหมดที่ทำการการศึกษา ความเหลื่อมล้ำในตลาดหุ้นที่เกิดขึ้นนี้มักเกิดจากการฉวยโอกาสทุจริตของผู้มีข้อมูลภายใน หรือผู้มีอำนาจทางการเมืองที่ถือหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ เป็นบ่อเกิดของค่าเช่าทางเศรษฐกิจซึ่งได้มาโดยง่ายและหลุดรอดจากสายตาของผู้กำกับดูแล นอกจากนี้ยังมีการสร้างราคาหุ้น (ปั่นหุ้น) ด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อหลอกล่อนักลงทุนมาซื้อหรือขายหลักทรัพย์ให้ถึงระดับที่ตนต้องการ รวมทั้งการอำพรางการซื้อ-ขายด้วยการใช้บัญชีตัวแทนถือหุ้น (นอมินี) ซึ่งมักจะจ้างคนต่างด้าวให้เป็นผู้ถือหุ้นแทนผู้มีอำนาจทางการเมืองหรือเครือข่าย³⁰⁶⁷

ปัญหาความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินสร้างความเสี่ยงต่อเสถียรภาพของประเทศมากขึ้น ทั้งในด้านเศรษฐกิจ (กระทบความสามารถของเศรษฐกิจที่จะขยายตัวในระยะยาว) ด้านการเมือง (ความเหลื่อมล้ำนำไปสู่โอกาสทางการเมืองและการเข้าสู่อำนาจทางการเมืองที่ไม่เท่าเทียมกัน) และด้านสังคม (มีปัญหาด้านความปลอดภัยและความขัดแย้ง) ด้วย กลายเป็นจุดอ่อน (Achilles' heel) ทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ซึ่งในกรณีของไทย ความเหลื่อมล้ำได้นำไปสู่ความแตกต่างในระดับความเป็นอยู่ของคนในประเทศที่ รายงานของสำนักข่าว Global Post เรื่อง The Great Divide : Global income inequality and its cost ได้ยกประเทศไทยเป็นกรณีตัวอย่างว่าเหมือนมีโลกสองโลกอยู่ในประเทศเดียว แนวคิดที่ว่า ความเหลื่อมล้ำที่มีมากเป็นภัยต่อเศรษฐกิจ ได้รับการยอมรับมากขึ้น โดยเฉพาะจากงานเขียนล่าสุดของนักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบล คือ Joseph Stiglitz ในหนังสือ The Price of Inequality หรือผลกระทบความเหลื่อมล้ำ ที่เสนอแนวคิดที่ว่า ความเหลื่อมล้ำที่มีมากไม่ดีทั้งต่อ การขยายตัวของเศรษฐกิจ และต่อเสถียรภาพเศรษฐกิจ เพราะความเหลื่อมล้ำที่มีมากทำลายอำนาจซื้อของคนส่วนใหญ่ของประเทศ ทำให้ประเทศขาดความต้องการภายในที่จะใช้จ่าย (เพราะไม่มีเงิน) ทำให้ขาดพลังขับเคลื่อนการเติบโตของเศรษฐกิจ นอกจากนี้ก็นำมาสู่ความเสี่ยงด้านเสถียรภาพของรัฐบาล เมื่อประชาชนไม่มีรายได้พอที่จะใช้จ่าย รัฐบาลก็มักใช้นโยบายประชานิยมภายใต้ชื่อต่างๆ แก้อา โดยพยายามทำให้ประชาชนสามารถกู้เงินจากสถาบันการเงินได้ง่ายขึ้น เพื่อเพิ่มการใช้จ่ายโดยการสร้างหนี้ ทำให้เศรษฐกิจเติบโตได้ดีชั่วคราว แต่เศรษฐกิจก็กลับมาชะลออีก เมื่อการกระตุ้นโดยนโยบายประชานิยมจบลง ผลที่ตามมาคือปัญหาการชำระหนี้ของครัวเรือน ปัญหาคุณภาพสินทรัพย์หรือหนี้เสีย ที่อาจนำไปสู่ความไม่มีเสถียรภาพของเศรษฐกิจในที่สุด นอกจากนี้ ก็มีแนวคิดที่ว่า เมื่อเศรษฐกิจขยายตัวได้ต่ำ (เพราะความเหลื่อมล้ำมีมาก) ครัวเรือนที่มีรายได้สูง ก็จะพยายามเพิ่มผลตอบแทนให้กับการลงทุนของตน โดยการเก็งกำไร ซึ่งก็จะสร้างความเสี่ยงต่อ

³⁰⁶⁷ สฤณี อาชวานันทกุล, ณัฐสิม วัชรเกียรติวงศ์, วณิชา ดิเรกอุดมศักดิ์, “ความเหลื่อมล้ำกับตลาดทุนและกรณีหุ้นการเมือง” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 62-81.

เสถียรภาพเศรษฐกิจอีกทางหนึ่ง กล่าวได้ว่าผลของปัญหาความเหลื่อมล้ำมีต่อเศรษฐกิจทั้งด้านการขยายตัวและเสถียรภาพ³⁰⁶⁸

ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้-ทรัพย์สินระหว่างเมืองและชนบท ขยายตัวขึ้นมาก
ในกระบวนการเปลี่ยนผ่านของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ (structural change) จากสังคมเกษตรกรรมเป็นสังคมอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้นในอัตราเร่ง การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมที่เน้นตลาดส่งออกกลายเป็นหัวใจของเศรษฐกิจไทย ในท่ามกลางกระบวนการเปลี่ยนผ่านที่โครงสร้างการผลิตของไทยมีความหลากหลายเพิ่มขึ้นสูงมาก อุตสาหกรรมการผลิตเน้นการส่งออกของไทยมิได้กระจุกตัวอยู่เพียงสินค้าไม่กี่ชนิดเท่านั้น แต่กระจายตัวไปทั้งในอุตสาหกรรมที่ใช้เทคโนโลยีต่ำใช้แรงงานเข้มข้น เช่น อุตสาหกรรมสิ่งทอ เครื่องประดับ และอุตสาหกรรมไฮเทคใช้ทุนเข้มข้น เช่น อุตสาหกรรม hard disk drives ซึ่งไทยเป็นผู้ส่งออกรายใหญ่ที่สุดในโลก หรืออุตสาหกรรมรถยนต์ที่เป็นผู้ส่งออกรายใหญ่สุดของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้น ส่วนอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวก็เป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นภาคบริการที่นำเงินตราเข้าประเทศสูงสุดในปัจจุบัน รายได้จากการเติบโตของภาคส่งออกข้างต้นขับเคลื่อนให้ตลาดสินค้าและบริการภายในประเทศเติบโตตามอีกระลอกหนึ่ง (secondary boom) เช่น การเติบโตของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ อุตสาหกรรมสื่อสารและความบันเทิง ฯลฯ แม้ว่าวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 จะทำให้แนวโน้มทั้งหมดข้างต้นสะดุดหยุดลงบ้างก็ตาม แต่แนวโน้มก็เป็นไปอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน เป็นที่แน่นอนว่าการเติบโตและความหลากหลายของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการนี้ ย่อมเรียกร้องต้องการแรงงานที่มีความหลากหลายสูงตามไปด้วย ตั้งแต่นักวิชาชีพ (professional) ในสาขาต่างๆ แรงงานมีฝีมือมีทักษะสูง ตลอดจนแรงงานกึ่งฝีมือ และแรงงานทักษะต่ำ แต่กำลังแรงงานที่ถูกปลดปล่อยจากภาคการเกษตรส่วนใหญ่ก็ไม่สามารถเข้าสู่ตำแหน่งงานในภาคทางการ (formal sector) ที่มีสภาพการจ้างงานมั่นคงได้ แต่กลับกลายเป็นแรงงานนอกระบบ (informal sector)³⁰⁶⁹ ที่ประสบปัญหาต่างๆ มากมายหลายด้านดังกล่าวมาแล้ว

ธุรกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (SME) ก็สะท้อนปัญหาความเหลื่อมล้ำในแง่ที่แรงงานทำงานหนักแต่ได้รับเงินเดือนกับสวัสดิการน้อย กิจกรรมขนาดกลางและย่อมนี้นับว่าเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญอย่างยิ่งของประเทศไทยในปัจจุบัน ทั้งนี้ ใน พ.ศ. 2544 การสร้างมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศของกิจกรรมขนาดกลางและย่อมคิดเป็นมูลค่ากว่า 3.7 ล้านล้านบาท หรือคิดเป็น 38% ของจีดีพี จากจำนวนสถานประกอบการวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (SMEs) ที่มีมากถึง 2.9 ล้านแห่ง หรือ 99.6% นั้น ในจำนวนตัวเลขที่บ่งบอกไว้นี้มี SMEs ที่มีขนาดใหญ่จริง ๆ เพียง 9,128 แห่ง หรือคิดเป็น 0.3% ซึ่งถือว่าน้อยมาก รองลงมาคือ SMEs ขนาดกลาง มีจำนวน 18,383 แห่ง หรือ 0.6% ขณะที่เหลืออีก 99% หรือ

³⁰⁶⁸ โปรดดู เศรษฐพุฒิ สุทธิวิทาณฤพุมิ และคณะ, 8 ข้อเท็จจริงความเหลื่อมล้ำในไทย.

³⁰⁶⁹ ยงยุทธ แฉล้มวงษ์, รายงานผลการวิจัย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย(TDRI). [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.thai-aec.com/450#ixzz2GDfkY67v> (27 ธันวาคม 2555), หน้า 6.

2,894,713 แห่ง คือ SMEs ขนาดย่อม **จำนวนสถานประกอบการ SMEs กับการสร้างรายได้ที่เกิดขึ้นนั้นไม่สมดุลกัน** เพราะรายได้ส่วนใหญ่มาจาก SMEs ขนาดใหญ่ ซึ่งเมื่อดูจากตัวเลขแล้วมีจำนวนน้อย ขณะที่ SMEs ขนาดเล็กที่มีมากกว่า 2.8 ล้านแห่งนั้น แท้จริงแล้วไม่ได้กระจายอยู่ทั่วไป แต่กระจุกตัวอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร ปริมณฑล และเมืองใหญ่ ๆ ของประเทศ สถานประกอบการ SMEs สามารถดูดซับแรงงานได้มากถึงเกือบครึ่งหนึ่งของกำลังแรงงาน คือราว 13 ล้านคน แต่ในจำนวนแรงงานทั้งหมดที่กล่าวมานี้ มีเพียง 3 ล้านคนที่ทำงานอยู่ในสถานประกอบการ SMEs ขนาดใหญ่ ที่เหลืออีก 10 ล้านคนอยู่ในธุรกิจ SMEs ขนาดกลางลงมา ซึ่งส่วนใหญ่ดำเนินธุรกิจในลักษณะของธุรกิจครอบครัว แบบเจ้าแก่งทำเอง สภาพการจ้างงานจึงมีความเสี่ยงต่อการไม่ได้รับค่าจ้าง และสวัสดิการตามกฎหมาย ทำงานหนักเหนื่อยยาก จึงมักมีอัตราการเข้าออกของแรงงาน (turnover) สูงถึง 25-30% จึงกลับกลายเป็นภาระของผู้ประกอบการในการสรรหาบุคลากรมาทดแทนแรงงานที่ออกไปอยู่อย่างต่อเนื่อง³⁰⁷⁰

ระบบประกันสังคมของไทยในปัจจุบันยังคงมีปัญหาในการคุ้มครองแรงงานอยู่มาก อาทิ การคุ้มครองแรงงานนอกระบบ แรงงานที่รับงานไปทำที่บ้าน แรงงานต่างด้าว ฯลฯ

ในชนบท นอกจากภาคเกษตรจะประสบปัญหาต่างๆ ที่มีมายาวนานเช่นปัญหาฝนแล้งหรือน้ำท่วม และปัญหาราคาสินค้าเกษตรแล้ว ยังเกิดปัญหาที่มาจากเกษตรกรรมพันธสัญญา โดยชีวิตของเกษตรกรจำนวนมากได้เข้าไปข้องเกี่ยวกับการทำเกษตรกรรมแบบพันธสัญญาที่เกษตรกรเสียเปรียบ กล่าวคือ ทำการเกษตรที่ถูกพัน ฟังฟัง หรือแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กับธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็น พาณิชยกรรมเกษตร หรืออุตสาหกรรมเกษตร ในรูปแบบของโรงงานแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร ร้านขายปัจจัยการผลิตทางการเกษตร การปล่อยสินเชื่อหลากหลายชนิดให้เกษตรกร หรือแม้กระทั่งการสร้างเครือข่ายนายหน้าธุรกิจเกษตรกับตัวเกษตรกร ในหลายพื้นที่ ทั้งนี้ เกษตรพันธสัญญาได้ครอบคลุมไปยังหลากหลายชนิดผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็น สัตว์บก สัตว์น้ำ หรือพืชผลไร่ พืชสวน รวมถึงข้าว³⁰⁷¹

ธุรกิจการเกษตรได้ผูกขาดชีวิตเกษตรกรในชนบท และชีวิตผู้บริโภคในเมือง โดยวิธีการ “ผูกขาดชีวิต” ประกอบด้วยแนวทางสำคัญอยู่ 5 ประการดังต่อไปนี้³⁰⁷²

ประการที่หนึ่ง ผูกขาดการถือครองปัจจัยการผลิต การผลิตทางการเกษตรจำเป็นต้องมีปัจจัยการผลิตต่างๆ เข้ามาเป็นฐานเพื่อทำการผลิต อาทิ ที่ดิน เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ตัวอ่อน อาหาร หรือทรัพยากรต่างๆ ที่เข้ามาเกื้อหนุนให้มีการเพาะปลูกหรือปศุสัตว์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นธุรกิจการเกษตรจึงต้องสร้างข้อผูกพันกับเกษตรกรว่า ปัจจัยการผลิตทั้งหลายจะมีธุรกิจการเกษตรจัดหาให้เกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ทำกิน หากไม่มีก็ให้เงินไปเช่า หรือให้เช่า การให้สินเชื่อเมล็ดพันธุ์ ตัวอ่อน อาหาร หรือปุ๋ยที่เกษตรกร

³⁰⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁷¹ โปรตุเกส ทศพล ทรรศนกุลพันธ์, บ่วงบาตพิฆาตเกษตรกรรม: สภาพปัญหาและการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในระบบเกษตรพันธสัญญา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), 2555.

³⁰⁷² เรื่องเดียวกัน.

ทั้งหลายจะเข้าถึงได้ด้วยเงินและสินเชื่อ ซึ่งมีผลต่อการบิดเบือนตลาดสินค้าเกษตรทำให้เกษตรกรต้องซื้อปัจจัยผลิตในราคาแพง และท้ายที่สุดจะทำให้อาหารที่มาจากสินค้าเกษตรต้องมีราคาแพงตามไปด้วย

ประการที่สอง การผูกขาดสิทธิในทรัพยากรสาธารณะ ซึ่งส่งผลกระทบต่อเกษตรกร เพราะการดำรงอยู่ของภาคการเกษตรจำเป็นต้องอาศัยฐานทรัพยากรที่ยิ่งใหญ่ คือ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น ดิน น้ำ อากาศ และความหลากหลายทางชีวภาพ แต่ปรากฏว่าธุรกิจการเกษตรได้ร่างแนวร่วมกับภาครัฐที่ดูแลเรื่องการใช้ประโยชน์ทรัพยากรต่างๆ ให้เหนือกว่าเกษตรกรทั้งหลายซึ่งเป็นประชาชนที่อยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวเป็นระยะเวลานาน ปิดโอกาสเกษตรกรให้ร่วมตัดสินใจเพื่อจัดสรรแบ่งปันอย่างเป็นธรรม ไม่ว่าจะเป็น งบประมาณ กลไก บุคลากรของภาครัฐ และบริการสาธารณะ ทรัพยากรสาธารณะเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยเกื้อหนุนที่สำคัญให้แก่เกษตรกรผู้ด้อยโอกาสในการพัฒนาอันเนื่องมาจากการขาดอำนาจทางเศรษฐกิจและขาดอำนาจในการมีส่วนร่วมทางการเมือง ดังนั้นการลดโอกาสเข้ามีส่วนร่วมในการจัดสรรทรัพยากรสาธารณะน้อยลง ก็ย่อมลดโอกาสให้เกษตรกรพัฒนาตนเองมากขึ้นนั่นเอง

ประการที่สาม การผลักระความเสี่ยงในกระบวนการเกษตรกรรมให้แก่เกษตรกร โดยที่การประกอบธุรกิจการเกษตรในปัจจุบัน บรรษัทการเกษตรทั้งหลายไม่รวมเอาการผลิตทุกขั้นตอนมาอยู่ที่ตนเอง แต่จะพยายามผลักขั้นตอนต่างๆ ที่มีความเสี่ยงหรือต้องลงทุนไปให้เกษตรกรแบกรับภาระเสีย ตั้งแต่การลงทุนปรับปรุงพื้นที่ผลิต การมีโรงเรือนเลี้ยงสัตว์ให้ได้มาตรฐาน หรือแม้กระทั่งราคาสินค้าที่ผันผวนตามราคาตลาดโลก ดังนั้นความมั่งคั่งในชีวิตของเกษตรกรจึงหายไป

ประการที่สี่ การทำลายวิถีการผลิตที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของตน การเกษตรเป็นวิถีชีวิตที่ต้องอาศัยการสืบทอดภูมิปัญญาจากบรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาทางการผลิต การเก็บรักษาพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ หรือแม้กระทั่งความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบเกษตรกรรมพันธสัญญาจึงทำลายความสัมพันธ์เดิมของคนในชุมชน แต่เริ่มความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างธุรกิจการเกษตร กับเกษตรกรรายย่อยแทน ดังที่รู้จักกันในนาม “เกษตรกรรมไร้ญาติ” เพราะต้องไปผูกญาติกับบรรษัทแทนในระบบอุปถัมภ์ใหม่ ความต่อเนื่องของวัฒนธรรมชุมชนอันจะเป็นภูมิคุ้มกันที่ดีของชุมชนและเกษตรกรจึงหายไป

ประการที่ห้า การผูกขาดข้อมูลข่าวสาร ข้อมูลทั้งหมดได้ถูกเปลี่ยนมือจากเกษตรกรในวิถีเดิมไปสู่ธุรกิจการเกษตรที่นำเอาเทคโนโลยีใหม่มาสู่ทุกพื้นที่การผลิต มีการบิดเบือนปิดบังข้อมูล ต้นทุนและความเสี่ยงด้านต่างๆ อันทำให้เกษตรกรขาดข้อมูลประกอบการตัดสินใจ

จะด้วยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ ผู้บริโภคก็ได้กลายมาเป็นผู้สนับสนุนหลักในการผลิตที่ขูดรีดต่อเกษตรกร ด้วยเหตุที่การผลิตของเกษตรพันธสัญญาอยู่ในรูปแบบเกษตรเชิงเดี่ยวที่ต้องพยายามผลิตเพียงอย่างเดียวให้ได้ปริมาณมากที่สุด เพื่อให้ได้เงินมากที่สุดพอที่จะมาหักหนี้แล้วเหลือกำไรบ้าง โดยบริษัทเป็นผู้กำหนดปริมาณ รูปแบบ และมาตรฐานการผลิต ซึ่งภาระในการทำตามมาตรฐานตกอยู่กับเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นการสร้างโรงเรือน เล้า กระชัง การใส่ยา ใส่ปุ๋ย การให้อาหาร ฯลฯ โดยมาตรฐานทั้งหลายไม่ได้มีการตรวจสอบควบคุมโดยรัฐว่าเป็นการสร้างภาระให้เกษตรกรมากเกินไปหรือไม่ หลายกรณีที่รัฐกลายเป็นส่วน

หนึ่งในการบีบบังคับเกษตรกรให้ทำตามที่บรรษัทกำหนดทั้งที่มาตรฐานบางอย่างไม่จำเป็น เช่น การปรับโรงเรือน การให้ยา อาหาร ที่มากเกินไป แต่เป็นผลดีกับบรรษัทเพราะบรรษัทเป็นผู้ขาย

กระแสตื่นตัวเรื่องสิ่งแวดล้อมได้กระตุ้นให้ชนชั้นกลางอุดหนุนสินค้าที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม แต่การบริโภคอาหารจากระบบนี้ เป็นการทำเกษตรกรรมเชิงเดี่ยวที่สร้างผลกระทบรุนแรงต่อสิ่งแวดล้อมและฐานทรัพยากรเนื่องจากเกิดมลพิษและทำให้ความอุดมสมบูรณ์เสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ในหลายกรณีพบว่ากลุ่มทุนอยู่เบื้องหลังการสนับสนุนให้เกษตรกรรุกเข้าไปทำเกษตรพันธสัญญาในพื้นที่สงวน หรือทรัพยากรสาธารณะ เช่น การรุกเขาปลูกข้าวโพดและอ้อย การยึดลำนํ้าเพื่อเลี้ยงปลาในกระชัง การสร้างมลภาวะจากโรงเรือนเลี้ยงหมูหรือไก่ โดยรัฐไม่ลงโทษหรือปรับผู้ก่อมลพิษ เพื่อให้มีการปรับการผลิตให้อยู่บนหลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน

เมื่อการผลิตสำเร็จเป็น พืช หรือสัตว์ ที่พร้อมจะขาย บรรษัทก็มีอำนาจในการบังคับซื้อและห้ามเกษตรกรขายให้แก่ผู้อื่น หรือเอาออกไปขายเอง หากเกษตรกรฝ่าฝืนจะมีการหยิบเอาข้อสัญญามาบีบบังคับฟ้องร้อง ทำให้ทางเลือกในด้านการตลาดของเกษตรกรน้อยมาก ต้องตกอยู่ในการบังคับของบรรษัท เช่น จะมาจับสัตว์เมื่อไหร่(จับช้าเกษตรกรก็จะขาดทุนไปเรื่อยเพราะต้องให้อาหารแต่สัตว์หรือพืชไม่โตขึ้น) หากสินค้าล้นตลาดบรรษัทก็ไม่มารับซื้อ ให้เกษตรกรไปดิ้นรนหาตลาดเอาเอง ทำให้เกษตรกรต้องยอมขายขาดทุน

ความรุนแรงที่ผู้บริโภคทั้งหลายต้องจําแนกอยู่กับระบบเกษตรพันธสัญญา ก็คือ การซื้ออาหารแพง แต่มีคุณภาพต่ำ เนื่องจากในท้ายที่สุด เกษตรกรจําต้องขายผลผลิตให้บรรษัทและยอมรับค่าตอบแทนที่ไม่เพียงพอต่อการใช้นี้ หรือบางกรณีก็ได้น้อยมาก จนมาคิดเป็นวันแล้วน้อยกว่าค่าจ้างขั้นต่ำอยู่มากมาย ผลประโยชน์เหล่านั้นกลายเป็นผลกำไรสะสมของบรรษัทและผู้ถือหุ้นทั้งหลาย โดยที่รัฐก็ยินดีที่บริษัทมีผลกำไรเพราะจะได้เก็บภาษีมาเป็นงบประมาณประจำปีเพื่อนำไปทำนโยบายประชานิยมเพื่อเรียกคะแนนเสียงเข้าพรรคต่อไป ทำให้เกษตรกรตกอยู่ในวงเวียนแห่งหนี้สินซ้ำซากจำเจไม่มีทางออก เนื่องจากเกษตรกรขายอาหารโดยตรงให้กับผู้บริโภคไม่ได้ เพราะติดสัญญาผูกมัดกับบรรษัทซึ่งเป็นเจ้าหนี้³⁰⁷³

ฐานทางเศรษฐกิจและหนี้สินของคนชนบท

จากข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ.2553 ระบุว่า กว่าครึ่งหนึ่งของครัวเรือนของผู้ถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรจำนวน 5.8 ล้านรายทั่วประเทศ มีหนี้สินเพื่อการเกษตรสูงถึง 364,575 ล้านบาท ซึ่งเป็นหนี้ ธกส.กว่าร้อยละ 60 ที่เหลือเป็นหนี้กองทุนหมู่บ้านสถาบันการเงินอื่น และการกู้เงินนอกระบบ³⁰⁷⁴

ประชาชนในภาคอีสาน มีฐานทางเศรษฐกิจที่ด้อยกว่าภาคอื่นๆ มาก ชาวอีสานมากกว่า 4 ใน 5 (ราว 21 ล้านคน) อาศัยอยู่ในชนบท นับเป็นภูมิภาคที่มีคนอยู่ในภาคเกษตรมากที่สุด แต่ผลิตภาพ

³⁰⁷³ เรืองเดียวกัน.

³⁰⁷⁴ อ้างใน สมชัย ภัทรธรรณันท์ (เขียน), อัญชลี มณีโรจน์ (แปล), “การเมืองของสังคมหลังชาวนา: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน” ฟาเดียวกัน, หน้า 131.

(productivity) ของแรงงานต่ำที่สุด ใน พ.ศ.2547 ภาคอีสานผลิตได้เพียง 1 ใน 5 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมทางการเกษตรภายในประเทศ ขณะที่ภาคกลางซึ่งมีประชากรน้อยกว่าภาคอีสานร้อยละ 30 สามารถผลิตได้มากกว่า 1 ใน 4 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมทางการเกษตรภายในประเทศ ส่วนภาคใต้ผลิตได้มากกว่าภาคอีสานถึงร้อยละ 60 ทั้งๆ ที่มีประชากรน้อยกว่าภาคอีสานร้อยละ 60 ข้อมูลในปี พ.ศ.2547 แสดงว่าภาคอีสานมีอัตราส่วนของมูลค่าเพิ่มของผลิตผลทางการเกษตรที่เกิดจากแรงงานภาคเกษตรต่ำที่สุด เมื่อเทียบกับภาคอื่นๆ กล่าวคือ ภาคเหนือมีอัตราส่วนสูงกว่าภาคอีสานร้อยละ 50 ภาคกลางสูงกว่าร้อยละ 230 ภาคใต้สูงกว่าร้อยละ 340 โดยช่องว่างของผลิตภาพระหว่างเกษตรกรในอีสานกับที่อื่นในประเทศต่างกว้างขึ้นในช่วง 14 ปีที่ผ่านมา³⁰⁷⁵

ปัญหาของภาคอีสาน เป็นผลมาจากสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ โดยเฉพาะลักษณะของดินที่ส่วนใหญ่เป็นดินทรายและดินปนทราย มีอินทรีย์วัตถุต่ำ และความอุดมสมบูรณ์ต่ำ บางแห่งเป็นดินเหนียวการระบายน้ำไม่ดี และมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำเช่นกัน³⁰⁷⁶ และระบบชลประทานก็ด้อยกว่าภาคอื่นๆ ซึ่งทำให้ขาดแคลนที่ดินและน้ำในการเพาะปลูก ขณะเดียวกันแรงงานที่เหลืออยู่ในภาคอีสานก็เป็นแรงงานของคนสูงวัย เพราะคนหนุ่มสาวจำนวนมากอพยพไปทำงานต่างถิ่น

ในขณะที่ภาคอีสานมีปัญหามาก งบประมาณของรัฐที่ใช้จ่ายด้านการเกษตรในอีสานกลับต่ำกว่าภูมิภาคอื่นมาก กล่าวคืองบประมาณที่รัฐบาลใช้จ่ายด้านการเกษตรในภาคอีสานมีเพียงประมาณครึ่งหนึ่งของภาคเหนือและภาคใต้ และ 2 ใน 5 ของภาคกลาง ภาคเกษตรของภาคอีสานจึงด้อยกว่าภาคอื่นๆ คนชนบทอีสานจึงยากจนที่สุดในประเทศไทย คนจนเกือบ 9 ใน 10 ส่วน อาศัยอยู่ในพื้นที่ชนบท และมากกว่าครึ่งของคนจนทั้งหมดอาศัยอยู่ในชนบทของอีสาน ขณะเดียวกันในภาคอีสานก็มีการแตกตัวทางชนชั้นในภาคอีสาน กล่าวคือ ความเปลี่ยนแปลงในชนบทนำไปสู่การแบ่งแยกเป็นหลายช่วงชั้นในหมู่บ้านชนบทด้วยตนเอง ดังกรณีที่บ้านโพนกบ ที่มีชนชั้นใหม่เกิดขึ้น ระดับบนสุดคือกลุ่มผู้ประกอบการใหม่ที่ทำธุรกิจโรงสีและให้เช่ารถแทรกเตอร์ เป็นคนรวยใหม่ในหมู่บ้าน ระดับล่างสุดคือแรงงานรับจ้าง³⁰⁷⁷

ในหมู่บ้านทั่วประเทศ ชาวบ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกันมาแต่แรก เพราะแต่ละครอบครัวมีแรงงานไม่เท่ากันจึงมีความสามารถบุกเบิกที่ดินได้ไม่เท่ากัน อีกทั้งมีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในหลายช่วงเวลา กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอยู่ก่อนคนอื่นๆ มักเลือกบุกเบิกที่ดินที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำและมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่า ทำให้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า และผู้นำของชุมชนก็มักมีบารมีมาก มีเครือข่ายดีจริงและ

³⁰⁷⁵ National Economic and Social Development Board and World Bank, WThailandฯ Northeast Economic Development Report,” p.134. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³⁰⁷⁶ สำนักสำรวจดินและวางแผนพัฒนาที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน, “ลักษณะและคุณสมบัติของชุดดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2548.” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://oss101.1dd.go.th/web_soils_for_youth/pdf/D_NEseries_thai.pdf (10 มกราคม 2556).

³⁰⁷⁷ National Economic and Social Development Board and World Bank, WThailandฯ Northeast Economic Development Report,” pp.134-140. อ้างใน สมชัย ภัทรนันทน์ (เขียน), อัญชลี มณีโรจน์ (แปล), “การเมืองของสังคมหลังชนวน: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน” ฟ้าเดียวกัน, หน้า 134-135.

เครื่องมือเหมือนมาก สามารถระดมแรงงานมาช่วยบุกเบิกที่ดินได้มากและระดมแรงงานมาทำการผลิตได้มากกว่า เมื่อการผลิตเชิงพาณิชย์เกิดขึ้น กลุ่มคนที่มีที่ดินมากและมีที่ดินที่อุดมสมบูรณ์กว่าก็จะมีทุนในการผลิตมากกว่า ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจยิ่งแตกต่างกันมากขึ้น จนกล่าวได้ว่าเกิดการแตกตัวทางชนชั้น เป็นกลุ่มคนรวย คนฐานะปานกลาง และคนยากจน ซึ่งในปัจจุบันคนรวยที่สุดและคนจนที่สุดจะมีจำนวนน้อย แต่คนที่มีฐานะปานกลางจะเป็นคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน

แม้ว่าคนชนบทส่วนใหญ่จะมีฐานะดีขึ้น แต่หากเปรียบเทียบทรัพย์สินและรายได้ของคนในกรุงเทพฯ กับคนในภาคต่างๆ และเปรียบเทียบคนในเมืองกับคนในชนบท และเปรียบเทียบคนกลุ่มอาชีพต่างๆ ก็ให้เห็นได้ว่าสังคมไทยมีความเหลื่อมล้ำสูงมาก

ทรัพย์สินของกลุ่มธุรกิจและผลิตภัณฑมวบรวมภายในประเทศตลอดจนรายได้เฉลี่ยของประชากร ในช่วง พ.ศ.2535-2548 เติบโตอย่างก้าวกระโดด อย่างไรก็ตาม “ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ” กลับสูงขึ้นมาก จากข้อมูลใน พ.ศ.2547 พบว่ารายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือนของครอบครัวที่มีอาชีพเกี่ยวกับการเกษตรในชนบท อยู่ในช่วงประมาณ 9,000-10,000 บาท ในขณะที่รายได้เฉลี่ยของผู้ปฏิบัติงานวิชาชีพ นักวิชาการ นักบริหาร (ส่วนใหญ่ทำงานในเมือง) อยู่ระหว่างประมาณ 34,000-37,000 บาท กล่าวคือ แตกต่างกันถึง 3.7 เท่า ยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับแรงงานภาคเกษตร (ชนชั้นกรรมาชีพที่ทำงานในภาคเกษตร) ในปี พ.ศ.2547 มีรายได้เฉลี่ยเพียง 6,421 บาท ในขณะที่ลูกจ้างที่ปฏิบัติงานวิชาชีพต่างๆ ในเมือง มีรายได้เฉลี่ย 37,080 บาทในปีเดียวกัน หรือมากกว่าถึง 6 เท่า³⁰⁷⁸

หากมองภาพในเชิงจำแนกตามพื้นที่ ก็ยังคงเห็นความแตกต่างเหลื่อมล้ำนี้อย่างชัดเจน พิจารณาจากค่าจ้างเฉลี่ยของลูกจ้างเอกชน (รายบุคคล) จำแนกตามพื้นที่ในปี พ.ศ.2548 พบว่าค่าจ้างเฉลี่ยลูกจ้างเอกชนในกรุงเทพฯ คือ 11,295 บาท เทียบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีค่าจ้างเฉลี่ยลูกจ้างเอกชนน้อยที่สุดคือ 3,582 บาท แตกต่างกัน 3.15 เท่า³⁰⁷⁹

จากการศึกษาของ วรวิทย์ เจริญเลิศ และนภาพร อติวานิชยพงศ์ มาตั้งแต่ศตวรรษที่ 2500 พบว่าแม้ว่ารายได้เฉลี่ยต่อหัวของคนไทยจะเพิ่มจาก 1,601 บาทในปี พ.ศ.2505 เป็น 30,369 บาทในปี 2538 หรือเพิ่มขึ้นถึง 20 เท่า แต่พิจารณาด้านการกระจายรายได้การเติบโตทางเศรษฐกิจได้ทำให้กลุ่มคนรวย 20% ที่มีรายได้สูงสุด จะมีสัดส่วนของรายได้มากขึ้นจากร้อยละ 49.3 ของรายได้ปี พ.ศ.2518 เป็นร้อยละ 56.8 ในปี พ.ศ.2537 ขณะที่กลุ่มคนจนที่สุด 20% ของประเทศ มีส่วนแบ่งรายได้ลดลงจากร้อยละ 6 เป็นร้อยละ 4 จนกระทั่งประเทศไทยยังถูกจัดให้อยู่ในลำดับที่ 6 ของประเทศในโลกที่มีช่องว่างในการกระจายรายได้มากที่สุด³⁰⁸⁰

³⁰⁷⁸ ทวีศักดิ์ สุรชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมาชีพไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ”, หน้า 117.

³⁰⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

³⁰⁸⁰ วรวิทย์ เจริญเลิศ และนภาพร อติวานิชยพงศ์, 2546, น. 26. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

การศึกษาของปราณี ทินกร พบว่าระหว่างปี พ.ศ. 2531 ถึง พ.ศ. 2535 การกระจายรายได้มีแนวโน้มแย่ลง สัดส่วนรายได้ของผู้มีรายได้สูงสุดร้อยละ 20 ต่อ รายได้ของผู้มีรายได้ต่ำสุดร้อยละ 20 เพิ่มขึ้นจาก 12 เท่า เป็น 15 เท่า แม้ว่าสัดส่วนดังกล่าวจะดีขึ้นในช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 แต่สัดส่วนดังกล่าวก็ยังสูงกว่าสัดส่วนในปี 2531 ในขณะที่ค่าสัมประสิทธิ์จินีก็ให้ข้อสรุปที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน³⁰⁸¹

การศึกษาของ เมธิ์ ครองแก้ว และสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ก็ได้ผลสรุปในทำนองเดียวกัน คือ คนไทยเพียงหนึ่งในห้ามีรายได้รวมกันมากกว่าครึ่งหนึ่งของรายได้รวมทั้งประเทศ กลุ่มคนที่รวยที่สุดของประเทศ (ร้อยละ 20 แรกของคนที่ย่อยที่สุด) มีรายได้รวมกันคิดเป็นร้อยละ 54.9 ของรายได้ของคนทั้งประเทศ ในปี พ.ศ.2531 และสัดส่วนดังกล่าวเพิ่มเป็นร้อยละ 57.3 และ 59.4 ในปี 2533 และ 2535 ตามลำดับ ในขณะที่ในปี 2531 กลุ่มคนที่มีย่อยได้ต่ำที่สุดของประเทศ (ร้อยละ 20 สุดท้าย) มีรายได้เท่ากับร้อยละ 4.5 และสัดส่วนดังกล่าวได้ลดลงเท่ากับร้อยละ 4.1 และร้อยละ 3.8 ในปี 2533 และ 2535³⁰⁸² แม้ในปี 2543-2549 คนที่จนที่สุดร้อยละ 20 ของประชากรมีสัดส่วนของรายได้เพียงร้อยละ 3.84 ของรายได้ทั้งหมดของประเทศ ขณะที่คนรวยที่สุดร้อยละ 20 ของประชากรหรือคิดเป็นหนึ่งในห้าของประชากรทั้งประเทศกลับมีสัดส่วนของรายได้ถึงร้อยละ 56.29 ซึ่งเป็นรายได้รวมกันมากกว่าครึ่งหนึ่งของรายได้รวมทั้งหมดของประเทศ ขณะที่ คนส่วนใหญ่ร้อยละ 60 ของประเทศมีส่วนแบ่งรายได้เพียงหนึ่งในสี่ของรายได้ทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบช่องว่างความแตกต่างของรายได้ระหว่างกลุ่มผู้มีรายได้สูงที่สุดและกลุ่มผู้มีรายได้น้อยที่สุดเท่ากับ 14.56 เท่า³⁰⁸³

การสำรวจสถานะของรายได้ของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า ในปี 2550 รายได้เฉลี่ยต่อเดือนของทั้งประเทศเท่ากับ 18,660 บาท รายได้ของคนกรุงเทพฯ มากกว่าค่าเฉลี่ยทั้งประเทศเกือบ 2 เท่า คือเท่ากับ 35,007 บาท ระดับรายได้ของครัวเรือนในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คิดเป็น 1 ใน 3 ของกรุงเทพฯ และหากพิจารณาถึงจังหวัดที่มีระดับรายได้เพียง 2 ใน 3 ของค่าเฉลี่ยทั้งประเทศทั้งหมดมีจำนวนทั้งสิ้น 15 จังหวัด โดยหนึ่งจังหวัดอยู่ในภาคใต้ ห้าจังหวัดอยู่ในภาคเหนือ และเก้าจังหวัดอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังพบว่าค่าเฉลี่ยของรายได้ต่อหัวของผู้ที่ยากจนร้อยละ 10 ที่

³⁰⁸¹ โปรดดูรายละเอียดใน ปราณี ทินกร. “ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ: 2504-2544,” บทความเสนอในการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2545 คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 12 มิถุนายน 2545. (ค่าสัมประสิทธิ์จินีมีค่าระหว่าง 0 และ 1 ค่าสัมประสิทธิ์จินีที่สูงขึ้น แสดงถึงความไม่เท่าเทียมกันที่มากขึ้น)

³⁰⁸² อ่างใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 146.

³⁰⁸³ สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, รายงานสถานการณ์ความอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันของสังคมไทย, เอกสารประกอบการประชุมประจำปี 2550, หน้า 5, 23 และ 24

ยากจนที่สุด มีรายได้เพียง 1,001 บาทต่อเดือน โดยที่ในภาคเหนือเท่ากับ 872 บาทต่อเดือน และเท่ากับ 797 บาทต่อเดือน³⁰⁸⁴ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ)

การเปลี่ยนแปลงทรัพย์สินสุทธิของครัวเรือนไทยระหว่างปี 2549-2552

ขั้นทรัพย์สิน	ทรัพย์สินสุทธิ 2552 (พันบาท)	ทรัพย์สินสุทธิ 2549 (พันบาท)	เพิ่มขึ้นหรือลดลง (ร้อยละต่อปี)
1 จนสุด	-111.2	21.3	ลดลงมาก
2	66.6	74.1	-3.50
3	159.5	152.5	1.51
4	289.1	269.3	2.39
5	416.2	385.8	2.56
6	561.8	546.6	0.92
7	751.3	723.1	1.29
8	1,014.2	965.7	0.95
9	1,495.1	1,465.1	
10 รวยสุด	4,848.8	4,638.6	1.49
ค่าเฉลี่ย	1,070.9	1,033.9	1.18

ที่มา สำนักงานสถิติแห่งชาติ³⁰⁸⁵

จากตารางจะเห็นได้ว่า ทรัพย์สินสุทธิของคนไทยเพิ่มขึ้น จาก 1,033,900 บาท เป็น 1,070,900 บาท เพิ่มขึ้นร้อยละ 1.2% ต่อปี ส่วนใหญ่ (8 ใน 10 กลุ่ม) ทรัพย์สินเพิ่มขึ้น แต่มีสองกลุ่ม (2 กลุ่มแรก) ทรัพย์สินลดลง กลุ่มที่ 1 (จนที่สุด) เคยมีทรัพย์สินสุทธิเป็นบวกใน พ.ศ.2549 สามปีต่อมากลายเป็นติดลบ นี่

³⁰⁸⁴ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”, หน้า 145-146.

³⁰⁸⁵ รายได้ครัวเรือน (household income) คำนวณจากรายได้ทุกแหล่งคือ เงินเดือนค่าจ้าง กำไรจากการประกอบกิจการ ดอกเบี้ยค่าเช่าเงินปันผล เงินบำนาญ เงินโอนจากญาติพี่น้อง ฯลฯ ความมั่งคั่ง (wealth) นั้นคำนวณจากมูลค่าบ้านและที่ดิน อาคารพาณิชยกรรมพาหนะ เงินฝากธนาคารพันธบัตรและหุ้น หักด้วยหนี้สินจึงเรียกว่า ความมั่งคั่งสุทธิ (net wealth) ทรัพย์สินหรือความมั่งคั่งโดยทั่วไปมีขนาดใหญ่กว่ารายได้หลายเท่าตัว (5-6 เท่า) เพราะเกิดจากการเก็บออมมานานหลายปี ทั้งเงินออมของตนเองและเงินออมของบุพการีที่โอนเป็นมรดกให้ ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์, “รับรู้และเรียนรู้ความเหลื่อมล้ำ”, กระแสทรรศน์ คอลัมน์ ดุลยภาพ ดุลยพินิจ. หนังสือพิมพ์มติชน. (16 มกราคม 2556).

มากกว่าทรัพย์สิน³⁰⁸⁶ เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่ากลุ่มชนชั้นกลางระดับล่างและชนชั้นกลางระดับกลาง (กลุ่มที่ 3-7) มีทรัพย์สินเพิ่มขึ้นมากพอสมควร แต่เมื่อเทียบกับกลุ่มคนรวยมากหรือชนชั้นกลางระดับสูง (กลุ่มที่ 8-10) ก็ยังมีทรัพย์สินน้อยกว่ามาก

มีปัจจัยเชิงโครงสร้างหลายประการ ที่ทำให้ความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยสูงขึ้นเรื่อยๆ เช่น การเมืองที่รวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากร รวมทั้งการกำหนดนโยบายและโครงการในการพัฒนาประเทศ การกำหนดนโยบายและโครงการในการแก้ไขปัญหาต่างๆ การกำหนดโครงสร้างภาษีอากร อีกทั้งขาดการพัฒนาประสิทธิภาพในการกำกับ ควบคุม ตรวจสอบ การใช้อำนาจรัฐ ฯลฯ ขณะเดียวกันกลุ่มทุนก็มีอำนาจต่อรองทางการเมืองสูงและมีอำนาจในการกำหนดค่าจ้างและสวัสดิการต่างๆ ของผู้ใช้แรงงานให้อยู่ในระดับที่ตนได้กำไรสูงสุดเท่าที่จะเป็นไปได้

อาจกล่าวได้ว่าการที่นักธุรกิจหรือนายทุนมีอำนาจทางการเมืองโดยตรงหรือโดยอ้อม เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำที่ทวีขึ้นเป็นลำดับ ก่อนทศวรรษ 2530 อำนาจทางการเมืองของนายทุนในจังหวัดต่างๆ มีอิทธิพลต่อการเมืองในระบบรัฐสภาในรูปที่เป็นหัวหน้าคณะของนักการเมือง³⁰⁸⁷ แต่หลังจากนั้นนักธุรกิจหรือนายทุนในท้องถิ่นทั่วประเทศมีบทบาททางการเมืองโดยตรงมากขึ้น ในต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา สมาคมนักธุรกิจไทยกลายเป็นนักร้องนำที่ทรงอิทธิพล ขณะเดียวกันก็เกิดกลุ่มทุนใหม่ที่สร้างความมั่งคั่งอย่างรวดเร็วจากการได้รับสัมปทานจากรัฐโดยอาศัยเส้นสายที่เชื่อมต่อกับผู้นำกองทัพที่มีอำนาจทางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว เช่น ธุรกิจโทรคมนาคมและสาธารณูปโภคพื้นฐาน ตัวอย่างเช่นกลุ่มชินวัตร ได้ขยายธุรกิจจากการขายคอมพิวเตอร์ไปสู่ผู้ให้บริการทางโทรคมนาคมและขยายไปสู่ “นักพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐานทางขนส่งมวลชนขนาดใหญ่ของกรุงเทพฯ โดยใช้สายสัมพันธ์ทางการเมืองอย่างเชี่ยวชาญ”³⁰⁸⁸ นักธุรกิจหรือนายทุนทั้งกลุ่มใหม่และกลุ่มเก่ามีอิทธิพลทางการเมืองอย่างสูงและสามารถใช้อำนาจและเครือข่ายในการเพิ่มทุนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

ภาคเอกชนไทยกลายเป็นนายจ้างของผู้เชี่ยวชาญทางเศรษฐกิจ (technocrats) ที่มีความสามารถสูงจำนวนมาก ซึ่งเลือกที่จะทำงานไปมาระหว่างธุรกิจกับการเมือง ตัวอย่างเช่น ณรงค์ชัย อัครเศรณี อำนาจวิรวรรณ และธารินทร์ นิมมานเหมินท์ เป็นต้น ผลลัพธ์ก็คือการเปลี่ยนดุลอำนาจระหว่างภาครัฐบาลและเอกชน กฎเกณฑ์ที่มีประสิทธิภาพของรัฐที่จะนำมาใช้กับภาคธุรกิจไม่อาจเกิดขึ้นได้ ธนาคารโลกเน้นว่า “ประเทศไทยมีความเติบโตทางเศรษฐกิจที่รวดเร็วมากในระยะสองสามปีที่ผ่านมา แต่การควบคุมระบบธุรกิจเอกชนมีน้อยมาก มาตรฐานทางวัตถุที่สูงขึ้นและกำไรของภาคเอกชนมีมากขึ้น แต่ผลร้ายกลับตกกับชุมชนอย่างเห็นได้ชัด” ข้อสังเกตที่คล้ายกันอีกข้อหนึ่งจากเจ้าหน้าที่ของสำนักงานพัฒนาระหว่างประเทศ

³⁰⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁸⁷ ทวีศักดิ์ สุชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมาชีพไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ,” หน้า 90-91.

³⁰⁸⁸ อังโน วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เขียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, *ไศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่*, หน้า 21-22.

สหรัฐอเมริกา (USAID) ก็คือ “ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ถูกลดความน่าเชื่อถือไปทางภาคเอกชนมากเกินไป รัฐบาลต้องมีบทบาทที่เข้มแข็งมากกว่านี้ในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายเศรษฐกิจ”³⁰⁸⁹

ในขณะที่ภาคเอกชนมีอำนาจและอิทธิพลสูงขึ้นมาก รัฐและสังคมไม่ได้ส่งเสริมให้สมาคมหรือสหภาพแรงงานมีอำนาจต่อรองกับนายจ้าง และไม่ได้พัฒนาการศึกษาและฝีมือแรงงานที่เอื้อให้เกิดทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพสูงในตลาดแรงงาน จากการสำรวจพบว่า จนถึง พ.ศ.2542 แรงงานไทยที่มีการศึกษาเพียงระดับประถมหรือต่ำกว่ามีอยู่เกือบร้อยละ 70 ในขณะที่มีการศึกษาจบมหาวิทยาลัยเพียงร้อยละ 5.3³⁰⁹⁰

ในภาคเกษตรกรรม โครงสร้างการถือครองที่ดินก็เป็นปัญหาใหญ่ เพราะที่ดินร้อยละ 70 ของประเทศยังใช้ประโยชน์ได้ไม่เต็มที่ โดยที่ดินกว่า 30 ล้านไร่ถูกปล่อยทิ้งไม่ทำประโยชน์ ในขณะที่เกษตรกรไม่ต่ำกว่า 5 แสนครอบครัวไร้ที่ทำกิน³⁰⁹¹ นอกจากนี้โครงสร้างเศรษฐกิจไทยยังทำให้เกิดแรงงานนอกระบบจำนวนมากมหาศาลดังกล่าวมาแล้ว ความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินจึงสูงมาก

การที่เกษตรกรมีเงินทุนไม่เพียงพอ ต้องกู้เงินมาลงทุน ก็มีผลให้ความเหลื่อมล้ำสูงขึ้น เพราะต้องนำรายได้จำนวนมากไปใช้หนี้และเสียดอกเบี้ย และต้องกู้เงินมาลงทุนต่อไปอีก ในต้นทศวรรษ 2540 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีต่างๆ ทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้น ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวนาในเขตพิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย นครสวรรค์ สอดคล้องกันว่าการลงทุนทำนาต่อไร่ของชาวนา ต้องใช้ค่าจ้างที่สูงมาก การปรับเปลี่ยนครั้งใหญ่ในวิธีการผลิตของชาวนา ชาวนาอันได้แก่ การนำรถไถ เข้ามาใช้แทนแรงงานวัว-ควาย ในไร่นา จากการลงพื้นที่สำรวจข้อมูลของหมู่บ้านวัดพริก อ.เมืองพิษณุโลก ทำให้เกษตรกรต้องลงทุนในเทคโนโลยีเหล่านี้ จากการสัมภาษณ์เกษตรกรผู้ทำนา 50 ครอบครัวพบว่า 49 ครอบครัวใช้รถไถนาสำหรับการเกี่ยวข้าว แต่เนื่องจากรถเกี่ยวข้าวมีราคาแพงจึงมีเกษตรกรน้อยรายเป็นเจ้าของ ซึ่งต่างจากเครื่องสูบน้ำซึ่งมีการใช้อย่างแพร่หลาย³⁰⁹²

บางครั้งเกษตรกรต้องประสบกับภัยแล้งทำให้ราคาข้าวตกต่ำ ชาวนาจึงเริ่มเป็นหนี้สินมากขึ้น และช่วยเหลือตนเองโดยการกู้ยืมเงินมาใช้ในการผลิตประกอบกับนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมให้เกษตรกรกู้เงินจาก ธกส. และจากงานวิจัยชิ้นหนึ่งที่สัมภาษณ์เกษตรกรจำนวน 190 ราย ในเขตอำเภอเมืองพิษณุโลกพบว่าแหล่งเงินทุนส่วนใหญ่กู้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) (ร้อยละ 70) ใช้เงินทุนของตัวเอง (ร้อยละ 11) กู้เงินจากพ่อค้า (ร้อยละ 6) กู้เงินจากสหกรณ์ (ร้อยละ 5) กู้เงินกองทุนหมู่บ้าน (ร้อยละ 3) กู้จากญาติพี่น้อง (ร้อยละ 3) และแหล่งอื่น (ร้อยละ 2)³⁰⁹³

³⁰⁸⁹ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 22-23.

³⁰⁹⁰ ทวีศักดิ์ สุรชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมกรไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ,” หน้า 90-91.

³⁰⁹¹ โครงการพื้นที่ทางสังคมและสื่อทางเลือก, 2547, หน้า 37. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

³⁰⁹² จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง, หน้า 100.

³⁰⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเหลื่อมล้ำทางสังคมและการเมือง เพราะการบริโภคสินค้าที่มีมูลค่าเชิงสัญลักษณ์มีความสำคัญต่อสถานภาพทางสังคมอย่างยิ่ง การมีรายได้และทรัพย์สินน้อยนับเป็นอุปสรรคของการบริโภคสินค้าที่มีมูลค่าเชิงสัญลักษณ์สูง เมื่อประกอบกับรากฐานทางวัฒนธรรมแห่งชาติของไทยเน้นการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น ก็ยิ่งทำให้กลุ่มคนที่มีรายได้และทรัพย์สินน้อยกว่าคนกลุ่มอื่นๆ รู้สึกว่าตนถูกดูถูกเหยียดหยามจากการมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมต่ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนที่มีรายได้น้อยแต่มีวิถีชีวิตที่ต้องสัมพันธ์กับคนในวงกว้างอยู่เสมอ ซึ่งทำให้ต้องเผชิญกับความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันอยู่เนืองๆ จนส่งสมความน้อยเนื้อต่ำใจและความคับข้องใจในความไม่เสมอภาคเอาไว้ในใจตลอดมา และเมื่อมีคำอธิบายถึงสาเหตุของความเหลื่อมล้ำ ความไม่เสมอภาค และความไม่ยุติธรรม โดยการใช้อำนาจ “ไพร่-อำมาตย์” เกิดขึ้น ก็กลายเป็นคำอธิบายที่ทำให้ชนชั้นกลางระดับล่าง “ตาสว่าง” และผลักดันให้ชนชั้นกลางระดับล่างเหล่านี้ออกมาเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างกว้างขวาง

สำหรับกลุ่มคนที่ยากจนที่สุดในสังคมไทยนั้น ส่วนใหญ่แล้วมิได้ออกมาเคลื่อนไหวทางการเมืองเนื่องจากกลุ่มคนที่ยากจนที่สุดนี้ไม่ค่อยมีโอกาสสัมพันธ์โดยตรงกับคนที่มีสถานภาพสูงกว่า อีกทั้งยังตระหนักว่าตนไม่มีความสามารถจะบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์ได้ จึงไม่สร้างความหวังและไม่เกิดความคับข้องใจในความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคมเท่ากับกลุ่ม “คนจน” ที่มีฐานะดีกว่า

จากผลการวิจัยของอภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า **ส่วนใหญ่ของ “คนเสื้อแดง” เป็นชนชั้นกลางระดับล่าง** ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่ากลุ่มคนที่ยากจนที่สุด เป็นกลุ่มคนที่ได้ประโยชน์จากนโยบายประชานิยมในสัดส่วนที่มากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมไทย ส่วนใหญ่ของคนเสื้อแดงคือ ผู้ที่มีระดับการศึกษาไม่เกินระดับอนุปริญญา มีอาชีพที่กระเสาะรายได้ไม่สม่ำเสมอ เช่น เกษตรกรพาณิชย์ (commercial agriculturalists) รับจ้างทั่วไป ประกอบอาชีพอิสระ (self-employed) เช่น สามล้อ แท็กซี่ มอเตอร์ไซด์รับจ้าง เก็บขยะ-รับซื้อของเก่า ผู้ประกอบการอิสระรายย่อย-รายเล็ก (small scale trader/entrepreneur) เช่น ผู้ค้าหาบเร่-แผงลอย ร้านค้าย่อยขนาดเล็กในชุมชน คนงานไร้ฝีมือ-ทักษะต่ำ ข้าราชการระดับล่าง พนักงานขายสินค้าทั่วไป ลักษณะร่วมของคนเล็กคนน้อยเหล่านี้คือ ผู้ที่กระเสาะรายได้มีความผันผวนสูง มีเงินออม-สินทรัพย์ไม่พอเพียงต่อการรองรับความไม่แน่นอนของชีวิต ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ได้ได้รับความคุ้มครองจากสถาบันประกันสังคมทุกประเภท อย่างไรก็ตาม **คนเสื้อแดงมิใช่กลุ่มคนที่จนที่สุดของสังคม** ส่วนใหญ่ของคนเสื้อแดงจะเป็นคนตั้งแต่ชั้นที่สอง แต่ไม่เกินชั้นที่หก (ชั้นที่ 1 จนสุด ชั้น 10 รวยสุด) กล่าวอีกแบบหนึ่งแล้ว คนกลุ่มนี้คือชนชั้นกลางระดับล่างรุ่นใหม่ (emerging new middle-class) โดยอาจเทียบเคียงลักษณะต่างๆ ของคนกลุ่มนี้ (characteristics) ได้กับคนชั้นกลางรุ่นเก่าในเขตเมืองเมื่อต้นทศวรรษ 2500-ต้นทศวรรษ 2510

รายงานผลการวิจัยของอภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ ระบุว่าเห็นด้วยกับ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ว่า**คนเสื้อแดงคือ “ชนชั้นกลาง (ใหม่) ระดับล่าง” ในแง่ของระดับรายได้ ซึ่งไม่ใช่คนจน และมีวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจที่ผูกพันกับระบบตลาดอย่างแนบแน่น ทั้งในเมืองและชนบท** เราเห็นเพิ่มเติมว่า**ลักษณะร่วมสำคัญของคนกลุ่มนี้คือ การขาดความมั่นคง (insecurity) ของชีวิต** ในแง่นี้ สมมุติฐาน

ของเราจึงสอดคล้องกับข้อสังเกตของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร ว่าคนเสื้อแดงคือ มวลชนจากภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ ทั้งภาคเกษตรและภาคอื่นๆ³⁰⁹⁴

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร วิเคราะห์ไว้ดังนี้

“ขบวนการการเสื้อแดง” สำแดงพัฒนาการมวลชนที่ก่อตัวขึ้นมาในช่วงหลายสิบปี ผู้ร่วมขบวนไม่ใช่ “คนจน” แต่มักเป็นประชาชนที่เริ่มล้มตาอำปาก กำลังมีรายได้เพิ่มขึ้น มีความคาดหวังในชีวิตที่สูงขึ้น มีความคิดความอ่านที่กว้างขวางขึ้น จากเดิมเป็นคนงานอพยพและได้ข้อมูลข่าวสารจากการสื่อสารใหม่ๆ ที่หลากหลาย พวกเขาคับข้องใจกับ “ความต่าง” ด้านรายได้ รวมทั้งโอกาสและการได้รับความนับถือ พวกเขาจะมาจากรากเหง้าและอีสานซึ่งเป็นเขตที่มีรากวัฒนธรรมเฉพาะ แต่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 24 พวกเขาไม่พอใจ “2 มาตรฐาน” หมายถึงการที่ศาลและกองทัพเลือกปฏิบัติระหว่างคนเสื้อเหลืองและคนเสื้อแดงแตกต่างกัน แต่ลึกๆ ก็คับข้องใจกับความต่างในสังคมโดยรวม พวกเขาเรียกตัวเองว่า “ไพร่” และเรียกฝ่ายตรงข้ามว่า “อำมาตย์” ซึ่งเป็นคำศักดิ์นาเดิมเพื่อเสียดสีทัศนคติแบบแบ่งชั้นของบรรดาข้าราชการและนักการเมือง ที่มีทัศนคติว่าข้าราชการเป็นนายคน พวกเขา...ต้องการเปลี่ยนรัฐบาลเพื่อที่พวกเขาจะเข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบายได้เต็มที่และยุติธรรม นี่คือการชุมนุมประชาชนที่ได้เรียนรู้และได้ประโยชน์จากการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น (องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น) ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 และได้ประโยชน์จากนโยบายแนวประชานิยมของรัฐบาลทักษิณพวกเขาเข้าใจความสำคัญของการเลือกตั้งว่าเป็นกลไกที่จะนำผลได้มาให้พวกเขาได้เพิ่มขึ้นจากการจัดสรรทรัพยากรภาษีของประเทศ³⁰⁹⁵

รายงานผลการวิจัยของณฤมล ทับจุมพล และ ดันแคน แมคคาโก (Dancan McCargo) อธิบายว่าส่วนใหญ่ของกลุ่มคนเสื้อแดงประกอบด้วยเครือข่ายที่มีการจัดตั้งอย่างหลวมๆ ของคนที่มาจากชนชั้น **“คนกึ่งเมืองกึ่งชนบท (urbanized villagers)”** ที่เกิดขึ้นมาใหม่ ซึ่งข้างหนึ่งอยู่ในสังคมเมือง อีกข้างอยู่ในสังคมชนบท และถูกปลุกกระดมให้ออกมาเคลื่อนไหวโดยนักการเมืองที่สนับสนุนทักษิณและตัวแสดงทางการเมืองอื่นๆ³⁰⁹⁶

ในแง่อาชีพ ผู้ชุมนุมเสื้อแดงที่ให้สัมภาษณ์ส่วนมากประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรที่ปลูกขายในตลาดตามฤดูกาล เช่น ปลูกดอกไม้หรือปลูกบัวขายคนเหล่านี้ถือครองที่ดินโดยเฉลี่ย 15 ไร่ แต่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรและมีรายได้หลายทางผู้ให้สัมภาษณ์ 5 คน ประกอบธุรกิจขนาดเล็ก รับซ่อมเครื่องใช้ไฟฟ้าขนาดเล็กและโทรทัศน์ มี 3 คนรับเหมาก่อสร้างขนาดเล็กโดยมีลูกจ้าง 4-5 คน

³⁰⁹⁴ อภิชาติ สถิตสถิตินิรามัย และคณะ, ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่, หน้า 21-22.

³⁰⁹⁵ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 402-403.

³⁰⁹⁶ ณฤมล ทับจุมพล และดันแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มีใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน* 10,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2555), หน้า 104.

โดยทั่วไปมักรับเหมางานโครงการก่อสร้างตามงบประมาณขององค์การบริหารส่วนท้องถิ่น มี 7 คนเป็นนักการเมืองท้องถิ่นที่ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภา อบต.และเทศบาล ผู้ให้สัมภาษณ์ 11 คนเป็นนักจัดรายการวิทยุชุมชน ข้อมูลจากการสัมภาษณ์แสดงว่า ผู้รับเหมา นักการเมืองท้องถิ่น และนักจัดรายการวิทยุเหล่านี้ จำนวนมากทำหน้าที่ทั้งจัดตั้งคนในชุมชนและเป็นหัวคะแนนให้ผู้ที่อยู่ในห่วงโซ่ทางการเมืองที่อยู่สูงขึ้นไป เช่น สมาชิกองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) หรือสมาชิกรัฐสภาในระดับชาติ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ พวกเขา มีหน้าที่ระดมกลุ่มผู้สนับสนุนเพื่อหนุนหลังผู้สมัครรับเลือกตั้ง ซึ่งเป็นบทบาทที่ทำให้พวกเขามีอำนาจต่อรองอย่างมาก จากจำนวนผู้ให้สัมภาษณ์เหล่านี้ มี 5 คน ที่เป็นอดีตสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย³⁰⁹⁷

ผู้ให้สัมภาษณ์ที่มาจากต่างจังหวัดไม่ต่ำกว่า 30 คนจาก 42 คน ได้ก่อร่างสร้างธุรกิจของตนด้วยเงินกู้จากโครงการต่างๆ สมัยทักษิณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากกองทุนหมู่บ้านละล้านซึ่งให้เงินกู้แก่คนชนบททั่วไปในอัตราดอกเบี้ยต่ำมาก คือร้อยละ 6 และกองทุนเอสเอ็มอีซึ่งบริหารจัดการโดยธนาคารพัฒนาวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อมแห่งประเทศไทย และทุกคนได้ใช้บริการจากโครงการประกันสุขภาพถ้วนหน้า 30 บาทรักษาทุกโรค ผลประโยชน์ที่ได้จากโครงการเหล่านี้ทำให้พวกเขาารู้สึกนิยมในตัวทักษิณอย่างมาก ผู้ให้ข้อมูลเกือบทุกคนมีหนี้ แต่ผู้ให้สัมภาษณ์ชาวต่างจังหวัดทุกคนก็ขี้บอกระเบะ บางคนเป็นข้าราชการระดับล่างที่เกษียณอายุแล้ว (เสมียนหรือเจ้าหน้าที่ทั่วไปในระดับซี 3) นอกจากนี้ยังพบว่าคนเสื้อแดงจำนวนมากมีรายได้เพิ่มเติมจากการเป็นแรงงานย้ายถิ่นระยะสั้นหรือจากญาติที่ไปทำงานต่างประเทศส่งเงินกลับมาให้ มีครูหรือเจ้าหน้าที่ด้านสาธารณสุขจำนวนน้อยมากในขบวนการเคลื่อนไหวของคนเสื้อแดง ผู้มีอาชีพแบบชนชั้นกลางซึ่งมีความมั่นคงมากกว่ามักจะนิยมกลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตยกำลังหลักในการเคลื่อนไหวของคนเสื้อแดงมาจากพื้นที่รอบๆ เมือง พื้นที่ชานเมือง และพื้นที่ อบต. และส่วนใหญ่อยู่ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คนเสื้อแดงจำนวนมากอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ หรือปริมณฑล อย่างไรก็ตาม คนเหล่านี้เกิดในต่างจังหวัดและมีทะเบียนบ้านอยู่ในต่างจังหวัด และเมื่อมีการเลือกตั้งก็เดินทางกลับไปเลือกตั้งที่บ้านเกิด³⁰⁹⁸

ในแง่ของวัย ผู้ชุมนุมประท้วงไม่ใช่คนในวัยหนุ่มสาว จากการสำรวจผู้ชุมนุมจำนวน 400 คน พบว่าเกือบทั้งหมดอยู่ในวัย 40 และ 50 ปี และ 2 ใน 3 มีอายุมากกว่า 40 ปี ในแง่การศึกษา ผู้ชุมนุมร้อยละ 34.8 จบแค่ระดับประถมศึกษา ร้อยละ 32.7 จบมัธยมศึกษาหรือ ปวช. ร้อยละ 8.5 จบอนุปริญญา และร้อยละ 24 จบปริญญาตรีหรือสูงกว่า ในแง่รายได้แม้ว่าจะไม่ถึงกับร่ำรวย แต่ส่วนใหญ่ก็ไม่ได้ยากจนนัก กล่าวคือ ร้อยละ 31.7 มีรายได้เดือนละ 5,000 บาทหรือต่ำกว่า ร้อยละ 26.3 มีรายได้ 5001-10,000 บาท ร้อยละ 25.6 มีรายได้ 10,001-30,000 บาท ร้อยละ 16.4 มีรายได้ 30,001 หรือมากกว่า³⁰⁹⁹

³⁰⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-106.

³⁰⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-107.

³⁰⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-108.

ผู้ให้สัมภาษณ์จำได้ว่าไฟฟ้าและโทรศัพท์เข้าถึงหมู่บ้านของพวกเขาเมื่อไร เพราะนำความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงเข้าสู่หมู่บ้าน ซึ่งส่วนใหญ่ไฟฟ้าและโทรศัพท์เข้าถึงหมู่บ้านในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา³¹⁰⁰

วิธีอธิบายปัญหาในสังคมไทยและความหวังของคนเสื้อแดงและคนเสื้อเหลือง

วิธีคิดในการอธิบายปัญหาในสังคมไทยและความหวังของคนเสื้อแดงและคนเสื้อเหลือง มีผลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างมาก ความจริงแล้วในปลายทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา คนชนบทมีรายได้เฉลี่ยต่อหัวสูงกว่ารุ่นพ่อแม่ประมาณ 3 เท่า³¹⁰¹ แสดงว่าฐานะทางเศรษฐกิจของคนเสื้อแดงดีขึ้น แต่ความรู้สึกนึกคิดของคนเสื้อแดงเปลี่ยนแปลงจากรุ่นพ่อแม่เป็นอย่างมากเนื่องจากมีประสบการณ์ชีวิตที่สัมพันธ์กับโลกภายนอกมากขึ้นในทุกมิติ และการรับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโลกภายนอกก็เพิ่มสูงขึ้นมาก ทำให้มองเห็นความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและความเหลื่อมล้ำในด้านอื่นๆ ด้วยสายตาใหม่ เกิดความไม่พอใจในความเหลื่อมล้ำแทนการยอมรับโดยดุษณี มีความต้องการที่จะเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมให้สูงขึ้นอย่างรวดเร็ว

สำหรับคนเสื้อเหลืองนั้น ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมดีกว่าคนส่วนใหญ่ และเนื่องจากอยู่ในระบบการศึกษาที่เป็นทางการเป็นเวลานาน อีกทั้งยังบริโภคสื่อกระแสหลักตลอดมา ทำให้ได้รับการหล่อหลอมให้เห็นว่าความเหลื่อมล้ำในทุกด้านเป็นเรื่องปกติธรรมดา และเห็นว่าถ้าต้องการเลื่อนฐานะก็ต้องมี “ศีลธรรม” เช่น ขยันทำงานและประหยัดอดออม ถ้าเลื่อนฐานะไม่สำเร็จก็ควรยอมรับในฐานะของตน

จากพื้นฐานความคิดข้างต้น คนเสื้อแดงและคนเสื้อเหลืองจึงมองสังคมไทยและอธิบายปัญหาแตกต่างกัน มีความหวังในชีวิตแตกต่างกัน และมองเห็นทางเลือกในการแก้ปัญหาและการพัฒนาประเทศแตกต่างกัน ดังนั้น การพิจารณา “วิธีคิด” ในการอธิบายปัญหาในสังคมไทยและความหวังของคนเสื้อแดงและคนเสื้อเหลืองอย่างละเอียดขึ้น จึงทำให้เข้าใจการเคลื่อนไหวของคนทั้งสองกลุ่มได้ชัดเจนขึ้น

อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่า ถึงแม้ว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองของคนเสื้อแดงจะดำเนินไปโดยอ้างว่าพวกตนกำลังปกป้อง “ประชาธิปไตย” ในขณะที่คนเสื้อเหลืองอ้างว่าตนกำลังปกป้อง “พระมหากษัตริย์”³¹⁰² แต่ความหมายของ “ประชาธิปไตย” และ “พระมหากษัตริย์” ที่แต่ละฝ่ายอ้างอิงในกัมมิตได้มีความหมายเดียวที่ตายตัว อีกทั้งยังเชื่อมโยงกับความคิดอื่นๆ อย่างซับซ้อนอีกด้วย ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

³¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

³¹⁰¹ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 329.

³¹⁰² คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 400-401.

คนเสื้อแดง

จากผลการวิจัยของอภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ พบว่า คนเสื้อแดงชอบแล้วว่าตนได้รับประโยชน์จากการพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างไร ไม่ได้มองว่าตนเองยากจน และยังมีความหวังต่ออนาคตว่าจะดีขึ้น มีความเชื่อว่าถ้าระบบราชการเปลี่ยนไปสังคมก็จะเปลี่ยน พวกเขาชื่นชมการทำงานสไตร์ “ซีอีโอ” ของทักษิณ และกล่าวว่าภายใต้การนำของทักษิณข้าราชการท้องถิ่นไม่ค่อยเคร่งครัดกับระเบียบราชการมากนัก มีประสิทธิภาพในการทำงานมากขึ้น ยินดีให้ความช่วยเหลือ และยิ้มแย้มแจ่มใส ผู้ให้ข้อมูลหลัก 7 คน จากจังหวัดอุบลราชธานี เชียงใหม่ และนครปฐม เชื่อว่าคนรุ่นลูกหลานจะมีอนาคตสดใสกว่ารุ่นพวกตน พวกเขามองยุคของรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ (พ.ศ.2531-2534) ว่าเป็นช่วงเวลาของการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างเข้มแข็ง แต่มาตกต่ำลงในยุครัฐบาลชวน หลีกภัย (พ.ศ.2535-2538 และ พ.ศ.2540-2544) และหลังจากนั้นก็กลับฟื้นตัวขึ้นมาในยุคทักษิณ³¹⁰³

คนเสื้อแดงหลายคนยอมรับว่าได้รับเงินจากนักการเมือง แต่ไม่ใช่การขายเสียง การจ่ายเงินนั้นเป็นเสมือน “สินน้ำใจ” มากกว่า พวกเขายืนยันว่าจะลงคะแนนให้แก่การเลือกตั้งที่สนับสนุนทักษิณไม่ว่าจะได้รับเงินหรือไม่ก็ตาม คนเสื้อแดงหลายคนให้ข้อมูลว่าการเลือกตั้งที่สำคัญที่สุดคือการเลือกตั้งระดับ อบต. ซึ่งทำให้พวกเขามีอิทธิพลโดยตรงต่อผู้ที่เข้ามาทำหน้าที่บริหารท้องถิ่นอย่างใกล้ชิด พวกเขาไม่พอใจอย่างยิ่งต่อความเปลี่ยนแปลงหลังรัฐประหารที่ปล่อยให้ผู้ใหญ่บ้านดำรงตำแหน่งจนถึงอายุ 60 ปี แทนที่จะต้องเผชิญกับการท้าทายจากการเลือกตั้งเป็นระยะๆ เพราะทำให้ผู้มีอำนาจในท้องถิ่นอยู่ในตำแหน่งอย่างถาวร และลดอำนาจต่อรองของประชาชนผู้มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้ง พวกเขาอยากเสนอเรื่องทุกชีวิตและเรียกร้องโดยตรงต่อผู้นำ อบต.มากกว่าที่จะต้องไปสานสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับข้าราชการจากกระทรวงมหาดไทย คนเสื้อแดงบางคนบ่นว่าภายใต้รัฐบาลอภิสิทธิ์ นายก อบต.มีอำนาจที่จะจัดสรรงบประมาณและอนุมัติโครงการของพวกเขาได้น้อยลง เพราะต้องผ่านการลงนามอนุมัติขั้นสุดท้ายโดยข้าราชการที่ทำตัวเสมือน “พ่อค้าคนกลาง” ที่มักจะเรียกเก็บเงินได้ไต่³¹⁰⁴

คนเสื้อแดงส่วนหนึ่งเป็นนักจัดตั้ง หัวคะแนน และผู้ประสานผลประโยชน์ โดยผู้ให้ข้อมูลจำนวน 42 คนที่มีฐานะอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างข้างต้นนี้ กล่าวว่า พวกเขาเจริญก้าวหน้าขึ้นในทศวรรษ 2530 ซึ่งมี อบต. เกิดขึ้นและมีการเลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน และเห็นว่าฐานะทางเศรษฐกิจของตนดีขึ้นในยุคทักษิณ พวกเขาเห็นว่าฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของตนตกต่ำลงหลังการรัฐประหารปี 2549 จนกังวลว่าจะถอยหลังเข้าคลอง คนเหล่านี้ไม่ใช่คนจนที่ถูกกีดกันออกจากระบบ แต่เป็นชนชั้นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่เกิดขึ้นใหม่³¹⁰⁵

³¹⁰³ นฤมล ทับจุมพล ดันแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มิใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน*, หน้า 107.

³¹⁰⁴ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 108-109.

³¹⁰⁵ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 109.

ในการนิยามความหมายของคำว่า “ไพร่” คนเสื้อแดงที่ร่วมชุมนุมทางการเมืองให้ความหมายว่า หมายถึงคนรากหญ้า เกษตรกร ชนชั้นกลางระดับล่าง ข้าราชการระดับล่าง คนจบการศึกษาระดับประถม และมัธยม คนกินข้าวเหนียว ผู้ค้ารายย่อย แรงงานกึ่งฝีมือที่ทำงานอิสระของตนเอง คนขับรถกระบะเร่ขายอาหาร หรือคนขายของสดตามตลาดนัด มีคนเสื้อแดงไม่กี่คนที่มีความรู้ด้านความเป็นของตนเอง แต่พวกเขาไม่ได้คิดว่าตนเป็นคนชายขอบ พวกเขาเข้าถึงระบบชลประทาน ถนน ไฟฟ้า พวกเขาไม่ได้ร่ำรวย แต่เมื่อเทียบกับคนเสื้อเหลืองก็นับว่าจนกว่า คนเสื้อแดงเหล่านี้ไม่ได้ต่อต้านบริโภคนิยม อาจกล่าวได้ว่าชีวิตที่ดีขึ้นในทัศนะของคนเสื้อแดงคือชีวิตที่มีสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น มีรถยนต์ใช้ ผู้ให้ข้อมูล 3 คนซึ่งประกอบธุรกิจขนาดเล็กประกาศชัดว่าเชื่อมั่นในโลกาภิวัตน์และไม่ได้ต่อต้านระบบทุนนิยม³¹⁰⁶

ชาวบ้านไทยได้กลายเป็นพลเมืองที่กระตือรือร้นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ มากกว่าที่จะเป็นเพียงผู้เฉยๆ รอรับโครงการต่างๆ ที่รัฐและเอกชนเป็นผู้ริเริ่ม³¹⁰⁷ ชาวบ้านเหล่านี้เข้าถึงสื่อใหม่อย่างสะดวก ดังปรากฏว่ากลุ่มคนเสื้อแดงสื่อสารกันผ่านสถานีวิทยุชุมชน แจกแผ่นซีดี และกระจายจดหมายข่าวโดยการซื้อรถจักรยานในท้องถิ่น สามารถเรียกคนมาชุมนุมได้ภายในเวลาครึ่งชั่วโมง ผู้ให้สัมภาษณ์ซึ่งเป็นคนต่างจังหวัดทุกคนฟังวิทยุชุมชนเป็นประจำและมีโทรศัพท์มือถือใช้ นอกจากนี้ยังรับชมโทรทัศน์พีทีวี ช่องเคเบิลสปริงนิวส์ และวอยซ์ทีวี เป็นประจำ ส่วนหนังสือพิมพ์ที่อ่านกันมาก ได้แก่ Red News³¹⁰⁸

วัฒนธรรมของท้องถิ่นมีความสำคัญต่อคนเสื้อแดง สถานีวิทยุชุมชนจะออกอากาศด้วยภาษาถิ่นมากกว่าจะใช้ภาษาไทยกลาง นักจัดรายการวิทยุมีอิทธิพลต่อผู้เลือกตั้งอย่างมาก ตามปกติมักเปิดเพลงลูกทุ่ง เพลงยอหรือเพลงคำเมือง หรือหมอลำ นอกจากนี้รายการที่ออกอากาศยังมีคติชาวบ้าน และข้อคิดเห็นทางการเมืองในระดับท้องถิ่น³¹⁰⁹ ผู้ให้ข้อมูลที่เป็นคนอีสานบางคนแสดงความรู้สึกในเชิงภูมิภาคนิยม กล่าวคือพวกเขาต้องการแสดงให้เห็นว่าคนอีสานไม่ใช่แค่เด็กปั๊มหรือคนรับใช้อีกต่อไป แต่เป็นคนที่มีศักยภาพมากกว่านั้นมาก³¹¹⁰

สำหรับทัศนคติต่อความรุนแรงนั้นค่อนข้างจะไม่คงเส้นคงวาและคลุมเครือ โดยผู้ให้ข้อมูล 2 คนบอกว่า พวกเขาไม่ได้มองว่าตนเองนิยมความรุนแรง แต่ก็ยอมรับว่าเป็นนักเลงนิดๆ ผู้ให้สัมภาษณ์โดยทั่วไปมีทัศนคติว่าการมีอาวุธไว้ป้องกันตนเองไม่ใช่ความรุนแรงตราบดีที่เป็นการกระทำที่เกิดจากความบริสุทธิ์ใจ ผู้ให้ข้อมูลบางคนยอมรับว่าตนเห็นด้วยกับการใช้ความรุนแรง เช่น การวางเพลิงศาลา

³¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109-111.

³¹⁰⁷ Prapart Pintoptang, WThe Uprising of ‘Toproots’: Political Perspectives of the Redshirt Movement, W paper submitted to the International Seminar on “Rural-Urban Tension, Violence and Conflict Transformation: Thailand in Global Comparative Perspective,” August 26-27, 2010, Chulalongkorn University. อ้างใน นฤมล ทับจุมพล ดันแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มีใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน* 10,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2555), หน้า 112.

³¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, 113-114.

³¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114-115.

³¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

กลางจังหวัดอุบลราชธานี และการโจมตีโรงเรียนของกลุ่มสันติอโศกที่เคยเข้าร่วมชุมนุมกับขบวนการเสื้อเหลือง 3 ครั้ง เมื่อถูกถามถึงทัศนะเกี่ยวกับ “ชายชุดดำ” ที่ใช้ความรุนแรงในระหว่างการชุมนุมประท้วง ผู้ให้ข้อมูลหลายคนคิดว่ากลุ่มนี้เป็นกลุ่มทหารซึ่งให้การสนับสนุนคนเสื้อแดงและมาเพื่อปกป้องผู้ชุมนุม³¹¹¹

แรงผลักดันหลักที่ทำให้คนเสื้อแดงออกมาเคลื่อนไหวคือความต้องการที่จะนำ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร กลับสู่อำนาจผ่านวิธีการเลือกตั้ง การตื่นตัวในการเคลื่อนไหวมาจากความเชื่อว่ามีการใช้สองมาตรฐานกับ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร และผู้สนับสนุน ผู้ให้ข้อมูลเห็นด้วยอย่างยิ่งที่จะให้มีการเลือกตั้งทุกระดับมากขึ้น โดยให้เหตุผลว่าการเลือกตั้งช่วยประชาชนกำหนดคนไม่ดีออกไปได้โดยง่าย หลายคนต้องการให้เลือกตั้งผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอ ต่อข้อซักถามเกี่ยวกับทัศนะของคนกรุงเทพฯ ที่มองการเมืองแบบเลือกตั้งในแง่ร้าย ชาวเชียงใหม่ 2 คนกล่าวว่า “คนกรุงเทพฯ มีชีวิตที่ดีอยู่แล้ว และไม่ต้องการการเลือกตั้งเพื่อเปลี่ยนแปลงอะไร แต่เราต้องการ” ดังนั้น คนเสื้อแดงจึงต่อต้านการรัฐประหารโดยทหารและการแทรกแซงทางการเมืองอื่นๆ ในแนวทางที่ไม่เป็น “ประชาธิปไตย” แต่การสนับสนุนประชาธิปไตยแบบเลือกตั้งของคนเสื้อแดง ไม่ได้สะท้อนความสัมพันธ์กับทัศนคติทางสังคมแบบเสรีนิยม ตัวอย่างเช่น “กลุ่มคนรักเชียงใหม่ 51” ได้ขัดขวางการเดินทางของกลุ่มคนรักเพศเดียวกันในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2552 ผู้ให้ข้อมูลที่อยู่ในกลุ่มนี้มีทัศนคติในแง่ลบกับแรงงานอพยพต่างชาติ โดยเห็นว่าเป็นภัยคุกคาม และรับเอาอิทธิพลแบบชาตินิยมต่อต้านพม่าเก่าๆ มาใช้ในการแสดงทัศนคติดังกล่าว³¹¹² เห็นได้ชัดว่าคนเสื้อแดงให้ความสำคัญแก่ระบอบประชาธิปไตยในแง่ของการเลือกตั้งตามหลักการ “1 คน 1 เสียง” เพราะเชื่อให้พวกเขาสามารถเลือกรัฐบาลที่พวกเขาเชื่อว่าจะดำเนินนโยบายต่างๆ ให้พวกเขาได้รับผลประโยชน์ ต่างจากคนเสื้อเหลืองที่ให้ความสำคัญแก่ระบอบประชาธิปไตยในแง่ของการถ่วงดุลและตรวจสอบการใช้อำนาจทางการเมืองมิให้เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว³¹¹³

ผู้ให้สัมภาษณ์มีแนวคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตยที่ให้น้ำหนักกับการเมืองแบบเลือกตั้งในเชิงกระบวนการ (ในการได้มาซึ่งผู้ปกครอง) มากกว่าจะมีแนวคิดถึงรากถึงโคนที่ให้ความสำคัญกับการเพิ่มอำนาจให้ประชาชน บางคนมีความเกี่ยวข้องกับนักการเมืองท้องถิ่น เช่น นายก อบต. และปกรณ บวรณุกปกรณ นายกเทศมนตรีเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับนักการเมืองระดับชาติอีกทอดหนึ่ง ในภาคอีสานมีนักจัดตั้งเสื้อแดงหลายคนมีช่องทางต่อตรงกับ ส.ส. ในพื้นที่ลักษณะลูกผสมของ นปช. โดยเฉพาะความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับนักการเมืองสังกัดพรรค ซึ่งมีเป้าหมายที่จะรักษาอำนาจรัฐเอาไว้ในมือ ทำให้เกิดคำถามว่า เราจะมองคนเสื้อแดงในฐานะขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีอิสระในตัวเองอย่างแท้จริงได้แค่ไหน จุดเน้นของพวกเขาที่ต้องการโค่นล้มรัฐบาลอภิสิทธิ์และนำพรรคการเมืองพรรคหนึ่งกลับมา และถึงที่สุดก็คือนำทักษิณ ชินวัตร นักการเมืองคนสำคัญที่มีส่วนในความขัดแย้งในสังคมกลับเข้าสู่

³¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-118.

³¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-119.

³¹¹³ โปรตุเกส สายชล สัตยานุรักษ์, “การปฏิรูปการเมือง” ใน แสงสว่างกลางอุโมงค์ หลากหลายความคิดวิเคราะห์อนาคตสังคมการเมืองไทย. เชียงใหม่: เกวลีพริ้นติ้ง, 2557. หน้า 127-141.

อำนาจนั้น ทำให้ยากที่จะสร้างขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เข้มแข็งและเป็นกลุ่มก้อนเหนียวแน่นในการทำหน้าที่สะท้อนปัญหาทุกชีวิตของท้องถิ่นและคนรากหญ้า จึงมีความตึงเครียดในระดับโครงสร้างภายใน ขบวนการเคลื่อนไหวเสื้อแดงระหว่างกลุ่มในท้องถิ่นซึ่งดูเหมือนว่ามีอิสระ กับเป้าหมายสำคัญๆ ที่เป็นประโยชน์ระดับชาติ³¹¹⁴

นักธุรกิจในท้องถิ่นบางคนก็เข้ามามีบทบาทในฐานะแกนนำคนสำคัญของคนเสื้อแดง เช่น **สงคราม กิจเลิศไพโรจน์** นักธุรกิจสมุทรปราการซึ่งเป็นเจ้าของห้างสรรพสินค้าอิมพีเรียลสาขาสำโรงและสาขาลาดพร้าว ซึ่งมีปัญหาหนี้สินถึง 1 พันล้านบาทในช่วงที่เกิดวิกฤตเศรษฐกิจ เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพาณิชย์ในรัฐบาลสมชาย วงศ์สวัสดิ์ ซึ่งในเวลาเพียง 3 เดือนหนี้สิน 1 พันล้านบาทนี้ก็หายไป หลังการรัฐประหาร พ.ศ.2549 สงคราม กิจเลิศไพโรจน์ ได้นำผู้จ้างแรงงานในจังหวัดสมุทรปราการ มาร่วมชุมนุมกับคนเสื้อแดง ห้างอิมพีเรียลสาขาสำโรงกลายเป็นศูนย์ระดมมวลชนคนเสื้อแดงโดยเฉพาะคนขับแท็กซี่ ส่วนห้างอิมพีเรียลสาขาลาดพร้าวเป็นที่ตั้งของสถานีโทรทัศน์ PTV/Asia Update และจำหน่ายสินค้าต่างๆ ที่มีตราสัญลักษณ์ของคนเสื้อแดง ส่วน**เพชรวรรต วัฒนพงศ์ศิริกุล** ผู้นำของ “กลุ่มคนรักเชียงใหม่ 51” มีกิจการโรงแรมและบริษัททัวร์ แต่โรงแรมประสบภาวะขาดทุนจนต้องขายกิจการ หลังการรัฐประหาร พ.ศ.2549 เพชรวรรต วัฒนพงศ์ศิริกุล มีบทบาทในการระดมคนเสื้อแดงเชียงใหม่หลายกลุ่มไปร่วมในการชุมนุมที่กรุงเทพฯ สำหรับ**ขวัญชัย ไพรพนา** มีพื้นเพเป็นคนบางนางบวช สุพรรณบุรี เรียนจบชั้น ป.4 เคยเป็นตลกอยู่วงดนตรีลูกทุ่ง ต่อมาทำธุรกิจจัดหานักจัดรายการวิทยุประเภทเพลงลูกทุ่ง สลับกับการโฆษณาสินค้า มีส่วนร่วมในการก่อตั้ง “ชมรมคนรักอุดรฯ” และเป็นผู้จัดรายการวิทยุชุมชนคลื่นมวลชนสัมพันธ์ที่โหม่ดีผู้ที่ไม่สนับสนุน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งมีทั้งนักธุรกิจ พ่อค้า ข้าราชการ ขวัญชัย ไพรพนา มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนหลายกลุ่มในจังหวัดอุดรธานี เช่น ส.ส. นายก อบจ. ตำรวจ พ่อค้า ข้าราชการระดับสูงในจังหวัด และมีบทบาทสูงในการระดมมวลชนมาชุมนุม อีกทั้งยังมีบทบาทในการเคลื่อนไหวในลักษณะข่มขู่และทำร้ายฝ่ายตรงข้าม³¹¹⁵

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชนชั้นนำทางการเมืองและนักธุรกิจในท้องถิ่นจะเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการเคลื่อนไหวอย่างมาก ขบวนการเคลื่อนไหวเสื้อแดงก็มิได้มีโครงสร้างตามแบบฉบับที่สั่งการจากบนลงล่าง โดยทักษิณและตัวแทน แนวร่วมประชาชนเพื่อประชาธิปไตยแห่งชาติ (นปช.) เป็นองค์กรเครือข่ายของกลุ่มต่างๆ ที่ถักทอกันอย่างหลวมๆ และมีผลประโยชน์ร่วมกัน แต่มีต้นกำเนิดและอุดมการณ์แตกต่างหลากหลายมาก คนเสื้อแดงจำนวนมากมีทัศนคติทางสังคมที่ขัดกับแนวคิดเสรีนิยม บางกลุ่มของขบวนการเคลื่อนไหวมีแนวโน้มที่จะใช้ความรุนแรงอย่างเด่นชัด ซึ่งเป็นประเด็นที่นำไปสู่ความแตกแยกในกลุ่มแกนนำ และทำให้เครือข่ายสำคัญบางกลุ่มแยกตัวออกไป คนเสื้อแดงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับหัวคะแนนท้องถิ่น

³¹¹⁴ นฤมล ทับจุมพล ดันแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มิใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน*, หน้า 119.

³¹¹⁵ อุทกฤษณ์ ปัทมานันท์, “เครือข่ายอำนาจทักษิณ: โครงสร้าง บทบาท และพลวัต” ใน *สู่สังคมไทยเสมอหน้า*, หน้า 213-221.

และมีแนวโน้มที่จะเข้าร่วมในการชุมนุมใหญ่เมื่อพวกเขาได้รับการปลุกระดมจากนักการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ แต่ประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ให้ข้อมูลเข้าร่วมชุมนุมในลักษณะเป็นครั้งคราว โดยทั่วไปครึ่งละหนึ่งสัปดาห์ หมุนเวียนสลับกับกลุ่มอื่นๆ จากพื้นที่เดียวกัน³¹¹⁶

สำหรับการอธิบายสาเหตุที่เกิดวิกฤตในสังคมไทย กลุ่มตัวอย่างที่แสดงตัวว่าเป็นส่วนหนึ่งของแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติหรือคนเสื้อแดงเห็นว่า สาเหตุของวิกฤตการเมืองไทยอยู่การแทรกแซงทางการเมืองจากอำนาจนอกระบบประชาธิปไตย ซึ่งเป็นอำนาจนอกกติการัฐธรรมนูญของกลุ่มอำนาจเก่าที่ถูกเรียกกันว่า “มือที่มองไม่เห็นของพวกอำมาตย์”³¹¹⁷

ในระยะหลังขบวนการเสื้อแดงส่วนใหญ่ยังเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุน พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มากกว่าจะเป็นขบวนการที่ “ข้ามพ้นทักษิณ” ไปแล้ว แม้ว่าคนเสื้อแดงจะตระหนักดีถึงประเด็นคอร์รัปชันในยุคที่ทักษิณดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่สมัยรัฐบาลทักษิณก็เป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์ของพรรคเพื่อไทยต้องการและความทุกข์ร้อนของพวกเขาอย่างแท้จริง การประท้วงของคนเสื้อแดงจึงเป็นเรื่องของการเมืองมากกว่าเศรษฐกิจหรือวัฒนธรรม แต่ผู้ให้ข้อมูลทั้ง 57 คนก็ไม่ใช่นักปฏิวัติที่พยายามล้มล้างหรือแม้แต่เปลี่ยนแปลงระเบียบการเมืองไทยที่เป็นอยู่ในปัจจุบันอย่างถึงรากถึงโคน คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทเหล่านี้ต้องการเพียงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมภายใต้ระบบที่เป็นอยู่มากกว่า และเรียกร้องความยุติธรรมทางการเมืองเป็นหลัก³¹¹⁸

ในเดือนมกราคม พ.ศ.2556 ชำนาญ จันทร์เรือง เสนอทัศนะวิพากษ์วิจารณ์ “คนเสื้อแดง” โดยกล่าวว่า ถึงแม้คนเสื้อแดงจะมีหลักการที่ดี “...เช่น ต่อต้านรัฐประหาร ต่อต้านความไม่เป็นธรรมในสังคม เชื่อในพลังเสียงของประชาชนที่ออกไปใช้สิทธิเลือกตั้งในหลักการพื้นฐานที่ว่าทุกคนเท่าเทียมกัน ฯลฯ” แต่ชำนาญ จันทร์เรือง ก็เห็นว่า “คนเสื้อแดง” มีปัญหาหลายประการ ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้³¹¹⁹

1. ความพยายามที่จะมีสายการบัญชาการหรือจัดให้มีองค์กรใหญ่โต เพราะการกำเนิดของคนเสื้อแดงนั้นเป็นการมารวมตัวกันของผู้คนหลายกลุ่มหลายเหล่าที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมและทนเห็นความอยุติธรรมไม่ได้ มีทั้งผู้อ่านหนังสือไม่ออกไปจนถึงศาสตราจารย์ที่จบปริญญาเอก มีทั้งยาจกจนถึงเศรษฐี ที่สำคัญคือ แดงก็มีหลายโทน (Tone) หรือหลายเฉด (Shade) มีทั้งแดงขั้วซ้าย แดงรักเชียงใหม่ 51 ฯลฯ การชุมนุม

³¹¹⁶ นฤมล ทับจุมพล และต้นแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มีใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน*, หน้า 120.

³¹¹⁷ ไซยนต์ ไชยพร, “การปรองดองตามแนวทางของประชาชน” *กรุงเทพธุรกิจออนไลน์*. ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/chaayan/การปรองดองตามแนวทางของประชาชน> (26 กรกฎาคม 2555) และโปรด ดูคลิป์สัมภาษณ์ “คนเสื้อเหลือง” และ “คนเสื้อแดง” โดยไซยนต์ ไชยพร ได้ที่ “งานวิจัยที่ถูกต้อง ฟ้าเดียวกัน” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.youtube.com/watch?v=cY573E6bOtw> (15 สิงหาคม 2555)

³¹¹⁸ นฤมล ทับจุมพล ต้นแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มีใช่เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” *ฟ้าเดียวกัน*, หน้า 121.

³¹¹⁹ ชำนาญ จันทร์เรือง, “อนาคตเสื้อแดง” *กรุงเทพธุรกิจ*. (9 มกราคม 2556).

ที่โบสถ์เขาใหญ่ นั้นเป็นตัวอย่างได้ดีถึงความไม่พอใจของแดงหลายๆ กลุ่มที่ถูกปฏิบัติอย่างไม่เท่าเทียมกันจากผู้จัด ทั้งๆ ที่เป็นการชุมนุมเรียกร้องความเป็นธรรม ฉะนั้น การปล่อยให้เป็นการรวมตัวอย่างเป็นธรรมชาติทางการเมืองจึงเป็นสิ่งที่ถูกต้องที่สุด ตัวอย่างเช่น การเคลื่อนไหวของ บก.ลายจุด มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน /กลุ่มปฏิญญาหน้าศาล /กลุ่ม ครก.112 /เครือข่ายบ้านชุมชนเมืองเย็น ฯลฯ

2. การที่แกนนำเสื้อแดงไปรับตำแหน่งทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นรัฐมนตรี ที่ปรึกษารัฐมนตรี ส.ส. สว. ฯลฯ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าแกนนำจะรับตำแหน่งทางการเมืองไม่ได้ แต่ต้องยุติบทบาทการเป็นแกนนำ เพราะการมีบทบาททั้งในฐานะแกนนำ “คนเสื้อแดง” และนักการเมืองพรรคเพื่อไทย ทำให้พลังต่อรองของ “คนเสื้อแดง” ลดลงกลายเป็นเพียงเบี้ยให้แกนนำ นปช. และพรรคเพื่อไทยเดิน

3. การมีแนวคิดว่าจะต้องสนับสนุนพรรคเพื่อไทยไปเสียทุกเรื่อง ซึ่งทางที่ดี “คนเสื้อแดง” ต้องล้าวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลหากเห็นว่ากระทำการไม่ถูกต้อง เช่น การร่วมมือสมยอมกับ อำมาตย์และทหารจนเกินเหตุ ฯลฯ ที่สำคัญที่สุดคือการปล่อยให้คนเสื้อแดงตัวเล็กตัวน้อยที่ออกมาชุมนุมยังคงถูกจับกุมคุมขังอยู่ในเรือนจำโดยไม่กล้าที่จะออกกฎหมายนิรโทษกรรม ทั้งๆ ที่สามารถทำได้เพียงแต่ออกเป็นพระราชกำหนดเท่านั้น ซึ่งคงเป็นเพียงประเทศเดียวในโลกที่นักโทษทางการเมืองคือฝ่ายเดียวกับรัฐบาล ที่น่าเศร้าที่สุดก็คือการสังเวชชีวิตในเรือนจำของวันชัย รักสงวนศิลป์ส่งท้ายปีเก่าที่ผ่านมา

4. การที่จะต้องเชื่อฟังรัฐบาลว่าใจเย็นๆ ขอพักเรื่องอื่นไว้ก่อน อาทิ การแก้รัฐธรรมนูญ การ “คืนอำนาจ” สู้ท้องถิ่น เช่น ร่าง พรบ.เชียงใหม่มหานคร เป็นต้น ฯลฯ โดยขอให้รัฐบาลอยู่รอดและเอาทักษิณกลับบ้านให้ได้ก่อน ซึ่งอันที่จริงแล้วในช่วงนี้เป็นช่วงที่รัฐบาลสามารถทำอะไรได้หลายๆ อย่างแต่ไม่ทำ เพราะฝ่ายทหารก็ยังอยู่ในสภาวะเข็ดจากการรัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 ที่ถูกดำเนินทั้งเมืองเพราะเป็นการไปปลุกผีทักษิณขึ้นมาอีก มีหน้าซำยังต้องมาพะวงหน้าพะวงหลังกับคดีสลายการชุมนุมที่มาถึงตัวเมื่อไหร่ก็ไม่รู้ ส่วนอำมาตย์ก็น้ำยาเจือจางเต็มที่ตั้งจะเห็นได้จาก “ม็อบเสธ.อ้าย” ที่สลายตัวอย่างรวดเร็ว ศาลรัฐธรรมนูญก็ถอยร่นจนแทบไม่มีที่ยืน

5. การที่จะต้องจัดให้มีการชุมนุมใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรุงเทพเพราะแทนที่จะดิถีกลับถูกชาวบ้านชาวช่องด่าเสียเปล่าๆ เพราะไปทำให้รถติด แต่เห็นด้วยที่จะให้มีการชุมนุมในแต่ละจังหวัดหรือแต่ละชุมชนในที่สาธารณะที่ไม่กีดขวางทางจราจรทำให้เสียแนวร่วมโดยใช้เหตุ ยิ่งบอยยั้งดีจะได้มีความต่อเนื่องและแสดงให้เห็นถึงความตื่นตัวทางการเมือง

6. การที่เสื้อแดงทั้งหลายทั้งแดงเข้มและแดงอ่อนๆ ไปกีดกันความเห็นต่างกับของตนเอง เช่น การปลดรายการของจอม เพชรประดับ หรือถอดละครเหนือเมฆ เป็นต้น

7. การที่เสื้อแดงทั้งหลายจะต้องเลือกคนที่พรรคกำหนดให้เป็นผู้สมัครเสมอไป ซึ่งในกรณีนี้ เริ่มมีคนเสื้อแดงหลายพื้นที่ที่เริ่มเรียกร้องให้มีการหยั่งเสียงหรือการเลือกตั้งเบื้องต้น(primary หรือ caucus) แทนการกำหนดตัวผู้ลงสมัครจากเบื้องบนลงมา (Top – Down) และปฏิเสธที่จะลงคะแนนให้หากไม่ผ่านกระบวนการเบื้องต้นมาก่อน³¹²⁰

³¹²⁰ เรื่องเดียวกัน.

ข้อวิจารณ์ดังกล่าวข้างต้น เมื่อประกอบกับปรากฏการณ์ที่นักการเมืองท้องถิ่นฝ่ายคนเสื้อแดงหลายคนไม่ได้รับการเลือกตั้งในระดับท้องถิ่น แสดงให้เห็นว่าคนเสื้อแดงแต่ละคนมีวิจักษณ์ญาณเป็นของตนเอง อยู่ไม่น้อย และการเคลื่อนไหวของคนเสื้อแดงมิได้มาจากการบงการของแกนนำเพียงอย่างเดียว ขณะเดียวกันก็สะท้อนว่าคนเสื้อแดงมีความหลากหลายทางความคิด แม้ว่าสื่อของฝ่ายเสื้อแดงจะมีอิทธิพลทางความคิดต่อคนเสื้อแดงส่วนใหญ่อยู่มากก็ตาม

สำหรับทัศนะต่อความรุนแรงที่เกิดขึ้นเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2553 นั้น ฝ่ายเสื้อแดงมีความคิดและความทรงจำว่า “รัฐบาลและทหารกระทำการรุนแรงกับประชาชนที่ต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย” โดยไม่กล่าวถึงองค์ประกอบความรุนแรงจากฝ่ายของผู้ชุมนุมเอง ส่วนฝ่ายเสื้อเหลืองก็มองว่าโดยรากฐานแล้ว ขบวนการเสื้อแดงนั้น “รุนแรง” และ “ก่อการร้าย” มี พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร “เป็นผู้บงการเพื่อประโยชน์ส่วนตัวของทักษิณเอง” โดยละเลยความประสงค์ของคนร่วมขบวนการที่เป็นส่วนใหญ่อย่างสิ้นเชิง³¹²¹

อนึ่ง ผลวิจัยในปี พ.ศ.2554 พบว่า กลุ่มตัวอย่างฯ ทั้งฝ่าย “คนเสื้อแดง” และ “คนเสื้อเหลือง” มีคำตอบเกี่ยวกับสาเหตุของวิกฤติทางการเมืองรวมทั้งความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยแตกต่างกัน แต่ส่วนหนึ่งของผลวิจัยในปีที่สอบถามเกี่ยวกับประเด็น “การปรองดอง” ทั้งสองกลุ่มนี้กลับให้คำตอบที่ตรงกัน นั่นคือ

“ประการแรก ทั้งสองกลุ่มยอมรับว่าต้องการเห็นการปรองดองเกิดขึ้นในสังคมไทย ประการที่สอง ทั้งสองกลุ่มยืนยันว่า จะเกิดความปรองดองได้ก็ต่อเมื่อต้องมีความยุติธรรมบังเกิดขึ้น ประการที่สาม ทั้งสองกลุ่มยืนยันว่า ความยุติธรรมที่จะนำสังคมไทยไปสู่ความปรองดองหาใช่การนิรโทษกรรมทุกฝ่ายไม่ เพราะการนิรโทษกรรมจะนำสังคมไทยกลับไปสู่จุดเริ่มต้นก่อนเกิดวิกฤติการเมือง ไม่แตกต่างจากการแก้วิกฤติการเมืองที่ผ่านมา มา โดยเวียนวนว่ายตายเกิดอยู่ในวังวนของวงจรอุบาทว์ นั่นคือ นักการเมืองคอร์รัปชัน-เกิดการประท้วงต่อต้าน---เกิดความสับสนวุ่นวายบนท้องถนน---เกิดรัฐประหาร ใช้อำนาจนอกกระบวน---ผู้ยึดอำนาจได้ประโยชน์จากการใช้อำนาจนอกกระบวน---ไม่มีการลงโทษนักการเมืองหรือตรวจสอบข้ออ้างในการทำรัฐประหารของผู้ใช้อำนาจนอกกระบวนฉีกรัฐธรรมนูญอย่างจริงจัง-----ร่างรัฐธรรมนูญใหม่---เลือกตั้ง-----นักการเมืองคอร์รัปชัน พุดง่าย ๆ ก็คือ ประชากรทั้งสองกลุ่มไม่ยอมรับการปรองดองในแบบ “การเกี้ยเซี้ยะ” ของบรรดานักการเมือง-ทหาร-ชนชั้นนำทางการเมืองอีกต่อไป”³¹²²

³¹²¹ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, หน้า 403.

³¹²² รายงานผลการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาระบบการเมืองประชาธิปไตยเพื่อความเป็นธรรมและเสมอภาคในกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย” ได้รับการสนับสนุนจากโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและการพัฒนามหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติของสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา อ้างใน ไชยันต์ ไชยพร, “การปรองดองตามแนวทางของประชาชน”

กรุงเทพธุรกิจออนไลน์.

ออนไลน์].

แหล่งที่มา:

<http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/chaian/การปรองดองตามแนวทางของประชาชน>

(26 กรกฎาคม 2555)

อนาคตของสังคมไทยที่ฝ่ายเสื้อแดงต้องการไม่ใช่การล้มรัฐและระบบทุนนิยม แต่เป็นสังคมที่พวกเขาได้ประโยชน์จากระบบทุนนิยมและส่วนแบ่งที่ยุติธรรมจากการบริหารจัดการทรัพยากรของประเทศโดยรัฐ ส่วนฝ่ายเสื้อเหลืองนั้นต้องการการเมืองที่ปลอดคอร์รัปชันและไม่บ่อนทำลายความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันทหาร ข้าราชการ และชนชั้นกลาง ความต้องการดังกล่าวนี้ทำให้การเมืองกลายเป็นเรื่องที่ทุกคนเข้ามาเกี่ยวข้อง ส่งผลให้ **“เมืองไทยพลิกผันเป็นสังคมการเมืองที่ตื่นตัวตื่นรู้”**³¹²³ และสังคมไทยก็ไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป แม้ว่าการรัฐประหารในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2557 จะทำให้การเคลื่อนไหวทางการเมืองยุติลงชั่วคราวระยะเวลาหนึ่งก็ตาม

ทัศนะของคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.)

คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.) ที่แต่งตั้งโดย นายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ นายกรัฐมนตรีใน พ.ศ.2553 อธิบายสาเหตุรากฐานของความขัดแย้งและความรุนแรงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย โดยเริ่มด้วยการกล่าวถึงบริบททางการเมืองภายหลังการประกาศใช้ รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2540 ดังนี้

เจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 คือการปฏิรูปการเมืองโดยมีเป้าหมายที่สำคัญ คือ การส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน การให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองและการตรวจสอบอำนาจรัฐเพิ่มขึ้นเพื่อให้เกิดความโปร่งใสในระบอบการเมือง โดยให้มีสมาชิกวุฒิสภาที่ไม่สังกัดพรรคการเมืองและมาจากการเลือกตั้ง เมืองค์กรอิสระและองค์กรอื่นตามรัฐธรรมนูญ และที่สำคัญคือการปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองให้มีเสถียรภาพและประสิทธิภาพ สร้างความเข้มแข็งให้แก่ฝ่ายบริหารหรือรัฐบาลโดยกำหนดให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) ทั้งที่มาจากการเลือกตั้งและระบบบัญชีรายชื่อที่เสนอโดยพรรคการเมือง ต้องเป็นสมาชิกพรรคการเมือง³¹²⁴

ภายหลังการเลือกตั้งเมื่อวันที่ 6 มกราคม 2544 พรรคไทยรักไทยนำโดย พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ชนะการเลือกตั้งและได้จัดตั้งรัฐบาล และมีการยุบรวมเอาพรรคการเมืองที่มีขนาดเล็กกว่า อาทิ พรรคความหวังใหม่ พรรคเสรีธรรม เข้ามาาร่วมด้วย ทำให้พรรคไทยรักไทยมีเสียงในสภาผู้แทนราษฎร 294 เสียง ต่อมาภายหลังมีการยุบรวมพรรคชาติพัฒนาเข้ามารวมด้วยอีกทำให้พรรคไทยรักไทยมี ส.ส. 319 คน เมื่อไปร่วมกับพรรคชาติไทย 24 คน และพรรคความหวังใหม่ที่เหลืออีก 1 คน ทำให้ฝ่ายรัฐบาลมีเสียงในสภาผู้แทนฯมากถึง 344 เสียง ในขณะที่พรรคประชาธิปัตย์ซึ่งเป็นฝ่ายค้าน มีเพียง 128 เสียงเท่านั้น การบริหาร

³¹²³ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 405-409. (เน้นโดยคริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร)

³¹²⁴ คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ, **รายงานฉบับสมบูรณ์คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.)** กรกฎาคม 2553-กรกฎาคม 2554 หน้า 53-56.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.innnews.co.th/images/assets/report.pdf> (11 มกราคม 2556).

ประเทศโดยรัฐบาลพรรคไทยรักไทยถูกกล่าวหาว่าเป็น “เผด็จการรัฐสภา” หรือ “เผด็จการเสียงข้างมาก” ใช้เสียงข้างมากแบบเบ็ดเสร็จโดยไม่เคารพเสียงข้างน้อย³¹²⁵

เหตุการณ์ทางการเมืองที่สำคัญตั้งแต่การประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 จนถึงเหตุการณ์ความรุนแรงในเดือนเมษายนและพฤษภาคม 2553 โดยเฉพาะในช่วงของรัฐบาลไทยรักไทยนั้น รัฐบาลถูกกล่าวหาว่าละเมิดหลักการประชาธิปไตย หลักนิติธรรม คุณธรรมและสิทธิมนุษยชนใช้อำนาจแสวงหาผลประโยชน์ทางการเมืองและธุรกิจ แต่ระบบตรวจสอบกลับอ่อนแอและขาดประสิทธิภาพและถูกกล่าวหาว่าถูกแทรกแซงโดยฝ่ายบริหาร จนทำให้ผู้นำกองทัพทำรัฐประหารในปี 2549 ซึ่งเป็นการใช้อำนาจนอกระบบในการแก้ปัญหาและเป็นการละเมิดหลักประชาธิปไตยอย่างร้ายแรงแทนที่จะเป็นการแก้ปัญหาทางการเมืองการรัฐประหารกลับกลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองขยายตัวและมีความซับซ้อน³¹²⁶

ยิ่งไปกว่านั้น อำนาจตุลาการซึ่งควรต้องมีบทบาทและหน้าที่ในการผดุงไว้ซึ่งหลักนิติธรรม กลับไม่สามารถทำหน้าที่ในการยุติความขัดแย้งทางการเมืองได้ และยังถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นผู้ละเมิดหลักนิติธรรมเสียเอง กรณีจึงกลายเป็นปัญหามากแห่งและปมปัญหาของความขัดแย้งในระยะต่อมานั้นคือปัญหาอันเกิดจากคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญเมื่อปี 2544 ในคดีที่ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ตกเป็นผู้ถูกกล่าวหาว่ากระทำความผิดตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มาตรา 295 หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า “คดีชุกหุน” ที่ศาลรัฐธรรมนูญมิได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักแห่งกฎหมาย กล่าวคือ แม้ศาลรัฐธรรมนูญในขณะนั้นจักได้วินิจฉัยในประเด็น “เงื่อนไขให้อำนาจดำเนินคดี” (Prerequisite for Prosecution) ซึ่งเป็น “เงื่อนไขที่ต้องพิจารณาก่อน” (Prerequisite) ไว้ถูกต้องแล้ว โดยตุลาการศาลรัฐธรรมนูญจำนวน 11 คน เห็นว่าคดีอยู่ในอำนาจของศาลรัฐธรรมนูญ ส่วนตุลาการอีก 4 คนเห็นว่าคดีดังกล่าวไม่อยู่ในอำนาจของศาลรัฐธรรมนูญที่จะวินิจฉัยก็ตาม แต่ในชั้นพิจารณาชี้ขาดในเนื้อหาของคดีนั้น ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญจำนวน 7 คน ได้วินิจฉัยว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้ทำผิดในคดีชุกหุนจริง ส่วนตุลาการศาลรัฐธรรมนูญจำนวน 6 คน วินิจฉัยว่า พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ไม่ได้กระทำความผิดในข้อกล่าวหา แต่ที่น่าประหลาดก็คือตุลาการศาลรัฐธรรมนูญจำนวนอีก 2 คนที่เคยลงมติว่าคดีไม่อยู่ในอำนาจของศาลรัฐธรรมนูญไม่ได้ลงไปวินิจฉัยชี้ขาดในเนื้อหาของคดีแต่อย่างใด ซึ่งขัดต่อหลักการวินิจฉัยคดีที่ตุลาการจะตัดสินว่าคดีจะวินิจฉัยไม่ได้เว้นแต่จะได้แถลงถอนตัวเสียตั้งแต่แรก เท่านั้นไม่พอศาลรัฐธรรมนูญเองยังได้นำเอาคะแนนเสียง 2 เสียงหลังนี้ไปรวมคะแนนเสียงจำนวน 6 เสียงที่วินิจฉัยว่า พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ไม่ได้กระทำความผิดในข้อกล่าวหาว่า “ชุกหุน” นับรวมเป็น 8 เสียง แล้วสรุปเป็นคำวินิจฉัยชี้ขาดยกฟ้อง ด้วยคะแนนเสียง 8 ต่อ 7 เสียง การปฏิบัติของศาลรัฐธรรมนูญในคดีดังกล่าว นี้จึงมีความไม่ชอบมาพากลและยากที่ประชาชนทั่วไปจะเข้าใจได้ทั้งบรรยากาศของบ้านเมืองในขณะนั้นดูจะไม่เอื้อต่อการที่จะทำความเข้าใจในหลักกฎหมายอันถูกต้องด้วย

³¹²⁵ เรื่องเดียวกัน.

³¹²⁶ เรื่องเดียวกัน.

เพราะกระแสสังคมในบ้านเมืองในระหว่างการดำเนิน “คดีชุกหูน” เป็นไปในทิศทางที่มีการคาดหวังในตัวบุคคลอย่างรุนแรงมากจนทำให้ศาลรัฐธรรมนูญเกิดหวั่นไหวในการทำหน้าที่เลยทีเดียว³¹²⁷

ต่อมาในการเลือกตั้งทั่วไปในวันที่ 6 กุมภาพันธ์ 2548 คณะกรรมการการเลือกตั้ง (กกต.) ในขณะนั้น ถูกตั้งข้อสังเกตในความไม่เป็นกลางและการเอื้อประโยชน์ให้แก่พรรคการเมือง บางพรรค โดยภายหลังการเลือกตั้ง พรรคประชาธิปัตย์ได้จำนวนที่นั่ง ส.ส. 96 คน พรรคชาติไทย 25 คน และพรรคมหาชน 2 คน ทำให้นายบัญญัติ บรรทัดฐาน หัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์ลาออกจากการเป็นหัวหน้าพรรค หลังจากนั้นพรรคประชาธิปัตย์ได้เลือกนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ ขึ้นเป็นหัวหน้าพรรคแทน ขณะที่พรรคไทยรักไทยได้ใช้นโยบาย “ประชานิยม” รอบสอง เพื่อหาเสียงสนับสนุนจนผู้สมัครของพรรคได้รับเลือกตั้งเป็น ส.ส. ถึง 377 คน จากจำนวน ส.ส.ทั้งหมด 500 คน ด้วยคะแนนเสียงกว่า 19 ล้านเสียงทั่วประเทศ ทำให้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร สามารถจัดตั้งรัฐบาลพรรคเดียวได้และก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้อีกครั้งเป็นสมัยที่ 2 ในวันที่ 9 มีนาคม 2548

ต่อมาได้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มการเมืองต่างๆ ภายในพรรคไทยรักไทย มีปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันต่างๆ โดยเฉพาะกรณีการจัดซื้อเครื่องตรวจจับวัตถุระเบิดซีทีเอ็กซ์ 9000 (CTX 9000) ในโครงการก่อสร้างสนามบินสุวรรณภูมิ ทำให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคมต้องพ้นจากตำแหน่งหลังการอภิปรายไม่ไว้วางใจ และเกิดการต่อต้านจากประชาชนจากเหตุ “ปมปัญหา” ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการใช้อำนาจ “เผด็จการรัฐสภา” หรือกระแสข่าวด้านลบในการบริหารราชการแผ่นดินและนโยบายของรัฐบาล อาทิ คดีชุกหูน การแทรกแซงกระบวนการยุติธรรม การทุจริตหรือคอร์รัปชันเชิงนโยบาย ผลประโยชน์ทับซ้อน การดำเนินการตามนโยบายปราบปรามยาเสพติดที่มีผลทำให้ในช่วงระยะเวลาเพียงสองเดือนมีผู้ต้องสงสัยว่าเกี่ยวข้องกับยาเสพติดถูกสังหารโดยมีพยานหลักฐานว่าเกิดจากการกระทำของเจ้าหน้าที่ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ฆ่าตัดตอน” ไปกว่า 2,500 คน ความไม่สงบใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เช่น ความรุนแรงที่เกิดจากเจ้าหน้าที่ในกรณีกรณีกรือเซะ-ตากใบ และการบังคับให้ผู้ต้องสงสัยว่าเป็นผู้แบ่งแยกดินแดนจำนวนมากหายสาบสูญ การแทรกแซงเสรีภาพของสื่อมวลชน เป็นต้น มีผลทำให้ภาคประชาชนและสื่อมวลชนทั้งในและต่างประเทศได้ออกมาวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตรอย่างกว้างขวาง³¹²⁸

การปราบปรามยาเสพติดให้โทษในสมัยรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ทำให้มีผู้คนเสียชีวิตเป็นจำนวนมากจนผิดสังเกต จนทำให้รัฐบาลพลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ ต้องแต่งตั้งคณะกรรมการอิสระตรวจสอบศึกษา และวิเคราะห์การกำหนดนโยบายปราบปรามยาเสพติดให้โทษและการดำเนินนโยบายไปปฏิบัติ จนเกิดความเสียหายต่อชีวิต ร่างกาย และชื่อเสียง และทรัพย์สินของประชาชน (ต่อไปนี้จะเรียกว่า “คตณ.”) ขึ้น เพื่อตรวจสอบเพราะมีการวิพากษ์วิจารณ์ของประชาคมโลก และ คตณ. ก็ได้ชี้ไว้ใน “รายงานการศึกษา

³¹²⁷ เรื่องเดียวกัน.

³¹²⁸ เรื่องเดียวกัน.

เบื้องต้น” ของ คตท. ว่ากรณีที่น่าเชื่อว่า “*ความผิดฐานอาชญากรรมต่อมนุษยชาติ (Crime against Humanity) ได้เกิดขึ้น ซึ่งจะต้องตรวจสอบกันต่อไป*”³¹²⁹

หนึ่งในสื่อมวลชนที่ออกมาวิพากษ์วิจารณ์ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร คือ รายการ “*เมืองไทยรายสัปดาห์*” ของสถานีโทรทัศน์ช่อง 9 ซึ่งเป็นรายการวิเคราะห์ข่าว มีพิธีกร คือ นายสนธิ ลิ้มทองกุล และนางสาวสโรชา พรอุดมศักดิ์ ต่อมารายการเมืองไทยรายสัปดาห์ถูกระงับการออกอากาศ นายสนธิ ลิ้มทองกุล จึงได้จัดรายการเมืองไทยรายสัปดาห์สัญจรขึ้นในพื้นที่สาธารณะและถ่ายทอดรายการออกสื่อในเครือข่ายผู้จัดการ ทั้งวิทยุ โทรทัศน์และเว็บไซต์ โดยได้รับการตอบรับจากประชาชนกลุ่มที่ไม่พอใจ รัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร จำนวนมาก ทำให้เกิดแนวร่วมและจัดตั้งเป็นพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย (ต่อไปนี้จะเรียกว่า “พธม.”) ขึ้นในวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2549 ร่วมกับเครือข่ายภาคประชาชนต่างๆ โดยมีแกนนำพธม. ประกอบด้วยนายสนธิ ลิ้มทองกุล พล.ต.จำลอง ศรีเมือง นายพิภพ ธงไชย นายสมเกียรติ พงษ์ไพบูลย์ และนายสมศักดิ์ โกศัยสุข มีข้อเรียกร้องให้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จากปมปัญหาพฤติกรรมกรรมการชุกหุ้มรอบ 2 ในการขายหุ้นบริษัทชิน คอร์ปอเรชั่น จำกัด (มหาชน) กว่า 73,000 ล้านบาท ในตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย และข้อกล่าวหาการคอร์รัปชันเชิงนโยบายและผลประโยชน์ทับซ้อน นำมาซึ่งการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะตามเมืองใหญ่ๆ โดยการนำของพธม. ซึ่งใช้สัญลักษณ์ “เสื้อเหลือง” ในการชุมนุมและรณรงค์

ท่ามกลางมรสุมทางการเมือง พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้ประกาศยุบสภา เมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2549 เพื่อให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ขณะที่ พธม. จัดชุมนุมใหญ่ที่สนามหลวงในวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2549 ยืนยันให้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ลาออกจากตำแหน่งและให้มีกระบวนการปฏิรูปการเมืองครั้งที่ 2 ก่อนที่จะจัดให้มีการเลือกตั้งใหม่...³¹³⁰

การเลือกตั้งทั่วไปเมื่อวันที่ 2 เมษายน 2549 พรรคฝ่ายค้าน ประกอบด้วยพรรคประชาธิปัตย์ พรรคชาติไทย และพรรคมหาชน ไม่ส่งผู้สมัครลงรับเลือกตั้ง พรรคไทยรักไทยชนะการเลือกตั้งด้วยคะแนนเสียงกว่า 16 ล้านเสียง คิดเป็นคะแนนกว่าร้อยละ 50 ของผู้มาลงคะแนนเสียงทั้งหมด ขณะเดียวกันมีการรณรงค์ No Vote เพื่อแสดงความไม่เห็นด้วยกับการจัดการเลือกตั้งในครั้งนี้ โดยมีคะแนนเสียง No Vote ถึงกว่า 9 ล้านเสียง ทำให้อุตสาหกรรมรัฐธรรมนูญได้ตัดสินใจให้การเลือกตั้งเป็นโมฆะ ด้วยเหตุผลว่าการดำเนินการเลือกตั้งของ กกต. มีปัญหาความชอบด้วยรัฐธรรมนูญ และกรณีที่กล่าวหาว่าพรรคเพื่อไทยจ้างวานพรรคการเมืองขนาดเล็กลงเลือกตั้ง ซึ่งพรรคประชาธิปัตย์ได้ร้องเรียน กกต. ในด้านพรรคไทยรักไทยก็ได้ร้องเรียนว่าพรรคประชาธิปัตย์จ้างพรรคเล็กใส่ร้ายพรรคไทยรักไทยเช่นกัน³¹³¹

ท่ามกลางความวุ่นวายทางการเมือง ขณะที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร รักษาการนายกรัฐมนตรี เดินทางไปร่วมประชุมสมัชชาใหญ่แห่งสหประชาชาติที่ นครนิวยอร์ก ประเทศสหรัฐอเมริกา ก็ได้เกิดการรัฐประหาร

³¹²⁹ เรื่องเดียวกัน. (เน้นโดยผู้เขียน).

³¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

³¹³¹ เรื่องเดียวกัน.

ขึ้น เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2549 โดยผู้นำเหล่าทัพที่เรียกตนเองว่า “คณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” หรือ “คปค.”

หลังจากการรัฐประหารและการมีคำสั่งศาลให้ยุบพรรคไทยรักไทยและพรรคพลังประชาชน ได้มีการจัดตั้งรัฐบาลที่มีนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะเป็นนายกรัฐมนตรี และในเวลาต่อมาก็เกิดการชุมนุมต่อต้านรัฐประหารและเรียกร้องให้รัฐบาลของนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ ลาออก เพื่อให้มีการเลือกตั้งใหม่ ซึ่งในที่สุดก็เกิดการปะทะกันระหว่างฝ่ายผู้ชุมนุม (นปช.) กับฝ่ายรัฐบาล

อาจสรุปรายงานของ คอป. ได้ว่า การชุมนุมของ นปช. ทำให้เป็นการชุมนุมโดยสงบแต่อย่างใดไม่³¹³² การปราศรัยที่มีลักษณะเป็นการยั่วยุ ชื่นนำ หรือส่งเสริมให้ใช้ความรุนแรง มีการปลุกกระดมและชี้แนะโดยแกนนำ นปช. ให้มีการต่อสู้กับทหาร ให้เผาสถานที่ต่างๆ ในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด และมีการยุยงให้ขโมยสิ่งของจากห้างสรรพสินค้า ไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ว่าทหารเป็นฝ่ายเผา และบริเวณที่ถูกเผาเป็นบริเวณที่อยู่ในความยึดครองของฝ่าย นปช.

มีอาวุธสงครามอยู่ในวัดปทุมวนาราม และมีการยิงต่อสู้ระหว่างชายชุดดำกับทหาร และมี 6 คนในวัดปทุมวนารามที่ถูกทหารยิงเสียชีวิต ช่างภาพชาวต่างประเทศที่ถูกยิงเสียชีวิตล้วนปฏิบัติหน้าที่อยู่ในบริเวณที่มีการปะทะกัน หรือมีการยิงตอบโต้กันระหว่าง “ชายชุดดำ” กับทหาร มีไข้เสียชีวิตจากการยิงของฝ่ายเจ้าหน้าที่ทหารเพียงฝ่ายเดียว³¹³³

คอป. ได้มอบหมายให้คณะอนุกรรมการด้านการศึกษาวิจัยและกิจกรรมทางวิชาการ ที่ คอป. แต่งตั้งขึ้นทำหน้าที่ศึกษาวิจัยเพื่อสร้างความกระจ่างเกี่ยวกับรากเหง้าของปัญหาทั้งในทางกฎหมาย การเมือง ประวัติศาสตร์ และด้านอื่นที่ส่งผลให้เกิดความแตกแยกและความรุนแรง³¹³⁴

มุ่งศึกษาถึงรากเหง้าของปัญหาความขัดแย้ง ซึ่งมีธรรมชาติของการก่อตัวในลักษณะที่มีการผสมผสานกันหลายเหตุปัจจัย โดยไม่สามารถมองแบบแยกเหตุปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งได้โดยลำพัง นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์ได้ใช้กรอบการวิเคราะห์ความขัดแย้ง (Conflict Analysis) 4 ระดับ ในการอธิบายการก่อตัวของความขัดแย้งและขยายตัวสู่ความรุนแรงเพิ่มขึ้นตามลำดับ³¹³⁵ นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์ยังใช้บริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงเวลาตามเส้นเวลา (Timeline) มาประกอบในการอธิบายความสัมพันธ์ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ระยะเริ่มแรกของความขัดแย้ง หรือระยะบ่มเพาะความขัดแย้ง (Latent Tension)

ปัจจัยที่เป็นรากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งเป็นปัจจัยที่โยงใยสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ซึ่งสามารถสรุปได้ว่าสังคมไทยในอดีตมีความไม่เท่าเทียมกันเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมมาโดยตลอด โดยมีปัจจัยที่สำคัญ คือ

³¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

³¹³³ โปรดดู เรื่องเดียวกัน,

³¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

³¹³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 199.

1. **ความแตกต่างระหว่างสังคมเมืองและชนบท** ที่มีการกระจายความเจริญอย่างไม่เป็นธรรม โดยเฉพาะกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและความเจริญในทุกๆ ด้าน ในขณะที่ชนบทเป็นพื้นที่ห่างไกลความเจริญที่รัฐไม่สามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานได้อย่างเพียงพอ ดังจะเห็นได้จากสัดส่วนในผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ (GDP) ของกรุงเทพมหานครและเมืองใหญ่ที่มีมากกว่าในชนบท

2. **ความแตกต่างระหว่างภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม** ที่มีสัดส่วนของรายได้แตกต่างกันมาก แรงงานในภาคเกษตรกรรมซึ่งอยู่ในส่วนภูมิภาค มีจำนวนร้อยละ 40 ของแรงงานทั้งหมด แต่มีรายได้คิดเป็นสัดส่วนเพียงประมาณร้อยละ 10 ของ GDP ในขณะที่ภาคอุตสาหกรรมที่มีรายได้ประมาณร้อยละ 33 ของ GDP กลับมีแรงงานอยู่ในภาคอุตสาหกรรมเพียงร้อยละ 19 ของแรงงานทั้งประเทศ ผู้ที่อยู่ในภาคเกษตรกรรมซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศจึงเป็นกลุ่มที่มีฐานะยากจนและอาศัยอยู่ในชนบท ในขณะที่ผู้ที่อยู่ในภาคอุตสาหกรรม โดยเฉพาะผู้เป็นนายทุนที่อาศัยอยู่ในเมืองเป็นกลุ่มที่มีฐานะดีกว่า³¹³⁶

3. **การครอบครองทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม** โดยเฉพาะการครอบครองปัจจัยการผลิตซึ่งนายทุนเป็นผู้ครองอำนาจในการซื้อ ในขณะที่คนชนบทและเกษตรกรส่วนใหญ่มีความยากจนและไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตโดยเฉพาะที่ดินทำกินในประเทศที่ส่วนใหญ่เป็นของนายทุนซึ่งเป็นคนส่วนน้อย เพียงประมาณร้อยละ 10 ของประชากรเป็นเจ้าของที่ดินมากกว่าคนละ 100 ไร่ ในขณะที่คนอื่นร้อยละ 90 ถือครองที่ดินไม่เกินคนละ 1 ไร่ นอกจากนี้ ที่ดินประมาณร้อยละ 70 ถูกทิ้งร้างไม่ได้ใช้ประโยชน์ หรือใช้ประโยชน์ไม่เต็มที่ เนื่องจากเจ้าของที่ดินส่วนใหญ่ถือครองที่ดินเพื่อเก็งกำไร

4. **การกระจายรายได้ไม่เป็นธรรม** จากความเจริญที่กระจุกตัวอยู่แต่ในเมืองและความเหลื่อมล้ำทางรายได้ของภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม ทำให้ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจอยู่กับคนเมืองซึ่งเป็นคนส่วนน้อยของประเทศ โดยกลุ่มประชากร 1 ใน 5 ที่มีรายได้สูงสุดของประเทศ มีรายได้รวมกันมากกว่าร้อยละ 50 ของรายได้รวมของประชากรทั้งหมด ในขณะที่กลุ่มประชากร 1 ใน 5 ที่มีรายได้ต่ำที่สุด มีรายได้รวมกันเพียงร้อยละ 3.84 ของรายได้รวมทั้งประเทศเท่านั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มคนรวยที่สุดมีรายได้มากกว่ากลุ่มคนจนที่สุดประมาณ 13 เท่า

5. **นโยบายและกลไกการจัดการของรัฐไม่สามารถสร้างความเป็นธรรมให้เกิดขึ้นในสังคมได้** โครงสร้างและระบบภาษีไม่สามารถกระจายความมั่งคั่งจากคนรวยไปสู่คนจนได้ ทำให้ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนเพิ่มมากขึ้น ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจมีการเติบโตในระดับสูง แต่ช่องว่างระหว่างชนชั้นทางสังคมกลับยิ่งห่างมากขึ้น พร้อมๆ กับการดำเนินนโยบายรัฐมีสองมาตรฐานหรือมากกว่า และกฎหมายที่เอื้อประโยชน์แก่คนรวย ทำให้ช่องว่างระหว่างชนชั้นทางสังคมเหล่านี้สร้างความสำเร็จและความเหลื่อมล้ำในทางเศรษฐกิจและความเหลื่อมล้ำของโอกาสในการเข้าถึงบริการพื้นฐานของรัฐ เช่น บริการสาธารณสุข และการศึกษา ที่ทำให้ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจยิ่งเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

³¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 200.

6. **การบังคับใช้กฎหมายและการดาเนินกระบวนการยุติธรรมที่ไม่สอดคล้องกับหลักนิติธรรม** รากเหง้าของปัญหาด้านกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย โดยกระบวนการยุติธรรมเป็นปัญหาที่เกิดจากความคับข้องใจ เมื่อระบบการเมืองมีปัญหาและมีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลหลายชุด รวมทั้งมีการรัฐประหารหลายครั้ง ทำให้เกิดความเคลือบแคลงใจในกระบวนการบังคับใช้กฎหมายที่ยอมรับคำสั่งของคณะปฏิวัติในฐานะผู้ทรงอำนาจรัฐว่าถูกต้อง และบางฝ่ายไม่ยอมรับกติกาสังคมที่มีอยู่ในการจัดการความขัดแย้ง ความขัดแย้งจึงลุกลามบานปลายและเกิดความรุนแรงขึ้น ท้ายที่สุดจึงนำไปสู่กระบวนการตุลาการภิวัตน์ซึ่งทำให้เป็นที่ถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์ในเวลาต่อมา

กฎหมายเป็นกลไกการควบคุมทางสังคมที่เป็นทางการซึ่งมีผลต่อการสร้างพฤติกรรม หรือควบคุมทางสังคมที่น้อยที่สุด ต่างจากกลไกทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นกลไกที่มีอำนาจมากและมีอิทธิพลมากกว่ากฎหมาย โดยเป็นกฎเกณฑ์แบบไม่เป็นทางการ เช่น การตั้งข้อรังเกียจทางสังคม (social sanction) แต่ในสังคมไทยพบว่า กลไกดังกล่าวยังไม่เข้มแข็งพอที่จะทำให้คนในสังคมตระหนักและเกรงกลัวที่จะละเว้นจากพฤติกรรมไม่พึงประสงค์

จากลักษณะทั้ง 6 ประการดังกล่าว ทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันเชิงโครงสร้างในสังคม ส่งผลให้สังคมไทยมีชนชั้นอยู่ 2 ชั้น ได้แก่ **ชนชั้นผู้ปกครองที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจ** ซึ่งเป็นผู้ถือครองปัจจัยการผลิตและมีอำนาจทางการเมือง กับ **ชนชั้นผู้อยู่ใต้ปกครอง** หรือประชาชนที่ด้อยโอกาส ในลักษณะของสัมพันธภาพเชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ทำให้เกิดความขัดแย้งในสังคม แต่ความขัดแย้งเหล่านี้ไม่ปรากฏอาการและไม่แสดงออกถึงความรุนแรง³¹³⁷

คปก. วิเคราะห์ว่าในอดีตที่ผ่านมาไม่เกิดความขัดแย้งที่รุนแรงในสังคมไทย เพราะปัจจัยสำคัญคือ **คนไทยอยู่ในวัฒนธรรมไพร่ฟ้าที่ยอมรับการแบ่งชั้นทางสังคมและมีความเชื่อเรื่องกรรม ในขณะที่ยังคงยึดถือการปกครองเป็นเรื่องของกษัตริย์** ซึ่งประกอบด้วย ทหาร ข้าราชการ นักการเมือง และกลุ่มนายทุน ซึ่งเป็นไปในลักษณะเอื้อประโยชน์ต่อกัน ถึงแม้จะมี ความขัดแย้งและแย่งชิงอำนาจระหว่างทหาร ข้าราชการ นักการเมือง โดยมีนายทุนเป็นผู้สนับสนุน แต่ความรุนแรงก็ไม่ได้ปะทุขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ความขัดแย้งจึงเป็นที่ตกลงกันได้หากผลประโยชน์ลงตัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การเมืองเป็นเรื่องของชนชั้นนา (Elite) ไม่ใช่เรื่องของประชาชน ส่วนบทบาทของรัฐเป็นแบบรัฐสงเคราะห์หรือรัฐจัดการ รัฐยังคงรวมศูนย์อำนาจการจัดการ การให้บริการสาธารณะ หรือสวัสดิการสังคม ในขณะที่ประชาชนยังไม่ตระหนักถึงศักยภาพในการพัฒนาตนเอง ทั้งในระดับปัจเจก และระดับชุมชน บทบาทของรัฐจึงเป็น “ผู้ให้” ในขณะที่ประชาชนเป็น “ผู้ขอ” และอยู่ร่วมกันได้โดยไม่เกิดประเด็นความขัดแย้งที่รุนแรง ซึ่งลักษณะเหล่านี้ทำให้ประชาชนที่เดือดร้อนมักรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องต่อรัฐเป็นรายกรณี รัฐก็จะแก้ปัญหาให้ และปัญหาก็จะหมดไปเฉพาะกรณีนั้นๆ เช่น การเรียกร้องเรื่องปัญหาราคาผลผลิตทางการเกษตร ปัญหาราคาน้ำมัน ปัญหาค่าครองชีพ ซึ่งเป็นการเรียกร้องปัญหาในรายกรณี ไม่ได้เป็นการเรียกร้องเชิงโครงสร้าง ความขัดแย้งจึงยังไม่รุนแรง จนกระทั่งสังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยกระแส

³¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 199-200.

โลกาภิวัตน์ซึ่งกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองแบบประชาธิปไตย ทำให้มีการปฏิรูปโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การกระจายความเจริญ และการปรับตัวสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ทำให้ประชาชนเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยยิ่งขึ้น เมื่อมีปัจจัยอื่นเป็นตัวกระตุ้น ประกอบกับกลไกการแก้ไข ปัญหาความขัดแย้งที่ด้อยประสิทธิภาพ ความขัดแย้งจึงยกระดับไปสู่ความรุนแรง³¹³⁸

ระยะความขัดแย้งปรากฏ (Overt Conflict)³¹³⁹

คอป. วิเคราะห์ว่า เมื่อสังคมพัฒนาสู่ยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ทำให้สังคมไทยเกิดการปรับตัวครั้งสำคัญ อันส่งผลกระทบต่อโครงสร้างเดิมในสังคม และผันแปรความขัดแย้งที่มีอยู่เดิมไปสู่ความรุนแรง หากมีเหตุปัจจัยและตัวกระตุ้นเข้ามาเสริม ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ได้แก่

1. **การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ** จากการศึกษาประเทศไทย การพัฒนาทางเศรษฐกิจแบบขนานใหญ่ โดยมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ ทำให้ประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างจากเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองไปสู่การเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ มีการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม เกิดการเคลื่อนย้ายทุนแรงงาน และการกระจายความเจริญไปยังส่วนภูมิภาค มีการย้ายฐานการผลิตออกจากกรุงเทพมหานครไปยังจังหวัดอื่นๆ โดยเฉพาะในภาคกลางและภาคตะวันออก เช่น การเติบโตของเศรษฐกิจในโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Seaboard) แต่การย้ายฐานการผลิตดังกล่าวยังไม่ได้กระจายไปยังทุกภูมิภาคของประเทศ การปรับเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าวส่งผลให้พื้นที่ชนบทเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น และเกิดการ “สะสมทุน” ในชนบทตามแบบทุนนิยมสมัยใหม่ เช่น ที่ดิน เครื่องจักร และสินค้าทุนอื่นๆ รวมทั้ง การสะสมทุนผ่าน “การออม” ประเภทต่างๆ เพื่อระดมทุนไปใช้ในการผลิตที่เป็นผลมาจากขยายตัวของโครงการประชานิยม เช่น โครงการแปลงสินทรัพย์เป็นทุน โครงการธนาคารประชาชน โครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ หรือ OTOP และโครงการพัฒนาหมู่บ้านและชุมชน (SML) ของรัฐบาล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ตลอดจนโครงการในลักษณะเดียวกันของรัฐบาลต่อ ๆ มา ซึ่งมีผลต่อการเติบโตของการผลิตในชนบท และเพิ่มโอกาสการจ้างงานและโอกาสทางเศรษฐกิจอื่นๆ ประกอบกับการเพิ่มรายจ่ายของงบประมาณที่กระจายไปสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และการเพิ่มสัดส่วนของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมของครัวเรือนทั่วประเทศที่สูงถึงร้อยละ 60 ของรายได้รวมของครัวเรือน โดยเฉพาะ สัดส่วนรายได้นอกภาคเกษตรกรรมของครัวเรือนในภาคตะวันออกชียงเหนือขึ้นสูงถึงร้อยละ 80 ของรายได้รวมของครัวเรือน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อ “การสะสมทุน” ในชนบท และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชนบทเป็นอันมาก³¹⁴⁰

³¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 200-203

³¹³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

³¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจเหล่านี้ทำให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้นในทางเศรษฐกิจ ความรู้สึกที่ประชาชนต้องการความเท่าเทียมทำให้เกิดสำนึกความเป็น “พลเมือง” มากกว่าเป็นผู้ได้ปกครองที่รอคำสั่งจากรัฐเพียงฝ่ายเดียว อีกทั้งยังส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมแบบไพร่ฟ้าที่มีอยู่แต่เดิม และโครงสร้างประชาธิปไตยแบบครึ่งใบ รวมถึงการเปลี่ยนบทบาทรัฐ แบบรัฐจัดการหรือรัฐสงเคราะห์มาเป็นการจัดการแบบรัฐสวัสดิการ (Welfare State) ซึ่งมองว่าสิ่งที่รัฐให้เป็นสิทธิอันพึงได้ของประชาชนมากกว่าการสงเคราะห์³¹⁴¹

ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้ประเทศไทยเข้าสู่ยุคทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบ ก่อให้เกิด “กลุ่มทุนใหม่” เช่น ธุรกิจกลุ่มโทรคมนาคม สื่อสารมวลชน และบันเทิง ซึ่งมีการขยายตัวมากกว่า “กลุ่มทุนเก่า” เช่น กลุ่มธนาคารพาณิชย์ สถาบันการเงิน กลุ่มธุรกิจค้าปลีก และกลุ่มอุตสาหกรรมที่สำคัญ เช่น ปูนซีเมนต์ ยานยนต์และชิ้นส่วน ซึ่งถือครองอำนาจทางเศรษฐกิจ และการเมืองการปกครองเดิม นอกจากนี้ การที่ประชาชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้มีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรมากขึ้น ทำให้วัฒนธรรมแบบไพร่ฟ้าค่อย ๆ เลือนหายไป และเกิดวัฒนธรรมแบบ “ปัจเจกชน” หรือแนวคิดแบบ “เสรีนิยม” ที่บุคคลมีความเชื่อมั่นในศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองได้โดยไม่ร้องขอ หรือเป็นผู้รอรับจากฝ่ายรัฐ

2.รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ซึ่งเกิดขึ้นสืบเนื่องจากเหตุการณ์ความรุนแรงทางการเมืองเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 และเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกที่มาจากการรับฟังเสียงของประชาชนโดยถือได้ว่าเป็น “รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน” อย่างแท้จริง รัฐธรรมนูญฉบับดังกล่าวนี้เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองและการตรวจสอบอำนาจรัฐเพิ่มขึ้นเพื่อให้เกิดความโปร่งใสในระบอบการเมือง โดยให้มีวุฒิสภามาจากการเลือกตั้ง มีองค์กรอิสระและองค์กรตามรัฐธรรมนูญ รวมถึงการปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองให้มีเสถียรภาพและประสิทธิภาพ พร้อมกับมีการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมควบคู่กันไปด้วย นอกจากนี้ รัฐธรรมนูญฉบับดังกล่าวยังส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน รวมทั้ง รับรองสิทธิความเป็นพลเมือง ทำให้เกิดแนวคิด “ความเป็นพลเมือง” ว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจทางการเมือง ทำให้การปกครองแบบรวมศูนย์ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนไปสู่การกระจายอำนาจมากขึ้น ประชาชนและชุมชนเริ่มมีบทบาททางการเมืองและตระหนักในความเท่าเทียมกันมากขึ้น ทำให้วัฒนธรรมแบบไพร่ฟ้าและรัฐแบบสงเคราะห์เกิดการสั่นคลอน และทำให้ปัญหาความขัดแย้งที่แต่เดิมไม่ปรากฏอาการ เริ่มแสดงอาการชัดเจนขึ้น และก้าวเข้าสู่ความขัดแย้งระดับปรากฏ

จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเกิดขึ้นของรัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๔๐ ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและรับรู้ถึงสิทธิความเป็นพลเมืองของตนได้มากขึ้น จึงเกิดปรากฏการณ์การเรียกร้องสิทธิต่างๆ จากรัฐ และเกิดการรวมกลุ่มใน

³¹⁴¹ เรืองเดียวกัน, หน้า 204.

ลักษณะของ “**ประชาชนระดับรากหญ้า**” ที่ตื่นตัวและต้องการมีส่วนร่วมทางการเมืองในลักษณะของกลุ่มเคลื่อนไหวทางการเมือง (Political Movement) มากยิ่งขึ้น³¹⁴²

กลุ่มทุนใหม่และประชาชนระดับรากหญ้าได้มีการเชื่อมโยงระหว่างกันโดยผ่าน การนำเสนอนโยบายประชานิยมของรัฐบาลที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนกลุ่มรากหญ้าและอาศัยประชาชนกลุ่มรากหญ้าเป็นฐานเสียงสำคัญ เพื่อให้กลุ่มทุนใหม่ได้มาซึ่งอำนาจรัฐ (กลุ่มทุนใหม่ให้ประชานิยมแก่รากหญ้ารากหญ้าตอบแทนด้วยคะแนนเสียง) การเชื่อมโยงดังกล่าวทำให้กลุ่มทุนใหม่ได้รับชัยชนะในการเลือกตั้งในปี พ.ศ. 2544 และได้จัดตั้งรัฐบาลในการบริหารประเทศ ซึ่งแสดงถึงการเข้ามามีอำนาจรัฐบาลแบบเต็มตัว และเมื่อเข้ามามีการบริหารประเทศแล้วจึงได้มีการนำเสนอนโยบายประชานิยมอย่างเต็มที่เพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชนรากหญ้าในฐานะที่เป็นฐานคะแนนเสียงสำคัญที่ทำให้ได้รับชัยชนะและนำไปสู่การสร้างควมนิยมและศรัทธาในตัวผู้นำจากการดำเนินนโยบายและแนวทางในการบริหารดังกล่าว

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้ประชาชนในสังคมหรือ กลุ่มผู้อยู่ใต้ปกครองเดิมเกิดความรู้สึกถึงความเท่าเทียมและรู้ถึงสิทธิความเป็นพลเมือง รวมทั้งมี การเรียกร้องสิทธิต่างๆ ที่พึงได้จากรัฐ และยังนำไปสู่การเกิด “**กลุ่มทุนใหม่**” ซึ่งมีความขัดแย้งกับ “**กลุ่มทุนเก่า**” เกิด “**แนวคิดแบบเสรีนิยมและแนวคิดความเป็นพลเมือง**” ซึ่งตรงข้ามกับ “**วัฒนธรรมแบบไพร่ฟ้า**” เกิด “**ประชาชนระดับรากหญ้า**” ซึ่งขัดแย้งกับ “**ชนชั้นนา**” เหล่านี้ทำให้สังคมเกิด ความขัดแย้งและการต่อสู้แย่งชิงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และชนชั้นทางสังคม

อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นภาวะการปรับตัวทางสังคม ซึ่งสร้างความเท่าเทียมกันทางสังคม และความเป็นพลเมือง ที่เหมาะสมกับสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ ในขณะที่ความเชื่อในวัฒนธรรมแบบไพร่ฟ้ายังคงมีอยู่ จึงเกิดการปะทะกันระหว่างกลุ่มคนที่มีความเชื่อแตกต่างกันเป็นระยะๆ ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าว ประเทศไทยเผชิญกับปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการชะงักงันในการพัฒนาอยู่ระยะหนึ่ง ช่วงเวลาดังกล่าวทำให้กลุ่มทุนใหม่ภายใต้การสนับสนุนของประชาชนรากหญ้าเข้ามามีอำนาจในการบริหารประเทศ และดำเนินนโยบายประชานิยม จนเกิดระบอบทักษิณมีภักดี มีปัญหาการคอร์รัปชันเชิงนโยบายอย่างกว้างขวาง รวมถึงการเกิดคดีชุกหนึ้น ซึ่งศาลรัฐธรรมนูญตัดสินว่า พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ไม่ได้กระทำความผิด กระแสความไม่พอใจรัฐบาล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร จึงขยายตัวและก่อให้เกิด “**กลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย**” ขึ้น และใช้ประเด็นเหล่านี้เรียกร้อง อันนำไปสู่การสร้างปมความขัดแย้งที่รุนแรงและเรื้อรัง³¹⁴³

การพัฒนาเทคโนโลยีด้านการสื่อสารส่งผลให้มีผู้ที่เข้ามาเป็นสื่อมวลชนที่เป็นสื่อทางเลือก เช่น เคเบิลทีวี ทีวีดาวเทียม และวิทยุชุมชน เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะทำได้ง่าย ลงทุนน้อย ซึ่งสื่อทางเลือกเหล่านี้บางช่องทางเป็นสื่อมวลชนที่จัดตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ทางการเมืองของกลุ่มการเมืองหรือเป็นผู้สนับสนุนทางการเมืองกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อันนำไปสู่ข้อกล่าวหาที่ว่ากระนาเสนอข้อมูลข่าวสารนั้นไม่ใช่การ

³¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 204-205.

³¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.

เสนอข่าวของ “สื่อแท้” แต่เป็น “สื่อเทียม” ซึ่งเป็น “สื่อการเมือง” ที่สร้างความสับสนแก่ประชาชนทั่วไป ในฐานะผู้รับข้อมูลข่าวสาร นอกจากนี้ พัฒนาการของ “สื่อใหม่” ที่เป็นเครือข่ายทางสังคม (Social Network) ส่งผลให้ประชาชนมีช่องทางในการสื่อสารแบบสองทาง (Two-Way Communication) อย่างเสรี ประชาชนทั่วไปจึงสามารถเป็นทั้งผู้รับสารและผู้ส่งสาร หรือเรียกได้ว่าเป็น “สื่อบุคคล” ซึ่ง “สื่อบุคคล” เหล่านี้ถูกนำมาใช้เพื่อประโยชน์ทางการเมืองของกลุ่มการเมืองหรือผู้สนับสนุนทางการเมืองของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเช่นกัน

เมื่อความขัดแย้งเริ่มปรากฏขึ้น สื่อมวลชนเป็นปัจจัยกระตุ้น ตลอดจนขยายระดับความรุนแรงของความขัดแย้ง เนื่องจากสื่อกระแสหลักเป็นสื่อที่ควบคุมโดยรัฐ ทำให้ข้อมูลที่นำเสนอสู่สาธารณะเป็นข้อมูลด้านเดียวที่สนับสนุนภาครัฐ ในขณะที่ประเด็นทางลบของรัฐบาลไม่ถูกนำเสนอ ลักษณะเช่นนี้จึงเอื้อให้ “สื่อการเมือง” ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการเรียกร้องของฝ่ายต่างๆ ในลักษณะของการสร้างภาพเสมือนจริงทางโทรทัศน์ (Reality Show/Reality TV) ซึ่งสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี ทำให้ประชาชนผู้ที่รับสื่อสามารถมีส่วนร่วมเป็นผู้แสดงและเป็นผู้ให้ข่าวผ่านช่องทางต่างๆ เช่น การส่งข้อความสั้นแสดงความคิดเห็น (sms) ซึ่งมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบสองทาง ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมกับสื่อได้มากขึ้น ส่งผลให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขนาดใหญ่ในทุกระดับ กระบวนการเหล่านี้ทำให้ผู้รับสื่อที่เดิมรับสื่อเพียงฝ่ายเดียวปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมในการสื่อสารได้ทั้งสองทาง คือเป็นผู้รับและผู้ส่ง นอกจากนี้ยังมีสื่อทางเลือกและสื่อบุคคล เช่น Social Network วิทยุชุมชน ที่รัฐไม่สามารถควบคุมได้ โดยอาจเป็นสื่อที่เลือกข้างทางการเมือง บัณฑิตยดังกล่าวได้กระตุ้นให้ความขัดแย้งขยายวงกว้างออกไป โดยยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่เป็นตัวกระตุ้นและแปรเปลี่ยนความขัดแย้งให้เป็นความรุนแรง³¹⁴⁴

ระยะความขัดแย้งในระดับการช่วงชิงอำนาจ (Power Struggle) และการเกิดความรุนแรง (violence)³¹⁴⁵

เมื่อความขัดแย้งปรากฏ ได้เกิดสองกลุ่มที่เป็นปรปักษ์กันอย่างชัดเจนเข้ามาช่วงชิงอำนาจรัฐ ในระยะที่ความขัดแย้งเข้าสู่ขั้นของการช่วงชิงอำนาจและแปรเปลี่ยนเป็นความรุนแรง ได้มีปัจจัยที่เป็นตัวกระตุ้นให้แปรเปลี่ยนความขัดแย้งไปสู่ความรุนแรงหลายประการ ดังนี้

1. **ความเข้าใจระบบประชาธิปไตยที่แตกต่างกัน** หลังจากเกิดความขัดแย้งในสังคมในลักษณะแบ่งสี สังคมได้แบ่งกลุ่มออกเป็น ๒ กลุ่มอย่างชัดเจน ความขัดแย้งประเด็นหนึ่งที่ทั้งสองกลุ่มหยิบยกขึ้นกล่าวถึงคือ **ความเข้าใจและการรับรู้ระบบประชาธิปไตยที่แตกต่างกัน**ของทั้งสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งเชื่อว่า**มีประชาธิปไตยแบบที่จับต้องได้** โดยมองว่าประชาธิปไตยเป็นเรื่องของเสียงข้างมาก มี**นโยบายที่ตอบสนองความต้องการของคนส่วนใหญ่** ซึ่งเห็นว่ถ้าได้รับเลือกตั้งจะมีอำนาจสิทธิขาดในการบริหารประเทศ ได้แก่ “**กลุ่มแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.)**” ที่เชื่อว่ารัฐบาลต้องมีนโยบายที่ตอบสนองความต้องการประชาชนรากหญ้า ส่งผลให้เกิดรัฐบาลเสียงข้างมากที่มาจาก

³¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 205-207.

³¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 207.

เลือกตั้ง และอ้างสิทธิการเป็นตัวแทนของประชาชนอันเป็นความชอบธรรมตามหลักการเสียงข้างมากในระบบประชาธิปไตย แม้จะมีการคอร์รัปชันบ้างก็ตาม **อีกกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าประชาธิปไตยเป็นเรื่องของความโปร่งใส และการถูกตรวจสอบ** ได้แก่ “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ซึ่งคิดว่าประชาธิปไตยที่ถูกต้องจะต้องมีความชอบธรรม ปราศจากการคอร์รัปชัน มีความโปร่งใส ตรวจสอบได้ และผู้มีอำนาจรัฐต้องพร้อมที่จะถูกตรวจสอบตลอดเวลา (Accountability) หลักการนี้นำไปสู่ความต้องการในการตรวจสอบการทำงานของรัฐบาล การมีฐานความเชื่อที่ต่างกันเช่นนี้เป็นการเลือกมองประชาธิปไตยเฉพาะส่วนที่ตรงกับความเห็นของฝ่ายตน ซึ่งเป็นความจริงเพียงส่วนเดียว และ ปฏิเสธความจริงของฝ่ายตรงข้าม ทำให้หาจุดร่วมในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งได้ยาก และพัฒนาไปสู่ความรุนแรงได้ในที่สุด³¹⁴⁶

2. การขยายตัวของสื่อการเมืองและสื่อบุคคล ที่มีบทบาทในการเผยแพร่ข้อมูล ตลอดจนความคิดเห็นเฉพาะในส่วนที่สนับสนุนฝ่ายตนและต่อต้านฝ่ายตรงข้าม สื่อเหล่านี้รัฐไม่สามารถควบคุมได้ โดยสื่อแต่ละฝ่ายจะทำหน้าที่ผลิตและขยายภาพความดีของฝ่ายตนให้ใหญ่กว่าปกติ แต่ลดขนาดภาพความผิดพลาดหรือข้อบกพร่องของฝ่ายตนให้เล็กกว่าปกติ ในขณะที่เดียวกันก็ลดขนาดภาพความดีของฝ่ายตรงข้ามให้เล็กกว่าปกติ และขยายภาพความผิดพลาดของฝ่ายตรงข้ามให้ใหญ่กว่าปกติ ซึ่งการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อการเมืองและสื่อบุคคลเหล่านี้ เป็นการเผยแพร่ข้อมูลโดยที่ไม่มีกลไกกลั่นกรองหรือตรวจสอบใดๆ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ หรือการตรวจสอบควบคุมกันเอง ดังนั้น การเผยแพร่ข้อมูลในลักษณะการโฆษณาชวนเชื่อ (Propaganda) หรือการเผยแพร่ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความเกลียดชัง (Hate Speech) จึงทำได้ง่าย และข้อมูลเหล่านั้นก็ถูกนำไปเผยแพร่ซ้ำในวงกว้างโดยการส่งข้อมูลต่อๆ กัน (Sharing) ผ่านสื่อบุคคลทั้งที่เป็นเครือข่ายสังคม และเว็บบอร์ดต่างๆ ได้อย่างรวดเร็ว

เมื่อมีสื่อทางเลือกที่สามารถเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารได้โดยเสรีเกิดขึ้น ก็ทำให้ข้อมูลที่ไม่เคยถูกเผยแพร่กลับถูกนำมาเปิดเผย และแพร่กระจายไปในวงกว้างได้ง่าย โดยที่รัฐบาลไม่สามารถแทรกแซงหรือควบคุมได้มากนัก หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นช่องทางการสื่อสารที่ปลอดจากรัฐ ประชาชนสามารถเลือกรับหรือไม่รับเนื้อหาข้อมูลข่าวสารตามที่ตนต้องการได้โดยเสรี ซึ่งกลุ่มเคลื่อนไหวทางการเมืองที่มุ่งประสงค์ให้เกิดความ

³¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน หน้า 208-209. ; นายสนธิ ลิ้มทองกุล ได้จัดรายการเมืองไทยรายสัปดาห์สัญจรขึ้นในพื้นที่สาธารณะและถ่ายทอดรายการออกสื่อในเครือข่ายผู้จัดการ ทั้งวิทยุ โทรทัศน์และเว็บไซต์ โดยได้รับการตอบรับจากประชาชนที่ไม่พอใจ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร จำนวนมาก ทำให้เกิดแนวร่วมต่อต้าน “ระบอบทักษิณ” และจัดตั้ง “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ขึ้นในวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙ ร่วมกับเครือข่ายภาคประชาชนต่าง ๆ เพื่อเรียกร้องให้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ลาออกจากตำแหน่ง และเปิดโปงความไม่ชอบธรรมและวาระซ่อนเร้นของรัฐบาล จากปมปัญหาพฤติกรรมกรรมการชุกหุ้นรอบ ๒ ในการขายหุ้นบริษัทชินคอร์ปอเรชั่นกว่า ๗๓,๐๐๐ ล้านบาท ในตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย และช็อกกล่าวหาพฤติกรรมที่กระทบกับสถาบันพระมหากษัตริย์ การคอร์รัปชันเชิงนโยบายและผลประโยชน์ทับซ้อน ซึ่งทำให้เกิดการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาล โดยการนำของพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย และใช้สัญลักษณ์ “เสื้อเหลือง” ในการชุมนุม

รุนแรงก็อาศัยความอยากรู้อยากเห็นข้อมูลข่าวสารที่เคยถูกปิดกั้นจากภาครัฐมาใช้เพื่อโฆษณาชวนเชื่อหรือปลุกระดมด้วยเช่นกัน³¹⁴⁷

3. การรัฐประหารเมื่อวันที่ 19 กันยายน 2549

คณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข (คปค.) ได้กระทำการ “รัฐประหาร” ยึดอำนาจการปกครองของรัฐบาลที่มี พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรีรักษาการ ในระหว่างที่เดินทางไปราชการต่างประเทศ โดยมี พล.อ. สนธิ บุญยรัตกลิน ผู้บัญชาการทหารบกเป็นหัวหน้า แม้การรัฐประหารดังกล่าวจะได้รับการสนับสนุนจากประชาชนบางส่วน โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครที่เบื่อหน่ายต่อปัญหาความวุ่นวายทางการเมือง อันเนื่องมาจากการบริหารราชการของรัฐบาล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร และการเลือกตั้งที่ผ่านมา โดยไม่เห็นหนทางอื่นที่จะแก้ไขปัญหาได้อย่างรวดเร็ว แต่การรัฐประหารเป็นปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้เกิดความรุนแรง ทั้งนี้เพราะสังคมมีความเชื่อว่าการรัฐประหารเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปกติและไม่เป็นไปตามระบอบประชาธิปไตยซึ่งทำให้เกิดการไม่ยอมรับขึ้น แม้ว่าจะมีข้ออ้างว่าหากไม่ทำการรัฐประหารอาจเกิดความรุนแรงที่มีความรุนแรงและความเสียหายมากกว่าก็ตาม ประเด็นนี้สะท้อนให้เห็นถึงการใช้ความรุนแรงเพื่อหยุดยั้งความรุนแรงซึ่งก็เป็นการสร้างความรุนแรงอยู่ดี อีกทั้งยังนำไปสู่การตั้งข้อสงสัยต่อความเป็นนิติรัฐของประเทศ จากบทบาทของทหารที่เข้ามาแทรกแซงการเมืองในประเทศไทยอย่างชัดเจน อันส่งผลต่อพัฒนาการของระบอบประชาธิปไตย³¹⁴⁸

4. ความเคลือบแคลงในหลักนิติธรรม (Rule of Law) ของประเทศไทย

จากกรณีคำวินิจฉัย “คดีชุกหั่น” ของศาลรัฐธรรมนูญในปี พ.ศ. 2544 ที่ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ 2 คน ลงมติว่าคดีดังกล่าวไม่อยู่ในอำนาจของศาลรัฐธรรมนูญ ผนวกกับการลงมติของตุลาการศาลรัฐธรรมนูญอีก 6 คนที่วินิจฉัยว่า พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ไม่ได้กระทำความผิดในข้อกล่าวหา “ชุกหั่น” ทำให้ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้ต่อไป และเป็นเหตุการณ์สำคัญที่สนับสนุนให้ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร มีความชอบธรรมในการบริหารประเทศ ตลอดจนกรณีประกาศคณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข (ประกาศ คปค.) ฉบับที่ 27 ที่เพิ่มโทษเพิกถอนสิทธิเลือกตั้งของกรรมการบริหารพรรคการเมืองที่ถูกยุบ และ ประกาศ คปค. ฉบับที่ 30 ที่แต่งตั้งคณะกรรมการตรวจสอบการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่รัฐ (คตส.) ขึ้นมาทำหน้าที่ตรวจสอบการทุจริตที่เกิดขึ้นในช่วงรัฐบาล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งทำให้เกิดการโต้เถียงในสังคมเกี่ยวกับความชอบธรรมของคณะรัฐประหาร ความชอบธรรมในการออกกฎหมายย้อนหลัง การตั้งบุคคลที่มีลักษณะเป็นปฏิปักษ์มาสอบสวน และการนิรโทษกรรมตามมาตรา 309 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550

³¹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 209.

³¹⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 209.

นอกจากนี้ยังรวมถึงกรณีปัญหาอื่นๆ เช่น กรณีการฆ่าตัดตอนในการดำเนินนโยบายประกาศสงครามยาเสพติด³¹⁴⁹ การแทรกแซงองค์กรอิสระ การมีผลประโยชน์ทับซ้อน (Conflict of Interest) ของฝ่ายบริหาร และการที่เจ้าพนักงานที่ไม่ต้องรับผิดชอบทั้งทางแพ่ง ทางอาญา และทางวินัยในการใช้อำนาจตามพระราชกำหนดการบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉิน พ.ศ. 2548 ซึ่งเป็นประเด็นที่มีการถกเถียงเกี่ยวกับความสอดคล้องกับ หลักนิติธรรมมาอย่างต่อเนื่อง

ข้อถกเถียงเรื่องหลักนิติธรรมในสังคมไทยที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การที่นักกฎหมายยอมรับประกาศคณะปฏิวัติในฐานะกฎหมาย เนื่องจากสังคมมีการพัฒนาแนวคิดที่ว่ากฎหมายคือคำสั่งของผู้มีอำนาจ เมื่อใครมีอำนาจรัฐจะสั่งอย่างไรก็ได้ ทั้งๆ ที่กฎหมายต้องมีเนื้อหาสาระที่เป็นธรรมตามธรรมชาติ ปกป้องผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ และมีกระบวนการออกกฎหมายที่ชอบธรรม มิใช่แค่คำสั่งของผู้มีอำนาจ อีกทั้งกฎหมายต้องเป็นใหญ่เหนือกฎที่คนๆ เดียวเขียนขึ้น หรือกฎหมายที่คนตั้งขึ้น และมีใช้แค่เพียงกฎเกณฑ์ที่ออกโดยรัฐาธิปัตย์เพื่อใช้บังคับ เพราะหากเป็นเช่นนั้น นักกฎหมายก็จะรับไปใช้โดยไม่สนใจว่ากฎหมายที่ออกมามีเนื้อหาชอบธรรมหรือไม่ กฎหมายจึงกลายเป็นเครื่องมือของผู้ที่มีอำนาจหรือกลุ่มทุนนิยม ถ้ากฎหมายออกมาเอื้อเศรษฐกิจเชิงทุนนิยม นักกฎหมายจะกลายเป็นเครื่องมือรับใช้กลุ่มทุนโดยไม่รู้ตัว³¹⁵⁰

5. ตุลาการภิวัตน์

เมื่อโครงสร้างการถ่วงดุลอำนาจระหว่างฝ่ายบริหารกับฝ่ายนิติบัญญัติเสียดุลไป กล่าวคือ ฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติเป็นฝ่ายเดียวกัน เนื่องจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) เป็นผู้เลือกนายกรัฐมนตรีและมาจากพรรคเดียวกัน ฝ่ายตุลาการจึงเข้ามามีบทบาทมากขึ้นในการถ่วงดุลอำนาจ ทำให้เกิดข้อวิพากษ์วิจารณ์ในลักษณะที่ไม่ยอมรับกลไกของกระบวนการยุติธรรม และนำไปสู่การโจมตีบทบาทดังกล่าว ทำให้สังคมมีสภาพที่เสมือนหนึ่งขาดผู้รักษากฎที่เป็นกลางในสถานการณ์ความขัดแย้งเช่นนี้

6. การแทรกแซงองค์กรอิสระ ซึ่งมีทหหน้าที่เป็นกลไกตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมา กลับไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร องค์กรอิสระต่างๆ ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่ามีการแทรกแซงจากฝ่ายการเมือง^{๔๒๒} ทำให้ปฏิบัติหน้าที่อย่างไม่โปร่งใสและไม่เป็น กลาง โดยเฉพาะศาลรัฐธรรมนูญ ศาลปกครอง คณะกรรมการการเลือกตั้ง และคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ จนกลายเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่นำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองในเวลาต่อมา³¹⁵¹

7. การตั้งข้อกล่าวหาที่รุนแรงเกินจริงของผู้ที่มีอำนาจรัฐต่อผู้ต่อต้าน โดยเฉพาะการตั้งข้อกล่าวหาการก่อการร้ายกับกลุ่มผู้ชุมนุม และการควบคุมตัวผู้ชุมนุมในข้อหาละเมิดคำสั่งตามพระราชก

³¹⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 211. รัฐบาลมีนโยบายปราบปรามผู้ค้ายาเสพติดอย่างรุนแรง สามารถทำลายเครือข่ายการค้ายาเสพติด และควบคุมการแพร่ระบาดของยาเสพติด แต่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเพราะทำให้มีผู้เสียชีวิตกว่า ๒,๐๐๐ ราย จากการฆ่าตัดตอนเพื่อไม่ให้สืบสวนไปถึงผู้บงการรายใหญ่ และเป็นการตัดตอนกระบวนการยุติธรรม นอกจากนี้ยังมี การวิสามัญฆาตกรรมผู้บริสุทธิ์และมิได้เกี่ยวข้องกับยาเสพติด

³¹⁵⁰ หน้า 211-212.

³¹⁵¹ หน้า 213.

หนดกำหนดการบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉิน พ.ศ. 2548 ทำให้เกิดการต่อต้านและความอาฆาตแค้นที่นำไปสู่ความรุนแรงมากขึ้น และเนื่องจากข้อกล่าวหาการก่อการร้ายเป็นคดีอุกฉกรรจ์ทำให้การประกันตัวเป็นไปได้ยาก (ข้อกล่าวหาไม่ได้สัดส่วนกันกับการกระทำ) จึงเป็นการสร้างความคับข้องใจว่าไม่ได้รับความเป็นธรรม อันนำไปสู่ความเกลียดชังและความก้าวร้าวรุนแรงมากขึ้น

8. **การสร้างการรับรู้วาระกระบวนการยุติธรรมมีสองมาตรฐาน** มีการกล่าวอ้างว่ามีการแทรกแซงกระบวนการยุติธรรมทั้งในด้านการบังคับใช้กฎหมาย และการทำหน้าที่ขององค์กรอิสระ ทำให้เกิดความเคลือบแคลงต่อหลักนิติธรรม และความรู้สึกว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมจากกระบวนการยุติธรรม เช่น กรณีที่มีผู้ถูกกล่าวหาในคดีเดียวกันของทั้งสองฝ่าย แต่ฝ่ายหนึ่งได้รับการประกันตัว ในขณะที่อีกฝ่ายหนึ่งถูกควบคุมตัวอยู่ในเรือนจำเป็นจำนวนมาก ทำให้ถูกนำไปขยายผล และโจมตีว่ามีการเลือกปฏิบัติหรือสองมาตรฐานเกิดขึ้น³¹⁵²

9. **การกล่าวอ้างสถาบันพระมหากษัตริย์เพื่อประโยชน์ทางการเมืองของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในความขัดแย้ง** ซึ่งไม่ต้องการสูญเสียอำนาจหรือผลประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้น จึงพยายามรักษาสถานภาพ (status quo) ของตนโดยการกล่าวอ้างสถาบันพระมหากษัตริย์หรือตั้งสถาบันพระมหากษัตริย์มาเป็นประเด็นในทางการเมืองเพื่อสร้างความชอบธรรมจากมวลชนในการเคลื่อนไหวทางการเมืองของตน ทำให้ปัญหาทางการเมืองลุกลามบานปลาย จนเกิดความแตกแยกของประชาชน รวมทั้งมีการกระทำในลักษณะที่จบบังคับหรือกระทบกระทั่งต่อสถาบัน และการใช้กฎหมายหมิ่นสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นเครื่องมือในการกำจัดศัตรูทางการเมือง โดยการโจมตีฝ่ายตรงข้ามว่าไม่จงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ และสร้างความชอบธรรมให้แก่ฝ่ายตนเองว่ามีจุดมุ่งหมายเพื่อการปกป้องสถาบันพระมหากษัตริย์ ส่งผลให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบเกิดความคับแค้นใจ และส่งผลร้ายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ จึงมีความพยายามที่จะทำให้สถาบันเป็นแค่สัญลักษณ์ ซึ่งสร้างความขัดแย้งหรือความรุนแรงได้ง่าย เนื่องจากเป็นประเด็นที่มีความอ่อนไหว รวมทั้งมีการผลิตชุดความคิดที่ว่าสถาบันองคมนตรีเข้ามาแทรกแซงทางการเมืองและขยายผลอย่างกว้างขวาง อันนำมาซึ่งการต่อสู้และการกระทบกระทั่งระหว่างฝ่ายที่มีความเห็นแตกต่างกันในสังคม³¹⁵³

10. **สังคมขาดองค์ความรู้ในการจัดการความขัดแย้งและสันติวิธีส่งผลให้ ผู้ที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งใช้วิธีการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งด้วยความรุนแรง** กล่าวคือ กลุ่มผู้ต่อต้านฝ่ายที่มีอำนาจรัฐมุ่งที่จะยั่วยุให้เกิดความรุนแรง เพราะเชื่อว่าหากเกิดความรุนแรงแล้วรัฐจะใช้กำลังในการปราบปรามเพื่อให้ฝ่ายตรงข้ามแพ้ โดยทั้งสองฝ่ายจะถือว่าฝ่ายใดที่ใช้กำลังก่อนเป็นผู้แพ้ เช่น การเดินขบวนยั่วยุให้รัฐใช้กำลังปราบปราม ในขณะที่ฝ่ายผู้มีอำนาจรัฐต้องการรักษาอำนาจ จึงมักจะเลือกใช้การปราบปราม หรือสลายการชุมนุมเรียกร้องด้วยวิธีการที่รุนแรง โดยอ้างว่าดำเนินการเพื่อป้องกันการ

³¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 213.

³¹⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-214.

ขยายตัวของความรุนแรง ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการขาดองค์ความรู้ทางสังคมที่นำมาใช้ในการจัดการความขัดแย้งโดยสันติวิธี อันจะป้องกันมิให้ใช้ความรุนแรง³¹⁵⁴

11. **การใช้ทหารจัดการกับความขัดแย้ง** มาตรการที่ผู้มีอำนาจรัฐใช้ในการควบคุมและดาเนินการกับผู้เข้าร่วมชุมนุมทั้งในเหตุการณ์การชุมนุมเมื่อเดือนเมษายน ๒๕๕๒ และระหว่างเดือนเมษายน – พฤษภาคม ๒๕๕๓ ไม่สอดคล้องกับบทบาททหารที่ถูกฝึกขึ้นมาเพื่อปราบปรามศัตรูผู้รุกรานมากกว่าที่จะดำเนินการกับผู้ชุมนุมซึ่งมีความเชื่อหรืออุดมการณ์ที่ต่างกัน การขาดความรู้ความชำนาญและการมีค่านิยมของหน่วยงานที่ต้องปราบปรามฝ่ายตรงข้ามจึงเป็นปัจจัยที่กระตุ้นให้ความรุนแรงขยายตัวมากยิ่งขึ้น³¹⁵⁵

12. **การโฟนินของ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร (อดีตนายกรัฐมนตรี)** ส่งผลให้กลุ่มผู้สนับสนุนจะเกิดความฮึกเหิม แต่ในขณะเดียวกันกลุ่มตรงข้ามเกิดความรู้สึกต่อต้านและไม่ไว้วางใจ

13. **การป่วนทางวัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความเกลียดชัง และตอกย้ำ ข้อขัดแย้งที่มีอยู่เดิม** เช่น พรรคเพื่อไทยกลายเป็นพรรคเผาไทย พรรคประชาธิปัตย์กลายเป็นพรรคประชาธิปไตย เป็นต้น รวมทั้งมีการแสดงออกที่แสดงถึงความเกลียดชัง ยั่วยุให้เกิดความแตกแยก แบ่งพรรคแบ่งพวก โดยใช้ความจริงเพียงบางส่วนเป็นตัวตอกย้ำเพื่อขยายความขัดแย้งให้ร้ายลึก

14. **ความขัดแย้งแบบเดิมพันสูง** ลักษณะความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเป็นแบบผู้ชนะกินรวบ จนแต่ละฝ่ายรู้สึกแพ้ไม่ได้ เพราะมีต้นทุนที่จะสูญเสียเป็นจำนวนมาก และจะต้องถูกแก้ แค้นเอาคืนอย่างถึงรากถึงโคนจากฝ่ายผู้ชนะ นอกจากนี้ เมื่อความขัดแย้งดำเนินไป การเดิมพันแพ้นะก็ยิ่งสูงขึ้นเรื่อยๆ จึงนำมาสู่การระดมสรรพกำลังและมวลชนแบบทุ่มสุดตัว และนำเสนอ ข้อเรียกร้องในลักษณะที่ไม่ให้ทางเลือกหรือประนีประนอมรวมชอมกับฝ่ายที่เป็นคู่ขัดแย้งแต่อย่างใด ประเด็นความขัดแย้งจึงขยายตัวออกไปอย่างไม่หยุดยั้ง มีการเปิดประเด็นความขัดแย้งใหม่ๆ อย่างต่อเนื่อง จนสาเหตุตั้งต้นหรือประเด็นพื้นฐานแห่งความขัดแย้งถูกหลงลืมไป การโจมตีพฤติกรรม การเผชิญความขัดแย้งและความชั่วร้ายเลวทรามสุดขีดของฝ่ายตรงข้ามถูกนำมาใช้เป็นยุทธวิธีหลักในการระดมมวลชนและดำรงความชอบธรรมและความดีงามถูกต้องของฝ่ายตน ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนจากการเจรจาเพื่อความปลอดภัยระหว่างรัฐบาลและแกนนำกลุ่มผู้ชุมนุมที่ล้มเหลวเนื่องจากการแสดงท่าทีในลักษณะดังกล่าวของทั้งสองฝ่าย

นอกจากนี้ กลุ่มผู้ต่อต้านฝ่ายที่มีอำนาจรัฐ มีความพยายามหรือผลักดันให้เกิดความรุนแรงความขัดแย้งจึงยกระดับเป็นความรุนแรงและขยายตัวมากขึ้นจากการที่ผู้นำใน การเรียกร้อง และรัฐเองเลือกใช้วิธีการที่รุนแรงในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง กล่าวคือ ฝ่ายที่ต่อต้านอำนาจรัฐพยายามผลักดันให้เกิดความรุนแรงผ่านการยั่วยุให้เกิดการปราบปรามจากรัฐ โดยมุ่งหวังชัยชนะเพราะเชื่อว่าหากรัฐทำการปราบปรามจะถูกมองว่าใช้ความรุนแรง อันจะทำให้ฝ่ายรัฐถูกโจมตีและไม่สามารถอยู่ในตำแหน่งได้ ขณะที่ฝ่ายผู้มีอำนาจรัฐเลือกอยู่ในตำแหน่งและปราบปรามผู้ชุมนุมมากกว่าการลาออกโดยเชื่อว่าการลาออกจากตำแหน่งเป็นการแสดงถึงการยอมตามข้อเรียกร้องหรือเป็นการยอมแพ้ต่อผู้ชุมนุมที่มากดดัน

³¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

³¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

15. รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 และประเด็นการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญ เป็นปัจจัยที่กระตุ้นให้ความขัดแย้งแปรเปลี่ยนเป็นความรุนแรง โดยประเด็นของรัฐธรรมนูญนี้เริ่มตั้งแต่การที่คนบางส่วนยังให้ความสำคัญกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ซึ่งเป็นรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน คนกลุ่มนี้จะมีทัศนคติในทางลบต่อรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 และเมื่อมีสภาเข้ามาทำหน้าที่ก็มีการเรียกร้องให้มีการแก้ไขรัฐธรรมนูญเนื่องจากบางส่วนวิพากษ์วิจารณ์ว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มีปัญหาหลายประการ คือ การตรวจสอบอำนาจศาลซึ่งไม่สามารถกระทำได้ ขณะที่อำนาจนิติบัญญัติและอำนาจบริหารมีการถูกตรวจสอบ ปัญหาการแก้ไขปัญหาด้านสาธารณะทำไม่ได้เนื่องจากการให้อำนาจกับท้องถิ่นมากกว่าอำนาจรัฐบาล ปัญหามาตรา 190 ที่ทำให้การดำเนินการในเรื่องหนังสือสัญญาและพันธกรณีกับต่างประเทศต้องผ่านกลไกของสภาทำให้รัฐบาลทำงานไม่ได้ ปัญหาเรื่องการยุบพรรคตามมาตรา 237 ซึ่งไม่เป็นไปตามหลักนิติธรรม ปัญหาอำนาจและบทบาทขององค์กรอิสระตามรัฐธรรมนูญที่มีบทบาทมากเกินไป ปัญหาที่มาของวุฒิสมาชิกในส่วนที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้ง และปัญหามาตรา 309 ที่ระบุเรื่องการนิรโทษกรรมให้คณะปฏิวัติ ซึ่งปัญหาเหล่านี้ทำให้มีความพยายามในการแก้ไขรัฐธรรมนูญและเกิดการต่อต้านจากฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยอันนำไปสู่การขยายผลของความขัดแย้งให้เป็นความรุนแรง

คอป.สรุปว่า จากสภาพของรากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งจนกระทั่งความขัดแย้งพัฒนาไปสู่ความรุนแรงในสังคมนั้น ปัจจัยเหล่านี้จะมีความเชื่อมโยงกันและส่งผลกระทบซึ่งกันและกัน ความรุนแรงจึงไม่ได้เกิดจากปัจจัยใดปัจจัยหนึ่ง และจะมีลักษณะที่เป็นองค์รวม ซึ่งเกิดจากการผสมผสานปัจจัยหลายๆ ด้านที่มีความสลับซับซ้อน เนื่องจากปัจจัยเหล่านี้เชื่อมโยงกันแบบแยกไม่ออก และมีความเป็นพลวัตอยู่ตลอดเวลา

รากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในช่วงที่ผ่านมาจึงสะท้อนให้เห็นว่าวิกฤตความขัดแย้งและความรุนแรงที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะในช่วงเดือนเมษายนถึงพฤษภาคม 2553 นั้น แม้จะดูเหมือนว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่ยึดมั่นในอุดมการณ์แตกต่างกันเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วความขัดแย้งที่เกิดขึ้นได้ยิ่งรากลึกถึงปัญหาในระดับโครงสร้างขั้นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม ชนชั้น และการเมืองของประเทศ โดยความขัดแย้งนั้นเดิมอาจเริ่มจากความขัดแย้งระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลซึ่งมีความแตกต่างทางแนวคิดและอุดมการณ์อย่างชัดเจน และมีความหวาดระแวงต่อการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งว่าจะส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์หรืออำนาจที่เคยมีอยู่เดิม ทำให้เกิดการต่อต้านการเปลี่ยนแปลง เพื่อรักษาสถานะเดิมของตนไว้มิให้เปลี่ยนแปลง (Status Quo)

ความขัดแย้งระหว่างบุคคลและกลุ่มบุคคลในลักษณะดังกล่าว เมื่อประกอบกับสภาพปัญหาเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม (Socio-Economic Structures) ความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้นในสังคม การเข้าแทรกแซงทางการเมืองของทหารด้วยการรัฐประหาร การใช้สื่อเป็นเครื่องมือในการขยายผลความขัดแย้ง และความอ่อนแอของกลไกในระบอบประชาธิปไตยและกระบวนการยุติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับความสอดคล้องกับหลักนิติธรรมของกลไกของรัฐต่างๆ ทำให้เห็นได้ว่าแท้จริงแล้ว

วิกฤตความขัดแย้งในประเทศไทยนั้นเกิดจากรากเหง้าของปัญหาที่โยงใยกันอย่างซับซ้อน ไม่มีมูลเหตุใดเพียงลำพังที่จะสามารถอธิบายปัญหาความขัดแย้งได้

ปัจจัยที่เป็นตัวกระตุ้นเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องหลังจากที่มีการรัฐประหาร ซึ่งเป็นประเด็นที่ทั้งสองฝ่ายใช้เป็นข้ออ้างในการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจรัฐในการเข้ามามีการบริหารประเทศ และทำให้ฝ่ายผู้ที่มีอำนาจรัฐและกลุ่มผู้สนับสนุน กับฝ่ายที่ต่อต้านอำนาจรัฐและกลุ่มผู้สนับสนุนผลัดกันเข้ามามีอำนาจรัฐ ตลอดระยะเวลากว่า 5 ปี โดยสลับกันเป็นฝ่ายที่มีอำนาจรัฐและฝ่ายต่อต้าน และปัจจัยเหล่านี้เปรียบเสมือนเชื้อเพลิงที่เติมเข้าไปในความขัดแย้งและความรุนแรงให้ยังคงอยู่และขยายตัวตลอดช่วงเวลาดังกล่าวมาจนถึงปัจจุบัน³¹⁵⁶

ทัศนะของนักวิชาการ

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร ลงความเห็นว่่านักวิชาการจำนวนมากเคยต่อต้าน พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร มาก่อน เนื่องจากเห็นว่า **“เป็นภัยกับประชาธิปไตย”** แต่นักวิชาการเหล่านี้จำนวนไม่น้อยหันมาต่อต้านการเคลื่อนไหวทางการเมืองของ พธม. และ กปปส. **“เพราะเห็นว่าเป็นภัยมากกว่า”**³¹⁵⁷

นักวิชาการสำคัญคือ **นิธิ เอียวศรีวงศ์** อธิบายว่ารากฐานทางประวัติศาสตร์ของความแตกร้างหรือความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม **“คนเสื้อเหลือง”** และ **“คนเสื้อแดง”** ในสังคมไทย มาจากความแตกร้างของชนชั้นนำกันเอง และความแตกร้างระหว่างชนชั้นนำกับชนชั้นล่าง ซึ่งความขัดแย้งทั้งสองส่วนนี้เกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออก ในอดีตที่ผ่านมาชนชั้นนำไทยซึ่งถืออำนาจบริหารจัดการบ้านเมืองมานั้นไม่ได้ประกอบด้วยกลุ่มเดียว แต่มีกลุ่มใหม่ๆ แทรกตัวเข้ามาเพิ่มอยู่เสมอ ในขณะที่กลุ่มเก่าบางกลุ่มเคยถูกลดอำนาจและบทบาทลง ก็สามารถกลับมาเถลิงอำนาจได้ใหม่ และเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่องก็มี ต่างเข้าไปยึดถือการนำร่วมกันบ้าง แ่งกันบ้าง ในองค์กรและสาขาของการบริหารจัดการ ทั้งที่เป็นของรัฐเป็นของเอกชน หรือเป็นพลังทางสังคมหรือวัฒนธรรมที่ทำให้สังคมยอมรับอำนาจ บางกลุ่มก็จับมือเป็นพันธมิตรกัน บางกลุ่มก็จับมือต่อต้านบางกลุ่มร่วมกัน กล่าวได้ว่าการเมืองของชนชั้นนำนั้นก็สลับซับซ้อนและมีพลวัตในตัวเอง ไม่ใช่กลุ่มเดิมที่ใช้อำนาจอยู่เหนือชาวบ้านมายาวนานโดยไม่เปลี่ยนแปลงกลุ่มหรือวิธีการเลย³¹⁵⁸

นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ว่า**กลุ่มชนชั้นนำที่ถือว่าเป็นหัวขบวนสำคัญๆ** ประกอบด้วย

1.ระบบราชการ รวมทั้งกองกำลังติดอาวุธทั้งหมด (บางครั้งก็ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อน บางครั้งก็แตกแยกกันภายใน จนทำให้ไม่อาจยึดอำนาจนำไว้แต่ผู้เดียวได้ ในขณะที่ฝ่ายราชการพลเรือนสูญเสียความชอบธรรมในการนำไปมากแล้ว)

³¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 210-217.

³¹⁵⁷ คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**, หน้า 400.

³¹⁵⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พลวัตชนชั้นนำไทย (1)”, คอลัมน์ กระแสทรรศน์, **มติชน**. (วันที่ 1 ตุลาคม 2555), หน้า 6.

2. นักธุรกิจอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ บางส่วนก็สั่งสมทุนมานานตั้งแต่ก่อนสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่สบโอกาสสร้างความมั่งคั่งได้อย่างแท้จริงด้วยนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา

3. กลุ่มคนคอปกขาว ซึ่งเพิ่มจำนวนขึ้นและกลายเป็นเงื่อนไขทางการเมืองที่มีความสำคัญนับตั้งแต่ 14 ตุลาคมก็เช่นเดียวกัน คนเหล่านี้มีการศึกษาแต่ไม่ได้สังกัดอยู่กับระบบราชการเหมือนเดิม แต่แทรกอยู่ในวงการธุรกิจ, นักเทคนิค ฯลฯ และที่สำคัญคือเป็นกำลังสำคัญในสื่อทุกแขนง พลังทางการเมืองของคนกลุ่มนี้แสดงให้เห็นทั้งในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 และเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ. 2535 เมื่อรวมพลังกันได้ และร่วมมือกับชนชั้นนำกลุ่มอื่นบางกลุ่มก็อาจล้มอำนาจของทหารได้ แต่ในขณะเดียวกัน ก็เป็นกลุ่มชนชั้นนำที่ไร้พลังจัดตั้งอย่างยิ่ง ไม่มีสมาคม, ไม่มีสภา, หรือองค์กรของตนเอง (เมื่อเปรียบเทียบกับนักธุรกิจอุตสาหกรรมและธนาคาร หรือเครือข่ายกษัตริย์นิยม หรือกองทัพ) ดังนั้นจึงสามารถเคลื่อนไหวทางการเมืองได้ต่อเมื่อมีประเด็นทางการเมืองที่ร้อนแรงบางอย่างร่วมกัน และต้องมีผู้นำเป็นตัวเป็นตนอย่างชัดเจน กลุ่มคนชั้นกลางคอปกขาวคือกลุ่มที่โยกย้ายผู้นำ (ที่เรียกว่าคนของประชาชน) เหลือแต่เพียงสื่อถึงแม้มีอิทธิพลพอสมควรแต่ก็ไม่ใช่ว่าจะเด็ดขาดนัก เครื่องมือในการนำไปสู่บทบาททางการเมืองในระบบประชาธิปไตยเพียงอย่างเดียวที่คนกลุ่มนี้มีอยู่คือ การเลือกตั้ง แต่คนกลุ่มนี้ก็ได้พัฒนากลไกที่จะใช้การเลือกตั้งให้เป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพ (เช่นสหภาพแรงงานรถยนต์ในสหรัฐฯ เป็นหนึ่งในกลไกที่ทรงพลังในการเมืองเรื่องเลือกตั้ง) ถึงแม้จะพัฒนากลไกขึ้นได้ ก็ใช่ว่าจะเป็นน้ำหนักสำคัญในการจัดตั้งรัฐบาล เพราะ ส.ส.ส่วนใหญ่ในสภาย่อมมาจากกลุ่มประชากรอื่น ไม่ใช่กลุ่มนี้ ซึ่งประกอบเป็นประชากรไม่น่าจะเกินร้อยละ 25 ของประชากรทั้งประเทศ กลุ่มนี้คือกลุ่มที่คับข้องใจ (frustrated) ทางการเมืองที่สุด ในบรรดาชนชั้นนำของไทยทั้งหมด เพราะในด้านหนึ่งก็ดูเหมือนมีพลังมหาศาลและได้พิสูจน์ประสิทธิภาพของพลังนั้นให้เห็นมาแล้ว แต่ในอีกด้านหนึ่ง กลับทำอะไรทางการเมืองไม่ได้มากนัก จึงง่ายที่จะถูกผลักดันให้ลงไปสู่ท้องถนนเพื่อยึดทำเนียบ, ยึดสนามบิน หรือตีกับตำรวจ³¹⁵⁹

ในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองระหว่างประเทศ ทำให้ทุกกลุ่มต้องปรับตัว เพื่อรักษาส่วนแบ่งอำนาจการนำของตนไว้ เมื่อพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ล่มสลาย บทบาทนำทางการเมืองของกองทัพก็สั่นคลอน ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเป็นเรื่องแรกๆ ที่นักการเมืองรุกเข้ามานำ ทั้งๆ ที่เป็นเรื่องซึ่งสภาความมั่นคงกำการตัดสินใจขั้นสุดท้ายไว้เนิ่นนาน นับตั้งแต่การเปิดความสัมพันธ์กับจีน และการเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า นักการเมืองก็ทำไปท่ามกลางการคัดค้านหรือลังเลใจของกองทัพ เหตุการณ์พฤษภาทมิฬใน พ.ศ.2535 และการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2540 ยิ่งทำให้กองทัพหมดความชอบธรรมที่จะเข้ามาก้าวร้าวทางการเมืองมากยิ่งขึ้น³¹⁶⁰

ภาพเสมือนของความมั่นคงในระบบเลือกตั้ง ทำให้ข้าราชการต้องยอมรับการนำของนักการเมือง แม้แต่นักการเมืองที่เป็นเจ้าพ่อหรือสายของเจ้าพ่ออย่างราบคาบ ส่วนกลุ่มกษัตริย์นิยมได้รับผลกระทบจาก

³¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

³¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

ความผันผวนทางการเมืองอย่างมากมาตั้งแต่ก่อนรัฐธรรมนูญ 2540 แล้ว ในช่วงทศวรรษ 2520 ต่อ 2530 การไม่กลับมารับตำแหน่งหัวหน้าพรรคกิจสังคมของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และความขัดแย้งภายในของ พรรคประชาธิปัตย์ ทำให้อำนาจของกลุ่มกษัตริย์นิยมในรัฐสภาอ่อนลง การคงอยู่ของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ในฐานะนายกรัฐมนตรีจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเท่ากับประกันความเป็นพันธมิตรของกองทัพ กับกลุ่มกษัตริย์นิยม แต่การชุมนุมกดดันของกลุ่มคนงานคอปขาวหลังการเลือกตั้ง (โดยการสนับสนุนของ พรรคการเมืองบางพรรค) ทำให้พลเอกเปรมตัดสินใจไม่รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีก ยิ่งทำให้กลุ่มกษัตริย์นิยมขาดพลังต่อรองในระบบรัฐสภายิ่งขึ้นไปอีก

การรัฐประหารของคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ใน พ.ศ.2534 มีเป้าหมายจะ สถาปนาระบบการเมืองแบบจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กลับมาอีกครั้งหนึ่ง นั่นคือแผนอำนาจนำของกลุ่ม ข้าราชการ-กองทัพ และกลุ่มกษัตริย์นิยมไว้สูงสุด ซึ่งแสดงว่า กองทัพและกลุ่มกษัตริย์นิยมมองไม่เห็นว่าเป็น เมืองไทยใน พ.ศ.2534 ได้เปลี่ยนไปในสามทศวรรษที่ผ่านมาอย่างมากแล้ว พวกเขามองไม่เห็นคนงานคอปขาวซึ่งกลายเป็นเงื่อนไขตัดสินทางการเมืองที่มีความสำคัญในหมู่ชนชั้นนำด้วยกัน มองไม่เห็นว่ารูฏีกา อุตสาหกรรมไทยได้ก้าวไปสู่การผลิตเพื่อส่งออกเป็นหลัก ไม่ใช่อุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าอีกต่อไป และด้วยเหตุตั้งนั้นจุดสิ้นสุดของพวกเขาจึงเต็มไปด้วยการนองเลือด ยิ่งไปกว่านี้ ความพยายามที่มุ่งไปใน ทิศทางที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงทางการเมืองเช่นนี้ กลับทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ต้องเผชิญกับความผันผวนทางการเมืองยิ่งขึ้น³¹⁶¹

หลังการประกาศไม่รับตำแหน่งนายฯ ของ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ สภาวะทางการเมืองที่เคย "ลงตัว" แก่ชนชั้นนำหลากหลายกลุ่มในระดับหนึ่งได้อันตรธานไป

การนำของนายฯที่มาจากการเลือกตั้ง ทำให้หลายกลุ่มของชนชั้นนำขัดแย้งกันเอง (เช่นระหว่างนัก ธุรกิจต่างจังหวัดซึ่งเข้ามาดำรงตำแหน่งทางการเมือง กับนักธุรกิจอุตสาหกรรมกรุงเทพฯ) ชนชั้นนำอีกหลาย กลุ่มไม่มั่นใจว่า ผลประโยชน์ปลูกฝังที่ดำรงอยู่ได้ภายใต้ "กึ่งประชาธิปไตย" ของพลเอกเปรม จะยังดำรงอยู่ อย่างมั่นคงสืบไปหรือไม่ (เช่นแม้ว่าฝ่ายรวบอำนาจในกองทัพ ยังสามารถขึ้นดำรงตำแหน่งผู้นำได้เป็นแผง แต่ผู้นำกองทัพก็ถูกนักการเมืองโจมตีโดยตรงในที่สาธารณะรวมทั้งไม่แน่ใจว่าจะถูกปลดกลางอากาศได้ เมื่อไร) ฝ่ายกษัตริย์นิยมขาด "คนของตัวเอง" ทั้งในสภาผู้แทนราษฎรและในรัฐบาล มีแต่อำนาจนำทาง วัฒนธรรมซึ่งมีอยู่สูงมาก แต่อำนาจนำทางวัฒนธรรมนั้น ใช้มากเกินไปก็สึกหรือได้ ฝ่ายกษัตริย์นิยมจึงรู้สึก ว่า ภายใต้อาณัติทางการเมืองเช่นนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์ขาดความมั่นคง³¹⁶²

คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) พยายามจะตอบโต้ภัยเหล่านี้ของชนชั้นนำ แต่เป็น คำตอบที่มักง่ายเกินไป เพราะมองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดในบ้านเมือง สืบเนื่องมานานแล้ว จึงก่อการรัฐประหาร ใน พ.ศ.2534 ผลคือสิ้นสุดลงด้วยการนองเลือดและการตกต่ำ ด้านความนิยมของกองทัพลงอย่างมาก เมื่อไม่มีกองทัพเป็นแกนกลางในการจัดระเบียบของระบบการเมือง

³¹⁶² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พลวัตชนชั้นนำไทย (2)" คอลัมน์ กระแสทรรศน์. มติชน. (8 ตุลาคม 2555), หน้า 6.

ความรู้สึกปั่นป่วนขาดความมั่นคงของชนชั้นนำทุกกลุ่ม ยิ่งเข้มมากขึ้น นี่คือฐานที่มาของการสนับสนุนรัฐธรรมนูญ 2540 ในหมู่ชนชั้นนำทุกกลุ่ม (ยกเว้นกองทัพ ซึ่งในช่วงนั้นก็ลดอิทธิพลทางการเมืองไปมาก) ชำชนชั้นนำกลุ่มอื่นยังกลับไปสนับสนุนรัฐธรรมนูญเสียอีก ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่สนับสนุนรัฐธรรมนูญใหม่ก็คือกลุ่มนักธุรกิจต่างจังหวัด เพราะรัฐธรรมนูญใหม่มีจุดมุ่งหมายจะจำกัดอำนาจทางการเมืองของกลุ่มนี้โดยตรง)³¹⁶³

ในความไม่แน่นอนในความสัมพันธ์กับรัฐ ชนชั้นนำหลายกลุ่ม (ได้แก่ ข้าราชการพลเรือน, นักธุรกิจอุตสาหกรรมกรุงเทพฯ, ฝ่ายกษัตริย์นิยม, คนชั้นกลางคอปขาว) เลือกที่จะสร้างกติกาใหม่ที่กำหนดความสัมพันธ์ที่แน่นอนและชัดเจนกับรัฐขึ้น โดยกติกาใหม่จะลดส่วนแบ่งของอำนาจนักการเมืองที่โยงใยกับนักธุรกิจต่างจังหวัด ในขณะที่คนซึ่งน่าไว้วางใจกว่า หรืออยู่ในแวดวงเดียวกัน น่าจะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และกรรมการขององค์กรอิสระทั้งหลาย ซึ่งมีอำนาจมากในการควบคุมนักการเมือง แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า ทุกฝ่ายที่กล่าวมานั้น พอใจยอมรับความสัมพันธ์กับรัฐเพียงเท่านั้น ทุกฝ่ายยอมรับได้ เพราะรัฐธรรมนูญไม่ได้ทำลายช่องทางความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิมลง สภาอุตสาหกรรม, หอการค้า และสมาคมธนาคาร ก็ยังสามารถเดินเส้นเดินสายต่อไปได้ (เช่นเดียวกับสื่อ) ชำยังอาจใช้ช่องทางใหม่ เช่นการให้สัมภาษณ์สื่อเรียกร้องเรื่องโน้นเรื่องนี้ได้ ซึ่งเป็นแรงกดดันที่หนักมากแก่รัฐบาลพลเรือน อำนาจนำทางวัฒนธรรมที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีอยู่อย่างสูง ก็หาได้ถูกลดทอนลงโดยรัฐธรรมนูญฉบับใหม่แต่อย่างใด ดังนั้นความสัมพันธ์กับรัฐที่ถูกกำหนดขึ้นในรัฐธรรมนูญจึงเป็นหลักประกันความมั่นคง แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ได้ลดทอนความสัมพันธ์กึ่งทางการอื่นๆ ลง³¹⁶⁴

ที่น่าสนใจก็คือ ในระยะแรกๆ ที่มีการใช้รัฐธรรมนูญ 2540 ชนชั้นนำกลุ่มต่างๆ เริ่มจัดความสัมพันธ์กับรัฐ ทั้งที่เป็นทางการและกึ่งทางการหรือไม่ทางการเลยให้ "ลงตัว" ได้ในระดับหนึ่ง (เช่นการออกเงินสนับสนุนการเลือกตั้งของพรรคการเมือง อาจทำได้อย่างเปิดเผย - อย่างน้อยก็ส่วนหนึ่ง) ทุกฝ่ายยังสนับสนุนรัฐธรรมนูญ ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยก็ไม่ได้ออกมาต่อต้านอย่างออกหน้า (หรือไม่มีกำลังต่อต้านอย่างออกหน้าก็ตาม) ฉะนั้น สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือการที่ชนชั้นนำทำให้ความสัมพันธ์กับรัฐทุกชนิดมีลักษณะเป็น "สถาบัน" มากขึ้น (institutionalization) กระบวนการทำให้ความสัมพันธ์ของชนชั้นนำกับรัฐกลายเป็นสถาบันนี้ นับเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาประชาธิปไตยในทุกสังคม ประชาธิปไตยไทยจึงดูสดใสมีอนาคต อาจตั้งอยู่อย่างมั่นคงในสังคมไทยได้ พุดอีกอย่างหนึ่งก็คือ เกิดดุลแห่งอำนาจใหม่ที่ชนชั้นนำทุกฝ่ายยอมรับได้ (อย่างเต็มใจหรือจำใจก็ตาม)³¹⁶⁵

เมื่อ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี ดุลอำนาจที่ฝ่ายต่างๆ ยอมรับก็กระเทปกระเทือน ในความเป็นจริง พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ก็เป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำ เพียงแต่สร้างความมั่งคั่งขึ้นจากโอกาสทางธุรกิจใหม่ๆ ซึ่งนักธุรกิจอุตสาหกรรมเก่าๆ ไม่คุ้นเคยเท่านั้น แต่วิธีการสร้างก็

³¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

³¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

³¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.

มิได้ล้าหน้าไปกว่าคนอื่น นั่นคือการซื้อเส้นสายเพื่อผูกขาดการสัมปทานจากรัฐ แต่หนทางหรือวิถีทางทางการเมืองของเขา อาจแตกต่างจากที่ชนชั้นนำกลุ่มอื่นๆ เคยชิน นั่นคือ มุ่งไปหาฐานเสียงจากมวลชนระดับล่างมาแต่แรก กำลังทุนของเขามากพอที่จะผนวกรวมนเอา "เจ้าพ่อ" หลายกลุ่มให้มาอยู่ใต้อิทธิพลได้ ยิ่งชนะการเลือกตั้งอย่างท่วมท้น ก็ยังมีกำลังทางการเมืองในการดึงเอา "เจ้าพ่อ" ที่เหลือมารวมไว้ในพรรคเดียวกันได้หมดด้วย พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร จึงกลายเป็น "เจ้าพ่อ" ของ "เจ้าพ่อ" อีกทีหนึ่ง อันเป็นปรากฏการณ์ทางการเมืองซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นในเมืองไทยมาก่อน สอดคล้องกับพลังอีกด้านหนึ่งของ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร นั่นคือการสร้างฐานมวลชนที่เป็นปีกแผ่นข้ามเขตเลือกตั้งให้แก่ตัวเขาเอง ซึ่งนักการเมืองไทยไม่เคยทำได้สำเร็จ เพราะทุ้มเทแต่ด้านผูกพันความภักดีของ "เจ้าพ่อ" ไว้กับตนเองหรือพรรคเท่านั้น พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร จึงเป็นนายกรัฐมนตรีที่มาจาก การเลือกตั้งคนแรกที่มีพลังทั้งสองปีกพร้อมกัน คือมีมวลชนด้านหนึ่ง และมี "เจ้าพ่อ" อีกด้านหนึ่ง พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร จึงเป็นผู้มีพลังจะทำให้ดุลแห่งอำนาจที่กล่าวข้างต้นนั้นเสียไป ทั้งนี้โดยใช้วิธีการต่างๆ เช่น การแทรกแซงองค์กรอิสระ, แทรกแซงวุฒิสภา, แทรกแซงสื่อ ฯลฯ ชนชั้นนำฝ่ายอื่นถ่วงดุล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ได้ยากขึ้น เพราะฐานมวลชนอันกว้างขวางที่ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร ส่งเสริมเพิ่มพูนขึ้น จนในที่สุดต้องหันไปใช้การชุมนุมบนท้องถนน (โดยพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย) และกระบวนการตุลาการภิวัตน์, ซึ่งก็ไม่สามารถถ่วงดุลได้อยู่นั่นเอง จนในที่สุดไม่มีทางเลือกอื่นเหลืออยู่นอกจากยึดอำนาจด้วยวิธีรัฐประหาร ในวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2549³¹⁶⁶

ฐานมวลชนของ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร คือคนชั้นกลางระดับล่าง ซึ่งส่วนใหญ่หลุดออกไปจากภาคเกษตร หรือที่ยังอยู่ก็ทำเกษตรเชิงพาณิชย์อย่างเข้มข้น มีรายได้ดีขึ้นจนจัดเป็นคนชั้นกลางได้ มีรสนิยมและความใฝ่ฝันในชีวิตไม่ต่างจากคนชั้นกลางระดับกลางและสูงในเมือง คนเหล่านี้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากมาเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของไทยเอง แต่ก็คล้ายกับคนชั้นกลางคอปขาวในเมือง กล่าวคือไม่มีการจัดองค์กร และไม่มีปากเสียงทางการเมืองได้ตลอดเวลา และยังด้อยกว่าชนชั้นกลางคอปขาวในเมืองเพราะไม่มีอำนาจพอจะกำหนดทิศทางของสื่อได้ ฉะนั้นจึงเป็นกลุ่มคนที่มีขนาดใหญ่หมิ่นมาแต่ไร้อำนาจต่อรองทางการเมืองโดยสิ้นเชิงแม้แต่ในท้องถิ่น การเลือกตั้งจึงเป็นช่องทางต่อรองทางการเมืองเพียงอย่างเดียวที่พวกเขา มี และการเลือกตั้งทำให้เขาได้ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มาเป็นนายกรัฐมนตรีพร้อมทั้งนโยบายหลายอย่างที่ตอบสนองความจำเป็นในชีวิตของเขา เช่น กองทุนหมู่บ้าน, 30 บาทรักษาทุกโรค, เงินกู้เพื่อการศึกษา ฯลฯ

พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร คงมีความตั้งใจจะจับคนกลุ่มนี้มาเป็นฐานมวลชนของตน เพราะเป็นนักการเมืองไทยคนแรกที่เข้าใจความเปลี่ยนแปลงด้านนี้ของสังคมไทย จำนวนของชาวบ้านที่ควักกระเป๋าซื้อโทรศัพท์มือถือและบัตรเติมเงิน สอนให้ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร มีสำนึกอย่างเต็มเปี่ยมถึงพลังของคนกลุ่มนี้ ตรงกันข้ามกับคุณทักษิณคือผู้ที่อยู่เบื้องหลังเบื้องหน้าการรัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 เพราะไม่เข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยเอาเลย ไม่รู้ว่า "ชนชั้น" ใหม่เกิดขึ้นทั่วประเทศ กลายเป็น

³¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.

คนส่วนใหญ่ในสังคมซึ่งมิได้เคยขาดต่อการเมืองระดับชาติอีกแล้ว ทั้งปราศจากกลไกทางการเมืองหรือสังคมที่จะใช้ต่อรองในทางการเมืองด้วย นอกจากการเลือกตั้ง จึงยึดถือการเลือกตั้งเป็นเนื้อหาสาระหลักของประชาธิปไตย (ซึ่งก็ไม่ได้ผิดทั้งหมด แม้ไม่ได้ถูกทั้งหมด) ชนชั้นนำที่อยู่เบื้องหน้าเบื้องหลังการรัฐประหารจึงไปคิดว่าการรัฐประหารเป็นกลไกที่ขาดไม่ได้สำหรับการจัดสรรอำนาจกันในหมู่ชนชั้นนำ แต่การเมืองไทยไม่ได้กระจุกอยู่กับชนชั้นนำเพียงฝ่ายเดียวอีกต่อไป หากการเมืองไม่ใช่การต่อรองเฉพาะในกลุ่มชนชั้นนำ รัฐประหารก็เป็นกลไกที่ใช้ในทางการเมืองไม่ได้ หรือใช้ได้ยากเพราะการต่อสู้และต่อรองทางการเมือง ไม่ได้จำกัดอยู่กับชนชั้นนำกลุ่มต่างๆ อีกแล้ว มีคนหน้าใหม่เข้ามาร่วมต่อรองด้วยทำให้เกิดความขัดแย้งกันยาวนานอย่างที่สังคมไทยไม่เคยประสบมาก่อน³¹⁶⁷

อันที่จริงถ้ามองย้อนหลังกลับไป นี่ไม่ใช่ครั้งแรกที่คนหน้าใหม่โผล่เข้ามาสู่เวทีการเมืองระดับชาติ เหตุการณ์ 14 ตุลาคม คือการเบิกทางของคนชั้นกลางคอปกขาวเข้าสู่เวที พร้อมทั้งนักธุรกิจต่างจังหวัด และนักธุรกิจอุตสาหกรรมกรุงเทพฯ ต้องการขยายพื้นที่ทางการเมืองของตนด้วย ชนชั้นนำใช้เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 เป็นเครื่องมือในการผลักดันคนหน้าใหม่เหล่านี้ออกไปจากเวที แต่ผลที่เกิดขึ้นยิ่งเลวร้ายลง อย่างไรก็ดีตาม ชนชั้นนำสามารถเรียนรู้บทเรียนได้เร็ว เพราะในที่สุดก็นำมาสู่การจัดเวทีกันใหม่ โดยแบ่งพื้นที่ให้แก่คนหน้าใหม่ในระดับหนึ่ง โดยชนชั้นนำกลุ่มเก่า (เช่น กองทัพ, ฝ่ายกษัตริย์นิยม และระบบราชการแขนงต่างๆ) ยังกุมอำนาจนำไว้ได้ "ประชาธิปไตยครึ่งใบ" ในสมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์เป็นนายกรัฐมนตรีคือการปรับตัวของกลุ่มชนชั้นนำเดิมให้อยู่ร่วมกับคนหน้าใหม่ โดยค่อยๆ ผนวกกลืนคนหน้าใหม่นี้เข้ามาในทีในทางที่พอจะรับได้ทุกฝ่าย นำความ "สงบ" (ซึ่งบางส่วนหมายถึงราบคาบด้วย) กลับคืนมาสู่สังคม ปัญหาก็คือ ในต้นทศวรรษ 2550 เหตุใดชนชั้นนำไม่สามารถกลืนคนหน้าใหม่ ที่เป็นคนชั้นกลางระดับล่างให้เข้ามาอยู่ในพื้นที่การเมืองระดับชาติได้อย่างละมุนละม่อม และความขัดแย้งทางการเมืองที่มีมาอย่างยาวนาน จะผ่านพ้นไปได้อย่างไร³¹⁶⁸

นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า **ชนชั้นนำจึงไม่อาจผนวกชนชั้นกลางระดับล่างขึ้นสู่เวทีการเมืองได้ด้วยมูลเหตุ 3 ประการ ประการแรก** ก็คือจำนวนของคนหน้าใหม่เหล่านี้มีมาก ฉะนั้นการเปิดพื้นที่บนเวทีจึงอาจเป็นเหตุให้ถูก "กินพื้นที่" ไปมากจนเกินกว่าจะรับได้ อย่างไรก็ดีตาม ในระยะยาวแล้วก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงการเปิดพื้นที่จนได้ แต่คงต้องอาศัยระยะเวลาในการปรับตัวของชนชั้นนำเดิมระยะหนึ่ง แม้แต่การที่พรรคเพื่อไทยซึ่งได้ชัยชนะจากการเลือกตั้ง สามารถบริหารประเทศมาได้ปีกว่าแล้ว ก็เป็นสัญญาณหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำเดิมเริ่มยอมรับและเปิดพื้นที่ทางการเมืองให้แก่คนหน้าใหม่เหล่านี้ (อย่างเต็มใจหรือจนใจก็ตาม) **ประการที่สอง** จำนวนมากของคนหน้าใหม่เหล่านี้ มีความเชื่อมโยงกับชนชั้นนำเดิมน้อย (กว่าคนชั้นกลางคอปกขาว) ไม่ว่าจะมองจากด้านการทำมาหากิน เช่นจำนวนมากของคนหน้าใหม่ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าส่งออก ไม่ได้ผลิตรายได้ดิบป้อนโรงงานอุตสาหกรรมส่งออกมาหนัก มีชีวิตอยู่ในเมืองขนาดเล็ก อาจต้องเข้ากรุงเทพฯ เป็นประจำ แต่ก็เพื่อธุรกิจบางอย่างของตนเท่านั้น ไม่ได้ประสงค์จะใช้ชีวิต

³¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน.

³¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

ในกรุงเทพฯ แม้ชีวิตความเป็นอยู่ของเขาไม่ใช่ "ชนบท" (ตามจินตนาการไทย) อีกแล้ว แต่เขายังได้ยิน "เสียงเพรียกจากชนบท" ได้ชัดเจนกว่าชนชั้นนำเดิมมาก แม้แต่คนที่ต้องทำมาหากินในกรุงเทพฯ ซึ่งมีจำนวนมาก จุดเชื่อมต่อบางๆ ที่คนหน้าใหม่กับชนชั้นนำเดิมมีต่อกันคือการศึกษา หมายถึงการศึกษาในความหมายกว้าง เช่น คูละครที่วีเรื่องเดียวกัน และเนื่องจากลูกหลานของคนหน้าใหม่ได้รับการศึกษาสูงขึ้น จึงทำให้เขาผูกพันอยู่กับหลักสูตรที่เป็นทางการยาวนานขึ้น แม้จนถึงระดับมหาวิทยาลัย แต่ในบรรดาชนชั้นนำเดิมเองก็กำลังแตกตัวในเรื่องนี้ เพราะจำนวนไม่น้อยที่มีฐานะเพียงพอจะส่งลูกหลานไปศึกษาต่อต่างประเทศในระดับปริญญาตรี หรือก่อนหน้านั้นด้วยซ้ำ จุดเชื่อมต่อที่เบาบางอยู่แล้วจึงมีรอยปริ ระหว่างนักเรียนนอกกับนักเรียนใน ระหว่างจุฬาฯ-ธรรมศาสตร์กับราชภัฏ, รามคำแหง หรือ มสธ. อย่างไรก็ตาม ในระยะยาว เชื่อว่าการศึกษาคือช่องทางหนึ่งในการเปิดพื้นที่ให้คนชั้นกลางระดับล่างได้จับจองส่วนแบ่งบนเวทีการเมืองได้แน่นแฟ้นขึ้นอย่างปฏิเสธไม่ได้ **ประการที่สาม** กระบวนการเปลี่ยนผ่านทางการเมืองของคนชั้นกลางระดับล่าง มีลักษณะ "ถอนรากถอนโคน" (radicalization) มากขึ้น และนับวันก็ยิ่งมากขึ้นไปเรื่อยๆ ด้วย (โดยเฉพาะเมื่อมองจากทฤษฎีของชนชั้นนำเดิม) คล้ายกับขบวนการนักศึกษาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ทำให้ชนชั้นนำเดิมหวั่นวิตกกับการที่จะต้องเปิดพื้นที่บนเวทีให้แก่ชนชั้นกลางระดับล่างที่ชนชั้นนำเดิมเห็นว่า "โง่เขลา" เหล่านี้ ไม่เฉพาะแต่พื้นที่ทางการเมืองเท่านั้น แต่รวมถึงพื้นที่ทางวัฒนธรรม และสติปัญญาด้วย³¹⁶⁹

ใน พ.ศ.2516 ชนชั้นนำเดิมตัดสินใจใช้ความรุนแรง แต่ในที่สุดก็ล้มเหลวจนต้องเปิดพื้นที่ให้คนชั้นกลางคอปขาว และหาทางกลืนด้วยวิธีอื่น ในครั้งนี้ก็ได้ใช้ความรุนแรงเป็นเครื่องมือเหมือนกัน และบัดนี้ก็คงประจักษ์แล้วว่า ไม่ได้ผลเหมือนเดิม แต่จะอย่างไรต่อไป ชนชั้นนำเดิม (ซึ่งก็มีการชิงดีชิงเด่นกันตลอดมา) ยังไม่มีข้อสรุป ด้วยเหตุผลที่ในช่วงนี้แตกร้าวกันเองมากขึ้น หรือขาดภาวะการณนำที่ประสานทุกฝ่ายเพื่อภารกิจเฉพาะหน้า หรือไม่พร้อมจะเปิดพื้นที่บนเวทีจนกว่าคนหน้าใหม่จะลดกระแสถอนรากถอนโคนลง หรือทุกอย่างรวมกัน ที่การนำไปสู่ความปรองดองจึงไม่ได้อยู่เพียงการเปิดเผย "ความจริง" เกี่ยวกับการล่อลวงปราบประชาชนในเดือนเมษา-พฤษภาของปี 2533 เท่านั้น **แท้จริงแล้วเหตุการณ์นองเลือดในครั้งนั้นเป็นผลมาจากความแตกร้าว เพราะคนกลุ่มหนึ่งต้องการเปลี่ยนระบบการเมืองและวัฒนธรรม ในขณะที่คนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งถือครองอำนาจอยู่ไม่ยอมให้เปลี่ยน** ต่างฝ่ายต่างระดมสรรพกำลังของตนออกมาต่อสู้กัน³¹⁷⁰

นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์รัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ว่าไม่ใช่รัฐบาลของ "ไพร่" แม้จะได้คะแนนเสียงจาก "ไพร่" มาอย่างท่วมท้น แต่เป็นรัฐบาลของ "อำมาตย์" หรือชนชั้นนำเดิม จึงพยายามประคองตัวให้อยู่รอดท่ามกลางการเมืองของ "อำมาตย์" เป็นหลัก เอาใจ "ไพร่" ด้วยนโยบายประชานิยมเท่านั้น เพราะไม่กระทบต่อ "ระบบ" มากนัก หาได้คิดจะอาศัยฐานมวลชนของตนเองในการปรับเปลี่ยน "ระบบ" แต่อย่างใด อันที่จริงการปรับเปลี่ยน "ระบบ" อาจกระทบต่อประโยชน์ของนักการเมืองเพื่อไทย ไม่น้อยไปกว่าชนชั้น

³¹⁶⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, พลวัตชนชั้นนำไทย (3), คอลัมน์ กระแสทรรศน์, มติชน. (15 ตุลาคม 2555), หน้า 6.

³¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน

นำเดิมกลุ่มอื่นๆ แต่ในขณะเดียวกัน การไม่ยอมเปิดพื้นที่ทางการเมืองให้แก่คนชั้นกลางระดับล่างซึ่งเป็นคนหน้าใหม่เหล่านี้ ก็เป็นไปได้ที่ฝ่ายใดจะเคลื่อนไหวอะไรได้สักอย่างเดียว เพราะย่นกันไปหมดทุกด้านดังที่เป็นอยู่ขณะนี้ ท่ามกลางภาวะที่เคลื่อนไหวไม่ออกเช่นนี้ (เพราะทุกฝ่ายต้องการ "เดินหน้าต่อไป" เหมือนกัน แต่เดินกันไปคนละทิศ) จะคลี่คลายความตึงเครียดตรงนี้อย่างไร โดยทำให้ทุกฝ่ายมีเวลาพอจะปรับตัว ปรับผลประโยชน์ทุกด้านของตนเอง ให้เข้ามาสู่ระบบใหม่ในทุกฝ่ายพอรับได้³¹⁷¹

นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่าความแตกร้าอย่างลึกซึ้งยังมีอยู่ในคนกลุ่มเดียวกันด้วย เช่น ความแตกร้าในกองทัพ ในกลุ่มนักธุรกิจ และในพรรคประชาธิปัตย์ ซึ่งในแต่ละกลุ่มต่างก็มีการช่วงชิงอำนาจการนำภายในกลุ่ม อันเป็นการบีบบังคับให้จำเป็นต้องใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา เพื่อให้สถานการณ์ที่เป็นอันตรายต่ออำนาจของฝ่ายตนยุติลงโดยเร็วที่สุด ดังนั้น ความรุนแรงจึงแฝงฝังอยู่ในน้ำในเนื้อของประเทศไทย แยกออกจากกันไม่ได้ และไม่เว้นกลุ่มใดในบรรดาชนชั้นนำทุกกลุ่มที่ต้องเลือกทางเลือกแห่งความรุนแรง เชื้อแห่งการใช้ความรุนแรงไม่ได้อยู่ที่ประชาชน แม้แต่ยอมรับรายงานของคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.) ว่าการชุมนุมของ "เสื้อแดง" มีการใช้ความรุนแรงเจือปนอยู่ ก็ต้องยอมรับด้วยว่า ความรุนแรงที่เกิดขึ้นนั้นกระทำโดยกลุ่มคนที่มีเส้นสายโยงไปถึงกลุ่มชนชั้นนำนั่นเอง ไม่ใช่ชาวบ้านที่พากันมาจากอีสานซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของ "เสื้อแดง" และถ้าวิเคราะห์ลงไปให้ดี ก็จะพบว่ากลุ่มที่ใช้ความรุนแรงนั้นไม่มีทางเลือกอื่นเหมือนกัน (ทั้งเพื่อต่อสู้กับศัตรูร่วมกัน และเพื่อช่วงชิงการนำในกลุ่ม) ทางออกจากความรุนแรงโดยรัฐจึงมีหลักอยู่ที่ว่า จะต้องจัดความสัมพันธ์ในระหว่างกลุ่มชนชั้นนำเสียใหม่ ให้เกิดช่องทางอื่นที่จะใช้เพื่อแสวงหาหรือรักษาผลประโยชน์ของตนได้ อันไม่ใช่ความรุนแรง และทางออกดังกล่าวต้องไม่กระทบต่อเส้นทางพัฒนาประชาธิปไตยในบ้านเมือง เพราะในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมที่ประเทศไทยเผชิญอยู่ หากไม่ยึดประชาธิปไตยเอาไว้ การใช้ความรุนแรงจะไม่จำกัดอยู่แต่เพียงในหมู่ชนชั้นนำ หากจะทำให้ไม่มีทางเลือกสำหรับคนระดับล่างด้วย³¹⁷²

ภายหลังการรัฐประหารในวันที่ พฤษภาคม พ.ศ.2557 ผ่านไปเป็นเวลา 6 เดือน และคณะกรรมการการร่างรัฐธรรมนูญที่ได้รับเลือกโดยสภานิติบัญญัติแห่งชาติกำลังดำเนินการร่างรัฐธรรมนูญอยู่นั้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ว่ารัฐธรรมนูญที่เกิดขึ้นจะไม่ช่วยแก้ไขปัญหาของประเทศ เพราะมุ่งแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งของชนชั้นนำ แต่มิได้พยายามจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างเหมาะสมเพื่อตอบสนองปัญหาต่างๆ ในบริบทที่สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว ดังความต่อไปนี้

พื้นที่การต่อรองในสังคมไทยได้ขยายกว้างขึ้นกว่าสถาบันการเมืองที่เป็นทางการ...โดยไม่ต้องผ่านกลไกที่รัฐธรรมนูญ 2521 วางไว้ให้ กลุ่มธุรกิจอุตสาหกรรมสามารถทำให้รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ยอมรับ ก.ร.อ.เป็นส่วนหนึ่งของการวางนโยบายทางเศรษฐกิจ มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าสภาพัฒน์ มากกว่ากระทรวงพาณิชย์ และอาจจะมากกว่ามติของสภาผู้แทนราษฎรด้วยซ้ำ

³¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน.

³¹⁷² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "รัฐไทยกับความรุนแรง (2)" คอลัมน์ กระแสทรรศน์, มติชน. (29 ตุลาคม 2555).

สมาคมกำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน, สมาคมครู, กลุ่มมรดกไม่สูญบุหรี ฯลฯ ล้วนมีอำนาจในการต่อรองนโยบายอย่างสำคัญทั้งสิ้น ทั้งนี้ ยังไม่พูดถึงสื่อ, ท้องถิ่น และการติดสินบน ซึ่งก็เป็นการต่อรองในอีกลักษณะหนึ่ง ล้วนขยายตัวมากขึ้นหลัง 14 ตุลา เป็นต้นมา...ผู้ร่างรัฐธรรมนูญมองโจทย์ด้านเดียวคือ การจัดสมดุลแห่งอำนาจในหมู่ชนชั้นนำเท่านั้น ไม่ได้มองโจทย์จากปัญหาที่ประเทศไทยเผชิญอยู่ และวางความสัมพันธ์ทางการเมืองให้ตอบโจทย์เหล่านั้นได้ดีที่สุด...

สังคมไทยได้เปลี่ยนไปมากเสียจนกระทั่ง ความ “ลงตัว” ของการแบ่งสรรอำนาจในหมู่ชนชั้นนำเพียงอย่างเดียว จะไม่ตอบโจทย์ทางการเมืองแก่สังคมไทยเลย อันที่จริงแม้แต่ในหมู่ชนชั้นนำไทยเองเวลานี้ก็หาได้มีความสอดคล้องกันนักไม่ มีการแข่งขันแบ่งฝักฝ่ายกันอยู่ไม่น้อย ...ส่วนคนอื่นซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศก็มีหลากหลายกลุ่มและหลากหลายผลประโยชน์เสียจนความปรองดองในหมู่ชนชั้นนำไม่ช่วยอะไรเลย...

ไม่แต่เพียงการรัฐประหารนำเราไปสู่ทางตันทางการเมืองเท่านั้น แม้แต่เมื่อมีรัฐธรรมนูญเพื่อยุติภาวะรัฐประหารแล้ว ก็ยังไม่มีทางออกอื่นใดอีกเลย³¹⁷³

สรุป

สังคมไทยในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาล และมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้นในอนาคต สาเหตุหลักของความเปลี่ยนแปลงคือการที่คนทั่วประเทศเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอย่างเข้มข้น จนทำให้คนส่วนใหญ่ในประเทศกลายเป็นชนชั้นกลางระดับล่างที่ครอบครัวยังมีรายได้ส่วนใหญ่มาจากนอกภาคการเกษตร ส่งผลให้วิถีชีวิต ความสัมพันธ์ทางสังคม และความรู้สึกนึกคิดของคนไทยในปัจจุบันแตกต่างจากในอดีตอย่างมาก

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมส่งผลกระทบต่อครอบครัวอย่างลึกซึ้ง เพราะผู้หญิงที่หารายได้แก่ครอบครัวและมีการศึกษาสูงขึ้นจนกลายเป็นคนที่มีทางเลือกใหม่ๆ ในชีวิต ในขณะที่สมาชิกของครอบครัวต่างก็ดำเนินชีวิตอย่างอิสระตามใจปรารถนาและรสนิยมส่วนตัวมากขึ้น ท่ามกลางภาระหนี้สินของครอบครัวและปัญหาในการทำงานที่สร้างความตึงเครียดทางจิตใจ ครอบครัวจึงอยู่ในสภาวะที่เปราะบาง มีความแตกร้างและการหย่าร้างสูงขึ้น ส่งผลกระทบในเรื่องต่างๆ เป็นลูกโซ่ต่อไปอีกมาก

ในทางการเมือง มีความขัดแย้งระหว่างชนชั้นกลางเดิม กับ ชนชั้นกลางใหม่ หรือ ชนชั้นกลางระดับล่าง ซึ่งไม่เพียงแต่จะมีความเหลื่อมล้ำของทรัพย์สินและรายได้ และมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรแตกต่างกันเท่านั้น แต่ยังมีความขัดแย้งอันเนื่องมาจากวัฒนธรรมทางความคิดที่ต่างกัน เนื่องจากชนชั้นกลาง (และชนชั้นนำ) เดิม มีความผูกพันกับวัฒนธรรมแห่งชาติที่มาจากความหมายของ “ความเป็นไทย” กระแสหลักที่ให้ความสำคัญแก่พระมหากษัตริย์อย่างสูง และมีทัศนคติว่าชาวบ้านหรือชนชั้นกลางใหม่ไร้การศึกษาจึงไม่ควรมีสิทธิและเสรีภาพทางการเมืองอย่างเต็มที่ ในขณะที่ชนชั้นกลางใหม่แม้ว่าจะยังคงให้ความสำคัญแก่ “ผู้นำ” แต่ก็ปฏิเสธหลักชาตินิยม และให้ความสำคัญแก่ความเสมอภาคทางสังคมและ

³¹⁷³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “รัฐธรรมนูญ-สู่ทางตันอีกที” มติชน. (8 ธันวาคม 2557), หน้า 20.

การเมืองมากขึ้นจนโจมตีสภาวะ “สองมาตรฐาน” อย่างรุนแรง พร้อมกันนั้นก็มีความเปลี่ยนแปลงในระดับชนชั้นนำ กล่าวคือเกิดกลุ่มทุนใหญ่กลุ่มใหม่ที่สามารถก้าวขึ้นมากุมอำนาจทางการเมืองระดับชาติ โดยพยายามผูกขาดอำนาจทางการเมืองด้วยการลดทอนอิทธิพลของกลุ่มพลังทางสังคมอื่นๆ เช่น นักพัฒนาเอกชน เจ้าพ่อ และผู้อุปถัมภ์ในชนบท ขณะเดียวกันก็ทำลายองค์กฤษฎีซึ่งเป็นกลไกการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐตามรัฐธรรมนูญ และขยายฐานมวลชนโดยการสร้างนโยบายทางเศรษฐกิจและสังคมที่ตอบสนองวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่และตอบสนองต่อปัญหาต่างๆ ที่ชนชั้นกลางระดับล่างเผชิญ ทำให้ได้รับการสนับสนุนอย่างกว้างขวางจากชนชั้นกลางระดับล่างจนกลายเป็นฐานอำนาจทางการเมืองที่แข็งแกร่ง ชนชั้นกลางเดิมจึงเกิดความไม่พอใจอย่างรุนแรง และออกมาเคลื่อนไหวต่อต้านในนามของ “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย”

เมื่อเกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างกลุ่มทุนใหม่กับชนชั้นนำเดิมและชนชั้นกลางเดิมในเขตเมือง ผู้นำของกลุ่มทุนใหม่สามารถใช้เครือข่ายและกลไกสื่อมวลชนสมัยใหม่ในการปลุกเร้าชนชั้นกลางระดับล่างซึ่งได้ประโยชน์จากนโยบายประชานิยมและต้องการความเสมอภาคทางสังคมและการเมืองอยู่แล้วให้ออกมาสนับสนุน เพราะชนชั้นกลางระดับล่างต้องการรักษาสีตึกในการเลือกตั้งเพื่อให้สามารถกำหนดตัวผู้ปกครองที่จะตัดสินใจเรื่องต่างๆ ให้เกิดประโยชน์แก่ตนมากที่สุด ทั้งนี้โดยมีนักคิดนักวิชาการหรือปัญญาชนที่เห็นอกเห็นใจให้การสนับสนุนการเคลื่อนไหวของชนชั้นกลางระดับล่างที่เรียกตัวเองว่า “คนเสื้อแดง” อย่างต่อเนื่อง ส่วนฝ่ายชนชั้นกลางเดิมนั้น แม้ว่าบทบาทของ “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” จะยุติลงแล้ว แต่การต่อสู้กับฝ่ายชนชั้นนำใหม่ที่มาจากกลุ่มทุนใหญ่ที่มีส่วนใหญ่ของ “คนเสื้อแดง” ให้การสนับสนุนก็ยังคงดำเนินต่อมา

อาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต แม้ว่าจะมีแนวโน้มว่าฐานะทางเศรษฐกิจของคนส่วนใหญ่จะดีขึ้น แต่เป็นสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำสูงและเป็นสังคมที่มีความเสี่ยงสูงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ขณะเดียวกันก็เป็นสังคมที่คนมีชีวิตอย่างโดดเดี่ยวว่าเหว่มากขึ้นและมีความเปราะบางทางอารมณ์มากขึ้นด้วย

บทที่ 16

คนชาติพันธุ์ต่างๆ ในสังคมไทยปัจจุบัน

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทยปัจจุบันยังคงมีความหลากหลายซับซ้อน คนบางส่วนของคนชาติพันธุ์ได้กลายเป็น “คนไทย” อย่างสมบูรณ์แบบ อย่างไรก็ตาม คนหลายกลุ่มมิได้ถือว่าตนเป็น “คนไทย” อยู่ตลอดเวลา ในบางบริบทก็มีการยึดถือสองอัตลักษณ์ไปพร้อมกัน เช่น ในปัจจุบันคนจีนจำนวนมากในสังคมไทยนั้นเป็น “คนไทย” ด้วยและเป็น “คนจีน” ด้วย แต่คนบางชาติพันธุ์แม้ว่ายังสืบทอดวัฒนธรรมเดิมไว้มากแต่ก็พยายามเก็บกดซ่อนเร้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่ “ไม่ใช่ไทย” เอาไว้ในบริบทที่ต้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในสังคมไทย หรือสัมพันธ์กับทางราชการ โดยแสดงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เดิมเมื่ออยู่ในกลุ่มคนชาติพันธุ์เดียวกันเท่านั้น เช่น คนลาวจำนวนมากจากภาคอีสาน คนไทใหญ่พลัดถิ่นและกะเหรี่ยงในภาคเหนือตอนบน ฯลฯ ขณะที่คนบางชาติพันธุ์ที่ไม่ต้องการจะ “กลายเป็นไทย” จึงมีความพยายามในการรักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เดิมของตนเอาไว้ เช่น ส่วนใหญ่ของชาวมลายูมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ สำหรับชาวหุยหรือจีนฮ่อในจังหวัดเชียงใหม่ นั้น เคยเปลี่ยนวัฒนธรรมบางอย่างของตนเพื่อจะกลายเป็น “คนไทย” ในบางสมัย แต่ในเวลาต่อมาก็หันกลับไปรื้อฟื้น “ความเป็นมุสลิม” ขึ้นมาใหม่ และในชุมชนจีนฮ่อยังมีมุสลิมที่มีความเชื่อทางศาสนาและอัตลักษณ์ที่แตกต่างกันอย่างซับซ้อนด้วย

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่คนหลายชาติพันธุ์พยายามรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่มิได้ทำให้คนชาติพันธุ์เหล่านั้นมีวัฒนธรรมเดิมเหมือนกับที่เคยเป็นมาในอดีตอย่างแท้จริง เพราะเป็นผลมาจากการเลือกสรรและการสร้างความหมายใหม่เพื่อตอบสนองบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม นอกจากนี้การผสมผสานทางวัฒนธรรมหรือการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากภายนอกยังเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางและรวดเร็วในยุคโลกาภิวัตน์ รวมทั้งมีการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์อย่างกว้างขวางด้วย ดังนั้นลักษณะทางวัฒนธรรมของคนทุกชาติพันธุ์จึงมีพลวัตสูง และไม่อาจมองคนแต่ละชาติพันธุ์ในแง่ที่มีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมที่คงเดิมตลอดเวลา

เมื่อสังคมไทยเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้มข้นขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรายได้จากการท่องเที่ยวมีความสำคัญมากขึ้นนั้น ส่วนหนึ่งของคนบางชาติพันธุ์ก็กลายเป็นนายทุนที่ทำธุรกิจต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องกับการท่องเที่ยว เช่น โรงแรม รถทัวร์ ร้านจำหน่ายของที่ระลึก ภัตตาคาร ส่วนใหญ่ของคนหลายชาติพันธุ์ก็กลายเป็นผู้ขายแรงงาน แต่คนบางชาติพันธุ์ก็ได้นำเอาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์หรือขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมเดิมของตนมาเป็นทุนวัฒนธรรมเพื่อผลิตสินค้าและบริการสำหรับนักท่องเที่ยว เช่น กรณีขบวนแห่ผีตาโขนของคนลาวที่เมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย³¹⁷⁴ งานประเพณีปอยส่างลองและการฟ้อน

³¹⁷⁴ โปรตุเกส นพพล แก่งจำปา, “พลวัตการช่วงชิง “พื้นที่ท่องเที่ยว” ของคนชายแดนด่านซ้าย จังหวัดเลย พ.ศ.2520-2552” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

นกกิ้งก่าของชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอนและเชียงใหม่³¹⁷⁵ ฯลฯ คนบางชาติพันธุ์ถึงกับแปลงร่างพรากกายเป็นคนชาติพันธุ์อื่น เช่น การแต่งกาย ภาษา สินค้าที่จำหน่าย ฯลฯ หากได้พบว่าศิลปวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ดังกล่าวมีเสน่ห์แก่นักท่องเที่ยวมากกว่า

ในท่ามกลางบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไป คนชาติพันธุ์ต่างๆ ในแต่ละท้องถิ่นต้องปรับตัวเป็นอย่างมาก ในขณะที่เดียวกันก็มีการแข่งขันทรัพยากรเข้มข้นขึ้น ทำให้เกิดความขัดแย้งและการต่อสู้ระหว่างชาติพันธุ์สูงขึ้น โดยมีการนำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์หรือมีการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เพื่อใช้ในการต่อสู้ เห็นได้ชัดใน “พื้นที่ความทรงจำ” (memory space) ที่คนชาติพันธุ์ต่างๆ สร้างขึ้นและผลิตซ้ำ โดยหวังปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่จะทำให้ชาติพันธุ์ของตนมีสิทธิหรืออำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรมากขึ้น หรือเพื่อให้สามารถรักษาสีทิวทัศน์หรืออำนาจในการจัดการทรัพยากรที่เคยมีอยู่เอาไว้สืบไป ดังจะวิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่เลื่อนไหลและซับซ้อน

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิได้หยุดนิ่งตายตัว แต่มีลักษณะเลื่อนไหลและมีความซับซ้อน โดยที่ความเปลี่ยนแปลงของบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ซึ่งจะได้นำเสนอให้เห็นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของจีน จีนฮ่อ ลาวพวน ลาวเงี้ยว และลัวะ เป็นกรณีตัวอย่าง ดังนี้

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ชาวจีน

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ชาวจีนในประเทศไทยไม่สามารถเดินทางกลับบ้านเกิดเนื่องจากแผ่นดินใหญ่จีนตกอยู่ภายใต้การปกครองของพรรคคอมมิวนิสต์จีนอย่างสิ้นเชิงตั้งแต่ พ.ศ.2492 ชาวจีนที่อพยพมาในช่วงก่อนหน้านี้นี้จึงต้องตัดสินใจลงหลักปักฐานอยู่ในประเทศไทยเป็นการถาวร และการลงทุนของชาวจีนในธุรกิจขนาดกลางและขนาดเล็กจึงขยายตัวอย่างรวดเร็วทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ความพยายามที่จะรักษาวัฒนธรรมจีนแม้ว่ายังคงมีอยู่อย่างสูงแต่ก็เกิดความจำเป็นที่จะต้อง “กลายเป็นไทย” ในบางด้าน เช่น การเปลี่ยนสัญชาติเป็นไทย การเปลี่ยนชื่อและนามสกุลเป็นไทย การตั้งชื่อบุตรหลานเป็นภาษาไทยและให้เรียนหนังสือไทย เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2500 ชาวจีนส่วนใหญ่ยังคงมีฐานะยากจน โดยชาวจีนกรุงเทพฯ และธนบุรี ซึ่งอยู่ในฐานะชนชั้นกลางระดับล่างและชนชั้นล่างมีจำนวนมากกว่าร้อยละ 98 ชาวจีนที่เป็นชนชั้นกลางระดับล่างเป็นผู้ขายแรงงานมีฝีมือ เจ้าของกิจการขนาดเล็ก และช่างฝีมือ ส่วนชาวจีนที่เป็นชนชั้นล่าง

³¹⁷⁵ ไพรอดู ปานแพร เซาน์ประยูร, “บทบาทของพุทธศาสนาต่อกระบวนการผลิตซ้ำทางอัตลักษณ์ของชาวไทยใหญ่ในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

ประกอบด้วยแรงงานไร้ฝีมือ กรรมกร และลูกจ้าง³¹⁷⁶ ชาวจีนเหล่านี้อาศัยอยู่ในชุมชนแออัด ประกอบอาชีพเป็นลูกจ้างตามร้านค้า ขายแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นผู้ใช้แรงงานตามท่าเรือ โรงสี ฯลฯ ส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าปลีก ขายของชำ ขายอาหาร ชาวจีนเหล่านี้มักมีบุตรมาก บ้านที่อาศัยอยู่ถูกใช้เป็นสถานที่ประกอบกิจการทุกอย่างนอกเหนือจากการใช้ชีวิตทั่วไป เช่น เป็นสถานที่ผลิตหรือขายสินค้า เป็นห้องเก็บสินค้า เป็นต้น³¹⁷⁷ ชาวจีนเหล่านี้ใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนจีนเป็นส่วนใหญ่ หากออกไปขายแรงงานก็มักเป็นโรงงานขนาดเล็กที่มีนายจ้างเป็นคนจีนด้วยกัน ทำให้มีความเป็นจีนสูง บุตรหลานส่วนหนึ่งเรียนจบระดับประถมศึกษาและอีกส่วนหนึ่งไม่มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน ยังคงใช้ภาษาจีนในการสื่อสาร ใช้ชื่อและแซ่แบบจีน ข้อมูลข่าวสารที่คนจีนเหล่านี้ได้รับก็จะมาจากชาวจีนที่อยู่รอบตัว เว้นแต่ชาวจีนกรุงเทพฯ ซึ่งผู้ที่อ่านภาษาจีนได้ก็มีโอกาสอ่านหนังสือพิมพ์ตามร้านขายกาแฟ และมีบริการ “เสียงตามสาย” ให้รับฟังตลอดวัน รายการที่ได้รับความนิยมคือเพลงแต้จิ๋ว จ๊วแต้จิ๋ว และเรื่องเล่าแต้จิ๋ว เมื่อชาวจีนที่ยากจนประสบปัญหาต่างๆ จะได้รับความช่วยเหลือจากสมาคมและมูลนิธิของคนจีน เช่น มูลนิธิป่อเต็กตึ๊ง ซึ่งทำงานสังคมสงเคราะห์อย่างเข้มแข็ง เช่น ช่วยเหลือผู้ประสบภัยต่างๆ ผู้ต้องขังชาวจีน ผู้ขาดแคลนเงินที่จะชำระค่าต่างด้าว จัดตั้งโรงพยาบาลหัวเฉียวเพื่อรักษาผู้ป่วยคล้ายกับโรงพยาบาลเทียนฟ้ามูลนิธิที่ได้รับความนิยมจากชาวจีน นอกจากนี้ สามัญชนจีนที่มีฐานะไม่ยากจนมากนักจนถึงมีฐานะปานกลางมักมีการรวมตัวกันในรูปสมาคมแซ่ และสมาคมภาษาพูด เพื่อสร้างเครือข่ายทางสังคม ทำให้ความเป็นจีนยังคงดำรงอยู่ได้มาก แม้ว่าการแสดงเช่น จ๊ว จะถูกแทนที่ด้วยภาพยนตร์และสื่อความนิยมลงอย่างรวดเร็วตั้งแต่ พ.ศ.2505 เป็นต้นมา³¹⁷⁸

อนึ่ง แม้ว่าโรงเรียนจีนจะถูกยุบไปเป็นจำนวนมากเนื่องจากรัฐบาลสงสัยว่าเป็นแหล่งเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ ดังปรากฏว่าระหว่าง พ.ศ.2491-2509 โรงเรียนจีนเลิกดำเนินการถึง 104 แห่ง ก็ไม่มีผลกระทบต่อการรักษาความเป็นจีนของสามัญชนจีนที่ยากจน เพราะปรกติลูกหลานชาวจีนที่ยากจนก็มักจะไม่ได้อ่านหนังสืออยู่แล้ว จนเด็กจีนบางส่วนกลายเป็นผู้ทำผิดกฎหมาย เช่น ทำร้ายร่างกาย ลักทรัพย์ ล่วงละเมิดทางเพศ ดังที่สมาธิวิจัยแห่งชาติชี้ให้เห็นว่า “ลูกคนจีนกระทำความผิดเป็นจำนวนมากกว่าลูกคนไทย เพราะเด็กลูกจีนมักอยู่ในแหล่งเสื่อมโทรม ทำให้นิยมประพฤติตนไปตามคนชั้นต่ำ นอกจากนั้นเด็กลูกจีนก็มักถูกบิดามารดาให้ฝึกงานอาชีพตั้งแต่เล็ก ไม่นิยมให้เข้าศึกษาอบรมในโรงเรียน”³¹⁷⁹

อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ชาวจีนจำนวนมากได้กลายเป็นชนชั้นกลางในสังคมไทย ชาวจีนเหล่านี้เป็นเจ้าของธุรกิจต่างๆ ที่ได้ประโยชน์จากการดำเนินนโยบายพัฒนา กลายเป็นผู้มีฐานะดี

³¹⁷⁶ Business Research Ltd., Profile-Selected Characteristics of Households in Bangkok and Thonburi (Bangkok: Business Research Ltd., 1966. pp. 7, 22, 24-25. อ้างใน สิทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์, กบฏจีนจน “บนถนนพลับพลาไชย”. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555, หน้า 131.

³¹⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-30.

³¹⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50-62.

³¹⁷⁹ หจข., ก/ป2/2510/18 บัญชีประมวลข่าวและเหตุการณ์สำคัญ พ.ศ.2510 เรื่องบุคคลต่างด้าว อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

สามารถส่งบุตรหลานเรียนหนังสือในระดับมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยพาณิชยการ ประเทศ บางคนจึงกลายเป็นเจ้าของธุรกิจขนาดใหญ่ที่สามารถส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อในยุโรปหรือสหรัฐอเมริกา และกลับมาบริหารธุรกิจของตระกูล

เมื่อคนจีนจำนวนมากได้กลายเป็นชนชั้นกลางของสังคมไทยแล้ว ก็ได้สร้างความทรงจำว่าตนได้เข้ามา “ฟังพระบรมโฑธิสมภาร” ของพระมหากษัตริย์ไทย มีความจงรักภักดีและกตัญญูทศเวทิต่อพระมหากษัตริย์ไทย พร้อมกับแสดงว่าตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ในช่วงก่อนทศวรรษ 2520 ชนชั้นกลางเหล่านี้พยายามซ่อนเร้น “ความเป็นจีน” เอาไว้ จนกระทั่งในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา หลังจากประเทศไทยเปลี่ยนแปลงนโยบายมาผูกมิตรกับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ และชาวจีนในสังคมไทยก็มีอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง วัฒนธรรมมากขึ้น จึงมีสถานภาพสูงขึ้นและมีอำนาจต่อรองมากขึ้นจนสามารถแสดง “ความเป็นจีน” ในบางมิติออกมา เพราะตั้งแต่ปี พ.ศ.2518 แล้วที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในฐานะนายกรัฐมนตรีได้ปราศรัยต่อประชาชนทางโทรทัศน์ ภายหลังจากการเดินทางไปเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีน ว่าชาวจีนในประเทศไทยกว่า 3,666,000 คนนั้น “อย่าวิตก จะเป็นจีนต่อไปหรือเป็นไทยก็ได้”³¹⁸⁰ แม้แต่ในการเคลื่อนไหวที่นำไปสู่เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 ซึ่งนักศึกษา “ลูกจีน” มีบทบาทมากที่สุดโดยไม่มีพวกญวนเข้าไปเกี่ยวข้องเลยนั้น ฝ่ายที่ใช้กำลังเข้าปราบปรามอย่างรุนแรงก็ต้องอ้างว่าผู้ก่อการที่ “เป็นภัยต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” นั้นเป็น “พวกญวน” เพื่อจะได้มีความชอบธรรมในการดำเนินการ³¹⁸¹

ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เมื่อประชาธิปไตยแบบเลือกตั้งมีความสำคัญมากขึ้นและเศรษฐกิจไทยเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น คนชาติพันธุ์จีนประสบความสำเร็จอย่างสูงในการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและการเมือง เมื่อประกอบกับเงื่อนไขทางการเมืองวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในสถานการณ์ที่ “ชาติไทย” มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับ “ชาติจีน” ในเชิงเป็นมิตรมากขึ้น ในบริบทที่ “ชาติจีน” กลายเป็นชาติสำคัญในทางเศรษฐกิจและการเมืองในระบบโลก และเจ้านายไทยได้เสด็จไปเมืองจีนหลายครั้งโดยทรงแสดงความชื่นชมในศิลปะและวัฒนธรรมของจีนเป็นอย่างมาก ทำให้คนชาติพันธุ์จีนสามารถแสดงออกซึ่ง “ความเป็นจีน” ใน “ชาติไทย” ได้อย่างเต็มที่และอย่างปลอดภัย โดยด้านหนึ่งมีการเน้น “ความเป็นไทย” ของชาวจีนในแง่ที่จงรักภักดีต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” อย่างเต็มเปี่ยม แต่อีกด้านหนึ่งก็เน้นความเป็นคนเชื้อสายจีนที่รักแผ่นดินไทยซึ่งเป็นถิ่นเกิดและรักใน “ชาติไทย” เป็นอย่างยิ่ง กลุ่ม “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ถึงกับประกาศอย่างเปิดเผยว่าตนเป็น “ลูกจีนกู้ชาติ”³¹⁸² ในการต่อสู้กับ

³¹⁸⁰ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย. (28 มิถุนายน 2518), หน้า 1-2.

³¹⁸¹ ไพโรจน์ สายชล สัตยานุรักษ์, คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

³¹⁸² ไพโรจน์ประเด็น “ลูกจีนกู้ชาติ” เพิ่มเติมใน Kasian Tejapira, “The Misbehaving Jeks: The Evolving Regime of Thainess and Sino-Thai Challenges” Paper prepared for ARI Asia Trends 2008 on “Chinese ness Unbound: Boundaries, Burden and Belongings of Chinese ness outside China” Organized by Asia Research Institute, National University of Singapore, 11 September 2008.

พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร” อดีตนายกรัฐมนตรีซึ่งมีคนชาติพันธุ์ลาวจากภาคเหนือและภาคอีสานจำนวนมากให้การสนับสนุน

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ชาวจีนฮ่อหรือชาวฮุย³¹⁸³

สุชาติ เศรษฐมาลินี ซึ่งศึกษาอัตลักษณ์ที่เลื่อนไหลและซับซ้อนของชาวจีนฮ่อหรือชาวฮุยในเชียงใหม่ ได้แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของมุสลิมในประเทศไทย เพราะศาสนาอิสลามเข้าสู่ประเทศไทยจากหลากหลายเส้นทางและโดยคนหลายชาติพันธุ์ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-20 ศาสนาอิสลามเข้าสู่ประเทศไทยเป็นครั้งแรกบริเวณภาคใต้โดยพ่อค้าชาวอาหรับนำเข้ามา ช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ศาสนาอิสลามเข้าสู่ภาคกลางแถบกรุงศรีอยุธยาโดยพ่อค้าชาวเปอร์เซียที่นับถือนิกายชีอะห์และพ่อค้าชาวอินเดียผู้นับถือนิกายซุนนีย์ ระหว่างทศวรรษ 2410-2430 อิสลามเข้าสู่ภาคเหนือของไทยโดยมีทั้งชาวอินเดีย เบงกอล ปากีสถาน และจีนมุสลิมจากญูนนาน³¹⁸⁴ มุสลิมในไทยจึงมีความหลากหลายมากจนสามารถแยกได้ถึง 7 กลุ่ม ดังนี้

1. มุสลิมสยาม หมายถึงชาวไทยทั่วไปที่ไม่สามารถแยกออกจากคนอื่นได้เลย นอกจากความแตกต่างเพียงประการเดียวคือนับถือศาสนาอิสลาม
2. ชาวจามซึ่งส่วนมากอพยพมาจากกัมพูชา ในประเทศกัมพูชา ปัจจุบันสามารถพบได้มากในชายฝั่งตะวันออกของไทย ในกรุงเทพฯ ก็มีชุมชนใหญ่ของชาวจามคือบ้านครัว
3. ชาวมุสลิมจากเอเชียตะวันตก ที่สำคัญที่สุดคือชาวอิหร่าน และชาวปาตาน
4. ชาวมุสลิมจากเอเชียใต้ ประกอบด้วย ชาวทมิฬ ชาวปัญจาบ ชาวเบงกอล ซึ่งอพยพเข้ามาทางประเทศพม่า และส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในภาคเหนือของประเทศไทย
5. ชาวอินโดนีเซีย กระจายอยู่ทั่วประเทศ โดยเฉพาะภาคกลางและภาคใต้
6. ชาวไทย-มาเลย์ คือกลุ่มชาวมุสลิมเชื้อสายมาเลย์ หรือชาวมลายูมุสลิม
7. ชาวจีนมุสลิมซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ทางภาคเหนือของไทยซึ่งรู้จักกันในนาม “ฮ่อ” หรือ “จีนฮ่อ” หรือ “ฮุย” ส่วนมากพบได้ในเขตจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย และลำพูน³¹⁸⁵

แต่เดิมชาวจีนฮ่ออาศัยอยู่ในญูนนานและมีบทบาททางการค้ากว้างขวางมาแต่โบราณ เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 23 คาราวานพ่อค้ามุสลิมชาวจีนญูนนานมีบทบาททางค้าในอาณาบริเวณตั้งแต่ทิเบต อัซสัม พม่า ไทย ลาว เวียดนาม กุ้ยโจว กวางสี เมื่อล่วงถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 เส้นทางการค้าหลักระหว่างไทยกับญูน

³¹⁸³ ชาวจีนฮ่อหรือชาวฮุยถูกเรียกด้วยชื่อที่หลากหลาย จีนมุสลิมในจีนถูกเรียกว่า ฮุย (Hui) ในพม่าถูกเรียกว่าปันเทย์ (Panthay) ส่วนในภาคเหนือไทยเรียกว่า ฮ่อ (Haw) โปรดดู Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand,” Ph. D. Thesis, University of Hawai’i at Manoa, 2010, p.67-70.

³¹⁸⁴ Yusuf Imtiyaz, “Faces of Islam in Southern Thailand.” *East-West Center Washington Working Paper No.7.*, (Washington: East-West Center, 2007), 5-6 cited in Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand”, p.70.

³¹⁸⁵ Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand,” p. 70-72.

นานสองเส้นทางก็ปรากฏขึ้น คือ ผ่านพม่าสายหนึ่ง และผ่านลาวอีกสายหนึ่ง พร้อมกันนั้นชาวจีนฮ่อก็ตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือของไทย รวมถึงพื้นที่ “บ้านฮ่อ” ในจังหวัดเชียงใหม่ ต่อมาเกิดการขยายตัวของชุมชนบ้านฮ่อ โดยชาวจีนมุสลิมยูนนานส่วนหนึ่งนำภรรยาไปด้วย และยังมีการแต่งงานกับหญิงท้องถิ่นชาวเหนือ และแต่งงานกับคนจีนที่ไม่ใช่มุสลิม แต่เมื่อมีลูกแล้วก็จะเลี้ยงให้ลูกมีความเป็นมุสลิม ในปี พ.ศ.2460 มีการสร้างมัสยิดของชาวมุสลิมยูนนานโดยเฉพาะ และในเวลาต่อมาก็เกิดชุมชนมุสลิมยูนนานขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งที่บริเวณสันป่าข่อย จังหวัดเชียงใหม่ จำนวนประชากรมุสลิมยูนนานทั่วภาคเหนือนั้นประมาณว่ามีมากกว่า 320,000 คน³¹⁸⁶

อัตลักษณ์จีนมุสลิมในเชียงใหม่มีความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดใน 3 ช่วงเวลา คือช่วง ก่อนทศวรรษ 2480 ชาวจีนมุสลิมหรือจีนฮ่อมีอัตลักษณ์เป็น “พ่อค้าชาวจีน” ต่อมาในระหว่าง พ.ศ. 2480-2533 อัตลักษณ์จีนมุสลิมเหล่านี้เปลี่ยนเป็น “ไทยมุสลิม” และตั้งแต่ พ.ศ.2534 ถึงปัจจุบันอัตลักษณ์ของจีนมุสลิมในเชียงใหม่เปลี่ยนเป็น “มุสลิมข้ามชาติ” จะเห็นได้ว่าอัตลักษณ์จีนมุสลิมในเชียงใหม่มีการเคลื่อนจากระดับท้องถิ่นสู่ระดับชาติ และจากระดับชาติสู่ระดับข้ามชาติ กล่าวคือ ก่อนทศวรรษ 2480 ประเทศสยามยอมรับความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทำให้ชาวจีนมุสลิมสามารถมีอัตลักษณ์ “พ่อค้าชาวจีน” โดยปราศจากปัญหา จนกระทั่งในปี พ.ศ.2482 จึงมีการเปลี่ยนชื่อประเทศเป็นไทยโดยอ้างว่าเพื่อให้ตรงกับ “ชื่อเชื้อชาติ” โดยรัฐบาลมุ่งใช้นโยบายผสมกลมกลืนชาวจีน ทำให้ชาวจีนมุสลิมตกอยู่ในสถานะที่ต้องเผชิญกับนโยบายชาตินิยมไทย จนต้องเปลี่ยนอัตลักษณ์เป็น “ไทยมุสลิม” และตั้งแต่ พ.ศ.2534 การพัฒนาสื่อสารโทรคมนาคมคือ อินเทอร์เน็ต เชื้อให้เกิดการยึดโยงอัตลักษณ์ของชาวจีนฮ่อเข้ากับองค์กรข้ามชาติ จึงเกิดอัตลักษณ์ข้ามชาติที่มีได้ถูกจำกัดโดยเขตแดนของรัฐชาติอีกต่อไป ดังนั้นชาวจีนมุสลิมจึงได้รับอิทธิพลจากการเมืองของมุสลิมข้ามชาติมากกว่าในอดีตที่ผ่านมา³¹⁸⁷

ก่อนทศวรรษ 2480 ชาวจีนฮ่อมีอัตลักษณ์ “พ่อค้าชาวจีน” อันเป็นผลมาจากเงื่อนไขแวดล้อมในชีวิตของชาวจีนฮ่อในสมัยนั้น กล่าวคือ คาราวานพ่อค้าชาวจีนมีบทบาทสำคัญในการค้าทางไกลระหว่างยูนนานกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชาวจีนฮ่อในยูนนานมีความสามารถทั้งการค้าและการรบ ทำให้เป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญในการค้ากับทิเบต อัลสัม และภาคเหนือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คาราวานหนึ่งๆ ของชาวจีนฮ่อจะประกอบด้วยล่อระหว่าง 50-100 ตัว บนเส้นทางจากซือเหมาสู่เชียงใหม่กองคาราวานจะบรรทุกสินค้า ได้แก่ ผ้าไหม โลหะ เครื่องใช้ในบ้าน ผ้า ผักสด เกลือ และแฮมยูนนาน ส่วนชาวกาลับกองคาราวานจะบรรทุกสินค้าประเภทสีย้อม ไม้ ฝ้าย ยาสูบ และฝิ่น³¹⁸⁸

³¹⁸⁶ Ibid, p. 67-70.

³¹⁸⁷ Ibid, p. 76-77.

³¹⁸⁸ Andrew Forbes, “The Role of Hui Muslims in the Traditional Caravan Trade between Yunnan and Thailand,” in *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, D. Lombard and J. Aubin, eds., (New Delhi: Oxford University Press, 2000), 291 cited in Suchart Setthamalee, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand” p.78.

ภายหลังความพ่ายแพ้ของกบฏมุสลิมยูนนานต่อรัฐบาลของราชวงศ์ชิงในปี พ.ศ.2416 ชาวมุสลิมยูนนานเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองใหญ่ๆ ทางภาคเหนือของไทย เช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แม่ฮ่องสอน ในทศวรรษ 2460 ชุมชนมุสลิมเล็ก ๆ แต่มั่งคั่งและมีอิทธิพลปรากฏขึ้นในเชียงใหม่และเชียงราย ชุมชนดังกล่าวทำหน้าที่ค้าขายข้ามพรมแดนกับยูนนาน โดยมีการขยายตัวสู่ธุรกิจการค้าปลีกต่างๆ เช่น ผัก ผลไม้ อาหารแห้ง กิจการร้านอาหารและร้านชา ร้านขายของชำ ฯลฯ รวมทั้งการค้าหยกด้วย นอกจากนี้ ชาวจีนฮ่อยังถูกมองว่ามีบทบาทในการค้าฝิ่นในยูนนานและสามเหลี่ยมทองคำ แต่ชาวมุสลิมยูนนานส่วนมากจะปฏิเสธเรื่องนี้อย่างแข็งขัน³¹⁸⁹

ชีวิตของชาวมุสลิมยูนนานรุ่นแรกเป็นชีวิตของการค้า การผจญภัย และการท่องเที่ยว ดังประวัติชีวิตของ หม่า วัย 86 ผู้อพยพมาจากหมู่บ้านต้าไปอี้ ซึ่งอยู่ทางใต้ของคุนหมิง และหวัง วัย 80 ปี ซึ่งอพยพมาจากยูนนานสู่ประเทศสยาม ประวัติชีวิตของทั้งสองคนเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตของชาวมุสลิมยูนนานรุ่นแรกที่อพยพสู่ประเทศสยามในกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เมื่อต้องเล่าถึงชีวิตของพวกเขา ชาวมุสลิมยูนนานรุ่นแรกมักจะเน้นย้ำเรื่องความยากลำบากของการค้าทางไกลมากกว่าเรื่องศาสนา แม้พวกเขาจะมีอัตลักษณ์มุสลิมที่ชัดเจน ทว่าสิ่งที่พวกเขาให้ความสำคัญมากกว่าในยุคนี้ก็คือการสร้างมาตรฐานชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นในต่างแดน พวกเขาจึงยึดอาชีพเช่นเดียวกับชาวจีนอพยพอื่น ๆ ในโลก คือการเป็นพ่อค้า และคนกลาง ในกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นช่วงก่อตั้งชุมชนจีนมุสลิมในเชียงใหม่ นั้น ชาวจีนฮ่อหลายคนยังมีบทบาทในการค้าคาราวานกับชาวเขาและชาวไทยในจังหวัดอื่น ๆ เมื่อได้กำไรจากธุรกิจชาวจีนฮ่อก็เริ่มซื้อที่ดินและสร้างบ้านในเขตเมือง หลังจากนั้นก็ผันตัวเองมาเป็นเจ้าของกิจการค้าขนาดเล็ก³¹⁹⁰

ด้วยเหตุที่มีทักษะเชี่ยวชาญทางการค้า ชาวจีนมุสลิมในเชียงใหม่และเมืองอื่น ๆ ในภาคเหนือจึงเป็นพ่อค้าคนกลางที่ประสบความสำเร็จ นอกจากนี้จะมีบทบาทสำคัญในฐานะคนกลางที่นำสินค้าท้องถิ่นหมุนเวียนไปทั่วภูมิภาคแล้ว ยังเป็นคนกลางเชื่อมชาวเขาบนที่สูงซึ่งห่างไกลจากตลาดกับชาวเมือง ณ ช่วงเวลานั้นพวกเขาเป็นเพียงคนนอกกลุ่มเดียวที่ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อกับค้าขายด้วย ซึ่งชาวจีนยูนนานจะมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับกลุ่มคนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาติพันธุ์บนที่สูง เช่นเรื่องเล่าของ นัว (Na) ชาวจีนฮ่อคนหนึ่งที่บ้านฮ่อกล่าววาระหว่างเดินทางค้าขายเขาได้พบชาวเขาจำนวนมาก ชาวเขาเหล่านี้มีมิตรไมตรีให้ค้างแรมในบ้าน บางกลุ่ม เช่น ชาวม้ง ชาวเมี่ยน และชาวลีซอ สามารถพูดภาษายูนนานได้ ทำให้ติดต่อสื่อสารกันได้ง่าย พวกเขาเรียกชาวจีนฮ่อว่า “เหลาป๋น” ซึ่งแปลว่าพ่อค้าที่ร่ำรวย เพื่อแสดงถึงความเคารพให้เกียรติ³¹⁹¹

³¹⁸⁹ Andrew Forbes, “The Chin-Ho (Yunnanese Chinese) Muslims of North Thailand,” *Journal of Institute of Muslim Minority Affairs* 7 (1), 173-186; Andrew Forbes, “The Role of Hui Muslims in the Traditional Caravan Trade between Yunnan and Thailand,” in *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea*, D. Lombard and J. Aubin, eds., (New Delhi: Oxford University Press, 2000), p.291 cited in Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand,” p.79.

³¹⁹⁰ Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand”, p. 79-80.

³¹⁹¹ Ibid, p.81.

ไท่ (Tai) ชาวจีนฮ่อวัย 92 ปี ที่อพยพเข้ามาเป็นรุ่นแรกและกลายเป็นบุคคลซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในเชียงใหม่กล่าวว่า ในฐานะผู้อพยพซึ่งเข้ามาใหม่และไม่มีการศึกษา สิ่งที่ได้มีเพียงอย่างเดียวคือการค้า เนื่องจากเคยมีประสบการณ์และทักษะในการทำธุรกิจ การหาเงินในประเทศสยามจึงไม่ใช่เรื่องยาก ชาวจีนมุสลิมอาศัยอยู่ทั้งในเมืองและชนบท ใกล้กับชาวเขาและคนท้องถิ่นทั้งหลาย ดังนั้น จีนมุสลิมจึงช่วยเหลือกัน โดยพวกที่อาศัยอยู่ในชนบทจะนำของจากพวกที่อยู่ในเมืองมาขายในหมู่บ้าน เมื่อขายหมด ก็จะเอาเงินไปจ่ายค่าสินค้าชุดแรกที่น่าไปขาย แล้วจึงรับสินค้าชุดที่สองจากในเมืองมาขายต่อไป การทำธุรกิจแบบนี้ในช่วงเวลานั้นไม่มีการโกงเกิดขึ้น มีแต่ความเชื่อใจกันและกันเพราะมาจากที่เดียวกัน (ยูนนาน) และยังมีความเกรงกลัวในพระเจ้า อีกทั้งมีประสบการณ์ลำบากร่วมกันมา ดังนั้นทุกคนจึงมีความสุขและความมั่งคั่งในที่สุด โดยพ่อค้าจีนมุสลิมทั้งหลาย กลายมาเป็น “เหลาบัน” ที่มุ่งสร้างฐานะทางเศรษฐกิจให้มั่นคง ลักษณะดังกล่าวจึงช่วยเน้นย้ำอัตลักษณ์ของพวกเขาในฐานะพ่อค้า³¹⁹²

เนื่องจากชาวจีนมุสลิมในภาคเหนือซึ่งทำธุรกิจเล็ก ๆ ในพื้นที่ของชนเผ่าและคนท้องถิ่น จึงเป็นกลุ่มคนที่อาจมองได้ว่าเป็นตัวกลางในการเชื่อมต่อระหว่างนายทุนชนชั้นนำกับมวลชน โดยเป็นกลุ่มคนที่ประกอบธุรกิจที่สัมพันธ์กับชนกลุ่มน้อยมากกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ และยังมีการรักษาสายสัมพันธ์ในชาติพันธุ์อย่างเหนียวแน่น เช่น ชาวจีนมุสลิมคนหนึ่งซึ่งอพยพเข้ามาโดยไม่มีทรัพย์สินติดตัวมาเลย นอกจากรู้จักชาวยูนนานที่อพยพมาก่อนบ้าง เขาได้รับการช่วยเหลือโดยเพื่อนที่รู้จักให้ยืมเงิน และซื้อสินค้าจากชาวยูนนานด้วยกัน³¹⁹³

แม้ว่าคนไทยโดยรวมจะไม่ค่อยมีปัญหาขัดแย้งกับคนจีนฮ่อเท่าใดนัก แต่ทางราชการกลับมีท่าทีเป็นปรปักษ์อย่างเปิดเผยโดยมองว่าคนจีนฮ่อทั้งที่เป็นและไม่ใช่มุสลิมมีส่วนร่วมในการค้าฝิ่นและเฮโรอีน³¹⁹⁴ ตำรวจเชียงใหม่มองว่าคนจีนฮ่อสร้างปัญหาให้กับภาคเหนือและเริ่มนโยบายที่จะกำจัดฮ่อออกไปจากเชียงใหม่ อย่างไรก็ตามชาวจีนฮ่อจำนวน 100 คนเดินทางไปพบผู้ว่าราชการเชียงใหม่พร้อมทั้งอาสาจะสู้กับพวกจีนฮ่อที่สร้างปัญหาให้กับประเทศไทย หนังสือพิมพ์เชียงใหม่พาดหัวข่าวว่า “ฮ่อสู้ฮ่อ” ตัวแทนชาวจีนฮ่อย้ำว่าไม่ใช่ทุกคนจีนฮ่อทุกคนเป็นคนเลว คนจีนฮ่อที่เป็นคนดีก็มี พวกเขาย้ำว่าชาวจีนฮ่อจะอยู่ในแผ่นดินนี้โดยเคารพกฎหมายไทยและเป็นพลเมืองดี³¹⁹⁵

ในช่วงเวลานี้ชาวจีนฮ่อมุสลิมจำนวนมากแต่งงานกับหญิงชาวพื้นเมืองที่ไม่ใช่มุสลิมเพื่อความหวังในการดำรงชีวิตใหม่ในประเทศไทยและการได้มาซึ่งฐานะพลเมืองไทยเพื่อความมั่นคงในอนาคต พวกเขาเริ่มทำธุรกิจค้าขายเล็ก ๆ และค่อย ๆ กลืนตัวเองเข้าสู่สังคมไทย โดยชาวจีนฮ่อมุสลิมคนหนึ่งแต่งงานกับหญิงพื้นเมืองกล่าวว่า ชายชาวจีนฮ่อเป็นที่ต้องตาต้องใจของชาวพื้นเมือง เพราะพวกเขาถูกมองว่ามีความขยันและร่ำรวย ทำให้พ่อแม่ของฝ่ายหญิงจึงประทับใจ ชาวพื้นเมืองไม่ค่อยสนใจเรื่องศรัทธาในศาสนาที่

³¹⁹² Ibid, p.82.

³¹⁹³ Ibid, p.83-84.

³¹⁹⁴ Ibid, p.84.

³¹⁹⁵ อนุ เนินหาด, เชียงใหม่ พ.ศ. 2496 (เชียงใหม่ : วณิดา, 2550) อ้างใน Ibid.

ต่างกันเท่าไร ดังนั้นพวกเขาจึงหันมานับถืออิสลามได้อย่างไม่มีปัญหา จะเห็นได้ว่าสภาวะดังกล่าวแตกต่างจากภาคกลางของไทยที่คนจีนถูกมองว่าเป็นปัญหาเพราะเป็นพ่อค้าหน้าเลือดที่กดขี่ชาวบ้าน³¹⁹⁶

ประวัติชีวิตของ เจ๊ ชงหลิง ผู้ก่อตั้งชุมชนจีนมุสลิมในภาคเหนือเป็นภาพสะท้อนที่ดีของการสร้างอัตลักษณ์จีนมุสลิมในระยะแรก ชีวิตของเจ๊ได้รับการบันทึกโดยหลานสาวของเธอ³¹⁹⁷ นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเธอผ่านการเล่าโดยชาวจีนมุสลิมรุ่นแรก

เจ๊ เกิดเมื่อปี พ.ศ.2416 ทางใต้ของคุนหมิง เป็นบุตรชายคนเดียวของตระกูลที่มั่งคั่ง เมื่ออายุได้ 24 ปี เขาก็แต่งงานกับหญิงสาวชาวยูนนาน แม้เมื่ออายุล่วงถึง 30 ปี และมีลูกสาว 2 คนแล้ว เขาก็ยังคงใช้ชีวิตเหมือนเป็นหนุ่มโสดวัยรุ่น ทำให้พ่อแม่ตัดสินใจบังคับให้เขาเป็นพ่อค้าคาราวานเช่นเดียวกับคนอื่นในละแวกบ้าน โดยให้ม้า 100 ตัวพร้อมกับสินค้าจำนวนหนึ่ง เจ๊เดินทางจากทางใต้ของยูนนานผ่านสิบสองปันนา เชียงตุง และเข้าสู่เมืองไทยทางชายแดนเชียงราย และเดินทางต่อมายังเชียงใหม่เพื่อพบชาวมุสลิมยูนนานที่เดินทางมาก่อนหน้า ในช่วงนี้เขาเดินทางไปยังเมืองหลายแห่งทางภาคเหนือของไทยเพื่อทำการค้า กระทั่งเมื่อเขาเดินทางถึงตากในช่วง พ.ศ.2448-2450 ก็ได้พบหญิงสาวท้องถิ่นอายุ 19 ปี ชื่อ นพ ทองมาศ เขาจึงตัดสินใจไม่กลับไปยูนนาน และตั้งถิ่นฐานที่ภาคเหนือของไทย โดยพ่อแม่ของฝ่ายหญิงประทับใจในความกระตือรือร้นและความขยันหมั่นเพียรจึงยอมรับเขาเป็นลูกเขย หลังจากแต่งงานแล้วเขายังคงทำการค้าคาราวานต่อไปในภาคเหนือ ต่อมาเขาได้กลายมาเป็นคนสนิทของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2452 เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่จึงประทานที่ดินให้จำนวน 5 ไร่ เจ๊ สร้างบ้านหลังใหญ่บนที่ดินผืนนั้น และตัดสินใจตั้งถิ่นฐานที่เชียงใหม่อย่างถาวร

พ่อค้าชาวจีนมุสลิมที่ได้ยินเรื่องราวของเจ๊ พวกเขาก็นเดินทางมาเยี่ยมและพักอยู่กับเขา กระทั่งบ้านของเขากลายเป็นศูนย์กลางในการลงสินค้าและพัสดุของกองคาราวาน ด้วยการที่มีม้าจำนวนมากและมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าเชียงใหม่ เจ๊จึงได้รับความไว้วางใจให้ดูแลเรื่องไปรษณีย์ใน 8 จังหวัดภาคเหนือของไทย ปี พ.ศ.2459 เขามีบทบาทช่วยรัฐบาลไทยในการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ เนื่องจากพื้นที่ก่อสร้างบางส่วนเป็นพื้นที่บนภูเขาทำให้ต้องใช้ล้อในการขนส่งอุปกรณ์และอาหาร ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2460-2465 เขายังมีบทบาทในการรวบรวมเงินจากพ่อค้ามุสลิมยูนนานซื้อที่ดินจำนวน 225 ไร่ และน้อมเกล้าฯ ถวายที่ดินแก่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 เพื่อสร้างสนามบินเชียงใหม่ เขาจึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุน ในปี พ.ศ.2467 เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ประทานนามสกุลภาษาไทย “วงศ์สื่อเกียรติ” ให้กับเขา ในปี พ.ศ.2459 เจ๊และชาวจีนมุสลิมที่มั่งคั่งได้รวบรวมเงินเพื่อซื้อที่ดินใกล้บ้านของเจ๊สำหรับสร้างมัสยิดจีนแห่งแรกในประเทศไทย เปิดใช้งานในปี พ.ศ.2460 ณ จุดนี้ชุมชนจีนมุสลิมจึงปรากฏขึ้นในภาคเหนือของไทย อาคารนั้นเป็นที่รู้จักของคนไทยท้องถิ่นว่า “มัสยิดบ้านฮ่อ” หรือ “มัสยิดหมู่บ้านฮ่อ” ในปี พ.ศ.2507 เมื่อมีอายุได้ 91 ปี เจ๊เดินทางไปเมกกะเพื่อทำพิธีฮัจจ์ เขา

³¹⁹⁶ Suchart Setthamaline, “The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand”, p. 84-85.

³¹⁹⁷ ไพโรจน์ จิรจันทร์ วงศ์สื่อเกียรติ ประทีปเสน, **ขุนขวงเสียงภาเกียรติ : ทายาทเจ๊เหอ 100 ปีคาราวานมาต่างสู่เชียงใหม่**.เชียงใหม่ : ธนบรรณาการพิมพ์, 2548.

เสียชีวิต 1 วันก่อนเดินทางกลับ และศพได้รับการฝังไว้ที่นครเมกกะฮ์อันเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ทายาทของเจิ้งที่เกิดจากนพมีทั้งหมด 10 คนเป็นชาย 5 คน และหญิง 5 คน ซึ่งมีบทบาทต่างๆ ในสังคมเชียงใหม่สืบมา³¹⁹⁸

ในทศวรรษ 2480-2530 ชาวจีนฮ่อในเชียงใหม่มีอัตลักษณ์เป็นชนชั้นกลางไทย-มุสลิม ซึ่งเป็นผลมาจากบริบทที่เปลี่ยนไป กล่าวคือ หลังการปฏิวัติของพรรคคอมมิวนิสต์ จีนในปี พ.ศ.2492 คลื่นการอพยพครั้งใหญ่ของชาวจีนมุสลิมครั้งที่ 2 ก็เกิดขึ้น โดยอพยพไปยังพม่าและทางตอนเหนือของประเทศไทย ผู้อพยพส่วนมากคือพ่อค้าคาราวานจีนที่เดินทางระหว่างชายแดนจีน พม่า ลาว และตอนเหนือของไทย มู่ ชาวจีนมุสลิมอายุ 83 ปีเล่าเรื่องของเข่าว่า ในเวลานั้นเขามีอายุราว 15-16 ปี เป็นลูกคนรองในจำนวนพี่น้องทั้งหมด 5 คน และเป็นคนเดียวในหมู่พี่น้องที่เข้าร่วมขบวนการคาราวาน ก่อนที่พรรคคอมมิวนิสต์จีนจะปกครองแผ่นดินใหญ่ มู่ ทำการค้าระหว่างบ้านเกิดทางตอนใต้ของคุนหมิงกับเมืองต่างๆ ในสิบสองปันนา และข้ามชายแดนไปยังเชียงตุง หลังจากการปฏิวัติ พ.ศ.2492 พวกคอมมิวนิสต์สั่งปิดพรมแดนจีน ทำให้กองคาราวานของ มู่ กลับบ้านไม่ได้ เขาก็ตัดสินใจตั้งรกรากที่ประเทศไทยโดยข้ามพรมแดนบริเวณท่าลี่เหล็ก-แม่สาย หลังจากข้ามพรมแดนที่แม่สายเขาได้ยินเรื่องเล่าเกี่ยวกับชาวจีนมุสลิมในเชียงใหม่ จึงตัดสินใจเดินทางมายังเชียงใหม่และได้พบกับ ลี (Lii) หญิงไทยท้องถิ่นที่ไม่ใช่มุสลิม มู่ และ ลี แต่งงานกันในปี พ.ศ.2504 มีลูกด้วยกัน 4 คน และตั้งถิ่นฐานอยู่ในเชียงใหม่ด้วยการเปิดกิจการร้านอาหารเล็กๆ ลูกๆ ของพวกเขาเข้าเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีคริสเตียน ลูกคนโตจบการศึกษาระดับปริญญาเอก อีก 1 คนจบการศึกษาระดับปริญญาโท และอีก 2 คนจบการศึกษาระดับปริญญาตรี อย่างไรก็ตาม มู่ ยังคงมีสถานะเป็นคนต่างด้าว แม้ว่าจะอาศัยอยู่ในประเทศไทยเป็นเวลานานและมีภรรยาเป็นคนไทยก็ตาม ปัจจุบันลูกชายคนโตของ มู่ เป็นอาจารย์มหาวิทยาลัย ส่วนคนอื่น ๆ ก็ทำธุรกิจอยู่ในเชียงใหม่ เรื่องของ มู่ เป็นตัวอย่างของชาวจีนมุสลิมที่ตั้งรกรากและสร้างตัวได้รวดเร็วในสังคมใหม่ การสร้างตัวของชาวจีนมุสลิมเป็นชนชั้นกลางในสังคมไทยไทยภายในช่วงเวลา 2-3 ชั่วคนเป็นเรื่องที่อัศจรรย์สำหรับชาวมุสลิมในภูมิภาคอื่น ๆ³¹⁹⁹

การสร้างฐานะของชาวจีนมุสลิมสู่การเป็นชนชั้นกลาง

การศึกษาในสังคมไทยเป็นเครื่องมือสำคัญในการเลื่อนชนชั้นและยังทำให้เกิดความแตกต่างระหว่างชนชั้นอีกด้วย เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า การเข้าสู่ระบบการศึกษาระดับสูงอย่างเป็นทางการเป็นยุทธศาสตร์ในการดำรงสถานะและเลื่อนสถานะของชนชั้นกลาง ชาวจีนฮ่อระดมทรัพยากรทางเศรษฐกิจทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเพื่อให้ลูกๆ ของเขาได้รับการศึกษาที่ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ สำหรับชาวจีนฮ่อในภาคเหนือการส่งลูกหลานไปเรียนโรงเรียนคริสต์ตั้งแต่ระดับประถมถึงมัธยมเป็นเรื่องปกติ ทว่าเป็นการปฏิบัติที่แตกต่างจากชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ซึ่งนิยมส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนอิสลาม ในภาคเหนือ

³¹⁹⁸ Suchart Setthamaline, "The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand," p.85-87. ในปี พ.ศ.2548 เมื่อรัฐบาลจีนจัดงานรำลึกฉลองครบรอบ 600 ปีเจิ้งเหอ ภาพครอบครัวของเจิ้ง ซงหลิง ได้ถูกนำไปจัดแสดงในงานในฐานะที่เป็นทายาทรุ่นที่ 20 ของเจิ้ง เหอ

³¹⁹⁹ Ibid, p.87-88.

การผสมผสานระหว่างอัตลักษณ์มุสลิมกับการเข้าเรียนในโรงเรียนคริสต์เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ สัดส่วนของชาวจีนฮ่อในการเข้าสู่การศึกษาระดับสูงจะมีอัตราส่วนที่สูงมากในรุ่นที่ 2 และ 3 กล่าวคือในขณะที่รุ่นแรกส่วนมากได้รับการศึกษาสูงสุดในระดับต่ำกว่ามัธยมศึกษา รุ่นที่ 2-3 ส่วนมากจบการศึกษาระดับปริญญาตรี รองลงมาคือจบการศึกษาระดับปริญญาโทและสูงกว่าปริญญาโท³²⁰⁰

หวัง ชาวจีนมุสลิมรุ่นที่ 2 กล่าวว่าชีวิตของเขาแตกต่างจากพ่อและแม่ที่ต้องเผชิญความยากลำบากตั้งแต่อพยพมายังประเทศไทยในช่วงทศวรรษ 2490-2500 ในทศวรรษ 2520 หวังและพี่น้องมีโอกาสมากมายเพราะพวกเขาได้รับการศึกษาระดับสูง³²⁰¹

ส่วน เหม่ยลี่ ชาวจีนมุสลิมรุ่นที่ 2 ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่กล่าวว่า ปัจจุบันชาวจีนมุสลิมปรากฏตัวในอาชีพที่ดีๆ เกือบทุกอาชีพเช่น แพทย์ พยาบาล หมอพื้น เภสัชกร วิศวกร หนายความ อาจารย์มหาวิทยาลัย ครู และนักธุรกิจ ซึ่งทำให้ชาวจีนฮ่อภูมิใจมาก หนึ่งในแพทย์ผ่าตัดหัวใจที่มีฝีมือที่สุดในไทยก็เป็นชาวจีนฮ่อ ในเชียงใหม่คนจีนฮ่อมีบริษัทคอมพิวเตอร์ที่ใหญ่ที่สุด โดยมีสาขามากถึง 17 สาขา มีบริษัททัวร์ที่ดำเนินงานระหว่างประเทศ มีโรงเรียนเอกชน และวิทยาลัยพยาบาลเอกชนในเชียงใหม่ เรายังมีบริษัทขายมอเตอร์ไซด์ที่มีถึง 4 สาขา โรงงานผลิตบรรจุภัณฑ์กระดาษ โรงงานผลิตถุงพลาสติก โรงงานผลิตภัณฑ์การเกษตร 2 แห่ง และมีบางคนเป็นนักการเมืองในระดับจังหวัด³²⁰²

นอกจากจะช่วยยกระดับคนในชุมชนขึ้นเป็นชนชั้นกลางแล้ว การศึกษาสมัยใหม่ยังมีส่วนปลูกสร้าง “ความเป็นไทย” และปัจจัยต่างๆ หลายประการ เช่น นโยบายของรัฐ และการที่จะต้องพูดภาษาไทยเพื่อติดต่อกับราชการไทย ทำให้คนจีนส่วนใหญ่ในประเทศไทยจำต้องรับเอา “ความเป็นไทย” เข้ามาในวิถีชีวิต โดยงานของสกินเนอร์ชี้ว่าในรุ่นที่สามคนจีนจะกลายเป็นไทยจนหมด อย่างไรก็ตามสภาพความเป็นจริงกลับแตกต่างออกไป กล่าวคือชาวจีนไม่ได้กลืนกลายเป็นไทยเสียหมดทุกคน แม้กระทั่งคนที่กลืนเข้าสู่สังคมไทยก็ยังมิใช่เป็นไทยไปทั้งหมด หากแต่มีลักษณะเป็นคนไทยเชื้อสายจีน (Sino-Thai) มากกว่าเป็นไทยอย่างเดียว พวกเขายังคงรักษาการเชื่อมโยงกับอดีตของจีน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ่านพิธีกรรมบูชาบรรพบุรุษ และให้ความสำคัญกับสายสัมพันธ์ในครอบครัวโดยเฉพาะทางฝ่ายพ่อมากกว่าคนไทย นอกจากนี้อาชีพที่พวกเขาประกอบยังมีส่วนในการจำแนกพวกเขาเช่น ส่วนมากประกอบอาชีพค้าขาย การธนาคาร และอาชีพงานนั่งโต๊ะอื่น ๆ มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ประกอบอาชีพในภาคการเกษตรกรรม³²⁰³

การสร้างอัตลักษณ์มุสลิมของชาวจีนฮ่อ

ศาสนาเป็นแกนสำคัญของอัตลักษณ์มุสลิม สำหรับชาวมุสลิมซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยในแต่ละประเทศจะประสบปัญหาแตกต่างกันไป โดยเฉพาะในเรื่องระบบการศึกษาแบบอิสลาม ในกรณีของไทยการศึกษา

³²⁰⁰ Ibid, p.89-92.

³²⁰¹ Ibid, p.93.

³²⁰² Ibid, p.94.

³²⁰³ Ibid, p.95-97.

สมัยใหม่มีส่วนในการทำลายความชอบธรรมของระบบการศึกษาอื่นๆ ที่เป็นคู่แข่งกัน การขยายตัวของ การศึกษาสมัยใหม่มีผลกระทบในแง่ลบต่อชนชั้นนำภาคใต้ที่พูดภาษามลายู กระทั่งกลายเป็นเหตุปัจจัย หนึ่งที่นำไปสู่การต่อต้านรัฐ โดยการต่อต้านได้พัฒนาจนประเด็นชาติพันธุ์ถูกหยิบยกมาเพื่อระดมคน³²⁰⁴ ต่างจากชาวจีนมุสลิมในภาคเหนือซึ่งยอมรับการศึกษาสมัยใหม่ของรัฐไทยมากกว่า แต่ชาวจีนฮ่อรุ่นที่ 2 ก็ ยังคงรักษา “ความเป็นมุสลิม” เอาไว้

เหอเจียง ชาวจีนฮ่อรุ่นที่ 2 พูดถึงชีวิตของเขาในวัยเด็กว่า เต็มไปด้วยภาพความทรงจำของการสวด ภาวนาและประกอบพิธีทางศาสนา ตอนอายุ 4-5 ขวบเขาเห็นภาพพ่อแม่สวดภาวนาเป็นประจำ เมื่อถึงวัย เข้าเรียน หลังโรงเรียนเลิกก็จำต้องไปเรียนที่โรงเรียนสอนศาสนาอิสลามซึ่งตั้งอยู่ที่มัสยิดทุกวัน วันอาทิตย์ก็ ยังต้องไปเรียน ตัวเขาชอบคุณพ่อแม่ที่บังคับและส่งเขาไปเรียนที่โรงเรียนศาสนา หากปราศจากการกระทำ ดังกล่าว เขาคงไม่ได้เป็นมุสลิมที่ดีและคนดีอย่างเช่นทุกวันนี้ เหอเจียง ได้พยายามให้ลูกของไปเรียนที่ โรงเรียนศาสนาควบคู่กับการศึกษาแผนใหม่เช่นเดียวกัน เพราะเห็นว่าศรัทธาในอิสลามเป็นเสมือน ภูมิคุ้มกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโลกทุกวันนี้ซึ่งเด็ก ๆ มีความเสี่ยงต่อสิ่งยั่วยวนต่างๆ มากกว่าสมัยก่อน จึงควรให้ความรู้ทางศาสนาแก่พวกเขา³²⁰⁵

อัตลักษณ์มุสลิมข้ามชาติของชาวจีนฮ่อ (พ.ศ.2534-ปัจจุบัน)

ความเป็นชุมชนมุสลิมก็เหมือนกับชุมชนอื่นๆ ที่ถูกจินตกรรมขึ้นและมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ ตลอดเวลา พรหมแดนความเป็นมุสลิมเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ในขณะเดียวกัน พรหมแดนความเป็นมุสลิมดังกล่าวก็ส่งผลเปลี่ยนแปลงต่อเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองด้วย ชุมชนมุสลิม เป็นชุมชนที่ถูกสร้างขึ้น รับรู้ได้ผ่านการมองเห็น การมีความศรัทธา และการประพฤติปฏิบัติของผู้ศรัทธา อย่างไรก็ดีตามความเป็นชุมชนบังเกิดจากการปฏิบัติและศรัทธามีลักษณะและถูกตีความได้อย่าง หลากหลายขึ้นอยู่กับการที่ เวลา และสังคมดังนั้นการพิจารณาพิจารณาการสร้าง ต่อรอง และทำลายอัต ลักษณ์ทางศาสนาของผู้อพยพจึงเป็นสิ่งสำคัญ³²⁰⁶

ราเชล ซิลเวีย (Rachel Silvey) กล่าวว่า การอพยพเป็นกระบวนการที่มีมิติทางสังคมแฝงฝังอยู่ (socially embedded process) การอพยพสะท้อนและก่อองค์การทางสังคมที่เกิดขึ้นจากหลากหลายปัจจัย ทั้ง เชื้อชาติ ชาติ ชนชั้น และศาสนา ผู้อพยพมักอ้างรักษาความผูกพันหลายอย่างกับประเทศบ้านเกิด เอาไว้ พวกเขาจึงสร้างพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมข้ามชาติสำหรับพวกเขาเอง อย่างไรก็ตาม ความผูกพัน กับประเทศบ้านเกิดนี้ไม่ใช่แหล่งในการอ้างอิงอัตลักษณ์ที่สำคัญที่สุดเพียงอย่างเดียว เนื่องด้วย ประสบการณ์ชีวิตของผู้อพยพไปตั้งถิ่นฐานในต่างแดนยังถูกล้อมหลอมด้วยหลายปัจจัย เช่น เครือข่ายทาง สังคมที่พวกเขาสร้างขึ้นในพื้นที่ที่เขาย้ายไป สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม นโยบายรัฐ และ

³²⁰⁴ Ibid, p.97-103.

³²⁰⁵ Ibid, p.103.

³²⁰⁶ Ibid, p.107.

ภาพตัวแทน (representation) ของผู้อพยพที่ถูกนำเสนอโดยสื่อ ส่วนชาตินิยมข้ามชาติทางศาสนา (religious transnationalism) นั้น เดล ไอเคิลแมน (Dale Eickelman) กล่าวว่า เป็นส่วนหนึ่งของตะวันออกกลางและโลกมุสลิมมานานแล้ว อย่างไรก็ตาม การท่องเที่ยวและการสื่อสารสมัยใหม่ได้ช่วยเพิ่มอัตราความเร็วให้กับการแพร่กระจายของชาตินิยมข้ามชาติทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแพร่กระจายของอุดมการณ์จากการเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในการเคลื่อนไหวด้านชาตินิยมข้ามชาติทางศาสนา จากที่เคยเป็นการเคลื่อนไหวของชนชั้นนำมาสู่การเคลื่อนไหวโดยมวลชน จนทำให้พรมแดนแบบเดิมที่นิยามโดยพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เป็นเรื่องไร้ความหมาย³²⁰⁷

ในกรณีการสร้างอัตลักษณ์จีนมุสลิมข้ามชาติของชาวจีนฮั่น แม้จีนฮั่นในภาคเหนือส่วนใหญ่ คือร้อยละ 78 จะยึดโยงอัตลักษณ์ทางศาสนาของตัวเองเข้ากับสำนัก ฮะนะฟี ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับจีน แต่ร้อยละ 9 ปฏิบัติสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบี ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับชาอูดีอาระเบีย และร้อยละ 13 ปฏิบัติสำนัก ญามาอัตตัลลีซ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับอินเดีย กลุ่มผู้นับถือสำนักปฏิบัติส่วนน้อยเหล่านี้ไม่สามารถละเลยได้ เพราะในโลกยุคโลกาภิวัตน์การติดต่อสื่อสารทางไกลสามารถมีผลต่ออัตลักษณ์ของบุคคล อย่างไรก็ตาม เมื่อนำเอาปัจจัยเรื่องรุ่นอายุมาพิจารณาจะพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในเรื่องอัตลักษณ์ทางศาสนาในหมู่มุสลิม กล่าวคือรุ่นแรกที่อพยพจากจีนเกือบทั้งหมดปฏิบัติตามแนวทางสำนัก ฮะนะฟี มีเพียงร้อยละ 2 เท่านั้นที่เปลี่ยนไปปฏิบัติแนวทางสำนัก ญามาอัตตัลลีซ ทว่ารุ่นที่ 2-3 การปฏิบัติแนวทางสำนัก ฮะนะฟี กลับลดลง โดยการปฏิบัติตามแนวทางสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบีและสำนัก ญามาอัตตัลลีซ กลับเพิ่มขึ้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนถึงการปฏิรูปอิสลามและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนจีนมุสลิม³²⁰⁸

จีนมุสลิมสำนัก ฮะนะฟี

สำนัก ฮะนะฟี หรือที่ในบางครั้งเรียกว่า “ผู้ที่ทำตามทัศนะ” (Follower of opinion) อันหมายถึงการพึ่งพาตรรกะและเหตุผล ซึ่งตรงข้ามกับ “ผู้ที่ทำตามหะดีษ” (คำพูด การกระทำ การยอมรับ และคุณลักษณะ ตลอดจนชีวประวัติของท่านนบีมุฮัมมัด) ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกพวก ซาฟีอี และ ฮันบาลี นอกจากสำนักในนิกาย ซุนนีแล้ว ยังมีสำนักที่หลากหลายในนิกาย ชีอะห์ ซึ่งเกิดจากความเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลา ชาวจีนมุสลิมในภาคเหนือนับถือสำนัก ฮะนะฟี โดยพวกเขามองว่าการเป็นจีนมุสลิมกับการนับถือสำนัก ฮะนะฟี เป็นสิ่งเดียวกัน เช่นเดียวกับชาวมุสลิมในภาคใต้ ที่มองตัวเองเป็นมลายูมุสลิม ซึ่งเป็นการผูกโยงเรื่องศาสนากับชาติพันธุ์เข้าด้วยกัน³²⁰⁹

ในกรณีของจีนมุสลิม ฮะนะฟี อัตลักษณ์ของกลุ่มมักอ้างอิงไปกับเรื่องเล่าดั้งเดิม (Primordial narrative) ส่วนพื้นที่ทางศาสนาก็มักเชื่อมต่อไปกับบ้านเกิดที่จีน ดังสะท้อนจากคำกล่าวของชาวจีนฮั่นชื่อ

³²⁰⁷ Ibid, p.106-107.

³²⁰⁸ Ibid, p.107-109.

³²⁰⁹ Ibid, p.112-113.

ทวี ต่อเอกลักษณ์ของชาวจีนมุสลิมว่า เอกลักษณ์ของชุมชนคือเราเป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากชาวจีนมุสลิมที่อพยพมาจากญูนนาน ชาวไทยและชาวมุสลิมในไทยมักจะสงสัยว่าชาวจีนเป็นมุสลิมได้อย่างไร หากก้าวเข้ามาในมัสยิดก็จะเห็นป้ายเขียนเป็นภาษาจีน ผู้คนหน้าตาเป็นจีน และผู้คนส่วนมากยังคงพูดภาษาจีนเพื่อติดต่อสื่อสาร มุสลิมจากภาคอื่นมักตกใจเมื่อเห็นภาษาจีนในมัสยิด มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวมุสลิมที่มาเยี่ยมชมมัสยิดเดินออกไปโดยไม่สวดภาวนา เพราะพอเห็นภาษาจีนแล้วก็ทำให้เกิดอาการลังเลไม่แน่ใจว่าเป็นมัสยิดอิสลามจริงหรือไม่³²¹⁰

เพื่อที่จะรักษาและทำให้อัตลักษณ์มุสลิม ฮะนะฟี มีความแข็งแกร่ง ชาวจีนฮ่อจึงจัดกิจกรรมที่หลากหลายและเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวมุสลิมแต่ละวัยในโอกาสต่างๆ โดยชาวจีนมุสลิมสำนัก ฮะนะฟี ต้องปฏิบัติตามแนวทางต่อไปนี้

1. สวดภาวนาตามแนวทางสำนักฮะนะฟี ซึ่งแตกต่างจากสำนักอื่น ๆ เช่น ฮะนะฟี ไม่ทำการตักบิร (ยกมือ) ก่อนก้มเคารพ และไม่หมอบราบกับพื้นระหว่างสวดภาวนา จำนวนการสวดละหมาด ตาราวิห์ (Tarawieh prayer) ระหว่างรอมฎอนมี 20 รอบวง ขณะที่ผู้ปฏิบัติสำนักอื่นมี 8 รอบวง
2. รวมตัวกันเพื่อท่องอัลกุรอานที่มัสยิดคืนวันพฤหัสบดีและวันศุกร์ตอนบ่าย
- 3.ฉลองวันเกิดให้พระศาสดา
4. เมื่อชาวมุสลิมตาย มีการท่องอัลกุรอานและทำการเลี้ยงที่บ้านของผู้ตายเป็นเวลา 3-7 คืน
5. ตั้งวงรอบผู้ตายก่อนสวดภาวนาในงานศพ และก่อนที่จะฝังร่างผู้เสียชีวิต
6. ท่องอัลกุรอานตามอิหม่ามตั้งแต่จากหน้าประตูมัสยิดจนถึงห้องสวดภาวนาต่อหน้าผู้สวดอิ็ด (Eid) สองคน³²¹¹

จากการปฏิบัติตามแนวทางที่ต่างจากมุสลิมอื่นๆ จึงมีความขัดแย้งที่ก่อให้เกิดความตึงเครียดในชุมชนมุสลิม โดยกลุ่มมุสลิม ฮะนะฟี-วะฮะบี มองว่าการปฏิบัติข้างต้นทั้งหมดผิดแปลกไปจาก ซุนนะห์ (sunnah) ของพระศาสดา โดยเฉพาะตั้งแต่ข้อ 2 ถึงข้อ 6 เป็นสิ่งที่รับไม่ได้ อย่างไรก็ตามสำหรับชาวจีนมุสลิมซึ่งยึดโยงตัวเองเข้ากับสำนัก ฮะนะฟี เชื่อว่าหากไม่ปฏิบัติตามแนวทางข้างต้นก็มีใช้จีนมุสลิม³²¹²

วิธีการที่จีนมุสลิมผู้นับถือสำนักฮะนะฟีใช้ในการปกป้องพื้นที่ของตน มีส่วนเกี่ยวข้องกับ
ความเปลี่ยนแปลงทางชาติพันธุ์ด้วย คณะกรรมการของมัสยิดจีนได้ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ดังนี้

1. ครูสอนศาสนาอิสลามในมัสยิดจีนจะต้องสอนและปฏิบัติตนตามแนวทางสำนัก ฮะนะฟี
2. ผู้ที่สมัครรับเลือกเป็นกรรมการมัสยิดจะต้องเป็นผู้ที่มีเชื้อสายจีนเท่านั้น
3. หากไม่ปฏิบัติตามแนวทางประเพณีดั้งเดิมคณะกรรมการจะไม่อนุญาตให้ฝังศพในพื้นที่ของชุมชน

³²¹⁰ Ibid, p.113.

³²¹¹ Ibid, p.113-114.

³²¹² Ibid, p.114.

4. มัสยิดจีนต้อนรับมุสลิมทุกคนที่เข้ามาสวดภาวนาในมัสยิด แม้ว่าจะนับถือสำนักอื่น แต่ห้ามมิให้เผยแพร่เอกสารทางศาสนา ยกเว้นแต่ได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการ

5. มีการตั้งโรงเรียนสอนศาสนาในมัสยิด โดยผู้ที่มีผลการเรียนดีเด่นและบุคลิกภาพดีจะได้รับทุนส่งเสริมให้ไปเรียนศาสนาอิสลามขั้นสูงในญูนนาน เพื่ออำนวยการรักษาอัตลักษณ์จีนมุสลิมฮะนะฟี³²¹³

แม้ว่าจะมีการวางกฎอย่างเข้มงวดเพื่ออำนวยการรักษาอัตลักษณ์มุสลิมฮะนะฟีดั้งเดิม แต่การข้ามพรมแดนชาติพันธุ์ก็ยังคงเกิดขึ้น ดังตัวอย่าง 3 กรณีต่อไปนี้³²¹⁴

กรณีแรกคือ *พรีด นุก* (Preed nuk) ชาวมุสลิมเชื้อสายมาเลย์จากภาคใต้ ซึ่งปัจจุบันดำรงตำแหน่งเป็นครูใหญ่โรงเรียนอิสลามของมัสยิดจีนในเชียงใหม่ แต่เดิมเขาเรียนรู้อิสลามจากโรงเรียน *ปอเนาะ* ในภาคใต้ ซึ่งสำนัก *ซูฟีห์* จะเป็นที่พักผ่อนหลายมาก แตกต่างจากจีนในภาคมุสลิมภาคเหนือที่เน้นฮะนะฟี เขาเป็นครูสอนศาสนาอิสลามที่มัสยิดจีนมาประมาณ 20 ปีแล้ว หลังจากจบการศึกษาด้านอิสลามศึกษาจากชาอูดีอาระเบีย นอกจากรับ ฮะนะฟี ตามกฎของชุมชนแล้วเขายังแต่งงานกับหญิงจีนมุสลิมในชุมชน และปัจจุบันเขายังเป็นผู้ที่มีบทบาทแข็งขันในกิจกรรมทางศาสนาของชุมชน แม้ว่าตัวเขาจะมีภูมิหลังเป็นมลายูมุสลิมก็ตาม

กรณีที่สอง *ศักดี* ชาวมุสลิมเชื้อสายอินเดียนอายุ 65 ปี เขาเติบโตขึ้นในชุมชนจีนมุสลิม และถือการปฏิบัติตามสำนักฮะนะฟีอย่างเคร่งครัด เขาแต่งงานกับหญิงมุสลิมเชื้อสายอินเดียนและมีลูกชาย 1 คน ถึงแม้ว่าเขาจะมีเชื้อสายอินเดียนและกฎของมัสยิดก็ห้ามผู้ไม่มีเชื้อสายจีนเป็นกรรมการ ทว่า *ศักดี* ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ โดยชาวจีนมุสลิมในชุมชนเลือกเขาให้เป็นกรรมการมัสยิดถึง 2 สมัย นอกจากนี้เพื่อนๆ ชาวจีนมุสลิมยังตั้งชื่อจีนให้กับเขาด้วย *ศักดี* กล่าวว่าเขาเติบโตในชุมชนจีนมุสลิม และได้รับการศึกษาศาสนาอิสลามจากอิหม่ามจีนตั้งแต่ยังเด็ก เขายังสวดภาวนาและเล่นกับเพื่อนชาวจีนมุสลิมและเข้าร่วมกิจกรรมชุมชนทุกกิจกรรมที่จัดขึ้นตามแนวปฏิบัติของฮะนะฟี เขากล่าวว่าถึงเลือดของเขาจะเป็นเลือดอินเดียน แต่หัวใจของเขาเป็นจีน และคนในครอบครัวของเขาก็รู้สึกเช่นนี้เหมือนกัน

กรณีที่สาม คือ *ชัน* นายแพทย์ที่เกษียณราชการและเป็นมุสลิมที่มีเชื้อสายอินเดียน เขาดำรงตำแหน่งเป็นหนึ่งในคณะกรรมการที่ปรึกษาของมัสยิดจีนมาหลายสิบปี เขาเป็น ฮะนะฟี ที่เคร่งครัด และเข้าร่วมกิจกรรมสม่ำเสมอ ความใญ่บุญของเขาเป็นที่รับรู้โดยทั่วไป คุณลักษณะดังกล่าวเป็นสิ่งที่จีนมุสลิมอ้างว่าเป็นคุณลักษณะของชาวจีนมุสลิม

การยอมรับมุสลิมที่ไม่ได้มีเชื้อสายจีนในชุมชนจีนมุสลิมเป็นเรื่องที่ไม่ปรกติ แต่กรณีทั้งสามสะท้อนว่าความเป็นชาติพันธุ์ไม่ใช่เรื่องที่สติดึงข้อ ทว่าเป็นสิ่งที่ถูกจินตกรรม (imagined) ขึ้น การที่กลุ่มคนมุสลิมที่ไม่ได้มีเชื้อสายจีนได้รับการยอมรับก็เพราะคนเหล่านั้นยอมรับและยึดโยงตัวเองเข้ากับอัตลักษณ์

³²¹³ Ibid, p.114-115.

³²¹⁴ Ibid, p.115-117.

มุสลิมจีนฮะนะฟีย์ ส่วนคนที่สืบเชื้อสายจีนมุสลิมหากหันไปนับถือสำนักปฏิบัติอื่นก็อาจถูกกีดกันออกไปจากชุมชนได้ หรือพวกเขาอาจจะไม่นิยามตัวเองว่าเป็นจีนมุสลิมก็ได้³²¹⁵

ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาชุมชนจีนมุสลิมในภาคเหนือได้รับผลกระทบจากปัจจัยหลายประการ จนนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดอัตลักษณ์ข้ามชาติ (transnational identity) ปัจจัยที่สำคัญมีดังนี้

ประการแรก กลางทศวรรษ 2530 การบินไทยเปิดเส้นทางการบินใหม่ระหว่างคุนหมิงกับเชียงใหม่ กระทั่งปัจจุบันมีเที่ยวบินระหว่างคุนหมิง-เชียงใหม่ 2 ครั้งต่อสัปดาห์ เส้นทางการบินนี้ได้ให้ความหวังกับชาวจีนมุสลิมในภาคเหนือที่จะได้พบกับญาติพี่น้องในยูนนานที่พลัดพรากจากกันมานาน ขณะเดียวกันมุสลิมจีนในยูนนานเองก็เดินทางมายังภาคเหนือเพื่อจะพบปะญาติพี่น้องด้วย จากการสำรวจพบว่าร้อยละ 60 ของกลุ่มตัวอย่างเคยเดินทางไปพบญาติพี่น้องในยูนนาน ร้อยละ 34 ไม่เคยเดินทางไปเยี่ยมเยียนแต่มีความต้องการจะไปเยี่ยมเยียนอย่างมาก มีเพียงร้อยละ 6 เท่านั้นที่ไม่ต้องการเดินทางไปเยี่ยมเยียนญาติในยูนนานเพราะไม่ได้ติดต่อกันนานแล้ว นับแต่ทศวรรษ 2530 การท่องเที่ยวไม่เพียงแต่จะเชื่อมต่อให้ชาวจีนฮ่อได้พบปะญาติพี่น้องเท่านั้น ทว่ายังทำให้เกิดการผลิตซ้ำและยืนยันอัตลักษณ์มุสลิม ฮะนะฟีย์ ที่เป็นเช่นเดียวกันกับชาวมุสลิมจีนฮ่อในยูนนาน เช่น ชาวน ชาวจีนมุสลิมรุ่นที่ 2 ซึ่งเป็นเจ้าที่ดินและมีอาชีพทำเหมืองแร่หลายแห่งในเชียงใหม่ เขามักเดินทางด้วยเครื่องบินไปยังยูนนานบ่อย ๆ เขากล่าวถึงมุสลิม ฮะนะฟีย์ โดยเชื่อมโยงเข้ากับการปฏิบัติของญาติพี่น้องชาวมุสลิมในจีนอย่างภาคภูมิใจ³²¹⁶

ประการที่สอง การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของจีน โดยเฉพาะในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ยังนำไปสู่การเข้าไปลงทุนในประเทศจีนโดยชาวมุสลิมเชื้อสายจีนในภาคเหนือ มีทั้งการลงทุนด้วยตัวเองและการร่วมลงทุนกับญาติชาวจีนมุสลิมในยูนนาน เช่นมีการเปิดโรงงานทำลูกชิ้น ร้านอาหาร และบริษัทท่องเที่ยวในจีน รวมทั้งธุรกิจการพาไปประกอบพิธีฮัจจ์ที่เมกกะ โดยผ่านทางเชียงใหม่และเชียงรายก่อนจะเดินทางไปยังซาอุดีอาระเบีย เนื่องจากการเดินทางโดยตรงจากประเทศจีนไปยังซาอุดีอาระเบียเป็นเรื่องที่ยากลำบาก³²¹⁷

ประการที่สาม ความผูกพันข้ามชาตินี้นำไปสู่การแลกเปลี่ยนทุนทางศาสนาระหว่างจีนมุสลิมในภาคเหนือและจีนมุสลิมในประเทศจีน เช่น อิหม่ามจากยูนนานมาบรรยายเกี่ยวกับศาสนาอิสลามให้กับชุมชนจีนมุสลิมในภาคเหนือ และยังมีการรวบรวมเงินบริจาคจากจีนมุสลิมในภาคเหนือเพื่อส่งกลับไปสร้างโรงเรียนและมัสยิดในประเทศจีนอีกด้วย³²¹⁸

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าจะมีความรู้สึกในเรื่องการนิยามตัวตนโดยเชื่อมโยงอัตลักษณ์จีนมุสลิมของตนเองเข้ากับอิสลามสำนัก ฮะนะฟีย์ อย่างแข็งขัน แต่ทว่าสัดส่วนชาวจีนมุสลิมที่เปลี่ยนไปนับถือสำนักอื่น

³²¹⁵ Ibid, p.117.

³²¹⁶ Ibid, p.117-118.

³²¹⁷ Ibid, p.118-119.

³²¹⁸ Ibid, p.119.

เช่น *ญามาอ์ดัตบลิซ* และ *ซาลาฟี-วะฮาบี* ก็ค่อย ๆ เพิ่มขึ้นในหมู่ชาวจีนฮ่อหรือชาวจีนมุสลิมในเชียงใหม่
 รุ่นที่ 2³²¹⁹

จีนมุสลิมสำนัก *ญามาอ์ดัตบลิซ*

ญามาอ์ดัตบลิซ น่าจะเป็นขบวนการเคลื่อนไหว *ดะวะห์* (การออกเชิญชวนคนให้นับถืออิสลาม) ข้ามชาติ ที่แพร่หลายที่สุดในโลกปัจจุบัน แม้จะมีเครือข่ายแผ่ขยายและปรากฏในแทบทุกประเทศ แต่ข้อมูลเกี่ยวกับขบวนการนี้กลับเป็นที่รับรู้ค่อนข้างน้อย ขบวนการเคลื่อนไหวเน้นในเรื่องหลักความเสมอภาค กลุ่มข้ามชาตินี้มีการยึดโยงกันด้วยสายสัมพันธ์ภายในและเครือข่ายที่ใกล้ชิด การชุมนุมของ *ญามาอ์ดัตบลิซ* ในปากีสถานและบังกลาเทศในต้นพุทธศตวรรษที่ 26 มีผู้เข้าร่วมชุมนุมหลายล้านคน หรือกล่าวได้ว่าการชุมนุมดังกล่าวกลายเป็นการชุมนุมที่ใหญ่เป็นอันดับสองรองลงมาจาก การจาริกแสวงบุญที่เมกกะ³²²⁰

ญามาอ์ดัตบลิซ เป็นกลุ่มที่ตั้งขึ้นในต้นทศวรรษ 2460 ในช่วงที่มีความขัดแย้งทางศาสนาในอินเดีย *ญามาอ์ดัตบลิซ* เป็นกลุ่มที่ทำงานอย่างแข็งขันในการต่อต้านกลุ่มฟื้นฟูฮินดู และยังพยายามที่จะจำกัดอิทธิพลของฮินดูออกไปจากศาสนาอิสลามในอินเดียอีกด้วย ขบวนการ *ญามาอ์ดัตบลิซ* ไม่มีเจ้าหน้าที่ ไม่มีระบบบริหารองค์กรเป็นทางการ และปฏิเสธการใช้ความรุนแรง ไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง เน้นแนวทางสันติสมาชิกของขบวนการถูกคาดหวังให้ร่วมกิจกรรมอย่างกระตือรือร้น และต้องมีบทบาทในการเผยแพร่แนวคิด มีการแบ่งสมาชิกของขบวนการออกเป็นองค์กรเล็ก ๆ (*ญามาต- Jamaat*) แต่ละองค์กรมีสมาชิกประมาณ 10 คน ออกเงินกันเอง เดินไปเคาะประตูบ้าน และเผยแพร่ศาสนาในมัสยิด ตามที่คาดหวังไว้ นั้นผู้เข้าร่วมจะต้องอุทิศเวลา 1 วันต่อสัปดาห์ หรือ 3 วันต่อเดือน หรือ 40 วันต่อปี หรือ 4 เดือนในช่วงชีวิตในการเผยแพร่คำสอน โดยการอุทิศดังกล่าวถือเป็นส่วนหนึ่งของ *จีฮัด* หรือการต่อสู้เพื่อพระเจ้าเป็นเจ้าและศาสนาอิสลาม ผู้หญิงจะทำ *ดัตบลิซ* (การชักชวน) ภายในวงสังคมของพวกเธอ โดยจะออกไป *ญามาต* ก็ต่อเมื่อกลุ่ม *ญามาต* นั้นมีญาติผู้ชายของเธออยู่ด้วย³²²¹

ญามาอ์ดัตบลิซ เริ่มเข้ามาในประเทศไทยในปี พ.ศ.2520 โดยชาวมมาเลเซียซึ่งมีเชื้อสายอินเดีย เนื่องจากบรรพบุรุษของเขอพยพมายังมาเลเซียในช่วงที่อังกฤษปกครอง เริ่มแรกการเผยแพร่มีอยู่ที่ยะลาเพียง 2 แห่งในจังหวัดภาคใต้ คือยะลา และปัตตานี เมื่อถึงทศวรรษ 2520 มัสยิดในเครือข่ายตัวขึ้นใน 3 จังหวัด คือ ยะลา ปัตตานี และนราธิวาส และขยายต่อไปยังกลันตัน และเคดาห์ ในประเทศมาเลเซีย ในทศวรรษ 2530 มีการริเริ่มจัดตั้งสำนักงานใหญ่ในภาคใต้ซึ่งต่อมาจะดำรงฐานะเป็นสำนักงานใหญ่ในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สืบมาจนถึงปัจจุบัน³²²²

³²¹⁹ Ibid.

³²²⁰ Ibid, p.120.

³²²¹ Ibid, p.120-121.

³²²² Ibid, p.123.

ในภาคเหนือ *ญามาอัตตบลิซ* เริ่มเข้ามาในทศวรรษ 2520 ปลายทศวรรษ 2530 อิหม่ามมุสตาฟา ซึ่งเป็นประธานคณะกรรมการอิสลามจังหวัดเชียงใหม่และเป็นผู้ที่เคร่งครัดใน *ญามาอัตตบลิซ* มาก ได้ดำเนินการจัดตั้งศูนย์ *ญามาอัตตบลิซ* ในเชียงใหม่ที่มีสยิดช้างคลาน มุสลิมเชื้อสายจีนก็เริ่มหันมานับถือสำนักนี้ เนื่องจากศรัทธาในแนวทางปฏิบัติและคำสอน กระทั่งเข้าร่วมในกลุ่มเผยแพร่ด้วย³²²³

จีนมุสลิมสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบี

ซาลาฟี-วะฮาบี มีรากฐานมาจากตะวันออกกลาง มีลักษณะค่อนข้างอนุรักษนิยม โดยมีความพยายามในการกลับไปยึด *หะดีษ* และ *อัลกุรอาน* อย่างเคร่งครัด พยายามตัดพิธีกรรมคำสอนที่เป็นสิ่งคิดค้นขึ้นใหม่อันแตกต่างจากประเพณีดั้งเดิม หลังจากมีการตั้งโรงเรียนสอนศาสนาอิสลาม ประกอบกับการมีผู้นำทางศาสนาที่มีความรู้ทางศาสนาจำนวนมากจนได้รับการเคารพนับถือ ก็ทำให้ชาวมุสลิมต้องการไปเรียนต่อในประเทศอิสลาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ประเทศซาอุดีอาระเบีย นอกจากนี้เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ยังทำให้เกิดการเชื่อมโยงมุสลิมในท้องถิ่นต่างๆ เข้ากับศูนย์กลางทางศาสนาในตะวันออกกลาง จนเห็นว่าตะวันออกกลางเป็นแหล่งความรู้ทางศาสนาให้กับคนรุ่นใหม่ ชุมชนจีนมุสลิมในเชียงใหม่ก็ได้รับผลกระทบจากปัจจัยเหล่านี้ จนกระทั่งทำให้เกิดกลุ่มคนที่หันไปนับถือ ซาลาฟี-วะฮาบี³²²⁴

ในภาคเหนือของไทยโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามชื่อดังแห่งหนึ่งคือ *อัสดักวา* ได้รับการก่อตั้งโดย ฮุซัยน์ หรือ ยง พูนันต์ อดีตคณะกรรมการอิสลามประจำเชียงใหม่ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2515 นักเรียนที่เข้ามาเรียนที่ *อัสดักวา* นี้ มาจากหลายภูมิภาค และจำนวนไม่น้อยเดินทางไปศึกษาศาสนาอิสลามต่อในกลุ่มประเทศอาหรับ ยง พูนันต์ เป็นชาวจีนมุสลิมที่อพยพมาจากญูนนาน เดินทางมาถึงเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2494 ด้วยบารมีของเขาทำให้การก่อตั้งโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามได้รับการสนับสนุนจากหลายฝ่ายทั้งชาวอาหรับและเพื่อนชาวจีนมุสลิม³²²⁵

นับแต่ทศวรรษ 2510 ซาอุดีอาระเบียได้มีโครงการให้ทุนการศึกษาศาสนาอิสลามแบบให้เปล่า ตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงระดับมหาวิทยาลัย การไปศึกษาที่ซาอุดีอาระเบียทำให้ได้รับอิทธิพลของสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบี มาก จำนวนไม่น้อยกลับมาเป็นครูที่โรงเรียน *อัสดักวา* ครูกลุ่มดังกล่าวนี้ตั้งคำถามต่อแนวปฏิบัติที่แตกต่างออกไปจากสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบี พร้อมกันนี้พวกเขาก็แยกตัวออกจากมุสลิมกลุ่มอื่น ๆ นอกจากการสอนศาสนาอิสลาม ซาลาฟี-วะฮาบี ที่โรงเรียนแล้ว พวกเขายังทำการสอนเผยแพร่ในที่อื่น ๆ ให้แก่ชาวมุสลิมในเชียงใหม่ด้วย³²²⁶

บรรดาเยาวชนที่ได้รับการศึกษาจากครูสังกัดสำนัก ซาลาฟี-วะฮาบี ได้ใช้อินเตอร์เน็ตในการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน และยังมีการใช้อินเตอร์เน็ตในการค้นหาข้อมูลเกี่ยวกับศาสนาอิสลาม การกระทำ

³²²³ Ibid, p.123-124.

³²²⁴ Ibid, p.126-128.

³²²⁵ Ibid, p.128-130.

³²²⁶ Ibid, p.130-132.

ดังกล่าวแพร่หลายมากในกลุ่มมุสลิมรุ่นที่สองซึ่งมีการศึกษาสูงและมีความสามารถในการใช้คอมพิวเตอร์ ทำให้ความสนใจในอัตลักษณ์มุสลิมมีพลังสูง³²²⁷

ความตึงเครียดภายในศาสนาและปัญหาความเป็นชาติพันธุ์

หลังมรณกรรมของ ยง ฟูนันต์ ในต้นทศวรรษ 2540 กิจกรรมของ *ฮะนะฟี* หลายอย่างถูกกลุ่มครูจากโรงเรียน *อัสตักวา* โจมตี เช่นการฉลองวันเกิดของพระศาสดาถูกโจมตีว่าเป็นกิจกรรมนอกวิธ ความขัดแย้งพบเห็นได้มากขึ้นในปัจจุบัน อาทิ กรณีอดีตนักเรียนของ *อัสตักวา* คนหนึ่งโจมตีครูที่เคยสอนเขามา ต่อหน้าสาธารณชนว่าทำการสอนผิดพลาด นอกจากนี้การทำพิธี *อิด* ซึ่งถือเป็นสิ่งที่จีนมุสลิมปฏิบัติกันทั่วไป ทั้งในยูนนานและภาคเหนือ และพวกเขาก็มองว่าพิธีกรรมดังกล่าวเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของจีนมุสลิม ทว่าพิธีดังกล่าวกลับถูกโจมตีโดยกลุ่มที่นับถือ *ซาลาฟี-วะฮาบี*³²²⁸ ส่วนสำนัก *ญามาอัสตัตบิลิสม* กับสำนัก *ฮะนะฟี* ก็ถูกโจมตีจากสำนัก *ซาลาฟี-วะฮาบี* ขณะที่สำนัก *ฮะนะฟี* ก็โจมตีสำนัก *ญามาอัสตัตบิลิสม* และ *ซาลาฟี-วะฮาบี* ว่ามีความคิดแข็งทื่อไม่รู้จักปรับตัวให้เท่าทันกับโลกสมัยใหม่ ตรงกันข้ามกลับพยายามนำอิสลามกลับไปยังยุคดั้งเดิมซึ่งสถานการณ์ต่างไปจากโลกปัจจุบันมาก สำหรับข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เกี่ยวกับอิสลาม สำนัก *ญามาอัสตัตบิลิสม* กับสำนัก *ฮะนะฟี* จะติดตามข่าวสารจากองค์กรอิสลามในประเทศไทย ขณะที่ *ซาลาฟี-วะฮาบี* จะปฏิเสธองค์กรของไทย โดยจะเชื่อฟังและติดตามข่าวสารจากซาอุดีอาระเบียเท่านั้น

ความปรองดองภายในศาสนาเพื่อต้านภัยคุกคามจากภายนอก

ในขณะที่มีความขัดแย้งกันภายในกลุ่มชาวมุสลิมต่างสำนัก ก็ปรากฏรูปแบบของการปรองดองระหว่างศาสนิกของสำนักต่าง ๆ เพื่อป้องกันภัยจากภายนอกที่คุกคามต่ออัตลักษณ์อิสลาม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. การแต่งงาน มีความเปลี่ยนแปลงจากที่เคยมีการแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ในรุ่นที่หนึ่ง เป็นการแต่งงานเฉพาะในชาติพันธุ์เดียวกันในรุ่นที่สอง หรือเป็นการแต่งงานระหว่างมุสลิมด้วยกันเท่านั้น
2. การปฏิเสธที่จะเข้าร่วมในพิธีกรรมประเพณีของไทย โดยที่ชาวมุสลิมทุกสำนักทั้งมุสลิมท้องถิ่นและพวกที่กลับจากซาอุดีอาระเบียต่างก็มีความเห็นพ้องต้องกันว่างานสงกรานต์เป็นประเพณีปฏิบัติสำหรับคนศาสนาอื่นที่ไม่ใช่อิสลาม แต่พวกเด็ก ๆ ชอบการเล่นสาดน้ำในเทศกาลดังกล่าว ดังนั้น จึงมีการจัดค่ายฤดูร้อนสำหรับเยาวชนมุสลิมขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2543 เป็นต้นมา โดยเลือกวันจัดค่ายฤดูร้อนให้ตรงกับช่วงสงกรานต์ เพื่อมิให้เด็ก ๆ มีโอกาสเข้าร่วมในเทศกาลสงกรานต์ นอกจากนี้ระหว่างการจัดค่ายฤดูร้อนสำหรับเยาวชนมุสลิมดังกล่าว อิหม่ามก็จะสั่งสอนให้เด็ก ๆ เลิกการเข้าร่วมในกิจกรรมที่มีใช้ของอิสลาม

³²²⁷ Ibid, p.132-133.

³²²⁸ Ibid, p.133-135.

3. การเปลี่ยนชื่อจากภาษาไทยเป็นภาษาอาหรับ เพราะชื่อไม่ได้เป็นเพียงสัญลักษณ์ทางสังคมเท่านั้น แต่ยังสะท้อนความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างรัฐกับผู้ได้ปกครอง ทั้งยังเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าลักษณะทางสังคมต่าง ๆ ถูกสร้างขึ้นได้อย่างไร เช่น ไทย และจีน ผู้อพยพชาวจีนรุ่นแรก ใช้คำว่า “แซ่” หน้านามสกุล เพื่อบ่งชี้ว่าเป็นจีน จากการสำรวจพบว่าชาวจีนที่อพยพมาจากญวนนานมาอยู่บ้านฮ่อมมีอย่างน้อย 40 แซ่ โดยพวกเขามักเปลี่ยนชื่อเป็นไทยแต่ธำรงนามสกุลเป็นแซ่จีนไว้เช่น *ไพศาล แซ่มู่* เป็นต้น³²²⁹

แม้จะมีนักวิชาการกล่าวไว้ว่าชนกลุ่มน้อยสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้หากพวกเขาปรับตัวแบบแผนปฏิบัติและวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่เป็นคนส่วนใหญ่ในสังคม และคนจีนก็สามารถเลื่อนชั้นได้หากใช้ชื่อไทยและพูดภาษาไทยชัดเจน อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าวสามารถนำมาใช้อธิบายได้เฉพาะในบางช่วงเวลา เช่น ช่วงการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์มุสลิมจีนในระหว่าง พ.ศ. 2493-2533 ซึ่งมุสลิมจีนส่วนใหญ่เปลี่ยนชื่อและพูดภาษาไทยเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ แต่โดยทั่วไปแล้วชาวจีนมุสลิมในภาคเหนือมักจะมี 3 ชื่อ คือ ชื่อจีน ชื่อไทย และชื่ออาหรับ โดยใช้ชื่อไทยเป็นชื่อทางการในการติดต่อกับทางราชการและการทำงาน ใช้ชื่อจีนที่บ้านและในชุมชน และใช้ชื่ออาหรับเมื่ออยู่ในโรงเรียนสอนศาสนาหรือระหว่างประกอบพิธีกรรมทางศาสนา นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 กฎหมายไทยมีความยืดหยุ่นมากขึ้นในเรื่องการใช้ชื่อที่ไม่ใช่ไทย นอกจากนี้ยังมีแนวโน้มที่จะชักจูงให้พ่อแม่ตั้งชื่อลูกอย่างทางการเป็นภาษาอาหรับ การตั้งชื่อดังกล่าวเป็นการสะท้อนว่า ณ ช่วงเวลานี้จีนมุสลิมในภาคเหนือเน้นการเป็นมุสลิมเป็นแก่นสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ของพวกเขาแทนการเป็นพ่อค้า³²³⁰

ชุมชนจีนมุสลิมในภาคเหนือก็เป็นเช่นเดียวกับชุมชนอื่น ๆ คือไม่ได้เป็นกลุ่มก้อนเนื้อเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งกันภายในชุมชนด้วย โดยเป็นความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการแข่งขันเพื่อช่วงชิงการนำและการแข่งขันเพื่อสร้าง “อิสลามที่แท้” ให้แก่กลุ่มของตน³²³¹

อัตลักษณ์ชาวอีสานในจังหวัดเชียงราย

ชาวอีสานซึ่งเป็นคนชาติพันธุ์ลาวได้อพยพมายังจังหวัดเชียงรายอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ทศวรรษ 2500 จนถึง พ.ศ. 2540 เนื่องจากสภาพสังคมและความเป็นอยู่ที่ภาคอีสานนั้นมีความแห้งแล้ง ประกอบกับมีที่ดินไม่เพียงพอ ทั้งจากการขยายตัวของการทำเกษตรเชิงพาณิชย์และการสร้างเขื่อนที่อีสาน 7 เขื่อนจนแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2509 ทำให้ ชาวอีสานจำนวนมากต้องย้ายออกจากพื้นที่น้ำท่วม ขณะเดียวกันนโยบายพัฒนา ก็ได้เปลี่ยนชีวิตของชาวอีสานทางด้านการผลิตการเกษตร การสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญได้แก่ถนน การคมนาคมที่สะดวกมากขึ้นได้ทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเชิงพาณิชย์ ชาวอีสานได้เปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตพอเลี้ยงตนเองมาสู่การผลิตเพื่อขายและปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้น ทำให้เกิดความต้องการที่ดินเพิ่มมากขึ้นซึ่งจะสังเกตได้จากการขยายตัวของพื้นที่ที่ใช้ในการปลูกพืชไร่

³²²⁹ Ibid, p.137-141.

³²³⁰ Ibid, p.142-143.

³²³¹ Ibid, p.143.

ซึ่งเพิ่มจาก 2.46 ล้านไร่ เป็น 8.03 ล้านไร่ ในช่วงปีพ.ศ. 2503 – 2518 และการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวซึ่งเพิ่มจาก 15.52 ล้านไร่ เป็น 34.14 ไร่ ในช่วงปีพ.ศ. 2503 – 2513³²³²

อัตลักษณ์ของชาวอีสานในจังหวัดเชียงรายก็มีความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อน อันเป็นผลมาจากความขัดแย้งระหว่างคนอีสานกับ “คนเมือง” ในจังหวัดเชียงรายเนื่องจากการแย่งชิงทรัพยากร ได้แก่ ที่ดิน น้ำ และป่า ที่ก่อให้เกิดความรุนแรง อย่างไรก็ตามในระยะหลังเมื่อบริบทที่เศรษฐกิจและการเมืองเปลี่ยนแปลงไป ความขัดแย้งระหว่างคนอีสานกับ “คนเมือง” ก็ได้คลี่คลายมาสู่การประนีประนอมกัน ซึ่งทำให้การสร้างอัตลักษณ์ของชาวอีสานในจังหวัดเชียงรายเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทอย่างน่าสนใจ

ในระยะแรกของการอพยพของชาวอีสานเข้ามาในพื้นที่จังหวัดเชียงราย ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวอีสานและ “คนเมือง” เชียงรายอันเกิดจากความแตกต่างระหว่างวิถีชีวิตและวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวอีสานและคนเมือง ประกอบกับชาวอีสานได้เริ่มสะสมที่ดินและนำการปลูกพืชเศรษฐกิจเข้ามายังจังหวัดเชียงราย โดยใช้เงินในการเกษตรอย่างมาก ทำให้คนเมืองเชียงรายเริ่มรู้สึกสูญเสียสถานะ อำนาจ และสิทธิที่ตนเองเคยมีในฐานะเจ้าของพื้นที่ คนเมืองเชียงรายจึงได้สร้างอัตลักษณ์คนอีสานในหลายลักษณะเพื่อจะสามารถมีอำนาจเหนือคนอีสาน โดยให้ความหมายวัฒนธรรมของชาวอีสานเป็นวัฒนธรรมที่ต่ำต้อย ลำห้วย ชาวอีสานได้ตอบโต้ต่อการรุกรานของชนเมืองเชียงราย โดยการสร้างพหุอัตลักษณ์ที่มีความหลากหลาย รวมทั้งอัตลักษณ์ “คนไทย” การสร้างพหุอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้มีความสำคัญในการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มต่างๆ หลายกลุ่มในสังคม ซึ่งมีผลทำให้ชาวอีสานมีอำนาจเพิ่มมากขึ้นในการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับคนเมืองเชียงราย คนเมืองเชียงรายจึงได้สร้างความหมายหรือให้การนิยามอัตลักษณ์คนอีสานในหลายลักษณะเพื่อจะสามารถมีอำนาจเหนือคนอีสานที่สำคัญ ได้แก่ การสร้างความต่ำต้อยของ “อัตลักษณ์ลาว” อัตลักษณ์ของผู้เข้ามาแย่งชิงทรัพยากร และอัตลักษณ์ของ “คอมมิวนิสต์”³²³³

คนเมืองเชียงรายได้สร้างความต่ำต้อยทางวัฒนธรรมให้แก่ชาวอีสาน ด้วยการสร้างนิยามความเป็นลาวว่าวัฒนธรรมของชาวอีสานเป็นวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ที่เป็นวัฒนธรรมที่ต่ำต้อย ดังจะเห็นได้จากการมองว่าการรับประทานปลาร้าของชาวอีสานเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด และภาษาที่ชาวอีสานใช้พูดนั้นก็จะเป็นภาษาของ “คนลาว” จะเห็นได้ชัดว่าคนเมืองเชียงรายได้ใช้ความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมมาใช้ในการนิยามอัตลักษณ์ที่ต่ำต้อยให้แก่ชาวอีสาน

³²³² สุวิทย์ อธิราชสวัสดิ์, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488 – 2544), รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 217.

³²³³ ไพรต กัญญาณัฐ นาสมทอง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่พ.ศ. 2500 ถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555, บทที่ 2.

คนเมืองมาขโมยข้าวของเครื่องใช้ของคนอีสาน ยิ่งป็นู้คนอีสาน ว่าให้คนอีสานว่า “ลาว
 ง่าย” (โง่) “ลาวซึ้ง” ที่ว่าให้คนอีสานว่า “ลาวง่าย” “ลาวซึ้ง” เพราะอะไร เพราะว่าคนเมืองเกลียด
 คนอีสาน ว่าให้เรารู้ว่า “ลาวกินปลาร้า” “ลาวสกปรก”...³²³⁴

การที่ชาวอีสานถูกสร้างภาพตัวแทนหรือถูกนิยามว่าเป็นกลุ่มคอมมิวนิสต์ที่หนีการจับกุมมาทำให้
 ชาวอีสานในจังหวัดเชียงรายนั้นกลายเป็นคนอื่น (Other) เพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งจากเดิมได้ถูกทำให้
 กลายเป็นคนอื่น โดยเป็นกลุ่มที่ไม่พึงประสงค์จากการถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ที่เข้าบุกรุก แย่งชิงการใช้
 ทรัพยากรของคนเมืองเชียงราย แต่การที่ชาวอีสานถูกกล่าวหาว่าเป็นกลุ่มคอมมิวนิสต์ที่หนีการจับกุมมา
 นั้นเป็นการสร้างความเป็นอื่นในระดับที่ใหญ่กว่ากล่าวคือเป็นการสร้างความเป็นอื่นในระดับของการเป็น
 ศัตรูของประเทศไทยที่มีระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย

การสร้างนิยามให้แก่คนอีสานในลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการเปิดโอกาสให้คนเมืองเชียงรายสามารถ
 ที่จะใช้ความรุนแรงเข้าจัดการกับคนอีสานได้ในหลายระดับ ตั้งแต่การกล่าวหาว่าชาวอีสานไปทำลาย
 ผลผลิตที่ได้จากการเพาะปลูกของคนเมืองเชียงรายและคนเมืองเชียงรายก็ได้พยายามตอบโต้ด้วยการ
 ทำลายผลผลิตของชาวอีสานเช่นกัน ที่สำคัญ คนเมืองเชียงรายได้พยายามผลักดันให้มีการอพยพคน
 อีสานออกไปจากเชียงรายด้วยกลไกอำนาจรัฐทางด้านการเมือง ด้วยการผลักดันให้สมาชิกสภาผู้แทน
 จังหวัดเชียงรายเรียกร้องและกดดันให้รัฐบาลอพยพชาวอีสานกลับไปยังภาคอีสาน

ปัญหาทั้งหมดนี้ทำให้ชาวอีสานต้องพยายามที่จะตอบโต้ ต่อรอง กับการนิยามจากกลุ่มของคน
 เมืองเชียงรายเพื่อที่จะได้อยู่ทำมาหากินในพื้นที่เชียงรายต่อไป ซึ่งชาวอีสานในช่วงที่ 1 ได้พยายามนิยาม
 ตนเองด้วยว่าชาวอีสานก็เป็น “คนไทย” เช่นเดียวกับคนเมืองเชียงราย ดังนั้นย่อมมีสิทธิที่จะอยู่ที่ไหนก็ได้
 ในพื้นที่แผ่นดินไทย การซื้อที่ดินจากคนเมืองเชียงรายก็เป็นไปตามสิทธิของความเป็นคนไทยไม่ได้มาแย่ง
 ซิงเอาที่ดินไปเปล่าๆโดยปราศจากการซื้อขายแต่อย่างใด

การนิยามตนเองว่าชาวอีสานก็เป็น “คนไทย” เช่นเดียวกันกับคนเมืองเชียงรายยังได้ปรากฏในการ
 จัดสร้างวัดและโรงเรียน ก็เพื่อที่จะแสดงให้คนเมืองเห็นว่าชาวอีสานไม่ได้เป็นกลุ่มที่มีอัตลักษณ์ล้าหลัง
 หรือเป็นผู้ที่เข้ามาทำความเดือดร้อนให้แก่คนเมืองเชียงราย โดยใช้สร้างวัดแสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้ที่มี
 วัฒนธรรมของชาวอีสาน และแสดงให้เห็นว่าชาวอีสานเป็นกลุ่มที่ส่งเสริม สืบทอดพระพุทธศาสนาตาม
 วิถีปฏิบัติธรรมนิยมประเพณีของ “คนไทย” และใช้การสร้างโรงเรียนเป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงว่าชาวอีสาน
 นั้นไม่ได้ต้องการที่จะเป็นผู้ที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่คนเมืองเชียงราย ชาวอีสานพร้อมที่สร้างและ
 พัฒนาตนเองในพื้นที่ของคนเมืองเชียงรายได้

ต่อมาเมื่อชาวอีสานในรุ่นที่ 2 ได้อพยพมายังจังหวัดเชียงราย ก็ได้ประสบปัญหาต่าง ๆ ในลักษณะ
 คล้ายคลึงกัน เพราะชาวอีสานที่ได้อพยพมายังจังหวัดเชียงรายในช่วงที่ 2 นั้นเป็นกลุ่มที่คุ้นเคยอยู่กับการ
 ผลิตเชิงพาณิชย์และการเป็นคนกลางการค้าสินค้าการเกษตรมาก่อน จึงยังเข้ามาเสริมบทบาททาง

³²³⁴ สัมภาษณ์นางเจิง ยางนอก , อายุ 79 ปี , วันที่ 28 มกราคม 2553 อ่างใน เรื่องเดียวกัน.

เศรษฐกิจความเข้มแข็งให้ทั้งชาวอีสานกลุ่มแรกที่มาอยู่ก่อนและกลุ่มที่สองที่ตามมาทีหลัง³²³⁵ โดยได้นำพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่เข้าไปแทนการปลูกปอแก้ว คือมันสำปะหลัง นอกจากนี้ยังเห็นช่องทางในการประกอบกรเป็นพ่อค้าคนกลาง รับซื้อผลผลิตจากชาวอีสานในเชิงรายไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง กระบวนการผลิตของชาวอีสานในเชิงรายจึงได้ขยายตัวมากขึ้น เกิดการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายนี้เพื่อหาแหล่งเงินทุนที่จะนำมาพัฒนาการทำการเกษตร ส่วนใหญ่ก็จะนำไปซื้อปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เพื่อที่จำให้ได้ผลผลิตทางการเกษตรที่ดียิ่งขึ้น ส่วนรถไฟเดินตามนั้นทางกลุ่มได้นำเงินจำนวนหนึ่งไปซื้อรถไฟเดินตามจำนวน 2 คัน เพื่อนำมารับจ้างสมาชิกภายในกลุ่มในการทำการเกษตร รายได้จะนำมาเป็นทุนที่ให้สมาชิกกู้ยืมต่อไป³²³⁶

ชาวอีสานที่อพยพเข้ามาอยู่รวมกันทั้งสองรุ่นมีปัญหาความขัดแย้งที่สำคัญกับคนเมืองเชียงรายและได้ถูกนิยามว่าเป็นกลุ่มที่เข้ามาแย่งชิงการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเริ่มจากการที่ชาวอีสานบ้านป่าสักงามได้กำหนดให้พื้นที่เรียกว่า “ป่าดอยหมี่” จำนวน 15 ไร่ ติดกับวัดซึ่งเป็นพื้นที่ป่าสาธารณะของหมู่บ้านให้กลายเป็นพื้นที่ป่าอภัยทาน แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2528 ได้มีเจ้าหน้าที่จากกรมชลประทานได้เข้ามาสำรวจป่าดอยหมี่ อ้างว่าเป็นการสำรวจเพื่อที่จะเตรียมสร้างอ่างเก็บน้ำ ทำการตัดโค่นต้นไม้ขนาดใหญ่กว่า 300 ไร่ ทำให้ชาวอีสานบ้านป่าสักงามได้ย้ายสำนักสงฆ์ขึ้นไปยังบริเวณป่าดอยหมี่พร้อมทั้งประกาศเขตอภัยขยายเพิ่มจาก 15 ไร่ให้เพิ่มไปทั่วทั้งบริเวณป่าดอยหมี่รวมทั้งสิ้น 800 กว่าไร่ ทำให้หมู่บ้านใกล้เคียงที่เป็นคนเมืองเชียงรายที่เคยได้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติจากป่าดอยหมี่ถูกกันออกไม่สามารถที่จะประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติป่าได้ จึงได้เกิดความขัดแย้งระหว่างคนเมืองเชียงรายและชาวอีสานเพิ่มขึ้น มีการเรียกหมู่บ้านลาวอีสานที่บ้านปางลาวซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ยากจนกว่าหมู่บ้านคำยาเสพติดที่สร้างความเสื่อมโทรมให้แก่สังคมเชียงราย ชาวอีสานในบ้านปางลาวนี้ประสบปัญหาการทำนาไม่ได้เนื่องจากขาดแคลนน้ำ และชาวบ้านจำนวนไม่น้อยยังประสบปัญหานี้สืบเนื่องจากการถูกล่อลวงเสียเงินล่วงหน้าเพื่อจะไปทำงานในต่างประเทศซึ่งทำให้ปัญหานี้สืบรุนแรงมาก จำนวนของผู้ที่เข้าไปเกี่ยวกับการจำหน่ายยาบ้าของหมู่บ้านปางลาวจึงเพิ่มจำนวนมากขึ้น ๆ

การตอบโต้และต่อรองทางอัตลักษณ์ของชาวอีสานรุ่นที่สองในช่วงต่อมานั้นมีลักษณะที่สำคัญได้แก่การสร้างพหุอัตลักษณ์โดยการประกอบสร้างอัตลักษณ์ “อีสานล้านนา” จากการผสมผสานระหว่างอัตลักษณ์อีสานกับอัตลักษณ์ล้านนา ขณะเดียวกันก็มีการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนอีสานต่อต้านยาเสพติด อัตลักษณ์ของชาวอีสานผู้รักษาสังแวดล้อม และอัตลักษณ์ของผู้ผลิตสินค้าภูมิปัญญาท้องถิ่นของเชียงราย³²³⁷

³²³⁵ ไพโรจน์ ภูมัญญานัฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่พ.ศ.2500 ถึงปัจจุบัน”, บทที่ 3.

³²³⁶ สัมภาษณ์นายไพฑูรย์ โคตรบรรเทา, อายุ 59 ปี, วันที่ 12 มีนาคม 2555. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

³²³⁷ ภูมัญญานัฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายตั้งแต่ พ.ศ.2500 ถึงปัจจุบัน”, บทที่ 3.

อัตลักษณ์อีสานล้านนาเกิดขึ้นจากการใช้วัฒนธรรมของชาวอีสานมาสร้างการนิยามตัวตนใหม่โดย การทำให้วัฒนธรรมอีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางวัฒนธรรมของจังหวัดเชียงรายและผสมผสาน วัฒนธรรมล้านนาเข้าไปกับวัฒนธรรมอีสาน โดยกระบวนการสร้างอัตลักษณ์อีสาน-ล้านนาปรากฏขึ้นใน หลายมิติ มิติที่สำคัญคือการทำให้วัฒนธรรมอีสานเป็นที่รู้จักคุ้นเคยอย่างเป็นปกติธรรมดาของชีวิต (internalization) มาเผยแพร่ให้คนเมืองเชียงรียารู้จักและเข้าใจมากยิ่งขึ้น อย่างแรกคือการจัดรายการ วิทยุที่ออกอากาศเป็นภาษาอีสาน โดยนำเอาเรื่องราวประเพณีวัฒนธรรมอีสานมาเล่าอธิบายเล่าสู่กันฟัง พร้อมกับเกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันระหว่างผู้ฟังที่เป็นคนเมืองเชียงรียากับผู้จัดรายการที่เป็นชาว อีสาน และชักชวนให้แต่ละฝ่ายได้เข้าร่วมกิจกรรมของกันและกัน

การสร้างอัตลักษณ์ “อีสาน-ล้านนา” ยังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในรูปแบบของงานบุญทั้งงานบุญ ฆะเหวดและงานบุญบั้งไฟของชาวอีสาน ซึ่งได้มีการผสมผสานอัตลักษณ์ของคนเมืองเชียงรียาเข้าไปเช่น การรับตุงเข้าไปในงานบุญฆะเหวด ในขบวนของการแสดงดนตรีที่นำขบวนแก่พระเวสสันดรนั้นแต่เดิมจะ ไม่มีขบวนของ “ตุง” ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญอย่างหนึ่งของคนเมือง แต่ในปัจจุบันในช่วงต้นของขบวน นั้นจะมีจัดให้มีการถือตุงเข้าไปขบวนด้วย โดยจะจัดให้ถืออยู่รอบ ๆ ขบวนรถที่แห่เครื่องดนตรีแล้วจะแบ่งให้ ถือข้างละ 3 คน³²³⁸ นอกจากนี้ที่ชาวอีสานจะมีการนำตุงเข้ามาในขบวนแล้วในการจัดงาน บุญฆะเหวด ของ ชาวอีสานที่ถือว่าเป็นงานใหญ่ชาวอีสานยังได้มีการนำตุงมาปักประดับไว้หน้าบ้านเช่นเดียวกับคนเมือง ที่มักจะนำตุงมาปักไว้หน้าบ้านเมื่อคนเมืองจะจัดงานปอยของคนเมืองซึ่งหากจะเปรียบเทียบแล้วนั้นการจัด งาน บุญฆะเหวด ของชาวอีสานก็เท่ากับงานปอยของคนเมืองเช่นกัน

ชาวลาวอีสานได้ยอมรับเอาความเชื่อเรื่องใจบ้านของล้านนาเข้ามาแทนที่ความเชื่อเรื่องดอนปู่ เพราะการสร้างศาลสำหรับเสื่อบ้านและใจบ้านนั้นใช้พื้นที่ไม่มาก สามารถเอาพื้นที่ป่าดอนปู่ตาไปใช้ในการปลูกพืชเศรษฐกิจตามความต้องการได้ พร้อมกันนั้นกลุ่มอีสานล้านนาก็ได้สร้างและขยายเครือข่าย ออกไปได้อย่างต่อเนื่องและกว้างขวาง เช่น เครือข่ายป่าช่างสร้างสรรค์ กลุ่มเครือข่ายสุขภาพบ้านศรีดอน ชัย เครือข่ายดอยแม่สลอง เครือข่ายชุมชนบ้านไร่ เครือข่ายชุมชนบ้านสันโค้งหลวง เครือข่ายคนอาชาที่ อพยพเข้ามาทำงานในเมือง กลุ่ม OZONE เครือข่ายเหล่านี้ทำให้ชาวอีสานสามารถที่จะนิยามตนเองใหม่ โดยที่ชาวอีสานไม่ได้เป็นผู้ที่สร้างความเดือดร้อน แต่ชาวอีสานก็สามารถที่จะช่วยเหลือพึ่งพาได้และมีความ รับผิดชอบต่อสังคมเช่นเดียวกับคนไทยทั่วไป

แม้ว่าความพยายามจะแก้ปัญหาของการถูกนิยามว่าชาวอีสานเป็นผู้แย่งชิงการใช้ทรัพยากรและ สิทธิการใช้ทรัพยากรของคนเมืองเชียงรียาในกรณีของการประกาศป่าอภัยทานของชาวบ้านบ้าน ป่าสักงาม ด้วยการยอมให้ชาวบ้านบ้านใกล้เคียงได้เข้ามามีส่วนแบ่งพื้นที่ป่าไว้ใช้สอยจะสามารถสงบ ปัญหาได้ชั่วคราว แต่ความไม่พึงพอใจก็ยังไม่ได้ถูกแก้ไข จนกระทั่งเมื่อชาวอีสานได้เริ่มถากถางเครือข่าย ได้กว้างขวางขึ้น และได้พบและปรึกษารื้อกับคณะอาจารย์จากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และกลุ่ม นักพัฒนาสายวัฒนธรรมชุมชน จนได้ข้อสรุปในการปรับเปลี่ยนป่าอภัยทานมาสู่ “ป่าชุมชน” ซึ่งทำให้การ

³²³⁸ สัมภาษณ์นางอุไร เฉลิมแสน, อายุ 57 ปี, เมื่อวันที่ 23 มีนาคม 2553 อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

ใช้ประโยชน์เป็นไปได้อย่างได้กฏระเบียบที่เขียนขึ้นโดยชาวบ้านหลายชุมชนที่เคยร่วมใช้ป่าผืนนั้น ซึ่งสามารถแก้ปัญหาดังกล่าวให้ลุล่วงไปได้ และส่งผลให้อัตลักษณ์ของชาวอีสานในพื้นที่เชียงรายได้เปลี่ยนจากผู้แย้งการใช้ทรัพยากรมาสู่ผู้อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติแทน

กล่าวได้ว่ากระบวนการสร้างพหุอัตลักษณ์เพื่อตอบโต้และต่อรองกับอัตลักษณ์ของคนเมืองเชียงรายได้ประสบความสำเร็จอย่างยิ่งที่ได้ทำให้ชาวเชียงรายได้มีส่วนร่วมรับการดำรงอยู่ของชาวอีสานและวัฒนธรรมอีสานอย่างมองเห็นคุณค่าและความหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างอัตลักษณ์ของผู้ผลิตสินค้าภูมิปัญญาท้องถิ่นของเชียงรายได้เกิดขึ้นได้จากหลายเงื่อนไขประกอบกัน เงื่อนไขแรก ได้แก่การที่ชาวอีสานในเชียงรายได้เลือกที่จะใช้วัฒนธรรมอีสานเป็นฐานในการรวมกลุ่มและเป็นฐานในการต่อรองกับคนเมืองเชียงรายได้ จึงทำให้รากฐานของวัฒนธรรมอีสานยังคงแข็งแกร่งอยู่ เงื่อนไขประการที่สอง ได้แก่ กระแสการส่งเสริม “วัฒนธรรมชุมชน” ที่เน้นเชิดชู “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ทั้งที่อยู่ในรูปของสินค้าฝีมือชาวบ้านและศิลปวัฒนธรรมต่างๆ ของชาวบ้าน เงื่อนไขประการที่สาม ได้แก่การยอมรับวัฒนธรรมอีสานให้เป็นส่วนหนึ่งของเชียงรายได้ อันเป็นผลมาจากการต่อรองและประนีประนอมทางอัตลักษณ์ระหว่างชาวอีสานกับคนเมืองเชียงรายได้ในช่วงที่ผ่านมา

ด้วยเงื่อนไขทั้งสามประการได้ทำให้สินค้าวัฒนธรรมของชาวอีสานถูกผลิตและจำหน่ายไปอย่างกว้างขวางในพื้นที่เชียงรายได้ ดนตรีพื้นบ้านอีสาน เช่น โปงลาง กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเชียงรายได้ โดยเริ่มจากโรงเรียนได้ยอมรับนำเข้าไปให้นักเรียนศึกษาและตั้งเป็นวงโปงลาง และได้เข้าไปร่วมในงาน “โฮมผญาล้านนา” ที่จัดขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ในปีพ.ศ. 2545 ต่อมาก็เกิดวงดนตรีโปงลางชาวอีสานที่นำเครื่องดนตรีสากลและเครื่องดนตรีพื้นเมืองของคนเมืองเชียงรายได้เข้าร่วมในวงได้เปิดรับจ้างแสดงงานทั่วไป และได้รับความนิยมอย่างสูง

นอกจากวัฒนธรรมการแสดงซึ่งถูกผสมผสานกลายเป็น “อีสาน-ล้านนา” หรือภูมิปัญญาชาวบ้านเชียงรายได้แล้ว การผลิตสินค้าของชาวอีสานที่กลายมาเป็นสินค้าภูมิปัญญาชาวบ้านที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ผ้าไหม ซึ่งเดิมชาวอีสานก็เลี้ยงไหม ทอผ้าใช้กันเอง แต่ในช่วงปีพ.ศ. 2544 – 2549 เมื่อเกิดโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งตำบลผลิตภัณฑ์ซึ่งส่งเสริมให้ชาวบ้านให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นและส่งเสริมให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นได้กลายเป็นสินค้าที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้าน ผ้าไหมของชาวอีสานในเชียงรายได้กลายมาเป็นสินค้าภูมิปัญญาชาวบ้าน และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐหลายหน่วยงาน เป็นการยอมรับและร่วมสร้างอัตลักษณ์ของผู้ผลิตสินค้าภูมิปัญญาชาวบ้านอีสานในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชาวเชียงรายได้³²³⁹

อัตลักษณ์ “ลาวพวน”

อัตลักษณ์ “ลาวพวน” ก็มีความเปลี่ยนแปลงและมีความแตกต่างหลากหลาย ชาวลาวพวนมีถิ่นฐานเดิมอยู่แถบเมืองเชียงขวาง ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบัน ได้ถูกกองทัพไทยกวาด

³²³⁹ ภัฏญานันฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงรายได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2500 ถึงปัจจุบัน”, บทที่ 3.

ตอนเข้ามาเป็นระยะๆ ตั้งแต่สมัยธนบุรีจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในภาคกลางและภาคอีสาน ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมาชาวพวนพยายามแสดงออกถึง “ความเป็นไทย” ด้วยวิธีการต่างๆ เช่น พูดภาษาไทย มีชื่อและนามสกุลเป็นไทย นับถือพุทธศาสนาแบบไทย และใน พ.ศ.2518 เป็นต้นมาชาวพวนก็ได้จัดตั้ง “ชมรมไทยพวน” ซึ่งชาวพวนทั่วประเทศจะเข้ามาจัดกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน โดยเน้นการทำบุญ เช่น การทอดผ้าป่า เพื่อแสดงถึงความเป็นพลเมืองดีของชาติไทยซึ่งมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ

แม้ว่าชาวพวนจะพยายามกลายเป็นไทย แต่ชาวพวนยังคงถูกเหมารวมว่าเป็น “ลาว” และได้รับการดูถูกเหยียดหยามจากสังคมไทยเสมอมา ชาวพวนจึงพยายามเอาตัวเองออกจากความเป็นลาวก่อน แต่กระนั้นก็ไม่ได้ทำให้พวกเขากลายเป็น “ไทย” โดยสมบูรณ์ เพราะภาษา วัฒนธรรม ประเพณีที่สืบทอดกันมาไม่ใช่สิ่งที่สามารถลบออกไปได้ง่าย จนกระทั่งเมื่อรัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว ทำให้หน่วยงานของรัฐสนับสนุนการอนุรักษ์และเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์ต่างๆ เพื่อใช้การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของประเทศ โดยต้องการให้คนไทยทุกกลุ่มมีสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างชาติ ชาวพวนจึงนำเสนอวัฒนธรรมพวนในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม ชาวพวนในแต่ละท้องถิ่นที่ได้เลือกที่จะหยิบเอาสิ่งที่จะใช้เป็นตัวแทนของ “ความเป็นพวน” ของเขาแตกต่างกันออกไป เช่น ชาวพวนบ้านหมี่ นำเสนอผ้ามัดหมี่ ประเพณีกำฟ้า เส่กระจาด สารทพวน การละเล่นนางกวั๊ก ลำพวน ฯลฯ ในขณะที่ ชาวพวนมาบปลาเค้า เลือกแสดงทอผ้าลวดลายปลาเค้าที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ และการฟ้อนรำ ชาวพวนหาดเสี้ยว มีขึ้นตึนจก ชาวพวนทุ่งไ้ง้อ มีเสื่อม่อฮ่อม เป็นต้น แม้จะแตกต่างกันไป แต่พวกเขากลับกลายเป็นสิ่งที่ยอมรับได้และน่าชื่นชมของบรรดาชาวพวนที่ภายในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันของพวกเขาก็ยังมีความแตกต่างหลากหลายที่น่าดึงดูดใจทับซ้อนอยู่

ปัจจุบันชาวพวนมีกิจกรรมทางวัฒนธรรมมากมาย เพราะเป็นยุคส่งเสริมความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความเป็นพวน (ที่ขายได้) ได้รับการปรับตัวตามความต้องการของผู้ซื้อและผู้ชมแต่ละกลุ่ม พวนในจินตนาการของคนนอกและคนในถูกแสดงออกมาตามโอกาสต่างๆ ซึ่งบางครั้งก็เป็นสิ่งเดียวกัน เพราะอยู่ในกระแสนิยมของสังคมไทยเช่นเดียวกัน และท้ายที่สุด ความเป็นพวนมีความลื่นไหลไม่คงที่ และพร่าเลือน ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ต่างๆ ที่คนพวนปรากฏตัวอยู่ ซึ่งบางสถานการณ์คนพวนไม่สามารถแสดงความเป็นพวนออกมา

“ความเป็นพวน” นับว่าเป็นประติสฐกรรมใหม่จากการเสริมตัวตนสร้างเป็นอัตลักษณ์ใหม่ เพื่อยืนยันความต่อเนื่องว่ามีอดีต มีรากเหง้า ให้สังคมยอมรับไม่ถูกเหยียดหยาม ทำให้เกิดความมั่นใจในตนเองและอยู่ในสังคมได้อย่างแข็งแกร่ง ทุกวันนี้ความเป็นพวนจึงไม่ใช่ขายขอบของความเป็นไทยเหมือนที่คนพวนเคยรู้สึกเมื่อในอดีต แต่กลับถูกเลือกให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการนำเสนอความเป็นไทยที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม³²⁴⁰

³²⁴⁰ ไปรอดู เจนสุดา สมบัติ, “ความเป็นพวน” ในปรากฏการณ์ความเป็นไทยร่วมสมัย, วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ.2548.

อนึ่ง งานวิจัยของชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ ซึ่งศึกษาชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในเมืองน่าน ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชาวไทลื้อและลาวพวนซึ่งมีวัฒนธรรมใกล้เคียงกับวัฒนธรรมไทยกระแสหลัก เช่น ในด้านภาษา และการนับถือพุทธศาสนา สามารถจะ “กลายเป็นไทย” ได้มากกว่าชาวมุข ในช่วงที่รัฐบาลต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ในสมัยสงครามอินโดจีนนั้นชาวลาวพวนได้เปลี่ยนไปเรียกตัวเองว่า “ไทยพวน” จนเมื่อเกิดการขยายตัวของการท่องเที่ยวซึ่งรัฐใช้ความหลากหลายทางวัฒนธรรมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ชาวลาวพวนจึงหันมาเน้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เพื่อขายสินค้าวัฒนธรรม และเปลี่ยนมาเรียกตัวเองว่า “ลาวพวน” อีกครั้งหนึ่ง โดยที่เงื่อนไขของระบบนิเวศและเศรษฐกิจของลาวพวนและไทลื้อก็ทำให้สามารถปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจสมัยใหม่ได้ง่ายกว่าชาวมุขมาก สามารถทำการผลิตและขายสินค้าวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ได้เป็นอย่างดี³²⁴¹

อัตลักษณ์ชาวลาวแง้ว

ชาวลาวแง้วซึ่งอพยพมาจากเวียงจันทน์ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็มีอัตลักษณ์ที่ซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงไปตามบริบท แต่เดิมในหมู่บ้านของชาวลาวแง้วจะมี ศาลตาปู่ (ต่างจากในอีสานหรือลาวส่วนใหญ่นิยมเรียก “ปู่ตา”) เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน ซึ่งไม่ได้อยู่ในเขตชุมชนที่อยู่อาศัย ชาวบ้านเชื่อกันว่าในหมู่บ้านมีตาปู่ที่คอยคุ้มครองป้องกันคนในหมู่บ้าน จะมีการเลี้ยงตาปู่ทุกปี ลาวแง้วให้ความสำคัญต่อผีว่าให้คุณ ลาวแง้วที่หนองเมือง เล่าว่าปู่ตาตายได้เชิญผีตาปู่มาจากเวียงจันทน์ด้วยเพื่อคุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุข นอกจากนั้นยังมีการสร้างวัดประจำหมู่บ้าน ที่นอกจากจะเป็นพื้นที่ทางความเชื่อแล้ว ยังใช้ศาลาวัดเป็นโรงเรียนของเด็กในหมู่บ้านที่สอนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ การสร้างวัดและการจัดการศึกษาดังกล่าวนี้นอกจากจะตอบสนองของความต้องการและความจำเป็นของชีวิตในบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงแล้ว ยังเป็นการยืนยันว่าชาวลาวแง้วเป็นพลเมืองดีของ “ชาติไทย” และเป็นกลุ่มคนที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมอีกด้วย ดังนั้น ผู้ที่ชาวลาวแง้วให้ความเคารพนับถืออย่างมาก จึงได้แก่ พระครูนิสสัยจริยคุณ หรือหลวงพ่อดอดแห่งวัดจันเสนผู้ล่วงลับ ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ และเป็นพระผู้ใหญ่ที่คนหลายชาติพันธุ์ที่นับถือพุทธศาสนารวมทั้งคนไทยในหลายจังหวัดให้ความเคารพนับถือร่วมกัน³²⁴²

“ประเพณีสิบสองเดือน” ของชาวลาวแง้วก็ได้รับการปรับเปลี่ยนให้มี “ความเป็นไทย” มากขึ้น เช่น การทำบุญข้าวยาคุซึ่งเป็นประเพณีที่พึงประดิษฐ์ขึ้นมาโดยมีอาจารย์จากอีสานมาแนะนำให้ทำเฉพาะที่บ้านน้ำจั้น และก็ได้รับการตอบสนองดีจากชาวหมู่บ้าน เดิมจะมีการดักบาตรกันในวันแรม 8 ค่ำ เดือน 12 ตอนเช้า แต่ปัจจุบันได้เปลี่ยนมาเป็นวันที่ 5 ธันวาคม โดยอ้างว่าปัจจุบันชาวนาทำนาไม่พร้อมกัน จึงกำหนดให้กว่นข้าวยาคุ 4 ธันวาคมและถวายข้าววันที่ 5 ธันวาคม ในช่วงสงกรานต์พิธีกรรมก็มีการ

³²⁴¹ โปรดดู ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์, “ขมุเฮ็ดไฮ่ ไตเฮ็ดนา ภูมิอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในภาคเหนือของประเทศไทย” วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ปีที่ 17 ฉบับที่ 1/2548, หน้า 140-172.

³²⁴² รุจิรา เชาว์นิธธรรม และคณะ, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ลาวแง้ว ชุดโครงการความหลากหลายทางวัฒนธรรมภาคกลาง, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545, หน้า 46-56.

ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา เมื่อมีนโยบายพัฒนาประเทศและระบบทุนนิยมขยายตัวมากขึ้นในหมู่บ้านที่ประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ คนจีนมักมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงกว่าคนอื่นๆ ในขณะที่คนลาวพวนนิยมส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษและเข้าสู่ระบบราชการพร้อมกับเปลี่ยนมาเรียกตนเองว่า “ไทยพวน” ส่วนลาวเงี้ยวยังคงเป็นเกษตรกรที่มีฐานะยากจน คนจีนและคนไทยพวนจึงให้คำจำกัดความของ “คนลาว” ไว้ดังนี้ คนลาวต้องกินปลาร้า คนลาวสกปรก ไม่มีการซักตากุ้ง เสื้อผ้าไม่สะอาด อาหารการกินก็ไม่พิถีพิถัน ไม่มีความเกรงใจ คนลาวทำนาซึ่งเปรียบเปรยว่าเป็นผู้มีสถานะต่ำต้อย ก็คือมองว่าเป็น “คนจน” นั่นเอง นอกจากนี้ยังมองว่าคนลาวซื่อและอดทน ในความหมายว่าเป็นคน “ซื่อ” แต่ไม่มีไหวพริบ ยอมทำงานหนักขยันขันแข็งแบบที่คนกลุ่มอื่นไม่ทำ ใ่วางใจคนอื่นง่าย จนถูกคดโกงบ่อยๆ คนลาวซึ่กและตระหนี่ บางคนจึงมีที่ดินและทรัพย์สินมากเพราะความตระหนี่ ต่างจากไทยพวนที่ชอบปลูกบ้านหลังใหญ่สวยงาม แต่งกายสวยงาม แต่ไม่สามารถเก็บเงินได้มากอย่างลาวเงี้ยว คนลาวมักทำเป็น เชย ไม่ถูกกาลเทศะ เช่น พูดเสียงดัง ไร่มารยาท โวยวาย เรื่องมาก คนลาวมักถูกดูหมิ่น เมื่อเป็นคนกลุ่มน้อยอยู่ในหมู่คนไทย หรือไปเป็นสะใภ้หรือเชยในบ้านคนไทย คนจีน หรือคนพวน คนไทยมักเตือนว่าเมื่อไปบ้านลาวให้ระวังผี เนื่องจากคนลาวถือผี ให้ระวังตัว ระวังการพูดจา อย่าไปกินอาหารบ้านคนลาว เดียวจะไปผีดผีเข้า³²⁴⁶

อย่างไรก็ตาม ลาวเงี้ยวก็มีได้นึงเคยต่ออัตลักษณ์ข้างต้น แต่ทำการตอบโต้ด้วยวิธีคิดอย่างเช่น คนลาวก็เป็นเหมือนคนไทยอื่นๆ ที่มีทั้งคนดีและไม่ดี คนลาวสามารถพึ่งตนเองได้ ทั้งยังมีความพอใจในตนเองและยอมรับความเปลี่ยนแปลงโดยไม่โต้แย้ง แต่อย่างไรก็ตามก็อธิบายคนลาวเงี้ยวไม่สามารถจะรวมกลุ่มแสดงอัตลักษณ์ของตนที่เป็นปึกแผ่นได้อย่างเช่นคนไทยพวน ที่สามารถยกสถานะของตนขึ้นมาได้เพราะส่วนหนึ่งมีอาชีพรับราชการ จนกระทั่งกลางทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ชาวลาวเงี้ยวเริ่มสนับสนุนให้ลูกหลานเรียนหนังสือในเมือง เนื่องจากไม่ยอมให้ลูกหลานทำนาล้าบากเหมือนตนอีกต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวลาวเงี้ยวในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากชาวลาวเงี้ยวส่วนหนึ่งที่ได้เรียนหนังสือกลายเป็นเจ้าหน้าที่รัฐ ทั้งในตำแหน่งราชการ นักการเมืองท้องถิ่น จึงไม่ได้มีความกลัวต่อการคุกคามของเจ้าหน้าที่รัฐบาลแบบเดิม³²⁴⁷ ต่างจากในอดีตที่ชุมชนลาวเงี้ยวจะเกลียดและกลัวตำรวจ รวมไปถึงไม่ชอบที่จะไปสถานที่ราชการ โดยเฉพาะสถานีตำรวจ และชาวลาวเงี้ยวไม่ต้องการเข้าไปยุ่งกับอำนาจรัฐผ่านกำนันผู้ใหญ่บ้านที่ไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์เดียวกับกับตน ชาวบ้านมักถูกจับในข้อหาต้มเหล้าเถื่อน ทำให้ต้องติดสินบนตำรวจ เมื่อเข้าไปค้าขายในตลาดก็ถูกคนจีนคดโกง และชาวลาวเงี้ยวมองว่าตำรวจและกำนันมักจะเข้าข้างคนจีนที่เป็นนายทุนในตลาด ในบางกรณีที่มีเรื่องกับตำรวจแล้วถูกยิงเสียชีวิต ญาติก็ไม่กล้าเอาเรื่องให้ถึงที่สุด³²⁴⁸

³²⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88-100.

³²⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-102.

³²⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

พื้นที่การทำนาของชุมชนลาวแก้วปัจจุบันอยู่ในเขตปฏิรูปที่ดินซึ่งเป็นพื้นที่เกษตรกรรมไม่สามารถเปลี่ยนไปทำโรงงานหรือบ้านจัดสรรได้ ระบบชลประทานที่หล่อเลี้ยงอยู่ทำให้มีการทำนามากกว่าปีละ 2 ครั้ง เป็นการทำเกษตรอย่างเข้มข้นที่ต้องพึ่งพาปุ๋ย ไร่ไถ การจ้างคน การใช้แรงงานหนักทำให้ผู้ใช้แรงงานเสพติดยาบ้า โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ.2540 ซึ่งการเสพยาบ้าไม่เพียงในพื้นที่ทำนา ยังกระจายไปยังแรงงานสวนส้มที่เป็นแรงงานรับจ้าง ปัจจุบันในหมู่บ้านมีเงินกองทุนหลายประเภท ที่นำมาบริหารร่วมกัน โดยเฉพาะกองทุนที่ช่วยเหลือชาวบ้านเกี่ยวกับเรื่องค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน เช่น ค่าจ้างดำนาค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของบุตรหลาน ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตามพบปัญหาว่า เงินที่กู้ได้เป็นจำนวนน้อย และได้ออกมาไม่ตรงกับที่ต้องการใช้ จึงไม่ได้ประโยชน์มากเท่าที่ควร³²⁴⁹

อัตลักษณ์ชาวลัวะ

อัตลักษณ์ชาวลัวะก็มีความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อน เพราะชาวลัวะซึ่งมีเรื่องราวในตำนานว่าอาศัยอยู่ในดินแดนล้านนามานานก่อนที่จะมีการสร้างอาณาจักรสุโขทัยและล้านนานั้น เป็นกลุ่มคนที่มีปัญหาในเรื่องอัตลักษณ์อย่างมาก นอกจากจะมีฐานะยากจนกว่าคนชาติพันธุ์อื่นๆ ที่อยู่โดยรอบซึ่งทำให้มีสถานภาพทางสังคมต่ำแล้ว เรื่องราวความพ่ายแพ้ของชาวลัวะยังปรากฏในรูปของสัญลักษณ์ในพิธีกรรมสำคัญของเมืองต่างๆ เช่น ในเชียงใหม่ เมื่อสร้างหอคำเสร็จก็ให้ลัวะขึ้นไปกินข้าว แล้วจัดให้คนถือไส้ไปทำการขับไล่ ให้เจ้าขึ้นนั่งบนแท่นแทน เช่นเดียวกับสมัยพระยาภาวดีพะปันฟูเมืองเชียงใหม่ให้ละว้าเดินจูงสุนัขนำหน้าเข้าเมือง เพราะลัวะเคยเป็นเจ้าของดินแดนนั้นมาก่อน³²⁵⁰

เมื่อชาวลัวะแต่งงานกับคนชาติพันธุ์อื่น ก็จะเปลี่ยนไปใช้ภาษาของคนที่ตนแต่งงานด้วย แสดงถึงความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงตัวเองจากการเป็นลัวะไปเป็นคนชาติพันธุ์อื่น อย่างไรก็ตามเมื่อข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้เป็นที่รับรู้ ชาวลัวะก็ต้องหาทางอธิบายโดยเลือกเอาคำอธิบายที่ทำให้ตนสามารถภาคภูมิใจได้นั่นคืออธิบายว่าทุกภาษาในโลกนี้ได้ดัดแปลงมาจากภาษาของชนเผ่าลัวะ แต่ภาษาของลัวะมีความแตกต่างจากทุกภาษา คือเลียนเสียงได้ยาก หากจะให้คนชาติพันธุ์อื่นที่ตนแต่งงานด้วยหเปลี่ยนมาใช้ภาษาลัวะ ก็เป็นเรื่องที่ทำได้ยาก ชาวลัวะจึงเป็นฝ่ายเปลี่ยนภาษาเสียเอง แม้แต่การที่ชาวลัวะไม่มีตัวอักษรที่ใช้ในการเขียนภาษาลัวะ ชาวลัวะก็อธิบายว่าเป็นเพราะในอดีตแต่เดิมนั้นเคยมีการจารตัวเขียนไว้ แต่ถูกขโมยไป ชาวลัวะเกรงว่าถ้าเขียนไว้อีกก็จะถูกขโมยไปอีก ตั้งแต่นั้นมาจึงไม่ได้มีการเขียนตัวหนังสือไว้อีกเลย³²⁵¹

ชาวลัวะได้พยายามส่งต่อสำนึกความทรงจำว่า **"บ้านเมืองเรา ลัวะเคยเป็นใหญ่"** และสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สุดที่ถูกเลือกสรรมานั้นก็คือเรื่องราวเกี่ยวกับ **"ขุนหลวงวิลังคะ"** ที่ร่วมสมัยกับพระ

³²⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-107.

³²⁵⁰ ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. "ประวัติศาสตร์ขุนหลวงวิลังคะกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมืองกะ ต่าบลสะลง อําเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่" รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 8.

³²⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

นางจามเทวีแห่งหริภุญไชย นอกจากนั้นขุนหลวงวิลังคังยังเป็นตัวแทนของศูนย์รวมจิตใจและสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์อันน่ายำเกรงและน่าเคารพนับถือ³²⁵²

โครงสร้างทางสังคมตามจารีตของชาวลัวะ มีการแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น ชนชั้นนำประกอบด้วยผู้นำตามจารีต คือ "ชะมังสูงสุด" (ชนชั้นขุน) และ "ปูลาม" (ผู้นำทางพิธีกรรม) เมื่อรัฐขยายอำนาจเข้ามาก็เกิดผู้นำที่ได้รับการแต่งตั้งจากส่วนราชการอย่าง กำนัน ผู้ใหญ่บ้านอีกด้วย เมื่อมีการประชุมใหญ่ประจำปีของหมู่บ้านเพื่อเปิดพื้นที่ทำไร่ จะต้องใช้ผู้นำทั้ง 2 ฝ่ายเข้าร่วม นอกจากนี้ยังมีผู้นำทางศาสนาแบบใหม่ในชุมชน เพราะนอกจากความเชื่อผีแล้ว ชาวบ้านยังนับถือพุทธศาสนา และชาวบ้านบางคนก็นับถือศาสนาคริสต์ซึ่งไม่มีพิธีกรรมเลี้ยงผีแต่จะอธิษฐานต่อพระผู้เป็นเจ้าแทน เมื่อแต่งงานชาวลัวะที่นับถือศาสนาคริสต์ก็จะเข้าโบสถ์เพื่อทำพิธีซึ่งทำให้ผู้นำตามจารีตประเพณีไม่มีบทบาทในพิธีแต่งงานของชาวลัวะเหล่านี้อีกต่อไป³²⁵³

แต่เดิมในการเพาะปลูกผู้นำตามจารีตประเพณีของชาวลัวะจะมีบทบาทมาก เมื่อจะมีการปันไร่ซึ่งเริ่มประมาณต้นกุมภาพันธ์นั้น "ชะมังสูงสุด" และ "ปูลาม" จะประกอบพิธีกรรมบอกแก่ผีเจ้าที่พร้อมกับขอพรให้ช่วยคุ้มครองและช่วยดลบันดาลให้ต้นข้าวงอกงาม มีการเสี่ยงทายดูความบริบูรณ์ เลี้ยงผีทางเดิน และจะมีการจัดแบ่งพื้นที่ และเฉลี่ยเงินหาค่าเลี้ยงผี หลังจากนั้น ก็จะมีการเลือกพื้นที่เพื่อทำไร่หมุนเวียน สิทธิการเลือกพื้นที่ไร่ แบ่งตามลำดับความสำคัญของชนชั้น ดังนี้ 1) ชะมังสูงสุด 2) ตระกูลชะมัง 3) ปูลาม หลักของหมู่บ้าน 4) ผู้ช่วยปูลาม 5) กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน 6) ชาวลัวะอื่นๆ³²⁵⁴ เห็นได้ชัดว่าคนแต่ละชั้นได้ส่วนแบ่งจากทรัพยากรแตกต่างกัน

ปลายเดือนเมษายน-ต้นพฤษภาคม จึงลงมือปลูกข้าวไร่ไปพร้อมกับพืชผักสวนครัว และดอกไม้ในไร่ เรียกว่าการนำไร่ จะเริ่มทำไร่ไม่พร้อมกัน เนื่องจากจะมีการผลัดเปลี่ยนขอแรงงานซึ่งกันและกัน ซึ่งกลุ่มผู้นำก็ย่อมมีโอกาส "นำไร่" หรือเริ่มทำไร่ก่อนคนอื่น เมื่อนำไร่เสร็จ ชะมังสูงสุดจะทำพิธีขอฝนโดยใช้ภาษาพื้นเมืองติดต่อกันผีเจ้านาย ประมาณกลางเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน เป็นฤดูกาลเก็บเกี่ยว ในการเกี่ยวข้าวครั้งแรกชะมังก็ต้องทำพิธีกรรมเรียกขวัญข้าวและขวัญคนให้กลับหมู่บ้าน³²⁵⁵ ทำให้ผู้นำตามจารีตมีอิทธิพลในชุมชนมาก

ในระยะหลัง คือตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา การทำมาหากินของชาวลัวะเปลี่ยนแปลงไป คือหันมาทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ เช่น บางครอบครัวปลูกผักขาย บางครอบครัวนิยมทำสวนอย่างเดียว ไม่ทำพื้นที่ไร่อีกต่อไป ทำให้ไม่ต้องพึ่งพิธีกรรมของผู้นำตามจารีตประเพณีมากเหมือนในอดีต รวปี พ.ศ.2507 รัฐได้ประกาศเขตป่าสงวน โดยได้แบ่งเขตไร่ประมาณ 600 ไร่ เพื่อให้ชาวบ้านมีที่ทำกินและได้ใบ สด.1 ชาวบ้านจึงต้องยุติการทำไร่หมุนเวียน ความสัมพันธ์ในชุมชนจึงเปลี่ยนแปลงไปมาก ในเวลาไม่นานก็ได้ยุติ

³²⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

³²⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

³²⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10.

³²⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

การเลี้ยง "ผีม่อน" (ผีปู่และย่าและ) และเรื่องราวเกี่ยวกับผีปู่และย่าและก็หายไปจากความทรงจำร่วมของหมู่บ้านนับแต่นั้น³²⁵⁶

ผู้นำตามจารีตประเพณีและพระสงฆ์ได้ร่วมกันเสริมสร้างความสำคัญของ **ขุนหลวงวิลังคะ** แทนผีปู่และย่าและ เพราะการนับถือวีรบุรุษทางวัฒนธรรมที่มีชื่อเสียงอยู่ในตำนานย่อมทำให้ชาวลัวะมีอัตลักษณ์ที่เจริญกว่าการทำพิธีกรรมบูชาผีปู่และย่าและที่มีการฆ่าสัตว์เพื่อสังเวย ดังนั้น จึงมีการสร้างหอพ่อขุนหลวงวิลังคะใกล้วัดเมืองกะขึ้นมา ทุกปีจะมีพิธีกรรมเลี้ยงพ่อขุนหลวงวิลังคะ และมีพิธีดำหัวพ่อขุนหลวงวิลังคะด้วย³²⁵⁷ การนับถือขุนหลวงวิลังคะควบคู่กับพุทธศาสนาเช่นนี้ดำเนินสืบต่อมาจนกระทั่งในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา การนับถือพุทธศาสนาจึงปรากฏให้เห็นอย่างโดดเด่นเหนือการนับถือขุนหลวงวิลังคะ ทั้งนี้ก็เพราะชาวลัวะสัมพันธ์กับคนภายนอกมากขึ้นและวิถีชีวิตเปลี่ยนเข้าสู่สังคมสมัยใหม่มากขึ้น ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

วิถีชีวิตของชาวลัวะเมืองกะเปลี่ยนแปลงมากในช่วงปี พ.ศ.2528-2532 ซึ่งได้มีการขยายตัวของงานพัฒนาทางวัตถุ เช่น การสร้างสะพาน ในขณะที่การทำไร่หมุนเวียนแบบเก่าถูกมองว่าเป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดความแห้งแล้งในหมู่บ้าน จึงได้ประชุมร่วมกันเพื่อลงประชามติ ตกลงว่าไม่ให้มีการทำไร่เลื่อนลอย แต่ให้ทุกคนรอบครัวทำไร่ทำสวนอยู่บนที่ดินแปลงเดิม และการเลี้ยงไถนั้นให้ขายได้เฉพาะในหมู่บ้านและสำหรับสร้างบ้านเท่านั้น ปี พ.ศ.2530 ได้มีโครงการอนุรักษ์ป่าขึ้นโดยเป็นข้อตกลงร่วมกันไม่ให้ใครทำลายและรุกเข้าไปในเขตป่าอนุรักษ์ แบ่งเป็น 3 ส่วนได้แก่ ป่าอนุรักษ์ ป่าชุมชน และที่ทำกิน ต่อมาสมาคม ATA ได้ส่งเสริมให้สร้างไฟฟ้าพลังน้ำโดยให้ชาวบ้านช่วยกันจัดทำขึ้น บ้านเมืองกะจึงมีไฟฟ้าพลังน้ำใช้ ในปี พ.ศ.2535 เมื่อไฟฟ้าเข้ามายังหมู่บ้านทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่นเริ่มมีความเหลื่อมล้ำด้านฐานะความเป็นอยู่เริ่มมีหนี้สิน หลังจากปี 2539 บางครอบครัวครอบครองรถจักรยานยนต์ และสิ่งอำนวยความสะดวก แต่อย่างไรก็ตามเป็นการซื้อสินค้าเงินผ่อน ส่งผลให้มีการออกไปทำมาหากินนอกหมู่บ้าน และนำไปสู่การขายที่ดิน ขณะเดียวกันมีโครงการพัฒนาจากราชการหลายด้าน รวมทั้งการสนับสนุนเงินกู้จากมูลนิธิวัดป่าดาราภิรมย์เพื่อนำไปลงทุนทำการเกษตร³²⁵⁸

ในปี พ.ศ.2517 ทางราชการแยกหมู่บ้านเมืองกะออกจากหมู่บ้านสะลงโน ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันสร้างวัดกลางหมู่บ้านขึ้นมา 1 หลัง คือ **วัดเจติยสถาน** โดยมีพระจากวัดศรีโสดามาเป็นเจ้าอาวาส ในช่วงปี พ.ศ.2522-2528 ชาวบ้านร่วมกันสร้างวิหารขึ้นมาหนึ่งหลังในบริเวณเดิมที่วิหารเก่าถูกไฟไหม้ ใกล้กับศาลพ่อขุนหลวง และในคราวนั้นได้เปลี่ยนหลังคาจากมุงจากเป็นกระเบื้องและสังกะสี ปี พ.ศ. 2526 สร้างวิหารเสร็จ มีการทำบุญปอยหลวงขึ้น ทำให้หมู่บ้านมีลักษณะเป็นหมู่บ้านชาวพุทธชัดเจนยิ่งขึ้น แม้ว่าในปี พ.ศ. 2535 พระครูวิรุณธรรมโกวิท จะได้ให้ช่างฝีมือปั้นรูปพ่อขุนหลวงวิลังคะที่วัดเจติยสถาน และนำมาประดิษฐานไว้ที่หน้าศาลพ่อขุนหลวง แต่ในต้นทศวรรษ 2540 ก็ได้มีการสร้างถนนลาดยางแอสฟัลท์ใน

³²⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

³²⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

³²⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 65-66.

หมู่บ้าน ทำให้การติดต่อกับเมืองเป็นไปได้โดยสะดวก ในที่สุดจึงมีการสร้างสถาปัตยกรรมรูปปั้นพ่อบุญหลวงวิลังคะ และสร้างสวนหย่อมในบริเวณอนุสาวรีย์ โดยเรียกบริเวณดังกล่าวว่า “อนุสาวรีย์พ่อบุญหลวงวิลังคะ” ในปีต่อมาได้ฉลองสมโภชงานอย่างยิ่งใหญ่ ขนาดที่ว่าเชิญ พลเอก ลำเนา ชูศรีผู้บังคับบัญชาการทหารสูงสุด สมัยนั้น มาเป็นประธานในพิธี³²⁵⁹

ใน พ.ศ.2552 มีการสร้าง**พระบรมธาตุเจดีย์เจ้าทันใจ 5 ยอด** โดยผู้ใหญ่บ้านได้ติดป้ายประกาศเชิญชวนพุทธศาสนิกชนร่วมทำบุญเป็นเจ้าภาพวัสดุก่อสร้าง เช่น ฉัตรเอก 9 ชั้น 1 องค์ ราคา 20,900 บาท พระเจ้าทันใจ 1 องค์ราคา 50,000 บาท นอกจากนี้ยังรับบริจาคปูนซีเมนต์ เหล็กเส้น ทราวย อิฐ ฯลฯ โดยกำหนดราคาค่าวัสดุไว้อย่างชัดเจนเพื่อให้คนบริจาคเงินซื้อวัสดุเหล่านั้น ทำให้มีเงินมากพอสำหรับการสร้างวัดขนาดใหญ่ที่มีวิหาร หอระฆัง กุฏิ ฯลฯ และวัดขนาดใหญ่ที่โอ่อ่า มีอาณาบริเวณกว้างขวางและมีรั้วที่แข็งแรงมั่นคงเป็นระเบียบและสวยงาม³²⁶⁰ หมู่บ้านของชาวลัวะแห่งนี้จึงมีลักษณะเป็นหมู่บ้านของชาวพุทธเช่นเดียวกับหมู่บ้านของชาวไทยทั่วไป แม้ว่าชาวบ้านจะนับถือพ่อบุญหลวงวิลังคะอยู่ก็ตาม

อัตลักษณ์ของชาวกะเหรี่ยง

ช่วง พ.ศ.2510-2530 ความสนใจของรัฐบาลไทยต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่บนพื้นที่ป่าเขาและชนบทที่ห่างไกลเริ่มมีมากขึ้น หลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยที่ได้รับการสนับสนุนจากคอมมิวนิสต์ในจีน เข้าไปปลุกระดมมวลชนตามพื้นที่ป่าเขาและชนบทที่ห่างไกล ความสนใจของรัฐบาลไทยจึงเริ่มจากการมองว่ากลุ่มคนบนพื้นที่สูงทางตอนเหนือของประเทศไทย อาจเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติได้ เพราะคนเหล่านี้ไม่ใช่คนไทย แต่เป็นคนที่อยู่พรมแดนจากประเทศเพื่อนบ้าน มีโครงสร้างทางสังคมที่แตกต่างจากคนไทย และไม่มีศาสนา ซึ่งอาจจะไม่มีความจงรักภักดีต่อประเทศไทย รวมถึงอาจถูกชักจูงได้ง่าย ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงเริ่มกำหนดเป้าหมายในการพัฒนาคนกลุ่มนี้อย่างชัดเจนขึ้น เป็นต้นว่า การตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยในพื้นที่สูงโดยตำรวจตระเวนชายแดน ในปีพ.ศ.2498 การตั้งคณะกรรมการเพื่อสงเคราะห์ชาวเขาในปี พ.ศ.2498 การตั้งศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาจังหวัด ในปีพ.ศ.2505 ต่อมาในปี พ.ศ. 2508 มีโครงการพระธรรมจาริกเผยแผ่พุทธศาสนาในหมู่ชาวเขา และในปี 2512 มีการจัดตั้งโครงการหลวงขึ้น³²⁶¹

³²⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-67.

³²⁶⁰ “วัดเมืองกะ หมู่ 5 ต.สะดวง อ. แม่ริม จ.เชียงใหม่” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bloggang.com/viewdiary.php?id=moonfleet&month=01-2010&date=01&group=113&gblog=137> (14 สิงหาคม 2556)

³²⁶¹ ขวัญชีวัน บัวแดง, ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546. หน้า 38.

จากการจัดประเภทชาวเขาเป็นเก้ากลุ่ม คือ กะเหรี่ยง ลัวะ ขมุ ถิ่น ม้ง เย้า อาข่า ลีซอ ลาหู่ และต่อมาได้เน้นเฉพาะเพียง 6 เผ่า และตัดออก 3 เผ่า คือ ขมุ ถิ่น และลัวะ ออกนั้น เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการคัดเลือกกลุ่มที่ทางการเห็นว่าเป็นภัยกับรัฐมากกว่า³²⁶²

หลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยยุติบทบาทลงในปี พ.ศ.2525 ปัญหาของชาวเขาในฐานะที่จะเป็นผู้ถูกชักจูงไปเข้ากับคอมมิวนิสต์บ่อนทำลายชาติก็เริ่มหมดไป คนกะเหรี่ยงที่เคยเข้าไปร่วมเป็น ทหารป่า กับพรรคคอมมิวนิสต์เริ่มออกจากป่ามาบอบตัวหรือกลับมาดำเนินชีวิตตามปกติ เช่น ในเขตป่าเขาของจังหวัดเชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน เขตป่าห้วยขาแข้ง อุทัยธานี เป็นต้น แต่ทั้งนี้ความต้องการของรัฐในการเข้าไปวิจัยและพัฒนากลุ่มชาวเขายังไม่หมดลงเพราะชาวเขายังมีอัตลักษณ์เป็นปัญหาที่บ่อนทำลายเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ คือ ปัญหาการปลูกฝิ่นและการตัดไม้ทำลายป่า แม้ว่าปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นมาจากคนหลายกลุ่มในสังคมแต่ภาพลักษณ์ของผู้ทำลายและตัวปัญหากลับกลายเป็นภาพที่ถูกผูกติดกับชาวเขา ดังจะพบได้จากรายงานวิจัยหลายฉบับ³²⁶³

หลังจากที่ปัญหายาเสพติดกลายเป็นปัญหาระดับนานาชาติ ทางสหประชาชาติและรัฐบาลในซีกโลกตะวันตกได้กดดันให้ลดพื้นที่การปลูกฝิ่น ทำให้รัฐบาลไทยต้องร่วมมือในการกำจัดฝิ่น และเริ่มมีการร่วมมือระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลต่างประเทศในการพัฒนาพื้นที่สูงเช่น นอร์เวย์ เยอรมัน ออสเตรเลีย โดยส่งเสริมการปลูกพืชทดแทน ในที่สุดด้วยการปราบปรามทำลายล้างพื้นที่เพาะปลูกฝิ่นอย่างเข้มงวดตั้งแต่ปีพ.ศ.2527 ชาวเขาจึงเริ่มล้มเลิกการปลูกฝิ่นลง³²⁶⁴

สำหรับปัญหาพื้นที่ป่าที่ลดลงตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 จากร้อยละ 53 เหลือร้อยละ 20 ในปีพ.ศ.2531 นั้น ล้วนเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศโดยรวมตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี พ.ศ.2503 ทำให้เกิดการสัมปทานป่าไม้ การขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อส่งออก การสัมปทานเหมืองแร่ในเขตป่า ฯลฯ โดยที่ผู้มีอำนาจมีส่วนเกี่ยวข้องมากมาย แต่ทางการกลับสร้างวาทกรรมให้การทำลายป่านี้เป็นผลมาจากการทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขา ซึ่งภาพลักษณ์ดังกล่าวทำให้รัฐบาลได้ริเริ่มนโยบายในการเข้าจัดการและควบคุมให้ชาวเขามีวิถีชีวิตตามที่รัฐต้องการเพื่อไม่ให้ปัญหาของชาติ ดังนั้นรัฐบาลจึงได้ตั้งโครงการต่างๆที่จะสามารถเข้าถึงกลุ่มชาวเขาได้ รวมทั้งโครงการวิจัยชาวเขาด้วย ซึ่งกลุ่มวิจัยที่สำคัญ ได้แก่ สถาบันวิจัยชาวเขา³²⁶⁵

ด้วยเหตุที่นักวิจัยของสถาบันชาวเขามีความใกล้ชิดและประเด็นที่ศึกษาวิจัยเป็นเรื่องทางวัฒนธรรมต่างๆ ทำให้ค่อนข้างมีความเข้าใจต่อความรู้สึกนึกคิด และความรู้ดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ ดังนั้นการเริ่มต้นวิจัยจากมุมมองว่าชาวเขาเป็นต้นเหตุของปัญหาจึงไม่ได้บ่งบอกว่าชาวเขาเป็นปัญหาแต่อย่างใด แต่กลับพบคุณค่าของการมีชีวิตอยู่กับธรรมชาติ คุณค่าของความรู้ท้องถิ่น และศักยภาพในการ

³²⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

³²⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

³²⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

³²⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40-42.

พัฒนาชุมชนของตนเองแต่ยังขาดโอกาสที่เอื้อต่อการพัฒนา ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ความสนใจของรัฐไทยต่อชาวเขาในฐานะที่เป็นกลุ่มคนที่เป็นอันตรายต่อรัฐและต้องเน้นการวิจัยและพัฒนาจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็นการเน้นงานในด้านสวัสดิการสังคมแก่ชาวเขาในฐานะที่เป็น **"ผู้ด้อยโอกาส"** เป็นต้นว่า มีการตั้งกองทุนสงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน หรือในปี พ.ศ.2544 ก็มีการเร่งพิสูจน์สัญชาติและออกบัตรประชาชนให้แก่ชาวเขา ชาวเขาจึงเริ่มมีอัตลักษณ์เป็นผู้นับถือ **"ภูมิปัญญาชาวบ้าน"** และเป็น **"ผู้ด้อยโอกาส"** ไปพร้อมกัน³²⁶⁶

การเปลี่ยนนโยบายของรัฐต่อชาวกะเหรี่ยงในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา เป็นผลมาจากการรับรู้อัตลักษณ์ของชาวกะเหรี่ยงแตกต่างจากเดิม กล่าวคือ หลังจากที่มีการดำเนินการของรัฐในการเข้าไปจัดการและดำเนินการต่างๆภายในกลุ่มชาวเขาผ่านไปหลายปี รัฐก็พบความแตกต่างในการตอบสนองต่อโครงการของรัฐในชาวเขากลุ่มต่างๆ ดังเช่น โครงการพระธรรมจาริก ที่ได้ข้อสรุปหลังจากการดำเนินงานมาได้ 20 ปี ว่า การทำงานกับชาวกะเหรี่ยงได้ผลดีที่สุด มีสัดส่วนของคนที่เข้ามาบวชมากที่สุดและให้ความร่วมมือในการพัฒนามากที่สุด เช่นเดียวกับทางมิชชันนารีที่พบว่าการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาทำได้อย่างรวดเร็ว การส่งเสริมด้านการศึกษาทั้งจากหน่วยงานของรัฐ โครงการพระธรรมจาริก และโครงการของมิชชันนารี ทำให้ชาวกะเหรี่ยงจำนวนมากเข้าสู่ระบบการศึกษาอย่างเป็นทางการ และเรียนจบในระดับสูงขึ้น มีการเข้ามาทำงานในเมือง ซึ่งที่สำคัญก็คือ การเข้าไปร่วมทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนที่เกี่ยวกับชาวเขาหรือทำงานด้านการพัฒนา แต่ทั้งนี้ก็ยังไม่พบภาพของการรวมตัวกันเป็นองค์กรที่ทำงานเจาะจงในเรื่องของชาวกะเหรี่ยงโดยเฉพาะแต่อย่างใด³²⁶⁷

การสร้างตัวตนของกะเหรี่ยงในประเทศไทย เกิดขึ้นเมื่อถูกรัฐบีบบังคับในการใช้ทรัพยากรป่าไม้ หลังจากที่มีการยุติการให้สัมปทานป่าไม้ในปี พ.ศ.2532 รัฐจึงปรับเป้าหมายในเรื่องพื้นที่ป่าใหม่ โดยให้พื้นที่ป่าไม้เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 40 ของประเทศ ให้เป็นป่าอนุรักษ์ร้อยละ 25 ป่าเศรษฐกิจร้อยละ 15 (จากเดิมที่เป็นป่าเศรษฐกิจร้อยละ 25 และป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 รัฐได้ใช้วิธีขยายป่าอนุรักษ์ด้วยการประกาศ **"เขตอุทยานแห่งชาติ"** **"เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า"** และ **"เขตต้นน้ำชั้นหนึ่ง"** มากขึ้น สิ่งเหล่านี้มีผลกระทบต่อคนที่อยู่บนพื้นที่สูงซึ่งอยู่ในเขตดังกล่าวก่อนการประกาศมากถึงกว่า 5 ล้านคน ในหลายพื้นที่หมู่บ้าน โดยเฉพาะชาวกะเหรี่ยงที่ส่วนใหญ่เป็นประชากรบนพื้นที่สูง เจ้าหน้าที่จึงเข้ามาดำเนินการจัดการพื้นที่ทำกินของชาวเขา เจ้าหน้าที่มีการอ้างกฎหมายเพื่อจับกุมชาวเขาที่ตัดไม้เพื่อเตรียมพื้นที่ทำไร่ หรือสร้างบ้าน³²⁶⁸

ปฏิกริยาที่เกิดขึ้นในหมู่ชาวกะเหรี่ยงต่อการดำเนินการดังกล่าวของรัฐ คือ การที่คนกะเหรี่ยงได้รับการศึกษาในระบบและที่ทำงานกับองค์กรศาสนาคริสต์และองค์กรเอกชน เริ่มมีบทบาทในการสร้างอัตลักษณ์ใหม่มากขึ้น มีการสร้างความรู้ความเข้าใจให้คนทั่วไปมองเห็นถึงวัฒนธรรมกะเหรี่ยงของตนว่า

³²⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-43.

³²⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

³²⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

เป็นสิ่งที่ดีงามและเรียบง่าย ให้นำคนทั่วไปได้เข้าใจถึงความเป็นกะเหรี่ยงที่มีจิตใจอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ ให้เห็นถึงชีวิตที่เรียบง่าย พออยู่พอกิน การให้คุณค่าและความเคารพต่อทรัพยากรธรรมชาติ ผ่านความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพิธีกรรมการมีความรู้ดั้งเดิมในเรื่องธรรมชาติและพืชผักสมุนไพร มีระบบไร่หมุนเวียนมิใช่ไร่เลื่อนลอย เพราะมีความสามารถในการฟื้นตัวของผืนดินโดยไม่พึ่งวัสดุจากภายนอก นอกจากนี้ก็ยังมีกรรมกรกลุ่มกิจกรรมคนรักป่า การบวชต้นไม้ การทอดผ้าป่าต้นไม้ เป็นต้น **ภาพคนกะเหรี่ยงในฐานะที่เป็นผู้อนุรักษ์ป่า**นี้ได้รับการส่งเสริมโดยสื่อมวลชนทั้งหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ ทีวีงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ในเรื่องการทำไร่หมุนเวียนและเรื่องวัฒนธรรมความเชื่อมากขึ้น ความเป็นปราชญ์พื้นบ้านของคนกะเหรี่ยงที่มีรากฐานสัมพันธ์กับธรรมชาตินี้ เป็นที่ยอมรับกันแพร่หลายมากขึ้น เห็นได้จากการที่ผู้นำของคนกะเหรี่ยงได้ถูกรับเลือกเป็น 1 ใน 99 คน ที่ได้รับเลือกจากทั่วประเทศ ให้เข้ามาเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษาของสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ³²⁶⁹

ในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา เริ่มมีการก่อตั้งองค์กรที่ใช้ชื่อว่า “กะเหรี่ยง” นำโดยคนกะเหรี่ยงและทำงานกับคนกะเหรี่ยงในที่ต่างๆ เน้นกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรและวัฒนธรรม ฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวบ้านให้ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ แก่ชาวบ้าน แต่ทั้งนี้องค์กรกะเหรี่ยงในประเทศไทยก็ไม่ได้มีลักษณะที่เป็นการเมืองหรือมีเป้าหมายที่จะเป็นตัวแทนในการสร้างชาติเช่นเดียวกับองค์กรกะเหรี่ยงในพม่า แต่เป็นองค์กรที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม การพัฒนาและการแก้ไขปัญหาในท้องถิ่นเป็นหลัก ในทางหนึ่งกะเหรี่ยงดูเหมือนจะสามารถสร้างอัตลักษณ์ที่เป็นด้านบวกและเป็นที่ยอมรับได้ต่อชาวไทย โดยเฉพาะกับเจ้าหน้าที่ราชการและสาธารณชน แต่ถึงแม้การมองว่ากะเหรี่ยงเป็นปัญหาต่อความมั่นคงของชาติจะลดน้อยลง แต่การมีภาพเป็นคนจน คนด้อยโอกาส และไร้การศึกษา ยังเป็นปัญหาของชาวกะเหรี่ยงตลอดมา³²⁷⁰

การเปลี่ยนมานับถือคริสต์ศาสนาเป็นการเปลี่ยนอัตลักษณ์ที่สำคัญของชาวกะเหรี่ยง โดยชาวกะเหรี่ยงเป็นกลุ่มแรกๆ ที่เปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา แต่ในระยะหลังชาวกะเหรี่ยงส่วนใหญ่เริ่มรับเอาพุทธศาสนาเข้ามามากขึ้น การเปลี่ยนแปลงศาสนานี้เป็นเรื่องของการปรับตัวใหม่ตามความจำเป็น คือเป็นการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ที่มีอยู่กับกลุ่มอำนาจเดิมไปเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจใหม่ที่ทำให้สถานภาพของคนเปลี่ยนศาสนานั้นดีขึ้น อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจปรับเปลี่ยนตัวตนใหม่นี้ก็ไม่ใช่เรื่องทางการเมืองเพียงอย่างเดียวแต่ยังขึ้นอยู่กับอารมณ์ความรู้สึก ความศรัทธาและความผูกพันที่มีต่อกลุ่มอำนาจในทางศาสนาใหม่ด้วย³²⁷¹

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า บทบาทของมิชชันนารีมีส่วนทำให้กะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่ามีการพัฒนาอัตลักษณ์ที่แตกต่างกัน ถึงแม้ว่ากะเหรี่ยงในไทยจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีสัดส่วนนับถือศาสนาคริสต์สูงกว่าชาวเขากลุ่มอื่นๆ แต่เนื่องจากคริสต์จักรได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาผ่านการกำกับดูแล

³²⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

³²⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-49.

³²⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

ของรัชชาติ ไม่ได้มีอิสระและได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลอาณานิคมเหมือนดังในกรณีของพม่า ดังนั้น ศาสนาคริสต์จึงดูเหมือนว่าไม่ได้มีส่วนทำให้กะเหรี่ยงในไทยสร้างอัตลักษณ์ของตนเองในลักษณะที่ต่างจากคนกลุ่มอื่นของสังคมไทย แม้ว่าจะมีมิชชันนารีแบปติสต์จากพม่าเข้ามาทำงานกับกะเหรี่ยงในไทย ตั้งแต่ พ.ศ.2425 แต่ก็ถูกตัดขาดไปในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 การก่อตั้งกะเหรี่ยงแบปติสต์ไทยเพิ่งกลับมาทำเมื่อ พ.ศ.2497 ในขณะที่ทางนิคายคาธอลิก เริ่มทำงานกับกะเหรี่ยงที่จอมทองและแม่แจ่ม เชียงใหม่ เมื่อพ.ศ.2496 การเริ่มทำงานข้างจึงหมายความว่ามิชชันนารีต้องทำงานแข่งขันกับโครงการของ รัชชาติที่พยายามทำให้ชาวเขากลายเป็นไทยที่เริ่มขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกัน³²⁷²

ชาวกะเหรี่ยงในภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย ทั้งที่จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี อุทัยธานี และ อำเภอด่านช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี มีประสบการณ์แตกต่างจากกะเหรี่ยงในภาคเหนือ ชาวกะเหรี่ยงใน จังหวัดราชบุรีส่วนใหญ่จะมาจากเมืองทวาย ซึ่งต่างจากชาวกะเหรี่ยงในจังหวัดกาญจนบุรีที่อพยพมาจาก เมืองมะละแหม่ง³²⁷³ ชาวกะเหรี่ยงเหล่านี้ล้วนพยายามเปลี่ยนอัตลักษณ์มาเป็นคนไทยที่นับถือพุทธ ศาสนา เนื่องจากมีวิถีชีวิตผูกพันกับการผลิตและค้าขายพืชไร่กับคนไทยในวงกว้าง เช่น ชาวกะเหรี่ยงใน ราชบุรีซึ่งเป็นกะเหรี่ยงโป หรือโพล่ง หรือโพล่ง

แต่เดิมชาวกะเหรี่ยงในราชบุรีกระจายตัวอยู่ตามเทือกเขาตะนาวศรีซึ่งอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากร จากป่าและแร่ธาตุ ทำให้กลายเป็นแหล่งสัมปทานเหมืองแร่ที่มีนายทุนจากภายนอกเข้าไปเปิดเหมืองแร่ ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการล่าเลี้ยงแร่ได้ทำให้เกิดถนน นำเอาคนภายนอกเข้าไปอยู่อาศัยกัน มากขึ้น นอกจากคนไทยและจีนจากราชบุรีและนครปฐมที่อพยพเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำไร่แล้ว ยังมีผู้ อพยพชาวพม่าหลบหนีเข้ามาอยู่อาศัยจนกลายเป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่³²⁷⁴

ในยุคพัฒนาประเทศซึ่งการผลิตเชิงพาณิชย์ขยายตัวขึ้น การหาของป่าและล่าสัตว์กลายเป็นสิ่งผิด กฎหมาย ทำให้ชาวกะเหรี่ยงเปลี่ยนจากการทำไร่ข้าวไปทำนาหว่าน บ้างก็อพยพไปจับจองพื้นที่เพื่อทำไร่ ข้าวโพดเช่นเดียวกับคนพื้นราบ และเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าในที่สุด³²⁷⁵ ในขณะเดียวกันชาวกะเหรี่ยง ต้องสัมพันธ์กับคนไทยมากขึ้นเนื่องจากเป็นคนพลัดถิ่นที่อาศัยอยู่ในแผ่นดินไทย และมีคนไทย (หรือคนไทย เชื้อสายจีน) เป็นนายทุนสำคัญในท้องถิ่นที่จ้างแรงงานชาวกะเหรี่ยงในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ อุตสาหกรรม การผลิตโอ่ง และการปลูกพืชไร่ รวมทั้งมีขบวนนักนิยมไพรจากในเมืองเข้าไปล่าสัตว์เพื่อการนันทนาการ บ่อยครั้ง ดังนั้น การกลายเป็นคนไทยจึงเป็นประโยชน์ต่อชาวกะเหรี่ยงอย่างมาก ชาวกะเหรี่ยงได้เปลี่ยน มาพูดภาษาไทย หันมานับถือพุทธศาสนา และรับเอาความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ในท้องถิ่นเพื่อจัด

³²⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

³²⁷³ สุรินทร์ เหลือละมัย และคณะ, ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก , รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุดโครงการความหลากหลายทางวัฒนธรรมภาคกลาง, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุน การวิจัย, 2545, น.39.

³²⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39-41.

³²⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-45.

ความสัมพันธ์กับชาวกะเหรี่ยงด้วยกันและจัดความสัมพันธ์กับคนภายนอก เช่น การนับถือพุทธศาสนาโดยมีการไหว้เจดีย์และเสาหงส์ ซึ่งการไหว้เจดีย์นั้นคลี่คลายมาจากความเชื่อเกี่ยวกับเสาหลักบ้านและจะมีการตั้งเสาหงส์คู่กับเจดีย์³²⁷⁶ มีความเชื่อและพิธีกรรมผูกแขนเรียกขวัญและการกินข้าวห่อแบบกะเหรี่ยงซึ่งสร้างโอกาสพบปะกันในกลุ่มชาวกะเหรี่ยงด้วยกัน และในระดับที่กว้างออกไปก็มีการชุมนุมจัดงานปีใหม่ที่วัดแจ้งเจริญ อำเภอดงพละ ราชบุรี ภายใต้ความศรัทธาต่อพระอธิการนวม อดีตเจ้าอาวาสวัดแจ้งเจริญ ที่รู้จักกันในนาม “หลวงพ่อกะเหรี่ยง” นอกจากนี้พิธีกรรมเดิมบางอย่างของชาวกะเหรี่ยงได้รับการปรับเปลี่ยนเพื่อให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น การเปลี่ยนการนับถือ รุกขเจือ มาเป็น เจ้าพ่อ มีการสร้างศาลแบบเดียวกับศาลผีบรรพบุรุษของคนไทย และมีรูปปั้นแต่งกายแบบกะเหรี่ยงอยู่ในศาล ลักษณะการกราบไหว้มุ่งตอบสนองในเชิงปัจเจกมากขึ้น และยังเปิดพื้นที่ให้คนต่างชาติพันธุ์เข้ามกราบไหว้อีกด้วย³²⁷⁷

ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ชาวกะเหรี่ยงราชบุรีได้รื้อฟื้นประเพณีวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวมากขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นการจัดประเพณีที่มีลักษณะเป็นทางการ เนื่องจากมีหน่วยงานราชการ โดยผู้ว่าราชการจังหวัดและเจ้าหน้าที่ของรัฐให้ความร่วมมือ ขณะที่ชาวกะเหรี่ยงก็ต้องการการยอมรับจากคนนอกและหน่วยงานราชการในฐานะส่วนหนึ่งของสังคม การส่งเสริมการท่องเที่ยวทำให้มีการรื้อฟื้นประเพณีเดิม เช่น การผูกแขนเรียกขวัญ กาจจัดงานวันกินข้าวห่อ การแต่งกายแบบกะเหรี่ยง ตลอดจนการสร้างพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นขึ้นที่อำเภอสวนผึ้ง จังหวัดราชบุรี นอกจากนี้ยังมีการตรวจสอบบันทึกประวัติศาสตร์และชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในบันทึกดังกล่าว อันเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อฟื้นฟูอัตลักษณ์ของชาวกะเหรี่ยงในฐานะกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรมเป็นของตนเองและมีความเจริญมายาวนาน และอธิบายมูลเหตุที่ทำให้ชาวกะเหรี่ยงต้องแตกกระจายไปในหลายท้องถิ่นด้วย³²⁷⁸

อย่างไรก็ตาม สำนักทางอัตลักษณ์ก็มีระดับความเข้มข้นมากน้อยต่างกันไป เช่น บ้านโป่งกระทิงล่าง ส่วนใหญ่กลายเป็นพื้นที่ทำไร่ ชาวกะเหรี่ยงจึงเปลี่ยนตัวเองให้เป็นชาวไร่ และไม่ได้อยู่กันเป็นกลุ่มก้อนเช่นในอดีต ประเพณีเดิมของกะเหรี่ยงก็ไม่ได้ให้ความสำคัญเคร่งครัด และส่วนใหญ่ต้องการเป็นคนไทยมากกว่าเป็นกะเหรี่ยง³²⁷⁹

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชีวิตประจำวันของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ

ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา คนชาติพันธุ์ต่างๆ ทั่วประเทศดำเนินชีวิตท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของรัฐ นโยบายพัฒนาประเทศ และการขยายตัว

³²⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

³²⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

³²⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

³²⁷⁹ เรื่องเดียวกัน.

ของการท่องเที่ยว โดยที่คนแต่ละชาติพันธุ์ประสบกับความเปลี่ยนแปลงทั้งคล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน ดังจะได้ยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดเจนต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้

งานวิจัยเกี่ยวกับชาวมุสลิมปัตตานี ยะลา และนราธิวาสกับ "วัฒนธรรมอิสลาม" แสดงให้เห็นว่าในปัจจุบันมีการเน้นวัฒนธรรมอิสลามมากขึ้นเช่นเดียวกับในสังคมชาวจีนอิสลามในภาคเหนือ ชาวมุสลิมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ก็ยังให้ความสำคัญกับ *โต๊ะครู โต๊ะอิหม่าม* และหากมีคติความเชื่อเกี่ยวกับมรดกและครอบครัว ก็สามารถพึ่งศาลยุติธรรมเฉพาะสำหรับมุสลิม โดยมีดาโต๊ะยุติธรรมเป็นผู้พิพากษา สำหรับร่องรอยวัฒนธรรมของศาสนาผี พราหมณ์ พุทธมหายานแม้จะทิ้งร่องรอยไว้น้อย แต่เนื่องจากวัฒนธรรมบางอย่างขัดกับหลักการศาสนาอิสลาม ปัจจุบันจึงมีผู้รู้ศาสนาอิสลามพยายามลดทอนวัฒนธรรมของศาสนาผี พราหมณ์ พุทธมหายานออกไป เพื่อให้เป็นมุสลิมที่ "ถูกต้อง" มากขึ้น³²⁸⁰

อย่างไรก็ตามแม้จะมีข้อปฏิบัติที่เข้มงวด ก็ยังพบว่ามิสตรี้มุสลิมบางคนก็แต่งกายตามสบายโดยไม่ปิดร่างกายตามที่อิสลามกำหนด บางคนถึงกับมีอาชีพเป็นหญิงบริการ บ้างก็ติดยาเสพติด และเมาสุรา บ้างก็หารายได้จากการเก็บดอกเบี้ยเงินกู้ มีการละเลยการละหมาด ละเลยการถือศีลอด มีบางคนเล่นการพนันเป็นโจร เป็นมือปืนรับจ้าง เป็นต้น³²⁸¹

ตัวอย่างความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยพุทธกับชาวมลายูมุสลิมที่ บ้านบุแม หมู่ 1 ตำบลยิงอ อำเภอยี่งอ จังหวัดนราธิวาส พบว่า ในหมู่บ้านนี้มี "โต๊ะศาลี" ที่มีชื่อเสียง เป็นผู้เฒ่าผู้ทรงความรู้ทางศาสนาอิสลาม แต่ก็มีวัดของพุทธศาสนา คือ วัดราชบุรีวิริยาราม (วัดยิงอ) ที่ได้รับการสร้างขึ้นเมื่อไม่นาน เจ้าอาวาสท่านก่อนเป็นที่นับถือของชาวบ้าน และชาวมุสลิมก็ไม่ได้ตั้งแง่รังเกียจ ติดกับรั้ววัดก็ยังมีปอเนาะที่ถูกปรับใช้เป็นสถานที่เรียน "ตาดีกา" ซึ่งสะท้อนถึงความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันระหว่างชาวพุทธกับชาวมุสลิม³²⁸² ในด้านการศึกษาพบว่า ผู้ปกครองทั้งไทยพุทธและมลายูมุสลิมต่างนิยมส่งลูกหลานไปเรียนในตัวจังหวัด เพราะระยะทางไม่ไกลนักและยังหวังให้ลูกหลานมีโอกาสปฏิสัมพันธ์กับสังคมเมืองมากขึ้น³²⁸³

ที่บ้านปาลัส หมู่ที่ 1 ตำบลควน อำเภอยี่งอ จังหวัดปัตตานี ปรากฏวัฒนธรรมทั้งพุทธและอิสลาม ทั้งวัฒนธรรมเก่าและใหม่ ในหมู่บ้านนี้มีสถิติในปี พ.ศ.2542 ว่าประชากรจำนวน 1,327 คน เป็นมุสลิม 1,042 คน เป็นไทยพุทธ 285 คน และชาวไทยพุทธบางคนใช้ภาษามลายูถิ่นปัตตานีได้ดี โรงเรียนวัดควนมีครูอาจารย์และแม่ครัวเป็นไทยพุทธ นักเรียนมีไทยพุทธกับมุสลิมประมาณครึ่งต่อครึ่ง ขณะที่มัสยิดก็มีการเรียนการสอนเสริมวิชาศาสนาอิสลามให้ผู้ใหญ่ที่สนใจหลังการ ละหมาดมักริบ และ

³²⁸⁰ รัตติยา สาและ. การปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกที่ปรากฏในจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 65-68.

³²⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

³²⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

³²⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

ละหมาดอีซา ทุกคืนวันพฤหัสบดี และยังมีการจัดค่ายเยาวชนเรียนวิทยาศาสตร์อิสลามที่มีสัปดาห์ตลอดเดือนรอมฎอน ในช่วงฤดูร้อนจะมีการเชิญผู้มีความรู้จากต่างอำเภอและต่างจังหวัดมาแสดงปาฐกถาตามโอกาสนอกจากนั้นยังพบว่ามีสนามหรือบ่อนไก่ชนบริการทุกวันเสาร์ เป็นสถานที่ที่ไม่มีการแบ่งศาสนาหรือสถานภาพทางสังคม ใครมีเงินก็ไปเล่น ใครไม่มีก็ไปเป็นเพียงผู้ชม นอกจากนั้นก็ยังมีงานเทศกาลประจำปี ที่แสดงดีเกฮูลู หนังสือตะลุง คอนเสิร์ตจากภาคกลาง นักร้องมลายูในท้องถิ่น ฯลฯ³²⁸⁴ และมีกรณีของคนในครอบครัวพุทธเปลี่ยนศาสนามานับถืออิสลามด้วยเหตุผลแบบเหนือธรรมชาติ เช่น ลูกป่วยรักษาไม่หาย แต่เมื่อเปลี่ยนชื่อเป็นแบบมุสลิมและไปบอนบานร่วมกับญาติที่เป็นมุสลิมก็ปรากฏว่าหายจากโรคร้าย³²⁸⁵

ที่บ้านราโมง หมู่ที่ 5 ตำบลยะรม อำเภอเบตง จังหวัดยะลา มีประชากร 762 คน นับถือศาสนาอิสลาม 685 คน ศาสนาพุทธ 77 คน ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทำสวนยางพารา ปลูกต้นไม้และผัก เมื่อราคายางตกต่ำ หญิงมุสลิมหลายคนต้องไปขายพืชผัก ผลไม้ และเสื้อผ้าตามแผงในตลาดสดเทศบาลตำบลเบตง พวกที่มีทุนมากก็ขนส่งสินค้าไปขายตามตลาดนัด หรือรับเป็นคนกลางรับซื้อยางแผ่น หญิงชาวมุสลิมจำนวนหนึ่งเข้าสู่อาชีพรับจ้างในภาคบริการ ในเขต อำเภอเบตง พบว่าในปี พ.ศ.2543 มีผู้หญิงจากหมู่บ้านราโมงออกไปทำงานเป็นลูกจ้างที่มาเลเซียประมาณ 70 คน ทำให้เด็กต้องอยู่บ้านกับย่าหรือยาย³²⁸⁶

ปัจจุบันบ้านราโมงมีโรงเรียน 2 แห่ง ได้แก่ โรงเรียนบ้านราโมง และโรงเรียนธารน้ำใส มีมัสยิดค่อนข้างใหญ่สามารถรองรับสัปปุรุษจากสามหมู่บ้าน คือ บ้านราโมง บ้านจาเราะซูลู และบ้านกาเป๊ะชาลัง หลังมัสยิดเป็นโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามตามหลักสูตร *ตาดีกา* ในวันเสาร์และวันอาทิตย์³²⁸⁷

ที่บ้านธารมะลิ หมู่ที่ 4 ตำบลอัยเยอร์เวง อำเภอเบตง จังหวัดยะลา หมู่บ้านนี้อยู่ติดอยู่กับพรมแดนมาเลเซีย เป็นที่ชุมนุมของคนที่อพยพมาจากหลายแห่ง เช่น จากอำเภอปะนาเระ อำเภอยะรัง อำเภอยะหริ่ง และอำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี บางหย่อมบ้านมีคนไทยพุทธที่ย้ายมาจากสงขลา อีกหลายคนย้ายมาจากภาคอีสาน เช่น จากอำเภอสะตึก จังหวัดบุรีรัมย์ แต่ละหย่อมบ้านมีการใช้ชื่อตามถิ่นเดิมของผู้ที่อยู่มาก่อนเป็นหลัก แม้จะมีความขัดแย้งในหมู่บ้านแต่ชาวบ้านก็ยืนยันเสมอว่าความขัดแย้งไม่ใช่เรื่องศาสนา แต่เป็นความขัดแย้งเกี่ยวกับผลประโยชน์ส่วนบุคคลเรื่องยางพารา

โดยทั่วไปแล้วชาวบ้านจะนำยางแผ่นไปขายให้แก่พ่อค้ามุสลิมหรือพ่อค้าไทยพุทธที่ตลาดคอกช้าง ในเวลาที่ขาดเงินก็สามารถหยิบยืมจากพ่อค้าดังกล่าวที่เป็นชาประจำได้โดยไม่ต้องทำสัญญาใดๆ หากมีเงินเหลือก็จะนำไปฝากกับธนาคาร โดยส่วนใหญ่ใช้บริการของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.)³²⁸⁸ นอกจากนั้นยังเห็นความสำคัญของการเรียนวิทยาศาสตร์เพื่อป้องกันการรุกรานจากวัฒนธรรมอื่นที่อิสลามปฏิเสธ โดยเฉพาะเด็กรุ่นใหม่ที่ยังเรียนเรื่องทางโลกอย่างเดียว ยังพบว่าได้มีการควบคุมการดู

³²⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-92.

³²⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

³²⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-107.

³²⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

³²⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-121.

โทรทัศน์ของเด็กโดยการปิดเปิดเป็นเวลา เนื่องจากการติดละครโทรทัศน์ทำให้นักเรียนไม่ทำการบ้านและไม่ค่อยไปมัสยิดในวันเสาร์อาทิตย์ นอกจากนั้นก็ยังมีการกำชับหนุ่มสาวไม่ให้กลับบ้านตอนกลางคืน หากเกิดปัญหาไม่พึงประสงค์ก็ถือว่าจะต้องรับบาปกันทั้งหมู่บ้าน³²⁸⁹

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกต่างศาสนาในจังหวัด ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส

ในแง่ความเชื่อทางศาสนาที่แตกต่างกัน มิได้สร้างความขัดแย้งระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวไทยพุทธ เพราะมีการขอร้องมิให้อีกฝ่ายหนึ่งทำในสิ่งที่ขัดแย้งกับบทบัญญัติทางศาสนา เช่น ชาวมลายูมุสลิมขอร้องไม่ให้ชาวไทยพุทธตั้งศาลพระภูมิริมถนนสาธารณะ ขณะที่หย่อมบ้านของชาวไทยพุทธแม้จะมีการเลี้ยงสุกรและสุนัข แต่ก็มีระยะห่างจากบ้านมุสลิมมากพอสมควร³²⁹⁰ สำหรับการละหมาดหากอยู่ในพื้นที่ของชาวไทยพุทธก็ไม่ค่อยมีปัญหา เช่นแรงงานชาวมุสลิมที่เป็นกรรมกรก่อสร้างแพลตฟอร์มในหมู่บ้านแห่งหนึ่งก็บอกว่าพวกเขาไม่มีปัญหาในการละหมาด แม้ว่านายจ้างจะไม่ให้มุสลิมแต่ก็ให้การสนับสนุนและมีการปรับเวลาการทำงานในวันศุกร์ให้เป็นกรณีพิเศษ³²⁹¹

อย่างไรก็ตาม ชาวมุสลิมบางคนก็เจ็บป่วยมีบางคนไม่ต้องการไปรักษาที่โรงพยาบาล เนื่องจากเกรงว่าไม่มีเสียงอะซานให้ได้ยิน จึงกลัวว่าจะตายแบบไม่มี อัลลอฮ์ หรืออาจจะหลุดจากความเป็นมุสลิมก่อนตาย³²⁹² แต่ในกรณีของการถือศีลอดนั้น มีการปรับตัวมากพอสมควร เช่น ที่โรงเรียนบ้านเยื้อง ช่วงรอมฎอนจะนำเงินค่าอาหารกลางวันของเด็กมาจัดทำเป็นขนมห่อถุงพลาสติกให้นักเรียนนำกลับไปรับประทานที่บ้านเพื่อเก็บไว้รวมไปถึงการปรับเวลาเรียน และการปฏิบัติกิจกรรมการเรียนการสอนไม่ให้เป็นการอุปสรรคต่อการถือศีลอด และยังมีการขอความร่วมมือจากครูสอนจริยศึกษาให้ช่วยสอนนักเรียนที่ถือศีลอดเรื่องการรักษาปากให้สะอาด และการบ้วนน้ำลายให้เป็นที่เป็นทาง³²⁹³

การค้าขายก็มีได้ตั้งแผงเกียจร้านค้าต่างศาสนา ยกเว้นแต่ร้านที่เสี่ยงที่จะต้องสัมผัสกับ "นาณีส" เช่น สุกร แต่ถ้าเป็นร้านที่มีลักษณะเป็นพื้นที่สาธารณะมากอย่างร้านน้ำชาที่มีอยู่ทั่วไปก็ไม่ค่อยมีปัญหาเมื่อชาวไทยพุทธซื้ออาหารต้องห้ามอย่าง เช่น เนื้อสุกร เพียงแต่จะต้องห่อหุ้มอย่างมิดชิด แต่ปกติแล้วชาวไทยพุทธก็จะระมัดระวังไม่นำเข้าร้านค้ามุสลิม อาจจะมีการวางตะกร้าไว้นอกร้านหรือฝากไว้ที่แผงขายหมูก่อน³²⁹⁴

ความขัดแย้งมักเป็นเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่น ในสมัยก่อนมุสลิมรู้ไม่เท่าทันกับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ดังเช่นกรณีที่ดินมุสลิมขายที่ดินแก่คนไทยพุทธเชื้อสายจีนและได้รับค่าที่ดินเป็นเช็ค ซึ่งเข้าใจว่าเช็คจะมีอายุตลอดไปเหมือนเงิน จนเวลาผ่านไป 3 ปี ปรากฏว่า เจ้าของเช็คไม่เหลือเงิน

³²⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

³²⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128-129

³²⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

³²⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

³²⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³²⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

ไว้ในธนาคาร และที่ดินก็ตกเป็นของผู้ซื้อไปแล้ว ระบบขายฝากก็มีมุสลิมหลายคนไม่เข้าใจ พวกเขาเข้าใจว่าเป็นการจำนองโดยปกติธรรมดา ทำให้ชาวมุสลิมหลายคนต้องสูญเสียอสังหาริมทรัพย์ให้แก่ชาวพุทธ³²⁹⁵

ในด้านการสื่อสารระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ที่ **บ้านราโมง ตำบลยะรม อำเภอเบตง จังหวัดยะลา** ชาวบ้านมีความสามารถสูงในการใช้ภาษาไทยกลาง ขณะที่การใช้ภาษามลายูเบตงกลับเป็นเรื่องเคอะเขิน เนื่องจากเห็นว่าภาษามลายูเบตงไม่อ่อนหวานเหมือนสำเนียงปัตตานีที่มุสลิมส่วนใหญ่ใช้ ที่บ้านราโมงพบว่าชาวไทยพุทธกลุ่มหนึ่งที่ตั้งบ้านเรือนในส่วนท้ายหมู่บ้าน และใช้ชีวิตแยกจากชาวมุสลิมในลักษณะต่างคนต่างอยู่ ซึ่งต่างจากสังคมไทยพุทธใน **หมู่บ้านธารมะลิ** ที่มีอรัญญาดี เพราะคนเหล่านี้มาจากต่างจังหวัดและมีอาชีพกรีดยางเช่นเดียวกับชาวมุสลิม ทั้งยังมีการพึ่งพาแรงงานกันด้วย ขณะที่ไทยพุทธใน **หมู่บ้านบุญแม** ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการที่ย้ายไปอยู่อาศัยชั่วคราวตามหน้าที่ ความสัมพันธ์จึงมีลักษณะที่ค่อนข้างเป็นทางการ แต่ชาวมุสลิมและชาวไทยพุทธก็มีการพูดคุยอย่างสนิทสนมตามสถานที่สาธารณะต่างๆ เช่น ที่โรงเรียน ร้านกาแฟในตลาด³²⁹⁶ ในหมู่บ้านนี้กีฬาประเภทฟุตบอลได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านทั้งมุสลิมและไทยพุทธ ในระยะหลังกระทรวงมหาดไทยก็นำมาใช้เป็นสื่อสานสัมพันธ์ระหว่างคนแต่ละหมู่บ้าน เพื่อเห็นถึงการแพร่กระจายของยาเสพติด ซึ่งรู้จักกันในนาม **"โครงการกีฬาต้านยาเสพติด"** ที่ร้านกาแฟยังเป็นสนามชมมวยหรือฟุตบอลนัดพิเศษผ่านทางโทรทัศน์ หรือไม่ก็มีกระดานหมากรุกไว้สำหรับลูกค้า นอกจากนั้นยังมีการประกวดนกเขาเสียง และมีบ่อนไก่ชน ซึ่งล้วนแต่เป็นกิจกรรมของผู้ชายทั้งสิ้น ในขณะที่ผู้หญิงมักจะเป็นผู้ชมเท่านั้น อนึ่ง มีการแห่ธงหัวสิงห์และการแห่ช้าง รวมไปถึงการแห่ช้างจำลองประกอบพิธีกรรมฉลองงานประเพณี สันนิษฐานว่าสืบเนื่องมาจากแนววัฒนธรรมของชาวไทยพุทธ นอกจากนั้นยังมีการแสดงการเล่นเชิงจารีตเช่น ลิเก ฮูลู (คล้ายลำตัด) ละครว้าแบบมะโย่ง การแสดง บี้ตีฏู การเล่นหนังชวา เพื่อเป็นสื่อในกระบวนการรักษาผู้ป่วยด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ การกำบน หรือการไหว้ครูประจำปี หรือการแสดง "สึละ" (ศิลปะป้องกันตัว)³²⁹⁷

กิจกรรมในโอกาสพิเศษ เกี่ยวกับวงจรชีวิตของปัจเจกบุคคลสำหรับมุสลิมและไทยพุทธ ได้แก่ ประเพณีการเกิด การตาย การแต่งงาน สำหรับมุสลิมมี **"มาลี ฆาวิ"** (เข้าสู่หนัด/คอตัน) สำหรับเด็กชายและเด็กหญิงมุสลิม ชาวพุทธก็จะมีกรบวชเณร ประเพณีเหล่านี้ในส่วนที่ไม่เกี่ยวกับศาสนพิธี (เช่น ไม่ใช่พิธีสวด รดน้ำศพ ฌาปนกิจศพ หรือรดน้ำสังข์) ชาวมุสลิมก็ไปร่วมได้ แต่เป็นการไปร่วมแสดงความรู้สึกยินดีหรือแสดงน้ำใจ ไม่ใช่การเข้าร่วมในพิธีกรรม³²⁹⁸ กิจกรรมที่ปฏิบัติในระยะเวลาตามปฏิทินชาวมุสลิมจะยึดเวลาแบบจันทรคติ ประเพณีส่วนใหญ่จะผูกอยู่กับศาสนา ในปัจจุบันความเคร่งครัดของหลักศาสนา

³²⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

³²⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-144.

³²⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-146.

³²⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148-151.

ได้ทำให้กิจกรรมที่เคยร่วมกันทั้งสองฝ่ายอย่างสนิทใจเริ่มถูกทำให้กลายเป็นอื่นมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา³²⁹⁹

สำหรับความสัมพันธ์ในเชิงการเมืองนั้น ความรุนแรงในพื้นที่แม้ว่าส่วนหนึ่งจะเกิดมาจากความไม่พอใจการเข้ามาของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตที่ชาวมุสลิมถือว่าถูกต้องดีงาม จึงทำการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐ แต่ความรุนแรงที่เกิดขึ้นก็มีเหตุและปัจจัยที่สลับซับซ้อน และไม่ได้จำกัดการคุกคามต่อผู้ที่นับถือต่างศาสนาเท่านั้น ส่วนหนึ่งของปัญหามาจากการที่ชาวมลายูมุสลิมตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ทรัพยากรธรรมชาติเช่นสัตว์ในทะเลหรือหอยหรือปลามากจากการเข้ามาของเรือประมงพาณิชย์ขนาดใหญ่ที่ใช้ฉนวนลากอวนรุน นอกจากนี้ยังเกิดการเชื่อมโยงตนเองเข้ากับอัตลักษณ์มุสลิมในระดับสากลที่ทำให้มุสลิมบางกลุ่มต้องการรักษา “ความเป็นมุสลิม” อย่างเข้มข้น โดยมีการสร้างความทรงจำผ่านการเขียนประวัติศาสตร์และคำบอกเล่าเพื่อปลูกฝังความรู้สึกต่อต้านรัฐไทย ในบริบทที่ชาวมลายูมุสลิมจำนวนมากประสบปัญหาจากการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมของเจ้าหน้าที่รัฐ นอกจากนี้ยังมีความรุนแรงที่เกิดจากการสร้างสถานการณ์ของผู้ที่ได้ประโยชน์จากสถานการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้น รวมทั้งผู้หาผลประโยชน์จากธุรกิจผิดกฎหมาย เช่น การค้ายาเสพติด การค้าอาวุธเถื่อน การค้าสินค้าหนีภาษี ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวจีนในท้องถิ่นต่าง ๆ

ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา แม้ว่าคนจีนในสังคมไทยจะกลายเป็นส่วนใหญ่ของชนชั้นกลางในเมือง และเป็นชนชั้นกลางกลุ่มแรกที่เกิดขึ้นในชนบททั่วประเทศ แต่ก็มีชาวจีนที่เป็นคนระดับล่างที่มีอาชีพเป็นเจ้าของธุรกิจขนาดเล็ก ลูกจ้าง หรือแรงงานนอกระบบ เช่น เจ้าของร้านขายของชำ หาบเร่แผงลอย ช่างซ่อมรองเท้า กรรมกร คนขับรถรับจ้าง ฯลฯ สามัญชนจีนที่ยากจนเหล่านี้ต้องทำงานหนักและมีชั่วโมงการทำงานที่ยาวนาน โดยเฉพาะลูกจ้างที่ขาดความรู้และทักษะที่ทำงานในร้านค้าหรือโรงงานขนาดเล็กที่ต้องทำงานหลายอย่างแต่ได้ค่าแรงต่ำและไม่มีสวัสดิการใดๆ เครือข่ายที่มีอยู่ก็เป็นเครือข่ายและเพื่อนฝูงที่มีฐานะยากจนเช่นเดียวกัน จึงไม่มีโอกาสใช้เครือข่ายในการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม ต้องทำงานแบบหาเช้ากินค่ำไปวันๆ ในทศวรรษ 2510 เป็นต้นมาชาวจีนเหล่านี้ต้องเผชิญกับความผันผวนทางเศรษฐกิจ เช่น ผู้ประกอบการรายย่อยต้องเผชิญภาวะเงินเฟ้อ ต้นทุนการผลิตเพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะค่าเช่า ค่าขนส่งสินค้า ค่าไฟฟ้า ส่วนกรรมกรก็ได้ค่าแรงต่ำมาก³³⁰⁰

สำหรับชนชั้นกลางจีนนั้น เป็นกลุ่มคนที่ประสบความสำเร็จในการเลื่อนฐานะ โดยอาศัยการทำงานหนักและการเกื้อหนุนจากเครือข่ายทางสังคมที่มีฐานะดีพอสมควร เช่น มีผู้ออกเงินทุนให้กู้ยืมโดยคิดดอกเบี้ยต่ำ หรือให้รับสินค้าไปขายก่อนแล้วชำระเงินค่าสินค้าหลังจากขายสินค้าได้แล้ว ทำให้สามารถสะสมทุนและขยายการลงทุนได้อย่างรวดเร็ว คนเหล่านี้มัก บริหารธุรกิจแบบใหม่ และมีวิถีชีวิตแบบที่แยกบ้านและที่ทำงานออกจากกัน และกลายเป็นคนไทยโดยการเปลี่ยนชื่อและนามสกุล นอกจากนี้ยังนิยมส่ง

³²⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148-155.

³³⁰⁰ สัททิเทพ เอกสิทธิพงษ์, กบฏจีนจน “บนถนนพลับพลาไชย”, หน้า 95-103.

บุตรหลานไปเรียนหนังสือในระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษาในสถาบันที่มีชื่อเสียงทั้งในและต่างประเทศ บุตรหลานบางคนก็จบการศึกษาแล้วจะสืบทอดธุรกิจของตระกูล แต่บางคนก็เลือกทำงานอิสระที่มีค่าตอบแทนสูง เช่น เป็นแพทย์ สถาปนิก พนักงานธนาคาร ทนายความ หรือเปิดบริษัททำธุรกิจของตนเอง³³⁰¹

สำหรับ**ชาวจีนที่อพยพไปอยู่ในภูมิภาคต่างๆ นั้น** มักมีกลุ่มที่ประสบความสำเร็จในการทำ การค้าและกลายเป็นชนชั้นกลางในจังหวัดต่างๆ งานวิจัยเกี่ยวกับคนจีนในอำเภอแห่งหนึ่งในภาคอีสาน คือ อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา สะท้อนเส้นทางชีวิตของคนจีนทั่วไปใน ภูมิภาคต่างๆ ของสังคมไทย ตั้งแต่อพยพเข้ามาจนถึงปัจจุบันได้เป็นอย่างดี³³⁰² งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้ชาว จีนกระจายตัวไปยังภูมิภาคต่างๆ ก็คือทางรถไฟและถนน ทำให้ชาวจีนอพยพไปสู่อีสานหลายเส้นทาง เส้นทางแรกไปยังอีสานได้ ได้แก่ สุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ เส้นทางที่สองไปยัง ชัยภูมิ ภูเขียว ชุมแพ เส้นทางที่สามไปยังอำเภอชนบท บ้านไผ่ ขอนแก่น อุดรธานี หนองคาย เส้นทางที่สี่ บ้านไผ่ ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี นอกจากนี้ยังมีคนจีนเข้ามาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบเมืองนครพนม สกลนคร ในช่วงแรกคนจีนประกอบอาชีพรับซื้อของป่าในท้องถิ่นไปขายกรุงเทพฯ และนำเอาสินค้า สำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ มาจำหน่ายยังตัวเมือง³³⁰³

ในทศวรรษ 2490 เป็นต้นมาชาวจีนบางส่วนจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร ชาวจีนที่อพยพมาที่ อำเภอประทายเกือบทั้งหมดเป็นชาย อพยพจาก ชั่วเถา มายังกรุงเทพฯ แล้วเข้าสู่อำเภอประทาย ใน ระหว่างปี พ.ศ.2490-2506 มีชาวจีนอพยพมาอำเภอประทายจำนวน 11 ครอบครัว ส่วนระยะที่สอง ระหว่างปี พ.ศ.2507-2520 อพยพเข้ามาอีก 8 ครอบครัว³³⁰⁴

ระหว่างปี พ.ศ.2490-2506 ชาวจีนที่เข้าสู่ประเทศไทยแล้วไปขอใบสำคัญถิ่นที่อยู่จากเจ้าพนักงาน ตรวจคนเข้าเมือง และต้องเสียค่าธรรมเนียมคนละ 1,000 บาท จากนั้นต้องไปรับใบสำคัญประจำตัวคนต่าง ด้าวและชำระค่าธรรมเนียม ณ สถานีตำรวจ การที่คนจีนจะขอแปลงสัญชาติเป็นไทยต้องมีคุณสมบัติที่ ครบถ้วน คือ บรรลุนิติภาวะตามกฎหมายไทย มีความประพฤติดี มีอาชีพเป็นหลักฐาน มีภูมิลำเนาในไทย ไม่น้อยกว่า 5 ปี นอกจากนั้นยังต้องมีการสอบสวนถึงความประพฤติ ศาสนา ความรู้ภาษาไทย แม้แต่ต้อง ตอบคำถามว่า ภรรยาเคยออกเงินบำรุงการกุศลสาธารณประโยชน์หรือไม่ด้วย และสอบถามพยาน 2 คนที่ ลงชื่อรับรอง ก่อนที่จะเสนอรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย เรื่องจะส่งไปถึงนายกรัฐมนตรี ราช เลขาธิการ เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงลงพระปรมาภิไธย และนายกรัฐมนตรีลงนามสนองพระบรมราช

³³⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-107.

³³⁰² ไพรอดู รุ่งจิต ปรชญาสันติ, “การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และบทบาทของชาวจีนในอำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา ระหว่างปี พ.ศ.2490-2539” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2542.

³³⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-21.

³³⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-30.

โครงการ เป็นกระบวนการที่ใช้เวลามากและยากแก่การปฏิบัติ เป็นเหตุให้ชาวจีนจำนวนมากไม่สามารถขอแปลงสัญชาติได้ เนื่องจากเสียทั้งเงินและเวลาในการประกอบอาชีพ³³⁰⁵

ในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน การได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ต้องเป็นไปตามประมวลกฎหมายที่ดิน ปี พ.ศ.2497 ซึ่งตามกฎหมายฉบับนี้ชาวจีนไม่มีสิทธิถือครองที่ดิน ทำให้คนจีนต้องซื้อที่ดินในนามของภรรยาที่เป็นคนไทย โดยจะต้องจดทะเบียนหย่าก่อนซื้อที่ดิน หรืออาจซื้อในนามบุคคลอื่น โดยให้คนไทยทำสัญญากู้เงิน หรือสัญญาจำนองที่ดินไว้เต็มราคาที่ดินหรือสูงกว่า เพื่อเป็นหลักประกันการผูกโยง หรือการซื้อที่ดินในนามบุตรที่เกิดในเมืองไทยและบรรลุนิติภาวะแล้ว หรือการเช่าที่ดินจากคนไทยโดยทำสัญญาระยะเวลาหลายสิบปีเพื่อทำการปลูกสร้างร้านค้า หรือให้เช่าช่วงเก็บผลประโยชน์ กลายเป็นย่านการค้าในชุมชนโดยร้านค้าจะอยู่ติดกันและเป็นร้านค้าของชาวจีนเกือบทั้งหมด มีลักษณะเป็นห้องแถวที่เป็นทั้งร้านค้าขายและที่พักอาศัย และมักจะเช่าที่อยู่จากคนไทย³³⁰⁶

ชาวจีนยังมีความผูกพันกับบ้านเกิดอยู่มาก โดยเฉพาะการจากมาจากสังคมเดิมที่เป็นสังคมชาวนา ซึ่งมีความผูกพันใกล้ชิดกับเครือญาติและบรรพบุรุษ นำไปสู่การส่งเงินกลับบ้านที่เรียกว่า "ไผยก๊วน" เพื่อช่วยเหลือครอบครัวในแผ่นดินจีน นอกจากเป็นเงินเลี้ยงดูญาติในชีวิตประจำวันแล้ว ยังมีการส่งเงินเพิ่มเป็นพิเศษในช่วงเทศกาลสำคัญ เช่น วันตรุษจีน สารทจีน และวันเซ็งเม้ง ซึ่งตนไม่สามารถไปทำการเซ่นไหว้เองได้ ถือว่าเป็นการแสดงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ³³⁰⁷

ลักษณะการค้าของชาวจีน ขึ้นอยู่กับเงินทุน กลุ่มแรกซึ่งมีทุนน้อย มีฐานะยากจน เพราะเดิมประกอบอาชีพรับจ้างอยู่กับญาติหรือคนรู้จัก เมื่ออพยพไปอยู่ในภูมิภาคต่างๆ แล้วส่วนใหญ่ก็มีอาชีพจำหน่ายสินค้าเบ็ดเตล็ด หรือค้าขายเล็กๆ น้อยๆ กลุ่มที่สองมีทุนปานกลาง ประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพพอสมควรก่อนที่จะอพยพไปลงทุนทำการค้าในท้องถิ่นต่างๆ จึงสามารถลงทุนในธุรกิจขนาดกลาง เช่น จำหน่ายวัสดุก่อสร้าง ขายทองคำรูปพรรณ ตั้งโรงสีข้าว โยสมาชิกในครอบครัวจะช่วยทำการค้าหรือดูแลธุรกิจ³³⁰⁸

การเข้ามาของข้าราชการและการคมนาคมสะดวกขึ้นในยุคพัฒนาประเทศทำให้การค้าเฟื่องฟู ตลาดเปิดกว้างมากขึ้น และชาวจีนยังมีรูปแบบการค้าใหม่ๆ โดยเฉพาะในด้านทุนและการเงิน ไม่ว่าจะเป็นการ "ตกข้าว" ที่ให้เงินทุนชาวนาไปก่อนแล้วค่อยเก็บข้าวจากชาวนา หรือการปล่อยกู้โดยให้ชาวนานำโฉนดที่ดินมาค้ำประกันเงินกู้ ซึ่งวิธีหลังนี้ทำให้ชาวจีนบางคนมีที่นาเป็นจำนวนหลายร้อยไร่³³⁰⁹

ระหว่างทศวรรษ 2500-2530 ชุมชนชาวจีนได้มีการขยายตัวมากขึ้น มีกลุ่มที่ย้ายเข้ามาใหม่ ทำธุรกิจภาคบริการใหม่ๆ มากขึ้น เช่น ทำกิจการปั๊มน้ำมัน ทำธุรกิจเดินรถ ในช่วงหลังนี้ชาวจีนเริ่มแตกตัว

³³⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

³³⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-38.

³³⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

³³⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

³³⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

ออกเป็นครอบครัวเดียว ทำให้เกิดร้านรวงเพิ่มขึ้นใหม่มากมาย ร้านค้าในช่วงนี้พัฒนาจากห้องแถวไม้ชั้นเดียวที่เช่าจากคนไทย มาเป็นการซื้อที่ดินสร้างตึกหลายชั้น ช่วงนี้เริ่มมีการแต่งงานกันระหว่างคนไทยกับคนจีนมากขึ้น ส่งผลต่อการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม³³¹⁰

บทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีนดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบัน เพราะลูกหลานเกิดมาในตระกูลพ่อค้า มีทุนในการประกอบการค้า ขณะเดียวกันมีการรวมกำลังทางเศรษฐกิจคือได้รับการช่วยเหลือจากพี่น้องในตระกูลเนื่องจากว่าในตระกูลหนึ่งๆ จะประกอบอาชีพค้าขายหลายชนิดที่แตกต่างกัน ซึ่งก็ยังมีลักษณะงตือ คือ การลงทุนและกำไรที่ได้รับมาจากแหล่งเดียวกัน หากมีร้านใดประสบปัญหาด้านเงินทุนก็สามารถแก้ไขปัญหาโดยใช้ธุรกิจอื่นเกื้อหนุนได้นอกจากนี้ยังได้รับการศึกษาในระบบ มีความรู้ความสามารถและความทะเยอทะยานในการสั่งสมความมั่งคั่ง มีการสร้างกำไรโดยการเลี้ยงภาษี และการขายใบเสร็จรับเงินให้ส่วนราชการต่างๆ ส่วนใหญ่จะคิดเงินร้อยละ 10 จากมูลค่าสินค้า โดยไม่ต้องมอบสินค้าให้กับหน่วยราชการ บางคนมีธุรกิจปล่อยเงินกู้โดยเก็บดอกเบี้ยเงินกู้ในอัตราสูง โดยเฉพาะให้แก่ข้าราชการครู โดยมอบหมายให้เจ้าหน้าที่การเงินของรัฐเป็นผู้เก็บดอกเบี้ยและเจ้าหน้าที่ดังกล่าวได้ค่านายหน้าตอบแทน³³¹¹

ในทศวรรษ 2530 คนจีนเริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมืองมากยิ่งขึ้น ตั้งแต่การเมืองระดับท้องถิ่น ในการเลือกตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการสุขาภิบาล และสมาชิกสภาจังหวัด (สจ.) พบว่า ชาวไทยเชื้อสายจีนมีบทบาทเป็นผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการสุขาภิบาล สมาชิกสภาจังหวัด บางคนเล่นการเมืองเพื่อรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะขยายธุรกิจรับเหมาก่อสร้างเข้าสู่ระบบราชการ หลายเสริมสร้างและขยายอิทธิพลด้วยการมีบทบาทในด้านสังคม เช่น การร่วมกิจกรรมงานบุญงานกุศล การให้ความช่วยเหลือราชการ นอกจากนั้นยังเป็นผู้นำก่อตั้งสมาคมที่บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่างๆ ซึ่งทำให้ได้รับการยอมรับทั้งจากคนพื้นเมืองในท้องถิ่นและคนจีนด้วยกัน³³¹²

ในปัจจุบันคนจีนมีอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง คนจีนส่วนใหญ่จึงมีอัตลักษณ์เป็นทั้งจีนและไทยไปพร้อมกัน โดยไม่มีความจำเป็นต้องซ่อนเร้นหรือเก็บกดอัตลักษณ์ใดอัตลักษณ์หนึ่งเอาไว้ จึงอาจกล่าวได้ว่าคนจีนในสังคมไทยปัจจุบันมีทวิอัตลักษณ์ (dual identity) และมีความภาคภูมิใจในความเป็น “คนไทยเชื้อสายจีน” ของตนเอง

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง

คนหลายชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงหรือชาวเขาชนเผ่าต่างๆ มีความพยายามที่จะฟื้นฟูสภาพสังคมและวัฒนธรรมของตนเพื่อสร้างเอกภาพความเข้มแข็งในชุมชน ในบริบทที่สังคมและวัฒนธรรมเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งการฟื้นฟูสังคมและวัฒนธรรมที่ได้รับความสำเร็จมักเกี่ยวเนื่องกับการท่องเที่ยวไม่มากนักน้อย ในกรณีที่ไม่ได้ผลประโยชน์จากการท่องเที่ยว ก็มักประสบความล้มเหลวเพียงระยะ

³³¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73-79.

³³¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

³³¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-104.

หนึ่ง แต่ในระยะยาวแล้วก็มักไม่สามารถรักษาสังคมและวัฒนธรรมเดิมเอาไว้ได้ ต่างจากชาวมลายูมุสลิมที่มีพลังของศาสนาอิสลามเกื้อหนุน และต่างจากชาวจีนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองเกื้อหนุน

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญของชาติพันธุ์ต่างๆ บนพื้นที่สูง มีความสัมพันธ์อย่างมากกับการเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ ที่ทำให้วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมเปลี่ยนไป และยังส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนศาสนาจากการนับถือผีไปเป็นการนับถือคริสต์ศาสนาหรือพุทธศาสนาอีกด้วย

การเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนาของคนหลายชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง เป็นความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัฐไทยมีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นต้นมา เพราะผลจากการขยายอำนาจรัฐและการเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ ได้ทำให้อำนาจตามประเพณีมีบทบาทและความสำคัญน้อยลง ผู้นำใหม่ที่เป็นตัวแทนอำนาจรัฐ (เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน) มีบทบาทและความสำคัญมากขึ้น ที่ดินกลายเป็นกรรมสิทธิ์เอกชน และชาติพันธุ์ต่างๆ บนพื้นที่สูงต้องเปลี่ยนมาทำเกษตรเชิงพาณิชย์หรือปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย ซึ่งทำให้องค์กรชีวิตของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม รายได้จากผลผลิตต้องใช้จ่ายในการลงทุนสำหรับการผลิตในฤดูกาลต่อไป และต้องซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคที่ครอบครัวไม่สามารถผลิตขึ้นเองได้ในอดีตที่ผ่านมา คนแต่ละชาติพันธุ์ไม่สามารถใช้ผลผลิตของครอบครัวในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อและประเพณีเดิมที่จะต้องมีการประกอบพิธีกรรมมากมายในแต่ละปี การใช้เงินซื้อสิ่งของมาประกอบพิธีกรรมกลายเป็นค่าใช้จ่ายที่แพงเกินไป และการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อเดิมมี**ขั้นตอนและข้อห้ามปฏิบัติมากมาย** ต้องใช้ความรู้ตามประเพณีเดิมซึ่งคนรุ่นใหม่ในชุมชนไม่สามารถทำตามแบบแผนและกฎเกณฑ์เหล่านั้นได้อย่างครบถ้วน เมื่อทำผิดขั้นตอนหรือหลงลืมปฏิบัติตามข้อห้ามต่างๆ จะถือว่าประกอบพิธีกรรมในครั้งนั้นไม่สมบูรณ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ยอมรับต้องประกอบพิธีกรรมขึ้นอีก ความยุ่งยากนี้เกิดขึ้นเสมอๆ กับครอบครัวหนึ่งๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ที่ชุมชนต้องพยายามปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจากอิทธิพลภายนอก และยังมีความเชื่อสืบต่อกันมาว่า ถ้าทำพิธีกรรมไม่ถูกต้องจะเกิดผลร้ายต่อคนในครอบครัว เช่น ทำให้คนในครอบครัวต้องเสียชีวิต³³¹³ ดังนั้นเมื่อมีศาสนาใหม่ๆ เข้าไป เช่น พุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา ที่ช่วยให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ มีโลกทัศน์ใหม่และสามารถปรับตัวได้ดีกว่าในโลกสมัยใหม่ คนหลายชาติพันธุ์จึงพร้อมที่จะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อศาสนาใหม่ให้อาชีพและทุนการศึกษาแก่บุตรหลาน และในบางพื้นที่ยังให้สวัสดิการด้านการรักษาพยาบาลอีกด้วย

เมื่อชาวปกากะญอจะเลือกรับนับถือศาสนาคริสต์จะด้วยเหตุใดก็ตามล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความต้องการในการปรับตัวทางสังคมและวัฒนธรรมโดยรับนับถือคริสต์ศาสนาซึ่งเป็นอีกหนทางหนึ่งของการก้าวเข้าสู่โลกทุนนิยม ส่งผลให้พิธีกรรมแบบเดิมที่เคยเป็นพื้นที่แสดงบทบาทของผู้ชายได้หายไป ทำให้กลุ่มผู้ชายเลิกใช้ความเป็นคริสตชนในการก้าวเข้าสู่อำนาจทางการเมือง (ด้วยการเป็นตัวแทนต่างๆ เช่น

³³¹³ ศรีธนพิทย์ หมั่นทรัพย์, “กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์และการปรับเปลี่ยนบทบาทหญิงชายในชุมชนปกากะญอ,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2543, หน้า 41-42.

ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน) และผู้ขายยังมีอำนาจทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นอำนาจยุคใหม่ในการแสดงบทบาทและรักษาอำนาจของตนเองเอาไว้เช่นเดิม ตรงกันข้ามกับฝ่ายหญิงซึ่งระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมทั้งระบบการผลิตแบบการทำนาและการใช้ที่ดิน ทำให้ผู้หญิงเป็นรองในความสัมพันธ์ระหว่างเพศในยุคนี้³³¹⁴ อย่างไรก็ตาม มีบางชาติพันธุ์ที่ผู้หญิงกลายเป็นผู้มีบทบาทหลักในการผลิตสินค้าเพื่อหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ทำให้บทบาทของผู้ชายลดน้อยลง ส่งผลให้สถานภาพและอำนาจของผู้ชายลดลงตามไปด้วย

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ลาหู่ (มุเซอ)

ชาวลาหู่ (มุเซอ) ที่บ้านห้วยปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อเอกภาพและความเข้มแข็งของชุมชน เนื่องจากมีคนในหมู่บ้านออกไปขายแรงงานและนำวัฒนธรรมใหม่ๆ กลับมา เช่น การย้อมผืน เจาะหู เจาะจมูก รวมทั้งมีการนำรายได้จากการขายแรงงานในการก่อสร้าง การเก็บลำไย ฯลฯ ไปซื้อรถยนต์ไฮบริดส่งกลับมายังหมู่บ้าน ซึ่งทำให้การติดต่อระหว่างคนในหมู่บ้านกับโลกภายนอกสะดวกรวดเร็วขึ้น และชาวบ้านก็มีความจำเป็นที่จะต้องผลิตสินค้าเพื่อขายหรือหารายได้เป็นเงินมากขึ้นเพื่อมีเงินมาใช้จ่ายทั้งในการลงทุน การใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ตลอดจนการส่งบุตรหลานเรียนหนังสือ โดยรายได้หลักมาจากการขายสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย หมู ขณะที่รายได้รองมาจากการขายข้าว ผลิตผลทางการเกษตร การขายเบ็ดเตล็ด และงานหัตถกรรมที่ขายนักท่องเที่ยว เช่น ย่าม สร้อยผูกข้อมือน้อย ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการนำเที่ยวโดยโครงการฟื้นฟูชีวิตและวัฒนธรรม หรือบริษัทนำเที่ยว จอโกะ อีโคเทรค รวมถึงรายได้เล็กๆ น้อยๆ จากการเปิดร้านค้าและขาย “ฮีนู” หรือต้นไม้กวาด ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป³³¹⁵ ดังนั้น ในบริบทที่รัฐส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยกระตุ้นให้ชาวบ้านนำศิลปะและวัฒนธรรมมาเป็นทุนผลิตสินค้าและบริการ ชาวบ้านจึงสามารถใช้โอกาสดังกล่าวนี้ในการฟื้นฟูวัฒนธรรมเดิมบางอย่างและสร้างแบบแผนการดำเนินชีวิตที่จะช่วยในการรักษาเอกภาพและสร้างความภาคภูมิใจของคนในชุมชน จนสามารถร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ ได้อย่างมีพลัง

การเน้นเอกภาพและความเข้มแข็งของชุมชนเห็นได้จากการกำหนดราคาสินค้า ซึ่งเริ่มมีขึ้นในปี พ.ศ.2527 กล่าวคือ เมื่อจะปรับราคาขึ้นชาวลาหู่ในหมู่บ้านจะต้องเรียกประชุมเพื่อตั้งราคาที่ทุกคนเห็นพ้องต้องกันขึ้นมา นอกจากนี้ยังนำระบบเงินตรามาสร้างมาตรฐานการลงทัณฑ์ในชุมชนอีกด้วย เป็นต้นว่า การปรับผู้ที่จะละเมิดกฎกติกาของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกรณีเรื่องขี้สว การหย่าร้าง หรือการรักษาความสงบเรียบร้อย เช่น ห้ามยิงปืนในหมู่บ้าน ห้ามลักขโมย รวมไปถึงระเบียบในการดูแลและรักษาป่าที่ดินทำกินได้แก่ การห้ามบุกรุกพื้นที่ทำกินใหม่ ห้ามลักลอบตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ ทั้งยังปรับไหมผู้ที่ไม่เข้าร่วมพิธีบวชป่าและร่วมทำแนวกันไฟ ซึ่งเงินปรับไหมบางประเภทจะกระจายไปยังทุกคนในชุมชน เช่น การปรับจากเรื่อง

³³¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-49.

³³¹⁵ ยาโพ จะตีก้อยและคณะ, “การศึกษาภูมิปัญญามุเซอแดง บ้านห้วยปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน” รายงานผลการวิจัย, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป., 15-17.

ผู้สาวต้องแบ่งให้สมาชิกทุกหลังคาเรือน กลุ่มผู้นำชุมชนจะไม่เก็บไว้เองเพราะเชื่อว่าถ้าเก็บไว้เองจะเคราะห์ร้าย³³¹⁶ อาจกล่าวได้ว่ากฎเกณฑ์เช่นนี้เกิดขึ้นเพื่อป้องกันความแตกแยกและความขัดแย้งในชุมชน โดยทำให้เรื่องผู้สาวกลายเป็นเรื่องที่ทุกคนในชุมชนได้รับรู้ ทำให้คนในชุมชนไม่กล้าคบชู้

การเสริมสร้างและการรักษาเอกภาพในชุมชนยังกระทำโดยการให้ความสำคัญแก่ผู้นำตามประเพณีในความเชื่อของมุซอแดงนั้น การจะก่อตั้งหมู่บ้านได้จะต้องมีบุคคลสำคัญ 3 ท่าน คือ “ปู่เหล็ก” “ปู่จ้อง” และ “ลาสอ” โดย “ปู่เหล็ก” มีบทบาทสำคัญในการทำเครื่องมือทางการเกษตรให้ทุกครัวเรือน “ปู่จ้อง” มีบทบาททางด้านพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชน ส่วน “ลาสอ” ทำหน้าที่คล้ายครู คอยอบรมสั่งสอนเยาวชนให้อยู่ในครรลองที่ถูกต้อง ผู้นำชุมชนทั้งสามคนจะมีสัญลักษณ์คือ ตุ้มขาว ปักไว้หน้าบ้านเป็นสัญลักษณ์ว่าเป็น “คนศักดิ์สิทธิ์”³³¹⁷ นอกจากนี้ยังมีการรื้อฟื้นภูมิปัญญาด้านต่างๆ ขึ้น เช่น การทำของใช้ในครัวเรือนและชุมชน ได้แก่ เครื่องจักสาน การตัดเย็บเสื้อผ้าและของใช้ เครื่องดนตรี ด้านการเกษตรและอุปกรณ์ทำกิน ได้แก่ การทำเครื่องมือการเกษตร เครื่องมือจับสัตว์ป่า การทำไร่ทำสวน การเก็บเมล็ดพันธุ์ ด้านการปลูกสร้างบ้านเรือน ด้านสุขภาพ ได้แก่ การห้ามเลือด การทำคลอด การรักษาโรคอาการเจ็บป่วย รวมถึงสมุนไพร การฟื้นฟูและสืบทอดประเพณีกินวอปีใหม่ วางแผนร่วมกับศูนย์การเรียนรู้ชุมชนชาวไทยภูเขาแม่ฟ้าหลวง ซึ่งมีการละเล่นเดิมที่ได้ฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ การฟื้นฟูการจัดทำขันโตกที่ถือว่าเป็น สิ่งที่สืบทอดมานานนับแต่บรรพบุรุษ โดยเชิญวิทยากรมุซอแดงมาจาก บ้านป่าซาง การตัดเย็บเสื้อผ้ามุซอแดงซึ่งจะนำมาสวมใส่กันมากช่วงประเพณีสำคัญของชุมชน เช่น กินวอ กินข้าวใหม่ หรือการไปติดต่อกับส่วนราชการ บางครั้งก็มีการเดินทางเพื่อไปศึกษาดูงานพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์แต่อยู่คนละชุมชน เพื่อสืบทอดการทำพิธีกรรม³³¹⁸

ความพยายามในการเสริมสร้างเอกภาพและความเข้มแข็งของชุมชนลานูด้วยวิธีการต่างๆ ดังกล่าวมานี้ เป็นประโยชน์ต่อการหารายได้จากการท่องเที่ยวด้วย โดยรายได้จากการท่องเที่ยวมีความสำคัญต่อคนชาติพันธุ์ต่างๆ บนพื้นที่สูงมากขึ้น ในระยะหลังคนชาติพันธุ์ต่างๆ บนพื้นที่สูงจำนวนมาก รวมทั้งคนลานู จึงแสวงหารายได้จากการท่องเที่ยวเป็นรายได้หลักของครอบครัว เมื่อประกอบกับความเข้มงวดในการดำเนินนโยบายอนุรักษ์ป่าของภาครัฐ ก็ทำให้มีคนบนพื้นที่สูงจำนวนมากอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในตัวเมือง จนทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนแออัดในเขตเมือง

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวกะเหรี่ยง

รายงานจากฝ่ายบริการและเผยแพร่ของสถาบันวิจัยชาวเขา ในปี พ.ศ.2544-2545 พบว่ามีคนกะเหรี่ยงในประเทศไทยรวม 438,450 คน อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน 1,925 แห่ง ในเขตพื้นที่สูง 9 จังหวัดทาง

³³¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35-37.

³³¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

³³¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26-65.

ภาคเหนือ และ 6 จังหวัดทางภาคกลางที่มีพื้นที่ติดกับชายแดนตะวันตก³³¹⁹ ในประเทศไทย **กะเหรี่ยงสะกอ** มีจำนวนมากที่สุด เช่นเดียวกับในพม่า รองลงมาคือ **กะเหรี่ยงโป** ซึ่งอาศัยอยู่มากตั้งแต่อุทัยธานี สุพรรณบุรี กาญจนบุรีไปจนถึงระนอง **กะเหรี่ยงโป** มักจะฟังภาษาของ **กะเหรี่ยงสะกอ** ออกได้ง่ายกว่าที่ **กะเหรี่ยงสะกอ** จะฟังภาษาของ **กะเหรี่ยงโป** ออก นอกจากนี้ในประเทศไทยยังพบ **กะเหรี่ยงแบรหรือบเว** หรือ **คะยา** ซึ่งมีประชากรราว 2,000 คน อาศัยอยู่มากที่อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน และ**กะเหรี่ยงปะโอ** ที่รู้จักกันในนาม**ตองสู** มีประชากรประมาณ 600 คนเท่านั้น³³²⁰

ในชุมชนของชาวกะเหรี่ยงในประเทศไทยบางชุมชนมีลักษณะใกล้ชิดกับกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่เดียวกันจนเกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมกัน เช่น ชาว**กะเหรี่ยงสะกอ**ในอำเภอแม่แจ่มมีการจัดงานสงกรานต์ ทำอาหารและขนมแบบคนเมือง พูดภาษาเมืองสำเนียงแม่แจ่ม หรือ **กะเหรี่ยงสะกอ**ที่ตำบลห้วยปูลิง อำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พูดภาษาไทยใหญ่ หรือ **กะเหรี่ยงโป** ที่อำเภอด่านช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี ชอบกินปลาร้า และเป่าแคนได้ เป็นต้น จากประสบการณ์การศึกษาเหล่านี้จึงไม่พบว่า มีลักษณะทางวัฒนธรรมใดที่จะใช้เป็นเกณฑ์แบ่งกะเหรี่ยงออกจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นการนับถือผีบรรพบุรุษฝ่ายมารดา คล้ายกับคนภาคเหนือ หรือการเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนา เช่น ขบวนการพระครูบาศรีวิชัย ครูบาขาวปี และต่อเนื่องมาถึงครูบาคนอื่นๆ คล้ายกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ จึงกล่าวได้ว่าชาวกะเหรี่ยงเองไม่ได้สร้างเส้นแบ่งหรือขอบเขตที่ชัดเจนในการแยกกลุ่มตนเองกับคนกลุ่มอื่น³³²¹ ซึ่งต่างจากในประเทศพม่า ชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่าต่อสู้กับรัฐบาลพม่า จึงทำให้ต้องสร้างและเน้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนเพื่อให้ชาวกะเหรี่ยงเกิดความสำนึกในเอกภาพของชาวกะเหรี่ยง³³²² นอกจากนี้ ยังปรากฏว่าในนิทานที่ชาวกะเหรี่ยงเล่าและเนื้อเพลงที่ชาวกะเหรี่ยงร้องมักจะกล่าวถึงชื่อเมืองตองอูเสมอ เช่น เพลงที่ร้องในงานศพจะกล่าวว่า ปีสายที่มาเอาผู้ตายไปนั้นเป็นปีสายที่อยู่เมืองตองอู³³²³ เป็นการผลิตซ้ำความทรงจำว่าพม่าเป็นศัตรูของชาวกะเหรี่ยง เพื่อให้ชาวกะเหรี่ยงทั้งหลายมีความมุ่งมั่นที่จะต่อสู้กับรัฐบาลพม่า

งานวิจัยของขวัญชีวัน บัวแดง เกี่ยวกับชาวกะเหรี่ยงที่หมู่บ้านแม่หลุ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ แสดงให้เห็นว่าผู้นำตามประเพณีของชาวกะเหรี่ยงซึ่งเรียกว่า **“ฮิโซ”** มีบทบาทน้อยลงตั้งแต่ก่อนที่รัฐจะขยายอำนาจเข้าไปในชุมชนอย่างเข้มข้น และในที่สุดตำแหน่งของผู้นำตาม

³³¹⁹ ขวัญชีวัน บัวแดง, ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า, หน้า 7-8.

³³²⁰ สุริชัย รัตนกุล. พจนานุกรมภาษาไทย-กะเหรี่ยงสะกอ. 2529. อ้างใน ขวัญชีวัน บัวแดง. ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า, หน้า 10.

³³²¹ ขวัญชีวัน บัวแดง, ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า, หน้า 36

³³²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37

³³²³ สุริชัย รัตนกุล. พจนานุกรมภาษาไทย-กะเหรี่ยงสะกอ. 2529 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 10

ประเพณีนี้ก็สลายตัวไปจากปัจจัยภายในของชุมชนเอง ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ในหมู่บ้านที่ศึกษานั้นหลักการที่สืบทอดตำแหน่ง ฮีโซ่ ผ่านทางลูกชายนั้นทำได้ยากในทางปฏิบัติ เพราะตำแหน่ง ฮีโซ่ นั้นขึ้นอยู่กับความสามารถและคุณธรรมที่เป็นที่ยอมรับของชาวบ้าน จึงมี ฮีโซ่ น้อยคนที่สืบทอดตำแหน่ง ฮีโซ่ จากพ่อ นอกจากนั้นแล้วมักจะเป็นการตั้งตนเป็น ฮีโซ่ เอง หรือมีบางส่วนที่ชาวบ้านยกให้เป็น ฮีโซ่ ในช่วงหลังๆ มา ปรากฏว่าไม่มีการสืบทอดตำแหน่งฮีโซ่เพราะมีปัญหาในเรื่องของการติดฝิ่น เมื่อมั่งและคนเมืองเข้ามาปลูกฝิ่นกัน มากในพื้นที่เมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา ซึ่งสาเหตุของการไม่ตั้ง ฮีโซ่ เพราะคนติดฝิ่นมักไม่อยู่เป็นหลักแหล่ง ไม่มีพลังทางความคิด ความปรารถนา และความเสียสละที่จะทำหน้าที่ที่เอื้อให้คนในสังคมสงบสุข

ปัญหาคุณธรรมของ ฮีโซ่ จึงเป็นปัญหาที่สำคัญของหมู่บ้าน เนื่องมาจากการที่ ฮีโซ่ประพฤติตัวไม่เหมาะสม ไม่มีคุณธรรมจริยธรรม ซึ่งมักเป็นเรื่องที่ชาวบ้านยกไปวิพากษ์วิจารณ์และเชื่อมโยงไปสู่ปัญหาต่างๆ ของหมู่บ้าน เช่น ความเสียหายต่อชีวิต หรือความเสียหายต่อพืชผล กระทั่งเกิดปัญหาการไม่ยอมขึ้นต่อ ฮีโซ่ และแยกตัวออกไปจากหมู่บ้านและตั้ง ฮีโซ่ ใหม่ขึ้น โดยถือว่าไม่มีสายสัมพันธ์กับ ฮีโซ่ คนเดิม³³²⁴ การไม่มีฮีโซ่เองก็ส่งผลกระทบต่อพิธีกรรมที่เคยยึดถือกันมาดั้งเดิม เช่น การไหว้เจ้าแห่งดินและเจ้าแห่งน้ำ แต่บางพิธีกรรมที่สำคัญและยังคงมีความสำคัญที่จำเป็นต้องประกอบอยู่ เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ จึงยกขึ้นเป็นหน้าที่ของผู้อาวุโสในตระกูลหลักของหมู่บ้าน แต่ต่อมาเมื่อผู้อาวุโสเหล่านั้นพยายามปฏิบัติตนเลียนแบบฮีโซ่จนมีอันเป็นไป ชาวบ้านจึงตั้งผู้อาวุโส 3 คน เป็นผู้ช่วยทำพิธีมาจนถึงปัจจุบัน³³²⁵

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่ศึกษากับชุมชนภายนอกนั้น ตามประวัติของหมู่บ้านที่มาจากคำบอกเล่าว่า บรรพบุรุษของตนมาอาศัยอยู่ในบริเวณนี้กว่า 200 ปี (แต่ก่อนหน้านี้อาจมีคนอยู่อาศัยมาก่อน ซึ่งน่าจะเป็นพวกลาวะ เพราะพบสิ่งของโบราณหลายอย่าง เช่น กล้องยาสูบ ลูกปัด ซึ่งไม่ใช่สิ่งของที่ชาวกะเหรี่ยงใช้ และประวัติของฮีโซ่หรือผู้นำหมู่บ้านแม่หลุในรุ่นก่อน ๆ พบว่าเป็นคนที่โยกย้ายมาจากหมู่บ้านที่อยู่ตามชายแดนไทย-พม่า เช่น ในเขตอำเภอแม่สะเรียง หรือในเขตประเทศพม่า แล้วย้ายเข้ามาอยู่บริเวณหมู่บ้านข้างเคียง เช่น ฝาง ฝางเม็ง ก่อนจะย้ายเข้ามาอยู่ที่บ้านหลุ เองจากหมู่บ้านเดิมเหตุทะเลาะวิวาท รบราฆ่าฟันกันมาก เลยย้ายเข้ามาอยู่บ้านแม่หลุ ผู้ที่ย้ายมาอาจจะคงความสัมพันธ์กับคนที่อยู่หมู่บ้านเดิมแม้จะไม่ต่อเนื่องเท่าไรนัก เช่น ลูกหลานของปู่ย่าที่หมู่บ้านเดิมก็มาเยี่ยมปู่ย่าแค่บางครั้งคราว ความสัมพันธ์กับคนหมู่บ้านข้างเคียงที่ใกล้กันมักมีความสัมพันธ์กันมาก เพราะส่วนใหญ่เป็นญาติพี่น้องกันทั้งสิ้น เนื่องจากในสมัยก่อนมักจะมีการโยกย้ายจากบ้านข้างเคียงมาอยู่อาศัยทำนาที่บ้านแม่หลุ นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านกับคนในชุมชนใกล้เคียงแล้ว ยังพบว่าคนในชุมชนมีความสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกที่ห่างไกลออกไปด้วย ดังจะพบว่ามีชาวบ้านในหมู่บ้านแต่งงานกับคนในชุมชนภายนอกอื่นๆ เช่น คนในอำเภอจอมทอง ฮอด สันกำแพง หรือแม้แต่คน

³³²⁴ ขวัญชีวัน บัวแดง. การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนกะเหรี่ยง: กรณีศึกษาหมู่บ้านในอำเภอแม่แจ่ม, หน้า 19-20

³³²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

จังหวัดนครราชสีมา แต่พบว่าคนภายนอกที่เข้ามาแต่งงานทั้งหมดเป็นผู้ชาย ไม่พบผู้หญิงภายนอกแต่งงานกับผู้ชายในหมู่บ้านเลย³³²⁶

สำหรับความสัมพันธ์กับคนเมือง (ลาวภาคเหนือ) นั้น ชาวบ้านแม่หลุมมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนเมืองที่บ้านกองแขก และคนเมืองหลายหมู่บ้านในอำเภอแม่แจ่ม ดังจะเห็นได้ว่าผู้เฒ่าผู้แก่ผู้หญิงที่อายุ 50-60 ปีขึ้นไป พูดคำเมืองได้อย่างคล่องแคล่วกว่าเด็กสาวที่ไม่ได้ไปเรียนต่อนอกหมู่บ้าน เนื่องจากคนวัยกลางคนในหมู่บ้านมักจะลงมารับจ้างคนเมืองทำไร่ ทำนา ทำสวนที่แม่แจ่ม หรือบางครั้งก็เอาผลผลิตทางการเกษตรและหัตถกรรมลงมาขาย เช่น ผ้าทอ เครื่องจักสาน เมื่อลงมาแต่ละครั้งคนเมืองก็จะเลี้ยงดูปู่เสื่อเหมือนเป็นญาติมิตร ซึ่งความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเช่นนี้สามารถสืบย้อนไปได้ถึงสมัยก่อน พ.ศ.2501 ที่คนเมืองแม่แจ่มขึ้นมาปลูกฝิ่นบริเวณต้นแม่น้ำหลุม ในสมัยที่การปลูกฝิ่นยังถูกกฎหมาย โดยคนเมืองจะมานอนค้างคืนเป็นช่วงๆบนดอย และจ้างชาวกะเหรี่ยงแบกข้าวสารจากหมู่บ้านในพื้นที่ราบขึ้นมาหุงกิน บางครั้งก็จ้างให้เป็นแรงงานในไร่ อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะไม่มีการปลูกฝิ่นแล้วในปัจจุบัน ก็ยังมีการไปมาหาสู่ฉันญาติมิตรกันระหว่างคนกะเหรี่ยงและคนพื้นเมือง เช่น เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีงานขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานทอดผ้าป่า งานศพ ก็จะเชิญอีกฝ่ายหนึ่งมาร่วมงานด้วย นอกจากนี้คนกะเหรี่ยงบ้านแม่หลุมยังมีความสัมพันธ์กับคนพื้นเมืองในทางอื่นด้วย เช่น การคนเมืองมอบตัวเองเป็นลูกเลี้ยงหมอพื้นบ้านชาวกะเหรี่ยงหลายคน เพราะช่วยตนเองให้รอดชีวิตจากการถูกกดขี่ ในทางกลับกันบางครั้งชาวกะเหรี่ยงก็ได้ไปรักษาตัวกับหมอพื้นบ้านชาวพื้นเมืองด้วย³³²⁷

ในด้านความสัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอกนั้น หมู่บ้านแห่งนี้คุ้นเคยกับหน่วยงานทางราชการมาเป็นเวลานานแล้ว ตั้งแต่สมัยที่มีการปลูกฝิ่นอย่างถูกกฎหมาย ซึ่งทางอำเภอเข้ามาออกใบอนุญาตปลูกฝิ่นถึงในหมู่บ้านตอนหลังเมื่อไม่ได้มีการทำใบอนุญาตแล้วก็ยังคงมีเจ้าหน้าที่มาเก็บภาษีฝิ่นในหมู่บ้านอยู่ โดยในช่วงเก็บเกี่ยวฝิ่นนั้นหมู่บ้านจะคึกคักมาก เพราะมีพ่อค้าขึ้นมาซื้อฝิ่นมากมาย เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาเก็บภาษีฝิ่น พ่อค้าแม่ค้ามาวางแผงขายของกินของใช้ แม้ว่าการบริโภคฝิ่นเป็นสิ่งผิดกฎหมายตั้งแต่ปี พ.ศ.2501 แต่รัฐเพิ่งเข้ามาจัดการปราบปรามการปลูกและการบริโภคฝิ่นอย่างจริงจังในปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา³³²⁸

หน่วยงานและบุคคลภายนอกที่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านนั้น ได้แก่ **ทหารป่าของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย** ซึ่งเข้ามาในหมู่บ้านเมื่อประมาณ 20 กว่าปีก่อน **ทหารป่า** เหล่านี้คือนักศึกษาที่เข้าป่าหลังจากเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 ซึ่งเข้ามาในชุมชนเพื่อทำงานมวลชนในการพยายามที่จะขยายความคิดต่อต้าน โคนล้มรัฐบาล และชักจูงให้ชาวบ้านเข้าไปร่วมเป็น**ทหารป่า** หรือให้การสนับสนุนด้านวัตถุสิ่งของแก่**ทหารป่า** กลุ่ม**ทหารป่า**เหล่านี้จะอยู่ในป่าลึกและเข้ามาในหมู่บ้านอยู่บ้าง มีการจัดคุ้ยรอบกองไฟระหว่าง**ทหารป่า**กับชาวบ้านอยู่หลายครั้ง **ทหารป่า**ได้กล่าวถึงความไม่เป็น

³³²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-22.

³³²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22-23.

³³²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

ธรรมในสังคม การที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้มงวดชาวบ้าน โดยเฉพาะชาวเขา ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงแม้กระทั่งปัจจุบัน ในสมัยนั้น เด็กๆจะชอบร้องเพลงปฏิวัติที่ทหารป่ามาสอนให้ร้อง มีคนจำนวนมากที่มีประสบการณ์เข้าร่วมการถกเถียงพูดคุยกับทหารป่า แต่ก็มีวัยรุ่นในหมู่บ้านเพียง 2 คนเท่านั้นที่เข้าไปเป็นทหารป่า และหลังจากการเคลื่อนไหวของทหารป่าในช่วงเวลาสั้นๆ เพียง 2-3 ปี วัยรุ่นทั้ง 2 ก็กลับมาหมู่บ้านพร้อมกับข่าวการล่มสลายของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย³³²⁹

หลังการจากไปของทหารป่า ในปี พ.ศ.2524 “โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่แจ่ม” ก็เริ่มดำเนินงานในพื้นที่ มีการสร้างถนนเข้ามาสู่หมู่บ้าน ส่งเสริมการเกษตร เลิกการปลูกฝิ่น อนุรักษ์ป่า หลังจากดำเนินงานได้ 2 ปี โครงการแคร็กก็เข้ามารับช่วงต่อหลายปีจนถึง 2535 โครงการแคร็กได้สนับสนุนการปลูกพืชยืนต้น การทำแนวอนุรักษ์ดินและน้ำ ต่อมาในปี 2540 โครงการแคร็กได้ดำเนินการใหม่ในชื่อ “โครงการชุมชนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ” ที่เน้นการจำกัดขอบเขตของการใช้พื้นที่ป่าไม้ ลดพื้นที่การทำไร่หมุนเวียนแบบเดิม เป็นการทำไร่ซ้ำในพื้นที่เดิมด้วยเทคโนโลยีใหม่ๆ สำหรับหน่วยงานพัฒนาเอกชน (NGOs) นั้น ถึงแม้ว่าจะไม่ได้เข้ามาทำงานในหมู่บ้านโดยตรง แต่ก็ส่งผ่านความคิดนั้นมาทางผู้ใหญ่บ้านที่เคยทำงานกับหน่วยงานพัฒนาเอกชนมาถึง 3 ปีก่อนมารับตำแหน่ง ผู้ใหญ่บ้านจึงเน้นถึงการมีส่วนร่วมพัฒนาของชาวบ้าน วิพากษ์วิจารณ์แผนพัฒนาจากบนสู่ล่างของรัฐ เน้นการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน พื้นฟูอนุรักษ์ประเพณีดั้งเดิม การออกกฎการใช้พื้นที่ป่า เป็นต้น³³³⁰

ความเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านแม่หละเกิดขึ้นเร็วกว่าหมู่บ้านกะเหรี่ยงส่วนใหญ่ เพราะการมีถนนเข้าถึงหมู่บ้านทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่มีรถจักรยานยนต์ และมีไฟฟ้าใช้ก่อน ลักษณะของบ้านก็ค่อนข้างถาวรคือ ทำเสาปูน หรือไม้ ฝาผนังอิฐและไม้ หลังคามุงด้วยกระเบื้อง เฉพาะบ้านของหนุ่มสาวที่แต่งงานใหม่เท่านั้นที่จะมีลักษณะชั่วคราวและขนาดเล็ก ในด้านการแต่งกายพบว่าผู้หญิงส่วนใหญ่โดยเฉพาะผู้หญิงสูงอายุยังสวมใส่เสื้อผ้าที่ทอเอง แต่มีการเปลี่ยนแปลงของลวดลายบ้าง หญิงวัยกลางคนมักสวมเสื้อยืด แต่ยังนุ่งผ้าถุงที่ทอเอง ผู้หญิงวัยรุ่นนิยมใส่เสื้อผ้าเหมือนคนในเมืองแทนที่จะเป็นชุดชาวแบบเดิม

ด้านวัฒนธรรมและสังคมมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้แก่ **การหันไปนับถือศาสนาพุทธหรือคริสต์** มีน้อยรายที่ยังคงนับถือผีแบบเดิม พิธีกรรมต่างๆก็เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางศาสนา เป็นต้นว่า ไม่มีพิธีเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านแบบเดิมที่มี ฮีไซ เป็นผู้นำ แต่มีการทำบุญที่วัดในวันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา และวันออกพรรษา สำหรับผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ และมีการเข้าโบสถ์ในวันอาทิตย์และวันสำคัญอื่นๆ ของผู้นับถือคริสต์ศาสนา เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงต่างๆเหล่านี้รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตมีอิทธิพลมาจากการที่หมู่บ้านตั้งอยู่ไม่ไกลจากตัวอำเภอมานัก พื้นที่ของหมู่บ้านมีถนนสายหลักล้อมอยู่ คือ ถนนสายจอมทอง-แม่แจ่ม และ แม่แจ่ม-ฮอด การที่ไม่อยู่ไกลจากตัวเมืองทำให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาในหมู่บ้านได้ไม่ยากนัก โครงการต่างๆจึงเข้าสู่หมู่บ้านหลายโครงการ เพราะง่ายต่อการติดตาม คนในชุมชนเดินทางไปในตัวอำเภอหรือต่อไปที่ตัวเมืองเชียงใหม่ไม่ยากนัก

³³²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-24.

³³³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

พบว่าชาวบ้านมาใช้บริการที่โรงพยาบาลแม่แจ่ม รวมทั้งมาซื้อของที่ตัวเมืองกันมาก อีกทั้งการพัฒนาของรัฐในทุกๆด้าน เช่น ป่าไม้ เกษตร การศึกษา ศาสนา ส่งผลกระทบต่อชีวิตชาวบ้านและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการ ความสัมพันธ์กับคนเมืองที่อยู่รอบข้างก็มีส่วนทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้รูปแบบและแนวคิดใหม่ที่จะนำมาใช้ในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองอีกด้วย³³³¹

จากการศึกษาผลผลิตและรายได้ของครัวเรือนของหมู่บ้านแม่หลุ พบว่า หมู่บ้านทั้ง 5 หมู่บ้านปลูกข้าวเป็นหลัก โดยทำทั้งไร่และนา ปริมาณข้าวที่ได้มีมากพอสำหรับบริโภคทั้งชุมชน แต่บางครัวเรือนก็สามารถผลิตได้มากจนเหลือไปขายได้ แต่บางครัวเรือนก็ยังผลิตได้ไม่พอกิน พืชเศรษฐกิจอื่นๆ มีปลูกอยู่บ้าง เช่น ถั่วเหลือง ข้าวโพด ซึ่งพบว่าบ้านห้วยทรายที่อยู่ใกล้ถนนใหญ่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจมากกว่าหมู่บ้านอื่น เพราะสะดวกต่อการนำรถมาเก็บเกี่ยวและขนส่ง สาเหตุหนึ่งที่ชาวบ้านไม่นิยมปลูกพืชเศรษฐกิจก็คือ ความเสี่ยงในด้านปริมาณและคุณภาพของผลผลิตที่อาจควบคุมไม่ได้เพราะดินฟ้าอากาศ รวมถึงราคาผลผลิตตามท้องตลาด แม้ว่าชาวบ้านจะเข้าถึงแหล่งเงินกู้ได้มากพอสมควร ทั้งที่เป็นแหล่งทุนจากรัฐ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือเงินกองทุนหมู่บ้าน แต่ชาวบ้านมักจะกู้ยืมเงินไปลงทุนในการผลิตข้าวมากกว่าพืชอื่น³³³²

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำไร่จากการทำไร่หมุนเวียนมาเป็นการทำไร่ซ้ำที่เดิมทุกปี ซึ่งส่งผลให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ วัชพืชแพร่ระบาด ทำให้ชาวบ้านต้องลงทุนในการผลิตมากขึ้น เช่น การซื้อปุ๋ย ยาคุมหรือยาฆ่าหญ้า การใช้ควายในการไถนาที่เปลี่ยนมาซื้อหรือเช่ารถไถ การเลี้ยงวัวควายในหมู่บ้านลดลงเพราะไม่จำเป็นต้องใช้แรงงาน อีกทั้งเด็กๆ ก็ใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการเรียนหนังสือ หากเลี้ยงวัวควายแบบปล่อยก็อาจจะไปทำลายพืชผลของชาวบ้านได้ รายได้ที่เป็นเงินสดจากการขายพืชและสัตว์มีน้อยมากเพราะมีการเลี้ยงและเพาะปลูกน้อย สำหรับงานหัตถกรรมพวกเครื่องจักสาน และผ้าทอก็ไม่ได้มีการจัดการด้านการตลาดอย่างแท้จริง แหล่งรายได้ที่สำคัญของชาวบ้านจริงๆก็คือ การทำงานนอกภาคการเกษตร แต่ส่วนใหญ่เมื่อออกไปทำงานก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายอื่นๆมาก เช่น ค่าเดินทาง ค่ากินอยู่ ค่าของใช้อื่นๆ ผู้ที่ไปทำงานจึงเหลือเงินกลับมาที่บ้านไม่มากนัก โดยเฉพาะในกลุ่มเยาวชน ลักษณะงานนอกภาคการเกษตรที่นิยมทำกันมากที่สุดก็คือ การรับจ้างทำงานดับไฟฟ้า ทั้งการดับไฟฟ้าและการทำแนวกันไฟป่า เพราะเป็นการรับจ้างในฤดูแล้งหลังการเก็บเกี่ยวและเป็นงานที่ชาวบ้านสามารถทำร่วมกันได้และไม่ค่อยมีปัญหาทะเลาะเบาะแว้ง อีกทั้งได้เงินกลับมาพอสมควร งานที่นิยมทำรองลงมาก็คืองานรับจ้างใช้แรงงานทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเข้ามาทำในย่านตลาดในตัวเมืองเชียงใหม่ งานก่อสร้าง หรืองานชั่วคราวตามฤดูกาล ส่วนงานนอกภาคการเกษตรที่มักทำกันอีกประเภทคืองานที่ใช้ความสามารถเฉพาะบุคคล เช่น งานเย็บผ้า เป็นลูกจ้างหน่วยงานราชการ เป็นต้น³³³³

³³³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-29.

³³³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

³³³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48-66.

ในหมู่บ้านยังคงพบการแลกเปลี่ยนแรงงานกันอยู่ทั่วไป แต่มีลักษณะที่ไม่เข้มงวด คือ อาจจะได้ผลประโยชน์จากการแลกเปลี่ยนแรงงานไม่เท่ากัน และไม่ได้มีลักษณะที่เป็นทางการมากนัก ส่วนใหญ่การแลกเปลี่ยนแรงงานจะเกิดขึ้นเฉพาะกิจกรรมที่ต้องการความเร่งด่วน เช่น การกำจัดวัชพืช การเกี่ยวข้าวและตีข้าว ส่วนกิจกรรมที่ต้องใช้เวลานาน เช่น การเตรียมดิน อาจจะให้ลูกหลานทำงานช่วยกันไปเรื่อย ๆ มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้านน้อย อาจกล่าวได้ว่าหมู่บ้านมีลักษณะระบบเศรษฐกิจพอเพียง คือ มีข้าวและพืชอาหารตามไร่ นา และป่า สำหรับบริโภคเป็นหลัก แต่มีการพึ่งพาทนอดมากขึ้น ในด้านวัสดุการเกษตร ที่ต้องซื้อมาใช้ในการปลูกข้าวทั้งไร่และนา ทำให้มีความจำเป็นต้องหาเงินมากขึ้น ทั้งจากการขายผลผลิต ทำงานนอกภาคการเกษตร และการกู้ยืม³³³⁴

จากการสำรวจพบว่าที่ทำกินบนพื้นที่ของชาวบ้านเฉลี่ยแล้วมีเพียง 11 ไร่ ซึ่งมีขนาดน้อยกว่าที่ทางการเคยประเมินไว้ว่าการทำกินบนพื้นที่สูงให้เพียงพอแต่ละครอบครัวคือ 15 ไร่ การมีที่ดินขนาดนี้ทำให้จำเป็นต้องทำไร่ซ้ำๆกันบนพื้นที่เดิมๆทุกปี ระยะการพักตัวของพื้นที่มีน้อยลง เมื่อชาวบ้านพยายามหมุนเวียนที่ดินเพื่อพักพื้นที่เพาะปลูก ทางกรก็จะพยายามใช้อำนาจหน้าที่บังคับให้ชาวบ้านต้องทำกินในพื้นที่เดิมและไม่อนุญาตให้หมุนเวียนพื้นที่เพาะปลูกได้ ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีราคาแพงเป็นประจำ แม้ว่าจะมีแนวคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในการฟื้นฟูสภาพดิน เช่น การใช้มูลสัตว์หรือปุ๋ยหมักจากซากสัตว์ต่างๆ แต่ปัญหาที่สำคัญคือ การเลี้ยงสัตว์ในหมู่บ้านก็ลดจำนวนลง และการขนส่งซากสัตว์มาทำปุ๋ยหมักก็เป็นไปได้ยาก ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการกำหนดพื้นที่ป่าอนุรักษ์ซึ่งเป็นการจำกัดพื้นที่ทำกินของชาวบ้านให้เหลือน้อยลงและไม่เพียงพอต่อการยังชีพของชาวบ้าน³³³⁵

จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับวิถีการประกอบอาชีพ และสังคมวัฒนธรรม ส่งผลให้ชาวบ้านพยายามปรับตัว เช่น การซื้อรถจักรยานยนต์เพื่อใช้สำหรับการเดินทางแทนที่จะใช้การเดินทางเท้าเข้าเมืองเหมือนสมัยก่อน เพราะความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาทนอดมากขึ้น ทั้งการซื้อวัสดุสิ่งของ การรักษาพยาบาล หรือการเปลี่ยนไปใช้รถไถแทนวัวควายที่ทำให้ย่นระยะเวลาได้มากกว่า เป็นต้น ความต้องการสินค้าและบริการที่เพิ่มขึ้นของชาวบ้านทำให้เกิดการกู้หนี้ยืมสินมากขึ้น การกู้เงินนอกระบบที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมมารองรับ ทำให้การยืมและคืนเงินต้นและดอกเบี้ยเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าการกู้เงินจากกองทุนของทางราชการที่ชาวบ้านถือว่าเป็นเงินของหลวงที่ไม่ต้องคืนก็ได้ แต่หากเป็นเงินนอกระบบของญาติพี่น้องจำเป็นต้องหาเงินสดมาคืนให้ตรงเวลา เพราะไม่เช่นนั้นจะเท่ากับเป็นการทำลายความสัมพันธ์ระหว่างกันหรือถูกชุมชนประณาม กองทุนหมู่บ้านที่จัดตั้งขึ้นมาส่วนมากมักจะล้มเหลว มีผู้ที่ได้รับประโยชน์เป็นส่วนน้อย ซึ่งมักได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน โดยอาศัยความไม่รู้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ในการใช้เงินกองทุนให้เป็นประโยชน์ส่วนตน ชาวบ้านก็ไม่ได้เดือดร้อนมากนักถ้า

³³³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-49.

³³³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

ปัญหาไม่กระทบกับตัวเองมากนัก แต่ในบางกรณีกองทุนหมู่บ้านก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งในหมู่บ้าน เมื่อเกิดการขัดผลประโยชน์ภายใน³³³⁶

ท่ามกลางการปลูกฝังอุดมการณ์ของรัฐเข้าไปในหมู่บ้านโดยผ่านกลไกของรัฐ ระบบการศึกษา สื่อสารมวลชน และกิจกรรมอื่นๆ ทำให้ชุมชนหมู่บ้านแม่หลุมมีความสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้น ข้อมูลในปี พ.ศ.2540 แสดงว่าแต่ละครัวเรือนมีรายจ่ายสูงขึ้น เงินที่ได้มาจากการเกษตรไม่ค่อยพอใช้จึงเกิดการออกไปรับจ้างนอกภาคการเกษตรและการกู้หนี้ยืมสินมากขึ้น กองทุนที่รัฐจัดให้เอื้อประโยชน์กลุ่มชาวบ้านที่มีความรู้และเข้าถึงกองทุน คนจนส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับผลประโยชน์แท้จริง³³³⁷

ในด้านการเปลี่ยนศาสนานั้น ชาวกะเหรี่ยงประมาณร้อยละ 20 เปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา มีการวิจัยถึงสาเหตุของการยอมรับนับถือศาสนาคริสต์ของคนในหมู่บ้านแม่ปอน อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก พบว่ามีสาเหตุหลัก 3 ประการ คือ การคลายความเชื่อจากศรัทธาเดิม การเปลี่ยนศาสนาเพราะการแต่งงาน และการเปลี่ยนศาสนาเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต

การเปลี่ยนศาสนาเนื่องมาจากการคลายความเชื่อจากศาสนาเดิมนั้น มีอยู่ด้วยกันสองลักษณะ คือ การถูกกดดันจากความเชื่อดั้งเดิม เช่น ในกรณีของนางเกละ ซึ่งถูกหมอม้ากล่าวหาว่าเป็นปอบและนำภัยร้ายมาสู่หมู่บ้าน ทำให้นางเกละถูกตัดความสัมพันธ์ออกจากหมู่บ้านและในที่สุดก็หันมายอมรับนับถือคริสต์ศาสนา ลักษณะที่สองซึ่งเป็นลักษณะที่พบมากที่สุด คือ การที่พิธีกรรมของศาสนาเดิมคือการเลี้ยงผีนั้น มีความซับซ้อนยุ่งยาก ประกอบกับต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง ในขณะที่ศาสนาคริสต์นั้นไม่ต้องประกอบพิธีกรรมยุ่งยากและยังได้รับความช่วยเหลือด้านสุขอนามัยอีกด้วย³³³⁸

การเปลี่ยนศาสนาเนื่องมาจากการแต่งงานนั้น พบว่าทั้งหมดเป็นเพศชายที่เข้ามาแต่งงานกับผู้หญิงในชุมชนบ้านแม่ปอน แต่การยอมรับการเปลี่ยนศาสนาของกรณีศึกษานั้นพบที่มีความแตกต่างกันอยู่สองแบบ รูปแบบแรกคือ ศาสนาเดิมของผู้เปลี่ยนศาสนาคือการนับถือพุทธกับผีร่วมกัน เช่น กรณีนายพะดา พบว่าการเปลี่ยนไปยอมรับนับถือศาสนาคริสต์ตามภรรยาเป็นไปได้ค่อนข้างง่าย ประกอบกับความรู้สึกส่วนตัวว่า ศาสนาผีดั้งเดิมของชุมชนนั้น เต็มไปด้วยการแบ่งแยกชนชั้นและศาสนาพุทธในชุมชนก็ไม่ได้มีการยอมรับนับถือชัดเจน เนื่องจากขาดพระสงฆ์ในหมู่บ้าน ซึ่งต่างจากศาสนาคริสต์ที่ถือว่าทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันและมีผู้สอนศาสนาอยู่ในหมู่บ้านคอยช่วยเหลือและเป็นพี่เลี้ยงทางใจให้กับคนในหมู่บ้าน นายพะดา จึงหันมานับถือศาสนาคริสต์อย่างง่ายดาย ต่างจากกรณีของคนที่เคยนับถือศาสนาพุทธอย่างเหนียวแน่นมาเป็นเวลานานเช่น นายดุสิต ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านโง้ง จังหวัดลำพูน ครอบครัว

³³³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-77.

³³³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-96.

³³³⁸ มานพ ศรีวรกุล, “การเปลี่ยนแปลงในระดับครอบครัวและชุมชนจากการนับถือศาสนาคริสต์ของชาวเขาเผ่าปกากะญอ” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547, หน้า 69-91.

ของนายดุสิตนับถือพุทธศาสนามาเป็นเวลานานแล้ว ทำให้คำสอนของพุทธศาสนาก็ยังคงเป็นที่ยึดถือของนายดุสิต ประกอบกับความเชื่อที่ว่าทั้งศาสนาคริสต์และพุทธศาสนาต่างก็สอนให้คนเป็นคนดีจึงไม่ค่อยเห็นความสำคัญในการเปลี่ยนศาสนา ทำให้นายดุสิตยังเป็นแค่คริสตังสำรอง คือ ผู้ที่รอการรับศีลล้างบาป ซึ่งคริสตังสำรองนี้จะได้รับสิทธิหรือความช่วยเหลือต่างๆ น้อยกว่ากลุ่มคนที่นับถือคาทอลิกแล้ว³³³⁹

สำหรับการเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตโดยตรงนั้น มักเป็นเรื่องของโอกาสทางการศึกษาและการได้รับสวัสดิการต่างๆ เช่น กรณีของนายภักดี ที่บิดาหันมานับถือคริสต์ศาสนาเพื่อให้นายภักดีได้เข้ามาศึกษาที่โรงเรียนพระหฤทัยและโรงเรียนมงฟอร์ต ในจังหวัดเชียงใหม่ จนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 หรือกรณีของนายสิงห์แก้ว ที่ได้รับการส่งเสริมให้ไปเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญและโรงเรียนอัสสัมชัญ จังหวัดลำปาง จนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 เช่นเดียวกัน³³⁴⁰

ที่สำคัญ กระบวนการตัดสินใจเปลี่ยนจากศาสนาดั้งเดิมมาเป็นศาสนาคริสต์ของชาวกะเหรี่ยงนั้น เกี่ยวพันอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านที่มีการเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นแรงผลักดันให้คนในกลุ่มชาติพันธุ์ต้องปรับเปลี่ยนการแสดงตัวตนเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับรัฐหรืออำนาจภายนอกใหม่ ในกรณีศึกษาหมู่บ้านกะเหรี่ยงในแม่แจ่ม เหตุการณ์สำคัญที่ทำให้ความสัมพันธ์ในหมู่บ้านเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่คือ การปลูกฝิ่นในบริเวณพื้นที่ต้นน้ำของหมู่บ้านอย่างกว้างขวาง เป็นเวลาต่อเนื่องกันหลายสิบปีตั้งแต่สมัยที่ได้รับอนุญาตจากทางรัฐจนถึงสมัยที่การปลูกฝิ่นเป็นเรื่องผิดกฎหมาย การปลูกและการค้าฝิ่นนำมาซึ่งประสบการณ์ใหม่ที่สำคัญของคนในหมู่บ้าน คือ การเริ่มมีการติดต่อสัมพันธ์และการเจรจาต่อรองกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ การที่คนเมืองเข้ามาใช้ที่ดินและที่อยู่อาศัยซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่ของคนกะเหรี่ยง ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ ซึ่ง **ฮิโซ** หรือผู้นำหมู่บ้านสูญเสียความสัมพันธ์ทางการปกครองแบบเดิมซึ่งมีขอบเขตในการรับผิดชอบชัดเจน นอกจากผู้นำหมู่บ้านแล้ว **"ออสแซ"** หรือการนับถือผีบรรพบุรุษซึ่งเป็นความเชื่อและพิธีกรรมที่สำคัญที่สุดและมีกฎข้อห้ามความซับซ้อนอย่างมากก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายในหมู่บ้านด้วย มีครัวเรือนหลายแห่งที่เลิก ออสแซ ด้วยเหตุผลที่ว่าประกอบพิธีกรรมมีความยุ่งยาก แต่หากพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคมของครัวเรือนกับชุมชนแล้ว จะพบว่าปัจจัยที่มีผลต่อการเลิก ออสแซ คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไป เช่น มีการแต่งงานระหว่างกะเหรี่ยงกับคนเมือง ทำให้ความผูกพันระหว่างครัวเรือนกับผีเรือนแบบดั้งเดิมมีการเปลี่ยนแปลง เป็นต้น³³⁴¹

³³³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56-66.

³³⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

³³⁴¹ ขวัญชีวัน บัวแดง, ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า, หน้า 54-59.

การเปลี่ยนมานับถือศาสนาหรือพุทธศาสนาจึงเป็นทางเลือกใหม่ของชาวกะเหรี่ยงที่สอดคล้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน และยังนำไปสู่ชีวิตที่ดีกว่าในหลายกรณี เช่น กรณีของพ่อบ๊อ ที่หันมานับถือศาสนาเพราะได้รับความช่วยเหลือในด้านการรักษาโรคให้แก่ภรรยา อีกทั้งภูมิหลังทางความคิดของ พ่อบ๊อ ซึ่งเป็นพ่อค้าที่เคยต้องเดินทางไปมา ระหว่างบ้านเดิมที่ลำพูนและเขตแม่แจ่มคงจะรับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดเหตุการณ์ลูกชายไม่สบายและไม่สามารถรักษาให้หาย เมื่อมีเจ้าเข้าทรงมาทักว่าเป็นเพราะผีเรือนไม่พอใจ พ่อบ๊อ ก็กลับไปนับถือผีและทำการเลี้ยงผีจนกระทั่งลูกชายหายป่วย จึงหันกลับไปนับถือศาสนาอีกครั้ง เพราะ พ่อบ๊อ เห็นว่าบาทหลวงและครูคำสอนเป็นผู้มีพระคุณต่อ พ่อบ๊อ และครอบครัว จากเหตุการณ์ข้างต้นจะเห็นว่า การเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนามีปัจจัยมาจากประสบการณ์ส่วนตัวและผลประโยชน์ที่ได้รับจากคริสต์ศาสนาเป็นหลัก ในขณะที่ชาวกะเหรี่ยงครอบครัวอื่นๆที่ไม่ได้เผชิญกับวิกฤตปัญหาใด แต่ต้องการตัดเฉาะผีเรือน ไม่ต้องการตัดผีอื่นๆ ก็มีการเลือกใช้วิธีการตัดผีเรือนโดยพระธรรมจาริก หรือบางครั้งก็ใช้วิธีการ "แซตาลี" ซึ่งเป็นการสักยันต์โดยสละครุหม่อชาวไทยใหญ่ให้แก่คนในครอบครัวเพื่อกันไม่ให้ผีเรือนมารบกวน หรือบางครั้งก็จะทำพิธีแซตาลี ซึ่งคือการฝังเมล็ดพืชที่ถูกคว่ำให้ไหม้ เพื่อไม่ให้ผีเรือนมารบกวนจนกว่าเมล็ดพืชจะงอก เป็นต้น³³⁴²

ในบางครั้งพบว่าหลังจากการที่เปลี่ยนศาสนาไปแล้ว ยังมีการเปลี่ยนกลับไปกลับมาได้หลายครั้ง เช่น ในกรณีของพ่อบ๊อ เป็นต้น ในหลายกรณีผู้ศึกษาพบว่า การเปลี่ยนศาสนาเป็นเรื่องของการแสดงตัวตนให้เข้ากับกลุ่มที่ตัวเองศรัทธาและมีความผูกพันมากกว่า ซึ่งบางครั้งเมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไปก็อาจนำไปสู่วิกฤตทางศรัทธา ความไม่พอใจ ในกลุ่มที่ตนเองสังกัดอยู่ด้วย จึงอาจเกิดการเปลี่ยนกลุ่มได้ การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาส่วนใหญ่จึงไม่ได้มาจากความพึงพอใจของหลักศาสนาแต่เป็นเรื่องของการเข้ากลุ่มใหม่ มีการปฏิบัติแบบใหม่ที่ทำให้เกิดความสบายใจกว่าเป็นสำคัญ ในทางหนึ่งการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาจึงเกิดจากความศรัทธาและความผูกพันในผู้นำและสมาชิกของกลุ่มใหม่ ในขณะที่เสื่อมศรัทธากับผู้นำและสมาชิกของกลุ่มเก่า ในขณะเดียวกันศาสนาใหม่ก็ให้ความหมายใหม่หรือเปิดโอกาสให้คนเข้าร่วมสร้างความหมายใหม่ที่อธิบายการดำรงอยู่และทำให้ชีวิตประจำวันเป็นไปอย่างมีความหมาย ความหมายใหม่ที่สำคัญก็คือ การเปลี่ยนไปนับถือศาสนาในระดับโลกที่มีอำนาจการคุ้มครองและโครงสร้างที่ใหญ่กว่าระดับหมู่บ้าน ดังจะเห็นได้จากตัวแทนของศาสนาคริสต์ที่เริ่มแรกเป็นชาวต่างประเทศ ซึ่งเป็นสังคมที่ถือว่ามีความรู้มากกว่าเพราะมีความรู้ที่ได้มาจากการศึกษา มีภาษาเขียนและประสบการณ์การเดินทางไปตามที่ต่างๆ ซึ่งชาวกะเหรี่ยงถือว่าเป็นพื้นฐานของการได้มาซึ่งความรู้และพลังอำนาจ³³⁴³

เมื่อชาวกะเหรี่ยงที่เปลี่ยนให้ศาสนาใหม่ถูกมองว่านับถือศาสนาของคนอื่น ไม่ยึดมั่นในจารีตประเพณีของชุมชน ก็จะสร้างคำอธิบายที่ช่วยให้การเปลี่ยนศาสนามีความชอบธรรม เช่น การอธิบายว่า

³³⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 59-60.

³³⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-64.

การเข้ามาของศาสนาคริสต์คือการกลับคืนมาของศาสนาที่แท้จริงของชาวกะเหรี่ยง และการเปรียบเทียบคำในภาษากะเหรี่ยงกับคำที่มีอยู่ในคริสต์ศาสนา เพื่อแสดงว่าความเชื่อในคริสต์ศาสนานั้นเป็นความเชื่อที่ต่อเนื่องมาแต่อดีต เช่น คำว่า "ยว" ในภาษากะเหรี่ยงซึ่งแปลว่าพระเจ้าสอดคล้องกับชื่อพระเจ้าในคริสต์ศาสนา หรือ การถือว่า "มกการี" ซึ่งเป็นบุคคลในตำนานดั้งเดิมเป็นชาตานที่หลอกลวงให้อาตมกับอีวาฝ่าฝืนคำสั่งของพระเจ้า เป็นต้น³³⁴⁴

นอกจากนี้จากการศึกษาหมู่บ้านในประเทศไทย อำนาจของพระเจ้าถูกนำไปใช้ในเรื่องที่สำคัญในวิถีชีวิตของคนกะเหรี่ยงอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของพิธีกรรมการเลี้ยง ที่จัดขึ้นในทุกขั้นตอนการผลิต เช่น การ "เจาะซดีย์" ซึ่งเป็นพิธีการขอพรพระเจ้าให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ ที่จัดขึ้นในช่วงเดือนสิงหาคมในระยที่ข้าวตั้งท้อง ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาเดียวกับพิธีเลี้ยงผีไร่แบบดั้งเดิม แต่มีพิธีการที่ต่างออกไปคือ ไม่มีการฆ่าไก่เช่นไหว้ แต่จะเป็นการทำอาหารถวายพระเจ้า และกินกันไนไร่ นอกจากนี้ น้ำมนต์ของบาทหลวงคาธอลิกยังถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะช่วยป้องกันภัยอันตรายต่างๆ ที่เกิดขึ้นแก่ครอบครัวและบุคคลต่างๆ หรือเมื่อคนในบ้านมีการเจ็บป่วยก็จะมี การสวดขอพรพระเจ้าในโบสถ์และที่บ้าน แต่หากบางครั้งเมื่อเป็นโรคเรื้อรังรักษาไม่หายก็จะกลับไปปรึกษากับผู้มีความรู้ทางศาสนาแบบดั้งเดิม ซึ่งบาทหลวงก็อนุโลมว่าการรักษาและทำพิธีทางศาสนาแบบเดิม ถือเป็นยาประเภทหนึ่ง ไม่ผิดหลักศาสนา ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาที่เกิดขึ้นในระดับหมู่บ้านและบุคคลในหมู่บ้านกะเหรี่ยงไทย พบว่าการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาเกิดขึ้นท่ามกลางความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีการปรับเปลี่ยนอย่างมากมายในช่วงครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา อันเนื่องมาจากการปะทะประสานกับโครงการของรัฐและกลุ่มอำนาจอื่นๆ ทำให้ศาสนาเดิมขาดพื้นฐานการดำรงอยู่ อำนาจดั้งเดิมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขาดความชอบธรรมในการแก้ปัญหาและคุ้มครอง การนับถือศาสนาระดับโลกเช่นคริสต์ศาสนาซึ่งมีอำนาจการคุ้มครองที่ใหญ่กว่าระดับหมู่บ้านและครัวเรือนจึงเป็นหนทางใหม่ในการนับถือศาสนา นอกจากนี้เรื่องของศรัทธาในตัวผู้นำและศาสนารวมถึงผลประโยชน์ที่ได้รับจากการเข้าเป็นสมาชิกในศาสนาก็มีส่วนสำคัญต่อการตัดสินใจนับถือศาสนาของชาวกะเหรี่ยง การเลือกนับถือศาสนาใดจึงขึ้นอยู่กับสถานภาพและลักษณะความสัมพันธ์ทางอำนาจที่มีลักษณะเฉพาะของครัวเรือนนั้นๆ เป็นหลัก³³⁴⁵

ชาวกะเหรี่ยงที่นับถือศาสนาคริสต์มิได้ละทิ้งความเชื่อ พิธีกรรม และจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความเชื่ออย่างสิ้นเชิง งานวิจัยเกี่ยวกับหมู่บ้านกะเหรี่ยงสะกอว์ บ้านแม่หงานหลวง หมู่ที่ 1 ตำบลปางหินฝน อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ชาวกะเหรี่ยงส่วนใหญ่ นับถือศาสนาคริสต์ แสดงว่ายังคงมีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องผีอยู่คล้ายๆ หลายหมู่บ้านในแถบเดียวกัน³³⁴⁶ ชาว

³³⁴⁴ Gravens, Mikael. "The Karen Making of a Nation" in *Asian Forms of the Nation*. 1996 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

³³⁴⁵ ขวัญชีวัน บัวแดง, *ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า*, หน้า 65-69.

³³⁴⁶ ทิพาวรรณ คำมา, "การดำรงอยู่ของความเชื่อเรื่องผีของกะเหรี่ยงคริสต์" *วิทยานพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 2546, หน้า 5.

กะเหรี่ยงคริสต์ยังคงจัดพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับผีในแต่ละขั้นตอนการเพาะปลูกอยู่ แต่จะมีรูปแบบที่เปลี่ยนไปบ้าง เช่น การปักธูปไม้กางเขนไว้ในไร่เพื่อให้เป็นที่อยู่ของเจ้าที่แทนการสร้างศาลพระภูมิหรือบ้านหลังเล็กๆเหมือนกับคนที่นับถือผี ในขั้นตอนของการปลูกข้าวไร่ของชาวกะเหรี่ยงคริสต์ในหมู่บ้านนั้น ยังคงใช้วิธีการร่วมกันเอาวัน เช่นเดียวกับเมื่อนับถือผี โดยฝ่ายชายจะเป็นฝ่ายแทงหลุม ฝ่ายหญิงและเด็กจะเป็นผู้หยอดเมล็ดข้าวใส่หลุม ส่วนคนเฒ่าแก่นั้นก็จะทำอาหารมาเลี้ยงผู้ที่มาร่วมงาน เมื่อมีการกินอาหารร่วมกันก็就会有พิธีฐานขอพรพระเยซูคริสต์ก่อน เมื่อกลับถึงบ้านในตอนเย็นก็就会有การนำเมล็ดพันธุ์มาต้มเป็นเหล้า และรินให้พ่อแม่ ตนเอง ภรรยาและลูก ตามแบบของคนนับถือผี จากนั้นก็就会有พิธีขอพรเพื่อให้ผลผลิตงอกงาม โดยในการขอพรจะกล่าวถึง เจ้าที่ เจ้าดอย เจ้าฟ้า และพระเยซูให้ช่วยกันอวยพรผลผลิต ให้ข้าวงอกงามได้ผลดี และจากนั้นก็จะมีนำเอาไม้กางเขนมาปัก 4 ทิศรอบกระท่อมกลางไร่เพื่อแสดงความเป็นเจ้าที่ในไร่ และการขอผีต่างๆดูแลผลผลิต ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวกระเหรี่ยงบ้านแม่หางหลวงยังคงมีความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผีอยู่ แม้จะเป็นแบบแฝงเร้นหรือไม่เต็มรูปแบบเช่นเดียวกับชาวกระเหรี่ยงที่ยังนับถือผี³³⁴⁷

ในส่วนของการดูแลผลผลิตนั้น ชาวกระเหรี่ยงที่ยังนับถือผีจะมีพิธีการเลี้ยงเจ้าที่เจ้าแดน โดยจะนำเอาไก่ไปฆ่าเลี้ยงผีที่ไร่ และจะกินไก่ที่ไร่ ในส่วนของชาวกระเหรี่ยงคริสต์นั้นก็ยังมีการฆ่าไก่เลี้ยงผีเจ้าที่เจ้าแดนอยู่ แต่จะมีรายละเอียดที่ต่างกันออกไป คือ ชาวกระเหรี่ยงคริสต์จะนำไก่มาที่ไร่และปรุงเป็นอาหาร โดยไก่ที่จะทำอาหารนั้นต้องไม่ใช่ไก่ขาว (คล้ายกับความเชื่อของชาวกระเหรี่ยงที่นับถือผีที่ไม่ฆ่าไก่ขาว ยกเว้นสำหรับผีทั่วไป) เมื่อทำอาหารเสร็จก็จะนำมาเอาข้าวและไก่จำนวนเล็กน้อยไปวางที่บนต้นไม้ใหญ่และจะกลับมาที่กระท่อมในไร่ จุดเทียน 1 เล่ม เอาข้าวอาหารวางไว้ข้างหน้า และทุกคนจะหันไปหาเทียนสวดมนต์ถึงพระเจ้าตามคำสวดของชาวคริสต์ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการขอพรเจ้าที่และพระเยซูให้ช่วยกันอวยพรให้ข้าวงอกงาม จากการศึกษาเบื้องต้น เห็นได้ว่าผีเจ้าที่ยังคงมีบทบาทสำคัญต่อการเกษตรของทั้งกะเหรี่ยงนับถือผีและกะเหรี่ยงคริสต์ เพียงแต่มีการแสดงออกที่ต่างกันแม้ว่าจะมีความหมายถึงการแสดงความเคารพต่อเจ้าที่เช่นกัน³³⁴⁸

ในส่วนการเก็บผลผลิตตามความเชื่อของกะเหรี่ยงคริสต์และกะเหรี่ยงที่นับถือผีนั้นมีความคล้ายคลึงกันมาก ยกเว้นในขั้นตอนตีข้าว ซึ่งชาวกระเหรี่ยงคริสต์จะไม่มีการฆ่าไก่คู่เลี้ยงเจ้าที่เหมือนชาวกระเหรี่ยงที่นับถือผี แต่ก็ยังคงมีการทิ้งข้าวไว้ 1 กำให้แก่ผีเจ้าที่เช่นกัน³³⁴⁹ แม้ว่าลักษณะความเชื่อด้านการเกษตรของกะเหรี่ยงคริสต์บ้านแม่หางหลวง ดูเผินๆจะไม่เกี่ยวข้องกับผีแล้ว แต่หากพิจารณาลึกลงไปจะพบว่าสิ่งที่เปลี่ยนไปในเนื้อหาของพิธีกรรมนั้นเป็นเพียงสัญลักษณ์เท่านั้น แต่วิธีการยังคงไม่มีการเปลี่ยนแปลง พิธีกรรมต่างๆยังคงเกี่ยวพันกับความเชื่อเรื่องผีในการเกษตรอยู่ เช่น

³³⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-117.

³³⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120, 122.

³³⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 124.

การขอพรจากผี	เปลี่ยนเป็น	การขอพรจากพระเยซู
การสร้างศาลเจ้าที่	เปลี่ยนเป็น	การสร้างไม้กางเขนที่ไร่
การเลี้ยงไก่ให้ผี	เปลี่ยนเป็น	การเลี้ยงไก่ให้พระเยซู ³³⁵⁰

นอกจากนี้ชาวกะเหรี่ยงคริสต์บ้านแม่หางานหลวง ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับผีหลายชนิดที่มีส่วนในการนำโรคภัยต่างๆ มาสู่ชาวบ้าน เช่นเดียวกับชาวกะเหรี่ยงที่ยังคงนับถือผี เช่น ผีกะ ผีป่า ฯลฯ ในส่วนของการรักษาโรคเอง นอกจากการรักษาเยียวยาทางการแพทย์แล้ว ชาวกะเหรี่ยงคริสต์ก็จะมีการขอพระเจ้าช่วย ในบางครั้งก็อาจมีการขอให้ผีช่วย หรือบางโอกาสก็มีทั้งการขอพระเจ้าและขอผีร่วมกันด้วย นอกจากนี้ชาวกะเหรี่ยงคริสต์ยังมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีอื่นๆ อีกมาก เช่น ผีต่างๆ ที่สถิตในป่า ต้นไม้ แหล่งน้ำ หรือผีที่สถิตในสัตว์ต่างๆ³³⁵¹

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในบริบทที่ชาวกะเหรี่ยงอยู่ท่ามกลางคนทั่วไป ไปในสังคมไทย จะเลือกมีอัตลักษณ์เป็นคนที่นับถือคริสต์ศาสนา การแสดงออกในเรื่องผีของชาวกะเหรี่ยงคริสต์ ส่วนใหญ่จะแสดงออกต่อเมื่ออยู่ภายในครอบครัวเท่านั้น³³⁵²

อาจกล่าวได้ว่า **การปรับตัวทางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแวดล้อมหรือบริบท** ทำให้การปรับตัวมีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งนี้ การปรับตัวทางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต การแบ่งงานกันทำระหว่างหญิงชายภายในครัวเรือน ตลอดจนความสัมพันธ์ภายในครอบครัวและเครือญาติ

งานวิจัยซึ่งทำการศึกษาของการปรับตัวของชุมชนกะเหรี่ยงสะกอในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในเขตอำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าในภาวะที่ชุมชนกะเหรี่ยงต้องปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการปลูกข้าวไร่บนดอยสูง ไปเป็นการทำนาข้าวในบริเวณพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา ส่งผลให้ความเชื่อและพิธีกรรมดั้งเดิมไม่เพียงพอที่จะจัดระเบียบสังคมในชุมชนอีกต่อไป อีกทั้งความเชื่อดั้งเดิมยังไม่สามารถอธิบายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ได้อีกด้วย³³⁵³

การปฏิบัติพิธีกรรมในระบบความสัมพันธ์แบบเดิมนั้นสะท้อนได้ดีจากพิธีกรรม ‘ฮอ-แซมะ’ อันถือว่าเป็นพิธีกรรมระดับครัวเรือนของชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนขนาดเล็ก ยังชีพด้วยการทำไร่บนดอยสูง มีความสัมพันธ์บนพื้นฐานของระบบเครือญาติ มีการใช้ที่ดินของชุมชนอย่างเท่าเทียมกัน ดังนั้น พิธีกรรมนี้จึงสะท้อนการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมโดยจะทำการเช่นไหว้วิญญาณบรรพชน เพื่อ ความสงบสุขและความ

³³⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

³³⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137-158.

³³⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

³³⁵³ Yoko Hayami, “Ritual and Religious Transformation among Sgaw Karen of Northern Thailand: Implication on Gender and Ethnic Identity”. Ph.D. Dissertation, Brown University, 1992, p.30.

เป็นอยู่ที่ดีของชุมชน ครัวเรือน และปัจเจกชน ทั้งนี้เพราะชาวบ้านเข้าใจและให้ความหมาย “อำนาจ” ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ว่าหมายถึงปัญหาต่างๆ ความเจ็บป่วย ความยุ่งเหยิง และความขัดแย้งในชุมชน เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องประกอบพิธีกรรมนี้เพื่อต่อรองกับอำนาจดังกล่าว นอกจากนี้การประกอบพิธีกรรมยังเป็นไปเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนความผูกพันในครอบครัว สร้างความสัมพันธ์ในระดับครอบครัวและเครือญาติในสายตระกูลไปจนถึงระดับชุมชนอีกด้วย แต่เมื่อชุมชนเปลี่ยนแปลงการผลิตไปเป็นการทำนาข้าวขึ้น ส่งผลให้ความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ปัจจัยการผลิตสำคัญเช่นที่ดินซึ่งถือว่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่อำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติอนุญาตให้ทุกคนสามารถเข้าทำกินอย่างเสรีในอดีต กลายเป็นทรัพย์สินของปัจเจกชนที่สามารถให้เป็นมรดกแก่ลูกหลาน และใช้ซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ ความเป็นเจ้าของที่ดินในครอบครองได้ทำให้เครือข่ายความสัมพันธ์ของเครือญาติลดความสำคัญลง ในขณะที่ความเป็นปัจเจกบุคคลกลายเป็นค่านิยมที่สำคัญกว่า นอกจากนี้ ระบบเกียรตินิยมและความมีชื่อเสียงซึ่งเคยวางอยู่บนพื้นฐานของการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงวิญญาณบรรพชนและอุดมการณ์ความเท่าเทียมก็เปลี่ยนไปสู่การให้ความสำคัญแก่การครอบครองทรัพย์สิน เช่น การสร้างบ้านไม้หลังคาสังกะสีที่มั่นคง การครอบครองที่ดิน เป็นต้น ลำดับชั้นในชุมชนจึงเกิดขึ้นในที่สุด ในภาวะเช่นนี้ชาวกระเหรี่ยงได้ปรับตัวต่อวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงด้วยการสร้างความสัมพันธ์กับอำนาจรูปแบบใหม่ ไม่ว่าจะเป็นการหันไปรับความเชื่อทางพุทธศาสนา การเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา รวมทั้งการใช้ “อำนาจทางเศรษฐกิจ” เพื่อเป็นทางออกในการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ในชุมชน อย่างไรก็ตาม นอกจากหันไปรับระบบคิดและความเชื่อทางพุทธศาสนาหรือศาสนาคริสต์เพื่อเป็นทางเลือกในการจัดระเบียบและอธิบายความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในชุมชนแทนความเชื่อแบบดั้งเดิมแล้ว กระบวนการปรับตัวของชุมชนชาวเขายังมีลักษณะของการยอมรับความรู้ เทคโนโลยี และก้าวเข้าสู่กระบวนการผลิตรูปแบบใหม่อีกด้วย³³⁵⁴

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวลีซอ

มีงานวิจัยเกี่ยวกับชาติพันธุ์ลีซอที่แสดงให้เห็นว่า สังคมและวัฒนธรรมของลีซอเปลี่ยนแปลงไปมากในยุคที่มีการผลิตเพื่อขาย เช่น มีการรับเอาศาสนาพุทธเข้ามาโดยการปรับตัววัฒนธรรมไทยให้เข้ามาอยู่ในบริบทของวัฒนธรรมลีซอ (Lisuization) เช่น การนำเอาเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธองค์เข้าไปอยู่ในตำนานว่าด้วยผู้นำทางการเมืองของชนเผ่า และการเชื่อมประสานกับอำนาจจากภายนอกโดยการติดตั้งหิ้งบูชาพระพุทธรูปเคียงข้างหิ้งบูชาผีเสื้อเรือนในบ้าน นอกจากนี้ชาวลีซอยังได้ปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์ของ *อาปาหมุย* หรือศาลผีเสื้อบ้าน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นชุมชนของชาวลีซอทั่วไปให้มีความทันสมัยขึ้น

ในด้านความสัมพันธ์ภายในครอบครัว การเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตของชุมชนลีซอ ทำให้เกิดความขัดแย้ง ความสับสน และความแตกแยกในความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยาชาวลีซอ แต่เดิมกระบวนการผลิตแบบจารีตหรือวิธีการผลิตแบบไร่หมุนเวียนนั้น ผู้ชายมีบทบาทสำคัญต่องานในไร่ทั้งหมด

³³⁵⁴ Ibid, p.197-200.

นอกจากงานในไร่แล้วผู้ชายยังต้องออกไปล่าสัตว์เป็นอาหาร เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม และเป็นผู้นำเอาผลผลิตของครอบครัวออกไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ชุมชนขาดแคลน หรือนำไปขายเพื่อให้ได้เงินสดมาใช้จ่าย โดยผู้หญิงมีบทบาทในการช่วยผู้ชายทำงาน นอกจากจะมีบทบาทสำคัญในการเป็นแรงงานในครัวเรือนแล้วยังต้องทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่ผู้ชายในไร่ไร่อีกด้วย ซึ่งการแบ่งงานกันทำระหว่างเพศในลักษณะดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะมีการใช้แรงงานที่ไม่เท่าเทียมกันอยู่บ้าง แต่ความเหลื่อมล้ำระหว่างเพศก็ไม่ได้ก่อให้เกิดปัญหาในความสัมพันธ์ระหว่างเพศ³³⁵⁵

แต่เมื่อชุมชนก้าวเข้าสู่กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์ ผู้หญิงชาวลีซอผู้เปรียบเสมือน ‘ช้างพัง’ อันเป็นสัญลักษณ์ของความสามารถในการทำงานได้ดีทั้งในไร่และในบ้าน โดยแทบไม่จำเป็นต้องออกจากชุมชนเลย ได้แปรเปลี่ยนมาเป็นผู้อยู่บ้านเย็บผ้าทั้งวันและต้องนำผลผลิตที่มาจากทุนวัฒนธรรมของลีซอออกไปขายแก่นักท่องเที่ยว จนแทบไม่มีเวลาเหลือที่จะทำงานบ้านในบทบาทเดิม จาก “ช้างพัง” ผู้หญิงจึงเป็นเหมือน ‘ช้างเฒ่า’ ส่วนผู้ชายผู้เคยเปรียบเสมือนสุนัข ที่แม้จะทำงานน้อยกว่าผู้หญิงบ้างแต่ก็ได้รับการยอมรับในสัญลักษณ์ของความเป็นสุนัขโดยคนในชุมชน ในลักษณะของการแสดงออกของความมีอิสระ กล้าหาญ และการใช้ชั้นเชิงในการต่อรองผลประโยชน์ เพราะต้องออกไปติดต่อกับภายนอกชุมชนเพื่อขายผลผลิตหรือแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นประจำ เมื่อผู้ชายถูกแปรเปลี่ยนมาเป็นคนไร้ประโยชน์ สูญเสียงานที่แสดงถึงความเป็นลูกผู้ชายไปเสียหมด ทำให้ผู้ชายลีซอเสียความภาคภูมิใจ รู้สึกว่าตนเองไม่มีค่า ไม่มีโอกาสได้แสดงความเป็นชายตามที่ชุมชนคาดหวัง ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างหญิงและชายซึ่งเคยถูกกำหนดจากสำนักของชุมชนมาได้เป็นเช่นนั้นอีกต่อไป แต่กลับถูกพิจารณาจากความสามารถในการหารายได้เป็นเงินมาเป็นค่าใช้จ่ายในครอบครัว ซึ่งผู้หญิงลีซอมีความสามารถในการหารายได้ได้ดีกว่าผู้ชาย³³⁵⁶

ในขณะที่ประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ชาวลีซอพยายามผลิตซ้ำความสัมพันธ์แบบชุมชนผ่านพิธี ‘สาละหลู’ โดยมีการสร้างศาลาที่พักริมทางไว้เป็นสมบัติของส่วนรวม เพื่อแสดงตนว่ามีความน่าเชื่อถือและเป็นการทำคุณประโยชน์ต่อส่วนรวม ทดแทนความผิดที่ได้ห่างเหินไปจากความสัมพันธ์แบบชุมชน ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา มีการทำพิธีสะเดาะเคราะห์ให้กับคู่สามีภรรยา เพื่อเยียวยาหรือสมานสัมพันธ์ที่มีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง อันเป็นผลมาจากการที่ผู้ชายได้สูญเสียบทบาทสำคัญในครอบครัวไป โดยทำพิธี ‘จือเฟีย’ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าสถานะภาพของผู้ชายยังคงมีความหมายต่อความเป็นครอบครัว และทำให้ผู้หญิงรับรู้และกลับมายอมรับความสำคัญของสามีในฐานะส่วนหนึ่งของการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวอีกครั้งหนึ่ง³³⁵⁷

³³⁵⁵ ไปรอดู ทวิช จตุรพฤกษ์, “พิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ของชาวเขายากจน : การศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่าลีซอ จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.

³³⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

³³⁵⁷ เรื่องเดียวกัน.

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวอาข่า

มีงานวิจัยเกี่ยวกับชาวอาข่าในเขตอำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย แสดงให้เห็นว่าในยุคที่รัฐและทุนนิยมขยายตัวเข้าไปในชุมชน ชาวอาข่าได้รับนับถือคริสต์ศาสนา เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป เพราะกฎของอาข่าที่เข้มงวดทำให้เกิดข้อจำกัดในการดำเนินชีวิตในวิถีปัจจุบัน ความพยายามที่จะยืนหยัดยึดถือความเชื่อดั้งเดิมของตนไว้เป็นไปได้ยาก ชาวอาข่าจึงได้หันไปยอมรับความเชื่อหรือวิถีคิดแบบคริสต์ศาสนามาเพิ่มเติมในวิถีคิดแบบเดิมของตน ในบริบทที่ระบบการผลิตของหมู่บ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยมมากขึ้นทุกที ระบบนิเวศบนภูเขาริมเริ่มเสื่อมคุณภาพ ระบบการผลิตข้าวไร่แบบเดิมไม่สามารถทำได้อีกต่อไปเนื่องจากการเข้ามาของรัฐพร้อมกับนโยบายการควบคุมพื้นที่ป่าที่ไม่อนุญาตให้หักร้างถางพงเพื่อทำไร่หมุนเวียนอีกต่อไป ประสบการณ์จากการเดินทางขายแรงงานทำให้ชาวบ้านรู้ว่าการปลูกข้าวไม่ได้มีเพียงวิธีเดียว และชาวนาพื้นราบมีวิธีปลูกข้าวได้ผลผลิตมากกว่าในพื้นที่เทือกเขา ชาวบ้านจึงเริ่มบุกเบิกที่นาบริเวณลุ่มน้ำ ทำนาแบบขั้นบันได พัฒนาระบบเหมืองฝายในเงื่อนไชของพื้นที่นาขนาดเล็กที่กระจายอยู่ตามแหล่งน้ำขนาดเล็ก ความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ยังหมายถึงความมั่นคงในที่ดินซึ่งไม่ต้องทำการหักร้างถางพงกันทุกปี เพียงบุกเบิก แ้วถาง และปรับที่ดินในตอนแรกเพียงครั้งเดียวก็สามารถใช้ทำนาในครั้งต่อไปได้ การใช้ที่ดินในลักษณะนี้ทำให้ความสัมพันธ์กับญาติพี่น้องเปลี่ยนแปลงไป เช่น ไม่นิยมโอนสิทธิการใช้ที่ดินให้กับญาติพี่น้องที่ไม่มีแรงงานมากพอสำหรับการบุกเบิกเพื่อใช้ทำกินก่อนได้ และการใช้แรงงานร่วมกันก็ลดน้อยลง³³⁵⁸

นอกจากนั้น การบุกเบิกที่ดินเพื่อทำนาชาวนั้น ยังถือว่าการปรับตัวทางวัฒนธรรมไว้เพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐที่เข้ามา โดยการอ้างสิทธิเหนือที่ทำกินและได้ผลในระดับหนึ่ง เนื่องจากว่ารัฐมีมายาคติในการทำไร่หมุนเวียนของชาวเขาว่าเป็นวิธีการเพาะปลูกที่ทำลายธรรมชาติ โดยเฉพาะการบุกเบิกพื้นที่ป่า ชุมชนจึงสูญเสียสิทธิในการจัดการที่ดินตามวัฒนธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การเปลี่ยนมาทำนาดำซึ่งเป็นวิธีแบบคนไทยจึงเป็นทางเลือกที่ดีในการจัดการปัญหาในช่วงแรกของชาวบ้านเมอท่า และ “ระบบสิทธิ” จึงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านยอมรับในเวลาต่อมาเพราะเป็นที่ยึดเหนี่ยวอันเดียวที่พวกเขามีและใช้ต่อรองกับรัฐได้ ระบบเศรษฐกิจและการผลิตซึ่งเกิดขึ้นจากการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นการจ้างงานที่เข้มข้นขึ้น การค้าที่ต้องใช้เงินเป็นสื่อกลาง หรือการใช้ที่ดินและการผลิตที่ปรับเปลี่ยนจากสิทธิการใช้และมีกรรมสิทธิ์อย่างอิสระ ไปสู่ระบบกรรมสิทธิ์ครอบครองและการใช้ที่ดินซ้ำซากอยู่กับที่ ล้วนเป็นการปูพื้นฐานเป็นอย่างดีสำหรับการก้าวเข้าสู่วิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ต่อไป³³⁵⁹

³³⁵⁸ โปรตุ ดู สรินยา กิจประยูร, “การรับคริสต์ศาสนากับการปรับตัวทางวัฒนธรรม : กรณีศึกษาชุมชนอาข่าในอำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

³³⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-55.

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวมอแกน (ชาวเล)

นฤมล อรุโณทัย ได้เสนอรายงานผลการวิจัยที่ทำให้เข้าใจวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวมอแกนที่เปลี่ยนแปลงอย่างมากในปัจจุบัน โดยได้แบ่งชาวเลออกเป็นสามกลุ่ม คือ **กลุ่มมอแกน** (มอแกนเกาะ) **กลุ่มมอแกลน** (มอแกนบก) และ**กลุ่มอุรักลาไวย์**³³⁶⁰ แม้มอแกนเกาะและมอแกนบกจะมีภาษาและวิถีที่คล้ายคลึงกันหลายประการ แต่ประวัติศาสตร์ของทั้งสองกลุ่มก็ได้แยกจากกันค่อนข้างชัดเจน และวิถีเร่ร่อนทางทะเลสำหรับมอแกลนหรือมอแกนบกนั้นได้สิ้นสุดลงตรงจุด “แยก” นั้น เมื่อมอแกลนขึ้นมาเป็นประชากรที่อาศัยบนบก และได้ติดต่อสัมพันธ์กับคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในท้องถิ่นจนมีการรับเอาอิทธิพลด้านวัฒนธรรมหลายอย่าง เช่น การรำนโนราห์ (จากคนไทย) การมีพิธีกรรมสวมหน้ากาก (จากชาวมลายู) และพิธีกรรมเกี่ยวกับไฟ (จากชาวจีน)³³⁶¹ ดังนั้น แม้ว่ามอแกลนจะยังคงมีตำนานและพิธีกรรมที่คล้ายคลึงกับชาวมอแกนอยู่บ้าง แต่ความต่างต่างนั้นเด่นชัดกว่าความคล้ายคลึง³³⁶²

อย่างไรก็ตาม ทั้งสามกลุ่มพูดภาษาตระกูลออสโตรนีเซียนเหมือนกัน ซึ่งเป็นภาษาตระกูลเดียวกับภาษามลายู โดยไม่มีภาษาเขียนหรือตัวหนังสือ แต่ทว่าภาษาของแต่ละกลุ่มก็มีความแตกต่างกัน ชาวมอแกนและมอแกลนสามารถจะสื่อสารกันได้พอรู้เรื่อง เพราะว่ามีการศัพท์และคำที่คล้ายกันเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังมีคำที่แตกต่างกัน โดยภาษามอแกลนจะมีคำภาษาไทยปนอยู่ค่อนข้างมาก หรือ เป็นคำภาษาไทยที่แปลงเข้ามาเป็นภาษามอแกลน ส่วนภาษาอุรักลาไวย์นั้น มีความคล้ายกับภาษามลายูมาก ทำให้ชาวอุรักลาไวย์สามารถจะสื่อสารกับชาวมลายูและอินโดนีเซียได้ แต่มอแกน-มอแกลนกับอุรักลาไวย์ไม่สามารถสื่อสารเข้าใจกันได้ เพราะความแตกต่างของภาษา นักภาษาศาสตร์ระบุคำศัพท์ของภาษาอุรักลาไวย์กับภาษามลายู (Bahasa) นั้นสัมพันธ์ใกล้เคียงกันถึงร้อยละ 90³³⁶³

สำหรับด้านวัฒนธรรมนั้น ชาวเลทั้งสามกลุ่มได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมมลายูค่อนข้างมากและยังประสมประสานกับวัฒนธรรมพื้นบ้านในท้องถิ่นจนมีรูปแบบต่างกัน เช่น ในเรื่องศิลปะการละเล่นที่โดดเด่นนั้น อุรักลาไวย์มีการร้องรำวงเง้ ส่วนของชาวมอแกลนมีการรำโนราห์ และมีเพลงรองเง้แบบ “ตันหยง” ใช้คำภาษาไทย ซึ่งแตกต่างจากรองเง้ของอุรักลาไวย์ และของมอแกนมีเครื่องดนตรีที่ทำเองคล้ายซอ และรำมะนา และมีเพลงรองโต้ตอบกันระหว่างชายหญิง³³⁶⁴ มีข้อสันนิษฐานว่าศาสนาอิสลามอาจจะอิทธิพลใน

³³⁶⁰ นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 12.

³³⁶¹ โอลิเวียร์และคณะ. **คลื่นแห่งความยุ่งยากบนเกาะพระทอง** กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2548, หน้า 109. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

³³⁶² นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 12.

³³⁶³ อมร ทวีศักดิ์. **ภาษาชาวเล**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 4 อ้างใน นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 23-24.

³³⁶⁴ นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 24.

ประเพณีบางอย่างของอุรักลาไวย์ อาทิเช่น การกล่าวคำว่า “ซาลาไวย์” ในพิธีลอยเรือ ซึ่งคล้ายกับการขอพระเจ้าในศาสนาอิสลาม และขั้นตอนของพิธีแต่งงานแบบดั้งเดิม ชาวมอแกนจะรับเอาวัฒนธรรมและตำนานของไทยเข้ามามากที่สุด เพราะฉะนั้นมาตั้งหลักแหล่งอยู่บนแผ่นดินมานานที่สุดและมีปฏิสัมพันธ์กับคนท้องถิ่นเข้มข้นที่สุดในบรรดาชาวเลทั้งสามกลุ่ม³³⁶⁵

หากเปรียบเทียบกันระหว่างสามกลุ่มแล้ว **ชาวมอแกน**เป็นชาวเลกลุ่มที่รักษาวิถีชีวิตดั้งเดิมไว้มากที่สุด ชาวมอแกนอาศัยอยู่ที่เกาะเหลา เกาะพยาม และเกาะสินไห ในจังหวัดระนอง หมู่เกาะสุรินทร์ ในจังหวัดพังงา และหาดราไวย์ในจังหวัดภูเก็ต ส่วนในประเทศพม่า ยังมีมอแกนจำนวนกว่า 2,000 คนกระจายอยู่ตามเกาะต่างๆ ในหมู่เกาะมะริด

ชาวมอแกนเป็นกลุ่มที่อพยพขึ้นมาตั้งหลักปักฐานอยู่บนบกเป็นเวลากว่า 100 ปีมาแล้ว ตั้งหมู่บ้านกระจายอยู่ในหลายๆ ตำบล ประมาณกันว่ามีหมู่บ้านมอแกนถึง 15 แห่งในจังหวัดพังงา ส่วน**ชาวอุรักลาไวย์**ตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนใหญ่อยู่ที่บ้านสะพาน เกาะสิเหร่ และหาดราไวย์ จังหวัดภูเก็ต ที่เกาะลันตา และเกาะพีพีในจังหวัดกระบี่ ที่เกาะบุโหลน เกาะหลีเป๊ะ และเกาะอาดังในจังหวัดสตูล **ชาวมอแกนและอุรักลาไวย์**ที่ขึ้นมาอยู่อาศัยบนฝั่งนั้นได้ละทิ้งวิถีชีวิตเร่ร่อนทางทะเลโดยตั้งบ้านเรือนและหลักแหล่งที่ถาวรขึ้น มีการศึกษาในระบบโรงเรียน มีทะเบียนบ้านและได้รับสัญชาติไทย จึงหันมาใช้ชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ว่า **“ไทยใหม่”** เพราะทำให้เกิดความภาคภูมิใจและรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับผู้คนส่วนใหญ่ของประเทศ และเป็นการปฏิเสธชื่อ **“ชาวเล”** ซึ่งเป็นคำที่มีนัยยะเชิงลบ³³⁶⁶

ในอดีตก่อนยุคพัฒนาประเทศ ชาวเลทั้งสามกลุ่มนั้นเคยเดินทางเร่ร่อนและโยกย้ายบ่อยครั้ง ในฤดูแล้งเมื่ออากาศดีและทะเลเรียบชาวเลก็ออกเดินทางไปทำมาหากินบริเวณเกาะและชายฝั่งทะเล แถงปลา หาปู งมหอย งมปลิงทะเล และเก็บรังนกมาค้าขายแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าคนกลาง ส่วนในฤดูฝน เมื่อคลื่นลมทำให้การเดินทางเรือยากลำบาก ชาวเลก็ขึ้นมาสร้างเพิงพักชั่วคราวบนชายฝั่งในอ่าวที่เป็นที่กำบังคลื่นลม วิถีชีวิตที่พึ่งพาทรัพยากรทางทะเลนี้ทำให้ชาวเลเป็นนักดำน้ำที่เชี่ยวชาญและทนทาน และชำนาญในการใช้เรือเดินทางไปตามที่ต่างๆ ในระยะไกลๆ (ในสมัยก่อนใช้ใบเรือรับแรงลม และใช้แรงคนแจว) ส่วนในฤดูฝนเมื่อการออกทะเลยากลำบากขึ้น ชาวเลก็หันมานั่งที่ทรัพยากรในป่า เช่น พืชผัก หน่อไม้ และหัวมันชนิดต่างๆ การทำมาหากินของชาวเลเน้นที่การยังชีพแบบ “หาเช้ากินค่ำ” ไปวันๆ แต่การค้าขายแลกเปลี่ยนก็เป็นส่วนสำคัญของชีวิต เนื่องจากข้าวสาร เสื้อผ้า และเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่างได้จากการซื้อขาย

³³⁶⁵ อมร ทวีศักดิ์. **ภาษาชาวเล** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 2 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-24. ; นฤมล อรุโณทัย พบว่า นามสกุลของชาวเลทั้งสามกลุ่มก็บ่งบอกได้ว่าเป็นชาวเลกลุ่มใด และบางครั้งยังบ่งชี้ได้ด้วยว่ามาจากแถบอำเภอหรือจังหวัดใด นามสกุลของมอแกน ได้แก่ กล้าทะเล นามสกุลของมอแกน ได้แก่ หาญทะเล หาญกิจ นาวารักษ์ นาวาลอย นะทะเล วารี ตูหรัน สมุทรวารี นามสกุลของอุรักลาไวย์ ได้แก่ ประมงกิจ ทะเลเล็ก ช้างน้ำ ชวน้ำ ดำรงเกษตร.

³³⁶⁶ นฤมล อรุโณทัย, **“ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย**, หน้า 13.

แลกเปลี่ยนก็เป็นส่วนสำคัญของชีวิต เนื่องจากข้าวสาร เสื้อผ้า และเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่างได้จากการซื้อขายแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าคนกลาง³³⁶⁷

เหตุที่ชาวเลอพยพโยกย้ายที่อยู่อยู่เสมอ ก็เพราะชาวเลเป็นกลุ่มที่ล่าสัตว์และเก็บอาหาร (hunter-gatherers) ไม่เพาะปลูกหรือเลี้ยงสัตว์เพื่อการบริโภค ไม่มีการสะสมอาหาร ดังนั้น การเคลื่อนที่โยกย้ายทำให้เข้าถึงแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์และหลากหลาย ในขณะเดียวกันก็ไม่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรอันเนื่องมาจากการใช้สอยที่ต่อเนื่องและซ้ำอยู่ในบริเวณที่จำกัด อย่างไรก็ตาม มีทรัพยากรบางอย่างที่เป็นที่ต้องการของตลาดท้องถิ่นและภูมิภาคและมีพ่อค้าคนกลางที่คอยรับซื้อ ชาวเลจึงเดินทางเพื่อหาและเก็บสัตว์ทะเลตามความต้องการของตลาดด้วย บางครั้งชาวเลก็เดินทางเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับพ่อค้าในเมือง

การคุกคามของโจรสลัดที่เดินทางปล้นสะดมในน่านน้ำต่างๆ ทั่วทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ชาวมอแกนและชาวเลกลุ่มอื่นๆ ต้องอาศัยการอพยพโยกย้ายบ่อยๆ เพื่อป้องกันการถูกจับไปขายเป็นทาส และการปล้นเอาของที่หามาเพื่อการค้าขายแลกเปลี่ยน เช่น ปลิงตากแห้ง ริงนก เปลือกหอยที่มีราคา เสื้อเตยหนาม³³⁶⁸ หลายกลุ่มกลายเป็นโจรสลัดเสียเองหรือร่วมกับโจรสลัดในการปล้นสะดมด้วย แต่โดยปกติแล้ว ชาวเลกลุ่มดังกล่าวมีนิสัยอ่อนโยน ซื่อสัตย์ เกรงกลัวอำนาจต่างๆ³³⁶⁹

การเกิดโรคภัยไข้เจ็บ โดยเฉพาะโรคระบาดหรือโรคติดต่อร้ายแรง เช่น อหิวาตกโรค หรือไข้ดำ ก็ทำให้ชาวเลต้องโยกย้ายที่อยู่ ชาวเลยังมีความเชื่อว่าหากมีผู้เจ็บไข้ไม่สบายกันหลายคน แสดงว่าสถานที่นั้นไม่เหมาะที่จะเป็นที่พักพิงอีกต่อไป เนื่องจากมีวิญญาณหรือเคราะห์ร้ายคอยรังควาญ

การโยกย้ายของชาวเลยังมีจุดประสงค์ทางสังคม เช่น การเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องเพื่อนฝูง ชาวเลทั้งมอแกนและอูรักลาไวก์มีการเดินทางเพื่อเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องเพื่อนฝูงอยู่บ่อยครั้ง มีการเดินทางไปตามเกาะต่างๆ ที่มีชุมชนชาวเลเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยน หาคู่ครอง เยี่ยมหลุมศพบรรพบุรุษ และร่วมพิธีกรรมประจำปี นอกจากนี้เมื่อมีความขัดแย้งเกิดขึ้น ชาวเลส่วนมากเป็นคนรักสงบ ไม่ชอบการเผชิญหน้า จึงมักหาทางออกโดยย้ายออกจากกลุ่มไป การอพยพออกจึงเป็นกลไกหนึ่งที่ทำให้ชุมชนชาวเลอยู่รอดได้ และเมื่อความบาดหมางใจนั้นผ่อนคลายลงก็อาจจะมีการโยกย้ายเข้าร่วมในชุมชนเดิมอีกครั้ง ดังนั้นชุมชนชาวเลมีพลวัตสูงเพราะมีการอพยพโยกย้ายเข้าออกอยู่เสมอ

กล่าวได้ว่า วิถีชีวิตเร่ร่อนทางทะเลเป็น “ทางเลือก” ที่เหมาะสมทางหนึ่ง ตามปกติแล้วชาวเลทุกกลุ่มมักจะหวาดกลัวคนแปลกหน้า เนื่องจากเคยมีประสบการณ์ที่เลวร้ายเกี่ยวกับโจรสลัด การถูกปล้น ถูกจับไปขายเป็นทาส ฯลฯ แต่ก็มีพ่อค้าคนกลางและคนในท้องถิ่นเข้ามาพยายามติดต่อค้าขายกับชาวเล

³³⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-121.

³³⁶⁸ David E. Sopher, *The Sea Nomads*. Singapore: National Museum of Singapore, 1977, p.72 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

³³⁶⁹ David W. Hogan, “Men of the Sea: Coastal Tribes of South Thailand’s West Coast” *Journal of the Siam Society*, 60(1), 1972. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, 14.

เพราะชาวเลเป็นคนกลุ่มเดียวในช่วงนั้นที่สามารถจะเก็บหาของทะเลที่มีราคาต่างๆ ได้ เช่น หอยมุก หอยมีค่าชนิดต่างๆ ปลิงทะเลตากแห้ง รังนก ฯลฯ สิ่งที่เป็นเครื่องบ่งชี้เกี่ยวกับความเป็นนักเดินทางของชาวเลและปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ คือความสามารถในการพูดและฟังภาษาต่างๆ หลายภาษา การดำรงชีวิตแบบไม่ลงหลักปักฐานทำให้ชาวเลเดินทางไกลไปตามชายฝั่งทะเลและเกาะต่างๆ ได้พบปะสื่อสารกับผู้คนกลุ่มต่างๆ อยู่เสมอ³³⁷⁰

แม้ว่าวิถีชีวิตมอแกนจะดูเหมือนว่าเป็นวิถีชีวิตแบบยังชีพที่หาเช้ากินค่ำไปวันๆ แต่ชาวมอแกนมีการค้าขายแลกเปลี่ยนของทะเลมาเป็นเวลากว่าหนึ่งร้อยปีมาแล้ว พ่อค้าคนกลางเป็นฝ่ายเข้าไปหาซื้อของเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าเนื่องจากมอแกนมักจะไม่เข้ามาในเมือง³³⁷¹ โดยส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนของต่อของ (barter) และซื้อขายด้วยเงินบ้าง พ่อค้าบางรายอาศัยอยู่ในกลุ่มมอแกนเพื่อทำการค้าขายแลกเปลี่ยนจนกระทั่งสินค้าหมดลง จึงเข้าเมืองเพื่อนำสินค้าจากทะเลมาขายในเมือง และซื้อสินค้าที่มอแกนต้องการ เช่น ข้าวสาร เสื้อผ้า หม้อ กระทะ เต้า อาหารกระป๋อง ฯลฯ มาอีก พ่อค้าเหล่านี้เชื่อมโยงระหว่างมอแกนกับโลกภายนอก เพราะเป็นบุคคลที่มอแกนไว้วางใจที่สุด³³⁷²

สินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดอย่างมากคือ รังนก อำพัน ไม้หอม ปลิงทะเลตากแห้ง ปลาและหอยตากแห้ง มุกและเปลือกหอยมุก หอยมุกโข่ง หอยนมหสาว และหอยสวยงามอื่นๆ กระดองกระที่นำไปทำเครื่องประดับ สินค้าเหล่านี้ทำกำไรให้แก่พ่อค้าคนกลางอย่างมาก มอแกนไม่ทราบถึงราคาในท้องตลาดและไม่มีทางเลือกในการขาย จึงได้ราคาต่ำกว่าราคาตลาดอย่างมาก³³⁷³ พ่อค้าคนกลางมักอาศัยอยู่ในเมืองใหญ่ๆ ชายฝั่ง เช่น มะริด ตะนาวศรี เกาะสอง (Victoria's Point) ในพม่า และจังหวัดระนองของไทย มอแกนจะเก็บรวบรวมสินค้า เมื่อได้จำนวนมากพอจึงนำไปขายให้พ่อค้าที่มักจะเป็น “เถ้าแก่” ที่ซื้อขายกันเป็นประจำ “เถ้าแก่” จะมีอิทธิพลต่อชีวิตมอแกนอย่างมาก “เถ้าแก่” บางคนดึงมอแกนเข้าไปสู่นิสัยการบริโภคใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแนะนำให้ใช้สารเสพติด เช่น ในสมัยก่อน “เถ้าแก่” ใช้เหล้า ฝิ่น ยาเส้น

³³⁷⁰ นฤมล อรุณทัตย์. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 15-16.

³³⁷¹ John Anderson, *The Selungs of the Mergui Archipelago*. London: Trubner & Co, 1890, p.14 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

³³⁷² นฤมล อรุณทัตย์. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 36.

³³⁷³ H. Adolf Bernatzik, “The Colonization of Primitive Peoples with Special Consideration of the Problem of the Selung”. *Journal of Siam Society* 31,1 (1939), p.22 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 37. มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าในเมืองมะริดมีคุณภาพที่สวยงามโอ่อ่าของพ่อค้าจำนวนมากมาย ซึ่งพ่อค้าส่วนหนึ่งร่ำรวยมั่งคั่งขึ้นมาได้ด้วยการค้าขายกับมอแกน ดังนั้นมอแกนมีส่วนในการทำให้เศรษฐกิจในบริเวณเมืองสำคัญๆ ชายฝั่งทะเลฟูเฟื่องขึ้นโดยแทบจะไม่ได้รับผลประโยชน์ใดๆ จากเศรษฐกิจนั้นเลย.

กัญชา เป็นเครื่องแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้กำไรสูงสุดและเพื่อเป็นหลักประกันให้มอแกนนำสินค้ามาแลกเปลี่ยนกับตนและไม่เปลี่ยนไปหาเจ้าแกคนอื่น³³⁷⁴

นับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศ การทำมาหากินของชาวมอแกนเปลี่ยนแปลงไปมาก เช่น **ชาวมอแกนที่เกาะเหลา จังหวัดกระบี่** งานที่เป็นที่นิยมในหมู่ชุมชนเกาะเหลาคือการรับจ้างระเบิดปลา ชาวมอแกนที่ไปเป็นลูกเรือในเรือระเบิดปลาจะมีการออกไปทำงานคราวละประมาณ 30 มีทั้งเด็ก ผู้หญิงและผู้ชายโดยออกไปครั้งหนึ่งเป็นเวลากว่าสัปดาห์ การนำเด็กและผู้หญิงไปด้วยกันเพื่อตบตาทหารพม่าว่าเป็นเรือประมงธรรมดา สำหรับค่าจ้างนั้น ผู้ชายมอแกนจะได้รับประมาณ 3,000-6,000 บาท ส่วนผู้หญิงได้ประมาณ 500 บาทโดยทำหน้าที่เป็นแม่ครัว ได้ค่าจ้างประมาณ 100-200 บาท เป็นอาชีพที่อันตรายและมีความเสี่ยงสูง นอกจากนั้นค่าแรงยังต่ำและไม่มีสวัสดิการใดๆ มีมอแกนบางคนเคยถูกระเบิดจนพิการหรือเสียชีวิต และบ่อยครั้งที่ผู้รับจ้างระเบิดปลาถูกจับกุมโดยฝ่ายไทยหรือฝ่ายพม่าเนื่องจากชาวมอแกนส่วนหนึ่งมีสถานะเป็นคนไร้รัฐ นอกจากนี้มีชาวมอแกนบางคนมีอาชีพออกเรือไปดำน้ำเก็บปลิงทะเล ซึ่งมีความเสี่ยงสูงเช่นกันเพราะต้องดำน้ำลึก³³⁷⁵ ชาวมอแกนที่เกาะเหลาจึงมีฐานะยากจน ต้องดิ้นรนทำมาหากินและพึ่งพากับคนภายนอกค่อนข้างมาก บางส่วน ต้องรับจ้างรายวัน ความสัมพันธ์ในชุมชนจึงมีน้อยลงมาก³³⁷⁶

ชาวมอแกนที่อำเภอควาย เกาะพยาม จังหวัดระนอง ก็ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างมาก ชุมชนนี้เกิดขึ้นราวทศวรรษ 2500 โดยนายเสงี่ยม แดงทอง ซึ่งเป็นเจ้าแกจากระนองมาบุกเบิกถางที่ โดยชักชวนชาวมอแกนจากเกาะต่างๆ มาทำงานประมงให้ นายเสงี่ยม แดงทอง จะเป็นผู้อุปถัมภ์ชาวมอแกนเหล่านี้ โดยให้ข้าวสารและสิ่งของเครื่องใช้อื่นๆ ในชุมชนนี้มีผู้หญิงมอแกน 2-3 คนที่เป็นภรรยาของนายเสงี่ยมด้วย ต่อมาหลังจากนายเสงี่ยม แดงทอง เสียชีวิต ชุมชนมอแกนเดิมค่อยๆ สลายตัวไป กลุ่มมอแกนที่ยังคงเหลืออยู่ 15 ครัวเรือนต่างเปลี่ยนวิถีการดำรงชีพ โดยหันไปประกอบอาชีพประมงประเภทอวนทุ้ง อวนปู ผลผลิตที่หามาได้นั้นจะนำไปขายให้กับเจ้าแกที่ระนอง เพราะเจ้าแกเป็นผู้ให้ยืมเรือ เครื่องเรือ และเครื่องมือประมง นอกจากนี้ชาวมอแกนยังทำอาชีพดำน้ำเก็บปลิง เก็บหอย และเจาะหอยขาย และเนื่องจากเกาะพยามได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดระนอง จึงมีมอแกนบางส่วนไปทำงานรับจ้างตามบังกะโลหรือรีสอร์ตที่อำเภอใหญ่ ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวของเกาะพยาม หลังเหตุการณ์คลื่นยักษ์สึนามิ คือ พ.ศ.2548 ทางคริสตจักรจังหวัดระนองได้เข้ามาช่วยเหลือเรื่องที่ดินและ

³³⁷⁴ นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 37

³³⁷⁵ คณะอนุกรรมการพิจารณาติดตามตรวจสอบการจัดการปัญหาสถานะและสิทธิของบุคคล ชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ในคณะกรรมการการต่างประเทศ, สรุปผลการศึกษาและตรวจสอบการจัดการปัญหาสถานะและสิทธิของบุคคล ชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ชนเผ่ามอแกน ณ เกาะเหลา จังหวัดระนอง, 2548. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 40

³³⁷⁶ นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 43.

เรื่องบ้าน ชาวมอแกนในชุมชนได้เปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ และคริสตจักรระนองได้ให้ความช่วยเหลือชุมชนในด้านต่างๆ รวมทั้งเรื่องเรือและอุปกรณ์ประมง³³⁷⁷

ชาวมอแกนที่หมู่เกาะสุรินทร์ จังหวัดพังงา ประกอบด้วยมอแกนจากเกาะต่างๆ หลากหลายเกาะ ชาวมอแกนเหล่านี้ตัดสินใจเข้ามาตั้งหลักแหล่งอย่างถาวรที่หมู่เกาะสุรินทร์ตั้งแต่พ.ศ.2529 แต่มีการแต่งงานข้ามกลุ่มย่อยกันมากขึ้น ทำให้มอแกนส่วนใหญ่ที่หมู่เกาะสุรินทร์นั้นเกี่ยวดองกันโดยสายเลือด โดยการแต่งงาน หรือการรับเป็นพ่อแม่บุญธรรม ชาวมอแกนหมู่เกาะสุรินทร์ส่วนหนึ่งทำงานให้กับเจ้าแก้วหรือนายทุนที่ระนองหรือที่เกาะสอง (Victoria's Point) โดยการเก็บหอยมุกโขง หอยนมสาว ปลิงทะเล ฯลฯ ในแต่ละปี มอแกนมีรายได้จากการขายเปลือกหอยอย่างมากในช่วง 6 เดือนที่อุทยานเปิดให้นักท่องเที่ยวเดินทางมายังเกาะสุรินทร์ การขายเปลือกหอย ถูกยกเลิกไปเมื่อ พ.ศ.2541 เนื่องจากกระแสความห่วงใยในทรัพยากรธรรมชาติที่มีมากขึ้น ทางอุทยานแห่งชาติ จึงพยายามช่วยเหลือโดยการตั้งกองทุนมอแกน รับบริจาคนักท่องเที่ยว การจ้างมอแกนมาทำงานเป็นพนักงานขับเรือ ทำความสะอาดอุทยานฯ และช่วยงานในครัว หลังเหตุการณ์สึนามิ มีการสร้างโรงเรียนที่เป็นอาคารถาวร พ่อแม่มอแกนโดยส่วนใหญ่จะให้ลูกๆ เรียนหนังสือ การโยกย้ายถิ่นฐานหรือเดินทางไปมาๆ ก็จะลดน้อยลง³³⁷⁸

ที่หาดราไวย์ จังหวัดภูเก็ต ชาวมอแกนจะอยู่รวมกับชาวอุรักลาไวย์ที่ชุมชนริมทะเลหาดราไวย์ซึ่งตั้งอยู่บนถนนสายหลัก ชาวมอแกนที่หาดราไวย์นี้มาจากที่ต่างๆ หลากหลาย เช่น เกาะเหลา เกาะพยาม เกาะช้าง เกาะสินไห เกาะย่านเชือก เกาะดง ฯลฯ ชุมชนขยายตัวรวดเร็วและมีผู้ย้ายเข้ามาอยู่ใหม่เป็นจำนวนมาก เพราะมีโอกาสทำมาหากินจากการขยายตัวของการท่องเที่ยว ชุมชนจึงค่อนข้างแออัด และไม่สามารถที่จะขยายพื้นที่ออกไปได้เพราะมีการออกเอกสารสิทธิ์เป็นพื้นที่ของเอกชน ชาวมอแกนที่หาดราไวย์มีอาชีพออกทะเล จับสัตว์น้ำ โดยมีเจ้าแก้วรับซื้อ อาหารทะเลสดๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยว บางคนรับจ้างทำงานในลักษณะหาเข้ากินค่ำ ต้องเผชิญปัญหาคือต้องซื้อน้ำในราคาแพงและค่าครองชีพสูง เนื่องจากความยากจนทำให้ถูกดูแคลน แม้แต่ชาวอุรักลาไวย์ก็ไม่ถือว่าเป็นพวกเดียวกัน³³⁷⁹

สำหรับชาวมอเกลนนั่น มีการตั้งชุมชนถาวรก่อนชาวเลอื่นๆ โดยมีการปลูกข้าวไร่มานาน ซึ่งทำให้มีความเชื่อและพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับข้าวในรูปลักษณะของหญิงสาวคล้ายกับความเชื่อของไทยและมลายู มอเกลนเลิกทำไร่หมุนเวียนมานานกว่า 20 ปีแล้ว เพราะถูกจำกัดพื้นที่ และการซื้อข้าวสารสะดวกกว่าการทำข้าวไร่เพื่อบริโภคเอง ชาวมอเกลนอพยพโยกย้ายเพื่อรับจ้างทำงานในหลายพื้นที่ โดยชาวมอเกลนจะมีความสัมพันธ์ที่ดีกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น ไทย จีน และมลายู ทั้งนี้ ชาวมอเกลนส่วนใหญ่ยังผูกพันกับทะเลและออกทะเลเพื่อทำประมง เช่น ทำลอบหมึก ลอบปู ไชปลาเก๋า ทั้งเพื่อขายและบริโภคเอง ในสมัยที่มีการทำแร่กันอย่างแพร่หลาย มอเกลนก็เข้ามารับจ้างทำแร่ ทั้งเก็บแร่ ขุดแร่ ดำน้ำ ฯลฯ นอกจากนั้นก็ทำงานรับจ้างทั่วไป แล้วแต่เจ้าแก้วหรือคนนอกชุมชนจะมาจ้างให้ทำ เช่น รับจ้างทำอวน ปีน

³³⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44- 46.

³³⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51-52.

³³⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-55.

มะพร้าว ตักกึ่งจากบ่อ กรีดยาง ดายหญ้า รับจ้างตามสวนหรือรับจ้างกรมทางหลวง) ชาวมอแกนส่วนหนึ่งโยกย้ายจากพื้นที่ริมฝั่งทะเลเข้ามาบุกเบิกหรือซื้อสิทธิ์ในที่ดินที่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน มอแกนเหล่านี้ถูกผลักดันให้ย้ายออกจากพื้นที่ริมฝั่ง จึงตัดสินใจเปลี่ยนวิถีชีวิตจากทะเลมาทำสวน เช่น สวนยางพารา สวนมะพร้าว และปรากฏว่ามอแกนกลุ่มนี้มีความมั่งคั่งด้านที่อยู่อาศัยมากกว่ากลุ่มที่อยู่ริมทะเล ซึ่งมักไม่มีกรรมสิทธิ์ที่ดินหรือได้ขาย/โอนกรรมสิทธิ์ให้บุคคลภายนอกไป มอแกนส่วนใหญ่ที่อยู่ในสวนมีคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าเพราะมีบ้านเป็นหลักแหล่งและสามารถจะขยับขยายบ้านเรือนได้เมื่อมีสมาชิกครอบครัวมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีผลผลิตจากสวนไว้บริโภคหรือแบ่งปันให้กับญาติพี่น้อง แม้ว่ามอแกนเหล่านี้จะหันมาทำสวน แต่หลายครัวเรือนก็ยังผูกพันกับทะเลและออกทะเลเพื่อการตกปลาและเก็บหาปู กุ้ง หอย อยู่บ่อยครั้ง

3380

หมู่บ้านของชาวมอแกนมีการปกครองโดยผู้อาวุโสที่มักจะเป็นคนทรง “ถึงแม้ว่ามอแกนจะแตกต่างกันไปตามสถานที่ พวกเขาก็คงอยู่ภายใต้การควบคุมของกลุ่มผู้ประกอบการพิธีทางศาสนา ซึ่งเดินทางไปตามที่แตกต่างกัน เพื่อประกอบพิธีกรรมครั้งแล้วครั้งเล่า”³³⁸¹ แต่ในระยะหลังพิธีกรรมมีความสำคัญน้อยลง และหาผู้สืบทอดการประกอบพิธีกรรมได้ยากขึ้น แต่บางพื้นที่มีการรวมกลุ่มแบบใหม่จากแรงกระตุ้นจากคนภายนอก อาทิเช่น กลุ่มชาวบ้านมอแกนที่ทุ่งดาบ เกาะพระทอง ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนให้ไปดูงานการฟื้นฟูดูแลป่าชายเลนในที่ต่างๆ หลังจากทั้งหมดสัมปทานป่าชาวบ้านจึงหันมารวมกลุ่มกันเพื่อฟื้นฟูดูแลป่าชายเลนและจัดทำป่าชุมชน มีการออกกฎหมายระเบียบของชุมชนในการดูแลป่าและการจับสัตว์น้ำ³³⁸²

ชาวอุรุลลาไว เป็นกลุ่มชาวเลที่มีจำนวนประชากรมากที่สุดในประเทศไทย และเป็นที่ยึดมั่นมากกว่ามอแกนและมอแกน เนื่องจากที่ตั้งของชุมชนอยู่ไม่ไกลจากชุมชนใหญ่ในท้องถิ่นมากนัก และอยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยว ตคนกลุ่มนี้เคยใช้ชีวิตกึ่งเร่ร่อนทางทะเล กล่าวคือมีการอพยพโยกย้ายบ่อยครั้ง แต่ในความทรงจำของผู้เฒ่าผู้แก่แล้ว ชาวอุรุลลาไวไม่เคยอยู่อาศัยในเรือ ส่วนใหญ่จะเป็นการตั้งเพิงพักบริเวณชายหาดต่างๆ เพื่อทำมาหากินในฤดูแล้ง ส่วนในฤดูฝนก็จะรวมกลุ่มกันเป็นหมู่บ้านและลดการเดินทางลงอย่างมากในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันนั้น บริเวณที่อุรุลลาไวเข้ามาตั้งหลักแหล่งถาวรเป็นแห่งแรกคือที่เกาะลันตา จังหวัดกระบี่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณหัวแหลมกลาง ซึ่งเรียกว่าเป็น “เมืองหลวงของชาวเล” ในระยะต่อมาเกาะลันตาก็กลายเป็นเมืองท่าใหญ่ มีเรือที่เดินทางไปมาและค้าขายเป็นประจำกับปีนังและ

³³⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-59.

³³⁸¹ โอลิเวียร์และคณะ. *คลื่นแห่งความยุ่งยากบนเกาะพระทอง* กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2548, หน้า122. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

³³⁸² นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 68.

ภูเก็ท บริเวณท่าเรือจึงมีพ่อค้าและผู้คนชวักไขว่ นอกจากนั้นทะเลแถบนี้ก็อุดมสมบูรณ์ มีปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ มากมาย³³⁸³

เกาะสิเหร่-หาดราไวย์ ในจังหวัดภูเก็ต น่าจะเป็นแหล่งที่อูรักลาไวย์เข้ามาตั้งหลักแหล่งถาวรเป็นแหล่งที่สอง หมู่บ้านทั้งสองน่าจะมีอายุไม่ต่ำกว่า 150-200 ปี ต่อมาเมื่อหมู่บ้านขยายตัวขึ้น ก็มีคนแยกย้ายไปอาศัยอยู่ที่อื่นๆ เช่น ที่บ้านสะพาน เกาะพีพี ฯลฯ ส่วนแหล่งที่สามที่ชาวอูรักลาไวย์ได้ปักหลักอย่างถาวรคือในบริเวณหมู่เกาะอาดัง-ราวี ในจังหวัดสตูล เมื่อประมาณเกือบร้อยปีมาแล้ว คือตั้งแต่ปีพ.ศ.2452 ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 มีประเด็นเรื่องการปักปันเขตแดนระหว่างไทยและมาเลเซีย (ซึ่งสมัยนั้นเป็นอาณานิคมอังกฤษ) จึงมีการชักชวนให้ชาวอูรักลาไวย์จากเกาะลันตาอพยพมาตั้งหลักแหล่งอยู่ในหมู่เกาะอาดัง-ราวีและเกาะหลีเป๊ะ เพื่อแสดงว่าพื้นที่นั้นมีประชากรชาวไทยตั้งหลักปักฐานอยู่จึงน่าจะนับว่าเป็นส่วนหนึ่งในเขตแดนของไทย³³⁸⁴

แต่เดิมนั้นอูรักลาไวย์เป็นนักเก็บหาทางทะเลเช่นเดียวกับมอแกนและมอแกน และใช้การเก็บหาสัตว์ทะเลเช่น ปลิงทะเล เปลือกหอย และปลาชนิดต่างๆ เพื่อยังชีพและเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยน วิธีการเก็บล่าทรัพยากรชายฝั่งนั้นต้องอาศัยความรู้พื้นบ้านทางทะเล การเดินเรือ การว่ายน้ำ ดำน้ำลึก แหล่งที่อยู่อาศัยและลักษณะนิสัยของสัตว์ทะเลชนิดต่างๆ ส่วนวัตถุดิบสำหรับการสร้างเรือ สร้างบ้าน ทำเครื่องมือเครื่องใช้ ยารักษาโรค ถ่านหุงต้ม และพืชผักผลไม้ที่นำมากินนั้นก็ได้จากป่าตามเกาะและชายฝั่งทะเลนั่นเอง³³⁸⁵

ในปัจจุบันชาวอูรักลาไวย์ไม่มีการออกทะเลไปพักแรมตามที่ต่างๆ เพื่อทำมาหากินทั้งครอบครัวอีกต่อไป แต่กลุ่มที่มีอาชีพประมงยังต้องพึ่งพาเจ้าแก้วหรือ “นายหัว” อยู่มาก แต่เดิมเจ้าแก้วมักจะเป็นคนจีนที่อาศัยอยู่ภายในชุมชนหรือไม่ไกลจากชุมชน ต่อมาก็เป็นคนไทยเชื้อสายจีนหรือคนไทย และต่อมาในชุมชนมีชาวอูรักลาไวย์บางคนก็เก็บหอมรอมริบและพัฒนาขึ้นมาเป็นเจ้าแก้วเสียเอง แต่ส่วนใหญ่แล้วชาวอูรักลาไวย์ไม่มีเงินทุนมากพอที่จะซื้อเรือหรืออุปกรณ์ในการประกอบอาชีพได้ภายในครั้งเดียว ต้องค่อยๆ ผ่อยชำระ และชาวอูรักลาไวย์ยังมีการติดหนี้ประจำวันจากการต้องซื้อของอุปโภคบริโภค เจ้าแก้วหลายรายจึงเป็นทั้งเจ้าแก้วประมงและเจ้าแก้วร้านค้าด้วยในเวลาเดียวกัน นอกจากอาชีพทางทะเลแล้ว ชาวอูรักลาไวย์ในบางชุมชนที่พอจะมีที่ดินเพาะปลูกก็จะปลูกต้นไม้ที่ดูแลได้ง่าย เช่น ผักต่างๆ มะพร้าว และผลไม้อื่นๆ แต่ส่วนใหญ่แล้วชุมชนอูรักลาไวย์มักจะมีพื้นที่จำกัด และยังถูกเบียดพื้นที่เพราะการออกกรรมสิทธิ์ที่ดินของเอกชนด้วย พื้นที่เพาะปลูกจึงน้อยลง³³⁸⁶

ด้วยเหตุที่เศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ประกอบกับโอกาสทางการศึกษาทำให้ชาวอูรักลาไวย์เปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพมากขึ้นด้วย นอกเหนือจากการทำประมงและเกษตรกรรมแล้ว ชาวอูรักลาไวย์

³³⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73-74.

³³⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

³³⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

³³⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-78.

หลายคนต้องออกไปรับจ้างนอกชุมชนมากขึ้น บางครอบครัวมีการประกอบอาชีพหลายอย่างเพื่อให้มีรายได้มากขึ้น เช่น การรับจ้างทั่วไปโดยอาศัยแรงงาน เช่น แบกหาม ถางป่า ก่อสร้าง ฯลฯ ในชุมชนที่อยู่ใกล้กับแหล่งท่องเที่ยว ชาวอุรกลาไวย์บางคนก็เข้าไปทำงานในโรงแรมหรือรีสอร์ท เช่นผู้หญิงไปเป็นพนักงานทำความสะอาด แม่บ้าน ช่วยงานในครัว ส่วนผู้ชายก็ไปเป็นยาม หรืออาจจะมีอาชีพที่ใช้ประสบการณ์เกี่ยวกับทะเล เช่น ขับเรือท่องเที่ยว ดูแลนักท่องเที่ยวที่ดำน้ำดูปะการัง ฯลฯ การที่สังคมอุรกลาไวย์มีการติดต่อสัมพันธ์กับผู้คนภายนอกมากขึ้น โยมีการเกี่ยวข้องกับระบบตลาดและเศรษฐกิจสมัยใหม่มากขึ้น ทำให้อุรกลาไวย์รับเอาแบบแผนการบริโภคใหม่ๆ และค่านิยมทางสังคมใหม่ๆ เข้ามามากขึ้น³³⁸⁷

ปัญหาเรื่องการทำประมงของชาวอุรกลาไวย์นั้น ก็เป็นปัญหาเดียวกันกับชาวมลายูมุสลิมที่เป็นชาวประมงพื้นบ้าน เพราะทรัพยากรในทะเลร่อยหรอลง พวกที่ยังทำประมงอยู่ก็ยังเดินทางไปไกลๆ เป็นระยะเวลานานๆ ในขณะที่พื้นที่ทำมาหากินน้อยลงทุกที เพราะบริเวณที่ทรัพยากรชุมถูกประกาศเป็นพื้นที่อนุรักษ์³³⁸⁸

ชาวอุรกลาไวย์และมอแกนในชุมชนหาดราไวย์ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมง รับจ้างขายปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ขับเรือท่องเที่ยว ดูแลนักท่องเที่ยว ทำงานในโรงแรมและรีสอร์ท และรับจ้างทั่วไป การที่ชุมชนนักท่องเที่ยวและคนท้องถิ่นเข้ามาในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่มาซื้อปลาสดและสัตว์ทะเลอื่นๆ รวมทั้งเปลือกหอยสวยงามตามแผงที่ตั้งเรียงรายอยู่ริมชายหาดหน้าหมู่บ้าน การที่ชุมชนราไวย์เป็น “ชุมชนเปิด” ทำให้มีการติดต่อกับภายนอกได้ง่าย ภาษาและวัฒนธรรมในชุมชนจึงเสื่อมคลายไปได้ง่ายกว่าชุมชนอื่นๆ ผู้คนส่วนใหญ่ไม่พูดภาษาอุรกลาไวย์และภาษามอแกนแล้ว แต่หันมาใช้ภาษาปักษ์ใต้และไทยกลาง ปัญหาที่สำคัญที่สุดของชุมชนชาวอุรกลาไวย์และมอแกนในบริเวณหาดราไวย์คือความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัย ความแออัดในชุมชน การขาดแคลนสาธารณูปโภค บางคนยังไม่มีสัญชาติ หรือบัตรประชาชน ขาดแคลนทุนในการประกอบอาชีพและมีฐานะยากจน เด็กส่วนหนึ่งก็ไม่ได้รับการศึกษาในโรงเรียน เพราะความจำเป็นในการหารายได้³³⁸⁹

ชุมชนอุรกลาไวย์ที่เกาะพีพี จังหวัดกระบี่

หมู่บ้านอุรกลาไวย์ที่เกาะพีพีนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันนักเพราะว่าหมู่บ้านดั้งเดิมมีขนาดเล็กไม่ใหญ่เท่าหมู่บ้านที่เกาะลิเเห่และที่ราไวย์ ต่อมาชุมชนถูกกดดันเรื่องที่ดิน ทำให้มีผู้คนย้ายออกจากชุมชนและผู้ที่เหลืออยู่ในปัจจุบันมีเพียง 31 ครอบครัว ประชากรประมาณ 130 คน มีหลายบ้านที่ยังไม่มีทะเบียนบ้าน ปัญหาที่สำคัญที่สุดของชุมชนคือความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัย ชุมชนเหลือพื้นที่อยู่จำกัด น้ำจืดไม่เพียงพอ สิทธิในที่ดินที่เกาะพีพีนั้นเป็นปัญหาที่ลึกซึ้งและเกี่ยวพันกับธุรกิจท่องเที่ยว ชาวอุรกลาไวย์ถูกบีบให้ขายที่ดิน มีการพูด

³³⁸⁷ โปรดดูรายละเอียดใน เยาวลักษณ์ ศรีสุกใส. “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม-เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม: ศึกษากรณี ชาวเล สงกาอู๋ อ.เกาะลันตา จ.กระบี่” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

³³⁸⁸ นฤมล อรุโณทัย. “ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย, หน้า 80.

³³⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83-84.

กันว่าชาวอุรักลาไวย์คนหนึ่งถูกฆ่าตายเพราะไม่ยอมโยกย้ายออกไปจากที่ดินนั้น การกระจายตัวของการท่องเที่ยวจึงมีผลต่อชุมชนอุรักลาไวย์เป็นอย่างมาก เช่นในบริเวณหาดคลองดาวซึ่งเคยเป็นที่พักอาศัยของอุรักลาไวย์มานาน แต่ปัจจุบันแรงกดดันจากการท่องเที่ยวทำให้ที่ดินชายหาดมีราคาแพง ชาวอุรักลาไวย์จึงขายที่ดินและย้ายเข้าไปอยู่บนแผ่นดินที่ห่างจากทะเล ทุกวันนี้หาดคลองดาวได้กลายเป็นแหล่งพักผ่อนของนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศ³³⁹⁰

การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในสังคมไทยปัจจุบัน

ความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรทำให้เกิดการต่อสู้ระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในหลายลักษณะ แต่ในหลายกรณีด้วยกันที่ความขัดแย้งและการต่อสู้ที่เกิดขึ้นมิได้ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดเป็นรูปธรรม แต่แฝงเร้นอยู่ในการบอกเล่าหรือการผลิตซ้ำเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตในชุมชนชาวบ้าน ดังนั้น การวิเคราะห์การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในสังคมไทย จึงช่วยให้เข้าใจปัญหาความตึงเครียดที่มีอยู่ในสังคมไทยได้เป็นอย่างดี

ความทรงจำร่วมกันของคนในสังคมหนึ่ง ๆ ย่อมเป็นรากฐานสำคัญของจินตนาการที่คนในสังคมนั้นได้เชื่อมต่อดิตของตนเข้ากับสภาวะที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และเป็นความคาดหวังต่ออนาคตของคนในสังคมไปพร้อมกัน กล่าวคือ ความทรงจำต่อดิตทำให้กลุ่มคนที่เป็นเจ้าของความทรงจำตระหนักร่วมกันว่าการดำรงอยู่ในสภาวะปัจจุบันเกิดขึ้นมาจากเงื่อนไขใดในอดีต หากต้องการอยู่ในปัจจุบันได้อย่างถูกต้องเหมาะสมและมีอนาคตที่ดีงามตามอุดมคติแล้ว คนกลุ่มนั้น ๆ จะต้องกระทำอะไรบ้าง กระทำอย่างไร และกระทำโดยใคร

ในสังคมไทย ความทรงจำที่หล่อหลอมให้เกิดความหมายของ “ความเป็นไทย” หรือ “อัตลักษณ์ไทย” มาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ.2435-2475) ยังคงมีอิทธิพลสูงมากในปัจจุบัน เพราะมีการเลือกสรรความหมายสำคัญๆ ของ “ความเป็นไทย” มาผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะมีการปรากฏตัวของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในพื้นที่ทางสังคม แต่รัฐไทยจะยอมให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เป็นคนชายขอบสามารถคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เฉพาะในทางวัฒนธรรมและทุนทางวัฒนธรรมที่จะกลายเป็นสินค้าได้เท่านั้น จะเห็นได้ว่ายังคงมีการสืบทอดนโยบายทำให้คนทุกชาติพันธุ์มี “จิตใจแบบไทย” คือยอมรับ “ความจริง ความดี และความงามแบบไทย” ซึ่งหมายถึงการยอมรับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น อันเป็นรากฐานของโครงสร้างการเมืองที่ผูกขาดอำนาจไว้ในกลุ่มชนชั้นนำสืบมาจนถึงปัจจุบัน³³⁹¹

³³⁹⁰ Ann-Charlotte Granborn. Urak Lawoi, A Field Study of an Indigenous People in Thailand and their Problems with Rapid Tourist Development. Working paper in social anthropology, Department of Sociology, Lund University, 2005 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

³³⁹¹ ไพโรจน์ สายชล สัตยานุรักษ์, ศักยภาพกับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 1 และเล่ม 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่น่าไปสูความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยจึงได้แก่ความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ที่ไม่กว้างพอสำหรับคนทุกชาติพันธุ์ในรัฐไทย โดยที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกกดดันให้ “กลายเป็นไทย”³³⁹² ปัญหานี้เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาทางการเมืองซึ่งทวีความแหลมคมขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา เมื่อการขยายตัวของระบบทุนนิยมได้เชื่อมโยงคนทุกชาติพันธุ์ในประเทศไทยเข้ามาอยู่ในระบบเศรษฐกิจการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่มีความได้เปรียบ/เสียเปรียบอย่างมากในโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากร โดยที่การกระจายอำนาจหรือการปกครองส่วนท้องถิ่นในหลายทศวรรษที่ผ่านมายังไม่เพิ่มอำนาจให้แก่ชาวบ้านทั่วไปเท่าที่ควร ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ กับ “คนไทย” (รวมทั้งความขัดแย้งระหว่างชาติพันธุ์เหล่านั้นกับคนจีนที่ “กลายเป็นไทย”) ในหลายท้องถิ่น

แม้ว่าความขัดแย้งส่วนใหญ่จะเป็นความขัดแย้งระหว่าง “ชนชั้น” ซึ่งมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการแย่งชิงทรัพยากร แต่เรื่องชาติพันธุ์ก็ได้ถูกนำเชื่อมต่อกับความสำนึกทางชนชั้นและนำมาใช้สำหรับการสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้ “พื้นที่ความทรงจำ” จึงถูกคนแต่ละชาติพันธุ์ใช้ในการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ ทั้งต่อสู้กับรัฐไทยและต่อสู้กับชาติพันธุ์ที่ได้เปรียบในโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองของไทย

ที่น่าสนใจก็คือ การต่อสู้ดิ้นรนของคนบางชาติพันธุ์มิได้เป็นไปในทางแข่งขันหรือต่อสู้กับความทรงจำกระแสหลัก เพราะอิทธิพลของความทรงจำกระแสหลักมีมากเกินไปจนกระทั่งคนหลายชาติพันธุ์ต้องพยายามประสานประวัติศาสตร์ของตนเข้ากับความทรงจำกระแสหลัก โดยอาจอาศัยอนุสาวรีย์ พิธีกรรม ภาพถ่ายงานเขียนทางประวัติศาสตร์ หรือเรื่องเล่าในลักษณะอื่น เพื่อทำให้อดีตของตนเชื่อมต่อกับอดีตของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” มากที่สุด ทั้งนี้ก็เพราะในปัจจุบันวิถีชีวิตของคนแทบทุกชาติพันธุ์ต้องสัมพันธ์กับรัฐไทยมากขึ้น เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมทำให้ต้องอาศัยทรัพยากรและนโยบายต่าง ๆ ที่รัฐบาลบริหารจัดการอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

อย่างไรก็ตาม มีคนบางชาติพันธุ์ได้สร้างความทรงจำที่ไม่เกี่ยวกับความทรงจำกระแสหลักขึ้นมา เพื่อจุดประสงค์ต่าง ๆ กันออกไป เช่น เพื่อสร้างเอกภาพภายในชาติพันธุ์ที่จะช่วยให้อยู่รอดได้ในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป หรือเพื่อต่อสู้กับชาติพันธุ์อื่นในท้องถิ่นที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเหนือกว่า หรือเพื่อต่อสู้ในพื้นที่ทางการเมืองระดับชาติ ฯลฯ ซึ่งการสร้าง ความทรงจำในทุกลักษณะล้วนแต่มีจุดประสงค์อยู่ที่การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในหน่วยทางสังคมที่ชาติพันธุ์นั้น ๆ สังเกต ซึ่งอาจเป็นชุมชนหมู่บ้าน เมือง ท้องถิ่น หรือชาติ

การทำความเข้าใจการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” ของชาติพันธุ์ต่าง ๆ จึงช่วยให้มองเห็นความตึงเครียดและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นอย่างหลากหลาย ซับซ้อน และกว้างขวางในสังคมไทย และช่วยให้เข้าใจมิติทางการเมืองวัฒนธรรม (cultural politics) ของปัญหาความตึงเครียดและความขัดแย้งในสังคมไทย

³³⁹² นักวิชาการสำคัญที่เสนอแนวความคิดเรื่อง “กลายเป็นไทย” คือ Georges Condominus, *From Lawa to Mo, From Saa' to Thai*, Canberra: Australian National University, Department of Anthropology Press, 1990.

ชัดเจนขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาทางเลือกในการแก้ไขปัญหาทางการเมืองโดยไม่ละเลยมิติทางวัฒนธรรม รวมทั้งการหาทางปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมแห่งชาติของไทยให้กลายเป็น “พหุวัฒนธรรม” ด้วย

การวิเคราะห์การต่อสู้ดิ้นรนของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในที่นี้ จะช่วยสะท้อนให้มองเห็นความเข้มข้นรุนแรงของการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” และทำให้มองเห็นด้วยว่าการแก้ไขปัญหาทางการเมืองเป็นเรื่องซับซ้อน โดยจะต้องแก้ไขไปจนถึงระดับของวัฒนธรรมทางการเมืองด้วย

โดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า การขยายอิทธิพลของประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยภายใต้อุดมการณ์ภักษัตริย์นิยมในหลายทศวรรษที่ผ่านมา สอดคล้องกับบริบทที่คนเชื้อสายจีนได้ “กลายเป็นไทย” มากขึ้น และมีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็นส่วนใหญ่ของชนชั้นนำและชนชั้นกลางในสังคมไทย การสร้างประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยกระแสหลักจึงไม่เน้นเรื่อง “เชื้อชาติไทย” อีกต่อไป แต่เปลี่ยนมาเน้นความเป็น “คนไทย” ในแง่ที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทย การนับถือพุทธศาสนา การใช้ภาษาไทย การยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ของไทย ตลอดจนการเข้าถึงศิลปะไทยหรือความงามแบบไทยที่ทำให้มี “ความเป็นไทยทางจิตใจ” อย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม สำหรับคนบางชาติพันธุ์ที่ไม่ต้องการ “กลายเป็นไทย” หรือสามารถ “กลายเป็นไทย” ได้อย่างจำกัด เช่น ชาวมลายูมุสลิม ชาวเขา ฯลฯ ก็ยังคงถูกจัดว่าเป็น “คนอื่น” อยู่เสมอในบริบทที่รัฐเน้นความมั่นคงของชาติ เฉพาะชาวเขาที่สร้างรายได้ด้านการท่องเที่ยวเท่านั้นที่รัฐและสังคมทั่วไปให้ความสำคัญ แต่ก็เป็นความสำคัญในฐานะที่เป็นสินค้าในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากกว่าในฐานะที่เป็นมนุษย์หรือเป็นสมาชิกของ “ชาติไทย” ที่เท่าเทียมกับคนอื่น ๆ

ประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยกระแสหลักที่มีรากฐานอยู่บนอุดมการณ์ราชาชาตินิยมซึ่งครอบงำสังคมไทยอย่างมั่นคงนั้น ช่วยจรรโลงโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและจรรโลงรัฐไทยที่รวมศูนย์อำนาจไว้ในมือชนชั้นนำ ประชาชนมีเพียงบทบาทในการเลือกตั้ง ไม่สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดสรรทรัพยากรอย่างแท้จริง และขาดโอกาสในการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ผลก็คือ ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมารัฐสามารถใช้อำนาจในการดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศอย่างไม่สมดุล นโยบายและโครงการขนาดใหญ่จำนวนมากได้ถูกสร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่กลุ่มคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองมากอยู่แล้ว ในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ คนหลายกลุ่มที่ถูกกดดันหรือถูกจูงใจให้เปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรมาสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ต้องประสบภาวะขาดทุนเพราะขาดอำนาจต่อรองในตลาด ในขณะที่อุตสาหกรรมขนาดใหญ่ทำลายสิ่งแวดล้อมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในที่สุดประชาชนหลายชาติพันธุ์ก็กลายเป็น “คนชายขอบ” โดยที่ช่องว่างของรายได้และการครอบครองทรัพยากรสินระหว่างคนรวยกับคนจนเพิ่มสูงขึ้นตลอดมา

ในท่ามกลางบริบทที่กล่าวข้างต้น มีความพยายามของคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่จะปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อให้กลุ่มของตนมีอำนาจ สิทธิ หรือโอกาสเพิ่มมากขึ้น การต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจนี้กระทำกันหลายวิธี เช่น การเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การเคลื่อนไหวแบ่งแยกดินแดน การเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (new social movements) ฯลฯ แต่การต่อสู้

ดิฉันนึกอีกมิติหนึ่งที่สำคัญ ก็คือ การสร้างความทรงจำขึ้นมาใหม่เพื่อปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งคนแต่ละกลุ่มในสังคมไทยปัจจุบันได้เคลื่อนไหวในเรื่องนี้อย่างคึกคักและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม บทความนี้ไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงการสร้างความทรงจำของคนทุกกลุ่มในประเทศไทยอย่างละเอียด จะวิเคราะห์การสร้างความทรงจำของคนบางชาติพันธุ์เพื่อสะท้อนให้เห็นภาพรวมในมุมกว้างเท่านั้น

การสร้างความทรงจำของชาติพันธุ์ที่เชื่อมโยงกับความทรงจำกระแสหลัก

คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มิได้ยอมรับสถานภาพทางชาติพันธุ์ใน “ชาติไทย” ในฐานะที่เป็น “คนอื่น” (the other) หรือเป็น “คนชายขอบ” แต่ได้พยายามสร้างความทรงจำและปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์เพื่อเลื่อนสถานภาพและเพิ่มพูนสิทธิและอำนาจใน “ชาติไทย”

ในบริบทที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มีความจำเป็นต้องพึ่งพาทรัพยากรที่รัฐเป็นผู้บริหารจัดการมากขึ้น และต้องมีความสัมพันธ์กับคนทั่วไปในสังคมไทยใกล้ชิดมาก ทั้งในฐานะที่เป็นผู้ผลิต ผู้ประกอบการค้า และผู้บริโภค ในขณะที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทย การสร้างความทรงจำภายใต้อุดมการณ์กษัตริย์นิยมจึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางที่สุด โดยคนหลายชาติพันธุ์ได้พยายามเชื่อมต่อกับอดีตของตนเข้ากับโครงเรื่อง (plot) ของประวัติศาสตร์แห่งชาติ ซึ่งนับเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะ “กลายเป็นไทย” ของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ นั่นเอง

ในกรณีของ ชาติพันธุ์จีน ซึ่งเคยถูกมองว่าเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” เมื่อได้กลายเป็นชนชั้นกลางของสังคมไทยแล้วก็ได้สร้างความทรงจำว่าตนได้เข้ามา “พึ่งพระบรมโพธิสมภาร” ของพระมหากษัตริย์ไทยทำให้ชีวิตที่เคยมีแต่ “เสื่อผืนหมอนใบ” กลายเป็นตระกูลที่มั่นคงและมั่งคั่ง ทำให้มีความจงรักภักดีและกตัญญู กตเวทิต่อพระมหากษัตริย์ไทย พร้อมกับแสดงว่าตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี นอกจากนี้ยังได้เปลี่ยนชื่อและนามสกุลเป็นไทย เรียนหนังสือไทยและใช้ภาษาไทย ฯลฯ โดยรักษาความเป็นจีนไว้บางส่วนเพื่อรักษาสายสัมพันธ์กับชาวจีนด้วยกัน (เพราะ “ความเป็นจีน” ยังมีความสำคัญต่อการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนจีนด้วยกัน ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงและความเจริญก้าวหน้าในชีวิตเช่นกัน) แต่คนจีนส่วนใหญ่ได้พยายามเก็บกด “ความเป็นจีน” เอาไว้ จนกระทั่งในปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา เมื่อประเทศไทยเปลี่ยนนโยบายมาผูกมิตรกับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ ชาวจีนในสังคมไทยจึงมีสถานภาพและอำนาจต่อรองมากขึ้นจนสามารถแสดง “ความเป็นจีน” ในบางมิติออกมา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในฐานะนายกรัฐมนตรีได้ปราศรัยต่อประชาชนทางโทรทัศน์ ภายหลังจากการเดินทางไปเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีนในปี พ.ศ.2518 ว่า ชาวจีนในประเทศไทยกว่า 3,666,000 คนนั้น “อย่าวิตก จะเป็นจีนต่อไปหรือเป็นไทยก็ได้”³³⁹³ แม้แต่ในการเคลื่อนไหวที่นำไปสู่เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 ซึ่งนักศึกษา “ลูกจีน” มีบทบาทมากที่สุดโดยไม่มีพวกรัฐบาลเข้าไปเกี่ยวข้องเลยนั้น ฝ่ายที่ใช้กำลังเข้า

³³⁹³ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย. (28 มิถุนายน 2518), หน้า 1-2.

ปราบปรามอย่างเห็นมโนคติต้องอ้างว่าผู้ก่อการที่ “เป็นภัยต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” นั้นเป็น “พวกญวน” เพื่อจะได้มีความชอบธรรมในการปราบปราม³³⁹⁴

ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เมื่อประชาธิปไตยแบบเลือกตั้งมีความสำคัญมากขึ้นและเศรษฐกิจไทยเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น คนชาติพันธุ์จีนประสบความสำเร็จอย่างสูงในการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและการเมือง เมื่อประกอบกับเงื่อนไขทางการเมืองวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในสถานการณ์ที่ “ชาติไทย” มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับ “ชาติจีน” ในเชิงเป็นมิตรมากขึ้น ในบริบทที่ “ชาติจีน” กลายเป็นชาติสำคัญในทางเศรษฐกิจและการเมืองในระบบโลก และเจ้านายไทยได้เสด็จไปเมืองจีนหลายครั้งโดยทรงแสดงความชื่นชมในศิลปะและวัฒนธรรมของจีนเป็นอย่างมาก ทำให้คนชาติพันธุ์จีนสามารถแสดงออกซึ่ง “ความเป็นจีน” ใน “ชาติไทย” ได้อย่างเต็มที่และอย่างปลอดภัย โดยด้านหนึ่งมีการเน้น “ความเป็นไทย” ของชาวจีนในแง่ที่จงรักภักดีต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” อย่างเต็มเปี่ยม แต่อีกด้านหนึ่งก็เน้นความเป็นคนเชื้อสายจีนที่รักแผ่นดินไทยซึ่งเป็นถิ่นเกิดและรักใน “ชาติไทย” เป็นอย่างยิ่ง กลุ่ม “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ถึงกับประกาศอย่างเปิดเผยว่าตนเป็น “ลูกจีนกู้ชาติ”³³⁹⁵ ในการต่อสู้กับ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร” อดีตนายกรัฐมนตรีซึ่งมีคนชาติพันธุ์ลาวจากภาคเหนือและภาคอีสานจำนวนมากให้การสนับสนุน

คนชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ถูกทำให้เป็น “คนชายขอบ” หรือเป็น “คนอื่น” ส่วนใหญ่แล้วไม่ประสบความสำเร็จเหมือนชาติพันธุ์จีน แต่คนหลายชาติพันธุ์ก็พยายามสร้างความทรงจำที่เชื่อมโยงกับความทรงจำกระแสหลัก เพื่อจะมีสิทธิและอำนาจต่อรองเพิ่มมากขึ้น

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ชาติพันธุ์ม้ง พยายามเน้นอัตลักษณ์ที่ไม่เป็นภัยต่อความมั่นคงของ “ชาติไทย” โดยพยายามเปลี่ยนความทรงจำของสังคมไทยที่เคยมองว่าม้งเป็นผู้ผลิตและค้ายาเสพติด มาเป็นชาวม้งที่ “รักในหลวง ห่วงลูกหลาน ร่วมกันต้านยาเสพติด” ในขณะที่ ชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ในภาคเหนือตอนบนเน้นความเป็นผู้มีภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่า เพื่อเปลี่ยนความทรงจำของสังคมจากการเป็นกลุ่มคนที่ตัดไม้ทำลายป่าเพื่อทำไร่เลื่อนลอยมาเป็นนักอนุรักษ์ป่าแทน ชาวกะเหรี่ยงจะพยายามทำให้สังคมรับรู้ ว่า นับตั้งแต่อดีตอันเนิ่นนานมาแล้วที่พวกตนมีภูมิปัญญาในการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นระบบเกษตรกรรมที่ช่วยรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าอย่างยั่งยืน ชาวกะเหรี่ยงจึงไม่ใช่ผู้ทำลาย “ชาติไทย” แต่เป็นพลเมืองดีของ “ชาติไทย” ยิ่งไปกว่านั้น ชาวกะเหรี่ยงยังมี “ความเป็นไทยทางจิตใจ” จึงได้จัดพิธี “บวชป่า 50 ล้านต้น” ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ 50 ปี แม้ว่าชาวกะเหรี่ยงโดยทั่วไปจะไม่ประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนดังกรณีชาวจีน แต่ความทรงจำเกี่ยวกับชาวกะเหรี่ยงในสังคมไทยก็เปลี่ยนไปไม่น้อย ดังจะเห็นได้ว่าผู้นำชาวกะเหรี่ยงคนหนึ่ง คือ จอนิ โอ

³³⁹⁴ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, วิกฤตภัยกับประติสฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2.

³³⁹⁵ โปรดดูประเด็น “ลูกจีนกู้ชาติ” เพิ่มเติมใน Kasian Tejapira, “The Misbehaving Jeks: The Evolving Regime of Thainess and Sino-Thai Challenges” Paper prepared for ARI Asia Trends 2008 on “Chinese ness Unbound: Boundaries, Burden and Belongings of Chinese ness outside China” Organized by Asia Research Institute, National University of Singapore, 11 September 2008.

โดเชา ได้รับรางวัล “คนดีศรีสังคม” ของคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ โดยมีชื่อเสียงในฐานะที่เป็น “ครูภูมิปัญญาไทย สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม”³³⁹⁶

ชาวกะเหรี่ยงที่ราชบุรี ซึ่งเป็นคนพลัดถิ่นที่อพยพเข้ามาจากพม่าเมื่อไม่นานมานี้ พยายามสร้างความทรงจำเพื่อเน้นความเป็นไทยทางศาสนา โดยมีคำบอกเล่าสืบต่อกันมาว่า “หลวงพ่อกะเหรี่ยง” เป็นภิกษุไทยที่มีชื่อมาจากการปราบผู้มิถุทธ์ชาวกะเหรี่ยง ทำให้ชาวกะเหรี่ยงกราบไหว้นับถือ ตลอดไปจนถึงการขนานนามของความช่วยเหลือเป็นอันมาก จนเกิดประเพณีชุมนุมกะเหรี่ยงขึ้นที่วัดแจ้งเจริญ ซึ่งยึดเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ที่จะมีพิธีสงฆ์พระอธิการนวมเนื่องในโอกาสปีใหม่ ซึ่งประเพณีดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการที่กะเหรี่ยงถูกกลืนกลายเข้ามาในพุทธศาสนา และยังเป็นการสร้างสำนึกร่วมกันระหว่างชาวกะเหรี่ยงราชบุรีด้วย เมื่อมีงานชุมนุมวันปีใหม่ที่วัดแจ้งเจริญจะมีชาวกะเหรี่ยงทั้งในราชบุรีและญาติทางกาญจนบุรีและเพชรบุรีมาร่วมงานกันอย่างคับคั่ง ภายหลังมักนิยมการบวชเณรผู้หญิงก็นิยมบวชชีพราหมณ์เพื่อแก้บนเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยด้วย³³⁹⁷

สำหรับชาวกะเหรี่ยงหมู่บ้านเกาะสะเด่ ทุ่งใหญ่นเรศวร ที่เป็นหมู่บ้านที่ชาวกะเหรี่ยงอพยพมาตั้งขึ้นใหม่ในปลายทศวรรษ 2530 และถูกรัฐเพ่งเล็งอย่างมากเนื่องจากปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าเกิดขึ้นในหมู่บ้านแห่งนี้อย่างเข้มข้นนั้น นอกจากชาวกะเหรี่ยงในหมู่บ้านนี้จะแสดงถึง “ความเป็นไทย” ด้วยการนับถือพุทธศาสนาและให้ความเคารพพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการอนุรักษ์ป่าในแถบนี้แล้ว ยังสร้างความทรงจำว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นรัชกาลที่ 5 เป็นพระเจ้าแผ่นดินของชาวกะเหรี่ยงอีกด้วย จะเห็นได้ว่าการมีการสร้างเจดีย์ทรายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวกะเหรี่ยงได้ใช้เป็นสถานที่จัดงานทำบุญของพุทธศาสนิกชนปีละครั้ง ในงานนี้นอกจากจะมีการตั้งพระพุทธรูปเป็นประธานแล้ว ยังมีพระบรมฉายาลักษณ์ของรัชกาลที่ 5 ในบริเวณพิธีด้วย ปรากฏว่าการจัดงานในแต่ละปีมีผู้มาเข้าร่วมพิธีประมาณ 1,000 คนขึ้นไป และงานนี้ก็อยู่ในสายตาของเจ้าหน้าที่รัฐ ดังนั้น การสร้างความทรงจำ รัชกาลที่ 5 เป็นพระเจ้าแผ่นดินของชาวกะเหรี่ยงอันเป็นการแสดงออกถึงความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ไทย จึงเป็นผลดีต่อชาวกะเหรี่ยงในแง่ที่ช่วยให้เจ้าหน้าที่รัฐเพ่งเล็งชาวกะเหรี่ยงน้อยลง³³⁹⁸

ชาติพันธุ์ดาระอั้ง³³⁹⁹ กลุ่มหนึ่ง ซึ่งอพยพจากชายแดนพม่าเข้ามาอยู่ในประเทศไทยใน พ.ศ.2525 ได้บอกเล่าถึงความทรงจำเรื่องกองทหารฝ่ายต่าง ๆ ในประเทศพม่าที่ต่อสู้กันอยู่ในแถบชายแดนเข้ามาบังคับเอาผลผลิตอยู่เนื่อง ๆ และเน้นถึงความผูกพันกับ “คนไทย” และ “ความเป็นไทย” ซึ่งช่วยให้มีความชอบธรรมในการอาศัยอยู่ในประเทศไทย นอกจากนี้จะเล่าว่ามีความคุ้นเคยกับทหารไทยในยุค

³³⁹⁶ “พลิกใจพะตี่จอนิ โอโดเชา” วิชาการ.คอม. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.vcharkarn.com/varticle/40254> (30 ตุลาคม 2556)

³³⁹⁷ สุรินทร์ เหลือละมัย และคณะ. ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก, หน้า 43

³³⁹⁸ สมภพ ลาขโรจน์. ชีวิต การงาน และวันวาน.สถาบันวิจัยชาวเขา, เชียงใหม่: มปท., 2538, หน้า 31-34.

³³⁹⁹ ดาระอั้ง เป็นชื่อที่ชาวปะหล่อง (Palaung) ใช้เรียกตัวเอง แปลว่า คนบนภูเขา กลุ่มที่อพยพมาอยู่เมืองไทยที่กล่าวถึงในบทความนี้เป็นกลุ่มที่เคยอาศัยอยู่แถบดอยลาย

สงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งกองทัพไทยได้เข้าไปยึดครองรัฐฉานอันเป็นถิ่นฐานเดิมของชาวดาระอั้งแล้ว ชาวดาระอั้งยังเล่าถึงความทรงจำในยุคที่อพยพเข้ามาเมืองไทยด้วยความรักดีต่อ “ความเป็นไทย” ว่า เมื่อมีข่าวว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินมายังดอยอ่างขาง ชาวดาระอั้งที่อยู่ตามตะเข็บชายแดนต่างเฝ้ารอวันที่จะได้เข้าเฝ้าฯ โดยชาวดาระอั้งรวมกลุ่มกันประมาณ 200 คน มารอรับเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อม ๆ กับชาวลาวหู่ ไทใหญ่ และจีนฮ่อ ในครั้งนั้นชาวดาระอั้งได้เตรียมถวายพระพุทธรูป ชันดอก และเครื่องแต่งกายของหญิงดาระอั้ง เสมือนหนึ่งตัวแทนความจงรักภักดี ยืนยันความเป็นพี่น้องกับคนไทยที่นับถือศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ชาวดาระอั้งคนหนึ่งเล่าถึงความทรงจำของตนว่า

“...ในหลวงถามว่าเป็นใคร นับถือพุทธหรือ ตอนนั้นพวกเรายังพูดกันไม่ค่อยเป็น บอกได้แต่ว่าลำบาก ก็เลยอยากขอมาอยู่ ขออยู่ในเมืองไทย ขอเป็นคนไทย

ในหลวงทรงพระราชทานอนุญาต และท่านยังประทานเงิน 5,000 บาทให้สร้างวัด พวกเราดีใจมาก และพวกเรา ก็เชื่อว่าเข้ามาอยู่ได้ไม่เป็นไร เลยย้ายกันเข้ามาอยู่ที่ในเขตแดนเมืองไทย ...”³⁴⁰⁰

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงนั้นกลายเป็นความทรงจำที่ชาวดาระอั้งบอกเล่าสืบต่อกันมา นอกจากนี้ยังมีการบอกเล่าผ่านบทเพลงที่ชาวดาระอั้งขับร้องสู้กันฟัง เนื้อเพลงตอนหนึ่งกล่าวว่า “...เราดาระอั้งขึ้นแดง พระราชินีทรงแจกเสื้อผ้า พระเจ้าอยู่หัวครองเมือง ท่านก็รักคนยากจน รักทุกคนเฝ้า...”³⁴⁰¹

ชาติพันธุ์ลาว ในภาคเหนือตอนบน นอกจากจะเปลี่ยนอัตลักษณ์ตัวเองจากการเป็น “คนลาว” ที่ล่าหลัง เกียดคร้าน และไวใจไม่ได้ มาเป็น “คนเมือง” ที่เจริญแล้ว ยังมีการสร้างความทรงจำขึ้นใหม่ในหลายลักษณะ เช่น ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระธิดาของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ซึ่งถูกถวายตัวเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ.2429 ในช่วงเวลาที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ขยายอำนาจมาปกครองเชียงใหม่โดยตรง

ก่อนทศวรรษ 2500 เจ้านายฝ่ายเหนือได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่เน้นแต่เพียงว่า พระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในตระกูลเจ้านายเชียงใหม่” ที่ได้รับพระราชทานเกียรตินิยมและความรักเป็นอันมากจากพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ พระองค์จึงทรงเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้านายเชียงใหม่กับเจ้านายและข้าราชการสยาม แต่ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ได้เกิดการสร้างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีการเขียนประวัติศาสตร์และการประดิษฐ์สัญลักษณ์ ฯลฯ เพื่อสร้างความทรงจำเกี่ยวกับความรักระหว่างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น โดยเน้นว่าความรัก

³⁴⁰⁰ สกฤณี ญัฐพลทรัพย์, “ดาระอั้ง คนชายขอบสองแผ่นดิน” วารสารสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 21, 1 (2545), หน้า 117.

³⁴⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

ระหว่างสองพระองค์ได้กลายเป็น “สายใยรักสองแผ่นดิน” ที่ส่งผลให้ล้านนา รวมกับสยาม กลายเป็น “ชาติไทย” ที่มั่นคงและเจริญรุ่งเรืองสืบมา

ความทรงจำภายใต้โครงเรื่องแบบกษัตริย์นิยมหรือราชาชาตินิยมดังกล่าวนี้มีพลังสูงยิ่งขึ้นเมื่อมีการสร้างพิพิธภัณฑ์พระตำหนักดาราภิรมย์ อนุสาวรีย์ พิพิธกรรม งานฉลอง ฯลฯ รวมทั้งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของโรงเรียนต่าง ๆ อีกทั้งยังมีการแต่งเป็นบทกวี บทเพลง และมีการตกแต่งสวนรอบ ๆ พิพิธภัณฑ์ด้วยการปลูก “กุหลาบจุฬาลงกรณ์” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความรักระหว่างสมเด็จพระปิยมหาราชกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีอีกด้วย³⁴⁰² ซึ่งคนชาติพันธุ์ลาวในภาคเหนือตอนบนต่างก็เต็มใจรับความทรงจำเช่นนี้เอาไว้เพื่อจะกลายเป็น “คนไทย” อย่างสมบูรณ์ เมื่อประกอบกับการเปลี่ยนมาเรียกตนเองว่า “คนเมือง” ก็ส่งผลให้ลืมเลือนความเป็นลาวของตน และกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” อย่างแนบเนียนและสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น

“ชาติพันธุ์ลาว” ในเมืองแพร่ โดยเฉพาะเชื้อสายของเจ้าหลวงเมืองแพร่ ได้สร้างความทรงจำและอัตลักษณ์ของคนชาติพันธุ์ลาวภายใต้โครงเรื่องแบบราชาชาตินิยม เพื่อเปลี่ยนอัตลักษณ์ของเจ้าหลวงเมืองแพร่จาก “กบฏ” มาเป็น “ผู้มีความจงรักภักดีอย่างสูงสุด” ทั้งต่อ “ชาติไทย” และต่อ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระคุณต่อ “ชาติไทย” อย่างสูงสุด ทั้งในการรักษาเอกราชของชาติและการนำ “ชาติไทย” ไปสู่ความทันสมัย แม้ว่าในระยะแรก ๆ ที่ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” (พ.ศ.2445) ยุติลง จะมีความพยายามทั้งในส่วนกลางและในท้องถิ่นที่จะลดความแหลมคมของความขัดแย้งระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่น ด้วยการเน้นว่าเหตุการณ์ร้ายแรงที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุการกระทำของ “คนลาว” ในเมืองแพร่ หากแต่เป็น **“โจรเงี้ยวปล้นเมืองแพร่”** เพื่อให้ผู้ก่อการร้ายในเมืองแพร่เป็น “คนอื่น” คือเป็นพวก “เงี้ยว” (ชาติพันธุ์ไทใหญ่) ที่เป็นเพียง “โจรปล้นเมือง” เท่านั้น มิใช่เป็นการก่อการกบฏของ “คนลาว” เพื่อแยกตัวเป็นอิสระจาก “ชาติไทย” หรือเป็นการต่อต้าน “พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย” แต่อย่างใด³⁴⁰³

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังเมื่อมีการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 เพิ่มขึ้น และเกิดความสนใจต่อประวัติศาสตร์ประชาชนหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกว้างขวางขึ้น เรื่อง “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ที่เจ้าหลวงเมืองแพร่เข้าร่วมมือกับเงี้ยวก่อการกบฏต่อพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของไทย ก็ได้ปรากฏในงานเขียนทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก

เมื่ออุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้นมากในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ความทรงจำของคนทั่วไปในสังคมไทยว่าเจ้านายเมืองแพร่ก่อการกบฏต่อ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ก็ทำให้เชื้อสายของเจ้านายเมืองแพร่ได้รับความกระทบกระเทือนมากยิ่งขึ้น เชื้อสายของเจ้านายเมืองแพร่จึงได้ทำการสร้างประวัติศาสตร์เรื่อง “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ขึ้นมาใหม่ โดยสร้างโครงเรื่องว่าเจ้าหลวงเมืองแพร่ได้ร่วมมือกับชนชั้นนำกรุงเทพฯ ในการวางแผนการว่า เจ้าหลวงเมืองแพร่จะยุยง “พวกเงี้ยว” ซึ่งมีชาติมหาอำนาจหนุนหลังอยู่นั้น

³⁴⁰² จิรชาติ สันติยะศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.

³⁴⁰³ โปรตุ ดู ชัยพงษ์ สำเนียง, “พลวัตการสร้างและการรับรู้ประวัติศาสตร์เมืองแพร่ (พ.ศ.2445-2549)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

ให้ลุกขึ้นมาก่อการกบฏ เพื่อจะสร้างโอกาสและความชอบธรรมให้รัฐบาลกรุงเทพฯ ให้สามารถส่งกองทัพบาปราบปราม “พวกเงี้ยว” โดยที่ชาตินิคมอำนาจจะไม่สามารถดำเนินรัฐบาลไทยหรือไม่สามารถถือโอกาสเข้าแทรกแซงได้เลย การทำตามแผนการดังกล่าวนี้ช่วยให้ “ชาติไทย” รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาตินิคมอำนาจ แต่ทำให้คนทั่วไปมองว่าเจ้าหลวงเมืองแพร่เป็น “พวกกบฏ” ซึ่งเจ้าหลวงเมืองแพร่ก็ยอมเสียสละเพราะมีความจงรักภักดีอย่างสูงต่อ “ชาติไทย” และพระมหากษัตริย์ไทย เพื่อให้ “สมเด็จพระปิยมหาราช” สามารถปราบปราม “พวกเงี้ยว” ได้สำเร็จและปกป้องเอกราชของ “ชาติไทย” เอาไว้ได้³⁴⁰⁴

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2539 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงครองราชย์ครบ 50 ปี คนเมืองแพร่ก็ได้จัดทำหนังสืออนุสรณ์หลายเล่มที่พยายามสร้างความทรงจำว่าคนเมืองแพร่จงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง แม้แต่การสร้างเมืองแพร่เมื่อราวเจ็ดร้อยปีมาแล้ว (ซึ่งยังไม่มี “ชาติไทย” เกิดขึ้น) ก็ยังเขียนว่าพญาพลสร้างเมืองแพร่ด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่ง “ชาติไทย” และมีการสร้างอนุสาวรีย์พญาพลขึ้นมาด้วย³⁴⁰⁵ ซึ่งทำให้ผู้นำในตำนานของชาวเมืองแพร่กลายมาเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยไปโดยปริยาย

ในกรณีเมืองลอง ซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ ใกล้เมืองแพร่ มีประชากรเป็นชาติพันธุ์ลาวและไทใหญ่และเป็นเมืองแรกที่เกิด “กบฏเงี้ยว” ขึ้นนั้น เจ้าเมืองลองคนสุดท้ายก็เคยถูกมองว่าเป็น “พวกกบฏ” เช่นเดียวกับเจ้าหลวงเมืองแพร่ แต่ใน พ.ศ. 2541 กลับมีการสร้างรูปเคารพขนาดใหญ่ มีแผ่นป้ายแสดงประวัติต้นสกุลวงศ์ และผลงานต่าง ๆ ที่ช่วยในการยืนยันว่าเจ้าเมืองลองมีความจงรักภักดีอย่างสูงต่อพระมหากษัตริย์ไทย เช่น เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองลองเป็นเจ้าเมือง เรื่องการส่งเหล็กเนื้อดีจากเมืองลองและไม้สักขนาดใหญ่มาก 2 ต้นลงไปถวาย เพื่อสร้างเสาชิงช้าที่ใช้ในพระราชพิธีสำคัญ ฯลฯ ในปัจจุบันเรื่องราวเหล่านี้ได้รับการผลิตซ้ำอยู่เสมอ ทั้ง ๆ ที่ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้นเจ้าเมืองลองได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้าผู้ครองนครลำปาง การถวายเหล็กและไม้สักเป็นเครื่องราชบรรณาการแด่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ ก็เกิดขึ้นด้วยเหตุที่เจ้าเมืองลองต้องการจะขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ แทนการขึ้นต่อเจ้าเมืองลำปาง เพราะเจ้าเมืองลองถูกเจ้านครลำปางแย่งชิงผลประโยชน์จากป่าไม้ และไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ เลยว่าไม้สักจากเมืองลองได้ถูกนำไปสร้างเสาชิงช้า แต่เรื่องเล่าโดยทายาทในรุ่นหลานของเจ้าเมืองลองจะกล่าวว่าเจ้าเมืองลองนำเหล็กลองไปถวายกษัตริย์กรุงเทพฯ ด้วยความจงรักภักดีทุก ๆ ปี และอธิบายการที่เจ้าเมืองลองถูกฆ่าในเหตุการณ์ “กบฏเงี้ยว” ว่าเกิดขึ้นเพราะการถวายไม้สักทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานเจ้าเมืองลองมาก จนเจ้าผู้ครองนครลำปางอิจฉาริษยาและส่งพวกเงี้ยวมาลอบฆ่า ในปัจจุบันชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตเมืองลองก็ล้วนแต่สร้างความทรงจำว่าหมู่บ้านของตนเป็นแหล่งที่มาของไม้สักที่ใช้ในการสร้างเสาชิงช้า³⁴⁰⁶ ทั้งนี้ก็เพราะ

³⁴⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

³⁴⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

³⁴⁰⁶ ภูเดช แสนสา, “เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552, หน้า 179-188.

ชาวบ้านต่างก็ต้องการจะยืนยันว่าหมู่บ้านของตนมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทยมานานแล้วนั่นเอง

การสร้างความทรงจำให้เชื่อมต่อกับความทรงจำกระแสหลักยังปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นคนพลัดถิ่นด้วย เช่น กลุ่ม**ชาวไทใหญ่พลัดถิ่น**ซึ่งส่วนใหญ่เข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย ไม่มีบัตรประชาชน เสี่ยงต่อการถูกจับและถูกส่งกลับประเทศพม่า หรือถูกรีดไถจากเจ้าหน้าที่รัฐ ขาดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ที่รัฐบริหารจัดการ เช่น การรักษาพยาบาล การศึกษา ฯลฯ คนไทใหญ่พลัดถิ่นเหล่านี้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพน้อย ถูกกดหรือโกงค่าแรง ถูกหลอกละเมิดทางเพศ และถูกดูถูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อถูกมองว่าเป็น “คนพม่า” ซึ่งคนไทยมีความทรงจำว่าเป็นชาติศัตรูของไทยมาแต่โบราณ และในปัจจุบันชาวไทใหญ่ยังมีอัตลักษณ์ว่าเป็นกลุ่มคนที่สร้างปัญหาต่าง ๆ ให้แก่สังคมไทย เช่น โรคระบาดและอาชญากรรม และยังแย่งงานของคนไทยอีกด้วย ท่ามกลางแรงกดดันเหล่านี้ชาวไทใหญ่ได้เลือกใช้วัดในเชียงใหม่เป็นพื้นที่สำคัญในการสร้างและผลิตซ้ำความทรงจำและอัตลักษณ์ของตน เพราะการใช้พื้นที่วัดทำให้สังคมไทยและรัฐไทยไม่มีความหวาดระแวง เจ้าอาวาสวัดป่าเป้าและวัดกู่เต้าได้ส่งเสริมกิจกรรมต่าง ๆ ของชาวไทใหญ่เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าอาวาสวัดป่าเป้าซึ่งเป็นผู้มีเชื้อสายไทใหญ่ถึงกับเสนอความคิดในที่เสวนาทางวิชาการเมื่อ พ.ศ. 2550 ว่าชาวไทใหญ่และชาวไทยนั้นมีสายเลือดเดียวกันจึงควรช่วยเหลือกัน³⁴⁰⁷

ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นได้พยายามเชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก เช่น มีการจัดงานเฉลิมฉลองเนื่องในวันสำคัญที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทย การประดับบ้านเรือนด้วยพระบรมฉายาลักษณ์ การเรียนภาษาไทยในวัด และการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับมหาราชที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของชาติไทย คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ว่าได้เคยร่วมมือกับเจ้าฟ้าไทใหญ่ในการต่อสู้กับพม่า ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นจะเคารพสักการะอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ประดิษฐานอยู่ในวัด ทั้งพระสงฆ์และทหารไทใหญ่มีบทบาทสำคัญในการผลิตซ้ำเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จนชาวไทใหญ่พลัดถิ่นมีความทรงจำเกี่ยวกับมหาราชแห่ง “ชาติไทย” พระองค์นี้อย่างกว้างขวาง³⁴⁰⁸

พร้อม ๆ กับการเชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นก็ได้เน้น “ความเป็นไทใหญ่” ด้วย เช่น การสร้างความทรงจำโดยประดับผนังวัดด้วยภาพถ่ายของเจ้าฟ้าหลายพระองค์ที่เคยปกครองรัฐไทใหญ่ในอดีต พร้อมด้วยภาพหอลงเมืองเชียงใหม่ที่ถูกทหารพม่าทำลายไปแล้ว มีการจัดงานประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ แบบไทใหญ่ ตลอดจนการขายหนังสือประวัติศาสตร์และวรรณกรรมไทใหญ่ ความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของไทใหญ่นี้มีความสำคัญในแง่ของการสร้างเอกภาพทางความรู้สึกนึกคิดของชาวไทใหญ่พลัดถิ่น ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างเครือข่ายชาวไทใหญ่ทั้งในและนอกประเทศพม่า และการสร้างองค์กรอาสาสมัครของชาวไทใหญ่ที่ทำงานเพื่อช่วยเหลือชาวไทใหญ่ด้วยกัน

³⁴⁰⁷ คนไทยใจดี. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.khonthaijaidee.org/news_openhouse.html (15 มีนาคม 2556)

³⁴⁰⁸ โปรตดู ปานแพร เชวณัฏฐ์, “บทบาทของพุทธศาสนาต่อกระบวนการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ของชาวไทใหญ่ในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่”

นอกจากนี้ “ความเป็นไทใหญ่” ยังถูกใช้เป็นทุนทางวัฒนธรรมซึ่งสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวทั้งแก่ชาวไทยใหญ่พลัดถิ่นและชาวไทยทั่วไป จนกระทั่งการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้เข้ามาส่งเสริมการจัดงานประเพณีต่าง ๆ ของชาวไทยใหญ่ในหลายจังหวัดในเขตภาคเหนือตอนบน³⁴⁰⁹

อนึ่ง ในขณะที่ชาวไทยใหญ่พยายามเชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” กระแสหลักเพื่อให้ตนดำรงชีวิตในสังคมไทยได้อย่างราบรื่นและมั่นคงขึ้น ชาวไทใหญ่ในบางพื้นที่ก็พยายามสร้างความทรงจำเพื่อเน้นว่าตนมีความเจริญเหนือกว่าคนชาติพันธุ์อื่น เพื่อป้องกันมิให้คนชาติพันธุ์อื่นขยายอำนาจและบทบาทในชุมชนของตน รวมทั้งป้องกันการแต่งงานระหว่างลูกหลานของชาวไทยใหญ่เองกับคนที่ยากจนกว่า เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยใหญ่กับชาวไทแ่งที่บ้านใหม่หมอกจ๋าม

ชาวไทแ่ง นั้นมีฐานะยากจน นอกจากจะเป็นแรงงานรับจ้างของชาวไทยใหญ่แล้ว ยังผู้มาอพยพมาที่หลังและเป็นชนกลุ่มน้อยด้วย ชาวไทใหญ่สร้างความทรงจำว่า ความพยายามที่จะเปลี่ยนความทรงจำของชาวไทแ่งว่า ฝัของชาวไทแ่งเป็นของต่ำ คือ ไม่เป็นเทพ เพราะยังกินเนื้อสัตว์และเหล้าอยู่ ชาวไทใหญ่ได้ช่วยเหลือให้ชาวไทแ่งเจริญขึ้น ทำให้ชาวไทแ่งนับถือพระพุทธเจ้าแทนผีด้วยการทำแข่งพรา (หิ้งพระ) บูชาแทนการไหว้ผี แต่ชาวไทแ่งก็ยังไม่ละทิ้งความเชื่อผี ดังนั้นบ้านของชาวไทแ่งจึงจะมีแข่งอยู่ 2 แข่ง แข่งหนึ่งคือ แข่งพรา ซึ่งเป็นหิ้งพระซึ่งสามารถมองเห็นได้เมื่อเข้าบ้านของชาวไทแ่ง ส่วนแข่งผืนั้นชาวไทแ่งจะแอบซ่อนไว้ในห้องนอน เพื่อไม่ให้ชาวไทใหญ่รู้เห็น และจะทำการเลี้ยงด้วยไก่ 2 ตัว เหล้า และเทียนขี้ผึ้งคู่หนึ่ง เพื่อให้ผีปกป้องบ้านเรือนและกันผีอื่นมาทำร้าย

ปรากฏว่าชาวไทแ่งได้พยายามตอบได้ว่าเรื่องราวที่ชาวไทใหญ่เล่ากันมานั้นไม่เป็นความจริง ขณะเดียวกันชาวไทแ่งก็พยายามลอกเลียนรูปแบบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาของชาวไทใหญ่ทุกประการ เพื่อมิให้ถูกชาวไทใหญ่เหยียดหยาม รวมทั้งย้ายหอผีเจ้าเมืองของชาวไทแ่งที่เคยตั้งอยู่ข้างหอผีเจ้าเมืองของไทใหญ่ออกไปตั้งในป่าที่อยู่ลึกเข้าไป เพื่อมิให้ชาวไทใหญ่มองเห็นชาวไทแ่งที่มากินเนื้อสัตว์และเหล้า เพื่อให้การย้ายหอผีเป็นไปอย่างชอบธรรม ชาวไทแ่งได้สร้างเรื่องเล่าเพื่อให้คนไทใหญ่และไทแ่งมีความทรงจำร่วมกัน ว่าผีเจ้าเมืองไทใหญ่ได้บอกพ่อเฒ่าชาวไทแ่งว่าไม่อยากจะกินแต่ขนมหวานและผลไม้ที่ชาวไทใหญ่เอามาไหว้) อยากจะกินเนื้อสัตว์และเหล้าที่ชาวไทแ่งเลี้ยงผีเจ้าเมืองของตน แต่หากจะให้ผีเจ้าเมืองไทใหญ่ไปเอาของกินที่หอผีเจ้าเมืองไทแ่งก็รู้สึกอาย พ่อเฒ่าจึงต่อรองกับชาวไทใหญ่ขอย้ายหอผีเจ้าเมืองไปสร้างไว้ในป่าลึกเข้าไปและทำการไหว้บูชาที่นั่น ส่วนกลุ่มไทใหญ่เอง ก็มีพระสงฆ์ทำพิธีฮ่อปฏิฐาน (สวดปฏิฐาน) เพื่อให้หมู่บ้านมีความสุขร่มเย็น และสร้างความทรงจำให้แก่ชาวบ้านไทใหญ่ว่าหลังงานสงกรานต์ปี พ.ศ.2531 ฝัของไทแ่งจะอยู่ในหมู่บ้านไม่ได้ พวกหนึ่งเข้าป่าไปหมดแล้ว เพราะมีการ “ฮ่อปฏิฐาน” เรียบร้อยแล้ว³⁴¹⁰

³⁴⁰⁹ เรื่องเดียวกัน.

³⁴¹⁰ เณร อรรถาเมศร์. “ประเพณีพิธีกรรมชาวไทใหญ่บ้านใหม่หมอกจ๋าม ใน ไท. ฉลาดชาย รมิตานนท์, วีระดา สมสวัสดิ์ และเรณู วิชาศิลป์, บรรณาธิการ, เชียงใหม่: โรงพิมพ์เมือง 2541, หน้า 405-406.

สำหรับกลุ่ม **ชาติพันธุ์มอญ** ส่วนหนึ่งได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว จนกลายเป็นสมาชิกของชนชั้นสูงไทยและประชาชนไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ และอีกส่วนหนึ่งเป็น “ชาวมอญพลัดถิ่น” จำนวนมากที่เข้ามาขายแรงงานในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยรัฐจัดให้ชาวมอญพลัดถิ่นเหล่านี้มีสถานภาพเป็น “แรงงานพม่าอพยพ”

ในกลุ่มชนชั้นสูงไทยซึ่งมีเชื้อสายมอญนั้นได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับมอญ ให้เห็นถึงอัตลักษณ์มอญที่มีอารยธรรมสูงส่งมาแต่โบราณ โดยเล่าอดีตของชาวมอญย้อนไปถึงยุคที่ดินแดนมอญมีความเจริญรุ่งเรืองด้วยพุทธศาสนา และความรุ่งโรจน์ของมอญในสมัยที่ชาวมอญมีอำนาจเหนือดินแดนพม่า ซึ่งแม้แต่ชนชาติไทยยุคโบราณก็ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาของมอญและนำเอากฎหมายพระธรรมศาสตร์ของมอญมาใช้ ภาพความทรงจำดังกล่าวนี้มีความหมายแก่ชาวมอญในปัจจุบันเป็นอย่างมาก³⁴¹¹

ส่วนชาวมอญพลัดถิ่นทั่วไป ได้ทำการผลิตซ้ำเรื่องเล่าเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของไทยสมัยสุโขทัยในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 คือพ่อขุนรามคำแหงมหาราช กับพระเจ้าฟ้ารั่ว (มะกะโท) ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของมอญ³⁴¹² ซึ่งนอกจากพ่อขุนรามคำแหงฯ จะพระราชทานพระราชทรัพย์และพระราชธิดาให้แก่มะกะโทแล้ว ยังช่วยให้มะกะโทได้เป็นกษัตริย์ครองราชอาณาจักรมอญอีกด้วย นับเป็นความทรงจำที่เน้นพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ไทยที่ชาวมอญได้พึ่งพระบรมโพธิสมภาร โดยที่ชาวมอญพลัดถิ่นหวังว่ารัฐไทยจะยอมให้พวกตนได้ “พึ่งพระบรมโพธิสมภาร” สืบไปในอนาคต พร้อมกันนั้นอุดมการณ์ชาตินิยมมอญก็ส่งผลให้ชาวมอญพลัดถิ่นในประเทศไทยมีความหวังด้วยว่า ชาวไทยจะช่วยให้ชาวมอญได้มีรัฐของตนเอง เช่นเดียวกับมะกะโทซึ่งเป็นเพียงพ่อค้าที่ยากจนแต่สามารถก่อตั้งรัฐมอญอันรุ่งเรืองขึ้นมาได้เพราะได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระมหากษัตริย์แห่ง “ชาติไทย” ในสมัยสุโขทัย

นอกจากนี้ ชาวมอญในประเทศไทยบางคนที่ย้ายอยู่ในประเทศไทยมานานแล้ว ได้สร้าง “ประวัติศาสตร์ไทย” ขึ้นมาใหม่ เช่น **องค์ บรรจุน** นักวิชาการเชื้อสายมอญและประธานชมรมเยาวชนมอญ ซึ่งได้เคยถูกระบบการศึกษาของไทยหล่อหลอมให้ “กลายเป็นไทย” อย่างเข้มข้น จนกระทั่งเคยรู้สึกอับอายและเกลียดพ่อของตนเองมาแล้ว “เหตุเพราะพ่อเป็นคนมอญ”³⁴¹³ แต่ในช่วงทศวรรษ 2540 องค์ บรรจุน ได้มีบทบาทอย่างมากในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับมอญในสังคมไทย โดยแสดงให้เห็นว่าอารยธรรมมอญมีอิทธิพลต่ออารยธรรมไทยหลายด้าน เช่น กฎหมายโบราณ พุทธศาสนา ดนตรี นาฏศิลป์ เป็น

³⁴¹¹ ศูนย์มอญศึกษา.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.monstudies.org/config.php?nfile=T1.htm> (12 กันยายน 2555)

³⁴¹² ศูนย์มอญศึกษา. “เรื่องราวรามัญ”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.monstudies.com/smfboard/index.php?topic=397.0> (12 กันยายน 2555)

³⁴¹³ องค์ บรรจุน, ต้นทางจากมะละแหม่ง อ้างถึงโดย อังถึงโดย อังรังศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์แนะนำหนังสือรางวัลสารคดี ‘นายอินทร์อะวอร์ด’ 2549 “ต้นทางจากมะละแหม่ง” ใน **มอญ-เขมรศึกษา**. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2555, หน้า14.

ต้น³⁴¹⁴ และมอญเป็นประชากรสำคัญของไทย ชาวมอญจำนวนมากตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองต่าง ๆ มานาน พระปฐมภักษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีและพระมหาลีเก้ทรงเป็นมอญ และตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 มีสตรีมอญหลายท่านเป็นพระอัครมเหสีและพระราชมารดาของพระมหากษัตริย์ไทยและเป็นพระชายาของเจ้านายไทย หรือเป็นผู้อภิบาลเจ้านายเมื่อยังทรงพระเยาว์ ชาวมอญจึงเป็นส่วนประกอบสำคัญของชนชั้นสูงไทย³⁴¹⁵ เช่น กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 4 ซึ่งนอกจากจะทรงเป็นพระราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แล้ว ยังทรงมีพระราชโอรสซึ่งเป็นต้นราชสกุลสำคัญของไทย ได้แก่ ราชสกุลจักรพันธุ์ และราชสกุลภาณุพันธุ์ องค์ บรรจุนได้เสนอข้อมูลอย่างละเอียดชัดเจนเกี่ยวกับสตรีมอญที่เป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม ซึ่งในรัชกาลที่ 1 มีสตรีมอญเป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมรวม 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 2 มี 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 3 มี 4 ท่าน ในรัชกาลที่ 4 มี 6 ท่าน ในรัชกาลที่ 5 มี 26 ท่าน ชนชั้นสูงของไทยหรือตระกูลผู้ดีของไทยจำนวนมากจึงมีเชื้อสายมอญ เช่น สนิทวงศ์ จิตรพงศ์ กฤดากร บุนนาค หงส์ทอง ณ บางช้าง ชูโต ฉัตรไชย ศุขเสนี ฯลฯ

องค์ บรรจุนแสดงให้เห็นด้วยว่า มีชาวมอญนับถือพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายที่รัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาขึ้น และมีบทบาทสำคัญในการขยายอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายจากเมืองไทยไปเผยแพร่ในเมืองมอญ และสร้างวัดธรรมยุติที่เมืองมอญถึง 52 วัด จนทำให้ในปัจจุบันมีวัดมอญธรรมยุติหรือที่ชาวมอญนิยมเรียกว่า “นิกายมหาเย็น” จำนวนถึง 102 วัด³⁴¹⁶

จะเห็นได้ว่าคนบางกลุ่มในหลายชาติพันธุ์ ได้พยายามสร้างความทรงจำชุดใหม่ที่เชื่อมต่อเข้ากับ ความทรงจำกระแสหลัก ซึ่งการเชื่อมต่อนี้บางกลุ่มต้องการจะทำให้กลุ่มหรือชาติพันธุ์ของตนมีบทบาท ร่วมอยู่ในประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” และมีอัตลักษณ์เป็นคนที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทยใน บริบทที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้นมาในสังคมไทย ในขณะที่บางกลุ่มต้องการทำให้คน ในชาติพันธุ์ของตนและคนในสังคมไทยโดยรวมได้ตระหนักถึงความสำคัญของคนชาติพันธุ์นั้น ๆ ต่อ “ชาติไทย” ซึ่งจะช่วยให้มีสิทธิต่าง ๆ หรือมีอำนาจต่อรองเพิ่มมากขึ้น และลดการถูกเหยียดหยามที่ คนในสังคมมีต่อคนชาติพันธุ์นั้น ๆ ลงไปให้มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม การสร้างประวัติศาสตร์หรือความทรงจำโดยเชื่อมต่อประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เข้ากับ ความทรงจำกระแสหลัก เพื่อจะ “กลายเป็นไทย” หรือกลายเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” อย่างมีศักดิ์ศรี ดังกล่าวนานี้ คนแต่ละชาติพันธุ์ประสบความสำเร็จไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขปัจจัยภายในชาติพันธุ์และ บริบททางเศรษฐกิจการเมือง เช่น คนบางชาติพันธุ์อยู่ท่ามกลางบริบทที่ทำให้มีความจำเป็นต้องยึดมั่นกับ

³⁴¹⁴ องค์ บรรจุน, ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ รวมบทความวิชาการ ชาตินิยมกับ พหุวัฒนธรรม, ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551, หน้า 4-6. และองค์ บรรจุน, หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของ สตรีมอญ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

³⁴¹⁵ องค์ บรรจุน, หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ .

³⁴¹⁶ องค์ บรรจุน, ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ รวมบทความวิชาการ ชาตินิยมกับ พหุวัฒนธรรม, หน้า 17.

วัฒนธรรมเดิมสูง ก็ทำให้ “กลายเป็นไทย” ได้น้อย และคนบางกลุ่มอาจกลายเป็นไทยในบางบริบทแต่รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เอาไว้ในบางบริบท ดังนั้น การเชื่อมต่อประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เข้ากับ ความทรงจำกระแสหลักจึงมีความแตกต่างหลากหลายดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีคนหลายชาติพันธุ์ที่ สร้างประวัติศาสตร์หรือความทรงจำนอกกรอบความทรงจำกระแสหลัก โดยไม่พยายามจะเชื่อมโยงตนเอง เข้ากับ “ความเป็นไทย” เนื่องจากไม่ต้องการจะ “กลายเป็นไทย” แต่สร้างความทรงจำด้วยวัตถุประสงค์อื่น ๆ

การสร้างความทรงจำของคนชาติพันธุ์ต่างๆ นอกกรอบมโนทัศน์ประวัติศาสตร์ไทยกระแสหลัก

ในบริบทที่รัฐและกลุ่มทุนขยายอำนาจเข้าไปจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างเข้มข้น คนหลายชาติพันธุ์ได้รับความเดือดร้อนและพยายามดิ้นรนต่อสู้ ส่วนหนึ่งของการดิ้นรนต่อสู้เกิดขึ้นในพื้นที่ ความทรงจำ โดยมีความพยายามสร้าง “ความทรงจำร่วมชุดใหม่” ให้แก่คนในกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเพื่อใช้เป็นฐานในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองหรือต่อสู้กับรัฐราชการของไทย

การดิ้นรนต่อสู้ของชาติพันธุ์ มลายูมุสลิม ในพื้นที่ความทรงจำ เกิดขึ้นอย่างเข้มข้น มีทั้งการต่อสู้ระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับรัฐ และระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวจีนในท้องถิ่น โดยมีการสร้างประวัติศาสตร์และความทรงจำอย่างหลากหลายซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของชาวมลายูมุสลิมมีความเข้มข้นอย่างมากในสองทศวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ก็เพราะมีความขัดแย้งเรื่องทรัพยากรสูงขึ้นมาก

รากฐานของปัญหาทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เนื่องจากการเคลื่อนไหวเพื่อแบ่งแยกดินแดนในหมู่ปัญญาชนมลายูมุสลิมบางส่วนและในขบวนการจีนคอมมิวนิสต์ในภาคใต้ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จึงมีนโยบายจัดตั้ง “นิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้” โดยโยกย้ายชาวไทยพุทธซึ่งส่วนใหญ่เป็นทหารผ่านศึกจากภูมิภาคอื่นเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ มีการตั้งโรงเรียนที่สอนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการเหมือนโรงเรียนในภูมิภาคอื่น และยังบังคับให้แต่งเครื่องแบบนักเรียนโดยไม่อนุญาตให้นักเรียนหญิงคลุมหน้า ซึ่งขัดแย้งกับระบบการศึกษาของชาวมุสลิมที่เน้นการสอนศาสนาและการปฏิบัติตามขนบประเพณี ส่งผลให้เกิดการต่อต้านในรูปของการเผาโรงเรียนและสถานที่ราชการอยู่เนือง ๆ เมื่อรัฐบาลจอมพลถนอมมีโครงการสร้างเขื่อนบางลาง จังหวัดยะลา ซึ่งใช้เวลาก่อสร้างนานกว่า 30 ปี ตามแผนพัฒนาลุ่มน้ำปัตตานีตั้งแต่ พ.ศ.2511 ปัญหาที่ยังรุนแรงขึ้น ประชาชนจำนวนมากสูญเสียที่อยู่และที่ดินทำกิน การจัดการน้ำขาดประสิทธิภาพเพราะไม่มีแผนจัดส่งน้ำที่สอดคล้องกับลักษณะการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกของประชาชน³⁴¹⁷

³⁴¹⁷ ปิยะ กิจถาวร, “ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา” ใน มลายูศึกษา. นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2550, หน้า 135-136.

ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมก็ส่งผลให้เกิดช่องว่างระหว่างชาวจีนและชาวไทยพุทธ กับชาวมลายูมุสลิมทั้งทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรมสูงขึ้น เพราะชาวจีนทั้งจากภายนอกและภายใน ท้องถิ่นได้กลายเป็นนายทุนและชนชั้นกลาง ข้าราชการส่วนใหญ่เป็นชาวไทยพุทธ ในขณะที่ชาวมลายูมุสลิมยังคงเป็นชาวนา ชาวประมงพื้นบ้าน และผู้ใช้แรงงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ชาวมุสลิมเหล่านี้ถูกเอารัดเอาเปรียบเรื่องค่าจ้างและขาดสวัสดิการเช่นเดียวกับผู้ขายแรงงานไร้ฝีมือทั่วไปในประเทศ ไทย ส่วนชาวประมงพื้นบ้านนั้น ได้รับผลกระทบรุนแรงจากการเข้ามาของเรือประมงขนาดใหญ่ซึ่งนายทุนใหญ่จากภายนอกเป็นเจ้าของ ทำให้ทะเลเสื่อมโทรมและสัตว์น้ำร่อยหรอลงอย่างรวดเร็ว จนรายได้จากการทำประมงแบบพื้นบ้านไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงครอบครัว และชาวบ้านจำนวนมากต้องไปหางานทำใน มาเลเซีย³⁴¹⁸

ชาวบ้านมลายูมุสลิมมิได้เห็นรัฐไทยเป็นที่พึ่งของตน และเห็นว่าผู้แทนราษฎรเป็นกลุ่มผลประโยชน์ ที่ได้คะแนนเสียงมาจากการใช้เงินและอิทธิพลเป็นสำคัญ แม้แต่คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดก็ถูก ชาวบ้านวิจารณ์ว่าเป็นเพียงกลุ่มคนที่เข้าสู่อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ไม่ได้พยายามทำอะไรเพื่อ ส่วนรวมอย่างแท้จริง³⁴¹⁹

ในท่ามกลางบริบทดังกล่าวข้างต้นนี้ มีขบวนการปลุกเร้าให้ชาวบ้านเกลียดชังรัฐด้วยการใช้เหตุผล หลัก 2 ประการซึ่งสัมพันธ์กัน คือ รัฐไทยโหดร้ายและกดขี่ชาวมุสลิม และในอดีตชาวมุสลิมเคยมีอาณาจักร บัตตานีที่ยิ่งใหญ่แต่ได้ถูกรัฐไทยยกทัพมารุกรานและยึดครอง จึงทำให้ชาวมลายูมุสลิมถูกกดขี่รังแก³⁴²⁰ การ ปลุกเร้าเช่นนี้เกิดขึ้นท่ามกลางปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร เพราะเมื่อท้องทะเลเสื่อมโทรมลงนั้นเจ้าหน้าที่ รัฐส่วนใหญ่ไม่ได้รับหากกฎหมายเพื่อปกป้องชาวบ้าน กลับมีท่าทีสนับสนุนการเข้ามาทำประมงในเขต ชายฝั่งของเรือประมงพาณิชย์ ทั้ง ๆ ที่เป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย³⁴²¹

ในปัจจุบัน ขบวนการต่อต้านรัฐไทยได้พยายามใช้ประเด็นชาติพันธุ์เป็นเครื่องมือ ด้วยการ ทำให้ชาวบ้านเชื่อว่าแก่นแท้ของชาวบ้านคือ **“ความเป็นมุสลิมมลายู”** และรัฐไทยพยายามทำลาย แก่นแท่นี้อย่าง การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นมีหลายรูปแบบ ทั้งการบิดเบือนคำสอนทางศาสนาอิสลาม การ บิดเบือนประวัติศาสตร์ และการสร้างปฏิบัติการที่รุนแรงต่าง ๆ ให้เห็นผลตามคำสอนที่บิดเบือน เช่น การใช้ ความรุนแรงแก่กลุ่มแกนนำชาวประมงพื้นบ้านที่ไปร่วมมือกับรัฐเพื่อมุ่งจะทำให้ชาวบ้านทั่วไปได้ประจักษ์ แก่คำว่าชาวมุสลิมที่ **“ไม่ดี”** จะต้องถูกลงโทษ³⁴²²

³⁴¹⁸ เลิศชาย ศิริชัย “ชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดชายแดนภาคใต้ในสถานการณ์ความรุนแรง มุมมองในมิติชาติพันธุ์สัมพันธ์ รวบรวมบทความวิชาการประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม, ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551, หน้า 3.

³⁴¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

³⁴²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

³⁴²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

³⁴²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18.

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านต่างชาติพันธุ์นั้น ในยุคที่ยังไม่มีปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร และทะเลยังมีความอุดมสมบูรณ์ คนต่างชาติพันธุ์อยู่ร่วมกันในชุมชนได้อย่างสงบสุข เช่น ชาวมลายูมุสลิม ที่ทำประมงจะขายสัตว์น้ำให้แก่พ่อค้าจีนในหมู่บ้าน โดยทั้งสองชาติพันธุ์พึ่งพาอาศัยกัน และต่างก็รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนและยอมรับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของเพื่อนบ้าน เช่นชาวจีนสามารถตั้งห้างบูชาเทพเจ้า ตัดฝ้ายนตร์ที่เขียนตัวอักษรจีน และสร้างฮวงซุ้ยในหมู่บ้าน เป็นต้น³⁴²³ ที่บ้านเชิงเขา ซึ่งอยู่ห่างจากอำเภอเมือง นราธิวาส ลึกเข้าไปในบริเวณภูเขา ทั้งชาวมลายูและชาวไทยพุทธที่อพยพมายังหมู่บ้านนี้มีสภาพยากจนไม่ต่างกัน ทำให้อยู่ร่วมกันฉันมิตร เป็นเสมือนเครือญาติที่คอยเอื้อเฟื้อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในยามเจ็บไข้ได้ป่วยหรือมีภัยพิบัติต่าง ๆ ในปัจจุบันบ้านเชิงเขากียังคงมีประเพณีบุญข้าวใหม่ทีแสดงถึงความเป็นเครือญาติระหว่างไทยพุทธและมลายู³⁴²⁴

ส่วนในอาณาบริเวณที่มีความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรสูง ทั้งการแย่งที่ดินทำกิน และความร่อยหรอของทรัพยากรในทะเล ประวัติศาสตร์หรือความทรงจำจะมีบทบาทสูงมากในการต่อสู้ดิ้นรนของฝ่ายต่าง ๆ

งานเขียนที่สำคัญมากได้แก่หนังสือประวัติศาสตร์ปัตตานี ที่ชนชั้นนำชาวมลายูมุสลิมเขียนขึ้นเพื่อสร้างความภูมิใจในท้องถิ่นของตนเองว่าเคยเป็นอาณาจักรอิสระที่เจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ มักเริ่มต้นด้วยเรื่องราวของปัตตานีที่เคยรุ่งเรืองอย่างมาก มีกษัตริย์ปกครองหลายราชวงศ์ โดยกษัตริย์ปัตตานีได้สร้างความเจริญแก่บ้านเมืองจนทำให้อาณาจักรปัตตานีมีอำนาจอยู่จนถึง 2 ศตวรรษ มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง เพราะเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ที่มีพ่อค้าหลายชนชาติเข้ามาค้าขาย บางคนตั้งรกรากเพื่อทำการค้าที่ปัตตานีอย่างถาวร ปัตตานีจึงเป็นรัฐที่มีความสำคัญอย่างมากในประวัติศาสตร์ของโลกมาเลย³⁴²⁵ การสร้างประวัติศาสตร์ปัตตานีดังกล่าวนี้ เป็นการตอบโต้ของชาวมลายูมุสลิมที่เคยถูกทางราชการไทยมองว่ามีวัฒนธรรมด้อยกว่าชาวไทยพุทธ นอกจากจะเน้นความเป็นรัฐอิสระที่เจริญรุ่งเรืองมายาวนานแล้ว ยังเน้นด้วยว่าเมืองปัตตานีเคยเป็นศูนย์กลางการศึกษาศาสนาอิสลามที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยโบราณ และสถานศึกษาที่เรียกว่า “ปอเนาะ” นักประวัติศาสตร์ชาวมลายูมุสลิมก็อ้างว่าเกิดขึ้นที่ปัตตานีก่อนเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทรมลายู³⁴²⁶

³⁴²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

³⁴²⁴ <http://www.geocities.com/banchengkao/03.html> อ้างใน แพร ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” รวมบทความประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551, หน้า 16.

³⁴²⁵ แพร ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม, หน้า 3-5.

³⁴²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรยายในหลักสูตร ‘มลายูศึกษาเพื่อความสมานฉันท์’ ในหัวข้อ ‘ประวัติศาสตร์ลังกาสุกะและปัตตานี’ ที่วิทยาลัยอิสลาม มอ. ปัตตานี ระหว่างวันที่ 11-12 พ.ค. 2549.

การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อสร้างความทรงจำเกี่ยวกับผู้นำสำคัญของชาวมลายูมุสลิมซึ่งถูกเจ้าหน้าที่รัฐฆ่าตาย คือ **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ก็มีอยู่หลายแบบ **สะท้อนให้เห็นว่าแม้แต่ในกลุ่มชนชั้นนำของชาวมลายูมุสลิมเองก็มีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันในการต่อสู้ทางอุดมการณ์และการเมือง**

อิบรอฮีม ชุกรี ในหนังสือ **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปะตานี** กล่าวว่า **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ต้องการแยกดินแดนและเชื้อชาติมลายูเป็นรัฐอิสระเพราะถูกข้าราชการสยามรังแก และเป็นความชอบธรรมที่ “เชื้อชาติมลายู” จะมีสิทธิต่าง ๆ และมีเอกราช “ไม่เป็นเมืองขึ้นของประเทศอื่น”³⁴²⁷ การวิเคราะห์ของ**อิบรอฮีม ชุกรี** สร้างความทรงจำเกี่ยวกับ “**กบฏหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์**” ว่าแท้ที่จริงหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์มิใช่กบฏ แต่เป็นวีรบุรุษของคนเชื้อชาติมลายูที่ “เรียกร้องสิทธิอันพึงมีและเพื่อป้องกันดินแดนของพวกเขา” โดยพยายามทำการต่อสู้เพื่อเอกราช ซึ่งทำให้ท่านต้องถูกฆ่าตายอย่างไร้มนุษยธรรมพร้อมกับลูกชายคนโตและเพื่อนอีก 2 คน

ผู้ใช้นามแฝงว่า **แสงเพชร** วิเคราะห์ว่า **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ไม่ได้ต้องการจะแบ่งแยกดินแดนแต่พยายามทำให้ผู้ที่คิดจะแบ่งแยกดินแดนกลับมาอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐไทย แสงเพชรชี้ให้เห็นว่าข้อเรียกร้องของหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์ ไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาล ทั้ง ๆ ที่การเคลื่อนไหวของท่านเป็นไปเพื่อ “ปกป้องวัฒนธรรมกลุ่มชนเชื้อสายมลายู กับสร้างหน่วยปกครองตนเองของจังหวัดมุสลิมที่จะอยู่ภายใต้การปกครองของไทยขึ้นมา”³⁴²⁸ งานเขียนของแสงเพชรนี้สะท้อนความต้องการของ **แสงเพชร** ที่จะเห็นจังหวัดชายแดนภาคใต้ทั้งหมดอยู่ในรัฐไทยต่อไป แต่รัฐไทยจะต้องเคารพและปกป้องวัฒนธรรมของกลุ่มชนเชื้อสายมลายู หรือยินยอมให้ชาวมลายูรักษาอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์มลายูเอาไว้

อาราฟีน บินจิ ในหนังสือ **ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** กล่าวว่า **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ไม่ได้ต้องการฝ่าฝืนรัฐธรรมนูญและไม่ได้ต้องการแบ่งแยกดินแดน เพียงแต่ต้องการ “แก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของประชาชนทางด้านเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการปฏิบัติโดยมิชอบของเจ้าหน้าที่ของรัฐในขณะนั้น”³⁴²⁹ เห็นได้ชัดว่า**อาราฟีน บินจิ** ต้องการให้รัฐแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจและให้เจ้าหน้าที่รัฐยุติการกดขี่ชาวมลายูมุสลิม

นอกจากการต่อสู้ผ่านการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อาณาจักรปัตตานีและการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีการ**สร้างความทรงจำในระดับประชาชนทั่วไปเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญและประวัติหมู่บ้าน** ซึ่งสะท้อนความรู้สึกความบาดหมางและความไม่ไว้วางใจกันในความสัมพันธ์ที่ประชาชนมีต่อกันและกัน โดยทั่วไปแล้วชาวมลายูมุสลิม ชาว

³⁴²⁷ อิบรอฮีม ชุกรี, **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปะตานี** อังนิน แพร ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, หน้า 5.

³⁴²⁸ ไพรตดู แสงเพชร (นามแฝง), **ปมประวัติ “รัฐปัตตานี” ไฟใต้ไม่เคยดับ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วันชนะ, 2547.

³⁴²⁹ อาราฟีน บินจิ, อ. ลอสมาน และซุฮัยมีย์ อิสมาแอล, **ปาตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู**. สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้, 2550, หน้า 261.

ไทยพุทธ และชาวจีนในพื้นที่ที่มีความทรงจำอันเจ็บปวดที่แตกต่างกัน เช่น ชาวมลายูมุสลิมอาจจดจำเรื่องราวที่ผู้ปกครองรัฐกระทำต่อชาวมลายูอย่างไม่เป็นธรรม หรือเลือกปฏิบัติต่อชาวมลายู รวมถึงนโยบายต่าง ๆ ของรัฐที่ทำให้ชาวมลายูมุสลิมต้องเดือดร้อน ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ส่วนชาวไทยพุทธหรืออีกนัยหนึ่งคนของรัฐ เช่นครู อาจจดจำเรื่องราวการทำร้ายหรือการจับกุมในพื้นที่ ในขณะที่คนจีนอาจจดจำเรื่องการเรียกค่าคุ้มครองโดยขบวนการแบ่งแยกดินแดนบางกลุ่ม เป็นต้น³⁴³⁰

สำหรับเรื่องเล่าในหมู่ชาวมลายูมุสลิมเกี่ยวกับสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น มักเน้นไปที่เรื่องรัฐบาลทำลายวัฒนธรรมของชาวมลายูมุสลิม เช่น รัฐบาลไม่ให้สอนภาษามลายูหรือภาษาอาหรับ บังคับให้ใช้ภาษาไทยในการติดต่อกับราชการ ให้เปลี่ยนชื่อเป็นภาษาไทย ห้ามเรียนคัมภีร์อัลกุรอาน บังคับให้นำกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่เข้ามาใช้แทนกฎหมายอิสลามและตำแหน่งดาโต๊ะยุติธรรมที่ตัดสินคดีความเกี่ยวกับครอบครัวและมรดกตามกฎหมายอิสลาม³⁴³¹ บังคับให้แต่งกายตามนโยบายรัฐนิยม ห้ามชาวมลายูนุ่งโสร่ง สวมกะปิเยาะห์ ห้ามผู้หญิงคลุมฮิญาบ และให้มุสลิมแต่งกายแบบตะวันตก มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยจอมพล ป. หลายเรื่อง ซึ่งสะท้อนความทรงจำในแง่ลบของชาวมลายูมุสลิม เช่น ในสมัยนี้คนมลายูจะนุ่งโสร่งขึ้นอำเภอดูติดต่อราชการไม่ได้ หน้าอำเภอก็มีร้านให้เช่ากางเกง บางพื้นที่มีเรื่องเล่าว่ามีการบังคับให้คนมลายูกราบไหว้พระพุทธรูป³⁴³² บ้างก็เล่าว่าเจ้าหน้าที่เตะถีบประชาชนที่นุ่งโสร่งกลางถนน กระชากฮิญาบของหญิงสาวหรือนำหมวกกะปิเยาะห์มาเป็นตะกร้อเตะเล่น แม้คำในตลาดถูกตำรวจตีด้วยพานท้ายปืนเพราะสวมเสื้อกะบายาและผ้าคลุมศีรษะ ฯลฯ³⁴³³

เรื่องเล่าและความทรงจำเหล่านี้สะท้อนว่า ลี้กลไปแล้วชาวมลายูมุสลิมต้องการให้รัฐยอมรับอัตลักษณ์มลายูมุสลิม ซึ่งหมายถึงสิทธิที่จะมีวิถีชีวิตภายใต้ศาสนา ภาษา การแต่งกายและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของชาวมลายูมุสลิม นอกจากนี้การผลัดซ้ำเรื่องเล่าและความทรงจำต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น ยังเป็นส่วนหนึ่งของการดิ้นรนต่อสู้เพื่อตักเตือนลูกหลานญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านว่าอย่าไว้วางใจต่ออำนาจรัฐไทยตลอดจนข้าราชการฝ่ายต่าง ๆ ที่เป็นกลไกอำนาจรัฐ ทำนองเดียวกันกับเรื่องเล่าและความทรงจำเกี่ยวกับ “เหตุการณ์ที่สะพานกอตอ” เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2518 ซึ่งสะท้อนว่าชาวมลายูมุสลิมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ต้องการความเป็นธรรม โดยให้เจ้าหน้าที่รัฐเลิกกดขี่ และไม่เลือกปฏิบัติในความสัมพันธ์กับชาวมุสลิมอีกต่อไป

เหตุการณ์ที่สะพานกอตอ เป็นเรื่องราวของเด็กชายชื่อ สื่อแม่ กับพี่ชายและเพื่อน ๆ ซึ่งเป็นชาวมลายูมุสลิมรวม 6 คน ที่ได้เดินทางผ่านที่ตั้งของกองทหารนาวิกโยธิน แล้วถูก “บุคคลแต่งชุดเขียว” ทำร้าย

³⁴³⁰ แพรว ศิริศักดิ์ธำรง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, หน้า 6.

³⁴³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

³⁴³² ปิยะ กิจถาวร, ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา, ใน **มลายูศึกษา**, หน้า 127.

³⁴³³ สุภลักษณ์ กาญจนขุนดี **ดอนปากทาน, สันติภาพในเปลวเพลิง** กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2547, หน้า 137.

โดยพี่ชายและเพื่อน ๆ รวม 5 คนถูกฆ่าตาย แล้วนำศพไปทิ้งที่สะพานกอตอ ส่วน **สือแม** ซึ่งกำลังทำเป็นตาย สามารถขึ้นจากน้ำและนำเรื่องราวที่เกิดขึ้นมาบอกเล่าให้ชาวบ้านฟัง นำไปสู่การชุมนุมประท้วงใหญ่ของชาวมลายูมุสลิมหน้าศาลากลางจังหวัดในวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ.2518 สองวันต่อมาได้มีคนร้ายขว้างระเบิดไปยังกลุ่มผู้ชุมนุม จนมีคนตาย 13 คน บาดเจ็บ 40 คน และในวันรุ่งขึ้นผู้นำทางศาสนาได้ประกาศว่าผู้ตายทุกคนเป็น “**ชาฮีด**” (ตายเพื่อปกป้องศาสนา) และผู้ชุมนุมได้ย้ายมายังหน้ามัสยิดกลาง จำนวนคนชุมนุมเพิ่มขึ้นเป็นเรือนแสน จนกระทั่งตัวแทนรัฐบาลมาเจรจา การชุมนุมจึงยุติลงในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2519³⁴³⁴

การผลิตซ้ำความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่สะพานกอตอ ตอกย้ำความรู้สึกว่าเจ้าหน้าที่รัฐซึ่งเป็นชาวพุทธทำร้ายชาวมลายูมุสลิม ทำให้ชาวมลายูมุสลิมมีสำนึกในเส้นแบ่งหรือความแตกต่างระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวพุทธชัดเจนยิ่งขึ้น ดังสะท้อนให้เห็นจากเรื่องเล่าต่างๆ อีกหลายเรื่อง que เพิ่มความรู้สึกบาดหมางระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวพุทธในท้องถิ่น เช่น เล่าว่าญาติของผู้บาดเจ็บจากระเบิดได้นำคนเจ็บไปส่งโรงพยาบาลปัตตานี แต่แพทย์และพยาบาลบางคนซึ่งเป็นชาวไทยพุทธแสดงความรังเกียจ พุดจาเกรี้ยวกราดกับผู้ที่ได้รับบาดเจ็บและญาติ ๆ เพราะไม่พอใจการชุมนุมประท้วงของชาวมลายูมุสลิม หรือเรื่องครูใหญ่โรงเรียนแห่งหนึ่งที่เป็นชาวพุทธตำหนินักเรียนที่ไปร่วมชุมนุม หรือบางคนเล่าว่าตอนที่มีการชุมนุมประท้วงการจับครูพุทธไปเรียกค่าไถ่นั้น ครูมุสลิมยังไปร่วมประท้วง แต่การประท้วงที่หน้ามัสยิดกลางปัตตานี คนไทยพุทธไม่เห็นมาร่วมประท้วงเลย เป็นต้น³⁴³⁵

การต่อสู้ของชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ยังปรากฏในรูปของเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้านหรือ กำปง ซึ่งแสดงให้เห็นการแย่งชิงพื้นที่ความทรงจำเพื่ออ้างสิทธิในการเป็นเจ้าของหมู่บ้านและการมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรในหมู่บ้าน ชาวมลายูมุสลิมส่วนใหญ่จะเล่าประวัติหมู่บ้านว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน เพื่อเน้นถึงสิทธิอันชอบธรรมของตน และชาวบ้านในหลายหมู่บ้านจะเล่าประวัติหมู่บ้านโดยเน้นความผูกพันกับรัฐกลันตันในมาเลเซียซึ่งเป็นชาวมลายูมุสลิมด้วยกัน เช่น เล่าว่าชาวมลายูมุสลิมที่มาจากกลันตันเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน เป็นต้น เรื่องเล่าเช่นนี้ยังคงมีพลังมากในปัจจุบันเพราะชาวบ้านจำนวนมากต้องไปทำงานในมาเลเซียเพื่อหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ทำให้ต้องการความทรงจำที่ช่วยให้ชาวบ้านรู้สึกว่าตนสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษเดียวกันกับคนมาเลเซีย

บ้านกือเม็ง อำเภอรามัน ยะลา มีประวัติว่าชุมชนในอดีตมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าเมืองโกตาบารู แม้ว่าในหมู่บ้านนี้มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความร่วมมือและการพัฒนาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมกับรัฐไทยด้วย แต่ก็ มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การต่อสู้ของวีรบุรุษในชุมชนกับรัฐไทย คือ **ครูเปาะสุ มาเวดิส** โดยรัฐมองว่าครูเปาะสุเป็นพวกแบ่งแยกดินแดน แต่ชาวบ้านในท้องถิ่นมองว่าครูเปาะสุเป็นนักพัฒนาและนักต่อสู้

³⁴³⁴ อาราฟิน บินจิ, อ. ลอแมน และซุฮัยมีย์ อัสมาแอล, **ปัตตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู**, หน้า 383-387.

³⁴³⁵ แพรว ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, หน้า 8.

ของชุมชน ชาวบ้านในหมู่บ้านนี้ไม่พอใจที่รัฐตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “กาเม็ง” (หมายถึงหมู่บ้านที่มีแพะมาก) ชาวบ้านต้องการใช้ชื่อหมู่บ้านว่า “กือเม็ง” ซึ่งมาจากชื่อ “ไต่กะกือเม็ง” หมายถึงผู้หญิงที่มีบาร์มี มีสติปัญญาเฉียบแหลม สวย ผมยาวหยักศก พูดจาอ่อนโยน มีความรู้เชี่ยวชาญด้านศาสตร์อาวุธและไสยศาสตร์ทุกแขนง เป็นที่เคารพนับถือของชุมชนสมัยก่อน³⁴³⁶

ความทรงจำเกี่ยวกับประวัติหมู่บ้านของชาวมลายูมุสลิมดังกล่าวมานี้ ไม่เพียงแต่สะท้อนว่าชาวบ้านรู้สึกผูกพันกับชาวมลายูมุสลิมในมาเลเซียเท่านั้น แต่ความทรงจำว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้สร้างหมู่บ้านทำให้ชาวบ้านมีความชอบธรรมที่จะเป็นเจ้าของหมู่บ้านมากกว่าชาวจีนและชาวไทยพุทธในหมู่บ้าน นอกจากนี้ความทรงจำเกี่ยวกับชื่อหมู่บ้านของชาวบ้านในบ้านกือเม็ง ยังสะท้อนความต้องการที่จะตอบโต้กับอัตลักษณ์ที่รัฐและสังคมไทยมอบให้ ทั้งอัตลักษณ์ของชาวมลายูที่รัฐและสังคมมองว่าด้อยกว่าชาวพุทธและอัตลักษณ์ของผู้หญิงมลายูมุสลิมที่ถูกมองว่าไร้อำนาจ ขาดสติปัญญา และไม่มี ความงามแบบไทยและแบบจีนที่คนในสังคมไทยยกย่อง

อนึ่ง ชาวบ้านในหมู่บ้านต่างๆ ยังได้สร้างและสืบทอดความทรงจำเกี่ยวกับรัฐไทย เพื่อเน้นให้คนในชุมชนตระหนักว่าจะต้องสัมพันธ์กับรัฐไทยหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐด้วยความระมัดระวัง เช่น ในหมู่บ้านบูแม ตำบลยี่งอ อำเภอยี่งอ จังหวัดนราธิวาส ที่มีคนที่สืบสายจากตระกูลเจ้าเมืองสายบุรี เจ้าเมืองยะหริ่ง เจ้าเมืองปัตตานี และเจ้าเมืองระแงะ บางครอบครัวสมรสข้ามสายตระกูลเจ้าเมืองและสมรสกับสามัญชน สังเกตได้จากบางคนใช้คำนำหน้านามมลายู หรืออาหรับ เช่น “กู” “ต่วน” “นิ” หรือ “แว” ตามสายบิดา ในหมู่บ้านนี้มีการเล่าเรื่องราว เมื่อราวหนึ่งร้อยปีมาแล้ว เจ้าหน้าที่ของรัฐได้ตามล่าตัวราชบุตรปัตตานีที่มีเชื้อสายเจ้าเมือง ทำให้หลายครอบครัวหลีกเลี่ยงไม่ใช้ “กู” “ต่วน” “นิ” หรือ “แว” นำหน้าชื่ออย่างเป็นทางการ และเมื่อมีประกาศให้ใช้นามสกุล ก็เลี่ยงไม่ใช้คำดังกล่าวในนามสกุล เพื่อปกปิดไม่ให้เจ้าหน้าที่ของรัฐรับรู้ว่าเป็นสายตระกูลเจ้าเมืองเก่าเพราะเกรงว่าจะไม่ปลอดภัยแก่ชีวิต นอกจากนี้ประวัติศาสตร์บอกเล่าของคนในหมู่บ้านราไรง หมู่ที่ 5 ตำบลยะรม อำเภอบะนัง จังหวัดยะลา ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับการหลบหนีมาจากปัตตานีเพื่อมาหลบซ่อนตัวให้พ้นจากการจับกุมของรัฐไทยในสมัยนั้นด้วย³⁴³⁷

คนจีนในภาคใต้ตอนล่าง ก็มีความทรงจำเกี่ยวกับหมู่บ้านที่สร้างความชอบธรรมในฐานะเจ้าของหมู่บ้านเช่นกัน เช่น ชาวบ้านอำเภอสังขละและอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เล่าถึงชุมชนที่เกิดขึ้นจากการบุกเบิกหักร้างถางพงและการก่อตั้งชุมชนโดยบรรดาพ่อค้าชาวจีน เป็นต้น ในหลายหมู่บ้านชาวจีนมีอิทธิพลสูงแต่มีเรื่องเล่าว่าชาวมลายูเป็นคนก่อตั้งหมู่บ้าน ซึ่งชาวจีนก็ยอมรับว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้านจริง แต่ก็จะเล่าถึงบทบาทของชาวจีนในการสร้างความเจริญให้แก่หมู่บ้าน เช่น ประวัติบ้านกุนงจน

³⁴³⁶ อลิสา หะสาเมาะ, “การวิเคราะห์ภาพรวมโครงการวิจัยการพัฒนาชุมชนโดยชุมชนในสถานการณ์ความขัดแย้งในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551. หน้า 20-26.

³⁴³⁷ รัตติยา สาและ, **การปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกที่ปรากฏในจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544, หน้า 77-97.

อง อำเภอบะนัง จังหวัดยะลา ชาวจีนเล่าว่า ในยุคเริ่มแรกมีเพียงชาวมลายู แต่ในปี พ.ศ.2343 มีหนุ่มสาวจากประเทศจีนเดินทางขึ้นเรือข้ามฟากมาประเทศมาเลเซีย และเดินทางมายังอำเภอบะนัง ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นป่าทึบและเต็มไปด้วยสัตว์ป่า เพื่อตั้งรกรากและทำการค้า กิจการก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ และมีชาวจีนเดินทางเข้ามาตั้งรกรากเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว³⁴³⁸ ส่วนตำบลเกาะยอ จังหวัดสงขลา มีเรื่องเล่าว่าคนจีนสองคนมาจากเมืองเชียงไต้ ได้เข้ามาสอนชาวบ้านให้ใช้เครื่องทุกในการทอผ้า ทำให้หัตถกรรมทอผ้าของเกาะยอมีชื่อเสียงและกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของท้องถิ่น³⁴³⁹ ความทรงจำดังกล่าวนี้ส่งเสริมความสำคัญและอำนาจของชาวจีนในหมู่บ้าน แม้ว่าชาวจีนในหมู่บ้านจะมีจำนวนน้อยกว่าชาวมลายูมุสลิมมากก็ตาม

สำหรับความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวจีนซึ่งมีความไม่เท่าเทียมกันของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองนั้น เห็นได้ชัดในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ **เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว** และ **มัสยิดกรือเซะ** ซึ่งมีโครงเรื่องย่อย (subplot) หลายแบบที่สะท้อนการต่อสู้ดิ้นรนของหลายฝ่าย โดยแต่ละฝ่ายมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองที่แตกต่างกันไป บ้างก็เพื่อต่อสู้กับคนชาติพันธุ์อื่นในพื้นที่ บ้างก็เพื่อต่อสู้กับรัฐไทย

เรื่องราวเกี่ยวกับ **เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว** และ **มัสยิดกรือเซะ** ที่แพร่หลายที่สุดในปัจจุบัน เล่าเรื่องเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวสาปแช่งลิ้มโต๊ะเคี่ยมซึ่งเป็นพี่ชายมิให้สร้าง **มัสยิดกรือเซะ** สำเร็จ แต่เรื่องราวเช่นนี้ถูกสร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนเรื่องเล่าในอดีตไม่กล่าวถึงการสาปแช่งแต่อย่างใด เช่น **พงศาวดารเมืองปัตตานี** ซึ่งเขียนโดยผู้นำท้องถิ่นเชื้อสายจีนซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าราชการไทย ตีพิมพ์ใน พ.ศ.2445 เล่าว่า **ลิ้มโต๊ะเคี่ยม** ชาวจีนฮกเกี้ยน (ซึ่งชาวจีนฮกเกี้ยนนี้เป็นชาวจีนส่วนใหญ่ในภาคใต้) ได้อพยพจากประเทศจีนมาอยู่บ้านกรือเซะ ได้ภรรยาเป็นชาวมลายูจึงนับถือศาสนาอิสลาม น้องสาวชื่อ **ลิ้มกอเหนี่ยว** ได้ติดตามมาพบพี่ชาย ฝ่ายอ่อนวอนให้พี่ชายละเลิกจากการเป็นมุสลิมแล้วกลับไปหามารดาที่เมืองจีน แต่ **ลิ้มโต๊ะเคี่ยม** ก็ไม่ยอมกลับไป ลิ้มกอเหนี่ยวมีความเสียใจในที่สุดจึงผูกคอตาย ลิ้มโต๊ะเคี่ยมฝังน้องสาวไว้ที่กรือเซะ ชาวจีนนับถือว่าเป็นผู้หญิงบริสุทธิ์และเป็นคนรักชาติตระกูล ได้มีการเซ่นไหว้เสมอทุกปีมิได้ขาด **พงศาวดารเมืองปัตตานี** ฉบับนี้ไม่มีข้อความกล่าวถึงคำสาปแช่งของ **เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว** แม้จะกล่าวถึง **มัสยิดกรือเซะ** ว่าอยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรมแต่ก็ไม่ได้ระบุว่าเพราะสาเหตุใด เช่นเดียวกับหนังสือ *Sejarah Kerajaan Melayu Patani* ฉบับพิมพ์เมื่อปี ค.ศ.1985 ผู้เขียนคือ **อิบรอฮีม ซุกรี** (Ibrahim Syukri) ก็กล่าวถึงการเสียชีวิตของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวโดยไม่มีเรื่องคำสาปแช่ง

หนังสือ **ประวัติเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว** ที่พิมพ์โดยมูลนิธิเทพานุชนียสถาน ทั้งฉบับที่พิมพ์ปี พ.ศ.2534 และ 2544 ก็ไม่ปรากฏข้อความที่เขียนถึงคำสาปแช่งของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว เพียงแต่ระบุว่าพี่ชายได้รับอาสาเจ้าเมืองปัตตานีสร้าง **มัสยิดกรือเซะ** และในตอนท้ายยังเล่าว่าลิ้มกอเหนี่ยวช่วยวงศ์ตระกูลของ

³⁴³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

³⁴³⁹ สมหมาย พงศ์พฤกษ์, **หัตถกรรมผ้าทอพื้นบ้านเกาะยอ**. มปท. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรผ้าทอเกาะยอ, 2548, หน้า 8.

เจ้าเมืองปัตตานีต่อสู้กับพวกกบฏอีกด้วย³⁴⁴⁰ ซึ่งสะท้อนว่ามุสลิมของชาวจีนแห่งนี้ไม่ต้องการจะกล่าวถึงเรื่องราวที่แสดงถึงความขัดแย้งและความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนกับชาวมลายูมุสลิมในท้องถิ่น แต่กล่าวถึงบทบาทของชาวจีนต่อชาวมลายูมุสลิมทั้งในเรื่องการสร้างมัสยิดและการต่อสู้กับพวกกบฏ เพื่อเน้นความสำคัญของชาวจีนต่อวิถีชีวิตและความมั่นคงของชาวมลายูมุสลิม

งานเขียนเรื่องแรกที่ระบุถึงคำสาปของลี้มกอเหนี่ยว เขียนโดยชาวจีนในท้องถิ่นชื่อ สุวิทย์ คณานุรักษ์ ซึ่งอ้างว่าได้รับการถ่ายทอดจากขุนพจน์สารบาญ (บุตรชายคนที่สองของพระเจ้าคณานุรักษ์ผู้นำคนสำคัญของเมืองปัตตานีในอดีต) ในปัจจุบันประวัติเจ้าแม่ลี้มกอเหนี่ยวสำนวนนี้ได้รับการเผยแพร่กว้างขวางทั้งโดยการบอกเล่าและการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน่วยงานของรัฐคือการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้นำเสนอแหล่งท่องเที่ยวโดยใช้ข้อความที่เน้นอารมณ์ความรู้สึกของลี้มกอเหนี่ยวก่อนฆ่าตัวตาย ทำให้นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปรับรู้เรื่อง *มัสยิดกรือเซะ* ผ่านตำนานเจ้าแม่ลี้มกอเหนี่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย³⁴⁴¹ เรื่องเล่าที่ว่าชาวจีนเป็นผู้สร้าง *มัสยิดกรือเซะ* และสาเหตุที่การสร้าง *มัสยิดกรือเซะ* ไม่สำเร็จมาจากคำสาปแช่งของชาวจีน กลายเป็นเรื่องเล่าที่ครอบครองพื้นที่ความทรงจำของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย อันมีนัยว่าความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการสร้างความเจริญแก่ท้องถิ่นขึ้นอยู่กับชาวจีนเป็นสำคัญ

ชาวมลายูมุสลิมเล่าเรื่องการสร้าง *มัสยิดกรือเซะ* ต่างจากชาวจีนอย่างมาก เช่น หนังสือ *สยาเราะห์ปัตตานี* กล่าวว่ามัสยิดนี้สร้างขึ้นโดยชาวมุสลิมเอง โดย *สุลต่านลองยูนุส* เป็นผู้สั่งให้สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2265 และเหตุที่สร้างไม่เสร็จก็เพราะเกิดสงครามแย่งชิงราชสมบัติระหว่างสุลต่านลองยูนุสกับระตูปะกาลัน ส่วน *อิกายัตปาตานี* เล่าว่า *สุลต่านมูศ็อฟฟาร์* เป็นผู้สั่งให้สร้าง *มัสยิดกรือเซะ* และมัสยิดนี้ถูกเผาทำลายเมื่อกองทัพสยามมาทำสงครามกับปัตตานี³⁴⁴² จะเห็นได้ว่า *อิกายัตปาตานี* อธิบายปัญหาของชาวมลายูมุสลิมว่ามาจากการขยายอำนาจของรัฐบาลสยาม ซึ่งเรื่องเล่าเช่นนี้เกิดขึ้นเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลไทยและการแบ่งแยกดินแดน

เรื่องการหล่อปืนใหญ่ของปัตตานี ตำนานของชาวมุสลิมก็แตกต่างจากตำนานของชาวจีนที่เล่าว่าลี้มโต๊ะเคียมเป็นผู้หล่อปืนใหญ่โดยยอมสละชีวิตเพื่อให้การหล่อปืนใหญ่สำเร็จ เช่น *อิกายัต ปาตานี* กล่าวว่า *สุลต่านมูฏ็อฟฟาร์ซาร์* สั่งให้หล่อปืนใหญ่ นายช่างเป็นชาวมุสลิม *เมืองรัม* (มิใช่ชาวเมืองจีน) ชื่อ *อับดุล*

³⁴⁴⁰ โปรดดู แพร ศิริศักดิ์ดำรง, “ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวมลายูมุสลิมและชาวจีนในย่านสายกลาง จังหวัดยะลา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

³⁴⁴¹ โปรดดูอาทิ “เจ้าแม่ลี้มกอเหนี่ยวไม่เคยมีคำสาปแช่ง มัสยิดกรือเซะมรดกอารยธรรมแห่งมหานครปัตตานี”, “เล่าเรื่องงานสมโภชเจ้าแม่ลี้มกอเหนี่ยว ปัตตานี พ.ศ. ๒๕๕๓ (130th Anniversary Lim Kor Neow) ตอนที่ ๑” ใน www.bloggang.com

³⁴⁴² แพร ศิริศักดิ์ดำรง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” *รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม*, หน้า 12-13.

ศอบัด แม้จะมีปัญหาในตอนแรกแต่ในที่สุดก็หล่อสำเร็จด้วยบารมีของสุลต่าน³⁴⁴³ สะท้อนว่าชาวมลายูมิได้ยอมรับว่าชาวจีนเป็นผู้นำเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าหรือนำความเจริญและความมั่นคงมาสู่ปัตตานี และชาวจีนมิได้มีส่วนในการทำสงครามเพื่อปัตตานีแต่อย่างใด

ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในปัจจุบัน ก็คือ การเพิ่มความสำคัญของการเคารพบูชา *เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว* ในหมู่ชาวจีน โดยมีศาลเจ้าขนาดใหญ่ของ *เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว* ที่ย้ายมาตั้งใกล้กับ *มัสยิดกรือเซะ* ในขณะที่ชาวมลายูมุสลิมก็ได้ทำให้ *มัสยิดกรือเซะ* ซึ่งกรมศิลปากรประกาศให้เป็นโบราณสถานมานานแล้ว กลายเป็นมัสยิดที่มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอีกครั้งหนึ่ง และมัสยิดแห่งนี้ชาวมลายูมุสลิมถือว่าเป็นสัญลักษณ์และอนุสรณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของเมืองปัตตานี³⁴⁴⁴ ความทรงจำเกี่ยวกับ *มัสยิดกรือเซะ* และ *เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว* จึงยังคงเป็นส่วนหนึ่งของความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชาวจีนและชาวมลายูมุสลิมในปัจจุบัน³⁴⁴⁵

การต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำระหว่างชาวจีนกับชาวมลายูมุสลิมนี้เกิดขึ้นในบริบทที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้น ซึ่งคนจีนมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีกว่า มีการค้าขายใหญ่โตในระดับส่งออกและข้ามชาติ จึงเกิดการเอาเปรียบในด้านทรัพยากรแทบทุกทางจนเป็นเหตุให้คนมลายูมุสลิมปรับตัวไม่ทันและกลายเป็นคนด้อยโอกาส ทั้ง ๆ ที่ชาวมลายูมุสลิมถือว่าตนเป็นเจ้าของแผ่นดินและทรัพยากร และชาวมลายูมุสลิมเห็นว่าการมาสร้างฮวงซุ้ยเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวขึ้นมาใหม่ใกล้กับ *มัสยิดกรือเซะ* นั้น เป็นการรุกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวมุสลิม การเคลื่อนไหวของชาวมุสลิมรุ่นใหม่ที่จะฟื้นฟู *มัสยิดกรือเซะ* ให้กลายเป็นศาสนสถานสำคัญ นับเป็นความพยายามที่จะลบล้างคำสาปและตำนานเมืองปัตตานีที่กลุ่มคนจีนสร้างขึ้น³⁴⁴⁶

สำหรับในภาคอีสาน การต่อสู้ระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ในพื้นที่ความทรงจำปรากฏอย่างชัดเจนในหลายพื้นที่ เช่น การสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ *“พ่อพญาสี้เขี้ยว”* ที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา พ่อพญาสี้เขี้ยวเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวอำเภอสีคิ้วทุกชาติพันธุ์เคารพสักการะ แต่พ่อพญาสี้เขี้ยวมีความหมายต่อชาวสีคิ้วแต่ละชาติพันธุ์ไม่เหมือนกัน *“คนไทยยวน”* ซึ่งอพยพจากภาคเหนือตอนบน *“คนลาวอีสาน”* *“คนไทโคราช”* *“ข้าราชการไทย”* และ *“คนจีน”* ในตลาดอำเภอสีคิ้ว ต่างก็สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพ่อพญาสี้เขี้ยวเพื่อช่วงชิงพื้นที่ความทรงจำที่จะช่วยสร้างหรือเพิ่มพูนอำนาจต่อรองแก่ชาติพันธุ์ของตน³⁴⁴⁷

³⁴⁴³ ศรีศักร วัลลิโภดม, พล.ต.ต.จรัญญ์ เด่นอุดม, อับดุลเลาะห์ ลออแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ เล่าขานตำนานใต้. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550, หน้า 52.

³⁴⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

³⁴⁴⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม. *ไฟใต้ถาจะดับ?*, กรุงเทพฯ: มติชน, 2550, หน้า 165-167

³⁴⁴⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, พล.ต.ต.จรัญญ์ เด่นอุดม, อับดุลเลาะห์ ลออแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ เล่าขานตำนานใต้, หน้า 53-54.

³⁴⁴⁷ ไพโรดดู สุริยา สมุทคุปต์และพัฒนา กิตติอาษา, “ยวนสีคิ้ว” ใน *ชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา*, นครราชสีมา : สมบูรณ์การพิมพ์, 2544.

แต่เดิมพ่อพญาสีเขี้ยวเป็นผีอารักษ์ของ “ชาวไทยยวน” ในเขตอำเภอสีคิ้ว เนื่องจากชาวไทยยวน เหล่านี้อพยพมาจากล้านนาจึงสร้างความทรงจำว่าพ่อพญาสีเขี้ยวเป็นเจ้าฟ้ามาจากเชียงแสนและเป็น ผู้สร้างเมืองสีคิ้วขึ้นมา เพื่อให้ชาวยวนเป็นกลุ่มคนที่สำคัญที่สุดในเมืองสีคิ้ว ในขณะที่ “ชาวลาวซำว จ้าว” ที่อาศัยอยู่บริเวณอำเภอสูงเนินและ “ชาวไทโคราช” ที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้เคียงกลับเห็นว่าพญาสี เขี้ยวเป็นเพียงยักษ์ร้ายที่กลับใจตนหนึ่งเท่านั้น ไม่ได้ยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทในการตั้งถิ่นฐานอย่างที่ชาวยวน สีคิ้วเชื่อแต่อย่างใด เป็นการปฏิเสธว่าคนไทยยวนไม่ใช่ผู้สร้างเมืองสีคิ้วขึ้นมา

ต่อมา “ข้าราชการอำเภอสีคิ้ว” ได้ให้ผู้รู้ในท้องถิ่นเขียนตำนานพ่อพญาสีเขี้ยวเป็นลายลักษณ์อักษร ดำเนินเล่าเรื่องตามความเชื่อของชาวไทยยวนว่าเจ้าฟ้าที่ปกครองเชียงแสนย้ายถิ่นฐานลงมาสร้างเมืองสี คิ้ว โดยพระองค์ได้รับนิมิตจากพระอินทร์ให้ปฏิบัติธรรม แต่ต่อมาพระองค์ทรงประพาศิลาธรรมคือได้ให้ ทหารฆ่าคนเพื่อนำมาเสวย ทำให้พระองค์กลายเป็นยักษ์สีเขี้ยว เมื่อยักษ์ถูกฆ่าตายพระองค์ก็ฟื้นขึ้นมาเป็น มนุษย์อีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นก็ทรงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวสีคิ้วเคารพสักการะ³⁴⁴⁸ การที่เรื่องเล่าที่ สร้างโดยทางราชการยึดตามตำนานของชาวไทยยวน น่าจะเป็นเพราะสอดคล้องกับประวัติศาสตร์กระแส หลักที่กล่าวว่ากษัตริย์ไทยที่สร้างและปกครองอาณาจักรอยุธยาสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ที่ปกครองเชียง แสน ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์กระแสหลักที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้รับการผลิตซ้ำในแบบเรียนอย่าง ต่อเนื่องในหลายทศวรรษต่อมา

หน่วยราชการไทยที่อำเภอสีคิ้วยังได้สร้างอนุสาวรีย์พ่อพญาสีเขี้ยว โดยเรียกว่า “อนุสาวรีย์พระยาสี คิ้วแดนสยาม” อนุสาวรีย์นี้สร้างเป็นรูปผู้ชายที่ไว้ผมสั้นทรงมหาดไทยและสวมเสื้อคอตั้งทรงราชปะแตน แบบข้าราชการสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยืนตรงหันหน้าเข้าตึกโรงพยาบาลสีคิ้ว ลักษณะของอนุสาวรีย์ และชื่อ “อนุสาวรีย์พระยาสีคิ้วแดนสยาม” ทำให้ “พระยาสีคิ้ว” กลายเป็นตัวแทนของอำนาจและ อุดมการณ์ของประเทศไทยที่มีอยู่เหนือประชาชนในท้องถิ่น และบริเวณฐานอนุสาวรีย์ยังมีรูปเสือโคร่งเจ้าป่านั่ง หมอบอยู่ 1 ตัว แทนที่จะเป็นยักษ์ตามที่ปรากฏในตำนาน เนื่องจากยักษ์จะให้ภาพลักษณ์ในทางลบต่อ อุดมการณ์ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ แต่เสือโคร่งเป็นเจ้าป่าเจ้าเขา ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่าทาง ราชการเป็นผู้รักษาเขตแดนและบำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาชน ดังนั้นอนุสาวรีย์นี้จึงเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อ ความหมายแก่คนทั่วไปว่า สถานพยาบาล และข้าราชการ ทำหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขให้กับประชาชนเช่น กับพญาสีเขี้ยวนั่นเอง³⁴⁴⁹

ขณะเดียวกัน “ชาวจีนในตลาดอำเภอสีคิ้ว” ก็ได้สร้างศาลพ่อพญาสีเขี้ยวของตนเองขึ้นมา พร้อมกับ สร้างความทรงจำขึ้นมาใหม่ว่า มีชายชราชาวจีนคนหนึ่งเข้าไปกราบไหว้ศาลเจ้าพ่อพญาสีเขี้ยว และถูก สลากกินแบ่งรัฐบาลรางวัลที่ 1 จึงได้สร้างศาลใหม่ เป็นศาลแบบจีน และได้อัญเชิญดวงวิญญาณของพ่อ

³⁴⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า123-126.

³⁴⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

พญาสีเขี้ยวมาสิงสถิตในศาลแห่งใหม่นี้³⁴⁵⁰ ชาวจีนได้สร้างเรื่องเล่าเพิ่มเติมด้วยว่า พอพญาสีเขี้ยวไม่ต้องการประทับในศาลเจ้าเดิม จึงได้แสดงปาฏิหาริย์แหวกผกตบขวาที่ขึ้นอยู่หนาแน่นกลางบึงสาธารณะของสี่คว้อออกเป็นทาง แล้วกวาดเอาอกผกตบขวาไปไว้ที่ริมบึง และแสดงความจำนงผ่านร่างทรงว่า ต้องการจะประทับในศาลเจ้าแห่งใหม่ การสร้างศาลพญาสีเขี้ยวเป็นศาลเจ้าจีนและเรื่องเล่าดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวจีนได้เข้ามามีอิทธิพลอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และอุดมการณ์ทางศาสนาของชาวไทยยวนสี่คว้อได้สำเร็จ โดยชาวไทยยวนสี่คว้อไม่สามารถต้านทานได้³⁴⁵¹

สำหรับชาติพันธุ์ที่อยู่ในพื้นที่สูงและในเขตป่าเขา ก็มีการต่อสู้โดยการสร้างความทรงจำนอกกรอบความคิดเกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” กระแสหลักเช่นเดียวกัน ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน

ชาติพันธุ์ขมุ ในจังหวัดน่าน ซึ่งทำการเกษตรในเขตชายแดนห่างไกลและเผชิญปัญหาการเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างอ่างเก็บน้ำ ได้ต่อสู้กับการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกและเผชิญกับการถูกเหยียดหยามรวมทั้งอัตลักษณ์ที่อยู่ในฐานะข้าทาสของคนอื่น โดยมีได้หาทาง “กลายเป็นไทย” แต่ได้พยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนและต่อสู้กับความรู้สึกต่ำต้อยด้วยการรื้อฟื้นสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เพื่อเน้นอัตลักษณ์ขมุที่เคยเผชิญความทุกข์ยากร่วมกันมา ตลอดจนมีการรื้อฟื้นพิธีกรรม สร้างพิธีกรรม และรื้อฟื้นตำนานเรื่องน้ำเต้าที่แสดงว่ามนุษย์ทุกชาติพันธุ์เป็นพี่น้องกัน ซึ่งทำให้ชาวขมุสามารถภาคภูมิใจใน “ความเป็นขมุ” และลดความรู้สึกต่ำต้อยลงไปได้มาก³⁴⁵²

ชาติพันธุ์ชาวลัวะ เป็นชนพื้นถิ่นในแถบล้านนามาตั้งแต่สมัยโบราณ แต่พ่ายแพ้แก่ชาติพันธุ์ไท-ลาว จนต้องออกไปตั้งถิ่นฐานตามป่าเขา และตรากตรำจนถึงปัจจุบันก็ยังมีฐานะยากจน ชาวลัวะจึงถูกมองโดยคนไทยและ “คนเมือง” (ซึ่งในอดีตก็คือ “คนลาว”) ว่าเป็นชนชาติล้าหลัง ป่าเถื่อน ดังนั้น ชาวลัวะจึงดิ้นรนต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำอย่างมาก เพื่อจะมีความเสมอภาคและมีอำนาจต่อรองกับคนอื่น ๆ ในสังคมไทย

ความทรงจำที่ชาวลัวะสร้างขึ้นมีชาวลัวะเป็นศูนย์กลาง โดยผูกเรื่องเชื่อมโยงกับ “ขุนหลวงวิลังคะ” ซึ่งมีเรื่องราวอยู่ในตำนานร่วมสมัยกับพระนางจามเทวีแห่งอาณาจักรหริภุญไชย ชาวลัวะได้สืบทอดความทรงจำว่า “บ้านเมืองเรา ลัวะเคยเป็นใหญ่” และมีขุนหลวงวิลังคะเป็น ศูนย์รวมจิตใจและสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวลัวะเคารพนับถือและยำเกรง³⁴⁵³

³⁴⁵⁰ โปรดดู สุदारัตน์ หงส์นคร, “ประเพณีพิธีกรรมการเข้าทรงพญาสีเขี้ยวของชาวไทยยวนบ้านสี่คว้อ ตำบลสี่คว้อ อำเภอสี่คว้อ จังหวัดนครราชสีมา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2539.

³⁴⁵¹ สุริยา สมุทคุปต์และพัฒนา กิตติอาษา, “ยวนสี่คว้อ” ใน ชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยยวนในจังหวัดนครราชสีมา, นครราชสีมา .

³⁴⁵² ชูศักดิ์ วิทยามัก, “ขมุเอ็ดไฮ ไตเอ็ดนา ภูมิอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในภาคเหนือของประเทศไทย”, หน้า 140-172.

³⁴⁵³ ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการประวัติศาสตร์ขุนหลวงวิลังคะกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมืองกะ ตำบลสะลวง อำเภอแม่อรม จังหวัดเชียงใหม่”. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 1-6.

สิ่งหนึ่งที่ชาวลัวะถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่น่าภาคภูมิใจก็คือภาษาลัวะซึ่งเป็นภาษาเก่าแก่ ชาวลัวะถึงกับสร้างความทรงจำว่าทุกภาษาในโลกนี้ล้วนดัดแปลงมาจากภาษาของชาวลัวะทั้งสิ้น ภาษาลัวะนั้นนอกจากจะเขียนเสียงได้ยากแล้วยังไม่มีการถ่ายทอดเป็นตัวเขียน ชาวลัวะได้สร้างความทรงจำเพื่ออธิบายถึงการที่ตนไม่มีตัวเขียน (เพื่อมิให้ถูกมองว่าเป็นชนชาติล่าหลังป่าเถื่อน) โดยเล่าว่าแต่เดิมนั้นชาวลัวะก็มีตัวอักษรใช้ แต่ตัวอักษรของชาวลัวะได้ถูกขโมยไป ชาวลัวะจึงไม่ได้เขียนตัวหนังสือไว้อีกเพราะกลัวว่าจะถูกขโมยไปอีก และในบริบทที่ชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคมไทยกำลังพยายามรื้อฟื้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ขึ้นมา ซึ่งทำให้ชาติพันธุ์ใดก็ตามที่สูญเสียอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไปเกิดความรู้สึกว่าเป็นปมด้อย ดังนั้น ชาวลัวะจึงได้อธิบายว่า สาเหตุที่คนลัวะต้องเปลี่ยนไปใช้ภาษาของชาติพันธุ์ที่ตนแต่งงานด้วย ก็เพราะภาษาลัวะนั้นเขียนแบบได้ยากและถ่ายทอดได้ยาก³⁴⁵⁴

ในความเป็นจริงนั้น ชาวลัวะในปัจจุบันยังคงมีอัตลักษณ์เป็นคนป่าล่าสัตว์ ทำให้มีความต้องการที่จะเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนเอง หรือพยายามกดทับ “ความเป็นลัวะ” เอาไว้ การเปลี่ยนไปพูดภาษาของชาติพันธุ์อื่นจึงเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนสถานภาพและสร้างอำนาจต่อรอง อย่างไรก็ตามชาวลัวะกำลังพยายามสร้างอัตลักษณ์ใหม่ นอกจากการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับภาษาลัวะดังกล่าวข้างต้นแล้วชาวลัวะยังพยายามที่จะพิสูจน์ให้เห็นว่าชาติพันธุ์ลัวะมีความเจริญมาแต่โบราณ เป็นกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ตั้งถิ่นฐานเป็น “รัฐ” ก่อนเกิดอาณาจักรล้านนาเสียอีก และชาวลัวะยังพยายามแสดงให้เห็นด้วยว่าชาวลัวะในอดีตมีบทบาทสำคัญทางการเมือง เช่น การอ้างถึง “อ้ายฟ้า” ซึ่งเป็นชาวลัวะที่พญามังรายส่งไปเป็นไส้ศึกที่หริภุญไชยและต่อมาได้เป็นผู้ปกครองเมืองหริภุญไชย เป็นต้น³⁴⁵⁵

สำหรับชาวลัวะที่เมืองกะนั้น ได้พยายามสร้างความทรงจำเพื่อยืนยันว่าตนมีความเกี่ยวข้องกับ “วัดพระบาทสี่รอย” เพราะชาวลัวะเมืองกะเป็นผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูป ในปี พ.ศ. 2535 พระสงฆ์ในหมู่บ้านได้ให้ช่างฝีมือปั้นรูป “พ่อขุนหลวงวิรังคะ” วีรบุรุษของชาวลัวะ และนำมาประดิษฐานไว้ที่หน้าศาลพ่อขุนหลวง หลังจากนั้นได้มีการสร้างสถาปัตยกรรมรูปปั้นพ่อขุนหลวงวิรังคะ พร้อมกับสร้างสวนหย่อมในบริเวณอนุสาวรีย์นี้ และในปีต่อมาก็ได้จัดงานฉลองสมโภชอย่างยิ่งใหญ่ ทำให้รูปปั้นที่เคยเป็นผิบบรพบุรุษของชาวลัวะกลายเป็นอนุสรณ์สถานแบบพุทธ ความทรงจำเกี่ยวกับผีปู่ย่าของชาวลัวะจึงเลือนหายไป โดยถูกแทนที่ด้วยการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับวีรบุรุษทางวัฒนธรรมซึ่งทำให้ชาวลัวะมีอัตลักษณ์เป็นกลุ่มคนที่เจริญทางวัฒนธรรม เพราะได้เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาและมีได้นับถือผีอีกต่อไป³⁴⁵⁶

ในกรณีของชาวกระเหรี่ยง นอกจากจะพยายามสร้างความทรงจำในกรอบของ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก โดยการพิสูจน์ให้เห็นว่าชาวกระเหรี่ยงมิได้ทำลายทรัพยากรธรรมชาติอันมีค่าของ “ชาติไทย” และชาวกระเหรี่ยงมี “ความเป็นไทย” จนสามารถทำพิธีบวชป่าและอนุรักษ์ป่าดังที่กล่าวมาแล้ว ชาวกระเหรี่ยงยังสร้างความทรงจำนอกกรอบของ “ความเป็นไทย” ด้วย กล่าวคือชาวกระเหรี่ยงเคยมีอัตลักษณ์

³⁴⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

³⁴⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

³⁴⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-67.

เป็นชาวเขาที่ด้วยความเจริญ มีฐานะต่ำต้อยกว่าคนล้านนาที่เรียกตัวเองว่า “คนเมือง” และเป็นเสมือนผู้ที่เข้ามาอาศัยแผ่นดินไทยอยู่ ทำให้ชาวกระเหรี่ยงผลิตซ้ำความทรงจำที่ว่าบรรพบุรุษของตนได้อาศัยอยู่ในดินแดนแถบนี้มาเนิ่นนานเป็นเวลานานไม่น้อยกว่า 700 ปี³⁴⁵⁷ ความทรงจำเช่นนี้ช่วยยืนยันว่าชาวกระเหรี่ยงเป็นเจ้าของแผ่นดินไทยไม่น้อยไปกว่าคนอื่น ๆ ไม่ใช่เป็นคนพลัดถิ่นที่อพยพเข้ามาพึ่งพาอาศัย หรือเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรของคนไทยดังที่คนไทยทั่วไปเข้าใจ

ชาติพันธุ์อาข่า เป็นชาติพันธุ์หนึ่งที่สูงอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกแย่งชิงทรัพยากรและบางส่วนต้องอพยพลงมาอยู่ในเมือง ชาวอาข่าบางคนได้พยายามสื่อสารกับคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เพื่อปลุกเร้าให้เกิดความสำนึกว่าคุณค่าของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทยได้ถูกลดทอนลงจนกลายเป็นสินค้าไปหมดแล้ว และพยายามกระตุ้นให้คนทุกชาติพันธุ์รวมทั้งชาวอาข่าเองหาทางตอบโต้ปล้นล้างวาทกรรม “ชาวเขาสกปรก ชาวเขาขายตัว” ด้วยการเรียกร้องว่า “พวกเราชาวเผ่าช่วยกัน ให้เค้ารู้ว่าเราไม่ได้เป็นอย่างนั้น อย่างที่เค้ากล่าวหา กัน ให้เค้ารู้ว่าชาวเผ่าก็มีดี” ในชุมชนอาข่าบางแห่ง นอกจากจะมีการสร้างพิพิธภัณฑ์อาข่า เพื่อแสดงถึงวิถีชีวิตอันดีงาม และแสดงให้เห็นว่าชาวอาข่าไม่ได้ล้าหลังแล้ว ยังมีการเรียกร้องให้ชาวอาข่า “มาร่วมกันชำระประวัติศาสตร์อาข่า ให้เกิดความเป็นธรรม และลดอคติทางชาติพันธุ์”³⁴⁵⁸ อีกด้วย

ในการเขียนประวัติศาสตร์อาข่านี้ ชาวอาข่าเน้นอดีตที่ยาวนานของตนตั้งแต่เมื่อชาวอาข่าอาศัยอยู่ใน “ดินแดนอิสระ” มี “เจ้าปกครองเป็นคนอาข่า” และเมื่ออพยพหนีภัยจากการรุกรานจนพลัดพรากจากกัน ชาวอาข่าทั่วโลกก็ยังสำนึกในความเป็นพี่น้องกัน หลังจากเล่าถึงการต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ อย่างไม่ย่อท้อของชาวอาข่าแล้ว ก็กล่าวด้วยว่าในปัจจุบันชาวอาข่าได้ปรับตัวให้เข้ากับยุคโลกาภิวัตน์ และได้มีส่วนร่วมในการผลักดันนโยบายต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับชุมชนไปจนถึงระดับชาติ และเรียกร้องให้ชาวอาข่าร่วมกันต่อสู้เพื่อแก้ไขปัญหาที่คนในวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้าใจวัฒนธรรมอาข่าอย่างผิด ๆ ซึ่งเรื่องสำคัญที่กลุ่มผู้เขียนประวัติศาสตร์อาข่าพยายามตอบได้ ก็คือเรื่อง “ลานสาวกอด” ซึ่งได้รับการสร้างขึ้นในต้นทศวรรษ 2490 โดยบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ในหนังสือ 30 ชาติในเชียงรายได้ ซึ่งได้รับการผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง ทั้งในนวนิยาย ภาพยนตร์ และเพลง ซึ่งความทรงจำในเรื่องนี้ทำให้หญิงสาวชาวอาข่าต้องถูกเหยียดหยามและถูกล่วงละเมิดทางเพศ ชาวอาข่าจึงพยายามพิสูจน์ว่าในสังคมอาข่าไม่มี “ลานสาวกอด” แต่อย่างใด³⁴⁵⁹

ส่วนการต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของชาติพันธุ์มูเซอแดง เกิดขึ้นท่ามกลางผลกระทบของกระแสทุนนิยมที่นำเอาสิ่งแปลกปลอมเข้ามาในชุมชนมูเซอแดง ทั้งโดยคนภายนอก เช่นนักท่องเที่ยว และโดย

³⁴⁵⁷ ชูพนิจ เกษมณี, “การศึกษากับคนชายขอบ: กรณีศึกษาของกลุ่มชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**. ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551, หน้า 3.

³⁴⁵⁸ เว็บไซต์ Hilltribe.org, พิพิธภัณฑ์ชนเผ่า online. “มาร่วมกันชำระประวัติศาสตร์อาข่ากันนะครับ”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3> (14 กันยายน 2555)

³⁴⁵⁹ อายิ (ป.อายิ) โพสต์เมื่อ วัน เสาร์ ที่ 9 ธันวาคม 2549, 13 : 06 น. IP : 203.150.133.30 อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

ลูกหลานของชาวมุเซอแดงเองที่ออกไปเรียนหนังสือหรือทำงานในเมือง³⁴⁶⁰ ชาวมุเซอแดง “ตั้งรับกับกระแสการรุกรานจากภายนอก” โดยอาศัยเครื่องมือต่อสู้หลายอย่าง เช่น องค์ความรู้และประเพณีวัฒนธรรมเดิม ขณะเดียวกันก็สร้างประวัติศาสตร์มุเซอแดงขึ้นมาด้วย³⁴⁶¹

ชาวมุเซอแดงได้เขียนประวัติศาสตร์เพื่อแสดงให้เห็นต้นกำเนิดและความเป็นมาอันยาวนานของตน โดยเล่าถึงการดิ้นรนต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ และวิถีชีวิตอันดีงามของชาวมุเซอแดงในอดีต รวมทั้งจารีตประเพณีที่ช่วยควบคุมความสัมพันธ์ทางสังคม และเน้นว่าชาวมุเซอแดงไม่ทอดทิ้งวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของบรรพชน แต่มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมจากภายนอกอย่างเหมาะสมและทำให้ชีวิตดีขึ้น³⁴⁶²

ความทรงจำเกี่ยวกับอดีตเช่นนี้ไม่เพียงแต่ช่วยสร้างพลังให้แก่การตอบโต้และการต่อต้านความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่รัฐและทุนนิยมนำเข้ามาเท่านั้น แต่ยังเสริมพลังให้แก่การฟื้นฟูศิลปะและวัฒนธรรมของชาวมุเซอแดง เช่น ดนตรีพื้นบ้าน สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน การรักษาโรค การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช การจัดงานประเพณีต่าง ๆ ฯลฯ ชาวมุเซอแดงบางคนมีความกระตือรือร้นในเรื่องนี้ถึงกับเดินทางไปดูงานประเพณีและพิธีกรรมในชุมชนมุเซอแดงอื่น ๆ เพื่อจะกลับมารื้อฟื้นงานประเพณีและพิธีกรรมดั้งเดิมในหมู่บ้านของตน³⁴⁶³

ปัญหาชาติพันธุ์และปัญหาชนชั้นกับการดิ้นรนต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำ

ในอดีตที่ผ่านมาเมื่อมีการวิเคราะห์ปัญหาทางชาติพันธุ์อันเกิดจากอุดมการณ์ชาตินิยม มักมองปัญหาชาติพันธุ์ว่าเป็นปัญหาสำคัญในตัวของมันเอง โดยมีได้เชื่อมโยงเข้ากับปัญหาทางชนชั้น แต่เนื่องจากการสร้างความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ของปัญญาชนกระแสหลักนั้นมุ่งจรรโลงโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและโครงสร้างการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจไว้ในมือของชนชั้นนำ ดังนั้น ภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมกระแสหลัก ปัญหาชาติพันธุ์จึงเกี่ยวข้องกับปัญหาชนชั้นอย่างแนบแน่น โดยที่**ปัญหาที่แท้จริงเป็นปัญหาชนชั้น** ส่วนปัญหาทางชาติพันธุ์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาชนชั้นเท่านั้น เห็นได้ชัดจากคำกล่าวของ**จอห์น โอโดเฮา** ผู้นำของชาวกระเหรี่ยงแห่งลุ่มน้ำแม่วาง ดังนี้

“คนจนในเมืองก็ถูกปฏิเสธ ถูกรังแกเหมือนกันนี่ ผมเคยกลั้อออกมาสู้ ความจริงคือ เพราะจนนั้นแหละถึงถูกรังแก ผมไปดูในกรุงเทพฯ คนจนถูกเผาไล่ที่กันสด ๆ ร้อน ๆ เลย เอาที่ไปสร้างตึกสร้างถนน อย่างพี่น้องมุสลิมที่บ้านครัวอยู่มานานแล้ว ที่อีสานคนอยู่สลัมก็เยอะ ภาคใต้ก็มี มันเป็น

³⁴⁶⁰ ยาโพ จะดีก็อยู่และคณะ. โครงการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญามุเซอแดง บ้านห้วยปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน. มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป., หน้า 1.

³⁴⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

³⁴⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

³⁴⁶³ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

ปัญหาคนจนกับคนรวยมากกว่า คนไม่มีอำนาจจะถูกไล่ออกหรือถูกเผา ตอนนี้ผมรู้แล้วว่าไม่ใช่ เพราะเขาเป็นยางเป็นชาวเขาหรือก”³⁴⁶⁴

การต่อสู้ของคนบางชาติพันธุ์ จึงแสดงออกโดยเข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social movement) ที่มีอัตลักษณ์เป็น “คนจน” โดยไม่เน้นในเรื่องชาติพันธุ์ เช่น “**สมัชชาคนจน**” ซึ่งมีศูนย์กลางการเคลื่อนไหวอยู่ที่เขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชนที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวกับสมัชชาคนจนได้แต่งประวัติศาสตร์เรื่อง **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย**³⁴⁶⁵ สร้างความทรงจำเกี่ยวกับการต่อสู้ของชาวนาโดยการเชื่อมโยงการต่อสู้ของ “คนจน” ในปัจจุบันเข้ากับการต่อสู้สำคัญ ๆ ในอดีต ย้อนหลังไปจนถึงการต่อสู้ของ “กบฏผีบุญ” ที่เกิดขึ้นในภาคอีสานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5, การต่อสู้ของ “เสรีไทยสายชาวนา” ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2, การต่อสู้ของ “สหพันธ์ชาวนาไร่ชาวนาแห่งประเทศไทย” และการต่อสู้ของ “สหพันธ์เกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน” ซึ่งการต่อสู้ของ “คนจน” นี้ยังคงดำเนินอยู่ในปัจจุบันคือขบวนการสมัชชาคนจนนั่นเอง นับเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ด้วยโครงเรื่องที่ชาวนาไร่ชาวนามีบทบาทสำคัญ ซึ่งประวัติศาสตร์เช่นนี้ช่วยเปลี่ยนอัตลักษณ์ชาวนาไร่ชาวนาจาก “เหยื่อของการพัฒนา” กลายเป็นผู้กระทำการเพื่อเปลี่ยนแปลง “ชาติไทย” ให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น และเป็นครั้งแรกที่มีการสร้าง “ชุมชนความทรงจำ” โดยเชื่อมโยงบทบาทของชาวนาไร่ชาวนาทั่วประเทศเข้าด้วยกัน³⁴⁶⁶

แม้ว่าสมัชชาคนจนยังคงใช้สัญลักษณ์ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ในการต่อสู้เพื่อแสดงถึงความสมานฉันท์กับคนทั่วไปในสังคมไทยรวมทั้งกับชนชั้นกลาง เช่นการเคลื่อนไหวโดยธงชาติ ธงธรรมจักร และพระบรมฉายาลักษณ์³⁴⁶⁷ แต่ก็ได้ใช้สัญลักษณ์ที่เป็นของชาวนาเองด้วย เช่น ธงแดงของสมัชชาคนจน ผ้าขาวม้าคาดเอว ดนตรีหมอลำ ฯลฯ อีกทั้งยังปฏิเสธความหมายของ “ชาติไทย” ตามคติเชื้อชาตินิยม แต่เน้นการรวมพลังของ “คนจน” โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติและชาติพันธุ์ ทุกคนเป็นสมาชิกชุมชนที่มีความทรงจำร่วมกันในฐานะ “คนจน” “ผู้ถูกกดขี่” “ผู้ทุกข์ยาก” และ “ผู้ต่อต้าน”³⁴⁶⁸

³⁴⁶⁴ สัมภาษณ์ จอนิ โอโดเฮา ใน **สารคดี**, 2539 หน้า 77. อ้างใน วิรพา อังคุรทัศน์ยรัตน์, ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” และการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชาคนจน, รายงานกระบวนการวิจัย 004 773 ประวัติศาสตร์ความคิดไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ ปีการศึกษา 2547, หน้า 17.

³⁴⁶⁵ ไพโรจน์ นฤมล ทับจุมพล นิติรัตน์ ทรัพย์สมบูรณ์ (บรรณาธิการ), **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2542.

³⁴⁶⁶ วิรพา อังคุรทัศน์ยรัตน์, “ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” แลพการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชาคนจน”, หน้า 22-23.

³⁴⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

³⁴⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ท่ามกลางการแย่งชิงทรัพยากรและความขัดแย้งที่สูงขึ้นในสังคมไทย ในบริบทที่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจขาดความเสมอภาคและความเป็นธรรม ชชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทย เช่น มอญ เขมร ไทใหญ่ กระเหรี่ยง มลายู และอีกหลายชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง ได้สร้างความทรงจำด้วยโครงเรื่องหลายแบบ เช่น แบบที่เชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” รวมทั้งการเน้นภาพอดีตที่เคยร่วมมือกับ “ชาติไทย” ในการต่อสู้เพื่อเอกราชมาด้วยกัน เช่น กรณีชาวมอญและชาวไทใหญ่ แบบที่พยายามเสนอว่าชาติพันธุ์ของตนอยู่ในแผ่นดินไทยมานานเพื่อยืนยันว่าชาติพันธุ์ของตนก็เป็นเจ้าของแผ่นดินไทยเช่นเดียวกัน เช่น กรณีชาติพันธุ์มอญและกระเหรี่ยง แบบที่เน้นความรุ่งเรืองในอดีตของตนและเน้นอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ในแง่ที่มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง เพื่อสร้างความภาคภูมิใจในชาติพันธุ์ที่จะช่วยให้เกิดเอกภาพและมีพลังในการต่อสู้กับปัญหา เช่น ชาติพันธุ์มอญและมลายูมุสลิม แบบที่เน้นว่าชาติพันธุ์ของตนถูก “ชาติไทย” กดขี่ตลอดมาในประวัติศาสตร์ เพื่อเสริมสร้างพลังในการต่อสู้กับรัฐไทยในปัจจุบันและอนาคต เช่น ชาติพันธุ์มลายูมุสลิม เป็นต้น

การสร้างและผลิตซ้ำความทรงจำในลักษณะที่เป็น “มายาคติ” แต่ได้รับความเชื่อถือจากผู้คน ยังคงดำเนินอยู่ในปัจจุบัน และคงจะดำเนินสืบไปในอนาคต เพราะยังคงมีการแย่งชิงทรัพยากรและอำนาจเพียงแต่คู่ขัดแย้งอาจเปลี่ยนไป และความทรงจำที่ได้รับการสร้างขึ้นก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย

พลวัตและการผสมผสานทางวัฒนธรรมและทางสายเลือดระหว่างชาติพันธุ์ต่างๆ

ในขณะเดียวกันที่มีความขัดแย้งและการต่อสู้ระหว่างคนชาติพันธุ์ต่างๆ ก็มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมและทางสายเลือดระหว่างคนหลายชาติพันธุ์ โดยที่คนบางชาติพันธุ์ในท้องถิ่นอาจมีบทบาทหลักในการเลือกสรรในกระบวนการผสมผสานดังกล่าวนี้ เพราะอำนาจทางวัฒนธรรมมีความสัมพันธ์กับอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองอย่างแนบแน่น กลุ่มคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองจึงมักเสริมสร้างบทบาทในทางวัฒนธรรมให้โดดเด่นเหนือชาติพันธุ์อื่น

จังหวัดสระแก้ว ซึ่งประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ เช่น ลาว ญ้อ เวียดนาม จีน ฯลฯ ปรากฏว่าคนจีนที่มีสถานะเป็นชนชั้นนำในท้องถิ่น เพราะมีศักยภาพทางเศรษฐกิจและเครือข่ายความสัมพันธ์กว้างขวาง สามารถสร้างประเพณีลักษณะใหม่ที่มีรูปแบบเฉพาะของท้องถิ่นขึ้นมา เช่น ประเพณี “แห่เจ้าพ่อเขาน้อย” ที่ได้รวมเอาสัญลักษณ์ในระบบความเชื่อของวัฒนธรรมต่างๆ ในพื้นที่ เช่น เจ้าพ่อหลักเมือง เจ้าพ่อหอสูง และ พระสยามเทวาธิราช ฯลฯ มารวมกัน เปิดพื้นที่การแสดงออกทางวัฒนธรรมให้คนกลุ่มต่างๆ มีส่วนร่วมในพิธีอย่างกว้างขวาง แต่คนจีนซึ่งเป็นกลุ่มที่มีอำนาจสูงกว่าชาติพันธุ์อื่นๆ ในท้องถิ่นเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในประเพณี “แห่เจ้าพ่อเขาน้อย จากเดิมประเพณี “ขึ้นเขานมัสการเจ้าพ่อเขาน้อย” ไม่มีคนจีนเข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นประเพณีที่ชาวญ้อบ้านคลองน้ำใสสร้างขึ้น โดยให้ความหมายบริเวณ

ภูเขามีสปรางสาทเขมรตั้งอยู่ว่าเป็นเขตพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และสถาปนาเจ้าพ่อเขาน้อยไว้ที่ศาลด้านหน้าของภูเขานั้น³⁴⁶⁹

ในกรณีของกลุ่มคนที่ปราศจากอำนาจหรือมีอำนาจน้อยในจังหวัดสระแก้ว ก็มักจะต้องละทิ้งวัฒนธรรมเดิมบางส่วน เพื่อรับวัฒนธรรมใหม่ที่จะช่วยให้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น เช่น ชาวเวียดนามหันมาทำนุบำรุงวัดและพระสงฆ์ในภิกขุสงฆ์ซึ่งเป็นภิกขุสงฆ์หลักของ “ชาติไทย” ในโอกาสที่พระภิกษุอนันตภิกขุได้มรณภาพลง ทั้งยังริเริ่มจัดประเพณีประจำปีชุมนุมชนในรูปการทำบุญกลางบ้านซึ่งได้รับอิทธิพลจากชาวลาว อันเป็นกลุ่มคนที่มีสัดส่วนประชากรหนาแน่นที่สุดในสระแก้ว³⁴⁷⁰

ที่สังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี **ชาวกะเหรี่ยง** ก็หันมานับถือศาสนาพุทธที่มีหลวงพ่อดุตมะพระภิกษุชาวมอญเป็นผู้นำ เพราะที่สังขละบุรีนี้ชาวมอญมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงกว่าชาวกะเหรี่ยง และการเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาก็ทำให้ชาวกะเหรี่ยงมีสถานภาพสูงขึ้น ชาวกะเหรี่ยงจึงได้ช่วยเหลือชาวมอญในการสร้างวัดหลวงพ่อดุตมะขึ้นมา ทั้งนี้ หลวงพ่อดุตมะพระภิกษุชาวมอญได้ทำงานร่วมกับนายอำเภอและได้ให้สัญญาแก่ทางราชการว่าจะทำให้อำเภอสังขละบุรีเจริญรุ่งเรือง³⁴⁷¹

คนหลายชาติพันธุ์เมื่อรับวัฒนธรรมจากคนกลุ่มอื่น เช่นการเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา มักไม่ได้ละทิ้งวัฒนธรรมหรือศาสนาเดิมอย่างสิ้นเชิง เพราะนอกจากหวั่นกลัวผลที่จะเกิดขึ้นจากการละเลยการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาหรือลัทธิความเชื่อเดิมแล้ว วัฒนธรรมหรือศาสนาเดิมยังช่วยรักษาความสัมพันธ์ที่มีอยู่กับกลุ่มคนที่ยังมีได้เปลี่ยนวัฒนธรรมหรือศาสนาอีกด้วย เช่น **ชาวกะเหรี่ยง** ที่เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา ยังคงนับถือลัทธิฤๅษีและนับถือผีไปพร้อมกัน³⁴⁷²

ชาวกวย ในจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาก็มิได้ละทิ้งการนับถือผี ยังคงเชื่อในเรื่องวิญญาณของผีที่สถิตอยู่ในธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นผีปู่ตา (ผีเจ้าที่เจ้าทาง) ผีตาแฮก (ผีแรกนา) และผีบรรพบุรุษ ซึ่งชาวกวยจะมีพิธีแสดงความเคารพด้วยการจัด พิธีรำสะเอง อัญเชิญผีบรรพบุรุษมาเข้าทรงเพื่อรับของสังเวยและได้พูดคุยกับลูกหลาน ขั้นตอนการ รำสะเอง ของรำทรง (ซึ่งเป็นหญิงที่มักมีครอบครัวแล้ว) จะผสมผสานระหว่างความเชื่อและพิธีกรรมเดิมของชาวกวยกับความเชื่อและพิธีกรรมของชาวลาว โดยจะเริ่มจากการฟ้อนรำรอบๆ ปะรำ ก่อนที่จะนำดอกไม้มากัดหนูและใช้ มาลัยคล้องศีรษะและเริ่มแสดงเป็นการละเล่นต่างๆ เช่น การเล่นจับสาว มีการปรับไหมผู้ที่แสดงเป็นชายหนุ่มแล้วเข้ามาจับชายผ้าของผู้แสดงเป็นหญิงสาว มีการเล่นขโมยวัว ซึ่งผู้ขโมยจะต้องถูกปรับไหม การเล่นปราบจะเข้แสดงถึงการปราบความชั่ว การเล่นบั้งไฟ นอกจากนี้การเล่นบางอย่างในพิธีกรรมเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษและการเข้าทรงนี้ยังนำมา

³⁴⁶⁹ สิริกมล สายสร้อย และคณะ, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตจังหวัดสระแก้ว. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545, หน้า 60-61.

³⁴⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

³⁴⁷¹ สุรินทร์ เหลือละมัย, ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก สังขละบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545, หน้า 14-15.

³⁴⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

จากประเพณีทางพุทธศาสนา เช่น การเล่นแห่เทียนพรรษา และการปิดท้ายพิธีกรรมด้วยการเล่นตักบาตร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการทำบุญสุนทานตามหลักพุทธศาสนา³⁴⁷³ แสดงถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมจากหลากหลายทิศทาง

อนึ่ง **คนชาติพันธุ์เดียวกันแม้ว่าอยู่ต่างรัฐชาติกัน ก็มีความสำนึกร่วมว่าเป็นพวกเดียวกัน** ดังที่ผลการวิจัยเกี่ยวกับชาติพันธุ์เขมรที่สระแก้ว พบว่าสายสัมพันธ์แต่ละกลุ่มไม่ได้ผูกติดกับพื้นที่ทางกายภาพแต่เกิดจากสำนึกร่วมในระดับชาติพันธุ์ เช่น ชาวเขมรบ้านตุน กับชาวเขมรในเขตกัมพูชา ซึ่งเป็นเครือญาติรุ่นทวด มีการเยี่ยมเยียนไปมาหาสู่กันในฤดูว่างจากงานในไร่ นา โดยมากินนอนพูดคุยกันครั้งละหลายสัปดาห์ ขณะที่ชาวลาวหันทรายที่อยู่ใกล้กันแทบจะไม่รู้รายละเอียดความเป็นไปในชุมชนกันและกัน³⁴⁷⁴ เช่นเดียวกับชาวไทยพวนที่ถูกกวาดต้อนมาหลายระลอกในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อมีการจัดตั้งชมรมไทยพวนขึ้นมาใน พ.ศ.2518 แล้วนั้น นอกจากจะมีการรวมไทยพวนในประเทศเพื่อจัดกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เช่น การทอดผ้าป่าเพื่อนำเงินช่วยเหลือชาวไทยพวนที่นับถือพุทธศาสนาซึ่งมีนัยยะว่าเป็นคนดีแล้ว ชมรมไทยพวนยังได้ติดต่อกับไทยพวนในประเทศลาวให้มาร่วมงานอีกด้วย สายใยนี้สำคัญมาก แม้จะอยู่กันคนละประเทศแต่พวกเขารู้สึกว่าเป็นพี่เป็นน้องกัน ไปมาหาสู่กัน อย่างเช่น เมื่อปี พ.ศ.2545 คณะกรรมการชมรมไทยพวนได้จัดการเดินทางท่องเที่ยวไปทุ่งไหหิน และตามรอยบรรพบุรุษสู่แขวงเมืองเชียงขวาง ไปเยี่ยมสถานที่ต่างๆ ในเมืองพวน เช่น เมืองพวนสะหวัน เมืองคำ เมืองคูน หมู่บ้านบ้านหมี่ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีความพยายามในการสร้างศูนย์วัฒนธรรมไทยพวนที่แขวงเชียงขวาง ประเทศลาว โดยความร่วมมือระหว่างประเทศไทยและลาว เพื่อเป็นการรวบรวมเรื่องราวและข้าวของต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชาวพวนมาเก็บไว้เป็นอนุสรณ์และแสดงให้เห็นคนอื่นได้รับรู้³⁴⁷⁵

อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีก็มีการรวมกลุ่มกันระหว่างคนหลายชาติพันธุ์โดยลดความสำคัญของความแตกต่างทางชาติพันธุ์ลงไป แต่เน้นอุดมการณ์ร่วมกันเพื่อเป็นแรงผลักดันในการเคลื่อนไหว เช่น กลุ่มคอมมิวนิสต์ในทศวรรษ 2490 ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่หนังสือพิมพ์ มหาชน ประกอบด้วย ทรง นพคุณ (ลูกจีน) พายัพ อังคสิทธิ์ หรือ Piatoe (ลูกจีน-ขมุ) ธง แจ่มศรี (ลูกญวน) วิโรจน์ อำไพ (ลูกจีน) อุดม ศรีสุวรรณ (ลูกจีน-ไทใหญ่) เจริญ วังงาม (ลาว) ฯลฯ³⁴⁷⁶ ในระยะหลังทศวรรษ 2490 จนถึงช่วงที่เกิดการล่มสลายของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยแล้วพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยก็ยังประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ เช่น จีน ลาว ไทย ม้ง ฯลฯ

³⁴⁷³ ปิรตดู วีระ สุตสังข์. กวย: ชนกลุ่มน้อยจากลุ่มแม่น้ำโขงถึงลุ่มแม่น้ำมูล. กรุงเทพฯ: เปียเขียน, 2545.

³⁴⁷⁴ สิริกมล สายสร้อย และคณะ. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตจังหวัดสระแก้ว, หน้า 61.

³⁴⁷⁵ สมคิด จุมทอง, 2546; 35-38. อ้างใน เจนสุดา สมบัติ, “ความเป็นพวน” ในปรากฏการณ์ความเป็นไทยร่วมสมัย, วิทยาลัยสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ.2548, หน้า 80-81.

³⁴⁷⁶ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism: The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*. pp. 138-139.

นอกจากนี้ การติดต่อด้านชายระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ก็เป็นเรื่องปกติธรรมดาที่เกิดขึ้นตลอดมา เช่น ในทศวรรษ 2490 รัฐบาลส่งเสริมให้คนบนที่สูงปลูกฝิ่นอย่างถูกต้องตามกฎหมาย มีการซื้อฝิ่นดิบจากประเทศเพื่อนบ้านไปนึ่งโรงยาฝิ่น มีชาวจีนฮ่อเข้ามาอยู่อาศัยร่วมกันกับม้ง มีความสัมพันธ์กันแบบพ่อค้าและลูกค้า ชาวจีนฮ่อรับซื้อฝิ่นจากม้งแล้วไปขายต่อให้พ่อค้าและเจ้าหน้าที่ในเมืองเชียงใหม่และนำเอาสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวันมาขายให้กับชาวม้งในหมู่บ้าน³⁴⁷⁷

สำหรับการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมของคนชาติพันธุ์อื่นและการประนีประนอมกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีสถานภาพสูงกว่าก็มีอยู่ในบางพื้นที่ เช่น หมู่บ้านต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำขาน ในภาคเหนือตอนบน เป็นที่อยู่อาศัยของคนชนชาติต่างๆ ได้แก่ ลัวะ ไทเขิน ไทลื้อ ไทยวน ม้ง ไทใหญ่และยอง ในอดีตมีการตั้งเรือนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์แยกจากกันอย่างชัดเจน แต่ในระยะหลังมีการผสมกลมกลืนข้ามชาติพันธุ์ แม้ว่าชาติพันธุ์ "ลัวะ" เป็นกลุ่มสังคมที่ปิดที่สุด รองลงมาคือ ไทเขิน³⁴⁷⁸ แต่การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าก็ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง โดยมีการแลกเปลี่ยน ระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ขยายไปตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำขาน ข้ามไปถึง ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำกก ลุ่มน้ำจืด ลุ่มน้ำปิง ซึ่งสิ่งที่แลกเปลี่ยน มาจากศักยภาพการผลิตที่แตกต่างกันระหว่างหมู่บ้านต้นน้ำและปลายน้ำ ระหว่างที่ลุ่มกับที่ดอน และระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงเขตป่ากับหมู่บ้านริมน้ำ นอกจากนั้น กลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างยังมีความรู้ความชำนาญเฉพาะ เช่น ความสามารถในการทอผ้าของชาวไทเขิน ความสามารถในการแกะสลักของ ไทยวน คนเมือง ฯลฯ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือค้าขายระหว่างกัน³⁴⁷⁹

ในกรณีหมู่บ้านที่ประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ในภาคอีสาน เช่น ที่บ้านเกาะแก้ว อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นที่อยู่ของชาวลาว ชาวกวย (ส่วย) และชาวกูย และหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2496-2497 มีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของคนไทยที่พูดภาษาลาว กวย และเขมร โดยกลุ่มคนที่มีสถานภาพทางสังคมดีด้อยกว่าจะเปลี่ยนตนเองหรือยอมรับวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่า แม้ว่าในชีวิตประจำวันโดยทั่วไปแต่ละชาติพันธุ์จะยังคงใช้ภาษาของกลุ่มตนเองกันสื่อสารกันภายในกลุ่มอย่างค่อนข้างเหนียวแน่น อันเป็นผลมาจากการเลือกบริเวณตั้งหมู่บ้านซึ่งคนกลุ่มที่พูดภาษาเดียวกันจะอยู่ด้วยกันมาตั้งแต่แรกตั้งหมู่บ้าน³⁴⁸⁰ แต่กลุ่มวัยรุ่นที่พูดภาษากวยจะหันมาพูดภาษาลาวมากขึ้น แม้ว่าจะเป็น การพูดสื่อสารระหว่างคนกวยด้วยกันเองก็ตาม สาเหตุหนึ่งน่าจะมาจากการที่ความเป็นลาวนั้นเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปในสังคมมากกว่า ในขณะที่ความเป็นกวย

³⁴⁷⁷ ประสิทธิ์ ลิปิธิชา, การค้าข้ามพรมแดนกับอัตลักษณ์ม้ง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548, หน้า 21-24.

³⁴⁷⁸ พรพิไล เลิศวิชา. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัติเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546, หน้า 35.

³⁴⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

³⁴⁸⁰ สุนทร สุรวาทกุล, การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของชาวไทยที่พูดภาษาลาว กวย และเขมร: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านเกาะแก้ว อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2531, หน้า 77.

หรือส่วยมักจะเป็นที่ดูถูกของคนอื่นๆ ภายในกลุ่มลาว เขมร เช่น หากมีคนทำพฤติกรรมผิดแผกแตกต่างจากคนอื่น ๆ ก็มักจะโดนตำหนิว่า “ทำเหมือนส่วย”³⁴⁸¹ สำหรับการสื่อสารระหว่างกลุ่มนั้นชาวบ้านจะใช้ภาษาไทยกลางและภาษาลาวเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นในการประชุม งานบุญประเพณีต่างๆ หรือการสนทนาในวงเล็ก ๆ เช่น การสนทนาระหว่างชาวกว๋ายกับชาวเขมรจะใช้ภาษาลาวเป็นหลัก แม้แต่ในการเรียนการสอนของโรงเรียนในหมู่บ้าน หากไม่สามารถอธิบายให้นักเรียนเข้าใจด้วยภาษาไทยซึ่งเป็นภาษาหลักแล้ว ครูอาจารย์ก็จะใช้ภาษาลาวอธิบาย แม้ว่านักเรียนส่วนมากในห้องจะเป็นเขมรก็ตาม เพราะภาษาลาวเป็นที่รู้เรื่องและเข้าใจของคนทั้งห้อง³⁴⁸² ในด้านการผสมกลมกลืนทางด้านความเชื่อนั้นจะเห็นได้ว่าชาวบ้านทั้งสามกลุ่มจะปฏิบัติตามประเพณีของอีสานเป็นหลัก เนื่องจากเป็นประเพณีที่ได้ผสมผสานจนเข้ากับอิทธิพลของพระพุทธ ศาสนาซึ่งเป็นศาสนาของคนทั้งสามกลุ่ม³⁴⁸³ ในขณะที่ประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะประจำกลุ่มก็จะมี การปฏิบัติพิธีกรรมที่แยกกันออกไป เช่น การทำบุญวันสารทของหมู่บ้านที่จะกระทำกันสองครั้ง คือ วัน สารทของกลุ่มชาวกว๋ายและชาวลาวในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 และวันสารทของกลุ่มชาวเขมร ในวันแรม 14 ค่ำ เดือน 10 เป็นต้น สำหรับการแต่งงานระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ในหมู่บ้านเกาะแก้วนั้นจากการศึกษา พบว่ามีทั้งหมด 63 คู่ ซึ่งมีทั้งการสมรสระหว่าง ชาวกว๋าย เขมร ลาว ไทย รวมถึงชาวจีนด้วย³⁴⁸⁴

สรุป

สังคมไทยในปัจจุบันยังคงประกอบด้วยคนหลายชาติพันธุ์ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในชีวิตอย่างซับซ้อน ทั้งความเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ปัญหาต่างๆ ที่คนแต่ละชาติพันธุ์ต้องเผชิญ ขณะเดียวกันคนชาติพันธุ์ต่างๆ เหล่านั้นก็พยายามต่อสู้เพื่อชีวิตที่ดีขึ้นทั้งในชีวิตจริงและใน “พื้นที่ความทรงจำ” ซึ่งความเข้าใจในประเด็นต่างๆ เหล่านี้อย่างชัดเจนมีความสำคัญอย่างมาก เพราะช่วยให้ตระหนักถึงปัญหาความตึงเครียดในสังคมไทยที่แฝงเร้นอยู่ในมิติชาติพันธุ์ นอกเหนือจากที่ปรากฏในมิติทางชนชั้น มิติทางเพศ และมิติของความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่นซึ่งเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปอยู่แล้ว

ความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนของคนชาติพันธุ์ต่างๆ ในหลายประเด็นที่กล่าวข้างต้นนี้ ไม่เพียงแต่นำไปสู่การแก้ปัญหาและการพัฒนาชุมชนหรือท้องถิ่นที่คนแต่ละชาติพันธุ์อาศัยอยู่อย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพมากขึ้นเท่านั้น ยังช่วยให้ตระหนักในคุณค่าความเป็นมนุษย์และศักยภาพของคนแต่ละชาติพันธุ์ในการจัดการปัญหาหรือการต่อสู้กับปัญหาต่างๆ อีกด้วย

³⁴⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

³⁴⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 78-107.

³⁴⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

³⁴⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 133-140.

บทที่ 17

ทางเลือกของสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต

สังคมไทยประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างหลากหลายซับซ้อน และมีปัญหาเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม ที่ทำให้เกิดความตึงเครียดและความขัดแย้ง อีกทั้งมีการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา โดยที่ปัญหาเชิงโครงสร้างและความขัดแย้งยังดำรงอยู่ในปัจจุบัน การแสวงหาทางเลือกสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต จึงมีความสำคัญอย่างมาก

เนื่องจากปัญหาเชิงโครงสร้างที่เป็นปัญหาหลักของสังคมไทยในปัจจุบัน ได้แก่ **ปัญหาโครงสร้างทางการเมืองที่ไม่เป็นประชาธิปไตย** ที่ทำให้คนมีอำนาจและสิทธิไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งนำไปสู่ปัญหาทางเศรษฐกิจคือความเหลื่อมล้ำอย่างสูงของรายได้และทรัพย์สิน และ**ปัญหาทางวัฒนธรรม** คือการนิยามความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” และการสร้างวัฒนธรรมแห่งชาติที่จรรโลงโครงสร้างสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและโครงสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ ดังนั้น ทางเลือกสำคัญสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต ก็คือ **การเสริมสร้างระบอบประชาธิปไตย และการเสริมสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย”** บนรากฐานของวัฒนธรรมแห่งชาติที่แตกต่างจากเดิมนั่นเอง

ในการประชุมสัมมนาทางวิชาการประจำปี พ.ศ.2554 สถาบันพระปกเกล้าระบุแนวคิดสำคัญประการหนึ่งเอาไว้ว่า

“คุณค่า วิถีชีวิต และความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมไทย นับเป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมความเป็นพลเมืองในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะการส่งเสริมแนวคิดความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นในสังคมหนึ่ง ๆ ขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมและค่านิยมของคนในชาตินั้น ๆ อยู่ไม่น้อย **ว่าจะสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวให้ประสบความสำเร็จในประเทศนั้นได้มากน้อยเพียงใด ดังที่มีการตั้งคำถามเกี่ยวกับวัฒนธรรมของสังคมไทยว่าสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพลเมืองหรือไม่** **การศึกษาวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในบริบทสังคมประชาธิปไตยไทย** **จึงอาจเป็นอีกหนทางหนึ่งที่ช่วยให้การส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตยและคุณลักษณะความเป็นพลเมืองในสังคมไทย มีแนวทางที่เหมาะสมโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานค่านิยมของสังคมไทยเอง”**³⁴⁸⁵

แน่นอนว่าการสร้าง “ความเป็นพลเมืองในสังคมไทยที่ส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตย” หรือ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” ย่อมต้องสอดคล้องกับ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” หากไม่สอดคล้องกันแล้ว “ความเป็นพลเมือง” ดังกล่าวก็จะไม่มีความหมาย หรือไม่เป็นที่ยอมรับของคนในสังคม ดังนั้น การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” จึงต้องกระทำควบคู่กันไป

³⁴⁸⁵ โครงการ “การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 13 ประจำปี 2554” เรื่อง “ความเป็นพลเมืองกับอนาคตประชาธิปไตยไทย” ณ ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ วันที่ 22-24 มีนาคม 2555.

กับการสร้าง “วัฒนธรรมไทย” ที่สอดคล้องกับ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” ด้วย

วัฒนธรรมไทยกับปัญหาการในการพัฒนาระบอบประชาธิปไตย

“วัฒนธรรมไทย” ที่มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อ “วิถีไทย” ในอดีตที่ผ่านมาจนจนถึงปัจจุบันนั้น ส่วนใหญ่แล้วมิได้เป็นวัฒนธรรมสำหรับ “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เพราะได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อจัดความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์ทางอำนาจในระบอบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7 และในระบอบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา แม้ว่าจะมีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ที่ทำให้โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทยในความเป็นจริงเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว แต่กลับขาดการปรับเปลี่ยนความหมายของ “วัฒนธรรมไทย” ให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม³⁴⁸⁶

เนื่องจาก “วัฒนธรรมไทย” ได้รับการสร้างสรรค์และผลิตซ้ำเพื่อจรรโลงรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ จึงเน้น “การปกครองแบบไทย”³⁴⁸⁷ ที่ “ผู้นำแบบไทย” มีคุณธรรมและปัญญาเหนือผู้อื่น อันทำให้ “ผู้นำแบบไทย” มีความชอบธรรมที่จะมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดโดยไม่ต้องมีกระบวนการควบคุมตรวจสอบการใช้ อำนาจ และมี “ความเจียบทางการเมือง” หรือ “สังคมที่ไม่มีการเมือง” เป็นอุดมคติ ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมของสังคมไทยก็เน้น “การรู้ที่ต่ำที่สูง” และเน้น “คุณธรรมไทย” หลายประการ ที่ทำให้คนไทยยอมรับอำนาจเด็ดขาดสูงสุดของผู้นำโดยดุษณี และเต็มใจทำ “หน้าที่” ของตนโดยไม่ก้าวก่ายหน้าที่ของผู้ปกครอง ได้แต่รอคอยความเมตตาเอื้ออาทรจากคนที่สูงกว่า รวมทั้งจาก “พ่อขุนอุปถัมภ์” หรือ “ผู้นำแบบไทย” โดยไม่เรียกร้องสิทธิใด ๆ

“วัฒนธรรมไทย” ดังกล่าวนี้นี้แสดงออกใน “วิถีไทย” ด้านต่าง ๆ อาทิ การมีความเชื่อเรื่อง “กรรม” ที่ทำให้คนไทยเกิดมาไม่เท่าเทียมกันตามหลักธรรมของพุทธศาสนาแบบไทย โดยที่ “ผู้ใหญ่” จะให้ความเมตตา กรุณาต่อ “ผู้น้อย” ตามหลัก “ศีลธรรมไทย”, การใช้ “ภาษาไทย” และการมี “มารยาทแบบไทย” ที่ต้องคำนึงถึงสถานภาพทางสังคมที่สูง-ต่ำแตกต่างกันของบุคคลอยู่ตลอดเวลา, การอ่าน “วรรณคดีไทย” ที่หล่อหลอมให้คนไทยมีโลกทัศน์แบบ “รู้ที่ต่ำที่สูง”, การมีความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของ “ชาติไทย” ที่เน้น

³⁴⁸⁶ “วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก” นั้นเน้นการแบ่งชั้นทางสังคมสืบมาจนถึงปัจจุบันโดยไม่มีความเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญ แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจจะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมไทย” ให้เอื้อต่อการระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอยู่บ้าง แต่ก็จำกัดอยู่เฉพาะการแยกพุทธศาสนาแบบโลกตรธรรมออกไปแล้วเน้นแต่เฉพาะโลกียธรรม ซึ่งก็เป็นการสืบทอดแนวโน้มที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

³⁴⁸⁷ “การปกครองแบบไทย” นี้ อาจปรากฏในรูปของระบอบพ่อปกครองลูก (Paternalism) ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute monarchy) ระบอบอำมาตยาธิปไตย (Bureaucratic polity) ระบอบเผด็จการทหารอาณานิคม (Absolutist military dictatorship) หรือระบอบเผด็จการโดยนายทุน (Absolutist capitalist dictatorship) ก็ได้

ความสำคัญของผู้นำแบบมหาบุรุษ, การสร้างสรรค์และการใช้ “ศิลปะไทย” แขนงต่าง ๆ ที่ต้องคำนึงถึงฐานานุศักดิ์อย่างเคร่งครัด ฯลฯ

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา มีการใช้ระบบการศึกษาที่เป็นทางการและสื่อมวลชนเพื่อทำให้คนไทยเชื่อว่า “วัฒนธรรมไทย” เป็น “วิถีไทยที่ถูกต้องดีงาม” เพราะส่งผลให้ “เมืองไทยนี้ดี” คือทำให้สังคมไทยมีระเบียบ ความสงบสุข ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้า เมื่อใดก็ตามที่คนไทยละทิ้งหรือหลงลืม “วิถีไทย” ไป ก็จะต้องสูญเสียวิถีชีวิตอันดีงามแบบไทยไปอย่างน่าเสียดาย และจะต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ ตามมาทั้งปัญหาชีวิตและปัญหาสังคม³⁴⁸⁸

มโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี”³⁴⁸⁹ หรือ “วิถีไทยนี้ดี” แท้ที่จริงแล้วเป็นภาพแทนความจริง (representation) ที่ได้รับการสร้างขึ้น (constructed identity) แต่เนื่องจากได้รับการถ่ายทอด-ปลูกฝังอย่างเข้มข้นต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งกว้างขวางต่อความรู้สึกนึกคิด (mentality) ของคนไทย โดยคนไทยทั่วไปเชื่อว่า “วิถีไทย” ที่แท้จริงจะต้องเป็นเช่นนั้น จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ มโนทัศน์ “วิถีไทยนี้ดี” จึงมีผลอย่างมากต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยและความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐไทยตลอดมา

หนึ่ง ภาพ “วิถีไทยในชนบท” ก็ได้รับการสร้างหรือจินตนากรรมขึ้นมาเช่นเดียวกัน ดังปรากฏอยู่ในผลงานจำนวนมากของพระยาอนุมานราชธน³⁴⁹⁰ และมีอิทธิพลอย่างสูงต่อภาพชนบทไทยในรูปแบบต่าง ๆ อาทิ ในงานเขียนทางวิชาการ, ภาพ ส.ค.ส., นวนิยาย, ภาพยนตร์, เพลง, โฆษณาสินค้า ฯลฯ และในเวลาต่อมาภาพ “วิถีไทยในชนบท” ก็มีอิทธิพลต่อแนวความคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ที่ได้รับการยอมรับจากชนชั้นนำของไทยและมีอิทธิพลอย่างกว้างขวางในระยะหลัง

ทั้งภาพ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นส่วนหนึ่งของมโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี”³⁴⁹¹ ที่ทำให้คนไทยโยนหาดีตอันดีงาม โดยหวังว่า “วิถีไทย” ที่ถูกกระแสดุลนิยม-บริโภคนิยมหรืออิทธิพล

³⁴⁸⁸ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, ประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

³⁴⁸⁹ แม้ว่าปัญญาชนที่สร้างและผลิตซ้ำมโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี” จะยอมรับว่าในเมืองไทยยังมีด้านที่ไม่ดี เช่น ด้อยความเจริญทางวัตถุ และประชาชนในชนบทยังเชื่อไสยศาสตร์ แต่ก็มีคำอธิบายว่า “ความเป็นไทย” จะช่วยให้หลุดพ้นจากปัญหาเหล่านั้น เช่น ผู้นำแบบไทยจะพัฒนาประเทศทั้งในด้านเศรษฐกิจและการศึกษา เมื่อทุกคนมี “จิตใจแบบไทย” รวมทั้งยอมรับการ “การปกครองแบบไทย” ก็จะทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” ตลอดไป

³⁴⁹⁰ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, พระยาอนุมานราชธน ปราชญ์สามัญชนผู้นิรมิต “ความเป็นไทย”. กรุงเทพฯ: มติชน, 2556

³⁴⁹¹ มีความแตกต่างอย่างสำคัญระหว่างมโนทัศน์ “วิถีไทยในชนบท” กับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในแง่ที่มโนทัศน์ “วิถีไทยในชนบท” ของพระยาอนุมานราชธนเน้นว่า “วิถีไทย” ของชาวชนบทด้อยอารยธรรมกว่า “วิถีไทย” ของคนในเมือง โดยเฉพาะในเรื่องการนับถือศาสนา และเห็นว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องปรกติธรรมดา ส่วนความเสมอภาคนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ แต่ผู้เสนอมโนทัศน์ “วัฒนธรรมชุมชน” จะเน้นความเสมอภาคและภราดรภาพของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม

วัฒนธรรมตะวันตกทำลายลงไปในยุคพัฒนาประเทศ จะได้รับการฟื้นฟูจนกลับมามีพลังและมีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่งในอนาคตอันใกล้ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” นี้ จะช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าวในสังคมไทย รวมทั้งความขัดแย้งและความตกต่ำทางจิตใจที่ทวีขึ้นในปัจจุบัน และคนไทยจำนวนไม่น้อยยังมีความหวังด้วยว่า “วิถีไทย” จะเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่จะนำรายได้มหาศาลมาสู่สังคมไทย รวมทั้งดึงดูดนักท่องเที่ยวจากทั่วโลกให้มาชื่นชม

ควรกล่าวด้วยว่า การสร้างมโนทัศน์ **“เมืองไทยนี้ดี”** หรือ **“วิถีไทยนี้ดี”** ดังกล่าวมานี้ เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความจำเป็นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่จำเป็นต้องจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐแบบใหม่ที่เกิดขึ้น รวมทั้งต้องสร้างเอกภาพภายในชาติเพื่อต่อสู้และได้ประโยชน์จากการเข้ามาของมหาอำนาจตะวันตกด้วย แต่ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา กลับมีความพยายามอย่างเข้มข้นต่อเนื่องในการรื้อฟื้นความหมายของ “วิถีไทย” ที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองและเพื่อตอบสนองโครงสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจและโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น และยังคงมีการผลิตซ้ำความหมายดังกล่าวสืบมาจนถึงปัจจุบัน จึงทำให้มีพลังครอบงำสูง และทำให้คนไทยจำนวนมากยังคงเห็นว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องปรกติธรรมดา³⁴⁹² แม้ว่าจะเกิดแนวคิด **“วัฒนธรรมชุมชน”** ที่เน้นความเสมอภาค แต่ก็เป็นการเน้นความเสมอภาคภายในชุมชนหมู่บ้าน ในขณะที่แนวคิดของนักวิชาการสาย **“วัฒนธรรมชุมชน”** ที่เรียกร้องให้คนไทยยอมรับ **“วัฒนธรรมชุมชน”** เป็นแกนกลางของ **“วัฒนธรรมแห่งชาติ”**³⁴⁹³ ยังไม่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง และในความเป็นจริงชีวิตของชาวบ้านในปัจจุบันก็ผูกพันกับ **“ชุมชน”** น้อยลงมากแล้วเพราะบริบททางเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างไพศาล

ในระยะหลัง จึงมีคนจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในเขตเมืองและชนบทที่ต้องเผชิญกับความเสียเปรียบและความผันผวนในชีวิต พวกเขามองเห็นว่าที่จริงแล้ว **“เมืองไทยนี้ไม่ดี”** เพราะในยุคพัฒนาประเทศเป็นต้นมา มีการสร้างความชอบธรรมให้แก่การปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจและนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจ โดยการสร้างอัตลักษณ์ของคนระดับล่างทั้งในเมืองและชนบทว่าตกอยู่ในวัฏจักร **“โง่-จน-เจ็บ”** และเข้าไม่ถึง **“ความเป็นไทย”**³⁴⁹⁴ และการพัฒนาประเทศตลอดระยะเวลาครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา ก็เป็นการ

โดยทั่วไปแล้วการรับรู้ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” ล้วนแต่เป็นภาพ “ชนบทนี้ดี” ที่เป็นส่วนหนึ่งของ “เมืองไทยนี้ดี”

³⁴⁹² โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, **ประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535**.

³⁴⁹³ โปรดดู อดิเรกทิพย์ นาดสุภา, **การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน**, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2553.

³⁴⁹⁴ เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนไว้ว่า **“ความโง่...ความจน...ซึ่งเป็นปัจจัยการต่อกันนั้น เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาในทางสาธารณสุขในเมืองไทย”** ใน **“ขุนช้างขุนแผนฉบับอ่านใหม่”** หนังสืออนุสรณ์คึกฤทธิ์ ปราโมช กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539, หน้า 120 แม้แต่โครงการพัฒนากลุ่มน้ำแม่กลองที่นักวิชาการผู้หวังดีอย่างแท้จริงจากมหาวิทยาลัย 3 แห่ง คือ ธรรมศาสตร์ เกษตรศาสตร์ และมหิดล ร่วมมือกัน ก็กระทำภายใต้มโนทัศน์ **“ชาวบ้านโง่ จน เจ็บ”** เช่นกัน

พัฒนาที่ไม่สมดุล เพราะให้ความสำคัญแต่เฉพาะภาคการผลิตที่เป็นทางการ โดยหวังว่าการกระจายรายได้ และการกระจายความเจริญจะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แต่การรวมศูนย์อำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับ ทรัพยากร รวมทั้งการกำหนดนโยบายและโครงการต่าง ๆ โดยขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน และขาด กระบวนการควบคุมตรวจสอบที่ดี ทำให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบอย่างมาก จนนำไปสู่สภาวะที่เรียก กันว่า “รวยกระจุก จนกระจาย” คือเกิดความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินเป็นอย่างมาก

ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น อย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง ทำให้คนระดับล่างทั้งในเมืองและชนบทกลายเป็น “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชน ชั้นกลางระดับล่าง” ในสังคมไทย เป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศที่การผลิตและวิถีชีวิตแบบใหม่ของพวกเขา ทำให้เกิดความต้องการที่จะเข้าถึงทรัพยากรของรัฐอย่างสะดวกและเสมอภาคกับคนอื่น ๆ ในสังคม รวมทั้ง ต้องการความมั่นคงในชีวิตมากขึ้น

ท่ามกลาง “สังคมอุดมความเสี่ยง”³⁴⁹⁵ ที่ “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ต้องเผชิญ ในบริบทที่เครือข่ายและชุมชน รวมทั้งวัดและพระสงฆ์ ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นที่พึ่งที่ดีได้อีกต่อไป และ สถาบันทางการเมืองใหม่ ๆ เช่น องค์การอิสระ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ตลอดจนระบบประกันสังคมก็ยังไม่ได้รับการเสริมสร้างให้เข้มแข็งและมีประสิทธิภาพมากพอที่ “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับ ล่าง” จะเข้าไปกำกับควบคุมและใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับ ล่าง” จึงมีความรู้สึกรุนแรงต่อ “ความไม่เสมอภาค” และสภาวะ “สองมาตรฐาน” ที่ดำรงอยู่ใน สังคมไทย และเชื่อถือคำอธิบายง่าย ๆ ที่ว่าปัญหาทั้งหลายทั้งปวงล้วนเกิดจาก “พวกอำมาตย์” ที่ พยายามผูกขาดอำนาจทางการเมืองไว้ในมือตลอดไป “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” เหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วไม่สนใจความซับซ้อนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมทั้งใน สังคมไทยและสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ ที่ล้วนแล้วแต่มีส่วนทำให้ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความไม่มั่นคง ในชีวิตของคนไทยทุกชนชั้น ทุกชาติพันธุ์ และทุกท้องถิ่นทวีความรุนแรง

ในขณะที่การแก้ไขปัญหของฝ่ายที่เชื่อว่า “วิถีไทยดีงาม” หรือเชื่อว่าแท้ที่จริง “เมืองไทยนี้ ดี” เน้นไปที่การหาทางให้คนไทยหันกลับมายึดมั่นใน “ความเป็นไทย” รวมทั้งการสอนศีลธรรมไทย โดยไม่ตระหนักว่าแท้ที่จริงแล้ว “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” นั้นมีความแตกต่างหลากหลายและมีความ เปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนตลอดมา แม้แต่ “ความจริง ความดี ความงาม” ในทัศนะของคนไทยก็แตกต่าง หลากหลายอย่างมาก นอกจากจะขึ้นอยู่กับชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น เพศ และวัยแล้ว ในระยะหลังยังเกิด สภาวะสังคมแยกย่อย (fragmented society) และเกิดสังคมข้อมูลข่าวสาร (information society) ที่ทำให้ ไม่มีใครในสังคมไทยสามารถจะผูกขาดอำนาจในการนิยามความหมายของ “ความจริง ความดี ความงาม” ได้อีกต่อไป จึงเป็นไปได้ไม่ได้แล้วที่จะทำให้ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” ในความหมายเดิมดำรงอยู่

³⁴⁹⁵ โปรดดูรายละเอียดใน กิตติ ประเสริฐสุข, บรรณาธิการ. เมืองไทยสองเสียง สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออก วิกฤตการเมืองไทย. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.

ในสังคมไทยอย่างมั่นคง โดยกำลังทำเป็นลืมนำว่า “วิถีไทย” ที่เน้นการแบ่งชั้นทางสังคมนี้เองที่เป็นรากฐานสำคัญประการหนึ่งของความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทย

ในอดีตที่ผ่านมา การต่อสู้ทางการเมืองในสังคมไทย ส่วนหนึ่งเป็นการต่อสู้ทางอุดมการณ์ระหว่าง “ฝ่ายอนุรักษนิยม” ที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้ดีเพราะมีความเป็นไทย” ที่มองว่าปัญหาของเมืองไทยเกิดขึ้นเพราะคนบางส่วนขาดความจงรักภักดีต่อ “ความเป็นไทย” อันสูงส่งดั่งงาม กับ “ฝ่ายซ้าย” ที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้เลวเพราะมีการกดขี่ขูดรีดเอารัดเอาเปรียบที่เจ้าของปัจจัยการผลิตกระทำต่อผู้ใช้แรงงาน” ซึ่งเมื่อมาถึงปัจจุบัน ได้เกิดฝ่าย “เสื้อแดง” ที่มองว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” เพราะการใช้อำนาจนอกระบบของ “พวกอำมาตย์” ที่ทำลายระบอบประชาธิปไตย ทำให้เกิดสภาวะ “สองมาตรฐาน” และทำให้ “ไม่มีความยุติธรรมในสังคม” ส่งผลให้ “พวกไพร่” ต้องลุกขึ้นมาต่อสู้กับ “พวกอำมาตย์” เพื่อนำสังคมไทยไปสู่ระบอบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ จึงจะทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” ขึ้นมาได้

อาจกล่าวได้ว่า การต่อสู้ทางการเมืองในสังคมไทยปัจจุบันยังคงเป็นการต่อสู้ระหว่างฝ่ายที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้ดี” (แม้ว่าจะมีส่วนที่ยังไม่ดีอยู่บ้างก็สามารถจะแก้ไขให้ดีขึ้นได้ถ้าทุกคนยึดมั่นใน “ความเป็นไทย”) กับฝ่ายที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” เพราะมีการใช้อำนาจนอกระบบของพวกอำมาตย์ โดยแต่ละฝ่ายประกอบด้วยกลุ่มคนที่หลากหลายและซับซ้อนขึ้น

พวกที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้ดี” ได้แก่กลุ่มคนที่ถูกเรียกว่า “อำมาตย์” และ “ศักดินาล้าหลัง” ซึ่งฐานทางสังคมของกลุ่มนี้ประกอบด้วยชนชั้นนำเก่า (พลชั้นอนุรักษนิยม), ชนชั้นกลาง และฝ่ายซ้ายบางส่วนที่ระแวงและต่อต้านอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองในระบบทุนนิยมที่มีอำนาจขึ้นมากจากการเลือกตั้ง

พวกที่เห็นว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” (มีความไม่เสมอภาค ขาดความยุติธรรม สองมาตรฐาน) ได้แก่กลุ่มที่เรียกกันว่า “ทุนสามัญ” และ “ไพร่” ซึ่งฐานอำนาจของกลุ่มนี้ประกอบด้วยกลุ่มทุนใหญ่ผูกขาดธุรกิจการเมือง, ชนชั้นกลางระดับล่าง, และฝ่ายซ้ายบางส่วนที่เจ็บแค้นและเห็นว่าอำนาจนอกระบบของอำมาตย์ที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้งเป็นปัญหาหลักของสังคมไทย

ทัศนะที่มองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนแต่มีปัญหาทั้งสิ้น

การมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” สร้างความภูมิใจใน “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” แต่ก็ทำให้เกิดปัญหาตามมา เพราะทำให้ไม่ยอมรับความหมายของ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” ในแบบอื่น อีกทั้งยังเห็นว่า คนที่คิดต่าง หรือคนที่ไม่ยอมรับว่า “เมืองไทยนี้ดีเพราะมีความเป็นไทย” เป็นคนไม่รักชาติ และที่สำคัญก็คือ การมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” ทำให้มองข้ามรากฐานทางวัฒนธรรมและโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เป็นปัจจัยสำคัญของความตึงเครียดและความขัดแย้ง ขาดความสามารถในการอธิบายหรือการเข้าใจความขัดแย้งและความเปลี่ยนแปลงอันซับซ้อนที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ขาดการศึกษาถึงกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดการกับความขัดแย้ง ต้องการสงวนรักษา “วัฒนธรรมไทย” ให้ดำรงอยู่ตลอดไปโดยมองไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมไทย” ให้สอดคล้องกับบริบท

ทางสังคมที่เปลี่ยนไป ให้ความสำคัญแต่เฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจและการแก้ปัญหาสังคมเป็นเรื่อง ๆ โดยไม่ใส่ใจอย่างจริงจังต่อการกระจายอำนาจทางการเมือง หรือการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจรัฐให้สอดคล้องกับโครงสร้างทางสังคมที่เปลี่ยนไป รวมทั้งไม่สนับสนุนการปฏิรูปต่าง ๆ อย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูปที่ดิน การปฏิรูประบบภาษีอากรให้เป็นธรรมมากขึ้น การสร้างรัฐสวัสดิการ ฯลฯ ยังคิดอยู่เสมอว่าชนชั้นนำเท่านั้นที่มีความรู้และคุณธรรมมากพอที่จะปกครองและตัดสินใจแทนประชาชน (ซึ่งทำให้ชนชั้นนำมีความชอบธรรมที่จะมีอภิสิทธิ์ต่อไป) และเมื่อเกิดความขัดแย้งกว้างขวางขึ้นในสังคมไทยก็นึกถึงแต่การใช้กลไกอำนาจรัฐจัดการกับความขัดแย้ง โดยไม่ตระหนักถึงความสำคัญของการแก้ปัญหาในมิติทางวัฒนธรรม ในขณะที่ความพยายามจะลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจก็เกิดขึ้นในขอบเขตจำกัดจนกระทั่งไร้ความหมาย เพราะไม่นำไปสู่โครงสร้างใหม่ทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ประชาชนมีอำนาจต่อรองกับรัฐและกลุ่มทุนมากขึ้น และไม่สร้างโอกาสที่เปิดกว้างสำหรับการบรรลุถึงความมั่นคงทางเศรษฐกิจและความเสมอภาคทางสังคมแต่อย่างใด

ส่วนกลุ่มคนที่มีทัศนะว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ก็มักเน้นว่าเมืองไทย “ไม่มีความเสมอภาค” “ไม่มีความยุติธรรมทางสังคม” “ไม่มีเสรีภาพทางความคิด” และโจมตี “พวกอำมาตย์” กับการรัฐประหารที่ทำลายระบอบประชาธิปไตย โดยมองข้ามอำนาจผูกขาดการเมืองของกลุ่มทุนและปัญหาโครงสร้างของทุนนิยม นอกจากนี้ส่วนใหญ่ของกลุ่มคนที่คิดว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ยังมอง “ความเป็นประชาธิปไตย” เฉพาะในแง่ของการเลือกตั้งระดับชาติเท่านั้น ไม่สนใจ กระบวนการใช้อำนาจของผู้คนที่มาจากการเลือกตั้งว่าเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักธรรมาภิบาล (good governance)³⁴⁹⁶ หรือไม่ กลับหวังพึ่ง “ผู้นำ” ที่ใช้นโยบายประชานิยม โดยไม่สนใจการกระจายอำนาจเพื่อให้ประชาชนในท้องถิ่นมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรอย่างแท้จริง และไม่ใส่ใจต่อการเสริมสร้างอำนาจต่อรองให้แก่ผู้ใช้แรงงานทั้งในภาคอุตสาหกรรม ภาคบริการ และภาคเกษตรกรรม รวมทั้งเกษตรกรพันธสัญญาซึ่งเกษตรกรเสียเปรียบกลุ่มทุนเป็นอย่างมาก³⁴⁹⁷

อาจกล่าวได้ว่า การมอง “เมืองไทย” แตกต่างกัน ระหว่างฝ่ายที่เชื่อว่า “เมืองไทยนี้ดี” กับฝ่ายที่เชื่อว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” รวมทั้งการอธิบายปัญหาต่างกัน ทำให้ทางเลือกในการแก้ไขปัญหาของสองฝ่ายแตกต่างกัน และต่างฝ่ายต่างก็เลือกหนทางในการแก้ปัญหาที่นำไปสู่ความขัดแย้งมากขึ้น

แต่ที่จริงแล้ว การมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนแต่เป็น “มายาคติ” และเป็นการมองอย่างสุดโต่ง ที่ทำให้เข้าใจสังคมไทยคลาดเคลื่อน ไม่ตรงกับความเป็นจริง และ

³⁴⁹⁶ คือจะต้องมีความโปร่งใส ตรวจสอบได้ โดยที่ผู้ใช้อำนาจอธิปไตยทุกฝ่ายทุกระดับจะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมตรวจสอบของสังคม และจะต้องมีความรับผิดชอบ (accountability) ด้วย

³⁴⁹⁷ โปรดดูเรื่องเกษตรกรพันธสัญญาใน คณะนักวิจัยไทบ้านเกษตรกรพันธสัญญา โครงการเครือข่ายวิชาการเพื่อความเข้มแข็งของเกษตรกรในระบบพันธสัญญา โครงการพัฒนาความเข้มแข็งกลุ่มเกษตรกรในระบบพันธสัญญา, งานวิจัยไทบ้านเกษตรกรพันธสัญญา กรุงเทพฯ: แผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงาน โครงการพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรพันธสัญญาเพื่อความ เป็นธรรมด้านการผลิตและรายได้, 2554.

นำไปสู่การแก้ปัญหาที่ผิดพลาด อีกทั้งทำให้ความขัดแย้งในสังคมการเมืองไทยขยายลึกและกว้างยิ่งขึ้น เพราะการมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนเป็นการมองเพียงด้านเดียว หรือมองเพียงส่วนเดียว และมองเป็นภาพนิ่ง เป็นการมองแบบคนที่ตกอยู่ภายใต้ “กับดักคู่ตรงกันข้าม” การมองแบบสุดโต่งนี้ทำให้แต่ละฝ่ายต่างก็รับรู้ข้อมูลข่าวสารเฉพาะที่สอดคล้องกับกรอบมโนทัศน์ของตน ปฏิเสธข้อมูลข่าวสารและการอธิบายปัญหาจากแง่มุมอื่น ๆ ทำให้สูญเสียโอกาสที่จะเข้าใจคนกลุ่มอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน เกิดความเกลียดชังกัน จนยากที่จะต่อรองและประนีประนอมกันฉันมิตร และยากที่จะร่วมมือกันในการปฏิรูปประเทศ

คนไทยจะเป็น “พลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย” (รวมทั้งเป็น “พลเมืองอาเซียน” และเป็น “พลเมืองโลก”) ได้อย่างแท้จริง จึงต้องหลุดพ้นจาก “มายาคติเกี่ยวกับเมืองไทย” ทั้งสองแบบเสียก่อน

การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” นับเป็น “ทางเลือก” ที่สำคัญมากสำหรับคนไทย ทั้งเพื่อนำสังคมไทยออกจากความขัดแย้ง และเพื่อร่วมกันสร้างสรรค์สังคมไทยให้เจริญก้าวหน้า และทำให้คนไทยทั้งหลายมีคุณภาพชีวิตดีขึ้นและมีความสุขมากขึ้น

คำถามก็คือ ท่ามกลางสังคมที่แตกแยกและแตกต่างอย่างมาก และมีมายาคติครอบงำอย่างมาก “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ควรมีคุณลักษณะอย่างไร, ในบริบทสังคมไทยปัจจุบันจะต้องทำอะไรบ้างเพื่อให้คนไทยทุกชั้นและทุกท้องถิ่นมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เป็นไปได้หรือไม่ที่จะทำให้คนไทยทุกชั้นทุกท้องถิ่นเห็นพ้องต้องกันว่า การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในสังคมการเมืองไทย” จะบรรลุความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อมีการปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมของสังคมไทย” เพื่อให้กลายเป็นวัฒนธรรมที่เอื้อต่อความเสมอภาค ทั้งความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์และความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย พร้อมกันนั้นก็ต้องเป็นวัฒนธรรมที่เอื้อต่อเสรีภาพในการแสวงหาความรู้นอกกรอบ การมีทัศนคติวิพากษ์ต่อเรื่องต่าง ๆ ทุกเรื่อง และการมีศักยภาพและเสรีภาพในการมองต่างมุม เพื่อให้พลเมืองมีความรู้แบบปลดปล่อย แทนความรู้แบบเดิมที่ทำให้ยอมอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมบงการของรัฐทุน และสื่อมวลชนโดยดุษณี

แน่นอนว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะทำให้ทุกคนเห็นพ้องต้องกันในทุก ๆ เรื่อง แต่เป็นไปได้ที่จะทำให้คนไทยมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” มากขึ้น และร่วมกันสร้างสรรค์หรือแสวงหาหลักการที่เปิดกว้างสำหรับความแตกต่างหลากหลายทางความคิด เพื่อให้คนที่มีผลประโยชน์ มีปัญหา และมีวิธีคิดแตกต่างกันสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ โดยมีกลไกรัฐและกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมรองรับและเกื้อหนุนการต่อสู้และต่อรองกันอย่างสันติ อย่างเสมอภาค และอย่างเป็นธรรมต่อทุกฝ่าย

จำเป็นต้องกล่าวด้วยว่า การทำให้คนไทยมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” มากขึ้น และ “ยอมรับหลักการกว้าง ๆ ร่วมกัน” จะเป็นไปได้จริงในทางปฏิบัติก็ต่อเมื่อการปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน เพื่อให้ความเหลื่อมล้ำและความได้เปรียบ-เสียเปรียบในเชิงอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจลดน้อยลงโดยเร็วที่สุด ไม่ว่าจะเป็นความเหลื่อมล้ำและ

ความได้เปรียบ-เสียเปรียบระหว่างคนต่างชนชั้น ต่างท้องถิ่น ต่างชาติพันธุ์ หรือต่างประเทศ มิฉะนั้นแล้วความขัดแย้งก็จะดำรงอยู่หรือขยายตัวขึ้นมาก จนยากที่จะเกิด “การยอมรับหลักการกว้าง ๆ ร่วมกัน” ได้

ความจำเป็นในการสร้าง “วิถีไทย” ที่สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย

ลักษณะของ “พลเมืองไทย” ในอดีตที่ผ่านมา เกิดขึ้นจากการกล่อมเกลาคคนไทยให้อยู่ใน “วิถีไทย” โดยระบบการศึกษาที่เป็นทางการ ตลอดจนการสอน “ความรู้” ต่าง ๆ ผ่านสื่อมวลชนหลายแขนง เช่น ศิลธรรมไทย วรรณคดีไทย ศิลปะไทย มารยาทไทย ฯลฯ ทำให้ “พลเมืองไทย” ยอมรับการแบ่งชั้นทางสังคม และยอมรับ “การปกครองแบบไทย” ที่ให้ความสำคัญแก่ผู้ปกครองที่เป็นคนดีมีความรู้ความสามารถ โดย “พลเมืองไทย” ที่อยู่ในวิถีไทยแบบเดิมนี้อาจต้อง “เชื่อฟัง” และ “ทำหน้าที่ของพลเมือง” อย่างดีที่สุด “ด้วยความเสียสละ” และ “ด้วยความสามัคคี” โดย “ไม่ก้าวร้าวหน้าที่ของผู้ปกครอง”

ในปัจจุบัน “พลเมืองไทย” เริ่มเน้นเรื่อง “สิทธิพลเมือง” “ความเสมอภาคของพลเมือง” และ “ความยุติธรรมที่พลเมืองควรได้รับอย่างเท่าเทียมกัน” มากขึ้น ซึ่งน่าจะทำให้สังคมไทยมีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น แต่ในความเป็นจริงกลับนำไปสู่การขยายตัวของความขัดแย้งและความรุนแรง เพราะมีความพยายามอย่างมากที่จะต่อต้านหรือเหนี่ยวรั้งกระแสความเปลี่ยนแปลง โดยมุ่งรักษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบเดิมเอาไว้ อีกทั้งยังมีการต่อสู้ทางการเมืองระหว่างชนชั้นนำต่างกลุ่มกันอย่างเข้มข้นโดยอาศัยการปลุกระดมมวลชนให้เข้าร่วม ในขณะที่การเรียกร้อง “สิทธิ” และ “ความยุติธรรม” ที่เกิดขึ้น ก็กระทำไปในบริบทที่คนส่วนหนึ่งยังเสริมสร้างคุณลักษณะของ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ให้แก่ตนเองไม่มากพอ ทำให้การเรียกร้อง, การวิพากษ์วิจารณ์ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง มีลักษณะที่ยังไม่อารยะเท่าที่ควร ส่งผลให้การต่อต้านและการตอบโต้จากอีกฝ่ายหนึ่งทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น

การเสริมสร้าง “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” แก่ทุกฝ่ายจึงเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วน เพื่อสร้างระบอบประชาธิปไตยที่เข้มแข็งและมีเสถียรภาพ ซึ่งนอกจากจะช่วยลดความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยแล้ว ยังเชื่อให้ “พลเมืองไทย” เป็น “พลเมืองอาเซียน” และ “พลเมืองโลก” ที่มีศักยภาพสูงขึ้นในการปรับตัว จนสามารถเผชิญกับความผันผวนทางเศรษฐกิจและการเมือง ตลอดจนพลวัตทางวัฒนธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

แนวทางในการสร้าง “พลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” ในระบอบประชาธิปไตย

เพื่อให้คนไทยบรรลุถึง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ที่จะนำไปสู่การจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใหม่ที่เปิดโอกาสให้พลเมืองสามารถต่อรอง กำกับ ควบคุม และตรวจสอบอำนาจรัฐ อำนาจทุน และอำนาจสื่อ รวมทั้งมีปฏิบัติการทางการเมืองที่อารยะยิ่งขึ้น ควรมีแนวทางในการสร้าง “ความเป็นพลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” แบบใหม่ ดังนี้

1. การเสริมสร้างพลเมืองที่มีความรู้และวิจรรณญาณหรือทัศนวิพากษ์ ที่จะทำให้ “พลเมืองไทย” สามารถตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์ความคิดเห็น คำอธิบาย และนโยบายของทุกฝ่าย และสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ รวมทั้งมีความรู้ในการจัดตั้งหรือสร้างสถาบันการเมืองที่เอื้อต่อการต่อรองและต่อสู้อย่างสันติ และมีความรู้ในการกำหนดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการต่อสู้กดดันทางการเมืองอย่างสันติด้วย

ความรู้แบบเดิมในสังคมไทยเป็นความรู้ที่ทำให้คนไทยยอมรับวัฒนธรรมอำนาจนิยม โดยตั้งอยู่บนฐานคติแบบไทยๆ ที่มักแบ่งคนไทยออกเป็น “ผู้มีความรู้” กับ “ผู้ไม่มีความรู้” ซึ่งฝ่ายแรกมีสิทธิและอำนาจอันชอบธรรมที่จะอบรมดัดแปลงฝ่ายหลังเหมือนผู้หลักผู้ใหญ่อบรมสั่งสอนผู้น้อยในนามของอุดมคติอันดีงามต่างๆ และมีความชอบธรรมที่จะผูกขาดอำนาจและใช้อำนาจในการจัดการปัญหาต่าง ๆ

ความรู้แบบใหม่ที่จะทำให้คนไทยหลุดพ้นจากวัฒนธรรมอำนาจนิยม ควรเป็นความรู้เพื่อการปลดปล่อยทางความคิดซึ่งจะต้องวางอยู่บนฐานคติว่าคนไทยเท่ากัน (เพียงแต่มีความรู้ต่างประเภทกัน) ความรู้ที่แต่ละคนแสวงหาควรเกิดจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนอย่างสมัครใจและไม่ครอบงำ เพื่อให้เกิดการโต้แย้ง วิพากษ์วิจารณ์ ทำลาย และต่อต้านการกำกับควบคุมของบรรดาสถาบันอำนาจนิยมทั้งหลายในสังคมการเมืองไทย³⁴⁹⁸

นอกจากนี้ ความรู้ที่สำคัญสำหรับพลเมืองในระบบประชาธิปไตย ยังควรเป็นความรู้ แบบที่ทำให้พลเมืองสามารถมีอำนาจกำกับควบคุมและถ่วงดุลการใช้อำนาจรัฐ ทุน และสื่อได้ดี นั่นคือ เป็นความรู้ที่ไม่จำกัดอยู่ในกรอบของสาขาวิชาใดสาขาวิชาหนึ่งเท่านั้น แม้ว่าพลเมืองแต่ละคนอาจเชี่ยวชาญในศาสตร์บางสาขาเป็นพิเศษ แต่ก็ต้องแสวงหาความรู้ในศาสตร์อื่น ๆ อย่างกว้างขวางที่สุด เพื่อจะสามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหมดให้รับใช้ชีวิตและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความรู้กว้างขวางเพียงพอที่จะกำกับควบคุมและถ่วงดุลอำนาจรัฐ ทุน และสื่อ ในเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ที่สำคัญ ในขณะที่มีการปรับเปลี่ยนความรู้ของพลเมือง ก็จะต้องมีการปฏิรูปโครงสร้างอำนาจรัฐ และสร้างกลไกต่าง ๆ เพื่อให้พลเมืองมีโอกาสและอำนาจในการกำกับควบคุม ถ่วงดุล และตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ สื่อ และทุนได้อย่างสะดวกและมีประสิทธิภาพด้วย

อนึ่ง ความรู้ที่ทำให้พลเมืองสามารถกำกับควบคุมหรือถ่วงดุลสื่อมวลชนมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะหลายปีมานี้เกิดปรากฏการณ์ที่บางส่วนของสื่อมวลชนแบบใหม่ (new media) ได้เข้ามามีบทบาทอย่างเปิดเผยใจแจ้ง โดยไม่คำนึงถึงความเป็นกลางและความเที่ยงตรงหรือภววิสัย เพื่อหวังจะได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างปราศจากความละอาย สะท้อนสถานะ “อวิชชาคืออำนาจ” (Non-Knowledge Is Power) เห็นได้ชัดว่าผู้ทำงานด้านสื่อสามารถพูดหรือเขียนเพื่อให้ร้าย หรือโกหก หรือโฆษณาชวนเชื่อด้านเดียวมุ่มเดียวอย่างเป็นกิจวัตร จนมีอิทธิพลเหนือความรู้สึกนึกคิดของคนทั่วไป ทำให้ปัญญาความรู้ (knowledge) ถูกเบียดขับหรือพ่ายแพ้ให้แก่ความเท็จหรืออวิชชาอย่างน่าเศร้าใจ ดังนั้น พลเมืองจึงควรมีอำนาจในการกำกับ ควบคุม ตรวจสอบสื่อมวลชน ควบคู่กับอำนาจใน

³⁴⁹⁸ เกษียร เตชะพีระ, “อำนาจกับความรู้แบบไทย ๆ กับฝรั่ง ๆ” มติชน. (25 พฤศจิกายน 2554), หน้า 6.

การกำกับ ควบคุม ตรวจสอบอำนาจรัฐและทุน พร้อมกันนั้นก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจเพื่อไม่ให้ทรัพยากรของสังคมทุกด้านรวมทั้งสื่อประเภทต่าง ๆ ถูกผูกขาดรวมศูนย์อยู่ที่อำนาจรัฐและอำนาจทุนดังที่เป็นอยู่ ควรสร้างกลไกให้พลเมืองกลุ่มต่าง ๆ มีสิทธิและอำนาจในการถ่วงดุลตรวจสอบ ต่อบรรณือสื่อ รัฐ และทุน อย่างได้ดุลและเท่าเทียมมากขึ้นเป็นลำดับ

การเป็นพลเมืองที่มีความรู้แบบใหม่เพื่อจะมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ รวมทั้งสามารถจัดตั้งสถาบันการเมืองเพื่อการต่อรองและการกำกับตรวจสอบที่ยั่งยืน
นี้ อาจเรียกว่า “การเมืองภาคพลเมือง”

“การเมือง” ในที่นี้หมายถึงการใช้อำนาจเพื่อตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากรของรัฐหรือของส่วนรวม “การเมืองภาคพลเมือง” จึงหมายถึง การมีส่วนร่วม การต่อรอง การร่วมมือ การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของพลเมืองเพื่อให้พลเมืองมีอำนาจตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้ ในระบอบประชาธิปไตย อำนาจนิตินบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการย่อมเป็นของพลเมือง การใช้อำนาจอธิปไตยนี้จะต้องเปิดโอกาสและคำปรึกษา ให้พลเมืองมีสิทธิหรือมีอำนาจตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค เป็นธรรม และอย่างมีประสิทธิภาพ สามารถต่อรอง ร่วมมือ เคลื่อนไหว เพื่อให้ทรัพยากรของรัฐกระจายไปสู่พลเมืองทุกคน ทุกกลุ่ม โดยมีความได้เปรียบเสียเปรียบน้อยที่สุด เพื่อนำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของพลเมือง

การเสริมสร้างความรู้แบบใหม่ให้พลเมืองมีวิจารณ์ญาณหรือทัศนวิพากษ์ จะทำให้สังคมการเมืองไทยเป็นสังคมที่ใช้ความรู้และใช้สติปัญญาในการแก้ปัญหา แทนการใช้อำนาจเป็นหลัก **เป็นการเปลี่ยน “วิถีไทย” จาก “อำนาจนิยม” เป็น “ปัญญานิยมแบบปลดปล่อย”**

ความรู้แบบปลดปล่อยซึ่งจะทำให้พลเมือง **“คิดเองเป็น”** นี้ เป็นเรื่องที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ ถ้าเห็นพ้องต้องกันว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย หลายปีที่ผ่านมากระทรวงศึกษาธิการประกาศว่าจะปฏิรูปการศึกษาให้นักเรียน **“คิดเป็น”** แต่ในความเป็นจริงแล้ว มีการกำหนดกรอบความคิดให้ผู้เรียนทุกระดับต้อง “คิดในกรอบ” เท่านั้น ไม่สอนให้มองต่างมุม ไม่ให้เครื่องมือหรือวิธีการในการมองต่างมุมจนนักเรียนสามารถ “คิดเองเป็น” และ “เลิกเชื่อเป็น” และสามารถสร้างความรู้ใหม่จากมุมมองที่แตกต่าง ระบบการศึกษาทุกระดับกลับพยายามถ่ายทอดปลูกฝังความรู้และวิธีคิดเดิมอย่างเข้มข้น

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันพลังครอบงำของความหมาย “ความจริง ความดี ความงาม” กระแสหลักในสังคมไทยกำลังลดน้อยถอยลงอย่างรวดเร็ว เพราะบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไปอย่างมโหฬาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทคโนโลยีสารสนเทศได้ทำให้เกิดการ “คิดต่าง” อย่างมาก เป็นปรากฏการณ์ที่เรียกกันว่า **“ดาวว่าง”** คือคิดต่างบนฐานความเชื่ออีกแบบหนึ่งในลักษณะสุดโต่ง อาจจัดได้ว่าเป็นอาการ **“เลิกเชื่อไม่เป็น”** แบบหนึ่ง เพราะเชื่อข้อมูลที่ได้รับผ่านสื่อที่ตนเลือกดู เลือกฟังหรือเลือกอ่านอย่างไม่วิพากษ์ เป็นการ “คิดในกรอบ” หรือ “มองมิติเดียว” เช่นเดียวกัน แต่มองจากอีกมุมมองหนึ่งโดยไม่สนใจที่จะมองความซับซ้อนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองหรือบริบททางสังคม

และวัฒนธรรม และตัดสินใจ-ผิดอย่างง่าย ๆ โดยไม่พยายามที่จะเข้าใจ “ความเป็นมนุษย์ในบริบททางสังคม” ของคนที่ยังคงคิดเหมือนเดิมหรือเคยชินกับวัฒนธรรมเดิม

เพื่อลดความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายที่ “มองต่างมุม” แบบสุดโต่ง “พลเมืองไทย” ควรมีความรู้ความเข้าใจร่วมกันว่า ในสังคมสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่นั้นทุกคนย่อมมีจิตสำนึกปัจเจกชนนิยมสูงขึ้น ความผูกพันจงรักภักดีที่มีต่อสถาบันต่าง ๆ แม้แต่กับสถาบันครอบครัว สถาบันชาติ และสถาบันศาสนาล้วนเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือ

มีความเสี่ยงที่จะเกิดความเสื่อมถอยและล่มสลายของสถาบันทางการเมืองและสถาบันทางสังคม อันเป็นผลมาจากการพัฒนา สภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง และที่สำคัญทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงไป...ปฏิเสธไม่ได้ว่าวิกฤตการเมืองในปัจจุบันสร้างความสั่นคลอนให้กับสถาบันทางการเมืองและสังคมทั้งในเชิงกว้างและเชิงลึกอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ไทย...แม้กระทั่งสถาบันครอบครัวที่สมาชิกมีทัศนคติและความคิดเห็นทางการเมืองไม่ลงรอยกัน³⁴⁹⁹

ความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม จะช่วยให้ “พลเมืองไทย” สามารถ “เข้าใจ” และมี “ทัศนะวิพากษ์” ต่อความคิดต่าง ๆ และต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของฝ่ายต่าง ๆ รวมทั้งฝ่ายของตนเองมากขึ้น แทนการตัดสินในลักษณะ “ถูก-ผิด” “ดี-ชั่ว” “รักชาติ-ไม่รักชาติ” ซึ่งมักนำไปสู่ปฏิบัติการทางการเมืองที่ส่งผลร้ายต่อมนุษย์และสังคมมากกว่าจะเกิดผลดีอย่างยั่งยืน

แม้แต่ความรู้ในเรื่องจริยธรรมหรือคุณธรรมก็ไม่ใช่ว่าเรื่องของกฎเกณฑ์ที่ตายตัวและเป็นสากล จึงควรเปิดให้มีการถกเถียงควบคู่กับการเสริมสร้างความรู้และทัศนะวิพากษ์เกี่ยวกับมนุษย์และสังคม เพื่อให้พลเมืองไทยแต่ละคนมีศักยภาพที่จะตีความและประยุกต์ใช้จริยธรรมหรือคุณธรรมอย่างสอดคล้องกับบริบทที่มีความแตกต่างหลากหลายและมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เนื่องจากชีวิตของแต่ละคนในปัจจุบันจะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วในระดับลิ้นไหล จนกระทั่งคำตอบตายตัวในเรื่องใดเรื่องหนึ่งไม่อาจจะนำมาใช้ได้ในทุกสถานการณ์ ความรู้ที่ลึกซึ้งกว้างขวางและทัศนะวิพากษ์ต่อความรู้และต่อ

คำอธิบายทุก ๆ แบบเท่านั้น ที่จะช่วยให้พลเมืองไทยแต่ละคนหลุดพ้นจากการครอบงำทางความคิดของทุกฝ่าย สามารถกำหนดท่าทีต่อเรื่องต่าง ๆ อย่างถูกต้องเหมาะสม และมีความยืดหยุ่นมากพอที่จะปรับตัวและตัดสินใจในสถานการณ์หรือบริบทที่มีพลวัตสูง โดยไม่ตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

เรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญมากในประเด็นเรื่องความรู้ก็คือ การเปลี่ยนจารีตทางความรู้ หรือการเปลี่ยนวัฒนธรรมทางความรู้ จารีตเดิมหรือวัฒนธรรมเดิมของไทย (เช่นเดียวกับสังคมตะวันตกในยุคกลาง และสังคมตะวันออกยุคโบราณ) มองความรู้เป็นสัจธรรม เพราะความรู้สูงสุดคือความรู้ทางศาสนา ส่วนความรู้เชิงปฏิบัติก็มาจากการประสบการณ์จริงที่สั่งสมมาหลายชั่วอายุคนซึ่งสามารถนำมาใช้ได้โดยไม่ต้องปรับเปลี่ยนมากนัก เพราะวิถีชีวิตมัก “ซ้ำรอย” ปีแล้วปีเล่า ไม่ต้องเผชิญกับอะไรแปลกใหม่ซ้ำวนตาปี

³⁴⁹⁹ กิตติ ประเสริฐสุข, “คำนำ” เมืองไทยสองเสียง สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออกวิกฤตการเมืองไทย, หน้า (7-

แต่โลกสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่เป็นโลกที่มีพลวัตสูง ถ้ายัง “ท่องจำ” ความรู้เดิม หรือมอง “ความจริง” แบบเดิมก็จะเกิดสภาวะวิกฤตเพราะแก้ปัญหาไม่สำเร็จในแทบทุกเรื่อง

แม้ว่าจะมีการนำเอาศาสตร์แบบตะวันตกสมัยใหม่เข้ามาในเมืองไทยมากกว่าหนึ่งร้อยปีมาแล้ว ทั้ง วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ **แต่สังคมไทยก็ยังคงมีทัศนคติต่อความรู้ แบบเดิม คือยังเห็นความรู้เป็นสัจธรรม** เมื่อสอนความรู้เรื่องหนึ่ง ๆ จึงไม่ได้สอนกระบวนการสร้างรู้นั้น ๆ ไม่สนใจการเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ทางวิชาการ ไม่เข้าใจความขัดแย้งหรือการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ แต่ยอมรับการครอบงำของกระบวนการทัศน์เดิมโดยปราศจากการตั้งคำถามและการวิพากษ์วิจารณ์ นอกจากนี้จะไม่สนับสนุนการวิพากษ์วิจารณ์อย่างเปิดเผยแล้ว สังคมไทยยังระแวดระวังภาพในการแสดงความคิดเห็น ทำให้ขาดโอกาสที่จะมองเห็นทางเลือกใหม่ ๆ และขาดความรู้ที่ลึกซึ้งในแทบทุกเรื่อง พร้อมกันนั้นก็ขาดความเคารพในความรู้หรือความคิดที่แตกต่าง ทำให้ต้องตกอยู่ในสภาวะวิกฤตอยู่เสมอ และจะวิกฤตมากขึ้นในอนาคตเพราะโลกและสังคมเปลี่ยนแปลงเร็วมากจนความรู้แบบเดิมยิ่งนับวันยิ่งใช้ไม่ได้ผล

การศึกษาในปัจจุบันและอนาคตจึงควรทำให้ “พลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย” ได้เข้าใจว่าความรู้เกี่ยวกับเรื่องหนึ่ง ๆ มีหลายชุด ความรู้ชุดหนึ่ง ๆ มาจากมุมมองเช่นใด เป็นความรู้ที่เกิดจากกระบวนการสร้างความรู้แบบใด เพื่อให้ผู้เรียนสามารถจินตนาการถึงกระบวนการสร้างสรรค์ความรู้ชุดนั้น หรือทฤษฎีนั้น ๆ จนสามารถ “สร้างใหม่” (recreation) ซึ่งความรู้ชุดนั้นได้ด้วยตนเอง การศึกษาเช่นนี้ไม่เพียงแต่จะทำให้สามารถต่อยอดความรู้เดิมหรือสร้างความรู้จากวิธีคิดใหม่ ๆ ได้ดีเท่านั้น แต่ยังช่วยให้ฉลาดในเรื่องอื่น ๆ และเข้าใจคนที่มีมุมมองแตกต่างอย่างลึกซึ้งขึ้นด้วย

กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมทางความรู้ของไทยที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตย จะต้องเป็น วัฒนธรรมทางความรู้ที่ตระหนักว่าคนสามารถมองเห็น “ความจริง” ต่างกัน หรือมี “ความจริง” จากหลากหลายมุมมอง แต่ละคนควรสามารถมองจากมุมมองของคนอื่น ๆ หรือ เข้าใจคนที่มีความคิดต่างกัน ไม่คิดว่าเรื่องหนึ่ง ๆ จะต้องมีความถูกต้องที่ถูกต้องหรือผิดตายตัว แต่พร้อมจะเปลี่ยนความคิดหรือมุมมองของตนเมื่อพบคำอธิบายใหม่ที่ดีกว่า รวมทั้งมีความกระตือรือร้นในการแสวงหาความรู้ใหม่จากมุมมองใหม่ เพื่อจะฉลาดขึ้นเรื่อย ๆ จนตลอดชีวิต

การปฏิรูปการศึกษาเพื่อเสริมสร้าง **“วัฒนธรรมทางความรู้ของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย”** จึงควรเปลี่ยนลักษณะการเรียนการสอน คือไม่เน้นการท่องจำเนื้อหาวิชา แต่ใช้เนื้อหาของแต่ละวิชาเป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนาวิธีคิด วิธีการสร้างความรู้ และวิธีการประยุกต์ใช้ความรู้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

ความรู้หนึ่งที่จำเป็นมากสำหรับ “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ก็คือ ความรู้ทางประวัติศาสตร์แบบที่แสดงความซับซ้อนของการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะความซับซ้อนของบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์หรือเกิดปัญหาหนึ่ง ๆ ขึ้นมา เป็นความรู้ที่จะช่วยให้แต่ละคนเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างปัจจัยที่หลากหลายซับซ้อน เข้าใจการเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม และเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสังคมไทยกับระบบโลก ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม โดยมีวิสัยทัศน์ (vision)

คือมองเห็นภาพรวมของความเปลี่ยนแปลงในบริบททางสังคมที่มีพลวัต และสามารถคาดการณ์แนวโน้มในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อจะสามารถปรับตัวและเตรียมการต่าง ๆ ไว้รองรับอย่างรอบคอบ แทนที่จะโทษตัวบุคคลที่เป็นผู้นำว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาทุกอย่างในสังคมไทย หรือฝากความหวังไว้ที่ตัวบุคคลที่เป็นผู้นำว่าจะช่วยแก้ไขปัญหาย่อยๆ หรือนำความสำเร็จต่าง ๆ มาให้

จำเป็นต้องเน้นว่า **วัฒนธรรมทางความรู้ที่สำคัญมากสำหรับ “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” คือการมีทัศนวิพากษ์และสามารถมองต่างมุมได้เก่ง** ควรใช้หลัก “กาลามสูตร” คือไม่หลงเชื่อความคิด ความรู้ หรือทัศนคติแบบใดแบบหนึ่งอย่างง่าย ๆ มีความรู้ที่ลึกซึ้งกว้างขวางในเรื่องต่าง ๆ เป็นฐานสำหรับการตั้งคำถามและการหาคำตอบในเรื่องที่ตนเองและสังคมไทยต้องเผชิญ และไม่คิดเอาเองลอย ๆ หรือใช้สามัญสำนึกแบบตื้น ๆ ควรมีเหตุผลที่มาจากความเข้าใจเงื่อนไขแวดล้อมอันซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมทั้งหลายที่ตนเองเกี่ยวข้อง มีข้อเท็จจริงที่ผ่านการตรวจสอบแล้วว่าน่าเชื่อถือมารองรับการอธิบายหรือการให้เหตุผลในแต่ละเรื่องอย่างหนักแน่น เช่น ข้อความหนึ่ง ๆ ที่ได้ยินหรือได้อ่าน จะต้องตรวจสอบว่าใครพูดหรือเขียน เขาพูดหรือเขียนเพื่ออะไร เขาอยู่ในฐานะหรือบริบทที่เอื้อให้พูดหรือเขียนความจริงได้มากน้อยเพียงใด ใครเป็นผู้ที่ได้ประโยชน์จากเรื่องที่เขาพูดหรือเขียนบ้าง เป็นต้น

นอกจากความรู้ทางประวัติศาสตร์โดยตรงแล้ว แม้แต่การสอนภาษาไทยและวรรณคดีไทย ก็สามารถสอนให้ผู้เรียนเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมไทยและมีทัศนวิพากษ์ได้โดยใช้วิธีคิดหรือแนวพินิจทางประวัติศาสตร์ เช่น แทนที่จะสอนภาษาไทยโดยเน้นแบบแผนการใช้ภาษาที่ “ถูกต้อง” บนฐานของระบบความสัมพันธ์ที่ “ถูกต้อง” ระหว่างคนต่างชั้นกัน ก็สามารถสอนให้เข้าใจลักษณะและความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทย เช่น สาเหตุที่มีการสร้างแบบแผนในการการใช้ภาษาไทยขึ้นมาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พัฒนาการของการบัญญัติศัพท์เพื่อสร้างความเจริญแก่ภาษาไทยและสร้างความหมายทางการเมืองแก่คำใหม่ ๆ ในภาษาไทยที่รับมาจากต่างประเทศ แนวทางในการใช้ภาษาไทยให้มีทั้งพลังและความงามในการสื่อความ ความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทยและภาษาถิ่นต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งการเกิดคำใหม่ ๆ ในสังคมสมัยใหม่และสังคมหลังสมัยใหม่ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น สวัสดิ์ ปฏิวัติ พลวัต วาทกรรม ฯลฯ การสอนวรรณคดีไทย เช่น **รามเกียรติ์** และ **อิเหนา** ก็สามารถสร้างความเข้าใจบริบททางการเมืองการปกครองในสมัยโบราณที่ทำให้เรื่อง **รามเกียรติ์** และ **อิเหนา** มีความสำคัญในยุคหนึ่ง แล้วชี้ให้เห็นความหมายที่เปลี่ยนไปของวรรณคดีเหล่านี้ต่อสังคมไทยในยุคหลัง และสอนให้เข้าใจการเกิดขึ้นของวรรณกรรมใหม่ ๆ ในสมัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น

2. การทำให้ “พลเมืองไทย” มีความสำนึกใน “สิทธิ” และ “หน้าที่” ในความหมายใหม่

พลเมืองในระบอบประชาธิปไตยต้องสำนึกในสิทธิและหน้าที่พร้อมกันไป และต้องเป็นสิทธิและหน้าที่ในความหมายใหม่ด้วย

“สิทธิพลเมือง” ควรหมายถึงสิทธิที่ทุกคนจะได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมเท่าเทียมกัน สิทธิที่จะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากร และสิทธิที่จะควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจอรัฐ ไม่ใช่สิทธิที่จะเรียกร้องสิ่งต่าง ๆ จากรัฐตามอำเภอใจของปัจเจกชน หรือสิทธิในการเลือกตั้งผู้ปกครองเท่านั้น

ส่วน **“หน้าที่พลเมือง”** ก็ไม่ควรเป็นหน้าที่ตามสถานภาพทางสังคมในโครงสร้างทางชนชั้น และไม่ใช่หน้าที่ทางการเมืองเฉพาะการหย่อนบัตรเลือกตั้ง แต่ควรเป็นการทำหน้าที่อย่างกระตือรือร้นในการกำกับดูแลและตรวจสอบการใช้อำนาจอรัฐ โดยที่การตรวจสอบการใช้อำนาจอรัฐนี้ไม่ควรจะจำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องการคอร์รัปชัน แต่ **“พลเมืองไทย”** ควรทำหน้าที่หาข้อมูลและความรู้อย่างกว้างขวางเพื่อตรวจสอบว่าการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ฯลฯ และการใช้อำนาจทั้งในด้านนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ว่ามีผลกระทบอย่างไรบ้างต่อสังคมไทยโดยรวม และมีผลกระทบอย่างไรบ้างต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งในเชิงชุมชน ท้องถิ่น ชนชั้น ชาติพันธุ์ เพศ วัย และน่าจะมีทางเลือกอื่น ๆ ในการแก้ปัญหาหรือการพัฒนาท้องถิ่นและการพัฒนาประเทศหรือไม่ ฯลฯ

ในการใช้สิทธิพลเมืองและการทำหน้าที่พลเมืองของแต่ละคน ควรอาศัยความรู้ความเข้าใจในความสัมพันธ์เชื่อมโยงอันซับซ้อนของเรื่องต่าง ๆ สามารถวิเคราะห์ผลกระทบที่จะตามมาจากการนำเอาทางเลือกใดทางเลือกหนึ่งมาใช้ และมองเห็นทางเลือกที่หลากหลาย เช่น **การใช้สิทธิเลือกตั้ง** ก็ควรมี “ความรู้” จากหลากหลายมุมมองว่าในบริบทสังคมไทยปัจจุบันและอนาคต นโยบายค่าแรงจะมีผลอย่างไรต่อธุรกิจระดับต่าง ๆ และมีผลอย่างไรต่อแรงงานนอกระบบในแต่ละท้องถิ่น เช่น หาบเร่แผงลอยที่ไม่ได้รับเงินค่าจ้างรายวันหรือรายเดือน, การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศบางชนิดของนักเรียนมีประโยชน์และโทษหรือไม่อย่างไร, การรับจำนำข้าวจะมีผลดีผลเสียต่อใครอย่างไรบ้าง, การลดราคาน้ำมันเบนซินจะมีผลต่อการนำเข้าน้ำมันดิบและการสูญเสียเงินตราต่างประเทศ และต่อคนปลูกปาล์มน้ำมันและมันสำปะหลังอย่างไรบ้าง ฯลฯ **การทำหน้าที่** ก็มีความซับซ้อนและมีผลกระทบที่ซับซ้อน เช่น การทำหน้าที่ในการออกเสียงเลือกตั้ง ควรจะเลือกพรรคการเมืองใด ด้วยเหตุผลใด เป็นต้นว่าอาจตัดสินใจเลือกพรรคการเมืองที่นโยบายไม่ดีเพราะต้องการให้เกิดการคานอำนาจกันภายในรัฐสภา หรือการทำหน้าที่จับกุมชาวบ้านที่ “บุกรุก” ป่า ก็ควรมีความรู้และข้อมูลมากพอที่จะตัดสินใจว่าควรจะทำหน้าที่อย่างเคร่งครัดหรือไม่ ฯลฯ

เรื่องการใช้สิทธิพลเมืองและการทำหน้าที่พลเมืองนี้ นอกจากจะต้องมีฐานความรู้กว้างขวางและรอบด้านแล้ว ยังควรมองสิทธิและหน้าที่อย่างเชื่อมโยงกับเรื่องอื่น ๆ จะมองแบบแยกส่วนไม่ได้ จะบอกเพียงคำว่า “มีสิทธิก็ต้องมีหน้าที่ด้วย” ก็ไม่เพียงพอ

ในเรื่อง **“หน้าที่”** นั้น ในอดีตการทำหน้าที่ตามวรรณะ ตามชาติกำเนิด เกิดขึ้นในบริบทของความเชื่อในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ คนมีความเชื่อเรื่องกรรมและสังสาระ การทำหน้าที่ของคนตามวรรณะ รวมทั้งการทำหน้าที่ของเมียอย่างนางสีดาและนางมัทรี ล้วนเกิดขึ้นในบริบทที่คนเชื่อเรื่องกรรมลิขิต การทำหน้าที่เป็นกฎธรรมชาติ ทำให้ทุกคนเต็มใจทำหน้าที่ แต่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ที่คนมีจิตสำนึกปัจเจกชนสูงขึ้น ไม่เชื่อเรื่องชาติหน้าอีกแล้ว จะบอกให้ปัจเจกชนทำหน้าที่

จึงอาจจะต้องแสดงให้เห็นถึงผลลัพธ์ของการทำหน้าที่ต่อส่วนรวม ว่าในท้ายที่สุดแล้วผลลัพธ์นั้น ๆ จะตกมาถึงปัจเจกชนอย่างไรบ้าง หรือจะมีผลอย่างไรบ้างต่อลูกหลานในอนาคต เป็นต้น

ในการใช้ “สิทธิ” ในทุก ๆ เรื่องก็ควรมีความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างซับซ้อนของเรื่องต่าง ๆ ในสังคม ไม่ว่าจะเป็นการใช้สิทธิในการแสดงความคิดเห็น สิทธิที่จะมีเพศสัมพันธ์นอกสถาบันการสมรส ฯลฯ ควรเข้าใจบริบทของสังคมไทยเสียก่อนเพื่อประเมินว่าคนที่เกี่ยวข้องพร้อมที่จะรับผลกระทบที่ตามมาหรือไม่ เช่น สังคมไทยมีกลไกทางสังคมที่แข็งแกร่งพอที่จะจัดการกับทารกที่เกิดมาในขณะที่แม่ยังไม่พร้อมจะเลี้ยงดูลูกหรือไม่ หรือเพียงพอต่อการที่จะส่งเสริมให้ผู้หญิงมีศีลธรรมทางเพศแบบเดิมแล้วหรือยัง หากต้องการให้ผู้หญิงมีสิทธิเท่ากับผู้ชายในเรื่องนี้ควรมีการเตรียมการในเรื่องใดบ้าง หรือการตัดสินใจใช้สิทธิชุมนุมทางการเมืองในที่พื้นที่บางแห่ง ก็ควรมีความรู้และข้อมูลมากพอที่ประเมินผลกระทบได้ชัดเจน ทั้งผลกระทบต่อบุคคลและสังคม เพื่อให้การชุมนุมทางการเมืองบรรลุวัตถุประสงค์ที่ดีต่อสังคมหรือส่วนรวม โดยมีการละเมิดสิทธิของผู้อื่นน้อยที่สุดและเกิดความเสียหายน้อยที่สุด เป็นต้น

3. การสร้างพลเมืองที่มี “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่”

วัฒนธรรมทางจิตใจแบบเดิม เน้นความเชื่อฟัง, การทำหน้าที่อย่างเต็มใจด้วยความเสียสละโดยไม่เรียกร้องสิทธิ, ความรักพวกพ้อง และมีความสำนึกอย่างลึกซึ้งในเรื่อง “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” ซึ่งทำให้พลเมืองยอมรับการผูกขาดอำนาจและไม่เห็นความสำคัญของระบอบประชาธิปไตย ดังนั้น **“พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” จึงควรมีวัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่ที่เอื้อต่อการคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมและสามารถอยู่ร่วมกับคนที่คิดต่างอย่างสันติ** เช่น มีจิตสาธารณะ รักความเป็นธรรม สำนึกในพันธะหน้าที่ต่อสังคมและเพื่อนมนุษย์ ขณะเดียวกันก็มีความกล้าหาญทางจริยธรรม คือกล้าพูด กล้าเขียน หรือกล้ากระทำในสิ่งที่ตนเชื่อว่าถูกต้องดีงาม แม้ว่าตนเองอาจจะได้รับผลร้ายจากการพูด การเขียน หรือการกระทำนั้น ๆ ก็ตาม นอกจากนี้ยังต้องมีใจกว้าง พร้อมที่จะพิจารณาความคิดเห็นที่แตกต่างด้วยใจที่เป็นธรรม ยินดีที่จะเปลี่ยนความคิดเมื่อได้รับความรู้ เหตุผล หรือข้อเท็จจริงที่ดีกว่า และเปิดโอกาสให้ผู้อื่นได้มีส่วนร่วมในความสำเร็จต่าง ๆ ฯลฯ

วัฒนธรรมทางจิตใจดังกล่าวข้างต้นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อ “พลเมืองไทย” มีความรู้ความเข้าใจมนุษย์ที่อยู่ในบริบททางสังคมที่ต่างกัน ยอมรับความแตกต่างหลากหลาย ไม่ใช้มาตรฐานของตนเองในการตัดสินคนอื่นอย่างง่าย ๆ และมีความเห็นอกเห็นใจคนอื่นที่อยู่ในบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมที่แตกต่าง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของทัศนคติทางการเมือง ความต้องการเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นต่อการผลิตในระบบทุนนิยม ความผิดพลาดที่เกิดจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือเกิดจากสถานการณ์ที่กดดัน ฯลฯ ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมทางจิตใจดังกล่าวข้างต้นก็อาศัยความรู้ที่ช่วยให้สำนึกอย่างลึกซึ้งถึงสายใยของความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งสามารถจินตนาการได้ว่าการกระทำหรือไม่กระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะส่งผลกระทบอย่างไรต่อส่วนรวม

4. การทำให้คนไทยหรือ “พลเมืองไทย” เห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ เห็นว่าทุกคนเท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นมนุษย์เหมือนกัน ซึ่งจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมไทยให้เป็นวัฒนธรรมแห่งความเสมอภาค และทำให้ “พลเมืองไทย” ปฏิเสธการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา

การที่ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” ที่มีมาแต่เดิมให้ความสำคัญแก่การ “รู้ที่ต่ำที่สูง” ทำให้คนที่อยู่ใน “ที่สูง” มีค่ามากกว่าคนที่อยู่ใน “ที่ต่ำ” และคนใน “ที่สูง” มักคิดว่าคนใน “ที่ต่ำ” ไม่สมควรจะก้าวร้าวหน้าทีในการปกครอง และไม่ควรเรียกร้องสิทธิใด ๆ แต่ควรจะรอคอยความเมตตาจากผู้ปกครองอย่างอดทน วิธีคิดเช่นนี้ทำให้การใช้ความรุนแรงปราบปรามประชาชนที่เรียกร้องสิทธิต่าง ๆ เกิดขึ้นและเป็นที่ยอมรับได้ง่าย ขณะเดียวกันคนที่เคยอยู่ใน “ที่ต่ำ” หรือเคยเสียเปรียบมามาก ก็จะมีโกรธแค้นอย่างมากเมื่อสำนึกว่าตนเองถูกริบทั้งสิทธิและอำนาจ และถูกเอารัดเอาเปรียบมาเนิ่นนาน ทั้ง ๆ ที่ตนก็เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยและควรจะมีสิทธิต่าง ๆ ในฐานะพลเมืองของชาติอย่างเสมอภาคกับคนอื่น ๆ ความโกรธแค้นเช่นนี้ทำให้การใช้ความรุนแรงในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิเกิดขึ้นได้ง่ายเช่นเดียวกัน

การปฏิเสธการใช้ความรุนแรงนั้น เกิดขึ้นได้จากการทำให้คนไทยได้เรียนรู้ที่จะเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ และมีความเคยชินกับการเอาใจเขามาใส่ใจเรา ทางหนึ่งที่จะทำได้ก็คือ ทำให้การเรียนรู้วิชาต่าง ๆ ในระบบการศึกษาทุกระดับมีมิติของมนุษยศาสตร์มากขึ้น แต่ต้องเป็นมนุษยศาสตร์ที่มองมนุษย์ในบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ทุกชั้น ทุกท้องถิ่น ทุกชาติพันธุ์ ทุกเพศ ทุกวัย ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม มิใช่มอง “ความเป็นมนุษย์” อย่างลอย ๆ และมีมุมมองในเชิงคนดี-คนชั่ว คนที่ทำถูก-ทำผิด อย่างง่าย ๆ

การเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์และเคยชินกับการเอาใจเขามาใส่ใจเรา จะช่วยส่งเสริมให้พลเมืองไทยปฏิเสธการใช้ความรุนแรง และไม่มองคนที่คิดต่างเป็นศัตรู ที่จริงในปัจจุบันคนไทยก็ไม่ยอมรับการใช้ความรุนแรงอยู่แล้ว จะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดความรุนแรงขึ้น ทั้งสองฝ่ายจำเป็นต้องสร้างคำอธิบายขึ้นมาเพื่อปกป้องตัวเองและโจมตีอีกฝ่ายหนึ่ง โดยฝ่ายหนึ่งบอกว่ามี “ผู้ก่อการร้าย” และอีกฝ่ายหนึ่งบอกว่ามี “การใช้กำลังปราบปรามประชาชน” เพื่อไม่ให้ฝ่ายตนถูกมองว่าต้องการใช้ความรุนแรง เพราะตระหนักว่าสังคมไทยปฏิเสธการใช้ความรุนแรงกับคนไทยด้วยกัน

อย่างไรก็ตาม ยากที่จะปฏิเสธว่าในสังคมไทยปัจจุบันมีการใช้ความรุนแรงสูง เพราะความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรและความเหลื่อมล้ำทางอำนาจและทรัพย์สินสูงชันมาก ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจในความเปลี่ยนแปลงและปัญหาที่คนกลุ่มต่าง ๆ ต้องเผชิญ และมีได้ถูกหล่อหลอมจากสังคมและระบบการศึกษาให้สำนึกในคุณค่าความเป็นมนุษย์ ดังนั้น ในขณะเดียวกันการปฏิรูปโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น ก็จำเป็นต้องสร้างความรู้และศิลปะแขนงต่าง ๆ รวมทั้งวรรณกรรม ละครโทรทัศน์ เพลง ฯลฯ ที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจและการยอมรับในคุณค่าความเป็นมนุษย์ และส่งเสริมการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่จะทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจคนอื่นหรือรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเราอันเกิดจากความเข้าใจบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของซึ่งกันและกัน เพื่อทำให้รับฟังซึ่งกันและกันมากขึ้นและใช้ความรุนแรงต่อกันน้อยลง

ความเห็นอกเห็นใจส่วนหนึ่งที่จะเกิดขึ้นในหมู่ “พลเมืองไทย” น่าจะมาจากความรู้ความเข้าใจว่าทุกคนอยู่ใน “สังคมอุดมความเสี่ยง” (risk society) ทำให้ชีวิตขาดความมั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมทุนนิยมที่คนสัมพันธ์กันในเชิงพาณิชย์โดยเน้นกำไร-ขาดทุนเป็นหลัก การหวังให้ “ผู้ใหญ่” เมตตา “ผู้น้อย” หรือ “นายทุน” เมตตา “ลูกจ้าง” เป็นเรื่องที่หวังได้ยาก และจะหวังให้ “ผู้น้อย” ซื่อสัตย์

กตัญญู และจงรักภักดีต่อ “ผู้ใหญ่” ก็หวังได้ยากเช่นกัน เพราะระเบียบโครงสร้างทางเศรษฐกิจไม่ได้ถูกออกแบบมาเพื่อความสัมพันธ์ในเชิงศีลธรรม-น้ำใจเช่นนี้ แต่มีฐานคติว่ามนุษย์มีความเห็นแก่ตัวและมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นเพื่อประโยชน์สูงสุดของตนเอง ในขณะที่การใช้ทรัพยากรในการดำรงชีวิตและการทำมาหากินในปัจจุบันก็เปลี่ยนแปลงไปมากและเกิดการแตกตัวทางชนชั้นสูงขึ้น ความขัดแย้งจึงสูงขึ้นทุกแห่งหน ไม่ใช่มีแต่ความขัดแย้งระหว่างเมืองกับชนบท และระหว่างชนชั้นนำหรือชนชั้นกลางกับชาวบ้านเท่านั้น การที่จะทำให้คนที่เสียเปรียบก้มหน้าก้มตาทำหน้าที่ที่ย่อมเป็นไปได้ หากคนที่เสียเปรียบออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องก็ควรจะเข้าใจและเห็นใจ และที่สำคัญชนชั้นนำทางเศรษฐกิจ-การเมืองควรสนับสนุนอย่างจริงจังให้มีการแก้ปัญหาในเชิงตัดแปลงปฏิรูปโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ให้เปิดรับการต่อสู้อำนาจของพลเมืองเข้ามาในระบบ เช่น ให้มีการกระจายอำนาจ ให้พลเมืองทุกกลุ่มมีอำนาจต่อรอง และมีสิทธิเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นได้สะดวกขึ้น ฯลฯ มิฉะนั้นความขัดแย้งและความรุนแรงก็จะสูงขึ้นจนมีผลกระทบต่อคนทุกชั้นและต่อสังคมไทยโดยรวมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ขณะเดียวกัน ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนของโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม ก็จะช่วยให้อำนาจที่เกลียด “พวกอำมาตย์” และกลุ่มคนที่เกลียด “ไพร่” ได้เข้าใจบริบททางสังคมวัฒนธรรมรวมทั้งทัศนคติทางการเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง สามารถเมตตาและเห็นอกเห็นใจกันมากพอที่จะทำการต่อรองและประนีประนอมกันอย่างสันติ นอกจากนี้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนของโครงสร้างสังคม ยังช่วยให้ทุกฝ่ายสามารถวิพากษ์วิจารณ์การใช้นโยบายประชานิยมเป็นเครื่องมือของทุกพรรคการเมือง นำไปสู่การตัดสินใจทางการเมืองของทุกคนและทุกฝ่ายในลักษณะที่ใช้อารมณ์น้อยลง ใช้เหตุผลและข้อเท็จจริงมากขึ้น

พลเมืองในระบอบประชาธิปไตยจะต้องไม่ยอมรับความรุนแรง ทั้งความรุนแรงจากการใช้อาวุธและความรุนแรงเชิงโครงสร้าง ถ้าหากมีโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เอื้อให้เกิดความรุนแรง เช่น โครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดความยากจนเดือดร้อน มีการดูถูกเหยียดหยาม หรือมีการเอารัดเอาเปรียบมากเกินไป ก็จะต้องหาทางเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าว ถ้าโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองทำให้ “พวกอำมาตย์” และ “นายทุน” สามารถใช้อำนาจโดยขาดความรับผิดชอบ (accountability) ขาดกระบวนการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจที่มีประสิทธิภาพ ก็จะต้องสร้างสถาบันกลไก กระบวนการที่ลดโอกาสในการผูกขาดอำนาจ และสร้างกลไกในการกำกับควบคุมและตรวจสอบการใช้อำนาจที่มีประสิทธิภาพขึ้นมา

บางส่วนของ “วิถีไทย” ในอดีตที่ควรนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน

“วิถีไทย” คืออะไร? ไม่มีคำตอบที่เป็นเอกาธิโก ในอดีตที่ผ่านมาการสร้างคามหมายของ “วิถีไทย” กระทำโดยปัญญาชนที่ต้องการจรรโลงรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ ในปัจจุบันหากเราต้องการสร้างระบอบประชาธิปไตยให้เข้มแข็งมั่นคง การปรับเปลี่ยนหรือการนิยาม “วิถีไทย” ใหม่ ก็เป็นเรื่องจำเป็น แต่การนิยาม

“วิถีไทย” ใหม่ นี้ ก็อาจเลือกความคิดหรือลักษณะบางประการที่เคยมีมาแล้วในสังคมไทยในอดีตมาสร้างความหมายใหม่ เพื่อให้เป็น “วิถีไทย” หรือ “ลักษณะไทย” ที่มีรากฐานอยู่ในสังคมไทยของเราเอง ซึ่งจะทำให้คนไทยสำนึกร่วมกันได้ง่ายขึ้นว่า “วิถีไทยแบบใหม่” เป็นเรื่องที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ และเกิดความเห็นพ้องต้องกัน ใน “วิถีไทยแบบใหม่” ได้รวดเร็วขึ้นด้วย

การตีความวัฒนธรรมเดิมให้มีความหมายใหม่เพื่อตอบสนองบริบทที่เปลี่ยนไป เป็นเรื่องที่ปัญญาชนไทยในอดีตได้เคยทำมาแล้ว แม้แต่การตีความพุทธศาสนาใหม่ก็เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ตลอดมา

อนึ่ง ในปัจจุบัน “วิธีคิดแบบหลังสมัยใหม่” เน้นว่าไม่มีอะไรมีแก่นแกนตายตัวหรือมีลักษณะหยุดนิ่ง ไม่เปลี่ยนแปลง แต่ขึ้นอยู่กับอำนาจในการนิยามความหมาย ทำให้ “ความจริง” ขึ้นอยู่กับมุมมองเป็นสำคัญ และ “ความจริง” เกี่ยวกับเรื่องใด ๆ ล้วนแต่ลื่นไหลหรือมีพลวัตทั้งสิ้น ความคิดเช่นนี้ไม่ขัดแย้งกับหลัก “อนิจจัง” และ “อนัตตา” ของพุทธศาสนา คนไทยส่วนใหญ่ที่นับถือพุทธศาสนาน่าจะยอมรับวิธีคิดดังกล่าวนี้ได้ง่าย และไม่ยึดติดกับความหมายเดิมของ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” ที่ตนเองเคยชิน ขณะเดียวกัน “วิธีคิดทางประวัติศาสตร์แบบใหม่” ก็ทำให้เห็นได้ชัดว่า ไม่มี “วิถีไทย” ที่หยุดนิ่งตายตัว เพราะสังคมและวัฒนธรรมไทยย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม ดังนั้น ทั้งวิธีคิดแบบหลังสมัยใหม่ วิธีคิดแบบพุทธศาสนา และวิธีคิดทางประวัติศาสตร์ ล้วนแล้วแต่เอื้อให้ “พลเมืองไทย” สามารถปรับเปลี่ยนจุดเน้นและความหมายของ “วิถีไทย” ให้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตยทั้งสิ้น

มีแนวความคิดเกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” อยู่ไม่น้อยที่เคยได้รับการเสนอขึ้นมาในอดีต ที่ควรนำมาพิจารณาเพื่อเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยน “วิถีไทย” และมีลักษณะบางประการของสังคมไทยในอดีตที่อาจนำมาปรับเปลี่ยนเพื่อสร้าง “วัฒนธรรมของสังคมไทย” ที่เหมาะสมกับระบอบประชาธิปไตย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. จากการศึกษาผลงานของปัญญาชนไทยที่เคยได้รับการเสนอขึ้นมาในสังคมไทยในอดีตเกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” พบว่า มีความรู้ ความคิด และกิจกรรมทางสังคมของคนไทยในอดีตส่วนหนึ่งเอื้อต่อวัฒนธรรมประชาธิปไตย แม้ว่า ความรู้ ความคิด หรือกิจกรรมเหล่านั้นจะมีได้ถูกสร้างขึ้นมามุ่งจะสร้างพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยก็ตาม การเรียนรู้ความคิดเหล่านั้นเพื่อเข้าใจ “ทางเลือก” ที่คนไทยเคยเสนอเพื่อนำมาปรับใช้และต่อยอด น่าจะช่วยให้ประชาธิปไตยของไทยองคกรมและเข้มแข็งขึ้นมาก

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรง “ค้นพบ” คุณธรรมหรืออุปนิสัยที่สำคัญของชนชาติไทย คือ “ความปราศจากวิหิงสา” (ความปราศจากการเบียดเบียน) และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์”³⁵⁰⁰ ซึ่งภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ก็ทรงเน้นคุณธรรมทั้งสองประการนี้เป็นอย่างมาก

³⁵⁰⁰ โปรดดู สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516. และ สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

“คุณธรรมไทย” ในเรื่อง “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์”
 นี้ สังคมไทยไม่เคยให้ความสำคัญมาก่อน หรือถึงกับลืมนั่นไปเป็นเวลานาน เพราะชนชั้นนำของประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 6 และภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ได้นำประเทศเข้าสู่สงครามโลกและการปราบปรามคอมมิวนิสต์ จึงไม่สามารถจะเน้นคุณธรรมสองข้อนี้ได้ เน้นแต่คุณธรรม “ความจงรักภักดีในอิสรภาพของชาติ” เท่านั้น

ในสังคมปัจจุบันซึ่งมีความขัดแย้งและความรุนแรงสูงขึ้น หากพลเมืองไทยมีความสัมพันธ์กันโดยยึดมั่นในคุณธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ก็จะช่วยลดความขัดแย้งและความรุนแรงได้มาก และจะนำไปสู่ความร่วมมือกันในการสร้างสรรค์สังคมได้ดีขึ้นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคนที่มีความแตกต่างในด้านฐานคิด โลกทัศน์ ค่านิยม หรืออุดมการณ์ หรือมีผลประโยชน์ขัดกันในระดับที่สามารถต่อรองประนีประนอมกันได้ แต่จะต้องไม่ใช้การประสานประโยชน์กับกลุ่มคนที่ก่ออาชญากรรม, ใช้ความรุนแรงกับผู้อื่น หรือแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวโดยสร้างความเสียหายร้ายแรงแก่ส่วนรวม

พลเมืองไทยคงเห็นพ้องต้องกันได้ไม่ยากว่าการยึดมั่นในคุณธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” นำไปสู่การแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธีและไม่เกิดความขัดแย้งใหม่ ๆ ที่รุนแรงในสังคม อย่างไรก็ตามคุณธรรมทั้งสองข้อนี้จะเกิดขึ้นได้จริงก็ต่อเมื่อคนไทยมีจิตใจที่เคารพคนอื่นในฐานะที่เป็นมนุษย์ด้วยกัน จนไม่สามารถเบียดเบียนหรือเอารัดเอาเปรียบคนอื่นได้ และมีความรู้มากพอที่จะ “ฉลาดในการประสานประโยชน์” อย่างเหมาะสมด้วย

ความคิดของปัญญาชนสำคัญท่านหนึ่งในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่พลเมืองไทย รัฐไทย นายทุนไทย และสื่อมวลชนไทยควรจะนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน คือ ความคิดของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เรื่อง **“สันติประชาธรรม”** ซึ่งเป็นหลักการในการต่อสู้โดยยึดมั่นในความถูกต้อง ความเป็นธรรม และสันติวิธี เพื่อให้คนไทยทุกคนนับตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดาจนถึงวันสุดท้ายของชีวิตได้มีคุณภาพชีวิตที่ดี คือมีปัจจัยสี่เพียงพอสำหรับการมีสุขภาพดี มีโอกาสชื่นชมศิลปะและอ่านหนังสือที่ดี มีความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตสมกับที่เกิดมาเป็นมนุษย์ ทั้งนี้ โดยมีนิติรัฐและรัฐสวัสดิการเป็นฐานสำหรับการบรรลุถึงชีวิตที่ดีของพลเมืองทุกคน³⁵⁰¹

ปัญญาชนอีกท่านหนึ่ง คือ **อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์** ได้เสนอความคิดหลายประการที่พลเมืองไทยควรพิจารณาเลือกสรรมาใช้เพื่อปรับเปลี่ยนวิถีไทยในปัจจุบัน เช่น การเน้นมิติทางสังคมของพุทธศาสนาซึ่งเป็น “วิถีไทย” ของคนไทยส่วนใหญ่ พร้อม ๆ กับการยอมรับความหลากหลายทางศาสนาอย่างเสมอภาค นอกจากนี้ อาจารย์สุลักษณ์ยังพยายามอธิบายให้คนไทยเข้าใจถึง “วิถีไทย” ว่ามีความเป็นประชาธิปไตยอยู่

³⁵⁰¹ ไพรดู่ ป๋วย อึ๊งภากรณ์, **สันติประชาธรรม**. กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, 2516. และ ป๋วย อึ๊งภากรณ์, **จากครรภ์มารดาถึงเชิงตะกอน**. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543.

แล้ว เช่น ความเป็นประชาธิปไตยที่มีอยู่ในวัตรปฏิบัติและประเพณีดั้งเดิมของคณะสงฆ์และในวัฒนธรรมชาวบ้าน เป็นต้น³⁵⁰²

เป็นที่น่าสังเกตว่า ปัญญาชนฝ่ายซ้ายและฝ่ายคอมมิวนิสต์จำนวนหนึ่งก็เคยใช้วิธีวิถีและสันติวิธีในการต่อสู้ แต่ถูกฝ่ายผู้กุมอำนาจรัฐกดดันปราบปรามจนต้องต่อสู้ด้วยอาวุธหรือสนับสนุนการต่อสู้ด้วยอาวุธ เช่น **จิตร ภูมิศักดิ์** ซึ่งใช้วิธีแต่งบทกวี แต่งเพลง สร้างความรู้ทางวรรณคดี นิรุกติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ และ **กุหลาบ สายประดิษฐ์** ซึ่งให้ความสำคัญแก่ “มนุษยภาพ” และพยายามสร้าง “ขบวนการสันติภาพ” ที่เน้นว่า “ความเสมอภาค” เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดสันติภาพอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังมีปัญญาชนอีกหลายท่านยึดมั่นในสันติวิธีจนตลอดชีวิต เช่น **สุภา ศิริมานนท์** เป็นต้น

ถ้าหากสังคมไทยสนใจศึกษาความคิดของปัญญาชนเหล่านี้มากขึ้น ก็จะสามารถเลือกสรรแนวความคิดหรือหลักการบางอย่างที่ปัญญาชนไทยเคยเสนอมาแล้วในอดีตมาปรับใช้ในปัจจุบัน เพราะปัญญาชนเหล่านี้ล้วนแต่ต้องการให้พลเมืองไทยมีสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคอย่างแท้จริงทั้งสิ้น แม้ว่าแนวทางในการบรรลุเป้าหมายจะเป็นแนวทางที่หลายฝ่ายไม่ยอมรับ แต่ก็อาจใช้เป็นฐานสำหรับการถกเถียงแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมที่สุดสำหรับการสร้างสรรค์ “วิถีไทย” ที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยของไทยต่อไป

2. “วิถีไทย” ที่สำคัญประการหนึ่งที่เคยมีในสังคมไทยสมัยโบราณจนถึงก่อนการตรากฎหมายสมัยใหม่ (คล้ายกับ “วิถี” ที่มีอยู่ในสังคมจารีตอื่น ๆ เช่น จีน พม่า ฯลฯ) คือ **หลักความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน (communal liability)**³⁵⁰³

“วิถีไทย” ในแง่ความรับผิดชอบร่วมกันนี้เป็นเรื่องที่สามารถรื้อฟื้นให้มีพลังในเชิง “จิตสาธารณะของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ได้เป็นอย่างดี เพื่อให้พลเมืองไทยซึ่งมีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมสูงขึ้นในปัจจุบัน เกิดความสำนึกในพันธะของตนเองต่อส่วนรวม มีสำนึกที่จะมีส่วนร่วม (sense of involvement) และมีสำนึกผูกพัน (sense of belonging) ที่จะรับผิดชอบต่อ “ประชาชาติไทย” ร่วมกัน

กฎหมายของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นมาแล้วที่ระบุว่า “อุเบกษา” คือการเพิกเฉย ไม่ใส่ใจ ไม่สนใจเหตุร้ายที่เกิดขึ้นกับคนในชุมชน ถือเป็นความผิดที่จะต้องถูกปรับไหมและจะต้องช่วยชดใช้ความเสียหายให้แก่เจ้าของทรัพย์สินที่ถูกโจรชิงเอาไป สะท้อนให้เห็นว่าความรับผิดชอบร่วมกันเป็นวิถีปรกติของคนในชุมชน และเป็นเรื่องที่ถูกกฎหมายของรัฐก็เน้นย้ำ โดยพระราชบัญญัติลักษณะดั่งกษัตริย์/ลักษณะโจรระบุว่า “...ผู้ใดอันอุเบกษา บเอาคนผู้ร้ายนั้น ให้ปล่อย บช่วยไล่ช่วยกุมผู้ร้ายนั้น ดังอันไซ้ร้ ท่านจักไหมมัน

³⁵⁰²โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, **ประวัติศาสตร์วิคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

³⁵⁰³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “กฎหมายโจรห้าเส้น จุลศักราช ๑๑๙๙ ว่าด้วยการรักษาความสงบเรียบร้อยของชุมชน” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: **สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๑**, ผลงานวิจัยโครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, 2554. หน้า 132.

โดยขนาด แลเห็นอันแต่สินอันเสียในผู้ร้ายอันจึงเอาไปนั้นเท่าใดไซ้ร้ ท่านจักให้ใช้จูงขึ้น”³⁵⁰⁴ กฎหมายในลักษณะนี้ได้รับการตราซ้ำในสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2286) และในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2380) สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะให้ชุมชนร่วมกันรับผิดชอบต่อสวัสดิภาพของคนในชุมชน³⁵⁰⁵

ในปัจจุบัน ถึงแม้ว่าโมทัศน์ “ชุมชน” หรือ “วัฒนธรรมชุมชน” แบบหยุดนิ่ง จะกลายเป็นข้อจำกัดในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมชนบท แต่ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ที่ให้ความสำคัญแก่ “ความรับผิดชอบร่วมกันของคนในชุมชน” ตั้งแต่ระดับครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน เมือง ชาติ อาเซียน ไปจนถึงระดับมนุษยชาติ “ความเป็นชุมชน” ก็น่าจะได้รับการเน้นย้ำมากขึ้น โดยอาศัยสื่อทุกประเภทในการแสดงให้เห็นผลดีอันเกิดจากความรับผิดชอบร่วมกัน และผลร้ายที่จะตามมาจากการขาดความรับผิดชอบต่อ “ชุมชน” แต่ละระดับ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ระบบทุนนิยม การก่อการร้าย โรคระบาด การจลาจลที่บีบรัดที่ทำให้บุคคลมีอำนาจเหนือสิ่งมีชีวิต ฯลฯ

นอกจากนี้ การยอมรับหลัก “พหุนิยมทางกฎหมาย” ก็อาจจะช่วยให้ “ชุมชน” ยังคงมีบทบาทในความรับผิดชอบต่อส่วนรวม เพราะกฎหมายจารีตประเพณีและกฎหมายศาสนาล้วนแต่มีรากฐานอยู่ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมใน “ชุมชน” หลายระดับที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตที่เป็นจริงของผู้คนในสังคม การนำเอา “วิถีไทย” ในกฎหมายจารีตประเพณีและกฎหมายศาสนาบางส่วนมาปรับใช้ในระดับชุมชนและระดับท้องถิ่น จึงน่าจะช่วยลดความขัดแย้ง และช่วยสร้างความร่วมมือกันในหมู่ “พลเมืองไทย” ได้ดียิ่งขึ้น

อนึ่ง การเป็น “นิติรัฐ” (the rule of law) ก็มีความสำคัญอย่างสูงต่อระบอบประชาธิปไตย จนเป็นหัวใจของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับพลเมือง การเป็นนิติรัฐในที่นี้หมายถึง “ความเคารพกฎหมาย” ของผู้ใช้อำนาจอธิปไตยของรัฐ โดยที่กฎหมายมีฐานะเป็นเส้นจำกัดขอบเขตอำนาจรัฐ ที่ทำให้รัฐมีอำนาจจำกัด (limited or non-absolute government) พร้อมกันนั้นนิติรัฐก็หมายถึง “ความเคารพกฎหมาย” ของพลเมืองทุกคนในรัฐ โดยที่กฎหมายจะมีฐานะเป็นเส้นจำกัดขอบเขตพฤติกรรมของพลเมือง และคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของพลเมืองทุกคนอย่างเสมอภาคไปพร้อมกัน

ในอดีตนั้น ชนชั้นปกครองเคารพกฎหมายเพราะถือว่าเป็น “กฎธรรมชาติ” ตามคติฮินดู-พุทธ (เรียกกฎหมายว่า “พระธรรมศาสตร์”) ส่วนประชาชนเคารพจารีตประเพณีหรือกฎเกณฑ์ของชุมชน เช่น กฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากร และกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ในครอบครัว, เครือญาติ และชุมชน โดยมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีและพุทธศาสนาเป็นรากฐาน ในสังคมไทยปัจจุบัน แม้ว่าการเชื่อเรื่องกฎหมายเป็นกฎธรรมชาติหรือเป็นกฎเกณฑ์ที่มีอำนาจของผีควบคุมอยู่ จะเป็นเรื่องที่คนส่วนใหญ่ไม่ยอมรับอีกต่อไป แต่

³⁵⁰⁴ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

³⁵⁰⁵ การเน้น “ชุมชน” เช่นนี้ ถูกละเลยไปในกฎหมายสมัยใหม่ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เพราะชนชั้นนำมุ่งสร้างความสำคัญแก่ “ชาติไทย” และ “รัฐไทย” จึงต้องการให้ประชาชนผูกพันและจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และหวังพึ่งพารัฐไทยแทนชุมชนตามธรรมชาติของชาวบ้าน

“ความเคารพกฎหมาย” ก็ควรได้รับการฟื้นฟูและเสริมสร้างให้แข็งแกร่ง โดยพลเมืองทุกคนควรทำ “หน้าที่พลเมือง” ในแง่ที่ช่วยกันกำกับดูแลให้การออกกฎหมายทุกระดับเป็นไปอย่างถูกต้องชอบธรรม ตั้งแต่ระดับรัฐธรรมนูญลงมาถึงระดับกฎระเบียบขององค์กรเล็ก ๆ ในสังคม และช่วยกันกำกับดูแลให้ทุกคนและทุกฝ่ายทั้งฝ่ายผู้กุมอำนาจรัฐและฝ่ายพลเมืองปฏิบัติตามกฎหมาย โดยยึดหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมายอย่างเคร่งครัด

3. ในด้านศาสนา ทุก ๆ ศาสนาที่มีอยู่ใน “วิถีไทย” ล้วนมีหลักคำสอนที่ศาสนิกสามารถเลือกสรรมาเป็นพิเศษ เพื่อให้ศาสนิกของทุกศาสนามีความเป็น “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เช่น การเลือกสรรหลักคำสอนที่มีอยู่ในศาสนาต่าง ๆ ที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติมาเน้นให้เด่นชัดและมีพลังมากขึ้นในสังคม เป็นต้นว่า ความรักในเพื่อนมนุษย์ของศาสนาคริสต์ ความสำนึกอย่างลึกซึ้งในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของมนุษย์ในศาสนาฮินดู และหลักความเสมอภาคและการบริจาคของศาสนาอิสลาม เป็นต้น ทั้งนี้อาจจำเป็นต้องนิยามมโนทัศน์บางประการในแต่ละศาสนาให้มีความหมายไปในทางที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยเพื่อใช้แทนความหมายเดิมที่รับรู้กันในสังคมจารีต³⁵⁰⁶

คำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย อาจนำมาเน้นในแง่ที่พุทธศาสนาสอนให้เมตตากรุณาต่อกัน ไม่กดขี่เอารัดเอาเปรียบกัน ความคิดเรื่องความเมตตาวันนี้ เราเคยเน้นความเมตตาที่คนใน “ที่สูง” มีต่อคนใน “ที่ต่ำ” หรือความเมตตาระหว่าง “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” ในปัจจุบันเราควรเปลี่ยนมาเน้นความเมตตาระหว่างคนที่เสมอภาคกัน หรือเน้นความเมตตาที่มนุษย์พึงมีต่อกันเป็นสำคัญ และไม่ควรเน้นเพียงความเมตตากรุณาระหว่างบุคคลเท่านั้น แต่ควรหมายรวมถึงความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งชาติเดียวกันและชาติอื่นด้วย ในกรณีของคนชาติเดียวกันนั้น ความเมตตากรุณาควรจะหมายรวมถึงความปรารถนาให้ทุกคนในชาติมีคุณภาพชีวิตที่ดี จึงครอบคลุมไปถึงความพยายามในการผลักดันให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง เช่น การกระจายอำนาจ การปฏิรูปที่ดิน การผลิตสินค้าที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม การพัฒนาฝีมือแรงงาน การป้องกันและตรวจสอบการคอร์รัปชัน ตลอดจนจนถึงการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ด้วยสันติวิธีและด้วยความเป็นธรรม

นอกจากนี้พุทธศาสนายังเน้นการใช้ปัญญาทั้งในการเข้าใจความเป็นไปต่าง ๆ และการจัดการปัญหาทั้งปวงในชีวิต พลเมืองไทยส่วนใหญ่ซึ่งนับถือพุทธศาสนาจึงควรให้ความสำคัญแก่การเผชิญกับความผันผวนและความเสี่ยงต่าง ๆ อย่างมีปัญญาหรือความรู้ และควรมีปัญญาที่จะตระหนักถึงความเป็นอนิจจังหรือความเปลี่ยนแปลงของทุกสิ่ง ทุกคน และทุกสถาบัน เพราะตามทัศนะของพุทธศาสนาไม่มีอะไรเที่ยงแท้แน่นอนหรือหยุดนิ่งตายตัว การปรับเปลี่ยนความหมายบางส่วนหรือทั้งหมดของทุกสิ่งทุกอย่างจึงเป็นเรื่องปรกติธรรมดาที่สามารถเกิดขึ้นได้

อนึ่ง การยอมรับความหลากหลายทางศาสนาอย่างเสมอภาคมีความสำคัญอย่างมากในระบอบประชาธิปไตย เพราะนอกจากจะทำให้เคารพเพื่อนมนุษย์ที่นับถือศาสนาต่างกันแล้ว ยังช่วยไม่ให้เกิดอคติ

³⁵⁰⁶ ในอดีตที่ผ่านมาทุกศาสนาล้วนมีการตีความหลักคำสอนใหม่ให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตในบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น การตีความศาสนาให้เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยจึงเป็นเรื่องที่น่าจะสามารถกระทำได้

ต่อผู้ที่มีความคิดเห็นแตกต่างทั้งในเรื่องศาสนาและในเรื่องอื่น ๆ จนสามารถจะอยู่ร่วมกับ “คนที่แตกต่าง” ได้ดีขึ้น และทำให้เคารพสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและการเมืองของคนที่น่าเชื่อถือทุก ๆ ศาสนาด้วย

4. **ในด้านวัฒนธรรมในการจัดการกับความขัดแย้ง** ในอดีตการจัดการกับความขัดแย้งด้วยระบบไกล่เกลี่ยเคยมีความสำคัญมากในสังคมไทย การเน้นระบบไกล่เกลี่ยมากขึ้นจนกลายเป็น “วัฒนธรรมไกล่เกลี่ยประนีประนอม” ก็จะทำให้ความขัดแย้งในหมู่พลเมืองไทยลดลง หรือนำไปสู่จุดแตกหักน้อยลง แต่ทั้งนี้ การไกล่เกลี่ยประนีประนอมก็ควรมีขอบเขต ซึ่ง “ขอบเขต” ดังกล่าวนี้นี้ควรจะขีดเส้นไว้เพียงใด เป็นเรื่องที่มีการถกเถียงแลกเปลี่ยนทัศนะกันอย่างเสรีและกว้างขวาง เช่น การทำความผิดประเภทใดในระดับใด ที่ควรมีการไกล่เกลี่ยประนีประนอม และอาจจะต้องพิจารณาบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมของความขัดแย้งในแต่ละกรณีประกอบด้วย

5. **แม้แต่การกระจายอำนาจก็มีอยู่ใน “วิถีไทย” ในอดีต** แต่ละชุมชนมีอำนาจที่จะจัดการเรื่องต่าง ๆ และต้องรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น การจัดการทรัพยากร การดูแลความสงบเรียบร้อย การรักษาพยาบาล ฯลฯ ผู้มีอำนาจในชุมชนก็มีได้มีเพียงผู้เดียว แต่มีทั้งผู้ใหญ่บ้าน พระสงฆ์ หมอผี แก่หมื่น-แก่ฝ่าย และสภาผู้เฒ่าผู้แก่ ซึ่งสามารถคานอำนาจซึ่งกันและกันและคานอำนาจที่มาจากภายนอกได้เป็นอย่างดี การกระจายอำนาจจึงเป็น “วิถีไทย” ที่ควรนำมาใช้เป็นอย่างมาก เพราะเป็นเรื่องจำเป็นมากสำหรับระบอบประชาธิปไตยของไทยในปัจจุบัน โดยเน้นอำนาจอธิปไตยของพลเมืองไทยทั่วประเทศและการจัดตั้งองค์กรต่าง ๆ ที่จะทำให้พลเมืองไทยมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับท้องถิ่นและระดับชาติอย่างแท้จริง และควรหาทางทำให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นระดับจังหวัดและระดับตำบลเข้มแข็งขึ้นด้วย

เรื่องที่ไม่ควรรื้อฟื้นให้เกิดขึ้นใน “วิถีไทย” ในปัจจุบัน

เนื่องจากสังคมไทยในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนแตกต่างจากอดีตอย่างมาก มรดกทางวัฒนธรรมจากอดีตส่วนหนึ่งจึงใช้ไม่ได้อีกต่อไป หากนำมาใช้ก็จะเกิดการต่อต้าน เกิดความขัดแย้ง และเกิดความรุนแรงตามมาได้ง่าย ดังนั้น จึงควรละทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมบางประการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. **“การปกครองแบบไทย”** ในปัจจุบันเป็นไปไม่ได้แล้วที่จะปกครองโดยให้อำนาจเด็ดขาดสูงสุดแก่คน ๆ เดียว การตัดสินใจโดยคน ๆ เดียว ไม่ว่าคน ๆ นั้นจะมีคุณธรรมและมีความรู้ที่สูงส่งเพียงใด ก็ไม่มีทางที่จะทำให้ทุกฝ่ายได้รับความเป็นธรรม เพราะสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ซับซ้อนขึ้นมาก การใช้ทรัพยากรมีความแตกต่างหลากหลายอย่างมาก ในท่ามกลางบริบทดังกล่าวนี้การตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากรในเรื่องใดเรื่องหนึ่งย่อมมีทั้งคนที่ได้ประโยชน์และคนที่เสียประโยชน์ ดังนั้นจึงต้องมีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่คนทุกคนและคนทุกกลุ่มมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และมีอำนาจต่อรองอย่างเสมอภาคกัน ไม่ให้มีความได้เปรียบเสียเปรียบมากเกินไป

2. **การมองว่า “สังคมที่ไม่มีการเมือง” หรือ “ความเงียบทางการเมือง”** เป็นเรื่องที่ดี ส่วน “การเมือง” นั้นไม่ดีหรือเป็นปัญหา และการเห็นว่าการคิดต่างเป็นเรื่องผิดปรกติหรือทำให้คนไทยแตกสามัคคีกัน หรือเป็นอุปสรรคต่อการแก้ปัญหาหรือการสร้างความสำเร็จก้าวหน้า ก็ควรนับว่า

เป็น “มิจฉาทิฐิ” คือเป็นวิถีคิดที่ผิดที่ไม่ควรจะมีในสังคมไทยอีกต่อไป แต่ควรเห็นว่าการคิดต่างกันเป็นเรื่องปรกติธรรมดา สามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันได้อย่างเสรีและเสมอภาค เพื่อให้ทุกคนมีโอกาสเรียนรู้และได้ข้อสรุปที่ดีที่สุดจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันอย่างเปิดเผยตรงไปตรงมา

3. การเน้นแต่ “หน้าที่พลเมือง” โดยไม่เน้น “สิทธิพลเมือง” ก็เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้อีกแล้ว ในสังคมไทยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การเน้นแต่ “สิทธิ” โดยไม่เชื่อมโยงกับ “หน้าที่” ก็เป็นเรื่องที่สังคมไม่ควรจะยอมรับเช่นกัน

เพื่อให้พลเมืองไทยใช้สิทธิและทำหน้าที่พลเมืองอย่างมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย การจัดการศึกษาหรือการสอนความรู้เพื่อมุ่งครอบงำความรู้สึกนึกคิดของพลเมืองเป็นเรื่องที่จะต้องยกเลิก แล้วเปลี่ยนระบบการศึกษามาสู่การสร้างพลเมืองที่มี “ความรู้แบบปลดปล่อย” โดยเร็วที่สุด

4. “คุณธรรมไทย” บางประการที่เคยมีการปลูกฝังอย่างเข้มข้นในระบอบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ก็ควรละทิ้งไปเสีย เช่น ความเชื่อฟัง การรู้ที่ต่ำ-ที่สูง และความรักพวกพ้องโดยไม่คำนึงถึงเหตุผลหรือความถูกต้อง ฯลฯ เพราะ “คุณธรรมไทย” ดังกล่าวนี้เป็นอุปสรรคต่อระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างมาก เช่น “ความเชื่อฟัง” เป็นอุปสรรคต่อการเสนอความรู้ ความคิดเห็น หรือทางเลือกใหม่ ๆ และเป็นอุปสรรคต่อการเสริมสร้างทัศนคติวิพากษ์ของพลเมืองไทยในปัจจุบันและอนาคต “การรู้ที่ต่ำ-ที่สูง” เป็นรากฐานของความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในเรื่องต่าง ๆ ส่วน “ความรักพวกพ้อง” โดยไม่เปิดใจให้กว้างในบริบทที่สังคมไทยมีความขัดแย้งแตกแยกทางความคิด ก็ทำให้แต่ละฝ่ายสูญเสียโอกาสที่จะเข้าใจกลุ่มคนที่คิดต่าง สูญเสียโอกาสที่จะเรียนรู้จากฝ่ายที่คิดต่าง และยากที่จะเกิดความสมานฉันท์ขึ้นมา

5. การมอง “ความเป็นไทย” แบบแช่แข็ง (คือคิดว่า “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” มีมาแต่โบราณ ยืนยงอย่างไม่เปลี่ยนแปลงตราบนานถึงปัจจุบัน และจะดำรงอยู่อย่างยั่งยืนสืบไปในอนาคต) ก็เป็นการมองสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างผิดพลาดและไร้ประโยชน์

พลเมืองไทยควรตระหนักว่าปัจจุบันเปลี่ยนไปจากอดีตอย่างมาก จำเป็นต้องเข้าใจประวัติศาสตร์ เข้าใจและยอมรับความเปลี่ยนแปลง ความแตกต่าง และความหลากหลายของสังคมและวัฒนธรรมไทย เข้าใจ “คนไทย” ต่างสถานภาพ ต่างชาติพันธุ์ ต่างท้องถิ่น ต่างเพศ และต่างวัยในบริบทที่เปลี่ยนแปลง เพื่อให้ยอมรับร่วมกันว่าวิถีชีวิตของพลเมืองไทยทุกคนและทุกกลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของ “วิถีไทย” ที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเป็นนิจกาล และปัญหาที่เกิดขึ้นก็ไม่หยุดนิ่ง อาจเกิดปัญหาใหม่ ๆ และความขัดแย้งใหม่ ๆ ขึ้นในอนาคต แต่พลเมืองไทยทุกคนและทุกกลุ่มควรมีสถานภาพเท่าเทียมกัน และควรมีส่วนร่วมทางการเมืองตลอดจนมีอำนาจต่อรองอย่างเสมอภาคกันในระบอบประชาธิปไตยตลอดไป

สรุป

ทางเลือกของสังคมไทยที่เสนอในที่นี้ เกิดขึ้นด้วยความปรารถนาที่จะให้มีการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างพลเมืองกับรัฐและระหว่างพลเมืองด้วยกันเอง ด้วยการทำให้ “ความเป็นพลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” มีความหมายใหม่ที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตย พร้อม ๆ กับมีการ

ปฏิรูปโครงสร้างรัฐให้เอื้อต่อการใช้สิทธิและการทำหน้าที่ของพลเมืองในความหมายใหม่ ซึ่งจะส่งผลให้สังคมไทยมีความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งน้อยลง และพลเมืองไทยสามารถร่วมมือกันภายในชาติเพื่อบรรลุถึงความสงบสุขและเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืน

ทั้งการเสริมสร้าง “จารีตทางความรู้แบบใหม่” “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่” “สิทธิและหน้าที่ในความหมายใหม่” และ “ความสำนึกในคุณค่าความเป็นมนุษย์” ล้วนมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนสัมพันธภาพทางอำนาจให้เป็นไปในทิศทางที่พลเมืองมีความเสมอภาค มีศักยภาพที่จะต่อรอง กำกับ และตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ทุน และสื่อได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเอื้อต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาด สร้างสรรค์ และยึดมั่นในสันติวิธี

การบรรลุถึง “ความเป็นพลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย” มีกุญแจสำคัญอยู่ที่การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมไทย หรือ “วิถีไทย” จากแบบเดิมที่มีรากฐานอยู่บนความรู้แบบครอบงำและ “จิตใจแบบไทย” ที่ส่งผลให้คนไทยมีความสำนึกในเรื่อง “ที่ต่ำ-ที่สูง” อย่างลึกซึ้ง ให้กลายมาเป็น “วิถีไทยบนฐานความรู้แบบปลดปล่อย” (emancipatory knowledge) โดยมี “วัฒนธรรมทางจิตใจ” แบบที่พลเมืองมีจิตสาธารณะและเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ เป็นรากฐานในการสร้างความเสมอภาคทางสังคมอีกโฉดหนึ่ง พร้อมกันนั้นก็ต้องมีการปฏิรูปโครงสร้างรัฐเพื่อเปลี่ยนสัมพันธภาพทางอำนาจไปให้พลเมืองไทยสามารถใช้สิทธิและทำหน้าที่ต่าง ๆ อย่างสอดคล้องกับหลักการประชาธิปไตยด้วย

เมื่อ “วัฒนธรรมไทย” เปลี่ยนจากวัฒนธรรมที่เน้นการแบ่งชั้นทางสังคม ไปสู่ “วัฒนธรรมฐานความรู้แบบใหม่” และ “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่” ก็จะเกิด “วิถีไทยแบบใหม่” ที่พลเมืองทุกคนและทุกกลุ่มสามารถจะต่อรอง กำกับ และตรวจสอบอำนาจรัฐ อำนาจทุน และอำนาจสื่อ และสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ อันทำให้มีโอกาสมากขึ้นในการดำรงชีวิตและสร้างความเจริญก้าวหน้าตามความใฝ่ฝันของตนเอง และมีความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างเสมอภาคและมีศักดิ์ศรี เมื่อถึงจุดนั้น ประชาธิปไตยของไทยก็จะมีใช่เป็นเพียงการเมืองในระบบเลือกตั้งเท่านั้น แต่จะเป็น “วิถีชีวิต” ที่คนทุกคนและคนทุกกลุ่มในสังคมไทยได้มีสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาคที่จะเลือกทางเดินของตนเอง เพื่อบรรลุถึง “ความเป็นมนุษย์” ที่สมบูรณ์ขึ้น ซึ่งย่อมนำมาซึ่งการบรรลุ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” อย่างแท้จริงนั่นเอง

อนึ่ง การปฏิรูปโครงสร้างวัฒนธรรมไทยพร้อมๆ กับการปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมือง จะช่วยแก้ไขหรือลดปัญหาของสังคมไทย ทั้งปัญหาความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งระหว่างคนต่างชนชั้นต่างท้องถิ่น ต่างชาติพันธุ์ และต่างเพศ และเอื้อให้สามารถร่วมมือกันเพื่อบรรลุเป้าหมายที่พึงปรารถนา ร่วมกันระหว่างคนทุกกลุ่มในสังคมไทยได้มากขึ้นในอนาคต

บทที่ 18

บทสรุป

โครงการวิจัยนี้มุ่งอธิบายความเปลี่ยนแปลงระยะยาวเพื่อให้เห็นภาพรวม “ทั้งหมด” (total history) ของสังคมไทย ที่คลี่คลายจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน นับเป็นครั้งแรกที่มีการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทย ในระยะยาวและครอบคลุมเนื้อหากว้างขวางเช่นนี้ กล่าวคือ เป็นประวัติศาสตร์ที่ครอบคลุมคนหลากหลาย กลุ่มในยุคสมัยต่างๆ ทั้งกลุ่มในเชิงชนชั้น ชชาติพันธุ์ ท้องถิ่น และเพศ โดยพยายามให้เห็นความเปลี่ยนแปลง ที่เกิดแก่คนทุกกลุ่มและความสัมพันธ์ระหว่างคนหลากหลายกลุ่มในบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองที่ เปลี่ยนแปลงอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกันมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

ประวัติศาสตร์สังคมไทย จึงเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตตั้งแต่สมัยโบราณถึงปัจจุบันของกลุ่มคน หลากหลายชนชั้น หลากหลายชาติพันธุ์ หลากหลายท้องถิ่น และเป็นประวัติศาสตร์ของคนทั้งสองเพศคือ ผู้หญิงและผู้ชาย เรื่องราวของกลุ่มคนทั้งหลายเหล่านี้ได้รับการนำเสนออย่างละเอียดเพื่อแสดงให้เห็นว่า โครงสร้างสังคมไทยมีความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนและเต็มไปด้วยความแตกต่างหลากหลาย ทั้งนี้โดยมี กรอบความคิดว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นรากฐานสำคัญของความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้าง สังคม แต่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างลึกซึ้งกับความเปลี่ยนแปลง ทางการเมืองและวัฒนธรรม การมองประวัติศาสตร์สังคมไทยในมุมมองดังกล่าวนี้จะช่วยให้เข้าใจภาพรวม ของความเปลี่ยนแปลงในยุคต่างๆ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

ตามความเข้าใจทั่วไปในวงวิชาการนั้น ประวัติศาสตร์สังคมควรจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับสามัญชน หรือเป็นประวัติศาสตร์ประชาชนที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับประชาชนเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น และแบ่งยุคสมัย โดยพิจารณาจากจุดเปลี่ยนที่เกิดจากภายในสังคมของสามัญชนเอง ทั้งนี้ก็เพื่อเข้าใจพลังของสามัญชนใน การกำหนดวิถีชีวิตของประวัติศาสตร์ แต่โครงการวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายแตกต่างออกไป คือมุ่งเข้าใจภาพรวมของ สังคมไทยระยะยาว จึงมุ่งพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมในเชิงชนชั้น ชชาติพันธุ์ และ ความสัมพันธ์ระหว่างเพศ ของคนหลากหลายกลุ่มที่ประกอบกันขึ้นเป็นสังคมไทย มิได้เน้นแต่ ประวัติศาสตร์ประชาชนเท่านั้น

นอกจากจะให้ความสำคัญแก่ปัจจัยทางเศรษฐกิจแล้ว โครงการวิจัยนี้เลือกอธิบายความ เปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในมิติต่างๆ โดยพิจารณาปัจจัยที่มาจากรัฐค่อนข้างมาก เพราะเห็นว่าโครงสร้าง สังคมและวิถีชีวิตของผู้คนตามปกติแล้วมักจะเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ เท่านั้น ต่อเมื่อมีการขยายอำนาจรัฐ และการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่มีอำนาจรัฐเข้าไปเกี่ยวข้อง จึงจะส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ขึ้นในวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในวงกว้าง อย่างไรก็ตาม โครงการวิจัยนี้ได้ละเลย การศึกษาวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดำเนินไปภายใต้วัฒนธรรมและบริบทที่มีลักษณะเฉพาะ ของกลุ่มคนต่างๆ จึงศึกษาเรื่องชาติพันธุ์และท้องถิ่นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมไทย แต่เนื่องจากเป็นงานวิจัยที่เน้นการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงระยะยาวของคนชาติพันธุ์ต่างๆ และท้องถิ่น

ต่างๆ โดยไม่ว่าจะศึกษาความเปลี่ยนแปลงอย่างละเอียดอ่อนของคนแต่ละชาติพันธุ์และคนแต่ละท้องถิ่น ในลักษณะที่ถือเอากลุ่มคนที่ศึกษาเป็นศูนย์กลาง จำเป็นต้องเลือกเสนอภาพรวมของคนทุกชาติพันธุ์และทุกท้องถิ่นในแง่ที่มีความสัมพันธ์กับรัฐเป็นหลัก เพื่อจะเข้าใจแนวโน้มของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมไทย

จะเห็นได้ว่า ก่อนเกิดอาณาจักรอยุธยา ชนชั้นนำของรัฐขนาดเล็กทั้งหลายล้วนประกอบการค้า แม้แต่รัฐที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบระหว่างหุบเขา เช่น แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ชนชั้นนำก็เลือกยึดเอาศูนย์กลางการค้าที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าทางบกเป็นราชธานี เพื่อให้ราชธานีที่ชนชั้นนำเหล่านี้มีอำนาจปกครองเป็นส่วนหนึ่งในเครือข่ายการค้าที่กว้างขวาง โดยชนชั้นนำพยายามสร้างระเบียบกฎหมายเกณฑ์ของสังคมในรูปของกฎหมายและคำสอนทางศาสนา เพื่อให้ชนชั้นนำมีอำนาจทางการเมืองสูงสุด ซึ่งจะช่วยให้สามารถปกป้องและขยายผลประโยชน์ทางการค้าได้อย่างดีที่สุด โดยที่คนอื่นๆ ทุกชั้นและทุกชาติพันธุ์จะต้องประพฤติปฏิบัติตามจึงจะได้รับความคุ้มครอง และสามารถจะเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในเครือข่ายการค้าอย่างราบรื่น ในกรณีที่ชนชั้นอื่นหรือชาติพันธุ์อื่นต้องการได้ประโยชน์จากระบบเศรษฐกิจมากขึ้น ก็จะต้องหาทางสร้างความสัมพันธ์พิเศษกับชนชั้นนำ ซึ่งตามปกติแล้วจะใช้วิธีการสร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ คือ การถวายลูกสาว และการสร้างกิจกรรมทางวัฒนธรรมร่วมกัน เช่น การทำบุญโดยการสร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดร่วมกัน เป็นต้น

ดังนั้น ในช่วงก่อนสมัยอยุธยา แม้ว่าลักษณะของรัฐและสังคมจะถูกกำหนดโดยปัจจัยทางภูมิศาสตร์อยู่มาก จนมีความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างรัฐและสังคมในแถบที่ราบระหว่างหุบเขาในภาคเหนือ กับรัฐและสังคมในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนและตอนล่าง และรัฐและสังคมในคาบสมุทรภาคใต้ แต่ชนชั้นปกครองของรัฐต่างๆ ซึ่งแสวงหาผลประโยชน์จากการเก็บส่วย การเกณฑ์แรงงาน และการค้า ทั้งการค้ากับเมืองและหมู่บ้านที่อยู่ภายใต้อำนาจและการค้ากับต่างแดน มีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนอยู่ไม่น้อย เช่น การตรากฎหมายเพื่อกำหนดกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจและสังคมและการตัดสินคดีความ อีกทั้งยังมีบทบาทสำคัญในการอุปถัมภ์พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่มีผลต่อโลกทัศน์และพฤติกรรมทางสังคมของผู้คน รวมทั้งการอุปถัมภ์วัดและพระสงฆ์ที่มีบทบาทสำคัญในชุมชนชาวบ้าน

เป็นไปได้มากที่ก่อนสมัยอยุธยาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น ภายใต้อิทธิพลของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ พระสงฆ์จะมีอำนาจสูงและมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากพระสงฆ์ได้รับความเคารพอย่างสูงจากประชาชนและยังมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจโดยมีอำนาจครอบครองที่ดินและกำลังคน (ข้าพระ) อย่างอิสระจากอำนาจรัฐ จะเห็นได้ว่าแม้แต่เจ้าชายรัฐละโว้ (ลพบุรี) และเจ้าชายรัฐสุโขทัย คือพระมหาเถรศรีศรีทวารวดีราชูปถัมภ์ก็ทรงผนวช และพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในสมัยอยุธยาตอนต้น คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ก็ทรงผนวชเช่นกัน ทั้งนี้ ด้วยเหตุที่กษัตริย์จะต้องสร้างความชอบธรรมแก่พระราชอำนาจด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของประชาชน พระองค์จึงต้องทรงทำบุญอุทิศผู้คนและสิ่งของต่างๆ ถวายแก่วัดและพระสงฆ์มาก ทำให้วัดและพระสงฆ์มีอำนาจอย่างยิ่ง

เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงผนวช ก็ทำให้พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรอื่นและประชาชนถวายความเคารพสักการะมากเป็นพิเศษ เช่น การผนวชของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถส่งผลให้พระองค์ทรงมีพระบารมีสูงขึ้นโดยได้รับความเคารพนับถือจากพระเจ้าติโลกราชและขุนนางตลอดจนประชาชนทั้งหลายในอาณาจักรล้านนา อาณาจักรสุโขทัย และอาณาจักรอยุธยา เมื่อทรงลาสิกขาบทก็ทรงสร้างวัดและอุปถัมภ์พุทธศาสนาด้วยประการต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการรักษาพระราชอำนาจเหนืออาณาจักรสุโขทัย ซึ่งทำให้สามารถควบคุมเส้นทางการค้าทางบกที่เชื่อมระหว่างสุโขทัยกับล้านช้าง ล้านนา และเมาะตะมะ

อาจสรุปได้ว่า **ในสมัยอยุธยาตอนต้น** ปัจจัยทางเศรษฐกิจคือการขยายตัวของการค้า ทำให้พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงขยายอำนาจไปครอบครองอาณาจักรสุโขทัยเพื่อครอบครองกำลังคนและแหล่งผลิตของป่า ตลอดจนเพื่อควบคุมเส้นทางการค้า โดยอาศัยการผนวชและการอุปถัมภ์พุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างพระบารมีและพระราชอำนาจ ในที่สุดก็ทรงตรากฎหมายและอาศัยศีลธรรมทางพุทธศาสนาและโลกทัศน์แบบไตรภูมิในการจัดระเบียบสังคม ความสำเร็จที่มาจากการผนวชในบวรพุทธศาสนา **ทำให้รัฐอยุธยามีเอกภาพมากขึ้น และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงครองราชย์อย่างยาวนาน และสามารถจัดระเบียบสังคมในระบบศักดินาด้วยการตราพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหาร และพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง** เพื่อใช้ตัวเลขศักดินาเป็นหลักในการกำหนดสถานภาพทางชนชั้นของคนทั้งหมดในราชอาณาจักร ซึ่งหมายถึงการกำหนดอำนาจ หน้าที่ และสิทธิต่างๆ ที่คนแต่ละชั้นพึงยอมรับ โดยมีการบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้นอย่างชัดเจน ซึ่งผู้บังคับบัญชาระดับต่างๆ ก็จะได้รับพระราชทานยศ ราชทินนาม และตำแหน่งตามที่กำหนดไว้อย่างละเอียดในพระไอยการเหล่านี้ ทั้งนี้ ผู้หญิงจะมีศักดินากึ่งหนึ่งของสามี และศักดินานี้ยังมผลต่อการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีความศักดินาเหมือนกันหรือต่างกัน ทำให้ทุกคนมีสถานภาพ หน้าที่ สิทธิที่ชัดเจน ดังนั้น วิถีชีวิตของคนทุกชั้น ทุกชาติพันธุ์ ทุกเพศ ทุกท้องถิ่น จึงตกอยู่ภายใต้การกำหนดของรัฐ โดยคนบางส่วนเป็นมูลนาย (ศักดินา 400 ขึ้นไป) และคนบางส่วนเป็นไพร่ (ศักดินาต่ำกว่า 400 เช่น ไพร่มีศักดินา 25 ไร่ ทาส มีศักดินา 5 ไร่)

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่ออำนาจรัฐเหนือประชาชนยังมีน้อยอยู่นั้น พระสงฆ์และผู้หญิงจะมีอำนาจมาก เช่น ในอาณาจักรล้านนาซึ่งเป็นรัฐที่กษัตริย์มีอำนาจน้อยกว่าอยุธยา ปัญญาชนสำคัญในอาณาจักรที่มีปัญญาบารมีสูงและได้รับความเคารพนับถือจากพระมหากษัตริย์และประชาชนมาก คือพระสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ที่มีความรู้มาก พระสงฆ์หลายรูปได้เพิ่มพูนปัญญาบารมีตลอดจนศรัทธาบารมีและวิริยบารมี ด้วยการรณรงค์มกัทธิทางพุทธศาสนาที่มีเนื้อหาธรรมะที่ลึกซึ้งขึ้นมา ในสมัยอยุธยา ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงก็ยังไม่สามารถควบคุมพระสงฆ์ได้มากนัก ต้องโปรดฯ ให้พระสงฆ์ปกครองตนเอง จนกระทั่งในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์จึงทรงตรากฎหมายพระสงฆ์ขึ้นมาเป็นครั้งแรก และเมื่อเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 5 พระมหากษัตริย์จึงทรงสามารถควบคุมพระสงฆ์ได้อย่างแท้จริง และโดยการตราพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ และการสร้างอัตลักษณ์พระสงฆ์ให้อยู่ใต้อำนาจรัฐและมีบาทบาทหน้าที่อันจำกัด ประกอบกับระบบการศึกษาแผนใหม่และการขยายตัวทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมตลอดจนการขยายตัวของระบบราชการ ก็ทำให้

บุตรหลานชนชั้นสูงและชนชั้นกลางแสวงหาความมั่งคั่งและเกียรติยศผ่านสถาบันต่างๆ เหล่านี้แทนสถาบันทางพุทธศาสนา เหลือแต่บุตรหลานของชนชั้นล่างที่ยากจนที่เข้าไปบวช ทำให้สถานภาพและอำนาจของพระสงฆ์แตกต่างจากในสมัยโบราณอย่างมาก

สำหรับผู้หญิงนั้นในอาณาจักรล้านนาซึ่งเป็นรัฐและกษัตริย์มีอำนาจจำกัด ก็มีสถานภาพและสิทธิต่างๆ ค่อนข้างสูง เพราะผู้ชายในล้านนาจำนวนน้อยมากที่มีโอกาสเลื่อนสถานภาพและอำนาจในระบบราชการหรือกลายเป็นเศรษฐีจากการค้าขาย สถานภาพของผู้ชายจึงไม่แตกต่างจากผู้หญิงมากนัก เมื่อประกอบกับประเพณีที่ผู้ชายต้องย้ายมาอยู่บ้านภรรยาและผู้หญิงเป็นผู้ทำพิธีบูชาผีบรรพบุรุษ และเป็นผู้รับผิดชอบเศรษฐกิจของครอบครัวตลอดจนสุขภาพและความสุขสบายของสมาชิกในครอบครัว ก็ทำให้ผู้ชายไม่มีอำนาจเหนือผู้หญิง ดังปรากฏว่ากฎหมายเกี่ยวกับครอบครัวและมรดกของล้านนาโบราณให้อำนาจแก่ผู้หญิงในการจัดการครัวเรือนและทรัพย์สินมากกว่า³⁵⁰⁷ จนกระทั่งสังคมเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและมีการขยายอำนาจรัฐและระบบราชการที่ผู้ชายเป็นใหญ่เข้ามาในท้องถิ่น โดยมีผู้ชายชาวจีนเข้ามาเป็นพ่อค้าแทนผู้หญิงชาวบ้านที่เคยเป็นผู้นำสินค้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาด ก็ทำให้ผู้หญิงตกอยู่ภายใต้อำนาจของผู้ชายมากขึ้น โดยผู้ชายกลายเป็นผู้นำ (ช้างเท้าหน้า) ส่วนผู้หญิงกลายเป็นผู้ตาม (ช้างเท้าหลัง) ต้องรอจนกระทั่งผู้หญิงออกมาหารายได้นอกภาคเกษตรกรรมและมีชีวิตที่เป็นอิสระจากผู้ชายในที่ทำงาน และกลายเป็นผู้หารายได้หลักเข้าสู่ครอบครัว อีกทั้ง ผู้หญิงที่จบการศึกษาระดับสูงมีสัดส่วนที่มากขึ้นเรื่อยๆ โดยในปัจจุบันผู้หญิงจบการศึกษาระดับปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอกมากกว่าผู้ชาย และดำรงตำแหน่งระดับผู้บริหารทั้งในองค์กรภาครัฐและเอกชน ผู้หญิงจึงกลับมามีสถานภาพสูงในสังคมอีกครั้งหนึ่ง

ในสมัยอยุธยาตอนกลาง ปัจจัยทางเศรษฐกิจและอำนาจรัฐยังคงมีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย กล่าวคือ การขยายตัวทางการค้าที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในพุทธศตวรรษที่ 22 และการขยายอำนาจรัฐหลังจากการเกิดระบบราชการขนาดใหญ่ที่มีเอกภาพมากขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ส่งผลกระทบต่อไพร่อย่างกว้างขวาง เพราะการเกณฑ์แรงงานมีกฎเกณฑ์แน่ชัดและการเก็บภาษีอากรจากไพร่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น การเก็บส่วยของป่า เช่น หนังสัตว์ ไม้ฟาง ฯลฯ จากไพร่ เพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศที่ขยายตัวขึ้นในยุคทองของการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็กระทำได้สะดวกขึ้นมาก ในขณะที่เจ้าเมืองต่างๆ เช่น หัวเมืองสำคัญในคาบสมุทรมลายูได้ รวมทั้งเมืองปัตตานี ก็ถูกควบคุมและแทรกแซงจากอำนาจของส่วนกลางมากขึ้น เพื่อให้ชนชั้นนำของกรุงศรีอยุธยาได้รับส่วยที่จะนำมาเป็นสินค้าออกหรือสามารถผูกขาดการค้าเพื่อทำกำไรเพิ่มมากขึ้น

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย การขยายตัวของการค้ากับจีนที่กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางในการส่งสินค้าออก เช่น ข้าว ของป่า เรือสำเภา ฯลฯ ก็เป็นเหตุให้คนทุกชั้นในหลายท้องถิ่นได้รับผลกระทบ เกิดการ

³⁵⁰⁷ โปรตุเกส อัจฉราภรณ์ จันทรสว่าง, “การศึกษาสถานภาพสตรีในกฎหมายล้านนาโบราณ” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548.

ละเมียดเรียบแบบแผนของความสัมพันธ์ที่เป็นทางการในสังคมเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ จนทำให้มีความขัดแย้งในสังคมสูงขึ้น ชนชั้นสูงรวมทั้งข้าราชการสำนักฝ่ายในพากันกินสินบนเพิ่มขึ้นมาก นักโทษบางคนได้รับการปล่อยตัวออกมาหลังจากจ่ายสินบนซึ่งทำให้เกิดการขยายตัวของโจรผู้ร้าย หรือนักโทษบางคนได้รับการปล่อยตัวออกมาเพื่อทำสำเนาให้แก่เจ้านาย ในขณะที่ไพร่เองก็หลบหนีออกจากสังกัดเพื่อ “หลบหลีกขึ้นล่องทำมาหากิน” หรือไปฝากตัวกับมูลนายคนใหม่เพื่อขอรับความคุ้มครอง และพุทธศาสนาแบบที่เชื่อในบุญฤทธิ์และวิทยาคมก็มีอิทธิพลมาก

ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อำนาจรัฐส่วนกลางขยายออกไปสู่ภูมิภาคต่างๆ สูงขึ้น และเริ่มเกิดลักษณะของรัฐสมัยใหม่ในบางมิติ เพราะมีการขยายตัวของการค้าและลักษณะสินค้าที่ชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ต้องการเพื่อการส่งออกสู่ตลาดต่างประเทศเปลี่ยนแปลงไป ทำให้รัฐสามารถนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้เพื่อหารายได้เป็นเงินตราโดยลดเวลาเกณฑ์แรงงานเหลือเพียงครั้งเดียวเมื่อเทียบกับสมัยอยุธยาแต่สามารถจัดระเบียบและควบคุมไพร่ได้ใกล้ชิดขึ้น ส่งผลกระทบต่อไพร่โดยตรง เพราะไพร่เป็นผู้ผลิตสินค้าและต้องเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราเพื่อจะมีเงินเสียภาษีอากรต่างๆ รวมทั้งอากรค่านานอกจากนี้บางส่วนของไพร่บางชาติพันธุ์ เช่น ลาว เขมร มอญ ได้ถูกกวาดต้อนหรือถูกกำหนดให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในอาณาบริเวณอันกว้างขวางทั้งภาคกลาง ภาคอีสาน ภาคใต้ตอนบน และภาคตะวันออก เพื่อผลิตสินค้าสำหรับส่งออก นอกจากนี้ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ยังสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ เพื่อเป็นแรงงานในการผลิตสินค้าที่ตลาดโลกต้องการ ในขณะเดียวกันก็มีการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ ซึ่งทำให้ชนชั้นนำในกรุงเทพฯ และชาวจีนได้ผลประโยชน์ ชนชั้นนำและชาวจีนแสวงหารายได้จากการค้าภายในและการค้าต่างประเทศอย่างเต็มที่ การสั่งสมความรู้และประสบการณ์จากการประกอบการค้าที่ต้องลงทุนที่และความจำเป็นที่ต้องจัดการการค้าในลักษณะธุรกิจสมัยใหม่ ในขณะที่สินค้าออกเปลี่ยนมาเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนขึ้น ทำให้วัฒนธรรมทางความคิดของชนชั้นนำและ “เจ้าสัว” หรือคหบดีจีนเปลี่ยนไป โดยมีแนวความคิดแบบมนุษยนิยม เหตุผลนิยม สัจนิยม ซึ่งแสดงออกจากชัดเจนในวรรณกรรม เห็นได้ชัดว่าชนชั้นนำให้ความสำคัญแก่โลกนี้มากขึ้น แต่งวรรณกรรมที่มีนิยายเพื่อสร้างความบันเทิงมากขึ้น แม้แต่วัฒนธรรมความรักก็เปลี่ยนมาเป็นความรักระหว่างปัจเจกบุคคลที่ให้ความสำคัญแก่อารมณ์ความรู้สึกที่เป็นอิสระจากพันธะทางเศรษฐกิจและสังคม

ความเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมทางความคิดเกิดขึ้นในความคิดทางพุทธศาสนาด้วย เพราะชนชั้นนำนับถือพุทธศาสนาที่มีลักษณะมนุษยนิยม เหตุผลนิยม สัจนิยม และเน้นความคิดทางพุทธศาสนาที่มีลักษณะดังกล่าวนี้เพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ ในขณะที่จักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิซึ่งเคยมีความสำคัญต่อระบบคุณค่า วิถีชีวิต ความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เน้นให้ละเว้นความชั่ว ทำความดี มีความเมตตากรุณา ฯลฯ ตลอดจนเป็นรากฐานของการสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆ เช่น สถาปัตยกรรม จิตรกรรม วรรณกรรม พิธีกรรม ฯลฯ กำลังเสื่อมลงเป็นลำดับ จนในที่สุดก็มีคนน้อยลงมากที่ยังมีความเชื่อในเรื่องชาติก่อน-ชาติหน้า นรก-สวรรค์ และคติบุญอันตรธาน เปิดโอกาสให้ความรู้แบบใหม่จากตะวันตกเข้ามามีบทบาทในสังคมไทยพร้อมๆ กับการเข้ามาของศิลปะตะวันตก

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 ในที่สุดก็นำไปสู่การยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส การยกเลิกอำนาจในการปกครองและอำนาจทางวัฒนธรรมของตระกูลผู้นำในท้องถิ่นต่างๆ และชนชั้นเจ้าได้สั่งสมอำนาจและสร้างฐานอำนาจด้วยวิธีการใหม่ๆ เช่น การครอบครองที่ดิน การนำพิธีกรรมเดิมมาปรับเปลี่ยนและให้ความหมายใหม่ การสร้างระบบการศึกษาแผนใหม่เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ การสร้างระบบกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมแบบใหม่ การสร้างศิลปวัฒนธรรมหลากหลายรูปแบบเพื่อยืนยันในบารมีและสถานภาพสูงสุดของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย การใช้ความรู้และประสบการณ์ตลอดจนความชำนาญเฉพาะด้านของที่ปรึกษาาราชการชาวตะวันตก ฯลฯ ทั้งหมดนี้ส่งผลให้เกิดการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา ซึ่งทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือคนทั่วประเทศโดยตรง โดยอาศัยกลไกระบบราชการและกองทัพในการปกครอง การเก็บภาษีอากร การตัดสินคดีความ และปราบปรามการกบฏ มีการสร้างทางรถไฟซึ่งส่งผลให้เกิดระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงการผลิตและการค้าทั่วประเทศเข้าด้วยกันโดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ส่งผลให้ชีวิตของคนทุกชั้น ทุกท้องถิ่น ทุกชาติพันธุ์ และทุกเพศ เปลี่ยนแปลงอย่างไพศาล และยังเกิดการขยายตัวของชนชั้นใหม่ในโครงสร้างสังคม คือชนชั้นกลางในและนอกระบบราชการ เนื่องจากคนทั้งหลายต้องอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ที่พระมหากษัตริย์และเจ้านายทรงมีอำนาจสูงสุดโดยตรง ต้องเสียภาษีอากรเป็นเงิน ต้องถูกหล่อหลอมให้มีความรู้สึกนึกคิดภายใต้กรอบความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ซึ่งกลายเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติของไทย และต้องเผชิญปัญหาใหม่ๆ เช่น ปัญหาอันเกิดจากการขยายตัวของฝิ่น บ่อนเบี้ย หวย และการพนัน และปัญหาอันเกิดจากความผันผวนของระบบเศรษฐกิจโลก เป็นต้น

การสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่เพียงแต่จะมีผลกระทบต่อประชาชนทุกท้องถิ่นทุกชาติพันธุ์ และการเกิดชนชั้นใหม่ในสังคมเท่านั้น ชนชั้นนำเองก็ต้องปรับตัวอย่างมากรวมทั้งต้องสร้างฐานอำนาจด้วยวิธีการใหม่ และแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยวิธีการใหม่ แต่กระนั้นก็ยังมีความหลายประการที่ชนชั้นนำไม่อาจแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ เช่น การท้าทายของอุดมการณ์ทางเมืองและวัฒนธรรมทางความคิดใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในชนทุกชั้นรวมทั้งในหมู่ข้าราชการและชนชั้นกลางชาวจีน วิฤตการณ์ทางการเมือง ความแตกร้างในหมู่ชนชั้นนำเอง ความยากจนของราษฎร ฯลฯ จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองใน พ.ศ.2475 ซึ่งนำไปสู่กำเนิดและการพัฒนาการของรัฐประชาธิปไตย ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมหลายประการภายใต้อุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบใหม่ที่ให้ความสำคัญแก่ความเสมอภาคและความทันสมัยแบบตะวันตก

ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 อุดมการณ์ทางการเมืองแบบประชาธิปไตยได้รับการตีความใหม่ให้ตอบสนองต่ออำนาจของผู้นำ กระบวนการ “มนุสสปฏิวัติ” ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้นโยบาย “รัฐนิยม” ถูกนำมาใช้เพื่อเปลี่ยนความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมให้อยู่ในกรอบที่ผู้นำต้องการ นั่นคือผู้นำคิดอะไรคนอื่นก็คิดตามทำตาม มีการสร้าง “วัฒนธรรมแห่งชาติ” ขึ้นใหม่ทั้งในทางวัตถุและจิตใจ โดยดึงเอาประชาชนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมแห่งชาติ เช่น การสร้างรสนิยมทางศิลปะของประชาชนทั้งหลายในชาติเพื่อหล่อหลอมความรู้สึกนึกคิดให้มีเอกภาพและยกระดับจิตใจไปสู่ความเสมอภาคและความทันสมัย เป็นต้นว่า

การนำเอาศิลปะการแสดงหรือการเล่นของประชาชนในท้องถิ่นมาสร้างใหม่โดยผสมผสานกับดนตรีตะวันตกเพื่อให้กลายเป็นสมบัติร่วมของคนในชาติ การสร้างสถาปัตยกรรมแบบเรียบเกลี้ยงที่เป็นสัญลักษณ์ของความเสมอภาคของประชาชน การสร้างประติมากรรมที่เน้นความเข้มแข็งบึกบึนและความแข็งแรงของมนุษย์ที่เหมาะสมแก่ยุคสร้างชาติให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง มีปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมไทยให้ทันสมัยแต่อ้างอิง “ความเป็นไทย” ในอดีตเพื่อสร้างความรู้สึกราชาชาตินิยม เช่น คุณธรรมไทยหรืออุปนิสัยของคนไทยที่อ้างอิงว่ามีอยู่ในสมัยสุโขทัย ตลอดจนการแต่งกายที่อ้างว่าคนไทยในสมัยโบราณสวมกางเกง และการเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่เป็นวันที่ 1 มกราคม โดยอ้างว่าใกล้เคียงกับวันปีใหม่ของคนไทยโบราณ ฯลฯ ทั้งนี้โดยเน้นชาตินิยมตามคติเชื้อชาตินิยม ที่เอื้อต่อการสร้างกองทัพและการสร้างชาติให้ยิ่งใหญ่ ภายใต้นโยบายขยายอำนาจออกไปรวมเอาดินแดนของคน “เชื้อชาติไทย” โดยรอบให้กลายเป็น “แผ่นดินเดียวกัน” (โดยตีความ “เชื้อชาติไทย” ให้หมายรวมถึงคนมอญ เขมร ไทใหญ่ ไทอาหม ไทยน้อยฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เวียดนาม และคนจีนจากภาคใต้ของแผ่นดินใหญ่ด้วย) ซึ่งนอกจากจะทำให้กองทัพกลายเป็นฐานอำนาจที่แข็งแกร่งยิ่งขึ้นของผู้นำในระบอบใหม่แล้ว หากนโยบายนี้บรรลุผลยังเป็นการพิสูจน์ความสำเร็จของระบอบใหม่ที่เหนือกว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างเทียบกันไม่ได้อีกด้วย

ในที่สุดแล้วกองทัพไทยและผู้นำในระบอบใหม่เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ในสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่สังคมและวัฒนธรรมไทยก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก ประชาชนทั่วประเทศโดยเฉพาะในเขตเมืองยอมรับวัฒนธรรมใหม่ในหลายด้าน เช่น การแต่งกาย ความบันเทิง (เพลงสุนทราภรณ์ รำวง รำโทน ละครปลุกใจ ฯลฯ) ความรู้สึกราชาชาตินิยมที่มีพลังสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม ในด้านการเมืองนั้น อำนาจการเมืองกลับไปอยู่ในมือของกองทัพตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา โดยมีการนำอุดมการณ์เดิมที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาให้ความหมายใหม่ ให้กลายเป็น “ประชาธิปไตยแบบไทย” หรือระบอบการปกครอง “แบบไทย” ขึ้นมา เป็นอุดมการณ์ที่เน้นว่าผู้นำแบบไทยมีปัญญาและคุณธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเมตตากรุณาต่อราษฎรเสมือนพ่อปกครองลูก หรือเป็น “พ่อขุนอุปถัมภ์” ที่ทำให้ผู้นำฝ่ายบริหารมีอำนาจเด็ดขาด ส่วนฝ่ายที่ทำหน้าที่ด้านนิติบัญญัติและตรวจสอบการทำงานของรัฐบาล (รัฐสภา) และฝ่ายตุลาการ (ศาล) ปราศจากความสำคัญ

ในทศวรรษ 2490 นี้ มีการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรมของฝ่ายต่อต้านรัฐบาลที่สำคัญสามฝ่าย คือฝ่ายที่อ้างอิงอุดมการณ์กษัตริย์นิยม ฝ่ายที่อ้างอิงอุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ และฝ่ายที่อ้างอิงอุดมการณ์เสรีนิยม ทั้งสามฝ่ายนี้สร้างสรรค์ผลงานทางศิลปะและวัฒนธรรม โดยส่วนใหญ่อาศัยสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเผยแพร่อุดมการณ์ ซึ่งผลปรากฏว่า ฝ่ายที่อ้างอิงอุดมการณ์กษัตริย์นิยมมีความแข็งแกร่งขึ้นเป็นลำดับ โดยมี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็น “เสาหลัก” ที่เผยแพร่ความคิดอย่างต่อเนื่อง โดยมีนโยบายวัฒนธรรมแห่งชาติในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เกื้อหนุนอย่างเต็มที่ ส่วนฝ่ายที่อ้างอิงอุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ถูกเบียดขับและปราบปรามจนบางส่วนต้องเคลื่อนไหวอย่างลับๆ และในที่สุดก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยที่เคลื่อนไหวในเขตป่าเขาทั่วประเทศ ส่วนฝ่ายเสรีนิยมอันได้แก่บางส่วนของชนชั้นกลาง โดยเฉพาะนักเขียนนักหนังสือพิมพ์ ขุนนางข้าราชการ

(technocrat) และนายทุนชาวจีน มีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์และทำลายความชอบธรรมของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และพยายามผลักดันให้รัฐบาลเปลี่ยนแปลงนโยบายชาตินิยมทางเศรษฐกิจไปสู่ นโยบายการส่งเสริมการลงทุนของเอกชน

แม้ว่ากลุ่มเสรีนิยมจะมีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาของชาติน้อยลงในยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพราะมีความหวังกับนโยบายพัฒนาประเทศว่าจะช่วยแก้ไขปัญหาของชาติและสร้างความเจริญรุ่งเรืองและความกินดีอยู่ดีของประชาชนในชาติ ตามคำขวัญที่ว่า “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ” และ “งานคือเงิน เงินคืองาน บັນดาลสุข” แต่เมื่อระบอบเผด็จการได้รับการสืบทอดในยุคจอมพลถนอม กิตติขจร และเกิดปรากฏการณ์ต่างๆ ที่แสดงให้เห็นความล้มเหลวของนโยบายพัฒนา เช่น การขยายตัวของสลัม สินค้าอุปโภคบริโภคบางชนิดขาดตลาดและมีราคาแพง การขยายอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมจากต่างชาติ ปัญหาสังคมต่างๆ เช่น ปัญหาโสเภณี ปัญหาความล้มเหลวของการศึกษาที่ปรากฏข้อเท็จจริงว่าคนไทยจำนวนมากอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ ฯลฯ การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลและการเสนอทางเลือกใหม่ๆ แก่สังคมไทยจึงคึกคักขึ้นอีกครั้ง กลุ่มเสรีนิยมนี้ได้รับการเสริมพลังให้เข้มแข็งขึ้นจากบทบาทของบรรดานักวิชาการที่มาจากชนชั้นกลางที่ได้รับทุนอุดหนุนให้ไปศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกที่ประเทศสหรัฐอเมริกา และได้กลับมาเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่างๆ ที่ขยายตัวขึ้นมากในยุคพัฒนาประเทศ กลุ่มนักวิชาการเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในฐานะปัญญาชนกลุ่มใหม่ที่พยายามชี้นำสังคมไทย ซึ่งในที่สุดแล้วตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมานักวิชาการเหล่านี้ก็ได้เกิดการคลี่คลายทางความคิดจนแตกตัวออกเป็นหลายฝ่าย นักวิชาการส่วนหนึ่งสืบทอดและปรับเปลี่ยนอุดมการณ์กษัตริย์นิยมให้มีพลังแข็งแกร่งยิ่งขึ้น นักวิชาการอีกส่วนหนึ่งสืบทอดอุดมการณ์สังคมนิยมภายใต้ฉายาใหม่ เช่น กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง กลุ่มนีโอมาร์กซิสต์ นักวิชาการอีกส่วนหนึ่งเลือกสรรส่วนดีจากหลายอุดมการณ์หรือหลายทฤษฎีมาเป็นพื้นฐานความคิดสำหรับการแก้ปัญหาและเสนอทางเลือกใหม่ในการพัฒนาประเทศ เพื่อลดผลกระทบจากนโยบายและโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ และผลักดันให้เกิดนโยบายทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เชื่อว่าจะช่วยลดช่องว่างหรือความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สิน และทำให้คุณภาพชีวิตของคนไทยดีขึ้น

ประชาชนทุกชนชั้น ทุกชาติพันธุ์ ทุกท้องถิ่น และทุกเพศ ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่เกิดจากนโยบายต่างๆ ของรัฐบาล เช่น นโยบายวัฒนธรรมในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในทศวรรษ 2480 และนโยบายชาตินิยมทางเศรษฐกิจในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในทศวรรษ 2490 และนโยบายพัฒนาประเทศในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา อีกทั้งการดำเนินนโยบายดังกล่าวนี้ของรัฐบาลก็ส่งผลให้เกิดปฏิกิริยาในหมู่คนหลายชนชั้น หลายชาติพันธุ์ และหลายท้องถิ่น ในลักษณะที่แตกต่างหลากหลาย ซึ่งล้วนมีส่วนผลักดันให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ยิ่งเห็นได้ชัดว่าการขยายอำนาจรัฐและการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้คนทุกชนชั้น ทุกท้องถิ่น ทุกชาติพันธุ์ ทุกเพศ ประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ทั้งในเรื่องอาชีพ ความรู้ ความสัมพันธ์ทางสังคม และเกิดปฏิกิริยาในเชิงต่อต้านหลายรูปแบบ เช่น เหตุการณ์ 14 ตุลาคม

พ.ศ.2516 ที่นำโดยนักศึกษาและชนชั้นกลาง การเคลื่อนไหวของชาวไร่ชาวนาและกรรมกร การต่อสู้ด้วยอาวุธของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การขยายบทบาทของนักพัฒนาเอกชน การต่อสู้กับรัฐบาลทหาร (รชท.) ของชนชั้นกลางและคนชั้นล่างในเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 การเคลื่อนไหวของสมาชิกคนจน การเคลื่อนไหวของกลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย การเคลื่อนไหวของแนวร่วมประชาชนเพื่อต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) เป็นต้น

ปรากฏการณ์ทางสังคมที่เห็นได้ชัดในปัจจุบันคือการสลายตัวของสังคมชาวนา ชนบทที่มีความสัมพันธ์กับเมืองอย่างเข้มข้นทั้งความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม การทำงานในเมืองของชาวชนบทหรือการซื้อขายสินค้าและบริการระหว่างเมืองกับชนบท หรือการรับรู้ข้อมูลระหว่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการชมรายการโทรทัศน์ของกรุงเทพฯ เป็นปรากฏการณ์ทั่วไปที่เกิดขึ้นตลอดเวลา นักเรียนในชนบทจำนวนมากเข้ามามีเรียนหนังสือในเมือง เหลือแต่เด็กเล็กและลูกหลานของคนที่มีฐานะยากจนเท่านั้นที่ยังคงเรียนอยู่ในชนบท

ความเชื่อและพิธีกรรมร่วมของญาติพี่น้องและชุมชนเหลืออยู่น้อยมาก การไปหาคนทรง การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับผี การดูหมอดู การเข้าร่วมในลัทธิพิธีใหม่ๆ ซึ่งขยายตัวขึ้นมา กลายเป็นกิจกรรมของปัจเจกบุคคล โดยมุ่งหวังบรรลุความสำเร็จในชีวิตตามค่านิยมที่เปลี่ยนไป เช่น หวังความร่ำรวย หวังให้มีสุขภาพดี หวังให้สมหวังในความรักและมีชีวิตครอบครัวที่มีความสุข เป็นต้น แม้ว่าจะเข้าร่วมพิธีกรรมหรืองานประเพณีเดียวกัน เช่น การบูชาผีบรรพบุรุษ การลอยกระทง การร่วมงานสงกรานต์ ฯลฯ หรือเข้าร่วมในกลุ่มทางสังคมเดียวกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มฅาปนกิจสงเคราะห์ กลุ่มแม่บ้าน ฯลฯ ก็เข้าร่วมด้วยความมุ่งหมายที่จะได้รับผลดีเฉพาะบุคคล มากกว่าจะต้องการให้กลุ่มเครือญาติ หรือกลุ่มสังคม หรือชุมชนมีความมั่นคงและมีความสุขความเจริญร่วมกัน ระบบคุณค่า คุณธรรม หรือค่านิยมเดิมจึงอ่อนแอลงลงไปมาก เช่น ความมีน้ำใจ ความเกรงใจ ความกตัญญูต่อบุพการี ความเสียสละ รวมทั้งการนึกถึงคนอื่นก่อนนึกถึงผลประโยชน์ส่วนตัว ในขณะที่ระบบคุณค่าใหม่เน้นไปที่ความสามารถในการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจและการบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์ ในขณะที่ผู้หญิงมีการศึกษาและมีบทบาทในการหารายได้สูงขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ชายและผู้หญิงจึงเปลี่ยนแปลงไปมาก และทั้งผู้หญิงชั้นกลางและผู้หญิงชนบทมีบทบาททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมสูงขึ้นมาก

ภาพสังคมไทยในรายงานผลการวิจัยนี้ มิใช่ภาพ “เมืองไทยนี้ดี” ซึ่งได้รับการเน้นในประวัติศาสตร์กระแสหลัก และได้รับการผลิตซ้ำอย่างเข้มข้นภายใต้มนต์เสน่ห์ที่ว่า “ความเป็นไทย” ทำให้เมืองไทยมีระเบียบ ความสงบสุข ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้า ภาพสังคมไทยที่ปรากฏในรายงานผลการวิจัยเป็นภาพความสัมพันธ์ของคนในสังคมที่มีทั้งความสัมพันธ์ที่ราบรื่นและมีปัญหาต่างๆ อย่างหลากหลาย รวมทั้งปัญหาใจผู้ร้าย ปัญหาการกดขี่และความขัดแย้งระหว่างคนทั้งในชนชั้นเดียวกันและต่างชั้นกัน ระหว่างคนชาติพันธุ์เดียวกันและต่างชาติพันธุ์กัน และระหว่างคนเพศเดียวกันและต่างเพศกัน นอกจากนี้ยังเป็นภาพของสังคมไทยที่มีปัญหาเชิงโครงสร้างซึ่งเป็นรากฐานของปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองในปัจจุบัน

การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยนั้น ข้อเสนอส่วนใหญ่เน้นให้มีการปฏิรูปเศรษฐกิจ เช่น ปฏิรูปที่ดิน ปฏิรูประบบภาษี และปฏิรูปการเมือง เช่น การกระจายอำนาจ การพัฒนาระบบหรือกลไกในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ฯลฯ งานวิจัยนี้เสนอให้ปฏิรูปวัฒนธรรม เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าวัฒนธรรมมิใช่แบบแผนความสัมพันธ์ที่เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมหรือประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่มาจากการนิยามความหมายของ “ความเป็นไทย” ด้วย การปฏิรูปวัฒนธรรมแห่งชาติมีความสำคัญอย่างมาก เพราะวัฒนธรรมแห่งชาติที่เป็นมรดกตกทอดจากอดีตไม่เพียงแต่จะเป็นรากฐานของความไม่เสมอภาคทางสังคมและเป็นอุปสรรคของการพัฒนาประชาธิปไตยเท่านั้น ในปัจจุบันยังมีความขัดแย้งและการต่อสู้อย่างแหลมคมในระดับที่ลึกกว่าการต่อสู้ในพื้นที่การเมืองปกติ ดังเห็นได้ชัดเจนในกรณีการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และการต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำซึ่งเป็นการต่อสู้ในมิติการเมืองวัฒนธรรม ดังนั้น การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมแห่งชาติ พร้อมกับการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น และการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเมืองให้เป็นประชาธิปไตยแบบกระจายอำนาจที่ยึดหลักนิติรัฐและหลักธรรมาภิบาล เพื่อให้คนหลากหลายกลุ่มมีโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเสมอภาคมากขึ้น พร้อมกับเพิ่มศักยภาพของ “พลเมืองดี” ในความหมายใหม่ จึงเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วน

ในอนาคตสังคมไทยจะเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง เมื่อกลายเป็นส่วนหนึ่งของประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน และต้องดำรงอยู่ท่ามกลางการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของประเทศมหาอำนาจใหม่ เช่น จีน อินเดีย จินตนาการต่ออนาคตบนรากฐานของความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ หรือ “อดีต” ที่เปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนของสังคมไทยท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้คนไทยและสังคมไทยสามารถปรับตัวได้อย่างราบรื่นและมีประสิทธิภาพขึ้น

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

- หจข. กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/7, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 7 ร.ศ. 123 (พ.ศ.2447), เรื่องคบคิดกันฆ่าเงินคงสามี่อีรอดตายที่ตำบลบ้านชำแระ อำเภอโพธาราม แขวงเมืองราชบุรี.
- หจข. ร.5, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรธิการ ร.ศ. 128.
- หจข. ก/ป2/2510/18 บัญชีประมวลข่าวและเหตุการณ์สำคัญ พ.ศ.2510 เรื่องบุคคลต่างด้าว อังใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.
- หจข. กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/7, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 7 ร.ศ. 123 (พ.ศ.2447), เรื่องแทงอำแดงสี่มะกรวยตายโดยเจตนา.
- หจข. กส.13/546 เรื่อง รายงานกองช่างใหม่มณฑลนครราชสีมา ประจำรัตนโกสินทร์ศก 129 ข้าหลวงเทศา มณฑลนครราชสีมา กราบเรียนเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ วันที่ 1 กันยายน ร.ศ.130.
- หจข. บัญชีฎีกา ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 32 เรื่อง 11 หน้า 148-167
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 19 หน้า 539-544.
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา (พ.ศ.2447) เล่ม 15 เรื่อง 58 หน้า 409-422.
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 54 หน้า 753-762.
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 17 เรื่อง 67 หน้า 1013-1042.
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 10 หน้า 209-272
- หจข. บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 19 บัญชีนักโทษคุกพระราชทาน หน้า 517-528.
- หจข. บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.5 (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 จ.ศ.1248.
- หจข. บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.5 (รล.-ตราน้อย) เล่ม 27 จ.ศ. 1250.
- หจข. บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 359 หน้า 365.
- หจข. บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 359 หน้า 367.
- หจข. ม.ร.7 พ. 2/203 รัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม (13 กรกฎาคม 2471-31 มีนาคม 2473)
- หจข. ม.ร.7 พ. 2/203 รัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เรื่องประกาศเปิดทางเดินรถไฟสาย ตะวันออกเฉียงเหนือ(โคราชไปอุบล) (13 กรกฎาคม 2471-31 มีนาคม 2473)
- หจข. ร. 6 บ 13/3 ความเห็นในรายงานการประชุมเสนาบดี 1 กรกฎาคม ร.ศ.131.

- หจข. ร. 5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. 128.
- หจข. ร. 5 กระทรวงเกษตรราธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. 128.
- หจข. ร. 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.4/27 คดีความ ทำร้ายร่างกาย, ฆาตกรรม เล่ม 2 เรื่องคดีระหว่างอ้าแดงล้ายใจทัก หม่อมเจ้าหญิงปุ้ยจำเลยหาว่าตบตี.
- หจข. ร. 5, กษ. 3.1/11 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง
- หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/7 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พระยาบรรณาธิการ (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต ขุดคลองนา ตำบลหลังเกาะใหญ่ไปออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อจนถึงพระยาบรรณาธิการ (ปิด) บุตรทำการต่อจนเกิดความกับพระกิริยาพลและพระอาทิตย์
- หจข. ร.5 มร.50 ม/50/1, ม. 46/9 มณฑลนครราชสีมา เรื่องตราลับถึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมาให้คอยสืบสวนดูกิริยาอาการพวกกรรมการเขมรเมืองต่างๆ
- หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1 หจข., เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรราธิการ, กษ. 3.1/11 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง รายงานกรรมการได้สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕
- หจข. ร.5 กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/7 กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พระยาบรรณาธิการ (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต ขุดคลองนา ตำบลหลังเกาะใหญ่ไปออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อจนถึงพระยาบรรณาธิการ (ปิด) บุตรทำการต่อจนเกิดความกับพระกิริยาพลและพระอาทิตย์
- หจข. ร.5 กร.5 กษ/3, กษ. 3.3/23 กรมนา ที่นา เล่ม 2 เรื่อง พวกรามัญกรมทหารเรือ 31 คนร้องว่าพระยาราชรองเมืองใช้ให้พลตระเวนไปขับไล่แย่งชิงที่นา.
- หจข. ร.5 กร.5 กษ/3, กษ. 3.3/23 กรมนา ที่นา เล่ม 2 เรื่อง พวกรามัญกรมทหารเรือ 31 คนร้องว่าพระยาราชรองเมืองใช้ให้พลตระเวนไปขับไล่แย่งชิงที่นา วันที่ ๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๘
- หจข. ร.5 กรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 13 ปีระกาสัปตศก 1250 สารตราถึงพระยาสุริยเดช ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคาย
- หจข. ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 23 ปีระกาสัปตศก 1251.
- หจข. ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 14 ปีระกาสัปตศก 1250.
- หจข. ร.5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 8, ก. 9/40 การสรรพอาวุธ เล่ม 8 เรื่องจ่ายอาวุธให้กระทรวงเมือง.

- หจข. ร.5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 8, ก. 9/40 การสรรพอาวุธ เล่ม 8 เรื่องจ่ายอาวุธให้กระทรวงเมือง.
- หจข. ร.5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/9 ย.13/21 คดีความ เล่ม 2 เรื่องเจ้าภาษีบำรุงถนน จับอ้าแดงทิมไปหาว่าอ้าแดงทิมเป็นคนหาจร.
- หจข. ร.5 กษ. 3.1/11 กระทรวงเกษตรธิการ, กรมนา ราชการนาไร่ เรื่อง พวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง
- หจข. ร.5 น.1.1/260 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องยกกรมทำซ้ายมาไว้นครบาล 5 ธันวาคม 2450
- หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 14 หน้า 143-150.
- หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 14 หน้า 143-150.
- หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 16 เรื่อง 34 หน้า 507-514.
- หจข. ร.5 บัญชีฎีกาจำนวน ศก 123 ร.ล.-ฎีกา เล่ม 23 เรื่อง 3 หน้า 62-74.
- หจข. ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ (รล.-ตราน้อย) เล่ม 10 และเล่ม 11 จ.ศ.1248.
- หจข. ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 1 ปีระกาศปตศก 1247.
- หจข. ร.5 บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 6 ปีระกาศปตศก 1248
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 366 หน้า 374.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 48 หน้า 57.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 360 หน้า 366.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 361 หน้า 367.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 8 เรื่อง 363 หน้า 369.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 4 เรื่อง 21 หน้า 22.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 5 เรื่อง 9 หน้า 13.
- หจข. ร.5 บัญชีเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1230-1239 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ เล่ม 5.

- หจข. ร.5 ม. 197/51 : สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ.2451.
- หจข. ร.5 ม.2 14/22 พระสฤฎฐ์พจนานุกรณ์ รายงานซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาจักร ร.ศ.113
- หจข. ร.5 ม/14/1, เรื่องพระยาสุรศักดิ์มนตรีส่งรายงานข้าหลวงไปตรวจป่าไม้เมืองตากและเมืองพม่าแดน อังกฤษและเลยไปอินเดียต่อไป (13 กันยายน ร.ศ.111-4 พฤศจิกายน ร.ศ.112).
- หจข. ร.5 ยธ 8/1 ปีกที่ 1 ในจำนวน 2 ปีก, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย จ.ศ. 1252 (ร.ศ.109) เล่ม 44 เรื่อง 631 (พ.ศ.2433).
- หจข. ร.5 รายงานกรรมการไต่สวนเรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ร.ศ. 125 วันที่ 4 พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก 125.
- หจข. ร.5 เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 1 ปีรกาส์ปตศก 1247 และ เอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 6 ปีรกาส์ปตศก 1248.
- หจข. ร.5, กร. 5 กษ/1, กษ 3.1/6 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่องข้าหลวงกระทรวงนากล่าวโทษข้าหลวงกองจับ ผู้ร้าย สำเนาที่ 5536 (12 กรกฎาคม ร.ศ.110)
- หจข. ร.5, กร.5 กษ/14, กษ 9.4ก/42 กรมคลองบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม คดีความที่นาเล่ม 4 เรื่อง กอง ตระเวนเข้าจับไล่และเอาไฟเผาบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรผู้ที่พักอาศัยกับบริษัททางคลองรังสิต
- หจข. ร.5, มร.50 ม/50/1, ม. 46/10 มณฑลนครราชสีมา เรื่องรายงานจัดการต่างๆ ทางมณฑลนครราชสีมา (ผู้รายงานคือพระพรหมภิบาล).
- หจข. ร.6 บ./3.1/64 เล่ม 4 เรื่องเจ้าพระยายมราช
- หจข. ร.6 ม.36 ก/6 พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ถึงพระยาเทพอรชุน พระยาอุไทย มนตรี และพระยาธรรมสุกราช
- หจข. ร.7 รล. 21/194 สำเนาการประชุมเสนาบดีสภา ครั้งที่ 8/2475 วันที่ 16 พฤษภาคม 2575 เรื่อง ประกาศเรื่องความอึดคึดผิดเคื่อง.หจข. สร. 0201.1.1/1 คำขอหรือคำขาด และคำแถลงการณ์หรือ ใบปลิวของพวกกบฏ (2476).
- หจข. เรื่องประกาศเปิดทางเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราชไปอุบล).
- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงกลาโหม, มร. 5 ก ม้วนที่ 1, ก. 1/4 เบ็ดเสร็จ กระทรวงกลาโหม เล่ม 1 เรื่องหนังสือราชการปี 109 เรื่องราวขอเลข ขอลเงิน และขอคนต่างๆ.
- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/1 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่องราชการจรเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา. (10 กันยายน ร.ศ.108).หจข, เอกสารกรมราช เลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/1 กรมนา ราชการทั่วไป เรื่อง ราชการจรเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา. (10 กันยายน ร.ศ.108).

- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/1 กรมนา
ราชการทั่วไป เรื่องราชการจรเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา. (10 กันยายน ร.ศ.108).
- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/3, กษ. 3.3/21 กรมนา ที่
เล่ม 2 เรื่องมิสซิสเซมมิอ หม้ายภรรยาของอะลอนโซมอในบังคับอเมริกัน ขอซื้อที่ 200 ไร่ ตำบล
คลองรังสิต
- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรธิการ, กร. 5 กษ/1, กษ. 3.1/14 กรมนา
ราชการนาไร่ เรื่อง รายงานประชุมชาวนา รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรา
การ ร.ศ. 128.
- หจข. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, มร.50 ม/50/1, ม. 46/4 มณฑล
นครราชสีมา เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา
- หจข. เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450 เรื่อง
“ปาณชีความตามที่ได้ตัดสินแล้วในปี 126”.
- หจข. เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.
- หจข. เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.
- หจข. เอกสารกระทรวงยุติธรรม, ยธ 8/1 ปีที่ 1 ในจำนวน 2 ปี, รายงานประจำปี พ.ศ. 2449-2450.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ.1230-1231, ก-ร.5 รล-กห/1, เรื่องว่าด้วยผู้ว่า
ราชการเมืองปฤชาไยยอม เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง 8 ชื่อ เมืองภูเก็ต เมือง
ถลาง 5 ชื่อ
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ.1230-1231, ก-ร.5 รล-กห/1, เรื่องสลัดดีเรือท
เลตวันตกเกาะลันตา
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 10 จ.ศ.1236, ก-ร.5 รล-กห/9, เรื่องว่าพวกจีนทำ
การขัดขวางแก่พวกกะลินากัมปนีต่างๆ ให้เจ้าพระยาสงขลา แต่งกรมการออกไปตรวจดู อย่าให้พระ
นายดาบเกี่ยวกัน
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 12 จ.ศ.1236-1237, ก-ร.5 รล-กห/11, เรื่องตอบ
เมืองนครศรีธรรมราชว่าด้วยให้ข้าหลวงกรมการระจับเงินวิวาทที่ร้อนพิทุณ
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 12 จ.ศ.1236-1237, ก-ร.5 รล-กห/11, เรื่องตอบ
เมืองหลังสรวว่าด้วยผู้ร้ายปล้นทรัพย์สิ่งของพระสงฆ์ ราษฎรฝากวัดด่าน
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/2, เรื่องตอบเมือง
ราชบุรีว่าด้วยให้ชำระเงินผู้ทำสุราเถื่อนตีพันแทงทหารบ้านห้วยถุก.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องว่าด้วย
กองศักเลก ณ เมืองราชบุรี ให้เจ้าเมืองกรมการ กำชับด่าน หาง อย่าให้เลกหลบหนีได้

- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องให้หลวงพิพิพัณฑพิจารีย์ไปตรวจด้าน คลองตั้งด้านระวังใจผู้ร้าย
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องให้พระยาชุมพรกรมการชำระผู้ร้ายย่องเบาสอนภรรยาพระยาชุมพรครุด.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องว่าด้วยชำระผู้ร้ายดีเรือแขกดำปีในบังคับอังกฤษ.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องให้ขุนนักดีสมบัติ ข้าหลวงชำระลูกนี้อากรสุรา เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องลูกนี้อากรค่าน้ำจืดเมืองราชบุรี.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 จ.ศ.1231-1232, ก-ร.5 รล-กห/3, เรื่องมีท้องตราตัดสินราษฎรซึ่งไม่ยอมเสียภาษี ดึก โรง ร้าน เรือ แพ เมืองราชบุรี.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 4 จ.ศ.1232-1233, ก-ร.5 รล-กห/4, เรื่องให้พระยานราธิราชภักดี หลวงสุรินทรเสนี ข้าหลวงออกไปทำโทษผู้ร้ายปล้น ณ เมืองกาญจนดิฐ.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 4 จ.ศ.1232-1233, ก-ร.5 รล-กห/4, เรื่องให้หลวงศรีมหาราชาข้าหลวงคุมเรือสงครามควรรชิตไปสืบจับสลัดเกาะช่องอ่างทอง.
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 8 จ.ศ.1234, ก-ร.5 รล-กห/7, เรื่องข้าหลวงกรมการเมืองภูเก็จชำระความซึ่งนายเหมืองลูกจ้างวิวาทกันด้วยค่าจ้างและตัสสินซึ่งยิงกันตาย ณ เมืองภูเก็จ
- หจข. เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 5 เล่ม 8 จ.ศ.1234, ก-ร.5 รล-กห/7, เรื่องว่าด้วยพระยากาญจนบุรีชำระผู้ร้ายลักช้างเกรียงมาแต่เมืองทวายแล้ว 3 เรื่อง
- หจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/15 ย.13.5/10 คดีความ วิวาท เรื่องคดีระหว่างหม่อมเจ้าจรัสอักษรโศภย์อำแดงเชื้อจำเลย เรื่องวิวาทกันในพระบรมมหาราชวัง
- หจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร. 5 ย/16 ย.13.7/6 คดีความ ปล้น, ลักทรัพย์ เรื่องคดีหม่อมราชวงศ์พลูผู้ร้ายลักเงินในกระเป๋าคู
- หจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/10 ย.13.1 เล่ม 3/52 คดีความ ข้อเงินหลวง เรื่องหลวงอินทราธิบาลออกหนังสือเอาเงินแก่ขุนหมื่นในกรมพระตำรวจเพื่อป้องกันไม่ให้ถูกเกณฑ์ทหาร.
- หจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/14 ย.13.4/7 คดีความ ทำร้ายร่างกาย, ฆาตกรรม เล่ม 1 เรื่องหม่อมเจ้าสำเนียง หม่อมเจ้าชายเล็กกับพวกกลุ่มมุนีนายแปลกและพวกกองตระเวนที่พระพุทธรูป.
- หจข. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม, มร.5 ย/9 ย.13/80 คดีความ เล่ม ๔ เรื่องคดีความอินนิมทาสทำวรวรรัน.

- หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/1, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 1 ร.ศ. 111 (พ.ศ.2435), เรื่องจำง้ายคำชำนายร้อยอินตะผัวตาย.
- หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/12, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 12 ร.ศ. 126 (พ.ศ.2450), เรื่องฆ่าภรรยาตายที่ตำบลมทวน แขวงเมืองสมุทรสงคราม.
- หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/3, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 3 ร.ศ. 113 (พ.ศ.2437), เรื่องตีอำแดงมีภรรยาตายที่เมืองแกลง.
- หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/4, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 4 ร.ศ. 121 (พ.ศ.2445), เรื่องฟันภรรยาตายที่นครศรีธรรมราช.
- หจข., กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5-6 ชุดคำพิพากษา, มร. 5 รล-คพ/9, สำเนาคำพิพากษาเล่ม 9 ร.ศ. 124 (พ.ศ.2448), เรื่องเอาไฟจุดเรือนแล้วยิงภรรยาตายที่ตำบลคลองบัวลอย แขวงเมืองสมุทรปราการ.
- หจข., ร.5 กร. 5 กษ/2, กษ. 3.2/28 กรมนา เงินค่าที่นา เล่ม 2 เรื่อง ชาวนากล่าวโทษกรมมนาว่ากระทำการ กดขี่ ไม่ทำตามสัญญาที่ทำกันไว้ เรื่องเช่านากัน
- หจข., ร.5 กรมราชเลขาธิการ บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา เล่ม 33 จ.ศ.1253.
- หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1147 เลขที่ 1 ชื่อสำเนาบัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ
- หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1146 เลขที่ 3 ชื่อพระราชสาส์นไปเมืองจีน จ.ศ.1146
- หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ.1138 เลขที่ 16 ชื่อ พระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้ กำจักปีศาจ
- หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153 เลขที่ 2.
- หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1144 เลขที่ 7 ก.

หนังสือพิมพ์

- หนังสือพิมพ์ ปิฎกมิ 2, 70 (12 สิงหาคม 2500)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (11 เมษายน พ.ศ.2469)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 กุมภาพันธ์ 2468),
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (14 มีนาคม 2468)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (16 พฤษภาคม 2469)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (18 เมษายน 2469)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (20 มิถุนายน 2469)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (21 กุมภาพันธ์ 2468)
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (28 กุมภาพันธ์ 2468),
- หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (5 กันยายน 2469)

หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (7 กุมภาพันธ์ 2468)

หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (8 สิงหาคม 2469)

หนังสือพิมพ์เกราะเพชร, (4 เมษายน 2469)

หนังสือพิมพ์กรรมกร, (10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465)

หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ รีวิว, (2 กุมภาพันธ์ 2465)

หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ รีวิว, (26 มกราคม 2465)

หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯรีวิว, (2 กุมภาพันธ์ 2465)

หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย. (28 มิถุนายน 2518)

3.เอกสารตีพิมพ์

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ: CURSUA, 2515.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. พระนคร: CURSUA, 2505.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. กรุงเทพฯ: CURSUA, 2505.

กนกพร ดีบุรี “เครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงในระบบเหมาช่ง: กรณีศึกษาการผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูปในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.

กรมแรงงาน, การบริหารแรงงานในประเทศไทย 2525/2526, กรุงเทพฯ: 2526.

กฤษณธรรม ถาพันธ์, การสังเคราะห์งานวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่จังหวัดสุโขทัย : กรณีศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพเกษตรกรรม” ใน เรณู อรรฐาเมศร์, การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยยุทธศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555

กฤษณ์พชร โสมณวัตร, "อำนาจแห่ง 'อัตลักษณ์' ตุลาการ", นิติสังคมศาสตร์. ปีที่ 7 ฉบับที่ 1/2557 (อัน ล่วงละเมิดมิได้)

กฤษณ์พชร โสมณวัตร, “ระบบกฎหมาย/ระบบตุลาการในยุคปฏิรูปกฎหมาย พ.ศ.2434-2450” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการนานาชาติหัวข้อ มนุษยศาสตร์ที่แปรเปลี่ยนในโลกที่เปลี่ยนแปลง (Changing Humanities in a Changing World) เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 8 และเนื่องในโอกาสครบรอบ 50 ปี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 27-29 พฤศจิกายน 2557 ณ โรงแรมอิมพีเรียล แมปิง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

กฤษณา สินไชย, 200 ปีการศึกษาไทย: ลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญ กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

- ก้องสกุล กวินวิกุล, “การสร้างร่างกายพลเมืองไทยในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487”
วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาฉบับบัณฑิต คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545
- กัญญาณัฐ นาสมทรง, “การสร้างตัวตนของชาวอีสานพลัดถิ่นในจังหวัดเชียงใหม่ตั้งแต่พ.ศ.2500 ถึง
ปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.
- กัลยาวัณ วรวัชรไธย, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสันป่าตอง : ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของ
พ่อค้าคนกลางที่รับซื้อผลผลิตทางการเกษตรและความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางฯ กับเกษตรกร
(พ.ศ.2500-2538)” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.
- กาญจณี ละอองศรี, “แนวคิดเรื่องถิ่นกำเนิดไทยและการก่อตัวของชุมชน” เอกสารการสอนชุด วิชา
ประวัติศาสตร์ไทย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. นนทบุรี: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2532.
- การศึกษาภาวะความอยู่ดีมีสุขของประชากรด้านชีวิตครอบครัวฯ, กรุงเทพฯ: สถาบันแห่งชาติเพื่อการพัฒนาเด็กและครอบครัว, 2546
- กิตติ ประเสริฐสุข, บรรณาธิการ. **เมืองไทยสองเสียง สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออกวิกฤตการณ์เมืองไทย**. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.
- กิตยุตม์ กิตติธรรมา, “บทบาททางเศรษฐกิจของคนจีนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2410 – 2510” วิทยานิพนธ์
สังคมศาสตร์ดุสิตบัณฑิต มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, 2556.
- กิตติวดี สีดา ดุษฎี อายุวัฒน์ และมณีนัย ทองอยู่, “ครอบครัววัยรุ่นชนบทอีสานในยุคโลกาภิวัตน์” เอกสาร
ประกอบการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซล
ทวินทาวเวอร์, กรุงเทพฯ, วันที่ 20 - 21 พฤศจิกายน 2551.
- กุศล สุนทรธาดา, “ความหลากหลาย สุขภาวะ และหลักประกันของแรงงานนอกระบบ ในทอม” ใน
ประชากรและสังคม 2550. วรชัย ทองไทย และสุริย์พร พันพื้ง. บรรณาธิการ นครปฐม: สำนักพิมพ์
ประชากรและสังคม, 2550.
- กุลลาบ สายประดิษฐ์, **แลไปข้างหน้า**. กรุงเทพฯ: สามัคคีสาร, 2526.
- เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, **วิเคราะห์ลักษณะการเป็นเจ้าของธุรกิจขนาดใหญ่ในประเทศไทย**,
เอกสารวิจัยหมายเลข 14 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
- เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, “วิเคราะห์สังคมไทยในแง่ของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและประชาชน”
วารสารธรรมศาสตร์. 8, 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2521)

- เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสวีธรรม, **วิวัฒนาการของระบบธนาคารพาณิชย์ไทย**, กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536
- เกรียงศักดิ์ เชษฐพัฒน์นิข, “แนวคิดประชาธิปไตยแบบไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.
- เกษกานต์ ขัติยะ, “ความหลากหลายและความเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมในเชียงใหม่ พ.ศ. 2490-2510” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2556.
- เกษรา ศรีนาคา, “ศิลปะ พีระศรี กับการสร้างศิลปะแห่งชาติ พ.ศ. 2475-2505” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558.
- เกษียร เตชะพีระ, “2 แนวโน้มที่แยกแยะของระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ตอนที่ 2” **มติชนรายวัน**. (2 มีนาคม 2555).
- เกษียร เตชะพีระ, “จาก 14-6 ตุลา: สองชาตินิยมชนกัน” **มติชนสุดสัปดาห์** 23, 1158 (28 ตุลาคม -3 พฤศจิกายน 2545), หน้า 43.
- เกษียร เตชะพีระ, “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” **ฟ้าเดียวกัน** 9, 1 (มกราคม-มีนาคม 2554)
- เกษียร เตชะพีระ, “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ. 2549 กับการเมืองไทย” **รัฐศาสตร์สาร**. ฉบับ 29/3 (กันยายน-ธันวาคม 2551)
- เกษียร เตชะพีระ, “อำนาจกับความรู้แบบไทย ๆ กับฝรั่ง ๆ” **มติชน**. (25 พฤศจิกายน 2554).
- ไกรศรี นิมมานเหมินทร์, “คนยวน-คนเมือง” **คนเมือง**, (3 มกราคม 2497).
- ขจร สุขพานิช, “ฐานันดรไพร่” **ขจร สุขพานิช**. กรุงเทพฯ: หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิง ศพ ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช, 2521.
- ขวัญชัยวัน บัวแดง, **ศาสนาและอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์: ศึกษากรณีกลุ่มชนกะเหรี่ยงในประเทศไทยและประเทศพม่า**. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546.
- ขุนช้างขุนแผน**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2493.
- คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน, **ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ. 1825-2395**, (แปลจากเอกสารทางราชการจีน). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2534.
- คณะนักวิจัยไทบ้านเกษตรพันธสัญญา โครงการเครือข่ายวิชาการเพื่อความเข้มแข็งของเกษตรกรในระบบพันธสัญญา โครงการพัฒนาความเข้มแข็งกลุ่มเกษตรกรในระบบพันธสัญญา, **งานวิจัยไทบ้านเกษตรพันธสัญญา** กรุงเทพฯ: แผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงาน โครงการพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรพันธสัญญาเพื่อความเป็นธรรมด้านการผลิตและรายได้, 2554.

คมเนตร ญาณโสภณ, “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล,” **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2534**

คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

คาร์ล ซี. ชิมเมอร์แมน. **ชนบทแห่งสยาม**. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

คาร์ล ซี. ชิมเมอร์แมน (เขียน) ชิม วีระไวทยะ (แปล), **การสำรวจเศรษฐกิจชนบทสยาม 1930-1931**. พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2525.

“คำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในพิธีพระราชทานธงชัยเฉลิมพลและสวนสนามในวันกองทัพก 25 มกราคม 2497.ม.ป.ท., ม.ป.ป.

คำให้การขุนหลวงหาวัด. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช, 2547.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515.

“คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี**. 3, 1 (มกราคม 2512)

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. “ปัญหาประจำวัน” **หนังสือพิมพ์ สยามรัฐ**. 4, 796 (24 มกราคม 2496)..

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., **ฝรั่งศักดินา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2504.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., “ปัญหาประจำวัน” **หนังสือพิมพ์สยามรัฐรายวัน**. (11 ธันวาคม 2514).

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., “สังคมอยุธยา” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., **โครงกระดูกในตู้**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2544.

เคนเนท อาร์ ฮอลล์ “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต้น” แปลโดย มัทนา เกษมกล และมัทนี เกษมกล ใน **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มหนึ่ง จากยุคเริ่มแรกถึงประมาณ ค.ศ.1500**. นิโคลาส ทาร์ลิง, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552.

เกรก เจ. เรย์โนลด์ส, **เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของเกรก เจ. เรย์โนลด์ส**. วารุณี ไชยธรรมย์, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550.

โคลงกวีโบราณ, มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์แจกในการกุศลพระราชทาน ณ วัดรัชฎาธิฐาน พระพุทธศักราช 2467. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467

ไมชิติ ปันเปี่ยมรัฐ, **ชนบทไทย : ความก้าวหน้าและล้าหลัง**, เอกสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ: แสงรุ่งการพิมพ์, 2526

“จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น” **ประชุมพงศาวดารเล่ม 23**. กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2511

จเด็จ อินสว่าง, “กลุ่มอิทธิพลและกลุ่มผลประโยชน์ชาวจีนกับการพัฒนาระบบประชาธิปไตยในเมืองไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518.

จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23**. กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2511.

จรูญ ปิยะวราภรณ์, “ราชประชาสมาสัย 50 ปีแห่งการสนองพระราชปณิธาน” **วารสารควบคุมโรค**. ปีที่ 35 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม- กันยายน 2552).

จรูญ วงศ์สายัณห์, **ระบบการศึกษาไทยในระบอบรัฐธรรมนูญช่วง พ.ศ. 2475-2520**. มปป : มปป จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “ปฐมวงศ์” ใน **ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์พระอมราภิรักขิต (เกิด)**. กรุงเทพฯ: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2516.

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2527.

จารุณี ปัญควณิช, “ การสังเคราะห์งานยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : การปรับตัวและการย้ายถิ่น” ใน เรณู อรรถาเมศร์, **การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555

จิตต์ วงษ์เทศ, “คำนำเสนอ” **คนแปลกหน้านานาชาติของกรุงสยาม** กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

จิตร ภูมิศักดิ์, **โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา**. พิมพ์ ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน, 2547.

จิตร ภูมิศักดิ์, **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2547.

จิรัชติ สันติยะศ, **พระราชชายาเจ้าดารารัศมี**, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2552.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง**, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.

จี. วิลเลียม สกินเนอร์, **สังคมจีนในไทย**. แปลโดย พรรณี จัตรพลรักษ์ และคณะ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

จิรัศักดิ์ พงษ์พิษณุพิจิตร, **การลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศและนโยบายของรัฐบาลไทย**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2528.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ร.ศ.113-118 เล่ม 1**. พระนคร: ศูรสภา, 2506

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และมกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระ**
ราชหัตถเลขา ทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, พิมพ์พระราชทานในงาน
 พระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “พระบรมราชาธิบายเรื่องความสามัคคี” ใน **ประวัติศาสตร์**
และการเมือง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม” ใน **รวมเรื่องราชาภิเศก**
ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, พิมพ์เป็น
 อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีจ้านง ผุสสราคมาลัย ณ วัดพระศรีมหาธาตุ
 วรมหาวิหาร วันที่ 13 ธันวาคม 2546
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “พระราชหัตถเลขาพระราชทานที่ประชุมเสนาบดี” ใน พระราช
 ดำรัสทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีกับอังกฤษ **วารสารศิลปากร**. 20,
 3
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ**
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 (ตอน 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
 สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า**
เจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ.109 พระนคร: โรงพิมพ์ไท, 2468.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า**
เจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมลามาตย์ พระอัครราชเทวี, พิมพ์ใน
 งานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่
 10 เมษายน 2493.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระองค์ทรงเล่า: พระบรมราชาธิบายพระพุทธเจ้าหลวง**.
 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญวิทยการพิมพ์, 2535
- เจ. ดี. เดอ กาสปรีส์, ไอ. ดับเบิลยู. แมบเบตต์ (เขียน), มัทนา เกษกมล และมัทนี เกษกมล (แปล),
 “ศาสนาและความเชื่อของประชาชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนประมาณ ค.ศ.1500”
 ใน **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มหนึ่ง จากยุคเริ่มแรก**
ถึงประมาณ ค.ศ.1500. นิโคลาส ทาร์ลิง (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
 สนับสนุนการวิจัย, 2552.
- เจนสุดา สมบัติ, “ความเป็นพวน” ในปรากฏการณ์ความเป็นไทยร่วมสมัย,” วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและ
 มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
 พ.ศ.2548.

- เจมส์ แมคคาร์ธี. “บันทึกการสำรวจและการบุกเบิกในดินแดนสยาม” แปลโดย ร.อ.หญิงสุมาลี วีรวงศ์. **วารสารแผนที่**, ฉบับพิเศษรวมเล่ม 24-25 (กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526)
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “สยาม” กับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และ “ไทย” กับระบอบประชาธิปไตย ใน **ไร้สาระ: บางส่วนของบันทึกและงานเขียนอันปราศจากคุณค่าและไม่สมควรรำลึกจดจำในช่วงชีวิต 43 ปีเศษ ๆ ในจุฬาฯ**. กรุงเทพฯ: ศอจ.ศูนย์อำนวยการการเกษียณอายุการทำงานของอาจารย์ฉลอง, 2553.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, “ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ.2394-2453” ใน **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527. หน้า 169-201.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, “วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย” **วารสารอักษรศาสตร์วิจารณ์**. 9, 1 (กุมภาพันธ์ 2517).
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2525.
- ฉัตรอุพา สวัสดิพงษ์, “บทบาทของพุทธศาสนาในวรรณกรรมล้านนา” **ศึกษาศาสตร์สาร**. ปีที่ 10 ฉบับที่ 2-4 (ตุลาคม 2524 - กันยายน 2525)
- ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว, **ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับสันติวิธีและธรรมชาติของความขัดแย้งในสังคมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า: 2550
- เฉลิมพงษ์ คงเจริญ, **ระบบเศรษฐกิจไทยก่อนวิกฤตการณ์การเงิน พ.ศ. 2540 (พ.ศ. 2530 – 2540)**. กรุงเทพฯ: คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารวิชาการหมายเลข 713 (ธันวาคม 2553) โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย **โครงการวิจัยเรื่องวิกฤตการณ์การเงินไทย 2540** ผู้อำนวยการโครงการ ศาสตราจารย์รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ คณะเศรษฐศาสตร์.
- ชนิดา ชิตบัณฑิตย์, **โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550.
- ชลดา โกปวัฒนา, “ทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2448,” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2533
- ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศพ.ศ.2433-2475” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2529.
- ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, **ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างความเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.), 2551

ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ระหว่าง พ.ศ.2435-2453,” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

ชวลีย์ ณ ถลาง, **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541.

ชัย เรื่องศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ-พ.ศ.2399**. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2533.

ชัย เรื่องศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ**. ไทยวัฒนาพานิช, 2541.

ชัยพงษ์ สำเนียง, “การสร้างและการรับรู้ประวัติศาสตร์เมืองแพร่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2551.

ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์, “โครงสร้างอำนาจและการสะสมทุนในจังหวัดหนึ่ง” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า**. ผาสุก พงษ์ไพจิตร บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช, **100 ปี แห่งการปฏิรูประบอบราชการ วิวัฒนาการของอำนาจรัฐและอำนาจการเมือง**, กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา, 2538.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, **อยุธยา**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, 2547.

ชาติรี ประกิตนันทการ, **การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2547

ชาติรี ประกิตนันทการ, **พระพุทธชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2551.

ชาย โพธิ์สีดา, การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทย: เรา (ไม่) รู้อะไร? ใน โพธิ์สีดา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), **ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร**. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. 2554.

ชาลี เอื้อไพบูลย์, “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างมิชชันนารีกับกลุ่มชนชั้นต่างๆ ในสังคมเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

ชำนาญ จันทรเรือง, “อนาคตเสื้อแดง” **กรุงเทพธุรกิจ**. (9 มกราคม 2556).

ชิดชนก กฤดากร, พลโท หม่อมเจ้า, “นิทานชีวิตจริงบางตอนของข้าพเจ้า” ใน **อัตตาหิ อัตตโน นาโถ**. ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พันโท หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร กรุงเทพฯ: บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (1984), 2541.

ชุมพล แนวจำปา. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529

ชูพินิจ เกษมณี, “การศึกษาเกี่ยวกับคนชายขอบ: กรณีศึกษาของกลุ่มชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**. ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรมดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

ชูศักดิ์ วิทยาภัก, “ขมุเห็ดไฮ้ ไตเห็ดนา ภูมิอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในภาคเหนือของประเทศไทย” **วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**. ปีที่ 17 ฉบับที่ 1/2548. หน้า 140-172.

ไชยรัตน์ ปราณี, “การสังเคราะห์วิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ จังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดอุทัยธานี” ใน เรณู อรรฐาเมศรี, **การสังเคราะห์งานโครงการวิจัยวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ ประเด็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2555.

ไชยันต์ ไชยพร, ส่วนหนึ่งของพี่น้องพันธมิตรฯ กับ “วิกฤติการเมืองไทย” **หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ**. (28 กรกฎาคม 2554)

ชูสิทธิ์ ชูชาติ, **การค้าขายทางเรือบริเวณลุ่มน้ำปิง ระหว่างภาคเหนือกับภาคกลางของประเทศไทย (พ.ศ. 1839-2504)** มปท.: 2529

โชติ กัลยณมิตร “อุปสัญลักษณ์ทางวัตถุในพุทธศาสนา **วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร** 3, 1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2522)

ชะโตโก ทชีจียะ, “ภาพลักษณ์ของยามาดา นางามาซา ในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศญี่ปุ่นในศตวรรษที่ 20” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2540.

ญาดา ประภาพันท์, **ระบบเจ้าภาชีนายอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2524.

ฐิตาภรณ์ สุวรรณะ, “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจทำธุรกิจขายตรงของตัวแทนในระบบการตลาดแบบเครือข่าย จังหวัดลำปาง”. **วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, 2553.

ณรงค์ เพชรประเสริฐ, “การขยายตัวของทุนนิยมในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2488ถึงปัจจุบัน,” ใน **การขยายตัวของระบบทุนนิยมในประเทศไทย (พ.ศ. 2488-ปัจจุบัน)**, สมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2525.

ณรงค์ เพชรประเสริฐ, “คนปกค่อเสื้อขาวในระบบเศรษฐกิจการเมืองไทย (พ.ศ.2475-2535)” **วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน)** 25, กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

ณรงค์ เพชรประเสริฐ, **กลุ่มทุนนิยมผูกขาดในประเทศไทย**, กรุงเทพฯ: ปุณณ, 2517.

ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเมืองไทยหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 ถึงการรัฐประหาร พ.ศ. 2500”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, 2552

ณัฐภัทร จันทวิช, **เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529.

ณัฐพล ใจจริง, “จาก “คณะ ร.ศ.130” ถึง “คณะราษฎร” : ความเป็นมาของความคิด “ประชาธิปไตย” ในประเทศไทย” **ศิลปวัฒนธรรม**. 32, 4 (กุมภาพันธ์ 2554).

ณัฐพล ณ สงขลา, **บรรพบุรุษ และสายสัมพันธ์ตระกูล ณ สงขลา** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอกพร้อมศักดิ์ ณ สงขลา 23 มกราคม 2553. และ ชำนาญ ณ สงขลา, **บันทึกย่อ 300 ปี ตระกูล ณ สงขลา และ ทำเนียบตระกูล ณ สงขลา** พิมพ์เนื่องในงาน ณ สงขลา รวมญาติ ครั้งที่ 20 พ.ศ.2547.

ดวงมณี เลาวกุล, การกระจุกตัวของความมั่งคั่งในสังคมไทย” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. **การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส.อีสาน พ.ศ. 2476 - 2494** กรุงเทพฯ : มติชน, 2546

ดำรงค์ องคเส, “การรวมกลุ่มของสตรีกับการพัฒนาในชุมชนชนบท” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2473

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, “คำอธิบายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา” **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**. พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2505.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, “ตำนานภาษีอากรบางอย่าง” ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, “นิทานเรื่องที่ 15 เรื่องอั้งยี่” ใน **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2543.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **เที่ยวตามทางรถไฟ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ รวมเรื่องนครราชสีมา** อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์ตรี พระพลราษฎร์บำรุง (แสง อุเทนสุต) ณ เมรุสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา 21 เมษายน 2505.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 26 เมษายน 2503.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระ กรมพระยา, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระ กรมพระยา, **ตำนานละครอิเหนา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2508

ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, **ความสัมพันธ์ของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย (ฉบับแก้ไข) และสำเนาพระมหากษัตริย์สุไลมาน** กรุงเทพฯ: สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2517.

เดเนียล แมคกิลวารี, **กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว**. แปลโดย จิตราภรณ์ ตันรัตนกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

เดวิด บรูซ จอห์นสัน (เขียน), พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล), **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530

เดอ ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์, เล่ม 1**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510.

เดือน บุญาค, **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. กรุงเทพฯ: สามัคคีธรรม 2517.

ตรีศิลป์ บุญขจร, **นวนิยายกับสังคมไทย (2475-2500)**. กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542

ตรีศิลป์ บุญขจร, **คืออิสสรชน คือคนดี คือศรีบูรพา**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ 100 ปี ศรีบูรพา, 2548.

ดวงทอง เหล่าวรรณกุล, “ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, 2534.

ตะวัน วรรณรัตน์, “รูปแบบและพัฒนาการของการควบคุมแรงงานโดยฝ่ายทุนในประเทศไทย” **วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย** 2549.

เดช บุญาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548

เดิม วิชาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคมเชียงใหม่, 2524.

ถนอม ตะนา, “กิจการโรงสีข้าวในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2401-2481” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2527.

แถมสุข นุ่มนนท์, “เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ”, ใน **การเมืองการต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย**, กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2524

แถมสุข นุ่มนนท์. **เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สายธาร, 2548

ทวิช จตุรพฤกษ์, “พิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ของชาวเขายากจน : การศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่าลีซอ จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.

ทวีศักดิ์ เผือกสม “วาทกรรมการแพทย์สมัยใหม่ของตะวันตกกับการเปลี่ยนแปลงของรัฐไทย: ข้อสังเกตเบื้องต้น” **วารสารธรรมศาสตร์**. 26, 2 (2543)

ทวีศักดิ์ เผือกสม และจิรวัดณ์ แสงทอง, “คำนำเสนอ” เกอราจาอัน และความเข้าใจต่อความเป็นมลายูในสังคมไทย ใน **เกอราจาอัน วัฒนธรรมการเมืองมลายูในยุคก่อนอรุณรุ่งของระบอบอาณานิคม** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2551.

ทวีศักดิ์ สุรชาติธำรงรัตน์, “รัฐทุนนิยมชนชั้นกรรมาชีพไทย พ.ศ.2535-2548: รัฐ ในฐานะเครื่องมือแห่งชนชั้นครอบงำ,” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2550.

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475),” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, **โครงการวิจัยชุดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มแม่น้ำชี**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

ทศพล ทรรศนกุลพันธ์, **บ่วงบาตพิฆาตเกษตรกรรม: สภาพปัญหาและการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในระบบเกษตรพันธสัญญา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), 2555.

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, **การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ**. แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และ ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข อารังศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: คูรุสภา, 2503

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: คูรุสภา, 2503

ทิพาวรรณ คำมา, “การดำรงอยู่ของความเชื่อเรื่องผีของกะเหรี่ยงคริสต์” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546.

ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีนายแพทย์ทิพย์ นาถสุภา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส. วันอาทิตย์ที่ 10 มีนาคม พุทธศักราช 2528

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ และคณะ, **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเรื่อง “โครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม”**, กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการยุติธรรมในฐานะเลขานุการคณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อความปรองดองแห่งชาติ, 2555.

ธงทอง จันทรางศุ, “นายทองมหาดเล็ก (8)” **มติชนสุดสัปดาห์**. ปีที่ 34 ฉบับที่ 1784 (24-30 ตุลาคม 2557), หน้า 58.

ธงทอง จันทรางศุ, “นายทองมหาดเล็ก (9)” **มติชนสุดสัปดาห์**. ปีที่ 35 ฉบับที่ 1785 (31 ตุลาคม-6 พฤศจิกายน 2557), หน้า 62.

ธันวัดน์ ทรัพย์ไพบุลย์, 55 **ตระกูลดัง ภาค 1**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ, 2543

ธันวัดน์ ทรัพย์ไพบุลย์, **เรือชีวิต เจ้าสัวเลือดมังกร ตระกูลล่าช้า** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ, 2543.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร “สถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ใน **พระมหากษัตริย์ไทย ในระบอบประชาธิปไตย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการ, 2520.

ธานี ชัยวัฒน์, “การแสวงหาค่าเช่าทางเศรษฐกิจในประเทศไทย” ใน **การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.

ธิดา สารยา, **ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555.

ธิดา สารยา, **เมืองประวัติศาสตร์ เมืองพิมาย เขาพระวิหาร เมืองอุบล เมืองศรีสะเกษ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538.

ธิษณา วีระเกียรติสุนทร, “วิถีชีวิตของชาวเชียงใหม่” ในสายตาของกัปตันวิลเลียม แม็กคลายด์” ใน 100 **เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 3 (วรรณคดีและเอกสารตะวันตก)**. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภณการพิมพ์, 25543.

ธีรยุทธ บุญมี, **ตุลาการภิวัตน์**. กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2549

ธีรยุทธ บุญมี. **ภาพรวมการเมือง สังคม วัฒนธรรมไทย 2000**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.

ธีรวัต ฅ ป้อมเพชร, “พระราชกำหนดปีมหาศักราช 1556 (ค.ศ.1634): ว่าด้วยค่าธรรมเนียมที่ V.O.C. ต้องเสียในการเข้ามาค้าขายในอาณาจักรอยุธยา” **วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร** ฉบับที่ 1, (2529)

ธีรวัต ฅ ป้อมเพชร, “ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าต่างชาติ” ใน **สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย**. สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนดา บุนนาค, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บ้านพิทักษ์อักษร, 2550.

ธีระ ฤกษ์วิวัฒน์, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ.2478-2542” **วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม**, 2545

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “อิทธิพลของความคิดฝรั่งเศสที่มีต่อการเมืองไทยสมัยใหม่” ใน **ความคิด ความรู้ และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัณ, 2546.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: อมรินทร์อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2546.

- นันทพร อยู่มั่งมี, “คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ.2433-2457” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547
- นพนันท์ วรรณเทพสกุล, “บริษัทกึ่งรัฐกึ่งเอกชน: ธุรกิจกับเครือข่ายข้าราชการ” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557
- นพพล แก่งจำปา, “พลวัตการช่วงชิง “พื้นที่ท่องเที่ยว” ของคนชายแดนด่านซ้าย จังหวัดเลย พ.ศ.2520-2552” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, พลตรี กรมหมื่น, “ไทย-ไทยภูมิ” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ท่านวรรณฯ**. กรุงเทพฯ: ผดุงศึกษา, 2508.
- นรินทร์เทวี, กรมหลวง, **จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทร์เทวี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501.
- นริศรานุวัดติวงศ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา**, เล่มที่ 24. กรุงเทพฯ : ศรีสภา, 2505.
- นฤมล ทับจุมพล และต้นแคน แมคคาโก (เขียน) อัญชลี มณีโรจน์ (แปล) “คนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในการชุมนุมประท้วงของคนเสื้อแดงปี 2553 มีใช้เพียงแค่เกษตรกรยากจน?” **ฟ้าเดียวกัน** 10,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2555)
- นฤมล ทับจุมพล, นิติริตน์ ทรัพย์สมบูรณ์ (บรรณาธิการ), **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2542.
- นฤมล นิราทร, “หาบเร่แผงลอยอาหาร : ความสำเร็จและตัวบ่งชี้” วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548.
- นฤมล อรุโณทัย. “**ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็ง**” ในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549
- นวลน้อย ตีรรัตน์, “เครือข่ายผู้บริหารระดับสูง ผ่านเครือข่ายทางการศึกษาพิเศษ” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- นันทนัช ชีวรติธรรม, “ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- นันทิรา ขำภิบาล, “นโยบายเกี่ยวกับผู้หญิงในสมัยสร้างชาติของจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ.2481-2487”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.
- นางนพมาศ**. พระนคร: คลังวิทยา, 2507.
- นารีวรรณ กลิ่นรัตน์, “การมีส่วนร่วมทางการเมืองของชนชั้นกลางไทยในกระแสดอกาภิวัตน์” ภาควิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2550

- นิโกลาส แชร์แวล, **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ใน แผ่นดิน สมเด็จพระนารายณ์มหาราช)**, พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ ศรีปัญญา, 2550
- นิคม จันทวิฑูร, **แรงงานไทย**, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2526
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรยายในหลักสูตร ‘มลาโยศึกษาเพื่อความสมานฉันท์’ ในหัวข้อ ‘ประวัติศาสตร์ลังกาสุกะ และปัตตานี’ ที่วิทยาลัยอิสลาม มอ. ปัตตานี ระหว่างวันที่ 11-12 พ.ค. 2549.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ชนบทไทย” **มติชนสุดสัปดาห์**. ปีที่ 32 ฉบับที่ 1671 (สิงหาคม 2555), หน้า 30.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน **กรุงแตก พระเจ้าตาก และ ประวัติศาสตร์ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” ใน **คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม**. ยงยุทธ ชูแว่น, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: นาคร, 2550.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พลวัตชนชั้นนำไทย (1)”, คอลัมน์ กระแสทรรศน์, **หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน**. (วันที่ 1 ตุลาคม 2555)
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พลวัตชนชั้นนำไทย (1)”, คอลัมน์ กระแสทรรศน์, **มติชน**. (วันที่ 1 ตุลาคม 2555)
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พลวัตชนชั้นนำไทย (2)” คอลัมน์ กระแสทรรศน์. **มติชน**. (8 ตุลาคม 2555)
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ระบบการเมืองและสังคมในท้าวสูง ท้าวเจือง” ใน **ประวัติศาสตร์แห่งชาติ “ซ่อม” ฉบับเก่า “สร้าง” ฉบับใหม่**. สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักงาน คณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “รัฐไทยกับความรุนแรง (2)” คอลัมน์ กระแสทรรศน์, **มติชน**. (29 ตุลาคม 2555).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “รัฐธรรมนูญ-สู่ทางตันอีกที” **มติชน**. (8 ธันวาคม 2557),
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ” ใน **สายธาร แห่งความคิด**, หนังสือที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ 60 ปีอาจารย์คุณวรณยูพา สนธิ วงศ์ ณ อยุธยา. กรุงเทพฯ: พิมพ์สวย, 2532.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพรวล้านกพิมพ์, 2538.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี” ใน **มลาโยศึกษา**. นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์, 2550.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, **การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, **การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, พลวัตชนชั้นนำไทย (3), คอลัมน์ กระแสทรรศน์, **มติชน**. (15 ตุลาคม 2555)
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

นิพนธ์ พัวพงศกร, “การผูกขาดกับระบบทุนนิยม” ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.) **รัฐชนบท.กรุงเทพฯ :** สำนักพิมพ์คิดด้วยคน, 2547.

นิพนธ์ พัวพงศกร, “ค่าจ้าง : เรื่องของคนจน,” **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2524 เรื่อง คลื่นเศรษฐกิจลูกใหม่ ปัญหาและทางรอด,**

นิพนธ์ พัวพงศกร และ ปัทมวดี ชูชุกิ, “การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานสู่ภาวะขาดแคลนแรงงาน,” **รายงานการประชุมวิชาการประจำปี 2535 เศรษฐกิจไทย : เส้นทางสู่ความสมดุล? จัดโดย มูลนิธิสถาบันเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี วันที่ 12-13 ธันวาคม 2535.**

นิภาพร รัชตพัฒนากุล, “ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างไทย-ญี่ปุ่น พ.ศ.2475-2488” **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545**

นิรมล สุธรรมกิจ, **สังคมกับเศรษฐกิจ: กรณีศึกษาประเทศไทย (พ.ศ.2500-2545) กรุงเทพฯ:** สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551.

เนตรนภา ไจทยเลิศศักดิ์ ยานุชิตะ, “แตกแล้วโต: ธุรกิจครอบครัวไทยในพายุโลกาภิวัตน์” ใน **การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.**

เนตรนภา ไจทยเลิศศักดิ์, **กลุ่มทุน-ธุรกิจครอบครัวไทยก่อนและหลังวิกฤติ 2540, กรุงเทพฯ :** สำนักพิมพ์แบรนด เอจ บุค, 2549

เนตรนภิส นาควัชระ ปิยนาก บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ, รายงานผลการวิจัย เงินทุนเพื่อเพิ่มทุนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, พ.ศ.2525.**

เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว, “รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ. 2417-2476” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2454.**

“บันทึกการอภิปราย ความรู้สึกล้านผู้รับการพัฒนา” ใน **การพัฒนาส่วนภูมิภาคและท้องถิ่น : รายงานการประชุมใหญ่ทางวิชาการ ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : สมาคมไทย-อเมริกัน, 2516**

บังอร ปิยะพันธุ์, **ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.**

บัวพันธ์ พรหมพักพิง. **การก่อเกิด การผลิตซ้ำ การขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสาน : รายงานการวิจัย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2547.**

บำเพ็ญ ระวิน, **รายงานผลการวิจัยด้านานมูลศาสนาล้านนาเชียงใหม่ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.**

บุญช่วย อัดถากร. **ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่างๆ, พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญช่วย อัดถากร ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันจันทร์ที่ 3 กันยายน 2522.**

- บุญยงค์ เกศเทศ, “สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงปี พ.ศ.2325-2394” ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, 2517
- บุญทริก วิชาเจริญ, “บทบาทของผู้นำกลุ่มสตรีในระดับชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือ ของประเทศไทยต่อการเรียกร้องสิทธิ”. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ , 2545.
- บุษอริ ยี่มะ, “นโยบายหาเสียงแนวประชานิยมกับอำนาจทางเศรษฐกิจ : การศึกษาเชิงเศรษฐกิจการเมืองเกี่ยวกับความสำเร็จในการเลือกตั้งของพรรคไทยรักไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547
- เบนจามิน เอ. บัทสัน, **อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม**. แปลโดย พรรณงาม เเงาธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์ และศศิธร รัชนี้ ณ อยุธยา กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543.
- ประเสริฐ ณ นคร, “บทนำเสนอตำนานมูลศาสนา เชียงใหม่และเชียงตุง” ใน **ตำนานมูลศาสนา เชียงใหม่ เชียงตุง** กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ 2537.
- ประเสริฐ ณ นคร, “เม็งราย, พญา” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2549.
- ประเสริฐ ณ นคร, “ยวน” ใน **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2549.
- ประจักษ์ ก้องกีรติ, **และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ...การเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาปัญญาชน ก่อน 14 ตุลา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548.
- ประชาธิปไตยแบบไทยและข้อคิดเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ**. พระนคร: สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2508.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอก พระยาศรีวิสารวาจา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1**, กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404** , กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2504.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเยื้อน ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม 2502
- ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 46**. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39, จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กับครั้งกรุงธนบุรีแลครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น. พระนคร: ก้าวหน้า 2508

ประชุมสุภาชิตฉบับหอสมุด. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2508

ประดิษฐ์มุนีธรรม,หลวง, **เค้าโครงเศรษฐกิจหลวงประดิษฐ์มุนีธรรม (ปรีดี พนมยงค์)**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2552.

ประพจน์ สุภรัตนเมธี แปล, “เอกสารประวัติศาสตร์จีนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ไทย-จีน รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ใน **ประวัติศาสตร์ปริทัศน์**, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2542

ประภาพร แพงพะเนา. “การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ระหว่างปี พ.ศ.2482-2506” วิทยานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535

ประภาส ปันตบแต่ง, **การเมืองบนท้องถนน 99 วัน สมัชชาคนจน**, กรุงเทพฯ :โครงการหนังสือเล่ม อันดับี่ 14 มหาวิทยาลัยเกริก, 2541.

ประมวล มณีโรจน์, “โจรพาลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลดอนทราย: ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับ เมฆหมอกแห่งฤดูกาล”, ใน **ทักษิณคดี** 4,1 (มิถุนายน-กันยายน 2537)

ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529.

ประมุขมาศ อิศรางกูร,ม.ล., **พระประวัติต้นราชสกุลที่สืบตรงจากสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสudarักษ์** กรุงเทพฯ: มิตรไทย, 2519.

ประวิทย์ เพชรมี, “การมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีในการทำกิจกรรมพัฒนาชุมชนจังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.

ประสิทธิ์ ลีปรีชา. **การค้าข้ามพรมแดนกับอัตลักษณ์ม้ง**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548

ปรัชญ์ ศิริชัยศิริโกศล, “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2434-2476” วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550.

ปราโมทย์ นาครทรรพ, “ราชประชาสมาสัย โอกาสในหนึ่งพันปี” **หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน**. (7 มกราคม 2557).

ปราโมทย์ ประสาทกุล และสุทธิดา ชวนวัน, “ผลของภาวะสมรสที่มีต่อการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศไทย” บทความเสนอในการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซลทวิน ทาวเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 19 - 20 พฤศจิกายน 2552.

- ปราณี ทินกร, “ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ: 2504-2544,” บทความเสนอในการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2545 คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 12 มิถุนายน 2545.
- ปราณี วรรณปะเก, “การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลระหว่าง พ.ศ.2489-2516” วิทยานิพนธ์การศึกษา มหามบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2537.
- ปรารธนา โกเมน, “สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ.2444-2488” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533
- ปรีชา นุ่นสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษ ที่ 11-19” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะ อักษรศาสตร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540.
- ปรีดี พิศภูมิวิทย์ “กระดานทองสองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.
- ปวีณา วงษ์มี, “รัฐไทยกับการกล่อมเกลางานการเมืองผ่านแบบเรียนในช่วง พ.ศ. 2475 – 2487” วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- ปณณ อนันอภิบุตร, “การปฏิรูประบบภาษีเพื่อสังคมไทยเสมอหน้า” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า**, ผาสุก พงษ์ไพจิตร บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557
- ปัทมากร บุณสถาพร, “ความรู้ในตำราพรหมชาติ” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา ประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2533.
- ปานแพร เชนาประยูร, “บทบาทของพุทธศาสนาต่อกระบวนการผลิตซ้ำทางอัตลักษณ์ของชาวไทยใหญ่ใน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.
- पालเลกัรซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร พระนคร: ก้าวหน้า 2506.
- ปิยดา ชลวร, **ประวัติศาสตร์ปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 จากบันทึกของจีน ธิวกิว และญี่ปุ่น** เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2554.
- ปิยะ กิจถาวร, “ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา” ใน **มลายูศึกษา**. นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2550.
- ปิยะรังสิต รังสิต, หม่อมเจ้า, **เกิดวังไม้: เรื่องวังสมเด็จฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้งติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2528.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**, พิมพ์ครั้งที่ 3, เชียงใหม่: ซิลค์ เวอร์ม, 2546.

- ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “วิวัฒนาการเบื้องต้นของสมาคมลูกจ้างในอุตสาหกรรมไทย” ใน **คำจ้างและแรงงานสัมพันธ์ในอุตสาหกรรม**, ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคมเศรษฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “บทนำ” **การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและพลวัต เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549. หน้า 26-28.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร, “บทนำ” **การต่อสู้ของทุนไทย เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- ฝอยทอง สมวธา และคณะ. **โครงการประวัติศาสตร์ผ้าตีนจก – ผ้าทอแม่แจ่ม**. (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 2549
- “พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39**. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2512.
- “พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ” ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65**. กรุงเทพฯ: ครุสภา, 2512.
- พงศ์ธิดา เกษมสิน, “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการอ้างฐานะพระมหากษัตริย์” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2531
- พรพิไล เลิศวิชา, **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน : โครงการวิจัยพลวัติเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ.2543-2545**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546
- พรรณงาม เก้าธรรมสาร, **รายงานผลการวิจัยโครงการความมั่นคงศึกษา เรื่อง “ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับปัตตานีสันตย์กรุงธนบุรีและราชาธิปไตยรัตนโกสินทร์”**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552.
- พรรณนิภา อพิษฐพงศ์, “เจ้า ไพร่ กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา ระหว่าง พ.ศ.2427-2476” **วิทยานิพนธ์สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ**, 2532.
- พรรณี บัวเล็ก, **นายทุนธนาคารพาณิชย์ของไทย พ.ศ.2475-2516**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์วิชาการ, 2529.
- พรรณี บัวเล็ก, “เส้นทางชีวิตผู้นำจีนสยาม” ใน **ลูกจีนหลานมอญในกรุงสยาม**. สุดารา สุจฉายา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2547.
- พรรณี บัวเล็ก, **การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย บทสำรวจพรมแดนความรู้**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: ศยาม, 2555.
- พรรณี บัวเล็ก, **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นกับพัฒนาการทุนนิยมไทย ระหว่งสงครามโลกครั้งที่ -2 (พ.ศ.2457-2488)** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.
- พรรณี บัวเล็ก, **ระบบกึ่งศักดินาและวิถีชีวิตของชนชั้นแรงงานรับจ้างในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์แรงงานในช่วยปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- พรรณี บัวเล็ก, **ลักษณะนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ.2457-2482 บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม**. กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2545.

พระไพศาล วิสาโล, **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546.

พระนคร ปรงฤทธิ์, การศึกษาวิเคราะห์การเทศน์แบบปฏิภาณที่มีลักษณะขบขันของพระสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนามหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546.

พระยาสุริยานุวัตร, **ทรัพย์ศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: พิมพ์เศ, 2518.

พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2513.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2512.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2505

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 4. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณคดี, 2512.

พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงศ์ไพบูลย์ และประวัติเจ้าคุณพ่อ, ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเรียบ สนิทวงศ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2526).

พระอริยานุวัตร. **ที่ระลึกงานเชิดชูเกียรติคุณพระอริยานุวัตรนักปราชญ์อีสาน**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2524

พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภวัชรพันธุ์, “เส้นทางการค้าสองฝั่งโขงกับการฟื้นฟูอาณาจักรลุ่มน้ำเจ้าพระยา” **จักรวาลวิทยา บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิธิ เอียวศรีวงศ์**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2549.

พอพันธ์ อูยานนท์, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจิตรศิลป์, 2546.

พัชรินทร์ ลาภานันท์, “ผู้หญิงชนบทกับขบวนการเคลื่อนไหวสิ่งแวดล้อม : วิถีคิดและพื้นที่การต่อสู้” **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น**. 21, 2 (2547)

พัชรี ธนะมัย, “การเมืองของการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย: กรณีศึกษาพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ปี พ.ศ.2497 2503 และ 2505” ใน **รัฐศาสตร์-การเมือง รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์ พ.ศ.2526-2542**. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543.

พิเชฐ สายพันธ์, “ผลงานชิ้นเอกของอาจารย์คำจอง” ใน **ทฤษฎีบ้านเมือง ศาสตราจารย์คำจองกับการศึกษาชนชาติไท**. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพิเชฐ สายพันธ์, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2553.

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, “เรื่องบรมราชาภิเษก” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2504.

พิทยะ ศรีวัฒนสาร, “อาชีพของชาวโปรตุเกสในสยาม (ค.ศ.1511-1767) : มุมมองใหม่กับความหลากหลายที่แฝงเร้น” ใน **ความสัมพันธ์ไทย-ยุโรป จากอดีตสู่ปัจจุบัน เยอรมัน โปรตุเกส รัสเซีย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

พิมพ์วิมลค์ เสถบุตร, **ชีวิตและการต่อสู้ สอ เสถบุตร บุรุษผู้ไม่ยอมก้มหัวให้กับโชคชะตา**, สำนักพิมพ์ นานมีบุ๊คส์, 2548.

พิมานา บุรณินทุ “การมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีในกิจกรรมการศึกษาและการพัฒนาชุมชนบ้านปาง กิ่งอำเภอ ห่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2536.

พิริยะ ไกรฤกษ์, **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2553.

พิรุฬห์ สวัสดิ์ธรรม. “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ.2442-2475” ปรินิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530.

พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545

พุทธเลิศหล้านภาลัย,พระบาทสมเด็จพระ, กลอนตำนานพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง” ใน **บทละครนอก: พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรวม 6 เรื่อง**, กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2545

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,พระบาทสมเด็จพระ, “นิราศรบพม่าทำดินแดง” **ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2507.

พูนพร พูลทจักร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพ หลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464-2484” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530,

เพชรสุภา ทศนพันธ์, “แนวความคิดเรื่อง “การเข้าสมาคม” และผลกระทบต่อสตรีไทย พ.ศ.2461-2475”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542

แพร ศิริศักดิ์ดำเกิง, “ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวมลายูมุสลิมและชาวจีนในย่านสายกลาง จังหวัดยะลา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

แพร ศิริศักดิ์ดำรง, “อดีต- ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551**.

ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, แปล, **บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ในศตวรรษที่ 17 เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2513.

- ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. “ประวัติศาสตร์ชุมชนหลวงวิลังค์กับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมือง
ก๊าะ ตำบลสะลวง อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่” รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549
- ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการประวัติศาสตร์ชุมชนหลวงวิลังค์กับ
การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมืองก๊าะ ตำบลสะลวง อำเภอแมริม จังหวัด
เชียงใหม่”. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- ฟาน ฟลิต, **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟานฟลิต (วัน วลิต)**. กรุงเทพฯ: กรม ศิลปากร,
2546.
- โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบสองพันนา และรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ
W.C. McLeod และ Dr. Richardson” ใน **ประวัติศาสตร์ปริทัศน์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พล
โทดำเนียร เลหะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ 7 รอบ พ.ศ.2542**. กรุงเทพฯ: บริษัทด้านสุทธากา
รพิมพ์จำกัด, 2542.
- ภวิดา ปานะนนท์ และวีรยุทธ กาญจน์ชูฉัตร, “ตบเท้าทุนไทยไปนอก” ใน **การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การ
ปรับตัวและพลวัต เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- ภัทรมน ขวัญเนียม, “บทบาทของชนชั้นกลางกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทยก่อน 14
ตุลาคม 2516,” **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาไทยศึกษา) มหาวิทยาลัย
รามคำแหง พ.ศ.2546**
- ภัทรวดี ภูษาภิรมย์, **วัฒนธรรมบันเทิงในชาติไทย การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมบันเทิง ใน
สังคมกรุงเทพฯ พ.ศ.2491-2500**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- ภัทริยา คงธนะ, “ลัทธิพิธีและหนังสือธรรมะแนวใหม่กับวิกฤตอัตลักษณ์ของผู้หญิงชั้นกลางตั้งแต่ทศวรรษ
2530 ถึงปัจจุบัน” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการนานาชาติหัวข้อ มนุษยศาสตร์ที่แปรเปลี่ยนใน
โลกที่เปลี่ยนแปลง(Changing Humanities in a Changing World) เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่
8 และเนื่องในโอกาสครบรอบ 50 ปี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 27-29 พฤศจิกายน
2557 ณ โรงแรมอิมพีเรียล แมปิง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.
- ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, “การผลิตความหมาย “พื้นที่ประเทศไทย” ในยุคพัฒนา (พ.ศ.2500-2509)”
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552
- ภูเดช แสนสา, “เมืองล่อง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน” วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552.
- ภูวดล ทรงประเสริฐ, **นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อชาวจีนในประเทศไทย (พ.ศ.2475-2500)” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.**

มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม** พิมพ์ครั้งที่ 4. สันต์ ท.โกมลบุตร แปล. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2552.

มนัส ต้นสุกายน และคณะ. **โครงการการสืบค้นประวัติศาสตร์เมืองพริ้ว ผ่านกระบวนการศึกษาวัดร้าง อำเภอพริ้ว จังหวัดเชียงใหม่**. (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), 2550

มหาดไทย,กระทรวง, **ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยและหัวเมือง เมษายนถึงกันยายน พ.ศ. 2458** . กรุงเทพฯ, 2458

มอญ-เขมรศึกษา. มูลินีโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, **ขุนนางอยุธยา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.

มานพ ศรีวรกุล, “การเปลี่ยนแปลงในระดับครอบครัวและชุมชนจากการนับถือศาสนาคริสต์ของชาวเขาเผ่าปกากะญอ” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547.

ยงยุทธ ชูแว่น, **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551.

ยงยุทธ ชูแว่น, **รัฐปัตตานีในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยจาริต (คริสต์ศตวรรษที่ 16-18)**. นครปฐม: โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้ ภาควิชา ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

ยาโพ จะดีก่อยและคณะ, “การศึกษาภูมิปัญญาชุมชนเชอแดง บ้านหัวปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน” รายงานผลการวิจัย, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป.

ยาโพ จะดีก่อยและคณะ. **โครงการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญาชุมชนเชอแดง บ้านหัวปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน**. มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป.

เยาวลักษณ์ ศรีสุกใส. “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม-เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม: ศึกษากรณี ชาวเลสงกาอู๋ อ.เกาะลันตา จ.กระบี่” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

โยชิฟูมิ ทามาเดะ. “รัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ.2549 การแต่งตั้งโยกย้ายนายทหารในกองทัพกับการแทรกแซงการเมืองในประเทศไทย”, **ฟ้าเดียวกัน**. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2-3 พฤษภาคม 2557.

โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546.

ร. แลงการ์ด, “ความรับผิดชอบร่วมกันในประเทศสยาม” แปลโดย บุตรี สุวรรณะบุญ ใน **ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน**. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548.

- ร. แลงการ์ด, “พยานตามกฎหมายเก่าของสยาม” แปลโดย อุดม รัฐอมฤต ใน **ร.แลงการ์ด กับไทย ศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน**. สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับ ศูนย์ข้อมูลเพื่อการ ค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548.
- ร. แลงการ์ด, **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (สัญญา)**, คำสอนชั้นปริญญาโท พุทธศักราช 2480 มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2491.
- รพา อังกูรทัศนีย์รัตน์, **ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” และการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชา คนจน**, รายงานกระบวนการวิชา 004 773 ประวัติศาสตร์ความคิดไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะ มนุษยศาสตร์ ปีการศึกษา 2547.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, **เศรษฐศาสตร์รัฐธรรมนูญ เล่ม 1** กรุงเทพฯ: มติชน, 2546
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, “ธนาคารพาณิชย์ : ปลิงดูดเลือดสังคมไทย” ใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, บรรณาธิการ. **สังคมกับเศรษฐกิจ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2519.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, **เศรษฐกิจไทยหลังวิกฤตการณ์ปี 2540**. กรุงเทพฯ: คปไฟ, 2545.
- รัชเน็กร อินทโชติ, **ข้อพิพาทระหว่างทาสกับนายเงิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 : ศึกษาจากคดีความและฎีกา ร.ศ.103-120**. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539
- รัตติกาล หินแก้ว, “ความเปลี่ยนแปลงของการเมืองท้องถิ่น: ศึกษากรณีองค์การบริหารส่วนตำบลป่าสัก อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน (พ.ศ. 2533-ปัจจุบัน)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2551.
- รัตติยา สาและ. **การปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกที่ปรากฏในจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.
- รัตนพร เศรษฐกุล, **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน**. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2552.
- ราชกิจจานุเบกษา**, เล่ม 59 ตอนที่ 33 หน้า 1089/19.
- ราณี วงศ์ประจวบลาภ, “การศึกษาเปรียบเทียบความรู้ ความเข้าใจ และทัศนคติของสตรีเรื่องปัญหา สิ่งแวดล้อมจากโรงงานอุตสาหกรรมที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2543.
- ราม วชิราวุธ (นามแฝง), **ประวัติต้นรัชกาลที่ 6**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- รายการสนทนา “การเมืองไทย” กับอาจารย์เสน่ห์ จามริก และอาจารย์เกษม ศิริสัมพันธ์, **วารสาร ธรรมศาสตร์**. ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 (เมษายน พ.ศ.2515), หน้า 39-45.

รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 19 ประจำปีพุทธศักราช 2469. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิ
พรรฒนากร, 2469.

รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 8 ประจำปีพุทธศก 2458. กรุงเทพฯ: มปท., มปป.

รุ่งจิต ปรัชญาสันติ, “การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และบทบาทของชาวจีนในอำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา
ระหว่างปี พ.ศ.2490-2539” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2542.

รุจิรา เขาวนธรรม และคณะ. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ลาวแก้ว ชุดโครงการความ
หลากหลายทางวัฒนธรรมภาคกลาง, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545

เรณู อรรถาเมศร์. “ประเพณีพิธีกรรมชาวไทยใหญ่บ้านใหม่หมอกจาม ใน ไทย. ฉลาดชาย รมิตานนท์, วีระดา
สมสวัสดิ์ และเรณู วิชาศิลป์ , บรรณาธิการ, เชียงใหม่: โรงพิมพ์เมือง 2541.

เรื่องกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521.

ล้อม เพ็งแก้ว, “ชุมโจรบ้านดอนทราย: รุ่ง ดอนทรายและดำ หัวแพร”, **ทักษิณคดีศึกษา**. 4,1: (มิถุนายน-
กันยายน 2537)

ลำพวรรณ น่วมบุญลือ. “สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

เลิศชาย ศิริชัย “ชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดชายแดนภาคใต้ในสถานการณ์ความรุนแรง มุมมองในมิติชาติ
พันธุ์สัมพันธ์ **รวมบทความวิชาการประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, ณ ศูนย์ประชุม
นานาชาติ โรงแรม ดี เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

แล ดิลกวิทยรัตน์, “การพัฒนาเศรษฐกิจ นโยบายแรงงานและปัญหาแรงงานสัมพันธ์ในประเทศไทย
2501-2526 ศึกษาเฉพาะกรณีรัฐวิสาหกิจ”, โครงการศึกษานโยบายสาธารณะ สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2528

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, **พระประวัติตรัสเล่า** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2414.

วรเจตน์ ภาคีรัตน์, “คณะราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงด้านกฎหมาย” **การสัมมนาเรื่อง จาก 100 ปี ร.ศ.
130 ถึง 80 ปีประชาธิปไตย** จัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาฯ ร่วมกับ
นิตยสารศิลปวัฒนธรรมและสถาบันนโยบายศึกษา ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
22 มิถุนายน 2555.

วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “เอกสารลำดับที่ 51 คำให้การลูกเรือสำเภาจีนเกี่ยวกับสยามในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 17”
ใน 100 เอกสารสำคัญ: **สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 11**. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณการ
พิมพ์, 2554.

วรรณไวยากร วรวรรณ, หม่อมเจ้า. “ความเห็นเรื่องเปลี่ยนชื่อประเทศ” ใน **วิทยาวรรณกรรม**. พระ
นคร: แพรวพิทยา, 2506.

- วรรณพร บุญญาสถิตย์, **จอมนางแห่งสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก**, พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2553
- วรรณริการ หุ่นภู, “ผลกระทบต่อชุมชนจากการรวมกลุ่มของสตรีในชนบท ลำพูน” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2546.
- วรุณี โรมรัตนพันธ์ และคณะ, **รายงานผลกิจกรรมพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศด้านครอบครัว รายงานสถานการณ์ครอบครัว**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและให้คำปรึกษาแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.
- วรัญญา หุ่นเจริญ, “โรงเรียนในสมัยรัชกาลที่ 5-รัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2411-2468)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, **หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้ายุทธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2550.
- วรารณณ์ เรืองศรี. “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนา ก่อนการสถาปนา ระบบเทศาภิบาล” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- วรารณณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วอลเดน เบลโล และคณะ, **วิกฤตกระแสโลกาภิวัตน์: บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: เสริมสิขาลัย, 2542.
- วอลเดน เบลโล, เชียร์ คันนิงแฮม และลี เค็ง ปอห์, เขียน, สุรนุช ธงศิลา แปล, **ไศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543.
- วันรัตน, สมเด็จพระ, **สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ), แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักขมณ). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2521
- วัลย์ลิกา อังสกุล. “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิ หน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์สาขาการหนังสือพิมพ์ ภาควิชาวารสารสนเทศ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

- วารินทร์ ผาสุก. “การจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาในประเทศไทย ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พุทธศักราช 2475 ถึง พุทธศักราช 2488” วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต (ประถมศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-พ.ศ.2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- วิเศษ สุขินพรหม, “การเคลื่อนไหวในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงในการจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำพูน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสตรีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.
- วิทย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.2532.
- วิจิตรวาทการ, หลวง, “สุนทรพจน์กล่าวต้อนรับข้าราชการที่โอนมาจากกระทรวงวัง” ใน **นิพนธ์บางเรื่องของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2505.
- วิจิต ฌ ป้อมเพชร **ดร.ตัว ลพานุกรม รัฐบุรุษวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย**. กรุงเทพฯ. กรมวิทยาศาสตร์บริการ, 2527.
- วิจิตวงศ์ ฌ ป้อมเพชร, **เศรษฐกิจสยาม: บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าดิlighนพรรัตน์ กรมหมื่นสรควิสัยนรบดี**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ศศิกานต์ คงศักดิ์ “จดหมายร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ (Captain Thomas Lowndes) เกี่ยวกับนครเชียงใหม่ใน ค.ศ.1871” ใน **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 5**. กรุงเทพฯ: ศักดิโสภาคการพิมพ์, 2543.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎหมายไทยฉบับเฉลิมพระเกียรติ**. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย เมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะ มรดกโลก”, 2548.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)** กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์, 2551.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, **มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์, 2551.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, ศศิกานต์ คงศักดิ์, “จดหมายเหตุโคสแบร์ต เอ็ก ค.ศ.1655 (พ.ศ.2198) สยามเทศ-สยามชนในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง” **100 เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ 7** กรุงเทพฯ: ศักดิโสภาคการพิมพ์, 2554.
- วิรัตน์ แสงทองคำ, **หาโรงเรียนให้ลูก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พี-เพรส, 2545.
- วิลาส โพิธสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 2536.

วิลาศ ไสงานนท์, **อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี วิลาศ ไสงานนท์**. กรุงเทพฯ : ศิริชัย
การพิมพ์, 2540

วิวรรณ เทวชาลาอังกูร, “นโยบายรัฐกับตำรวจภูธร พ.ศ.2440-2465” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2527

วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, **กบฏสันติภาพ**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คปไฟ, 2539.

วีระชาติ ชุ่มสนิท, **24 นายกรัฐมนตรีไทย**. กรุงเทพฯ: ออลบุ๊กส์พับลิชชิง, 2549.

วีระ แสงเพชร. **ภูมิปัญญาการปราบปรามของ พล.ต.ต.ขุนพันธรักษ์ราชเดช**. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544

ศรัศกร ชูสวัสดิ์, “ผู้ปี่: การเก็บค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนสมัยรัตนโกสินทร์” วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตร มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ศรีธนทิพย์ หมั่นทรัพย์, “กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์และการปรับเปลี่ยนบทบาทหญิงชายในชุมชนปาก
เกอะญอ,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2543.

ศรีวิสารวาจา, พันเอก พระยา, **พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย**, พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทาน
เพลิงศพนาวาเอก พระยาพิทักษ์ชลหาญ (พื้น สิทธิสารีบุตร) ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส ธนบุรี วัน
จันทร์ที่ 12 เมษายน 2497.

ศรีศักร วัลลิโภดม, “น่านเจ้า-ตาลี หรือน่านเจ้า-สุโขทัย ปัญหาเรื่องคนไทยมาจากไหน” **เมือง โบราณ**, ปีที่
15 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2532), หน้า 29-44.

ศรีศักร วัลลิโภดม, **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2552.

ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2533.

ศรีศักร วัลลิโภดม, **กรุงศรีอยุธยาของเรา**. พิมพ์ครั้งที่ 8 (ฉบับปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.

ศรีศักร วัลลิโภดม, พล.ต.ต.จำรูญ เด่นอุดม, อับดุลเลาะห์ ลออแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ **เล่าขาน
ตำนานใต้**. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ไฟใต้ถาจะดับ?**, กรุงเทพฯ: มติชน, 2550

ศักดิ์พลเสพ, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น, “เพลงยาวกรมศักดิ์” ใน **ประชุมเพลงยาวภาคที่ ๑ ประชุม
เพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2507.

ศิริพร กรอบทอง, **วิวัฒนาการเพลงลูกทุ่งในสังคมไทย**, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พันธกิจ, 2547

ศิริพร สุเมธรัตน์, “แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”
วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2528.

ศิลปากร, กรม. "คำนำ", ใน **บทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ บทละครเรื่องอุณรุทธร้อยเรื่อง กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ กลอนเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และบทละครเรื่องระเด่นลันได**. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2514.

ศิลปากร, กรม, "เครื่องถ้วยจากทะเล" ใน **โบราณคดีสี่ศตวรรษ 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2553.

ศุภการ สิริไพศาล, "การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาตามแบบตะวันตก พ.ศ.2430-2481" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547.

ศุภลา ศัย, "อุตสาหกรรมสิ่งทอของไทย:โครงสร้างและนโยบายของรัฐ", **รายงานประกอบการประชุมวิชาการสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยประจำปี 2535 เศรษฐกิจไทย : เส้นทางสู่ความสมดุล 2535** โรงแรมแอมบาสเดอร์จอมเทียน 12-13 ธันวาคม 2535

สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "การควบคุมชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง" **ศิลปวัฒนธรรม**. 13, 4 (กุมภาพันธ์ 2535)

สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "สมาคมลับฮั้งฮักในประเทศไทย พ.ศ.2367-2453" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์, ม.จ., "ปรัชญาชาวไร่" ใน **1 ศตวรรษ ศุภสวัสดิ์ 23 สิงหาคม 2543**, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2543.

เศรษฐวุฒิ สุทธิวาทณฤพุฒิ และคณะ, **8 ข้อเท็จจริงความเหลื่อมล้ำในไทย**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สถาบันอนาคตไทยศึกษา, 2557.

สกุณี ณัฐพลทรัพย์, "ดาระอั้ง คนชายขอบสองแผ่นดิน" **วารสารสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์** 21, 1 (2545)

สงบ ส่งเมือง, "สูตรนารายณ์" ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 10**, 2529

สงบ ส่งเมือง, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา**, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

สงบ ส่งเมือง, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิถีทรรศน์, 2546.

สมเกียรติ ขอบผล, "สถิติการศึกษา" ใน **กระทรวงศึกษาธิการ 109 ปี**, กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2544.

สมโชติ อ๋องสกุล "กบฏผู้วิเศษในภาคใต้" ใน **พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย, (บรรณาธิการ) ความเชื่อพระศรีอารีย์ และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527.

สมชัย ฤชุพันธุ์, "BIBF" กับวิกฤติเศรษฐกิจไทย" **สรรพากรนสส** 45, 5 (พฤษภาคม 2541)

สมชัย ภัทรนันทน์ (เขียน), อัญชลี มณีโรจน์ (แปล), "การเมืองของสังคมหลังชาวนา: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน" **ฟ้าเดียวกัน**. 10,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2555)

- สมพร อิศวิลานนท์, **ชาวไทย: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตและช่องทางการกระจาย.**
กรุงเทพฯ: เลิศชัยการพิมพ์, 2553
- สมภาพ มานะรังสรรค์, **แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครอง
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2544.
- สมภาพ ลาขโรจน์. **ชีวิต การงาน และวันวาน.สถาบันวิจัยชาวเขา,** เชียงใหม่: มปท., 2538.
- สมยุทธ์ เสียงสุวรรณ, “แนวคิดและการต่อสู้ของ “เฟมินิสต์” ชาวบ้านในชุมชนแออัดสองแห่ง ในจังหวัด
เชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.
- สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. **ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ 6 ตุลารำลึก, 2544.
- สมสมัย ศรีศุทรพวรรณ, **โฉมหน้าศักดินาไทย.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงเงิน, มปป.
- สมหมาย เปรมจิตต์, ปิรวรรต, **ตำนานมูลศาสนาวัดป่าแดง.** เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519.
- สมหมาย พงศ์พฤกษ์, **หัตถกรรมผ้าทอพื้นบ้านเกาะยอ.** มปท. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรผ้าทอเกาะยอ,
2548.
- สรสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476)” วิทยานิพนธ์การศึกษา
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- สรสวดี อ่องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2551.
- สรินยา กิจประยูร, “การรับคริสต์ศาสนากับการปรับตัวทางวัฒนธรรม : กรณีศึกษาชุมชนอาข่าในอำเภอแม่
สรวย จังหวัดเชียงราย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.
- สถณี อาชวานันทกุล ญัฐสิฏฐิ รักเกียรติวงศ์ วณิชา ดิเรกอุดมศักดิ์, “ความเหลื่อมล้ำกับตลาดทุนและกรณีหุ้น
การเมือง” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า.** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- สลิลรัตน์ อุบแก้ว, “กลุ่มสตรีกับการพัฒนาชนบท: ศึกษากรณีบ้านหนองไผ่ ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง
จังหวัดขอนแก่น” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม,
2534.
- สักรินทร์ นิยมศิลป์, “อวสานเศรษฐกิจไทย” ใน **การต่อสู้ของกลุ่มทุนไทย การปรับตัวและ
พลวัต เล่ม 1.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- สัจจาภิรมย์อุดมราชภัฏดี, พระยา, **เล่าให้ลูกฟัง.** พระนคร: โรงพิมพ์กรมมหาดไทย, 2502
- สัจจาภิรมย์ภัฏดี, พระยา, **เล่าให้ลูกฟัง** **ชีวิตข้าราชการมหาดไทยยุคใกล้อวสาน**
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

- สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารด์**. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2545.
- สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ.1685 และ 1686** กรุงเทพฯ: ศรูสภา, 2516.
- สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล **จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1** กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510.
- สันต์ ท.โกมลบุตร, แปล, **จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2552.
- สายชล สัตยานุรักษ์ “การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในประเทศไทย” **วารสารหน้าจั่ว**. ฉบับที่ 8 (กันยายน 2554-สิงหาคม 2555)
- สายชล สัตยานุรักษ์, “การปฏิรูปการเมือง” ใน **แสงสว่างกลางอุโมงค์ หลากหลายความคิดวิเคราะห์อนาคตสังคมการเมืองไทย**. เชียงใหม่: เกวลีพริ้นติ้ง, 2557.
- สายชล สัตยานุรักษ์, “มติมหาชน: ฐานทางความคิดของระบอบประชาธิปไตยไทย ยุคเชื้อผู้นำชาติพันธุ์” ใน **สิริลักษณ์ สัมปชชิต, ศิริพร ยอดกมลศาสตร์ (บรรณาธิการ) คือความภูมิใจ รวมบทความเพื่อเป็นที่ระลึกในโอกาสศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภาเกษียณอายุราชการ**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2545.
- สายชล สัตยานุรักษ์, **ความเปลี่ยนแปลงในการสร้าง “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” โดยหลวงวิจิตรวาทการ** กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- สายชล สัตยานุรักษ์, **คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 1**
- สายชล สัตยานุรักษ์, **คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- สายชล สัตยานุรักษ์, **ประวัติศาสตร์วิจิตรเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535**, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.
- สายชล สัตยานุรักษ์, **พระยาอนุমানราชชน ปราชญ์สามัญชนผู้นิรมิต “ความเป็นไทย”**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2556
- สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- สายชล สัตยานุรักษ์, **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.
- สายประดิษฐ์, **เบื้องหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิ่งมิตร, 2543.
- สารสิน วีรผล, **จัมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 195-2396**. แปลโดย รังสี ฮั่นโสภา, สมาพร แดกไซ และพรรณงาม เก้าธรรมสาร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.
- สาวิตรี สุวรรณสถิต, แปล, **เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2551

- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, **ความไม่เท่าเทียมกันในภาคเกษตร พ.ศ.2549**. กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2549.
- สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **รายงานสถานการณ์ความอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันของสังคมไทย**, เอกสารประกอบการประชุมประจำปี 2550
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, **การประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนปี พ.ศ.2542**. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, **การสำรวจแรงงานนอกระบบ พ.ศ.2553**. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2553.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, **รายงานสำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2507**, กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, มปป.
- สิทธิ ชูชาติ, **พ่อค้าวัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2398-2503** เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาปัญญาท้องถิ่น, 2549.
- สิทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์, **กบฏจินจน “บนถนนพลับพลาไชย”**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- สินธุ์ชัย ศุกรเสพย์, “บทบาทของ “เจ้าพ่อ” ในการเมืองไทย พ.ศ.2517-2535” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539
- สินธุ์ สิทธิรักษ์. **กำเนิดโทรทัศน์ไทย (พ.ศ.2493-2500)**, พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543
- สิริกมล สายสรว้อย และคณะ, **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตจังหวัดสระแก้ว**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.
- สิริรัตน์ พุ่มเกิด, “อศวพาหุ” กับการใช้วรรณกรรมเพื่อเผยแพร่แนวคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538
- สิริรัตน์ พุ่มเกิด, “อศวพาหุกับการใช้วรรณกรรมเผยแพร่ความคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538
- สิริลักษณ์ (ศักดิ์เกรียงไกร) สัมปชชิต, **ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2553.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, “ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย พ.ศ.2398-2453” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, **ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ สร้างสรรค์ 2524.
- สืบแสง พรหมบุญ, **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, 2525.

สุนทร ชุตินทรานนท์ และคณะ, **ชาตินิยมในแบบเรียนไทย**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2552.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมสยามประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, “โรคห่า” ยุคพระเจ้าอยู่หัว คือกาฬโรคจากเมืองจีน”, คอลัมน์ สยามประเทศไทย.

หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. ปีที่ 32 ฉบับที่ 11407 (3 มิถุนายน พ.ศ.2552)

สุจิตต์ วงษ์เทศ, “หลงความเป็นไทย ลืมความเป็นลาว” **หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน**, (12 พฤศจิกายน 2555), หน้า 20

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2550.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ดนตรีไทยมาจากไหน?** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิทยาลัยดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ร้องรำทำเพลง**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2532

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **สุโขทัยมาจากไหน**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.

สุจิตรา ปุณณะปัญญา, “ความสัมพันธ์ของชุมชนพุทธและคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ตำบลบ้านหัน อำเภอสว่างคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.2456-2538” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2542.

สุदारตน์ หงส์นคร, “ประเพณีพิธีกรรมการเข้าทรงพ่อพญาสี้เขียวของชาวไทยยวนบ้านสีคิ้ว ตำบลสีคิ้ว อำเภอสว่างคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2539.

สุทธิพันธุ์ ขุทรานนท์, “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2416-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2425.

สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, **แผนชิงชาติไทย: ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ.2491-2500)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ 6 ตุลาว่าลึก, 2550.

สุนทร สุรวาทกุล, การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของชาวไทยที่พูดภาษาลาว กวย และเขมร: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านเกาะแก้ว อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2531.

สุนทรี อาสะไวย์, “วิกฤตการณ์ข้าวหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง” **วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์**. 6, 1 (มีนาคม 2531)

สุนทรี อาสะไวย์, **ประวัติคลองรังสิต การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530

สุนทรี อาสะไวย์, **วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.

สุภรณ์ โอเจริญ, **มอญในเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.

สุภลักษณ์ กาญจนขุนดี **ดอนปากทาน, สันติภาพในเปลวเพลิง**. กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2547.

สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, **ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2554.

สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์. “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำแม่กลอง: ศึกษากรณีชุมชนมอญบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” ใน **ลุ่มน้ำแม่กลอง: พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: พิมพ์ศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2536.

สุภาสินี ชมะสุนทร, “แนวคิดทางการเมืองของกลุ่มผู้นำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วง พ.ศ.2411-2436” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527

สุมาลี บำรุงสุข, “การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2416-2453)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

สุรศักดิ์มนตรี, จอมพลเจ้าพระยา, **ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี**, เล่ม 1. พระนคร : ศรีสภา, 2524

สุรัตน์ นุมนนท์, “หนังสือพิมพ์กับกฎหมายการพิมพ์” **วิทยาสารปริทัศน์**. 2,3 (20 มกราคม 2515)

สุรัตน์ วรางค์รัตน์. (บรรณาธิการ). **ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)**. เอกสารเผยแพร่ความรู้เพื่อการศึกษา ของคณะกรรมการฝ่ายการศึกษาสโมสรไลออนส์สกลนคร, 2523-2524

สุรินทร์ เหลือละมัย และคณะ, **ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก**, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุดโครงการความหลากหลายทางวัฒนธรรมภาคกลาง , กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

สุรินทร์ เหลือละมัย, **ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกรณีศึกษากลุ่มมอญ-กะเหรี่ยงภูมิภาคตะวันตก สังขละบุรี**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

สุริยา สมุทคุปดีและพัฒนา กิตติอาษา, “ยวนสี่คว” ใน **ชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา**, นครราชสีมา : สมบูรณ์การพิมพ์, 2544.

สุริยานุวัตร, พระยา, **ทรัพยากรศาสตร์ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไผ่ขี้ต, 2548.

สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “กว่าจะถึงอุดมศึกษา: การศึกษาของสตรีไทยสมัยปฏิรูป” **วารสารอักษรศาสตร์** 39, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2553)

- สุวัฒน์ชัย แสนราช. “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายถวิล อุดม สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดร้อยเอ็ด พ.ศ.2480-2492” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2541
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “กบฏผู้มีบุญอีสาน พ.ศ.2444-2445” **ศิลปวัฒนธรรม**, 28, 1, (พฤศจิกายน 2549)
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)**, รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546
- สุวิมล รุ่งเจริญ, บรรณาธิการ, **จิตร ภูมิศักดิ์ ปัญญาชนนอกคอก บันทึกคำอภิปรายจาก สัมมนา 72 ปี จิตร ภูมิศักดิ์**, วันที่ 27 กันยายน 2545. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2553.
- เสฐียร พันธรังษี และ อัมพร พิษะระ. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.
- เสถียร จันทิมาธร, **เฮง “เทียม” ผู้เยี่ยมยุทธ์**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540
- เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม), **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 ภาค 1**. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์,(รวบรวม), **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17**, พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมต์, 2478
- เสถียร ลายลักษณ์, (รวบรวม), **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19**,พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. และคนอื่นๆ,รวบรวม, **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9**. พระนคร: โรงพิมพ์นิติเวช ,2478
- เสนาะ เจริญพร, **ผู้หญิงกับสังคม ในวรรณกรรมไทยยุคทอง**. กรุงเทพฯ : มติชน , 2548.
- แสง สงวนเรือง, “การพัฒนาอุตสาหกรรมขนาดย่อมในประเทศไทย” **วารสารพัฒนบริหารศาสตร์**. 27,4 (ตุลาคม 2530)
- แสงเพชร (นามแฝง), **ปมประวัติ “รัฐปัตตานี” ไฟใต้ไม่เคยดับ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วันชนะ, 2547.
- แสงว บัญเฉลิมวิภาส, **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิญญู ชน, 2552.
- โสภา ชานะมูล, **“ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- หนังสืออนุสรณ์คึกฤทธิ์ ปราโมช** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- อเนก นาวิกมูล, **ฝรั่งที่เกี่ยวข้องกับสยาม 1**. กรุงเทพฯ: สายธาร, 2549.
- อเล็กซานเดอร์ ฮามิลตัน, “จดหมายเหตุอเล็กซานเดอร์ ฮามิลตันเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม” แปลโดย สุพรรณิ กาญจนฐิติ, **วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร**. 11,1 (2531)
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรรณิ สุรนุญมี, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

- อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416**. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี, บัณฑิต อ่อนดำ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิมพ์ณศ, 2521.
- อดิน รพีพัฒน์,ม.ร.ว., **ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547.
- องค์ บรรจุน, ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ **รวมบทความวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551
- องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2550.
- อิริชฌ์ ไชยพจน์พานิช “การตีความภาพบุคคลจีนในกรุพระปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ” **วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 36 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2553)**.
- อนุ เนินหาด,พ.ต.ท., **ตระกูล “นักบุญ” ของเมืองเชียงใหม่ เล่ม 16**. เชียงใหม่: โรงพิมพ์วันดา, 2550.
- อนุ เนินหาด,พ.ต.ท., **ประวัติชุมชนในเมืองเชียงใหม่**, เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์,2548.
- อนุ เนินหาด,พ.ต.ท., **อดีต เมืองพร้าว**. เชียงใหม่: วณิดาเพรส, 2551
- อนุภาณสิขยานุสรณ์,หลวง. **แบบเรียนภูมิศาสตร์และพงศาวดาร เล่ม 1**. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกฎกิจ, 2456
- อภิชา ชูติพงศ์พิสิฐ. “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398-2461” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2547.
- อภิชาติ สถิตนิรามัย, “มองซ้ายมองขวา จำกัดการครอบครองที่ดิน 50 ไร่” **หนังสือพิมพ์มติชน**. (9 มีนาคม 2554.)
- อภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ, **ร่างรายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นใหม่**. เชียงใหม่: สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2553.
- อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
- อรรถัย จารุภัทรพานิชย์, การปรับตัวของกลุ่มอาชีพผู้ใช้แรงงานในชุมชนเมือง วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาส่งเสริมการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.
- อรศรี งามวิทยาพงศ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในการพัฒนาเศรษฐกิจ: การพึ่งพาอาศัยกันหรือการพึ่งพิง ศึกษากรณีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509),” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการระหว่างประเทศและการทูต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “ความเปราะบางทางอารมณ์ความรู้สึกของคนรุ่นใหม่” **หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ** (21 ธันวาคม 2555).

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “ระบอบทรัพย์สินในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย” ใน **ประวัติศาสตร์ความคิดไทยกับแนวคิดชุมชน**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2548.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พุทธศักราช 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **จากประชาธิปไตยครึ่งใบสู่การเมืองไพร่-อำมาตย์**, เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **ประชาธิปไตย คนไทยไม่เท่ากัน**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

อลิสสา หะสาเมาะ, “การวิเคราะห์ภาพรวมโครงการวิจัยการพัฒนาชุมชนโดยชุมชนในสถานการณ์ความขัดแย้งในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม**, ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

อังคณา ไหญ่ยง. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ (พ.ศ.2476-2544)” **ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ**, 2549.

อังสุณี อุดมพาณิชย์, “การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17” **วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**. 10,1 (เมษายน-มิถุนายน 2523)

อัจฉราพร กมฺพิสมัย, “กบฏ ร.ศ.130: ศึกษากรณีการปฏิรูปการปกครองและกลุ่มทหารใหม่” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2524.

อัจฉราพร กมฺพิสมัย, **ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์**, เอกสารวิจัยอันดับที่ 28 . กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

อัจฉราภรณ์ จันทรสว่าง, “การศึกษาสถานภาพสตรีในกฎหมายล้านนาโบราณ” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, 2548.

อัญชลี สุสายัณห์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.

อัญชลี สุสายัณห์. **ไพร่สมัย ร.5**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.

อัมมาร์ สยามวาลา, **เกษตรกรกับคนกลาง” ใน 60 ปีเศรษฐกิจไทย 60 ปี เศรษฐศาสตร์ ธรรมศาสตร์**. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊กส์, 2551.

- อัมมาร์ สยามวาลา, วิโรจน์ ณ ระนอง, **ประมวลความรู้เรื่องข้าว** กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2533.
- อากาศดำเกิง รพีพัฒน์, หม่อมเจ้า, **วิมานทะเลาย**. พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา, 2527.
- อากิระ ชูเออิโร, “การสะสมทุนในประเทศไทย,” แปลโดย ไว จามรราน และ สุรัชย์ ธรรมทวีกุล, **วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์** 4,1 (มีนาคม 2529)
- อาคม เดชทองคำ. **ผูกโยด (วิถีและพลังของการผูกเกลอ ผูกดองและขนบนิยมอุปลัมภ์)**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544
- อาคม พัฒนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, **ศรีรามเทพนคร**, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2545.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์, **ทวนคลื่นความคิดถึงศตวรรษไทยศึกษา**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.
- อารยะ ปรีชาเมตตา, “อุตสาหกรรมขนาดย่อมของไทย : ผลกระทบจากนโยบาย,” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี 2535 มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย **เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่องโครงสร้างเศรษฐกิจ: เส้นทางสู่ความสมดุล** ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์จอมเทียน วันที่ 12-13 ธันวาคม 2535.
- อาราฟีน บินจิ, อ. ลอเรน และชูฮัยมีย์ อิสมาแอล, **ปาตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู**. สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้, 2550.
- อาสา คำภา, “‘พระปา’ ธรรมยุตอีสานในบริบททางประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ความเป็นท้องถิ่นช่วงพุทธศตวรรษที่ 25” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการสถาบันไทยคดีศึกษาประจำ พ.ศ.2557 **เรื่องท้องถิ่นนิยม ท้องถิ่นในประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ในท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557.
- อาสา คำภา. “สถาบันพระมหากษัตริย์เชิงเครือข่าย: การก่อตัวของพันธมิตรระหว่างพระมหากษัตริย์ กลุ่มอนุรักษ์นิยมและผู้นำทหาร หลัง 14 ตุลาฯ 2516 กับพิมพ์เขียวการเมืองไทยที่ล้มเหลว” บทความนำเสนอในการสัมมนาของนักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2556.
- อำมาตย์เอกพระราชธรรมนิเทศ (รวบรวม), **รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำปีพุทธศักราช 2470**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิชาการ กระทรวงธรรมการ, 2470
- อิจิโร คาซึกิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2” **วารสารสมาคมประวัติศาสตร์** ๙. ฉบับที่ 29 (2550), หน้า 1-45.
- อิชิอิ โยเนะโอะ, โยชิกาวะ โทชิฮารุ, **ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530. หน้า 77-78.
- อิชิอิ โยเนะโอะ, โยชิกาวะ โทชิฮารุ, **ความสัมพันธ์ ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542,

- อุกฤษฏ์ ปัทมานนท์ และรัตพงษ์ สอนสุภาพ, “ถามังกรหมดเขี้ยวเล็บ: ธนาคารไทยพาณิชย์หลังวิกฤติเศรษฐกิจ” ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร, **การต่อสู้ของทุนไทย 2 ; การเมือง วัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอด**, กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- อุกฤษฏ์ ปัทมานนท์, “เครือข่ายอำนาจทักษิณ: โครงสร้าง บทบาท และพลวัต” ใน **สู่สังคมไทยเสมอหน้า** ผาสุก พงษ์ไพจิตร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548
- อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์, “การเก็บภาษีอากรหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2397-2436” ใน **คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม**. ยงยุทธ ชูแว่น, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: นาคร, 2550
- เอเจียน แอมอนิเย, **บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ.2440**. แปลโดย ทองสมุทร ไชเร และ สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541
- เอ็ดน่า บรูเมอร์ บัลด์ลีย์, **สยามคือบ้านของเรา : บันทึกของมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาทำงานในประเทศสยามสมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ : คณะบุคคลวัฒนา 100, 2550
- เออิจิ มูราชิม่า (เขียน), โฆเซิต ทิพย์เทียมพงษ์ (แปล), **กำเนิดพรรคคอมมิวนิสต์สยาม**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555
- เอี่ยมพร แสงสุวรรณ, เรืออากาศตรีหญิง, “การรับรู้เรื่องชาวจีนของชนชั้นนำทางการเมืองไทย พ.ศ.2438-2475” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.
- แอนโทนี รีด (เขียน) พงษ์ศรี เลขาวัฒนะ (แปล), **เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. 1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548.
- A. Teeuw, D.K.Wyatt, *Hikayat Patani: A Story of Pattani*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1970
- Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand 1855-1985*. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.
- Ammar Siamwalla, *A History of Rice Policies in Thailand; from finance, Trade and Economic Development in Thailand*, Bangkok: Department of Economic Research, Bank of Thailand, 1995.
- Anan Ganjanapan, “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand” Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1984
- Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, Vol.2. New Heaven: Yale University Press, 1993.
- Ara Wilson, “The Empire of Direct Sales and the Making of Thai Entrepreneurs” *Critique of Anthropology* 19 (4)199

- Bureau of General Statistics, **Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E.2474-2475 (1931-1933)**. Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1935
- Chalong Soontravanich, "The small arms industry in Thailand and the Asian crisis", Takeshi Hamashita and Takashi Shiraishi (edited), **Hegemony, technocracy, networks : papers presented at Core University Program Workshop on networks, hegemony and technocracy**, Kyoto, March 25-26 2002 , Kyoto: The Networks, 2002.
- Chalong Soontravanich, "Small Arms, Romance, and Crime and Violence in Post WW II Thai Society" **Southeast Asian Studies**, Vol. 43, No. 1, (June 2005)
- Charnvit Kasetsiri, **The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries**. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976.
- Chirayu Isarangkun na Ayuthaya and Keji Taira, "Foreign Investment and Labour in Thailand," in **Reading in Thailand's Political Economy**, ed. Vichitvong na pombhejara. Bangkok Printing Enterprise, 1978
- David K. Wyatt, "Family Politics in Nineteenth Century Thailand," **Journal of Southeast Asian History**, ix, 2 (Sept. 1968)
- Devid Bulbeck (et. al), **Southeast Asian Exports since the 14th Century: Cloves, Pepper, Coffee and Sugar**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998.
- Dhani Nivat, "The Old Siamese Conception of the Monarchy", **Journal of the Siam Society**. Vol.36 (pt.2) 1946
- Dhiravat na Pombejra, "A Political History of Siam under the Prasatthong Dynasty, 1629- 1688" Ph.D.thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984.
- Dhiravat na Pombejra, "Ayudhya at the End of the Seventeenth Century: was there a Shift to Isolation?" in **Southeast Asia in the Early Modern Era: Trade and Belief**, ed. Anthony Reid. Ithaca, N.T.: Cornell University Press, 1993
- Dhiravat Na Pombejra, "Fleeing "the enemy": The final Dutch letter from Ayutthaya, November 1765" ใน **จัดค้นสนิยาจารย์**. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: เฟื่องฟ้าปิ่นดั่ง, 2547.
- Dhiravat na Pombejra, Princes, Pretenders, and the Chinese Phraklang: An Analysis of the Dutch Evidence Concerning Siamese Court Politics, 1699-1734" in **On the Eighteenth Century as a Category of Asian History Van Lear in Retrospect**, ed. Leonard Blussée and Femme Gaastra. Aldershot: Ashgate Publishing, 1998
- Dhiravat na Pombejra, **Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources**. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001.

- Frank C. Darling, **Thailand and the United States**. Washington D.C.: Public Affairs Press, 1965
- George Coedes, **The Indianized States of South East Asia**. Sue Brown cowing (trans.), Honolulu: University of Hawaii Press, 1968.
- George Vinal Smith, **The Dutch in Seventeen-Century Thailand**. De Kalb: Northern Illinois University, 1977
- George Vinal Smith, **The Dutch in Seventeenth-Century Thailand**. De Kalb: Northern Illinois University, 1977.
- Georges Condominus, **From Lawa to Mo, From Saa' to Thai**, Canberra: Australian National University, Department of Anthropology Press, 1990.
- Hernando De Soto, **The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World**. New York: Harper & Row, 1989.
- Ian George Brown, "The Ministry of finance and the Early Development of Modern Financial Administration in Siam 1855-1910" Ph.D. Disertation, University of London, 1975
- James C. Ingram, **Economic change in Thailand, 1850-1970**. Stanford : Stanford University Press, 1971.
- James M. Andrew, **Siam 2nd Rural Economy Surveys 1934-1935**. Hong Kong: Bangkok Time Press, 1935.
- Jennifer Gray, **The Road to the City: Young Woman and Transition in Northern Thailand**. Sydney, Australia: School of Behavioral Science, Macquarie University, 1992.
- Jeremias van Vliet, **The Short History of the Kings of Siam**. Translated by L.Y.Andaya. Edited by David K.Wyatt. Bangkok: The Siam Society, 1975.
- Junko Koizumi, "Communication of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century" **Journal of Southeast Asian Studies**. 23, 2 (1992).
- Kasian Tejapira, "The Misbehaving Jeks: The Evolving Regime of Thainess and Sino-Thai Challenges" Paper prepared for ARI Asia Trends 2008 on "Chinese ness Unbound: Boundaries, Burden and Belongings of Chinese ness outside China" Organized by Asia Research Institute, National University of Singapore, 11 September 2008.
- Kasian Tejapira, **Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958** Kyoto : Trans Pacific, 2001.
- Kasian Tejapira. " Toppling Thaksin", **New left Review** , 39 (May-June 2006)
- Kullada Kesboonchoo Mead. "The Rise and Decline of Thai Absolutism" Ph.D. diss., the School of Oriental and African Studies, the University of London, 2000.

- Micheal T. Vikery, **Society, Economics and Politics in Pre-Angkor Cambodia: The 7th-8th Centuries**. Tokyo: The Center for East Asian Cultural Studies for UNESCO, 1998.
- Paul Wheatley, **Negara and Commandery; Origins of the Southeast Asian Urban Tradition**. Chicago: University of Chicago Department of Geography, 1983.
- Paul Wheatley, **The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula Before A.D. 1500**. Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1961.
- Peter Bell, "The Role of the Entrepreneur in Economic Development: A Case Study of Thailand" Ph.D Thesis, University of Wisconsin Madison, 1968
- Peter F. Bell, "Western Conception of Thai Society: The Politics of American Scholarship," A paper Presented at Thai-European Seminar on Social Change in Contemporary Thailand. University of Amsterdam, 1980
- Pinkaew Laungaramsri. **Redefining Nature : Karen Ecological Knowledge and the Challenge to the Modern Conservation Paradigm** . Chennai : Earthworm, 2002
- Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy," **Journal of the Siamese Society** Vol. XXX Pt. VI (1947)
- Remco Raben, Dhiravat na Pombejra, "Tipping Balances: King Borommakot and the Dutch East India Company", in **In the King's Trail: An 18th century Dutch Journey to the Buddha's Footprint: Theodorus Jacobus van den Heuvel's Account of his Voyage to Phra Phutthabat in 1737**. (Bangkok: Royal Netherlands Embassy, 1997
- Sarasin Viraphol, **Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853**. Cambridge: Council of East Asian Studies, Harvard University, 1977
- Seksan Prasertkul. "The Transformation of the Thai State and Economic Change 1855-1945", Ph.D. Disertation, Cornell University, 1989.
- Shinichi Shigetomi, "Thailand: Toward a Development Rice-Exporting Country", in Shinichi Shigetomi, Kensuke Kubo, and Kazunari Tsukada, **The World Food Crisis and the Strategies of Asian Rice Exporters**. Chiba: Institute of Developing Economies, 2011.
- Suchart Setthamalinee, "The Transformation of Chinese Muslims Identities in Northern Thailand," Ph. D. Thesis, University of Hawai'i at Manoa, 2010.
- Sunait Chutintaeanon, "Influence of Portugueses Arts of War and Military Technology and Mentality during the Ayutthaya Period" in **Relationship between Thailand and Europe: From the Past to Present Germany, Portugal and Russia**, Bangkok: Chulalongkorn University, 2004.

- Takashi Tomosugi, **Changing Features of A Rice-Growing Village in Central Thailand: A fixed Point Study from 1967-1993**. Tokyo: Centre for East Asian Studies for UNESCO, The Tokyo Bunko, 1995.
- Tamara Loos, **Subject Siam : Family Law, and Colonial Modernity in Thailand**. Chiangmai : Silkworm, 2002
- Vichai Thosuwanchinda, **The Economic Impacts of the Minimum Wage and Trade Unions in the Textile Industry**. Thesis (M. A.). Faculty of Economics, Thammasat University, 1975
- W. H. Moreland ed., **Peter Floris: His Voyage to the East Indies in the Globe, 1611- 1615 Siam, Pattani, Bantam, the Contempolary Translation of His Journal**. Bangkok: White Lotus Press, 2002.
- Wadayo Watabe, "The Development of Rice Cultivation" in Yoneo Ishii (ed.) **Thailand: A Rice Growing Society**, Honolulu: The University Press of Hawaii, 1987.
- Yoko Hayami, "Ritual and Religious Transformation among Sgaw Karen of Northern Thailand: Implication on Gender and Ethnic Identity". Ph.D. Dissertation, Brown University, 1992.
- Yoneo Ishii, ed., **The Junk Trade from Southeast Asia: Translation from Tosen Fusetsu- gaki, 1674-1723**. Singapore: The Insitute of Southeast Asian Studies, 1998.
- Yoshifumi Tamada, 'Itthiphon and Amnat: An Informal Aspect of Thai Politics," **Journal of Southeast Asian Studies**, Kyoto University, 1991/3.

การอ้างอิงทางอิเล็กทรอนิกส์

- "MV เพลงพ่อ" [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=10sChHfVxgs (15 มกราคม 2557)
- "soul of nation (ภาษาไทย ตอน 2)" [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.youtube.com/watch?v=ElOjp1hcYuw> (15 ธันวาคม 2556)
- "งานวิจัยที่ถูกจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเซ็นเซอร์" [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.youtube.com/watch?v=cY573E6bOtw> (15 สิงหาคม 2555)
- "ทีดีอาร์ไอแนะแก้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่" **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/analysis/20141204/621415/ทีดีอาร์ไอแนะแก้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่.html>. (4 ธันวาคม พ.ศ.2557).
- "พลิกใจพะตือจอน โฉมใหม่" **วิชาการ.คอม**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.vcharkarn.com/varticle/40254> (30 ตุลาคม 2556)
- "เพลง ของขวัญจากก้นดิน" [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=ffzt5CVMGP4 (15 มกราคม 2557)

- “เพลงต้นไม้ของพ่อ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.youtube.com/watch?v=x-7NQXN6FkQ, (15 มกราคม 2557)
- “แนวอ้างถวายเป็นงานผ่านกลไกพิเศษ ไม่ไว้ใจเปรม” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: Senoon.nom และ necs.mlhel.nom (15 มีนาคม 552).
- “อาณาจักรพุนันหรือพุนาน” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.siamrecorder.com/h/h19.htm> (1 เมษายน 2557)
- “เอกสารสำเนารายงานความก้าวหน้าโครงการคืนความสัมพันธ์ชุมชนล้านนากับทรัพยากรน้ำ กรณีฝ่าย พญาคำ อ.สารภี จ.เชียงใหม่”, (เผยแพร่ครั้งแรกโดยสำนักข่าวประชาธรรมเมื่อ ตุลาคม 2548)[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.blogger.com/feeds/4557456757668794387/posts/default> (5 มกราคม 2556)
- กรกฤช สมจิตวานุกิจ, “เมืองกับชนบทในกระแสการเปลี่ยนแปลง: สังคมไทยในภาวะกลับตาลปัตรของสอง นคราประชาธิปไตย(2)” **ประชาไท**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.prachatai.com/journal/2014/01/51333> (22 มกราคม 2557)
- คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ, **รายงานฉบับสมบูรณ์ คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริงเพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.) กรกฎาคม 2553-กรกฎาคม 2554** หน้า 53-56.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.innnews.co.th/images/assets/report.pdf> (11 มกราคม 2556).
- คำณูณ สิทธิสมาน, “ทักษิณ ชินวัตร ความยุติธรรม และพระบารมี และ...ราชประชาสมาสัย ตอนที่ 2” **ผู้จัดการออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.manager.co.th/Daily/ViewNews.aspx?NewsID=9510000130228> (3 พฤศจิกายน 2551)
- เครือข่ายข้อมูลการเมืองไทย. “ข้อมูลบุคคล: นาย ศักดิ์ทิพย์ ไกรฤกษ์” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.tpd.in.th/person/dscper_ge.php?id=004368&politicianID= (1 สิงหาคม 2556)
- ชัยพงษ์ สำเนียง “แนวโน้มสังคมไทย แรงงานใน/นอกระบบ” **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/reader-opinion/20121211/481343/> (11 ธันวาคม 2555)
- ไชยันต์ ไชยพร, “การปรองดองตามแนวทางของประชาชน” **กรุงเทพธุรกิจออนไลน์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/chaiyan/การปรองดองตามแนวทางของประชาชน> (26 กรกฎาคม 2555)
- ไทยโพสต์. “จีดีพี...โตมาก จีดีเอช...เล็กโต ครอบครัว"สุขสันต์" 2556 หล่นฮวบ!” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.thaipost.net/x-cite/150413/72217> (15 เมษายน 2556)

ธนาคารแห่งประเทศไทย, “ผู้ว่าการอดีตถึงปัจจุบัน, นายเล้ง ศรีสมวงศ์” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา

<http://www.bot.or.th/Thai/AboutBOT/Governors/Pages/Leng.aspx> (1 เมษายน 2557)

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, “กบปส.” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/กบปส>. (1 มกราคม 2558)

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, “การท่องเที่ยวในประเทศไทย”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki/การท่องเที่ยวในประเทศไทย> (1 มิถุนายน 2557)

วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, “สถิติการจดทะเบียนสมรสและหย่า” เผยแพร่บน วิกิพีเดียสารานุกรมเสรี. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki/ประชากรศาสตร์ไทย>. (17 มกราคม 2556).

วิรัตน์ แสงทองคำ. นักเรียนสหราชอาณาจักร. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://viratts.wordpress.com/2009/09/12/usstudent/> (1 ตุลาคม 2556)

เว็บบอร์ด Hilltribe.org, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. “มาร่วมกันชำระประวัติศาสตร์อำเภอกันนะครับ”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3> (14 กันยายน 2555)

เว็บบอร์ดพันทิพย์. “กระทู้ รบกวนคนเกลียดทักษิณ (แบบมีเหตุผล) ช่วยไขข้อข้องใจให้หน่อยครับ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://pantip.com/topic/31330046> (15 มิถุนายน 2557).

ศรัณย์ กิจวสิน, จักรกระแสน “หนัคนไทยกำลังบานสะพรั่ง!” กรุงเทพธุรกิจออนไลน์.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.bangkokbiznews.com/.../หนัคนไทยกำลังบานสะพรั่ง!.html (16 ตุลาคม 2555).

ศึกษาธิการ,กระทรวง. **สถิติและดัชนีการศึกษาในระบบโรงเรียน**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.moe.go.th/data_stat/ (15 มกราคม 2556).

ศึกษาธิการ,กระทรวง. **สถิติและดัชนีการศึกษาในระบบโรงเรียน**. กรุงเทพฯ: กองสารสนเทศ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, หน้า 57. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.moe.go.th/data_stat/ (15 มกราคม 2556).

ศูนย์ข่าวการศึกษาไทย“วันพ่อแห่งชาติมีประวัติความเป็นมาและความสำคัญอย่างไร” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: ccc.enn.no.lh (15 มกราคม 2557)

ศูนย์ทนายความทั่วไทย. **พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่สรรเสริญยิ่งดิเรกคุณาภรณ์**. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: www.thailandlawyercenter.com. (15 พฤศจิกายน 2556)

ศูนย์พึ่งได้ กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. **รายงานสถานการณ์ครอบครัว**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: www.owf.go.th/wofa/.../38c9b51761f1cbb0b31d95ce2d938707.pdf (15 กันยายน 2556)

ศูนย์มอญศึกษา. “เรื่องราวรามัญ”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.monstudies.com/smfboard/index.php?topic=397.0> (12 กันยายน 2555)

ศูนย์มอญศึกษา.[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.monstudies.org/config.php?nfile=T1.htm> (12 กันยายน 2555)

สภา นสพ.-สภานายความ ชื่อ “แม้ว” ผิดกม. – เสนอ “ราชประชาสมาสัย” แก้วกฤต” ผู้จัดการออนไลน์.
[ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.manager.co.th/Home/ViewNews.aspx?NewsID=9490000037021> (15 มิถุนายน 2557).

สัมมาชีพออนไลน์. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.sammachivonline.com/index.php/component/k2/item/109-> (6 มกราคม 2556).

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ , **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1**
ระยะที่ 1 , บทที่ 1 จุดหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, [ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ , **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แผนที่ 2**
พ.ศ.2510-2514, บทที่ 2 ความก้าวหน้าตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 หน้า 17. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ , **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แผนที่ 3**
พ.ศ.2515-2519, บทที่ 7 การเกษตรและชลประทาน , หน้า 217-220 [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1**
ระยะที่ 1 , บทที่ 1 จุดหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, สรุปจาก

หมวดที่ว่าด้วยอุตสาหกรรม หน้า 9-10 , [ออนไลน์].แหล่งที่มา:

<http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1**
ระยะที่ 1 , บทที่ 1 จุดหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจระหว่าง พ.ศ. 2504-2506-2509, สรุปจาก

หมวดที่ว่าด้วยเกษตรกรรม หน้า 7-8, [ออนไลน์].แหล่งที่มา:

<http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ**
ฉบับที่ 4 พ.ศ.2520-2524, หน้า 249. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ**
ฉบับที่ 5 พ.ศ.2525-2529, 2525. หน้า 166. [ออนไลน์].แหล่งที่มา:

<http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 2 ความก้าวหน้าตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1**, หน้า 30. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=62> (1 มิถุนายน 2555)

กลุ่มสถิติรายได้รายจ่าย สำนักสถิติสังคม สำนักงานสถิติแห่งชาติ. **สรุปผลที่สำคัญการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนในช่วง 6 เดือนแรกของปี 2554**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

[http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/themes/files/sociolmpt54\(6\).](http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/themes/files/sociolmpt54(6).) (18 มกราคม 2556).

สำนักวิจัยเอแบคโพล . “ ผลสำรวจการแพร่ระบาดของยาเสพติดในประเทศไทย ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

<http://accomthailand.wordpress.com/2008/05/15/08051544/> (15 มกราคม 2556)

สำนักสำรวจดินและวางแผนพัฒนาที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน, “ลักษณะและคุณสมบัติของชุดดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2548.” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

http://oss101.idd.go.th/web_soils_for_youth/pdf/D_NEseries_thai.pdf (10 มกราคม 2556).

อนุสรณ์ ธรรมใจ, “พลวัตเศรษฐกิจการเมืองยุคปฏิรูป (4)” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา

<http://www.bangkokbiznews.com/home/detail/politics/opinion/anusorn/20141108/616110/>

พลวัตเศรษฐกิจการเมืองยุคปฏิรูป-(4).html (1 เมษายน 2557)

ภาคผนวก

1. บทความสำหรับการเผยแพร่
2. กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการไปใช้ประโยชน์
3. ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรมที่
ดำเนินการมา และผลที่ได้รับตลอดโครงการ
4. รายงานการเงิน

การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในประเทศไทย
The Struggle in Memory Space of Diverse Ethnic Groups in Thailand

สายชล สัตยานุรักษ์
Saichol Sattayanurak

Abstract

The collective memory of people in society is of great importance because collective memory is both the foundation of imaginings which connect the past with present conditions and a future expectation.

Since the era of Rama 5 the Thai elite and Thai state have constantly attempted to construct memories of the “Thai Nation” and “Thai-ness” and to cause these memories to influence people of all classes, from all localities, and of all ethnicities. Although they have succeeded in making such memories the mainstream memories which now inform Thai identity, including national Thai culture, they have not been able to completely dominate all groups in Thai society. Many groups have constructed memories outside the framework of mainstream memories. This trend is particularly evident in the present where greatly increased political conflict and struggle, resulting from rapid changes to the structure of Thai society, caused by expansion of capitalism and class separation, which are now affecting even remote rural areas and have caused competition for resources within and between groups to increase in intensity and relationships of power to become more complex, has resulted in memory space becoming one of the spaces used for political struggle by groups who want to alter their identity and relationships of power in order to have increased rights and bargaining power. These groups include many ethnic groups who have for a long time been marginalised within the Thai state and Thai society.

บทคัดย่อ

ความทรงจำร่วมกันของคนในสังคมมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นรากฐานของจินตนาการที่เชื่อมต่อดีตเข้ากับสภาวะที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และเป็นความคาดหวังต่ออนาคตไปพร้อมกัน

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ได้มีความพยายามอย่างต่อเนื่องของชนชั้นนำไทยและรัฐไทยที่จะสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” และทำให้ความทรงจำนี้มีอิทธิพลต่อคนทุกชั้นทุกท้องถิ่น และทุกชาติพันธุ์ แม้ว่าชนชั้นนำไทยและรัฐไทยจะประสบความสำเร็จในการทำให้ความทรงจำนี้กลายเป็นความทรงจำกระแสหลักที่หล่อหลอมอัตลักษณ์ไทยรวมทั้งวัฒนธรรมแห่งชาติของไทย แต่ก็ไม่สามารถครอบงำคนทุกกลุ่มในสังคมไทยได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ดังปรากฏว่าคนหลายกลุ่มได้สร้างความทรงจำที่อยู่นอกกรอบของ “ความทรงจำกระแสหลัก” ขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันซึ่งมีความขัดแย้งและการต่อสู้ทางการเมืองสูงชันมากเนื่องจากโครงสร้างสังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เพราะมีการขยายตัวของระบบทุนนิยมและการแตกตัวทางชนชั้นแม้แต่ในเขตชนบทที่ห่างไกล ทำให้การแย่งชิงทรัพยากรภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มทวีความรุนแรงในขณะที่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจมีความสลับซับซ้อนขึ้นมาก ส่งผลให้พื้นที่ความทรงจำกลายเป็นพื้นที่หนึ่งที่ถูกใช้สำหรับการต่อสู้ทางการเมืองของกลุ่มคนต่าง ๆ ซึ่งต้องการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อจะได้มีสิทธิและอำนาจต่อรองเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่ตกอยู่ในฐานะคนชายขอบของรัฐไทยและสังคมไทยมาเนิ่นนาน

คำสำคัญ

การต่อสู้, พื้นที่ความทรงจำ, ชาติพันธุ์, ประเทศไทย

struggle, memory space, ethnic groups, Thailand

ความนำ

ความทรงจำร่วมกันของคนในสังคมหนึ่ง ๆ ย่อมเป็นรากฐานสำคัญของจินตนาการที่คนในสังคมนั้นได้เชื่อมต่อดีดของตนเข้ากับสถานะที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และเป็นความคาดหวังต่ออนาคตของคนในสังคมไปพร้อมกัน กล่าวคือ ความทรงจำต่อดีดทำให้กลุ่มคนที่เป็นเจ้าของความทรงจำตระหนักร่วมกันว่า การดำรงอยู่ในสถานะปัจจุบันเกิดขึ้นมาจากเงื่อนไขใดในอดีต หากต้องการอยู่ในปัจจุบันได้อย่างถูกต้องเหมาะสมและมีอนาคตที่ดีงามตามอุดมคติแล้ว คนกลุ่มนั้น ๆ จะต้องกระทำอะไรบ้าง กระทำอย่างไร และกระทำโดยใคร

ในสังคมไทย ความทรงจำที่หล่อหลอมให้เกิดความหมายของ “ความเป็นไทย” หรือ “อัตลักษณ์ไทย” มาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ.2435-2475) ยังคงมีอิทธิพลสูงมากในปัจจุบัน เพราะมีการเลือกสรรความหมายสำคัญ ๆ ของ “ความเป็นไทย” มาผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะมีการปรากฏตัวของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในพื้นที่ทางสังคม แต่รัฐไทยจะยอมให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เป็นคนชายขอบสามารถไว้อ้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เฉพาะในทางวัฒนธรรมและทุนทางวัฒนธรรมที่จะกลายเป็นสินค้าได้เท่านั้น จะเห็นได้ว่ายังคงมีการสืบทอดนโยบายทำให้คนทุกชาติพันธุ์มี “จิตใจแบบไทย” คือยอมรับ “ความจริง ความดี และความงามแบบไทย” ซึ่งหมายถึงการยอมรับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น อันเป็นรากฐานของโครงสร้างการเมืองที่ผูกขาดอำนาจไว้ในกลุ่มชนชั้นนำสืบมาจนถึงปัจจุบัน¹

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่นำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยจึงได้แก่ความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ที่ไม่กว้างพอสำหรับคนทุกชาติพันธุ์ในรัฐไทย โดยที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกกดดันให้ “กลายเป็นไทย”² ปัญหานี้เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาทางการเมืองซึ่งทวีความแหลมคมขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา เมื่อการขยายตัวของระบบทุนนิยมได้เชื่อมโยงคนทุกชาติพันธุ์ในประเทศไทยเข้ามาอยู่ในระบบเศรษฐกิจการเมืองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่มีความได้เปรียบ/เสียเปรียบอย่างมากในโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากร โดยที่การกระจายอำนาจหรือการปกครองส่วนท้องถิ่นในหลายทศวรรษที่ผ่านมายังไม่เพิ่มอำนาจให้แก่ชาวบ้านทั่วไปเท่าที่ควร ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ กับ “คนไทย” (รวมทั้งความขัดแย้งระหว่างชาติพันธุ์เหล่านั้นกับคนจีนที่ “กลายเป็นไทย”) ในหลายท้องถิ่น

¹ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, *คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 1 และเล่ม 2* กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

² นักวิชาการสำคัญที่เสนอแนวความคิดเรื่อง “กลายเป็นไทย” คือ Georges Condominus, *From Lawa to Mo, From Saa' to Thai*, Canberra: Australian National University, Department of Anthropology Press, 1990.

แม้ว่าความขัดแย้งส่วนใหญ่จะเป็นความขัดแย้งระหว่าง “ชนชั้น” ซึ่งมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการแย่งชิงทรัพยากร แต่เรื่องชาติพันธุ์ก็ได้ถูกนำเชื่อมต่อกับความสำนึกทางชนชั้นและนำมาใช้สำหรับการสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้ “พื้นที่ความทรงจำ” จึงถูกคนแต่ละชาติพันธุ์ใช้ในการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ ทั้งต่อสู้กับรัฐไทยและต่อสู้กับชาติพันธุ์ที่ได้เปรียบในโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองของไทย

ที่น่าสนใจก็คือ การต่อสู้ดิ้นรนของคนบางชาติพันธุ์มิได้เป็นไปในทางแข่งขันหรือต่อสู้กับความทรงจำกระแสหลัก เพราะอิทธิพลของความทรงจำกระแสหลักมีมากเกินไปจนหลายชาติพันธุ์ต้องพยายามประสานประวัติศาสตร์ของตนเข้ากับความทรงจำกระแสหลัก โดยอาจอาศัยอนุสาวรีย์ พิธีกรรม ภาพถ่ายงานเขียนทางประวัติศาสตร์ หรือเรื่องเล่าในลักษณะอื่น เพื่อทำให้อดีตของตนเชื่อมต่อกับอดีตของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” มากที่สุด ทั้งนี้ก็เพราะในปัจจุบันวิถีชีวิตของคนแทบทุกชาติพันธุ์ต้องสัมพันธ์กับรัฐไทยมากขึ้น เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมทำให้ต้องอาศัยทรัพยากรและนโยบายต่าง ๆ ที่รัฐบาลบริหารจัดการอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

อย่างไรก็ตาม มีคนบางชาติพันธุ์ได้สร้างความทรงจำที่ไม่เกี่ยวกับความทรงจำกระแสหลักขึ้นมา เพื่อจุดประสงค์ต่าง ๆ กันออกไป เช่น เพื่อสร้างเอกภาพภายในชาติพันธุ์ที่จะช่วยให้อยู่รอดได้ในบริบทที่เปลี่ยนไป หรือเพื่อต่อสู้กับชาติพันธุ์อื่นในท้องถิ่นที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเหนือกว่า หรือเพื่อต่อสู้ในพื้นที่ทางการเมืองระดับชาติ ฯลฯ ซึ่งการสร้างความทรงจำในทุกลักษณะล้วนแต่มีจุดประสงค์อยู่ที่การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในหน่วยทางสังคมที่ชาติพันธุ์นั้น ๆ สังกัด ซึ่งอาจเป็นชุมชนหมู่บ้าน เมือง ท้องถิ่น หรือชาติ

การทำความเข้าใจการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” ของชาติพันธุ์ต่าง ๆ จึงช่วยให้มองเห็นความตึงเครียดและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นอย่างหลากหลาย ซับซ้อน และกว้างขวางในสังคมไทย และช่วยให้เข้าใจมิติทางการเมืองวัฒนธรรม (cultural politics) ของปัญหาความตึงเครียดและความขัดแย้งในสังคมไทยชัดเจนขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาทางเลือกในการแก้ไขปัญหาทางการเมืองโดยไม่ละเลยมิติทางวัฒนธรรม รวมทั้งการหาทางปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมแห่งชาติของไทยให้กลายเป็น “พหุวัฒนธรรม” ด้วย

แม้ว่าบทความนี้จะมุ่งวิเคราะห์การต่อสู้ดิ้นรนของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มิได้ครอบคลุมไปถึงการต่อสู้ดิ้นรนของกลุ่มสังคมในเชิงอื่น ๆ เช่น เจริญชนชั้น เพศ วัย ฯลฯ แต่ก็หวังว่าจะช่วยสะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งรุนแรงของการต่อสู้ใน “พื้นที่ความทรงจำ” และทำให้มองเห็นด้วยว่าการแก้ไขปัญหาทางการเมืองเป็นเรื่องซับซ้อน โดยจะต้องแก้ไขไปจนถึงระดับของวัฒนธรรมทางการเมืองด้วย

การคลี่คลายของความทรงจำกระแสหลักและผลกระทบ

เนื่องจากคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทยส่วนใหญ่กำลังต่อสู้ดิ้นรนอยู่ภายใต้ความทรงจำกระแสหลักที่หล่อหลอมอัตลักษณ์ไทยและวัฒนธรรมแห่งชาติ จึงเห็นควรวิเคราะห์การคลี่คลายและพลังของความทรงจำกระแสหลักโดยสังเขป

ในสมัยรัชกาลที่ 5-7 ซึ่งรัฐบาลจารีตของไทยเปลี่ยนเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชนชั้นนำได้เขียนประวัติศาสตร์แบบใหม่เพื่อสร้างความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ซึ่งช่วยจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชนชั้น ชาติพันธุ์ และเพศ และช่วยสร้างความชอบธรรมในการครอบครองดินแดนที่เคยเป็นเมืองประเทศราช ในบริบทที่พระมหากษัตริย์ทรงขยายพระราชอำนาจออกไปปกครองประชาชนทั่วประเทศโดยตรงเป็นครั้งแรก และประเทศสยามต้องเผชิญกับภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกอันได้แก่อังกฤษและฝรั่งเศสที่ทำให้เสี่ยงต่อการสูญเสียเอกราช³

ประวัติศาสตร์ที่เขียนโดยชนชั้นนำ ทำให้เกิดอัตลักษณ์ “ชาติไทย” ที่มีความเจริญมาแต่โบราณ โดยที่ความเจริญ ความสงบสุข และเอกราชของ “ชาติไทย” มาจากพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาซึ่งเป็นหัวใจของ “ความเป็นไทย” โดย “การปกครองแบบไทย” เป็นการปกครองที่เหมาะสมที่สุดสำหรับ “ชาติไทย” เพราะธรรมะของพุทธศาสนาช่วยให้พระมหากษัตริย์ของไทยทรงมีพระสติปัญญาและความเมตตา กรุณาอย่างสูงสุด จึงทรงทำการปกครองแบบ “พ่อปกครองลูก” ที่ส่งผลให้ “เมืองไทยนี้ดี” ตลอดมา คือ “ชาติไทย” มีเอกราช ความมั่นคง ความสงบสุข และเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ แม้ว่าจะมีปัญหาร้ายแรงเกิดขึ้นในบางสมัย เช่น การสูญเสียเอกราชแก่พม่า แต่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ก็ทรงประสบความสำเร็จในการกอบกู้เอกราชและสร้างความเจริญทางศิลปวัฒนธรรมแก่ “ชาติไทย” จนทำให้ “ชาติไทย” มีระเบียบ ความสงบสุข ความมั่นคง และความเจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น และตราบไคที่คนไทยสามารถรักษา “ความเป็นไทย” ที่มีพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาเป็นหัวใจเอาไว้ได้ เมืองไทยก็จะดีตลอดไป⁴

ในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ “ชาติไทย” นี้ มีความพยายามจะเน้นความสำคัญและความเจริญก้าวหน้าของคนชาติพันธุ์ไทยเหนือคนชาติพันธุ์อื่น ๆ โดยคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ลาว เขมร ฯลฯ จะ

³ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550. และ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

⁴ โปรดดู เรื่องเดียวกัน.

ถูกมองว่ายังป่าเถื่อน ล้าหลัง เกียจคร้าน และ/หรือไร้ใจไม่ได้⁵ แต่เพื่อจะรวมเอาดินแดนของชาติพันธุ์เหล่านั้นเข้ามาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจ และป้องกันมิให้มหาอำนาจเข้ามาแย่งชิงเอาไป ก็มีความพยายามในการสร้างประวัติศาสตร์เพื่อแสดงว่าเมืองประเทศราชบางแห่งเป็นรัฐของชนชาติไทยมาแต่โบราณ ดังปรากฏใน **พระราชปรารภเรื่องพระพุทธรูปชินราช**⁶ และ **พงศาวดารโยนก** ซึ่งระบุว่ารัฐโบราณในภาคเหนือตอนบนมีชื่อว่า **"ลานนาไทย"**⁷ แม้ว่าจะไม่เคยปรากฏชื่อ **"ลานนาไทย"** ในหลักฐานใด ๆ มาก่อน และชนชั้นนำไทยในเวลานั้นยังคงรับรู้กันโดยทั่วไปว่าคนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในดินแดนดังกล่าวเป็น **"คนลาว"** ก็ตาม

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มดำเนินนโยบายสร้างและเผยแพร่ความรู้ว่า **"คนลาว"** ก็คือ **"ชนชาติไทย"** ทรงเน้นให้ชนชั้นนำไทยหาทางทำให้เจ้านายใน **"เมืองลาว"**ทั้งหลายรับรู้ ว่า **"ชาติไทยกับลาวเป็นชาติเดียวกัน ภาษาเดียวกัน เป็นแผ่นดินอันเดียวกัน"** ในขณะที่ **"ฝรั่งเศสเป็นแต่ผู้อื่น มีความหมิ่นประมาทชาติวงศ์ของพวกลาวว่าเป็นชาวป่าชาวดง"**⁸

ในช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เริ่มเกิดงานเขียนประวัติศาสตร์ที่เน้นอดีตของ **"เชื้อชาติไทย"** โดยสร้างโครงเรื่อง (plot) ว่า **"เชื้อชาติไทย"** เป็นเชื้อชาติเก่าแก่ เคยมีอำนาจและความเจริญอย่างยิ่งใหญ่ แต่พ่ายแพ้แก่ชาติจีนเพราะแตกสามัคคีกัน อย่างไรก็ตาม **"คนเชื้อชาติไทย"** มีคุณธรรมหรืออุปนิสัย **"จงรักในอิสรภาพของชาติ"** จึงไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจของชาติจีน พวกเขอพยพลงมายังดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน และสร้างความเจริญทางศิลปะและวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ แม้ว่าบางครั้ง **"คนเชื้อชาติไทย"** จะแตกสามัคคีกันอีกซึ่งทำให้ **"ชาติไทย"** ต้องเสียเอกราชแก่พม่าสองครั้ง และยังต้องเสียดินแดนให้แก่มหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสอีกหลายครั้งเพราะชาติตะวันตกมีความเจริญทางวัตถุมากกว่า แต่ **"ชาติไทย"** ก็มีวีรบุรุษและวีรสตรีที่ต่อสู้อย่างเฉลียวฉลาดและกล้าหาญ สามารถรักษาเอกราชและสร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่ **"ชาติไทย"** สืบมา

⁵ โปรตุเกส สายชล สัตยานุรักษ์, **"ชาตินิยม วัฒนธรรม และความขัดแย้ง"** บทความแนวคิด ประชุมวิชาการชาตินิยมกับ **พหุวัฒนธรรม** จัดโดยโครงการจัดตั้งศูนย์ภูมิภาคด้านสังคมศาสตร์และการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

⁶ ชาตรี ประกิตนันทการ, **พระพุทธรูปชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์** กรุงเทพฯ: มติชน, 2551. หน้า 21-30.

⁷ พระยาประจักษ์กักรจักร, **พงศาวดารโยนก** กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2515.

⁸ หจข. รล. 3 / 32 เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรมราชโองการ (ไปรวเขต) พระราชทานข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง อ้างใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, **วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง**, กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523. หน้า 411-412.

ภายหลังการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบรัฐธรรมนูญในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 ประวัติศาสตร์ไทยภายใต้โครงเรื่องดังกล่าวได้รับการเขียนขึ้นอีกหลายเรื่อง สร้างความทรงจำเกี่ยวกับชาติไทยตามคติเชื้อชาตินิยม ซึ่งทำให้ข้าราชการและประชาชนสนับสนุนผู้นำในระบอบใหม่ที่กำลังดำเนินนโยบาย “สร้างชาติไทยให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง” และทำให้ผู้นำในระบอบใหม่สามารถใช้อำนาจเผด็จการ โดยสร้างความหวังว่า “ชาติไทย” ที่คนไทยสามัคคีกันภายใต้ผู้นำที่เข้มแข็งจะกลายเป็นชาติมหาอำนาจที่มีความมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ตลอดสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการเสนอประวัติศาสตร์ตามคติเชื้อชาตินิยมสู่สังคมอย่างเข้มข้น โดยรัฐบาลได้ใช้สื่อมวลชนเป็นเครื่องมือ เช่น ละคร เพลง การสนทนาทางวิทยุ พิธีกรรม ตำราเรียน ฯลฯ

แม้ว่าสงครามโลกจะสิ้นสุดลงโดยประเทศไทยพ่ายแพ้สงคราม แต่ความทรงจำร่วมและอัตลักษณ์แห่งชาติจากยุคสงครามโลกยังคงได้รับการผลิตซ้ำ เพราะเชื่อให้ผู้ปกครองในระบอบเผด็จการสามารถเรียกร้องความเสียสละและความสามัคคีจากคนในชาติได้ง่าย ในขณะที่เดียวกันการสูญเสียอำนาจอย่างสิ้นเชิงของคณะราษฎรในทศวรรษ 2490 ก็เปิดโอกาสให้ฝ่าย “นิยมเจ้า” ได้ฟื้นฟูอุดมการณ์ราชาชาตินิยม⁹ ซึ่งปัญญาชนสำคัญที่มีอิทธิพลมากที่สุดในการทำให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้นในสังคมไทย ก็คือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เมื่อประกอบกับปฏิบัติการทางสังคมของหลายฝ่าย รวมทั้งการฟื้นฟูศิลปะและวัฒนธรรมจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น สถาปัตยกรรม ดนตรี วรรณคดี ละคร และพระราชพิธีต่าง ๆ ก็ทำให้ความทรงจำร่วมและอัตลักษณ์แห่งชาติภายใต้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีอิทธิพลอย่างสูงขึ้นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา

ดังนั้น ประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยที่ได้รับอิทธิพลจากอุดมการณ์ราชาชาตินิยมจึงมีพลังสูงควบคู่กับความทรงจำและอัตลักษณ์แห่งชาติที่มาจากอุดมการณ์เชื้อชาตินิยม อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นต้นมา ประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยที่มาจากอุดมการณ์ราชาชาตินิยมได้รับการผลิตซ้ำเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะที่การเน้น “เชื้อชาติไทย” ลดความสำคัญลงไปเป็นลำดับ

การขยายอิทธิพลของประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยภายใต้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมในหลายทศวรรษที่ผ่านมา สอดคล้องกับบริบทที่คนเชื้อสายจีนได้ “กลายเป็นไทย” มากขึ้น และมีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็นส่วนใหญ่ของชนชั้นนำและชนชั้นกลางในสังคมไทย การสร้างประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยกระแสหลักจึงไม่เน้นเรื่อง “เชื้อชาติไทย” อีกต่อไป

⁹ ธงชัย วินิจจะกูล เป็นผู้บัญญัติศัพท์ “ราชาชาตินิยม” ขึ้นมา และคำนี้ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางในวงวิชาการ หมายถึงอุดมการณ์ชาตินิยมที่พระมหากษัตริย์มีความสำคัญสูงสุดต่อเอกราช ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้าของชาติ

แต่เปลี่ยนมาเน้นความเป็น “คนไทย” ในแง่ที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทย การนับถือพุทธศาสนา การใช้ภาษาไทย การยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของไทย ตลอดจนการเข้าถึงศิลปะไทย หรือความงามแบบไทยที่ทำให้มี “ความเป็นไทยทางจิตใจ” อย่างสมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม สำหรับคนบางชาติพันธุ์ที่ไม่ต้องการ “กลายเป็นไทย” หรือสามารถ “กลายเป็นไทย” ได้อย่างจำกัด เช่น ชาวมลายูมุสลิม ชาวเขา ฯลฯ ก็ยังคงถูกจัดว่าเป็น “คนอื่น” อยู่เสมอในบริบทที่รัฐเน้นความมั่นคงของชาติ เฉพาะชาวเขาที่สร้างรายได้ด้านการท่องเที่ยวเท่านั้นที่รัฐและสังคมทั่วไปให้ความสำคัญ แต่ก็ให้ความสำคัญในฐานะที่เป็นสินค้าในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมากกว่าในฐานะที่เป็นมนุษย์หรือเป็นสมาชิกของ “ชาติไทย”

ประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ไทยกระแสหลักที่มีรากฐานอยู่บนอุดมการณ์ราชาชาตินิยมซึ่งครอบงำสังคมไทยอย่างมั่นคงนั้น ช่วยจรรโลงโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและจรรโลงรัฐไทยที่รวมศูนย์อำนาจไว้ในมือชนชั้นนำ ประชาชนมีเพียงบทบาทในการเลือกตั้ง ไม่สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดสรรทรัพยากรอย่างแท้จริง และขาดโอกาสในการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ผลก็คือ ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมารัฐสามารถใช้อำนาจในการดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศอย่างไม่สมดุล นโยบายและโครงการขนาดใหญ่จำนวนมากได้ถูกสร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่กลุ่มคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองมากอยู่แล้ว ในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ คนหลายกลุ่มที่ถูกกดดันหรือถูกจูงใจให้เปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรมาสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ต้องประสบภาวะขาดทุนเพราะขาดอำนาจต่อรองในตลาด ในขณะที่อุตสาหกรรมขนาดใหญ่ทำลายสิ่งแวดล้อมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในที่สุดประชาชนหลายชาติพันธุ์ในสังคมไทยก็กลายเป็น “คนชายขอบ” โดยที่ช่องว่างของรายได้และการครอบครองทรัพยากรสินระหว่างคนรวยกับคนจนเพิ่มสูงขึ้นตลอดมา

ในท่ามกลางบริบทที่กล่าวข้างต้น มีความพยายามของ “คนชายขอบ” หลายหลายกลุ่มที่จะปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อให้กลุ่มของตนมีอำนาจ สิทธิ หรือโอกาสเพิ่มมากขึ้น การต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจนี้กระทำในหลายวิธี เช่น การเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การเคลื่อนไหวแบ่งแยกดินแดน การเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (new social movements) ฯลฯ แต่การต่อสู้ดิ้นรนอีกมิติหนึ่งที่สำคัญ ก็คือ การสร้างความทรงจำขึ้นมาใหม่เพื่อปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งคนแต่ละกลุ่มในสังคมไทยปัจจุบันได้เคลื่อนไหวในเรื่องนี้อย่างคึกคักและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม บทความนี้ไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงการสร้างความทรงจำของคนทุกกลุ่มในประเทศไทยอย่างละเอียด จะวิเคราะห์การสร้างความทรงจำของคนบางชาติพันธุ์เพื่อสะท้อนให้เห็นภาพรวมในมุมกว้างเท่านั้น

การสร้างความทรงจำของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงกับความทรงจำกระแสหลัก

คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มิได้ยอมรับสถานภาพทางชาติพันธุ์ใน “ชาติไทย” ในฐานะที่เป็น “คนอื่น” (the other) หรือเป็น “คนชายขอบ” แต่ได้พยายามสร้างความทรงจำและปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์เพื่อเลื่อนสถานภาพและเพิ่มพูนสิทธิและอำนาจใน “ชาติไทย”

ในบริบทที่คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ มีความจำเป็นต้องพึ่งพาทรัพยากรที่รัฐเป็นผู้บริหารจัดการมากขึ้น และต้องมีความสัมพันธ์กับคนทั่วไปในสังคมไทยใกล้ชิดมาก ทั้งในฐานะที่เป็นผู้ผลิต ผู้ประกอบการค้า และผู้บริโภค ในขณะที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทย การสร้างความทรงจำภายใต้ **อุดมการณ์ราชาชาตินิยมจึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางที่สุด** โดยคนหลายชาติพันธุ์ได้พยายามเชื่อมต่อดิตของตนเข้ากับโครงเรื่อง (plot) ของประวัติศาสตร์แห่งชาติ ซึ่งนับเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะ “กลายเป็นไทย” ของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ นั่นเอง

ในกรณีของ **ชาติพันธุ์จีน** ซึ่งเคยถูกมองว่าเป็น “ยิวแห่งบูรพาทิศ” เมื่อได้กลายเป็นชนชั้นกลางของสังคมไทยแล้วก็ได้สร้างความทรงจำว่าตนได้เข้ามา “พึ่งพระบรมโพธิสมภาร” ของพระมหากษัตริย์ไทย มีความจงรักภักดีและกตัญญูต่อบุคคลที่ต่อพระมหากษัตริย์ไทย พร้อมกับแสดงว่าตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี นอกจากนี้ยังได้เปลี่ยนชื่อและนามสกุลเป็นไทย เรียนหนังสือไทยและใช้ภาษาไทย ฯลฯ โดยเก็บกด “ความเป็นจีน” เอาไว้ จนกระทั่งในปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา เมื่อประเทศไทยเปลี่ยนนโยบายมาผูกมิตรกับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ ชาวจีนในสังคมไทยจึงมีสถานภาพและอำนาจต่อรองมากขึ้นจนสามารถแสดง “ความเป็นจีน” ในบางมิติออกมา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในฐานะนายกรัฐมนตรีได้ปราศรัยต่อประชาชนทางโทรทัศน์ ภายหลังจากการเดินทางไปเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีนในปี พ.ศ.2518 ว่า ชาวจีนในประเทศไทยกว่า 3,666,000 คนนั้น “อย่าวิตก จะเป็นจีนต่อไปหรือเป็นไทยก็ได้”¹⁰ แม้แต่ในการเคลื่อนไหวที่นำไปสู่เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 ซึ่งนักศึกษา “ลูกจีน” มีบทบาทมากที่สุดโดยไม่มีพวกญวนเข้าไปเกี่ยวข้องเลยนั้น ฝ่ายที่ใช้กำลังเข้าปราบปรามอย่างเหี้ยมโหดก็ต้องอ้างว่าผู้ก่อการที่ “เป็นภัยต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” นั้นเป็น “พวกญวน” เพื่อจะได้มีความชอบธรรมในการปราบปราม¹¹

ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เมื่อประชาธิปไตยแบบเลือกตั้งมีความสำคัญมากขึ้นและเศรษฐกิจไทยเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น คนชาติพันธุ์จีนประสบความสำเร็จอย่างสูงในการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและการเมือง เมื่อประกอบกับเงื่อนไขทางการเมืองวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปในสถานการณ์ที่

¹⁰ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย 28 มิถุนายน 2518, หน้า 1-2.

¹¹ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2 กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

“ชาติไทย” มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับ “ชาติจีน” ในเชิงเป็นมิตรมากขึ้น ในบริบทที่ “ชาติจีน” กลายเป็นชาติสำคัญในทางเศรษฐกิจและการเมืองในระบบโลก และเจ้านายไทยได้เสด็จไปเมืองจีนหลายครั้งโดยทรงแสดงความชื่นชมในศิลปะและวัฒนธรรมของจีนเป็นอย่างมาก ทำให้คนชาติพันธุ์จีนสามารถแสดงออกซึ่ง “ความเป็นจีน” ใน “ชาติไทย” ได้อย่างเต็มที่และอย่างปลอดภัย โดยด้านหนึ่งมีการเน้น “ความเป็นไทย” ของชาวจีนในแง่ที่จงรักภักดีต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” อย่างเต็มเปี่ยม แต่อีกด้านหนึ่งก็เน้นความเป็นคนเชื้อสายจีนที่รักแผ่นดินไทยซึ่งเป็นถิ่นเกิดและรักใน “ชาติไทย” เป็นอย่างยิ่ง กลุ่ม “พันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย” ถึงกับประกาศอย่างเปิดเผยว่าตนเป็น “ลูกจีนกู้ชาติ”¹² ในการต่อสู้กับ พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร” อดีตนายกรัฐมนตรีนี่ซึ่งมีคนไทยเชื้อสายจีนจำนวนมากให้การสนับสนุน

คนชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ถูกทำให้เป็น “คนชายขอบ” หรือเป็น “คนอื่น” ส่วนใหญ่แล้วไม่ประสบความสำเร็จเหมือนชาติพันธุ์จีน แต่คนหลายชาติพันธุ์ก็พยายามสร้างความทรงจำที่เชื่อมโยงกับความทรงจำกระแสหลัก เพื่อจะมีสิทธิและอำนาจต่อรองเพิ่มมากขึ้น

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ชาติพันธุ์ม้ง พยายามเน้นอัตลักษณ์ที่ไม่เป็นภัยต่อความมั่นคงของ “ชาติไทย” โดยพยายามเปลี่ยนความทรงจำของสังคมไทยที่เคยมองว่าม้งเป็นผู้ผลิตและค้ายาเสพติด มาเป็นชาวม้งที่ “รักในหลวง ห่วงลูกหลาน ร่วมกันต้านยาเสพติด” ในขณะที่ ชาติพันธุ์กะเหรี่ยง เน้นความเป็นผู้มีภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่า เพื่อเปลี่ยนความทรงจำของสังคมจากการเป็นกลุ่มคนที่ตัดไม้ทำลายป่าเพื่อทำไร่เลื่อนลอยมาเป็นนักอนุรักษ์ป่าแทน ชาวกะเหรี่ยงจะพยายามทำให้สังคมรับรู้ว่า นับตั้งแต่อดีตอันเนิ่นนานมาแล้วที่พวกตนมีภูมิปัญญาในการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นระบบเกษตรกรรมที่ช่วยรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าอย่างยั่งยืน ชาวกะเหรี่ยงจึงไม่ใช่ผู้ทำลาย “ชาติไทย” แต่เป็นพลเมืองดีของ “ชาติไทย” ยิ่งไปกว่านั้น ชาวกะเหรี่ยงยังมี “ความเป็นไทยทางจิตใจ” จึงได้จัดพิธี “บวชป่า 50 ล้านต้น” ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ 50 ปี แม้ว่าชาวกะเหรี่ยงโดยทั่วไปจะไม่ประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนดังกรณีชาวจีน แต่ความทรงจำเกี่ยวกับชาวกะเหรี่ยงในสังคมไทยก็เปลี่ยนไปไม่น้อย ดังจะเห็นได้ว่าผู้นำชาวกะเหรี่ยงคนหนึ่ง คือ จอห์น โอดิชา ได้รับรางวัล “คนดีศรีสังคม” ของคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ โดยมีชื่อเสียงในฐานะที่เป็น “ครูภูมิปัญญาไทย สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม”¹³

¹² โปรดดูประเด็น “ลูกจีนกู้ชาติ” เพิ่มเติมใน Kasian Tejapira, “The Misbehaving Jeks: The Evolving Regime of Thainess and Sino-Thai Challenges” Paper prepared for ARI Asia Trends 2008 on “Chinese ness Unbound: Boundaries, Burden and Belongings of Chinese ness outside China” Organized by Asia Research Institute, National University of Singapore, 11 September 2008.

¹³ <http://www.vcharkarn.com/varicle/40254>

ชาติพันธุ์ดาระอั้ง¹⁴ กลุ่มหนึ่ง ซึ่งอพยพจากชายแดนพม่าเข้ามาอยู่ในประเทศไทยใน พ.ศ.2525 ได้บอกเล่าถึงความทรงจำเรื่องกองทหารฝ่ายต่าง ๆ ในประเทศพม่าที่ต่อสู้กันอยู่ในแถบชายแดนเข้ามาบังคับเอาผลผลิตอยู่เนื่อง ๆ และเน้นถึงความผูกพันกับ “คนไทย” และ “ความเป็นไทย” ซึ่งช่วยให้มีความชอบธรรมในการอาศัยอยู่ในประเทศไทย นอกจากจะเล่าว่ามีความคุ้นเคยกับทหารไทยในยุคสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งกองทัพไทยได้เข้าไปยึดครองรัฐฉานอันเป็นถิ่นฐานเดิมของชาวดาระอั้งแล้ว ชาวดาระอั้งยังเล่าถึงความทรงจำในยุคที่อพยพเข้ามาเมืองไทยด้วยความรักดีต่อ “ความเป็นไทย” ว่า เมื่อมีข่าวว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินมายังดอยอ่างขาง ชาวดาระอั้งที่อยู่ตามตะเข็บชายแดนต่างเฝ้ารอวันที่จะได้เข้าไป โดยชาวดาระอั้งรวมกลุ่มกันประมาณ 200 คน มารอรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อม ๆ กับชาวลานู ไทใหญ่ และจีนฮ่อ ในครั้งนั้นชาวดาระอั้งได้เตรียมถวายพระพุทธรูป ชันดอก และเครื่องแต่งกายของหญิงดาระอั้ง เสมือนหนึ่งตัวแทนความจงรักภักดี ยืนยันความเป็นพี่น้องกับคนไทยที่นับถือศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ชาวดาระอั้งคนหนึ่งเล่าถึงความทรงจำของตนว่า

“...ในหลวงถามว่าเป็นใคร นับถือพุทธหรือ ตอนนั้นพวกเรายังพูดกันไม่ค่อยเป็น บอกได้แต่ว่าลำบาก ก็เลยอยากขอมาอยู่ ขออยู่ในเมืองไทย ขอเป็นคนไทย

ในหลวงทรงพระราชทานอนุญาต และท่านยังประทานเงิน 5,000 บาทให้สร้างวัด พวกเราดีใจมาก และพวกเราก็มองว่าเข้ามาอยู่ได้ไม่เป็นไร เลยย้ายกันเข้ามาอยู่ที่ในเขตแดนเมืองไทย ...”¹⁵

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงนั้นกลายเป็นความทรงจำที่ชาวดาระอั้งบอกเล่าสืบต่อกันมา นอกจากนี้ยังมีการบอกเล่าผ่านบทเพลงที่ชาวดาระอั้งขับร้องสู้กันฟัง เนื้อเพลงตอนหนึ่งกล่าวว่า “...เราดาระอั้งขึ้นแดง พระราชินีทรงแจกเสื้อผ้า พระเจ้าอยู่หัวครองเมือง ท่านก็รักคนยากจน รักทุกคนเฝ้า...”¹⁶

ชาติพันธุ์ลาว ในภาคเหนือตอนบน นอกจากจะเปลี่ยนอัตลักษณ์ตัวเองจาก “คนลาว” ที่ล้าหลัง เกียจคร้าน และไร้ใจไม่ได้ มาเป็น “คนเมือง” ที่เจริญแล้ว ยังมีการสร้างความทรงจำขึ้นใหม่ในหลายลักษณะ เช่น ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ธิดาของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ซึ่งถูกถวายตัวเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ.2429 ในช่วงเวลาที่ชนชั้นนำกรุงเทพฯ ขยายอำนาจมาปกครองเชียงใหม่โดยตรง

¹⁴ ดาระอั้ง เป็นชื่อที่ชาวปะหล่อง (Palang) ใช้เรียกตัวเอง แปลว่า คนบนภูเขา กลุ่มที่อพยพมาอยู่เมืองไทยที่กล่าวถึงในบทความนี้เป็นกลุ่มที่เคยอาศัยอยู่แถบดอยลาย

¹⁵ สกฤณี ณัฐพลทรัพย์, “ดาระอั้ง คนชายขอบสองแผ่นดิน” วารสารสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 21, 1 (2545): 117.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

ก่อนทศวรรษ 2500 เจ้านายฝ่ายเหนือได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่เน้นแต่เพียงว่า พระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในตระกูลเจ้านายเชียงใหม่” ที่ได้รับพระราชทานเกียรติยศและความรักเป็นอันมากจากพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ พระองค์จึงทรงเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้านายเชียงใหม่กับเจ้านายและข้าราชการสยาม แต่ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ได้เกิดการสร้างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีการเขียนประวัติศาสตร์และการประดิษฐ์สัญลักษณ์ ฯลฯ เพื่อสร้างความทรงจำเกี่ยวกับความรักระหว่างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น โดยเน้นว่าความรักระหว่างสองพระองค์ได้กลายเป็น “สายใยรักสองแผ่นดิน” ที่ส่งผลให้ล้านนา รวมกับสยาม กลายเป็น “ชาติไทย” ที่มั่นคงและเจริญรุ่งเรืองสืบมา

ความทรงจำภายใต้โครงเรื่องแบบราชาชาตินิยมดังกล่าวนี้มีพลังสูงยิ่งขึ้นเมื่อมีการสร้างพิพิธภัณฑ์พระตำหนักดาราภิรมย์ อนุสาวรีย์ พิธีกรรม งานฉลอง ฯลฯ รวมทั้งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของโรงเรียนต่าง ๆ อีกทั้งยังมีการแต่งเป็นบทกวี บทเพลง และมีการตกแต่งสวนรอบ ๆ พิพิธภัณฑ์ด้วยการปลูก “กุหลาบจุฬาลงกรณ์” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความรักระหว่างสมเด็จพระปิยมหาราชกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีอีกด้วย¹⁷ ซึ่งคนชาติพันธุ์ลาวในภาคเหนือตอนบนต่างก็เต็มใจรับความทรงจำเช่นนี้เอาไว้เพื่อจะกลายเป็น “คนไทย” อย่างสมบูรณ์ เมื่อประกอบกับการเปลี่ยนมาเรียกตนเองว่า “คนเมือง” ก็ส่งผลให้ลืมเลือนความเป็นลาวของตน และกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” อย่างแนบเนียนและสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น

“ชาติพันธุ์ลาว” ในเมืองแพร่ โดยเฉพาะเชื้อสายของเจ้าหลวงเมืองแพร่ ได้สร้างความทรงจำและอัตลักษณ์ของคนชาติพันธุ์ลาวภายใต้โครงเรื่องแบบราชาชาตินิยม เพื่อเปลี่ยนอัตลักษณ์ของเจ้าหลวงเมืองแพร่จาก “กบฏ” มาเป็น “ผู้มีความจงรักภักดีอย่างสูงสุด” ทั้งต่อ “ชาติไทย” และต่อ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระคุณต่อ “ชาติไทย” อย่างสูงสุด ทั้งในการรักษาเอกราชของชาติและการนำ “ชาติไทย” ไปสู่ความทันสมัย แม้ว่าในระยะแรก ๆ ที่ “กบฏเจ็ยวเมืองแพร่” (พ.ศ.2445) ยุติลง จะมีความพยายามทั้งในส่วนกลางและในท้องถิ่นที่จะลดความแหลมคมของความขัดแย้งระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่น ด้วยการเน้นว่าเหตุการณ์ร้ายแรงที่เกิดขึ้นนั้นมิใช่การกระทำของ “คนลาว” ในเมืองแพร่ หากแต่เป็น “โจรเจ็ยวปล้นเมืองแพร่” เพื่อทำให้ผู้ก่อการร้ายในเมืองแพร่เป็น “คนอื่น” คือเป็นพวก “เจ็ยว” (ชาติพันธุ์

¹⁷ จิรชาติ สันติยะศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.

ไทใหญ่) ที่เป็นเพียง “โจรปล้นเมือง” เท่านั้น มิใช่เป็นการก่อการกบฏของ “คนลาว” เพื่อแยกตัวเป็นอิสระจาก “ชาติไทย” หรือเป็นการต่อต้าน “พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย” แต่อย่างใด¹⁸

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังเมื่อมีการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5 เพิ่มขึ้น และเกิดความสนใจต่อประวัติศาสตร์ประชาชนหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกว้างขวางขึ้น เรื่อง “กบฏเจ็ยเมืองแพะ” ที่เจ้าหลวงเมืองแพะเข้าร่วมมือกับเจ็ยก่อการกบฏต่อพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของไทย ก็ได้ปรากฏในงานเขียนทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก

เมื่ออุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้นมากในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ความทรงจำของคนทั่วไปในสังคมไทยว่าเจ้านายเมืองแพะก่อการกบฏต่อ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ก็ทำให้เชื้อสายของเจ้านายเมืองแพะได้รับความกระทบกระเทือนมากยิ่งขึ้น เชื้อสายของเจ้านายเมืองแพะจึงได้ทำการสร้างประวัติศาสตร์เรื่อง “กบฏเจ็ยเมืองแพะ” ขึ้นมาใหม่ โดยสร้างโครงเรื่องว่าเจ้าหลวงเมืองแพะได้ร่วมมือกับชนชั้นนำกรุงเทพฯ ในการวางแผนการว่า เจ้าหลวงเมืองแพะจะยุยง “พวกเจ็ย” ซึ่งมีชาติมหาอำนาจหนุนหลังอยู่นั้นให้ลุกขึ้นมาก่อการกบฏ เพื่อจะสร้างโอกาสและความชอบธรรมให้รัฐบาลกรุงเทพฯ ให้สามารถส่งกองทัพบาปราบปราม “พวกเจ็ย” โดยที่ชาติมหาอำนาจจะไม่สามารถตำหนิรัฐบาลไทยหรือไม่สามารถถือโอกาสเข้าแทรกแซงได้เลย การทำตามแผนการดังกล่าวนี้ช่วยให้ “ชาติไทย” รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจ แต่ทำให้คนทั่วไปมองว่าเจ้าหลวงเมืองแพะเป็น “พวกกบฏ” ซึ่งเจ้าหลวงเมืองแพะก็ยอมเสียสละเพราะมีความจงรักภักดีอย่างสูงต่อ “ชาติไทย” และพระมหากษัตริย์ไทย เพื่อให้ “สมเด็จพระปิยมหาราช” สามารถปราบปราม “พวกเจ็ย” ได้สำเร็จและปกป้องเอกราชของ “ชาติไทย” เอาไว้ได้¹⁹

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2539 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงครองราชย์ครบ 50 ปี คนเมืองแพะก็ได้จัดทำหนังสืออนุสรณ์หลายเล่มที่พยายามสร้างความทรงจำว่าคนเมืองแพะจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง แม้แต่การสร้างเมืองแพะเมื่อราวเจ็ดร้อยปีมาแล้ว (ซึ่งยังไม่มี “ชาติไทย” เกิดขึ้น) ก็ยังเขียนว่าพญาพลสร้างเมืองแพะด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่ง “ชาติไทย” และมีการสร้างอนุสาวรีย์พญาพลขึ้นมาด้วย²⁰ ซึ่งทำให้ผู้นำในตำนานของชาวเมืองแพะกลายเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยไปโดยปริยาย

ในกรณีเมืองลอง ซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ ใกล้เมืองแพะ มีประชากรเป็นชาติพันธุ์ลาวและไทใหญ่และเป็นเมืองแรกที่เกิด “กบฏเจ็ย” ขึ้นนั้น เจ้าเมืองลองคนสุดท้ายก็เคยถูกมองว่าเป็น “พวกกบฏ”

¹⁸ ชัยพงษ์ สำเนียง, “พลวัตการสร้างและการรับรู้ประวัติศาสตร์เมืองแพะ (พ.ศ.2445-2549)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁰ เรื่องเดียวกัน.

เช่นเดียวกับเจ้าหลวงเมืองแพร่ แต่ใน พ.ศ.2541 กลับมีการสร้างรูปเคารพขนาดใหญ่ มีแผ่นป้ายแสดงประวัติต้นสกุลวงศ์ และผลงานต่าง ๆ ที่ช่วยในการยืนยันว่าเจ้าเมืองลงมีความจงรักภักดีอย่างสูงต่อพระมหากษัตริย์ไทย เช่น เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองลงเป็นเจ้าเมือง เรื่องการส่งเหล็กเนื้อดีจากเมืองลงและไม้สักขนาดใหญ่มา 2 ต้นลงไปถวาย เพื่อสร้างเสาชิงช้าที่ใช้ในพระราชพิธีสำคัญ ฯลฯ ในปัจจุบันเรื่องราวเหล่านี้ได้รับการผลิตซ้ำอยู่เสมอ ทั้ง ๆ ที่ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้นเจ้าเมืองลงได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้าผู้ครองนครลำปาง การถวายเหล็กและไม้สักเป็นเครื่องราชบรรณาการแด่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ ก็เกิดขึ้นด้วยเหตุที่เจ้าเมืองลงต้องการจะขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ แทนการขึ้นต่อเจ้าเมืองลำปาง เพราะเจ้าเมืองลงถูกเจ้านครลำปางแย่งชิงผลประโยชน์จากป่าไม้ และไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ เลยว่าไม้สักจากเมืองลงได้ถูกนำไปสร้างเสาชิงช้า แต่เรื่องเล่าโดยทนายทนายในรุ่นหลานของเจ้าเมืองลงจะกล่าวว่าเจ้าเมืองลงนำเหล็กลงไปถวายกษัตริย์กรุงเทพฯ ด้วยความจงรักภักดีทุก ๆ ปี และอธิบายการที่เจ้าเมืองลงถูกฆ่าในเหตุการณ์ “กบฏเงี้ยว” ว่าเกิดขึ้นเพราะการถวายไม้สักทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานเจ้าเมืองลงมาก จนเจ้าผู้ครองนครลำปางอิจฉาริษยาและสั่งพวกเงี้ยวมาลอบฆ่า ในปัจจุบันชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตเมืองลงก็ล้วนแต่สร้างความทรงจำว่าหมู่บ้านของตนเป็นแหล่งที่มาของไม้สักที่ใช้ในการสร้างเสาชิงช้า²¹ ทั้งนี้ก็เพราะชาวบ้านต่างก็ต้องการจะยืนยันว่าหมู่บ้านของตนมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทยมานานแล้วนั่นเอง

การสร้างความทรงจำให้เชื่อมต่อกับความทรงจำกระแสหลักยังปรากฏในกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นคนพลัดถิ่นด้วย เช่น กลุ่ม**ชาวไทยใหญ่พลัดถิ่น**ซึ่งส่วนใหญ่เข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย ไม่มีบัตรประชาชน เสี่ยงต่อการถูกจับและถูกส่งกลับประเทศพม่า หรือถูกรีดไถจากเจ้าหน้าที่รัฐ ขาดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ ที่รัฐบริหารจัดการ เช่น การศึกษาพยาบาล การศึกษา ฯลฯ คนไทยใหญ่พลัดถิ่นเหล่านี้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพน้อย ถูกกดหรือโกงค่าแรง ถูกลวงละเมิดทางเพศ และถูกดูถูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อถูกมองว่าเป็น “คนพม่า” ซึ่งคนไทยมีความทรงจำว่าเป็นชาติศัตรูของไทยมาแต่โบราณ และในปัจจุบันชาวไทยใหญ่ยังมีอัตลักษณ์ว่าเป็นกลุ่มคนที่สร้างปัญหาต่าง ๆ ให้แก่สังคมไทย เช่น โรคระบาดและอาชญากรรม และยังแย่งงานของคนไทยอีกด้วย ท่ามกลางแรงกดดันเหล่านี้ชาวไทยใหญ่ได้เลือกใช้ชีวิตในเชียงใหม่เป็นพื้นที่สำคัญในการสร้างและผลิตซ้ำความทรงจำและอัตลักษณ์ของตน เพราะการใช้พื้นที่วัดทำให้สังคมไทยและรัฐไทยไม่มีความหวาดระแวง เจ้าอาวาสวัดป่าเป้าและวัดกู่เต้าได้ส่งเสริมกิจกรรมต่าง ๆ ของชาวไทยใหญ่เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าอาวาสวัดป่าเป้าซึ่งเป็นผู้มีเชื้อสายไทยใหญ่ถึงกับเสนอความคิดในทีเสวนาทางวิชาการเมื่อ พ.ศ. 2550 ว่าชาวไทยใหญ่และชาวไทยนั้นมีสายเลือดเดียวกันจึงควรช่วยเหลือกัน²²

²¹ ภูเดช แสนสา, เมืองลง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552. หน้า 179-188.

²² http://www.khonthaijaidee.org/news_openhouse.html

ชาวไทยใหญ่พลัดถิ่นได้พยายามเชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก เช่น มีการจัดงานเฉลิมฉลองเนื่องในวันสำคัญที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทย การประดับบ้านเรือนด้วยพระบรมฉายาลักษณ์ การเรียนภาษาไทยในวัด และการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับมหาราชที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของชาติไทย คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ว่าได้เคยร่วมมือกับเจ้าฟ้าไทใหญ่ในการต่อสู้กับพม่า ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นจะเคารพสักการะอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ประดิษฐานอยู่ในวัด ทั้งพระสงฆ์และทหารไทใหญ่มีบทบาทสำคัญในการผลิตซ้ำเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จนชาวไทยใหญ่พลัดถิ่นมีความทรงจำเกี่ยวกับมหาราชแห่ง “ชาติไทย” พระองค์นี้อย่างกว้างขวาง²³

พร้อม ๆ กับการเชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นก็ได้เน้น “ความเป็นไทใหญ่” ด้วย เช่น การสร้างความทรงจำโดยประดับผนังวัดด้วยภาพถ่ายของเจ้าฟ้าหลายพระองค์ที่เคยปกครองรัฐไทใหญ่ในอดีต พร้อมด้วยภาพหอลงเมืองเชียงตุงที่ถูกทหารพม่าทำลายไปแล้ว มีการจัดงานประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ แบบไทใหญ่ ตลอดจนการขายหนังสือประวัติศาสตร์และวรรณกรรมไทใหญ่ ความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของไทใหญ่มีความสำคัญในแง่ของการสร้างเอกภาพทางความรู้สึกนึกคิดของชาวไทใหญ่พลัดถิ่น ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างเครือข่ายชาวไทใหญ่ทั้งในและนอกประเทศพม่า และการสร้างองค์กรอาสาสมัครของชาวไทใหญ่ที่ทำงานเพื่อช่วยเหลือชาวไทใหญ่ด้วยกัน นอกจากนี้ “ความเป็นไทใหญ่” ยังถูกใช้เป็นทุนทางวัฒนธรรมซึ่งสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวทั้งแก่ชาวไทใหญ่พลัดถิ่นและชาวไทยทั่วไป จนกระทั่งการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้เข้ามาส่งเสริมการจัดงานประเพณีต่าง ๆ ของชาวไทใหญ่ในหลายจังหวัดในเขตภาคเหนือตอนบน²⁴

สำหรับกลุ่ม **ชาติพันธุ์มอญ** ส่วนหนึ่งได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว จนกลายเป็นสมาชิกของชนชั้นสูงไทยและประชาชนไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ และอีกส่วนหนึ่งเป็น “ชาวมอญพลัดถิ่น” จำนวนมากที่เข้ามาขายแรงงานในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยรัฐจัดให้ชาวมอญพลัดถิ่นเหล่านี้มีสถานภาพเป็น “แรงงานพม่าอพยพ”

ในกลุ่มชนชั้นสูงไทยซึ่งมีเชื้อสายมอญนั้นได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับมอญ ให้เห็นถึงอัตลักษณ์มอญที่มีอารยธรรมสูงส่งมาแต่โบราณ โดยเล่าอดีตของชาวมอญย้อนไปถึงยุคที่ดินแดนมอญมีความเจริญรุ่งเรืองด้วยพุทธศาสนา และความรุ่งโรจน์ของมอญในสมัยที่ชาวมอญมีอำนาจเหนือดินแดนพม่า ซึ่ง

²³ ปานแพร เชาว์ประยูร, “บทบาทของพุทธศาสนาต่อกระบวนการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ของชาวไทใหญ่ในอำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

²⁴ เรื่องเดียวกัน.

แม้แต่ชนชาติไทยยุคโบราณก็ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาของมอญและนำเอากฎหมายพระธรรมศาสตร์ของมอญมาใช้ ภาพความทรงจำดังกล่าวนี้มีความหมายแก่ชาวมอญในปัจจุบันเป็นอย่างมาก²⁵

ส่วนชาวมอญพลัดถิ่นทั่วไป ได้ทำการผลิตซ้ำเรื่องเล่าเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของไทยสมัยสุโขทัยในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 คือพ่อขุนรามคำแหงมหาราช กับพระเจ้าฟ้ารั่ว (มะกะโท) ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของมอญ²⁶ ซึ่งนอกจากพ่อขุนรามคำแหงฯ จะพระราชทานพระราชทรัพย์และพระราชธิดาให้แก่มะกะโทแล้ว ยังช่วยให้มะกะโทได้เป็นกษัตริย์ครองราชอาณาจักรมอญอีกด้วย นับเป็นความทรงจำที่เน้นพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ไทยที่ชาวมอญได้พึ่งพระบรมโพธิสมภาร โดยที่ชาวมอญพลัดถิ่นหวังว่ารัฐไทยจะยอมให้พวกตนได้ “พึ่งพระบรมโพธิสมภาร” สืบไปในอนาคต พร้อมกันนั้นอุดมการณ์ชาตินิยมมอญก็ส่งผลให้ชาวมอญพลัดถิ่นในประเทศไทยมีความหวังด้วยว่า ชาวไทยจะช่วยให้ชาวมอญได้มีรัฐของตนเอง เช่นเดียวกับมะกะโทซึ่งเป็นเพียงพ่อค้าที่ยากจนแต่สามารถก่อตั้งรัฐมอญอันรุ่งเรืองขึ้นมาได้เพราะได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระมหากษัตริย์แห่ง “ชาติไทย” ในสมัยสุโขทัย

นอกจากนี้ ชาวมอญในประเทศไทยบางคนที่ย้ายอยู่ในประเทศไทยมานานแล้ว ได้สร้าง “ประวัติศาสตร์ไทย” ขึ้นมาใหม่ เช่น องค์ บรรจุน นักวิชาการอิสระเชื้อสายมอญและประธานชมรมเยาชนมอญ ซึ่งได้เคยถูกระบบการศึกษาของไทยหล่อหลอมให้ “กลายเป็นไทย” อย่างเข้มข้น จนกระทั่งเคยรู้สึกอับอายและเกลียดพ่อของตนเองมาแล้ว “เหตุเพราะพ่อเป็นคนมอญ”²⁷ แต่ในช่วงทศวรรษ 2540 องค์ บรรจุน ได้มีบทบาทอย่างมากในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับมอญในสังคมไทย โดยแสดงให้เห็นว่าอารยธรรมมอญมีอิทธิพลต่ออารยธรรมไทยหลายด้าน เช่น กฎหมายโบราณ พุทธศาสนา ดนตรี นาฏศิลป์ เป็นต้น²⁸ และมอญเป็นประชากรสำคัญของไทย ชาวมอญจำนวนมากตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองต่าง ๆ มานาน พระปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีและพระมหาลีก็ทรงเป็นมอญ และตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 มีสตรีมอญหลายท่านเป็นพระอัครมเหสีและพระราชมารดาของพระมหากษัตริย์ไทยและเป็นพระชายาของเจ้านายไทย หรือเป็นผู้อภิบาลเจ้านายเมื่อยังทรงพระเยาว์ ชาวมอญจึงเป็นส่วนประกอบสำคัญของชนชั้นสูงไทย²⁹ เช่น กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีพระมเหสีในรัชกาลที่ 4 ซึ่งนอกจากจะทรงเป็นพระราช

²⁵ <http://www.monstudies.org/config.php?nfile=T1.htm>

²⁶ <http://www.monstudies.com/smfboard/index.php?topic=397.0>

²⁷ องค์ บรรจุน, ต้นทางจากมะละแหม่ง อ้างถึงโดย อังระศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์และนันทน์สือรางวัลสารคดี ‘นายอินทร์อะวอร์ด’ 2549 “ต้นทางจากมะละแหม่ง” ใน *มอญ-เขมรศึกษา* มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551. หน้า 14.

²⁸ องค์ บรรจุน, ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ *รวมบทความวิชาการ ชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม* หน้า 4-6. และองค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ* กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

²⁹ องค์ บรรจุน, *หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ* .

ชนนี้ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แล้ว ยังทรงมีพระราชโอรสซึ่งเป็นต้นราชสกุลสำคัญของไทย ได้แก่ ราชสกุลจักรพันธุ์ และราชสกุลภาณุพันธุ์ องค์ บรรจุนได้เสนอข้อมูลอย่างละเอียดชัดเจนเกี่ยวกับ สตรีมอญที่เป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม ซึ่งในรัชกาลที่ 1 มีสตรีมอญเป็นเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมรวม 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 2 มี 7 ท่าน ในรัชกาลที่ 3 มี 4 ท่าน ในรัชกาลที่ 4 มี 6 ท่าน ในรัชกาลที่ 5 มี 26 ท่าน ชนชั้นสูงของไทยหรือตระกูลผู้ดีของไทยจำนวนมากจึงมีเชื้อสายมอญ เช่น สนธิวงศ์ จิตรพงศ์ กฤดากร บุนนาค หงส์ทอง ณ บางช้าง ชูโต ฉัตรไชย ศุขเสนี ฯลฯ

องค์ บรรจุนแสดงให้เห็นด้วยว่า มีชาวมอญนับถือพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายที่รัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาขึ้น และมีบทบาทสำคัญในการขยายอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบธรรมยุติกนิกายจากเมืองไทยไปเผยแพร่ในเมืองมอญ และสร้างวัดธรรมยุติที่เมืองมอญถึง 52 วัด จนทำให้ในปัจจุบันมีวัดมอญธรรมยุติหรือที่ชาวมอญนิยมเรียกว่า “นิกายมหาเยน” จำนวนถึง 102 วัด³⁰

จะเห็นได้ว่าคนบางกลุ่มในหลายชาติพันธุ์ ได้พยายามสร้างความทรงจำชุดใหม่ที่เชื่อมต่อเข้ากับ ความทรงจำกระแสหลัก ซึ่งการเชื่อมต่อนี้บางกลุ่มต้องการจะทำให้กลุ่มหรือชาติพันธุ์ของตนมีบทบาท ร่วมอยู่ในประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” และมีอัตลักษณ์เป็นคนที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทยใน บริบทที่อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้นมาในสังคมไทย ในขณะที่บางกลุ่มต้องการทำให้คน ในชาติพันธุ์ของตนและคนในสังคมไทยโดยรวมได้ตระหนักถึงความสำคัญของคนชาติพันธุ์นั้น ๆ ต่อ “ชาติไทย” ซึ่งจะช่วยให้มีสิทธิต่าง ๆ หรือมีอำนาจต่อรองเพิ่มมากขึ้น และลดการถูกเหยียดหยามที่ คนในสังคมมีต่อคนชาติพันธุ์นั้น ๆ ลงไปให้มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม การสร้างประวัติศาสตร์หรือความทรงจำโดยเชื่อมต่อประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เข้ากับ ความทรงจำกระแสหลัก เพื่อจะ “กลายเป็นไทย” หรือกลายเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” อย่างมีศักดิ์ศรี ดังกล่าวนี้นั้น คนแต่ละชาติพันธุ์ประสบความสำเร็จไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขปัจจัยภายในชาติพันธุ์และ บริบททางเศรษฐกิจการเมือง เช่น คนบางชาติพันธุ์อยู่ท่ามกลางบริบทที่ทำให้มีความจำเป็นต้องยึดมั่นกับ วัฒนธรรมเดิมสูง ก็ทำให้ “กลายเป็นไทย” ได้น้อย และคนบางกลุ่มอาจกลายเป็นไทยในบางบริบทแต่ รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เอาไว้ในบางบริบท ดังนั้น การเชื่อมต่อประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เข้ากับ ความทรงจำกระแสหลักจึงมีความแตกต่างหลากหลายดังกล่าวนี้นี้แล้ว นอกจากนี้ยังมีคนหลายชาติพันธุ์ที่ สร้างประวัติศาสตร์หรือความทรงจำนอกกรอบความทรงจำกระแสหลัก โดยไม่พยายามจะเชื่อมโยงตนเอง เข้ากับ “ความเป็นไทย” เนื่องจากไม่ต้องการจะ “กลายเป็นไทย” แต่สร้างความทรงจำด้วยวัตถุประสงค์อื่น ๆ

³⁰ องค์ บรรจุน, ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ รวมบทความวิชาการ ชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม หน้า 17.

การสร้างความทรงจำของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ นอกกรอบประวัติศาสตร์กระแสหลัก

ในบริบทที่รัฐและกลุ่มทุนขยายอำนาจเข้าไปจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างเข้มข้น คนหลายชาติพันธุ์ได้รับความเดือดร้อนและพยายามดิ้นรนต่อสู้ ส่วนหนึ่งของการดิ้นรนต่อสู้เกิดขึ้นในพื้นที่ความทรงจำ โดยมีความพยายามสร้าง “ความทรงจำร่วมชุดใหม่” ให้แก่คนในกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเพื่อใช้เป็นฐานในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองหรือต่อสู้กับรัฐราชการของไทย

การดิ้นรนต่อสู้ของชาติพันธุ์ **มลายุมุสลิม** ในพื้นที่ความทรงจำ เกิดขึ้นอย่างเข้มข้น **มีทั้งการต่อสู้ระหว่างชาวมลายุมุสลิมกับรัฐ และระหว่างชาวมลายุมุสลิมกับชาวจีนในท้องถิ่น** โดยมีการสร้างประวัติศาสตร์และความทรงจำอย่างหลากหลายซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของชาวมลายุมุสลิมมีความเข้มข้นอย่างมากในสองทศวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ก็เพราะมีความขัดแย้งเรื่องทรัพยากรสูงขึ้นมาก

รากฐานของปัญหาทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เนื่องจากการเคลื่อนไหวเพื่อแบ่งแยกดินแดนในหมู่ปัญญาชนมลายุมุสลิมบางส่วนและในขบวนการจีนคอมมิวนิสต์ในภาคใต้ รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จึงมีนโยบายจัดตั้ง “นิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้” โดยโยกย้ายชาวไทยพุทธซึ่งส่วนใหญ่เป็นทหารผ่านศึกจากภูมิภาคอื่นเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ มีการตั้งโรงเรียนที่สอนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการเหมือนโรงเรียนในภูมิภาคอื่น และยังบังคับให้แต่งเครื่องแบบนักเรียนโดยไม่อนุญาตให้นักเรียนหญิงคลุมหน้า ซึ่งขัดแย้งกับระบบการศึกษาของชาวมุสลิมที่เน้นการสอนศาสนาและการปฏิบัติตามชนบทประเพณี ส่งผลให้เกิดการต่อต้านในรูปของการเผาโรงเรียนและสถานที่ราชการอยู่เนือง ๆ เมื่อรัฐบาลจอมพลถนอมมีโครงการสร้างเขื่อนบางลาง จังหวัดยะลา ซึ่งใช้เวลาก่อสร้างนานกว่า 30 ปี ตามแผนพัฒนาลุ่มน้ำปัตตานีตั้งแต่ พ.ศ.2511 ปัญหาก็ยิ่งรุนแรงขึ้น ประชาชนจำนวนมากสูญเสียที่อยู่และที่ดินทำกิน การจัดการน้ำขาดประสิทธิภาพเพราะไม่มีแผนจัดส่งน้ำที่สอดคล้องกับลักษณะการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกของประชาชน³¹

ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมก็ส่งผลให้เกิดช่องว่างระหว่างชาวจีนและชาวไทยพุทธกับชาวมลายุมุสลิมทั้งทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรมสูงขึ้น เพราะชาวจีนทั้งจากภายนอกและภายในท้องถิ่นได้กลายเป็นนายทุนและชนชั้นกลาง ข้าราชการส่วนใหญ่เป็นชาวไทยพุทธ ในขณะที่ชาวมลายุมุสลิมยังคงเป็นชาวนา ชาวประมงพื้นบ้าน และผู้ใช้แรงงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ชาวมุสลิม

³¹ ปิยะ กิจถาวร, “ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา” ใน มลายูศึกษา ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประชาชนมลายุมุสลิมภาคใต้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2550. หน้า 135-136.

เหล่านี้ถูกเอารัดเอาเปรียบเรื่องค่าจ้างและขาดสวัสดิการเช่นเดียวกับผู้ขายแรงงานไร้ฝีมือทั่วไปในประเทศไทย ส่วนชาวประมงพื้นบ้านนั้น ได้รับผลกระทบรุนแรงจากการเข้ามาของเรือประมงขนาดใหญ่ซึ่งนายทุนใหญ่จากภายนอกเป็นเจ้าของ ทำให้ทะเลเสื่อมโทรมและสัตว์น้ำร่อยหรอลงอย่างรวดเร็ว จนรายได้จากการทำประมงแบบพื้นบ้านไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงครอบครัว และชาวบ้านจำนวนมากต้องไปหางานทำในมาเลเซีย³²

ชาวบ้านมลายูมุสลิมมิได้เห็นรัฐไทยเป็นที่พึ่งของตน และเห็นว่าผู้แทนราษฎรเป็นกลุ่มผลประโยชน์ที่ได้คะแนนเสียงมาจากการใช้เงินและอิทธิพลเป็นสำคัญ แม้แต่คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดก็ถูกชาวบ้านวิจารณ์ว่าเป็นเพียงกลุ่มคนที่เข้าสู่อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ไม่ได้พยายามทำอะไรเพื่อส่วนรวมอย่างแท้จริง³³

ในท่ามกลางบริบทดังกล่าวข้างต้นนี้ มีขบวนการปลุกเร้าให้ชาวบ้านเกลียดชังรัฐด้วยการใช้เหตุผลหลัก 2 ประการซึ่งสัมพันธ์กัน คือ รัฐไทยโหดร้ายและกดขี่ชาวมุสลิม และในอดีตชาวมุสลิมเคยมีอาณาจักรปัตตานีที่ยิ่งใหญ่แต่ได้ถูกรัฐไทยยกทัพมารุกรานและยึดครอง จึงทำให้ชาวมลายูมุสลิมถูกกดขี่รังแก³⁴ การปลุกเร้าเช่นนี้เกิดขึ้นท่ามกลางปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร เพราะเมื่อท้องทะเลเสื่อมโทรมลงนั้นเจ้าหน้าที่รัฐส่วนใหญ่ไม่ได้รับหากฎหมายเพื่อปกป้องชาวบ้าน กลับมีท่าทีสนับสนุนการเข้ามาทำประมงในเขตชายฝั่งของเรือประมงพาณิชย์ ทั้ง ๆ ที่เป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย³⁵

ในปัจจุบัน ขบวนการต่อต้านรัฐไทยได้พยายามใช้ประเด็นชาติพันธุ์เป็นเครื่องมือ ด้วยการทำให้ชาวบ้านเชื่อว่าแก่นแท้ของชาวบ้านคือ “ความเป็นมุสลิมมลายู” และรัฐไทยพยายามทำลายแก่นแท้นี้ลงไป การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นมีหลายรูปแบบ ทั้งการบิดเบือนคำสอนทางศาสนาอิสลาม การบิดเบือนประวัติศาสตร์ และการสร้างปฏิบัติการที่รุนแรงต่าง ๆ ให้เห็นผลตามคำสอนที่บิดเบือน เช่น การใช้ความรุนแรงแก่กลุ่มแกนนำชาวประมงพื้นบ้านที่ไปร่วมมือกับรัฐเพื่อมุ่งจะทำให้ชาวบ้านทั่วไปได้ประจักษ์แก่ตาว่าชาวมุสลิมที่ “ไม่ดี” จะต้องถูกลงโทษ³⁶

³² เลิศชาย ศิริชัย “ชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดชายแดนภาคใต้ในสถานการณ์ความรุนแรง มุมมองในมิติชาติพันธุ์สัมพันธ์รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพุทธวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551. หน้า 3.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18.

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านต่างชาติพันธุ์นั้น ในยุคที่ยังไม่มีปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร และทะเลยังมีความอุดมสมบูรณ์ คนต่างชาติพันธุ์อยู่ร่วมกันในชุมชนได้อย่างสงบสุข เช่น ชาวมลายูมุสลิม ที่ทำประมงจะขายสัตว์น้ำให้แก่พ่อค้าจีนในหมู่บ้าน โดยทั้งสองชาติพันธุ์พึ่งพาอาศัยกัน และต่างก็รักษาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนและยอมรับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของเพื่อนบ้าน เช่นชาวจีนสามารถตั้งห้างบูชาเทพเจ้า ติดป้ายันตรที่เขียนตัวอักษรจีน และสร้างฮวงซุ้ยในหมู่บ้าน เป็นต้น³⁷ ที่บ้านเชิงเขา ซึ่งอยู่ห่างจากอำเภอเมือง นราธิวาส ลึกเข้าไปในบริเวณภูเขา ทั้งชาวมลายูและชาวไทยพุทธที่อพยพมายังหมู่บ้านนี้มีสภาพยากจนไม่ต่างกัน ทำให้อยู่ร่วมกันฉันมิตร เป็นเสมือนเครือญาติที่คอยเอื้อเฟื้อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในยามเจ็บไข้ได้ป่วยหรือมีภัยพิบัติต่าง ๆ ในปัจจุบันบ้านเชิงเขายังคงมีประเพณีบุญข้าวใหม่ที่แสดงถึงความเป็นเครือญาติระหว่างไทยพุทธและมลายู³⁸

ส่วนในอาณาบริเวณที่มีความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรสูง ทั้งการแย่งที่ดินทำกิน และความร่อยหรอของทรัพยากรในทะเล ประวัติศาสตร์หรือความทรงจำจะมีบทบาทสูงมากในการต่อสู้ดิ้นรนของฝ่ายต่าง ๆ

งานเขียนที่สำคัญมากได้แก่หนังสือประวัติศาสตร์ปัตตานี ที่ชนชั้นนำชาวมลายูมุสลิมเขียนขึ้นเพื่อสร้างความภูมิใจในท้องถิ่นของตนเองว่าเคยเป็นอาณาจักรอิสระที่เจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ มักเริ่มต้นด้วยเรื่องราวของปัตตานีที่เคยรุ่งเรืองอย่างมาก มีกษัตริย์ปกครองหลายราชวงศ์ โดยกษัตริย์ปัตตานีได้สร้างความเจริญแก่บ้านเมืองจนทำให้อาณาจักรปัตตานีมีอำนาจอยู่นานถึง 2 ศตวรรษ มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง เพราะเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ที่มีพ่อค้าหลายชนชาติเข้ามาค้าขาย บางคนตั้งรกรากเพื่อทำการค้าที่ปัตตานีอย่างถาวร ปัตตานีจึงเป็นรัฐที่มีความสำคัญอย่างมากในประวัติศาสตร์ของโลกมาเลย³⁹ การสร้างประวัติศาสตร์ปัตตานีดังกล่าวนี้ เป็นการตอบโต้ของชาวมลายูมุสลิมที่เคยถูกทางราชการไทยมองว่ามีวัฒนธรรมด้อยกว่าชาวไทยพุทธ นอกจากจะเน้นความเป็นรัฐอิสระที่เจริญรุ่งเรืองมายาวนานแล้ว ยังเน้นด้วยว่าเมืองปัตตานีเคยเป็นศูนย์กลางการศึกษาศาสนาอิสลามที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยโบราณ และสถานศึกษาที่เรียกว่า “ปอเนาะ” นักประวัติศาสตร์ชาวมลายูมุสลิมก็อ้างว่าเกิดขึ้นที่ปัตตานีก่อนเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทรมลายู⁴⁰

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

³⁸ <http://www.geocities.com/banchengkao/03.html> อ้างใน แพร ศิริศักดิ์อรัญ, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” รวมบทความประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551. หน้า 16.

³⁹ แพร ศิริศักดิ์อรัญ, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม, หน้า 3-5.

⁴⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรยายในหลักสูตร ‘มลายูศึกษาเพื่อความสมานฉันท์’ ในหัวข้อ ‘ประวัติศาสตร์ลังกาสุกะและปัตตานี’ ที่วิทยาลัยอิสลาม มอ. ปัตตานี ระหว่างวันที่ 11-12 พ.ค. 2549.

การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อสร้างความทรงจำเกี่ยวกับผู้นำสำคัญของชาวมลายูมุสลิมซึ่งถูก
เจ้าหน้าที่รัฐฆ่าตาย คือ **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ก็มีอยู่หลายแบบ สะท้อนให้เห็นว่าแม้แต่ในกลุ่มชน
ชั้นนำของชาวมลายูมุสลิมเองก็มีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันในการต่อสู้ทางอุดมการณ์และทาง
การเมือง

อับรอฮีม ชุกรี ในหนังสือ **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปัตตานี** กล่าวว่า **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ต้องการแยกดินแดนและเชื้อชาติมลายูเป็นรัฐอิสระเพราะถูกข้าราชการสยามรังแก และเป็นความชอบธรรมที่ “เชื้อชาติมลายู” จะมีสิทธิต่าง ๆ และมีเอกราช “ไม่เป็นเมืองขึ้นของประเทศอื่น”⁴¹ การวิเคราะห์ของ**อับรอฮีม ชุกรี** สร้างความทรงจำเกี่ยวกับ “กบฏหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์” ว่าแท้ที่จริงหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์มิใช่กบฏ แต่เป็นวีรบุรุษของคนเชื้อชาติมลายูที่ “เรียกร้องสิทธิอันพึงมีและเพื่อป้องกันดินแดนของพวกเขา” โดยพยายามทำการต่อสู้เพื่อเอกราช ซึ่งทำให้ท่านต้องถูกฆ่าตายอย่างโหดร้ายพร้อมกับลูกชายคนโตและเพื่อนอีก 2 คน

ผู้ใช้นามแฝงว่า **แสงเพชร** วิเคราะห์ว่า **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์** ไม่ได้ต้องการจะแบ่งแยกดินแดน แต่พยายามทำให้ผู้ที่คิดจะแบ่งแยกดินแดนกลับมาอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐบาลไทย แสงเพชรชี้ให้เห็นว่าข้อเรียกร้องของหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์ ไม่ได้ได้รับความสนใจจากรัฐบาล ทั้ง ๆ ที่การเคลื่อนไหวของท่านเป็นไปเพื่อ “ปกป้องวัฒนธรรมกลุ่มชนเชื้อสายมลายู กับสร้างหน่วยปกครองตนเองของจังหวัดมุสลิมที่จะอยู่ภายใต้การปกครองของไทยขึ้นมา”⁴² งานเขียนของแสงเพชรนี้สะท้อนความต้องการของ **แสงเพชร** ที่จะเห็นจังหวัดชายแดนภาคใต้ทั้งหมดอยู่ในประเทศไทยต่อไป แต่รัฐไทยจะต้องเคารพและปกป้องวัฒนธรรมของกลุ่มชนเชื้อสายมลายู หรือยินยอมให้ชาวมลายูรักษาอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์มลายูเอาไว้

อาราฟีน บินจิ ในหนังสือ **ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** กล่าวว่า “**หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์**” ไม่ได้ต้องการฝ่าฝืนรัฐธรรมนูญและไม่ได้ต้องการแบ่งแยกดินแดน เพียงแต่ต้องการ “แก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนของประชาชนทางด้านเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการปฏิบัติโดยมิชอบของเจ้าหน้าที่ของรัฐในขณะนั้น”⁴³ เห็นได้ชัดว่า**อาราฟีน บินจิ**ต้องการให้รัฐแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจและให้เจ้าหน้าที่รัฐยุติการกดขี่ชาวมลายูมุสลิม

⁴¹ อับรอฮีม ชุกรี, **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปัตตานี** อังโน แพร ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** หน้า 5.

⁴² แสงเพชร (นามแฝง), **ปมประวัติ “รัฐปัตตานี” ไฟได้ไม่เคยดับ** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วันชนะ, 2547.

⁴³ อาราฟีน บินจิ, อ. ลอสมัน และซุฮัยมีย์ อิสมาแอล, **ปาตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้, 2550. หน้า 261.

นอกจากการต่อสู้ผ่านการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อาณาจักรปัตตานีและการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์แล้ว ยังมีการสร้างความทรงจำในระดับประชาชนทั่วไปเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญและประวัติหมู่บ้าน ซึ่งสะท้อนความรู้สึกความบาดหมางและความไม่ไว้วางใจกันในความสัมพันธ์ที่ประชาชนมีต่อกันและกัน โดยทั่วไปแล้วชาวมลายูมุสลิม ชาวไทยพุทธ และชาวจีนในพื้นที่ที่มีความทรงจำอันเจ็บปวดที่แตกต่างกัน เช่น ชาวมลายูมุสลิมอาจจดจำเรื่องราวที่ผู้ปกครองรัฐกระทำต่อชาวมลายูอย่างไม่เป็นธรรม หรือเลือกปฏิบัติต่อชาวมลายู รวมถึงนโยบายต่าง ๆ ของรัฐที่ทำให้ชาวบ้านมลายูมุสลิมต้องเดือดร้อน ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ส่วนชาวไทยพุทธหรืออีกนัยหนึ่งคนของรัฐ เช่นครู อาจจดจำเรื่องราวการทำร้ายหรือการจับครูในพื้นที่ ในขณะที่คนจีนอาจจดจำเรื่องการเรียกค่าคุ้มครองโดยขบวนการแบ่งแยกดินแดนบางกลุ่ม เป็นต้น⁴⁴

สำหรับเรื่องเล่าในหมู่มลายูมุสลิมเกี่ยวกับสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น มักเน้นไปที่เรื่องรัฐบาลทำลายวัฒนธรรมของชาวมลายูมุสลิม เช่น รัฐบาลไม่ให้สอนภาษามลายูหรือภาษาอาหรับ บังคับให้ใช้ภาษาไทยในการติดต่อกับราชการ ให้เปลี่ยนชื่อเป็นภาษาไทย ห้ามเรียนคัมภีร์อัลกุระอ่าน บังคับให้นำกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่เข้ามาใช้แทนกฎหมายอิสลามและตำแหน่งดาโต๊ะยุติธรรมที่ตัดสินคดีความเกี่ยวกับครอบครัวและมรดกตามกฎหมายอิสลาม⁴⁵ บังคับให้แต่งกายตามนโยบายรัฐนิยม ห้ามขายมลายูหนุ่มโสด สวมกะปิเยาะห์ ห้ามผู้หญิงคลุมฮิญาบ และให้มุสลิมแต่งกายแบบตะวันตก มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยจอมพล ป. หลายเรื่อง ซึ่งสะท้อนความทรงจำในแง่ลบของชาวบ้าน เช่น ในสมัยนี้คนมลายูจะหนุ่มโสดขึ้นอำเภอดิดต่อราชการไม่ได้ หน้าอำเภอก็จะมีร้านให้เช่ากางเกง บางพื้นที่มีเรื่องเล่าว่ามีการบังคับให้คนมลายูกราบไหว้พระพุทธรูป⁴⁶ บ้างก็เล่าว่าเจ้าหน้าที่เตะถีบประชาชนที่หนุ่มโสดกลางถนน กระชากฮิญาบของหญิงสาว หรือนำหมวกกะปิเยาะห์มาเป็นตะกร้อเตะเล่น แม้ค้าในตลาดถูกตำรวจตีด้วยพานท้ายปืนเพราะสวมเสื้อกะบายาและผ้าคลุมศีรษะ ฯลฯ⁴⁷

เรื่องเล่าและความทรงจำเหล่านี้สะท้อนว่า ลึกลงไปแล้วชาวมลายูมุสลิมต้องการให้รัฐยอมรับอัตลักษณ์มลายูมุสลิม ซึ่งหมายถึงสิทธิที่จะมีวิถีชีวิตภายใต้ศาสนา ภาษา การแต่งกายและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของชาวมลายูมุสลิม นอกจากนี้การผลัดซ้ำเรื่องเล่าและความทรงจำต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น ยังเป็นส่วนหนึ่ง

⁴⁴ แพร ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” *รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม* หน้า 6.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

⁴⁶ ปิยะ กิจถาวร, ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา, ใน *มลายูศึกษา ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประชาชนมลายูมุสลิมในภาคใต้*, หน้า 127.

⁴⁷ สุลักษณ์ กาญจนฐนดี *ดอนปาตาน, สันติภาพในเปลวเพลิง* กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2547. หน้า 137.

ของการดิ้นรนต่อสู้เพื่อตักเตือนลูกหลานญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านว่าอย่าไว้วางใจต่ออำนาจรัฐไทย ตลอดจนข้าราชการฝ่ายต่าง ๆ ที่เป็นกลไกอำนาจรัฐ ทำนองเดียวกันกับเรื่องเล่าและความทรงจำเกี่ยวกับ **“เหตุการณ์ที่สะพานกอดตอ”** เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2518 ซึ่งสะท้อนว่าชาวบ้านใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ต้องการความเป็นธรรม โดยให้เจ้าหน้าที่รัฐเลิกกดขี่ และไม่เลือกปฏิบัติในความสัมพันธ์กับชาวมุสลิมอีกต่อไป

เหตุการณ์ที่สะพานกอดตอ เป็นเรื่องราวของเด็กชายชื่อสื่อแม กับพี่ชายและเพื่อน ๆ ซึ่งเป็นชาวมลายูมุสลิมรวม 6 คน ที่ได้เดินทางผ่านที่ตั้งของกองทหารนาวิกโยธิน แล้วถูก **“บุคคลแต่งชุดเขียว”** ทำร้ายโดยพี่ชายและเพื่อน ๆ รวม 5 คนถูกฆ่าตาย แล้วนำศพไปทิ้งที่สะพานกอดตอ ส่วนสื่อแมซึ่งกำลังทำเป็นตายสามารถขึ้นจากน้ำและนำเรื่องราวที่เกิดขึ้นมาบอกเล่าให้ชาวบ้านฟัง นำไปสู่การชุมนุมประท้วงใหญ่ของชาวมลายูมุสลิมหน้าศาลากลางจังหวัดในวันที่ 11 ธันวาคม 2518 ในวันที่ 13 ธันวาคมได้มีคนร้ายขว้างระเบิดไปยังกลุ่มผู้ชุมนุม จนมีคนตาย 13 คน บาดเจ็บ 40 คน ในวันรุ่งขึ้นผู้นำทางศาสนาได้ประกาศว่าผู้ตายทุกคนเป็น **“ชาฮีด”** (ตายเพื่อปกป้องศาสนา) และผู้ชุมนุมได้ย้ายมายังหน้ามัสยิดกลาง จำนวนคนชุมนุมเพิ่มขึ้นเป็นเรือนแสน จนกระทั่งตัวแทนรัฐบาลมาเจรจา การชุมนุมจึงยุติลงในวันที่ 24 มกราคม 2519⁴⁸

การผลิตซ้ำความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่สะพานกอดตอ ตอกย้ำความรู้สึกว่าเจ้าหน้าที่รัฐซึ่งเป็นชาวพุทธทำร้ายชาวมลายูมุสลิม ทำให้ชาวมลายูมุสลิมมีสำนึกในเส้นแบ่งหรือความแตกต่างระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวพุทธชัดเจนยิ่งขึ้น ดังสะท้อนให้เห็นจากเรื่องเล่าต่าง ๆ อีกหลายเรื่องที่เพิ่มความรู้สึกบาดหมางระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวพุทธในท้องถิ่น เช่น เล่าว่าญาติของผู้บาดเจ็บจากระเบิดได้นำคนเจ็บไปส่งโรงพยาบาลปัตตานี แต่แพทย์และพยาบาลบางคนซึ่งเป็นชาวไทยพุทธแสดงความรังเกียจ พุดจากระยะไกลกับผู้ที่ได้รับบาดเจ็บและญาติ ๆ เพราะไม่พอใจการชุมนุมประท้วงของชาวมลายูมุสลิม หรือเรื่องครูใหญ่โรงเรียนแห่งหนึ่งที่เป็นชาวพุทธตำหนินักเรียนที่ไปร่วมชุมนุม หรือบางคนเล่าว่าตอนที่มีการชุมนุมประท้วงการจับครูพุทธไปเรียกค่าไถ่นั้น ครูมุสลิมยังไปร่วมประท้วง แต่การประท้วงที่หน้ามัสยิดกลางปัตตานี คนไทยพุทธไม่เห็นมาร่วมประท้วงเลย เป็นต้น⁴⁹

การต่อสู้ของชาวมลายูมุสลิมในภาคใต้ยังปรากฏในรูปของเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้านหรือ กำปง ซึ่งแสดงให้เห็นการแย่งชิงพื้นที่ความทรงจำเพื่ออ้างสิทธิในการเป็นเจ้าของหมู่บ้านและการมี

⁴⁸ อาราฟีน บินนิ, อ. ลออแมน และซุฮัยมีย์ อิสมาแอล, **ปัตตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้, 2550. หน้า 383-387.

⁴⁹ แพรว ศิริศักดิ์ธำรง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** หน้า 8.

อำนาจในการจัดการทรัพยากรในหมู่บ้าน ชาวมลายูมุสลิมส่วนใหญ่จะเล่าประวัติหมู่บ้านว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน เพื่อเน้นถึงสิทธิอันชอบธรรมของตน และชาวบ้านในหลายหมู่บ้านจะเล่าประวัติหมู่บ้านโดยเน้นความผูกพันกับรัฐกลันตันในมาเลเซียซึ่งเป็นชาวมลายูมุสลิมด้วยกัน เช่น เล่าว่าชาวมลายูมุสลิมที่มาจากกลันตันเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน เป็นต้น เรื่องเล่าเช่นนี้ยังคงมีพลังมากในปัจจุบันเพราะชาวบ้านจำนวนมากต้องไปทำงานในมาเลเซียเพื่อหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ทำให้ต้องการความทรงจำที่ช่วยให้ชาวบ้านรู้สึกว่าคุณสมบัติสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษเดียวกันกับคนมาเลเซีย

บ้านกือเม็ง อำเภอรามัน ยะลา มีประวัติว่าชุมชนในอดีตมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าเมืองโกตาบารู แม้ว่าในหมู่บ้านนี้มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความร่วมมือและการพัฒนาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมกับรัฐไทยด้วย แต่ก็มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การต่อสู้ของวีรบุรุษในชุมชนกับรัฐไทย คือ **ครูเปาะสุ มาเวดิส** โดยรัฐมองว่าครูเปาะสุเป็นพวกแบ่งแยกดินแดน แต่ชาวบ้านในท้องถิ่นมองว่าครูเปาะสุเป็นนักพัฒนาและนักต่อสู้ของชุมชน ชาวบ้านในหมู่บ้านนี้ไม่พอใจที่รัฐตั้งชื่อหมู่บ้านว่า **“กาเม็ง”** (หมายถึงหมู่บ้านที่มีแพะมาก) ชาวบ้านต้องการให้ชื่อหมู่บ้านว่า **“กือเม็ง”** ซึ่งมาจากชื่อ **“โต๊ะกือเม็ง”** หมายถึงผู้หญิงที่มีบารมี มีสติปัญญาเฉียบแหลม สวย งามยาวหยักศก พุดจาอ่อนโยน มีความรู้เชี่ยวชาญด้านศาสตร์อาหรับและไสยศาสตร์ทุกแขนง เป็นที่เคารพนับถือของชุมชนสมัยก่อน⁵⁰

ความทรงจำเกี่ยวกับประวัติหมู่บ้านของชาวมลายูมุสลิมดังกล่าวมานี้ ไม่เพียงแต่สะท้อนว่าชาวบ้านรู้สึกผูกพันกับชาวมลายูมุสลิมในมาเลเซียเท่านั้น แต่ความทรงจำว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้สร้างหมู่บ้านทำให้ชาวบ้านมีความชอบธรรมที่จะเป็นเจ้าของหมู่บ้านมากกว่าชาวจีนและชาวไทยพุทธในหมู่บ้าน นอกจากนี้ความทรงจำเกี่ยวกับชื่อหมู่บ้านของชาวบ้านในบ้านกือเม็ง ยังสะท้อนความต้องการที่จะตอบโต้กับอัตลักษณ์ที่รัฐและสังคมไทยมอบให้ ทั้งอัตลักษณ์ของชาวมลายูที่รัฐและสังคมมองว่าด้อยกว่าชาวพุทธและอัตลักษณ์ของผู้หญิงมลายูมุสลิมที่ถูกมองว่าไร้อำนาจ ขาดสติปัญญา และไม่มีความงามแบบไทยและแบบจีนที่คนในสังคมไทยยกย่อง

คนจีนในภาคใต้ตอนล่าง ก็มีความทรงจำเกี่ยวกับหมู่บ้านที่สร้างความชอบธรรมในฐานะเจ้าของหมู่บ้านเช่นกัน เช่น ชาวบ้านอำเภอสังขละบุรีและอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เล่าถึงชุมชนที่เกิดขึ้นจากการบุกเบิกหักร้างถางพงและการก่อตั้งชุมชนโดยบรรดาพ่อค้าชาวจีน เป็นต้น ในหลายหมู่บ้านชาวจีนมีอิทธิพล

⁵⁰ อลิสา หะสาเมาะ, “การวิเคราะห์ภาพรวมโครงการวิจัยการพัฒนาชุมชนโดยชุมชนในสถานการณ์ความขัดแย้งในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551**. หน้า 20-26.

สูงแต่มีเรื่องเล่าว่าชาวมลายูเป็นคนก่อตั้งหมู่บ้าน ซึ่งชาวจีนก็ยอมรับว่าชาวมลายูมุสลิมเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้านจริง แต่ก็จะได้ถึงบทบาทของชาวจีนในการสร้างความเจริญให้แก่หมู่บ้าน เช่น ประวัติบ้านกุงจนอง อำเภอเบตง จังหวัดยะลา ชาวจีนเล่าว่า ในยุคเริ่มแรกมีเพียงชาวมลายู แต่ในปี พ.ศ.2343 มีหนุ่มสาวจากประเทศจีนเดินทางขึ้นเรือข้ามฟากมาประเทศมาเลเซีย และเดินทางมายังเบตง ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นป่าทึบและเต็มไปด้วยสัตว์ป่า เพื่อดึงกรากและทำการค้า กิจกรรมก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ และมีชาวจีนเดินทางเข้ามาตั้งกรากเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว⁵¹ ส่วนตำบลเกาะยอ จังหวัดสงขลา มีเรื่องเล่าว่าคนจีนสองคนมาจากเมืองเชียงไต้ ได้เข้ามาสอนชาวบ้านให้ใช้เครื่องตุกในการทอผ้า ทำให้หัตถกรรมทอผ้าของเกาะยอมีชื่อเสียงและกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของท้องถิ่น⁵² ความทรงจำดังกล่าวนี้ส่งเสริมความสำคัญและอำนาจของชาวจีนในหมู่บ้านแม้ว่าชาวจีนในหมู่บ้านจะมีจำนวนน้อยกว่าชาวมลายูมุสลิมก็ตาม

สำหรับความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชาวมลายูมุสลิมกับชาวจีนซึ่งมีความไม่เท่าเทียมกันของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองนั้น เห็นได้ชัดในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ**เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว** และ**มัสยิดกรือเซะ** ซึ่งมีโครงเรื่องย่อย (subplot) หลายแบบที่สะท้อนการต่อสู้ดิ้นรนของหลายฝ่าย โดยแต่ละฝ่ายมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองที่แตกต่างกันไป บ้างก็เพื่อต่อสู้กับชาติพันธุ์อื่นในพื้นที่ บ้างก็เพื่อต่อสู้กับรัฐไทย

เรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวและมัสยิดกรือเซะที่แพร่หลายที่สุดในปัจจุบัน เล่าเรื่องเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวสาปแช่งลิ้มไต่เคี่ยมซึ่งเป็นพี่ชายมิให้สร้างมัสยิดกรือเซะสำเร็จ แต่เรื่องราวเช่นนี้ถูกสร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนเรื่องเล่าในอดีตไม่กล่าวถึงการสาปแช่งแต่อย่างใด เช่น **พงศาวดารเมืองปัตตานี** ซึ่งเขียนโดยผู้นำท้องถิ่นเชื้อสายจีนซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าราชการไทย ตีพิมพ์ใน พ.ศ.2445 เล่าว่าลิ้มไต่เคี่ยม ชาวจีนฮกเกี้ยน ได้อพยพจากประเทศจีนมาอยู่บ้านกรือเซะ ได้ภรรยาเป็นชาวมลายูจึงนับถือศาสนาอิสลาม น้องสาวชื่อลิ้มกอเหนี่ยวได้ติดตามมาพบพี่ชาย ฝืนอ้อนวอนให้พี่ชายละเลิกจากการเป็นมุสลิมแล้วกลับไปหามารดาที่เมืองจีน แต่ลิ้มไต่เคี่ยมก็ไม่ยอมกลับไป ลิ้มกอเหนี่ยวมีความเสียใจในที่สุดจึงผูกคอตาย

ลิ้มไต่เคี่ยมฝั่งน้องสาวไว้ที่กรือเซะ ชาวจีนนับถือว่าเป็นผู้หญิงบริสุทธิ์และเป็นคนรักชาติตระกูล ได้มีการเซ่นไหว้เสมอทุกปีมิได้ขาด **พงศาวดารเมืองปัตตานี** ฉบับนี้ไม่มีข้อความกล่าวถึงคำสาปแช่งของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว แม้จะกล่าวถึงมัสยิดกรือเซะว่าอยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรมแต่ก็ไม่ได้ระบุว่าเป็นเพราะสาเหตุใด เช่นเดียวกับหนังสือ *Sejarah Kerajaan Melayu Patani* ฉบับพิมพ์เมื่อปี ค.ศ.1985 ผู้เขียนคือ อิบรอฮีม ซูกรี (Ibrahim Syukri) ก็กล่าวถึงการเสียชีวิตของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวโดยไม่มีเรื่องคำสาปแช่ง

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁵² สมหมาย พงศ์พฤกษ์, หัตถกรรมผ้าทอพื้นบ้านเกาะยอ มปท. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรผ้าทอเกาะยอ, 2548. หน้า 8.

หนังสือประวัติเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวที่พิมพ์โดยมูลนิธิเทพปฐมนิยสถาน ทั้งฉบับที่พิมพ์ปี พ.ศ.2534 และ 2544 ก็ไม่ปรากฏข้อความที่เขียนถึงคำสาปแช่งของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว เพียงแต่บอกว่าพี่ชายได้รับอาสาเจ้าเมืองปัตตานีสั่งสร้างมัสยิด และในตอนท้ายยังเล่าว่าลิ้มกอเหนี่ยวช่วยวงศ์ตระกูลของเจ้าเมืองปัตตานีต่อสู้กับพวกกบฏอีกด้วย⁵³ ซึ่งสะท้อนว่ามูลนิธิของชาวจีนแห่งนี้ไม่ต้องการกล่าวถึงเรื่องราวที่แสดงถึงความขัดแย้งและความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนกับชาวมลายูมุสลิมในท้องถิ่น แต่กล่าวถึงบทบาทของชาวจีนต่อชาวมลายูมุสลิมทั้งในเรื่องการสร้างมัสยิดและการต่อสู้กับพวกกบฏ เพื่อเน้นความสำคัญของชาวจีนต่อวิถีชีวิตและความมั่นคงของชาวมลายูมุสลิม

งานเขียนเรื่องแรกที่ระบุถึงคำสาปของลิ้มกอเหนี่ยว เขียนโดยชาวจีนในท้องถิ่นชื่อ สุวิทย คณานุรักษ์ ซึ่งอ้างว่าได้รับการถ่ายทอดจากขุนพจนันสารบาญ (บุตรชายคนที่สองของพระจีนคณานุรักษ์ผู้นำคนสำคัญของเมืองปัตตานีในอดีต) ในปัจจุบันประวัติเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวสำนวนนี้ได้รับการเผยแพร่กว้างขวางทั้งโดยการบอกเล่าและการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน่วยงานของรัฐคือการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้แนะนำแหล่งท่องเที่ยวโดยใช้ข้อความที่เน้นอารมณ์ความรู้สึกของลิ้มกอเหนี่ยวก่อนฆ่าตัวตาย ทำให้นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปรับรู้เรื่องมัสยิดกรือเซะผ่านตำนานเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย⁵⁴ เรื่องเล่าที่ว่าชาวจีนเป็นผู้สร้างมัสยิดกรือเซะ และสาเหตุที่การสร้างมัสยิดกรือเซะไม่สำเร็จมาจากคำสาปแช่งของชาวจีน กลายเป็นเรื่องเล่าที่ครอบครองพื้นที่ความทรงจำของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย อันมีนัยว่าความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการสร้างความเจริญแก่ท้องถิ่นขึ้นอยู่กับชาวจีนเป็นสำคัญ

ชาวมลายูมุสลิมเล่าเรื่องการสร้างมัสยิดกรือเซะต่างจากชาวจีนอย่างมาก เช่น หนังสือ **สยาเราะห์ปัตตานี** กล่าวว่ามัสยิดนี้สร้างขึ้นโดยชาวมุสลิมเอง โดยสุลต่านลองยูนุส เป็นผู้สั่งให้สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ.2265 และเหตุที่สร้างไม่เสร็จก็เพราะเกิดสงครามแย่งชิงราชสมบัติระหว่างสุลต่านลองยูนุสกับพระตูปะกาลัน ส่วน **อิกายัตปาตานี** เล่าว่าสุลต่านมูคือฟาร์เป็นผู้สั่งให้สร้างมัสยิดกรือเซะ และมัสยิดนี้ถูกเผาทำลายเมื่อกองทัพสยามมาทำสงครามกับปัตตานี⁵⁵ จะเห็นได้ว่า **อิกายัตปาตานี** อธิบายปัญหาของชาวมลายูมุสลิมว่ามาจากการขยายอำนาจของรัฐสยาม ซึ่งเรื่องเล่าเช่นนี้เกิดขึ้นเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลไทยและการแบ่งแยกดินแดน

⁵³ แพร ศิริศักดิ์ดำรง, “ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวมลายูมุสลิมและชาวจีนในย่านสายกลาง จังหวัดยะลา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

⁵⁴ www.bloggang.com

⁵⁵ แพร ศิริศักดิ์ดำรง, “อดีต- ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** หน้า 12-13.

เรื่องการหล่อปูนใหญ่ของปัตตานี ตำนานของชาวมุสลิมก็แตกต่างจากตำนานของชาวจีนที่เล่าว่าลิ้มไต่เคี่ยมเป็นผู้หล่อปูนใหญ่โดยยอมสละชีวิตเพื่อให้การหล่อปูนใหญ่สำเร็จ เช่น **อิกายัต ปาตานี** กล่าวว่า สุลต่านมูฏอฟฟาร์ชาห์สั่งให้หล่อปูนใหญ่ นายช่างเป็นชาวเมืองรัม ชื่อ อับดุลคอบัด แม้จะมีปัญหาในตอนแรกแต่ในที่สุดก็หล่อสำเร็จด้วยบารมีของสุลต่าน⁵⁶ สะท้อนว่าชาวมลายูมิได้ยอมรับว่าชาวจีนเป็นผู้นำเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าหรือนำความเจริญและความมั่นคงมาสู่ปัตตานี และชาวจีนมิได้มีส่วนในการทำสงครามเพื่อปัตตานีแต่อย่างใด

ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในปัจจุบัน ก็คือ การเพิ่มความสำคัญของการเคารพบูชาเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวในหมู่ชาวจีน โดยมีศาลเจ้าใหญ่ของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวที่ย้ายมาตั้งใกล้ ๆ กับมัสยิดกรือเซะ ในขณะที่ชาวมลายูมุสลิมก็ได้ทำให้มัสยิดกรือเซะซึ่งกรมศิลปากรประกาศให้เป็นโบราณสถานมานานแล้ว กลายเป็นมัสยิดที่มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอีกครั้งหนึ่ง และมัสยิดแห่งนี้ชาวมลายูมุสลิมถือว่าเป็นสัญลักษณ์และอนุสรณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของเมืองปัตตานี⁵⁷ ความทรงจำเกี่ยวกับมัสยิดกรือเซะและเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวจึงยังคงเป็นส่วนหนึ่งของความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างชาวจีนและชาวมลายูมุสลิมในปัจจุบัน⁵⁸

การต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำระหว่างชาวจีนกับชาวมลายูมุสลิมนี้เกิดขึ้นในบริบทที่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้น ซึ่งคนจีนมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีกว่า มีการค้าขายใหญ่โตในระดับส่งออกและข้ามชาติ จึงเกิดการเอาเปรียบในด้านทรัพยากรแทบทุกทางจนเป็นเหตุให้คนมลายูมุสลิมปรับตัวไม่ทันและกลายเป็นคนด้อยโอกาส ทั้ง ๆ ที่ชาวมลายูมุสลิมถือว่าตนเป็นเจ้าของแผ่นดินและทรัพยากร และชาวมลายูมุสลิมเห็นว่าการมาสร้างฮวงซุ้ยเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวขึ้นมาใหม่ใกล้กับมัสยิดกรือเซะนั้น เป็นการรุกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวมุสลิม การเคลื่อนไหวของชาวมุสลิมรุ่นใหม่ที่จะฟื้นฟูมัสยิดกรือเซะให้กลายเป็นศาสนสถานสำคัญ นับเป็นความพยายามที่จะลบล้างคำสาปและตำนานเมืองปัตตานีที่กลุ่มคนจีนสร้างขึ้น⁵⁹

สำหรับในภาคอีสาน การต่อสู้ระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ในพื้นที่ความทรงจำปรากฏอย่างชัดเจนในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับ “พ่อพญาสีเขี้ยว” ที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา พ่อพญาสีเขี้ยวเป็นสิ่ง

⁵⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, พล.ต.ต.จำรูญ เด่นอุดม, อับดุลเลาะห์ ลอฮแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ เล่าขานตำนานใต้ ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550. หน้า 52.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

⁵⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม. ไฟใต้ถาจะดับ?, 2550, หน้า 165-167

⁵⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, พล.ต.ต.จำรูญ เด่นอุดม, อับดุลเลาะห์ ลอฮแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ เล่าขานตำนานใต้ หน้า 53-54.

ศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวอำเภอสีคิ้วทุกชาติพันธุ์เคารพสักการะ แต่พ่อพญาสี่เขียวมีความหมายต่อชาวสีคิ้วแต่ละชาติพันธุ์ไม่เหมือนกัน “คนไทยยวน” ซึ่งอพยพจากภาคเหนือตอนบน “คนลาวอีสาน” “คนไทโคราช” “ข้าราชการไทย” และ “คนจีน” ในตลาดอำเภอสีคิ้ว ต่างก็สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพ่อพญาสี่เขียวเพื่อช่วงชิงพื้นที่ความทรงจำที่จะช่วยสร้างหรือเพิ่มพูนอำนาจต่อรองแก่ชาติพันธุ์ของตน⁶⁰

แต่เดิมพ่อพญาสี่เขียวเป็นผีอารักษ์ของ “ชาวไทยยวน” ในเขตอำเภอสีคิ้ว เนื่องจากชาวยวนเหล่านี้อพยพมาจากล้านนาจึงสร้างความทรงจำว่าพ่อพญาสี่เขียวเป็นเจ้าฟ้ามาจากเชียงแสนและเป็นผู้สร้างเมืองสีคิ้วขึ้นมา เพื่อให้ชาวยวนเป็นกลุ่มคนที่สำคัญที่สุดในเมืองสีคิ้ว ในขณะที่ “ชาวลาวขาวจ้าว” ที่อาศัยอยู่บริเวณอำเภอสูงเนินและ “ชาวไทโคราช” ที่อาศัยอยู่บริเวณใกล้เคียงกลับเห็นว่าพ่อพญาสี่เขียวเป็นเพียงยักษ์ร้ายที่กลับใจตนหนึ่งเท่านั้น ไม่ได้ยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทในการตั้งถิ่นฐานอย่างที่ชาวยวนสีคิ้วเชื่อแต่อย่างใด เป็นการปฏิเสธว่าคนไทยยวนไม่ใช่ผู้สร้างเมืองสีคิ้วขึ้นมา

ต่อมา “ข้าราชการอำเภอสีคิ้ว” ได้ให้ผู้รู้ในท้องถิ่นเขียนตำนานพ่อพญาสี่เขียวเป็นลายลักษณ์อักษร ตำนานนี้เล่าเรื่องตามความเชื่อของชาวไทยยวนว่าเจ้าฟ้าที่ปกครองเชียงแสนย้ายถิ่นฐานลงมาสร้างเมืองสีคิ้ว โดยพระองค์ได้รับนิมิตจากพระอินทร์ให้ปฏิบัติธรรม แต่ต่อมาพระองค์ทรงประพาศิลาธรรมคือได้ให้ทหารฆ่าคนเพื่อนำมาเสวย ทำให้พระองค์กลายเป็นยักษ์สี่เขียว เมื่อยักษ์ถูกฆ่าตายพระองค์ก็ฟื้นขึ้นมาเป็นมนุษย์อีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นก็ทรงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวสีคิ้วเคารพสักการะ⁶¹ การที่เรื่องเล่าที่สร้างโดยทางราชการยึดตามตำนานของชาวไทยยวน น่าจะเป็นเพราะสอดคล้องกับประวัติศาสตร์กระแสหลักที่กล่าวว่กษัตริย์ไทยที่สร้างและปกครองอาณาจักรอยุธยาสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ที่ปกครองเชียงแสน ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์กระแสหลักที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้รับการผลิตซ้ำในแบบเรียนอย่างต่อเนื่องในหลายทศวรรษต่อมา

หน่วยราชการไทยที่อำเภอสีคิ้วยังได้สร้างอนุสาวรีย์พ่อพญาสี่เขียว โดยเรียกว่า “อนุสาวรีย์พระยาสี่คิ้วแดนสยาม” อนุสาวรีย์นี้สร้างเป็นรูปผู้ชายที่ไว้ผมสั้นทรงมหาดไทยและสวมเสื้อคอตั้งทรงราชปะแตนแบบข้าราชการสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยืนตรงหันหน้าเข้าตึกโรงพยาบาลสีคิ้ว ลักษณะของอนุสาวรีย์และชื่อ “อนุสาวรีย์พระยาสี่คิ้วแดนสยาม” ทำให้ “พระยาสี่คิ้ว” กลายเป็นตัวแทนของอำนาจและอุดมการณ์ของรัฐไทยที่มีอยู่เหนือประชาชนในท้องถิ่น และบริเวณฐานอนุสาวรีย์ยังมีรูปเสือโคร่งเจ้าป่านั่งหมอบอยู่ 1 ตัว แทนที่จะเป็นยักษ์ตามที่ปรากฏในตำนาน เนื่องจากยักษ์จะทำให้ภาพลักษณ์ในทางลบต่ออุดมการณ์ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ แต่เสือโคร่งเป็นเจ้าป่าเจ้าเขา ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่าทาง

⁶⁰ ไพรอดู สุริยา สมุทคุปดีและพัฒนา กิตติอาษา, “ยวนสีคิ้ว” ในชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยยวนในจังหวัดนครราชสีมา, นครราชสีมา ; สมบูรณ์การพิมพ์, 2544.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า123-126.

ราชการเป็นผู้รักษาเขตแดนและบำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาชน ดังนั้นอนุสาวรีย์นี้จึงเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายแก่คนทั่วไปว่า สถานพยาบาล และข้าราชการ ทำหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขให้กับประชาชนเช่นกับพญาสีเขี้ยวนั่นเอง⁶²

ขณะเดียวกัน “ชาวจีนในตลาดอำเภอสีคิ้ว” ก็ได้สร้างศาลพ่อพญาสีเขี้ยวของตนเองขึ้นมา พร้อมกับสร้างความทรงจำขึ้นมาใหม่ว่า มีชายชราชาวจีนคนหนึ่งเข้าไปกราบไหว้ศาลเจ้าพ่อพญาสีเขี้ยว และถูกสลากกินแบ่งรัฐบาลรางวัลที่ 1 จึงได้สร้างศาลใหม่ เป็นศาลแบบจีน และได้เชิญเชิดวงวิญญูณของพ่อพญาสีเขี้ยวมาสิงสถิตในศาลแห่งนี้⁶³ ชาวจีนได้สร้างเรื่องเล่าเพิ่มเติมด้วยว่า พ่อพญาสีเขี้ยวไม่ต้องการประทับในศาลเจ้าเดิม จึงได้แสดงปาฏิหาริย์แหวกผัดบขวาที่ขึ้นอยู่หนาแน่นกลางบึงสาธารณะของสีคิ้วออกเป็นทาง แล้วกวาดเอาผัดบขวาไปไว้ที่ริมบึง และแสดงความจำนงผ่านร่างทรงว่า ต้องการจะประทับในศาลเจ้าแห่งใหม่ การสร้างศาลพ่อพญาสีเขี้ยวเป็นศาลเจ้าจีนและเรื่องเล่าดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวจีนได้เข้ามายึดกุมอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และอุดมการณ์ทางศาสนาของชาวไทยวนสีคิ้วได้สำเร็จ โดยชาวไทยวนสีคิ้วไม่สามารถต้านทานได้⁶⁴

สำหรับชาติพันธุ์ที่อยู่ในพื้นที่สูงและในเขตป่าเขา ก็มีการต่อสู้โดยการสร้างความทรงจำนอกกรอบความคิดเกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” กระแสหลักเช่นเดียวกัน ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน

ชาติพันธุ์ขมุ ในจังหวัดน่าน ซึ่งทำการเกษตรในเขตชายแดนห่างไกลและเผชิญปัญหาการเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างอ่างเก็บน้ำ ได้ต่อสู้กับการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกและเผชิญกับการถูกเหยียดหยามรวมทั้งอัตลักษณ์ที่อยู่ในฐานะข้าทาสของคนอื่น โดยมีได้หาทาง “กลายเป็นไทย” แต่ได้พยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนและต่อสู้กับความรู้สึกต่ำต้อยด้วยการรื้อฟื้นสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชาติพันธุ์เพื่อเน้นอัตลักษณ์ขมุที่เคยเผชิญความทุกข์ยากร่วมกันมา ตลอดจนมีการรื้อฟื้นพิธีกรรม สร้างพิธีภักดิ์ และรื้อฟื้นตำนานเรื่องน้ำเต้าที่แสดงว่ามนุษย์ทุกชาติพันธุ์เป็นพี่น้องกัน ซึ่งทำให้ชาวขมุสามารถภาคภูมิใจใน “ความเป็นขมุ” และลดความรู้สึกต่ำต้อยลงไปได้มาก⁶⁵

⁶² เรื่องเดียวกัน.

⁶³ สุวรัตน์ หงส์นคร, “ประเพณีพิธีกรรมการเข้าทรงพ่อพญาสีเขี้ยวของชาวไทยวนบ้านสีคิ้ว ตำบลสีคิ้ว อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม,

⁶⁴ สุริยา สมุทคุปดีและพัฒนา กิตติอาษา, “ยวนสีคิ้ว” ใน **ชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา, นครราชสีมา .**

⁶⁵ ชูศักดิ์ วิทยาภัก, “ขมุเฮ็ดไฮ้ ไตเฮ็ดนา ภูมิอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในภาคเหนือของประเทศไทย” **วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีที่ 17 ฉบับที่ 1/2548. หน้า 140-172.**

ชาติพันธุ์ชาวลัวะ เป็นชนพื้นถิ่นในแถบล้านนามาตั้งแต่สมัยโบราณ แต่พ่ายแพ้แก่ชาติพันธุ์ไท-ลาว จนต้องออกไปตั้งถิ่นฐานตามป่าเขา และทราบจนถึงปัจจุบันก็ยังมีฐานะยากจน ชาวลัวะจึงถูกมองโดยคนไทยและ “คนเมือง” (ซึ่งในอดีตก็คือ “คนลาว”) ว่าเป็นชนชาติล้าหลัง ป่าเถื่อน ดังนั้น ชาวลัวะจึงดิ้นรนต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำอย่างมาก เพื่อจะมีความเสมอภาคและมีอำนาจต่อรองกับคนอื่น ๆ ในสังคมไทย

ความทรงจำที่ชาวลัวะสร้างขึ้นมีชาวลัวะเป็นศูนย์กลาง โดยผูกเรื่องเชื่อมโยงกับ **“ขุนหลวงวิลังคะ”** ซึ่งมีเรื่องราวอยู่ในตำนานร่วมสมัยกับพระนางจามเทวีแห่งอาณาจักรหริภุญไชย ชาวลัวะได้สืบทอดความทรงจำว่า **“บ้านเมืองเรา ลัวะเคยเป็นใหญ่”** และมีขุนหลวงวิลังคะเป็น ศูนย์รวมจิตใจและสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวลัวะเคารพนับถือและยำเกรง⁶⁶

สิ่งหนึ่งที่ชาวลัวะถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่น่าภาคภูมิใจก็คือภาษาลัวะซึ่งเป็นภาษาเก่าแก่ ชาวลัวะถึงกับสร้างความทรงจำว่าทุกภาษาในโลกนี้ล้วนดัดแปลงมาจากภาษาของชาวลัวะทั้งสิ้น ภาษาลัวะนั้นนอกจากจะเขียนเสียงได้ยากแล้วยังไม่มีการถ่ายทอดเป็นตัวเขียน ชาวลัวะได้สร้างความทรงจำเพื่ออธิบายถึงการที่ตนไม่มีตัวเขียน (เพื่อมิให้ถูกมองว่าเป็นชนชาติล้าหลังป่าเถื่อน) โดยเล่าว่าแต่เดิมนั้นชาวลัวะก็มีตัวอักษรใช้ แต่ตัวอักษรของชาวลัวะได้ถูกขโมยไป ชาวลัวะจึงไม่ได้เขียนตัวหนังสือไว้อีกเพราะกลัวว่าจะถูกขโมยไปอีก

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า เมื่อชาวลัวะแต่งงานกับคนชาติพันธุ์อื่นก็มักจะเปลี่ยนไปใช้ภาษาของชาติพันธุ์นั้น ๆ แทนภาษาลัวะ ซึ่งทำให้ชาวลัวะต้องหาทางอธิบายถึงสาเหตุที่ชาวลัวะมักจะละทิ้งภาษาของตนเองเพื่อมิให้ชาวลัวะถูกมองว่าเป็นคนไม่รักขนบธรรมเนียมประเพณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่ชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในสังคมไทยกำลังพยายามรื้อฟื้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ขึ้นมา ซึ่งทำให้ชาติพันธุ์ใดก็ตามที่สูญเสียอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไปเกิดความรู้สึกว่าเป็นปมด้อย ดังนั้น ชาวลัวะจึงได้อธิบายว่า สาเหตุที่คนลัวะต้องเปลี่ยนไปใช้ภาษาของชาติพันธุ์ที่ตนแต่งงานด้วย ก็เพราะภาษาลัวะนั้นเขียนแบบได้ยากและถ่ายทอดได้ยาก⁶⁷

ในความเป็นจริงนั้น ชาวลัวะในปัจจุบันยังคงมีอัตลักษณ์เป็นคนป่าล้าหลัง ทำให้มีความต้องการที่จะเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนเอง หรือพยายามกดทับ **“ความเป็นลัวะ”** เอาไว้ การเปลี่ยนไปพูดภาษาของชาติพันธุ์อื่นจึงเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนสถานภาพและสร้างอำนาจต่อรอง อย่างไรก็ตามชาวลัวะกำลัง

⁶⁶ ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการประวัติศาสตร์ขุนหลวงวิลังคะกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมืองกะ ตาบลสะลวง อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่” กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549, หน้า 1-6.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

พยายามสร้างอัตลักษณ์ใหม่ นอกจากการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับภาษาลัวะดังกล่าวข้างต้นแล้ว ชาวลัวะยังพยายามที่จะพิสูจน์ให้เห็นว่าชาติพันธุ์ลัวะมีความเจริญมาแต่โบราณ เป็นกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ตั้งถิ่นฐานเป็น "รัฐ" ก่อนเกิดอาณาจักรล้านนาเสียอีก และชาวลัวะยังพยายามแสดงให้เห็นด้วยว่าชาวลัวะในอดีตมีบทบาทสำคัญทางการเมือง เช่น การอ้างถึง "อ้ายฟ้า" ซึ่งเป็นชาวลัวะที่พญามังรายส่งไปเป็นไส้ศึกที่หริภุญไชยและต่อมาได้เป็นผู้ปกครองเมืองหริภุญชัย เป็นต้น⁶⁸

สำหรับชาวลัวะที่เมืองเกะนั้น ได้พยายามสร้างความทรงจำเพื่อยืนยันว่าตนมีความเกี่ยวข้องกับ "วัดพระบาทสี่รอย" เพราะชาวลัวะเมืองเกะเป็นผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูป ในปี พ.ศ. 2535 พระสงฆ์ในหมู่บ้านได้ให้ช่างฝีมือปั้นรูป "พ่อขุนหลวงวิรังคะ" วีรบุรุษของชาวลัวะ และนำมาประดิษฐานไว้ที่หน้าศาลพ่อขุนหลวง หลังจากนั้นได้มีการสร้างสถูปเจดีย์ครอบรูปปั้นพ่อขุนหลวงวิรังคะ พร้อมกับสร้างสวนหย่อมในบริเวณอนุสาวรีย์นี้ และในปีต่อมาก็ได้จัดงานฉลองสมโภชอย่างยิ่งใหญ่ ทำให้รูปปั้นที่เคยเป็นผิบรรพบุรุษของชาวลัวะกลายมาเป็นอนุสรณ์สถานแบบพุทธ ความทรงจำเกี่ยวกับผีปู่ย่าของชาวลัวะจึงเลือนหายไป โดยถูกแทนที่ด้วยการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับวีรบุรุษทางวัฒนธรรมซึ่งทำให้ชาวลัวะมีอัตลักษณ์เป็นกลุ่มคนที่เจริญทางวัฒนธรรม เพราะได้เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาและมีได้นับถือผีอีกต่อไป⁶⁹

การสร้างความทรงจำของชาวลัวะเมืองเกะว่าตนนับถือพุทธศาสนาเช่นนี้ มิใช่เป็นเพราะชาวลัวะเมืองเกะพยายามจะ "กลายเป็นไทย" เนื่องจากชาวลัวะเมืองเกะยังคงยกย่องวีรบุรุษของชาวลัวะ และเน้นว่าชาวลัวะเมืองเกะเป็นผู้ค้นพบพระพุทธรูป โดยมีได้กดทับ "ความเป็นลัวะ" เอาไว้แต่อย่างใด

ในกรณีของชาวกระเหรี่ยง นอกจากจะพยายามสร้างความทรงจำในกรอบของ "ความเป็นไทย" กระแสหลัก โดยการพิสูจน์ให้เห็นว่าชาวกระเหรี่ยงมิได้ทำลายทรัพยากรธรรมชาติอันมีค่าของ "ชาติไทย" และชาวกระเหรี่ยงมี "ความเป็นไทย" จนสามารถทำพิธีบวชป่าและอนุรักษ์ป่าดังที่กล่าวมาแล้ว ชาวกระเหรี่ยงยังสร้างความทรงจำนอกกรอบของ "ความเป็นไทย" ด้วย กล่าวคือชาวกระเหรี่ยงเคยมีอัตลักษณ์เป็นชาวเขาที่ด้อยความเจริญ มีฐานะต่ำต้อยกว่าคนล้านนาที่เรียกตัวเองว่า "คนเมือง" และเป็นเสมือนผู้ที่เข้ามาอาศัยแผ่นดินไทยอยู่ ทำให้ชาวกระเหรี่ยงผลิตซ้ำความทรงจำที่ว่าบรรพบุรุษของตนได้อาศัยอยู่ในดินแดนแถบนี้มาเนิ่นนานเป็นเวลายาวนานไม่น้อยกว่า 700 ปี⁷⁰ ความทรงจำเช่นนี้ช่วยยืนยันว่าชาวกระเหรี่ยงเป็น

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-67.

⁷⁰ ชูพินิจ เกษมณี, "การศึกษาเกี่ยวกับคนชายขอบ: กรณีศึกษาของกลุ่มชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย" **รวมบทความวิชาการประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551. หน้า 3.

เจ้าของแผ่นดินไทยไม่น้อยไปกว่าคนอื่น ๆ ไม่ใช่เป็นคนพลัดถิ่นที่อพยพเข้ามาพึ่งพาอาศัย หรือเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรของคนไทยดังที่คนไทยทั่วไปเข้าใจ

ชาติพันธุ์อาข่า เป็นชาติพันธุ์หนึ่งที่สูงอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกแย่งชิงทรัพยากรและบางส่วนต้องอพยพลงมาอยู่ในเมือง ชาวอาข่าบางคนได้พยายามสื่อสารกับคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เพื่อปลุกเร้าให้เกิดความสำนึกว่าคุณค่าของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทยได้ถูกลดทอนลงจนกลายเป็นสินค้าไปหมดแล้ว และพยายามกระตุ้นให้คนทุกชาติพันธุ์รวมทั้งชาวอาข่าเองหาทางตอบโต้กลับล้างอาชญากรรม “ชาวเขาสกปรก ชาวเขาขายตัว” ด้วยการเรียกร้องว่า “พวกเราชาวเผ่าช่วยกัน ให้เค้ารู้ว่าเราไม่ได้เป็นอย่างนั้น อย่างที่เค้ากล่าวหา กัน ให้เค้ารู้ว่าชาวเผ่าก็มีดี” ในชุมชนอาข่าบางแห่ง นอกจากจะมีการสร้างพิพิธภัณฑ์อาข่า เพื่อแสดงถึงวิถีชีวิตอันดีงาม และแสดงให้เห็นว่าชาวอาข่าไม่ได้ล่าหิ้งแล้ว ยังมีการเรียกร้องให้ชาวอาข่า “มาร่วมกันชำระประวัติศาสตร์อาข่า ให้เกิดความเป็นธรรม และลดอคติทางชาติพันธุ์”⁷¹ อีกด้วย

ในการเขียนประวัติศาสตร์อาข่านี้ ชาวอาข่าเน้นอดีตที่ยาวนานของตนตั้งแต่เมื่อชาวอาข่าอาศัยอยู่ใน “ดินแดนอิสระ” มี “เจ้าปกครองเป็นคนอาข่า” และเมื่ออพยพหนีภัยจากการรุกรานจนพลัดพรากจากกัน ชาวอาข่าทั่วโลกก็ยังสำนึกในความเป็นพี่น้องกัน หลังจากเล่าถึงการต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ อย่างไม่ย่อท้อของชาวอาข่าแล้ว ก็กล่าวด้วยว่าในปัจจุบันชาวอาข่าได้ปรับตัวให้เข้ากับยุคโลกาภิวัตน์ และได้มีส่วนร่วมในการผลักดันนโยบายต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับชุมชนไปจนถึงระดับชาติ และเรียกร้องให้ชาวอาข่าร่วมกันต่อสู้เพื่อแก้ไขปัญหาที่คนในวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้าใจวัฒนธรรมอาข่าอย่างผิด ๆ ซึ่งเรื่องสำคัญที่กลุ่มผู้เขียนประวัติศาสตร์อาข่าพยายามตอบโต้ ก็คือเรื่อง “ลานสาวกอด” ซึ่งได้รับการสร้างขึ้นในต้นทศวรรษ 2490 โดยบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ในหนังสือ 30 ชาติในเชียงราย และได้รับการผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง ทั้งในนวนิยาย ภาพยนตร์ และเพลง ซึ่งความทรงจำในเรื่องนี้ทำให้หญิงสาวชาวอาข่าต้องถูกเหยียดหยามและถูกล่วงละเมิดทางเพศ ชาวอาข่าจึงพยายามพิสูจน์ว่าในสังคมอาข่าไม่มี “ลานสาวกอด” แต่อย่างใด⁷²

ส่วนการต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของชาติพันธุ์มูเซอแดง เกิดขึ้นท่ามกลางผลกระทบของกระแสทุนนิยมที่นำเอาสิ่งแปลกปลอมเข้ามาในชุมชนมูเซอแดง ทั้งโดยคนภายนอก เช่นนักท่องเที่ยว และโดยลูกหลานของชาวมูเซอแดงเองที่ออกไปเรียนหนังสือหรือทำงานในเมือง⁷³ ชาวมูเซอแดง “ตั้งรับกับกระแส

⁷¹ <http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3>

⁷² อายิ (ป.อายิ) เมื่อ วัน เสาร์ ที่ 9 ธันวาคม 2549, 13 : 06 น. IP : 203.150.133.30
<http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3>

⁷³ ยาโพ จะดีก้อยและคณะ. โครงการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญาชาวมูเซอแดง บ้านห้วยปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), มปป., หน้า 1.

การรุกรานจากภายนอก" โดยอาศัยเครื่องมือต่อสู้หลายอย่าง เช่น องค์ความรู้และประเพณีวัฒนธรรมเดิม ขณะเดียวกันก็สร้างประวัติศาสตร์มุขোแดงขึ้นมาด้วย⁷⁴

ชาวมุขোแดงได้เขียนประวัติศาสตร์เพื่อแสดงให้เห็นต้นกำเนิดและความเป็นมาอันยาวนานของตน โดยเล่าถึงการดิ้นรนต่อสู้กับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ และวิถีชีวิตอันดีงามของชาวมุขোแดงในอดีต รวมทั้งจารีตประเพณีที่ช่วยควบคุมความสัมพันธ์ทางสังคม และเน้นว่าชาวมุขোแดงไม่ทอดทิ้งวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของบรรพชน แต่มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมจากภายนอกอย่างเหมาะสมและทำให้ชีวิตดีขึ้น⁷⁵

ความทรงจำเกี่ยวกับอดีตเช่นนี้ไม่เพียงแต่ช่วยสร้างพลังให้แก่การตอบโต้และการต่อต้านความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่รัฐและทุนนิยมนำเข้ามาเท่านั้น แต่ยังเสริมพลังให้แก่การฟื้นฟูศิลปะและวัฒนธรรมของชาวมุขোแดง เช่น ดนตรีพื้นบ้าน สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน การรักษาโรค การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช การจัดงานประเพณีต่าง ๆ ฯลฯ ชาวมุขোแดงบางคนมีความกระตือรือร้นในเรื่องนี้ถึงกับเดินทางไปดูงานประเพณีและพิธีกรรมในชุมชนมุขোแดงอื่น ๆ เพื่อจะกลับมารื้อฟื้นงานประเพณีและพิธีกรรมดั้งเดิมในหมู่บ้านของตน⁷⁶

ปัญหาชาติพันธุ์และปัญหาชนชั้นกับการดิ้นรนต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำ

ในอดีตที่ผ่านมาเมื่อมีการวิเคราะห์ปัญหาทางชาติพันธุ์อันเกิดจากอุดมการณ์ชาตินิยม มักมองปัญหาชาติพันธุ์ว่าเป็นปัญหาสำคัญในตัวของมันเอง โดยมีได้เชื่อมโยงเข้ากับปัญหาทางชนชั้น แต่เนื่องจากการสร้างความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ของปัญญาชนกระแสหลักนั้นมุ่งจรรโลงโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นและโครงสร้างการเมืองที่รวมศูนย์อำนาจไว้ในมือของชนชั้นนำ ดังนั้น ภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมกระแสหลัก ปัญหาชาติพันธุ์จึงเกี่ยวโยงกับปัญหาชนชั้นอย่างแนบแน่น โดยที่**ปัญหาที่แท้จริงเป็นปัญหาชนชั้น** ส่วนปัญหาทางชาติพันธุ์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาชนชั้นเท่านั้น เห็นได้ชัดจากคำกล่าวของจอห์น โอโดเฮา ผู้นำของชาวกระเหรี่ยงแห่งลุ่มน้ำแม่วาง ดังนี้

“คนจนในเมืองก็ถูกปฏิเสธ ถูกรังแกเหมือนกันนี่ ผมเลยกล้าออกมาสู้ ความจริงคือ เพราะจนนั้นแหละถึงถูกรังแก ผมไปดูในกรุงเทพฯ คนจนถูกเผาไล่ที่กันสด ๆ ร้อน ๆ เลย เอาที่ไปสร้างตึกสร้างถนน อย่างพี่น้องมุสลิมที่บ้านครัวอยู่มานานแล้ว ที่อีสานคนอยู่สลัมก็เยอะ ภาคใต้ก็มี มันเป็น

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

⁷⁶ โปรดดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

ปัญหาคนจนกับคนรวยมากกว่า คนไม่มีอำนาจจะถูกไล่ถูกรื้อถูกเผา ตอนนี้ผมรู้แล้วว่าบใช้เพราะเขาเป็นยางเป็นชาวเขาหรือ”⁷⁷

การต่อสู้ของคนบางชาติพันธุ์ จึงแสดงออกโดยเข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social movement) ที่มีอัตลักษณ์เป็น “คนจน” โดยไม่เน้นในเรื่องชาติพันธุ์ เช่น “สมัชชาคนจน” ซึ่งมีศูนย์กลางการเคลื่อนไหวอยู่ที่เขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชนที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวกับสมัชชาคนจนได้แต่งประวัติศาสตร์เรื่อง **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย**⁷⁸ สร้างความทรงจำเกี่ยวกับการต่อสู้ของชาวนาบ้านโดยการเชื่อมโยงการต่อสู้ของ “คนจน” ในปัจจุบันเข้ากับการต่อสู้สำคัญ ๆ ในอดีต ย้อนหลังไปจนถึงการต่อสู้ของ “กบฏผีบุญ” ที่เกิดขึ้นในภาคอีสานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5, การต่อสู้ของ “เสรีไทยสายชาวนา” ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2, การต่อสู้ของ “สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย” และการต่อสู้ของ “สหพันธ์เกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน” ซึ่งการต่อสู้ของ “คนจน” นี้ยังคงดำเนินอยู่ในปัจจุบันคือขบวนการสมัชชาคนจนนั่นเอง นับเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ด้วยโครงเรื่องที่ชาวนาชาวนามีบทบาทสำคัญ ซึ่งประวัติศาสตร์เช่นนี้ช่วยเปลี่ยนอัตลักษณ์ชาวนาจาก “เหยื่อของการพัฒนา” กลายเป็นผู้กระทำการเพื่อเปลี่ยนแปลง “ชาติไทย” ให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น และเป็นครั้งแรกที่มีการสร้าง “ชุมชนความทรงจำ” โดยเชื่อมโยงบทบาทของชาวนาชาวนาทั่วประเทศเข้าด้วยกัน⁷⁹

แม้ว่าสมัชชาคนจนยังคงใช้สัญลักษณ์ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ในการต่อสู้เพื่อแสดงถึงความสมานฉันท์กับคนทั่วไปในสังคมไทยรวมทั้งกับชนชั้นกลาง เช่นการเคลื่อนไหวโดยชูธงชาติ ธงธรรมจักร และพระบรมฉายาลักษณ์⁸⁰ แต่ก็ได้นั้นสัญลักษณ์ที่เป็นของชาวนาเองด้วย เช่น ธงแดงของสมัชชาคนจน ผ้าขาวม้าคาดเอว ดนตรีหมอลำ ฯลฯ อีกทั้งยังปฏิเสธความหมายของ “ชาติไทย” ตามคติเชื้อชาตินิยม แต่เน้นการรวมพลังของ “คนจน” โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติและชาติพันธุ์ ทุกคนเป็นสมาชิกชุมชนที่มีความทรงจำร่วมกันในฐานะ “คนจน” “ผู้ถูกกดขี่” “ผู้ทุกข์ยาก” และ “ผู้ต่อต้าน”⁸¹

⁷⁷ สัมภาษณ์ จอนิ โอโดเฮา ใน สารคดี, 2539 หน้า 77. อ้างใน วิรพา อังกูรทัศนียรัตน์, ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” และการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชาคนจน รายงานกระบวนการวิจัย 004 773 ประวัติศาสตร์ความคิดไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ ปีการศึกษา 2547. หน้า 17.

⁷⁸ นฤมล ทับจุมพล นิติรัตน์ ทรัพย์สมบูรณ์ (บรรณาธิการ), **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2542.

⁷⁹ วิรพา อังกูรทัศนียรัตน์, “ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” แลพการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชาคนจน” หน้า 22-23.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

บทสรุป

ท่ามกลางการแย่งชิงทรัพยากรและความขัดแย้งที่สูงขึ้นในสังคมไทย ในบริบทที่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจขาดความเสมอภาคและความเป็นธรรม ชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทยเช่น มอญ เขมร ไทใหญ่ กระเหรี่ยง มลายู และอีกหลายชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง ได้สร้างความทรงจำด้วยโครงเรื่องหลายแบบ เช่น แบบที่เชื่อมโยงตนเองเข้ากับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” รวมทั้งการเน้นภาพอดีตที่เคยร่วมมือกับ “ชาติไทย” ในการต่อสู้เพื่อเอกราชมาด้วยกัน เช่น กรณีชาวมอญและชาวไทใหญ่ แบบที่พยายามเสนอว่าชาติพันธุ์ของตนอยู่ในแผ่นดินไทยมานานเพื่อยืนยันว่าชาติพันธุ์ของตนก็เป็นเจ้าของแผ่นดินไทยเช่นเดียวกัน เช่น กรณีชาติพันธุ์มอญและกระเหรี่ยง แบบที่เน้นความรุ่งเรืองในอดีตของตนและเน้นอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ในแง่ที่มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง เพื่อสร้างความภาคภูมิใจในชาติพันธุ์ที่จะช่วยให้เกิดเอกภาพและมีพลังในการต่อสู้กับปัญหา เช่น ชาติพันธุ์มอญและมลายูมุสลิม แบบที่เน้นว่าชาติพันธุ์ของตนถูก “ชาติไทย” กดขี่ตลอดมาในประวัติศาสตร์ เพื่อเสริมสร้างพลังในการต่อสู้กับรัฐไทยในปัจจุบันและอนาคต เช่น ชาติพันธุ์มลายูมุสลิม เป็นต้น

การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของประชาชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ แม้ว่าจะยังไม่ปรากฏผลกระทบที่ชัดเจนต่อการเปลี่ยนแปลงความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” กระแสหลัก และความทรงจำที่ประชาชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ สร้างขึ้นก็ยังไม่เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางเท่าใดนัก อย่างไรก็ตาม การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำก็เป็นเสมือนคลื่นได้นำที่จะส่งผลกระทบตามมาในอนาคตอันใกล้ เพราะในยุคเทคโนโลยีสารสนเทศ ความทรงจำที่ได้รับการสร้างขึ้นสามารถไหลบ่าไปสู่สังคมวงกว้างได้อย่างรวดเร็ว โดยที่รัฐและชนชั้นนำไม่สามารถผูกขาดอำนาจในการสร้างความทรงจำและการสร้างอัตลักษณ์ดังในอดีตที่ผ่านมา

แม้ว่าการปล่อยให้คนกลุ่มต่าง ๆ มีเสรีภาพในการสร้างและเผยแพร่ความทรงจำ จะเป็นเรื่องที่ควรส่งเสริมอย่างเต็มที่ แต่ก็มีความจำเป็นที่จะต้องทำให้ทุกคนในสังคมมีวิจารณ์ญาณหรือมีทัศนวิพากษ์มากพอที่จะเข้าใจความหมายระดับลึกของประวัติศาสตร์หรือความทรงจำแต่ละเรื่องหรือแต่ละแบบ เพื่อจะได้ไม่สับสนและไม่เข้าใจผิดไปว่า “ประวัติศาสตร์” เป็นเรื่องไร้สาระที่ปราศจากมูลความจริง จนทำให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์สูญเสียพลังในการสร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ไปอย่างสิ้นเชิง

นอกจากนี้การขยายตัวของรัฐและทุนนิยม ได้ทำให้เกิดความแตกต่างและความขัดแย้งทางชนชั้นมากขึ้น และความทรงจำเกี่ยวกับอดีตถูกใช้ในการต่อสู้ทางการเมืองมากขึ้น หากสังคมต้องการแก้ไขความขัดแย้งก็ต้องเข้าใจความหมายของ “ความทรงจำ” ของแต่ละฝ่ายให้ดี เพื่อจะรู้ว่าแต่ละฝ่ายต้องการอะไร และมีความตึงเครียดหรือความขัดแย้งภายในชาติพันธุ์และระหว่างชาติพันธุ์หรือไม่ เพียงใด ไม่มีประโยชน์ที่จะแก่งแย่งเชื่อว่าคนต่างชาติพันธุ์เคยอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขมาแล้วในอดีต ย่อมจะสามารถอยู่

ร่วมกันอย่างสงบสุขหรือมีความสมานฉันท์ได้ต่อไปในปัจจุบันและอนาคต แล้วคิดแต่จะหาทางรื้อฟื้นอดีตอันดงามขึ้นมา โดยไม่คิดจะเข้าใจความหมายระดับลึกของการสร้างความทรงจำแบบต่าง ๆ และไม่พยายามแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้างอันเป็นรากฐานของความขัดแย้งและความรุนแรงไปพร้อมกัน

หากต้องการลดความขัดแย้งหรือความตึงเครียดในความสัมพันธ์เชิงอำนาจลงไป การสร้างประวัติศาสตร์หรือความทรงจำของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ก็จะต้องดำเนินไปในวิถีทางที่มีการบิดเบือนประวัติศาสตร์น้อยลง พร้อมกันนั้นก็ต้องมีการสร้างประวัติศาสตร์แห่งชาติในโครงเรื่องใหม่ ที่สามารถจะผนวก ((inclusion) กลุ่มคนต่าง ๆ ที่เคยอยู่ในฐานะ “คนอื่น” (the other) หรือมี “ความเป็นอื่น” (the otherness) ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใด ชาติพันธุ์ใด หรือเพศใด ให้คนทุกกลุ่มได้มีบทบาทและความสำคัญในพื้นที่ความทรงจำร่วมกัน และเปิดโอกาสคนทุกกลุ่มทุกชาติพันธุ์มีโอกาสเชื่อมโยงอดีตที่เป็นจริงของตนเองเข้ากับประวัติศาสตร์แห่งชาติเพื่อจะเข้าใจชาติและเข้าใจตนเองอย่างถูกต้อง และเพื่อจะยืนอยู่ในพื้นที่ของประวัติศาสตร์แห่งชาติอย่างมีศักดิ์ศรีและมีอำนาจต่อรองไปพร้อมกัน หากมีการตีความอดีตแตกต่างกัน ก็จะต้องต่อสู้กันด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง มิใช่ด้วยการใช้อำนาจเข้าไปเบียดขับ (exclusion) ประวัติศาสตร์ของผู้ที่มีอำนาจน้อยกว่าให้หายไปจากพื้นที่ความทรงจำ รวมทั้งจะต้องตระหนักด้วยว่าการเข้าถึง “ความจริงเกี่ยวกับอดีต” นั้น อาจทำได้จากหลายมุมมอง และถ้าหากสามารถเข้าใจชีวิตมนุษย์หรือปรากฏการณ์ทางสังคมหนึ่ง ๆ จากหลาย ๆ มุมมอง ก็อาจมองเห็นความซับซ้อนของ “ความจริง” เกี่ยวกับชีวิตและสังคมได้ดีกว่าการเกาะติดอยู่กับมุมมองแบบใดแบบหนึ่งเพียงแบบเดียวตลอดไป

อนึ่ง นโยบายของการคืนชนต่อผู้ในพื้นที่ความทรงจำดังที่ได้เสนอมานี้ ทำให้เห็นได้ชัดเจนว่ามิติสำคัญของการเมืองมิใช่เรื่องของการเลือกตั้ง เท่ากับเป็นเรื่องของการต่อสู้ในการนิยามความหมายที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เพราะอำนาจที่ซึ่มลึกที่สุดก็คืออำนาจในการนิยามความหมาย ว่าอะไรคือ “ความจริง ความดี ความงาม” ในปัจจุบันนี้ ทั้ง “ความจริงเกี่ยวกับอดีต” “ความดีหรือคุณธรรมของบุคคลในอดีต” และ “ความงามของศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติที่เป็นมรดกตกทอดมาจากอดีต” แบบที่คนไทยส่วนใหญ่รับรู้และเชื่อก่อนนั้น แม้ว่าได้ให้พื้นที่แก่ “ท้องถิ่น” และ “ชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อย” เพิ่มมากขึ้น แต่ก็ยังไม่มากพอที่จะเอื้ออำนวยให้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมการเมืองไทยมีความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง เพราะตราบนานกระทั่งถึงปัจจุบัน ความคิดกระแสหลักที่วางอยู่บนความเชื่อมโยงอย่างซับซ้อนและใกล้ชิดระหว่างประวัติศาสตร์ที่มีโครงเรื่องแบบราชาชาตินิยมก็ยังคงครอบงำสังคมไทยอย่างเปี่ยมพลัง และยังคงเกื้อหนุนความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบรวมศูนย์และไม่เสมอภาคให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคง ส่งผลให้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมการเมืองไทยยังห่างไกลจากความเป็นประชาธิปไตยเป็นอันมาก

ในบริบทปัจจุบันที่ความตึงเครียดและความขัดแย้งในสังคมไทยสูงขึ้น และการต่อสู้ในพื้นที่ความทรงจำยังคงดำเนินไปอย่างเข้มข้น การศึกษาเพื่อเข้าใจความหมายทางการเมืองที่แฝงอยู่ในประวัติศาสตร์ชาติ ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติบุคคล ประวัติตระกูล ฯลฯ ที่แสดงออกในรูปลักษณะ

ต่าง ๆ ว่าให้พื้นที่ทางสังคม หรือให้สิทธิและอำนาจแก่คนกลุ่มต่าง ๆ แตกต่างกันไปอย่างไร จึงยังคงเป็นเรื่องจำเป็นและมีประโยชน์ อย่างน้อยที่สุดก็จะช่วยเสริมสร้างทัศนวิพากษ์และวิจารณ์ญาณให้แก่คนไทย และช่วยให้คนไทยเป็นอิสระจากกระบวนทัศน์ครอบงำ จนมีอิสระทางความคิดและมีอิสระภาพในการแสวงหาความรู้มากขึ้น แล้วถ่วงหนทางสำหรับการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในสังคมการเมืองไทยให้ก้าวหน้ารวดเร็วขึ้นในอนาคตอันใกล้

บรรณานุกรม

- หจข. รล. 3 / 32 เอกสารรัชกาลที่ 5 พระบรมราชโองาพลับ (ไปรวเวต) พระราชทานข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง
- จิรัชชาติ สันติะยศ, **พระราชชายาเจ้าดารารัศมี** กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- ชัยพงษ์ สำเนียง, “พลวัตการสร้างและการรับรู้ประวัติศาสตร์เมืองแพร่ (พ.ศ.2445-2549)” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.
- ชูพนิจ เกษมณี, “การศึกษาทักบคนชายขอบ: กรณีศึกษาของกลุ่มชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรมดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.
- ชูศักดิ์ วิทยารักษ์, “ขมุเอ็ดไฮ่ ไตเอ็ดนา ภูมิอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ในภาคเหนือของประเทศไทย” **วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่** ปีที่ 17 ฉบับที่ 1/2548.
- อัครศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์แนะนำหนังสือรางวัลสารคดี ‘นายอินทร์อะวอร์ด’ 2549 “ต้นทางจากมะละแหม่ง” ใน **มอญ-เขมรศึกษา** มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551.
- นฤมล ทับจุมพล นิติรัตน์ ทรัพย์สมบูรณ์ (บรรณาธิการ), **เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปีสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2542.
- นิติ เอียวศรีวงศ์, ‘ประวัติศาสตร์ลังกาสุกะและปัตตานี’ การบรรยายในหลักสูตร ‘มลายูศึกษาเพื่อความสมานฉันท์’ ในหัวข้อ ที่วิทยาลัยอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ระหว่างวันที่ 11-12 พ.ค. 2549.
- ประชาภิจักรจักร, พระยา, **พงศาวดารโยนก** กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2515.
- ปานแพร ชาวน์ประยูร, “บทบาทของพุทธศาสนาต่อกระบวนการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ของชาวไทใหญ่ในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภูมิภาควิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

ปิยะ กิจถาวร, “ชาวมลายูภายใต้นโยบายพัฒนา” ใน **มลายูศึกษา ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประชาชนมลายูมุสลิมภาคใต้** นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2550. หน้า 135-136.

แพรว ศิริศักดิ์อึ้ง, “อดีต-ปัจจุบันและความหลากหลายทางวัฒนธรรมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551. หน้า 16.

แพรว ศิริศักดิ์อึ้ง, “ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวมลายูมุสลิมและชาวจีนในย่านสายกลาง จังหวัดยะลา” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2546.

ไพศาล ไทยใหม่และคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “โครงการประวัติศาสตร์ชุมชนหลวงวิลังคะกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมืองกะ ตำบลสะลวง อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่” กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.

ภูเดช แสนสา, เมืองลอง: ความผันแปรของเมืองขนาดเล็กในล้านนา จากรัฐจารีตถึงปัจจุบัน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552.

ยาไฟ จะดีก่อและคณะ. โครงการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญาชุมชนแออัด บ้านหัวปาย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน (มปท. : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), มปป.

เลิศชาย ศิริชัย “ชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดชายแดนภาคใต้ในสถานการณ์ความรุนแรง มุมมองในมิติชาติพันธุ์สัมพันธ์ รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

วิรพา อังกูรทศนีย์รัตน์, ความเปลี่ยนแปลงทางมโนทัศน์ “ชาติไทย” และการเมืองวัฒนธรรมเรื่อง “ความเป็นไทย” ของ “คนจน” ผู้ตกเป็น “เหยื่อ” การพัฒนาโดยรัฐไทย: กรณีศึกษาสมัชชาคนจน รายงานกระบวนวิชา 004 773 ประวัติศาสตร์ความคิดไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ ปีการศึกษา 2547.

ศรีศักร วัลลิโภดม, จำรูญ เด่นอุดม, พล.ต.ต., อับดุลเลาะห์ ลออแมน, อุดม ปัตนวงศ์ และคณะ **เล่าขานตำนานใต้** ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ไฟใต้ถ้าจะดับ?**, 2550.

สฤณี ณัฐพลทรัพย์, “ดาระอั้ง คนชายขอบสองแผ่นดิน” **วารสารสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์** 21, 1 (2545).

สมหมาย พงศ์พุกข, **หัตถกรรมผ้าทอพื้นบ้านเกาะยอ** มปท. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรผ้าทอเกาะยอ, 2548.

สายชล สัตยานุรักษ์, **คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 1 และเล่ม 2** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

สายชล สัตยานุรักษ์, “ชาตินิยม วัฒนธรรม และความขัดแย้ง” **บทความแนวคิด ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** จัดโดยโครงการจัดตั้งศูนย์ภูมิภาคด้านสังคมศาสตร์และการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

สายชล สัตยานุรักษ์, “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

สายชล สัตยานุรักษ์, **สมเด็จพระยาตากสินมหาราช, การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม** กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

สุกัลลักษณ์ กาญจนขุนดี **ดอนปากทาน, สันติภาพในเปลวเพลิง** กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2547.

สุริยา สมุทคุปติและพัฒนากิตติอาษา, “ยวนสี่คิ้ว” ในชุมชนชาติพันธุ์ : เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา, นครราชสีมา ; สมบูรณ์การพิมพ์, 2544.

สุदारตน์ หงส์นคร, “ประเพณีพิธีกรรมการเข้าทรงพ่อพญาสี่เขี้ยวของชาวไทยยวนบ้านสี่คิ้ว ตำบลสี่คิ้ว อำเภอสี่คิ้ว จังหวัดนครราชสีมา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2539.

แสงเพชร (นามแฝง), **ปมประวัติ “รัฐปัตตานี” ไฟใต้ไม่เคยดับ** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วันชนะ, 2547.

หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย 28 มิถุนายน 2518.

องค์ บรรจุน, **ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มอญนอกแบบเรียนประวัติศาสตร์รัฐชาติ รวมบทความวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** หน้า 4-6.

องค์ บรรจุน, **หญิงมอญ อำนาจ และราชสำนัก: บทบาทเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของสตรีมอญ** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

อลิสสา หะสาเมาะ, “การวิเคราะห์ภาพรวมโครงการวิจัยการพัฒนาชุมชนโดยชุมชนในสถานการณ์ความขัดแย้งในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” **รวมบทความวิชาการ ประชุมวิชาการชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม** ณ ศูนย์ประชุมนานาชาติ โรงแรม ดิ เอ็มเพรส เชียงใหม่ 22-23 ธันวาคม 2551.

อาราฟีน บินจิ, อ. ลออแมน และซุฮัยมีย์ อิสมาแอล, **ปัตตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** สงขลา,: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้, 2550.

Condominus, Georges. *From Lawa to Mo, From Saa' to Thai*, Canberra: Australian National University, Department of Anthropology Press, 1990.

Kasian Tejapira, “The Misbehaving Jeks: The Evolving Regime of Thainess and Sino-Thai Challenges” Paper prepared for ARI Asia Trends 2008 on “Chinese ness Unbound: Boundaries, Burden and Belongings of Chinese ness outside China” Organized by Asia Research Institute, National University of Singapore, 11 September 2008.

ระบบออนไลน์

<http://www.bloggang.com>

<http://www.geocities.com/banchengkao/03.html>

<http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3>

<http://www.hilltribe.org/thai/webboard/main.php?board=001236&topboard=3>

http://khonthaijaidee.org/news_openhouse.html

<http://www.monstudies.org/config.php?nfile=T1.htm>

<http://www.monstudies.com/smfboard/index.php?topic=397.0>

บทคัดย่อ

การต่อสู้ในการบัญญัติศัพท์ก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475

การต่อสู้ทางการเมืองที่สำคัญในช่วงก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 เป็นการต่อสู้ในการบัญญัติศัพท์เป็นภาษาไทย เพราะการบัญญัติศัพท์เป็นการเลือกใช้คำและการควบคุมความหมายของคำที่มาจากภาษาต่างประเทศ ซึ่งลึกลงไปแล้วก็คือการควบคุมความรู้สึกนึกคิดของคนไทยนั่นเอง การบัญญัติศัพท์จึงมีผลอย่างลึกซึ้งต่อการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชาติไทย ทั้งในยุคที่มีการบัญญัติศัพท์และในอนาคตข้างหน้า

ชนชั้นนำของไทยตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมาพยายามทำให้คนไทยทั่วประเทศใช้ภาษาไทยอย่างถูกต้อง เพราะหมายถึงการยอมรับโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นอย่างละเอียดซับซ้อน โดยอยู่ภายใต้วิถีคิด โลกทัศน์ อุดมการณ์ คุณธรรม ค่านิยม และรสนิยมที่ “ภาษาไทยมาตรฐาน” กำหนดความหมายเอาไว้ ดังนั้น ในขณะที่นักเขียนนักหนังสือพิมพ์ รวมทั้งปัญญาชนฝ่ายซ้ายนำเองศัพท์การเมืองใหม่ๆ จำนวนมากจากประเทศตะวันตกและจีนเข้ามาใช้ ทั้งการใช้ในลักษณะทับศัพท์และบัญญัติศัพท์ ปัญญาชนของชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์หลายพระองค์ก็พยายามต่อสู้โดยการบัญญัติศัพท์เป็นภาษาไทยอย่างกระตือรือร้น ในกรณีที่หนังสือพิมพ์บัญญัติศัพท์บางคำในลักษณะที่เป็นอันตรายต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น คำว่า “ประชาธิปไตย” ปัญญาชนของชนชั้นนำก็จะอธิบายความหมายของคำนั้นๆ เพื่อแสดงว่าเป็นระบอบการปกครองที่ดีแต่ไม่เหมาะกับเมืองไทย ขณะเดียวกันการจัดทำกฎหมายสมัยใหม่ก็ทำให้ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จำเป็นต้องบัญญัติศัพท์ทางกฎหมายจำนวนมาก

ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2510 พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงมีบทบาทสำคัญที่สุดในการบัญญัติศัพท์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำที่เกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิดเพื่อจะป้องกันมิให้สังคมไทย “เดินเร็วเกินไป” หรือ “เดินผิดทาง” ในขณะที่ปัญญาชนอื่นๆ ในฝ่ายรัฐบาลก็ได้ใช้ “ศัพท์บัญญัติ” จำนวนมากเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองในช่วงทศวรรษ 2480 เช่น คำว่า รัฐนิยม, ลัทธิชาตินิยม, คณะการเมือง, มนุษสปฏิวัติ, มติมหาชน, ประชากรรัฐ ฯลฯ คำศัพท์เหล่านี้ล้วนแต่เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบใหม่ แต่ได้รับการสร้างความหมายไปในทางที่ตอบสนองระบอบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ต่อมาในทศวรรษ 2490 ปัญญาชนฝ่ายซ้ายพยายามบัญญัติศัพท์ในลัทธิมาร์กซิสต์เป็นภาษาไทย เพื่อใช้ในการแปลหรือเขียนหนังสือด้วยกรอบความคิดแบบมาร์กซิสต์

ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมชมีบทบาทสำคัญในการรักษาภาษาไทยมาตรฐานเอาไว้ โดยต้องการให้คนไทย “คิดเป็นไทย” ถึงกับต่อต้านการบัญญัติศัพท์ และทำให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทยหมายถึง “ภาษาวิบัติ” แต่การที่เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเทคโนโลยีสารสนเทศอย่างรวดเร็ว ก็ทำให้ประชาชนทั่วไปมีบทบาทมากขึ้นในการสร้างคำใหม่ ๆ ขึ้นใช้ จนภาษาไทยในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างมาก

การต่อสู้ในการบัญญัติศัพท์ก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475

สายชล สัตยานุรักษ์
สาขาวิชาประวัติศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ในช่วงก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 มีการต่อสู้ทางความคิดอย่างเข้มข้นระหว่างหลายฝ่าย การต่อสู้ที่สำคัญเกิดขึ้นในการสร้างคำภาษาไทยใหม่ๆ ขึ้นมาใช้ ซึ่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเรียกว่า “การบัญญัติศัพท์ภาษาไทย”¹ เพราะการบัญญัติศัพท์เป็นการแปลคำโดยเลือกเอาคำที่มีความหมายตามที่ผู้บัญญัติศัพท์ต้องการ เพื่อจะควบคุมความหมายของคำที่มาจากภาษาต่างประเทศให้มีความหมายใหม่ตามที่ผู้บัญญัติศัพท์ต้องการ บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาประวัติศาสตร์การบัญญัติศัพท์ในช่วงก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการต่อสู้ทางการเมืองอย่างสำคัญ และศัพท์บัญญัติจำนวนมากที่เกิดขึ้นในช่วงดังกล่าวนี้ก็ได้รับการนำมาใช้สืบมาจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาประวัติศาสตร์การบัญญัติศัพท์ในที่นี้ เป็นการศึกษาเชิงการเมืองวัฒนธรรม ทั้งนี้ คำว่า “การเมืองวัฒนธรรม” หมายถึงการต่อสู้เพื่อรักษาหรือปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในมิติทางวัฒนธรรม เช่น การสร้างความรู้, การบัญญัติศัพท์, การสร้างสรรค์ทางศิลปะแขนงต่าง ๆ เช่น ทัศนศิลป์ นาฏศิลป์ วรรณศิลป์ ฯลฯ ซึ่งลึกลงไปแล้วกิจกรรมทางวัฒนธรรมเหล่านี้เป็นเรื่องของการนิยามความหมายว่าอะไรคือ “ความจริง ความดี ความงาม” ซึ่งในกรณีของไทย การต่อสู้ในมิติทางวัฒนธรรมในอดีตที่ผ่านมาเป็นการต่อสู้เพื่อบนิยามความหมายว่าอะไรคือ “ความจริง ความดี ความงาม” เกี่ยวกับ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” รวมทั้งการปฏิบัติการในด้านต่าง ๆ เพื่อให้คนใน “ชาติไทย” หรือ “สังคมไทย” ยึดถือเอาความหมายดังกล่าวมาเป็นฐานคิดหรือโลกทัศน์ ซึ่งจะมีผลตั้งแต่ระดับความรู้สึกนึกคิดไปจนถึงพฤติกรรมและปฏิบัติการทางสังคมของคนไทยทั้งปวง

การวิเคราะห์ “การเมืองวัฒนธรรม” เรื่องการบัญญัติศัพท์ นับเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของ “ภาษาไทย” เพื่อจะเข้าใจการต่อสู้ในการนิยามความหมายผ่านการสร้างคำใหม่ ๆ ใน “ภาษาไทย” ในช่วงก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ซึ่งสังคมไทยเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับโลกภายนอกก็ทวีความใกล้ชิดขึ้น จนคำจากภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสหลั่งไหลเข้ามาสู่สังคมไทย และปัญญาชนไทยได้ทำการ “แปล” และ “แปร” คำจำนวนมากในภาษาอังกฤษหรือภาษา

¹ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงแปล “coining Thai words” ว่า “การบัญญัติศัพท์ภาษาไทย”

ฝรั่งเศส มาเป็นคำใน “ภาษาไทย” โดยที่ปัญญาชนมีความสำคัญอย่างยิ่งว่าการกระทำของตนเป็นการกระทำทาง “การเมือง” กล่าวคือ เป็นความพยายามในการควบคุมความหมายของคำ หรือความหมายของ “ความจริง ความดี ความงาม” ในทัศนะของคนไทย ที่จะมีผลไปถึงการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งในยุคของปัญญาชนเองและในอนาคตข้างหน้า

ความเข้าใจมิติทางการเมืองและวัฒนธรรมของ “ภาษาไทย” มีความสำคัญ เพราะไม่เพียงแต่จะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของการศึกษา “ภาษาไทย” ในลักษณะที่ต้องพิจารณาความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทยกับบริบททางประวัติศาสตร์เท่านั้น ที่สำคัญกว่าก็คือ การศึกษาในแนวการเมืองวัฒนธรรมเช่นนี้จะช่วยให้คนในสังคมตระหนักในอำนาจของภาษา จนสามารถปลดปล่อยตัวเองให้เป็นอิสระจากการติด “คุก” ของภาษาได้ระดับหนึ่ง และมีเสรีภาพและมีศักยภาพที่จะใช้ภาษาไทยได้อย่างมีพลังมากขึ้น เช่น สามารถระมัดระวังไม่นำศัพท์บางคำมาใช้อย่างปราศจากความสำนึกในความหมายทางการเมืองที่แฝงเร้นอยู่เบื้องหลัง หรือสามารถจะบัญญัติศัพท์ใหม่สำหรับใช้สื่อสารกับผู้คนในสังคมเพื่อบรรจุเป้าหมายทางการเมืองที่พึงประสงค์ หรือเพื่อสถาปนาความหมายของศัพท์บางคำให้กลายเป็นวาทกรรมที่ทรงพลังในสังคมการเมืองไทยที่จะช่วยผลักดันให้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจให้เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เป็นต้น

ความสำคัญทางการเมืองของ “ภาษาไทย”

เนื่องจาก “การบัญญัติศัพท์” หมายถึงการทำให้คำศัพท์ในภาษาตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส กลายเป็นคำศัพท์ใน “ภาษาไทย” (ซึ่ง “ภาษาไทย” ในที่นี้หมายถึงรวมถึงภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาเขมร ภาษามอญ ภาษาลาว ฯลฯ ที่มีอยู่ใน “ภาษาไทย” ด้วย) ดังนั้น จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ความสำคัญของ “ภาษาไทย” เสียก่อน

“ภาษาไทย” มีความสำคัญอย่างมากต่อการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐ ไทยตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมา² เพราะการใช้ “ภาษาไทย” อย่าง “ถูกต้อง” หมายถึงการยอมรับระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ “ถูกต้อง” ใน “ชาติไทย” ซึ่งก็คือความสัมพันธ์ระหว่างคน “ชั้น” ต่าง ๆ ในโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นอย่างละเอียดซับซ้อน หรือเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะ “ผู้ที่ดีที่สูง” ซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะนี้เป็นรากฐานของระบอบการเมืองแบบรวม

² ก่อนเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รัชกาลที่ 4 ทรงพยายามกำหนดหลักภาษาไทยที่ถูกต้องหรือภาษาไทยมาตรฐาน เพราะพระองค์ทรงพยายามสถาปนาวัฒนธรรมและอุดมการณ์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพื่อเป็นวางรากฐานสำหรับการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในอนาคต แต่การสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างเต็มรูปแบบบรรลุความสำเร็จในรัชกาลที่ 5 โดยที่การทำให้ภาษาไทยมีมาตรฐาน หรือมี “หลักภาษาที่ถูกต้อง” และเป็นภาษาที่คนในวงกว้างยอมรับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งของความสำเร็จในการสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ

ศูนย์อำนาจไว้ในมือของชนชั้นนำในส่วนกลาง โดยข้าราชการระดับต่าง ๆ ได้รับการแบ่งสรรอำนาจลดหลั่นกันลงมา ในขณะที่ประชาชนเป็นคนชั้นต่ำสุดและเป็นผู้ที่มี “หน้าที่” หลายประการต่อ “ชาติไทย” แต่ยังมีสิทธิและอำนาจน้อยกว่าคนใน “ชั้น” อื่น ๆ ดังนั้น ปัญญาชนกระแสหลักจึงเน้นความสำคัญของ “ภาษาไทย” และส่งเสริมให้คนไทยใช้ “ภาษาไทย” อย่างถูกต้องตามแบบแผนตลอดมา³

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า การใช้ “ภาษาไทย” จะทำให้บุคคลหนึ่ง ๆ มีความ “เป็นไทย” ทั้ง “ในคตินิยมและความคิด”⁴ พระองค์จึงทรงวางหลักเกณฑ์ “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” เอาไว้ว่า “ลักษณะที่จะตัดสินว่าใครเป็นคนชาติใดนั้น ก็มีอยู่แต่ที่ภาษาซึ่งคนนั้นใช้อยู่โดยปรกตินั้นแล”⁵ และ “ต้องถือเอาภาษาเป็นใหญ่ และใครพูดภาษาใด แปลว่าปลงใจจงรักภักดีต่อชาตินั้นโดยจริงใจ ไม่ใช่โดยความจำเป็นชั่วคราว”⁶ เกณฑ์ดังกล่าวนี้ เปิดโอกาสให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ “กลายเป็นไทย” โดยการหันมาใช้ “ภาษาไทย” ในชีวิตประจำวัน จนกระทั่ง “เป็นไทย” ทั้ง “ในคตินิยมและความคิด” ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุไว้ด้วยว่า หากผู้ใดไม่ใช้ “ภาษาไทย” ก็แสดงว่า “ผู้พูดต่างภาษากับผู้ปกครองนั้น ยังไม่เชื่ออยู่ตรงนั้น”⁷

³ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” ของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550. และโปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับการแบ่ง “ชั้น” ที่สัมพันธ์กับการสร้างอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่าง ๆ ใน สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม กรุงเทพฯ: มติชน, 2546. และโปรดดูการเปรียบเทียบ “ชั้น” ของคนในสังคมไทยกับองค์เจดีย์ ในผลงานของพระยาอนุมานราชธน ที่ประชาชนในชนบทถูกจัดให้เป็นคนในชั้น “ฐานเจดีย์” ใน สายชล สัตยานุรักษ์, “ความเป็นไทย” ในชีวิตและผลงานของพระยาอนุมานราชธน (อยู่ระหว่างดำเนินการจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์มติชน). อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า มีความเปลี่ยนแปลงอย่างละเอียดอ่อนในความคิดเรื่องการแบ่งชั้น เป็นต้นว่าในทฤษฎีองคคัพพ สถานภาพของประชาชนเปลี่ยนแปลงอยู่ไม่น้อยในสมัยรัชกาลที่ 1 รามเกียรติ์ เปรียบประชาชนกับ “อาวุธ” ซึ่งถ้าหากไม่มีผู้ถือก็ปราศจากความหมาย ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส บางเรื่องเปรียบประชาชนกับ “ผมหรือขน” ซึ่งหากหลุดไปเล็กน้อยก็ไม่น่าเกลียด แต่หากหลุดไปมากก็จะ “ดูโหรง” และบางเรื่องทรงเปรียบประชาชนเป็นมือหรือเท้า ซึ่งเป็นอวัยวะที่มีความสำคัญต่อร่างกายมากขึ้น ส่วนพระยาอนุมานราชธนเน้นว่าความไม่เสมอภาคเป็นเรื่องธรรมชาติ แต่ก็เปรียบเทียบต่างชั้นกันว่าเหมือนนิ้วมือซึ่งยาวไม่เท่ากัน หรือเหมือนคนที่มียางกายสูงต่ำไม่เท่ากัน ความเปลี่ยนแปลงของทฤษฎีองคคัพพเช่นนี้ สะท้อนว่าแม้ปัญญาชนจะเน้นการแบ่งชั้น แต่สถานภาพของประชาชนก็ดีขึ้นเรื่อย ๆ หรืออาจกล่าวได้ว่าสังคมมีแนวโน้มที่จะมีความเสมอภาคมากขึ้น

⁴ อิศวพานุ (นามแฝง), “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” ปกิณกคดี พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาราชกุมารเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2515, หน้า 13-14. (เน้นโดยผู้เขียน)

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15. (เน้นโดยผู้เขียน)

คำว่า **“เชื้อง”** ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในพระราชนิพนธ์ **“ความเป็นชาติโดยแท้จริง”** นี้ ย่อมหมายถึงการยอมรับลำดับขั้นทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคมแบบ **“รู้ที่ต่ำที่สูง”** นั่นเอง ซึ่งการ **“รู้ที่ต่ำที่สูง”** นี้หมายรวมถึงการยอมรับ **“หน้าที่”** ตามสถานภาพทางสังคมด้วยความเต็มใจ และการประพฤติปฏิบัติตนตามหลัก **“คุณธรรม”** ต่าง ๆ ที่มีความสำคัญต่อระบอบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจ เช่น ความจงรักภักดี ความเชื่อฟัง ความเสียสละ ความสามัคคี ฯลฯ

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเน้นความสำคัญของ **“ภาษาไทย”** เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างมโนทัศน์ **“ชาติไทย”** และ **“ความเป็นไทย”** โดยปัญญาชนภาครัฐ เพื่อหวังจะให้ความหมายที่ได้รับการสถาปนาขึ้นมาช่วยจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มั่นคงและยั่งยืน⁸ นอกจากจะดำเนินนโยบายทางการศึกษาเพื่อทำให้คนทั่วประเทศสยามใช้ **“ภาษาไทย”** ในการพูดและการเขียนแล้ว ยังมีกระบวนการทำให้ความรู้และความคิดทางพุทธศาสนา **“กลายเป็นไทย”** คือใช้ภาษาไทยและตัวอักษรไทยในการสื่อสาร เพื่อจะเปลี่ยนพุทธศาสนาในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่เคยมีลักษณะเฉพาะถิ่นอย่างมาก ให้กลายมาเป็นระบบความคิดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้นภายใต้ **“มาตรฐาน”** หรือ **“ความถูกต้อง”** ของพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำได้สถาปนาขึ้นมา

กระบวนการทำให้ความรู้และความคิดทางพุทธศาสนาอยู่ในภาษาไทยและใช้ตัวอักษรไทยในการเขียนนี้ แม้จะเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว แต่มีการดำเนินการอย่างเข้มข้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมา ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตยสถานแต่ง **ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา** เป็นภาษาไทยและเขียนด้วยตัวอักษรไทย และโปรดให้แปลหนังสือทางพุทธศาสนาอีกหลายเรื่องเป็นภาษาไทยและเขียนด้วยตัวอักษรไทย เช่นเดียวกัน เช่น **ชินกาลมาลีปกรณ์, มลिनทปัญหา** ฯลฯ ทั้งนี้ก็เพื่อสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐบาลฐานของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยม รวมทั้งเพื่อใช้หลักธรรมของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมและเพื่อแก้ไขปัญหาสำคัญทางการเมืองหลายประการในระยะแรกตั้งราชอาณาจักรรัตนโกสินทร์⁹ เมื่อถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้นำแห่งธรรมยุติกนิกาย คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้พุทธศาสนา **“กลายเป็นไทย”** เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำให้คนทั่วไปในประเทศไทยได้

⁸ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ **“ประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535”** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

⁹ โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก** กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

เข้าใจความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ที่เพิ่งได้รับการสถาปนาขึ้น และเกิดความจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ในความหมายที่ชนชั้นน่านิยม¹⁰

ตลอดสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รัฐบาลยังมีนโยบายทางการศึกษาที่กำหนดให้โรงเรียนทั่วประเทศสอนวิชา “ภาษาไทย” ควบคู่กับวิชา “พงศาวดาร” และ วิชา “ธรรมจริยา” เพราะทั้งสามวิชานี้จะช่วยหล่อหลอมให้คนทั้งหลายในประเทศสยาม “เชื่อ” หรือ “เป็นไทย...ในค่านิยมและความคิด” ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการปลูกฝังให้คนไทยยอมรับโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น และยอมรับคุณธรรมต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อความมั่นคงของ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” รวมทั้งมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งหมายถึงการยอมรับพระราชอำนาจและสถานภาพอันสูงสุดของพระองค์ การปฏิบัติตามพระบรมราชโองการและพระราชบัญญัติต่าง ๆ ที่ทรงประกาศใช้อย่างเคร่งครัดและการยอมเสียสละได้แม้แต่ชีวิตเพื่อปกป้อง “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” ให้มีความมั่นคงตลอดไป

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้คนในชาติสำนึกว่า ผู้ที่ใช้ภาษาอื่นนั้นเป็น “พวกของเขา” ส่วนผู้ที่ใช้ “ภาษาไทย” เหมือนกันเป็น “พวกเรา” และเป็น “คนไทย” ที่มีหน้าที่ต่อพวกเดียวกัน นั่นก็คือหน้าที่ในการรักษาเอกราชของชาติและจงรักภักดีต่อผู้ปกครองแห่ง “ชาติไทย” ดังสะท้อนอย่างชัดเจนจากข้อความตอนหนึ่งในพระราชดำรัสที่พระราชทานแก่กองทัพบกที่ 3 กรมทหารรักษาวัง ว.ป.ร. จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2460 ดังนี้

ถ้าไม่รักษาชาติไว้ให้บริบูรณ์ ให้อยู่เป็นไทย เราทั้งหลายก็จะตกไปเป็นเชลย เป็นข้าคนอื่นเขา ...เขาคงใช้แต่อำนาจกดขี่ข่มเหงเพราะว่าเราไม่ใช่พวกของเขา เหตุฉะนั้น ...อย่าให้ต้องถูกเป็นเชลยของภาษาอื่น เราเป็นไทย มีนายแต่ผู้เดียวที่เป็นภาษาไทย เหตุฉะนั้นการที่ตัวเราทั้งหลายเห็นแก่ตัวเราเอง เห็นแก่คนไทย ก็ต้องรู้สึกมีความจงรักภักดีต่อผู้ปกครอง¹¹

ความตระหนักอย่างลึกซึ้งถึงความสำคัญของ “ภาษาไทย” ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียบเรียงตำราไวยากรณ์ไทยขึ้นมาเพื่อใช้เป็นแบบเรียน ซึ่งทำให้วงวิชาการในสมัยหลังรับรู้ว่าพระองค์ทรงทำให้ “ภาษาไทย” มีกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์อย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก

¹⁰ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

¹¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในการพระราชทานธงชัยเฉลิมพลแก่กองทัพบกที่ 3 กรมทหารรักษาวัง ว.ป.ร. จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2460 ใน พระราชดำรัสร้อยครั้ง หน้า 146. (เน้นโดยผู้เขียน)

ก่อนหน้ารัชกาลที่ 6 ได้เคยมีความพยายามที่จะสร้าง “หลักภาษาไทย” ในบางเรื่อง กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นปณฺญาชนพระองค์แรกที่กำหนดลักษณะของภาษาไทย มาตรฐาน โดยทรงประกาศพระบรมราชโองการหลายฉบับเกี่ยวกับการสะกดการันต์, ศัพท์ที่จะใช้กราบบังคมทูลได้, คำพวนที่ไม่ควรกราบบังคมทูล และราชาศัพท์¹² แต่การกำหนดภาษามาตรฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังกระทำในขอบเขตที่จำกัดมาก

เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 การสร้าง “หลักภาษาไทย” ในบางด้านเกิดขึ้นอย่างจริงจังมากขึ้น ในระหว่าง พ.ศ. 2414-2425 พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้เขียนแบบสอนอ่านหนังสือไทย รวม 6 เล่ม ได้แก่ **มูลบทบรรพกิจ วาหนิต์นิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน พิศาลการันต์ ไวยากรณ์พิจารณา** หนังสือเหล่านี้สอนวิธีเขียนภาษาไทยให้ถูกต้อง เช่น การใช้ตัวอักษร พยัญชนะเสียงสูงต่ำ การผัน การผสมอักษร และตัวสะกดการันต์ นอกจากนี้พระยาศรีสุนทรโวหารยังเขียนหนังสือเรื่อง **อนันตวิภาค** ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับศัพท์ต่าง ๆ เช่น ศัพท์โบราณเขมร บาลีแผลง และราชาศัพท์ เห็นได้ชัดว่าหนังสือทั้งหลายที่เขียนโดยพระยาศรีสุนทรโวหารนี้มุ่งให้ความรู้เกี่ยวกับการเขียนคำศัพท์ต่าง ๆ ใน “ภาษาไทย” อย่างถูกต้องโดยพยายามรักษาอักขรวิธีแบบโบราณเอาไว้

ในต้นทศวรรษ 2430 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริให้จัดทำพจนานุกรมภาษาไทยเพื่อพิมพ์เผยแพร่ โดยมีหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (แพ) ปลัดกรมศึกษาธิการ เป็นหัวหน้าคณะในการจัดทำ พจนานุกรมฉบับแรกที่จัดทำโดยชนชั้นนำไทยนี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่จำนวน 500 เล่ม ในปี พ.ศ. 2434 มีชื่อว่า **ลำดับแลแปลศัพท์ที่ใช้ในหนังสือไทย ร.ศ. 110** วัตถุประสงค์ในการจัดทำก็คือ “เพื่อให้เป็นตำราสาธนาแก่ท่านทั้งหลาย ใครอยากรู้ว่าศัพท์ใดแปลว่าอะไร แลศัพท์ใดควรเขียนอย่างไรจะได้ดู”¹³ พจนานุกรมนี้บอกความหมายของศัพท์ จำนวน ศัพท์รอง และความหมายของศัพท์รอง และบอกที่มาของศัพท์ไว้ด้วย¹⁴

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง” ใน โชน คาราบาว น้ำเนา และหนังสือว่าด้วยเพลง ภาษาและนามานามรสพ กรุงเทพฯ: มติชน, 2538. หน้า 158.

¹³ ไพรอดู ธีระพันธ์ ล. ทองคำ, การทำพจนานุกรมไทย-ไทย: อดีต-ปัจจุบัน (พ.ศ. 2389-2533). กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. หน้า 63-68. ธีระพันธ์ ล. ทองคำ วิเคราะห์ว่า พจนานุกรมลำดับแลแปลศัพท์ที่ใช้ในหนังสือไทย ร.ศ. 110 นี้เป็นพจนานุกรมไทย-ไทยเล่มแรกที่จัดทำโดยคนไทย เป็นพจนานุกรมประเภทศัพท์ทั่วไป (Overall linguistic dictionary) ศัพท์ส่วนใหญ่เป็นคำหลายพยางค์ที่ปรากฏในหนังสือประเภทวรรณคดี จึงเป็นศัพท์ชั้นสูงที่รู้จักและใช้กันในวงวิชาการสมัยนั้น และมักเป็นคำยืมจากภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ฯลฯ มิใช่คำไทยสามัญที่ใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวัน

¹⁴ แหล่งที่มาของศัพท์ในพจนานุกรม ได้แก่ ภาษาไทย ไทยแผลง มคธ สันสกฤต สันสกฤตแผลง เถลงหรือมอญ เถลงแผลง เขมร เขมรแผลง หริภุญไชยหรือลาว หริภุญไชยแผลง ขวา ขวาแผลง เบงกอลี เบงกอลีแผลง ภาษาโบราณ โบราณแผลง จีน จีนแผลง ญวน และญวนแผลง (ไพรอดู ธีระพันธ์ ล. ทองคำ, การทำพจนานุกรมไทย-ไทย: อดีต-ปัจจุบัน (พ.ศ. 2389-2533) หน้า 63) เป็นที่น่าสังเกตว่าในพจนานุกรมฉบับนี้ จำแนกแหล่งที่มาของศัพท์ไว้อย่างละเอียด เช่น มี ไทย

เนื่องจากพจนานุกรมฉบับแรกมีข้อบกพร่องมาก กรมศึกษาธิการจึงได้ดำเนินการปรับปรุงพจนานุกรมฉบับนี้และตีพิมพ์ใน พ.ศ.2444 โดยคณะผู้จัดทำได้เพิ่มเติมคำศัพท์ประมาณ 200 คำเข้าไปด้วย “พจนานุกรม เปนคำแปลศัพท์ภาษาไทยสำหรับเขียนคำใช้ให้ถูกต้องตัวสกต ร.ศ.120” นี้มีความหนาแน่น เฉพาะหน้าที่มีตัวหนังสือก็มีจำนวนถึง 452 แผ่น และจำนวนที่ตีพิมพ์ก็มากถึง 1,000 เล่ม¹⁵

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการเรียบเรียงตำราไวยากรณ์ไทยโดยอาศัยการเทียบเคียงกับกฎเกณฑ์ของภาษาอังกฤษและภาษาของชาติต่าง ๆ ในยุโรป ทำให้เกิดความรู้เกี่ยวกับ “หลักภาษาไทย” ที่เป็นระบบขึ้นมา โดยพระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) ได้ทำการแก้ไขปรับปรุงไวยากรณ์ไทยดังกล่าวนี้ให้กลายเป็น “หลักภาษาไทย” ที่แน่นอนตายตัว ประกอบด้วยหนังสือ 4 เล่ม ได้แก่ **อักขรวิธี วจวิภาค วากยสัมพันธ์ และฉันทลักษณ์** ซึ่งถือเป็นตำราหลักของภาษาไทยที่ใช้ในการศึกษาวิชา “ภาษาไทย” สืบมาจนถึงปัจจุบัน¹⁶

นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 6 ยังมีการจัดทำ **พจนานุกรมสำหรับโรงเรียน พ.ศ.2463** โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ เพื่อให้การใช้ถ้อยคำและการเขียนหนังสือของคนไทยมีแบบแผน เพื่อให้อ่านหนังสือได้ถูกต้อง และเพื่อให้เข้าใจคำแปล (ความหมาย) ของคำอย่างชัดเจน ในการเก็บรวบรวมคำศัพท์เพื่อทำพจนานุกรมนี้ นอกจากจะเก็บมาจากพจนานุกรมเก่า ๆ และหนังสือต่าง ๆ รวมทั้งหนังสือเรียนและหนังสือกวีนิพนธ์แล้ว ยังเก็บศัพท์ที่มีอยู่ในพระราชนิพนธ์ด้วย สำหรับที่มาของศัพท์ พจนานุกรมฉบับนี้ระบุถึงภาษามคธ สันสกฤต เตล่ง (มอญ) เขมร ลาว ขวา ฮินดู เบงกอลี จีน ญี่ปุ่น อังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส¹⁷ นับเป็นพจนานุกรมไทยฉบับแรกที่ระบุแหล่งที่มาของศัพท์จากภาษาตะวันตก¹⁸

อาจกล่าวได้ว่า การปลูกฝังให้คนทั่วประเทศใช้ “ภาษาไทย” อย่างถูกต้องตาม “หลักภาษาไทย” และการกำหนดให้ใช้ตัวอักษรไทยภาคกลางในการเขียน ไม่เพียงแต่จะเป็นการสร้างมาตรฐานทางภาษาเพื่อประโยชน์ในการติดต่อสื่อสารระหว่างคนที่อยู่ในประเทศเดียวกันเท่านั้น แต่ยังเป็นส่วนหนึ่งของการ **ควบคุมความรู้สึกนึกคิดของคนทั่วประเทศ ที่ได้ถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจของชนชั้นนำ**

เพลง มอญเพลง เขมรเพลง ฯลฯ ด้วย และเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่ายังไม่ปรากฏศัพท์ที่มาจากภาษาตะวันตก ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำอาจยังไม่เห็นความสำคัญของการบัญญัติศัพท์ หรืออาจไม่ยอมรับการบัญญัติศัพท์อย่างเป็นทางการ.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

¹⁶ พระยาอุปกิตศิลปสาร, **หลักภาษาไทย(อักขรวิธี วจวิภาค วากยสัมพันธ์ ฉันทลักษณ์)** พิมพ์ครั้งที่ 11 กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2545.

¹⁷ วีระพันธ์ ล. ทองคำ, **การทำพจนานุกรมไทย-ไทย: อดีต-ปัจจุบัน (พ.ศ. 2389-2533)**. หน้า 71-73.

¹⁸ เนื่องจากผู้เขียนไม่มี **พจนานุกรมสำหรับโรงเรียน พ.ศ.2463** จึงไม่สามารถค้นได้ว่าในพจนานุกรมนี้มีศัพท์ใดบ้างที่มาจากภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และโปรตุเกส เข้าใจว่าศัพท์จากภาษาตะวันตกที่ได้รับเลือกมาพิมพ์ไว้ในพจนานุกรมนี้ น่าจะมีแต่คำที่ชนชั้นนำได้พิจารณาแล้วเห็นว่ามีคามหมายที่สามารถยอมรับได้ คือไม่ทำทลายอำนาจขององค์อธิปัตย์แห่งรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์

กรุงเทพฯ โดยตรงเป็นครั้งแรก เพราะการทำให้คนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศใช้ “ภาษาไทย” ย่อมหมายถึงการทำให้คนเหล่านั้นอยู่ภายใต้วิถีคิด โลกทัศน์ อุดมการณ์ คุณธรรม ค่านิยม และรสนิยมที่ “ภาษาไทยมาตรฐาน” กำหนดความหมายเอาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีคิด โลกทัศน์ อุดมการณ์ คุณธรรม ค่านิยม และรสนิยมที่สัมพันธ์กับการแบ่งคนใน “ชาติไทย” ออกเป็นลำดับชั้น

เมื่อการใช้ “ภาษาไทย” อย่างถูกต้องมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับการแบ่งชั้นทางสังคม จึงเป็นธรรมดาที่ “ภาษาไทย” จะมีคำและวลีจำนวนมากที่มีความหมายสัมพันธ์กับวัฒนธรรมแบบ “รู้ที่ต่ำที่สูง” เช่น คำว่า “ผู้ใหญ่-ผู้น้อย” “กตัญญูกตเวทิต์” “ซื่อสัตย์สุจริต” “จงรักภักดี” “ใฝ่สูงเกินศักดิ์” “เจียมตัว” “ขอความกรุณา” “กราบเรียน” “เคารพ” ฯลฯ นอกจากคำแต่ละคำดังตัวอย่างข้างต้นนี้แล้ว “ภาษาไทยมาตรฐาน” ที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมแบบ “รู้ที่ต่ำที่สูง” ยังเห็นได้ชัดจากแบบแผนการเขียนจดหมาย ลีลาการพูดหรือการเขียนในโอกาสต่าง ๆ สรรพนามที่ใช้ ฯลฯ ดังนั้น “ภาษาไทยมาตรฐาน” จึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมแห่งชาติที่จรรโลงความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์เชิงอำนาจใน “ชาติไทย” ที่คนใน “ชั้น” ต่าง ๆ มีสิทธิและอำนาจไม่เท่ากันสืบมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีความพยายามของหลายฝ่ายที่จะรักษา “ภาษาไทยมาตรฐาน” อันบริสุทธิ์เอาไว้ และพยายามต่อต้านการกระทำต่าง ๆ ที่ทำให้ “ภาษาวิบัติ” อย่างเต็มที่ ในขณะที่การใช้ภาษาไทยในโลกที่เป็นจริงกำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากเกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมที่ทำให้การใช้ภาษาไทยแบบที่ไม่คำนึงถึง “ชั้น” ของภาษาและ “ชั้น” ของคน ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมา¹⁹

ปัจจัยสำคัญของการบัญญัติศัพท์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการบัญญัติศัพท์ คืออิทธิพลทางวัฒนธรรมของตะวันตก ซึ่งทำให้คำในภาษาอังกฤษ (ซึ่งหมายถึงความคิด โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ อุดมการณ์ จากตะวันตก) หลั่งไหลเข้ามาอย่างรวดเร็ว ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตระหนักอย่างลึกซึ้งว่าภาษาเป็นเรื่องของอำนาจ เมื่อมีคำใหม่ ๆ ปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วในภาษาที่คนในรัฐไทยและสังคมไทยใช้สื่อสารกัน การควบคุมความหมายของคำหรือภาษาจึงมีความสำคัญมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำที่เกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิดและอุดมการณ์ทางการเมือง

ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้พยายามควบคุมความหมายของคำหรือภาษาอย่างจริงจัง แม้ว่าจะคุมไม่ได้เบ็ดเสร็จเด็ดขาดก็ตาม พร้อมกันนั้นการเลือกใช้คำต่าง ๆ ของชนชั้นนำทั้งที่เป็นคำเก่าและคำที่บัญญัติขึ้นมา ก็เป็นการเลือกใช้ด้วยความระมัดระวังและด้วยความสำนึกในความอ่อนไหวของ

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง” ใน โชน คาราบาว น้ำเนา และหนังสือว่าด้วยเพลง ภาษา และนานามหรรสพ หน้า 136-171.

ความหมายของคำแต่ละคำเป็นอย่างยิ่ง ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือการเลือกใช้คำของสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์

ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ทรงแต่งหนังสือ **นิทานโบราณคดี** (รวมทั้งเรื่อง “เทศาภิบาล” ซึ่งทรงตั้งพระทัยจะให้ เป็น “นิทาน” เรื่องหนึ่งใน **นิทานโบราณคดี**) พระองค์ไม่ทรงใช้ทั้งคำว่า “พงศาวดาร” และ คำว่า “ประวัติศาสตร์” แต่ทรงเลือกใช้คำว่า “**นิทาน**” แทน ทรงระบุไว้ใน “คำนำ” ของหนังสือเรื่องนี้ว่า “เรื่องต่าง ๆ ที่จะเล่าต่อไปนี้ ล้วนเป็นเรื่องจริงซึ่งตัวฉันได้รู้เห็นเอง มิได้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องราวที่นอกพงศาวดาร” ปรากฏว่าสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ได้ทรงหักท้วงไม่ให้ใช้คำว่า “นิทาน” เพราะเรื่องราวที่ทรงเขียนเป็น “เรื่องจริง” แต่สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ทรงยืนยันว่าจะใช้คำว่า “นิทาน”²⁰

เหตุที่สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ไม่ทรงใช้คำว่า “พงศาวดาร” เป็นชื่อหนังสือ **นิทานโบราณคดี** อาจเนื่องจากเนื้อหาส่วนใหญ่ของ **นิทานโบราณคดี** เป็นเรื่องราวของพระองค์เอง ไม่ใช่เรื่องราวของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ว่าพระองค์ทรงใช้คำว่า “นิทาน” เพื่อป้องกันไม่ให้จอมพล ป. พิบูลสงครามกับพรรคพวกดำเนินนโยบายต่อต้านพระองค์และเจ้านายมากขึ้น เพราะแท้ที่จริงแล้ว **นิทานโบราณคดี** ซึ่งทรงพระนิพนธ์ระหว่าง พ.ศ.2483-2485 ก็คือเรื่องราวที่แสดงให้เห็นว่าการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นการปกครองที่ดีเลิศสำหรับเมืองไทย เพราะผู้ปกครองสามารถแก้ไข ปัญหาสำคัญ ๆ ของประชาชนและประสบความสำเร็จอย่างสูงในการสร้างความเจริญในด้านต่าง ๆ แก่บ้านเมือง ทั้งนี้ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ทรงนำเสนอเรื่องราวข้างต้นผ่านอัตชีวประวัติของพระองค์ โดยทรงเล่าถึงบทบาทและความสำเร็จต่าง ๆ ของพระองค์ในการทำประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง และราษฎร ในลักษณะที่แผ่ไรเอาไว้อย่างละเมียดละไมใน “นิทาน” แต่ละเรื่อง เช่น “เรื่องไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณบุรี” ทรงเล่าว่าแต่เดิมเจ้านายไม่กล้าเสด็จไปเมืองสุพรรณบุรีเพราะเชื่อกันว่าถ้าเสด็จไปเมืองนี้ จะได้รับภัยพิบัติต่าง ๆ แต่พระองค์ก็ได้เสด็จไปโดยปราศจากความเกรงใจใด ๆ ซึ่งทำให้พระองค์สามารถจัดการปัญหาต่าง ๆ ที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งปัญหาเจ้าเมืองสุพรรณบุรี “กดขี่ให้เดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ ...เอาเงินแก่ราษฎร” ด้วย²¹ ใน “นิทาน” เรื่อง “เทศาภิบาล” ก็ทรงเล่าถึงความสำเร็จในการปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งส่งผลดีอย่างยิ่งแก่บ้านเมือง และราษฎรทั่วประเทศ

อนึ่ง จากการที่สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์เลือกใช้คำว่า “**นิทานโบราณคดี**” เช่นนี้ ทำให้จอมพล ป. พิบูลสงครามไม่รู้สึกว่าพระองค์ทรงใช้ประดิษฐ์กรรมทางวัฒนธรรมในการต่อสู้กับระบบ

²⁰ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์, **นิทานโบราณคดี**, กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2514. หน้า คำนำ.

²¹ สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์, **นิทานโบราณคดี**, หน้า 48.

ใหม่ และได้ปรารภให้จัดพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้นเพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชใน พ.ศ. 2487 อันทำให้เรื่องเล่าของพระองค์เป็นที่รับรู้กว้างขวางยิ่งขึ้น และในระยะหลังก็มีการพิมพ์ **นิทานโบราณคดี** ขึ้นอีกหลายครั้ง ทำให้พระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของการรื้อฟื้นอุดมการณ์ราชาชาตินิยมตลอดจนอำนาจนำของ “เจ้า” และ “พวกนิยมเจ้า” ในปลายทศวรรษ 2480 เป็นต้นมา

การเลือกใช้คำอย่างระมัดระวัง แสดงถึงความตระหนักในความสำคัญของการกำหนดความหมายของคำในบริบทที่มีการหลั่งไหลเข้ามาของคำในภาษาตะวันตก ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นคำที่มาจากประเทศตะวันตกโดยตรง และอีกส่วนหนึ่งผ่านเข้ามาทางประเทศจีนซึ่งเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นสาธารณรัฐใน พ.ศ. 2454 และมีการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์จีนตั้งแต่ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา โดยที่แนวความคิดต่าง ๆ จากอุดมการณ์ประชาธิปไตย สังคมนิยม และคอมมิวนิสต์แพร่หลายอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์ที่มีเจ้าของและ/หรือบรรณาธิการเป็นคนในบังคับของชาตินิยมอำนาจ²²

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ศัพท์ทางการเมืองใหม่ ๆ เริ่มหลั่งไหลเข้ามาในสังคมการเมืองไทย เช่น ใน “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน ร.ศ. 103” ที่เสนอให้เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็น “คอนสติติวชันแนลโมนากี” ที่มี “คอนสติติวชัน” และมี “ปาร์ลیمانต์”²³ ในรัชกาลที่ 6 การเสนอความคิดทางการเมืองใหม่ ๆ ปรากฏในหนังสือพิมพ์อย่างคึกคักกว้างขวาง และมีการบัญญัติศัพท์ใหม่ ๆ ขึ้นมาใช้เป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น บทความของผู้ที่ใช้นามแฝงว่า “นาคราช” เรื่อง “ความเห็นเอกชน” (พ.ศ. 2456) ซึ่งตีพิมพ์ใน **หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์** มีการใช้ศัพท์บัญญัติปะปนกับการใช้ “ทับศัพท์” ดังนี้

(๑) วิธีปกครองอย่าง คอนสติติวชันแนลโมนากี นั้น คือมีที่ประชุมผู้แทนราษฎรมาช่วยพระเจ้าแผ่นดินปกครองประเทศแลบ้านเมือง ซึ่งเรียกว่าที่ประชุม ปาร์ลیمانต์ อย่างประเทศอังกฤษ ที่ประชุม ริสแต็ก ประเทศเยอรมัน บรรดาพระราชกำหนดกฎหมายที่ รัฐบาล จะตั้งขึ้น... แลการใช้จ่ายของแผ่นดิน เจ้ากระทรวงต้องนำเสนอต่อที่ประชุมผู้แทนราษฎรก่อน...

²² โปรดดู วัลย์ลิกา อึ้งสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์สาขาการหนังสือพิมพ์ ภาควิชาวารสารสนเทศ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540. และ อัจฉราพร กุมทพิสัย, รายงานวิจัยเรื่องปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากเอกสารและงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

²³ “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

(๒) วิธีปกครองอย่างที่เราเรียกว่า รีบับลิก นั้น ...เขาไม่ตั้งพระเจ้าแผ่นดิน แต่เลือกตั้ง **ประธานาธิบดี**แทน ประธานาธิบดี...ไม่เลือกตระกูล ตระกูลพ่อค้าจะมาเป็นประธานาธิบดีก็ได้ ถ้า **พลเมืองโหวต**ให้เปน และมีกำหนดเปน ๓ ปีบ้าง ๗ ปีบ้าง

(๓) วิธีปกครองอย่างที่เราเรียกว่า **แอบสลูตมอนากี** นั้น พระมหากษัตริย์ปกครอง มีพระราชอำนาจเหนือกฎหมาย²⁴

จะเห็นได้ว่า ผู้เขียนใช้คำในลักษณะ “ทับศัพท์” ในบางที่ เช่น *คอนสตีติวชันแนลมอนากี*, *ปาลิเมนต์*, *รีบับลิก*, *โหวต* และใช้ “ศัพท์บัญญัติ” หลายคำด้วยกัน เช่น ที่ประชุมผู้แทนราษฎร, รัฐบาล, ประธานาธิบดี, พลเมือง เป็นต้น การใช้คำ “ทับศัพท์” และ “ศัพท์บัญญัติ” ปะปนกันเช่นนี้ ยังคงปรากฏอยู่มากในสมัยรัชกาลที่ 6 เช่น บทความเรื่อง “น้ำใจของชาติ” กล่าวว่า

เจ้าทุกข์ผู้ได้รับความเสียหายร้องทุกข์ยังกรมตำรวจพระนครบาล ฯ ได้จัดการจับตัวเจ้าของ **บรรณาธิการ**...**แลเอเย็นต์**ขายหนังสือพิมพ์...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...มีพระราชปรารภว่าการที่หนังสือพิมพ์มุ่งเสียดสีบุคคลเป็นส่วนตัวต่อกันนั้น ไม่เป็นของมีประโยชน์แก่ **สาธารณะ**อันใดเลย...พระราชประสงค์มีว่า หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องหยั่งฐานะน้ำใจของชาติ เพราะฉะนั้นให้ลงข่าวอันเป็นประโยชน์ต่อสาธารณะจริง ๆ...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้...ทรงมี **อินเตอร์เรสต์**ในหนังสือพิมพ์จริง ๆ ...

หวังว่าเมื่อสมุหพระนครบาลได้เรียกประชุมคณะบรรณาธิการและนักเขียน (**เจอร์นลิสต์**) ...หนังสือพิมพ์...คงปฏิบัติให้สมดังพระบรมราโชวาท...²⁵

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 การใช้คำแบบทับศัพท์ก็ยังปรากฏอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์เป็นจำนวนมาก เช่น **หนังสือพิมพ์ศรีกรุง** วันที่ 5-6 พฤศจิกายน 2471 กล่าวว่า “...สมัยนี้ทุลกระหม่อมทรงเปนเสนาบดี

²⁴ “นาคราช” (นามแฝง), “ความเห็นเอกชน” **หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมิร์** (วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ.2456). อ้างใน วลัยลิกา อังสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 234-235. (เน้นโดยผู้เขียน)

²⁵ หนังสือพิมพ์พิมพ์ไทย 16 กันยายน 2468 อ้างใน อัจฉราพร กุมทิสัมัย, **ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์** เอกสารวิจัยอันดับที่ 28 กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532. หน้า 116-117. (เน้นโดยผู้เขียน)

กระทรวงมหาดไทย ทรงมี**อินพลอนส์**เต็มที่อยู่แล้ว”²⁶ ส่วน**หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม** วันที่ 1 เมษายน 2472 ใช้คำว่า “ไซเชยลลิสต์ รีพับลิกัน แรดิคัล” **ลิเบอรัล เดโมแครต และแอ็บโซลูตโมนาร์กี**”²⁷

ตลอดสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 มีการใช้คำที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับอุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีนิยมและสังคมนิยมกันไปในเรื่องพิมพ์ต่าง ๆ เช่นคำว่า สิทธิ เสรีภาพ เสมอภาค อิสรภาพ ความยุติธรรม ฯลฯ เป็นต้นว่าบทความที่ตีพิมพ์ใน**หนังสือพิมพ์กรรมกร**ฉบับหนึ่ง ใน พ.ศ.2466 ใช้คำว่า **เสรีภาพแห่งมนุษย์ ความเสมอภาคของมนุษย์** ดังนี้

ความเจริญของโลกดำเนินขึ้นสู่ความศิวิไลซ์สูงป่านใด เสรีภาพแห่งมนุษย์ก็ดำเนินขึ้นสูงป่านนั้น ผลที่สุดของชีวิตนี้ก็คือความเสมอภาคของมนุษย์นั่นเอง

...ผู้ดีหรือชั่วครอกก็มีเสรีภาพเท่ากัน...ที่ท่านเป็นมนุษย์แล้วตีค่าตนเองสูงกว่ามนุษย์นั้น ชวนให้คิดว่าท่านไม่ใช่มนุษย์...

กรรมกรในประเทศอังกฤษนั้นมีอำนาจอย่างยิ่ง อย่างสูงเสมอกับคนชั้นสูงเช่นเดียวกัน บัดนี้อำนาจของคณะกรรมกรยิ่งทวีขึ้นถึงกับจัดตั้งรัฐบาลได้ ไม่ต้องสงสัยอนาคตกาลอำนาจของผลนี้จะทวียิ่งขึ้นจนถึงขีดสูงสุด²⁸

บทความบางเรื่องใน **หนังสือพิมพ์กรรมกร** ใช้คำว่า สิทธิ อิสรภาพ และ หลักความยุติธรรม เพื่อ “เตือนสติและสะกิดนายและนายจ้าง” ว่า

การที่ถือว่ามีอำนาจทรัพย์สินศักดิ์สิทธิ์แล้ว จะใช้ของเหล่านั้นเที่ยวตัดสิทธิและอิสรภาพของคนจนหรือพวกกรรมกรซึ่งเป็นคนชั้นต่ำไม่เป็นของที่บังควร...

...ทรัพย์สินหรือยศถาบรรดาศักดิ์...อาจเสื่อมลงเมื่อไรก็ได้ ส่วนสิทธิของบุคคลนั้นไม่มีเวลาเสื่อม ชีวิตยังมีอยู่ตราบใด ยังมีสิทธิได้อยู่ตราบนั้น นี่แหละนายและนายจ้างพึงใส่ใจไว้ จะทำอะไรควรหาหลักความยุติธรรมเป็นใหญ่...”²⁹

²⁶ **หนังสือพิมพ์ศรีกรุง** วันที่ 5-6 พฤศจิกายน 2471 อ้างใน อัจฉราพร กมุทพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 160.

²⁷ **ไทยหนุ่ม** 1 เมษายน 2472 อ้างใน อัจฉราพร กมุทพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 165. (เน้นโดยผู้เขียน)

²⁸ “พวกเราควรดำริห์”, **หนังสือพิมพ์กรรมกร** วันเสาร์ที่ 22 มีนาคม 2466 หน้า 881-884. อ้างใน วลัยธิดา อังสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิ หน้า ที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 251.

²⁹ **หนังสือพิมพ์กรรมกร** วันเสาร์ที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465. หน้า 23-24. (เน้นโดยผู้เขียน)

ส่วน **หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์** ประกาศว่า “มนุษย์ทุกคนย่อมมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็นใด ๆ ตามอัธยาศัยอันใครจะขัดขวางไม่ได้”³⁰ และ **หนังสือพิมพ์หลักเมือง** ประกาศว่า “ความเจริญของโลกได้สอนให้คนรู้สึกรู้ว่า คนคือคน ความมั่งมีหรือจนหายยอมให้คนเป็นทาสหรือเป็นทาสได้หรือไม่ เมื่อคนเป็นคนเหมือนกันโดยถ้วนหน้าแล้ว ก็ต้องมีสิทธิความอิสรภาพเสมอภาคเท่าเทียมกันหมด”³¹

ในรัชกาลที่ 7 คำว่า “เสมอภาค” ได้รับการใช้กว้างขวาง จนกระทั่งมีผู้นำเอาคำนี้มาใช้ในบทความ เพื่อกล่าวถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ในการสร้างความเสมอภาคโดยการทำให้ราษฎรพ้นจากการ “กดขี่เหยียบย่ำ” ซึ่งอาจเป็นครั้งแรกที่มีการกล่าวถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ในแง่ที่ทรงทำให้เกิด “ความเสมอภาค” เช่นนี้ เพราะแต่เดิมจะมีการใช้เฉพาะคำว่า “เสรีภาพ” และ “อิสรภาพ” ตามทัศนะแบบเสรีนิยมเมื่อกล่าวถึงพระราชกรณียกิจในการเลิกทาส โดยรับรู้กันทั่วไปในหมู่ชาวยุโรปและชาวต่างประเทศว่าการเลิกทาสทำให้ทาสมีเสรีภาพหรือมีอิสรภาพ ส่วนคำว่า “ความเสมอภาค” น่าจะมาจากทัศนะแบบสังคมนิยม แต่กลับมีผู้นำมาใช้เพื่อยกย่องสรรเสริญพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในบทความของ ม.ล. จ. อานันท์ อิศรศักดิ์ ที่โจมตีข้าราชการว่าใช้ “อำนาจบาตรใหญ่” แต่สรรเสริญพระมหากษัตริย์ 3 พระองค์ ดังต่อไปนี้

นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยอดปิยะมหาราชของกรุงสยามเป็นต้นมา พระองค์ทรงเริ่มก่อสานวิธีปลดปล่อยอำนาจบาตรใหญ่และให้สิทธิความเสมอภาคแก่ราษฎรของพระองค์มาทีละน้อย ตัวอย่างแห่งราชกรณียกิจของพระองค์ที่มองเห็นได้ชัด ๆ ก็คือตราพระราชบัญญัติเลิกทาส ทำให้ราษฎรเป็นอันมากพ้นจากอำนาจบาตรใหญ่ที่มีอำนาจวาสนาแวดล้อมด้วยธนทรัพย์ กดขี่เหยียบย่ำ ครั้นต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวปิยะมหาราชมิกราชาธิราช พระบรมราชประสงค์ของพระองค์ที่จะให้ความเสมอภาคแก่ราษฎรก็ปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น จนนานาประเทศภาคยุโรปและอเมริกาถวายพระนามว่า “เดโมคราติคคิง” คือพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงปกครองประเทศโดยให้ความเสมอภาคแก่อาณาประชาราษฎร์ แม้รัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้แล้ว พระองค์ก็มีพระบรมราชประสงค์ให้ความเสมอภาคแก่ประชาชนชาวไทยทั้งหลายอันเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของพระองค์ทั่วหน้ากัน...³²

³⁰ เขียวสุดแสง สืบบุญเรือง, **หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์** (5 มีนาคม 2463) อ้างใน วลัยดิศา อังสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิ หน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 121.

³¹ หนังสือพิมพ์หลักเมือง 20 พฤษภาคม 2472 อ้างใน อัจฉราพร กุมุทพิสมัย, **ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์** หน้า 177.

³² หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์ 27 มิถุนายน 2471 อ้างใน อัจฉราพร กุมุทพิสมัย, **ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์** หน้า 147. (เน้นโดยผู้เขียน)

อนึ่ง การเกิดขึ้นของคำว่า “การเมือง” ก็มีความสำคัญอย่างมากในเชิงการเมืองวัฒนธรรม เพราะกระทบต่อการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งเป็นการปกครองที่ถือว่า “**ไม่มีการเมือง**” เนื่องจากอำนาจเด็ดขาดสูงสุดอยู่ที่พระมหากษัตริย์ โดยอุดมคติแล้วไม่มีใครจะสามารถต่อรอง หรือต่อผู้ หรือมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจได้ แม้แต่เจ้านายและข้าราชการในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็เป็นแต่เพียงกลุ่มคนที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ให้ทำงาน “ราชการ” ต่างพระเนตรพระกรรณเท่านั้น

ในระยะแรกทีกล่าวถึง “การเมือง” มีการใช้ทับศัพท์ คือใช้คำว่า “**ปอลิติก**” เช่น หนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ ที่ตีพิมพ์ในต้นรัชกาลที่ 6 กล่าวว่า “เอดิเตอร์ของหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในประเทศนั้น มีความรู้ผิดกันกับเอดิเตอร์ในประเทศอังกฤษหรือเยอรมัน แต่ชอบพูดในทาง**ปอลิติก** ยิ่งพวกที่อยู่หลังฉากอันเปน พวกแอนตี้รัฐบาลด้วยแล้ว ก็ยิ่งชอบพูดมากทีเดียว”³³ แต่เมื่อถึงปี พ.ศ.2465 ก็มีหนังสือพิมพ์ที่ใช้ชื่อว่า **บางกอกการเมือง** เกิดขึ้น³⁴ ซึ่งทำให้คำว่า “การเมือง” เป็นที่รับรู้กว้างขวางและใช้กันอย่างแพร่หลาย

การใช้คำว่า “การเมือง” อย่างแพร่หลายนี้มีความสำคัญมาก เพราะหมายถึงการขยายตัวของมโนทัศน์ที่เห็นว่าในรัฐและสังคมมีการต่อสู้หรือต่อรองในเรื่องสิทธิหรืออำนาจในการจัดการทรัพยากร ฯลฯ โดยมีฝ่ายที่ได้ประโยชน์และฝ่ายที่เสียประโยชน์จากการตัดสินใจใช้ทรัพยากรไปในทางใดทางหนึ่ง โดยคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือเพื่อคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และในช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่ง มิใช่เป็นเรื่องของพระมหากษัตริย์คุณต่อทุกคนในชาติอย่าง “เสมอหน้ากัน” ตามอุดมคติของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกต่อไป

การใช้ทับศัพท์ในบางกรณี ก่อให้เกิดความหมายในทาง “**ที่ไม่สู้ดีนัก**” โดยชนชั้นนำไม่สามารถควบคุมความหมายได้เลย เช่นคำว่า “**แอ็บโซลูต**” ซึ่งหนังสือพิมพ์บางกอกการเมืองระบุว่า “การทำอะไรถืออำนาจทำตามใจชอบแต่ฝ่ายเดียวนั้น เดียวนี้พากันใช้คำว่า**ถืออำนาจแอ็บโซลูต** แอ็บโซลูตในภาษาฝรั่งจะหมายความว่าอย่างไรก็ช่าง แต่สำหรับที่ใช้กันอยู่ในหมู่คนไทยนั้น เปนความหมายที่ไม่สู้ดีนัก”³⁵

³³ หนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ 27 กันยายน 2456 อ้างใน อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 88-89. (เน้นโดยผู้เขียน)

³⁴ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 50.

³⁵ บางกอกการเมือง 14 มิถุนายน 2467 อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ หน้า 107.

ปัญหาจากการใช้คำแบบ “ทับศัพท์” ที่ทำให้ “*เป็นความหมายที่ไม่สู้ดีนัก*” เช่นนี้ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนายพยายามบัญญัติศัพท์เพื่อช่วยให้นำคำต่าง ๆ มีความหมายไปในทางที่ชนชั้นนำต้องการ รวมทั้งช่วยเหนี่ยวรั้งมิให้คำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบอบราชาธิปไตยหรือระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความหมายไปในทางร้ายด้วย

ในบางกรณีคำศัพท์ที่หนังสือพิมพ์บัญญัติขึ้นมาใช้ กลายเป็นคำที่คนในสังคมยอมรับหรือนิยมใช้กันทั่วไป จนชนชั้นนำจำเป็นต้องใช้คำศัพท์ดังกล่าวตามไปด้วย แต่ชนชั้นนำจะพยายามวิเคราะห์ให้เห็น “*ความเข้าใจผิด*” ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคำดังกล่าว เพื่อมิให้คนยอมรับหรือคล้อยตามมโนทัศน์ที่อยู่เบื้องหลังศัพท์บัญญัตินั้น ๆ ตัวอย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบโต้เสียงเรียกร้อง “*ประชาธิปไตย*” ในพระราชนิพนธ์ “*อันตรายแห่งความเข้าใจผิด*” สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงจำเป็นต้องใช้คำว่า “*ประชาธิปไตย*” ตามที่ใช้กันในหน้าหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น โดยที่คำว่า “*ประชาธิปไตย*” นี้หมายความว่าอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน ซึ่งหากความหมายนี้เป็นที่รับรู้กว้างขวางออกไปก็จะเป็นอันตรายต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างแน่นอน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงระบุว่า คำว่า “*ประชาธิปไตย*” เป็นคำ ๆ หนึ่งที่ทำให้คนส่วนหนึ่งในประเทศสยามพากัน “*ตื่นลัทธิ*” และ “*ตื่นศัพท์*” โดยปราศจากความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในความหมายของคำดังกล่าว ดังความว่า “*ในสมัยนี้ มีคนอยู่บางจำพวกไม่ว่าในประเทศใด...มักตื่นลัทธิ (เทโอรี) โดยมีได้รู้ปฏิบัติ (แปร็คติซ) ...เพราะฉะนั้นจึงตื่นศัพท์ว่า “*ประชาธิปไตย*” โดยมีได้พิจารณาดูให้ตลอดว่าแปลว่าอะไร*”³⁶

เมื่อคำว่า “*ประชาธิปไตย*” บ่งบอกความหมายชัดเจนว่าอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน และคำดังกล่าวนี้ทำให้เกิดปรากฏการณ์ “*ตื่นลัทธิ*” และ “*ตื่นศัพท์*” ขึ้นในสังคมการเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง “*อันตรายแห่งความเข้าใจผิด*” เพื่อให้คนทั้งหลายตระหนักใน “*อันตรายแห่งความเข้าใจผิด*” นั้น จะได้มีความเข้าใจที่ “*ถูกต้อง*” และไม่พากัน “*ตื่นลัทธิ*” และ “*ตื่นศัพท์*” หรือไม่นำคำดังกล่าวมาใช้อีกต่อไป

อนึ่ง ในพระราชนิพนธ์ “*อันตรายแห่งความเข้าใจผิด*” นี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ศัพท์บัญญัติหลายคำโดยทรงวงเล็บคำในภาษาอังกฤษเอาไว้ข้างท้าย เช่น คำว่า “*นักการเมือง*” (โปลิตีเชียน) “*ลัทธิ*” (เทโอรี) “*รู้ปฏิบัติ*” (แปร็คติซ)³⁷ ซึ่งแสดงว่าศัพท์บัญญัติเหล่านี้เป็นคำใหม่ที่คนในสมัย

³⁶ อิศวพานุ, “อันตรายแห่งความเข้าใจผิด” อ้างใน วัลย์วิภา อังสกุล, “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” หน้า 188-189.

³⁷ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *จดหมายเหตุรายวัน รัตนโกสินทร์ศก 130 ปีกุน จุลศักราช 1272*. หน้า 51.

นั้นยังมิได้ใช้กันทั่วไป อย่างไรก็ตาม ไม่พบหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บัญญัติศัพท์เหล่านี้ขึ้นมาหรือไม่ หรือเพียงแต่ทรงนำเอาคำที่ผู้อื่นบัญญัติไว้แล้วมาใช้เท่านั้น

แม้แต่คำในภาษาไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงนิยามความหมายเพื่อให้คนทั้งปวงรับรู้ตรงกัน เพื่อให้ความหมายของคำดังกล่าวช่วยกำหนดหรือควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทางสังคมของคนไทย เช่น คำว่า “*ความจงรักภักดี*” ทรงนิยามความหมายไว้ ดังนี้

แปลว่า “*ความยอมสละตนเพื่อประโยชน์แห่งท่าน*” คือถึงแม้ว่าตนจะต้องได้รับความเดือดร้อน รำคาญ ตระกำลำบาก หรือจนถึงต้องสิ้นชีวิตเป็นที่สุด ก็ยอมได้ทั้งสิ้น เพื่อมุ่งประโยชน์อันแท้จริงให้มีแก่ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์³⁸

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ (หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ซึ่งในเวลาต่อมาทรงได้รับการเลื่อนอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้า) ก็ทรงมีบทบาทในการบัญญัติศัพท์และทรงนิยามความหมายของคำต่าง ๆ ไว้มากตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และทรงมีบทบาทอย่างโดดเด่นที่สุดในการบัญญัติศัพท์ในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 (ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า) เช่นคำว่า “*สันติภาพ*” ซึ่งหนังสือพิมพ์ไทยใหม่ รายงานไว้เมื่อวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ.2474 ดังนี้

หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร ทูตที่เลิศด้วยเกียรติคุณของสยาม ครั้งหนึ่งเมื่อได้ทรงถูกเชิญให้สปีช ที่สันนิบาตชาติสมาคม ณ กรุงเยนีวา ได้ทรงบรรยายความหมายของศัพท์สันติภาพไว้เป็นใจความว่า “*สันติภาพ ไม่ใช่เพียงการอยู่นิ่ง ๆ ไม่ผิดฟ้องหมองใจ หรือกระทำยุทธนาการแก่กัน แต่ได้หมายไปถึงว่า การทำความเข้าใจกันอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนทีเดียว*”³⁹

อาจกล่าวได้ว่า ความตระหนักในอำนาจของภาษา ทำให้ชนชั้นนำในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ความสำคัญแก่การบัญญัติศัพท์ และพยายามหาทางป้องกันมิให้ความหมายทางการเมืองจากศัพท์ตะวันตกแพร่หลายออกไปในสังคมโดยปราศจากการควบคุม เพราะจะส่งผลให้อุดมการณ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจจากประเทศตะวันตกแพร่หลายออกไปด้วย

ในกรณีที่มีความหมายของศัพท์บัญญัติบางคำแพร่หลายออกไปตามหน้าหนังสือพิมพ์หรือในการสื่อสารทางสังคมในลักษณะอื่น เช่น คำว่า “*ประชาธิปไตย*” นั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

³⁸ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ปึกฉกคดี* กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2515. หน้า 122-124.

³⁹ ไทยใหม่ 22 มิถุนายน 2474 อ้างใน อัจฉราพร กมุทพิสมัย, *ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์* หน้า 124.

เจ้าอยู่หัวจะทรงชี้ให้เห็นถึง “ความเข้าใจผิด” ดังกล่าวมาแล้ว พระองค์ยังทรงแสดงเหตุผลให้คนคล้อยตามว่า ระบบประชาธิปไตยและสังคมนิยมอาจจะดีจริงแต่เป็นไปได้ในทางปฏิบัติ หรือหากเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ ก็เป็นระบบที่ไม่เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทยในเวลานั้น ทรงแนะนำให้คนไทยที่รับรู้เกี่ยวกับลัทธิการเมืองใหม่ ๆ ตั้งคำถามว่า “ลัทธิหรือวิธีการอย่างนั้น ๆ จะเหมาะแก่คนไทยหรือไม่? ...สภาพแห่งเมืองไทยในเวลานี้จะควรใช้ลัทธิหรือวิธีการอย่างนั้น ๆ ได้หรือยัง?” พร้อมกันนั้นก็ทรงชี้ให้เห็นว่า “สิ่งซึ่งเป็นคุณสำหรับเขาอาจจะเป็โทษสำหรับเราได้”⁴⁰

กล่าวได้ว่า การบัญญัติศัพท์เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่มีความสำคัญในสังคมการเมืองไทยอย่างมากนับตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมา เพราะการที่ทฤษฎีและอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองจากประเทศต่าง ๆ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน รัสเซีย จีน ฯลฯ หลั่งไหลเข้ามาอย่างรวดเร็ว นั้น ได้นำเอาศัพท์ใหม่ ๆ จำนวนมากเข้ามาไหลเวียนอยู่ในสังคมการเมืองไทย ชนชั้นสูงของไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงมีบทบาทอย่างกระตือรือร้นในการบัญญัติศัพท์ โดยใช้ “อำนาจแห่งรัฐ” หรือ “อำนาจของบัณฑิต” หรืออำนาจทั้งสองอย่างนี้ ในการทำให้คนในสังคมยอมรับศัพท์บัญญัติเหล่านั้น ซึ่งในทางปฏิบัติการบัญญัติศัพท์และการทำให้ “ศัพท์บัญญัติ” หนึ่ง ๆ เป็นที่ยอมรับในสังคมมิใช่เรื่องง่าย แม้แต่ในหมู่ชนชั้นนำซึ่งมีอุดมการณ์และทัศนคติคล้ายคลึงกันก็ยังมีกรถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์เนื่องจากเลือกคำใน “ภาษาไทย” ต่างกัน ก่อนที่จะได้คำศัพท์ที่ใช้อย่างเป็นการถาวรและกว้างขวางต่อไป ดังที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ได้ทรงพระนิพนธ์เอาไว้ดังนี้

การบัญญัติศัพท์ ก็คือ การตั้งศัพท์ให้หมุนเวียน โดยมีตราอำนาจประทับอยู่ คือ อำนาจแห่งรัฐ ...และอำนาจเฉพาะตัวในกรณีบัณฑิต...

เป็นธรรมดา การวิพากษ์วิจารณ์จะหลีกเลี่ยงไม่ได้...

ในเรื่องคำ เสรีภาพ ...เสด็จในกรมพิทยาลงกรณ์...ทรงชี้แจงว่า ในภาษาบาลี คำนี้แปลว่า เอาแต่ใจตนไม่ยอมใคร และ เสรี หมายความว่า เสเพล สมเด็จพระยาเทววงศ์ ...รับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า ในพระพรรซึ่งรัชกาลที่ 4 พระราชทานเสด็จพ่อ ทรงใช้คำว่า เสรี โดยทรงกำชับให้เป็นอิสระ เป็นใหญ่แก่ตนเอง และไม่ใช้ให้เป็นคนเสเพล สมเด็จพระมหาสมณะก็ทรงเห็นด้วย...

เสด็จในกรมพิทยาลงกรณ์ต้องพระประสงค์คำสำหรับ cooperative และได้กราบทูลถามสมเด็จพระมหาสมณะว่าจะใช้ สหการ ได้ไหม ทรงแนะนำว่าใช้สหกรณ์ ดีกว่า...สำหรับ United States of America. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ ทรงใช้ว่า ประเทศรวมแห่งอเมริกา เป็นการเปลืองอย่างง่าย ๆ เข้าใจง่าย แต่ไม่สู้จะแม่นยำนัก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ...ทรงใช้ว่า สหกรณ์รัฐ

⁴⁰ โปรดูรายละเอียดใน กรรณภิรมย์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523. หน้า 183-184. (เน้นโดยผู้เขียนบทความ)

อเมริกา ...มีเสียงอะมากพยางค์เกินไป สมเด็จพระมหาสมณะจึงทรงใช้ว่า สหการีรัฐอเมริกา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงใช้ดีกว่านั้นว่า สหปาลีรัฐอเมริกา รัฐที่ปกครองร่วมกันกันแห่งอเมริกา เป็นที่พอใจทั้งทางความหมายและเสียง แต่ต่อมามีความประสงค์จะให้ใช้อักษรย่อเพียงสามตัวสำหรับ U.S.A. จึงได้ใช้ สหรัฐอเมริกา รัฐร่วมกันแห่งอเมริกา อักษรย่อ ส.ร.อ.⁴¹

แม้ว่าการบัญญัติศัพท์จะเป็นเรื่องที่ปัญญาชนแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก แต่การบัญญัติศัพท์และความสำเร็จในการบัญญัติศัพท์ก็เกิดขึ้นไม่ทันการณ ในขณะทีวัฒนธรรมทางความคิดของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมการเมืองไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมากและรวดเร็ว⁴² และปัญหาหลายประการที่เกิดขึ้น รวมทั้งปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจในระดับโลก ก็อยู่พ้นไปจากอำนาจของชนชั้นนำแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่จะจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ การปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจึงเกิดขึ้นในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475

การบัญญัติศัพท์ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475

ภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 หลายฝ่ายยังคงทำการต่อสู้ทางการเมืองบนพื้นที่ของภาษา เช่น สอ เสถบุตร ซึ่งเป็นนักโทษการเมืองในคดี “กบฏบวรเดช” ได้จัดทำ The New Model English-Siamese Dictionary 4 vol. (A-Z) (2480-2483) การเลือกใช้คำและการสร้างความหมายของคำ โดยสอ เสถบุตรในปทานุกรมนี้มี “ร่องรอยของความคิดและความรู้สึกทางการเมืองของ “ผู้แต่ง” ในฐานะวรรณกรรมทางการเมืองที่สัมพันธ์กับบริบทหลังการปฏิวัติ 2475 ด้วย”⁴³ มีคำหลายคำที่ สอ เสถบุตร ให้ความหมายจากจุดยืนแบบ “ปัญญาชนรอยัลลิสต์” เช่น absolute, blue, conserve, democracy, dictator, just, king, mob, revolve, royal⁴⁴ แม้จะงานเขียนปทานุกรมนี้จะไม่ใช้การบัญญัติศัพท์โดยตรง แต่ก็เป็นการใช้คำและให้ความหมายของคำที่มีผลต่อการปลูกฝังความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองอย่างมาก และทำให้ความหมายของศัพท์บัญญัติบางคำเป็นที่รับรู้แพร่หลายขึ้น

⁴¹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ “การบัญญัติศัพท์ภาษาไทย” ใน *วิทยทัศน์พระองค์วรรณ* กรุงเทพฯ: มูลนิธินราธิปประพันธ์พงศ์-วรรณ, 2544. หน้า 109-110.

⁴² โปรดดูรายละเอียดใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538. และ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ร่วมกับ ฝ่ายสิ่งพิมพ์ โครงการ 60 ปีประชาธิปไตย, 2535.

⁴³ ณัฐพล ใจจริง, “อ่านปทานุกรมของ สอ เสถบุตร ในฐานะวรรณกรรมทางการเมือง” *วารสารอ่าน* 1,1 (เมษายน-มิถุนายน 2551): 76.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-80.

ในทศวรรษ 2480 ปัญญาชนฝ่ายรัฐบาลได้ใช้ “ศัพท์บัญญัติ” จำนวนมากเพื่อการต่อสู้ทางการเมือง เช่น คำว่า รัฐนิยม, ลัทธิชาตินิยม, คณะการเมือง, มนุสสปฏิวัติ, มติมหาชน, ประชากรรัฐ ฯลฯ คำศัพท์เหล่านี้ล้วนแต่เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบใหม่ ซึ่งปัญญาชนฝ่ายรัฐบาลได้พยายามสร้างความหมายให้เป็นที่รับรู้กว้างขวาง จนการใช้คำเหล่านี้เป็นไปในทางที่ตอบสนองความต้องการของผู้กุมอำนาจทางการเมืองในระบอบใหม่ แต่ไม่นำพาสังคมไทยไปสู่การปกครองในระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริง

ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือคำว่า “มติมหาชน” ซึ่งปัญญาชนฝ่ายรัฐบาลนำมาใช้อยู่เสมอ แต่กลับใช้ในความหมายที่ว่า “มหาชน” ที่จะแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับชาติบ้านเมืองได้นั้นจะต้องผ่านกระบวนการ “มนุสสปฏิวัติ” เสียก่อน หลวงวิจิตรวาทการซึ่งบรรยายทางวิทยุกระจายเสียงเรื่อง “มนุสสปฏิวัติ” ได้อธิบายความหมายของคำ ๆ นี้ว่า “คือการเปลี่ยนลักษณะนิสัยใจมนุษย์จากสภาพอันไม่พึงปรารถนาให้เข้าสู่สภาพที่พึงปรารถนา”⁴⁵ และบรรยายเรื่อง “รัฐนิยม” ว่าเป็นกระบวนการ “เปลี่ยนชีวิตจิตใจ ลักษณะนิสัย และภาวะของประชาชนให้เหมาะสม”⁴⁶ จุดมุ่งหมายของหลวงวิจิตรวาทการก็คือการทำให้ประชาชนที่ผ่านกระบวนการ “มนุสสปฏิวัติ” เรียบร้อยแล้ว มีความรู้สึกนึกคิดในกรอบที่ผู้นำแห่งชาติต้องการ จนกระทั่งผู้นำแห่งชาติสามารถ “เป็นตัวมติมหาชน เพราะจะพูดอะไร ทำอะไร คนก็จะพูดตามทำตาม” และความคิดของผู้นำก็จะสะท้อน “มติมหาชน” เสมอ⁴⁷ ดังนั้น “มติมหาชน” ที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้มาจากเสียงส่วนใหญ่ของประชาชนที่มีสิทธิและเสรีภาพทางความคิดและทางการเมืองอย่างแท้จริงแต่อย่างใด⁴⁸

ในทศวรรษ 2490 ปัญญาชนฝ่ายซ้ายมีบทบาทอย่างมากในการเคลื่อนไหวทางศิลปะและวัฒนธรรม เพื่อมุ่งบรรลุเป้าหมายทางการเมือง คือการเปลี่ยนสังคมไทยให้เป็นสังคมนิยมหรือคอมมิวนิสต์ ท่ามกลางการต่อสู้กันอย่างเข้มข้นระหว่างอุดมการณ์สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ เสรีนิยม และทุนนิยม ในยุคเริ่มต้นสงครามเย็นนี้ ปัญญาชนหัวก้าวหน้ามีความกระหายที่จะแสวงหาความรู้และใช้ความรู้เหล่านั้นในการสร้างวาทกรรมชุดใหม่ เพื่อชักนำและผลักดันให้ประชาชนเข้าร่วมในการต่อสู้ทางการเมือง ความรู้ของปัญญาชนหัวก้าวหน้าในช่วงเวลานี้ได้รับอิทธิพลจากอุดมการณ์สังคมนิยมที่มาจากหลายทิศทาง ทั้งจากจีน ยุโรป

⁴⁵ หลวงวิจิตรวาทการ, “มนุสสปฏิวัติ” บรรยายทางวิทยุกระจายเสียง 29 พฤศจิกายน 2482 ใน *รวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ* กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2515. หน้า 256.

⁴⁶ ศธ. 0701/29/4 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ กรมศิลปากร ปาฐกถาเรื่องรัฐนิยม หลวงวิจิตรวาทการแสดงทางวิทยุกระจายเสียง กรกฎาคม 2482.

⁴⁷ หลวงวิจิตรวาทการ, “อนาคตของชาติ” ใน *อนาคต* พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: เขษมบรรณกิจ, 2502. หน้า 161.

⁴⁸ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, “มติมหาชน” ฐานคิดทางการเมืองของระบอบประชาธิปไตยยุค “เชื้อผู้นำชาติพันธุ์” ใน *คือความภูมิใจ รวมบทความทางวิชาการในวาระครบรอบ 60 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2545. หน้า 615-630.

ออสเตรเลีย⁴⁹ มีการกระจายตัวของอุดมการณ์สังคมนิยมผ่าน นิตยสาร**อักษรสาส์น** ซึ่งเสนอความคิดสังคมนิยมชัดเจนขึ้นนับตั้งแต่ พ.ศ.2492 อันเป็นปีที่ประเทศจีนตกอยู่ภายใต้อำนาจของพรรคคอมมิวนิสต์อย่างเด็ดขาด **ปัญญาชนที่เขียนลง อักษรสาส์น** เป็นคนกลุ่มแรก ๆ ที่พยายามบัญญัติศัพท์ในลัทธิ**มาร์กซิสต์**เป็นภาษาไทย เพื่อใช้ในการแปล หรือเขียนหนังสือด้วยกรอบความคิดแบบ**มาร์กซิสต์** (นอกเหนือจากที่มีการแปลโดยพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย)⁵⁰ เช่น บทแปลเรื่อง “**สสารนิยมแบบไดอะเล็กติก และสสารนิยมทางประวัติศาสตร์**” พิมพ์ใน **อักษรสาส์น** ใน พ.ศ.2493 เป็นต้น

นอกจากนิตยสาร**อักษรสาส์น** แล้ว ในช่วงทศวรรษ 2490 ถึงทศวรรษ 2510 หนังสือพิมพ์และวารสารอื่น ๆ อีกหลายฉบับได้ตีพิมพ์บทความ บทกวี งานเขียนทางประวัติศาสตร์ ฯลฯ ที่ได้รับอิทธิพลจากอุดมการณ์**มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์**จากสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีน ผู้เขียนหลายคนได้ทำการแปลศัพท์ในลัทธิ**มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์**จากภาษาจีนและภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย เพื่อให้ในงานเขียนของตน ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาจเกิดการบัญญัติศัพท์และความหมายของศัพท์ขึ้นมาเป็นจำนวนมาก เช่น คำว่า **จักรพรรดินิยม, สสารนิยม, ชนชั้น, มูลค่าส่วนเกิน, การกดขี่ขูดรีด, ปลดแอก, มวลชน, วัตถุนิยมทางประวัติศาสตร์, อนุทวีปไทย** จิตสำนึก ฯลฯ⁵¹

เพื่อให้การบัญญัติศัพท์ของ “ฝ่ายซ้าย” มีหลักเกณฑ์ที่ทุกคนสามารถใช้ร่วมกัน และได้คำศัพท์ในภาษาไทยที่ใช้สื่อสารแนวความคิด**มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์**ได้อย่างมีพลัง ปัญญาชนเช่น สมัยคร บุรวาส ได้เขียนเรื่อง “**การแปลคำในปรัชญา**” ตีพิมพ์ใน**อักษรสาส์น** เดือนกันยายน พ.ศ.2494 โดยใช้นามปากกาในการเขียนว่า **กัปตันสมุทร** ในเรื่อง “**การแปลคำในปรัชญา**” นี้ มีการยกตัวอย่างการแปลคำว่า **วัตถุนิยม/สสารนิยม และ จิตนิยม/มโนภาพนิยม** ด้วย⁵²

นอกจากนี้ ในการเสนออุดมการณ์**มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์** คำบางคำถูกสร้างขึ้นมาใหม่เพื่อใช้แทนคำเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมการเมืองไทย เพื่อเน้นความหมายในกรอบอุดมการณ์**มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์**ให้

⁴⁹ ไสภา ชานะมูล, “**ชาติไทย**” ใน **ทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550. หน้า 97.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 89.

⁵¹ โปรดดูการใช้คำเหล่านี้ในข้อความจากหนังสือและหนังสือพิมพ์ที่ได้รับการอ้างอิงใน ไสภา ชานะมูล, “**ชาติไทย**” ใน **ทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550. หน้า 238-341. และ สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ “นักคิดสังคมนิยมไทยในกลุ่ม**อักษรสาส์น** (พ.ศ.2492-2495) ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต** จัดโดยศูนย์มนุษยศาสตร์เพื่อสังคม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 10-11 มีนาคม 2543. หน้า 1-20.

⁵² **อักษรสาส์น** กันยายน 2494 สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ “นักคิดสังคมนิยมไทยในกลุ่ม**อักษรสาส์น** (พ.ศ.2492-2495) ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต** หน้า 13.

เด่นชัด เช่น การใช้คำว่า *สมภาพ* แทนคำว่า *เสมอภาค*⁵³ ปัญญาชนเช่น สุภา ศิริมานนท์ ได้ใช้คำว่า *สมภาพ* ในบทความที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ.2492 ดังนี้

ทั้งสองปัญหาก็มีมูลฐานมาแต่จุดกำเนิดอันเดียวกัน คือ เนื่องมาแต่ความขัดแย้งอย่างที่ไม่มีความจะพบวิธีอันลงรอยกันได้ระหว่างอุดมคติสองฝ่าย คือ ฝ่ายเสรีภาพ หรือประชาธิปไตยที่เกาะแน่นอยู่เฉพาะประชาธิปไตยทางการเมือง ซึ่งมีอเมริกาเป็นป้อมค่ายหัวใจ กับฝ่ายสมภาพ หรือประชาธิปไตยที่เน้นหนักไปในทางความเป็นประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีสหภาพโซเวียตเป็นตัวตั้งตัวตี⁵⁴

อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้ว่า การใช้คำว่า “สมภาพ” นี้เกิดขึ้นเนื่องจากคำว่า “เสมอภาค” ยังไม่เป็นที่รับรู้หรือยอมรับแพร่หลาย ดังจะเห็นได้ว่าในทศวรรษ 2490 นี้ มีหลายกรณีด้วยกันที่นักเขียนแนวสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ ใช้ศัพท์บัญญัติที่แตกต่างกัน เช่น บางคนใช้ *ปลดแอก* แต่บางคนใช้ *สลัดแอก*, บางคนใช้นายทุน แต่บางคนใช้ *กระฎุมพี*, บางคนใช้ *จักรพรรดินิยม* แต่บางคนใช้ *จักรวรรดินิยม* เป็นต้น ในกรณีของคำว่า “สมภาพ” และ “เสมอภาค” นี้ จะเห็นได้ว่าในที่สุดแล้วคำว่า “เสมอภาค” เป็นที่ยอมรับกว้างขวางกว่าคำว่า “สมภาพ” เป็นอันมาก แต่ความหมายของคำว่า “เสมอภาค” ในสมัยหลังก็ได้ถอยห่างออกจากความหมายที่ใช้ในลัทธิสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์มากขึ้น

เห็นได้ชัดว่างานเขียนแต่ละเรื่องของนักคิดแนวสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ในช่วงทศวรรษ 2490 ใช้ศัพท์บัญญัติจำนวนมาก เช่น งานเขียนเรื่อง *“ระบบของการประชาธิปไตยของปวงชน”* ของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ที่แปลมาจากเรื่อง *People Democratic Dictatorship* ของเหมา เจ๋อตง ได้ใช้คำว่า *ชนชั้นคนงาน*, *นายทุนน้อย*, *นายทุนชาติ*, *จักรพรรดินิยม*, *พวกธรณีบดีหรือเจ้าที่ดิน* *พวกธนบดีอำมาตย์ ฯลฯ*⁵⁵

⁵³ ในรัชกาลที่ 5-7 ปัญญาชนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ใช้คำว่า “เสมอภาค” และ “เสมอหน้า” อยู่เสมอ โดยมีได้หมายถึงสภาวะที่ทุกคนเท่าเทียมกันอย่างแท้จริง เช่น ใช้ในความหมายว่าพระมหากษัตริย์พระราชทาน “ความเสมอภาค” โดยการเลิกทาส หรือพระราชทานความยุติธรรมและพระราชทานสิ่งต่าง ๆ แก่คนทั้งหลาย “เสมอหน้ากัน” อาจกล่าวได้ว่าเป็นความเท่าเทียมระหว่างคนในชั้นเดียวกัน มิใช่คนทุกคนในสังคมเสมอภาคกัน การใช้คำว่า “เสมอภาค” และ “เสมอหน้า” ในแง่นี้ น่าจะเป็นมูลเหตุที่ให้นักคิดนักเขียนที่มีอุดมการณ์แบบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์จำนวนหนึ่งหันไปใช้คำว่า “สมภาพ” แทน

⁵⁴ *อักษรสาส์น* มิถุนายน 2492 หน้า 3 อ้างใน สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ “นักคิดสังคมนิยมไทยในกลุ่มอักษรสาส์น (พ.ศ.2492-2495)” ใน *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต* หน้า 6.

⁵⁵ *อักษรสาส์น* กันยายน 2492 หน้า 44 อ้างใน สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ “นักคิดสังคมนิยมไทยในกลุ่มอักษรสาส์น (พ.ศ. 2492-2495)” ใน *เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ วิถีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต* หน้า 7.

ในท่ามกลางนักคิด นักเขียน หรือปัญญาชนที่พากันบัญญัติศัพท์ขึ้นมาใช้อย่างคึกคักในช่วงทศวรรษ 2490 เป็นต้นมานั้น ผู้ที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดในการบัญญัติศัพท์ และเป็นบุคคลที่ได้กล่าวเอาไว้อย่างชัดเจนตรงไปตรงมาว่า การควบคุมความหมายของคำ โดยเฉพาะคำที่เกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิด เป็นการควบคุมทิศทางและขอบเขตของความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ก็คือพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์⁵⁶

การบัญญัติศัพท์โดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์

กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติศัพท์หรือแปลความหมายของคำทางการเมืองเอาไว้เป็นจำนวนมาก แม้แต่นักเขียนหัวรุนแรงและพวกคอมมิวนิสต์ก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงการนำคำศัพท์ทางการเมืองหลายคำที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นมาใช้⁵⁷ เกษียร เตชะพีระ ได้ยกตัวอย่างศัพท์บัญญัติของกรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์จำนวนหนึ่งที่มีความสำคัญทางการเมืองอย่างมาก ได้แก่ สังคม (Society) เศรษฐกิจ (economy) นโยบาย (policy) ระบบ (system) ระบอบ (regime) พัฒนา (development) ปฏิวัติ (revolution) ปฏิรูป (reform) วิวัฒนาการ (evolution) กรรมกร (proletariat) กระฎุมภ์ (bourgeoisie) มวลชน (masses) สังคมนิยม (socialism) องค์การ (organization) สหภาพ (union) วัฒนธรรม (culture) วิพากษ์ (critique) จุดยืน (standpoint) ปรัชญา (philosophy) อรรถนิยม (realism) จินตนิยม (romanticism)⁵⁸

ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติศัพท์อย่างกระตือรือร้น น่าจะได้แก่การแข่งขันกับฝ่ายที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยอย่างถอนรากถอนโคนซึ่งอาจเรียกว่าพวกหัวรุนแรงและพวกคอมมิวนิสต์ พระองค์ทรงพระดำริว่าการเปลี่ยนแปลงควรเป็นไปตาม “ธรรมชาติ” เพราะการเปลี่ยนแปลงที่เร็วเกินไปดังที่พวกหัวรุนแรงและพวกคอมมิวนิสต์พยายามผลักดันให้เกิดขึ้นจะเกิดผลเสียมากกว่าผลดี แนวพระดำรินี้สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนในการบัญญัติศัพท์ “**ปฏิวัติ**” เพื่อเน้นว่า “การเป็นไปในวันที่ 24 มิถุนายนนั้น” เป็นการ “**หมุนไป**” ในลักษณะที่ “**เป็นอาการในธรรมชาติ และไม่มีที่เสียหายอย่างใดเลย**”⁵⁹ ทรงเน้นว่า ความหมายของคำว่า “**ปฏิวัติ**” ก็คือ เป็นความเปลี่ยนแปลงตาม

⁵⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475, หน้า 151-156.

⁵⁷ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*. Kyoto : Trans Pacific, 2001. pp.196-199.

⁵⁸ Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*. p.197.

⁵⁹ พลตรี กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์, “วิธีแก้โรคโรคกิจ” ใน *ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรวงศ์* หน้า 466. ในบทความนี้พระองค์ทรงระบุว่า “ข้าพเจ้าได้เขียนไว้ในเรื่อง “อนาคตแห่งสยาม” ว่า การเป็นไปในวันที่ 24 มิถุนายนนั้น เป็นการปฏิวัติ” (หน้า 466) เรื่อง “อนาคตแห่งสยาม” นี้ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ.2475 แสดงว่าพระองค์ทรงใช้คำว่า “ปฏิวัติ” เป็นครั้งแรกหลังในปีที่เกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 นั่นเอง.

ธรรมชาติที่ควรจะต้องปล่อยให้ดำเนินไป ไม่ควรที่จะ “ไปขัดไว้” และในขณะเดียวกันก็ไม่ควรที่จะเข้าไปเร่งให้เปลี่ยนแปลง “พลิกแผ่นดิน” ดังความว่า

อันคำว่า “ปฏิวัติ” นั้น ข้าพเจ้าได้เลือกเฟ้นให้เหมาะแก่ความหมายในภาษาอังกฤษแล้ว กล่าวคือ แผ่นดินหมุน ไม่ใช่การหมุนแผ่นดิน “ปฏิวัติ” นั้นเป็นอกรรมกริยา (intransitive verb) ซึ่งแสดงอาการหมุนไปของวัตถุต่าง ๆ เช่น โลกเรานี้ เป็นต้น **ทั้งนี้เป็นอาการในธรรมชาติ และไม่มีที่เสียหายอย่างใดเลย ...**

แต่ปฏิวัติกร หรือผู้หมุนแผ่นดิน (revolutionary) นั้น...เป็นการฝืนธรรมชาติ...**คนเราไม่ควรจะคิดหมุนแผ่นดิน แต่หากควรจะต้องปล่อยให้แผ่นดินหมุนไป มิใช่ไปขัดไว้** ถ้าใครไปขัดไว้ ข้าพเจ้าก็ไม่นิยมเหมือนกัน

พวกหมุนแผ่นดินนี้เห็นว่าร่างแผ่นดิน หรือ รัฐบาลนั้นผิดทั้งเรื่อง ควรจะสร้างขึ้นใหม่ โดยนิรมิตขึ้นให้ถูกหลักแห่งเหตุผล ชินดิเคลิสต์ในสเปนซึ่งมีความมุ่งหมายจะให้คนงานเป็นใหญ่ในการค้า และพวกคอมมิวนิสต์หรือโซเชลิสต์โซเวียตในรัสเซีย มีความมุ่งหมายจะให้คนงานเป็นใหญ่ในการเมือง เป็นต้น **ลัทธิหมุนหรือพลิกแผ่นดินเหล่านี้ โลกไม่นิยม เพราะเป็นการฝืนธรรมชาติ...**

ข้าพเจ้าเป็นนักแก้รูปหรือปฏิรูปการ (reformer) มิใช่ผู้หมุนแผ่นดินหรือ ปฏิวัติกร (revolutionary)⁶⁰

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พวกหัวรุนแรงและพวกคอมมิวนิสต์รุ่นใหม่ ทั้งที่เป็นลูกจีนและเป็นคนไทย มองเห็นความจำเป็นและมีความสนใจอย่างจริงจังที่จะบัญญัติศัพท์ในลัทธิมาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์ เช่น คำว่า *bourgeois* ซึ่งกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติศัพท์ให้มีความหมายกลาง ๆ ว่า *กรรมกร* ปรากฏว่า อัศนี พลจันทร (นายผี) ได้บัญญัติคำนี้เสียใหม่ว่า *แพศยะ* ซึ่งหมายถึง “ชนชั้นพ่อค้า” หรือ “โศเภณี” หรือ “ผู้หญิงเลว” ส่วนคำว่า “กรรมกร” นั้น กลุ่มนักเคลื่อนไหวในสหภาพคนงานไทยรุ่นบุกเบิกในทศวรรษ 2460 เรียกองค์กรและหนังสือพิมพ์ของตนด้วยคำ ๆ นี้ ซึ่งคำว่า “กรรมกร” มีความหมายในแง่ของความเป็นทาสและการถูกกดขี่อย่างรุนแรง ในเวลาต่อมาทางราชการซึ่งไม่ชอบคำว่า *กรรมกร* ได้พยายามเปลี่ยนไปใช้คำอื่น เช่น ในปี พ.ศ. 2499 พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้ต่อรองกับตัวแทนสหภาพแรงงานให้เปลี่ยนการจัดงาน “วันกรรมกร” เป็นงาน “วันแรงงาน” เพื่อเป็นเงื่อนไขสำหรับการอนุญาตให้จัดงานฉลองในวันที่ 1 พฤษภาคม และในอีก 30 ปีต่อมา พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ก็ได้ขอรับรองในทำนองเดียวกัน⁶¹

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 466-467. (เน้นโดยผู้วิจัย).

⁶¹ Kasian Tejapira. *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958*. pp.196-199.

กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเร่งบัญญัติศัพท์เพื่อแข่งกับฝ่ายหัวรุนแรงและพวกคอมมิวนิสต์ ในบริบทที่มีการขยายตัวของ การรับรู้อุดมการณ์มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์ ซึ่งแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวาง จากลูกจีนคอมมิวนิสต์ที่มีความสามารถ 2 ภาษา (ภาษาจีนและภาษาไทย) กับข้าราชการไทยฝ่ายซ้าย ผ่านไปยังนักการเมือง นักเขียน นักศึกษามหาวิทยาลัย ครูชนบท พระ และชาวนา ซึ่งหลังจากที่อุดมการณ์มาร์กซิสต์-คอมมิวนิสต์เผยแพร่จากภาษาจีนและภาษาอังกฤษมาสู่ภาษาไทยแล้ว ยังเคลื่อนจากภาษาไทยกลางไปสู่ภาษาท้องถิ่น เช่น ภาษาลาว ปักขี้ได้ และคำเมืองอีกด้วย⁶² นอกจากอุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์แล้ว คำศัพท์จากประเทศตะวันตกและจีนซึ่งเกี่ยวเนื่องกับอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองอื่น ๆ เช่น เสรีนิยม ก็ปรากฏตัวตามหน้าหนังสือพิมพ์ หนังสือเล่ม และนิตยสารต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย คำศัพท์ใหม่ ๆ ได้ถูกนำไปใช้ทั้งในบทกวี เรื่องสั้น นวนิยาย บทความ สารคดีการเมือง งานเขียนทางประวัติศาสตร์ ฯลฯ ดังนั้น การทำให้ความหมายของคำ “เชื้อง” ลง จึงเป็นเรื่องจำเป็นอย่างเร่งด่วน และการบัญญัติศัพท์ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ก็เป็นส่วนหนึ่งของการทำให้ความหมายของคำ “เชื้อง” ลง และเป็นการต่อสู้ทางวาทกรรมกับฝ่ายอื่น ๆ โดยเฉพาะฝ่ายสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์อย่างเห็นได้ชัด

กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงให้ความสำคัญแก่ “การบัญญัติศัพท์” อย่างมาก พระองค์ทรงดำเนินการในเรื่องนี้อย่างจริงจังต่อเนื่องตราบจนกระทั่งปีสุดท้ายของพระชนม์ชีพ⁶³ ทั้งนี้ก็เพราะพระองค์ทรงตระหนักเป็นอย่างดีว่าภาษาเป็นตัวกำกับวิถีคิดของมนุษย์ และกำกับการเปลี่ยนแปลงของโลก⁶⁴ ทรงพยายามทำให้คำจากภาษาตะวันตกจำนวนมาก ทั้งคำที่เกี่ยวกับการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ตลอดจนคำที่ใช้ในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ กลายเป็น “คำไทย” ด้วยวัตถุประสงค์ที่จะทรงทำให้ความหมายของคำเหล่านี้ช่วยในการควบคุมขอบเขตและทิศทางความเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองไทย

กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงตระหนักในความสำคัญของการต่อสู้ทางวาทกรรมอย่างลึกซึ้ง ดังที่ทรงเน้นวัตถุประสงค์ของการบัญญัติศัพท์ว่าเป็นไปเพื่อควบคุมความหมายของคำ ซึ่งก็คือการควบคุมความรู้สึกนึกคิดของคนมิให้เกิดความปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมไทยอย่างรวดเร็วรุนแรงในลักษณะถอนรากถอนโคน พร้อมกันนั้น พระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้คนไทยสามารถปรับตัวรับกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วยการมีคำใหม่ ๆ ใช้ อย่างเพียงพอ รวมทั้งมีคำมากพอสำหรับการบัญญัติกฎหมายใหม่ ๆ ขึ้นมาใช้ด้วย ดังที่ทรงเขียนเล่าไว้เอง

⁶² เรื่องเดียวกัน. หน้า 149.

⁶³ คำสุดท้ายที่ทรงบัญญัติคือ “มลพิษ”

⁶⁴ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “คำอธิบายของปัญญาชนฝ่ายที่สนับสนุนกับฝ่ายที่ต่อต้านการปฏิวัติสยาม 2475” วารสารสถาบันพระปกเกล้า 2,2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2547): 26.

ว่า “ข้าพเจ้ากลับมาประเทศไทยจากยุโรปในปี ค.ศ.1919 ขณะที่กำลังเป็นสมัยบัญญัติศัพท์ เนื่องจากเหตุสำคัญอันจำเป็นที่จะจัดให้มีบทภาษาไทยแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ขึ้น”⁶⁵

ทั้งการบัญญัติศัพท์และการเสนอทัศนะต่อ “ภาษาไทย” ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์สะท้อนความพยายามในวิถีทางที่แตกต่างจากปัญญาชนกระแสหลักส่วนใหญ่ กล่าวคือ ปัญญาชนกระแสหลักส่วนใหญ่มักเน้นการใช้ภาษาไทยอย่าง “ถูกต้องตามแบบแผน” หรือเน้น “ภาษาไทยมาตรฐาน”⁶⁶ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะจรรโลงโครงสร้างสังคมแบบแบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคง แต่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเน้นความสำคัญของ “ภาษาไทย” ในแง่ที่เป็นหัวใจของ “**ประชาชาติไทย**” และทรงชี้ให้เห็นว่า **มีความจำเป็นจะต้องทำให้ “ภาษาไทยเจริญขึ้น”** เพราะจะช่วยให้สามารถสื่อสารกันได้อย่างสะดวกราบรื่นในสภาวะที่สังคม การเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก

กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงพระดำริว่าวิธีการสำคัญที่จะทำให้ภาษาไทย “เจริญขึ้น” ก็คือการนำเอาคำจำนวนหนึ่งจากภาษาตะวันตกเข้ามาใช้ แต่ต้องทำให้การใช้คำเหล่านั้นดำเนินไปโดยมีการควบคุมความหมาย ซึ่งจะทำให้สามารถ “ควบคุม” ความรู้สึกนึกคิดของคนไทยได้มากพอสมควร ทั้งนี้ **เพื่อให้สังคมไทยเดินอยู่ในทางสายกลาง “ไม่เดินเร็วเกินไป” หรือ “ไม่เดินผิดทาง”** การควบคุมความหมายนี้สามารถกระทำได้โดยการ “**บัญญัติศัพท์**” ซึ่งหมายถึงการคิดคำในภาษาไทยขึ้นมาใช้ แทนการทับศัพท์ในภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศส

นอกจากนี้ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงตระหนักว่า เมื่อเกิดการปฏิวัติ พ.ศ.2475 แล้ว “**ประชาชนจะต้องมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมืองมากขึ้นทุกวัน**”⁶⁷ และ “**ในสมัยนี้ นานาประชาชาติแห่งโลกย่อมพึงพาอาศัยกันเป็นปีกแผ่นแน่นหนา จะปลีกตัวออกจากกันหาได้ไม่**”⁶⁸ พระองค์จึงทรงหาทางทำให้ประชาชนมีภาษาไทยที่ “เจริญ” มากพอ สำหรับการสื่อสารกันในระบบการเมืองใหม่ ตลอดจนการติดต่อสัมพันธ์กับชาติอื่น เพื่อจะสามารถอยู่ในโลกสมัยใหม่ได้อย่างราบรื่น พระองค์ทรงแสดงปาฐกถาว่า

⁶⁵ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “การบัญญัติศัพท์ภาษาไทย” ใน *วิทยทัศนะพระองค์วรวงศ์* กรุงเทพฯ: มูลนิธินราธิปพงศ์ประพันธ์วงศ์-วรวงศ์, 2544. หน้า 106.

⁶⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง” ใน *โขน คาราบาว น้ำเน่า และหนังไทย* กรุงเทพฯ: มติชน, 2538. หน้า 136-171.

⁶⁷ พลตรี กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “โครงการณวิวิชาการเมือง” ใน *ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรวงศ์* กรุงเทพฯ: ผดุงศึกษา, 2508. หน้า 298.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 299-300.

การคิดศัพท์เป็นเรื่องที่พิสดารและยุ่งยากมาก แต่เป็นเรื่องที่สำคัญสำหรับความเจริญก้าวหน้าของภาษามากเหมือนกัน เฉพาะอย่างยิ่งในสมัยปัจจุบัน ขณะที่อารยธรรมของโลกกำลังเจริญก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วและมหิมา เราจะต้องหาคำใหม่ที่เหมาะมาใช้ สำหรับแสดงความหมายแห่งความคิดในอารยธรรมนั้น ถ่ายให้ประชาชนของเรา...ถ้าเป็นศัพท์ที่จะต้องไปถึงประชาชนเพื่อให้ประชาชนทั่วไปเข้าใจ และใช้ในชีวิต ความรู้สึกนึกคิดของเขาด้วยแล้ว เราจะต้องหาคำที่มีเค้ามูลในภาษาไทย แล้วนำออกใช้ โดยให้มีความหมายใหม่ตามที่เรต้องการ⁶⁹

อย่างไรก็ตาม มูลเหตุสำคัญที่สุดที่ทำให้กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติศัพท์น่าจะเป็นเรื่องของการควบคุมความหมายของคำเพื่อทำให้คนไทย “คิดเป็นไทย” ซึ่งจะมีผลโดยตรงต่อการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมให้มีลักษณะที่พระองค์ทรงพระดำริว่าเหมาะสม เมื่อแสดงพระปาฐกถาในปลายปี พ.ศ.2475 กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเน้นว่า ภาษาไทยเป็นหัวใจของประชาชาติไทย และ “การสอนวิชาใดที่เกี่ยวกับปัญหาความคิด จิตใจ และอารยธรรมของไทยแล้ว...สอนเป็นภาษาไทย...จะ...(ทำให้) คิดเป็นไทยมากขึ้น”⁷⁰ จึงต้องคิดคำไทยขึ้นมาใช้แทนคำฝรั่ง เพื่อ “ดัดแปลง” ความหมาย “ให้เข้ารูปเข้าทอนองความคิดความเห็นของเรา” ซึ่งจะทำให้เรา “ค่อยเดินค่อยไป” แทนการ “ถ่ายแบบเขามา” ซึ่ง “เราอาจเดินเร็วเกินไป” ดังความว่า

ภาษาไทยนี้แหละจะเป็นหลักประกันแห่งความมั่นคงของประชาชาติไทยต่อไป เพราะว่า ถ้าเรานิยมใช้คำฝรั่งทับศัพท์ในคำที่เกี่ยวกับความเห็นแล้ว เราอาจเดินเร็วเกินไปก็ได้ กล่าวคือเราอาจถ่ายแบบของเขามา โดยแทนที่จะดัดแปลงเสียก่อนให้เข้ารูปเข้าทอนองความคิดความเห็นของเรานี้ก็เป็นได้ แต่ถ้าเราใช้คำไทย และต้องคิดคำไทยขึ้นใหม่แล้ว เราต้องค่อยเดินค่อยไป ต้องคิดคำไทยให้คนไทยเข้าใจ ในขั้นต้นต้องให้คนไทยที่มีภูมิรู้ของไทยเข้าใจก่อน แล้วคำที่คิดขึ้นนั้นจึงจะได้ใช้กันให้เป็นที่ใช้เข้าใจแพร่หลายออกไปอีกชั้นหนึ่ง...

คำใดซึ่งเป็นแต่เพียงชื่อวัตถุใช้ จะใช้ทับศัพท์ก็ไม่ขัดข้อง หรือคำใดซึ่งเป็นแต่เพียงศัพท์เฉพาะวิชาอันจะไม่พึงใช้แพร่หลาย เช่น ศัพท์วิทยาศาสตร์บางศัพท์เป็นต้น จะใช้ทับศัพท์ก็ได้ แต่คำใดที่เกี่ยวกับความคิดความเห็น และคำใดที่จะพึงใช้แพร่หลายแล้ว เราควรจะคิดหาคำไทยใช้แทน ”⁷¹

⁶⁹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ข้อควรคิดในภาษาไทย” ใน วิทยทัศน์พระองค์วรรณ หน้า 170.

⁷⁰ พลตรี กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ประชาชาติกับมนุษยธรรม” ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณฯ หน้า 451-452.

⁷¹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ปาฐกถาพิเศษเรื่องสยามพากษ์” ใน วิทยทัศน์พระองค์วรรณ หน้า 123-124. (เน้นโดยผู้วิจัย)

เป็นที่น่าสังเกตว่า กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติศัพท์โดยทรงกำหนดคำหรือวลีใน “ภาษาไทย” (หมายรวมถึงภาษาบาลี สันสกฤต และเขมรที่ไทยรับมาใช้) ให้มีความหมายเพียงความหมายเดียวเพื่อแทนคำในภาษายุโรป ซึ่งอาจจะเป็นด้วยพระองค์ทรงมีวัตถุประสงค์ที่จะกำหนดขอบเขตความคิดของคนไทยในระบอบใหม่ให้อยู่ในกรอบที่ค่อนข้างชัดเจนและแน่นอน **แนวทางการบัญญัติศัพท์ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์**นี้นับว่าแตกต่างจากอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ เป็นอย่างมาก เพราะอาจารย์ปรีดี พนมยงค์เห็นว่า “ศัพท์ยุโรปบางคำมีความหมายหลายอย่างซึ่งเราไม่อาจตั้งศัพท์หรือวลีไทยสยามเพียงคำเดียวเพื่อให้มีความครบถ้วนตามคำยุโรปนั้น ฉะนั้นสำหรับคำยุโรปบางคำจำเป็นต้องมีหลายศัพท์หลายวลีไทยสยามเพื่อถ่ายทอด”⁷² ทั้งนี้ “ไม่ควรดูแลเพียงผิวเผินจากรูปศัพท์ภายนอกเท่านั้น”⁷³

การต่อสู้ในการบัญญัติศัพท์ เป็นที่รับรู้กันทั่วไปในกรณีการบัญญัติคำเพื่อเรียกความเปลี่ยนแปลง “24 มิถุนายน 2475” ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการใช้คำว่า “**พลิกแผ่นดิน**” กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติว่า “**ปฏิวัติ**” ส่วนอาจารย์ปรีดี พนมยงค์บัญญัติคำว่า “**อภิวัฒน์**” ขึ้นมา ซึ่งผลปรากฏว่าศัพท์ที่บัญญัติโดยกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์เป็นฝ่ายได้ชัยชนะ อย่างไรก็ตามในระยะหลังคำว่า “**ปฏิวัติ**” ถูกใช้อยู่เสมอ แต่ใช้ในความหมายที่ได้เป็นการเปลี่ยนแปลงไปตาม “**ธรรมชาติ**” ดังที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเน้น เช่น ในทศวรรษ 2480 หลวงวิจิตรวาทการใช้คำว่า “**ปฏิวัติ**” ในการบรรยายเรื่อง “**มนุสสปฏิวัติ**” ในความหมายที่รัฐดำเนินนโยบาย “**รัฐนิยม**” เพื่อเปลี่ยนคนไทยให้มีความรู้สึกนึกคิดอยู่ในกรอบที่รัฐต้องการดังกล่าวมาแล้ว และการรัฐประหารหลายครั้งก็ถูกเรียกว่า “**การปฏิวัติ**” เป็นต้น

หากเปรียบเทียบพระดำริของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ กับความคิดของผู้นำคณะราษฎรสายพลเรือน คือหลวงประดิษฐมนูธรรม ที่แสดงออกในร่าง “**เค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติ**” ก็จะได้เห็นว่า หลวงประดิษฐมนูธรรมต้องการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมอย่างใหญ่หลวง ซึ่งกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงพิจารณาว่า เกิดจากการที่เห็นว่า “**ร่างแผ่นดิน หรือ รัฐภยันันผิตทั้งเรื่อง**” หรือคิดว่าโครงสร้างเดิมบกพร่องอย่างสิ้นเชิง กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงมีพระดำริแตกต่างออกไป กล่าวคือ **พระองค์ทรงต้องการให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทิศทางและขอบเขตอันจำกัดและ “เป็นไปตามธรรมชาติ” มากกว่า**

อย่างไรก็ตาม หากเปรียบเทียบพระดำริของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์กับปัญญาชนกระแสหลักส่วนใหญ่ ก็จะได้เห็นว่า ปัญญาชนกระแสหลักส่วนใหญ่ต้องการรักษาโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมเดิมเอาไว้ให้มากที่สุด หรือพยายามจะหยุดยั้งความเปลี่ยนแปลงของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเอาไว้ แต่ **กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงยอมรับความเปลี่ยนแปลงของสังคมมากกว่าปัญญาชนกระแส**

⁷² ปรีดี พนมยงค์, “การถ่ายทอดศัพท์วิทยาศาสตร์สังคมจากภาษาต่างประเทศมาเป็นศัพท์ไทยสยาม” ใน การถ่ายทอดศัพท์จากภาษาต่างประเทศมาเป็นไทย กรุงเทพฯ: นีลนารการพิมพ์, 2531. หน้า 30.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.

หลักทั่วไป เช่น ทรงสนับสนุนการดำเนินนโยบายของรัฐบาลที่ส่งเสริม “วัฒนธรรมภาษาไทย” ในแบบที่มีฐานันดรศักดิ์น้อยลง หรือมีความเสมอภาคมากขึ้น และทรงพยายามทำให้คนใช้ภาษาไทยโดยยอมรับความเปลี่ยนแปลงในความหมายของคำต่าง ๆ ตามบริบทสังคมที่เปลี่ยนไป โดยทรงให้เหตุผลว่า “คำมีชีวิตของตนเอง รู้จักเกิดแก่เจ็บตายเหมือนกัน ความหมายย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเทศะ”⁷⁴

ความแตกต่างทางความคิดเกี่ยวกับการบัญญัติศัพท์ ระหว่างกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์กับอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ สะท้อนให้เห็นว่า ถึงแม้กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์จะทรงยอมรับความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยมากกว่าปัญญาชนกระแสหลัก แต่พระองค์ก็ไม่ทรงต้องการให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง กว้างขวาง และรวดเร็วดังที่อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ต้องการ กระนั้นก็ตาม **ความเปลี่ยนแปลงในระดับที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเห็นว่าเหมาะสมนั้น ปัญญาชนกระแสหลักบางท่านก็ยังแสดงปฏิกิริยาในทางที่ไม่เห็นด้วยเป็นอย่างมาก** ดังปรากฏว่า ในที่ประชุมทางวิชาการของชุมนุมภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในวันที่ 29 กรกฎาคม 2505 อันเป็นการอภิปรายหน้าพระที่นั่ง ซึ่งมีกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์เป็นผู้ทรงอภิปรายพระองค์หนึ่งนั้น **ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เสนอความเห็นคัดค้านการบัญญัติศัพท์ พร้อมกับแสดงความต้องการให้คนไทย “คิดเป็นไทย” เพื่อจะรักษาจิตใจแบบไทยเอาไว้ ทั้งนี้โดยให้คนไทยใช้ภาษาไทยที่มีมาแต่เดิม รวมทั้งให้ใช้อย่างถูกต้องตามหลักภาษา เพื่อมิให้เกิด “ความวิบัติทางภาษาไทย”** ดังความต่อไปนี้

เหตุที่สองในความวิบัติทางภาษานั้น ก็น่าจะได้แก่ ผู้ที่เป็นผู้ทรงวิทยาความรู้นั้น ชอบคิดเป็นฝรั่งมากกว่าชอบคิดเป็นไทย และเมื่อคิดเป็นฝรั่งแล้ว ในที่สุดเมื่อจะใช้ความคิดออกมาเป็นไทย ก็ย่อมจะหาคำไทยไม่ได้ เพราะถ้าผู้นั้นคิดเป็นฝรั่งเสียแล้ว ก็ย่อมอยากจะแสดงความคิดเห็นให้ตรงกับในใจของตนที่คิด เมื่อหาคำไทยใช้ไม่ได้ ก็ไม่ได้คิดเป็นไทย ก็ย่อมจะต้องบัญญัติศัพท์ขึ้นใหม่ เพื่อให้ตรงกับภาษาฝรั่งที่ตนคิด ด้วยเหตุนี้ก็ได้มีคำไทยมากมายเกิดขึ้นโดยไม่จำเป็น แต่ว่าความประสงค์นั้น เพื่อจะให้ตรงกับภาษาฝรั่งแต่อย่างเดียว⁷⁵

อนึ่ง ในที่ประชุมทางวิชาการของชุมนุมภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระราชดำรัสด้วยว่า

ก่อนอื่นต้องขอขอบใจและแสดงความยินดีที่มีการก่อตั้งชุมนุมภาษาไทย และขอขอบใจที่ต้อนรับในวันนี้ ซึ่งท่านทั้งหลายไม่ได้เชิญมา แต่ว่าเชิญตัวเองมา เพราะสุดแสนจะทนทาน **การที่มีชุมนุมภาษาไทยนั้นเป็นสิ่งที่สมควรอย่างยิ่ง เพราะว่าภาษาไทยนั้นเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของ**

⁷⁴ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ที่มาของคำ” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ ชุด วิทยาวรรณกรรม**, หน้า 575.

⁷⁵ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, คำอภิปรายในที่ประชุมทางวิชาการของชุมนุมภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ใน **วิทยทัศน์พระองค์วรรณ** หน้า 88-89.

ชาติ ภาษาทั้งหลายเป็นเครื่องมือของมนุษย์ชนิดหนึ่ง คือเป็นทางสำหรับแสดงความคิดเห็นอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งสวยงามอย่างหนึ่ง เช่น ในทางวรรณคดี เป็นต้น ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องรักษาเอาไว้ให้ดี ประเทศไทยนั้นมีภาษาของเราเองซึ่งต้องหวงแหน ประเทศใกล้เคียงของเราหลายประเทศมีภาษาของตนเอง แต่ว่าเขาไม่ค่อยแข็งแรง...เรามีโชคดีที่มีภาษาของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้ ปัญหาเฉพาะในด้านรักษาภาษานี้ก็มีหลายประการ อย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในทางออกเสียง คือให้ออกเสียงให้ถูกต้องชัดเจน อีกอย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในวิธีใช้ หมายความว่า วิธีใช้คำมาประกอบเป็นประโยค นับเป็นปัญหาที่สำคัญ ปัญหาที่สามคือความร่ำรวยในคำของภาษาไทย ซึ่งพวกเรานี้ก็ว่าไม่ร่ำรวยพอ จึงต้องมีการบัญญัติศัพท์ใหม่มาใช้ ที่นี้ก็มี “ศัพท์บัญญัติกร” หลายท่าน นี้ก็จะได้เป็นศัพท์บัญญัติกรไปอีกคนหนึ่ง มีคนเดียวที่ไม่ใช่คือ อาจารย์สุมนชาติ การบัญญัติศัพท์ใหม่ก็เป็นสิ่งสำคัญเหมือนกัน จำเป็น แต่อันตราย ฉะนั้น ในปัญหาทั้งสามนี้ วันนี้นี้ถึงปัญหาที่สามเป็นใหญ่ แต่ปัญหาเรื่องการออกเสียงนั้นก็อันตรายอย่างยิ่ง... บางสิ่งบางอย่างเราต้องยอม บางสิ่งบางอย่างเราต้องคัดค้านอย่างเด็ดขาด ในด้านบัญญัติศัพท์หรือคำใหม่ก็เป็นทางหนึ่งที่อันตรายมากเหมือนกัน ...สำหรับคำใหม่ที่สร้างขึ้นมีความจำเป็นทางวิชาการไม่ใช่น้อย แต่บางคำที่ง่าย ๆ ก็ควรมี ควรจะใช้คำเก่า ๆ ที่เรามีอยู่แล้ว ไม่ควรมาตั้งศัพท์ใหม่ให้ยุ่งยาก แต่ก็อาจเป็นด้วยเห็นว่าไม่โก้พอก็ต้องใช้คำใหม่ ๆ แต่การตั้งคำใหม่นั้นมีหลักหลายประการ.. เมืองไทยเราโชคดีมีภาษาของเรา มีภาษาที่เราใช้ได้ ไม่จำเป็นที่จะไปทำลายเสีย...การบัญญัติศัพท์ก็ตาม การใช้ศัพท์ก็ตามต้องมีเหตุผลอยู่เสมอที่จะทำลงไป อย่าให้เหตุผลนั้นเหลวไปเป็นเหตุผลทางการเมือง เหตุผลทางรักชาติเกินควร หรือเป็นความรู้สึกรักตัวเองเกินไป จะแสดงว่าตัวรู้หรือตัวเก่งเกินไป...การจะบัญญัติศัพท์นั้น ขอให้ระวังอย่างเดียว ขออย่าให้เกิน คือว่าอย่าทำเกินความจำเป็น เพราะว่าบางทีชอบทำบัญญัติศัพท์เพื่อบัญญัติศัพท์...⁷⁶

ในการบัญญัติศัพท์ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ พระองค์จะทรงสืบค้นย้อนหลังไปว่า ในอดีตได้เคยมีบุคคลอื่นบัญญัติศัพท์นั้น ๆ ขึ้นมาใช้อย่างไรบ้าง ซึ่งบางครั้งพระองค์ก็ทรงยอมรับศัพท์บัญญัติดังกล่าวด้วยความชื่นชม ดังปรากฏในปาฐกถาของพระองค์ความว่า

พระมงกุฎเกล้าฯ ทรงเป็นมหาธีรราชเจ้าโดยแท้ ได้ทรงคิดคำว่า เสรีภาพ ขึ้น โดยแปล *freedom of the seas* ว่า เสรีภาพแห่งทะเล สำนักกรมพระจันทบุรีจัตวงศ์ เพราะตามปทานุกรมบาลี เสรีแปลว่า *self-rill, independence* และมักใช้ในทางที่ไม่ดี คล้าย ๆ กับที่อังกฤษใช้ว่า *license* แต่ตามมูลศัพท์ก็แปลว่า “ตนเองเป็นใหญ่” เท่านั้นเอง ความหมายที่นิยมใช้อาจเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลเทศะ และอันที่จริงในคาถาบาลี ซึ่งพระจอมเกล้าฯ พระราชทานแก่เสด็จพ่อข้าพเจ้า ก็มีคำว่า เสรี ซึ่งหมายความว่าให้พึ่งตนเองเป็นใหญ่ ใช่ว่าจะให้เป็นคนเสเพลประการใดก็หาไม่ สมเด็จพระมหา

⁷⁶ โปรดดู ชุมมนุมภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, “บันทึกการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานกระแสพระราชดำริเรื่องปัญหาการใช้ภาษาไทย” ใน *วิทยทัศน์พระองค์วรรณ* หน้า 71-87. (เน้นโดยชุมมนุมภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).

สมณะฯ ก็ทรงเห็นว่า เสรีภาพ เป็นคำที่ใช้สำหรับ freedom ได้ เสรีภาพจึงเป็นคำที่ติด และใช้กันแพร่หลาย เฉพาะอย่างยิ่งภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว

อังกฤษมี liberty อีกคำหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงได้ใช้ “เสรีธรรม” แทน...

...คำไหนจะติดคำไหนจะไม่ติด...ให้กันไปตามความนิยมของประชาชน...(และ)ต้องแล้วแต่ว่าจะชอบด้วยอัจฉริยลักษณะของภาษาไทยหรือไม่⁷⁷

อาจกล่าวได้ว่า การบัญญัติศัพท์ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ มิได้เป็นไปเพื่อรักษาโครงสร้างสังคมเดิมเอาไว้อย่างสมบูรณ์ พระประสงค์ในการบัญญัติศัพท์ที่ทรงชี้แจงก็คือ เพื่อให้ภาษาไทยเจริญทันความเปลี่ยนแปลงอย่าง “รวดเร็วและมหิมา” ของโลก⁷⁸ พร้อมกับสามารถควบคุมความรู้สึกนึกคิดของคนไทย เพื่อกำหนดขอบเขตและทิศทางการเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองไทยให้ “ถูกต้อง” และ “เหมาะสม” ดังกล่าวมาแล้ว

อย่างน้อยนับตั้งแต่ พ.ศ.2475 มาแล้ว ที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงเน้นคุณค่าของ “ภาษาไทย” คล้ายกับที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและปัญญาชนกระแสหลักอื่น ๆ ได้เคยเน้นมาแล้ว แต่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงระบุด้วยว่า “ภาษาไทย” ที่คนไทยใช้อยู่เป็น “ภาษาไทยสยาม” ซึ่งมีได้มีแต่ “ภาษาไทยดั้งเดิม” เท่านั้น ยังมีคำที่มาจากการหยิบยืมและการดัดแปลงภาษาอื่นอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อให้คนไทยยอมรับว่า “ภาษาไทยเป็นภาษามผสม” ซึ่งจะทำให้คนไทยยอมรับการนำเอาคำใหม่ ๆ จากภาษาตะวันตกเข้ามาใช้ โดยทรงอธิบายว่า “...“สยามพากย์” จะเรียกว่า “ภาษาไทยสยาม” ก็ได้ ภาษาสยามของเรานี้อาศัยภาษาไทยเราเดิมเป็นพื้น เพราะภาษากับชาติย่อมเป็นของเกี่ยวกัน และชาติไทยได้มาเป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้”⁷⁹ พร้อมกันนั้นก็ทรงแสดงให้เห็นด้วยว่า “การหยิบยืม” และ “ดัดแปลง” คำจากภาษาอื่น ๆ เป็นเรื่องปรกติธรรมดาใน “ภาษาไทย” และการที่ภาษาไทย “มีคำมาจากหลายภาษา และ...ยังแผลงออกไปได้อีก” นี้เอง ที่ทำให้ภาษาไทย “อุดมด้วยคำ เสนอกับอารยธรรมอื่น ๆ”⁸⁰

การที่เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับนานาประเทศทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมก็ทวีความใกล้ชิดและซับซ้อน

⁷⁷ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ข้อควรคิดในภาษาไทย” ใน *วิทยทัศน์พระองค์วรรณ* หน้า 171-172. (ศัพท์บัญญัติบางคำไม่เป็นที่นิยม เช่น คำว่า culture นั้น แรกทีเดียวกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติว่า “พฤทธิธรรม” แต่ไม่ได้รับความนิยม จึงทรงเปลี่ยนมาเป็น “วัฒนธรรม” โปรดดู พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, *วิสัยทัศน์พระองค์วรรณฯ*, หน้า 116.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

⁷⁹ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ปาฐกถาพิเศษเรื่องสยามพากย์” ใน *วิทยทัศน์พระองค์วรรณ* หน้า 129.

⁸⁰ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ลักษณะของภาษาไทยสยาม” ใน *ชุมนุมพระนิพนธ์ ชุด วิทยาวรรณกรรม ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์* กรุงเทพฯ: เสริมวิทยบรรณาคาร, 2518. หน้า 570-571.

ยิ่งขึ้นนับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ทำให้ศัพท์ส่วนใหญ่ที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติขึ้นได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางและแพร่หลาย⁸¹ เนื่องจากคนส่วนใหญ่จำเป็นต้องใช้ศัพท์เหล่านั้นเพื่อการสื่อสารในชีวิตประจำวัน จนกระทั่ง “ศัพท์บัญญัติ” กลายเป็นส่วนหนึ่งของ “ภาษาไทย” อย่างแท้จริง

กระนั้นก็ตาม ศัพท์บางคำที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงบัญญัติขึ้น เพื่อเน้นว่าอำนาจในการปกครองประเทศเป็นของประชาชน กลับเป็นศัพท์ที่ไม่ได้รับความนิยมแต่อย่างใด เช่นคำว่า “*ประชาชาติ*” เป็นต้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะศัพท์เหล่านี้ไม่สอดคล้องกับระบอบการปกครองที่อำนาจยังไม่เป็นของประชาชนอย่างแท้จริง และไม่เอื้อต่อการผูกขาดอำนาจรัฐของผู้นำทางทหารและระบบราชการนั่นเอง

ในยุคพัฒนาประเทศในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา มีการบัญญัติศัพท์เพิ่มขึ้นอีกมาก และเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์เข้มข้นขึ้นในยุคเทคโนโลยีสารสนเทศ การบัญญัติศัพท์ก็ยิ่งทวีขึ้น ข้อที่น่าสังเกตก็คือ แม้ว่ารัฐหรือชนชั้นนำจะยังคงพยายามผูกขาดอำนาจในการบัญญัติศัพท์และกำหนดความหมายของศัพท์ผ่านสถาบันต่าง ๆ เช่น “ราชบัณฑิตยสถาน” แต่ความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมก็ได้ทำให้อำนาจในการบัญญัติศัพท์หลุดไปจากมือของรัฐและชนชั้นนำไปมาก จะเห็นได้ว่า คนหลากหลายกลุ่ม หลากหลายเพศ หลากหลายวัยได้เข้ามามีบทบาทในการสร้างศัพท์ใหม่ ๆ อย่างคึกคัก โดยที่คำใหม่ ๆ ส่วนหนึ่งมีใช้คำที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศอีกต่อไป หากแต่เป็นคำที่ถูกสร้างขึ้นใหม่โดยคนไทยเอง จะเห็นได้ว่า พจนานุกรมฉบับมติชน ได้บรรจุศัพท์จำนวนมากที่ “ภาคสังคม” ได้สร้างขึ้น⁸²

ความเปลี่ยนแปลงของอำนาจในการบัญญัติศัพท์ มีความสัมพันธ์โดยตรงกับความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมไทย จะเห็นได้ว่าในระยะหลังประชาชนมีสิทธิและอำนาจมากขึ้นพร้อมกับมีบทบาทมากขึ้นในการสร้างคำใหม่ ๆ ขึ้นใช้ อย่างไรก็ตาม การอนุรักษ์ “ภาษาไทยมาตรฐาน” ก็ยังคงดำเนินไปอย่างมีพลังไม่แตกต่างจากความพยายามในการอนุรักษ์ “ประวัติศาสตร์ไทยมาตรฐาน” ดังนั้น การต่อสู้ทางการเมืองในมิติทางวัฒนธรรม จึงเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจอย่างยิ่งสำหรับนักวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ที่จำเป็นจะต้องติดตามศึกษาเพื่อให้สังคมมีความเข้าใจความหมายระดับลึกของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการต่อสู้ในมิติทางวัฒนธรรม อันเป็นการต่อสู้ด้วยสันติวิธี เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจให้เกิดผลดีต่อส่วนรวมอย่างแท้จริง

⁸¹ โปรดดูศัพท์บัญญัติโดยกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ใน *วิทยทัศน์พระองค์วรรณ* หน้า 198-369 คำว่า “มลพิษ” เป็นคำสุดท้ายที่พระองค์ทรงคิดขึ้นก่อนที่จะสิ้นพระชนม์เพียงเดือนเศษเท่านั้น.

⁸² พจนานุกรมฉบับมติชน กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

บรรณานุกรม

- ศธ. 0701/29/4 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ กรมศิลปากร ปาฐกถาเรื่องรัฐนิยม หลวงวิจิตรวาทการแสดงทางวิทยุกระจายเสียง กรกฎาคม 2482.
- “คำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103” ใน **ประวัติศาสตร์และการเมือง** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **การเมือง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย พ.ศ.2411-2475** กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2533.
- ณัฐพล ใจจริง. “อ่านปทานุกรมของ สอ เสถบุตร ในฐานะวรรณกรรมทางการเมือง” **วารสารอ่าน** 1,1 (เมษายน-มิถุนายน 2551): 75-82.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **นิทานโบราณคดี** กรุงเทพฯ : บรรณาการ, 2514.
- ธีระพันธ์ ด. ทองคำ, **การทำพจนานุกรมไทย-ไทย: อดีต-ปัจจุบัน (พ.ศ. 2389-2533)**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ร่วมกับ ฝ่ายสิ่งพิมพ์ โครงการ 60 ปีประชาธิปไตย, 2535.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. “คำอธิบายของปัญญาชนฝ่ายที่สนับสนุนกับฝ่ายที่ต่อต้านการปฏิวัติสยาม 2475” **วารสารสถาบันพระปกเกล้า** 2,2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2547): 24-46.
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, พลตรี กรมหมื่น. **ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณฯ** กรุงเทพฯ: ผนึกศึกษา, 2508.
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมหมื่น. **ชุมนุมพระนิพนธ์ ชุด วิทยาวรรณกรรม ของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์** กรุงเทพฯ: เสริมวิทยบรรณาการ, 2518.
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมหมื่น. “**วิทยทัศน์พระองค์วรรณ** กรุงเทพฯ: มูลนิธินราธิปพงศ์ประพันธ์-วรรณ, 2544.
- นราธิปพงศ์ประพันธ์, กรมหมื่น. **วิทยาสารานุกรม พระนคร: แพร์พิทยา**, 2514.
- “นาคราช” (นามแฝง). “ความเห็นเอกชน” **หนังสือพิมพ์กรุงเทพเดลิเมล์** (วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ.2456).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง” ใน **ไขน คาราวาน น้ำเน่า และหนังไทย** กรุงเทพฯ: มติชน, 2538.
- ปรีดี พนมยงค์. “การถ่ายทอดศัพท์วิทยาศาสตร์สังคมจากภาษาต่างประเทศมาเป็นศัพท์ไทยสยาม” ใน **การถ่ายทอดศัพท์จากภาษาต่างประเทศมาเป็นไทย** กรุงเทพฯ: นีลนารากการพิมพ์, 2531.
- มติชน, สำนักพิมพ์. **พจนานุกรมฉบับมติชน** กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- ภาษาไทย, ชุมชุม, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. “บันทึกการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานกระแสพระราชดำริเรื่องปัญหาการใช้ภาษาไทย” ใน **วิทยทัศน์พระองค์วรรณ** กรุงเทพฯ: มูลนิธินราธิปพงศ์ประพันธ์-วรรณ, 2544.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุรายวัน รัตนโกสินทร์ศก 130** ปีกุน จุลศักราช 1272.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุรายวันในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 2517.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ปณิณคดี** กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2515.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชดำรัสร้อยครั้ง** กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2529.

วัลย์ลิกา อังสกุล. “การวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิ หน้าที่ เสรีภาพ และทิศทางการเมืองไทยระหว่างนักหนังสือพิมพ์ฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์สาขาการหนังสือพิมพ์ ภาควิชาวารสารสนเทศ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

วิจิตรวาทการ, หลวง. “มนุสสปฏิวัติ” ใน **รวมปาฐกถาของหลวงวิจิตรวาทการ** กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2515.

วิจิตรวาทการ, หลวง. “อนาคตของชาติ” ใน **อนาคต** พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: เขษมบรรณกิจ, 2502.

สายชล สัตยานุรักษ์. **ความเปลี่ยนแปลงในการสร้าง “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย”** โดยหลวงวิจิตรวาทการ กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สายชล สัตยานุรักษ์. **คึกฤทธิ์กับประดิษฐกรรม “ความเป็นไทย” เล่ม 2** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

สายชล สัตยานุรักษ์. **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก** กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สายชล สัตยานุรักษ์. **รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ “ประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535”** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

สุทธาชัย ยิ้มประเสริฐ. “นักคิดสังคมนิยมไทยในกลุ่มอักษรสาส์น (พ.ศ.2492-2495) ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ วิทยนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต** จัดโดยศูนย์มนุษยศาสตร์เพื่อสังคม คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-ราไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 10-11 มีนาคม 2543.

โสภ ฆานะมูล. **“ชาติไทย” ในทัศนะปัญญาชนหัวก้าวหน้า** กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

หนังสือพิมพ์กรรมกร วันเสาร์ที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4- พ.ศ.2475** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

อัจนราพร กมฺพพิสมัย. ปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 ภาพสะท้อนจากงานเขียนทางหนังสือพิมพ์ เอกสารวิจัยฉบับที่ 28 กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

อัสวพาหุ (นามแฝง). “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” ใน ปกิณกคดี พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2515.

อุปิตศิลปะสาร, พระยา. หลักภาษาไทย(อักขรวิธี วจิวิภาค วากยสัมพันธ์ จันทรลักษณ์) พิมพ์ครั้งที่ 11 กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2545.

Kasian Tejapira. *Commodifying Marxism : The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958* Kyoto : Trans Pacific, 2001.

วิถีไทยกับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองไทย

ศาสตราจารย์สายชล สัตยานุรักษ์
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทความประกอบการประชุมทางวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 13 ประจำปี 2554
เรื่อง

“ความเป็นพลเมืองกับอนาคตประชาธิปไตยไทย”

วันที่ 22-24 มีนาคม พ.ศ. 2555

ณ ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ

บทคัดย่อ

“ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” ต้องสอดคล้องกับ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” จึงจะมีผลในทางปฏิบัติอย่างแท้จริงและยั่งยืน

ในอดีตที่ผ่านมา “วิถีไทย” ส่วนใหญ่ยังไม่เอื้อต่อความเป็นประชาธิปไตย เพราะเน้นความสัมพันธ์ทางสังคมแบบ “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” ที่จรรโลงโครงสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ ส่งผลให้เกิดความความเหลื่อมล้ำทั้งในเรื่องอำนาจและทรัพย์สิน นำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรง ดังนั้น การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” พร้อมกับเปลี่ยน “วิถีไทย” หรือ “วัฒนธรรมไทย” ให้เอื้อต่อความเป็นประชาธิปไตย จึงเป็น ทางเลือกที่สำคัญ

“วิถีไทยใหม่” ที่สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีกระบวนการเสริมสร้าง “ความเป็นพลเมืองไทย” ให้มีคุณลักษณะใหม่ ซึ่งจะต้องดำเนินการพร้อมกัน ๔ ด้าน ดังนี้

(1) การเสริมสร้าง “จารีตทางความรู้แบบใหม่” เพื่อให้พลเมืองไทยมีวิถีชีวิตแบบ ปัญญานิยมบนฐานความรู้แบบปลดปล่อย (emancipatory knowledge) คือมีทัศนคติวิพากษ์บนฐานทางความรู้ที่กว้างขวางหลากหลาย เชื่อมโยงความรู้ได้ และคิดเองเป็น ซึ่งจะเอื้อให้เกิด “การเมืองภาคพลเมือง” ที่พลเมืองมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ และสามารถกำกับตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐทุน และสื่อได้อย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งมีความรู้ในการจัดตั้งหรือสร้างสถาบันการเมืองที่เอื้อต่อการต่อรองและการต่อสู้อย่างสันติ และการกำหนดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการต่อสู้คัดค้านทางการเมืองอย่างฉลาดและสันติด้วย

(2) การเสริมสร้าง “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่” เพื่อให้พลเมืองไทยมีจิตสาธารณะ, รักความเป็นธรรม, ใจกว้าง, มีความกล้าหาญทางจริยธรรม, ยึดมั่นในอริยะวินัยและสันติวิธี และสามารถอยู่ร่วมกับคนที่แตกต่างอย่างสงบสันติ แทนจิตใจแบบเดิมที่พร้อมจะ “เชื่อฟัง”, ยอมรับในความถูกต้องดีงามของ “ความรู้ที่ต่ำที่สูง” และ “ความรักพวกพ้อง” อย่างไม่คำนึงถึงเหตุผล

(3) การเสริมสร้างความสำนึกใน “สิทธิและหน้าที่ในความหมายใหม่” คือ “สิทธิพลเมือง” และ “หน้าที่พลเมือง” ที่จะแสวงหาความรู้แบบปลดปล่อยและความรู้ที่กว้างขวางหลากหลาย เพื่อให้พลเมืองไทยสามารถใช้สิทธิและทำหน้าที่ต่อส่วนรวมอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ รวมทั้งสิทธิและหน้าที่ในการกำกับตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ทุน และสื่อ

(4) การเสริมสร้างพลเมืองไทยให้เห็น “คุณค่าความเป็นมนุษย์” จนกระทั่งตระหนักว่าคนทุกคนเท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นมนุษย์เหมือนกัน นำไปสู่การปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมไทย” ให้เป็นวัฒนธรรมแห่งความเสมอภาค และทำให้พลเมืองไทยปฏิเสธความรุนแรงต่อมนุษย์ในทุกรูปแบบ

บางส่วนของ “วิถีไทย” ที่เป็นมรดกจากอดีต ทั้งในเชิงความคิดและในเชิงปฏิบัติการทางสังคม อาจนำมาปรับใช้เพื่อสร้าง “วิถีไทย” ในความหมายใหม่ที่เอื้อต่อความเป็นประชาธิปไตย เช่น “คุณธรรมไทย” ในข้อ “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์”, การ

เคลื่อนไหวในมิติทางวัฒนธรรมเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไทยไปสู่เป้าหมายที่พึงประสงค์, การให้ความสำคัญแก่ “มนุษยภาพ”, การยึดหลักความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน, การกระจายอำนาจ, และการให้ความสำคัญต่อการต่อกฎระเบียบของสังคมหรือกฎหมาย เป็นต้น

พร้อม ๆ กับการปรับเปลี่ยน “ความเป็นพลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” ให้มีคุณลักษณะที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตย ก็จำเป็นต้องปฏิรูปโครงสร้างรัฐเพื่อเปลี่ยนสัมพันธภาพทางอำนาจให้พลเมืองมีสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาคมากขึ้นด้วย **“พลเมืองไทยในวิถีไทยแบบใหม่”** และ **“ระบอบประชาธิปไตยของไทย”** จึงจะดำรงอยู่อย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกันใน **“ประชาชาติไทย”** อย่างแท้จริงและยั่งยืน

วิถีไทยกับการเสริมสร้างความเป็นพลเมืองไทย¹

สายชล สัตยานุรักษ์

“วิถีไทย” เป็นเรื่องของท่านอาจารย์อิทธิภูมิมีความสนใจอย่างลึกซึ้งและมีความรู้อย่างลุ่มลึกกว้างขวาง ไม่เพียงแต่ท่านอาจารย์อิทธิภูมิจะศึกษาภาษาไทยทั้งการเขียนและการพูดจนกระทั่งสำเนียงการพูดของท่าน คล้ายกับคนไทยอย่างมากเท่านั้น ท่านยังซาบซึ้งกับ “วิถีไทย” อย่างยิ่งเพราะท่านได้บวชเรียนที่วัดบวรนิเวศ และได้ศึกษาที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเป็นลูกศิษย์ของปรมาจารย์ด้านไทยศึกษา หลายท่าน เช่น ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน เป็นต้น ที่สำคัญท่านอาจารย์อิทธิภูมิได้ศึกษา ประวัติศาสตร์ไทยในประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเข้าใจ “วิถีไทย” ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับ “สังคมปลูกข้าว” (rice-growing society) ของไทย เรื่อง “พระสงฆ์กับรัฐและสังคมไทย” เรื่อง “ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี” และเรื่องการเริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สมัยใหม่ของสังคมไทยโดยมองผ่าน ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับบาทหลวงปาเลอกัวซ์ ฯลฯ

การที่ได้เคยติดต่อสัมพันธ์กับท่านอาจารย์อิทธิภูมิเพียงเล็กน้อย เป็นความภูมิใจสำคัญประการหนึ่งใน ชีวิตของผู้เขียน ครั้งแรกที่คุณเขียนรู้สึกภาคภูมิใจอย่างมากก็คือ เมื่อท่านอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์เขียน จดหมายจากเกียวโตมาบอกผู้เขียนว่า ท่านอาจารย์อิทธิภูมิสนใจวิทยานิพนธ์เรื่อง “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ของผู้เขียน ขอให้ส่งไปให้ท่านด้วย ครั้งที่สองเมื่อท่านอาจารย์อิทธิภูมิเขียนจดหมายมาถึงดิฉันให้ช่วยติดต่อท่านอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ให้ไปรับรางวัล พุทโธกะที่ประเทศญี่ปุ่น ครั้งที่สามเมื่อท่านอาจารย์ชาญวิทย์ เกษตรศิริ มอบหมายให้ดิฉันทำหน้าที่เป็น บรรณาธิการหนังสือแปลเรื่อง “ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี” ซึ่งท่านอาจารย์อิทธิภูมิเป็นผู้เขียนเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยโบราณ และท่านอาจารย์โยชิโกะเป็นผู้เขียนเรื่องความสัมพันธ์ ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยใหม่ ครั้งที่สี่เมื่อผู้เขียนเป็นนักวิชาการรับเชิญที่มหาวิทยาลัยนาโงย่า ได้ไป ร่วมงานเปิดคณะใหม่ที่สอนด้านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษาของมหาวิทยาลัยนานาชาติ (โดยมิได้รับเชิญ แต่อยากไปเห็นท่านอาจารย์อิทธิภูมิสักครั้งหนึ่งเนื่องจากท่านอาจารย์อิทธิภูมิเป็นประธานในงานนั้นและจะ แสดงปาฐกถาด้วย) ในงานนี้แม้จะมีผู้บริหารมหาวิทยาลัยนานาชาติและนักวิชาการญี่ปุ่นจำนวนมาก แต่ ท่านอาจารย์อิทธิภูมิกลับให้เกียรติพูดคุยกับนักวิชาการเล็กๆ ที่ปราศจากความสำคัญจากผู้เขียนเป็น

¹ บทความนี้ปรับปรุงจากเอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 13 ประจำปี พ.ศ. 2554 ณ ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ ระหว่างวันที่ 22-24 มีนาคม 2555 ผู้เขียนขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.เกษียร เตชะพีระ แห่งคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ให้ข้อคิดเห็นที่มีคุณค่าอย่างสูงและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการ ปรับปรุงบทความ

เวลานาน (ซึ่งคงจะเป็นเพราะท่านดีใจที่ได้พบกับ “คนไทย” ที่มาจากสังคมไทยที่ท่านรักและผูกพันอย่างลึกซึ้งนั่นเอง)

เมื่อท่านอาจารย์ฉัตรทิพย์และคุณจรรยา นาคสุภา กรุณาให้โอกาสผู้เขียนร่วมอยู่ในคณะผู้เขียนบทความเพื่อตีพิมพ์ในหนังสือที่ระลึกถึงท่านอาจารย์อิฉิโอะนี้ ผู้เขียนจึงดีใจและภูมิใจอย่างมาก และขอเลือกเสนอบทความเกี่ยวกับ “วิถีไทย” อันเป็นเรื่องที่ท่านอาจารย์อิฉิโอะให้ความสนใจอย่างยาวนาน และท่านได้สร้างความรู้เกี่ยวกับ “วิถีไทย” ที่แตกต่างจากความรู้กระแสหลักไว้มากมาย จนผลงานของท่านเป็นมรดกอันมีคุณค่าสูงยิ่งของวงวิชาการไทยศึกษาทั้งของญี่ปุ่น ของไทย และของโลกตลอดไป

ในการประชุมสัมมนาทางวิชาการประจำปี พ.ศ.2554 นี้ สถาบันพระปกเกล้าระบุแนวคิดสำคัญประการหนึ่งเอาไว้ว่า

“คุณค่า วิถีชีวิต และความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมไทย นับเป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมความเป็นพลเมืองในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะการส่งเสริมแนวคิดความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้นในสังคมหนึ่ง ๆ ขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมและค่านิยมของคนในชาตินั้น ๆ อยู่ไม่น้อย ว่าจะสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวให้ประสบความสำเร็จในประเทศนั้นได้มากน้อยเพียงใด ดังที่มีการตั้งคำถามเกี่ยวกับวัฒนธรรมของสังคมไทยว่าสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพลเมืองหรือไม่
การศึกษาวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในบริบทสังคมประชาธิปไตยไทย จึงอาจเป็นอีกหนทางหนึ่งที่ช่วยให้การส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตยและคุณลักษณะความเป็นพลเมืองในสังคมไทย มีแนวทางที่เหมาะสมโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานค่านิยมของสังคมไทยเอง”²

แน่นอนว่าการสร้าง “ความเป็นพลเมืองในสังคมไทยที่ส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตย” หรือ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” ย่อมต้องสอดคล้องกับ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” หากไม่สอดคล้องกันแล้ว “ความเป็นพลเมือง” ดังกล่าวก็ไม่มี ความหมาย หรือไม่เป็นที่ยอมรับของคนในสังคม ดังนั้น การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” จึงต้องกระทำควบคู่กันไปกับการสร้าง “วัฒนธรรมไทย” ที่สอดคล้องกับ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” ด้วย

“วัฒนธรรมไทย” หรือ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” ที่มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อ “วิถีไทย” ในอดีตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันนั้น ส่วนใหญ่แล้วมิได้เป็นวัฒนธรรมสำหรับ “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เพราะได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อจัดความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์ทางอำนาจในระบอบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7 และในระบอบการเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจตั้งแต่

² โครงการ “การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 13 ประจำปี 2554” เรื่อง “ความเป็นพลเมืองกับอนาคตประชาธิปไตยไทย” ณ ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ วันที่ 22-24 มีนาคม 2555.

ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา แม้ว่าจะมีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ที่ทำให้โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทยในความเป็นจริงเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว แต่กลับขาดการปรับเปลี่ยนความหมายของ “วัฒนธรรมไทย” ให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม³

เนื่องจาก “วัฒนธรรมไทย” ได้รับการสร้างสรรค์และผลิตซ้ำเพื่อจรรโลงรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ จึงเน้น “การปกครองแบบไทย”⁴ ที่ “ผู้นำแบบไทย” มีคุณธรรมและปัญญาเหนือผู้อื่น อันทำให้ “ผู้นำแบบไทย” มีความชอบธรรมที่จะมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดโดยไม่ต้องมีกระบวนการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจ และมี “ความเจียมทางการเมือง” หรือ “สังคมที่ไม่มีการเมือง” เป็นอุดมคติ ขณะเดียวกันวัฒนธรรมของสังคมไทยก็เน้น “การรู้ที่ต่ำที่สูง” และเน้น “คุณธรรมไทย” หลายประการ ที่ทำให้คนไทยยอมรับอำนาจเด็ดขาดสูงสุดของผู้นำโดยคุษณี และเต็มใจทำ “หน้าที่” ของตนโดยไม่ก้าวล่วงหน้าที่ของผู้ปกครอง ได้แต่รอคอยความเมตตาเอื้ออาทรจากคนที่สูงกว่า รวมทั้งจาก “พ่อขุนอุปถัมภ์” หรือ “ผู้นำแบบไทย” โดยไม่เรียกร้องสิทธิใด ๆ

“วัฒนธรรมไทย” ดังกล่าวนี้นี้แสดงออกใน “วิถีไทย” ด้านต่าง ๆ อาทิ การมีความเชื่อเรื่อง “กรรม” ที่ทำให้คนไทยเกิดมาไม่เท่าเทียมกันตามหลักธรรมของพุทธศาสนาแบบไทย โดยที่ “ผู้ใหญ่” จะให้ความเมตตากรุณาต่อ “ผู้น้อย” ตามหลัก “ศีลธรรมไทย”, การใช้ “ภาษาไทย” และการมี “มารยาทแบบไทย” ที่ต้องคำนึงถึงสถานภาพทางสังคมที่สูง-ต่ำแตกต่างกันของบุคคลอยู่ตลอดเวลา, การอ่าน “วรรณคดีไทย” ที่หล่อหลอมให้คนไทยมีโลกทัศน์แบบ “รู้ที่ต่ำที่สูง”, การมีความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของ “ชาติไทย” ที่เน้นความสำคัญของผู้นำแบบมหาบุรุษ, การสร้างสรรค์และการใช้ “ศิลปะไทย” แขนงต่าง ๆ ที่ต้องคำนึงถึงฐานานุศักดิ์อย่างเคร่งครัด ฯลฯ

ในช่วงเวลากว่าหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา มีการใช้ระบบการศึกษาที่เป็นทางการและสื่อมวลชนเพื่อทำให้คนไทยเชื่อว่า “วัฒนธรรมไทย” เป็น “วิถีไทยที่ถูกต้องดีงาม” เพราะส่งผลให้ “เมืองไทยนี้ดี” คือทำให้สังคมไทยมีระเบียบ ความสงบสุข ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้า เมื่อใดก็ตามที่คนไทยละทิ้งหรือหลงลืม “วิถีไทย” ไป ก็จะต้องสูญเสียวิถีชีวิตอันดีงามแบบไทยไปอย่างน่าเสียดาย และจะต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ ตามมาทั้งปัญหาชีวิตและปัญหาสังคม⁵

³ “วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก” นั้นเน้นการแบ่งชั้นทางสังคมสืบมาจนถึงปัจจุบันโดยไม่มีความเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญ แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจจะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมไทย” ให้เอื้อต่อกระบวนเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอยู่บ้าง แต่ก็จำกัดอยู่เฉพาะการแยกพุทธศาสนาแบบโลกุตระธรรมออกไปแล้วเน้นแต่เฉพาะโลกียธรรม ซึ่งก็เป็นการสืบทอดแนวโน้มที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

⁴ “การปกครองแบบไทย” นี้ อาจปรากฏในรูปของระบอบพ่อปกครองลูก (Paternalism) ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute monarchy) ระบอบอำมาตยาธิปไตย (Bureaucratic polity) ระบอบเผด็จการทหารอาญาสิทธิ์ (Absolutist military dictatorship) หรือระบอบเผด็จการโดยนายทุน (Absolutist capitalist dictatorship) ก็ได้

⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

มโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี”⁶ หรือ “วิถีไทยนี้ดี” แท้ที่จริงแล้วเป็นภาพแทนความจริง (representation) ที่ได้รับการสร้างขึ้น (constructed identity) แต่เนื่องจากได้รับการถ่ายทอด-ปลูกฝังอย่างเข้มข้นต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งกว้างขวางต่อความรู้สึกนึกคิด (mentality) ของคนไทย โดยคนไทยทั่วไปเชื่อว่า “วิถีไทย” ที่แท้จริงจะต้องเป็นเช่นนั้น จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ มโนทัศน์ “วิถีไทยนี้ดี” จึงมีผลอย่างมากต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยและความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐไทยตลอดมา

หนึ่ง ภาพ “วิถีไทยในชนบท” ก็ได้รับการสร้างหรือจินตนากรรมขึ้นมาเช่นเดียวกัน ดังปรากฏอยู่ในผลงานจำนวนมากของพระยาอนุมานราชธน⁷ และมีอิทธิพลอย่างสูงต่อภาพชนบทไทยในรูปแบบต่าง ๆ อาทิ ในงานเขียนทางวิชาการ, ภาพ ส.ค.ส., นวนิยาย, ภาพยนตร์, เพลง, โฆษณาสินค้า ฯลฯ และในเวลาต่อมาภาพ “วิถีไทยในชนบท” ก็มีอิทธิพลต่อแนวความคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ที่ได้รับการยอมรับจากชนชั้นนำของไทยและมีอิทธิพลอย่างกว้างขวางในระยะหลัง

ทั้งภาพ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นส่วนหนึ่งของมโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี”⁸ ที่ทำให้คนไทยโหยหาอดีตอันดีงาม โดยหวังว่า “วิถีไทย” ที่ถูกกระแสนิยม-บริโภคนิยมหรืออิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตกทำลายลงไปในยุคพัฒนาประเทศ จะได้รับการฟื้นฟูจนกลับมามีพลังและมีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่งในอนาคตอันใกล้ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” นี้ จะช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าวในสังคมไทย รวมทั้งความขัดแย้งและความตกต่ำทางจิตใจที่ทวีขึ้นในปัจจุบัน และคนไทยจำนวนไม่น้อยยังมีความหวังด้วยว่า “วิถีไทย” จะเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่จะนำรายได้มหาศาลมาสู่สังคมไทย รวมทั้งดึงดูดนักท่องเที่ยวจากทั่วโลกให้มาชื่นชม

ควรกล่าวด้วยว่า การสร้างมโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี” หรือ “วิถีไทยนี้ดี” ดังกล่าวนี้นี้ เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความจำเป็นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่จำเป็นต้องจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในรัฐแบบ

⁶ แม้ว่าปัญญาชนที่สร้างและผลิตซ้ำมโนทัศน์ “เมืองไทยนี้ดี” จะยอมรับว่าในเมืองไทยยังมีด้านที่ไม่ดี เช่น ด้อยความเจริญทางวัตถุ และประชาชนในชนบทยังเชื่อไสยศาสตร์ แต่ก็มีคำอธิบายว่า “ความเป็นไทย” จะช่วยให้หลุดพ้นจากปัญหาเหล่านั้น เช่น ผู้นำแบบไทยจะพัฒนาประเทศทั้งในด้านเศรษฐกิจและการศึกษา เมื่อทุกคนมี “จิตใจแบบไทย” รวมทั้งยอมรับการ “การปกครองแบบไทย” ก็จะทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” ตลอดไป

⁷ สายชล สัตยานุรักษ์, “ความเป็นไทย” ในชีวิตและผลงานของพระยาอนุมานราชธน อยู่ในระหว่างดำเนินการตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์มติชน.

⁸ มีความแตกต่างอย่างสำคัญระหว่างมโนทัศน์ “วิถีไทยในชนบท” กับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในแง่ที่มโนทัศน์ “วิถีไทยในชนบท” ของพระยาอนุมานราชธนเน้นว่า “วิถีไทย” ของชาวชนบทด้อยอารยธรรมกว่า “วิถีไทย” ของคนในเมือง โดยเฉพาะในเรื่องการนับถือศาสนา และเห็นว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องปกติธรรมดา ส่วนความเสมอภาคนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ แต่ผู้เสนอมโนทัศน์ “วัฒนธรรมชุมชน” จะเน้นความเสมอภาคและภราดรภาพของคนในชุมชน อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปแล้วการรับรู้ “วิถีไทยในชนบท” และ “วัฒนธรรมชุมชน” ล้วนแต่เป็นภาพ “ชนบทนี้ดี” ที่เป็นส่วนหนึ่งของ “เมืองไทยนี้ดี”

ใหม่ที่เกิดขึ้น รวมทั้งต้องสร้างเอกภาพภายในชาติเพื่อต่อสู้และได้ประโยชน์จากการเข้ามาของมหาอำนาจตะวันตกด้วย แต่ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา กลับมีความพยายามอย่างเข้มข้นต่อเนื่องในการรื้อฟื้นความหมายของ “วิถีไทย” ที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองและเพื่อตอบสนองโครงสร้างรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจและโครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น และยังคงมีการผลิตซ้ำความหมายดังกล่าวสืบมาจนถึงปัจจุบัน จึงทำให้มีพลังครอบงำสูง และทำให้คนไทยจำนวนมากยังคงเห็นว่าการแบ่งชั้นทางสังคมเป็นเรื่องปรกติธรรมดา⁹ แม้ว่าจะเกิดแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ที่เน้นความเสมอภาค แต่ก็เป็นการเน้นความเสมอภาคภายในชุมชนหมู่บ้าน ในขณะที่แนวคิดของนักวิชาการสาย “วัฒนธรรมชุมชน” ที่เรียกร้องให้คนไทยยอมรับ “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นแกนกลางของ “วัฒนธรรมแห่งชาติ”¹⁰ ยังไม่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง และในความเป็นจริงชีวิตของชาวบ้านในปัจจุบันก็ผูกพันกับ “ชุมชน” น้อยลงมากแล้วเพราะบริบททางเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างไพศาล

ในระยะหลัง จึงมีคนจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในเขตเมืองและชนบทที่ต้องเผชิญกับความเสียเปรียบและความผันผวนในชีวิต พวกเขามองเห็นว่าที่จริงแล้ว **“เมืองไทยนี้ไม่ดี”** เพราะในยุคพัฒนาประเทศเป็นต้นมา มีการสร้างความชอบธรรมให้แก่การปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจและนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจ โดยการสร้างอัตลักษณ์ของคนระดับล่างทั้งในเมืองและชนบทว่าตกอยู่ในวัฏจักร “โง่-จน-เจ็บ” และเข้าไม่ถึง “ความเป็นไทย”¹¹ และการพัฒนาประเทศตลอดระยะเวลาครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา ก็เป็นการพัฒนาที่ไม่สมดุล เพราะให้ความสำคัญแต่เฉพาะภาคการผลิตที่เป็นทางการ โดยหวังว่าการกระจายรายได้และการกระจายความเจริญจะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แต่การรวมศูนย์อำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากร รวมทั้งการกำหนดนโยบายและโครงการต่าง ๆ โดยขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน และขาดกระบวนการควบคุมตรวจสอบที่ดี ทำให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบอย่างมาก จนนำไปสู่สภาวะที่เรียกกันว่า **“รวยกระจุก จนกระจาย”** คือเกิดความเหลื่อมล้ำของรายได้และทรัพย์สินเป็นอย่างมาก

ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง ทำให้คนระดับล่างทั้งในเมืองและชนบทกลายเป็น **“ชนชั้นกลางใหม่”** และ **“ชนชั้นกลางระดับล่าง”** ในสังคมไทย เป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศที่การผลิตและวิถีชีวิตแบบใหม่ของพวกเขา

⁹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ. 2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

¹⁰ โปรดดู จัตรพิทย์ นาถสุม, **การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน**, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2553.

¹¹ เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนไว้ว่า **“ความโง่...ความจน...ซึ่งเป็นปัจจัยการต่อกันนั้น เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาในทางสาธารณสุขในเมืองไทย”** ใน “ขุนช้างขุนแผนฉบับอ่านใหม่” **หนังสืออนุสรณ์คึกฤทธิ์ ปราโมช** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539. หน้า 120 แม้แต่โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่กลองที่นักวิชาการผู้หวังดีอย่างแท้จริงจากมหาวิทยาลัย 3 แห่ง คือ ธรรมศาสตร์ เกษตรศาสตร์ และมหิดล ร่วมมือกัน ก็กระทำภายใต้มนต์คำ “ชาวบ้านโง่ จน เจ็บ” เช่นกัน

ทำให้เกิดความต้องการที่จะเข้าถึงทรัพยากรของรัฐอย่างสะดวกและเสมอภาคกับคนอื่น ๆ ในสังคม รวมทั้งต้องการความมั่นคงในชีวิตมากขึ้น

ท่ามกลาง “สังคมอุดมความเสี่ยง”¹² ที่ “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” ต้องเผชิญ ในบริบทที่เครือข่ายและชุมชน รวมทั้งวัดและพระสงฆ์ ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นที่พักพิงที่ดีได้อีกต่อไป และสถาบันทางการเมืองใหม่ ๆ เช่น องค์การอิสระ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ตลอดจนระบบประกันสังคมก็ยังไม่ได้รับการเสริมสร้างให้เข้มแข็งและมีประสิทธิภาพมากพอที่ “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” จะเข้าไปกำกับควบคุมและใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” จึงมีความรู้สึกรุนแรงต่อ “ความไม่เสมอภาค” และสภาวะ “สองมาตรฐาน” ที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย และเชื่อถือคำอธิบายง่าย ๆ ที่ว่าปัญหาทั้งหลายทั้งปวงล้วนเกิดจาก “พวกอำมาตย์” ที่พยายามผูกขาดอำนาจทางการเมืองไว้ในมือตลอดไป “ชนชั้นกลางใหม่” และ “ชนชั้นกลางระดับล่าง” เหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วไม่สนใจความซับซ้อนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมทั้งในสังคมไทย และสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ ที่ล้วนแล้วแต่มีส่วนทำให้ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความไม่มั่นคงในชีวิตของคนไทยทุกชนชั้น ทุกชาติพันธุ์ และทุกท้องถิ่นทวีความรุนแรง

การแก้ไขปัญหาของฝ่ายที่เชื่อว่า “วิถีไทยดีงาม” หรือเชื่อว่าแท้ที่จริง “เมืองไทยนี้ดี” เน้นไปที่การหาทางให้คนไทยหันกลับมายึดมั่นใน “ความเป็นไทย” รวมทั้งการสอนศีลธรรมไทย โดยไม่ตระหนักว่าแท้ที่จริงแล้ว “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” นั้นมีความแตกต่างหลากหลายและมีความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนตลอดมา แม้แต่ “ความจริง ความดี ความงาม” ในทัศนะของคนไทยก็แตกต่างกันหลากหลายอย่างมาก นอกจากจะขึ้นอยู่กับชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น เพศ และวัยแล้ว ในระยะหลังยังเกิดสภาวะสังคมแยกย่อย (fragmented society) และเกิดสังคมข้อมูลข่าวสาร (information society) ที่ทำให้ไม่มีใครในสังคมไทยสามารถจะผูกขาดอำนาจในการนิยามความหมายของ “ความจริง ความดี ความงาม” ได้อีกต่อไป จึงเป็นไปได้แล้วที่จะทำให้ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” ในความหมายเดิมดำรงอยู่ในสังคมไทยอย่างมั่นคง โดยแกล้งทำเป็นลืมว่า “วิถีไทย” ที่เน้นการแบ่งชั้นทางสังคมนี้เองที่เป็นรากฐานสำคัญประการหนึ่งของความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทย

ในอดีตที่ผ่านมา การต่อสู้ทางการเมืองในสังคมไทย ส่วนหนึ่งเป็นการต่อสู้ทางอุดมการณ์ระหว่าง “ฝ่ายอนุรักษนิยม” ที่เน้นว่า “เมืองไทยนี้ดีเพราะมีความเป็นไทย” ที่มองว่าปัญหาของเมืองไทยเกิดขึ้นเพราะคนบางส่วนขาดความจงรักภักดีต่อ “ความเป็นไทย” อันสูงส่งดีงาม กับ “ฝ่ายซ้าย” ที่เน้นว่า “เมืองไทยนี้เลวเพราะมีการกดขี่ขูดรีดเอารัดเอาเปรียบที่เจ้าของปัจจัยการผลิตกระทำต่อผู้ใช้แรงงาน” ซึ่งเมื่อมาถึงปัจจุบัน ได้เกิดฝ่าย “เสื้อแดง” ที่มองว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” เพราะการใช้อำนาจนอกระบบของ “พวกอำมาตย์” ที่ทำลายระบอบประชาธิปไตย ทำให้เกิดสภาวะ “สองมาตรฐาน” และทำให้

¹² โปรดดูรายละเอียดใน กิตติ ประเสริฐสุข บรรณาธิการ เมืองไทยสองเสี่ยง สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออกวิกฤตการเมืองไทย กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.

“ไม่มีความยุติธรรมในสังคม” ส่งผลให้ **“พวกไพร่”** ต้องลุกขึ้นมาต่อสู้กับ **“พวกอำมาตย์”** เพื่อนำสังคมไทยไปสู่ระบอบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ จึงจะทำให้ **“เมืองไทยนี้ดี”** ขึ้นมาได้

อาจกล่าวได้ว่า การต่อสู้ทางการเมืองในสังคมไทยปัจจุบันยังคงเป็นการต่อสู้ระหว่างฝ่ายที่เห็นว่า **“เมืองไทยนี้ดี”** (แม้ว่าจะมีส่วนที่ยังไม่ดีอยู่บ้างก็สามารถจะแก้ไขให้ดีขึ้นได้ถ้าทุกคนยึดมั่นใน “ความเป็นไทย”) กับฝ่ายที่เห็นว่า **“เมืองไทยนี้ไม่ดี”** เพราะมีการใช้อำนาจนอกระบบของพวกอำมาตย์ โดยแต่ละฝ่ายประกอบด้วยกลุ่มคนที่หลากหลายและซับซ้อนขึ้น

พวกที่เห็นว่า **“เมืองไทยนี้ดี”** ได้แก่กลุ่มคนที่ถูกเรียกว่า **“อำมาตย์”** และ **“ศักดินาล้าหลัง”** ซึ่งฐานทางสังคมของกลุ่มนี้ประกอบด้วยชนชั้นเก่า (พลชั้นนุรักษ์นิยม), ชนชั้นกลาง และฝ่ายซ้ายบางส่วนที่ระแวงและต่อต้านอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองในระบบทุนนิยมที่มีอำนาจขึ้นมาจากทางเลือกตั้ง

พวกที่เห็นว่า **“เมืองไทยนี้ไม่ดี”** (มีความไม่เสมอภาค ขาดความยุติธรรม สองมาตรฐาน) ได้แก่กลุ่มที่เรียกกันว่า **“ทุนสามัญ”** และ **“ไพร่”** ซึ่งฐานอำนาจของกลุ่มนี้ประกอบด้วยกลุ่มทุนใหญ่ผูกขาดธุรกิจการเมือง, ชนชั้นกลางระดับล่าง, และฝ่ายซ้ายบางส่วนที่เจ็บแค้นและเห็นว่าอำนาจนอกระบบของอำมาตย์ที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้งเป็นปัญหาหลักของสังคมไทย

ทัศนะที่มองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนแต่มีปัญหาทั้งสิ้น

การมองว่า **“เมืองไทยนี้ดี”** สร้างความภูมิใจใน **“ชาติไทย”** และ **“ความเป็นไทย”** แต่ก็ทำให้เกิดปัญหาตามมามาก เพราะทำให้ไม่ยอมรับความหมายของ **“ความเป็นไทย”** หรือ **“วิถีไทย”** ในแบบอื่น อีกทั้งยังเห็นว่า คนที่คิดต่าง หรือคนที่ไม่ยอมรับว่า **“เมืองไทยนี้ดีเพราะมีความเป็นไทย”** เป็นคนไม่รักชาติ และที่สำคัญก็คือ การมองว่า **“เมืองไทยนี้ดี”** ทำให้มองข้ามรากฐานทางวัฒนธรรมและโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เป็นปัจจัยสำคัญของความตึงเครียดและความขัดแย้ง ขาดความสามารถในการอธิบายหรือการเข้าใจความขัดแย้งและความเปลี่ยนแปลงอันซับซ้อนที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ขาดการศึกษาถึงกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดการกับความขัดแย้ง ต้องการสงวนรักษา **“วัฒนธรรมไทย”** ให้ดำรงอยู่ตลอดไปโดยมองไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยน **“วัฒนธรรมไทย”** ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนไป ให้ความสำคัญแต่เฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจและการแก้ปัญหาสังคมเป็นเรื่อง ๆ โดยไม่ใส่ใจอย่างจริงจังต่อการกระจายอำนาจทางการเมือง หรือการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจรัฐให้สอดคล้องกับโครงสร้างทางสังคมที่เปลี่ยนไป รวมทั้งไม่สนับสนุนการปฏิรูปต่าง ๆ อย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูปที่ดิน การปฏิรูประบบภาษีอากรให้เป็นธรรมมากขึ้น การสร้างรัฐสวัสดิการ ฯลฯ ยังคิดอยู่เสมอว่าชนชั้นนำเท่านั้นที่มีความรู้และคุณธรรมมากพอที่จะปกครองและตัดสินใจแทนประชาชน (ซึ่งทำให้ชนชั้นนำมีความชอบธรรมที่จะมีอภิสิทธิ์ต่อไป) และเมื่อเกิดความขัดแย้งกว้างขวางขึ้นในสังคมไทยก็นึกถึงแต่การใช้กลไกอำนาจรัฐจัดการกับความขัดแย้ง โดยไม่ตระหนักถึงความสำคัญของการแก้ปัญหาในมิติทางวัฒนธรรม ในขณะที่ความพยายามจะลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจก็เกิดขึ้นในขอบเขตจำกัดจนกระทั่งไร้ความหมาย เพราะไม่นำไปสู่โครงสร้างใหม่ทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ประชาชนมีอำนาจต่อรองกับรัฐ

และกลุ่มทุนมากขึ้น และไม่สร้างโอกาสที่เปิดกว้างสำหรับการบรรลุถึงความมั่นคงทางเศรษฐกิจและความเสมอภาคทางสังคมแต่อย่างใด

ส่วนกลุ่มคนที่มีทัศนะว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ก็มักเน้นว่าเมืองไทย “ไม่มีความเสมอภาค” “ไม่มีความยุติธรรมทางสังคม” “ไม่มีเสรีภาพทางความคิด” และโจมตี “พวกอำมาตย์” กับการรัฐประหารที่ทำลายระบอบประชาธิปไตย โดยมองข้ามอำนาจผูกขาดการเมืองของกลุ่มทุนและปัญหาโครงสร้างของทุนนิยม นอกจากนี้ส่วนใหญ่ของกลุ่มคนที่คิดว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ยังมอง “ความเป็นประชาธิปไตย” เฉพาะในแง่ของการเลือกตั้งระดับชาติเท่านั้น ไม่สนใจ กระบวนการใช้อำนาจของผู้นำที่มาจากการเลือกตั้งว่าเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักธรรมาภิบาล (good governance)¹³ หรือไม่ กลับหวังพึ่ง “ผู้นำ” ที่ใช้นโยบายประชานิยม โดยไม่สนใจการกระจายอำนาจเพื่อให้ประชาชนในท้องถิ่นมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรอย่างแท้จริง และไม่ใส่ใจต่อการเสริมสร้างอำนาจต่อรองให้แก่ผู้ใช้แรงงานทั้งในภาคอุตสาหกรรม ภาคบริการ และภาคเกษตรกรรม รวมทั้งเกษตรกรพันธสัญญาซึ่งเกษตรกรเสียเปรียบกลุ่มทุนเป็นอย่างมาก¹⁴

อาจกล่าวได้ว่า การมอง “เมืองไทย” แตกต่างกัน ระหว่างฝ่ายที่เชื่อว่า “เมืองไทยนี้ดี” กับฝ่ายที่เชื่อว่า “เมืองไทยนี้ไม่ดี” รวมทั้งการอธิบายปัญหาต่างกัน ทำให้ทางเลือกในการแก้ไขปัญหาของสองฝ่ายแตกต่างกัน และต่างฝ่ายต่างก็เลือกหนทางในการแก้ปัญหาที่นำไปสู่ความขัดแย้งมากขึ้น

แต่ที่จริงแล้ว การมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนแต่เป็น “มายาคติ” และเป็นการมองอย่างสุดโต่ง ที่ทำให้เข้าใจสังคมไทยคลาดเคลื่อน ไม่ตรงกับความเป็นจริง และนำไปสู่การแก้ปัญหาที่ผิดพลาด อีกทั้งทำให้ความขัดแย้งในสังคมการเมืองไทยขยายลึกและกว้างยิ่งขึ้น เพราะการมองว่า “เมืองไทยนี้ดี” และ “เมืองไทยนี้ไม่ดี” ล้วนเป็นการมองเพียงด้านเดียว หรือมองเพียงส่วนเดียว และมองเป็นภาพนิ่ง เป็นการมองแบบคนที่ตกอยู่ภายใต้ “กับดักคู่ตรงกันข้าม” การมองแบบสุดโต่งนี้ทำให้แต่ละฝ่ายต่างก็รับรู้ข้อมูลข่าวสารเฉพาะที่สอดคล้องกับกรอบมโนทัศน์ของตน ปฏิเสธข้อมูลข่าวสารและการอธิบายปัญหาจากแง่มุมอื่น ๆ ทำให้สูญเสียโอกาสที่จะเข้าใจคนกลุ่มอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน เกิดความเกลียดชังกัน จนยากที่จะต่อรองและประนีประนอมกันฉันมิตร และยากที่จะร่วมมือกันในการปฏิรูปประเทศ

คนไทยจะเป็น “พลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย” (รวมทั้งเป็น “พลเมืองอาเซียน” และเป็น “พลเมืองโลก”) ได้อย่างแท้จริง จึงต้องหลุดพ้นจาก “มายาคติเกี่ยวกับเมืองไทย” ทั้งสองแบบเสียก่อน

¹³ คือจะต้องมีความโปร่งใส ตรวจสอบได้ โดยที่ผู้ใช้อำนาจอธิปไตยทุกฝ่ายทุกระดับจะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมตรวจสอบของสังคม และจะต้องมีความรับผิดชอบ (accountability) ด้วย

¹⁴ โปรดดูเรื่องเกษตรกรพันธสัญญาใน คณะนักวิจัยไทบ้านเกษตรกรพันธสัญญา โครงการเครือข่ายวิชาการเพื่อความเข้มแข็งของเกษตรกรในระบบพันธสัญญา โครงการพัฒนาความเข้มแข็งกลุ่มเกษตรกรในระบบพันธสัญญา, งานวิจัยไทบ้านเกษตรกรพันธสัญญา กรุงเทพฯ: แผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงาน โครงการพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรพันธสัญญาเพื่อความเป็นธรรมด้านการผลิตและรายได้, 2554.

การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” นับเป็น “ทางเลือก” ที่สำคัญมากสำหรับคนไทย ทั้งเพื่อนำสังคมไทยออกจากความขัดแย้ง และเพื่อร่วมกันสร้างสรรค์สังคมไทยให้เจริญก้าวหน้า และทำให้คนไทยทั้งหลายมีคุณภาพชีวิตดีขึ้นและมีความสุขมากขึ้น

คำถามก็คือ ท่ามกลางสังคมที่แตกแยกและแตกต่างอย่างมาก และมีมายาคติครอบงำอย่างมาก “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ควรมีคุณลักษณะอย่างไร, ในบริบทสังคมไทยปัจจุบันจะต้องทำอะไรบ้างเพื่อให้คนไทยทุกชั้นและทุกท้องถิ่นมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เป็นไปได้หรือไม่ที่จะทำให้คนทุกชั้นทุกท้องถิ่นเห็นพ้องต้องกันว่า การสร้าง “ความเป็นพลเมืองในสังคมการเมืองไทย” จะบรรลุความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อมีการปรับเปลี่ยน “วัฒนธรรมของสังคมไทย” เพื่อให้กลายเป็นวัฒนธรรมที่เอื้อต่อความเสมอภาค ทั้งความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์และความเสมอภาคภายใต้กฎหมาย พร้อมกันนั้นก็ต้องเป็นวัฒนธรรมที่เอื้อต่อเสรีภาพในการแสวงหาความรู้รอบนอก การมีทัศนคติวิพากษ์ต่อเรื่องต่าง ๆ ทุกเรื่อง และการมีศักยภาพและเสรีภาพในการมองต่างมุม เพื่อให้พลเมืองมีความรู้แบบปลดปล่อย แทนความรู้แบบเดิมที่ทำให้ยอมอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมบงการของรัฐ ทุน และสื่อมวลชนโดยดุษณี

แน่นอนว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะทำให้ทุกคนเห็นพ้องต้องกันในทุก ๆ เรื่อง แต่เป็นไปได้ที่จะทำให้คนไทยมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” มากขึ้น และร่วมกันสร้างสรรค์หรือแสวงหาหลักการที่เปิดกว้างสำหรับความแตกต่างหลากหลายทางความคิด เพื่อให้คนที่มีความผลประโยชน์ มีปัญหา และมีวิถีคิดแตกต่างกันสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ โดยมีกลไกรัฐและกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมรองรับและเกื้อหนุนการต่อสู้และต่อรองกันอย่างสันติ อย่างเสมอภาค และอย่างเป็นธรรมต่อทุกฝ่าย

จำเป็นต้องกล่าวด้วยว่า การทำให้คนไทยมี “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” มากขึ้น และ “ยอมรับหลักการกว้าง ๆ ร่วมกัน” จะเป็นไปได้จริงในทางปฏิบัติก็ต่อเมื่อทำการปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน เพื่อให้ความเหลื่อมล้ำและความได้เปรียบ-เสียเปรียบในเชิงอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจลดน้อยลงโดยเร็วที่สุด ไม่ว่าจะเป็นความเหลื่อมล้ำและความได้เปรียบ-เสียเปรียบระหว่างคนต่างชนชั้น ต่างท้องถิ่น ต่างชาติพันธุ์ หรือต่างประเทศ มิฉะนั้นแล้วความขัดแย้งก็จะดำรงอยู่หรือขยายตัวขึ้นมาก จนยากที่จะเกิด “การยอมรับหลักการกว้าง ๆ ร่วมกัน” ได้

ความจำเป็นในการสร้าง “วิถีไทย” ที่สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย

ลักษณะของ “พลเมืองไทย” ในอดีตที่ผ่านมา เกิดขึ้นจากการกล่อมเกลาคคนไทยให้อยู่ใน “วิถีไทย” โดยระบบการศึกษาที่เป็นทางการ ตลอดจนการสอน “ความรู้” ต่าง ๆ ผ่านสื่อมวลชนหลายแขนง เช่น ศิลธรรมไทย วรรณคดีไทย ศิลปะไทย มารยาทไทย ฯลฯ ทำให้ “พลเมืองไทย” ยอมรับการแบ่งชั้นทางสังคม และยอมรับ “การปกครองแบบไทย” ที่ให้ความสำคัญแก่ผู้ปกครองที่เป็นคนดีมีความรู้ความสามารถ โดย “พลเมืองไทย” ที่อยู่ในวิถีไทยแบบเดิมนี้อาจต้อง “เชื่อฟัง” และ “ทำหน้าที่ของพลเมือง” อย่างดีที่สุด “ด้วยความเสียสละ” และ “ด้วยความสามัคคี” โดย “ไม่ก้าวร้าวหน้าที่ของผู้ปกครอง”

ในปัจจุบัน “พลเมืองไทย” เริ่มเน้นเรื่อง “สิทธิพลเมือง” “ความเสมอภาคของพลเมือง” และ “ความยุติธรรมที่พลเมืองควรได้รับอย่างเท่าเทียมกัน” มากขึ้น ซึ่งน่าที่จะทำให้สังคมไทยมีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น แต่ในความเป็นจริงกลับนำไปสู่การขยายตัวของความขัดแย้งและความรุนแรง เพราะมีความพยายามอย่างมากที่จะต่อต้านหรือเหนี่ยวรั้งกระแสความเปลี่ยนแปลง โดยมุ่งรักษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบเดิมเอาไว้ อีกทั้งยังมีการต่อสู้ทางการเมืองระหว่างชนชั้นนำต่างกลุ่มกันอย่างเข้มข้นโดยอาศัยการปลุกระดมมวลชนให้เข้าร่วม ในขณะที่การเรียกร้อง “สิทธิ” และ “ความยุติธรรม” ที่เกิดขึ้น ก็กระทำไปในบริบทที่คนส่วนหนึ่งยังเสริมสร้างคุณลักษณะของ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ให้แก่ตนเองไม่มากพอ ทำให้การเรียกร้อง, การวิพากษ์วิจารณ์ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง มีลักษณะที่ยังไม่อารยะเท่าที่ควร ส่งผลให้การต่อต้านและการตอบโต้จากอีกฝ่ายหนึ่งทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น

การเสริมสร้าง “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” แก่ทุกฝ่ายจึงเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วน เพื่อสร้างระบอบประชาธิปไตยที่เข้มแข็งและมีเสถียรภาพ ซึ่งนอกจากจะช่วยลดความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทยแล้ว ยังเชื่อให้ “พลเมืองไทย” เป็น “พลเมืองอาเซียน” และ “พลเมืองโลก” ที่มีศักยภาพสูงขึ้นในการปรับตัว จนสามารถเผชิญกับความผันผวนทางเศรษฐกิจและการเมือง ตลอดจนพลวัตทางวัฒนธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

แนวทางในการสร้าง “พลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” ในระบอบประชาธิปไตย

เพื่อให้คนไทยบรรลุถึง “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ที่จะนำไปสู่การจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใหม่ที่เปิดโอกาสให้พลเมืองสามารถต่อรอง กำกับ ควบคุม และตรวจสอบอำนาจรัฐ อำนาจทุน และอำนาจสื่อ รวมทั้งมีปฏิบัติการทางการเมืองที่อารยะยิ่งขึ้น **ควรมีแนวทางในการสร้าง “ความเป็นพลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” แบบใหม่ ดังนี้**

1. **การเสริมสร้างพลเมืองที่มีความรู้และวิจรรณญาณหรือทัศนวิพากษ์** ที่จะทำให้ “พลเมืองไทย” สามารถตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์ความคิดเห็น คำอธิบาย และนโยบายของทุกฝ่าย และสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ รวมทั้งมีความรู้ในการจัดตั้งหรือสร้างสถาบันการเมืองที่เอื้อต่อการต่อรองและต่อสู้อย่างสันติ และมีความรู้ในการกำหนดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการต่อสู้กดดันทางการเมืองอย่างสันติด้วย

ความรู้แบบเดิมในสังคมไทยเป็นความรู้ที่ทำให้คนไทยยอมรับวัฒนธรรมอำนาจนิยม โดยตั้งอยู่บนฐานคติแบบไทยๆ ที่มักแบ่งคนไทยออกเป็น “ผู้มีความรู้” กับ “ผู้ไม่มีความรู้” ซึ่งฝ่ายแรกมีสิทธิและอำนาจอันชอบธรรมที่จะอบรมดัดแปลงฝ่ายหลังเหมือนผู้หลักผู้ใหญ่อบรมสั่งสอนผู้น้อยในนามของอุดมคติอันดีงามต่างๆ และมีความชอบธรรมที่จะผูกขาดอำนาจและใช้อำนาจในการจัดการปัญหาต่าง ๆ

ความรู้แบบใหม่ที่จะทำให้คนไทยหลุดพ้นจากวัฒนธรรมอำนาจนิยม **ควรเป็นความรู้เพื่อการปลดปล่อยทางความคิด**ซึ่งจะต้องวางอยู่บนฐานคติว่าคนไทยเท่ากัน (เพียงแต่มีความรู้ต่างประเภทกัน) ความรู้ที่แต่ละคนแสวงหาควรเกิดจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนอย่างสมัครใจและไม่ครอบงำ เพื่อให้เกิดการ

ไตร่ตรอง วิพากษ์วิจารณ์ ทำทนาย และต่อต้านการกำกับควบคุมของบรรดาสถาบันอำนาจนิยมทั้งหลายในสังคมการเมืองไทย¹⁵

นอกจากนี้ ความรู้ที่สำคัญสำหรับพลเมืองในระบบอบประชาธิปไตย ยังควรเป็นความรู้ แบบที่ทำให้พลเมืองสามารถมีอำนาจกำกับควบคุมและถ่วงดุลการใช้อำนาจรัฐ ทน และสื่อได้ดี นั่นคือ เป็นความรู้ที่ไม่จำกัดอยู่ในกรอบของสาขาวิชาใดสาขาวิชาหนึ่งเท่านั้น แม้ว่าพลเมืองแต่ละคนอาจเชี่ยวชาญในศาสตร์บางสาขาเป็นพิเศษ แต่ก็ต้องแสวงหาความรู้ในศาสตร์อื่น ๆ อย่างกว้างขวางที่สุด เพื่อจะสามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหมดให้รับใช้ชีวิตและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความรู้กว้างขวางเพียงพอที่จะกำกับควบคุมและถ่วงดุลอำนาจรัฐ ทน และสื่อ ในเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ที่สำคัญ ในขณะที่มีการปรับเปลี่ยนความรู้ของพลเมือง ก็จะต้องมีการปฏิรูปโครงสร้างอำนาจรัฐ และสร้างกลไกต่าง ๆ เพื่อให้พลเมืองมีโอกาสและอำนาจในการกำกับควบคุม ถ่วงดุล และตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ สื่อ และทนได้อย่างสะดวกและมีประสิทธิภาพด้วย

อนึ่ง ความรู้ที่ทำให้พลเมืองสามารถกำกับควบคุมหรือถ่วงดุลสื่อมวลชนมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะหลายปีมานี้เกิดปรากฏการณ์ที่บางส่วนของสื่อมวลชนแบบใหม่ (new media) ได้เข้ารับใช้การเมืองฝ่ายตนอย่างเปิดเผยโจ่งแจ้ง โดยไม่คำนึงถึงความเป็นกลางและความเที่ยงตรงหรือภววิสัย เพื่อหวังจะได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างปราศจากความละอาย สะท้อนสถานะ “อวิชชาคืออำนาจ” (Non-Knowledge Is Power) เห็นได้ว่าผู้ทำงานด้านสื่อสามารถพูดหรือเขียนเพื่อให้ร้าย หรือโกหก หรือโฆษณาชวนเชื่อด้านเดียวมูมเดียวอย่างเป็นกิจวัตร จนมีอิทธิพลเหนือความรู้สึกนึกคิดของคนทั่วไป ทำให้ปัญญาความรู้ (knowledge) ถูกเบียดขับหรือพ่ายแพ้ให้แก่ความเท็จหรืออวิชชาอย่างน่าเศร้าใจ ดังนั้น พลเมืองจึงควรมีอำนาจในการกำกับ ควบคุม ตรวจสอบสื่อมวลชน ควบคู่กับอำนาจในการกำกับ ควบคุม ตรวจสอบอำนาจรัฐและทน พร้อมกันนั้นก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจเพื่อไม่ให้ทรัพยากรของสังคมทุกด้านรวมทั้งสื่อประเภทต่าง ๆ ถูกผูกขาดรวมศูนย์อยู่ใต้อำนาจรัฐและอำนาจทุนดังที่เป็นอยู่ ควรสร้างกลไกให้พลเมืองกลุ่มต่าง ๆ มีสิทธิและอำนาจในการถ่วงดุลตรวจสอบต่อรองเหนือสื่อ รัฐ และทน อย่างได้ดุลและเท่าเทียมมากขึ้นเป็นลำดับ

การเป็นพลเมืองที่มีความรู้แบบใหม่เพื่อจะมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ รวมทั้งสามารถจัดตั้งสถาบันการเมืองเพื่อการต่อรองและการกำกับตรวจสอบที่ยั่งยืนนี้ อาจเรียกว่า “การเมืองภาคพลเมือง”

“การเมือง” ในที่นี้หมายถึงการใช้อำนาจเพื่อตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากรของรัฐหรือของส่วนรวม “การเมืองภาคพลเมือง” จึงหมายถึง การมีส่วนร่วม การต่อรอง การร่วมมือ การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของพลเมืองเพื่อให้พลเมืองมีอำนาจตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้ ในระบอบประชาธิปไตย อำนาจนิตินบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการย่อมเป็นของพลเมือง การใช้อำนาจอธิปไตยนี้จะต้องเปิดโอกาสและ

¹⁵ เกษียร เตชะพีระ, “อำนาจกับความรู้แบบไทย ๆ กับฝรั่ง ๆ” มติชนรายวัน วันที่ 25 พฤศจิกายน 2554. หน้า 6.

คำประกัน ให้พลเมืองมีสิทธิหรือมีอำนาจตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค เป็นธรรม และอย่างมีประสิทธิภาพ สามารถต่อรอง ร่วมมือ เคลื่อนไหว เพื่อให้ทรัพยากรของรัฐกระจายไปสู่พลเมืองทุกคน ทุกกลุ่ม โดยมีความได้เปรียบเสียเปรียบน้อยที่สุด เพื่อนำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของพลเมือง

การเสริมสร้างความรู้แบบใหม่ให้พลเมืองมีวิจารณญาณหรือทัศนวิพากษ์ จะทำให้สังคมการเมืองไทยเป็นสังคมที่ใช้ความรู้และใช้สติปัญญาในการแก้ปัญหา แทนการใช้อำนาจเป็นหลัก **เป็นการเปลี่ยน “วิถีไทย” จาก “อำนาจนิยม” เป็น “ปัญญานิยมแบบปลดปล่อย”**

ความรู้แบบปลดปล่อยซึ่งจะทำให้พลเมือง “คิดเองเป็น” นี้ เป็นเรื่องที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ ถ้าเห็นพ้องต้องกันว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับพลเมืองในระบบประชาธิปไตย หลายปีที่ผ่านมา กระทรวงศึกษาธิการประกาศว่าจะปฏิรูปการศึกษาให้นักเรียน **“คิดเป็น”** แต่ในความเป็นจริงแล้ว มีการกำหนดกรอบความคิดให้ผู้เรียนทุกระดับต้อง “คิดในกรอบ” เท่านั้น ไม่สอนให้มองต่างมุม ไม่ให้เครื่องมือหรือวิธีการในการมองต่างมุมจนนักเรียนสามารถ “คิดเองเป็น” และ “เลิกเชื่อเป็น” และสามารถสร้างความรู้ใหม่จากมุมมองที่แตกต่าง ระบบการศึกษาทุกระดับกลับพยายามถ่ายทอดปลูกฝังความรู้และวิธีคิดเดิมอย่างเข้มข้น

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันพลังครอบงำของความหมาย “ความจริง ความดี ความงาม” กระแสหลักในสังคมไทยกำลังลดน้อยถอยลงอย่างรวดเร็ว เพราะบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไปอย่างมหาศาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทคโนโลยีสารสนเทศได้ทำให้เกิดการ “คิดต่าง” อย่างมาก เป็นปรากฏการณ์ที่เรียกกันว่า **“ดาวร่วง” คือคิดต่างบนฐานความเชื่ออีกแบบหนึ่งในลักษณะสุดโต่ง อาจจัดได้ว่าเป็นอาการ “เลิกเชื่อไม่เป็น” แบบหนึ่ง** เพราะเชื่อข้อมูลที่ได้รับผ่านสื่อที่ตนเลือกดู เลือกฟัง หรือเลือกอ่านอย่างไม่วิพากษ์ เป็นการ “คิดในกรอบ” หรือ “มองมิติเดียว” เช่นเดียวกัน แต่มองจากอีกมุมมองหนึ่งโดยไม่สนใจที่จะมองความซับซ้อนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองหรือบริบททางสังคม และวัฒนธรรม และตัดสินใจ-ผิดอย่างง่าย ๆ โดยไม่พยายามที่จะเข้าใจ “ความเป็นมนุษย์ในบริบททางสังคม” ของคนที่ยังคงคิดเหมือนเดิมหรือเคยชินกับวัฒนธรรมเดิม

เพื่อลดความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายที่ “มองต่างมุม” แบบสุดโต่ง “พลเมืองไทย” ควรมีความรู้ความเข้าใจร่วมกันว่า ในสังคมสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่นั้นทุกคนย่อมมีจิตสำนึกปัจเจกชนนิยมสูงขึ้น ความผูกพันจงรักภักดีที่มีต่อสถาบันต่าง ๆ แม้แต่กับสถาบันครอบครัว สถาบันชาติ และสถาบันศาสนาล้วนเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือ

มีความเสี่ยงที่จะเกิดความเสื่อมถอยและล่มสลายของสถาบันทางการเมืองและสถาบันทางสังคม อันเป็นผลมาจากการพัฒนา สภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง และที่สำคัญทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงไป...ปฏิเสธไม่ได้ว่าวิกฤตการเมืองในปัจจุบันสร้างความสั่นคลอนให้กับสถาบันทางการเมืองและ

สังคมทั้งในเชิงกว้างและเชิงลึกอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ไทย...แม้กระทั่งสถาบันครอบครัวที่สมาชิกมีทัศนคติและความคิดเห็นทางการเมืองไม่ลงรอยกัน¹⁶

ความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม จะช่วยให้ “พลเมืองไทย” สามารถ “เข้าใจ” และมี “ทัศนะวิพากษ์” ต่อความคิดต่าง ๆ และต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของฝ่ายต่าง ๆ รวมทั้งฝ่ายของตนเองมากขึ้น แทนการตัดสินในลักษณะ “ถูก-ผิด” “ดี-ชั่ว” “รักชาติ-ไม่รักชาติ” ซึ่งมักนำไปสู่ปฏิบัติการทางการเมืองที่ส่งผลร้ายต่อมนุษย์และสังคมมากกว่าจะเกิดผลดีอย่างยั่งยืน

แม้แต่ความรู้ในเรื่องจริยธรรมหรือคุณธรรมก็ไม่ใช่เรื่องของกฎเกณฑ์ที่ตายตัวและเป็นสากล จึงควรเปิดให้มีการถกเถียงควบคู่กับการเสริมสร้างความรู้และทัศนะวิพากษ์เกี่ยวกับมนุษย์และสังคม เพื่อให้พลเมืองไทยแต่ละคนมีศักยภาพที่ดีความและประยุกต์ใช้จริยธรรมหรือคุณธรรมอย่างสอดคล้องกับบริบทที่มีความแตกต่างหลากหลายและมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เนื่องจากชีวิตของแต่ละคนในปัจจุบันจะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วในระดับลิ้นไหล จนกระทั่งคำตอบตายตัวในเรื่องใดเรื่องหนึ่งไม่อาจจะนำมาใช้ได้ในทุกสถานการณ์ ความรู้ที่ลึกซึ้งกว้างขวางและทัศนะวิพากษ์ต่อความรู้และต่อคำอธิบายทุก ๆ แบบเท่านั้น ที่จะช่วยให้พลเมืองไทยแต่ละคนหลุดพ้นจากการครอบงำทางความคิดของทุกฝ่าย สามารถกำหนดท่าทีต่อเรื่องต่าง ๆ อย่างถูกต้องเหมาะสม และมีความยืดหยุ่นมากพอที่จะปรับตัวและตัดสินใจในสถานการณ์หรือบริบทที่มีพลวัตสูง โดยไม่ตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

เรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญมากในประเด็นเรื่องความรู้ก็คือ การเปลี่ยนจารีตทางความรู้ หรือการเปลี่ยนวัฒนธรรมทางความรู้ จารีตเดิมหรือวัฒนธรรมเดิมของไทย (เช่นเดียวกับสังคมตะวันตกในยุคกลาง และสังคมตะวันออกยุคโบราณ) มองความรู้เป็นสัจธรรม เพราะความรู้สูงสุดคือความรู้ทางศาสนา ส่วนความรู้เชิงปฏิบัติก็มาจากระบอบการณ้จริงที่สั่งสมมาหลายชั่วอายุคนซึ่งสามารถนำมาใช้ได้โดยไม่ต้องปรับเปลี่ยนมากนัก เพราะวิถีชีวิตมัก “ซ้ำรอย” ปีแล้วปีเล่า ไม่ต้องเผชิญกับอะไรแปลกใหม่ชั่วนาตาปี แต่โลกสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่เป็นโลกที่มีพลวัตสูง ถ้ายัง “ท่องจำ” ความรู้เดิม หรือมอง “ความจริง” แบบเดิมก็จะเกิดสภาวะวิกฤตเพราะแก้ปัญหาไม่สำเร็จในแทบทุกเรื่อง

แม้ว่าจะมีการนำเอาศาสตร์แบบตะวันตกสมัยใหม่เข้ามาในเมืองไทยมากกว่าหนึ่งร้อยปีมาแล้ว ทั้งวิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ แต่สังคมไทยก็ยังคงมีทัศนะต่อความรู้ แบบเดิม คือยังเห็น**ความรู้เป็นสัจธรรม** เมื่อสอนความรู้เรื่องหนึ่ง ๆ จึงไม่ได้สอนกระบวนการสร้างรู้นั้น ๆ ไม่สนใจการเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ทางวิชาการ ไม่เข้าใจความขัดแย้งหรือการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ แต่ยอมรับการครอบงำของกระบวนการทัศน์เดิมโดยปราศจากการตั้งคำถามและการวิพากษ์วิจารณ์ นอกจากนี้จะไม่สนับสนุนการวิพากษ์วิจารณ์อย่างเปิดเผยแล้ว สังคมไทยยังระแวดระวังภาพในการแสดงความคิดเห็น ทำให้ขาดโอกาสที่จะมองเห็นทางเลือกใหม่ ๆ และขาดความรู้ที่ลึกซึ้งในแทบทุกเรื่อง พร้อมกันนั้นก็ขาดความ

¹⁶ กิตติ ประเสริฐสุข, “คำนำ” เมืองไทยสองเสี่ยง สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออกวิกฤตการเมืองไทย หน้า (7-8).

เคารพในความรู้หรือความคิดที่แตกต่าง ทำให้ต้องตกอยู่ในสภาวะวิกฤตอยู่เสมอ และจะวิกฤตมากขึ้นในอนาคตเพราะโลกและสังคมเปลี่ยนแปลงเร็วมากจนความรู้แบบเดิมยังนับวันยิ่งใช้ไม่ได้ผล

การศึกษาในปัจจุบันและอนาคตจึงควรทำให้ “พลเมืองไทยในระบบประชาธิปไตย” ได้เข้าใจว่า ความรู้เกี่ยวกับเรื่องหนึ่งๆ มีหลายชุด ความรู้ชุดหนึ่ง ๆ มาจากมุมมองเช่นใด เป็นความรู้ที่เกิดจากกระบวนการสร้างความรู้แบบใด เพื่อให้ผู้เรียนสามารถจินตนาการถึงกระบวนการสร้างสรรค์ความรู้ชุดนั้น หรือทฤษฎีนั้น ๆ จนสามารถ “สร้างใหม่” (recreation) ซึ่งความรู้ชุดนั้นได้ด้วยตนเอง การศึกษาเช่นนี้ไม่เพียงแต่จะทำให้สามารถต่อยอดความรู้เดิมหรือสร้างความรู้จากวิธีคิดใหม่ ๆ ได้ดีเท่านั้น แต่ยังช่วยให้ฉลาดในเรื่องอื่น ๆ และเข้าใจคนที่มีมุมมองแตกต่างอย่างลึกซึ้งขึ้นด้วย

กล่าวได้ว่า **วัฒนธรรมทางความรู้ของไทยที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตย จะต้องเป็น วัฒนธรรมทางความรู้ที่ตระหนักว่าคนสามารถมองเห็น “ความจริง” ต่างกัน หรือมี “ความจริง” จากหลากหลายมุมมอง** แต่ละคนควรสามารถมองจากมุมมองของคนอื่น ๆ หรือ เข้าใจคนที่มีฐานคิดต่างกัน ไม่คิดว่าเรื่องหนึ่ง ๆ จะต้องมีความถูกต้องที่ถูกหรือผิดตายตัว แต่พร้อมจะเปลี่ยนความคิดหรือมุมมองของตนเมื่อพบคำอธิบายใหม่ที่ดีกว่า รวมทั้งมีความกระตือรือร้นในการแสวงหาความรู้ใหม่จากมุมมองใหม่ เพื่อจะฉลาดขึ้นเรื่อย ๆ จนตลอดชีวิต

การปฏิรูปการศึกษาเพื่อเสริมสร้าง **“วัฒนธรรมทางความรู้ของพลเมืองในระบบประชาธิปไตย”** จึงควรเปลี่ยนลักษณะการเรียนการสอน คือไม่เน้นการท่องจำเนื้อหาวิชา แต่ใช้เนื้อหาของแต่ละวิชาเป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนาวิธีคิด วิธีการสร้างความรู้ และวิธีการประยุกต์ใช้ความรู้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

ความรู้หนึ่งที่จำเป็นมากสำหรับ “พลเมืองในระบบประชาธิปไตย” ก็คือ ความรู้ทางประวัติศาสตร์แบบที่แสดงความซับซ้อนของความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะความซับซ้อนของบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์หรือเกิดปัญหาหนึ่ง ๆ ขึ้นมา เป็นความรู้ที่จะช่วยให้แต่ละคนเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างปัจจัยที่หลากหลายซับซ้อน เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม และเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสังคมไทยกับระบบโลก ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม โดยมีวิสัยทัศน์ (vision) คือมองเห็นภาพรวมของความเปลี่ยนแปลงในบริบททางสังคมที่มีพลวัต และสามารถคาดการณ์แนวโน้มในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อจะสามารถปรับตัวและเตรียมการต่าง ๆ ไว้รองรับอย่างรอบคอบ แทนที่จะโทษตัวบุคคลที่เป็นผู้นำว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาทุกอย่างในสังคมไทย หรือฝากความหวังไว้ที่ตัวบุคคลที่เป็นผู้นำว่าจะช่วยแก้ไขปัญหาทุกอย่างหรือนำความสำเร็จต่าง ๆ มาให้

จำเป็นอย่างยิ่งว่า **วัฒนธรรมทางความรู้ที่สำคัญมากสำหรับ “พลเมืองในระบบประชาธิปไตย” คือการมีทัศนะวิพากษ์และสามารถมองต่างมุมได้เก่ง** ควรใช้หลัก “กาลามสูตร” คือไม่หลงเชื่อความคิด ความรู้ หรือทัศนะแบบใดแบบหนึ่งอย่างง่าย ๆ มีความรู้ที่ลึกซึ้งกว้างขวางในเรื่องต่าง ๆ

เป็นฐานสำหรับการตั้งคำถามและการหาคำตอบในเรื่องที่ตนเองและสังคมไทยต้องเผชิญ และไม่คิดเอาเองลอย ๆ หรือใช้สามัญสำนึกแบบตัน ๆ ควรจะมีเหตุผลที่มาจากความเข้าใจเงื่อนไขแวดล้อมอันซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมทั้งหลายที่ตนเองเกี่ยวข้อง มีข้อเท็จจริงที่ผ่านการตรวจสอบแล้วว่าน่าเชื่อถือมารองรับการอธิบายหรือการให้เหตุผลในแต่ละเรื่องอย่างหนักแน่น เช่น ข้อความหนึ่ง ๆ ที่ได้ยินหรือได้อ่าน จะต้องตรวจสอบว่าใครพูดหรือเขียน เขาพูดหรือเขียนเพื่ออะไร เขาอยู่ในฐานะหรือบริบทที่เอื้อให้พูดหรือเขียนความจริงได้มากน้อยเพียงใด ใครเป็นผู้ที่ได้ประโยชน์จากเรื่องที่เขาพูดหรือเขียนบ้าง เป็นต้น

นอกจากความรู้ทางประวัติศาสตร์โดยตรงแล้ว แม้แต่การสอนภาษาไทยและวรรณคดีไทย ก็สามารถสอนให้ผู้เรียนเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมไทยและมีทัศนวิพากษ์ได้โดยใช้วิธีคิดหรือแนวพินิจทางประวัติศาสตร์ เช่น แทนที่จะสอนภาษาไทยโดยเน้นแบบแผนการใช้ภาษาที่ “ถูกต้อง” บนฐานของระบบความสัมพันธ์ที่ “ถูกต้อง” ระหว่างคนต่างชั้นกัน ก็สามารถสอนให้เข้าใจลักษณะและความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทย เช่น สาเหตุที่มีการสร้างแบบแผนในการการใช้ภาษาไทยขึ้นมาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พัฒนาการของการบัญญัติศัพท์เพื่อสร้างความเจริญแก่ภาษาไทยและสร้างความหมายทางการเมืองแก่คำใหม่ ๆ ในภาษาไทยที่รับมาจากต่างประเทศ แนวทางในการใช้ภาษาไทยให้มีพลังและความงามในการสื่อความ ความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทยและภาษาถิ่นต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งการเกิดคำใหม่ ๆ ในสังคมสมัยใหม่และสังคมหลังสมัยใหม่ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น สวัสดิ์ ปฏิวัติ พลวัต วาทกรรม ฯลฯ การสอนวรรณคดีไทย เช่น **รามเกียรติ์** และ **อิเหนา** ก็สามารถสร้างความเข้าใจบริบททางการเมืองการปกครองในสมัยโบราณที่ทำให้เรื่อง **รามเกียรติ์** และ **อิเหนา** มีความสำคัญในยุคนั้น แล้วชี้ให้เห็นความหมายที่เปลี่ยนไปของวรรณคดีเหล่านี้ต่อสังคมไทยในยุคหลัง และสอนให้เข้าใจการเกิดขึ้นของวรรณกรรมใหม่ ๆ ในสมัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น

2. การทำให้ “พลเมืองไทย” มีความสำนึกใน “สิทธิ” และ “หน้าที่” ในความหมายใหม่

พลเมืองในระบอบประชาธิปไตยต้องสำนึกในสิทธิและหน้าที่พร้อมกันไป และต้องเป็นสิทธิและหน้าที่ในความหมายใหม่ด้วย

“สิทธิพลเมือง” ควรหมายถึงสิทธิที่ทุกคนจะได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมเท่าเทียมกัน สิทธิที่จะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากร และสิทธิที่จะควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ไม่ใช่สิทธิที่จะเรียกร้องสิ่งต่าง ๆ จากรัฐตามอำเภอใจของปัจเจกชน หรือสิทธิในการเลือกตั้งผู้ปกครองเท่านั้น

ส่วน **“หน้าที่พลเมือง”** ก็ไม่ควรเป็นหน้าที่ตามสถานภาพทางสังคมในโครงสร้างทางชนชั้น และไม่ใชหน้าที่ทางการเมืองเฉพาะการหย่อนบัตรเลือกตั้ง แต่ควรเป็นการทำหน้าที่อย่างกระตือรือร้นในการกำกับดูแลและตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ โดยที่การตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐนี้ไม่ควรจะจำกัดอยู่เฉพาะในเรื่อง

การคอร์รัปชัน แต่ “พลเมืองไทย” ควรทำหน้าที่หาข้อมูลและความรู้อย่างกว้างขวางเพื่อตรวจสอบว่าการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ฯลฯ และการใช้อำนาจทั้งในด้านนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ว่ามีผลกระทบอย่างไรบ้างต่อสังคมไทยโดยรวม และมีผลกระทบอย่างไรบ้างต่อคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งในเชิงชุมชน ท้องถิ่น ชนชั้น ชาติพันธุ์ เพศ วัย และน่าจะมีทางเลือกอื่น ๆ ในการแก้ปัญหาหรือการพัฒนาท้องถิ่นและการพัฒนาประเทศหรือไม่ ฯลฯ

ในการใช้สิทธิพลเมืองและการทำหน้าที่พลเมืองของแต่ละคน ควรอาศัยความรู้ความเข้าใจในความสัมพันธ์เชื่อมโยงอันซับซ้อนของเรื่องต่าง ๆ สามารถวิเคราะห์ผลกระทบที่จะตามมาจากการนำเอาทางเลือกใดทางเลือกหนึ่งมาใช้ และมองเห็นทางเลือกที่หลากหลาย เช่น **การใช้สิทธิเลือกตั้ง** ก็ควรมี “ความรู้” จากหลากหลายมุมมองว่าในบริบทสังคมไทยปัจจุบันและอนาคต นโยบายค่าแรงจะมีผลอย่างไรต่อธุรกิจระดับต่าง ๆ และมีผลอย่างไรต่อแรงงานนอกระบบในแต่ละท้องถิ่น เช่น หาบเร่แผงลอยที่ไม่ได้รับเงินค่าจ้างรายวันหรือรายเดือน, การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศบางชนิดของนักเรียนมีประโยชน์และโทษหรือไม่อย่างไร, การรับจำนำข้าวจะมีผลดีผลเสียต่อใครอย่างไรบ้าง, การลดราคาน้ำมันเบนซินจะมีผลต่อการนำเข้าน้ำมันดิบและการสูญเสียเงินตราต่างประเทศ และต่อคนปลูกปาล์มน้ำมันและมันสำปะหลังอย่างไรบ้าง ฯลฯ **การทำหน้าที่** ก็มีความซับซ้อนและมีผลกระทบที่ซับซ้อน เช่น การทำหน้าที่ในการออกเสียงเลือกตั้ง ควรจะเลือกพรรคการเมืองใด ด้วยเหตุผลใด เป็นต้นว่าอาจตัดสินใจเลือกพรรคการเมืองที่นโยบายไม่ดีเพราะต้องการให้เกิดการคานอำนาจกันในรัฐสภา หรือการทำหน้าที่จับกุมชาวบ้านที่ “บุกรุก” ป่า ก็ควรมีความรู้และข้อมูลมากพอที่จะตัดสินใจว่าควรจะทำหน้าที่อย่างเคร่งครัดหรือไม่ ฯลฯ

เรื่องการใช้สิทธิพลเมืองและการทำหน้าที่พลเมืองนี้ นอกจากจะต้องมีฐานความรู้กว้างขวางและรอบด้านแล้ว ยังควรมองสิทธิและหน้าที่อย่างเชื่อมโยงกับเรื่องอื่น ๆ จะมองแบบแยกส่วนไม่ได้ จะบอกเพียงคำว่า “มีสิทธิก็ต้องมีหน้าที่ด้วย” ก็ไม่เพียงพอ

ในเรื่อง “หน้าที่” นั้น ในอดีตการทำหน้าที่ตามวรรณะ ตามชาติกำเนิด เกิดขึ้นในบริบทของความเชื่อในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ คนมีความเชื่อเรื่องกรรมและสังสาระ การทำหน้าที่ของคนตามวรรณะ รวมทั้งการทำหน้าที่ของเมียอย่างนางสีดาและนางมัทรี ล้วนเกิดขึ้นในบริบทที่คนเชื่อเรื่องกรรมลิขิต การทำหน้าที่เป็นกฎธรรมชาติ ทำให้ทุกคนเต็มใจทำหน้าที่ แต่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ที่คนมีจิตสำนึกปัจเจกชนสูงขึ้น ไม่เชื่อเรื่องชาติหน้าอีกแล้ว จะบอกให้ปัจเจกชนทำหน้าที่จึงอาจจะต้องแสดงให้เห็นถึงผลลัพธ์ของการทำหน้าที่ต่อส่วนรวม ว่าในท้ายที่สุดแล้วผลลัพธ์นั้น ๆ จะตกมาถึงปัจเจกชนอย่างไรบ้าง หรือจะมีผลอย่างไรบ้างต่อลูกหลานในอนาคต เป็นต้น

ในการใช้ “สิทธิ” ในทุก ๆ เรื่องก็ควรมีความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างซับซ้อนของเรื่องต่าง ๆ ในสังคม ไม่ว่าจะเป็นการใช้สิทธิในการแสดงความคิดเห็น สิทธิที่จะมีเพศสัมพันธ์นอกสถาบันการสมรส ฯลฯ ควรเข้าใจบริบทของสังคมไทยเสียก่อนเพื่อประเมินว่าคนที่เกี่ยวข้องพร้อมที่จะรับผลกระทบที่ตามมาหรือไม่ เช่น สังคมไทยมีกลไกทางสังคมที่แข็งแกร่งพอที่จะจัดการกับทารกที่เกิดมาในขณะที่แม่ยังไม่

พร้อมจะเลี้ยงดูลูกหรือไม่ หรือเพียงพอต่อการที่จะส่งเสริมให้ผู้หญิงมีศีลธรรมทางเพศแบบเดิมแล้วหรือยัง หากต้องการให้ผู้หญิงมีสิทธิเท่ากับผู้ชายในเรื่องนี้ควรมีการเตรียมการในเรื่องใดบ้าง หรือการตัดสินใจใช้สิทธิชุมนุมทางการเมืองในที่พื้นที่บางแห่ง ก็ควรมีความรู้และข้อมูลมากพอที่ประเมินผลกระทบได้ชัดเจน ทั้งผลกระทบต่อบุคคลและสังคม เพื่อให้การชุมนุมทางการเมืองบรรลุวัตถุประสงค์ที่ดีต่อสังคมหรือส่วนรวม โดยมีการละเมิดสิทธิของผู้อื่นน้อยที่สุดและเกิดความเสียหายน้อยที่สุด เป็นต้น

3. การสร้างพลเมืองที่มี “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่”

วัฒนธรรมทางจิตใจแบบเดิม เน้นความเชื่อฟัง, การทำหน้าที่อย่างเต็มใจด้วยความเสียสละโดยไม่เรียกร้องสิทธิ, ความรักพวกพ้อง และมีความสำนึกอย่างลึกซึ้งในเรื่อง “รู้ที่ต่ำ-ที่สูง” ซึ่งทำให้พลเมืองยอมรับการผูกขาดอำนาจและไม่เห็นความสำคัญของระบอบประชาธิปไตย ดังนั้น **“พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” จึงควรมีวัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่ที่เอื้อต่อการคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมและสามารถอยู่ร่วมกับคนที่คิดต่างอย่างสันติ** เช่น มีจิตสาธารณะ รักความเป็นธรรม สำนึกในพันธะหน้าที่ต่อสังคมและเพื่อนมนุษย์ ขณะเดียวกันก็มีความกล้าหาญทางจริยธรรม คือกล้าพูด กล้าเขียน หรือกล้ากระทำในสิ่งที่ตนเชื่อว่าถูกต้องดีงาม แม้ว่าตนเองอาจจะได้รับผลร้ายจากการพูด การเขียน หรือการกระทำนั้น ๆ ก็ตาม นอกจากนี้ยังต้องมีใจกว้าง พร้อมที่จะพิจารณาความคิดเห็นที่แตกต่างด้วยใจที่เป็นธรรม ยินดีที่จะเปลี่ยนความคิดเมื่อได้รับความรู้ เหตุผล หรือข้อเท็จจริงที่ดีกว่า และเปิดโอกาสให้ผู้อื่นได้มีส่วนร่วมในความสำเร็จต่าง ๆ ฯลฯ

วัฒนธรรมทางจิตใจดังกล่าวข้างต้นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อ “พลเมืองไทย” มีความรู้ความเข้าใจมนุษย์ที่อยู่ในบริบททางสังคมที่ต่างกัน ยอมรับความแตกต่างหลากหลาย ไม่ใช้มาตรฐานของตนเองในการตัดสินคนอื่นอย่างง่าย ๆ และมีความเห็นอกเห็นใจคนอื่นที่อยู่ในบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมที่แตกต่าง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของทัศนคติทางการเมือง ความต้องการเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นต่อการผลิตในระบบทุนนิยม ความผิดพลาดที่เกิดจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือเกิดจากสถานการณ์ที่กดดัน ฯลฯ ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมทางจิตใจดังกล่าวข้างต้นก็อาศัยความรู้ที่ช่วยให้สำนึกอย่างลึกซึ้งถึงสายใยของความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งสามารถจินตนาการได้ว่าการกระทำหรือไม่กระทำการใดสิ่งหนึ่งจะส่งผลกระทบต่อส่วนรวม

4. การทำให้คนไทยหรือ “พลเมืองไทย” เห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ เห็นว่าทุกคนเท่าเทียมกันในฐานะที่เป็นมนุษย์เหมือนกัน ซึ่งจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมไทยให้เป็นวัฒนธรรมแห่งความเสมอภาค และทำให้ “พลเมืองไทย” ปฏิเสธการใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา

การที่ “วัฒนธรรมของสังคมไทย” ที่มีมาแต่เดิมให้ความสำคัญแก่การ “รู้ที่ต่ำที่สูง” ทำให้คนที่อยู่ใน “ที่สูง” มีค่ามากกว่าคนที่อยู่ใน “ที่ต่ำ” และคนใน “ที่สูง” มักคิดว่าคนใน “ที่ต่ำ” ไม่สมควรจะก้าวมาทำหน้าที่ในการปกครอง และไม่ควรเรียกร้องสิทธิใด ๆ แต่ควรจะรอคอยความเมตตาจากผู้นำปกครองอย่างอดทน วิธีคิดเช่นนี้ทำให้การใช้ความรุนแรงปราบปรามประชาชนที่เรียกร้องสิทธิต่าง ๆ เกิดขึ้นและเป็นที่

ยอมรับได้ง่าย ขณะเดียวกันคนที่เคยอยู่ใน “ที่ต่ำ” หรือเคยเสียเปรียบมามาก ก็จะมีความโกรธแค้นอย่างมากเมื่อสำนึกว่าตนเองถูกริบทั้งสิทธิและอำนาจ และถูกเอาเปรียบมานาน ทั้ง ๆ ที่ตนก็เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยและควรจะมีสิทธิต่าง ๆ ในฐานะพลเมืองของชาติอย่างเสมอภาคกับคนอื่น ๆ ความโกรธแค้นเช่นนี้ก็ทำให้การใช้ความรุนแรงในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิเกิดขึ้นได้ง่ายเช่นเดียวกัน

การปฏิเสธการใช้ความรุนแรงนั้น เกิดขึ้นได้จากการทำให้คนไทยได้เรียนรู้ที่จะเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ และมีความเคยชินกับการเอาใจเขามาใส่ใจเรา ทางหนึ่งที่จะทำได้ก็คือ ทำให้การเรียนรู้วิชาต่าง ๆ ในระบบการศึกษาทุกระดับมีมิติของมนุษยศาสตร์มากขึ้น แต่ต้องเป็นมนุษยศาสตร์ที่มองมนุษย์ในบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม เข้าใจความเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ทุกชั้น ทุกท้องถิ่น ทุกชาติพันธุ์ ทุกเพศ ทุกวัย ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม มิใช่มอง “ความเป็นมนุษย์” อย่างลอย ๆ และมีไข่มองในเชิงคนดี-คนชั่ว คนที่ทำถูก-ทำผิด อย่างง่าย ๆ

การเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์และเคยชินกับการเอาใจเขามาใส่ใจเรา จะช่วยส่งเสริมให้พลเมืองไทยปฏิเสธการใช้ความรุนแรง และไม่มองคนที่คิดต่างเป็นศัตรู ที่จริงในปัจจุบันคนไทยก็ไม่ยอมรับการใช้ความรุนแรงอยู่แล้ว จะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดความรุนแรงขึ้น ทั้งสองฝ่ายจำเป็นต้องสร้างคำอธิบายขึ้นมา ฝ่ายหนึ่งบอกว่ามี “ผู้ก่อการร้าย” และอีกฝ่ายหนึ่งบอกว่ามี “การใช้กำลังปราบปรามประชาชน” เพื่อไม่ให้ฝ่ายตนถูกมองว่าต้องการใช้ความรุนแรง เพราะตระหนักว่าสังคมไทยปฏิเสธการใช้ความรุนแรงกับคนไทยด้วยกัน

อย่างไรก็ตาม ยากที่จะปฏิเสธว่าในสังคมไทยปัจจุบันมีการใช้ความรุนแรงสูง เพราะความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรและความเหลื่อมล้ำทางอำนาจและทรัพย์สินสูงชันมาก ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจในความเปลี่ยนแปลงและปัญหาที่คนกลุ่มต่าง ๆ ต้องเผชิญ และมีได้ถูกหล่อหลอมจากสังคมและระบบการศึกษาให้สำนึกในคุณค่าความเป็นมนุษย์ ดังนั้น ในขณะที่เดียวกับการปฏิรูปโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น ก็จำเป็นต้องสร้างความรู้และศิลปะแขนงต่าง ๆ รวมทั้งวรรณกรรม ละครโทรทัศน์ เพลง ฯลฯ ที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจและการยอมรับในคุณค่าความเป็นมนุษย์ และส่งเสริมการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่จะทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจคนอื่นหรือรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเราอันเกิดจากความเข้าใจบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของซึ่งกันและกัน เพื่อทำให้รับฟังซึ่งกันและกันมากขึ้นและใช้ความรุนแรงต่อกันน้อยลง

ความเห็นอกเห็นใจส่วนหนึ่งที่จะเกิดขึ้นในหมู่ “พลเมืองไทย” น่าจะมาจากความรู้ความเข้าใจว่าทุกคนอยู่ใน “สังคมอุดมความเสี่ยง” (risk society) ทำให้ชีวิตขาดความมั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมทุนนิยมที่คนสัมพันธ์กันในเชิงพาณิชย์โดยเน้นกำไร-ขาดทุนเป็นหลัก การหวังให้ “ผู้ใหญ่” เมตตา “ผู้น้อย” หรือ “นายทุน” เมตตา “ลูกจ้าง” เป็นเรื่องที่หวังได้ยาก และจะหวังให้ “ผู้น้อย” ซื่อสัตย์กตัญญู และจงรักภักดีต่อ “ผู้ใหญ่” ก็หวังได้ยากเช่นกัน เพราะระเบียบโครงสร้างทางเศรษฐกิจไม่ได้ถูกออกแบบมาเพื่อความสัมพันธ์ในเชิงศีลธรรม-น้ำใจเช่นนี้ แต่มีฐานคติว่ามนุษย์มีความเห็นแก่ตัวและมี

ความสัมพันธ์กับผู้อื่นเพื่อประโยชน์สูงสุดของตนเอง ในขณะที่การใช้ทรัพยากรในการดำรงชีวิตและการทำมาหากินในปัจจุบันก็เปลี่ยนแปลงไปมากและเกิดการแตกตัวทางชนชั้นสูงขึ้น ความขัดแย้งจึงสูงขึ้นทุกแห่งหน ไม่ใช่มีแต่ความขัดแย้งระหว่างเมืองกับชนบท และระหว่างชนชั้นนำหรือชนชั้นกลางกับชาวบ้านเท่านั้น การที่จะทำให้คนที่เสียเปรียบก้มหน้าก้มตาทำหน้าที่ที่ย่อมเป็นไปได้ หากคนที่เสียเปรียบออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องก็ควรจะเข้าใจและเห็นใจ และที่สำคัญชนชั้นนำทางเศรษฐกิจ-การเมืองควรสนับสนุนอย่างจริงจังให้มีการแก้ปัญหาในเชิงดัดแปลงปฏิรูปโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ให้เปิดรับการต่อสู้ต่อรองของพลเมืองเข้ามาในระบบ เช่น ให้มีการกระจายอำนาจ ให้พลเมืองทุกกลุ่มมีอำนาจต่อรอง และมีสิทธิเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นได้สะดวกขึ้น ฯลฯ มิฉะนั้นความขัดแย้งและความรุนแรงก็จะสูงขึ้นจนมีผลกระทบต่อคนทุกชั้นและต่อสังคมไทยโดยรวมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ขณะเดียวกัน ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนของโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม ก็จะช่วยให้อำนาจที่เกลียด “พวกอำมาตย์” และกลุ่มคนที่เกลียด “ไพร่” ได้เข้าใจบริบททางสังคมวัฒนธรรมรวมทั้งทัศนคติทางการเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง สามารถเมตตาและเห็นอกเห็นใจกันมากพอที่จะทำการต่อรองและประนีประนอมกันอย่างสันติ นอกจากนี้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนของโครงสร้างสังคม ยังช่วยให้ทุกฝ่ายสามารถวิพากษ์วิจารณ์การใช้นโยบายประชานิยมเป็นเครื่องมือของทุกพรรคการเมือง นำไปสู่การตัดสินใจทางการเมืองของทุกคนและทุกฝ่ายในลักษณะที่ใช้อารมณ์น้อยลง ใช้เหตุผลและข้อเท็จจริงมากขึ้น

พลเมืองในระบอบประชาธิปไตยจะต้องไม่ยอมรับความรุนแรง ทั้งความรุนแรงจากการใช้อาวุธและความรุนแรงเชิงโครงสร้าง ถ้าหากมีโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เอื้อให้เกิดความรุนแรง เช่น โครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดความยากจนเดือดร้อน มีการดูถูกเหยียดหยาม หรือมีการเอารัดเอาเปรียบมากเกินไป ก็จะต้องหาทางเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าว ถ้าโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองทำให้ “พวกอำมาตย์” และ “นายทุน” สามารถใช้อำนาจโดยขาดความรับผิดชอบ (accountability) ขาดกระบวนการควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจที่มีประสิทธิภาพ ก็จะต้องสร้างสถาบันกลไก กระบวนการที่ลดโอกาสในการผูกขาดอำนาจ และสร้างกลไกในการกำกับควบคุมและตรวจสอบการใช้อำนาจที่มีประสิทธิภาพขึ้นมา

บางส่วนของ “วิถีไทย” ในอดีตที่ควรนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน

“วิถีไทย” คืออะไร? ไม่มีคำตอบที่เป็นเอกาธิโก ในอดีตที่ผ่านมาการสร้างความหมายของ “วิถีไทย” กระทำโดยปัญญาชนที่ต้องการจรรโลงรัฐแบบรวมศูนย์อำนาจ ในปัจจุบันหากเราต้องการสร้างระบอบประชาธิปไตยให้เข้มแข็งมั่นคง การปรับเปลี่ยนหรือการนิยาม “วิถีไทย” ใหม่ ก็เป็นเรื่องจำเป็น แต่การนิยาม “วิถีไทย” ใหม่ นี้ ก็อาจเลือกความคิดหรือลักษณะบางประการที่เคยมีมาแล้วในสังคมไทยในอดีตมาสร้างความหมายใหม่ เพื่อให้เป็น “วิถีไทย” หรือ “ลักษณะไทย” ที่มีรากฐานอยู่ในสังคมไทยของเราเอง ซึ่งจะทำให้คนไทยสำนึกร่วมกันได้ง่ายขึ้นว่า “วิถีไทยแบบใหม่” เป็นเรื่องที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ และเกิดความเห็นพ้องต้องกันใน “วิถีไทยแบบใหม่” ได้รวดเร็วขึ้นด้วย

การตีความวัฒนธรรมเดิมให้มีความหมายใหม่เพื่อตอบสนองบริบทที่เปลี่ยนไป เป็นเรื่องที่ปัญญาชนไทยในอดีตได้เคยทำมาแล้ว แม้แต่การตีความพุทธศาสนาใหม่ก็เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ตลอดมา

อนึ่ง ในปัจจุบัน “วิธีคิดแบบหลังสมัยใหม่” เน้นว่าไม่มีอะไรมีแก่นแกนตายตัวหรือมีลักษณะหยุดนิ่ง ไม่เปลี่ยนแปลง แต่ขึ้นอยู่กับอำนาจในการนิยามความหมาย ทำให้ “ความจริง” ขึ้นอยู่กับมุมมองเป็นสำคัญ และ “ความจริง” เกี่ยวกับเรื่องใด ๆ ล้วนแต่เลื่อนไหลหรือมีพลวัตทั้งสิ้น ความคิดเช่นนี้ไม่ขัดแย้งกับหลัก “อนิจจัง” และ “อนัตตา” ของพุทธศาสนา คนไทยส่วนใหญ่ที่นับถือพุทธศาสนาน่าจะยอมรับวิธีคิดดังกล่าวนี้ได้ง่าย และไม่ยึดติดกับความหมายเดิมของ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” ที่ตนเองเคยชิน ขณะเดียวกัน “วิธีคิดทางประวัติศาสตร์แบบใหม่” ก็ทำให้เห็นได้ชัดว่า ไม่มี “วิถีไทย” ที่หยุดนิ่งตายตัว เพราะสังคมและวัฒนธรรมไทยย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม ดังนั้น ทั้งวิธีคิดแบบหลังสมัยใหม่ วิธีคิดแบบพุทธศาสนา และวิธีคิดทางประวัติศาสตร์ ล้วนแล้วแต่เอื้อให้ “พลเมืองไทย” สามารถปรับเปลี่ยนจุดเน้นและความหมายของ “วิถีไทย” ให้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตยทั้งสิ้น

มีแนวความคิดเกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” อยู่ไม่น้อยที่เคยได้รับการเสนอขึ้นมาในอดีต ที่ควรนำมาพิจารณาเพื่อเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยน “วิถีไทย” และมีลักษณะบางประการของสังคมไทยในอดีตที่อาจนำมาปรับเปลี่ยนเพื่อสร้าง “วัฒนธรรมของสังคมไทย” ที่เหมาะสมกับระบอบประชาธิปไตย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. จากการศึกษาผลงานของปัญญาชนไทยที่เคยได้รับการเสนอขึ้นมาในสังคมไทยในอดีตเกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” หรือ “วิถีไทย” พบว่า มีความรู้ ความคิด และกิจกรรมทางสังคมของคนไทยในอดีตส่วนหนึ่งเอื้อต่อวัฒนธรรมประชาธิปไตย แม้ว่า ความรู้ ความคิด หรือกิจกรรมเหล่านั้นจะมีได้ถูกสร้างขึ้นมาจากมุ่งจะสร้างพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยก็ตาม การเรียนรู้ความคิดเหล่านั้นเพื่อเข้าใจ “ทางเลือก” ที่คนไทยเคยเสนอเพื่อนำมาปรับใช้และต่อยอด น่าจะช่วยให้ประชาธิปไตยของไทยงอกงามและเข้มแข็งขึ้นมา

สมเด็จพระยาธรรมาธิราชานุภาพ ทรง “ค้นพบ” คุณธรรมหรืออุปนิสัยที่สำคัญของชนชาติไทย คือ “**ความปราศจากวิหิงสา**” (ความปราศจากการเบียดเบียน) และ “**ความฉลาดในการประสานประโยชน์**”¹⁷ ซึ่งภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต ก็ทรงเน้นคุณธรรมทั้งสองประการนี้เป็นอย่างมาก

“คุณธรรมไทย” ในเรื่อง “**ความปราศจากวิหิงสา**” และ “**ความฉลาดในการประสานประโยชน์**” นี้ สังคมไทยไม่เคยให้ความสำคัญมาก่อน หรือถึงกับลืมนั่นไปเป็นเวลานาน เพราะชนชั้นนำของประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 6 และภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ได้นำประเทศเข้าสู่สงครามโลกและการปราบปราม

¹⁷ โปรดดู สมเด็จพระยาธรรมาธิราชานุภาพ, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516. และ สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาธรรมาธิราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

คอมมิวนิสต์ จึงไม่สามารถจะเน้นคุณธรรมสองข้อนี้ได้ เน้นแต่คุณธรรม “ความจงรักภักดีในอิสรภาพของชาติ” เท่านั้น

ในสังคมปัจจุบันซึ่งมีความขัดแย้งและความรุนแรงสูงขึ้น หากพลเมืองไทยมีความสัมพันธ์กันโดยยึดมั่นในคุณธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ก็จะช่วยลดความขัดแย้งและความรุนแรงได้มาก และจะนำไปสู่ความร่วมมือกันในการสร้างสรรค์สังคมได้ดีขึ้นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคนที่มีความแตกต่างในด้านฐานคิด โลกทัศน์ ค่านิยม หรืออุดมการณ์ หรือมีผลประโยชน์ขัดกันในระดับที่สามารถต่อรองประนีประนอมกันได้ แต่จะต้องไม่ใช้การประสานประโยชน์กับกลุ่มคนที่ก่ออาชญากรรม, ใช้ความรุนแรงกับผู้อื่น หรือแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวโดยสร้างความเสียหายร้ายแรงแก่ส่วนรวม

พลเมืองไทยคงเห็นพ้องต้องกันได้ไม่ยากว่าการยึดมั่นในคุณธรรม “ความปราศจากวิหิงสา” และ “ความฉลาดในการประสานประโยชน์” นำไปสู่การแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธีและไม่เกิดความขัดแย้งใหม่ ๆ ที่รุนแรงในสังคม อย่างไรก็ตามคุณธรรมทั้งสองข้อนี้จะเกิดขึ้นได้จริงก็ต่อเมื่อคนไทยมีจิตใจที่เคารพคนอื่นในฐานะที่เป็นมนุษย์ด้วยกัน จนไม่สามารถเบียดเบียนหรือเอารัดเอาเปรียบคนอื่นได้ และมีความรู้มากพอที่จะ “ฉลาดในการประสานประโยชน์” อย่างเหมาะสมด้วย

ความคิดของปัญญาชนสำคัญท่านหนึ่งในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่พลเมืองไทย รัฐไทย นายทุนไทย และสื่อมวลชนไทยควรจะนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน คือ ความคิดของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เรื่อง “สันติประชาธรรม” ซึ่งเป็นหลักการในการต่อสู้โดยยึดมั่นในความถูกต้อง ความเป็นธรรม และสันติวิธี เพื่อให้คนไทยทุกคนนับตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดาจนถึงวันสุดท้ายของชีวิตได้มีคุณภาพชีวิตที่ดี คือมีปัจจัยสี่เพียงพอสำหรับการมีสุขภาพดี มีโอกาสชื่นชมศิลปะและอ่านหนังสือที่ดี มีความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตสมกับที่เกิดมาเป็นมนุษย์ ทั้งนี้ โดยมีนิติรัฐและรัฐสวัสดิการเป็นฐานสำหรับการบรรลุถึงชีวิตที่ดีของพลเมืองทุกคน¹⁸

ปัญญาชนอีกท่านหนึ่ง คืออาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ได้เสนอความคิดหลายประการที่พลเมืองไทยควรพิจารณาเลือกสรรมาใช้เพื่อปรับเปลี่ยนวิถีไทยในปัจจุบัน เช่น การเน้นมิติทางสังคมของพุทธศาสนาซึ่งเป็น “วิถีไทย” ของคนไทยส่วนใหญ่ พร้อม ๆ กับการยอมรับความหลากหลายทางศาสนาอย่างเสมอภาค นอกจากนี้อาจารย์สุลักษณ์ยังพยายามอธิบายให้คนไทยเข้าใจถึง “วิถีไทย” ว่ามีความเป็นประชาธิปไตยอยู่

¹⁸ ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *สันติประชาธรรม* กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, 2516. และ ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *จากครรภ์มารดาถึงเชิงตะกอน* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543.

แล้ว เช่น ความเป็นประชาธิปไตยที่มีอยู่ในวัตรปฏิบัติและประเพณีดั้งเดิมของคณะสงฆ์และในวัฒนธรรมชาวบ้าน เป็นต้น¹⁹

เป็นที่น่าสังเกตว่า ปัญญาชนฝ่ายซ้ายและฝ่ายคอมมิวนิสต์จำนวนหนึ่งก็เคยใช้วิธีวิถีและสันติวิธีในการต่อสู้ แต่ถูกฝ่ายผู้กุมอำนาจรัฐกดดันปราบปรามจนต้องต่อสู้ด้วยอาวุธหรือสนับสนุนการต่อสู้ด้วยอาวุธ เช่น **จิตร ภูมิศักดิ์** ซึ่งใช้วิธีแต่งบทกวี แต่งเพลง สร้างความรู้ทางวรรณคดี นิรุกติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ และ **กุหลาบ สายประดิษฐ์** ซึ่งให้ความสำคัญแก่ “มนุษยภาพ” และพยายามสร้าง “ขบวนการสันติภาพ” ที่เน้นว่า “ความเสมอภาค” เป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดสันติภาพอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังมีปัญญาชนอีกหลายท่านยึดมั่นในสันติวิธีจนตลอดชีวิต เช่น **สุภา ศิริมานนท์** เป็นต้น

ถ้าหากสังคมไทยสนใจศึกษาความคิดของปัญญาชนเหล่านี้มากขึ้น ก็จะสามารถเลือกสรรแนวความคิดหรือหลักการบางอย่างที่ปัญญาชนไทยเคยเสนอมาแล้วในอดีตมาปรับใช้ในปัจจุบัน เพราะปัญญาชนเหล่านี้ล้วนแต่ต้องการให้พลเมืองไทยมีสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคอย่างแท้จริงทั้งสิ้น แม้ว่าแนวทางในการบรรลุเป้าหมายจะเป็นแนวทางที่หลายฝ่ายไม่ยอมรับ แต่ก็อาจใช้เป็นฐานสำหรับการถกเถียงแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมที่สุดสำหรับการสร้างสรรค์ “วิถีไทย” ที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยของไทยต่อไป

2. “วิถีไทย” ที่สำคัญประการหนึ่งที่เคยมีในสังคมไทยสมัยโบราณจนถึงก่อนการตรากฎหมายสมัยใหม่ (คล้ายกับ “วิถี” ที่มีอยู่ในสังคมจารีตอื่น ๆ เช่น จีน พม่า ฯลฯ) คือ **หลักความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน (communal liability)**²⁰

“วิถีไทย” ในแง่ความรับผิดชอบร่วมกันนี้เป็นเรื่องที่สามารถรื้อฟื้นให้มีพลังในเชิง “จิตสาธารณะของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” ได้เป็นอย่างดี เพื่อให้พลเมืองไทยซึ่งมีจิตสำนึกแบบปัจเจกชนนิยมสูงขึ้นในปัจจุบัน เกิดความสำนึกในพันธะของตนเองต่อส่วนรวม มีสำนึกที่จะมีส่วนร่วม (sense of involvement) และมีสำนึกผูกพัน (sense of belonging) ที่จะรับผิดชอบต่อ “ประชาชาติไทย” ร่วมกัน

กฎหมายของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นมาแล้วที่ระบุว่า “อุเบกขา” คือการเพิกเฉย ไม่ใส่ใจ ไม่สนใจเหตุร้ายที่เกิดขึ้นกับคนในชุมชน ถือเป็นความผิดที่จะต้องถูกปรับไหมและจะต้องช่วยชดเชยความเสียหายให้แก่เจ้าของทรัพย์สินที่ถูกโจรชิงเอาไป สะท้อนให้เห็นว่าความรับผิดชอบร่วมกันเป็นวิถีปกติ

¹⁹โปรดดู สายชล สัตยานุรักษ์, “ประวัติศาสตร์วิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.2435-2535” รายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.

²⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “กฎหมายโจรห้าเส้น จุลศักราช ๑๑๙๙ ว่าด้วยการรักษาความสงบเรียบร้อยของชุมชน” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๑ ผลงานวิจัยโครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) กรุงเทพฯ: ศักติโสภาคการพิมพ์, 2554. หน้า 132.

ของคนในชุมชน และเป็นเรื่องที่กฎหมายของรัฐก็เน้นย้ำ โดยพระราชบัญญัติลักษณะดั่งกษัตริย์/ลักษณะโจรระบุว่า “...ผู้ใดอันอุเบกษา บเอาคนผู้ร้ายนั้น ให้ปล่อย บช่วยไล่ช่วยกุมผู้ร้ายนั้น ดั่งอันไซ้ร้ ท่านจักไหมมัน โดยขนาด แลหนีอันแต่สิ้นอันเสียในผู้ร้ายอันชิงเอาไปนั้นเท่าใดไซ้ร้ ท่านจักให้ใช้จูงสิ้น”²¹ กฎหมายในลักษณะนี้ได้รับการตราซ้ำในสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2286) และในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2380) สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะให้ชุมชนร่วมกันรับผิดชอบต่อสวัสดิภาพของคนในชุมชน²²

ในปัจจุบัน ถึงแม้ว่ามโนทัศน์ “ชุมชน” หรือ “วัฒนธรรมชุมชน” แบบหยุดนิ่ง จะกลายเป็นข้อจำกัดในการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมชนบท แต่ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์ที่ให้ความสำคัญแก่ “ความรับผิดชอบร่วมกันของคนในชุมชน” ตั้งแต่ระดับครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน เมือง ชาติ อาเซียน ไปจนถึงระดับมนุษยชาติ “ความเป็นชุมชน” ก็น่าจะได้รับการเน้นย้ำมากขึ้น โดยอาศัยสื่อทุกประเภทในการแสดงให้เห็นผลดีอันเกิดจากความรับผิดชอบร่วมกัน และผลร้ายที่จะตามมาจากการขาดความรับผิดชอบต่อ “ชุมชน” แต่ละระดับ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ระบบทุนนิยม การก่อการร้าย โรคระบาด การจลาจลที่กระทบต่อทำให้บุคคลมีอำนาจเหนือสิ่งมีชีวิต ฯลฯ

นอกจากนี้ การยอมรับหลัก “พหุนิยมทางกฎหมาย” ก็อาจจะช่วยให้ “ชุมชน” ยังคงมีบทบาทในความรับผิดชอบต่อส่วนรวม เพราะกฎหมายจารีตประเพณีและกฎหมายศาสนาล้วนแต่มีรากฐานอยู่ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมใน “ชุมชน” หลายระดับที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตที่เป็นจริงของผู้คนในสังคม การนำเอา “วิถีไทย” ในกฎหมายจารีตประเพณีและกฎหมายศาสนาบางส่วนมาปรับใช้ในระดับชุมชนและระดับท้องถิ่น จึงน่าจะช่วยลดความขัดแย้ง และช่วยสร้างความร่วมมือกันในหมู่ “พลเมืองไทย” ได้ดียิ่งขึ้น

อนึ่ง การเป็น “นิติรัฐ” (the rule of law) ก็มีความสำคัญอย่างสูงต่อระบอบประชาธิปไตย จนเป็นหัวใจของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับพลเมือง การเป็นนิติรัฐในที่นี้หมายถึง “ความเคารพกฎหมาย” ของผู้ใช้อำนาจอธิปไตยของรัฐ โดยที่กฎหมายมีฐานะเป็นเส้นจำกัดขอบเขตอำนาจรัฐ ที่ทำให้รัฐมีอำนาจจำกัด (limited or non-absolute government) พร้อมกันนั้นนิติรัฐก็หมายถึง “ความเคารพกฎหมาย” ของพลเมืองทุกคนในรัฐ โดยที่กฎหมายจะมีฐานะเป็นเส้นจำกัดขอบเขตพฤติกรรมของพลเมืองและคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของพลเมืองทุกคนอย่างเสมอภาคไปพร้อมกัน

ในอดีตนั้น ชนชั้นปกครองเคารพกฎหมายเพราะถือว่าเป็น “กฎธรรมชาติ” ตามคติฮินดู-พุทธ (เรียกกฎหมายว่า “พระธรรมศาสตร์”) ส่วนประชาชนเคารพจารีตประเพณีหรือกฎเกณฑ์ของชุมชน เช่น กฎเกณฑ์

²¹ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

²² การเน้น “ชุมชน” เช่นนี้ ถูกกลืนไปในกฎหมายสมัยใหม่ในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เพราะชนชั้นนำมุ่งสร้างความสำคัญแก่ “ชาติไทย” และ “รัฐไทย” จึงต้องการให้ประชาชนผูกพันและจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และหวังพึ่งพารัฐไทยแทนชุมชนตามธรรมชาติของชาวบ้าน

ในการใช้ทรัพยากร และกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ในครอบครัว, เครือญาติ และชุมชน โดยมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีและพุทธศาสนาเป็นรากฐาน ในสังคมไทยปัจจุบัน แม้ความเชื่อเรื่องกฎหมายเป็นกฎธรรมชาติหรือเป็นกฎเกณฑ์ที่มีอำนาจของผีควบคุมอยู่ จะเป็นเรื่องที่คนส่วนใหญ่ไม่ยอมรับอีกต่อไป แต่ “ความเคารพกฎหมาย” ก็ควรได้รับการฟื้นฟูและเสริมสร้างให้แข็งแกร่ง โดยพลเมืองทุกคนควรทำ “หน้าที่พลเมือง” ในแง่ที่ช่วยกันกำกับดูแลให้การออกกฎหมายทุกระดับเป็นไปอย่างถูกต้องชอบธรรม ตั้งแต่ระดับรัฐธรรมนูญลงมาถึงระดับกฎระเบียบขององค์กรเล็ก ๆ ในสังคม และช่วยกันกำกับดูแลให้ทุกคนและทุกฝ่ายทั้งฝ่ายผู้กุมอำนาจรัฐและฝ่ายพลเมืองปฏิบัติตามกฎหมาย โดยยึดหลักความเสมอภาคภายใต้กฎหมายอย่างเคร่งครัด

3. ในด้านศาสนา ทุก ๆ ศาสนาที่มีอยู่ใน “วิถีไทย” ล้วนมีหลักคำสอนที่ศาสนิกสามารถเลือกสรรมาเป็นพิเศษ เพื่อให้ศาสนิกของทุกศาสนามีความเป็น “พลเมืองในระบอบประชาธิปไตย” เช่น การเลือกสรรหลักคำสอนที่มีอยู่ในศาสนาต่าง ๆ ที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติมาเน้นให้เด่นชัดและมีพลังมากขึ้นในสังคม เป็นต้นว่า ความรักในเพื่อนมนุษย์ของศาสนาคริสต์ ความสำนึกอย่างลึกซึ้งในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของมนุษย์ในศาสนาฮินดู และหลักความเสมอภาคและการบริจาคของศาสนาอิสลาม เป็นต้น ทั้งนี้อาจจำเป็นต้องนิยามมโนทัศน์บางประการในแต่ละศาสนาให้มีความหมายไปในทางที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยเพื่อใช้แทนความหมายเดิมที่รับรู้กันในสังคมจารีต²³

คำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย อาจนำมาเน้นในแง่ที่พุทธศาสนาสอนให้เมตตากรุณาต่อกัน ไม่กดขี่เอารัดเอาเปรียบกัน ความคิดเรื่องความเมตตาเช่นนี้ เราเคยเน้นความเมตตาที่คนใน “ที่สูง” มีต่อคนใน “ที่ต่ำ” หรือความเมตตาระหว่าง “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” ในปัจจุบันเราควรเปลี่ยนมาเน้นความเมตตาระหว่างคนที่เสมอภาคกัน หรือเน้นความเมตตาที่มนุษย์พึงมีต่อกันเป็นสำคัญ และไม่ควรเน้นเพียงความเมตตากรุณาระหว่างบุคคลเท่านั้น แต่ควรหมายรวมถึงความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งชาติเดียวกันและชาติอื่นด้วย ในกรณีของคนชาติเดียวกันนั้น ความเมตตากรุณาควรจะหมายรวมถึงความปรารถนาให้ทุกคนในชาติมีคุณภาพชีวิตที่ดี จึงครอบคลุมไปถึงความพยายามในการผลักดันให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง เช่น การกระจายอำนาจ การปฏิรูปที่ดิน การผลิตสินค้าที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม การพัฒนาฝีมือแรงงาน การป้องกันและตรวจสอบการคอร์รัปชัน ตลอดจนจนถึงการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ด้วยสันติวิธี และด้วยความเป็นธรรม

นอกจากนี้พุทธศาสนายังเน้นการใช้ปัญญาทั้งในการเข้าใจความเป็นไปต่าง ๆ และการจัดการปัญหาทั้งปวงในชีวิต พลเมืองไทยส่วนใหญ่ซึ่งนับถือพุทธศาสนาจึงควรให้ความสำคัญแก่การเผชิญกับความผันผวนและความเสี่ยงต่าง ๆ อย่างมีปัญญาหรือความรู้ และควรมีปัญญาที่จะตระหนักถึงความเป็นอนิจจังหรือความเปลี่ยนแปลงของทุกสิ่ง ทุกคน และทุกสถาบัน เพราะตามทัศนะของพุทธศาสนาไม่มีอะไร

²³ ในอดีตที่ผ่านมาทุกศาสนาล้วนมีการตีความหลักคำสอนใหม่ให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตในบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น การตีความศาสนาให้เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตยจึงเป็นเรื่องที่น่าจะสามารถกระทำได้

เพียงแต่แน่นอนหรือหยุดนิ่งตายตัว การปรับเปลี่ยนความหมายบางส่วนหรือทั้งหมดของทุกสิ่งทุกอย่างจึงเป็นเรื่องปรกติธรรมดาที่สามารถเกิดขึ้นได้

อนึ่ง การยอมรับความหลากหลายทางศาสนาอย่างเสมอภาคมีความสำคัญอย่างมากในระบบประชาธิปไตย เพราะนอกจากจะทำให้เคารพเพื่อนมนุษย์ที่นับถือศาสนาต่างกันแล้ว ยังช่วยไม่ให้เกิดอคติต่อผู้ที่มีความคิดเห็นแตกต่างทั้งในเรื่องศาสนาและในเรื่องอื่น ๆ จนสามารถจะอยู่ร่วมกับ “คนที่แตกต่าง” ได้ดีขึ้น และทำให้เคารพสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคทางเศรษฐกิจและการเมืองของคนที่นับถือทุก ๆ ศาสนาด้วย

4. ในด้านวัฒนธรรมในการจัดการกับความขัดแย้ง ในอดีตการจัดการกับความขัดแย้งด้วยระบบไกล่เกลี่ยเคยมีความสำคัญมากในสังคมไทย การเน้นระบบไกล่เกลี่ยมากขึ้นจนกลายเป็น “วัฒนธรรมไกล่เกลี่ยประนีประนอม” ก็จะทำให้ความขัดแย้งในหมู่พลเมืองไทยลดลง หรือนำไปสู่จุดแตกหักน้อยลง แต่ทั้งนี้ การไกล่เกลี่ยประนีประนอมก็ควรมีขอบเขต ซึ่ง “ขอบเขต” ดังกล่าวนี้นี้ควรจะขีดเส้นไว้เพียงใด เป็นเรื่องที่ควรมีการถกเถียงแลกเปลี่ยนทัศนะกันอย่างเสรีและกว้างขวาง เช่น การทำความผิดประเภทใดในระดับใดที่ควรมีการไกล่เกลี่ยประนีประนอม และอาจจะต้องพิจารณาบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อมของความขัดแย้งในแต่ละกรณีประกอบด้วย

5. แม้แต่การกระจายอำนาจก็มีอยู่ใน “วิถีไทย” ในอดีต แต่ละชุมชนมีอำนาจที่จะจัดการเรื่องต่าง ๆ และต้องรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น การจัดการทรัพยากร การดูแลความสงบเรียบร้อย การรักษาพยาบาล ฯลฯ ผู้มีอำนาจในชุมชนก็มีได้มีเพียงผู้เดียว แต่มีทั้งผู้ใหญ่บ้าน พระสงฆ์ หมอผี แก่หม้อ-แก่ฝ่าย และสภาผู้เฒ่าผู้แก่ ซึ่งสามารถคานอำนาจของซึ่งกันและกันและคานอำนาจที่มาจากภายนอกได้เป็นอย่างดี การกระจายอำนาจจึงเป็น “วิถีไทย” ที่ควรนำมาใช้เป็นอย่างมาก เพราะเป็นเรื่องจำเป็นมากสำหรับระบอบประชาธิปไตยของไทยในปัจจุบัน โดยเน้นอำนาจอธิปไตยของพลเมืองไทยทั่วประเทศและการจัดตั้งองค์กรต่าง ๆ ที่จะทำให้พลเมืองไทยมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับท้องถิ่นและระดับชาติอย่างแท้จริง และควรหาทางทำให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นระดับจังหวัดและระดับตำบลเข้มแข็งขึ้นด้วย

เรื่องที่ไม่ควรรื้อฟื้นให้เกิดขึ้นใน “วิถีไทย” ในปัจจุบัน

เนื่องจากสังคมไทยในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนแตกต่างจากอดีตอย่างมาก มรดกทางวัฒนธรรมจากอดีตส่วนหนึ่งจึงใช้ไม่ได้อีกต่อไป หากนำมาใช้ก็จะเกิดการต่อต้าน เกิดความขัดแย้ง และเกิดความรุนแรงตามมาได้ง่าย ดังนั้น จึงควรละทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมบางประการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. “การปกครองแบบไทย” ในปัจจุบันเป็นไปไม่ได้อีกแล้วที่จะปกครองโดยให้อำนาจเด็ดขาดสูงสุดแก่คน ๆ เดียว การตัดสินใจโดยคน ๆ เดียว ไม่ว่าคน ๆ นั้นจะมีคุณธรรมและมีความรู้ที่สูงส่งเพียงใด ก็ไม่มีทางที่จะทำให้ทุกฝ่ายได้รับความเป็นธรรม เพราะสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ซับซ้อนขึ้นมาก การใช้ทรัพยากรมีความแตกต่างหลากหลายอย่างมาก ในท่ามกลางบริบทดังกล่าวนี้การตัดสินใจ

เกี่ยวกับทรัพยากรในเรื่องใดเรื่องหนึ่งย่อมมีทั้งคนที่ได้ประโยชน์และคนที่เสียประโยชน์ ดังนั้นจึงต้องมีการปกครองในระบบประชาธิปไตยที่คนทุกคนและคนทุกกลุ่มมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และมีอำนาจต่อรองอย่างเสมอภาคกัน ไม่ให้มีความได้เปรียบเสียเปรียบมากเกินไป

2. การมองว่า “สังคมที่ไม่มีการเมือง” หรือ “ความเงิบทางการเมือง” เป็นเรื่องที่ดี ส่วน “การเมือง” นั้นไม่ดีหรือเป็นปัญหา และการเห็นว่าการคิดต่างเป็นเรื่องผิดปรกติหรือทำให้คนไทยแตกสามัคคีกัน หรือเป็นอุปสรรคต่อการแก้ปัญหาหรือการสร้างความสำเร็จก้าวหน้า ก็ควรนับว่าเป็น “มิจฉาทิฐิ” คือเป็นวิถีคิดที่ผิดที่ไม่ควรจะมีในสังคมไทยอีกต่อไป แต่ควรเห็นว่าการคิดต่างกันเป็นเรื่องปรกติธรรมดา สามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันได้อย่างเสรีและเสมอภาค เพื่อให้ทุกคนมีโอกาสเรียนรู้และได้ข้อสรุปที่ดีที่สุดจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันอย่างเปิดเผยตรงไปตรงมา

3. การเน้นแต่ “หน้าที่พลเมือง” โดยไม่เน้น “สิทธิพลเมือง” ก็เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้อีกแล้ว ในสังคมไทยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การเน้นแต่ “สิทธิ” โดยไม่เชื่อมโยงกับ “หน้าที่” ก็เป็นเรื่องที่สังคมไม่ควรจะยอมรับเช่นกัน

เพื่อให้พลเมืองไทยใช้สิทธิและทำหน้าที่พลเมืองอย่างมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับระบบประชาธิปไตย การจัดการศึกษาหรือการสอนความรู้เพื่อมุ่งครอบงำความรู้สึกนึกคิดของพลเมืองเป็นเรื่องที่จะต้องยกเลิก แล้วเปลี่ยนระบบการศึกษามาสู่การสร้างพลเมืองที่มี “ความรู้แบบปลดปล่อย” โดยเร็วที่สุด

4. “คุณธรรมไทย” บางประการที่เคยมีการปลูกฝังอย่างเข้มข้นในระบบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ก็ควรละทิ้งไปเสีย เช่น ความเชื่อฟัง การรู้ที่ต่ำ-ที่สูง และความรักพวกพ้องโดยไม่คำนึงถึงเหตุผลหรือความถูกต้อง ฯลฯ เพราะ “คุณธรรมไทย” ดังกล่าวนี้นับเป็นอุปสรรคต่อระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างมาก เช่น “ความเชื่อฟัง” เป็นอุปสรรคต่อการเสนอความรู้ ความคิดเห็น หรือทางเลือกใหม่ ๆ และเป็นอุปสรรคต่อการเสริมสร้างทัศนวิพากษ์ของพลเมืองไทยในปัจจุบันและอนาคต “การรู้ที่ต่ำ-ที่สูง” เป็นรากฐานของความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในเรื่องต่าง ๆ ส่วน “ความรักพวกพ้อง” โดยไม่เปิดใจให้กว้างในบริบทที่สังคมไทยมีความขัดแย้งแตกแยกทางความคิด ก็ทำให้แต่ละฝ่ายสูญเสียโอกาสที่จะเข้าใจกลุ่มคนที่คิดต่าง สูญเสียโอกาสที่จะเรียนรู้จากฝ่ายที่คิดต่าง และยากที่จะเกิดความสมานฉันท์ขึ้นมา

5. การมอง “ความเป็นไทย” แบบแช่แข็ง (คือคิดว่า “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” มีมาแต่โบราณ ยืนยงอย่างไม่เปลี่ยนแปลงตราบนานถึงปัจจุบัน และจะดำรงอยู่อย่างยั่งยืนสืบไปในอนาคต) ก็เป็นการมองสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างผิดพลาดและไร้ประโยชน์

พลเมืองไทยควรตระหนักว่าปัจจุบันเปลี่ยนไปจากอดีตอย่างมาก จำเป็นต้องเข้าใจประวัติศาสตร์ เข้าใจและยอมรับความเปลี่ยนแปลง ความแตกต่าง และความหลากหลายของสังคมและวัฒนธรรมไทย เข้าใจ “คนไทย” ต่างสถานภาพ ต่างชาติพันธุ์ ต่างท้องถิ่น ต่างเพศ และต่างวัยในบริบทที่เปลี่ยนแปลง เพื่อให้ยอมรับร่วมกันว่าวิถีชีวิตของพลเมืองไทยทุกคนและทุกกลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของ “วิถีไทย” ที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเป็นนิจกาล และปัญหาที่เกิดขึ้นก็ไม่หยุดนิ่ง อาจเกิดปัญหาใหม่ ๆ และความขัดแย้งใหม่ ๆ ขึ้นในอนาคต แต่พลเมืองไทยทุกคนและทุกกลุ่มควรมีสถานภาพเท่าเทียมกัน และควรมีส่วนร่วมทางการเมืองตลอดจนมีอำนาจต่อรองอย่างเสมอภาคกันในระบอบประชาธิปไตยตลอดไป

สรุป

บทความนี้เกิดขึ้นด้วยความปรารถนาที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างพลเมืองกับรัฐและระหว่างพลเมืองด้วยกันเอง ด้วยการทำให้ “ความเป็นพลเมืองไทย” และ “วิถีไทย” มีความหมายใหม่ที่เอื้อต่อระบอบประชาธิปไตย พร้อม ๆ กับการปฏิรูปโครงสร้างรัฐให้เอื้อต่อการใช้สิทธิและการทำหน้าที่ของพลเมืองในความหมายใหม่ ซึ่งจะส่งผลให้สังคมไทยมีความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งน้อยลง และพลเมืองไทยสามารถร่วมมือกันภายในชาติเพื่อบรรลุถึงความสงบสุขและเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืน

ทั้งการเสริมสร้าง “จารีตทางความรู้แบบใหม่” “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่” “สิทธิและหน้าที่ในความหมายใหม่” และ “ความสำนึกในคุณค่าความเป็นมนุษย์” ล้วนมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนสัมพันธภาพทางอำนาจให้เป็นไปในทิศทางที่พลเมืองมีความเสมอภาค มีศักยภาพที่จะต่อรอง กำกับ และตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ทุน และสื่อได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเอื้อต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาด สร้างสรรค์ และยึดมั่นในสันติวิธี

การบรรลุถึง “ความเป็นพลเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย” มีกุญแจสำคัญอยู่ที่การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมไทย หรือ “วิถีไทย” จากแบบเดิมที่มีรากฐานอยู่บนความรู้แบบครอบงำและ “จิตใจแบบไทย” ที่ส่งผลให้คนไทยมีความสำนึกในเรื่อง “ที่ต่ำ-ที่สูง” อย่างลึกซึ้ง ให้กลายมาเป็น “วิถีไทยบนฐานความรู้แบบปลดปล่อย” (emancipatory knowledge) โดยมี “วัฒนธรรมทางจิตใจ” แบบที่พลเมืองมีจิตสาธารณะและเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ เป็นรากฐานในการสร้างความเสมอภาคทางสังคมอีกโสดหนึ่ง พร้อมกันนั้นก็จะต้องมีการปฏิรูปโครงสร้างรัฐเพื่อเปลี่ยนสัมพันธภาพทางอำนาจไปให้พลเมืองไทยสามารถใช้สิทธิและทำหน้าที่ต่าง ๆ อย่างสอดคล้องกับหลักการประชาธิปไตยด้วย

เมื่อ “วัฒนธรรมไทย” เปลี่ยนจากวัฒนธรรมที่เน้นการแบ่งชั้นทางสังคม ไปสู่ “วัฒนธรรมฐานความรู้แบบใหม่” และ “วัฒนธรรมทางจิตใจแบบใหม่” ก็จะทำให้เกิด “วิถีไทยแบบใหม่” ที่พลเมืองทุกคนและทุกกลุ่มสามารถจะต่อรอง กำกับ และตรวจสอบอำนาจรัฐ อำนาจทุน และอำนาจสื่อ และสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างฉลาดและสร้างสรรค์ อันทำให้มีโอกาสมากขึ้นในการดำรงชีวิตและสร้างความเจริญก้าวหน้าตามความใฝ่ฝันของตนเอง และมีความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างเสมอภาคและมีศักดิ์ศรี เมื่อถึงจุดนั้น ประชาธิปไตยของไทยก็จะมีใช่เป็นเพียงการเมืองในระบบเลือกตั้งเท่านั้น แต่จะเป็น “วิถีชีวิต” ที่คนทุกคนและคนทุกกลุ่มในสังคมไทยได้มีสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคที่จะเลือกทางเดินของตนเอง เพื่อบรรลุถึง “ความเป็นมนุษย์” ที่สมบูรณ์ขึ้น ซึ่งย่อมนำมาซึ่งการบรรลุ “ความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย” อย่างแท้จริงนั่นเอง

ครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศในสังคมอยุธยา¹

สายชล สัตยานุรักษ์

คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทความนี้² มุ่งทำความเข้าใจครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธระหว่างเพศในสังคมอยุธยา ซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่เต็มไปด้วยความซับซ้อนและยังเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางเศรษฐกิจและสังคมอีกด้วย การศึกษาเรื่องครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธระหว่างเพศนี้มีความสำคัญทางวิชาการ เพราะช่วยให้เข้าใจสมัยอยุธยาในแง่ “ประวัติศาสตร์สังคม” ชัดเจนขึ้น รวมทั้งการแบ่ง “ชั้น” หรือความไม่เสมอภาคของคนในสังคมซึ่งเห็นได้ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อมองผ่านครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธระหว่างเพศ นอกจากนี้การศึกษาเรื่องครอบครัวและเครือญาติ ยังช่วยฉายให้เห็นลักษณะของรัฐอยุธยาอีกโสดหนึ่ง เพราะรัฐอยุธยาไม่เพียงแต่จะอาศัยระบบไพร่ (รวมทั้งการจัดให้หัวหน้าของชนชาติพันธุ์ต่างๆ ปกครองชนชาติพันธุ์เดียวกันในกรมกองของระบบไพร่ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้ว) เท่านั้น ยังอาศัยครอบครัวและเครือญาติเป็นกลไกสำคัญในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมอีกด้วย

ความสำคัญของครอบครัวและเครือญาติในสังคมอยุธยา

ครอบครัวและเครือญาติ นับเป็นหน่วยทางสังคมที่มีความสำคัญมากในสังคมอยุธยา เพราะนอกจากจะเป็นฐานในการผลิตแล้ว บุคคลยังใช้สถานภาพในครอบครัวและกลุ่มเครือญาติเป็นฐานสำหรับจัดความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น โดยที่คนอื่น ๆ จะรับรู้ว่าคุณค่าหนึ่ง ๆ เป็นใครก็ดูจากสถานภาพของบุคคลนั้น ๆ ในครอบครัว เช่น เป็นลูกหลานของใคร เป็นภรรยาของใคร เป็นญาติของใคร เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะการแบ่งชนชั้นอย่างละเอียดซับซ้อนและความเคร่งครัดต่อแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคม ทำให้ครอบครัวหนึ่งๆ มีสถานภาพค่อนข้างแน่นอนในโครงสร้างสังคม หากเป็นสมาชิกในครอบครัวของมูลนายชั้นสูง ก็จะมีสถานภาพเป็นมูลนายที่ได้รับความเคารพนับถือและความยำเกรงจากคนทั้งหลาย และมี

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย” ผู้เขียนขอขอบพระคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสตราจารย์ ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง และผู้เขียนขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ และคุณจรรยา นาถสุภา ที่ให้เกียรติเชิญผู้เขียนมาร่วมในการเขียนบทความเพื่อตีพิมพ์ในศุภวาระที่ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีอายุครบ 6 รอบ

² สายชล สัตยานุรักษ์, “ครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธระหว่างเพศในสังคมอยุธยา” ใน **ด้วยรัก ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม รวมบทความในโอกาส ศาสตราจารย์กิติคุณ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีอายุ 72 ปี**, กรุงเทพฯ:สร้างสรรค์ 2556.

ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในฐานะที่เป็นสมาชิกของครอบครัวมูลานายนั้น ๆ และหากเกิดในครอบครัวของไพร่หรือทาสก็ต้องมีฐานะเป็นไพร่หรือทาส และจะต้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในฐานะที่เป็นไพร่หรือทาส แม้ว่าการเปลี่ยนสถานภาพทางสังคมจะเป็นไปได้ เช่น โดยการแต่งงาน การทำความดีความชอบในราชการ สงคราม การสังกัดในฝ่ายชนะเมื่อมีการรัฐประหาร ฯลฯ แต่โดยทั่วไปแล้วการเปลี่ยนสถานภาพเป็นเรื่องยากที่จะเกิดขึ้น เมื่อเกิดอยู่ในครอบครัวหรือกลุ่มเครือญาติใดก็มักจะมีสถานภาพตาม “ชาติวุฒิ” ที่ค่อนข้างแน่นอน

ครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง ปัจจัยสำคัญน่าจะเกิดจากการที่ครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยาเป็นฐานในการผลิต โดยมีความร่วมมือหรือการช่วยเหลือซึ่งกันและกันค่อนข้างมาก และยังมีขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ที่สร้างความรู้สึกผูกพันต่อกันจนสมาชิกในครอบครัวและเครือญาตินั้น **“เขาเสียกันมิได้”**³ หรือตัดกันไม่ขาดจนต้องรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ ร่วมกัน ระบบกรรมสิทธิ์ในสังคมอยุธยาจึงมีร่องรอยของการยึดถือว่าทรัพย์สินที่มีอยู่เป็น **“สมบัติร่วม”** ของทุกคนในครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งแม้ว่าในสมัยอยุธยาจะเกิดความเปลี่ยนแปลงไปสู่ลักษณะที่ไม่ถือว่าทรัพย์สินของคนในครอบครัวและเครือญาติเป็น **“สมบัติร่วม”** ของทุกคนอย่างแท้จริงอีกแล้ว แต่ **“พระไอยการลักษณะโจร”** ก็ยังถือว่าการลักทรัพย์ของคนในครอบครัวและเครือญาติไม่เป็นความผิด เพียงแต่จะต้องนำสิ่งของต่างๆ ที่ขโมยไปมาคืนให้แก่เจ้าของเท่านั้น **“จะลงโทษดั่งฉันผู้อื่นมิได้”** ดังความต่อไปนี้

มาตราหนึ่ง ลูกเขยลักทรัพย์สิ่งใด ๆ ของพ่อตาแม่ยาย พ่อตาแม่ยายลักทรัพย์ของลูกเขย แลลูกสะใภ้ลักทรัพย์ของพ่อผัวแม่ผัว ๆ ลักทรัพย์ของลูกสะใภ้ ลูกลักทรัพย์ของพ่อแม่ ๆ ลักทรัพย์ของลูก น้ำลักทรัพย์ของหลาน ๆ ลักทรัพย์ของน้ำ ลูกตาดูหน้าอาวาลักทรัพย์หลาน หลานลักทรัพย์ลูกตาดูหน้าอาวาล่าลักทรัพย์ของน้อง ๆ ลักทรัพย์ของพี่ ประการเท่านี้ท่านว่าใช้อื่น เขาทรัพย์เรื่องเดียวกัน ยากไร้**เขาเสียกันมิได้** ให้คืนแต่ทรัพย์สินของนั้นให้แก่กัน จลงโทษและปรับใหม่ให้แก่กันดั่งฉันผู้อื่นมิได้

อนึ่ง ผัวเมียลักทรัพย์สิ่งของกันเอง ท่านมิให้เอาโทษฉันผู้อื่นเลย แม้ลักแล้วจะหย่า แบ่งทรัพย์กันให้บังคับให้โดยขนาด ถ้าญาติเขยสะใภ้ทั้งหลายก็ดูจะเดียวกัน⁴

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง ก็คือการที่รัฐจัดระเบียบและควบคุมสังคมโดยอาศัยครอบครัวและเครือญาติเป็นฐาน (ควบคู่กับการอาศัยระบบไพร่) ในเวลานั้นกลไกของรัฐในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมยังมีประสิทธิภาพไม่มากพอ รัฐจึงต้องอาศัยครอบครัวและเครือญาติในการจัดระเบียบและควบคุมสังคมเป็นอย่างมาก โดยกำหนดให้บุคคลในครอบครัวและเครือญาติต้องรับผิดชอบต่อ **“ความผิด”** ต่างๆ ของคนในครอบครัวและเครือญาติโดยตรง เห็นได้ชัดจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่าก่อนจะถึงสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น บุคคล

³ “กฎหมายลักษณะโจร มาตรา 146” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521. หน้า 466.

⁴ เรื่องเดียวกัน หน้า 465-466. (เน้นโดยผู้เขียน).

ในครอบครัวและเครือญาติที่จะต้องร่วมรับผิดชอบใน “ความผิด” ที่บุคคลในครอบครัวและเครือญาติก่อขึ้น ประกอบด้วยญาติจำนวนมาก ครอบครัวทั้งญาติโดยสายเลือดและญาติโดยการแต่งงาน ดังจะวิเคราะห์โดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

การที่รัฐอยุธยากำหนดให้สมาชิกของครอบครัวและเครือญาติต้องร่วมกันรับผิดชอบใน “ความผิด” ต่างๆ นั้น นับว่ามีประสิทธิผลมากทีเดียว ดังที่ราชทูตลา ลูแบร์ (Simon de La Loubère) ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ บันทึกไว้ว่า

ในกรณีที่ถูกบุตรของตนไปกระทำความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์เข้า บิดามารดาต้องได้รับโทษทัณฑ์ร่วมกับบุตรของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนั้นบิดามารดาต้องนำตัวบุตรส่งต่อเจ้าหน้าที่ด้วย เมื่อรู้ว่าบุตรของตนได้กระทำการอันมิชอบขึ้น ถ้าบุตรนั้นหลบหนีไป ก็มักหวนกลับมามอบตัวต่อเจ้าหน้าที่แต่โดยดี เมื่อพระมหากษัตริย์ตรัสให้เอาตัวบิดาของตน หรือมารดาของตน หรือญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือของตนไปลงโทษทัณฑ์แทน นี่แหละเป็นองค์พยานแห่งความรักที่ลูกชาวสยามมีต่อบิดามารดาของตน⁵

บันทึกของ นิโกลาส แทร์แวล (Nicols Gervaise) ที่เข้ามาในรัชสมัยเดียวกัน ก็สอดคล้องกับบันทึกของราชทูตลา ลูแบร์ และสอดคล้องกับข้อความในกฎหมายต่างๆ โดยแทร์แวล ระบุว่า “กฎหมายที่มีบทบัญญัติให้รับโทษแทนกันนั้นเป็นที่น่าสังเกตว่ายากนักที่ผู้กระทำความผิดจะรอดพ้นอาญาไปได้ เพราะว่าแม้เจ้าตัวจะหลบหนีไปได้ เขาก็จะจับเอาตัวบิดา, มารดา, ญาติที่ใกล้ชิด และมิตรสหายมาจำจองไว้แทน จนกว่าผู้กระทำความผิดจะมาแสดงตัวต่อศาลเพื่อรับการพิจารณาลงโทษ”⁶

เห็นได้ชัดจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่าความรับผิดชอบของสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติต่อการกระทำ “ความผิด” ของคนในครอบครัวและเครือญาติ มิได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะญาติทางสายโลหิต แต่ยังขยายไปถึงญาติโดยการแต่งงาน และความรับผิดชอบร่วมกันของญาติดังกล่าวนี้ดำรงอยู่สืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างน้อย ดังปรากฏหลักฐานทางราชการในปลายทศวรรษ 2430 ว่า นักโทษส่วนหนึ่งที่ถูกจำขังอยู่ในคุกของรัฐนั้นเป็นญาติของผู้ต้องหาที่หลบหนีไป เนื่องจากเจ้าพนักงานยังจับกุมตัวผู้ต้องหาเหล่านั้นไม่ได้ จึงจับกุมตัวญาติของผู้ต้องหามาจำคุกไว้แทน เฉพาะที่เมืองนครชัยศรีเพียงเมืองเดียวก็มีรายงานในปี พ.ศ.2439 ที่แสดงว่าบิดามารดาที่ถูกจำขังแทนบุตรมีจำนวนถึง 5 คน และมีนักโทษหญิงอีก 2 คนที่เป็นแม่ยายซึ่งถูกจำขังแทนบุตรชาย⁷

⁵ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม* แปลโดย สันต์ ท.โกมล นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2548, หน้า 170. (เน้นโดยผู้เขียน).

⁶ นิโกลาส แทร์แวล, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม* (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550, หน้า 89.

⁷ กจข., ร.5 ม.2.14/60 พระยาอินทราภิบาลกราบบังคมทูล วันที่ 24 พฤษภาคม ร.ศ.115. อ้างใน อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525. หน้า 97.

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 สมาชิกของครอบครัวและเครือญาติที่ต้องร่วมกันรับผิดชอบต่อ “ความผิด” ต่างๆ มิได้ครอบคลุมกว้างขวางเหมือนในอดีตที่ผ่านมา มีแต่ญาติที่ใกล้ชิดเท่านั้นที่ต้องร่วมรับผิดชอบ ดังจะได้วิเคราะห์และอธิบายต่อไปข้างหน้า

นอกจากความรับผิดชอบใน “ความผิด” ต่างๆ ร่วมกันดังกล่าวข้างต้นแล้ว ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและความรับผิดชอบร่วมกันของสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติยังเห็นได้ชัดเจนจากกฎหมายเกี่ยวกับการ “แก้ต่าง” (แก้ต่าง) ในศาล กล่าวคือ เมื่อมีคดีความบางประเภทเกิดขึ้นในศาล บุคคลในครอบครัวและเครือญาติสามารถแก้ต่างแทนกันได้ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ให้เหตุผลในเรื่องนี้ว่าเป็นเพราะบุคคลในครอบครัวและเครือญาติผูกพันกันแน่นแฟ้นถึงระดับที่ “เขาตายด้วยกันได้” ดังความว่า

ถ้าคดีนอกกว่านี้ประการใด ๆ ท่านว่าผัวจะแก้ต่างเมีย ๆ จะแก้ต่างผัว ลูกจะแก้ต่างพ่อต่างแม่ ๆ จะแก้ต่างลูก พี่จะแก้ต่างน้อง ๆ จะแก้ต่างพี่ ปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้าแก้ต่างหลาน ๆ จะแก้ต่างปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป้า บุตรตัดสายสือมาเลี้ยง บุตรขอมาเลี้ยง บุตรได้กลางทาง บุตรติดบิดา บุตรติดมารดา มาเลี้ยงแต่อายุสมควรหนึ่งจนเจดขบ จะว่าแทนบิดาเลี้ยงมารดาเลี้ยงก็ดี ประการเท่านี้ท่านว่าเขาตายด้วยกันได้ เขาจะแก้ต่างว่าต่างกันได้⁸

จะเห็นได้ว่ากฎหมายต่างๆ ยอมให้การแก้ต่างกระทำโดยคนในครอบครัวและเครือญาติที่ครอบคลุมกว้างขวาง รวมทั้งบุตรบุญธรรมและบิดามารดาบุญธรรม อย่างไรก็ตาม ความรับผิดชอบร่วมกันนี้มีได้เป็นไปอย่างปราศจากขอบเขต กฎหมายได้กำหนดคดีความบางประเภทที่ผู้กระทำ “ความผิด” แต่ละคนต้องแก้ต่างเอาเอง และยังระบุถึงคดีความอื่นๆ นอกเหนือจากคดีความที่คนในครอบครัวและเครือญาติสามารถแก้ต่างแทนกันได้ ซึ่งกฎหมายดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่าเฉพาะญาติที่ใกล้ชิดเท่านั้นที่ต้องร่วมรับผิดชอบใน “ความผิด” มากเป็นพิเศษ ดังความต่อไปนี้

มาตราหนึ่ง ราษฎรผู้มีบรรดาศักดิ์ร้องฟ้องหาความแก่กันว่าเป็นฉมบจะกละ กฤษติยาให้ท่านกินตายแลเปนหมอทำให้ท่านตายก็ดี หาว่าเป็นโจรปล้นสดมจับนอกดาบฟันแทงท่านตายก็ดี หาว่าทำชู้ด้วยเมียท่านก็ดี หากันด้วยทรัพย์มรฎกก็ดี หากันว่าต้องอฎฐิกรด้วยสัตว์รักษาภักดี แลหากันว่าลักบังพระราชทรัพย์ส่วยสาอากรอนสารทรัพย์สิ่งของ ๆ หลวงไปจากพระราชวังก็ดี แลคิดกันทำจุลาจลในแผ่นดินท่าน แลหากันว่าขูดทรัพย์ทองเงินได้ด้วยกันก็ดี แลหาว่ารุกไปตีฆ่าฟันกันตายก็ดี หากันว่าช้อราษฎรกรรโชกราษฎรบริบราชบาตรเอาทรัพย์สิ่งของก็ดี หาว่าเอาเพลิงเผาเรือนก็ดี จับตัวผู้เอาเพลิงเผาเรือนท่านได้ก็ดี จับได้ตัวผู้ทำเงินทองแดงตีตราพดด้วงก็ดี ลักลอกทองพระพุทธรูปไปหลอหลอมเสียก็ดี และคดีอุทละมนี้ ต้องที่จำเพาะตัวถาม ให้เกาะกุมเอาตัวมาเป็นคู่อยู่กลางจำนำด้วยกันเอง ให้เอาตัวมันถามจงได้ อย่าให้ผู้อื่นแก้ต่างว่าต่าง⁹

ความรับผิดชอบร่วมกันของญาติพี่น้องยังเห็นได้ในกรณีที่กฎหมายกำหนดว่า ในการวิวาทต่อกันจนกระทั่งมีผู้เสียชีวิตนั้น ผู้รู้เห็นเหตุการณ์ที่เป็นญาติของผู้กระทำความผิดหากมิได้เข้าห้ามปรามก็จะต้อง

⁸ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา 47” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 208. (เน้นโดยผู้เขียน).

⁹ เรื่องเดียวกัน, (เน้นโดยผู้เขียน).

ถูกปรับใหม่ด้วย ดังความใน “พระไอยการลักษณะวิवाद่าดี” กล่าวว่า “ถ้าผู้มิได้ห้ามปรามนั้นเป็นญาติพี่น้องกับพวกผู้ตีใช้ ให้ใหม่ญาติพี่น้องกับพวกนั้น”¹⁰ แม้แต่คนที่มีสถานะเป็นทาส กฎหมายก็ยังถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวและเครือญาติ หากทาสฆ่าผู้อื่นตายแล้วหลบหนีไป กฎหมายก็กำหนดให้ญาติใกล้ชิดทั้งหลายของทาสผู้นั้นต้องร่วมกันชดใช้เงินเป็นค่าทำศพของผู้ตาย¹¹

นอกจากนี้รัฐอยุธยายังถือว่าหัวหน้าครอบครัวขนาดใหญ่ที่มีบ้านเรือนเป็นหลักฐานและมีลูกหลานในครอบครัวมาก เป็นพยานที่น่าเชื่อถือในศาล ดังที่ “พระไอยการลักษณะพยาน” ระบุว่า บุคคลที่ตุลาการควรนำมาเป็นพยานได้แก่ “บุพคลกอบด้วยเคสสถานอันบริบูรณ์ ๑ คือว่าบุพคลกอบด้วยลูกหลานมาก”¹²

การที่รัฐให้ความสำคัญแก่ครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวมานี้ น่าจะมีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมทางเพศของบุตรสาว หรือมีผลต่อเลือก “เชย” เข้ามาสู่ครอบครัวและเครือญาติมากที่สุด เพราะหากได้ลูกเชยหรือหลานเชยที่ขอบประพฤตินในทางที่ผิดกฎหมาย เช่น การลักทรัพย์ การข่มขืน ฯลฯ สมาชิกในครอบครัวและเครือญาติก็ต้องได้รับความเดือดร้อนตามไปด้วย ดังนั้น วัฒนธรรมการแต่งงานในสมัยอยุธยาจึงสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทางการปกครองควบคู่กับวัฒนธรรมในการผลิต เพราะครอบครัวและเครือญาติย่อมต้องการทั้งแรงงานในการผลิตที่มีความขยันหมั่นเพียรและต้องการคนที่มีความประพฤติถูกต้องตามครรลองของกฎหมายไปพร้อมกัน

อนึ่ง การที่ครอบครัวและเครือญาติมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง ทำให้การเลื่อนชั้นหรือการลดชั้นทางสังคมเป็นเรื่องของ “กลุ่ม” มิใช่เรื่องของปัจเจกบุคคล หากคนใดคนหนึ่งครอบครัวหรือเครือญาติมีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้นหรือต่ำลงก็จะมีผลโดยตรงต่อสถานภาพของคนอื่นๆ ในครอบครัวและเครือญาติให้สูงขึ้นหรือต่ำลงตามไปด้วย

ลักษณะความสัมพันธ์ในครอบครัว

ในสมัยอยุธยา บิดาจะเป็น “ประมุขแห่งครอบครัว” ที่มีอำนาจเด็ดขาดเหนือคนทั้งหมดในครอบครัว และบุตรจะเคารพเชื่อฟังบิดามารดาอย่างมาก ดังที่ ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า

ลูกชาวสยามมีความอ่อนน้อมง่ายและอ่อนโยน ตราบใดที่ยังไม่มีใครไปขู่เข็ญให้ขัดใจขึ้นมา บิดามารดาเองก็รู้จักวางตนให้เป็นที่รักและที่เคารพของบุตรและจะรรโลงใจบุตรให้มีความสุขสบายเรียบเป็นที่ยิ่ง โอวาทของบิดามารดามีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นอย่างน่าพิศวง โดยอาศัยอำนาจเด็ดขาดของประมุขแห่งครอบครัว¹³

¹⁰ “พระไอยการลักษณะวิवाद่าดี มาตรา 6” กฎหมายตราสามดวง หน้า 420.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹² “พระไอยการลักษณะพยาน” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 214.

¹³ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 96.

ตามประเพณีหรือหลักศีลธรรมของชาวอยุธยา บุตรหลานจะต้องให้ความเคารพและกตัญญูต่เวทีต่อบิดามารดาและปู่ย่าตายายอย่างมาก กฎหมายอยุธยาระบุไว้ว่า บุตรจะฟ้องร้องบิดามารดาปู่ย่าตายายมิได้ นอกจากกฎหมายจะถือว่าผู้ฟ้องร้องบุพการีเป็น “คนอุทลุม” (คนผิดประเพณี ผิดธรรมะ) แล้ว ยังกำหนดโทษทัณฑ์ไว้ด้วยว่า “ให้มันมีโทษทวนมันด้วยลวดหนังโดยฉกกัน อย่าให้มันคนร้ายนั้นดูเยี่ยงหย่างกันต่อไป”¹⁴

ในกรณีของบุตรเขย กฎหมายก็ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า บุตรเขยจะต้อง “ยำเกรงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติพี่น้องแห่งหญิงเสมอพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติพี่น้องแห่งตน...รู้จักคุณท่านแล”¹⁵ หากมีการกระทำใดๆ ที่ขัดต่อหลักการดังกล่าวนี้ก็จะถือว่ามีความผิด และต้องถูกลงโทษโดยทางใดทางหนึ่ง

ในเรื่องของการอบรมบุตรนั้น ราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวว่า บิดามารดาจะเน้นการฝึกอบรมบุตรให้ “สงบเสงี่ยมเจียมตัว” อย่างมากที่สุด เพราะความสงบเสงี่ยมเจียมตัวเป็นคุณสมบัติอันจำเป็นอย่างยิ่งต่อความอยู่รอดของไพร่และทาสในสังคมอยุธยา ท่ามกลางบริบททางสังคมที่ไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน อีกทั้งพระมหากษัตริย์ก็ทรงแสวงหาพระราชทรัพย์โดยอาศัยการค้าระหว่างประเทศเป็นอย่างมาก ทำให้พระองค์ทรง “พอพระทัยที่จะชักนำให้ชาวต่างประเทศไปสู่บ้านเมืองของพระองค์ และพระราชทานความคุ้มครองป้องกันให้เป็นอยู่ดี” ทั้งนี้เพื่อดึงดูดให้ชาวต่างประเทศเข้ามาทำการค้าให้มากที่สุด จนกระทั่งราชฎต้อง “หลีกเลี่ยงต่อการที่จะพุดจาปราศรัยกับชาวต่างประเทศ” เพื่อจะป้องกันความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นได้ เพราะเมื่อเกิดความขัดแย้งใดๆ ขึ้นมา ในที่สุดผู้ที่ต้องตกเป็น “ฝ่ายถูกลงโทษเสมอไป” ก็จะได้แก่ชาวสยาม ดังที่ราชทูต ลา ลูแบร์ วิเคราะห์ไว้ว่า

เพราะพวกเขารู้ว่าถ้าเกิดเรื่องอะไรที่ไม่งามขึ้นพวกเขาจะต้องได้รับการพิจารณาว่าเป็นฝ่ายผิดทั้งนั้น และถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับชาวต่างประเทศ พวกเขาก็จะเป็นฝ่ายถูกลงโทษเสมอไป ฉะนั้นชาวสยามจึงฝึกบุตรของตนให้มีความสงบเสงี่ยมเจียมตัวอย่างที่สุด ด้วยเป็นสิ่งจำเป็นในด้านการดำเนินการค้าขาย และจำเป็นจะต้องสงบเสงี่ยมเป็นอย่างยิ่ง ในยามที่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานหลวงปีละ 6 เดือน หรือต่อขุนนางคนใดคนหนึ่งทีปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ¹⁶

เนื่องจากกฎหมายเน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของครอบครัวและเครือญาติอย่างมาก จึงมีข้อกำหนดว่าถ้าหากมีการด่าหรือตีกันในครอบครัวในระดับที่ไม่ถึงกับบาดเจ็บสาหัส ก็มิให้ปรับไหมตั้งกรณีของคนทั่วไป แต่จะพยายามให้เกิดการทำขวัญเพื่อมิให้สูญเสียสายสัมพันธ์ที่มีต่อกัน โดยนายร้อย หรือนายแขวง หรือนายบ้าน หรือนายอำเภอ จะต้องพยายามหาทางทำให้เกิดการประนีประนอมกันระหว่างสองฝ่าย และให้พิจารณาด้วยว่าฝ่ายใดผิดหรือถูกและฝ่ายใดเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อย จะได้จัดการอย่างเหมาะสมกับสถานภาพของทั้งสองฝ่าย ดังความใน “พระไอยการลักษณะวิวาท” พ.ศ.1990 ที่ระบุไว้ว่า

¹⁴ “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 199.

¹⁵ “พระไอยการลักษณะฝ่าฝืน มาตรา 57” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 290.

¹⁶ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 171. (เน้นโดยผู้เขียน)

มาตราหนึ่ง พ่อตาแม่ยายด่าตีลูกเขย ๆ ด่าตีพ่อตาแม่ยาย ลูกสวามีด่าตีพ่อสัวแม่สัว ๆ ด่าตีลูกสวามี เมียหลวงด่าตีเมียน้อย ๆ ด่าตีเมียหลวง ปู่ย่าหลาน ตายายหลาน ลุงป้าหลาน อาน้ำหลาน ด่าตีกันก็ตี พี่เมียน้องเขยด่าตีกันก็ตี ถ้าถึงแตกหักขาดใจจึงให้ปรับไหมให้แก่กันดังฉันผู้อื่น ถ้ามาถึงแตกหักขาดใจให้ให้นายร้อยแขวงนายบ้านนายอำเภอ บังคับว่ากล่าวกันตามผิดแลชอบ ตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้ตบแต่งข้าวตอกดอกไม้รูปเทียนสิ้นนุ่งหมแล้ว (เหล้า) ข้าว (ข้าว) เปิดไถ่ไปแปลงขวัน (ขวัญ) กัน เพราะเขาเสียกันมิได้¹⁷

สภาพภาพและบทบาทของผู้หญิงในครอบครัว

ในอาณาจักรอยุธยาที่รัฐอยุธยาใช้อำนาจควบคุมโดยตรงนั้น กฎหมายให้อำนาจและสิทธิแก่ผู้ชายมากกว่าผู้หญิง เพราะอำนาจทางการเมืองและการปกครองอยู่ในมือของผู้ชายตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงเจ้านาย ขุนนาง (ทั้งขุนนางฝ่ายปกครอง ขุนนางฝ่ายตุลาการ และขุนนางฝ่ายชำนาญการ) เจ้าเมือง และกรมการเมือง และโดยทั่วไปแล้ว รัฐอยุธยามีความสัมพันธ์กับประชาชนและจัดเก็บผลประโยชน์จากประชาชนผ่านทางผู้ชาย เช่น การเกณฑ์แรงงานและเกณฑ์ส่วยจากผู้ชาย อาศัยกำลังคนของผู้ชายในการจัดตั้งกองทัพเพื่อป้องกันตนเองหรือขยายอำนาจ อาศัยผู้ชาย เช่น พระสงฆ์ ในการให้การศึกษาและการปลูกฝังโลกทัศน์ ระบบคุณค่า และอุดมการณ์แก่คนทุกชั้น อาศัยผู้ชายในการประกอบการค้าทางไกล ตลอดจนอาศัยผู้ชายในการควบคุมดูแลผู้หญิงในครอบครัว

เนื่องจากสังคมอยุธยาประกอบด้วยชนชั้นมูลนายและชนชั้นไพร่ ผู้หญิงในแต่ละชนชั้นจึงมีสภาพภาพและบทบาทในครอบครัวแตกต่างกัน และมีความสัมพันธ์กับสามีแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ศักดิ์นาของผู้หญิง นอกจากจะสะท้อนสถานภาพที่ต่ำกว่าผู้ชายแล้ว ยังสะท้อนว่าผู้หญิงมีสภาพภาพทางสังคมที่แตกต่างกันอันเนื่องมาจากสภาพภาพของสามีของผู้หญิงแต่ละคนด้วย เพราะศักดิ์นาของผู้หญิงขึ้นอยู่กับศักดิ์นาของสามี กฎหมายระบุว่าภรรยาของข้าราชการหากเป็นภรรยาพระราชทานหรือภรรยาหลวง ให้ถือศักดิ์นาหนึ่งของสามี ส่วนอนุภรรยามีศักดิ์นาหนึ่งของภรรยาหลวง และทาสภรรยาที่มีบุตรแล้วมีศักดิ์นาเท่ากับอนุภรรยา¹⁸

ผู้หญิงชั้นสูงที่เป็นพระมเหสีหรือ “พระภรรยาเจ้า” มีบทบาทในราชสำนักในฐานะข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในที่เป็นเสมือนเครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ ต้องดูแลจัดการราชสำนักฝ่ายในให้มีความสงบและเป็นระเบียบเรียบร้อย และต้องถวายความสำราญพระทัยแก่พระมหากษัตริย์ในทุกด้าน รวมทั้งการดูแลในด้านการเล่นดนตรีและการร้องเพลงขับกล่อม สุจิตต์ วงษ์เทศ ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ดนตรีได้อธิบายถึงดนตรีในราชสำนักไว้ว่า มีความอยู่ใน *กฎมณเฑียรบาล* ว่า “6 ทูมเป็กเสภาดนตรี” และมีความอยู่ใน *อนิรุทธคำฉันท์* ว่า “ลเบงเฉ่งฉันท์” คำว่าเสภาในที่นี้แปลว่าเจ้าพนักงาน หรือ นัก เช่น นักดนตรี ฯลฯ เป็นผู้หญิงล้วนเพราะอยู่ในห้องรโหฐาน พระราชฐานชั้นใน ห้าม

¹⁷ “พระไอยการลักษณะวิเวกคดี” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 420.

¹⁸ “พระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 172.

ผู้ชายอยู่ในนั้น ภาพผู้หญิงเล่นดนตรีในราชสำนักอยุธยาที่มีแต่ผู้หญิงล้วนดังกล่าวนี้นั้นเห็นได้ชัดในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์¹⁹

ในด้านบทบาทของพระมเหสีหรือพระภรรยาเจ้าต่อพระราชโอรสและพระราชธิดานั้นมีค่อนข้างน้อย เพราะเมื่อ “พระภรรยาเจ้า” เช่น อัครมเหสี พระราชชายา พระชายา ทรงมีพระประสูติกาล (คลอด) พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ไม่ต้องทรงอภิบาล (ดูแลเลี้ยงดู) ด้วยพระองค์เอง เพราะชนบประเพณีและกฎหมายกำหนดให้มีบุคคลในตำแหน่งต่างๆ จำนวนมากทำหน้าที่ในการอภิบาล ได้แก่ “แม่นมเอก 3 คน แม่นมโท 7 คน แม่นมตรี 9 คน ป้าเลี้ยง 4 คน ยายเลี้ยง 2 คน พี่เลี้ยงอุ้มยี่น 4 คน พี่เลี้ยงอุ้มเสด็จ 4 คน พี่เลี้ยงกลางเรือน 8 คน หมอ 6 คน หมอเสดาะเคราะห์ 20 คน คนสวด 20 คน คนปัดเส้ 20 คน พนักงานขับกล่อม 30 คน...ทำงานป้อนข้าว (ป้อนข้าว) ได้เงิน 10 ชั่ง ทอง 2 ชั่ง ทำงานป้อนกล้วยได้เท่ากัน...”²⁰

ผู้ชายชั้นสูงมีสถานภาพและอำนาจเหนือผู้หญิงอย่างมาก เนื่องจากอำนาจทางการเมืองและโอกาสในการสั่งสมความมั่งคั่งในรัฐเป็นของผู้ชาย และอิทธิพลของวรรณคดีที่มาจากอินเดีย เช่น รามายณะ มหาภารตะ มหาเวศสันดรชาดก ฯลฯ ก็มีอิทธิพลในหมู่ผู้ชายชั้นสูง ซึ่งวรรณคดีเหล่านี้ล้วนปลูกฝังระบบคุณค่าที่ผู้ชายเป็นใหญ่เหนือผู้หญิง แต่ชีวิตของสตรีชั้นสูงก็ได้รับการปกป้องจากกฎหมายและพระมหากษัตริย์มากกว่าสตรีทั่วไป ดังเช่น กฎมณเฑียรบาลระบุว่า “อนึ่ง เมียแห่งตน ท้าวพญาประสาทให้แก่ตน ถ้าแลษัตริย์นั้นผิดประการใด ๆ ก็ดี แต่ด่าตีให้หลาบปราบให้กลัว อย่าให้ล้มตายเสียรูปทรงษัตริย์นั้นไป ถ้าหมิได้ทำตามโทษสามสถาน”²¹ และสตรีที่กษัตริย์พระราชทานเป็นภรรยาของเจ้านายขุนนางเพื่อเป็นบำเหน็จความชอบ หากทำความผิดที่มีโทษถึงตาย จะต้องกราบบังคมทูลให้ทรงทราบเสียก่อน ดังความว่า

“อนึ่ง พระราชบุตร พระราชนัดดา พระสนมบัวนาง (คือสตรีสูงศักดิ์) ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวภักถยา (มอบให้) ไปแก่พระราชกุมาร พระราชนิญ ท้าวพญาพระหลวงเมืองขุนหมื่นหัวพันผู้มีบำเหน็จบารานแลมีความชอบนั้น แม้มีความผิดด้วยประการใด ๆ โทษถึงตายก็ดี ให้เอาคดีนั้นมาบอกแก่ผู้เปนมณเฑียรบาล (ผู้รักษามณเฑียร) ให้กราบทูลแต่พระบาทพระเจ้าอยู่หัว จะมีโทษฉนั้นใดตามโทษานุโทษนั้น”²²

สตรีในราชสำนักอยุธยา มีหน้าที่ออกงานในวโรกาสต่าง ๆ เพื่อเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ หลักฐานโปรตุเกสสมัยอยุธยาตอนต้นระบุว่า ในการเสด็จออกรับพระราชสาส์นจากพระเจ้าแผ่นดินกรุงโปรตุเกสนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ประทับบนพระแท่นสูง แวดล้อมด้วยเหล่าขุนนางโดยสตรีชั้นสูงฝ่ายในเสด็จออกในการรับแขกเมืองด้วย กล่าวคือ “พระมเหสีและพระราชธิดาทั้งปวงก็ประทับนั่งตามลำดับ ทุกองค์แต่งกายด้วยผ้าไหมงดงาม ประดับเครื่องเพชรพลอย ทองคำ ที่ด้านล่างก็เป็น

¹⁹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *ดนตรีไทยมาจากไหน*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553. หน้า 102-107.

²⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, *กฎหมายมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ* หน้า 173-174.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

ที่นั่งของเหล่าหญิงผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งแต่งกายเช่นเดียวกัน ทั้งหมดเป็นสิ่งที่น่าชมเป็นอย่างมาก”²³ ใน “พระราชพิธี 12 เดือน” ที่จัดขึ้นในแต่ละเดือน ตั้งแต่เดือนอ้ายจนถึงเดือนสิบสอง ก็มีหลายพระราชพิธีที่เจ้านายฝ่ายในตั้งแต่ชั้น “พระภรรยาเจ้า” ลงมาต้องเสด็จออก²⁴ เช่น พระราชพิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม ซึ่งกฎมณเฑียรบาลระบุว่า “เสด็จลงเรือเบญจา 5 ชั้น พระที่นั่งชั้น 4 นั้น สมเด็จพระอรรคมเหสี แม่หยั่วเจ้าเมืองชั้น 3 ลูกเธอชั้น 2 หลานเธอชั้น 1 พระสนมหม่อมชมภูใส่สุกห่า...”²⁵

ในการออกงานพระราชพิธีต่างๆ สตรีในราชสำนักทุกคนต้องแต่งตัวตามแบบแผนและสิ่งของเครื่องใช้ทุกอย่างจะแสดงอิสริยยศอย่างชัดเจน ส่วนที่ประทับนั้นจะมีระยะห่างจากพระมหากษัตริย์มากหรือน้อยตามหน้าที่และฐานันดรศักดิ์ของแต่ละคน เช่น พระอรรคมเหสีต้องทรงมงกุฏและประทับภายใต้ฉัตรที่แสดงสถานภาพของพระองค์ และเมื่อพระมหากษัตริย์ “เสด็จราชานุกิจ” ต่างๆ “กฎมณเฑียรบาล” ก็ระบุตำแหน่งตลอดจนลักษณะของเบาะหรือเสื่อที่สตรีฝ่ายในจะนั่งหมอบเฝ้าตามฐานันดรศักดิ์ เป็นต้นว่าเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จประทับพระที่นั่งแล้ว พระสนมที่มีหน้าที่ถวายหมอน้ำดื่ม และพัด จะนั่งอยู่ใกล้ที่ประทับมากที่สุด ถัดมาเป็น**พระภรรยาเจ้าทั้งสอง** ซึ่งจะประทับบนพรมที่ทำจากขนสัตว์ชนิดหนึ่งที่มีผ้าขลิบ โดยมีเบาะกำมะหยี่ที่เย็บเป็น 7 ลิ้น (7 ช่อง) วางเหนือพรม ส่วน**พระชายาชั้นรองลงมา** ได้แก่ “แม่หยั่วทั้งสอง พระราชเทวี พระอรรคชายา” จะประทับบนเบาะที่มีเพียง 3 ลิ้น ถัดมาพระเจ้าลูกเธอชั้นเอกและชั้นโท พระราชนัดดาชั้นเอกชั้นโท ประทับบนเสื่อขลิบ นอกจากนี้ยังมี “แม่เจ้า” คือ ท้าววรจันทร์ที่สมเด็จพระพี่เลี้ยง หัวหน้าฝ่ายใน ชาวแม่ที่ตามเสด็จออกท้องพระโรงฝ่ายใน 16 คน ชาวแม่ที่ดูแลเรื่องการเงิน 16 คน ชาวแม่ที่มีหน้าที่สนองพระราชกิจทั่วไป 24 คน ชาวแม่ที่มีหน้าที่รับใช้ประจำวัน 7 คน และชาวแม่ที่มีหน้าที่อื่น ๆ อีกหลายคนซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่ามีหน้าที่อะไร เช่น “ขแม่ศึกษา 20 ขแม่เลก 20 ขแม่ที่ 20...ออกเจ้าในวัง 4 ออกเจ้านอกวัง 4 สสนองพระโอรสธิดานั่งหน้า แม่เจ้าสนองพระโอรสนั่งหน้าแม่” นอกจากนี้ยังมี นางกำนัล 32 คน และนางระบำ 48 คนอีกด้วย²⁶

ในการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศล สตรีที่เป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงและข้าราชการฝ่ายในก็โดยเสด็จฯ ด้วย เช่น เมื่อ “พระบรมราชาธิบดีศรีมหาจักรพรรดิราช” แห่งกรุงศรีอยุธยาเสด็จขึ้นมายังเมืองสุโขทัยเพื่อบำเพ็ญกุศลในโอกาสที่นายอินทร์สรรค์ศักดิ์สร้างวัด โดย “ท่านเสด็จขึ้นมาให้ทานช้างเผือกแลพระราชรถแก่พระสงฆ์ทุกเมือง” ก็ปรากฏว่า “พระมาตุราชแลพระมาตุจฉาเจ้า ได้เสด็จพระราชดำเนินไปด้วย”²⁷

²³ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “บทแปลบันทึกคำสั่งของอินโดนีเย คือ มิรันดา คือ อาเซโว บทที่ 35” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 101.

²⁴ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า 151-172.

²⁵ “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 164” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 68.

²⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 146.

²⁷ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2547. หน้า

ในบางกรณี “เม็ยจัตุสดมภ์” ก็เข้าร่วมในพระราชพิธี เช่น พระราชพิธีตุลาการ “พระองค์แลสมเด็จ พระอรรคมเหสีเสด็จ...ชาววังนั่งนอกมาน...เสด็จด้วยพระราชนทร ส่นองพระโอรสทั้ง 4 เม็ยนา 10000 หัว เมืองทั้ง 4 สมเด็จ พระอรรคมเหสีทรงเทวียน ผู้แห่นำนั่นเม็ยพระโหรราชครูทั้ง 4 แลเม็ยจัตุสดมภ์เว็ยน 9 รอบ...”²⁸ และพระราชพิธีเจ็ยยนพระโคสุภราช ซึ่ง “เม็ยนา 10000 แลเม็ยนา 5000 แห่สมเด็จ พระอรรคมเหสีเจ้าประทักษิน 9 รอบ พระองค์ถือบัวทอง สมเด็จ พระอรรคมเหสีเจ้าถือบัวเงิน พระพลเทพแบกพาน ข้างตอกสมโพธิ...”²⁹

ในชีวิตประจำวันทั่วไป สตรีชั้นสูงต้องเก็บตัวและถูกกำกับดูแลอย่างใกล้ชิด ซึ่งลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว ดังที่หลักฐานโปรตุเกสกล่าวว่า “ด้วยเหตุที่ชาวสยามมักถือเรื่องเพศมาก ดังนั้นพระมเหสีของพระมหากษัตริย์และภรรยาขุนนางจึงต้องเก็บตัวอยู่ในที่รโหฐานของพระราชวังหรือตามบ้าน พร้อมทั้งมีโขนคอยกำกับดูแล”³⁰ กฎหมายอยุธยาสอดคล้องกับหลักฐานโปรตุเกส เพราะแสดงให้เห็นว่าสตรีชั้นสูงตกอยู่ภายใต้การควบคุมอย่างเข้มงวด และปราศจากเสรีภาพในชีวิต (ไม่ต่างจากพระราชโอรส) ดังที่กฎมณเฑียรบาลระบุว่า

“...ถ้าแลพระราชกุมาร พระราชบุตร พระราชนัดดา เสด็จไปโดยปทมยาม 18.00-21.00 น.) ทูตยาม (21.00-24.00 น.) ตติยาม (24.00-03.00 น.) ปัจฉิมยาม (03.00-06.00 น.) ผิดโดยท่านกำหนดให้ผู้ตามเสด็จห้ามไว้...ถ้าผู้ไปโดยเสด็จนั้นมิได้ห้าม...ท่านให้ลงโทษทวนแล้วฆ่าเสีย”³¹

“อนึ่ง ผู้ใดรับเอาพระสนมออกจากวังใช้ ให้ตัดคอริบเรื่อน ส่วนบุตรภรรยาเอาตัวลงหน้าช้าง ถ้าแลพระสนมหนีออกจากวังไปทางบกทางเรือก็ดี มีผู้บอกทางให้ไป จับได้ตัวผู้บอกทางมาพิจารณาเป็นสัจใช้ ให้ตัดคอริบเรื่อนผู้บอกทางนั้น ส่วนนางสนมนั้นก็ให้ฆ่าเสีย”³²

“อนึ่ง ผู้ใดทำชั่วด้วยสมเด็จพระสนมให้ฆ่าผู้นั้นเสีย 3 วันจึงให้ตาย ส่วนหญิงนั้นให้ฆ่าเสียด้วย”³³

“อนึ่ง ผู้ใดเจรจาด้วยสาวใช้ฝ่ายในยุคมือถือบ่า (จับมือถือแขน) ผู้หญิงร้องแรก (ร้องสุดเสียง) ประกาศ (ทำให้ผู้อื่นรับรู้) หยิกข่วน ให้ศักผู้ชายลงหน้าช้าง (ให้สัักผู้ชายเป็นตะพุนหน้าช้าง) ถ้าผู้หญิงลงด้วยกัน (เป็นใจด้วย) ให้ทวนด้วยลวดหน้ 20 ที และให้พจาน (ประจาน) อย่าให้เข้าวังเลย”³⁴

“อนึ่ง ชาวกำนัล (ชายรับใช้ในราชสำนัก) และศรีกำนัล (หญิงรับใช้ในราชสำนัก) เปนชู้กัน ส่วนชายใช้ให้ทวน 50 ที ให้รับราชบาตเอาตัวลงหน้าช้าง ส่วนหญิงนั้นให้ทวนด้วยลวดหน้ 50 ที

²⁸ “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 161” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 67.

²⁹ “กฎมณเฑียรบาล มาตรา 168” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 69.

³⁰ ปรีดี พิศภูมิวิถี แปล “โปรตุเกสและสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 16” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน, หน้า 45.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134-135.

แล้วให้สับ (เจาะด้วยของแหลม ฟันด้วยของมีคม) ประจาน ที่หนึ่งให้เอาเป็นชาวสดึง (พนักงานปักผ้า) ที่หนึ่งให้แก่ลูกเธอหลานเธอ”³⁵

กรณีที่หญิงคบกับหญิงชั้นสูง หากเกิดในเขตพระราชฐาน ก็จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง ดังที่กฎหมายเทียรบาลระบุว่า “อนึ่ง สนมกำนัลคบผู้หญิงหนึ่ง ทำกันดูช้ายเป็นชู้เมียกัน ให้ลงโทษด้วยลวดหนั่ง 50 ที่ ศักคอประจานรอบวัง ที่หนึ่งให้เอาเป็นชาวสดึง (พนักงานปักผ้า) ที่หนึ่งให้แก่ลูกเธอหลานเธอ”³⁶

มีประเพณีการกีดกันผู้หญิงชั้นสูงออกจากผู้ชายอื่นๆ โดยที่ในราชสำนักฝ่ายในจะมีแต่ผู้หญิงและชั้นที่เท่านั้น ส่วนการกีดกันผู้หญิงชั้นสูงจากผู้ชายไพร่นั้นเห็นได้ชัดเจนจากการโดยสารเรือ เพราะฝัพายที่พายเรือมิใช่ผู้ชายไพร่ แต่เป็นผู้หญิงทั้งหมด ดังที่ราชทูต ลา ลูแบร์ รายงานว่า “นางทาสีนั้นทำหน้าที่เป็นฝัพายประจำเรือท่านผู้หญิง”³⁷

นอกจากนี้ กฎมณเฑียรบาลกล่าวถึงความผิดของ “สาวใช้ในวังไปมาหาพระสงฆ์เป็นชีตัน (พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์) คบค้ากันใช้ ให้ทวนด้วยลวดหนั่ง 20 ที่ ฝ่ายสงฆ์ใช้ให้ขับเสียจากวัด”³⁸ ซึ่งสะท้อนว่ากรณีเช่นนี้จะเคยเกิดขึ้นในสังคมอยุธยาไม่มากนัก

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าตามปรกติแล้วผู้หญิงชั้นสูงจะต้องเก็บตัว แต่ผู้หญิงชั้นสูงบางคนมีบทบาททางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างมาก มีหลักฐานในสมัยอยุธยาตอนต้นที่สะท้อนว่าสตรีชั้นสูงมีบทบาททางการเมืองโดยตรง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระราเมศวรถูกแย่งราชสมบัติโดยขุนหลวงพวั่ว (พระบรมราชาธิราชที่ 1) พระราชมารดาของพระองค์ซึ่งเป็นเจ้าหญิงลพบุรีได้ส่งคณะทูตไปกราบทูลให้พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาช่วยรบ³⁹

สตรีชั้นสูงอีกท่านหนึ่งที่มีบทบาททางการเมืองอย่างมากคือ “แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์” พระสนมในสมเด็จพระไชยราชาธิราช ซึ่งการเมืองในยุคนี้มีการแย่งชิงอำนาจกันอย่างเข้มข้นและเต็มไปด้วยความซับซ้อน เพราะเป็นยุคที่การค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมากจนพระมหากษัตริย์ทรงพยายามขยายอำนาจไปยังหัวเมืองมอญและอาณาจักรล้านนา อย่างไรก็ตามไม่มีหลักฐานมากพอที่จะวิเคราะห์การต่อสู้ทางการเมืองอย่างชัดเจน อาจวิเคราะห์ในเชิงคาดการณ์ได้แต่เพียงว่า หลังจากสมเด็จพระไชยราชาธิราชทรงได้ราชสมบัติมาจากการปราบดาภิเษกแล้ว พระองค์ทรงยกกองทัพไปยังอาณาจักรล้านนา⁴⁰ ระหว่างนั้นพระมเหสีพระองค์หนึ่งคือ “แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์” เป็นชู้กับ “พันบุตรศรีเทพ” หรือ “ขุนวรวงศาธิราช” และเมื่อ

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134.

³⁷ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม หน้า 137.

³⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ หน้า 136.

³⁹ สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ.1282-1853 กรุงเทพฯ :มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

⁴⁰ ในเวลานั้นเมืองต่างๆ ในล้านนา เช่น เชียงใหม่ เชียงแสน เป็นแหล่งรวมของสินค้าประเภทของป่าและเป็นตลาดการค้าสำคัญในเครือข่ายการค้าที่เชื่อมระหว่างญวนนาน หลวงพระบาง และรัฐเล็กๆ ในหุบเขาบริเวณตอนเหนือของพม่า ตลอดจนเมืองต่างๆ ของมอญ

สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จกลับมากรุงศรีอยุธยาถูก “แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์” ลอบปลงพระชนม์ด้วยยาพิษ ต่อมาสมเด็จพระยอดฟ้าพระราชโอรสได้เสด็จขึ้นครองราชย์แทนแต่ก็ถูกลอบปลงพระชนม์เช่นกัน หลังจากนั้นขุนวรรวงศาธิราชก็เสด็จขึ้นครองราชย์ แต่เวลาผ่านไปเพียง 42 วัน ขุนวรรวงศาธิราชก็ถูกขุนนางสำเร็จโทษ ส่วนแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ถูกพระแสงปืนลั่นพระชนม์⁴¹

สตรีชั้นสูงอีกท่านหนึ่งที่มีบทบาททางการเมืองมาก คือ **พระราชชนนีของสมเด็จพระเชษฐาธิราชและสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์** หลังสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตในปี พ.ศ.2171 และพระศรีศิลป์ถูกปลงพระชนม์แล้ว ขุนนางที่ทรงอำนาจที่สุดก็คือ ออกญาศรีวรวงค์ ซึ่งได้แต่งตั้งตนเองเป็นออกญาภานโหมสุริยวงศ์และได้ยกสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ พระราชชนนีของสมเด็จพระเชษฐาธิราชไม่พอพระทัยที่ออกญาภานโหมสุริยวงศ์มีอำนาจมากเกินไป จึงทรงหาทางกำจัดเสีย แต่แผนการล้มเหลว ออกญาภานโหมสุริยวงศ์จึงให้สำเร็จโทษสมเด็จพระเชษฐาธิราช แล้วยกสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์พระราชอนุชาขึ้นครองราชย์แทน ต่อมาไม่นานสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ก็ถูกปลงพระชนม์ แล้วออกญาภานโหมสุริยวงศ์ก็เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง บันทึกของ วันวลิต (Jeremias Van Vliet) หัวหน้าบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ระบุว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดที่จะอภิเษกสมรสกับพระราชชนนีของพระอาทิตย์วงศ์เพื่อสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองแต่ได้รับการปฏิเสธ ในที่สุดพระราชชนนีพระองค์นี้ก็ถูกสำเร็จโทษ⁴²

ราชทูตลา ลูแบร์ กล่าวถึงพระธิดาของสมเด็จพระนารายณ์คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทนต์ดิ กรมหลวงโยธาเทพ ว่ามีสถานภาพอันสูงส่ง และ นิโกลัส แชรแวส ให้รายละเอียดว่ากรมหลวงโยธาเทพ เป็นพระธิดาของสมเด็จพระนารายณ์กับสมเด็จพระอัครมเหสี พระองค์ทรงได้รับการยกย่องอย่างสูง นับตั้งแต่ทรงมีพระชันษาได้ 14 ปีเป็นต้นมา ก็ไม่มีชายใดสามารถเข้าเฝ้าฯ ได้ แม้แต่พระเชษฐาและพระอนุชาของพระองค์ก็ต้องทรงมีพระดำรงสกับพระองค์โดยมีพระวิสุตรกั้นไว้ แชรแวสยังระบุว่า พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ สามารถตัดสินพระทัยในเรื่องต่างๆ ได้ดี กระทั่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงมอบหมายให้พระองค์ทรงเสด็จออกว่าราชการแทนในบางโอกาส ซึ่งพระองค์ก็สามารถทรงงานได้สำเร็จเป็นอย่างดี ในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กรมหลวงโยธาเทพ เป็นที่สนใจของสาธารณชนอย่างมาก มีข่าวลือว่าพระองค์จะทรงอภิเษกสมรสกับพระปีย์ หรือไม่กี่เจ้าฟ้าน้อย ซึ่งทั้งสองพระองค์ล้วนแต่เป็น “คนโปรด” ของสมเด็จพระนารายณ์ อย่างไรก็ตามในท้ายที่สุดในปี พ.ศ.2231 เมื่อออกพระเพทราชาปราบดาภิเษกแล้ว กรมหลวงโยธาเทพจำต้องทรงตัดสินพระทัยอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเพทราชาเพื่อหลีกเลี่ยงการถูก

⁴¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 8 กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2534. หน้า 65-67 และ หน้า 258-265.

⁴² Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources pp.57-58.

ปลงพระชนม์ นอกจากกรมหลวงโยธาเทพแล้ว กรมหลวงโยธาทิพ พระชนินุสฺราของสมเด็จพระนารายณ์ (พระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) ก็จำต้องอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเพทราชาเช่นกัน⁴³

ในสมัยอยุธยา ภายหลังจากการปราบดาภิเษก การนำสตรีชั้นสูงที่มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับพระมหากษัตริย์พระราชวงศ์ก่อนมาเป็นพระมเหสีหรือพระสนมมีความสำคัญทางการเมืองอย่างสูง เพราะเป็นการเชื่อมต่อพระราชวงศ์ใหม่กับพระราชวงศ์เก่าซึ่งทำให้เกิดความชอบธรรมทางการเมือง นอกจากนี้รัชทายาทที่ประสูติจากการอภิเษกสมรสดังกล่าวก็ทรงเป็นเป็นผู้สืบสายโลหิตของทั้งพระราชวงศ์ใหม่และพระราชวงศ์เก่า ซึ่งทำให้ทรงมีสิทธิธรรมทางการเมืองสูงเป็นพิเศษ บันทึกของวัน วลิต ระบุว่า พระราชชนนีของสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ทรงปฏิเสธการอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทำให้พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงสร้างสิทธิธรรมด้วยการอภิเษกกับพระราชธิดาองค์โตของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแทน⁴⁴

สำหรับกรมหลวงโยธาเทพในฐานะของมเหสีของสมเด็จพระเพทราชานั้น พระองค์ทรงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการสืบราชสมบัติอีกครั้งหนึ่งในปลายรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นพระราชมารดาของเจ้าพระขวัญ เอกสารฮอลันดาระบุว่าในปลายรัชกาลพระเพทราชา เกิดความขัดแย้งระหว่างพระมหากุปราช (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เดิมคือออกหลวงสรศักดิ์) กับกรมหลวงโยธาเทพ เพราะกรมหลวงโยธาเทพทรงมีพระประสงค์จะให้เจ้าพระขวัญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระเพทราชา ทว่าท้ายที่สุดกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ทรงทำการรัฐประหารด้วยกำลังทหาร 3,000 คน เจ้าพระขวัญถูกสำเร็จโทษ และกำลังคนของกรมหลวงโยธาเทพถูกกำจัด ส่วนกรมหลวงโยธาเทพถูกริบราชบาตร รวมทั้งถูกถอดพระยศจากตำแหน่งพระอัครมเหสีด้วย⁴⁵

ผู้หญิงชั้นสูงจำนวนหนึ่งทำการค้ากับต่างประเทศ ในคำปรารภของกฎหมายซึ่งตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น (พ.ศ.1905) กล่าวถึงสตรีชื่อ **“แม่นางเกิด”** เป็นบุตรสาวของพรมนาจารย์ สมรสกับขุนไกรณราย (ในสมัยต้นอยุธยา “ขุน” เป็นยศที่สูงมาก) คำปรารภนี้ระบุว่าแม่นางเกิด เป็นผู้ที่มีทรัพย์สมบัติมาก ทั้งทาสหญิงชาย ช้าง ม้า โค กระบือ แก้วแหวนเงินทอง ผ้าผ่อนแพรพรรณ แม่นางเกิดได้ใช้สินเดิมของตน **“แต่งไปค้าเมืองนอก”** ในขณะที่สามีเอาสินเดิมไปเล่นเบี้ยเสีย เหลือแต่สินสมรส⁴⁶

บันทึกของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาฉบับหนึ่งระบุว่า **พระอัครมเหสีของสมเด็จพระนารายณ์** ทรงค้าสำเภากับญี่ปุ่น หลักฐานฝรั่งเศสก็ระบุเช่นเดียวกันว่า พระอัครมเหสีในสมเด็จพระนารายณ์ทรงทำการค้า ทรงเป็นเจ้าของเรือสำเภา และทรงมีคลังสินค้ากับสำนักงานคลังเป็นของตนเอง การที่พระอัครมเหสีมีสำนักงานเป็นของตนเองเช่นนี้ สะท้อนว่าพระองค์น่าจะมีคนในบังคับบัญชาจำนวนมาก บันทึกของแซร์แวส ให้รายละเอียดว่ากรมหลวงโยธาเทพพระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์ ทรงทำการค้าเช่นเดียวกับพระอัครมเหสี ส่วนราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวว่า กรมหลวงโยธาเทพกำลังทรงมี

⁴³ Ibid, pp. 52-57.

⁴⁴ Ibid, pp. 58-59.

⁴⁵ Ibid, pp. 59-60.

⁴⁶ “พระไอยการลักษณะหัวเมีย มาตรา 71” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 293.

เรื่องหมางพระทัยอยู่กับพระราชบิดา ด้วยเหตุที่พระราชบิดาทรงผูกขาดการค้ากับต่างประเทศไว้เสียหมด นอกจากนั้นการค้าต่างประเทศที่ผูกขาดโดยพระนารายณ์ โดยมีฟอลคอนเป็นผู้จัดการนั้น ได้สร้างความขุนเคืองให้กับพระราชวงศ์ หากเชื่อตามข้อมูลของบาทหลวง เดอ แบซ เขาระบุว่ากรมหลวงโยธาเทพทรงพยายามล่อลวงฟอลคอนให้มารับใช้พระองค์โดยการส่งนางกำนัลไปให้ฟอลคอน ในระยะแรกดูเหมือนกลอุบายดังกล่าวจะได้ผล แต่ทว่าเมื่อฟอลคอนแต่งงานกับมารี ก็มาร์ แล้ว ฟอลคอนก็ส่งนางกำนัลคนดังกล่าวไปยังเมืองพิษณุโลก⁴⁷

อนึ่ง กรมหลวงโยธาเทพและกรมหลวงโยธาเทพ คงจะทรงมีกำลังคนในบังคับบัญชาจำนวนมาก แต่เนื่องจากทั้งสองพระองค์ทรงเป็นสตรีจึงไม่สามารถเป็นมูลนายในระบบไพร่ตามปรกติได้ ดังนั้น อาจด้วยความสำเร็จในการต่อรองทางการเมืองของทั้งสองพระองค์ หรืออาจเป็นนโยบายของสมเด็จพระนารายณ์ที่ จะทรงอาศัยฐานอำนาจของเจ้านายสตรีชั้นสูงในการคานอำนาจขุนนางฝ่ายปกครอง ทำให้กรมหลวงโยธาเทพและกรมหลวงโยธาเทพได้รับการสถาปนาเป็น “**เจ้าทรงกรม**” ซึ่งทำให้ “กรมหลวง” ทั้งสองพระองค์ ทรงมีไพร่สมอยู่ในบังคับบัญชาอย่างเป็นทางการ นับเป็น “เจ้าทรงกรม” สองพระองค์แรกในประวัติศาสตร์อยุธยา ซึ่งในรัชกาลต่อมาๆ มาจะมีการตั้งเจ้าทรงกรมที่เป็นผู้ชายอีกหลายพระองค์ขึ้นมาคานอำนาจขุนนางและคานอำนาจเจ้านายด้วยกัน ได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่น และกรมขุน เช่น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ขุนหลวงสรศักดิ์) กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมขุนพรพินิต กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ฯลฯ

สำหรับภรรยาของชนชั้นขุนนางนั้นไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีบทบาททางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างไรบ้าง หลักฐานส่วนใหญ่แสดงให้เห็นแต่เพียงว่าครอบครัวของคนในชนชั้นขุนนางและผู้มีทรัพย์ทั่วไปนั้นเป็นครอบครัวในระบบหลายเมีย ซึ่งหลักฐานตะวันตกระบุตรงกันว่าเพื่อระดับบารมี ตรูแปง ลงความเห็นไว้ว่า “ผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่” มีภรรยาหลายคน เพื่อ “แสดงความโอ้อวดมากกว่าเพราะชอบเช่นนั้น”⁴⁸ เช่นเดียวกับราชทูตลา ลูแบร์ ที่กล่าวว่า “ชายชาวสยามอาจมีภรรยาได้หลายคน มาตราว่าจะรู้ดีอยู่ว่า มีภรรยาแต่เพียงคนเดียวเท่านั้นย่อมดีกว่า จึงชั่วแต่คนมั่งมีเท่านั้นที่มีภรรยา มากกว่าคนเดียวเพื่อประสงค์ให้ภาคภูมิระดับบุญบารมี มากกว่าจะเป็นการแสดงออกทางด้านการมณ”⁴⁹ แต่ไม่ว่าการมีภรรยาหลายคนจะเป็นไปเพื่อแสดงอำนาจ ฐานะ และบารมี หรือเพื่อตอบสนองความต้องการทางกามารมณ์ด้วยหรือไม่ก็ตาม แต่การที่ขุนนางและคนร่ำรวยมีภรรยาหลายคนก็ทำให้เกิดการแบ่งภรรยาออกเป็นหลายชั้น โดยภรรยาแต่ละชั้นมีสถานภาพ อำนาจ และบทบาทแตกต่างกัน

⁴⁷ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources pp. 47-56.

⁴⁸ ตรูแปง, ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, หน้า 31. อ้างใน ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 68.

⁴⁹ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 164.

การแบ่งชั้นของภรรยาเห็นได้ชัดในกฎหมาย โดยกฎหมายอยุธยารับรองสถานภาพของ “เมีย” ไว้หลายประเภท ได้แก่ **เมียดกลางเมือง** คือหญิงที่บิดามารดาคุมมือให้เป็นเมียชาย **เมียดกลางนอก** คือหญิงที่ชายขอมาเลี้ยงเป็นอนุภรรยาหลังเมียหลวงลงมา และ **เมียดกลางภาษี** คือหญิงทุกข์ยากที่ชายช่วยเหลือตัวมาเป็นเมีย นอกจากนี้ยังมีเมียพระราชทานและเมียเชลยที่ได้มาจากการทำศึกสงครามอีกด้วย⁵⁰

“เมียหลวง” เป็นผู้มีสิทธิและอำนาจเหนือเมียคนอื่น ๆ ทำให้อำนาจในครอบครัวตกอยู่ในมือของผู้หญิงที่เป็นเมียหลวงมากที่สุด ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกว่า

ถ้าชายสยามคนใดมีภรรยาหลายคน ก็ย่อมมีภรรยาคนหนึ่งอยู่เสมอที่นับว่าสำคัญกว่าภรรยาคนอื่น ๆ เขาเรียกภรรยาคนนั้นว่า เมียหลวง ภรรยาคนอื่น ๆ นั้นเรียกว่าเมียน้อย ซึ่งอันที่จริงแล้วก็เป็นภรรยาโดยถูกต้องตามกฎหมายด้วยกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าหมายความว่าถูกต้องตามกฎหมายเพราะเพราะกฎหมายอนุญาต แต่ต้องอยู่ใต้บังคับของภรรยาใหญ่ อนุภรรยาเหล่านั้นมักเป็นคนที่ช่วยไถ่มาเป็นเมีย ว่ากันที่แท้ก็เป็นทาส⁵¹

ภรรยาน้อยในครอบครัวขุนนางและผู้มีทรัพย์ทั่วไปอาจต้องทำงานหนักมาก แשרแวง กล่าวว่าการมีภรรยามากแพร่หลายในหมู่ผู้มีทรัพย์ และเมียหลวงจะใช้เมียน้อยทำงานบ้านที่ต่ำและหนักที่สุด และหากไม่เป็นที่พอใจ เมียน้อยซึ่งมีสถานภาพเป็นทาสก็อาจถูกขับไล่ออกไปจากบ้าน นอกจากนี้เมียน้อยยังถูกจับตาดูอย่างใกล้ชิด หากพบว่ามิชู้จะถูกโกนหัวประจานในที่สาธารณะ⁵²

อนึ่ง บุตรที่เกิดจากภรรยาที่มีสถานภาพต่างกัน ก็จะมีสถานภาพต่างกันไปด้วย แม้แต่คำเรียกบิดาก็ต่างกัน ราชทูตลา ลูแบร์ ระบุว่า ลูกที่เกิดจากเมียน้อยต้องเรียกพ่อว่า ‘พ่อเจ้า’ ขณะที่ลูกที่เกิดจากเมียหลวงเรียกพ่อว่า ‘พ่อ’ เท่านั้น⁵³

ทั้งในครอบครัวขุนนางและครอบครัวสามัญชนทั่วไป ภรรยามีสถานภาพต่ำกว่าสามี
ราชทูต ลา ลูแบร์ ระบุว่า “สามีเป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดในครอบครัว ถึงขนาดอาจขายบุตรและภรรยาทั้งหลายเสียได้ ยกเว้นภรรยาหลวงแต่ผู้เดียวเท่านั้นที่เขาจะทำได้เพียงขับไล่ไปเสียให้พ้นเท่านั้น ภรรยาม่ายได้รับช่วงอำนาจจากสามีของนาง”⁵⁴ นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายระบุด้วยว่า สามีสามารถปราบปรามตีโบยภรรยาที่กระทำความผิดโดยที่ฝ่ายหญิงไม่มีสิทธิตอบโต้ แม้แต่ด้วยวาจา ดังความว่า “สามีภริยาอยู่ด้วยกัน ภริยามีความผิด สามีจะปราบปรามตีโบยหญิง หญิงจะเอาโทษแก่สามีนั้นมิได้ ถ้าภริยาว่าว่าหยาบข้าแก่สามี ให้ภริยาเอาเข้าตอกดอกไม้ขอโทษแก่สามีจึงควร”⁵⁵

⁵⁰ ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 67.

⁵¹ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 158.

⁵² Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources p.46.

⁵³ Ibid, p. 46.

⁵⁴ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 168.

⁵⁵ “พระไอยการลักษณะผ้าเมีย มาตรา 60” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

อย่างไรก็ตามภรรยาที่ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายมากพอสมควร กฎหมายกล่าวถึงสามีโดยเรียกว่า “ผัว” บ้าง “สามี” บ้าง และ “เจ้าเมีย” บ้าง ส่วนภรยานั้น กฎหมายใช้คำว่า “เมีย” บ้าง “ภรรยา” บ้าง และ “หญิงเจ้าผัว” บ้าง ซึ่งแสดงว่าผัวเป็น “เจ้า” ของเมีย ส่วนเมียบ้างก็เป็น “เจ้า” ของผัว กฎหมายอยุธยาคุ้มครองสิทธิของสามีหรือภรรยาเหนือคู่ของตน เช่น หากมีหญิงอื่นมาทำชู้กับสามีถึงเรือนตน และ “หญิงเจ้าผัว” ค่าตีหญิงชู้ไม่ถึงสาหัส “หญิงเจ้าผัว” ก็จะต้องเสียค่าปรับไหม “เหตุหญิงชู้ถูกหญิงเจ้าผัว” ถ้า “หญิงเจ้าผัว” ตบตีฟันแทงหญิงชู้บาดเจ็บสาหัส จึงจะถูกรับไหม และสามีก็จะถูกปรับอีกโสดหนึ่ง ด้วยเหตุผลว่า “เหตุชายปราบเมียตนมิได้”⁵⁶ แม้แต่ภรรยาที่สงสัยว่าหญิงอื่นมาชอบสามีของตน ก็สามารถจะวานให้พี่น้องลูกหลานเพื่อนฝูงของตนไปช่วยค่าหญิงนั้นโดยปราศจากความผิด “ถ้าพิจารณาเป็นสัจว่ามักผัวมันใช้ อย่าให้ไหมหญิงต้นเหตุเลย” ภรรยาจะถูกปรับก็ต่อเมื่อทำร้ายหญิงดังกล่าวอย่างรุนแรง กล่าวคือ “ถ้าถึงตบตีฟันแทงพิจารณาเป็นสัจว่ามักผัวมันใช้ ให้ไหมหญิงต้นเหตุแลพวกเพื่อนลาหนึ่งโดยพระราชกฤษฎีกา ถ้ามิเป็นสัจว่ามักผัวมันใช้ ให้ไหมหญิงต้นเหตุแลพวกเพื่อนทวิคูณ”⁵⁷

อีกกรณีหนึ่งที่กฎหมายบัญญัติเอาไว้หลายมาตราเพราะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเนืองๆ ก็คือกรณีที่สามีเกิดความศรัทธาในพุทธศาสนาจนกระทั่ง “สละภรรยาแลทรัพย์สินสิ่งสรรพเหตุออกบวชเป็นภิกษุสามเณร” ซึ่งกฎหมายระบุว่าทั้งสินเดิมและสินสมรสทั้งหมดจะตกเป็นของภรรยา โดยเน้นว่า “สินเดิมสินสมรสของชายสิทธิแก่หญิง พ่อแม่พี่น้องชายจะเอาอย่าพึ่งให้เลย” เว้นเสียแต่ว่าเมื่อก่อนจะออกบวชนั้นชายผู้สามีได้ทำการแบ่งทรัพย์สินให้พ่อแม่พี่น้องของตนไปแล้ว กฎหมายระบุด้วยว่าในกรณีที่หญิงยังคงรออยู่จนชายลาสิกขาบทให้ถือว่า “บุตรภรรยาทรัพย์สินของทั้งปวงนั้นก็สิทธิแก่ชาย เหตุว่าเรือนท่านเคยอยู่คู่ท่านเคยนอนหมอนท่านเคยเรียงเสปียงท่านเคยกิน”⁵⁸ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายก็ให้สิทธิแก่ภรรยาที่จะเลือกหรือตัดสินใจด้วย โดยระบุว่าถ้าหากชายที่สึกออกมา “จะคืนอยู่กินด้วยหญิงอีกใช้ ถ้าหญิงมิสมักเป็นภรรยาชายนั่นต่อไปก็ตามใจหญิง เหตุว่าบวชแล้วขาดจากผัวเมียกัน ถ้าชายถูกลากข่มขืนหญิงนั้นท่านให้ไหมชายดูจทำแก่หญิงม่ายนั้น”⁵⁹

การที่ชายไปบวชนั้น กฎหมายมิได้ระบุว่าภรรยาจะต้องให้ความยินยอม แต่ถ้าภรรยาจะไปบวช (เป็นชี?) สามีจะต้องให้ความยินยอม และหากเป็นกรณีที่สามียินยอมให้ภรรยาไปบวช กฎหมายถือว่า “ขาดจากผัวเมียกัน” ดังนั้น “ถ้าภริยาสึกออกมาจะมีสามีอื่นใช้ ท่านว่าหาโทษมิได้” แต่ถ้าเป็นกรณีที่สามีไม่ยินยอมให้ไปบวช แต่ภรรยากระทำความผิดแล้วหนีไปบวช เมื่อสึกออกมาแล้วไปมีสามีใหม่ กฎหมายถือว่าหญิงนั้นมีชู้ จะต้องเสียค่าปรับไหมเป็นจำนวนมาก⁶⁰

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 284.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 283.

⁵⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 37” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 284.

⁵⁹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 38” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 285.

⁶⁰ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 39” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 285.

สำหรับสิทธิของสามีเหนือภรรยานั้นกฎหมายให้ความคุ้มครองอย่างเต็มที่ เช่น มีกฎหมายลงโทษผู้และหญิงมีชู้อย่างรุนแรง แม้เมื่อพลัดพรากจากกันด้วยอุบัติเหตุ การจลาจล หรือสงคราม แล้วมีผู้มาช่วยภรรยานั้นเอาไว้ “ครั้นอยู่มาเขามาพบลูกเมียเขาไซ้ไร ท่านให้ผู้นั้นคืนให้แก่เจ้าบุตรภรรยา”⁶¹

ผู้หญิงสามัญชนมีภาระหน้าที่ต่อครอบครัวสูงมาก แรงงานหลักในการผลิตเป็นแรงงานผู้หญิง เพราะผู้ชายถูกเกณฑ์ไปรับใช้มุลนายและทำงานให้รัฐ⁶² หลักฐานจีนสมัยต้นอยุธยากล่าวตรงกันว่าสตรีมีบทบาทค่อนข้างสำคัญในกิจกรรมต่างๆ⁶³ วันวลิต ก็เขียนไว้ใน The Short History of the Kings of Siam ว่าผู้หญิงสยามต้องทำงานในไร่นา แจวเรือในแม่น้ำ และทำงานอื่น ๆ อีกหลายอย่าง⁶⁴

การแบ่งงานระหว่างผู้หญิงและผู้ชายในสังคมอยุธยา มีลักษณะคล้ายกับสังคมอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวคือ งานของผู้ชายรวมทุกอย่างที่เกี่ยวกับโลหะ สัตว์เลี้ยง การไถนา การตัดต้นไม้ในป่า การล่าสัตว์ งานช่างโลหะ การสร้างบ้าน รวมทั้งศิลปะในการปกครอง และศาสนาทางการ ส่วนงานของผู้หญิง ได้แก่ การทำนา การเก็บเกี่ยว การปลูกผัก การเตรียมอาหาร การทอผ้า การทำเครื่องปั้นดินเผา และการค้าขาย รวมทั้งการบูชาผีบรรพบุรุษและการสื่อกับผีสาางเทวดา⁶⁵

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยทั่วไปผู้หญิงมีบทบาททางเศรษฐกิจสูงมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว สำหรับสังคมอยุธยาก็เช่นเดียวกัน มีบันทึกของ หม่า ฮวน (Ma Huan) ใน พ.ศ.1976 สมัยอยุธยาตอนต้นระบุว่า “เป็นธรรมเนียมของพวกเขาสยาม (ชาวสยาม) ว่าธุรกิจทั้งหลายจะจัดการโดยภรรยา ...การติดต่อค้าขายทุกอย่างทั้งใหญ่และเล็ก”⁶⁶ บันทึกของ อเล็กซานเดอร์ แฮมิลตัน (Alexander Hamilton) พ.ศ.2270 ในสมัยอยุธยาตอนปลายระบุว่า “ผู้หญิงชาวสยามเป็นแม่ค้าที่ซื้อสินค้าแต่พวกเดียว และบางคนทำการค้าขายมากมาย”⁶⁷ ผู้หญิงสามัญชนจึงมีบทบาททางเศรษฐกิจสูงมาก อย่างไรก็ดีตาม การที่รัฐ

⁶¹ “พระไอยการลักษณะหัวเมีย” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 283.

⁶² นิโกลาส์ แชร์แวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, หน้า 128-134.

⁶³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ไทยในสายตาคนตูกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ.1349—ประมาณ 1430) ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. หน้า 9, 31, 38. อ้างในมานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 26.

⁶⁴ Jeremias van Vliet, The Short History of the Kings of Siam. Translated by L.Y.Andaya. Edited by David K.Wyatt Bangkok: The Siam Society, 1975. p.82.

⁶⁵ แอนโทนี รีด เขียน พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ แปล, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548. หน้า 170.

⁶⁶ Ma Huan} Ying-yai Sheng-lan: “The Overall Survey of the Ocean’s Shores”, trans. J.V.G.Mills. Cambridge, Hakluyt Society, 1970. อ้างใน แอนโทนี รีด เขียน พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ แปล, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548. หน้า 171.

⁶⁷ Alexander Hamilton, A New Accout of the East Indies. Edinburgh, John Mosman, vol.II. Reprinted London,: Agronaut Press, 1930. แอนโทนี รีด เขียน พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ แปล, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. 1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548. หน้า 172.

อยุธยาสัมพันธ์กับครอบครัวผ่านทางผู้ชาย และการที่ผู้กุมอำนาจรัฐในระดับต่างๆ เป็นผู้ชาย โดยมีอุดมการณ์ของรัฐที่มาจากพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูเป็นรากฐานในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม โดยที่ศาสนาทั้งสองนี้มีหลัก “กรรม” ที่เน้นว่าผู้ชายมีคุณสมบัติต่างๆ ที่เอื้อต่อการบรรลุโมกษะ (ความหลุดพ้น) เหนือกว่าผู้หญิง ก็ทำให้รัฐอยุธยารับรองสถานภาพและสิทธิของผู้ชายให้เหนือกว่าสถานภาพและสิทธิของผู้หญิง

ความขัดแย้งในครอบครัว การหย่าร้าง การมีคู่ และการลงโทษ

ความขัดแย้งในครอบครัวสมัยอยุธยาปรากฏหลักฐานใน “พระไอยการลักษณะผิดเมีย” ซึ่งกล่าวถึงปัญหาในครอบครัวไว้หลายประการ เป็นต้นว่า ปัญหาสามีเป็นโจรผู้ร้ายซึ่งทำให้พ่อแม่ของภรรยาต้องการเอาตัวลูกสาวคืน ปัญหาการมีคู่ของภรรยาหรือปัญหาสามีนำหญิงอื่นมาเป็นภรยาน้อยแล้วทะเลาะกับภรรยาหลวง ปัญหาสามีชอบกินเหล้าแล้วด่าตีภรรยา ปัญหาลูกเขยไม่เคารพบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ของภรรยา ปัญหาการทะเลาะซึ่งโกรธทู่ถึงกันระหว่างสามีกับภรรยาด้วยเรื่องต่าง ๆ และปัญหาภรรยากระทำ “ความผิด” อย่างใดอย่างหนึ่งจนถูกสามี “ปราบปรามตีโบย” และภรรยาได้ตอบด้วยการ “ด่าว่าหยาบซ้ำแก่สามี” ฯลฯ⁶⁸

ความขัดแย้งในครอบครัวถึงขั้นที่ภรรยาหนีไปจากสามี น่าจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาก เพราะมีกฎหมายหลายฉบับที่ระบุถึงการตัดสินคดีความเกี่ยวกับ “หญิงหนีผัว” เช่น กรณี “หญิงมีสามีเกิดบุตรด้วยกันแลหญิงนั้นหนีผัวไป” ถ้าหากหญิงผู้นี้ไปมีสามีใหม่แล้วเกิดบุตรน้อยกว่าสามคนจะต้องถูกปรับไหมต่อเมื่อมีบุตรกับสามีใหม่ตั้งแต่สามคนขึ้นไปจึงจะถือว่าขาดจากผัวเดิมและไม่มีความผิดจากการหนีผัวไป⁶⁹ หรือ “เมียท่านหนีมาอยู่ด้วยบิดามารดาพี่น้อง...ท่านว่ามีชอบ ให้ส่งหญิงนั้นให้แก่เจ้าเมีย”⁷⁰ หรือ “หญิงหนีผัวไปต่างเมืองมีผู้เอาไปขาย” ถ้าหากขายถึงสามต่อแล้วถือว่าหญิงนั้นเป็นของผู้ใดหรือนายทาส “ถ้าเจ้าเมียจะเอาตัวเมียใช้ ให้ไถ่เอา”⁷¹ หรือ “เมียท่านหนีมาอยู่ด้วยในเรือนผู้ใด เจ้าเรือนเอาเมียท่านไว้ ถ้าแลเจ้าเมียมาตามหา แลอำพรางว่าหาได้มาอยู่ไม่ อยู่มาเจ้าเมียมาพบในเรือนตนแล้ว ท่านให้ปรับเสมอหลักกาเมียท่าน”⁷² หรือ “หญิงหนีผัวไปต่างเมืองในขอบขันทเสมาจังหวัด 16 หัวเมือง ซึ่งกำหนดไว้...ชายมิรู้ ทำชู้ด้วยหญิง หญิงทำชู้ด้วยชายต่อหนึ่งสองต่อขึ้นไป แลจะเอาโทษแก่ชายนั้นมิได้” กฎหมายฉบับนี้ระบุว่าถ้าหากชายชู้รู้อยู่แก่ใจว่าหญิงหนีผัวมาแต่ก็ยังเป็นชู้กับหญิงนั้น ชายชู้จึงจะมีความผิดและต้องถูกปรับไหม⁷³

เป็นที่น่าสังเกตว่า หญิงที่หนีผัวไปนั้นจะต้องถูกลงโทษ แต่ความผิดของหญิงที่หนีผัวไปมีชู้นั้นจะถือเป็นความผิดฉกรรจ์หรือไม่ฉกรรจ์ หรือจะถูกลงโทษรุนแรงหรือไม่เพียงใด ขึ้นอยู่กับว่าตอนที่หนีนั้น

⁶⁸ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 60” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

⁶⁹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 20” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 281.

⁷⁰ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 22” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 281.

⁷¹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 23” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 281.

⁷² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 24” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 281.

⁷³ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 29” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 282.

อยู่กับผัวเก่า “**ผัวเลี้ยงดูเป็นธรรม (หรือ) มิเป็นธรรม**”⁷⁴ ซึ่งการที่ภรรยาสามารถหนีสามีไปและหากถูกจับได้ก็ถูกลงโทษไม่มากนักในกรณีที่ศาลพบว่าสามีเลี้ยงดูไม่เป็นธรรม น่าจะเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ช่วยบรรเทาปัญหาของภรรยาส่วนใหญ่ในสมัยอยุธยา เพราะทำให้ผู้เป็นสามีจะต้องระมัดระวังไม่กดขี่ข่มเหงภรรยาจนเกินไป

ปัญหาลูกเขยไม่เคารพยำเกรงพ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ของภรรยา น่าจะมีอยู่ไม่น้อยเช่นกัน พระไอยการลักษณะผัวเมียระบุว่า ชายที่ได้ลูกสาวท่านไปเป็นภรรยา “ให้ยำเกรงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลญาติแห่งหญิง ถ้าชายมีพยด กินแล้วมักด่าตีเมียตน พ่อตาแม่ยายห้ามปรามมิฟัง มั่นว่ากล่าวเกินเลยหยาบซ้ำ แลให้เครื่องอันมิดีแก่พ่อตาแม่ยายก็ดี แลมันดูละหุกตีเมียไปต้องพ่อตาแม่ยายก็ดี ให้มันแต่งเข้าตอกดอกไม้รูปเทียนสะมาพ่อตาแม่ยายแล้วให้เรียกเอาทานบนไว้ พี่เมียหน้าเมียดูเดียวกันนั้นแล”⁷⁵

เมื่อมีความขัดแย้งในครอบครัวเกิดขึ้น **กฎหมายระบุว่าสามีและภรรยาไม่มีสิทธิตีกันถึงตาย** หากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งตีอีกฝ่ายถึงถึงตายต้องรับโทษเท่าเทียมกัน ดังความในกฎหมายลักษณะวิวาทคำดี ว่า “**ผัวเมียวิวาทกัน ชายผัวทุบตีฟันแทงหญิงผู้เมียตาย ให้ลงโทษดังฉันผู้อื่น ถ้าหญิงทุบตีฟันแทงชายผู้ผัวตาย ให้ลงโทษดุษฎีกัน**”⁷⁶ อย่างไรก็ตาม มีกฎหมายที่กล่าวถึงกรณี “**ผู้ใดตบตีเข้าไถลูกเมียตน**” โดยมีได้ระบุความผิดในเรื่องการตบตีดังกล่าว แต่ระบุความผิดในกรณีที่การตีนั้นทำให้ “**เลือดตกลงที่เรือนท่าน**” ซึ่งผู้ตบตีนั้นจะต้อง “**พลีเรือนท่าน ให้นิมนพระสงฆ์ 7 รูปสวดมนต์ชดน้ำแด่บลดพลี ๆ เรือนท่าน**” สะท้อนให้เห็นว่าสามีสามารถ “**ตบตีเข้าไถลูกเมียตน**” ได้ เพียงแต่ต้องระวังมิให้ “**มันเล่นหนีไปขึ้นบนเรือนท่านและเลือดตกลงที่เรือนท่าน**” เท่านั้น⁷⁷

ในกรณีที่ภรรยามีชู้ สามีสามารถฆ่าภรรยาและชายชู้ได้ ดังปรากฏในกฎหมายลักษณะผัวเมีย ว่า “**หญิงนอกใจผัว ผัวจับหญิงนอนหงาย ชายนอนคว่ำ ถ้าจ่าชายนั้นเสียใช้ ให้ฆ่าหญิงนั้นเสียด้วยอย่าให้ฆ่าแต่ผู้เดียว**”⁷⁸ ในกรณีที่สามีต้องการสินไหมจากชายชู้จะต้องฟ้องศาลแพ่ง ซึ่งเมื่อฟ้องศาลแล้ว “**เจ้าผัวเห็นว่าสินไหมนั้นน้อย จขอพินทางเสีย ท่านมิฟัง**”⁷⁹ แสดงว่าหากสามีจะฆ่าชายชู้จะต้องฆ่าเสียก่อนที่จะยื่นฟ้องต่อศาล หากทำการฟ้องศาลและศาลตัดสินให้ปรับไหมแล้ว สามีจะเปลี่ยนใจมาฆ่าชายชู้ไม่ได้

ปัญหาการมีชู้

ในราชสำนัก การคบชู้ของพระสนมเป็นความผิดร้ายแรง เดอ แบซ กล่าวถึงกรณีพระสนมคนหนึ่งซึ่งเป็นน้องสาวของสมเด็จพระเพทราชา เป็นชู้กับเจ้าฟ้าน้อยพระราชอนุชาในสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อถูก

⁷⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 29” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 282.

⁷⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมียมาตรา 58” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 290.

⁷⁶ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำดี มาตรา 17” **กฎหมายตราสามดวง** หน้า 422.

⁷⁷ “พระไอยการลักษณะวิวาทคำดี มาตรา 19” **กฎหมายตราสามดวง** หน้า 423.

⁷⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 8” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 278.

⁷⁹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 13” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 279.

จับได้พระสนมคนดังกล่าวถูกประหารชีวิตด้วยการโยนให้เสือกิน ส่วนเจ้าฟ้าน้อยนั้นสมเด็จพระนารายณ์ทรงพิจารณาลงทัณฑ์ด้วยหยาบแทนโทษประหาร ทั้งนี้ก็เพราะว่าก่อนที่จะสิ้นพระชนม์นั้นได้ทรงขอร้องให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงดูแลพระราชนุชาอย่างดีที่สุด เดอ แบซ ยังระบุด้วยว่า กรณีนี้ไม่ใช่ครั้งแรกที่พระสนมคนดังกล่าวถูกจับได้ว่าคบชู้ ก่อนหน้านั้นพระสนมผู้นี้ได้รับความไว้วางใจจากพระนารายณ์มาก แต่กลับลักลอบหลบหนีออกจากพระราชฐานฝ่ายใน โดยแสร้งทำเป็นว่าบาดเจ็บเป็นแผลร้ายแรง โดยมีหมอชาวฝรั่งเศสที่ทำงานให้กับ VOC คอยช่วยตกแต่งแผลและสมรู้ร่วมคิด เมื่อได้รับอนุญาตให้ออกจากวัง พระสนมกลับตรงไปที่ค่ายโปรตุเกสซึ่งชายชู้รออยู่ เพื่อหลบจากสายตาของชาวสยาม แต่ในท้ายที่สุดความลับก็รั่วไหลออกไป ผู้คนนำเรื่องราวที่เกิดขึ้นไปร้องเป็นเพลงประจาน จนเรื่องราวไปถึงราชสำนัก สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงมีพระบรมราชโองการห้ามไม่ให้พระสนมออกจากประตูวังอีก และมีพระบรมราชโองการให้ขันทีเป็นผู้รักษาบาดแผลแทน อย่างไรก็ตาม ขณะที่ถูกกักบริเวณอยู่แต่ในเขตพระราชฐานพระสนมก็ไปเป็นชู้กับเจ้าฟ้าน้อย จึงถูกประหารชีวิตในที่สุด⁸⁰

โดยทั่วไปแล้วชายที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของชายอื่น จะได้รับโทษปรับไหมมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับประเภทของภรรยา หลุยส์ ดูปาดร์ ตั้งข้อสังเกตว่า การแบ่งประเภทภรณานั้นเป็นไปเพื่อจะลงโทษการทำชู้ ดังความว่า

“การที่กฎหมายลักษณะผัวเมียได้แบ่งภริยาออกเป็นสองประเภทในคำปรารภก็เพื่อลงโทษการทำชู้ คือ แบ่งเป็นเมียกลางเมือง และเมียกลางนอก ทั้งนี้มีได้หมายความว่าในกรณีเมื่อมีชู้แล้ว เมียกลางเมืองซึ่งมีศักดิ์ศรีสูงกว่าเมียกลางนอกจะถูกลงโทษหนักกว่า โทษที่ลงแก่ภริยาจะรุนแรงเท่ากัน ชายชู้ต่างหากที่จะถูกลงโทษแตกต่างกันไป แล้วแต่ว่าได้ทำชู้กับเมียกลางเมืองหรือเมียกลางนอก ถ้าชายใดทำชู้ด้วยเมียกลางเมืองจะถูกไหมเต็มพระราชกฤษฎีกา หากทำชู้กับเมียกลางนอกจะถูกไหมเพียง 5 ส่วนใน 6 ส่วนของโทษเต็มตามพระราชกฤษฎีกา”⁸¹

ราชทูต ลา ลูแบร์ เล่าถึงการลงโทษภรรยาที่คบชู้ ซึ่งสามีสามารถเลือกได้ว่าจะให้ภรรยาถูกประหารชีวิต หรือให้ฆ่าช้าเร่า หรือให้ขายภรรยาไปเป็นทาส หรือขายแก่ช่องโสเภณี⁸² ส่วนกฎหมายของอยุธยาเองนั้นกล่าวถึงความผิดในเรื่องเป็นชู้ไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งกรณีชายเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นและหญิงมีสามีแล้วแต่คบหาชายอื่นเป็นชู้ ในกรณีที่ชายเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นถือเป็นการละเมิดต่อสามีของหญิงนั้น แต่กรณีหญิงมีชู้ถือเป็นการละเมิดต่อสามีของตนเอง และหญิงที่มีชู้ขึ้นนั้นต้องสูญเสียทรัพย์สินทั้งหมดด้วย กฎหมายฉบับหนึ่งระบุว่า “หญิงใดทำชู้นอกใจผัว...โคกระบือช้างม้าเรือเกวียน แลทาสกำกรขายหญิงสิ่งสรรพทรัพย์ทั้ง

⁸⁰ Cladue de Bèze, 1688 revolution in Siam: the memoir of Father de Beze, trans. E. W. Hutchison (Hong Kong: Hong Kong University Press, 1968), 54-56. อ้างใน Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources* (Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001), 52- 53.

⁸¹ หลุยส์ ปลายด์, สถานะของหญิงมีสามีในประเทศสยาม, ไพโรจน์ กัมพูศิริ แปล, หน้า 16-17. อ้างใน ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย หน้า 73.

⁸² มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 230.

ปวงมีมาน้อยเท่าใดก็ดี ท่านว่าให้แก่ชายผัวเก่าจงสิ้น ถ้าชายผัวไม่สมักเลี้ยงหญิงต่อไปใช้ ให้หญิงนั้นไป แต่ผ้าถุงผืนหนึ่งผ้าห่มผืนหนึ่ง”⁸³ กฎหมายนี้แสดงว่าเมื่อหญิงมีชู้ ทรัพย์สินทั้งหมดของครอบครัวจะตกเป็นของ “ผัวเก่า” ถ้า “ผัวเก่า” ไม่รับเลี้ยงจะต้องจากไปแต่ตัวกับผ้าถุงและผ้าห่มอย่างละผืนเท่านั้น

สำหรับผู้ชายที่ทำการกับภรรยาคนอื่นที่เคยเป็น “หญิงคนซบคนรำเทียวขอทานเลี้ยงชีวิตแรลหญิงนครโสเภณี” ศาลจะไม่ปรับชายชู้ แต่อาจลงโทษด้วยการประจานทั้งผู้หญิงและชายชู้ เช่น “ให้เอาหญิงเทียมแอกข้างหนึ่ง ชายชู้เทียมแอกข้างหนึ่ง ผจานด้วยไถนา 3 วัน” แม้ว่าชายผู้เป็นสามีจะยังคงรักภรรยาของตนอยู่และแสดงความจำนงว่าไม่ต้องการให้ภรรยาถูกประจาน แต่กฎหมายก็ไม่ลดหย่อนผ่อนโทษให้ กลับถือว่าสามีกระทำ “ความผิด” และให้ลงโทษทั้งสามีและภรรยาที่มีชู้โดยการนำตัวคนทั้งคู่ไปประจาน กฎหมายระบุไว้ว่า “ท่านให้เอาชายผู้ผัวนั้นเข้าเทียมแอกข้างหนึ่ง หญิงอยู่ข้างหนึ่ง อย่าให้ปรับใหม่ชายชู้นั้นเลย”⁸⁴

นอกจากนี้ ในกรณีที่ภรรยาเป็น “หญิงแพศยา” ซึ่งหมายถึงหญิงที่ “เอาชายชู้นั้นมาร่วมประเวณีในวันเดียว 2 คนขึ้นไป” ก็จะถูกประจานพร้อมกับชายชู้ โดย “เอาปูนเขียนหน้าหญิงร้ายนั้นเปนตะราง ร้อยดอกจะบาเปนมาลัยใส่ศีรษะใส่คอ แล้วเอาขึ้นหาหย่างผจาน...ส่วนชายนั้นให้จำคุก ให้นั่งได้หาหย่างผจาน 3 วัน แล้วให้ทวนชายหญิง”⁸⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้หญิงที่ยังไม่แต่งงานแต่ลักลอบได้เสียกับผู้ชาย กฎหมายก็เรียกว่า “มีชู้” ซึ่งหากผู้ชายที่ลักลอบได้เสียนั้นถูกคนในบ้านของฝ่ายหญิงฆ่าตายไม่ว่าจะเป็นเพราะความเข้าใจผิดว่าเป็นโจรขโมย หรือเป็นเพราะ “รู้อยู่แล้ว (ว่าไม่ใช่โจรขโมย) แกล้งฆ่าฟันชายนั่นตายใช้...ให้ชายหญิงทอดตลาดได้เท่าใดส่งให้พ่อแม่ชายปลงศพผู้ตายนั้นแล”⁸⁶ แสดงว่าผู้หญิงที่ลักลอบได้เสียกับผู้ชายอาจถูกชายตัวเป็นทาสหากผู้ชายคนนั้นถูกญาติพี่น้องของผู้หญิงฆ่าตาย

ในกรณีที่สามีไปปฏิบัติงานราชการ เช่น “พระเปนเจ้า (พระมหากษัตริย์) ใช้ไปการณรงคสงคราม” ฯลฯ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย” มีบทบัญญัติที่ช่วยให้ชายที่ไปทำงานตามพระบรมราชโองการดังกล่าวลดความวิตกกังวลเรื่องภรรยาจะมีชู้ในระหว่างที่ตนไม่อยู่ โดยกำหนดว่าถ้าสามีไปราชการสงครามหรือไปทำงานในเมืองอื่น ให้ภรรยาที่ได้รับความขัดสนกังวลทุกข์ยากต่างๆ ไปบอกแก่มูลนายให้ช่วยกราบบังคมทูลฯ (เพื่อจะได้พระราชทานความช่วยเหลือ) หากภรรยาไปมีชู้หรือมีสามีใหม่ (เพื่อให้มีคนเลี้ยงดู) ถือว่ามีความผิด จะต้องถูกลงโทษอย่างรุนแรง⁸⁷

การแต่งงานและข้อห้ามในเรื่องการแต่งงาน

⁸³ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 10” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 279.

⁸⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 6” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 278.

⁸⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 7” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 278.

⁸⁶ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 85” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 298..

⁸⁷ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 63” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 292.

ในหมู่ชนชั้นสูงนั้น การแต่งงานมีบทบาทหน้าที่เกี่ยวกับความมั่นคงของตระกูล เช่น การหลอมรวมหรือสร้างเครือญาติ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และการพันธมิตรทางการเมือง พระมหากษัตริย์จะทรงรับเอาธิดาของเจ้านาย เจ้าเมืองประเทศราช เจ้าเมือง และขุนนางชั้นสูงมาเป็นพระมเหสีและเจ้าจอมของกษัตริย์และเจ้านาย ซึ่งสตรีเหล่านี้รวมทั้งพระโอรสและธิดาจะช่วยในการเสริมสร้างสายสัมพันธ์ในหมู่ชนชั้นสูงให้แน่นแฟ้นกว่าเดิม ส่วนขุนนางก็จะแต่งงานกับคนในตระกูลขุนนางด้วยกัน และมักถวายธิดาแก่พระมหากษัตริย์หรือเจ้านายเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างกัน ทำให้ตระกูลขุนนางเป็นเครือญาติกันกว้างขวาง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อมีความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรง และพระมหากษัตริย์ทรงระแวงขุนนางอย่างมากจนห้ามการไปมาหาสู่กัน ทำให้ลูกหลานของคนในตระกูลขุนนางจำนวนหนึ่งแต่งงานกับตระกูลพ่อค้าหรือเศรษฐีผู้มีทรัพย์ ดังกรณีคนในตระกูลของพระชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งธิดาแต่งงานกับเศรษฐีจีนและบุตรชายแต่งงานกับธิดาคหบดีชาวมอญ

เนื่องจากการแต่งงานของชนชั้นสูงมีเหตุผลทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของชนชั้นสูงเป็นเงื่อนไขสำคัญดังกล่าวมานี้ ทำให้ชนชั้นสูงต้องระมัดระวังป้องกันมิให้บุตรหรือธิดาของตนแต่งงานกับคนที่อยู่ในชนชั้นไพร่หรือทาส เว้นแต่ผู้ที่มาจากชนชั้นไพร่หรือทาสนั้นจะอยู่ในฐานะภรรยาน้อยที่ไม่มีอำนาจในครอบครัว เพราะถึงอย่างไรบุตรธิดาของภรรยาน้อยก็มีสถานภาพต่ำกว่าบุตรและธิดาของภรรยาหลวงอยู่แล้ว โดยที่ภรรยาหลวง (ที่มักจะมาจากชนชั้นเดียวกันกับสามี) เป็นผู้มีอำนาจเหนือภรรยาน้อยทุกคนตลอดจนบุตรธิดาทั้งหลายของภรรยาน้อยเหล่านั้น

การแต่งงานของชนชั้นไพร่

ในชนชั้นไพร่นั้น ก่อนการแต่งงานผู้หญิงจะตกอยู่ใต้อำนาจของบิดาเช่นเดียวกับบุตรชาย แต่บุตรชายจะมีเสรีภาพในการแต่งงานมากและจะเป็นอิสระจากครอบครัวของบิดามารดาเมื่อใดแต่งงานและออกจากครอบครัวไปแล้ว ส่วนบุตรสาวจะไม่สามารถแต่งงานโดยปราศจากความยินยอมของบิดามารดาและชายที่มาสัมพันธ์ด้วยอาจจะต้องรับโทษทางอาญาในกรณีที่ทำผิดกฎเกณฑ์ในกรณีที่บุตรสาวยังคงอยู่ภายใต้อำนาจของบิดามารดา ไม่ว่าบุตรสาวจะมีอายุมากเพียงใดก็ตาม แม้แต่หญิงที่หย่าขาดจากสามีและกลับมาอาศัยอยู่กับบิดามารดาแล้ว ก็ไม่มีสิทธิที่จะกลับไปเป็นภรรยาของสามีคนเดิมโดยปราศจากความยินยอมของบิดามารดา⁸⁸ อย่างไรก็ตามบิดามารดาไม่มีสิทธิบังคับบุตรสาวให้แต่งงานโดยที่บุตรสาวไม่สมัครใจ⁸⁹ และมีอยู่บ่อยครั้งที่กฎหมายบังคับให้บิดามารดาต้องยอมรับในเรื่องที่ได้เกิดขึ้นไปแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีที่หญิงและชายแอบได้เสียกันจนกระทั่งมีบุตรขึ้นมา⁹⁰ มีแต่หญิงหม้ายที่ใช้ชีวิตอยู่

⁸⁸ “พระไอยการลักษณะหัวมีย มาตรา 131” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 309.

⁸⁹ “พระไอยการลักษณะหัวมีย มาตรา 123” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 307.

⁹⁰ “พระไอยการลักษณะหัวมีย มาตรา 86” และ “พระไอยการลักษณะหัวมีย มาตรา 88” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 298-299.

คนเดียวหรืออาศัยอยู่กับบุตรเท่านั้นที่มีเสรีภาพในการเลือกคู่ครองคนใหม่ ไม่ว่าจะเป็นหม้ายเพราะสามีตายหรือหรือเพราะการหย่าขาดจากสามี⁹¹

ปรกติแล้วบิดามารดาจะจัดให้บุตรสาวหลานสาวแต่งงานตั้งแต่อายุน้อย ราชทูต ลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า “เป็นธรรมเนียมของชาวสยามที่จะจัดให้ลูกสาวหลานสาวแต่งงานแต่อายุเยาว์กับชายหนุ่มซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน” ทั้งนี้ ราชทูต ลา ลูแบร์ระบุว่า “หญิงชาวสยามอยู่ในสถานะที่จะมีบุตรได้แต่ อายุ 12 ขวบ และนางที่ีก่อนหน้านี้เสียอีก”⁹²

แม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าผู้หญิงไพร่มีอิสระอย่างสมบูรณ์ในการเลือกคู่ แต่ผู้หญิงไพร่ก็มีอิสระมากกว่าผู้หญิงชั้นสูง ดังที่ ราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวว่า

“ประเพณีในประเทศนี้ไม่อนุญาตให้หญิงสาวสนทนากับชายหนุ่ม มารดาจะเป็นผู้ลงโทษ ถ้าจับได้ว่าลูกสาวของตนแอบไปพูดจาวิสาสะกับผู้ชายตามอำเภอใจ แต่พวกลูกสาวก็มักจะลักลอบหลบหนีตามผู้ชายไปจนได้เมื่อสบช่อง และข้อนี้มิใช่สิ่งสุดวิสัยที่จะหลบหนีออกไปได้ในตอนพลบค่ำ ...”⁹³

ในการแต่งงานกับหญิงที่จะมาเป็นภรรยาหลวง ย่อมมีการจัดพิธีแต่งงานตามประเพณี โดยฝ่ายหญิงจะนำกองทุนทรัพย์สินที่มีมูลค่าใกล้เคียงกับของฝ่ายชายมามอบให้คู่สมรส (เป็นทรัพย์สินบริคณห์) ส่วนการแต่งงานกับหญิงที่จะมาเป็นภรรยาในลำดับรองๆ ลงไป จะไม่มีพิธีแต่งงานก็ได้ แต่บิดามารดาฝ่ายหญิงจะได้รับทรัพย์สินเป็นค่า “สินหัวบ่าวนาง” และจะไม่แตกต่างจากการแต่งงานกับทาสซึ่งแท้ที่จริงแล้วเป็นการซื้อทาสจากนายเงิน โดยนางทาสนี้จะต้องรับใช้สามีจนกระทั่งให้กำเนิดบุตรจึงจะหลุดพ้นจากการเป็นทาส⁹⁴

ไม่ว่าจะเป็นการแต่งงานในระดับใด ก็จะมีผลให้เกิดการโอนอำนาจจากบิดาหญิงไปยังสามี ทำให้ฝ่ายหญิงอยู่ในฐานะใกล้เคียงกับบุตร กล่าวคือ สามีสามารถลงโทษภรรยา และสามีจะรับโทษทางอาญาที่ต่อเมื่อทำร้ายภรรยารุนแรงเกินเหตุ สามีมีสิทธิขายภรรยาซึ่งหมายถึงการเอาภรรยาไป “จำนอง” โดยที่ไม่ได้ทำให้การสมรสสิ้นสุดลง อย่างไรก็ตาม ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกไว้ว่า สามีไม่มีสิทธิที่จะขายภรรยาหลวงหากปราศจากความยินยอมของภรรยา แม้ว่าข้อมูลของ ราชทูตลา ลูแบร์ จะขัดแย้งกับ “พระไอยการลักษณะทาส” มาตรา 3 มาตรา 31 และมาตรา 37 แต่ข้อความที่เขียนไว้ก็น่าจะสอดคล้องกับประเพณีที่ปฏิบัติกันอยู่ในเวลานั้น⁹⁵

ในระหว่างการอยู่กินกันฉันสามี-ภรรยา สามีจะเป็นผู้มีอำนาจจัดการทรัพย์สินแต่เพียงผู้เดียว รวมทั้งทรัพย์สินของภรรยาที่นำมาบริคณห์กับทรัพย์สินของสามีด้วย ส่วนหนี้สินที่ภรรยาหลงไปก่อขึ้นก็ผูกมัด

⁹¹ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ คุ้มพสุริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน , หน้า 176.

⁹² เรื่องเดียวกัน หน้า 162.

⁹³ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 162.

⁹⁴ “พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 96” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 335.

⁹⁵ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ คุ้มพสุริ, ใน ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน หน้า 176.

สามีด้วยแม้ว่าในการก่อหนี้หนี้สามีจะไม่ได้รู้เห็นก็ตาม⁹⁶ ต่างจากหนี้สินที่ภรรยาในลำดับรองๆ ลงไปก่อขึ้น ซึ่งจะผูกมัดเฉพาะตัวของภรรยาผู้ก่อหนี้เท่านั้น สามีไม่ต้องรับผิดชอบแต่อย่างใด ยกเว้นกรณีหนี้สินที่ภรรยาเหล่านี้นักก่อขึ้นเพื่อนำเงินมาใช้เลี้ยงชีพของตนเองหรือบุตรที่เกิดจากสามีคนดังกล่าว⁹⁷

ในระดับสามัญชนหรือชนชั้นไพร่ กฎหมายหลายฉบับแสดงถึงการยอมรับการแต่งงานในลักษณะ**หนีตามกันแล้วกลับมาขอขมา** “พระไอยการลักษณะผัวเมีย” กล่าวว่า “ชายใดลอบไปทำชู้ด้วยลูกสาวหลานสาวท่าน มิได้กล่าวถาม แลพ่อแม่หญิงรู้ ชู้ขึ้นลงไปหาลูกตนดั่งนั้นใช้ ท่านว่าคือเมียมัน ให้มันแต่งสมาพ่อแม่หญิง พึงให้พ่อแม่หญิงรับสะมาให้มันอยู่เป็นคู่สงวาช” กฎหมายฉบับนี้ให้เหตุผลว่า พ่อแม่หญิงพึงรับการขอขมา “เพราะเขาทั้งสองเป็นคู่ส้างกันมาแต่ปางก่อน” และ “เป็นสัสตรีภาพอย่าให้มีชายส่มผิดถูกต้องตัวถึงสอง” นอกจากนี้กฎหมายฉบับนี้ยังระบุด้วยว่า ถ้าชายมาขอขมาแล้วพ่อแม่หญิงไม่รับ แต่กลับพรากรลูกสาวของตนไปให้ชายอื่น ถือเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ทำให้ “เสียประเพณีธรรม...ท่านว่าผู้มาเอาเมียมันแลพ่อแม่ทำมิชอบ” ทั้งพ่อแม่และชายคนใหม่นี้จะต้องถูกปรับโทษอย่างถึงขนาด โดยชายที่มาทำชู้กับลูกสาวหลานสาวของท่านจะไม่ถูกลงโทษแต่อย่างใดทั้งสิ้น เว้นแต่จะไม่ยอมมาขอขมาต่อพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่และไม่ยอมเลี้ยงดูลูกหลานของท่าน จึงจะถูกลงโทษ โดยกฎหมายให้เหตุผลว่า “มันทำชู้แล้วมันทอดหญิงนั้นเสีย ท่านว่ามันทำให้ลูกหลานท่านนวมบกพร่อง ให้ใหม่ชายผู้เลมิดพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่นี้โดยขนานาญ”⁹⁸

กฎหมายอีกฉบับหนึ่งกล่าวว่า “ชายใดลักภาลูกสาวหลานสาวไปทำชู้ทำเมีย ครั้นพ่อแม่พี่น้องพ้องพันธุหญิงชายนั้นรู้ ชายนั้นมันคืนเอาหญิงมาไว้บ้านเรือนใช้ ท่านว่าไซ้ขโมย เพราะว่ามันรักใคร่ภากันไป...ท่านให้สมา...พ่อแม่ปู่ย่าอาวอาหญิงนั้น”⁹⁹

การที่กฎหมายยอมรับการหนีตามกันแล้วกลับมาขอขมาในภายหลังเช่นนี้ วางอยู่บนพื้นฐานความคิดที่**เห็นความสำคัญของความรัก** ดังปรากฏว่ามีกฎหมายหลายฉบับกล่าวถึง **“ชายหญิงสมรักใคร่กัน”**¹⁰⁰ แต่กฎหมายจะยอมรับว่าชายและหญิงที่หนีตามกันไปในนั้นเป็นสามีและภรรยากันก็ต่อเมื่อกลับมาขอขมาบิดามารดาแล้วเท่านั้น หากไม่ยอมขอขมา จะต้องถูกปรับโทษในฐานที่ “ชายนั้นหาคำนับบิดามารดาไม่ได้” นั่นคือไม่ให้เคารพบิดามารดาของผู้หญิง¹⁰¹ กฎหมายอีกฉบับหนึ่งกล่าวถึงกรณีที่ “ชายหญิงพรหมจารีรักใคร่กัน พ่อแม่มีรู้” เมื่อมีชายอื่นมาสู่ขอและพ่อแม่ยกให้จนถึงขั้น “ได้แต่งการมีขันหมาก” แต่ลูกสาวไม่ยอมลงจากเรือนไปร่วมพิธี กลับหนีตาม “ชายชู้” หรือคู่รักไป พร้อมกับเก็บเอาทรัพย์สินของไปด้วย กรณีดังกล่าวนี้กฎหมายถือว่าพ่อแม่มีความผิดต้องถูกปรับโทษพร้อมกับต้องชดใช้ค่าเรือนหอและ

⁹⁶ “พระไอยการลักษณะภู่หนี้ มาตรา 17” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 366-367.

⁹⁷ ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ กัมพูสิริ, ใน **ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวมบทความแปลและบทความศึกษาผลงาน**, หน้า 177.

⁹⁸ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 84” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 298

⁹⁹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 127” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 308.

¹⁰⁰ เช่น พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 119, มาตรา 122 มาตรา 123 **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 306-307.

¹⁰¹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 120” **เรื่องกฎหมายตราสามดวง**, หน้า 306.

สิ่งของต่าง ๆ เติมจำนวนแก่ชายที่มาสู่ขอ โดยกฎหมายระบุความผิดว่าเป็นเพราะ “พ่อแม่หญิงมิได้ถามลูกสาวตน” ส่วนชายที่พาลูกสาวไปนั้นให้เสียค่าปรับใหม่แก่พ่อแม่ของหญิง เพื่อเป็นค่าขอขมา แล้วสิทธิในตัวหญิงก็จะตกเป็นของชายที่เป็นคู่รัก โดยกฎหมายให้เหตุผลว่า “เพราะว่าหญิงชายนั้นรักใคร่กันอยู่ก่อนแล้ว”¹⁰² กฎหมายบังคับให้พ่อแม่ต้องยอมรับการขอขมาโดยให้เหตุผลว่า “เหตุชายหญิงได้สมรักกันอยู่ก่อนแล้ว จะตัดประเวณีเขานั้นมิชอบ”¹⁰³

ข้อความในกฎหมายสอดคล้องกับบันทึกของราชทูต ลา ลูแบร์ ที่กล่าวว่า “การสมสู่อยู่กินกันอย่างเสรีโดยมิได้ประกอบพิธีแต่งงานนั้น ไม่เป็นสิ่งที่น่าอัปยศ โดยเฉพาะในหมู่ราษฎรสามัญ เขาถือว่าเมื่อได้สมสู่อยู่กินด้วยกันแล้ว ก็เสมือนว่าได้แต่งงานกันแล้ว และถ้าเกิดความไม่ปรองดองกันขึ้น ต่างฝ่ายต่างแยกทางกันไป ก็มีผลเท่ากับการหย่าร้างกันไปในตัวนั้นแล”¹⁰⁴

บาทหลวงปาลเลกัวซ์ก็ได้บันทึกไว้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในทำนองเดียวกันว่า “การที่หญิงสาวหนึ่งตามชายผู้ไปนี้เป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่สุด”¹⁰⁵ อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าหญิงสาวจะมีอิสระเสรีในการคบผู้ชายและเลือกไปกับผู้ชายคนใดก็ได้ตามอำเภอใจ หากหนีไปอยู่กับผู้ชายกฎหมายกำหนดให้ผู้ชายต้องเอาตัวมาคืนแก่พ่อแม่ เว้นแต่จะพากันมาขอขมา หากหนีตามกันไปโดยไม่เอาทรัพย์สินของพ่อแม่ไปด้วย และพ่อแม่ต้องการทรัพย์สินนั้นคืน บุตรสาวก็ต้องคืนทรัพย์สินทั้งหมด ทั้งนี้กฎหมายให้เหตุผลว่า “เพราะว่ามันมิได้อยู่ในอโวกาพ่อแม่ มิควรให้ทรัพย์สินแก่มัน”¹⁰⁶

ราชทูตลา ลูแบร์ ก็บันทึกไว้เช่นกันว่า หญิงมิได้รับอนุญาตให้ “ทำการตามอำเภอใจ” ดังความว่า “แม้กระนั้นบิดามารดาก็หวงลูกสาวอยู่มาก...และไม่ว่าที่ไหนเหล่าธิดาก็ไม่ได้รับอนุญาตให้ทำการตามอำเภอใจในประการที่เป็นการฝ่าฝืนอำนาจของผู้เป็นบิดา อันเป็นสิทธิที่ยอมรับกันมาเป็นประเพณีแล้วได้ อนึ่งนั้นหญิงสาวสยามก็ทะนงตนมากพอที่จะไม่ยอมทอดเนื้อทอดตัวให้แก่คนต่างประเทศโดยง่าย หรืออย่างน้อยก็ไม่เจรจาวิสาสะด้วย”¹⁰⁷

อาจกล่าวได้ว่า ในเรื่องการแต่งงานนั้น กฎหมายอยุธยาเน้นให้ลูกเขยเคารพพ่อแม่ยาย แต่ก็ให้ความเห็นอกเห็นใจชายหญิงที่รักใคร่ได้เสียกันเป็นอย่างมาก นอกจากนี้กฎหมายยังพยายามให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องประนีประนอมกัน แม้ว่าจะเอนเอียงไปเข้าข้างพ่อแม่มากกว่าก็ตาม ความพยายามที่จะให้เกิดการประนีประนอมกันนี้เห็นได้ชัดในกฎหมายฉบับหนึ่งที่ระบุว่า บิดามารดาเลี้ยงลูกสาวมาจนเติบโตใหญ่ เกิดปัญหาความยากจน “จเอาบุตรสาวไปขายเอาเงินแก้ความยาก แลหญิงบุตรนั้นมันไม่รู้จักคุณ นอกใจพ่อแม่ ตามชายไป มิได้มาสมาไหว้พ่อแม่ ๆ ได้ความเจ็บอายนั้น” ลูกสาวและลูกเขยจะต้องเสียค่าน้ำนมและค่าข้าวค่าเลี้ยงดูแก่พ่อแม่ โดยให้ลูกเขยช่วยออกครึ่งหนึ่ง และกฎหมายระบุด้วยว่า หากมีคดีความใน

¹⁰² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 123” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 307.

¹⁰³ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 122” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 307.

¹⁰⁴ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม หน้า 169.

¹⁰⁵ ปาลเลกัวซ์, เรื่องเล่ากรุงสยาม, หน้า 154.

¹⁰⁶ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 125” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 308.

¹⁰⁷ มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 169.

ลักษณะนี้มาฟองศาล “ให้เร่งว่าให้แก่มั่นจงเสร็จ” และไม่ให้ปรับไหมแก่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เพราะ “ถ้ามันเกิดลูกหลานไปภายนอก จะมาญาติกันแล้ว”¹⁰⁸

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ในทัศนะของราชทูต ลา ลูแบร์ นั้น หญิงชาวมอญในอยุธยาที่มีอิสระที่จะคบหาผู้ชายชาวต่างชาติมากกว่าหญิงชาวสยาม ดังความว่า

“หญิงชาวพะโคที่อยู่ในประเทศสยาม ซึ่งตนเองก็เป็นคนต่างประเทศอยู่แล้ว ยังติดต่อกับคนต่างประเทศมากกว่า” โดยที่หญิงชาวสยามจะเห็นว่าหญิงมอญที่มีสามีเป็นคนผิวขาว “เป็นหญิงแพศยา”¹⁰⁹ แต่หญิงมอญ “มีความซื่อตรงต่อสามีจนกว่าเขาจะทอดทิ้งนางไป และเมื่อนางตั้งครรรค์ขึ้น ก็มิได้รับการดูหมิ่นถิ่นแคลนจากชาวพะโคด้วยกันแต่ประการใด นางกลับภูมิใจเสียอีกที่ได้สามีเป็นคนผิวขาว อาจเป็นเพราะหญิงชาวพะโคมีอารมณ์รักเหนือกว่าหญิงชาวสยามกระมัง และอย่างน้อยที่สุดนางก็มีความรู้สึกแรงกล้ามากกว่าเป็นแน่”¹¹⁰

สำหรับการแต่งงานโดยพ่อแม่หาคู่ให้ แล้วทำการสู่ขอ นั้น ราชทูตลา ลูแบร์เล่าว่า

บิดามารดาของฝ่ายชายก็จัดหญิงเฒ่าแก่ผู้มีชื่อเสียงดีไปดำเนินการสู่ขอต่อบิดามารดาของฝ่ายหญิง ถ้าบิดามารดาของฝ่ายหญิงพอใจก็จะให้คำตอบในทำนองเอื้อเฟื้อ แม้กระนั้นก็ยังสงวนท่าที ขอลดไปปรึกษาหารือรับทราบเจตนารมณ์ของบิดาของตนก่อน ในขณะเดียวกันนั้นก็สอบถามเวลาตกฟากของฝ่ายชาย และให้เวลาตกฟากของฝ่ายหญิงไป ทั้งสองฝ่ายจะนำไปให้หมอดู เพื่อขอทราบเป็นประการสำคัญว่า อีกฝ่ายนั้นมั่งมีศรีสุขอยู่หรือไหน และจะอยู่กินกันไปจนวันตายไม่หย่าร้างหรือประการใด ด้วยคนทั้งหลายย่อมชอบทรัพย์สินของตนอย่างหวงแหน เพื่อปกปิดไว้มิให้ตกเป็นเหยื่อแห่งการขูดรีดของของพวกสภานุลาการ และการถูกริบราชบาตรโดยพระมหากษัตริย์ ฉะนั้น จึงต้องหันไปพึ่งหมอดู เพื่อให้รู้ว่าครอบครัวนั้นๆ มั่งมีศรีสุขหรือหาไม่ แล้วก็ตัดสินใจเอาตามคำที่หมอดูแนะให้¹¹¹

จะเห็นได้ว่า การไปหาหมอดูเพื่อดูฤกษ์ยามและดูดวงของผู้หญิงและผู้ชายที่จะแต่งงานกันนั้น สมพงศ์กันหรือไม่ มิใช่มาจากความเชื่อทางโหราศาสตร์ล้วนๆ แต่เป็นเรื่องของการหาข้อมูลเกี่ยวกับทรัพย์สินของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการแต่งงานของชนชั้นไพร่ตามปกติแล้วน่าจะเป็นการแต่งงานระหว่างคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจใกล้เคียงกัน โดยอาศัยหมอดูเป็นผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

ข้อห้ามเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์และการแต่งงาน

นอกจากจะห้ามการ “มีชู้” แล้ว ในกฎหมายของอยุธยายังมีการห้ามเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์และการแต่งงานอีกหลายประการ ที่สำคัญก็คือ การมีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของลุง, ตา, ปู่, อาว, อา, น้ำ และพี่ของตนเอง และการมีความสัมพันธ์ทางเพศกับคนที่ร่วมสายโลหิตเดียวกัน หากละเมิดข้อห้ามนี้

¹⁰⁸ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 132” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 309.

¹⁰⁹ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 169.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162-163.

จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง เช่น กรณีการมีความสัมพันธ์ทางเพศกับภรรยาของลุง ตา ปู่ อาว อา น้ำ และพี่ของตนเองนั้น “ให้เอาไม้คนร้ายจำใส่ ตรวน, ชื่อ, คา เอาน้ำหมึกคักหน้าทั้งหญิงชาย เอาเชือกหนึ่งผูกคอ เอาข้อดีทะเวนรอบตลาด แล้วเอาขึ้นหาอย่างยิงด้วยลูกสั้นโดด แลให้ตีด้วยหวดหนึ่งคละ 25, 50 ทีแล้ว ให้ทำแพลอยเสียนอกเมือง อย่าให้ดูเยี่ยงกัน ถ้าจะไต่ลูกสั้นโดยมิให้ยิง ลูกละ 30000” ส่วนในกรณีหลัง คือ การมีเพศสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก, พี่กับน้อง, ยายกับหลาน, ตากับหลาน, ลุงกับหลาน หรือน้ากับหลาน กฎหมายถือว่าเป็นเรื่อง “อุบาทว์จัญไร” และบัญญัติบทลงโทษว่า “ให้ทำแพลอยผู้นั้นเสียในทะเล ให้เจ้าพ่อแม่พี่น้องพลเมืองท่านทั้ง 4 ประตุ ไก่ 8 ตัว ให้พระสงฆ์พราหมณาจารย์สวดมนตรทำพิธีการระงับอุบาทว์จัญไร น้ำ, ฟา, ฝน จึงจะตกเป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย” นอกจากนี้พ่อแม่พี่น้องของผู้กระทำผิด ถ้าหากรู้ว่าลูกหลานกระทำผิดแต่ไม่ได้ว่ากล่าว ก็จะต้องถูกลงโทษด้วย¹¹²

อย่างไรก็ตาม การแต่งงานกับญาติก็ยังมีอยู่เสมอ ดังที่ราชทูตลาเลอแบร์ บันทึกไว้ว่า

การแต่งงานกับญาติสนิทชั้นที่หนึ่งนั้นเป็นสิ่งต้องห้าม (ตามกฎหมายสยาม) กระนั้นก็ยังอาจแต่งงานกับลูกเรียงพี่เรียงน้องของตนได้ ส่วนลำดับชั้นญาตินั้น ชายอาจแต่งงานกับหญิงพี่น้องท้องเดียวกันได้ โดยแต่ที่ละคราวคนหนึ่งแล้วก็อีกคนหนึ่ง ไม่ใช่แต่งงานพร้อม ๆ กัน แม้กระนั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์ก็ทรงล่วงบัญญัติข้อนี้อยู่ ด้วยทรงเชื่อว่าไม่อาจหาหญิงใดในได้ให้สมพระเกียรติยศของพระองค์ได้ นอกจากพระประยูรญาติอันสนิทของพระองค์เอง¹¹³

ส่วนบาทหลวงปาเลกัวซ์ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อธิบายว่า การสมรสกับญาติสนิทที่เกิดขึ้นในชนชั้นสูงนั้น เป็นไป “เพื่อมิให้สายโลหิตระคนปนกับวรรณะที่ต่ำกว่า”¹¹⁴

นอกจากจะมีข้อห้ามเรื่องการแต่งงานกับญาติสนิท (เว้นแต่ชนชั้นสูง) ดังกล่าวข้างต้นนี้แล้ว กฎหมายยังห้ามมิให้หญิงไทย มอญ ลาว แต่งงานกับคนต่างชาติต่างศาสนา “พระไอยการลักษณะอาญาหลวง” ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ.2176 ระบุว่า “ราษฎรข้าแผ่นดินชายหญิงไทยมอญมิได้กล่าวพระราชาอาญา เพราะต้องการจะได้ “พัสดุข้าวของเงินทอง” ของพวกพ่อค้าต่างชาติ จึงได้ “ยกลูกสาวหลานสาวให้เป็นเมียฝรั่งอังกฤษฮินดูอิสลามต่างศาสนา แลให้เข้ารีตถืออย่างมฤคาทิฐินอกศาสนา” ซึ่งคนที่เห็นแก่ทรัพย์สินเงินทองจนยอมยกลูกสาวหลานสาวให้คนต่างชาติต่างศาสนาเหล่านี้ “เปนเลี่ยนหนามแผ่นดิน แลมันเอาใจไปแผ่เผื่อแก่ประจามิตฆ่าศึก” กฎหมายฉบับนี้อ้างเหตุผลในการห้ามมิให้หญิงไทย มอญ ลาว แต่งงานกับคนต่างชาติต่างศาสนาในแง่ความมั่นคงของบ้านเมือง “เหตุว่าพ่อมันตั้งพี่ขึ้นหว่านลงเหนือแผ่นดิน จเปนพี่ขึ้นผลต่อไป ฝ่ายพ่อมันลูกมันจเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศ ๆ มันรู้แล้วมันจคิดมาเบียดเบียนพระนครธานีขอบขันทเสลา พระพุทธศาสนาก็จะพลอยเศร้าหมองไป”¹¹⁵ ส่วนกฎหมายในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ.2206 ระบุว่า “อย่าให้ไทยมอญลาวลอบลักไป

¹¹² พระไอยการลักษณะอาญาหลวง มาตรา 36” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 284.

¹¹³ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 165.

¹¹⁴ ปาเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม หน้า 156 อ้างใน ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย หน้า 51.

¹¹⁵ “พระไอยการลักษณะอาญาหลวง มาตรา 13” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 480.

ช่องเสฟเมณธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคลุมลายซึ่งถือฝ่ายมิดชาติ” เนื่องจากเกรงว่าจะต้องสูญเสียกำลังคน คือไม่สามารถนำเอาบุตรของคนต่างศาสนาเหล่านั้นมาสังกัดในระบบไพร่ โดยกฎหมายระบุไว้อย่างชัดเจนว่า “ให้อยู่ตามสัมาทิสฺส อย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหม่มขุนนายจได้บานแผนกแจกหมู่ไพร่หลวงตามกฎบ้านฉะแนกสำหรับแผ่นดินสะดวก” ผู้ใดไม่เชื่อฟังกฎหมายอาจถูกลงโทษถึงขั้นประหารชีวิต¹¹⁶

การหย่าร้าง

หลักฐานตะวันตกแสดงว่าในสังคมอยุธยา มีการหย่าร้างเกิดขึ้นค่อนข้างน้อย ดังที่ ราชทูต ลา ลูแบร์ วิเคราะห์ว่า

“การกินอยู่ฐานสามีภรรยาในประเทศสยามนั้นแทบจะราบรินกันทั่วทุกครัวเรือน อันจะพิจารณาได้จากความจงรักภักดีของภรรยาซึ่งหาเลี้ยงสามีตลอดระยะเวลาที่ต้องเกณฑ์ไปรับราชการงานหลวงอันเป็นทำนองบังคับเกณฑ์แรงงาน มีระยะเวลาไม่เพียงชั่วปีละ 6 เดือนเท่านั้น แต่บางครั้งก็นานถึง 1-2 หรือ 3 ปีทีเดียว”¹¹⁷

ราชทูตลา ลูแบร์ ระบุไว้ด้วยว่า “ถึงแม้ว่าการหย่าร้างนั้นเป็นการที่ขัดด้วยกฎหมาย ก็ไม่วายที่จะเห็นกันว่าเป็นข้อชั่วร้ายอย่างใหญ่หลวง”¹¹⁸ ดังนั้น การหย่าร้างจึงไม่ใช่เรื่องปกติธรรมดาสำหรับคนในสังคมอยุธยา อย่างไรก็ตาม ในหมู่ราษฎรสามัญหรือชนชั้นไพร่การหย่าร้างก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ ดังที่ราชทูตลา ลูแบร์ กล่าวว่า “แต่ถึงแม้ว่าสามีภรรยาจะไม่สามารถทนอยู่ร่วมกันได้ด้วยประการใดก็ตาม ก็มีทางแก้ไขด้วยการหย่าร้างกันได้อยู่ เป็นความจริงที่ว่า การหย่าร้างนี้กระทำกันแต่ในหมู่ราษฎรชั้นสามัญเท่านั้น คนมั่งมีที่มีภรรยาหลายคนก็ยังเลี้ยงดูนางภรรยาที่ตนไม่รักแล้วหรือที่ตนยังรักอยู่ไว้ทั้งโขยง”¹¹⁹

การหย่าร้างจะมีผลหรือไม่ขึ้นอยู่กับฝ่ายสามีมากกว่าภรรยา ราชทูตลา ลูแบร์ บันทึกว่า “สามีนั้นตามธรรมดาเป็นตัวสำคัญในการหย่าร้าง (คือจะยอมหย่าก็ได้หรือไม่ยอมหย่าก็ได้) แต่เขาก็ไม่เคยปฏิเสธในเมื่อฝ่ายภรรยามีเจตนาอันแรงกล้าที่จะหย่ากับตน เขาจะคืนกองทุนสินเดิมให้ภรรยาไป”¹²⁰

“พระไอยการลักษณะผัวเมีย” มีบทบัญญัติเกี่ยวกับการหย่าร้าง หรือการ “ขาดจากผัวเมียกัน” ไว้หลายมาตรา กฎหมายส่วนใหญ่จะเน้นในเรื่องการแบ่งทรัพย์สินภายหลังการหย่า และการวินิจฉัยกรณีต่างๆ ว่ามีกรณีใดบ้างที่ถือว่าสามีและภรรยาหย่าขาดจากกันแล้ว กรณีไหนบ้างที่ถือว่ายังไม่ได้หย่าขาดจากกัน รวมทั้งกรณีที่ภรรยาไปคบชายอื่น ซึ่งกฎหมายก็จะระบุว่ากรณีใดบ้างที่ถือว่าไม่เป็นความผิด เนื่องจากหย่าขาดจากสามีเดิมแล้ว และกรณีไหนบ้างที่ถือว่ามีความผิด จะต้องถูกลงโทษด้วยการปรับไหม

¹¹⁶ “พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 36” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 664.

¹¹⁷ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 167.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-168.

ถึงแม้ว่าฝ่ายภรรยาเองจะมีสิทธิขอหย่าร้าง แต่มีเงื่อนไขในการหย่าร้างมากกว่าผู้ชาย และสิทธิในทรัพย์สิน ทั้งสินเดิมและสินสมรส ก็น้อยกว่าผู้ชายด้วย เช่น เมื่อภรรยาถูกสามีทอดทิ้งเป็นเวลานาน ภรรยาจะได้รับการตัดสินจากศาลให้หย่าได้ก็ต่อเมื่อ “ภริยามีซึ่งโกรธทุ้งเถียงกัน แลชายโกรธแก่หญิงเกบเอาสินเดิมแลทรัพย์สินซึ่งของลงมาจากเรือนหนีหญิง แล้วเอาผิดพัวขวานพันเรือนเสาหอหญิงเสีย...ท่านว่าชายไปวันเดียวนั้นขาดจากผัวเมียกัน” ซึ่งในกรณีที่ชายเอาผิดพัวพันเสาเรือนเช่นนี้ ผู้หญิงไม่ต้องคืนขันหมากให้แก่ชายที่เคยเป็นสามี และหากผู้หญิงจะไปมีคู่หรือมีผัว ก็ไม่มีความผิดแต่อย่างใด¹²¹

อีกกรณีหนึ่งก็คือ “วิวาทด่าตีกัน...ชายลงจากเรือนละหญิงไว้...ถ้าชายมิได้มาสู่หาหญิงพ้นกำหนด 3 เดือน 6 เดือน 8 เดือน ปีหนึ่ง แลปีหนึ่งกับ 4 เดือน ตามระยะทางใช้ ให้หญิงหาผู้เฒ่าผู้แก่แลกำนัน พ้นนายบ้าน ร้อยแขวง กรมการ แลผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดผู้หนึ่ง ให้ช่วยส่งทูล สิ้นสอด ขันหมาก แลสิ่งของเดิมแห่งชาย ถ้าพบชาย ๆ รับก็ดี มิรับก็ดี ท่านว่าชายหญิงขาดจากผัวเมียกัน”¹²² ซึ่งจะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ชายมิได้อาละวาดถึงขันพืนเสาเรือน หญิงจะหย่าได้ก็ต่อเมื่อชายหนีไปนานพอสมควรแล้ว และหญิงยังจะต้องนำเอา “ทูล สิ้นสอด ขันหมาก แลสิ่งของเดิมแห่งชาย” ไปคืนให้แก่บิดามารดาของชายที่ทอดทิ้งตนไปอีกด้วย จึงจะถือว่าขาดจากสามีภรรยา กัน หรือแม้แต่เมื่อ “ผัวเมียอยู่ด้วยกัน หญิงนั้นหาความผิดมิได้ แลชายนั้นโกรธหญิง เกบเอาทรัพย์สินซึ่งสินตนลงจากเรือนไป แลชายนั้นมิได้ไปมาเป็นเวลาช้านาน ถึง 8 9 10 11 เดือน” แล้ว ภรรยา (ซึ่งกฎหมายเรียกหญิงที่ถูกสามีทิ้งไปว่า “เมียร้าง”) ก็มีสิทธิจะฟ้องหย่าได้ต่อเมื่อได้นำ “เอาสินสอด ขันหมาก ทูลทรัพย์สินของชายนั้นไปส่งให้แก่ชายแลพ่อแม่ชายนั้น” เสียก่อน¹²³ ซึ่งแสดงว่าภรรยาเสียเปรียบสามีอย่างมาก

ในกรณีที่ภรรยาถูกสามีทอดทิ้งเป็นเวลานาน แต่สามีมิได้นำเอาทรัพย์สินไปด้วย กฎหมายถือว่ายังไม่ขาดจากการเป็นสามี-ภรรยา กัน โดยให้เหตุผลว่า “ชายยังรักหญิงอยู่ จึงมิได้เอาทรัพย์สินซึ่งของไป ท่านว่าชายเลมิดเปนแต่โทโสมาแซก จะเอาเปนขาดจากผัวเมียกันนั้นมิได้” ถ้าหญิงเกิดไปมีสามีใหม่ก็ถือว่ามิใช่ และสามีใหม่ก็ตกอยู่ในฐานะชายคู่ที่จะต้องเสียค่าปรับใหม่ และหากบิดามารดาของฝ่ายหญิงรู้เห็นเป็นใจกับการมีสามีใหม่ของลูกสาวก็จะต้องถูกปรับใหม่ด้วยในฐานะเป็นผู้ “ชักสื่อ”¹²⁴

ในกรณีที่สามีทิ้งภรรยาไปด้วยความโกรธ ครั้นหายโกรธแล้ว “กลับมาหาเมียมันด้วยสุภาพสุจริต แลให้ทรัพย์สินซึ่งของเยี่ยมเยียน” ฝ่ายหญิงก็ไม่มีสิทธิขอหย่า ถึงแม้ว่าเมื่อฝ่ายชายกลับมาแล้วฝ่ายหญิงจะ “มิสมักรักชาย” อีกต่อไป และไม่ต้องการจะให้ชายไปมาหาสู่ตนอีกแล้วก็ตาม กฎหมายระบุด้วยว่าหญิงที่ไม่ยอมให้สามีกลับมาคืนดีเช่นนี้ แสดงว่า “มันทุจริตคิดเอาใจออกนอกใจผัวมัน” และหากหญิงไปมีสามีใหม่ ก็ถือว่ามิใช่คู่และจะต้องถูกปรับใหม่ฐานมีคู่อีกด้วย¹²⁵

¹²¹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 51” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 288.

¹²² “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 49” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 287.

¹²³ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 50” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 287-288..

¹²⁴ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 52” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 289.

¹²⁵ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 50” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 288.

อย่างไรก็ตาม มีกฎหมายอีกมาตราหนึ่งระบุว่า “ผู้ไปค้าแต่จังหวัดหัวเมืองพระราชเสามาณฑล เมืองขึ้นแห่งพระเจ้าอยู่หัว แม้นไปพ้นกำหนดปีหนึ่งชายมีมา ท่านว่าหญิงชายขาดจากกัน...หญิงมีผู้เอาผ้า หาทะมิได้”¹²⁶ และถ้าสามีไปค้าขายแดนไกล เช่น เมืองจีน เชียงใหม่ ชวา ภรรยาได้ข่าวว่าโจรสลัดจับชาย ผู้ไปได้ หรือสำเนาถูกชักไปในเขตแดนของข้าศึก ให้ภรรยารอนาน 7 ปี พ้นกำหนดนั้นแล้วหญิงสามารถ แต่งงานใหม่ได้¹²⁷

การหย่าร้างอีกกรณีหนึ่งที่กฎหมายกล่าวไว้อย่างละเอียด คือกรณีที่หญิง “ทุกข์ยาก” (ยากจน) ถูก ชายล่อลวง โดยชายหลอกลวงว่าจะช่วยหญิงให้พ้นจากความทุกข์ยาก ทำให้หญิงยอมร่วมประเวณี ต่อมา หญิงพบว่าชายมิได้ช่วยจริง หรือมิได้ช่วยโดยสุจริต เช่น “ลวงทำชั่วให้หญิงเสียตัว แล้วเอาหญิงไปขายผูก ดอกเบี้ยก็ดี ขายให้เขาใช้ต่างดอกเบี้ยก็ดี แลหญิงคิดอุจใจว่าชายช่วยทุกข์ยากมิได้ แลมีสมักอยู่ด้วยชาย ใช้” ในกรณีเช่นนี้ กฎหมายมิได้ถือว่าชายที่หลอกลวงหญิงมีความผิด เพียงแต่กำหนดให้ชายนั้นต้องนำเงิน มาคืนแก่นายเงินให้ครบ ผู้ที่ถูกกลโกงกลับเป็นหญิงที่ถูกหลอกลวง ถึงแม้กฎหมายจะให้ขาดจากผ้าเย็บกัน หรือให้หย่ากันตามที่ฝ่ายหญิงต้องการ แต่ก็ **“ให้ทวนหญิง 10 ที่ เหตุหญิงใจเบายอมด้วยชายก่อนแล้ว ให้ชายขายต่อไป จึงได้ยากแก่ความเมืองท่าน”**¹²⁸

การหย่าจะมีผลทางกฎหมายอย่างง่ายดายหากทั้งฝ่ายสามีและภรรยาเต็มใจหย่า กฎหมาย ระบุว่า “ภริยาสามีมิชอบเนื้อพิ้งใจกัน เขาจะหย่ากันใช้ ตามน้ำใจเขา เหตุว่าเขาทั้งสองนั้นสิ้นบุญกันแล้ว จะจำใจให้อยู่ด้วยกันนั้นมิได้”¹²⁹

ในการหย่าร้าง หญิงจะสามารถหย่าชายโดยได้รับส่วนแบ่งทรัพย์สินก็ต่อเมื่อ “ชายมิได้เลี้ยงหญิง โดยธรรม” โดยกฎหมายระบุว่า

ชายหญิงอยู่กินเป็นผ้าเย็บกันแลชายคิดเอาใจออกนอกใจหญิง ยักย้ายทรัพย์สินของเกบเอา สิ้นเดิมสิ้นสมรสไปไว้แก่บิดามานดาญาติพี่น้องแห่งตน ไปมีเมียอื่นก็ดี แลเกบเอาทรัพย์สินของไป มิได้มีเมียอื่น ร้างหญิงไว้พ้นกำหนดก็ดี แลชายแกล้งขับไล่หญิงเสียเกบเอาทรัพย์สินของไว้แต่ผู้เดียว ก็ดี หญิงมาฟ้องร้องพิจารณาเป็นสัจ ท่านว่าชายนั้นเลี้ยงหญิงมิเป็นธรรม ให้ชายส่งทรัพย์สินของซึ่ง เกบไปนั้นมาจงถ้วน ควนให้ปันสิ้นเดิมให้แก่หญิงแก่ชายตามเดิม สิ้นสมรสซึ่งชายเก็บเอาไปแลหญิง ได้ไว้มีมาน้อยเท่าใด ปันให้แก่ชายหญิงคลละครึ่ง ให้ชายหญิงขาดจากผ้าเย็บกัน เหตุชายเลี้ยง หญิงมิเป็นธรรม¹³⁰

¹²⁶ “พระไอยการลักษณะผ้าเย็บ มาตรา 62” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

¹²⁷ “พระไอยการลักษณะผ้าเย็บ มาตรา 62” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 291.

¹²⁸ “พระไอยการลักษณะผ้าเย็บ มาตรา 134” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 310. (เน้นโดยผู้เขียน).

¹²⁹ “พระไอยการลักษณะผ้าเย็บ มาตรา 67” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 292.

¹³⁰ “พระไอยการลักษณะผ้าเย็บ มาตรา 55” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 289.

นอกจากนี้ หากสามีนำเมียใหม่เข้าบ้าน “เมื่อก่อน” (เมื่อยเก่า) ก็สามารถหย่าได้โดยได้รับส่วนแบ่งทรัพย์สินกึ่งหนึ่ง ดังที่กฎหมายระบุว่า “ผัวเมียอยู่ด้วยกัน ผัวไปค้าได้เมียใหม่มาด้วย ชายทำเคียดแค้นเมื่อก่อน และจะหย่ากันใช้ ให้แบ่งสินนั้นกึ่ง เพราะเมื่อก่อนนั้นหาโทษมิได้ ผู้ชายนั้นอากรรม”¹³¹

สำหรับการแต่งงานใหม่หลังหย่าร้าง ถึงแม้กฎหมายจะระบุถึงชนบประเพณีที่สังคมยึดถือว่า “เป็นสตรีภาพอย่าให้มีชายสัมผัสถูกต้องตัวถึงสอง”¹³² แต่หลักฐานตะวันตกสอดคล้องกับหลักฐานประเภทกฎหมายของไทย ที่ระบุว่าเมื่อหย่าร้างแล้วผู้หญิงสามารถแต่งงานใหม่ได้ ดังที่ลาลูแบร์วิเคราะห์ว่า

เมื่อได้หย่าร้างค้างขาดกันแล้ว ย่อมเป็นการชอบด้วยกฎหมายที่สามีและภรรยาจะไปแต่งงานใหม่กับใครก็ได้ตามปรารถนา และเป็นอิสระแก่ข้างสตรีที่จะแต่งงานใหม่ได้ในวันที่หย่าร้าง (กับสามีเดิม) นั่นทีเดียวโดยไม่คำนึงถึงข้อกังขาจะเกิดขึ้นได้กับบุตรคนแรก (ที่เกิดเมื่ออยู่กินกับสามีใหม่) ว่าจะเป็นบุตร (ของสามีเดิม) ติดท้องมา โดยเชื่อเอาตามคำที่ภรรยาบอกโดยประมาณ อันเป็นข้อแสดงให้เห็นว่าชาวสยามมีความหึงหวงน้อยที่สุด¹³³

เมื่อมีการหย่าร้าง มีกฎหมายในการแบ่งลูกไว้ชัดเจน ราชทูตลา ลูแบร์ กล่าวว่า

พวกบุตรๆ ที่เกิดด้วยกันก็แบ่งกันรับไปในการทำงานนี้ หญิงผู้มารดาได้บุตรคนที่ 1-3-5 และต่อๆ ไปตามจำนวนคือ แต่ถ้าบังเอิญบุตรโตนคนเดียวก็ได้แก่มารดาไป และถ้าบุตรทั้งหมดนั้นรวมกันเป็นจำนวนคือ หญิงผู้มารดานั้นก็จะได้บุตรมากกว่าผู้เป็นบิดาไปหนึ่งคน จะเป็นด้วยท่านวินิจฉัยเห็นว่ามารดาเยี่ยมเลี้ยงดูบุตรได้ดีกว่าบิดา หรือว่านางเป็นฝ่ายอุ้มท้องและเลี้ยงบุตรด้วยนมของนางมาอย่างใดอย่างหนึ่ง นางจึงมีสิทธิเหนือผู้เป็นบิดาด้วยประการฉะนี้ หรือท่านจะเห็นว่าสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอ ย่อมจะต้องการความช่วยเหลือเกื้อกูลจากพวกบุตรๆ มากกว่าก็เป็นได้อีกเหมือนกัน¹³⁴

อย่างไรก็ตาม ในเรื่องการแบ่งลูกนี้ เป็นไปได้ว่าเกณฑ์ในการแบ่งลูกของชนชั้นไพร่นั้นเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับการแบ่งกรรมกองในระบบไพร่ โดยกฎหมายต้องกำหนดไว้อย่างละเอียดชัดเจนว่าลูกคนใดเป็นของพ่อหรือของแม่ เพื่อจะสามารถแบ่งขึ้นบัญชีในกรรมกองที่พ่อแม่สังกัดได้อย่างสะดวก และเป็นการป้องกันมิให้เกิดการพิพาทแย่งชิงไพร่ระหว่างกรรมกองต่าง ๆ ส่วนเกณฑ์ในการแบ่งลูกของชนชั้นทาส เป็นเรื่องของนายเงินที่จะแบ่งเอาบุตรบางคนของทาสหญิงหรือทาสชายมาเป็นทาสของตนต่อไป เป็นการป้องกันการวิวาทแย่งชิงลูกทาสระหว่างนายเงินสองฝ่าย รวมทั้งป้องกันปัญหาในการแบ่งปันตัวบุตรที่เกิดจากการแต่งงานระหว่างไพร่กับทาส หรือบุตรที่เกิดจากการแต่งงานระหว่างไพร่กับบุคคลที่เคยมีสถานะเป็นทาสที่ฝ่ายไพร่ได้ไถ่ตัวมาเป็นภรรยาหรือสามีของตนด้วย¹³⁵

¹³¹ “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 70” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 293.

¹³² “พระไอยการลักษณะผัวเมีย มาตรา 84” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 298.

¹³³ มองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 168.

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

¹³⁵ โปรดดู “พระไอยการบานผณนแก” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 179-191.

การข่มขืน

การข่มขืนบังคับร่วมเพศเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นข้อห้ามและมีบทลงโทษตามกฎหมายมาโดยตลอด “พระไอยการลักษณะผิดเมีย” กำหนดบทลงโทษการข่มขืนไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับลักษณะของชายหรือหญิงที่เกี่ยวข้อง คือผู้กระทำการข่มขืนที่เป็นชายโสไธได้รับโทษเบากว่าชายที่แต่งงานแล้ว โดยกฎหมายระบุว่า “ชายหาเมียมิได้ ข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา ให้ไหมชายนั่นถึงเบี้ยชายมีเมียแล้ว”¹³⁶ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะผู้มีอำนาจตรากฎหมายและสังคมในเวลานั้นมีความเห็นอกเห็นใจชายที่ยังไม่มีภรรยาแต่มีความต้องการทางเพศซึ่งทำให้ชายนั้นหาทางออกด้วยการข่มขืนผู้หญิง

ถ้าพิจารณาจากฝ่ายผู้ถูกระทำ **การข่มขืนภรรยาคนอื่นมีโทษหนักที่สุด** คือ หนักกว่าการข่มขืนลูกสาวหลานสาวคนอื่น และหนักกว่าการข่มขืนเด็กและหญิงโสไธ¹³⁷ กฎหมายระบุว่า “ชายใดมีเมียแล้วข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา ให้ไหมชายนั่นถึงประณมผิดเมีย”¹³⁸ แสดงว่าโทษของการข่มขืน **ผู้หญิงที่ยังมีพรหมจรรย์ มีโทษน้อยกว่าการข่มขืนภรรยาของผู้อื่น** คือมีเพียงโทษปรับไหมเพียงครึ่งหนึ่งของชายที่ “ผิดเมีย” ผู้อื่น ส่วน “ชายหาเมียมิได้ ข่มขืนลูกสาวหลานสาวท่านถึงชำเรา” ถูกปรับไหมน้อยลงไปอีก คือถูกปรับไหมเพียงครึ่งเดียวของชายที่มีเมียแล้ว¹³⁹

การจัดประเภทความรุนแรงของโทษข่มขืนโดยดูจากสถานะของผู้หญิงว่ามีสามีหรือไม่ ทำให้เห็นได้ชัดว่าพรหมจรรย์ของผู้หญิงมีความสำคัญน้อยกว่าการละเมิดสามีของผู้หญิงที่ถูกข่มขืน ถึงแม้ว่าในสมัยอยุธยา จะมีกฎหมายกล่าวถึงการ “เสียตัว”¹⁴⁰ และกล่าวด้วยว่า “เป็นสตรีภาพอย่าให้ชายสัมผัสถูกต้องตัวถึงสอง”¹⁴¹ ซึ่งแสดงว่าให้ความสำคัญแก่พรหมจรรย์อยู่ด้วย แต่กฎหมายที่กล่าวถึงการข่มขืน “ลูกสาวหลานสาวท่าน” ไม่ได้เน้นในเรื่องพรหมจรรย์ แต่อย่างใด แต่กลับเน้นความเสียหายของผู้มีอำนาจเหนือผู้หญิง คือสามีและองค์อธิปัตย์ของรัฐ เช่น บทลงโทษแก่ “ชายหลายคนข่มขืนโอรสเอหาหญิง” ระบุว่าให้ทวนด้วยลวดหนักคนละ 60 ที่ “เพราะมันบังอาชญาบช้ำต่อแผ่นดินเมืองท่าน”¹⁴² เป็นต้น

การลงโทษผู้ชายที่ข่มขืนผู้หญิงด้วยการปรับไหม แสดงว่าหากมีฐานะร่ำรวยพอที่จะจ่ายค่าปรับก็สามารถข่มขืนลูกสาวหลานสาวของผู้อื่นได้ แม้แต่การข่มขืน “หญิงเด็กไม่รู้เดียงษา...ถึงชำเราโลหิตไหล” ก็มีโทษเพียงแค่การปรับไหมเท่านั้น และถ้าตอบตีหญิงที่ถูกข่มขืนด้วย ก็เพียงแค่ถูกปรับไหมเพิ่มขึ้นเท่านั้น โดยกฎหมายระบุว่า “ถ้าตอบตีหญิงทำให้มีบาดเจ็บด้วย ท่านให้ไหมชายนั่นโดยบาดเจ็บอีก

¹³⁶ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 79” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 297.

¹³⁷ บุญยงค์ เกศเทศ, **สถานภาพสตรีไทย**, หน้า 246. อ้างใน **ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศในประวัติศาสตร์ไทย** หน้า 76.

¹³⁸ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 78” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 297

¹³⁹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 79” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 297.

¹⁴⁰ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 89” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 299.

¹⁴¹ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 84” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 298.

¹⁴² “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 90” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 299.

โสดหนึ่ง”¹⁴³ ในขณะที่ “ผู้ชักสือ” (พ่อสือหรือแม่สือ) กลับถูกลงโทษทางกาย คือถูกทวนด้วยหวาย ด้วยเหตุผลว่าทำให้ลูกสาวคนอื่นเสียพรหมจรรย์ “เพราะมันเหน็บเกล้ามาเอาสินจ้างสินบน ทำให้ลูกสาวท่านเสียตัว”¹⁴⁴

กฎหมายเกี่ยวกับการปรับโทษชายที่ข่มขืนหญิงมีหลายมาตรา และบางมาตราก็ระบุโทษปรับไหมแก่ชายที่ข่มขืนตาม “พระราชกฤษฎีกาเดิม” เพียงแต่เพิ่มเติมว่า ชายที่ข่มขืนจะถูกปรับไหมก็ต่อเมื่อ “หญิงนั้นร้องแรกขาดขวางมีใครรู้เห็นได้ยิน”¹⁴⁵ ซึ่งทำให้ผู้หญิงตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบมากยิ่งขึ้น

เมื่อพิจารณาจากเรื่องครอบครัว การแต่งงาน การหย่าร้าง และการข่มขืนแล้ว อาจกล่าวได้ว่าสถานะที่ผู้หญิงเสียเปรียบผู้ชายมีอยู่ทั่วไปในสังคมสมัยอยุธยา และความเสียเปรียบและการถูกเอารัดเอาเปรียบทางเพศจะเพิ่มสูงขึ้นมากในสภาวะสงคราม ดังที่ปรากฏในจดหมายของบาทหลวงฌาร์ค กอร์รั (Jacques Corre) ถึงบาทหลวงบริโก ลงวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2312 กล่าวถึงผู้หญิงในสมัยเสียกรุงครั้งที่ 2 ว่า “พวกผู้หญิงสาว ๆ ที่ได้ออดพันมือพวกพม่าไปได้นั้น ก็ตกไปอยู่กับพวกจีน กระจายอยู่ทั่วทุกแห่ง”¹⁴⁶

อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงก็มีโอกาสได้เปรียบอยู่บ้าง เช่น ในการพิจารณาคดีของศาลนั้น “เพื่อมิให้คู่ความตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบพนักงานอัยการในด้านค่าฤชาธรรมเนียมค่าจ้างและการยืดเวลาหาหลักฐาน คู่กรณีแต่ละฝ่ายจึงเป็นทนายให้แก่ตนเองได้อย่างเสรี และได้รับความเชื่อถือเสียด้วย โดยที่ผู้หญิงเป็นฝ่ายแก้ตัวเก่งกว่าผู้ชาย และได้รับการรับฟังด้วยอนุเคราะห์อันยิ่งอยู่เสมอ นางจึงมักเป็นฝ่ายรู้รักษาประโยชน์ของตนไว้ได้อย่างเต็มที่”¹⁴⁷

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้หญิงในสังคมอยุธยานิยมทำบุญมากกว่าผู้ชาย ดังที่ วัน วลิต ตั้งข้อสังเกตว่าผู้ที่ทำบุญส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง¹⁴⁸ อาจเป็นเพราะชีวิตของผู้หญิงลำบากกว่าผู้ชาย หรืออาจเป็นเพราะผู้หญิงไม่มีโอกาสสวขเรียน ทำให้ผู้หญิงต้องหาทางสั่งสมบุญด้วยการทำบุญ และผู้หญิงที่ทำบุญแล้วก็มีอิทธิฐานว่าชาติหน้าขอเกิดเป็นผู้ชาย ดังปรากฏคำอธิษฐานในจารึกสมัยอยุธยาจำนวนมาก¹⁴⁹

ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและเครือญาติในสมัยอยุธยาตอนปลาย

¹⁴³ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 80” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 297.

¹⁴⁴ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 89” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 299.

¹⁴⁵ “พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 90” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 299.

¹⁴⁶ ปรีดี พิศภูมิวิถี, “ชุมชนโปรตุเกสกุฎจีน” ใน กระดานทองสองแผ่นดิน หน้า 191-192.

¹⁴⁷ นิโกลาส แซรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550, หน้า 89.

¹⁴⁸ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources, pp. 93-95.

¹⁴⁹ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-24. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ทำให้ครอบครัวและเครือญาติเปลี่ยนไปในทางที่ทำให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและความรับผิดชอบใน “ความผิด” ต่างๆ ร่วมกันของคนในครอบครัวและเครือญาติจำกัดวงแคบลงมาก อาจกล่าวได้ว่าเครือญาติที่มีใบปิตามารดาหรือบุตรของผู้กระทำ “ความผิด” จะไม่ต้องรับผิดชอบอีกต่อไป จะเห็นได้ว่า **ถึงแม้ว่ากฎหมายจะกำหนดให้สมาชิกในครอบครัวยังคงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำผิดกฎหมายของคนในครอบครัว แต่ความหมายของ “ครอบครัว” ในกฎหมายจำกัดอยู่ที่สามี ภรรยา และบุตรเท่านั้น** ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

แนวโน้มความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย หลังจากที่มีการอพยพผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ (ภาคเหนือตอนล่าง) ลงมาอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างในพุทธศตวรรษที่ 22 (เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงยุทธศาสตร์ในการทำสงครามภายหลังการเสียกรุงครั้งแรกใน พ.ศ.2112¹⁵⁰) ทำให้บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีประชากรหนาแน่นขึ้นและกลายเป็นกำลังคนในการผลิตสินค้าต่างๆ เมื่อประกอบกับการขยายตัวของการค้าทางทะเลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ทั้งการค้ากับชาติตะวันตก เปอร์เซีย อินเดีย ญี่ปุ่น และจีน ก็ทำให้เกิด “ไพร่มั่งมี” ที่มีทรัพย์สินเงินทองมากพอที่จะเสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการในระบบไพร่เพื่อให้มีอิสระในการทำมาหากิน ดังที่ราชทูต ลา ลูแบร์ กล่าวถึงการเสียเงินแทนการเข้าเวรรับราชการไว้ว่า ไพร่สามารถจะ “ชำระเป็นเงินสด” ซึ่ง “การชำระเป็นเงินสดนี้แลคนมั่งมีได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นเลกเข้าเดือนออกเดือน” โดยราชทูต ลา ลูแบร์ ระบุว่าในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ได้เพิ่มจำนวนเงินขึ้นเป็นเดือนละ 2 บาท จากเดิมที่เก็บเพียงเดือนละ 1 บาท ซึ่งราชทูตลา ลูแบร์ ระบุว่าในเวลานั้น “เงินบาทเดียวก็พอเลี้ยงชีพคนๆ หนึ่งได้ตลอดเดือนแล้ว”¹⁵¹

การเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานถึงปีละ 12 บาท (เดือนละ 2 บาท รวม 6 เดือนต่อปี) จึงเป็นจำนวนเงินที่สูงมาก ซึ่งเมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ จำนวนเงินที่เก็บจากไพร่แทนการเข้าเวรรับราชการก็ได้เพิ่มขึ้นอีกเป็นปีละ 18-24 บาท หรือ “สี่ตำลึงสองบาทบ้าง หกตำลึงบ้าง”¹⁵² การที่ไพร่ยอมเสียเงินในอัตราที่สูงมากเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความปรารถนาของไพร่ที่จะใช้เวลาในการทำมาหากินอย่างเต็มที่ และรายได้ของไพร่จากการผลิตเพื่อขาย หรือการประกอบการค้า หรือการขายแรงงาน คงจะสูงมากทีเดียว เช่น ไพร่ที่เป็นแรงงานรับจ้างนั้น “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2291 สะท้อนว่ามีรายได้เป็นเงินราวปีละ 18-28 บาท¹⁵³ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” กล่าวถึงการรับจ้างสร้างบ้านเรือนและตึกเป็นห้ำค้าขายของพ่อค้าจีนและฝรั่ง¹⁵⁴ และ “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2270 แสดงว่าในหัวเมืองก็มีการ “จ้าง” อยู่

¹⁵⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พิมพ์ครั้งที่ 9 กรุงเทพฯ: มติชน, 2550. หน้า 5-7.

¹⁵¹ มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 285.

¹⁵² “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 679-680.

¹⁵³ “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 680.

¹⁵⁴ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” แฉลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม 2512): 55-56.

เป็นปรกติ ดังมีความว่า “ถ้าจะทำเรือนบุตรภรรยาญาติพี่น้องเจ้าเมืองนอกกว่าหย่างทำเนียม ให้เจ้าเมืองชาวโคแลเกวียนตัดไม้แลให้ค่าจ้างตามราษฎรเคยจ้าง”¹⁵⁵ ไพร่ที่มีฝีมือทางประณีตศิลป์ก็มีรายได้สูงมาก เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงจ้างช่างถึง 200 คนทำบานประตูประดับมุกพระอุโบสถ วัดบรมพุทธาราม กรุงศรีอยุธยา เป็นเงิน 30 ชั่งต่อบาน และใช้ช่าง 185 คน สร้างบานประตูประดับมุกพระอุโบสถวัดพระพุทธไสยาสน์ ปาโมก เป็นเงิน 25 ชั่งต่อบาน และสร้างบานประตูประดับมุกพระวิหารพระพุทธรชินราช พิษณุโลก เป็นเงิน 26 ชั่งต่อบาน¹⁵⁶ ไพร่ส่วนหนึ่งจึงยอมเสียเงินจำนวนดังกล่าวนี้ เพื่อจะมีอิสระในการทำมาหากิน รวมทั้งการผลิตสินค้าเพื่อตอบสนองตลาดที่ขยายตัวขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งออกข้าว ซึ่งมีการส่งข้าวไปขายที่ประเทศจีนไม่น้อยกว่าปีละ 6,5000 หาบ (39,312 ตัน) บางปีก็ส่งไปหลายแสนหาบ และมีบางปีส่งไปถึง 1 ล้าน 5 แสนหาบ (907,200 ตัน)¹⁵⁷ จนทำให้ราษฎรนำเรือและเกวียนบรรทุกข้าวจากหัวเมืองมาจอดขายที่กรุงศรีอยุธยาจำนวนมาก¹⁵⁸ และ “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2291 ก็กล่าวว่าไพร่หลวงกันสร้างทำนาขึ้นใหม่มาก¹⁵⁹

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ชนชั้นมูลนายมุ่งขยายผลประโยชน์ทางการค้าอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลางพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมาซึ่งการค้ากับจีนขยายตัวอย่างรวดเร็ว¹⁶⁰ ทำให้สมาชิกของชนชั้นมูลนายทั้งชายและหญิงพยายามแสวงหาผลประโยชน์อย่างเต็มที่ เช่น การปล่อยนักโทษออกมาเพื่อสร้างเรือสำเภาหรือเพื่อแลกกับเงินที่โจรผู้ร้ายที่เป็นนักโทษมอบให้ การยื่นขอประมวลภาษีอากรในเขตที่ไม่เคยมีการประมวลมาก่อน การกินสินบนอย่างกว้างขวาง การออกไปกรรโชกพัสดุดีเงินทองจากราษฎร ฯลฯ¹⁶¹ พฤติกรรมเหล่านี้ได้รับการกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำอีกในกฎหมาย เป็นต้นว่า “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2283 กล่าวถึงมูลนายทุกระดับตั้งแต่สมุหนายกและสมุหกลาโหมลงมา รวมทั้งเจ้านายทั้งหลาย พวกนี้กินสินบนมีการใช้เงินซื้อตำแหน่งทั้งในราชธานีและหัวเมือง เมื่อได้ตำแหน่งแล้วก็ “เบียดเบียนอะนาประชาราษฎร ช่มเหงข้อประบัด เอาพัสดุทองเงินมาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยา”¹⁶²

ในขณะเดียวกัน จำนวน “ไพร่มี” ก็ขยายตัวขึ้นพร้อมๆ กับการหลบหนีไปจากกรมกองในระบบไพร่เพื่อขึ้นล่องทำมาหากิน จนสมเด็จพระเจ้าบรมโกศต้องโปรดให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อมเลกวัดและไพร่

¹⁵⁵ “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 23” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 638.

¹⁵⁶ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511. หน้า 57, 74, 76.

¹⁵⁷ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamnese Trade. 1652-1853* Cambridge, council on East Asian Studies, Harvard University, 1977. p. 90.

¹⁵⁸ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” แดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม 2512): 57.

¹⁵⁹ “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 672-673.

¹⁶⁰ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamnese Trade. 1652-1853*. pp.9-162.

¹⁶¹ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก* กรุงเทพฯ: มติชน, 2545. หน้า19-40.

¹⁶² “พระราชกำหนดเก่ามาตรา 50” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 683-690.

ในบริเวณเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองวิเศษชัยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสิงคโปร์เมืองสมิ เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัย และเมืองนครสวรรค์ ให้กลับเข้าสู่ระบบไพร่¹⁶³ พระองค์ทรงสัญญาว่าถ้าไพร่ทั้งหลายกลับคืนสู่กรมกองจะทรงลดเวลาเกณฑ์แรงงานให้เหลือเพียงปีละ 4 เดือน เพื่อให้ไพร่มีเวลาทำมาหากินมากขึ้น โดยทรงระบุในพระราชกำหนดว่า “ต่อเมื่อใดไพร่ท้องหม่มมั่งคั่งขึ้นทุกหมู่ทุกกรมแล้ว จึงให้เป็นสามผลัด จะให้ทำราชการเดือนหนึ่ง จะให้อยู่ทำกินสองเดือน”¹⁶⁴ เห็นได้ชัดว่าทรงเน้นแรงจูงใจทางเศรษฐกิจเพื่อให้ไพร่ยอมกลับคืนสู่กรมกองในระบบไพร่ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2310 ก็ไม่ปรากฏว่ามีการลดเวลาในการเกณฑ์แรงงานไพร่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าไพร่จำนวนมากยังคง “หลบหลีกขึ้นล่องทำมาหากิน” เพื่อ โดยไม่ยอมกลับคืนสู่กรมกอง

กล่าวได้ว่าการที่เศรษฐกิจแบบตลาดเริ่มขยายตัวและคนทุกชั้นให้ความสำคัญแก่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมากดังที่กล่าวมานี้ ทำให้แต่ละคนคำนึงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของเครือญาติตลอดจนผลประโยชน์ร่วมของเครือญาติน้อยลงไปกว่าเดิมเป็นอันมาก ส่วนใหญ่จะเปลี่ยนมาให้ความสำคัญแต่เฉพาะสมาชิกที่ใกล้ชิดกันที่สุดในครอบครัว อันได้แก่ **สามี ภรรยา และบุตร** จะเห็นได้ว่า ความรับผิดชอบร่วมกันใน “ความผิด” ต่างๆ ของสมาชิกในครอบครัว และเครือญาติได้ถูกจำกัดวงให้แคบลงมาก ส่วนใหญ่แล้วกฎหมายจะกำหนดเฉพาะสามี ภรรยา และบุตรเท่านั้นที่ต้องร่วมรับผิดชอบ หรืออย่างมากที่สุดก็รวมเอาแต่เฉพาะผู้ที่เป็นญาติสนิทของครอบครัว

ตัวอย่างที่ชัดเจนได้แก่กรณีโจรผู้ร้าย ในสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งปัญหาโจรผู้ร้ายขยายตัวขึ้นมาก และมีการตรากฎหมายจำนวนมากเพื่อแก้ไขปัญหานี้¹⁶⁵ กฎหมายได้กำหนดให้เฉพาะตัวผู้ร้ายกับภรรยา และบุตรของผู้ร้ายเท่านั้นที่จะต้องรับโทษทัณฑ์จาก “ความผิด” ของผู้ร้าย เช่น “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ. 2299 ระบุว่า

เหตุฉะนี้จึงทรงฯ ให้มีพระราชกำหนดกฎหมายไว้ทุกหัวเมืองครั้งก่อนนั้นว่า อ้ายผู้ร้ายลักโค กระบือนั้น ถ้าพิจารณาเปนสัจ แลให้เร่งเอาโคกระบือส่งให้แก่เจ้าทรัพย์ แลให้เอาทรัพย์ของอ้ายผู้ร้ายนั้นเปนพิไนยจ่ายราชการ แลให้เอาตัวอ้ายผู้ร้าย **บุตรภริยา** อ้ายผู้ร้ายส่งไปยังกรุง แลตัวอ้ายผู้ร้ายให้คักหน้าเสียส่งเข้าคุกติดพวงไว้ใช้กว่าจะตาย แล **บุตรภริยา** นั้นให้จ่ายเป็นคนน้ำร้อน แลพิจารณาโคกระบือส่งให้แก่เจ้าทรัพย์มิครบใช้ ก็ให้เอา **บุตรภริยา** อ้ายผู้ร้ายนั้นขายเอาเงินใช้ให้แก่เจ้าทรัพย์ แลเปนพิไนยจ่ายราชการตามแต่จะได้ แลพระราชกำหนดกฎหมายอันนี้ใช้ได้แจ้งทุกหัวเมืองแล้ว

¹⁶³ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กรุงเทพฯ: มติชน, 2545. หน้า 9-41.

¹⁶⁴ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48” เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 682.

¹⁶⁵ สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 39.

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าเกิดใจผู้ร้ายเมืองใดขัดพวกอยู่ต่างเมือง ให้มีหนังสือผู้รังการไป
ถึงผู้รายนายอำเภอซึ่งพวกเพื่อนอ้ายผู้ร้ายอยู่นั้น ให้เร่งสืบสาวจับกุมเอาตัวอ้ายผู้ร้ายเมียอ้ายผู้ร้าย
ตามมีรายชื่อรายตำบลไปนั้น...

ถ้าสืบสาวจับกุมได้อ้ายผู้ร้ายแลพวกอ้ายผู้ร้าย กำกับกันพิจารณาเป็นสัจ ก็ให้ขับเสียแล
นาบเท้าจำจองไว้ ณ คุณ...แล้วให้บอกหนังสือแต่งขุนหมื่นแลไพร่ท่งปวงคุมเอาตัวอ้ายผู้ร้ายแลลูก
เมียอ้ายผู้ร้ายไปยังลูกขุน ณ ศาลา...¹⁶⁶

พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตอนปลายยังโปรดให้ระบุไว้ในกฎหมายด้วยว่า ญาติพี่น้องของมูล
นายระดับล่างที่รับผิดชอบบรายได้ของพระสงฆ์และของ “หลวง” (คือพระมหากษัตริย์) แต่ได้เบียดบังเงินของ
พระสงฆ์และของหลวงไปนั้น ไม่ควรต้องมีส่วนรับผิดชอบต่อเงินของพระสงฆ์และของหลวง “ดัง
ขนบธรรมเนียมแต่ก่อน” เพราะเงินที่เอาไปนั้นไม่ได้แบ่งปันให้แก่ญาติพี่น้องแต่อย่างใด ให้แต่บุตร
และภรรยาเท่านั้น จึงควรกำหนดให้เฉพาะบุตรและภรรยาเท่านั้นที่จะเป็นผู้รับผิดชอบ หากบุตร
ภรรยายากจนขึ้นแค้นจึงจะให้ญาติสนิทเข้ามาช่วยรับผิดชอบ แต่ให้ภรรยาและญาติสนิทรับผิดชอบหาเงิน
มาคืนเพียงครั้งเดียว ดังความใน “พระราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2299 ต่อไปนี้

นายระวางนายอากรนายขนอนกำนันตลาดเสนากำนันนาผู้ทำภาษี เรียกส่วยสาอากรมา
สีมาได้ แล้วเบียดบังข้อประบัดเอาเงินของพระของหลวงนั้นไว้ ผู้พิจารณาเร่งรัดเอาได้ครบก็มีบ้าง
กลางที่เปนคนจนเร่งรัดมิได้เปนเวนจำอยู่ก็มีบ้าง ปลายที่ตายบ้าง ครั้นเงินของพระของหลวงค้างมาก
น้อยเท่าใดกระลาการพิจารณาย่อมสืบสาวเอาบุตรภรรยาเร่งรัด ถ้าขัดสนมิได้เงิน ย่อมสืบสาวเอา
ญาติพี่น้องให้ช่วยใช้แทนเงินของพระของหลวงนั้น บัดนี้ทรงพระดำริเห็นว่า ผู้มีชื่อซึ่งข้อประบัดบัง
เอาเงินของพระของหลวงไปซื้อผ้าถุงหมี่เข้า (ข้าว) ปลาอาหารเครื่องอุปโภคบริโภคนั้นแต่บุตร
ภรรยา จได้ข้อบังเอาเงินทั้งนี้แบ่งปันให้ญาติพี่น้องท่งปวงด้วยหามิได้ แลผู้พิจารณาให้ญาติ
พี่น้องช่วยใช้แทนเงินของพระของหลวงให้ครบตามขนบทำเนียมแต่ก่อนนั้น อนุาประชา
ราชฎาท่งปวงจะได้รับความเดือดร้อนยากแค้นนัก

แต่นี้ไปเมื่อหน้า ถ้าขุนหมื่นผู้ทำภาษีแลผู้มีชื่อข้าพระ นายระวาง นายอากร นายขนอน
กำนันตลาด เสนากำนันนาผู้ใด ข้อประบัดแลเบียดบังเอาเงินของพระของหลวงไว้แล้ว เอาไปทำ
อันระยาเสียประการใด ก็ให้กระลาการเอาตัวผู้ข้อประบัดนั้นมาเร่งรัดเอาเงินของพระของหลวงให้ได้
จงสิ้นเชิง ถ้าผู้ใดข้อบังเอาเงินของพระของหลวงไว้หนี ตาย เร่งรัดมิได้ ขึ้นจน ให้เอาบุตรภรรยา
เร่งรัดเอาเงินจงได้ ถ้าแลเร่งรัดบุตรภรรยานั้นขัดสนขึ้นจนอยู่แล้ว ก็ให้เอาเงินนั้นทำออกเป็นสองส่วน
ยกไว้ผู้ตายผู้หนีส่วนหนึ่ง ยังส่วนหนึ่งนั้นให้แบ่งให้บุตรภรรยาญาติพี่น้องช่วยใช้ ตามสนิฉแล
ห่างตามบทพระอาัยการ อย่าให้กระลาการเอาญาติพี่น้องมาช่วยใช้แทนของพระของหลวงให้
ครบตามขนบทำเนียมแต่ก่อนนั้นเลย¹⁶⁷

¹⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 620-621.

¹⁶⁷ “พระราชกำหนดเก่า มาตรา 53” เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 692-693.

ข้อความในพระราชกำหนดข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่า **ในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้**
ความสัมพันธ์ในกลุ่มเครือญาติได้มีความแน่นแฟ้นดังในอดีตที่ผ่านมา บุคคลจะผูกพันกับ
 ครอบครัวของตนเป็นหลัก ทรัพย์สินต่างๆ ที่ได้มาจะมอบให้บุตรและภรรยาเป็นสำคัญ ความรับผิดชอบ
 ต่อการกระทำ “ความผิด” ของคนในครอบครัวจำกัดอยู่เฉพาะสามี ภรรยา และบุตรที่ยังอาศัยอยู่กับบิดา
 มารดา หากมีเหตุสุดวิสัยจึงจะให้ญาติช่วยรับผิดชอบ แต่ก็คำนึงด้วยว่าเป็นญาติสนิทหรือญาติห่างๆ มิได้
 ครอบคลุมสมาชิกของเครือญาติอย่างกว้างขวางดังในอดีตที่ผ่านมา

สำหรับการ “ล่องประเพณีภิรยาของชายอื่น” ในสมัยอยุธยาตอนปลายก็มีโทษสูงขึ้นมาก ดังที่ “พระ
 ราชกำหนดเก่า” พ.ศ.2298 ระบุว่า “**พระราชกฤษฎีกาพระอาการผู้กระทำผิดมิฉะฉางล่องประเพณี
 แต่ก่อนปรับไหมน้อยนัก**” พระราชกำหนดฉบับนี้จึงปรับเปลี่ยนอัตราค่าปรับไหม โดยระบุว่า “**ถ้าผู้ใด
 ล่องประเพณีภิรยาท่านผู้อื่น ให้ปรับไหมทวีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายเท่า** แลนายแก้วบุตรพญา
 ทำยน้ำล่องประเพณีภิรยาขุนอภัยสงครามให้ปรับไหมไต่โทษเป็นเงิน 20 ชั่ง” โดยให้เหตุผลว่า “ปรับไหมเบา
 นักรักจะดูหย่างเหยียงกันสืบไปเป็นอันมากก็จะเปนจุลาจลในแผ่นดิน” และยังเตือนด้วยว่า

แลกาเมสุมิฉาจารย์เวระมะณีนั้นให้เว้นจากประเพณีภิรยาชายอื่น แลให้เจ้าพญาแลพญา
 มหาราชครูพระหลวงเมืองเจ้าราชนิทุนขุนหมื่นพันทนายฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนทั้งปวง สั่งสอน
 ลูกหลานสมักพักพวก อย่าให้ล่องประเพณีภิรยาของชายอื่น ...เร่งให้เล่าเรียนกุลศกศก้ามบท...จได้
 ความชอบแก้ตัวในชั่วนี้ชั่วหน้า แลว่ากล่าวทั้งนี้ด้วยโทษกาเมสุมิฉาจารย์เวระมะณีนั้นก็เปนหนักหนา
 นัก โทษในอิทธะโลกย์จได้ความฉิบหายในชั่วนี้ชั่วหน้า เมื่อจุติจากมนุษย์นี้ ครั้นกระทำกาเมสุมิฉาจารย์
 ก็จะเป็นเวรแก่กัน จะเกิดวิวาหะฆ่าฟันแทงกันก็จะทำร้ายแก่กันต่าง ๆ เพราะโมหะฉันทะราคะ...¹⁶⁸

ส่วนเงินค่าปรับที่สูงขึ้นมานั้น พระราชกำหนดฉบับนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเห็นอกเห็นใจที่
 พระมหากษัตริย์ทรงมีต่อชายผู้เป็นสามี โดยระบุไว้ว่า “แลทำเนียบพระอาการปรับแต่ก่อนยอมเป็นสินไหม
 กิ่งพิในกิ่ง แลครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า พิในซึ่งจะเป็นหลวงนั้น อย่าให้เอาเป็นหลวงเลย
 พระราชทานพิในนั้นให้แก่ชายผู้ผัวนั้นจงสิ้น”¹⁶⁹ เฉพาะการปรับผู้กระทำความผิดที่มีศักดิ์นาต่ำกว่า 400 ลง
 มาซึ่งต้องเสียค่าปรับเพียง 2-3 ชั่งเท่านั้นที่กฎหมายยังคงระบุว่า “เป็นสินไหมกิ่งพิในกิ่ง”¹⁷⁰

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ภรรยาสามารถฟ้องหย่าสามี และศาลตัดสินให้หย่าได้แม้แต่ใน
 กรณีที่ผู้หญิงเป็นฝ่ายผิด เช่น การคบชู้ หลักฐานในเรื่องนี้คือ “พระราชปรารภ” ในพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2347 ซึ่งทรงมีพระราชดำริว่าการตัดสินคดีความในกรณีอ้าแดงป้อมฟ้องหย่า
 นายบุญศรี ที่ศาลตัดสินให้หย่าได้โดยยึดตามกฎหมายที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา นั้น เป็นการตัดสินที่ไม่
 ยุติธรรม กล่าวคือ อ้าแดงป้อมได้ฟ้องหย่านายบุญศรีข้างเหล็กหลวง นายบุญศรีไม่ยินยอม โดยให้การแก่
 พระเกษมราชสุภาวดีฯ เจ้ากรมแพ่งเกษม ว่าอ้าแดงป้อมนอกใจทำชู้ด้วยนายราชาอรอด ตนจึงไม่ยอมหย่า

¹⁶⁸ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 65 กฎหมายตราสามดวง หน้า 700-701.

¹⁶⁹ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 65 กฎหมายตราสามดวง หน้า 701.

¹⁷⁰ พระราชกำหนดเก่า มาตรา 65 กฎหมายตราสามดวง หน้า 701.

และนายบุญศรีร้องเรียนว่าพระเกษมไม่พิจารณาทำให้การของนายบุญศรี อีกทั้งยังพูดจาแพะโลมเข้าข้าง อำแดงป้อม หลังจากนั้นพระเกษมได้คัดข้อความมาให้ลูกขุน ณ ศาลาปรึกษากับ ลูกขุน ณ ศาลาลวง เมื่อปรึกษากันแล้วที่ประชุมลงความเห็น “เป็นหญิงหย่าชาย ให้อำแดงป้อมกับนายบุญศรีขาดจากผ้าผืนเดียวกัน ตามกฎหมาย...”

กรณีอำแดงป้อมฟ้องหย่านายบุญศรี และศาลตัดสินให้หย่าได้นี้ สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยรัชกาล 1 ขุนนางฝ่ายปกครองและขุนนางฝ่ายตุลาการส่วนใหญ่มีความเห็นเช่นเดียวกับตุลาการในสมัยอยุธยาตอนปลาย ว่าผู้หญิงที่นอกใจสามีสามารถฟ้องหย่าได้ ซึ่งสะท้อนว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายและรัชกาลที่ 1 นี้ ผู้หญิงมีสิทธิและเสรีภาพมากขึ้น มีแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้นที่ทรงคัดค้านว่าไม่ยุติธรรม ดังความใน “**ประกาศพระราชปราชญ์**” ที่ระบุว่า “จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า หญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชาย ลูกขุนปรึกษาให้หย่ากันนั้นหาเป็นยุติเป็นธรรมไม่ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ สานหลวงมาสอบกับฉบับหอหลวงฉบับข้างที่ ได้ความว่าชายหาผิดมิได้ หญิงขอหย่า ท่านว่าเปนหญิงหย่าชายหย่าได้...”¹⁷¹ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขกฎหมายในเรื่องนี้ให้ “ยุติธรรม” ตามทัศนะของพระองค์ ซึ่งแสดงถึงความพยายามของรัฐที่จะควบคุมการใช้สิทธิและเสรีภาพทางเพศของผู้หญิง ในขณะที่ผู้ชายยังคงสามารถมีภรรยาหลายคนสืบต่อมาอีกนาน

สรุป

ครอบครัวและเครือญาติมีความสำคัญอย่างมากในโครงสร้างสังคมอยุธยา นอกจากครอบครัวและเครือญาติจะเป็นฐานในการผลิตแล้ว รัฐอยุธยายังจัดระเบียบและควบคุมสังคมโดยกำหนดให้คนในครอบครัวและเครือญาติต้องรับผิดชอบใน “ความผิด” ของซึ่งกันและกัน และยินยอมให้คนในครอบครัวและเครือญาติ “แก้ต่าง” แทนกันในศาลเมื่อเกิดคดีความบางประเภทอีกด้วย ดังนั้น ครอบครัวและเครือญาติจึงมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง

แม้ว่าข้อจำกัดของหลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาจะทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ ได้อย่างละเอียดอ่อน แต่จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏก็สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ก่อนจะถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของครอบครัวและเครือญาติครอบคลุมสมาชิกของครอบครัวและเครือญาติอย่างกว้างขวาง ทั้งญาติโดยสายเลือดและญาติโดยการแต่งงาน แต่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีการกำหนดเส้นแบ่งเป็น “ญาติสนิท” กับ “ญาติห่างๆ” และเฉพาะ “พ่อ-แม่-ลูก” เท่านั้นที่ถือเป็นครอบครัวเดียวกันอย่างแท้จริง ทั้งนี้ก็เพราะการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดเริ่มส่งผลให้คนทุกชั้นมุ่งหารายได้มาเลี้ยงดูครอบครัวที่ประกอบด้วยบุตรและภรรยาเป็นหลัก โดยกฎหมายก็เปลี่ยนมาเน้นเฉพาะภรรยาและบุตรเท่านั้นที่ต้องร่วมรับผิดชอบใน “ความผิด” ต่างๆ ที่ผู้ชายกระทำ นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายยังทำให้

¹⁷¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, “ประกาศพระราชปราชญ์” ใน **เรื่องกฎหมายตราสามดวง** หน้า 1.

ผู้หญิงเริ่มมีสิทธิและเสรีภาพทางเพศมากขึ้น เช่น แม้ว่าผู้หญิงจะเป็นฝ่ายคบชู้ก็ยังสามารถฟ้องหย่าและได้รับการตัดสินจากศาลให้หย่าได้ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ตลอดสมัยอยุธยา ความเป็นปัจเจกบุคคลมีความสำคัญน้อยมาก ชีวิตของผู้คนทั้งชายและหญิงนอกจากจะผูกพันกับกรมกองในระบบไพร่หรือผูกพันกับนายเงินในระบบทาสแล้ว ยังมีความผูกพันกับครอบครัวและเครือญาติมาก ชีวิตของแต่ละคนต้องถูกกำหนดโดยโครงสร้างอำนาจและคนอื่นๆ อยู่เกือบตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตของผู้หญิง ไม่จะเป็นผู้หญิงชั้นใดก็ล้วนแต่อยู่ภายใต้อำนาจของผู้ชายและได้รับสิทธิต่างๆ ในชีวิตน้อยกว่าผู้ชาย แม้แต่ผู้หญิงชั้นสูงบางพระองค์ที่ทรงมีบทบาททางเศรษฐกิจและการเมืองมากก็ยังตกอยู่ภายใต้แรงกดดันจากผู้ชายที่มีอำนาจเหนือกว่า จนบางพระองค์ไม่สามารถจะรักษาพระชนมชีพให้ปลอดภัยจากเงื้อมมือของผู้ชายอย่างตลอดรอดฝั่ง ส่วนหญิงไพร่และหญิงทาสนั้นมีสิทธิต่างๆ น้อยกว่าผู้ชายเป็นอันมาก แม้กระทั่งเมื่อถูกข่มขืนก็มีได้มีฐานะเป็นผู้เสียหายจากการที่ร่างกายและจิตใจของผู้หญิงถูกล่วงละเมิดอย่างรุนแรง กฎหมายกลับถือว่าการข่มขืนเป็นการละเมิดต่อสามีหรือบิดามารดาของผู้หญิง และชายที่ข่มขืนผู้หญิงก็ได้รับโทษน้อยมาก ยิ่งไปกว่านั้นการข่มขืนหญิงพรหมจรรย์กลับได้รับการลงโทษน้อยกว่าการข่มขืนภรรยาของชายอื่น ทั้งๆ ที่สังคมอยุธยาให้ความสำคัญแก่พรหมจรรย์ของผู้หญิงมากที่สุด

เห็นได้อย่างชัดเจนว่าสังคมอยุธยาเป็นสังคมที่ปราศจากความเสมอภาค โดยผู้หญิงชั้นสูงมีสถานภาพและวิถีชีวิตแตกต่างจากผู้หญิงไพร่และทาสอย่างมาก และผู้ชายในครอบครัวก็มีสถานภาพ สิทธิ และอำนาจเหนือผู้หญิงมาก กระนั้นก็ตาม การกดขี่และการเอารัดเอาเปรียบก็มีได้เป็นไปอย่างปราศจากข้อจำกัด ลักษณะเฉพาะของสังคมอยุธยาที่เห็นได้จากการศึกษาเรื่องครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศก็คือ สมาชิกในครอบครัวและเครือญาติมีสิทธิบางประการร่วมกันในบางระดับ เช่น สิทธิในทรัพย์สิน สิทธิที่จะแก้ต่างแทนกัน และความผูกพันทางจิตใจต่อกันในครอบครัวและเครือญาติก็สูงมากจนกระทั่งกฎหมายถือว่าสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติสามารถ “ตายแทนกัน” ได้ นอกจากนี้ผู้หญิงในสังคมอยุธยายังมีสิทธิหลายประการในเงื่อนไขบางอย่าง เช่น สิทธิในการแต่งงานด้วยความรัก สิทธิที่จะหย่าร้าง สิทธิของหญิงหม้ายที่จะแต่งงานใหม่ สิทธิที่จะได้รับส่วนแบ่งของสินสมรส ฯลฯ แม้ว่าสิทธิต่างๆ เหล่านี้จะน้อยกว่าผู้ชายอยู่มากก็ตาม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัฐมีความพยายามที่จะควบคุมสิทธิและเสรีภาพของผู้หญิงมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และเมื่อสังคมไทยก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งทำให้ผู้หญิงหลุดพ้นจากการเป็นไพร่และทาสเช่นเดียวกับผู้ชาย ปัญญาชนของรัฐก็ยังคงพยายามสร้างอัตลักษณ์ของ “ผู้หญิง” เพื่อควบคุมให้ผู้หญิงมีบทบาทอยู่แต่เฉพาะในครัวเรือน (domestic sphere)¹⁷² ตราบจนถึงปัจจุบันผู้หญิงส่วนใหญ่ก็ยังคงให้ความสำคัญแก่ความเป็น “เมียและแม่ที่ดี” ในครอบครัว ยิ่งกว่าความสำเร็จในด้านอื่นๆ ของชีวิต อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมก็ทำให้ผู้หญิงมีบทบาทในพื้นที่สาธารณะ

¹⁷² โปรตดู สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม กรุงเทพฯ: มติชน, 2546. หน้า 265-285.

เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว¹⁷³ ซึ่งไม่เพียงแต่จะส่งผลกระทบต่อครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศ
อย่างมากเท่านั้น ยังส่งผลกระทบต่อสังคมไทยโดยรวมอย่างลึกซึ้งและไพศาลด้วย

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-24.**

กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” แดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3 : 1 (1 มกราคม
2512)

จิตร ภูมิศักดิ์, **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา** พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน,
2547.

ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, **ประวัติศาสตร์ของเพศวิถี: ประวัติศาสตร์เรื่องเพศ/เรื่องเพศใน
ประวัติศาสตร์ไทย** กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างสุขภาวะ (สคส.), 2551.

นิโกลาส แชรแอส, **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช)**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, นนทบุรี: โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2550.

นิธิ เอียวศรีวงศ์, **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี** พิมพ์ครั้งที่ 9 กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511.

ปรีดี พิศภูมิวิถี, “ชุมชนโปรตุเกสภูเก็ต” ใน **กระดานทองสองแผ่นดิน** กรุงเทพฯ: มติชน, 2553.

ปรีดี พิศภูมิวิถี แปล “โปรตุเกสและสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 16” ใน **กระดานทองสองแผ่นดิน** กรุงเทพฯ:
มติชน, 2553.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 8 กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2534.

มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม** แปลโดย สันต์ ท.โกมล นนทบุรี:
โรงพิมพ์ศรีปัญญา, 2548.

ร. แลงการ์ด, “สถานะของหญิงในสยาม” แปลโดย ไพโรจน์ งามพิสิริ, ใน **ร.แลงการ์ด กับไทยศึกษา รวม
บทความแปลและบทความศึกษาผลงาน** สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง

¹⁷³ เฉพาะในด้านการศึกษาก็สะท้อนความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน เช่น สถิตินักศึกษาในสถาบันอุดมศึกษาใน พ.ศ.2553
แสดงว่านักศึกษาทั้งระดับปริญญาตรี โท และเอก มีผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย กล่าวคือ ระดับปริญญาตรี มีนักศึกษาหญิงปี 1
รวม 305,976 คน ชาย 242,041 คน ระดับปริญญาโท มีนักศึกษาหญิง 91,993 คน ชาย 64,425 คน ระดับปริญญาเอก มี
นักศึกษาหญิง 8,265 คน ชาย 7,806 คน โปรดดู กระทรวงศึกษาธิการ, สถิติและดัชนีการศึกษาในระบบโรงเรียน
<http://www.moe.go.th/data stat/> เข้าถึงเมื่อ 15 มกราคม 2556.

บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา, 2548.

เรื่องกฎหมายตราสามดวง กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521.

วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, **กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.

วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ.1349—ประมาณ 1430) ใน **ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา** กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

วินัย พงศ์ศรีเพียร, **มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา** กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์, ไม่ปรากฏปีพิมพ์ และเลขหน้า.

สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก** กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สืบแสง พรหมบุญ, **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ.1282-1853** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ดนตรีไทยมาจากไหน**, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดุริยางคศิลป์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2553.

อมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย: ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ระหว่าง พ.ศ.2433-2476” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

แอนโทนี รีด เขียน พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ แปล, **เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ.1450-1608 เล่ม 1 ดินแดนใต้ลม** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548.

Alexander Hamilton, A New Account of the East Indies. Edinburgh, John Mosman, vol.II. Reprinted London,: Agronaut Press, 1930.

Dhiravat na Pombejra, **Siamese Court Life in the seventeenth Century as Depicted in European Sources** Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 2001.

Jeremias van Vliet, **The Short History of the Kings of Siam**. Translated by L.Y.Andaya. Edited by David K.Wyatt Bangkok: The Siam Society, 1975.

Sarasin Viraphol, **Tribute and Profit: Sino-Siammese Trade. 1652-1853** Cambridge, council on East Asian Studies, Harvard University, 1977.

2. กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการไปใช้ประโยชน์

2.1 จัดการประชุมทางวิชาการ เสนอผลการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมไทย ครั้งที่ 1 ณ ห้องประชุม ม.ล.ต๋อย ชุมสาย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 4 มีนาคม พ.ศ.2555

2.2 จัดการประชุมทางวิชาการ เสนอผลการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมไทย ครั้งที่ 2 ณ ห้องประชุม อาคารบรมราชกุมารี คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 5 กันยายน พ.ศ.2554

2.3 การนำผลการวิจัยเรื่อง “วิถีไทยกับการสร้างความเป็นพลเมืองในระบบประชาธิปไตยของไทย” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของรายงานผลการวิจัย ไปนำเสนอในการประชุมทางวิชาการประจำปี ครั้งที่ 13 ของ สถาบันพระปกเกล้า ณ อาคารสหประชาชาติ กรุงเทพฯ วันที่ 23 มีนาคม 2555

2.4 การนำผลการวิจัยเรื่อง “การต่อสู้ในการบัญญัติศัพท์ก่อนและหลังการปฏิวัติ พ.ศ.2475” ไปเสนอในการประชุมทางวิชาการประจำปีของสมาคมไทยศึกษา ประเทศญี่ปุ่น ณ มหาวิทยาลัยโอซาก้า วันที่ 7 กรกฎาคม 2555

2.5 นำรายงานผลการวิจัยมาเป็นตำราเรียนวิชาประวัติศาสตร์สังคมไทย ในหลักสูตรระดับปริญญาตรีและปริญญาโทของสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และให้นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อ่านบางบทเพื่อเป็นความรู้พื้นฐานสำหรับการพัฒนาหัวข้อ โครงร่างวิทยานิพนธ์

อนึ่ง หลังจากร่างรายงานผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์ได้รับการวิจารณ์จากผู้ทรงคุณวุฒิแล้ว จะปรับปรุงเท่าที่จำเป็นเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ เชื่อว่าหนังสือ “องค์ความรู้ใหม่ประวัติศาสตร์สังคมไทย” นี้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศาสตร์ไทยทุกระดับ และจะเป็นประโยชน์ต่อนักวิชาการและนักศึกษาทางสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่ทำวิจัยเกี่ยวกับสังคมไทยในแง่มุมต่างๆ

ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรมที่ดำเนินการมาและผลที่ได้รับตลอดโครงการ

วัตถุประสงค์	กิจกรรมที่วางแผนไว้	กิจกรรมที่ดำเนินการมา	ผลที่ได้รับตลอดโครงการ
1. เพื่อศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และประเมินคุณค่าขององค์ความรู้ที่นักวิชาการทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์สร้างขึ้นมานำไปใช้ในการวิเคราะห์และสังเคราะห์เพื่อสร้างภาพรวมของประวัติศาสตร์สังคมไทยทั้งในเชิงชนชั้น ชาติพันธุ์ ท้องถิ่น และเพศ ซึ่งจะเป็้องค์ความรู้ใหม่ที่ช่วยเปิดพื้นที่ให้แก่คนหลากหลายกลุ่ม เพราะจะช่วยสร้างความทรงจำร่วมชุดใหม่ที่คนหลากหลายชนชั้นท้องถิ่น เพศ และชาติพันธุ์ มีบทบาทในความเปลี่ยนแปลงของสังคม 2. เพื่อเผยแพร่รายงานผลวิจัย	1. ศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และผลงานของนักสังคมศาสตร์และนักมนุษยศาสตร์ เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ประวัติศาสตร์สังคมไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน 2. ... 2.1) จัดประชุมทางวิชาการ 2 ครั้ง (จัดที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 1 ครั้ง และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 1 ครั้ง) เพื่อนำเสนอผลการวิจัย 2.2) เขียนบทความเพื่อตีพิมพ์ 2 เรื่อง	1. ศึกษาหลักฐานชั้นต้นและหลักฐานชั้นรอง (คือผลงานของนักประวัติศาสตร์ นักสังคมศาสตร์ และนักมนุษยศาสตร์สาขาต่างๆ) เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สังคมไทย 2.... 2.1) จัดประชุมและเสนอผลการวิจัย ณ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 4-5 มีนาคม 2553 และ จัดประชุมและเสนอผลการวิจัย ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 5 กันยายน 2554 2.2) เขียนบทความ 4 เรื่อง	1. รวบรวมงานผลการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมฉบับสมบูรณ์ ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหา 18 บท ความยาว 1286 หน้า (หลังจากผู้ทรงคุณวุฒิประเมินแล้วจะส่งให้สำนักพิมพ์พิจารณาตีพิมพ์) 2. บทความเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่จำนวน 4 เรื่อง ประกอบด้วย บทความเรื่องที่ 1 ตีพิมพ์ในวารสารหน้าจั่ว คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ศิลปากร บทความเรื่องที่ 2 นำเสนอในการประชุมประจำปีของสมาคมไทยศึกษา ประเทศญี่ปุ่น ณ มหาวิทยาลัยโอซาก้า และอยู่ในระหว่างตีพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก รศ. จดลอง สุนทรวาณิชย์ เกษียณราชการ บทความเรื่องที่ 3 เสนอในการประชุมประจำปีครั้งที่ 13 สถาบันพระปกเกล้าและอยู่ในระหว่างการตีพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก ศ. โยเนะโอะ อิชิอิ บทความเรื่องที่ 4 ตีพิมพ์ใน ด้วยรัก ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม รวมบทความในโอกาส ศาสตราจารย์กิตติคุณ จักรทิพย์ นาถสุภา มีอายุ 72 ปี, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2556

สัญญาเลขที่ RDG52H0001

โครงการ “การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย”

รายงานสรุปการเงินในรอบ 6 เดือน

ชื่อหัวหน้าโครงการผู้รับทุน ศาสตราจารย์สายชล สัตยานุรักษ์

รายงานในช่วงตั้งแต่วันที่ วันที่ 30 มิถุนายน 2555 ถึงวันที่ 21 มกราคม 2558

รายจ่าย

หมวด (ตามสัญญา)	รายจ่ายสะสม จากรายงาน ครั้งก่อน	ค่าใช้จ่ายงวด ปัจจุบัน	รวมรายจ่าย สะสมจนถึง งวดปัจจุบัน	งบประมาณ ทั้งหมดที่ตั้งไว้	คงเหลือ (หรือเกิน)
1. ค่าตอบแทน ค่าตอบแทนนักวิจัย	600,000	60,000	660,000	720,000	60,000
2. ค่าจ้าง ค่าจ้างผู้ช่วยวิจัย					
3. ค่าใช้สอย ค่าเดินทาง เบี้ยเลี้ยง ที่พักในการเก็บ ข้อมูล	540,000	108,000	648,000	648,000	-
ค่าถ่ายเอกสารและ ซื้อหนังสือ	51,300	-	51,300	132,000	87,000
4. ค่าวัสดุ ค่าวัสดุสำนักงาน	100,077.64	33,500	133,597.64	45,000	-88,596.36
	17,517	-	-	18,000	483
รวม	1,308,894.64	201,500	1,492,897.64	1,563,000	70,102.36

จำนวนเงินที่ได้รับและจำนวนเงินคงเหลือ

จำนวนเงินที่ได้รับ

งวดที่ 1	293,000.00	บาท	เมื่อวันที่ 16 มกราคม 2552
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 1	281.67	บาท	เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2552
งวดที่ 2	228,000.00	บาท	เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม 2552
ดอกเบี๋ยครั้งที่	322.37	บาท	เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม 2552
งวดพิเศษ จ. (ค่าสัมมนา 4-5 มี.ค. 2553)	50,000.00	บาท	เมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2553
งวดที่ 3	293,000.00	บาท	เมื่อวันที่ 16 มิถุนายน 2553
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 3	212.92	บาท	เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2553
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 4	773.60	บาท	เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม 2553
งวดที่ 4	223,420.00	บาท	เมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2554
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 5	585.59	บาท	เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2554
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 6	343.33	บาท	เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม 2554
งวดที่ 5	286,931.49	บาท	เมื่อวันที่ 20 มกราคม 2550
งวดพิเศษ จ. (ค่าสัมมนา 5 ก.ย. 2554)	14,000.00	บาท	เมื่อวันที่ 20 มกราคม 2550
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 7	708.02	บาท	เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2555
งวดที่ 6	130,735.65	บาท	เมื่อวันที่ 9 สิงหาคม 2555
ดอกเบี๋ยครั้งที่ 8	0.00	บาท	เมื่อวันที่ ธันวาคม 2555

รวมเป็นเงิน

1,522,314.64 บาท เมื่อวันที่ 21 มกราคม 2558

จำนวนเงินคงเหลือ

70,102.36 บาท เมื่อวันที่ 21 มกราคม 2558